

સુતર રંગવાના બુદ્ધી બુદ્ધી બાતના રંગ

મોટા જથ્થામાં અમારે ત્યાં મળી શકશે.

રંગવાને કામ આવે એવા દુર દેશાવરથી

આસ મંગાવેલા અનેક બાતના

રંગ કીકાયત લાવે અમારે

ત્યાં મળશે.

રંગના બાતના વેપારી
પ્રાગલ સુરજની કું.

દેવીબાપીક એડ્રેસ : પ્રાગલજ, દેવીદિન પંચર કરકપ.

—વધુ વિગત માટે

લખો આ કમર મળે—

પ્રાગલ સુરજની કું.

ચાર્ટડ એન્કના મકાનમાં,

એસ્પેક્ટનેડ રોડ,

કોટ-મુંબઈ

નવજીવન

અને

સત્ય.

જુલાઈ, ૧૯૨૮

મારો તુરંગ નિવાસ,

જો કોઈ મને પૂછે કે તમે તુરંગમાં જઈ બાબ્યા તો ત્યાં તમને શું દુઃખ પડ્યું,
શું મુશ્કેલી કરવું પડ્યું, તમે શા શાં સહ્યો થોડાં તો કે નર-
મુખ અને દુઃખની તમ જવાબ આપીશ કે ત્યાં જવાથી મને તે તરફે દુઃખ ન પડ્યું
વ્યાખ્યા. નથી, અને કદાચે મારે મદન કરવું પડ્યું નથી. કદાપિ એમ મા-
નીએ કે તુરંગ જહાઝ આપણે જે પ્રકારની ઇશી માળીએ છીએ,
પ્રત્યે જુમ પ્રકારની ઇશી ત્યાં માળવી પડે છે. એને કદાપિ દુઃખ માનીએ તો કું કહી
સકું કે એ દુઃખનો બદલામાં જે કાયદો મને થયો છે, જે અતુલ્ય મળ્યો છે તેના પ્રમાણમાં
પડવું દુઃખ કંઈ દિમાગમાં નથી. બહાર આપણે વિના કારણ એશઆરામ ભોગવીએ
એને પછી કહીએ કે તુરંગમાં એ એશઆરામ મળતા નથી, અને તે કારણથી દુઃખ
માનીએ તો મારે કરવું બેઠાએ કે આપણે મુખ-દુઃખની વ્યાખ્યા ગોડવામાં લાડે ગોથું
આધું કે છદ્ધિઓને વાડ વગવડો અને તેમને કુટેવો પાડવી એ કાંઈ ઇશીનો હેતુ
નથી. એ હશે વિનાર કરતાં સહજે મનઝ શકાય તેવું છે. એવી કુટેવોમાંથી મેહાન
પુરવો મુખ થયે ન છે. ત્યારે એવી મુક્તિ તુરંગમાં મળે એને મુખ સમગ્રવું કે દુઃખ
મનેવું? મનેવું જ નહીં ન હોય અને તે કારણથી એશઆરામમાં રચાપચ્ચા રહીએ,
પરંતુ મનમાં પાંચુ સમગ્રએ કે આ બધું જોડું થાય છે ત્યાર પછી એશઆરામનો ઇશી
હિરે વરજાન અકુલ મુકામાં આવે તેને આપણે વચાવી લેવું કે તેથી કંટાળવું કે આ
કારણથી તુરંગ એ દુઃખનું સ્થાન નથી પણ તેથી કિતલું તેમાં એક પ્રકારની ઝોર મન
રહે, મુખ અને દુઃખ એ મનનું કારણ છે. જગતમાં બધાને માન્યો વિમા કારણ પોતાને
દુઃખી માને છે પણ નાનનિક ગીને એ ૧ નેઓ દુઃખી નથી દુઃખ જે પ્રકારની છે
પ્રકારીરે દુઃખ નિ નાનનિક દુઃખ. આમાં એક પ્રકારનું દુઃખ તુરંગમાં મારા જોડામાં
પડે, બીજું થોડાં આ નાની અન્યમ થશે, કું કાંઈ તરંગી નાત કરતો નથી.

તોના માથા ઉપર આ બધા પદાર્થો ઉચકી તુરંગવાસી સમસ્ત સવારના પેઢોરમાં રજુ કરે છે. તુરંગવાસીને ધઉંમાંથી કાઢના વિશુવાના નહીં તેમ તે દળાને લોટ બનાવવાનો નહીં. પણ ચોખ્ખો ચાલેલો આટો તૈયાર મળે. દાળ પણ ભરડેલી, છોડેલી, વિણેલી તૈયાર મળે કરતા કરતી લીલી તરકરી મળે. ગરમ મશાલો, હળપર વગેરે દબેલાં અને માફ મળે. આ બધી જાત જાનની વસ્તુઓ જેઠર તપામે, જેઠ સુખીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પણ જરૂર પડે તપાસે અને કાકતર પણ તપામે તુરંગવાસી રહેને બીમાર પડે કે તેને અપચો થાય કે ઓડો થાય તે વારને બારે કાળજી રાખવામાં આવે છે. આટલી સંભાળ લેતાં છતાં જો કાંઈ ફેદી માંદા પડે તો કાકતર તૈયાર હોય છે. દવા તૈયાર, બાટલી તૈયાર અને વધા-ગમાં કાકતર જોવા આવે તે જુદું. વળી બીમારને માફ ઉપલો બોગક ગદનીને બાત, દૂધ, સાકર વગેરે ચાલતાં થાય. આ કાંઈ એાધી માહેમી નથી. નામદાર રાહુતજાદના મહેમાન વારને શું તૈયાર ન હોય ? પાણી પીવાને અને ઠંડુ રાખવાને કુંભારના ધરનાં માટીના વાસણુ જોઈએ તેટલાં મળે રસોઇ કરવાને ધાતુના વાસણુ જોઈએ ને તૈયાર. હળમત કરવા, દિવોજતિ કરવા વગેરે કામ કરવા માફ વાળંદ કાચમ હોય છેજ. રહેવાને સારું ચુનાગચ્છી, ધોળેશું, છોએયું, હવા અજનાળાવાળું મક્કન વસ્તીથી છોટે ખુશ્કી દવામાં ઝાડની ધટામાં આવેલું હોય છે. જાપરા ઉપર સુધરેલી દવાનાં નળીયાં ગોઠવેલાં હોય છે કે જેથી વરસાદનો છાંટો સરખો અંદર પડે નહીં. વળી પાછી માગનાં પાટીઆની છત નડેલી હોય છે તે જુદી. તાપ-નડકો બીવકુલ લાગે નહીં, ખારણાં પામે એમરી કાંદેલી, જમીન ઉપર છટા અને પથર નડેલા તેથી લીપડું પડે નહીં, અને ઝાઝો કચરો પુંજો થાય નહીં. અંદર વાળવા સારું સાવરણી તૈયાર. ચોરડાના ગારણા પામે ઝાડ કાઢવા બંગી દિવસમાં જે વાર આવે, પેમાળ પાણીની પીપો તે દુર લઈ જાય અને નવી પીપો તૈયાર રાખે. આ બધા ઉપગંત તહેનાતમાં પોલીસની ફોજ હાજર રહે અને માત દિવમ આલમેલ (All well) આપે તે અમારી રક્ષા કર્યાજ કરે અને અમને જરા આધા પાછા દેખે તો તેમનો જીવ ઉડી જાય, તે અમને જંગલ જ્યાં લેઈ જાય. સ્નાનાદિ કરવા નદી કીનારે જતાં માથે આવે, ચીડી ચપાડી લાવે અને લેઈ જાય અને લડીએ પડીએ ખેરીઅત પૂટે. વળી અમારા સરનામાની ટપાલ આવે તે બાપી જાન અને જે કાગળો અને લખીએ તે રવાના કરે કંઈ લખવું કારવણુ હોય તો કાગળ, ગાદી, કલમ, રજુ કરે અને મોઝ્ય રથને પહોંચાડે. નવલશા ધનજીની પેડે અમારે તો માત્ર દુકમજ ક્યાં કરવાનો. રાત દિવમ અમારી ચોઈ થાય અને લડીઆળના ટકારા વગાડી અમને ખચર આપે કે કેટલા વાચ્યા છે. જેઠર, જેઠ સુખીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ, પોલીસ મથક-રે-કટર સાહેબ, કાકતર સાહેબ વગેરે વાર કરતી અમારી પામે આવે, ખુદ ખચર પૂટે, પડી ઉભા રહી મથ તથા દુઃખની વાતો કહે અને કદાપિ અમારા ઉપર આવી પડેલા મંકટ વારને દીવમેજી પણ જાવે. દવેઆ રિયનિને દુઃખી જાંદગી શી રીતે કહેવાય ? આજીવિદા મેગરસ વારને મમારમાં આપણે કેટલું ગદાર્પતર કરવું પડે છે અને બીજા માણસોની કેટલી જાન કરતી પડે છે ? કેટલા કડવા ધીંગા ચમ્દો મોંઝગવા પડે છે; પણ અહીં દુઃખમાં ને ઉપર મજાવેલી માહેમી વારને એક જાત પણ આપણે પડેલો નથી. કમલ્લી કલ્પના કશા ઉપાદ કરવા પડતા નથી. આપણે વારને અંતુ સરકાર તૈયાર મળે

છે. સખત મેધવારી આલતી હોય છે ત્યારે કટલાયે આપણા બાંધબંધને ધર આગળ બાંધી પાનળું બાંધને સંતોષ માનવો પડે છે. અહીં જેલમાં તો ગમે તેટલી મેધવારી હોય પણ જે ખોરાક નિર્માણ થયો હોય તેમાં સ્ત્રી ભાર ઝોલો થયો નથી આગર-અપાતો હોય તેમાંથી જરા પણ દહાડી પ્રતિભા થતો નથી. ત્યારે પછી જેલમાં ભડકવાનું શું છે ? જે મામલતદાર માહેમોને અને બીજા સરકારી તોફારોને પોતાની સુમારૂરી વેળા મોહીના પૈસા ચુકવતાં વસ્ત્રું લાગે છે તેમને મારી ભલામણ છે કે તેમણે આ જેલની સુલાકાત લેવી. સીધાના નાણાં અહીં ચુકવવા નહીં પડે, કુંભારનાં વાસણ મફત, હળમની મેવા મફત તેમ બીજું બધું મફત મળે છે. પણ અહીં એમને એમ રાખતા નથી એ વાંધો છે. કાંઈ પૂછશે કે ત્યારે તમારે જેલમાં બેઠે બેઠે ખાવાનું અને પડી રહેવાનું જ હતું ? બેઠે બેઠે અને સુતે સુતે ખાધેલું પચતું કેમ ? જાના જવાબમાં કહેવાનું કે અમને આગનકેન્દ્રની શિક્ષા કરવામાં આવેલી એટલે કંઈ પણ કામ લીધા વિના સરકાર અમને ખાવાપીવાનું આપતી. અમે આજો દિવસ બેસી રહેવામાં, સુવામાં અને વાતો કરવામાં ગાળતા. જે કાંઈ અમારે કરવું પડતું તો નહીંએ જવાનું, પાણીનું કામ ભરતા આવવાનું અને મન ગમતી રમોઇ બતાવીને આરોગનાનું. આટલા વ્યાયામથી ખાધેલો ખોરાક પચો કે ન પચો. માંલવ્યું છે કે મોટી જેલોમાં તો તૈયાર રસોઇ મળે છે.

તુરંગની છાંદગીથી શરીરને ઘણા ફાયદા થાય છે. મોરમાં મોટો ફાયદો અમને એ થયો કે અમારૂં શરીર રૂપી યંત્ર બરાબર ગોઠવાઈ ગયું. પહેલાં જે તુરંગમાં શરીરને ચાર દિવસ યંત્ર આડું આવળું આવ્યું પણ પછીથી રાત્રે પડી ગયું. મળેલી લાલીમ. ઝાડો અને પેશામ અનિયમિત હતાં તે નિયમિત થઈ ગયાં. વખતસર સુવાનું, વખતસર ઉઠવાનું, વખતસર ખાવાનું એ પ્રમાણે દરેક ક્રિયા વખતસર અને નિયમસર થઈ ગઈ. ખોરાક પણ જોઈએ તે કરતાં વધારે લેવાય નહીં. આદ, બીડી, તમાકુ વગેરેનાં વ્યસન હતાં તે છુટી ગયાં. અમે છ જણ માથે એકજ કામમાં જેલમાં ગયા હતાં. તેમાંના એક બાંધને બીડી પીવાનો આક નહોતો દિવસનાં પચાસ બીડી પીએ અને પોણાસો પણ પીએ, દરરોજ જે જાના બીડી પાછળ તે ખર્ચતા અને તે ઉપરાંત હીનાસળીની જે પેડીઓ ભુદી. તે બાંધના શરૂઆતમાં જુરા દાલ થયા. તેમને બીડી પીધા મિવાય સવારમાં ઝાડો ઉતરેજ નહીં. પહેરાવાળા પેડીસ પાસે તેમજ બીજો જે કાંઈ માથુમ મળે તેની પાસે કરગર કે જે બીડીઓ આપો. તેમનું દયામણું મુખ જોઈને અમને તેમના પ્રત્યે ભારે દયા છુટતી. પણ અમે તે બાંધનું દુઃખ ટાળવા કેવળ અશક્ત હતાં. હું વ્યસન ઉપર અને તેથી થતાં ગેર ફાયદા ઉપર ભાષણ આપતો પણ તે બાંધને ભાષણની જરૂર નહોતી પણ બીડીની જરૂર હતી. આખરે રહેતે રહેતે તે બાંધ થાક્યા અને બીડી વિના જે દસ્ત થતો નહોતો તે પણ થાક્યો અને રહેતે રહેતે ઉતરવા માંડ્યો. બીજા એક બાંધને પણ બીડીનું વ્યસન ઘણું હતું. તેથી તેમની આંખો હમેશાં લાલ રહેતી. આંખે ગરમી ચડી ગઈ હતી. મારા ઉપદેશથી તેમણે તો પ્રતિદિન લઈ લીધી કે આ છાંદગીમાં બીડી તમાકુને અડકતું નહીં! પારીદાર બાંધઓ હતા તેમને વારે બીડીએ ફક્ત જોઈએ. તેમણે પણ સ્થિતિ પરત્વે મન-વાંચ્યું. અમારામાંના ઘણા ખરા મવારમાં આદ પીતા તે તુરંગમાં બંધ થઈ ગઈ. આખરે પરિણામ એ આવ્યું

કે અમે જીંદગી ભર આદતને નહીં આડકવાની પ્રતિષ્ઠા લીધી. આ પ્રમાણે અમે એક-અગર બીજા વ્યસનથી મુક્ત થયા. જેલમાં ન આવ્યા હોત તો બીડી ચાહ છુટવાની આશા નડેાતી. અંતરાતમાંના કોષને અરીજીતું કે બીજી કંઈ ભયંકર વ્યસન નહોતું. તે ધણું સારું થયું. જેલમાં અરીજી અને દારૂ વગેરેના વ્યસની જ્યારે આવે છે ત્યારે તેમની ભારે જુરી દાલત થાય છે. અરીજીને બદલે દાકતર મોરશીયા (અરીજીતું સત્ય) નામની દવા તેમને આપે છે અને એ રીતે ધીમે ધીમે અરીજીની ટેવ જૂલાવે છે. જેલની કોટડીમાં આ પ્રમાણે કુટોવા મુકવી પડે છે અને વ્યસનો છોડવાં પડે છે. કાંઈ દિવસ ધર આગળ પાણીના લોટા પશુ ભર્યો ન હોય એવા લાડકવાયા છોકરાને પશુ પોતાના ઉપયોગમાં લેવાતું પાણી ભરતું પડે છે. કદિ પાણી ભરેલું ન હોવાથી થોડા દિવસ માથા ઉપર પાણી હોય ત્યારે ડોક કાલતું પશુ રહેતે રહેતે તે બીચારું પશુ ઠણ જન્યું અને હાલતું બંધ થયું. આમ સ્વાશ્રય માથે આશ્રય મળે છે. ધર આગળ બીજાં માણસ પાણી ભરી લેાવે ત્યારે માત્ર પાણીનો વપરાશ કરનારને ખજર પડતી નથી કે તે પાણીની કેટલી કીંમત છે. જેલમાં હાથે પાણી ભરવાતું એટલે તે કેટલું મોઢું પરવડે છે, તેનો ખ્યાલ આવે છે અને સાચવી સાચવીને વાપરવું પડે છે. રસોઈ કરતાં ન આવડતી હોય એવા બીજા આવડત વાળા માણસ જેલમાં દુઃખી થાય છે. ખેડની જેલમાં તૈયાર રસોઈ મળતી નથી. ત્યાં સ્વયંપાટી બનવું પડે છે. જજી દીડ બશેર કાડી આપવામાં આવે છે તે સાચવી સાચ-ધીને બાળવી પડે છે અને જે જે ચીજો પુરી પાડવામાં આવે છે તેની યોગ્ય અવસ્થા કરી પોતાની કુધાને તૃપ્ત કરવી પડે છે. રસોઈનાં વાસણ બરાબર ધોવાં પડે છે, ઝોર-ડીમાંથી ઝાડુ કાઢવું પડે છે, શેતરંજીઓ, ધાબળાઓ વગેરે જે પાથરવા સારૂ આપવામાં આવ્યું હોય તે બરાબર ખંખેરી સાફ રાખવા પડે છે. આ પ્રમાણે ધર આગળ જે જે કામ આપણે જીવન અગર મોઢર આકર પાસેથી લઇએ છીએ તે આપણે જેલમાં હાથે કરવાં પડે છે અને પારકા ઉપર આધાર રાખવાતું છોડી દેવું પડે છે, આ કાંઈ જેવો તેવો કાયદો નથી.

શરીરમાં અરાબર જોડવાય છે અને સ્વાશ્રયી બનાય છે તે ઉપરાંત મનને પશુ ધણો કાયદો થાય છે. શરીર તો ટેવ પડવાથી કદાપિ કેદાણે આવે સંચય શીખવાની પશુ મન અતિ ચંચળ છે અને સમગ્રતઃ સમગ્રતઃ કરીએ તો પશુ તે સાળા. મગજતું નથી. તેવું મન પશુ જેલમાં રીપું બની જાય છે. જમવામાં અમુક ચીજ ભાવી અને અમુક ચીજ ન ભાવી. આવું થાય છે ત્યારેજ મન ખસી જાય છે. કોઈ કાંઈ કહે તો મદન કરી શકતા નથી. દરતેદરતે મગજ ગરમ ને ગરમ રાખીએ છીએ. પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાંઈ ન થાય ત્યારે તપી જઇએ છીએ. એમ વગેરે રીતે-વસ્તી માણસોને તેમ બદારના લોકોને આપણે આપણા સ્વા-ભાવનો સ્વાદ ચખાડીએ છીએ. આવા તમોચુગી અથવા ગરમ ચીજજના માણસોને સુ-ખારવતું ને કોઈ પશુ સાધન હોય તો તે જેલ છે. જેલમાં મોટે ભાગે દલકા પાપરીના માણસો માથે વધારે સંબંધમાં આવવું પડે છે. તે લોકોને જરા અધિકાર મળ્યો કે તે ટોરો વાપરે છે, અને શરજુરચાત અથવા વિના કારણ કેદીઓ ઉપર અજમાવે છે. અ-ખ્યાન પશુ કરે છે અને કડુ વચનો સંભળાવે છે. દવાકહારી મળી એ વાન કાંઈ થોડી ?

આપણી યોગ્ય માગણી હોય તો પણ તેમની મરજીમાં આવે તો ખ્યાન આપે અને ન પણ આપે સંવાદમાં સાત વાગે અને સાંજે પાંચ વાગે કોટડીના દ્વાર ઉઘાડવાનો નિયમ હોય છે તે વખતે મહેરબાન માહેબ આદ પાણી કરતા હોય, આ હુકમ બીડી પ્રકૃત હોય અમર ગરખાં મારતાં હોય તો અડધો કલાક આધો પાછો પણ થાય । તે વખતે આડા પેશાબ વારતે પારણાં ખોલવાની આપણી માગણીનો અનાદર થાય, સ્નાન કરવું હોય અને હવાલદાર માહેબ કહેશે કે નથી કરવું તો તે બેલાશક બંધ રહે. રમોઈ ચતી હોય ત્યારે ઉતાવળ કરો, ઉતાવળ કરો, એવી નકામી તાકીદ આપે. માથે પાણી ભરીને આવતા હોય ત્યારે રસ્તામાં ઉભા રાખી બજારમાંથી બીડીઓ લઇ આવે, અને તે રીતે દમ મીનીટ નાહક લાગે મારે. એવા અનેક પ્રસંગ દિવસમાં બન્યાજ કરે । આપણા ઉપર આ પ્રમાણે નાની નાની સખ્તાઇઓ અજમાવે તે વખતે આપણે ગરમ થઇએ તે કામ ન આવે. તે વખતે આપણે મન ઉપર કાણુ રાખવોજ નોંધએ. ઉપસા અધિકારીને કહી દાદ મેળવી શકાય પણ ત્યાંથી ન્યાય મળે કે ન પણ મળે, પણ ન્યાય મળતાં સુધી નાના નોકરોનો હુકમ માનવોજ પડે. વાંધો ઉઠાવીએ પણ વળે શું ? ઘણી વાર ફરીવાદ કરનાર તકરારી હરે, આવે વખતે મન ઉપર મંયમ રાખતાં શીખવું પડે છે અને મનનો મંયમ એ આત્માની ઉન્નતિ કરવામાં એક અંગત્યવું પગથીયું છે. અમે છ જણ ધાંધાળુ અને પાટીદાર કામના હતા. એમાંના કોઇને ગમ ખાતા આવડતું નહીં, મહન કરતાં શીખેલા નહીં, ચાર વચન મોંભળવાં સારાં પણ સંભળાવવાં સારાં નહીં, એવું શિક્ષણ મળેલું નહીં. એ બધું જોલમાં મળ્યું. શરૂઆતમાં લારે વસમું લાગ્યું પણ પછી ટેન પડી. મન અનુકુળ અન્યું. પ્રથમ ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો તે શમાવડો પડ્યો. તે પછી સામે માણસ અજાની છે, નહીં તો આ પ્રમાણે કરે નહીં, એમ ધારી । ઉપર તિરસ્કાર છુટતો અને દયા પણ ઉત્પન્ન થતી. એમ કરતાં કરતાં મન બેદરકાર ન્યું અને પોતાના વિચારમાં મગ્ન થયું. આવો અનુભવ અમારામાંના બધાને થોડે અગર વધારે અંશે થયો. આવા પ્રસંગ અને ત્યારે અમે કોટડીમાં બેઠા બેઠા તેના ઉપર ચર્ચા કરતા અને તે ઉપરથી જે તાલીમ મળતી તે ગળે ઉતારતા. બીજા ઉપર મીનજા બોધએ ત્યારે તેને કેવું દુઃખ થાય એ અનુભવતા અને તે ઉપર વાદવિવાદ કરતા. ધાર્મિક ઉન્નતિ ધ્યેયનારને વારતે આ કાંઈ જેવી તેવી તાલીમ નથી. તે વારતે જોલના અધિકારીઓનો ઉપકાર માનવો પડે છે. આ જગાએ અમારે કહેવું નોંધએ કે જેમ કોઈ કોઈ પોલીસ અમારા ઉપર વિના કારણ સખ્ત હતા તેમ બીજા અમારા પ્રત્યે ભારે પ્રીતિ દર્શાવતા ! અમારો જોલમાં આવવાનો હેતુ સમજવા મથતા. જમીન મહેસુલનો મરકાર માથેનો અજર થયો તે તેઓ જાણતા હતા. તેમાંના બધાને જમીન હતી. અમારો જોલમાં આવવાનો હેતુ તેમના પણ સાબમાં છે એમ કહેતા અને અમારા પ્રત્યે માનથી જોતા, અમને દિવાસો આપતા, જેલ કોટડી કાંઈ બકરાં મેઢાં વારતે નથી એમ કહેતા. છુટ્યા પછી અમારા માનમાં વરધોડો નિકળવાનો છે, એવી બજારમાંથી ખમરો લાવતા. જોલના ધારાની સખ્તાઇ અમારા વારતે ઓછી કરતા. અમે નાશી જઇએ એના માણસ નથી એવી તેમની ખાતરી થયેથી અમારી ઉપરની યોછી કમી કરતા. વખતે બીડી ખીવાને આપતા. એમ અનેક પ્રસંગોએ અમારી ઉપર પ્રેમ દર્શાવતા. કેટલાક સાથે તે અમે મિત્રતા બાંધી.

આટલું લખ્યા પછી મારે ખેડાની જેલ સંબંધી થોડુંક લખવું જોઈએ. આ કાંઈ ખરેખરી જેલ નથી. જેલનું બધું છે. તે ત્રીજા વર્ગની સખ-જેલ ખેડાની જેલની કહેવાય છે. માત્ર ૭ જ ઓરડીઓ તેમાં છે. કાચી કેદવાળા કે થોડી આમીઓ. મુદતની કેદવાળા આસામીઓને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. અધિકારીઓ. જેલ ઉપર કે જેલના કેદીઓ તરફ થયું જ્ઞાન આપતા નથી

અમે ત્યાં ગયા પછી કંઈક વિશેષ જ્ઞાન અપાતું. જેલરમાં જાતું પાણી ન દેખાયું. અમારા રૂબરૂમાં એક હવાલદારની પાયરીનો પોલીસ જેલરની ઝાટકણી મઠતો હતો તે જોઈ અમને ભારે અનુભવ લાગી. જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો કુકમ પથુ પગાય કે ન પથુ પગાય. બહાર લઈ જતી વખતે કેદીઓને હાથે કડી પહેરાવવાનો રીવાજ અહીં સર્વ માન્ય છે—તે એટલે સુધી કે કેદી લોક જ્યારે ટદી ગય ત્યારે આઠ માથુસ સુધી એક સ્થાનની ઝાકડીમાં તેમને સંધિ અને જેલના ટાટ બહાર ખુદલામાં તેમને ટદીએ બેસાડે છે. તે વખતે પથુ કડી છોડે નહીં. સુગ માથુસોએ આ બાબત ઉપર વિચારપૂર્વક જ્ઞાન આપવું, એવી મારી વિનંતિ છે. જેલ યદ્ય માટે લગ્ન મર્યાદાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એવો શું નિયમ છે ? આઠ કુદની લગ્નમર્યાદામાં આઠ માથુસો સાથે સાથે ધસાઈને જંગલ બેસે અને એક હાથ તો કડીમાં તે વખતે પથુ હોયજ. માથા ઉપર ત્રણ ચાર પોલીસ ભરેલી બંદુકો લેઈને ઉભા હોયજ. ત્યારે કહો ટદી ઉતરે ખરી ? આવો જંગલી અને અમાનુષિ મારો ખીજ જેલોમાં લાગેજ દરો. જેલમાં આવ્યા તે બધાથે માનવી શું પરુ જેવા ગણાય ? આ નિયમને કયું વિશેષજ લાગુ પાડવું એ સમજાતું નથી. કેદીઓ નાશી જવાનો ભય હોય તો શું ખીજ બ્યવસ્થા ન થઈ શકે ? જેલની દીવાલની અંદર કમ્પાઉન્ડ મોડું છે ત્યાં પાયખાનાં ગાંધિવાનું અને ભંગી રાખી સાફ કરાવવાનું ખર્ચ શું સરકાર કરી શકતી નથી ? અમે આ વાત જે ટાઇ અધિકારીઓ અમારી મુલાકાત લેતા તેમને કહેતા. કેદીઓને સાચવવાનું કામ પોલીસનું એટલે જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ તેમની પાસે નિરૂપાય હતા. ટાઇડીમાં અમને પૂરી મુકે એ અમને કેદ લાગતી નહોતી; પણ સવાર થાય અને ટદી જવું પડે ત્યારેજ કેદ જેવું લાગતું. સત્તાવાળાઓનું આ બાબત ઉપર જ્ઞાન ખેંચવાની દૃઢ રત્ન લઈ છું. ખીજ બાબત રત્ન કરવાની છે. અમે તો નદીએ પાણી ભરવા જતા ત્યારે તેમાં કુળકું મારતા આવતા પણ પોલીસની ધમ્મકા હોયતોજ રત્ન થાય. પોલીસને પૂછતાં તે કહે કે આઠ દિવસે એક વાર ન્દાવાની છુટી મળશે જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે ધર્મ સંબંધી કાગળોને માન આપવું જોઈએ પણ પોતે પોલીસને થોડા કુકમ આપી શક્યા નહીં કે દરરોજ ન્દાવા દેવા. અમે તો અમારૂં કામ કરીજ જતા. નદીમાં પાણીનો ધડો ભરતા તેમાં બેસીજ જતા અને આઠ દિવસે ન્દાવાના નિયમને ફેંકી દેતા અગર સાથે જે પોલીસ આવે તેનું દિલ રાજ કરી, સમજાવી ન્દાઈ લેતા. ત્રીજી દાનમનનું ઠોકણું પડતું નહીં. ટાઇ કહે આઠ દિવસે એક વાર દાનમન થશે ત્યારે ટાઇ કહે કે પંદર દિવસે એકવાર થશે. ટાઇ વળી કહે તમે ઉચ્ચ કોમના છો એટલે આઠ દિવસે થશે. પણ ખીજ બધાને પંદર દિવસે દાનમન થાય, એવો રીવાજ છે. અમે આ બાબતનો કોડો લેતા ત્યારે પરાણે આઠ નવ દિવસે ઠોકણું પડતું. સવારમાં ઉઠ્યા ત્યારે દાનમનનો કોડો બંદોબસ્ત કરવામાં આવતો નહીં. અમે જંગલ જ.

પાછા આવતાં ગમે તે છોડવાનું ડાળણુ ભાગી લાવી જેમ તેમ ચલાવતા. મારા એક મિત્રે દંતમંજનની બ્રહ્મીની ડબી મારે વાસ્તે મોકલાવી; પણ દાંતણુનો ખંદોળસ્ત કરીશું, એમ કહી તે પાછી મોકલાવી. પણ ખંદોળસ્ત કોણ કરે ? કોટડીની અંદર એક ટપ રાખવામાં આવે છે તેમાં પેસાળ પાણી 'કરવાનું' હોય છે. આખા દિવસની બેગી ચમેલી ગંદકી સાંજે બહાર નીકળે ત્યાં સુધી ખરાબ વાસ આપ્યાજ કરે. ટપમાં પણ ફેટલાંક કાણાં ચર્ચા હોય છે તે દુસ્તર કરવાનું કે નવા લાવવાનું કોઇના બ્યાનમાં આવતું નથી. સવારે સાત વાગે કે સાંજે પાંચ વાગે કોટડીનાં દ્વાર ઉઘડે ત્યારે ઝાડે ઝપટે જઇ આવવાનું હોય છે પણ શરીર બગડ્યું હોય કે બીજા કારણથી વચમાં શંકા થઇ આવે તો ટપમાં બેસવું પડે છે, આ ટપ બે કુટ ઉચું હોય છે. શરીરને કેવી રીતે ગોઠવી ટપમાં દટી જવું, એ મારાથી સમજાયું નહીં તેમ તે વાત મેં કોઇને પૂછી પણ નહીં. અમારામાંના કોઇને તેવું કરવાનો અસંગ્રાપ્ત થયોજ નહોતો. રસોઇ કરવાની ઓરડી જુદી હતી ત્યાં હમેશાં બે કલાક અમારે ગાળવા પડતા. તે ઓરડીની દુર્દશા જોઇને મને અધિકારીઓની ટેબલેખ ઉપર અન્યબી ઉપજતી, તેની જમીન તદ્દન ઉપડી ગયેલી અને તેમાં કચરા પુલોનો સમાર નહીં. આખો દિવસ કોટડીમાં બેઠે બેઠે દિવસ કેમ ગાળવો ? તેથી મેં પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો અગર માસિકો મળવાની માગણી કરી. પણ કાંઈ ઠેકાણું પડ્યું નહીં. તેથી મેં બેડાના મે. કલેક્ટર સાહેબને લેખિત અરજ કરી કે તેઓ સાહેબનાં પસંદ કરેલાં પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો અમને મળે. પછી તે અંગ્રેજી ભાષામાં હોય કે ગુજરાતીમાં હોય. આ અરજીનું પણ ઠેકાણું પડ્યું નહીં. જેલને અંગે લાઇબ્રેરી હોય તો તેમાંથી પુસ્તકો આપવાં, એવો કુકમ થયો છે, એમ મેં જોઇને મોઢેથી સાંભળ્યું. પણ આ જેલમાં લાઇબ્રેરી કેવી ? વાંચનના અભાવે દિવસ ગાળવો એ મુશ્કેલ થઇ પડ્યું હતું. આ ગણાવી તેટલી ખાબતો શિવાય બીજું કશું વાંધા પડતું મને બેડાની જેલમાં જણાયું નહીં. બીજી વ્યવસ્થા -સારી હતી. મોઢી સીધું લાવતો તે ઠીક ઠીક લાવતો, ધરના જેવું તો ક્યાંથી હોય પણ બધે દુનિયામાં મોઢી હોય છે તેવો તે હતો. સીધું જણ દીઠ દોઢ શેર મળતું પણ તેતો બધું થઇ પડ્યું. અડધનું વધવાનું અને બીજું વધતું. તે અમે બીજા કેદીઓને કે ભગીને આપતા. ધીને તો છાટિયે મળતો નહીં, પણ તેતો જેલના નિયમમાંજ આપવાનું નહોતું. ધઈનો રોટલો લુબો પેટમાં ખાંદે. અમારામાંના બે ત્રણ તેથી માંદા પડ્યા અને ઝાડો થયો. ડાક્ટરે દૂધ-ભાત-સાકર આપવાની લલામણુ કરી. તેલ મળતું પણ તે જણ દીઠ ૧૫ આની ભાર મળતું. દોઢશેર આટામાં પંદર આનીભાર તેલ પુરતું ન કહેવાય. વળી શાક વધારવામાં જોઇએ તે તેમાંથીજ. અમારી સાથે એક બ્રાહ્મણ સત્યાગ્રહી હતા. તેને કોળીએ કોળીએ ઘી ખાવાની ટેવ પડેલી. તે ભાઇ છુણુ ખાઇને કંટાળી ગયા પણ આખરે સીધા થઇ ગયા. હવેથી ઘેર પોતાની અસલ ટેવમાં થોડો ધણો સુધારો કરશે એવી આશા છે. જેલમાં સીધા સાથે શાક મળતું પણ હલકું-કોળી, કુંગળી, કુધી વગેરે મળતું. કોઇ વાર કેરી પણ મળતી. દુધના ભારે શાકનો વાંધો થી રીને લેઇ શકાય ? પણ તે શમારવાં છરી કે ચાકુ અપાતું નહીં. ત્યારે શી રીતે તે કાપવું. આ બાબત મેં જાહેર કરેલી પણ જરૂર કહે છે કે મોઢીએ કાપીને તૈયાર આપવું જોઇએ. પણ મોઢીએ તેમ કર્યું કે નહીં તે તેમણે જાણે ? પણ નહીં. મોઢી ઉઘાડી ના કહેનો કે હું કાપીને શાક લાવીશ નહીં. કોઇ વાર પોલીસ

લોકો છરી નાખે અને કાષ્ટ વાર લોખંડની પાટી કંઈ આગળવળી કમ્પાર્ટન્ટમાં પડી શાય તો તે લાવતા અને અમારૂં કામ નીલાવતા.

હવે, આપણે જોલમાં શા માટે જતું પડે છે, એ વિષયમાં ઉતરીએ. ચોરી કરનાર,

છુટકાટ કરનારા, ખુન કરનાર, મારામારી કરનારા, વિશ્વાસઘાત

જોલ કરનારા વગેરે અનેક પ્રકારના અધમ લોકો જોલમાં આવે છે એટ-

નીમાંસા. હું નહીં, પણ તે ઉપરાંત કાષ્ટનું પણ છુટું નહીં છંદનારા અને

કાષ્ટપણ ખોટું કાર્ય નહીં કરનારાને પણ કેટલીક વખત જોલમાં

જવાનું થાય છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ જોતાં માલમ પડે છે કે જે પુરૂષો વંદનીય હતા અને

જોમને પછીની પ્રજા પૂજે છે તેવા ઘણા માણસો જોલમાં ગયા છે. અગર બીજી રીતે

તેમણે મહાન દુઃખ વેડ્યાં છે. આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં માલમ પડે છે કે સત્યવાદી પુરૂષોને

પણ ઘણાં કષ્ટ વેડ્યાં પડ્યાં છે. દુનિયાનો વ્યવહાર કે રાજ્યવ્યવસ્થા અનુકૂળ ન હોય,

અસહ્ય ભરેલાં હોય અગર જીવનની હોય ત્યારે સત્યને ચાહનાર માણસે તેની સામે થવા

વિના સિદ્ધિ થતી નથી. માપપ્રમાણ રાજશક્તિ એ એક સ્થૂલ શક્તિ છે, તે જડ છે.

ઇતિહાસ વાંચતાં માલમ પડે છે કે તે જોમને એમ પોતાની મેળે સુધરતી નથી. પ્રજાનું

હૃદય જાણવાની અને પ્રજાને અનુકૂળ થવાની ઈચ્છા રાજને જોમને એમ થતી નથી.

તેની મામે ન થઈએ તો ને એમ ધારે કે જે તે કરે છે તે બરાબર છે. તે શરીર બળ

ઉપર-પશુબળ ઉપર જીજ્ઞસે છે. તેનામાં માનાસિક શક્તિ બહુ થોડી છે, તે યંત્રની માફક

ચાલ્યાજ નય છે. જ્યારે તે વગર વિચારે પોતાનું એકતરફી કામ કર્યું કરે છે, ન્યાય

અન્યાય જોતી નથી, સત્ય અસત્ય વિચારતી નથી, પ્રજાની ઈચ્છા તપાસતી નથી, બેદન-

કાર બને છે, પોતાના પશુબળમાં શુદ્ધતાન રહે છે ત્યારે અંતરાત્માના આદેશને પ્રથમ

માન આપનારા પુરૂષોને તેની રાજશક્તિ મામા પડવું પડે છે અને ત્યારેજ રાજ્યના

કાન ઉઘડે છે, પોતામાં ખામી છે એવું જોવાને જ્યારે તે મથે છે ત્યારે સુધારો કરે છે.

મનુષ્યો કાષ્ટ યંત્ર નથી કે રાજ્યના વ્યાજગી કે ગેરવ્યાજગી જે દુક્રમે થાય તે માથે

ચઢાવે. મનુષ્યોમાં આત્મા રહેલો છે અને તે આત્મા ખરું શું અને ખોટું શું તેવા બેદ

જાણે છે. રાજનો દુક્રમ ખોટો હોય, આત્માના દુક્રમ સાથે અંધએસતો ન હોય ત્યારે

તેની વિરુદ્ધ પડવાથી શરીરને રાજ્ય તરફથી દુઃખ દેવામાં આવશે એવી બહીક રાખીને

જે મનુષ્યો અન્યાયી દુક્રમને કે ભુલની કાયદાને સરજી ચામ છે તેવા મનુષ્યોના પુરૂષા-

ચંને ક્ષવંક લાગે છે અને મનુષ્ય મીઠીને પશુચેતિમાં તેને અન્યાર લેવો પડે છે. આત્મામાં

જે કાષ્ટ વગર સ્થાયી હોય છે નો તે તેનો ટેક છે. જે મનુષ્યો ટેક છોડે, વચન છોડે,

ધર્મ છોડે, સત્ય પાલનનો ત્યાગ કરે અને રાજના કાયદાની શિશાના ભયથી હાજી દા

કરે નો તેઓએ મનુષ્યરૂદ્ધ એજે શુભાચો એમ કહેવાય. શુભિચિર, વિક્રમ વગેરે મનુષ્યોની

પેઠે રાજશાસન પદ્ધતિ પ્રજાને અનુકૂળ અને ન્યાયની ચાલની હોય ત્યારે તેના ધાગ

પ્રમાણે ચાલવાને દરેક પ્રજાજનની ફરજ છે અને જાતાં જે દુટ લોકો વિરુદ્ધ પડે છે તેઓને

રાજદંડ દેવો જોઈએ. પણ તેથી ઉલટું જીવન, અન્યાય કે અધર્મ ચાલના હોય ત્યારે

તેની સામા પડવાનો પણ દરેક મત્વપ્રિય શરૂરીનો ધર્મ છે આ પ્રમાણે અંતઃકરણ અને

રાજશાસન વચ્ચે વિરોધ આવે ત્યારે મારે પડનાર માણસ પોતાનો ધર્મ જાનવે છે

એટલુંજ નહિ પણ સમાજ અને રાજ્યની પણ ભારે સેવા કરે છે. મામે પડનારને જલમાં જીવું પડે અને મરણદંડ પણ ભોગવવો પડે. પણ તેમ કરીને તે મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ કરે છે. સોક્રેટીસ અને ઇસુખ્રીસ્ત, થોરો અને ટાસ્ટોય, પ્રલ્લાદ અને મીરાં અને એવા અનેક નરસત્તોએ રાજ્યની અને સમાજની ગેર રીતો મામે પડી પોતાની જાતને યજ્ઞમાં હોમી હતી. આજે તેમનાં નામ કાયમ છે. તેમણે મનુષ્યજાતિનું જે કલ્યાણ કર્યું છે તેટલું તે વખતના રાજ્યોએ કર્યું નથી. એક માણસ જે બરાબર તપશ્ચર્યા કરે તો ઈંદ્રનું ઈંદ્રાસન ડાકે. એક સત્યાગ્રહી જે પોતાની જાતને હોમે તો રાજ્યતંત્ર ઠેકાણે આવી જાય. એક મોટું જોન્હન ચાલતું હોય ત્યારે તેના યંત્ર વચ્ચેવચ્ચે એક નાનો પથ્થર કે લોખંડનો દુકડો નાખો તો તે એકાએક અંધ થઈ જાય, તેમ રાજ્યતંત્રનું સમજવું. રાજ્યે તુરંગો બાધી છે. સત્યને ખાતર અને અંતઃકરણના અવાજને માન આપનાર તરીકે જે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જલમાં જઈને જોસે તો તે તપશ્ચર્યા કરે છે એમ મનજવું, અને તેની અસર રાજ ઉપર થયા વિના રહેજ નહીં. રાજ્યમાં યોગ્ય વ્યવસ્થા ન હોય તો સત્યાગ્રહીને વારંતે તો યોગ્ય સ્થાન તુરંગજ છે. રાજ્યને વફાદાર રહેવું, રાજના કાયદાને માન આપવું, પણ તે ક્યારે કે ક્યારે આપણને લાગે કે તેથી આપણા અંતરાત્માના આદેશને કાંઈ વાંધે આવવાનો નથી. રાજ્યમાં સુધારા કાંઈ કાયદાશાસ્ત્રીઓએ કર્યાં નથી કે કાયદા ઘડનારાઓએ કર્યાં નથી. પણ સુધારકો, દેશાભિમાની પુરુષોએ અને સત્યાગ્રહીઓએ કર્યાં છે. રાજ્યનું બળ એ પરબળ છે. તેને એક લાકડાના ગંજની ઉપમા આપી શકાય. મત્વનું બળ એ આંત્ર સમાન છે. લાકડાનો ગંજ અગ્નિ મામે ટીકી શકશે નહીં. ખુની પણ જલમાં આવે છે અને સત્યાગ્રહી પણ ત્યાંજ આવે છે. ખુની કરેલાં ક્રમ વારંતે પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને બારે દુઃખી થાય છે. પોતે શરમાય છે અને કોઈને મોઢું બતાવતો નથી. સત્યાગ્રહીનું ગેર શર લોહી યદે છે. ખુની છુટથી ફરી તેવું કામ કરતાં ખમચાય છે. ખરા સત્યાગ્રહી ફરી તેવુંજ કામ કરવામાં અભિમાન ધરાવે છે. દેશને ખાતર, મત્વને ખાતર, ન્યાયને ખાતર, ટકને ખાતર અને પોતાના વચનને ખાતર પોતાની જાતને યજ્ઞમાં હોમી દેવી, એ દરેક ખરા પ્રેમી પુરુષનું કર્તવ્ય છે.

છેવટે એક નાનું કાવ્ય ટાંકી આ લેખ પૂરાં કરીશ.

દીવાલ પથ્થરની લલે, નહીં કેદખાતું થઈ શકે !

સળિયા લલે લોહા તણા, પિંજર કદી નહીં લાગશે !

મન જે હશે નિર્દોષ મ્હારું, શાન્ત ચિત્તે ધારશે—

જે પિંજર જે કેદખાતું, તીર્થ જેવું માનશે.

જે પ્રેમ અંતરમાં હશે, સ્વાતંત્ર્યમાં દીલ મૂકશે;

તે અંતરીક્ષે દેવ જેવું, હૃદય છદ્મ થઈ જશે. (મૅ. હરિપ્રસાદ કૃત)

મોહનલાલ કામ્યૈવ પડયા.

અમદાવાદના મીલ મજુરોનો સત્યાગ્રહ.

ધર્તિહાર અને અર્પલોકન.

ખુદા ઇઝત બહુત દેવે મહેરબાન ગાંધીજી,
 દુવાએ દેરહે હૈં હિન્દુ મુસલમાન ગાંધીજી,
 ગરીબોકે લિયે ઉન્હોને એ સદમા ઉઠાયા,
 ગોયા હમેંબી ખવાય ગદલતસેં જગાયા.
 હમતો સમઝે હૈં કે તનહાઇકા સાથી પાયા,
 કતલ દે કુદરતે ગૈબસે તુહમકો ખુદાયા.
 મહેરબાન ગાંધી ઔર ખહેન અનસુયા હમારી,
 તાક્યામત નામ ઉનકે રહે દુનિયાંમેં જારી.

(એક મીલમજુર.)

પરમ પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીના મલામદાશ્રમમાં સવાર સાંજ બ્રહ્મચારીઓ જે પ્રાર્થના કરે છે તે પ્રાર્થનામાં તેમના જીવન અને ધ્યેયને પ્રગટ કરતા મંત્રો અને ભજનો મુખ્ય છે. આ મંત્રો અને ભજનોનું રહસ્ય બ્રહ્મચારીઓના આત્મામાં રેડાય અને કાળે કરીને તેમનાં કર્મ માત્રમાં તે પ્રગટ થતું રહે એવો ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ છે. મહાત્માજીની પ્રવૃત્તિમાં તો આશ્રમમાં નિત્ય રહાતું “કામયે દુઃખતપ્તાનાં પ્રાણિનામાર્તિનાશનમ્” અને આશ્રમનું માતીતું “વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાધ ગણે ” એજ આજ કાલ જોઈ રહ્યા છીએ.

આ જાને વચનો જોટલા માદાં છે તેટલાંજ ગંભીર છે. એમાં મમત્વ કે અભિમાનનો અંશ નથી રહેલો, કેવળ પ્રવૃત્તિ માત્ર એક છટ પ્રવાહમાંજ વહે એવી તીવ્ર વાંછના રહેલી છે. માટેજ ખરા સત્યાગ્રહીએ એને પોતાનાં આચાર મુત્રો બનાવેલાં છે. મમત્વ કે અભિમાનથી તે સત્યાગ્રહનું ક્ષેત્ર શોધવા નથી જતો, સત્યાગ્રહના વિષયો આપોઆપ જ એને મળી રહે છે. સત્યાગ્રહીને તે હાથ ધર્યાં વિના ચાલતું નથી. અંપારણને મહાત્મા ગાંધીજી શોધતા નહીં ગયેલા, અંપારણજ મહાત્માજીને જોઈ લઈ ગયેલું; ખેડાના ખેડૂતોની લડન પશ્ચ એઓ વહોરવા નહોતા ગયા, એ એમને મોંપવામાં આવી હતી. હા, એટલું ખરૂં કે મહાત્માજીએ અમુક વસ્તુ હાથમાં લીધને તેનો મંત્રોપકારક અન્ત લાવ્યા વિના તેને છોડી નથીજ.

અમદાવાદના મીલમજુરોની લડનમાં પશ્ચ મહાત્માજીને પરેચ્છાએ પડતું પડેલું. તા. ૨. ૭ ફેબ્રુઆરીએ મહાત્માજીને ખેડાની સ્થિતિ સંબંધે મુમાર્ષમાં જતું-પડેલું. ત્યારે ત્યાં તેમને શોડ અંબાલાલ સારાભાઈનો મેળાપ થયેલો. અંબાલાલભાઈએ કેટલાક કામચો બનાવી મહાત્માજીને કહેલું કે અમદાવાદમાં માગખાતાના મજુરો બોનમના મંત્રમાં અમંતોપ

રજા હતી તેઓને તેમના સલાહકારોએ ખૂબ સમજાવી પાંચીસ રૂબા માગીનેજ સત્તોજ પકડવાની લલામણ કરવાથી તેઓએ તે સલાહ કંઈક આનાકાની પછી સ્વીકારી. જાને પક્ષમાં આગ્રહનું તત્વ તો અત્યાર અગાઉનું હાખલ યર્ષ ચૂક્યુંજ હતું. તાણાવાણાઓએ જ્યારથી પોતાનું મહાજન ગાંધીયું ત્યારથીજ મજૂરોમાં ઐક્ય અને આગ્રહનાં બીજ નાં- માયાં હતાં. મજૂરોના ઐક્યની સામે ધવાને મીલમાલિકોએ પણ એક ચક્ર (ચુપ) રચ્યું આ બે પક્ષો વચ્ચે લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ રજાકસી યર્ષ છતાં કાંઈ પણ કડ- વાસ વિના જે લડત ચાલી રહી હતી તેને આખું અમદાવાદ શહેરજ નહિ પણ આખું ગુંજરાત અને ફટલેક અંશે આખો દેશ નિરખી રહ્યો હતો, આપણે આ લડતની મુખ્ય વિગતો અને તેની અંદર રહેલાં રહસ્યો તપાસીએ:—

જે દિવસે મીલમજૂરોએ પોતાના સલાહકારોની સલાહ સ્વીકારીને પોતાની આખી ખાજ તેમને સોંપી ને દિવસથીજ મહાત્મા ગાંધીજીએ મજૂરોના ઉલરાતા ઉત્સાહને શુદ્ધ દિશામાં વાળી અને તેમનામાં રહેલી “મસ્તી”ની ખારીચતો ઉપર અંકુશ મુકી, આ લડતને ‘ધાર્મિક’ સ્વરૂપ આપવાના ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. મજૂરોના આન્તર અને ખાલ જીવનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના એકલી સલાહ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય અથવા તો છેક નિષ્ફળ ન જાય તો પણ તેની સફળતામાં પણ કાંઈ અર્થ રહે નહીં. તેથી અનેક માગે તેમના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય થયો. આ માર્ગો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) મજૂરોને ઘેરજઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછપરછ કરી તેમની રહેણીકરણીમાં કાંઈ કચર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની બીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને અને તેટલે અંશે તેમના સુખ દુઃખમાં ભાગીદાર બનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન સંબંધી મજૂરોને કાંઈ સલાહ નૂચના લેવી હોય તો તે તેમને જ્યારે જોઈએ ત્યારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મજૂરોની એક નિશ્ચિત રચણે જાહેર સભા ભરીને લડતના સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય ઉપર તેમને બોધ આપવો;

(૪) આ સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામાં સદાને માટે દહીબૂન યર્ષ રહે, તેમને સાદું પણ ઉત્તમ પ્રતિબુદ્ધિ સાહિત્ય પૂરું પડે અને તેમના મન અને ભુદ્ધિની ઉન્નતિ યર્ષ તે ઉન્નતિનાં સાધનો તેઓ પોતાનાં જાળજીવ્યોને વારસામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય મુખ્યોધ પત્રિકાઓ દહાડવી. આ નિશ્ચય અનુસાર (૧) લડત દરમિયાન દરરોજ રહવાર સાંજ ભાષ સંકરવાલ ભેંકર, અનસૂયા ખેત અને ભાંઈ જગનલાલ ગાંધી, મીલમજૂરોને નુકસાને જતાં, અને તેટલા લક્ષ્યાંમાં મજૂરો અને તેમના કુટુંબનાં માણસોનાં નામ-નામ લઈ, કુટુંબના આવક અર્થ સંબંધી આકાશ મેળવી, ભવિષ્યમાં તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે માહિતિનો પાયો રચતાં; તેમનામાં લડતથી કંટાળેલાઓ અથવા મૂખમરાનો ભૂખ સાંપનારાઓને સમજાવ્યું અને હોંમત આપતાં, દર્દીને માટે દવા દારૂની ગોડવણ કરતાં અને રોજ મેળવવા ઇચ્છનારાઓને રોજનાં સાધન મેળવી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં. આ રહવાર સાંજની મુલાકાતનું મહત્ત્વ કાંઈ જેવું તેવું નહતું. આખી મીલમજૂરોની આલ- મતી ‘નાડ’ આ મુલાકાતોથી પરખાતી અને આગળ જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે એ

રકા દતા તેઓને તેમના સલાહકારોએ ખૂબ સમજાવી પાંત્રીશ ટકા માગીનેજ સન્તોષ પકડવાની લાલામથુ કરવાથી તેઓએ તે સલાહ કંઈક આનાકાની પછી સ્વીકારી. ખતે પક્ષમાં આગ્રહનું તત્વ તો અત્યાર અગાઉનું દાખલ થઈ ચૂક્યુંજ હતું. તાણાવાણાઓએ બ્યારથી પોતાનું મહાજન પાંખ્યું ત્યારથીજ મજુરોમાં ઐક્ય અને આગ્રહનાં બીજ નં-
માયાં હતાં. મજુરોના ઐક્યની સામે થવાને મીલમાલિકાએ પણ એક ચક્ર (ગુપ) રચ્યું આ એ પક્ષે વચ્ચે લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ રસાકસી થઈ છતાં કાંઈ પણ કડ-
વાશ વિના જે લડત ચાલી રહી હતી તેને આખું અમદાવાદ શહેરજ નહિ પણ આખું
ગુજરાત અને ફટલેક અંશે આખો દેશ નિરખી રહ્યો હતો. આપણે આ લડતની સુખ્ય
વિગતો અને તેની અંદર રહેલાં રહસ્યો તપાસીએ:—

જે દિવસે મીલમજુરોએ પોતાના સલાહકારોની સલાહ સ્વીકારીને પોતાની આખી
બાજી તેમને સોંપી તે દિવસથીજ મહાત્મા ગાંધીજીએ મજુરોના ઉલ્લાસને શુદ્ધ
દિશામાં વાળી અને તેમનામાં રહેલી “મસ્તી”ની ખાસીઅતો ઉપર અંકુશ મુદ્રી, આ
લડતને ‘ધાર્મિક’ સ્વરૂપ આપવાના ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. મજુરોના આન્તર અને આજી-
વનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના એકલી મલાહ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય અથવા તો છેક નિષ્ફળ ન
જાય તો પણ તેની સફળતામાં પણ કાંઈ અર્થ રહે નહીં. તેથી અનેક માગે તેમના જીવ-
નમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય થયો. આ માગોં નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) મજુરોને ઘેર જઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછપરછ કરી તેમની રહેણીકરણીમાં
કાંઈ કચર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની બીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને
અને તેટલે અંશે તેમના સુખ દુઃખમાં ભાગીદાર બનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન સંબંધી મજુરોને કાંઈ સલાહ સૂચના લેવી હોય તો
તે તેમને બ્યારે જોઇએ ત્યારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મજુરોની એક નિશ્ચિત રચણે જાહેર સભા ભરીને લડતના મિદ્ધાન્તો
અને રહસ્ય ઉપર તેમને બોધ આપવો;

(૪) આ સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામાં સદાને માટે ફટીબૂન થઈ રહે, તેમને સાદું
પણ ઉત્તમ પ્રતિબું સાહિત્ય પૂરું પડે અને તેમના મન અને હૃદયની ઉન્નતિ થઇ તે ઉન્ન-
તિનાં સાધનો તેઓ પોતાનાં બાળબચ્ચાને લારમામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય
સુબોધ પત્રિકાઓ છઠાડવી. આ નિશ્ચય અનુસાર (૧) લડત દરમિયાન દરરોજ રહવાર
માજ સાંધ થકરલાલ બેંકર, અનમયા બહેન અને બાંધ જગનલાલ ગાંધી, મીલમજુરોને
મુકામે જતાં, અને તેટલા લતાઓમાં મજુરો અને તેમના ‘કુટુંબ’નાં માણસોનાં નામ-કામ
લઈ, કુટુંબના આવક અર્થે મંમંથી આક્રા મેળવી, લવિષ્યમા તેમની સ્થિતિ સુધારવા
માટે માહિતિનો પાયો રચનાં; તેમનામાં લડતથી કંટાળેલાઓ અથવા જૂખમરના ભય
રાખનારાઓને સમજાવું અને હાંમત આપતાં, દર્દીને માટે દવા દારૂની ગોઠવણ કરતાં
અને રોજ મેળવવા ઇચ્છનારાઓને રોજનાં સાધન મેળવી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં. આ
રહવાર સંજોગો મુજાસતવું મહત્વ કાંઈ જેવું તેવું નહતું. આખી મીલમજુરોની આલ-
મની ‘નાડ’ આ મુલાકાનોથી પરખાતી અને આગળ જણાવવામાં આવે તે પ્રમાણે એ

આ પછી તુરત મહાત્માજીને ખેડામાં જવાનું થયું. ત્યાંના મામલો પણ અંબીર હતો. મરઘાર એક વાત કહેતી હતી, ખેડોતો ખીજ વાત કહેતા હતાં. ખેડોતોની વાન સાચી છે એમ સાબીન કરવા માટે મહાત્માજીએ તપાસનો પણ આરંભ કર્યો અને ત્યાંના કામમાં તેઓ લગભગ પચાસવા દતા એટલામાં તો કીમતી અનમયા બહેને ખબર આપ્યા કે અમદાવાદમાં રિયલિટ અંબીર છે અને માલિકા એક સામટી 'લોક-આઉટ' બહેર કરવાની તૈયારી ઉપર છે. મહાત્માજી આવી ખબર સાંભળી અમદાવાદ પહોંચ્યા. તેમને ખબર મળી કે કેટલીક મીલોમાં કંઈક ગેરસમભૂત થવાથી મલુરોએ હડતાલ પાડી છે. મહાત્માજીએ જોયું કે પંચ નીમાયા પછી મલુરોએ લીધેલું આ પગલું ગેર-વ્યાજબી છે, તુરત તેમણે મીલમાલિકાને ને બાબત પોતાની દિલગીરી બતાવી, અને મલુરો બૂલ સુધારી લેવાને તૈયાર છે, એમ તેઓને બહેર કર્યું. આ પ્રસંગે એટલું કહી રેલું જોઈએ કે મીલમાલિકાની આ વેળા કંઈ કસુર થઈ નહતી એમ નહીં પણ મહાત્માજીએ પોતાના પક્ષનીજ કસુરને મહત્વ આપ્યું અને તે સુધારી લેવાની તત્પરતા બતાવી પણ મીલમાલિકાને એ વાન ગળે ના હતી. એમણે તો પંચ નીમાયા પછી મલુરોએ હડતાલ પાડી એટલે તત્કાળ પંચ તુટ્યું એવો આગ્રહ કર્યો અને પંચથી પોતે બંધાયેલા નથી એમ કહી, માત્ર વીસ ટકા વધારો લઈને મલુરો કામ કરવા રાજ ન હોય તો તેઓને દરદી મુકવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ સ્થિતિ અટકાવવાને મહાત્માજીએ અઘાત પ્રયાનો કર્યા. પણ મીલમાલિકાએ તે મલુરોએ કરેલી બૂલને વગળી રહી એકના બે થવાની સાફ ના પાડી.

આ પછી મહાત્માજી મલુરોને ખૂબ મજાવા લાગ્યા. બહેન અનમયા, અને બાઇ શંકરલાલ જેંઠર મીલમલુરોની સ્થિતિ તથા પગલું સંબંધી માહિતી ધરાવનારા ખીજ ગૃહસ્થોની સાથે મસાલન ચલાવી. અહીંના મલુરોને શું મળે છે, મુજાબના મલુરોને શું મળે છે, મલુરોની કેટલી માગણી છે, મીલમાલિકાની સ્થિતિ શી છે, લડાઈ પહેલાં તેઓને શું નહોતો મળતો હતો, લડાઈ પછી શું મળે છે, કાપડ તૈયાર કરવાના ખર્ચમાં લગામને લીધે શ્રેયો વધારો ખાનમાં લેતાં તેઓને મલુરોની વધારાની માગણી પોવાઈ શકે છે કે કેમ, વગેરે વગેરે પ્રશ્નોનો અતિશય સ્પષ્ટ રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો અને જોઈએ અરો નિર્ણય પોતાથી લાવી યથાવતે અરો એવો નિર્ણય લાવ્યા અને નિશ્ચય પ્રાપ્ત કે મલુરોએ પાંચીસ ટકાથી વિશેષ વધારો માગવો નોંધ્યો અને મલુરોને પણ ગર્વાદામાં રાખવાના રેનુથી તેવી મલાદ આપી કેવી નોંધ્યો. મલુરોને આ મલાદ આપ્યા પહેલાં વ્યાપની ખાનર મીલમાલિકાને ખબર આપવી નોંધ્યો અને તેમને એ બાબતમાં શું કહેવાનું છે, એ સાંભળી લેવું નોંધ્યો એમ થોડી દારી એમને એ બાબત ખબર આપવામાં આવી અને તેમના વિચારમાં અસિદ્ધિ અને તેમની મદદની વિનંતિ કરવામાં આવી. મદદ તો તેઓ આપી યથાજન ન હતા એટલે તેઓએ મરઘાર અને મુખા-દના મીલમાલિકા ગઢુ થોડે વધારો આપે છે એવી અપ્રસ્તુત નયના કરીને પોતે વર્તમાન સંજોગમાં શું આપવું નોંધ્યો, એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. આથી મહાત્મા ગાંધીજી અને તેમના મદાપોને મલુરોને પાંચીસ ટકા વધારો માગવાની મલાદ આપ્યા સિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહોતો. જો મલુરો અમાર મુર્ખો મોંઘવારી વધારા તરીકે પચાસ ટકાને વગળી

રજા હતા તેઓને તેમના સલાહકારોએ ખૂબ સમજાવી પાંત્રીશ ટકા માગીનેજ સંતોષ પકડવાની લલામણુ કરવાથી તેઓએ તે સલાહ કંઈક આનાકાની પછી, સ્વીકારી. જાને પક્ષમાં આગ્રહતુ તત્વ તો અત્યાર અગાઉનું દાખલ થઈ ચૂક્યુંજ હતું. તાણાવાળાઓએ જ્યારથી પોતાનું મહાજન ખાંધ્યું ત્યારથીજ મજૂરોમાં ઐક્ય અને આગ્રહનાં બીજ નાં માર્યા હતાં. મજૂરોના ઐક્યની સામે થવાને મીલમાલિકાએ પણ એક ચક્ર (ચુંપ) રચ્યું આ બે પક્ષો વચ્ચે લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ રસાકસી થઈ છતાં કાંઈ પણ કડવાશ વિના જે લડત ચાલી રહી હતી તેને આખું અમદાવાદ શહેરજ નહિ પણ આખું ગુજરાત અને કેટલેક અંશે આખો દેશ નિરખી રહ્યો હતો. આખરે આ લડતની મુખ્ય વિગતો અને તેની અંદર રહેલાં રહસ્યો તપાસીએ:—

જે દિવસે મીલમજૂરોએ પોતાના સલાહકારોની સલાહ સ્વીકારીને પોતાની આખી આજીવન તેમને સોંપી તે દિવસથીજ મહાત્મા ગાંધીજીએ મજૂરોના ઉભરાતા ઉત્સાહને શુદ્ધ દિશામાં વાળી અને તેમનામાં રહેલી “મસ્તી”ની ખાસીઅતો ઉપર અંકુશ મુદ્રી, આ લડતને ‘ધાર્મિક’ સ્વરૂપ આપવાના ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. મજૂરોના આન્તર અને બાહ્ય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના એકલી સલાહ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય અથવા તો છેક નિષ્ફળ ત જાય તો પણ તેની સફળતામાં પણ કાંઈ અર્થ રહે નહીં. તેથી અનેક માગે તેમના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય થયો, આ માગો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) મજૂરોને ઘેરજઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછપરછ કરી તેમની રહેણીકરણીમાં કાંઈ કમર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની બીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને અને તેટલે અંશે તેમના સુખ દુઃખમાં લાગીદાર બનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન સંબંધી મજૂરોને કાંઈ સલાહ સચના લેવી હોય તો તે તેમને જ્યારે જોઇએ ત્યારે આપવાની બ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મજૂરોની એક નિશ્ચિત રચણે જાહેર સભા ભરીને લડતના સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય ઉપર તેમને બોધ આપવો;

(૪) આ સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામાં સદાને માટે ફરીબૂન થઈ રહે, તેમને સાદું પણ ઉત્તમ પ્રતિબું સાહિત્ય પૂરું પડે અને તેમના મન અને શુદ્ધિની ઉન્નતિ થઈ તે ઉલ્લસિતનાં સાધનો તેઓ પોતાનાં બાળજીવ્યાને વારસામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય સુબોધ પત્રિકાઓ ફાટાવી. આ નિશ્ચય અનુસાર (૧) લડત દરમિયાન દરરોજ રહવાર માંજ લાંબ શંકરલાલ બેકર, અનસુયા બહેન અને બાંધ છગનલાલ ગાંધી, મીલમજૂરોને મુકામે જતાં, જાને તેટલા લંચાઓમાં મજૂરો અને તેમના કુટુંબનાં માણસોનાં નામ-કામ લખ, કુટુંબના આવક ખર્ચ સંબંધી આંકડા મેળવી, લવિષ્યમાં તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે માહિતિનો પાયો રચતાં; તેમનામાં લડતથી કંટાળેલાઓ અથવા બૂખમરાતો ભય રાખનારાઓને સમજાવ્યું અને હીમન આપતાં, દર્દીને માટે દવા દારૂની ગોઠવણ કરતાં અને રોજી મેળવના હમ્મનારાઓને રોજીનાં સાધન મેળવી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં. આ રહવાર સાંજની મુલાકાતનું મહત્વ કાંઈ જેવું તેવું નહતું. આખી મીલમજૂરોની આલમની ‘નાડ’ આ મુલાકાતોથી પરખાતી અને આગળ જણાવવામાં આવે તે પ્રમાણે એ

મુલાકાતને લીધેજ લડતની 'અણીની દશાએ' શું પગલું લેવું તે મહાત્માજીને સઠયું હતું. મજુરોની સ્થિતિ સંબંધી જે વિષયો અને જીણી જીણી બાબતોની માહિતિ મળી તે વિશે સખવાની જરૂર નથી.

(૨) સાંજ રહવાર મજુરોના મુકામ ઉપર મુલાકાત ઉપરાંત મજુરોને દિવસનો આક્રીનો વખત ખુલેન અને અનસૂયાને ત્યાં આવીને સલાહ લેવાની છૂટ હતી. મજુરો સંખ્યાબંધ અનસૂયા ખુલેનને ત્યાં આવતા-વખતનો પણ મેળ નહતો, લડતના આખરના દિવસોમાં તો રાત્રે એક અને બે વારના સુધી મજુરો અનસૂયા ખુલેનનાં આરજાં ઉપકાવતા અને જરા પણ ક્યવાયા વિના તેમને સલાહ આપવામાં આવતી.

(૩) અને (૪). મજુરોના સમુદાયને સામાન્ય સલાહ આપવાને માટે 'સભા' એ અને સુબોધ પત્રિકાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. શાહપુર દરવાજાની બહાર સાબરમતીને કાંઠે આવેલા એક આવળતા ગાડ નજે દરરોજ સાંજે સફૂ મજુરો, કેટલાક બખે, ત્રણ ત્રણ ચચાર માઇલ દૂરથી ચાલીને એકઠા થતા અને મહાત્માજી, ખુલેન અનસૂયા, શંકરલાલ ખેંકર તથા સદાનુસૂતિ દર્શાવનાર બીજાં ભાષ ખુલેનો તેમને મળતાં.

આ આવળતા ગાડ તમે જે અદ્ભુત ઐતિહાસિક દ્રશ્યો પ્રગટ થયા છે તેનો ખ્યાલ તે વેળા હાજર રહી નજરે નોતાર અને સમજનાર શિયાળ બીજાને ભાગ્યેજ આવી શકે. મહાત્માજીએ બનતાં સુધી 'મુંગા' કાર્યને પ્રાધાન્ય આપવાનો મહામંત્ર લીધેલો છે, તેમનાથી બીજા શાયું ત્યાં સુધી તેમની પ્રવૃત્તિઓ વિશે વર્તમાનપત્રોમાં ખોટા ખરા દેવાનો ગણતો અટકાવવાની તેમણે કાળજી રાખી છે. આજ કારણથી ચંપારણમાં 'તપામ' ની ડા. મુખ્ય દફતર શિયાળ ત્યાંના આંતર જીવનમાં પરિવર્તન કરેલા માટે મહાત્માજીએ આ આ ઉપાયો લીધા છે અને કેટલું પરિવર્તન થયું છે તેની, વર્તમાનપત્રો માંત્રથીજ ઇનિદાસ જાણનાર જગતને તો ખબર પડીજ નથી. એકા જગતની લડત જે કારણોસર વર્તમાનપત્રોથી બહાર રાખી ન શકાય તેનું અહીં વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. મીસ-મજુરોની લડત દરમિયાન તો મહાત્માજીનાં જે ભાષણો થતાં તેની માહિતી વર્તમાનપત્રોને ખસુમ કરીને પૂરી પાડવામાં આવી નહતી. આ કારણથી એ ભાષણોમાંના કેટલાક સુસ્મરણીય ઉગારો અને મજુરોને વહેંચવામાં આવેલી સુબોધપત્રિકાઓ ઉપર 'ના વિવેચનનો કાંઈક ભાગ અહીં આપવો જરૂરનો લાગે છે.'

પહેલા દિવસમાં તો મજુરોના મન ઉપર તેમની પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ કમાવનાંજ બાખ્યાનો થતાં. મજુરોની પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી:—

"૧. જીલ્લાઈના પગારપર પાંચીસ ટકાનો વધારો ન મળે ત્યાં સુધી હાથ ન ચડાવું.

૨. 'લોકઆજિત' આવે છે તે દરમિયાન કોઈ પણ પ્રકારનું તોફાન નહીં કરવું, મારામારી નહીં કરવી, ખુટાટ નહીં કરવી, માલિકની બીલકને નુકસાન નહીં કરવું, આમાચાળી નહીં સંજાવાવી અને શાન્તિથી રહેવું.

આ પ્રતિજ્ઞા પરમેશ્વરને આશી રાખીને મૌન લેવાનું કહેવામાં આવ્યું અને આખી

* અહીં કહી રહ્યાં જણવું છે કે આ પ્રતિજ્ઞા ખુલેન અનસૂયાના નામની પ્રતિજ્ઞા થઈ હતી પણ તે મહાત્માજીજી લખના. હતા.

સભામાં એક પશુ માણસ એવો નહતો કે જે મલાના એક અવાજમાં પોતાનો અવાજ નહીં ભેળવતો હોય. કામપર ન ચડવાની પ્રતિજ્ઞાથી સંલવનારા દુઃખ સંબંધી ઇસારા કરી મહાત્માજી બોલ્યા હતા: “આજે લોકઆઉટનો પાંચમો દિવસ છે. તમારામાંના કોઈ ધારતા હશે કે આઠ દિવસ પંદર દિવસ આ દુઃખ સહન કરી લઈશું, એટલે બધું કીક ચઇ જશે. હું તમને ફરીથી કહું છું કે આપણે બંને આશા રાખીએ કે ચોડા દિવસમાં આ કામ પુરું ચઇ જશે, પણ તેમ આશા રાખતા છતાં એવો મક્કમ વિચાર રાખશો કે મરવું ત્યાં સુધી, આપણી આશા પાર ન પડે ત્યાં સુધી કામ પર જોડાશું નહીં. મજૂરો પાસે પૈસા નથી, પણ પૈસાના કરતાં વધારે સાફ ધન, એના હાથ, એની હિંમત અને ખુદાનો ડર છે. કોઈ વખત એવો આવશે કે તમે જુએ મરો, તો ભરોસા રાખજો કે તમને ખવડાવીને અમે ખાઈશું, તમને જુખ્યા મરી જવા નહીં દઈશું.”

કેટલાક મજૂરોએ પાંત્રીસ ટકા તો બહુ ઓછા છે એમ સભામાં જહેર કરેલું, તેમને ઉદ્દેશીને મહાત્માજી બોલ્યા હતા: “કેટલાક ભાઈઓ કહે છે કે આપણે પાંત્રીસ ટકાથી વધારે માગી શકીએ છીએ, હું તો કહું છું કે તમે મો ટકા પણ માગી શકો છો પણ તમે તેટલું માગવા જાવ તો તે અન્યાયજ કહેવાય. હાલના સંજોગોમાં તમે જેટલું માગ્યું છે તેથીજ તમે મન્તોષ માનો. તમે આથી વધુ ઇચ્છશો તો મને દર્દ થશે. કોઈ પશુ માણસની પાસે આપણે ગેરબ્યાજખી માગણી નથી કરી શકતા અને પાંત્રીસ ટકાની માગણીજ બ્યાજખી છે એમ મને લાગ્યું છે.”

બીજે દિવસે આજ સંજોગમાં તેઓ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા: “તમને સારી સલાહ અને હિંમત આપનાર ચોડા મળશે, નાહિંમત કરનારા ધણા મળશે અને તેમાં તમારા મિત્રો પણ આવી જાય. ખુદાનું નામ લઇને જેટલું મળે તેટલું લઇ લેવું એવું કહેનારા ધણા મળશે. આમાં મીઠસા બહુ છે પણ ખરી રીતે તે બહુ કડવી સલાહ છે. આપણે ખુદા મિલાય બીજા કોઈની પાસે લાચારી ભોગવવાની નથી. કારણ હાથ અને પગ આપણી સૌની પાસે છે, એ વાપરશું તોજ આપણે આપણું પોતાનું રાજ્ય ભોમવી શકવાના છીએ. આપણા માલિકોની માથે મારી રીતે રહી શકીએ તે ખાતર પણ આપણે દડ રહેવાની જરૂર છે. જે સંજોગોમાં આપણે મુકાબલા છીએ તે સંજોગોમાં આપણે માલિકોને કહેવું જોઈએ કે તમારું આટલું દનાશું અમે ખમી શકવાના નથી. મારી સલાહ લો અથવા બીજાની લો તો પણ તમે આ બાબતમાં મારી મદદ વિના કે બીજા કોઈની મદદ વિનાજ જીતી શકશો. હું અને બીજા એક સાથે જણ્યા આવીશું તો પણ તમને જીત નથી મળવાની. તમારી જીતનો આધાર તમારી પરજ રહેશે, તમારી ઇમાનદારીપર રહેશે, તમારા ખુદા ઉપરના ભરોસા ઉપર રહેશે, તમારી હિંમત ઉપર રહેશે. અમે તો માત્ર તમારા ટકા રૂપ છીએ. જ્યાં તમારેજ રહેવું પડશે. વગર લાંપણે, વગર બોલે જે કસમ ખાધા છે તેને તમે વળગી રહેશો અને જીત તમારીજ છે.”

જહા દિવસની પત્રિકામાં તેઓને સત્ય, હિંમત, ન્યાયશુદ્ધિ, વફાદારી, સહનશીલતા અને ઇશ્વરશ્રદ્ધા આટલા યુદ્ધ પ્રતિજ્ઞા પાલનને અર્થે જીતવવાની જરૂર છે એમ બતાવ્યું છે. ને પત્રિકાનું વિવેચન કરતાં એઓ બોલ્યા હતા: “આપણે પહેલાંથી દારીને ખેંચી

મયા હોત તો મારે તમારી પાસે આવવાપણું નહતું. જ્ઞેન અનસ્યાને તમારે ત્યાં આવવાપણું નહતું. પણ તમે લડત માંડવાનો નિશ્ચય કર્યો, આ વાત આખા હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ છે. વખત જતાં દુનિયા બાજુરો કે અમદાવાદના મજુરોએ તો ખુદાને દરમિયાન રાખીને એવા કસમ લીધા છે કે અમુક વસ્તુ ન મળે ત્યાં સુધી અમે નોકરી પર ન ચડીએ. તમારા બાળકો લવિષ્યમાં આ ઝાડ નેછેને કહેશે કે આની નોંચ અમારાં મા-પાપોએ ખુદાને દરમિયાન રાખીને આકરા કસમ લીધા હતા. તમે જો એ કસમ ન પાળો તો તમારાં બાળકો તમારે માટે શું ધારશે? તમારા ઉપર તમારાં જીવ્યાંની આશા રહેલી છે. હું તમને સાવચેતી આપું છું કે ખચરદાર, કોઈ પણ મજુર કોઈ પણ માણસ સમભવીને એ કસમ છોડવાનું કહે તો પણ એ કસમ ન છોડવા. મહમપણે તમે કસમને વળગી રહેશો, તમને બુખ્યે મરી જવું પડશે તો પણ તમે કહેજો કે ખુદાને દરમિયાન રાખીને અમે કસમ લીધા છે, તે ગાંધીની ખાતર નથી લીધા પણ ખુદાની ખાતર લીધા છે. તમે “યકોન” રાખીને કસમ પાળજો, લડત લડજો; હિંદુસ્તાન એ નેરો કે મજુરો ન્હીનદોસ્ત યવાની તૈયારીમાં હતા પણ કસમ મુક્યા નહીં. તમે પત્રિકાઓ ગોળી રાખજો, અને સમજૂપૂર્વક પાળજો. એમને એમ ગોળી રાખ્યામાં કંઈ માલ નથી. ફરાને શરીર અને ગીતા ધણુને પોપટીયા રીતે મ્હેંએ હોય છે પણ એમ કરવું બસ નથી. મ્હેંએ કરીને એ પ્રમાણે વર્તશો તો ખાત્રી રાખજો કે પાંત્રીસ ટકાનાં પોળી પાંત્રીસ ટકા કરનાર કોઈ નથી.”

માતમા દિવસની પત્રિકામાં મજુરોએ પોતાની નવસારનો વખત શી રીતે ગાળવો, તેની ઉપર કેટલાક સામાન્ય પણ સચોટ ઉદ્ગારો છે. લડત વધુ લંબાશે અને કેટલાકને, ખમરો પેડવાનો પણ કદાચ વખત આવશે તો તે વખતે તેમની પાસે તેમણે કહી ન કહેલી એવી મજુરી પણ કરાવવી પડશે. તે કરવાને માટે તેઓમાં કોઈ પણ પ્રકારના ‘રોમા માટે માન પેદા થવું’ નેછેએ એ વિચારથી એ ઉદ્ગારો નીકળેલા છે; “જે ધંધાની માણસના જીવનની સાફ જરૂર છે તે ધંધામાં નીચ—ઉચ્ચપણુનો તફાવત હોયજ નહીં, તેમજ આપણે જાણતા હોઈએ તે શિવાય બીજા ધંધો કરવામાં ચરમ પણ ન હોય. અમે તો માનીએ છીએ કે કપડાં વણવાં અને પથ્થર ફોડવા અથવા લાકડાં વહેરવા કે ફાડવા કે ખેતરમાં મજુરી કરવી એ બધા જરૂરના અને માન આપવા સાચા ધંધા છે.” પત્રિકામાંના આજ ઉદ્ગારોપર વિવેચન કરતાં એક એટરોજ સચોટ ઉદ્ગાર કહાડેલા એ મ્હેં તોપવા નેજા છે:—“પથ્થર ફોડવામાં જે ચરમી અને જે તાકાત આવે છે તે કદાચ પકડવામાં નથી આવતી.”

મજુરોને સામાન્ય વર્તન જાતનની આટલી સુગતાએ આપ્યા પાત્રી તેઓની તેઓના મતાદકારોમાં થકા અગત્ય રહે તે માટે આપ્યા દિવસની પત્રિકા પડવામાં આવી છે. આ પત્રિકામાં અમુક સલાહકારો મજુરો માટે શું શું કરવાને અંશાયશ છે તે જાતન વચ્ચે છે. એ ‘પ્રતિજ્ઞાલેખ’ મજુરોને અર્પણ કર્યા પહેલાં મદાન્માજી બેલાલા દેનાર:—“અત્યાર સુધી અમે મજુરની પ્રતિજ્ઞા અને મજુરોએ શું શું કર્યું તે ઉપર વિચેચન કર્યું. અમારી મી પ્રતિજ્ઞા છે અને અમે શું કરવાના છીએ તે અમારે તનને તપ્તી

આપવાનું રહે છે, અમારી પાસે તમારે શી આશા રાખવાની છે, હવે રતે દરમિયાન સંખીને શી શી વાત કરીએ છીએ તે અમે તમને કહીશું. જ્યારે જ્યારે અમને 'જૂનો કરના તમે જોશો અથવા પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં કયાંય રાખતા 'જોશો ત્યારે તમે અમારાં વચનો અમારી સમક્ષ સુધી શકશો અમને કપડો આપી શકશો." આ પત્રિકામાં આપણું ખાસ લક્ષ્ય એવંતા ઉદ્ગારો આ છે:—“અમે માલિકનું કુરું કરી કે હુમ્મી ન રાખીએ અને અમારાં દરેક કાર્યમાં તેઓના હિતનો વિચાર રહેજ છે. માલિકનું હિત જાળવીને અમે મજૂરોનું હિત સાધીએ.” આ લડત માલિકાને કનડગત કરવાની નથી પણ પોતાનું હિત સાધતો તેમનું પણ હિત સાધવાની છે એમ: આ પ્રમાણે જે જે પ્રસંગો મળ્યા છે તે તે પ્રસંગોએ ઉક્ત વિચારો મજૂરોના મનમાં દસાવવાની મહાત્માજીએ તક લીધી છે. આ “પ્રતિજ્ઞાલેખ” માં રહેલી પ્રત્યેક પ્રતિજ્ઞા અક્ષરશઃ પળાઇ હતી એ આપણે આગળ જોઇશું અને ત્યારે આપણને જણાશે કે તેમાંની નીચેની પ્રતિજ્ઞા તો ઇતિહાસમાં કદી સુલાવાની નથી. ‘આ લડતમાં જેઓ ભૂખે મરવાની રિથતિમાં આવી જશે તે જેઓને ‘કંઈ કામ નહીં’ મળી શકે તેવાઓને જોડાડવા પછી અમે જોડીશું’ અને તેઓને ખવડાવીને અમે ખાઇશું’ આ પછી પત્રિકાઓનું સ્વરૂપ બદલાય છે. અત્યાર સુધી એમ લાગતું હતું કે મીલમાલિકો થોડા દિવસ મજૂરોની કસોટી કહાડીને તેમને માગ્યા લાવે નોકરી ઉપર- લઈ લેશે. એટલે મજૂરો બીજું મજૂરી માગવા આવતા હતા તેઓને પણ ખામોશ પકડવાની સૂચના કરવામાં આવતી હતી અને સમજાવવામાં આવતું હતું કે “આવી રીતની અધીરાઇથી એમ મનાશે કે મજૂરો મીલમાલિકાની નોકરી કદી પણ સ્વીકારવા માગતા નથી, અને તેથી માલિકાનો તેમણે દેવ કયોં કહેવાશે.” મજૂરો પણ જીયારા ખામોશ પકડીને બેઠા હતા અને શાન્તિ રાખવાની સૂચના શબ્દે શબ્દે પાળતા હતા. એવે સમયે એવું જણાવા માગ્યું કે મીલ-માલિકા પોતાની પાંચોશ ટકા આપવાની અશક્તિને લીધે નહીં પણ કેવળ હડને લઇને મજૂરોની માગણી નથી સ્વીકારતા. મજૂરો આ વખતે કાવશે તો હંમેશને માટે તેઓ ત્રાસ આપતા થઇ જશે અને તેમના સલાહકારોનું સાલ હંમેશને માટે પેમશે, આ વિચારને લઇને તેઓએ આ હડ કરી હતી. આ હડમાં રહેલા લય અથવા જમનું નિરસન નવમા દિવસની પત્રિકામાં બહુ સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે. “માલિકાને ડર છે કે મજૂરોને માગ્યું આપવાથી મજૂરો ઉદ્ભત બને, આ ડર ખાયા વિનાનો છે. મજૂરો કદાચ આજે દબાય તો પણ પોતાનો લાગ જોઈ ઉદ્ભત અને એ સંભવિત નથી. દબાયલા મજૂરો પેરલાય રાખે એવો પણ સંભવ છે. દુનિયાની તવારિખ બનાવે છે કે મજૂરો જ્યાં જ્યાં દબાયા છે ત્યાં ત્યાં તેઓ સ્થાયે થયા છે. માલિકા એમ માને છે કે મજૂરોની માગણી સ્વીકાર્યાથી તેઓના સલાહકારની અસર તેઓના પર વધશે. જો સલાહકારોની દલીલ સાચી હશે, જો તેઓ મહેનતુ હશે તો મજૂરો હારે કે જીતે જનાં સલાહકારોને તેઓ છોડવાના નથી અને વધારે ખાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે મજૂરોને મજૂરોની ત્યાગ કરવાના નથી. જેઓએ સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેઓ તે ધર્મ સ્વામીની છતનાજી કતા પણ છોડવાના નથી, જેમ તે નિરાશ થશે તેમ સેવામાં તે વધારે પરાયણ થશે એટલે ગમે તે પ્રયત્નો કરે તો પણ માલિકા સલાહકારોને મજૂરોના નહવા-સમાંથી દૂર કરી નહીં શકે. સલાહકારો અને મજૂરો વચ્ચેના સેવક અને સ્વામીના

મીડસ્થાપી સંબંધની આ પ્રમાણે માલિકાને સખત ચેતવણી આપીને મહાત્માજી હવે પછીની પત્રિકામાં માલિકાની સ્થિતિનું વિવેચન કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. આ અને આ પછીની કેટલીક પત્રિકાઓ કેવળ મજુરોને માટે જ નહીં પણ મીડમાલિકો માટે પણ પ્રયોગ્યબલી છે, તેનો હેતુ માત્ર મીડમજુરોનેજ કેળવવાનો નહીં હોષ બની શકે તો મીડમાલિકાની પણ બુદ્ધિ દેરવાનો છે.

“નોંધર અને શેઠ વચ્ચેનો સંબંધ એક બીજાના સ્વાર્થ ઉપર બંધાયેલો હોવાને બદલે એક બીજાના શ્રેય ઉપર બંધાયેલો હોવો જોઈએ, આપણેના ધોરણ ઉપર ન બંધાયેલો હોય, પરસ્પર લાગણી ઉપર બંધાયેલો હોવો જોઈએ—એવા વિચારો મહાત્માજીએ ધણાં વર્ષો ઉપર ‘ઈડિયન ઓપીનીઅન’ માં, રસિકનના ‘અન ટુ ધીસ લાસ્ટ’ નામક પુસ્તક ઉપરથી લખેલા ‘સર્વોદય’ નામના લેખમાં પ્રગટ કર્યા હતા. તેજ વિચારો કાળ જતાં વધારે પાકા થયલા એટલે વધારે સરળ, સીધી અને જોરદાર ભાષામાં આ પત્રિકાઓમાં બતાવવામાં આવ્યા છે, નીચેના શબ્દોમાં રહેલો વિવેકપૂર્ણ અને હૃદયસ્પર્શી આમંત્રણને અસર કર્યા વિના રહી શકે ?

“મજુરોની રહામે માલિકાની એકત્રતાએ ધીરીઓની રહામે હાથીઓનું મંડળ ઉઠાં કર્યા બરાબર છે. ધર્મનો વિચાર કરતાં માલિકાએ મજુરોની રહામે ચર્તા ચરચરવું જોઈએ. મજુરોનો બુખમરો એ માલિકોનો લાગ છે, આવો ન્યાય હિંદુસ્તાનમાં પૂર્વે માણસોએ જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાતું નથી. અમે તો નિશ્ચયપૂર્વક આશા રાખેલી છે કે આ ગરવી ગુજરાતની રાજધાનીમાં આવક તથા વૈધ્યવધર્મ સ્વીકારનારા માલિકા મજુરોને નમાવવામાં, તેઓને હાપૂર્વક ઓઠું આપવામાં કદી પોતાની છત સમજશે નહીં.”

આ પછીની પત્રિકામાં એકએકના સ્વાધની ઉપર બંધાયેલા રાક્ષસી સંબંધથી કેવળ વિપરીત પરિણામે આવ્યાં છે તે બતાવ્યું છે. એ બતાવતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડનનો એક મનોરમ પ્રસંગ મહાત્માજીએ મજુરોને કહી બતાવ્યો છે. પત્રિકા ઉપર વિવેચન કરતાં મહાત્માજીએ સમગ્રવ્યું હતું કે—“જેની ગીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા મજુરોએ મુરોપીયન કામદારની હડતાલથી મુશ્કેલીમાં આવેલી આફ્રિકન સરકારની બીડનો લાભ ન લેતાં પોતાની લડત બંધ કરી, સરકારને મદદ કરીને જમતમાં જથ્થા લીધો હતો તેજ પ્રમાણે મીડમાલિકો ઉપર કંઈ ઓર્થિંતી આપન આપે તો તેનો લાભ લઈ તેમની કનડગન ન કરતાં તેમની મદદ આપણે ધાવું જોઈએ.”

અત્યાર મુંબીના ઉપરેશની મીડમજુરો ઉપર મી અસર થઈ હતી તે જરા તપાસી જાઉં. ત્યારે હડતાલ પડી ત્યારે અમદાવાદ શહેરમાં રથને રથને ત્રામ વર્તી રમ્મો દનો સૌના મનમાં હમેશાં ડર રહેતો દનો કે ખીજાયલા મજુરો રસ્તામાં તોફાન કરશે, ચોરી કરશે, મારહાડ કરશે, દુકાન દુમલા કરશે; પણ દય વિવસમાં લોકોએ આમાંનું કશું ન જાણ્યું એટલે જ્યાં વિરમય થઈ ગયા. જીજ્ઞાસુ દસેકદર જેમને એ અસ્થામાં મહાત્માજી મળ્યા હતા તેમણે પણ મજુરોના વર્તન વિષે સાન્દાયર્થ પ્રકટ કરીને કહેવું કે—“આવી

✽ આ લેખ આજ માસિકના માર્ચ, એપ્રિલ અને મે (૧૯૧૮)ના અંકમાં પ્રકટ થયેલ છે.

રીતની સલાહ શાંતિથી લગતી લડત મેં બીજે ક્યારે નથી જોઈ, એટલું જ નહીં પણ સાંભળીયે નથી.” દરરોજ સાંજના સાહુપુર દરવાજા બહાર ચાર માડાચાર વાગ્યાથી આવળના ઝાડ નીચે મળુરોની મેદની થતી, લાંબે છેડેથી આવતાં તેઓને કંદાળો ન હતો, દરરોજ પ્રસિદ્ધ થતી પત્રિકા તેઓ ઉત્સાહથી વાંચતા અને પોતાના ન લખેલા ભાષ્યોને વાંચી સંભળાવતા. મહાત્માજી, અનસૂયા બહેન અને ભાઈ એક્ટર વગેરે દર માંજે આવતા તેમને વધાવી લેતા, હજારોનાં ટોળામાંથી શાન્તિપૂર્વક માર્ગ આપતા, મહાત્માજીના ભાષણ અને પત્રિકાવાચન વખતે મંપૂર્ણ શાન્તિ જળવી અને ભાષણને અંતે પોતાનો નિશ્ચય અતિથય આગ્રહપૂર્વક દરરોજ પ્રકટ કરતા. બહારના માણસો પણ આ મેળાવડાઓમાં ઉભરાવા લાગ્યા. ન્હાનાં મોટાં જે કોઈએ એ મેળાવડા જોયા છે તેઓની અંતિમથી તે, કદી ખસનાર નથી. મોટે લોગે બલણુ એવા મળુરવર્ગમાંથી ચાલી રહેતો પ્રમંજોચિત નવી નવી ગઝલો અને કવિતાનો પ્રવાહ માણુમને આશ્ચર્યમાં લીન કરે એવો હતો. એમાંના ઘણાક પ્રમંજને ઉદ્દેશીને જ બનાવેલા ‘જોડકણા’ હતાં એમ કોઈ કહેશે, પણ એ જોડકણામાં રહેલો ભાવ, આગ્રહ, નિશ્ચય અને કૃતમતા વિષે તો બે મત હોઈ શકે એમ નથી. આ જોડકણામાંનું એક આ લેખને મચાજે આપવામાં આવ્યું છે. મુસલમાન મળુરોના ફેટલાકના લાગણી લખ્યા ઉદ્દેશોની કાંઈ એાઈ અસર થઈ નહીં હોય. “ઐમા સંપ આયંદા ન કદી હોગા, ન કદી હુઆ યા. મહાત્મા ગાંધી ઐમા ઝાડ હું છમકી શાખે” સારે દિન્દુસ્તાનમે ફેલી, હુઈ હું. અપની પાઈંદી, અપની ઇજ્જત, અપની આનિયાન પર કાયમ રહીએ. જહાંતક મુમઝીન હો ઇતેશક કમી તોડીએ મન, તોડનેકા ખ્યાલ કી મત લાઇએ ! જો અપને ખેપરખ્યાલ અને હું, ઉનકા દામન કમી મત છોડીએ અપને સરતાજ ને અપની હમદદમિ શામિલ હું ઉનકે નામકે ધક્કા ન લગના ચાહીએ. અપને મરનાજડી મિના ઇજ્જતકે કામપર જના નહી. જો વે શરમાવે કે મુશ્કત કામપર જના તો મુશ્કત જના. અપની કયા ઇજ્જત ગઇ, અપને સરતાજ, જીનોને અપની દરદમ ઉપર કમરખંદી બાંધી હૈ ઉનકા ધી માનના. ” ફિયસો જતા મળુરોના ફેટલાક ઉદ્દેશો તો અચ્છિત અર્થ ગયા અને “અરે ! ડરો મત ગેશી મદદગાર હૈ યહાં ! ”

“ અગર મરે લુખે તો મરહી જના જનસે,
લાઝિમ હૈ ન બદલે અપને હમાનમે. ”

એમાં એવાં વચનો તો હજી લોકો નથી જૂલ્યા.

મળુરોના ઉદ્દેશ માત્ર એમ બતાવી આપતા હતા કે રરિકલ જેને “ root of honour ” કહે છે અને જેને મહાત્માજીએ સાચાનાં મૂળ કહ્યાં છે તે આ મરીજ વર્ગમાં બીજા વર્ગના કરતાં બહુ ઉંડાં છે.

અહીં પ્રમંજોપાત કહી લેવું જોઈએ કે આવી શાન્ત અને રસભરી રીતે કામ ચાલો રહ્યું હતું તેમાં પણ જળપયે અજળપયે સ્થાગા પક્ષને ‘જરૂર માહું’ ન લાગે એવું કાંઈ પણ ન બોલવામાં આવે કે ન કરવામાં આવે તેની મહાત્માજી બહુ કાળજી રાખના. એક વાર એક શીષ્ય કવિ મળુરે બહુ ઉત્સાહમાં આવી જઈ પોતાના દુહામાં મીલના સંચાઓની ખૂબ દાંસી કરી, મીસ માલિકાની કંઈક તિરસ્કાર યુક્ત મજાક કરી હતી. તેને મહાત્મા

છએ કહ્યું હતું:—“સંચાઓને તમે ખાલી ખોખા કહી દાંસી કરો છો તે બાબતી નથી. એ રચુલ સંચાએ તમારું કોઈ બગાડ્યું નથી. એમાંથીજ તમને એકવાર રાજ મળેતી હતી. આપણા કવિઓને હું કહીશ કે આપણે કડવા ઉર્ગાર નથી કહાડવાના, આપણે શેઠીઆ ઉપર કંઈ આક્ષેપ નથી કરવાના, શેઠીઆઓ આપણાથી મોટરમાં મંદાલે છે, એમ કહેવાથી કોઈ વળતું નથી. એ કહેવામાં આપણી કિંમત આલી ન્નય છે. હું તો કહું છું કે બાદનાહ જ્યોજ આપણે પ્રતાપે રાંજ્ય ચલાવે છે, પણ તેમ કહેવામાં આપણી કિંમત જરાયે રહેતી નથી. અમુક માણસ નહારા છે એમ કહેવાથી આપણે સારા નથી કરવાના. જે માણસ છુર કરે છે તેનો જોનાર ઉપર બેઠેલો છે, તે તેને ન્યાય આપે છે, આપણે કાણુ ન્યાય આપનારા? આપણે તો એટલુંજ કહીએ કે તેઓ પાત્રીમ ટકા આપણને નથી આપતા એટલીજ તેમની બૂલ છે.”

—(અપૂર્ણ.)

મહાદેવ હરિલાલ દેશાઈ.

‘સુધારાના યોજનાના મુદ્દા.

હિન્દી વજર મી. મોન્ટેઝુ અને આપણા વાઈસરોય લોર્ડ એમ્સફોર્ડે હિન્દી રાજ બંધારણમાં કરવાના સુધારા વિષે જે રીપોર્ટ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં કરવામાં આવેલી મુખ્ય સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે રીપોર્ટને અતિ તારવવામાં આવી છે તેનું બાપાંતર જરૂર જેટલી ટીકા માથે નીચે આપવામાં આવ્યું છે:—

પાર્લામેન્ટ અને ઇન્ડિયા એક્ટ્રીસ.

૧ પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજરનો અંકુશ ઓછો કરવો (બંધારણ અને વહીવટની દૃષ્ટિથી હિન્દના સમસ્ત રાજકારભાર અને રક્ષણ મોટે-મોટીથી પાર્લામેન્ટ અને તેની તરફથી સીટીશ પ્રધાનમંડળ અને ખાસ કરીને હિન્દી પ્રધાન જવાબદાર ગણાય છે. હિન્દી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારને કેટલીક બાબતોનો પોતાની સરજી મુજબ તરતજ અમલ કરવાની વિશાળ પણ ચોક્કસ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે; છતાં તેના પર મોટી મર્યાદાઓ મુકવામાં આવી છે. અમુક રકમથી વધારે પગારની જગ્યાએ કે એકંદરે કોઈ ઓરીસનો ખર્ચ અમુક હદ ઉપરાંત વધારવો હોય કે કોઈ ખાતામાં અમુક રકમથી વધારે ખર્ચ કરવો હોય તેા હિન્દી પ્રધાનની સંમતિ મેળવવી પડે છે. દરેક કાયદો અને વાર્ષિક અંદાજપત્ર-પ્રતિનાં તેમજ હિન્દી સરકારના-હિન્દી વજર અને તેમનું મંડળ લણીજ ખારીડીથી તપાસીને તેમાં ફેરફાર કરે છે. ઉપરાંત રાજનીતિ અને વહીવટના મોટા સવાલો પરનો હિન્દી વજરનો અભિપ્રાય અહીંયાંની સરકારને કબુલ રાખવો જોઈએ. આથીજ કરીને હિન્દી વજર આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટો આપખુદ અમલદાર કહેવાય છે કારણ કે એક પાસેથી ડંઢ કરોડની પ્રજાના રાજતંત્ર તે ઉપર સર્વાંપરિ અને વિશાલ સત્તાઓ ભોગવે છે ત્યારે બીજી પાસ પાર્લામેન્ટ હિન્દને લગતી થોડીજ-ખાસ કરીને ઇંગ્લંડની સાથે સંબંધ ધરાવતી-આબતોમાં રમ લેતી હોવાથી તેની સત્તા લગ્ગે અંશે નિરંકુશ છે. પણ જ્યાં સુધી પાર્લામેન્ટ અમુક બાબતોમાં હાથ નાંખવાની પોતાની સત્તા મર્યાદિત ન કરે ત્યાં સુધી તેના વતી હિન્દી

વજરને હાલના જેવો કારભાર કરવો પડે. હવે આ રીપોર્ટમાં મુ્યવાયું છે કે પ્રાતિક રાજતંત્રમાં જે કેટલાંક ખાતા પ્રજના પ્રતિનિધિઓને સોંપી દેવાનાં છે તેના પરથી પૂરેપૂરો અને આકીર્ણ પ્રાતિક અને હિન્દી ખાતા પરથી કેટલેક અશે પાલ્લીમેન્ટે અને તેને અંગે હિન્દી વજરે પોતાનો અંકુશ કમી કરવો. અલખત, ભવિષ્યમાં પણ રાજનીતિના અને ખર્ચના મોટા સવાલો પર તો હિન્દી વજરનો કાણુ રહેશે.)

૨. હિન્દી વજરનો પગાર ક્ષીટીશ પ્રજના અંદાજપત્રમાં મામેલ કરવો.

(અંગ્રેજ સત્તાધીશોએ પણ ઘણા વખતથી કબૂલ કર્યું છે કે ઈંગ્લંડ હિન્દ પર અમલ ચલાવે છે તે જેમ હિન્દના હિતને સાર છે તેમ ઈંગ્લંડના લાભ માટે પણ છે. તેથી જેમ સંસ્થાનોના પ્રધાનનો પગાર ઈંગ્લંડની તીજેરીમાંથી લેવાય છે તેમ હિન્દી વજરનો પણ લેવાવો જોઈયે. આપણી આ માગણીનું આથી વધારે મજબૂત કારણ તો એ હતું કે આ સ્થનાનો અમલ ચતાં હિન્દી રાજવહીવટના મવાલો વધારે મારી રીને આમની મલામાં ચર્ચાશે. હાલ હિન્દી મવાલો પર થોડુંજ ધ્યાન તે મલામાં અપાય છે. ક્ષીટીશ હિન્દનું અંદાજપત્ર માત્ર પાલ્લીમેન્ટ આગળ માહિતી માટે પણ રજુ કરવામાં આવે છે ત્યારે હિન્દી પ્રધાનનો પગાર ઈંગ્લંડના અંદાજપત્રમાં મુકાય એટલે તે વિષે આમની સલાનો મત પણ મંગાય. ક્ષીટીશ અંદાજપત્રનો વિગતવાર વિચાર કરવાને આમની મલાની ખાસ કમીટી નીમત્રામાં આવે છે તેમાં હિન્દી પ્રધાનના પગારનો વિચાર કરવાનો હોય તો હિન્દી કારભાર વિષે ઘણી રસભરી ચર્ચા થાય અને આમ આપણી માગણીઓ અને ક્રિયાદો પર ધ્યાન આપવાની તેને તક મળે.

૩. હિન્દના કારભાર તરફ ધ્યાન આપવાને એક ખાસ કમીટી નીમવા આમની મલાને ભલામણ કરવી.

(આ સ્થનાનો હેતુ પણ આમની સભામાં હિન્દી મવાલોના વિચાર અને ચર્ચાને ઉત્તેજન આપનારું છે. ધારાસભાના વધુ મતથી વિરુદ્ધ થઈને અમુક કાયદાઓ પમાર કરવાની કે અટકાવવાની જે મત્તા હવે પ્રાતિક અને વડી સરકારને આપવામાં આવનાર છે તેના અમલ વિષે ધારાસભાઓ પોતાની ક્યારેક પ્રજ કમીટી આગળ રજુ કરી આમની સભામાં તે વિષે ઉદ્ઘોષ કરી શકશે અને ખાર વર્ષે જનારે પાલ્લીમેન્ટ તરફથી હિન્દના રાજ્યધારણમાં સુધારા મુ્યવવાને કમીશન નીમાશે ત્યારે તેના કાર્યમાં આ કમીટીએ કરેલા રીપોર્ટ વગેરે ઘણાજ કિંમતી યર્ષ પડશે.)

૪. હિન્દી વજરની સભા અને તેની લંડનની ઓશીસના હાલના ધંધારણને તપાસી તે વિષે રીપોર્ટ ઘડવા એક કમીટી નીમવી.

(હિંપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિન્દી વજરનો અને તેથી તેમના મંડળ અને ઓશીસનો મોટા ખાતા પર ઓછો અંકુશ રાખવાનો આવશે. આથી મંડળમાં તેમજ ઓશીસમાં જે ફેરફાર કરવા જોઈયે તે વિષે વિચાર કરવાને આ કમીટી નીમવાની છે.)

હિન્દી સરકાર.

૫. સુલેહ, અંવરશા અને સુરાજ્યને વિષે પોતાની જવાબદારી અલ કરવાને જે જાળયે આમ અગત્યની જણાય તેના પર હિન્દી સરકારની નિર્વિવાદ સત્તા કાયમ રાખવી.

(આ) કલમનો અર્થ : અર્થ કરીએ તો એમજ સમજાય કે રાજ્યમાં બધાં ખાતાઓ પર હિન્દી સરકારની પૂરેપૂરી સત્તા કાયમ રાખવી. પણ ખરે અર્થ તો એમ લાગે છે કે પ્રાંતમાં પ્રગળે સોખ્યા શિવાયનાં તમામ પ્રાંતિક અને હિન્દી ખાતાં વિષે પ્રાંતિક અને હિન્દી ધારાસભાને અમુક હદ સુધી તેવું ધાયું કરવા હેતુ પણ છેવટની સંપૂર્ણ સત્તા તો હિન્દી સરકારના હાથમાં રહેશે કારણ કે તેટલે અંશે તે પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજારને જવાબદાર રહે.)

૬. હિન્દ માટે એક પ્રીવી કાઉન્સિલ રચવી.

(ઇંગ્લંડમાં અનુભવી રાજપુરુષો અને ઉંમરાવો વગેરેની એક સભા સહૃદયશાહને અમુક વિષયોમાં સલાહ આપવાને, અને છેલ્લી અપીલોનો નિર્ણય કરવાને કેટલાક સૈદ્ધાંતોથી નીમવામાં આવે છે. અહીંયા તો વાઇસરાય જ્યારે મશાહ માગે ત્યારે આપવાને આ સભા રચવાની દરખાસ્ત મૂકી છે અને તેમાં દેશી રાજાઓ અને તેમના દીવાનો, કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટના સભામદો અને હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશોને નીમવાની દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે.)

કારોબારી મંડળ.

૭. ગવર્નર જનરલના કારોબારી મંડળમાં હિન્દી તત્વનો વધારો કરવો.

(હાલ આ મંડળમાં એક હિન્દી સભાસદ નીમાય છે. તેને બદલે એ હિન્દીઓને નીમવાનું રીપોર્ટમાં સૂચવ્યું છે.)

૮. કારોબારી મંડળના સભાસદોની વધુમાં વધુ સંખ્યા વિષે તેમજ તેને માટે લાયકાતની મર્યાદાઓ દૂર કરવી.

(હાલ વાઇસરાયની કારોબારી સભામાં વધારેમાં વધારે ૭ સભાસદો નીમી શકાય. આ સૂચના પ્રમાણે હવે તેથી વધારેને પણ નીમી શકાય. વળી હાલ અમુક ભાગના સભાસદો સીવીલ સર્વિસના અમલદારો હોવા જોઇએ એવી કલમ છે તે પણ રદ થાય. આમ સીવીલીયન ન હોય તેવા સભાસદોને નીમી શકાશે, પણ સીવીલીયનોને નજ નીમવા એવું બંધન રહ્યું નથી.)

૯. ઐટબીટનમાં પાર્લામેન્ટના કામ માટે ઉપમંત્રીઓ નીમાય છે તેવી પદવી માટે ધારાસભાના સભાસદોને અમુક મંજૂરીમાં નીમવાની સત્તા (કાયદાથી) લેવી.

(ધારાસભામાં કારોબારી સભાના કોઇ સભાસદ હાજર ન રહી શકે ત્યારે તેની જગ્યાએ કામ કરવાને આ નિમણૂક કરવાનો હેતુ છે. ચુંટાએલા કે ગિનઅમલદાર સભાસદોનેજ નીમી શકાય એવું કંઈ રાખવાનું નથી.)

ધારામંડળ.

૧૦. ગવર્નર જનરલની હાલની ધારાસભાને બદલે નવી ધારાસભા અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટસ રાજસભા-એમ બે ધારામંડળો રચવાં.

(જે સુધરેલા દેશ રાજસભા ભોગવે છે તેના ઇચ્છામાં ઇચ્છા ધારામંડળના બે અંગ

હોય છે. એકમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓજ હોય છે અને બીજી કાંસના મારક પ્રજામાંથી બીજી રીતે ચુંટાવું હોય અથવા અમેરીકાની મારક પ્રાતિક મંડળોમાંથી ચુંટાવું હોય અથવા ઇંગ્લંડની મારક સહેનસાહે નીમેલા ઉમરાવો ધર્માધ્યક્ષો વગેરેનું બનેલું હોય. બીજું મંડળ રમવાનું મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે પ્રજાકીય મંડળ ઉતાવળથી કાંઈક કાપશે પસાર કરે તો તેને અટકાવી તે વિષે પ્રજામત એકત્ર કરાય અને તેની ભૂલો સુધારાય. બીજા મંડળમાં અમલદારો અને ઉમરાવો જેવા અમુક વર્ગોની મત્તાને પ્રધાનપદ આપવાનો ઇરાદો હોય છે.)

૧૧. રાજસભામાં ૫૦ સભાસદો નીમાશે (આ ઉપરાંત ગવર્નર-જનરલ તેના પ્રમુખ હશે અને તે ઉપપ્રમુખ નીમશે). આ સભાસદો પૈકી ૨૧ ચુંટાશે અને ૨૯ ગવર્નર-જનરલ નીમશે નીમવાના સભાસદો પૈકી ૪ મિનઅમલદાર હશે અને વધારેમાં વધારે ૨૫ (કરોબારી મંડળના સભાસદો સુદ્ધાત) અમલદારો હશે.

રાજસભાની મુદત પાંચ વર્ષની હશે.

રાજસભાના સભાસદોની લાયકાત વિષે ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ નિયમો લક્ષ્યે.

(પ્રાતિક ધારાસભાના મિનઅમલદાર સભાસદો તરફથી ૧૫ અને સુસલમાનો, જમીનદારો અને વેપારી મંડળો-એ દરેક તરફથી ૨-એમ કુલ ૨૧ સભાસદો ચુંટાવા જોઈએ એવી સમતા રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. આ મંડળનું બંધારણ તપાસતાં જણાશે કે જે કે તે હોલની ધારાસભા કરતાં કંઈક મારું છે પણ બીજી પાસ તેમાં અમલદારી અને નીમાએલા સભાસદોની વધુમતિ તો હશે અને મિનઅમલદારો કરતાં એક અમલદાર વધારે હશે. એટલે સરકારનો પૂરો ધ્યાન આ સભાપર રહેશે.)

૧૨. ધારાસભામાં ૧૦૦ સભાસદો હશે; તેમાંના ૬૬ ભાગના ચુંટાશે અને ૩૪ ભાગ નીમાશે. નીમાએલા સભાસદો પૈકી ઓછામાં ઓછા ૬ ભાગના સભાસદો મિનઅમલદાર હોવા જોઈએ.

આ સભાના પ્રમુખની નીમણૂક ગવર્નર-જનરલ કરશે.

(ધારાસભાના ૬ ભાગના સભાસદો કેવી રીતે ચુંટાવા જોઈએ-પ્રાતિક ધારાસભાની મારફત કે સીધા પ્રજા તરફથી તે વિષે રીપોર્ટમાં ચોક્કસ દરખાસ્ત કરવામાં આવી નથી. પ્રમુખ તરીકે અમલદાર નીમાશે. સામાન્ય રીતે બીજા દેશોમાં ધારાસભા ચોતાના પ્રમુખ નીમે છે.)

૧૩. રાજસભાના અમલદાર સભાસદોને ધારાસભામાં નીમી રાકાશે.

(આથી જ્યારે મતભેદ થતા ધારાસભા અને રાજસભાની મંડુકત મલા મળે ત્યારે કારોબારી સભાના સાત સભાસદો ઉપરાંત બીજા ઘોડા પણ અમલદારો સભાસદોના કાર મરવાળામાં થશે.)

૧૪. રાજસભા કે ધારાસભાને રદ કરવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલને રહેશે.

(આવી સત્તા સામાન્યના સંરચાનામાં વડા રાજ્યાધિકારીઓને-ગવર્નરને તેમજ ગવર્નર-જનરલને હોય છે.)

૧૫. કાયદા ઘડના માટે નીચેના શિરસ્તો અનુસરવામાં આવશે.

અ. દાખલ સરકારી ખરડા: તે સામાન્ય રીતે ધારાસભામાં કરવામાં આવશે અને ત્રણ વખત પસાર કરવામાં આવશે અને જે ધારાસભામાં પસાર થાય તો રાજસભામાં ચોક્કસવામાં આવશે. રાજસભા ખરડામાં એવા સુધારા કરે કે જે ધારાસભાને પસંદ ન પડે તો બન્નેની સંયુક્ત સભામાં તે ખરડો રજુ કરવામાં આવશે-શિવાય કે જે રાજસભાએ કરેલા સુધારા સુલેહ, અવસ્થા અને સુરાભ્ય (જેમાં નાણાંના સંગીન વહીવટનો સમાવેશ થાય છે) માટે તે સુધારા જરૂરના છે, એવું સર્ટીફિકેટ આપવાને વાર્ષિકરૂપ તૈયાર થાય તો તેને રદ ન કરવાની કે ફેરવવાની સત્તા ધારાસભાને રહેશે નહિ. પણ જે ખરડો રજુ કરવાની રજા ધારાસભા ન આપે અથવા કોઈ પણ વખતે તેને ઉઠાવી દે તો તે ખરડો ઉપર જણાવેલી વ્યાખ્યામાં આવે છે, એવું સર્ટીફિકેટ આપીને ગવર્નર-જનરલ ઇન-કાઉન્સિલ ફરીથી મૂળ સ્વરૂપમાં તે ખરડો કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં દાખલ કરી શકે. વળી, અમુક ખરડા ખામ તાકીદના છે એવું સર્ટીફિકેટ આપીને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ તેને પહેલીજ વાર રાજસભામાં દાખલ કરી ત્યાં પસાર કરી શકે અને ધારાસભાને માત્ર તેની ખબર જ આપે.

વ. ખાનગી ખરડા.—ખરડો રજુ કરનાર જે મંડળના સભાસભ હોય ત્યાં તે રજુ કરે અને ત્યાં પસાર થયા પછી બીજા મંડળમાં તે રજુ થાય. મંડળો વચ્ચે મતભેદ પડે ત્યારે બન્નેની સંયુક્ત સભાથી તેનું મમાધાન કરવું. પણ જે કોઈ ખરડો (પછી ત પહેલો ધારાસભામાં રજુ થયો હોય કે નહિ તો પણ) ધારાસભામાંથી એવા સ્વરૂપમાં બહાર નીકળે કે જે સારા વહીવટને નુકસાન પહોંચાડે, એમ સરકારને લાગે તો ઉપર જણાવેલા શબ્દોમાં સર્ટીફિકેટ આપીને પહેલી વાર કે ફરીથી રાજસભા આગળ રજુ કરવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલને રહેશે; અને રાજસભા તે ખરડાને જે છેવટનું સ્વરૂપ આપે તે પ્રમાણેજ તે કાયદો બનશે.

(આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે સામાન્ય નિયમ તરીકે બધા વિષયમાં ધારાસભાના અથવા તેની અને રાજસભા વચ્ચે મતભેદ થાય ત્યારે તેની સંયુક્ત મહાસભા વધુમત પ્રમાણે કાયદાઓ ઘડશે અને આ બન્નેમાં પ્રજા તરફથી ચુંટાયેલા સભાસભોની વધુ સંખ્યા હશે. પણ જે બાબતો સરકારને સુલેહ, અવસ્થા અને સુરાભ્ય-જે શબ્દોનો અર્થ સરકારનેજ કરવાનો છે-માટે જરૂરની લાગે તેમાં પોતાનું ધાર્યું કરવાની સત્તા સરકારને મળે છે; અને કોઈ પણ વિષયમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને છેવટની સત્તા મળતી નથી.)

૧૬. ડરાવો ભલામણ રૂપેજ ગણાશે.

(બધા દેશમાં ધારાસભાના સામાન્ય ડરાવો ભલામણ રૂપેજ ગણવામાં આવે છે. ગયા સૈકામાં સીનીલ સર્વિસની પરીક્ષા ઇંગ્લંડમાં અને હિન્દમાં સાથે લેવાનો ડરાવ બ્રિટીશ આમની મલાએ પસાર કર્યો હતો પણ તેનો અમલ કરવાનું બ્રિટીશ પ્રધાનમંડળે ચોચ ધાર્યું નહતું. આ વિષે ધ્યાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે અંદાજપત્ર વિષે પણ જે ડરાવો ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવશે તે પણ ભલામણ રૂપેજ લેખાશે અને તે સરકારને બંધનરૂપ નીવડશે નહિ. બીજા દેશોમાં અંદાજપત્રને નાણાંના બીલ-તરીકે

ધારાસભા આગળ રજુ કરવામાં આવે છે અને તેમાં જે ફેરફાર થાય તે પ્રમાણે તેનો અમલ કરી શકાય છે. આવી કોઈ વ્યવસ્થા વડી મરફાર માટે સચવવામાં આવી નથી એટલે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સરકારની તીવ્વેરીમાં પણ કંઈજ સત્તા મળતી નથી.)

૧૭. ગવર્નર-જનરલ અને મહેનશાહતને ધારાઓ મંજુર કે નામંજુર કરવાની તેમજ મુલતવી રાખવાની મત્તા રહેશે.

(માત્રાજનના બીજા ભાગોમાં પણ આવો નિયમ હોય છે.)

૧૮. ગવર્નર-જનરલને હાલની માફક ફરમાન કાઢવાની અને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સીલને (અમુક જગ્યા માટે) કાયદા કાઢવાની સત્તા રહેશે.

(હાલ વડી મરફારનો કોઈ તાકીદનો ઠરાવ ધારા તરીકે પસાર કરવા એટલે વિલંબ ન કરતા, તરતજ ફરમાન રૂપે જફાર કાઢવાની સત્તા વાઇસરોયને છે તે કાયમ રહેશે; તેમજ અમુક પછાત જગ્યા માટે કાયદા કારોબારી સત્તાની રૂએ પસાર કરવાની મત્તા પણ રાખી છે.)

૧૯. રાજસભા અને ધારાસભાના નીમાએલા અમલદારોને સરકાર ખાસ મુખના કરે તે શિવાય બોલવામાં અને મત આપવામાં અંગત છટ રહેશે.

(હાલ તો અમલદારોનો અંગત મત ગમે ને હોય તો પણ સરકારના મતને હમેશાં ટેકા આપવાની તેમને ફરજ પડે છે.)

૨૦. રાજસભા અને ધારાસભાના કોઈ પણ સભામદને (કોઈએ પહેલેથી પૂછેલા મવાલનો જવાબ મળ્યા પછી) વધારાનો મવાલ પૂછવાની સત્તા રહેશે. કોઈ સવાલનો જવાબ જાહેર દિનની દ્રષ્ટિથી આપી શકાય નહિ તે કારણથી તે સવાલ ગવર્નર-જનરલ ખાતલ કરી શકશે નહિ; પણ કોઈ સવાલ પૂછવામાંજ જાહેર દિનને નુકસાન થાય તેમ હોયતો ગવર્નર-જનરલ તેને ખાતલ કરી શકશે.

(હાલ મૂળ સવાલ પૂછનારજ વધારાનો મવાલ પૂછી શકે છે; હવે બીજો કોઈ સભાસદ પણ તેવો સવાલ પૂછી શકશે સવાલો ખાતલ કરવાની મત્તા કંઈક અંશે કાપીને પણ રાખવામાં આવી છે.)

૨૧. રાજસભા અને ધારાસભાઓની કાર્યવાહીના નિયમો પહેલાં તો ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સીલ કાશે; તે-જાને મંડળો ગવર્નર-જનરલની સમતિથી પોતાને લગતા નિયમોમાં સુધારા વધારા કરી શકશે, દરેકના નિયમો વિષે હિન્દી વજરની મમતિની જરૂર રહેશે નહિ અને તે પાર્લામેન્ટ આગળ મૂકવામાં આવશે નહિ.

(હાલ ધારાસભાને પોતાના નિયમોમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા નથી.)

૨૨. રાજસભા અને ધારાસભા એ જાને તરફથી એકજ કાયમી કમીટીઓ અને તેટલાં સરકારી ખાતાં માટે ચુંટવામાં આવશે. કયાં ખાતાં માટે આવી કમીટીઓ રાખવી, એનો નિર્ણય ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સીલ કરશે અને ખાતાને લગતી કંઈ બાબતો

કમીટી આગળ મૂકવી તેનો નિર્ણય તેના ઉપરી કરશે. ધારાસભા અને રાજસભા બિન-અમલદાર સભાસદો લેખી મત આપીને આ કમીટીના રૂઢી ભાગના સભાસદો ચુંટશે અને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ રૂઢી ભાગના સભાસદો નીમશે.

(બીજા દેશોમાં પણ ધારામંડળો તરફથી જુદા જુદા ખાતાં માટે કાયમી કમીટીઓ નીમવામાં આવે છે પણ તેને આથી વધારે ચોક્કસ અને વજનદાર સત્તાઓ મેળવવામાં આવે છે.)

૨૩. વડી સરકાર પોતાની જવાબદારી બરાબર અદા કરી શકે એવી રીતે પ્રાંતિક-સરકારને ધારા, વહીવટ, અને નાણાનાં કારવારમાં ઉપરી સલાહના અંકુશમાંથી વધારેમાં વધારે સ્વતંત્ર કરવા.

(જે પ્રાંતિક ખાતાં પ્રજાને સોંપવાનાં છે તેમાં લગભગ પૂરેપૂરી અને બાકીનામાં પણ હાલના કરતાં વધારે સ્વતંત્રતા પ્રાંતિક સરકારને આપવાનો ઇરાદો છે. છતાં પ્રજાને સોંપવામાં આવનારાં ખાતાં પર દેખરેખ અને કંઇક અંકુશ રાખવાની સચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. સરકારી ખાતાં પરતો હજી થલો અંકુશ રહેશે એ પણ ચોક્કસ છે.)

૨૪. પ્રાંતમાં પહેલાં અમુક વિષયોમાં પ્રજાને જવાબદારી સોંપીને-જેને હવે પછી પ્રમુખીય વિષયો કહેવામાં આવશે-(બાકીના બધા સરકારી કહેવામાં આવશે) અને પછી કમે કમે વધારે ખાતાં સોંપીને પૂરેપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર સ્થાપવાનું છે.

(કોંગ્રેસ-લીગની યોજનામાં પણ પૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપણે માગ્યું નહતું. આપણે અમુક ખાતાં પર પૂરી સત્તા કે તે વિષે પૂરી જવાબદારી માગી ન હતી પણ કાયદા અને નાણાંની પૂરી સત્તા પ્રમુખીય ધારાસભાને આપવાની અને કારોબારી મંડળમાં જે સભાસદો સરકાર તરફથી નીમવાની અને જે ધારાસભાના ચુંટાએલા સભાસદો નીમવાની માગણી કરી હતી. આમાં બધાં ખાતાં માટે સત્તા અને જવાબદારીમાં આપણા સભાસદો સરકારના બાગીદાર બનત, પણ ધારાસભાને પાર્લામેન્ટના જેવી સત્તા મળત. પણ ગયા વર્ષના ઑગસ્ટ માસની ૨૦ મી તારીખે સ્વરાજ્ય વિષે જે બહેરાનામું સરકાર બહાર પાડ્યું હતું તે અનુસાર સરકારનાં ચોક્કસ ખાતાંમાં પણ પૂરી જવાબદારી આપીનેજ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યના ધોરી માર્ગ પર આપણને મુકવા બેઠાં એમ રીપોર્ટમાં માની લેવામાં આવ્યું છે. આવી શરૂઆત પ્રાંતિક બંધારણમાં કરવી અને ચોક્કસ શરતો પ્રમાણે અમુક ખાતાંના કાયદા, વહીવટ અને નાણાંની પૂરી સત્તા ધારાસભાને અને તેમાંથી નીમેલા પ્રધાનોને આપવાનો સરકાર ઇરાદો રાખે છે.

દરેક પ્રાંતમાં કયા વિષયો પ્રજાને સોંપવા તે વિષે બહામણો કરવાને હિન્દ બહારના પ્રમુખની, એક અમલદારની અને એક બિનઅમલદારની કમીટી સચનાઓ કરશે તે વિષે વિચાર કરીને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ હિન્દી વજીરની સંમતિ લઇને છેવટનો નિર્ણય કરશે. પોલીસ, કાયદા, ન્યાય, જમીન મહેસુલ-એ વિષયો પ્રજાને ન સોંપાય એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે.

પ્રાતિક કારોબારી મંડળ.

૨૫. ગવર્નર અને કારોબારી સભાના સભાસદો, ધારાસભાના ચુંટાએલા સભા-સદોમાંથી ગવર્નરે નીમેલા પ્રધાનો, અને ખાતા વગરના એક અથવા વધારે સભાસદો-એ બધાનું પ્રાતિક કારોબારી મંડળ બનશે.

(આમ નવા કારોબારી મંડળમાં ત્રણ તત્વો હશે: (૧) કારોબારી સભાસદો હાલ ત્રણ નીમાય છે તેને બદલે બે હશે; (૨) પ્રધાનો જેઓ ધારાસભાના પ્રત્યક્ષીય સભા-સદોમાંથી નીમાશે અને જેઓ સ્વસ્થાવિક રીતે ધારાસભાના આગેવાને હશે; નહિ તો તેઓ ધારાસભામાંથી પોતાને જરૂરી કાયદા અને અંદાજપત્ર પસાર કરાવી ન શકે; અને (૩) ખાતા વગરના સભાસદ. આવા સભાસદો. બીજા દેશોમાં પણ રાજકીય પક્ષની જરૂરીયાતોથી અને ગંભીર મવાલોપર અતુલની માણસોની મલાહ લેવાના હેતુથી ની-મવામાં આવે છે. રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નવી કારોબારી સભાના અંગ્રેજ સભાસદ શિવાય બીજા કોઈને વહીવટનું જ્ઞાન નહિ હોય તેથી તેની પુરવણી કરવાને એક કે વધારે અમલદારોની સલાહનો લાભ લેવાને તેમને કારોબારી મંડળમાં દાખલ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. તેમને મત આપવાનો અધિકાર નહિ હોય અને તેમને પોતાની જગ્યાનો જે પગાર મળતો હશે તેજ મળ્યાં કરશે)

૨૬. કારોબારી સભામાં બે સભાસદો હશે અને તેમાં એક હિન્દી નીમાશે.

સરકારને હસ્તક રહેલાં ખાતાંપર ગવર્નર અને કારોબારી સભાની સત્તા રહેશે.

૨૭. ધારાસભાની મુદત માટે પ્રધાન અથવા પ્રધાનો નીમાશે અને તેમની પ્રત્યક્ષીય ખાતાંપર સત્તા રહેશે.

(આ ઉપરથી સમજશે કે નવા કારોબારી સભાના બે સભાસદો સરકારી ખાતાંને વહીવટ કરશે અને તે વિષે તેમનો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે. ગવર્નર અને પ્રધાનો પ્રમુખ સોંપાએલાં ખાતાંપર સત્તા ભોગવશે અને તે, વિષે તેઓજ છેવટનો નિર્ણય કરી શકશે. રીપોર્ટ જણાવે છે કે સંસ્થાનોની માફક અહીંયાં ગવર્નર પ્રધાનોની મલાહજ હમેશાં કમલ કરે એમ તરત જાણશે નહિ છતાં પ્રધાનોની સલાહ વિરુદ્ધ ગવર્નર હમેશાં નિર્ણય નહિ આપે, એકંદરે જે પ્રધાનોને ધારાસભાનો સંગીન ટેકો હોય તેઓ ગવર્નરને સહલાઘથી મદાત કરી શકે. આમ કારોબારી સત્તાના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તોપણ કારોબારી સભાસદો અને પ્રધાનો મળીને સામાન્ય રીતે બધાં ખાતાંના મુખ્ય સવાલો વિચારે અને જે નિર્ણયો કરવામાં આવે તેને સર્વે ટેકો આપીને બહાર દુનિયાની સમક્ષ ઐક્ય દાખવે એવી કલ્પના રીપોર્ટમાં દર્શાવવામાં આવી છે.)

૨૮. કારોબારી સભાના વધારાના સભાસદ કે સભાસદોને ગવર્નર પોતાના ઉપરી અમલદારોમાંથી મસલત અને સલાહ માટેજ નીમશે.

૨૯. આ પ્રમાણે રચાયેલી સરકારના બધાં સભાસદો સામાન્ય રીતે ભેગા મળીને મસલત કરશે પણ કારોબારી મંડળના માત્ર એક કે બીજા અંગને મસલત કરવાને ગવર્નર બોલાવશે. સરકારી વિષયો સંબંધી બધાં સવાલોમાં અને પ્રાતિક અંદાજપત્રમાં તેના

આંકડા વિષે નિર્ણય ગવર્નર અને કારોબારી સભા કરશે; અને પ્રગ્નકીય ખાતાં વિષે બધા સલાહોમાં અને પ્રાતિક અંદાજપત્રમાં તેના આંકડા વિષે નિર્ણયો ગવર્નર અને પ્રધાનોને શિર રહેશે.

૩૦. ટ્રેડશીટનમાં પાર્લામેન્ટના કામ માટે ઉપમતીઓ નીમાય છે તેમના જોવી પદવી પર ધારાસભાના મલાસદોની અમુક મંજૂઆમાં નીમણુંક કરવાની સત્તા (કાયદાથી) લેવી.

(ચુંટાયેલા સભાસદોજ નીમી શકાય એવું કંઈ બધન રખાશે નહિ.)

પ્રાતિક ધારાસભા.

૩૧. દરેક પ્રાંતમાં ધારાસભાને વધારે વિશાળ બનાવી તેમાં ચુંટાયેલા સભાસદોની સંગીન બહુમતિ સંખ્યામાં આવશે (૧) વધારેમાં વધારે વિશાળ મતદારમંડળ તરફથી ચુંટાયેલા અને (૨) નીમાયેલા સભાસદોની ધારાસભા બનશે. નીમાયેલા સભાસદો બિન અમલદાર તેમજ અમલદાર હશે. કેટલાક અમલદારો પોતાના હોદ્દાની રૂએજ સભાસદ નીમાશે. ધારાસભાની ચુંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર અને તે સભાનું બંધારણ પઠ માં પેરામાં જણાવ્યા મુજબ નીમાયેલી કમીટીની સલાહથી અને હિંદી વચ્ચરની સંમતિ લઈને ગવર્નર જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ સુકરર કરશે અને તે પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરનામાં આવશે.

(હાલ સામાન્ય રીતે ચુંટાયેલા સભાસદો ઓછી મંજૂઆમાં છે પણ તેમાં ચુંટાયેલા અને નીમાયેલા મળીને બિન અમલદાર સભાસદોની વધુ સંખ્યા થાય છે. હાલ ફક્ત બંગાલામાંજ ચુંટાયેલા સભાસદો રહેજ વધુ સંખ્યામાં છે. હવેથી ચુંટાયવા-પ્રગ્નને જવાબદાર ગણાય એમ સભાસદો વધુ સંખ્યામાં હશે હિંદી અને પ્રાતિક ધારાસભાઓ માટે મત આપનાનો અધિકાર તેમજ હિન્દી ધારામંડળોના અને દરેક પ્રાતિક ધારાસભાના બંધારણ વિષે તપાસ કરી લલામણો કરવાને એક કમિટી તરત નીમવાની સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. કારણ કે તે વિષે પ્રાંતવાર અભિપ્રાય બાંધવાને પુરતા સાધનો તૈયાર જણાયા નથી તે કમિટીમાં હિન્દી બહારનો એક પ્રમુખ, બે અનુભવી અમલદારો અને બે ઉચી પંક્તિના હિન્દીઓ નીમવાના છે. જ્યારે કોઈ પ્રાંતમાં તપાસ કરવાને આ કમિટી જશે ત્યારે એક સ્થાનિક અમલદાર અને એક બિનઅમલદાર ગૃહસ્થનો વધારો આ કમિટીમાં કરવામાં આવશે.)

૩૨. ગવર્નર ધારાસભાના પ્રમુખ થશે અને ઉપપ્રમુખ નીમવાની સત્તા તેમને રહેશે. (આ ઉપપ્રમુખ પણ અમલદાર હશે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે.)

૩૩ ધારાસભાને રદ કરવાની ગવર્નરને સત્તા રહેશે.

૩૪. (અદાજપત્ર શિનાયના બધા વિષયપર) ઠરાવો લલામણુ રૂએજ મણાશે.

(આગળ જે અપવાદ સુકવામાં આવ્યા છે તેને ખાતલ કરીએ તો અંદાજપત્ર વિષે ધારાસભાના ઠરાવો સરકારને બંધનરૂપ થશે. ધારાસભાને અંદાજપત્ર પર પ્રગ્નકીય વિષયોમાં મર્યાદિત સત્તા મળશે.)

૩૫. સરકાર ખાસ અમલદાર કરે, તે શિવાય નીમાયેલા અમલદાર સભાસદોને બોલવાની તેમજ મત આપવાની સ્વતંત્રતા રહેશે.

૩૬. ધારાસભાનો કાષ્ટપશુ સભાસદ વધારાના સવાલ પૂછી શકશે.

૩૭. ધારાસભાની કાર્યવાહીના હાલના નિયમો કાયમ રહેશે પણ ગવર્નરની સંમતિથી ધારાસભા તેમાં ફેરફાર કરી શકશે.

(દેખીતી રીતે આ માટે ગવર્નર-જનરલની સંમતિની પણ જરૂર રહેશે નહિ.)

૩૮. એક અથવા વધારે ખાતાં માટે ધારાસભામાંથી કાયમી કમિટીઓ નીમાશે. આ કમિટીઓ ધારાસભાએ ચુટેલા સભાસદો અને ખાતાના વડા ઉપરીની બનશે. અને તે ખાતાના કારોબારી સભાસદ તેના પ્રમુખ થશે.

૩૯. સામાન્ય રીતે બધા વિષયોના કાયદાઓ ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવશે. અપવાદ ૩૫ શિરસ્તા નીચે જણાવવામાં આવ્યા છે.

૪૦. પ્રાંતની અથવા તેના કોઇ ભાગની સુલેહ અને શાંતિ જાળવવાની અથવા સરકારી વિષયો સંબંધી સામાન્ય જવાબદારી અદા કરવાને તે વિષયનો કોઇ ખરડો જરૂરનો છે, એવું સર્ટીફિકેટ આપવાની ગવર્નરને સત્તા રહેશે. પછી આ સર્ટીફિકેટ સાથે ખરડો ગેઝેટમાં પ્રકટ કરવામાં આવશે. તે ધારાસભામાં દાખલ કરીને ધારાસભામાં પહેલીવાર વાંચવામાં આવશે અને તેના સામાન્ય સિદ્ધિતિ વિષે ચર્ચા થયા પછી તે ગ્રાન્ડ કમિટી આગળ રજુ કરવામાં આવશે. પણ જે ખરડા વિષે સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવ્યું હોય તે સરકારી વિષય સંબંધી છે કે નહીં તે મનાવ હિન્દી સરકારના નિર્ણય માટે મોકલવાની ધારાસભા ગવર્નરને ફરજ પાડી શકશે અને હિન્દી સરકારનો નિર્ણય છેવટનોજ ગણાશે. ધારાસભા આવા ખરડા પસાર કરશે એમ જો ગવર્નરને નિશ્ચિત રીતે લાગે તો તેણે સર્ટીફિકેટ આપવું જોઇએ નહિ. (આ કલમ સરકારને હસ્તક રહેલાજ ખાતાને લાગુ પડે છે. બધારે તે ખાતા વિષે કોઇ કાયદો પસાર કરવાની સરકારને ખાસ જરૂર લાગે અને ધારાસભા તે પસાર કરે એવો સંભવ ન જણાય ત્યારે આ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની છે. બિનઅમલદારો આ ખાતાં વીષે જે ખરડા, કલમો કે સુધારા રજુ કરે તેમાં સરકારને જરૂરી જણાય તેવો ફેરફાર કરવાને તેમજ આ વિષે અંદાજ પત્રના આંકડાપર કાષ્ટ રાખવાને પણ આ પ્રમાણે પ્રબળીય સભાસદોની વધુમતિવાળી ધારાસભાને બંદલે સરકારે નીમેલા સભાસદોની વધુમતિવાળી ગ્રાંડ કમિટીએ કામ કાઢી લેવાની યોજના કરી છે.)

૪૧. આ ગ્રાંડ કમિટી (જેની રચના ખરડાના વિષય અનુસાર બદલાય) તેની સંખ્યા ધારાસભાના ૪૦ કે ૫૦ ટકા જેટલી હોવી જોઇએ. કેટલાક સભાસદોના (ધારાસભાના સભાસદોના) લેખી મતથી અને કેટલાક નીમણૂકથી પસંદ થશે. ગવર્નરની નીમણૂકના સભાસદોની (તેનો ખોતાના શિવાય) રહેજ વધુમતિ હોય પણ નીમવાના સભાસદો પૈકી કે ભાગથી વધારે અમલદારો નીમી શકાશે નહિ.

૪૨. ગ્રાંડ કમિટીમાં ખરડો પસાર થાય તે ધારાસભા આગળ મૂકવામાં આવે, અને

સમયની ચોક્કસ કરેલી ગ્રંથાદ્યમાં તે વિષે ધારાસભા ચર્ચા કરે; પણ કારોબારી સભાના સભાસદ શિવાય બીજા કોઈની દરખાસ્તથી તેમાં સુધારો થઈ શકે નહિ કે તે રદ પણ થઈ શકે નહિ. આવી ચર્ચા પછી ખરડો એમને એમ કાયદો થયેલો ગણાય. પણ આ ચર્ચા દરમિયાન ધારાસભા સિદ્ધાંત કે વિગત વિષે કંઈપણ વાંધો ઠરાવ પસાર કરીને તેથી શકે અને તે ઠરાવ કાયદાની સાથે હિન્દી મરકાર અને હિન્દી વજીરને મોકલવામાં આવશે.

૪૩. કોઈ ખરડો રજુ કરવામાં આવે તેની-અથવા તેના કોઈ ભાગ રદામે-તેમજ કોઈ સુધારો સુચવવામાં આવે તેની સામે-કારોબારી સભાનો કોઈપણ સભાસદ એમ કહીને વાંધો લઈ શકે કે તેથી સરકારી કાયદાના ક્ષેત્રપર અતિક્રમણ થાય છે. તે વખતે ગવર્નર કાં તો ખરડાને કે સુધારાને આગળ ચાલવા દે અથવા તે વિષે સર્ટીફિકેટ આપે. જો તેઓ સર્ટીફિકેટ આપે તો તેઓ કાં તો તે વિષે ચર્ચા કરવા ન દે અથવા ધારાસભાને તે કાયદા કે કલમમાં કરવાના સુધારા સૂચવે અથવા ધારાસભાની વિનંતિથી તે કાંડ કમીટીને સોંપે.

(આગળ સરકારી ખાતા વિષે જરૂરી જણાતા કાયદા પસાર કરવાની ગોઠવણ કરી છે તેમ આમાં તેજ ખાતા વિષે સરકારને ખાનગી સભાસદ રજુ કરે તે ખાસ વાંધાભરેલા જણાતા ખરડા વગેરે અટકાવવાની યોજના કરવામાં આવી છે. પ્રખ્યાત ખાતાપર ધારાસભાની નિરંકુશ સત્તા રહેશે એ તો સ્પષ્ટ છે.)

૪૪. બધા પ્રાંતિક ધારા માટે ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલની સમિતિની જરૂર રહેશે અને તે રદ કરવાની સત્તા શહેનશાહને રહેશે.

૪૫. કાયદો નામંજૂર કરવાની સત્તાની રૂપે ગવર્નર સુધારા કરવાને તે ધારાસભાને તે ખાણું પણ મોકલી શકે.

૪૬. પ્રાંતિક કાયદાઓનો અમલ અટકાવવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલને રહેશે.

(ગવર્નર-જનરલ કોઈ કાયદો નામંજૂર કર્યા શિવાય તેને થોડા વખતને માટે અટકાવવા ઇચ્છતા હોય ત્યારે આ કલમ પ્રમાણે વર્તી શકે.)

નાણાં.

૪૭. મહેસુલનાં હિન્દી અને પ્રાંતિક ખાતાં તદ્દન જુદાં પાડવાં.

(હાલ જમીન, મહેસુલ, સ્ટેમ્પ્સ વગેરે કેટલાક ખાતાંની અમુક પ્રાંતમાં આવવી આવક તે પ્રાંતની સરકાર અને હિન્દી સરકાર વચ્ચે અમુક પ્રમાણમાં વહેંચવામાં આવે છે. અને બદલે અમુક ખાતાંની પૂરી ઉપજ વડી સરકારને આપવાની અને અમુકની પૂરી પ્રાંતિક સરકારને આપવાની દરખાસ્ત છે. આખા હિન્દને લગતાં ખાતાં શિવાયનાં લગભગ બધાં ખાતાંની આવક પ્રતિને આપવાની યોજના રીપોર્ટમાં જણાવી છે. આમ કરતાં હિન્દી સરકારને પોતાના ખર્ચ જેટલા પૈસા નથી મળતા તેથી પ્રાંતોને વધારે આવક મળે તેના બદલામાં ખર્ચ જતાં શીટીક રહે તેના દળ દક્ષ હિન્દી સરકારની તીવ્રોત્તરીમાં ભરવા જેમણે એમ સૂચ્યું છે. શીટીકનું આ પ્રમાણ અંગ્રેજીની ગણતરીપરથી

મુદ્દામાં આવ્યું છે. આથી હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકારનાં હિસાબ અને અંદાજપત્ર પણ તદ્દન જુદાં થશે અને અને પ્રાંતિક સરકારને પોતાની શીલીકપર સારો કાણુ મળશે.

૪૮. હિન્દી સરકારને પ્રાંતો પામેથી લેવાની રકમ પેટે તેના મહેસુલ પર પડેલો દક રહેશે.

(રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે અંદાજપત્ર ધડતાં કુલ મહેસુલમાંથી પહેલી હિન્દી સરકારને આપવાની રકમ અને પછી સરકારી ખાતાંને માટે જોઈતી રકમ-એ જે ખાતુએ તૃપ્તિને પછી પ્રધાનોએ પ્રગટીય ખાતાંના અર્થની વહેંચણી કરવી અને જે વધારે પૈસાની જરૂર જણાય તો તેમણે કર નાંખવા. આથી કર નાંખવાની જવાબદારી અને તેને અંગે રહેલી કડવાશ આપણા આગેવાનોને વહેંચવી પડે પણ કર નાંખવાની સત્તાથી તીવ્રોત્તેજી પર સત્તા આવી શકે અને કારોબારી સભાસદોને નમાવી પણ શકાય એ બુલવું જોઈએ નહિ.)

૪૯. પ્રાંતિક સરકારને કર નાંખવાની અને લેવન કાઢવાની અમુક સત્તાઓ આપવી.

(ક્યા પ્રકારના કર નાંખી શકાય તેનું એક કોષ્ટક મનાવવામાં આવશે. સાધારણ રીતે હિન્દી સરકારની મારશલજ પ્રાંતિક સરકાર લેવન કાઢી નાણાં મેળવશે. જ્યારે પુરતી રકમ નહિ મળે ત્યારે અમુક નિયમ પ્રમાણે પ્રતિમાં તેની વહેંચણી થશે અને પ્રાંતિક સરકારને અમુક કામ માટે પાસ સારી રકમ મળી શકે, એમ લાગે તો હિન્દી સરકારની લેવનને બાધ ન આવે તે પ્રમાણે અમુક નિયમને અનુસરીને તેને પોતાની આગવી લેવન કાઢવાની સત્તા આપવામાં આવે.)

૫૦. અંદાજપત્ર ધારાસભા આગળ રજુ કરવામાં આવશે. નં સરકારી ખાતા વિષે અંદાજપત્રમાં રજુ કરેલી દરખાસ્ત ધારાસભા નામંજુર કરે તો તે પ્રાંતની સુલેદ અને ક્ષાંતિ માટે અથવા સરકારી ખાતાં વિષે પોતાની જવાબદારી અદા કરવા માટે અગત્યનાં છે, એમ સર્ટિફિકેટ આપીને ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલ તેને કાયમ રાખી શકે. આ સત્તા તો તે અમલ કરે તે શિવાય ધારાસભાના કસવો પ્રમાણે અંદાજપત્રમાં ફેરફાર કરવો પડે.

(આમ પ્રગટીય ખાતાંના અંદાજપત્ર પર ધારાસભાને પૂરેપૂરો અંકુશ મળે છે અને તેથી પ્રધાનો તેને જવાબદાર પણ બને છે. બાકીનાં ખાતાંમાં પણ અપવાદ રૂપે સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવે તે શિવાય ધારાસભાને અંદાજપત્ર પર સંગીન સત્તા મળે છે.)

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

૫૧. સ્થાનિક મંડળો પર પ્રગળો પૂરેપૂરો અંકુશ બનતી ત્વરાથી મુદ્દાઓ જોઈએ.

(સન ૧૮૮૨ માં લોર્ડ રીપને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે કદાર કસાવ પહાર પાડ્યો હતો તેનો દીલો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો અને છેલ્લાં ૪૫ વર્ષમાં સ્થાનિક મંડળોનો વિકાસ અતિશય અસંતોષકારક નીવડ્યો છે, એમ રીપોર્ટમાં કહ્યું કરવામાં આવ્યું છે. હવે જ્યારે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો ફિરસો પ્રગળે સોંપવામાં આવનાર છે ત્યારે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પૂરેપૂરું આપવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે એ યોગ્ય છે. સ્થાનિક મંડળોને

કેળવણી, આરોગ્ય, વૈદક, ગૃહર ખાંધકામ વગેરે જે વિષયોપર સત્તા હોય છે તેજ પ્રાતિક ખાતાંપર પ્રધાનોને અને ધારાસભાને પૂરેપૂરી સત્તા આપવામાં આવનાર છે, એ પણ બ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ ઉપરથી એમ પણલાગે છે કે પ્રાતિક સ્વરાજ્યનો આપવા ધાગેલો હિસ્સો તે વિશાળ ધોરણનું સ્થાનિક સ્વરાજ્યજ ગણાય.)

પ્રાતિક અધારણમાં ફેરફાર.

પર. નવી પ્રાતિક ધારાસભાને ગરૂ થયે પોંચ વર્ષ પછી સરકારી અને પ્રમુખીય ખાતાની યાદીમાં ફેરફાર કરવાની પ્રાતિક સરકાર કે ધારાસભાની અરજી વિષે હિન્દી સરકાર વિચાર કરશે. આવી અરજી કરવામાં આવે ત્યારે સરકારને હસ્તક રહેલ કાંઈ ખાતું પ્રમુખને સોંપવાની અને જે કાંઈ પ્રમુખીય ખાતાની ગંભીર ગેરબ્યવસ્થા થયેલ જણાય તો તે સરકારના કાષ્ટમાં લેવાની સત્તા હિન્દી વજીરની સંમતિ લઈને હિન્દી સરકાર અજમાવી શકશે, તેમ પ્રધાનોના પગાર (જે શરૂઆતમાં તો સરકારી ખાતામાં મૂકાશે.) તેનાપર ધારાસભાની ખાસ મંજૂરી મેળવાય એવો હુકમ કરવાની સત્તા પણ હિન્દી સરકારને રહેશે. પ્રધાનના પગાર આમ ધારામભામાં મંજૂર થવો જોઈએ, એવો નિર્ણય તે નખતે (નવી સભાને સ્થાપ્યે પાંચ વર્ષ થયા પછી) અથવા તે પછી કોઈ વખતે કરવાની સત્તા તે સભાને રહેશે. (આમાં પાંચ વર્ષના અનુભવ પછી પ્રમુખને વધારે ખાતાં સોંપવાની પદ્ધતિ યોજનામાં આવી છે. કોઈ ખાતાંનો પ્રધાનોએ ખરાબ વહીવટ કર્યો હોય તો તે પાછા સરકારને સોંપવાનું પણ પ્રમુખીય વિષયોમાં કાયદા અને અંદાજપત્ર પમાર કરવાની નિરંકુશ સત્તા ધારાસભાને મળી છે અને તેથી આ જાનને જાણતોમાં પોતાનું જળ અજમાવીને ધારાસભાજ પ્રધાનોને પોતાના અંકુશ રાખી શકે—તેમનું આખું અંદાજપત્ર નામંજૂર કરીને તેમને રાજીનામું આપવાની પણ ફરજ પાડી શકે. પણ આ આવીએ ધારાસભા કદાચ ન અજમાવી શકે અને તેની અમર પણ હમેશાં અચૂક ન થાય. પણ પાંચ વર્ષ પછી તો પ્રધાનોના પગાર મંજૂર કરવાની સત્તા મેળવીને ધારાસભા તેમને પોતાની મરજી મુજબ રાખી કે બરતરફ કરી શકે અને આમ જવાબદાર રાજતંત્રનો મિદ્ધાતિ પૂરેપૂરો અમલમાં આવે)

પ્રાથમિક કાર્ય.

૧૩. એક કમીટીમાં ઇંગ્લંડથી એક પ્રમુખ, એક અમલદાર અને એક બિનઅમલદારને નીમની. હિન્દી અને પ્રાતિક ખાતાના વિભાગ વિષે અને ક્યાં પ્રાતિક ખાતા પ્રમુખને સોંપવા તે વિષે તે જવાબમણુ કરશે. જે પ્રાતમા તે કમીટી તપાસ કરે તે પ્રાતના એક અમલદાર અને એક બિન અમલદાર ગૃહસ્થ તેમજ ઉમેરાશે.

૧૪. બીજી એક કમીટીમાં પણ ઇંગ્લંડથી એક પ્રમુખ, જે અમલદારો અને જે બિન અમલદારો નીમના અને તેમણે મતદારમંડલો, મનાધિકાર અને દરેક પ્રાતની અને આખા હિન્દની ધારાસભાની રચના વિષે જવાબમણુ કરવી. જે પ્રાતમાં આ કમીટી કામ કરે ત્યાંના એક અમલદાર અને એક બિન અમલદારને તેમાં ઉમેરના.

૧૫. આ બે કમીટીઓને માથે મળીને સસલત કરવાની સત્તા રહેશે.

તપાસ માટે કમિશન.

૫૬. હિન્દી સરકાર અને પ્રાંતોના બંધારણની તપાસ કરવાને (અને તે ઉપરથી તેમાં સુધારા સૂચવવાને) નવી ધારાસભાની પહેલી સભા મળ્યે ૧૦ વર્ષ પછી એક કમીશન નીમાશે. કમીશનના મહાસદોનાં નામ પાર્લામેન્ટની સંમતિ માટે રજુ કરવામાં આવશે. તે પછી વધારેમાં વધારે ૧૦ વર્ષની મુદતે આવી કમિશન નીમવાં.

(૪૨૮ ઇન્ડિયા કંપનીનું કરારનામું દર વીસ વર્ષે પાર્લામેન્ટમાં તાજું કરવામાં આવતું ત્યારે તેના રાજકારણની વિશાળ ધોરણથી તપાસ કરવાને બ્રીટીશ આમની સભા અને અમીરાની સભાની મંયુક્ત કમીટીઓ નીમાતી હતી અને તે રાજપુરો, અમલદારો, હિન્દીઓ વગેરેની જુગાની લઇને વહીવટની બુઝો અને તેમાં કરવા બેઠના સુધારા વિષે અતિશય કિંમતી રીપોર્ટ બહાર પાડતી હતી. આથી કંપની સરકાર પર સારો દાબ રહેતો હતો. પણ સન ૧૮૫૮ માં બ્રીટીશ શહેનશાહતના સીધા અંકુશ નીચે હિન્દુ રાજતંત્ર આગળ ત્યારે પાર્લામેન્ટનો આવો દાબ વધવાને બદલે ઓછો થયો. કારણ કે તે પછી કરારનામું તાજું નહિ કરવાનું હોવાથી કમીટીઓ નીમાતી બંધ થઇ. તે પછી વખતે વખતે અમુક વિષયો માટે કમીશન નીમાયા છે તેથી આ કમીટીની ગરજ સરી નથી. હવે ફરીથી નવા રાજબંધારણનો અનુલવ થતો જાય તેમ તેમ એક્સ હુક મુદતે તે વિષે તપાસ કરી તેમાં કમે કમે સુધારા કરી છેવટે મંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનો ઇરાદો જણાવવામાં આવ્યો છે.)

દેશી રાજ્યો.

૫૭. દેશી રાજ્યોની સભા સ્થાપવી.

(આવી સભા સ્થાપવાની દરખાસ્ત પહેલાં કેટલાક વાઇસરોયે કરી હતી, અને તેને અંગે જે મમજન થઇ હતી તેને પરિણામે માત્રાજ્યની સેવા માટે લશ્કરની ટુકડીઓ દેશી રાજ્યોએ તૈયાર કરી હતી. લોર્ડ હાર્ડિંગે વર્ષે વર્ષે રાજકુમારોની કેળવણી વિષે મસજન કરવાને દેશી રાજ્યોની સભાઓ બોલાવી હતી. લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડે કેળવણી ઉપરાંત દેશી રાજ્યોને લગતા બીજા મામાન્યે મવાલો પણ આ સભા આગળ મૂક્યા હતા. પણ અત્યાર સુધી વેઇસરોયની ખાસ મરજથી આ સભાઓ બોલાવવામાં આવી હતી તેને હવે બંધારણમાં કાયમનું સ્વરૂપ આપવામાં આવશે. અસંજત, મહાના નિર્ણયો બહામણ રૂપે જ ગણાશે પણ તેનું વધારે ને વધારે વજન પડશે.)

૫૮. દેશી રાજ્યોની સભા એક કાયમ કમીટી નીમશે.

(સભા તેા સાધારણ રીતે વર્ષમાં એકવારજ બોલાવવામાં આવશે, તેથી વર્ષ દર-મ્યાન ઉત્પન્ન થતા દેશી રાજ્યોને લગતા મહત્વના સવાલો આ કમીટીના અભિપ્રાય માટે રજુ કરવામાં આવશે. આ સભાના પ્રમુખસ્થાને વેઇસરાય બિરાજશે પણ તેમની ગેરહાજરીમાં કોઇ રાજ્યે ઉપપ્રમુખ તરીકે તેઓ નીમશે. સભાની કાર્યવાહીના નિયમો વાઇસરાય નહીં કરશે પણ તેમાં રાજ્યો સુધારાઓ સૂચવી શકશે.

૫૯. જે અથવા વધારે રાજ્યો વચ્ચે કે કોઇ રાજ્ય અને પ્રાંતિક સરકાર અથવા રાષ્ટ્રીય સરકાર વચ્ચે કંઇ તકરાર થાય તો તે વિષે સલાહ આપવાને એક હાઇકોર્ટનું

ન્યાયાધીશ અને જનને પક્ષના એક પ્રતિનિધિનું એક કમીશન વાઇસરોયને ઠીક લાગશે તો નિમશે.

(હાલ આવી તકરોરોના, છેવટનો નીવેડો હિન્દી સરકાર આપે છે તે વિષે રાજ્યોને પૂરો વિશ્વાસ પડતો નથી. કમીશનની સલાહ પણ વાઇસરોયને બંધનકારક ગણાશે નહિ અને હમેશાં કમીશન નીમવાની પણ ફરજ તેમને પાડી શકશે નહિ.)

૬૦. કાંઈ દેશી રાજ્યનો હક, માન કે મત્તા કમી કરવાનો કે તેના કુટુંબના કાંઈ માણસને વારમ તરીકે ગાદીપર બેસતો અટકાવવાનો સલાહ વિચારવાની જરૂર હોય ત્યારે તે વિષે સલાહ આપવાને હાઇકોર્ટના એક ન્યાયાધીશ, બે દેશી રાજ્યો અને વાઇસરોયે નીમેલા બે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોનું કમીશન તેઓ નીમશે.

૬૧. આંતર વ્યવસ્થાની પૂરી સત્તાઓ જે રાજ્યો ભોગવે છે તેઓ હિન્દી મરકાર આથે સીધો સંબંધ રાખશે.

(આવા રાજ્યો હાલ પોલીટીકલ એજન્ટ અને ગવર્નર-જનરલના ખાસ પ્રતિનિધિ અથવા પ્રાંતના ગવર્નરની મારફત હિન્દી સરકાર માથે સંબંધ રાખે છે. નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે કાં તો પોલીટીકલ એજન્ટની અથવા ગવર્નર જનરલના પ્રતિનિધિની જગ્યા નાશુદ કરવી પડશે એટલે તેમાંના એકની મારફત હિન્દી મરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવામાં આરશે. આ કોર્ટના જે રાજ્યો હાલ ગવર્નરની સાથે વ્યવહાર રાખતા હશે તેઓ કાંતો એજન્ટની મારફત હિન્દી સરકાર સાથે સીધો વ્યવહાર રાખશે અથવા ગવર્નરની મારફત અથવા જરૂરી રીતે હિન્દી સરકારની સાથે જ ચલાવાશે.

૬૨. પ્રાંતિક ધારાસભાને દેશી રાજ્યો માથે મંબંધનો વિષય સોંપી શકશે નહિ.

(૬૧ મી કલમનો અમલ થયા પછી પણ જે ન્હાનાં રાજ્યો ગવર્નર માથે જ મંબંધ રાખશે તેને આ કલમ લાગુ પડે છે.)

૬૩. હિન્દ સમરતને લગતા વિષયોમાં કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અને દેશી રાજ્યોની મક્કા વચ્ચે મસલત અને ચર્ચા માટે વ્યવસ્થા કરવી.

(મીઠું, અદ્રીણ, જકાત, ટપાલ, તાર, રેલવે, લરકર, નૌકા વગેરે હિન્દી મરકારને હસ્તક રહેલાં ખાતાં સાથે દેશી રાજ્યોને પણ ગાઠ મંબંધ છે. અત્યાર સુધી મરકારી અમલદારોની વધુમતિ વડી ધારાસભામાં હતી, પણ ધારાસભામાં તેમજ જનને મંડ-જોની સંયુક્ત સભામાં ચુંટાએલા સભાસદોની થોડી પણ વધુમતિ થવાથી સ્વાભાવિક રીતે દેશી રાજ્યો પણ આવા સામાન્ય હિતના અવાજોની ચર્ચામાં પોતાનો ફાળો આપવાનો તેમને હક મળવો જોઈએ. કાં તો દેશી રાજ્યોની આખી સમા અને કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટની સંયુક્ત સભાઓ થાય અથવા જનને ચુંટા પ્રતિનિધિ ભેગા મળીને મસલત કરે.)

ઉચ્ચી નોકરોઓ.

૬૪. ઉચ્ચી પદોપર નિમણુંકના નિયમોમાં હજી જે જાનીય બેદ રહ્યા છે તે નાશુદ કરવા.

(દાખલા તરીકે સુપરીન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોલીસ અને તેની ઉચ્ચી પદવી માટે ક્ષીટીસ ચતુર્તીજ લાયક ગણાય એવી જે કલમ હાલના નિયમોમાં છે તે રદ કરવામાં આવશે.)

૬૫. જે પદવીઓને માટે ઇંગ્લેન્ડમાં નિમણૂકો કરવામાં આવે છે તેને માટે હિન્દમાંથી વધારાની નિમણૂકો કરવાની પદ્ધતિ યોજવી.

(સીવીલ સર્વિસ અને બીજી અનેક ઉચ્ચી નોકરી માટે ફક્ત ઇંગ્લેન્ડમાંજ હાલ નિમણૂકો કરવામાં આવે છે કારણ કે તે વિષે હરીફાઈની પરીક્ષા ત્યાં લેવામાં આવે છે. આ કલમ પ્રમાણે તે પદવીઓ માટે હિન્દમાંથી થોડી નિમણૂકો કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે. અલગત, આનો અર્થ એવો નથી કે આપણી માગણી પ્રમાણે સીવીલ સર્વિસ વગેરે નોકરીઓ માટે એકનીએક હરીફાઈની પરીક્ષા હિન્દમાં તેમજ ઇંગ્લેન્ડમાં ચલાવવામાં આવશે; પણ હિન્દમાંથી જુદી પરીક્ષા લઈને કે બીજી ટાઇમ રીને-તે પદવીઓ માટે નિમણૂકો કરવામાં આવશે.)

૬૬. બધી ઉચ્ચ પદવીઓ માટે હિન્દમાં કરવાની નિમણૂકાવું પ્રમાણ અને દર વર્ષે તેના વધારાનો દર ચોક્કસ કરવા નોંધાયે.

૬૭ સીવીલ સર્વિસની ઉચ્ચ પદવીઓમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ એકદમ ૩૩ ટકા જેટલું કરી દર વર્ષે ૧૩ ટકા દશ વર્ષ સુધી વધારવું અને પછી કમીશન તે વિષે આગળ વિચાર કરશે.

(હાલ સીવીલ સર્વિસમાં આશરે ૬ ટકા જેટલા હિન્દીઓ સીવીલ સર્વિસમાં છે. આ કલમ પ્રમાણે દશ વર્ષમાં અડધા ભાગના હિન્દીઓ નીમાશે.)

૬૮. નિર્વાહના ખર્ચમાં વધારો અને નીમણૂકનું ઉચ્ચ ધોરણ કાયમ રાખવાનો વિચાર કરીને પગારના દરમાં ફેરફાર કરાવવા. વધારે ઉચ્ચ પદવી ન મળે ત્યાં સુધી અમુક મુદતે નિયમ પ્રમાણે બધી પદવીઓના પગારમાં વધારો કરવા અને હાલના વધારા કાયમ રાખવા સામાન્ય પેન્શન તરીકે વધારેમાં વધારે—૧ શીશીંગ અને ૯ પેન્શનો એક રૂપિયો ગણીને—વાર્ષિક ૬૦૦ પાઉન્ડની રકમ મુકરર કરવી અને કેટલીક ઉચ્ચ પદવીઓ માટે પેન્શનની ખાસ રકમો કરાવી રમના નિયમોમાં ફેરફાર કરવા, જેથી તેની મર્યાદામાં રહીને વધારે સ્વતંત્રતા મળી શકે, આર માસ સુધી હકની રમ ભેગી થવા દેવા વિષે વિચાર કરવો.

(સીવીલ સર્વિસના જેવી બારેમાં બારે પગારની પદવીઓ હજી ઘણા દરજ્જે ભોગવવાના છે તેથી તે તરફ અતિશય પક્ષપાન દર્શાવવામાં આવ્યો છે.)

૬૯ હિન્દુસ્થાનમાં નિમણૂકના ધોરણ પરથી બધી ઉચ્ચ પદવીઓના પગારનું ધોરણ મુકરર કરવું પણ યુરોપમાં નીમાતા ગૃહસ્થાને ખાસ રકમ વધારા તરીકે આપવી અને તેજ સિદ્ધાંત યુરોપમાં નોકરી કરતા હિન્દીઓને લાગુ પાડવો.

(આમાં એ સિદ્ધાંત કમુલ કરવામાં આવ્યો છે કે હિન્દના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નોકરીના પગાર હિન્દના ધોરણ મુકરર કરવા નોંધાયે પણ યુરોપમાં નીમાતા ગૃહસ્થાને જે મોટા વધારો આપવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે તેથી હિન્દીઓને યુરોપીયન અમલદારોના પગાર

વધારે સમાન થવાને બદલે તેના વચ્ચે વધારે ભેદ થવાનો સંભવ છે. થોડાજ હિન્દીઓ યુરોપમાં નોકરી કરે છે તેથી આપણને લાલ તો નહિ જોવોજ છે.)

(રીપોર્ટમાં કરવામાં આવેલી ભલામણોનો આ સાર તેને અતે પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે ક્યાં ખાર્તા હિન્દી મરકારથી જુદાં પાડી પ્રાંતિક મનાવવાં અને તે પૈકી ક્યાં ખાર્તા પ્રજાપ્રીય મનાવવાં, તે વિશે ભલામણો કરવાને એક કમીટી નીમવામાં આવનાર છે. તે વિષે રીપોર્ટના લેખકોએ પોતાનો અભિપ્રાય પરિશિષ્ટ ૨ તરીકે મૂક્યો છે તે નીચે આપીએ છીએ.)

નીચેના વિષયો પૂરેપૂરા પ્રાંતિક મનાવવા જોઈએ.

તે પૈકી આ વિષયો પ્રજાને સોંપવું

પ્રજાપ્રીય.

૧. પ્રાંતિક કાર્ય માટે કર નાખવા.
૨. પ્રાંતિક મહેસુલ પેટે નાણાં બ્યાજે લેવાં, લોન કાઢવી.
૩. હિન્દી સરકારની વતી નાણાંનું કામ (આવક વેરા ભેગો કરવો વગેરે).
૪. પ્રાંતિક નોકરોની નિમણૂકો, તેમની નોકરીના નિયમો અને તેના પર અંકુશ.
૫. કાયદા અને નિયમની જાળવણી.

(૧) ફાજદારી ન્યાયનો વહીવટ (આ વિષે વાઈસરોયની સામાન્ય સત્તા કાયમ રહેશે).

(૨) પોલીસ-રેલ્વે પોલીસ સુધ્ધાંત.

(૩) કલખાનાં. (૪) ગુન્હાખોર જતો.

(૫) અસુક કાયદાનો અમલ-રાજદ્રોહી સત્તાનો કાયદો, જાપખાનાંનો અને દુધીયારખંધીનો કાયદો વગેરે (આ વિષે કાયદા ધડવાની સત્તા હિન્દી સરકારનેજ રહેશે). (૬) એર. (૭) જુગાર. (૮) નાટકશાળાઓ અને સર્નેમેટોગ્રાફ. (૯) કારોનર.

૬. જમીન મહેસુલનો વહીવટ-જમીન મહેસુલની આંકણી અને તેને ઉત્તરાવવો, જમીન વિષે રેકર્ડ રાખવા વગેરે.

પ્રજાપ્રીય.

૭. ખેતી-જનવરોના રોગ, ખેતીના સુધારા માટે શોધ કરવાની મંસ્થાઓ, આ-દર્શરૂપ ખેતરો, ખેતીના રોગ વગેરે.

૮. જંગલો અને જંગલની પેદાશ, વર્ગ વગરનાં અને કેટલાંક માત્રવેલાં જંગલો.

૯. નદીની સાકુસરી, મધ્યીષાટ વગેરે.

૧૦. જાહેર બાધકામ-રસ્તા, મકાનો, મોટાં અને ન્હાનાં જાહેર કામો, દ્રામમે અને ન્હાની રેલગાડીઓ, વગેરે.

૧૧. ફળવણી-પ્રાથમિક, માધ્યમિક, યુનિવર્સિટીની, કુખર ઉદ્યોગની.

૧૨. વૈદક અને આરોગ્ય-પ્રતીપાલો વગેરે.

૧૩. રજાનિક સ્પર્ધા-શહેરમાં અને ગામડાંઓમાં (યુનિવર્સિટી, લોકલ મોર્ડ પમાયતો વગેરે).

૧૪. મતાધિકાર, મત આપવા વિષે કાયદો, મતદાર મંડળનું બંધારણ.

૧૫. દીવાની આકાલતો-ફરતાવેજ રજ-રજ કરવાના કામ સુદ્ધાત.

૧૬. આગકારી ખાતુ.

૧૭. અમુક પછાત જાતો.

૧૮. અમુક રકમ પેટે જમીન સરકારમાં લેવાનો વહીવટ (ફિન્ડી સરકારનો કાયદો કાયમ રહે પણ તેમાં પ્રાતવાર જરૂરીયાત પ્રમાણે કરવાના ફેરફાર વિષે વિચાર કરવો).

૧૯. ઉદ્યોગ-કારખાનાં, બેંકસરો, વીજળી, વ્યાસતેલ, સળગી ઉઠે એવા પદાર્થો, ધ્યાનિક કુખર ઉદ્યોગોનો વિકાસ.

૨૦. સંદહારી મંડલીઓ (કાયદા બદલાની મત્તા ફિન્ડી મરકારને રહેશે).

૨૧. વેપારી પેરીઓ-બેંકો, વીમા કંપનીઓ વગેરે (ફિન્ડી સરકારને કાયદા બદલાની મત્તા રહેશે).

૨૨. સરકારી છાપખાતુ.

૨૩. આકાલ-જામ ચંદણની નોંધ વગેરે.

પ્રગતીય.

૧૦

મોટાં નહેર કામ શિવાય બાકીનું આખું ખાતુ.

યુનિવર્સિટી શિવાયની બધી ફળવણી.

પ્રગતીય.

પ્રગતીય.

પ્રગતીય.

ફક્ત રજરજ કરવાનું ખાતુ સોંપવામાં આવે છે.

પ્રગતીય.

આમાં ફક્ત રજાનિક ઉદ્યોગોની ખાસબજાનો વિષય સોંપવામાં આવ્યો છે.

પ્રગતીય.

પ્રગતી

૨૪. એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં
જાવ.

૨૫. જંગલી પક્ષી અને પશુઓનું
રક્ષણ અને પશુ તરફ ધાતકીપણું.

૨૬. પ્રાંતિક સરકારની મહેસુલની
આંકણી અને ઉધરાણી.

૨૭. વારસી મીઠકત.

૨૮. ધર્મદા મીઠકતની વ્યવસ્થા.

૨૯. મોટર ગાડીઓ (હિન્દી સરકાર-
ને કાયદા બંધવાની કેટલીક સત્તા રહેશે.)

અન્યોન્ય.

અન્યોન્ય.

અન્યોન્ય.

(આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રમાં પ્રજાને નહિ સોંપેલાં ખાતાં ઉપર
દેખરેખ રાખવા ઉપરાંત હિન્દી સરકારને, (૧) પરરાજ્યો સાથે સંબંધ, (૨) નાણાં
ખાતું—જેમાં અરીજી, મીઠું, સ્ટેમ્પ (જનરલ) આવક વેગ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
(૩) વેપાર અને ઉદ્યોગ ખાતું—જેમાં ટપાલ, તાર, આણંત-નિકાસ પર જકાત, વહાણો,
રેલ્વે આવે છે અને (૪) લશ્કર, નૌકા અને સામાન્ય રીતે દેશનો બચાવ—એ ખાતાંનો
વહીવટ કરવાનો રહે છે).

મન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

હિન્દી પ્રધાનની યોજના.

માણસ સર્વાંશે સંજોગોને આધીન તો નથી-જ છતાં સંજોગો અનુકુળ હોય ત્યારે
ધ્રુવેલું પરિણામ યોગ્ય પ્રયત્નથી ટુંક વખતમાં આણી શકાય છે, એ આપણે આજે જોઈએ
છીએ. પાંચ વરસ પહેલાં આપણી લડત તરફ આપણે બીટીશ પ્રજાનું ધ્યાન પણ ખેંચી
શકતા નહોતા, પરંતુ લડાઈને લીધે તે સ્થિતિ ફેરવાઈ ગઈ, નવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું
અને એ પ્રજાને આપણી વાત સાંભળવી પડી. કોંગ્રેસ-શ્રીએ નક્કી કરેલી સ્વરાજ્યની
યોજના માટે દેશમાં ચાલી રહેતી ભારે ચળવળે સરકાર પાસેથી ટુંક વખતમાં જ જવાબ
મેળવ્યો. ખુદ હિંદી પ્રધાનને જ જાહેર કરવું પડ્યું કે શાહી સરકારની રાજનીતિ હિંદમાં
જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની છે, તથા તે માટે સંગીન પગલાં લેવાનો નિશ્ચય થયો
છે. આજે એ જાહેરનામા અનુસાર એમની સુધારાની યોજના પણ બહાર પડી
ગઈ છે. આ પરિણામથી હાલના અવસરની ધીમત સમજાવી જોઈએ અને આપણા પ્રય-
ત્નો ઉત્સાહભરે ચાલુ રહેવા જોઈએ. જે યોજના બહાર પડી છે, તે છેવટની નથી. તે
ઉપર જે ચર્ચા થશે તેને આધારેજ તેનું અંતિમ રૂપ બઝાશે. એટલે અમારે તો આપણે
એ યોજનાને વિચારપૂર્વક તપાસી તે સંબંધી આપણા અભિપ્રાય સ્પષ્ટતાથી જણાવી
દેવાનો છે.

હિંદી પ્રધાનના રીપોર્ટ સંબંધી પ્રથમ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે એમણે હાથમાં લીધેલું કાર્ય મુશ્કેલ હોવા છતાં એમને પ્રયત્ન સાથે નિષ્ફળ નીવડ્યો નથી. એ રીપોર્ટ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે તેઓ અહિંની સ્થિતિ સારી રીતે સમજી શક્યા છે અને પરિણામે તેઓ આ દેશના રાજ્યતંત્રને માટે ઉપયોગી ચર્ચ પડે એવી રચના (constitutional machinery) યોજી શક્યા છે. પરંતુ આપણા હક્કો દૃષ્ટિથી જોતાં એમનો રીપોર્ટ નિરાશાજનક લાગે છે. કારણ કે તેમણે સુચવેલી યોજનામાં ન્યાયને માટે હિંમતભર્યો આગ્રહ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ એમના પ્રયત્નના સાક્ષ્યને માટે, પ્રજા મનવાળા શકે એવા આવશ્યક હક્કો આપવાનું શાણપણ પણ એમાં જણાતું નથી. સર્વત્ર પ્રજાની વૃત્તિ (Intentions) તથા શક્તિ માટે શંકાજ બેવામાં આવે છે. જ્યાં હક્કો આપવાનો વિચાર થયો છે, ત્યાં તેને અંકુશો વડે અર્થરહિત બનાવ્યા છે અને તે એકજ દલીલથી કે 'મુલેહ, શાંતિ અને સારા વહીવટ'ને માટે એ અંકુશો જરૂરનાં છે—બધું કે પ્રજા અને તેના પ્રતિનિધિઓ તેના વિરોધી હોય! અમને લાગે છે કે એ શંકાથી ઉત્પન્ન થતા ભય અને સંકેતને લીધેજ હિંદી પ્રધાન કૃપણ બન્યા છે અને એ કૃપણતા વડે પોતાની કેટલેક અંશે ઉપયોગી રચના નિઃસાધ બનાવી છે.

હિંદી પ્રધાનની યોજના વિગતવાર તપાસતા પહેલાં એ તપાસને માટેનું ધોરણ નક્કી કરવાની જરૂર છે. સ્વાભાવિક રીતે એ ધોરણ આપણે માટે તો કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાના મિલ્કતોજ હોઈ શકે. માત્ર આપણી યોજના બહાર પડ્યા પછી મરકાર તરફથી જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, અને તે સિદ્ધાંત આપણે પણ આપણા રાજ્યમંધારણમાં ઇચ્છીએ છીએ, એટલે ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતોમાં બે તત્વનો પણ ઉમેરો થવો જોઈએ. હવે આપણી યોજનાના સિદ્ધાંતો ત્રણ છે અને તે લો. મા. તિલકે નીચે દર્શાવ્યા છે:—

(૧) ધારાસભામાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંગીન બહુમતિ હોવી જોઈએ. (૨) દા-રાનારી સભા ધારાસભાને આધીન રહેવી જોઈએ. (૩) આવક બંધનના અંદાજ ઉપર ધાનમલાનો અંકુશ રહેવો જોઈએ. આમા જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો સિદ્ધાંત ઉમેરીએ તો (૪) પ્રધાનમંડળ ધારાસભાને આધીન રહેવું જોઈએ, એટલે તે ધારાસભામા બહુમતિ ન મેળવી શકે ત્યારે તેને સત્તા છોડી દેવી પડે. આ ચોથો સિદ્ધાંત બીજાની અંતિમ દૃઢ જોવો છે.

આ મિલ્કતોને આધારે હિંદી પ્રધાનની યોજના તપાસતાં એટલું બ્યાનમા રાખવાનું છે કે સરકારનું જાહેરનામું તથા આપણી માગણી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે નહીં પરંતુ તેનાં એક સંગીન હિસ્સા માટેજ છે. પરંતુ એ હિસ્સા તરીકેના હક્કો એવા તો હોવાજ જોઈએ કે રાજ્યતંત્રના જૂના જૂના વિભાગોમા કારોબારી મંડળ ઉપર ધારાસભાની સત્તા ગોચર અંશે સ્વીકારાય, અને પ્રમાણમાં જવાબદારીનું તત્વ પણ હાખાય થાય તથા તે સાથે ભવિષ્ય માટે કમવાર પ્રગતિનું ધોરણ નક્કી થાય, કે જેથી કરીને આપણે હુંક વખતમા મંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશા રાખી શકીએ.

હવે આપણે યોજના સંબંધી યોગ્ય અભિપ્રાય માધવાને રાજ્યપત્રના એક પછી એક વિભાગો લઈ તે સંબંધી જલ્દામણે ઉપર જણાવેલા મિલ્કતોને આધારે તપાસીએ.

૧ પાર્લામેન્ટ અને ઇન્ડિયા ઓફીસ.

આ વિભાગના સંબંધમાં સૌથી અગત્યની લક્ષ્યામણ પાર્લામેન્ટ તથા હિંદી પ્રધાનનો અંકુશ કમી કરવા માટેની છે. એ વિષે મી. મોન્ટેગ્યુના વિચાર આવકારણ્ય છે. હિંદ જ્યાં વિશાળ અને દૂરના રાજ્યનો વહીવટ લાંડનથી ન ચલાવી શકાય એમ તેઓ સ્વીકારે છે, તથા હિંદી પ્રધાન પાર્લામેન્ટને જવાબદાર છે તેટલાજ કારણથી હિંદી સરકારની સત્તા ઉપર તેને અંકુશ આપવામાં આવ્યો છે, એમ તેઓ માને છે અને હવે હિંદમાં જવાબદાર બંધાયેલા સ્થાપવાની રાજ્યનીતિ બહાર થઈ છે એટલે એ દેશના આંતર વહીવટ માટેની પાર્લામેન્ટની જવાબદારી કમી થવી જોઈએ એમ તેમને લાગે છે. એટલે તેઓ લક્ષ્યામણ કરે છે કે “હિંદમાં પ્રતિનિધિ મંડળોને જે જે બાબતોમાં જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે તે તે બાબતમાં પાર્લામેન્ટ પોતાની અંકુશની મત્તાનો ઉપયોગ છોડી દેવાને તૈયાર થવું જોઈએ, અને પ્રાંતોમાં જવાબદાર રાજ્યપત્રના વિકાસની સાથે અને કાળે કરીને હિંદી સરકારમાં પણ એ વિચારનો અમલ થવો જોઈએ.” અને જે બાબતો નિધિ મંડળોને નથી ના ત્રાસ આવી તે બાબતોના સંબંધમાં પણ તેઓ લખે છે કે “પાર્લામેન્ટ અંકુશની હેવટની સત્તા છોડી શકે નહિ, પરંતુ તે નાણાં અને વહીવટના બંધમાં હિંદી સરકારને એટલી મત્તા તો આપી શકે કે જેથી કરીને તે છુટથી ઇચ્છે, જ્યાં ઝડપે પોતાનું કાર્ય કરી શકે અને પ્રાંતિક સરકારોને પણ તે માટે યોગ્ય સત્તા પી શકે.” આ વિચારો સંતોષકારક છે છતાં અત્રે એટલી ટીકા કરવી જરૂરની છે કે

માત્ર પ્રાંતિક સરકારમાંજ નહિ પરંતુ હિંદી સરકારમાં પણ આજે અમુક અગત્યની બાબતોના સંબંધમાં સત્તા માંગે છે. એટલે એ બધી બાબતો ઉપરથી પાર્લામેન્ટ તથા હિંદી પ્રધાનની સત્તા દૂર થવી જોઈએ.

આ વિભાગના સંબંધમાં બીજી લક્ષ્યામણ હિંદી પ્રધાનનો પગાર ઇંગ્લાંડની તીજેરીમાંથી આપવા માટેની છે. તેમાં આપણીનો સ્વીકાર થયો છે અને જે લક્ષ્યામણનો અમલ થાય તો પરિણામે એ પગાર મંજૂર કરતા પાર્લામેન્ટમાં હિંદી વહીવટ સંબંધી હાલ કરતાં વધારે ઉપયોગી ચર્ચા થાય એમ માનવાને કારણ છે. હિંદના વહીવટ માટે પાર્લામેન્ટના સભાસદોનું ખાસ મંડળ નીમવાની સૂચના કાનિકારક ચર્ચા પડવાનો ભય છે, કારણ કે જો એ મંડળના કાર્ય ઉપર વધારે પડતો વિશ્વાસ મુકાય તો પાર્લામેન્ટ પોતાની જવાબદારી કમી થયેલી મમજે અને પરિણામે પાર્લામેન્ટમાં આરિકાષ્ઠ્ય અને કાળજીપૂર્વક ચર્ચા ન થાય. ઇન્ડિયા ઓફીસ તથા ઇન્ડિયા કાઉન્સિલનું અંધારણુ તપાસવા માટે કમિટી નીમવાનું સૂચવાવોમાં આવ્યું છે, તે સામે અત્યારે પ્રાધી ઉભવવા યોગ્ય નથી. આપણી માગણી ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ રદ કરવા માટેની છે છતાં જ્યાં સુધી હિંદી ધારાસભાઓને અંપૂર્ણ સત્તા મળી ન હોય ત્યાંસુધી અનામત રહેલી બાબતોના સંબંધમાં હિંદી પ્રધાનને માથે જવાબદારી રહે, અને તે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલની મદદ ઇચ્છે, એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ એ કાઉન્સિલ તથા તેની ઓશીસમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ વધારવાની માગણી થવી જ નોંધાયે. એકંદરે આ વિભાગ સંબંધી વિચારો અમને ખાસ વાંધા ભરેલા લાગતા નથી.

૨ હિંદી સરકાર.

આ વિભાગ માટેની રચનાજ (Constitutional machinery) તપાસીએ તો તેમાં અમને કાંઈ પણ ખાસ વાંધાભરેલું લાગતું નથી. ધારા સંબંધી કાર્યને માટે હાલની ધારાસભાને બદલે રાજ્યમંડળ (Council of State) અને ધારાસભા (Legislative Assembly) એવાં બે મંડળોની રચના કરવામાં આવી છે અને આખી રચનામાં માત્ર એ બ્યવસ્થાજ પ્રથમ દૃષ્ટિએ વાંધા ભરેલી લાગે એવી છે. પરંતુ બે આપણે આપણા રાજ્યતંત્રમાં જવાબદારીનું તત્વ ધમ્મત્તા હોય એ તો-હિંદી સરકાર માટે બે મંડળોની જરૂરીયાત સ્વીકારવી જોઈએ. આપણી યોજનાની તરફેણમાં સચોટ દલીલો રજૂ કરનાર હિંદોસ્થન સમાજના પ્રમુખ મી. શાસ્ત્રીએ પણ પોતાના પુસ્તકમાં બીજા ધારામંડળની (Second chamber) મજબુત હિમાયત કરી છે. એ સંબંધમાં તેમણે લખ્યું છે કે:—

“ પ્રાંતોના ધારાસંબંધી કાર્યને નાખવૂં કરવાની બીજી—(ગવર્નરની સત્તા ઉપરાંત) ગવર્નર જનરલની પણ સત્તા છે, એટલે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે (કાયદાના વધુ વિચાર માટે) ટીક કરવાને તથા ફરીથી તપાસવાને માટે ઉપયોગી થાય એવા બીજા મંડળની જરૂર નથી. પરંતુ વાઇસરોયની ધારાસભાનો સંબંધમાં એ દલીલ લાગુ પડતી નથી, કારણ કે તેની રચના સંયુક્ત સરકારના (federal government) જેવી છે, અને એક જ મંડળથી વહીવટ ચલાવનારી સંયુક્ત સરકારનો જગતમાં દાખલો પણ નથી. બે ૪૦ ગવર્નર જનરલના નીમાયેલા, તથા ૧૦ કાયમને માટે મુકરર થયેલી મહેસુલવાળી જમીનના માલીકો, મોટા જમીનદારો, પ્રાંતિક ધારાસભાઓ, વેપારી એમ્બરો, ગોરા જમીનદારો, રેલ્વે કંપનીઓ વગેરે તરફથી ચુંટાએલા સભાસદોનું બનેલું બીજું મંડળ સ્થપાય તો આ વિશાળ પ્રદેશના વિવિધ જાતના લોકોનો વહીવટ ચલાવનારી મધ્ય (Central) સરકારની કાર્ય સાધકતા વધે. ”

આ મતની પુષ્ટિમાં વિભાવતના મજૂરપક્ષના ‘ન્યુ સ્ટેટસ્મેન’ નામના પત્રના જે વિચારો તેમણે ટાંક્યા છે તે જણવા જેવા છે, અને તેથી તે અત્રે આપવા અસ્થાને નહિ જણાય.

“ બીજા મંડળનું મુખ્ય કાર્ય બે સચવામાં આવે તો તે સર્વાંશ ફરીથી તપાસી જોવાનુંજ છે. એજ કાર્યને માટે તે સંસ્થાની જરૂર છે. અને માત્ર તેજ કાર્ય માટે તે હંમેશા ઉપયોગી થઈ શકે. પ્રજાકીય મંડળોમાંથી ખરડાઓ જે રૂપમાં પસાર થવા જોઈએ નહિ તે રૂપમાં ધારાસભાઓ વારંવાર પસાર કરવાની પ્રથમ તો ધારા ઘડવામાં ભુલો થવાની, જણાઈ આવે એવા દોષો રહી જવાના. વળી કોઈવાર બીજી બાબતોના સંબંધમાં રાજનીતિ કે ધારાની નજરે યોગ્ય સમન્વય નહિ હોય અને પ્રજા સમસ્ત તેમાં સુધારો ઇચ્છે. છેવટે કેટલીક બાબતોમાં જાહેર પ્રજા આમની સભાના અભિપ્રાયને ટેકા આપે કે કેમ તે વિશે શંકા રહે. કોઈ ખરડો છેવટે આમ એકજ વધુમને પસાર થાય. તે કંટાળી ગયેલી સભામાં પસાર મળે હોય. જાહેર પ્રજા સમજે તે પહેલાં થોડા દિવસમાં ઝડપથી ધમ્મડી લઈ જવામાં આવ્યો હોય. કદાચ કોઈ ખરડો એવો પણ હોય કે તે સમયે ન જણાય. પરંતુ પગથી

તે સંબંધમાં પ્રજા અતિશય ઉશ્કેરાય.....બીજા મંડળને તેના યોગ્ય કાર્યની હદમાંજ રાખી શકાતું હોય તો તે મારેની દલીલ સત્યજ છે. ”

આ વિચારોમાં અમને ઘણું વજીહ જણાય છે અને તેથી અમે બીજા મંડળની સામે વાંધો ઉઠાવવાને બદલે તેને સ્વીકારીએ છીએ, એટલે એકંદરે આ નવી રચનાને અમે પસંદ કરીએ છીએ.

પરંતુ રચના ગમે તેટલી સુંદર હોય છતાં તેમાં કાંઈ પણ સત્ય ન હોય તો તેથી કેને સંતોષ થાય ? રાજ્યતંત્ર ઘડનારાઓની કારીગરીનો સવાલ જાણીએ મૂકી આપણને નવા પ્રધારણમાં શું હકો અપાયા છે, તેનો વિચાર કરીએ તો ખીજવાટ થયા વગર રહે નહિ. આપણા રાજ્યતંત્રનો આ વિભાગ અનિશ્ચય અગત્યનો છે. એ વિભાગમાં સત્તા મજે તોજ આપણે દેશને અનેક અન્યાયોમાંથી મુક્ત કરી શકીએ, એ દેખીતું છે અને તેથીજ એ વિભાગ ઉપર અંકુશ માટે આપણે મજબુત માગણી કરી હતી. એ માગણીના સત્કારમાં આપણને આ વિભાગમાં કાંઈ પણ સત્તા મળતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ અંકુશો ધરિદાપૂર્વક નંખાયા છે એમ સાદ જણાવવામાં આવ્યું. નવી યોજના પ્રમાણે આપણી સ્થિતિ તો એ યોજનાને આપણા મિદ્ધાનોને આધારે તપાસીએ તોજ સમજાય.

ધારા સંબંધી કાર્ય માટે નીમાયેલા એ મંડળોમાંથી ઉપરના મંડળમાં એટલે રાજ્ય-મંડળમાં (Council of State) ૫૦ સભાસદોમાંથી, ૨૬ સભાસદો સરકાર નીમે એટલે તે મંડળમાં તેની સત્તા સર્વોપર રહે અને ને સામે અમે અત્રે વાંધા પણ ઉઠાવવા આહતા નથી. પરંતુ તે પછી ધારાસભામાં (Legislative Assembly) ચુંટાયેલી સભાસદોનું પ્રમાણ કે જેટલુંજ રહે એ અમને બાજબી લાગતું નથી. એ સંબંધમાં મી. શાસ્ત્રી કહે છે કે “ બીજા મંડળની વ્યવસ્થા થઈ છે એટલે પહેલું મંડળ પૂરેપૂરું નહિ તો લગભગ ચુંટાયેલું હોવું જોઈએ. નીમાયેલા સભાસદો માટે કે જેટલું પ્રમાણ અમને વધારે પડતું લાગે છે.” છતાં બન્ને મંડળોની સંયુક્ત સભાને ગવર્નર જનરલના ‘ સર્ટી-ફિકેટ ’ વગરના ખરડાઓ સંબંધી અને મંડળો વચ્ચેના મતભેદનો નિર્ણય કરવાની સત્તા છે, અને તેમાં ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ (ચુંટાયેલા. ૬૬x૨૧-નીમાયેલા. ૩૩x૨૬) રહે એટલે પ્રજાપ્રીય બહુમતિના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં સંતોષ માની શકાય, પરંતુ તે સિવાયના સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં તો આપણી માંગણીનો સાદક પ્રકાર થયો છે.

આપણી યોજનાનો સૌથી અગત્યનો સિદ્ધાંત એ છે કે કારોબારી મંડળ ધારા-સભાને આધીન રહે અને સરકારી જાહેરનામાનું તત્ત્વ તેમાં ઉમેરીયે તો તે થાડે ઘણે અંશે પણ ધારાસભાને જવાબદાર બને. પરંતુ હિંદી પ્રવાનની યોજના પ્રમાણે તો કારોબારી મંડળને ધારાસભા તરફ બીલકુલ જવાબદારી રહેતી નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ તે મંડળ ઉપર ધારાસભાને રહેજ પણ અંકુશ મળ્યો નથી. એમની યોજના અમલમાં મૂકાય તો ખાનગી ખરડાના શું હાલ થાય તે તપાસીએ તો ઉપરની ટીકા મમળશે. નિયમ પ્રમાણે ખરડો બન્ને મંડળોમાંથી પસાર થવો જોઈએ, એટલે ધારાસભામાં પસાર થયા પછી તે (Council of State) રાજ્યસભામાં જાય. એ મંડળમાં સરકારની બહુમતિ છે એટલે સરકાર આહું તો ખરડો ૨૬ કરે કે તેમાં ફાવે તેમ ફેરફાર કરે; છતાં ધારાસભા અને રાજ્ય

મંડળ વચ્ચે મતભેદ થાય એટલે ધારાસભાના અરડાના મળ ૩૫ માટે આમ્રહ હોય તો તેનો નિર્ણય બંને મંડળોની સંયુક્ત સભા કરે. એ મંડળમાં પ્રજના પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ છે એટલે તેમનો મત એકજ હોય તો તે છેવટે ખરડો પસાર કરાવી શકે. આ બધું સંતોષકારકજ ગણાય અને જો હિંદી સરકારનાં અધાં કાર્યોને માટે એજ વિધિ રાખવામાં આવ્યો હોત તો પ્રજા તેને જરૂર વધાવી લેત. પરંતુ આ વિધિ ઉપર એક ધાતક અંકુશ મુકાયો છે, અને તેથી પ્રજાને કાંઈ પશુ સત્તા મળતી નથી. એ અંકુશ તે ગવર્નર જનરલનું સર્ટીફિકેટ છે. દેશના “ સુલેહ, શાંતિ તથા સારા વહીવટ ” ની જરૂરીયાતને નામે તે સર્ટીફિકેટ બહાર પાડવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા છે, અને એ સર્ટીફિકેટના ઉપયોગથી સરકાર ખરડાને સંયુક્ત સભાને બદલે રાજ્યમંડળ (Council of State) આગળ રજુ કરી કાં તો તે રદ કરે કે તેને દ્વિધિત રૂપમાં પસાર કરે. આ સર્ટીફિકેટનો ઉપયોગ માત્ર તાત્કાલિક અગત્યના પ્રસંગને માટેજ નથી પરંતુ જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે વાપરવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા છે. હુંકમાં આ સર્ટીફિકેટની મુક્તિથી એક હાથે અપાયેલી મત્તા બીજે હાથે રદ થાય છે, અને તે ઇરાદાપૂર્વકજ કરવામા આવી છે. રીપોર્ટના અંતમા સારરૂપે અપેલી લલામણુમાંથી પાંચમી લલામણુમાં માફ જણાવવામાં આવ્યું છે કે “ સુલેહ શાંતિ તથા સારા વહીવટ ” માટેની સરકારની જવાબદારી બદા કરવાનું બની શકે તે માટે જે જે બાબતો તે આરસ્થક ગણે તે બાબતોના મંબંધમાં તેને નિરુકુશ સત્તા રહેશે. એ સત્તા બળવા માટેજ આ મુક્તિ યોગ્યેલી છે. રીપોર્ટમાં પશુ મી. મોન્ટેગ્યુ સાફ લખે છે કે:—

“ ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની બહુમત વાળી સંસ્થાની સ્થાપનાને લીધે પ્રાંતોની માફક હિંદી સરકારમાં પશુ કારોબારી મંડળને તેને જણાતા આવસ્થક ધારાઓ તથા નાણાં મેળવવાની સત્તા આપવાનો સવાલ ઉભો થાય છે. અમે અનેક મુક્તિઓ તપાસી છે. આ બાબતમાં બીજી ઉપરી સંસ્થા પામે ધારા કરાવવાનો મવાલ રહેતો નથી. કારણ કે અહિં ઉપરી સંસ્થા તો એક પાર્લામેન્ટજ છે અને તે ઘણી દૂર છે—કમમાં અતિશય રોકાયેલી છે, અને હિન્દની આંતર જરૂરીયાત માટે ધારાઓ પસાર કરવાને અનુકૂળ નથી. ખરૂં છે કે ગવર્નર જનરલને અમુક તાત્કાલિક અગત્યના કાર્યોને માટે ફરમાનો કાઢવાની સત્તા છે... પરંતુ તે અમારા હેતુ માટે અનુકૂળ નથી. અમને તો ખાસ પ્રસંગ માટે એવી કોઈક યુક્તિ લેકેજી છે કે જેથી કરીને ધારાસભાના સભાસદો બહુમતિ અમુક કાયમના ધારાઓને મંજૂરી આપવાને નાખુશ હોય ત્યારે તે સંપૂર્ણ ચર્ચા પછી ધારાપોથીમાં દાખલ કરીએ. કોઈ કારણસર વ્યાજબી જણાય ત્યારે અમે ઇરાદાપૂર્વક ધારા ઘડવાની પ્રજાકીય રીતેને બાબતુએ મુકવા માગીએ છીએ.”

નામદાર ગવર્નર જનરલની ફરમાનો કાઢવાની, ધારાઓ નામંજૂર કરવાની, જરૂર જણાય તો ધારાસભાઓ બદખાસ્ત કરવાની મત્તા કાયમ રાખવામાં આવી છે પશુ તે પૂરતી નથી. તેથી આ નવી સત્તા તેમને આપવામાં આવી છે અને તેનો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યો છે કે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ બહુમતે વિરૂદ્ધ હોય તો પશુ તેને જણાય ત્યારે ‘શાંતિ વગેરે’ને નામે કાંયે તેમ ધારાઓ બાંધે તથા નાણાં મેળવે. આ પછી બીજા સિક્કાંતને મંતોપનારા દબો તપામવાની જરૂર રહેતી નથી. જ્યાં મત્તા પોતાના

હાયમાજ રાખવાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ છે ત્યાં હકોની આશા શી ? અમને તો એટલીજ અન્યથા થાય છે કે એ વિચારો દર્શાવનાર આપણી સત્તાના હિમાયતી બુદ્ધી જરમનો નથી પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમી, ઉદાર વિચારના, બીટીશ રાજ્યાધિકારીઓ છે, અને એ વિચારો પણ હિંદને જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પહેલો સંગીન હિસ્સો આપનારી યોજના ધડતા દર્શાવાયા છે. પ્રજા ખીજવાય છે, સખત પોકાર ઉઠાવી રહી છે, રીપોર્ટના ધડનારાઓની પ્રમાણિકના માટે શંકા પતાવે છે-ને આ વિચારો જોતાં સમગ્ર છે. પરંતુ અમે એમના સદ્ભાવની તપાસમાં ઉતરવા માંગતા નથી. અમે તો માત્ર 'અમનું' જ્ઞાન એવવા માંગીએ છીએ છીએ કે સર્વોદ્ધીકૃતની યુક્તિથી ધારાસભાને કારોબારીમંડળ મંડળ કાંઈપણ અંકુશ રહેતો નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ એ યુક્તિ હેતુપુર્વક યોજાએલી છે અને તે હેતુ સરકારની નિરંકુશ સત્તા જળવી રાખવાનો છે, તે પછી જવાબદારીના તત્વનો કે અંદાજપત્ર ઉપર અંકુશનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. તેનું આ વિભાગમાં નામનિશાન પણ નથી.

ઉપરની ચર્ચા ઉપરથી જણાશે કે હિન્દી સરકારના સંબંધમાં આપણને કાંઈ પણ સુદાના હકો મળતા નથી. ધારાસભા તથા સંયુક્તસભામાં ચૂંટાએલા પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ રાખવામાં આવી છે, પરંતુ ધારા ધડવાના સંબંધમાં ધાતક અંકુશ નંખાયો છે. અંદાજપત્રના સંબંધમાં ઈર્ષ પણ સત્તા મળતી નથી, જવાબદાર રાજ્યતંત્રની તો તેમાં ગંધ પણ નથી, એટલે એ યોજનાથી જાહેરનામાનો ઉદ્દેશ જળવાતો નથી એ દેખીતુંજ છે. પરિણામે આપણી હાલની સ્થિતિ કાયમ રહે છે. દેશની ઉન્નતિના આધારરૂપ વેપાર ઉદ્યોગની આબાદી માટે, ટેરીફ તથા જગતની રાજનીતિના સંબંધમાં, રેલ્વે કંપનીના અન્યાયો દૂર કરવામાં, ગરીબો ઉપર બોજરૂપ થઈ પડેલા મીઠાના કરના સંબંધમાં, આપણાથી નવા બંધારણમાં પણ કશું ખાસ મહત્વનું પરિણામ આણી શકાશે નહિ. તેમજ દેશના જાહેર જીવન ઉપર જાપાનાના કાયદાથી, શ્રીતુરી મહાના કાયદા વગેરેથી જે અસહ્ય અંકુશ નંખાયા છે તે દૂર કરી શકાશે નહિ. એટલે એકંદરે આ વિભાગને માટે તો હિન્દી પ્રધાનની યોજના નિરાશાજનકજ છે. અમે કણક કરીએ છીએ કે રાજ્યતંત્રની રચના [constitutional machinery] અરેખર પસંદ કરવા જેવી છે. આપણી રચનાથી ચઢીપાતી છે અને અમે જણાવી દીધું પણ છે કે સર્વોદ્ધીકૃતની યુક્તિ કાબલ કરવાને બદલે, દેશના અચાવ તથા પરદેશ સંબંધી રાજનીતિના વિષયો બાદ કરી બાકીની બાબતો માટેના ધારાઓ તથા નાણાના ખરડાઓના સંબંધમાં બંને મંડળોની સંયુક્ત સભાને છેવટની સત્તા આપી હોત તો પ્રજા યોજનાને વધાવી લેત. પરંતુ હાલના રૂપમાં તો પ્રજા તેને નહિજ સ્વીકારી શકે.

૩ પ્રાંતિક સરકાર.

પ્રાંતિક સરકાર માટેનું બંધારણ તપાસતાં પહેલાં પ્રથમ હિન્દી સરકારે પ્રાંતિક સરકારને સપૂરદ કરવાની સત્તા સંબંધી લલામણો જણવાની જરૂર છે. પ્રાંતોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સ્થાપનાને માટે પ્રાંતો ઉપરની વડી સરકારની સત્તા અને તેટલી કમી કરવાની જરૂરીવાત સ્વીકારવામાં આવી છે અને તેને અંગે ધારા, વહીવટ અને નાણાના સંબંધમાં પ્રાંતોને અગત્યના હક્કો આપવાની લલામણ થઈ છે.

નાણાં સંબંધી અત્યારસુધી સરકારની રાજનીતિ એવી છે કે પ્રાંતોની જરૂરીયાતોને વિચાર કરી અમુક પ્રકારની આવકની વડી સરકાર સાથે વહેંચણી થાય છે, અને શીલેક સાધારણ રીતે તેના હાથમાંજ રહે છે. આ પદ્ધતિથી વડી સરકારને પ્રાંતેક ખાતાઓ ઉપર એક પ્રકારની સત્તા રહે છે. હવે જો પ્રાંતોને સ્વતંત્ર બનાવવા હોય તો પ્રાંતોને પોતાના વિદ્યાર્થી માટેના નાણાં માટે વડી સરકાર ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર રહેવી જોઈએ નહિ. તે માટે સારામાં સારો રસ્તો મહેસુલની વહેંચણીની પદ્ધતિ દૂર કરી, અને સરકારને આવકના અલગ સાધનો અપાવાં જોઈએ. અને તે રસ્તોજ સ્વીકારી નીચેની યોજના સુચવવામાં આવી છે. હાલ હિન્દી સરકાર તથા પ્રાંતોને માટે આવકના બેલાયદા ખાતાઓ છે. તે કાયમ રાખી વહેંચાયેલા ખાતામાંથી ઇન્કમટેક્સ અને જનરલ ટેક્સ હિન્દી સરકારને અને જમીન મહેસુલ, નહેરો વગેરે, આબકારી, તથા ન્યાયખાતાના ટેક્સ પ્રાંતિક સરકારને સોંપવા. જમીન મહેસુલ સાથે દુકાળ તથા નહેરોના નિભાવનો બોલો પ્રાંતોએ ઉપાડી લેવો પડશે. પરંતુ દુકાળ માટે પ્રાંતો ખાસ ફંડ ઉભું કરે તે પહેલાં જરૂર જણાય તો હિન્દી સરકારને માથે મદદ કરવાની જવાબદારી રહેશે. આ બધા સ્થાયી હિન્દી સરકારને નાણાંની તાણુ પડશે અને તે પૂરી કરવા માટે એવી સુચના થાય છે કે પ્રાંતોએ હિન્દી સરકારને દર સાલ મૂકરર કરેલી રકમ આપવી અને તે સાધારણ રીતે પ્રાંતિક આવકમાંથી ખર્ચ બાદ કરતાં રહેલી પૂરાંતના ૮૭ ટકા જેટલી હોવી જોઈએ. મહેસુલની વહેંચણીની પદ્ધતિ કાઢી નાંખવાની માગણી આપણે કરી; હુતી અને તે સ્વીકારી જે નવી યોજના સુચવવામાં આવી છે તે પસંદ કરવા જેવી છે. પ્રાંતોની દર નાંખવાની સત્તા તથા નાણાં ઉછીના લેવાની સત્તાના સંબંધમાં જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેમાં અમે કશું વાંધા લગેલું જોતા નથી અને વહીવટ તથા ધારાના સંબંધમાં પોતાની જવાબદારી પૂરેતો અંકુશ રાખીને પ્રાંતિક સરકારને બનતી સ્વતંત્રતા આપવાની હક્કમણ આવશ્યક છે.

હવે પ્રાંતિક સરકારને માટે યોજેલી રચના તપાસીએ. એ નવા બધારણમાં ધારાઓ માટે હાલની માફક પણ વધારે સભાસદો : તથા સુટાએલા પ્રતિનિધીઓની બહુ મતીવાળી ધારાસભા રાખી છે. પરંતુ કારભાર માટે હાલની વ્યવસ્થાને બદલે (૧) ગવર્નર (૨) કારોબારી મંડળ, (૩) ધારાસભાના સુટાએલા સભાસદોમાંથી, ગવર્નર તરફથી નિમાયેલી એક વા વધુ પ્રધાન, (૪) તથા ખાતાં વગરના એક વા વધુ વધારાના સભાસદની અનેલી કારોબારી સરકાર સ્થાપી છે. વળી પ્રાંતિક ખાતાઓના બે વિભાગ કરી એક ગવર્નર તથા કારોબારી મંડળને અને બીજો ગવર્નર તથા પ્રધાનોને સોંપવામાં આવ્યા છે અને “અનામત” એટલે કારોબારી મંડળના હાથમાં રહેલા ખાતાઓના સંબંધમાં ઇચ્છીત રૂપમાંજ ધારાઓ મેળવવા, નીમાયેલા સભાસદોની બહુમતીવાળી ઝાંડ કમીટીની યોજના કરવામાં આવી છે, અને તે વખતે વખત સ્થાપવા તથા ખર્ચા ધારાસભામાંથી તે કમીટી આગળ લઈ જવા, ગવર્નરને અપાયેલી સત્તાની રૂએ તેની જવાબદારી અદા કરવા માટે તે આવશ્યક છે, એવી મતલબનું તેમની તરફનું સીટીફિકેટ પૂરું જણવામાં આવ્યું છે.

આ યોજનામાં મી. કટ્ટિમના વિચારોની છાયા સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. અને

રીપોર્ટમાં જાતી રચનાના કારણ તરીકે જણાવવામાં પણ આવ્યું છે કે “સંપૂર્ણ જવાબ-દારીવાળી સરકાર સ્થપાય તો તે કદાચ તુટી પડે, અને યોજના સત્વરી ન અને તે માટે કામપણું જવાબદારી તરતજ અપાવી નેહએ એ એ વિચારથી અને શરૂઆત કરી છે.”તથા “જવાબદારીની વ્યાખ્યા અને એવી કરીએ છીએ કે તે પ્રથમ મત આપનારી પ્રજાને અને પછી ધારાસભાને આધીન રહેવામાં સમાયેલી છે. અને એ સરતો પ્રાતિક સરદારના કાર્યને અધીકારીઓના હાથમાં રાખવાના તથા પ્રજાને સોંપવાના વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યા વગર સંતોષવાનો રસ્તો અમને જણાતો નથી.” આમાં આપણા સદ્ભાવ કે લાયકાત માટે શંકા જણાઈ આવે છે. અને તેને લીધેજ સંપૂર્ણ જવાબદારી આપવાનું જોખમ ભરેલું ગણી અખતર તરીકે થોડાક ખાતાઓ સોંપવાનો વિચાર રાખવામાં આવ્યો છે. એ શંકા અપમાન ભરેલી છે અને તે સામે સખ્ત વાંધો ઉઠાવવાની જરૂર છે. અમે ખાત્રીપૂર્વક માનીએ છીએ કે પ્રાંતોના બધા ખાતાઓનો વહીવટ ચલાવવાની પ્રજાના પ્રતિનિધીઓમાં શક્તિ છે અને પછી તે સંબંધી શંકા ઉઠાવી રાજ્ય-કાર્યમાં શિક્ષણ આપવાની તથા પરીક્ષા લેવાની વાતો પ્રજા સહન કરી શકે એમ નથી-ને હવે સદાને માટે બંધથી નેહએ.

પરંતુ એ વિચાર ખાણુએ મૂકીએ તો સુચવેલી રચના ટુંક વખતને માટે સીકાર-વાની લલામણુ સમજી શકાય એવી છે. એ વિચાર પ્રથમ દૃષ્ટિએ અગોચર જણાય એ સ્વભાવિક છે. ખાતાની વહેંચણી માટેના ‘મી. કર્ડીસનો વિચાર અમને પણ પસંદ તો થીજ. તેથી સરકારની કાર્યસાધકતા ધટે એ રહેલાઈથી સમજાય એમ છે. ઉપરાંત-ખાતાઓની વહેંચણીમાં પ્રજાના પ્રતિનિધીઓમાંથી ચુંટાયેલાં પ્રધાનોને અન્યાય થાય, તેમને ફળવણી, આરોગ્ય વગેરે ખાતાઓને અંગે પ્રજાને ગળે કડવો ઘુંટકો ઉતારવાનું સોંપાય, તે માટે તેમને જરૂરના નાણાં પૂરાં પાડવામાં ન આવે, અને નવા કરો નાંખવાનું અપ્રિય કામ પણ તેમને શીરે પડે તો એ પ્રયોગ પણ પૂરેપૂરો ફતેહમંદ ન નીવડે એ સંભવિત છે; છતાં એ રચના તોટી ન પાડવાની દલીલ વિચારવા જેવી છે. એ દલીલ એ-ટલીજ છે કે આપણે પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનું તત્વ ઇચ્છીએ છીએ અને સાથે આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની નહિ પણ માત્ર એક સંગીત હીરસાની માંગણી કરી છે. એટલે જો આપણે સંપૂર્ણ જવાબદારીની માંગણી ન કરીએ તો આ સિવાય ખીજી રચના શક્ય નથી.

પરંતુ એ રચનાને સ્વીકારવામાં આવે તો પણ એમાંની વિગતો તો સાચા નરાજા-જનક છે. ખાતાઓની વહેંચણીને માટે એમણે નિશ્ચિત લલામણો કરી નથી પણ તે વિષેની એમની સુચનાઓમાં અમને ન્યાયનો અંશ માત્ર પણ જણાતો નથી. ખાતાઓની વહેંચ-ણી માટેના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં તેઓ લખે છે-માર્ગદર્શક નિયમ તો એજ હોવો નેહએ કે “જો ખાતાઓમાં રચાનિક અનુભવ અને સમાજ સેવાને માટે ઉત્તમ તક મળે, જેમાં દ્વિદીઓ ખાસ રસ લેતાં જણાયા હોય, જેમાં ગંભીર લુહો થાય તો પણ તે સુધારી શકાય એમ હોય તથા ખીલવવાની વધારે જરૂર હોય તે ખાતાઓ સોંપી દેવાની ટીપમાં મૂકવાં નેહએ. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે અમે આશા રાખીએ કે સુલેહ, શાંતિ અને ન્યાયના નિભાવ માટેના ખાતાઓ નહિ મોંપાય. તેમજ જમીન મહેસુલ અને એડુનોના હકો જેવી

આખતો કે જેમાં જનસમાજનું હિત પ્રધાનપણે સમાયેલું હોય તે પણ સોંપાવા નોંધ્યો નહિ. કારણ કે નવી ધારાસભામાં તેમના પૂરતા પ્રતિનિધીઓ નહિ હોય । ” ધારાસભાના મલાસદોની સુઠણીનું ધોરણ નક્કી થતાં પહેલાં ખેડુતોના પ્રતિનિધીઓ ધારાસભામાં પૂરતી સંખ્યામાં નહિ હોય એમ હિંદી પ્રધાને શા આધારે માની લીધું છે. તેઓ સમગ્ર શક્તિ નથી. પરંતુ તે મનાવ્યાલુએ મૂકતાં અમારે કહેવું નોંધ્યું કે ઉપરના વચનો હિંદી પ્રધાનના રીપોર્ટમાં શોભતાં નથી, કાંઈ બીજાના તરફથી તે લખાયાં હોત તો તે માત્ર હાંમી અને તિરસ્કારને પાત્ર જ ગણાત. પરંતુ એમના હાથમાં સત્તા છે અને આ સત્તાના સદુપયોગમાં અમે આ દેશ તથા માત્રાભ્યનું હિત નોંધ્યું છીએ એટલે અમને એમના એ વચનોથી ભારે ખેદ થાય છે. કારણ કે તેપરથી અમને એમ લાગે છે કે હાં તો તે ખરી સ્થિતિથી અજાણ હોવા નોંધ્યું, નહિ તો તેમણે અહિંના અધિકારીઓની અન્યાય ભૂરી વૃત્તિ અપત્યાર કરી લીધેલી હોવી નોંધ્યું, કે હાં તો તેઓ પ્રમાણિકપણે એમ માનતા હોવા નોંધ્યું કે હિંદીઓને ન્યાય, મુલેક, ધોનિ અને જનસમાજના હિતને માટે કાળજી નથી, તે જાળવવાની તેમનામાં લાયકાત નથી, કે પછી જમીન મહેસુલ, પોલીસ અને ન્યાયખાતાઓ વધારે અગત્યના હોઈ તે અધિકારીઓના હાથમાંથી મુકાવવા ઇચ્છતા નથી. વિશેષમાં જમીન મહેસુલના મંજૂરમાં તો આપણા પ્રાંતમાં મરકારને કશું કહેવાપણું રહ્યું જ નથી, ખેડાં છોડાના પ્રકરણ પછી ખેડુતોના હિતની વાતો કરનાર આ પ્રાંતના અધિકારીઓ દાલીકજ ગણાય, ટુંકમાં ખાતાંઓની વહેંચણીના સંબંધમાં સ્પષ્ટ જણાવી દેવાની જરૂર છે કે એમની સુચનાઓ વખોડી કાઢવા જેવી છે અને તે સંબંધમાં પ્રજાને ન્યાય નહિ મળે તો આખી યોજના રદ થશે. કારણકે ધારાસભામાં ખુલ્લો હોવા છતાં ‘અનામત’ રહેવી જાખતોનાં સંબંધમાં ઇચ્છીન ઠરાવો પસાર કરાવવા સર્વિશીક્ટથી માંડ કમિટી નીમવાની અવર્નરને સત્તા છે. તેથી જો અગત્યના ખાતાંઓ અધિકારીઓના હાથમાંજ રહે તો તે સંબંધમાં પ્રજાનીય મંડળને કોઈપણ સત્તા મળે નહિ અને પરિણામે તે સંસ્થાની ઉપ યોગિતા અતિશય સંકુચિત થઈ જાય એટલે પ્રાંતિક સરકાર, સંબંધી યોજનામાં અગત્યના ખાતાંઓ મોંઘી દેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી પ્રજા યોજનાનો એ ભાગ સ્વીકારી શકે નહિ. જો નેનાઓનો મત એવો હોય કે આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માંગણી કરી નથી અને વચગાળેની સ્થિતિ સ્વીકારી છે તેથી અમુક ખાતાંઓ અધિકારીઓને હસ્તક રહેવાં નોંધ્યું અને એકઠાલાત જાળવવા ખાતરજ પોલીસ તથા ન્ય યનાખાતાંઓ અધિકારીઓને હસ્તક રહેવા દેવાની જરૂર જણાય તો તે શિવાયના તમામ ખાતાંઓ પ્રજાને સોંપવા નોંધ્યું અને તે ઉપર ધારાસભાની સત્તા રહેવી નોંધ્યું.

અંદાજપત્રના સંબંધમાં પણ પ્રાંતમાં ધારાસભાને યોગ્ય સત્તા મળવી નોંધ્યું. પ્રાંતિક આયકમાંથી હિંદી સરકારને આપવાની રકમ પહેલાં કપાય તે સામે વાંધો હોઈ શકે નહિ. પરંતુ તે પછી ‘અનામત’ ખાતાંઓની જરૂરીયાત પ્રથમ તપાસાય એ સૂચના અમને પસંદ નથી. કારણ કે એ ખાતાંઓ માટે વધારે નાણાં અપાય તો સોંપાયેલા ખાતાંઓ માટે રહેલી પૂરાન ઓછી પણ નીવડે અને પ્રજાના પ્રતિનિધીઓને શિર વધારે ૨૦ નાંખવાનું આવી પડે. વળી જો ધારાસભા અંદાજપત્રમાં ફેરફાર કરે તો અનામત

ખાતાંઓને માટે મૂળ અંદાજપત્ર પ્રમાણે નાણાં મેળવવાની ગવર્નરને સત્તા આપવાની ધારાસભાને સંપૂર્ણ સત્તા રહેવી જોઈએ, અને અનામત ખાતાંઓ માટેના નાણાંના ખર્ચમાં ધારાસભામાં અણુઘટતી કાપકૃપ કરવાનો ભય હોય તો એ ખાતાંઓ માટે પાંચ વરસની સરેરાસથી મુકરર ફરેલી રકમ આપવાનું નક્કી થવું જોઈએ. તે ઉપરાંત વધારે નાણાંની જરૂર પડે તો તે માટે ધારાસભાની મંજૂરી મેળવવી જોઈએ.

એકંદરે આ વિભાગમાં કાંઈક સત્તા આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે, એમ તો કબુલ કરવું જ જોઈએ. ધારાસભામાં બહુમતી, અમુક ખાતાંઓ માટે ધારા ધડવાની સત્તા,— કારણ કે ગ્રાંડ કમીટીનો ઉપયોગ અનામત ખાતાંઓ માટે જ છે—એ ખાતાંઓ માટે અંદાજપત્ર ધડવાની, નવા કરો નાંખવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. પરંતુ જ્યાં સુધી ન્યાય તથા પોલીસ શિવાયના બધા ખાતાં સોંપી દેવાય નહિ ત્યાં સુધી યોજનાનો આ વિભાગ પણ અસંતોષકારક જ ગણાશે.

૪ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

સ્થાનિક મંડળોમાં પ્રજાના પ્રતિનિધીઓને બનેલાં સુધી સંપૂર્ણ સત્તા આપવાની ભલામણ થઈ છે અને વિશેષમાં તે ખાતું પ્રાંતિક સરકારમાં ધારામજાની સત્તા હેઠળ મુકાવાનું છે એટલે તે સંબંધી કચું ખામ કહેવાતું રહેતું નથી.

૫ કમીટીઓ.

આ યોજનામાં હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારનાં ખાતાંઓ અલગ કરી દેવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. પરંતુ તે ખાતાંઓ હજી મુકરર થયાં નથી, તેમજ પ્રાંતોને મળનારાં ખાતાંમાંથી કયાં ખાતાંઓ પ્રધાનોને સોંપવાના છે તે પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું નથી. તે સંબંધમાં જરૂરની વિગતો મેળવી, પૂખ્ત વિચાર ચલાવી એ ખાતાંઓની ટીપ ધડવા એક કમીટી નીમવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. એ કમીટી એક આધિકારી અને એક બીજા અધિકારી હિંદી તથા વિજ્ઞાપતમાથી સુંદાયેલા પ્રમુખની મનશે અને જે પ્રાંતમાં કમીટી તપાસ કરતી હોય ત્યાં તેજ કાર્યને માટે નીમાયેલા એક અધિકારી તથા બીજા અધિકારી હિંદી એમની સાથે જોડાશે.

વળી પ્રાંતિક ધારાસભા તથા હિંદી ધારાસભાના બંધારણની વિગત પણ નક્કી થઈ નથી. પ્રાંતિક ધારાસભામાં સુંદાયેલા પ્રતિનિધીઓનું શું પ્રમાણ હોવું જોઈએ હિંદી તથા પ્રાંતિક ધારાસભા માટે તે સુંદાયી શું ધોરણે થવી જોઈએ, એ સુંદાયી માટે મત આપવાના હક કેવી રીતે અને કાને અપાવા જોઈએ, એ હજી મુકરર કરવાનું છે અને તે માટે એક બીજી કમીટી નીમવાની ચૂનતા થઈ છે. એ કમીટી બે અધિકારીઓ, બે બીજા અધિકારી હિંદીઓ તથા એક ઇંગ્લાંડમાંથી સુચાયલા પ્રમુખની મનશે અને તેમાં જે પ્રાંતમાં તપાસ ચાલતી હોય તે પ્રાંતમાંથી એક અધિકારી અને એક બીજા અધિકારી હિંદી તેમની સાથે જોડાશે.

આ બંને કમીટીને સાથે મળીને મસલન ચલાવવાની છુટ રહેશે. આ બંને કમીટીઓ જરૂરની છે પરંતુ તેમાં નિમાવાના હિંદી પ્રજાના વિશ્વાસને પાત્ર હોવા જોઈએ.

૬. ભવિષ્યમાં પ્રગતિ.

આ યોજનામાં જે ફેરફાર મુકવવામાં આવ્યા છે તે વચગાળેની સ્થિતિ માટેજ છે. મને ૨૦મી આગસ્ટના જાહેનામાની રીતે સમજાવવા પ્રગતિના કમો માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, એ જરૂરીયાત સ્વીકારી હિંદી પ્રધાને નીચેની મુલ્યનાઓ કરી છે.

નવી ધારાસભાની પહેલી બેઠકથી પાંચ વરસ પછી પ્રાંતિક સરકાર કે ધારાસભા તરફથી અનામત તથા સોંપાયેલા ખાતાઓ સંબંધી ફેરફાર કરવાની સૂચના ઉપર હિંદી સરકાર વીચાર ચલાવે અને હિંદી પ્રધાનની સંમતિથી તેને અનામત ખાતાઓ સોંપી દેવાની તથા ગંબીર ગેરવહીવટને કારણે સોંપાયેલા ખાતાઓ લઇ લેવાની સત્તા રહે તે ઉપરાંત તેને પ્રધાનોનો પગાર ધારાસભા પાસ મંજૂર કરાવવાનો હુકમ કાઢવાની સત્તા રહેશે. એ હુકમથી દર વરસે ધારાસભાને એ પગાર મંજૂર કરવાના સંબંધમાં કરાવ કરવાનો હક મળશે.

કમીશનો.

તે ઉપરાંત હિંદી પ્રધાને એવી ભલામણ કરી છે કે ૧૦ વરસ પછી વસ્તુ સ્થિતિ તપાસવા કમીશન નિમાય અને તે કમીશનના મલાસહોના નામો; હિંદી પ્રધાન પાર્લામેન્ટના બંને મંડળો આગળ રજુ કરી તેમની સંમતી મેળવે. આ કમીશનની તપાસને માટે હિંદી પ્રધાને નીચેની બાબતો સૂચવી છે:—(૧) પ્રાંતોમાં તે વખતની ધારાસભાની ચૂંટણી પૂરી થતાં સંપૂર્ણ જગત્પદારીવાળું શામ્યતંત્ર સ્થાપતું યોગ્ય છે કે નહિ, અથવા તો પ્રાંતોમાં તે દીશામાં ફેટલા આગળ વંદી શકાય તે સંબંધી વિચાર ચલાવવો. (૨) એમની ખાત્રી થાય તો જે ખાતાઓ સોંપવાનો સમય નહિ આવ્યો હોય તે અનામત રાખવાની સલાહ આપેવી. (૩) જે ખાતાઓમાં ગંબીર ગેર વહીવટ પૂરવાર થયા હોય તે લઇ લેવાની ભલામણ કરવી. (૪) અનુભવથી આ યોજનાની રચનામાં અને જગત્પદાર શામ્યતંત્રના કાર્યને માટે જે પગલાં લેવા જવાં હોય તે સૂચવવાં. આ બાબતો ઉપરાંત જાહેર નોકરીમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ, પ્રાંતો તરફથી હિંદી સરકારને આપાત્ રકમ, સિફથુનો પ્રસાર, તથા ચુંટણીના ધોરણ સંબંધી તપાસનું કામ પણ એજ કમીશનને સોંપ્યું છે.

આમાંથી પ્રાંતિક સરકાર સંબંધી મુલ્યના અમને પસંદ નથી. એ બાબતમાં અમે તો એમ ઇચ્છીએ છીએ કે પાંચ વરસને અંતે, પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ જગત્પદારીવાળું શામ્યતંત્ર સ્થાપાઇ જવું જોઈએ અને તે માટે અરજી કરવાની જરૂર રહેવી જોઈએ નહીં. કમીશન સંબંધી ભલામણમાં અમને યોગ્ય લાગે છે.

ઉપરાંત તપાસ ઉપરથી એટલું તો સમજાશે કે હકોની નબરે યોજના નિરાશાજનક છે પરંતુ તેની રચનામાં કાંઈ પણ વાંધા ભરેલું નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ખરેખર ઉપયોગી થઇ પડે એવી છે. વળી એ રચનામાં કમવાર પ્રગતિને માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે અને તેથી પ્રગતિ ઇચ્છે તો એ યોજનામાંજ થોડાં પણ માર્મિક ફેરફાર કરી ખોતાની આગણી નવા અને અમને લાગે છે કે વધારે સારા રૂપમાં, પણ મુશ્કેલી માયવીને દર્શાવી શકે. અંગ્રેજોના એજ જીલ્લામાં પડી રહેવાની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો, જે વિચાર એથી તેમજુજ થાડી કાઢી દેાય, જે તેમને પસંદ પણ

પડી ગઇ હોય, તેમાંજ આપણા સિદ્ધાંતો દાખલ કરી દેવાનું વધારે ડહાપણ ભરેલું ગણાશે. કારણ કે પ્રથમ તો તેથી આપણને લાંડનારા વિરોધીઓનું બળ કમી થશે. અને તે ઉપરાંત હિન્દી પ્રધાનના રીપોર્ટ ઉપરથી મત આપનાર બિટીશ પ્રજા તથા જાપાને આપણા મુદ્દાઓ રહેલાપણી સમજાશે-વધારે સમજા પણુ જણાશે, અને તેથી આપણી ઘડત પણુ પ્રમાણમાં વધારે અમરકારક નીવડશે. જો આ દલીલમાં કાંઈપણુ વળૂદ હોય તો ઉપરની તપાસને આધારે જો યોજનામાં સુધારા સુચવવા અયોગ્ય ગણાશે નહિ. પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં અત્રે એટલું. જણાવવાની જરૂર છે કે કાગ્રેમ-લીગની યોજના અને હિન્દી પ્રધાને જે વિચારો દર્શાવ્યા છે. તે મળ્ય દલીલોથી તોડી શકાય એમ છે, એટલે આપણી યોજનાની રચના પણુ એ વિચારથી રદ કરવાનો સવાલ સુધાં ઉભો થતો નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ અમને લાગ છે કે એ રચના એટલી તો સરળ છે કે જો તેમાંજ થોડાક અગત્યના સુધારા કરવામાં આવે તો તે વડે પ્રજા પોતાના હેતુ વધારે સહેલાઈથી માધી શકે. માત્ર ઉપર દર્શાવેલાં બ્યવહાર કારણોને લીધેજ આપણે આપણી યોજનાની રચના તથા પ્રિંગતોને વાળી રહેવાનો આગ્રહ ન કરતાં હિન્દી પ્રધાનની યોજનામાં આપણા સિદ્ધાંતોને આધારે સુધારાઓ સુચવવાનો વિચાર કરી શકી છે.

૭ આવશ્યક સુધારાઓ

(૧) પાર્લામેન્ટના અને ઇન્ડીયા ઓફીસ.

આ વિભાગના સંબંધમાં ક્વેલી સ્ટેડીંગ કમીટી સિવાયનીલલામજોમાં કાંઈ વાંધાભરેલું જણતું નથી.

(૨) હિન્દી સરકાર.

(અ) રીપોર્ટને અંતે સાર રૂપે આપવામાં આવેલી જલ્લામજોમાંથી પાંચમી લાલ-મજુમાં 'સુલેહ, શાંતિ અને સારા વહીવટ' ને બદલે માત્ર દેશની સર્હી સલામતી તથા સ્વાધ શાંતિને માટે અગત્યની ગણાતી બાબતો—એટલે કે લશ્કર, નૌકાગળ, પરદેશ સંબંધી રાજ નીતિ વગેરે—ઉપરજ હિન્દી સરકારને નિરંકુશ સત્તા રહે. તથા તેજ મામલના સંબંધમાં ગવર્નર જનરલને સરટીફિકેટ આપવાની સત્તા અપાય. તે શિવાયની બાબતોમાં બન્ને મંડળની સંયુક્ત સલાહનો મત છેવટનો ગણાય.

(બ) ધારાસભાના મહાસદોમાંથી ઓછામાં ઓછા ૬ પ્રજા તરફથી ચુંટાયેલ હોવા જોઈએ. અંદાજપત્ર નાણાના ખરડાના રૂપમાં પસાર થવું જોઈએ અને ઉપર જણાવેલી અનામત બાબતો—કે જેમાં જરૂર તથા ટેરીફનો સમાવેશ થશે નહિ, એ શિવાયની બાબતો માટે તે ધારાસભા આગળ ચલુ થવું જોઈએ.

(ખ) કારોબારીમજામાં ત્રણ હિન્દી સલામદો હોવા જોઈએ.

(ગ) જૂઠી લલામજુમાં જણાવેલી પ્રીવી કાઉન્સીલ તથા બાવીસમી લલામજુમાં સ્ટેડીંગ કમીટી પ્રજા હિતને માટે નુકશાનકારક નીવડવાનો લાય છે અને તેથી તે લલામજો રદ થવી જોઈએ.

પ્રાંતિક સરકાર.

(અ) પ્રાંતમાં ધારાસભાઓના સલામદોમાંથી ઓછામાં ઓછા ૬ જેટલાં મહા-મદો ચુંટાયલા હોવા જોઈએ.

(બ) પ્રતિભા ખાતાંઓની વહેંચણી રદ કરી, તમામ ખાતાંઓ પ્રગ્નના ચુંટાએ-લા સલાસદોમાંથી મંત્રી તરીકે નીમાએલા સલાસદોને સોંપાવા નોંધએ તથા ગ્રાંઠ કમીટી પણ રદ થવી નોંધએ.

(ક) પરંતુ વચગાળેની સ્થિતિને માટે અમુક ખાતાંઓ સરકારના હાથમાં રહેવા દેવાની જરૂર હોય તો ન્યાય અને પોલીસના ખાતાંઓ અનામત રહેવા દેવા, અને તેને અંગે ગ્રાંઠ કમીટી પણ રહેવા દેવી, પરંતુ પાંચ વરસને અંતે એ ખાતાંઓ પ્રગ્નને મળી જવાં નોંધએ.

(ખ) અનામત ખાતાંઓ રદા હોય તો તે શિવાયની બાબતોમાં અંદાજપત્ર ઉપર ધારાસભાનો અંકુશ રહે અને અનામત ખાતાંઓ માટે પાંચ વરસની સર-સાસને ધોરણે નાણાં મળે વધારે નાણાં માટે ધારાસભાની મંજૂરી જરૂરની ગણાય.

(૪) મુસલમાન પ્રતિનિધીઓ.

પ્રાંતિક અને હિન્દી ધારાસભામાં મુસલમાન પ્રમ માટે કોંગ્રેસ-શીગની યોજનામાં જણાવ્યા મુજબનું પ્રમાણ રહેવું નોંધએ.

(૫) જાહેર નોકરી.

હા આ દરમિયાનની હિન્દી મનંદી નોકરીમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ ૩૩ ટકાને બદલે ૫૦ ટકા જેટલું હોવું નોંધએ.

ઉપર જણાવેલા સુધારાઓ સાથે યોજના મંજૂર થાય તો અમને લાગે છે કે તે જગ્યાબદલ રાજ્યતંત્રના પહેલા સંગીત હીસ્સા તરીકે ટુંક વખતને માટે સ્વીકારી શકાય. પરંતુ એ સુધારાઓ ભારે પ્રયત્ન વગર મળનાર નથી. અલગે આપણા વિરોધીઓ એ યોજનાને વધાવી લે છે તેનું કારણ એ છે કે તેથી અધીકારીઓની સત્તા તરતજ ખામ કમી થતી નથી. પરંતુ ઉપર સ્થાવિલા સુધારા સાથે યોજના સ્વીકારાય તો તેમની સત્તા નામનીજ રહે. એટલે સુધાગઓ સામે તે ભારે પોકાર ઉઠાવશેજ એમ ખાત્રીપૂર્વક માની લેવું નોંધએ, પણ આપણામાં સંપ હસી, વિચારપૂર્વક એકજ નિર્ણય ઉપર આવીને, પ્રગ્ન સમરત એકે જગ્યાને તે માટે માંગણી કરશે-હવે ચક્ષુવશે તો તે મળશેજ એવી અમારી દૃઢ માન્યતા છે. કારણ કે હાલનો અવસર સર્વોચ્ચ અવકાશ છે. હાઠાઈથી ખીટીનું, જગતનું વાતાવરણ ફેરવાયું છે. સર્વજન ન્યાય અને સ્વતંત્રતાની હાક વાગી રહે છે. નાના રાજ્યોના, પરાધીન પ્રગ્નના દુકો માટે આગ્રહભેર હવે ચાલી રહી છે. એ સંજોગોમાં ન્યાયને માટે આપણે પોકાર મંલગામા વખરે રહેવાનો નથી. પણ આભારે હિન્દી સલાહ માટે વિલાયતમાં પણ ચળવળ ચમ રહી છે, તે તરફ ખીટીસ પ્રગ્નનું ધ્યાન પણ ખેંચાયું છે અને તે સલાહ સમજી યોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. તો તે સમયે આ યોજનામાંજ વિચારપૂર્વક મુકરર કરેલા સુધારા સાગીયે તે માટે સળગ દલીલો રજુ કરીએ, તથા સનરત પ્રગ્નના આગ્રહથી-નિશ્ચયથી તે માટે માગણી કરીએ તો આપણને ફતેહ મળવા વગર રહેજ નહિ. પરંતુ તે માટે પદ્ધતિસર કાર્ય થવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો યોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવવા માટે મુદ્દાસર ચર્ચા થવી નોંધએ, યોજનાના દોષો પૂરવાર કરવા નોંધએ, સુધારાઓ માટે મચોટ દલીલો લગાવી નોંધએ અને નિર્ણય ઉપર આવ્યા પછી તે સંબંધી પ્રગ્નમત તૈયાર કરવા માટે ખંતથી પ્રયત્ન થવો નોંધએ. આ કાર્ય દેશભાસને ઉત્સાહભેર લગાડી લેશે એવી અમને ખાત્રી છે.

શાંકરલાલ પેલાભાઈ જેઠર.

સ્વર્ગસ્થ સત્યાગ્રહી ભાઈ સોરાબજી.

ભાઈ સોરાબજી આ કાની દુનિયા ત્યાગી ગયા એ સાબિતતાજ મન ચડાએ ચડે છે, અમિત જેવું યષ્ઠ જાય છે. ' નવજીવન ' ના વાચકોને આ પારસી વીર સત્યાગ્રહીને પરિચય આપવો, તેની જ્યલંત દેશદાંડનું વર્ણન કરી તેમાંથી જેટલું શીખાય તેટલું શીખવાનો પ્રયત્ન કરી, જેટલી સેવા હિંદ માતાને આપી શકાય તેટલી આપવા તત્પર રહેવું એજ હેતુથી આ લખવા દીલ ઝેરાયું છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની જગવિખ્યાત સત્યાગ્રહની લડતમાં ઘણોજ આગળ પડતો ભાગ લેનારાઓમાં ભાઈ સોરાબજી પ્રથમ પંક્તિએ હતા. તેઓ લગભગ ૧૪ વર્ષ પહેલાં હિંદનો દિનારો છોડી કમાણી કરવાના હેતુથી નાતાળ ગયા હતા. ઇંગ્લીશન કાયદા મુજબ જેવામાં આવતી પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ ફળવાએલા હિંદી તરીકે નાતાલમાં દાખલ થયા હતા. અને નાતાલની સરહદના એક છેલ્લા ગામ ચાલ્સટાઉનમાં એક હિંદી વેપારીને ત્યાં મેનેજર તરીકે કામ કરતા હતા. ટ્રાંસવાલની સરકારે સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં એક ખુની કાયદો હિંદી ટ્રામ માટે પસાર કર્યો તેની સામે તેજ સાલથી સત્યાગ્રહની લડતની ઝુંબેશ મહાત્મા ગાંધીજીએ ઉઠાવી હતી. નાતાલમાં ભાઈ સોરાબજી શરૂઆતથીજ આ લડત ઉપર ખારીક ધ્યાન આપતા હતા. મહાત્માજી વારંવાર લડતને અંગે ટ્રાંસવાલથી નાતાળ અને નાતાળથી ટ્રાંસવાલ એમ મુસાફરી કરતા ત્યારે ભાઈ સોરાબજી હમેશાં રોશને પહોંચી મહાત્માજીને મળતા અને લડત સંબંધી મુદ્દાઓ વિષે વાતો તેમજ ચર્ચા કરતા. ખુની કાયદો પસાર થયા પછી ૧૯૦૮ ની સાલ સુધી તો સત્યાગ્રહની લડત ટ્રાંસવાલમાં વસતા એકલા હિંદી ભાઈઓજ લડતા. બહારના એટલા નાતાળ કે કેપ પ્રાંતના હિંદીઓ તેમાં જાતે ભાગ લઈ શકતા નહતા. તેઓ સભાઓ ભરી, કરાવો પસાર કરીને મદદ આપતા તેમજ ઉધરાણું કરી આર્થિક મદદ ટ્રાંસવાલના ભાઈઓને આપતા. ૧૯૦૮ ની માલમાં ટ્રાંસવાલની સરકારે એક નવો ઇમીગ્રેશન કાયદો પસાર કર્યો. તે કાયદાથી ફળવાએલા હિંદીઓનું ભારે અપમાન થતું હતું. એશીઆટીક એક્ટ અને ઇમીગ્રેશન એક્ટ એ બંનેના સાથે અમલથી ટ્રાંસવાલમાં ગમે તેટલી ઉચી ફળવણી ચામેલો હિંદી પણ ત્યાં દાખલ થઈ શકતો નહતો. હિંદમાંથી સ્વર્ગસ્થ ગોખલે યા તો સર પીરોજશો જેવા પણ ટ્રાંસવાલ જવાની ઇચ્છા કરે તો સાથે લાગ્યા આ બંને કાયદાના અમલથી તેઓ ત્યાં કાયદેસર ન જઈ શકે એવી ગંભીર સ્થિતિ ટ્રાંસવાલની સરકારે રચી સમસ્ત હિંદનું અપમાન કર્યું. મહાત્માજીએ આ સ્થિતિનું ' ઇન્ડિયન ઓપીનીયન ' પત્ર મારફતે અસરકારક વર્ણન કરી નાતાલ તથા કેપ પ્રાંતમાં વસતા ફળવાએલા હિંદીઓને ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થઈ સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવા એક અપીલ બહાર પાડી. ભાઈ સોરાબજી તો આ સમયની વાટ જોઈનેજ ખેસી રહ્યા હતા. તેમણે તરત પહેલ કરી મહાત્માજીને દર્શાવ્યું કે હું ઇમીગ્રેશન કાયદા પ્રમાણે ટ્રાંસવાલમાં ફળવાએલા હિંદી તરીકે દાખલ થઈ આપની સાથે લડતમાં જોડાવા ઇચ્છા રાખું છું. સત્યાગ્રહની લડત ત્રણ ભાગે લડાઈ છે. પહેલી વેળા ટ્રાંસવાલનાજ હિંદીઓ ખુની કાયદો રદ કરાવવા ઝુંબેશ.

સેંકડો હિંદીઓ મહાત્માજી સાથે જેલમાં જઈને વિરાજ્યા. આ ખુની કાયદો પ્રમાણે ટ્રાંસવાલમાં વસતા દરેક હિંદીએ ત્યાં વમવા માટેનાં નવાં રજીસ્ટર લેવાનાં હતાં. તે કાયદાની દરેકે દરેક કલમમાં હિંદી પ્રજાનું હડહડતું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું. તે કાયદાનો સ્વીકાર જો હિંદી પ્રજાએ કર્યો હોત તો આખરે જતાં હિંદી કોમને સદાને માટે ટ્રાંસવાલ છોડવું પડતું. હિંદીઓએ આ કાયદો તદ્દન રદ કરવાની માગણી કરી હતી. મહાત્માજી માથે સેંકડો હિંદીઓ જેલમાં ગયા ત્યારે વિધાયન તેમજ હિંદમાં ભારે ઝગાં ચાલી રહી. જનરલ સ્મટસે મામલો સાંત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો. હિંદીઓએ પ્રથમથીજ માગણી કરી હતી કે અમે મરજીથી રજીસ્ટર થવા તૈયાર છીએ પરંતુ કાયદાનું ફરજિયાતપણું તો અમે નજર સ્વીકારીશું. આખરે જનરલ સ્મટસે હિંદીઓને કસી જોવા અને કોસની મરજીઆત રજીસ્ટર થવાની માંગણી સ્વીકારી. કોમ જો આખી મરજીઆત રજીસ્ટર થઈ જાય તો ખુની કાયદો રદ કરવાનું વચન તે સાહેબે આપ્યું. વચનાનુસાર સમસ્ત હિંદી કોમે રજીસ્ટર લીધાં અને જનરલ સ્મટસે ખુની કાયદો વચન પ્રમાણે રદ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. ત્યારે તે રાજ્યદ્વારી પુરૂષ ફરી ગયા અને વચન આપ્યાનો ઇન્કાર કર્યો. એજ અરસામાં નવું ઇમ્પ્રોવિશન બીલ પાસ કર્યું કે જેના અમલથી કેળાવણેલા હિંદીઓનું અપમાન થતું હતું. ઘડત ફરી પાછી રાફે કરવાનો હેતુ પ્રસંગ આવ્યો. ઉપર જણાવ્યું તેમ ટ્રાંસવાલ જદાર વસતા કેળાવણેલા હિંદીઓને લડનમાં ભાગ લેવા આમંત્ર્યા; જેમાં ભાષ સોરાખજીએ પહેલ કરી લડતને બીજાને તખ્તકોળે મળે ઉઠાડ્યો. ઇમ્પ્રોવિશન કાયદો પ્રમાણે સરકારે ભાષ સોરાખજીને ટ્રાંસવાલમાં દાખલ તો થવા દીધા પરંતુ ત્યાં ગયા પછી ખુની કાયદો તેમને લાગુ પાડવામાં આવ્યો. તે કાયદો મુજબ ત્યાં રહેવાના હક્ક તેમણે માખીત કરી આપવાના હતા તે થઈ શકે એમ નહતું એટલે તેમને દેશપાર કરવાનો માજીસ્ટ્રેટે ફેરફાર કર્યો. તેમને નાતાલની સરહદમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. ભાષ સોરાખજી તરતજ પાછા ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થયા અને તે ચુંદા બદલ છ માસની સંખન મજુરીની મળ્ય તેમને થઈ અને આ પ્રમાણે લડનની બીજવારની શરૂઆત તેમનાથી થઈ. નાતાલથી બીજા પશુ ધણા કેળાવણેલા હિંદીઓએ ભાષ સોરાખજીનો દાખલો લીધો. મારે આ પ્રમંજે દર્શાવ્યું જોઈએ કે ભાષ સોરાખજીના જેલમાં જવાથી મારા મન ઉપર ભારે અસર થઈ હતી. એક પારસી શુદ્ધસ્થ હિંદ માતાના યત્ન અપમાન માટે કારાગ્રહ વેઠે છે અને હું હજી બેસી કેમ રહીશું ? એવા વિચારો મને થતા. હું પશુ નાતાલમાં એક ગામમાં એક વેપારીને ત્યાં મોકલીએ હતો. મારા શેક પોતાનું બધું કામ મને સોંપી દિંદ ગયા હતા અને કમનશીબે હિંદ જઈ ત્યાં ચુજરી ગયા. આથી તેમના વેપારનો બધો બોલો મારે શિર હતો. શેક અપુત્રવાન હતા. તેનો એક નાનો ભત્રિજો હતો તે મારી સાથે હતો. વેપાર તેમજ તેને છોડી હું ચાલ્યો જઈ તો ખરા પ્રમંજે કૃત્તની ફરે. બીજા પાસ દેશમેવાનો પ્રસંગ. આવા સંજોગોમાં હું ભારે ચિંતામાં પડ્યો. ભાષ સોરાખજી પ્રથમવારની જેલ પુરી કરીને ફરી પાછા જેલમાં પહોંચ્યા. બીજા સાથીઓએ પશુ તેમ કર્યું. હવે મારાથી ન શોભાયું. ટ્રસ્ટીઓને ૨૪ કલાકની નોટીસ આપી મહાત્માજી ડરવન આવ્યા હતા તેમને મેં તાર કર્યો અને મને પશુ લડતમાં લઈ જવાની માગણી કરી. મહાત્માજીની સંમતિનો તાર આવતાં હું તેજ પજો ચાલી નીકળ્યો અને ટ્રાંસવાલ પહોંચા.

હું તો ભાઈ સોરાબજી અને તેના સાથીઓ ભાઈ સુરેન્દ્રરાય મેઠ, ભાઈ હરિલાલ ગાંધી, મી. થંભી નાયક, મી. પી. કે. નાયક અને મી. જોસફ રાયપન બેરીસ્ટર વગેરે ભાઈઓને જોલમહેત્રમાં મળવા તલસી રહ્યા હતા. દ્વાંસવાલમાં થોડા દિવસ પછી હું પણ ના. શહેનશાહની હોટેલનો મહેમાન થઈ ગયો. ભાઈ સોરાબજી વગેરેને ત્યાં પહેલીજ વાર મળ્યો. આ મારી શહેનશાહની હોટેલમાં (રીપકલુજ જોલમાં) ભાઈ સોરાબજી માથે પહેલી સુલાકાત. ભાઈ સોરાબજીને જોવા એટલે એક સુંદર હસમુખો મહેરોજ જોઈ લેવો. તેઓ સદા આનંદમાં અને સદા હસમુખા. હિંદ માતાની સેવા કરતાં કેદખાનું વેડવું પડે તો તેમાં ભલા કોને આનંદ પ્રાપ્ત ન થાય ? ભાઈ સોરાબજીની છાતી નળળી હોવાથી તેમને કેદમાં લાઇટ લેખરની ટોળીમાં મુકવામાં આવ્યા હતા. અમે જ્યાં તો સખત મજુરી કરવા જતા. ભાઈ સોરાબજીને એક જગ્યાએ એકલા બેસાડી નાના પથ્થરો આપી તેની હથોડાં વતી ઝીણી કર્યો કરવાનું કામ સોંપાયેલું. અમે પાવડા, કાદાળી લઈ ભાઈ સોરાબજી પાસે થઈને પસાર થઈએ એટલે તેઓ મંદ મંદ હાસ્ય કરે. તેમના મનમાં તો એમજ કે મારે સખત મજુરી ન કરવાની અને મારા આ ભાઈઓને સખત મજુરી કરવી પડે તેથી એમને જોડું લાગતું. ધણીવાર તેઓ તો અમારી માફી માગતા તેમનામાં હિંદુ, મુસલમાન કે પારસીનો જરા પણ ભેદ ભાવ નહોતો. હિંદ માતાને ખાતર અમે જ્યાં કેદખાનું સેવતા હતા એટલે અમે જ્યાં હિંદ માતાના પુત્રો ભાઈઓ હતા.

ભાઈ સોરાબજીને ખીજનારની લડત શરૂ કરવાનું માન આપ્યું. તે માનની. સાથે જોખમદારી પણ તેવડીજ મોટી રહેલી હતી. લડત ધણો લાંબો સમય સુધી ચાલે અને કેદખાનાનાં દુઃખો વારંવાર ઉઘાડવાં પડે એ જોખમદારી જેવી તેવી નહતી. છાતી વિનાના માણસોથી તે કામ ન થઈ શકે. ભાઈ સોરાબજી કરતાં શરીરે તાબ અને રૂબ મુજ ધણુઓ હતા. પણ તેમને છાતી ન હોવાથી એક બે વાર જોલમાં જઈ લડત પડતી મુખી નારી છુટ્યા હતા. ભાઈ સોરાબજી શરીરે નળળા હતા પરંતુ તેમને છાતી હતી. તેમના પર મુકવામાં આવેલી જોખમદારીને અને તેમને આપવામાં આવેલા માનને તેઓ અંતર્ધર્મ વદ્ધાદાર નીવડ્યા અને આખી લડતને તેમણે દીપાવી-પારસી કામને દીપાવી-હિંદી કામને દીપાવી અને ભારત માતાને પણ દીપાવી. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીભાઈઓ ઉપર પડતાં દુઃખો જોઈ તેમનું દિલ કપાઈ જતું. સાત્રાન્યમાં હિંદી પરાધીન દશા જોઈ તેમને ધણું લાગતું અને હિંદીઓની સેવા કરવા હમેશાં તેઓ ઉત્સુક રહેતા જોલમાં રવિવારે વિશ્રામના દિવસે અમે એકલા મળી રાન્યદ્વારી વિષયો પર ચર્ચા કરતા. હિંદની ઉન્નતિ વિષે વાતો કરતા. ભાઈ સોરાબજી તેમાં ધણો ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા તેમાં તેમની દેશદાઝ જણાઈ આવતી. જોલમાં અમે સેંકડો ભાઈઓ સાથે રહેતા. તેમાં અનેક પ્રકારની વઢવાડ એક જીજ્ઞ સાથે માંડેમાઢે થતી. ખાસ કરીને જોરાકના સંબંધમાં ધણી વઢવાડ થતી. અમારામાંથી એક બે જણને રસોઇઆ તરીકે અમે મોકલતા. તેઓ રાંધવાનું, પીરસવાનું વગેરે જામ કરતા, ધણુઓ તકરાર કરતા કે અમુકને ખાવાનું વધુ આપે છે, ફલાણુને સારો જોરાક આપે છે. આવા અંધા તો હમેશાં હોય. મને બિલકુલ યાદ નથી કે ભાઈ સોરાબજીએ આવા અંધમાં કોઇપણ દિવસ ભાગ લીધો હોય. તેમને જે મળ્યું તે તેઓ આનંદથી ખાઈ લેતા. તેમને લાગતું કે દેશને ખાતર આપણે દુઃખો ભોગવવા આવ્યા છીએ ત્યાં માંડેમાંડે આપણે અંધા કરીએ

અને તેની ઉપરી અધિકારીઓને જેલમાં ખચર પડે તો આપણી કિંમત તરત અંકાય. અમે કેટલાકો તો જેલમાંના નોકરો સાથે ખુબ લડતા. જરા પણ કોઈ અમલદાર કોઈ પણ ભાઈનું અપમાન કરે તો અમે અંધા તેની વહારે દોડી જતા. ખોરાક સારો ન હોય, ધારાઓમાં ગળ્યાંબ્યા જેટલો ન હોય તો અમે ભારે તોફાન કરી મુકતા. અમલદારો જુલમી વર્તન રાખે તો અમે તેની સામે તરત કુંકાડો મારી ઉછળી પડતા અને દાદ ન મળે તો જુખ્યા રહી દાદ મળે ત્યાં સુધી હંગર સ્ટ્રાઇક (અપવાસ) કરતા. કોઈ ભારે દુઃખો સહન કરવાનો વારો આવે અને 'ભાઈ સોરામજીને તે પોતાની શક્તિ બહાર લાગે તો તે ખુદલા હૃદયથી અમને જણાવી દેતા અને અમારી આગળ પોતાની નબળાઈ બહાર કરતા. તેમના આ અત્યંત સરળ સ્વભાવ માટે અમે તેના પ્રત્યે વધુ માનની જોતા. ભાઈ સોરામજી પ્રત્યે સર્વ હિંદી ભાઈઓ દ્વાંસ-વાલ તેમજ નાતાલમાં ધણાજ સ્નેહથી વર્તતા. તેના પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિથી લોકો જોતા. મને ૧૯૧૨ ની સાલમાં લડતનું અમુક સમયને માટે રામાધાન થયું. સરકાર હિંદીઓની માગણી કબુલ રાખશે એવી તેણે ખાત્રી આપી તેથી પ્રોવીન્ટનલ સેલ્સમેન્ટ સ્વીકારવામાં આવ્યું. આ સમયે મહાત્મા ગાંધીજીને તેમના એક મિત્રે અમુક ફંડ આપ્યું હતું અને લડતની કમોટીમાંથી જેઓ પાર ઉતર્યા હોય તેવાને વિચારન અભ્યાસ કરવા મોકલવા વિચાર રાખ્યો હતો. ભાઈ સોરામજી, સુરેન્દ્રરાય મેઠ અને હું, એમ અમને ત્રણે જણને વિચારન મોકલવા માટે મહાત્માજીએ વિચાર આપ્યો. અમે અમુક શરતો સ્વીકારી ત્યાં જવા કબુલ થયા. મેં તથા ભાઈ સુરેન્દ્રે થોડા માસ માટે હિંદ જઈ આવવા માગણી કરી. તે સ્વીકારાઈ અને અમે બન્ને હિંદ આવ્યા. ભાઈ સોરામજી વચ્ચે હિંદ જઈ આવેલા હોવાથી તેઓ અમારી સાથે ન આવ્યા. હિંદમાં અમે ત્રણ માસ રહ્યા. સ્વર્ગસ્થ ગોખલેજી વિચારનથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવાના છે, એમ માંલજનાં અમે તરતજ પાછા ત્યાં ઉપડી ગયા. વિચારન જઈને અમે અભ્યાસ કરવાના છીએ એ સમાચારથી અમારા આનંદનો તો પારજ ન હતો. અમારી સાથે મી. પોલાક પણ હિંદથી દક્ષિણ આફ્રિકા આવતા હતા. અમારી આગળોટ ઝાંઝીયાર આવી, ત્યાં અમે એક રોકિયાને ઘેર ગયા. ત્યાં 'પ્રન્ડીઅન ઓપીનાયન' પત્ર વાંચવામાં આવ્યું. તેમાં સમાચાર હતા કે ભાઈ સોરામજી વિચારન અભ્યાસ માટે ઉપડી ગયા છે. આ સમાચાર વાંચતાં અમારા દીલમાં ધ્રસ્કે પડ્યો. કારણ કે અમે ત્રણે જણ સાથેજ જવાના હતા. નફી મહાત્માજીએ પોતાના વિચારોમાં કંઈ ફેરફારો ક્યાં હશે. જોડાનીસર્ગ પહોંચ્યા પછી પ્રથમ વાત મહાત્માજી સાથે એજ નિકળી. તેમણે જણાવ્યું કે "તમારા મનને માટે વિચારન મોકલવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે. તમે જે કબજણી લીધી છે તે હિંદની મેઘ કરવાને માટે પુરતી છે. તમે બેરીસ્ટર થશો તો લોકોનાં ગળાં દેસશો. તમને ન એકત્રવા એમાંજ તમારું કલ્યાણ મેં વિચાર્યું છે." અમને સ્વાભાવિક લાગી આવ્યું અને પ્રશ્ન પૂછતા-ત્યારે સોરામજીને કેમ મોકલ્યા? મહાત્માજી ગંભીરતાથી અમને જવાબ આપતા કે 'ભાઈ સોરામજી તો પારસી છે, હું તેમને મોકલની વાતો કેમ કરાવી શકું? તમારી સાથે તમે હિંદ હોઈ તે વાત કરી શકું, આવા ગુઢ જવાબો આપના. તોપણ અમને શાંતિ ન થાય. અમને કોઈવાર લાગી આવે કે મહાત્માજી અમને અન્યાય કરે છે.

(ને કે તેઓ અમારું લાલુજી ઇચ્છતા હતા પરંતુ વિચારે તેમના જેટલા ઉન્નત અને પ્રૌઢ નહિ એટલે જોખું લાગી આવે) 'ત્યારે અમારું ફરીયાદ કરવાનું સ્થાન મી. કેલનજેક અથવા મી. પોલાક હતા—તેમને પણ આ વિષયમાંતો લાગ્યું કે આ ઇંગ્લેન્ડમાં અન્યાય જેવું તો થયું છે એટલે અમારા તરફથી મહાત્માજીને વકીલાત કરે પરંતુ મહાત્માજી તો પૂરા વકીલ ! મી. કેલનજેકને સમજાવી પાણી જેવા નરમ ફરી નાખ્યા. અમારી પાસે આવી તેઓ કહે કે 'મેં' વાત તો કરી પરંતુ આપણે પોતાના વિચારમાં મક્કમ છે. તેણે 'તમારું લાલુ વિચારીનેજ માંડી વાળ્યું છે. આપણે તેમને પગે રહી આલવું છે એટલે તેમના ફરમાન મુજબ આલવું, આયો ઉપદેશ મી. કેલનજેક અમને આપવા લાગી જાય અને અમે સમજી જઈએ કે મહાત્મા પાસે સાહેબનું કંઈ ટુંડું આલ્યું નહિ, આખરે અમે સંતોષ રાખ્યા મન વાળીને બેઠાં.

ભાઈ સોરાબજીના વિલાયતથી પત્રો આવે. "અમને તો ન મોકલ્યા. તમે આપુને અમારી ગેરહાજરીમાં સમજાવી અમને છોડી આલ્યા ગયા. તમે તો બેરીસ્ટર થઈને આવશો. અહીં આવીને ઓશીસ ખોલી ત્યારે કલાર્ક તરીકે અમને નોકરી તો આપશો." આવી નિર્દોષ ગમતો કાગળો દ્વારા કરીએ. રણીવાર તેમને એ બાબત લાગતું. ત્યારે એવો લાગણીવાળો પત્ર લખતા કે શુદ્ધ મિત્રની લાગણી તેમાં જણાઈ આવતી. નવર્ગસ્થ ગોખલેજી સાથે આફ્રિકા આવી ગયા પછી ફરી પાછો ત્રીન્નારની હેલ્થી લડત શરૂ થઈ. તેમાં હજારો માણસોએ ભાગ લીધો અને આખરે હિંદી કેમની જેટલી માંગણીઓ હતી તેટલી બધી સ્વીકારાઈ અને અહીં લડનારો અંત આવ્યો. આ હેલ્થી લડતમાં ભાઈ સોરાબજીને વિલાયતથી મેલાવવામાં આવ્યા નહતા. લડત પૂર્ણ થયા પછી મહાત્માજી વિલાયત રહી હિંદ આવ્યા અને હું ત્રણ વરસ સુધી 'ઇન્ડિઅન ઓપીનીઅન્ટ'નું કામ ચલાવીશ એવું મેં મહાત્માજીને વચન આપ્યું હતું. ભાઈ સોરાબજી વિલાયતથી વારંવાર લખતા કે 'હું વિલાયતથી આવીને ત્યાં ઓશીસ ખોલીશ. તમે ઇ. ઓ. ચલાવતા રહેજો. આપણે બન્ને સાથે મળીને કામ કરીશું, આપણી શક્તિ મુજબ કેમની સેવા કરીશું,' આવા મનોરથો બાંધતા. ભાઈ સોરાબજી ને કે પાગ્લી હતા છતાં તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા બોલતા અને લખતા. વિલાયતથી તેઓ મને હમેશા લખતા કે અડવાડીઆમાં એક લાખો પત્ર મારે તેમને લખવો, જે ઉપરથી મારી ભાષા હું ઘણી સરસ સુધારી શકીશ તેઓ કહેતા કે હું મુંઝવે ગયો ત્યારે બધા પારસીઓ મારી મશ્કરી કરતા કે 'ગાંધી-સાહેબો છે એટલે વાનીયો થઈ ગયો છે. પારસી વાત પણ સુધી ગયો છે.'

વિલાયતમાં ભાઈ સોરાબજીએ લંડન મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી અને તેમણે બેરીસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તેમાં તેઓ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬ માસ ઉપરજ નેહાનીસત્તર્ગ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ગયા અને થોડા દિવસમાં તો આ દ્વાની દુનિયા તેઓ છોડી ગયા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી કેમની આશા પડી ભાંગી. ભાઈ સોરાબજી ઉપર જે મોટી મોટી આશાએ બાંધી હતી તે ધુળ બેળી થઈ ગઈ. હવે નહવે થઈ ગયું. 'ન બળે જ્ઞાન-ક્રાનાયઃ પ્રભાતે દિં ભવિષ્યતિ.' પરમાત્મા આ વીર પુરૂષના આત્માને શાંતિ બક્ષો. અરતુ.

પ્રાગજી ખડુભાઈ દેસાઈ.

નાંધ.

સુધારાની સરકારી યોજના.

મી. મૉન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે હિન્દના રાજ્યધારણના સુધારા વિષે જે રીપોર્ટ ધડયો છે તેમાં કરવામાં આવેલી મુખ્ય ભલામણોનું સટીક ભાષાંતર તેમજ તે વિષે એક વિગતવાર લેખ આ અંકમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે. વર્તમાનપત્રોમાં અને સભાઓમાં આ રીપોર્ટ વિષે જે રસભરી ચર્ચા થઈ છે તેનું સવિસ્તર સિંહાવલોકન કરવાનું અહીંનાં બંને શિક્ષક એમ નથી. છતાં તે ચર્ચામાંથી જે કેટલાક મુદ્દા તરીકે આવે છે તે અહીંનાં રજૂ કરીશું.

કૌન્સિલ-મીંગની સુધારાની યોજના અમલમાં મૂકવાને આપણે સરકારને ધણો આગ્રહ કર્યો ત્યાર પછી તદ્દન જુદા પ્રકારની, સ્વરાજ્યના ઓછા તત્વવાળી અને મી. કર્ટીસની વગોવાએલી રચના સાથે સામ્ય ધરાવતી યોજના આપણી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી એટલે કેટલાક પત્રકારોએ ક્રોધના આવેશમાં તેના ઉપર મખત ટીકા કરીને એટલે સુધી જણાવ્યું કે તેનો સ્વીકાર કરવો એ અશક્ય અને નામોશીલરેલું છે. બીજા પ્રકારના જે રાજદ્વારી પુરૂષોએ નહિ જેવા કુટલક સુધારા મેળવવાની આશા રાખી હશે તેઓ રીપોર્ટ જોઈને સંતોષ સાગરમાં ડુબી ગયા અને મી. મૉન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને મુક્તકંઠે અભિનંદન આપવા લાગ્યા. પણ શરૂઆતમાં ઓચીંતી ઉશ્કેરાએલી બંને પ્રકારની લાગણીઓ ધીમે ધીમે શમતી જાય છે, અને સહામાસહામી ધસાતા તીણા સુગમથી એકરસ મંગીત નીકળતું જાય છે. યોજનાને અમાલ ગણી ત્યજનારા અને તેને પૂરેપૂરી સ્વીકારી લેનારાની સંખ્યા જુજ રહી છે અને એકંદરે આખા દેશમાં એવો વિચાર જામતો જાય છે કે તેમાં કેટલાક મહત્વના સુધારા કરવામાં આવે તોજ તે હિન્દને સંતોષ આપી શકે.

આ સુધારાના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય.

૧. પ્રાતિક રાજતંત્રની જે યોજના ધડવામાં આવી છે તેમાં બે પ્રકારના સુધારા મુલ્યવાળા છે. (૧) સરકારી અને પ્રજાકીય-એવો ખાતાંનો બેઠ દૂર કરવો-અર્થાત્ અર્ધા ખાતાંમાં પ્રાંતના રાજવહીવટને વડી મરકારથી સ્વતંત્ર કરવો, ગવર્નરની કારોબારી સભા રદ કરવી, અર્ધા ખાતાંના વહીવટને માટે પ્રધાનો નીમવા અને ધારાસભાને તેનાપર મંપૂર્ણ સત્તા આપવી. આ માગણી મંપૂર્ણ પ્રાતિક સ્વરાજ્યની છે અને તે અંગાળાની પરિપક્વ, મદાત્મા ગાંધી વગેરેએ રજૂ કરી છે. આ માટે મોટામાં મોટી દલીલ તો એ છે કે રાજસત્તા જાગવણી, આરોગ્ય વગેરે ખાતાંને અવલંબે છે પણ તેનું મુખ્ય લક્ષણ તો પોલીસ અને લશ્કરપર દંકુમન છે. પ્રાતિક રાજતંત્રમાં પોલીસ અને ન્યાયનાં ખાતાંપર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને અંકુશ ન આપવામાં આવે ત્યાં સુધી પ્રાંતની ખરી રાજસત્તા પ્રજાને મળી ગણી શકાય નહિ બીજી દલીલ અધારણી સામાન્ય દૃષ્ટિથી યોજવામાં આવે

માસનો વિચાર કરૂં છું ત્યારે અને જે પ્રયાસ થયો છે તેનો વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને ઘણી ઓછી લાગે છે. લોકોની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરૂં છું તો મને લાગે છે કે આટલાં માણસો તૈયાર થયાં છે તે આશ્ચર્યકારક છે. જે વર્ગે ઠાઠ દહાડો ટંકામાં લાગ નથી લીધો, જેઓએ કાંઈની ઉપર લાકડી નથી ઉગામી તેવા માણસો તેમાં ઘણાક થયા છે. તો જે લડવાને લાયક છે એવો વર્ગ તૈયાર કરી શકાય તો અખૂટ લશ્કર પેદા કરી શકાય.

સમજી વર્ગની ખામીઓ આ અવસરે ચોક્કસી જોઈ શકાય છે. હું 'શિક્ષિત'ને બદલે 'સમજી' શબ્દ વાપરું છું. 'શિક્ષિત' એટલે સાધારણ રીતે ઇંગ્રેજી લખેલા માણસો એવો ખ્યાલ રહી જાય છે. 'સમજી'માં હું ગુજરાતી લખેલા અને ગુજરાતી ન લખેલા હોય છતાં જેમણે પોતાની જીવિતે અનુભવથી જોડી છે એવાને ધણું છું. આવા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ પોતાની ફરજ બજાવે તો જે વર્ગ કુદરતી રીતે લડાઈનાં જવા લાયક છે તેઓની ઉપર અસર કરી શકે. મારો અનુભવ સમજી વર્ગની મોટી અશક્તિ સિદ્ધ કરનારો છે. તેઓ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં પુરતો રમ નથી લેતા એટલે ભરતીનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથી સમજી વર્ગ જેઓના હાથમાં આ પત્રિકા આવે તેઓ જો આ કાર્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા હોય તો તેઓએ તૈયાર થઈ આ મહાકાર્યને સારું અલગ-અલગ સમજી વર્ગ છે તેને પ્રેરવા.

પણ સમજી વર્ગમાં એવા મેં જોયા કે જેઓને આ કાર્યને વિષે શ્રદ્ધા નથી. તેઓને સારું આ પત્રિકા લખી છે. તેઓ વ્યાનપૂર્વક પત્રિકા વાંચે એવી મારી તેમને વિનંતિ છે. જે સરકારે આપણી ઉપર જીલ્લો ગુમરાં છે, જેણે આપણને શસ્ત્રરહિત કર્યા છે, જેણે આપણને બંધીવડાવીને રાજદારભાર ચલાવ્યો છે, જેણે આપણો પૈસો ઢરી લીધો છે તેને ન મદદ કરવા કેમ જઈએ? અમને ઉમંગદા ન નથી આવતો. આ દલીલ ભારેમાં ભારે છે. તેનો જવાબ સહેલાઈથી નથી આપી શકતો એ હું કહીશ 'કરી લઉં' છું. પણ મા સલાહ આ સમયે ઉઠાવવો એ ટુંકી નજર છે. પાછલાં દોષો યાદ કરી અત્યારે થનો ચાલ જતો કરવો એ વિચારવંતું કામ નથી. આજી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી કર્તવ્યની રેખા બાંધવી એ કાલા માણસનું કામ છે. આપણે અંગ્રેજની સાથેના સંબંધ તોડવા માગીએ તો તો જરૂર આપણે મદદ ન જ કરવી જોઈએ. એ સંબંધ તોડવા માગીએ છીએ એ કહેનાર થોડાજ જોવામાં આવ્યા છે. તોડવા માંગનાર પણ આજે તોડી ન જ શકે એમ છે એ તો સૌ કાંઈ જોઈ શકે એમ છે. તોડવાની શક્તિ આવશે તે સમયે તોડવા આપણે નહીં માગતા હોઈએ એવો પણ સંભવ છે. ગમે તેમ હોય પણ આજે આપણું તારણ અંગ્રેજને મદદ કરવામાં જ છે. તેમને મદદ કરી એ આપણને પોતાને મદદ કરવા બરાબર છે. જ્યાં આપણો અને એમનો સ્વાર્થ એકજ દિશામાં વહે છે ત્યાં એક બીજાના કોપનું ચિંતન કરી એક બીજાની મદદ ન જવું એ તો અતિ અવિચારનું પરિણામ ગણાય. આપણે જે ગામમાં રહેતા હોઈએ તે ગામના આપણાં શત્રુ પર ધાડ આવે ને તેથી આખા ગામને નુકસાન થવાનો સંભવ હોય તો આપણે શત્રુનાને જીતી જઈશું, અને આવી પડેલી ધાડ દૂર કરવા સારું શત્રુની બહારે ચડશું, ને ધાડપાકુને હાંકી કાઢાશું. એવુંજ આ યુદ્ધમાં વર્તે છે. અંગ્રેજ સરકારને આપણે વેરી ગણીએ તો પણ આપણે અત્યારે મામાન્ય આપ્તની સામે થવાની તો જરૂર છે એટલુંજ નહીં પણ આપણે ફરજ છે.

પણ યુદ્ધમાં દાખલ થવાથી આપણે આપણી દરજ બચાવીએ છીએ. એટલું જ નથી. યુદ્ધમાં દાખલ થવાથી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. દરેક સ્વરાજ્યવાદી બીજું કંઈ નહિ કરતાં માત્ર યુદ્ધમાં ઈનેડાઈ જાય અને બીજાને પ્રેરે તે! સ્વરાજ્ય આજેજ મળે એ હું આમલી પત્રિકામાં જતાવી ગયો છું.

બીજી શંકા એ ઉદ્ભવવામાં આવી છે કે યુદ્ધમાં મારામાં સારા માણસો મોકલી આપણે તેમને મરાવી નાંખવા એ ક્યાનો ધર્મ? આમ તો સ્વરાજ્યવાદી સઘળા માર્યા જાય. એટલે આપણે સ્વરાજ્ય શું લેવાના હતા? આ શંકા જો શુદ્ધિમાન માણસોએ ન ઉઠાવી હત તો હું તેને હાસ્યજનક કહેત. હિંદુસ્થાનમાં પાંચ લાખજ સ્વરાજ્યવાદી હોય તો આપણે સ્વરાજ્યને લાપક નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. પણ શંકા ઉદ્ભવનારનું કહેવું એ છે કે સ્વરાજ્યવાદી ગમે તેટલા હોય પણ સ્વરાજ્યની હીલચાલ કરનારા સમજી માણસો તો પાંચ લાખથીએ ઓછા છે. એ વાત ખરી છે. માત્ર એક વસ્તુ જુલાઈ જાય છે. પાંચ લાખ મરણીયા માણસોને તૈયાર કરતાં પચાસ લાખ માણસોને કાને યુદ્ધ, સ્વરાજ્ય વગેરેની વાત પહેંચશે, તેઓની આમાં સંમતી હશે. આપણે પાંચ લાખ સ્વતંત્ર માણસોને તૈયાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એઓ સમજપૂર્વક પોતાની ઇચ્છાએ જશે. તેના મિત્રો, મળાં વગેરેની તેણે સલાહ લીધી હશે એટલે પાંચ લાખ જનારા માણસો પોતાની પાછળ વાળો પોતાના જેવાને મુકી જશે. ખરી વાત તો એ છે કે આપણે લડાઈ કરવાની શક્તિજ ઓછ બેઠા છીએ, વીરતાનો નાશ થઈ ગયો છે. આપણી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા જેટલી પણ આપણામાં શક્તિ નથી ધર્મને નામે કર્મ (કર્તવ્ય) લુપ્ત થઈએ. ઘોળે દહાડે ગામડામાં ધાડ પડે છે તેની સામે પણ આપણે ઉભી શક્તા નથી. એક હજારની ગણતીમાં આઠ માણસો આવી હુટકાટ કરી ચાલ્યા જઈ શકે એ દેખાવ આખી દુનિયામાં હિંદુસ્થાનમાં ખતી શકે છે. આ જનાવને જરા તપામીએ. આઠ માણસને હાથની ન શકે એવા શરીરે તદ્દન દુર્બળ ગામડીયા નથી. તેઓ ધારે તો જરૂર હાલી શકે ત્યારે કેમ ધારતા નથી? ધર્મ તો આડે નથી આવતો. વળી દયા લાવી ખેસી રહે છે એવું તો નથી. બીજા કોઈ આવીને તેનો જવાબ કરે તો તેનો સ્વીકાર કરે છે. કારણ એ છે કે તેઓને મરણનો ભય લાગે છે. એવી લડાઈમાં પડી પોતાનું શરીર કાણ જોખમમાં નાંખે? છોને હુટે, સરકારનું કામ છે. એ ફોડી લેશે એમ વિચારી ઘરમાં બસાઈ રહે છે. પડોડીનું ઘર બળે, તેની સાજા કુટુંબ, માલ જાય, તેની આ તત્વજાનીને પરવા નથી. જ્યાં સુધી આ તત્વજાન (અધિકાર) નો નાશ નથી થયો ત્યાં લગી હિંદુસ્થાનમાં ખરી શાન્તિ થવાની નથી. સરકારી કે બીજા સિપાહી આવે ત્યારેજ આપણે ગામ બચાવી શકીએ એ સ્વમાન જાળવનારને સારું અસંભવ રિવાજ છે. આવી સ્થિતિમાંથી નિકળવાનો આપણે હાથ તાત્કાલિક છલાજ આવેલો છે. સિપાહીની ભરતીમાં દાખલ થવાથી આપણને હથિયાર વાપરનાં આવડે, આપણને કોમી જુસ્સો આવશે ને આપણે ગામોનું રક્ષણ કરવા લાપક બનશું.

કોઈ વળી એવો વાંધો ઉઠાવે છે કે આપણને આપેલાં હથિયાર સરકાર લડાઈને અંતે લઈ જશે. એ વેળા હથિયાર લઈ લે એવો સંભવ છે. પણ આપણને હથિયારના પરવાના મેળવવાનો હક મળશે એમાં તો કાંઈજ શક નથી. આપણે પાંચ લાખ માણસો

સને લગાઇમાં મોકલીએ પછી તેઓને કે આપણને હથિયાર રાખવાની મનાઇ થાય એ અસંભવિત વાત છે.

અમે જઈએ તો અમારાં ઐરાં છોકરાંનું શું થાય ? આ સવાલ તો સૌ પુછે. લગાઇમાં જનારને દર માસે કપડાં, ખાવા પીવા ઉપરાંત પગાર મળે છે. ઓછામાં ઓછો ૧૮ રૂપિયા મળે. અને લાયકાત મુજબ તેનો દરજ્જો વધે અને પગાર પણ વધે, એ તેનું મરણ થાય તો તેનાં ઐરાં-છોકરાંનું લરણુ-પોપણુ સરકાર કરે છે. લગાઇમાંથી પાછા ફરે તેને ઇનામ અફરામ મળે છે. મારી માન્યતા છે કે અન્તમાં જે આર્થિક લાભ સિપાહી-ગીરીમાં છે તે બીજાં ધંધામાં નથીજ મળતો.

પણ એવા લાભ તો અંગ્રેજોનેજ મળી શકે છે, આપણને ક્યાં મળે છે એમ કહેનાર સાંભળ્યા છે. તેઓને કહેવાનું કે આપણી મહેનતથી પાંચ લાખ સમજી માણસનું લશ્કર થાય અને તેઓને અંગ્રેજ જેટલાજ હક્ક ન મળે એ બનવા બેગ નથી. એવું બને તો પાંચ લાખની અને આગેવાનોની ખામીજ સિદ્ધ થાય. પાંચ લાખ સ્વયંસેવકોનું લશ્કર પેદા થાય તો તે લશ્કર અંગ્રેજ લશ્કરની બરાબરી કરે ને તેના જેટલાજ હક્ક મેળવે. પાંચ લાખનું આ પ્રમાણે લશ્કર ઉભું થવામાંજ હક્ક સમાયલા છે.

તમે કહો છો, વગર શરને લગાઇમાં જાવ. બીજા સલાહકાર કહે છે સરખા હક્કનું વચન લઇને જાવ. ત્રીજા કહે છે જવાને બંધાયાજ નથી. ઉધ વેચીને ઉભાગરો ન કરો. આવી ત્રણ સલાહમાં અમે યુવવાઇએ છીએ. અમને તો લાગે છે કે આવી સ્થિતિમાં ના છીએ તેવા રહીએ એ જીહાપણુ જણાય છે, આ મારો નમ્ર ઉત્તર છે કે આવાં મ્યો તો બીરૂનાં છે. જેમ જેમ કાળ જશે, તેમ તેમ પક્ષો બંધાશે, જૂના મતો પડશે. એ બધાને તમારે વિચારવા પડશે. લગાઇમાં લાગ નજ લેવો એ તો, જેને સરદારની છતની સાથે સંબંધ ન હોય તે જ કહે. જે સ્વરાજ્ય લેવાની તમે અને આપણે બધાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પ્રતિજ્ઞાની ખાતર પણ લગાઇમાં લાગ નહિં લઇએ એવી વાત કરવી એ સ્વરાજ્યનો દ્રોહ હું તો ગણું છું. શરત કરાવીને સેનામાં દાખલ થતાં આપણું દાખલ થવાનું રહી જવાનો અને સ્વરાજ્યની યોજના પણ સુલતવી રહેવાનો ભય રહ્યો છે. લશ્કરમાં દાખલ થવામાંજ સ્વરાજ્યની અને આપણા દેશની સહિસલામતી છે. ભરતીમાં દાખલ થવાથી સ્વરાજ્યને ધક્કો તો ન જ પહોંચે એમ તો બધા પક્ષ કબુલ કરે. એ ત્રણ પક્ષમાં મુકાબલે પણ ભરતીમાં દાખલ થવું એ જ મારો ગણાય એમ હું માનું છું. મારી ઉમેદ એ કે ખેડા જીલ્લાના લાઇઓ પોતાની ફરજ બજાવશે, અને પોતાનાં નામ સ્વયં-સેવકોને આપશે, અથવા પરબારાં આશ્રમ ઉપર મોકલી દેશે.

એહેનો આ કાર્યમાં મદદ કરશે એવી મારી ઉમેદ છે. હું ગાણું છું કે કેટલીક એહેનો પોતાનાં ધણીને અને દિકરાઓને જતાં અટકાવે છે. તેઓ ઉડા ઉતરી વિચાર કરશે તો સમજશે કે પોતાના ધણી કે છોકરા વીર પુરૂષ થાય એમાં તેઓનો ખર્ચ છે, દેશનો તો છે જ.

નડિયાદ
આપાદ શુદ્ધ ૧૪, સં. ૧૯૭૪.
તા. ૨૨-૭-૧૮.

આપનો સદાનો સેવક,
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

વિષય.	લેખક.	પાનું.
અધિકારી શામન.	રા. હિંમતલાલ મોહનલાલ શાહ.	૩૪૩
અમદાવાદના મિલ મજૂરોની સ્થિતિ.	રા. શંકરલાલ જી. બેંકર.	૭૭૫
આહ્યા વિદ્યાર્થી મન્મોહનના પ્રભુ- ખર્તુ આપણ.	રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ ચાવિઠ.	૪૦૯
આપણાં ગામડાંના બેકુતોની ઉત્તતિ શી રીતે થાય ?	રા. હોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી.	૧૬૬
આપણાં જાનાલયો-બોર્ડિંગ હાઉસો.	રા. ત્રિસિંહપ્રમાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.	૪૫
ઇ. સ. ૧૯૧૫-૧૬ નો વેપાર વજુજ અને કેટલીક હકીકત.	રા. ધીરજલાલ જગનલાલ.	૭૦૩
ઇસ્તીગદન. રીપોર્ટ સંબંધી આપણ.	નવજીવન ઓર્ગેન.	૬૪
ઉમરેઠમાં જાહેર જીવન.	રા. ઉમરેઠવાસી.	૧૧૮
એનીએમન્ટ-એક મહામૈયાની જીવનકથા.	રા. માવજી ગોવિંદજી રોડ.	૮૯
કર્ડિમનાં હિન્દી રાજકારણને લગતા લેખો.	રા. કિશોરલાલ પ. મથરવાલા.	૪૯૭
કાન્ત અને કાન્તા.	રા. ભરત.	૨૭, ૮૧, ૨૫૪, ૪૪૪
કાર્લ માર્ક્સ-અર્વાચીન ઋષિ.	અગ્રાત.	૨૪૬
ખાણના મજૂરોની સ્થિતિ.	રા. કનુભાઈ અચાલાઈ દેસાઈ.	૭૭
ખેડા જિલ્લામાં મહુડાં વિષે કાયદો.	રા. મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા.	
ખેડુતનાં હુન્મો	રા. શંકરલાલ દ્વારકાદાસ પરીખ.	૮૬૦
ગુજરાતનું જાહેરજીવન	નવજીવન ઓર્ગેન.	૮૪૮
	રા. ગુજરાતી, રા. ભરૂચી, રા. કર-	૪૯, ૧૧૯
	સુખ વિ. હોરા, રા. નડિયાદી.	૧૯૮, ૨૮૬, ૪૭૨, ૪૪૫, ૫૨૮, ૬૧૫, ૬૬૪, ૭૨૩, ૭૮૭
ગુજરાતમાં રાજકીય જાગૃતિ.	રા. મનસુખલાલ આત્મારામ મારતર.	૯૭
ગુજરાત અને રૂઢિદેશી વ્રત	રા. કંચનલાલ મગનલાલ ખાડવાળા.	૧૦૬
ગુજરાતમાં હોમરૂઢ લીંગની ચળવળ.	નવજીવન ઓર્ગેન.	૧૮૯
ચંરોતર પ્રદેશનો સુવક મંડળો.		૪૨૦
ચંરોતરના ત્રણ ગામનું જાહેરજીવન.	સ્વ. અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ.	
દક્ષિણ આફ્રિકાનાં હિન્દીઓની હાડમારી	રા. દીવાન.	૭૮૩
નવલતા (વાતી).	રા. પ્રાગજીભાઈ ખંડુભાઈ.	૮૫૪
નવીન ગુજરાત.	રા. કનૈયાલાલ દુરદેવરામ વકીલ.	૪૮૪, ૫૮૩, ૬૩૧
નોંધ.	રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ.	૮૧૩
	રા. તંત્રી.	૫૭, ૧૩૩, ૨૦૧,
	રા. પ્રાગજી ખંડુભાઈ	૨૯૩, ૩૭૫, ૪૫૪,
	રા. બેંકર	૫૩૬, ૬૧૭, ૬૭૪,
		૭૨૯, ૭૯૫, ૮૬૫.
પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિવર્તના પ્ર- મખર્તુ આપણ.	મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.	૩૮૭, ૧૨૯, ૫૩૪,
પિપ્પલમી-શાધર્મ,	રા. ત્રિસિંહપ્રમાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.	૬૨૨, ૭૧૭, ૭૬૮,
પુસ્તક પરિચય.	રા. તંત્રી.	૮૪૧ ૬૬૯, ૭૨૭,
પ્રજા અને રાજકીય ચળવળ	રા. M. S. & S. B.	૩૫૨
કર્ડિનાલ ઓગ્રસ્ટ બેનેલ.	રા. નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા.	૪૭૯

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ ૧૯૧૭ ભરૂચ (નવજીવન ઓશીસ)	૨૧૨
બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ. મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.	૩૦૫
બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદની સન્માન-કારિણી સભાના પ્રમુખનું ભાષણ. બા. બા. આદેરજી મંચેરજી દલાલ.	૩૨૯
મનંતરાય અને દિકરી. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.	૩૮
માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી સંબંધી પ્રો. દ્રુવના ઉદ્ઘાર ઉપર ત્રિચાર. રા. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા.	૨૮૮
મુખ્ય ધારાસભાના ગિનસરકારી સભ્યો મુખ્ય શહેર અને ગુજરાતમાં હોમ-રૂલી ચળવળ. રા. તટસ્થ.	૬૦૫
મુઝફ્ફરપુરમાં આપેલું ભાષણ. મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.	૪૩૨
યુગેપતા રાજ્ય-વિચારોમાં પરિવર્તન. રા. શંકરલાલ જી. બેનકર.	૧
રશિઆની રાષ્ટ્રીય ચળવળ. રા. શંકરલાલ ઘેલાભાઈ બેંકર. ૧૬, ૧૭, ૨૪, ૨૬, ૨૭, ૩૬, ૪૩, ૫૧, ૬૧, ૬૨	૫૧૮, ૬૧૨
રાજ્યવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓને મત આપવાનો અધિકાર. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.	૬૮૮
રાજ્યસત્તા અને સમાજ સુધારો. રા. ધનશ્યામ બાસ.	૧૦
લાઈકરગસ. રા. ભારતરામ ભાનુસખરામ મહેતા.	૫૭૪
વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ. સૌ. બેન અનુસયા સારાભાઈ.	૧૫૧
વિવિધ વિષય. નવજીવન ઓશીસ.	૧૨૬
વેક-વારા. અમૃતલાલ વિ. હકર. અને રા. શંકરલાલ દ્વારકાદાસ પરીખ.	૫૧૫, ૮૬૦
વ્યાયામશાળાની યોજના. રા. અબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી.	૫૦૮
શિક્ષણ એક સુંદરકળા. સ્વ. રા. અબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ	૮૩૭
મન ૧૯૧૭ નું દિગ્દર્શન (રાજકીય). રા. દીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પાદેખ.	૧૪૧
સત્યાગ્રહ. મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.	૭૮૯
સત્યામહનું રહસ્ય. રા. પ્રાગજી ખંડુભાઈ	૧૭૭, ૨૧૯
સર્વોદય. મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, ૬૨૩, ૬૮૫, ૭૪૧	૬૨૩, ૬૮૫, ૭૪૧
સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો દરખા. રા. ઇન્દુલાલ કૈનાલાલ યાચિક.	૮૨૫
સ્વદેશી. રા. ધીરજલાલ જગનલાલ	૨૨૬, ૫૬૨
સ્વ. અંગલાલ મોતીભાઈ પટેલ. રા. મોતીભાઈ ન. અમીન.	૭૨૦
સ્વ. ગોપાળ ગણેશ આગરકર. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે.	૭૬૦
સ્વ. ભોગીદરાવ દીવેડીઆનો એક પત્ર. અમૃતલાલ વિ. હકર.	૫૧૫
સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા. રા. કલ્યાણ નયુભાઈ જોશી.	૨૬
સ્વાતંત્ર્યનો પિકામ. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ. ૭૧, ૧૪૩, ૨૩૪, ૪૦૨, ૪૬૭, ૫૧૩, ૬૪૪.	૭૧, ૧૪૩, ૨૩૪, ૪૦૨, ૪૬૭, ૫૧૩, ૬૪૪.
સ્વદેશીત્વન. બહેન અનુસયા સારાભાઈ	૪૭૭
સ્વરાજ્યની એક યોજના. રા. ભરત.	૬૫૪
સ્વાધિકાર-પ્રમત્ત. રા. ભગવાનલાલ ગીરમશંકર ભટ્ટ અને રા. મોહનલાલ મકનદાસ મહેતા	૫૯૬
હિન્દી વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ. રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર	૭૦૨
હિન્દેલીનો દરખાદ. રા. પ્રાગજી ખંડુભાઈ.	૧૦૯૬
હિન્દ અને બ્રિટીશ પ્રજા. રા. શંકરલાલ ઘેલાભાઈ બેંકર.	૫૮૬
હિન્દમાં ખેતીનો પ્રશ્ન. નવજીવન ઓશીસ.	૬૨૭

નવજીવન

અને

સત્ય

પુસ્તક ૪.

ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૮.

અંક ૨-૩

ઈંગ્લંડમાં સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળ.

આજે આપણા દેશની સ્વારાજ્યની લડતમાં જોડાઈ સ્ત્રીઓએ દેશના રાજ્યકાર્યમાં પોતાના હક્કો જળવાવાની શરૂઆત કરી છે તે પ્રસંગે ઈંગ્લંડમાં સ્ત્રીઓએ રાજકીય હક્કો મેળવવા માટે ચલાવેલી લડતનો કાંઈ અહેવાલ આપવો અસ્થાને નહિ ગણાય. તેમણે તેમની લડત હીંમત, ખંત, ધૈર્ય અને એકાગ્રીજની સાથે સફળરથી ચલાવી છે અને જે કે તેઓને હજુ માગેલા હક્ક પૂરેપૂરા મળી ગયા નથી છતાં પણ પરોક્ષ રીતે તેઓ ખીજા હક્કો મેળવી શકી છે તથા રાજકીય હક્ક પણ થોડા વખતમાં સંપૂર્ણપણે મેળવશે. તેઓએ તેમની હીંમતથી અને ધીરજભરેલી લડતથી પુરુષોને દેખાડી આપ્યું છે કે સ્ત્રીઓને જો સરખી તક આપવામાં આવે તો પુરુષના જેટલુંજ કામ કરવાની તેનામાં શક્તિ છે. તેમની લડતનો ઉદ્દેશ એ છે કે પાર્લામેન્ટના સભામંદાની ચુંટણીમાં પુરુષોની માફક મત આપવાના તથા પાર્લામેન્ટના સભાસદ તરીકે પણ ચુંટાવાના હક્ક મેળવવા.

ઈંગ્લંડમાં પ્રથમ સ્ત્રીઓને માટે રાજકીય હક્કો માગનાર મેરી વોલસ્ટોનક્રેફ્ટ હતી. તેજ વખતે ક્રાન્સમાં તેમજ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓએ એ વાત હાથમાં લીધી હતી. આ સ્ત્રીઓને માટે થાણું હલકું બોલાવું હતું પણ તેથી કંઈ સ્ત્રીઓ ડરી ગઈ હતી નહિ. સાધારણ રીત કંઈ પણ નવી ચળવળ ચલાવવામાં આવે છે ત્યારે વિરૂદ્ધ પક્ષના લોકો તેમના નેતાઓ માટે હંમેશા ખરાબજ બોલે છે. પણ નેતાઓ જે હક નિશ્ચયથી પોતાનું કાર્ય કરે જાય તો તેઓ છેવટે ફતેહમંદ નિવડે છે.

મેરી વોલસ્ટોનક્રેફ્ટ પવિત્ર અને ઉચ્ચ આદરની હતી. જેમ જેમ એને લોકો કુઝાબ આપતા ગયા તેમ તેમ તેની ક્ષુદ્ધિ અને કામ કરવાની શક્તિ ખીલતા ગયા, એને લીધે તેને ખૂંડે ખોડું પારખવાની શક્તિ મળી આવી, અને તે પોતાની ફરજ સમજતાં રીખી. સમાજ તરફની ફરજ બજાવતાં એ કાંઈ પોતાના મૂલ્ય તરફની ફરજ ભૂલી ગઈ નહોતી.

સ્ત્રીઓને માટે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવાનો જો જ્યોતિ એણે સળગાવ્યો હતો તે તેના મૃત્યુથી દોલવાઈ ગયો નહિ પણ તેનો પ્રસાર તેના જમાઈ “શેલી”માં ઉતર્યો.

તે તેની કવિતા પરથી માલમ પડે છે. “રીવોલ્ટ ઓફ ઇસ્લામ” માં સ્ત્રી પુરુષની સમાનતા માટે શૈલીએ ઘણું લખ્યું છે.

૧૮૧૦ માં “સ્ટીડની સ્મીથે” એક માસિકમાં સ્ત્રીઓની કૃતજ્ઞતાના સાધનો વધારવાની જરૂર માટે ઘણા અસરકારક લેખો લખ્યા. ૧૮૧૩ માં ઇલીઝાબેથ ક્રાઇએ પણ એ દિશામાં કામ જારી રાખ્યું. થોડા વખત પછી એટલે ૧૮૩૨ માં “રીફોર્મ એક્ટ” પસાર થયો. એ સંબંધમાં ખરેખર અગત્યનું થવા જેવી ણીના એ છે કે “ગ્રેન રિપ્પર્ટ બોલ” કે જેણે સ્ત્રીઓની રાજકીય અપવવાનો પાયો નાંખ્યો હતો તેના બાપ જેમ્સ મીલે ૧૯ મી મદીમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય હક્કો આપવા વિરુદ્ધ સખત લડત ચલાવી હતી, અને તે બાળનપર સખત લેખો લખ્યા હતા, પણ તેના યોગ્ય જવાબ પણ લખાયા હતા. “રીફોર્મ એક્ટ” પસાર કરવા માટે જે જે ચળવળ ચાલતી હતી તેમાં સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો, અને પોતાના સર્ગા બહુલ્યોને રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવામાં નિષ્કામ વૃત્તિથી મદદ કરી હતી ! આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓ પણ રાજકીય બાળતોમાં સમજપૂર્વક ભાગ લઈ રહે છે એમ સાબીત થયું. ૧૮૧૬ ની માલમાં પણ જેઓ એમ કહેતા હતા કે સ્ત્રીઓને રાજકીય બાળનમાં માથું ધાલવાની કાંઈ જરૂર નથી તેવાઓને એવો જવાબ આપવામાં આવ્યો હતો કે સ્ત્રીઓએ પણ પોતાના દેશની રાજકીય ઉત્થતિમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેવો જોઈએ. આપણી બહેનોને પણ હાલનાં વખતમાં તેમ કરવાની જરૂર છે.

કેટલાક લેખકોએ લખ્યું છે કે “વિલ્કમ થી ડાકરર” ના વખતમાં જે સ્ત્રીઓ પાસે રથાધી મિલકત હતી તેમને પાર્લામેન્ટમાં મત આપવાનો તેમજ સભાસદ તરીકે તેમાં બેસવાનો હક હતો. બેકે આ બાબત ટાઈ માન્ય રાખી નથી. પણ એટલું તો ખરું છે કે સ્ત્રીઓને રાજકીય હક્કો આપવામાં આવ્યા તો હતા. સ્ત્રીઓ એ હક્કો અમલમાં મુકી રાખી હતી કે નહિ તે જુદી વાત છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ૧૮૦૭ માં પણ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટમાં મત આપવાનો હક હતો. આ તકરારનું કારણ એટલુંજ છે કે ૧૮૩૨ ના “રીફોર્મ એક્ટ” માં “માયુમ” શબ્દને બદલે “પુરુષ” શબ્દ સુકવામાં આવ્યો. એટલે સ્ત્રીઓને એ શબ્દથી બાતલ કરવામાં આવી. આજ પ્રમાણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં પણ થયું અને તેથી જ્યારે ૧૮૩૫ માં સ્ત્રીઓને એમાં સભાસદ થવાનો હક આપવામાં આવ્યો ત્યારે તેનું પુનઃ સ્થાપન થયું એમ જણાવામાં આવ્યું.

૧૮૫૦ માં લોર્ડ બુક્લામને જે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો તેમાં એમ હતું કે પાર્લામેન્ટના મર્ચ કાયદાઓ કે જેમાં “પુરુષ જાતિ” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય તેમાં જ્યાં લગી એમ કહેવામાં નહિ આવ્યું હોય કે સ્ત્રીજાતિ નહિ હાં સુધી તેમાં સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થશે. આ કાયદાને લીધે સર્વ વધીયો અને બેરીસ્ટરો એમ સમજ્યા કે સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક આપવામાં આવ્યો. આને લીધે ઘણી દર આપનારી સ્ત્રીઓએ પોતાના નામ પાર્લામેન્ટના રજીસ્ટરમાં દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. આ સંબંધમાં સખત ચળવળ ચાલી ને કેસ કોર્ટમાં ગયો, પણ ન્યાયાધીશ તેમજ બેરીસ્ટરોએ સ્ત્રીઓની વિરુદ્ધ ચુકાદો આપ્યો ને એ ચુકાદો એવો હતો કે લોર્ડ બુક્લામના કાયદાથી એમ સમજવાનું કે મત આપવાનો હક માત્ર પુરુષને ને કર આપવાનો હક તો પુરુષોની માથે સ્ત્રીઓને પણ હતો.

કેટલીક સ્ત્રીઓના નામ રજીસ્ટર પર રચ્યા. સવાલ એ હતો કે તે નામ ભા કાય-મના રહી શકશે કે કેમ. મી. રસલે કહ્યું કે શું કુતરા તથા ઘોડાના નામ રજીસ્ટરમાં દાખલ કર્યા હોય તો એ કાઢી ન વાંચાય ! સ્ત્રીઓની રાજકીય પદવી શું હતી તે સ્ત્રીઓને પાલેલા જનવર જેવી ગણવામાં આવી તે પરથી માલમ પડે છે. આ બધી લડતથી તેઓના રાજકીય જ્ઞાનમાં વધારો થયો તેમજ બીજા કહેલા યુગ્મો જે આ લડત માટે જરૂરના હતા તે તેમનામાં આવ્યા. આ લડત જેટલી સ્ત્રીઓને ફાયદાકારક નીવડી તેટલીજ પુરુષોને પણ નીવડી. ધીમે ધીમે વખત જોમ બદલતો ગયો તેમ ફેરફાર થતા ગયા. જે સ્ત્રીઓ “ રાયલ એસ્ટ્રોનોમીકલ સલા ” ના સભાસદ નીમાઇ કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાના હક મેળવવા બાબતની સખત ચોપડીઓ લખી અને સ્ત્રીઓને ગુલામ તરીકે ગણવાને માટે પુરુષો પર તેમાં સખત ટીકા કરી. ૧૮૪૮ માં મી. ડીસરાઇલીએ પાર્લામેન્ટમાં સ્ત્રીઓની તરફેણમાં એક સખત બાપથ આપ્યું ને કહ્યું કે સ્ત્રીઓને તેમના હક આપવા જોઈએ.

બીજા સંજોગોને લીધે પણ સ્ત્રીઓને મદદ મળી, જેવરે “ ઇન્ડિઅન મ્યુટીની ” માં અંગ્રેજ સ્ત્રીઓએ જે ભોગો આપ્યા તે પરથી પુરુષોને એમ થયું કે સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો બંને ચક્રવર્તિ રાજ્ય સ્થાપવામાં સરખા મહાયશ્વર છે. ૧૮૫૭ માં એક જુદીજ રીતે સ્ત્રીઓના રાજકીય હકનો સ્વીકાર થયો. તે વર્ષમાં જે છૂટા છોડાનો શાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો તે સ્ત્રીઓની વિરૂદ્ધમાં હતો. આ કાયદાની વિરૂદ્ધ ગ્લેસ્ટન ધણું બોલ્યો. આ બધી બાબતને લીધે બીજા દશ વર્ષમાં સ્ત્રીઓની લડત મરોંમર ઇચ્છેલે માર્ગે ચલી

૧૮૬૦ ની સાલમાં પ્રજાવર્ગમાં પારલામેન્ટમાં મત આપવાના હક માટે નવી ચળવળ ચલાવી. તેને લીધે સ્ત્રીઓને પોતાને પણ તે હકો મેળવવાને નહી તક મળી. જોન સ્ટુઅર્ટ મીલે તે વખતે પોતાના ત્રણ નિર્મળોમાં સ્ત્રીઓને આ હકો આપવા માટે ધણું લખ્યું. તેની તરફેણમાં તેણે ઘણી સારી દલીલી આપી ૧૬૦૮ માં તેનાં જે પુસ્તકો બહાર પડ્યા તેમાં તે લખે છે કે સ્ત્રીઓને રાજકીય હક નહિ આપવા ને ખરેખર અન્યાય બરેલું છે, અને તેનાથી કંઈ દેશને ફાયદો થતો નથી. ઉલટું અર્ધી પ્રજાને રાષ્ટ્રીય બાબતની જવાબદારીમાંથી દુર રાખવાથી આખી પ્રજાને ગેરફાયદો છે. મીલે મોટા મોટા ગહેરોમાં નિશાળો ઠાઠી અને તે નિશાળોમાંથી જે લોકો અભ્યાસ પુરો કરી નિકળ્યા તેઓ સ્ત્રીઓના સદાયકારક તરીકે બહાર પડ્યા. સ્ત્રીઓને આવા માનનીય વિદ્યાનની મદદ મળવાથી ઘણો ફાયદો થયો. ૧૮૫૧ માં મીસીસ મીલે “ સ્ત્રીઓના રાજકીય હકો ” ઉપર એક નિર્મળ બહાર પાડ્યો. આ નિર્મળે લોકોના મનપર ઘણી અસર કરી. નિર્મળમાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે જ્યારે અર્ધી પ્રજાને મત આપવાનો હક ન હોય ત્યારે મત આપનારો હક તે સર્વને માટે છે તે કયા મત્ત અને ન્યાયને આધારે કહી શકાય ?

૧૮૬૭ માં મી. મીલની પારલામેન્ટમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટણી થઇ અને આ કારણથી સ્ત્રીઓને કાંઈ ંવચારિક ફાયદો થયો. જ્યારે પારલામેન્ટમાં “ રીફર્મ એક્ટ ” પસાર કરવા માટે લાંબા ત્યારે તેમાં સુધારો કરી મીલે કહ્યું કે “ પુરુષ ” સમૂહને બદલે

“માણસ” શબ્દ મુકબો જોઇએ, જેથી કરીને સ્ત્રીઓ પણ તેમાં આવી શકે. જો કે ઘણી સારી સંખ્યા તેની તરફ હતી પણ તે કાયદો પસાર ન થયો. મી. મીલે સ્ત્રીઓને હક આપવાની તરફેણમાં એટલું તો વિદ્વાજરેણું લાવણું કર્યું કે જોન બ્રાઇટ જેવા માણસો જેને આખાખતમાં સાવ વિરુદ્ધ હતા તેમણે એની તરફ મત આપ્યો. ૧૮૬૬ ની સાલમાં મીસ ગેરેટના ઘરમાં સ્ત્રીઓની એક સભા ભરાઈ હતી. તેઓએ પાર્લામેન્ટને આપવાને એક અરજ તૈયાર કરી. તેમાં ઘણી પ્રખ્યાત અને ખાનદાન સ્ત્રીઓએ સહી કરી, મીસ ફ્લોરેન્સ નાઇટિંગેલ પણ તેઓમાંની એક હતી. તે સંબંધમાં મી. મીલની સલાહ પણ મેળવવામાં આવી અને મી. ફોર્સેટની મદદથી ઘણીજ સહીઓ સાથેની આ અરજ મી. મીલદ્વારા પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવામાં આવી. ૧૮૬૭ માં “રીફોર્મ બીલ” પસાર થયું પણ મી. મીલનો સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા સંબંધીનો સુધારો પસાર થયો નહિ.

ઉપરના બનાવોથી લોકોમાં સ્ત્રીઓની રાજકીય પદવી સંબંધી ઘણીજ ચર્ચા થવા લાગી અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમને મત આપવાના હક તો નહિ પણ બીજા ઘણા અગત્યના હકો મળ્યા. તેઓને ૧૮૬૯ માં મ્યુનિસિપાલિટીના તેમજ શિક્ષણની સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની ચુંટણી કરવાનો હક મળ્યો, એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ કેળવણી મંડળમાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે ચુંટાઈ. જુદા જુદા શહેરોમાં જે સ્ત્રીઓ કેળવણી મંડળમાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે ચુંટાઈ તેજ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની લડત ચલાવવામાં અગ્રેસર બની. જે શહેરમાં આ સ્ત્રીઓ રહેલી હતી તે શહેરમાં તેઓએ સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા માટે ચળવળ ચલાવવા સંસ્થાઓ સ્થાપી. આ બધી નાની સંસ્થાઓની પણ એક સુખ્ય સંસ્થા સ્વપાઇ. ૧૬૧૧ ની સાલમાં આવી નાની સંસ્થાઓની સંખ્યા ૩૦૫ હતી દિવસે દિવસે તે સંખ્યા વધતી ગઈ. આ સંસ્થાઓએ રાજકીય હક મેળવવાની લડત સાથે કાયદાના પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓની પદવી સુધારી અને કેળવણીના સાધનોમાં સુધારો વધારો કર્યો. આ કામ તેઓએ ઘણાજ ઉત્સાહ અને હૈયથી કર્યું. કંઈપણ કાર્ય ફેલેફાઈ ઉતરવા માટે ધીરજ અને હીમતની જરૂર છે આ જે જરૂરી ગુણો તે સ્ત્રીઓમાં હતા.

૧૮૬૮ માં જો કે મી. મીલ પાર્લામેન્ટના સભાસદ તરીકે ચુંટાવા નહિ પણ મી. જેકબ બ્રાઇટ તેની જગા લીધી એટલુંજ નહિ પણ તેનું કામ પણ ઉપાડી લીધું. સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા સંબંધીનું બીલ એણે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કર્યું. પણ વિરુદ્ધ પક્ષ મજબૂત હોવાથી તેમજ સરકાર પોતે પણ વિરુદ્ધ હોવાથી તે પસાર થયું નહિ. સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની ચળવળ ચલાવવામાં જુના વિચારના તેમજ નવા વિચારના બંને પક્ષના માણસોની સહાનુભૂતિ હતી. ૧૮૭૩ માં મી. ડીસાએલીએ તેની તરફેણમાં એક કાગળ બહાર પાડ્યો, આ સાલમાં સ્ત્રીઓનું કાર્ય પૂર જોશમાં ચાલતું હતું. પહેલાં ૭ મહીનામાં તો તેઓએ સો સભ્યો આ બાબત પર વિવેચન કરવા ભરી, જે કે હાલ તે સંખ્યા પ્રમાણમાં નાની ગણાય પણ તે વખતને માટે તો તે ઘણી ભેટી હતી.

૧૮૮૦ ની સાલમાં સ્ત્રીઓની આંશો દૂળીભૂત થવાની વજી રખાઈ હતી. તેઓએ પોતાના રાજકીય હકો મેળવવા માટે એક પછી એક જાહેર સરખસો કાઢ્યાં. આને લીધે

કાંઈક થોડો ફાયદો થયો. ક્રેટિસ્ટન નજદીક આવેલા “આઇલ ઓફ મેન” નામના ટાપુમાં સ્ત્રીઓને ત્યાંની પાર્લામેન્ટના સભાસદો સુટવાનો અને મત આપવાનો હક મળ્યો. ૧૮૮૦ ની સાલમાં જ્યારે નવી પાર્લામેન્ટ ભરાઈ ત્યારે ગ્વેડરસ્ટન વડો પ્રધાન થયો. આ વખતે પાર્લામેન્ટમાં “લીબરલ પાર્ટી” ની સત્તા હતી, તેથી તેનું હવે પછીનું કામ ખેડૂતવર્ગને મત આપવાના હક સંબંધીનું હતું. જ્યારે પરગણાની અંદર ગત આપનારની સંખ્યા વધારવાનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાની વાત હક મેળવવાની લડત ચલાવનાર સ્ત્રીઓને માલમ પડી એટલે એમનામાં એકદમ નવી જાગૃતિ આવી ગઈ. તેમનું કામ બહુ જ જલદીથી ચાલવા માંડ્યું. ચળવળના પ્રસારને માટે તેઓએ સ્ત્રીઓના હક મેળવવા બાબતના કસોવો જુદી જુદી રાજકીય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિ મંડળોમાં લાવવા માંડ્યા: કેટલાક શહેરની જાણીતી સંસ્થાઓમાં આ કસોવો પસાર પણ થયા. તે વખતે ૧૧૦ સ્ત્રીઓની સહી સાથેની અરજી મી. જોન મોર્લીએ મી. ગ્વેડરસ્ટન ને બતાવી અને કહ્યું કે: મત આપનારની સંખ્યા વધારવાના જે જે કાયદાઓ હશે તેમાં જ્યાં લગી સ્ત્રીઓ નહિ હોય ત્યાં લગી તે કાયદાઓ સંતોષકારક નિવડશે નહિ. ઘણી પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓ જેમ કે કોબડન અને બ્રાઇટની ઓક્સીઓ આની તરફેણમાં હતી. પણ જ્યારે ૧૮૮૪ માં “રીફોર્મ બીલ” આ સુધારા સાથે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે માલમ પડ્યું કે મી. ગ્વેડરસ્ટન પોતેજ સ્ત્રીઓને હક આપવાની વિરુદ્ધ હતા, જે કે ૧૮૭૧ ની સાલમાં તો તેને તેની તરફેણમાં લાપજ આપ્યું હતું. આનું કારણ સમજાયું નહિ પણ મી. ગ્વેડરસ્ટને એમ કહ્યું કે બીલમાં એકદમ સામટી ઘણી જાળવતા આવી ગઈ હતી તેથી તે સુધારો પસાર થઈ શકશે નહિ. આથી કરીને સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળને તે વખતે ઘણી હાની પહોંચી. પરંતુ એ બનાવથી તેમની તરફ લોકોનું ધ્યાન વધારે જોવાવા લાગ્યું. કોઈ વગને મત આપવાની જરૂરીયાત સંબંધી વિવેચન કે વાત થતી ત્યારે લોકો એક બીજાને પૂછતાં કે સ્ત્રીઓને શા માટે એમાંથી બાતલ કરવી જોઈએ, અથવા જ્યારે “પ્રતિનિધિત્વવાળું રાજ્ય” પુરૂષને માટે સાફ ત્યારે સ્ત્રીઓને માટે કેમ સાફ નહિ?

જ્યારે ૧૮૮૪ નું “રીફોર્મ બીલ” પસાર થવાની તૈયારીમાં હતું ત્યારે “ટ્રેઇડ યુનિયન કાન્ગ્રેસ” એક સભા ભરીને એવો કસોવ પસાર કર્યો કે કર આપનાર સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક આપવો જોઈએ. આ પ્રમાણે અણીને સમયે કારીગરોની એક મજલુત સંસ્થા સ્ત્રીઓની મદદે આવી. આજ વખતે સ્ત્રીઓને બીજી તરફથી અણધારી મદદ આવી. ૧૮૮૫ માં જે “રીફોર્મ બીલ” પસાર થયું તેમાં એક કાયદાની રૂએ પાર્લામેન્ટના સભાસદો જ્યારે ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડે ત્યારે તેમની તરફથી પૈસા લઈ તેમના માટે વધારે મત મેળવનાર માણસોની સંખ્યા ઓછી કરી નાંખવામાં આવી. આથી માણસોની બીડ તેઓને ઘણી પડવા માંડી. હવે જે કામ કરનાર માણસ નહિ હોય તો આ કામ બરાબર થઈ શકે નહિ. તેથી કેટલાક પહેલા માણસો સ્ત્રીઓની મદદ લેવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓએ આ કામ ઘણા ઉત્સાહથી હાથમાં લીધું. તેઓએ તે કામ કરવા માટે તેમની એક “પ્રીમરોસ” નામની સંસ્થા સ્થાપી. સ્ત્રીઓએ વગર પૈસે અને બદલાની આશા વગર ઘણી સારી રીતે કામ બજાવ્યું. આ કાર્યમાં તેઓએ પોતાની કુશળતા બતાવી આપી. તેમના રાજકીય મિત્રો આથી ઘણા ખુશ થયા. તેઓને સ્વપ્ને પણ નહોતું કે સ્ત્રીઓ

આવી શક્તિ ધરાવતી હોય. યુનીયનીસ્ટાએ જ્યારે આવી મદદ મેળવી ત્યારે “લીબરલ” પક્ષને પણ તેવી મદદ મેળવવાનું કીક લાગ્યું. આ કારણથી મીસીસ ઝેડરટને પોતાના પ્રમુખપણા નીચે “વીએન્સ લીબરલ ફેડરેશન” નામની સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થાને હેતુ લીબરલ પક્ષને મદદ કરવાનો હતો, તેટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મેળવવાની જરૂર આપતરું જ્ઞાન આપવાનો હતો.

૧૮૮૬ માં આ સંસ્થા સ્થાપાઈ. સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા આગતનો કસવ આ સંસ્થાની સભામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ વિરૂદ્ધ હોવાથી પસાર થઈ શક્યો નહિ, જે સ્ત્રીઓ આ હક મેળવવાની લડત કરવાને ઇતેખર હતી તેમણે તેમનું કામ જારી રાખ્યું. જેઓ વિરૂદ્ધ હતી તેઓએ એ સંસ્થામાં રાજનામું આપી ૧૮૯૨ માં “નેશનલ વિએન્સ લીબરલ એસોસિએશન” નામની સંસ્થા કાઢી. જ્યારે પહેલી સંસ્થાનું કામ સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મેળવવા માટેની ચળવળ કરવાનું હતું ત્યારે બીજી સંસ્થાનું કામ તેની વિરૂદ્ધ પડવાનું હતું. જુદા જુદા પક્ષના નેતાઓએ પણ પહેલી સંસ્થાને ઉત્તેજન આપ્યું. તેઓએ તે સંસ્થાની મદદ લેવાનું કામ જારી રાખ્યું. મી. ઝેડરટને પણ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટના સભાસદ થનારને મદદ આપવાની જરૂર વિશે સ્ત્રીઓની એક સભામાં ભાષણ આપ્યું હતું. મી. એસ્કરીથે પણ તેઓની મદદ લીધી હતી અને એમની મદદની પ્રશંસા કરી હતી. સ્ત્રીઓની મદદ બધા પક્ષોને એટલી અગત્યની થઈ પડી હતી કે કોઈ પક્ષને તેના વિના ચાલે તેમ નહોતું. આવી સંસ્થાઓ હયાતીમાં આવવાથી સ્ત્રીઓના રાજકીય હકની ચળવળને ધરૂં મદદ મળી.

૧૮૯૨ માં સર આલબર્ટ રેલીટે સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા આગતનું બીજા પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કર્યું. આની વિરૂદ્ધ ઘણા હતા, પણ જ્યારે તે વંચાયું અને તેના પર મત લેવામાં આવ્યા ત્યારે ફક્ત ૨૩ મતજ વિરૂદ્ધમાં પડ્યા, કારણકે નવી પાર્લામેન્ટ થોડા વખતમાં બોલાવવામાં આવવાની હતી તે માટેના ઉમેદવારોએ જરૂર કે સ્ત્રીઓની મદદ મેળવવા માટે તેઓએ તેમના હ મેળવવા સંમતી બીલની તરફેણમાં મત આપવો જોઈએ. તેથી વિરૂદ્ધ પક્ષ ઘણો નબળા થયો. વિરૂદ્ધ પક્ષના લોકોએ પાર્લામેન્ટમાં આ વિષય ચર્ચાતા બધ રહે તે માટે બનતા પ્રયત્ન કર્યા. જ્યારે સર આલબર્ટ રેલીટેનું બીજા પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયું ત્યારે તેના હિમાયતીઓ તથા વિરૂદ્ધ પક્ષ વચ્ચે ઘણો વાદવિવાદ થયો. કેટલાકોએ એમ જણાવ્યું કે આ બાબત એવી ગંભીર છે કે જ્યાં લગી બીજા દેશો તેમજ સંસ્થાનોએ એ હકો સ્ત્રીઓને આપ્યા નથી ત્યાં સુધીમાં ઇંગ્લેન્ડે આપવા તે ઘણું જોખમભરેલું છે. આમ કહેવામાં તેમની ગજબની શૂલભરેલી હતી. કારણ કે તે પછીના વર્ષમાં ન્યુઝીલેન્ડ, દક્ષિણ આસ્ટ્રેલિયા, શ્રીલેન્ડ અને અમેરીકાના કેટલાક રાજ્યોમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય હકો આપવામાં આવ્યા. આ હકો તે દેશોમાં એકદમ અપાયા નહોતા. ઇંગ્લેન્ડમાં લડત ચાલતી હતી તે અરમાર્ગજ ત્યાં પણ ચળવળ થઈ રહી હતી. આ બાબતથી નેતાઓ વાકેફ નહોતા તેને માટે વિરૂદ્ધ પક્ષનું ઊપખાનુંજ જવાબદાર હતું. ન્યુઝીલેન્ડ સ્ત્રીઓને રાજકીય હકો આપવામાં પહેલ કરી તેના દાખલો ઇંગ્લેન્ડ તેમજ બીજા દેશોએ લેવાનો છે. સ્ત્રીઓને હક આપવાથી દેશની કુદૃશ થશે એ મત ખોટો પડ્યો છે. જ્યાં હક અપાયા છે ત્યાં સ્ત્રીઓએ પોતાના વર્તનથી પોતાની

લાવકત પુરવાર કરી છે. અરે ! સ્ત્રીઓને પુરેપુરા હક મળવાથી તેઓ પોતાની દેશ તરફની જવાબદારી સમજતી થાય છે અને પોતાની ફરજો અદા કરવા માટે વિચારપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે આસ્ટ્રેલીઆમાં સ્ત્રીઓને મત-આપવાનો હક મળ્યો ત્યારે તેઓ પાર્લામેન્ટમાં ઉપયોગી થઇ પડી અને તેમના કાર્યથી ખુશી થયેલા એક વડા પ્રધાનને તેની પાર્લામેન્ટ જગતમાં આદર્શરૂપ જણાઇ. ન્યુઝીલેન્ડ અને આસ્ટ્રેલીઆની સ્ત્રીઓ જ્યારે ઇંગ્લાંડ જાય છે ત્યારે તેઓ અત્યય થાય છે કે તેઓની રાજકીય પદવી તેમની માનુષ્યમિત્રા કરતાં ઇંગ્લાંડમાં શા માટે આટલી બધી ઉતરતી રાખવામાં આવી હશે.

૧૮૮૯ ની સાલમાં વિરૂદ્ધ પક્ષની સ્ત્રીઓએ ચળવળ શરૂ કરી. તેમના વિચાર એવા હતા કે રાજકીય બાબતમાં ભાગ લેવા માટે સ્ત્રીઓમાં હોશિઆરી કે અકકલ હો-તીજ નથી, અને તેમાં જો તેઓ ભાગ લે તો હલકું ગણાય. અને તેમની પવિત્રતાને નાજુકાઇને કલંક લાગે. જે સ્ત્રીઓ આમ બોલતી હતી તેજ આડકતરી ગીતે રાજકીય બાબતમાં ભાગ લેતી હતી. જેમ જેમ વિરૂદ્ધ પક્ષ મતાભિલાષી પક્ષને હરાવ કરતો ગયો તેમ તેમ સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળને વધારે ઉત્તેજન મળતું ગયું.

વિરૂદ્ધ પક્ષના સ્ત્રીપુરૂષોએ ૧૯૦૮ માં જે એ સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી તેને ૧૯૧૦ માં એકત્ર કરવામાં આવી. આ સંસ્થાને હેતુ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટમાં મત આપવાનો હક મેળવતાં અટકાવી મ્યુનિસિપાલિટી અને બીજી સભાઓમાં હક અપાવવા પ્રયાસ કરાવતો હતો. સ્ત્રીઓને જે જે મંડળોમાં મત આપવાનો તથા બેસવાનો હક આપવામાં આવ્યો હતો તેમાં તેઓ તેમનું કામ ધણી સારી રીતે બજાવતી હતી. આથી જ્યારે બીજા સહેરો અને પરગણાઓમાં નવો મંડળો સ્થપાયા ત્યારે સ્ત્રીઓને તેમાં પણ મત આપવાનો તેમજ બેસવાનો હક મળવો જોઇએ તે બાબતનું બીજ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું, પણ પસાર થયું નહિ. ફરીથી જ્યારે તે જગતનું બીજ ૧૯૦૭ માં ઉમરાવોની મલામાં દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે એક ઉમરાવ તેની વિરૂદ્ધ પડ્યો. તેણે કહ્યું કે જો સ્ત્રીઓને એ હક આપવામાં આવશે તો તેમણે તેમની સલાહકાર તથા મુખ્ય મેજ-સ્ટ્રેટની પદવીને લીધે પાર્લામેન્ટના સભાસદની ચુંટણીમાં મત આપવાનો હક નહિ મળે. પણ આ બીજ પસાર થયું.

જો કે આ હોઠા મેળવવામાં વિરૂદ્ધ પક્ષની સ્ત્રીઓ મામેલ રહી હતી અને છે જના તેઓ પાર્લામેન્ટમાં હોઠા મેળવવાની ધણી વિરૂદ્ધ છે. તેઓ અગાન સ્ત્રીઓને બોડું બોડું સમજતી તેમની પાસે સહી કરાવી લે છે અને તેઓની સંખ્યા વધારે છે. ૧૯૧૧ માં અહેર અને પરગણાના મંડળોએ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટના સભાસદોની ચુંટણી કરવામાં મત આપવાનો હક આપવા બાબતનું બીજ પમાર કરાવવા સંબંધી વિનંતિપત્ર પાર્લામેન્ટમાં મોકલ્યું. પણ આ સંસ્થાઓના સભાસદો પર વિરૂદ્ધ પક્ષના સ્ત્રી પુરૂષોએ એવો આક્ષેપ મુકવો કે જે સ્ત્રીઓને તેઓ હક આપવા માંગે છે તેજ સ્ત્રીઓના મતને લીધે તેઓ તે સંસ્થાઓના સભાસદ થઇ શકે છે તેથી તેઓ તેમને ખુશી રાખવા સારૂ તે હક આપવાનું કહે છે. આ આક્ષેપ મુકનાર મીસીસ હમફ્રી વોર્ડ, લોર્ડ કર્ઝન, લોર્ડ કોમર અને બીજા હતા. રાજકીય ચળવળમાં જતે ભાગ લઇ રાજકીય ખટપટમાં નહિ પકવાની મલાહ આપનારાઓની સ્થિતિ હાર્યજનકજ લાગે.

દક્ષિણ આફ્રીકામાં લડાઈ ચાલતી હોવાને લીધે થોડા વખત સ્ત્રીઓને તેમના હક મેળવવાની લડત બંધ પાડવી પડી, પણ લડાઈ પછી લોકોમાં આવેલી જાગૃતિને લીધે તેમની ચળવળને લાભ થયો. ૧૮૯૭ થી પાર્લામેન્ટમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવાનું બીલ રજુ કરવામાં આવતું હતું પણ પસાર થતું નહોતું. ૧૯૦૫ ની આખરે મીસીસ અને મીસ પેન્કહર્સ્ટે “ વિમેન્સ સોસાયલ અને પોલીટીકલ યુનિયન ” નામની સંસ્થા કાઢી, આ સંસ્થાનો હેતુ વધારે સખ્ત ઉપાયો વડે હક્ક મેળવવાનો હતો. એમની વધારે ઉમ્મ પદ્ધતિથી લોકોનું ધ્યાન લડત તરફ ધસ્યું ખેંચાયું. ફટવાઓ આ તોફાનની રીતો ધિક્કારી કાઢતા હતા જ્યારે બીજા લોકો આ રીતની અદર જે હીંમત અને ભોગોની જરૂર આપવી પડતી હતી તેની તરફ પ્રશંસા અને સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. આ મત-ભેદને લીધે લડત ચલાવનાર સ્ત્રીઓના બે નોખા વિભાગ થઈ ગયા એવી બીક રાખવામાં આવતી હતી કે આ મતભેદને લીધે તેઓ માહે માહે લડી પડે પણ એક બીજાના વિચારોનું રહસ્ય સમજી આ બંને ટોળાઓએ પોતાને પસંદ પડે તેવી રીતથી એકજ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે પોતાના પ્રયત્ન જારી રાખ્યા. વિરૂદ્ધ પક્ષની સંસ્થાઓ દ્વારા હોવાને લીધે એમણે દુશ્મનોને આડકતરી રીતે હંકારવાને એકત્ર રહેવાને. વિચાર કર્યો. “ નેશનલ યુનિયન ઓફ વિમેન્સ સફ્રેજ સોસાયટીઓ ” એમ ખાત્રીપૂર્વક માનતી હતી કે કાયદેસર લડત ચલાવવાથી રહેને રહેતે તેઓ લોકોને અને પાર્લામેન્ટને સ્ત્રીઓને સર્વોચ્ચ રાજકીય હક્ક આપવાને સમજાવી શકશે તેમજ તેમાં તેઓ ફાવી શકશે. પણ તેટલી ધીરજ નથી સંસ્થાઓમાં નહોતી. તેઓ તો તોફાન કરીને તેમના હક્ક મેળવના ઈચ્છતી હતી. પણ જે હુકમી અને ઘાતકી વર્તણૂક તોફાન કરનાર સ્ત્રીઓ તરફ ચલાવવામાં આવતી હતી તેની આગળ તેમના તોફાન કાંઈ હિંસામયાજ નહોતા. નજીવા ગ્રુન્ડા સાર જીવાન સ્ત્રીઓને સખ્ત કેદમાં નાંખના તોફાનથી હક મેળવના પ્રયાસ કરનારી સંસ્થાઓના પણ ૧૯૦૭ માં બે વિભાગ પડી ગયા. મીસીસ દેમપાડના પ્રમુખપણા હેઠળ “ ફ્રીડમ લીગ ” નામની નવી સંસ્થા સ્થપાઈ. થોડો વખત પછી આ બે સંસ્થાઓએ જીવમ મહન કરવાનું છોડી દહને જીવમ દેવાનું શરૂ કર્યું. કાયદી ખારીઓ પર પથરા ફેંકવાનું અને રાજ્યમંત્રીઓ પર હુમલા કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. જે સંસ્થાઓ કાયદેસર લડત ચલાવતી હતી તેઓએ આવી રીતે લડત ચલાવવા સખ્ત વાંધો ઉઠાવ્યો, પણ તેજ વખતે તેઓએ સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળ તરફ પણ તેવોજ વાંધો ઉઠાવ્યો જીલ્લા જીલ્લા દેશમાં અને ગ્રેટબ્રિટનમાં પુરેપુરે પોતાના હક્ક મેળવવાને જે લડાઈઓ અને તોફાનો તથા ખુનો કર્યા હતા તેની સાથે સરખામણી કર્યાથી માનમ પડશે કે થોડા ઘણા કાચ ભાગવા અને સલાઓની અંદર ખગભગાટ કરવો તે કાંઈ ગંભીર ગ્રુન્ડો કહેવાય નહિ. આવું તોફાન તો ફક્ત તેઓના હક્ક મેળવવા માટેના ઉત્સાહ, લાગણી અને આતુરતા દેખાડી આપે છે. જે સ્ત્રી પુરેપુરે સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મળવાની જરૂરીયાત સંબંધી સલામાં બોલે તેઓને ઘણી ચારમ ભરેલી રીતે સલામાથી કાઢી મુકવામાં આવના હતા. રાજકીય ચળવળ ચલાવનાર સ્ત્રીઓ દેખાડી આપના મંત્રિ છે કે પ્રમુખ જાતિની સ્વતંત્રતા જોરજીવમ કર્યા શિવાય તેમજ લોહી રેડવા વિના મેળવી શકાય ખરી. તેઓ દુઃખ દેવા કરતાં સહન કરવાને વધારે તત્પર છે. એ તો સાધારણ નિયમ છે કે સ્ત્રીઓને તો

અન્યાય યુગે મોટી સહન કરવાનો છે, જ્યારે પુરૂષો બંદ ઉઘાવી પોતાના હક લેવા પ્રયત્ન કરે તો તેમની તરફ નજરતા દેખાડવામાં આવે છે.

“નેશનલ યુનિયન” અને નવી રીતે અળવળ ચલાવનાર સંસ્થાઓ વચ્ચે માત્ર એ રીત સંબંધીજ મતભેદ નહોતો. પણ પાર્લામેન્ટના સભાસદોની ચુંટણીની પદ્ધતી પણ તેની તદ્દન જુદી હતી. નવી સંસ્થાઓનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા બાબતનું બીજા જ્યારે ગમે તે એક પક્ષનોજ સવાલ થઈ પડશે ત્યારેજ તે પાર્લામેન્ટમાં પસાર થઈ શકશે, તેઓ એમ માનતી હતી કે જ્યાં લગી રાજ્ય કરનાર પક્ષની મદદ નહિ મેળવી શકે ત્યાં લગી તે બીજા કદી પસાર થઈ શકશે નહિ. તેથી તેઓ દરેક પાર્લામેન્ટની ચુંટણી વખતે જે પક્ષે રાજ્ય કરવાની સત્તા મેળવી હોય તેને સ્ત્રીઓના રાજકીય હકનો સવાલ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવાને જરૂર પાડતી હતી. જો સત્તામાં આવેલો પક્ષ આ સવાલ હાથમાં લેવા ના પાડે તો તેને બંને તેટલું પગપતી હતી. આ સિદ્ધાન્ત પાર પાડવા માટે જે કોઈ સભાસદો સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની સહાનુભૂતિ આપતા હોય પણ તેજ વખતે તેઓ રાજ્યની બાબત પર રહે તો લડાઈ કરી હક મેળવનાર સંસ્થાઓ તેઓની વિરૂદ્ધ પડતી.

“નેશનલ યુનિયન”ને બાબતમાં તદ્દન જુદોજ રસ્તો લીધો હતો. તેઓ જુદા જુદા પક્ષની દરકાર કરતા નહોતા. તેઓ દરેક ચુંટણી વખતે જે માણસો તેમને હક મેળવવામાં મંપૂર્ણ મદદ આપવાની ખાત્રી આપે પછી જલે તેઓ જુદા જુદા પક્ષોના હોય, તેમને સભામદ થવામાં મદદ આપતા. આ સંસ્થાને ઉપરની રીત કરતાં આ રીત વધારે અનુકૂળ પડતો હતી, તેઓ એમ ઇચ્છતા હતા કે સ્ત્રીઓને શુ શું હકો જોઈતા હતા અને શા માટે જોઈતા હતા, તે બાબતથી સભાસદોને પુરતા માહિતગાર કરવા જોઈએ આ કામ તેઓ દરેક વિભાગમાં સંસ્થાઓ સ્થાપી કરતા હતા. આ સંસ્થાઓ સભાઓ ભરી અને લેખો લખી તે બાબતનું જ્ઞાન લેક્ચરના મગજમાં ડસાવી તેમને સ્ત્રીઓના મદદગાર તરીકે મેળવી શકતી હતી, જ્યારે ઉપરની રીતથી લડાઈ કરનાર સંસ્થાઓ એક વખતે એક પક્ષને છેડી બીજી વખતે બીજા પક્ષને છેડતી હતી.

૧૯૧૦ અને ૧૯૧૧ માં મી. એરકવીથે રાજ્ય તરફથી રાજકીય અળવળ ચલાવનાર સંસ્થાઓને વચન આપ્યું કે અમુક સરતે તેઓનું બીજા પાર્લામેન્ટમાં બરાબર રીતે બંધી વખત વચ્ચે તેટલો વખત આપશે. આ એક સભાસદના વચનને લીધે નવી સંસ્થાઓએ ત્યારથી પોતાની ઉપર જાણાવેલી રીત હતી તે છોડી દીધી. તેઓને એમ ખાત્રી થઈ કે એક સભાસદ પછી બીજા પસાર કરી શકે અને તેથી જોયો તેમના હકને ખરા લદાયથી મદદ આપવા તૈયાર થતા તેઓને સભાસદ થવા મદદ કરતા. પક્ષોનો સવાલ હતો તે જતો રહ્યો. દરેક સંસ્થાએ ૧૯૧૧ માં આ કામ પાર ઉતારવા એકજ રસ્તો હાથમાં લીધો પણ પ્રવિધ્યમાં સંજોગો બદલાવાને લીધે તેમની રીતમાં આ મળતાપણું થોડો વખતજ ટકયું.

મી. હોલ્ડેન, મી. લોપ્ડ જોયો અને બીજા મોટા જાણીતા માણસો સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મળવા જોઈએ તે વિચારતા હતા. સ્ત્રીઓને મત આપવાના હકમાંથી બાતલ કરવી તે તેમને મન એક અસહ્ય અન્યાય હતો. દરેક વર્ષે તે બાબતના બીજા પાર્લામેન્ટમાં

ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં રેલ્વે બાંધકામની પ્રથમ શરૂઆત થઇ અને ત્યાર પછી કેટલાક વર્ષો સુધી નામદાર સરકાર પાસથી પરિચિત ચાપણવાળી મંડળીઓ તે બાંધવાનો ઇનકાર લેતી હતી. આ મંડળીઓ-કંપનીઓને રેલ્વે બાંધવામાં તેઓ જે નાણું રોકે તેપર પાંચ ટકાનાં બ્યાજની નામદાર સરકાર કબજામાં આપતી હતી એટલુંજ નહીં પણ રેલ્વે બાંધકામ થયા પછી તે ચાલુ કર્યા બાદ જે ચોખ્ખો નફો રહે તેનો અડધો ભાગ પણ તેમને આપવાની સરત હતી. આ કંપનીઓ લગભગ બધીજ ઈંગ્લેન્ડની હતી એટલે તેમની સાથે એક રૂપિયા બરાબર બાવીસ પેની હુંડીઆમણનો તે વખતે લાવ પણ નહીં કર્યો હતો. ખીજી મરત એ હતી કે ૨૫ વર્ષ બાદ આ કંપનીઓએ બાંધેલી રેલ્વે સડકો સરકારને મુક્ત કરેલે બાવે વેચી દેવી. ત્રીજી સરત એ હતી કે સરકારે રેલ્વે બાંધવાને મદત જગ્યા આપવા ઉપરાંત કંઈ પણ ખર્ચનો બોજો ઉઠાવવો નહીં. અને પાંચ ટકા જેટલું બ્યાજ ન છુટે તો હિન્દી સરકારની મેહેસુલમાંથી ખુટતી રકમ આપી એ ખોટ પુરી કરવી. દેશની ખીલવણીમાં આ પ્રમાણે બાંધેલી રેલ્વેએ મદતવતો ભાગ લગવ્યો છે. મી. શીરાસ ખરૂંજ કહે છે કે, જો કે આથી કરીને બ્રિટનની મોટી મુડી રેલ્વે બાંધવાને અત્રે આવી શકી કે જે વગર તે વખતે આની વિશાળ યોજનાઓ કદી પણ અમલમાં ન મુકાઈ હોત, તોપણ ધણી વર્ષો લગણુ હિન્દી સરકારની આવક ઉપર એ ઘણોજ મોટો બોજો થઈ પડ્યો હતો, કારણ કે, જે નફાની ધારણા રાખવામાં આવી હતી તે નફો થયો નહીં, ૫ શ્રીટ ૬ ઈંચની રેલ્વે બાંધવામાં ઘણોજ ખર્ચ થયો, એકવાર કામ ચાલુ થયા પછી રેલ્વેનો માર્ગ બદલવાથી ખર્ચ બેવડાયો તથા તે હંગામમાં ૧૮૫૭ નો બળવો જગ્યો. આ બધા કારણોને લીધે મુક્ત વ્યાજની કબજામાં આપવાનું બહુ ભારે પડ્યું ગયું અને છેવટ ૧૮૬૯ માં તે પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી. અને સરકારે કરેલાં નવા કાલકરોર મુજબ ઇ. સ. ૧૮૬૯ પહેલાં બાંધેલી બધી રેલ્વે સડકો સરકારે હવે ખરીદી લીધી છે. ૧૮૬૯ પહેલાં લગભગ ૪૦૦૦ માઇલ રેલ્વે વ્યવહાર માટે ખુલ્લી મુકાયેલી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં સરકારે પોતાની દેખરેખ તળે રેલ્વે ખીલવણી માટે બ્યાજ રૂપિયા લેવા માંડ્યા પણ બીજો બધો ખર્ચ બાંધેલી રેલ્વેની આવકમાંથી કરવાનું ઠેરવ્યું. ઈ. મ. ૧૮૭૯ માં વળી આ પદ્ધતિ ફેરવી નાખી, સ્થાનિક સરકાર જે કંઈ નાણું અને મેળવી શકે તે અથવા તો મેહેસુલમાંથી બચત રહે તેટલી મુડી રેલ્વેમાં રોકવાનું નહીં કર્યું. આમ કરવાથી ધાર્મી મુજબ રેલ્વેનું બાંધકામ આગળ વધે એમ ન લાગ્યું એટલે ૧૮૮૦-૧ માં ફરીથી સરકારે ખાનગી મુડી મુક્ત વ્યાજની કબજામાં મેળવવાનું ઠેરવ્યું. સરકારી દેખરેખ તળેની અને પ્રથમ બ્યાજની બાંધેલી આપેલી રેલ્વે તથા આ નવી પદ્ધતિમાં ફક્ત એટલોજ ફેર હતો કે નવી સરતો સરકારને માટે વધારે અનુકૂળતાવાળી રાખવામાં આવી હતી. અને ૧૮૮૦-૧ ની સરતો પ્રમાણે બાંધતી રેલ્વેને “ કંપની મારફતે ચલાવવામાં આવતી સરકારી રેલ્વેઓ ” ગણવામાં આવવા માંડી, અને ત્યારથી અત્યાર લગણુમાં ઘણી ખાનગી કંપનીઓએ રેલ્વેની ખીલવણીમાં વધારો કર્યો છે. ટુંકામાં ૧૮૭૦ ૧૮૭૯ તંયા ૧૮૮૦ ની રેલ્વે સંબંધી કાર્યપદ્ધતિમાં માત્ર આટલોજ ફેર છે. ૧૮૭૦, પૂર્વે રેલ્વે બાંધનારી કંપનીઓ ખાનગી મુડી બેગી કરી રેલ્વે બાંધતી હતી અને સરકાર તેમને મુડી રોકે તેનાપર ઓછામાં ઓછા પાંચ ટકા બ્યાજની કબજામાં આપતી

જેમાં ૩૭૭૭ લાખ માલતી આવર જવરના નુરમાંથી.

૨૩૭૪ લાખ માણસોની કીકીટ ભાડામાંથી વિ.

૧૦ લાખ વીજળીક તારના.

૩૬ લાખ વહાણ નૌકા તરફના.

૧૬૨ લાખ પરચુરણ).

રૂ. ૩૨,૯૩,૦૦,૦૦૦ કુલ ખર્ચ રેલ્વે ચલાવવામાં થયો હતો.

રૂ. ૩૦,૬૬,૦૦,૦૦૦ ખર્ચ રહ્યા હતા, એટલે કે પ્રુક્ષી મુક્ષી રેલ્વેમાં રોકેલી મુકીપર
૬.૧૯ ટકા વ્યાજ છુટ્યું હતું.

૬.૧૯ ટકા જે વ્યાજ છુટ્યું બતાવ્યું તે બધી રેલ્વેનું સરેરાશ મળીને છે પણ સરકાર માલીકીની રેલ્વેમાંથી તો ફક્ત સવાસાત કરોડનીજ ખર્ચ રહે છે, એટલે કે વ્યાજ જતાં રોકેલી ચાપણુપર સરકારના ધરમાં દોઢ ટકોજ ચોખ્ખો નફો થયો છે.

૪૫,૮૦,૦૦,૦૦૦ ઉતાડ્યોએ ૧૯૧૩-૧૪ માં રેલ્વેનો લાભ લીધો હતો જેમાં ૧ વર્ગના ૮,૧૩,૦૦૦ હતા, બીજા વર્ગના ૩૪,૬૦,૦૦૦ હતા, ધન્ટર વર્ગના ૧૨૩,૭૧,૦૦૦ હતા, ત્રીજા વર્ગના ૪૧,૦૮,૬૦,૦૦૦ અને સીઝન ટીકીટ વિ. ધરાવનાર ઉતાડ્યો ૩,૦૧,૧૪,૦૦૦ હતા.

૮,૨,૬,૧૩,૦૦૦ ટન માલ મુકસમાં રવાને થયો હતો.

૬,૩૩,૬૯૪ કુલ રેલ્વેમાં નોકર હતા, જેમાં ૭,૯૮૮ યુરોપીઅનો. ૧૦,૪૩૭ એંગ્લો ઈન્ડિઅન તથા યુરેઝીન. ૬,૧૫,૨૬૯ હિન્દીવાનો હતા.

જળાશયોનાં બાંધકામ.

રેલ્વે સંબંધી ઉપર મુજબ હકીકત છે, તે સાથે નહેર બાંધકામ સંબંધમાં થોડીક હકીકત આપવી અસ્થાને નહીં ગણાય.

મી. પ્રીન્ડલે શીરાસ લખે છે કે કુદરતી વરસાદ પાણીને સહાયરૂપ થવા માટે તથા કટાકટી અણીને પ્રસંગે કામમાં આવે તે સારૂ ઘણા પ્રાચીન સમયથી હિન્દુસ્તાનમાં જળાશયો પાછળ ધ્યાન અપાતું આવ્યું છે. પૂર્વ બંગાળ, બ્રહ્મદેશ અને આસામ શિવાય હિન્દુસ્તાનના અન્ય પ્રાન્તો માટે તો આવી કોઈ કોઈ પ્રકારની પાણી સંધરી રાખવાની વ્યવસ્થા હોય છે તોજ સરખો પાક ઉતરવાની ખાત્રી રહે છે. પાણીના બાંધકામ સંબંધમાં ત્રણ વર્ગ પાડેલા છે. (૧) પહેલા વર્ગમાં ઉડાણમાંથી પાણી, ખેતી કાઢવું પડે તેવા બાંધકામ આવે છે; (૨) પાણી સંધરી રાખવાના બાંધકામ બીજા વર્ગમાં (૩) અને નદી સાથના બાંધકામ એ ત્રીજા વર્ગમાં આવે છે. પહેલા પ્રકારમાં કુવાનો સમાવેશ થાય છે, બીજામાં તળાવ તથા અંધ બાંધી પાણીનો સંગ્રહ કરાય છે તે આવે છે, ત્રીજા પ્રકારમાં નહેરોનો સમાવેશ થાય છે.

જે જમીનને જળાશયોમાંથી પાણી પુરૂં પાડવામાં આવે છે તેમાંના ૨૫% ભાગને એટલે કે લગભગ ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ એકર જમીનને કુવાઓ પાણી પુરૂં પાડે છે. તળાવ

વિગેરેમાંથી ૬૦,૦૦,૦૦૦ એકરને પાણી મળે છે ત્યારે નહેરો ૧,૪૦,૦૦,૦૦૦ એકરને પાણી પુરું પાડે છે. કુવાઓ તથા નાના તળાવો ખાનગી માલીકીના હોય છે અને મોટા બંધ કે તળાવો તથા નહેરો સરકાર હસ્તક બંધાય છે અને તેમનાં હાથ તળે હોય છે. આ લેખમાં જે હકીકત આપવામાં આવી છે તેમાં ખાનગી માલીકીના કુવા, વિ. ની ગણના કરવામાં આવી નથી.

જે નહેરો ખેતરોને પાણી પુરું પાડવાના ઉદ્દેશથી બંધાયેલ હોય છે તે નૌકાગમનને યોગ્ય હોતી નથી અને તે માટે તો ખાસ જુદી નહેરો બાંધવામાં આવે છે અને તેમાંથી ખેતરોને પાણી પુરું પાડવામાં આવતું નથી.

નૌકાગમનને યોગ્ય નહેરોમાંથી પુરતું ઉત્પન્ન થતું નથી એટલુંજ નહીં પણ તે નિલાવવાને યતો ખર્ચ પણ નીકળી શકતો નથી. (આતું કારણ શું? નદી અને મોટી નહેરોમાં નૌકાઓ માલ લાવવા લાઇ જવાનું કામ કરતી હતી તે નદીઓ તથા નહેરો નૌકાગમનને યોગ્ય રહી નહીં તેથી તથા તેનો ઉપયોગ ઘટ્યો અને રેલ્વેએ તે જરૂરી-આત પુરી પાડવા માંડી એટલે કરીને હવે આગળ મુજબ નહીં અને નહેરોમાંથી પુરતી આવક થતી નથી. આજ નદીઓને પ્રથમની સ્થિતિએ મુકે તો જરૂર કાયદો થયા વગર રહે નહીં એટલું મી. શીસાસને પુરવાર કરી આપતું મુસ્કેક નથી.)

સરકારે પાણીના બાંધકામના બે વર્ગ પાડ્યા છે. મેન્જર અને માઇનોર, -મોટા અને લઘુ બાંધકામો.

પ્રથમ વર્ગના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) કૃષિસપ્ક કે લાલકારી (૨) રક્ષણકારી. સૌથી વધારે ઉપયોગી નહેરોના બાંધકામ પહેલા વિભાગમાં આવે છે; આવી નહેરો વિગેરે લોન્ડન-કરને લીધેલાં નાણામાંથી બાંધવામાં આવે છે અને તે યોજનાઓ ધરાવી વખતે ગણતરી કરવામાં આવે છે કે એમાંથી થતી ઉત્પન્ન, ખર્ચ, વ્યાજ, વિગેરે બાદ કરતાં હુંક સમયમાં લાલકારી નિવડશે. રક્ષણકારી બાંધકામમાં પુરતો બદલો મળી રહેશે એ વિચાર લક્ષમાં ન રાખતાં દુષ્કાળ અને એવા પ્રસંગે રક્ષણ રૂપ તે થઇ પડે એ હેતુથી તે બાંધવામાં આવે છે અને એવા બાંધકામનો ખર્ચ દુષ્કાળ વીમા ગ્રાન્ટ (લંડન) માંથી થાય છે.

લઘુ બાંધકામના ત્રણ પેટા વિભાગ છે પણ તે વિગતની અત્રે આવરણકા નથી. મુખ્ય ઇલાકામાં મોટે ભાગે એવા લઘુ બાંધકામો છે કારણ કે મોટા બાંધકામો સાફ કુદરતી સાધનોનો જાડુ અભાવ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાન, પંજાબ તથા દખ્ખણમાં મોટા બાંધકામો યલુ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૨-૧૩ માં મોટા પ્રકારના બાંધકામ ૪૪૦૭૭ તથા લઘુ બાંધકામ ૪૬૬૦ મળી ૪૮૭૩૭ માઇલ હતા. અને આ બાંધકામોને પરિણામે ૧,૬૪,૦૦,૧૬૦ જમીનને પાણી મળ્યું હતું. એ બાંધકામ પાછળ અત્યાર લગણુમાં રૂ. ૬૫,૧૬,૩૩,૭૯૯ ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે અને એ વર્ષમાં ખર્ચ વિગેરે જતાં રૂ. ૪,૬૪,૦૦,૦૦૦ ઉત્પન્ન થઇ હતી. એટલે કે બપ કરેલી થાપણ ઉપર ૭.૧ ટકા વ્યાજ છુટું હતું. બા-પારી દષ્ટિએ પણ રેલ્વે કરતાં આમાં કમાણી-ઉત્પન્ન વિશેષ છે.

આગગાડી-ચવાથી આપણાં સુખ સગવડ વધ્યા છે તે એ ઉપર બહુ ભાર મુકાય છે. હજાર કે બે હજાર માઈલ દૂર જવું હોય તો એ કે ચાર દિવસમાં જઈ શકાય છે તેને અત્યંત અપાય છે, પશ્ચિમના કહેવાતા સુધારાના વિચાર જલદી પસરવા પામ્યા તથા ભારતભૂમિના જુદા જુદા લોકોનો સમાગમ વળ્યો અને ગાદ થયો તે પણ કશુંલ કહીએ છીએ; એ બધું હોવા છતાં લાલ-હાનિનું ખરું ધોરણ તો પ્રજા સુખી થઈ કે નહીં, તે છે. આનો જવાબ હકારમાં આપવા એકએક હાથ ચાલતી નથી. કારણ ત્રીયે મુજબ છે.

(૧) આગગાડી થવા છતાં દુકાળનું સંકટ ઓછું થયું નથી, પણ ચોર વધ્યું છે. ઇ. સ. ૧૮૭૫ પૂર્વે એમ કહેવાતું હતું કે જો આગગાડીની સારી સગવડ હોય તો જ્યારે જ્યારે દુકાળ મંકટ આવી પડે ત્યારે તે દૂર કરવાનું સત્તર જતી શકે. મને યાદ છે કે ગુજરાત કાઠીઆવાડના છેલ્લા દુકાળ વખતે ઘાસચારા માટે જોઈતા માવ ભરવાના ગાઝ-વેગન પુરતી સંખ્યામાં મળી શક્યા નહતા, અને ઢોરો હજારોની સંખ્યામાં મરી ગયા હતા. મુંમઈની વખારોમાં લાખો ખાંડી દાણો ભરેલો હતો છતાં ગુજરાતમાં લોકો ભુખે મરી જતા હતાં. આગગાડીની કહેવાતી સગવડ પુરેપુરી કામમાં આવી કે કેમ ?

આગગાડી થઈ તે પહેલાં જલ્લા કે પ્રાન્તમાં અનાવૃષ્ટિને લીધે સ્થાનિક દુકાળ પડતો હતો અને ખીમ પ્રાન્તો સુખાકારી ભોગવતા હતા પણ હવે તો ધાન્યની વિપુલતા કાંઈએ પ્રાન્તમાં રહેતી નથી અને જ્યાં જ્યાં તે હોય છે ત્યાંથી રેલ મારફતે બહુજ ધસકાઈ જાય છે એટલે હવે તો આપણે ત્યાં સર્વત્ર ખાધ ખોરાકની તાણ રચા કરે છે. ખરું પુછે તો દેશમાં સર્વત્ર ચાલુ દુકાળ જેવીજ સ્થિતિ છે.

(૨) આગગાડીએ દેશમાં ગરીબાઈની જડ ધાંધી છે. હિન્દુસ્તાન પ્રથમ આત્મસં-તોષી દેશ હતો. ખપ પુરતી વસ્તુ તૈયાર કરવામાં આવતી અને તેટલામાં ભોજ-આન-દૃથી લોકો રહેતા. પણ આગગાડીની શરૂઆત થઈ ત્યારથીજ દેશમાંથી કાચો માલ અણખ સરતા દરે જ્યાં થયો. હોય ત્યાંથી નિકાસ કરવા સારું મુંમઈ, કરોચી, મદ્રાસ રંગુન કે કલકત્તા જઈને લાવવામાં આવે છે અને જલ્લામાં પરદેશમાં બનેલો તૈયાર માલ એટલીજ સગવડનાથી દેશના ચારે ખૂણે પહોંચાડવામાં આવે છે; ગૃહઉદ્યોગ અને દેશના જુના ઉદ્યોગો આ હરિકાઈમાં ટકી શક્યા નહીં અને ધીમે ધીમે તે નષ્ટ થયાં છે. એ ઉદ્યોગો પર નિર્વાહ કરનારની રોજી ગઈ છે અને ખીમું કંઈ ગુજરાનનું સાધન ન મળવાથી હિન્દી પ્રજા ખેતી પર વિશેષ ને વિશેષ આધાર રાખતી બની છે. જે સમતોલપણું હતું તે રહેવાના આગમનથી દૂર થયું છે. દેશના ઉદ્યોગ નાશ પામવાથી પરદેશથી પાક માલની આયાન વધી અને તેથી જે નાણું હરસાલ અંગ્રેજી ત્યાં ધસકાઈ જાય છે તેટલા પુરતો દેશ વધારે ગરીબ બનતો જાય છે.

વળી સરકાર તો રહેવા પાછળ ધમધોકાર નાણું ખરચે જાય છે અને પાણીના બાંધકામો તેટલા પ્રમાણમાં બંધાતા નથી એટલે ખેતીપરજ આધાર રાખનાર ગરીબ પ્રજાનો ખેવડો મરો થાય છે.

(૩) આગગાડી સારું વિદેશમાંથી કરજ નાણા લીધા છે તેનું તથા કુંપતીઓએ

અહીં રેલ્વે બાંધી તેમને કણ્ણેલું બ્યાજ હિન્દુસ્તાનને દર સાલ લેરવું પડે છે તે મોટા બોમ્બર ધઈ પડે છે. તે ઉપરાંત, રૂ. ૪,૯૫,૭૬,૦૦,૦૦૦ એટલે કે લગભગ પાંચ અબજ રૂપીઆ અત્યાર લગણુમાં આગગાડીના બાંધકામ પાછળ ખરચાયા છે તેમાંથી મજૂરી ઉપરાંત એક સારી પેના લાલ અહીંના વતનીઓને થયો નથી, ઉલટું આપણી સુખ સંગવડતાને બદલે યુરોપીઅન કંપનીઓને લીકળાં કરવામાં આવ્યાં છે.

(૪) ને આગગાડી દુકાળ મંકટ નિવારણ સારજ બાંધવામાં આવી હોત તો ફેમીન (દુકાળ) કમીસનની લક્ષમણ મુજબ ૨૦,૦૦૦ માઇલ કરતાં વધારે રેલ્વે બાંધવા જરૂર નહતી પણ તેને બદલે ૧૯૧૩-૧૫ લગણુમાં ૩૪૬૫૬ માઇલ બાંધાઈ છે એટલે કે દુકાળ શીવાય બીજા અન્ય કારણોસર તે બાંધવામાં આવી છે. “વધારે મંજૂઆમાં બાંધાતી રેલ્વે દુકાળથી વધારે રક્ષણ કરશે કે બચાવશે એમ માનવાનું નથી પણ તેથી કરીને તો દેશની દોલતની બરમાદી-અયોગ્ય લાલ લેવાની વધારે અનુકૂળતા થાય છે. એમ માનવાનું છે કે તે બરેબર દુકાળોનું કારણ છે.” (સાધાકમય મુકરછ).

(૫) નામદાર જી. વી. નેશી લખે છે કે રેલ્વે થવાના મળએ દેશમાં મેલેરીઆ અને બીજા તાવ વિગેરેના ઉપદ્રવ વધ્યા છે કારણ કે આગગાડીની મડકો થવાના કારણે કરીને પાણી વહેવાના કુદરતી માર્ગ ઘણી જગ્યાએ અટકી ગયા છે, કોઇ કોઇ જગ્યાએ પાણી વહેવાના માર્ગ બરાબર જળવાયા નથી, બાંધકામ માટે માટી વિ. જાલુપરથી ખોદી કાઢવાથી ત્યાં જે ખાડા વિગેરે પડે છે તેમાં લગાઇ રહેલું પાણી દુર્ગંધ અને મચ્છર પેદા કરે છે એટલે કે ટુંકમાં જનસુખાકારી નથી બગડે છે. ચોથી મેગોનો બ્યારે ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે, તે સ્થાનિક ન રહેતાં દેશમાં ચારે કાર બનતી તરણો ફેલાવવામાં આગગાડી ઘણી મદાય આપે છે. તેવે પ્રસંગે ‘કારનટાઇન’ નો ડાળ નો કરવામાં આવેલ છે પણ તેથી કંઈ રોગનો ફેલાવો અંકુશમાં નથી રહેતો, આ સાલ અમદાવાદમાં મોડિયા તાવે જે કેર વનાવ્યો તેનો ચેપ લગભગ આખા મુજરાતને લાગ્યો અને તેનું ને બારીકાઈથી અવલોકન કરવામાં આવે તો ખસુમ રેલ્વેનો મોટો દોષ કાઢી શકીએ એમ છીએ.

(૬) રેલ્વેથી કરીને નદીઓ પુરાઇ કે તથા ત્યાં મોટા વહાણોને કોતેમારી આવી શકતી હતી ત્યાં હાલ નાના નાવ પણ આવી શકતા નથી. સરકારે રેલ્વે થવા પછી રેલ્વેની હત્યન વધે વિ. કારણોસર આડકતરી રીતે આપણા ગ્રામ પ્રાચીન ધંધાને ધોક્કા પહોંચાડ્યો છે. નદીઓમાંથી કચરો કાઢવ દૂર કરી તે પુરાઇ જતી. અટકતી નથી જેથી વહાણોના વહેવાર અટકતો જાય છે, આનું કેવું ગંભીર પરિણામ આવ્યું છે તે ૧૯૧૮ માં લગાઈના ચોથા વર્ષમાં દેખાઇ આવ્યું છે. હાથના કપાં હોયે વાગ્યા ત્યારે હિન્દી પ્રાંતને એમના પ્રાચીન ધંધા તરફ બ્યાન આપવા લક્ષમણ થાય છે, વહાણ બાંધવાના ધંધાને ઉત્તેજન આપવાની વાતો થાય છે. આજ પુરજેરમાં ફેલાઇ છે ત્યારે કુલો બોમ્બાના હણુ તો વિચાર થાય છે.

(૭) દેશમાં જાળ માફક પથરાઈ ગયલી રેલ્વેઓ દેશની દોલતનો ગરજાલ લેવામાં

પરદેશીઓને મદદ કરે છે. વળી રેલ્વેથી કંઈ ધનધાન્ય વધવા પામતું નથી. તે કંઈ ખેતી ઉત્પન્ન કરે તેમ નથી; તેમનું કાર્ય તો દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુઓ ઠહેંચવાનું છે અને જ્યારે દેશમાં બનેલી વસ્તુઓની ઠહેંચણી આપણા હિત વિરૂદ્ધ થાય છે ત્યારે આગગાડીથી લાભ થયા કરતાં નુકશાન વધારે થાય છે; એટલુંજ નહીં પણ આપણે ત્યાં તો રેલ્વેની અસર દેશમાં મરખી ઠહેંચણી કરવાને બદલે દેશની દોલત ખુટાડી દેવામાં થાય છે.

(૮) છેવટ દેશના ઉલોગો બાબતમાં રેલ્વેની નોંધતી અનુકૂળતા મળતી નથી. કેટલીક વાર તૈયાર માલના કરતાં માલના નૂરનો દર વધારે હોય છે, પરદેશથી આવતો માલ બીજે ગામ પહોંચાડવાનો દર ઓછો હોય છે જ્યારે દેશના તેજ માલ માટે નુર વધારે હોય છે એટલે આપણા દેશમાં આપણીજ કહેવાતી આપણે માટે બનેલી રેલ્વે તરફથી અન્યાય થતો રહે છે અને તે સમયે ઉલોગ ધંધા વધારવામાં રેલ્વે તરફની જે મદદ દરેક દેશમાં મળે છે તે આપણને મળતી નથી.

રેલ્વેથી ફક્ત લાભજ થયો છે અને થાય છે એમ માનવાનું નથી, તેથી નુકશાન થયું છે, થતું આવે છે તે ઉપરના કારણોથી સ્પષ્ટ જણાય છે, અને કેટલુંક નુકશાન તો એવા પ્રકારનું થાય છે કે વખતે બહુતર રેલ્વે ન હોયતો સાફ એમ કહી શકીએ.

નહેરા અને જળાશયોની દેશને ખરી જરૂર છે. અનાવૃષ્ટિને પ્રસંગે તેજ દેશનું રક્ષણ કરે છે, કમ્મલ અનાજ આતી મળે પણ પાણી વગર લોકો શું કરી શકે ? ખેડુતને વરસાદ પરજ આધાર રાખતો અનાવરો એ મોટી બૂલ છે કારણ કે તેની મહેનતનું ફળ ન મળતાં તેનો બોલો સમાજ પર પડે છે અને સમાજને નોંધતી સગવડ ઓછી થતાં પાણી વગર જે ખેતરો અને કેટલીક વખત આખા પ્રાન્ત વેરાન ઉજાડ લાગે છે તે પાણીના અધિકારોની નહેરાની સગવડ થતાં લીલાછમ-ફળદ્રુપ બની રહે છે-જ્યાં એક તરણું સરખું થતું નથી ત્યાં વાડી બની રહે છે.

વળી નૌકાગમનને યોગ્ય મોટી નહેરા બંધાય છે તે ખેતરો તથા શહેરોના જળ-માર્ગ કે ગટરની ગરજ સારે છે. ખરાબ પાણી તે માર્ગે વહી જતું હોવાથી તાવ વિગેરે નો ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે ને સુખાકારી વધે છે. તે સાથે વસ્તુ લાવવા લઇ જવામાં ધણી અનુકૂળતા થાય છે અને રેલ્વે કરતાં સસ્તા દરે વહાણો એક ગામથી બીજે ગામ માલ પહોંચાડી શકે છે. હિન્દુસ્તાનની મોટી નદીઓ નૌકાગમન માટે ધણીજ અનુકૂળ હતી અને તેના કાંઠાપરના ગામોનો વ્યાપાર ધિક્કતો ચાલતો હતો. હજુ પણ સાધારણ વેપાર તે માર્ગે ચાલે છે પણ પ્રાચીન કાળની ઝાહોઝલાલી નથી.

વળી નહેર, તળાવ કે કુવાના અધિકાર પાછળ જે પૈસો ખર્ચાય છે તે લગભગ અધોજ આપણે ત્યાં રહે છે; આમાં કંઈ રેલ્વે માફક ફક્ત મજૂરી મેળવવા પુરતુંજ આપણું લાગ્યું હોતું નથી.

આવા લાભકારી અધિકારો જેટલા જેટલા થયા છે તેમાં એકંદરે સરકારને ખોટ મ્મ નથી અને એ માટે ખરચેલા નાણાનું દા દકા ઉપરાંત સાધારણ રીતે અને ઠાપક-

વાર ૮૧૧ ટકા વ્યાજ પણ છુટ્યું છે એટલે કે આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ લાભ થતો રહે છે, જ્યારે રેલ્વેમાં તો શરૂઆતના ઘણા વર્ષ સુધી ખોટા જોગવાઈ પડી હતી. તે બાબતે પાંચ અબજ રૂપિયાનો ઝોર વધારે કરો છે, એટલુંજ નહીં પણ જળાશયોની સરખામણીમાં હજુ પણ રેલ્વેનું વ્યાજ ઓછું છુટે છે.

રેલ્વે ફક્ત માલ લઈ લાવી જઈ શકે છે જ્યારે નહેરો તેમ કરવા ઉપરાંત વસ્તુ ઇલેક્ટ્રિક કરવાના એટલે દોલત વધારવાના સાધનશ્રૂત બને છે. છતાં જળાશયો પાછળ સરકારે પુરો પોણો અમજ રૂપિયા પણ ખર્ચો નથી જ્યારે રેલ્વે માટે લગભગ પાંચ અબજ રૂપિયા ખર્ચી ચુકી છે. જળમાર્ગ પાછળ કરેલા વધુ ખર્ચને પરિણામે વેપાર માટે તથા પાણીની વધારે સવડતા થાય છે, ખેતીવાડી રૂપિ દોલત અને લોકોની સુખાકારી વધે છે તથા ગામડા શહેરો માટે મોરી-એટરની ગરજ સારે છે.

આમ હોવા છતાં, આપણી દલીલો ઘણી મંગીન અને પાયાદાર હોવા છતાં, રેલ્વે કરતા નહેરોથીજ આપણને વધારે લાભ થાય છે એટલુંજ નહીં પણ વ્યાજ રૂપે સારો બદલો સરકારને મળે છે તે છતાં, જન સુખાકારી રેલ્વે કરતાં પાણીના બાંધકામથી વધારે અચવાતી હોવા છતાં, આપણી ન્યાયી, સતત આપણું જ હિત ચાલા કરતી ના. સરકાર આપણા પર વધારે ને વધારે રેલ્વેની જુસ્સરી વળગાડે છે, તે માટે હિન્દી મહેસુલમાંથી વધારે ને વધારે ખર્ચ થાય છે અને દુષ્કાળ વિમા આન્ધ્રની યત્યત રકમ પણ તેમાં દોઆઈ જાય છે એ આપણા દુર્ભાગ્યની વાત છે અથવા તો રાજકીય બાબતમાં આપણા હાથમાં કંઈ સત્તા નથી-માવ પરાધીન છીએ તેના જીવતો નાગરો સંચોટ દર્શાવે છે.

પ્રથમત આટલા સારા ફળવવા જરૂર છે કે જેથી સરકાર આપણુદી થતી અટકે અને તેજ પક્ષની માગણી મુજબ કામ કરતી બને.

(ક)

વર્ષ.	વ્યવહાર માટે આગગાડી ખુદ્દી મુકાઈ-માઈલ.	કુલ ખર્ચ રૂ.	આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ ટકા.	આગ ગાડી બાંધવામાં વ્યય કરેલી આપણુ ઉપર ઉત્પન્ન-ટકા.
૧૮૫૩	૨૦	૩૭,૯૬,૦૦૦	૪૫-૫૬	૧-૨૯
૧૮૫૮	૪૨૭	૧૬,૦૦,૦૦,૦૦૦	૪૬-૨૨	૧-૧૪
૧૮૬૩	૨૫૦૭	૫૩,૦૦,૦૦,૦૦૦	૬૦-૩૪	૧-૬૫
૧૮૭૩	૫૬૯૭	૯૧,૭૨,૦૦,૦૦૦	૫૨-૨૮	૩-૪૬
૧૮૮૩	૧૦૪૫૦	૧,૪૮,૩૦,૫૬,૦૦૦	૪૮-૬૨	૫-૬૮
૧૮૯૩	૧૮૪૬૫	૨,૩૨,૬૬,૮૬,૦૦૦	૪૭-૧૨	૫-૪૬

વર્ષ.	મોટા તથા લઘુ અધિકાર માહકર્મા.	જળાશયોદ્ધી મહેલો એકર જમીનને લાભ.	વ્યય કરેલી સાપલ્ય. * રૂપીઆ.	આ-કર્તા પ્રમાણમાં ખર્ચ-ટકા.	સુડીતા ઉપર ઉત્પન્ન ટકા.	અવકાશ પ્રમાણમાં ખર્ચ-ટકા.	તે પાછળ વ્યય કરેલી રકમ. રૂપીઆ	અવકાશ પ્રમાણમાં ખર્ચ-ટકા.	સુડીતા ઉપર ઉત્પન્ન ટકા.
૧૮૬૩-૪	૩૮૫૯૦ * ૧૬૨૫	૯૩,૮૩,૮૪૩	૩૫૮૫,૨૬,૬૬૦	૪૧-૫૩	૪-૪૮	૧૮૪૬૫	૨૩,૨૬,૬૮,૬૦૦	૪૭-૧૨	૫-૪૬
૧૮૬૭-૮	૪૧૬૧૬ * ૧૬૫૦	૧૩૦,૨૮,૩૦૬	૩૬૪૨૩૩૬૨૦	૩૧-૦૨	૬-૬૮	૨૧૦૦૬	૨૮,૧૪૮,૬૪,૦૦૦	૪૮-૭૨	૪-૬૬
૧૯૦૦-૧	૪૨૭૧૮ * ૧૧૮૨	૧૩૪૪૭૯૮૬	૪૨૩૬૮૫૩૮૧	૩૩-૪૮	૬-૫૫	૨૪૭૧૩	૩૨૬૬૧૦૩૦૦૦	૪૭-૮૫	૪-૬૯
૧૯૦૫	૪૩૦૪૧ * ૧૬૦૧	૧૬૮૧૫૬૨૭	૪૮૧૪૧૩૭૪૩	૩૫-૬૨	૬-૪૬	૨૮૨૮૭	૩૫૮,૫૧,૮૦,૦૦૦	૪૭-૮૫	૬-૦૭
૧૯૧૦	૪૬૧૪૯ * ૧૫૬૯	૧૬૦૭૨૪૩૬	૧,૧૧,૦૦૬	૩૫-૩૪	૬-૦૩	૩૨૦૬૯	૪૩૯૦૪૭૩૦૦૦	૫૩-૧૦	૫-૪૬
૧૯૧૨-૩	૪૮૨૫૨ * ૪૮૫	૧૬,૪૦૦,૧૬૦	૬૫૧૬૩૩૭૬૯	૩૧-૬૨	૭-૧૨	૩૩૪૮૪	૪૬૫૧૧૦૦૦૦૦	૪૮-૬૨	૬-૭૭
૧૯૧૩-૪						૩૪૬૫૬	૪૬૫૦૮૬૪૦૦૦	૫૧-૭૯	૬-૧૯

* આ આકાશ નોશાયમત માટે પુલ્હા નહેરોને લગતા છે.

(ગ)

આજ જતાં અમત ચોખ્ખો નફો-આવક.

(સરકાર દ્વસ્તક રેલ્વે)

૧૯૦૮-૯	ખોટ રૂ. ૧૧,૨૬,૦૦૦	૧૯૧૧-૨	નફો રૂ. ૭૦૩૮૦,૦૦૦
૧૯૦૯-૧૦	નફો રૂ. ૨૫૦,૪૩,૦૦૦	૧૯૧૨-૩	નફો રૂ. ૮૬૦૮૫૦૦૦
૧૯૧૦-૧૧	નફો રૂ. ૪૩૩૭૧૦૦૦	*૧૯૧૩-૪	નફો રૂ. ૮,૫૫,૮૬,૦૦૦

(આ આકાશ ૧૯૧૩-૧૪ના Railway Administration Report રેલ્વે વહીવટ હેવાલ ઉપરથી લીધેલા છે).

(ઘ)

રેલ્વે તથા નહેરો મારફત વહાણોમાં કેટલા ટન માલ રવાને થયો તે નીચે મુજબ છે.

વર્ષ.	રેલ્વે મારફત ટન.	નહેરો મારફત. ટન.
૧૯૦૮-૯	૬,૨૩,૬૮,૦૦૦	૨૧,૮૫,૦૭૫
૧૯૦૯-૧૦	૬,૦૬,૦૨,૦૦૦	૨૧,૫૮,૮૮૨
૧૯૧૦-૧	૬,૫૬,૦૩,૦૦૦	૨૨,૦૨,૬૪૫
૧૯૧૧-૨	૭,૧૨,૬૩,૦૦૦	૨૬,૬૭,૬૧૨
૧૯૧૨-૩	૭,૮૪,૭૫,૦૦૦	૨૫,૫૫,૦૬૬
૧૯૧૩-૪	૮,૨૬,૧૩,૦૦૦	

(ક)

આગાહીના પહેલા વર્ગના ડબ્બાની કિંમત રૂ. ૪૫,૦૦૦)	
" બીજા " " " " રૂ. ૩૫૦૦૦)	
" પહેલા અને બીજા વર્ગના ભેગા ડબ્બાની કિંમત રૂ. ૪૦,૦૦૦)	
" ત્રીજા વર્ગના ડબ્બાની કિંમત રૂ. ૨૫૦૦૦)	
(અગીયાર ખાનાની ' બોગી ' ૧૧૦ ઉતાડ માફ શકે તેવા)	
" માલ ભરવાના લોખંડના ડબ્બા (વેગન) રૂ. ૪૫૦૦)	
" દ્વેર માટેના વેગન રૂ. ૪૦૦૦)	
" થોડા " " રૂ. ૫૦૦૦)	

પેસન્જર ગાડી માટેના એનજીનની કિંમત રૂ. ૫૦,૦૦૦) થી ૭૫,૦૦૦)	
ગુડસ " " " " રૂ. ૬૦,૦૦૦) થી ૮૦,૦૦૦)	
' લોકલ ' " " " " રૂ. ૩૫,૦૦૦) થી ૪૦,૦૦૦)	

ધીરજલાલ હગનલાલ મોદી

જમીન મહેસુલ અને ખેડૂતો.

આ ઐતિહાસિક તકરારના જુદાજુદા દ્રષ્ટિબિંદુઓની હિંદની રાજકીય બાબતોના અભ્યાસીને સંપૂર્ણ માહિતી છે. એ બાબતના સાહિત્યની અહીં નોંધ લેવાની જરૂર નથી. પ્રગ્નહિતના આ એક ધણાજ અગત્યના સવાલમાં સરકારની રાજ્યનીતિ મોગલ રાજ્યની પદ્ધતિને સમયે ચાલતી પદ્ધતિની પરંપરા ઉપર રચાયેલી છે પરંતુ હવે મરકારે “જવાબદાર” રાજ્યનીતિ ધારણ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેથી કરીને ફરીથી હિંદના, શુભેચ્છકોનું ધ્યાન આ પ્રશ્ન તરફ દોરવામાં આવ્યું છે, કે જેથી સરકાર આ સંબંધી ચાલુ નીતિને બદલીને તે હાલના વિચારો પ્રમાણેના કરાને અનુકૂળ કરી શકે.

સરકારની આ હાલની પદ્ધતિની મોટાટામાં મોટી ભુલ એ છે કે જે પ્રદેશમાં રચાયેલી જમીનની રીતિ અમલમાં નથી ત્યાંની જમીન મહેસુલ વખતે વખત નવી માપણી કરી વધારવામાં આવે છે. તે કયા પુરાવાને આધારે વધારવામાં આવે છે તેની કંઈ પણ તપાસ યાં તે સંબંધી કંઈ પણ ચર્ચા કરવાની તક એ મહેસુલ ભરનારાઓને આપવામાં આવતી નથી. શું કરવામાં આવે છે તેની વિગત આ પ્રમાણે છે:—સરકારી ગેઝેટમાં પહેલા જાહેરનામું આપવામાં આવે છે, અને પછી ન્હાના મોટા સરકારી અધિકારીઓનું લશ્કર એક મોટા અધિકારીની સરદારી નીચે એક મુકરર કરેલા જીલ્લાની ફરી તપાસણી માટે ઉતરી પડે છે અને અમુક આકાશ એકઠા કરીને મહેસુલ વધારે છે. મહેસુલ વધાર્યા પછીજ અમુક ગામો યા જમીનના માલિકો, જેની જમીનની મહેસુલ વધારવામાં આવી હોય છે તેઓને આ આકાશી વિરૂદ્ધ બોલવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. આટલાથીજ પતવું નથી. પહેલી વાર તો એ કે સરકારી નોકરો (આખરે તો મનુષ્યજ હોવાથી તથા પોતાની આબરૂને અને કાર્યકુશળતાને હાની ન પહોંચે માટે) પોતાની સામે ધણી ફરિયાદો નોંધાવ નહીં તે માટે પુરેપુરી ગોઠવણ કરે છે. ખીજી માખત એ કે જે પુરાવા ઉપર મહેસુલમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હોય તે ફરિયાદીઓને પુરા પાડવામાં આવતાં નથી. ત્રીજું એ છે કે જે અધિકારીઓ આખા તાલુકાની મહેસુલના વધારામાં સંમતિ આપે છે તેઓજ આ બંધી ફરિયાદ સાંભળે છે, અને તેથી નિષ્પક્ષપાત રીતે તેઓ પોતાની સામેની ફરિયાદોનો ચર્ચા ન્યાય આપી શકે તે સંભવિત નથી. ચોથું એ છે કે રીવાજ મૂજબ ધણીખરી ફરિયાદો તો કાઢી નાંખવામાંજ આવે છે. આખીયે પદ્ધતિ ખરૂં જોતાં એક દારસ જેવી છે. મહેસુલ આપનાર તો જાણે એક તટસ્થ આદમી હોય એ પ્રમાણે તેને કંઈ પુછવામાંજ આવતું નથી.

ઉપર પ્રમાણે લખવાની મતમન એ નથી કે અધિકારીઓ કર ભરનારાઓની દાઝ જાણતાં નથી. સાધારણ રીતે તેઓ દાઝ જાણે છે પરંતુ યાંનિક ચર્ષ ગયેલી રહીના તેઓ ગુલામ થઈ ગયેલા હોય છે. અસંખ્ય આધારભૂત થયેલા દાખલાઓ તેના મગજમાં ભરાઈ ગયેલા હોય છે અને તેને અસંખ્ય સુચનાઓને અનુસરીને કામ કરવાનું હોય છે. એની સ્થિતિ સ્વીકારના પ્રાણી જેવી થઈ ગયેલી હોય છે અને ગમે તેમ કરીને કામ કરી

નાશી છુટવાની એને શક્તિ થઈ જાય છે. તે અડગ રહીને લડત કરે એ આશા તેની પાસે રાખવી નહીં છે. જમાબંધી માટે સુચનાઓના પુસ્તકની વિરૂદ્ધ જવાનું કાર્ય તેને માટે ધણજ અઘરું છે, એ તો એમાંની સુચનાઓને તાબે થાય છે પરંતુ તે તેટલો સમય પોતાના આત્માનો માલીક રહેતો નથી.

આ રીતિની વળી એક વધારે વિચિત્ર હકિકત એ છે કે બીજા બધા કરો વિશે ધારાસભામાં ચર્ચા કરી શકાય છે (જોકે તે નામની હોય છે) પરંતુ સૌથી વધારે અગત્યના જમીન મહેસુલના કસ્ટોડિયન વડી ધારાસભામાં અગર પ્રતિક ધારાસભાઓમાં તે બાબતપર કોઈપણ જાતની તકરાર યા ચર્ચા કરી શકાતી નથી. એટલે રીત પ્રમાણેજ વધ્યાજ કરે છે. ધારાસભાના સભ્યો એ વધારો જોઈજ રહે છે-પ્રતિ વર્ષે એ વધ્યાજ કરે છે તે આપણે એ ક્યુલ્ડજ રાખવો પડે છે. કર ભરનારાઓને એ વિષયમાં યોગદાન કંઈ પણ અધિકાર નથી.

અત્યારે હિંદના બુદ્ધિજીવી વિભાગોમાં ઓછામાં ઓછા વિશેષ જીજ્ઞાસુઓમાં આ વખતો વખત થતી આંકણી શરૂ થઈ ગઈ છે. વળી આવતે વર્ષે આટલા પૂરા થયે બીજા નવા જીજ્ઞાસુઓમાં એ પ્રમાણે નવી આંકણી કરવામાં આવશે. કોઈ પુછશે કે અમુક જીજ્ઞાસુની મહેસુલમાં પાસેના બીજા જીજ્ઞાસુ કરતાં શાથી વધારો કરવામાં આવે છે? શું એ વધારાની મહેસુલ પ્રગતિની ઉત્તરિના કંઈ પણ કામમાં ખચવામાં આવવાની છે? ના. શું લોકોએ કંઈક એવો ગુન્હો કર્યો છે કે એમના ઉપર એ વધારાનો બોલો નાંખવામાં આવે છે? ના એમ પણ નથી. ત્યારે શું લોકો એવા પદસાવાળા થઈ ગયા છે કે થોડો વધારો બોલો વેઠવામાં એમને બિલકુલ હરકત નહિ આવે? એમ પણ નથી. ત્યારે એમ કરવાની શી જરૂર? જવાબમાં ફક્ત એટલુંજ કહી શકાય કે ચાલતી આવેલી પદ્ધતિ એવા પ્રકારની છે; ફરીથી આંકણી કર્યા વિના આવે એમજ નથી.

આ લખનાર જેણે ઘણો કાળ આંકણીના કામમાં ગાળેલો છે, તેનો હેતુ ફક્ત એજ કે દાલતની જમીન મહેસુલની ખરી સ્થિતિની હકિકત શી છે તે, ૨૫૪ રીતે જણાવી જાહેરમાં આણવી.

દાલતમાં ચાલતી રીતિના હિમાયતીઓની દલીલોનો ટુંક સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) દાલતમાં ચાલતી જમીન મહેસુલની પદ્ધતિ અંગ્રજી રાજ્યમાંજ નવી દાખલ કરવામાં આવી નથી પરંતુ તેની ખેડૂાના રાજ્યોનું અનુકરણ છે.

(૨) આ અનુકરણની રૂએ સરકારનો ફક્ત જમીનની મહેસુલ લેવાનોજ હક્ક નથી પરંતુ જમીનની માલિકાનો હક્ક છે.

(૩) સરકારની માલિકાના ઉપરના અનુમાનને આધારે મહેસુલ તે જમીન ઉપરનો કર નથી પણ બાકું છે એમ કહી શકાય.

(૪) વખતો વખત એ બાડાની ફરીથી આંકણી કરવી તે તદ્દન બ્યાજબીજ છે. અને તેમ કરવામાં બિલકુલ વાધો હોવો ન જોઈએ.

(૫) મહેસુલનું બારણું બિટીશ રાજ્યોની સરખામણીમાં તદ્દન હલકું છે એટલુંજ

નહીં પરંતુ લગભગ એવીજ સ્થિતિના બીજા દેશો-દાખલા તરીકે ઇટાલી અને જાપાનની સરખામણીમાં પણ ઘણુંજ ફોપલાકારક છે. ૧.

(૧) જે જે ભાગોમાં સ્થાયી જમાવંધી દાખલ કરવાની જુદા થયેલી છે ત્યાં વખતો વખતની નવી આંકણીને અભાવે ઘણુંજે અનિષ્ઠ થયું છે.

અને છેવટે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાન જેવા પછાત દેશની બીજા દેશના જેવી ઉત્પત્તિ કરવા માટે પ્રગત્યે ભારે કર ભરવાની જરૂર છે.

એ લોકો એમ પણ કહે છે કે હિંદુસ્તાનની સરકારની નીતિ તદ્દન કરકસરવાળી છે. પરંતુ લોકો સાંસારિક વ્યવહારમાં અને કચેરીઓમાં ઘણો નકામો ખર્ચ કરે છે.

ઉપરની સધળા દલીલો તદ્દન ખરી ડરેલી હોય તો તે ઉપરથી આપણે નીચે પ્રમાણે અનુમાન બાંધી શકીએ.

એક તો સરકારની જમાવંધી વિશે ચર્ચા કરવી એ ફક્ત એક ઘણીજ ખરાબ એવદબીજ કહેવાય, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેથી દ્રોહ થાય. જમીનની માલીફી સરકારની હોવાથી ખેડૂતની સાથે ભાડું ઠરાવવામાં કોઈ પણ ટીકાકારને વચ્ચે આવવાનો કાયદેસર અધિકાર નથી. કર તે પ્રગતિનું ચિન્હ હોય તો જેમ વધારે કર નંખાય તેમ વધારે પ્રગતિ થાય, અને સ્વદેશાભિમાની યજ્ઞનો ડાળ રાખનારો જે કોઈ કર વધારવામાં વિરોધ બતાવે તે સ્વયંદેશદ્રોહીજ ગણાવેા જોઈએ.

બીજું એ કે હિંદુસ્તાનમાં બીજા દેશોના પ્રમાણમાં ઘણાજ ઓછાં કર નાંખવામાં આવેલો છે તેથી અને સરકારની નીતિ કરકસરવાળી હોવાને લીધે આ ચાલતી પદ્ધતિ જોટલી બને તેટલી વધુ દાખલ કરવી. ફક્ત એટલુંજ ધ્યાનમાં રાખવું કે એ ભારણ એટલું બધું ન હોવું જોઈએ કે લોકોને તે બિલકુલ અસહ્ય થઈ પડે.

ઉપરની હકીકતનો સાર એમ અચુક બતાવે છે કે માણસને જ્યારે દુઃખ થાય છે ત્યારે તે કહે છેજ-તે પોતાના દુઃખનું પૃથક્કરણ કરતો નથી-તે ફક્ત ચીસજ પાડે છે. મહેસુલની બાબતમાં હિંદને દુઃખ છે. એ દુઃખનો પોકાર તે છેલ્લાં વીશક વર્ષથી કરે છે. રાજ્ય કરનારાઓ એક પરતંત્ર પ્રજાના એ દુઃખનું કારણ સમજી શકે તેમ નથી. તેઓએ બહારની દરેક બાબતોનું પૃથક્કરણ કર્યું છે, અને તેથી કરીને કહે છે કે હવે પ્રજાને દુઃખ હોઈ શકેજ નહિ. તેઓના ધારવા મુજબ તેમનું કહેવું બ્યાજની છે, તેઓને પોતાને એ દુઃખ ખમવાનું નથી. એ એવી બાબત નથી કે તેઓને બતાવી શકાય તેઓ જોઈ શકતા પણ નથી ને અનુભવી શકે પણ નહિ. એમને મન તો કાંઈ દુઃખજ નથી. હિંદીઓને એમ નથી. પચીસક વર્ષ પહેલાં રમેશચંદ્ર દત્તે ને સુવાલ હાથમાં લીધો હતો ત્હમની ઉચ્ચ શક્તિ પ્રમાણે તે ઉપર ચર્ચા કરી, પરંતુ તેઓ એમાં નિષ્ફળ થયા. તે સિવાય છટકોજ ન હતો. મી. ડિગ્મી અને મી. જોનસન પણ એમજ થયું. કારણ સ્પષ્ટજ છે. તેઓ સધળાઓએ સરકારે આપેલાં કારણોનો અને ગણતરીનો થોડો અંશે પણ સ્વીકાર કર્યો. સરકારી ગણતરી અમુક યુક્તિપૂર્વક કરવામાં આવે છે, અને એ ઉપરથી ખર્ચ અનુમાન બાંધવાને સોયના નાકામાંથી ઉઠતા પસાર થવા જેવું અર્થજ છે. એકજ દાખલો એ સાબીત કરવા બસ થશે. જ્યારે રમેશચંદ્ર દત્ત અને લોર્ડ કર્ઝન વચ્ચે આ તકરારી સંવાદની ચર્ચા પુરજોસમાં ચાલુ હતી ત્યારે સરકારના પક્ષના કોઈની પક્ષ હિંમત, માણ-

સની સરેરાશ વાર્ષિક ઉપજ ૩૭ રૂપિયાથી વધુ આકવાની ચાલી નહિ સરકારની નીતિમાં દોષ કાઢનારાઓએ રૂ. ૨૭ આંકી. એ વખતે કેદીઓના નિર્વાહનું સરેરાશ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૪૫ હતું. ત્યારે દિંદી ખેડૂત કેવી રીતે રહેતો હશે ? આ ઉપરથી ચોકખું જણાઇ આવશે કે એ જૂને મરતો હોવો જોઇએ, અને ફક્ત એકજ ટંક ખોરાક લેતો હોવો જોઇએ.

હાલમાં સરકારની ગણતરી મુજબ માથા દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક ઉપજ શી છે તે નકો કહી શકાતું નથી. પરંતુ વાર્ષિક રૂ. ૫૫ થી વધારે તો નજ ધારી શકાય. હાલનાં વખતમાં કેદીઓને ખવડાવવાનું ખર્ચ માથા દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૬૬ થી ૮૦ આવે છે. તેમાંજ લુગડાં લતાનું ખર્ચ ગણવાનું નહિ. થોડા પૈસાદાર લોકો કે જેઓ પોતાનાં જનિસુખ માટે ઘણા પૈસા ખર્ચે છે તેઓને બાદ કરતાં બાકી રહેલાનો ધણો ખર્ચ ભાગ કાઢી જેલમાં રહેતા કેદીઓ કરતાંજ ખરાબ સ્થિતિ મોળવે છે. આ દેખીતી વિચિત્રતાના ધણીએ ખુલાસા આપવામાં આવે છે. પણ ખરી વાત તો એ છે કે જાંદગી નલાવવામાં હિંદવાસીઓની સરસાઇ કોઇ પણ દેશના લોકો કરી શકે એમ નથી. આર્ટના ચેરા વખતે કલાઇવના ગોરા સીપાઇઓને ભાત આપી ફક્ત ભાતના ઓસામણથી ચલાવી લેવા માટે દેશી સીપાઇઓ મશહુર થયા છે. તેઓએ ફક્ત એકાદ બે દિવસ સુધીજ ચલાવી લીધું હતું. દિંદી ખેડૂતો છેલ્લાં પચાસેક વર્ષથી એમ ચલાવ્યાં કરે છે, તેઓ સુખમાં રહેતા નથી ફક્ત જેમ તેમ દહાડાજ કાઢે છે. ખીઓખીય વસ્તીવાળા ન્હાના ગામોના ખંપડા કીડીવારાની ટેકરીઓ જેવા દેખાય છે. છતાંયે તેમાં રહેનારાઓ પાસેથી જે હોય તે વખતોવખત લઇ લેવામાં આવે છે, બેશક, લઇ લેવું હોય તો લઇ લો પરંતુ સાથે લઇ લો એમ કહેવાનો અધિકાર લઇ ના લેશો. તેનો એક પ્રલક્ષ દાખલોજ હોયો. પંજાબની મહેસુલ ૧૯૦૬-૦૭ કરતાં ૧૯૧૧-૧૨ માં પચાસ લાખ રૂપિયા વધારે હતી. ત્યાર પછી આશરે પચાસ લાખ અત્યાર સુધીમાં વધી છે. એક દશકામાં આશરે વાર્ષિક એક કરોડ વધી છે. આપણે પુછીશું કે એ વધારાના કરોડ રૂપિયાનું લોકોના કલ્યાણ અર્થે શું કર્યું ? ગામડામાં કીડીવારાં હતા તેના તેજ છે. રોગચાળો એવોને એવોજ ચાલ્યા કરે છે. મરણો પણ રહેલાંની માફક થયાંજ કરે છે. પોતાના પૈસા ખર્ચવાનો હક પ્રગળે આપો તો તે તેનાજ કલ્યાણ અર્થે વપરાય. હાલમાં એ પ્રમાણે થતું નથી. જેની જ્યોર્જની નીતિ એવાં રાજ્યો માટે હતી કે જ્યાં પ્રગળુંજ રાજ્ય હોય. પ્રગળા કલ્યાણ માટેજ રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હોય. સદગત રમેશચંદ્રે હતે વખતોવખત ફરીથી ચતી આંકણીની સામે લડત ચલાવી તેના પરિણામે એમને સરકાર તરફથી ફક્ત એટલીજ ખાત્રી આપવામાં આવી કે મહેસુલમાં વધારો બહુ જલદીથી કરવામાં નહિ આવે. એ ખાત્રી આપતી વખતનો આશય પણ હાલમાં તો સચવાતો નથી. સાધારણ આંકણી કરનાર અધિકારીઓની પેઢેજ મી. હતે ગણતરી કરવામાં એક ગંભીર ભૂલ કરી. કુલ ઉપજની કીમત ઉપર આંકણી કરી શકાયજ નહિ. એ ઉપજમાંથી ખોરાકી તથા બી તથા ટોરના ખર્ચની વધેલી કીમત વગેરે બાદ કર્યા પછીજ આંકણી કરી શકાય. કુલ ઉપજની કીમત પૈસાથી આંકીએ તો પણ ચાલુ મહેસુલ પદ્ધતિ વિરૂદ્ધ ઘણું કહી શકાય. એમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે વાર્ષિક ખેડૂતર રૂપિયાની આવકવાળા માણસ પોતાની અ-

ધોઈઅર્ધ આવક જાહેરના કામો માટે આપી શકે, પરંતુ વાર્ષિક પચાસ રૂપિયાની આવક-વાળા આદમીને એક ટેકા પણ આપવાનું જારે થઈ પડે. ગરીબ ને પૈસાદારની તુલના એક ત્રાજવે કરવી એ બ્યાજબી નથી.

માણસની સરેરાશ આવક હાલમાં વાર્ષિક રૂ. ૫૫ ગણી શકાય. દેશની વસ્તીમાં છોકરાની પણ ગણતરી કરવાની હોય છે અને તેઓની ખોરાકી વગેરેનું ખર્ચ પણ મોટા માણસ કરતાં અડધું હોય છે. એક ધણીધણીયાણીને બે છોકરાના કુટુંબ યા એક છોકરું ને એક વૃદ્ધ. એટલાં ચારનાં કુટુંબની આપણે ગણતરી કરીએ. આ ચારની સરેરાશ આવક વાર્ષિક રૂ. ૨૨૦ ની આંકીએ બધા રૂપીઆ તથા બધાય અનાજની વેચાણ કીંમત સુદ્ધાંત એ આવકની ગણતરી કરી છે. એટલે એ કુટુંબના નિર્વાહ માટેના ખર્ચેનો અડસટ્ટો આપણે કાઢીએ. કુટુંબમાં ખેતી કરવા માટે બે બળદ ને એક ગાય હોય એમ ધારી લેવું જોઈએ.

કુટુંબ માટે ખોરાકી	માથાદીદ દરરોજ બશેર	વાર્ષિક કીંમત.
	વર્ષે અઢાર મણ.	રૂ. ૫૦
બી.	સુન્ય.	સુન્ય.
મીઠું, ખાંડ, મસાલો, વિ. મળતણ માસિક એક રૂપિયા.		રૂ. ૧૨
લૂગડાં (નહાનાં છોકરાં માટે કાંઈ-પણ નહિ.)	વર્ષે રૂ. ૩૦	રૂ. ૩૦
ઢોર માટે ખોરાકી (લીલા ધાસનું ખર્ચ બાદ)	મહિને રૂ. ૧૦	રૂ. ૧૨૦
દાળ, કઠોર, શાક, દિવા માટે તેલ વિ. મહિને રૂ. ૧		રૂ. ૧૨
દવા દારૂ વિ. મહિને રૂ. ૧		રૂ. ૧૨
જોડા વિ.		રૂ. ૬
ધરસંભરામણી ઓળરાવ. સમરામણ	×	×
કરવેરા વિ. માથાદીદ રૂ. ૧૧		રૂ. ૬
બી. વિ. આઠ એકર જમીન માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૨		રૂ. ૧૨

કુલ રૂ. ૨૬૦

આ હાસ્યજનક અને ઓછામાં ઓછી ગણતરી પ્રમાણે આવકમાંથી કુટુંબનો નિર્વાહ થઈ શકે નહિં. આથી તેને એકાદ ચીજમાંથી કાપકુપ કરવાની ફરજ પડતી તો હશેજ. જોડા ને લૂગડાં વિના ચલાવી લેવું પડતું હશે. બી અને ઢોરની ખોરાકી તથા બાધા ખોરાકીના બશેર અનાજમાંથી પણ કાપકુપ થઈ શકે નહિ, અને બીજુકો, પરાણાઓ, દારૂ, મોજશોખ, કચ્છા, તકરારોના ખર્ચ તથા બળદ મરી જાય તો ખરીદવાને ચાપણુ તો ગણીજ નથી. શાકુકારને ત્યાંથી બ્યાજે કઢાડેલા રૂપિયા ઉપર આપવાના બ્યાજની પણ ગણતરી આમાં કરવામાં આવી નથી, ખેડૂતની ખરી રિયતિ આ છે. આંલુ દેવામાંથી તે છુટો થઈ શકતોજ નથી. ખેડૂતને માટે એક સવાલ એ છે કે ક્યા ખર્ચમાંથી કાપકુપ કરવી?

લુગડામાં કાપકુપ કરવી કે મહેસુલ ભરવામાં કાપકુપ કરવી ? લુગડાલતામાં કાપકુપ કરી શકેજ નહિ. પરંતુ એની સ્થિતિ એવી છે કે એમ ક્યાં વિના એનો છુટકાજ નથી. ખર્ચ આદ ક્યાં પછીની આવકની દૃષ્ટિથી પણ આપણે એ બાબતનો વિચાર કરીએ. સરેરાશ ચોકખી આવક માથાદીઠ વાર્ષિક રૂ. ૨૦ ગણી શકાય. એક રીતે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે હિંદી ખેડુત ચોકખી આવકનો ફક્ત વીસમોજ ભાગ કર પેટે આપે છે અને એ યુરોપના બીજા દેશો અને જાપાનની સરખામણીમાં, બહુજ થોડા છે પણ હિંદી દૃષ્ટિ-બિંદુથી કહેવાનું એ છે કે હિંદમાં કે કાંઈપણ દેશમાં માણસની વાર્ષિક વીસ રૂપિયાની આવકમાંથી એક પાંચ પણ કરવેરામાં લેવાવી ન જોઈએ. વાર્ષિક વીસ રૂપિયાની આવક વાળા માણસને તો દાન આપવું જોઈએ. તેના ઉપર કર નાખવા ને જોઈએ. પણ યાદ રાખવાનું છે કે વીસ રૂપિયાની આવકમાંથીજ એને કપડાંલત્તાં કરવાનાં છે, બાજુ લરવાનાં છે, બીજાં ઘણાંજ ખર્ચ કઢાડવાનાં છે. ફક્ત માસિક એક રૂપિયા ને દસ આનાની આવકપર ગરીબ હિંદી ખેડુતને ખર્ચાજ ને ઉઠાઉ કહેવામાં આવે છે. આ નજીવી રકમ પણ એની પાસે રહેવા દેવામાં આવતી નથી.

એમની દલીલના અબાવમાં સરકાર પક્ષવાળા એમ કહે છે કે બ્રિટિશ રાજ્યે જમીન મહેસુલની જાતિમાં તેમની પહેલાંના રાજ્યોનું અનુકરણ કરેલું છે અને તે દેશને અનુકુળ યદ્ય ગયેલ છે. તેના જવાબમાં આપણે ભાર મુકીને કહી શકીએ કે આ રીતિ મોગલ રાજ્યમાં આલતી હતી તે નથી. સરકારે રવ. નામદાર ગોખલે અને શ્રીરાજશાહ જેવાઓને ખજાનગીર યા જેનેડાના ગવર્નરની જગ્યાએ આપી હોત તો આપણે એમનું એ કહેવું માન્ય રાખીએ કે એ મોગલ પદ્ધતિનું અનુકરણ છે. મોગલ રાજ્યના ટાડરમલ, જયસિંહ અને માનસિંહ હાલમાં ક્યાં છે ? બ્રિટિશ સરકારને બરોજર ખચર છે કે એ માણસોને નીમવા તે પણ અકબરની રાજ્યનીતિનો એકજ ભાગ હતો. 'ચાયલ ડીસેન્ડ્રલાઇમેશન કમીશન' આગળ જુલાની આપતાં સર માઇકલ ઓડવાય જેવા અધિકારીએ પણ કહ્યું હતું કે સરકારી અધિકારીઓને શિક્ષા કરવાની પૂર સત્તા છે; પરંતુ બક્ષીસ આપવાની બિલકુલ સત્તા નથી. જમીન મહેસુલ માટેની બક્ષીમ (મારી) આપવાના સંબંધમાં એ ઇસાને એમણે કયો હતો. મોગલ રાજ્યમાં ઉદારતાથી બક્ષીસો અને ઇનામો આપતાં અને એમાં વચૂનો ભેદ રાખવામાં આવતો નહિ. બ્રિટિશ રાજ્યે આ બાબતનો સ્વીકાર શા કારણથી નહિ કયો હોય ?

આપણા દ્રષ્ટિબિંદુથી આપણે હિંમતથી કહી શકીશું કે મોગલ રાજ્યનાં આવા એકદેશીય અનુકરણની કંઈ પણ ઉપયોગિતા નથી. હિંદમાં અનેલા માલ ઉપર બ્રિટિશ માલ ઉપરની નાખવામાં આવેલી જઠાતનો ખંજ વાળવા માટે અકબર કાંઈ પણ દીવસ જઠાત નાખત ? આ બધી હકીકત ગરવા પછી પણ હોલની પદ્ધતિ મોગલ પદ્ધતિનું અનુકરણ છે એ કથન ધણેજ થોડે અંશે ખરું છે. ખરું જોતાં એ તદ્દન નવીજ પદ્ધતિ છે સરકાર જેટલું લાઇ સંકાપ એટલું સૌથી સરસ રીતે ખેડુત પાસેથી લઇ લે છે. આગળ યદ્ય ગયેલા દાખલાઓની દરકાર પણ રાખતી નથી અને લેવાનું કારણ એમ કહે છે કે સરકારને નાણાંની જરૂર છે. જમીનની મહેસુલ ભાડા તરીકે લેવામાં આવે છે એવું સરકાર કહે છે. તેનું કારણ સરકારની નીતિ વખોડનારાઓના મ્હોં ખંધ કરવાનું છે પરંતુ હવે લડીએ

ધડીએ 'અદલાતી જમાબંધીની પદ્ધતિ વધુને વધુ દાખ કરવામાં આવે છે એટલે જમીન મહેસુલ હળ ઉપરનો કર છે એ વાતની ટાણ ના પડી શકે તેમ છે? કારણ કે આ ધડી મહેસુલ વધારવાની પદ્ધતિનો આધાર પાક કે ઉપજ ઉપર નથી. સરકારને જમીન કબજે કરવાનો કાયદો (Land Acquisition Act) કરવાની ફરજ પડી એજ સુચવે છે કે જમીનની મહેસુલ એ એક કર છે, આ તકરારનો અંત આવે એમ નથી અને કરવામાં કંઈ કાયદો નથી. સરકાર પુર્ણ રીતે વાકેફ છે કે મહેસુલ ભાડા પેટે છે એ વાત ન્યાયપુરઃસર માન્ય કરી શકાય એમ નથી.

આ ઉપરથી એમ નથી ધારી લેવાનું કે લખનાર જમીનની નીપજ ઉપર કર નાંખવાની વિરૂદ્ધ છે. ઉપર પ્રમાણે ચર્ચા કરવાનો હેતુ એ છે કે સરકાર લોક પક્ષની દલીલો બરોબર સમજે, અને રાજ્યના ખર્ચની બ્યાજબી બેચેણી કરવાના ઉપાયો ચોળે. ચર્ચા ખાતરજ ચર્ચા કરવી એ જૂખાઈ છે, ગમે તો સરકાર સાથે તરીકે યા કર તરીકે મહેસુલ લે તો પણ તે આપવાની તો લોછાનેજ છે. અંતે તો માણસની મંત્રુરીથીજ પૈમા કરવાના છે. પછી તે મંત્રુરી ખેતર ઉપર કરવામાં આવે કે કારખાનામાં કસાય, કે દુકાનોમાં થાય. એમાંથી ટળી શકાયજ નહિ. છેવટે તો શ્રી પુરૂષ યા બાળકો મહેનત કર્યા છતાં એ રાટલો, અને બીજા કેટલાંક માધનો મોંઘાં મેળવે છે, દુઃખ અને ચિંતા સરતાં મળે છે.

આ અતિશય ગુંચવણ ભરેલી પદ્ધતિ પાર ઉતારવા માટે જે ઝીણી ઝીણી પણ ધણીજ અગવડો લોકોને ખમવી પડે છે તે સંબંધી ઉલ્લેખ હજી સુધી કર્યો નથી. એ વિશે ઢગલે ઢગલા લખી શકાય એમ છે. પણ આ જગ્યાએ એટલુંજ કહીશું તો ખસ થશે કે જમીન મહેસુલની વ્યવસ્થા હુકમ પગારના અધિકારીઓના હાથમાં છે, તેઓના હાથમાં સત્તા ધણીજ વધારે છે. એ લોકોને ધણુંજ અને સખ્ત કામ કરવું પડે છે. અને તેઓ ઉપર દેખરેખ ફક્ત નામનીજ છે. ખાસ કહેવાનું એટલુંજ છે કે કામ કરનારાઓનો એમાં દોષ નથી, એ બાબતની પદ્ધતિજ એવી છે. એક માણસને પોતાની નજીવી કોમતની જમીન બીજાના નામે ચલાવવી હોય તો પણ એની ખજૂર આપવી પડે છે અને એ દફતરમાં નોંધાવવા માટે જ્યારે અધિકારી પોતાની મરજી પડે તે વખતે આવે ત્યારે હાજર રહેવું પડે છે, નહિ તો પછી દંડની શિક્ષા ખમવી પડે છે. શહેરનો એક દુકાનદાર લાખો રૂપિયાનો માલ કોઈ પણ નમલદારને પુછ્યા વગર વેચી શકે, પરંતુ તાલુકા યા જીલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં દફતરમાં નોંધાવવાની તકલીફ ઉપરાંત મહેસુલનાં દફતરી બરોબર ભરેલાં રહે તે ખાતર બીજા બધાં કરતાં બેકુતને માટે ભુદાજ નિયમો છે, હિંદુસ્તાનના લોકો દાવા લડવામાં અને કચ્છાઓમાં ઘણા શુરા છે, એમ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ મહેસુલના અધિકારીઓ અને ન્યાયાધિશે પોતાના અનુભવથી જાણે છે કે અકથોઅકથ દાવાઓ આ મહેસુલ પદ્ધતિને લીધેજ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. કાગળ ઉપર એ આ પદ્ધતિ બધી રીતે સંપૂર્ણ લાગે છે પરંતુ એક ધણાજ હુંશીયાર અધિકારીના કહેવા પ્રમાણે આ સંપૂર્ણતાને લીધેજ તે ધણીજ સખ્ત થઈ પડે છે. કારણ કે આ પદ્ધતિમાં બીજા બાબતો સાથે ધણી જાતના પુરાવા પણ એકઠા કરવાના હોય છે. પાકના, ખર્ચની નિવજના, પાકના વિસ્તારના, ખેતરની હલના, ગામની હલના, તથા નદીઓ વગેરેના આમાંના કેટ-

લાઠ મુરાવા તો ખોટી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે એવો સંભવ રહેજ, અને પરિણામે જમીન મહેસુલ બાબત, ફાજદારી અને દીવાની દાવાઓ યાચ છે. કરનાં ભારણ અને તે લેવાની રીતની અસર જોતાં આ પદ્ધતિ આ દેશનાં સંજોગોમાં અનુકુળ નથી તો પછી તેનો ઉપાય શો ? જો સરકાર જમીન મહેસુલ ભાડા પેટે લેવામાં આવે છે એ વાતનો મમત પડતો મુકે, અને જમીનની ઉપજ તે નફાનો ભાગ છે એ વાતનો સ્વીકાર કરે, તો ઉપાય સરળ ને સહેલો છે. હાલમાં સરકાર ખર્ચ માટેના પૈસા સૌથી ઓછી પેદાશવાળાઓ એટલે જમીનના માલિકો પાસે લે છે. આ લેખમાં એ બાબત વિશે વધુ ધસારો કરી શકાય એમ નથી. પણ ખરી રીતે જોતાં નોંધ લેવા જેરી છે. હાલની પદ્ધતિમાં બીજી ભુલ એ છે કે જ્યારે પાક સૌથી સોંધે ભાવે વેચાતો હોય ત્યારેજ સરકાર કર ઉધરાવે છે. મહેસુલનો છમાસિક દુપતો પાક ઉછરે કે તરતજ ભરવાનો હોય છે અને આથી ખેડુતને ચોતાનો પાક સરને ભાવે વેચવાની ફરજ પડે છે. ખરી રીતે જોતાં તો પૈસાવાળો માણસ પાક ઉતરે ત્યારેજ સરતા ભાવે અનાજ ખરીદે છે, અને આ પદ્ધતિમાં એને ઘણો લાભ છે. એ અને પરદેશ ચલાવનારા બન્ને ઘણો નફો કરે છે, ત્યારે બીયારા ખેતી કરનારને તો બી ખરીદવા માટે ઘણાંજ મોંઘા દરે શાહુકાર ખામેથી રૂપિયા ગાળે કડાડવા પડે છે. આ અનિષ્ટામયી ઉગરવાનો ઉપાય એ છે કે વખતોવખત ફરીથી આંકણી કરવાની રીત બંધ કરવી જોઈએ, અને પરદેશ ચડતાં અનાજ અને રૂ ઉપર થોડીક વધારે જકાત નાખવી જોઈએ. એક ટન ઉપર પંદર રૂપિયા નાખે તો કંઈ ભારે પડે નહિ. જેમ અનુભવ ચાચ, અને દુનિયાના બજારની માહિતિ મળે તે પંજી થોડી વધારી પણ શકાય આ રીતે ઘણીયે મહેસુલ હિતી કરી શકાય અને દેશને માથે ભાર પડે નહિ. અને દેશના કાચા માલની નીકાસમાં દુનિયાની માંગણીમાં પણ ખાસ ફેર પડે નહિ. આ ગધાંતી માથે દરેક મ્હોટા મ્હોટા રાહદારા 'ટર્મીનલ ટેક્સ' ની અજમાયશ કરવી જોઈએ. ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીઓએ નાકાવેરા બંધ કરી અને 'ટર્મીનલ ટેક્સ' દાખલ કર્યો છે, અને એથી કરીને નાકાવેરાની ખટખટ ઓછી થઈ છે ને પરિણામ વધુ સાફ આવ્યું છે. સરકાર પણ આ પ્રમાણે કર ઉધરાવે તેમાં કાંઈ પણ જાતનો વાંધો હોઈ શકે નહિ. આ રસ્તો સરતો અને સરળ છે. આ પ્રમાણે કરવાથી આંધુ પદ્ધતિ નાશુદ કરી શકાશે છતાંયે કંઈ કારણસર આ વાત સરકારને ગળે ઉતરતી ન હોય, અને ચાલતી આવેલી નીતિ બદલવા જેટલી સ્થિતિ બતાવવા, હમેશ મુજબ અધિકારીઓ અશક્ત હોય તો નીચે જણાવેલી જમીનગીરીઓ કચુલ રાખવી, તેજ આડી રહે છે.

પહેલાં તો આંકણીની રીપોર્ટ, રેવન્યુ ઓર્ડર યા તો ખાતના ઉપરી અધિકારી પાસે જાય તે પહેલાં છલાઓની માતૃભાષાઓમાં છપાવી બહાર પાડવા જોઈએ. ખેડુતો તથા જમીનદારોમાં જે ચાલવા જોઈએ કે તે સંબંધી લોકોને કંઈ ફરિયાદ કરવી હોય, તથા કંઈ દરખાસ્ત કરવામાં આવેલી હોય તે ખાતમાં પણ કંઈ કહેવું હોય તો વેળા-નર જણાવી શકે. હાલમાં આ રીપોર્ટ મહેસુલ જાહેર થયા પછી કેટલાયે મહિના બધા બાદ બહાર પાડવામાં આવે છે, અને તે વખતે આંકણીની રહામે વાંધો હોય તે દર્શાવવાની મુદત પણ વીતી ગયેલી હોય છે, એટલે એની સામે ટીકા કરવામાં પણ કંઈ સાર

દેખાતો નથી. વીસ યા ત્રીસ વર્ષ સુધી જે દસ્તાવેજનો અમલ પ્રગતિ ધણા ખરા ભાગ ઉપર ચલાતો છે, તે અમલમાં મુકયા પહેલાં પ્રગતિ તેના ગુણદોષ વિષે ચર્ચા કરવાનો અધિકાર મળવોજ જોઈએ એ વાત તદ્દન બ્યાજખી છે.

ખીજી વાત એ કે ભવિષ્યમાં એ પણ નક્કી થવું જોઈએ કે વધારવામાં આવેલી મહેસુલનો અડધો ભાગ તે જીલાના જમીનદારોનું એક મંડળ સરકાર તરફના ખીલ કુલ અંકુશ વિના ખર્ચે. એ મંડળ ભલે શરૂઆતમાં એ પદસા અગાડે પણ અનુભવ તેનો સદુપયોગ કરતા શીખવાડશે અને થોડા વખત પછી એ સંગીન કાર્ય કરવા શક્તિવાન થશે. આ મંડળોએ પદસા વીજળીના બળથી કુવાનું પાણી કઢાડવામાં, ઘેર માટે આરોગ્યના નિયમ જળવાય એવા તબેલાઓ ઉભા કરવામાં, અગર તો, નહેરો બંધાવવામાં, ગામમાં નીશાળો ઉઘાડવામાં, અગર ગામ સુધારણામાં અગર એમને જે કીક લાગે તે પ્રમાણે ખર્ચે; પણ મોટી વાત તો એ છે કે લોકોને જે સારું લાગે તેમાં પૈસા ખર્ચવા દેવા જોઈએ અને નહીં કે બીજાઓ કહે તેમ કરવામાં.

છેલ્લું પણ સૌથી વધારે અગત્યનું એ છે કે નવી આંકણીનો અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આવે અને તે માટે જુદી જુદી જમીનનો જુદી જુદી જાતનો પાક નક્કી કરવામાં આવે તે ખેડુતોની સાથે મસલત કરીને પછીજ આંકવાની દ્રશ્ય પાડવી જાઈએ. આટલુંથે કયા પછી કીમત-ખર્ચ આદિ કયા પછી નક્કી કરવામાં આવેલા પાક ઉપરજ અંકાવી જોઈએ; સામટા પાક ઉપર નહિ. એ વધારાના પાકની કીમત પણ ખેડુતોની સાથે મળીનેજ નક્કી કરવી; જોઈએ બધ બારણે નહીં.

આટલી બધી સાવચેતીઓ રાખી શકાય તોજ હાલની પદ્ધતિનું સરકારનું ને પ્રગતિનું હિત ન્યાયથી જાળવી શકાય. એ તો નક્કીજ છે કે મહેસુલની પદ્ધતિ અને દેશના સામાજિક રીત રીવાજો વચ્ચે ધણોજ ગાઢો સંબંધ રહે છે, અને એક વિદ્વાન યુરોપીયન કહે છે કે હિંદુસ્થાનમાં તો એ સંબંધ બધા દેશો કરતાં વધારે ગાઢ છે, અને ‘મહેસુલ’ શબ્દના અર્થમાં બીજા સામાન્ય કારોમારનો પણ અર્થ સ્પષ્ટવાય છે. એજ લેખક બોને ઠેકણે લખે છે કે પહેલેથી સરકારે ઝડપથી બદલાતી સ્થિતિને માટે પ્રગતિ લાયક બનાવી હોત તો તેમના રાજ્ય કારભારથી લોકની આર્થિક નૈતિક અને રાજકીય ઉત્પત્તિ માટે ધણું થઈ શક્ય હોત હાલની પદ્ધતિને ટેકા આપનાર તરફના આ પુરાવાથી સરકારને કંઈ નહીં તો એટલી તો ખાતરી થવીજ જોઈએ કે હવે સરકારે હાલની જમાખંધીની પદ્ધતિ નાશ કરવા યોગ્ય પગલા લેવાં જોઈએ, અને એમાં એટલો સુધારો તો કરવોજ જોઈએ. કે ખેડુતના મતને તેમાં વજન આપવામાં આવે.

કૃષ્ણપ્રસાદ છાટાલાલ દેસાઈ.

લેફ્ટેનન્ટ મહેતા. વી. સી.

મી. મહેતા એક ધણાજ શુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી હતા. વિદ્યસન કોલેજમાં હાલમાં તેઓ બુનીઅર બી. એ. ના વર્ગમાં હતા. ઇતિહાસ તેમનો પ્રિય વિષય હતો. શિક્ષણક્રમ ઉપરાંત દેશ દેશના ઇતિહાસ, ત્યાંની રાજદીપ મંચાઓ, ત્યાંના રાજ્યપંધારણો, વગેરેનો તેમણે ઉડા અભ્યાસ કર્યો હતો. અને ડીમેટીંગ સોસાયટીમાં આ તેમના બહેણા જ્ઞાનનો સ્પષ્ટ તેઓ મૌને ચખાડતા હતા. તેઓ હિંદને અને હિંદીઓને માટે હલકો મન ધરાવતા હતા. ખસ, બધા બાવલા અને બીકણુ છે એમ રોજ કહેતા હતા. આગેવાનો પણ બધા ઉપર યોદ્ધા અભ્યાસ કરનાર છે, એમ તેમનું કહેવું હતું. કોઇ દેશના પ્રશ્નોનો બારિશ અભ્યાસ તો કરવુંજ નહોતું એમ તેઓ માનતા હતા. વળી હિંદના સૈન્યનો વિચાર તો દેશમાં થતો જ નથી. પોલંડીપર થવાનો હક, કોઇ માંગવુંજ નથી. બાય સ્કાઉટની હીલ-આલ કોઇ ઉપાડી લેવું નથી. વગેરે અનેક બામનો પર તેઓ બહુ જીવ બાગતા હતા.

તેઓ દેખાવમાં ધણા વિચિત્ર લાગતા હતા. ઉચું શરીર પણ ધણુજ સૂકું મોટા જેવું. માથું ઘણુંજ મોટું અને આંખે જાડા મોટા મોટા કાચના ચરમા અને તેમાંથી તેમના ડાળા મોટા દેખાતા હતા. આ લાઇ બપોરે પોલંડીપરીંગની વાતો કરતા હતા, ત્યાં કોલેજના છોકરાઓ તેમની બહુજ મસ્કરી કરતા હતા. એક જણે તો કહ્યું કે, અમદાવાદી વાણીયાની જો એક પડતણુ કરનામાં આવે તો જર્મનો તો નારીજ જાય મી. મહેતાને બધા વાણીયા પડતનના કેપટન સાહેબને નામે બોલાવતા હતા, અને વળી કહેતા હતા કે પારકા છોકરાનેજ તમે જીતિ થવાની શીખામણુ આપો તેવા છે. કારણ કે તમે મોતે જણો જ છે કે તમે તો કોઇ દિગ્મ લક્ષ્મીની દાકનરી પરીક્ષામાં પમાર થવાના જ નથી. મી. મહેતાને આ મેણું બહુ સાલવું હતું અને કસરત કરી શરીર મજબુત કરવા મન લલચાવું પણ હતું. પરંતુ કુરમજ્જ મળતી નહોતી એટલે લાચાર હતા.

આ અરમાર્ગજ વડી ધારામલામાં કાપડો પસાર થયો કે હિંદ રક્ષક સૈન્યમાં હિંદીઓને દાખલ થવું હોય તો દાખલ કરના. આખું મુંબઇ ને વખને ખગમળી ઉઠયુ. લો. તિલકે બધાને તેમાં જોડાયતી-સલાહ આપી. ટેકાણે ટેકાણે લારતી માટે સભાઓ થવા માંડી, અને યુવકોમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ ફેલાયો. વિદ્યસન કોલેજમાં પણ આ પવન વાયો, અને ત્યાં પણ કોઇ કોઇ છોકરાઓ તૈયાર થઇ ગયા. આ વખતે મધાની નજર મી. મહેતા તરફ વળી. અત્યાગે પોતાની નખળી તમિયન મી. મહેતાને સાલતી હતી. આ કામ તેમના મન મૂજબ થવું માફ હતું. પોતાને તેમાં જોડાવાનો ધણો ઉત્સાહ હતો. બીજા જેમ વધારે જોડાય તેમ માફ, એમ માનીને બધાને જોડાઇ જવાનો ઉપદેશ કરવાનો વિચાર થતો હતો. તેઓ પ્રથમ લક્કરી દાકનર પામે ગયા, દાકનરે તપામીને તાલ નાતાવક કરાવ્યા. કદાચ જ મહિના પુરતી કસરત, ઉત્તમ હવા, અને સારો ખોરાક એવો તો લાવકાન આવે ખરી? એમ કહ્યું. આ માંમળી નિરાશ થઇ મી. મહેતા પાછા વળ્યા. પોતાથી જઇ શકાતું નથી પણ મી. મહેતાને સમજતીને મોકલી શકાય તેવા પ્રયત્ન કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

અને લશ્કરી દાકતર ત્યાં આવતા હતા અને આવેલા લોકોને તપાસતા હતા. બધા ઉસ્તાદોને આની માહિતી રહેતી હતી. મી. મહેતાને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા તે દિવસે દાકતર ત્યાં આવેલા હતા. મી. મહેતાને તપાસીને તેમણે મંતોષ જાહેર કર્યો. આંખે ચસ્મા હતા, પણ તેમણે કશું કે ચલાવી લઈશું. મી. મહેતાએ ઉસ્તાદજીના કહેવાથી પોતે ગુજરાતી છે તે વાત છુપાવી, લઢાયક જાતિના રેક્રુટ તરિકે તેમણે નામ નોંધાવ્યું, અને તેઓ જાવ-ણીમાં રહેવા ગયા. આજે મી. મહેતાના હર્ષનો પાર નહોતો. ઉસ્તાદને કરાવેલી કરતાં વધારે રકમ આપી સંતોષ્યા. અને તે દિવસે તેઓ મુખની નિદ્રામાં પોદ્યા.

મુખાંધ યુનિવર્સિટી ડારની તાલિમ પૂરી થઈ ગઈ હતી. હિંદની અંદર કાંઈ પણ ઠેકાણે જરૂર પડતાં તેમને બોલાવવામાં આવશે, એમ વિદ્યાર્થીઓને કહેવામાં આવ્યું હતું. બધા વિદ્યાર્થીઓ પાછા પોતાને કામે લાગી ગયા હતા, અને લઢાઈમાં જવું પડશે એવો સ્વપ્ને પણ તેમને ખ્યાલ નહોતો. એટલામાં પેશાવર પાસે સરહદ ઉપર રમખાણ જાગ્યું. જર્મન લશ્કર આ તરફ આવે છે એવી બૂમ સાંભળીને તાત્કાલિકાણીઓએ તોફાન શરૂ કર્યું, અને ત્યાં આગળ એક મોટું લશ્કર મોકલવાની જરૂર પડી. વડા સેનાપતિનો હુકમ એવો હતો કે ખરેખરી લઢાઈને અનુભવ હિંદી વૉલન્ટીયર પસંદગીને આપવા માટે તેમની ટુકડીઓને આ વખતે પેશાવર મોકલવી. આ હુકમ મુજબ મુખાંધ યુનિવર્સિટી ડારને પણ પેશાવર ઉપડી જનાનો હુકમ થયો. જે છોકરાઓ ફક્ત મજાને ખાતર જોડાયા હતા, તેમના તો હાસ ઉડી ગયા. કાંઈક બનાવટી માંદા થઈ ગયા. કાંઈકના માથાપ છોકરાને અટકાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા. પરંતુ એકંદરે કાંઈ ફાળ્યા નહિ, અને બધાને જવું પડ્યું. તેમના ઉપરી તરિકે વિન્સન કોલેજનો એક યુરોપિયન પ્રોફેસર હતો. આ ટુકડીની સંખ્યા નાની હોવાથી એક જુદી ટુકડી તરિકે તેને રાખી શકાય તેમ નહોતું. તેથી એક નિયમિત લશ્કરના વિભાગ તરિકે તેને રાખવામાં આવી જે લશ્કરમાં મુખાંધની ટુકડી ભેળવવામાં આવી, તેજ લશ્કરમાં મી. મહેતા એક નિયમિત સૈનિક હતા, તેઓ તો હવે સૈન્યના નિયમિત યોદ્ધાઓ, અને નિયમોથી ટેવાઈ ગયા હતા. તેમને કાંઈપણ પ્રકારનું ડુઝ્મ લાગતું નહોતું. તેમને સૌં કાંઈ પંખમના રહેનારી ગણતું હતું, અને કાંઈક અંગ્રેજી આવડે છે એમ જાણી કેપ્ટન સાહેબ બ્રજુ અર પોતાના ઓર્ડર્સનું કામજ તેને સોંપતા હતા. હૈંશીયાર માણસ, અને તેમણે કેપ્ટનનો સહવાસ થવાથી મી. મહેતા સૈન્યના કાર્યમાં બહુ પાવરધા થઈ ગયા હતા. તેમના કેપ્ટન કહેતા હતા કે તું કાંઈ દિવસ નામ કાઢીશ. મુખાંધવાળી ટુકડી આવી. લાહોરથી પેશાવર ઉપડી જતા પહેલાં, મુખ્ય લશ્કર સાથે ભેગી કવાયત કરવાની હતી આ ટુકડીના એકેએક માણસને મી. મહેતાએ તો ઓળખ્યા પણ મી. મહેતાને કાંઈ ઓળખી શક્યું નહિ. એક નો તેમનો ટેખાવજ ફરી મયો હતો અને વળી તેઓ અહિં હશે એમ કાંઈને ખ્યાલ પણ નહિ. મી. મહેતા પણ એ લોક સાથે બિલકુલ ભેળાતા નહોતા. ભેગી કવાયત કરીને આખું લશ્કર પેશાવર તરફ વિદાય થયું. યુનિવર્સિટીવાળાને તો ખાવા પીવાનું ડુઝ્મ મદદ સાલવા માડ્યું. પૂને શીખવા ગયા ત્યાં તે તો જુદા ફંડો અને ગાંઠના પૈસાથી તેમણે સહેવ મારી હતી પણ અહિં તો ગાંઠના પૈસા ખર્ચાને પણ કાંઈ લેવાય તેમ નહોતું. એકવાર છોકરાઓએ પોત્તર ઉડાવ્યો તો તરત તેમને કાયદો બનાવનામાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓને યોદ્ધા રૂપે નહિ પરંતુ એકંદરે યોદ્ધાકોનો દોષ નહોતો. સામાન્ય સીપાઈઓ ખાવ તેને યોદ્ધા હતા.

સુખે દુઃખે સઘળા પેશાવર પહોંચ્યા. ત્યાં કામ વિકટ હતું. જુદા જુદા તાપદા-
વાળાઓ જુદા જુદા મથકામાં ભરાઈ રહ્યા હતા, અને ત્યાંથી લાગ જોઈ જુદા જુદા
અંગ્રેજ કીલ્લાઓ ઉપર ધસી આવતા હતા અને ફાવી જાય તો દારૂગોળો કે લશ્કરી
અસલાખ લૂંટી પથ્થુ લેતા હતા. આ લોકો પર્વતના એવા ભાગ ઉપર ભરાઈ રહેતા હતા
કે પ્લિંડીય વચકર ત્યાં જઈ શકતું નહોતું. તેથી આખી મરહૂ ઉપરના કીલ્લાઓ વચ્ચે
લશ્કરના જુદા જુદા ભાગ વહેંચી નાખવા પડ્યા હતા, અને ફક્ત અચાવનુંજ કાર્ય
કરવું પડતું હતું. હુમલો કરી શકાતો નહોતો. મી. મહેતાએ ખીજા કેટલાએક સીપાઇઓ
સાથે મળી યુધ્ધચરતું કાર્ય માથે લીધું. તેઓ રાત્રે, બપોરે, મધ્યા સમયે, ગમે ત્યાં બાટક્યા
કરતા હતા. અને એકવાર તો તેઓના ઉપર તાપદાવાળાને વહેમ પણ આવ્યો હતો અને
તેમને પકડવા પાછળ પડ્યા હતા. પરંતુ મી. મહેતાએ છુપાવાના રથજો પણ અગાઉથી
જોઈ રાખ્યા હતા, એક ઝાડના પોલા થડમાં તેઓ પેસી ગયા, અને તેમની પાછળ પડેલા
માણસો, તે ઝાડની પાસે થઈને પસાર થઈ ગયા. આ હકીકત માંભળી તેમના કેપ્ટન
આહેમે તેમની ધણી પ્રશંસા કરી હતી.

એક દિવસ પરાક્રમ વિચિત્ર વેશે મી. મહેતા કેપ્ટન પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમના
કપડાને ઝડકા ગયા હતા, હાથે ઉઝરડા પડ્યા હતા અને ઢાંચણો છોલાયેલાં હતાં. આવીને
તેમણે ખમર આપી કે આજે એક ટાળીનું રહેણાણ શોધી કાઢ્યું છે, અહિંથી થોડેકજ
છટે એક પર્વતના કોતરમાં ફત્ત મો મવાસો માણ્યો છે. એક ખીજાને માર્ગે મંતાતો
છુપાતો હું ફરતો હતો ત્યાં મેં અવાજ માંભળ્યો. આ ખીજા અને કોતરની વચ્ચે ફક્ત
એક પત્થરની દીવાલ જેવુંજ હતું તેમાં ઘણે કેકાણે ' કાણું હતાં, અને કોતરમાં બનતું
અથડું જોઈ શકતું હતું. તેઓએ રાંધના માટે દેવતા સળગાવ્યો હતો, એટલે પૂરતું
અજવાણું પડતું હતું. તે લોકો પુસ્તુ લાપામાં વાત કરતા હતા. આ લાંબા થોડી ઘણી
હું મમઝી શકું તેટલું જ્ઞાન મેં મેળવી લીધું છું. એમની વાતચીત ઉપરથી જાણ્યું કે
કાંકે સાંજ મુઘીમાં અઢીમે ત્રણમે માણ્યો પૂર્વ તરફથી તેમની મદદ આવશે. જો સાહે-
બની ધ્યાનમાં આવે તો મારી સૂચના એમ છે કે પચીસ પચીસ માણસના જે વિભાગ
કરીને આજ રાત્રેજ જે જુદી જુદી જગ્યાએથી આ ખીજા ઉપર હલ્લો કરીશું તો એક
પથ્થુ માણસ નાસી શકશે નહિ મેં જે જગ્યાઓ જોઈ રાખી છે. એક એક મશીન
ગન ગોડવીયું તો તે લોકો ત્રાસીને એકદમ શરણે આવી જશે. પથ્થુ ચુટી કાઢેલા
માણસો મજાસુત અને દિંમનવાન હોવા જોઈએ સાહેબને આ વાત પસંદ પડી, અને
જે જણે મળી પચામ માણસો તારવી કહ્યા. યુનિવરસીટી કારને પણ અનુભવ આપવો
જોઈએ એમ ધારીને તેમના પ્રોફેસર સુધ્ધાંત દમ માણસ લેવાના કરાવ્યા. પ્રોફેસર
સાહેબને ત્યાં તરત બોલાવ્યા અને બધી હપ્તકન કહી, તેઓએ પણ બહુ ઉત્સાહ
દર્શાવ્યો. છેવટે એમ કહ્યું કે કેપ્ટન સાહેબ પોતાની સાથે પચીસ માણસ લઈને એક તરફ
જાય, ખીજા તરફ પ્રોફેસરના ઉપરીપણા નીચે ત્રીસ માણસ જાય. વીસ સામાન્ય સૈનિકો
અને દસ યુનિવરસીટી વાળા મી. મહેતા, જેમનું નામ ત્યાં મહેતાખસીંગ જાણ્યું હતા,
તે પ્રોફેસરની સાથે રહે. કેપ્ટને પ્રોફેસરને ખાસ કહ્યું હતું કે જો કે ઉપરી તમે છો તોપણ
મહેતાખસીંગની સલાહ લઈનેજ પગલું ભરજો. બપોરે ચુટી કાઢેલા માણસોની ખાસ

કવાયત થઇ, અને રાત્રે કુચ કરવા માટે તૈયાર રહેવા તેમને હુકમ થયો. વખતસર એ દુકડીઓ જુદે જુદે માર્ગે આવી. કેપ્ટન સાહેબની સાથે મી. મહેતાએ રસ્તાનો ભોમિયો પોતાની માથેનો આપ્યો હતો. તેઓએ એક નાક ઘેગિને એસી રહેવાનું હતું. મહેતાવાળી દુકડી બીજે રસ્તે જઈ તેમના ઉપર હુમલો કરવાની હતી. અને જેવા શત્રુઓ ગભરાઈને નાસવા માંડે એટલે કેપ્ટનની દુકડીએ પોતાનું કામ કરવાનું હતું. ધારેલે ઠેકાણે બંને દુકડીયો સવામતીથી પહોંચી તો શપ્ત. તાવફાવાળા રાંધવા ખાવામાં પડેલા હતા, અને પોતાની ભરાઇ રહેવાની જગાને તદ્દન સલામત જાણતા હોવાથી, તેમને કાંઈ પણ બનતો જોઈ આવ્યો નહિ. મહેતા વાળી દુકડી ઉચાણુ ઉપર હતી. તાવફાવાળા નીચાણુમાં કાતરમાં હતા. નીચે દેવતા હતા, તેના પ્રકાશથી નેઓને જોઈ શકતા હતા ઉપરાંતના દરેક જાણના હાથમાં ભરેલી ખંદુક તૈયાર હતી દરેક જાણ પોતાના માણસને તાડી રહ્યો હતો. ધીમી છેક નિસાસા જેટલી ધીમી, સીમેટી ચતા ત્રીસે ખંદુકો એકદમ છુટી. નીચે આઠ દસ માણસો હાંવા થઈ થયા. બધા એકદમ ચોંટીને તૈયાર થઈ ગયા. ખંદુકો તેમની પણ ભરેલી તૈયાર હતી પણ કાની તરફ મારવાની છે તે દેખાતું નહોતું. આશરે તેમણે ખંદુકો ફેડી પણ ઉપર વાળા તો ઉઠ્યા સુતેલાજ હત. એકને પણ ઇજા થઈ નહી. ફરી પાછી ત્રીસ ગોળીયો છુટી અને બીજા આઠ દસ પડ્યા. આ સમયે મી. મહેતાએ મચીન ગન ચાલુ કરવાનો હુકમ આપ્યો. ઉપરાઉપરી બહાર છુટ્યા. તાવફાવાળાઓએ જાણ્યું કે બહુજ લશ્કર ટોચ ઉપર હશે અને તેથી તેમણે નામવા માંડ્યું. પણ નામવાનો માર્ગ એકજ હતો. અને ત્યાં કેપ્ટનવાળા માણસો તૈયારજ હતા હાંફવા શંકવા નાસવા નાસવા એ લોકો આવ્યા કે તરતજ કેપ્ટને પગીમ ગોળીયોથી તેમને આવકાર આપ્યો. બીજી તરફથી મી. મહેતા બધા રસ્તાના ભોમીયા હતા. કસ્ય ઉપરથી તેઓ થોડું ચક્રર લઈ માણસો મહીત તરતજ કેપ્ટનને પડખે આવી પહોંચ્યા. અને જમરો મારે ચર થયો. તાવફાવાળાઓએ શરણુ શરણુની છુમો પાડી. તેમના અંગ ઉપરાંતના માણસો કપાઈ ગયા હતા. તેમના સરદારે ખંદુક નીચે નાંખી દઈ ખંતે ૮. ઉચા કરી દીધા અને તેની પાછળ તેના બધા ઐનિકાએ પણ તેમજ કર્યું. કેપ્ટન સાહેબ ગળ વધ્યા. મી. મહેતાએ બધાને પોતાની ખંદુકો તો તાકેલીજ રાખવા હુકમ આપ્યો હતો. શરણુ કે આ લોકોનો વિશ્વાસ રાખવામાં કદાચ આવેલી બાજુ હાથથી જાય એવી તેમને દહેશત હતી. પ્રેફેસર સાહેબના મનમાં કે હવે તો માજી મધી હાથમાજ છે, એમ ધારીને એ તો જરા આડા અવગા ફરવા માંડ્યા. મી. મહેતાની નજર તેની તરફજ હતી એટલામાં એકાએક મી. મહેતા દોડ્યા. ખંદુકોને કુંધો ચઢાવીને ધરવા. પ્રેફેસરની આગળ બાની ઉઠ્યા અને એકદમ તેમના ખભા ઉપર પ્રહાર પડ્યો. પ્રેફેસર સાહેબ તો કંઈ સમજ્યાજ નહિ. પણ મી. મહેતા, ભરે મહેતાખસીંગની સાથેજ એક તાવફાવાળો પડ્યો. મી. મહેતાનો કુંધો તેના પેટમાં પેઠો ગયો હતો. અને મી. મહેતાએ પ્રેફેસરનો જીવ ગયાવો હતો. પ્રેફેસર બેખાન પણ જતા હતા તે સમયે ધાયલ થઈને પડ્યો. હોય તેમ એક માણસ પડેલો હતો. પ્રેફેસરની નજર આડી જોઈને એણે ઉડીને એકદમ પ્રહાર કરવાનો મનસુબો કર્યો. મી. મહેતાએ આ જોયું. અને દોડ્યા. તે જરા મોડા પડ્યા. એટલે પેલાનો જમૈયો તેમના ખભા ઉપર પડતાની સાથે કુંધો તેના પેટમાં પેઠો. મી. મહેતા ન હોત તો પ્રેફેસરનો જીવ જત મી. મહેતાને લા સખત થયો હતો અને તે બેખાન થઈને પડ્યા.

ક્રેટને બધાના હથિયાર લઈને કેદ કર્યા. જેટલા ધાયલ થઈને પડ્યા હતા તેમના હથિયાર પણ છોડી લીધા. પછી જાવણીમાંથી ડોળાઓ વાળાને બોલાવ્યા અને મહાં એક તરફ કર્યા, અને ધાયલ થઈવાને ઇસ્પીતાલના તંત્રમાં મોકલ્યા. મી મહેતાને એક ખાસ ડોળામાં નાંખીને લઈ જવામાં આવ્યા. તેમને ધા સખત હતો. પણ ગંભીર નહોતો. જે ડોળાને પકડવામાં આવી તે આગેવાન ડોળી હતી, અને તે પકડાયાથી બીજી બધીએ સમાજ કરી દીધી અને ત્રણ દિવસમાં તો આખી જાવણી પેશાવર પાછી ફરી. અહિં મી. મહેતાને હોસ્પિટલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. હજી તેમને પૂરું જ્ઞાન આવ્યું નહોતું. પ્રોફેસર સાહેબ દરરોજ મી. મહેતાની ખબર માલુમ જતા હતા. દરેક જાણ મી. મહેતાની હાલિયાલી-જેઠ અંગત ગયું હતું. ક્રેટને પણ પોતાના રૂકામાં મહેતામસિંગના બધાજ વખાણ કર્યા, અને તેના ચગર આ ડોળા પકડાતજ નહિ એમ જણાવ્યું. વળી પ્રોફેસરનો જીવ બચાવ્યાની વિગત પણ તેમાં લખી. એકદમ તારથી તેને શાખાથી આપવામાં આવી અને પહેલા વર્મનો ચાંદ આપવામાં આવ્યો. સાતે દીવસે મી. મહેતાને જ્ઞાન આવ્યું. પયારી પાસે પ્રોફેસર બેઠેલા હતા. તેમને જોઈને તે બોલ્યા, પ્રભુનો ઉપકાર માનો. મને નિરાંત થઈ છે કે આપ સાહેબે જીવતા છો. મેં જાણ્યું કે હું મોડો પડ્યો, તે દુષ્ટ જરૂર તમારો જીવ લેત. મી. મહેતાને જ્ઞાન આવ્યા પછી શક્તિ બહુજ ઉતાવળી આવી. પ્રોફેસર શેજ ત્યાં આવના હતા. એક દિવસ મી. મહેતાએ પૂછ્યું. “ સાહેબ તમે તમારા એક વિદ્યાર્થી મી. મહેતાને ઓળખો છો ? ” પ્રોફેસરે હા કહી. તેની જીવિની બધીજ પ્રશંસા કરી અને છેવટે જણાવ્યું “ કે તેને લઘાઈમાં જવાની બહુ હોશ હતી, પણ શરીર તકન નિર્માલ્ય હોવાથી નિરાશ થઈ ચાલી ગયો. કદાચ નિરાશથી વિચારાનું બેઠું પણ ખસી ગયું હશે; પણ તમે હિંદુસ્તાની એ ગુજરાતીને ક્યાંથી ઓળખો ? ” મી. મહેતાએ હસીને જણાવ્યું કે “ સાહેબ હુંજ એ મહેતા. આપ મને ઓળખી ન શક્યા ? આપ મારા પ્રિય અધ્યાપક હતા અને આપના પ્રાણ બચાવીને આપે મને જે ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું હતું તેનો બદલો હું વાળી શક્યો છું. તેથી મને સંતોષ છે, ’ પછી તેણે પોતાનો ઇતિહાસ પ્રોફેસરને કરી સંભળાવ્યો. પ્રોફેસર તો દીગ્ગજ થઈ ગયા અને કહ્યું આપણી કાલેજના પોણાસોમાંથી કાઢી જ તમને ઓળખી શક્યું નહીં તે કેવી નવાઈની વાત ! આટલું કહી તેઓ એકદમ ક્રેટન પાસે ગયા અને બધી હકીકત કહી. ક્રેટનને તો તેના તરફ પ્રકાશ પાત હોવા અને તે સુચિન્તિત છે તે જાણી તેઓ બહુ આનંદ પામ્યા. તેમણે કહ્યું કે એક બે વાર મારી સાથે વાતચીત કરતાં એમણે ગુહરચના સંજોગો બહુ સચાં કરી હતી, ત્યારે મને લાગ્યું હતું ખરું કે એણે યુદ્ધ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હશે ખરો. પણ પછી વળી તે વાત શૂલી ગયો. ક્રેટન સાહેબે તેજ દિવસે સીમલે તાર કરી ખબર આપી કે મી. મહેતાખસિંગ તે ગુજરાતનો રહેવાશી મી. મહેતા છે, તે ઉચ્ચ કુટુંબનો છે, અને બી. એ. ના વર્ગ સુધી તેણે અભ્યાસ કરેલો છે, અને ફરીથી તેના ગુણ ગાંધી તેને ખાસ કમીશન આપવા માટે બલામણ કરી હતી.

બીજે દિવસે મી. મહેતા હોસ્પિટલમાંથી છુટા થવાના હતા. તેમની વાત આખા સેનમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. વિદ્યમન કાલેજના વિદ્યાર્થીઓ તેમને મળવા આવતુર થઈ ગયા હતા, તે દિવસે ક્રેટનની મંમતિથી તેઓએ એક એટા મેલાવડો યોજ્યો હતો. મી.

મહેતાને માનપત્ર આપવાનું હતું અને તેમાં પ્રમુખસ્થાન લેવા માટે હીઝ એકસેલન્સી કમાન્ડર-ઇન-ચીફ જેઓ તેજ દિવસે પેશાવર અન્ય કાર્યને માટે આવનાર હતા, તેમને આમંત્રણ કર્યું હતું. કમાન્ડર-ઇન-ચીફ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું, મેલાવડો ધણોજ સરસ થયો, અને પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે તમને જરાએ ખ્યાલ નથી તેવું માન મેળવવા આજના મહેમાન આગ્યશાળી થયા છે. નામદાર વાઇસરોય સાહેબને મેં પૂછાવ્યું હતું તેની મંજૂરીના તાર હમણાજ આવ્યો છે. આજના આપણા મહેમાન હવેથી લેફ્ટેનન્ટ મહેતાના નામથી આજણાશે, તેમને માટે ખાસ કમિશન મંજૂર થયું છે, અને પોતાના જીવને જોખમે પ્રોટેસ્ટનો જન ખયાવવા માટે તેઓ V. C. મેળવી શક્યા છે. આ સાંભળી આખી સભા હર્ષનાદથી આજી રહી. મહેતાએ એકેએક સૈનિકનો પ્યાર સંપાદન કર્યો હતો. એ વિસ્મય કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તો લેફ્ટેનન્ટ મહેતાની ખુરશી ઉપાડી લીધી, અને તેમને આખી સભામાં કેરવ્યા.

x x x x x x

સરહદ ઉપરનું તોફાન શમી જવાથી, મધી દુકડીઓ વિખરાઇ ગઇ છે. લેફ્ટેનન્ટેતા હવે નિયમિત લશ્કરમાંજ છે, અને હાલમાં તેમની નિમજીલક મુખ્યત્વે સેનાપતિના હાથ નીચે થઇ છે. પોતાને મશ્કરીમાં વાણીયા પદ્ધતિના ફેટન બધા કહેતા હતા, તે યાદ રાખી વાણીયાઓમાંથી મદદ મહેતાને તેમણે હિંદ રક્ષક મૈન્યમાં એક દુકડી ઉઘી કરી છે. તેમનો પુસ્તકોનો પ્રેમ હજી જોવોને તેવોજ છે, અને રાજ્ય બંધારણની બાબતમાં પણ તેમના મનની ગણના કરવામાં આવે છે. બહુકારો કહે છે લેફ્ટેનન્ટેતાનું લવિષ્ય ઉજળું છે. રાજનીતિમાં હિંદ માટે ઉદાર દષ્ટિ રાખવાનું કર્યા પછી આવો કુશળ સૈનિક અને વિદ્વાન રાજ્યનીતિર કયા દરજ્જા સુધી પહોંચશે તે કોઇએ કળી શકે નહિ ? પોતાના અંગન અનુભવ ઉપરથી તો અત્યાર સુધીમાં પણ તેમણે સામાન્ય સૈનિકોને માટે ઘણી ઉદારતા મેળવી હતી, અને તેમની રિયનિ ધણે અંશે તેઓએ સુધરાવી હતી. આવા વીર નર હિંદમાં વધારે નિપજો.

કેશવપ્રસાદ છાયાલાલ દેસાઇ.

અહલ્યાશ્રમ (ઈંદોર).

અહલ્યાશ્રમ એ ઈંદોરમાં આવેલું વિધવાશ્રમ અને કન્યાવિદ્યાલય છે. ઈંદોર શહેરથી એકાદ માઈલ દૂર છે. તહેતું મકાન ખેડા બાટનું અને માળ વગરનું છે. આગલા ભાગમાં ન્હાનો બાગ છે. પ્રતાપી રાણી અહલ્યાબાઈ હોલકરના નામ ઉપરથી આ આશ્રમનું નામ પાડ્યું છે. મકાનના મોગાનમાં અહલ્યાબાઈનું પુનળું પણ મોલું છે.

આશ્રમમાં નિરાધાર વિધવાઓને રાખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત આશ્રમનીજ જાણમાં બહુતી બીજી કન્યાઓ માટે ઍડિંગ હાઉસ પણ છે. આશ્રમને અંગ્રેજ 'વૈદ્યાવતિ મહિલા વિદ્યાલય' નામની શાળા પણ છે. હાલના મહારાજ હોલકરના પટરાણી વૈદ્યાવતીના નામ સાથે આ વિદ્યાલય જોડવામાં આવ્યું છે. એ વિશાળ ચોકની આસપાસ

આશ્રમનાં તેમજ નિશાળના મહાન અધિકારી છે. આખા મહાનમાં સર્વત્ર સ્વચ્છતા અત્યંત છે. ધૂળ, કચરા કે જળાં તો જાણે આ જગ્યાએ કદાપિ થતાંજ ન હોય, એમ લાગે છે. આવી સ્વચ્છ સાર્વજનિક જગ્યા જાગ્યેજ જોવામાં આવે છે.

અહ્યાસ—‘ચંદ્રાવતી મહિલા વિદ્યાલય’માં અંગ્રેજી પહેલા ધોરણથી મેટ્રીક્યુલેશન સુધી શિક્ષણ અપાય છે. ધોરણો સાતને બદલે નવ રાખવામાં આવ્યા છે જેથી અભ્યાસનો બોલો ઓછો થાય છે. છેલ્લા ધોરણમાં ભણતી કન્યાઓ અલાહાબાદ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપે છે. હાઇસ્કૂલ ઉપરાંત થોડા વખતથી આશ્રમમાં રહેતી વિધવાઓ માટે નોર્મલ ક્લાસ કાઢેલી છે. તેમાં શિક્ષણસાત્ર શીખવાય છે. એમને શિક્ષણ કામનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે તે માટે મરાઠી પ્રાથમિક શાળા પણ કાઢી છે. પ્રાથમિક-શાળાના તેમજ હાઇસ્કૂલના અભ્યાસક્રમમાં કંઈ નવીનતા નથી. પરંતુ શીખવવાની રીતમાં બીજી શાળાઓ કરતાં બહુજ ફેર છે. ધણાખરા વિષયો Direct method મારફતે શીખવાય છે. દરેક વિષય કઇ રીતે ઉત્તમ પ્રકારે શીખવી શકાય તે માટે આશ્રમના સ્થાપક ડૉ. સુખરાણુકરે જાતે ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે. શાળામાં શીખવાના એકેએક વિષય માટે તેમણે જુદાં જુદાં પુસ્તકો વાંચી પોતાને યોગ્ય લાગી તે પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. સંગીત ચિત્રકળા, સિવજી, ભરત, વિદ્યાન વિગેરે વિષયો માટે ખાસ ઝોરડા છે. સંગીતના ઝોરડામાં ધણાં હાથનાં હાર્મોનિયમ છે જેથી કન્યાઓ જાનેજ વગાડીને ગાઇ શકે. વિજ્ઞાનમાં પણ કન્યાઓ જાતે પ્રયોગો કરે છે. ન્હાના પાયા ઉપર વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) શીખવવા માટે ધણે કેશણે વર્ગની પ્હાર ન્હાના આગ બનાવ્યા છે. સિવજી-ભરત માટે એક ખાસ શિક્ષક છે. આ શાળામાંના ભરતકામ જેવું ઉત્તમ કામ કાષ્ઠકજ્ઞ શાળામાં થતું હશે. પ્રાથમિક શાળામાં દરેક વસ્તુ વિષે પાઠ આપતી વખતે તે વસ્તુનું ચિત્ર શિક્ષક પાડીયા ઉપર દોરી બતાવે છે અને કન્યાઓ તેજ ચિત્ર પોતાની સ્વેટમાં કાઢે છે, આથી તે વસ્તુના જુદા જુદા અવયવો ઉપર ધ્યાન રાખવાની પરાક્ષ રીતે ફરજ પડે છે. હાઇસ્કૂલમાં પણ ભૂગોળ અને ઇતિહાસ શીખવતી વખતે શિક્ષકો જાતે નકશા કાઢી બતાવે છે. ન્હાની છોકરીઓને ભૂગોળ શીખવવા માટે એક માટીનો ન્હાનો નમૂનો બનાવવામાં આવ્યો છે. આ નમૂનામાં વચ્ચે એક પર્વતનો આકાર બનાવ્યો છે. તેના ઉપર ઝાડ, પથ્થર વિગેરે પણ ચોક્કસ છે. ઉપર ન્હાનાં તળાવ પણ કર્યા છે. રેલ્વે લાઇન અને તાર વિગેરે પણ દર્શાવે છે. પાણીનો નળ લઈ આણી પર્વતમાંથી ઝરણો જોવાનો દેખાવ કર્યો છે. એક ઝરણુ મોટી નદીરૂપે વહી નીચે ઉતરે છે. નીચે એક ન્હાના ખાડાને સમુદ્ર બનાવ્યો છે. આ સમુદ્રને નદી મળી છે. સમુદ્રમાં સામુદ્રધુની, સંયોગિભૂમિ, બશિર અખાત વિગેરે દર્શાવે છે. તે ઉપરાંત વહાણ, દીવાદાંડી આદિ પણ રાખ્યાં છે. આ નમૂનો જોવાથી એકી નજરે ધણું જ્ઞાન મળી શકે છે.

શિક્ષકો—શિક્ષકો ધણાખરા ઑનરરી કામ કરનારા છે. પરંતુ ઑનરરી કામ કરનારા એટલે વેક ઉતારનાર એમ આપણી તરફ જોવામાં આવે છે તેવું નથી. બધા શિક્ષકો ધણાજ ઉત્સાહથી શીખવે છે. ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના પૌત્રી અહલ્યાબાઈ શ્રીધર ભાંડારકર (અમ. એ.) પણ શાળાનાં મુખ્ય શિક્ષકોમાંના એક છે. ડૉ. સુખરાણુકર જેવા

વિદ્યાવિલાસી અને શિક્ષણપ્રિય મનુષ્યો આવી સંસ્થાઓને કેટલા ઉપયોગી થઈ પડે છે, તે અહિં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે.

બોર્ડિંગ હાઉસ—વિધવાઓ અને કન્યાઓ, સર્વને રહેવા માટે શાળાવાળાન મકાનમાં એક ભાગ રાખ્યો છે. સુવાના ઓરડાઓમાં એક એક ઓરડામાં પાંચ સાત જણ સુએ એવી ગોઠવણ છે. નવ ઓરડાઓ જોડાજોડ છે, અને દરેકની વચ્ચેમાં મારણું છે. આરણું ખુલાં છે તેથી ત્યાંની સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ છેક છેડાના ઓરડામાં સુએ છે છતાં આખા બોર્ડિંગ ઉપર સામટી નજર રાખી શકે છે. આશ્રમમાં રહેનાર દરેકને એક ન્હાનો લોઢાનો ખાટલો બિછાના સાથે, એક પુસ્તકો માટે મેજ અને એક ચાકળો એટલુંજ આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત દરેક જણ ઘેરથી એકજ પેટી લાવી શકે છે. આથી એ લોઢાની રહેણી કરણી બહુ સારી બને છે. બિછાના ઉપરની ચાંદો ગરમ જેવી ઉજાળી હોય છે. તે ઉપરાંત બધેજ અતિશય સ્વચ્છતા છે. આટલી મરી સ્વચ્છતા મિસિસ સુખદાણુકર, જેઓ એક યુરોપિયન માનુ છે, તેમનેજ આભારી છે. ડૉ. સુખદાણુકર પોતે, પોતાનાં પત્ની અને પુત્રી સાથે આશ્રમમાં રહેતા હોવાથી જાતીય દેખરેખ રાખી શકે છે. ત્હેમનાં પુત્રીની ઉમ્મર માત્ર આઠ વર્ષની હોવા છતાં આશ્રમમાં જુદા જુદા મનુષ્યોના સમાગમમાં આવવાથી, અંગ્રેજી, ગરામી અને હિંદી એ ત્રણ ભાષાઓ બહુ સારી રીતે બોલી શકે છે. ડૉ. સુખદાણુકર અને ત્હેમનાં પત્ની ગન્ને બહુ માયાળુ અને ભલા સ્વભાવનાં છે. અને આશ્રમને પોતાના કુટુંબ જેવોજ ગણે છે.

આશ્રમમાં રહેવાથી કન્યાઓ તેમજ વિધવાઓ શુદ્ધવ્યવસ્થાના શિક્ષણથી ખાતલ ન થઈ જાય તે માટે મહુ મારી યોજના કરી છે. બોર્ડિંગ હાઉસની સર્વ વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થી નીઓનેજ સોંપેલી છે. સ્વચ્છતા રખાવવાનો, સીધુ કાઢવાનો, પીરસવાનો, રસોડામાં દેખરેખ રાખવાનો, એમ દરેક જણને વારો બાંધી આપ્યો છે. તેથી દરેક જણને રોજ જુદુ જુદુ કામ કરવું પડે છે, અને પરિણામે સર્વ કામમાં તેઓ માહીરગાર થાય છે. આથી મોટેથી શુદ્ધવ્યવસ્થા વિષે પાડો શીખવવા કરનાં ઘણું માફ પરિણામ આવે છે. વળી હાથવતી સાથીયા પૂરવાની કામ જે માત્ર આપણા દેશની સ્ત્રીઓનેજ આપડે છે, તે દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે, તે નજ ન થઈ જાય માટે રસોડાના ઓટલા ઉપર દરરોજ વારા-પ્રમાણે એક જણને સાથીયો પૂરવો પડે છે.

આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન મળે તેમજ કસરત થાય એ હેતુથી એક બાજુએ ન્હાતી વાડી જેવું કર્યું છે. ત્હેમાં અનેક જાનના શાક અને ફળ ઉગાડે છે. આ વાડી માટે માળી કોઈજ નથી મધુજ કામ આશ્રમમાં રહેનારાંને કરવું પડે છે. અહિં શાક એટલા ઉગે છે કે છેલ્લાં મે વર્ષમાં આશ્રમ માટે ગતરમાંથી એક પાંદળું પણ શાક આણવું પડ્યું નથી વાડીમાં પણ સ્વચ્છતા ધણીજ છે; અને નવાઈ જેવું તો એ છે કે દ્રાખીય અને બટાટા જેવી ચીજો લાવેલી હોવા છતાં પણ દુર્ગંધનું નામ નથી.

આશ્રમમાં ન્હાતું દવાખાનું પણ છે. ત્હેમાં ત્રણ ચાર મિઠાનાં છે. જે વિદ્યાર્થી માંદી થાય તે અહિં સુએ છે. ત્યાં સારી રોજના વપરાશની દવાઓ રાખેલી છે. દરરોજ વાર પ્રમાણે એક જણ આ દવાખાના ઉપર દેખરેખ રાખી માંદી વિદ્યાર્થીઓની દવા અને બરદાસ્ત કરે છે. આથી નર્સિંગનું શિક્ષણ પણ મળે છે.

પ્રથમ કહ્યું તેમ અહલ્યાશ્રમ શહેરથી એકાદ માઇલ દૂર છે. તેમજ એકાંત સ્થળમાં છે, અને લીધે શહેરમાં રહેતી કન્યાઓને રોજ જવા આવવાને અગવડ પડે, પરંતુ તે માટે પશુ ગોડવણ કરી છે. એક મ્હોટી ઓમતીમસ જેવી અઘની ગાડી આશ્રમને ખરચે રાખેલી છે. તે દરરોજ સ્થલાદે નિશાળના વખત પહેલાં શહેરમાં જઈ અમુક જગ્યાએ ઉભી રહે છે. એટલે શહેરમાં રહેતી કન્યાઓ તહેમાં જઈ એમે છે અને નિશાળ જાય છે, સાંજે પાછી આ ગાડી છાકરીઓને 'શહેરમાં મૂકી આવે છે. આથી ન્હાની મ્હોટી સર્વ છાકરીઓને નિશાળ જવાની ધીસકુલ દુરકત પડતી નથી. વળી ખીજે લાભ એ થાય છે કે છાકરીઓને વખતમર જવાની ટેવ પડે છે, કારણ કે જો જોવાં ન જાય તો ગાડી જતી રહે અને કાં તો ચાલતાં જવું પડે અથવા તો ઘેર રહેવું પડે.

અર્થ—આપણા દેશની ઘણી ખરી સંસ્થાઓને પૈમાની બહુ તંગી હોય છે અને તેને લીધે દરેક સંસ્થાની ઉત્તતિમાં અંતરાય આવે છે. સુભાગ્યે, અહલ્યાશ્રમ આ દુઃખમાંથી મુક્ત છે. ઘણાં વર્ષ પહેલાં એક હોલકર રાજની રાણીને પેશાએ એક જાગીર આપી છે. આ જાગીર કાંઈને વંશપરંપરા મળતી નથી. પણ દરેક નવો રાજ ગાદીએ એસે તે વખતે તેની મુખ્ય રાણીને આપવામાં આવે છે જાગીર લગભગ હોલકરના રાજ્ય જેટલાજ વિસ્તારની છે, તેના ઉપર માત્ર રાગીનીજ હકુમન ચાલે છે અને તેનાં તમામ ખાતા હોલકરના રાજ્યથી જુદાં છે. આ જાગીર 'ખાસગી' કહેવાય છે, આ ખાસગી તરફથી અહલ્યાશ્રમ તેમજ ચંદ્રાવતી-મહિલા વિદ્યાલયનું અર્થ પૂરું પાડવામાં આવે છે, તેથી કાંઈ રીતની તંગી પડતી નથી. મકાનો પણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે પૂરતી સગવડવાળાં ખાંધી આપવામાં આવે છે. ડૉ. સુખરાયજીકરના નિરંતર પરિશ્રમ ઉપરાંત પૈમાની છુટ એ પણ અહલ્યાશ્રમની ઉત્તતિનું એક મુખ્ય કારણ છે.

આ સર્વ હેવાલ ઉપરથી જણાશે કે આપણા યુગરાતમા ચાલતાં વિદ્યાલયો તથા વિધવાશ્રમો અને અહલ્યાશ્રમમાં કેટલો અંધો ફેર છે. પ્રો. કર્વેનું આશ્રમ પણ કેટલી ઉજન દશાએ પહોંચેલું છે ? આનું મુખ્ય કારણ મ્હારી અવપતિ પ્રમાણે એજ છે કે આપણા લોકોમાં હજી દક્ષિણી લોકો જેવી સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ આવીજ નથી. કાંઈ લોકો-પયોગી કામને આપણે આપણું જીંદગીનું કાર્ગ સમજી ઉપાડી લેતાં શીખ્યાં નથી. ડૉ. સુખરાયજીકર અને હેમનુ કુટુંબ કાંઈ દરિદ્ર રીતે રહેતું નથી. એક ગૃહસ્થને જાજતી રીતે રહે છે. પરંતુ આશ્રમની અને વિદ્યાલયની ઉત્તતિ એ અહોરાત્ર હેમનની ચિંતાનો વિષય છે. હેમનું દરેક કાર્ય એતેજ અંગે હોય છે. આ કુટુંબ ખાલસમાજ હોઈ બહુ ધાર્મિક વૃત્તિવાળું છે. અને ખ્રિસ્તી મીશનરીઓની પેઠે પ્રભુમીસર્યેજ કામ કરે છે. હેમના પ્રયત્નથી આશ્રમ એવી સારી સ્થિતિમાં છે કે માત્ર અહલ્યાશ્રમ જોવા ખાતરજ ઇંદોર સુધી જવું જોઈએ એમ લાગે છે.

હોમરૂઢરે શું જાણવું જોઈએ ?*

૧.

આર્થિક સ્થિતિ.

જુદી જુદી પ્રજાની આવક તથા સંપત્તિ.

હેઠળના આંકડાઓ પરથી સહેલાઈથી જણાશે કે, બીજી જાતી પ્રજાઓ, મુકાબલો કરતાં થોડે વણે દરજ્જે સમૃદ્ધિવાન છે ત્યારે હિન્દુસ્તાન તો ગરીબાઈમાં ઉંડુ ગરકાવ થઈ ગયું છે. એક હિન્દીની સરેરાસ વાર્ષિક આવક, અરકારની ગણતરી પ્રમાણે, મે પાઉન્ડ જેટલા થાય છે. આ રકમ, એક સાધારણ યુરોપિયન એક વર્ષમાં દારૂ માટે વાપરે તેના કરતાં પણ ઓછી છે. હિન્દના જાંદીખાનામાં એક ફેદીનો ખોરાક તથા લુગડા લતાનો વાર્ષિક ખર્ચ સરેરાસ ત્રણ પાઉન્ડ ગણનામાં આવે છે. જો મિથારો હિન્દી એક હિન્દી ફેદીનું કંગાળ જીવન સ્વીકારે અને પોતાની જરૂરીયાતો માત્ર કપડાં તથા ખોરાકને લગતીજ રાખે, તો પણ તે તેની મે પાઉન્ડ જેટલી હાલતી આવકમાં નિર્વાહ કેરી શકે એમ નથી. એક હિન્દીની સરેરાસ સંપત્તિ પાઉન્ડ ૯-૧૦-૦ છે. આ રકમ, ઈંગ્લાંડ દર વર્ષે એક સાધારણ બીખારી ખોરાકી માટે ખરચે છે તેના અર્ધા ભાગ જેટલી પણ નથી, હિન્દમાં પૈસો અસમાન રીતે વહેંચાયેલો હોવાથી અને વિશેષમાં મિનિ-હિન્દી મોને ભારે આવકો મળતી હોવાથી, હિન્દના મિથારો હેઠળના જન મમાજની આવકની સરાસરી એના કરતાં પણ ઓછી આવે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યારે, તેઓમાંના સંખ્યાબંધ લોકો ધરખાર વધરના તેમજ પુરતાં વસ્ત્ર તથા અન્ન વગરના જેવામાં આવે તો તે શું આશ્ચર્યકારક છે ? એક ખ્રિસ્તી પાદરી ધણીજ યોગ્ય ગીતે કહે છે કે “ આ લોકો મે ત્રણ દિવસને અંતરે એકજવારે મોજન ખાય છે. ”

આવક તથા સંપત્તિ.

વસ્તીના માયાદીક જુદા જુદા રાજ્યોની સરેરાસ આવક તથા સંપત્તિની હેઠળ જણાવેલી હકીકત ઉપરથી હિન્દની દરિદ્રાવસ્થા સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડશે.

દેશનું નામ.	સરેરાસ વાર્ષિક આવક, પાઉન્ડ.	સરેરાસ સંપત્તિ પાઉન્ડ.
આર્જેન્ટાઇન	૨૪	૧૪૦
ઑસ્ટ્રેલિયા	૪૦	૩૭૦
ઑસ્ટ્રિયા	૧૫.૫	૧૦૫
બેલ્જિયમ	૨૮	૧૭૦

* મી. પી. ટી. ચન્દ્રના મૂળ લેખનો આ અનુવાદ સ્વરાજ્ય લેખ માળા નં. ૧૯ તરીકે પ્રકાશ થયેલ છે.

ડેન્માર્ક	૩૨.૫	૨૩૦
ફ્રાન્સ	૨૭.૮	૨૪૦
જર્મની	૩૧	૧૬૦
ગ્રીસ	૭૫
હિન્દુસ્તાન	૨	૬૧
ઇટાલી	૧૨.૨	૬૫
નેધરલેન્ડ્સ	૨૨.૬	૨૪૦
રુમાનિયા	૬૫
રશિયા	૧૧.૫	૬૦
સર્બિયા	૮૫
સ્વેડન	૧૬.૫	૧૦૫
સ્વીડન	૨૨	૧૪૦
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૮	૧૫૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ (સંયુક્ત રાજ્ય)	૪૦	૩૦૦
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકાના)	૪૦	૨૧૦

મહેસુલ.

હેઝળના કાકામાં, જુદા જુદા દેશનું માણુમ દીક સરેરાસ વાર્ષિક મહેસુલ આપેલું છે. હિન્દુસ્તાન પર યુદ્ધ કર નાખવામાં આવે છે. છતાં, રાજ્યની તીજેરીમાં તેનો ફાળો માણુમ દીક થોડી ધણી શિલ્લંગ કરતાં કંઈ વધારે કર આપવો પડે છે નથી. તેનો ફાળો માણુસ દીક બમણી રકમનો થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જોઈ છે.

મહેસુલ.

દેશનું નામ.	મહેસુલ.	દેશનું નામ.	મહેસુલ.
ઓસ્ટ્રિયા	...	નોર્વે	...
બેલ્જિયમ	...	રશિયા	...
વડોદરા રાજ્ય	...	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	...
ફ્રાન્સ	...	ટુર્કી	...
જર્મની	...	યુરેગે	...
હિન્દુસ્તાન	...	યુનાઇટેડ કિંગડમ	...
ઇટાલી	...	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	...
જાપાન	...		

મીઠાંની ખપત.

એમ કહેવાય છે કે એક લંડનના જીવન ગાળના માટે, માણુસે વર્ષમાં એકાદમાં એકાદ ૨૦ સત્ત જોઈ મીઠું ખાવું જોઈએ. સમગ્ર દેશમાં માણુસદીક વધારે મીઠું ખાય છે. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં તે જરૂર જોઈતું પણ મીઠું ખરીદ કરવાના થોડા પાસે

સાધન હોતાં નથી. જુદા જુદા દેશોમાં માણસ દી ૨ વર્ષે કેટલું મીઠું વપરાય છે તે હેઠળના આકાશઓથી માલમ પડશે.

યુનાઈટેડ કિંગડમ	૬૨	રતલ
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	૪૮	"
કેનેડા	૪૫	"
ફ્રાન્સ	૩૬	"
જર્મની	૩૫	"
રશિયા	૩૩	"
રશિયા	૩૩	"
ઇટલી	૨૫	"
હિન્દુસ્તાન	૧૨	"

સેવિંગ બેન્કના ડિપોઝિટ.

હિન્દુસ્તાનમાં પોસ્ટ, ટ્રસ્ટી તથા બીજી સેવિંગ બેન્કોમાં અનામત મુકાતાં નાણાની રકમ, બીજા દેશોની સાથે સરખાવતાં ઘણીજ નજીવી જેવી છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં લગભગ ૮૦ લાખ પાઉન્ડ સેવિંગ બેન્કમાં છે, જ્યારે ઈંગ્લાંડમાં ૨૧ કરોડ ને ૩૦ લાખ, ફ્રાન્સમાં ૧૮ કરોડ ને ૫૦ લાખ અને જર્મનીમાં ૬૨ કરોડ ને ૮૦ લાખ પાઉન્ડ છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિપોઝિટની રકમ માણસ દીઠ ૯ પેન્સ જેટલી પણ આવતી નથી, પરંતુ ઈંગ્લાંડમાં પાંચ પાઉન્ડ, ફ્રાન્સમાં ૪ અને જર્મનીમાં ૯ પાઉન્ડ જેટલી રકમ થાય છે.

બેન્કના ડિપોઝિટ.

ડિપોઝિટ મૂકનારાની સંખ્યા તથા પોસ્ટ, ટ્રસ્ટી અને બીજી સેવિંગ બેન્કોમાં મૂકાતા ડિપોઝિટની રકમ અડસટે હેઠળ મુજબ છે:—

દેશનું નામ.	ડિપોઝિટની રકમ.		દર ૧૦૦૦ ડિપોઝિટ મૂકનારની સંખ્યા.
	કુલ પાઉન્ડ.	દર ડિપોઝિટ મૂકનાર દીઠ પાઉન્ડ	
ઑસ્ટ્રિયા	૨૩૩,૦૦૦,૦૦૦	૩૯	૨૦૪
ફ્રાન્સ	૧૮૫,૪૦૦,૦૦૦	૧૫	૩૦૯
હન્ગેરી	૭૬,૦૦૦,૦૦૦	૪૯	૮૦
જર્મની	૬૨૮,૦૦૦,૦૦૦	૩૫	૨૮૫
રશિયા	૧૧૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૯	૩૯
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૪૦,૦૧૦,૦૦૦	૩૧	૪૧૯
યુનાઈટેડ કિંગડમ	૨૧૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૭	૨૭૭
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૭૬૧,૦૦૦,૦૦૦	૮૯	૧૦૦
કેનેડા	૧૩,૧૦૦,૦૦૦	૬૨	૩૭
બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન	૯,૪૦૦,૦૦૦	૮-૪	૫
સીલોન	૯૬,૦૦૦	૪,૨	૨૪
જાપાન	૧૭,૮૦૦,૦૦	૧.૩	૨૩૭

ખેતીવાડી.

ખેતી એ હિન્દુસ્તાનના લોકોનો મુખ્ય ધંધો છે. વસ્તીના લગભગ ૭૦ ટકા ખેતીના ધંધો કરે છે. જમીનની દરકાર લેવામાં નહિ આવતી હોવાથી, પાક ધણો થોડો ઉતરે છે. દર એકરે ૧૫ યુથલ જેટલો પશુ પાક ઉતરતો નથી, જ્યારે યુનાઈટેડ કીંગડમમાં ૩૪ યુથલ કરતાં પશુ વધારે પાક ઉતરે છે. ખેડુતો મુખ્યત્વે કરીને માર્સ ખાતર પુરું પાડવાને અશક્ત હોવાને લીધે હિન્દમાં જમીન આટલી ઓછી ફળદ્રુપ છે. સુધારેલા નવાં ઓજારોને ઉપયોગ મોટે ભાગે જાણીતો નથી. હિન્દ, કે જ્યાં ખેતી એ રાષ્ટ્રીય ઉત્પત્તિમાં સૌથી અગત્યનો વિષય છે ત્યાં તેની આવી કંગાળ સ્થિતિ છે. આના મંજૂ-ધમાં નોંધ લેવા લાયક બીના એ છે કે અકબરના વખતમાં હિન્દની જમીન વધારે ફળદ્રુપ હતી.

જુદા જુદા દેશોમાં એકર દીઠ કેટલું અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે તે હેતુ પ્રમાણે નોંધાયેલું છે:—

યુનાઈટેડ કીંગડમ	૩૫	(યુથલ)
ફ્રાન્સ	૨૦	"
જર્મની	૧૮	"
આસ્ટ્રિયા	૧૬	"
પ્રાંચી	૧૨	"
રશિયા	૧૨	"
હિન્દુસ્તાન	૧૦	"

વ્યાપાર ઉદ્યોગ.

આ ઓપાનિયામાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ જેવા બેઝાળા વિષયના પક્ષપક્ષનો વિચાર કરવાનું બની શકે એમ નથી. માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે હિન્દની વ્યાપારિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિમાં ભારે ખીલવણીની આવશ્યકતા છે. ઇરાન જેવા કેટલાક પછાત દેશો પણ આપણા કરતાં વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં આગળ છે. હિન્દની આ પછાત સ્થિતિ વિશે સામાન્ય વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આપવા સારું, એટલું જણાવવું નેપ્રએ કે ઈંગ્લાંડમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં માલસદીક નિકાસ અને આયાતનો વેપાર ૪૫૦ શિલિંગ કરતાં પણ વધારે છે, જ્યારે હિન્દમાં તે ૨૦ શિલિંગ કરતાં પણ ઓછો છે. હિન્દની નિકાસ મુખ્યત્વે કરીને કાચા પદાર્થોની છે અને આયાત તૈયાર કરેલી ચીજોની છે. બીજા દેશોના ઉદ્યોગ કુન્નર માટે કાચા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા સારું હિન્દને અધ્યાગ મહેનત કરવી પડે છે, અને પોતાના હમેશના વપરાશની ચીજો માટે પણ હવે તેમના પરજ માધાર રાખીને એવી રહેવું પડે છે. ખુસીના રસ્તા હતા ત્યારે હિન્દુસ્તાન ઉદ્યોગ કુન્નરમાં એટલું બધું ચડીવાતું હતું કે હુનિયાના મોટા ભાગને તે સપ્તમા માલ પુરો પાડતું હતું અને તેની બનાવટમાં તેની સાથે બીજો કોઈ પણ દેશ હરીફાઈ કરી શકે એમ નહોતું. પરંતુ હવે એ સ્થિતિ દેખી રીતે ઉલટી જ મધ ગઈ છે.

લુદ્ધ લુદ્ધ દેશોનો વ્યાપાર.

હૈદરાબાદ કોશમાં લુદ્ધ લુદ્ધ દેશના વ્યાપારના આંકડાઓની સરખામણી કરવામાં આવી છે. તેમાં સામાન્ય રીતે દેશના વપરાશની આધારે તેમજ દેશની ખનાવટની નિ-કાસનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યા છે.

દેશનું નામ.	કુલ વેપાર પાઉંડ.	માલુસ દીક વેપાર - પાઉંડ. શિ. પે.		
ન્યુ ઝીલેન્ડ ...	૩૯,૦૦૦,૦૦૦	૩૫	૯	૦
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ...	૧૨૬,૦૦૦,૦૦૦	૩૩	૩	૦
ઑસ્ટ્રેલિયા ...	૧૪૭,૦૦૦,૦૦૦	૨૯	૮	૦
કેનેડા ...	૧૭૫,૦૦૦,૦૦૦	૨૪	૩	૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ ...	૧,૦૨૨,૦૦૦,૦૦૦	૨૨	૧૬	૦
આર્જેન્ટાઇન ...	૧૪૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૯	૦	૦
યુરૂપ ...	૧૭,૦૦૦,૦૦૦	૧૫	૯	૦
ફ્રાન્સ ...	૫૬૬,૦૦૦,૦૦૦	૧૪	૩	૦
જર્મની ...	૮૭૩,૦૦૦,૦૦૦	૧૩	૯	૦
ઈટાલી ...	૨૨૨,૦૦૦,૦૦૦	૬	૭	૦
ટયુનિસ ...	૧૦,૫૦૦,૦૦૦	૫	૧૭	૦
ઇજીપ્ટ ...	૫૭,૦૦૦,૦૦૦	૬	૧	૦
ટુર્કી ...	૪૮,૦૦૦,૦૦૦	૨	૧૬	૦
રશિયા ...	૨૬૮,૧૦૦,૦૦૦	૧	૧૩	૦
ધરાન ...	૧૬,૦૦૦,૦૦૦	૧	૧૨	૦
હિન્દુસ્તાન ...	૨૮૭,૦૦૦,૦૦૦	૦	૧૮	૦

આ લેખમાં વાંચકવર્ગની સમક્ષ, દેશની દેશની કંગાળ આર્થિક સ્થિતિ ખનાવતારા આંકડાઓ રજુ કરવામાં આવ્યા છે. આર્થિક સ્થિતિ અધમ હોવાને લીધે વસ્તીનો મોટો ભાગ ત્રાસદાયક ગરીબાઈમાંજ ગમડે છે, અને પરિણામે લાખો લોકો ભૂખ મરી જાય છે. એવી ગણતરી થઈ છે કે, બ્રિટિશ સરકારના ઉદાર રાજ્ય હેઠળ હિન્દમાં ફક્ત ૪૦ વર્ષમાંજ ૩ કરોડ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા હતા. કાળી ખોરાકના મમળે ફેટલા માણસો રોગથી મરી ગયા તેનો કમનસીમે અડમટો બાંધી શકાય એમ નથી.

ખીજી તરફ, આપણે ભૂતકાળનો, બદલે, ૧૯ મી સદીના પ્રથમ ભાગનોજ વિચાર કરીએ તો, આપણને આગાહી તથા સુખમંપત્તિનું ચિત્રે નજરે પડે છે, અને એ ખીના અંગ્રેજ લેખકોના લખાણોથી પણ પુરવાર થાય છે:—

ઇતિહાસકાર ડૉ. રૉગર્ટમને સને ૧૮૧૭માં “ હિન્દને લગતા ઐતિહાસિક પ્રબંધ ”માં હેઠળ મુજબ લખ્યું હતું:—

“ સ્વર્ણ યુગમાં જે જે સ્ત્રીઓની હિન્દમાં પુષ્કળ નફાથી આપાત થાય છે તે સોનું તથા રૂપું છે, પણ મોટે ભાગે રૂપું છે. પૃથ્વીના કોઈપણ ભાગમાં, જીવનના જરૂરીઆતો

અથવા મોજશોખની ચીજો માટે, પરદેશ ઉપર આટલો થોડો આધાર ટાઈ પણ લોક રાખતા નથી. હવે પાણીની અનુકૂળતા તથા જમીનની ફળદ્રુપતા સાથે તેમનામાં ધણીજ કરામત હોવાથી તેઓ જે જોઈએ તે બનાવી શકે છે. તેથી કરીને તેમની સાથે એક સરખી રીતે વેપાર ચાલ્યાજ કરે છે, અને “કુદરતની તેમજ કળાકૌશલ્યની તરેહવાર બનાવટોના બદલામાં તેમને કિંમતી ધાતુઓ આપવામાં આવે છે.”

બીજા લેખક વોલ્ટર હેમિલ્ટને, અર્થસત્તાધિકારની રૂએ, સને ૧૮૨૮ના ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ગેઝેટીઅરમાં હેઠળ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“જાફરખાન તથા શુબખાન એ બે (અંગાળના) હેલ્લા વાર્ષિકરૂપે જેમણે લગભગ ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું તેના વહિવટ હેઠળ, દેશની સ્થિતિ ધણીજ આળાદ હતી, અને દિલ્હી ખાતે અપાતી વાર્ષિક ખંડણી સાધારણ રીતે એક કરોડ રૂપિયા જેટલી હોવા છતાં, કરનો બોળે જરાપણુ લાગતો નહોતો. અલિવર્દીખાને ગાદી પચાવી પાડ્યા પછી, જમીનદારો એટલા તો શ્રીમંત હતા કે તેમણે, મરાઠાના હુમલાઓ પાછા હટાવવાના વધારાના ખર્ચને પહોંચી વળવા સારૂ એક વખતે તેને એક કરોડ અને બીજી વખત ૫૦ લાખ રૂપિયાની બેટ આપી હતી.”

હિન્દની જૂત અને વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિનો સુકાબલો કરતાં આટલી ખુલ્લે ખુલ્લી વિરૂદ્ધતા જોવામાં આવે છે.

૨.

કેળવણી અને આરોગ્યતા.

કેળવણી.

ટેકિસલા અને નલન્દાના વખતની તથા હાલની હિન્દની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો તે તદ્દન વધારે ખરાબ થતી જાય છે એમ આપણને માલમ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. પૂર્વકાળમાં જ્યારે લોકો દુનિયાના બીજા ભાગમાંથી કેળવણીને માટે આપણી તરફ આવતા, ત્યારે આજે જાનના ટુકડા વીણવા સારૂ ધણા ગેરલાભો સહિત આપણે બીજા દેશો પ્રત્યે જતું પડે છે. આપણને વિદિત છે કે, તિરસ્કૃત થયલા તુર્કો, એક વખતના ચોટલીયાળા સીનાઓ, તથા આટલાન્ટિકની પેલી બેર બડા હોઠયાળા સીધીઓ પણ સુદાં સમસ્ત દુનિયાએ અભણના દર કરવાને સંગીવ પગલાં ભર્યા છે. પરંતુ હિન્દના માયાળુ રાજ્યકર્તાઓએ વસ્તીના લગભગ ૯૦ ટકા જેટલાને અભણ રાખનારું હડાપણુભરેલું ધાર્યું છે. ભવિષ્યના દરેક શહેરીને અમુક કેળવણી ફરજિયાત આપવી તથા તે કેળવણી મફત લઈ શકાય તેવી ગોઠવણી કરવી એ સંસ્કૃતિ પામેલી મમસ્ત દુનિયામાં રાજ્યની ફરજ આલેખાય છે. પરંતુ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં તો, મફત અને ફરજિયાત કેળવણીની પદ્ધતિ માટેની લોકોની આગ્રહપૂર્વક માંગણીઓ મુદ્દલ ખ્યાનમાં લેવામાં આવતી નથી. ઇસવી સન ૧૩૬૬ ના વર્ષનીજ વાતપર, આ બદ્દલ માટે લોકનાથકાએ અધિકારીવર્ગને અગત્ય કરનારું સરૂ કર્યું હતું પણ આપણા નસુનેદાર અમલદાર વર્ગ કે જેમની મેસો-

પોટેમિયન કમિશન તરફથી થોડા વખતની વાન પર ઉચ્ચ કદર કરવામાં આવી છે તેમણે તે લોકનાયકોની હાંસી કરીને તેમને ખગલગાટ કરનારા ગણ્યા. છતાં પણ ગયા વર્ષથી યુનિસિપલ જીલ્લાઓમાં મહત્ત્વ અને દરજ્જાત પ્રાથમિક કેળવણીની પદ્ધતિ દાખલ કરવાના પગલાં ભરાતાં ગયા છે. પરંતુ આ પગલાં, દેશની વિશાળ જરૂરીઆતોને પહોંચી શકાય તેટલાં પુરતાં નથી અને દરેક ઘરમાંથી અજ્ઞાનતા દૂર કરવામાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એના નથી. આપણી વસ્તીનો નવ દશાંશ ભાગ ગામડાંઓમાં રહે છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે થોડેલાં પગલાંથી વસ્તીના મોટા ભાગને કાંઈજ અસર થશે નહિ. ગામડાંઓમાંથી અભણના દૂર કરવાને સંપૂર્ણ પગલાંઓ યોજવામાં આવે, નહિ તો, હિન્દુસ્તાન અજ્ઞાનતામાં ગરકાવ થયેલું રહેશે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંની મરકાર કેળવણી તરફ મહેસુસના ૩૦ ટકા કરતાં પણ વધારે નાણાં ખર્ચે છે, પણ હિન્દી મરકાર, જે આ પુરાતન ભૂમિના ઉછરતા લાખો લોકોના બધાં માટે આટલો બધો ઉત્સાહ ધરાવે છે, તે હિન્દમાં લોકોની કેળવણી માટે મહેસુલના પાંચ ટકા જેટલાં પણ નાણાંની ભેગવાઈ કરવાને અશક્ત છે. ચીન દેશ, પોતાની નાણાંની સ્થિતિ અવ્યવસ્થિત હોવા છતાં, દરેક વિદ્યાર્થી પાછળ એ પાછંડ ખર્ચી શકે છે, જ્યારે બ્રિટીશ હિન્દુસ્તાનમાં એ રકમની અર્ધો પણ ખર્ચાતી નથી. પ્રાથમિક કેળવણી માટે માણુમ દીડ થોડી પેન્સ કરતા વધારે ખર્ચ કરવામાં આવતો નથી અને આ કંજીસપણા માટે નાણાંની તંગીનું જ્ઞાનું બતાવવામાં આવે છે, જ્યારે લશ્કરી ખાતાં માટે માણુમ દીડ એક શિલિંગ જેટલો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. પ્રાથમિક અને વધારે ઉચ્ચ કેળવણીની સ્થિતિ એટલીજ નિરાશાજનક છે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૦ કરોડની વસ્તી માટે ૩૫૦ યુનિવર્સિટીઓ છે જ્યારે હિન્દમાં ૨૪ કરોડ કરતાં પણ વધારે વસ્તી હોવા છતાં ફક્ત પાંચ યુનિવર્સિટી છે.

અભણતા.

હિન્દમાં અભણતા એટલી વધી છે કે તે એક કહેવતરૂપ થઈ પડી છે. રશિયા ચીનાય યુરોપના સવળા દેશોમાં વસ્તીનો મોટા ભાગ લઘુલો હોય છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં દર હજાર દીડ માત્ર ૧૧૦ પુરૂષોને લખતા વાંચનાં આવડે છે જ્યારે તેની સ્ત્રીઓ તો હજારમાં માત્ર અગીઆરજ મળી આવે. દમ નર્વની ઉપરના જે શખસો વાંચી લખી શકતા નથી તે વસ્તીના પ્રમાણમાં કેટલા ટકા છે તે હેડળ બતાવેલું છે. એ ઉપરથી જણાશે કે અમેરિકાના સીધીઓ પણ આપણા કરતાં ઘણાજ આગળ વધેલા છે.

રશીયા	૭૮	ટકા
સીલોન	૭૮	"
ફીલિપાઇન્સ	૫૫	"
અમેરીકન સીધીઓ	૩૫	"
હિન્દ...	૨૨.૫	"

ફરજિયાત કેળવણી.

સને ૧૯૧૭ માં એકી કરેલી માહિતી પર એમ માંલમ પડ્યું હતું કે નીચે જણાવેલા દેશોમાં પ્રાથમિક કેળવણી કાંતો ફરજિયાત અથવા મહત્ત્વ અથવા બે ફરજિયાત

અને મફત હતી. હમણાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે તો થોડા વર્ષમાં ચીનમાં પણ મફત અને ફરજિયાત કેળવણીની પદ્ધતિ દાખલ થશે.

મફત અને ફરજિયાત

યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, આસ્ટ્રિયા-હંગેરી, ઇટાલી, બેલ્જિયમ, ડેન્માર્ક, નોર્વે, સ્વીડન, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા), કૅનેડા, આસ્ટ્રેલિયા, જાપાન, સર્બિયા, સેંસ્વેડાર, રુમાનિયા, પેરુ, પેરુગ્વે, ઇક્વેડોર, ડોમિનિકન—રીપબ્લીક, ઇસ્ટિકા, અર્જેન્ટિના, બોલિવિયા, આર્જેન્ટાઇન, મોન્ટીનીગ્રો, અને મેક્સિકો:

મફત.

કોલમ્બિયા, ચિલે, હેન્ડી, તુર્કી, મીયોન, બ્રાઝિલ, ફરજિયાત

બેલ્જિયમ, હાલ્લા. ગ્રીસ, પોર્ટુગલ, એલિસિનિયા.

ફરજિયાતપણાની મુદત.

જુદા જુદા દેશમાં ફરજિયાતપણાની મુદત હેઠળ મુજબ રાખવામાં આવી છે:—

ઇંગ્લાંડ	૫ વર્ષથી	૧૪ વર્ષ
નેધર્લેન્ડ	૭ "	૧૩ "
નોર્વે	૭ "	૧૪ "
સ્વીડન	૭ "	૧૪ "
ફ્રાન્સ	૬ "	૧૨ "
જર્મની	૬ "	૧૪ "
ડેન્માર્ક	૭ "	૧૪ "
સ્પેઇન	૬ "	૧૨ "
ઇટાલી	૬ "	૧૨ "
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૬ "	૧૫ "
આસ્ટ્રિયા	૬ "	૧૫ "
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૭ "	૧૬ "
કૅનેડા	૮ "	૧૪ "
જાપાન	૬ "	૧૪ "
ન્યુ ઝીલેન્ડ	૭ "	૧૪ "
આસ્ટ્રેલિયા	૬ "	૧૪ "

નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓ.

વસ્તીના સેંકડે કેટલા દેશો છેકરાં નિશાળે જાય છે તે કેટલાક દેશના સંબંધમાં હેઠળ બતાવેલું છે:—

બેલ્જિયમ	૧૯
ઇંગ્લાંડ તથા વેલ્સ	૧૯

કેનેડા	૧૬૧
ફ્રાન્સ	૧૮
પ્રશિયા	૧૮
હિન્દુસ્તાન	૧૦૮

આથમિક કેળવણી પાછળ કરાતો ખર્ચ.

જુદા જુદા દેશમાં આથમિક કેળવણી પાછળ માણસ દીઠ વાર્ષિક કરાતો ખર્ચ હેઠળ મુજબ છે,

દેશનું નામ.	ખર્ચ શિલિંગ પેન્સ		દેશનું નામ.	ખર્ચ શિલિંગ પેન્સ	
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૬	૦	બેલ્જિયમ	૫	૪
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૩	૮	નોર્વે	૫	૧
ઑસ્ટ્રેલિયા	૧૧	૩	ફ્રાન્સ	૪	૧૦
ઇંગ્લાંડ	૧૦	૦	આસ્ટ્રિયા	૩	૧૧
કેનેડા	૮	૮	સ્પેઇન	૧	૨
સ્કોટલેન્ડ	૮	૭	રશિયા	૦	૭
જર્મની	૬	૧૦	હટલી	૧	૭
આયર્લેન્ડ	૬	૫	જાપાન	૧	૨
નેધરલેન્ડ	૬	૪	સર્વિયા	૧	૨
સ્વીડન	૫	૭	હિન્દુસ્તાન	૦	૧

જુદા જુદા દેશમાં કેટલી યુનિવર્સિટીઓ છે તે હેઠળ બતાવેલું છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૩૫૦
જર્મની	૨૧
ઇંગ્લાંડ	૧૧
રશિયા	૮
આસ્ટ્રિયા	૧૦
હટલી	૨૧
બેલ્જિયમ	૨૪
હોલેન્ડ	૪૦
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૪
સ્વીડન	૨
બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન	૫

ઉચ્ચ કેળવણીનો ખર્ચ.

જુદા જુદા દેશમાં માણસ દીઠ ઉચ્ચ કેળવણી તરફ ખર્ચાતી રકમ હેઠળ નીચે

છે. તે ઉપરથી જણાશે કે ઇંગ્લાંડ ખરે છે તેના ૪૦ મો ભાગ પણ હિન્દમાં ખર-
ચાતો નથી.

દેશનું નામ	ખર્ચ પેન્સ	દેશનું નામ	ખર્ચ પેન્સ
ઑસ્ટ્રિયા	૬	નોર્વે	૪
બેલ્જિયમ	૬	રશિયા	૨
ડેન્માર્ક	૮	સ્પેઇન	૧૬
ફ્રાન્સ	૬	સ્વીડન	૬૬
જર્મની	૭	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૧
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧૧	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૧
ગ્રીસ	૨	હિન્દુસ્તાન	૧
ઇટલી	૩૧		

આરોગ્ય.

હિન્દુસ્તાનના લોકોની તંદુરસ્તી કોઈ પણ રીતે સંતોષકારક નથી. પ્લેગ તથા ઍ-
બરિયા એકત્ર થઈને કદાચ ગુનની માફક દેશમાં દાખલ થઈને પીડા કરે છે. માત્ર પ્લેગથી
૮૬,૮૦,૪૦૩ મરણ થાય છે. હિન્દમાં ૧૦૦૦ માણસ દીઠ મરણ થાય છે, જ્યારે વચ્ચા
દેશમાં તો એથી અડધો દર પણ આવતો નથી. બાળ મરણ હજારે ૨૮૦ જેટલા થાય
છે. હાંદીની મુદત લગભગ ૨૩ છે, જે ઇંગ્લાંડમાં તેના કરતાં બમણી અને ન્યુ ઝીલેન્ડમાં
ત્રણ ગણી છે. લગનું પ્રમાણ જો કે સૌથી વિશેષ છે તો પણ જન્મનું પ્રમાણ એટલું
વધારે નથી લોકોની તંદુરસ્તીની આવી શોકમનક સ્થિતિમાં હોવા છતાં વૈદિક ઉપચારો
માટે પૂરતી ગોઠવણો કરવામાં આવી નથી. મદ્રાસમાં દર ૬૦,૦૦૦ માણસો અને દર
૬૦૦ ચોરસ માઈલ દીઠ એક જ દવાખાનું છે. હિન્દીઓની જરૂરીઆતો તરફ વિશેષ લક્ષ
આપવાની જરૂર છે એ તો 'દેખીતું' છે. આ ખીના તરફ રાજ્યવહિવટકર્તાઓનું ઠટકીક
વખન બાન પણ ખેંચવામાં આવ્યું છે પણ હમેશ મુજબ તેનું કાંઈ પણ સાફ પરિણામ
આવ્યું નથી.

જન્મ મરણનું પરિમાણ.

જુદા જુદા દેશમાં જન્મમરણનું પરિમાણ હેઠળ પ્રમાણ છે:—

દેશનું નામ.	દર હજાર દીઠ મરણનું પ્રમાણ.	દર હજાર દીઠ જન્મનું પ્રમાણ.	નોંધ.
બેલ્જિયમ ...	૧૪.૮	૨૨.૬	(જન્મનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું.)
ડેન્માર્ક ...	૧૩.	૨૬.૭	
ફ્રાન્સ ...	૧૭.૫	૧૯.૦	
જર્મન એમ્પાયર ...	૧૫.૬	૨૮.૩	
હૉલેન્ડ ...	૧૨.૩	૨૮.૧	(મરણનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ.)
હંગેરી ...	૨૩.૩	૩૬.૩	
હિન્દુસ્તાન ...	૩૦.	૩૭	
ઇટલી ...	૧૮.૨	૩૨.૪	
ન્યુઝીલેન્ડ ...	૯.૮	...	(મરણનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું.)
પ્રશિયા ...	૧૫.૫	૨૮.૯	(જન્મનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ.)
રુમાનિયા ...	૨૨.૯	૪૩.૪	
સર્બિયા ...	૨૧.૧	૩૮.૦	
સ્પેઇન ...	૨૧.૮	૩૨.૦	
યુનાઇટેડ કીંગડમ ...	૧૩.૮	૨૩.૯	

આયુષ્ય પ્રમાણ.

જુદા જુદા દેશમાં માણસના આયુષ્યની યોગ્ય વર્ષ અગાઉ હેઠળ પ્રમાણ ગણતરી થઈ હતી:—

દેશનું નામ.	પુરૂષનું આયુષ્ય.	સ્ત્રીનું આયુષ્ય.
ઈંગ્લાંડ. ...	૪૪.૧	૪૭.૮
ન્યુ ઝીલેન્ડ ...	૫૪.૪	૫૭.૩
ઇટલી ...	૪૨.૮	૪૩.૧
ફ્રાન્સ ...	૪૫.૭	૪૯.૧
બેલ્જિયમ ...	૪૫.૩	૪૮.૮
પ્રશિયા ...	૪૨.૩	૪૫.૮
ડેન્માર્ક ...	૫૦.૨	૫૪.૭
નોર્વે ...	૫૪	૫૪.૧
સ્વીડન ...	૫૦.	૫૩.૬

૩.

પગાર તથા નોકરીઓ.

પગાર.

હિંદુસ્તાનમાં હિંદી દરજ્જાના અમલદારને જે પગારે આપવામાં આવે છે તે તદ્દન બેઠક છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવો ધનવાન દેશ, ખીજા દેશોમાં રાજના જેવું, સ્થાન ભોગવતા પોતાના પ્રેસિડન્ટને જે પગાર આપે છે તેના કરતાં પણ વાઇસરોયને દર વરસે ૧૬,૭૨૦ પાઉન્ડ વધારે મળે છે અને એ રકમ કાંઈ નહિ તો, ૭૭૬૦ હિન્દીઓની સરેરાસ વાર્ષિક આવક જેટલી થાય છે. રાજ્યવહીવટના ઉપરીને એક હજાર પણ માણસની વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર આપતો હોય એવો આંખી દુનીઆમાં કાંઈ પણ દેશ નથી. અહિંમાં તો એક સાધારણ પ્રાંતના ગવર્નરને, ઇંગ્લાંડનાં વડા પ્રધાનને મળે છે તેના કરતાં પણ વધારે આપવામાં આવે છે. હિન્દમાં વરિષ્ઠ કારોબારી મહાના સભાસદને જે પગાર મળે છે તે નેધરલેન્ડની પ્રેસિડન્ટના પ્રધાનના પગાર કરતા પાંચ ધણો અને ઇટલીના પ્રધાનના પગાર કરતાં લગભગ દશધણો થાય. " અગદેવતાઓ " જેઓ ખાતાંઓનું ઉપરીપણું ભોગવે છે તેમને પણ એટલાજ મોટા પગારો મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં પોસ્ટ ના ઉપરીને જે પગાર મળે છે તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એવાજ અમલદારના પગાર કરતાં ઓછામાં ઓછો ત્રણ ધણો થાય છે, વળી, આ બધી હિંદી દરજ્જાની નોકરીઓ તો ગોરા લોકોનેજ માટે ખાસ રાખી મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે આ હિંદી નોકરીઓના બેસુમાર પગારો હોય છે ત્યારે નીચા દરજ્જાની નોકરીઓ જે મહેરબાની રાહ હિન્દીઓને, અપાય છે તેના નિર્વાહ જેટલો પણ પુરતો પગાર હોતો નથી. દાખલા તરીકે જ્યારે કળવણીના મેમ્બરને દર વરસે લગભગ ૫૩૨૭ પાઉન્ડ આપવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રાથમિક શાળાના એક શિક્ષકનો સરેરાશ પગાર ૧૦ પાઉન્ડ કરતાં ભાગ્યજ વધારે હોય છે. ખીજા કાંઈ પણ દેશમાં, ઉપરીઓને આટલા હદ બહારના પગારો અને હલકા દરજ્જાવાળાને એકદમ ઓછા પગારોની આશ્ચર્યકારક વિરુદ્ધતા ખીજા કાંઈ પણ દેશમાં જોવામાં આવતી નથી એ કહેવાની શું અગત્યતા રહે પાર ? પગારોના આ અમર્યાદિત પ્રમાણથી લોકોના કચરધાણ નીકળી જાય છે ત્યારે હિંદી દરજ્જાની નોકરીમાંથી તેમને ખાતલ રાખવાની પદ્ધતિ તેમના માનસિક વિકાસને દાખી દે છે, તેમની જીવનશક્તિને ગોધી લે છે અને તેમની પરત્રતાની લાગણીમાં વૃદ્ધિ કરે છે. આ ગેરવાજગી પદ્ધતિનો અંત આવશે ત્યારે ઇંગ્લાંડ અને હિન્દ બેઠે માટે તે એક માગલિક દીવસ ગણાશે.

રાજ્યવાહવટના ઉપરીઓના પગાર.

હેક્ટના કોઠામાં જુદા જુદા દેશમાં રાજ્ય ચલાવતા ઉપરીઓના પગારો આપેલા છે તે ઉપરથી જણાશે કે હ રાજ્ય (ફિલિપાઇન, પોર્ટુગલ, ચિલે, જાપાન, ઇટલી તથા નેધરલેન્ડ્સ)ના ઉપરીઓના એકત્ર પગાર કરતાં પણ વાઇસરોયને વધારે મળે છે. યુનાઇટેડ કિંગડમના વડા પ્રધાનને વાઇસરોયના પગારનો ત્રીજો ભાગ પણ મળતો નથી.

રાજ્યવહિવટના ઉપરીઓ.	વાર્ષિક પગાર.
હિન્દુસ્તાન, વાઇસરાય ... અમેરિકા, પ્રેસિડેન્ટ ... આસ્ટ્રેલિયા, ગવર્નર-જનરલ ... દક્ષિણ આફ્રિકા, ગવર્નર-જનરલ ... સીલોન, ગવર્નર ... આર્જેન્ટાઇન, પ્રેસિડન્ટ ... યુનાઇટેડ કિંગડમ, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર ... પેરુ, પ્રેસિડન્ટ ... બ્રાઝિલ, ગવર્નર ... ફિલિપાઇન્સ, ગવર્નર ... પોર્ટુગલ, પ્રેસિડન્ટ ... ચિલે, પ્રેસિડન્ટ ... જાપાન, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર... ઇટલી, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર... નેધરલેન્ડ્સ, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર ...	પાઉન્ડ. ૧૬,૭૨૦ ૧૫,૬૨૫ ૧૦,૦૦૦ ૧૦,૦૦૦ ૬,૪૦૦ ૬,૦૦૦ ૫,૦૦૦ ૪,૮૦૦ ૪,૫૦૦ ૩,૭૬૦ ૨,૬૦૦ ૨,૦૬૨ ૧,૨૩૧ ૧,૦૦૦ ૧,૦૦૦

આવક તથા પગારો.

હેતુના કાકામાં જુદા જુદા રાજ્યના ઉપરીઓના પગારો, ત્યાંના લોકોની સરેરાસ વાર્ષિક આવકના રૂપમાં આપવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરથી જણાશે કે જ્યારે ફ્રાંસના પ્રેસિડન્ટને ૮૫૮ ફ્રેંચોની સરેરાસ વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર મળે છે, ત્યારે હિન્દના વાઇસરોયને ઓછામાં ઓછા ૮૩૬૦ લોકોની વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર આપવામાં આવે છે. લાખો લોકો જૂએ મરી જાય છે તો પણ પગારનું આવું અમર્યાદ ધોરણ ચાલુ રખાતું જાય છે એ હિન્દમાં ખ્રિસ્તી રાજ્યવહિવટનું શોકમનક દૃશ્ય છે.

આવક તથા પગારો.

હિન્દુસ્તાન ... ફ્રાંસ ... આસ્ટ્રેલિયા ... પોર્ટુગલ ... ઇંગ્લાંડ ... ઇટલી ...	વાઇસરોયનો ... પ્રેસિડન્ટનો ... ગવર્નર જનરલનો ... પ્રેસિડન્ટનો ... વડા પ્રધાનનો ... " "	વાર્ષિક ... "	પગાર-૮૩૬૦ ... "	લોકોની ... "	આવક જેટલો ... "
--	---	--	--	---	--

પ્રધાનોના પગારો.

વાઇસરૉયની કારોબારી સભાના સભાસદને જે પગાર મળે છે તે યુનાઇટેડ સ્ટેઇ-
ટસના કૅબિનેટ મિનિસ્ટરના પગાર કરતાં જમણા અને જાપાનના કૅબિનેટ મિનિસ્ટરના
પગાર કરતાં લગભગ સાત ગણો થાય છે. લુદા લુદા દેશના પ્રધાનોના પગારની હેઠળ
જાણાવેલી હકીકત ઉપરથી જાણારો કે વરિષ્ઠ કારોબારી સભાના સભાસદને, ઇંગ્લાંડનાં
કૅબિનેટ મિનિસ્ટર કરતાં પણ વધારે પગાર મળે છે.

પ્રધાનોના પગારો.

દેશનું નામ.	વાર્ષિક પગારો.
હિન્દુસ્તાન, વરિષ્ઠ કારોબારી સભાના સભાસદને	૫,૩૩૩
ઇંગ્લાંડ, કૅબિનેટ મિનિસ્ટરને	૫,૦૦૦
દક્ષિણ આફ્રિકા,	૨,૫૦૦
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ	૨,૫૦૦
કેનડા,	૧,૪૫૩
નેધરલેન્ડ્સ	૧,૦૦૦
જાપાન	૮૨૧
ઇટલી પહેલા વર્ગના	૬૦૦
ઇટલી બીજા	૪૮૦

ખાતાંઓને લગતા પગારો.

ખાતાંઓના સંમંથમા જોઇયું તો તેમાં પણ એટલુંજ ઉગ્રઉપલું નજરે પડે છે.
હિન્દમા કૉમર્સ ડિપાર્ટમેન્ટના ઉપરીને, ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાના તેજ અમલદારના એકત્ર
પગાર કરતાં પણ વધારે મળે છે. હેઠળના કોમર્સ કંટલાક દેશના ખાતાંના ઉપરીઓના
વાર્ષિક પગારો આપેલા છે:—

ખાતાંના ઉપરીઓના પગારો.

દેશનું નામ	પોસ્ટ પાઉન્ડ	એક્ચુએશન (ફગવણી) પાઉન્ડ	કૉમર્સ પાઉન્ડ
હિન્દુસ્તાન. ..	૩,૨૦૦	૨૪૪૦૦	૩,૨૦૦
ઇંગ્લાંડ ...	૨,૫૦૦	૧૮૦૦	૨,૦૦૦
ઑસ્ટ્રેલીયા ...	૧,૦૦૦	...	૧,૨૦૦
સ્કૉટલેન્ડ ...	૧,૦૦૦ થી ૧,૦૦૦	૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦	...
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ ...	૧,૦૪૨	૧૦૪૨	૧,૦૪૨
કેનેડા ...	૧,૦૪૨	૧૦૪૨	૧,૦૪૨

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક તથા કોન્સ્ટેબલોના પગારો, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક તથા કોન્સ્ટેબલોને સરેરાસ વાર્ષિક પગાર શું મળે છે તે કેટલાક દેશના અંશમાં હેઠળ બતાવેલું છે:—

દેશનું નામ.	શિક્ષકનો પગાર પાઉંડ	કોન્સ્ટેબલનો પગાર પાઉંડ.
યુનાઇટેડ સ્ટેઇડ્સ	૩૧૨	૨૧૬
ઈંગ્લાંડ	૧૦૦	...
ઑસ્ટ્રેલિયા	૩૬	...
જાપાન	૩૧	૧૬
પોર્ટુગલ	૨૦	...
હિન્દ	૧૦	૮

બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન તથા વડોદરા રાજ્યના પગારો.

વડોદરાના રાજ્યની સાથે સરખાવતાં પણ પગારોમાં એટલીજ અમમાનતા માલમ પડે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનની પ્રાંતિક કારોબારી મલાના એક સામાન્ય સલાસદને પણ, વડોદરાના વડા પ્રધાન (દિવાન)ને મળે છે તેના કરતા વધારે મળે છે. હિન્દમાં સ્થાનિક અરધારના એન્જ્યુકેશન સેક્રેટરીને વડોદરા રાજ્યના એન્જ્યુકેશન મિનિસ્ટરને મળે છે તેના કરતાં બમણો પગાર મળે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને પણ, વડોદરાના મિનિસ્ટર ઓફ એન્જ્યુકેશન કરતાં વધારે મળે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના ચીફ જસ્ટીસને વડોદરાના વડા જજના પગારના ત્રણ ગણા કરતાં પણ વધારે મળે છે. તેજ પ્રમાણે બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ તથા ન્યાયાલયના જજોને, વડોદરાના તેવાજ અમલદારોને મળે છે તેના કરતાં વધારે મળે છે. બીજા ખાતાઓમાં પણ એવીજ વિલક્ષણતા માલમ પડશે. હેઠળ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન તથા વડોદરા રાજ્યના પગારો આપેલા છે:—

વડોદરાના તથા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના પગારો.

હોદ્દો	બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં માસિક પગાર રૂપિયા.	વડોદરા રાજ્યમાં માસિક પગાર રૂપિયા.
ગવર્નરની કાઉન્સિલના સલામદને	૪૦૦૦	૩૦૦૦ થી ૫૦૦૦ (વડા પ્રધાનને) ૧૦૦૦ અને તેથી ઉપર (નાયબ દિવાનને)
ચીફ જસ્ટીસને	૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦	૧૫૫૦
પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ	૨૫૦૦ થી ૨૮૦૦	૧૩૦૦
ચીફ એન્જીનીયર	૧૨૫૦ થી ૨૫૦૦	૬૦૦ અને તેથી ઉપર
ડિરેક્ટર ઓફ એન્જ્યુકેશન	૩૧૮૭	૧૦૦૦ (એન્જ્યુકેશન મિનિસ્ટરને)
સર્વેયર જનરલ		૬૦૦

હિન્દીઓ તથા સરકારી નોકરીઓ.

હિન્દીઓનું નસીબ પોતાના દેશમાં “ લાકડાં કાપનારા તથા પાણી ખેંચનારા ” તરીકેનું છે. ઉંચા દરજ્જાની સંવર્ણ નોકરીઓનો ઇત્તરો પરદેશીઓએ રાખેલો છે. સુન્દી નોકરીમાં પણ હિન્દીઓને જાણે દુકાડાઓજ નાંખવામાં આવે છે. હિન્દી સુન્દી નોકરીમાં માસિક રૂ. ૮૦૦ ના તથા તેથી વધારે પગારની ૭૭૨ જગ્યાઓ છે. એમાંની બાગેજ ચાર ટકા હિન્દીઓને અપાય છે. રૂ. ૨૦૦ તથા તેથી વધારે (પણ રૂ. ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની ૨૬૪૫ જગ્યાઓ છે એમાંની બાગેજ ચાર ટકા હિન્દીઓને અપાય છે. રૂ. ૨૦૦ તથા તેથી વધારે (પણ રૂ. ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની ૨૬૪૫ જગ્યાઓ છે જેમાંની ૨૫૦૦ કરતાં પણ વધારે મિન હિન્દીઓને આપવામાં આવે છે અને માત્ર ચાર ટકા જોડલી હિન્દીઓને અપાય છે. એગ્રિકલ્ચરલ તથા સિવિલ વેટરિનરી ખાતામાં પણ રૂ. ૫૦૦ અને તેથી વધારે પગારની ૧૫૦ જગ્યાઓ છે એમાંની એક પણ હિન્દીઓને આપવામાં આવતી નથી. સર્વે (માપગી) ખાતામાં પણ રૂ. ૫૦૦ ના પગારનો એક પણ હિન્દી નથી. માઇનિંગ, પાઇલટ, મિલ, ઑમે તથા ઑઇલર ડિપાર્ટમેન્ટમાં પણ રૂ. ૨૦૦ ના પગારનો કોઇ હિન્દી નથી. પરંતુ દોઢ પાઉન્ડના ઉદારતા બરેલા પગારની જગ્યાઓ હિંદના પુત્રો માટે રહેમ કૃપાથી ખુલ્લી મુકવામાં આવી છે.

રૂ. ૨૦૦ અને તેથી વધારે (પણ રૂ. ૫૦૦ કરતા ઓછા) પગારની સરકારી નોકરીમાં હિંદીઓ હેઠળ બતાવેલા પ્રમાણમાં છે:—

રૂ. ૨૦૦ અને તેથી વધારે પગારની સિવિલ નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઇન્ડિયનોની સંખ્યા.	હિંદીઓ તથા અર્મનો	કુલ સેંકડે કેટલા હિંદીઓ છે તે.
૧ એગ્રિકલ્ચર (ખેતીવાડી)	૬૨	૫૦	૪૫
૨ સિવિલવેટરિનરી (પશુ.)	૩૮	૧૪	૨૭
૩ કન્સ્ટ્રક્શન	૨૧૯	૨૭	૧૧
૪ પોલિસ	૯૦૮	૪૫૦	૩૩
૫ ઇન્જિનિયરી	૩૨૪	૪૯૩	૬૦
૬ આઇ. સી. એસ.	૧૩૦૮	૬૩	૫
૭ રેલ્વે	૪૦૨	૪૫	૧૦
૮ પોસ્ટ	૧૪૫	૧૩૨	૪૮
૯ પબ્લિક વર્ક્સ (જ. બા.)	૬૮૮	૩૭૮	૩૫

રૂ. ૫૦૦ અને તેથી વધારે (પણ ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની કેટલીક નોકરીમાં હિંદીઓ હેઠળ બતાવેલા પ્રમાણમાં છે:—

રૂ. ૫૦૦ અને તેથી વધારે પગારની સિવિલ નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઇન્ડિયનો	હિંદીઓ તથા ખર્મનો	કુલ સેક્ટે કેટલા હિંદી ઓ છે તે.
૧ ખેતીવાડી	૫૦
૨ સિવિલ વેટરિનરી	૩૨
૩ કસ્ટમ્સ	૩૪	૩	૮
૪ પોલીસ	૫૦૭	૨૮	૫
૫ ફળવણી	૨૨૩	૪૫	૧૭
૬ આઈ. સી. એસ. (સ. નો.)	૧૨૧૫	૫૯	૫
૭ રેલ્વે	૨૯૯	૧૯	૬
૮ પોસ્ટ	૪૧	૫	૧૧
૯ જાહેર આયકામ	૪૯૩	૮૫	૧૫

૩૧. ૮૦૦ અને તેથી વધારે પગારની કેટલાંક સિવિલ ખાતાની નોકરીઓમાં હિંદીઓ હેઠળ ગણાવેલા પ્રમાણમાં છે.

૩૧. ૮૦૦ અને તેથી વધારે પગારની નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઇન્ડિયનો	હિંદીઓ તથા ખર્મનો.	કુલ સેક્ટે કેટલા હિંદીઓ છે તે.
૧ ખેતી વાડી	૩૦
૨ સિવિલ વેટરિનરી	૧૩
૩ કસ્ટમ્સ	૧૦	૧	૯
૪ પોલીસ	૨૬૬	૩	૧
૫ ફળવણી	૯૧	૨	૨
૬ આઈ. સી. એસ.	૭૪૩	૨૯	૪
૭ રેલ્વે	૧૭૪૨	૧૧	૬
૮ પોસ્ટ	૨૫	૨	૭
૯ જાહેર આયકામ	૨૬૨	૪૫	૧૫

ઉપસંહાર.

અગાઉના પાનામાં જણાવેલા આંકડાઓ ને કુંક નોંધાથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી જણાશે કે હિંદીનો જનસમાજ, કંગાળ આરોગ્ય સ્થિતિ, ગ્રાહ અસાનતા અને શૈક્ષણિક દારિદ્ર્યમાં પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યો છે અને એ સર્વ ઉપરાંત, પરદેશી રાજ્ય વહિવટનો બે સુમાર ખર્ચ તેમને મારી નાખે છે. ખેતીવાડી પડી ભાંગી છે, વેપાર તદ્દન થોડો ચપ્પ ગયો છે, અને ઉંચા દરજ્જાની નોકરીઓમાંથી લોકોને ખાતલ સંખ્યાથી તેમનું છુદ્ધિચારુર્ય નષ્ટ પામતું જાય છે. બ્રિટિશ રાજની પિતૃત્વ અરક્ષાસ હેઠળ હિંદીના લોકોની આવી હલ્લખેદક સ્થિતિ છે.

ભાવિની એ એક વિચિત્ર ઘટના છે કે, હિંદી અમલદાર વર્ગ જે વિરૂદ્ધ ટીકા તરફ નાખુશી બતાવે છે તેમણે આ વસ્તુસ્થિતિ મામે ફરિયાદ કરવાની તથા મજબુત વાંધો ઉઠાવવાની હિંમત કરનાર નિડર પુરૂષોને શુન્દેગાર ઠરાવ્યા છે, તેમના પર પ્રતિબંધો મૂક્યા છે અથવા તો તેમને દેશનિકાલ કર્યા છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે મહાન અસંતોષની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ છે, જે એ લાગણીમાં વૃદ્ધિ થવા દેવામાં આવે તો ઇંગ્લાંડ અને હિંદ બેક માટે એક અનિષ્ટ દિવસ આવશે. હિંદનું હિત થોડાક ગોરાઓના હાથમાં સોંપવાની પદ્ધતિ સત્વર અંત થવી જોઇએ અને હિંદના પુરોને આત્મનિર્ણય અને આત્મશાસનનો સંપૂર્ણ હક આપવો જોઇએ. રાષ્ટ્રીય પ્રગતિની બાબતમાં હિન્દ હાલ અપમાન ભરેલી રીતે પગલ છે અને માત્ર સ્વરાજ્યથીજ તે દુનિયાની ઐષ્ઠ પ્રગતિઓના જેવી સ્થિતિ ભોગવવાને સમર્થ થશે.

હિંદના કલાની ખાલવણીમાં તથા તેના પ્રયત્નોમાં ખામી ને તેનાં પરિણામો.

ઉદ્દેશ.

હિંદુસ્તાનની કલાની ખીલવણી માટે હાલમાં ત્રણ જાતના પ્રયત્નો થાય છે એમ કહી શકાય (૧) કલાભવનો-કલાતું શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ (૨) પ્રદર્શન અને સંમ-હરથાઓ (૩) પબ્લીક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ-કલાનો વકીવટ કરનાર ખાતાઓ. આ બધા પ્રયત્નોમાં શી ખામી છે ને તેથી હિંદની કલાની ખીલવણીને બદલે કેવી રીતે પાયાભાવી (degenerato) થઇ છે તે બતાવવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે.

કલાભવનો (Schools of Art.)

રાજઆતની સંસ્થાપકોની ગેરસમજ.

ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં ઇંગ્લાંડમાં ભરાયેલા " ધી ગ્રેટ ઇનરનેશનલ એકઝીબીશન " વખતે થયેલી કલાને માટેની હીલચાલો આખા ઇંગ્લાંડમાં કલાભવન રૂપે પરિણમી છે. એવીજ રીતે હિંદના કલાકોશલ્ય વધારવાને માટે આવા કલાભવનો સ્થાપવાની તજવીજ શરૂ થઇ. હિંદને માટે આ પ્રથમ એટલા માટે જરૂરનો જણાયો કે એ વખતે હિંદની કલાના સંબંધમાં આવેલા યુરોપીઓને હિંદની કલાને હલકી સમજેલા તેમને તે કલા સાચી નહિ લાગેલી પણ ખરી રીતે તેમની આ સમજ ખોટી હતી. અલગત આરંગ રંગજેખના રાજ્યથી હિંદની કલાની પડતીની શરૂઆત થઇ ચુકેલી પણ તે પડતી માત્ર મોજલાઇ કલાની હતી. હિંદની કલાને તો તે વખતે રજપુત રાજાઓનો આશ્રય હતો તેને પરિણામે થયેલા તેઓના રાજમહેલો જેવા કે-દીગ, ઉદેપુર, મારવાડ વગેરેના તેમજ હિંદુઓનો ધાર્મિક બાંધકામો-બનારસ હરદ્વાર, વદાવન વગેરેનાં હિંદુ પાટ શૈલી અને પૈલવ

માટે વખાણ્યા છે. તેવીજ રીતે દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમમાં એમ બંધી તરફ કલા ધાર્મિક ભાવનાથી કામ કરતી હતી. કલાને પરંપરાગત—traditional વિકાસ અર્જીત વહેતો હતો. એ વખતે ભરાએલ: “ધી ગ્રેડ ઇન્ડરનેશન ઓફ ઓરીએન્ટલ આર્ટ” કલા કૌશલ્યના નમુનાઓના મારા ગણાય છે. આવી પરિસ્થિતિ છતાં પશ્ચિમવાસીઓને આપણી કલાને સુધારવાની જરૂર જણાઈ તેનું કારણ એ છે કે તેમણે આપણી કલાની કરેલી પરીક્ષા કલાના તેમના ધોરણ ઉપર થયેલી હતી. આ ધોરણનું આદર્શ આપણા ધોરણના આદર્શ કરતાં જુદું હતું. આ આદર્શનો વિરોધ માત્ર એક વાક્યથી કંઠી શકાય છે તે એ કે—આપણી કલા કલાધરોએ તેમના ધ્યેયપરના પુરા ચિંતનથી દેખાએલા રૂપો પરથી કરેલા છે જ્યારે તેમની તે વખતની કલાનું વલણ કલાના માત્ર લાભ સ્વરૂપથીજ ધ્યેય પર જવા તરફનું હતું.

આ ગેરસમજનો ઇતિહાસ.

આપણું આદર્શ પશ્ચિમમાં પણ હતું. ગ્રીસ રોમની જુના કાલની કલા આવા ધ્યેય ઉપરથી થયેલી છે. આપણામાં ભક્ત કાવ્યોએ પોતાના ઉપામિત દેવની તેના પુરેપુરા ચિંતન પછી હૃદયગારમાં સ્ફુરેલા રૂપોને અતુરપ કવિતાઓ કરેલી છે ને તે જોઈ કાવ્યોમાં અસર થાને ગણાઈ છે તેમજ કલાધરોએ પણ ઉપાસીની પુરેપુરી ભક્તિ પછી તેના રૂપો આપ્યાં છે. આવા રૂપો જુના ચિત્રો, પુતળાઓ અને સ્થાપત્યમાં દેખાય છે. આ પુતળાઓમાં ઇશ્વરની અમિત બ્રહ્માંડી Universal શક્તિ માપિત વયમાં કેવી રીતે મનાવવી તે કવિઓએ અને કલાધરોએ બહુ ફેરવેલાંથી દેખાડી આપ્યું છે તેમજ ગ્રીસમાં જુના કાલમાં થયેલી કેના કલાધરોના હૃદયગારમાં પુરા ચિંતન પછી થયેલી કલ્પના પ્રમાણે થયેલી છે અને માટે તે વખતનાં થયેલી છે. જનાં પણ ઇશ્વરનું અમિત બ્રહ્માંડિત બળ આપણી કલામાં જોઈતું સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે તેટલું ગ્રીસની કલામાં દેખાતું નથી કારણકે એ જગ્યાએ તે કલાધરોએ તેમના ઉપાસ્યની ભક્તિમાંથી સ્ખલના પામી આ દુનિયાના માપિત બળવાળા મનુષ્યોની નકલ કરી છે. એટલે તેમનાં દેવ દેવીઓમાં દેવી ભાવને બદલે માનુષી ભાવ બદાર તરી આવે છે. જનાં પણ કલાનું ઓજસ તેમની કલામાંથી ઘણું સ્ફુરે છે.

પણ આવા સ્ખલિત ચિંતનને બદલે માનુષ ચિંતન પાછું કિશ્કીયન ધર્મોઓમાં જીવ્યું થાય છે અને ત્યારે કલાના જે રૂપો ઉભા થયા છે તે વિદ્વાનો વખાણે છે ને આપણી કલા સાથે સરખાવે છે. આ યુરોપનો મધ્યકાલ ગણાય છે કે જે ઇતિહાસમાં સૌથી મુખી કાળ ગણાતો. આ મધ્યકાળની કલામાંથી ભજૂકતુ બળ અલગત ગ્રીસ રોમની કલા કરતાં વધારે છે. એ ગગનચુમિત શિખરોવાળાં દેવો આજુબાજુના દ્રશ્યોથી એવાં તો છુટા પડી પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવે છે કે તેનું આપણે ગ્રીસ રોમમાં નથી જોઈ શકતા. આ મધ્યકાલની ભાવના ઇંગ્લાંડમાં અગ્ની-આરમાં સૈકામાં ભગૃત થાય છે કે જ્યારે હિંદની કલા તેના ખરેખરા સ્વરૂપમાં આપણને આજુબરત ઉપર દેખાય છે. આમ ઇંગ્લાંડમાં કલા ભાવનાની શરૂઆત સાથે હિંદની કલા તેની ઉચ ક્ષત્રીએ આવે છે એટલુંજ નહિ પણ “But more than this Architecture in India is still”

living art practiced on the principles which caused its wonderful development in Europe in the twelfth and thirteenth centuries. And there consequently and there alone the student of architecture has a chance of seeing the real principles of the art in actions." Fugueson Vol. I. Page V.) આ ઉપરાંત હિંદની આ સ્થાપત્ય કલા હતું જીવંત છે ને તે તેના ખરા આદર્શ ઉપર ચાલી આવે છે કે જે આદર્શો યુરોપમાં ખારમાં ને તેરમાં સૈકાની કલામાં અચળો પમાડે તેવી રીતે વિકાસ પામ્યા છે, અને પરિણામે ત્યાં ને ત્યાંજ માત્ર કલાના વિદ્યાર્થીને કલાના ખરેખરા આદર્શો મૂર્ત યથેશા જોવાનો પ્રસંગ મળે છે. (ફરગુસન બોલ્ફુમ ભાગ પહેલો પાનું પાંચમું.)

ખ્રિસ્તાઈમાં આ મધ્યકાળનો જુસ્સો સત્તરમાં મૈકા સુધી વિકાસ પામતો રહે છે કે જે પછી તુર્ત કલાનું વણું બદલાય છે. આ મધ્યકાળની કલાના લક્ષો બરાબર આપણે ત્યાંની કલા જેનાં સમજવા જેનાં છે.

(૧) કલામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના હતી. એટલે કે રાષ્ટ્રીય સમસ્ત પ્રજા-તેને ઉભી કરતી પ્રજા તેને મમજતી અને તેનામાંથી એક મગ્ની રીતે ગરીબથી રાજા સુધી સ્મૃતિ-પરોગ કરતી. પ્રજામાં તેનો હિસ્સો હોઈ મમસ્ત પ્રજા તેના સ્વરૂપને સમજતી, ચિત્ર કાવ્ય વગેરે કલાઓના સ્વરૂપો રાષ્ટ્રીય ભાવના બતાવતા હોઈ સર્વબોધ્ય હતા. આપણે ત્યાં આ રાષ્ટ્રીય ભાવના અજંડાની યુદ્ધાઓ, ચિત્રો, સંસ્કૃત Classics-કાવ્યાદિમાં મૂર્ત થઈ છે. કાવ્યોમાં મહાભારત, રામાયણ તેમજ સંસ્કૃત કવિઓમાં કાળીદાસ, ભામ, આણુ, યુજ્જૈન કવિઓમાં દયારામ, પ્રેમાનંદ વગેરેઓ તેમજ બતાવેલી રાષ્ટ્રીય ભાવનાની અમર થઈ ચૂકી છે. તેમજ શુદ્ધ, તથા રાંકર ભગવાનની મૂર્તિઓમાં ને સ્થાપત્યમાં આ ભાવનાનો પ્રવાહ વહેતોજ છે.

(૨) કલારૂપજી જીવન હતું—જીવનના એકે એક ભાગમાં કલાનું સ્થાન હતું. આપણે આપણી કલાથીજ આ ઝટ સમજી રાખીશું. હિંદમાં જીવનને ઉપયોગમાં આવતી એકે એક ચીજ કયાનુંજ કામ કરતી આવી છે. કલા વિનાની કાંઈ પણ ચીજ વપરાશમાં નહોતી. આવી ચીજો ઉપરની કલા હાલમાં " Applied art "ના નામથી ઓળખાય છે. એ પદાષ્ટઝ એટલે લગાડેલી. કલા લગાડાય અને ન લગાડાય એવી ભાવનાજ આર્થ ચિત્તમાં નહતી. એ ભાવના યુરોપના મધ્યકાળ પછીની છે. કલા લગાડાય અને ન લગાડાય તેમ હમણાં થયું છે અને જ્યારે એવી લાગણી થાય ત્યારે તુરંતજ બીજો પગલે કલાના ચિતર તત્વોની જરૂર ઓછી સમજાતી, જાણ અને એમ છેવટ પડતીમાં આવી જાય. હિંદમાં યુરાશુક્રમમાં કાંઈ પણ બાંધકામ સ્થાપત્ય વિનાનું નહતું. સ્થાપત્ય અને બાંધકામ, કલા અને ચિત્રો એમ બુદ્ધો બુદ્ધો વિચારજ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહતો. ઇનજીનર અને આર્કિટેક્ટ એમ બેદ નહતો. જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિ કલામયજ હતી.

(૩) કલા પરંપરાગત (Traditional) હતી. આ તત્વથી કલાના રૂપો કાયમ થાય છે અને વંશપરંપરાના અનુભવ ઉપરથી કલાથી મૂર્ત થતી રાષ્ટ્રીય ભાવના વધારે ને વધારે દ્રઢ થતી જાય છે અને એથી પ્રજામાં એની મેજે એકપ જામતું જાય છે.

(૪) કલા બીજો ધર્મ હતી—એટલે કે ધર્મ તરફના શ્રદ્ધાળુથી પ્રેરાઇ કલાધર તેને રૂપ આપતો અને એ ભક્તિથી સ્વાર્થરહિત ચારિત્રવાન બની કલાને તેવુંજ નૈતિક રૂપ આપી શકતો કે જેથી સમાજ પર ધણુ તેવીજ છાપ પડતી. કલા કલા માટે ન હતી. કલા ધર્મને માટે હતી—ધર્મ કે જે મમાજને સંસ્કૃતિ તરફ દોરનાર મુખ્ય શાધન તરીકે હતું. હિંદમાં પુરાણ બાંધકારો ચિત્રો અને કાવ્ય આદિથી ધર્મના આદેશો સ્પષ્ટ બાને પહોંચતા. આ ધર્મભાવનાને દરેક ક્રિયામાં જોવી તે ધર્મ્ય ગણાતું તે માટે કલા બીજો ધર્મ હતો.

આવા તત્વોથી ભરેલી કલા યુરોપના સત્તરમાં સૈકા સુધી વિકાસ પામતી હતી. ઇટાલીમાં ને ખાસ કરીને રોમમાં કલામાં નવોજ ફેરફાર જન્મ પામે છે જે “રીનેસન્સ” પૂનર્જીવનના નામથી ઓળખાય છે. “મધ્યકાળ” પછી આ બીજો “મહાકાળ” શરૂ થાય છે. એ વખતે કામમાં સંસ્કૃત classics સાહિત્ય તરફ લોકોનું ધ્યાન ગ્રબ્ધ છે. લેટીન ભાષાના ઘણા પુસ્તકોનું ભાષાંતર થાય છે તે તેવીજ રીતે એ સંસ્કૃત સમયની કલાનું સંશોધન થાય છે. જે કલા લગભગ દસ સૈકાથી ધ્યાન બહાર પડી રહી હતી અને જેના પશ્ચરોથી મધ્યકાળના બાંધકારો ચણુવામાં આવ્યા હતાં તેજ કલાના અવશેષોનો આ કાળમાં અભ્યાસ થઇ નહોતો રૂપ ગણાવા માંડ્યાં, એટલુંજ નહિ પણ રોમની તે શિષ્ટ સમયની કલાનું મૂળ ગ્રીસમાં શોધાઇ ત્યાંની કલાનો પણ અભ્યાસ કરનારમાં આવ્યો.

આમ કલાનો પ્રવાહ આગળ જવાને બદલે પાછો તેના મૂળ તરફ જાય છે અને નવા યુગ રૂપો માટે જુના રૂપ ઉપર આધાર રખાતો આવે છે. આ મમયે હિંદમાં હિંદુ કલાનો આત્મા મોગલાઇ કલાના પોશાકમાં ડોકડોકણે દેખાય છે અને જ્યારે પશ્ચિમની કલાના વિકાસ કે પૂનર્જન્મ માટે જુની શોધખોળ તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે આપણે ત્યાં કલા અમલના બળથીજ વિકાસ પામતી ઠેક ઠેકે ચઢી આપણને તાજમહેવના અનુ-પમ રૂપમાં દર્શન આપે છે.

પશ્ચિમમાં યુગ આ ફેરફારમાં ધીમે ધીમે કલાના ઉપરોક્ત ઉચ્ચ લક્ષણો લોપ પામીને કેટલાં દુષણો-પેસવા, માંડે છે. એમાં સૌથી પહેલું દુષણ “નકલ” છે ગ્રીસની જે કલા કલાધરના પોતાના બોધના પૂર્ણ ચિંતવનથી ઉભી થએલી હતી, તે માત્ર તેના બાહ્ય સ્વરૂપની પૂર્ણ નકલ કરવાથીજ સમજાઇ ગયાનું જ્ઞાન કલાધરને થયું અને તેથી તેઓ ચિંતવનમાંથી રૂપ નહિ મેળવતાં પોતાની કલાને માત્ર મનતરંગથી રૂપો આપવા લાગ્યા. પોતાના બોધથી ખસી જવાથી તેમના કામમાં ગ્રીસરોમની કલાનો આત્મા ગયો તે રૂપ રહ્યાં. સમાજના આ ધર્મ સમજવાને આપણે નીચેનો દાખલો લઇએ. ઘણા અપકવ શુદ્ધિવાળાઓ જ્યારે કોઈ મોટા માણસોની ક્રિયાની નકલ કરે છે ત્યારે તેઓ તે નકલને ટેવાઇ જઇ પોતાનું મુળ સ્વરૂપ પણ ઓછાં જોડે છે, તે તેઓ નકલીઆ થઇ જાય છે.

આ પછી બીજોજ પગલો કલામાંથી કલાનું રાષ્ટ્રીય તત્વ નાશ પામ્યું; તેમાં વ્યક્તિત્વનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે. -કારણ કે આ બાહ્ય સ્વરૂપનાજ વિચારમાં પડી બાહ્ય સૌંદર્યનોજ વિચાર પ્રધાનના મેળવે છે, અને આ વ્યક્તિપરત્વે મિત્ર હોઇ કલા દરેક કલાધર દીક જુદા મન ગમતાં રૂપો ધારણ કરી એકજ રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ બતાવતી બંધ

પડે છે અને અને આતું પરિણામ યુરોપમાં આ નવી હીલચાલ શરૂ થયા પછી અર્ધાં મદીમાંજ દેખાયું. જે કલા એકપ્રજાતવ બતાવતી હતી તે કલા એક વ્યક્તિત્વ બતાવવા લાગી. મધ્યકાળમાં જે મકાનો કારીગરોના સમુહના પરંપરાગત અગતી ઉભા થયાં હતાં. તે મકાનો વ્યક્તિપરત્વે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોવાળાં તે વ્યક્તિત્વ બતાવતાં થઇ પડ્યાં. જે કલા સમુહની પ્રગતિ સાથે વિકાસ પામતી હતી તે કલા પ્રગતિ ઉપર આધાર રાખવા માંડી ને પરંપરાગત કલા વ્યક્તિગત થવા લાગી. આથી માત્ર બુદ્ધિશાળીઓજ આગળ વધી બાકીના બધા પછત પડી પરાધીન અવસ્થા ભોગવવા મંડ્યા. આમ થવાથી કલાનો વિકાસ ક્રમ કુદરતી રહેવાને બદલે કૃત્રીમ થઇ ગયો ને કલામાં ભંગાણુ પડ્યું. ડોક્ટર કુમારસ્વામી આ વ્યક્તિગત કલાના અનિષ્ઠ પરિણામનું ચિત્ર નીચેના શબ્દોમાં અરો-રણુ કરે છે:—

“Now suppose in place of a great tradition imposed on generations of craftsmen of diverse rank, we imagine an art of originality depending on the expression of personal and transient emotion. We should still obtain from time to time the works of individual genius, but these uttered in various separate idioms, would by no means secure by the spectator that response which is the birthright of all works inspired by living tradition. Secular and personal art can only appeal to cliques but a heuristic art unites whole race in one spiritual feudalism. Meanwhile the inferior craftsmen who in any case would produce inferior versions of great motifs, if thrown wholly upon their own resources, would also come short in science and in devotion; and produce work not nearly worthless but altogether worthless aesthetically. This is in fact the diagnosis of the sort of all our modern individualistic art, that seven eighths of it is the work of men who ought to be servants and not to be masters while the work of the one-eighth (if there be so large a proportion of geniuses) is necessarily intelligible only to a very small audience.”

“હવે એમ ધારો કે એક તદ્દન બુદ્ધિજ દરજ્જાના કારીગરો ઉપર અવગણી રહે-નારી એક લાંબી પરંપરાને બદલે આપણે ક્ષણિક અને વ્યક્તિગત લાગણીની સ્ફુરણા પર આધાર રાખનારી કોઇ અપ્રતિમ કલાને કલ્પીએ. આપણે હજુ પણ વ્યક્તિપરત્વે ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિમાનો પામેથી કામો મેળવવા બેઠેશો પણ આ બધાં વિવિધ રીતે બતાવેલા કામોથી તેઓમાં બેનાર આજુસ પાસેથી જે જવાબ એક જીવન પરંપરાને હાથે એક કામોને બેનાર પાસેના આંખેચુને સ્વાભાવિક રીતે મળશે તેવો નહિ મળે. આ આર્થિક દૈવી બળ વિનાની માનુષી અને વ્યક્તિગત કલા માત્ર એક નાનકડાં મંડળનેજ

અસર કરી શકે. પણ વંશપરંપરાની કલા તો એક દૈવી વાતાવરણનો લાભ લેવાને આખા જનમંડળને ભેગું કરી શકે. જ્યારે વ્યક્તિગત કલાના વિકાસ દરમ્યાન ઉપરતી પંક્તિના કારીગરો જે ગમે તેવા કામોમાં પણ ઉન્નત લાવે હલકી રીતે રજુ કરે છે તેને જોઈ પાડી દષ્ટ તેના પોતાનાજ પગ ઉપર વધવા રહેવા દષ્ટએ તો તે તેની કલાની શાસ્ત્રીય તેમજ ધ્યેયની આખતમાં નીચે ને નીચે ઉતરતા જઈ-માત્ર બાહ્ય સૌંદર્યમાંજ નહીં પણ અધી રીતે હલકુંજ કામ કરશે. આધુનિક વ્યક્તિગત કલાની પડતીનું આ નીચાન ખરેખરું છે કેમકે ૫ કામ એવાઓના હાથે થાય છે કે જેઓ નેતા (ગુરુ) બનવાના કરતાં સેવક બનવાને જ લાપક હોય અને બાકીનું ૩ કામ (જે એટલો એ શુદ્ધિશાળી લાગ રહ્યો હોય તો) એક નાનકડા મંડળને માટે એની મેજેજ શુદ્ધિ ગ્રાહ્ય બને છે.”

ખરેખર પશ્ચિમમાં એજ પરીણામ આવ્યું. એ વ્યક્તિગત કલાને સમજનાર સમસ્ત પ્રજાને બદલે એક નાનકડો વર્ગ બન્યો કે જે એ ગ્રીસ રોમના શિષ્ટ કામોનો અભ્યાસ કર્યો હોય હોય કે સમજ્યા હોય આ વર્ગ ધણે ભાગે પસાદાર લોકો અમીરો વગેરેનોજ બની શક્યો, કેમકે તેઓજ એ સંસ્કૃત કલા શીખવાને સાધન મેળવી શક્યા. જ્યારે બાકીનો ગરીબ વર્ગ-કારીગર વર્ગ જોઈ પડી જઈ આ વિશિષ્ટ કલાનો માહીતગાર થઈ શક્યો નહિ એટલે તેમની કલાનાં ગ્રાહકો મળવા દુર્લભ થઈ પડ્યા. તેથી પરિણામે તેમને એ પૈસાદાર સમુદાયે ખુશ કરે તેની કલા પેદા કરવાની જરૂર પડી. ધીમે ધીમે આ ગ્રીસ રોમની કલાના રૂપનેજ વળગન રાખ્યો પછી કલાની Subject matter આંતર વસ્તુ, તેની અંદરનો આત્મા નહિ પણ બહારનું તેમનું મનગમતુ રૂપ સમજવા લાગ્યા, અને તેને તેઓ કલાનું હાર્દ-સૌંદર્ય કહેવા લાગ્યા, જે સૌંદર્ય તેમને મન ગમતુંજ હોય એવું બનવા લાગ્યું જે કલા ધર્મના ઉચ્ચ નીતિ તત્ત્વો બતાવનારી એક અર્થવાળા સાધન રૂપ હતી તે કલા માત્ર બાહ્ય રૂપ વાળી અર્થ રહિત લાગી પૈસાદારોને ખુશ થવાના સાધન રૂપ થઈ પડી. પરંપરાથી કેળવાએલા માણુમના આ સમુદાય માત્ર ખુશ કરવાને માટે કલા પેદા કરતાં અડચણ પડવા લાગી ને તેમાં તે ફાવી ન શકવાથી છુટો પડી પાંચમાલ થઈ ગયો. પરંપરા કમ આમ નાશ પામી ફાવે ને મૂળ સંસ્કાર વિનાનો પણ સાધનવાળો મનુષ્ય આ ખુશ કરવાની કલાને શીખના માંડે, અને એ કલાના આવા ઝંઘડાનો આજ વખત હતો કે જ્યારે રસ્કીન અને રોસ્કોય જેવાઓ-એ કલાનું હાર્દ લોકોને સમજાવવાને અથાગ મહેનત કરેલી. દિલ્લી કલાને પહેલ વહેલે સમજનાર ને સમજાવનાર ફરસ્તુમને પણ કહેલું કે “હાલના નવા કેળવાએલા કરતાં જુનો બીનકેળવાએલો પણ પરંપરાનો કારીગર વધારે સારું કામ કરે છે. અને એ આજ કલાનો જીવનવિગ્રહ હતો કે જ્યારે ત્યાં નવા કેળવાએલા પૈકી કેટલાકેક દુરોપયોગી આપણે ત્યાં આવેલા અને ત્યારેજ એમ મહાજ કહી શકાય કે જે લોકો પોતાના ખાર સૈદ્ધાંત મુખી આલેખી અર્થભરી કલાને છોડી દઈ માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપ પર રચાયેલી કલાને માનનારા હોઈ તેઓ આપણી એમનાથી પણ જુદી કલા કે જેની આંતર વસ્તુ-અર્થ-અંબીર ધર્મજ છે તેને ન સમજી શકે, ને ખરેખર એમજ બન્યું છે. તેઓને આ તમા આ ઇશ્વરની પ્રતીકી શક્તિ દાખવનારાં પુતળાંઓ કહેવા લાગ્યાં છે. આપણા દેવજો કે જે ઇશ્વરની શુશ્રિષ્ટી બતાવનારા છે તે એમને શું ચવાડાભરેલાં જણાયાં, તેમણે એ કલાના માત્ર બાહ્ય રૂપને

જ વિચાર કર્યો ને નોંધક તે સ્વરૂપને જુદી જુદી સ્તાઈએનાં નામ આપ્યાં, એટલુંજ નહિ પણ મી. પં. ખી. હાવેલ કહે છે કે “પોતાને ગમે તેજ સાઈ” એવા સિદ્ધાંતથી એમનાં મન એટલા બધાં ટેવાઈ ગયેલાં કે “કલાનાં જે રૂપો તેમને સુંદર લાગ્યાં તેનાં મુળ તેઓ પોતા તરફ લઈ જવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.”

આમ યુરોપીયનોને આપણી કલા ન સમજાઈ ને તેથી તેમને આપણા અલગ ગણાતા કારીગરોને કલાનું શિક્ષણ આપવા કલાલવનો સ્થાપવા જરૂર સમજાઈ. આ કલાલવનો સ્થાપવાની જરૂર ખરેખર આપણે ત્યાં કલા નાશ પામી હતી એટલા માટે તેમને નહીં સમજાયેલ; પણ તેઓ આપણી કલામાં તેમનું સૌંદર્ય જોઈ ન શક્યા ત્યારે આપણી કલાથી અજ્ઞાતોને હાથે સૌંદર્યોત્પાદક કલો શીખવવા હિંદુસ્તાનમાં (મુમુક્ષુ મંદ્રાસ લાહોર અને કલકત્તા ખાતે) કલાલવનો સ્થાપાયા.

આ શાળાઓને સ્થાપાયાને લગભગ પોણી સદી થવા આવી છે. આટલા લાંબા કાળના શિક્ષણને પરિણામે હિંદની કલા ખીલવી જોઈએ પણ ખીલતી નથી, ઉલટી બગડી છે. તેની સામીતી આપણને કલાલવનોના પરીક્ષાના કે પ્રદર્શનોના રીપોર્ટપરથી કે કલાલવનની એકદ મુશ્કાકાતથી થયેલી અસરથી ન મળે પણ આપણી ખુલ્લી આંખે કારીગરોની સ્થિતિ જોવાથી ને જનસમાજની રસવૃત્તિ સમજનાથીજ મળે તેમ છે.

કારીગરોની આર્થિક તેમજ જ્ઞાનની સ્થિતિ ખરાબ થયેલી છે.

જે કારીગરોનાં કામો હાલની કલાનો અભ્યાસ કરવાને યોગ્ય ગણાય છે તે કારીગરોના સંતાનો કે જેની સ્થિતિ સુધારવાના ઉદ્દેશથી શાળાઓ સ્થાપાઈ છે ને એની આર્થિક તેમજ જ્ઞાનની સ્થિતિ ખરાબ થયેલી છે.

આર્થિક સ્થિતિમાં આપણે જોઈએ છીએ કે તેઓને હાલના જીવનકલકના સંમયમાં પ્રમાણમાં કેટલુંક ઓછું રોજ મળે છે. તે પોતાના છોકરાઓને રોજ મેગરવામાંથી ઇતર સામાન્ય કેળવણી લેવાને મુકન કરી શકતો નથી, એક અંગ્રેજ જ્ઞાનના અભાવ માત્રથી તે પોતાની કલામાં ગમે તેટલો દુઃશીઆર હોય તો પણ તેને તેનાથી “ઓછા” પ્રંવીણ પણ અંગ્રેજ જ્ઞાન ધરાવતાને વધારે પગાર મળે છે. જ્યાં માત્ર કલાના જ્ઞાનનીજ જરૂર હોય છે ત્યાં પણ આવી સ્થિતિ છે ! ઘણા યુરોપીયનો અને અંગ્રેજ જ્ઞાનવાળાઓ એમ કબુલ કરતા હોય કે તેઓ પોને તેમની નીચેના અંગ્રેજ જ્ઞાન વિનાના કલાધરો કરતા કલાના technical-કુલરમાં નમળા છે. અને છતાં તેઓ કલાની શાસ્ત્રીય બાબતોમાં પાછા ખાસ તે કલાધરો કરતાં ચઢીઆતા નથી હોતા. જેટલું તેઓ અંગ્રેજ લાયા વડે સમજે છે તેટલુંજ પેલા કલાધરો દેવલાયામાં સમજી શકે તેવા હોય છે. વિષયનું જ્ઞાન હોવામાં કે તેને વ્યક્ત કરવામાં પરંખાનાર્થ જાનની જરૂર હોવી એ કેટલું અણુપટલું છે ! અને એમ ધારો કે એ કલાધરોમાં કલાની શાસ્ત્રીય બાબતોનું જ્ઞાન નથી તો એ રીતે પણ આપણે કેળવણીનેજ દોષ દઈ શકીશું-ત્યાં કેળવણીને માટે, યત્ન પ્રયત્નોમાં ખામીજ છે.

આ જગાએ કારીગરના જ્ઞાનનું ચઢીઆતાપણું, તેનાથી ઉપર કામ કરનાર યુરોપીયન કે અંગ્રેજ જાણનાર તેના ઉપરીના હાલનો જ્ઞાન સાથેની સરખામણીનું ધ્યાન છે. પણ આ ચઢીઆતાપણું તેના અસલના જ્ઞાન સાથે સરખાવતાં પાણુ દબકું છે અને એના

હમણાના કામને અસહના કામ સાથે સરખામણી કરવાથી જણાશે કે અસહના કારીગરોએ જે વીવીધ પદાર્થોમાં ધૈર્યથી હીઝાપતો કર્યો છે અને જેને માટે ફરગ્યુમન લખે છે કે, Nowhere does nature show herself in such grand and such luxurious features, and nowhere does humanity exist in more varied and more pleasing conditions:—“ આવા ઉન્નત અને મનોરંજક રૂપોમાં કુદરતનું સ્વરૂપ ખીજે ક્યાંય દેખાતું નથી. અને આટલા બધા વિવિધ ને સુંદર રૂપોમાં માનવ ભાવ ખીજે ક્યાંય જણાતો નથી, ” તેવા કારીગરોના સંતાનો તેથી હલકી પ્રતીતિ નમુનાઓ બનાવવાને પણ હાલમાં અશક્ત નીવડે છે. તેઓ પરાધીન થઇ પડ્યા છે. કારખાનાનાં મીસ્ત્રીઓ યુરોપી ફરનીચરોની નકલ કરવામાં પોતાનું પદ બોધ બેઠા છે ને તે પરદેશી ફરનીચરો પણ કલ્પનામાંથી નથી કરી શકતા આ નાની ચીજોમાંથી આપણે મોટી ચીજો એટલે કે પાંચ કામોનો દાખલો લઈએ. મુંબઈ સરકારે ઠરાવેલા હાલના કળાના નવા અભ્યાસક્રમોમાં હિંદની કળા શીખવાને માટે ઈ. સ. ૧૮૫૦ પહેલાનાં મકાનો કે રાંચોનો અભ્યાસ કરવા લવામણ કરી છે. એમની આ પસંદગી પશ્ચિમમાં કલાના અભ્યાસ માટે ગ્રીસ રોમની ગંરુકૃત કલાનો અભ્યાસ કરવા જેવી છે. તે શિષ્ટ કળાની જેમ તેઓએ હિંદ માટે ૧૮૫૦ પહેલાની કળા નમુના રૂપ ગણી છે, એટલે તે વખત પહેલાના મકાનો તે પછી થએલા મકાનો કરતાં ચઢીઆતાંજ છે એમ નક્કી થાય છે. એ પછી થએલા મકાનોનું આ હલકાપણું કારીગરોના હાલના અજ્ઞાનપણાનેજ આભારી છે.

કલાલવનોના શિક્ષણમાં ખામીઓ:

એ લોકોએ કળાના શિક્ષણના બે પ્રકાર કીધા છે: (૧) Applied Art (૨) Fine Art. હિંદવાસીઓમાં તો આવા બેદોનો વિચારજ જન્મ પામ્યો નથી. આપણે ત્યાં હું પહેલાં લખી ગયો તેમ પદાર્થ માત્ર કલામય હતા. અને તેથીજ અસહનો કારીગર એકી સાથે ચિત્રકાર, કાતરનાર, ને ધકનાર હતા. પશ્ચિમમાં કલાનો પુનર્જન્મકાળ શરૂ થયો તે વખતના ઇટાલીના, ફ્રેન્સના, કલાધરો એવા સર્વગુણસંપન્ન હતા. જ્યારથી કલાની આંતર વસ્તુના વિચારમાં મતભેદ પડ્યો અને કલા પૈસાદારોને ખુશ કરવાના એક સાધન રૂપ થયું ત્યારથી આ બે બેદોનો જન્મ થાય છે, અને કલાને ચીજોમાંથી દૂર કરી જ્યારે લગાડવી હોય ત્યારે લગાડાય એવો વિચાર અસ્તિત્વમાં આવે છે.

વલણે નથી શીખવાતી. વલણે એટલે Curves designs ની રીતે કારખાનાનું શિક્ષણ શીખેલાને તેમજ યુરોપીઅન કે યુરોપીય કલા શીખેલાને હાથે થએલ આલેખન ઉપરથી પરાધીન કામ કરવાને લાયક થવા ઉપરાંત કંઈ શીખવાતું નથી.

ઉપરાંત કારીગરોનો ઘણો મોટો ભાગ તેમના પર આવી પડેલી મરીમ સ્થિતિને લઈને આ કારખાનામાં મળતું હસ્તકૌશલ્યનું જ્ઞાન પણ પામી શકતો નથી. વડોદરાના કલાલવનમાથી આ Applied કલાના વર્ગો કાઢી નાંખવા પડ્યા તેમાં કારીગર વિદ્યાર્થીની ઘણી ઓછી બચકે નહિ જેવી સંખ્યાજ કરેલુલૂત હતી.

હવે આપણે લલિત કલાનું શિક્ષણ તપાસીએ.

લલિત કલાના શિક્ષણમાંથી કારીગરોનો બહિષ્કાર.

આ શિક્ષણમાં પહેલી ભુલ એ થાય છે કે તે ઘણે લાગે અંગ્રેજી ભાષા વડે અપામ છે. ને તેથી કારીગર વર્ગનો તેમાંથી આપોઆપ બહિષ્કાર થાય છે. કારણકે જ્યાં કારખાનાનું શિક્ષણ લેવાને કારીગરનો છોકરો યુક્ત થઈ શકતો નથી ત્યાં અંગ્રેજી લણીને આ શિક્ષણ લેવા તો શી રીતેજ આવી શકે ? મને પોતાને તો એજ નથી સમજાતું કે કારીગર વર્ગ આ શિક્ષણમાંથી ખાતલ થાય તેવું તેવું ધોરણજ શા માટે હોવું જોઈએ આમ હોવાથી આ શિક્ષણ લેવાને જે જન્મથીજ સંસ્કારવાળો હોઈ લાયક છે, તે વર્ગ આ શિક્ષણ નથી પામતો, ને સંસ્કારહીન વર્ગ આ શિક્ષણ લેવા આવે છે. આપણે સંસ્કારનું બળ તથા ચેત્વણતા તો સ્વીકારવાજ પડશે કારણ કે દેખીતું જ છે કે સુતારનો છોકરો સુતારી કામ કે હરકોઈ કલાયુક્ત કામ ઇતર વર્ણના છોકરા કરતાં વહેલુજ શીખે છે. અને આ મૂળ સંસ્કારહીન વર્ગ પણ ક્યારે આવી શાળાઓમાં આવે છે કે જ્યારે તે મીઠા કાંઈ અભ્યાસને માટે નાલાયક થઈ ચુકેલા હોય, એટલે સંસ્કાર તેમજ શુદ્ધિમાં હલકા માલ આ શિક્ષણનો લાભ લઈ શકે છે. મુળાઈની ચિત્રશાળામાં તો વળી શિષ્યકલાના અભ્યાસ માટે પ્રવેશધોરણ મેટ્રીક સુધીનું રાખ્યું છે ત્યાં આપણા હિંદના સલાહોનો જ્ઞાનોજ પ્રવેશ હોય !

આવા લોકોનું આટલું જ્ઞાન આ લલિત કલાના શિક્ષણને માટે પૂરતું હોવાનું પણ ખાખાત્ય કલાના લાક્ષણિક આદર્શને લઈને છે. જ્યારથી તેઓ કલાના આજ સ્વરૂપનેજ વળગ્યા ત્યારથીજ કલાના હસ્તકૌશલ્યનીજ ચેત્વણતામાંજ કલા આવી ગયાનું સમજ્યા ને તુર્તજ પછી આ હસ્તકૌશલ્યને સર્વ કાંઈ મેળવી શકે તેમ તેઓને લાગ્યું છે. એટલેજ પરંપરાના સંસ્કાર તરફ દુર્લેસ થયું છે. પછી આના લાયક વર્ગ લગભગ બે વર્ષ સુધી ચિત્રના શરૂઆતના પ્રાથમિક શિક્ષણદરમ્યાન હસ્ત કૃતવસ્તુને માટે વપરાતી ભાષા " Draw a straight line " " Colour your drawing " " Draw the model placed before you " વગેરે વાક્યો શીવાય બીજું કંઈજ માંલજગતે નથી એટલે તેનામાં માનવ જીવનને જરૂરની સંસ્કૃતિ આવે એવું બીજું કંઈજ નથી ચાલતું ને ઉવડું, તેણે જે કંઈ મેટ્રીક સુધીમાં મેળવ્યું હોય તે જોઈ બેસે છે ને નીરસ બને છે. ને તેમાંજ તેને આગળ ઉપર ઉચતર શિક્ષણમાં પણ હસ્તકૌશલ્યના જ્ઞાન શિવાય જીવનને સંસ્કૃતિ મળે તેવું શિક્ષણ ઘણુંજ થોડું બચકે નહિ જેવુંજ આપ-

વામાં આવે છે. જેથી તે કલાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી એક સંસ્કારવાળો માણસ જનતા નથી.

ભાષા જેમજ કલા માનવ જીવનને ઉન્નત કરનાર એક સાધન છે, માટે સંસ્કૃતિ મળવાને માટે જેટલું ધ્યાન આ કલાભવનો શિવાયની માધ્યમિક ને ઉચ્ચતર શાળાઓમાં અપાય છે તેટલુંજ કલાના અભ્યાસ દરમ્યાન અપાવું જોઈએ.

માનવજીવનની આ સંસ્કૃતિ દરેક મહા પ્રજાએ ધર્મ વડે આપી છે કે જે ધર્મ તેમણે પોતાની કલાઓ-સાહિત્ય, ચિત્ર, સ્થાપત્ય, લારકર્ષ, સંગીત, વગેરેમાં વ્યક્ત કર્યો છે. આ ધર્મ કલાધર કાંઈ દહાડો પોતામાં ઉચ્ચ સંસ્કાર વિના પોતાની કલામાં વ્યક્ત નજ કરી શકે, અને માટેજ આ કલાભવનોમાં કલાના માત્ર બાહ્ય રૂપોજ શીખી છ, સાત વર્ષ પછી બહાર નીકળેલાઓ તરફથી પ્રાચીન કળા જેવાં કલાના ઉચ્ચ સ્વરૂપો દિઢે જોયાં નથી. આ ઉચ્ચ સંસ્કાર કાંઈ કલાના બાહ્ય રૂપોજ શીખવાથી કલાધરોમાં આવતા નથી. જેમ ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળી કવિતાઓ કરતાં કાંઈ એકલું પીંગળ શાસ્ત્ર કે વ્યાકરણ શીખવાથી નજ આવડે તેમ કલાતું આ પીંગળશાસ્ત્ર-વ્યાકરણ-Technic માત્ર શીખવાથી ઉન્નતભાવવાળી કળા પેદા ન થઈ શકે.

આવી ઉન્નત ભાવવાળી કલા પેદા કરવાને જેમ કાલેજોમાં શિષ્ય કાળો ચાલે છે તેમ અહિં પણ ચાલવા જોઈએ. દૈવી બ્રહ્માંડી સ્વરૂપો આલેખનારાં કાળો કલાધરોને ગરોબર સમજાવવા જોઈએ કે જેથી કરીને તેઓ દેવોના ચિત્રોમાં કે સ્થાપત્યમાં દૈવી ઉન્નત ભાવ પોતાના ધ્યાનમળથી લાવી શકે. આમ થતું નથી માટેજ આ શાળાઓમાંથી નીકળેલા યુવક કલાધરો દેવોનાં ચિત્રોમાં દૈવી ભાવ લાવી યુગલમાં ફેરજ નથી પાડી શકતા, તેમજ તેમનાં મકાનોની ડીઝાઇનો એક મસીદથી જુદા ઘાટ વાળી થતી નથી, મંદિરો પગનાં શિખરો તેમણે ડીઝાઇન કરેલાં મનુષ્યોપયોગી બાંધકામો પર આવી રહ્યાં છે. તે માટેજ આપણે ધારી શકીએ કે મંદિરોના પોરીઆઓ આવાં મકાનોના પગથીઆં પર આવી બેસશે. જુદા ભગવાનનાં પુતળાઓ રાજની દમામ વચ્ચે મૂકવામાં આવશે. આમ આ શીખેલાઓ ગમે તેમ ચિત્રો કરવામાં કે ફાઉન્ટેઇન તરીકે નોકરી કરવામાં કે કે ગણપતિના કે ચંકરનાં ઇસ્ક્રાઇટ કપડાં પહેરેલાં માણસોનાજ આબેહુજ નકલીઆં પુતળાંઓ કરવામાં જીવન ગાળે છે. તેમને કાર્પ બહેર સભામાં નહિ, આમંત્રણ કે નહિ બહેર હિલચાલમાં તેમનો ભાગ. તેઓ તેમની કલાના હસ્તકૌશલથી ગ્રાહકોમાટે મનરંજક કલા પેદા કરી ગ્રાહકો પાસે એક તમાસગીર જેવી જીંદગી ગુજારે છે.

કલા મનુષ્યમાં સંસ્કૃતિ આણવાતું એક સાધન છે. એ સંસ્કૃતિ શિષ્ય સાહિત્ય અને કલા બન્નેમાં છે. કલાની ખીલવણી પણ ત્યારેજ કરી શકાય કે જ્યારે પાછી એ શિષ્ય સમયતા જેવી ઉચ્ચ સંસ્કૃતિવાળી કલા પેદા થાય છે અને આ કાંઈ દહાડો કલાનાં બાહ્ય સ્વરૂપોજ શિક્ષણ અપાય છે ત્યાં સુધી થશે નહિ.

કલાભવનોમાં આ સંસ્કારિતાના શિક્ષણને માટે કંઈજ પ્રયત્ન નહિ થતાં હોવાથી તેના શિક્ષણને પરિણામે થતી કલા ઉન્નતભાવલીન, અને માત્ર ગોખી રાખેલાં બાહ્ય સ્વરૂપ વાળી, આડંબરવાળી ને મોઢીક થાય છે. એને માટેજ આટલા લાંબા સમયથી

કલાભવનો સ્થાપ્યા છે, છતાં પ્રાચીન કલા જેવી લોકલક્ષ્યનું પ્રતિબિંબ ને આદર્શ બનાવનારી કલા લગભગ પોણી સદીથી હીંદે નોંધ નથી.

આ સંસ્કાર શિક્ષણ ન આવ્યા ઉપરાંત ખીજી ગંભીર ભુલ એ થાય છે કે શીખવવાનાં બાલ રૂપે પણ પશ્ચિમની કલાનાં હોય છે, કારણ કે શિક્ષકો હિંદી કલાથી અજાન છે. દાખલા તરીકે મુંબઈની શાળામાં કોઇપણ પ્રયત્ન હિંદી કલા શીખવવાને થતો નથી. છેલ્લાં ચાર પાંચ વર્ષોથી માત્ર સ્થાપત્ય શાળામાં કંઇક હીંદી શીલ્પકલા ને તેનાં બાંધકામની શૈલીનો ઇતિહાસ ને તેનાં બાંધ કામોની શૈલી શીખવાડાય છે પણ તે અને તેના બાલરૂપજ શીખવાય છે. મી. ઇ. બી. હાવેલે હિંદી કલાનું આંતર સ્વરૂપ તેના Ideals of Indian art ના પુસ્તકમાં સમજાવ્યું છે તેમતો કોઈજ સમજાવતું નથી. ખીજા કોઇ ખાતામાં હિંદી કલા શીખવાતી નથી. ત્યાંના માજી પ્રિન્સીપાલ બર્ન્સ સાહેબે શરૂઆતના ડોહાગના શિક્ષણ માટે. હસ્તાલેખન માટે જે પ્લેટો તૈયાર કરી છે તેમાં આપેલા ડોહા-ઇનોનું કોઈ પણ અંગ કે વલણ હીંદી ઘાટતું નથી. ઉલટું ખરી રીતે વિચારતાં તો યુરોપીઅનો આ ડોહાઇનની કલા હીંદ પાસેથી શીખે તેટલી તે કલા હીંદમાં ખેડાએલી ને વખણાએલી છે. આ ડોહાઇનની મી. ફર્ગ્યુસને કરેલી કદર મે ઉપર લખીજ છે. ઉપરાંત સ્થાપત્ય કલાનું ખરેખરે સ્વરૂપ બહુજ ટુંકાણથી બેઠી રીતે સમજાવનાર લેખક લીધ એ લખે છે કે—“If we would set seriously to work in reviving decorative design, the best thing we could do would be to bring a hundred craftsmen from India to form a school of practice.”

“જે ખરેખર આપણે આપણી નક્કી કામની કલાનો પુનરોદ્ધારજ કરવો હોય તો સૌથી સારું કામ એમજ થઇ શકે કે આપણે હિંદમાંથી સોએક કારીગરો અહિં બોલાવવાને તેમને હાથે કામગીરીની શાળા બોલારી” આ વિચારથી તદ્દન ઉલટુંજ કામ અહિં ચાલે છે. હિંદુસ્થાનમાં એ લોકો આવીને આપણને શીખવવા મંડ્યા. ત્યાં આપણી કલા ખીલવવી તો એક બાળુ રહી પણ તે બંધ પડી સડી જઇ તેની જગ્યાએ પરદેશી કલા આવે છે. એ શાળામાં હિંદુસ્થાનના સંસ્કૃત સમયની અજંટાની ગુફાઓનાં ચિત્રો બુના પ્રિન્સીપાલ મે. ઓશીયસ સાહેબના વખતથી રખાયાં છે. તે તેમજ રજપુત શૈલીનાં ચિત્રો કેમમાં પડ્યાં છે, તેમનો કંઇજ ઉપયોગ થતો નથી. આ શિક્ષણને પરિણામે આ શાળામાંથી બહાર પડેલાઓ હિંદી કલાને સમજતાજ નથી, ત્યાં તેમની પાસેથી તેની ખીલવણીની આશા તો રખાયજ ક્યાંથી ! આખા મુંબઈ ઇલાકાની કલાના વિકાસનો આધાર આ શાળાપરજ છે એમ દક્ષી શકાય માટે ઇલાકાની કલાની અધોગતિ માટે તેનેજ જવાબદાર ગણવી નોંધએ. એ શાળામાંથી બહાર પડેલાઓ આખા પશ્ચિમ હિંદમાં વેરાયા છે ને તેમણે પોતાના જ્ઞાનથી કલામાં શો વધારો કર્યો તે બુઝ્યો. તેઓ સંસ્કારી નેમજ આ-આન્ય જાનતું શિક્ષણ નહિ પામેલા હોવાથી સામાજિક કે રાજ્યના કોઇ પણ વિષયથી અજાન ને જડ જેવા થઇ ગયેલા હોય છે ને શિક્ષણને અભાવે હિંદી કલાથી તો અજાનજ છે. તેઓએ પોતાની કલા તરફ સમાજને આકર્ષ્યો નથી, તેઓ પોતાના વિષયને રસજણ કરી શક્યા નથી. તેમને તેના પર પદ્ધતિસર બોલતાં પણ આવડતું નથી. ઉપરાંત તેઓ-આનાં ઘણાક તો આરિયહીન પણ થઇ ગયા છે.

માસાયુસેટસ	રૂ. ૮,૩૪,૯૬,૮૭૫
કેવીફિરનીઆ	,, ૬,૭૩,૬૮,૭૫૦
મીસુરી	,, ૫,૬૩,૬૩,૨૭૫

આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની જાપાકગાની ઉપજ રૂ. ૪૫,૫૧,૪૩,૭૫૦, તેમાં રોકા-
મલા ૪,૮૬,૭૧૫ માણસોની મદદથી થઈ છે. એટલે સરેરાશ પ્રમાણ કહાડતાં માથા દીક
રૂ. ૯૩૫ ની રકમ આવે છે. જ્યારે ગરીબ હિંદના કામદારો મહા મુશ્કેલીએ પોતાનું
અને પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન અસુખાકારીવાળા રહેણાણમાં કરે છે તેને જન્મ લીધો તે
મરવા માટે એમ સમજી આવુખ્ય પુરું કરે છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા સુપ્રસિદ્ધ દેશમાં જ્યાં આવો ચઢતીનો સૂર્ય વધુ ને વધુ
જળકતો જાય છે ત્યાં જાપાકગાના ધંધા તરફ માનની દૃષ્ટિથી મર્વ કાઈ જૂવે છે
આવા સત્તાવાર આંકડાંથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના અનેક મહાન ઉદ્યો-
ગોમાં આ ઉદ્યોગ કાંઈ પણ રીતે ઉતરતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તેની સત્તા અને
લાગવગ એટલી તો પ્રબળ છે કે યોશીગટન અને અન્ય પરગણાના મુખ્ય શહેરોને તેને
વળુદ આપ્યા શિવાય ચાલતું નથી.

અમેરીકોનું ગૌરવ સતેજ કરવામાં આ ઉદ્યોગનો મોટો ફાળો છે અને હાલની
લગાઇના સંજોગોમાં પણ પોતાના નિયમ પ્રમાણે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન જરીજ છે.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ.

આપણા દેશની વર્તમાન શિક્ષણવ્યવસ્થા વિદ્વાનો તથા શાસ્ત્રનિશ્ચારોના હાથમાં
હોવા છતાં દેશની પરિસ્થિતિને તે અનુકૂલ નહિ હોવાથી તેમાં ભારે ફેરફાર કરવાની
જરૂર છે એમ ધણા સ્વીકારે છે. તેજ પ્રમાણે મરકારી નિશાળોમાં ચાલતાં પાઠ્યપુસ્તકો
જોઈએ હાથે લખાયેલાં હોય અને વિગત તથા વિવરણની બાબતમાં ઉચ્ચ કોટિએ મૂકી
શકાય તેમાં હોય તો પણ તે આપણા દ્રષ્ટિમિન્દુથી નહિ લખાયેલાં હોય, તેમાં ફેરફાર
કરવાની જરૂર છે. આ જરૂર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્યપુસ્તક વિષે વિશેષ કરીને
છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપરના અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં પાઠ્યપુસ્તકોમાંના ધણાં
વિશેષ ઉદ્દેશથી લખાયેલાં છે અને ઇતિહાસ ઉપર ચર્ચેની છેદનામાં છેદની શોધોળોનો
પણ તેમાં ઉપયોગ ચર્ચેમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં ધણાં ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો
જોવી રીતે વર્ણવેલાં હોય છે કે જાલકના મન ઉપર પોતાના દેશના ઇતિહાસ વિષે જે
જાપ પડી જોઈએ તે, તે પુસ્તકો પાડી ચકનાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉલટી
જાપ પડે છે. એ વાત આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ અને મધ્યકાલીન (મોગલ સમયના)
ઇતિહાસ વિષે વિશેષ ખરી છે. ગૂજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો વિષે સજેદ

કહેવું પડે છે તેમાંનું એક પણ પાઠ્યપુસ્તક, તે નામને યોગ્ય નથી. આપણા માક્ષરોમાંથી પણ કાઢ્યે આ વિષય ઉપર પોતાની કલમ અજમાવી નથી. જે પાઠ્ય પુસ્તકો છે તે કતિ અંગ્રેજીના તરજુમા છે, કતિ નિર્માલ્ય અનુકરણ છે, અને એક પણ પુસ્તક કાઢ્યે ૧૬શી ઉદ્દેશથી લખાયેલું નથી. માટે હાલના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જે દોષો છે તેથી રદિન અને પોતાનો ઉદ્દેશ સાધે તેવું નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખાવાની જરૂર છે. તે કદ દૃષ્ટિથી લખાવું જોઈએ તે સંબંધે અમારી સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. વર્તમાન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં અહીં આવીને વસેલા પરદેશીઓનો જ્ઞાન-તજ વધારે આવે છે. દેશના સંતાનોની હકીકત કંઈજ આવતી નથી. હાખલા તરિકે, પાઠ્ય પુસ્તકોમાં સિકંદરની ચઢાઈને મોટું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે માત્ર હિંદુ-સ્તાનની મરહદ ઉપરજ આવ્યો હતો અને દેશના એક પ્રાન્તના રાજા પુરુષોત્તમ (પોરસ) ને તેણે હરાવ્યો હતો. આ બનાવ ઉપર ઇતિહાસકારો પાનાં લેરે છે, પરંતુ તે સમયની ભારતની સ્થિતિ કેવી હતી, તેની સંસ્કૃતિ કેટલી ઉજ્જવળ હતી વગેરે બાબતોના કંઈજ ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. તેજ પ્રમાણે મુસલમાન રાજ્યના સમયના ઇતિહાસમાં દીલ્હીના તખ્ત માટે જે લડાઈઓ થતી તથા પ્રપંચો રચાતા તેનુંજ વર્ણન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વાંચવામાં આવે છે, પરંતુ તે વખતે દેશના લોકની સ્થિતિ કેવી હતી, તેમની સાહિત્ય, વ્યાપાર, હુ-૧૨ઉદ્યોગમાં કેવી પ્રવૃત્તિઓ હતી, દેશમાં ધર્મપ્રવર્તકો, સન્તો કોણ કોણ થયા વગેરે બાબતોની માહિતી કંઈજ મળતી નથી. યુરોપીયન પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં આવી તે વખતના ઇતિહાસનું પણ તેમજ છે. હિંદુસ્તાનમાં સત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચે થયેલા યુદ્ધો અને વિમ્લોના વર્ણનને પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પ્રધાન પદ આપ્યું છે. પરંતુ તે સમયના બીજાં રાજ્યો તથા લોકોની હકીકતનું બહુ જુજ વર્ણન આવે છે. આમ બનવું સ્વાભાવિક છે કારણ અત્યાર સુધી આપણે ઇતિહાસ પરદેશીઓના હાથે લખાયેલો છે. આ દોષ નવા પાઠ્ય પુસ્તકમાં દૂર થવો જોઈએ.

૨. જે પ્રજાનો ઇતિહાસ લખવો હોય તે પ્રજાના આદર્શને પ્રધાન પદ આપવું જોઈએ. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં પ્રજાની રાજદીર હક્કો માટે લડત તથા વ્યાપારવૃદ્ધિ માટેના પ્રયાસોનોજ જ્ઞાન-સુખ્યન આવે છે. મુસલમાનોના ઇતિહાસમાં સ્વધમપ્રચાર માટેના તેમના અનહદ ઉત્સાહ એટલે સુધી કે બાહુમળથી પણ કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા છે તેનો જ્ઞાન-વિશેષ આવે છે. તેમ હિંદી પ્રજાનો આદર્શ ધાર્મિક જીવન છે માટે તેને પ્રધાન પદ આપવું જોઈએ. ઘણા મનમતાન્તર હોના છતાં તે સર્વમાં બક્ષિત અને સમાજના અંતિમ આદર્શી એકતા છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગની દિશા પણ એક છે અને તેને લઇને સમગ્ર પ્રજાના દર્શિમિન્દુ અને પુરુષાર્થમાં મમાનતા છે તે સારી રીતે મમજવું જોઈએ. જેમ બીજા દેશોના ઇતિહાસમાં રાજાઓ, સેનાપતિઓ, રાજનીતિય પુરુષો, વેપાર ઉદ્યોગમાં અમગ્ની પુરુષોને પ્રધાન પદ આપવામાં આવે છે તેમ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ધર્મીઓ તથા સાધુ મંત્રોને આપવું જોઈએ.

૩. દરેક જમાનાના લેખકો પોતાના જમાનાની જરૂરીયાત જોઈ ઇતિહાસના તે જમાનાના જરૂરી અંગો ઉપર ભાર મૂકે છે અને તે દર્શિમિન્દુથી ઇતિહાસ લખે છે. એજ

કારણથી રામાયણ અને મહાભારત અનેક વાર લખાયા છે. અત્યારે ભારતવર્ષમાં એક રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના સ્ફુરી રહી છે માટે, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી તેને પોષક તત્વો મળી આવતાં હોય તે ઉપર ભાર દેવાવો જોઈએ નીચેના તેમાં ગણી શકાય.

(૧) ભૌગોલિક એકતા (Geographical Solidarity)

(૨) સંસ્કૃતિની એકતા (Unity of culture)

(૩) સમાન હિતસંબંધ (Community of interest)

(૪) અન્ય દુનિયાથી વિશ્લેષ.

(૧) એકતા માટે શુદ્ધિપુરસ્કર કરવામાં આવેલા પ્રયાસો: સંસ્કૃત ભાષા, પંચાયતન પૂજન, મહાભારતાદિ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ, ચારધામની યાત્રા વગેરે, ચાર મઠની વ્યવસ્થા, પ્રાચીન સામ્રાજ્યો, અકબરનો દીન-ઈ-ઈલાહી.

૪. અત્યાર સુધીના આપણા ઇતિહાસમાં પાઠ્ય પુસ્તકોનાં દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ તથા વ્યવહારનાં સાધનોની આપણી સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ ઉપર થયેલી અસર ભરાબર બતાવેલી નથી તેનું બરાબર વિવરણ કરીને ઇતિહાસમાં કાર્યકરણ શુંબલા બરાબર સમજાવવી જોઈએ.

૫. દેશના ઇતિહાસમાં મહાન પરિવર્તન કરનારા પ્રસંગો જાણે આકસ્મિક હોય તેમ પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વર્ણવેલા છે. એક માણસ આવીને એક લડાઈમાં જીત્યો-એટલે આખા રાષ્ટ્રમાં ફેરફાર થઈ ગયો એવી હાપ પાઠ્ય પુસ્તક વાંચતા મન ઉપર પડે છે. તેમ બનવું સંભવિત નથી. ઇતિહાસ એ પ્રજા પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. અમુક રાજા કે નેતાઓના પરાક્રમથીજ ઇતિહાસ બનતો નથી. તેમને ફતેહ મળવાનાં કારણો હોય હોય છે અને તે પ્રજાજીવનની જાગૃતિમાંજ મળી આવે માટે તેની તપાસ ઇતિહાસમાં પ્રધાનરૂપે આવવી જોઈએ.

૬. હાલનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં હિંદુ સમાજની પડતી દશા શરૂ થઈ ત્યાર પછીનોજ ઇતિહાસ મુખ્યત્વે આપવામાં આવે છે. અને પરદેશીઓના હિંદુસ્તાન ઉપરના હુમલાના અસરમાંજ હિંદુઓ શો કાયલા હતા તે સમયથી ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. પરંતુ એક વખત હિંદુ સંસ્કૃતિનું દુનિયામાં સામ્રાજ્ય હતું અને તે વખતે તેણે દુનિયાને ઘણું આપ્યું છે. તેનો મજે તેટલો સવિસ્તર અહેવાલ આપવો જોઈએ.

(ભારતવર્ષે, ચીન, જાપાન, મલાયા, જાવા, મીલેન, બ્રહ્મદેશ, અરબસ્તાન, મીસર મધ્ય એશીયા ઉપર તથા તે દ્વારા યુરોપના ધાર્મિક આદર્શ ઉપર અસર કરી છે. અહિંની બનાવટની વસ્તુઓ પૂરી પાડીને તેમનામાં કળાકૌશલ્ય પ્રતિ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી છે તથા તેમના સામાજિક બંધારણ ઉપર અમર કરી છે. તે દેશોને ગણિત, ન્યોતિપ, વેદક ઇલાદિ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન આપ્યું છે.)

૭. પરદેશી જાતો અહીં આવીને કેવી રીતે અહિંની પ્રજા સાથે બળી ગઈ તથા તેમનું વ્યક્તિત્વ અખંડિત રહેવા છતાં તેમના ઉપર હિંદુ સંસ્કૃતિની કેવી હાપ પડી તે સુસલમાન, પારસી તથા યાહુદીઓના દાખલા ઉપરથી બતાવવું જોઈએ.

૮. પરદેશી જાતોના હિંદુમાં આવીને વસવાથી હિંદુસ્તાનને થયેલા લાભ અને નુક-

જ્ઞાન તથા હિંદુ પ્રજાના આદર્શો ઉપર તેની જે અસર થઈ તે બરાબર બતાવવાં જોઈએ.

મુસલમાનો—મુસલમાનોમાં મુસલમાન તેટલા સમાન એવી ભાવના હતી તે ઉપરથી સર્વને સમાન અધિકારની ભાવના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ. ગુલામ પશુ આદર્શાદતી પદ્ધતિએ પહેાંતી શકે એ વિચાર હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં ન હતો. તેજ પ્રમાણે ધર્માધિષ્ઠા પશુ મુસલમાનોમાં ઉચ્ચતીચતો બેઠ નહોતો તેની પશુ હિંદી સંસ્કૃતિ ઉપર અસર થઈ અને નવા નવા સંપ્રદાયો નીકળ્યા. મુસલમાનોના એકેશ્વરવાદની અસર થઈને શીખ, કઠીરપંથ, આલોસમાજ જેવા પંથ ઉત્પન્ન થયા. આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઇતિહાસ લખવાની રીત અને અગત્ય મુસલમાનો આવ્યા પછી સમજાઈ. સંઘર્ષો માટે તીવ્ર લાગણી અને આત્મીયતાની ભાવના પશુ તેમના આવ્યા પછી દેશમાં દાખલ થઈ.

યુરોપીયન—યાત્રિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ, લશ્કરી કયાવત, ખાતાઓ પાડી નોંખીને પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા, દેશાભિમાન અને રાષ્ટ્રીયતા, વ્યકિતસ્વાતંત્ર્ય અને તેના અધિકાર, બદારની દુનિયા સાથે પ્રત્યક્ષ સંપર્ક—આ બધુ યુરોપીયનો પાસેથી શીખ્યા.

૯. હિંદુ ઇતિહાસકારો મુસલમાનોના ઇતિહાસ કાંઈક વિરોધભૂતિથી અને તેમને પરદેશી ગણીને લખે છે. પરંતુ જ્યારે હવે તેઓએ અહીં આવીને કોયમનો વસવાટ કર્યો છે, અને હિંદને પોતાની માતૃભૂમિ ગણી છે તો તેમને હિંદવાસીઓજ ગણીને તેમનો ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ. દાખલા તરીકે, હાલ કોઈ અંગ્રેજ અથવા સ્કૉટ લેખક ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખવા બેસે છે તો તે અંગ્રેજો તથા સ્કૉટ વચ્ચે થયેલી લડાઈઓ કાંઈપણ તીખાશ વિના વર્ણવી શકે છે.

૧૦. ઘણા ઇતિહાસના લેખકો આપણા દેશની યુરોપીય પ્રજાઓ અહીં આવી તે વખતની સ્થિતિને પશ્ચિમના દેશોની આધુનિક સ્થિતિ સાથે મરખાવી, પશ્ચિમના દેશોને વિશેષ સુધરેલા ગણે છે. આમ કરવામાં કાલાન્તરનો બેઠ જ્ઞાનમાં નહિ લેવાની ખૂબ થાય છે. મધ્યકાળમાં અહિં જ્યારે સુગંધિત રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકોમાં શાન્તિ હતી ત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રમાણમાં કાંઈજ નહતું સરખાવો ચન્દ્રયુત અશોક અથવા બોજના સમયનું હિંદુસ્તાન અને તે સમયની પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્થિતિ; Wars of the Roses ના સમયની ઇંગ્લંડની સ્થિતિ અને તે સમયની હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ; અકબર તથા ઔરંગઝેબના સમયના હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ અને તેજ સમયની પશ્ચિમના દેશોની સ્થિતિ.) હાલ પાશ્ચાત્ય દેશો વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ અને તેના ઉપયોગમાં આગળ વધ્યા છે પરંતુ તે તેમના છેલ્લા સો વર્ષના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. સો વર્ષ પહેલાં વિજ્ઞાનમાં પશુ આપણે તેમની પાછળ નહતા. એટલે તે પ્રદેશમાં આપણે તેમના કરતાં ફક્ત એ વર્ષ પાછળ છીએ. પરંતુ આ વાતનું ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં વિસ્મરણ થયેલું જોવામાં આવે છે અને તેથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણી સંસ્કૃતિ કરતાં ઘણી એટ હતી અને છે એની જાણકના મન ઉપર છાપ પડે છે. આમ ન થાય તે જ્ઞાનમાં રાખવું જોઈએ.

૧૧. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકમાં એશીયાના બીજા દેશ—તુર્કસ્તાન, ઇરાન, ચીન, જાપાન વગેરે સંપર્ષી કંઈક માહિતી આપવી જોઈએ અને આપણા દેશનો તે દેશો સાથે ઇતિહાસસંબંધ દર્શાવવો જોઈએ. વળી બહુદાનીસ્તાન વિગે-લોના લોકો

તથા ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે આપણા દેશના ઇતિહાસ પુસ્તકોમાં કંઈક માહિતી આવતી જોઈએ, કારણ કે તે આપણા માખપડોશી છે અને મહમુદ ધત્તનીના સમયથી આજ સુધી હિંદુસ્તાન સાથે તેમનો અતિ ધનિષ્ઠ સંબંધ રહેલો છે. મહમુદ બિન કાસીમ, ચંગીસમાન, તૈમુર, નાહીરશાહ વગેરે કયાંથી આવ્યા તે સંબંધી પણ આપણાં પુસ્તકોમાં નહિ જોઈ માહિતી હોય છે.

। નીચેના વિષયો ઉપર પૃથક્ પૃથક્ પ્રકરણો લખાવાં જોઈએ.

૧. વેદકાળથી આજ સુધીના હિંદુસમાજની રચના અને તેના આદર્શ કેવા હતા તથા તેમાં ક્રમે ક્રમે કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા તેનું વિવરણ.
- (૧) જ્ઞાતિવ્યવસ્થા:—તવી જ્ઞાતિઓ કેવી રીતે નિર્માણ થતી ગઈ અને ભિન્ન જ્ઞાતિઓ કેવી રીતે થતી ગઈ.
- (૨) કુટુંબવ્યવસ્થા.
- (૩) ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા; તે પૂર્ણ રીતે ક્યારે અમલમાં હતી.
- (૪) ઋષિમુનિઓના આશ્રમનું વર્ણન.
- (૫) હિંદુસમાજની આદર્શ સ્થિતિ સ્મૃતિ અને રામાયણમાં મળે છે અને વાસ્તવિક સ્થિતિ વેદ, મહાભારત, ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્ર, કયાસરિત સાગર અને તેના જેવા ન્યય ગ્રંથો તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી મળે છે, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન અને પરસ્પર સરખામણી.
- (૬) હિંદુઓ તેમજ મુસલમાનો સાથે સાથે રહેવા લાગ્યા ત્યારે પરસ્પર અનુક્રમણતા માટે તેમણે કેટલું જતન હેતુ કર્યું.

૨. ધર્મનો ઇતિહાસ.

(૧) ધર્મશાસ્ત્રોના જીવનચરિત.

કૃષ્ણ, મહાવીર, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, મહાત્માચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, રામાનંદ, કમ્બીર, નાનક, ગુરુગોવિંદ, વલ્લભાચાર્ય, રામદાસ.

રામગોહનરાય, દયાનંદ સરસ્વતી, વિવેકાનંદ.

જડેદત્ત, ઇસામસીહ, મહમુદ અબ્દુલ (હેલા ત્રણ હિંદી નથી, પરંતુ તેમણે પ્રવર્તેલા ધર્મની હિંદુસ્તાન મહાયા, ૧ ઉપર જીવસર થઈ છે).

(૨) ધર્મનો ઇતિહાસ—ગ્રીક યુરોપના ધીનો.

વેદકાળથી તે આજ સુધીનામાં ધર્મના જુદા જુદા કાળમાં જુદાં જુદાં સંસ્કરણ થયાં છે તેનું વિવરણ કરવું—સામાજિક રાજકીય હિંદુસ્તાનના અવસ્થા:

૧. વેદકાલીન દેવતાઓ અને યજુર્વિદિ. ૨. વિષ્ણુ, રુદ્ર, શિવની ઉપાસના ૩ તાન્ત્રિક માર્ગ ૪ જુદીની ઉપાસના ૫ ભાગવત ધર્મ અને કૃષ્ણ ઉપાસના ૬ બક્ષિતમાર્ગ ૭ રામ ઉપાસના ૮ પંચાયતન, પૂજા ૯ નાગપૂજા ૧૦ દેવીપૂજા ૧૧ સિંગાયત પંથ.

(૩) તહેવારો તથા ઉત્સવો.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાને કેટલીક સૂચનાઓ. ૧૪૭

૩. બાહ્યો તથા ઔદ્યોગિક ધર્મપ્રચારથી કરેલા પ્રયાસો તથા તેમણે નિર્માણ કરેલી સંસ્થાની સંરચા અને તેની વ્યવસ્થા.

૪. આર્યજાતિનો દેશાન્તરે નિવાસ અને આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રચાર.

૫. ગ્રીસ તથા અન્ય દેશો સાથે આપણા દેશનો સંપર્ક અને તેની પરસ્પર અમર. ખાસ કરીને ગ્રીસની હિંદ ઉપર અને હિંદની ગ્રીસ ઉપર શી અમર થઇ તેનું વિવેચન.

૬. દેશની રાજ્યવૃદ્ધિનો ઇતિહાસ.

(૧) પ્રાચીન કાળમાં ધારા ધડતું ઢાલું અને તેનો અમલ કરતું ઢાલું-તેની વ્યવસ્થા.

(૨) જમીન ઉપર કાની માલગી ગણ્યાતી અને મહેસલ કેવી રીતે ન્યાયકારવામાં તથા ઉધરાવવામાં આવતું.

(૩) વરકરની વ્યવસ્થા.

(૪) કર કેના પ્રકારના લેવામાં આવતા.

(૫) લોકની નીતિ ઉપર દેખરેખ.

(૬) ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ-પ્રાથમિક.

(૭) વેડવારાની રીત.

ઉપરની બાબતો ઉપર કાલાનુક્રમે વિવરણ થવું જોઈએ.

૭. જમાખંધીની રીતનો ઇતિહાસ.

(૧) મનુ પ્રમાણે (૨) ડૉટિસ્મના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૩) રજપૂત રાજાઓના સમયમાં (૪) મલેક અંમર (૫) વિજયનગરના રાજ્યની (૬) શેરશાહ (૭) ટીકરમલ (૮) શિવાજી (૯) બ્રિટિશ.

૮. ગ્રામ્ય પંચાયત.

૯. લોકની રહેણી કરણી, શિક્ષાચાર, ખામ રિવાજો, રમતોનું કાલાનુક્રમે વિવરણ.

૧૦. લોકની આર્થિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ.

(૧) વપરાશની વસ્તુઓ-ખોરાક, પોશાક તથા વિશ્વાસની વસ્તુઓ.

(૨) જુદી જુદી જાતના લોકોની રહેણીનું ધોરણ (Standard of living).

(૩) વસ્તુઓના ભાવ ખાસ કરીને ખોરાકની વસ્તુઓના તથા મજૂરીના દર.

(૪) વેપાર, ઉદ્યોગ અને હુન્નર:

નામગણના; જુદા પ્રાન્તના હુન્નર, ઉદ્યોગ; જુદી જુદી જાતોના હુન્નર ઉદ્યોગ; શાંતિઅવસ્થાની હુન્નર ઉદ્યોગ ઉપર અસર; વિનાશક દરિદ્રાર્પના અવકાશનો અભાવ.

અન્ય દેશો સાથે વેપારનો સંપર્ક-આયાત અને નિકાસ.

દેશની અંદર વેપાર માટે તથા લોકની આવજા માટેનાં માધનો.

૧૧. યુદ્ધકળા અને યુદ્ધરીતિનો ઇતિહાસ:-

આર્યો તથા આર્યેતર લોકો વચ્ચે; ગ્રીક રજપૂતો અને પાણ્ડો; મોગલ, સીખ અને મરાઠા-નેમની રજપૂતોની સાથે સરખામણી; યુરોપીય પ્રભુઓ.

(એશીયાવાસીઓ અને યુરોપીયો વચ્ચેનો મોટો ભેદ-પહેલા લજ્જને વફાદાર અને બીજા લાઠીને વફાદાર).

૧૨. ભાષાઓ અને તેમનો વિકાસ.

વૈદિક ભાષા; પાણિનીય સંસ્કૃત; ગ્રામીન પ્રાકૃત ભાષાઓ.

(નોંધ. સંસ્કૃત કદી બોલાતી ભાષા હતી કે કેમ અને પ્રાકૃત ભાષાઓ તેમાંથી અપભ્રંશ થઇને બનેલી છે કે કેમ ?)

અર્વાચીન દેશી ભાષાઓ: હિંદી અને ગુજરાતી; બંગાળી, મરાઠી અને સિંધી; કાનડી, તેલુગુ; તામીલ અને મલયાલમ; ઉર્દુ;

રાષ્ટ્રીય ભાષા તરિકે હિંદીનું સ્થાન.

૧૩. સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન:—

ધાર્મિક અને દાર્શનિક સાહિત્ય; ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક સાહિત્ય તથા લોક-વાર્તા; ભક્તિવિષયક કાવ્યશાસ્ત્ર, (Rhetorics), કવિતા; તામીલ સાહિત્ય; ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઉર્દુ તથા હિંદી ભાષાના સાહિત્યો.

શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય; બાકરણ, ગણિત અને જ્યોતિષ; વૈદ્યક; રસાયન; (Alchemy & chemistry); કામશાસ્ત્ર (Eugenics); સંગીત.

હિંદુસ્તાની પદ્ધતિ કર્ણાટકી પદ્ધતિ; નાટ્ય અર્થશાસ્ત્ર.

૧૪. શિક્ષણ.

અ. શિક્ષણપદ્ધતિ; ઉપનિષતકાલીન પદ્ધતિ; મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવેલી પદ્ધતિ; ઔદકાલીન પદ્ધતિ; જુદા જુદા વિદ્યાપાઠોમાં આલતી પદ્ધતિ; વંશપરંપરાગત મળતી પદ્ધતી શિક્ષણપદ્ધતિ; મુસલમાનોના સમયની શિક્ષણપદ્ધતિ; ખ્રીસ્તી પાદરીઓએ ચલાવેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ; વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિ; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટેના આધુનિક પ્રયાસો.

વ. વિદ્યાપીઠો—ગ્રામીન અને અર્વાચીન (Centres of culture);

કાંશી-મિથિલા; નવદ્વીપ, નસંદા અને તક્ષીલા; પ્રતિજ્ઞાન—(પેંકજી); શ્રીનગર (કાશ્મીરનું) ઉજ્જવિની; કાંછવરમ; કંમકાણમ; વિજયનગર; પાટણ; જયપુર; આગ્રા; અલીગઢ.

૧૫. ચિત્રકળા, શિલ્પ, રચાપત્ય તથા બીજી લલિત કળાઓ.

વેદકાલીન રચાપત્યનો ઉદ્દેશ્ય નથી; યજુર્વિધિનાં ઉપકરણો, યજુકુડ, ઘરનાં રાચરચીલાં વગેરે સંબંધી હકીકત મળે છે.

મહાભારત અને રામાયણ ઉપરથી—કિલ્લા, નગરરચના, ધૈરેણાં, પોશાક આયુધ સંબંધી હકીકત.

જુદા પૂર્વકાલીન મંદીરો તથા ગુફાઓ.

જુદાકાલીન—મંદીરો, વિહારો, ગુફાઓ, મૂર્તિઓ તથા સ્તૂપો; કુંભારકામ તથા ઘરનાં રાચરચીલાં; તે સમયની લલિત કળાઓ, વજાટકામ, રંગાટ, ભરતકામ, મીનાકારી, ચાકડનું બીજું કાતરકામ, પત્થરનું કાતરકામ.

જુદોત્તરકાલીન—આવનિક કળા (Greek Art.) ની અમર; તાત્ત્વિક વિધિમાં આવતી ચિત્રકળા.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાને કેટલીક ચચનાઓ. ૧૪૯

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું—સ્થાપત્ય, નળાવો, મંદિરો, મૂર્તિઓ, નહેરો તથા પરિવાહ (Drainage)ની બાંધણી.

મુસલમાન સમયનું—રાજમહેલો; મસ્જિદો તથા મકબારા; હમામખાનાં; દરવાજા શાહજહાનના સમયનું—સ્થાપત્ય તથા ચિત્રકળા (તાજ મંદિનારા હિંદુ કારીગરો) જેન લોકોનું સ્થાપત્ય.

ધર્મની કળા ઉપર અમર.

પશ્ચિમની અસર.

૧૬. ખાણો અને ખનિજ પદાર્થો.

૧૭. પ્રાણી તથા વનસ્પતિ.

(૧) હિંસ પશુઓ તથા ખેતીને નુકસાન પહોંચવનારાં પશુઓ તથા પક્ષીઓ (ખાસ કરીને તીડો) ક્યાં ક્યાં હતા અને છે; હાલ તેઓ ક્યાં ક્યાં મળી આવે છે; સર્પ, નાગ વિષે પણ ઉલ્લેખ અહિં આવી જાય.

(૨) જુદે જુદે સમયે ક્યાં પશુઓ અથવા પક્ષીઓના માંસનો આહાર કરવામાં આવતો; માછલી વિષે અહિં ઉલ્લેખ આવી જાય.

(૩) ક્યાં પશુઓ તથા પક્ષીઓની એવા લેવામાં આવતી—મારવહન માટે, શિકારમાં, સંદેશ લઈ જવામાં, છુટી સવારી તથા ગાડીમાં બોડવાના કામમાં.

(૪) ક્યાં પશુ, પક્ષીઓ પાળવામાં આવતાં.

વનસ્પતિ, જંગલો, ફળઝાડ, ફુલઝાડ, અનાજ, શાકભાજી, વ્યાઓ, જડીબુટ્ટીઓ, સુગંધીદાર વનસ્પતિઓ.

૧૮. ગ્રામીન ઇતિહાસનાં સાધનો.

વેદ, વેદાંગ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, બ્યાકરણ અને વાર્તિક.

શિવાલેખો, સ્તૂપો તથા સ્તંભો, ગ્રામીન ચિત્રો તથા શિક્ષાઓ—સ્વદેશી-વિદેશી.

દાસગણના પદ્ધતિ (કલિ, સુધિષ્ટિર, વિક્રમ શાલિવાહન ઇત્યાદિ).

તહેવારો અને ઉત્સવો.

તામ્રપટ્ટો, હસ્તલેખો છં.

ગ્રામીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકો—રાજતરંગિણી, હપ ચરિત, દીપવંશ, મહાવંશ.

પરદેશી ગ્રંથો—કુએત્સાંગ; કારીઆન; મંગેરથીનીસ; માર્કો પોલો; અલબરૂની; બર્નિયર; ઇબ્ન બટ્ટુટા, ઇત્યાદિ.

૧૯. દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ અને તેની દેશના ઇતિહાસ ઉપર અમર.

(૧) હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ.

(૨) સિંધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશ (પંજાબ અને બંગાળની તુલના)

(૩) વિન્ધ્ય પર્વત અને દરેકકારણ.

(૪) રજપૂતાનાનો નિર્જલ પ્રદેશ.

(૫) મક્ષીરની ઉપત્તિક (Valley.)

(૬) સલાદ્રિનો પહાડી પ્રદેશ અને કોક્ષપટ્ટી.

(૭) દરિયા કિનારો.

(૮) ગ્રામીન અને અર્વાચીન ખંદરો:

તાત્રલિપ્તિ, દાબોલ, સોપારા, દારિકા, જુગુકેજી, સ્તભાવતિ, સુરત, કાલીકેત, વિભગાપટ્ટણ, ઇત્યાદિ.

કરાચી, મુબઇ, કોલમો, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંગુન ઇત્યાદિ.

(૯) પ્રાકૃતિક પરિવર્તન: સરસ્વતી નદીનું ગુપ્ત યતું; જંગલોનો નાશ, ખંદરોનું પુરાઇ જવું; વર્ષદમાં ફેરફાર.

(૧૦) મોસમનો વર્ષદ-ચોમાસુ.

૨૦. જુદા જુદા કાળમાં રાજ્યસત્તાના કેન્દ્રસ્થાનો કયા કયા અને કેવી રીતે બદલાયાં.

(૧) પંજાબ (વેદકાલીન આર્યોનું રહેઠાણ).

(૨) અક્ષાવર્ત (યજુર્વેદ અને મનુકાલીન)

(૩) અયોધ્યા અને મિથિલા (રામાયણ)

(૪) હસ્તિનાપુર અને ઇલ્હમ્પર (મહાભારત)

(૫) પાટલીપુત્ર (મૌર્યવંશ)

(૬) પેશાવર (કનિષ્કના સમયમાં)

(૭) કાન્યકુબ્જ (હર્ષનું-કનોજ)

(૮) ઉજ્જયિની (વિક્રમાદિત્ય)

(૯) દેહલી (પૃથુરાજ)

(૧૦) દેહલી (સુસલમાનોનું)

(૧૧) ચિતોડ (રજપૂતોનું)

(૧૨) દેવગિરિ (ચાદવ વંશના રાજાઓનું)

(૧૩) વિજયનગર (હોયસલ વંશના રાજાઓનું)

(૧૪) પુના (મરાઠાનું)

(૧૫) લાહોર (શિખુનું)

(૧૬) કલકત્તા અને હીદલી (અંગ્રેજોનું)

૨૧. હાલના મુખ્ય દેશો રાજ્યો સંબંધી હકીકત:

ગાયકવાડ, નિઝામ, માઇસોર, કાશ્મીર, રજપૂતાનાનાં રજપૂત રાજ્યો, કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો, ગ્વાલીઅર તથા ઇટોર, નેપાળ.

ઇતિહાસનો પર્વમાં વિભાગ

૧. વેદકાળ: વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અગસ્ત્ય (દક્ષિણમાં નિવાસ અને પ્રાંતઓને વસવા માટે જોલાવવા—Colonization)

૨. ઉપનિષદ કાળ: જનકવિદેહી, યાગવલ્ક્ય.

૩. પરશુરામનો સમય-બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે સત્તા માટે દરિદ્રાઈ-કોઈપણ તથા મદ્યારનો ઉપનિવેશ (Colonization)—નવા બ્રાહ્મણો નિર્માણ કરવા.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાને કેટલીક સચનાઓ. ૧૫૩

૪. રામાયણ.

૫. સ્મૃતિકાળ નિર્ણય.

૬. મહાભારત કાળ.

અધિધરનો રાજસૂય યજ્ઞ; ભીષ્મ અને દૃષ્ટ્યુએ પક્ષના કર્તા પુરુષો (King-Makers); હિંદુ સમાજ ઉપર આરતીય યુક્તી થયેલી અસર.

૭. સત્તકાળ.

૮. જૈન અને જૈન ધર્મોનો પ્રાદુર્ભાવ-ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક, કનિષ્ક.

૯. જૈન ધર્મનો ક્ષય અને હિંદુ ધર્મની સઘટના-શાસિવાહન, વિક્રમાદિત્ય, મમુદ ગુપ્ત, હર્ષ પુલ્લકેશી ૪૦ રાજાઓનો સંસ્કૃત સાહિત્યને રાજ્યત્રય તથા પુરાણોનું પુનર્લેખન.

૧૦. રજપૂત રાજ્યો.

૧૧. મુસલમાનોની ચક્રાવર્તી.

૧૨. મુસલમાન રાજ્યની સંસ્થાપના અને રજપૂતોનું રજપૂતાનામાં ભરાઈ જવું.

૧૩. મોગલો આવ્યા તે પહેલાંની આરતવર્ષની સ્થિતિ.

૧૪. મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને વિસ્તાર.

૧૫. હિંદુઓનું પુનરુત્થાન-રજપૂતોનો પ્રતિરોધ, શીખોનું બલિદાન, મરાઠી સત્તાનો ઉદય.

૧૬. મોગલ સામ્રાજ્યનો વિઝેદ-નવીન રાજ્યોમાં એકતાનો અભાવ, પરસ્પરે હર્ષા, વ્યક્તિઓનો સ્વાર્થ અને તેને પરિણામે પરદેશીઓનું ફાતી જવું.

૧૭. પશ્ચિમની પ્રગતિઓનું હિંદુસ્તાનમાં આગમન અને વેપાર તથા રાજ્યસત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચેનો કલહ.

૧૮. પાશ્ચાત્યો સામેનો નિષ્ફળ પ્રતિરોધ જેનું પરિણામ ૧૮૫૭ ના સ્વતંત્ર યજ્ઞના પ્રયાસમાં આવ્યું-મહારાણીનો હઠેરો.

૧૯. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બાહ્ય તેજથી અંગાઈ જવું અને તેનો અંગીકાર કરવાનો પ્રયત્ન.

૨૦. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, રાજકીય હક્કો માટે લડત, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર અને જીવનના દરેક અંગના વિકાસની તીવ્ર પ્રવૃત્તિ.

૨૧. હિંદુસ્તાનની આધુનિક સ્થિતિ.

(રાષ્ટ્રીય શાળા તરફથી મળેલું.)

રાજર્ષિ.^૧

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કૃત.

વિદ્યાર્થીસમાજના સમમ અધિવેશનમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથના “ પોસ્ટ ઓફિસ ” ઉપર એક રસિક લેખ એક મિત્ર તરફથી વંચાયો હતો. આજે હું એ કવિવરની બીજી કૃતિની પ્રસાદી આપ સમક્ષ રજુ કરું છું. રાજર્ષિ એ ઉપન્યાસ-સાદી નવલકથા છે. એમાં ભૂક્તા અગ્નિનો છે માત્ર સ્ફુર્લિલગ; પણ એ અધ્યાત્મસ્ફુર્લિલગ પ્રયત્ન જવાળા પ્રકટાવવા ખસ છે.

આ વાર્તા, ગોમતી નદીના કિનારે આવેલા જીવનશ્રીના મંદિરના ઘાટ ઉપર, ત્રિપુરાના રાજા ગોવિન્દમાણિક્યના અને એક નાની બાળકી હાસી તથા તેના નાના ભાઈ તાતાના સુખદ મિલનથી શરૂ થાય છે. આ ત્રિપુરી દરેક પ્રભાતે ઘાટ ઉપર મળે છે, અને પ્રેમસુખનો લ્હાવો લે છે. આપાદી અમાવાસ્યાને બીજે દિને ઘાટના પવેત આરસ ઉપર, આગલી રાત્રે કાલિને અપાયેલ સો પાડાના બલિદાનના રક્તપ્રવાહથી લાલ ગ્રાધ પડેલા જોધને હાસી બોલી ઉઠે છે “ આટલું લોહી શા માટે ? ” રાજના હૃદયમાં આ અક્ષરો રોતરાઈ જાય છે. લોહીના ગ્રાધને હાસી અને તાતો પોતાના અચ્ચાથી લૂછી નાંખે છે. પણ હાસી આ રક્ત જોવાથી બીમાર થઈ મરણ પામે છે. રાજા પ્રતિજ્ઞા લે છે કે “ મારા રાજ્યમાં હવેથી હું રક્તપાત નહીં થવા દઉં. ” રાજા તાતાને પોતાની પાસે રાખે છે. તેનું નામ તેણે ધ્રુવ પાડ્યું છે. તેના સાન્નિધ્યમાં તે મંસારના દુઃખ વિમરી જઈ અનહદ આનન્દ અનુભવે છે.

આપાદ શુદ્ધ ઔદૈશ્યનો સહસ્ત્ર પશુઓના વધનો રિવાજ રાજા હુકમથી એકાએક અન્ય થવાથી પુરોહિત રઘુપતિ ક્રોધે ભરાય છે. પ્રજાનાં મન ઊંચાં થાય છે. ભાયાતો નારાજ થાય છે. આજથી રઘુપતિ ગોવિન્દમાણિક્ય સામે કવત્રાં રચે છે. રાજાના ભાઈ નક્ષત્ર-રાયને રાજ્ય અપાવવાની લાલચથી ભોળવીને રઘુપતિ, ગોવિન્દમાણિક્યના રક્તથી, કાલિને સન્તોષવા પ્રયત્ન કરે છે. આ કામ માટે વિશ્વાસુ, કાલિના અચ્ચ લક્ષ્મી, અને રાજાની પુત્ર પ્રેમ રાખતા પોતાના શિષ્ય જયસિંહને પ્રયોજવા, રઘુપતિ યત્ન કરે છે. પણ જયસિંહ તેમ થવા દેવા ના પાડે છે. ભાઈના હાથે ભાઈનું ખૂન ન થાય તેટલા માટે રાજાનું ખૂન કરવા જયસિંહ જાતે, જ્યારે રાજા ગોમતીના કિનારે ખુશનું ધ્રુવ સાથે પ્રભુસાન્નિધ્ય અનુભવી રહ્યો છે, ત્યારે જાય છે. તે રાજાને મારી શકે નથી, પુરોહિતના કાવત્રાની વાત બહાર પડી જાય છે. પુરોહિત જયસિંહને રાજરક્ત લાવવા માટે પ્રતિજ્ઞા લેવ-રાવે છે. પછી ઔદૈશ્ય રાત્રે બાર વાગ્યે જયસિંહ, પોતે રાજાની જ હોવાથી, કાલિને પોતાના રક્તથી નહારાવે છે. પોતાના પ્રિય શિષ્યનું મરણ થવાથી રઘુપતિ ક્રોધે ભરાઈ ગોવિન્દમાણિક્યના પ્રાણપ્રિય ધ્રુવનું ખૂન કરવાની યોજના રચે છે. પણ આ વાત પકડાઈ જાય છે. ધ્રુવનું અને રાજાનું ફરી મિલન થાય છે. રઘુપતિને અને નક્ષત્રરાયને આઠ વર્ષ

માટે દેશનિકાલની સગા થાય છે. રઘુપતિમાં વૈરશત્રુ ખગભળા, જીડયો છે. તે શાહશુખ પાસેથી મોગલ સૈન્ય મેળવી નક્ષત્રને લઈ ત્રિપુર ઉપર ચઢી આવે છે.

બન્નેને દેશનિકાલ ક્યાં પછી, રાજાને બિશ્વન હાકુર નામના સન્યાસી પુરોહિત તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની સહાયથી રાજ્ય સુખશાન્તિમાં આવે છે. પણ એકાએક જાંદ-શેના ઉપદ્રવથી બધા પાક નાશ પામી જઈ રાજ્યમાં સખ્ત દુકાળ પડે છે. પ્રજા રાજાને આવે માટે દોષ દે છે. એટલામાં મોગલ સૈન્યનો ત્રાસ શરૂ થયો. લોકોને ખાત્રી થાય છે કે રાજાના અપરાધથી દેવીના કોપનું આ પરિણામ છે. ‘અહિંસા પરમો ધર્મ:’ એ જેનું સૂત્ર છે તેવો રાજા લડવાની ના પાડે છે. રાજ્ય છોડી તે જંગલમાં જાય છે. ધ્રુવને સાથે લઈ જવા ઇચ્છે છે, પણ ધ્રુવનો કોકા દેવદેવશ્વર ધ્રુવને આપવા ના પાડે છે. બિશ્વન હાકુર પણ ત્રિપુરા છોડી નિળમપુરમાં જઈ મરડીના સમયમાં મુસલમાનોની અને હિન્દુઓની અજ્ઞ સેવા ઉઠાવે છે. રાજા નદી કિનારે કુદરતના સદ્વાસમાં રહી, ખરૂં તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી, વસ્તીમાં જઈ એક શાળા સ્થાપે છે. નક્ષત્રરાય છત્રપતિ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેસે છે. માનો કે હિંસા, ત્રાસ અને ક્રૂરતા સિંહાસને ચઢી બેઠાં. રઘુપતિનો વૈરનો કાડો શાન્ત થયો. પણ પ્રજાપીડન તેનાથી સહી શકાયું નહીં. રાજમંદથી પ્રમત થયેલ છત્રપતિ રઘુપતિનું કંઈ માનતો નથી. રઘુપતિનાં હૃદયદાર ઉપડે છે. પોતે ક્રેલ દુષ્ટતાઓનાં પરિણામ તે જુએ છે. દુષ્ટતાઓનાં પરિણામ તે જુએ છે. દુષ્ટ કામ કરાવનાર કલિની ભૂતિને ગામતીના પ્રવાહમાં ફેંકી દઈ તે સન્યાસી થઈ જાય છે.

રામ શહેરની પાસેના મગજાતિના કિલ્લામાં શાળા સ્થાપીત રહેતા રાજર્ષિને એક પછી એક એમ, શાહશુખ પોતાની પુત્રીઓ સાથે ફરીતના વેષમાં, બિશ્વન હાકુર અને રઘુપતિ સન્યાસીના વેષમાં, મળે છે. પ્રેમ પ્રેમ જવાઈ રહે છે. આઠ વર્ષ-હિંમાનું રાજ્ય ચલાવી છત્રપતિ મરણ પામે છે. પછી બિશ્વનની અને રઘુપતિની વિનંતિથી રાજા રાજ-ભાર માથે લે છે.

રાજર્ષિની આ રૂપરેખા રજુ કર્યા પછી આપ સમક્ષ હું કેટલાંક વિવેચનો કરવા રજા લઉં છું.

(૧)

ઉપન્યાસનો પહેલો પડદો ગોવિન્દમાણિક્ય, હારી અને તાતા-ધ્રુવના સુખદ મિલનથી ઉપડે છે; અને છેલ્લો પડદો ગોવિન્દમાણિક્ય, શાહશુખ, રઘુપતિ, બિશ્વન હાકુર અને ધ્રુવના સુખદ મિલનથી પડે છે. જે કંઈ વૈષ્ણવો બને છે તે આ બે પડદાની વચ્ચે બને છે. આ પ્રમાણે આ ઉપન્યાસ Comedy છે, નહીં કે Tragedy.

મહાન કવિની વાણીમાં સહસ્ર ખૂબીઓ હોય છે; અને તે સમજવાને માટે તો તેવા જ મહાન હૃદયની જરૂર છે. મેઘધનુષમાં હજારો રંગ છે, પણ એ રંગોને જોવા માટે વૈજ્ઞાનિક યંત્રો અને કાંઈ વૈજ્ઞાનિક-એ બન્ને જોઈએ. માત્ર સાદી આંખ, અને તે પણ વૈજ્ઞાનિક નહિ એવી આંખ-તો સાત રંગજ દેખાય છે. આવીજ રીતે કવિવર રવીન્દ્રનાથની આ કૃતિની ખૂબીઓ હું અહ્યપતિ રી રીતે જોઈ શકું ! છતાં પણ જે કાંઈ આંખો દર્શન થાય છે તે આપ સમક્ષ રજુ કરું છું.

નિર્દોષ બાળકી હાસીનું મરણ, સ્નેહલતા નામની એક સોળ સત્તર વર્ષની સુશિક્ષિત બંગાળી બાળાના પહેરામણીના દુષ્ટ દિવાળને લીધે એ અઢી વર્ષ ઉપર થયેલ, આપ-ધાતની યાદ દેવરાવે છે. એક હાસીના મરણથી ગોવિન્દમાણિક્યનું હૃદય ભગ્યત, થયું; અને બલિદાનની દુષ્ટ રૂઢિ સામે મંઝામે મ્હડયું. પણ, સ્નેહલતાના ભોગથી શું થયું? કોઈનું હૃદય તેનાથી ભગ્યું છે? અગ્નિ માયાપો હનરો બાળકાને- બાળકાન રૂપી રાક્ષસીની મમક્ષ વધેરે છે. અહા, એ રાક્ષસીનો વધ ક્યારે થશે? કોઈ પણ કોમળ હૃદય નહિ નીકળે અને “જરા બાળાને બળતી બચાવેરે” એ આર્ન રવ નહિ યુગ્મે? આજ દિનું ગૃહોમાં કેટલી વિધવાનાં હૃદય રડી ઉઠે છે? શું તેમનાં આંસુ લજનાર અને સૂકવનાર કોઈ નહિ નીકળે? આપણી મમક્ષ ધણા ધણા પ્રશ્નો ખડા થયા છે. રૂઢીના બન્ધન તોડવા તત્પર થવાની જરૂર છે, એક વખત એ દુષ્ટાના બંધમોથી મુક્ત થયા કે પછી ઉત્તતિની દાર છત્રોક ખુલ્લા થવાનાં. “ગુલામો કાયદાના દા, ગુલામોને કહું હું શું” એ આક્ષેપ દૂર કરો. રૂઢિ કાણ છે? રૂઢિના કરનાર અમે છીએ, અને તેને તોડ્યું પણ અમે !

(૨) આગળ જતાં આપણી અસતાએ આપણી અવિદ્યાએ, આપણા ઉપર કેવી કેવી ભજો પાથરી છે તેનું ચિત્ર રમુપતિ દ્વારા મળી શકે છે. રમુપતિ રોજને પણ ભગદરબારમાં ધમકાવી શકે છે. તે પુરોહિત હોવાથી લોકો તેના પક્ષમાં ઉભા રહે છે. આપણા અંધ શ્રદ્ધાનો અસતાનો લાંબા ધૂતો કેવી રીતે લે છે તે નક્ષત્રરાયમાં અને જ્યોતિષમાં બરાબર પ્રકાશી ઉઠે છે. નક્ષત્રરાય ગોવિન્દમાણિક્યને ચાહે છે. પણ તેનામાં લાલસાનો કાડો સળકી ઉઠે છે. રમુપતિના હાથમાં આ ચાવી આવી જાય છે. રમુપતિ તેને કહે છે કે દેવીની આજ્ઞા છે કે તું રાજા થયેશ. વળી દેવીને ગોવિન્દમાણિક્યના લોહીનું પાન કરવાની ઇચ્છા છે માટે તું તે લોહી લાવી આપ. નક્ષત્રરાય લાલસાનો માર્ગો, અને પુરોહિતના આગળ પોતે કાયર ન ગણાય તેટલા માટે, ભાઈનું લોહી રેડવ તત્પર થાય છે. જ્યોતિષ, અંધ શ્રદ્ધાળુ છે. ગુરૂ કહે તે તે સત્ય માને છે, અને એક શ્રદ્ધાળુ ધાર્મિક માણુ તરીકે તે પોતાનું રક્ત રેડે છે. પણ, આ બધાં બન્ધને હલાવનાર કાણ છે? રમુપતિ પુરોહિત કાલિનો પૂજારી-રમુપતિ આપાદી ચૌદશને દિવસે લોકો મંદિરમાં દર્શન કરવા આવે છે, ત્યારે તેમને કહે છે કે શેનાં દર્શન કરવા આવ્યા છો? દેવી તો કોપીને ચાલી ગઈ છે. રમુપતિએ દેવીની પીઠ ફેરવી નાંખી છે. બિચારા ભોળા લોકો માને ગિસાઈ ગયેલી ભેળને રડારોળ ફરી મૂકે છે. સહુ પોતપોતાને ફાવે તેમ રાજનું બૂકું બોલે છે, અને ગાલિપ્રદાન કરે છે. દર્શન બન્ધ કરવા વગેરે તંકડા આપણા ગોસાઈ-છત્રોમાં ભેળમાં આવે છે. કરસનદાસ મુગળના લાયબલ કેસ ઉપરથી અન્ધ શ્રદ્ધાળુ ભક્તોનાં ગળાં આચાર્યો કેવી રીતે રેસે છે, તથા ધર્મને બહાને બલિચાર વગેરેનાં કેનાં ધતીગ ચલાવે છે તે જણાય છે. પૂજારી રમુપતિનું ચિત્ર આપણને અન્ધશ્રદ્ધા અગ્નિ અને અવિદ્યામાંથી મુક્ત થવાનું સૂચવે છે.

(૩) આટલું તપાસી પછી, રોજર્ષિના કેન્દ્રસ્થાન ગોવિન્દમાણિક્ય પાસે આપણે આવી પહોંચીએ છીએ. પાસાવાળાં હીંગને જેમ ધણી આંખુઓ હોય છે, તેમ રાજને પણ ધણી આંખુઓ છે.

અં. ગોવિન્દ માણિક્યનાં પહેલાં દર્શન આપણને ગોમતીના કિનારા ઉપર થયા છે. ત્યાં તે હાસીને અને તાતાને મળે છે. હાસી તેને પૂછે છે “તમે કાણ છો ?” રાજા જવાબ દે છે “તમારો સેવક”. “તમારો સેવક” એ શબ્દોમાંથી ‘રાજ’ શું છે એનો ખ્યાલ આવી જાય છે. રાજ એ પ્રજાનો સેવક છે. તે પ્રજાના દુઃખે દુઃખી થાય છે, અને તેને સુખે સુખી હોય છે. નક્ષત્રરાય ગોવિન્દમાણિક્યને મારવાનો છે એ વાત જ્યારે જણાય છે, ત્યારે રાજા તેને જંગલમાં લઈ જાય છે અને કહે છે “ભાઈ, મને તું શા માટે મારવાનો છે ? રાજ્યના લોભથીને ? શું તને એમ ખ્યાલ છે કે રાજ્ય કેવલ મોનાના સિંહાસનમાં, કે હીરાના સુકુટમાં કે રાજજત્રમ જ આવી રહ્યું છે ? આ સુકુટ, આ રાજજત્ર, અને આ રાજદંડનો બોલે કટલો છે તેની તને ખબર છે ? આ સુકુટ નીચે લાખો માણસોની ચિન્તા ઢંકાઈ રહી છે. અથવા રાજ્ય બેઠવું હોય તો હજારો મનુષ્યોનાં દુઃખને પોતાનું દુઃખ સમજે, ગમે તો રાજમહેલમાં રહે કે બ્રૂંપડીમાં રહે, પણ જે બ્યક્તિ સર્વને પોતાનાં કરીને માને છે, તેને સર્વે પોતાનો ગણે છે. પૃથ્વીનાં દુઃખનો જે નાશ કરે તે રાજા. ભાઈ, રાજાને મારવાથી, કાઢને રાજ્ય મળતું નથી; પૃથ્વીને વશ કરીને રાજા થવાનું સાઈ લાગે છે.” રાજાના આ શબ્દોમાં બોધ સ્પષ્ટ છે કે તે રાજાની જવાબદારી સ્વમજે છે તેથી જ અહિંસા પરમો ધર્મ—એ સત્ર આખા રાજ્યમાં બળાટકારથી પણ દાખલ કરે છે. પુત્રનું ભણું ઇચ્છનાર પિતા બાળકની ઉપર ક્રોધ વખત સખત થાય છે. પ્રજાને રાજ રાખવાની ખાતર પ્રજાને પાપના ખાંડામાં પડી રહેવા દેવાનું તે અયોગ્ય ધારે છે. પ્રજાજનો વૈદેહીને માટે નિન્દા વચનો બોલે છે, તેટલાં માટે—તેમને ખુશી રાખવા માટે વૈદેહીનો—અશિથી શુદ્ધ થયેલી વૈદેહીનો ત્યાગ કરનાર રામ રાજાની કોઈમાં ગોવિન્દમાણિક્ય ઉભો રહેતો નથી. પ્રજાને સમ લાગે કે વિષમ લાગે પણ જે પ્રજાના હિતનું છે તે કરવાને તે કમ્મર કસીને તૈયાર થાય છે. અહિંસા પરમો ધર્મ—ની સ્થાપના ખાતર તે ભાઈને ગૂંચાવે છે, અણીના સમયે ધ્રુવથી છૂટા પડે છે, રાજ્ય ત્યજે છે, સન્યાસી થાય છે. અહીં ગોવિન્દમાણિક્ય રામના કરતાં આગળ વધે છે. રામની જગ્યાએ ગોવિન્દમાણિક્ય હોત, તો એક હલેકા જનનાં નિન્દા વચનથી નિર્દોષ સીતાનો ત્યાગ કંઈ નહીં—એટલે કે સીતાથી સત્યતાનો બહિષ્કાર કરી પ્રજાને પાપના યુગમાં પડવા દેત નહીં. રાજા સન્યાસી થઈ, અનન્ત શાન્તિ મેળવી, સંયમી બની પાછો છત્રપતિના અવસાન પછી રાજકારભાર સ્વહસ્તમાં લે છે. રાજા રાજર્ષિ બનીને રાજ્ય ચલાવે છે. આવી રીતે રાજર્ષિ બનેલા રાજામાં આપણને વિદેહરાજાનાં દર્શન થાય છે. “સંસારમાં સરમો રહે પણ મન મારી પાસ” એ સત્ર તેના જીવનમાં પડેલાયેલું માલુમ પડે છે. રાજા તરીકે ગોવિન્દમાણિક્યની આંટલી પર્માલોચનો ખસે છે.

જ દવે ભાઈ તરીકે તેને બોધ્યો. તેનામાં કાવરનેહ ઉભરાઈ જાય છે. નક્ષત્રરાય તેને મારવાનો છે છતાં તે તેની ઉપર લગાર પણ કુદ્દ થતો નથી. પણ ભાઈ ભાઈનું ખૂન કરવા તૈયાર થાય છે, એ વિચારથી તેને ખેદ થાય છે. ભાઈએ ભાઈનું ખૂન કર્યું છે, એ દોષ નક્ષત્રરાય ઉપર ન આરોપાય તેટલા માટે રાજા તેને નિર્જન જંગલમાં લઈ જઈ, તેના હાથમાં તલવાર આપી કહે છે—“આ શન્યમાં મારો વધ કર. સુંદર જન-સમાજમાં ભાઈના ખૂનથી વાતાવરણ દૂષિત ન થાય તેટલાં માટે હું તને અહીં લાખો છું.”

અહીં રાષ્ટ્ર મંદુર નથી. મારે તું મારો વધ કરે." આ પ્રમાણે બોલનાર હૃદયમાં બ્રાહ્મસ્નેહ-
પ્રેમથી હસતો હતો ! તેનું માથે હાથ કઢાડી શકે ? કદાચ ભરતના અને લક્ષ્મજીના
બ્રાહ્મસ્નેહને માપી સમય પણ ગોવિન્દમાણિક્યના બ્રાહ્મસ્નેહને મપાય નહીં. કુવને મારવાના
અંશવાર્થ પકાણાથી નમ્મતરાયને ગળ દેશનિકાલની સજા કરે છે, તે દ્રેષ્યથી પ્રેરાઈને
નહીં, પણ રાજ્યપરીથી પ્રેરાઈને ! " રક્ષાપાત કરનારને દેશનિકાલની સજા થશે " એ
ગજવૃક્ષપત્રે યાગવાની ખાતર રાજ બાઈને મળ કરે છે. પણ સળ ફરમાવ્યા પછી
તરતજ મિદાસનેથી છતરી ગોવિન્દમાણિક્ય બાઈને બેઠી પડી રાષ્ટ્ર પડે છે. બાઈથી જ્યા
પ્રાણ પડી રાજ્ય એકાન્તમાં જઈ તેને માટે પ્રાર્થના કરે છે. બ્રાહ્મસ્નેહનું આથી વ્યવસ્થા
દર્શન ક્યાં મળશે ?

જો રાજ્યને આટલો જોવા પડી, તેને રાજર્પિત્વ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું તે સરજતાથી
જોઈ શકાય. ઉપન્યાસની શરૂઆતમાં કવિએ રાજ્યને નિઃશ્વાસની ભૂમિકા ઉપર મૂક્યો છે.
ખર્ચ સૂચ્ય, ખર્ચ રાજ્યવ ગેમાં છે-તે પ્રાપ્ત કરવાને ક્યા માર્ગ લેવાવા જોઈ ધન્યાદિની
જીવનશૈલી રાજ્ય આપણને ગોમતીને કિનારે મળે છે. તેનું હૃદય તૈયાર થઈ રહ્યું છે.
શીશવના નખન તાપુથી નથીને તપિત થયેલી ધરા જેમ મેઘને ઉત્કંઠાથી સ્વાગત દે છે,
તેમ રાજ્યનું અન્તર રનેદ્યારિ શીવવાને તૈયાર થઈ રહ્યું છે, આ રનેદ્યારિ હાસી અને
તાનકાદાસ રાજ્યની પાંચે આવે છે, રાજ્ય તેને તરતજ ગ્રીષ્મ લે છે. હાસી પામેથી તેને
' અદિસા પરમો ધર્મઃ ' એ સિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. પછી કુદરતનાં સંયોગથી અને
વિનિમયથી એ સિદ્ધાન્ત દૃઢ થાય છે. રાજ્ય પ્રગતિમાં આગળ વધ્યા કરે છે. કુવ સાથે
ખુશનુમાં પ્રજાતમાં ગોમતીને કિનારે જંગલમાં અતદ્વદ આનંદ પામતાં રાજ્યને જ્યસિદ્ધ
મારવા નય છે, ત્યારે તેમની બન્નેની વચ્ચે સંવાદ ચાલે છે. તે વખતે રાજ્ય જ્યસિદ્ધને
કહે છે:- " વિચારીને જો; જગન્માતાની ગોદમાં સંસારના સકલ જીવજન્તુ કેટલા આરામ

વૈર, ક્રોધ અને હ્રદય રુધુપતિના રૂપમાં આવ્યા છે; તથા તેમની સહાયમાં નક્ષત્રરાયના રૂપમાં લાલસા, મિથ્યાભિમાન, ઢોંગ, મદ, મોહ, એશઆરામ, અને શાહશુભના રૂપમાં ક્રૂરતા, હિંસા, કુષ્ટતા વગેરે છે. આ બંનેનું ભયંકર યુદ્ધ આવે છે તેમાં મધ્યસ્થ અન્ધ-શ્રદ્ધા, અને મંશપરૂષી જયસિંહ છે. આત્માને અમાવાસ્યાને ખીન્ન દિને હારીને મેળાપ થાય છે. આ સ્થળે ગાઢ અન્વેષકારમાં મધ્યરાત્રિએ જંગલમાં માર્ગ ખોળતા સુસાદરની સ્થિતિમાં આત્મા છે. આત્માને અમુક જગ્યાએ જવું છે, પણ તે જગ્યાએ જનાને માર્ગ તેને જડતો નથી. આવા સમયે-પ્રકાશની અત્યન્ત જરૂર છે તેવા સમયે અજ્ઞમાં વિદ્યુત ચમકે છે; પથિકને માર્ગ સૂઝે છે; અને વિદ્યુત ક્ષણભર ચમકી શમી જાય છે. આત્માને અહિંસા પરમો ધર્મ: એ સૂત્ર દેખાડી હારીરૂપી વિદ્યુત શમી જાય છે. પણ આ સૂત્રને વળગી કેવી રીતે રહેવું? ભર દરિયે વડાણને દિશા કંઈ રીતે સૂઝે? ધ્રુવને લક્ષમાં રાખીને વડાણ ભર દરિયામાં ઝુકાવે છતાં દિશા ભૂલે નહીં. આત્માને પણ તેવા ધ્રુવની અચળ શ્રદ્ધાની જરૂર છે, કે જેને કેન્દ્ર બનાવીને સંસારમાં તે ભમી શકે. પણ આત્માને માર્ગશ્રદ્ધ કરાવવા માટે સ્વતાન તૈયાર છે. તેની પ્રથમ જગ્યામાં ધ્રુવ ધરીભર અદૃશ્ય થઈ જાય છે, પણ વાદળાં વિખરાઈ જવાથી પાછા ધ્રુવનાં દર્શન થાય છે. જયસિંહરૂપી અન્ધ શ્રદ્ધા અને સંશય નાશ પામ્યા પછી અચળ શ્રદ્ધા આત્મા પાસે રહે છે. છેવટે આત્માને રુધુપતિ, નક્ષત્રરાય અને શાહશુભનાં સંયુક્ત બળો સામે થવાનું છે. આમાં તે ઉત્તીર્ણ નિવડે છે. હવે ધ્રુવની જરૂર રહેતી નથી. શિખરે પહોંચ્યા પછી પડવાની બીતિ રહેતી નથી. રાજર્ષિમાં રહેલી આ Allegory નો વિચાર કરતાં બનીયનનો “Pilgrim's Progress” યાદ આવે છે.

૫. રાજર્ષિને પૂરું જોવા પછી યુદ્ધના જીવનમાં અને ગોવિન્દમાણિક્યના જીવનમાં સામ્ય માલુમ પડે છે. યુદ્ધ એ વિરાટ સ્વરૂપ છે, અને રાજ એ વામન રૂપ છે. ગૌતમ યુદ્ધ દયાથી ભરેલો છે. તેની સહજ દયાને સર્વદેશીય દયા કરવાને માટે એક વૃદ્ધ એક બીમાર, અને એક મૃત માણસોના પ્રમંગો બન્યા હતા. રાજમાં દયા ઉત્પન્ન કરવા માટે “આટલું લોહી શા માટે?” કહેનાર હારીના મરણની જરૂર પડે છે. હારીના મરણ પછી અહિંસા પરમો ધર્મ: એ રાજને સમજાય છે. યુદ્ધ પેલા ત્રણ પ્રમંગો પછી રાજ્ય છોડી જંગલમાં જઈ કુદરત સાથે વિનિમય કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. રાજ એક દમ તેમ કરી શકતો નથી. તેની આમંકિત એકદમ છૂટતી નથી. તેને રુધુપતિ અને નક્ષત્ર રાય જ્યારે ફરજ પાડે છે ત્યારે તે રાજ્ય છોડી જંગલમાં જઈ કુદરત સાથેના વિનિમયથી મન્નિસાનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે. યુદ્ધને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે વસ્તીમાં જઈ ઉપદેશ કરે છે. રાજ પણ માર્ગ જડ્યા પછી વસ્તીમાં જઈ શાળા સ્થાપે છે. યુદ્ધ સ્વદેશ જઈ માતા પિતાને, પત્નીને અને બાળકને સ્વસ્થતા નીચે લે છે. રાજની છાયા નીચે પણ રુધુપતિ, મિલ્લન, શાહશુભ અને ધ્રુવ આવે છે.

હજી પણ રાજર્ષિ માટે બે વાતો કહેવાની રહે છે. રાજ્યે રાજર્ષિત્વ જે રીતે પ્રાપ્ત કર્યું તે અને ગાંધિપુત્ર વિશ્વામિત્રે અભિષેક રીતે પ્રાપ્ત કર્યું તે બંને માથે સાથે મૂકીને જોવા જેવું છે. એ કામ હું આપને સોંપું છું.

બીજી વાત એ કે કવિના પિતા દેવેન્દ્રનાથ મહર્ષિ કહેવાય છે તેમણે રાજની માફક વસ્તીમાં રહીને તથા બોલપુરમાં એકાન્ત મેલીને કુદરત સાથેના વિનિમયથી ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ઋષિત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તેમણે બ્યાવહારિક કાર્યોના ત્યાગ કર્યો નહોતો, એમ રાજર્ષિએ ઋષિત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી પાછો રાજભાર ઉપાડ્યો તેમ. આમ હોવાથી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના જીવનને રાજ ગોવિન્દમાણિક્યની કથા સાથે સરખાવનાં ઘણો આનન્દ પડશે. આ કામ પણ હું આપને સોંપુ છું.”

૬. હવે આ ઉપન્યાસમાંથી આ જમાનાને લગતા કેટલાક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ મળે છે તે તરફ દૃષ્ટિ ખેંચવાની રાજ લઉં છું.

અ—પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન—કર્મયોગીનું પ્રતિપાદન.

વ—હિન્દુ અને મુસલમાનોનું એકબીજા તરફ ઝાંઝાત મનનો બેદ ન બોધાય.

ક—મનુષ્ય અને કુદરતનું મિલન.

૬—સિદ્ધાન્તની જરૂર.

અ—રાજનું પાત્ર કલ્પવામાં જ કવિએ દાક્ષિણ્ય વાપર્યું છે. આપણને ‘રાજ’થી ક્યો ખ્યાલ આવે છે ? પુષ્કળ ધન, એશઆરામ, નોકર ચાકર, દમામ, ડોળ, પાણી કહેતાં દૂધ હાજર થાય વગેરે રાજત્વના બાહ્ય ચિહ્નો છે. ઇન્દ્રિયોને સંતોષવા ખાતર જે જે બની શકે તે રાજને ત્યા અચૂક હોયજ. એટલે રાજની પાસે પશ્ચિમ છે. “તમારા રાજ-દારેના ખૂતી લલકા નથી ગમતા” એ સ્વરમાંજ રાજદાર શું હોય છે તેનો ખ્યાલ આવી જાય છે. આમાં રાજ મુકાયો છે. પશ્ચિમના Materialism ની દરમારમાં ઉણપ ક્યાંથી હોય ? પણ આ Materialism ની અંદરેય Spiritualism રહી શકે છે—રહી શકે છે એટલુંજ નહીં પણ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે છે આ પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન ! એક મોટા પ્રશ્નનો આ સ્થળે નિકાલ થઈ ગયો. કેટલાક અર્થવાદી Materialists

પણ કવિ રાજર્ષિમાં આપણને બતાવી આપે છે કે Spiritualism અને Materialism એ બન્નેના સમિલનમાં ફિત છે, Spiritualism અને Materialism નું મિલન કલ્પના માત્રમાંજ છે એમ નથી. એ બ્યવહારમાં પણ મૂડી દેવાયું છે. કવિવર રવીન્દ્ર બાણુની શાન્તિનિકેતન શાળા તરફ જરા દૃષ્ટિ ફેંકીશું તો જણાશે કે ત્યાં એ બન્નેનો યોગ સધાય છે. એક તરફ પુષ્કળ પૈસા છે, ભોજન વગેરેમાં પૂર્ણ તૃપ્તિ છે, તો બીજી તરફ દર્બારન લઈ વૃક્ષ ઘટા નીચે વિદ્યાર્થી પ્રાચીન બ્રહ્મચારીઓની માફક અબ્યાસમાં લાગી જાય છે. આ પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સુખદ મિલન ! આ મિલનનો બીજો દાખલો રાજ, રાજર્ષિ બન્યા પછી અને શાળા સ્થાપ્યા પછી રાજકારભાર કરી હાથમાં લે છે તેમાં મળે છે. અહીં નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનું મિલન છે. ગૌતમ બુદ્ધને ઘણા તરફથી પ્રશ્નો પુછાયેલાં કે તમે નિવૃત્તિ ઉપદેશો છો કે પ્રવૃત્તિ ? ત્યારે તેણે ઉત્તર દીધેલો કે વિના આસક્તિએ કરાયેલ અને નિર્વાણનાં ઉંડાં જલને ખજાજાવે નહીં એવી પ્રવૃત્તિની હું હા પાડું છું. રાજ પણ તેમજ કરે છે રાજર્ષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો મોહ, તેની આસક્તિ વગેરે જનાં રહ્યાં છે, તે સંયમી બન્યો છે. આથી તે રાજભાર શુદ્ધ કરે છે છતાં તેમાં લેવાતો નથી. અગાધ પરિશ્રમ ઉઠાવી બીતામાંથી કર્મયોગ સિદ્ધ કરવા માટે લોક-માન્ય રિસકે ચીતા રહસ્ય અથવા કર્મયોગ લખ્યું તેનું ચિત્ર સાદી અને સહજ રીતે

આપણને રાજર્ષિમાં મળી ગયું. જેને સિદ્ધ કરવા આખો અન્ધ લખાયો તે કવિએ આમ આડકતરી રીતે સદગ્રમાં સિદ્ધ કર્યું એ કવિત્વની મહત્તા ।

જ હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ઐક્ય-નાત જાતનો ભેદ ન જોઈએ. પ્રભુના દરબારમાં સર્વ સરખા છે. ત્યાં નથી જાત કે નથી નાત, ત્યાં એવા ભેદ નથી કે અમુક હિન્દુ અમુક મુસલમાન, અમુક પારસી, અમુક ખ્રિસ્ત. ત્યાં તો માત્ર એક જાતિ છે-માનવ જાત. નથી ત્યાં રંગના ભેદ કે નથી ત્યાં નેશનેલીટી. આતું પ્રતિપાદન બિલ્વન ઠાકુર હિન્દુ સન્યાસી હોવા છતાં નિજમપુરમાં પહેલી મુસલમાનોની અને પછી હિન્દુઓની અમેય સેવા છાવે તેમાં, અને રાજ ફઝીરના વેશમાં આવેલ શાહશુજાની કિલ્લામાં નિખાલસ દિલે મહેમાનગતિ કરે છે તેમાં થયું છે. ભારત વર્ષના રાજનીતિના અગ્રણી હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ઐક્ય રાજનીતિના અંગે લાવવા ઇચ્છે છે, તે ઐક્ય આમાં સધાયું છે. એટલું નહીં પણ અત્યોદાર માટે પણ તે ઐક્યની જરૂર છે, તે ઐક્ય વિના જીવનતત્ત્વ દુર્લભ છે એ પણ દર્શાવાયું છે. કાર્પ પ્રસંગે પ્રાપ્ત થતાં બીજા વિચારો નહીં કરતાં કાર્યમાં જોડાઈ જવું જોઈએ. એક ઘેટાને લંગડું જોઈને તથા તેને ચાલતાં ધણી મહેનત અને દુઃખ પડતું હતું તે જોઈને છુદ્ધે તેને રક્ષા ઉપર બેસાડી લીધું. આ વખતે તેની દયાને એમ વિચાર નહોતો આવ્યો કે આ ઘેટું છે, અને તેથી મારા કર્તવ્યપરેશની ખંડાર છે. વિચારોના વમળમાં શુંચાયા કરતાં એક પ્રાણીને પણ સુખી કરવું એ નહેતર છે ।

જ મનુષ્ય અને કુદરતનું મિલન-આ મિલન રથે રથે દુર્ગોચર થાય છે. વૃક્ષો પણ માનવીની લાગણીઓમાં લાગ લે છે એ પ્રો. જગદીશચન્દ્ર બોસની વૈજ્ઞાનિક શોધની સાથે મનુષ્ય અને કુદરતનો વિનિમય મળતો આવે છે. મૃત્યુની સાથે ગોમતીને કિનારે પ્રભાતમાં રાજનાં દૃષ્ટ્યદાર ઉઘડી જાય છે, સારે પ્રભાત મુશતુમાં છે, પ્રાણીઓ ગાઇ રહ્યાં છે, આખું વિશ્વ અપૂર્વ પ્રેમમાં ડોલી રહ્યું છે. જયસિંહ રક્તપાત કરે છે ત્યારે રાત્રિ અપ્રાચ્છાદિત છે, અધે રયામ શુન્ય છે. આવાં મિલન તો આપણને રાજર્ષિમાં પહે પહે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ શું આ કવિની કૃપના માત્ર તો નથીને ? ના, તે દૃષ્ટના નથી. ખુદ રવીન્દ્ર નાણુને આનો અનુભવ થયેલો છે. યુવાવસ્થામાં જ્યારે તે કલકત્તામાં હતા ત્યારે તેમને Spiritualism પ્રાપ્ત થયું હતું અને તે જ્ઞાન દ્વિવસ ટક્યું હતું. કવિએ પ્રકૃતિના અને મનુષ્યના મિલન વિશે તેમના “શાકુન્તલ અને ટેમ્પેસ્ટ” ઉપરના લેખમાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. શેક્સ્પીયરના નાટકોમાં કુદરત Nature ને જ્ઞાન મળ્યું નથી. અધે ધમાલ અને ધાધલ છે તથા ઇલ્ડ દુનિયાની શુંગળાની નાખતી ઝેરી હવા છે. મુક્ત સ્વતન્ત્ર હવાનું પાન તેમાં નથી. તેમના civilization, સભ્યતાના લેખમાં પણ આ મળી આવે છે. તે પત્થરની દિવાલોમાં અપાયલા શિશુને ધિક્કારે છે, અને “Three years she grew in sun and shower” ની હિમાયતી કરે છે તે ફ્રિનિમ બેડી-ઓને તોડાનું ઉપદેશ છે. તેમને ખેદ થાય છે કે

“મનુજે કયમ આ ધરણીની પીઠે
પ્રકૃતિ જનનીની ઉગેર લજ્જ
નિજ ફ્રિનિમ અન્ધન બેડી સજ્જ”

આપણામાંથી કટલાકને આગળ ઉપર ફળવણીના સવાલો ચર્ચવાના આવશે ને ગુ-અવાયેલ કોકડું ઉકેલતી વખતે ‘મનુષ્ય અને કુદરતના મિલન’ વિશે બૂલતા નહીં. ખરી ફળવણી તેમાં રહી છે, તે જોજો.

હ સિદ્ધાન્તની જરૂર.

જીવન સાક્ષ્ય માટે એક સિદ્ધાન્તને વળગી રહેવાનું આપણને રાજકીય શિખવે છે. અહિંસા પરમોધર્મ: ને રાજ્ય કેટલા બળથી વળગી રહ્યો હતો તે આપણે જોયું છે. જે જે આત્માઓ વિજયી અને સફળ નીવડ્યા છે તે પણ ફરી રીતે? દરેકને પોતાનો સિદ્ધાન્ત હોય છે. ‘ભારત માતાની સેવા’ એ ગોખલેનો, ‘સત્યાગ્રહ’ એ મહાત્મા ગાંધીનો, ‘દોષરૂઢ’ એ એનીમિઝંટનો, ‘વેદાન્ત’ એ ધર્મવીર વિવેકાનંદનો, ‘સ્વનન્તરતા’ એ તિલકનો, ‘અભ્યર્થ’ એ દયાનંદ સરસ્વતીનો ‘અહિંસા પરમોધર્મ’ એ યુદ્ધનો—એમ દરેક વિજેતાઓના પોતાના સિદ્ધાન્તો હતા અને છે. એ સિદ્ધાન્તોમાંથી તેઓ કોઈ રીતે ન્યુત થયા નથી. આપણે પણ એવા મિદ્ધાન્તવાળા થઈએ એમ પરમકૃપાળુ પાસે ઇચ્છી હું આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

કવિને સમજવામાં જૂલો પણ થઈ હશે. તેને અન્યાય પણ થયો હશે છતાં ‘પણ ક્ષમ નહીં ને પ્રયત્ન પાંખડી-મને જે પ્રાપ્ત થયું તેનાથી મેં ગુરૂદેવ રવીન્દ્રનાથને વધાવ્યા છે એમ કહેતાં મને માનન્દ થાય છે.

દસાઈભાઈ, કાધાલાલ.

લૉર્ડ મોર્લીનાં “સ્મરણો”

માજ હિન્દી વજર લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાના “સ્મરણો” નામનું અત્યંત મનોરંજક પુસ્તક જે વિલાગમાં વિલાયતમાં ગયા નવેબર મામમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ “સ્મરણોમાં” મોર્લી-મીન્ટો સુધારણાવિષયક વિભાગ અલ્પ પ્રમાણમાં અત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ સર્વ આદ્યંત હકીકત લૉર્ડ મોર્લીના શબ્દોમાં આપવી અશક્ય હોવાથી તેના લેખનો કથિતાર્થ આપવામાં આવે છે. મહત્વના વાક્યોનુજ માત્ર શબ્દશઃ લાપાન્તર કરવામાં આવ્યું છે.

સુધારણા શા માટે?

ઈ. મ. ૧૯૦૫ માં લૉર્ડ કર્ઝન અને લૉર્ડ ક્રિચર વચ્ચે સૈનિક વ્યવસ્થાના પત્રોમાં મતભેદ થયો અને લૉર્ડ કર્ઝન ગજળામું આપી ગયા એજ સમયે હિંદુસ્થાનમાં કેટલાક મહત્વના અને કેટલાક હુલ્લક કારણથી રાજકીય અસંતોષ ફેલાયો હતો. આ અસંતોષનો પ્રચાર વિદ્યાર્થીવર્ગમાં વિશેષ થયો હતો, અને બ્રિટિશ અધિકાર વિરૂદ્ધ એક પ્રકારનું બંડ કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ હોવાનો ભય દેખાવા લાગ્યો. આ બંડ ૧૮૫૭ જેવું સૈનિક બંડ નહોતું; તે સુશિક્ષિતોનું હતું. અને તે બંડમાંનું મુખ્ય હથિયાર “નવા વિચાર” હોય આ હથિયાર ઇંગ્રેજ સાહિત્યના આયુધાગારમાંથી હિંદીઓએ મેળવ્યું હતું. ગપાનનો વિજય, મીન, ધરાન, તુર્કસ્થાન ઇલાદિ પ્રદેશોમાં ચએલ અધિકારકાંતિ તેની પણ હિંદી

પ્રજના મન ઉપર અસર થતી હતી; અને તેમાં પણ મુખ્ય ખીના એ હતી કે, ઇંગ્લેન્ડ-માં ઉદાર મતની થાપણની પરિસંમ્પતિ થઇ એવી હિંદીઓની માન્યતા થઇ હતી. લૉર્ડ કર્ઝનની સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ, મહારાણી વિક્ટોરીયાના દેશના અસ્વીકાર, હિંદીઓના નીતિતત્વની હાસી, અને લોકમત વિરૂદ્ધ અંગલંગની દ્વિયા-આ સર્વ પ્રસંગોથી હિંદીઓની રાજનિષ્ઠા ડગમગતી હોવાનું હિંદી નેમરત લોકનાયકો પણ અધિકારીઓને કહેવા લાગ્યા. પ્રત્યક્ષ વૉમસ્ટ્રૉપની કાર્યકારી કૌન્સીલમાં પણ શું કરવું અને શું ન કરવું એ આખતમાં વાદવાદ શરૂ થયો. અને હિંદુસ્થાનમાંની બ્રિટિશ રાજનીતિને નવીન વળણ આપવાની આવશ્યકતા સર્વને સ્પષ્ટતાથી દેખાવા લાગી. આજ સમયમાં વિશાલપનમાં સુધારણાવાદી પક્ષ બહુમતે અધિકારારૂઢ થયો. હિંદુસ્થાનવાસી ઉદામ પક્ષના બ્રિટિશ રેડિકલ પક્ષ સાથે વિચાર વિનિમય થવા લાગ્યા તેમજ રેડિકલ પક્ષનાઓને હિંદીઓની માગણી તત્વતઃ અગામ્ય પણ નહોતી. આ મર્વ પરિસ્થિતિનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, સિમલા અને લંડન વચ્ચે વિચાર રૂપી વિદ્યુત-પ્રવાહનો પ્રારંભ થઇને તેના આઘાત પરસ્પરને થવા લાગ્યા.

સુધારણાની યોજનાનો પ્રારંભ.

આ પ્રમાણે અનુકૂલ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇને સુધારણાની યોજનાની કસપતાનું "ગીળ-રોપણ થવા સાથે હાલના સહેનશહે-પણુ તે સમયના પુવરાજ પોતાના હિંદુસ્થાનના પ્રવાસના અનુભવોનો સાર લૉર્ડ મોર્લીને જણાવતાં એવું કયું કે આપણા અધિકારી હિંદીઓ માટે ને "વિસ્તૃત સહાનુભૂતિ" દેખાડે તો આપણા કાર્યસાર સરવંતાથી આગશે. લૉર્ડ મોર્લીને પણ હિંદીઓના સ્વભાવની આ સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું હતું, અને તેથી તેણે પણ એવું લખેલું કે "સહાનુભૂતિ" આ એકજ સમ્પત્તિ સામર્થ્ય ઉપર અહીં કેટલી બધી ઝમગિરી કરી શકાય! આ પ્રમાણે રાજકીય વાતાવરણ સુધારણા અને સહાનુભૂતિના તત્વથી ગ્રહિત થવાથી લૉર્ડ મોર્લીએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ઇંગ્લેન્ડમાં ચાલતી લોક નિર્ધનિત રાજ્યપદ્ધતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રારંભની અશક્ય છે. તથાપિ લોકનિર્ધનિત રાજ્ય પદ્ધતિનું તત્વ પોતાના રાજ્ય કાર્યસારમાં જોનાથી પ્રતિબિંબિત થાય એવી યોજના કરવી. આ હેતુ મનમાં ધરી લૉર્ડ મોર્લીએ તા. ૧૫ જૂન ૧૯૦૬ ના દિવસે લૉર્ડ મોર્લી ઉપર એક મહત્વનું પત્ર લખ્યું:—

"લોક મતને અનુકૂલ રાજ્યપદ્ધતિ થાય, તે માટે કેટલીક સુધારણા કરવાનો હવે સમય પહોંચાતું તમોને. જણાતું નથી કે? આપણે તે પ્રમાણે વર્તીશું નહિં તો હિંદીઓની માગણી વધતીજ જશે અને તેવી સુધારણા કરવીજ પડશે એવું બાલનારા રાષ્ટ્રીય પક્ષનું પાર્લિમેન્ટમાં પ્રયત્ન થશે; અને મને પોતાને તેમની પ્રયત્નતા ગમતી નથી. તે માટે વરિષ્ઠ અને પ્રાતિક કાવદા કૌન્સીલમાં સુદૃષ્ટીના તત્વનો પ્રારંભ કરી હિંદી સલાસદોની સંખ્યા (સરકારી બહુમત કાયમ રાખી) વધારવી, અંદાજ પત્રપરનો વાદવિવાદ કરવામાં પૂરે સમય આપવો, ઉપસૂચના લાવવાની પરવાનગી આપવી, આટલી સુધારણા કરવાનું તમોને ઇષ્ટ અને આવશ્યક જણાતું નથી કે? તમારા પત્ર ઉપરથી મારે એવું અનુમાન થાય છે કે આ મુચનામાં તમારે વિરોધ નથી, માટે ઉક્ત સૂચના કરનારો ખલિતો મારા

ઉપર તમે લખો, અથવા હું તમોને લખું. ઉલ્લખમાંથી એક દ્વારા આ ચક્રને ગતિ મળવી જોઈએ. તમારી કાર્યકારી કૌન્સીલમાં એક જગ્યાએ હિંદીવાનની નિમણૂક કરવાની કલ્પના તમોને અપ્રાપ્ત છે ખરીના. તે પ્રાયુજ હોવું જોઈએ; કારણકે આ સ્વયંનાથી સ્વભાવનઃ બીકણુ પ્રાણી-અંગે-૪-ડીયેના ગભરાઈ જશે.” તા. ૨૪ જુનના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી, લખે છે કે-“ તા. ૨૦ જુલાઈના દિને ઘણી ખરી ખાલી જગ્યા અને ગણ્યા ગાંડ્યા ઝોલાં ખાતા સલાસદો સમક્ષ હિંદુસ્થાનના આગામી વર્ષનું સરવૈયું વંચાવાનું છે. તે પૂર્વે સુધારણાની યોજનાના સંબંધે તમારા વિચાર અને નિશ્ચય જણાવો. આવના વર્ષના રજુ થતાં સરવૈયાં વખતે આ નવીન સુધારણા પ્રકટ કરવાની છે એવું જો હું (તા. ૨૦ મીના) બજેટ સરવૈયાના પ્રાકટ્ય સમયે જણાવું તો ઘણું મારૂં. સુખ્ય બાબત એ છે કે, આ મર્વ સ્વયં તમારાજ મગજમાંથી ઉદ્ભવીને આ મર્ત સ્વરૂપ પામી છે એવું સર્વને જણાય એવી મારી ઇચ્છા છે. દેશી રાજ્યોની કૌન્સીલના પ્રશ્નોના વિચાર મેં અઘાપિ પર્યંત કર્યો નથી. ધારો કે તેની કૌન્સીલ બનાવવામાં આવે ને તેમને કયું કાર્ય સોંપવું? તે કૌન્સીલનો કાર્યકારી કૌન્સીલપર કેટલો અધિકાર ચાલે? તેઓ પરદેશ સંબંધી ચુસ્ત બાબતો જાણવાને પ્રયત્ન નહીં કરે કે? તેઓ પરદેશી પ્રમંજોમાં અવશ્યમેવ ગડબડ કરશેજ. લૉર્ડ કર્ઝને કાન્સેસની સરસાઈ માટેજ દેશી રાજ્યોની કૌન્સીલ બનાવવાની કલ્પના કાઢી હતી. પરંતુ મને આ કૌન્સીલ પસંદ નથી. તથાપિ આ સર્વ પ્રશ્નોનો કાળજીપૂર્વક વિચાર કરવો આવશ્યક છે.”

ચક્ર ગતિમાન થયું.

આ પ્રમાણે લૉર્ડ મોર્લીએ તા. ૧૫ અને ૨૩ જુનના પત્રથી આ ચક્રને ગતિ આપી અને તે ચક્ર ચક્રાકાર ફરવા લાગ્યું કિન્તુ તેની પ્રગતિ યથા નહિ. તા. ૫ જુલાઈના દિને લૉર્ડ મોર્લીના ઉત્તરમાં લૉર્ડ મીન્ડોએ જણાવ્યું કે: “ મારા વિચાર તમોને અનુકૂલ છે. મારી કાર્યકારી કૌન્સીલમાં એક હિંદીવાનને સ્થાન આપવાની સ્વયંના આ મમય પૂર્વે ઘણી વખત મારી જીજ્ઞાસે આવી હતી, પણ મને જણાય છે કે, અઘાપિ તેવો સમય આવ્યો નથી એવું આપ કહેશો!” પણ તા. ૧૨ જુલાઈના પત્રમાં લૉર્ડ મીન્ડોનો પૂર્વનો વિચાર અસ્થિર ડગમગ થયો. અને તેમણે જણાવ્યું કે, હિંદીની “ કાર્યકારી કૌન્સીલની નિમણૂકનો પ્રશ્ન હાલ તૂર્ન બાબતે મુકો.” તથાપિ આંગરેટમાં લોહસરોયેજ આ પ્રશ્ન પોતાની કૌન્સીલ સમક્ષ મુક્યો અને સપ્ટેમ્બરમાં લખ્યું કે “ જેમ જેમ અધિકાધિક વિચાર કરેછું તેમ તેમ મારો નિશ્ચય હિંદીની નિમણૂકને અનુકૂળ થાય છે. તે પણ મારો આ અંતિમ વિચાર માનવો નહિ.” આ પ્રમાણે મંથન થતાં થતાં અંતે ૧૯૦૭ ના એપ્રિલ મહિનામાં લૉર્ડ મીન્ડોએ એક ખસિરા લખી મોકલ્યો. લૉર્ડ મોર્લી સાહેબની કૌન્સીલના સલાસદો આ સુધારણાની પ્રતિકૂલ હતા, પણ લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાનો નિશ્ચય ઘોડ્યો નહિ, અને ૧૯૦૭ ના આંગરેટ મહિનામાં પોતાની કૌન્સીલમાં એ હિંદી સલાસદોની નિમણૂક કરી આ નવીન તત્વને મૂર્તતા આપવાનો પ્રારંભ કર્યો.

ના. ગોખલે સંબંધી અભિપ્રાય.

આગામી ૧૯૦૮ ના આગસ્ટ માસ પ્રતિ વર્ગોએ તા ૯-૫-૧૯૦૮ ના દિને

ના. ગોખલે અને લૉર્ડ મોર્લી વચ્ચે જે સંબંધ થયું તે સંબંધમાં લૉર્ડ મોર્લી પોતાના પત્રમાં જણાવે છે કે “ પાર્લામેન્ટની એક સમાપ્ત થતાં સુધી ના. ગોખલે અહીંયા રહેવાના છે. અને હાલમાં કોમન્સની (દિવાને-આમ) સભામાં લોકસત્તાત્મક તત્વનું જે પૂર આવ્યું છે તેનો યોગ્ય દિશાએ ઉપયોગ કરવાના કાર્યમાં તેમને નેમતાથી અડચણ ન થતાં ઉલટો તેનો ઉપયોગને યશ એની ધણી આશા છે. આ રેડિક્લમ જે કાંઈ ‘અવ્યાપારેપુ વ્યાપાર’ કરે તો તે હું જરાપણ સંભળનારો નથી. પરંતુ આવી ઉચ્ચપાયલ કરવાની વૃત્તિ આ રેડિક્લમના મનમાં નથી અને જો નાં ગોખલેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી લેવાય તો તેઓ પણ આ રેડિક્લમના જેવા માર્ગે જવાની ઇચ્છા કરશે નહિ.”

ના. ગોખલેને કષ્ટમંત્ર.

લૉર્ડ મોર્લીની મૂચના પ્રમાણે વૉયસરૉયનો તાર આવ્યા પછી તા. ૨૦ જુલાઈના દિંદી અંદાજપત્રકના લાપણમાં લૉર્ડ મોર્લીએ હિંદુસ્થાનમાંની રાજ્યપદ્ધતિમાં સુધારણા કરવાનો વિચાર પ્રથમજ પ્રકટ કર્યો. તે પછી તા. ૧ ઑગસ્ટે લૉર્ડ મોર્લીએ ના. ગોખલેની મુલાકાત લીધી તે સંબંધી તા. ૨ ઑગસ્ટના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે:-

“ ગઈકાલે ના. ગોખલેની પાંચમી અને અંતિમ મુલાકાત થઈ. તેમની સાથે સ્નેહ સંબંધ રાખવામાં અમોને ઘણો લાભ છે. હિંદુસ્થાનવતી પાર્લામેન્ટમાં જે “ઇન્ડિયન” સભાસદ લડે છે તેના ઉપર ના. ગોખલેના વજનનું ઉત્તમ પરિણામ થયું એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. તે સભાસદ મારું લાપણ મીઠા મરચાંથી ભરપૂર તથ્યરહીત થયું એવી તકરાર કરતા હતા; પણ ના. ગોખલેએ મારો પક્ષ લીધો. તેનું મગજ સત્યતઃ પૂરા મુતસદીનું છે. તેને સરકારની જવાબદારી (અડચણ) કેવી ઉત્તમ સમજાય છે; તેની સર્વ રીતિ સમજી અને વ્યાવહારિક હોય છે; હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર દેશ સમાન થાય એ તેમનું અંતિમ ધ્યેય તેમણે સ્પષ્ટતાથી પ્રકટ કર્યું છે. હું પણ તેમને સ્પષ્ટ મને કહું છું કે આપણે સર્વની આયુર્મયોદ્ધા પછીના ફેટલાક દિવસો સુધી આ ધ્યેય કેવળ સ્વપ્નવત રહેશે. પછી સુખ્ય સુદા તરફ વળી હું બોલ્યો ‘હિંદુસ્થાનના રાજકાર્યભારમાં સુધારણા થવાની આ અપૂર્વ પર્વણી આવી છે. ત્યાં આ બાબત વૉયસરૉયને પણ અનુકૂળ છે અને વૉયસરૉયની ઊંઘામાં રહેતા ઉચ્ચ અમલદારોનો પણ અમાવેશ થાય છે. અહીં હિન્દી વહાર ઉપર મંત્રીમંડળ, સર્વ પક્ષ અને પત્રકર્તાઓ પણ વિશ્વાસ છે. જેથી આ શિવાય આશા જનક અન્ય કઈ રીતિતિ હશે ? છતાં એ બાબતમાં આ મર્વ અનુકૂળતાની પ્રતિકૂળતા થઈ જાય. તે બાબત એટલે કે તમારા મિત્રોનો દુરાગ્રહ અને અવિચાર. તેમણે જો પૂર્વ બંગાળમાંની આ અશાંતિ સંપ્રિત સમયે કાયમ રાખી તો પછી સરકારને એક પગલું પણ આગળ ભરવું કઠિણ નહિ’ કિન્તુ અસક્ય થયો. હું તમોને કાંઈ પણ પ્રકારના વચનથી બદ્ધ કરતા નથી. કારણ કે તમારા કર્તવ્યનો નિશ્ચય તમારે પોતાને કરવો એજ ઉત્તમ. તેમજ તમારા માર્ગમાંની અડચણો તમેજ જાણી શકો, પરંતુ એટલું તો અવશ્ય લક્ષમાં રાખો કે બહુ આગળ વધવાનો આ મારો મંપૂર્ણ પ્રમાણિક નિશ્ચય છે, પરંતુ તમારા વક્તા, જિંવા તમારા પત્રકાર જે આ સુધારણા પોષણ છે, દેખાવનીજ છે એ

વ્યવસ્થિત કાર્યનો પ્રારંભ થયો.

આ સૂચનાને અનુસરીને તા. ૧ અક્ટોબરે વૉયસરૉયે સુધારણાની યોજનાનો બાંન મુત્સદ્દો રવાના કર્યો. આ મુત્સદ્દોના પહોંચવા પૂર્વે વૉયસરૉય તરફથી તારદાર જે ઘોષણા થઈ તે ઉપરથીજ લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાની કૌન્સીલનો મત વિચાર્યો અને તે સાથે એવો ઇમારો પણ કર્યો કે-નિષ્કારણ સમય વ્યતીત ન કરતાં પ્રત્યેકે કેવળ ‘ અનુકૂલ ’ અથવા ‘ પ્રતિકૂલ ’ એટલોજ પોતાનો જે નિશ્ચિત મત હોય તે જણાવવો. આ મુત્સદ્દામાં વૉયસરૉયે મુસલમાનોને અત્યંત પ્રતિનિધિત્વ આપવાનું તત્ત્વ પ્રથમજ આગળ ધર્યું. મુસલમાનોના ઉપ્યુટેશનની કક્ષના પ્રથમ ક્યાંથી ઉદ્ભવી અને તે ઉપ્યુટેશનને વૉયસરૉયે ફવી મંદલાળ લગાવી, તેનો દતિહાસ જણાવવા યોગ્ય છે. પરંતુ લૉર્ડ મોર્લીનાં “સ્મરણ” માં તેનો સમાવેશ નથી જેથી આ ભાગ છોડવો પડે છે. તા. ૫ નવેમ્બર પર્યંત આ મુત્સદ્દાની ઈન્ડીયા-કૌન્સીલમાં ચર્ચા થયા પછી લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે “ મોઠરાશાહી, બાપારી એન્ડો-ઈડિયનો, મુસલમાનો અને કોન્ગ્રેસમાંનો નેમસ્ત પત્ર, -આ મર્વમાંના કો-ઈને પણ અસંતોષ થાય અહીં એવી યોજના તૈયાર કરવી એ કાંઈ સરલ કાર્ય નથી !

તા. ૧૦ નવેમ્બરે લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે : “ તમારા ખલિતાનું ઉત્તર તમોને ડિસે-મ્બર તા. ૧૨ થી ૧૫ પર્યંત મળશે, તેજ સમયમાં અહીંયા હું પાર્લામેન્ટમાં સરકારનું મર્વસાધારણ ધોરણ પ્રસિદ્ધ કરીશ અને ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૯માં પાર્લામેન્ટમાં ખરડો લાવીશ. તે પહેલાં તમારો ખલિતો અને મારું ઉત્તર પ્રસિદ્ધ કરવા નહિ. આ બાબત વિચારવા જેવી છે. અહીં પ્રજાની ઉત્સુકતા વધતી જાય છે અને ના. ગોખલેના કહેવાથી જણાયું છે કે, હિંદુસ્થાનમાં તો આ ઉત્સુકતા ઘણી વધેલી છે. કારણકે ડિસેમ્બરના અંતિમ અડ-વાડીઆમાં રાષ્ટ્રીય મલા ભરાવાની છે, અને તે પહેલાં આપણી સુધારણાનો મુત્સદ્દો તૈયાર છે એવું જે વિનીત પક્ષવાદીને દેખાડમાં આવે ત્યારેજ તેઓ જહાલ પક્ષ વિરુદ્ધની પોતાની બાજુ સલાખી શકવાનો સ. છે. મને તો એવું જણાય છે કે, આ વિનીતો-ની જે આપેલા છે તેથી આપણી યાજનામાં આપણે વિશેષ આપનારા છીએ, આ બીના તેમને માટે અતિશુભ નમાચાર છે. એ મારી યોજનાને મંત્રીમંડળની સંમતિ મળશેજ. અરાજકોનાં કાવત્રાથી આપણી સુધારણાનો વિલંબ થવા દેવો નહિ એવો મંત્રીમંડ-ળનો મત છે. ”

ના. ગોખલેનો વિશેષ મેળાપ.

તા. ૪ ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ દિને લૉર્ડ મોર્લી લખે છે : “ ગયા છુધવારે ના. ગોખલેને નિરોપ આપતાં તેમની માથે જે સંભાષણ થયું તેમાં ગોખલે બોલ્યા કે, ‘ હું હવે પુનઃ ઇંગ્લંડમાં આવનારો નથી; કારણકે હિંદુસ્થાન મંબળી અહીં કાંઈ પણ કર્તવ્ય કરવાનું અવશેષ રહ્યું નથી. હવે ખરૂં કાર્ય હિંદુસ્થાનમાં છે, આ મમય કટાકટીનો છે. જે તમારી (મોર્લી-મીન્ટોની) સુધારણાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થશે તો ઉદ્દામ પક્ષને મર્વ માર્ગ ખુલ્લો થશે; અને તેથી બ્યાં ત્યાં દંગા, ધોપા, (ખેમંદશાહી) અને અનર્થોપાત થશે ! ’ એકંદરે તેમનું બોલવું મારા મન પર ફરી ગયું. કોન્ગ્રેસદારા મારી યોજનાનું ઉત્તમ સ્વામત યજે એવું તેમણે મને ખાત્રીપૂર્વક આશ્વાસન આપ્યું છે. મેં કાંઈ આપણી યોજનાનું

નિશ્ચિત સ્વરૂપ તેમને જણાવા દીધું નથી; પરંતુ તેના જેવા બહુશ્રુત માણસને તેની દિશા ક્ષણે એ તકથી સહજ રીતે જણવામાં આવે. ઇંગ્લંડમાં પણ આ યોજનાનો સારો સત્કાર થશે. હિંદુસ્થાનમાંની એકે એક વિનાશક મંડળનો નાશ થતાં સુધી સુધારણાનો અખંડાચાર પણ અનાવશ્યક છે એવું માનનારા અને બોલનારા બધીં પણ છે. પરંતુ લોર્ડની સભા (દિવાન કે ખામ) તે હું સંપૂર્ણ રીતે સમજીશી.”

પાર્લિમેન્ટની પરવાનગી.

ડિસેમ્બરના પ્રથમ પક્ષમાં યોજના પ્રસિદ્ધ થઈ. તે પછી ૧૯૦૬ ના ૬ જાનેવારીએ લોર્ડ મોર્લી લખે છે કે:—“જેકિન્સ શ્રુત અને દત્ત મારે ત્યાં બોજન માટે આવ્યા હતા. અમારી સમજુતીની પતાકા નીચે વિનિત પક્ષ એકત્ર થયો તે માટે તેમને અત્યાર્નદ થયો.” તા. ૨૮ જાનેવારીએ લોર્ડ મોર્લી લખે છે “કાન મેં મુસલમાની શિષ્ટ મંડળની મુલાકાત લીધી. મારા બોલવાથી તેમની સંપૂર્ણ નિરાશા થઈ એવું મને જણાવ્યું છે. અને તેમ થવું સાદ્યક છે. કારણ કે અમારો મુસલમાનો પ્રતિ કેટલો પક્ષપાત છે એ હું તમને સ્પષ્ટતાથી કેમ કહું! મુસલમાનોને પ્રસન્ન કરતાં પણ હિંદુઓ અપ્રસન્ન થાય નહીં એ માટે અમારે ઘણી કાળજી રાખવી પડે છે.” એ પછી ના. આગાખાને લોર્ડ મોર્લીની મુલાકાત લીધી અને તેમણે તેવું સમાધાન કર્યું.

પ્રસિદ્ધ થયેલી યોજનામાંની બોયસરોયની કાર્યકારી કૌન્સીલમાંની માતા હિંદી સભા-સદની સચનાનો વિરોધ થયો. તે માટે લોર્ડ મોર્લીએ એવું ઠરાવ્યું કે તેનો સમાવેશ ગિલમાં કરવો નહિં અને લોર્ડની સભામાં મિત્ર પસાર થયા પછી કારોબારી અધિકારથી તે ફરી નાખવી. તા. ૧૧ મી ફેબ્રુઆરીના પત્રમાં તેઓ લખે છે કે “ના. ગોખલેએ સર કેટનને એવું લખી જણાવ્યું કે, આ ગિલના માર્ગ માર્ગની જેટલી અડચણો ઓછી થઈ શકે તેટલી ઓછી કરો! બાણ રમેશચંદ્ર દત્તે પોતાના મિત્રોપરના પત્રો એવાજ આશયના લખ્યા હતા. એ રીતિએ તેમનો પ્રમાણિક યત્ન ચાલુ છે. જે આઈરિશ પ્રજા પોતાના હોમરૂલ માટે આટલી ખટપટમાં છે, તે અન્યની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના ન્યાયમાર્ગમાં વિઘ્નરૂપ થાય નહિંજ એવું તેમણે વચન પણ આપ્યું છે. તા. ૧૨ માર્ચેને દિવસે લોર્ડની સભામાં ત્રીજું વાચન થયું અને મૂળ યોજના પૈકી હિંદી કાર્યકારી સભાસદની નિમણૂકે શિયાય ઈતર સર્વ નિયમો મંજૂર થયા.

સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહની નિમણૂક.

અમીરોની સભાની અનુકુળતા થયે એક વખત પુનઃ મંત્રીમંડળની સંમતિ લઈ લોર્ડ મોર્લીએ સર સત્યેન્દ્ર સિંહની બોયસરોયની કાર્યકારી મંડળમાં નિમણૂક કરવાની શહેનશાહ એડવૈને ભલામણ કરી અને તે સાથેજ ૧૮૫૮ના મહારા-દેશમાં વર્ષ બેદ, જાતિબેદ નહિ માનનાં ચોખ્ખાનુસાર નિમણૂક કરવામાં આવશે એવું જે વચન છે તે પૂર્ણ કરવાથી હિંદી પ્રજાના હૃદયમાં આપણને ઉચ્ચ પદ મળશે એમ લખી જણાવ્યું. આ બીનાને મંત્રીમંડળની એક મતે સંમતિ મળી હતી. તેથી શહે-નશાહથી આ વિનંતિ અમાન્ય થઈ શકી નહિ. અને તેથી તા. ૨૪ માર્ચે મિંહની નિમ-

જ્યુક પ્રસિદ્ધ થઈ, આ નિમજ્યુક થતાજ સર. એસ. પી. સિંહ પૈયે, દુરદર્શિત્વ, બુદ્ધિપ્રભાવ વિશાળ દષ્ટિ, કાર્યકર્તા નરીકેની કુશલતા ઇત્યાદી ગુણોથી રહિત રહેવાનો અર્થ સ્વરૂપ, ઇંગ્લેન્ડ પત્રોદ્ધાર તીકળવા લાગ્યો. તેને અનુલક્ષી લોર્ડ મોર્લી લખે છે કે—“ જો મે (આ સ્થળે) વિલાયતમાંની લિકન્સ ધનમાંના એકાદ બેરીસ્ટરની નિમજ્યુક કરી હોત તો તેનામાં આ ગુણુ નિર્સર્ગતઃજ દેખાઈ આવત, એવો આ ઇંગ્લીશ પત્રકારોનો મત છે કે ? અને તમારી કૌન્સીલમાં હાલ જે સભાસદો છે તેનામાં સર્વ ગુણો હશેજ ! તેમાં એક એવો ‘દિવ્ય રત્નો’ જ છે; પણ મારે તેનું નામ લખી વૃથા પાપભાગી શું કામ થવું ? ”

દિવાન-ઝ—આમની સંમતિ.

સુધારણાનો આ ખરડો શિઘ્રતાએ દિવાન-ઝ—આમ સમક્ષ આવ્યો. આ બીજાને અગે નિયમો વગેરે ઘડવાની સત્તા વિશેષે કરીને નોકરશાહીને સ્વાધીન રહેનાર હતી. આ મહાન દોષ કોટન વગેરે દિલ્હિનૈપીઓના લક્ષમાં આવ્યો. લોર્ડ મોર્લીએ એવો લખ દર્શાવ્યો કે, જો તમે આ વિષ્ન લાવશો તો મંલાળજીને ! અને તેથીજ બીજા નામંજૂર કરવાનું પાતક પોતાને શિર લેવાને કોષ્ટ પણ તૈયાર ન હોવાથી કામન્સ મલામાં વિષ વાદવિવાદના અભાવે પમાર થયું. તે સંબંધી લોર્ડ મોર્લી જણાવે છે કે—“ હું આ સમયે દિમુખી થયો હતો ! એક મુખથી લોર્ડની મલામાં એવું પ્રતિપાદન કરતો કે આ બીજામાં દિલ્હીઓને ખડે તત્ત્વ કાંઈ આશુજ નથી; તેની વૃથા હરકત શુ કામ લેવી, તેમની શાંતિ મારે આશવા હો ! અને આ તરફ કામન્સ સભામાંના ઉદાર મતવાદીઓને બીજા મુખથી એમ કહેતો કે, આ જુવો દિલ્હીઓને કેટલા બધા અધિકાર આપ્યા છે. તે પ્રમાણે હોવા છતાં તમે શા મારે અસંતુષ્ટ છો ? ” એ પ્રમાણે ઉભા પક્ષને મમ-જીવીને તેમણે આ બીજા પસાર કરાવ્યું પરંતુ તેમાં તેમની મદ્દત તો રહી ! કારણકે આ અર્થા વખતે ૮ અનુકૂળ અને ૬ પ્રતિકૂળ એમ ૧૪ સભાસદ હાજર હતા ! એના અનમાં શહેનશાહની સંમતિ મળી !

પુનઃ પ્રમાદ.

બીજા પસાર થયું તો પણ તત્સંબંધી નિયમ અને કાનૂન કરવાનું નોકરશાહીના હાથમાં ! લોર્ડ મોર્લીએ અનેકવાર સૂચના કરવાથી એક વખત ઓગસ્ટ માસમાં તેના કાનૂનોની પ્રત મોર્લીના હાથમાં આવી. પરંતુ તે પછી અકોટાખરમાં વોયસરોય તરફથી આ કાનૂનોની વિચારણા એક વર્ષપર્યંત રોકવાનો તાર જતાં ઉલટો લોર્ડ મોર્લીની આ સંતાપ થવાથી તેમણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે—

“ આ સૂચનાથી અધિક લયંકર અને નાતક સૂચના અન્ય કોષ્ટ પણ નથી ! આ પ્રમાદથી અમારા “ વિનીત ” મિત્રોનો નિરાશ થવાથી તેમને સંતાપ થશે, એટલુંજ નહિ પણ સર્વ આજી ઉદામના હાથમાં જશે. અને આવતા વર્ષ પછી તમે, અમે, અને સાંપ્રતનાં મંત્રીમંડળ આ મર્વના અધિકારની મુદત સમાપ્ત થઈ. જે મંત્રીમંડળને આ સુધારણા અંતઃકરણથી અમાલ છે એવું મંત્રીમંડળ કદાચ અધિકારારૂઢ થાય, મારે આ પ્રમાદનો વિચાર ત્યજી દો. ઉદામ પક્ષના સેવાથી કાંઈ પારાસલાન્ય સલામત થવામાં

અયોગ્યતા આવતી નથી એવું આમની સલામાં આપેલું વચન લક્ષમાં લાવો; અને સામાન્યતઃ એકાદ ઉમેદવાર માટે હરકત લેવાનો અધિકાર આપ્યો છે; તોપણ તેનો ઉપયોગ બહુ દક્ષતાથી લક્ષ રાખીને કરવો ! ”

મુસલમાનોની તકરારનો ઉત્તર.

કૉન્સિલ બિલ પમાર થયા છતાં તેના નિયમાદિ પમાર થવાના હતાં. અને તેથી ચોતાના ખાસ અધિકાર મેળવવાનો મુમલમાનોનો પ્રયત્ન જારી હતો. ઇન્ડીઆ-કૉન્સિલ માંના સર થીઓડર માર્સન મુસલમાનોના પક્ષપાતી હોવાથી મોર્લીને કહેતા કે તમે એ મુસલમાનોને આપેલાં વચનનો ભંગ થતો હોવાથી તેમનામાં અસંતોષ વધે છે. આ તરફથી ના. ગોખલે લખે છે કે, જો મુસલમાનોને તમારા ખલિતાથી અધિક કાંઈ દેશે તો હિંદુઓ બહુ નારાજ થશે. પરંતુ એથી વિરુદ્ધ સ્વતઃ વોયસરોયે પણ ના. ગોખલે સમજી લોર્ડ મોર્લીને કાંઈક લખ્યું હતું, તેને જુઠ્ઠીને તા. ૫ નવેમ્બરે લોર્ડ મોર્લી લખે છે: “ ના. ગોખલે અને ઇતર જનોના જે પત્રો આવે છે તેને વિશેષ મહત્વ ‘આપણું નહિ’ અથવા તે (પત્રો) માંની બાબત શબ્દશઃ ખરી ન માનવાનું તમો જણાવો છો; પણ હું કેટલો સાવધ અને શકિત મનનો છું એથી તમો અસાતજ છો કે ? પણ પાર્નેલ હો’વા ગોખલે હો અગર કાંઈ પણ હો, જ્યાં સુધી તેમના લખવામાં કાંઈ પણ લુચ્ચાઈ પ્રમિદ્ધ થાય નહિ’ ત્યાં સુધી તેને હું પ્રમાણિક અમજીને સ્વીકાર. અને જો મુસલમાનોની સમજીત કરી હોત તો આ તરફ હિંદુઓ અપ્રસન્ન થયા હોત પણ હવે (તેઓની) મરજી મુસંપન્ન છે. છતાં પણ સર્વમાં વિશેષ આનંદની વાર્તા તો એ છે કે મુમલમાનોની પ્રસન્નતામાં અમે એ અમારો કાંઈ પણ મહત્તનો મુદ્દો છોડ્યો નથી. ” છતાં પણ વાયમરોય તરફથી મુસલમાનોનાં પક્ષની ઉપરા ઉપરી તરફદારી થાય છે તેનાથી કંટાળીને અતે તા. ૬ ડીસેમ્બરના દિવસે લોડ મોર્લી લખે છે કે, “ હવે તમારો આ વાદ સમાપ્ત થયો. આ સર્વ પ્રતાપ તમારા બાપજીનોજ ! મુસલમાનોને કેટલાક ખાસ વિશિષ્ટાધિકાર છે એવું વાક્ય તમારાજ મુખમાંથી નીકળ્યું અને તેજીજ આ વાદ ઉપન્ન કર્યો, પણ મેં જે નિર્ણય કર્યો તેજ વથાયોગ્ય છે એવી મારી ખાત્રી છે ” *

અક્ષરકર કરુણાશંકર દ્વિવેદી.

ટ્રેનિંગ શિક્ષક.

“ તમે નિશાળોને માટે મુંઢર ઇમારતો બાંવશો, યુના પથ્થર ઉપર લાખો રૂપીઆ ખર્ચી નાંખશો, હજારો બાળકોને નિશાળોમાં લાવીને ભરશો, છતાં જો શિક્ષક પ્રવીણ નહીં હશે તો તમે કીધેલો લાખોનો ખર્ચ અને તમારી કીધેલી મહેનત પાણીમાં જશે.” ગણ-તાં ૭ મી ઓગસ્ટે ઈટાર શહેરમાં શિવાજી હોલકર હાઇસ્કૂલનું મકાન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરતી વખતે વાઇસરોય ના. લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે ઉપર પ્રમાણે શબ્દો વાપર્યા હતા. વળી તેમણે કહ્યું હતું કે “ હિંદના ઇતિહાસમાં શિક્ષકને હમેશાં અમરસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ભૂતકાળમાં ગુરૂને લોકો તરફથી ધણું માન આપવામાં આવતું અને શિષ્યો જે અપૂર્વ માન તેમને આપતા તેથી તે ઉલ્લાસિત રહેતા. વર્તમાન કાળમાં સાર્વત્રિક કેળવણીને માટે શિક્ષકો ઘણી મોટી સંખ્યામાં આપણે જોઈએ છે. શિક્ષકને પુરતો પગાર નહીં મળે અને તેને મોટાં પારિતોશિકો મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા નહિ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી (વકીલ દાકતર વગેરેના ધંધા જેટલો) તેનો ધંધો માનવતો મળી શકે નહીં.” - શિક્ષકને પોતાના ધંધાને યોગ્ય ટ્રેનીંગ કોલેજોમાં કેળવણી મળવી જોઈએ, તેને યોગ્ય પગાર મળવો જોઈએ અને ખાસ લાયકી દેખાડનાર શિક્ષકને ઇનામ અકરામ તથા ઉચ્ચ ઓક્લા આપી તેની મેવાની પિછાન કરવી જોઈએ-એ ત્રણ બાબત વાઇસરોયના બાપણમાંથી તરી આવે છે.

૧. આપણી શાળાઓના શિક્ષકોના મોટા ભાગે શિક્ષણના ધંધાની ખાસ તાલિમ લીધેલી હોતી નથી, એટલે કે ટ્રેનીંગ સ્કૂલ અથવા કોલેજમાં અભ્યાસ કીધેલો હોતો નથી. આપણા ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના છેલ્લા રીપોર્ટ પરથી માલમ પડે છે કે આપણી તમામ નિશાળો—મોટા શહેરોની તેમજ ગામડાંઓની બધીનો હિસાબ કાઢતાં ૬૨ ટકા મહેતાજીઓ શિક્ષણની તાલિમ વગરના હોય છે. સુતારી કામનું પ્રિક્ષણ બે ત્રણ વર્ષ સુધી ન લીધું હોય તેવા કારીગરને સુતારી કામમાં અથવા યાંત્રિક કળાની પરીક્ષા પસંદ ન કરી હોય તેવા કારીગરને એકાદ કારખાનામાં કામે રાખવાનો ભાગ્યેજ કોઈ ધનિક વિચાર કરે. પણ આપણી નિશાળોમાં આપણું ભવિષ્યના હજારો અને લાખો શહેરીઓને કેળવતા શિક્ષકો ખાસ તાલિમ વગરના હોય છે. આપણું શિક્ષણ હજી તો ઐત્તિહિક ધોરણ પર છે અને ફરજિયાત થયું નથી, અગર જો યવાના ગાળાં વાગે છે. ખરેખર ફરજિયાત થશે ત્યારે લાખો નવીને બાળકોને ભણવવાને વ્યવસ્થા કરી આપવા પડશે અને તેમને માટે હજારો નવી નિશાળો ખોલવી પડશે. બ્યારે ટ્રેનિંગ શિક્ષકની આટલી બધી તાણ છે ત્યારે તો ફરજિયાત ધોરણે ધણું ડેકાણું—શહેરોમાં તથા મોટા ગામડાંઓમાં—દાખલ થયા પછી વિશેષ તાણ પડશે એમાં શંકા નથી. આ તાણ ઓછી કરવાને ૧૯૧૭-૧૮ થી હિંદી સરકારે મુખ્ય સરકારને બીટી લાખ રૂપીઆની વાર્ષિક મદદ આપી છે તેમાંથી દરેક જિલ્લામાં એક ૫૦ વિદ્યાર્થીઓનો એક ટ્રેનીંગ ક્લાસ, જેમાં કોલેજના પ્રથમ વર્ષનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે તેવા, બે ત્રણ માસમાં જ ખોલવાનો નિશ્ચય આપણા કેળવણી ખાતાએ કર્યો મંજૂર થયે છે. એક-

દમ એક વર્ષમાં ઇલાકાના છત્રીસ જિલ્લામાં આ ગોઠવણ નહિ થઈ શકે, પણ ચાર વર્ષમાં આ ગોઠવણ પુરી કરવાની યોજના થઈ છે. આથી ચાર વર્ષ પછી દરસાલ ૨૬૪-૫૦=૧૩૦૦ પહેલા વર્ષના ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેળવણીને બહાર પડશે. આ સંખ્યા મોટી દેખાય છે, પરંતુ દીનપરદીન કેળવણીમાં જે વધારો થતો જાય છે તેના પ્રમાણમાં મોટી છે કે નહીં તે વિચારવાનું છે. પણ હાલ તુરત આપણે તેટલાથી સંતોષ માનીશું.

૨. હાલમાં શિક્ષકોને મળતા પગારો ઘણાજ કમી છે. સાધારણ મજુરને જે રાજ મળે છે તેનાથી પણ તેને કમતી મળે છે. છતાં ચાર વર્ષથી લગાઇ ચાલી છે ત્યારથી જે મોંઘવારી થઈ છે તેમાં મજુરોની રાજ સારી રીતે વધી છે પણ ગરીબ ખીયારો શિક્ષક તો હતો તેવોને તેવોજ છે. તેને લઘાઇનું બંધન મળ્યું નથી કે અનાજની મોંઘાઈ મળી નથી કે પગારમાં વધારો થયો નથી. સાધારણ મજુર, લશ્કરના સીપાઈ કે ધારીસના પંડાવાળાથી તેનું જીવન બદલતર થયું છે. થોડા મહિના પહેલાં સુરત જિલ્લાના અનુ-ટ્રેન્ડ શિક્ષકોએ-એટલે કે નવ રૂપીઆવાળાઓએ-હડનાલ પાડી હતી. તેને પરિણામે-કહો કે તેમની દયાજનક રિયતિ સત્તાવાળાઓના ધ્યાનમાં હતી. તેથી તેમના પગારમાં વધારો થયો છે. રૂપીઆ નવને બદલે હવે તેને દસ મળવા લાગ્યા છે. તો જાણ હવે ઉઘડ્યાં છે. રાજનો રાજ અર્થો આનો આગળના કરતાં તેને વિશેષ મળવા લાગ્યો છે. મજુરોના રાજમાં એક આના થી બે યા ત્રણ આનાનો વધારો થયો છે પણ માસ્તરને માટે અર્ધો આનો બસ છે. પણ શિક્ષકની ત્રણે દોઢ ત્યાજે આપણે આબકારી ખાતું-દાર અશીષ ગાંધી ત્રિજેરે જી પદાર્થો ઉપરનું કર ઉધરાવનારું ખાતું આગ્યું છે. આ ખાતાને ગઈ માલ કરતાં આ સાલ ૬૦ લાખ રૂપીઆ વધારે ઉપજ આવી છે. તેમાંથી ૩૫ લાખ રૂપીઆ તો દારૂની દુકાનો ના ચઢાવટીથી આ સાલ પહેલી વખત ઇંગ્લેન્ડ આપવામાં આવ્યા તેથીજ વિશેષ ઉપજ્યા છે. આ ૩૫ લાખ રૂપીઆ અણુધાર્યા સરકારી તેજેરીમાં આવ્યા અને તે પૈસા પાપનો પંચો ગણાય છે તેથી કે અન્ય કારણથી તે પૈકી ૧૫ લાખ રૂપીઆ ગરીબ ખીયારો માસ્તરના પગારમાં વધારો આપવામાં તથા તેને મોંઘાઈ બંધુ આપવામાં વપરાશે એમ મંજૂર થાય છે. બિન તાલિમ શિક્ષકને દસને બદલે બાર રૂપીઆ કમમાં કમ મળશે અને પહેલાં બીજા તથા ત્રીજા વર્ષના ટ્રેન્ડ શિક્ષકને અનુક્રમે ૧૨, ૧૫ અને ૨૦ને ૧૫, ૨૦ તથા ૨૫ મળશે એમ કહેવાય છે. આશરે ૬૦ વર્ષ પહેલાં શિક્ષકોના પગારનું ધોરણ જે ગંધારું હતું તે આજે બદલશે તે તેના નરીમ મમજવાં પણ તેના બદલામાં તેનો એક હક ઓછો કરવામાં આવશે એમ પણ સંજોગાય છે. હાલ રીનીયર ટ્રેન્ડ શિક્ષકને વધારેમાં વધારે નોકરીને અંતે રૂ. ૬૦ મળે છે. તેને બદલે હવે પછી તેમને ૫૦ મળશે. ૬૦ વર્ષ પછી સરકારી કે હાઇ પણ ખાતામાં પગારનો દર કમી થયાનો દાખલો શોધવા અઘરો તો આ કમનસીમ કેળવણીના ખાતા શિવાય બીજા કયાં મળવો સુરક્ષિત છે.

૩. આપણા પ્રાથમિક શિક્ષકનું ધ્યેય શું? વાનપ્રસ્થ થવા ઉમરનો થાય ત્યારે તે મને તેટલો શુદ્ધિશાળી, કબોલ અને ચતુર હોય છતાં તેમની કીમત કેટલી અંકાય? આ આ સવાલ મહત્વનો છે. અને આપણા વર્તમાનપત્રોમાં કે માસિકોમાં તેના મહત્વના પ્રમાણમાં તેણી લેશમાત્ર ચર્ચા થતી નથી. મેહેનાજી ૫૫ કે ૬૦ વર્ષનો થાય ત્યારે તેનો

પગાર ૬૦ રૂપીઆથી વધારે હોય શકે નહીં. તે સેંકડો બાળકોના જીવનમાં ઉમદા ફેરફાર કરી શકે, હાંદગી બરબાદ કરી લાખનારા બાળકોને સન્માર્ગે ચઢાવી શકે, લવિષ્યના શહેરીઓ અને આપણા લોકનામકોને સારી તાલિમ આપી શકે તેવા આપણા યુરોનો પેન્સન લેતી વખતે ૬૦ રૂપીઆથી વધારે પગાર નજ આપવો એ કદાચ ૬૦ વર્ષ પહેલાં ચાલી શકતું હતું. પણ વીસમી સદીમાં, હિંદમાં થયેલા અનેક રાજનીય તથા સામાજિક ફેરફારોને અંતે તો નજ ચાલી શકે. શા માટે ચાલાક ટ્રેન્ડ શિક્ષકોને મોટા શહેરોમાં પ્રાથમિક નિશાળોના સુપરવાઇઝરના કે ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરના મદદનિશાના કે એવા એવા મીઝા ઉંચા બરના ઓદાઓ આપવામાં ન આવે ? તેને ઇંગ્રેજ ભાષાનું જ્ઞાન હોતું નથી તે વાત અનેક વેળાએ તેમની સામે ધરવામાં આવે છે અને તેમની આડે આવે છે. પણ તેને ઇંગ્રેજ જ્ઞાન મેળવવાની સગવડ કરી આપવામાં આવી છે ? બલકે તે ઇંગ્રેજ ભાષાથી બેનસિમ રહે અને તેથી ટુંક પગારી કળવણી ખાતામાં જન્મભર ઘોડી રહે તેની ગાંઠવણ કરવામાં નથી આવી ? પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે થોડો વખત નોકરી કર્યા પછી ચાલાક માણસો ખાતું મુકી દઇ ઇંગ્રેજ શીખના માટે છે અને બેઘી ચાર વર્ષમાં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી કાલેમાં ગ્રાન્ટ કરે છે અને એ રીતે પોતાનો આર્થિક લાભ સાધે છે. આવા જીવંત દાખલાઓ આ લેખકે અનેક જોયા છે. ટ્રેનીંગ કોલેજમાં અનેક વિષયો શીખવવામાં આવે છે તે સાથે ઇંગ્રેજ ભાષા એ વિષય શીખવવામાં આવતો હોય તો આપણા શિક્ષકને નવો માગ હાથ લાગે અને જ્ઞાનનું એક નવું લેખન તેને મળે. પોતે મેહેનતુ અને સાહસિક હોય તો શિક્ષક આ નવા માર્ગે આગળ વધી શકે અને મેટ્રીક્યુલેશનનો સિક્કો સેહેલાઇથી મેળવી શકે. ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરના મદદનીશો ઇંગ્રેજના સારા જ્ઞાનવાળા હોવા જોઇએ, અને પ્રાથમિક શિક્ષકોને ઇંગ્રેજનું જરાએ જ્ઞાન હોતું નથી તેથી આગળાઓને માટે તેઓ નાલાયક છે, એવી દલીલ કાયમ કરવામાં આવે છે. તો ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ઇંગ્રેજ ભાષાના શિક્ષકની શરૂઆત કરવામાં આવે તો ઉપર કહેલી દલીલ તોડવામાં સેહેલાઇ થઇ પડે, અને પ્રાથમિક શિક્ષકોને સારી કમાણીવાળા તેમને બરના દોદાઓમાંથી જાતલ રાખવામાં આવે છે તે રાખવાનું બહાનું જતું રહે. વળી મરકાર જેવી મુશ્કેલીખાતાના નોકરોની કદર કરવાની—ઇનામ અકરામ આપવાની કાળજી રાખે છે તેને થોડે દિરએ પણ ગરીમડા મેહેતાજીને નવાજવાનું તેને યાદજ આવતું નથી. કોઇ મેહેતાજીને કલેક્ટરના દરબારમાં કે કમિશનરના દરબારમાં પાધડી અથવા શાલ જોડે ભેટ મળ્યો અથવા રાવસાહેબનો ખેતામ મળ્યો આપણે કદીએ સાંભળતા નથી. સરકારને હાથહા કરનારા ખુશામનીઆઓ અને મામજતદારો સેહેલાઇથી રાવમાહેબો અને છે તો હાંદગીભર પોતાના મગજનો વ્યય કરનાર આપણા શિક્ષકો—યુરોને—સરકાર જાહેર માનપત્ર શું કરવા નહીં આપતી હોય ? શિક્ષકનો ધંધો માનવંતો ગણાય તે માટે એકવી પ્રજાએ નહીં પણ પ્રજા અને અધિકારીઓ બંનેએ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ છે. હાલ તો બીચારા શિક્ષકો કોઇ બેઠી નથી અને પંતુજ ખટાવાળાથી પણ દલકો લેખાય છે.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

શ્રીઓના રાજકીય હક.*

શ્રીમતી સરોજીની નાઇકુએ જે કસવ આપની સમક્ષ મુક્યો છે તેને હું એ શબ્દોમાં ટેકા આપવાની રજા લઉં છું. એ શબ્દોમાં એટલાજ માટે કે આ કસવમાં હિન્દની શ્રીઓ આપની પાસે કે બિટીશ પ્રત્યની પાસે કાષ્ઠ જતની મ્હેરમાની માગતી નથી, પણ માત્ર શુદ્ધ ન્યાય માંગે છે. સમાજના અંગ તરીકે, અને શેડેરી તરીકે તેઓ પોતાના હેઠાની માગણી કરે છે. જો તે આપવામાં નહીં આવે તો એવો સમય જરૂર આવી પહોંચતો છે કે જ્યારે શ્રીઓ પોતાના અગ્રથી તે મેળવી શકશે. ઇંગ્લાંડમાં શ્રીઓએ ન્યાય મેળવવાને જે લડત ચલાવી હતી તે આપની અજાણ્યમાં નહીં હોય. તેની લડત આપણા દેશમાં ઉભી થાય તે ઇચ્છવા જેવું નથી એટલુંજ નહીં પણ ભારતજૂમિની અંશકૃતિને તે શોભાવે તેવું પણ નથી. આપણા દેશમાં રાષ્ટ્ર તંત્રથી આપણે મોટી લડત લડવાની છે. તેમાં આપણી બધી શક્તિઓ વાપરવાની છે. આપ મુસ્લીમ લાઇઓને સાથે રાખવા માંગો છો. મોડરેટ પક્ષવાળાની સંહાનુભૂતિ ચાહો છો. તો પછી શ્રીઓ, જે માતાઓ છે, ખુદેનો છે, સહચારીણી છે, દેશની સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે તેને આપ મુઠી શકશો? શ્રીઓને માટે આપનામાં સહભાવ છે. તેમને હક વિનાની રાખી, ગુલામગીરીની બેડીથી બાંધી તેને તમારી વિરુદ્ધ ખંડખોર બનાવશો-બળવાખોર બનાવશો? આપ સર્વ સ્વમાન સાચવવાને, પરાધીનતાની બેડીમાંથી મુક્ત થવાને એકા મળેલા છો. જુલમ અને અન્યાયને લાગ્યારીથી આધીન થવું તે કેવું છે તેનું આપને પૂરેપૂરું ભાન થયેલું છે. “જુરોક્સી” આપણી જરૂરીઆતનો વિચાર કરી આપણે સાડા ધારાઓ ખાંધે છે તેને આપણે અપમાન ગણીએ છીએ. તો હું મારા તેજ દેશવંધુઓને પુછું છું કે જે ન્યાય તમે માંગો છો તેજ ન્યાય તમે તમારી ખુદોતોને નહીં આપી શકો? ઇંગ્લાંડનું હૃદય તે હિન્દનું હૃદય નથી. ઇંગ્લાંડની જુલોનું અનુકરણ હિન્દ કરી શકે તેમ નથી, તેની પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

રાષ્ટ્રીય જીવનની મધી દિશામાં આપણે આગળ વધવાનું છે. અનેક મહત્વના કાર્યો કરવાનાં છે. તેમાં શ્રીઓની મદદની જરૂર પડશે. તમારી કાઉન્સિલોમાં અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં શ્રીઓની ખાસ જરૂર છે. તે તેમાં બેસશે, જાહેર જીવનમાં ભાગ લેતી થશે ત્યારે આપણું દૃષ્ટિબિન્દુ ફેરવાઈ જશે, હિન્દની ચઢતીના સૂર્યનો ઉદય થશે, હિન્દુસ્થાન સુંદર બનશે, વહીવટપર જુદીજ અસર થશે. શ્રીઓને લગતા, બાળકોને લગતા, સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક-મનુષ્યોના સંરક્ષણને લગતા કાયદા કાનુનોમાં તેમજ બીજા ઘણાં કાયદા ધક-વામાં શ્રીઓ મોટી મદદ આપી શકશે.

અમે જે હકો માંગીએ છીએ તેને માટે અમે તાલાવક છીએ એમ કહેશો નહીં. હિન્દના શ્રીપુરુષોમાં લાખસત નથી એમ કહેનારા હિન્દના શત્રુઓ ઘણા છે. પણ તમે

* આ (સુધારાની) પોતાના કાષ્ઠપણ લાગતા પુરુષો માટે (અમુક હક માટે) જે પામ્યતા રાખવામાં આવી હોય તે ધમાવટી શ્રીઓને બળિયજ કારણથી હકમાંથી આતલ રાખવી નહિ-એ કૌંમિલના દરાવને અનુમોદન આપનાં આ લાખજ નવામાં આવ્યું હતું.

હિન્દુસ્તાનની પ્રજાવચ્ચાળી સ્ત્રીઓ, અહલ્યા બાઈ, લક્ષ્મી બાઈ, તુરજહાન વિગેરેના શુરા-
તન અને રાજકીય શુદ્ધિનાં દૃષ્ટાંતોથી અભિભૂત થઈ નથી. પરંતુ આ પુરાણા દૃષ્ટાંતોપરજ
મારી દલીલોનો આધાર નથી. હાલના સમયમાં પણ સ્ત્રીઓએ રાજકીય ચળવળમાં ભાગ
લઈને પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી આપી છે. ત્રિકોણ આક્રોશની લડતમાં ગાંધીજીની સાથે
સ્ત્રીઓએ જેલ સુધીના દુઃખો સહન કર્યા છે. ત્યાર પછી શીજ ટાપુના સંઘર્ષમાં અહીં ચાલેલી
લડતમાં સ્ત્રીઓએ પૂરેપૂરો ભાગ લીધો છે. વળી ટુંક વખત પર ખેડા જીલ્લામાં મહેસુલ સંઘર્ષ
જે લડત ગાંધીજીએ ઉપાડી હતી તેમાં પણ સ્ત્રીઓ સામેલ હતી. અને હું મારા અંગત
અનુભવ પરથી એમ પણ કહી શકું છું કે તે લડતમાં તેમણે સમજપૂર્વક ઉત્સાહભરે
કામ કર્યું હતું. આપણી સ્વરાજ્યની ચળવળનો વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ સ્ત્રીઓએ
બનતી મદદ કરી છે. હિન્દી પ્રધાનને આપણની અરજ ઉપર હાજરે સ્ત્રીઓની સહી છે.
હક મેળવવાને સારું હિન્દી પ્રધાનની મુલાકાત લેવાને સ્ત્રીઓનું ઉપયોગન થયું હતું. આ
કોંગ્રેસમાં પણ તમે જુઓ છો કે મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ હાજર છે અને જો કોંગ્રેસનું
બધું કાર્ય માતૃભાષામાં જ ચાલતું હતું નો આના કરતાં હસ ધણી સંખ્યામાં તેઓએ
હાજરી આપી હતી. મોટા હકો તમે તમારે માટે માંગો છો, હિન્દી તેત્રીસ કરોડ પ્રજાને
સ્વતંત્ર બનાવવા ચાહો છો, તેજ તેત્રીસ કરોડ પ્રજામાંની સ્ત્રીઓ અત્યારે પોતાના જન્મ
સિદ્ધ હક મેળવવામાં તમારી સહાય માંગે છે તે નેમને આપશો, અને તેમ કરીને બ્રિટીશ
પ્રજાને અને આખા જગતને તમારી ન્યાયશુદ્ધિનું જ્વલંત દ્રષ્ટાંત બતાવી તમારી જન્મ
શ્રમિને દિવાવશો.

આટલું કહી હું શ્રીમતી સરોજીની નાઇકુએ સુકલા ઠરાવને ટેકા આપું છું.

અનસૂયા સારાલાયક.

હિંદી સરકારના આરોગ્ય ખાતાનો રિપોર્ટ.

હિંદી સરકારના સેનીટરી કમિશનનો ૧૯૧૧ ની સાલનો રિપોર્ટ મહાર પડ્યો છે;
તેનો ધણો ભાગ ગોરા અને હિંદી લશ્કરને લગતો છે, તે છતાં થોડાં પાનાં આખા દેશની
૩૧ કરોડ માણસની વસ્તીની તંદુરસ્તી વિષે છે. જન્મ મરણના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે.

ઈલાકા.	દર ૧૦૦૦ ની વસ્તીમાં જન્મ.	દર ૧૦૦૦ ની વસ્તીમાં મરણ.
બંગાળ.	૩૧-૬૯	૨૭-૩૭
સંયુક્ત પ્રાંત.	૪૩-૦૯	૨૯-૫૦
મુંબાઈ.	૩૫-૬૮	૩૩-૩૨
આખા બ્રિટીશ હિંદ.	૩૭-૧૩	૨૯-૦૦

મરણ પ્રમાણ.

ઉપર આપેલા આકાશ ઉપરથી એટલું જોવાનું છે કે મરણ પ્રમાણ યુરોપના કેટલાક દેશો કરતાં જમણું ને વધુ થયું છે. જન્મ પ્રમાણ પછાત અને ગરીબ દેશોમાં હમેશા વધારે હોય છે. તે પ્રમાણે આપણા દેશમાં પણ છે. વધુ ખરા લોકો પરણે છે અને તેમની પ્રજા વધ્યાં કરે છે, પણ દેશમાં વસ્તી વધતી નથી. જન્મની સંખ્યામાંથી મરણની બાદ કરીએ તો વધારાની માત્રા પડે. ૧૯૧૬ ની માત્રામાં ૮૮,૫૬૨૮૩ કુલ જન્મ થયાં હતાં અને મરણ ૬૯,૪૦,૪૩૬ થયાં હતાં. બ્રિટીશ હિન્દુસ્તાન (અજંદેશ સાથે)ની વસ્તી ૨૪૦૦૦૦૦૦૦ ગણીએ તો વાર્ષિક વધારાનું પ્રમાણ એક ટકા નથી આવતું. પણ ૭૮ જેટલું આવે છે, જ્યારે યુરોપના દેશોમાં (ફ્રાન્સ સિવાય) વાર્ષિક ૧ ટકા અથવા તેથી પણ વધારે છે.

બાળ મરણ.

બાલમૃત્યુપ્રમાણ હાલ ૨૦૨૧ નું છે એટલે ૧૦૦૦ છોકરાં જન્મે છે તે બાર મહિનાનાં થવા પામે ત્યાર પહેલાં તેમાંના ૨૦૨ મરી જાય છે. પાંચ વર્ષની અંદરનું મૃત્યુપ્રમાણ આશરે ૩૫૦ હશે. આ રિપોર્ટમાં તે બામતના આંકડા નથી. મિચારી બીઓ સંસ્થાની માફક છોકરાં જન્મ્યાં કરે એટલું જુદું નથી પણ તેની ઉપરાંત તેમનાં ઘણાં વખત છોકરાંની બીમારીમાં માવજત કરવામાં રોકાય અને તે છતાં પાંચ વર્ષનાં છોકરાં થાય તે પહેલાં જ સંખ્યા મરણ પામે એ ઘણો વિચાર કરવા જેવી બાબત છે. યુનાઇટેડ કીંગડમમાં બાળ મૃત્યુપ્રમાણ ૯૧, સ્કોટલેન્ડમાં ૯૭ અને આયરલેન્ડમાં ૮૩ છે તે મરખામણી માટે ઉપયોગી થઈ પડશે.

આપણા દેશમાં કુલ મૃત્યુ પ્રમાણ ઘણું જ વધારે છે, અને તેમાંથી કેટલુંક તો બાલકાલી શકાય તેવું છે. જ્યારે આપણી મ્યુનીસીપાલીટીઓ અને લોકલ બોર્ડો સ્વચ્છતા તરફ વધારે ધ્યાન આપશે અને એવી રીતે અટકાવવાના મજબુત પ્રયત્ન કરશે, જ્યારે મેલેરીયા અટકાવવાને માટે જોષ્ટતા પગલાં લેવાશે ત્યારે મરણની સંખ્યા સારી રીતે ઓછી ડરશે. ૧૯૧૬ ની સાલમાં તાવની બીમારી ૪૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યાં. જો આ સંખ્યાની અંદર દેશી રાજ્યોની સંખ્યા તેજ પ્રમાણમાં ઉમેરી હોય, તો આ કમનસીમ દેશમાંથી તોવ જેવા રોગથી પર લાખ માણસ મરે છે. બળીઆ, પ્લેગ, કોલેરા વિગેરે રોગો કેટલાક પ્રમાણમાં અટકાવી શકાય એવા છે. આપણી અજાણતા, સરકારની બેદર-કારી અને દેશની બીખારી સ્થિતિને કારણે અસંખ્ય મનુષ્યો મરણ પામે છે.

હસ્તીશલો.

ગરીબ લોકોને મફત દવા દારૂ માટે દરેક રાજ્ય મારી વ્યવસ્થા કરે છે. ૨૪ ક્ષેત્રોની વસ્તી માટે ૩૦૫૧ દવાખાનાં છે, તેમાં સરકારી, લોકલ ફંડના તેમજ લોક મદદથી સરકારે કાંદેબાંનો સમાવેશ થાય છે. એટલે ૮૦૦૦૦ ની વસ્તી માટે એક દવાખાનું છે.

આ દવાખાનાની ઉપરાંત રેલ્વેના તથા બીજા જાતનાં ૭૦૦ દવાખાનાં છે તે ગણતરીમાં લેતાં પણ સરકારે વૈદ્યીય મદદ તરફ જરા પણ સાડાં લક્ષ આપ્યું છે, એમ કહી શકાય નહીં.

દાકતરી કામ શીખવવા માટે માત્ર પાંચ મોટી કોલેજો છે. આ હકીકત ઉપરથી સરકારની દાનત સમજી શકાશે. સેનીટરી કમિશનરના ૨૬૦ ખાતાના રિપોર્ટમાં સેનીટેશનનો વિષય ૬ પાનામાં પતાવી દીધો છે. વડી સરકાર તરફથી રૂ. ૩,૭૦,૦૦૦ સેનીટેશન આન્ટ તરીકે અપાય છે, તેમાંથી એક લાખ મદ્રાસના રસ્તો સુધારવામાં, બે લાખ પેશાવરમાં નળ અને ડ્રેનેજ કરવા માટે અને ૭-૦૦૦ દોહીમાં મેલેરીયા ઝાંઝા કરવા માટે. છેલ્લી બે યોજનામાં સરકારનો સ્વાર્થ છે એટલે માત્ર એક લાખ રૂપિયા પ્રગ્ન માટે વપરાયા છે. કરોડો રૂપિયાની ધુળધાણી થાય તેમાંથી હિંદ સરકાર એક લાખ રૂપિયા જેવી નજીવી રકમ સેનીટેશન પછવાડે ખર્ચ એ વિચારવા લાયક છે.

મેડીકલ સર્વિસના ઓશીસરો ધણા ખરો વખત પોતાની ખાનગી પ્રેક્ટીસ વધારવા પછવાડે કાઢે છે, તેમાંનું કેટલાક શોધખોળ પછવાડે નીમાયતા હોય છે તેમના ખાતા પછવાડે થતા ખર્ચના પ્રમાણમાં ઘણુંજ થોડું ઉપયોગી કામ થાય છે તે જગજહેર વાત છે. આપણા કરોડો રૂપિયા ખાઈને તેના બદલામાં દેશને શાયદો થયો હશે તો ધણોજ જીજ્ઞ.

લશ્કરી માણસો અને કેદીઓ પછવાડે જે પૈસા ખર્ચાય છે અને તેમને તંદુરસ્ત રાખવાને માટે જે ખર્ચાળ વ્યવસ્થા યોજવામાં આવી છે તેવી વ્યવસ્થા ન્યારે આખા દેશને માટે થશે ત્યારે મરણ પ્રમાણ આજના કરતાં અડધું તો થું પણ ટું થઈ શકે.

સુમન્ત મહેતા

સેનીટરી એસોસીએશનો. -

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશને ત્રીજો વાર્ષિક રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે તે વાંચના લાયક છે.

આખા ગુજરાતમાં આ પ્રકારની મંચા ઘણી થોડી છે.

આરોગ્ય વિશે જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાની અગત્ય આવડત મતભેદ હોઈ શકે નહીં. ખરૂં જોતાં તે કામ આપણી મ્યુનીસીપાલિટીનું છે. યુરોપના દેશમાં મ્યુનીસીપાલિટીઓ હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને સ્વચ્છતા, ચેપી રોગ આળ ઉઠેર વિગેરે વિષયો ખામતના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે; કારણ કે ન્યાં સુધી પ્રજાને ચોકખાઈ અને વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી મ્યુનીસીપાલિટીની જાહેર સ્વચ્છતાનું કામ નિષ્ફળ નિકળ્યા વગર રહેજ નહીં. આપણા દેશમાં લાખો માણસો કમોતે મરે છે. અટકાવી શકાય એવા રોગને અટકાવવા માટે જે પ્રયત્નો વ્યક્તિ તથા સંસ્થા તરફથી થતા જોઈએ તેના અભાવે એવા રોગોનો ફેલાવો થાય છે. બે વર્ષ પહેલાં ફાટી નીકળ્યો તેમા હજારો માણસો મરી ગયા તે વખતે સેનીટરી એસોસીએશન જેવી સંસ્થાઓ જે આખા દેશમાં હોત-તો લોકોને સમજાવવાનું દવા આપવાનું વિગેરે કામ ઠીક થઈ શકત.

સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, અમદાવાદ ને વીરમગામમાં આવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે. સુરતની દાલમાંજ ચર્ચ થઈ છે, અમદાવાદ તથા વીરમગામમાં જોઈએ તેવું કામ નથી

ચયું. વડોદરા અને ભરૂચની સંસ્થાઓ સારું કામ કરી રહી છે. પણ તેમાં ફેર એટલો છે કે ભરૂચની સંસ્થા આખા જીલ્લાને માટે છે, અને વડોદરાની સોસાયટી માત્ર વડોદરા શહેરને માટે છે. માત્ર આવી સંસ્થાઓ જ્યારે સ્વયંસેવકો એટલે એનરરી કાર્યવાહકોના હાથમાં હોય છે ત્યારે કામ સારું ચલું નથી. અમુક વ્યક્તિ સારું કામ કરે તે તેની ગેર-હાજરીમાં તુટી પડે છે, પણ સ્વયં સેવકો સાથે પગારદાર માણસોને નીમ્યા હોય છે ત્યારે આ કામ ઠીક થયા કરે છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, અને જ્યાં પગારદાર માણસો નીમ્યા નથી ત્યાં આ બાબતનો વિચાર કરવો ઘટે છે.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશને ગયા વર્ષમાં સાદાં બાપણો મેલક લેન્ટર્ન સાથેનાં, તેમજ સીનેમા સાથેનાં કરાવ્યાં હતાં. ચિત્ર અને નકશા તૈયાર કરાવ્યા છે તે જુદા જુદા ગામમાં જનાવીને તેની સાથે બાપણો પણ થાય છે.

એમ્બ્યુલન્સ તથા નર્સીંગના કક્કાસો પણ ખોલ્યા હતા, અને નિશાએ જતા વિદ્યાર્થીઓમાં બરોજનો રોગ ફેટલો હોય છે તેની શોધ પણ શરૂ કરવામાં આવી હતી, આ રોગગ્રસ્તાના વિષય ઉપર પુસ્તકો છપાવીને મરત અથવા જીવ કીમને વહેંચ્યાં હતાં અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે તે વિષય ઉપર નિબંધો લખાવીને ધનામ આપવાની મોડવણુ પણ ચલ હતી. આ સિવાય અનેક જાતનું કામ કર્યું છે જે રિપોર્ટ વાંચવાથી માણસ પડશે. ફેટલીક એસોસીએશનમાં હેલ્થ વીજીટર રાખવામાં આવે છે જે દરરોજ ગરીબ લોકોના ઘરમાં જઈને સ્ત્રાવડ કે માંદગી વખતે મદદ કરે છે, અસ્વચ્છતા દૂર કરવાનું શીખવે છે અને આગેવળના મુખ્ય મિદ્દાનો વિષે સહેલી બાપામાં વાતો કરે છે. આ પ્રકારનું કામ પ્રાણી ઉપયોગી છે. તેનું પરિણામ તરત જોઈ શકાતું નથી, તેની મંદકરી કરવી સહેલી છે, પણ જો ખરી જાગૃતી થઈ હોય તો લોકોના ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી. તાવની એમનાં ગરીબ લોકોને કીનાઈન કે એસી કોઈ દવા આપવાનું કામ ધણું ઉત્તમ છે. દરેક મોટા ગામમાં ચોકખુ દુધ પુર પાડવા માટે યોજના થવાની જરૂર છે. જ્યાં મ્યુની-સીપાલીટી છે ત્યાં તેના કામ ઉપર દેખરેખ રાખી અને તેને મદદ કરી શકાય છે. આપણે જગતમાં ખોરાકની માધન અને તેમાં ખાસ કરીને કંદોષ માલ એવી રીતે મુક્યામાં આવ્યો હોય છે કે રસ્તામાં આડુ વળાય ત્યારે અને આખો દિવસ તેના ઉપર ધુળ ઉડે, માખીઓ ગમે તેવી ગંદી જગ્યા ઉપરથી ઉડીને એમે. તે અટકાવવાને દેખરેખ ના રખાતી હોય તો એસોસીએશન તેમાં મારી મદદ કરી શકે.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશનના મેમ્બરોઓ અભિનંદનને પાત્ર છે.

કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક.

તેવું મહેતવ.

ઓગસ્ટ ૨૨ સી તારીખ ૨૯, ૩૦, ૩૧ અને સપ્ટેમ્બર ૧ પહેલી તારીખે મુંબાઈમાં ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની જે ખાસ બેઠક મળી હતી તે ધણી રીતે આપણા રાજકીય જીવનના ઇતિહાસમાં નામાંકિત ગણાશે. તેવું નામ અને સમય સચવે છે તે પ્રમાણે તે સાધારણ નહિ પણ અસાધારણ બેઠક હતી; સાધારણ બેઠક તો ડીસેમ્બર માસની આખરે દિલ્લીમાં ભરાયતી છે. આ વર્ષની શરૂઆતમાં ઓલ-ઇન્ડિયા-કોંગ્રેસ કમીટી-જે કોંગ્રેસની કાયમી કાર્યવાહક મંડળી છે-નેણે એવો કરાવ પમાર કર્યો હતો કે સુધારાની સરકારી યોજના બહાર પડે છે તરતજ તે વિષે સમસ્ત પ્રજાની વી એકત્ર મન ધડીતે દર્શાવવા કોંગ્રેસની એક ખાસ બેઠક અનુદૂળ સ્થળે ભરતી. મી. મોન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડેના ખરડા જીજ્ઞાસની આડખી તારીખે બહાર પડ્યો તે પછી તે વિષે ખાસ બેઠક મુંબાઈમાં ભરવાનો દરાવ મુંબાઈની પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમીટીએ પસાર કર્યો હતો અને તે અનુસાર આ ખાસ બેઠક ભરવામાં આવી હતી.

છેલ્લાં એ વર્ષમાં કોંગ્રેસે જેવું કામ કર્યું છે તેવું તેણે પહેલાંના ૩૧ વર્ષમાં કદી કર્યું નહતું. અલમન, ૧૯૦૬ની સાલમાં હિન્દના દાદા દાદાલાલ નવરાજીએ કલકત્તાની કોંગ્રેસના પ્રમુખસ્થાનેથી સ્વરાજ્ય એ હિન્દનું સાધ્ય છે એવી ઘોષણા કરી હતી. પણ હાની પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યના હક્કની ખાતર હાલતું યુદ્ધ શરૂ થયું અને તેમાં હિન્દના સાથે માણ્યો અને કરોડો રૂપિયા હોમાયા ત્યારથી અહીંયાં સ્વરાજ્યની ચળવળ પૂરે જોશમાં ભળી. પહેલાંની માફક જીજ્ઞાસા વર્ગમાંજ એ પ્રવાહ સમાયો નહિ પણ જનસમુદાયના વિશાલ પટમાં તે ફેલાયો. તેની અને આખી સુધરેલી આલમની સ્થિતિની અસર આગેવાનોના મન ઉપર થંધ અને તેમણે પહેલી વાર સ્વરાજ્યની દિશામાં તરતજ કરવા બેઠતા સુધારાની વિગતવાર યોજના મરકાર અને પ્રજા આગળ આગ્રહપૂર્વક રજુ કરી. એ યોજનામાં હિન્દના સર્વ પક્ષોની માગણીનું ઐક્ય થયું, તે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં-એકેરમાંજ નહિ પણ ગામડાંમાં પણ સમજાવવામાં આવી અને તેની પાછળ સમસ્ત હિન્દનું વિચારબળ છે એવું અનેક રીતે સાબીત કરવામાં આવ્યું. ગયા વર્ષેના ઓગસ્ટની ૨૦ મી તારીખે સ્વરાજ્યનું બહેરનામું બ્રિટીશ સરકાર તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું અને પછી હિન્દી વજીર મી. મોન્ટેગ્યુ હિન્દની માગણીએ તપાસવાને હિન્દમાં આવ્યા તે થરો અંશે આપણી ચળવળને આભારી છે એની કોઈકજ ના પાડશે. તેઓ અને આપણા વાલ્કમ-શાય લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ મળીને સરકાર તરફથી : સુધારાની કંઈક યોજના બહાર પાડશે અને કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાથી તે ધણીજ જુદી, પછાત અને મોળી હશે એવી પણ માન્યતા હતી તેથી જેમ કોંગ્રેસે શરૂઆતમાં હિન્દ સમસ્તની એકત્ર વિગતવાર માગણી રજુ કરી તેમ - ઐક્યપર આપણા બળ અને અસરને આધાર હોવાથી-સરકારી યોજના વિષે પણ મર્ફ

પક્ષના જુદા જુદા પ્રાંતના આગેવાનો અને પ્રતિનિધિઓએ મળીને વિચારપૂર્વક એક જ ચોક્કસ મત સરકાર આગળ રજુ કરવો નોંધ્યો એવી સૂચના મી. ઝીણાએ દલકરતાની કોંગ્રેસમાં રજુ કરી હતી અને તેને આલ-ઇન્ડિયા-કોંગ્રેસ કમીટીએ મંજૂર કરી હતી. આમ મરદારી યોજના વિષે દર્શાવાતા લિખ્ત લિખ્ત મતને સાંકળી તે વિષે એક મત રજુ કરવા અને સમત્ત પ્રજાપ્રત્યથી હિન્દી અને ખ્રીડીશ સરકાર પર તેની છાપ પાડવા મુંબાઇની ખાસ બેઠક ની હતી. જેમ આપણે મૂળ દરખાસ્ત એક મને કરી તેમ તેના સરકારે આપેલા જવાબ વિષે પણ એક મત રચવાને તેમણી હતી, કારણ કે તેની પાછળ પણ પ્રજાનું એક જ પક્ષ છે એમ જણાય તોજ તેના તરફ યોગ્ય ધ્યાન અપાવાનો મંભવ રહે છે. જેટલે અંશે કોંગ્રેસ આ કામ કરી શકી હોય તેટલે અંગેજ તેને મદદ કરી શકાય.

પક્ષલેદ.

દુર્ભાગ્યે, આ કોંગ્રેસમાં એક પક્ષના સુધીભર આગેવાનો સામેલ થયા નહિ અને તેઓ ઓકટોબર માસની ૧૬-૨૦ તારીખે તેમના પક્ષના વિચારો રજુ કરવા એક પરિપક્વ ભરનાર છે. જ્યારથી મરદારી યોજના બહાર પડી ત્યારથીજ મીત્રીસ બેમંટ, લો. તિલક વગેરે તેને ઘણીજ અસંતોષકારક-લગભગ અમાલ દહેવા લાગ્યા ત્યારે મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, મર દીનશા નાજા વગેરે તેનો આભારપૂર્વક સ્વીકાર કરી ને વિષે જુજ નજીના સુધારા નચવવા લાગ્યા. ત્રીજા પાસ ના. ઝીણા અને ના. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી જેવા મધ્યસ્થ વિચારના વિચારકોએ સ્વીકાર્યું કે કેટલીક દિશામાં યોજના હાલની રીયલિટીમાં સંગીન સુધારો સૂચવે છે અને છતાં તે પ્રજાને સંતોષકારક નીવડે તે માટે તેમાં મહત્વના સુધારા કરવાની જરૂર છે એમ પણ તેમણે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું તે યોજનાનાં માર્ગ તત્ત્વો સરખી ન જાય તેમ સાચવવાની સાથે તેમાં કરવા નોંધતા મંદ-ત્વના સુધારાની મજાજુન છાપ સરકારના મન પર પાડવાનો હેતુ તેમના લખાણમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાયો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ આ મધ્યસ્થ વર્ગનું બળ વધતું ગયું. જે કેટલાક આગેવાનોએ મરદારી યોજના ઉપર મખતમાં સખત પ્રહાર કર્યા હતા તેમને પણ શરૂઆતથીજ અને ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવા માંડ્યું કે જો તેમાં અમુક મહત્વના સુધારા કરવામાં આવે તો તે સંતોષકારક થાય ખરી-જો કે અત્યાર સુધી પણ પ્રમાણમાં નાનો અને થોડીજ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતો એક એવો પક્ષ પણ છે કે જે આખી યોજનાનો કેવળ નકાર કરે છે. આમ કોંગ્રેસ પાસે આવતી ગઈ તેમ જ પક્ષ તરીકે આવવા લાગ્યા-(૧) યોજનાને ઉપકાર સાથે વધારી લઇ નજીવા સુધારા માગવા ઇચ્છનારો અને (૨) યોજનાનાં સારાં તત્ત્વોની કહર કરી તેમાં આગ્રહપૂર્વક મંદ-ત્વના સુધારા માગનારો. આ બન્નેમાં સામાન્ય તત્ત્વ એ હતું કે બેમાંથી એકને સરકારી યોજના સર્વોચ્ચ ગ્રાહ્ય ન હતી અને બન્ને તેમાં અમુક મોટા કે નાના ફેરફાર કરાવવા ઇચ્છતા હતા. આ ધોરણ ઉપર બન્ને પક્ષ એક થશે અને ૧૯૧૬ માં લખનૌમાં માગણી કરવામાં જે એકતા સધાઈ હતી તે સરકારી યોજનાની દીકા કરવામાં પણ ૧૯૧૮ માં મુંબઈમાં કાયમ રહેશે એવી આશા રાખવામાં આવી હતી. પણ એ આશા સિદ્ધ થવાની ન હતી. બાણ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ પોતાના પક્ષના કેટલાક આગેવાનોની એક ખાનગી મલા ૧૬ મી ઓગસ્ટને દિવસે મેળવવાનું નક્કી કર્યું હતું તે પહેલાં સર દીનશા વાઘજીએ મુંબાઇના પત્રમાં જાહેર કર્યું

કે સરકારી યોજના સ્વીકારવાને અને ૨૦ મી ઓગસ્ટના જાહેરનામાની મર્યાદામાં રહીને તેમાં જરૂરી સુધારા સૂચવવાને કોંગ્રેસથી છલાયદી હિંદ સમસ્તતા પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ કોંગ્રેસ પંક્તિ મુખ્યાલમાં મળશે. આ પહેલાં તેમજ આ પંક્તિ યોજનાનો પૂરેપૂરો નકાર કરવાની કે તેનો સાહાર સ્વીકાર કરવાની વાત બાબુએ રાખી તેમાં કરવા જોઈતા સુધારાના ધોરણુપર સમાધાન કરવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા, પણ તે વ્યર્થ. પૂજ્ય પંડિત મદન મોહન માલવીયાએ સુધારા વિષે પોતાના આગળ પડતા અનુભવી ઠગેલ વિચારો બહાર પાડ્યા અને તે પંક્તિ તેમણે પોતે કોંગ્રેસમાં જોડાવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો તેની પણ કંઈ અસર કોંગ્રેસથી દૂર રહેવાનો જેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો તેમના પર થઈ નહિ. તેમના અત્યાર સુધીના અનુયાયીઓ જેવા કે. તેજ બહાદુર સમ્રુ અને મી. સી. વાઈ. ચિંતામણિ પણ પોતાના ઉગ્ર નિશ્ચયથી ડગ્યા નહિ. મદ્રાસના, પંજાબના અને બિહારના સર્વ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ કોંગ્રેસમાં આવશે એમ જાહેર થયું છતાં પણ ખાસ કરીને મુખ્યાલ, અંગ્રાજી અને સંયુક્ત પ્રાંતના નરમ પક્ષના કેટલાક આગેવાનોએ કોંગ્રેસમાં આવવાની હિમન ધરી નહિ. પંડિત માલવીયાજીની સલાહથી સમાધાન માટે કોંગ્રેસ એક દિવસ મૂલતવી રાખી તેનું પણ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ.

ઉપર જણાવ્યું છે કે એ પક્ષ યોજના વિષે સુધારા સૂચવવા એ બાબતમાં એક મત હતા પણ તે સુધારા કેવા હોવા જોઈએ એ વિષે તીવ્ર મનભેદ હતો—જો કે મી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ યોજનામાં જે સુધારા સૂચવ્યા હતા તેની અને કોંગ્રેસે સૂચવેલા ફેરફારમાં બહુ મોટું અંતર નથી. હિંદુસ્થાનની સ્થિતિમાં જે દેશ મુકાયો હોય તેના લુહા લુહા પક્ષો અને આગેવાનો અણીને વખતે સમાધાન કરી એક મત પ્રદર્શિત કરે તોજ તેની કંઈ પણ અમર થવાનો સંભવ રહે એટલું જો સર દીનશા વાઝા અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી મમજ્યા હોત તો તેઓ પોતાના વિચારોનો દેશસમસ્તતા પ્રતિનિધિઓના વિચારની માથે મેળ કરવાને પ્રયત્નશીલ થયા હોત. તેમને પંડિત માલવીયા, મી. ગોવિંદ રાધવ આયર વગેરે બીજા વૃદ્ધ અનુભવી બાહ્ય આગેવાનોની માફક આ રસ્તો લેવો ઉચિત ન લાગ્યો તેનાં સુખ્ય કારણ અમને બે લાગે છે. પ્રથમ તો જે ચળવળને અંગે હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેનાથી તેઓ વિમુખ્ત હોવાથી રાષ્ટ્રીય પક્ષના આગેવાનો અને તેમના સંખ્યાબંધ અનુયાયીઓ વિષે તેમને ભય અને અવિશ્વાસ લાગ્યો હતો—અથ કે રળેને તેમના વિચારોને માનપૂર્વક સાંભળવામાં કે વિચારવામાં ન આવે અને અવિશ્વાસ કે સરકારી યોજનાનો કાંતો અવિચારીપણે બીલકુલ નકાર કરવામાં આવશે અથવા તેઓ યોજનાનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર કરે એવા ગંભીર સુધારા સૂચવશે, અને. આમાંનું કંઈ પણ કરતાં પોતાની યોજના વધુ મતિને લીધે નરમપક્ષની સાથે સમાધાન કરવાનો તેઓ દરકાર કરશે નહિ. આ ભય અને આ અવિશ્વાસ કેટલાં બોટાં હતાં તે મર દીનશા પીટીટ અને ના. લલિતુભાઈ સામગ્રાસે કોંગ્રેસમાં પોતાનાં ભાષણોમાં ગ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યું છે. વિરૂદ્ધ પક્ષનાં પત્રો અને લેખકો કબુલ કરે છે કે કોંગ્રેસના કરાવ ધાર્યા કરતાં વધારે સમાધાનશીલ અને મૈમનોહ હતા. જે બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને સર દીનશા વાઝા પોતાના આખા પક્ષ માથે કોંગ્રેસમાં આવ્યા હોત તો કદાચ કરોવો ઉપર તેમના વિચારની વધારે છાપ પડત.

તેમનું દૂર રહેવાનું બીજું કારણ એ જણાય છે—અને તેના ઉપર ઘણો ભાર મૂકવામાં આવે છે—કે ૨૦ મી ઓગસ્ટના બહેરનામાને બંધનકારક ગણવાના અને સરકારી યોજનાને હમણાથી વધાવી લેવાના મંગળાચરણને તેમણે વધારે પડતું મહત્વ આપ્યું છે; કારણ કે તેમના અભિપ્રાય મુજબ જેવી છે તેવી યોજનાને પણ આવકાર આપવામાં નહિ આવે તો આપણા શત્રુઓ તેનો લાભ લઈને સુધારાનો ખરડો પાર્લામેન્ટમાં પસાર થતો અટકાવે. અર્થાત્ નરમ પક્ષ યોજનાને વધાવી લેવાના મુદ્દાને પ્રધાનપદ આપી તેમાં કરવાના સુધારાને ગૌણ પદ આપવા માગે છે, જ્યારે સ્પષ્ટ રીતે કોંગ્રેસપક્ષ આ સુધારા માગવા અને કરાવવા પર ખાસ વધારે ભાર મૂકે છે; કારણ કે તેના અભિપ્રાય મુજબ તે શિવાય યોજના નિષ્ફળ જતી. જો આ ચિકિત્સા ખરી હોય તો તે ઉપરથીજ આ યોજના હાલની સ્થિતિમાં સંગીત પ્રગટિરૂપ છે, અને તે માટે હિન્દી વજર અને વાદ્યસંકાયનો આભાર માનવો ધટે છે એમ મુક્તાઈ કહેવાનો અને તેમ કહેવા ન ઇચ્છનારથી રીસાઈને લુહા પડવાનો નરમ પક્ષનો આગ્રહ સમજાય છે. આ ઉપરથી એ પણ ક્ષિત થાય છે કે સરકારી યોજનામાં કરવાના સુધારાપર ને પક્ષ પ્રમાણમાં ઓછો ભાર મુકે છે એટલે તેને તે વિષે બહુ આગ્રહ નથી અને તે હાલના સ્વરૂપમાં કાયમ રહે અને અમલમાં મૂકાય તો તેમાં બેઠતા સુધારા સામેલ કરાવવાને તેને સહેર અળવળ આજુ રાખે નહિ. બીજી ખાસ અમારી ખાતરી છે કે કોંગ્રેસે યોજનામાં જે મુદ્દાના સુધારા માગ્યા છે તે સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો કોંગ્રેસ પક્ષ જરૂર આગ્રહભરી ગરમ અળવળ ચલાવશે, જો એ પક્ષ વચ્ચે મૂળ દૃષ્ટિબિન્દુનો આવો બેદ હોય તો પછી તેઓ જે સુધારા માગે છે તેમાં મોટો બેદ છે કે નહિ એ સવાલ લગભગ નિરૂપયોગી બને છે કારણ કે તે સુધારાના વચ્ચન અને મહત્વ વિશેજ અનેના હૃદયમાં ગંભીર બેદ રહે છે. એકને જે આપવા ધાર્યું છે તે તેની સાથે લેવાની વધારાની વસ્તુ કરતાં પ્રમાણમાં વધારે કિંમતી લાગે છે તેથી લગભગ ચોક્કસ મળવાની ચીજ પર તેની દૃષ્ટિ આતુરપણે મોટી છે; ગીળને જે ખોખું મળવાનો સંભવ લાગે છે તેના પ્રમાણમાં તેમાં સામેલ કરવાનું મત્વ ધણુંજ વધારે મહત્વના લાગે છે અને તેથી તે સત્વને મેળવવાને તે પક્ષ અતિશય ઉત્સુક છે. આ બેદ આગળ અમુક સુધારાનો પ્રશ્ન નજીવો છે; અને અમે કહેવાની કિંમત ધરીએ છીએ કે અમે જણાવ્યું છે. તેનું નરમ પક્ષનું દૃષ્ટિબિન્દુ હોય—કોંગ્રેસની અત્યાર સુધીની અળવળને તિલાંજલિ આપી છે તેવી યોજના અમલમાં મૂકવામાં મરકારના મળતીયા થવાનો—અળના પ્રતિનિધિ નરીકે આત્મકાત કચ્છનો તેનો ઉદ્દેશ હોય તો તે કોંગ્રેસથી દૂર રહી છે એમાં તેની શોભા જળવાઈ છે.

અસ્તાવ.

દશે કોંગ્રેસની આ બેઠકના કાંઈ તરફ વળીશું. સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ તરીકે મી. વિટ્ટલસાહ પટેલે સુચોગ્ય ભાષણ કર્યું હતું. તેમાં પક્ષબેદ વિષે ચર્ચા કર્યા પછી તેમણે હિન્દી મરકારના બંધારણમાં અળને સત્તા આપવા વિષે અને આયાત નિકાસપર જકાત નીખવાની સ્વનંતતા વિષે લુસ્સાદાર વિવેચન કર્યું હતું. કોંગ્રેસના પ્રમુખ મી. સૈયદ હસન ઇસામે ખરેખર પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું. આવે કરોક્ષીત અને પક્ષબેદને પ્રસંગે કોંગ્રેસનું કામ ખાર ઉતારવાને પ્રમુખપાસેથી જે વિશાળ શાંત્રીવાચ, શાંત અમતોલપણ અતુલ વૈર્ય, અને

દરેક હિંદીવાને સમજવાની જરૂર છે કે આ દેશમાં આપણે સ્વતંત્રતાના પૂર પહોંચાઈમાં આવીશું કે પરતંત્રતાની બેડીઓમાં સડીશું, લાખો અને કરોડો માણસ જરૂરી ખોરા અને સુખનાં સાધનો મેળવશે કે હાલની માફક ત્રાસદાયક ગરીબાઈ અને ભૂખમર્યાદી રીતો, સામાજિક બંધારણમાં આપણે ઈર્ષ્યા અને સંસ્થાનોનાં ગુલામ બનીશું કે ખરે ખર સ્વતંત્ર, સરખા લાગીદાર બનીશું, આપણા શારીરિક અને માનસિક જીવન અને મરણ-એનો આધાર હિંદી સરકારની રચના ઉપર છે. કેએસની રચના મુજબ પોલીસ, ન્યાય અને કાયદાનાં જે ખાતાં પ્રાંતમાં સરકારને હસ્તક રહે તેના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે હિંદી સરકારનો કાબુ રહે. ઉપરાંત પરદેશ અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ, લશ્કર અને નૌકા, આયાત અને નિકાસ ઉપર જકાત, નાણાં અને ચલણી નોટાં, આવક વેરો અને રેલવે, મીઠું અને અગ્નિશુ એ ખાતાંઓ પણ જે રાજ્યને સત્તા હોય તેમજ સામાન્ય રીતે હિંદી સુલેહ શાંતિ અને રક્ષણ માટે જે કંઈ જરૂરનું લાગે તે કરવાનો અધિકાર હોય તે શું ન કરી શકે ? હિંદી સરકારના અંગરૂપ, તેના તાખાની પ્રાંતિક સરકારમાં સ્વરાજ્યની શરૂઆતજ કરવામાં આવે અને હિંદી સરકારનો-દિલ્લી અને સીમલાનો દુર્ગ પ્રખતે માટે અભેદ રહે તેમાં કિંચિત્ પ્રવેશ પણ કરવા દેવામાં ન આવે એ અસભ્ય છે. “હનોઝ, દિલ્લી દૂર અસ્ત” હજી દિલ્લી દૂર છે-એવા હિંદમાં લુના કાળમાં મશહૂર થયેલા ઉર્દુ વાક્યનું-સ્મરણ કરાવવાથી હિંદીઓને સંતોષ થશે નહિ. અને કેટલાક તો એમ કહેવાને તત્પર થશે કે હિંદી તવારીખના દિલ્લીપર કેટલીએ વાર હલ્લા ચલા છે, તેના કિલ્લો કેટલીએ વાર છતાયો છે અને હિંદુ અને મુસલમાન, મોગલ અને તાર્તર અને અધ્યાન એવા કેટલાએ લુહા લુહા રાજ્યોની કેરળદલી દિલ્લીના તખ્તપર થયેલી છે. હિંદી સરકારના રાજ્યતંત્ર ઉપર હાલ તરત થોડો પણ કાબુ પ્રખના પ્રતિનિધિઓને આપવામાં નહિ આવે તો પ્રાંતમાં મોટા મુદ્દારા અમલમાં મૂકવા છતાં પણ તીખી, લુસ્સાદાર ચળવળ મતલ આનુ રહેશે, એ સરકારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવું જોઈએ.

હિંદીઓના હક્કનું જાહેરનામું.

હિંદી સરકારની તાત્વિક સત્તા વિષે અને તેના અમલથી અગ્રાધિત રહે એવા હિંદી-
“પ્રાર્થનિક હક વિષે નીચેના ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો:—

“૪. નીચેની કલમોને બાદ નહિ આવે એવી રીતે આ દેશની સુલેહ શાંતિ અને રક્ષણને લગતી બધી બાબતોમાં હિંદી સરકારને અવિલકત રાજ્ય વહીવટી સત્તા રહેશે.

શ્રીપ્રીરા શહેરીઓ તરફે હિંદીઓના હક્કનું જાહેરનામું પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવાના કાયદામાં સામેલ કરવું જોઈએ.

(૧) નામદાર શહેરશાહના બધા હિંદી પ્રજાજનો અને હિંદમાં રહેતા કે કાયદા મુજબ હિંદી ગણતા સર્વે કાયદામાં સરખા છે અને તેમની વચ્ચે ભેદ ભાવ થાય એવો સુદાનો કે ન્યાયપદ્ધતિનો, શેઝદારી કે વાહીવટી કાયદો આ રાજ્યમાં હોવો જોઈએ નહિ.

(૨) કાયદેસર અને ખુલ્લી સુનવણી પછી સાધારણ ન્યાયની અદાલતના ફરમાન સિવાય નામદાર શહેરશાહના કોઈ હિંદી પ્રજાજનની સ્વતંત્રતા અને

જનમાલને કોઈ મંડળમાં સામેલ થવાના અને સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર અને લેખનના હક્કને હાની કરી શકાશે નહિ.

(૩) ગ્રેટબ્રિટનની માફક લાઇસેન્સ ખરીદીને હુધીઆર ધારણ કરવાનો હક્ક દરેક હિન્દીને રહેશે અને સાધારણ ન્યાયની અદાલતના ફરમાન સિવાય તે લાઇસેન્સ પાછું લઇ શકાશે નહિ.

(૪) છાપખાનાં સ્વતંત્ર રહેશે અને છાપખાના કે વર્તમાનપત્રની નોંધણી વખતે કંઈ લાઇસેન્સ અને જામીન આપવામાં આવશે નહિ.

(૫) બીજા બધા બ્રિટીશ પ્રજાજનોને સરખી રીતે લાભ પડતા હોય તે શિવાયના બીજા કોઈ કાનુનની રૂએ નામદાર શહેનશાહના લશ્કર કે નૌકા સैन्यમાં કામ કરતા કોઈ હિન્દીને શારિરીક શિક્ષા કરવામાં આવશે નહિ."

કોઈપણ દેશની અંદરની સુલેહ શાંતિ અને બહારના શત્રુઓ સ્થાને રક્ષણ માટે સંખ્ય જવાબદાર હોય તેને તે સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાની, નાણાની તેમજ વહીવટની વિશાળ સત્તા હોવી જોઈએ. હાલ હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરવામાં અંગ્રેજ અમલદારો ને સિપાઇઓ મદદ કરે છે અને લશ્કરની આખી વ્યવસ્થા અંગ્રેજ અધિકારીઓને હસ્તક છે. આ સ્થિતિમાંથી નીકળવાને-મોટે ભાગે હિંદી અમલદારોને હિંદી સિપાઇઓ આપણું રક્ષણ કરે તે માટે આપણે પ્રયાસ કરીએ છીએ. પણ જ્યાં સુધી હાલની સ્થિતિ આજુ છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ અમલદારોની બનેલી હિંદી સરકારને હિંદી શાન્તિના રક્ષણને માટે વિશાળ સત્તા સોંપવી જોઈશે. પણ સુલેહ અને વ્યવસ્થાની સાથે સુરાત્ત્ય જળવવાને-લુહા લુહા ખાતાનો સારો વહીવટ કરવાને સરકારને મોટી સત્તાઓ આપવી જોઈએ-અને સારા વહીવટની અંદર નાણાં ખાતાનો પણ સમાવેશ થાય-એવું જે સ્વતંત્ર મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ટ રિપોર્ટમાં ત્રારંચાર જણાવવામાં આવ્યું છે તેનો કોંગ્રેસ આક્રમક રીતે પૂરેપૂરો નકાર કર્યો છે. દેશના રક્ષણની સાથેજ તેની આંતરિક સુલેહ શાંતિને ગાઢ સંબંધ છે, અને તેથી તે ત્રણેને વિષે હિંદી સરકાર, હિંદી વજીર અને પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોવાથી તેને હસ્તક સંગીન સત્તા હોવી જોઈએ. પણ મહેસુલ અને ખર્ચના કેવળ અંદરના વહીવટના ખાતા નદન જુદી કક્ષામાં આવે છે; અને તેથી તેમાંના બધાં અથવા કેટલાક પ્રજાને સોંપાય એવાં હોવાથી તે વિષે કાંઈ ખામ સત્તા સરકારની હોવી જોઈએ નહિ અને પારાસલાની સામાન્ય કાર્યવાહીમાં સુરાત્ત્યને માથે સ્ટિંકિંગ વગેરેથી વિલેપ નોંખવાનો અધિકાર પણ સરકારને હોવો જોઈએ નહિ.

પણ હિંદી સુલેહશાંતિના રક્ષણ માટે સંપૂર્ણ સત્તા સરકારને સોંપતાં આપણું કાળજી રૂંપે છે; કારણ કે તેને નામે ખાસ કરીને છેલ્લાં દશ વર્ષમાં આપણા અનેક પ્રકારના નાગરિક તરીકેના હકપર છીની ચૂકવામાં આવી છે. તેથી સરકારની આ ત્રિપેની સત્તાપર એવી મર્યાદા ચૂકવામાં આવી છે કે તેનાથી હિંદીઓના પાંચ મુદ્દાના હક્કને ખાધ આવે નહિ. (૧) પ્રથમ તે કાયદોમાં મુદ્દાની તેમજ વહીવટની ખામતોમાં હિંદીમાં વસતા સર્વને મર્યાદા હક હોવા જોઈએ, ફોજદારી અદાલતનો કાયદો વાંચતા જણાય છે કે બ્રિટિશ આરોપીઓને પકડવા વિષે અને તેમનો સુકરદમો ચલાવવા વિષે ખાસ નિયમો ધરાવતાં

આવ્યા છે, જેને 'પારણામ તેમને અમુક ઉંચા ઝેડના પોલીસ અમલદારન પકડી રાકે અને તેમનો મુકરદ્દો સેશન્સ કોર્ટ કે હાઇકોર્ટ, તેમના જાતલાઇઓની જ્યુરીની સહાયથીજ ચલાવી શકે. આથી કાયદામાં હિંદીઓ કરતાં અંગ્રેજોનો મોભો વધી જાય છે અને હિંદીઓના રાષ્ટ્રીય આત્મમાનની હાનિ થાય છે. (૨) જનમાલની સલામતી અને લખવા બોલવાની છુટપર ખુલ્લો તપાસ પછી સામાન્ય કોર્ટ હુકમ કરે તે સિવાય કંઈ પણ અંકુશ નજ મૂકી શકાય, એ નિયમ પણ સરકારે સ્વીકારવોજ જાઇએ. અંગાળાના ૧૮૧૮-ના એક જૂના કાયદાથી, અને લડાઇ દરમ્યાન દેશમાં શાંતિ જળવવાને પસાર કરવામાં આવેલા "ડિફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા" એક્ટની રૂએ કોઇપણ જાતની કોર્ટની તપાસ વગર કેવળ શકપર સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ, યુવકો અને ગૃહસ્થોને સરકારે નબરકેદ અને કેદ કર્યા છે, તેમાંના કેટલાકે અનેક પ્રકારનાં અસહ્ય દુઃખો સહન કર્યા છે, તથા મરણ પામ્યા છે, થોડાકે આત્માઘાત કર્યો છે, અને થોડા ગોંડા પલ્લયઇ ગયા છે, અને લડાઇ પૂરી થઇ ગયા પછી પણ આવી સત્તા કાયમ રાખવાનો સરકારનો ઉદ્દેશ જણાય છે, તે વખતે આ હકપર આપણા સર્વસ્વનો આધાર છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. સુલેહ શાંતિ જળવવાને સરકાર વિશાળ સત્તાઓ રાખે પણ કોર્ટની તપાસ સિવાય હિંદના કોઇ વતનીની અંજત સ્વતંત્રતા કે લખવા બોલવાની છુટપર સરકાર તરાપ ન મારે એ માગણી જોટલા આગ્રહ અને આવેશથી કરવામાં આવે તેટલાં ઓછાજ છે. (૩) હથિયારબંધીના કાયદાથી આપણી પ્રજા એટલી નામદં બની ગઇ છે કે તે પોતાના દેશનું તો શું પણ પોતાના ગામ ધર અને કુટુંબનું પણ રક્ષણ કરવાને અશક્ત બની ગઇ છે. સામ્રાજ્યના અને દેશના રક્ષણમાં વધારે અને વધારે ભાગ લેવાને આપણને કહેવામાં આવે છે તે વખતે આપણામાં વીરતા જગૃત કરવાને અને પોષવાને ઇચ્છાંકની માફક આ દેશમાં પણ હથિયાર વાપરવાની છુટ હોવી જોઇએ. ત્યાં પોસ્ટ ઓફીસમાં અમુક રકમ ભરવાથી હથિયારનું લાઇસન્સ મળે છે તેમ અહીંયાં પણ મળે એવી આપણી માગણી છે. (૪) ૧૮૧૦ ના જાપાના કાયદાથી દરેક જાપાના અને વર્તમાનપત્રના માલિકને માથે ડીમેકલીસની તરવાર ઝંઝુમે છે. ગમે ત્યારે તેની પાસે જામીન માગવામાં આવે, જામીન લીધા હોય તે જસ કરવામાં આવે અને વધારે જામીન માગવામાં આવે અને છેવટે આખું જાપાનું જસ થઇ શકે-એવી સત્તાઓ ઓસ્ટ્રીઆના એક કાયદાના ધોરણપર નિરંકુશ અમલદારોને હસ્તક રહેશે ત્યાં સુધી હિંદમાં જાપાની સ્વતંત્રતા સંભવતીજ નથી. આવો કુર જુલ્મી કાયદો રદ કરવામાં આવે અને ફોજદારી કાયદાની સજાદ્રોહ અને જાતિદ્રોહ સંબંધી કસોજી તેમના પર અંકુશ તરીકે પુરતાં ગણાય એમ આપણે માગીએ છીએ. (૫) હિંદી લશ્કરને માટે જે કાયદો હાલ અચલિત છે તેની રૂએ હિંદી સિપાઇઓને અમુક ગુન્હાઓ માટે શરીર પર ફટકા મારવાની સત્તા વ્યાપકવામાં આવેલી છે. આથી સિપાઇઓને દુઃખ સહન કરવું પડે છે એટલુંજ નહિ પણ બ્રિટિશ સિપાઇઓને મુકાબલે તેઓ હલકા ગણાય છે. આપણી એવી માગણી છે કે આ જાનતમાં બ્રિટિશ અને હિંદી સિપાઇઓ સરખી પદવી પર મુકાય અને અંગ્રેજ સિપાઇઓને ફટકા મારવાનો નિયમ હોય-જે આવો કોઇપણ નિયમ હોય તો-તે નિયમજ હિંદી સિપાઇઓને લાગુ પાડવો જોઇએ.

આ ઉપરથી સમજાશે કે આ પાંચ મનુષ્ય અને શહેરી તરીકેના કુદરતી હક હિંદી

ઓને આપવાની સરકાર ચોક્કસ ખાત્રી આપે તોજ હિંદી સરકારને દેશના સુલેહશાંતિ અને રક્ષણ વિષે વિશાળ સત્તાઓ આપવાનું હિંદીઓ સહજાસીધી કમુલ કરે. વધારામાં આ સુધારાઓ વિષે જે કાયદો હાલ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં પમાર કરવામાં આવે તેમાંજ ચોક્કસ કલમથી હિંદીઓના આ પાંચ હક કમુલ કરવામાં આવે એમ આ હરાવમાં જણાવ્યું છે. હિંદી વજર આ કાયદો રજુ કરતાં પોતાના ભાષણમાં પણ આવી ખાત્રી ઓપી શકે પણ આવી રીતે બોલાવતાં વચનો કાયદામાં બંધનકારક ગણાતાં નથી અને આપણા અત્યાર સુધીના અનુભવથી આવાં વચનો વિષે તીવ્ર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો છે. આ પ્રાથમિક હક નવા કાયદાની કલમમાં મૂર્તિમંત થાય એ માગણી આ કોંગ્રેસ પહેલી વાર કરી છે અને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં મશહૂર થયેલા “મેગ્ના કાર્ટા” અને “બીલ ઓફ રાઇટ્સ” ની તે યાદ આપે છે તેથી આ કોંગ્રેસ આપણી ગૃહીય ચળવળમાં નાંમોંકિત થશે.

નાણાંની સ્વતંત્રતા.

આ મહત્વના વિષયમાં કોંગ્રેસે જે હરાવ પસાર કર્યો છે તેના જે મુત્સદ્દા વર્તમાન-પત્રમાં લેવામાં આવે છે. એક આ છે:—

“આ કોંગ્રેસનો એવો મજબુત અભિપ્રાય છે કે સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો નાણા સંબંધી જે સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, તે હિન્દી પ્રજાના હિતને સાફ હિંદી ધારાસભાઓને આપવી આવશ્યક છે.”

બીજો મુસદ્દો આ છે:—

“સામ્રાજ્યના હિતને બાંધ ન આવે એવી રીતે હિંદી સરકારને નાણાંની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાનો આ કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે.”

અમને યાદ છે તે પ્રમાણે પહેલો મુસદ્દો કોંગ્રેસમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. પણ મંત્રવ છે કે બીજો મુસદ્દો એ તેનું સુધરેલું સ્વરૂપ છે, અને જૂલથીજ પહેલા સ્વરૂપમાં તે જાહેર રીતે પસાર કરવામાં આવ્યો છે. અને દેખીતી રીતે બીજો મુસદ્દોજ વધારે ચોક્કસ છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નાણાંની-હિન્દના ખજાનામાંથી ચતી આયાત અને નિકાસપર કર નાંખવાની મંપૂર્ણ સત્તા હિંદી સરકારને આપવી જોઈએ-પણ એવી રીતે કે સામ્રાજ્યના હિતને તેથી બાંધ ન આવે. હાલના બંધારણ પ્રમાણે હિંદી સરકાર લગભગ બધી મુદ્દાની બાબતોમાં હિંદી વજર અને પાર્લામેન્ટના અંકુશમાં છે. હવે હિંદના ખજાનામાં જઠાત નાંખવાથી સ્વાભાવિક રીતે હિંદમાં આવના પરદેશી અને ખાસ કરીને ઇંગ્લંડના માલની આયાત પર અસર થાય અને તેથી તે બાબતમાં હિંદી વજરે અને પાર્લામેન્ટે પણ-જે માધારણુરીતે હિંદના સંચાલકોમાં રસ લેતી નથી-નેણે હિંદી સરકાર પર લણે અંકુશ રાખ્યો છે. ખજારથી આવતા સુતરના માલપર જઠાતનો ઇતિહાસ જણીતો છે. હિંદી સરકાર મહેસુલ વધારવા માટે ખજારના કાપડ પર કર નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે જયા મંદિરમાં તે વિષે ઘણી રગમગ થયા પછી હિંદની ખીલોમાંથી નીકળતા માલપર ઠૂંકે ટકાની જઠાત નાંખવાની મરતેજ ખજારના માલપર તેટલીજ જઠાત નાંખવા દેવામાં આવી. હમણા બપોરે હિન્દ તરફથી મુદ્દાઓ ૧૫૦ કરોડ રૂપીયાની બેટ આપવાનું નક્કી થયું ત્યારે તેના બાજુ માટે મહેસુલ

વધારવાને બહારના માલપર ૭૩૬ ટકા જેટલી જઠાત નાંખવાની હિંદી વજરે રમ આપી; પણ તે વિષે પાર્લામેન્ટમાં પણ ઘણી સખત ચર્ચા થઈ હતી ને આપણે જાણીએ છીએ. બ્યારે બ્રિટિશ મંસ્થાનો આપાત નિકાસ પર પોતાની સરજી મુજબ કર નાંખી શકે છે ત્યારે હિંદી સરકારને હમેશાં હિંદી વજર અને પાર્લામેન્ટ-જેમાં ઈંગ્લેન્ડના વેપાર ઉદ્યોગના ઘણા પ્રતિનિધિઓ હોય છે-તેના તામામાં રહેવું પડે છે-અર્થાત ઈંગ્લેન્ડના સ્વાર્થની આતર હિંદને સહન કરવું પડે છે-ઈંગ્લેન્ડની રાજકીય તેમજ આર્થિક બેડીમાં હિન્દ અપડાયલું રહે છે.

આ અમલ સ્થિતિનો અંત આવવો જોઈએ અને આ બાબતમાં તો ખરેખર હિન્દને માત્રાન્યત્રું સ્વનંત્ર ભાગીદાર બનાવવું જોઈએ. સામ્રાજ્યના બધા દેશો પોતાના હિતની ખાતર જઠાત નાંખે છે તેવી સત્તા હિંદી સરકારને પણ હોવીજ જોઈએ. વહાણો દારૂગોળો વગેરે સુદ્ધની સામગ્રી હિંદ મોટા જથ્થામાં પૂરાં પાડી શકે તે માટે સરકાર પણ હિંદને પગ ભર કરના-આવા નવા ઉદ્યોગો ખીલવવાને તેવા માલની આબ્જતપર જઠાત નાંખવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે, પણ તેનો હાથ હિંદી વજરના હુકમથી બંધાએલો છે. હિંદી પ્રજા હિન્દી સરકારના આ ઉદ્દેશને વધાવી લે છે, તેમજ સુદ્ધ સાથે સંબંધ ન ધરાવતાં પણ પ્રગ્નને અતિશય ઉપયોગી થાય એવા મોટા તેમજ પરચુરણ નવા હુત્રર ઉદ્યોગો ખીલવવાને, પરદેશથી આવતા મોંઘા નાંધેપર મોટી જઠાત નાંખવા ઇચ્છે છે, તેમ નવા ઉદ્યોગો માટે હિન્દના ધાત્મા માલનો અંત્રહ કરના પણ તે ઇચ્છે છે. કાંઈ પણ દેશની આબાદાનીનો આધાર તેના ઉદ્યોગપર છે અને જો તરતમા હિન્દી સરકારને આપાત નિકામપર છુટે હાથે જઠાત નાંખવાની સત્તા આપનામાં નહિ આવે અને હાલની માફક તેને હિન્દી વજર અને પાર્લામેન્ટને અધીન રાખવામા આવશે તો દુનીયાની બધી સુધરેલી પ્રજાઓ હિન્દને ન્યુસરો અને હિન્દીઓ “લાકડાં કાપનારા અને પાણી ખેંચનારાની” ત્રિથિતિમાં રહેશે.

હિન્દી અને પ્રાતિક રાજનધારણમાં જે સુધારા કરવામાં આવનાર છે તેના પૂરેપૂરું અમલ માટે પણ આ મત્તા મળવાની જરૂર છે. આપણે પ્રાંતનો દાખલો લઈએ. પ્રજાકીય પ્રધાનોને કેળવણી, આરોગ્ય વગેરે લોકહિતનાં ખાતાં સોંપવામાં આવનાર છે, પણ તેની સાથે તેના વહીવટ માટે હાલના કરતાં થોડીજ વધારાની રકમ આપવાની છે. હવે આબકારી ખાતું પ્રધાનોને સોંપવાનું છે તેની આવક તો પ્રજાના હિતની દૃષ્ટિથી ઓછી કરવી પડશે-કારણ કે દારૂની દુકાનો ઓછી થાય તેમાંજ પ્રજાને લાભ છે. જો જમીન મહેસુલનું ખાતું તેમને સોંપવામાં આવે તો ખેડુતોને કચરી નાંખતો લાર હલકો કરવાને તેની આવક પણ ઓછી કરવી જોઈએ-પછી તે ન કરી શકાય તે જુદી વાત છે. હવે પ્રાંતના મહેસુલનાં બે મુખ્ય ખાતાંની આવક જરા પણ ઓછી કરવામાં આવે તો પછી કેળવણી અને આરોગ્યનાં માધનો વધારવાને જે વધારે ને વધારે મોટી રકમોની દરવધે આપણને જરૂર પડે ને ક્યાંથી મળશે? હિન્દી સરકારમાં પણ મીઠાનો કર ઓછો કરવાની-અને તો તે તદ્દન નાશુંત કરવાની આપણે લડન ચલાવીએ છીએ; પણ જો તેની આવક કમી કરવામાં આવે તો તેટલી રકમ મેળવવાને સરકારને નવા કર નાંખવાનો અધિકાર રહેશે, પણ જનમમુદાયની હદયભેદક ગરીમાઈ જોનાં કાંઈ નવા કર ભાગ્યેજ નાંખી શકાય.

આ સંયોગમાં અનિષ્ટ ખાતાંની આવક ઓછી કરવાને અને પ્રત્યેકયોગી ખાતાંપર ખર્ચ વધારવાને એકજ ધોરી રસ્તો છે—તે આયાત નિકાસપર જરૂર જેટલી જઠાત નાંખવાને છે, જે પરદેશી માલની આયાત આપણા દુનિવ ઉદ્યોગોને ઉગતા અટકાવે અને જે પ્રમાણમાં મોજશાખનો, શ્રીમંતો વાપરે એવો હોય તેનાપર સખ્તમાં સખ્ત જઠાત નાંખી-નેજ આ દેશને આઘાત કરી શકશે અને રાજકીય સુધારાનો લાભ લઈ શકશે.

આ બાબતમાં હિન્દી સરકાર અને હિન્દી પ્રજા એકજ છે. સરકાર પણ ઉદ્યોગોની ષાખામાં હિન્દને પગલર કરવા અને પોતાની આવક વધારવા ઇચ્છે છે અને તેથી હિન્દના વહીવટ અને પ્રજાહિતની દૃષ્ટિથી યોગ્ય લાગે તે જઠાત નાંખવાની સ્વતંત્રતા તેને આપવી જોઈએ. તેથી આ સુધારણા ડરાવમાં હિન્દી ધારાસભાને બદલે હિન્દી સરકારને માટેજ આ મતની માગણી કરી કાંગ્રેસે સંતોષ માન્યો છે.

સામ્રાજ્યના હિતને બાધ ન આવે એવી રીતે આ મત આપવી જોઈએ એને અર્થ એમ તો નજ કરી શકાય કે સામ્રાજ્યની સત્તાના કેન્દ્રસ્થાનરૂપ બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટને હિન્દી સરકાર આ બાબતમાં અધીન રહે; કારણ કે જઠાતની બાબતમાં તો તે પાર્લામેન્ટ માત્ર ઇંગ્લાંડનાજ પ્રતિનિધિરૂપ છે અને સંસ્થાનો પણ તે બાબતમાં તેનાથી સ્વતંત્ર છે. પણ તેનો અર્થ એવો સમજાય છે કે આખા સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશો વચ્ચે જઠાત વગેરે આર્થિક બ્યવહાર વિશે વિચાર કરવાને સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ જે ખાસ પરિષદ મળે તેના ડરાવને હિન્દી સરકાર અધીન રહે. વધારામાં સામ્રાજ્યના હિત વિરૂદ્ધ હિન્દી સરકાર પોતાની સત્તા ન વાપરે માટે કેટલાક વિશાળ નિયમો લગીને તેને બંધનકારક કરી શકાય. પણ તે નિયમો લગ્યા પછી હિન્દી વચ્ચર અને પાર્લામેન્ટ, તે નિયમોનાં ભંગ થાય તે શિવાય હિન્દી સરકારની જઠાત મંજૂરી રાજનીતિમાં અંતરાય નાંખવો જોઈએ નહિ. વધારામાં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે સામ્રાજ્યની જે પરિષદ જઠાત વગેરે અગત્યના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાને બોલાવવામાં આવે તેમાં હિન્દી સરકાર અને હિન્દી પ્રજા તરફથી સુદાએલા પ્રતિનિધિયોને મોકલવા જોઈએ. નહિ તો હિન્દને આ બાબતમાં ઇંગ્લેંડ ઉપરાંત સંસ્થાનોની પણ ગુલામગીરી વહેંચવી પડશે.

રાજ્યધારણમાં સુધારા થાય કે ન થાય પણ નાણાની સ્વતંત્રતા હિન્દી સરકારને મળવીજ જોઈએ. જઠાતની રાજનીતિને નિર્ણય લેવાની નહિ પણ દિલ્લી અને મીમ-લાથી થવો જોઈએ. તેમ બંધારણના છટ સુધારા મળે પણ જે હિન્દને નાણાની સ્વતંત્રતા આપવામાં નહિ આવે તો તે વિશે વેગભરી લડત માટે સરકારને તૈયાર રહેવું પડશે. સુધારાના રીપોર્ટમાં આ વિશે ટુંકી નિષ્ફળ ગણા કરી કંઈ પણ ચોક્કસ દરખાસ્ત કરવામાં નથી આવી તેથી હિન્દમાં તીવ્ર અસંતોષ થયો છે અને જે સુધારાના ખરકમાં આપણી આ માગણી સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો હિન્દમાં રહેજ પણ શાંતિ થશે નહિ.

હિન્દી સરકાર.

કાંગ્રેસે પસાર કરેલા ત્રણ વધારામાં વધારે મહત્વના સુધારા દરાવોપર વિવેચન કરીને હવે સરકારની દરખાસ્તોમાં જે વિગતવાર સુધારા તેણે સૂચવ્યા છે તે આપણે જોઈશું. કાંગ્રેસનો હક્કો ડરાવ આ પ્રમાણે હતો—

“હિંદમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની પ્રથા શરૂ કરવાને ના. હીંદી વજીર અને વાઇસરોય સાહેબે અંતઃકરણપૂર્વક જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેની આ કૃત્રિમ કઠર કરે છે અને જો કે તે કશુંલ કરે છે કે કેટલીક દરખાસ્તો હાલની સ્થિતિમાં કેટલીક દિશામાં પ્રગતિરૂપ છે તોપણ તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે દરખાસ્તો એકદર નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક છે અને જવાબદાર રાજ્યતંત્રની દિશામાં તે સંગીન પગલું જાતે તે માટે તેમાં નીચેના સુધારા અત્યંત આવશ્યક માને છે.

(૧) પ્રાતિક સરકારમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે હિન્દી સરકારમાં પણ સરકારી અને પ્રજાકીય એવી ખાતાના વિભાગની પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવી જોઈએ.

(૨) પરરાષ્ટ્રીય બાબતો (સંસ્થાનો સાથે મંમંથ સિવાય) લશ્કર, નૌકા, દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ અને ઉપરના કુરાવમાં જણાવેલા હક્કના જાહેરનામાને બાધ ન આવે એ રીતે જાહેર સુલેહ શાંતિ અને દેશના રક્ષણ સંબંધી બાબતો સરકારને હસ્તક રહેશે અને બાકીના વિષયો પ્રજાને સોંપાશે.

(૩) સરકાર હસ્તક ખાતાના ખર્ચનો, મહેસુલપર પહેલો બોનો ગણાશે.

(૪) અંદાજ પત્રની મંજૂરીનો વહીવટ પ્રાંતો માટે ન્યૂયેક્ષા ધોરણપર રચવો જોઈએ.

(૫) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ સ્થાપવી નહિ. બધા ધારા ધારાસભામાં બીલરૂપે હાખલ કરવામાં આવે પણ જો તે સરકારી ખાતાના સંબંધમાં મરકારને જરૂરનો લાગે એવો ધારો ધારાસભા ખસાર ન કરે તો ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ એક વર્ષ સુધી ફરમાનથી જોઈતી વ્યવસ્થા કરે પણ ધારાસભામાં હાજર રહેલા સભાસદો પૈકી ૪૦ ટકા તેની તરફેણમાં હોય તો તેનો ફરીથી અમલ કરી શકાશે નહિ. પણ જો કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ સ્થાપવામાં આવે તો કુલ મલામદો પૈકી અડધા ચુંટાએલા હોવા જોઈએ અને કેટલો વહીવટ માત્ર સરકારી ખાતા વિષેજ લાગુ પડશે.

(૬) સરકારી ખાતાના કારોબારી મંડળના મલાસદો : (જો તેમાં એક કરતાં વધારે હોય તો) પૈકી અડધા હિન્દીઓ હોવા જોઈએ.

(૭) ધારાસભાના સભાસદોની કુલ સંખ્યા ૧૫૦ રાખવી અને તે પૈકી ૬૬ પ્રજાના ચુંટાએલા હોવા જોઈએ.

(૮) ધારાસભાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ ધારામલો તરફથી ચુંટાએલા હોવા જોઈએ.

(૯) ધારામલાને ખોતાની કાર્યવાહીની નિયમો ગ્યવાની કે તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા રહેશે.

(૧૦) કાઉન્સિલ અને ધારાસભાની બેઠકો અમુક સુકરર કરેલે વખતે અથવા મલાસદોની અમુક સંખ્યા માગણી કરે ત્યારે તે બોલાવવાની ફરજ હોવી જોઈએ.

(૧૧) કાયદાથી વચન આપવું જોઈએ કે ૨૫ વર્ષથી ઓછી મુદતમાં હિન્દમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવું જોઈશે.

(૧૨) હાલમાં પ્રીવીકાઉન્સિલ સ્થાપવી નહિ.

આમાં પ્રથમ તો મી. મોન્ટેગ્યુ અને કોર્ડ ચેમ્બર્ડે દિંદના રાજકીય પ્રશ્નો ઉપેક્ષ કરવાનો શુદ્ધશુદ્ધિથી પ્રયત્ન કર્યો છે એ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને તેની સાથે એ પણ જણાવ્યું છે કે કેટલીક દરખાસ્તો હાલની સ્થિતિમાં સુધારારૂપ છે. હાખલા તરીકે પ્રાંતમાં કેટલાંક ખાનાં ધારાસભાના ચુંટાયલા સભાસદો પૈકી અમુક ગૃહસ્થ પ્રધાન તરીકે નીમાય તેમને સોંપવાની અને ધારાસભામાં પ્રજના સીધા મતથી મોટા ભાગના સભાસદો ચુંટાવાની તેમજ અમુક અપવાદ સિવાય અંદાજપત્ર વિશે ધારાસભાનો મત લેવાની દરખાસ્ત એકંદરે રીક જણાય. પણ કેંગ્રેસ આગળ વધીને જણાવે છે કે અહીં દરખાસ્તનો કુલ મરવાળો એકંદરે અમંતોપકારક અને નિરાશાજનક છે. અને આ પણ યથાર્થ છે; કારણ કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સુધારાથી રાજસભાના કેંદ્રસ્થાન રૂપ દિંદી સરકારમાં તો કંઈક વધારે લાગણ્ય વાપરવાની પ્રજના પ્રતિનિધિઓને તક મળે પણ તેના કોઈ પણ ભાગ કે ખાતાપર સહેજ પણ અંકુશ તેમને આપવામાં આવે નથી. અમને લાગે છે કે સુધારાની યોજના વિશે જે લાગણી આખા દેશમાં વ્યાપી રહેલી છે તેનો કોંગ્રેસ શુદ્ધિપૂર્વક ઉત્ક્રેષ્ઠ કર્યો છે. મારા હેતુ અને પ્રાંતોમાં થતી પ્રગતિનો તેણે સ્વીકાર કર્યો છે, તેની સાથે ખાસ કરીને દિંદી મરકાર વિશે દરખાસ્તો સંબંધી તીવ્ર અસંતોષ અને નિરાશા દર્શાવી છે. જે કોઈ શુદ્ધિશાળી અંગ્રેજ આ હરાવ વાંચશે તે ભ્રષ્ટ શકશે કે એક પાસ કેંગ્રેસ યોજનાને એટલા ઉમેગકાથી વધારી લેતી નથી કે જ્યાં તેની ન્યૂનતા વિશે તે લગભગ બેદરકાર રહે અને બીજી પાસ તે આખી યોજનાને એક રીઠી કાગળનો કડકો ગણી ફેંકી દેતી નથી. પણ તેના સદૃશને આવકાર આપી તેમાં યોજવામાં આવેલા આખા તંત્રને કબલ રાખે છે, પણ તેમાં જે મંજીર ન્યૂનતા તેને જણાય છે તે પૂરવાને સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે, અને તે ન્યૂનતાઓ પૂરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી યોજનાને નિરાશાજનક ગણે છે. આમ કોંગ્રેસના વિરોધીઓ-દિંદીઓ અને અંગ્રેજોને જણાવે છે તેમ કેંગ્રેસ યોજનાનો નકાર કરતી નથી પણ તેના સારતુ ગ્રહણ કરી તેનાજ ધોરણપર આવશ્યક સુધારાઓ કરવા માટે આવેશ અને આગ્રહ ધરાવે છે. આ હરાવમાં રાષ્ટ્રીયત્વ અને વ્યાવહારિકતા-સરકાર સાથે સમાધાન કરવાની ઇતિ અને તેની સાથે પ્રજાપક્ષની નકીલાતમાં અડગપણ એ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

આ હરાવની ૧૧ મી કલમ અતિશય મહત્વની છે. કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં એવો હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે જે કાયદાથી દિંદના રાજ્ય બંધારણમાં સુધારા કરવામાં આવે તે કાયદાની કલમથી સરકારે એવું વચન આપવું ભ્રષ્ટર છે કે દિંદુસ્થાનમાં અમુક હુકમી મુદતમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર સ્વરાજ્ય સ્થાપવામાં આવશે. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્બર્ડ રિપોર્ટમાં પણ કમલ કરવામાં આવ્યું છે કે દિંદી પ્રજા વધારે હકને માટે તૈયાર થાય તેમ તે મળે એ માટે કંઈ અવરજા કરવી ભ્રષ્ટર છે. તેમાં અચૂંક છે કે સુધરેલી પ્રાંતિક ધારાસભા પહેલી વાર મળે તે પછી પાંચ વર્ષે પ્રધાનોને વધારે ખાતા સોંપવાનો અધિકાર દિંદી સરકારને રહેશે. અને સુધારાની રાજ્યાત થયા પછી દશ વર્ષે અને તે પછી બાર વર્ષના અંતરે સુધારાનો અમલ તપાસવા અને તે ઉપરથી નવા સુધારા સૂચવવા બિઝિસ આલેમેન્ટ તરફથી એક કમીશન નીમાશે. આમ પાંચ દશ, બારીશ એમ છુદે છુદે અંતરે આપણા મતદારો પ્રતિનિધિઓ-પ્રજા પ્રધાનોની પરીક્ષા લેવામાં આવશે અને તેના પરિ-

જામ જોઈ તેમને ઉપરની ભૂમિકા પર ચક્રવર્તી કે નહિ તેનો વિચાર કરવામાં આવશે. હિંદી પ્રજામત સ્વાભાવિક રીતે આ પદ્ધતિમાં તેની શક્તિ અને લાયકાત વિશે અયોગ્ય અવિશ્વાસ જુએ છે અને તેથી તેનો તિરસ્કાર કરે છે. આપણા પાછલા અનુભવ ઉપરથી આવા કમીશનનાં પરિણામ ઉપરથી આપણો વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે. ડીસેન્ટેલીઝેશન કમીશનનો ઉમદા રિપોર્ટ બહાર પડ્યો વર્ષો વીતી ગયાં ત્યાં સુધીમાં તેની સૂચનાઓને અમલમાં મૂકવાને હિંદી સરકારે શું કર્યું? અંધારણું વિષે તપાસ કરવાને સૂચવેલાં કમીશનની ભલામણોનો અમલ તો પાર્લામેન્ટનેજ કરવાનો રહેશે. અને આમની મજાની કાયમી કમીટી હિંદી સંપાલોનો વિચાર કરવાને નીમાયા પછી પણ તે ખોતાનું કાર્ય ફેટલા ઉત્સાહથી અને ફેટલા સમયમાં કરશે તેનું માપ અત્યાર સુધીનાં અનુભવ ઉપરથી આવી શકશે. સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ વિષે હિંદની ધીરજ હવે ખપી ગઈ છે અને તે ટીલ અને કમીશનો હવે સહન કરી શકે એમ નથી. સ્વરાજ્ય આપવાને માટે સમયની મર્યાદા બાંધવાનો ફિલિપાઇનનો દાખલો આપણી સમક્ષ મોજુદ છે અને કોંગ્રેસ સરકારને આગ્રહ કરે છે કે તેમણે હિંદને પણ સ્વરાજ્ય આપવાને પંદર વર્ષની ગ્રાન્ટ સુદત કાયદાથી બાંધવી નોંધાવે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વરાજ્યની શરૂઆત પ્રાંતિકની સાથે હિંદી સરકારમાં પણ કરવી નોંધાવે. પ્રાંતોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની શરૂઆત કરવાને સરકારે જે પ્રયાસ થોડા છે તેજ હિંદી સરકારને માટે યોજવાને કોંગ્રેસ ભલામણ કરે છે. અર્થાત્ પ્રાંતોના ધોરણ પર હિંદી સરકારમાં પણ ફેટલાંક ખાતાં હાલ તુરત સરકારને હસ્તક રહે અને બાકીનાં તમામ ધાત્રાસભાના ચુંટાયલા સભાસદો પૈકી અમુક ગૃહસ્થાને પ્રધાનો નીમી તેમને મોંપવામાં આવે. દેશની સુલેહશાંતિ અને રક્ષણ માટે સરકારને જરૂરી સત્તા આપવાનું ઉપર જણાવ્યું છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે પરદેશ અને દેશી રાજ્યો માથે સંજ્ઞ, લશ્કર, નૌકા ને સુલેહશાંતિનાં ખાતાં સરકારને હસ્તક રહે અને બાકીનાં-જકાત અને રેલ્વે, આવકવેરો અને રજીસ્ટ્રેશન, તાર અને ટપાલ, મીઠું અને અપીણ એ ખાતાં પ્રધાનોને સોંપાય. હિંદીઓના હક્કનું જે જાહેરનામું ઉપર રજુ કર્યું છે, તેને બાધ ન આવે એવી રીતે સુલેહશાંતિની વ્યવસ્થા કરવી નોંધાવે અને સામાજિકના સંસ્થાનો સાથે સમંધનું ખાતું પ્રધાનોને સોંપવું નોંધાવે એમ ખાસ કરીને જણાવ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકા અને શીંગમાં હિંદીઓને જે હાડ-મારીઓ ભોગવવી પડી છે તે આ કુલમનું કારણ પૂરું પાડે છે.

રાખવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યક્ષ ધારાસભાની ઉપર વધારે સત્તાવાળી અને વધારે અમલદારી તત્વવાળી ખીજ સત્તા રચાય તે કરતાં સરકાર જરૂરી કાયદો તરતજ ફરમાનથી અમલમાં મૂકે અને પછી વીસ ટકા જેટલા સરકારે નીમેલા સભાસદો જે ધારાસભામાં હોય તેના આલીસ ટકા જેટલા સભાસદોની સંમતિથીજ કાયદો કાયમ રખાય, એ કોંગ્રેસને વધારે ઉચિત લાગ્યું છે. કારણ કે તેથી આશરે વીસ ટકા જેટલા ચુંટાયલા સભાસદોની મંમતિ-ભેજવવાની સરકારને જરૂર પડશે અને ધારાસભાનું ગૌરવ સચવાશે. પણ આ સૂચનાનો નકાર કરી સરકાર કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ રાખવાની યોગ્ય ધારે તો તેમાં યોજનામાં સૂચવ્યા પ્રમાણે કુલ પચાસ સભાસદોમાંથી માત્ર એકવીસજ નહિ પણ બરાબર અર્ધા ભાગના પ્રજામતથી ચુંટાયલા હોવા જોઈએ.

પ્રાંતના ધોરણે સરકાર હસ્તક રહેતાં ખાતાનો વહીવટ કરનાર, કારોગારી સભાના સભાસદો પેકી અર્ધભાગના હિંદીઓ હોવા જોઈએ એમ સાતમી કલમમાં જણાવ્યું છે, તે ઉપરાંત પ્રધાનો પણ, કારોગારી સત્તા ભોગવશે એટલે આખા કારોગારી મંડળમાં હિંદીઓની વધુ સંખ્યા થાય. અમને આ સૂચના કંઈક વધારે પડતી લાગે છે પણ કોંગ્રેસની મૂળ યોજનામાં માગેલા કેટલાક હક સમાધાન તરીકે છોડી દેવામાં આવ્યા છે તેને પરિણામે કદાચ આ બાબતમાં તેનું અતિક્રમણ કરવામાં આવ્યું હશે. બાકીની કલમે સહેલાઈથી મમજી રાકાય એમ છે.

પ્રાંતિક સરકાર.

પ્રાંતના ખંધારણમાં જે સુધારા યોજવાનું સરકારે રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે તે વિષે કોંગ્રેસની સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) કારોગારી મંડળમાં ખાતા વગરના વધારાના સભાસદો હોવા જોઈએ નહિ.

(૨) પહેલી સભાની શરૂઆતથી ધારાસભા તરફ પ્રધાનોની જવાબદારીનો સિદ્ધાંત અમલમાં આવશે.

(૩) પ્રધાનોની પદવી અને પગાર કારોગારી મંડળના સભાસદો જેવાજ રાખવાં.

(૪) સરકાર હસ્તક ખાતાના કારોગારી મહાતા સંભાળશે (જે તેમાં એકથી વધારે હોય તો તે) પેકી અડધા હિંદી હોવા જોઈએ.

(૫) હિંદી મરકારના કાળા શિવાયનું અંદાજપય ધારા સભાના કાણુ નીચે રહેશે. પણ સુધારેથી ધારા સભાઓની પહેલી સુદ્ધ દરમ્યાન સરકાર હસ્તક રહેલાં ખાતાં માટે એકસ રકમ આપવી જોઈશે અને જે વધારે ફર નાખવાની જરૂર પડે તો મરદારી અને પ્રજામતીય ખાતાનો વહીવટ કરનાર મગજ કારોગારી મરકાર તરફથી તે નાંખવા જોઈશે. ધારાસભા.

(૧) જે કે કોંગ્રેસ એમ માને છે કે પ્રજા સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય માટે લાયક છે તોપણ સુધારાનો કાયદો પસાર કરવાનું સરસ કરવાના ઉત્તુથી પહેલાં છ વર્ષ માટે કાયદો પોલીસ અને ન્યાય (જેક શિવાયતાં) ખાતાં કારોગારી સરકારના હસ્તક રાખવા કોંગ્રેસ તૈયાર છે. રાજદારી ન્યાય અને અમલ બજાવણી ખાતાં તરતજ જુદાં પાડવાં જોઈએ.

(૨) ધારા સભાએ જ પોતાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ નીમવા જોઈએ.

(૩) ગ્રાંડ કમીટી નીમવાની દરખાસ્ત રદ કરવી જોઈએ. કાયદો, ન્યાય અને પોલીસ સુદ્ધાંત બધાં ખાતાં વિષે કાયદા ધડવાની સત્તા ધારાસભાને રહેશે પણ સરકારને હસ્તક ખાતાં વિષે કોઈ ખાબતમાં ધારાસભાના નિર્ણયથી સરકારને સતોષ ન થાય તો તે બાબત હિન્દી સરકાર આગળ રજુ કરી શકશે. હિન્દી સરકાર તે હિન્દી ધારાસભાના આગળ રજુ કરી શકે અને ત્યાં સામાન્ય પદ્ધતિ અનુસરવામાં આવશે. પણ જો ગ્રાંડ કમીટી રાખવામાં આવે તો તેના મલાસદો પૈકી ઓછામાં ઓછા અડધા ધારાસભા તરફથી નીમાશે.

(૪) ધારાસભાના મલામદો પૈકી ૫ પ્રજાના મતથી ચુંટાશે.

ચુંટણી

(૫) જ્યાં હિન્દી ધારાસભા, કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ અથવા પ્રાંતિક ધારાસભાને રદ કરવામાં આવશે ત્યારે ગવર્નર ગવર્નર કે ગવર્નરે નવી ચુંટણી માટે જરૂરી હુકમ આપવા અને રદ કર્યાની તારીખથી ત્રણ માસમાં તે મંડળને બેલાવવાની ફરજ રહેશે.

(૬) ધારાસભાને પોતાની કાર્યવાહીના નિયમો ધડવાની કે તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા રહેશે અને તેને ગવર્નરની મંમતિ જોઈશે નહિ.

(૭) મતદાર મંડળ તરફથી ફરી ચુંટણી કરાવવા શિવાય બીજા કારણથી કોઈ ધારાસભાને રદ કરવામાં આવશે નહિ અને તેમ કરવાનું કારણ વિખતવાર આપવામાં આવશે અને તેના પર પ્રધાનની મહી હોવી જોઈશે.

સરકારી યોજના પ્રમાણે પ્રાંતના બંધારણમાં મુખ્ય સુધારો એ કરવાનો છે કે રૂબરૂ, આરોગ્ય, આબકારી, સ્થાનિક, ઉદ્યોગ, ખેતી, સરકારી પેઢીયો વગેરે ક્ષેત્રોમાં ખાતાંપરથી હિન્દી સરકારનો અંકુશ એવી લાઈને તે ધારાસભાના ચુંટાયેલ સભાસદો પૈકી પ્રધાન તરીકે નીમાયેલલા ગૃહસ્થાને સોંપવાનાં છે અને બાકીનાં ખાતાં એક અંગ્રેજ અને એક હિન્દીની બંને કારોબારી સભાના હાથમાં રાખવાનાં છે. ગવર્નર, પ્રધાનો અને કારોબારી સભા એ મો સાથે કામ કરશે અને તે બધા મળીને પ્રાંતની કારોબારી હકુમન ચલાવશે. પ્રાંતિક કુલ મહેસુલમાંથી પહેલાં હિન્દી સરકારનો ફાળો અને પછી કારોબારી સભાને હસ્તક રહેતાં ખાતાં માટે જોઈતાં નાણાં લઈને બાકીનાં પ્રધાનોને આપવામાં આવશે અને તેમને વધારેની જરૂર જણાશે તો ધારાસભાની સંમતિથી તેઓ વધારે કરનાંબી શકશે.

સમગ્ર પ્રાંતિક કારભાર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપવા વિષે શંકા તથા અશ્વદ્ધા અને છતાં કંઈક શરૂઆત કરવાની જરૂર-એ એ વિશેષી વૃત્તિઓ વચ્ચે આ યોજના સમાધાન રૂપ છે. મી. કર્ડમે ધારાસભા અને કારોબારી સત્તાને સંપૂર્ણ બેદ ખાતાં પ્રમાણે કરવાનું સ્વચ્છ હવું તેના અંશ આમાં જણાય છે અને આવા થોડાકમાં વધારે વિભાગની રહામે હિન્દી પ્રજામત. પહેલાં ઉચ્ચારેલો હતો અને છે. હિન્દના રક્ષણ સુરોહ અને સાંનિ જળવવા માટે હિન્દી સરકાર પાસે વિશાળ સત્તાઓ રહે અને બધી ખાબતમાં પ્રાંતિક સત્તાની તે મર્યાદા રહે તે જાણ સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપતાં સરકાર અટકે છે, તેથી તેની માફ દાનન વિષે આપણને શંકા થાય છે. વળી, કુલ પ્રાંતિક મહેસુલમાંથી

હિન્દી સરકારના કાગા ઉપરાંત સરકાર હસ્તક રહેલાં ખાતાં માટે પણ બોધતાં નાણાં પણ પહેલેથી જ એકાંમાં આવે તેથી પ્રધાનોના આગે કારભાર નીચી પાયરીપર મુકાય છે-કેમ જાણે ઉચિત અન્નધીજ તેમને મોજાન કરવાનું અને કરાવવાનું હોય. અને આ પ્રકૃતિ સ્થાને ખરેખરે વ્યાવહારિક વાંધા તો એજ છે કે કુલ આવકમાંથી કારોબારી મંડળ નહીં કરે તેટલી રકમ લઈ ઘણાકની રકમ પ્રધાનોને આપવી અને પછી કેળવણી આરોગ્ય વગેરે પ્રત્યેકબેગી ખાતાં માટે તે આછી લાગે તો તેને માટે નવા કર નાંખવાનું તેમને મૂલ્યવંતું એ તેમને ઘણીજ ખરાબ સ્થિતિમાં મૂકવા જેવું છે. અલગત એમ પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે પ્રધાનોજ કર નાંખી શકે એમ હોવાથી તેઓ કારોબારી સલાહના ખર્ચપર દાખ મૂકી શકશે અને જો તે ખર્ચ વધવાથી તેમના ખાતાં માટે જોઈતી રકમ નહિ રહે તો તેઓ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપી શકશે. આમ અને અને ન પણ અને, પ્રધાનો કેવા નિમોશ અને કારોબારી મંડળ તથા પારાસલા તરફ કેવી વર્તણૂક રાખશે એ હાલ કહી શકાય નહિ. ગમે તેમ થાય તો પણ ચરકાર હસ્તક ખાતાંને પ્રધાનોના ખાતાં કરતાં ઉંચી પાયરીપર મૂકી પ્રધાનોને જરૂરી ખર્ચ માટે કર નાંખવાનું કહેવું એ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો અંશ નથી પણ ઉપહાસ છે, ખાતાના વિભાગની ત્રાસે એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે પ્રાંતિક સત્તાનું કેન્દ્રસ્થાન કેળવણી કે આરોગ્ય ના ખાતામાં નથી પણ પોલીસ, ન્યાય અને મહેસુલ ખાતામાં છે. તે ખાતાના ન્હાના અમલદારોને પણ જનસમુદાય સરકાર તરીકે જોખળ છે અને પ્રગતિ સાદું કે ખરાબ કરવાની નિરંકુશ સત્તાઓ તેમના હાથમાં છે ખાતાનો વિભાગ ઉદારમાં ઉદાર રીતે કરવામાં આવે તો પણ પોલીસ અને ન્યાયખાતાં તો સરકારના હાથમાં રહેજ અને તેથી સંગીન રાજસત્તા પ્રગતિ પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવે નહિ. હિન્દના આગળ વધેલા જનુ હલાકામાં પણ પૂરેપૂરું સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે તોજ પ્રગતિ સંગીન હિત કરવાની અને સ્વરાજ્ય મથાવવની આપણી શક્તિ બનાવી દેવાની આપણને પૂરેપૂરી તક મળે.

કોંગ્રેસનો આવેલ મત હોવા છતાં પણ ઉપરના કરાવમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નકરારમાં વખત ન સમાવતાં સમાધાન તરીકે પ્રાંતની સુરેદ શાંતિ સાથે સંબંધ ધરાવતાં-પોલીસ, ન્યાય અને કાયદાનાં ખાતાં કારોબારી સત્તાને ચોપી બાકીનાં તમામ ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવાની માગણી કરી છે. જમીન મહેસુલનું ખાતું મારામાં સારા પ્રાંતોમાં પણ સરકાર પોતાને હસ્તક રાખવા માગે છે તેની નામે આપણે વખતમાં સખ્ત વાંધા ઉઠાવીએ છીએ. જેમને કર નાંખવાની સત્તા આપવી છે તેમને હાલના મહેસુલનાં મોટામાં મોટા ખાતા પર કાણ આખોજ બોધ્યો. અને ખેતીપર એક બે બીજી રીતે નિર્વાહ કરનારો વર્ગ-જે આખી વસ્તીના હમલગ ૭૫ ટકા જેટલો છે-ને વખતે વખતે વધતા જતા મહેસુલથી, ગોરા તેમજ દેહી, મોટા તેમજ ન્હાના અમલદારોની ખેદકારીથી અને લુલમ અને ત્રાસથી કેટલો પાયમોલ થઈ ગયો છે, તેમનાં એક વખતમાં સુદર વાડી જેવાં ખેતરો કેવાં વેરાન થઈ ગયાં છે, એક વખત આખા અને ભરેલા ગામ કેવાં ઉત્તર જંગલ જેવાં થઈ ગયાં છે એ જોવા પછી હવે એક ઘડી પણ આ ખાતું કારોબારી સત્તાના હાથ નીચે રાખવાની આપણી ધીરજ રહેતી નથી. તેમાં વળી આવક વેરા આકારવાની અને ફાજદારી ન્યાય આપવાની

અને પોલીસ ખાતાપર તેમજ સામાન્ય રીતે જીલ્લાના વહીવટની લગભગ બધી જાગેર ઉપર સાધારણ દેખરેખ રાખવાની સત્તા કલેક્ટરે, આસીસ્ટન્ટ તથા ડેપુટી કલેક્ટરે મામલતદારે અને અવલંકારકુનોના હાથમાં મૂકવામાં આવી છે તેથી તેમના મદદના આંક રહ્યો નથી. તેમનાપર પ્રધાનો અને ધારાસભાનો અંકુશ મૂકીને તેમને પ્રજાના જીવનમાર્ગને બદલે પ્રજાના સેવક બનાવવા બેઠ્યો. ઉપરાંત બીજાં પરચુરણ ખાતાં પણ પ્રધાનોને સોંપવાં બેઠ્યો. ઉચ્ચ ફળવણીનો વિભાગ પણ ફળવણીના પ્રધાનને હસ્તક રહેવા બેઠ્યો; નહિ તો તેની શક્તિ વિશે અયોગ્ય શંકા રાખી છે એમ કહેવાય. અને બે યુનિવર્સિટી જેવું સ્વતંત્ર મંડળ કોલેજોના અભ્યાસક્રમ વગેરે ગોઠવી શકે તો પછી તેના વહીવટ કરવાની જવાબદારી પ્રધાનપર નિર્ભરપણે મુકી શકાય.

પ્રધાનો વિશે રીપોર્ટમાં જે લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આપણા મનપર એવી છાપ પડે છે કે જાણે કારોબારી સત્તાના કીચામાં પ્રધાનોને મહેરબાની ખાતર દાખલ કરવામાં આવે છે. અને તેમના પગાર નક્કી કરવાનું મુખતબી રાખ્યું છે તે ઉપરથી આ છાપ વધી બેસે છે. કોંગ્રેસે જણાવ્યું કે કે તેમની બદલી પગાર વગેરે કારોબારી સભા-સદોના જેવાંજ હોવાં બેઠ્યો.

બુધરેલી ધારાસભાની સરખાતથીજ પ્રધાનો તેને જવાબદાર હોવા બેઠ્યો એમ પણ કોંગ્રેસે જણાવ્યું છે. પ્રધાનોને સોંપાયેલાં ખાતા સંબંધી કાયદા અને અંદાજપત્ર વિશે ધારાસભાને મંપૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવી છે એટલે ધારાસભાના ચુંટાયેલા સભાસદોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકે એવાજ શુદ્ધરતને પ્રધાન તરીકે નીમવા બેઠ્યો. એ પણ દેખીતું છે કે જે પ્રધાનો અંદાજપત્રની દરખાસ્તો ધારાસભામાં પસાર કરવામાં નિષ્ફળ થશે તો તેમને રાજીનામું પણ આપવું પડે. આમ છતાં પણ મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્બર્ડ રીપોર્ટમાં કાંઈ પણ સ્થળે જણાવવામાં નથી આવ્યું કે પ્રધાનો ધારાસભાને જવાબદાર થશે અને તેમની નીમણૂક કરવાની સત્તા મવર્નરને સોંપવામાં આવી છે તેથી આ કલમ રચવામાં આવી છે. પણ પ્રધાનો વિશે અવિધામના ધારાસભાના કરાવથી તેમને રાજીનામું આપવું પડે અથવા પ્રધાનોના પગાર મંજૂર કરવાનો અધિકાર ધારાસભાને મળે એવા ચોક્કસ ઠક આ કલમમાં માગવામાં નથી આવ્યા એમ અમે માનીએ છીએ; ધારાસભાની માગણીથી કે પોતાની મરજીથી હિન્દી સરકાર પાંચ વર્ષ પછી તે હક આપી શકે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે અને તેથી પ્રધાનો ધારાસભામાં પોતાનું કામ ન ચલાવી શકે તેથી પોતાની મરજીથી રાજીનામું આપે તે શિવાય તેમને રાજીનામું આપવાની દરજ પાડવાનો હક કોંગ્રેસને માગવો હોત તો તેના આગ ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો હોત.

મોડ કમીટી ન રાખવાની સૂચના કોંગ્રેસે કરી છે. પોલીસ, ન્યાય વગેરે સરકાર હસ્તક રહેતાં ખાતાં વિશે જે કાયદા પ્રાંતિક ધારાસભામાં પસાર ન કરાવી શકાય તે હિન્દી મરજીને વડી ધારાસભામાં પસાર કરવાની મંજૂરી કરવામાં આવે અને પછી વડી ધારાસભાનો સામાન્ય શિરસ્તો તેને લાગુ પડે. પણ જે વડી ધારાસભા તે પસાર ન કરે તો શું કરવું તે જણાવ્યું નથી. અમને લાગે છે કે પ્રાંતિક સરકારનો કાયદો આવી રીતે વડી ધારાસભામાં રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે વડી મરજીને હસ્તક રહેતાં ખાતા સંબંધી કાય-

હવે શરૂ થાય તેને કાચ પાડવો જોઈએ. અર્થાત્ ત્યાં પચાસ ન થાય તો એક વર્ષ સુધી ફરમાનથી તેનો અમલ કરવાની અને પછી ૪૦ ટકા જેટલા મલાસદોની સંમતિથી તે કાયમ રાખવાની સત્તા હોવી જોઈએ. વધારામાં કાંગ્રેસ જણાવે છે કે પ્રાંતિક ધારાસભાની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તાને હાની કરે એવી તેના શરૂપર ડીમોન્સ્ટ્રેશનની તરવાર માફક ઝંઝૂમતી ગ્રાંડ કમીટી રાખવામાં આવે તો તેમાં રીપોર્ટમાં સુચવ્યા પ્રમાણે મરકાર નીમેલા મલાસદોની સંખ્યા ચુકાએલા મલાસદોના કરતાં રહેજ પશુ વધારે હોવી ન જોઈએ પણ ખન્નેની સંખ્યા સરખી હોવી જોઈએ, જેથી નીમાએલા મમામદોમાં પ્રમુખનો ઉમેરો થતાં સરકાર સાધારણ રીતે પોતાનું ધાર્યું કરી શકે.

કાંગ્રેસની યોજનાના ધોરણ પર ધારાસભાના ૪/૫ ભાગના મલાસદો પ્રાંતમંત્રી ચુકાએલા હોવા જોઈએ. આ શિવાયની બીજી કલમો મરન છે.

પાર્લામેન્ટ અને ઇન્ડિયા એક્ટીસ.

આ વિષે મરકારી દરખાસ્તોના સુધાન રૂપે કાંગ્રેસની મૂચના નીચે સુચવ છે.

(૧) જેમ હિન્દી અને પ્રાંતિક મરકાર પ્રજાને તથા જનજનર થાય તેમ તેના પર પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજરનો અંકુશ કમી કરવો જોઈએ ત્યાં સુધી હિન્દી મરકાર મતદાર મંડળોને જાણવાદર થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રાંતિક મરકારપર હાલ જે મત્તા પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજર ભોગવે છે તેનો દરરોજના વહીવટની આગતપરના ગિવાયનો કંઈ પણ હિસ્સો હિન્દી સરકારને સોંપવો જોઈએ નહિ.

(૨) હિન્દી વજરની કાઉન્સિલ રદ કરવી અને હિન્દી વજરને સદ્દ કરવાને એ કાયમના ઉપમંત્રીઓ નીમવા અને તેમાં એક હિન્દીને નીમવો.

(૩) ઇન્ડિયન એક્ટિવના અમલદારો વગેરેનો ખર્ચ બ્રીટીશ સરકારના ગાંઠાજપત્રમાં સામેલ કરવો જોઈએ.

(૪) મરકાર હસ્તક રહેતાં ખાનાં વિષે નાણાની કે રહીવટી કંઈ પણ સત્તા જ્યાં સુધી તે મંત્રીમાં પ્રાંતિક સરકાર મતદારમંડળને જાણવાદર ન થાય ત્યાં સુધી તે સરકારને સોંપવી નહિ અને તે વિષે પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજરનો અંકુશ કાયમ રાખવો.

(૫) ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના હાલના અધારણને તપાસી તે વિષે રીપોર્ટ ઘડવાને જે કમીટી નીમવામાં આવતાર છે તેમાં હિન્દીઓનું મંત્રીન પ્રમાણ હોવું જોઈએ.

પહેલી કલમમાં સુધાની એ વાત જણાવવામાં આવી છે કે જે પ્રાંતિક ખાનાંપર પ્રધાનો અને ધારાસભાને કાણુ આપવામાં આવ્યો ન હોય તેનાપર અંકુશ રાખવાની સત્તા હાલની માફક હિન્દી વજરના હાથમાં રહેવી જોઈએ અને હિન્દી મરકાર પ્રજાને જાણવાદર થાય ત્યાં સુધી તેને સોંપવી જોઈએ. હિન્દી સરકારને સર્વ પ્રાંતિક સરકારના પ્રતિનિધિ અને ઉપરીરૂપ એકત્ર ગણીને તેને વધારે સત્તાવાન અને પગભર કરવાનો ઉદ્દેશ રીપોર્ટમાંથી ઘણે ઠેકાણે ગમગમ્ય છે, તેથી આ કલમ ઘડવાની જરૂર પડી છે. તે અનુસાર પોલીમ, ન્યાય, કાયદો વગેરેનાં પ્રાંતિક મરકારને હસ્તક રહેતાં ખાનાપર આવ પસંદગણ વહીવટી દેખરેખનો અધિકાર હિન્દી મરકારને આપી, તેનાપર હિન્દી વજરની હાલની સત્તા કાયમ રાખવી જોઈએ.

જ્યાં સુધી હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવામાં ન આવે અને પ્રાંતિક અને હિન્દી-સરકારને હસ્તક થોડાં પણા ખાતાં રહે ત્યાં સુધી તે વિષે તે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર રહે-તેના પર પાર્લામેન્ટની વતી હિન્દી વજરને અંકુશ રાખવો પડે અને તેથી તે સંબંધમાં તેને સલાહ આપવાને કાંઈકની તો નીમણુંક કરવી જોઈએ. હાલ તે કામ માટે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ રચવામાં આવી છે, પણ મેસોપોટમીયા કમીશનના રીપોર્ટ વિષે લાપણું કરતાં ચી. મોન્ટગ્યુએ પોતે જ જણાવ્યું હતું તે કે ઇન્ડિયા ઓશીસ તદ્દન જુની પુરાણી સંસ્થા છે, અને તેથી વહીવટમાં જે દીલ યાય છે તેની જગ્યાએ વિશાળ રાજનીતિની દૃષ્ટિથી સલાહ આપવાને જે ઉપમંત્રીઓ નીમવા જોઈએ. તેમાંનો એક હિન્દી હોવો જ જોઈએ. હાલ કાઉન્સિલમાં ત્રણ હિન્દીઓ મિરાજે છે તો પછી જે ઉપવજરમાંથી એક હિન્દી રાખવાની માગણી વ્યાવહારિક જ ગણાય.

રીપોર્ટમાં એવી દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે કે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના અંધારણમાં કેવા સુધારા કરવા જોઈએ અને ઇન્ડિયા ઓશીસનો ફટલો ખર્ચ બ્રિટીશ સરકારની તીર્થતરીમાંથી આપવો જોઈએ એ સૂચવવાને એક કમીટી નીમવી. ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ વિષે કોંગ્રેસે ઉપર પ્રમાણે આલિપ્રાય આપ્યો છે અને ઇન્ડિયા ઓશીસનો ખર્ચ-સંસ્થા-નોના મંત્રીની ઓશીસના ખર્ચની માફક-ઈંગ્લાંડની તીર્થતરીમાંથીજ આપવું જોઈએ એમ પણ તેણે જણાવ્યું છે. આમ છતાં જો આ વિષે વિચાર કરવાને કમીટી નીમવામાં આવે તો તેમાં હિન્દીઓને મારી સંખ્યામાં-આશરે અડધા નીમવાની સૂચના કોંગ્રેસે કરી છે.

સર્વ પક્ષોનું સંગમસ્થાન.

આ મહત્વના ઠરાવો ઉપરાંત, શ્રીઓના રાજકીય હક, ધારાસભામાં સુસલમાનોનું પ્રમાણ, લગ્નકરમાં કમીશન, ખાતાના વિભાગની અને ધારાસભાના અંધારણમાં મતાધિકાર વિષે નીમવાની કમીટીઓ, રાઉલેટ કમીટીનો રીપોર્ટ-એ વિષે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. હિન્દી સત્તા નેહરીમાં જેમને દાખલ કરવામાં આવે તે પૈકી અડધા જ ઈંગ્લેંડથી નીમવાની અને હિન્દમાં તે નીમણુંક હરીફાઈની પરીક્ષા લઈને કરવાની તેમજ લગ્નકરી કમીશનના ૨૫ ટકા હિન્દીઓને આપવાની પણ કોંગ્રેસે માગણી કરી છે.

આ બધા ઠરાવોનું અને કોંગ્રેસના આખા કાર્યનું જોવો સમયિતે શુદ્ધિપૂર્વક મનન કરવું તેઓ એક શરૂઆત કે તે મળતા પહેલાં સરકારી યોજના વિષે જે જુદા જુદા-કેટલાકે પરસ્પર વિરોધી વિચારો દેશમાં પ્રવર્તી રહ્યા હતા તેના સારનું દોહન કરવામાં-સર્વ પક્ષોની વૃત્તિઓનો સુદર મમન્ય કરવામાં કોંગ્રેસ અસાધારણ રીતે સફલ થઈ હતી. તેથી છેલ્લે દિવસે કોંગ્રેસના પ્રમુખ મી. હસન હમામ, પંડિત મદનમોહન માલવીયા, લો. ટિળક અને મી. બિપિન-નયન-પાલ, ચી. ગોવિંદ રાધક્ર આપર, અને મી. લક્ષ્મણાઈ સામગ્રહાસ-એ સર્વેએ કોંગ્રેસના ઠરાવથી પોતાને થયેલા અનહદ સંતોષ દર્શાવ્યા હતા; અને જ્યારે વંદેમાતરમનો સ્તુતિમય સૂર સાંભળીને હજારો પ્રતિનિધિઓ અને ત્રેક્ષિકા માતૃશુભિને વંદન કરવા ઉભા.

અથવા સ્વાદે તેમના હૃદયમાં પણ એજ લાગણી ઉભરાઇ રહી હતી કે જો કે કેટલાક જદા આંબેવાનોએ કોંગ્રેસમાં આવવાનું યોગ્ય ધાર્યું ન હતું તો પણ કોંગ્રેસે તો હંમેશાની મુજબ અથવા વિચારોનો સમાસ કરી અને હડાપણ અને દૂરદર્શિતા, રાજ્યકૌશલ્ય તેમજ પ્રગતિકર્તા આગ્રહ હિન્દી પ્રજાના મૂર્તિમંત પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાનું ઉત્તર પદ જાળવ્યું છે. તે કાંઈ પક્ષની નહિ પણ આખી પ્રજાની છે—સર્વેની કોંગ્રેસ છે—કોંગ્રેસમાં સર્વે છે.

પહેલાં કોંગ્રેસે રચેલી યોજનાથી તદ્દન ભુદા રૂપમાં સરકારની યોજના રચાએલી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જે મુદ્દાના તીવ્ર મતભેદ ઉત્પન્ન થયા હતા તેનો સમન્વય કરવાનું કામ થયું મુશ્કેલ હતું. તે કામમાં કોંગ્રેસની વિષયવિચારણી કમીટીને ઘણો વખત આપવો પડ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે કેટલીક વિગતની બાબતો વિચારવામાં અને તે વિષે ડરાવો ઘડવામાં વિચાર તેમજ ભાષાની દૃષ્ટિથી કંઈક ઉતાવળ—કંઈક ભૂલો થયેલી જણાય છે; કેટલીક ઉપયોગી બાબતો વિસરાઈ પણ ગઈ છે. અમને આશા છે કે હવે મુદ્દાની માગણીઓ સ્પષ્ટ રીતે નહીં થયેલી હોવાથી આ ઉતાવળ અને આ ચૂકો સુધારવાનું કામ હિન્દીની કોંગ્રેસ સારી રીતે કરશે.

મુદ્દાના દરેક વિષે પણ એક પછી એક વક્તાએ કોંગ્રેસમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે તેમનામાંના કેટલાકના મતથી તે દરેક આગળ પડતો હોવા છતાં અને જીજ્ઞાસુ કેટલાકના મતથી તે પછાત હોવા છતાં તે સર્વેએ તેને સમાધાન તરીકે—સર્વ પક્ષોના સમન્વય તરીકે કબૂલ રાખ્યો હતો. આ તદ્દન ખરું છે. દાખલા તરીકે એક પક્ષ દેશના રક્ષણ, અને સુલેહ શાંતિની વ્યવસ્થા સંબંધી સંપૂર્ણ સત્તા હિન્દી સરકારને સોંપવાને તૈયાર નહતો અને જ્યારે તે સત્તા હિન્દીઓના મનુષ્ય અને શહેરી તરીકે કુદરતી હકને બાધ ન આવે એવી રીતે જ વાપરવાની કલમ ઘડવામાં આવી ત્યારે એક સમાધાન તરીકે તેણે તે કબૂલ રાખી. તે પક્ષ સંપૂર્ણ આંતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરવા તૈયાર હતો; પણ શરૂઆતમાં થોડાં વર્ષ માટે ન્યાય મોક્ષીસ અને કાયદાનાં ખાતાં કોંગ્રેસની સરકારના હાથમાં સોંપવાનું તેણે સમાધાન તરીકે જ કબૂલ કર્યું હતું. તેમ જીજ્ઞાસુ પક્ષને એ લાગ્યું હતું—અને અમે અહીંયાં તેની સાથે સંમત છીએ કે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ અને માંડ કમીટી કાઢી નાંખવાની અને ખોતાનાં વિભાગ અને ધારાસભાના અધારણ વિષે લક્ષ્યમણે કરવાને કમીટીઓ ન નીમવાની મુચનાઓ અને તે વિષે જે જીજ્ઞાસુ માર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યા હતા તે અથા ભૂલભરેલા હતા. કોંગ્રેસના ડરાવોને બારીકાઈથી જોતાં સમજશે કે મુદ્દાના દરેકની મહત્વની બંધી કલમો સમાધાનરૂપ હતી. આ ઉપરથી કંઈક એવા વિચારપર અવાય છે કે પહેલાંની માફક કોંગ્રેસમાં રાજનીતિ અને પ્રગતિક વિષે એકજ નહિ ભુદી ભુદી ભાવના ધરાવનાર અનેક પક્ષ સામેલ થયાં છે. મીમીસ એની બેસ'ટે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું તેમ આ પક્ષો વર્ષ-જર પોતાનું કાર્ય પોતાની આગવી સંસ્થાઓ મારફત કરશે, અને કોંગ્રેસ એ પક્ષોની મંયુક્ત પરિપદનું (joint convention) નવું સ્થાન લેશે. આમ કોંગ્રેસની ભાવના કંઈક ખદલાઈ છે—ખદલાય છે, પણ તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા અને જવાબદારી ઘટશે નહિ પણ વધશે; પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે અને હિન્દના સર્વ પક્ષોના ગમસ્થાન તરીકે પ્રગત તેમજ સરકાર પર તેના કાર્યની વધારે ને વધારે છાપ પાડશે.

ઈન્ડિયાલ કનેયાલાલ યાજ્ઞિક.

શંકા થઈ અને તેમણે પૂછ્યું કે આ રકમ હિંદી સરકાર લગાઈ ખતમ થયા પછી પાછી વાળશે ખરીને? એટલે કે તે ઓઢીયાં તો કરશે નહીં ને? ના. કાર્મોઈકલે જવાબ આપ્યો કે ના. લલુભાઈ હિંદી સરકારને માટે આવો હલકો મત આપે છે તેથી હું દીલગીર છું, સને ૧૯૧૪માં પંજાબની સરકારની એક કરોડ રૂપીઆની રકમ હિંદી સરકારે ખાલસા કરી છે. અને હવે માત્ર તેનું વ્યાજ આપે છે તે ઉપરથી આ શંકા કાંઈ અરથાને છે એમ અમે માનતા નથી,

ના. મનમોહનદાસ રામજીએ ના ગવર્નરનો ફેટલોક અંગત ખર્ચ (જે બધો સાર્વજનિક તેલુરીમાંથી આપવામાં આવે છે તે) ના ઉપર ટીકા કરીને તેમને નારાજ કર્યા હતા. ના. ગવર્નરના બગીચા પાછળ વાર્ષિક રૂ. ૪૦,૦૦૦ ખર્ચવામાં આવે છે, જેમાં એક ૪૦૦ રૂપીઆના યુરોપીયન માળીના પગારનો સમાવેશ થાય છે. તેમના બેંડ પાછળ રૂ. ૨૦'૦૦૦ થી વધારે ખર્ચવામાં આવે છે અને સુસાફરી કરતી વખતે તેમને માટે સ્પેશીઅલ ટ્રેનનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેવા ખર્ચો આવા વખતમાં ન કરવા જોઈએ અથવા તો ઘણા ઘટાડવા જોઈએ. ના. ગવર્નરે તે ટીકાનો ઉત્તર વાળતાં કહ્યું કે ના. મનમોહનદાસે આવી બાબતો જાહેરમાં મુકતા પેહેલાં સભ્યતાની આતર મને ખાનગીમાં આવી. ને આ બાબતનો ખુલાસો પુછ્યો હતો તો હું ખુશીથી તેમને આ ખર્ચ ચાલુ રાખવાની જરૂરીઆતના કારણો મમજવત. આમ કરવાથી તેમની શંકા ટળત અને આવી બાબતોની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ આવત નહીં. તેમણે ખુલાસો કર્યો કે યુરોપીયન માળી મેં ગવર્નરનો ઓઢો લીધો ને પેહેલાંની સરકારી નોકરીમાં દાખલ હતો અને વગર કારણે મરકારી નોકરને કેમ રજા આપી શકાય ? જોડતો ઉપયોગ મારા પોતાના મોજ્જશોખ ને માટે થતો નથી પણ પ્રત્તીતાલમાં પડેલા ધાયલ થએલા સીપાઈઓનું મનરંજન કરવા ના કામમાં વપરાય છે. સ્પેશીઅલ ટ્રેન સંબંધી ઉલ્લેખનો અર્થ સમજ ફેરવી ના. ગવર્નરે એવો ક્યો કે મને સુસાફરી કરવા દેવાને જ ના. મનમોહનદાસ રાજ ન હોય તો તેમણે ધારાસભા પાસે તે પ્રમાણે ઠરાવ લાવવો અને પસાર કરાવવો જોઈ જાવિંચના ગવનરે કાંઈ નારાજ નહીં થાય.

આખકારી ખાતા તરફથી દારૂની દુકાનો ચાલતા આવેલા વહિવટ પણ હરરાજ કરીને આપવાની નવી પદ્ધતિ સરકારે આ સાલથી અહણુ કરવાથી રૂ. ૩૫ લાખ તેજ કારણે ખાસ ઉપજ્યા છે. આ રકમમાંથી ૧૫ લાખ કળવણી ખાતામાં, ૧૦ લાખ સુખશાન્તિ ખાતામાં અને ૧૦ લાખ રૂપીઆ જાહેર બાંધકામ માટે આપવાના ઠરાવ્યા છે. દારૂથી ઉપજેલા પૈસા પાપનો પૈસો ગણાય, પણ ઉપર જણાવેલી ૧૫ લાખની રકમ તે આપણી આધમિક નિશાળોના મહેતાજીઓના પગાર વધારવામાં તથા નેલાઈ લખુ આશવામાં વપરાશે તેથી સુમાર્ગે ઉપયોગ થશે જે મેં તો કહ્યો વિના રહેવાનું નથી. દારૂનો પૈસો તે અજની બરબાદીનો પૈસો છે એ વાત ખરી છે. પણ મુજબ છલાકાની કુલ લા કરોડ રૂપીઆની ઉપજમાંથી ૩૫ કરોડની ઉત્પન્ન આ ખાતામાંથી આવે છે. એક કલમના ગોદાંથી આ ૩૫ કરોડની ઉપજ બંધ કરવામાં આવે એમ માનીએ તો તેથી પડતો ખાડો કેવી રીતે ભરી શકે એ કાંઈ નાનો સુનો પ્રશ્ન નથી.

અજેટની ચર્ચા ઉપરથી એક વિચિત્ર વાત જાણવામાં આવી હતી. સર સામુન રેવીડે થોડા વર્ષ પહેલાં આપણા ખેતીવાડી ખાતાના હસ્તકમાં એક મોટી ધર્મદા રકમ આપી હતી તેમાંથી જે ઐજનથી ચાલતાં હજી વેચાતાં લેવામાં આવ્યાં છે અને તે ખેડુતોને ભાડે આપવામાં આવે છે. ખેડુતો આનો ખડુ સારો લાભ મેળવે છે; એક ખેડા જીલ્લામાં અને બીજું ધારવાડ જીલ્લામાં ચાલે છે. અહમદનગર જીલ્લામાં નેહેરુના પાણીથી શેડીનો પાક કરી તેમાંથી સાકર બનાવવાનો મોટા પ્રમાણમાં ધંધો કરવાને એક પરદેશી-એસ્ટ્રેલીઅન-કંપની ઉભી થઈ છે તેને આ કામ માટે આવું હજી જોઈએ છે અને હાલમાં ઈંગ્લેન્ડ કે અમેરીકાથી આવ્યાં હજી આવી શકે તેમ નથી તેથી આ કંપનીના ઉપર અહે-શાન કરીને, અને ધારવાડ જીલ્લાના ખેડુતોની માગણીની દરકાર ન કરતાં, સરકારે તે વેચાતું આપનાને ફરિયાદ કર્યો છે. પરંતુ આ કૃત્યનો બચાવ કરવાને દલીલો કરવામાં આવી તે વિસ્મય પ્રમાણમાં હતી. ના. કિરીજે કહ્યું કે દક્ષિણની ભૂમિમાં આવા મોં હજી હોય તો પણ પુરાં પડે નહીં, છતાં આ કામ કાંઈ મરકારતું નથી; સરકાર તો ફક્ત અખતરો કહે અને તે ફતેહમંદ થાય તો પછી ખાનગી સાદમે તે કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ. ના. લ'બુલાઈ, જેઓ આ કંપનીના એક ભાગીદાર છે એમ કહેવાય છે, તેમણે તો એવી દલીલ નિષ્પક્ષપાતે કરી કે "જો મદરદુ કંપનીએ આ હજી વેચાતું ન હોય તો તે હજી મરકારે મેસોપોટેમીઆમાં ત્યાંની ભોંય ખેડવા માટે મોકલી દેવાનો ફરિયાદ કર્યો હતો તે પ્રમાણે હિંદુસ્થાનની જાહાર જમીન રહેત. કંપનીએ ખરીદ કર્યું તેથી દેશતો અંદર તો તે હજી રહ્યું છે." કંપનીએ હજી ખરીદ કરીને દેશમાં રખાવ્યું તે માટે તેનો ઉપકાર માનવાનો ફરિયાદ સુકવાની દરખાસ્ત કોઈએ લાવવી જોઈતી હતી! આનું નામ રખત લાપામાં બોલીએ તો મામા મારીના કર્યું ન કહેવાય ?

પાંચ પરચુરણ બીલો.

અજેટ પરની ચર્ચા પુરી થયા પછી સરકાર તરફથી નાણાં ખાતાના મહાસદે તેનો ઉત્તર આપ્યો હતો અને ત્યાર બાદ કાયદા વડવાનું કામ હાથમાં લેવામાં આવ્યું હતું. પાંચ નાના કાયદાના ખરડાઓ હાલની કાયદા પોથીમાં દુરસ્તીઓ કરવાને માટે રજુ કરનામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ ધોરણ પદ્ધતિવાળા દાદતરોની સભા (મહિન્સીલ) મંજૂર થી કાયદામાં એવો સુધારો સૂચનાગો હતો કે હાલમાં સમ-આસીસ્ટન્ટ મજૂનોને મદરદુ મહામા મહાસદો ચૂંટવાનો દક નથી તે આપવો. તેમને આ સભા રજીસ્ટર કરે છે એટલે કે પોતાની જાતિમાં ગણે છે, પણ સરખા દરજ્જાના તેઓ ન હોવાથી તેમને સભામદો ચૂંટવાને હક નહોતો આપનામાં આવ્યો. આ સુધારો પેહેલીવરના વાયનમોંથી નાગલી ખેડકમાં પસાર થયો હતો. આ વખતે તે ઉપર નીમેથી કમીટીનો રીપોર્ટ રજુ થયો હતો અને મંજૂરમતે પાસ થયો હતો.

બીજો ખરડો કરાંચીની પોર્ટટ્રસ્ટ (અંદર ખાતાના મંડળના) કાયદામાં ફેરફાર કરવા સંબંધી હતો. અંદર ખાતાના વહિવટમાં લગાઈ ચાલે છે ત્યાં સુધી તથા ત્યાર બાદ થોડી સુદત સુધી, લશ્કરી ખાતાના એક મોટા અમલદારને સંલગ્ન તરીકે નીમના માટે જોડવણ કરવામાં આવશે જેથી લશ્કરી અસબાબ તથા સંલગ્નઓને લાવ

જાવ કરવાના કામમાં મુગમતા થાય. આ મુધારો જરાએ વિવાદાસ્ત ન હોવાથી ત્રણે વખતના વાંચનમાંથી આ ખેડકાંજ પસાર થયો હતો.

ત્રીજો ખરડો પરદેશીઓને આપણાં મ્યુનિસીપલ તથા જીલ્લા તાલુકાના મંડળોના સભાસદ થતાં અટકાવવા સંબંધી હતો. લગ્ન શરૂ થતાં પહેલાં આપણાં ફેટલોફ, સ્થાનિક મંડળોમાં જર્મન, ઓસ્ટ્રીઅન, અમેરીકન વિગેરે અન્ય પ્રજાજનોને સભાસદ થવાની છૂટ હતી અને તે પ્રમાણે ખાસ કરીને ફેટલાફ પાદરીઓ આ મંડળોમાં ભાગ લેતા હતા, તે પ્રમાણે આ કાયદાથી હવે પછી થઇ શકશે નહીં. દેશી રાજ્યની પ્રજાને પરદેશી તરીકે આ કાયદામાં ગણવામાં નથી આવી. મુંબઈમાં વસતી ગોઆનીજ કોમના ના. કેપ્ટન ફરનાન્ડીએ હિંદુસ્થાનના પોર્ટુગીઝ મુલકમાં (દીન, દમણ અને ગોવામાં) રહેતા હિંદીઓને આ કાયદો લાગુ પાડવો નહીં એમ સૂચના કરી હતી, પણ સરકારે અને ધારાસભાએ તે માન્ય કરી નહતી.

ચોથો ખરડો ગામડાઓમાં રજારી ભરવાડ વિગેરે દોર ઉઠેરવાનો ધંધો કરનારી કામ તરફથી ખેડુતોના ખેતરમાં દોરના થણુ ઓડી મુકીને ઉભા પાકને નુકશાન કરવામાં આવે છે તેમને મળ કરવા માટે જીલ્લાની પોલીસના કાયદામાં જોષ્ટી કવમોનો ઉમેરો કરવા સંબંધી હતો. પારકા ખેતરોમાં આ પ્રમાણે દોરના માલેકો થણું નુકશાન જાણી-જુજીને કરે છે, અને તેમને તેમ કરતાં અટકાવવાને માટે હાલનો કાયદો જોષ્ટીએ તેટલો કડક નથી તેથી આ ખરડો રજુ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્રાસ આખા છાંદમાં થોડે થણે અંશે છે, પણ ગુજરાતમાં ખામ કરીને વધારે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું, અને તેના અનર્થનમાં નડીયાદમાં આ સંબંધી કોર્ટ ચડેલ કેમનું અને ગુન્હેગારો છુટી ગયાનું વર્ણન ના. કિટીએ કર્યું હતું. ના. નરિવાલ દેસાઈએ અમદાવાદ શહેરમાં પણ આ ત્રાસ થણે છે અને તે માટે મ્યુનિસીપાલીટી ધટતા ઉપાયો લે છે છતાં ગુન્હેગારોને ચોખ્ખું નથીવત અપાવી શકતી નથી, તે જણાવી આ કાયદો ગામડાઓને તેમજ શહેરને એક સરખો લાગુ પાડવા સૂચવ્યું હતું. સૂચારિત અને સુધોદયની વચમાં જે કોઈ રાખસ પોતાના અથવા બીજા કોઈના દોર અથવા જનવર લેકાના ખેતરમાં જેમાડે તો તેને જ મામ સુધીની કેદની તથા એક હજાર રૂપિયા સુધીના દંડની શિક્ષા થઇ શકે એવી આ કાયદાની મતલબ છે. દંડ વસૂલ કરવા માટે જનવરોને જપ્ત કરી દરરોજ કરી શકાય તેવી ગોડવણ પણ તેમાં કરવામાં આવી છે. એકંદરે આ ખરડા વિષે વિરોધ જતાવવામાં આવ્યો નહતો તેથી પોલેશીવારના વાંચનમાંથી પસાર થયો હતો અને વિગતવાર તે સંબંધી ચર્ચા કરવા માટે કમિટી નીમવામાં આવી હતી.

પાંચમો ખરડો મુંબઈ શહેરના મ્યુનિસીપલ કાયદામાં ખારીક ફેરફારો કરવા સંબંધી હતો. આ કાયદો ૧૮૮૮ માં રચાયો છે. અને ત્યાર પછી તેમાં ત્યારે ત્યારે ફરસતી કરવાની જરૂર મુંબઈની ડેપોરિશને જણાય છે ત્યારે ત્યારે સરકારને તે પ્રમાણે જણાવવાથી ધારાસભામાં જોષ્ટના સુધારાઓ રજુ કરવામાં આવે છે અને તે સાધારણ રીતે હમેશાં પસાર થાય છે. ડેપોરિશનની મરજી વિરૂદ્ધ આ કાયદામાં ફેરફાર કરવાના ખરડા કમચિતજ ધારાસભામાં આવે છે. વિષય જરાએ વાદાસ્ત ન હોવાથી લુજ ચર્ચા થયા પછી ખરડો પસાર થઈ ગયો હતો અને કમિટી નીમોઇ હતી.

મુંબઈ કરાચીમાં ધરભાડાનો કાયદો નં-૨

ત્યાદ બાદ ધરભાડા ઉપર અંકુશના કાયદો નં-૨ નો ખરડો રજુ થયો હતો. મુંબઈ કરાંચી જેવા મોટાં શહેરોમાં લગાઈના વખતમાં ધરભાડામાં થયેલો મોટો વધારો અટકાવવા માટે ગયા માર્ચ માસમાં એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે કાયદાને તે વખતે એકંદરે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ સંમતિ આપી હતી કારણકે કેટલાક ધરવાળાઓ ભાડાની બાબતમાં નિરંકુશ રીતે ગયા એક બે વર્ષથી વર્તના હતા અને તેથી જનસમાજને ઘણું સોસલું પડતું હતું તે નિર્વિવાદ વાત હતી. તે કાયદાને પ્રજાએ તેમજ ધારાસભાએ આવકાર આપ્યો હતો. પરંતુ આ ખરડો અતિશય કડક છે અને અને ધરવાળાઓને અન્યાયકારક છે. તેથી બિનસરકારી સલાહદોના મોટા ભાગે સખત વિરોધ બતાવ્યો હતો. સાધારણ રીતે કોઈપણ નવા કાયદાના પ્રથમ વાંચન વેળા આટલો બધો વિરોધ ક્વચિત્તજ બતાવવામાં આવે છે. આ વખતે ઘણી ચર્ચા થયા બાદ ખરડાની તરફેણમાં ૨૩ અને વિરોધમાં ૧૫ મત પડ્યા હતા. તેથી પેહેલી વારનું વાંચન થયું હતું અને કમિટી નીમવામાં આવી હતી. આ ખરડામાં વાંધા ઉઠવા જેવી બાબતો ઘણી છે. પ્રથમ તો એ કે મરકારી કંટ્રોલર (તકરારી મકાનોના ભાડાં દરાવનાર અમલદાર) જે ભાડું કોઈપણ ધર યાદુ દુકાનનું કરાવે તે કરતાં વિશેષ ભાડું લેનાર ધરધણીને તેના દોષ માટે માછરદેદ પામે ઉભા કરી છ માસ સુધીની કેદની તથા એક હજાર રૂપિયા-સુધીના દંડની શિક્ષા કમવી શકે. “સોયની ચોરી માટે ચૂળીની શિક્ષા” જેવોજ અન્યાય થયો. કાપડ, મીઠું, અનાજ વગેરે અનેક જરૂરીઆતની ચીજોનો ભાવ વેપારીઓએ નિષ્કારણ ચલાવી મુકયો છે. તેના ઉપર કોઈ બતતો અંકુશ નહીં, અને મકાનના માલેકોએજ બહુ ધર ચાવીને કોઈ પાપનું દામ કર્યું હોય તેમ તેને અનેક રીતે જકડી લેવાની ચયના કરવામાં આવે છે તેથી તેમને અન્યાય થાય છે. જીજો વાંધો એ છે કે કંટ્રોલરને તથા તેના મદદનીશોને કોઈપણ ધર અથવા દુકાનનું વાજગી ભાડું શું હોયું તેમજ તે નક્કી કરવાની નિરંકુશ સત્તા આપવામાં આવી છે તથા તેના પર કોઈપણ પ્રકારની અપીલ પણ થઈ શકે નહિ એ વાત તો ન્યાયના મૂલ્યવેશથી પણ રિરૂદ્ધ છે. ત્રીજો વાંધો એ છે કે કોઈ ધરધણી પોતાનું મકાન ભાડે ન આપનાં ખાલી રાખતા ચાહે તો સરકાર તે ધર તેની પામેથી જગજગસ્તીથી લઈને ભાડે રહેવા છત્રનાર લોકોને ભાડે આપી શકે, અને પોતે વાજગી ભાડું વસૂલ કરી મરના માલેકને પહોંચાડું કરે. આ રીતે સરકાર જગસતઈથી ભાડાનાં ઉપસાતકાર અથવા ઇન્ફરદારનું દામ કરે એ પ્રમાણે મરકારની ફરજ કોઈપણ સમાન હકના તત્વમાં (Sovereignty મા) આગળ મલેકા દેશમાં પણ રીકાર્ગમાં આવી નથી તો પછી અહીં એ તત્વ કેમ દાખવ કરી શકાય? અલગત આ કાયદો બ્રાહ્મણોએ ત્યાં મુંબઈ તથા ત્યાર પછી વધારેમાં વધારે બે વર્ષ સુધીની સુદત માટે છે, તથા ૨૦ રૂપિયાથી કમની ભાડાના ધર, કોટડી કે દુકાન માટેજ છે; પણ બે ચાર વર્ષને માટે પણ આવો ક્રાંતિકારક અને પેહેલીજ નજરેજ અન્યાયકારક ભામે તેવો કાયદો પ્રજા ઉપર લાદવામાં આવે તે ન ચલાવી લેવાય. કાયદાઓ જેમને માટે રચવામાં આવે તેમને ન્યાય આપવાને માટેજ ધારાસભાઓ કાયદો બંધે છે, અન્યાય આપવા માટે નહિ. વેચાણ ક્ષેત્ર (Demand and supply) ના નિયમ પ્રમાણે બધી જાણસોની લેવડ દેવડ ચાય તેજ

નિયમમંથી ફક્ત ધરભાગને ખાતલ કરવામાં આવે એ ન સમજી શકાય તેવી ખાતન છે હાલ તુરત આ કાર્યદો (૧) મુમ્મ શહેર (૨) કરંચી શહેર (૩) પૂના કેમ્પ અને (૪) સાંછી તાલુકાનેજ લાગુ પાડવાનો વિચાર છે પણ મરકાર ધારે તે ગમે તે શહેરને લાગુ પાડી શકે તેવી યોજના છે. હાલમાં તે ખરડો કમિટીને મોંપનામાં આવ્યો છે અને કમિટી તેમાં કેવાક-ફેરફાર-કડકપણું ઓછું કરવા માટે-મુયવે છે તે જોવાનું છે. ધારાસભાની સપ્ટેમ્બરની બેઠકમાં કમિટીનો રીપોર્ટ રજુ થશે ત્યારે પુષ્કળ વાનવિવાદ થવા સંભવ છે. (પછી આ ધારો પસાર થયો છે.)

રજી થયેલા ઠરાવો.

મોર્લી-મિટા સુધારા અનુસાર ૧૯૧૦ ની નાલથી ધારાસભામાં ઠરાવો રજુ કરવાનો અધિકાર સભાસદોને આપવામાં આવ્યો છે. મરકારી અને સરકાર નીમેલા (અને તેથી તેની છાપવાળા) સભાસદોની સંખ્યા પ્રજાએ ચૂંટેલા મહામદો કરનાં વધારે હોવાથી સરકારની સંમતિ શિવાય ઠરાવો કવચિતજ પસાર થાય છે. ઠરાવ પસાર થાય તો પણ તેનો અમલ કરવાને કારોબારી સરકાર બધાએય છે એમ પણ નથી. ફક્ત તે સલાહ રૂપેજ ગણાય છે, અને તેની ખુશીમાં આવે તો તે વર્તન કરે યા ન કરે. પણ સરકારની મરજી વિરુદ્ધ જ્યારે કોઈ ઠરાવ પસાર થાય ત્યારે પ્રજાની જીન અને સરકારની હારે થઈ થઈ ગણાય અને તેની નૈતિક અસર સરકાર પર ઘણી થાય છે. ૧૯૧૫ની માલમાં આવા સરકાર પક્ષની હારના પ્રસંગો કવચિત જનતા પરંતુ ત્યાર પછી લગભગ દરેક બેઠકમાં એકાદ પ્રમંજ બને છે. જુનાઈ-ઓગસ્ટની બેઠકમાં પણ તેવો એક બનાવ બન્યો. વાત ઝીણી હતી પણ સરકારે અલગ કરેલું ધોરણ જોડું હતું તે સુધારતું એવી દલીલ થઈ તી. ના. સુનીલાલ મહેતાએ એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે " ઉદ્યોગ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી (ગઈરેકર ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ) ને સલાહ આપવા માટે જે મંડળ નીમવામાં આવ્યું છે તેના મલાસદોની સરકાર નીમણુંક કરે છે તેને બદલે ઇંગ્રેજ તથા દેશી વ્યાપારી મંડળો, મીસ માલેકોની મંડળીઓ તથા બીજા એવા મંડળો પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલે તેની નીમણુંક થાય " એટલે કે સદરહુ સલાહકારક મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ દાખવ દરખું. એવી માદી ખાતત સરકારને રૂચી નહીં અને સ્વીકારવાની ના પાડી. ના. સુનીલાલે કહ્યું કે હાલ જે મલાસદોને મરકારે નીમેલા છે તે તે કામને માટે લાયક નથી એમ માફ કહેવું નથી. એટલુંજ નહિ પણ કદાચ મરકારે નીમેલા સભાસદોનેજ વ્યાપારી મંડળો નીમે એ બનવા ભોગ છે. પણ જે સદરહુ સભાસદો પોતપોતાના મંડળને જનામદાર હોય તો તેમની પ્રચ્છા અને તોફાન પ્રમાણે વર્તે, નહીં તો કદાચ સ્વચ્છંદે વર્તે અથવા સરકારની શોધમાં દુષ્કાર્મ આ ઠરાવ ઉપર લાંબી ચર્ચા થઈ નહીં, પણ જ્યારે મત લેવામાં આવ્યો ત્યારે તરફેણમાં ૨૦ અને વિરુદ્ધમાં ૧૫ મત પડ્યા હતા. ઠરાવ પસાર થયો હતો. હવે તે પ્રમાણે અમલ થશે કે નહીં તે જોવાનું છે, પણ આવી ઝીણી ખાતનમાં મરકાર બેવડો ફરામદ નહીં કેરે એમ માની શકાય.

મહામળેશ્વર નિવાસ.

બીજો રસાકસીનો ઠરાવ ના. પરાંજપેએ સરકાર વર્ષમાં બે વખત મહામળેશ્વરની

શિતળ ટેકરીપર હવા ખાવા જાય છે તે દિવાળ જાંઘ કરવા સંબંધી મુકયો હતો, તથા તેમને ના. શિવજી શેઠનાએ જોરદાર ભાષામાં ટેકા આપ્યો હતો. હાલમાં મુંબઈ સરકારને રહેવાનાં ત્રણ સ્થાન છે, મુંબઈ, પૂના અને મદાગાસ્કર. મુંબઈ એ પ્રીતની શરૂઆતમાં સરકાર મહાબલેશ્વર જાય છે. ત્યાં એ પ્રીત અને મે માસ રહી લુતની શરૂઆતમાં પૂતે આવે છે. ચાતુર્માસ (જુન, જુલાઈ, ઓગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર) પૂતામાં ફરી તેઓ પાછા અકટોળર મહિનામાં એક માસ મહાબલેશ્વર રહેવા જાય છે. ત્યાંથી પાછા નવેમ્બરની શરૂઆતમાં મુંબઈ આવી માર્ચની આખર સુધી મુંબઈમાં રહે છે. આમ વર્ષમાં પાંચ માસ મુંબઈ, ચાર માસ પૂના, અને ત્રણ માસ મહાબલેશ્વર એ પ્રમાણે સરકારી મુકામ રહે છે. ત્રણ ઠેકાણે ગવર્નર સાહેબના ઘરનો ખર્ચ પ્રગતે સહન કરવો પડે છે અને વર્ષમાં ચાર વખત ગામડા પોટલા અને દક્ષિણની દેરવદલી કરવી પડે છે. ખર્ચની બાબત બાદ કરીએ (મહાબલેશ્વર આતાતું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૩૦૦૦૦ નું છે) તો પણ બીજી આડકતર ખર્ચ તથા નુકસાન સરકાર આવી દુરના અગમ્ય સ્થાને રહે તેથી બહુ થાય છે. હાલમાં તરીકે બપોરે ૧૯૧૨ માં પંચમ બેચીર્ ગાદી ઉપર બેસા ત્યારે તે બનાવતો ઢાંચે પાંચી સંભળાવવાને મુંબઈ શહેરમાં આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરથી રધારે મોટો અમલદાર નહતો. તેનાથી ઉપરના બધા અમલદારો શિતળ ટેકરીપર હવા ખાવા ગયા હતા. આ બાબતમાં જેમ દેશી પ્રગતી ફરિયાદ છે તેમજ યુરોપીયન પ્રગતી પણ ફરિયાદ છે તથા રાઇમ્સ એફ ઈસીયા વર્તમાનપત્રની તે સંબંધની લડત જાણીતી થયેલી છે. મુંબઈના યુરોપીયન વેપારી મંડળે તે સંબંધી વાઈસરોયને ફરિયાદ થોડા મહીના પહેલાંજ એક પ્રસંગે કરી હતી. આ કાગળ સંબંધી પુષ્ટક ચર્ચા અને બાલુ તરફથી થઈ હતી. ના. ઈલાહીમ હાસન બક્ષર (પૂનાવાળો) એ આ કાગળમાં દુરસ્તી મૂકતી કે વર્ષમાં બે વાર સરકાર મદાગાસ્કર જાય છે તેને બદલે એક વખત જિનાબાગંજ જાય. આ નરમ કાગળ ના. પરાંજયેએ કમુલ રાખ્યો પણ સરકારે મંજૂર રાખ્યો નહતો, અને તેમ કરતાં એક વિચિત્ર દલીલ આગળ ધરી હતી. સરકાર તરફથી ના. સર કુબોલેએ કહ્યું કે લોકો વિલિંગનથી સરકારનો ધરાવો ચાલુ સાલના તથા આવતી સાલના અકટોળરમાં મહાબલેશ્વર જઈ નિવાસ કરવાનો નથી, પણ ભવિષ્યના ગવર્નરને અગ્રે બાંધી લેવા માગતા નથી. તેથી આ મુદ્દાનેલો કાગળ અગ્રે મંજૂર કરી ચકના નથી. આ દલીલ ખરેખર વિચિત્ર છે. દરેક કાગળ, દરેક નિપમ, દરેક કાયદો ચાલુ જમાનાને તેમજ ભવિષ્યના જમાનાને, હાલના અધિકારીને તેમજ ભવિષ્યના અધિકારીને સરજો બંધનકર્તા હોય છે. ભવિષ્યની ધારાસભા તેને ચોખ્ખા લાગે તેમ તેમાં ફેરફાર ગાયવા તેને રદ બાતલ કરવાને સમર્થ છે, ભવિષ્યના અધિકારીને અમુક બાબત રચશે કે નહીં તે શંકા કાઢીને એકદો સારો નિયમ કે કાગળ પસાર ન કરવો એવી દલીલ તો હિંદુસ્થાનના આપણુદ અમલદારોજ કરી શકે.

ઉપરના કાગળના સંબંધમાં બોલતાં ઉત્તર વિભાગના કમિશનર ના. પ્રેટ સાહેબે તેમની હાલની મેકેજા મારવાની તબ્બી કહ્યું કે શિતળ ટેકરી ઉપર જવાની જરૂર રહેતો મુંબઈ સરકારને લાગે એટલુંજ નહીં પણ અમલવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ડેટલાક સલાહ સહોતે મે માસમાં બાલુના પહાડ પર ગયા વિના ચાલતું નથી અને તેથી કમિટીએમાં યુરના સભાસભો હાજર ન રહેવાથી મુલતવી રાખી પડે છે. આ દલીલનો ના. હરિલાલ

દેસાઈએ યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યો હતો કે જે અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલિટીના સભાસદો આશુના પાહાડ પર જાય છે તે સાથે મ્યુનીસીપાલ દફતર લઈ જતા નથી કે ત્યાં ખેડા ખેડા પોતાનો અધિકાર ગળવતા નથી. વળી મુંગઈ સરકારનું અનુકરણ કરીને વિભાગના કમિશનરો પણ ઉનાળામાં શિતળ જગ્યાએ જાય છે, તે 'પ્રમાણે ગુજરાતના કમિશનર દર વર્ષે ઉનાળામાં સુરત પાસે દીથલમાં દરીયા કિનારે નિવાસ કરે છે. જ્યારે ના. પ્રેટે કહ્યું કે આ વર્ષે હું દીથલ ગયો ન હતો તેના જવાબમાં ના. હરિલાલે કહ્યું કે ત્યાં નહીં તો કાશ્વરજીલાની એક શીતળ ટેકરી ઉપર જઈને રહ્યા તે પણ એવું એજ થયું.

કન્યાઓની માધ્યમિક કેળવણી.

કન્યાઓની માધ્યમિક (અથવા ઇંગ્રેજી) કેળવણી સંબંધી બે અગત્યના કારણો ધારાસભા સમક્ષ આવ્યા હતા. ના. કામને એવો કારણ રજુ કર્યો કે “ઈલાકાના ત્રણ મોટા શહેરોમાં સરકારે ફક્ત કન્યાઓને માટે ઇંગ્રેજી શાળાઓ ખોલ્લી અને રફને રફને તેને પૂર્ણ હાઈસ્કુલો બનાવવી.” હાલમાં કન્યાઓને માટે સરકાર તરફથી આપ્યા ઇલાકામાં ફક્ત બેજ હાઈસ્કુલો આવે છે, એક પૂનામાં અને એક અમદાવાદમાં. આ સંખ્યા ઘણી ઓછી છે અને તેથી કન્યાઓને ઇંગ્રેજી કેળવણી આ બે શહેર શિવાય બીજા ક્યાંઈ ભાગેજ મળી શકે છે. બીજા કેટલાક શહેરમાં (સુરત, ભરૂચ, વાંદરા, હંદગાદ વિગેરેમાં) ખાનગી તથા ખ્રિસ્તી મિશનરોની તેવી શાળાઓ છે એ ખરૂં છે પણ તેથી સરકારી જવાબદારી ઓછી થતી નથી. આ કારણ સરકારે કમ્પલ રાખ્યો હતો અને આપણે આશા રાખીશું કે થોડા મહિના માદ આ ત્રણ શાળાઓની શરૂઆત થશે.

હાલ જે જે શહેરોમાં કન્યાની ઇંગ્રેજી શાળાઓ નથી પણ છોકરાઓ માટે હોય તેમાં છોકરીઓને તેમની માતાપતી ઇચ્છા હોય તો દાખલ કરી એવો કારણ ના. પરં જગેએ રજુ કર્યો હતો. નાશિકા છોકરાઓની હાઈસ્કુલમાં એક છોકરીને દાખલ કરવાની તેની માએ ઇચ્છા બનાવી છતાં ત્યાંના મુખ્ય શિક્ષકે તેને દાખલ કીધી નહીં તેથી આ કારણ ધારાસભા પાસે આવ્યો હતો. સદરજી મુખ્ય શિક્ષકનું વર્તન આપણે હવે સરકારે તેજ સ્કુલમાં બે છોકરીઓને તેમણે દાખલ કરેલી હતી અને આ ત્રીજી છોકરીને દાખલ કરવાની ના કહી. કેળવણી ખાતાના મુખ્ય અધિકારી ના. કાવન્ટને પોતાના ખાતાના અમલદારનો જવાબ કરતાં કહ્યું કે સદરજી શાળાનું મકાન ભાડાનું છે અને તેથી તેમાં ફેરફાર કરીને છોકરીઓને જગોરને વખતે વિશ્રાંતિ લેવાની કે પાણી પેરાવની ઓગડીની મગનડ કમી આપવાનું નાની રોકે તેમ નથી તેથી આમ કરવું પડ્યું હતું. આ દલીલ તે કમ્પલ હોયો જવાબ હતો, કારણ જે વ્યવસ્થા પેડેથી બે છોકરીઓને માટે હતી આ નહતી તેજ વ્યવસ્થા અથવા ગેરમોઈ નીજને માટે ચાલત. આ કમવમાં થોડા શાબ્દિક ફેરફાર કરીને સરકારે મંજૂર રાખ્યો હતો.

મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ.

સને ૧૯૧૪ મા મુંગઈના શ્રિમંત વ્યાપારી સર મહમદ મુસલિમ સોહાગરે આઠ લાખ રૂપિયાની રકમ ના. ગવર્નરને એવી શરતે દાનની કરી હતી કે તેમાંથી મુમલમાન શિક્ષાર્થીઓને માટે એક કોલેજ બાંધવી અને ચલાવવી. આ રકમ કેટલાક કારણોસર હજી

એમને એમ પડી રહી છે અને તેનું વ્યાજ પણ વપરાતું નથી, પણ મુદતમાં ઉમેરાતું જાય છે. વ્યાજ દર વધે રૂ. ૩૦,૦૦૦ આવે છે. મુસલમાન કોમ ઇંગ્લેન્ડ કેળવણીમાં પડાત છે અને તેથી અસલ રકમ તો ખાલુએ રહી પણ, તેનું વ્યાજ પણ તે કોમના યુવકોની કેળવણીના ઉપયોગમાં ન આવે તેથી તે કોમના નામકો ઉંચા નીચા થાય તેમાં નવાઇ નહીં. છેલ્લાં એક બે વર્ષમાં તે સંબંધી મુસલમાન સભાસદો તરફથી સવાલો પૂજાતા રહ્યા છે અને આ બેઠકમાં તે સંબંધી ના. ખાનખદાદુર ઇબ્રાહિમ હાફે નાદરે એક કરાવ રહ્યું ક્યો હતો. તેમાં માગણી કરી હતી કે (૧) સદરહુ રકમનું વ્યાજ મુસલમાન યુવકોને શિષ્ય વૃત્તિઓ આપવામાં વાપરવું અને (૨) સાત વર્ષની મુદતની અંદર એક મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ તેના વ્યાજમાંથી સરકારે ચાલુ કરવી અને ઘટે તે રકમ પ્રાંતિક ફંડમાંથી આપવી. કરાવના પેહેલાં લાગ તરફ સભા તરફથી સર્વેએ સંમતિ બતાવી હતી, પણ બીજા ભાગમાં મતદેર પડ્યો હતો. ના, યુનીલાલ મહેતા, ના. પરાંજપે તથા ના. ગોડ-બોલેનું એમ કહેવું થયું કે જો આ કોલેજ ફક્ત મુસલમાનોને માટે હોય અથવા બીજી કોમના કરતાં તેને પેહેલી પસંદગી આપવામાં આવે તો આવી એક કોમી કોલેજને માટે પ્રાંતિક તીજીરીમાંથી, એટલે કે સમસ્ત પ્રજાના પૈસામાંથી ખુટતા પૈસા આપવા કેમ વાજબી ગણાય? ના. નાદરે સંયુક્ત પ્રાંતની અક્ષીગદની મુસલમાન કોલેજને પ્રાંતિક તીજીરી માંથી મદદ આપવામાં આવે છે તે દ્રષ્ટાંત આપ્યો હતો અને કહ્યું કે તેમાં ફક્ત મુસલમાન કોમના યુવકોને દાખલ કરવામાં આવશે તેમ નથી, પણ તે કોમવાળાને પસંદગી આપવામાં આવશે, અને સાથે સાથે બીજી કોમવાળાઓ દાખલ થઈ શકશે. સરકાર તરફથી કેળવણી ખાતાના સભાસદ ના. સર ઇબ્રાહિમ જવાબ વાળતાં જરા ગરમ થઈ ગયા હતા અને પોતાની કોમનો અયોગ્ય પક્ષ લીધો હતો એમ આ લેખકને લાગે છે. મુંબઇની મ્યુનીસીપાલિટીને એક હિંદુ ગૃહસ્થના દરેડીઓ તરફથી સાર્વજનિક મેડીકલ કોલેજ કાઢવાની શરતે બાર લાખ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા છે અને મુંબઇની મ્યુનીસીપાલિટીએ તે શરત કબુલ રાખી છે અને તેમાં સાર્વજનિક પૈમાનો ઉપયોગ થશે તે બાબતની તેમણે યુનીલાલને માદો આપી હતી. મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ અને મુંબઇની નવીન મેડીકલ કોલેજ એ બંને ઉદાહરણો એક સરખા નથી, એ ના. સર ઇબ્રાહિમ ભૂલી ગયા હતા. મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ આજે મુખ્યત્વે કરીને મુસલમાન યુવકોના અને થોડાં વર્ષ પછી ફક્ત મુસલમાનોના ઉપયોગમાં આવશે અને મુંબઇમાં કાઢવા ધારેલી મેડીકલ કોલેજ મુખ્યત્વે કરીને અથવા કેવળ હિંદુઓ માટે નથી પણ સર્વ કોમને સરખી ઉપયોગી થશે એ ના. સર ઇબ્રાહિમને માદ રહ્યું નહતું. કાલ તુરત તો સદરહુ સચાઇ સરકારની સૂચના મુજબ મુન્તવી રહ્યો છે, કારણ કે સદરહુ કોલેજમાં કેટલું ખર્ચ પ્રથમનું તથા ચાલુ થશે તેના અડસદા હમણાંજ સરકારને મળેલા છે અને તે તપાસ્યા નથી, તેથી પ્રાંતિક તીજીરીમાં કેટલી રકમ આપવી પડશે તે ખગર નથી. પણ સપ્ટેમ્બરની અથવા ડીસેમ્બરની બેઠકમાં આ સચાઇ ધારાસભા પાસે પાછો નીકળશે અને ત્યારે સમાધાનકારક નિઠાવ થશે એમ આપણે આશા રાખીશું.

પ્રાથમિક કેળવણીના કરાવો.

પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી ગ્રંથ મદતના કરાવો રહ્યું થયું હતા, જે ના. ઉપાધ્યક્ષ

(ધુળીવાવાળા) તરફથી અને એક ના. ઇબ્રાહિમ હાફે તરફથી. તે નીચે પ્રમાણે હતા.

૧. હજાર અથવા તેથી વધારે વસ્તીવાળા ગામડામાં જ્યાં પ્રાથમિક શાળા ન હોય ત્યાં સરકારે તાકીદથી જોવડી.

૨. જે મ્યુનીસીપાલિટી ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ પોતાની હદમાં દાખલ કરે તેને સરકારે કુલ ખર્ચનો અરધો ભાગ નહીં પણ બે તૃતીયાંશ આપવો.

પેહેલો ઠરાવ સરકારે કમુલ રાખ્યાથી ધારાસભાએ પસાર કર્યો હતો, અને બીજા ઉપર પુષ્ટિ નાદવિવાદ થયા પછી સરકારે સ્વીકારવાની ના પાડી હતી અને ધારાસભાએ પણ નામંજુર કર્યો હતો.

૩. ઇલાકામાં પૂના, અહમદનગર, ડીમા જેવાં અથગે જ્યાં જ્યાં કેમ્પ (લશ્કરને લીધે વસતી) હોય ત્યાંની કેન્ટોન્મેન્ટ કમિટીને પ્રાથમિક શિક્ષણના ખર્ચની આગે રકમ સરકાર મ્યુનીસીપાલિટીને આપે છે તેમ આપવી.

આ ઠરાવ સરકારે સ્વીકાર્યો હતો અને ધારાસભાએ પસાર કર્યો હતો. આ નિર્ણય બાબત ઉપર આજ સુધી સરકારી કેળવણી ખાતાનું લક્ષ્ય ગયું નહતું એજ આશ્ચર્યની વાત છે.

આ બધા ઠરાવો ઉપર ચર્ચા થતાં સરકારના વતી ના. સર ઇબ્રાહિમે પ્રાથમિક શિક્ષણના સંબંધી સરકારી રાજનીતિ થું છે તે ખુલાસાવાર કહી હતી. હાલમાં ઇલાકામાં ૧૦૪૪ ગામડાંઓ એવાં રહી ગયાં છે કે જેની વસ્તી હજારથી વધારે છે. જો તો તેમાંથી એક પ્રાથમિક શાળા મેળવવા હજુ સુધી લાગ્યેલાથી થયું નથી. ના. સર ઇબ્રાહિમે કમુલ રાખ્યું કે આવા ગામડાંઓનો કેળવણી ખાતાના બજેટ ઉપર પેહેલો લક્ષ્ય છે અને બીજી શકશે તેટલી તાકીદથી-એ ત્રણ વર્ષમાં-જે બાળકોની પુરતી સંખ્યા મળશે-તો આવાં લગભગ બધાં ગામડાંઓમાં શાળાઓ ખોલવામાં આવશે.

આવાં બધાં ગામડાંઓ ખત્રાસ થશે ત્યાર પછી ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ વસ્તીવાળાં શાળા વગરનાં ગામો હાથમાં લેવામાં આવશે. પાંચસેથી વધારે વસ્તીવાળા દરેક ગામડામાં પ્રાથમિક શાળા સ્થાપવી તે સરકારનું બંધે છે, જેથી કાંઈ પણ બાળક લજવાના સાધન વિનાનું રહી જાય નહીં.

ફરજિયાત કેળવણી માટે વિશેષ મદદ.

ના. ઉપાસનીના બીજા ઠરાવ ઉપર ચર્ચા થતાં સારી રસાકસી થઈ હતી. હાલમાં જ મ્યુનીસીપાલિટીઓ પોતાની ઉત્પન્નમાંથી જેમણે તે કરતાં વધારે-કુલ ઉત્પન્નના ૧૬ ટકાથી વધારે-પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે ખર્ચે છે, જ્યારે બીજા પ્રાંતોમાં તેથી ઘણો થોડો ખર્ચ કરે છે. શિક્ષણ સાર્વત્રિક કરવાને માટે ફરજિયાત કષો વિના બીજા ઉપાય નથી, અને ફરજિયાત શિક્ષણ કરવાથી ખર્ચમાં જે મોટો વધારો થાય તે કરવાની ઘણું ખર્ચ બધી મ્યુનીસીપાલિટીની શક્તિ બહારની વાત છે. આવી બાબતું કાંઈ ઉત્તેજન આપવામાં ન આવે તો ફરજિયાત શિક્ષણના કાયદાનો લાભ લેવા થોડાંજ શહેરો તૈયાર થશે. પોતાની દલીલોના સમર્થન માટે ના. ઉપાસનીએ અનેક આંદોડાઓ પણ રજુ કર્યા હતા. તેમને ઉત્તર આપતાં ના. સર ઇબ્રાહિમે શહેર વિરૂદ્ધ ગામડાંઓની બાંધીતી દલીલ રજુ કરી હતી. જે શહેરોને વિશેષ આંદોડા પાપવામાં આવે તો ગામડાંઓને તેટલી ઓછી મળે અને તેથી કરીને ગામડાંઓ, જે હાલમાં શહેર કરતા વધારે પછાત છે તે વધારે પછાત થાય.

એવી દલીલ શેહેરીઓ અને ગામડાવાસીઓનો સ્વાર્થ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે એમ કહી તેમને અથડાવી મારવાને માટે લણી ચાકીર છે. શેહેરીમાં જમના શિક્ષિત વર્ગનો વાઘે જમગે છે અને ગામડાવાસીઓ મુંગા છે અને પોતાનો કેસ રજુ કરી શકતા નથી તેથી શેહેરીઓ ફાતી બન્ય છે અને ગામડાવાળાઓના હિતનું રક્ષણ કરવાને સરકાર માગ્યા પશ્ચિમી બીજું કાંઈ નથી આ દલીલ આપણે અધિકારી વર્ગ હતું સુધી ઊડતો નથી તેથી પોતાની હાંસીજ કરાવે છે. આ દલીલ ઉપરાંત સર ઇશ્વાદિમે સરકારી દફતરમાંથી આંકડાઓ રજુ કરી એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે જો ના. ઉપાસનીની માગણી કથુલ રાખવામાં આવે તો તમામ મ્યુનીસીપાલ શેહેરોમાં જ્યારે પ્રાથમિક કેળવણી-છાકરા તથા છાકરીઓ તમામને માટે ફરજિયાત થાય ત્યારે બધી મ્યુનીસીપાલીટીઓને મળી ફક્ત એક લાખ રૂપિયાની નજીવી રકમ વધારે જોડવી પડે પણ સરકારને ૧૫ લાખની મોટી રકમ વધારાની જોડવી પડે માટે તે માગણી કથુલ રાખી શકાયજ નહીં. નામદાર ગવર્નરસાહેબે તો મ્યુનીસીપાલીટીના પ્રતિનિધિઓને “ઓલીવર ટ્રિવિસ્ટ” નામના એક ઇંગ્રેજ નવલ-કથાના પાત્રની ઉપમા આપી હતી, કે જેને પારકું થોડું મજબાબી સંતોષ નહોતો થતો પણ હમેશાં વધારેને વધારે માગણી કર્યા કરતો હતો.

ખોટા આંકડાની મહોડાણ.

મર ઇશ્વાદિમે રજુ કરેલા આંકડા કેવા બૂલાયો ખવાડનારા છે અને તેથી તેમનો તક (એટલે કે બધી મ્યુનીસીપાલીટીઓને ફક્ત એક લાખ રૂપિયા વિશેષ ખર્ચા પડે તે) કેટલો ખોટો છે તે આ લેખકે ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના તા. ૬ ફી ઓગસ્ટના અંકમાં લખેલા એક લંબાણ પત્રથી સાબીત કરી આપ્યું છે. મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે મ્યુનીસીપાલીટીઓને દરેક બાળકના શિક્ષણ પાછળ કેટલો ખર્ચ થાય છે અને લવિષ્યમાં તેટલોજ રહેશે કે વધશે, અને વધે તો કેટલો. સર ઇશ્વાદિમના કહેવા પ્રમાણે દર બાળક દીઠ હાલ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૮-૮-૦ આવે છે અને હવે પછી પણ તેજ આંકડો કાયમ રહેશે. આ લેખકે બતાવ્યું છે કે કેળવણી ખાતાના છેલ્લા રીપોર્ટ “પ્રમાણે આ આંકડો સરેરાશ હાલમાંજ રૂ. ૧૦-૮-૦ નો આવે છે અને થોડાજ વખતમાં માસ્તરોના પગારમાં વધારો થશે તેથી દર છાકરા દીઠ રૂ. ૨-૦-૦ નો વધારો થશે, અને તેથી કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૨-૮-૦ થશે. જો આ આંકડો ખરો હોય, અને હું માનું છું કે ખરો છે, તો મ્યુનીસીપાલીટીઓને ચરધા ખર્ચને હીસાબે રૂ. ૧૫ લાખ વધારે જોડવા પડે, એટલે હાલ જેટલો એખખો ખર્ચ (૭ લાખ) કરે છે તેના કરતાં ત્રણ ધણો ખર્ચ (૨૨ લાખ) કરવો પડે. જો ના. ઉપાસનીની મુજબ કથુલ રખાય તો મ્યુનીસીપાલીટીઓને આંક લાખ વધારે ખર્ચવા પડે, એટલે હાલના કરતાં કુલ બમણાથી વધારે (૧૫ લાખ) ખર્ચવા પડશે. સર ઇશ્વાદિમના વાક્યાતુર્થથી અને જોલવાની છટાથી ધારાસભાપર એવી અસર (પણ ખોટી રીતે) થઈ હતી કે ના. ઉપાસનીની માગણી કેવળ ગેરવાજબી છે અને તેથી તેને ટેકા આપવો જોઈએ નહીં. ના. સર ઇશ્વાદિમે, અબજુતાં પણ, જોટા આંકડાને ઉપયોગ કર્યાથી અને ના. ઉપાસની કરતાં તેઓ વજાલાતમાં વિશેષ કુરાળ હોવાથી આ ફરજિયાત કેળવણીનો ખર્ચ કેમ માગ્યો ગયો હતો. મત્ત આજ નહીં તો બીજો કાંઈ વખતે તરી આવશે અને મ્યુનીસીપાલીટીની વાજબી માગણી કથુલ થશે એમ લેખક માને છે.

નોંધ.

મુસ્લીમ લીગના ઠરાવો.

કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની જે એકતાની શરૂઆત ૧૯૧૫ માં મુંબઈમાં કરવામાં આવી હતી અને જે ૧૯૧૬ માં લખનૌમાં મિદ્ધ થઈ હતી તે આ અણીને પ્રસંગે પણ કાયમ રહેશે એવી સૌને સંપૂર્ણ આશા હતી અને કોંગ્રેસના સતંત્રરૂપ કેટલાક આગેવાનો તેનાથી છુટા પડ્યા, તો પણ તે આશા સફલ થઈ એ અત્યંત મનોપ્રજનક છે. અગત્યની રજુ કરવામાં આવેલી સુધારાની યોજના ઘડવામાં મર્વે રાજદ્વારી પક્ષે લખ્યા હતા તેના કરતાં પણ વધારે મહત્વની ખીના તો એ હતી કે દેશના મુખ્ય પ્રતિનિધિરૂપ સંસ્થાઓ-કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગ તેને તૈયાર કરવામાં લાગી હતી. કોંગ્રેસ-લીગની એકતા અને સંયુક્ત માગણીપર સરકારી રીપોર્ટમાં પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે; તેથી તે માગણીના અને તેને અંગે થએલી ચળવળના જવાબમાં મી. ઓન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ એમ્સ-ફોર્ડ જે યોજના ઘડી છે તે વિષે પણ વિચાર કરવા કોંગ્રેસની સાથે લીગની બેઠક પણ મુંબઈમાં મળી હતી અને એકબીજા સાથે મસલતથી તે બંનેએ એકજ સિદ્ધાંત પર સૂચનાઓ કરી છે એ તેમના બિવિધતા સહકારનું-હિન્દુ-મુસલમાન એખનાસનું શુભ ચિહ્ન છે.

છતાં બંને મંડળના ઠરાવો વાચનાર તરતજ બેઠક શકશે કે તેમાં કંઈ કંઈ ભેદ હતા કેટલાક ભેદ તરફ અમે ધ્યાન ખેંચીશું. પ્રથમ તો હિન્દીઓના હકનું જે જાહેરનામું કાયદાથી મંજૂર કરીને તેને બાધ ન આવે એવી રીતે સુલેહશાંતિ અને રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા હિન્દી સરકારને આપવાનો ઠરાવ કોંગ્રેસે પસાર કર્યો છે તે લીગના ઠરાવોમાં નજરે પડતો નથી. તેમજ હિન્દને સંપૂર્ણ જવાબદાર ગણતંત્ર ૧૫ વર્ષમાં આપવાની કેમ્બ્રિજ કાયદાથી આપવાની કોંગ્રેસે માગણી કરી છે તે પણ લીગે કરી નથી આ બંને ઠરાવો અતિશય મહત્વના છે અને તે ન પસાર કરવામાં લીગના કામમાં ધણી ન્યૂનતા આવી છે એમ અમને લાગે છે. બીજી પાસ લીગના કેટલાક ઠરાવો કોંગ્રેસના ઠરાવના સુધારારૂપ અમને લાગે છે. દાખલા તરીકે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ અને ગ્રાંડ કમીટી ન રાખીને સરકારને હરતક ખાતાં સમઘી જરૂરી કાયદા પસાર કરવાની બીજી પદ્ધતિઓ મચવી છે તેવું લીગે કહ્યું નથી પણ તે બંને મંડળને સ્વીકારીને કોંગ્રેસના ધોરણુપર તેમાં સુધારા સૂચ્યા છે. ધારાસભાનાં જંધારણુ અને મતાધિકાર વિષે તેમજ ખાતાંના વિભાગ વિષે કમીટીઓ ન નીમવાની લક્ષામણો કોંગ્રેસે કરી છે તેથી લીગે કરી નથી. વાઈસરોયની કારોબારી મલાના જે સલાસદોને હસ્તક-પ્રધાનોને સોંપાએલા ચેનાયત્તા ખાતાં હોય તે પૈકી અડધા હિન્દી હોવા બેઠકએ એવો અંતિમ ઠરાવ કોંગ્રેસે કર્યો છે તેને બદલે લીગે તો કારોબારી સભાના કુલ સલાસદો પૈકી અડધા હિન્દીઓને નીમવાની માગણી કરી છે.

પણ બંને મંડળના ઠરાવોમાં જે એકતા બેવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં ભેદ ધણી

ગૌણ છે. પ્રાંતિકની માફક હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ કરવું જોઈએ અને સુલેદ શાંતિ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતાં ખાતાં શિવાયનાં અર્ધાં સરકારનાં ખાતાં પ્રમ્તના પ્રતિનિધિઓને સોંપવાં જોઈએ-એ મહત્વાની માગણી બાંને મંડોળાએ એક સ્વરે કરી છે. અને કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાપર નેમ આ મુદ્દાની સૂચના પર જે વેગભરી ચર્ચા થાણુ રાખમાં આવશે તો હિન્દી તેમજ બ્રીટીશ સરકારને તે તન્દ જરૂર ધ્યાન આપવું પડશે.

વાઈસરોયનું ભાષણ.

ગોળી સપ્ટેમ્બરને દિવસે વડી ધારાસભાની બેઠક ખુલ્લી થઈતાં હિન્દના વાઈસરોયે જે ભાષણ કર્યું હતું તે વાંચીને આપણને ઘણાજ ખેદ અને આશ્ચર્ય થાય છે. ઝોગરટની આખરમાં અને સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકે મળીને સુધારાની યોજના વિષે એકજ વોરણુપર ફરાવો પસાર કર્યા-સગભગ એકજ માગણીઓ; મરફાર આગળ રણુ કરી તેથી તે વિષે વાઈસરોય થું કહે છે તે જણવાને આખુ હિન્દ ધણું ઉત્સુક હતું; અને તે છતાં તેમણે યોજના વિષે પ્રમાણમાં લાણુ વિવેચન કર્યું છે તેમાં તેમણે માત્ર એટલુંજ જણાવ્યું છે કે વીરામી ઝોગરટનું સ્વરાજ્ય સંબંધી જાહેરનામું મી. મોન્ટેગ્યુની નીમણુકથીજ નહિ પણ સ્વાભાવિક ક્રમમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું, તેમના પોતાના આમંત્રણથીજ મી. મોન્ટેગ્યુ હિન્દુસ્તાન આવ્યા હતા, તે જાહેરનામાના સિદ્ધાંતો તેમજ મર્યાદાઓ તેમને પોતાને તો અધનકારકજ હતાં, તે મર્યાદામાં રહીને જેટલા સુધારા કરી શકાય તેટલા તેમના રીપોર્ટમાં ગ્રચવ્યા હતા અને ઉવટે યોજનાના મુખ્ય મુદ્દા તેમણે સગમવ્યા હતા. હવે સ્વરાજ્યના જાહેરનામાની મર્યાદાઓ વાઈસરોયને તેમ આપણને પણ અધનકારક છે કે નહિ તે સવાલમાં અમને રસ પડતો નથી-જે કે એટલું તો જણાવી શકાય કે સાધારણ રીતે જે પરીતામાં પ્રમ્તના પ્રતિનિધિઓનો કંઈ હાય ન હોય તે તેમને અધનકારક નજ ગણાય. પણ આ જાહેરનામાની મર્યાદામાં રહીને કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગે જે ચાર હીવમપર જે સૂચનાઓ કરી હતી તે વિષે વાઈસરોયે એક અક્ષર પણ કહ્યો નથી તે ઉપરથી પ્રજા એમ માતી શકે કે કંતો તેમાં જાહેરનામાની કલમોનું અતિક્રમણ થયેલું. તેઓ મણુ છે અથવા તે તેમને ઘણીજ નાપસંદ છે. ગમે તેગ હોય પણ તેઓ કોંગ્રેસ અને લીગના સંબુક્ત ફરાવને હિન્દના પ્રમ્તમત તરીકે ગણતા હોય તો તે વિષે કંઈપણ ધશાશે-નેનો તેમણે કંઈ પણ જવાબ આપવો જોઈતો હતો. દાખલા તરીકે હિન્દ સ્વરાજ્યની દિશામાં સંગીન પગલાં લેવાનું વચન જાહેરનામામાં આપવામાં આવ્યું છે તો પછી હિન્દી સરકારપર, વાઈસરોયે પોતેજ જણાવ્યા પ્રમાણે કંઈક વધારે અસર કરવાનીજ તક હિન્દીઓને આપવાની છે અને તે મંબંધમાં તેમને થોડો પણ અંકલ કેમ આપવાનો નથી-પ્રાંતિકની માફક હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યની શરૂઆત શા માટે ન કરવી જોઈએ? એ તેમણે જણાવતું હતું. હિન્દના બ્હાસગાંથી પમાર થતી આયાત નિકાસપર જકાત નાંખવાની સત્તા હિન્દને-હિન્દી સરકારને આપવાની માગણી કોંગ્રેસ-લીગે કરી છે તે વિષે પણ વાઈસરોય શા માટે મુગા રવાા હશે? કામ-ગીત ઓફ રેટ અને ક્રાંક કમીટી કાદી નાંખવાની અથવા તેના અધારણુને વમારે-ઉદાર અનાવરાતી સૂચના વિષે પણ તેમણે મીન ધારણુ કર્યું! આ ઉપરથી એમ સદજ અનુમાન થાય કે કોંગ્રેસ-લીગ તરફથી કરવામાં આવેલો આ અને આવી અનેક સૂચનાઓ વિષે સમભાવથી ખુલ્લા મનથી વિચાર કરવાને

તેઓ સાહેબ તૈયાર નથી અને જો કે ગંધી બાજુની ટીકા ધ્યાનમાં લેવાનું તેઓ જણાવે છે તોપણ તેમનું મન તો તેમણે બહાર પાડેલી યોજનાનેજ વરી ચૂક્યું છે એટલુંજ નહિ પણ સ્થાની દલીલોનો રદીઓ આપવાની પણ દરકાર ન કરતાં હિન્દી પ્રજાની દૃષ્ટિથી તેના ઉત્તમ અતિનિધિ રૂપ મંડળો તે વિષે જે ઠરાવો પસાર કરે તેની તિરસ્કારથી અવગણના કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે. જો આમ હોય તો વેળભરી અળવળથી પ્રજાએ પણ નિશ્ચય પૂર્વક તેમને સાગીત કરી આપવું જોઈએ કે સુધારા મળે કે ન મળે પણ તેના વિચાર પૂર્વક ઘડેલા ઠરાવોને રદી કાગળ ગણવાને તેમને ફુતીઆના રાજકારભારીઓમાં મોટામાં મોટો પગાર આપવામાં આવતો નથી.

આપુ બેનરજીનો ઠરાવ.

છઠ્ઠી સપ્ટેમ્બરને દિવસે ખાણ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ વડી ધારાસભામાં એવો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો કે: “આ કાઉન્સિલ સુધારાની દરખાસ્ત ઘડવા માટે વાઇસરોય અને હિન્દી વજીરો ઉપકાર માને છે તેમજ હિન્દમાં જવાબદાર રાજતંત્ર રચવાની દિશામાં તેને એક શુદ્ધ અવતર અને ચોક્કસ પ્રગતિરૂપ ગણે છે અને એવી ભલામણ કરે છે કે ‘સુધારાના રીપોર્ટ’ વિષે વિચાર કરી હિન્દી સરકારને સૂચનાઓ કરવાને આ કાઉન્સિલના અધા મિનઅમલદાર સલાસદોની એક કમીટી નીમવી” આ ઠરાવના ખીજ ભાગ વિષે અમારે વાંધો નથી. સરકાર તરફથી યોગ્ય રીતે કહેવામાં આવ્યું હતું કે જે સુધારાના રીપોર્ટ વિષે પ્રજાના મતની માગણી કરવામાં આવી છે તે વિષે વિચાર કરવાને વડી ધારાસભામાં બેમતા આગેવાન હિન્દીઓ કમીટીમાં મળવાની માગણી કરે તેની વિરૂદ્ધ કેમ થઈ શકાય? સુધારાને સંગીન પ્રગતિરૂપ ગણ્યા પછી તે વિષે સૂચનાઓ કરવાને કમીટી શા માટે નીમવી-એવી જે દલીલ કમીટીની નીમણૂક સ્થાપે રજુ કરવામાં આવી છે તે અમને વજીર વગરની લાગે છે. જ્યારે કાંઈપણ ખીલ ખરડો ધારાસભામાં પહેલી વાર રજુ કરવામાં આવે છે અને તેના સિદ્ધાંત સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યાર પછી તેમાં સુધારા વધારા મુલવવાને સીલકેટ કમીટી નીમવામાં આવે છે.

પણ આ ઠરાવના પહેલા ભાગની સ્થાપે કાઉન્સિલમાં ભાગ લેનાર સલાસદોએ એ ગંભીર વાંધો ઉઠાવ્યો હતો કે આ સરકારી યોજનાને ચોક્કસ પ્રગતિ રૂપ કહી શકાય નહિ અને આ વાંધો ખરો છે. નીમમી ઓગસ્ટના જાહેરનામામાં પણ સ્વરાજ્યની સિદ્ધિની દિશામાં ગંભીર પગલાં લેવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું અને આ ઠરાવ પ્રમાણે જો યોજના સંગીન પ્રગતિરૂપ હોય તો સરકારે પોતાનું વચન પાળ્યું છે. પણ શું આ ખરું છે? પ્રાંતમાં અર્ધ સ્વરાજ્ય અને હિન્દી રાજતંત્રમાં અર્ધ જેટલું સ્વરાજ્ય-એ શું હાલની ગિચ્છિતમાં સંગીન સુધારા રૂપ ગણાય? ખરેખર આશ્ચર્યની યીના તો એ છે કે જે કેટલાક નરમ પક્ષના ના. થીનીવામ શાસ્ત્રી જેવા આગેવાનો હિન્દી સરકારના અધારણમાં પણ સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ દાખલ કરવાની માગણી કરે છે અને તેમ નહિ થાય તો ત્યજમેર અળવળ દેશમાં થશે એવી ધમકી આપે છે તેમણે પણ આ ઠરાવને અનુકરણપૂર્વક ટેકા આપ્યો છે. અને છતાં હિન્દી સરકારને પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર બનાવવા ઇચ્છનાર અને તેટલે અંશે મરદારી યોજનાને સુધારી આમતમાં અધુરી ગણનાર-જહરથોએ પણ તેને સંગીન પ્રગતિરૂપ ગણી ગ્રહણ કરે વચન પાળવાનું મરદારીકેટ આપ્યું છે.

અમને ધાર્તી છે કે મોટા ભાગના જે મલામદોએ એ કરાવને વધાવી લીધો છે તેઓ તો હિન્દી મરકારમાં આંચ બોળવા માગતા નથી એવો આભામ આવે. જે કમીટીમાં નરમ પક્ષના આગેવાનો અને રાજકીય ચળવળમાં હદી અંતઃકરણપૂર્વક ભાગ ન લીધો હોય તેમની બહુમતિ હોવાથી તેની સૂચનાઓ કોંગ્રેસ-લીગથી ઘણીજ વધારે નરમ બનશે એમ લાગે છે. કાંઈક એમ પણ કહે કે કોંગ્રેસના કરાવોનું વજન ઓછું કરવાને નરમ પક્ષના મહારથીઓએ આ કમીટી તીમાવી છે. ગમે તેમ હોય પણ દરેક પક્ષને પોતાના વિચારો રૂઢથી જણાવવાનો અને તે માટે દરેક તકનો લાભ લેવાનો હક હોવાથી, આ કમીટીની તીમણકથી આપણે ગસરાવાનું નથી. જેટલે અંશે તે કોંગ્રેસ-લીગની સૂચનાને ટેકા આપશે તેટલે અંશે તેનું વજન વધશે; જેટલે અંશે તે લુદી હશે તેટલે અંશે આપણે પ્રજામુલ નમૃત કરીને કોંગ્રેસ પક્ષનું સંગીત પણ સરકારને અતાવી આપવું પડશે.

ફજા કરોડની ભેટ !

નાણાં ખાતાના સહામદ સર વીલીયમ મેયરે આ કરાવ વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો : “આ દેશમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા અથવા ઉત્પન્ન કરવાના લશ્કરના ખર્ચનો વધારે દિસરો, લગાઇ ચાલુ રહેવાથી હિન્દે આપવો નોંંછએ એમ આ કાઉન્સીલ કબુલ કરે છે” આ વિશે લગભગ એક કલાકના ભાષણમાં તેમણે જણાવ્યું કે હિન્દ અત્યારે લગાઇના પહેલાંના સમયના ધોરણપર લશ્કરનો ખર્ચ-કેટલાક વધારા માથે આપે છે અને હાલ વધારે ને વધારે લશ્કર હિન્દમાંથી પેદા કરવામાં આવે છે તેના અને આવા લશ્કરના ખર્ચના અમુક અમુક ખાતાના ખર્ચ ખાતે ૧૯૧૮, ૧૯૧૯ અને ૧૯૨૦ એ ત્રણ વર્ષમાં હિન્દી સરકારના ચાલુ મહેસુલમાંથી ફજા કરોડ રૂપિયા આપવા નોંંછએ, અને તે માટે હાલ તરત તો લગાઇને અંશે ઉત્પન્ન થતી અમુક રકમથી વધારે આવકવાળા માણુચેના નફા પર ૫૦ ટકા જેટલો કર નાંખવો પડશે. આ ઉપરથી આપણને પહેલો એ વિચાર આવે છે કે તદ્દન સામાન્ય રાષ્ટ્રોમાં આ કરાવ મૂકવાને બદલે ફજા કરોડની ભેટ આપવાની ચોક્કસ દરખાસ્ત શા માટે લાવવામાં આવી નહિ-કારણ કે અર્વિથાસ પ્રજાને સ્વાભાવિક રીતે એવો શક થાય કે આ કરાવને નામે ગમે તેટલા રૂપિયા હિન્દુસ્થાનની તીજેરીમાંથી લગાઇ માટે સરકાર ખર્ચી શકે. સદ્ભાગ્યે ના. તીનીવાસ શાસ્ત્રીએ જે સુધારો મૂક્યો હતો કે સર વીલીયમ મેયરે ભાષણમાં જે કહ્યું હતું તેની મર્યાદામાંજ કરાવનો અર્થ સમજાવો-ને તેમણે સ્વીકાર્યા હોય અને છતાં પણ આથી પ્રજાનો શક પૂરેપૂરો નાશુદ થતો નથી.

આથી વધારે વાંધાજાહેરી બીના તો એ હતી કે આ કરાવ ધડતાં કાંઈપણ આગેવાનો સાથે ખાનગી મતલબ કરવામાં આવી નહતી અને તેની ખબર ધારાસભાના મલામદોને ઘણીજ મોટી આપવામાં આવી હતી કમન જોતાં તો મરકારની ચોક્કસ દરખાસ્તનો ખ્યાલ પણ ન શકે. વળી પ્રજામતનો કંઈ પણ સજ્જસજાદ ન સંભળાય એવી જગ્યાએ ધારાસભા મળી હતી. આપણે એમ માની લઈએ કે આમ-સાધારણ રીતે કરવાનું કારણ એ હોય છે કે ધારાસભાના પ્રજાકીય સમાસદોના મતનું બહુ વજન હોતું નથી. પણ આ પ્રસંગે તો તેથી ઉચ્ચ હતું કારણ કે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની મંમતિ લેનારો દેખાવ કરવાને માત્ર મિતઅમસદાર મલામદોજ આ વિશે મત આપે એવો ખામ નિયમ રચવામાં આકરો હતો. પણ સો મોઢું રાગજી શકે એમ છે કે આ ગુઝિત નાટક રૂપ હતી. કારણ કે જે ધારા

સમામાં હમેશાં અમલદારો બિનઅમલદારો કરતા હમેશા વધારે મંજૂરમાં હોય છે, જેણે પંચમાર કરેલા કરાવો માત્ર લગામણ રૂપે જ ગણાય છે અને જોને અંદાજપત્ર કે કર પર રહેજ પણ અંકુશ નથી તે મસાના મિતઅમલદાર સલાસદોને પ્રત્યક્ષ પ્રતિનિધિ તેરીકે પણ પ્રત્યક્ષતથી વાકેફ થયા શિવાય ફજા કરોડ રૂપીયાની બેટ આપવાનું કહેલું એ પ્રત્યક્ષ પાસેથી નાણાં લઈ તેના મ્હોંપર તાણ વાસવાની સરકારની સરમલરેલી શક્તિ કહેવાય.

હતાં આ વિચારો મનમાં રાખી આ વિષે ધારાસભામાં થયેલી ચર્ચા વાચીએ છીએ ત્યારે આપણા કહેવાતા ધણા ખરા પ્રતિનિધિઓ માટે સરમ અને દીલગીરીની અને પાંચ વીર દેશભક્તો માટે અનહદ માનની લાગણી ઉપજવા શિવાય રહેતી નથી. આણુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને સર દીનશા વાછા અને ના. શ્રી નીવાસ શાસ્ત્રી કરાવના ગુણ ગાવામાં અને તેમાં રહેલી આપણી કસોટી અને ઉજ્જવલ લવિષ્ય સમગ્રવવામાં એક બીજાની સાથે દરીદ્રાઈ કરવા લાગ્યા. ત્યારે બીજી પાસ ના. શર્માએ એવો સુધારો મૂક્યો કે ગરીબ લોકોના પર મોજો ન પડે એવી રીતેજ ફજા કરોડની બેટ આપવી જોઈએ. ત્યારે પૂન્ય પંડિત માલવીયા, ના. વિકુલભાઈ પટેલ, ના. આપડે, અને ના. આચંદર ચોખ્ખો નકાર લણ્યા. ના. શર્માનો સુધારો સરકારે ન સ્વીકાર્યો એટલે તેમણે પણ બીજા ચાર ગૃહસ્થોની સાથે કરાવની વિરુદ્ધ મત આપ્યો અને ના. ઝીણાએ એકે બાજુએ મત આપ્યો નહિ.

આ ગરીબમાં ગરીબ દેશના આણુ મહેસુલમાંથી ફજા કરોડ રૂપીયાની બેટ કાઢવા જેવા વધારામાં વધારે પેસાદા દેશને આપવાની દરખાસ્ત મ્હામે વિરોધ દર્શાવવાને અમારી પાસે રાખેલો નથી. માત્રાત્મ્ય અને હિન્દના રક્ષણને માટે આ યુદ્ધમાં બનતો બોગ આપવાને હિન્દીઓ તૈયાર હતા અને છે. પણ આપણી પામે જે હોય તેનાથી આપણી આપવાની શક્તિ આભાવિક રીતે મર્યાદિત થાય છે. હિન્દની વસ્તી ધણી મોટી છે-હિન્દના પુરુષ તો નહિ-કારણ કે હથીયારમાંથી નાઝાયલાથી પુરુષો ધણા નામદ અને ગરીબાઈથી અતિશય કંગાલ થઈ ગયા છે-પણ હિન્દીઓનું મંજૂર થાય તો ધણુજ છે અને સરકાર પ ને બદલે પં લાખ ગીપાઈઓ અને મજુરો હિન્દમાંથી લઈ શકે તો તેથી આપણે જોદ નહિ પામીએ પણ હરખાઈશું. સરકારે ઇન્ડી-અન ડીફેન્સ ફોર્મ ઉત્પન્ન કર્યું છે અને મહાત્મા ગાંધીએ નાણીય મૈન્ય ઉત્પન્ન કરવાને પ્રમત્ત કર્યો છે તેને અમે અંતઃકરણ પૂરેક ટેકા આપ્યો છે. પણ આપણા કાલા આગે-વાનોએ અને આપણા રાજ્યકર્તાઓએ સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે કે આ અતિશય કંગાલ અને ગરીબ દેશમાંથી કાઢ પણુ રચેથી કે વસ્તીના કાઈ પણ ભાગમાંથી એક એક પાઈ વધારે લેવાય છે તે તેના જીવ અને લોકોમાંથી ચુસાય છે. ગાંધીજીએ ગોધરામાં જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે હિન્દની ગરીબાઈ આકાશથી પુરવાર કરનાતી જરૂર નથી. પણ જો કંઈ પુરાવાની જરૂર હોય તો જે કલિન અને સરકારના અધારણમાં પણ રત-હાલ પમાર થાય છે તે જોનારને આપણી ત્રાસુ તેમ નહિ થાય તો મદમદ અગવળ આ નવ વપાદ બરાબર નહિ તેમણે પણ અર્થ કરાવને અંતઃકરણ પૂરેક ટેકા આપ્યો છે. ગરીબ માણસોને સરકારને પણ કેટલેક અંશે જવામદાર બનાવવા ઇચ્છનાર અને તેટલે અંગે કોપડની જોનારે સુધાની આમનમા અધુરી ગણનાર-ગૃહસ્થોએ પણ તેને સંગીન પ્રગતિરૂપ સરકારને વચન પાળવાનું સર્વેશીકેટ આપ્યું છે.

જીવિને પોતાનું શરીર ઢોકવાને સાંસા પડે છે. આ બધાને પરિણામે દુનીયાની શાંતતા શાન્ત પ્રજામાં પણ ફેટલેક ઢોકણે છુટ અને ચોરીનો ઉપદ્રવ ફાટી નીકળ્યો છે, લાખો અને કરોડો માણસોના મહેસપર ભૂખમરાની નીલાનીઓ જણાય છે, એથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે આપણી પ્રજાના મોટા ભાગનો ધનસંચય શન્ય જેટલો છે અને એક વર્ષે પણ કાંઈ ચીજની ટાંચ પડે એટલે તેને માટે પ્હારની મદદ કે મરણ અથવા ભૂખમરા ગિરાય બીજો રસ્તો રહેતો નથી. મુકીબર શહેરના મહેલ ઉપરથી નહિ પણ લાખો ગામડાંની ઝુંપડી ઉપરથીજ આ દેશની સંપત્તિનું-અથવા તેની ગરીબાઇનું માપ કાઢના જણાશે કે તેના મરીબ પ્રજાવર્ગ કે ધનવાન માલેકો પાસેથી એક પાઇ પણ લાઇ સકાય નહિ તો પછી ૧૫૦ કરોડની બેટ ગયે વર્ષે ક્યાં પ'ગી-અને તેમાંના આશરે ૧૦૦ કરોડ-એક અમજ તો લોન તરીકે આ દેશમાંથી લરાયા પછી આવતાં ત્રણ વર્ષે દરમ્યાન ચાલુ મહેસૂલમાંની ફાજા કરોડ રૂપીઆ લેવા એ જેટલું સરકારને માટે તેટલુંજ તે આપનાર આગેવાનેને માટે ઘાતકી છે-તે ઉપરાંત આગેવાનો દેશી હોવાથી તેમને માટે દેશદ્રોહરૂપ પણ છે.

મરકારના કરાવને ટેકા આપનાર મહારથીઓ હાલની પ્રાતિક ધારાસભા તરફથી ચુંટાએલા હોવાથી તેઓ પ્રજામતના પ્રતિનિધિરૂપ નથા અને તેની વિરુદ્ધ મત આપવાની હિંમત ધરનાર પાંચ દેશભક્તોની પાછળ પ્રજામતનું સમજ બળ છે એ મરકારને જણાવી આપવાને આપણે શહેરોમાં અને ગામડામાં-સર્વે સ્થળે ખંનથી ચળવળ કરવી જોઈએ.

છાપખાનાનો કાયદો.

હથીઆરબંધીના કાયદાને ઈંગ્લેન્ડના કાયદાની દારમાં લાવવાનો કરાવ નાં આપ-ડેંએ વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો. સરકાર તરફથી તેની સ્લામે વિરોધ ખતાવવામાં આવ્યો હતો. પણ ડો. તેજબહાદુર સમુએ મૂળ કરાવપર એવો સુધારો મૂક્યો કે “હથી-આરનો કાયદો અને તેની રૂએ કાડવામાં આવેલા કાયદામાં કેમો ફેરફાર કરવો જોઈએ તે વિષે વિચાર કરી ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સીલને તે વિષે રીપોર્ટ કરવા આ સભાના અમલદાર અને બીન અમલદાર સભાસદોની એક કમીટી નીમવી.” સરવીલીયગ વિન્સેન્ટે મહેલાં પણ જણાવ્યું હતું કે તે કાયદામાં જાતિ પરત્વે જે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે તે નાબૂત કરવાનો સરકારનો ઇરાદો છે. આમ હાલના કાયદામાં કંઇક પણ સુધારો સરકારને ઇષ્ટ હોવાથી તેમણે ડો. સમુનો સુધારો કબુલ કર્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

પણ ના. આપડેં છાપખાનાના કાયદાના સંબંધમાં સફળ થયા નહિ. તેમણે એવો કરાવ રજુ કર્યો કે છાપખાનાને લગતા કાયદાની અસર અને હિન્દનાં છાપખાનાની આર્થિક અને નૈતિક સ્થિતિની તપાસ કરવાને એક કમીટી નીમવી. આ કમીટી નીમાઇ હોત તોપણ તેથી આપણને સંતોષ થાત નહિ, અને તે બે કારણથી-એક તો રાઉલેટ કમીશનના દાખલાથી જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે આવી કમીટીના કાર્યથી આપણને કદાચ લાભ નહિ પણ હાનિ-ચાય અને બીજું કે, આવી કમીટી આપણ તરફેણમાં રીપોર્ટ થડે તો પણ તેથી કેટલો લાભ થાય છે એ બૂતકાળના અનુભવથી આપણને જણાય છે.

૧. ઈંગ્લેન્ડના કાયદા વિષે “કોમિશની ખાસ બેંક” વિષે લેખમાં ચોથા કરાવનો સંબંધમાં સમજૂત આપવામાં આવી છે.

પણ સરકારે આવી કંપીટી નીમવાના ઠરાવ રહ્યો. પણ વિરોધ થતાંઓ, એનો અર્થ એજ થાય છે કે આ સંઘર્ષમાં એક તરફ માત્ર પણ તે પાછી હઠવાને તૈયાર નથી. જાપાન અને જર્મનીના છાપખાનાના કાયદાના દાખલા આપી દાલતા કાયદાને રેક્ષવવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. અને એતો જાણીતું છે આ કાયદો ઓસ્ટ્રીયાના એક કાયદાના ધોરણપર રચવામાં આવ્યો છે. પણ જર્મની અને ઓસ્ટ્રીયાના રાજનીતિના સિદ્ધાંતોને કાયમ રાખવાને આ યુદ્ધ ચલાવવામાં આવે છે કે તેનો મૂળમાંથી નાશ કરવાને ? અને જો જર્મની અને ઓસ્ટ્રીયામાંથી આપણુદી નાશ પામવી જોઈએ તો શું બ્રીટીશ સામ્રાજ્યની હદમાં-હિન્દમાં તેને આવશ્ય આપવો જોઈશે ?

પણ મરકાન્તી આથી વધારે સમજ દેખાતી દલીલ તો એ હતી કે હિન્દમાં હજુ કેટલાંક પત્રો કાયદાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને છતાં સરકાર રહેમ નજર રાખી તેની રહ્યો કંઈ ઉપાય લેતી નથી. આથી સરકારના પક્ષપર ખેવડા ધા પડે છે. પહેલું તો છાપખાનાનો કાયદો આવાં લખાણુ પ્રકટ ન થાય તે માટે ધડવામાં આવ્યો હોય તો તે પૂરેપૂરો નિષ્ફળ થયો છે. બીજું, જો પત્રો આવાં લખાણુ પ્રકટ કરે છે તેની રહ્યો ફોજદારી કે છાપખાનાના કાયદાની રૂએ કંઈ પગલાં ભરવાનું સરકારને થોડાં લાગતું નથી-કદાચ તેમ કરવાની દિશામાં ચાલતી નથી. આમ બંને રીતે આ કાયદાથી તેનો હેતુ મરતો નથી અને તે કાયમ રાખવાથી પ્રજાની લાગણી દુખાય અને સરકારથી વિરોધ થાય એટલું જ પરિણામ આવે છે.

કદાચ ૨૨ વીલીયમ વીન્એન્ડનો લાવાર્થ એવો હશે કે આ કાયદાથી ધણી ખરાં પત્રો તો સીધી લીટીએ ચાલતાં થયાં છે પણ હજુ કેટલાંકજ વક્ર ગતિથી આવે છે. જો આમ હોય તો દેખીતી રીતે જુજ ખરાબ પત્રોને અંકુશમાં રાખવાની ખાતર હિન્દનાં તમામ છાપખાનાંપર ડોમેસ્ટીસની તરવાર ઝીંમતી રાખી શકાય નહિ, અને જો ખાતરનાં રોજ હવે અંકુશમાં આવાં ગયો હોય અને કોઈકજ સ્થળે ઉપદ્રવ કરતો હોય તો પછી જો ફોજદારી કાયદાથી ભયંદર ગુન્હાપર ઘણાંમાં રાખી શકાય છે તે તેને રહ્યો કરવામાં કેમ સફળ નહિ નીવડે ?

અમે આગળ જઈને સ્પષ્ટ રીતે જણાવીશું કે પરરાજ્ય નીચે વસતી કોઈ પણ પ્રજામાં જ્યાં સુધી રાજ્યથી નવ અસંતોષ રહે છે ત્યાં સુધી જેવાં લખાણુ ધાસસભામાં સર વીલીયમ વીન્એન્ડે ટાંકી જતાંઓ તેવાં કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રકટ થવાનાં; અને પ્રજા-ક્રોધ અસંતોષની રાશિને તે લખાણુ નાશુત થશે. આયર્લેન્ડના પત્રો ઈંગ્લેન્ડના પ્રધાનો અને વડા પ્રધાનને બાળા નાંખે એવું જો લખાણુ પ્રકટ કરે છે તેવું તો લાગ્યેજ હિન્દમાં જોવામાં આવે છે.

આ ઇલાકામાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં પડેલા દુશળ વિષે અમે આવતા અંકમાં લખીશું.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪.

ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૧૯૧૮.

અંક ૪-૫

અમદાવાદના મિલ માલિકો અને સાળ ખાતાના
કારીગરોની લવાઈ સંબંધી કાગળો

(૨)

કારીગરો તરફની દલીલ.

સ. આનંદશંકરભાઈ,

અમદાવાદની મીલોના સાળખાતાના કારીગરોને તેમના પગારમાં મળવો જોઈતો વધારો નક્કી કરવા માટેની તપાસના સંબંધમાં હું આપની આગળ નીચેની હકીકત રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

સાળખાતાના કારીગરોના પગારમાં થવો જોઈતો વધારો નક્કી કરવામાં નીચેની બે બાબત ઉપર ખાસ નિયંત્ર ચચાવવાની જરૂર છે:—(૧) કારીગરો સાદાપથી પણ સતોષ કરક રીતે પોતાનું જીવન ગાળી શકે તે માટે તેમને શું પગાર મળવો જોઈએ એટલે તેમના પગારમાં શું વધારો થવો જોઈએ. (૨) એ વધારો મીલો આપી શકે કે નહિ; પૂરેપૂરો નહિં આપી શકે તો કેટલો આપી શકે.

૧. કારીગરોને કેટલો વધારો મળવો જોઈએ ?

આ સવાલના સંબંધમાં પહેલેથીજ જણાવી દેવું જોઈએ કે કારીગરોની રહેણાંક હાલતું ધોરણ (Standard of life) સંતોષકારક નથી; પરંતુ તેમાં સુધારો કરવાનો સ્નેહ પણ વિચાર કર્યા વગર માત્ર એ ધોરણ જળવાઈ રહે એમ ઇચ્છતા હોઈએ તો પણ મેંધવારીને કારણે કારીગરોને તેમના જીવાનના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઈએ અને જે હાલની સ્થિતિ કામમ રાખવાને મદદે તે સુધારવા ચાહતા હોઈએ—કારીગરો વધારે તંદુરસ્ત, સુખક, શિક્ષિત અને સુખી થાય એમ ઇચ્છતા હોઈએ તો તો આ મેંધવારીના વધારા ઉપરાંત બીજો ખાસ નીયુક્તો વધારો તેમને અપાવવો જોઈએ, નહિં તો હવાવાળાં ઘરો, રાત્રી શાળાઓ, વાંચનાલયો, દવાખાનાં, ક્લબો વગેરે જરૂરની સગવડો માટે મીલો તરફથી બંદોબસ્ત થવો જોઈએ.

કારીગરોને મોઢવારીને લીધે તેમના જીલ્દાર મહીનાના ૬૨ ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલા વધારાની જરૂર છે એમ નીચેની હકીકત ઉપરથી ખાતરી થશે:—

કારીગરોને મળવાના વધારાની ગણતરી તેમના ૧૯૧૭ ના જીલ્દાર મહીનાના પગાર ઉપર થાય છે, અને એ મહીનામાં તેમને સરેરાસ રૂ. ૨૨ મળ્યા હતા એમ ભાષ અખાલાલ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું. હવે કારીગરોના એજ મહીનાના ખર્ચના અંદાજ તપાસતા જણાય છે કે એ રૂ. ૨૨ તે વખતમાં પણ તેમના ગુજરાન માટે પૂરતા નહોતા. એ અંદાજની વિગતો આપતાં પહેલાં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે કારીગરોના મોટા ભાગના કુટુંબો અવિલકત અને મોટાજ છે, અને તે જ સાત કે તેથી પણ વધારે માણસોનાં બનેલાં હોય છે. પરંતુ તેવા કુટુંબોના અંદાજ તપાસતાં પહેલાં કારીગરોની રહેણી ઠીક સમજાય તે માટે એક બાપ, મા, છોકરા, છોકરી, એમ ચાર માણસનાં કાષ્ઠનિક કુટુંબના કરકસરીયાં ખર્ચનો અંદાજ નીચે આપ્યો છે:—

સાળખાતાનો કારીગર બે સાંચા ચલાવનાર—મુસલમાન.

કુટુંબ—માણસ ૪. ૧ પુરૂષ, ૧ સ્ત્રી, ૧ છોકરા, એક છોકરી. કમાનાર પુરૂષ ૧.

માસિક ખર્ચ.

ચોખા	૧ મણ.	રૂ. ૨-૧૨-૦	}	રૂ. ૧૦-૮-૦
દાળ.	૦૧૧ મણ.	રૂ. ૧-૮-૦		
ખઉ.	૨ મણ.	રૂ. ૪-૮-૦		
માંસ.	૪ શેર.	રૂ. ૦-૮-૦		
લાકડાં.	૪ મણ.	રૂ. ૧-૪-૦		
શાક શાજ તું ૦)		રૂ. ૧-૧૪-૦	}	રૂ. ૨૦-૪-૦
તેલ—મશાલો.		રૂ. ૧-૦-૦		
ઘી, ગોળ, ખાંડ. (ટાંકણે).		રૂ. ૧-૦-૦		
ચા.		રૂ. ૨-૦-૦		
ફૂધ.		રૂ. ૦-૦-૦		
ધુપેલ.		રૂ. ૦-૮-૦		
સાબુ.		રૂ. ૦-૪-૦		
હળમત.		રૂ. ૦-૬-૦		
ખીરીપાન.		રૂ. ૧-૮-૦		
બાફું.		રૂ. ૧-૮-૦		
ખત્તી. ૩ ખાટલી.		રૂ. ૦-૧-૦		
		રૂ. ૨૦-૪-૦		

વાર્ષિક ખર્ચ.

પાટલુન	નં ૪	રૂ. ૪-૦-૦
કોટ.	નં ૩	રૂ. ૩-૧૨-૦
પહેરણ	નં ૪	રૂ. ૩-૪-૦
ખમીસ	નં ૨	રૂ. ૧-૧૪-૦

ફેટા	નં ૧	૩. ૧—૫—૦	} ૨ ભેડ છાકરાની ૨ પુરખની.
બુટ,	ભેડ ૪	૩. ૧૨—૦—૦	
છત્રી	નં ૧	૩. ૧—૨—૦	
ટાપી	નં ૧	૩. ૦—૨—૬	
સુરવાળ	નં ૪	૩. ૨—૦—૦	
પેરણ	ન ૪	૩. ૮—૦—૦	
કાટ	ન ૪	૩. ૨—૪—૦	
ઝોઢણા	નં-૬	૩. ૨—૪—૦.	
પીરવાળ	ન-૧	૩. ૪—૮—૦.	
ધગર	ન-૪	૩. ૩—૦—૦.	
કુકતા	ન-૪	૩. ૩—૦—૦.	
બેડીઓ.		૩. ૦—૮—૦.	
બંગડીઓ		૩. ૨—૦—૦.	
ઝોઢણીઓ	ન-૩	૩. ૧—૧૪—૦	
		૩. ૫૧—૧૩—૦	
માસિક.		૩. ૪—૫—૦	

કુલે માસિક ખર્ચ ૩. ૨૦—૪—૦ + ૩. ૪—૫—૦ = ૩. ૨૪—૯—૦

આ અંદાજમાં કેટલીક ખામદો સંબંધી વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ તે પણ એટલીજ અગત્યની છે, અને તેથી તે ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જોઈ છે.

(૧) કારીગરોનો પગાર—કારીગરની માસિક આવક ઉપર. ૩. ૨૨ ની ગણી છે, પરંતુ તેટલું કારીગર હંમેશા રળા શકતો નથી દિવસભર જે સખ્ત કામ તેને કરવું પડે છે, તે તે વરસના ૧૨ મહીના કરી શકતો નથી. અશક્તિ, બીમારી કે વખતે બેકારીને લીધે દિવસો પડે છે, અને સરેરાસ તેનું કામ વરસના ૧૧ મહીના જેટલુંજ ઉતરે છે, એટલે તેની આવક વાસ્તવિક રીતે ૩. ૨૦ નીજ ગણાવી જોઈએ.

(૨) બ્યાજ—કારીગરોનો ધણોખરો ભાગ દેવામાં કુખેલો છે. તેમને સર્વેને ભારે બ્યાજ આપવું પડે છે. જુજ માણેસોજ ૬ થી ૧૨ ટકે નાણું મેળવી શકે છે. અને મોટા ભાગને તો મહીનાના રૂપિયે એક ઓનાથી ચાર આના એટલે ૭૫ થી ૧૦૦ ટકા જેટલું બ્યાજ ભરવું પડે છે. આ બ્યાજની રકમ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

તંગીમાં આવી પડેલા કારીગરો કાંપીયા કે પકાણુના પંજામાં સપડાતાં તેમની સ્થિતિ કેટલી દયાજનક થાય છે તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આપી શકાય એમ નથી. પરંતુ તે સંબંધમાં એક જાણવાજોગ દાખલો અત્રે આપું છું. પ્રેમ દરવાજા બહાર આવેલી જુગલદાસની આલીમાં ઝાકુ શેષ નામનો એક જમ્ક મુસવમાન કારીગર છે, તેની સ્ત્રી ફાતમા પાસે સીવવાનો સાંચો હતો. અને તે ઉપર કામ કરી પોતાના ધણીની આવકમાં તે કાંઈક વધારો કરતી. પરંતુ તંગીને લીધે તેને તે સાંચો ગીરો મૂકી પૈમા લેવા પડ્યા. એ સાંચાની કીમત ૩. ૮૦ ની હતી. પરંતુ તે ઉપર મગન દલસુખ નામના વાણીયાએ ૩. ૭ ધીર્યા

અને રૂપીયે એ આના જેટલું બ્યાજ કરાવ્યું. પરંતુ એ બાઇ રૂપીયા કે બ્યાજ આપી શકી નથી અને હજી વરસ પૂરું થયું નથી તેટલામાં એનું દેવું મગનભાઈએ ગણીને રૂ. ૨૬ નું કરાવ્યું છે. ટુકમાં એ સાચો હવે એ બાઇને પાઠો મળવાનો નથી. આવા બીજા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય અને તે સવે એજ ખતાવે છે કે તંગીને લીધે કરજમાં ઉતરેલા કારીગરોની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક છે, અને તેમને એ સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢવાને પદ્ધતિસર પ્રયત્નો થવા જોઈએ. એ સંબંધમાં આપને એટલી વિનંતી છે કે આ બાબત તરફ મિલ માલીકાનું ધ્યાન ખેંચી તેમને ચોખ્ખ પગલાં લેવાં પ્રેરશો.

(૩) દવા—કારીગરોને વરમાં સુવાવડ કે માંદગીના વખતમાં દવા વગેરેમાં ખર્ચ થાય છે કોઈ વખતે મીલમાં કામ કરતાં અકસ્માત થાય તો તેનો ખર્ચ પણ બહુ વખતે તેમનેજ માથે પડે છે. એ ખર્ચની રકમ પણ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

(૪) લગ્ન મરણ—કારીગરોને પોતાને ઘેર લગ્ન વિવાહ કે મરણ હોય, ત્યારે જે ખર્ચ થાય છે તે માટે તો તેને સાધારણ રીતે કરજ જ કરવું પડે છે. પરંતુ તે ઉપરાંત વાર તહેવારને દિવસે ધર્માદા તથા જમણુ માટે, અને સર્ગવહાલાં કે નાત જોતમાં લગ્ન વગેરે પ્રસંગે રીત માટે જે ખર્ચ થાય તે ઉપરના અંદાજમાં આવી શકે. પરંતુ તે ગણતરીમાં લેવાયો નથી.

(૫) વીમો—આ ખર્ચ ઉપરાંત દરેક કારીગરે પોતાના તથા પોતાના કુટુંબના હિતને માટે અકસ્માત તથા જીંદગીને માટે વીમો ઉતરાવવાજ જોઈએ, અને એ વીમા માટે પ્રીમીયમ ભરી શકે એટલી તેને સગવડ રહેવી જોઈએ.

(૬) કેળવણી—કારીગરોએ પોતાના છોકરા છોકરીઓને કેળવણી આપવી જોઈએ. કેટલાક કારીગરો પોતાના છોકરાને નિશાજ મોકલે છે પરંતુ તેની સંખ્યા બહુ નાની છે. એટલે તેનો ખર્ચ ઉપરના અંદાજમાં ગણ્યો નથી.

હવે આ વધારાની બાબતોનો વિચાર નહિ કરીએ તો પણ ઉપરના અંદાજ પ્રમાણે નાના કુટુંબનો જીલાઈ મહીનાનો ખર્ચ રૂ. ૨૪ જેટલો ગણાય ત્યારે તેની આવક કે માત્ર રૂ. ૨૨ જેટલીજ જણાવવામાં આવી છે. એટલે મોંઘવારી પહેલાં પણ તેનો નિભાવ મુશ્કેલીથીજ થતો હોવો જોઈએ.

પરંતુ આવાં નાનાં કુટુંબો તો કારીગર વર્ગમાં પ્રમાણમાં થોડાંજ છે અને ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સાધારણ રીતે તે છથી સાત માણસનાં બનેલાં હોય છે, એટલે એવાં કુટુંબનો શુ ખર્ચ થાય તે જોવાની જરૂર છે.

સાળખાતોના કારીગર—મે સાચા ચલાવનાર—ખાત—મુસલમાન

કુટુંબ માણસ ૬. ૧ પૂરૂષ—કમાનાર. ૨ આઓ. (તેમાં ૧ ડોસી.) ૩ છોકરાં.

માસિક ખર્ચ.

ચોખ્ખા ૧૧૧ મણ.	રૂ. ૪-૦-૦	}	રૂ. ૧૪-૧૪-૦.
દાળ. ૧૧૧ મણ.	રૂ. ૧-૧૨-૦		
ધઉં. ૩ મણ.	રૂ. ૬-૧૨-૦		
મીસ. ૪ શેર.	રૂ. ૦-૮-૦		
લાકડાં. ૬ શેર.	રૂ. ૧-૧૪-૦		

શાક રોજ ૦) ના	રૂ. ૨-૧૨-૦	
મગાસો.	રૂ. ૧-૪-૦	
બી. ગોળ. ખાંડ.	રૂ. ૧-૮-૦	ટાંકણે.
આ.	રૂ. ૨-૦-૦	
કુધ.	રૂ. ૦-૦-૦	
ધુપેલ.	રૂ. ૦-૬-૦	
સાણુ.	રૂ. ૦-૪-૦	
હળમત.	રૂ. ૦-૮-૦	
ખીડી-પાન.	રૂ. ૨-૦-૦	
ભાક.	રૂ. ૨-૦-૦	
ખતિ.	રૂ. ૦-૬-૦	

માસિક.	રૂ. ૨૭-૧૪-૦
કપડાં લતા મળીને.	રૂ. ૬-૦-૦

કુલ્યે ખર્ચ. રૂ. ૩૩-૧૪-૦.

આ અંદાજ ઉપરથી કારીગરોની વીટંબણાનો કાષ્ટક ખ્યાલ આવશે. પ્લેગ બોનસ (લગભગ ૫૦-૭૦ ટકા જેટલું એટલે કારીગરની આવક. રૂ. ૨૨ ને બદલે રૂ. ૩૩ થી ૩૭ જેટલી થઈ હતી) પહેલાં કારીગરને ૧૨ કલાકની મજૂરીથી પણ પોતાના કુટુંબના ચુસ્તિ માટે પૂરતું મળતું નહિ અને પરિણામે તેને દેવું કરી દાણાવાળા તથા શાકુકારના આશ્રિત થઈ રહેવું પડતું.

હવે હાલની રિયલિ સમજવા એ જુલાઈ મહીનાના ધોરણે કારીગરનો અત્યારનો ખર્ચ શું છે તે તપાસીએ અને તે માટેના અંદાજ પહેલાં તેમની જરૂરીયાતોની વસ્તુના ભાવમાં શું ફેરફાર થયા છે તે જોવાની જરૂર છે.

અનાજ વગેરે તથા કપડાં લત્તાના ભાવો.

અનાજ.	જુલાઈ.	એપ્રિલ ૨૦	મોંઘવારી ટકા.
ધઉ.	રૂ. ૧. શેર ૧૮	શેર ૧૦	૮૦
ખાજરી.	રૂ. ૧. શેર ૨૦	શેર ૧૦	૧૦૦
ચોખા.	રૂ. ૧. શેર ૧૫	શેર ૧૦	૫૦
દાળ.	રૂ. ૧. શેર ૧૭	શેર ૧૫	૧૩
મીસ.	રૂ. ૦) શેર ૧	રૂ. ૦) શેર ૧	૫૦
ભાકડા.	રૂ. ૦) મથુ. ૧.	રૂ. ૦) મથુ ૧	૬૦
તેલ.	રૂ. ૦) શેર ૧.	રૂ. ૦) શેર ૧.	૧૪
બી.	રૂ. ૧ શેર ૧૧ નવટાંક	શેર ૧૧.	૧૦
ગોળ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	—
ખાંડ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	—
કુધ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	૧૨
મીઠું.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	૧૦૦
ફીવેલ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧	૨૩
ફેરોસીન.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	૧૦૦

કાપડ.

કાપડ.	જુલાઈ.	એપ્રિલ-૨૦.	મેઘવારી ટકા.
શેનો (પાટલુન માટે).	રૂ. ૦૮ વાર ૧.	રૂ. ૦૮ વાર.	૬૦
મલ. (પહેરણ માટે)	રૂ. ૦૮ વાર ૧.	રૂ. ૦૮ વાર.	૪૦
ચોક (ખમીસ માટે)	રૂ. ૦૮ વાર ૧.	રૂ. ૦૮ વાર.	૫૦
ગંજીરાક.	રૂ. ૦૮ નં. ૧.	રૂ. ૦૮ નં. ૧.	૨૦
ટાપી.	રૂ. ૦) ના નં. ૧.	રૂ. ૦૮ નં. ૧.	૧૦૦
ફેટા.	રૂ. ૧૮ નં. ૧.	રૂ. ૧૮ નં. ૧.	૪૦
છત્રી.	રૂ. ૧) નં. ૧.	રૂ. ૧૮ નં. ૧.	૩૩
સાદલા.	રૂ. ૧. નં. ૧.	રૂ. ૧૮ નં. ૧.	૫૦
ઝોડણી	રૂ. ૦૮ નં. ૧.	રૂ. ૧૮ નં. ૧.	૬૬
છીંટ (ધાધરા)	રૂ. ૦૮ વાર ૧	રૂ. ૦૮ વાર.	૩૩
મેનસુખ (પીસ્વાળ)	રૂ. ૩૮ તાકા.	રૂ. ૫ તાકા.	૪૨
છીંટ (ધંજર)	રૂ. ૦૮ વાર.	રૂ. ૦૮ વાર.	૬૭
જાકર (ચોળા)	રૂ. ૦૮ વાર.	રૂ. ૦૮ વાર.	૩૩
ઝોડણી	રૂ. ૦૮ વાર.	રૂ. ૧.	૬૦
છીંટ (ધાધરી).	રૂ. ૦૮ વાર.	રૂ. ૧.	૩૩

એ બાવો પ્રમાણે ઉપરને ધોરણે ચાર તથા છ માણસના કુટુંબનો ખર્ચ નીચે મુજબ થાય.

ચાર માણસનું કુટુંબ.

માસિક ખર્ચ.

ચોખા મણુ ૧	રૂ. ૪-૦-૦
દાળ મણુ ૦૮	રૂ. ૧-૫-૦
ખઉ મણુ ૨	રૂ. ૮-૦-૦
માસ શેર ૪	રૂ. ૦-૧૨-૦
સાકડા મણુ ૪	રૂ. ૨-૦-૦
સાક રોજ ૦) નું	રૂ. ૧-૧૪-૦
તેલ મચાલો	રૂ. ૧-૦-૦
ધી, જોળ ખાંડ ટાકણે	રૂ. ૧-૦-૦
ચા	રૂ. ૨-૦-૦
ફુલ	રૂ. ૦-૦-૦
ધુપેલ	રૂ. ૦-૩-૦
સાણુ	રૂ. ૦-૪-૦
હળમત	રૂ. ૦-૬-૦
ખીડી પાન	રૂ. ૧-૮-૦
બાકે	રૂ. ૨-૦-૦
ખતી	રૂ. ૦-૧૦-૦

વાર્ષિક ખર્ચ.

પાટલુન નં. ૪	રૂ. ૫-૮-૦
કોટ નં. ૩	રૂ. ૫-૪-૦
પેરણ નં. ૪	રૂ. ૪-૪-૦
ખમીસ નં. ૨	રૂ. ૨-૮-૦
ફેટા નં. ૧	રૂ. ૧-૧૨-૦
જુટ જો. ૪	રૂ. ૧૨-૦-૦
છત્રી નં. ૧	રૂ. ૧-૮-૦
ટાપી નં. ૧	રૂ. ૦-૫-૦
સુરવાળ નં. ૪	રૂ. ૩-૦-૦
પેરણ નં. ૪	રૂ. ૪-૧૨-૦
કોટ નં. ૨	રૂ. ૩-૦-૦
ઝોડણી નં. ૩	રૂ. ૩-૧૨-૦
પીસ્વાળ નં. ૧	રૂ. ૬-૦-૦
ધંજર નં. ૪	રૂ. ૫-૦-૦
કુડતા નં. ૪	રૂ. ૬-૦-૦
જોડી	રૂ. ૦-૮-૧

અમદાવાદના મિલ માલેકો અને કારીગરોની લવાઈ સંવાદી કાગળો. ૨૨૭

બંગડીઓ ૩ ૨-૦-૦

ઝોટણીઓ નં. ૩ ૩ ૩-૦-૦

૩ ૨૭-૦-૦

૩ ૬૮-૧-૦

માસિક. ૫-૧૨-૧

કુલ માસિક ખર્ચ ૩૨-૧૨-૧

૬ માણસના કુટુંબનું ખર્ચ.

ચોખા ૧૧૧ મણ	૩ ૬-૦-૦	શાક ૦)ના રોજ	૨-૧૨-૦
દાળ ૦૧૧ મણ	૩ ૨-૦-૦	તેલ મશાલો	૧-૪-૦
મઉ ૩ મણ	૩ ૧૨-૦-૦	ઘી, ગોળ, ખાંડ	૧-૮-૦
મસિ ૪ શેર	૦-૧૨-૦	ચા	૨-૦-૦
લાકડા ૬ મણ	૩-૮-૦	ધુરેલ	૦-૬-૦
સાણુ	૦-૪-૦	હળમત	૦-૮-૦
બીડી પાન	૨-૦-૦	ભાકું	૨-૦-૦
ખતી	૦-૧૨-૦		

૩. ૩૭-૨-૦

કપડા લતો ૩. ૭-૦-૦

કુલે માસિક ખર્ચ ૩. ૪૪-૨-૦

એટલે ચાર માણસનો હાલ ખર્ચ ૩. ૩૨ ચાપ અને ૭ નો ૩. ૪૪ ચાપ અને તેટલી આવક અને તેમને અપાવવી હોય તો તેમને જીલ્લાના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ અને વધારેમાં વધારે ૧૦૦ ટકા મળવા જોઈએ.

૨. મીલો કેટલા રૂકા આપી શકે ?

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાશે કે કારીગરોને તેમના ગુજરાનને માટે હાલના મોંઘવારીના સમયમાં જીલ્લા મહીનાના પગાર ઉપર ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઈએ. એટલે જો જીલ્લા મહીનાની તેમની આવક ૩. ૨૨ ની ગણીએ તો હાલમાં તેમને ઓછામાં ઓછા ૩. ૩૩ મળવા જોઈએ. પરંતુ આટલો વધારો મીલો આપી શકે કે નહિ એ પણ વિચારવાની જરૂર છે. કારણ કે જે ઉદ્યોગમાંથી કારીગરોને તેમની રાજી મળે છે એ ઉદ્યોગમાં કાંઈ પણ કસ ન રહે એટલી મજુરી તો કારીગરો નજ માગી શકે. પરંતુ હાલના સમયમાં આ ૫૦ ટકાની માંગણી કાંઈ પણ રીતે વધારે પડતી નથી એ નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજાશે.

જીલ્લા મહીનામાં સુતરનો ભાવ રતલે ૧૨ આના હતો અને તે સાથે "વથાટ" નો ખર્ચ રતલે ૬ આના જેટલો હતો એટલે રતલ સુતરનું કાપડ ૩. ૧-૨ તૈયાર થતું એ કાપડની બજાર કીમત રતલે ૩. ૧-૫ હતી. એટલે મીલોને રતલે ૩ આના નફો રહેતો, અને સાળ દીઠ સુતર ૧૦ રતલ હોઈ ૨ સાળ ઉપર તેમને ૩ ૩-૧૨ જેટલો નફો મળતો. તે અસામાર્થ પેઠેને લઈને કારીગરોને ૫૦-૭૦ ટકા જેટલો વધારો

મળ્યો. એ વધારો રૂ. ૨૨ ઉપર ગણીએ તો રાજના ૬ આના જેટલો આવે છે, અને એ સાલ ઉપર નફો રૂ. ૩-૧૨ જેટલો મળે. એટલે એ ૬ આના આપતાં પણ રૂ. ૩-૬ જેટલો સારો નફો રહેતો.

મીલોને માટે આ સ્થિતિ આજે કાયમ છે એટલુંજ નહિ પણ તે ઘણી સુધરી છે. આજે સતરના ભાવ રતલે રૂ. ૧-૪ છે અને વજાટનું ખરચ ૮ આના જેટલું આવે છે એટલે રતલ સતરનું કાપડ રૂ. ૧-૧૨ પડે છે. એ કાપડના બજાર ભાવ આજે રૂ. ૨-૪ છે એટલે રતલે મીલોને ૮ આના જેટલો નફો રહે છે, અને એક સાલનું રાજનું production (ઉત્પન્ન) ૧૦ રતલનું ગણીએ તો ૨ સાલ ઉપર રૂ. ૧૦ જેટલો નફો થાય છે. હવે જો પ્લેગના પખતમા રૂ. ૩-૧૨ નફામાંથી કાગરીરાને ૬ આનાનો વધારો આપવો પોષાયો તો હાલ રૂ. ૧૦ માંથી ૬ આના આપવા ભારી પડે એમ કહી શકાય નહિ.

મીલોની હાલની સ્થિતિ બહુજ આરી છે તેનો એક પૂરાવો તો કેટલાક મીલ એજન્ટોએ પોતાના કમીશનના ધોરણમા ફેરફાર કર્યો છે તેમાંથી મળી આવે છે. જુની રીત પ્રમાણે એજન્ટોને દર રતલે રૂ. ૦-૦-૩ કમીશન મળતું તેને બદલે હવે તેમણે આ દર કમીશન લેવા માંડ્યું છે, અને ગણતરી કરતાં તે પહેલાંના કરતાં ચાર ગણું આવે છે. કારણ કે એક સાલનું રાજનું production (ઉત્પન્ન) ૧૬ રતલ ગણીએ તો પહેલાંના દર પ્રમાણે એજન્ટોને ૧૬ પૈમા એ ૧૪ આના મળે. પરંતુ આ દર પ્રમાણે ગણતાં ૧૬ રતલની રૂ. ૧-૧૨ લેખે ૩ ૨૮ થાય, અને તે ઉપર કમીશન લગલગ રૂ. ૧ જેટલું થાય. જો મીલોને હાલ અસાધારણ નફો નહિ હોત તો એજન્ટો આટલું કમીશન માંગી શકતજ નહિ અને શેરહોલ્ડરો આપવાની હા પાડત પણ નહિ.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી ખાતરી થશે કે કારીગરોને મોંઘવારીને લીધે ઓછામા ઓછા ૫૦ દર વધારાની જરૂર છે, અને મીલો એ સાગ દીઠ હાલ રાજ રૂ. ૧૦ રજે છે તે જોતાં મીલોને આ વધારો આપવો ભારે પડે એમ નથી. તો પછી એમ પ્રશ્ન થશે કે ગાંધી સાહેબે માત્ર ૩૫ દરજા કેમ વ્યાજબી ગણ્યા. એને જવાબ માત્ર એટલોજ છે કે પહેલાં પંચનામાની એક સરત એવી હતી કે અમદાવાદના સાળખાતાના કારીગરોને મુંબઈની મીલોના કારીગરો કરતાં વધારે મળતું એમજ નહિ, અને મુંબઈની મીલો સંબંધી તપાસ કરતાં ચાર જુદી જુદી મીલો તરફથી તેમના કારીગરોને મળતા માસિક પગાર તરીકે નીચલા આંકડા મળ્યા હતા. (૧) રૂ. ૩૨-૩ થી રૂ. ૩૪-૮ (૨) રૂ. ૩૦ ચાર દિવસ હડતાલ હતી (૩) રૂ. ૩૦ થી રૂ. ૪૪ (૪) રૂ. ૪૨. આમાંથી ઓછામાં ઓછા આંકડો ૩૦ નો લેતાં પણ ૪૦ દરજા વ્યાજબી ગણી શકાત. પરંતુ મીલો ઉપર વધારે બોલે ન પડી ગય એ વિચારથી ૩૫ દરજા ને કંઈ કરવામા આવ્યા અને તેમાંથી એક દરજા પણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ ઓછો થઈ શકે નહિ એમ હું ખાતરીથી કહી શકું છું.

મજૂરોના પગારના વધારા માટેની તપાસના સંબંધમાં તો અત્યારે આટલીજ હકીકત રજૂ કરી શકું છું. પરંતુ તે ગાંધી સાહેબને પણ મોકલ્યો છે, અને એમને જરૂર જણાશે તો તેઓ આમાં ઉમેરો કરશે.

લી. શંકરલાલ લેલાભાઈ એરન
સવિનય વંદનાતરુ.

(૨)

મિલ એજન્ટો તરફની હકીકત.

હમે આ મુકદ્દમામાં મળુરોની તરફેણની મી. બેન્કરની સહીથી રજુ થયેલી હકીકત વાંચી છે.

હમે એમ કહેવાની રમ લેખએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં મી. બેન્કરના હકીકતપત્રમાં મી. મુવતી જ્યાં સલાહ માગવામાં આવી છે તેમાં દર્શાવેલી બાબતો સિવાય બીજી હકીકત જણાવી છે ત્યાં ત્યાં તે અસ્થાને અને તેથી તે હકીકત ધ્યાનમાં લેવાની જોઈએ નહિ. મી. બેન્કરે આવો પ્રયાસ કર્યો છે તે જોઈ હમને ધર્મીજ નવાઈ થાય છે, અને તેમાં તેમનો હેતુ લવાદને જુલાવો ખવડાવવાનો છે એમ હમારૂં ધારવું છે. આ પ્રયાસ અન્યાયભરેલો તેમજ કાયદા વિરૂદ્ધ છે. આ મુકદ્દમામાં જે જે મુદ્દાઓ સલાહ માટે રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે સંબંધી હકીકતપત્રમાં દર્શાવેલી બાબતોનો નીચે પ્રમાણે હમારો જવાબ છે:—

(અ) ૧. મી. બેન્કરે દર્શાવેલી સર્વ હકીકત તદ્દન ખોટા સિદ્ધાન્તપર રચાયેલી છે. સર્વ મીલો બૂનદયા અને પરાપકારના હેતુથી ચલાવવામાં આવે છે, તેમજ તેમનો ઉદ્દેશ મુકીવાળાઓ તથા મળુરોની સ્થિતિ એક સરખી કરવાનો છે એવા સિદ્ધાન્તો પર તેમની સર્વ દલીલો રચાયેલી છે. હમે જણાવવાની રમ લેખએ છીએ કે આ સિદ્ધાંતો, તદ્દન ખોટા છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં મીલો ખાનગી માલગીની મિલકત છે; તેમને ચલાવવાનો મૂળ અને ખરો હેતુ નફો મેળવવાનો છે, આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખીનેજ તેમાં મળુરો રોકવામાં આવે છે; અને તેથી મળુરોને રોકવાનું કાર્ય તથા તેમને ફરી સરતે રોકવા તે (મળુરોની પ્રતીજ્ઞાને લક્ષમાં લીધા બાદ) ફક્ત ખર્ચ અને છત (happily and demand) ના ધોરણથીજ નડી કરવામાં આવે છે, અને તેમજ ઘડું જોઈએ. આખા જગતમાં ખર્ચ ઠેકાણે આ નિયમનર કાય થાય છે એમ કહેવાની હમે રમ લેખએ છીએ. અમારા જણુવા મુજબ કોઈ પણ ઠેકાણે મુકીવાળાઓ તથા મળુરવર્ગનો પરસ્પર સંબંધ મી. બેન્કરના હકીકતપત્રમાં જણાવેલી પદ્ધતિસર નડી યથા નથી; અને તેમ ન થવામાં સ્પષ્ટ રીતે ઉદાપણ રહેલું છે. તેમણે બતાવેલી પદ્ધતિનું સ્વરૂપ અસંભવિત, અસાધ્ય અને સ્વખતુલ્ય છે; તે થોડે ઘણે અંશે “યુરોપીઆ”ને માટે છે. તે આ જગતમાં, આ દેશ કે આ શહેરને માટે બ્યાવહારિક નથી.

(અ) ૨. વળી, આ હકીકત-પત્ર નિરાશાજનક રીતે ખોટા તરફ પર રચાયેલું છે. ઘણા તરીકે

(૧) એજન્ટોના કમીશનમાં વધારો.

સૌ કોઈ જાણે છે કે અમદાવાદ શહેરમાં મીલના કાર્યવાહકોને તથા એજન્ટોને એ પદ્ધતિનર કમીશન મળે છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે તૈયાર થયેલી દર પાઉન્ડે ત્રણ પાઈ પ્રમાણે કમીશન આપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ ધણે ઠેકાણે ચાલે છે. બીજી

પદ્ધતિ પ્રમાણે વેચાણ થયેલા માલની કીમતપર સેંકડે ૩ થી ૪ ટકા કમીશન મળે છે. ખર્ચે જોતાં, આ બંને પદ્ધતિસર મહેલાં ધણી સારી રીતે કામ ચાલ્યું હતું, કારણે કે હિસાબે તે બે રીતે મળતા કમીશનમાં ધજોજ થોડો તફાવત રહેતો. આગલા વર્ષોમાં તો આ બંને રીતે એકજ રકમ કમીશન તરીકે મળતી હતી; પણ; લડાઈની શરૂઆત પછી, આરિક કાપડ તૈયાર કરવાની જરૂર પડવાને લીધે તેમજ લાવે વધી જવાને લીધે પાઉન્ડના હિસાબથી એજન્ટોનું કમીશન ઓછું ને ઓછું થવા લાગ્યું, અને તે સાથે શેર ધરાવનારાઓને નફો વધારે મળવા લાગ્યો. આથી એજન્ટો તુકશાનમાં આવી પડ્યા; આ કારણને લીધે ખીજી પદ્ધતિસર કમીશન આપવાનો ધારો થયો, તેમ છતાં ઓછું કે વધતું કમીશન આપવાની સત્તા શેર ધરાવનારાઓની છે; કારણકે તેમ ક્યાંથી તેમનાજ નફામાં વધવટ થાય છે. તે મુદ્દો ચાલુ પ્રશ્નને લાગતો વળમતો નથી.

(૨) મળુરોને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, રાતની કલંબો, વીમા ફન્ડો વગેરે પુરા પાડવાની જરૂર સંબંધી.

આ સર્વ સગવડો ધણીજ સારી છે. પરંતુ તેને વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં મૂકી શકાય કે નહિ તે જોવાનું છે. આ સગવડો ધનવાન તેમજ વચલા વર્ગોના લોકોને પણ મળતી નથી. મીલ મળુરોને માટે તો તેઓ નવાઈની ચીજો જેવી છે, વળી આમાંની ધણી બાબતો પર સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીનું જ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે; કારણકે તેઓજ તે સંબંધી કોઈ પણ કાર્ય કરી શકે એમ છે. ચાલુ મુદ્દામાં આ સગવડોપર ભાર દેવો એ અન્યાયભરેલું તેમજ અવાસ્તવિક છે; આને માટે સુંદર શરૂઆત અને વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો આવા પ્રશ્નોને જલદીથી કામમાં લેવા કરતાં વધારે આવકારદાયક કાર્ય હમને ખીજી કોઈપણ જણાવું નથી અને એવી સ્થિતિમાં તેને માટે જોઈતા ખર્ચ તથા નાણાંમાં અમારો ચોગ્ય ભાગ હમે પુરેપુરી ખુશીથી આપીશું.

(૩) રેલવેને લીધે આપવામાં આવેલો વધારો.

આ વધારો ખાસ અમુક વખતને માટેજ આપવામાં આવ્યો હતો. હવે પ્લેગ જતો રહ્યો છે એટલે ગમે તે વખતમાં તેના પર ભાર મૂકવો તે અયોગ્ય જ કહેવાય.

(૪) મુંબાઈના મળુરો તથા તેમને મળતી રોજની સાથે સરખામણી.

આ સરખામણીમાં નીચેની બાબતો સંબંધી વિચાર કરવામાં આવેલો નહિ હોવાથી તે તદ્દન બૂલભરેલી છે:—

(૧) મુંબાઈમાં ધરભાડ મુદ્દાત સર્વ ખર્ચ વધારે છે.

(૨) ત્યાંના મળુરો વધારે હોંશીયાર અને પ્રવીણ છે.

(૩) આ કારણને લીધે મુંબાઈની મીલોમાં વધારે સુંદર અને ખૂબીવાળાં વજાટ કામ તૈયાર થઈ શકે છે.

(૪) મુંબાઈના મળુરો પહોંખર્ચે એકજ જગ્યાએ કામને માટે કામ કરે છે.

(૫) ત્યાં જો નોટીસ આપ્યા વગર કે રજા લીધા વગર કાષ્ટપણ મજૂર કામપરથી જતો રહે તો તેનો પગાર આપવામાં આવતો નથી.

(અમદાવાદમાં હર હમેશા નોટીસ આપવાનો રીવાજ છે.)

આવા મોટા તથાવત સંબંધી વિચાર ક્યાં વગર સરખામણી કરવાથી બૂલ થવાનો સંભવ છે તેમજ તે ન્યાયવિરૂદ્ધ તથા અવાસ્તવિક છે. વળી પ્રગતિમય મુંબાઇમાં પણ ત્રીમા ફેડ, રાત્રિ કલઓ વગેરેનો હજુ સુધી અભાવજ છે.

(૫) વળી ઉપરની સરખામણીમાં મુંબાઇમાં સરકાર તેમજ રેલવે કંપનીઓએ પોતાના નોકરોના પગાર વધાર્યા છે તે હકીકતપર ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું નથી.

(૬) મી. બેન્કરના હકીકત-પત્રના બાજી રહેલા ભાગમાં મજૂરો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવી જોઈએ તે મુદ્દાને આધારે તેમનો પક્ષ સમજા કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ અહીં પણ કેટલીક બાબતો ખોટી રીતે મૂકવામાં આવી છે.

(૧) હમે તેમાંની નીચેની બાબતો ખરી ન હોવા સંબંધી ખાતરી ધરાવીએ છીએ.

(અ) સાધારણ મજૂરના કુટુંબમાં એક પુરુષ તેની સ્ત્રી અને ત્રણ ચાર છોકરાં હોય છે.

હમે પુરેપુરી તપાસ કરીને એ નિર્ણયપર આવ્યા છીએ કે સાધારણ મજૂરના કુટુંબમાં માત્રાપ ઉપરાંત ધણેખર ઠેકાણે એકજ છોકરું હોય છે, અને ધણેજ થોડે ઠેકાણે બે હોય છે. આમ હોવાથી તેમની ગણતરી ખોટી ધનારન પર રચાઈ છે.

(વ) આખા કુટુંબનું પોપણ એકલો પુરુષજ કરે છે.

આ સંબંધી પણ સર્વ કાષ્ટ જાણે છે કે ધણેખરે ઠેકાણે છોકરાઓ કામ કરતા હોય છે. આમ હોવાથી આ બાબતપર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી, મીલોમાં ધણાં છોકરાં કામે ભાગે છે તે જાણીતું છે, વળી કાષ્ટ કાષ્ટ ઠેકાણે તો સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓ પણ કામ કરે છે. આમ હોવાથી મીલ મજૂરોના કુટુંબની કમાઈ ઘણીજ વધારે છે તે મનમાં રાખવું જોઈએ.

(ફ) મારિક ખર્ચનો આંકડો પણ ધણેજ વધારે દર્શાવવામાં આવ્યો છે,

(હ) મજૂરોને ગળ ઉપરાંત ઘણુંજ કામ કરવું પડે છે.

આ હકીકત પણ તદ્દન ખોટી છે. કાષ્ટ પણ મીલમાં જઈને જોવાથી માલમ પડશે કે ખીડી પીવાના તથા પાણીના ચારકામાં તેમજ મીલના કમ્પાઉન્ડમાં ધણા મજૂરો વખત ગુમાવતા અને ભટકતાજ હશે. હમોરો મત એ થયો છે કે જો તેઓ પોતાના કામપર એકચિત્ત રાખતા હોય તો તેમને જે મળે તેના કરતાં તેમની ઉપરની ટેવોને લીધે તેમને ધણુંજ ઓછું મળે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને લીધે મીલોને પણ ઘણી રીતે નુકસાન થાય છે. દાખલા તરીકે માલ ઓછો તૈયાર થાય છે; અને ધરાકો અને સાજો ધણી ફેરા બંધ કરવાની જરૂર પડે છે. આતું આજસ રાખવાની મજૂરોની ટેવ દૂર થાય એ ખાસ પ્રયત્નવા જોઈએ. હમે વારે વારે તેમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ તે નિષ્ફળ ગયો છે. મજૂર વર્ગના મિત્રો હકીકત રજૂ કરે તેમજ સહાનુભૂતિ દર્શાવે તેથી જો લાભ

મળે તેના કરતાં જો તેઓ જાતે કામપર વધારે લક્ષ રાખે તો પોતાની મેળે તેઓ ધણુંજ વધારે કમાય અને તેમની સ્થિતિ સુધરે એટલુંજ નહિ પણ મીલોને પણ ભારે નફો મળે. આથી મળુર વર્ગ તેમજ મુડીવાળા બંનેને પરસ્પર લાભ થાય. આ બાબતમાં આપણા મળુરીયાત લોકોએ તેમના મુંબાઇના ભાઇઓનું અનુકરણ કરવું ઘટે છે.

(ઈ) બીજી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે મળુરો વારે વારે નોકરી બદલે છે. મીલોની બદલીનું પત્રક જોવાથી જણાઇ આવશે કે તેઓ સ્થિર રહી શકતા નથી. આને લીધે હમને તેમજ મીલોને ધણુંજ નુકસાન થાય છે.

(ફ) આ બાબતમાં કેલીકો મીલમાં તૈયાર થયેલા માલનું પત્રક જોવા હમે વિનય-પૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. તેમાંથી સ્પષ્ટ દીસી આવે છે કે પ્લેગનો વધારો તથા વધારે ખર્ચાર આપવાથી પણ મીલની કમાઇમાં કંઈ સારો વધારો થયો નથી; બલકે તે ધણીજ ઓછી થઇ ગઇ છે. મળુરોને વધારે કમાવાની જે તકો આપવામાં આવી છે તેનું પરિણામ એ થયું છે કે માલ ઓછો તૈયાર થયો છે અને આમ હોવાથી હમને આને અંગે લાભ થવાને બદલે નકામું ધણુંજ નુકસાન થયું છે. તેજ પત્રક પરથી બીજી બાબત એ જણાઇ આવશે કે જે વધારો મળુર વર્ગ હમણાં માગે છે તે તેમજ તેથી વધારે તેઓ મેળની શક્યા હોત, પરંતુ તેમને આપવામાં આવેલી તકોનો પણ લાભ લીધો નથી. હમે આનું કારણ એમ સમજીએ છીએ કે મળુરોની ટેવો અને રીતભાત આજસ વગેરેથી ભરેલી છે. તેમને અમુક કમાઇ મળે તેમજ અમુક સગવડો મળે એ બેથી તેઓ સંતોષ માને છે, અને મોહારમ વગેરે તહેવારોના દિવસો સિવાય બીજી સર્વ વખતે વધારો મેળવવાની તેમને જે તક આપવામાં આવે તેનો તેઓ લાભ લેતા નથી. આ સંબંધી મળુરોની કામ કરવાની રીત જોઈને નંધાયેલો હમારો દૃઢ મત એ છે કે અમદાવાદમાં વધારે મળુરી આપનાથી તે લોકોની ખરેખરી માસિક આવકમાં ભારે વધારો થતો નથી. અને હમારી સૂચના એ છે કે આ બાબતમાં મળુરોની ટેવો સુધારવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

(૨) ઉપર બતાવેલી હકીકત પરથી એ તો સ્પષ્ટ છે કે મી. બેન્કરના હકીકતપત્રની ખાસ વિચાર કરવા જેવી હવે ઘણી થોડી બાબત રહી છે. હિંદી જનસમાજના સર્વ ભાગોની તેમજ મળુર વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવાની તેમજ સારી કરવાની ખાસ જરૂર છે. મી. બેન્કરના વિચારને હમે પણ મળતા થઇએ છીએ. આ કામ ધણુંજ વહેતું થાય તેમાં હમને ઘણો લાભ થાય તે પણ હમે કબુલ કરીએ છીએ. પણ માણસો અને રીવાજ મી. બેન્કર ધારે છે તેમના થોડા સમયમાં પુરેપુરો સુધરી શકે નહિ. યુરોપીયા એક દિવસ, કે વર્ષ કે પેઢીમાંજ અસ્તિત્વમાં આવી શકે નહિ. મી. બેન્કરે મળુરોને માટે જે વધારાની માગણી કરી છે તે વધારો જો તેઓ જાતે મહેનત કરે અને તેઓ વધારે નિયમિત અને ઓછા આજસુ થાય તો તેમને મળી શકે તેમ છે. આ ઉપાય તેમના પોતાના માથમાં છે, અને દયાની લાગણીને અંગે સારી રીતે કે હમેજીને માટે તે લાભ તેમને મળી શકે તેમ નથી. તેઓ પોતાની લાયકાત અને ઉદ્યોગને અંગેજ વધારે સારી કમાઈ કરી શકશે. આ સંબંધી હમે એમ જણાવવાની રજા લેઈએ છીએ કે મી. બેન્કર અને તેમના મિત્રો મળુરોને જે જે જોડી ટેવો પડી છે તેમને પુરેપુરી રીતે સમજાવવામાં

પોતાના ઉત્સાહનો ઉપયોગ કરશે તો ધણેજ લાભ થશે. આમ કરવાથી જે લોકોનો પણ તેમણે લીધો છે તેમને પણ તેઓ અનહદ લાભ આપી શકશે.

(૩) હમે લવાદ સાહેબનું જ્ઞાન એ ખાખત પર ખેંચવાની રમ લેખએ છીએ કે ચૂકાદાને અંગે જે વધારો આપવાનું કસાવવામાં આવે તે ન્યાયાધીશ દ્વારા સંતોગો ચાલુ રહે ત્યાં સુધીજ અમલમાં મૂકવામાં આવે. હમણાં મોંઘવારી છે, એ તો ખરૂં, પણ તેનું કારણ દાલની લગાઇ છે. સારાં વર્ષો આવેથી તેમજ લગાઇ બંધ થયેથી આ મોંઘવારી નાશ પામવાની; અને તેની સાથે મીલોમાં હમણાં મળતો નફો પણ ધણેજ ઓછો થઇ જવાનો. વધુ કરાને લીધે તેમજ ધણેજ નેરથી ફરી ચાલુ થવાની લેન્ડેસાપરની સાથેની ફરીફાર્દને લીધે મીલો કોડી સ્થિતિમાં આવી જવાનો ધણો સંભવ છે. આ જે કારણોને લીધે મીલ ઉદ્યોગ પર શી અસર થશે તે વિષે અત્યારે તર્ક બાધે નકામો છે; પરંતુ હાલ જેટલો નફો આગળ ઉપર નહિ મળે તે પહેલેથીજ સમજવાનું વધારે લાભકર્તા છે. ખંજાણાના ભાગલાનાં ઉત્તમ વર્ષોમાં મીલોમાં ઇ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૬ સુધી ધણો સારો નફો મળ્યો હતો, પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૦૬થી તે લગાઇની શરૂઆત થઇ ત્યાં સુધી મીલોને ધણેજ બારિક સમયમાંથી પસાર થવું પડ્યું. તે વખતે ફટલી મીલો ખરેખર ફક્તમાં ગઇ હતી. એટલા માટે હમે ખરા અંતઃકબ્જથી એમ આશા રાખીએ છીએ કે મુડીવાળા મજૂરવર્ગના સર્વ મિત્રો આવી સંભવિત (અને ખરેખરી) હકીકતનો પુરેપુરો સંભાળપૂર્વક વિચાર કરશે.

(૪) હમે મજૂરોને શો વધારો આપવો જોઇએ એ પ્રશ્નનો જ વિચાર કરવાનું રહ્યું. રેફરન્સમાં તેઓ ૩૫ ટકા વધારાની માગણી કરે છે. હમે ૨૦ ટકા વધારો આપી શક્યા છીએ. ઉપર દર્શાવેલ સર્વ સંતોગોમાં અને નમુદિકતા ભવિષ્યના સમય વિશે જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી, હમે જે વધારો આપ્યો છે તે યોગ્ય છે એમ જણાવવાની રમ લેખએ છીએ. ખરૂં જોતાં તે જોઈએ તે કરતાં વધારે છે છતાં પણ હમે દાલના બારિક સમયને લીધે તે વધારો આપવાનું વાજબી ધાર્યું છે. અમદાવાદમાં પ્લેગ થયો ન હોત તો મજૂર વમ પણ આ વધારાથી સંતોષ પામ્યો હોત એમ અમારું માનવું છે. હાલ તો અમદાવાદમાં પ્લેગ છે જ નહિ, અને તેથી જે સંતોગોના વિચારોને પરિણામે તેમને પ્લેગનો વધારો આપવામાં આવ્યો તે વિષે ચાલુ પ્રશ્નમાં કંઈ પણ કહેવું જોઈએ નહિ. મજૂરો જે વધારે ઉદ્યોગી થાય અને તેમની વારંવાર નોકરી બદલવાની ટેવ મૂકી દેઇ, તેઓ એકજ ઠેકાણે સ્થિર રહે તો વધારે નહિં તો હાલ જે વધારો તેઓ માગે છે તેટલો જાતે હસ્તગત કરી શકે. તેઓ જે વધારે કામ કરે તો વધારે પગાર આપવાને હમે ધણેજ ખુશી થઈશું. તેમના હાલના મિત્રો તેમને જે સર્વ લાભો કરી આપે તેના કરતાં વધારે લાભ તેમને પોતાનો ઉદ્યોગજ તેમને અને હમને કરી આપશે. આ ઉપરથી હમે જે વધારો આપવાનું કહ્યું છે છીએ તે ન્યાયપુરસ્કર છે, એમ કહેવાની હમે છેવટે રમ લેખએ છીએ.

ગોરધનદાસ ઇ. પટેલ.

પેસ્ટનરશા ન. વકીલ.

એજન્ડો આનરરી સેક્રેટરીઓ.

મિલ એજન્ડોનું મુખ.

(૩)

અમદાવાદના મિલ માલિકોના 'થ્રૂપ' અને વાણાટ ખાતાના કારીગરો વચ્ચે પડેલી તકરારમાં પંચનો નિર્ણય.

ગયા શિયાળામાં અમદાવાદના મિલ માલિકો ('થ્રૂપ') અને કાપડ વણનાર કારીગરો વચ્ચે કારીગરોના પગારના દર સંબંધમાં વાંધો પડેલો, અને તેને પરિણામે હડતાળ અને 'લોક આઉટ'—મહાર તાળા—ની ખેદહરક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેનો નાં ૨૦ માર્ચ ૧૯૧૮ને દિને બંને પક્ષ તરફથી મને 'પંચતુ' કામ સોંપાઈને બંન્ન આવ્યો. તે પછી પંચના કામની શરૂઆત થઈ. બંને પક્ષને પોતાની હકીકત લખી રજુ કરવાની મેં માંગણી કરી, તે પ્રમાણે, કારીગર પક્ષનો રા. શંકરલાલ બેંકર તરફથી મને એક વિગતવાર લેખ પૂરો પાડવામાં આવ્યો. વારંવાર માગણી કર્યા છતાં પણ મારા જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અનિવાર્ય અડચણોને લીધે મિલ માલિકોના 'થ્રૂપ' તરફની હકીકત તથા માસની અંદર મને મળી નહિ. એક પક્ષની હકીકતથી સંતોષ પામીને ચૂકાદો કરવો એ મને વાજબી લાગ્યું નહિ, અને તેથી પંચનો અધિકાર સમાપ્ત કરી—બંને પક્ષ માંદોમાંદો મળીને સમજૂતી કરવી અને તેમાં બંને પક્ષના મિત્ર તરીકે મારી મદદની જરૂર હોય તો તે આપવા હું રાજી છું, એમ મેં જણાવ્યું પણ બંને પક્ષ તરફથી એમ જણાવવામાં આવ્યું કે એ બની શકે તેમ નથી, અને પંચના કામની મુદત વધારના તેઓ એક મત થયેલા છે. તેથી મેં 'પંચતુ' કામ જારી રાખ્યું, તા. ૨૮ મી જૂને મિલ માલિકો ('થ્રૂપ') તરફની હકીકત મને મળી તેમાંથી કેટલાક અગત્યના પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયા, તેનો ખુલાસો મેં બંને પક્ષ પાસે માંગ્યો હતો તા. ૩ જુલાઈ ૧૮, સુધીમાં કારીગર પક્ષ તરફથી એ સંબંધમાં કાંઈ લખાઈ આવ્યું નથી. મોટે ભાગે જે ખુલાસા તથા હકીકતની મારે જરૂર હતી તે મિલ માલિકોએ પૂરી પાડવાની હતી, અને તેઓ તરફથી એક 'ખાનગી' સૂચના સાથે થોડીક હકીકત રજુ કરવામાં આવી છે, પણ તેનાથી મેં પૂછેલા સર્વે પ્રશ્નોનો ઉત્તર ચતો નથી, અને જેટલાનો થાય છે તેટલાનો પણ અપૂર્ણ રૂપમાં થાય છે, અને કેટલીક હકીકત ઘણી મિલોમાંથી મેળવીને પૂરી પાડવામાં આવે તોજ તેનો ઉપયોગ માત્ર બની શકે. પરંતુ તે હકીકત અત્યારે બેગી કરવી શક્ય નથી એમ તેઓ તરફથી જણાવવામાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં હું બંને પક્ષ વચ્ચેની તકરારમાં વાસ્તવિક ન્યાય શો છે એના નિર્ણય ઉપર આવી શકતો નથી, પણ મિલ માલિકો અત્યારે હવે વિશેષ હકીકત આપી શકે એમ નથી, અને ગરીબ કારીગરોને પંચનો નિર્ણય સત્વર મલવો નેષ્ટ એક મત છે તેથી મારે જીવહાર ન્યાય યાને ચૂકાદા ઉપર આવવું પડે છે. પંચના ઠરાવની વાટ ન જોતી કદ-રતના બધે મિલ માલિકો અને કારીગરો વચ્ચે પ્રકૃત પ્રશ્નના સંબંધમાં જે વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી દીધી છે, તેમાંથી મને એ વ્યવહાર ન્યાય કરવાનું પારણ મળી આવે

જે પક્ષકારો તરફથી મળેલી હકીકત મારા નજુવામાં આવે છે કે અત્યારે ધણીખરી મિલોમાં ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકાનો વધારો અપાઇ ચુક્યો છે. અને કેટલીકમાં એ વધારો ૫૦ (પચાસ) ટકા સુધી પણ પહોંચ્યો છે. તે તકરારને લગતા બ્રાહ્મીના વખતનો માટે ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકા વધારો અપાવવો ધરાસ્ત છે. તેથી હું પંચતરીકે અને મળેલા અધિકારથી નહેરુ કંઈ છું કે મિલ માલિકાએ કારીગરોને તકરારને લગતા બ્રાહ્મીના વખતના પગારમાં ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકા વધારો આપવો એટલે કે રજા ટકા આપતા બ્રાહ્મી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી.

છવટે, બન્ને પક્ષે પરસ્પર સંઘનશીલતા અને શાન્તિથી કામ કર્યું છે, અને પંચની નિર્ણયમાં વિલંબ થયો તે દરમિયાન બન્ને પક્ષે મહિમાદિ સમજીને મિલનું કામ ચાલતું રાખ્યું એ સન્તોષની વાત-હું અને નેહિ છું. આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં ઉભય પક્ષ વચ્ચે સંપૂર્ણ કામ ચાલ્યા કરશે.

તા. ૧૦ ઓગસ્ટ ૧૯૧૮.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુન.

આપણા દેશના ઉદ્યોગ ધંધા કેમ પડી ભાંગ્યા ?

"No study is more interesting and instructive in the history of nations than the study of the material condition of the people from age to age."

R. C. Dutt.

"The sources of tyranny & oppression which have been opened by the European Agents acting under the authority of the Company's servants and the numberless black agents and sub-agents acting also under them, will, I fear, be a lasting reproach to the English name in this country."

Lord Clive.

આપણા દેશના ઉદ્યોગો નષ્ટ થવાની કારણો નજુવા સાર મોડીક ગતકાળની હકીકત નજુવાની જરૂર છે; તે વગર વસ્તુસ્થિતિ સમજાય એમ નથી. વળી, ઉદ્યોગ ધંધા પડી ભાંગવાના એક નહિ પણ અનેક કારણો છે કે જેમાં સભ્ય આશ્રયની ગેરહાજરી એટલું જ નહીં પણ સભ્ય સત્તાનો દુરુપયોગ એક ધાતુનું મહત્વનું અને સંગીન કારણ છે. સત્તાનો દુરુપયોગ એટલી હદ સુધી થયો છે કે હિન્દની ગરીબી-સીક પ્રજાનો રોટકો ગયો છે-જીવનગાળો ગયો છે.

જુની વાત યાદ કરવી તે હિન્દના ઇતિહાસનું એક કંગાળ અને હૃદયદાયક પ્રકરણ હોમવા બરાબર છે. એ પ્રકરણ ઇંગ્લાન્ડના સુવિખ્યાત નામને કલંક-અટ્ટો-લગાડે છે; ઇંગ્લાન્ડની કીર્તિને ઝાણ લગાડે છે અને હિન્દુસ્તાન, એની હકુમત સજા આપ્યા પછીનું

ખરાબ પરિણામ હિન્દ માટે આપ્યું. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો નફો રોજગાર જેનાથી નહોતો જોવાતો અને જેઓ ઇર્ષ્યા બળ્યા રહેતા હતા તેઓ કંપનીનું વિશ્વાસ્યતામાં સખત વગોળું કરતા રહેતા હતા, આથી કરીને કોઈ કોઈવાર હિન્દને દાદ મળવાનો સંગેગ અને અવશ્ય રહેતો હતો, પણ હિન્દ સાથેના વેપારનો કંપનીનો ઇન્કાર જતો રહ્યો તે સાથે અંગ્રેજ વેપારીઓ કુપની નીતિપર જે અંકુશ મુકતા હતા તે પણ જતો રહ્યો અને તે વર્ષથી અંગ્રેજ વેપારીઓ જેમ અને તેમ પોતાને કેમ લાલ થાય તેજ તપાસતા રહ્યા અને એમની વિરુદ્ધ કોઈ પોષકર કરનાર ન રહ્યું. હિન્દની દાદ સંભાળાતી બંધ થઇ; વળી ત્યાંની પાર્લામેન્ટમાં હિન્દના તો કોઇ પ્રતિનિધિ હતાજ નહીં, બ્યારે હિન્દ સાથે વેપાર કરી ગખ્મર થયલા ધણા વેપારીઓની આમની સભામાં લાગવમ રહેતી હતી અને જેમના મતની પરવા પણ કેમીનેટને પડતી હતી. આમ હોવાથી ન્યાયની ખાતર પણ કોઇ હિન્દનો પક્ષ લેતું તો પણ તે ક્ષતિ સહનહીં અને એથીજ કરીને ઇ. સ. ૧૮૧૩ થી જ હિન્દના વજુ ટ ધંધાની ખરેખરી પાયમાલી શરૂ થઇ, જે હકીકત આગળ નિવેદન કરવામાં આવી છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં વેપારની છૂટ શામાટે અપાઈ ?—અંગ્રેજ વેપારીઓને વેપારની સ્વતંત્રતા કેમ નાપવામાં આવી ? ફરજિયાત જરૂર પડી માટે. આ અરમામાં નેપોલીયન બોનાપાર્ટની હાકેમાં તળે ફ્રાન્સ બળવાન બન્યું હતું. નેપોલીયને યુરોપના બંદરોમાં ઇંગ્લાન્ડનો માવ આવતો બંધ કર્યો હતો, એટલે જો તેમના ઉદ્યોગ ધંધા બંધ પડે તો ત્યાં ફરવર્તી રહે એમ હતું ત્યાંના તૈયાર માલનો ઉપાડ કરે એવો હિન્દ શીવાય અન્ય કોઈ દેશ પોતાની સત્તા તળે હતો નહીં. હિન્દ સાથે એમ તે વેપારની નિ અખત્યાર કરી શકાય એમ હતું. મોટા કારખાનાવાળાઓ, હિન્દ સાથે વેપારની છૂટથી ધણે લાલ થશે એમ લોકોને સમજાવવા હતા અને વળી તેજ માલ બનાવનારાઓના પ્રતિનિધિઓ આમની સભામાં હતા. મોનાગ જમવાનું હતું; મા પીરસનારી હતી. એટલે ઉપર મુજબ, ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં ચાલુ કરી આપનામાં આવલી સનદમાં ફેરફાર થવા પામ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૩૩ થી વેપાર બંધ:—ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં સાદ ચાલુ કરી ત્યારે એ સરત કરવામાં આવી કે કંપનીએ વેપાર કરવાનું સદંતર બંધ કરવું અને ફક્ત તેમણે હિન્દનો રોજ કારખાર તથા વહીવટ કરવો, એટલે કે કંપની એક વેપારી પેઢી હતી. તે મરી જઈને એક સત્તાધિકારી સત્તા બની. વળી કુપનીના જે શેર હોલ્ડર હતા તે બધાને (પા. ૧૦-૧૦-૦) સાગદસ ટકા લેજે બ્યાજ આપવું અને તે રકમ હિન્દની મહેસુલમાંથી વસુલ કરવી; વરુમા એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે વીસ વર્ષ પછી—કે જે મુદત માટે આ સનદ ચાલુ કરી આપી હતી—જે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની હયાતી ન બોગવે અથવા તેની પાસેથી સર્વ અધિકાર અને પ્રદેશો લઈ લેવામાં આવે તો કંપનીના શેર હોલ્ડરને દર મો પાઉન્ડ પેટે બસો પાઉન્ડ આપવા. કંપનીને અસ્તિત્વમાં ન રાખનામાં આવી, એટલે આ છેલ્લી સરતનો અમલ પણ થયો. આ સરત જોકે ઇંગ્લાન્ડને ધણી લાલકરક હતી પણ હિન્દી પ્રજા તેના બાર તળે ફરી કચડાઈ જાય છે તે પ્રતિવર્ષે એ દેવાનું બ્યાજ ભરવા સાડે દિન્દી મન્દારને જે મહેસુલ ઉઘરાવવી પડે છે તે પરથી જગ્યાજ આવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૪માં છેલ્લીવારની બહાલી:—ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં સનદ ચાલુ કરી આપવામાં આવી ત્યારે કંઈ પણ સુદત દરાવ્યા વગરજ તે ચાલુ કરવામાં આવી હતી. ઇંગ્લાન્ડમાં આ સમયે કંપનીના વહીવટ મામે બહુજ ચર્ચા થતી હતી અને ફરીથી પરવાનો ન આપવા દયાણુ થયું હતું; ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાના પ્રતાપે કંપની વિરૂદ્ધ જે બહુ સખ્ત મત બંધાયો હતો તે દૃઢ થયો અને રાષ્ટ્રી વિદ્રોહીઓએ કંપનીની સનદ રદ કરી બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધી. કંપનીના શેર હોલ્ડરોની ઈ. સ. ૧૮૩૩ની સરત મુજબ પૈસા ચુકવવામાં આવ્યા.

બોલ્ડે હિન્દને માથે ને દબ્બાન્ડને ધી ક્રેળાં!—નિચેની દક્ષીણતની નોંધ લેવાની જરૂર છે. હિન્દુસ્તાનને પૈસે એટલે કે હિન્દની મહેસુલમાંથીજ કંપનીએ પોતાની સત્તા જમાવી હતી, વધારી હતી. હિન્દની સરહદો ઉપર કે હિન્દમાં જે જે લડાઈઓ થઈ હતી તેનો તથા વહીવટનો બધો ખર્ચ હિન્દી મહેસુલમાંથી કરવામાં આવ્યો હતો. આ બધામાં ઇંગ્લાન્ડ કે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કું.એ એક રાત્રી પૈ પણ પોતાની ખરચી નહતી, તે છતાં જ્યારે રાષ્ટ્રી વિદ્રોહીઓએ કંપની પાસેથી હિન્દનો વહીવટ પોતાને હસ્તક કયો ત્યારે, આવો મોટો વિશાળ દેશ મળવા છતાં, કંપનીએ હિન્દમાં કરેલું બધું દેવું, કંપનીના શેર હોલ્ડરને સો માઉન્ડ પેટે બસો પાઉન્ડ ચુકવ્યા, તે બધો ખર્ચ અને દેવું, હિન્દને માથે નાંખવામાં આવ્યું અને તે દિવસથી એ દેવું હિન્દી કરજ (Indian Debt) ને નામે ઓળખાતું આવ્યું છે. દિન પ્રતિદિન આ કરજ વધતું ગયું છે અને તેનું બ્યાજ ભરવાને પહોંચી વળવા સારું હિન્દી મહેસુલ વધારવા જે જરૂર પડે છે તે બોલ્ડે હિન્દના ખેડૂતોને શિર પડે છે; અને તે હિન્દની ખેતીવાડીને નષ્ટાચાર કરવામાં ધણો ઉપયોગી ભાગ ભજવે છે. અસ્તુ.

‘પછી શું થયું’?—હુંકમાં હિન્દની ઝાહોઝહાલીથી મુઘ્ધ થઈ તેમાંથી અને તેટલો દેસ ચૂમવાને રથપાયલો ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કું. વેપારી પેદીમાંથી બળવાન સત્તા મની તે નેત્રું. ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કું. ને વેપારને બદલે હિન્દનો વહીવટ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી ત્યારથી અને જ્યારે જ્યારે સનદો ચાલુ કરવામાં આવતી હતી ત્યારે કંપનીના વહીવટ સંમંધી પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા થતી હતી, પણ તે ચર્ચાનો મુખ્ય સારાંશ તો એજ હતો કે હિન્દુસ્તાન અને હિન્દી કારીગર તથા પ્રજાનું ગમે તેમ થાય પણ ઇંગ્લાન્ડનો વેપાર હિન્દ સાથે કેમ વધે, ઇંગ્લાન્ડને અહીંયાનો કાચો માલ કેમ સરળતાથી, સગવડતાથી તથા વગર જઠાતે મળે. આજ મુદ્દાપર લક્ષ રાખી બધી ચર્ચા થતી હોવાને લીધે, ઇંગ્લાન્ડના કારખાનાં વાળાઓનો પાર્લામેન્ટમાં વધુ મત અને અવાજ હોવાના સમયે, એ ટોલ તોંસાના અવાજોમાં હિન્દની કાકલુહી સંબળાતી નહીં; અને કદાચ ઝીણો, બોર્બેરો કે એસુરો અવાજ બહાર પડી આવતો તો ત્યાંના વેપારીઓના સ્વાર્થમાં તે દબાવી દેવામાં આવતો, એની ગણના કરવામાં આવતી નહીં. વળી જ્યાં સુધી કુંપની સરકાર હતી ત્યાં સુધી વહીવટ કે અન્ય કોઈ કારણથી પણ પાર્લામેન્ટ તેના કારોબારમાં, માથું મારતી, તપાસ કરતી, અને તેમ ચલાવતાં જોકે હિન્દને ન્યાય તો મળતો નહીં તો પણ જુલેયુકે હિન્દની હાલત અને કુદૈશાંત્ર કોઈ કોઈ સખીજન બ્યાન કરાવતું હતું; પણ ઈ. સ. ૧૮૫૭ પછી રાષ્ટ્રી સરકારના હાથમાં

હિન્દની દોરી આવતાં, તે પર અન્ય કોઇનો અંકુશ રહ્યો નહીં અને નામદાર હિન્દુસ્તાન સરકાર પોતાના વટ, મોજલા અને નિરંકુશ વેપારનીતિમાં મશગુલ રહેવાને પરિણામે રાટલા સાથે ખાવાને મીઠા માટે ધરમાં ગાળવાને તેલ કે દિવો કરવાને દિવાસળી માટે, પોતાની નમતા ઢાકવાને કકડા છુગડા માટે હિન્દનો વતની સ્વાશ્રયી મટીને પારકી આશ કરતો જાણે—પરાવલંબનની ખેડીમા જકડાયો. ઉલ્લોગ ધંધામાં મસ્ત રહેલી અને તેથી મશગુર અને ઝાઝોઝલાલ થયેલી માતૃશૃમતી આવી કંગાળ અને ખેરાબગાર થયેલી સ્થિતિ નોર્ષ ક્યા ભારતપુત્રનું હૃદય નહીં દ્રવતું હોય !

ક્યા ઉલ્લોગો નાશ પામ્યા?—કંપની સરકારના આગમન પછી આપણા દેશના જે ઉલ્લોગો પડી ભાંગ્યા તેમાના ખાસ જ્યાન ખેંચતા થોડાકનાં નામ નીચે મુજબ છે:—૩ કાંતવા તથા વણનાના—વણાટ; કામનો રેશમ ઉત્પન્ન કરવાનો તથા રેશમ વણાટનો; ખારીક નક્સી કામનો; સાદી અગ નક્સીનાળી શાલનો; વહાણ નૌકા મનાવવાનો; અન્ન શસ્ત્ર મનાવવાનો; ખાંડ તથા ગળીનો; સેત્રંજ અને ગાલીયાનો; આમડા ઢેળવવાનો; કાંસુ ગાળવા તથા કાંસાની વસ્તુઓ મનાવવાનો વિગેરે વિગેરે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન વૈદક, મોગલ અને રજપુત કાળના શિલ્પશાસ્ત્રના તથા ચિત્રકળાના ધંધા પણ તે વખતથી પોષાતા બંધ થયા.

હિન્દુસ્તાનના ફક્ત આટલાજ ઉલ્લોગ ધંધા નષ્ટ પામ્યા છે કે નષ્ટ પામવાની દશાએ આવી પહોંચ્યા છે, એમ માનવાનું નથી. આટલાંજ નામ ગણાવવાનું કારણ એટલુંજ કે દેશ દેશાવરોમાં હિન્દની ઝાઝોઝલાલી, કુશળતા તથા ઉંચી કારીગરીની કીર્તિ ફેલાવનાર તથા તેથી હિન્દને મશગુર કરવામાં એ ઉલ્લોગો મુખ્ય હતા. આ ઉપરાંત બીજા સેંકડો નાના ઉલ્લોગો—ગૃહઉલ્લોગો છે કે જે કંપની મારફત પશ્ચિમના સંબંધમાં આવતાં નષ્ટ પામ્યા છે, અત્તર અને સુગંધી ખુશબોદાર તેલ બનાવનારાઓ બુજા છે. પ્રાચીન મીનાકારી કામ બહુનાર લગભગ પતી ગયા છે. પોટાળા વણનાર રડ્યા ખડ્યા. નજરે પડે છે, ઝાડ પાનના રસમાંથી રંગ બનાવનાર ઝાઝારહા નથી. દેશી કાગળા કે જે સેંકડો વર્ષ સુધી જવાય દષ્ટ શક્તા હતા તે મનના બંધ થયા છે. સોનેરી રુપેરી કમચ પરદેશથી આવે છે. આ પ્રકારના બહુ ઉલ્લોગો આપણા હાથમાંથી ચાલ્યા ગયા છે. પણ તેના કોઈ સત્તાવાર આંકડા મળી શકે એમ નથી. છતાં પણ આપણા દેશની રાંક પ્રગ તે ઉલ્લોગો ઉપર સંતોષ અને ચેતથી ગુમરા કરતી હતી અને આજે તેઓની જે કંગાલ સ્થિતિ થઈ પડી છે તથા ગુમરાન માટે ખેતી શીવડ અન્ય કાંઈ ધંધો રહ્યો નથી એજ પુરતો અને સંતોષ દાખલો છે. એક કાળમાં—પાંચ દાયકાથી બેસદી ઉપર—તે ઉલ્લોગો હતા અને આજ નથી. આ ઉલ્લોગ ધંધા પડી ભાંગવાનાં કે નાશ પામવાનાં કારણોમાં કારીગર તથા તેમના પોષક જનસમાજનો દોષ નથી એમ અમે કહેવા નથી માંગતા—નેદોષો વિગેરેનું વિવેચન બીજા લેખમાં કરવાનું રાખ્યું છે—પણ રાજ્યસત્તા, હિન્દને મિનચ્છુકલ વેપારનીતિ, ભારે પડતી જકાત, અંગ્રેજ વેપારીઓનો સ્વાર્થ અને ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની તથા અંગ્રેજ સરકારે તે બામતમાં ભજવેલો અષ્ટિન ભાગ, હિન્દી ખેડૂતોને ચગરી નાખતી જમીનની મહેસુલ વિગેરે મુખ્ય કારણો કે જેને પ્રતાપે આપણા દેશ ખેરાબગાર થયો છે તે આ લેખમાં જણાવવાનો હેતુ રાખ્યો છે.

ખેતીવાડી પછી સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચતો, સૌથી વધારે જે માટે ઉદ્યોગો હોય છે એટલુંજ નહીં પણ અંગ્રેજ વેપારીઓની લાગવગને લીધે અને સ્વાર્થ ખાતર અંગ્રેજ સરકારને હાથે સમસ્ત હિન્દને જે માટે અન્યાય થયા ક્યો છે, તથા જે ઉદ્યોગની મરણતોલ દશા થવાથી લાખો સ્ત્રીપુરૂષો તથા બાળકોની રોજી બંધ થઈ છે તે કે કાંતવાનો તથા વણાટનો ઉદ્યોગ છે. મોગલ બાદશાહની પડતી થઈ લાંબા સમય પશુકારની સ્થિતિ ખરાબ થઈ હોય એવો કાંઈ જગ્યાએ ઉલ્લેખ નથી, એટલુંજ નહીં પણ નામદાર કંપની જે હજારો પાઉન્ડનું કાપડ અંગ્રેજી વિલાયત ચઢાવી શકતી હતી તે એ ધંધાની આબાદીની શાખ પુરે છે. લાખો રૂપીઆના કાપડના નિકાસને બદલે આજે આપણા દેશમાં કરોડો રૂપીઆના વિદેશી કાપડની આયાત થાય છે; એવી પરિસ્થિતિ થવાનું કારણ વિગતે જણાવવા જરૂર છે.

-મીર કાસમના સમયમાં શું બન્યું?—ઈ. સ. ૧૭૫૭ ના ખ્યારીના યુદ્ધ પછી અંગાળમાં એક સરખું અશક્તિનું રાજ્ય હતું. મીર જાફર પછી મીર કાસમને નવાબ બનાવવામાં આવ્યો; મીર કાસમે પોતાને નવાબ બનાવવાનો પુરતો બદલો કંપની તથા તેના વહીવટદારોને આપ્યો હતો. (મીર કાસમે ઈનામ તરીકે ખા. ૨,૦૦,૬૬૯ અંગ્રેજ અમલદારોને વહેંચ્યા હતા) તેની નવાબગીરી દરમ્યાનમાં કંપનીના માણસોએ પોતાને હિસાબે હદ કરતાં ઓછો વેપાર કરવા માંડ્યો હતો અને તેથી કરીને કાસમની આવક ઘટી ગઈ એટલુંજ નહીં પણ રૈયત હેરાન હેરાન થઈ.

અંગાળમાં કંપની જે ખરીદ કરેલા માલ લાવે કે વેચે તે પર જકાત લેવાની નહોતી અને તે હક કંપનીના ગુમાસ્તાઓએ પણ માગ્યો. મીર કાસમે ઘણા મખ્ત વાંધા લીધો. (કે જે વાંધા વોરન હેસ્ટીંગે તથા મી. વાન ટીટલ્ટો પણ કબુલ રાખ્યો હતો) પણ નવાબની એ દલીલ કબુલ રાખવી એ એમ્પાટ, હે, અને વોટસનને “ અંગ્રેજ ગૃહસ્થ ” તરીકે Dishonourable અણગમતું અને અપમાનકારક લાગ્યું. (નવાબ સાથેની સરતો વિરુદ્ધ આ વર્તન હતું, પણ એક વખત કરેલી સરતો જો સમયાનુકૂળ ન થાય તો તેથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું જે તે સમયમાં મી. એમ્પાટ જેવા “ ગૃહસ્થ ” ને dishonourable માનકારક લાગ્યું હશે.) આમ થવાથી કંપની તથા ગુમાસ્તાઓનો વેપાર વધ્યો પણ મીર કાસમની રૈયત હેરાન થઈ. તે ઉપરથી પોતાને પ્રજાને થતો અન્યાય અટકવવા મીર કાસમે ઔદાર્ય દર્શાવી સદંતર જકાત કાઢી નાંખી અને તેનું ફળ પોતે પાદશ્રવ થઈ ભોગવ્યું. પોતાની પ્રજાને સહસત તથા ન્યાય આપ્યો, એ પણ તે વેળાની નીતિના ધોરણ મુજબ નવાબનું અસંભવ અને અધર્મિત વર્તન હતું.

પણકરનો પ્રાસઃ—આ સંબંધમાં મીર કાસમે રજુ કરેલા વાંધા તથા પત્ર અને તેની તરફદારી કરી નિવેદન કરેલી હકીકતમાંથી હુંક માર આપવો અસ્થાને નહીં ગણાય. ‘ કવકતાથી કાસીમગઝાર, પટના, કકા લગણમાં કંપનીના એજન્ટો અને ગુમાસ્તાઓ અંગ્રેજ વાવટાની ઓથે વેપાર કરે છે અને મારી સત્તાનું અપમાન કરે છે. તેઓ પોતે દરેક પ્રકારનો ખાનગી વેપાર જકાત ભર્યા વગર કરે છે; આથી મને વાર્ષિક રૂ. ૨૫) લાખનું નુકશાન થાય છે. મારી રૈયતને રૂપીઆનો માલ પાંચ રૂપીએ લેવા કરજ પાડે છે; નીકર માર રૂપીઆનો માલ જોરજીલમથી રૂપીઆમાં પડાવી લે છે. ’

સંજન્ટ બ્રિગે માલની આપણે કેમ થાય છે તે હકીકત જણાવતાં લખે છે કે: “એક (અંગ્રેજ) સદગૃહસ્થ પોતાના ગુમાસ્તાને માલ લેવા કે વેચવા મોકલે છે, અને જો લોકો તે ગુમાસ્તાના કહેવા પ્રમાણે માલ વેચતા કે લેતા નથી તો તેઓને મારવામાં આવે છે અથવા તેઓને તુરંતજ કેદખાનું ભોગવવું પડે છે; આટલુંજ નહીં પણ ખુશીથી માલ વેચનાર કે લેનારને પણ, પોતા શીવાય બીજા કોઈ પાસેથી માલ લેવાની કે વેચવાની મનાઈ કરે છે. કોઈ કોઈ વાર, ધણીજ સસ્તા ભાવે વસ્તુ પડાવી લેવામાં આવે છે અને કોઈ વાર પૈસા પણ આપવામાં આવતા નથી, વિ. વિ.”

મી. વિલિયમ બોલ્ટ લખે છે કે: “એકાદ ગામમાં જ્યાં ધંધોરોજગાર ઠીક હોય છે ત્યાં ગુમાસ્તા આવે છે; અને રહેઠાણની જગ્યા લઈ તેને નકરોરી બતાવે છે. ત્યાં આગળ પોતાના સીપાઈ મારફત દલાલ તથા વણકરોને બોલાવવામાં આવે છે અને પોતે ઘોડા પૈસા ધારીને અમુક ભાવે, અમુક માલ, અમુક મુદતમાં પુરો પાડવાનો દત્તાવેશ કરાવે છે. વણકરને તે કશુંલ છે કે કેમ તેની પરવા કરવામાં આવતી નથી, કારણ કે ગુમાસ્તા મરજી પ્રમાણે સહી કરાવી શકે છે અને જો વણકર આનાકાતી કરે છે તો તેને બાંધવામાં આવે છે અને માર મારી કહાડી મુકવામાં આવે છે. સાંધારણ રીતે વણકરોની એક યાદી રખાય છે અને તેમાં દરેકનું નામ નોંધાય છે. આ વણકરોને બીજા માટે કામ કરવા દેવામાં નથી આવતા અને ગુલામ હોય તેમ એક ગુમાસ્તા બીજા ગુમાસ્તાને વણકરોની અદલી બદલી કરી આવે છે. આ બધામાં વણકરોની મહેનતનો ગેરલાભજ લેવાય છે. બળરમાં જે ઉપજે તેના કરતાં ૧૫ ટકા ને કોઈ વાર ૪૦ ટકા ઓછા દામ અપાય છે. વળી એમ કરતાં હરાવ મુજબ માલ પુરો નથી પાડવામાં આવતો તો તેમનો માલ જપ્ત કરી, બળરમાં તુરંત વેચી ખોટ પુરી કરવામાં આવે છે. રેશમના તાર શીરકીપર ચલાવનાર (winders) કે જે નાગોડને નામે ઓળખાય છે તેઓના પર થતા અન્યાયના કારણથી કરીને પોતાને ફરજ પાડી રેશમ પીંટવાની ફરજ પાડવામાં ન આવે તે માટે અંગ્રેજો કાપી નાંખવાની વાતો પણ જાણીતી છે.” અમારી દીકાની આ ઉપર જરૂર નથી.

વળી કંપનીની ફરમાશ મુજબ વણકર પોતાને ત્યાં એક અને કોઈ વાર એક પણ વણકર વધારે રાખી શકતો નહીં. જે માલ તેઓ બતાવે તે ગુમાસ્તાને પોતાને કે કંપનીને આપવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. આને પરિણામે ડકકા, પટના, કાસમબગર, પુર્નિઆ વિગેરે સારા સારા વણાટ માટે પંકાયેલાં ગામોનો ધંધો પડીભાંગ્યો અને આજ દિન લગી તે ઉલ્લોગ ફરી સજીવન થયો નથી.

સર થોમસ મનરોની ઇ. સ. ૧૮૧૩માં જુખાની:—કંપનીની સનક ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં ચાલુ કરી આપવામાં આવી તે વખતે થયેલી તપાસમાં સર થોમસ મનરોએ આપેલી જુખાની નોંધવા જેવી છે: “કેટલા કાપડની જરૂર છે, તે વિશ્વાસપૂર્ણ નહીં થતાં, કંપનીના ડીરેક્ટરો હિન્દુસ્તાન લખી જણાવતા; તે ખમર અને આપણાં અંગ્રેજી વેપારી બોર્ડ, તરફથી, ઈંગ્લાન્ડથી આવેલા ડીરેક્ટરોના કાગળની નકલ દરેક પેઢી પર મોકલી આપવામાં આવતી; પેઢીપરનો ‘એજન્ટ’ ત્યાંના વણકરો સાથે આગળથી નાણું

ધીરી કાપડ ખરીદવાની ગોઠવણ કરતો. આ ગોઠવણ પાર પડે માટે બધા વણકરોને બેઠા કરવામાં આવતા અને જ્યાં સુધી અમુક ભાવે કાપડ વેચવાને તેઓ કશુંક ન થાય ત્યાં સુધી તેમના પર પહેરો રાખવામાં આવતો હતો. એક વાર વણકરે બહાતું લીધું તે પછી તેમની વાંકુકમીમાંથી તે ભાગ્યેજ છટકી શકતો. વણકર વખત સર માલ પુરો પાડે અને દીલ ન કરે તે સાડે અને ત્યાં એક સીપાઇ બેસાડવામાં આવતો કે જેની પાસેના દંડ (Rattan) નો ધણી વાર ગેરઉપયોગ થતો. એ સીપાઇનો ખર્ચ વણકરને માથે ચડતો અને વણકર વખતસર માલ ન આપતાં કાર્ટમાં ધમડાતો અને ચપ્પો દંડ ન ભરી શકે તો તેના ધરના વાસણુ જપ્ત કરવામાં આવતા હતા અને આ પ્રમાણે અધીજ વણકર વસ્તીને કંપનીની પેઢીઓમાં ફરજિયાત કામ કરવું પડતું હતું. વધુ ખેદકારક તો એ છે કે આ જાતનું ગેરવર્તન કાયદાપૂર્વક કરવામાં આવતું. એટલે કે એ મતલબ એ તે રેલુથી એવા પ્રકારના મયગાજ ધડવામાં આવતા હતા. એ કાયદાઓ મુજબ, જે વણકરે કંપની પાસથી બહાતું લીધું હોય-જે ફરજિયાત તેની પાસે લેવડાવવામાં આવતું હતું-ને બીજા કોઇને, દેશી કે યુરોપીઅન વેપારીને, કોઈ પણ કારણે પોતે બનાવેલો માલ આપી શકે નહીં તથા પોતે બીજે કોઈને મળુરી પછી ન કરી શકે, વેળાસર માલ પુરો ન પાડના તેના પર ચોટીદાર મુકવાની સત્તા ' રેમીડન્ટ ' ને આપવામાં આવતી; જે કદાચ તે બહાર કોઇને માલ વેચે તો દીવાની અદાલતમાં તેના પર કામ ચલાવવામાં આવતું; વળી કરાર મુજબ માલ પુરો ન પાડે તો, જે વણકર પાસે એક કરતાં વધારે શાલ હોય અને વજાટ કામ સાડે એક અથવા એકથી વધુ માણુમ રાખેલા હોય તો, કાપડના ઠરાવેલા ભાવ ઉપર ૩૫ ટકા જેટલા દંડને પાત્ર કરતો હતો. ”

વોરન હેસ્ટીંગ્સનો ટોલ:-આ જુલાનીના સમર્થનમાં વોરન હેસ્ટીંગ્સના શબ્દ દર્શાવે છે: “ અમારા આવવાના સમાચાર મળતાં, ધર્મશાળાઓ, બજારો ને ગામો ખાલી થઇ જતાં; બજારની ડુકાનો બંધ થતી. આપણા વહીવટ સંબંધી લોકોમાં આવો ત્રાસ વર્તી રહ્યો છે ”

અમારા શબ્દમાં કંઈ પણ ચિંતાર આપવાનું ન રાખતાં ઉપલાં અવતરણોથી તે હકીકત વાંચક સમક્ષ રજુ કરી છે; અને તે ઉપરથી વજાટ ધંધાને શરૂઆતથીજ કેમ હાનિ પહોંચવા માંડી તે સમજી શકાય એમ છે.

કોઇપણ સુઝ સરકાર પોતાની કે દૈવવશાત્ પોતાના હાથ તળે આવેલી પ્રજાની આત્માની છત્રી, તેનો વેપાર ધંધો કેમ વધે તે-પર ધ્યાન આપે, પણ હિન્દુસ્તાનને તેટલોયે ન્યાય ન મળે. અત્રેનો વજાટ કામનો ઉદ્દેશ કેમ ખીલે તથા વેપાર કેમ વધે તે પર લક્ષ ન-આપ્યું, તેટલુંજ નહીં પણ ઉલટું વણકરો વજાટકામ બંધ કરે અને ફક્ત ઇંગ્લાન્ડનાં કારખાનાઓને જે કાચા માલની જરૂર હતી તે પુરી પાડવા પરજ ન-અર્જુ લક્ષ આપે એવા અને તે સાથે ઇંગ્લાન્ડમાં બનેલા કાપડનો અને વધારે વધારે ઉપાડ અને ફાલોગે થાય ને સાડે પગલાં ભરવામાં આવ્યા હતાં. સનદ ચાલુ કરવામાં આવતી તે વખતે કંપનીના કારોબાર સંબંધી તપાસ થતી હતી; પણ તેવે પ્રસંગે અને

ખીજા ઇતર કમીશન મારફતે હિન્દુસ્તાનના લોકો ઇંગ્લાન્ડમાં અનેલો માલ કેમ વધારે લે તથા તેઓ ફક્ત કાચો માલ ઉગાડવા પરજ લક્ષ આપે તે હેતુપૂર્વક ખાસ જુમાની લેવાતી તથા તપાસ કરવામાં આવતી હતી. એમ કરતાં હિન્દને ન્યાય મળે પણ ઇંગ્લાન્ડની વેપારીને નુકશાન થાય એવી યોજના ઘડાતી તો ત્યાં બહુ મોટો ખળભળાટ કરી મુકવામાં આવતો અને સરકારને પોતાના હુકમ ફેરવવા પડતા હતા. આવા સંજોગોમાં દેશના ઉલોગ ખીલી તો કપાથીજ શકે ? એક બાલુથી ફક્ત જુમાનથી દેશની આબાદાની ની વાતો કરવી કે ઇચ્છા બતાવવી અને ખીજા બાલુથી દેશ વધારે પરતંગ અને ઉલોગ હીન થતો જાય એવાં પગલાં ભરાય, ત્યાં દેશની અવનતિજ થાય, એ દેખીતું છે.

વજુકર સ્વતંત્ર રીતે માલ બનાવે તેને ઉત્તેજન નહોતું અપાતું. ઉલટું તે પર અટકાવ મુકવામાં આવતો. પહેલાં વજુકર પોતે પોતાના ઘરમાંજ કાચો માલ લાવી કાપડ વણતો હતો તેને બદલે કંપનીએ તેને કાચો માલ પુરો પાડવા માંડ્યો અને કારખાનામાં ફેરિયાત કામ કરવાને ફરજ પાડી તેવી કરીને વજુકરની સ્વતંત્રતા આલી ગઇ અને તે મજુર બન્યો, એટલુંજ નહીં પણ અસક્ત માણુમ કે બાળક પોતાની શક્તિ અનુસાર ઘરમાં જે મદદ કરી શકતો હતો તથા સ્ત્રીઓ તરફની જે મદદ મળતી હતી તે વજુકરને મળતી બંધ થઈ એટલે કુટુંબ પેશગુનો બોલે વધ્યો અને ધીમે ધીમે વજુકરના કુટુંબની હાલત કંગાલ અને દરિદ્રી બનતી ગઇ. વણાટકામમાં જે નફો રહેતો હતો તે તેઓને મળતો બંધ થયો અને જેટલા પ્રમાણમાં કંપનીની આબાદાની, આવક ને નફો વધ્યાં આ પ્રકારનો વેપાર રોજગાર કે કાં કંપનીનાજ હાથમાં રહેવો જોઇએ કે ઇંગ્લાન્ડની પ્રગતિ તેની છૂટ અપાવી જોઇએ તેની બારીકાઇથી તપાસ જુમાની વખતે કરવામાં આવતી, પણ તે પ્રશ્નોની સાથે હિન્દના વતનીની કેવી સ્થિતિ થશે અને તેનો તેના પડી ભાંગતા રોજગારનો પુનરુદ્ધાર કે સજીવન કરવાનો વિચાર કરવામાં આવતોજ નહીં.

ખીજા મુશીબતો:—ગામડાં કે નાનાં શહેરોમાં બેનેલો માલ મોટાં શહેરો કે બંદરોએ પહોંચતા સુધીમાં વચ્ચે આઠ દસ નાકાંઓ પટાવવા પ્રકારે અને દરેક જગતખાને જગત ભરવી પડતી; આથી કરીને વસ્તુની કિંમત ઘણી વધી પડતી અને કંપની સાથેની દરિદ્રાઇમાં વજુકર કે વેપારી ટપા શકતો નહીં; નાના વેપારીની તો એ પ્રમાણે વેપાર કરવાની હામજ આલની નહીં, એટલે તે તો લગભગ અદસ્યજ થઈ ગયો હતો અને બહોળો વેપાર કરનાર પણ એકની એકજ વસ્તુ પર આઠ દસ વાર જગત ભરીને અને તે ઉપરાંત દરેક જગતખાને જગત અધિકારીનો ત્રાસ વેડી વેડીને તથા સમયનો ભોગ આપીને કંટાળી જતો હતો જ્યારે કંપની અને તેના મુખાસ્તાઓ જગત ભર્યા વગર માલ લાવી કે લઇ શકતા હતા. આ પ્રકારની જગત નીતિથી કરીને પણ વજુકર તથા વેપારીને અન્યાય થતો અને તે અન્યાયમાંથી બચવાનો ઇતર કંઈ ઉપાય ન હોવાથી, તેનું પરિણામ ધંધારોજગાર બંધ થવામાંજ આવ્યું હતું.

ભારે પડતા કર અને જગત:—વણાટનો ધંધો પડી ભાંગવામાં ત્રીજું અને ધણું સખજ કારણ કાચા તથા તૈયાર માલપર અત્રે તથા ઇંગ્લાન્ડમાં જે જગત દાણ તથા કર 'કસાવવામાં આવ્યા હતા, તે હતું.

આ પ્રકારની જઠાત અને કર કરાવવામાં તે વખતના રાજનીતિજ્ઞોની એકજ મુરત હતી કે ઇંગ્લાન્ડનો વેપાર ગમે તે પ્રકારે વધે અને હિન્દથી આવતો તૈયાર માલ અટકે-પછી હિન્દનું ગમે તે થાય.

અનેથી નિકાસ થતાં કાપડ ઉપર ઇંગ્લાન્ડમાં ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં કિંમત ઉપર નીચે મુજબ જઠાત હતી: છોટ પર પા. ૨-૬-૮ ટકા, પણ જે તે માલ ખુદ ઇંગ્લાન્ડમાં વપરાયતો પાઉન્ડ ૬૮-૬-૮ વધુ. મલમલપર ફક્ત પાઉન્ડ; ઇંગ્લાન્ડમાં વપરાય તો પા. ૨૭-૬-૮. રંગીન માલ કે જે ઇંગ્લાન્ડમાં વાપરવાની મનાઈ હતી અને જે ફક્ત ઇંગ્લાન્ડ લાવી ત્યાંથી પાછો અડગત થતો હતો તે પર જઠાત પા. ૩-;-૮ હતી.

મી. વિલસને ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં લુખાની આપતા કહ્યું હતું કે: "ઈ. સ. ૧૮૧૩ પહેલાં સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડ, જઠાત વિ. હોના છનાં, વિલાયતમાં બનતા માલ કરતાં ૫૦ થી ૬૦ ટકા ઓછી કિંમતે વેચી શકાતું હતું અને તેથી કરીને વિલાયતમાં માલ બનતો અટકે નહીં તે માટે કાંતો હિન્દુસ્તાનથી આવતું કાપડ સંદતર બંધ કરવા જરૂર હતી, નીકર તે મોંઘુ પડે માટે ૭૦ થી ૮૦ ટકા જઠાત વધારવા જરૂર હતી અને આ મુજબ જઠાત ન વધારી હોત તો વરાળ યંત્રથી કારખાનાં ચાલતાં હોવા છતાં પેષસહી અને માનચેસ્ટરનાં કારખાનાં ક્યારનાંએ બંધ થયાં હોત. જે હિન્દ સ્વતંત્ર હોત તો આનો બંધ એણે વાળ્યો હોત, વિલાયતી માલ ઉપર કારે અટકાવનારી જઠાત નાંખી હોત અને પોતાના લાભ-હાથી ઉલોગનો નાશ થતો અટકાવ્યો હોત; પણ તેમ સ્વરક્ષણ કરવાની તેની પાસે સત્તા ન હતી; તે (દેશ) એક પરદેશીની દયા ઉપર હતો; વિલાયતી માલ તેને ગળે વગર જઠાતે ઓળવવામાં આવતો હતો અને પરદેશી માલ બનાવનારે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી-કે જેની સાથે તે સમાન ધોરણે સ્પર્ધા કરી શકે તેમ નહોતો-ને દયાવવા અને છેવટ મુંગશાવી ના-અવા રાજકીય અન્યાયનો લાભ લીધો."

ઈ. સ. ૧૮૧૨ થી ઈ. સ. ૧૮૩૨ લગણુ નીચે પ્રમાણે જઠાત હતી:—

	૧૮૧૨	૧૮૨૪	૧૮૩૨	કિંમત ઉપર
ટકા.	ટકા.	ટકા.	ટકા.	
અખમલ	૨૭ ^૩ / _૪	૩૧ ^૩ / _૪	૧૦	"
છોટ	૭૧ ^૩ / _૪	૬૭ ^૩ / _૪	૧૦	"
ઈતરમ્તરાકિમાયુગ ^૩ / _૪		૫૦	૨૦	"
કાચું રેશમ પા. ૨-૧૪-૪ કિંમત પર તથા ૦-૪-૦ રતલે	} શી. ૪ રતલે પેન્સ ૧ રતલે.			
રેશમી કાપડ આયાતનો અટકાવ.	આયાતનો અટકાવ			૨૦
ટાટી રેશમી				૩૦
દ શી. ૧૬-૧૧ પેન્સ સો રતલે.	૬			૨૦
ગરમ કાપડ ૩૦ ટકા				
ઇંગ્લાન્ડથી આવના કાપડ ઉપર આ દરમ્યાનમાં નીચે મુજબ જઠાત હતી:—				
રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ	૩૦ ટકા.			
ગરમ કાપડ	૨ ટકા.			

સ્વતંત્ર વેપારનીતિનું પેઢી:— ઇશાન્ડ પોતાના બાળ ઉદ્યોગોને પગલર ક્યાં પછી, સ્વતંત્ર વેપારનીતિની હિમાયત કર્યાં કરતું હતું અને હિન્દુસ્તાન સાથે પણ એજ નીતિનો અખસાર કરવા માટે જે ઉઠાપોઠ થયા કરતો હતો તે ફક્ત ઇશાન્ડનો હિન્દુસ્તાન સાથેના વેપાર પુરતોજ હતો, નહીં કે હિન્દુસ્તાનથી નિકાસ થઈ ઇશાન્ડ જતા માલ સખી; કારણકે અત્રેના માનપર તો ઇશાન્ડમાં ૧૦ થી ૨૦, ૩૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦ ને હજાર ટકા જેટલી જકાત નાખવામાં આવી હતી એમ મી. મોન્ટ ઝોમેરી માર્ટીને ઇ. સ. ૧૯-૩ માં જુમાની આપતા કહ્યું હતું.

જે દેશના ઉદ્યોગો પુરેપુરા ખાલ્યા હોય અને પરદેશી વસ્તુ સાથે જે દેશનો ખ-નેલો માલ સ્પર્ધામાં ઉભો રહી શકે તેને માટેજ સ્વતંત્ર વેપારનીતિ અખત્યાર કરની પોષી, સકાય એમ છે, પણ હિન્દુસ્તાન તે સ્થિતિમાં નહતું અને આજે પણ નથી, છતાં પણ એ ગામતમાં ફેરફાર થયો નથી.

હિન્દુસ્તાનનો કાચો માલ:— ઇશાન્ડના કારખાનાઓને ફતી અગત્ય વધતી જતી હતી. અમેરિકા કરતાં હિન્દુસ્તાનથી ૩ સહેલાઈથી અને મરતે દરે મળી શકે એમ હતું. કેટલાક જીલાતું ૩ અમેરીકન ૩ માથે ટકર લઈ શકે એવું થતું હતું, આથી કરીને બગાળથી જતા ૩ પરની ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં, બધેથી તથા મદ્રાસથી નિકાસ થતા ૩ ઉપરની ઇ. સ. ૧૮૩૮ તથા ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં જકાત કાઢી નાખવામાં આવી. જકાત નીકળી જવાથી ઇશાન્ડને કસ્ટી કિંમતે ૩ મળવા માંડ્યું પણ અત્રેની સ્થિતિ સુધારવા ખાતર, હિન્દી ખેડુત જમીન વેરામાં અધમુલો થઈ જતો હતો તે વેરા ઓછા કરવા સંમંધમાં કંઈ પણ પગલાં ન ભરાયાં. જમીન વેરા ઓછા ન થયો એટલુંજ નહીં પણ, બીજી કાંઈ રીતની સગનડ આપીને ખેડુત વધારે અને ઉંચા પ્રકારનું ૩ ઉગાડી શકે કે સારી રીતે ગાંસડી મંધાવી વિશાયત મોકલે તેવી બેગવાઈ પણ થઈ નહીં. અમેરીકન ખેડુત એક એકરમાંથી ચોખ્ખું ૪૦૦ રતલ ૩ ઉગાડી શકતો ત્યારે આપણે ત્યાં, આપણા ખેતરોમાંથી ફક્ત ૧૦૦ થી ૧૫૯ રતલજ ૩ ઉતરી શકતું.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૪ માં જકાતની ફેરફારી:— કપની સરકારનો વહીવટ બંધ થઈ રાણી સરકારના હાથમાં વહીવટ ઓગો ત્યાર બાદ આયાત થતા માલ ઉપર નીચે સુજન જકાત નાખવામાં આવી હતી:—

ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં સુતરપર ડા વિલાયતી કાપડપર ૫ બીજા દેશના કાપડપર ૧૦ ટકા.			
ઇ. મ. ૧૮૫૯ માં	” ૫	” ૧૦	”
” ૧૮૬૦ માં	” ૧૦	” ૫	”
” ૧૮૬૧ માં	” ૫	”	”
” ૧૮૬૨ } માં	” ૧૦	” ૫	”
” ૧૮૭૧ }			

ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં સુતર તથા કાપડનીવાય અન્ય સર્વ બીજા ઉપર દમ ટકા જકાત હતી તે ઘટાડી બા ટકા કરવામાં આવી.

નવો મીલ ઉદ્યોગ અને જઠાત:—આ અરસામાં મુંબાઈમાં સુતર કાંતવાની તથા વણવાની માલો રચપાઈ; લેંકેશાયરના વેપારીઓને આ નવી હરીફાઈની ફાળ પડી અને તે દિવસથી અત્યાર લગણુ પશ્ચિમના ધોરણ ઉપર ચૂર કરેલા મીલ ઉદ્યોગને દાખી દેવાને જીવંતોડ મહેનત થયા કરી છે. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં કહેવામાં આવ્યું કે ગા ને ૫ ટકા જઠાત હિન્દના ઉદ્યોગને રક્ષણ કરતા નીવડે છે માટે દૂર કરવી જોઈએ (હિન્દુજ સતત ક્રેય ઇન્ડીએ છીએ એવા જે મિથ્યા વચનો ઉચ્ચારતા હતા તેનો સમોટ દાખલો ।।) અને એ જઠાતને લીધે લેંકેશાયરનો ધંધો અટકી પડે છે. હિન્દ અને હિન્દીવાનોનું જ મળે ભણું ચાહી, એ જઠાત દૂર કરવાનાં કારણોમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે, એ જઠાત રાખવાથી હિન્દના ગરીબ વતનીઓને (સ્વાર્થ વખતે ગરીમાઈ કમુચ થતી હતી) મોંઘે ભાવે કાપડ મળે છે તે એમના હિતમાં નુકશાનકર્તા છે અને તેમની તખીઅત આજાગેમ તથા સામાન્ય અગવડનાને ધોડા પડેગાડે છે હિન્દુસ્તાનનું કાગડ વિલાપનામાં સરતું વેચાતું હતું તે વખતે આ દલીલ વાપરી જઠાત વિરુદ્ધ મોંઘે હોઠ પણ ફફડાવ્યો નહીં, ઉલટું પેસ્ટની ને માનચેસ્ટરનાં કારખાનાંની ખાતર ઈંગ્લાન્ડના વતનીઓને હિન્દી કાપડપર જઠાત નાંખી-અને તે પણ ૨૦ થી ૭૫ ટકા-મોંઘે ભાવે પુરું પાડવામાં આવ્યું તે વખતે ત્યાંના કારખાનાઓ બચપણમાં હતા અને આશ્રય ને ટેકાની જરૂર હતી માટે ભારે જઠાત નાંખી, અને તેવાજ સંતેગો અત્રે હોવા છતાં રાજકરતી પ્રજાએ હિન્દવાસીઓને અન્યાય કરી રાજ્ય-આશ્રય ન આપ્યો અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું ?

લેંકેશાયરની ચળવળનું પરિણામ:—જઠાત દૂર કરાવવાની ચળવળ જોરમાં ચાલુ રહી અને તેને પ્રતાપે ઇ. સ. ૧૮૭૪ ના નવેમ્બર માસમાં જઠાત નક્કી કરવાને કમીટી નીમાઈ અને તેની ભલામણ પર ધ્યાન આપી હોર્ડ નોર્થજીકુ ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં નીચે મુજબ જઠાત ઠરાવી:—

(૧) સુતરપર ગા ટકા તથા કાપડપર ૫ ટકા જઠાત કાયમ રાખી અને એમ સ્વચ્ચવામાં આવ્યું કે આજીવી નજીવી જઠાત એ કંઈ દેશના ઉદ્યોગને રક્ષણકર્તા નથી પણ મહેસુલ માટે કાપડપર એટલી જઠાત રાખવાની જરૂર છે. (૨) વિલાપતથી આવતા માલની હિંમતનું ધોરણ નક્કી કરી જઠાત માટે તે ધગડવામાં આવ્યું (૩) લાંબા તારવાળા આયાત થતા ૩ ઉપર ૫ ટકા જઠાત નાંખી, જોથી ઈંગ્લાન્ડથી આવતા ઝીણા અને ઉચ્ચ પ્રકારના કાપડ સાથે અત્રે બનેલો માલ સ્પર્ધા ન કરી શકે અને (૪) બીજે બધો માલ આવતો હતો તે પર ૭ા ટકા પરથી ઘટાડી જઠાત પાંચ ટકા કરવામાં આવી.

હોર્ડ નોર્થજીકુના કાર્યનો અસ્વીકાર—હોર્ડ નોર્થજીકુ પર સુતર તથા કાપડની જઠાત કઠી નાંખવા બદ્દ દેશી ચણુ. હિન્દના રેટ સેક્રેટરીએ-મોખ્ખી નાપસંદગી બતાવી છતાં ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં કરાવેલું ધોરણ ફેરવવા હોર્ડ નોર્થજીકુ મક્કમપણે ના કહી અને પોતાના હોદ્દા ઉપર રહી, વધુ વખત માન સચવાય એવું ન લાગવાથી તેઓ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં વિલાપત ગયા.

આખા એક જાણેજ અને સુઝ વોઇમરોયને લેંકેશાયર અને માનચેસ્ટરના વેપારીઓના પ્રજ્ઞ મતથી ઠંડાળાને તથા પોતાનો વટ ખાળી જીજાય એવું ન લાગવાથી અવર્તર

જનરલ જેવો માનનીય હોયો ત્યજવો પડ્યો તો પછી હિન્દની અરજીઓ અને કાકલુદીઓ ઉપર કંઈ લક્ષ ન અપાયું હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

લોર્ડ લીટને હામાં હા લખી:—લોર્ડ માર્ચન્ટ ક પછી લોર્ડ લીટન વોઇસરોય નીમાયા કે જે રટે સેક્રેટરી લોર્ડ સેલીસમરીની ઈચ્છા પાર પાડવાજ હિન્દમાં આવ્યા હતા. લોર્ડ લીટનના અગ્રે આવ્યા પાદ લોર્ડ સેલીસમરીએ આમની સભામાં ઇ.સ. ૧૮૭૭ માં પસાર કરેલો ઠરાવ તેનાપર મોકલી આપ્યો જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “હિન્દની નાણું વિષયક સ્થિતિ સુધરે એટલે” વિલાયતી માલપરતી જઠાત કાઢી નાંખવી ખરું જેના સંજ્ઞા સરકારના હાથમાં હિન્દનો વહીવટ આવ્યાપાદ હિન્દની તે ખાતમમાં રિયલિ સુધરી નથી, અને ખાસ કરીને ઇ. સ. ૧૮૭૭-૭૮માં તો લયંકર કુખ્યાન કેર વર્તીવી રહ્યો હતો અને તેના કટાકટી અને ગંભીર પ્રસંગેજ તથા જે વખતે સરહદ ઉપર અફઘાનીસ્તાન સાથે ખુનખાર લડાઈ ચાલી રહી હતી અને જે વર્ષમાં મરકોરી અંદાજપત્ર મુજબ પાકિન્ડ ૧૩૯૫૦૦૦ (લગભગ રૂ. ૧૪ કરોડ) ખોટ હતી ત્યારેજ લોર્ડ લીટને કેટલીક જાતના વીલાયતી કાપડ ઉપરની જઠાત કાઢી નાંખી; પણ તેટલેથીયે માનચેરટરની વેપારીઓને સંતોષ ન થયો અને ફરીથી બીજા કેટલાક પ્રકારના કાપડ ઉપરની જઠાત કાઢી નાંખવા આગ્રહ કર્યો. લોર્ડ લીટને આ પ્રમગે પોતાની કાઉન્સીલના સભામહે વિરુદ્ધ જઈ ગાંધાર અને તેથી ચઢિયાતા નંખરનું, સુતર વપરાય છે તેવા કાપડ શીવાય બધોજ કાપડપરતી જઠાત કાઢી નાંખી. આ કાર્યને લોર્ડ સેલીસમરી તરફથી બાહની મળી.

મી. વીટલી સ્ટાફ્સે આ પ્રસંગે વોઇસરોયની કાઉન્સીલમાં પોતાનો વિરુદ્ધમાં મત નોંધતા જણાવ્યું હતું કે:—“આ કર કાઢી નાંખવામાં આવતાં હિન્દુસ્તાનમાં બારે ખગલગાટ થશે તથા જાહેર પત્રો જ્યોક કહેશે કે માનચેરટરની ખાતર આ કર કાઢી નાંખવામાં આવ્યો છે. કારણ કે ચુટણી વખતે કોન્ઝર્ટીવ પક્ષને લેંકેશાયરનો મત જોઈતા હતો” અને છેવટમાં તેણે કટાક્ષમાં જે લખ્યું છે તેનું અમે અંગ્રેજીમાંજ અવતરણ કર્યું: “Of course the people of India will be wrong, they always must be wrong when they impute selfish motives to the ruling race.” (minute dated march 13, 1879.)

ખીસતા મીન ઉદ્યોગને ઘીને કટકો:—ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના માર્ચમાં આખાત ચતા માલપર સદંતર જઠાત કાઢી નાંખવામાં આવી, અને ત્યારથી બાર વર્ષ એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૯૪ લગભગમાં કંઈ અગત્યનું જણવા જેવું નથી.

ઇ. સ. ૧૮૯૪ થી હિન્દના મીલ ઉદ્યોગને હાનીકારક થતા ખનવા માંડી. આ વર્ષમાં જઠાતનીતિ બદલાઈ અને કાપડ શીવાય આખાત ચતા માલપર પાંચ ટકા જઠાત નંખાઈ; ૧૮૯૪ ના ડીસેમ્બરમાં સુતર તથા સુતરાઈ કાપડ ઉપર પણ પાંચ ટકા જઠાત નાંખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું, પણ સાથે સાથે તે વર્ષની બારે ખોટને પુગી વગવા સાર તથા માનચેરટર ફરી ખગલગી, ન ઉઠે માટે વીસ નંખરના તથા તેથી ચઢના નંખરના અગ્રેની મીનોના સુતર પર પણ પાંચ ટકા કર (Excess duty) નાંખવામાં આવ્યો. હિન્દને આથી વણા અન્યાય થયો કારણકે વેંકેશાયરથી જે કાપડ આવતું હતું તે ઉંચી જાતનું તથા ઉંચા નંખરના સુતરનું અનેનું આવતું હતું ત્યારે અગ્રેની મીનોમાં ખનનો

માલ ભડો અને ૨૦ નંબરની અંદરના સુતરમાંથી બનાવવામાં આવતો હતો, કે જે કાપડ માનચેસ્ટરની સ્પર્ધામાં આવતુંજ નહીં હતું; આટલેથી વાત ન અટકી. ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના બ્રાન્ચુઆરીમાં હિન્દમાં બનતા દરેક બતના કાપડ ઉપર ૩૦ ટકાની એક સરખી જકાત નાંખવામાં આવી, કે જેને પ્રતાપે અત્યાર લગણુ આ દેશમાં એક સરખો અસંતોષ આપી રહ્યો છે.

૩૦ ટકાની જકાતથી કાપડ મોંઘુ થાય અને ગરીબ લોકોનું આરોગ્ય અને તન્દુરસ્તી બગડે તે પર આ વખતે ધ્યાન ન અપાયું. જોકુ કાપડ કે જે માનચેસ્ટરની સ્પર્ધામાં આવતું નહતું તે પર પણ ૩૦ ટકાનો કર નાંખાયો, તેમાં લોડ એજીનનું ડહાપણ સમજી શકાતું નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં તે વખતે જે ત્રાક (Spindles) તથા સાજો હતી તે વિચારતાં પણ આટલી જકાતની જરૂર નહતી. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં દુનિયામાં જે યાંત્રિક સાજો (power loom spindles) હતી તેમાંથી હિન્દુસ્તાનમાં ફૂંપ જેટલીજ હતી, અને યાંત્રિક સાજો તો ફક્ત ફૂંક ભાગ પુરતીજ હતી. આ સરખામણી સાથે કુલ ત્રાકમાંથી અડધા ભાગની ત્રાક તથા કુલ યાંત્રિક સાજોમાંથી ફૂંક ભાગ સાજો તો ફક્ત ઇંગ્લાન્ડમાંજ હતી. ઇંગ્લાન્ડની સાથે હિન્દુસ્તાનની સરખામણી કરતાં ફૂંક ભાગ ત્રાકો તથા ફક્ત ફૂંક ભાગ સાજો આપણે ત્યાં હતી.

૩૦ ટકાનો હિન્દુસ્તાનની બનાવટના કાપડપરનો કર હવે જેવોને તેવોજ છે, ફક્ત એકજ સુધારો થયો છે અને તે આયાત થના કાપડ ઉપર ઇ. સ. ૧૯૧૭ થી ૭૦ ટકા જકાત પાછી ચાલુ થઈ છે. આ જકાત મુંગે મોંઘે માનચેસ્ટરના કારખાનાવાળા નિભાવી લે તેમ હતુંજ નહીં અને તેથી તેઓએ તુરંતજ જકાતસામે વાંધો લીધો, પણ તેમને એમ ખાતરી આપવામાં આવી કે લડાઈના હંગામને લીધે મહેસુલ સાડે જકાત નાખી છે. લડાઈને લીધે આ જકાત ચાલુ રહી છે અને લડાઈ પત્યા બાદ ફરી એ બાબત વિચાર કરવામાં આવશે. હવે પછી શું થાય છે તે સમજી જાણો !

સરખાતમાં કંપનીના એજન્ટો નોકરોના જીલમથી, પછીથી સભ્ય આશ્રય અને ઉત્તેજન વગર અને (ઇંગ્લાન્ડની) ભારે આયાત પર જકાતથી કરીને હિન્દનો પ્રાચીન વણ્ટાને કષ્ટો લગભગ નાશ પામ્યો અને પાછળથી ન્યારે પશ્ચિમની દબાઈમ ઉપર તે ઉદ્યોગ ફરી ખીતવા માંડ્યો ત્યારે સરકારની જકાતનીતિએ તે ઉદ્યોગને ખીલતો તથા આપાદુ થતો અટકાવ્યો.

આ સમક્ષમાં કેટલાક આકાશ નીચે આપ્યા છે:-

(૧) ઇ. સ. ૧૭૯૩ થી ૧૮૧૩ લગણુમાં વીલાપતથી અત્રે ચઢાવવામાં આવેલા માલની કિંમત:-

ઇ. સ. ૧૭૯૪	પાઉન્ડ	૧૫૬
„ ૧૮૦૦	„	૧૯૫૭૫
„ ૧૮૦૫	„	૩૧૬૪૩
„ ૧૮૧૦	„	૭૪૬૯૫
„ ૧૮૧૩	„	૧૦૮૮૨૪

(૨) મી. લાર્સેન્ટે પોતાની જુગારીમાં નીચેના આંકડા આપ્યા હતા:-
વિલાયતી કાપડની હિન્દુસ્તાનમાં આયાત:-

ઇ. સ. ૧૮૧૪	૮૧૮૨૦૮ વાર
„ ૧૮૨૧	૧૯૧૩૮૭૨૬ „
„ ૧૮૨૮	૪૨૮૨૨-૭૭ „
„ ૧૮૩૫	૫૧૭૭૭૨૭૭ „

તેજ અરસામાં અંગ્રેજી કાપડની ઇંગ્લેન્ડમાં આયાત:-

ઇ. સ. ૧૮૧૪	૧૨,૬૬,૬૦૮	તાંકા
„ ૧૮૨૧	૫,૩૪,૫૦૪	„
„ ૧૮૨૮	૪,૨૨,૫૦૪	„
„ ૧૮૩૫	૩,૦૬,૦૮૬	„

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં સનદમાં કરેલા ફેરફારનું પરિણામ ઉપર મુજબ આવ્યું.

આજે તો આપણે કરોડોનું કાપડ આયાત કરીએ છીએ અને તે આંકડા 'નવજીવન' માં અંપાઇ ગયા છે.

(૩) ડા. બુચાનને ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગ ધંધાની તપાસ કરી ને હકીકત ભેગી કરી હતી તે મોન્ટગોમેરી માર્ટિને ૧૮૩૮ માં ત્રણ પુસ્તકોમાં આહાર પાડી. નીચેનાં કેટલાં ગામ તથા જિલ્લામાં વજુકરોની સંખ્યા ડા. બુચાનના લખાણ મુજબ છે?

પટના જિલ્લામાં ૭૧૦ સાળો ને ૩૩૦૪૨૬ વજુકર તથા કાંતનાર હતાં.

શાહપાદ જિલ્લામાં ૭૯૫૦ સાળો ને ૧૯૦૬૦૦ તો ફક્ત સ્ત્રીઓજ કાંતવાનું કામ કરતી હતી. વજુકરના ૭૦૨૫ ઘર હતાં.

ભાગનપુર પંચજ્યમાં ૭૨૮૯ સાળો હતી ને ૧૬૦૦૦૦ સ્ત્રીઓ ફક્ત કાંતવાનું કામ કરતી હતી. વળી બીજી ૩૨૭૫ સાળો હતી કે જે પર સુતર તથા રેશમનું ભેથુ વજુકર કામ થતું હતું.

ગોરખપુર જિલ્લામાં ફક્ત ૧,૭૫,૬૦૦ સ્ત્રીઓ, કાંતવાનું કામ કરતી ભ્યારે સાળોની સંખ્યા ૬૧૧૪ હતી અને વજુકરનાં કુટુંબ ૫૪૩૪ હતાં.

ડીનજપુર પંચજ્યની વસ્તી ૩૦ ૮૦,૦૦૦ ની હતી અને ડા. બુચાનન લખે છે કે ૩ કાંતવાનો, વજુકરનો તથા રેશમ ઉત્પન્ન કરવાનો ધંધો મુખ્ય હતો. ઘણી સ્ત્રીઓ ફક્ત ૩ કાંતવામાં શેષાયતી રહેતી હતી.

પુર્નિયા પણ વજુકર કામ માટે મશહુર હતું. સાળની સંખ્યા નથી, આપવામાં આવી પણ ઘણાં લોકો વજુકરના ધંધામાં શેષાયતા હતા એમ લખાયું છે. આજ પ્રમાણે સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં ૩ કાંતનાર વજુકરની અટકળ બાંધીએ તો વજુકરનો ઉદ્યોગ હિન્દો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ હશે તેવો ખ્યાલ આવી શકે છે. હાલમાં પશ્ચિમની દબજમપર ચાલતી મીલોમાં સાડાજ સાખ કરતાં વધારે માણસો કામ કરતાં નથી.

લ'બાણુ હુકીકતનું કારણ:—હિન્દના ફક્ત એક જ ઉદ્યોગ મંત્રીની લાંબાણુ વિવેચન કરવાનું કારણ એટલું જ કે વચ્ચાટ ધંધો એ આપણા પ્રાચીન અને રાષ્ટ્રીય (National) ઉદ્યોગ છે અને તે ક્રમે ક્રમે નાશ પામ્યો તથા ફરીથી તે સજીવન થવાની કોશીસ કરે છે તેવામાં કેમ શુંગળાવી નાંખવામાં આવે છે તે ધ્યાનમાં આવે. આ યુગમાં જે કાંઈ પણ સુધરેલી સરકાર પોતાના ઉદ્યોગો તરફ આંખું બેઠેકારીભરેલું વર્તન રાખે તો તેને માટે શું કહેવાય ? સ્વતંત્ર વેપારને નામે પણ દેશનાં જ ઉદ્યોગોને આ પ્રમાણે નષ્ટપ્રાય: થવા દીધા હોય એવા અન્ય કોઈ દાખલા ગમારી જાણમાં નથી. હિન્દી પ્રજાનું હિત ઇચ્છવાને નામે હિન્દની રાંક, ગરીબ, ને દરીદ્રો પ્રગળે મોઢુ કાપડ પુરે પાડવામાં આવે છે તેનું કારણ-નરકારનો કાપડપરનો એકપક્ષી કર જ છે હોય અને સારા માનના સ્પર્ધામાં, હિન્દ દેશી ન શકે તે હેતુ હોવા છતાં, વાર્ષિક રૂ. ૩૦) ની આવકવાળા હિન્દવાસીને જરૂરી, જાડા અને હલકા માલપર હજી તે જઠાત ચાલુ છે. રેમેશચંદ્ર દત્ત એક જ વાક્યમાં આ પરિસ્થિતિનું આપણને ધ્યાન કરાવે છે: "Such is the manner in which the interests of an *unrepresented* nation are sacrificed."

રેશમ તથા દિનના ઉદ્યોગોની એવી જ હાલત:—રેશમ તથા દિનના એ પ્રાચીન ઉદ્યોગો પણ લગભગ આજ રીતે આપણા દેશમાંથી નષ્ટ થયા છે, એટલું જ નહીં પણ તેની વણાટ કળાના જાણકારો પણ લગભગ મરી પરવાર્યા છે.

ખારીના મુદ્દ પડી, કંપની-ઉપરાંત તેના ગુમાસ્તા તથા નોકરો રેશમનો મોટો વેપાર કરતા; તેઓ વેપારીઓ પાસેથી સરને ભાવે માલ પડાવી લેતા અને અનેક પ્રકારનો ત્રાસ-વર્તાવના હતા, જેનો ખ્યાલ આગળ આપી ચુક્યા છીએ; આથી કરીને ઉદ્યોગ તથા લોકોને હાની તો યષ્ટ હતી પણ તેના કરતાં વિશેષ હાનીકારક તો આજથી દોઢસો વર્ષ ઉપર એટલે કે ઇ. સ. ૧૭૬૯ ના માર્ચમાં કંપનીના ડીરેક્ટરોએ બગાળના સુમાને મોકળા પત્રમાં જણાવેલી હકીકત હતી. તેમા સૂચવ્યું હતું કે "કંપનીએ કાચું રેશમ શીરડી પર વીંટનારાઓને કંપનીના કારખાનાઓમાં આવી ફરજિયાત કામ કરવા ફરમાવવું અને એમ કરતાં કાંઈ સ્વતંત્ર રીતે ઘેર કામ કરતા માણસ પડે તો તેને પણ ફરજિયાત અને ઉત્તેજન આપવાનું હેતુથી કારખાનામાં જ કામ કરવાને સૂચવવું અને ઘેર સ્વતંત્ર ધંધો કરનારપર અટકાવ મુકવો વળી જેમ બને તેમ કાચું રેશમ વધારે ઉત્પાદન થાય તથા રેશમી કાપડ ઓછા ને ઓછા પ્રમાણમાં અને ને સારૂ થોડા પગલાં ભરવા અને ત્રીજું આ નીતિ ગૃહસ્થ કરવાથી વીતાપત આવના માલ બધે થશે અને અને (ઇંગ્લાન્ડમાં) માલ બનાવનારને ઉત્તેજન મળતાં અને તે વેપાર વધશે" આ પત્ર લખાયા બાદ દોઢ-સો વર્ષ પછી દેશની જે સ્થિતિ થઈ રહી છે તે એ ચોક્કસ ડીરેક્ટરોની નેમ કેટલે બધે અંશે ખર આવી છે તે બતાવી આપે છે.

એકલશ્યુ વેપારથી થયલું નુકસાન:—રેશમનો લગભગ બધો જ વેપાર ફક્ત કંપનીના હાથમાં હશે; તેઓનું લક્ષ વધારે પ્રમાણમાં રેશમ થાય તે ઉપર હતું, આથી કરીને હિંમતી જાતના રેશમ ઉત્પાદન કરવા તરફ કાળજી ન રખાઈ. આપણે ત્યાં તે વખત

તમા જે ઉચી જાતનું રેશમ ખનતું તે ઇટાલીમાં થતા ઉચાં રેશમ સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એવું થતું હતું; જો ખંગાળમાં ખનતા રેશમમાં સુખ્ય કંઈ દોષ હતો તો તે તારના ટુંકા પશુનો તથા અસ્વચ્છતાનો હતો. પણ કંપનીના એજન્ટો કે ગુમાસ્તાઓને રેશમની કંઈ પરખ ન હોવાથી તેઓ એ ખાખત કાળજી અને ધ્યાન ન રાખી શકતા આથી ફરીને ખંગાળમાં હલકા પ્રકારનું રેશમ વધારે ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું અને શરૂઆતમાં તેનો પણ ઉગ્ર વધારો થતો રહ્યો.

પરિણામ શું આપ્યું?—આ જાતની અસાવધતા તથા બેદરકારીને લીધે, ખંગાળમાં થતું રેશમ ટુર્કિસ્તાન, ફ્રાન્સ કે ઇટાલીમાં થતા રેશમ સાથે સ્પર્ધામાં ટકી શક્યું નહીં અને તે દિવસથી અત્યાર લગણુમાં રેશમનો ઉદ્યોગ ફરી ખીલી શક્યો નથી. ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં કાચા રેશમની નિકાસ ઇ. સ. ૧૮૨૩ કરતાં ૩૫ ટકા વધારે હતી પણ ત્યાર પછી નિકાસ ઘટી ગઈ. ઇ. સ. ૧૮૨૮-૨૯ માં કિંમત પા. ૯,૨૧,૦૦૦; ઇ. સ. ૧૮૨૯-૩૦ માં પા. ૮૦૦,૦૦૦; ઇ. સ. ૧૮૩૦-૧ માં પા. ૭,૨૦,૦૦૦, ને ઇ. સ. ૧૮૩૧-૨ માં ફક્ત પા. ૫૪૦,૦૦૦ ની નિકાસ થઈ હતી.

ભારે જઠાત:—રેશમી કાપડ ઉપર વિભાવનમાં જે ભારે પડતી જઠાત નાખવામાં આવી હતી તે આગળ કહી ગયા છીએ; અત્રેથી નિકાસ થતા માલ ઉપર ઇંગ્લાન્ડમાં વીસ ટકા જઠાતને પરિણામે, અત્રેના માલનો જે ઉઠાવ થતો હતો તે અટકી ગયો. અત્રે એ જાણવું જરૂરનું છે કે ઇંગ્લાન્ડમાં જે રેશમી કાપડ ખનતું તે વધારે ખારીક તથા ઉચા પ્રકારનું ખનાવવામાં આવતું. જ્યારે અત્રેથી નિકાસ થતું કાપડ, રમાય વિ. જડા અને હલકા રેશમમાંથી ખનાવવામાં આવનાં, અને તે માલ ત્યાંના માલ સાથે—તે ત્યાં ન ખનતો હોવાથી—ખીલકલ હરીફાઈમાં આવતો નહીં છતાં પણ ત્યાંના વેપારીઓની લાગવગને પરિણામે—કે જે દરમ્યાનમાં હિન્દનો માલ ખીજે જતો પણ બંધ થયો—સ્વાયંજ જોનાર અંગ્રેજ વેપારીઓએ જે લાભ પોતાને થતો નહતો અને જે વેપારમાં હિન્દને એ પૈસાની રળનર અને પ્રાપ્તિ હતી તે લાભ અને વેપાર હિન્દને ન થતા દીધો, અને નજ થવા દે એ તે વખતમાં બહુ સ્વાભાવિક હતું. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં એક દમિટી મારફત ઉદ્યોગ ધંધાની તપાસ થઈ ત્યારે મી. જોર્જ ટકરે જણાવ્યું હતું કે “ફ્રાન્સના વતનીઓ હિન્દ વણાટનું કાપડ પસંદ કરે છે, ખામ કરીને કારા તથા ગોળ શુદ્ધતા ને જાપેલા રેશમી દાથ રમાલ, જે કે તે-જડા છે, આપણે ત્યાં (ઇંગ્લાન્ડમાં) તે ખનતું એ નથી છતાં પણ જે જઠાત દૂર કરીએ તો ફ્રાન્સ જ તે દિવસે, આપણે ત્યાં અનેના માલ ખીલકલ નહીં લે એની ખીતિ છે, કારણ કે ફ્રાન્સ જતા કાપડ પર જનાં સુધી જઠાત હતી ત્યાં સુધી આપણો માલ તેઓ લેતા હતા પણ જ્યારે તે જઠાત કાઢી નાંખી ત્યારે નીચે મુજબ પરિણામ આપ્યું હતું:—

ઇંગ્લાન્ડથી ફ્રાન્સમાં જતો રેશમી માલ.

વર્ષ

વિભાવતી રેશમી કાપડ

હિન્દી ખનાવરનો માલ.

ઇ. સ.

પાઉંડ કિંમત

પાઉંડ કિંમત.

૧૮૩૨

૫૦,૬૦૦

૨૯,૫૦૦

૧૮૩૩	૩૬,૨૦૦	૬૦,૪૦૦
૧૮૩૪	૩૨,૭૦૦	૭૭,૭૦૦
૧૮૩૫	૧૬,૮૦૦	૧૧૪,૪૦૦
૧૮૩૬	૧૫,૬૦૦	૧૦૭,૬૦૦
૧૮૩૭	૧૦,૮૦૦	૧૦૪,૫૦૦
૧૮૩૮	૯,૪૦૦	૨૦૨,૨૦૦
૧૮૩૯	૫,૫૦૦	૧૬૮,૫૦૦

મી. થોમસેએ જુમાની આપતાં એટલે સુધી કહ્યું હતું કે “ આવી અન્યાયી અને ભારે પડતી જઠાતથી હિન્દના વજીરોની ગમે તે સ્થિતિ થાય તેની મને ખ્યાલ નથી, મને તો ઈંગ્લેન્ડના મનુરે વર્ગનોજ ખ્યાલ છે, અને તે દૃષ્ટિએ જોતાં જઠાત કાઢી નાંખવાની વિરૂદ્ધમાં છું.”

પાછળથી જઠાત કાઢી નાંખી પણ એક વખતનો પડી ભાગેલો ઉદ્યોગ આજદિન લગણુ સંજવન થવા નથી પામ્યો.

ગળી:—ગળીના ઉદ્યોગની : થોડીક હકીકત અને આપીશુ. ૧૭૯૦ માં અંગ્રેજી ગળીની નિકાસ થવા માંડી તે પહેલાં રંગ રિગેરે માટે ગળીનો ઉપયોગ કેમ થતો હતો તે આપણા લોકો જાણતા હતા અને ડકાથી દિલ્લી લગણુ તેનું વાવેતર થતું હતું ઇ. સ. ૧૮૩૦ લગણુમાં અમે લગભગ ચારસો કારખાનાં નીકળ્યાં હતાં કે જે લગભગ વિદેશી-ઓનાજ હાથમાં હતા, એટલે ગળીના ધંધામાં જે લખણુટ નફો થવા માંડ્યો હતો તે બધી અંગ્રેજી ધમડાઈ જતો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૦ થી ૧૮૩૦ લગણુમાં હિન્દુસ્તાનથી ગળીની નિકાસ એટલી વધી કે બીજા દેશોવાળી ગળીના નિકાસનું પોષણ થતું નહીં અને તેથી તે ઉદ્યોગનો હિન્દુસ્તાનને ઇતરો મળ્યો. વળી ફ્રેન્ચ (વર્સવના સમયમાં સેન્ટ ડેમીન્ગો કે જે ત્યાં લગણુ દૂનિયાને ગળી પુરું પાડતું હતું, તેનાં કારખાનાં બધાં નષ્ટ થયાં, જે કારણથી જગણના ગળીના ઉદ્યોગને ધણું જોર મળ્યું. જેમ જેમ આ ધધામાં અંગ્રેજ વેપારીને લાભ થતો ગયો તેમ તેમ ગળીની ખેતીમાં રોકાયેલા હિન્દી ખેડૂન તથા મનુરની સ્થિતિ ખરાબ થતી ગઈ. તેમનાપર અસલ દુઃખ અને ત્રાસ વર્તાવવાના પ્રયત્ન બનતા ગયા અને તે તે જલ્દાની પ્રજા અંગ્રેજ વેપારીઓની નીતિથી ત્રાસ પામી ગઈ. આ કારણથી, જ્યારે ૧૮૪૦ની વિગેરે દેશોએ કૃત્રિમ ગળી દેશદેશોવારેને પુરી પાડવા માંડી અને અંગ્રેજી તેની નિકાસ એકદમ ઘટી ગઈ, તોપણ અંગ્રેજના સમજી વતનીઓને તેથી કંઈ દર્પ શોક થયો નહીં, પણ એટલું તો ખરું કે રંગના ધંધાને બહુ ધોડા પહોંચ્યો અને ચાલુ મહાન યુદ્ધના સમયમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એવા કૃત્રિમ રંગ આવતા ગંધ થયા તેથી તથા હજારો વર્ષોથી જે રંગ આપણે બનાવી જાણતા હતા તે કળા બૂલી જવાને પરિણામે વિદેશી રંગના સ્વખામાં પણ નહીં તેવા ભાવ આવે છે અને એવા રંગને લીધે રંગીન કે રંગીન કિનારવાળું કાપડ મોઢું મળે છે. વીલા-યતના વેપારીઓનું ફરીયા આ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું છે, એમ લાંચી આવતા તાર સમા-ચાર પરથી સમજવનું છે. લગણ પછી શું થાય છે તે જોવાનું છે.

ખાંડ:—આપણે હાલ તો સાગ્ર મોળ કરાડ રૂપીઆની ખાંડ આયાત થાય છે; દિન પ્રતિદિન આયાત વધતી રહે છે. કંપની સરકારના વખતમાં દખખણ, બંગાળ, મદ્રાસ વિગેરે સ્થળે ખાંડ બનતી હતી પણ તે ધણી જુની પદ્ધતિપર; અને તે પ્રાચીન પદ્ધતિમાં સુધારા માટે બહુ સ્થાન હતું. અંગ્રેજ વેપારીઓનું ગળી માફક આ ઉદ્યોગ તરફ ઝાઝું ધ્યાન ન ખેંચાયું અને તેથી તેનો વેપાર વધ્યો નહીં.

પહેલાં આપણા દેશમાં, આપણી જરૂરીઆતને પહોંચી વળવા પુરતા ગોળ ખાંડ બનતાં હતાં, તથા તે સાથે ખાંડની નિકાસ પણ થતી નહીં; જર્મની ઑસ્ટ્રીઆની ખીટરટ (એક જાતનો કંદ જેમાંથી ખાંડ બની શકે છે) માંથી બનેલી ખાંડ આવવા સાથે અત્રે આયાત અને ખપત વધી, અને તે સાથે તે માંગને પહોંચી વળવા જેટલો સેરડીનો પાક આપણે હાલ થતો રહ્યો નહીં. કંપની સરકારના વખતમાં કે ત્યાર પછી ખાંડનો ઉદ્યોગ ખીટીયો નથી, સરકાર તરફથી જે મનત ઉત્તેજનની જરૂર હતી તે ઉત્તેજન મળ્યું નથી. ચાહના બગીચાવાળા અંગ્રેજ વેપારીઓની જેમ આળ પંપાળ કરવામાં આવે છે—અત્યાર લગણુ તેમને આવકવેરામાંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યા હતા, તેમ ખાંડના ઉદ્યોગ માટે કરવામાં આવ્યું હોત તો ખાંડના વેપાર ઉદ્યોગનું સ્વરૂપ જુદુંજ હોત, કદાચ કરોડોની ખાંડ આયાત કરીએ છીએ તેને બદલે ખાંડની નિકાસ કરતે.

મીઠું:—આપણા દેશમાં મીઠાની અનેક ખાણો હોવા છતાં, મીઠું પકવવાને ધણા સરળ ને પ્રાચીન સાધનો હોવા છતાં, હિન્દુસ્તાનની મરહદ ઉપર ત્રણ બાબતો કુદરતી મીઠાનો લંડાર હોવા છતાં ૧૯૨૮ ના વર્ષમાં ચપડી મીઠા માટે બંગાળમાં ધાડો પડે છે, લુટફાટ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો છે તે આપણી કેવી સ્થિતિ સૂચવે છે? એ લુટફાટના કારણોમાં જણાવવામાં આવે છે કે મીઠું મોંઘું થયું—આવક કમતી થઇ. આવા અખુટ કુદરતી સાધનો હોવા છતાં, આવી દલીલ રજૂ કરવામાં આવે તો હિન્દ જેવો કોઈ કંગાળ-પરાધીન દેશ નથી, એમજ કહેવું જોઈએ. અસ્તુ.

કંપની સરકારની હકુમત શરૂ થઈ ત્યારથી લગલગ મરકારે મીઠાનો ઇમ્બરો રાખ્યો હતો. મીઠાપરના કરમાંથી મોટી મહેસુલ સરકારી તીર્થોમાં જમા થતી આવતી હતી. બંગાળમાં બંગાળી મણે રૂ. ૨૫, મદ્રાસમાં બે રૂપીઆ, પંજાબની ખાણમાંથી નીકળતા મીઠાપર રૂ. ૨) દેશી રાજ્યોમાંથી આવતા મીઠાપર રૂ. ૨ થી ૨૫, કર અને તેજ અરસામાં વીલાયત અને અન્ય દેશોમાંથી આવતા મીઠાપર રૂ. ૨૫ થી ૪ જકાત નાંખેલી હતી. આ જકાતના કારણમાં એમ જણાવ્યું હતું કે વીલાયતી મીઠું ગામડી મીઠા કરતાં ઓછે ભાવે વેચાય નહીં અને ગામડી મીઠાનું પોષણ થઇ શકે. પણ અત્રે નંખાયલા કરમાં મુખ્ય ફેર એ હતો કે મહેસુલ વસૂલ કરવા માટે કરવો પડતો ખરચ વિગેરે પણ મીઠાની પડતર, કિંમત ઉપર વધારવામાં આવતો નથી તે કર ભારે પડતો થઇ પડ્યો હતો અને તે કારણને લીધે વીલાયતી મીઠું—ગામડી કરતાં સસ્તું પડતું. એટલું તો ખરું કે વીલાયતી મીઠું પકવવામાં ખરચ ઓછો આવતો, તે વધારે સ્વચ્છ બનતું હતું અને જકાત ન હોત તો અત્રે ધણુંજ સસ્તું વેચાયુ હોત, પણ સરકારને મહેસુલની જરૂર હોવાથી અત્રે ઉત્પન્ન થતા તથા આયાત થતા મીઠાપરનો કર કઢાડી નાંખવામાં આવ્યો.

નહીં. આ બાબત પુષ્ટજ ચળવળ થતાં, ક્રીસ્ટલ, લીવરપુલ, વીન્સદર્ડ, સેન્ટ ટેલ્સ, વીચ, ક્રોઇટવીચ, નોર્થ વીચ, માનચેસ્ટર વિગેરે ગામો તથા સંદેશના વેપારી તથા વેપારી મંડળોએ ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં હિન્દુસ્તાનની સરકારને લખીને તથા ત્યાં પાર્લામેન્ટમાં એવી કુમેસ ઉઠાવી કે મીઠાપર જે જઠાત નાંખવામાં આવેલી હતી તેથી કરીને હિન્દુસ્તાનમાં મીઠું મોઘું મળે છે, 'ગરીમ' લોકોપર બહુ ભારે પડતો કર ચઢ પડે છે, તેઓ અસ્વસ્થ મીઠું વાપરતા હોવાથી તેમની શારીરિક સ્થિતિ બગડે છે, ઇંગ્લાન્ડના વેપારીઓને અન્યાય થાય છે, વેપાર અટકે છે, વિગેરે વિગેરે. પણ આ બધી ચળવળનું અંતે કંઈ પરિણામ આવ્યું નહીં. જો આ બાબતમાં કંઈપણ છૂટછાટ મુકવામાં આવી હોત તો હિન્દની ગરીમ પ્રજાને ઘણી કમ વળતે.

સરકારે પોતે મીઠાનો ઇમરો રાખેવો હોવાથી વગી વાર હોવી જોઈએ તે કરતાં બેથા ત્રણ ઘણી કિંમતે મીઠું વેચાતું. મહેસુલ ઉત્પાદનવાની કડકાઇને લીધે તથા દરિયા કાંઠાના ગામોમાં ફાઇ અલોગ પણ મીઠું ન પકવે તે માટે રાખવામાં આવતી સાવચેતી અને સખ્તાઇને લીધે, દાણચોરી ન થાય તેથી ૨૫૦૦ માઇલ જેટલી મર્યાદા પર રાખવામાં આવેલી ચોટીઆતને લીધે, ગરીમ પ્રજામાં ઘણા કચવાટ અને વસતસો રહ્યા કરતો હતો. દરિયા કાંઠાપરના ગામડાના વતનીઓ પૈમે કે બે પૈમે શેર જે મીઠું પકવી શકે તે બે અને ત્રણ આને પણ ન મળતાં. હજારો માણસોએ મીઠા વગર ચલાવ્યાનું અથવા તો ઘણાઓ અને પાંદડા લાવી તેમાંની જરૂર પડતો ક્ષાર મેળવી ગુળરો કર્યાં દાખલા બન્યાનું બહુવિધ છે.

સરકાર તરફથી અવાર નવાર મીઠા પરનો કર ઓછો વતો કરવામાં આવ્યો છે, તેથી ખપન ઓછી વતી ચર્ચ છે, ઉદ્યોગ ધંધાને ટેકા કે નુકશાન પહોંચ્યું છે તે બધી લંબાણ વિગતમાં જ્યાં જેટલું આ લેખમાં સ્થાન નથી : હુંકમાં એટલુંજ કે હજી મીઠા પરનો કર દહાડી નાંખવામાં નથી આવ્યો અને વિલાયતી મીઠું ખાસ કરીને બંગાળમાં પુષ્ટજ આવે છે.

આ બાબતમાં સરકાર તરફથી જો કંઈ પણ રહેમ નજર રાખવામાં આવી હોત અને હજી પણ રાખવામાં આવે તો દેશને એકંદરે ઘણા ફાયદો થાય અને સરકારી મહેસુલમાં એ છૂટછાટથી કંઈ બચવાનું જોટ પડે એવું નથી લાગતું, કારણ કે સરકારી અંદાજખતો કરોડો રૂપિયા અવશેષ (Balance) બતાવે છે, અને વિદેશી મીઠાપર જે આધાર રાખવો પડે છે તે બંધ થાય.

આ પ્રમાણે હિન્દના કેટલાક ઉદ્યોગોની હાલત છે. અને વધારે દાખલા નથી આપ્યા કારણ કે લગભગ આવા જ કારણોથી ઘણા ઉદ્યોગધંધા બંધ પડી ગયા છે અને તે જણાવતાં પીટપેપણ જ થાય એવી બીજી રહે છે.

બીજી, ચાહ, કોશીના બગીચા, સોનાની અને મેગેનીઝની ખાણો કે મણનાં કારખાનાઓ સંબંધી પણ હાલત આ લેખમાંથી બાતલ રાખી છે કારણ કે તે બધાની ખીતવણીને જાહોઝડાલીમાં હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને, મજૂરી ઉપરાંત વિશેષ લાભ થયો નથી, નહીં અને ખચતનો લાભ ફક્ત વિદેશીઓને જ થયો છે અને થાય છે અને જો તે ઉદ્યોગ આજ

સમર્થ બન્યા હોય તો તેનું કારણ, સરકારનો પક્ષપાત, સરકાર તરફની અનુકૂળતાઓ, આવકવેરા વિગેરેમાંથી મળતી મદાલીજ છે.

રૂની વધારે ખેતી થાય છે, તે નહીં કે સરકાર તરફની અનુકૂળ વેપારનીતિને લીધે પણ રૂના ઉંચા અને સારા આવતા ભાવને જ આભારી છે; ૩ કાંતવા વજુવાની મીથોની આખાદાની કુદગતી મંળેગોને જ આભારી છે એમા સરકારને લેશ માત્ર જશ પાટવા જેવું નથી.

ખીજું, અમે આ લેખમા ખેતીવાડીની શી સ્થિતિ ને આખાદાની હતી અને આજે શી પરિસ્થિતિ અને પડતી થઈ છે, તેનો ઉલ્લેખ પણ નથી કર્યો કારણ કે તેની કમ-કથા એટલી લાંબી છે કે આ મામિકનાં થોડાં પાનાંમાં તેનો પુરતો ખ્યાલ આપી શકાય એમ નથી. ખેડુની કેવી સ્થિતિ છે તે અમેના દાખલા પરથી લોકોનાં જણવામાં સચોટ રીતે આવ્યું છે. એમની દરિદ્રતાનો ખ્યાલ મોઢવારી કે દુષ્કાળના પ્રસંગે પુરેપુરો આવે છે. સામાન્ય નિર્ધનતાજ દુષ્કાળના હરહમેશ આગમનનું કારણ છે તે સહેજ પણ વિચાર કરનારને જણાઈ આવે એમ છે.

ઉપરાંત આપણા દેશના ઉદ્યોગોને થોડો પહોંચવાનાં તથા તે પડી લાગવાના અન્ય પણ કારણો છે. એ કારણો ઉપસ્થિત થવાનું કારણ આપણા પર કર્મસંભોગે અધિકાર પ્રાપ્ત કરનાર વિદેશી મરદાર છે કે જેણે પોતાની સત્તા તળે આવનાર પ્રજાના હિનાહિત-નું બાગીદારીથી અવલોકન કરવાનું વિચારે પાડ્યું અથવા તો જે અવલોકન કર્યું તો તે પોતાના સ્વાર્થ ઉપરજ ખ્યાન આપી કર્યું અક્ષરસાનવિહિન, અશિક્ષિત અને નિર્ધન પ્રજા પણ એવા સંભોગોમાં સગરના હેતુ સમજી શકે છે અને હવે તો આપણે સચોટ સમજી શક્યા છીએ તેથીજ કરીને વિદેશી સરકારના રાજ્યપત્રમાં વધારે રાજદારી હોંકા માંગીએ છીએ કે જ્યાં કરીને વિદેશી સરકાર પણ હિન્દવાનોનું હિત હોયે રાખી આપણી મરજી સુખખના કાયદા કાનૂન ધડે અને અમલમાં મુકે; જે રાજકારભારમાં એ હક પ્રાપ્ત કરી નહીં શકેલું તો નિશ્ચે આગળ જેવાજ પ્રમંગો આવ્યા કરવાના અને આપણે આપણા ઉદ્યોગ ધંધાને છે તેથી પણ ખરામ સ્થિતિમાં લાવી મુકવાના.

સુતરફા વેરોઃ—કંપની પાસેથી બધો કારભાર રાષ્ટ્રી સરકારે પોતાને હસ્તક કર્યો ત્યાં લગણુ લગભગ (એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૭ સુધી—મદ્રાસ પ્રદાકા શીવાય) હિન્દની રૈયત સુતરફા (Mitrak) નામના વેરથી ત્રાસી ગઈ હતી. આ વિચિત્ર જાનના ઉપજ વેરામાંથી પુરોપીઓને મુક્ત રાખવામા આવ્યા હતા, અને તેનો યોગે શ્રીમન્ત કરતાં મરીબોપર વધારે પડતો હતો. વજુકર, સુતાર, કુંભાર, કે કંસારો કોઈ પણ એમાંથી ઇટકી શકતો નહોતો; વળી ધંધાની સાથે દૂકાન માંડી થોડાંધણો વેપાર પણ કોઈ કરતું હોય તો તે માટે જુદો કર લેવાતો હતો. સાદામાં સાદાં હથીઆર, ઓળંગે બનાવનારને પણ તે વેરો ભરવો પડતો હતો જ્યાં કારીગર કે ખેડુતને એવી વસ્તુ હ મસે ભાવે મળતી. પોતાના ખેતરમાં થોડું ધણું શાક ચણુ હોય અને તે બજારમા વેચવા આવે તો તેને પણ વેરો ભરવો પડતો. આટલુંજ નહીં પણ એ વેરો એટલી જ સખનાઈથી વસુલ કરવામાં આવતો હતો અને જે કોઈ ન ભરે તો કેદખાના શીત્રાય એનો અન્ય આશરો

રહેતો નહીં. આ સમત વેશને લીધે ઉદ્યોગ ક્ષેત્રને બહુજ સોપનું પડતું. ગરીબ પોતાની ખરીબાઈને લીધે કંઈ કરી શકતો નહીં, પોતાની મહેનતનું ફળ ભોગવી શકતો નહીં, જ્યારે કાંઈ પણ ગમે તેવો યુરોપીયન મોજ એનથી વેશ લઈ વગર દળશોનો વેપાર બેઝક કરી શકતો હતો. એવા સંજોગોમાં ઉદ્યોગોને ધોક્કા પડ્યાં હોય તો નવાઈ નથી.

આગાડી શું કરે છે?—સરકારનો પક્ષપાત નથા ઉત્તેજન હોવા છતાં રેલ્વે થવાથી હિન્દનું ખર્ચ દિત સચવાયું નથી. દેશની દોલત એથી વધી નથી, પણ કાચા માલના નિકામની તથા તૈયાર માલના આયાતની એટલી બધી સરળતા, તે થનાથી થઈ છે કે જેથી કરીને દેશના ગ્રામ્ય અને ગૃહઉદ્યોગો હતા નહતા થઈ ગયા છે. એટલું જ નહીં પણ દેશમાં તે દેશમાં, આયાત થયેલા વિદેશી માલ કરતા, અને તૈયાર થયેલા માલનું તુર વધારે હોય છે. તૈયાર કરતાં કાચા માનું તુર વધારે હોવાથી તૈયાર માલ બનાવવાનું મોંઘું પડે છે. વળી આયાત થયેલા માલ ને ગામમાં લાવ્યા વગર મદારે ખદાર મોદીમાંથી જુદે જુદે સ્થળે આગાડી મારફતે રવાના કરવામાં આવે છે તો તેના દર ખામ જુદો ને ઝોઝો રાખવામાં આવે છે, આથી વિદેશી વેપારીઓને ખાસ ઉત્તેજન ને લાભ મળે છે જે રેલ્વે મધ્યમાં છે તે જો આપણા જ લાભ સારું બધાં હોય તો આ જાતની પક્ષપક્ષી કે વફાલા-ગળખામણાપણું હોવું ન જોઈએ. રેલ્વેથી દેશના ઉદ્યોગો પોષાવા જોઈએ, નહીં કે તેણે તેના વિનાશનું કારણ બનવું જોઈએ.

આ ઉપરાંત, દેશનો સૌથી મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ-ખેતીવાડી-ખીલવવાની જ ન સરકારની ધારણા હોય તો ખેતીને જેની વધારે જરૂર છે એવા જળાશયો, નહેરો, તળાવો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, આપણી દૃષ્ટિએ તો હિન્દ જેવા ખેતીવાડીના દેશ માટે સરકારની એજ પ્રથમ જરૂર ગણીએ છીએ છતાં આપણા દુર્ભાગ્યે રાજ્યગઢીના ચલાવનાર તથા કાગળવારી મડાગ રેલ્વેના બાધક્રમ માટેજ નાણાંની વધારે જોગવાઈ કરે છે જ્યારે જળાશયોની યોજનાઓ મોક્ષગામની ઝડપે અમનમાં મુકાય છે. અને તેને પરિણામે ખેતીવાડી માથે બધા જ ઉદ્યોગને થોડી ધણી હાની પહોંચ્યાં કરે છે.

સરકારની ગઠેનત સફળ કેમ થતી નથી?—સાંપ્રતકાળમાં નામદાર સરકારનું ખેતીવાડી તથા અન્ય ઉદ્યોગો તરફ ધ્યાન એવાયું છે; અને તેને લીધે, કાલેજો, પ્રયોગ શાળાઓ સ્થપાઈ છે, કમીની અને કમીશનો મારફત તપાસ ચાલી રહી છે, પ્રગતિકા તથા પત્રિકાઓ બહાર પડે છે, છતાં પણ એ બધાનું પરિણામ માર્યું આવતું નથી કારણ કે કોલેજ અને પ્રયોગશાળામાં શિક્ષણ અપાય છે તે ગ્રામ્યજનો સમજતા નથી પ્રગતિકા અને પત્રિકાઓ જે બાપામાં બહાર પડે છે તે જનસમાજને આનંદની નથી, પશ્ચિમની પ્રગતિને જ ધ્યેય રાખી સમિતિ અને કમીશનો તપાસ કરે જાય છે, જેથી તેઓ જે અનુમાનો પર આવે છે તે હિન્દની સાંપ્રત સ્થિતિને બીજાનું કુળ નિવડે છે. હિન્દમાં નં સાધનો ઉપસ્થિત છે, હિન્દની ગરીબાઈમાં જે થવું શક્ય છે, આપણી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જે જે યોજનાઓ આપણા દેશને અનુકૂળ થઈ પડે તથા આપણે લપાડી શકીએ તેની તપાસ થવા જરૂર છે અને એમ નહીં થતું હોવાથી સરકાર આપણું દિત સાધવાને બદલે

અહિત કરે છે, કારણકે તેની તપાસનો, પ્રયોગનો તથા જે ભાષામાં તે માહિતી એકત્રિત કરી બહાર પાડવામાં આવે છે તેનો લાભ વિદેશીઓને-પશ્ચિમના માતૃગરોને વિશેષ મળે છે. જેઓ અને આવી કાયદાપૂર્વક લૂટ ચલાવી જાય છે, જેને માટે આ બધું કરવાનો ડાળ થાય છે, તે બીજારો કુપડીમાં રહેનારો હોવાથી સરકારની કષ્ટપણ પ્રતિ સમજી શકતો નથી, માટે સરકારની ફરજ છે કે લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં શિક્ષણ આપવું, પોતે બેગી ફેલી માહિતી, પુસ્તક તથા પત્રિકા, રૂપમા દેશની ભાષામાંજ બહાર પાડવી, નિશાળો ને પ્રયોગશાળાઓમાં હિન્દની ભાષાનો જ ઉપયોગ કરવો, જેકુતકે કારીગર તમારી સંસ્થાથી સંડો નાસી જાય છે અથવા તેવી સંસ્થાઓ સેઠડો ગાઉ દૂર રખાય છે તેને બદલે તેવી સંસ્થાઓ જાણે તેને ધરને આંગણે લાવી મુકવામાં આવી હોય તેમ કરવાની જરૂર છે.

નોંધાનો અભાવ:—આપણે મધ્ય વેપાર વિદેશી વહાણો માગ્દત ચાલતો હોવાથી, આપણે તેમને આધીન રહેવું પડે છે, તથા વેના-ના ક્રમ પછી ગુમારીએ છીએ. અને વહાણો ખનતા હતા તે ધીમે ધીમે સદતર મવાતા મધ્ય યુવાથી આપું તકરબમાં મોટું વ્રકશન ભોગવવું પડ્યું છે અને તેથી લગાઇને લીધે જે લાભ મેળવી શકતે તે જાપાનને મળ્યો છે.

છેવટમાં એટલું જ જણાવવાનું કે દેશના ઉદ્યોગોના પુનર્ગઠાર માટે રક્ષક વેપાર નીતિની જરૂર છે, માટે-વિનાયતની સરકાર સ્વતંત્ર વેપારનીતિને તિનાજની આપે એમ હાથે ન હોવાથી-રાજ્ય શાસનમાં એટલા ફેરફારની જરૂર છે કે જેથી પ્રગતિ પ્રતિ નિધિઓને જઠાત તથા કર નાંખવાનો હક મળે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તે હક વહેલો મળે અસ્તુ!

ધીરજલાલ, છગનલાલ.

અમદાવાદના મીઠામજુરોનો સત્યાગ્રહ.

(અનુસંધાન જુલાઈ ૧૯૧૮ ના અકથી)

એક દિશામાં જ્યારે આ પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે બીજી દિશામાંથી એ પ્રવાહને રોકવા માટે પણ તૈયારીઓ કરી નેતી થતી ખંડુ વિગતમાં ઉતપાં વિના એટલુંજ કહીશું કે મજુરોને બગાડવાની, ફેસનાવવાની અનેક તંત્રીઓ માલિકાના પક્ષ તરફથી થતી હતી મજુરોમાં જે લોકોની ઉપર આ દબાણની તાત્કાલિક અસર થતી તેઓ પણ પોતાના સલાહકારો પાસે પોતાના મનનો ગ્રચવારો દૂર કરવા આવ્યા વિના તો કાંઈ પગલું સરતા નહિ આ લોકોને વધારે અડગ બનાવવા માટે બારમા દિવસની પત્રિકામાં ' સત્યાગ્રહી ' ઓના કેટલાક આધુનિક દાખલાઓ મહાત્માજીએ વર્ણવ્યા છે. આવી રીતની વ્યવસ્થા પદ્ધતિએ ચાલતી લડત હિંદુસ્તાનમાં કંઈ થઈ નથી, એ તો સૌ કોઈને જાણીતું છે. સામાને દુખ આપવાના કાંઈપણ પ્રયોગો લીધા વિના પોતાનું પારેનું મેળવવાની ' સત્યાગ્રહ ' નામની રીત અત્યાર આગમ્ય મહાત્માજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં

અંદરી હતી. ત્યાંના ઇતિહાસનું થોડુંક જ્ઞાન મજૂરોને/આપી દેવાનો સુંદર પ્રસંગ મહા તમાજએ સાંખ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડત કદી ને વાંચવા જતાં તો મીલ મજૂરોને એ લડતમાં યુગ્મેલા વીરોનું પિછાન આપવામાં આવ્યું. એ વીરોનાં પરાક્રમનું એવી તો અસરકારક રીતે ખ્યાન આપવામાં આવતું હતું કે વિચારવંત સાંભળનાર તેમનાં દૃષ્ટાન્ત કદી નહિ ભૂલે. હુરખતસિંહ, કાજીબા, અને બહેન વાલીઆમા વિષે પત્રિકામાં લખ્યું છે, તે ઉપરાંત વિવેચન કરતાં તેઓ બોલ્યા હતા: “આ ત્રણે જ્યારે જોલની અંદર ગયાં અને સરકાર સામે ઝડપીયાં લાગે તેમને (તમારી માથે) કાંઈ લેવા માટે લડવાનું નહતું, લડતમાં મામેલ રહેલાં બીજાં સ્ત્રીપુરુષોની માફક તેમને કર દેવાનો નહતો. કાજીબા તો મોટા વેપારી હતા. તેમને કર આપવો નહતો પડતો. હુરખતસિંહ કર આપવાના કાયદા પહેલાં આવ્યા હતા એટલે તેને કર નહોતો આપવાનો. વાલીઆમા જે જગ્યાએ રહેતી હતી ત્યાં એ કર આપવાનો કાયદો લાગુ પડ્યો નહતો. છતાં ટેકની ખાતર એ લોકો સૌનાં સાથે ઝડપીયા. તમારી તો સ્વાર્થની લડાઈ છે, તો તમારે ટકા રહેવું એ વધારે રહેવું છે, એમાં કાંઈ લાભ વાત નથી. આ વિચાર તમને બગ આપી અને દુઃખ પાડ્યો.”

૧૩ મા દિવસની પત્રિકામાં આ વીરોને જે વિટંબણાઓ પડી હતી તેનું વધારે હૃદયવેદક વર્ણન આપ્યું હતું. “૨૦૦૦૦ મજૂરો લગભગ ત્રણ માસ સુધી ધરખાર વિના અને પગાર વિના રહેલા. ધણીએ પોતાના થોડા ધણા માલ હતા તે વેચી નાખ્યો, પોતાનાં કુટુંબકી તબ્બાં, પોતાના ખાટલા, ગોદડાં, જાનવરો વેચી નાખ્યા અને કામ કરવા નીકળી પડ્યા. તેમાંના સેંકડોએ કેટલાક દલાડા સુધી વીચ વીચ માઈલની મજલ કીરી અને માત્ર પોણા શેર આટાની રોટલી અને અડી રૂપીઆહાર ધીની ઉપર પોતાના દિવસો મુજબ. આમાં હિંદુઓ પણ હતા, મુસલમાન પણ હતા. x x x એજ લગાઈની અંદર જે સ્ત્રીઓએ કાંઈ દિવસ મજૂરી કરી ન હતી તે સ્ત્રીઓ ફેરી ફરવાને નીકળી હતી, અને જોલની અંદર ધોળાણનું કામ કર્યું હતું. આ દાખલાઓનો વિચાર કરતાં એવો કથો મજૂર આપણામાં ફરી કે જે પોતાની ટેકને જાળવવા ખાતર સાધારણ અગવડ સહન કરવાને તૈયાર ન હોય ?” આવી રીતે સાદી મરલ જાપામાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો ઇતિહાસ મજૂરોની સમક્ષ ઉઠેલાતો હતો, અને આડકતરી રીતે પત્રિકા વાંચનાર સામાન્ય વર્ગના પણ જ્ઞાનસમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થતી હતી.

મજૂરોની પણ હેરાનગતિ વધતી જતી હતી. ધણીએ હવે મજૂરી મેળવવા માટે તત્પર થવા લાગ્યા હતા. જૂખમરો સોસવાની તેમની શક્તિ ઓછી થતી હતી. ધણીકાર કેટલાક મિત્રોને એમ થઈ આવતું કે મજૂરોને જોઈએ તેટલી આર્થિક સહાય આપવી ને ટકાવી રાખવા. જહારગામથી પણ અનેક મિત્રોના મજૂરો માટે ફૂંડ ઉભું કરવા માટેના પત્રો આવતા હતા. કેટલાકેએ તો પૈસા મોકલવાની માગણી પણ કરી હતી. પણ આ સૌ મહાત્માજીએ ન લેખ્યું. કારણ ૨૫૪ હતું. વારંવાર આ સૌ હિતૈષીઓને મહાત્માજી કહેતા કે: “મજૂરોને તમે પૈસા આપીને સત્યાગ્રહ કરાવશો અથવા મજૂરો જો તમે પૈસા આપીને તેમને ટકાવી રાખશો એવી આશાથીજ આ લડતમાં પડ્યા હશે તો તેમાં મહાત્માગ્રહનો અર્થ શો, મહાત્માગ્રહનું મહત્વ શું? સત્યાગ્રહનું રહસ્યજ દુષ્ટ પડે તે રાજી ખુશીથી

સહી લેવામાં રહેલું છે. સત્યાગ્રહી જેટલું દુઃખ વધારે ખમે તેટલી તેની વધારે કસોટી થાય છે. મજુરોને રોજરોજ સલાઓમાં અને સલાની બહાર એમ સમજવવામાં આવતું હતું કે : 'તમે પરસેવો પાડીને પૈસા રળ્યા છો તે કદી કાઢતી પાસે મક્કત પૈસો લેવા હાથ લાંબો ન કરશો. એમાં તમારી ઇજ્જત નથી. તમે પારકા પૈસાના જોરે લડ્યા એમ કહીને જગત તમારી હાંસી કરશે' મજુરો પણ સમજતા હતા, પણ ધણીકને તો ખરેખર ખાવાના સાંસા પડવા લાગ્યા હતા એટલે તેમને પૈસા ચિના છુટકોજ નહતો. આવાઓને માટે કાંઈ કાંઈ કામ શોધવામાં આવ્યા સાબરમતી કાંઠે મહાત્માજીને આશ્રમ બધાતો હતો ત્યાં ઇંટો ઉપડાવાનું, રેતી વહેનાનું, વગેરે કામ જે મજુરો લાંબાતે તેમને બતાવવામાં આવતું. પ્રથમ તો મજુરો જરા સંકોચાતા, મજુરી કરવી નહાનમ માનતા. પણ ધીમે ધીમે ચોતે રળાનેજ રોટી મેળવવામાં ઇજ્જત સમજ આવુ બધું કામ દુરવા લાગ્યા.

આ તરફથી શહેરમાં પણ કાંઈક બળભળાટ ઉત્પન્ન થયો હતો. લડત જેમ વધારે લંબાતી જતી હતી તેમ ધણીકને થતું હતું કે : 'આ લડતનું શું પરિણામ આવશે ? હું તો કોઈ છોડતા નથી.' આથી ધણીક ગૃહસ્થો અનેક પ્રકારની 'વિષ્ટ' લખને મહાત્માજી પાસે આવતા. કોઈ કહે હાલ ૨૦ ટકા લાઇ લો, પછીથી તુરત ૧૫ ટકા વધારવામાં આવશે, કોઈ કહેતું, ૨૦ ટકા પગારમા બોનસ તરીકે અને ૧૫ ટકા મોંઘવારીના, ઘણા કે 'ગના' ॥ આકારમાં, મજુરોએ લઇ લેવા નોંધ્યે; કોઈ કહેતું 'મજુરોની વળી પ્રતિજ્ઞા ૧ ? મજુરો તો તમે અલાહ આપો તો પ્રતિજ્ઞા સુધી લખને ૨૦ ટકા લાઇ લે માલિકો હું ૧૬૩ તો મજુરોએ એ હું મુકવી નોંધ્યે, કારણે આમાં તો અંતે આખા ઉલોગને નુકશાન છે આવી આવી અનેક સૂચનાઓ અને દરખાસ્તો દરરોજ આવ્યે જતી. રા. જીવજીનાલ મજલાલ દેશાઈ બેરિસ્ટર, આવીજ એક સૂચના લખને આ અરસામાં આવેલા. તેમને મહાત્માજીએ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો, તે મહાત્માજીની સ્થિતિ પ્રકટ કરવાને અહિં આપવો ઉચિત લાગે છે.—

"સુર બાઇથી, મને કેમ સમજવવો પડે છે ? મારાથી બને તો હું આપ માગો છો, તેમ ન કરે એવી શકા પણ કેમ લાવા છો ? મને હું હોયજ નહિ જગત જૂલ ખાય, આપનાથી ખવાય નહિ હું કરેણથી ઉભરાઇ રહ્યો છું, આ લોક-આકેટ મને વિનોદરૂપે નથી મારાથી બને તેટલું ક્યાં કરે છું. વહેલામાં વહેનો અંત આવે એવી વૃત્તિ મારી પ્રવૃત્તિમાં મારાં બધાં ૨૨માં હોય છે, પણ મિત્રો લંબાવે છે. મને સમજવવું નિરર્થક સમજી શેઠોને સમજવો તો ? શેઠોને પડવાપણું નથી, મજુરોના પડવામાં કાણુ સાઈ સમજી લે ? શિક્ષિત વર્ગ અને ધનિક વર્ગ વચ્ચે અંતે ખટારા નહિ રહે, એ અચિત માનલો. આપણે તકરાર કરવીજ નથી."

એજ દિવસે મીલમાલિકાના મુખમાં, ન જોડાનાર અને આખી લડત દરમ્યાન મજુરોને અગાધી બોનસ આપી પોતાની મીલ ચાલુ રાખનાર, પોતાની આસપાસ આવી રહેલાં ધણીકથી અલિપ્ત એકાદી શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસ ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:—

"મારી પાસે ધણા મિત્રો આવે છે ને મને સમજવે છે કે મારે કોઈ પણ રીતે મજુરો ને માલિકાની તકરારનો અંત આણવો નોંધ્યે, મારા દેહને બોગે હું અંત લાવી

શકેના હોઉં તો લાવું. પણ તેમ અંત આવે તેવું નથી. અંત લાવવો શેડીઆઓના હાથમાં છે. મજુરો માગે છે તેટલા સારૂં ૩૫ ટકા ન આપવા એવી શી હક ? મજુરોને હું બધું સમજાવી ચકુંજ એમ શા સારૂં મનાય છે ? હું કહું છું કે, મેં જે ઉપાયો લીધા છે તે ઉપાયથીજ મજુરો હાથમાં રહી શક્યા છે. હવે તેઓની પ્રતિજ્ઞા તોડવાના ઉપાયો રચું ? રચું તો મારું ડોકું ધડથી તેઓ તોડી નાં કરે ? મારો ઘણો એ વાંક શેડીઆઓ કાઢે છે, એમ હું સાંભળું છું. હું નિશ્ચિત છું. મારો વાંક નહતો એમ કોઈ દહાડો શેડીઆજ પાછા કસી લેશે. તેઓની સાથે મને ખટાશ થનાર નથી, કેમકે હું ખટાશમાં ભાગ લેનાર નથી. ખટાશને પણ મેળવણી તો ભેગાંએજ. મારી પાસેથી મેળવણી નહિ મળે. પણ આપ કેમ ભાગ લેતા નથી ? આપનાથી આવી જંગી લડત જોયા કરાયજ નહિ. ”

પણ આ મસલતનું પરિણામ કાંઈ ન આવ્યું. મહાત્મા ગાંધીજીની પત્રિકા નીકળી હતી તેની સામે દેખીતો પણ પ્રતિકાર થવો જોઈએ એજ હેતુમાત્રથી મીલમાલિકાના મુખે પણ પત્રિકાઓ કાઢવા માંડી. તેમાં આવતી અલ્પથી વેગળી હકીકતો અને અધર્મિત વાક્ય પ્રયોગો વિષે અહીં કાંઈ પણ વિસ્તાર કરી તે પત્રિકાઓને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવું નથી થતું. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ તેની ઉપેક્ષાજ કરી છે. મજુરોને કામ પર ચઢવાનું સમજાવવાને, લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તોડવાને અનેક તરકીબો થતી, તેઓને જૂખમરાનો મોહોટો “ બ્લાઉ ” ખતાવવામાં આવતો પણ તેઓ પોતાના સલાહકારો પાસે આવીને તે બાબત ફરિયાદ કરતા અને તુરંત તેમના મનનું સમાધાન થતું. તા. ૧૨ મી માચને દિવસે રિયલિટીમાં ફેરફાર થયો. અત્યાર સુધી તો મીલ માલિકાએ પોતાનો લૉક-ગ્રાઉટ કાંચમ રાખેલો હતો એટલે મજુરો કોઈ પણ રીતે કાગે ચઢી શકતા નહોતા. તા. ૧૨ મી માચથી લૉક-ગ્રાઉટ બંધ થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો, અને ૨૦ ટકા વધારો લઈને આવનારા મજુરો માટે મીલો ખુલ્લી છે, એવી ખબર આપવામાં આવી. મહાત્માજીએ તે દિવસથી દર રહવારે સભાઓ ભરવાનું ઠેરવ્યું, એટલાજ કારણથી કે રહવારેના વખત કામ ઉપર જવાનો હોઈ કોઈ અણસમજી અને નજાણા મનના માણસો ખોટી સલાહથી ભોળવાઈ પ્રતિજ્ઞા ન તોડી મિલ માલિકાનો લૉક-ગ્રાઉટ બંધ થઈને મીલ મજુરોની હડતાળમાં જે દિવસથી પસટાઈ તે દિવસની પત્રિકામાં મજુરો તથા માલિકાની રિયલિટી કંઈક કંઈક છતાં ચોખ્ખા શબ્દોમાં મુકી દેવામાં આવી છે: “ મજુરોને ચઢવાનો પોતાના વચનને વળગી રહેવા સિવાય બીજો ક્ષણજ છેજ નહિ, અને અમારી તો ખાતરી છે કે જે મીલ માલિકા સમજે તો તેઓની ઉન્નતિ પણ મજુરોના કસમ પળાવવામાંજ રહેલી છે. જેઓ પોતાના કસમ નહિ પાળી શકે તેવા માણસો પાસેથી મજુરો લઈને ઉઘરે તો માલિકા પણ ફાયદો નથી ઉઠાવવાના. ‘ધાર્મિક વૃત્તિવાળો માણસ બીજાની પ્રતિજ્ઞા તોડવામાં કદિ રાજી થાય નહિ, ભાગ લે નહિ. ’ જેમ મજુરોને કામ ઉપર લેવાના સવ પ્રયત્નો સામા પક્ષ તરફથી થવા માંડ્યા તેવા મજુરોએ પણ મોહોટા મોહો બીજાને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. મજુરોમાંના કેટલાક અતિ ઉત્સાહીઓ નખળાઓની ઉપર દયાજી ચલાવીને તેમને કામ ઉપર ચઢતા રોકે છે એવી ફરિયાદ મહાત્માજીને ધારે આવી. મહાત્માજી આતો માંખી શકે એવું હતુંજ નહિ. તેઓ તો કહે-

હેન્નાર્કની લોક પાઠશાળાઓ.

એતો ઘણું ખર્ચ સત્ય લાગે છે. કે જેમણે હિંદુસ્તાનમાં અપાતી કેળવણીના પ્રશ્નો વિષે બીલકુલ વિચાર કર્યો નથી અથવા સહજ વિચાર કર્યો છે તેઓજ એ પ્રશ્નોનો જે રીતે નિકાલ કરવામાં આવે છે તેથી સંતુષ્ટ રહે છે. મુશ્કેલીઓ અસંખ્ય, અંબીર અને અતિશય પરિશ્રમ દ્વીધા સિવાય કદી પણ દૂર ન કરી શકાય એવી દેખાય છે. આપણી કેળવણીમાં કયા કયા દોષ છે; અને એ દોષ કેવી રીતે નિવારી શકાય, એ સંબંધીની કલ્પનાઓ પણ ને સંબંધી વિચાર કરનારના જેટલીજ અમૂલ્ય અને ભિન્ન ભિન્ન છે. તેમ છતાં એક માન્યતામાં તો સર્વ સંમત થઈ શકે તેમ છે કે હિન્દની કેળવણી જે લોકોને કેળવવાને માટે યોગ્યેતી છે તેમના જીવનના નિકટ સંબંધમાં તે આવતી નથી, અને તે કૃત્રિમ વસ્તુ બની જાય છે. આ દોષ તો એક વા બીજી રીતે બધા દેશની કેળવણીને લાગુ પડી શકાય તેમ છે. ખરેખરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી રચવાનો માર્ગ બહુ વિકટ અને ઘણી નિષ્ફળતાઓને આધીન છે. એકવાર સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય તોપણ તેમાં વારંવાર ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે, અને એ ફેરફારોને લીધે જૂનકાળમાં મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલા વિકાસ તદ્દન નિરર્થક થાય છે. હિન્દુસ્તાનની અર્વાચીન કેળવણી રાષ્ટ્રીય નથી, અથવા તો જૂનકાળની કેળવણી સાથે તદ્દન બહુ લાગતું વળગતું નથી. જે સંયોગોને માટે તે રચાયેલી છે તે તદ્દન નવીન છે, અને તેથી તેની પ્રગતિ અચોક્કસ અને અતિ ધીમી થાય છે. છેલ્લામાં છેલ્લી યોજના અમુકજ છે, અથવા તે સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ છે, અથવા તે યોગ્યજ છે એમ કોઈ પણ હિંમતથી કદી શકશે નહિ. હાલનો પ્રશ્ન તો એ છે કે કેળવણીને રાષ્ટ્રીય જરૂરીઆતો અને રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કેવી રીતે બનાવી શકાય, — આપણી કેળવણીને જૂનકાળના અનુભવ પર રચી વર્તમાનકાળની જરૂરીઆતોને પહોંચી વળે એમ કેવી રીતે બનાવી શકાય; આપણા પર-માતૃપિતા, શિક્ષક અને સમાજના અગ્રેમરો પર આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવાની ફરજ આવી પડી છે.

આ દેશની કેળવણીની બીજી સર્વ અપૂર્ણતાઓને જાણીએ મુકી સર્વત્ર જોવામાં આવતો એક દોષ આમણું વિચારીએ. એ દોષ માન્યતા પરત્વે છે કે કેળવણી તેની પોતાની ખાતર કંઈ પણ કામની નથી. આજીવિકા અને જીવનના સુખ દુઃખના પ્રશ્નો સાથે તેને કશું દૂરનો સંબંધ છે, તેનો કાર્યપ્રદેશ અને સમય મર્યાદિત છે, તે કશું એક અનુકૂળ સાધન છે કે જે વડે આજીવિકા અથવા સમાજમાં કંઈક માન પ્રાપ્ત કરાય છે. આને લોધે કેળવણી તદ્દન શુષ્ક, તદ્દન નિર્માલ્ય બની જાય છે, તે કલ્પનાની મહત્તાનો અસ્વીકાર કરે છે, અને અસંબંધ, અવ્યવસ્થિત અને ઉપયોગિતા વા માનસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તદ્દન નકારાત્મક. એકલી હકીકતોની ક્ષણિક પ્રાપ્તિ પર ભાર મૂકે છે. તેનાથી અભ્યાસરૂતિને અને માનસિક સફરતિને જીવનભર ટકાવી રાખવાનું અશક્ય બને છે. તેનાથી રસરૂતિ સંકુચિત બને છે, અને પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા અનુભવનો પ્રદેશ

પણ મર્યાદિત અને છે. તહેનાથી મન અઘાળે ધડાધ જાય છે, અને તહેમાં એક પ્રકારનો નિરૂત્સાહ જણાય છે.

શિક્ષણ એ જીવનભરનું કાર્ય છે, અને તહેનો કદી અન્ત આવતો નથી તેનો સમય સમગ્ર જીવન છે. મનુષ્યની રસવૃત્તિ જોટલી વિસ્તૃત છે તેટલો તહેનો કાર્યપ્રદેશ પણ વિસ્તૃત છે. નરી હકીકતોનો સંગ્રહ એજ તહેનો ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ જીવનને ખીલવવું, અનુભવમા નિરંતર વૃદ્ધિ કરવી, હસ્ત, મન અને હૃદયની શક્તિઓ જાગૃત્તર બનાવવી, એ તહેનો ખરો ઉદ્દેશ છે. ડેન્માર્કમાં આલની 'લોક પાઠશાળાઓ' (Folk High Schools) નું જે નીચે વર્ણુન આપવામાં આવ્યું છે, તહેમાંથી (૧) કેળવણીને દરેક જાના બ્યવહાર જીવનના સંબંધમાં કેવી રીતે લાવવી, (૨) આનાવટદ્ધ સર્વે કેવી રીતે મન તથા હૃદય નિખાલમ રાખી, જગત્ નિરંતર શીખવી રહેવું શિક્ષણ પ્રદણ કરી, અને એ શિક્ષણમાંથી પ્રાપ્ત થતાં મિષ્ટ ફળ પોતે પણ કેવી રીતે લઈ શકે એ સંબંધી સૂચનાઓ મળી રહેશે.

આ હૃદયના મૂળ ધર્માચાર્ય ગ્રન્ડિંગને આવી હતી. તહેની માન્યતા એવી હતી કે કે તે સમયે અપાતું શિક્ષણ ડેન્માર્કના ખેડૂનોને લાયક નહોતું. "કેળવણીથી મનુષ્યના હૃદયમાં નિરૂત્સાહ ઉદભવે કે તહેને ધંધા તરફ નિરૂત્કાર છટે એ કદી પણ ખરી કેળવણી કહેવાય નહિ. તહેનાથી દરેકને પ્રમાણિક ધંધો પવિત્ર લાગવો જાઇએ, અને તે કરવાની તહેની શક્તિ પણ વધવી જોઇએ." આ એની સૂચના હિન્દુસ્થાનને પણ લાગુ પડે છે. તહેની માન્યતા પ્રમાણે વિદ્યાર્થી કરતાં શીખવવાની વસ્તુ પર વધારે ધ્યાન અપાતું હતું. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનું આન્તર જીવનજ ખીલવવાનું હોય છે, અને તહેનેજ સમાજમાં વધારે ઉપયોગી બનાવવા હોય છે. શિક્ષણમાં ભલે કેટલીક ક્ષુદ્ર જાગૃતો વિસરાઈ જાય, પરંતુ તહેને પોતાનું જ્ઞાન તો થવું જોઇએ, તહેને એમ તો લાગવુંજ જોઇએ કે આ જગતમાં તહેને કંઈક કરવાનું છે.

જિન્ન લિજ પ્રયોગો પછી ધર્માચાર્ય ગ્રન્ડિંગના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કામ કરનાર અથમ સંસ્થા સ્વિસવર્ગમાં રેડિંગ જામે ૧૮૪૫ માં સ્થાપન થઇ. સરકારમાં તહેનાથી રખાયલી સર્વ આશાઓ પૂર્ણ થઈ નહિ. પરંતુ જ્યારે ૧૮૬૪ માં ડેન્માર્કને ગર્મનીએ સપ્ત પરાજય આપ્યો, ત્યારે ગએલી આમર ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાને તહેણે કેળવણી તરફ લક્ષ આપ્યું. રેડિંગની શાળાને આરક્ષ લાવવામાં આવી, અને એજ પ્રકારની બીજી કેટલીક શાળાઓ સ્થપાઇ.

આ શાળાઓ કંઈક અંશે આપણી મદદ મેળવતી ખાનગી શાળાઓને મેળતી આવે છે. દરેક શાળાને સરકાર તરફથી વાર્ષિક લંગલગ રૂ. ૨૫૦૦ મદદ તરીકે મળે છે. એ ઉપરાન્ત ગરીમ પણ શુદ્ધિશાળા વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવાને માટે સરકાર તરફથી ગરીમ વિદ્યાર્થી ફંડ પણ આવે છે. ધણુખરા વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં જ નિવાસ કરે છે, અને ભોજન લે છે. ખૂટતી રકમ જનસમૂહ તરફથી વા બ્યક્તિઓ તરફથી પૂરો પાડવામાં આવે છે. આખી પ્રવૃત્તિ સરકારની દેખરેખ નીચે કેળવણી વિધવક પોતાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને ચાલતા સહકાર્ય સમાન છે.

પ્રવૃત્તિ ૧૮ થી ૨૫ વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખી યોજવામાં આવી છે. જે સંયોગે અતુકુળ હોય તો આ સમયે સામાન્ય રીતે મનની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તેજ હોય છે, પરંતુ દિનદિવસ તેમ નથી, કારણ કે અહિં તો ૧૮ થી ૨૦ વર્ષની વયે જે વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે રીતે નિયત કરેલા અભ્યાસક્રમમાં લેવાયેલી પરીક્ષા પાસ કરી જાય છે, તેઓ સામાન્ય રીતે પોતાને જોષ્ટએ તેટલી જીજ્ઞાસુ મળી ચુકી છે એમ માને છે, અને કોઈ પણ કાર્ય કરી શકે એટલી માનસિક શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, એમ માને છે.

આ શાળાઓમાં ચાલતો અભ્યાસક્રમ પણ થોડો સમય ચાલે છે. યુવાનો માટે શિયાળાના પાંચ માસ, અને યુવતીઓ માટે ઉન્હાળાના ત્રણ માસ. આ ઉપરથી દરેક વર્ષે કે 'લોક પાઠશાળાઓ' નો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકીય જ્ઞાન જ આપવાનો નથી. એક મુખ્ય અધ્યાપકે કહ્યું હતું કે "અમે અમારા વિદ્યાર્થીઓને એમ કહેતા સાંભળવા માગીએ છીએ કે 'હવે હું' મ્હારે ધધે વધારે ઉત્સાહથી વળગીશ, અને ત્હેમાં કેટલું માન સમાયેલું છે, તે વધારે સારી રીતે રહમજીશ." ૮૦ પાઠશાળાઓના કાર્યનો બધો નાર આ જ દિશામાં છે.

અભ્યાસક્રમ, કેટલેક અંશે વિષયોના મૂળતત્ત્વોમાં જ સમાઈ જાય છે. વિજ્ઞાન પણ શીખવાય છે. પરંતુ ઇતિહાસ, અને સાહિત્ય પર તો ખાસ ભાર મુકવામાં આવે છે, અને ત્હેમાં પણ ચરિત્રનિરૂપણ અને પ્રેરણા આપે ત્હેવા ભાગ પર કેટલીક શાળાઓમાં ધધાનું, ખાસ કરીને, કૃષીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, પરંતુ કૃષીશાળાઓ એ કાર્ય હાથ ધરતો જાય છે. નામું, ચિત્રકામ, જમીનમાપણી વગેરે વિષયો પણ શીખવવામાં આવે છે.

વધારે ચોક્કસ માહિતીને માટે—રિમલિંગની પાઠશાળામાં ૧૯૧૩ ના શિયાળામાં નીચે પ્રમાણે કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો:—

કેન્ડેશ અને શુદ્ધ લેખન.	૬	કલાક	૬૨	અઠવાડિયે.
ઉન્માકનો ઇતિહાસ.	૬	"	"	"
સામાન્ય ઇતિહાસ.	૬	"	"	"
ઉનિશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૨	"	"	"
અણ્ણિત શાસ્ત્ર.	૩	"	"	"
જૂગોળ.	૩	"	"	"
પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર	૨	"	"	"
ચિત્રકામ, અને જમીન માપવા,	૨	"	"	"
કસરત	૨	"	"	"
રાજ્યવિધારણ	૧	"	"	"
કૃષીશાસ્ત્ર.	૧	"	"	"
નામું અને કારકુનનું કામ.	એકી વખતે	"	"	૨૪ પાઠ.
દરરોજ અભ્યાસ શરૂ કરતા પહેલાં સ્વદેશભિમાનના અને લોકમાં પ્રચલિત ગીત.				

યુવતીઓના અભ્યાસક્રમમાં નાનું, રાજ્યધારણ વગેરેને બદલે ગૃહવ્યવસ્થા વગેરેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે પુસ્તકોને આ કાર્યમાં ઘણુંજ ઓછું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. રિસલ્ટિંગની પાઠશાળામાં મુખ્ય અધ્યાપક હેર ઓલ્ફેડ પોલ્સન કહે છે. તેમ 'એક વિષયનું ઉપલક્ષીયા વા વિસ્તારપૂર્વક શિક્ષણ આપવું, એ મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનાં મનને જીવનમાં પ્રાપ્ત થવાના શિક્ષણને માટે તૈયાર કરવાનાં છે. 'ને આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે, જો યુવક યુવતીઓને પુસ્તકો વા મનુષ્યો-દ્વારા મળતા શિક્ષણને પ્રહણ કરતાં. શીખવવામાં આવે તો જે જીવનમાં જે હકાપણની પ્રાપ્તિ આવશ્યકતા છે તે જરૂરી તે પોતા પાસે રાખશે; પરંતુ જે યુવાનોનાં મનમાં આ જીવિતવિષયક જાગૃતિ નહિ થઈ હોય તો ગમે તેટલું પુસ્તકીય જ્ઞાન તહેણે સંપાદન કર્યું હશે તોપણ તે તદ્દન નિરર્થક જશે. કારણકે ખરી રીતે તે તહેણું પોતાનું નથી, અને તહેણું ઉપયોગ કરતાં પણ તે શીખશે નહિ.' *

આખા અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસ અમર્યાદા બોગેવે છે. તહેણે લગ્ન દેવામાં આવે કે તે તરફ ઓછું લક્ષ્ય આવે (એ વિષયને માટે સારામાં સારા શિક્ષકો રોકવામાં આવે છે) તો તરતજ શાળા અધોગતિ પામે. ડેન્માર્કના લોકો માને છે તેમ એ દ્વારા શક્તિ અને વ્યક્તિત્વ જીવે છે, અને કાર્ય કરવાને અને તહેમાં ફત્તેહ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રોત્સાહન મળે છે. આ કાર્યમાં સાહિત્ય મહાય આપે છે.

ડેન્માર્કની 'લોક પાઠશાળાઓ' સમયની ઇસોટીમાં પસાર થઈ છે, અને હવે તે પ્રયોગદશામાં નથી. તહેમણે ડેન્માર્કના લોકોનું માનસિક, સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય, અને આર્થિક જીવન ધકડ્યું છે. ડેન્માર્કના લોકો દુનિયાની કોઈ પણ જાતના જોડલાજી જીવિતશાળી છે. ડેન્માર્કનો ખેડૂતવર્ગ આખા યુરોપમાં સર્વથી વધુ જીવિતશાળી અને સર્વથી વધુ પ્રગતિશીલ છે. આનું બધું માન 'લોક પાઠશાળાઓ'ને ઘટે છે. ત્યાં એવા સંયોગો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે કે જેને લીધે એક વ્યક્તિનો જીવનપ્રવાહ તદ્દન બદલાઈ જાય છે અને એ પ્રમાણે આખો સમાજ પ્રગતિ કરે છે.

હિન્દુસ્થાનને આ શી રીતે લાગુ પાડી શકાય તે હવે આપણે જોઈએ. પ્રથમ આપણી માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં વ્યક્તિને લાભદાયક નીવડે તહેવા વિષયો દાખલ કરવા જોઈએ. બીજું કેળવણીના હેતુ અને પ્રદેશ પરત્વે આપણી માન્યતાઓ પર તહેની પ્રાપ્તિ અસર થવી જોઈએ. ત્રીજું હાલ જે અપૂર્ણ કેળવણી અપાય છે, તહેના દોષ દૂર કરી અને તેટલી સંપૂર્ણ અનાવવાનું આપણને સ્વમનશે. ચોથું હિન્દના રાષ્ટ્રીય જીવન પર તહેની ધણી સારી અસર થશે, અને જેઓ દેશનાં સાધનોને નૈતિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ ખાલવવા માગતા હોય તહેમણે તો તહેનો પ્રાપ્ત અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પાંચમું સમાજમાં દરજ્જાની ખાતર વા પરિસ્થિતિને લીધે યુવાનોમાં ઉભરાઈ જતા અસુક ધંધાઓમાં પડવાની વૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં સજ્જત થઈ બેઠાં છે, તે

* હિન્દની શાળાઓના કાર્યવાહકોએ આ સચવા ખામ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

દૂર થશે, અને દેશસેવાની જ્ઞાતિ, તથા પોતાના ધંધામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાને વધારે સતેજ મનાવશે. છઠું તેથી સળળ વ્યક્તિત્વ નિરંતર ખીલશે.

અન્તમાં આ યોજનાને આપણા દેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કેવી રીતે લાગુ પાડી શકાય એ સંબંધી એક બે સૂચનાઓ અસ્થાને નહિ ગણાય. આપણી શાળાઓના બે પ્રકાર છે: (૧) પ્રવેશક પરીક્ષાનો અભ્યાસ, (૨) માધ્યમિક શિક્ષણ આપતી શાળાઓ. આ બંનેમાં અભ્યાસક્રમ પરત્વે બહુ ભેદ રાખવો જોઈએ નહિ. અન્તર દ્વિત માધ્યમનો હોઈ શકે. એકમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય, બીજામાં ઉચ્ચતર અભ્યાસની તૈયારી માટે અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય. અભ્યાસક્રમમાં નીચેના વિષયો દાખલ કરી શકાય. (૧) અંગ્રેજી ભાષા, અને માતૃભાષા (૨) ઇતિહાસ (૩) હિન્દુસ્થાનનો, (૪) ઈંગ્લેન્ડનો (૫) અને સામાન્ય; જેની અંદર જીવન ચરિત્ર વિષયક, સામાજિક, નૈતિક અને પ્રૌત્સાહક હકીકતોપરજ બ્યાન અપાય; (૬) ભૂગોળ (હાલમાં જેમ દેશ નામ ગોખવવામાં આવે છે તેમ નહિ, પરંતુ પૃથ્વી પર મનુષ્યના નિવાસકાળથી થયેલા ફેરફારોની ભેધ, ઇતિહાસ ભૂગોળ વચ્ચેનો સંબંધ, જાતિ, આબોહવા, મનુષ્યની પ્રગતિ, વગેરેની અપરોક્ષ-અભિવ્યક્તિ રસિક વિષય થાય તેવી રીતે); (૭) જીવનની દૃષ્ટિએ માતૃભાષા અને અંગ્રેજી ભાષાનું સાહિત્ય, (૮) નાટ્ય; (૯) આરોગ્ય-શાસ્ત્ર અને સ્વચ્છતા; (૧૦) શારીરિક કેળવણી; (૧૧) હસ્તકળા શિક્ષણ; (૧૨) રાજ્યધારણ અને નામરિકનાં કર્મબોધ; (૧૩) અને દરરોજ ઉપયોગમાં આવી શકે તેવું વિગ્નનશાસ્ત્ર

હાલ જે અભ્યાસક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે તેને રચાને ઉપર પ્રમાણેનો અભ્યાસક્રમ રચનાની સૂચના કરવી તે અવિનીત લાગશે, છતાં પણ તેમ કરવાથી ફક્ત જીવન થઈ ગયેના જુસ્માને ફરીથી પ્રદીપ્ત કરવા સમાન જ છે. અવગત, આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શિક્ષકો પણ નવીન જુસ્સાવાળા જોઈશે, અને આ મુશ્કેલી જ બહુ મોટી નામશે. પરંતુ જો ઉદ્દેશ ઉચ્ચ હોય તો સાધન ઉત્પન્ન કરી શકાય.

અખાલાલ મેતીલાઈ પટેલ.

મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ રિપોર્ટમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વના પ્રશ્નની ચર્ચા.

આજઠાલ હિંદુસ્થાનમાં તથા ઇંગ્લાંડમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ (Communal representation) સંબંધી બહુ ચર્ચા ચાલી રહી છે, અને ઇંગ્લાંડમાં વસતા કેટલાક હિંદુસ્થાનના પ્રતિપક્ષીઓ કોમી પ્રતિનિધિત્વનું ડિડિમ વગાડી રહ્યા છે, તે સમયે, મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ રિપોર્ટમાં તે વિષય ઉપર શા શા વિચારો દર્શાવ્યા છે, તેની, સમસ્ત યુજ્જ્વલતી પ્રગતે જાણ કરવી આવશ્યક લાગવાથી તે રિપોર્ટના ૨૨૭ થી ૨૩૨ સુધીનાં ખાસિકોનો અનુવાદ આ નીચે પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે:—

૨૨૭—આ રથજે પ્રજા તરફથી ચુંટાયલા સભાસભાની બહુમતીવાળી ધારાસભાને વિચાર કરતાં કોમવાર ચુંટણી કરનારા મંડળો સ્વીકારવા કે કોમવાર ચુંટણી કરનાર નહિ તેને લગતો અતિ વિકટ પ્રશ્ન અમારી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય નારા મંડળો છે. આ બાબતમાં અમને કોઈ કહેશે કે આ પ્રશ્નની ચર્ચાને હવે બહુ અવકાશ નથી; કારણ કે ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં લોર્ડ મોન્ટેગ્યુ જે યોજના દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું છે અને ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં દાખલ કરવામાં આવેલા સુધારાની રૂઢિએ જે યોજના અમલમાં આવી છે તેમાં, કુલપણ સુધારો વધારો કરવામાં મુમલમાનો કદિ પણ સંમત, યશી નહિ; પણ, અમને અનેક દિશાઓથી કોમી પ્રતિનિધિત્વ વિસ્તારવા બહુ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી અમે જે નવીન રાજ્યનીતિનું પ્રરૂપણ કીધું છે, તેના દૃષ્ટિમિન્દુથી આ પ્રશ્નની પુનઃ સમાલોચના કરવાનું આવશ્યક ધાર્યું છે. આ પ્રશ્ન કોઈ આજકાલનો નથી. આ પ્રશ્ન જ્યારે ધારાસભાને વિશાળ બનાવવાનો સૌથી પહેલાં પગલાં લેવામાં ત્યારથી અનેકવાર ચર્ચાનો આવ્યો છે. હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ સિત્તાય બીજા કોઈપણ જાતના પ્રતિનિધિત્વની યોજના અમલમાં મૂકવી અશક્ય છે એમ દેશના ધણી લોકોનો ચોક્કસ આભાસ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં લોર્ડ ડફરીને આવો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો, અને ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં લોર્ડ લેન્સડોલ્ફે આવો જ આશયની નોંધ કરી હતી. આવું નિષ્ક્રમ ઉપર આવવામાં ધારાસભાના સભાસદોનું અલ્પસંખ્યાગ્રમાણુ પણ એક કારણ હતું અને વળી અનેક વિચારકો તે નિર્ણય વિરૂદ્ધ પણ અભિપ્રાય ધરાવતા હતા, એ અમારા જ્ઞાન બહાર નથી; પણ અમને આ બાબતમાં તો જરાપણ સંદેહ નથી કે જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં લોર્ડ મોન્ટેગ્યુની સરકારે કોમી પ્રતિનિધિત્વને હિંદુસ્થાનમાં વિસ્તારવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે તો લોકોના મોટા ભાગના મતને અનુમરીનેજ ચાલવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે અમારે ચોક્કસ વસ્તુસ્થિતિ સામે લડવાનું છે, એટલુંજ નહિ પણ બીજા કોઈ યોજના હિંદુસ્થાનમાં અસંજ્ઞિત છે એવા અભિપ્રાય, અને વજનદાર અભિપ્રાય સામે પણ યુદ્ધ કરવાનું છે.

૨ ૮—આ સર્વ દરખાસ્તોની ચોખ્ખોચોખ્ખતા સિદ્ધ કરવા માટે અમારા મન પ્રમાણે

એક કસોટી છે અને તે એ કે તે દરખાસ્તોનો અમલ હિંને સ્વરાજ્યના ઇતિહાસથી ભવિષ્યમાં જવાબદારીભર્યું રાજ્યતંત્ર અપાવવામાં સહાયક થશે વિરૂદ્ધ છે. કે નહિ? કેટલાકના મત પ્રમાણે હિંદુસ્થાનના લોકોમાં વર્ણ, જાતિ અને ધર્મને લગતાં એટલાં બધાં તડ છે કે, પોતાના

વર્ગનાં સ્વાર્થો શિવાય અન્ય વર્ગોની સગવડતા કે જરૂરિયાતોનો યોગ્ય વિચાર કરવા તેઓ અશક્ત છે, અને તેથી તેમનું એમ ધારવું છે કે હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં માત્ર કોમી પ્રતિનિધિત્વની ચોખ્ખા જ શક્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ સૌથી સારી છે. તેઓ કહે છે કે કોમી પ્રતિનિધિત્વથી પોતપોતાની કોમ માટે જે સુસ્ત લાગણીઓ લોકો ધરાવે છે તેને પ્રોત્સાહન મળશે અને આ રીતે જે લોકશાસન (democracy) ની ભાવના દરેક કોમના આંતરજીવનમાં અલ્પાધિક અંશે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે સર્વત્ર વ્યાપી જશે, અને સર્વિશેષ પ્રચારને ધામશે, અને જે વિચારો લોકો ઉપર બહુ સત્તા ચલાવી રહ્યા છે, તેનો લાભ લઈને અત્યારે અતિ મન્દ ભાવે વર્તતી લોકશાસનના અનુકૂલ વૃત્તિઓ બહુ સારી રીતે વિકસાવી શકાશે. ઉક્ત મત પ્રમાણે રાજકીય વિષય પ્રત્યે ઉદાસીન લોકોના પ્રગતિ માર્ગમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ અતિ આવશ્યક, એટલું નહિ પણ બહુ લાભકારક, પગલું ગણાશે. પણ અમે જ્યારે જવાબદાર રાજ્યતંત્રના રહસ્યનો તથા દુનિયામાં તે કેવી રીતે વિકાસ પામ્યું છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે ઉપર જણાવેલા મતને અમે સંમત થઈ શકતા નથી. આવા રાજ્યતંત્રનો આરંભકાળ તપાસીએ તોપણ માલુમ પડે છે કે સૌને સરખી રીતે લાગુ પડતી આગતો ઉપર સર્વિશેષ લક્ષ આપવા ઉપર તથા જાતિ, ધર્મ તથા ભાષાની એકતામાંથી ઉદ્ભવતા એકતા સમાન બંધન ઉપર જ આવું રાજ્ય તંત્ર આધાર રાખે છે. યુરોપમાં જ્યારે જવાબદાર રાજ્યતંત્રે પ્રથમ દર્શન લીધું, ત્યારે તેનો પ્રાદુર્ભાવ તેજ સમયે થયો હતો કે જ્યારે રાજકીય બંધે યાતિબંધને પરાજિત કરી દેવા, અને શહેરીઓને રાજ્ય પ્રત્યે વફાદાર તથા એકત્ર રાખવામાં કૌટુંબિક કે ધાર્મિક ભાવનાઓનું સ્થાન પ્રજાકીય ભાવનાએ લીધું હતું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રના વિકાસ દરમિયાન કેટલેક ઠેકાણે અનિવાર્ય નડનોરો હોવા છતાં પણ, ઉપર જણાવેલા મૂળ નિયમ ઉપર જ તે સદા એક સરખી રીતે આધાર રાખતું આવ્યું છે. ઓસ્ટ્રિયા, જર્મનીનાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યો, તથા સાઇપ્રસ આદિ બહુ થોડા દેશોના રાજ્યતંત્રોના ઇતિહાસ એ નિયમથી વિરૂદ્ધ જાય છે. પણ આ દૃષ્ટાન્તો અહિં અપ્રસ્તુત અને આધાર રાખવા લાયક નથી એવી અમારી માન્યતાનો અહિં પુષ્કાસો કરવાની જાગ્યેજ નરેર છે. અમે નિઃશંકપણે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવીએ છીએ કે જે પ્રજાઓ એ પોતાના દેશમાં લોકશાસન વિકસાવ્યું છે અને અન્ય દેશોમાં વિસ્તાર્યું છે, તેઓમાં પ્રચલિત રાજ્યતંત્રોનો ઇતિહાસ કોમી પ્રતિનિધિત્વયુક્ત રાજ્યવ્યવસ્થાથી વિરૂદ્ધ છે અને જેના લીધે દરેક શહેરી પોતાના શહેરીપણાની ભાવનાને જાણ્યું કરી પોતે અમુક જાતિનો કે ધર્મનો વધારવા વધારે પ્રેરણા એવી રાજ્યતંત્રની ચોખ્ખાની પણ તદ્દન

હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય આપ કરાવવાનો અમારો અરેખર ઇરાદો સેનાથી જ્ઞાતિ ભેદો હોય તો ઉપર્યુક્ત ભાવનાની હિંદુસ્થાનના લોકોમાં જેમ અને તેમ ચિંતિત થાયો અને છે. વધારે જનપ્રતિ કરવા માટે અમારાથી બનતું અમારે અવશ્ય કરવું જોઈએ. જુદા જુદા ધર્મો તથા જાતિયો અનુસાર વિભાગ પાડવાના પરિણામે સામસામા રાજકીય પક્ષો (Political camps) હિંદુસ્થાનમાં હિંસા મરો અને દેશજનોમાં પોતે શહેરી છે એવી ભાવના ઉભી થવાને બદલે પોતે અમુક અમુક પક્ષના છે, એવી ભાવના ફળવાશે આમ થતાં કોમી પ્રતિનિધિત્વનું પ્રમુખીય પ્રતિનિધિત્વમાં ક્યારે અને કવી રીતે પરિવર્તન થઈ શકશે તેની અત્યારે તો કલ્પના કરવી પણ કઠણ થઈ પડે છે. લોકો ઉપર પોતાની સત્તા એક સરખી કાયમ રાખવા માટે અંદર અંદર ભેદ પાડવાનો આરોપ અંગ્રેજ સરકાર ઉપર વારંવાર મુકવામાં આવે છે. પણ જે ક્ષણે હિંદુસ્થાનના લોકોને સ્વરાજ્યની દિશામાં લઈ જવાનો વિચાર અંગ્રેજ સરકાર ચોક્કસપણે જણાવી રહી છે, તેજ ક્ષણે વિના કારણ આવો ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તો પછી દંભીપણાનો અથવા તો લઘુ દષ્ટિપણાનો અનિવાર્ય આરોપ અંગ્રેજ સરકારને માથે ચઢે

૨૩૦—એક બીજી પણ અગત્યની બાબત ધ્યાનમાં લેવાની છે. જે વર્ગને નમણી અને પછાત સ્થિતિના કારણે ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં જુદી જુદી કોમના આવે તેને, પોતાની સહિ સલામતીથી સંપૂર્ણ મધને વર્તમાન ભેદોને જે સ્થિતિમાં તે હશે તે સ્થિતિમાં સડના કરવાનું ઉત્તેજન સંભળડ કરે છે.

વધી ચોખ્ખતા મેળવવાનું તથા ફળવણી પામવાનું તેને બીવકુલ આકર્ષણ નહિ રહે અન્ય પક્ષે અધિક સંખ્યાવાળા વર્ગોને એમ થશે કે પોતાના પછાત પડેલા બંધુઓ માટે હવે પોતાને કાંઈ પણ વિશેષ કર્તવ્ય પ્રાર થતું નથી અને તેઓ પોતાના આશયોની સિદ્ધિ અથવા મળેલી સત્તા વાપરવા સ્તતંત્ર છે. ન્યા જેને જેની જરૂર હોય ત્યા તેને તે દેવા ભેવાનો અન્યોન્ય વિનિમયરૂપ રાજકીય જીવનનો સારરૂપ સિદ્ધાન્ત અદ્વિતાર્થ રહેશે એક પક્ષે સહન કરવાનું કે અન્ય પક્ષે વિશેષ પ્રયાસ કરવાનું આકર્ષણ નહિ રહે કોમી પ્રતિનિધિત્વ જુદી જુદી કોમના વર્તમાન ભેદોને સંભળડ કરે છે.

૨૩૧—આ કારણોથી સ્વરાજ્ય-સિદ્ધાન્તના વિકાસમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વની કાષ્ટપણ્ય યોજનાને અમે નડતરરૂપ ગણીએ છીએ. મદ્રાસમાં વસતી બહુ મુસલમાનોનો પ્રશ્ન. મોટી સંખ્યાવાળી કોમના લાભને માટે કોમી પ્રતિનિધિત્વની યોજનાની ક્યારનીએ દરખાસ્ત મૂકાઈ છે. અમારો અંગત

અભિપ્રાય આવી યોજનાઓથી વિરુદ્ધ હોવા છતાં આખરે તો અમારે વર્તમાન વસ્તુનું સ્થિતિ સાથે કામ લેવાનું છે. મુસલમાનોને ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં ચુંટણી કરનારા જુદાં અંકો સાથે ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. હિંદુ અને મુસલમાન કોમના અમુક વ્યવસ્થાપુરુષોએ હાથ જે સંયુક્ત યોજના મહાર પાડી છે, તેમાં પણ હિંદુઓએ આ વિષયમાં સમતિ આપી છે. મુસલમાનો આ ગોઠવણમાં કાષ્ટપણ્ય ભતનો કદિ ફેરફાર ન કરે એમ માને છે, અને આ ગોઠવણમાં કાંઈપણ ફેરફાર કરવાનો પ્રયાસ કરે

વામાં આવે તો તુરતજ ચારે બાજુએ મોટા ખજાણાટ થવાનો અને જે પ્રેમ બહુ મુશ્કેલીના સમય દરમિયાન સુદૃઢ રીતે વફાદારીને વળગી રહેતી છે, અને જે કામ, અમારા બળુવા પ્રમાણે, લોકમતની પ્રજ્ઞાલિકા નીચે પોતાના અંગત સ્વાર્થો ભળવવા માટે અતિ ચિન્તાતુર બની રહી છે, તેની વફાદારી ઉપર બહુ આકર્ષ દમાણ પડવાનો બહુ સંભવ રહે છે. અમે જે વચને ખંધાયા છીએ તે વચનને, અમને મુક્ત કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી અમારે યથાર્થ રીતે પાળવું જોઈએ, તે બાબતને બાજુએ રાખીએ તોપણ નવી ધારાસભાઓમાં તેઓની કામને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ મળે તે જોવાને અમે ખંધાયલા છીએ. અમે તેઓને કેમ કહી શકીએ કે, અમારો ૧૯૦૯ મા પ્રસિદ્ધ ચયેલો નિર્ણય બૂલભરેલો છે અને તે નિર્ણયને વળગી રહેવાથી જવાબદાર રાજતંત્રના વિદ્વાસને મોટા બાધ આવે તેમ છે, અને તે નિર્ણયને છોડી દેવામાં જ આખરે તેઓને લાભ છે, અને આવા કારણોથીજ અમે તેમા ફેરફાર કરવાનો નિશ્ચય કીધો છે. આમ કરવું પડે છે ને અમને બહુ અણગમતું છે છતાં પણ, જ્યાંસુધી સ્થિતિસંયોગોમાં ફેરફાર ન થાય, ત્યાં સુધી, સમાન નાગરિકતાની સિદ્ધિમાં મદતર પ્રગતિ થાય તોપણ, ચાલુ વ્યવસ્થાને વળગી રહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. પણ જે પ્રાન્તોમાં મુસલમાન મત આપનારાની અધિક સંખ્યા છે ત્યાં મુસલમાનોને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવાનું અમે કાષ્ટપણ કારણ જોતા નથી.

૨૭૨-બીજી ક્ષતિઓને આ હક આપવાનો અમને બહુ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

અન્ય ક્ષતિઓનું
પ્રતિનિધિત્વ કેટલાક પોતાની પછાત સ્થિતિ ઉપર આ માંગણીને ટેકવે છે: કેટલાક પોતાની આગળ વધેલી સ્થિતિ ઉપર આવી માંગણીની યોગ્યતા સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રમાણે પંજાબમાં શિખો, મદ્રાસ

પલાકામાં બાલુજેતર વર્ગો (આ પ્રાન્તમાં આ વર્ગ અધિક

સંખ્યામાં છે,) હિંદુસ્થાનમાં વસતા ખ્રીસ્તીઓ, એંગ્લો-ઇન્ડિયનો, અને યુરોપિયનો અને મુમુક્ષુમાં વસતા લિંગાયતો-સવે કામી પ્રતિનિધિત્વની માંગણી કરી રહ્યા છે. મોટા જમીનદારો પણ સાધારણ રીતે પોતાને ખાસ ચુટણીનાં મંડળોદ્ધાર પ્રતિનિધિત્વ મળે એમ ઇચ્છે છે. હવે મુસલમાનોને અપાયના ખામ ચુટણીનાં મંડળોની વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવાના અમારા નિર્ણયને લીધે બીજીક્ષતિઓની માંગણીનો અનાદર કરતાં અમને બહુ મુશ્કેલી પડે છે, પણ, અમે કહ્યું છે તેમ, મુસલમાનોની બાબતમાં અનેક વાઇસરોયો તથા હિંદી ખાતાના પ્રધાનો તરફથી અપાયલા અને જરૂર રખાયલા વચનથી અમે અંધાઈ ગયા છીએ, અને તે બાબતમાં પણ અમે કાષ્ટપણ જાતનો નવો ફેરફાર કરવાની સૂચના કરતા નથી. કામી પ્રતિનિધિત્વના ક્ષેત્રો સર્વસામાન્ય વિસ્તાર પણ આમળ ઉપર વધારે ને વધારે માંગણીઓ ઉપસ્થિત કરશે, અને પુખ્તપણે વિચાર કરતાં, જેના ઉપર જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પાયો રચી શકાય તેવા પ્રગટાય પ્રતિનિધિત્વને બહુ ધાતક નિવડશે. આ સાથે અમને લાગે છે કે એક એવી કામ છે કે જેને આ વિષયમાં અપવાદ તરીકે ગણવા વિના નહિ ચાલે પંજાબમાં વસતા શિખો તદ્દન ભુદી અને બહુ અજાયબી પ્રભ છે. તેઓ હિંદી સૈન્યને બહુ મોટા અને કિંમતી હિસ્સો પુરો પાડે છે, પણ દરેક ઠેકાણે તેઓને બહુ ઓછા મત મળે છે અને તેથી ધારાસભામાં તેમનો પક્ષ રજુ થઈ શકતા નથી. આ કારણથી જે કામી પ્રતિનિધિત્વ મુસલમાનોને આપવામાં આવ્યું છે, તે શિખોને અને શિખોને જ માત્ર-આપવાની અમે દરખાસ્ત કરીએ છીએ.

બીજી ન્હાની પણ અગત્યની યાતિઓ માટે અમે નિમણૂક (nomination) ની પદ્ધતિ વધારે પમંદ કરીએ છીએ. અહિંની સામાન્ય યુરોપીય પ્રજાના સંબંધમાં, જે કે હિંદુસ્થાનમાં તેઓની માલમિલકત તથા હક્કો તેઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ધણાજ વધારે છે, અને જોકે હિંદુસ્થાનની વસ્તીના આન્તર્ભાગમાં તેઓનો સમાવેશ નહિ થતો હોવાથી બીજી બધી કોમોથી તેઓ તદ્દન જુદા પડે છે, અને તેથી તેઓને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં કોઈપણ નિયમનો ભંગ થતો નથી—આ પ્રમાણે તેઓના પક્ષમાં કહી શકાય, જેતાં પણ અમે નિમણૂક પદ્ધતિને વળગી રહેવા માંગીએ છીએ. વાવેતર કરનાર તથા ખાણોનું કામ કરનાર વર્ગો (planting and mining interests) ના, “એન્ડર ઓફ કોમર્સ”ના, તથા યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિત્વ માટે ખાસ સુટણી કરનારા મંડળોની જરૂર પડશે, પણ અમે ધ્રિષ્ટીએ છીએ કે આવાં સુટણી કરનારા મંડળો જેમ અને તેમ ઓછાં થાય અને ન્યાં ન્યાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં ન્હાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ખાસ સુટણી કરનારાં મંડળોદ્વારા નહિ પણ નિમણૂક પદ્ધતિથી જળવાય જે પ્રાન્તમાં જમીનદારોનો એક છલાયદો ભોટો વર્ગ ઉભો થતો હોય ત્યાં તેઓને પોતાના મંડળમાંથી સુટણી કરવાનો હક્ક મળવો જોઈએ, એમ અમને લાગે છે. જે સંખ્યા અમુક ન્હાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ જળવવા માટે તથા તેમનો પક્ષ રજૂ કરવા માટે નિમાયકા હશે, તેઓની નિમણૂક સરકાર તરફથી થતી હોવાથી તેઓ તે તે વર્ગો પ્રત્યે જવાબદાર નહિ રહે અને આ રીતે જે ધારાસભાને અમે કેટલીક જવાબદારીભરી સત્તા આપવા માંગીએ છીએ તે ધારાસભામાં તે નિમાયકા સભાસદોની સ્થિતિ અસંગત બનશે એ ખરું છે, પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો વિકાસકાળમાં આવી પરિસ્થિતિને અનિવાર્ય જણી સ્વીકારી લેવી જોઈએ. કોમી પ્રતિનિધિત્વ કરતાં નિમણૂકની પદ્ધતિમાં અમારી દૃષ્ટિએ વિશેષ લાભ એ રહેલો છે કે જ્યારે જે પ્રતિનિધિની નિમણૂકની આવશ્યકતા ન રહે ત્યારે તેની નિમણૂકને વધારે સહેલાઈની દૂર કરી શકાય છે. જે યાતિઓ પોતાના નિમાયકા સભાસદોને બીજી યાતિઓના સુટણીકા સભાસદો સાથે સમાનતા પ્રાપ્ત થયેલી જોવા ઇચ્છે છે, તેઓ તરફથી અમે પણ આશ્ચ રાખીએ છીએ કે, હિંદુસ્થાનના પ્રાન્તિક વિભાગો અનુસાર સુટણી કરવાની પદ્ધતિનો ધીમે ધીમે પ્રચાર કરવાના અમારા આશયને સિદ્ધ કરવામાં તેઓ સહાયબૂત થાય. આ સાથે સુટણી કરનારાં મંડળો નક્કી કરવા જે કમીટી નિમાવાની છે, તેને પણ ખાસ સત્તના છે કે યોક્તસ અને અગત્યના જેટલા પક્ષો ધારાસભામાં રજૂ થવાની જરૂર હોય તે કરતાં જરાપણ વિશેષ પ્રમાણમાં નિમાયકા તત્વ ધારાસભામાં દાખલ ન થાય તે બાગત તેણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

કેટલેક ઠેકાણે એવું પણ બને છે કે ન્હાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ નિમણૂક પદ્ધતિએ જળવવું અનુકૂળ ન પડે. આવે ઠેકાણે ધારાસભાના સભાસદોની અમુક સંખ્યા અમુક કોમનીજ હોવી જોઈએ, પણ તેમની સુટણી સામાન્ય સુટણી કરનારાં મંડળોથી થાય—આવી ઓછવણી કરવાથી ઉપર્યુક્ત સ્થિતિનો નિવેડો આવી શકે કે નહિ તે વિષે કમીટીએ વિચાર કરવો. અમારું વળણુ તો, કોમવાર સુટણી કરનારાં મંડળો કરતાં આવી યોજના વધારે પસંદ કરવા લાયક છે, એવી માન્યતા ઉપર ટળે છે.

પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ

આદર્શ દેશી રાજ્ય.

હાંદુસ્તાનમાં આશરે સાતસો દેશી રાજ્યો છે. કેટલાંક રાજ્યો એટલા નાનાં છે અને તેમની વૌષિક આવક એટલી જુજ હોય છે કે તેમની સ્થિતિ બીલકુલ દયાજનક થયેલી હોય છે. જુના જમાનામાં કેટલાંક નાના રાજ રજવાડામાં કાર્યકુશળતા જોવામાં આવતી નહોતી અને અધિકારી વર્ગ દુઃક પગારના, અને સારી કેળવણી વગરના હોવાને કીધે તેમનો કારભાર પણ જોષએ એવો નહોતો-તેથી કરીને દેશી રાજ અને અધેર એ જ શબ્દો સાધારણ રીતે સમઅર્થી થઈ પડ્યા હતા.

હવે સુધારાનાં ચિહ્નો જોષ શકાય છે. આખા દેશના વાતાવરણમાં જે આધુનિક વિચારો અને આદર્શો ફેલાઈ રહ્યા છે, તે દેશી રાજ્યોમાં પણ દાખલ થયા છે. કેટલાંક દુકી નજરનાં રાજ્યો આવા નવા વિચારો અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તેમાં નિષ્ફળ નિવડે તેમાં નવાઈ જોવું નથી. દરીઆની ભરતી અટકાવી શકાતી નથી તેમજ પ્રચલિત વિચારોની ભરતી પણ રોકી શકાય નહીં.

હાલમાં બ્રિટિશ સરકારે દેશી રાજ્યોના કારભારમાં હાથ નહીં નાંખવાનું કણુવ કર્યું છે, તેથી રાજ્યો ઉપર ભારે જોખમદારી આવી પડી છે. હજી સુધી પ્રગમત કેળવાયો નથી એટલે ધણુ ભારે રાજ્યો બીજી કાંઈ પણ સત્તાને જવામદાર નથી. પ્રગમત ધીમે ધીમે વધશે. પ્રગમે રાજકારભારમાં વધારે કામ ઉપાડી લેવું પડશે, પણ હાલમાં તો રાજ્યો અને તેમના અધિકારીઓના હાથમાં સત્તા છે, તે સત્તા લોકહિત અને પ્રગમે કેળવવા માટે જ છે એવું ધોરણ સ્વીકારવું પડશે.

સત્તાધારી તથા પ્રગમના વિચાર અને આચારમાં જે ફેરફાર થશે તે લોકમતને આધિન રહેશે, તેમાં કાંઈ બંડ કે શીસાદ થવાનો સંભવ નથી-જરૂરી માત્ર પણ નથી. જે ક્ષયિત તોષાન થશે, તે માત્ર લોકોના આગેવાનોની અધિરાઈ અથવા કારભારીઓની સ્વાર્થશુદ્ધિને લીધેજ થઈ શકે. જે અધિકારીઓ સમજી રહે, પ્રગમતનો વહેળો કંઈ દિશામાં ભ્રમ્ય છે-જવાનો છે, તે જોષ શકે એવા હોય, જે પ્રગ હિંમતવાન ને કાર્યકુશળ હોય તો-ગેરસમજીત થવાનો ભય નથી. ધીમે ધીમે કાર્યપદ્ધતિમાં સુધારો થયાજ કરવાનો અને દિનપરદિન સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વધતું જવાનું, મજબૂત થવાનું. આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે રાજ્યો અને અધિકારીઓ, પોતાની રાજ-પુત્રીથી, ઉર્મગથી, આશાબેર પોતાના કારભાર લોકોને સોંપતા જશે. લોકોની સ્થિતિ સુધારવા માટે આજે ધણુ પ્રયત્નો થાય છે, પ્રાથમિક કેળવણી મફત, અને કેટલેક ઠેકાણે ફરજિયાત થવા માંડી છે. અમુક જાતની ધારાસભાઓ સ્થપાય છે, જેમાં પ્રજાવર્ગ છુટથી દીક્ષા કરી શકે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ પગભર થવા માંડી છે. લોકલેમોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ વધારે સ્વતંત્રતાથી અને વધારે સ્વાધિપતી કામ કરે છે. આ બધાં મારાં ચિહ્નો છે.

દેથી રાજ્યોમાંનાં જે ધણાં નાનાં છે તેમાં પ્રગતીય સંબંધ વધારે ગાઢ કરવાની ખાસ સગવડતા છે અને અનુકૂળતા છે, પચાસર અધિકારી રાખવામાં ભારે ખર્ચ થાય છે એટલુંજ નહીં પણ તેઓ બહારના હોવાને લીધે તેમની લાગણી પ્રગતિ તરફ ઓછી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આપણા દેશમાં સહકાર્યથી, સમજુતથી ધણાં કામ થાય છે અને રાજ્યકારભારને અપવાદરૂપ ગણી લેવાને કારણ નથી.

એક ધણુજ નાના રાજ્યની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી અને ત્યાં દરબાર અને પ્રગતિ વચ્ચેનો સંબંધ એટલો સારો જોયો કે આશ્ચર્ય માલુમ પડ્યો. આપણા શાસકમાં રાજ્યને પ્રગતિ પિતા સમાન ગણાય છે તે ત્યાં જોવામાં આવ્યું. પછાત પ્રગતિ આગળ પાડવા માટે જે મજબુત પ્રયત્નોની જરૂર છે, જે પ્રેમભાવ અને ભક્તિભાવ રાજ્યને પ્રગતિ વચ્ચે પરસ્પર હોવો જોઈએ તે કટલેક દરજ્જે નિહાળ્યો, અને ત્યાં ચચેલા અનુભવનો લાભ દેશમંદુઓને આપવો ઇષ્ટ જણાયાથી આ લેખ લખ્યો છે.

દરેક પ્રગતિની ખરી ઉત્પત્તિનો આધાર માનસિક કળવણી ઉપર છે અને આ દિશામાં જેમ વધારે પૈસો અથવા શ્રમ આપીએ છીએ તેમ પરિણામ વધારે સુંદર અને મીઠાં આવે છે. આ નાના ગામમાં પ્રાથમિક કળવણીને માટે છોકરા તેમજ છોકરી માટે શાળા છે. માસ્તરો પણ જેમ અને તેમ ટ્રેઇન થયેલા અને અનુસરી રાખવાનો પ્રયત્ન થયો છે અને ભવિષ્યમાં આ બાબત ઉપર વધારે ધ્યાન આપીને સુધારો કરવાનો ખાસ વિચાર છે નિજાણમાં ચોપડી તથા સ્લેટ વિગેરે જોઈતી ફીજ મફત આપવામાં આવે છે એટલે મા આપ ચોપડી અપાવી ન શકે એવાં ગરીબ છે, એ બહાનુ કહાડી ના શકાય ફરજિયાત કળવણીની બાબતમાં ટીકાકારો કહે છે કે ખેડૂતની સ્થિતિ એટલી, બધી ખરાબ છે કે તે પોતાનાં છોકરાને ખેતરમાં કે ઘેર ચારવાને કે બીજી કામ રીતે મદદમાં ના લે તો તેનો ધંધો કરી શકે જ નહીં. ચોડે ધણે અશે આ સત્ય છે પણ આજનો ખેડૂત અભણ રહ્યો. પોતાનું કામ વધારે સાફ કેવી રીતે કરાય તે સમજવાને અશક્ત રહ્યો; માટે તેનાં બધા છોકરાનું ભવિષ્ય પણ બગાડવા દેવું એ દલીલ આજના જમાનામાં ચાલી શકે તેમ નથી ગમે તે જગ્યાએ જમીનનો એક નાનો ટુકડો લઈને ખેતી કરવાથી સફળતા મળી શકતી નથી. હાલમાં અભણ ખેડૂતો જેમ તેમ ખેતી કરે છે, ખર્ચનો વિચાર કે સગવડના પણ પુરી કરતા નથી અને વેચાણમાં તેમજ બાજના ઉત્તરાય છે, તો પછી નિષ્ફળ નિવડે તેમાં નવાઈ શેની ? આજે જે કળવણી આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી, ઉપયોગની નથી તે પણ ખરું હશે, પણ તેમાં સુધારો, ફેરબદલ થઈ શકે, પણ કળવણી તો આપવી જ જોઈએ, અને આજના ખેડૂતોના સ્વાર્થને માટે આવતો જમાનો અભણ રાખવો એ કામ દિવસ પણ ઇષ્ટ ગણાશે નહીં.

શુભરાતી પ્રેરણ આર શિખવાય છે, અને અંગ્રેજી જે ધોરણ હાંપલ કર્યો છે. શુભરાતીનું વધારે સાફ જ્ઞાન આપો, હિંદી શીખવો વિગેરે ભુમો વખતે આસપાસ સહજાય, પણ હાલમાં ઇંગ્રેજીમાં માફક આગળ ભણી શકાય છે. ધંધો રોજગારમાં મદદ મળે છે, કારકૂતીને જોડકરીમાં બજાર ભાવ વધે છે એટલે ઇંગ્રેજીનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. જે ગામનાં છોકરાં જે ધોરણ કરતાં પણ વધારે ભણે છે, તો તેમને દરબાર તરફથી આજના ભણવાની મદદ આપાય છે.

અલંબ લોકોને બાણવવાને માટે પણ એક જાણ છે અને ત્યાં આશરે ૧૬ વિદ્યા-
ર્થીઓ શીખે છે. મોટામાં મોટો ફાયદો તો લોકોના વિચારમાં થાય છે. અંત્યજના
છોકરાં પણ મનુષ્ય જાતિનાં છે તે જાન થાય છે. કેટલીક નિશાળોમાં અંત્યજ વર્ગના
છોકરાંને ખુલામાં (તાપ તથા વરસાદમાં) મક્કન બહાર બેસાડવામાં આવે છે એવું
ફર વર્તન અહીં જોવામાં નથી આવતું, અને દરબાર પોતે જાણમાં જઈને અભ્યાસ
તપાસે છે. બેસવાને બાંકડા પણ લીધા છે અને આ નિશાળ માર્ફત અંત્યજ વર્ગમાં
સ્વચ્છતા અને સ્વમાનના વિચારો ખીલવવાનો અવકાશ છે. ગામમાં સારી લાયબ્રેરી છે.
કેટલાં પુસ્તકો છે તે કહી શકના નથી પણ હાલમાંજ રચપાષ છે, એટલે ધીમે ધીમે
વધતી જશે. પણ શરૂઆત ધણી સારી છે, ફંડ સાફ થયું છે અને લઘુ પ્રસંગે ફંડમાં પૈસા
ભરાવે છે. વ્યવસ્થા તદ્દન પ્રજાના હાથમાં છે. ઓળોને માટે પણ પુસ્તકો છે અને
સૌથી સાતમાં સારી વ્યવસ્થા તો લાયબ્રેરીમાં વાંચનની રાખી છે. રાત્રે વાગુ પછી
લોકો એકઠા થાય તેમને કઢાક દોઢ કઢાક સુડી સારાં પુસ્તકો તેમજ ગુજરાતી ન્યુસ-
પેપરમાંથી જળિયા લાયક ખગરો વાંચી સંભળાવવામાં આવે છે; અને બેડમાં સ્લામ-
હનો મામનો રાં ગાંડી ડેબરેખ નિચે થયો હતો તેનું રહસ્ય અને વિગતવાર હકીકત
ત્યાંના બેકુતોને સમજાવવામાં આવી હતી. તે શિશુઓ ઓળોને જાન આપતા માટે બપોરે
મંદિરમાં ઓળોની સભા મળે છે. દરેક ઓળો પોતાનું કામ સાથે લાવે છે. તે ત્યાં કરે
અને મંદિરમાં રાખેલા કથાકાર કોષ ધમનું પુસ્તક વાંચે અથવા કથા કરે તે સાંભળે.
હાલમાંજ એક રાત્રીશાળા કઢાડવાની યોજના શરૂ થઈ છે, જેથી કરીને જે જુવાનિયા
બાળી શકે તેવી ઉમરના અબણુ રહી ગયા છે, તેમને શિક્ષણ અપાશે.

આળો વખત દરબારનું મક્કન ખુલ્લું હોય છે અને જોઈએ ત્યારે લોકો મળી શકે
છે. પ્રજા જોડે એટલા બધા મળી ગયેલા છે, તેમના તરફ એટલો પ્રીતિભાવ છે, કે
લોકો તેમના તરફ પૂજ્યભાવ રાખે છે, એમ કહીએ તો ચાલે. રાત્રે જમી રહ્યા પછી લોકો
આમગણાટા મારવાને કે વાતો કરવાને દરબારને મક્કને આડીને બેસે છે. તે વખતે કોષ
વાર રાસડાં રમાય છે. ઉપર કહેલા કથાકારને સંગીતનો શોખ છે અને બેકુતોમાં કુદ-
રતી કળાની જાવના રહી છે, એટલે ગાયન, પગલાં તાલ વિગેરેમાં સુંદરતા, રસિકતા
હોય છે. નિશાળો તેમજ જુવાનીઆ માટે દેશી રમતોની સ્પર્ધા થાય છે. તેને લીધે
મૃતવત્ત થએલી દેશી રમતોનો પુનરુદ્ધાર થાય છે.

ગામમાં એક દારૂની દુકાન છે. જેટલાં માણસો આ દરબારના તાબાનાં છે, તેમાંથી
કેવળિત કોષજ દારૂ પીતો હશે. સાધારણ રીતે કહી શકાય કે બધાએ દારૂ છોડી દીધો
છે, અને બીડી દુકાન પણ બંધ થયો છે. દરબાર પોતે બીડી પીતા હતા તે તેમણે પણ
છોડી દીધી અને કેટલાક માણસોને છોડાવવાને બહોળ પ્રયત્ન કરતાં પણ છોકરી ન
શક્યા ત્યારે તેમણે તેમને બેલાધી અને સમજાવ્યા બાદ અપરાધ શરૂ કર્યો. પરિણામ
સાફ આવ્યું અને આજેરાનના માનને માટે બીડી દુકાન પણ બંધ થાય છે, અને જો
કોષ આ નિયમનો ભંગ કરતા હશે તો તદ્દન જાના શરમાઈને. સાંસારિક સુધારાના બીજ
કેટલાક પ્રજા પણ હાથમાં લેવાય છે. બારમું અને તેરમું કરવાનો રિવાજ સારો નથી.

આજની મેધનારીમાં આવી જાતની ખર્ચ જરીમ લોકો પાસે ફરજિયાત કરાવવા તે ઠીક નથી માટે બધ કરાવ્યા છે. બધ કરવામાં બીલકુલ જુલમ થતો નથી. લોકોને અનેક વખત સમજાવ્યું પાડીને દુનિયામાં બીજા ઠેકાણે કેવા સુધારા થાય છે તે બતાવીને પત્રી કરાવ કરાવ છે અને જુદી જુદી ન્યાતો પોતપોતાની મેજે કરાવ કરી લે છે. રાજપુત્રીથી આ ગામમાં બિખારીને મદદ મળતી નથી. આપણા દેશમાં અશક્ત કદાચર બીખારીઓ બધા છે અને અણવિચારી પ્રજા જે કાંઈ હાથ ધરે તેને મદદ કરે છે. આ જોટો રિવાજ કઢાડી નાખ્યો છે, અને જ્ઞાનના પૈસા બીખારીઓને આપવાને બદલે તે પૈસામાંથી ક્યાકારનો ખર્ચ અપાય છે.

ખાસ બેકુતને માટે અનેક સગવડો કરી આપવામાં આવી છે, અને બધું કરવાનો વિચાર છે. ગામની આસપાસના રસ્તા સુધાર્યા છે આગત્રાડી ને રસ્તાની સગવડ વગર મામ પછાત રહી જાય છે, રસ્તાની દુરસ્તી સ્વાશ્રમથી કરાય છે. વર્ષમાં અમુક દિવસ ચુકરર કરવામાં આવ્યો છે. તે દિવસે ગામના બધા માણસો મહાર નીકળી પડીને રસ્તા દુરસ્તીમાં મદદ કરે છે. બળદની ઝોલાદ સુધારવામાં એક વખત પ્રદર્શન જેવું કરવામાં આવે છે અને સારા બળદ ઉછેરવાને ગામમાં ગૌચર બીલકુલ નહોતું તે આપવામાં આવ્યું છે. ઇનામો પણ અપાય છે. બેકુતોને નાણાં ધીરવા માટે ખેતીની બેન્ક શરૂ કરવાની છે. ગામમાં સારો કુવો જોદાયો છે અને સારા સ્વચ્છ પાણીની સગવડ થઈ ગઈ છે. જમીનપરનો કર વરસાદ પ્રમાણે લેવાય છે. એટલે આસો મહીનામાં બેકુતો નડી કાઢે છે કે ભાગ બચત પ્રમાણે આપવો કે વિધોદીથી; અને જોકે આ પદ્ધતિ હંમેશાં સારી રીતે ચાલી શકે કે નહીં તે પ્રશ્ન છે, તે છતાં એટલું તો કહી શકાય કે જ્યાંસુધી દરબાર અને પ્રજાનો સંબંધ સારો છે અને અરસપરસ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા છે ત્યાંસુધી આ રીત પણ જ સારી કહી શકાય પ્રજા-પાસેથી હજાર પ્હાનાં કાઢીને જુદા જુદા કર લેવામાં આવતા હતા તેમાં ખાસ કરીને જ્યારે દરબારને ત્યાં હોકરાની વૃદ્ધિ થાય કે પરણે કે કાંઈ પણ ખર્ચ થાય, તે બધા કરો બંધ કર્યા છે.

હોસ્પીટલ કઢાડવા માટે બધી તૈયારી થઈ રહી છે અને સ્વચ્છતા (સેનિટેશન) નું કામ પણ ડોક્ટર ઉપાડી લેશે. આ પ્રમાણે થોડું બધું કામ શરૂ કરી દીધું છે. ધીમે ધીમે બીજું કરવામાં આવશે પણ આટલા વર્ષનું ઉપરથી એટલી તો ખાતરી યશજ કે જો નાના દેશી રાજમાં પ્રજા અને રાજ (કે દરબાર) બન્નેમાં આધુનિક ભાવના હોય, સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન થાય, લોકો સ્વાશ્રમથી કાયનો બોલે ઉપાડી લે તો તે રાજ કે સંસ્થાન આદર્શ સ્થિતિમાં આવી શકે અને આજે દુનિયાના લોકો જે જીવન મારે છે કે દેશી રાજ્યોમાં અધિકાર બાપી રહ્યો છે અને તેમને નાણાં ક્યાં હોય તોજ ત્યાંની પ્રજાની સ્થિતિ સુધરી શકે તે ખ્યાલ જતો રહેશે.

શીખ સત્તાનો ઉદ્ધારસ્ત.

“શીખ અને મરાઠા ઇતિહાસ વચ્ચે મુખ્ય ભેદ એ છે કે મરાઠાઓના પ્રથમ અને શ્રેષ્ઠ નેતા શિવાજીએ મનની અંદર સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો ખ્યાલ, પૂર્ણ રીતે સ્થમન્યા પછી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં તે પ્રગળે દાખલ કરી હતી. ત્હેના સર્વ વિજયો, સર્વ યુદ્ધો અને જૂદા જૂદા દેશોને પોતાના રાજ્ય સાથે એક કરી દેવા; એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સમસ્ત હિન્દને, હિન્દુ રાજની સત્તા નીચે લાવવાનો મહાન ઉદ્દેશ સાધવા અર્થેજ હતી.

પરંતુ શીખ પ્રગળી ઉત્પત્તિ ધાર્મિક મંડળમાંથી થઇ હતી. બાબા નાનકે જે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે રાજકીય મુક્તિ નહોતી મૂર્તિપૂર્ણ પૃથક પૃથક વ્યક્તિના અથવા સમસ્ત જાતિના આચાર, વિચારથી મર્યાદિત થયેલી હોય છે; ત્હેમાં હં યના સ્વાર્નવ કરતા, ત્હેને પરાધીન કેવી રીતે બનાવવું, એજ ખૂબી રહેલી છે; નાનકના હૃદયે આવા સંકુચિત ધર્મ-માંથી મુક્તિ મેળવવી હતી, અને, એ આધ્યાત્મિક મુક્તિ જનમમૂલને મેળવી આપવાના મહાન કાર્ય ખાતે પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પણ હતું.

નાનકના ઉપદેશથી જે લોકો ત્હેના ધર્મમાં બળ્યા તેઓ શીખ એટલે શિખ કહેવાયા. નાત જાતના ભેદ વિના કાષ્ટપિણુ મનુષ્ય તે ધર્મમાં દાખલ થઇ શકતો, એટલે શરૂઆતથી કાષ્ટને એમ લાગતું નહોતું કે શીખ લોકો કદિ પણ ઇતિહાસમાં જાતિ તરીકે પ્રખ્યાત થશે. પરંતુ મુગલોના જીલ્મથી નાનકના શિખોનું એક મંડળ બન્યું, અને ત્હેમણે જનસમૂહને ધર્મોપદેશ આપવાનું કાર્ય ત્યજી પોતાની જાતિનું પરધર્મીઓના જીલ્મ અને, તેથી, યતા વિનાશમાંથી રક્ષણ ફરવાનું કાર્ય સ્વિકાર્યું. ખરે જોતાં આ કાર્ય ધર્મોપદેશકનું નથી, પરંતુ મેનાધિપતિ અને રાજનીતિ નીપુણનું છે. શરૂ ગોવિંદસિંહ એ બીજા પ્રકારનો પુરૂષ હતો. ત્હેનામાં એટલી બધી ખંત હતી કે, પોતાના શિખોને શત્રુના જીલ્મ સામે કટિબુદ્ધ કરવાને તે સર્વ રીતે શક્તિમાન હતો. ત્હેણે ધાર્મિક સમાજનાં માણસોમાંથી, ચોદાઓ બનાવ્યા, અને ઉપદેશકની-ધર્મગુરૂની જગ્યા ખાલી રાખી.

શરૂ નાનકે જે આધ્યાત્મિક મુક્તિને સર્વોત્તમ વસ્તુ ગણી હતી, તે લાવવાને શરૂ ગોવિંદસિંહ નિરંતર લક્ષમાં રાખી શક્યો નહિ; પાર્શ્વિક શત્રુઓના જીલ્મમાંથી છૂટવાની ઇચ્છાને ત્હેણે અતિશય સતેજ કરી, ખરે છે કે શિક્ષણના આ ફેરફારથી શીખ જીલ્મો ક્ષણવાર ઇતિહાસના પાનાપર મહાજ્વલ ઝગઝગ્યો, ખરે છે કે તેથી શીખ લોકોમાં લગ્નચક્ર ગુણ્ય ખીલ્યો; પરંતુ ત્યાંજ આગળ બાબા નાનકે ઉચ્ચ માર્ગે ઉડવાન કરવાને માટે જે આ આધ્યાત્મિક સામગ્રી આપી હતી તે ખૂટી પડી, ત્યાંજ આગળ તેમની પ્રગતિ અટકી પડી.

સારથીજ આપણને વિગ્રહ અને વિજયનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ મુગલ બળ મંદ પડતું ગયું, અને શીખ લોકો ત્હેમની સાથેના વિગ્રહોમાંથી વિજય મેળવતા ગયા તેમ તેમ સ્વરક્ષણ ખાતર કરવાં પડેલાં યુદ્ધો બધ પડતાં ગયા, અને સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા બળવત્તર થતી ગઈ. જ્યાં સુધી આપણા શત્રુઓ પ્રગળ હોય છે ત્યાં સુધી સ્વરક્ષણની કમ્પના આપણા મનમાં જાગતું રહે છે, અને સર્વનો એક શત્રુ છે એ ખ્યા-

લથી આપણે બધા એક તારથી જોડાએલા હોઈએ છીએ; પણ જ્યારે બાહ્ય દબાણ દૂર થાય છે ત્યારે વિજયથી મસ્ત બનેલો જુસ્સો બીજી કાષ્ઠપણ રીતે અંકુશમાં રહેતો નથી. સ્વરક્ષણ માટે કરેલા વિમ્બથી લડાયક જુસ્સો ખીલે છે, પરંતુ વિજયથી મદમસ્તે અન્યા પછી એવી કોઈ પણ શક્તિ નથી કે જે પરદેશ જીતવાની વૃત્તિને દબાવીને માત્ર પોતાના સંમાજની સુવ્યવસ્થા કરવામાં રોકાઈ શકે.

આ કાર્ય કરી શકે એવી એક શક્તિ હતી; પરંતુ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે અતિતી ક્ષણિક જરૂરીયાત પૂરી પાડવાની અનિવાર્ય ઇચ્છાના બળથી દોરવોઈ, એ શક્તિને તદ્દન દાખી દીધી. શીખ લોકોને બીજો ગુરૂ આપવાને બદલે તહેજો તરવાર વારસામાં સોંપી. તેના મરણ પછી નાનકે હિંદોશોલું મહાન સત્ય 'અન્ય સાહેબ' નામના પુસ્તકમાં બંધ કરી મૂકવામાં આવ્યું. ગુરૂઓની પરંપરાથી માનવહૃદયને પવિત્ર બનાવતું આધ્યાત્મિક બળતું વહન સજીવં જરણની પેઠે વહી રહ્યું હતું, તે બળ વહેતું હવે અટકી પડ્યું. તે એક તળાવના પાણીની માફક બદલ થઈ ગયું. ત્યારથી શીખ લોકોનું બળ લોકભમાં અપારાબંધ વહેવા લાગ્યું, અને કાષ્ઠ તેને અંકુશમાં રાખી શકે તેમ નહોતું. દેવતાઓ અદસ્ય થયા, શક્તિસો રંગભૂમિપર ઉતરી આવ્યા, લંડાટ અને પક્ષપક્ષિયું સાત્રાન્ય સર્વત્ર વર્તી રહ્યું. આવી આત્મધાતક અવ્યવસ્થા દરમ્યાન રણજીતસિંહે દેખા દીધી. તહેજો શીખ લોકોને કેટલોક સમય એકત્રિત રાખ્યા, પરંતુ તે પણ બળવડેજ. તહેજો બીજા બંધાને પોતાને વશ કર્યા કારણ કે તે સર્વથી વધારે બળવાન હતો.

જે માત્ર બળવડેજ સર્વને એકત્રિત કરે છે તે બીજાને નિર્બળ બનાવીનેજ તેમ કરી શકે છે. અરે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એથી ખરાબ એ છે કે તે સાચા સંપત્તિ શાશ્વત મળ કારણ જે સ્નેહ છે તેને દબાવી દબાવેજ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરી શકે છે. પોતાનો સ્વાર્થો હેતુ સાધવાને માટેજ રણજીતસિંહે શીખ લોકોને બળ અને કળે વશ કરી એકત્રિત કર્યા. તહેજો તેમના હૃદયમાં એવું ઉચ્ચ પ્રકારનું બળ રેડ્યું નહોતું કે તેના મરણ પછી પણ તેઓ એક રહી શકે. અનિવાર્ય પ્રપંચ અને ખંતથી માણસ પોતાનો સ્વાર્થો હેતુ કેવી રીતે સાધી શકે તેના એ દાખલો છે.

તેના લોકોને મર્મોદા નહોતી, અને તેની વિષયાસક્ત વૃત્તિપર કાષ્ઠ પણ પ્રકારનો અંકુશ નહોતો. તે સ્તુતિને પાત્ર એટલો માટેજ છે કે તે પોતાની ધારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો અને કદી ગભરાયો નહોતો. એક વાર અને એકજ વાર તહેજો પોતાની અનિવાર્ય ઇચ્છાને દામમાં રાખી. તે એ કે તેના પ્રમળ લોકોની વૃત્તિથી તે કદિ પણ અંગ્રેજ સરહદમાં પ્રવેશ કરવા પ્રેરાયો નહોતો, લાંબા આગળ તેના સ્વાર્થો હદ દીડી.

જતાં તેને વિજય પ્રાપ્ત થયો. વિજયના દશાન્તોથી માણસ મહાં મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે. એવા દશાન્તો આપણી સમજ શક્તિને દાખી દઈ લોકવૃત્તિને સતેજ કરે છે—તેઓ આત્મ વિનાશનો માર્ગ દર્શાવે છે.

શીખ ધર્મનો સ્થાપક નાનક બહુ દબાણ અને ઉદાર હોવાથી એના વણિક પિતાએ તેને બહુ કુખ દીધું હતું. મીઠાના બ્યાપારમાં નાનકે કેવી જાનના લાભ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

તે આપણે જાણીએ છીએ. તે નિર્ધન અને અંગ્યવહારિક પુરૂષે એક એવું સામર્થ્ય એકત્ર કર્યું કે જેના પ્રભાવથી જાટ ખેડૂતો મત્સ્યથી કદિ ન ડરે અને દુઃખને કદિ નમતું ન આવે એવા ધીરવીર બન્યા.

પરંતુ મહારાજ રણજીતસિંહ, દુનીયાદારીની ફતેહનો નમૂનો જેણે શીખ લોકોના વંશપરંપરાના શત્રુઓને પૂરેપૂરા કચરી નાખ્યા જે નિષ્ફળતાથી કદિ પણ નાહિમત બનતો નહિ, અને જેણે મોગલ રાજ્યના સુર્યાસ્ત સમયે તથા અંગ્રેજ પ્રજાના ઉદયકાળે સંઘ્યા-કાળના આકાશને અચાનક પ્રકાશથી તેજસ્વી બનાવ્યું હતું તે રણજીતસિંહે વારમાર્ગ શું મૂક્યું ? તહેણે શીખ પ્રજાને કુસંપ, પરસ્પર અવિશ્વાસ, અને અરાજકતાનો વારસો સોંપ્યો.

શીખનેતાઓ રણજીતસિંહ પાસેથી એટલુંજ શીખ્યા હતા કે “બળીઆના જે ભાગ” છે. ત્હેમને સ્વાર્પણનું શિક્ષણ મળ્યુંજ નહોતું. ધર્મે જય એ સત્ય તેઓ વિસરી ગયા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગરીબ પ્રેમાળ નાનકે જે બળથી શીખ લોકોને એકત્ર કર્યા હતા તે આ બળવાન રાજાએ તદ્દન ભસ્મ કરી નાખ્યું; તેથી શીખ લોકો ખરતા તારાની માફક ઈન્દિયાસમાં ક્ષણભર પ્રકાશ્યા, અને પછી હમેશાને માટે ખરી પડ્યા.

આજે શીખ પ્રજામાં પ્રગતિનું બીલકુલ બળ રહ્યું નથી. તે લોકો એક ન્હાના મંડળમાં ગંદાઇ ગયા છે. તે મંડળ વિશાળ બનતું નથી. સેંકડો વર્ષોથી કામ નવો અસામાન્ય ધર્મોપદેશક ત્હેમનામાં થયો નથી. ત્હેમણે જગત્તા જ્ઞાન, ધર્મ વા ત્હેમની પ્રવૃત્તિના સંઘર્ષમાં જરા પણ વધારો કર્યો નથી.

બેશક નાનકના શિષ્યો બહુ સારી રીતે યુદ્ધ કરી શકે છે. પરંતુ આપણે કદિ પણ રિવધારી શકીએ નહિ કે નાનકનો આધ્યાત્મિક જીવસો વારસામાં પ્રાપ્ત કરનારા લોકો લશ્કરમાં દાખલ થઇ કોઇ વાર કાચુલ તો કોઇ વાર ચીન અને કોઇ વાર આફ્રિકામાં ફક્ત લડવાનેજ જામ એ પરિણામ સર્વોપરી માનપ્રદ છે. નાનકે પોતાનું જીવન એટલા માટે નહોતું હોમ્યું કે ત્હેના શિષ્યો જીંદગીભર લશ્કરની જાવણીમાં રહી આખી દુનિયામાં ફક્ત કનાયત શીખ્યા કરે.

નાનકે પોતાના શિષ્યોને સ્વાર્થ, ધર્મધિતા અને આધ્યાત્મિક નિદ્રામાંથી યુક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, ત્હેમનામાં ખરું મનુષ્યત્વ સર્વાંશે ખીલે એજ ત્હેનો ઉદ્દેશ હતો. શુરે ગોવિન્દસિંહે ક્ષણિક હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શીખ લોકોને બીજા રસ્તે દોર્ધા, અને એ હેતુ કદિપણ ત્હેમના ખ્યાન બહાર થાય નહિ એટલા માટે ત્હેમને નવાં નામ, નવો પોશાક, નવાં સાહિત્યો, અને નવી ક્રિયાઓ આપી, એ હેતુ ત્હેમના હૃદયમાં બહુ ઉદ્ગ્રહથી કાતર્યો. આ પ્રમાણે શીખ લોકોની સર્વ માનુષિક શક્તિ એકત્રિત કરી ત્હેને અમુક જ દિશામાં તહેણે વહેવરાવી. આથી શીખ પ્રજા અમુક બીજામાં ઘડાઈ અને ઘટ્ટ બની.

જ્યારે શીખ લોકો ખરા સ્વતંત્ર મનુષ્ય ન બનતાં ખાસ હેતુના સાધનજ બન્યા, ત્યારે સમગ્ર રાજાએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ત્હેમનો ઉપયોગ કર્યો, અને અસારે પણ સબળના ખાસ સાધન તરીકેજ ત્હેમનો ઉપયોગ થાય છે. ત્હેવીજ રીતે ઓસમાં સ્પર્ધાએ પોતાના વતનીઓનું સર્વ મનુષ્યત્વ અમુક હેતુની સિદ્ધિને માટે સંકુચિત કરી દીધું; તેથી

તેઓ યુદ્ધમાં સૌરી રીતે ધુમી શકતા, પરંતુ તેમની ખીજ સર્વ શક્તિઓ દશાઈ ગઈ, ક્ષરણ કે લગાયક શક્તિની પ્રાપ્તિ એજ મનુષ્યનું અંતિમ લક્ષ્ય નથી, આ રીતે માણસો ક્ષણિક હેતુની ખાતર શાશ્વત કલ્યાણનો ભોગ આપે છે, અને ઇનિહાસમાં એવા બધા દેશાનો મળી આવે છે, અને હાલ પશુ મંડળો આવા અદ્વૈતશી લોકથી દોરાઈ માણસોનો-ખરા મનુષ્યત્વનો ભોગ આપે છે. આપણે જોને આવા ભોમ આપીએ છીએ તે રક્તબાંધી રાક્ષસ મંડળો, રાજ્ય ધર્મ અથવા આલતા સમયમાં પ્રિય થઈ પડેલા રાષ્ટ્ર, અને સ્વદેશનાં રૂપ ધારણ કરે છે.

શીખ પ્રજાનો અન્ત રહેને બહુ દયાળુનક લાગે છે. ત્યારે ગગન સુશ્મિત ધવલ શિખરપરથી વહેતી સરિતા હિંદીને મળવા વહેતાં નીરવ બની જઈ રેતાળ રમ્યા અદશ્ય થાય છે, ત્યારે એની નિષ્ફળતા જેમ દુઃખજનક દેખાવ થઈ પડે છે, તેની જ રીતે જુદીને પવિત્ર અને રૂઝદ્રૂપ બનાવવા લોકતાના હૃદયમાંથી નીકળતા પ્રભાવરૂપી પવિત્ર સ્વેન મરિતા, સિપાહીઓની છાવણીરૂપી શતા કાદવમાજ વિરમે છે ત્યારે મનુષ્યોને, તેમાં કંઈજ ગારવ-કંઈજ સુખ લાગતું નથી.

એક દિવસ શીખ ઇતિહાસ વૈરની લાગણીથી વા એવાજ કાંઈ ક્ષુદ્ર હેતુથી દોરવાઈ પોતાનું હૃદય ખેંચ બૂની ગયો, અને માનવ સંપૂર્ણતાની સપાટીપરથી નીચે પડ્યો, જતાં એ નિચાણમાં પશુ તે ગારવાન્વિત કાર્ય સાધી શક્યો નહિ રજીજતસિંહે સ્થાપેલું મામાન્ય રજીજતસિંહનું ન રહ્યું, શરૂ ગોવિન્દસિંહે જે વિગ્રહ ક્યાં તે ફક્ત શીખ પ્રજાના વિગ્રહ ગણાયા તહેણે પોતાના શિષ્યોથી આગળ વધી આખા દેશનો વિચાર કર્યો નહિ.

અહીંજ આગળ મરાઠા ઇતિહાસ શીખ ઇતિહાસથી જૂદા પડે છે. શિવાજીએ હિન્દુ પ્રજા અને હિન્દુ ધર્મને મોતમોના જીલમમાંથી બચાવવા જે પ્રયાસ કર્યો હતો, તે શીખ પ્રજા અને શીખ ધર્મથી વધારે વિશાળ હતો. એ તો સ્પષ્ટજ છે કે શિવાજીનો હેતુ સમગ્ર હિન્દ દેશનો ઇતિહાસ ફરીથી રચવાનો હતો.

શરૂ ગોવિન્દસિંહ શિવાજીનો લગભગ સમકાલીન હતો. તેમના સમયમાં અકબરની હદાર રાજનીતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેથી હિન્દુસ્તાનના મુસલમાન સિવાયના દરેક ધર્મના અને દરેક જાતિના લોકોમાં મુસલમાન અમલમાંથી સ્વરક્ષણનો જીરો ઉછળી આવ્યો હતો. ખરેખર આખા હિન્દુસ્તાનમાં નવું ધાર્મિક જીવન, આન્તર અને બાહ્ય દશાણને લીધે સચરી રહ્યું હતું. આ નવ ચેતનનો સંચાર ફક્તજુના અનેક સાધુઓએ સ્થાપેલાં બિલ બિલ મંડળોમાં ખાસ કરીને દેખાઈ આવતો હતો. એ તો તદ્દન સ્વભાવિકજ છે કે આની આધ્યાત્મિક જાગૃતિમાં ઔરંગઝેબના ધર્મોષપણને પરિણામે શિવાજી એવા વીર આત્મા હિન્દમાં હિન્દુ ધર્મને એક પદ અપાવવાનું પ્રત લે.

વળી તેજ સમયે હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ ખૂણમાં શીખ ધર્મમાં પ્રવર્તી રહેલા નવા જુસ્તાના બળથી શીખ લોકોના હૃદયમાં નવો હિત્સાહ આવ્યો હતો. તેથી કરીને મુઘલ રાજના જીવન તેઓ વશ થયા નહિ, પરંતુ પ્રભાવ અનિયી તેઓ વધારે ઝડપી થયા. પરંતુ જોકે શરૂ ગોવિન્દસિંહ અને શિવાજી બન્નેને આન્તર જળ અને બાહ્ય દશાણ

સરખું હતું, છતાં પરિણામ બનેલી ખાંખતમાં બિજ બિજ થયું. મોગલો સાથે ગુરૂ મોવિન્દસિંહે કરેલા વિગ્રહો-છટા છવાયાં હતાં. કારણ કે તહેનામાં વૈર અને સ્વરક્ષણની લાગ-ણીજ પ્રબળ હતી; પરંતુ શિવાજીનાં વિગ્રહો આખી નીસરણીને બહેલાં પગથીયાં જેવાં હતાં; તે તદ્દન હેતુચત્ત્ય, ઉભરાનાં પરિણામરૂપે નહોતાં. તે સર્વ એકજ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી યોજવામાં આવ્યાં હતાં, અને તે હેતુ સમગ્ર હિન્દને સ્વતંત્ર કરી રહેતું લાવી ઉજળવાનો હતો. તેઓ એકાદ ધાર્મિક મંડળમાં પ્રવર્તી રહેલી ચળવળનાં ચિહ્નરૂપે નહોતાં પણ તે વિશાળ યોજનાના આરંભમાં લેવાં જોઈતાં કાર્ય સમાન હતાં.

પરંતુ આ સર્વ છતાં શીખ અને મરાઠા પ્રજાનો ઇતિહાસ એકજ જમાનામાં એકજ રીતે નિષ્ફળ નિવડ્યો.

આમ થવાનું કારણ શું ? મહારા ઉત્તર આ પ્રમાણે છે—જે મહાન લાવના આખા દેશનું હૃદયણું સાધવાં મોગલો હોય તેને જે એક અથવા થોડાજ મનુષ્યો ઉપારી લે તો તે કદિ પણ સંસ્પર્શ થાય નહિ. જે તદ્દમારે એક ન્હાની ચીજગારીમાંથી મોટા ભડકા કરવો હોય તો તદ્દમારી પાસે દીવેટ અને યોગ્ય સાધનો એવાં તૈયાર હોવાં જોઈએ કે જે તરત ઝડપી શકે; ફક્ત ચક્રમકને લોટા સાથે જોરથી અદ્ધાળવાથીજ ભડકા થઈ શકશે નહિ શિવાજીના હૃદય સાથે તદ્દના દેશગાન્ધવોમાંના બધાનાં હૃદય લાવનાથી જોડાયાં નહોતાં, તેથી કરીને શિવાજીની લાવના બહુ ઉચ્ચ હોવા છતાં તદ્દનો પ્રયાસ થઈ શક્યો નહિ; એને પરિણામેજ મહારાષ્ટ્રની શક્તિ અન્તે હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગમાં લટકાટ કરવામાં વધરાઈ.

જો વિશ્વકલ્યાણની કોઈ લાવના બધાના હૃદયમાં સ્થાપિત થઈ ન હોય, જે તે એકજ નેતા વા થોડાં મનુષ્યોને સ્હમજાઈ હોય, તો તે લાભદાયક ન થતાં બચ્ચાંને દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. શિવાજીના હૃદયની શુદ્ધ લાવના છેવટે પેશ્વાઓમાં વ્યક્તિગત સ્વાર્થના રૂપમાં પલટાઈ ગઈ. જે તે લાવનાને જનસમૂહમાં પ્રસારવાને ઉપાય યોજવામાં આવ્યા હતાં તો આ અધમતા અટકાવી શકાત. તેમ થતાં એ મહાન લાવનાને વિશાળ જનસમૂહનાં હૃદયમાંથી યોગ્ય સત્કાર અને પોષણ મળ્યું હોત, અને પછી એક વીર નામકનું મરણ થતાં જેમ એક લાકડાનો કંકડો બળી રહેતાં બીજું ચેતવા માંડે છે, તેમ બીજો વીર પુરૂષ નેતા બની શક્યો હોત.

હિન્દના ઇતિહાસે વારંવાર આજ સત્ય બતાવ્યું છે કે જૂદે જૂદે સમયે દેશમાં મહાન પુરૂષો પેદા થયા છે, અને તદ્દમણે મહાકાર્યોનો આરંભ કર્યો છે, પણ તદ્દમને નિરંતર ચાલુ રાખવામાં આવ્યાં નથી. મહા પુરૂષો જન્મે છે, અને સ્વર્ગસ્થ થાય છે, પરંતુ તદ્દમના આગમનને સત્કારવાનો, તદ્દમનાં કાર્યોને ચાલુ રાખવાનો, તદ્દમને પરિપક્વ બનાવવાનો સ્વાભાવિક રસ્તો આપણને મળ્યો નથી. આપણી અજ્ઞાનતા અને ખોટા ભેદભાવ એજ એવું કારણ છે. પોતી રેતાળ જમીનમાં પક્ષી વા પવનનો સપાટો સારાં બીજ વેરે છે; પરંતુ એ બીજમાંથી છોડ ફૂટતો નથી, અને જે ફૂટે છે તો એ ચોર પાન આવી ચીમળાઈ જાય છે, કારણ કે રેતાળ જમીનમાં પાણી ચૂસાતું નથી કે જેથી વનસ્પતિનાં જીવનનું પોષણ માયા તેની રીતે આપણા સમાજમાં.

ધર્મમાં, ધંધામાં, સામાજિક વ્યવહારમાં અને બીજી સર્વ આપતોમાં અનેક ખોટા ભેદ છે. તેથીજ આપણા દેશમાં નવા વિચારનું વહન ઉચેથી ઉતરી આવવા છતાં તે જલદીથી રેતીમાંજ અદૃશ્ય થાય છે. નવચેતનનો અર્થ આપણને થાય છે ખરો, પરંતુ તેથી આપણને વધારે અમર થતી નથી; તેથીજ એક મહાન ભાવના આપણા સમસ્ત દેશની જાગૃતિ બનાવતી નથી, મહા પ્રેમાવશાળી પુરુષો હિન્દના જનસમૂહમાં પ્રગતિકારક ભાવનાને પ્રદર્શ કરવાની શક્તિ નથી, એમ દર્શાવીને અદૃશ્ય થાય છે.

શીખ અને મરાઠા સત્તાના ઉદ્ધારના તપાસતાં એક એવા અનુમાનપર આવીએ છીએ કે એક દિવસે શીખ લોકો અતિ મહાન ભાવનાને પ્રાપ્ત એકત્ર થયા હતા—તેમણે એક મહાન સત્ય સાંભળ્યું હતું કે જે અમુકજ સ્થળના જુના રિવાજ પ્રમાણે મર્યાદિત નહોતું, જે તે જમાનાની અમુક સ્થળગતે લીધેજ ઉત્પન્ન થયું નહોતું, જે સર્વ આજુસોને અને સર્વ માળને માટે સત્યજ હતું, જેથી મોટા ન્દાના સર્વના આત્માને સ્વા-તંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, અને જેના રિવદારથી માણસોમાં પૃથ્વી મનુષ્યત્વ ખીલતું હતું. નાનકના એવા ઉદાર ધર્મોપદેશને લીધેજ શીખ પ્રજા અસલ્ય દુઃખો છતાં શ્રદ્ધિ પામતી હતી. આ ધાર્મિક ચેતન અને દુઃખ સહન કરવાની પુરુષકારક અસરથીજ શીખ પ્રજામાં એકતાનું બન્ધન નદૃશ્ય રીતે સ્થાપિત થયું હતું.

ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે આ આધ્યાત્મિક એકતાનો સાંભારેક ફત્વેના સાધન તરીકે ઉપ-યોગ કર્યો, એક દક્ષિણ જરૂરીઆત લક્ષમાં રાખી તેણે ધાર્મિક મંડળની એકતાનો રાજ-દારી ઉન્નતિના સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો. તેણે મંડળને મ કૃત્રિમ બનાવતાં આ એક-તાને ઘટ બનાવી. તેણે જ્ઞાતિભેદ કે જે આ એકતા સાધવામાં અંતરાયરૂપ હતો, તેને સમૂળજો ઉઠેદ કર્યો.

નાનકના સત્ય ધર્મના ઉપદેશને લીધે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના કૃત્રિમ ભેદોનાં મૂળ અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં તેથીજ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ એકે મપાકે શીખ સમાજમાંથી જ્ઞાતિ-ભેદનાં બન્ધનોને દૂર કરી શક્યો, ગુરૂ ગોવિન્દસિંહના એકજ સપાટાથી જન્મરિત થઈ ગયેલી જ્ઞાતિની સંરચા પણ ભેગી થઈ ગઈ. જે ક્ષેત્ર પ્રથમથીજ ભેદને તેથી રીતે તૈયાર થયું નહોત તો જરૂરીઆત ગમે તેવી મોટી હોવા છતાં ગુરૂ ગોવિન્દસિંહનો પ્રયાસ કદિ પણ સફળ થયાત નહિ. અરે એટલુંજ નહિ, પરંતુ આત્મધાતક, જ્ઞાતિસંસ્થાને તોડી નાખવાનો વિચાર પણ તેને આવ્યો નહોત.

પરંતુ ખરેખર તેણે શું કર્યું? એકતા સાધવા જતાં જે આધ્યાત્મિક બળવડે એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેનોજ ઉઠેદ થયો (તેણે શીખ પ્રજાને પારિત્ર સુખ પ્રાપ્ત કરવા તન્દ્ર દોરી અને ગુરૂનું આસન ખાલી રાખ્યું.)

એકતા વિચારના વહનનો એકનો એક માર્ગ છે, તેથી દરેક મહાન ભાવના એ અર્થ તૈયાર કરવા પોતાની સર્વ શક્તિ તે ખાતે વાપરે છે. જેટલો એ માર્ગ મોટો તેટલી ભાવના પ્રજાળ. લાગણીના દક્ષિણ ઉભરાને લીધે દક્ષિણ જરૂરીઆતને ગુરૂ ગોવિન્દ-સિંહે મહત્ત્વ આપ્યું, પરંતુ તેથી ઉચ્ચ ભાવનાનો ભોગ આપવો પડ્યો.

પરિશુભ એ આબુ કે તારાણિક ફત્વે પ્રાપ્ત થઈ. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યનો જીસો જમાઈ ગયો. શીખ પ્રજામાં એકતા સાધવાનો ઉપાય જરૂર, પરંતુ તેમની પ્રતિભા બધી

મટ્યું. તેથી શીખ લોકો અત્યાર સુધી ખરા મનુષ્ય તરીકે સેંકડો વરસથી વૃદ્ધિ પામતા હતાં તેઓ એકદમ સિંપાલીઓજ બની ગયા; અને ત્યાંજ તહેમનો ઇતિહાસ અટકી પડ્યો.

શિવાજીએ જે ભાવના સાધવા જીવનભર પ્રયામ કર્યો હતો તે ક્ષણિક અને સંકુચિત જરૂરીઆત પૂરતી નહોતી; વળી દક્ષિણના સાધુ પુરૂષોના ઉપદેશથી ક્ષેત્ર પણ તૈયાર થયું હતું; તેથી તહેનો ઉત્સાહ થોડા સમયમાં આખી મરાઠા પ્રજામાં આપી રહ્યો.

ચીરા પહી ગયા હોય એવા ખાલામાં પણ પાણી ટકાટક ભરી શકાય, પરંતુ એ પાણી તહેમાં લાગ્યા સમય ટકી શકે નહિ. તેમ ક્ષણિક ઉત્સાહનો ઉભરો પણ આખા દેશમાં પ્રસરી શકે; પરંતુ આપણા 'સમાજરૂપી' દેહમાં એટલાં બધા ચીરા અને છિદ્રો છે કે આપણી પાસે ઉચ્ચ ભાવના દીર્ઘ સમય પર્યન્ત રહી શકતી નથી. તેથીજ ક્રીને હિન્દુ સમાજમાં નવું એતન પ્રગટાવતી દરેક ઉચ્ચ ભાવના અન્ને નિર્જીવ, શુષ્ક અને જીવન કર્મકાંડરૂપ બની જાય છે.

શિવાજીએ મરાઠા હિન્દુઓમાં પોતાની ભાવના એટલી બધી પ્રજાળ રીતે દાખલ કરી હતી કે તહેના મૃત્યુ પછી તહેણે આરંભેલું કાર્ય ચાલુ રહ્યું. તહેણે જનસમૂહમાં એ ભાવના રહમજવી નહોતી, એટલુંજ નહિ પરંતુ એ કાર્ય માટે તહેણે પ્રયાસ પણ કર્યો નહોતો. તહેણે પોતાના વહાણના તળીઆમાં પડેલાં છિદ્રોની દરકાર કર્યા સિવાયજ તોફાની દરિયામાં પોતાનું વહાણ એકાબ્યુ. એવી નોકમાં સર કરવાની અનિવાર્ય જરૂરે પણ નહોતી, તેમજ તહેને સમારનાના સાવનની ઉણપ પણ નહોતી; તહેણે છિદ્રો સાચવી રાખવાની કાળજી રાખી હતી. કર્મકાંડ અને યાતિબેદ જેના આત્મા છે, એવા હિન્દુસમાજનું મોગલોની સત્તામાંથી રક્ષણ કરવાનો શિવાજીનો હેતુ હતો. આ બેદખાવથી 'ભરપુર એવું હિન્દુસમાજને સમગ્ર એકપદ આપવાને માટે શિવાજીએ' પાંચણ રાખી-તહેણે રેતીનાં દોરડાં વણ્યાં, અશક્યને શક્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

એ છિદ્રો દૂર થાય-પૂરાં જાય એવી ભાવનાનો શિવાજીએ સ્વકાર કર્યો નહેતો, તેમ તહેનો ઉપદેશ પણ કર્યો નહોતો. બેચક મહારના લોકો તરફથી આપણા ધર્મપર બળાત્કાર થાય વા અપમાન મળે તહેની રહાએ થયું અને તહેને વિજયવંત બનાવવો એ રાજભાવિક છે. છતાં એ ભાવના સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતીજ નથી, કારણ કે જ્યાં ધર્મનાંજ માણસો તહેનાંપર બળાત્કાર કરતા હોય, જ્યાં ધર્મની અંદર એવાં બંધનો હોય કે જેથી માણસે વચ્ચે લિન્નતા ઉત્પન્ન થાય અને કેટલાકે નીચ ગણાય, ત્યાં કોઈપણ મનુષ્ય તે કાર્ય પાર પાડી શકેજ નહિ. આજી જીવન અને દમાણથી ઉભરી આવેલા ગુસ્સા અને અર્થથીજ કોઈ પણ રાષ્ટ્ર વિજયી અને મહાન થઈ શકે નહિ. જ્યાં સુધી જાતિની ધાર્મિક ભક્તિમાં એકતાને કાર્ય કરવાનો અટકાય નથી, જ્યાં સુધી કોઈ ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રદીપ્ત થયેલું લિન્ન લિન્ન અંગને એક કરેલું બળ આપ્યા સમાજમાં બિહારથી તેમજ અન્દરથી માણસોને આકર્ષેલું ન હોય; ત્યાં સુધી કોઈ પણ બાજી દમાણ વા મુદ્દાપ્રેરણીશક્તિ-શક્તિ એવા સમાજને એક કરી-શકે નહિ અને તહેમાં નવજીવન અને ભાવનાનો સંચાર થઈ શકે નહિ.

અખાલાલ મોતિલાલ પટેલ.

यक्षवर्तिष्पि षष्पिने नामे यडेलां स्तोत्र.

હર્ષ રાજા ઇતિહાસની અને સાહિત્યની એક લખ્ય, વ્યક્તિ છે. તેઓ આચાર્યના જીવનના છેલ્લા ચક્રવર્તી, પ્રાથમ મુદ્રા આદિના સત્કર્તા અને સંસ્કૃતાના, સારા કવિ હતા. પરંતુ ઇતિહાસ અને રામાયણાદિકાની પણ જટલા તેઓ બણીતા નથી, તેટલા પ્રિયવર્જના, નાતામત્ત અને રત્નોવલીથી વિખ્યાત છે. એ અને અપ્રસિદ્ધ તોપસવત્સરાજ ઉપરાંત જૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્ર પણ મહારાજા હર્ષની કૃતિ, કહેવાય છે. બૌદ્ધ ઇતિહાસ સંસ્કારથી સુવાસિત નાટક લખનાર બૌદ્ધ સ્તોત્ર કવ્યે, એ ગ્રંથનાની કાદિની બહાર નથી. પરંતુ જૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત પાંચમું હર્ષે રચેલાં હોય છે અને એ વિચારવા જોઈ છે. સંક્રમણકાલે મિથ્યું કરવો રહેતો પડે, એટલા માટે એ સ્તોત્ર બહોં આપું છું. પહેલું જૈત્યવન્દન, તે ચીનાઈ નિખિમાં પવિત્ર બૌદ્ધ પુસ્તક ભેગું હર્ષના નામથી ચીનમાં બજાવાઈ રહ્યું છે. એમાં એક ચિત્રરેખા અને તે પછી ચાર સમ્બરા છે. ચીનાઈ પ્રતમાં એ નામ અષ્ટમહાજૈત્યવન્દન છે. એ સ્તોત્ર નીચે મુજબ છે.

जाति बोधि, प्रवृत्तुलं धर्मचक्रं च स्म्यं
चेत्यं चाद्यं त्रिभुवनमहितं श्रीमहाप्रातिहार्यम् ।

स्वानं चेदं हिमगिरिनिलयं देवदेवावतारं
 "वन्देऽहं प्रणमिताशिरसा निर्घृता यत्र बुद्धाः ॥ १ ॥"

वैशाल्यां धर्मचक्रे शिशुमगिरितटे भीष्मकायोदितरे
 आवस्त्या बोधिपूले कुशिनगरवरे लुम्बिनी"कापेलाये । ॥५॥

कौशाम्ब्या स्मेरकोष्ठे मथुरापुरे नन्दगोपस्य राष्ट्रे
ये चान्ये शास्तु चैत्या दशबलबालिनस्तान् नमस्यामि मुघ्ना ॥२॥

૧ Smith's Early History of India વગેરે. ૨- ખાણજી કૃત : હર્ષચરિત્ર
૩- જુઓ કેથ બાપામાં M. Ettinghausen, કૃત, Hara Vardhana. ૪ નામાનન્દ,
૫ તત્ત્વચક્રી ૧ ૧૨૫૧-૧૨૬૧ના નામે વિખ્યાત રાજા હશે. ૬- આદ્યસ્તામ મુરોપના રચિયામાં
જણાવ્યું છે. જોના તરજુમે, પશ્ચોત્તરિયામાં બાપામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. Ettinghausen કૃત
Hara Vardhana માં સંસ્કૃત મૂળ ફરી જાપાનામાં આવ્યું છે. ૭- રત્ન નાભજવવા
અંશિત ખાસ પ્રવચનક્રિત વાંચવાની જરૂર છે. ૮- અક્ષર-પૂરે છે, તેથી મનેડાઈ પાસ
અપૂર્ણ.

કશ્મીરે चीनदेशे खपतटपमुने मर्वरे सिंहले वा
छाटोढे सिन्धुपौण्ड्रे समततमगधे भेखले कोशल्ले वा ।

नेपाले कामरूपे कलशवरपुरे काञ्चित्तौराष्ट्रराष्ट्रे
ये चान्ये धातुगर्भा दशवलवलिनस्तान् नमस्यामि मूर्ध्ना ॥३॥

कैलासे हेमकूटे हिमगिरिनिलये मन्दरे मेरुश्रृङ्गे
पाताले वैजयन्ते धनपतिनिलये सिद्धगन्धर्वलोके ।

ब्रह्माण्डे विष्णुभूमौ पशुपतिभवने चन्द्रसूर्यादिलोके
ये चान्ये धातुगर्भा दशवलवलिनस्तान् नमस्यामि मूर्ध्ना ॥४॥

ये चाष्टौ धातुगर्भा दशवलवठिनः कुम्भसंज्ञाश्च चैत्पा
अङ्गाराख्यास्तथान्ये हिमरजवनिभाः स्तूप रत्नप्रकाशाः ।

पाताले ये च भूम्या गिरिशिखरगताः सर्वतो धातुगर्भा
सुद्धानां यानि विम्वा प्रतिदिनमसकृत् तानि मूर्ध्ना नमामि ॥५॥

આ લઘુ સ્તોત્રના પહેલા શ્લોકમાં સુદ્ધ શાકપમુનિને તથા બોધિષ્ઠ કર્મચક્ર વજ્રે-
રને, ખીનમાં વૈશાલી વિશુભગિરિ આગરિન સુદ્ધગર્ભા કુશીનર્ગરે કપિલવાસ્તુ કૌશામ્બી
વજેરે સ્થાનમાંનાં સિદ્ધાર્થ ભગવાનના ચૈત્યોને, નાનમાં ભરતખંડ માંહીના તથા મહા-
રના ધાતુગર્ભોને, ચોથામાં મૃત્યુનોક સાથે દેવનોક તથા પાતાલલોકના ધાતુગર્ભોને, અને
પાંચમામાં અષ્ટ મહાધાતુગર્ભ કુંભચૈત્ય અગારસ્તૂપ સર્વગત અન્ય ધાતુગર્ભ તથા બૌદ્ધ
પ્રતિમાઓને નમસ્કાર કર્યા ૪. આ પ્રાય શ્લોકમાં જેને રસ કે ભાવ કહિયે તેનો છત્રિ
સરખો છે નહિ. પદાત્મક રચના છે તેને લીધે કોઈ કૃતિ કહે તે બલે; આથી કવિ-
તાનો અંધ તો તેમાં છે જ નહિ. જેવી રસની, તેવી ભાષાની પણ એમાં દરિદ્રતા છે.
એવું સંસ્કૃત તંપાસીયું, તો-તે પણ મદ્દ વાંધાભરેલું છે. દશવલવલિનઃ, સ્વપતટ્ય-
મુને, છાટોઢે, સિન્ધુપૌણ્ડ્રે, સમતતમગધે, કાજ્જિતૌરાષ્ટ્રરાષ્ટ્રે, સિદ્ધગન્ધર્વ-
લોકે તથા ચન્દ્રસૂર્યાદિલોકે સમાવતી થટના, લુમ્બિન્યામ્ શાસ્તુઃ તથા સ્તૂપાઃ
ખરે સ્થાને વિભક્તિપ્રત્યય રહિત લુમ્બિની શાસ્તુ તથા સ્તૂર્પ શબ્દોના ઉપયોગ,
કાપિલવાસ્તવાયામ્; ધાયસ્થ્યામ્, કૌશામ્બ્યામ્ તથા મૂમ્યામ્ને બદલે કાપિલીયે,
ધાયસ્થ્યા, કૌશામ્બ્યા તથા મૂમ્યાનો તેમજ વિમ્વાગિને બદલે વિમ્વાનો પ્રયોગ
અને મધુરા, કાજ્જી તથા કલશીના દૂંધવેલા મધુર કાજ્જી તથા કલશ શબ્દો

અવહાર, વગેરે અંશો વિચારતાં કર્તાનાં જ્ઞાન અને શક્તિ વિશે બહુ હલકા અભિપ્રાય મળેલા છે. નિપુણ કવિ હર્ષે એ રચેલું માની શકાયું નથી. એમ કહેવાય છે કે 'કિંકુ-સ્તાનથી પાછા વળતાં ચીનાઇ પ્રવાસી યવનચંચળે હર્ષે રાજ્યે ચૈત્યવન્દન સ્તોત્ર સંભારણા દાખલ આપ્યું હતું'. આ વાતને એ સાધુની પ્રવાસપોથી અથવા તેા એના જીવનચરિત્રથી ટેકા મળતો નથી. અશ્વમેધ આદિ કૃતિની ઉત્તમ કૃતિ મૂળી આવું છે કે જીતરતી પત્રિકાનું સ્તોત્ર હવે જેવો રમભર્મણ રાજ્યકર્તા યાદગીરીમાં આપે અને તે પણ જેની સાથે પોતે નવો સંધિસંમંધ જોડ્યો હતો તેના તરફના એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનને, તે સંભવત્ નથી. એ સ્તોત્ર અકવર્તિકવિની તે નહિ, પણ ચીનાઇ સાધુ Fahien ની પસંદગી હોય ખરૂં. રચેલું કહેવાય છે કે એ પ્રવાસી નાવંદથી ચીન પાછો ફર્યો ત્યારે એ ચૈત્યવન્દન સ્તોત્ર અહીંથી લેતો ગયો હતો આથી એ સ્તોત્ર ઇસવી ચોથા સૈકાના સમ-ભાગમાં રચાયું લાગે છે. એના ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં બૌદ્ધર્મી ગ્રીક વીર Menander (મિલિન્દ) ના ભસ્મશયિ ઉપરના કનચીના સ્તૂપનો નિર્દેશ છે. એ સ્તૂપ ઇસવી સન પૂર્વે બીજા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં ગાંધિયામાં આવ્યો હતો^૧. વળી છેલ્લા શ્લોકના ચોથા ચરણમાં શુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમાઓનો ઉલ્લેખ છે. બૌદ્ધર્મમાં મૂર્તિપૂ-જનો પ્રચાર ફાળેને નોંખ્યો છે. યવનચંચળ સાતમા સૈકામાં મૂર્તિપૂજનો ઠાક વધી પડ્યો જણાવે છે. પરંતુ તેની પ્રવાસપોથીમાં કે તેના ચરિત્રમાં કનચીના સ્તૂપનો હવાલો છે નહિ. આ બધાં કારણોને લીધે ચૈત્યવન્દનને હું ચોથા સૈકામાં મૂકું છું. તે કાંઈ સાધા-રણ બિંદુની કૃતિ લાગે છે. પહેલા શ્લોકના ત્રીજા ચરણ ઉપરથી તે દિમાલયના પાર્વ-તીય પ્રદેશમાં રચાયું મંભવે છે.

૧, ૨, આ બે દંતકથા M. Ettinghausenના Harsha Vardhanામાંથી ઊતારી છે. ૩ Fahien ચોથા સૈકાના પૂર્વ ભાગમાં ભરનખડમાં આવી ગયો હતો. ૪ ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણનું કલ્પ તે મધુરાના મધુરની પેઠે કલસીનું દ્રુદ્ ૩૫ છે. એ શહેર અલ્લસન્દ્રીવર્મા આવ્યું હતું, તે ત્યાં મિલિન્દ જનમ્યો હતો એમ મિલિન્દપ્રજ્ઞ ઉપરથી નીકળે છે. મહાન સિંહદેર મૂર્ત્યુજાનથી નીચાણમાં સિંધુ ઉપર Alexandria શહેર જસાવ્યું હતું, તે જગ્યા અલ્લસન્દ્ર સમજી છે. તેની પાસેના પ્રદેશથી સિંધુના મુખ સુધીનો મુલક તે અલ્લસન્દ્રદ્વીપ, જેમાં કનચી આવ્યું કહે છે. રાજતરંગિણી ૧૭૧ માં કહેલું કલ્પપુર સ્તોત્રનું કલ્પાયણુર હોઇ. શક્ય નથી; સાચી જો તે તો અગિયારમા સદેકમાં કલ્પરાજ્યે વસાવ્યું હતું. તે બાદતીર્થ ન હતું. ૫ સાત દેકાણેથી Menander ના ભસ્મશયિની આજુબી મેળાવું Plotarch લખે છે તે પેઠા એક કનચી શહેર બે લીધું છે.

स्तुतमपि सुरसंघैः सिद्धगन्धर्वपक्षैर्
दिवि भुवि सुविचित्रैः स्तोत्रवाग्भिर्घटीशैः ।
अहमपि कृतशक्तिर्नामि संबुद्धमार्यै
नभसि गरुडपाते किं न यान्ति द्विरैकाः ॥ १ ॥

क्षपितदुरितपक्षः क्षीणनिःशेषदोषो
द्रवितरुनरुवर्णः फुल्लपद्मायताक्षः ।
सुरुचिरपरिवेषः सुप्रभामण्डलश्रीर्
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ २ ॥

मदनबलविजेतुः कापथोच्छेदकर्तुस्
त्रिभुवनहितकर्तुः स्त्रीलताजालहर्तुः ।
शमसुखफलदातुर्भेतुरज्ञानशैलं
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ३ ॥

असुरसुरनराणां योऽग्रजन्माग्रदेवः
सकल भुवननाथो लोकसृष्ट्येकशब्दः ।
स्वर्पति मनुजघाता पद्मयोनिः स्वयंभूर्
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ४ ॥

सदयगिरितटस्यो विद्रुमच्छेदताम्रस्
तिमिरकुलनिहन्ता चक्षुरेकं प्रजानाम् ।
रविरपि परिलोलः सर्वथा सोऽपि सुप्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ५ ॥

द्विरददन्ननपाण्डुः शीतरश्मिः शशाङ्कसु
तिलक इव रजन्याः सर्वचूडामणिर्यः ।
अविगतमदरागः सर्वथा सोऽपि सुप्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ६ ॥

प्रवरभुजचतुष्कः षोडशार्धाध्वक्रो
जपनियमविधिज्ञः ^१सामवेदप्रवक्ता ।
अमलकमलयोनिः सोऽपि ब्रह्मा प्रसुप्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ७ ॥

हुवलयदलनीलः पुण्डरीकायताक्षः
सुररिपुबलहन्ता विश्वकृद् ^२विश्वरूपी ।
हरिरपि चिरसुप्तो गर्भवासैरमुक्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ८ ॥

हिमगिरिशिखरामः सर्पपक्षोपव्रीतसु
त्रिपुरदहनदक्षो व्याघ्रचर्मोत्तरीयः ।
सह गिरिवरपुत्र्या सोऽपि सुप्तस्त्रिशूली
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ९ ॥

श्वलितकुलिशपाणिर्दुर्जयो दानवारीः
सुरपतिरपि शच्या विश्रमैर्मूढचेताः ।
अनिशि निशि च सुप्तः कामपङ्के निमग्नो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १० ॥

हिमशशिकुमुदाभो भयपानारुणाक्षो
रुद्रकठिनभुजाङ्गो लाङ्गली शक्तिहस्तः ।

१. १. भा. ५४ छे, सर्वान्तेष्टये २. भा. ५५ द्रुपित शशुपा. छे, सर्ववेदप्रवक्ता अक्षय.

३. भा. ५२ शो. ५ छे: विश्वरूप पांथपानी ५३२ छे.

વલ રૂપ શયિતોઽસૌ રેવતીઋઠલગ્નો
દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૧ ॥

ગજમુખદશનૈઋઃ સર્વતો વિગ્રહન્તા
વિગલિતમદધારઃ પટ્પદાકીર્ણગણ્ડઃ ।

ગણપતિરપિ સુપ્તો વારુણીપાનમત્તો
દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૨ ॥

અતસિકુસુમનીલા यस્ય શક્તિઃ કરાગ્રે
નવકમલવપુષ્પમાન્ મંમુખ ક્રાશ્વહન્તા ।

ત્રિનયનતનયોઽસૌ નિત્યમુપ્તઃ કુમારો
દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૩ ॥

કપિલજટકલાપો રક્તતામ્રારુણાક્ષઃ
પશુપતિરતિકાલે દગ્ધકોપાતિદક્ષઃ^૨ ।

સ્મશર^૩દલિતાઙ્ગ સોઽપિ સુપ્તો હુતાશો
દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૪ ॥

યમવરુણકુવેરા યક્ષદૈત્યોરગેન્દ્રા
દિવિ ધ્રુવિ ગગને વા લોકપાલાસ્તયાન્યે ।

યુવતિમદઋદાક્ષૈર્વીક્ષિતા^૪સ્તેઽપિ સુપ્તા
દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૫ ॥

ક્રપય રૂપ ગદાન્તો વત્સમૃગચક્તિરાગ્રાઃ
ક્રાપુલહ^૫ વશિષ્ઠા વ્યાસવાલ્મીકિગર્ગાઃ ।

૧ પાઠ બૂધ ભરેલો છે, ૬ પમુલ પાઠ લેજી ૨^૧ ૨ ઉપનય પાઠથી અર્થ અર્ધ
જાતો નથી. તેથી ૬ પશુપતિરતિકાલેઽદગ્ધકોપાવદગ્ધ । એસે પાઠ ક્રમ ૧૨^૨. ૩ ખડ
ખટ છે. સ્મશરલલિતાઙ્ગ એવો અસલ પાઠ કદાચ હોય ૪-૫ પહેલા ચરણના પૂર્વ
અંકમાં લોકપાલનો નિદેશ છે. તે કારણથી બીજા ચરણનો લોકપાલાસ્તયાન્યે અને પહેલા
ચરણનો યક્ષદૈત્યોરગેન્દ્રા ખડ અદલગદલ કરી વાંચવાની જરૂર છે. ૬ વીક્ષિતાઃ ને સ્થાને
વિક્ષિતાઃ લેખ્યે. ૭-૮ પહેલા અને બીજા ચરણના પૂર્વ ખડ અદલગદલ કરી વાંચ
હોય, તો ઠીક. ૯ નેઽણી ખોટી છે. વશિષ્ઠા લેખ્યે.

परशुवतिविलासैर्मोहितास्तेऽपि सुप्ता
दशवल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १६ ॥

भवजलधिनिमग्रा मोहजालावृताङ्गा
मनुकपिलकणादा भ्रामिता मूढचित्ताः ।

शममुखपरिहीणा बालिशस्तेऽपि सुप्ता
दशवल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १७ ॥

अशनवसनहीना भाव्यमाना विरूपा
अलमखिलविघातैः प्रेतवद् दग्धदेहाः ।

उभयगतिविहीना नित्यसुप्ताश्च नग्ना
दशवल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १८ ॥

सुप्रभातं तवैकस्य ज्ञानोन्मीलितचक्षुषः ।
अज्ञानतिमिरान्धानां नित्यमस्तमितो रविः ॥ १९ ॥

सुप्रभातं सुनक्षत्रं श्रेयःप्रत्यभिनन्दितम् ।
बुद्धं धर्मं च संघं च प्रणमामि दिने दिने ॥ २० ॥

पुनः प्रभातं पुनरुत्थितो रविः
पुनः शशाङ्कः पुनरेव शर्वरी ।

मृत्युर्जरा जन्म तथैव हे मुने
गतागती मूढजनो न बुध्यति ॥ २१ ॥

अज्ञाननिद्रारजनीतमसि प्रसृप्ते
तृष्णाविशालशयने विषयोपधाने ।

काले शुभाशुभफलैः परिकीर्तमानो
जागर्ति यः सततमेव नमोऽस्तु तस्मै ॥ २२ ॥

तीर्थेषु गोकुलशतानि पिबन्ति तोयं
वृक्षैः व्रजन्ति न च तत्क्षयमभ्युपैति ।

एवं मुनेः कविप्रतैरपि संस्तुतस्य

न सीयते धुणनिधिर्गुणसागरस्य ॥ २३ ॥

સ્તુત્વા લોકગુરું મહામુનિવરં સદ્ધર્મગુણ્યદ્રુમં

નિર્દ્વન્દ્વં હતરાગદોષતિમિરં શાન્તેન્દ્રિયં તિઃસ્પૃહમ્ ।

यत् पुण्यं समुपाजितं खलु मया तेनैव लोकोऽखिलः

मत्पूषे स्तुतिर्हर्षितो दशवले श्रेष्ठो परो विन्दताम् ॥ २४ ॥

અહીં સ્તોત્રકાર ગરુડના વિહાર જોઈ આકાશમાં પાંખ ફફડાવતા ભરત સાથે વિનયથી પોતાને સરખાવી સ્તુતિનો ઉપક્રમ કરે છે (૧) 'પછી' શુદ્ધ ભગવાનનું લોકોત્તર સ્વરૂપ અને તેમનાં વિશ્વોપકારક ચરિત્ર સ્મરી સ્મરી કવિ તેમને નમસ્કાર કરે છે (૨,૩). એની ભક્તિએ રંગેલી દષ્ટિ બહા (૪, ૭), સૂર્ય (૫), ચંદ્ર (૬), વિષ્ણુ (૮), શિવ (૯), ઇંદ્ર (૧૦), બળરામ (૧૧), ગેલુર્ધતિ (૧૨), કોર્તિકેય (૧૩), અગ્નિ (૧૪), યમ વરુણ કુબેર અને અન્ય લોકપાલ તથા વક્ષ દૈત્ય એને બાળ (૧૫), કુતુ પુલક નસિઠ વત્સ કુચ અંગિરા બ્યાસ વાલ્મીકિ ગર્ગ આદિ ઋષિ (૧૬), મનુ કપિલ અને કૃષ્ણ (૧૭), નિર્ઝન્યો (૧૮), સૈની જોધતાં જુએ છે. નિત્યભગવત્ છે એક શુદ્ધ ભગવાન; એમનાં એકલાના જ જ્ઞાનચંદ્રો સદા પ્રગટે છે (૧૯). ખોટું કવિ નમસ્કારપૂર્વક શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધને કારણે જાણે છે (૨૦). ફરી ફરીને સૂર્ય ચંદ્ર જોઈ આચરે છે; ફરી ફરીને જન્મ જરા ને મૃત્યુ અમ્ભાની જીવે અનુભવે છે; તથાપિ તે જન્મીતો નથી. એનો કવિ શોભ કરે છે (૨૧). એક વાર ફરીને સ્તોત્રકાર જોધતાં દુર્નિવાર્માં ગંગાના શુદ્ધરૂપને નમસ્કાર કરે છે (૨૨). નવાજુના દર્શનથી તેમના ગુણો અખૂટ-કદી તે વલણ વાળા દે છે (૨૩). એવટ સ્તોત્ર રમ્યાના ફળ તરીકે કવિ પરમ સાર્વિક વૃત્તિથી માગે છે, કે લોકો આ સ્તોત્રથી હર્ષ પામે અને શુદ્ધ ભગવાનમાં તેમની મેષુણે શ્રદ્ધા જાગે (૨૪).

चैत्यवन्दन જેવું સુપ્રમાત્ત સ્તોત્ર રહેલું નથી. એની લોપા તેટલી બધી નથી. એનો પદ્યગદ્ય તેવો કશુંકોર નથી. એ સ્તોત્રમાં કવિત્વ છે. પરંતુ કહેવું એમણે કે તે કવિત્વ હર્ષની કાટિય નથી. એની પદ્યરચનામાં જે છટ લીધી છે, તે હર્ષનાં નાટકોમાં કાષ્ઠ કેમણે લીધેલી જેવામાં આવતી નથી. શ્લોક ૭ નાં સોડપે જહા પ્રસુતો ખંડમાં છન્દા-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે વિનો ફકોર ગુરુ ધ્યાય, તેમ સ્તોત્રકારે લેધુ લેખ્યો છે. શ્લોક ૧૩ માં અતત્સીનો અને શ્લોક ૧૪ માં જટાનો અંત્ય સ્વરૂપે બધી ચૈત્યવન્દનનાં કાઢિ અને મયુરના જેવાં અનલિ અને જટ ૩૫ ચોળ્યાં છે. શ્લોક ૨૨ માં નિદ્રા કન્દ અખંડ રહેવા દીધો છે; તથાપિ દ્રવને બલાતકારે લધુ ગધી લીધો છે, એટલે બને ક્રમ્યા બરાબર જ થાય છે. આ શિક્ષાને હર્ષ રાખેને જન્મત નથી; તેમ સાહિત્યના મુશબ્ધમાં નિહિત પણ નથી. સ્તોત્રકાર જ્ઞાનની ઉપમાતિ વાપરે છે, જે હર્ષે કદી પણ વાપરી નથી.

૧૧૨. સુપ્રમાત્ત સ્તોત્ર મૂળની બધી બૂલો સાથે હર્ષની કૃતિ તરીકે મિ. પી. વી. પ્રજેએ જેતે બપાવેલા હર્ષચરિતના ઉમેશ ઉપોદ્ધાતને અંતે અખ્ય છે.

સુપ્રમાત સ્તોત્રની શૈલી શિથિલ, ક્ષુબ્ધિત, યુનરક્તિમુસ્ત^૧ પણ છે; હર્ષની સુશ્લિષ્ટ અને સમર્થ છે. અઠારમા શ્લોકમા જોનાની જાણી નિદા કરી છે; એ નિદાના વચન સર્વ ધર્મને પૂજનારા અને માનતુંગાચાર્યનો ઓષ ધ્રુવણ કરનારા રાજના મુખમાંથી નીકળેલ નહિ. બધી રીતે જોતાં સુપ્રમાત સ્તોત્ર પણ હર્ષે રૂપૂં સંભરવું તથા, જેમ કવિચક્રવર્તિને નામે શ્યામલાવળકરે સ્તોત્ર, ચડ્યું છે, તેમ અકવર્તિકવિને નામે ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્રો ચડ્યાં જણાય છે. આવી રીતે ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળને નામે સાધારણજિનસ્તવન^૨ ચડ્યું છે. તે સ્તવન અર્ધવિ ચૌકુર્ધ્વરાજની નહિ, પણ કેવિ વર્ધમાનની કૃતિ છે. સ્તવનના વીસમા શ્લોકમાં 'એએએ હોયે હારે વિડંબના સ્તોત્ર-કંરને વેડવી પડ્યાનો પ્રસંગ આશો છે, તે હેમાચાર્યનો ફિરીટધારી શિષ્યને લાગ્યા પડતો નથી; યોગધારી શિષ્યના સંબંધમાં સંભવે છે. ખરો. છતાં એ કંઈ પણ અંકા રહેતી હોય, તો સમાપ્તિશ્લોકની કતાના નામની વર્ધમાનઃ મુદ્રાથી તે તદન દૂર થાય છે.

ચીનાઈ પ્રવાસી યવનચંદ્રે અને ઇસ્લમે હર્ષને હડકડતો બૌદ્ધ વર્ણવ્યો. હોવાથી ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્રો તેણે રચ્યાની ખ્યાતિ બૌદ્ધ દેશોમાં રૂઢ થઈ હતી. પરંતુ તે ખ્યાતિ નિર્મૂલ છે. હર્ષે બૌદ્ધ હતો જ નહિ; તે પ્રિયદર્શિનાના આરંભે 'અકવર્તિકવિ હર્ષ' એ મયાળાના લેખમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે^૩. ખરૂં છે કે મહારાજા હર્ષે વિધવા બહેન રાન્યશ્રીની બૌદ્ધ સાધુ દિવાકરમિત્રને લાજવણી કરી હતી, પરંતુ તેનાં કારણ, રાન્યશ્રીનાં પોતાના જ બૌદ્ધ ધર્મ તરફ વશણ થયું હતું તે હતું. ખરૂં છે કે તેણે બૌદ્ધ નાટક લખ્યું છે. પરંતુ તે તો જેમકે બિલ્હણે ગુર્જરેશ્વર કણુદેવના અમાત્ય સંપત્કરને અર્થે ધ્રોણાર્ધસ્તવ રચેલ છે, તેમ બહેનને અર્થે લખ્યું જણાય છે ખરૂં છે કે તેણે યવનચંદ્રની મુદ્રાક્ષત લીધી હતી અને તેનાં વ્યાખ્યાન સંભળ્યું હતું. પરંતુ તેની સાથે યાદ રાખવાનું છે કે માનતુંગાચાર્યનો પ્રતિઓષ સમિળનોર પણ એ જ હર્ષ હતો. કાન્યકુબ્જની મોક્ષ પરિપદમાં એણે અગ્રભાગ લીધો. હેના તે કમૂલ છે; પણ એ બૌદ્ધ તો ન હતો જ, અને ચૈત્યવન્દન તથા સુપ્રમાત સ્તોત્ર એનાં રચિતા નથી.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

૧ દોષભાગી તરીકે શ્લોક ૨૪ ના ઉપમાર્નવાક્યમાં 'ક્ષણિ મજન્તિ' પદ વધારે પડતો છે; એને મૂકતાં પદ ઉપમેયવાક્યમાં છે નહિ. શ્લોક ૧૪ માં 'રજતાપ્રાણાક્રમઃ' પદમાં દેખીતી યુનરક્તિ છે; ઇ. ૨ ભુજો લુપ્તજાન્યમાલ, શુદ્ધ ૧. ૩ ભુજો 'યશોવિજયમન્થ-માલ', શ્લોક ૭, 'જેનસ્તોત્રસંપદ-પ્રથમ માળ, ૪ કુમારવિહારપ્રશસ્તિકામ્યના કતાં; એ હેમાચાર્યનો ક્રિષ્ણ હતો. ૫ ભુજો પૃ. ૪૦-૪૫ (પ્રિયદર્શના, આવૃત્તિ ૨). ૬ કર્ણવન્દરી નાટિકામાં જિનેશ્વરનાં મંત્રણાચરણ કરેલાં જોવામાં આવે છે. તે પણ મંત્રી સંપૂર્ણ પ્રસન્નતા માટે કૃત્તે જણાય છે.

આરાતામા સાન.

૧૮૧

હું મારા કમ્પાઉન્ડના દરવાજામાંથી જાનોમાનો બહાર નીકળ્યો કે તરતજ ઓન્ડી-રોડરોડના રસ્તાપર કાણુબર આંખને કશું જોવા ન દે એવા ભયાનક વીજળાનો ચમકારો થયો અને મારી દષ્ટિમર્્યાદામાં પથરાયો સંપૂર્ણ શિયાળાની રાત્રિ હતી. હજુ પરાડીકે નહોતું-આર પણ વાગ્યા નહોતા. આકાશમાંના તારાઓ પણ ઠંડા હતા. ઝરણુના ઉંચા કિનારાપરથી ઉતરી, ઠંડીમાં ફરી ગયલાં જાતનાં ખેતરોમાં ચક્રને હું એક વાંસની ઝુંડ તરફ ગયો. એ વાંસની ઝુંડમાં પોલીનીલીયન ઢમલા જાપતાઓવાળું અને લેક્ટાથી હંમેશાં ભરપૂર રહેતાં દેવળવાળું એક જપાનીસ ગામ હતું. આ ગામમાં એક લાંબા મકાનમાં ઝીણો દીવો બળતો હતો. અહિં આ રી પહોચતાં મેં જીમ પાડી-“આરાતામા સાન.”

મત્યુતરમાં એક કદાવર આકૃતિ અંધારામાંથી મારા તરફ ચાલી આવતી મને જણાઈ, અને મને આવકાર આપતાં તેણે મારે હાથ ઝાલ્યો. એ આકૃતિ પુરજની હતી. તે યુવાન અને થરીરે સુદઢ હતો. એની ગરબન જડી અને એના ગાલો ઉપમેવા હતા એની મુખમુદ્રા જોતાં એનામાં એક નીચાના જેવી દૃઢતાનું અને એક મોગોનના જેવો પ્રજ્જ્વાલનું સ્થળ થતું. પણ એની વાણીમાં અને વર્તનમાં અતૈકિક નમ્રતા હતી.

આ યુવાન મને એક મકાનમાં લઈ ગયો. અહિં બે યુરો જાડીપર કામ કરતા હતા. તેઓએ ખમીસ જેવું એકાદ વસ્ત્ર પહેરેલું હતું. તેમના ચહેરાપર તેજ નહોતું. આજુબાજુ સઘળે દૂધની નાળી નાની શીશીઓ હતી. એટલી વખતે, હજારો એવી શીશીઓ નજરે પડતી હતી; અને આ શીશીઓને એક પછી એક દૂધ ઉકળે ત્યાં સુધી ગરમ કરવા માટે લઈ જવામાં આવતી હતી. આરાતામા એક જુદાજ અને ગભીર અવાજમાં કંઈ દુકમ કરતો જણાયો અને મારી આગળ એક ઝરીમાં દેવતા લઈ આવ્યો. ત્યારબાદ તે એક કાંચ ચાંચનીઝ કાંચ મને આપી ગયો. આથી મને આશ્ચર્ય થયું કારણકે કેળવાયલા જપાનીસોમાંના સેકડે એક પણ એ કાંચ વાંચી શકે એમ નહોતું. તેણે મને ચાંચનીઝ સિપિના અક્ષરો આપ્યા, એના જપાનીસ ઉચ્ચારોની ઈશ્રેણીમાં જોડણી લખી આપી અને એ કાંચને ઈશ્રેણીમાં તરજુઓ તથા કોટા નામનું વાહન જેની સાથે એ કાંચ ગવાઈ હતું તેનું ચિત્ર સાથેનું વર્ણન મને આપ્યાં. મેં એ કાંચને અને એને સમજવાની ધતર સાંમગ્રીઓને બાજુપર મૂકી અને આરાતામા તૈયાર થાય ત્યાં સુધી દોરોતું રહેડાજી જોઈ મથો. મેં સિરોર ગાયોને એકી વખતે ખાતાં જોઈ. આમાંની કેટલીક ગાયો તેનાં વાહરડાં

માથે હતી; અને આ ગામડી દેખાવથી દૂર પૂર્વના મુલકમાં હોવાથી મારા જેવા એક શ્રદ્ધામવાસીના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉપજતી લયની લાગણી દૂર થતી હતી.

આરાતામાના વર્ગમાં હું દાખલ થયો તેજ દિવસે તેના તરફ માફે ખ્યાન જેવાયું અને મેં તેને એક જડણુદિનો શિષ્ય ગણ્યો. તેનો દેખાવ એક પુરુષાર્થશીલ પણ નિરાશાપૂર્ણ પુરુષના જેવો હતો. પણ મારો અભિપ્રાય પાછળથી ખોટો થયો, તેનામાં નૈસર્ગિક સંસ્કારિતાનો પ્રભાવ હતો અને તેની તરફ ખતાવેલી રહેજ પણ લાગણીને માટે તે કૃતજ નજીયો. વર્ગમાં અસ્વચ્છતાના ચિન્હો નજરે પડતા કે તરતજ તેના સહાધ્યાયીઓને તેમના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવનાર તેજ પહેલો હતો. તે તેમનાથી જુદો-અતડે રહેતો નજીયો. પણ અંગ્રેજીના વિષયમાં તેનું જ્ઞાન બહુ કાળજીપૂર્વક અને વર્ગમાં તેના ઉત્સાહની પાસેના સ્થાનપરથી નજીય તથા ઉલટીજ રીતે આશાજનક હતું. કાપડાનો ખબ્બાસ કરતા પહેલા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓમાંથી સારા નીવડેલા વિદ્યાર્થીઓનો અનેકો એ વર્ગ હતો. અને આ વિદ્યાર્થીઓ જાપાનના સમજા વિભાગોમાંથી આવતા.

આકોટા પર માસમાં એક દિવસ મારો વિષય સમજાવતા મારી દૃષ્ટિ નીચે પડી અને મેં એક અર્થસૂચક દૃશ્ય જોયું. આરાતામા જોડા કદાહીને ખેડો હતો. અને એ જોડા કેવા દતા-શેના હતા ?

ફક્ત ઈંટના રોડાંજ ! મેં જોયું કે આવા જોડા ન પહેર્યા હોય ત્યારે તેને વધારે ઠીક લાગતું કારણકે તેના જોડા પગો ઉધાડા હતા. તે દહાડે પહેલીજવાર મને મારા શિષ્યોની ગરીબાઈનો ખ્યાલ આવ્યો.

મેં બીજીવાર જ્યારે આરાતામાને જોયો ત્યારે પુષ્કળ ગરમ પડતું હતું. સાધાર્ણ રીધામાં થઇને સુમવાટ કરતો પવન આવતો હતો અને આખું શહેર ધ્રુજાવતો હતો. મગીયાઓને પરાળથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યા હતા અને સમજા લોકોએ મફત પહેર્યો હતો. આરાતામાએ તે દહાડે પુરાણો લશ્કરી ડગલો પહેર્યો હતો અને માથે કુડ હતી. જ્યારે તેણે મને તે નિર્જન રસ્તાપર આવતો જોયો કે તરતજ મને જ્ઞાન આપવાને તેણે આશાપરથી કુડ ઉતારી, અને આટલું બધું ગરમ પડતું હતું તે છતાં અમે ધણું ચાલ્યા પછીજ તેણે પાછી કુડ પહેરી. મેં પુષ્કળ અને ગરમ કપડાં પહેર્યા હતાં અને પેરેક માઉન્ડ કે જે શહેરનો સૌથી વધુ અસંક્લિત વિભાગ હતો તે તરફ જવાનો મેં રસ્તો લીધો. દરેક વળવાની જગ્યાએ મેં ધાર્યું કે તે મારાથી જુદા પડશે પણ તેણે તો મારી સાથેજ આવ્યા કીધું. આલતા, વાર્તાવાપમાં મેં તેના પર સંબંધી પૂછ્યું.

અમારે પચાસ ધેર દૂધ આપવાનું હતું. અને એ આપી રહેવાને ત્રણ કલાક બેઠતા. રવિવાર સિવાયના દિવસોએ આરાતામા સાન વાગે દૂધ આપી રહેતો અને મધ્યે દેખતો તેનું ગાંડું મુકીને બહેળામાં પમ ધોષ, ટોપી અને બોડા પહેરી લેતો અને આઠ વાગે નિશાળે જવાનો વખત થાય તે પહેલા એક કનાક વાંચતો ત્યાંની મે ત્રણ વાગે છુટકા પછી તે પોતાનું ગાંડું પાછું ધેર ખેંચી જતો અને સાંજ સુતી શીયીઓ ધોતો.

દૂધ લેનારાં માલકો પણ એટલું માથું ખાઈ જતા કે પરમેશ્વર તોળા. દરેક સવારે અમુક શીયીમાંનું દૂધ ઓછું છે એવી ફરિયાદ તો ખરીજ. તેઓમાના પાંચ વળી તેનું વજન કરવા નીકળતા, અને શીયીને આંકડી ઉપર ટગના. દુકામા આરાતામાને અનેક રીતે હેરાન કરતા. પણ દૂધ આપવા આવનાર માણસ કોણ હતો તેનો તેમને જરા સરખે પણ ખ્યાલ નહોતો. છેલ્લું અર્ધોશિર દૂધ આપવાને અમે બે માઇન સુધી ચહેરાના બળ-રના લાગમા આવ્યા. મેં આરાતામા પાસેથી ભથ્થું લીધું કે તેને તેના શેકને સાડા માલ મેગવવાનું કામ પણ હતું અને આ પ્રમાણે એક પણ દહાડો પાડ્યા વગર તે ઉર્ધ્વા ત્રણ વર્ષ થયા પોતાનું ગુજરાન કરતો હતો.

તેણે કહ્યું—“આમાં મારો ધણો વખત જાય છે. રવિવાર અને બીજા દિવસોએ મથોર પછીનો બધો વખત એમાજ જાય છે.”

દર માસે એકવાર તે પૈસા ઉઘરાવી લેતો અને એ રકમ ૪૦ ચેન (૬૦ રૂપિયા) થતી. આમાંથી સેકડે બહુ થોડા ટકા લેખે એને કાંઈક પગાર બદન મળતું. તેમાંથી ત્રણ રૂપિયાથી વધુ રકમ તો દર મહિને સ્કૂલમાં એને ભરવી પડતી હતી. એનું ગુજરાન કેમ થતું—એ કેમ તલાવતો એ તો મારાથી કળી શકતું નથી.

અમે ધર તરફ વળ્યા ત્યારે પૂર્વ આકાશમા તારાઓ કાંઈક આછા પ્રકાશને લીધે ઝંખા થતા જણાતા હતા.

તેણે પૂછ્યું—“તમે આ વેળાને તમારા દેશમાં શું કહો છો ? અમે તો એને “હીમાશી ગારામુ” (જાપાનીઝ શબ્દ છે) કહીએ છીએ ”

મે કહ્યું—“અરજોદય.”

દૂધ વેચનાર તરીકેનો આરાતામાનો તે છેલ્લો નેરો હતો !

આરાતામા જેવાઓની કારીઆને બહુ જરૂર છે; અને ગુજરાતને

પ્રમાણીકર આનંદરામ શુક્લ.

ગુજરાતમાં દુકાળ સંબંધી હેવાલ.

શ્રીદીશ ગુજરાતના જે ભાગમાં અમે તપાસ કરીને આ હેવાલ ઘડ્યો છે તેનાં જુદાં જુદાં મથકોએ તા. ૧ લી જાનેવારીથી તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮ સુધીમાં મોંઘા-ચલા, વરસાદના તેમજ છેલ્લાં પાંચ વર્ષના સરેરાશ વસીલતા આંકડા નીચે મુજબ છે:—

અમદાવાદ જિલ્લો,

ખેડા જિલ્લો.

આ વર્ષના	સરેરાશ	આ વર્ષના	સરેરાશ
(આશરે)	(આશરે)		
અમદાવાદ ૬-૨૩	૨૮-૩૬	ખેડા ૭-૨૮	૩૨-૩૫
પ્રાંતિજ ૬-૭૮	૨૬-૮૧	મહેમદાવાદ ૩-૮૨	૨૪-૮૧
મોડાસા ૧૦-૭૬	૩૨-૪૬	ભાતર ૪-૮૬	૨૮-૦
સાણંદ ૭-૨	૨૭-૬૦	નડીઆદ ૭-૩૩	૩૩-૧૮
વિરમગામ ૮-૫૦	૨૫-૬૦	મહુધા ૬-૨	૩૧-૧૪
ખારાધોડા ૭-૮૨	૧૭-૫૨	કપડવાજ ૮-૬૦	૨૬-૧
માંડલ ૬-૩	૨૦-૮૬	દામરા ૬-૮૮	૩૧-૫૮
ધોળકા ૩-૬	૩૦-૪૬	ડાકોર ૧૧-૧૫	૩૦-૫૬
ધંધુકા ૬-૩૬	૨૪-૮૧	આણંદ ૬-૬૪	૩૩-૫૪
રાણપૂર ૧૧-૮૧	૨૧-૬	બોરસદ ૬-૮	૩૨-૭૪
ધોલેરા ૬-૬૪	૨૪-૧૫	પંચમહાલ જિલ્લો.	
ધોધા ૧૩-૫૭	૨૪-૧૨	ગોધરા ૧૫-૫૨	૩૫-૭૭
		દાહોદ ૧૧-૬૩	૨૫-૨૮
		ઝાલોદ ૧૩-૪	૨૬-૩૭

અનાજ અને ઘાસના ભાવોમાં ચલતો વધારો, જે દુકાળની પ્રમાણની તુલના કરવાતું બીજું ધોરણ છે. તા. ૧૫ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૮ ને દિવસે અને ૩૧ મી એને દિવસે નોંધવામાં આવેલી મુખ્ય ખેરાકીની ચીજોના ભાવની સરખામણી નીચેના કોષ્ટકમાં રજુ કરી છે:—

(દર રૂપીએ ચોર-અમીળ)

ઘઉં	ચોખા	જુવાર	ખાજરી
મુંઘાઈ ૭-૧૦	૮-૧૪	૮-૧૪	૧૧-૦
અમદાવાદ ૬-૦	૧૦-૦	૮-૦	૧૦-૦
			૬-૬ ૧૧-૦

*આ ભાગને દુકાળનું ક્ષેત્ર કહ્યું છે. પરંતુ ગુજરાતના બાકીના ભાગ વિશે અમે કંઈ કહ્યું નથી. તે છતાં એટલું જણાવી શકાય કે સુરત અને વાઘડી જિલ્લાઓમાંથી જે ખાખર મળી છે તેમાં ઘાસનો દુકાળ અને ઘોડે ભાગે પાકની નિષ્ફળતા હોવાનાં સ્પષ્ટ સ્વચ્છ છે.

ખેડા	૭-૮	૬-૮	૮-૦	૧૦-૪	૬-૦	૧૧-૦
પંચમહાલ	૮-૦	૧૦-૦	૮-૦	૧૦-૦	૬-૦	૧૦-૦
ભરૂચ	૬-૦	૧૧-૦	૧૦-૦	૮-૦	
સુરત	૭-૬	૬-૮	૬-૪	૬-૮	૬-૮	૧૧-૨

તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે નોંધેલા માસિક આંકડાઓ બતાવે છે કે ૧ જાંગાળી મહુ સુકું ઘાસ મુંબઈમાં રૂ. ૨-૭-૫ ના ભાવે, અમદાવાદમાં રૂ. ૩-૧૪-૫ ના ભાવે, ભરૂચમાં રૂ. ૨-૬-૫ ના ભાવે, અને સુરતમાં રૂ. ૩ ના ભાવે મળી શકતું હતું. ખેડા અને પંચમહાલ માટે કાંઈ આંકડા આપવામાં આવ્યા નથી. તપાસના ક્ષેત્રની બહારના ભાગોમાં જે ભાવ છે તે પણ અહીં એટલા માટે ટાંક્યા છે કે એકજ જાતના આખા વિસ્તારમાં તેનો સામાન્ય વધારો ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. એ આંકડાજ પોતાની કહાણી કહે છે. ભાવમાં એ વધારો ઘણા પ્રમાણમાં લડાઈની સ્થિતિને લીધે અને રેલ્વેની મુશ્કેલીને લીધે થયો છે પરંતુ હરવર્ષના જેવા ખરીદ પાકથી ભાવમાં સારો ઘટાડો થઈ જાય. તેથી તેમાં થયેલો વધારો, દુષ્કાળની સ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે.

અમે એકદમ કહી શકીએ છીએ કે આખા અમદાવાદ જિલ્લામાં-ઘોધા તાલુકાના 'કા ભરેલા અપવાદ શિવાય-તેમજ ખેડા જિલ્લામાં અને પંચમહાલના મોટા ભાગમાં વરસાદનું વાવેતર ઘણું ખર્ચ નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. સંકટવાળા વિસ્તારના એકે ભાગમાં અનાજનો એક પણ દાણો અથવા ઘાસનું તણખડું નથી એમ આ ઉપરથી કહેવાતું નથી. પ્રથમ તો નહેર અથવા કુવાના પાણીથી જે ખેતરોમાં વાવણી થઈ છે તેમાં સામાન્ય રીતે સાધારણ સારો પાક થયો છે અને તેની કાપણી હાલમાં ચાલી રહી છે. નહેરો વિનાનો વિસ્તાર કે જે પ્રમાણમાં ઘણો મોટો છે તેમાં ખેતરે ખેતરે, ગામે ગામ અને તાલુકે તાલુકે સ્થિતિ જુદી જુદી હોય છે. અપડાની સંખ્યા અને સમય, જમીનની ફળદ્રુપતા અને જાત, ખેતીના રોગોનો ઉપદ્રવ તેમજ ખીજાં પરચુરણ સંયોગો ઉપર પાકનો આધાર હોય છે. આથી જો મોટા ભાગમાં પાક એટલો નિષ્ફળ થયો છે કે ત્યાં સંપ્તકાં ઘાસનું તણખડું કે અનાજનું કણ નથી તો પ્રમાણમાં જુજ ભાગમાં જે ચાર મહુ બાજરી અથવા તો ઘાસના મો બસો યુગ થયા છે કે જેથી ખેડુતો અને તેમનાં ઘરોનો થોડાક માસ સુધી નિભાવ થઈ શકે. બાકીના ભાગની સ્થિતિ આ બેની વચ્ચેની છે. જ્યારે વધારેમાં વધારે ફળદ્રુપ અને વધારેમાં વધારે લાવ્યશાળી ગામોએ આ રીતે અનાજ અને ઘાસનો થોડાક માસનો જથ્થો મેળવ્યો છે ત્યારે બાકીનાની સ્થિતિ, વર્ણવ્યા કરતાં વધુ સારી રીતે કલ્પી શકાયો.

આ હેવાલ માટે અમે દુષ્કાળના વિસ્તારના મોટા ત્રણ વર્ગ પાકીએ છીએ. એમ કગતા પહેલાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દરેકે દરેક ગામડાંની ખાસ

સ્થિતિનો વિચાર જાણુએ મૂકીને ગામડાંના આખા જથ્થાની સામાન્ય સ્થિતિ ઉપરથી આ વર્ગણી કરવામાં આવી છે.

(૧) જે વિસ્તારમાં વરસાદના પાકે બિંદુકલ નિષ્ક્રમ નીવડ્યા છે અને જ્યાં નહેર કુવાની સવડ નહીં છે અથવા નથી તે ભાગ સૌથી વધારે સંકટલાગે છે તથા ત્યાં ગત્વર નિવારણની જરૂર છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ધોળકા અને ધંધુકાના ભાગ પ્રદેશ, દક્ષિણ વિરમગામ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ સાણુંદ અને દક્ષિ ૫-પશ્ચિમ ધોળકાનો નળ કાંડાનો અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ, લગભગ આખો મોડાસા પેટા મહાવ અને પ્રાંતિજનો અંતિમ ઉત્તર ભાગ પૂરેપૂરા સંકટલાગે છે. જેડામાં જાસ કરીને આખા માતર અને મહેમદાવાદ તાલુકા, નડીઆદ અને કપડગંજનો મોટો ભાગ, ઠાસરાનો માળ પ્રદેશ અને સાણુંદ અને જોરસદનાં કાંડાનો ગામો સાથે વધુ સંકટલાગે છે. પંચમહાલમાં ગોધરા અને દોહદતા મોટા ભાગ અને આખો અલોદ તાલુકો-એનો આજ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. ઉપર જણાવેલા પ્રદેશોમાંથી સારાં ઢાર અને ભેંસા મોટી સંખ્યામાં વેચાવા અને પાંજરાપોળોમાં મોકલાવા માંડ્યાં છે. કેટલાંક ઢાર ભુખ-મરાથી મરણ પામ્યાં છે. દુખમાં તવાઈ ગયલાં ઢારોના ટોળે ટોળાં અહીં તહીં ફેરથી રખડતાં અને જમિનમાંથી ઘાસનાં મુળાડીઆં ઉખાડી ચરી ખાતાં ભેવામાં આવે છે. અમને માનવાને કારણે છે કે ઘરડાં અને અશક્ત માણસને પણ આ વિસ્તારમાં ભુખમરાની અસરો લાગવા માંડી છે.

(૨) જે પછી જે પ્રદેશ આવે છે કે જેમાં માત્ર વર્ષાદથી તો કંઈ ચાકચું નથી પણ જ્યાં કેટલાંક ખેતરોમાં કુવાઓ અથવા નહેરોના પાણીથી કંઈક પકવ્યું છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં પશ્ચિમ ધંધુકા, સાગરમતિ પાસેના સાણુંદ અને ધોળકાના પૂર્વ ભાગ, અને દશકોઈ તાલુકાના કેટલાક ભાગ આ વર્ગમાં આવે છે. જેડામાં આ વર્ગમાં ગણાવવાં લાયક કોઈ ખાસ ગાળો નથી. અહીં તહીંના થોડાક એકરોમાં હવામાં ફરફરતા ઉંચી જુવારના ઢાંડાઓ અથવા નવી કાપણી કરેલા ઘાસના ઢગલાઓ મુનાકાત લેનારની આંખોને આનંદ આપે છે પરંતુ તેઓ ગરબર રણમાં લીંટોતરી સમાન છે. સશક્ત જુવાનો અને છોકરાંને નહેરકુવામાં ખેતરોમાં હજી થોડા વખત સુધી કામ મળતું રહેશે. પણ આ ગાળામાં ખેડુનોના મોટા ભાગને ઘાસનો દુકાળ બહુજ લાગે છે અને અશક્તની માડી દશા થાય છે. પહેલા વર્ગના વિસ્તારમાં મદદ આપવામાં આવ્યા પછી લગભગ તરત જ આ વિસ્તારનું નિવારણ કરવું જોઈએ.

(૩) છેવટનો એવો વિસ્તાર છે કે જેમાં થોડાક ખરીફ પાક ઉતર્યો છે અને જેમાં કુવા વગેરેની સંખ્યા પણ કંઈક સંતોષકારક છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ધોધા, તથા ઉત્તર વિરમગામ અને પ્રાંતિજ તાલુકાના કેટલાક ભાગ આ પ્રકારના છે. જેડામાં નડીઆદ, સાણુંદ અને જોરસદનાં કેટલાક ભાગ અને ઠાસરાનાં થોડાંક ગામો આ વર્ગમાં સમાય છે, વળી દેહદ તાલુકાની સરહદનાં થોડાંક ગામો

અને ઓલોદના જોથી થોડાંક ગામો જેમાં મકાઈનો થોડો પાક ઉતર્યો છે-અને ત્યાં ગરીબ લોકોનો નિવોહ મકાઈ પર થાય છે-તેમને પણ આમાંજ ગણવાં જોઈએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ વિસ્તારમાં પણ થોડાક માસ પછી દુકાળની સખત અસર લાગવાનો સંભવ છે.

નિવારણની પદ્ધતિ સંબંધી જાણતાં અમે સરકારને પ્રથમ તો વિનંતિ કરીશું કે ગુજરાતના સંકટવાળા વિસ્તારમાં દુકાળની સ્થિતિ તેમણે તરતજ જાહેર કરવી જોઈએ. મુંબઈની ધારાસભાની હંમણાંજ મળેલી બેઠકમાં ના. હરિલાલ દેસાઈલાઈએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સરકારે જણાવ્યું છે કે “સરકારે હાલની સ્થિતિ સંબંધમાં કમિશનેના વિગતવાર હેવાલો માગ્યા છે અને એ હેવાલ ઉપર વિચાર ચલાવ્યા પછી જરૂર જણાયે ત્યારે દુકાળ જાહેર કરવામાં આવશે.” સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાંજ વરસાદનાં છેલ્લાં આપટા પડ્યાં હતાં અને ખરેખર અભયજળ જેવું છે કે ચોમાસુ ચોક્કસ ખતમ થયે એ માસ વીત્યા પછી કલેક્ટરે અને કમિશનરેએ ચોતાની હકુમતના વિસ્તારની સ્થિતિના વિગતવાર હેવાલ મોકલી આપ્યા નથી. ખેડુતો અને જાહેર પ્રજા આવી મંદતા અને બેદરકારી સહેવાને તૈયાર નથી અને ઠરે ખરા સમય આવી પહોંચ્યો છે કે ન્યારે સરકારે સંકટવાળા વિસ્તારમાં દુકાળની હયાતિ જાહેર કરીને દુકાળ નિવારણની રાજનીતિને ચોક્કસ રીતે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

દુકાળ જાહેર કર્યા પછી તરતજ દુકાળવાળા આખા વિસ્તારમાં જમીન મહેસુલ તદ્દન મોકુફ રાખવાની અને કેટલુંક માફ કરવાની ઉદાર રાજનીતિ જાહેર કરવી જોઈએ. નિવારણની તાકીદ અને સંકટના પ્રમાણમાં અમે દુકાળવાળા વિસ્તારને ૩ વર્ગમાં વહેંચ્યો છે. પરંતુ અમે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તમ વિસ્તારમાં પણ અનાજ અને ઘાસનો થોડોજ પાક ઉતર્યો છે અને અમને એમ કહેતાં જરા પણ આનાકાની થતી નથી કે ખાકીનાની માફક આ વિસ્તારમાં પણ મહેસુલની તદ્દન મોકુફી અને માફીનો પ્રજાને હક્ક છે. ગયે વર્ષે સુલતવી રહેલું મહેસુલ અને પાણી ન આપ્યું હોય ત્યાં આકારપર ચઢાવેલો હીમાયતનો દર તો માફ કરવો જોઈએ. અને આ રાજનીતિ જાહેર કરવામાં કેઈ પણ ભૂલની ઠીલ પણ થવી જોઈએ નહીં. ખરેખર જો દુકાળ કમિશનેની લલામણો સુજળ તત્કાળ કામ લેવાયું હોત, તો આવી રાજનીતિ ખદા વિસ્તારના સંબંધમાં નહીં તો ઓછામાં ઓછા ઠાસરા, અને કપડવંજ જેવા તાલુકાઓ કે ન્યાં ડીસેમ્બરની પાંચમી તારીખથી મહેસુલનો પહેલો હકુતો શરૂ થાય છે ત્યાં અત્યાર અગાઉ જાહેર કરવામાં આવી હોત. ખાકીના વિસ્તારના સંબંધમાં આવી જાહેરાત ડીસેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયા કરતાં મોડી પહાર પાઠવી જોઈએ નહીં કેમકે પહેલો હકુતો સામાન્ય રીતે પાંચમી જાનવારીથી શરૂ થાય છે. મોકુફી અને માફીની આવી રાજનીતિ જેમ દુકાળના શરૂઆતના વખતમાં લોકોની

આર્થિક સ્થિતિમાં નાહતે આપવાને માટે તેટલીજ તેમના હૃદયબળને ટકાવવાને માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં કંબુસ રાજનીતિ અને તે બહિર કરવાની ઢીલ એ બંને સામે અમે સરકારને ચેતાવીએ છીએ કે રખેને તેથી ખેડાની લડતમાં લોકસમૂહમાં જેવો અસંતોષ ઉત્પન્ન હતો તેવો ન થાય.

આ સંબંધમાં બે મુદ્દા ઉપર ભાર મૂકવાની અમે રજા લઈએ છીએ. પ્રથમ મુદ્દો રૂના પાકની સ્થિતિનો છે. સંકટવાળા વિસ્તારમાં બે જાતનું રૂ થાય છે (અ) જડીઓ અને (બ) કાનવી. પ્રથમ જાત એક વખત વાવ્યાથી સતત ત્રણ વર્ષ સુધી પાક આપે છે અને આથી એમ આશા રાખી શકાય કે આ જાત જ્યાં વાવવામાં આવી છે ત્યાં તેનો પાક રીતસર ઉતરશે. હવે આ વિસ્તાર ખીજાની સરખામણીમાં ઘણો નાનો છે. એ ઉપરાંત પાછોતરના વર્ષોદની નિષ્ફળતા અને ઑકટોબરના બાળી નાંખે એવા તાપથી આ રૂના છોડવાઓનું સત્વ ઘણું ખર્ચ નાશ પારખું છે અને તેની સંખ્યા પણ કમી થઈ ગઈ છે. કાનવી કપાસ વધારે વિસ્તારમાં વાવવામાં આવે છે તેનું લવિષ્ય કાંતો તદ્દન નિરાશાભરેલું છે—તે છોડવાઓ ઝાકળ અથવા સાવ-ઠાથી ઉગી ન નીકળે એવા ઘણાજ ટુંકા અને કરમાએલા છે—અથવા તો અત્યંત શંકાસ્પદ છે. જ્યાં પ્રમાણમાં તે સારામાં સારા દેખાય છે ત્યાં પણ ઘણે ઠેકાણે તેના ઉપર પીળાં ફૂલો દેખાય છે અને તે ગરે છે એ ચોક્કસ ખરાબ પાકની નિશાની છે. આથી જે મહેસુલી અમલદારો કેટલેક ઠેકાણે ઉભા પાકનાં શુલાળી ચિત્રો દોરતા જણાય છે તેમણે કપાસની આનાવારીનો અડસટ્ટો ખાંધતાં ઝીથી વધારે કાળજી રાખવી જોઈએ.

જે બીજા મુદ્દા ઉપર અમે ધ્યાન જોવીએ છીએ તે એ છે કે અમલદારોને ખાસ હુકમ આપવા જોઈએ કે રૂ, જુવાર, બાજરી અને ઘાસની ભારે કિંમત આનાવારી ગણતરી વેળા તેઓ ધ્યાનમાં લે નહિ. લઘાઈથી ઉંચે ચઢેલી કિંમત દુકાળથી વળી વધારે ચઢી ગઈ છે. આથી જે જુજ રથને વર્ષોદથી કંઈ પાક થયો છે ત્યાં સાધારણ રીતે ઉતરેલા અનાજ અને ઘાસના કંગાલ પાકની ઉંચી કિંમત ધ્યાનમાં લેવી એ વિપરીત પુલિતો અને ગંભીર અન્યાય ગણાય, વળી આ વર્ષના પાકના જથ્થા સાથે સાધારણ વર્ષના પાકના જથ્થાની સરખામણી કરીનેજ આનાવારીની ગણતરી થઈ શકે છે. પરંતુ આ વર્ષના પાકની એકંદર કિંમતની સરખામણી સાધારણ વર્ષના પાકની કિંમત સાથે કરવી એ કેવળ ભ્રમજનક છે કેમકે તેથી ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિ વિષે તદ્દન ખોટો ખ્યાલ ઉપજશે. પાકની કિંમત વધવા સાથે જિંદગીની જરૂરી-આંતની ખર્ચ વસ્તુઓના ભાવો ઉંચે ચઢી ગયા છે અને વળી પાકની નાણાંની કિંમત ઘણે અંશે કાલ્પનિકજ રહેશે કેમકે તેથી ખેડુતોની પોતાની જરૂરીઆતો ચોક્કસ માસને માટે પણ ભાગ્યેજ પૂરી પડી શકશે.

મહેસુલ મોકુફ રાખવા અને માફ કરવાના પ્રશ્ન પછી બીજે અગત્યનો પ્રશ્ન, રવી પાક, ઉગાડાના બુવાર અને લ્યુસર્ન (વિલાયતી) ઘાસ-રજકો બની શકે તેટલા વધારે જગ્યામાં ઉગાડવામાં મદદ કરવાનો અને તેને ઉત્તેજન આપવાનો છે. વડોદરા રાજ્યમાં આ દિશામાં એક ઘણી સારી પ્રથા અનુસરવામાં આવે છે. તે અનુસાર દુકાળની ગરુઆતની મોસમમાં તગાવીના ઘણા મોટા ભાગની રકમ નવા કુવા ખોદવા માટે અને જુના ગમરાવવાને આપવાને નિયત કરવામાં આવે છે. વડોદરા રાજ્યના દુકાળના કામકાજના રિપોર્ટોમાં જણાવ્યું છે કે આ હાપણુ ભરેલી અને ઉદાર રાજનીતિના પરિણામે ઘણી મોટી સંખ્યામાં કુવા વધ્યા છે અને તે દુકાળની માઠી અસર સામે ખરેખર હિંમેશના રક્ષણ રૂપ થઈ પડે છે. એવીજ પ્રથા અહીંયાં અમલમાં મૂકવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ અને કુવાની તગાવીને લોકપ્રિય કરવાને તથા તેનો લાભ લઈ બને તેટલા વિસ્તારમાં રવી અને બુવાર પાક પાઈ શકાય તે માટે કુવાઓ ખોદવાને અમલદારો અને ખાનગી ગૃહસ્થોએ લેગા મળીને જેડુતોને સમભુત આપવી જોઈએ. જેતીવાડી ખાતાએ પણ પોતાનાં ખાતાનાં માણસોમાં વધારો કરીને તથા દરેક તાલુકામાં જેડુતોને સગવડ પડતી શરતોએ અંખ્યાબંધ કુવાઓ શારવાના યંત્ર સુલભ કરીને આ બાબતમાં મદદ આપવી જોઈએ. અમને જણાય છે કે હાલ આ યંત્રોની સંખ્યા અને તેનો ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ સંતોષકારક નથી, અને આ બાબતમાં સત્તાપીથી સુધારો કરી હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆતનું ભાન જેતીવાડીખાતાએ બતાવવું જોઈએ.

અમે વધુ ભલામણ કરીએ છીએ કે, જેતીવાડી ખાતાએ ખાસ કુશળ માણસોને પસંદ કરેલા વરતારોમાં મોકલી જેડુતોને તેમનાં જેતરોમાં લુસર્ન-વિલાયતી-ઘાસ ઉગાડવાને પ્રેરણા કરવાનું કામ સોંપવું. ઘણે ઠેકાણે એવા મોટા વિસ્તાર આવેલા છે કે જ્યાં પાણી ઘણું ઉંડાં હોતાં નથી અને જ્યાં વિલાયતી ઘાસ ઘણી સહેલાઈથી વાવી શકાય, અને કાચા કુવાના પાણીથી તે પંકવી શકાય. સરકારે કાચા કુવા કરાવવા માટે તેમજ કોશ, વરત વગેરે માટે તગાવી આપવી જોઈએ તેમજ લુસર્નનાં બીજ અને તેના વાવેતર માટે જરૂરી સલાહ સુલભ કરવી જોઈએ. જે થોડીક જગ્યાઓએ આ અખતરાની સફલતા પુરવાર કરવામાં આવે તો તેનું અનુકરણ બીજા જગ્યાઓએ સપાટાબંધ થશે અને પરિણામે હંમેશાં એકરમાં આવતા ચોમાસા સુધી એક પછી એક ઘાસના પાક ઉતર્યા કરે તથા ઘાસની તંગી કંઈક અંશે દૂર થાય.

ધરીજેશન ખાતાએ પણ સમયને અનુસરીને એવી પ્રવૃત્તિઓ આદરવી જોઈએ કે જેથી હાડમારી લોગવતા જેડુતોનાં સંકટ કંઈક કમી થાય પણ આમ નથી બનતું એટલુંજ નહિ પણ હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆત તરફ તે ખાતું ઘાતકી ખેતરકારી બતાવતું જોવામાં આવે છે. તે ખાતું અસલાહી તગાવને નહેરના પાણીથી ભરી દેવાં માટે

અને પ્રાંતિજમાં બોળ તળાવ પાસે આછા ઘાસના ઘોડાક એકરમાં ઢેર ચરવા દેવા માટે નાણાંની એવી રકમો કઢાવે છે કે જે હાલને વંખતે ધણીજ મોટી ગણવી નેઈએ. સરકારે પોતાના ધરીગેશન ખાતાના અમલદારોને તરત એવા હુકમ કાઢવા નેઈએ કે કંઈ પણ રકમ લીધા શિવાય જ્યાં બની શકે ત્યાં ગામનાં તળાવો પાણીથી ભરવાં અને પોતાના તાબા નીચેના ઘાસના વિસ્તારોમાં ઢેરોને ચરવા દેવાં.

ગામડાંઓમાં બની શકે ત્યાં સુધી બી, કોશ, વરત વગેરે ખરીદવા માટે અને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં પાકની કાપણી સુધી નિભાવ માટે તગાવીની રકમો સરકારે ઉત્તરતાથી વહેંચવી નેઈએ. સરકારે હમણાંજ ધારાસભામાં જણાવ્યું છે કે, ગુજરાતના જીલ્લાઓમાં તગાવીની વહેંચણી માટે અગાઉ મંજૂર કરેલા ૭૫૦૦૦ ઉપરાંત હા લાખ રૂપીઆ મંજૂર કર્યા છે. હાલને માટે આ રકમ પુરતી ગણી શકાય. પણ આટલુંજ બસ નથી. સરકારે મહેસુલી અમલદારોને ખાસ સૂચનાઓ આપવી કે જેમને તગાવી નેઈતી હોય તેઓને ઘણી ઢીલ થાક એવા વહીવટના બાજમાં ઉતરવાની ફરજ પાડ્યા વિના અને એકાદ નાનીશી રકમ એળવવા માટે એક કરતાં વધુ વખત ઘણા માઇલોની સુસાફરી કરવાની અગવડમાં તેમને મૂક્યા વિના તે તેમને ગામ જઈને વહેંચવી નેઈએ. વળી હાલની રકમો ખપી જાય કે તરતજ બીજી જરૂરી રકમો મંજૂર થશે, એવી સરકારે પોતાના તાબાના નોકરોને ખાતરી આપવી નેઈએ.

અમે વધુ વિનંતિ કરીએ છીએ કે, ચાર વર્ષની લઘાઈને લીધે વધુ મુશ્કેલ થઈ પડેલી હાલની હુકાળની સ્થિતિની ખાસ મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લઈને સરકારે આ વર્ષે તગાવી ઉપર કંઈ પણ બ્યાજ લેવું નેઈએ નહીં. હાલની તગાવી પાછી લેવાની પદ્ધતિને લીધે ખેડુત તે લેવાને હમેશાં નાખુશ હોય છે, અને તેથી વગેરે રાજ્યમાં આ પ્રથા અનુસરવાથી ઘણો લભ થયો છે. અમે બહુએ છીએ કે સરકારે અત્યાર સુધી જે રાજનીતિ ગ્રહણ કરી છે તેમાં એક અગત્યનો સુધારો કરવા માટે અમે વિનંતિ કરીએ છીએ પરંતુ અમે તે એટલા માટે સૂચવીએ છીએ કે તેથી હાલના કરતાં વધુ અનાજ અને ઘાસ ઉગાડી શકાશે અને ઘણાં માણસો અને ઢેરોનો એમને એમ નિભાવ થશે એવી અમારી માન્યતા છે.

અમે હવે ઘાસ પુરૂં પાડવાના પ્રશ્ન વિષે લખીશું. સરકારે હુકાળના વખતમાં સ્વીકારેલી રાજનીતિની એ એક પ્રથા છે કે સંકટવાળા વિસ્તારમાં જૂદી જૂદી જગ્યાઓએ ઘાસનો મોઠો જથ્થો તેઓ મોકલી આપે અને ખેડુતોને તે સસ્તા દરે વેચે. ધારાસભામાં હમણાંજ સરકારે જણાવ્યું છે કે તેમણે ઉત્તર ગુજરાતમાં ૨૫ લાખ પાઉંડ ઘાસ મોકલ્યું છે અને તે ખપી ગયું છે. આ પાછલી હદીકત સામે અમે મંજૂર થઈ ગયા છીએ કેમકે અમને ખબર છે કે નડીઆદ અને બારેજીમાં

ધાસની ગાંસડીઓની મોટી સંખ્યા હજી પડી રહેલી છે. સરકારે દેખીતી રીતે આ હકીકત એટલા માટે જણાવેલી લાગે છે કે અત્યારે જ્યારે સસ્તા ધાસની માગણી ઘણીજ થઈ રહી છે ત્યારે બેલેન્સમાં પડી રહેલી ગાંસડીઓ સંબંધી કારણ આપવું તેમને સુરકેલ જણાયું હશે. ખરી બાબત એ છે કે સરકારી ધાસ માત્ર તેજ ખેડુતોને વેચવામાં આવે છે કે જેમણે પોતાના બળદોનાં સાધનથી નુવારનો કે રવી પાક કર્યો હોય. વળી, દરેક બળદ દીઠ ધાસની આશરે બે ગાંસડી આપવાનો રિવાજ છે. હવે આ પાક માત્ર ન્યાં કુવા કે નહેરની સગવડો હોય ત્યાંજ થઈ શકે. આવી ખાસ સગવડવાળા ભાગ્યશાળી ખેડુતોને ધાસના સરકારી જથ્થાનો લાભ મેળવવા માટે પોતાનાં ગામોથી કેટલાક ઠેકાણે ૨૦-૩૦ માઈલની સુસાફરી કરવી પડે છે. માત્ર, ધોળકા, મોઢાસા તથા આણંદ અને બેરસદનાં કાંઠાનાં ગામો જેવા કેટલાક આખા તાલુકાઓ અને તાલુકાના ભાગ એવા છે કે જ્યાં તેમની પોતાની હંદમાં ધાસ મળી શકતું નથી. સેંકડો ગામોમાંથી સસ્તા ધાસ માટે માગણીની ખૂબી સંભળાય છે તેથી માત્ર કુવાઓ વાળી ખેતીમાં રોકાયેલા બળદો માટેજ નહીં પરંતુ ખીજ બળદો અને ખીજ કીંમતી ઢોર માટે પણ-અને તેમના વિલાવમાં સરકાર તેમજ પ્રજાનું હિત રહ્યું છે-સરકારે સસ્તી ધાસ આપવી જોઈએ. સરકારે હમણાં જણાવ્યું છે કે આ ઇલાકામાં ધાસને લગતી વ્યવસ્થા કરવા માટે એક ખાસ અમલદારની નિમણૂક રી છે અને હાલ તુર્ત તે ધાસનો જથ્થો કેટલો છે તેની તપાસમાં રોકાયેલો છે. રમ્યાન અમૂલ્ય સમય પસાર થાય છે, સેંકડો ઢોર મરે છે અને સૌથી સારી જાતનાં ઢોરમાંથી હાજરોની સંખ્યાનું વેચાણ બહુજ સસ્તા દરે થાય છે અથવા તો તેમને પાંજરાપોળોમાં મોકલવામાં આવે છે કે-ત્યાં તેમને રોગી અને ઘરડાં ઢોર સાથે પુરવામાં આવે છે અને આવતા ચોમાસા પહેલાં તે કદાચ મરી જશે અથવા તો ભૂખથી તવાઈ જશે એમ લાગે છે. સ્થિતિ ઘણી ગંભીર છે અને સરકારે ધાસનો કેટલો જથ્થો મેળવી શકશે તેની ગણતરી કરતે કરતે સૌથી પ્રથમ તો સંકટવાળા તાલુકાઓના પ્રત્યેક મુખ્ય મથકમાં ધાસનો એક કે બે માસ ચાલી શકે એટલો મોટો જથ્થો લાવવો જોઈએ અને કુવાઓવાળાં ખેતરોના બળદો માટેજ માત્ર નહીં પરંતુ બધાં કીંમતી ઢોરના વિલાવ માટે પંદર રૂપીએ પચીસ મણના સસ્તા દરથી તે છુટથી વેચવો જોઈએ. જરૂરી ધાસનો જથ્થો તરતજ સુરત અને સુબાઈ વચ્ચેનાં જૂદા જૂદાં સ્ટેશનોએ ધાસનો ધમધોકાર વેપાર ચાલી રહ્યો છે તેમાંથી સરકારે વેચાતો લેવો જોઈએ.

ધાસસભાની હમણાંજ મળેલી બેઠકમાં સરકારે આપેલા એક જવાબ ઉપરથી જણાય છે કે હજી સુધી ધાસ તગાવી તરીકે આપવાનું સરકારે શરૂ કર્યું નથી. આમાં સરકારે પોતાની ફરજનો ભંગ કર્યો છે. અત્યંત દુષ્કાળવાળા વિભાગમાં આ પ્રકારની મદદ પહોંચાડવામાં શરૂઆત કરવા માટે સરકારે હવે જરાકે વખત ગુમાવવો જોઈતો નથી.

આ દિશાના સરકારના પ્રયાસોમાં મુખ્ય ખાતેની એક મધ્યસ્થ કમીટીએ સ્થાનિક કમીટીઓની મદદથી પુરવણી કરવી જોઈએ. બોમ્બે સેન્ટ્રલ ફેમિન રીલીફ કમિટીએ ૧૯૧૧-૧૨ ના દુકાળમાં કરેલું કામ આ જાતના કામના એક ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે અને આ વર્ષે જરા પણ ઢીલ વિના તેનું અનુકરણ થવું જોઈએ. સ્થાનિક સરકારે આવી કમીટીનાં ઘાસને લગતાં કામકાજમાં તેમને જોઈતાં વેગનોની સંખ્યા પુરી પાડીને અને તે સાથે આવી કમીટી તરફથી તેમજ ખાનગી વેપારીઓ તરફથી થતી ઘાસની આયાત માટે સસ્તો દર મેળવી આપીને ખાસ મદદ આપવી જોઈએ.

સરકારે સંકટવાળા વિસ્તારમાંના ખેડુતોને ખચર આપી છે કે તેમનાં ઘરોનો નિભાવ ધરમપોર રાજ્યનાં જંગલોમાં દરેક ઘેર દીઠ પ્રમાણમાં જુજ રકમ આપવાથી કરી શકાશે. ખેડુતોની સંકુચિત બુદ્ધિને લીધે તેમજ આ દિશામાં ભૂતકાળમાંના એવાજ અખતરાઓની નિષ્ફળતાને લીધે આ કિંમતી સગવડોનો લાભ સંતોષકારક સંખ્યામાં ખેડુતોએ લીધો નથી. ધરમપોર ખાતેની ચોક્કસ સ્થિતિની સવિસ્તર વિગત તેમજ ત્યાં કરવામાં આવેલા કોઇપણ જાતના ભુતકાળના અખતરાઓની વિગત ખેડુતોને મળી શકે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. અને માનીએ છીએ કે જો ત્યાંની સારી સ્થિતિ વિષે ખેડુતોને ખાતરી કરી આપવામાં આવે તો ચોખ્ખું દેખરેખ નીચે ઘણાં ઘેર ચોકલવાને ખેડુતોને સમજાવી શકાશે.

મનુષ્ય દુઃખ નિવારણ સંબંધી વિચારતાં હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆતો ઘણી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે. પ્રથમ વર્ગનો વિસ્તાર કે જ્યાં જરીબોને મજુરી મળે એવું ઘાસ ચુંટી કાઢવાનું કામ લગભગ બંધ થઈ પડ્યું છે ત્યાં અજમાયશી દુકાળ કામ (test works) સરકારે અત્યાર અગાઉ ઉધાડવાં જોઈતાં હતાં. સપ્ટેમ્બરનાં આપડાં અને ઇન્ડિયન્સ-અના ઉપદ્રવનો પ્રસાર-એ બે કારણોથી આવાં કામો ખોલવામાં થયેલી દીલ કાંઈક અંશે સમજી શકાય પરંતુ સરકાર અને કલેક્ટરો દુકાળથી અત્યંત દુઃખી બની ગયેલા વિસ્તારોમાં આ કામો ખોલવામાં જે દરેક દિવસ શુભાવશે તેમાં સાથી વધુ માત્રુપી અને જોખમદારી ભરેલી ફરજના ભંગ માટે તેઓ દોષપાત્ર ગણાશે. બીજા વર્ગના વિસ્તારમાં એટલીજ તાકીદે કામ લેવાનું જોઈએ. અને ત્રીજા વર્ગના વિસ્તારમાં થોડાક માસ વીત્યા પછી ત્યારે ખેતીની મજુરી અને ધામ અને અનાજના પ્રમાણમાં ન્હાના જરૂરોથી ખપી જશે ત્યારે સંકટ નિવારણનાં કામ ખોલવાં જોઈશે. અજમાયશી કામોમાં સાધારણ દુકાળનાં કામકાજ કરતાં મજુરીના દર ઓછા હોય છે અને કામનો દર વધારે સખત હોય છે તેના સંબંધમાં એક બે શબ્દો કહેના જોઈએ. ચાલુ દુકાળના વર્ષની ખાસ સ્થિતિ જોતાં અને તેની આગલા વર્ષમા આ ભાગના અતિ-વૃદ્ધિથી તુકસાન થયું હતું, લગાઈની સ્થિતિથી મુરકેલીઓ વધી છે, તથા તાવનો રોગ પ્રસરવાથી ગામડાંઓની વસ્તીની સંખ્યા ઓછી થયેલી છે, લોકોનાં સરીખ નખાં બની ગયાં છે, અને અજમાયશી કામો ઉધાડવામાં મોટી દીલ વર્ધ છે તે

નેતાં, અમે સરકારને વિનંતિ કરીશું કે હુકામનાં કામોની સાધારણ વખતની સરતો હાલ તરત અજમાયશી કામોને લાગુ પાડવી નેહએ. પ્રથમથીજ મજુરીના દર અને કામ માફકસરજ હોવાં નેહએ, અને કામ કરનારાઓનાં આશ્રિતોને કામ ચાલે ત્યાંજ પોષવાં નેહએ. અમે વધુ સૂચના કરીશું કે અનાજના લાવોમાં થયેલો અનહદ વધારો અને તેમની કાંઈક ચઢતી ઉતરતી વલણ ધ્યાનમાં લેતાં, જે અમલદારોને આ કામ સોંપાય તેઓને એવી ગોઠવણ કરવા સરકારે સૂચવવું નેહએ કે તેમણે જે લાવ પર મજુરીનો દર ગણવામાં આવે તે લાવે અનાજ મળે એવી સગવડ કરવી નેહએ.

સંકટ નિવારણનાં કામો જોલવામાં આવે તેની સાથેજ સામાન્ય રીતે ગામ-ડાંમાં મફત મદદ આપવાનું શરૂ થવું નેહએ. હાલમાં આવી મદદની જરૂર લાંબા વખતથી જણાયેલી છે અને સૌથી સારાં ગામો શિવાયનાં બધાંમાં તેની જરૂર છે. ગામડાંની સ્થિતિના અવલોકનથી જણાય છે કે નબળાં અને અશક્ત માણસોની સંખ્યા વધી ગઈ છે તથા ઘણાના રળનારા રોગથી મરણ પામ્યા છે. હુકામનાં ઘણાંમરો લાગમાં ભૂખમરોની શરૂઆત થઈ છે. હવે, સરકારે હાલ આપવાનું ત્વરાથી શરૂ કરવું નેહએ.

એમ છતાં અમારી ખાતરી ઘટ છે કે સરકારનાં સંકટ નિવારણ કામો અને હાલ હાલની સ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પુરતાં થઈ પડશે નહીં. લગાઈ અને હુકામો અનાજના લાવોમાં અસાધારણ વધારો કરી મૂક્યો છે. નાના મધ્યમ વર્ગના અને ગરીબ લોકોને પ્રથમ તો દરેક તાલુકામાં સરતા દરના અનાજની હુકાનો જોલીને મદદ આપવી નેહએ અને તે પછી એક અથવા વધુ મુખ્ય મથકોએ પ્રત્યેક તાલુકાની અંદર કાંતો ખર્ચ થયું હોય તે લાવે અથવાતો થોડીક ખોટ ખાઈને પણ લોકોની વધતી જતી માગણીના પ્રમાણમાં અનાજ વેચવું નેહએ. ચાર રીતે કેટલીક હુકાનો અત્યાર અગાઉ ઉઘાડેલી છે: (૧) મ્યુનિસિપાલિટીઓએ (૨) સ્થાનિક અનાજની કમિટીઓએ (૩) ખાનગી વેપારીઓએ અને (૪) કેટલાક પરાપકારી માણસોએ. આ હુકાનો જો કે ઘણી બાબતોમાં ભૂલ પ્રકારની છે તો પણ તેમનું સામાન્ય ધોરણ એ છે કે-તેઓ ચાલુ બજાર લાવ કરતાં વધારે ઓછા દરથી અનાજ વેચે છે-તકાવન દરેક મણે ૪ આનાથી લગભગ ૧૨ આના કે ૧ રૂપીએ હોય છે. વેપારીઓ કે જેઓ અનાજ દર રૂપીએ ૧ આના કરતાં ઓછા નફાથી વેચવા કબૂલ કરે અને ખીજ જેઓ કાંતો પડતર કિંમતે અથવા તો નુકશાન વેઠીને અનાજ વેચવાની ઇચ્છા જણાવે તેમને કલેક્ટરની ભલામણથી કંટ્રોલર સર્ટીફિકેટ પ્રમાણપત્રો આપે છે અને તેથી તેઓ અનાજ આયાત કરવા માટે વેગનો મેળવી શકે છે. છતાં હાલ માતર ઘોળકા અને ધંધુકા જેવા કેટલાક તાલુકાઓ પણ છે કે ત્યાં હજી સુધી આવી હુકાનોની કોઈ બાતની સવડ નથી. અને અત્યારે ખાનગી હુકાનોની વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે કોઈ પણ ઠેકાણે સ્થાનિક કમિટીઓ નથી. વળી વેચાણના પ્રમાણપત્રો મેળવવા છતાં પણ કમિટીઓ અને વેપારીઓને વેગનોની પુગી સંખ્યા નહીં મળતી હોવાથી તેઓનાં કામકાજમાં અંતર્યા નડે છે અને તેનું પરિણામ એ

નીચે છે કે દૂરનાં સ્ટેશનોએ વેચવામાં આવેલો જથ્થો પ્રમંગોપાત તેજ જગ્યાએ વેચી નાંખવો પડે છે અને દુકાનોમાં તો અનાજની તંગી રહે છે. એ ઉપરાંત સ્થાનિક કમિટીઓ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઘણું કરીને અનાજનો જરૂરી જથ્થો ખરીદવા માટે નાણાંની મોટી રકમો રોકવાની સ્થિતિમાં હોતી નથી—એ કે તેઓ પાસે કેટલાક મહીના સુધી ખોટની રકમ ભરવા માટેનાં ફંડ હોય છે. આ સુરક્ષીઓને પહોંચી વળવા માટે અને બધા તાલુકાનાં મુખ્ય મથકોએ સરતા દરના અનાજની દુકાનો ખોલવા અને તેની દેખરેખ રાખવામાં મદદ કરવા મુંબાઈમાં એક એન્ટલ કમિટી સ્થાપવી જોઈએ અને તેણે અનાજ તેમજ ઘાસ સંકટવાળા ભાગમાં લાવી વેચવાનું કામ હાથ ધરવું જોઈએ. જે મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને સ્થાનિક કમિટીઓ દુકાનો ખોલે અથવા તે નિભાવે તે મુંબાઈની કમિટીને લખી જણાવે અને મુંબાઈની કમિટી કંટ્રોલર સાથે અનાજ તેમજ વેગનો પુરાં પાડવાના સંબંધમાં ગોઠવણો કરે. જે ખાનગી વેપારીઓ આવી દુકાનો ઉઘાડવા માગતા હોય તેઓ જો થોડાક સામાન્ય નિયમો કબૂલ કરી સ્થાનિક કમિટીઓની દેખરેખ નીચે કામ કરે તો તેઓ મુંબાઈની કમિટીની મદદ મેળવી શકે. અમે મુંબાઈની કમિટી જ્યારે સ્થાપવામાં આવે ત્યારે તેને સારામાં સારી સગવડો કરી આપવા અને ખાનગી અનાજના ધંધા ઉપરનો અંકુશ મજબૂત કરવા સરકારને ભલામણ કરીએ છીએ. એ અંકુશ જ્યારે અસરકારક કરવામાં આવશે ત્યારે આવી દુકાનોની જરૂર તો ઓછી થશે એવી અમે સરકારને ભલામણ કરીએ છીએ.

ગામડાંની વસ્તીમાં એવા કેટલાક વર્ગો છે કે જે સરકારી સંકટ નિવારણ ઉપર કામો જવા કરતાં મોત પસંદ કરશે અને જેઓના સ્વમાનની લાગણી સરકારના નક્કી કરેલા કાનૂનો મુજબ મફત મદદ લેતાં ઘણી દુઃખાશે. ગરીબ પાટી-દારો અને રજપૂતો, ગરાશિયાઓ અને તાલુકદારો તેમજ પરદેશીન સ્ત્રીઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. સ્થાનિક અનાજ વેચનાર કમિટીઓએ પાસેનાં ગામોમાં રહેતાં આવાં માણસોની યાદી તૈયાર કરવી અને વખતો વખત તેમનાં મકાનોએ અનાજ મોકલી આપીને તેમના નિવારણની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

અમે હવે અમારી સૂચનાઓ તારવી કાઢીશું.

(૧) સરકારે ગુજરાતના સંકટવાળા વિસ્તારમાં દુષ્કાળની સ્થિતિ તરત જાહેર કરવી જોઈએ.

(૨) સરકારે આ માસની આખરે અથવા તો મોકામાં મોકું આવતા માસની શરૂઆતમાં આખી મહેસુલની મોકુફી અને માફીની ઉદાર રાજનીતિ જાહેર કરવી.

(૩) સરકારે ખાસ કરીને નવા કુવાઓ ખોદવા માટે જીનાના સમાર કામ માટે ખર્ચવા માટે તગાવી મોટી રકમો નિયત કરી વહેંચવી.

(૪) સરકાર અને જીલ્લા અમલદારોએ એ જોવાની ખાસ જાતે સંભાળ રાખવી કે તગાવીમાં આપવા માટે મંજૂર કરવામાં આવેલી મોટી રકમો ગામડાંઓમાં એકત્રીત થઈ અગવડમાં મૂક્યા વિના તાકીદે વહેંચવામાં આવે અને સરકારે

પોતાના તાબાના નોકરોને ખાત્રી આપવી જોઈએ કે જો હાલની રકમ ખૂટી પડશે તે બીજી વધુ રકમો મંજૂર કરવામાં આવશે.

(૫) સરકારે આ વર્ષે તગાવી ઉપર કાંઈ બ્યાજ લેવું નહીં જોઈએ.

(૬) સરકારે દરેક તાલુકામાં બની શકતા જથ્થામાં ધોરીગમશીનો-કુવા સરા વગાનો-ચત્રો-નો લાભ મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અને તે ચલાવવાનું પદ્ધતિ સરળ બનાવવી જોઈએ.

(૭) વિલાયતી ઘાસની વાવણી બની શકે તેટલા મોટા વિસ્તારમાં કરવા માં ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી ખેતીવાડી ખાતાના અમલદારોની સલાહ સુલભ કરવી અને લુર્મના બીયાં તથા કાચા કુવાઓ માટે તગાવી આપવી જોઈએ.

(૮) ઇરીગેશન ખાતાના અમલદારોને ગામડાનાં તળાવો કનાલનાં પાણીથી લરવા માટે અને જ્યાં બની શકે ત્યાં ઘાસના વિસ્તારો ચરવા માટે ખુલા મકેવાં સરકારે સૂચવવું જોઈએ.

(૯) દુકાળથી સૌથી વધુ પીડાયેલા વિસ્તારોમાં ઘાસ તગાવી તરીકે આપવા સરકારે તરતજ શરૂ કરવું જોઈએ.

(૧૦) સરકારે જે બધા તાલુકાઓ ઘણાજ સંકટવાળા હોય તેના એક બે મધ્ય કોનાં ઘાસનો મોટો જથ્થો તરતજ આયાત કરવો અને જો જરૂર જણાય તો ખાનગી વેપારીઓ પાસેથી તે ખરીદ કરીને દર ૧૦૦૦ પાઉંડના રૂ. ૧૫ ના દરથી વેચવો જોઈએ.

(૧૧) સુબાઇની સેન્ટ્રલ કમિટી સાથે મળીને સ્થાનિક કમિટીઓએ દુકાળવાળા વિસ્તારોમાં ઘાસ આયાત કરીને સરતા દરે વેચવાનો કામમાં સરકાર સાથે સહકાર કરવો જોઈએ.

(૧૨) સ્થાનિક સરકારે હિંદી સરકાર પાસેથી, દુકાળવાળા ભાગોમાં રહેલો જોછા તુરે ધામ આયાત કરવાની મંજૂરી મેળવવી જોઈએ.

(૧૩) સરકારે તરતજ સાધારણ દુકાળનાં કામને લાગુ પાડવામાં આવતી સરતોથી અજમાયશી કામો ઉઘાડવાં જોઈએ અને સંકટવાળા મોટા વિસ્તારમાં હાલ આપવાનું શરૂ કરવું જોઈએ.

(૧૪) સુબાઇની સેન્ટ્રલ કમિટીએ સ્થાનિક કમિટીઓ અને ગ્યુનિસિપાલિટીઓ સાથે મળીને સખ્તા અનાજની દુકાનો ખોલવામાં સહાયભૂત થવું જોઈએ. ગરીબ ખાદીદારો, ગિગશીઆઓ, પરદાનશીન સ્ત્રીઓ વગેરેને આ દુકાનોએથી અનાજનાં દાન પહોંચાડવા જોઈએ.

(૧૫) સુબાઇની અને સ્થાનિક કમિટીઓને આજ્ઞા અને ઘાસને લગતાં તેમનાં બધાં કામ માટે સરકારે સૌથી વધારે સગવડો કરી આપવી જોઈએ.

ના. વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલનું બાપણ.*

(આ બાપણમાંથી મુંબાઈ ઇલાકાને પ્રપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવા વિષે અને મુંબાઈની ધારાસભાના બંધારણ અને તેના સભાસદોની સુઠણી તથા મતાધિકાર વિષે ફરકા નીચે ઉતાર્યા છે.)

આ ઉપરાંત આ પ્રસંગે સુધારાની યોજનાના સંબંધમાં સ્વાયત્ત અને પરાયત્ત વિષયોની વહેંચણી કરવા તથા ધારાસભાઓનાં બંધારણનો નિર્ણય કરવા નીમાયલી કમિટિ-ઓની બેઠકો શરૂ થઈ ગઈ છે; અને તે કમિટિઓ તરફથી જાહેર સંસ્થાઓ અને આગેવાનો પાસે અભિપ્રાયો માગવડાં આવશે. આ પ્રસંગે લોકમત જાણવાની તક આપણે ગ્રામાવધી ભેદથી નહિ, અને તે ગુજરાત રાજકીય પરિવર્ત દ્વારા ઉત્તમ રીતે થઈ શકે એમ હોવાથી મને આ પરિવર્ત સુલભ ન રાખવાની જરૂર જણાઈ હતી. રાજકીય સુધારાનો પ્રશ્ન હું સર્વ કરતાં વધારે અગત્યનો ગણું છું અને તેથી તે સંબંધી મારા વિચારો હું આપની સન્મુખ જરા લંબાણથી મુકવાની રજા લઉં છું.

મુંબઈ ઇલાકા માટે સ્વાયત્ત અને પરાયત્ત ખાતાંઓ વિષે વિચાર.

આંતરિક સરકારે કેટલા વિષયો 'સ્વાયત્ત' (Reserved) અને કેટલા 'પરાયત્ત' (Transferred) કરવા તેની યોગ્યતાપર રીપોર્ટના ૨૩૮ મા ફરકામાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

(૧) સ્થાનિક અનુભવ અને સામાજિક સેવાને લગતી બાબતો, જેમાં હિન્દીઓ વિશેષ હિત ધરાવે છે તે ઉત્સાહવાળા છે.

(૨) જે વિષયોની વ્યવસ્થા કરવામાં મંત્રીઓ (ministers) નિષ્ણ જીવડે તોપણ મારે જોખમમાં ઉતરવું ન પડે અને જેમાં જુલો ચાલે તોપણ સુધરી શકે, અને

(૩) જે વિષયો હજી વિકાસના ક્રમમાં છે.

તે વિષયો પરાયત્ત કરવા હરકત નથી.

આ નિયમને લક્ષમાં રાખી ન્યાય અને સુલેહશાંતિ જાળવનારા ખાતાંનો એક સ્વાયત્ત વિષયોના વર્ગમાં રાખવો, એવી દલીલ કરવામાં આવી છે.

(૪) બીજું જે વિષયો પ્રજાના મોટા ભાગના હિતને લગતા હોય અને જે મોટા વજના પ્રતિનિધિઓ નવી ધારાસભામાં સારી રીતે આવી શકે તેમ ન હોય, તે, વર્તમાન હિતને લગતા વિષયો 'સ્વાયત્ત' કોટિમાં રાખવા, અને આના ઉદાહરણ તરીકે જમીન મહેસુલ અને એકુનોના હકને લગતી બાબતો જણાવવામાં આવી છે.

મહેસુલી ખાતું.

મુંબઈ ઇલાકાના 'સ્વાયત્ત' અને 'પરાયત્ત' વિષયોના વર્ગીકરણ બાબત આપણે

* (નવીઆઈમાં તા. ૧૧-૧૭-૧૮ માં નવેમ્બરે મળેલી બીજી ગુજરાત રાજકીય પરિવર્તમાં પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું બાપણ.)

હાલ વિચાર કરવાનો છે. આ ઇલાકાતનું મહેસુલી ખાતુ રૈયનવારી છે એ વાત તો સર્વને જાણીતી છે. એટલે જમાબંધીનો કરાર પ્રત્યક્ષ ખેતી કરનાર ખાતેદાર અને સરકાર વચ્ચેનો છે. તેમાં મુખ્ય જમીનદાર સાથેનો કરાર નથી. બ્રિટિશ અમલના આરંભથી માંડીને આજ સુધીમાં બે વખતે અને ત્રણ ત્રણ વાર જમીન મહેસુલની આકેશી ફરી ફરીને ચર્ચા ગઇ છે. એક વખત થયેનો આકેશી આ ઇલાકાતના ધણા ભાગોમાં ત્રીશ વર્ષ સુધી કાયમ રહે છે અને તે સુદતની અંદર જમીન મહેસુલ વધરવાનો સરકારને હક્ક નથી. નવી આકેશી કરતી વખતે જ્યાં સુધી દેશનો આગાહો વધતી જાય નહિ અને તેમ થવાનો આ લક્ષ- ઇના અંત પછી વિશેષ સમય છે ત્યાં સુધી ખેતીની પેદાશના જે ધોરણ ઉપર જમીન મહેસુલના આકારની મર્યાદા બંધાય છે તે ધોરણ પ્રમાણે ન્યાયની રીતે આકારનો ઘટાડો થવાનો સંભવ ઓછો છે. જે તાલુકામાં અથવા જિલ્લામાં તે ધોરણ પ્રમાણે જમીન મહેસુલમાં અથવા પ્રવારીમાં ધીરે ધીરે માન્ય પડે ત્યાં પ્રજાના ભેદા ભાગના હિતનો વિચાર કરી જમીન મહેસુલના આકારની મર્યાદા ઉતારવામાં આવે તો તેમાં પ્રજાના ભેદા ભાગનું હિત તે મર્યાદા ઘટાડવામાં જ ગણાય. ઇલાકાતી ખુદતી કેપજ તેવા પ્રસંગે થીજે રસ્તે વધારવી જોઈએ, અને એવા નિઃસત્વ ભાગને અણુવટની રીતે કચડી નાખવો જોઈએ નહિ.

ખેતીની જમીનની મહેસુલની ફરી ફરી આકેશી જેમ ત્રીશ ત્રીશ વર્ષે થાય છે તેમ જમીનખેતીની જમીનની આંક ઠી હાવ પચાસ વર્ષે થાય છે. આમ હોવાને થીધે જમીનખે- તીને લગતી જમીનનો આકાર ઘટવાનો જરાપણ સંભવ નથી ફરી આકેશી કરતી વખતે પણ તે તે તાલુકાઓ અથવા જિલ્લાઓમાં જમીનખેતીની જમીનની આંકેશીનું તેજ ધોરણ ચાલુ રહેશે તદ્દત ખેતીની જમીનની માફક અમુક જિલ્લામાં જમીન ખેતીની જમીનની આકેશી એકજ વખતે અંત પામી ફરી અંકાવી જોઈએ. આ સવળી મામતો પ્રજામતના અંકેશમાં વધારે સારી રીતે ધીણાવાનો સંભવ છે. અને હાલ જેમ રચના હિતનો વિચાર રૈયતને પુછ્યા સિવા સરકારે 'મીંઘાપ' પોતાની જ જોખમદારી ઉપર કરે છે તેમ નહિ થતાં રૈયનના પ્રતિનિધિ દ્વારા થવાનો પ્રસંગ આવશે.

ખેતીવાડી અને જમીન મહેસુલના વિષયો પરસ્પર સંમન્ધ ધરાવનારા છે. એકના અનુલવની બીજને જરૂર છે. પ્રથમ એ જે ખાતાં ભેગાં હતાં. રીપેર્ટમાં ખેતીવાડી પ- રાયત કરવાનું જણાવ્યું છે અને જમીન મહેસુલ સ્વાયત રાખવા કહ્યું છે. જમીન મહે- સુલના વ્યાપક શબ્દોમાં ધણી ખામતો સમાઈ જાય છે. તેમાં (૧) જમીન મહેસુલની આકેશી અને વસુલાત (૨) સુદતી ખાતાના વહીવટની અને વ્યવસ્થાની ખામતો (૩) જમીન ઉપરના હક્કની નોંધણીઓ (૪) સુદતી ખામતની માપણીઓ (૫) વરિષ્ઠ અને કનિષ્ઠ ધોરણ કરનારા પરસ્પરના હક્કના નિર્ણયો (૬) વરિષ્ઠ ધોરણ કરનારને સાંધ વસુલ આપ- વાની મદદ () સગીર અથવા કોષ્ટાની દૈનિક રક્ષણ કરવા યોગ્ય અસીલની મીલકતનો વહીવટ (૮) દેવામાં હુબેલી અને જમીનમાં લેવાયેલી, મીલકતનો વહીવટ (૯) કુબજ સમ- મની વ્યવસ્થા (૧૦), જમીનની સુધારણા, અથવા ખેડૂતના સંકટ નીતારણના તકાલી વિગેરે ઉપાયો (૧૧) મહેસુલ મારીધી આપેલી જમીનનો દુરુપયોગ અટકાવવા અથવા પાછી લે- વાના પ્રયત્નો (૧૨) ભાકાની જમીન અથવા ધોવણીમાં ગયેલી જમીનનો આકાર કરાવવાના

અથવા છુટ આપવાના નિયમો. (૧૩) સરકારી પક્ષને જમીનને, ખેડવા આપવાના અને આખાની કરવાના સવળા ઉપાયો વિગેરે વિગેરે.

આ અંતર્ગત વિષયોનું જોએ મનન કરે તેમને સહજ સમગ્ર એમ છે કે મહેસુલને સ્વાયત્ત રાખવાથી પ્રગતિને રાજ્યવહીવટનું શિક્ષણ આપવાનો મુખ્ય માર્ગ બંધ થઈ જાય છે. સુઆધાર પદ્ધતિમાં આ વિષયોના અભ્યાસનો અંક લોપ થયો છે એમ નથી. આ વિષયમાં સરકારના પ્રવીણ અમલદારો સામે ટકર ઝીલો શકે, તેવા અનુભવી ધારાસભાના સભાસદો-મહુર્જમ, સર પ્રીતેજશાહ મહેતા, જવેરીલાલ પાસિક વિગેરે થઈ ગયા છે. અને હાલ પછી માનનીય પારેખ, ગોડબોલે વિગેરે વિદ્યમાન છે. વર્ગી સ્થાનિક અનુભવની દલીલથી, અને જૂલ યવાના સંભવ ધણા એછા હોવાના કારણથી પણ જમીન મહેસુલ જેવા વિષયો પ્રગતિના અંકુશમાં મુકવા જોઈએ.

મેન્ટેગ્યુ-એમ્સફ યોજનાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જમીન મહેસુલનો વિષય પરાયત્ત વર્ગમાં ન રાખવાનું મુખ્ય કારણ એક એ બતાવવામાં આવે છે કે તે મોટા વર્ગના હિતનો સંબંધ જમાં સમાયે છે તે વર્ગના જળવાન પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં હોઈ નથી. આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે હાલની ધારાસભામાં તેનું પ્રતિનિધિત્વ ખેડુત વર્ગના તરફનું નથી તે નવી ધારાસભામાં તે તત્વ દાખલ કરવાની યોજના સાથે સાથેજ પ્રગતિ પક્ષના હિતોચીત્તો કરે છે. તે યોજના ઘડવાનું કામ એક કમિટીને સોંપાયું છે. એટલે 'રેયતના' પ્રતિનિધિઓ ખેડોળી સંખ્યાના મતાધિકારી તરફથી આવશે ત્યારે રેયતનું હિત વધારે જળવાવાનો સંભવ છે અને તેમ સાથે તે જમીન મહેસુલ સ્વાયત્ત રાખવાની દલીલ પોષામાંથી ઉઠી જાય છે, અને મોટા અભિપ્રાય સાથે મળતા સર્વ પ્રગતિચિન્તકોનું પંથુ એમજ કહેવું છે કે ખેડુત વર્ગના અમલદાર રેયતના મતાધિકારીની સંખ્યા વધારવી એટલુંજ નહિ પણ રેયત તરફના સીધા પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં જવા જોઈએ. સારાંશ સીધી અથવા અત્યંત રીતે રેયતનું પ્રતિનિધિત્વ ધારાસભામાં આવે અને પરાંસ રીતનું પ્રતિનિધિત્વ આહું થાય અને મતાધિકાર આની સંખ્યા વધે તો પછી જમીન મહેસુલને સ્વાયત્ત વિષય રાખવાને અંકપથ કારણ હોઈ શકેજ નહિ.

વિશેષમાં માર્ક કહેવું તો એમ છે કે ખેડુત વર્ગના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા નવા ધારાસભામાં વધારે પ્રમાણમાં હોય કે ન હોય તોપણ જમીન મહેસુલની ખામતમાં સરકારની આજ સુધીની પદ્ધતિ બેઠા અને તે પદ્ધતિથી ખેડુત વર્ગના એકંદર સ્થિતિ ઉપર થયેલી અસરનો વિચાર કરતાં એ ખાતું મંત્રીઓને સ્પષ્ટીત કરવામાંજ ખેડુતોનું ખરું હિત સમાયેલું છે. ખીં નીમનલાલ સેતલવડ જે આ સવાલનો નિર્ણય કરવાને નીમનલાલ કમિટીના એક સભ્ય છે તેમણે તથા તેમની સાથે ખીંજ કટલાક મુખાપની મોડરેટ આજેવાનો નીમનલાલ વાઇસરાય અને ખીંજ મોડરેટ રેયત રજુ કરેલાં નિવેદનપત્રમાં આ સંબંધમાં ખીંજે પ્રમાણમાં વિચારો દર્શાવેલા છે.

ખેડુત વર્ગની પરંપરાથી આવેલી આવેલી દેવાદાર સ્થિતિ સર્વને અજ્ઞાતી છે, અને બિટિયા રાજ્યના આરંભથીજ એ વિષય અચરિત થઈ પડ્યો છે. આ સ્થિતિની એ મુખ્ય કારણ છે, એ ચિકિત્સા વગેરે વર્તમાનપત્રો તેમજ ખીંજ જાહેર સંસ્થાઓમાં

અસિદ્ધ કરેલું છે. (૧) જમીન મહેસુલની જાળતમાં સરકારની સખ્ત નીતિ; જોથી હિન્દી સરકારને દુનિયાના સૌથી મહાન જમીનદારથી માફક દર વર્ષે ત્રીશ કરોડ રૂપિયાનું હિતપત્ર થાય છે. (૨) ખેડુતોની અજ્ઞાનતા, જેને લીધે તેઓ લોભી અને હરામખોર શાક-કારોના શિકાર થઈ પડે છે. હિન્દુસ્થાનના સર્વ પ્રાન્તોની સ્થિતિ વિષે ક્રમવાર વિવેચન કરતાં પહેલાં મુંબાઈ પ્રલાકમાં આ દેવાદારપણાનો ઇતિહાસ આપણે તપાસીએ. યથા સંજ્ઞાના છઠ્ઠા અને સાતમા દાયકાઓમાં શિક્ષિત વર્ગને હાથે આજતા વર્તમાનપત્રોના સાહિત્ય અને અમલદારોના રિપોર્ટો ઉપરથી જણાશે કે, બીજા ધણા કારણોમાં મુખ્યત્વે કરીને સરકારની સખ્તાઈભરેલી મહેસુલી પદ્ધતિને લીધે દક્ષિણના ખેડુતો તદ્દન દેવાળીયા અને સાધનહીન થઈ જવાની તૈયારીમાં છે, એ વાત સરકારના જ્ઞાનપર વારંવાર ભાવવામાં આવી હતી. બીજા આબુએથી ખેડુતની આવી સ્થિતિના કારણો, લગ્ન, બીજા સામાજિક બ્યવહારોમાં અને ક્રિયાઓમાં કરવામાં આવતો અવિચારી ખર્ચ અને કરકસરનો અભાવ છે. ખાટી જમીન મહેસુલ તો મરાઠા રાજ્યમાં લેવામાં આવતું તેના કરતાં બહુ ઓછું છે એમ સરકારના મહેસુલી અમલદારો પ્રતિપાદન કરતા. ખેડુતોની ફરીઆદપર કે તેમની સ્થિતિ સુધારવાને કરવામાં આવેલા પ્રયત્નપર સરકારે જ્ઞાનજ આપ્યું નહોતું. આથી દાંતે આવી મથેલા ખેડુતોએ ૧૮૭૪ માં દક્ષિણમાં હુલ્લડ કર્યું અને તેમને પૈસા ધીરનારા મારવાડીઓનાં નાક કાપી લઈને તેમણે પોતાનો વૈરાગિ શાંત પાડ્યો, ત્યારેજ આ વિષયની મંજીરતા સંબંધી સરકારની આંખ ઉઘડી. તે વખતના મુંમઇના ગવર્નર સર ફિલિપ વુડ-હાઉસે મહેસુલની પદ્ધતિની સખ્તાઈ ઓછી કરવા સંબંધી એક ઠરાવ જહાર પાડ્યો. પરંતુ સેક્રેટરીએટમાંની—હિન્દી સનદી નોકરીના અમલદારોએ—નોકરશાહીએ તેની વિરુદ્ધ પોતાથી બનતું સર્વ કર્યું. આખરે એ ઠરાવની અમલ બજાવણી થઈજ નહિ. વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી અને ખેતીના વિષયના હસ્તાક્ષર અભ્યાસી સર જેમ્સ કૉર્ડ જેવાના અભ્યક્ષપણ નીચે દક્ષિણના ખેડુતોની દેવાદાર સ્થિતિની તપાસ કરવાને એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું. અભ્યાસ અને એ કમિશનના સભ્યોના મોટા ભાગે મહેસુલની સખ્તાઈ ભરેલી પદ્ધતિ ધણજી કડક શખ્તોમાં વખોડી કઢાડી અને ખેડુતોની વધતી જતી દેવાદાર સ્થિતિ અને નાદારીનું સુખ્ય કારણજી એ પદ્ધતિ છે એમ જાહેર કર્યું. મુંમઇ પ્રલાકના મહેસુલી અમલદારોએ એ કમિશને દર્શાવેલા વિચારો વિરુદ્ધ હુજૂરેશ ઉઠાવી ચાલતી આવેલી મહેસુલી પદ્ધતિનાં તત્ત્વડાં કુંકવા માંડ્યાં. હિન્દી વર્તમાનપત્રો અને સાર્વજનિક સભા દ્વારા ખેડુતોને બચાવવા માટે કેટલાક પગલાં લેવા સરકારને વારંવાર વિનંતિ કરવામાં આવી તોપણ ખેડુતોનાં દુઃખ ઓછાં કરવાનો જરાપણ પ્રયત્ન થયો નહિ. સર ફિલિપ વુડહાઉસ, ગવર્નરના ઓહા ઉપરથી શરેજ યથા હતા અને તેમની જગ્યાએ તે વખતે સર રીચાર્ડ ટેમ્પલ ગવર્નર થયા હતા. ‘ડેકન રૈયત કમિશને’ કરેલી ભલામણો, અને ખાસ કરીને સખ્તાઈ ભરેલી મહેસુલી પદ્ધતિના સજ્જનાં મુબાઇની સરકાર શુ ખજા લેવાં ધારે છે તે સંબંધી હિન્દી સરકારના સવાલ જવાબમાં સર રીચાર્ડ ટેમ્પલે એમ જણાવ્યું કે એ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાને કાંઈપણ ખજા લેવાની જરૂર નથી, કારણ કે સરકાર એ પદ્ધતિ સંતોષકારક અને કમિશને દર્શાવેલા દોષોથી મુક્ત છે, એમ માને છે. હિન્દી વર્તમાનપત્રોએ અને સાર્વજનિક સભાએ આશુ રાખેલી અજબજને લીધે હિન્દી સરકારે એ વિષયમાં કાંઈપણ ખજા

લેવાની જરૂરીઆત જોઈ અને વડી ધારાસભાના મુખાષ્ઠ તરફના પ્રતિનિધિ મીં હોયે વડી ધારાસભામાં 'ડેકન એગ્રીકલ્ચરીસ્ટ' રીલીફ બીમ' ઘાખલ કર્યું. પરંતુ આ બીલમાં એકુતો અને શાહુકારોના સંબંધોના વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો; અને એ સંબંધ સુધારવા માટે એક બાળુએ શાહુકારોના હક ઉપર કેટલાક અંકુશો મુકવામાં આવ્યા અને બીજી તરફ ન્યાય ખાતાના કેટલાક અધિકારો કારાખારી અમલદારોને આપવામાં આવ્યા; પરંતુ મહેસુલી પદ્ધતિની સખ્તાર્થ ઝોછી કરવા સરકાર અને એકુતો વચ્ચેના સંબંધમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રશ્ન તો બાળુએજ રાખવામાં આવ્યો. આ બીલ ધારાસભામાં રજુ કરતી વખતે કરેલા બાપજીમાં માનનીય મી. હોયે સખ્ત મહેસુલી પદ્ધતિને લીધેજ એકુતો દેવામાં કુખ્યા છે એમ કબુલ કર્યું હતું. આને લીધે એ સંબંધમાં પણ કાંઈ પગલાં લેવામાં આવશે એવી આશા બાપજીમાં આવી હતી. પરંતુ લાંબા વખત સુધી કાંઈજ કરવામાં આવ્યું નહિ, અને ત્યાર પછી જે કાંઈ કરવામાં આવ્યું તે પણ ધણીજ શિથિલતાથી, 'ડેકન એગ્રીકલ્ચરીસ્ટ રીલીફ એક્ટ' ને કાયદાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનું શું થયું? એના વિરૂદ્ધ નોકરશાહીની ટીકા ચાલુજ રહી અને આખરે તેમને એ કાયદાની નિરૂપયોગિતા કબુલ કરવી પડી. બીજા કરોની પેઠે જમીન ઉપરના કરને પણ ધારાસભાની મંમતી હોવી જોઈએ ને ધારાસભા દ્વારાજ તે નિયમિત થયેા જોઈએ એમ હિન્દુસ્થાનના શિક્ષિત વર્ગે ઘરંવાર જાહેર કર્યું છે. ૧૯૦૮ ના 'ડીસેન્સેલાઇઝેશન કમિશને' આ સિદ્ધાંત કબુલ રાખ્યો છે અને તેને માટે મજબુત ભલામણ કરી છે. પરંતુ જે નોકરશાહીને હાથે એકુતોનું બાજ્ય અંકિત થાય છે અને જેણે સરકારને દુનિયાના એક મહાન જમીનદાર બનાવવાની નીતિ ધારણ કરી છે, તે આ દિશામાં સચવવામાં આવેલા સુધારા તરફ દુર્લક્ષ બતાવવામાં મદદમ રહી છે. નોકરશાહી એકુત સાથેનો પોતાનો વહીવટ, શાહુકારો અને દિવાની અદાલતોનો નીકાલ કરી નિરંકુશ બનાવવાને જેટલી આદુર છે તેટલી એ સંબંધમાં પોતાનામાં-સરકારમાં સુધારો કરવાને આદુર નથી. આમ છતાં પણ એકુતોના હિતના ખરા રક્ષક એ અંગ્રેજ અમલદારોજ છે એમ કહેવામાં આવે છે. જમાબંધીની પદ્ધતિ વિષે હિન્દ અને સંસ્થાનો વચ્ચે જે જોડ રાખવામાં આવ્યો તે દેખીતો છે, અને હિન્દમાં ગ્રીકો-રાયલું ધોરણે હઠાપણ વિરૂદ્ધ છે એમ કહેવુંજ જોઈએ. ૧૭૯૩ ની સાલ પછી લાખે એકર જમીન, ઝોસેલીઆ, ટારમાનીઆ, કેનેડા વિગેરે દેશોમાં બ્રિટિશ તાબની હકુમત નીચે આવી છે. રાજ્ય અથવા રાજ્ય તરફથી નીમાયલા અધિકારીઓએ ત્યાં જમીનની અમુક વેચાણ હિમ્મત ઠરાવી તેના પ્રમાણમાં સરકારની માલીકીનો હક જાળવવા પુરતુંજ નામતું મહેસુલ લેવાનું વધારે પસંદ કર્યું છે, અને પરિણામે તેટલુંજ મહેસુલ તેઓ લખાં કરે છે. પરંતુ હિન્દુસ્થાનમાં અમુક અપવાદો સિવાય અમુક વર્ષોને અંતરે મહેસુલની ફરી ફરી આંકણી કરવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે સ્વાભાવિક રીતે એકુતો હેરાનગતિ, ચિન્તા અને અસ્થિરતાનો ભોગ થઈ પડે છે. ૧૮૭૦-૭૫ સુધીના વાઇસરાયની કારાગારી સભાના કાયદાના સભ્ય સર આર્થર હોમહાઉસે ૧૮૭૯ માં નીચે પ્રમાણે ઉગાર કઢાડ્યા હતા, એમાં કાંઈજ આશ્ચર્ય જોવું નથી:—

"આપણે આપણાં નાનામાં નાનાં અને નિર્મજમાં નિર્મજ સ્વભાવિયો વસતાં સંસ્થાનો માંહે આવી રીતે વર્તવાનો કદી પણ હિમ્મત ધરી નહોત. "

ઉપલા ઉદ્દેશાર કાપડ ઉપરની જાકાતનાં સંબંધમાં કહાડવામાં આવ્યા હતા પરંતુ મહેસુલી વહીવટને પણ તે બરાબર લાગુ પડે છે.”

ઉપરના ક્રકરામાં મી. સેતલવડ અને તેમના મિત્રોએ, સુબાઇ સરકારની મહેસુલી રાજનીતિનો જીનો ઇતિહાસ કહ્યો. હવે આપણે મીન્ટો-ગેરકીના સુધારા હિંદમાં દાખલ થયા ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ તપાસીએ. આ બાબતમાં મારી તો જાતમાહિતી છે અને મારી ખાત્રી થઈ છે કે ઇલાકાના બેકુતોની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપયોગ યોજવાની બલામણી સુબાઇની ધારાસભાના બીનસરકારી સભ્યોએ, અનેકવાર કરેલી છે. ૧૯૧૦ થી આજ સુધી ધારાસભામાં આ વિષય ઉપર ચાલેલી તકરારોનો વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર સહજ સમજી શકશે કે બેકુતોનું હિત સાચવવા, તેમની સ્થિતિ સુધારવા કોણે વધારે કાળજી બતાવી છે ? સરકારે કે બીન સરકારી સભાસદોએ ? સરકારે નીચેની કમિટીની ફરજ છે કે આ વિષય ઉપર તેમણે બાંહેધરી તપાસ કરવી. આપણી પણ ફરજ છે કે વધારે નહિ તો ૧૯૧૦ થી તે અજસુધી ધારાસભામાં ચાલેલી આ વિષય ઉપરની તકરારોનો સંક્ષિપ્ત સાર કાઢી તે કમિટી સમક્ષ રજુ કરવો. તેમ કરવાથી ખુલ્લે ખુલ્લું માલમ પડી - ૧) વશે કે સરકાર અને સરકારી અમલદારોએ ઇલાકાના બેકુતોના હિતને કંઈ કંઈ યોજના ધારાસભા પાસે રજુ કરી અને બીનસરકારી સભાસદોએ તે સામે વાંધો લીધો, અગર તો બીનસરકારી સભાસદોએ કંઈ કંઈ યોજના રજુ કરી અને સરકારે તે સ્વીકારી કે નહીં ? મારા જાતઅનુક્રમ ઉપરથી હું તો કહેવાને તૈયાર છું કે જમીન મહેસુલનું આદુ પરાયત્ત કરવામાં આવે તોજ બેકુતોની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ છે.

વળી એવી દલીલ લાવવામાં આવે કે જમીન મહેસુલ આદુ ન્યાય અને સંયેક-જ્ઞાતિના ખાતા સાથે સંયુક્ત હોવ થી એ બંને ખાતા એકજ વર્ગમાં જતાં બેઠાં. આ દલીલમાં કંઈજ વજન નથી. જમીન મહેસુલ અને કારોબારી ખાતાથી ન્યાય ખાતાને જુદું પાડવાની માગણીઓ પ્રજા પક્ષના આગેવાનો ધણી લાંબા વખતથી કરતા આવ્યા છે. મન્નેને સંયુક્ત રાખવામાં ન્યાય ખાતાનું સ્વાતંત્ર્ય દબાય છે અને તેનો મોજો ધટે છે, અને મહેસુલી અને કારોબારી ખાતાને અજુકટણું પ્રાધાન્ય મળે છે. બંને ખાતાનાં વિષયો અને તેના અમલદારો પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વર્તન હોવા બેઠાં. વડોદરા રાજ્યમાં એ બે ખાતાઓ પ્રથમ છે તેથી જમીન મહેસુલના ખાતાને અથવા ઉપજને કોઈપણ પ્રકારનું બેખમ પહોંચું નથી.

ન્યાય ખાતું.

(૧) દિવાની અને (૨) ફેજલદારી એવા ન્યાય ખાતાના બે વિભાગો છે. પ્રથમ વિભાગને ‘સ્વામત’ રાખવાની કાંઈપણ જરૂર નથી, બલકે સુશિક્ષિત હિન્દીઓનું એ વિષયનું જ્ઞાન અને સૂક્ષ્મ વિવેકદષ્ટિ માટે સરકાર પણ ઘણો ઉંચો આલમ્રાય ધરાવે છે, અને તેથી તેઓ એ ખાતામાં હિન્દી સતદી અમલદારો કરતાં વધારે ઉપયોગી નીવડવાને સંભવ છે. દ્વાલ દિવાની ખાતું મહેસુલી ખાતા સાથે સંયુક્ત નથી અને કારોબારી અમલદારો અંદાલી, બરતરફી વિગેરે બાંધતોમાં તે ખાતાનાં અંકુશ નીચે છે. એ ખાતું દાઇ-દાર્દની દેખરેખ નીચે છે. એટલે દિવાની શાખાના ન્યાયની સમજણ વિષયો ‘પરાયત્ત’ કરવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી.

બીજા વિભાગનો ન્યાય (ફોજદારી વિષય) કારોબારી ખાતા સાથે ' સ્વાયત્ત ' રાખવાનું કારણ નથી. બે જમીન મહેસુલ ' પરાયત્ત ' થાય તો ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું ' પરાયત્ત ' વર્ગમાં જતું બેઠાયે. આ ખાતાનું કાર્ય મામલતદાર, ડેપુટી કલેક્ટર અને કલેક્ટર વિગેરે મહેસુલી અમલદારોને સોંપાયેલું છે તો પછી ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું સ્વાયત્ત શી રીતે બનાવી શકાય ? એક જ અમલદારને એવી રીતે બે પ્રકારના અંકુશમાં રાખવાથી પ્રજાનું તેમજ અમલદારનું અહિંત થવાનો સંભવ છે.

સુલેહ શાન્તિ જળવનારું ખાતું ' સ્વાયત્ત ' જ હોવાનું જાણ્યે એમ કરાવી પાડી, ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું તેની સાથે સંબંધ ધરાવતું હોવાથી તેને પણ ' સ્વાયત્ત રાખવું ' અને મહેસુલી અને ફોજદારી ખાતા સંયુક્ત હોવાથી મહેસુલી ખાતું પણ ' સ્વાયત્ત ' રાખવા મિલાય બીજો માર્ગ નથી, એવી દલીલ કરવી એ માત્ર તર્કબળ છે અને તેમાં પ્રજા પક્ષના હિમાયતીઓએ ફસાવું બેઠાયે નહિ.

ફોજદારી ન્યાય અને સુલેહ-અથવા માછલેટો અને પોલિસના અધિકારનાં કાર્યોનું મૂળ ગુન્હામાં રહેલું છે; પરંતુ બંનેનું કાર્યક્ષેત્ર તદ્દન અલગ છે. પ્રત્યક્ષ ફરીયાદ અથવા પોલિસના રિપોર્ટ સિવાય માછલેટને ન્યાય આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી. સુલેહ જળવવાનું કામ પોલિસનું છે. પ્રત્યક્ષ ફરીયાદ અથવા પોલિસ રિપોર્ટ ઉપરથી ગુન્હો થાય છે કે નહિ તેનો ન્યાયને ધોરણે માછલેટને નિર્ણય કરવાનો છે, અને તેમાં પોલિસ ખાતાનો અથવા કારોબારી ખાતાનો વાસ્તવિક સંબંધ કાંઈજ નથી.

ગુન્હો સામિત થયો છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા ઉપરાંત ' કીમીનલ પ્રોસીજર કોડ ' અથવા ' પોલિસ એક્ટ ' પ્રમાણે ગુન્હાના અટકાવ માટે પગલાં લેવાં પડે છે અથવા તોફાનના પ્રમંથે પોલિસ ઉપર અધ્યક્ષપણુ રાખવાનું હોય છે. પહેલા પ્રકારના કાર્યભાગનો સમાવેશ ન્યાય ખાતામાંજ થયો જાયે, કારણ કે તેમાં આરોપીને અટકાવમાં રાખવો કે નહિ, અથવા જમીન લેવા કે નહિ તેના નિર્ણય પુરાવાના ધોરણે થાય છે. એટલે એનો સુલેહ શાન્તિના ખાતા સાથે સંબંધ નથી, કારણ કે તેમ હોય તો તો પોલિસના કુકમચીજ તેનો નિર્ણય થઈ જાય.

પોલિસ એક્ટ પ્રમાણેનું ડીલીક્ટ મેજસ્ટ્રેટ-કલેક્ટરનું અધ્યક્ષપણુ તોફાનના પ્રમંથે હોય છે. તેમાં પણ પોલિસખાતાના મુખ્ય અધિકારીની પોતાના ખાતા ઉપરની સત્તા ઉપર કાંઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ મુકવામાં આવ્યો નથી. તોફાન અટકાવવા સખ્તાઈના ઉપાયો લેવા કે નહિ તેટલેજ પોતાના વિશાળ અનુભવના બળથી માછલેટને તો નિર્ણય કરવાનો હોય છે અને તે નિર્ણય કરવામાં માછલેટને પ્રાધાન્ય આપવાનું કારણ એટલુંજ હોય છે કે, સુલેહ જળવવાના અથવા તોફાન અટકાવવાના આવેશમાં પોતિમને હાથે નિરપરાધીઓ સપડાઈ નાન્ય અથવા માર્યા ન જાય. આટલા પુરતા માછલેટના અધ્યક્ષપણના સંબંધને લીધે ફોજદારી ન્યાય અને પોલિસ બંને ' સ્વાયત્ત ' વિષયોમાં દાખલ કરવા અને તેમાં જમીન મહેસુલને પણ બેચી જતું બનું અણધાર્યું છે.

તોફાનને પ્રસંગે ફોજદારી ન્યાયનું 'ખાતું', 'પરાયત' થવાને લીધે માછલેટો પોલિસને મદદ નહિ કરે એવી હુકી દલીલ જે કેટલાક લાવે છે, તેઓ નવા રાજ્યતંત્રની જવાબદારીનું સ્વરૂપ સમજ્યાજ નથી એમ કહેવું જોઈએ. સત્તાની જવાબદારી જોડાયેલીજ હોય છે અને પ્રજામત પ્રમાણે ચાલતા ઇલાકાના નવા રાજ્યતંત્રમાં તેવા સંકટના સમયે નજાણા દેખાડનાર માછલેટ ઇપકાને અથવા શિક્ષાને પાત્ર થયા વિના રહેશે એમ માનવાને કાંઈજ કારણ નથી. ખોટા ભયની કલ્પના કરી 'સ્વાયત' વિધોની મંજૂયા વધારવાની હીમાયત કરનારા ખરી રીતે પ્રજાહિતના વિરોધીઓજ છે એમ કહેવું પડશે.

મુંબાઈ ઇલાકા માટે સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર.

મોન્ટેગ્યુ—એગસ્ટ સુધારાની યોજના ઉપર જે અનેક ટીકાઓ અને અભિપ્રાયો વર્તમાનપત્રોદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમાંના ઘણા એવી મતલબના છે કે "મિત્ર જવાબદારીવાળું રાજ્યતંત્ર હુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ સમયે અજમાવવામાં આવ્યું નથી એટલે એવું તંત્ર હિંદમાં ફતેહમંદ નીવડશે એમ ખાત્રીપૂર્વક માની શકાય નહિ." જે મહાન રાજ્યદારીઓએ આ યોજના ધડી છે તેમનાં મન પણ આ વિષયે સંદિગ્ધ છે, એમ આ નવીન પ્રકારના અખતરાની ફતેહ સંબંધી રિપોર્ટમાં તેમણે કેટલાક સ્થળે દર્શાવેલા શબ્દો વિચારે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. જે વસ્તુસ્થિતિ આવી છે તો પછી એકજ પ્રકારનો અખતરો મવં પ્રાંતોમાં અજમાવવો એ સલાહ ભરેલું ગણાય નહિ કોઈ પણ સ્થળે ન અજમાવાયેલો અખતરો નિષ્ફળ નીવડવાનો સંભવ વિશેષ છે, અને પછી નિષ્ફળતાનો દોષ સરકાર-અથવા નોકરશાહી હિન્દી પ્રજાની જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટેની નાલાયકી ઉપર ઢોળશે અને હિન્દી પ્રજા અખતરાની અયોગ્યતાને દોષ દેશે. પરિણામે રાજ્યનો અસંતોષ ટાયમનો ક્ષયમજ રહેશે; પરંતુ જે કેટલાક પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવામાં આવે, અને બાકીનામાં યોજનામાં કંઈકેલું મિત્ર જવાબદારીવાળું તંત્ર દાખલ કરવામાં આવે તો પછી પાછળથી ઉભયપક્ષને કાંઈ ખોલવાનુંજ રહે નહિ, અને બેમાંથી કયા પ્રકારનું તંત્ર હિન્દને માટે વધારે ઇચ્છવાજોગ છે. તે આપો આપજ જણાઈ આવે. સુધારાની યોજનાનો વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા પછી આગળ વધેલા એક બે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવુંજ જાણ્યું એવા નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું. ગયા જુલાઈ માસમાં યોજના સંબંધી મારા વિચારો મેં જાહેરમાં મુક્ય ત્યારે પણ આજ અભિપ્રાય મેં સ્પષ્ટપણે જણાવેલો છે, રાષ્ટ્રીય પરિષદની ખાસ બેઠક વેળાએ સ્વાગત મંડળના અધ્યક્ષ તરીકે પણ મેં એજ કહ્યું છે ત્યાર પછી સીમ લામાં વડી ધારાસભાના બીનસરકારી સભ્યોની કમિટીના રિપોર્ટથી જુદા પડી મુંબાઈ ઇલાકાને તો સંપૂર્ણ જવાબદાર તંત્ર આપવુંજ જોઈએ એમ ચોક્કસી રીતે મેં જાહેર કર્યું છે અને થોડાજ દિવસો ઉપર યોજના સંબંધી પ્રેસીડન્સી એસોસીએશનનો અભિપ્રાય મુંબાઈ સરકારે માંગેલો તેના પર વિચાર ચલાવવા નીમાયલી કમિટીમાં પણ મેં એજ મત દર્શાવ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ કમિટીના બીજા સભ્યો પણ મારી સાથે મળતા થયા છે. વળી મુંબાઈની ધારાસભાના બીનસરકારી સભ્યોની કમિટીએ પણ થોડા દિવસની વાત ઉપર એવો ઠરાવ કર્યો છે કે મુંબાઈ ઇલાકામાં તો એકજેક ખાતું પરાયત કરવું જોઈએ.

આ ઇલાકાની પ્રજા કેળવણીના પ્રમાણમાં વધારે આગળ વધેલી છે. પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો કાયદો, એક બીનસરકારી સભ્યના ખર્ચા ઉપરથી દિંદમાં પ્રથમજ પસાર કરવાનું માન આ ઇલાકાને છે. વળી આ ઇલાકા બ્યાપાર રોજગારમાં પહેલે નંબરે છે એ સર્વને, કણ્ણલ કરવું પડશે. દુનિયાનાં મહાન, ખંદરાની સરખામણીમાં ઉતરી, રોકે, એવું ખંદર આ ઇલાકાની રાજ્યધાની છે. મુંબાઇનો બ્યાપાર આખી દુનિયા માથે ચાલે છે અને ત્યાંના બ્યાપારીઓની કાર્ટી આખી દુનિયામાં પ્રસરેલી છે. રાજકીય વિષયોમાં પણ મુંબાઈ ઇલાકા એકઠો છે એ વાત સરકારને પણ કણ્ણલ કરવી પડે એવી છે. ત્યાંની પ્રાંતિક ધારાસભાના સરકારી અને બીનસરકારી સભ્યો હજીમળીને પ્રજા અને સરકાર બન્નેનું હિત લક્ષમાં લઈ કેવી દક્ષતાથી કામ બજાવે છે, એ વિષેની ખાત્રી લોર્ડ વિલીંગ્ટન પોતાના છ વરસના અનુભવ ઉપરથી આપી શકશે. નામનાર વાઇસરાય તથા મોટેગુ સાહેબ રાજકીય સુધારા સંબંધી લોકમતથી પરિચિત થવા જ્યારે મુંબાઈ આવેલા ત્યારે આપણા આગેવાનો સાથેની વાતચિત અને તેમણે કરેલી બીજી તપાસ વિગેરેથી, મુંબાઇના રાજકીય વાતાવરણની હિતમના વિષે તેમને ખાત્રી થઈ હતી એમ કહેવાય છે. આ બધી હકીકત ઉપરથી હું એમ માનું છું કે કયા વિષયો સરકાર હસ્તક રાખવા અને કયા મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવા એનો નિર્ણય કરવા નીમાયલી કમિટી આ ઇલાકામાં ધણીખરા ખાતાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાની બલામણુ કરશે, પરંતુ સુધારાની યોજનાના ૨૩૮ માં ફકરામાં કયા ખાતાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવા જેવાં નથી તેનાં ઉદાહરણ તરીકે જમીન મહેસુલ, ન્યાય અને સુલેહ શાંતિ જળવનારાં ખાતાં ધણીવવામાં આવ્યાં છે, તેથી કદાચ મુંબાઈ ઇલાકામાં પણ આ ખાતાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાની બલામણુ કમિટી ન કરે એવો શક જાય છે. ઉપરોક્ત ફકરામાં મુંબાઈ ઇલાકાનો ખાસ ઉલ્લેખ કરેલો નથી, પરંતુ હિંદુસ્થાનના સઘળા પ્રાંતો વિષે એકંદરે આંશપ્રાય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એટલે કોઈ એકાદ પ્રાંતની વિશિષ્ટ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં લઈ આ ખાતાં સરકાર હસ્તક ન રાખવાની બલામણુ કરવામાં કમિટીને ઠાકપણુ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નથી. તેમજ એમ કરવામાં તા. ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૯૧૭ ના દરેકરતું પણ ઉલ્લેખ થતું નથી. મહેસુલ, ન્યાય અને સુલેહ શાંતિનાં ખાતાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાની બલામણુ કરતાં પહેલાં કમિટી ધણીજ વિચાર કરશે અને એના સમર્થનમાં આપણી પાસે સંગીન કારણો માગશે, અને એજ કારણથી મારે આ બાબતમાં જરા ધંપાણુ વિવેચન કરવું પડ્યું છે.

સુલેહ શાંતિ જળવનારું ખાતું.

જમાબંધી અને ન્યાયખાતાં શાં માટે મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાં તે તો હું ઉપર કહી ગયો છું. હવે સુલેહ શાંતિ જળવનાના ખાતા વિષે હું બોલવા માગું છું. એ ખાતાનો મુખ્ય વિષય પોલિસ છે, અને તેનો ઉદ્દેશ શુદ્ધ અટકાવવાનો તેમજ શુદ્ધ પકડી શુદ્ધગારને ન્યાયની અદાલતમાં રજુ કરવાનો છે. બ્રિટિશ અમલના આરંભથીજ આ ખાતું સરકાર હસ્તક હોવા છતાં; અને પ્રજાપોહારની દરકાર ન કરી તેના ઉપર વધારામાં આવેલા બારે ખર્ચે છતાં શુદ્ધોચ્ચ અટક્યા કે ઓછા થયા નથી. શાંતિ જળવાય તેમજ જેટલું સરકારનું હિત સમાયલું છે તેટલુંજ બલકે તેથી વધારે પ્રજાનું હિત સમાયલું છે. આ ખાતું મંત્રીઓને સોંપાય તો લોકહિતને લેજમાત્ર પણ ટુકસાન થવાનો સંભવ

નથી. બ્રિટિશ રાજ્યપત્તા વિરૂદ્ધ બળવો ઉઠે અગર હિન્દુસ્થાન બહાર તેના પર કુમલો થાય તો તે અટકાવવાને સરકાર પાસે સાધનો હોવા જોઈએ એ વાત આપણને ક્ષુલ્લ છે. પરંતુ લશ્કરી ખાતું એટલા માટેજ રાખવામાં આવ્યું છે, અને એ ખાતું હિન્દી સરકારની હકુમત નીચે છે. પોલિસ ખાતું માત્ર દેશની અંદરની સુલેહ શાંતિ જાળવવા માટે રાખવામાં આવ્યું છે. રાજ્યપ્રોહના ચુંદા અટકાવવાનું તથા પકડવાનું કામ કરનાર છુપી પોલિસનું ખાતું જો પોલિસ ખાતાનો એક ભાગ છે તે તો સરકાર હસ્તક રહેવું જ જોઈએ એવી દલીલ કદાચ વજનદાર ગણાય, પરંતુ લોકનિયુક્ત મેજિસ્ટ્રેટ યી નીમવામાં આવેલા મંત્રીઓ આવા ચુંદાઓ અટકાવવા અને પકડાવવા સર્વથી બેદરકાર રહેશે એમ માનવાને કાષ્ટક ધરણું નથી. હિન્દમાં પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યપત્ર દાખલ કરવાનો સદ્દેશ તો ૨૦ મી ઓગસ્ટના દરેકરામાં જાહેર થયો ત્યારથી બ્રિટિશ અમલ વિરૂદ્ધ લાગણી ધરાવનાર જે જુજ વર્ગ હશે તેનું જેર થઈ કમી થઈ ગયું હોય જોઈએ એમ માફ તો માનવું છે; અને મારી ખાતો છે કે તેવું રાજ્યપત્ર દાખલ કરવાની યાજના અમલમાં સુકનામાં આવે કે તરતજ, તેવા વર્ગના માણસો, હિન્દમાં પ્રજાને સંપૂર્ણ રીતે જવાબદાર રાજ્યપત્ર દાખલ થાય ત્યાં સુધી હિન્દુસ્થાનનું હિત બ્રિટિશ અમલ હિન્દુસ્થાનમાં રહે તેમાંજ રહ્યું છે, એમ ખાત્રાપૂર્વક અમજતા અને માનતા થશે. આમ છતાં કમિટીને એમજ લાગે કે આ ખાતું આ ઇલાકામાં પણ મંત્રીઓને ન જ સોંપવું તો અને પોલિસ ખાતાનો એટલો ભાગ જૂદો પાડી સરકારે તે સ્વહસ્તક રાખવો; અને બાકીનું પોલિસ તું મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવું. જે છુપી પોનિમ મરકાર હસ્તક રહે તો પછી રાજ્યપદારી (Political) ખાતું પણ તેજ કારણોસર સરકાર હસ્તક રાખવાની દલીલ કરવામાં આવે તો તે ગેરબાજની ગણાય નહિ.

આ પ્રમાણે જો બધાં અગર ધણીખરા ખાતાં મંત્રીઓને સોંપવામાં આવે તો પછી કારણારી સજાની (Executive Council) જરૂરજ રહે નહિ. આ ઈલાકા માટે એક ગવર્નર, અને ત્રણ કે ચાર મંત્રીઓ બધો કારભાર ચલાવવાને બમ છે. જે જુજ ખાતા સરકાર હસ્તક રાખવાનાં હોય તેના હનાસો ગવર્નર પાસે રાખી બાકીનાં તમામ ખાતાની બ્યવસ્થા મંત્રીઓ પાસે રહી શકે.

તોકરો ઉપર અંકુશ કોનો હોયો જોઈએ ?

ઈલાકાના અમલદારોના વર્ગની નીમણુંક અને તોકરીનો શરતોને લગતી બામત "સ્વાયત્ત" વર્ગમાં રિપોર્ટમાં સુકવામાં આવી છે. (જુઓ રિપોર્ટના પેરિસ્ટ ૧ ના હાઈલરજીનાં પેરિસ્ટ ૧ ની કલમ ૮).

જો ઈલાકાનું સ્વાધીન રાજ્યપત્ર મુબાર્ક ઈલાકા જેવા આગળ પડતા પ્રાંતને સર્વ અથવા નિદાન મોટા ભાગમાં આપવાનું હોય તો અમલદાર વર્ગની ઉપરનો અંકુશ પ્રજાના હાથમાં અર્થાત્ પ્રજાના હાથમાં સુકવો જોઈએ. હિન્દી સનદી તોકરી, અને ઈલાકાની સીવીલ સર્વીસનો અંકુશ પ્રજાના હાથમાં જવામાં મુખ્ય વાધા નીચે પ્રમાણે લાવવામાં આવે છે:—

(૧) દિંદી સનદી નોકરી દિંદુસ્થાનના સપળા મુવકને લગતી છે, અને તેનાં નોકરો, કિજા કિજા પ્રાંતોમાં જૂદાં જૂદાં ખાતામાં વહેંચાઈ ગયેલા છે. ।

(૨) એકજ પ્રાંતને લગતી તે આખત નથી, અને તેથી પેરા ૨૧૨ મુજબ “સ્વાયત્ત” વર્ગમાં તે પડવી જોઈએ.

(૩) સપળા દિંદને લગતી નોકરીના કિતના પ્રતો, અમુક પ્રાંત સાથે તે નોકરો જોડાયા હોય, તોપણ દિંદુસ્થાનની સરકારની દેખરેખ નીચે જોઈએ, અને જરૂર પડે તો તેમાં સરકાર આડે આવી શકે (જુઓ રિપોર્ટનો પેરા ૨૪૦).

(૪) પરાયત્ત વિષયોનું નિર્ધારણ કરનારા મંત્રીઓને પોતાના ખાતા સાથે નિરાળી નોકર વર્ગની યોજના કરવામાં ઘણી અગવડ પડે અને તેવી યોજના કરનાની જવાબદારી તેમના હાર મુકવામાં આનશે તો તેઓ કદાચ નિષ્ફળ જશે. (પેરા ૨૫૮)

હવે આ દલીલોમાં કેટલું વલુદ છે તે આપણે વિચારી જોઈએ.

દિંદી સનદી નોકરી જે સર્વોપરી સત્તા તરીકે મનાવી આવી છે તે નોકરી દિંદુસ્થાનના સમગ્ર દેશને લગતી ગણનામાં ખરૂં તાત્પર્ય નથી. તે નોકરીના અમલદારો જ્યાંથી દિંદુસ્થાનમાં નીમવાના હોય છે ત્યારથી તેમનો સંબંધ અમુક માથે મુકરર કરવામાં આવે છે અને તેમનું સંસ્કૃત શબ્દ તે પ્રાંતમાં જાય છે કોઈ જુજ પ્રસંગે નોકરોની તાણુ હોય ત્યારે અથવા અમુક નોકર અમુક વિષયમાં ખામ લાવકાત ધરાવતો હોય અને તેવા નોકરની અમુક પ્રાંતમાં ખોટ હેય ત્યારેજ બીજા પ્રાંતમાંથી નોકર લેવામાં આવે છે. આથી તે નોકરી “ સમગ્ર દિંદુસ્થાન ” ની છે એવું કહી મંત્રીઓના તાબામાં ન મુકવી એ દલીલ પાયા વિનાની છે.

આ સનદી નોકરીના હક્ક-અર્થાત્ તેમની બહાલી ચરતરથી ખામત સમાન છતાં તેમનાં પ્રોમોશન રિગેરેનું ધોરણુ તે તે પ્રાંતના નિયમાનુસાર હોય છે. આ નિયમોમાં ફેરફાર કરતો પહેલો બંને દિંદુસ્થાનની સરકારને પૂછવા ની અગત્ય રાખામાં આવે, પરંતુ નિયમો ધડાયા પછી નોકર વર્ગ તે તે પ્રાંતના પ્રજામનને અનુસાર રાજ્યતંત્રના મંત્રીને બધીન વર્તવે જોઈએ દિંદુસ્થાનની સરકાર અન્યાયના પ્રસંગે અથવા નિયમોની અગવચ્છતા કરે તેવા પ્રસંગે અમુક મર્યાદામાં નોકરોની ફરીઆદ સંભાળે, પરંતુ તેટલા માત્રથી તેમને “પરાયત્ત” વર્ગમાં મુકવામાં વાધો લાવી શકાય નહિ.

દિંદી સનદી નોકરીના અમલદારો ખરી,રીને જમીન મહેસુલ તથા સામાન્ય રાજ્ય-વહીવટના ખાતા સાથે મુખ્યત્વે કરી જોડાયેલા હોય છે. દિંદુસ્થાનના રાજ્યતંત્રનાં પાર્લામેન્ટના સને ૧૯૧૫ ના કાયદાના પરિશિષ્ટ ઉપર નજર નાખતાં સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે આ સનદી નોકરીનો અમુક જગ્યાઓ ઉપર હક્ક ઠરાવવામાં આવ્યો છે. તે પરિશિષ્ટમાં નહિ આવનારી જગ્યાઓ ઉપર તેમનો હક્ક નથી, છતાં આ સાથે જોડેલી તારીજ જે છેવટના સીવીલ લીસ્ટ ઉપરથી તારવવામાં આવી છે તે ઉપરથી સમજાશે કે બહુ ખાસ નવી જગ્યાઓ ઉપર તેઓ હક્ક કરી ચઢી બેઠા જણાય છે. નીચેની જગ્યાઓ દિંદી સનદી નોકરીના અંગેની હક્કની મજબૂતમાં પાર્લામેન્ટના કાયદામાં આવી નથી —

૧. પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી—નામદાર ગવર્નરના.

૧. કાઠીઆવાડના પોલીટીકલ ખાતાના એજન્ટ સાહેબ

૧. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ-રેટાઇપ અને સ્ટેશનરી.

૧. લેન્ડરેકર્ડ ખાતાના મુખ્યાધિકારી.

૧. લેન્ડરેકર્ડના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.

૧. ઇન્સુવમેન્ટ દસ્તના ચેરમેન.

૧. કાયરેક્ટર ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રી.

૧. જુનાગઢના એડમીનીસ્ટ્રેટર.

૧. પાલીતાણાના એડમીનીસ્ટ્રેટર.

૧. સીવીલ સપ્લાયના ડેપુટી કમિશનર.

૧. મુખ્ય કલેક્ટરના મ્યુનીસીપલ કમીશનર.

૨. અમદાવાદ, સુરત, અને હૈદરાબાદના મ્યુનીસીપલ કમીશનરો.

૧. પોર્ટ ઓફ ટ્રેડના ડિપરિ અધિકારી.

૧. સાલસેટ ડેવેલપમેન્ટ ઓફિસર.

૧૭.

સીવીલ લીસ્ટમાં જુલાઇ ૧૯૧૮ માં ૧૭૪ સીવીલ સર્વેટમાં ૧૨૪ કાયમની જગ્યાના ધારણ કરનારા છે. તેમાં પાર્લામેન્ટના કાયદા પ્રમાણે તેમની હક્કની જગ્યાઓ લગભગ ૧૦૯ જણાય છે, અને હિપરની સત્તર જગ્યાઓ વધારાની તે નોકરોની યાદ પડી છે.

મારી કહેવાની મતલબ એવી નથી કે દિંદી સનદી નોકરીના મેંબરોને આ નવી જગ્યાઓ મળવી જોઇએ. ન્યાય લાયકાત અને જવાબદારીનો પ્રશ્ન છે. સાચોય નોકરનીજ કદર થવી જોઇએ. કદાચ નામદાર ગવર્નર સાહેબને સીવીલ સર્વિસ અધિકારનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી ભરેલાનો ન મળે. કદાચ કાઠીઆવાડના એજન્ટ તરીકે, પોલીટીકલ ખાતાના અનુભવીની જોડ પડી ગઇ હોય એમ તકરારની ખાતર માની લઇ તે જગ્યા સીવીલ સર્વેટને હાથે જાય, પણ ખાખીની ધણી જગ્યાઓ ઇલાકાની નોકરોના અર્થાત પ્રોવીન્શિયલ સીવીલ સર્વિસના નોકરો સારી રીતે ધારણ કરી શકે છે તેમ છે. બહુ કેટલીક જગ્યામાં તો ફેશની લાયકાત વધારેજ છે. છતાં આ જગ્યાઓ હક્ક તરીકેની ગણી નોકરોને મંત્રીના તાબામાં મુકવામાં સનદી નોકરો જુદા જુદા ખાતામાં વહેંચાયેલા છે તેથી તેમને "સ્વાયત" કર્યામાં સરકારે રાખવાની દલીલ રજુ કરવામાં આવે છે. જે ખાતું જેમને અર્થે નોકરીમાં રાખવા થવાના આરંભથીજ નિર્માણ થયું છે તે ખાતામાંજ તે નોકરોએ મોટી આજ્ઞા રાખવી જોઇએ, પણ ધીજ ખાતામાં તરત મારવાની શી જરૂર ?

છેવટે જો મહેસુલ ખાતું, અને ન્યાયખાતું (દિવાની અને ફાજદારી) મુખ્ય ઇલા-

હાંમાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાનું કબુલ રખાય તો ખાતાના સવળા નોકરોનો સર્વ અં. કુશ તે તે મંત્રીઓ પાસેજ રહેવો જોઈએ. હિંદી સનહી નોકરીના સંબોના સંબંધમાં અને બહુ માન છે, પરંતુ સવળા નવા રાજ્યતંત્રની શ્રેણીમાં વગર ક્યવાયેલા મનથી જોડાશે એવું માની લેવું એ મનુષ્ય સ્વભાવની અવગણના કરવા જેવું છે. તેમાં દેશી મંત્રીઓનો બધો નીર્ણય કરવાનો આધાર અને હકીકતની જુમિકા ન્યારે આ સીવીલ સર્વિસના હાથમાં હોય, અને તે નોકરો તો મંત્રીઓના અંકુશમાં ન હોય તો મંત્રીઓની પ્રસંગે સ્થિતિ કંઈકી થયા વિના રહેજ નહિ. સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાંથી આવેલા ગવર્નર પણ આ સીવીલ સર્વિસના ડામા જમણા દબાણમાં આવી જાય છે, તો દેશી મંત્રીઓ ક્રોધા તેમની મતિને વેચાય અને શોભા માત્ર અધ્યક્ષ થાય, અથવા નિર્ણયની જવાબદારીમાં ફસાઈ પડે. આથી જો નોકર વર્ગને છેવટે સરકાર “સ્વાયત્ત” વિષય તરીકે રાખે તો પણ આ નોકરો જે જે મંત્રીના ખાતાના હોય તે તે મંત્રીના અભિપ્રાયને અનુસાર તે નોકરોના પ્રોમોશન વિગેરે થવા જોઈએ, અને ગવર્નરની કારોમારી સભાથી પરભામાં થવા જોઈએ નહિ.

મંત્રીઓ ખાતાના ખાતાને માટે નિરાળા નોકરોની સંસ્થા ઉભી કરે એવું પ્રજા પક્ષના હિમાયતીઓ કહેતા નથી, પરંતુ હાલની નોકરીઓ ઉપરનો અંકુશ મંત્રીઓને મોપવો જોઈએ એ આપણો મુદ્દો છે. મેન્ટેન્સન્સ-એન્ડ-રિપેરના રિપોર્ટમાં નિરાળા નોકરોના વર્ગની દલીલ જોડી ઉભી કરવામાં આવી છે. તેનું ખરચ વધારવાનું પ્રજા પક્ષના હિમાયતીને ઇષ્ટ નથી.

ઉપર પ્રમાણેના મારા વિચાર હોવાથી આ પરિષદને બહામણ કંઈ હું કે આ વિષયની આપણે બને તેટલા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવી જોઈએ અને છેવટે એક કમિટી નીમી આ બંને તેને લક્ષ્ય બીજા વિષયો સંબંધી આપણી ઈચ્છાઓ અને માગણીઓ મનજીવત કરણો સાથે, આ વિષયનું નિરાકરણ કરવા માટે નીમાયલી ખાસ કમિટી સમક્ષ, પરિષદ તરફથી નિર્દેશ થવી જોઈએ.

ધારાસભાનું બંધારણ.

હવે આપણે ધારાસભાના બંધારણ વિષે વિચાર કરીએ, જે બાબતનો નિર્ણય બહુ પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે. દાખલા તરીકે (૧) ધારાસભામાં સંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ (૨) તેમાં લોકનિયુક્ત સંખ્યાનું પ્રમાણ કેટલું હોવું જોઈએ (૩) સરકાર તરફથી નીમાયલા સંખ્યામાં અમલદાર કેટલા અને બીજા અમલદાર કેટલા (૪) લોકનિયુક્ત સંખ્યામાં સુસભાગીનો પ્રમાણ કેટલું (૫) ખાસ પ્રતિનિધિત્વ કઈ કઈ સંસ્થાઓ અને જોમોને મળવું જોઈએ (૬) દરેક જિલ્લાવાર પ્રતિનિધિ ચૂંટરાનો દર આપવો કે જે અથવા વધારે જિલ્લાઓના સમૂહ બનાવી તે દરેક સમૂહને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો દર આપવો (૭) મતાધિકાર કેને આપવો અને મતાધિકારીઓની સંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ ?

આ સવાલોનો વિચાર કરવામાં કેટલાક વિચિત્રવાર આંકડાઓની ધણીજ જરૂર છે જેટલા આંકડાઓ અને મળી સખ્યા તેનું કાજ નીચે પ્રમાણે છે:—

ગામી નામ.	વસ્તી કેટલા હજાર ?	વાંચી વાંચી બાળીનાર કેટલા હજાર ?	જિલ્લાની તાલુકા બોર્ડ માટે મત આપનારાઓની સંખ્યા.	જિલ્લાની મ્યુ. બોર્ડ માટે મત આપનારાઓની સંખ્યા.			
મુસલમાનો	મુસલમાનો સીવાયના	કુલ	મુસલમાનો	મુસલમાનો સીવાયના	કુલ		
અમદાવાદ	૬૨ ૭૩૬	૮૨૮	૧૭	૬૧	૧૦૪	૮૫૬૭	૧૮૨૦૬
ખેડા	૬૩ ૬૨૮	૬૬૨	૬	૬૧	૬૮	૧૦૧૫૦	૭૫૬૩
પચમહાલ	૨૨ ૩૦૦	૩૨૩	૩	૧૩	૧૬	૧૬૦૮	૨૮૨૨
સુરત	૫૫ ૫૬૬	૬૫૪	૧૦	૮૨	૯૨	૧૦૬૨૭	૬૦૭૬
ભરૂચ	૬૮ ૨૩૬	૩૦૭	૧૩	૩૫	૪૭	૧૨૧૫૮	૩૭૩૨
થાણા	૪૨ ૮૪૦	૮૮૨	૬	૪૭	૫૩	૫૧૦	૬૭૨૬
કાલાવા	૨૮ ૫૬૮	૫૬૪	૩	૨૬	૨૯	૫૬૬૧	૨૪૮૬
રત્નાગીરી	૮૫ ૧૧૮	૧૨૦૪	૫	૪૭	૫૨	૬૬૫૬	૨૧૩૦
પૂર્વ ખાનદેશ	૧૦૦ ૬૩૫	૧૦૩૫	૪	૪૬	૫૦	૧૪૬૬૩	૧૧૪૩૮
પશ્ચિમ ખાનદેશ	૩૧ ૫૪૬	૫૮૧	૩	૨૨	૨૪	૬૬૮૨	૫૨૮૫
નાસિક	૪૮ ૮૫૭	૬૦૫	૪	૩૬	૩૬	૭૪૧૨	૫૫૮૩
અહમદનગર	૪૮ ૮૬૭	૬૪૫	૪	૪૦	૪૪	૭૦૮૨	૩૧૮૫
પુના	૪૬ ૧૦૨૩	૧૦૭૨	૬	૭૪	૮૧	૪૮૩૦	૧૩૦૫૨
સતારા	૩૭ ૧૦૨૫	૧૦૮૧	૩	૩૬	૩૬	૭૨૪૫	૬૨૩૪
સોલાપુર	૫૫ ૭૧૩	૭૬૮	૩	૩૦	૩૬	૩૮૬૫	૭૦૭૪
બીજાપુર	૧૦૧ ૭૬૩	૮૬૩	૪	૩૭	૪૧	૫૧૪૧	૪૦૨૬
બેલગામ	૭૭ ૮૬૭	૬૪૪	૪	૪૦	૪૪	૬૨૪૬	૪૧૧૦
ધારવાડ	૧૩૭ ૮૮૬	૧૦૨૬	૮	૭૨	૭૬	૧૦૬૦૦	૮૬૨૮
કાનશ	૨૬ ૩૭૨	૪૩૦	૪	૩૪	૩૮	૫૬૧	૨૪૧૬
સીધના સાંત							
જલ્લા	૧૬૪૦ ૮૭૩	૩૫૧૩	૩૮	૧૨૮	૧૬૬	૩૭૬૮૫	૧૭૦૧૬
ચુંબા શહેર	૧૭૬ ૮૦૦	૬૭૬	૨૬	૧૩૬	૨૨૨	૧૨૫૬૭
કુલ	૩૬૮૬ ૧૫૬૭૭	૧૬૬૨૬	૧૭૧	૧૧૬૪	૧૩૬૫	૧૭૭૧૪૨	૧૫૩૬૬૪

આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક આંકડાઓ જણવાની જરૂર છે. જેવા કે (૧) દરેક જિલ્લાની કામગીરી વસ્તી અને મતાધિકારીઓની સંખ્યા (૨) હાલના મતાધિકારી સંખ્યાની નિયમોમાં અમુક ફેરફાર કરવાથી મતાધિકારીઓની સંખ્યા જિલ્લાવાર અને મુખ્ય કામગીરી કેટલી વધી શકે (૩) લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓના મતાધિકારીઓમાં જિલ્લાવાર મુસલમાનોની સંખ્યા. આ વિગેરે હકીકત સરકારની મદદ સિવાય મળી શકે એમ નથી તેથી જેટલા આંકડાઓ ઉપલા કોષ્ટકમાં બતાવ્યા છે તે આંકડાઓ ઉપરના આધાર રાખી સવાલો ચર્ચા હું.

સુધારાની યોજનામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિન્દુસ્થાનમાં જોઈએ તેટલી અને જોઈએ તેવી મતાધિકારીઓની સંખ્યા નથી, અને તે લાંબા વખત સુધી ગેરવર્તી રહે તેમ નથી, તેથી સુધારાએ સંજોગપૂર્વક દાખલ કરવા જોઈએ. આ દલીલમાં કેટલું વજન છે તે ઉપલા કોષ્ટક ઉપરથી જણાઈ આવશે. મુખ્ય કામગીરીમાં ૨૬ જિલ્લાઓમાં કુલ ૧,૭૭,૧૪૨ લોકલ બોર્ડોના મતાધિકારીઓ છે અને ૧૮૮૪ ની સાલમાં હાલના પંક્તિ બોર્ડોના કાયદા દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી એ સંખ્યા અગર એનો મોટો ભાગ મત આપવાનો હક ધરાવે છે, અને ભોગવે છે. મુખ્ય કામગીરી મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં એકંદર મતાધિકારીઓની સંખ્યા ૧,૫૩,૬૬૪ છે. તેમાંની ઘણીખરી મ્યુનિસિપાલિટીઓનું બંધારણ પચાસ કે સાઠ વરસ ઉપર રચવામાં આવેલું હોવાથી તેટલી મુદતથી આટલી સંખ્યા અગર તેનો મોટો ભાગ મત આપવાનો હક ભોગવે છે. આ પ્રમાણે લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં એકંદર મત આપનારાઓની સંખ્યા આ ઇલાકામાં ૩,૩૦,૮૦૬ છે અને વસ્તી ૧,૯૬,૦૦,૦૦૦ છે. તે દિશાએ મત આપનારાઓનું પ્રમાણ લગભગ ચોલ્યાને ટકા સુધીનું થાય છે. વળી કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોને સુટર્ણીનો હક હજી સુધી આપવામાં આવ્યો નથી. તે આપવામાં આવશે એટલે તે પ્રમાણમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યા વધશે એટલું જ નહીં પણ મુસલમાનને આપવામાં આવેલી ખાસ સુટર્ણીના સંબંધના મતાધિકારીઓની પણ આ દિશામાં ગણતરી કરવામાં આવી નથી. જે સંખ્યા હાલ વર્ષો થયા લોકલ બોર્ડોમાં અને મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં અને બીજી સુટર્ણીઓમાં મત આપવાનો હક ભોગવે છે તેટલી સંખ્યા તે હવે ધારાસભાને મત આપવાને લાયક નથી એમ કોઈ કહી શકશે નહિ. ખૂબ દેશમાં જ્યારે પ્રગતિ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવામાં આવેલા ત્યારે તે દેશમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં આટલી પણ નહોતી એ વાત જણીતી છે. આપણા માનનીય પંડિત મદમોહન માલવીયા સુધારાની યોજના પર ટીકા કરતા આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ મતાધિકારીનો પ્રશ્ન ચર્ચાતી વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, મતાધિકાર લોકોની અને તેટલી મોટી સંખ્યાને આપવો એ પ્રમુખ જોગ છે, તેપણ તેમ ન બની શકે તો તેને આપણે વ્યાજબી રીતે સુધારના માર્ગમાં અંબીર પ્રત્યવાય ગણી શકીએ નહિ, કારણકે જે દેશમાં આજ ધણી લાંબા સમયથી સુટર્ણીની પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે, તે દેશના મતાધિકારીઓની હાલની સંખ્યા જેટલી આપણા મતાધિકારીઓની સંખ્યા આરંભમાં નજીક હોઈ શકે. ઈંગ્લેન્ડમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં કેવો ધીમે ધીમે વધારો થયો છે તે જણાવવું અને અરથોને ન ગણાય. ૧૮૩૨ ની સાલ સુધી આખી સભાના

ખજા સંઘોની ચુંટણી એકંદરે ૧૫૦૦૦ કરતાં પણ ઓછા મતાધિકારીઓ દ્વારા થતી હતી. તેજ સમયે રેકૉર્ડલેડ દેશની વસ્તી ૨૩,૬૦,૦૦૦ હતી તોપણ મતાધિકારીઓની સંખ્યા માત્ર ૩,૦૦૦ નીજ હતી. ૧૮૮૪ માં મી. ગ્લેડસ્ટને કહ્યું હતું કે “રીફર્મ બીલ” જે બ્રિટિશ સ્વાતંત્ર્યનો “મેગના ચાર્ટ” છે, તેને લીધે ત્રણ દેશના મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં ૬૦૦,૦૦૦ નો વધારો થયો હતો. ૧૮૩૨ પછી બીજો સુધારો ૧૮૮૬ (૧)માં કરવામાં આવ્યો તે વખતે સંયુક્ત રાજ્યમાં એકંદરે મતાધિકારીઓની સંખ્યા વધીને ૧૩,૬૪,૦૦૦ સુધી પહોંચી હતી અને ૧૮૬૭-૬૯ સુધી જે બીજા ખરડાઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા તેથી તેની સંખ્યા વધીને ૨૪,૪૮,૦૦૦ ની થઈ હતી. ૧૮૮૪ સુધીમાં તો આ આંકડો લગભગ ૩૦,૦૦૦,૦૦ સુધી પહોંચી ગયો. અને તેમાં ૧૮૮૫ ના કાયદાથી ૨૦,૦૦,૦૦૦ નો વધારો થયો. આ વધારો ૧૮૬૭ માં થયેલા વધારા કરતાં ખમણે અને ૧૮૩૨ માં થયેલા વધારાના આરગણ કરતાં પણ વધારે હતો. આ હું કે ઇતિહાસ સુચક તેમજ ઉત્સાહપ્રેરક છે. ચોખ્ખા છુટથી મતાધિકાર આપવામાં આવે તો આપણે બધા સંયોગો ધ્યાનમાં લેતાં કોઈપણ સમજી માણસ બ્યાનબી ધારે એટલી મનાધિકારીઓની સંખ્યાથી આરંભ કરી શકીએ.”

વળી ચોખ્ખાના કર્તાઓ પણ પોતાના રિપોર્ટના ૨૨૬ મા ફકરામાં કહે છે કે “જો કે મત આપનારાઓની સંખ્યા જેમ અને તેમ બહોળી હોવી જોઈએ, પરંતુ તે શરૂઆતમાં એટલી બધી બહોળી ન હોવી જોઈએ કે તેને લીધે સઘળું તંત્ર ભાગી પડવાનો ભય રહે” આવા સંયોગોમાં અને તો એમ લાગે છે કે હાલ તરતને માટે જે સંખ્યા લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં તેમજ બીજી ચુંટણીઓમાં હાલ મત આપે છે તે સંખ્યાને ધારાસભાને માટે સીધા મતાધિકાર આપવો. તેમ છતાં સરકારે નીમેલી કમિટીની નજરમાં એમ આવે કે એ સંખ્યા વધારવી જોઈએ તો લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીના કાયદામાં ચોખ્ખા સુધારો કરવામાં કોઈ દરકત નથી.

મુખ્યત્વે ધારાસભા ૧૨૫ સંઘોની બનેલી હોવી જોઈએ. કોન્ગ્રેસ લીગની ચોખ્ખાનામાં પણ એમ કહેલું છે કે આગળ વધેના પ્રાંતોમાં ધારાસભા ઓછામાં ઓછા ૧૨ સંઘોની હોવી જોઈએ. મી. મોન્ટેગ્યુ અને લોડ ચેમ્બર્લેન્ડની રૂચર મુખાઇ તરફથી જે જે આજેવાન સંસ્થાઓ અને ગૃહસ્થોએ સુધારાના સંબંધમાં જે લેખી દલીલો રજૂ કરી છે, તેમાં પણ મુંબાઇની ધારાસભા ૧૨૫ સભાસદોની હોવી જોઈએ એમ જણાવેલું છે. તે ૧૨૫ માંથી સરકારના નીમેલા વધારેમાં વધારે ૧/૫ હોવા જોઈએ, અને તે પૈકી સરકારી અમલદારો ૧/૩ થી વધારે હોવા જોઈએ. હવે જે સરકાર પુરેપુરા ૧/૫ સભાસદો નીમવાના હકનો ઉપયોગ કરે તો ચુંટણીને માટે ૪/૫ એટલે ૧૦૦ જગ્યાઓ રહે અને તેની બહેનથી નીચે પ્રમાણે થઇ શકે:—

(૧) કેટલીક જગ્યાઓ અમુક સંસ્થાઓ અને કોમો, જેને ખાસ ચુંટણીના હક આપવામાં આવે તેને માટે. (૨) અમુક જગ્યાઓ કોન્ગ્રેસ-લીગના કારા પ્રમાણે પ્રસલમાનોને આપવીજ પડ્યા. (૩) બાકી રહેલી જગ્યાઓમાંથી મુખાઇ સદરને માટે ખાસ અમુક જગ્યાઓ જુદી કોઈ બાકીની પ્રજાઓના હરેક જુદાને જુદી જુદી અગર તો એકેક વધારે

છલ્લાઓના બનેલા દરેક સમૂહને અમુક અગર તો કેટલીક છલ્લાવાર અને કેટલીક છલ્લાઓના સમૂહવાર જગ્યાઓને આપવી જોઈએ. ખાસ ભુદી ચુંટણીના હક નીચેની સંસ્થાઓને આપવો જોઈએ:—

(૧) મુંબઈ યુનિવર્સિટી. આ યુનિવર્સિટી હાલ ધાગસભામાં એક સભાસદ મોકલે છે. ચુંટણીના હક યુનિવર્સિટીના ફેલોઝને આપવામાં આવેલા છે તે હક હવે પછી એ યુનિવર્સિટીના દરેક પ્રિન્સિપાલને આપવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ હાલ એક છે તેને બદલે બે સભાસદો મોકલવાનો હક યુનિવર્સિટીને મળવો જોઈએ.

(૨) મુંબઈ કોર્પોરેશનના ચુંટાયલા સભાસદોને એક.

(૩) શુજરાતના સરદારો અને મોટા જમીનદારોને એક.

(૪) દક્ષિણના સરદારો અને મોટા જમીનદારોને એક.

હાલ શુજરાતના સરદારો એક અને દક્ષિણના સરદારો એક સભાસદ ચુંટે છે. હવે પછી સરદારોના સાથે મોટા જમીનદારો કે જે અમુક મહેસુલ ભરતા હોય અથવા જેની પાસેની જમીનની મહેસુલી આંકણી ટેટલી રકમની થઈ શકે એમ હોય તેમને પણ ચુંટણીના હક આપવો જોઈએ.

(૫) સિંધના જમીનદાર અને જગીરદારને એક.

(૬) મુંબઈની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સને એક.

(૭) મુંબઈના હિન્દી વેપારી વર્ગને એક.

(૮) કરાંચીની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સને એક.

(૯) મુંબઈના મીલમાલિકાની સંસ્થાને એક.

(૧૦) અમદાવાદના મીલમાલિકાની સંસ્થાને એક.

કુલે ૧૧.

કોન્ગ્રેસ લીગની યોજનામાં એમ કહ્યું છે કે મુંબઈની ધારાસભામાં ચુંટાયલા હિન્દી સભાસદોની સંખ્યાના ૧/૩ ભાગ પુરતા મુસલમાન સભાસદો હોવા જોઈએ. એકંદરે ઇલાકાની વસ્તી ૧,૯૬,૨૬૦૦૦ છે. તેમાં મુસલમાનો ૩૯,૮૬,૦૦૦ છે એટલે એકંદરે વસ્તીનો આશરે ૧/૫ ભાગ છે. મુસલમાનો લખી વાંચી જાણનારા ૧૭,૧,૦૦૦ છે જ્યારે ઇલાકામાં મુસલમાન સિવાયના ખીજ વાંચી જાણનારાની સંખ્યા ૧૧,૯૪,૦૦૦ છે. એટલે મુસલમાન સેંકડે ચાર અને બીજાઓ સેંકડે સાત લખી વાંચી જાણે એવા છે. આ આંક-કાઓ પરથી ચોક્કસ માલમ પડે છે કે મુંબઈ ઇલાકાના હિન્દુઓએ મુસલમાનો તરફ કોન્ગ્રેસ લીગના ઠરાવમાં કેટલી ઉદારતા અને સ્વાર્થત્યાગ દર્શાવ્યા છે. સાર પછી મજેની કલકાની કોન્ગ્રેસે તેમજ મુંબઈની ખાસ કોન્ગ્રેસે એ ઠરાવ ફરી ફરીને કાયમ રાખ્યો છે એટલે હવે મુસલમાન ભાઈઓની મરજી હોય તોજ આ ચોક્કસમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. તેમજ એ ઠરાવ પ્રમાણે ૧૦૦ માંથી મુસલમાનોના કેટલા સભાસદો હોવા જોઈએ? ખાસ ચુંટણીના હકને માટે જે જે સંસ્થાઓના નામો ઉપર મેં જણાવ્યા છે તેમાંથી મુંબા-

મોડરેટ પરિષદ.

મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ સુધારાની યોજના વિષે વિચાર કરવાને મુંબાઇમાં ખાસ કોંગ્રેસ મળી તે વખતેજ જાણવામાં આવ્યું હતું કે જે કેટલાક આગેવાનોએ તેમાં ભાગ લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહતું તેઓ જુદી પરિષદ મેળવીને હિન્દની વતી અથવા તેના એક 'ન્હાના પક્ષ વિચારવંત પક્ષ તરીકે સુધારાની યોજના વિષે જુદો મત આપવાને મળવાના હતા. કોંગ્રેસના દરાવો ધાર્યા કરતાં ઓછા કાક અને પ્રમાણમાં સમાધાનશીલ જણાયા છતાં પણ જુદી પરિષદ ભરવાની જરૂર ઓછી થઇ ન હતી એમ જણાવવામાં આવ્યું અને જોકે ઇન્ડિયન એજન્ડા ઉપદ્રવને લીધે મોડરેટ પરિષદની બેક મુશ્કેલી રાખવામાં આવી તોપણ છેવટે તે પહેલી અને બીજી નવેમ્બરને દિવસે બાણુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પ્રમુખ-પણા નીચે મેળવવામાં આવી હતી આપણે કમૂલ કરવું જોઇએ કે પહેલાં કોંગ્રેસમાં અને કેટલીક ગંભીર રાજકીય લડતમાં જેમણે નામીકિત ભાગ લીધો હતો એવા કેટલા આગેવાનો તે પરિષદમાં હાજર રહ્યા હતા-જોકે તેની સાથે એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે અત્યાર સુધીમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં જેમણે નહિ જેવો અથવા કવચિત્ શરમભરેલો ભાગ ભજવેલો તેમાંના પણ કેટલાકે પરિષદને શોભાવી હતી. પણ એ પરિષદમાં ૫૦૦ થી વધારે પ્રતિનિધિઓ નહા. એ પૂરવાર કરવાને બચ છે કે પરિષદના અધિકારીઓ અને આગેવાનો તેના દરાવોને ગમે તેટલા વજનવાળા અને વિચારપૂર્ણ ગણે તોપણ તેની પાછળ અગત્ય બળ હતું એમ તો તેનો વધારેમાં વધારે આગ્રહી પક્ષવાદી પણ કહેવાની હિંમત નહિ ધરે.

અમે ગયા અંકમાં જણાવ્યું છે કે કોંગ્રેસનો અને નરમ-એ બન્ને પક્ષ સુધારાની યોજનામાં કેટલાક મહત્વના ઉંઘા સુધારા સૂચવે છે અને છતાં આ સુધારા કરાવવાના આગ્રહમાંજ બન્ને પક્ષ વચ્ચે ખરેખરો ભેદ રહેલો છે. ન્યારે કોંગ્રેસપક્ષ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે જોકે યોજના કેટલીક બાબતમાં-દાખલા તરીકે પ્રાતિક રાજતંત્રના સંબંધમાં-હાલની સ્થિતિમાં પ્રગતિરૂપ છે-અર્થાત્ તેટલે અંશે સંતોષકારક પણ છે તોપણ હિન્દી રાજસત્તાના કેન્દ્રરૂપ દિલ્હીના ગઢમાં-હિન્દી સરકારમાં તે યોજનાથી આપણો નહિ જોવોજ પ્રવેશ થતો હોવાથી તે એકંદરે અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક છે. બીજી પાસ મોડરેટ પરિષદ હિન્દી સરકારમાં જવાબદાર રાજતંત્રનું તત્વ દાખવ કરવાની મજબૂત લલામણુ કરે છે, અને છતાં તેનો આગ્રહ એટલો મોટો અથવા નહિ જેવો છે કે તે કંઈપણ સુધારા સૂચવતા પહેલાં બન્ને હાથ લંબાવીને સરકારી યોજનાને ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લેડે હવે જે સુધારા આપણે માગતા હોઇએ તે જોઈ પ્રકારના હોય તો આમ કરવામાં વાંધો ન હોય. પણ હિન્દી સરકારનું રાજતંત્ર હાલના જેવું મિનજવામદાર રાખવાના જે ચોક્કમ સિદ્ધાંતને યોજનાની આખી ઇમારતના એક સ્તંભરૂપ ગણવામાં આવે છે, તેને કિયામીને દિલ્હીના ગર્ભદારના બારણા ખુલ્લો જોરથી ઠોકી અંદર પ્રવેશ કરવા દેવાને

મોડરેટ પરિપદે પણ માગણી કરી છે. પણ આવી માગણી કરના પહેલાં મંગળાચરણમાંજ આખી યોજનાને વખાણીને વધાવી લેવાનો તો અર્થ એટલોજ થાય કે આ માગણી કબુલ ન કરવામાં આવે તોપણ યોજના ત્રાણ થાય એટલુંજ નહિ પણ સંતોષકારક લાગે. અને જો વ્યવહારકુલ ઇંગ્રેજ રાજપુરોહિતા મનપર મોડરેટ પરિપદના આખા વલણથી આવી અસર થાય તો પછી માગેલા સુધારા મળવાની કંઈ પણ આશા રહે ખરી ?

આના જવાબમાં રદામી બાલુએ જણાવવામાં આવે છે કે કૉંગ્રેસે તો યોજનાને અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક ગણીને તેના સ્વીકાર કરવાની ના પાડી છે, અને તેને રદી કાગળ ગણીને ફેંકી દીધી છે, અને તેથી હિન્દી સુધારાની આખી હીલચાલને ધણા જોખમમાં નાંખી દીધી છે. હવે અમે પ્રથમ તો જણાવીશું કે કૉંગ્રેસે યોજનાનો અસ્વીકાર ક્યો છે એમ તેના કરાવતું પૃથક્કરણ કરીને ઉપગતી માઠવું એ ભુલિતો દશદોહી દુરપયોગ જ ગણાય. જો કૉંગ્રેસે યોજનાને ફેંકી દીધી હોત તો તેમ કરવાને જોઈતા ચોખ્ખા શબ્દો તે વાપરી શકત, અને કરાવતી કડીઓ ગોડવીને તેનું અનુમાન કરવાનો અવકાશ તે રાખત નહિ. પણ ખામ કૉંગ્રેસનાં આગેવાનરૂપ શ્રી. હસન ધમામ અને પંડિત માલવીયા, મીસીસ એની બેસંટ અને નામદાર પટેલનાં બાપણોમાંથી ઉલટો યોજનાને ઉતાવળથી રદ ન ગણવાનો ખાસ ઉપદેશ તરી આવે છે. પણ કૉંગ્રેસે યોજનાના સમગ્ર તંત્રને સ્વીકારી તેમાંજ જુદી જુદી દિશામાં સુધારા સચબ્યા છે, એજ જણાવે છે કે હિન્દના રાજકીય સુધારાના પાથારૂપે યોજનાને સ્વીકારવામાં આવી છે. કૉંગ્રેસે પોતે ધડેલી યોજનાના સિદ્ધાંતને વળગી રહીને પણ તેના રૂપનો ત્યાગ કરી સરકારી યોજનાને સુધારાની ભૂમિકા તરીકે સ્વીકારી છે. એજ પૂરવાર કરવા બસ છે કે તેને ફેંકી દેવાનો તેનો વિચાર નહતો. સરકારી યોજનામાં જ ગમે તેવા પણ મદતવાના સુધારા કૉંગ્રેસે સચબ્યા છે; એથી સર્વે નિષ્પક્ષપાત અંગ્રેજો સમજી શકશે કે તેની મુખ્ય મુખ્ય રેખાઓનો કૉંગ્રેસે સ્વીકાર ક્યો છે.

“ યોજના વિષે આપણે નિખાલસપણે છટપટી ટીકા કરીએ તેથી રખેતે આપણી વૃત્તિ વિષે ઈંગ્લંડમાં ગેરસમજ ફેલાવવામાં આપણા શત્રુઓ સફળ થાય અને તેથી ધણે વર્ષે લ્હાણના સખત તાપથી પાકેલું સુધારાનું આ ફળ આપણા હાથમાંથી લુપ્તાઇ જશે” — આ બ્લીક મોડરેટ બાઇઓને રાતદિવસ દમે છે અને તેનાથી તેઓ પોતાની ચળવળને આકારવામાં દોરાય છે એ વિષે કોઇપણ શંકા નથી. હવે આપણી કંઈ બેદરકારી કે ગરલતથી આવી સુધારાની યોજના નિષ્ફળ ન થાય એ માટે આપણે બહુજ સંભાળ રાખવી જોઈએ. પણ યોજના કોઇ અંગ્રેજ પક્ષના વિરોધને લીધે રદ થાય એ બ્લીકથી ગભરાઇને તે વિષે આપણે નિખાલસપણે ટીકા ન કરીએ તો આપણે સુધારા કદાચ મેળવીએ તોપણ મર્યાદા અને મનુષ્યત્વ બોધ બેસીએ અને તે શિવાયના બધા સુધારા એકઠા વિનાના મીઠાં જેના ગણાશે. વળી, આપણે એ પણ જ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે, કે કેવળ હિન્દના લાભની દૃષ્ટિથીજ નાંદ પણ સુખ્યત્વે કરીને બ્રિટિશ સાંપ્રત્યયની સલામતી અને ધમ એકતાની દૃષ્ટિથીજ સુધારાની રાજનીતિનો સ્વીકાર બ્રિટિશ સરકારે ક્યો

છે અને આ રાજનીતિ નિષ્ફળ થાય તેમાં હિન્દને વિકાસ થાય તે કરતાં પણ ઇંગ્લેન્ડનું ગૌરવ અને બ્રિટિશ સલતનત વચ્ચે જોખમમાં આવી પડે. આ મહાભારત યુદ્ધે આખી દુનિયામાં વિચારોનું જે જોશમયું મંથન કરી મૂક્યું છે અને તેમાં હિન્દુસ્તાને જે માન ભર્યો લાગે લીધો છે તે જેતાં હાલનું જીવન પુરાણ રાજતંત્ર ન જ નથી શકે એ સૌ સંમત જોઈએ અને હિન્દીઓને દીવા જેવું દેખાય છે, અને તેના તરફ આખરો આપણાં કરવામાં નહિ પણ તેને સમજી લઈ સ્વરાજ્યના તત્વથી તેને ચેતનપંત કરવામાં જ હિન્દને તેમજ સામાજ્યને લાભ છે, એ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા સૌ રાજપુરુષો સમજે છે. બહુ સાવધાન થવાની દરકારમાં કંઈક બંધીકણ બનેલા આપણા નરમ પક્ષના મિત્રાની જે આ દૃષ્ટિ ખુલી હોત તો યોજનાને બચાવવાને માટે કેન્સિસથી જુદા પડીને એક નાટકશાળામાં તરફવાર નાટક કરવાને તેઓ હાકલાહાકલા થયા હોત નહિં.

પરિષદના ઠરાવો.

પરિષદના મુખ્ય સિદ્ધાંત જોટલા તેના ઠરાવો ટીકાને પાત્ર ન હતા. યોજનાને ઉમળકાથી વધાવી લેવાના ઠરાવને બાદ કરતાં આડીના ઠરાવો કેન્સિસના ઠરાવો સાથે બહુ સામ્ય ધરાવે છે. હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યને સામેલ કરવું જોઈએ, અને હિન્દી સરકારને નાણાંની સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ, કારોબારી સભામાં અડધા ભાગના હિન્દી સભાસદો હોવા જોઈએ, અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં અડધા ભાગના સુદાયેલા સભાસદો હોવા જોઈએ, પ્રાંતિક સરકારમાં બને તેટલા ખાતાં પ્રજાને સોંપવાં જોઈએ અને હોદ્દા વગરના અમલદાર સભાસદો પ્રાંતિક કારોબારી સભામાં ન હોવા જોઈએ—આ સૂચનાઓ કેન્સિસની માફક મોડરેટ પરિપદે પણ કરી છે. વધારામાં અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ અમે ત્રાંડ કમીટી રદ કરવાનો ઠરાવ ન કરવામાં પરિપદે ઉદ્ધાપણ વાપર્યું છે—જોકે ત્રાંડ કમીટીમાં અડધા ભાગના સુદાયેલા સભાસદો હોવા જોઈએ એવી માગણી ન કરવામાં પરિષદની શિથિલતા જણાય છે.

ઠરાવોની ઉજળા બાજુ જોઈ, પણ અમને લાગે છે કે બીજું અનેક બાબતોમાં પરિષદના ઠરાવો પછાત અને ટીલા છે. પ્રથમ તો હિન્દી વજરની કાઉન્સિલ રદ કરવાની સીધી માગણી કરવાને બદલે તે રદ થાય ત્યાં સુધી તેમાં અડધા ભાગના હિન્દીઓ નીમવાની માગણી કરવામાં પરિપદે લખેલી અને કલકત્તાના ઠરાવનો વિરોધ કર્યો છે. ઇન્ડિયા એસોસિએશન આખો ખર્ચ બ્રિટિશ લીજેરીમાંથી આપવાની માગણી કરવામાં આવી નથી હિન્દી સરકારના સંબંધમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ જરાપણ સ્વીકારવામાં આવે તો પરિષદને સંતોષ થાય પણ ઓછામાં ઓછા કેટલાં ખાતાં પ્રજાને સ્વાધીન કરવા જોઈએ, એ વિષે કાંઈપણ આશંકા બતાવ્યો નથી. વડી તેમજ પ્રાંતિક ધારસભામાં કેન્સિસની માગણી પ્રમાણે ૪/૫ ભાગના સભાસદો પ્રજા તરફથી સુદાયેલા હોવા જોઈએ એ માગણી પણ પરિપદે કરી નથી. પ્રીવી કાઉન્સિલ રદ કરવા વિષે કોઈ ઠરાવ જોવામાં આવતો નથી. આગળ વધેલા પ્રતિભાં વધારેમાં વધારે ખાતાં પ્રજાને સ્વાધીન કરવાનું જણાવ્યું છે પણ પોલીસ, ન્યાય અને કાયદા શિવાયનાં તમામ ખાતાં સોંપવાનો આશંક પરિપદે જણાવ્યો

નથી. સીરીઝ સતીસના નવા અમલદારો પૈકી મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ રીપોર્ટમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે ૩૩ ટકા નેટલા નહિ પણ ૫૦ ટકા હિન્દીઓ નીમવા નોંધ્યે, એવા કાષ્ટ કરાવ પંસાર કરવામાં આવ્યો નથી; અને લશ્કરી કમીશન ૨૫ ટકા નેટલા હિન્દીઓને આપવાની માગણી કોંગ્રેસે કરી હતી ત્યારે પરિપદે ૨૦ ટકા નેટલા હિન્દીઓને આપવાની માગણી કરી છે.

કોંગ્રેસના એક કરાવનો અભાવ અને ખીજનું ક્યુઅર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. કક્ષકતામાં મળેલી કોંગ્રેસમાં સ્વરાજ્ય વિષે બાણુ બેનરજીએ જે કરાવ રજૂ કર્યો હતો તેમાં એવી સ્પષ્ટ માગણી કરવામાં આવી હતી કે હિન્દમાં રાજકીય સુધારા દાખલ કરવાને જે કાયદો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવે તેમાં અમુક ચોક્કસ વર્ષમાં હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાની કલમ દાખલ કરવી નોંધ્યે. આથી સ્વાભાવિક રીતે ખાસ કોંગ્રેસે ૧૫ વર્ષમાં હિન્દને સ્વરાજ્ય આપવાનું કાયદાથી વચન આપવા સરકારને વિનંતિ કરી છે. પણ મોડરેટ મહારથીઓ તો જાણે કક્ષકતાની કોંગ્રેસમાં ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે તેમની પોતાની સંમતિથી મુદતગંવીનો કરાવ પસાર થયોજ ન હોય અને જાણે તે ખાસ કોંગ્રેસનીજ નવી રચના હોય તેમ તેના પર સમ્પત મહાર કરવાને પણ ચૂક્યા નથી. સરભાગ્યે આપણી યાદદાસ્ત વધારે સાબૂત છે અને થોડા થોડા વર્ષે સ્વરાજ્યનો વધારે હુકડો મેળવવાની ક્ષાયક્ષતની પરીક્ષા થાય તે વિષે આપણને હોંસિ ઓછી છે, તેથી દશાંશ વર્ષે એસવાના કમીશનથી આપણે લેવાઈ ગયા નથી. સરકારી યોજના મુજબ હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ કરવાની પણ દાનત દેખાડવામાં આવી નથી તે વખતે હુંક મુદતમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણીને વળગી રહેવામાં છેલ્લી કોંગ્રેસ સાથે પરપરા જળવાય છે તેમજ તાત્કાલિક ડહાપણ પણ રહેલું છે.

બ્રિટિશ શહેરીઓ તરીકે હકના જે જાહેરનામાથી મુખાઈની ખાસ કોંગ્રેસ આપણી રાજકીય તવારીખમાં નામાકિત રહેશે તેનું ક્યુઅર કરવામાં મોડરેટ પરિપદ સંપૂર્ણ રીતે ફેલ્દમંદ થઈ છે. જનમાલની સલામતી અને રક્ષણ, છાપખાનાની અને લખવા બોલવાની છૂટ-એ બ્રિટિશ શહેરીઓ તરીકેના પ્રાથમિક હકને આંચ ન આવે તેમ દેશની સુલેહ અને રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવા હિન્દી સરકારને સત્તા હોવી નોંધ્યે. એવા મુદ્દાનો કોંગ્રેસનો કરાવ હતો. હવે જો આમાં કદાચ એટલું ઉમેરું હોત કે આ હકને મોકુફ રાખવાની સત્તા ધારામહાની સંમતિથી હિન્દી સરકારને રહે તો આપણે સમજી શકત કે તે ઇર્જાંડના ધોરણ પ્રમાણે વ્યાજગી કહેવાય; પણ મોડરેટ પરિપદે આ કરાવમાં એટલા બધા કષ્ટો પાડ્યા છે કે તેમાંથી તેનું જલ્દ સત્ત્વ ગળી જાય છે, પ્રથમ તો લગાઈ કે ખાસ તોફાનને મક્કે એકની શક્તિસલ ઓશ રટેટની મંજુરીથીજ આ હકને રદ કરી શકાય; વળી તે ઉપરાંત સાધારણ વખતમાં પણ બ્રિટિશ આમની સલામતી જે ખાસ કમીટી હિન્દી સલામો વિચારવાને નીમવાની છે, તેની સંમતિથી, આવી આપણુદી કરી શકાય અને તેથી જો એક વર્ષ માટેજ આ હક છીનવી લેવા હોય તો ગમે ત્યારે તેમ કરી શકાય. આ ત્રણ કષ્ટો પાડ્યા પછી આ જાહેરનામામાં શું વલુદ રહે છે, એ તો પરિપદના મહા આગેવાનો જ સમજી શકે !

વલંબી સ્થાપવો, તેનો નિર્ણય કરવો એ સ્વાભાવિક રીતે જ એટલું સહેલું પડતું નથી. આથી જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિષયની ચર્ચા હજી ઉપલક્ષિયા થતી દેખાય છે.

રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-વાદીઓમાં પણ બે પરસ્પર વિરોધી મતોનાં મૂળ વિચાર કરતાં ઓખાં માલમ પડી આવે છે. શિક્ષણને ઇમારતના રૂપકમાં જ કહીએ તો એક મતને એ ઇમારત તોડવી છે, પણ તેનો પાયો જુજ ફેરફારો સિવાય બને તેટલો કાયમ રાખવો છે. એ પાયો યોજવામાં સમાયેલાં તત્ત્વો એને અગ્રાહ્ય જ છે એમ નથી. બીજા મતને એ પાયો પણ જીવભરેલાં તત્ત્વો ઉપર સ્થાપલો, અને ખોટી વસ્તુઓથી પૂરાંપલો લાગે છે. એને તો પાયા મહા નવી જાનતું જ મહાન બાંધવું છે. એ મતભેદનું મૂળ તે આ પ્રશ્નમાં છે: કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પદ્ધતિ આપે સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર સ્થાવી જોગ્ય કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર? આપણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને આપણા રાષ્ટ્રમાં અને જીવનમાં જોગવી દઇ એ દેશોના જેવી પ્રગતિ કરવી છે, કે આર્ય સંસ્કૃતિ જે હદ સુધી જઇ અટકી ત્યાંથી તેને આગળ વધારવાની પ્રાકાશ રાખવી છે? સાથે એટલું ઉમેરવું યોગ્ય થશે કે બેમાંથી એકે પક્ષને બીજી સંસ્કૃતિ સાંમે તિરસ્કાર છે કે બીજી સંસ્કૃતિ સર્વથા ત્યાજ્ય છે એમ નથી; માત્ર તેમનો વિશેષ ભાર એક અથવા બીજી સંસ્કૃતિ ઉપર હોય છે.

એકવાર આર્ય સંસ્કૃતિમાં એવું બળ હતું કે તે બીજી સર્વે પ્રજાઓની સંસ્કૃતિને પોતાનામાં સમાવા દઇ અવ્યતિષ્ઠદશાકુલમ્। ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનું બળવાન પૂર પણ આર્ય-સંસ્કૃતિને હક્કથી શક્યું નહિ. ભારતવર્ષમાં રહી, તે સંસ્કૃતિ પણ આર્યત્વ પામી જાય છે. પણ એ આર્યસંસ્કૃતિના બળને તોડી પાડનારી બે કાષ્ઠ સંસ્કૃતિનો ભારતવર્ષને અનુભવ થયો હોય તો તે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને પરિણામે ભારત વર્ષનું વાતાવરણ બદલાતું જાય છે-બદલાઈ ગયું છે. ઘણી જાગૃતિમાં એ સંસ્કૃતિએ એટલું મળ મેળવ્યું છે કે આર્યસંસ્કૃતિના સચિન સંસ્કારો કે જે જાણે અજાણે પણ ટાળી શકતા નથી, તે સિવાયના અન્ય સંસ્કારોની છાપ પણ જુસાઇ ગઇ છે આર્યોનાં કૌટુંબિક જીવન, સામાજિક જીવન, ધાર્મિક જીવન, આર્થિક જીવન, રાજકીય જીવન, સર્વેમાં એ સંસ્કૃતિ પેસી ગઇ છે. એમ થયું એમાં નવાઇ નથી; અંગ્રેજી રાજ્યક રહારીઓએ હિંદુસ્થાનમાં કેળવણીનો પાયો નાખ્યો ત્યારે એમણે કેળવણીનો એ જ ઉદ્દેશ ધાર્યો હતો.

એટલું તો નિઃસંશય છે કે આર્યોની ભાવિ સંસ્કૃતિ એ હવે કેવળ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ થઇ ન શકે. એના સ્વરૂપમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ થશે જ. આપણે હવે કેવળ, આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસને અનુસરી આપણું સમાજબંધારણ નથી રચી શકવાનાં. પ્રશ્ન એ છે કે એ બંધારણ રચવામાં આપણે આપણી સંસ્કૃતિને ગૌણ રાખીશું, કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને ?

એક પક્ષ માને છે કે જે જે પૌરસ્ત્ય કે પાશ્ચાત્ય દેશો આજે સંપત્તિવાન, સ્વતંત્ર અને વીર્યવાન બજાય છે, તેમણે સર્વે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ સ્વીકારી છે; એ સંસ્કૃતિમાં રહેલી ભાવનાઓએ જ તેમને એ સ્થિતિએ પહોંચાડ્યા છે. ભારતવર્ષને પણ ઉન્નત થવાનો એજ માર્ગ છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર દેશમાં અપાટન કરવો. એમ

કરવામાં જેટલો વિલંબ થાય છે, તેટલી દેશની ઉન્નતિ પણ મોડી થાય છે. સરકારને હાથે કેળવણીનો પ્રચાર નોંધએ તેટલા વેગથી ચલે નથી. એ મને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું પહેલું પગથિયું તે એ કે શિક્ષણનો પ્રચાર દેશમાં એકદમ વધારી દેવો. ગામે ગામે શાળાઓ સ્થપાવી દેવી. સાર પછી બીજું પગથિયું તે એ, કે પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિમાં દેશને નુકસાનકારક જે તરવો રહેલાં છે, તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાંથી કાઢી નાંખવા; એટલે કે (૧) સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિ દાખી નાંખવાને સરકારી હુકમો દ્વારા, પાઠ્ય પુસ્તકો દ્વારા કે અન્ય રીતે જે જે ઉપાયો યોજવામાં આવે છે, તે ઉપાયોની અમર તજે ન આવવું; પણ એથી ઉલટું એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું કે જેથી રાષ્ટ્રીય શાળામાં કેળવણી લેતો વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર દેશ-પ્રેમી થાય; (૨) પ્રાયઃ સરકારી નોકરી દ્વારા જે પોતાનું કસ્ટાણુ સાધવાને યોગ્ય બંનાવે એવો જે હાલની કેળવણીની પદ્ધતિમાં ખાસ દુર્ગુણ રહેલો છે, તે દુર્ગુણથી રહિત શિક્ષણ આપી, વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર વૃત્તિ ધારણ કરના ઉત્સાહી અને મમર્થ બનાવવો; એટલા માટે જેમ અને તેમ ધંધાઓનું શિક્ષણ આપવું; (૩) શારીરિક નિર્બળતા અને ધાર્મિક સંશયવૃત્તિ, જે હાલની કેળવણીને પરિણામ રૂપે છે, તેનો નિરાસ કરવો; અને (૪) અજન્મભ્રેનત તરફની તિરસ્કારવૃત્તિ દૂર કરવી.

દેખીતું છે કે આપણને કેળવણીનો અધિકાર મળે તો ઉપરની એકે એક ખામી હાલની કેળવણીની પદ્ધતિનો પાથો ફેરવ્યા વગર દૂર કરી શકાય. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હિલ ચાલ જ્યારે મિસિસ બેક્ટન તરફથી નેશથી ઉપાડવામાં આવી હતી. ત્યારે તે સામે એક આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો તે એ હતો, કે આપણે સ્વરાજ્ય માંગી રહ્યા છીએ, આપણને કેળવણી ખાતાનો અધિકાર થોડા વખતમાં મળશે, એમ માનવાને સખળ કારણો છે, તો આ રીતે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ચળવળ ઉપાડવાનું શું પ્રયોજન છે ? રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું રૂપ જેઓ ઉપર પ્રમાણે સમજ્યા છે, તેમની સામે ઉપરનો વાધો રહેજ વિચારવા જેવો છે. અલખત, તે વાધાનો ઉત્તર આપવો સહેલ છે. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ તો એકલા રાજકીય વિષયમાંજ રહે, તો તે જાગૃતિ ખરી છે એમ બહુ વિશ્વાસ ન બેસે; ને એ ખરી જાગૃતિ હોય તો તે દેશનાં એકે એક જાતના જીવનના સંધમાં જણાઈ આવવી નોંધએ. જ્યારે જાગૃતિ તાજી હોય ત્યારે બધું અસિદ્ધ હોય, અને તેવા બળને ઉપયોગ કરી લેવો એ નેતાનું કામ છે, તે પ્રમાણે કેળવણીનો વિષય આજે જે ઉપાડી લેવો એ સર્વથા યોગ્ય છે. સ્વરાજ્ય મળેથી એ શાળાઓ નકામી નથી જવાની; સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી શાળાઓ વધારવી પડવાનીજ, તેને માટે આગળથી કરેલી તૈયારીઓ આશીર્વાદ રૂપ જ યથ પડશે. વળી, જોકે ઉપરના ફેરફાર લખાણમાં થોડા લાગે છે, તો પણ એને વ્યવહારમાં ચૂકતો એવું સ્વરૂપ એટલું વિશાળ થાય છે, અને એના જેટલાક ભાગો હજી એવી પ્રયોગશાળામાં છે, કે એ વિષેની સ્વરાજ્યમાં પણ એક સર્વમાન્ય યોજના બંધી શકાય, તે પહેલાં એના અખતરા આવશ્યક જ છે.

પણ, બીજા પક્ષને મતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રજનો એટલેથી કંઈ એ નથી આવતો. એ મતે હાલની કેળવણીની પદ્ધતિ મૂળથીજ ખોટી રીતે રચાઈ છે. એ પાયા સુદાં ખદલાવી નોંધએ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને એક પદ આપી, આર્યસંસ્કૃતિને ગીણ કરી નાંખ-

વાનું જે તરફ એમાં રહેલું છે, તે આર્ય પ્રજાની વિશિષ્ટતાનો નાશ કરવા વાળું છે. ટાઇ એક માણસને એવી રીતે દારીથી બાંધ્યો હોય કે જેમ જેમ એ એક બાલુથી છૂટવાના કાંઈ મારે તેમ તેમ ટાઇ બીજી બાલુથી વિરોધ જકડાનો જાય, તે માણસની જેવી સ્થિતિ હોય તેવી સ્થિતિ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની છે. મનુષ્યને ઔદિક વિષયોમાં એક બાલુથી સુખી કરવા તે પ્રયત્ન કરતી જ રહે છે, અને બીજી બાલુથી ટાઇ અન્ય દિશામાં તેને દુઃખી થયેલો જુએ છે. વિષયોની પૂર્તિ એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું રહસ્ય છે, તેને માટે એ સાઇકલ, મોટર, દ્રામ અને આગગાડી બનાવે છે-ફેરવે છે; તેને માટે એ ગંગા-વર કારખાનાંઓ ખોલે છે, અને હજારો માણસોને એક જગ્યાએ ભેગાં કરે છે; તેને માટે તે વિજ્ઞાની, વરાળ વગેરે શક્તિઓ શોધવા મંડી રહે છે; તે સાધનો પૂરાં પાડતાં પાડતાં તે એક બાલુથી મનુષ્યને પરાવલંબી કરે છે, બીજી બાલુથી દયાયોગ્ય કરે છે, ત્રીજી બાલુથી તે દયાજનકતા ટાળવા કારખાનાંના કાયદાઓ, નોકરોનાં મંડળો, શેડિયાઓનાં મંડળો, નોકર-શેકના ઝગડા પતાવનારી પંચાયતો વગેરે સાંકળો બાંધે છે.

આથી ઉલટો આર્યસંસ્કૃતિનો રહસ્યમંત્ર વિષયોના સંયમ એ છે.

ભગવાન મનુનું વચન છે કે “કેટલાકને મતે ધર્મ અને અર્થ સંપાદન કરવાં એ એવું છે; કેટલાકને મતે કામ અને અર્થ એ એવું છે; કેટલાક માત્ર ધર્મમાં અને કેટલાક માત્ર અર્થમાં એવું માને છે; પણ અમારે (મનુને) મતે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે સંપાદન કરવામાં એવું છે.”

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો મત કામ અને અર્થ સંપાદન કરવામાં એવું છે એમ કહી શકાય. આર્યજીવનનું વલણ મૂળથી જ કામ અને અર્થને ધર્મ પરત્વે કરવાનું હતું; તેમનું સમાજ-બંધારણ એવી રીતે રચાયેલું હતું કે કામ અને અર્થ સંપાદન કરતાં ધર્મનો વિરોધ ન થાય; આ જ કારણથી સામાજિક બંધારણના જે આર્થિક ઝગડાઓ આજે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં (અને જે જે બાબતોમાં પાશ્ચાત્ય રીતિઓ દાખલ થઈ છે, ત્યાં ત્યાં આપણા દેશોમાં પણ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા ઝગડાઓ ભારતવર્ષની જાહોજલાલીમાં પણ આપણે ત્યાં થતા નહિ.

આ રીતે રાષ્ટ્રીયશિક્ષણનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ આર્યસંસ્કૃતિની અટકેલી પ્રગતિ પુનઃ ચલાવવાનો છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને હિંદની પ્રવિરિચિતિને અનુકૂળ કરો તે સંસ્કૃતિમય હિંદને બનાવવાનું છે, તે એક વાદઘસ્ટ વિષય છે.

અમારે મતે આર્યસંસ્કૃતિનું પુનર્જીવન એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ; આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે દેશમાં ચાલતી બીજી જાતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હિલચાલોનાં સાદૃશ્ય વિષે અમે ઉદાસીન છીએ. આગળ આવતા ભાગે ઉપરથી સમજશે કે અમારી પ્રવૃત્તિ એક ભારી પ્રયોગદર્શોમાં છે; એની પ્રગતિ બહુ ધીમી ચલાવી; તે દરમ્યાન દેશનું શિક્ષણકામ અટકી રહે તે ન જ ખમી શકાય; એટલે કાંઈ પણ જાતનું રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગ્રત કરનારું શિક્ષણ વધતું રહે, એ અમે જરૂર ઇચ્છીએ છીએ. અમારા પ્રયાસોમાં જો કાંઈ સત્ય હશે, તો તેને એ બીજી હિલચાલો અંતરાય રૂપ નહીં માર્ગ પડે.

હવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં બીજાં અંગનો વિચાર કરીએ.

તેમાં અમર્યાને રાષ્ટ્રીય ભાષાનો વિષય રહે છે.

રાષ્ટ્ર ભાષાનો પ્રશ્ન એ શિક્ષણનો વિષય છે કે રાજ્યીય વિષય છે, એ વિષે મત-ભેદ છે. કેટલાક રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-વાદીઓએ એને કેવળ રાજ્યીય વિષય ગણી, 'યોજનાની યોજનાઓમાં તેને સામીલ નથી કર્યો. અમને લાગે છે કે યદ્યપિ તે રાજ્યીય વિષય છે, તોપણ તેની સફલતાનો આધાર શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર એટલો બધો છે કે શિક્ષક વિષયક પ્રશ્નોમાંથી તેને બાતલ કરી શકાય નહિ; અને જો કેાઇ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજનામાં રાષ્ટ્રભાષાનો સમાવેશ થયો ન હોય, તો તે યોજના અધુરી જ ગણાય.

દેશમાં અંગ્રેજીથી ભિન્ન અને ભારતવર્ષમાં ખાસ બોલાતી એવી રાષ્ટ્રભાષા શું કામ હોવી જોઇએ, એ વિષય અત્યાર પહેલાં અમારી શાળા તરફથી ચર્ચાઈ ગયો છે, બીજી ગૂંજરાતિ કેળવણી પરિપદ્ધતિ મહાત્મા ગાંધીએ પ્રમુખસ્થાનેથી અને રા. દાલેલકરે નિબંધ દ્વારા એની પૂરી ચર્ચા કરી છે, એટલે એ વિષય અત્રે લંબાવવા માંગના નથો. સંસ્કૃત ભાષણ તથા નિબંધ પરિપદ્ધતિ છપાયેલા અહેવાલમાં આવી ગયા છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સંબંધમાં બીજી મહત્વની મામત તે માતૃભાષા જ કળવણીનું વાહન હોઇ શકે એ છે. આ વિષયમાં પણ એકમત નથી. માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસ સુધી કેળવણીનાં વાહન તરીકે માતૃભાષાની યોગ્યતા સ્વીકારવા બાજે પ્રજા જન તથા છે; પણ ઉચ્ચ શિક્ષણના સંબંધમાં ખુદ રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-વાદીઓ પણ વિરોધી અથવા સંશયપૂર્ણ છે.

આ વિષયની ચર્ચા પણ બહુ થઇ ગઇ છે. એની ફરીથી ચર્ચા કરવાથી વિશેષ લાભ થશે એમ લાગતું નથી; તેથી એને અત્રે લંબાવતા નથી.

એક દૃષ્ટિએ કેળવણીનાં વાહનનો વિષય શુદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રનો જ વિષય ગણાય. એ પ્રશ્નની ચર્ચાને સરકારી શિક્ષણથી વિલક્ષણ એના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સાથે સંબંધ નથી. હિંદની વૈકલ્પિક પરિસ્થિતિને લઇને જ એ પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજનામાં વિશિષ્ટતા બોજાવે છે.

પણ ઉપરના બંને વિષયો પર એકમતપણુ નથી, એ પતાવે છે કે સમગ્ર દેશ એ સિદ્ધાન્તો સ્વીકારે અથવા તબે તે પહેલાં એ સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરવા જેમણે પ્રયત્નો કર્યા છે, તેમના પ્રયોગોનાં પરિણામ દેશ સમક્ષ જોઇશે જ. આ માટે સ્વચ્છ મળે તે પહેલાં કે તે પછી પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયાસની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ત્રીજો મુદ્દો તે રાષ્ટ્રીય વિષયો કયા અને તેને શીખવવા કેમ તે કસવાનું છે. 'રાષ્ટ્રીય વિષયો'ના અર્થ કેાઇ પણ રાજ્યમાં કયા વિષયોનું અને કેવી રીતે અપાયેલું શિક્ષણ પ્રજાને ઉપયોગી થાય, એવો નથી લીધો, પણ આપણા દેશને કયા વિષયોનું અને કેવી રીતે અપાયેલું શિક્ષણ ઉપયોગી થાય એ અર્થ લીધો છે.

આ કારણસર મિસિસે જેન્ટનાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મુદ્દો કે દરેક વિદ્યાર્થીની કેળવણી કેવળ શુદ્ધવિષયક નહિ, પણ શારીરિક, ભાવનાવિષયક (emotional) અને આધ્યાત્મિક પણ હોવી જોઇએ, એનો સ્વીકાર કર્યા છતાં એની ચર્ચા અહીં વધારતા નથી.

રાષ્ટ્રીય વિષયોમાં ખેતીના શિક્ષણને અમે અગ્રસ્થાન આપવા ઇચ્છીએ. ભારત વર્ષનો પોષાકથી વધુ ભાગ આ ધંધામાં રોકાયેલો છે. તેથી કોઈ પણ 'રાષ્ટ્રીય' કહેવાતી શાળામાં જે આ વિષય શિખવવાનું કારવામાં ન આવ્યું હોય તો, અમને લાગે છે કે, એ શાળાને 'રાષ્ટ્રીય' કહેવી યોગ્ય ન ગણાય. એ વિષયનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ બહુ કઠણ, ચિંતાકારક અને ખર્ચાળ થઈ પડે છે એ અમે જાણીએ છીએ; પણ રાષ્ટ્રીય ગરબે પૂરી પાડવા ઇચ્છતી કોઈ પણ શાળાને એ શિખવે જ જોઈએ છે. એ વિષયમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી સૂચનાઓ કરવા જોઈએ. અમારો અનુભવ થયો હોત તો સાફ થાત ! પણ વિવિધ કારણોને લઈને એ વિષયને પાર ઉતારવાની દિશામાં અમારી વિશેષ પ્રગતિ નથી થઈ, એટલે અમારે મૌન જ રાખવું પડે છે.

આપણા દેશમાં ખેતીથી બીજે પરે વણાટનો ધંધો છે. એ ધંધો ખેતીની સાથે થઈ શકે છે, સ્વેચ્છાથી શીખી શકાય છે, નાનાં મોટાં મળે એને લગતું કામ કરી શકે છે અને નવરાશનો વખત આનંદી અને ઉપયોગી કરવા એ ધંધો એક ઉત્તમ સાધન છે. એ ધંધો ધરના એક એરડામાં ખેતી કરી શકાય છે; એને લગતાં યંત્રોના સર્વે ભાગો આપણા દેશમાં, અને ઘણાંક તો પોતાને હાથે જ બનાવી શકાય છે. એ ધંધો એકવાર સર્વત્ર એટલું તો મહત્વનું સ્થાન ભોજવતો કે "રાજની કુંવરી સોનાને રંડીયે સુતર કાંતતી" એમ બાળકોની વાતોમાં કહેવાતું. યદ્યપિ વણાટથી આકર્ષાતાં યંત્રોને લીધે એ ધંધો મોઢો થઈ પડ્યો છે, અને એમાંથી એક મુખ્ય ભાગ-સુતર કાંતવાનું કામ-લગભગ ઊઠી ન શકે એવો લુલો થઈ ગયો છે, તોપણ વણાટનો પુનરુદ્ધાર થવો શક્ય છે. એ ઉપર હજી લગભગ સેકેડે દસ માણસોની આશુવિકા ચાલે છે, અને તેથી એવો મહત્વનો વિષય રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી ગાળી ન શકાય એમ અમે ધારીએ છીએ.

ખેતી અને વણાટનાં શિક્ષણને ફરજિયાત કરવા સામે એક વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે, તે એ કે જે ૨૦ ટકા માણસોને એ ધંધાઓ કરવા નથી, અને જેમને એની જરૂર નથી, તેમના ઉપર એ શીખવાનો બોલો શું કામ નાંખવો ? આ શંકાને મૂળે એક ગેર-મમજીત હોય એમ લાગે છે. રાષ્ટ્રીય શાળાનું જે સ્વરૂપ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે જનસમાજના મોટા ભાગને જે જે વસ્તુઓની જરૂર છે તેને અનુલક્ષીને છે; એમાં એવી કલ્પના નથી કે દેશની વિશિષ્ટ ગરબે પૂરી પાડતી શિક્ષણસંસ્થાઓનો અભાવ થાય. જેને ખેતી અને વણાટની જરૂર ન જ હોય તે એવી વિશિષ્ટ સંસ્થાઓનો લાભ લઈ શકે છે. પણ તે ઉપરાંત ધંધો ન કરવો હોય છતાં, ખેતી અને વણાટનું જ્ઞાન જીવણીનાં એક સામાન્ય વિષય તરીકે પણ કામનું છે. જે પ્રમાણે જીવજીવિત અને જૂમિતિનો ઉપયોગ બધા વિદ્યાર્થીઓને કરવાનો હોતો નથી, પણ વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનના ભાયામાં તે (જુદીને બાથમાં મળે એ હેતુથી) થોડાં થોડાં બંધાવવામાં આવે છે, તેમ ખેતી અને વણાટ પણ બંધાવાય એવી વિદ્યાર્થીને શારીરિક તેમજ માનસિક ક્ષમતા ધણી છે. એથી શરીર કસાય છે, ઝેર મહેનતનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, નજર ઝીણી થાય છે, અવલોકનશક્તિ વધે છે, જુદી પણ પોષાય છે, અને દેશના એ મહત્વના ધંધાની રચિતિ જ્ઞાન થાય છે. વિદ્યાર્થીને જ્ઞાનમાં રમવાનું અને ફરવાનું મળે એ દૃષ્ટિથી પણ ખેતીનું ફરજિયાત શિક્ષણ હજી છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એક બીજું અંગ તે ધાર્મિક કેળવણી છે. ધાર્મિક કેળવણી એટલે શું તે ઉપર પણ બહુ ગેરસમજ થતી દેખાય છે. ખરી ધાર્મિક કેળવણી તો ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં રહી છે. એવી ધાર્મિક વૃત્તિને અમુક સિદ્ધાન્તો કે મત-મતાન્તરોની માન્યતા નોડે સંબંધ છે જ એમ નથી. ચોખ્ખા નાસ્તિકમાં પણ ધાર્મિક વૃત્તિ હોઈ શકે. એ ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી સહેલી નથી; એ યુરુની ચોખ્ખતા અને શિષ્યને બાહ્યથી મળેલા સંસ્કારો ઉપર અવલંબી રહે છે. ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોનો ઉત્તમ જ્ઞાત્રી હોઈ તે ને ચારિત્ર્યવાન ન હોય તો ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી ન શકે; પણ તે જ કામ એક સાધારણ પણ ઉત્તમ ચારિત્ર વાળા પુરુષથી સારું થાય. અર્થાત્, ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ શાળામાં કેટલે અંશે થાય એ કહેવું કઠણ છે. જેમ શિક્ષકાનું ચારિત્ર્ય વધારે પવિત્ર, તેમ તેનો સંભવ વિશેષ. પણ જ્યાં વિદ્યાર્થી ધાર્મિક વૃત્તિના સંસ્કારો લઈ આવ્યો હોય, તેને 'પોષવાનું' કામ ધર્મના શિક્ષણથી થઈ શકે. ધર્મના વિષયોમાં મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોનું જુદા જુદા સમયનું સ્વરૂપ જેવી જેવી રીતે લોકો સમજતા આવ્યા છે તેનું દર્શન કરાવવું, તે આ દાષ્ટ્યે ધાર્મિક કેળવણી કહેવાય. આવી જાતનાં સામાન્ય સ્વરૂપ વિષે મતભેદ ટાળવો શક્ય લાગે છે. આ ઉપરાંતની બાબદારિક ધર્મને લગતી બાબતોનું શિક્ષણ દરેક શાળાનું વિશિષ્ટ રહે એ સ્વાભાવિક છે. ધાર્મિક શિક્ષણની દૃષ્ટિથી એ બાબતો અતિ મહત્વની છે, પણ એ વિષે એકમત થઈ શકે નહીં, અને એવો એક મત ન હોય તેથી તુકશાન પણ નહીં.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું બીજું એક અંગ તે અખાડો છે. અખાડો તો જોઈએ જ એમ અમે માનીએ છીએ. જોકે ખેતીનું શિક્ષણ બરાબર ચાલતું હોય તો શરીર કસાઈ કસાઈ મજબુત થાય, તોપણ અખાડા વગર રાષ્ટ્રીય જરૂરીઆતો પૂરી ન પડે. છેલ્લી લડાઈ બોધ આપતી ગઈ છે કે જે પ્રજામાં લડવા માટે અંગમાં બળ નથી અને મનમાં હિંમત નથી, જે પ્રજા પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાને સતત શક્તિવાન બનાવી રાખતી નથી, તે મૂઝ પડી છે. દેશનું ગૌરવ દેશમાં બળ છે એમ બીજી પ્રજાઓને સમજાય ત્યારે જ રહે. એ બળ દેશમાંથી નાથ પામતું જાય છે; એ મેળવે જ ઉદ્ધાર છે. અખાડો કાંઈક અંશે તેની ગરજ પૂરી પાડશે; તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું અંગ થવું જ જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો બીજો એક ભાગ તે માતૃભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન, અને તેને તથા ધાર્મિક કેળવણીને પોષનારી સંસ્કૃત ભાષાનું આવશ્યક જ્ઞાન આપવું તે છે.

આટલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ખાસ વિષયો ગણાય. એ સિવાયના બીજા વિષયો શિક્ષણ માત્રમાં સામાન્ય છે; પણ તેને શીખવવાની પદ્ધતિમાં રાષ્ટ્રીય શાળા પોતાના ઉદ્દેશોને જ્યાનમાં રાખી ફેરફાર કરે જ.

શિક્ષણનાં રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપને લખને, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન એ બે વિષયોની શિક્ષણ-પદ્ધતિ અને વિદ્યાર્થીની ચારિત્ર્યઘટના ઉપર ખાસ લક્ષ્ય આપવાનું હોય છે.

ઇતિહાસમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકને બે કાર્ય કરવાનાં છે; (૧) વિદેશી લેખકોને હાથે પ્રાચીન ભારતવર્ષના ઇતિહાસને જે ગેરધર્મિસાધુ થયો છે તે મટાડવાનો, અને વિદ્યાર્થીને ભારતીય શુદ્ધિમત્તા (goodness)ની ચોખ્ખ કિંમત, કદર, અને ગર્વતા કે ખામી

સમજાવવાનો છે, અને તેમાંથી શુદ્ધ હિંદી રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાડવાનો છે; (૨) તેમ કરતાં બીજી પ્રજાને ગેરમનસાહ ન થાય, અને અસત્ય બીનાઓથી હંભી અથવા અધ રાષ્ટ્રીય ભાવના ન જાગે તેની સંભાળ લેવાનો છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ જગાડવા અથવા મારવા પણ અસત્ય બીનાઓ કહવામાં આવે છે, અને બીજી પ્રજાઓ ઉપર અધિકૃત રીતે ગુણ-દોષોનું આરોપણ થાય છે, એ આપણે કોઈ પણ દેશનાં આજનાં ઐતિહાસિક વાક્ય-પુસ્તકોમાંથી જોઈ શકીએ છીએ. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં એની શી અસર થી હશે તે અમે નથી કહી શકતા, પણ ચારિત્ર્ય કલકું કરવામાં તો એ સહાયમૂલ થાય જ.

શાળા તરફથી ધણીલી ઇતિહાસની યોજનામાં આ વિષયપર વધારે સૂચનાઓ છે, તે જોવા વિનંતિ છે.

વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં કેટલું અને કેટલું હોવું જોઈએ, તે બાબતપર પુષ્કળ વિચાર કરવની જરૂર છે. વિજ્ઞાન મનોરંજક તેમ જ ઉપયોગી છે, અને તેનું શિક્ષણ પણ તેવું જ હોવું જોઈએ. વિજ્ઞાનના વિષયમાં, દેશને શું ઉપયોગી છે એ દૃષ્ટિ તો ભુલાવી જ ન જોઈએ. આ કારણસર આપણા કૌટુંબિક રીત-રિવાજો, રહેણી-કરણી, ખેતી-ધંધા ધર, રસ્તા, ગામ વગેરેમાં થતી નિમિષ ક્રિયાઓનું બારીક નિરીક્ષણ કરી, એમાં રહેલી વૈજ્ઞાનિક બાબતોનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી થાય એવી રીતે આપવાની યોજના કરવામાં આવે તો જ વિજ્ઞાનનો વિષય સખેલો નાર્થક ગણાય. આજે સાધારણતઃ વિદ્યાર્થીઓને એવો જ ખ્યાલ રહે છે કે વિજ્ઞાન એ કાચની નળાઓ, કાચની તુપ્તીઓ, કાચની ગળણીઓ અને દવાની બાટલીઓ, અથવા ઍટવૂડના મશીન, વિજળીનાં રમકડાંઓ કે ટેલિફોનનાં બૂંગળાં વગેરેમાંથી શિખાવાય તે. વિદ્યાર્થીનું એ વિજ્ઞાન એના જીવનમાં ઉતરતું જ નથી. એ વિજ્ઞાનની મદદથી નથી એને ધરનાં વામજીને કલાર્પ કરતાં આવડતી, કે નથી કપડાંને લાગેલો કોઈ વિચિત્ર કાંઈ ધોતાં આવડતો. જે પ્રયોગશાળામાં એ વિજ્ઞાન શિખાવાય છે, ત્યાં જ મૂકી વિદ્યાર્થી બહુધા નિર્લેપ બાહર આવે છે. એનું કારણ દેખીતું છે. જે વસ્તુઓના સંબંધમાં ધણીખરા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જીવનમાં આવે છે, તેને અને પ્રયોગશાળામાં એને મળતાં જ્ઞાનને કશો સંબંધ છે, એ એના અનુભવમાં કે બાજુમાં નથી આવ્યું. વળી એને માત્ર મૂળતત્ત્વોનું જ ઉલ્લેખનું જ્ઞાન મળતું હોવાથી, એ કોઈ બાવહારિક રીતે એનો ઉપયોગ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હોતો નથી. આ વિષયમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો અનુભવ અને મહાદ આપણને મળે અને કોઈ બાવહારિક અને ઉપયોગી વિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ તથા પુસ્તકો રચી શકાય તો બહુ લાભ થાય.

જેમ સોય પછવાડે દોરો ચાલી આવે, તેમ ચારિત્રગત એ શિક્ષણ પાછળ ચાલી આવવું જોઈએ. ચારિત્ર ઉત્તમ પુસ્તકોથી થાય, ઉપદેશથી થાય, પણ તે તો માત્ર ઉપવસ્ત્ર જેવાં કહેવાય. ખરૂં ચારિત્ર્ય તો વિદ્યાર્થી શાળાના વાતાવરણમાંથી અને શિક્ષક સાથેના નિત્ય સહવાસ અને જીવનમાંથી જ મેળવે. શાળાના શિક્ષકોનું જીવન જોઈતું ઉદાત્ત હશે, તેટલું તે શાળાના વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ થશે. વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષક પાસેથી શાળાના સમયોમાં જ મેળવે છે, તે એની જોડે સહવાસમાં આવ્યાથી અંજીનજી મળતાં જ્ઞાનનો કિંચિદ અંશ માત્ર હોય છે.

આ કારણથી રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકને પૈમાનો લેવા ન હોયો નોંધાયે; તેણે પૈસા કમાવા રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢી ન હોવી નોંધાયે. વિદ્યાર્થી દાન જ થઈ શકે, એનો વિકલ્પ ન થાય, એ આપણા પ્રાચીન નીતિ આપણે ફરીથી પાળતા થઈ જઈએ તો માફ તે જ પ્રમાણે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે અમલદાર-રૂપનો અથવા આશ્રયી-આશ્રયતાનો ભાવ ન હોયો નોંધાયે, પણ ગુરુ-શિષ્ય કે પિતા-પુત્ર કે મોટા-નાનાભાઈઓનો ભાવ રહેયો નોંધાયે.

આટલું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની મુદ્દાઓ ઉપર. હવે રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢ્યા પહેલાંની તૈયારીઓ વિષે એ બોલ લખીશું. આ વિષયમાં તો અમારો ચોક્કસ અનુભવ જ કહેવાપણું રહેશે.

રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢનારે પહેલો વિચાર તો ખેતી અને વણાટ શીખવવા શુ વ્યવસ્થા એ કરી શકશે તેનો કરવાનો છે. આમાં પણ એક વસ્તુ યાદ રાખવાની છે તે એ કે રાષ્ટ્રીય વસ્તુ અને કમાવું એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે. શીખવનાર નફો મેળવવાની આશા રાખી નથી શકતો. ખેતી અને વણાટનું શીખવતાં જે કાંઈ ઉત્પન્ન થાય તે નામ માત્ર જ હોય. શીખનાર વિદ્યાર્થી કમાતો જાય અને શીખતો જાય એવી આશા રાખી શકે, પણ શીખવનારે શીખવાનો ખર્ચ માથે પડે તે સહન કરવા તૈયાર રહેવું નોંધાયે. જૂના બગાડ અને પ્રયોગો કરીને જ વિજ્ઞાનના વિષયો શીખાય છે, અને જૂન, બગાડ અને પ્રયોગો કરવા ખેતી અને વણાટમાં અવગણ હોયો નોંધાયે. દુનિયામાં પડ્યા પછી વિદ્યાર્થીને જૂન અને બગાડ કરી નુકસાન વેવું ન પડે, તેટલા માટે શાળા છે. અને જો શાળામાં પણ વિદ્યાર્થી જૂન ને બગાડ થતાં, શિક્ષકનો જીવ કપાઈ જાય, તો વિદ્યાર્થી શીખી રહ્યો. પણ આનો અર્થ એ નથી કરવાનો કે શાળામાં શીખનાર ખેતી અને વણાટનું કામ વ્યવહારમાં મૂકી શકાય તેથી જુદી જાતનું શુ વ્યવસ્થા નોંધાયે. શાળામાં જો એવા યંત્રો અને સાધનોથી કામ કરાવવામાં આવે કે તેનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીને ઘેર જઈ કરવો અશક્ય જ થાય તો તે પણ નફાનું જ છે. શાળામાં જો એવાં ખાતરો વાપરવામાં આવે કે વિદ્યાર્થી તે મંગાવી શકે જ નહીં, તો તે જ્ઞાન પણ નફાનું જ થાય. એટલે વ્યવહાર અને શાળા વચ્ચે પ્રમાણ તો સાચવવું જ નોંધાયે. તે સાથે એ બંને ધંધા કમાવવા માટે જ છે, અને એમાંથી કમાણી થાય છે જ એ પણ વિદ્યાર્થીને સ્પષ્ટ થવું નોંધાયે. તેટલા માટે સારો ઉપાય તો એ છે કે શાળાની જમીનમાં થોડા ભાગ ઉપર શીખવવા માટે નહીં પણ કમાવા માટે ખેતી કરવી અને થોડા ભાગ ઉપર શીખવવા માટે. બંને ઉપર એક જ જાતનાં સાહિત્યો અને સાધનોથી કામ કરવું. અને પહેલા ભાગમાં નફો થાય એ બતાવવું. બીજા ભાગમાં જે નુકસાન થાય છે તે શિખાઉપણાને લીધે, તથા જુલો અને બગાડને લીધે, એ પણ સ્પષ્ટ કરવું.

એ જ વિષયમાં બીજી વ્યવસ્થા કરવાની તે વિદ્યાર્થીઓની અને શીખવવાની સગવડ કેવી રીતે કરવી તેની. ખેતી, વણાટકામ અને બીજું શાળાનું શિક્ષણ એકઠી વખતે આપવું મુશ્કેલ છે, વર્ષમાં દરેકને માટે અમુક મહીનાના વાસ બાંધવા નોંધાયે, તેની વારીમાં તે વિષય મુખ્ય શીખવાય અને બીજા પડ્યા રહે અથવા ગીજી રહે. અમારી શાળા માટે અમે એવી કલ્પના રાખી છે કે વર્ષમાં ત્રણ સત્ર રાખવાં, એક શિયાળાનું-મુખ્યત્વે

બૌદ્ધિક વિષયો માટે, બીજું ઉન્નતાણતું—મુખ્યત્વે વણાટકામ માટે, અને ત્રીજું ચોમાસાનું—મુખ્યત્વે ખેતી માટે.

ખેતી અને વણાટ કામ સાથે બૌદ્ધિક વિષયોનું જ્ઞાન અપાતું હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીનો વિશેષ સમય શાળામાં જ જાય. ત્યારે શાળાની સમીપમાં જ ન રહેતા વિદ્યાર્થીઓની ખાવાપીવાની, વિશ્રાંતિ માટે ખેસવા કે સૂવાની સગવડ તપાસવાનો વિચાર પણ રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢનારે કરી લેવો જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય શાળાનો દરેક વિદ્યાર્થી અખાડામાં તો જવાનોજ એમ અને માની લઇએ છીએ. તે તેને માટે વિદ્યાર્થીનો કયો સમય રહેશે, તે પણ વિચારી લેવું ઘટે.

ઉપલી વસ્તુઓનો વિચાર કરતાં એમ જણાશે કે રાષ્ટ્રીય શાળા સાથે છાત્રાલય અનિવાર્ય થાય છે.

છાત્રાલય સાથે જ શાળાના ચાલકોની જવાબદારી અતિશય વધી જાય છે. એમને વિદ્યાર્થીઓની સગવડ, નીતિ, તબિયત, ધાર્મિક આચાર, ભોજનાદિકની વ્યવસ્થા, ચોખ્ખાઈ વગેરે અનેક વાતો સંભાળવાની હોય છે. બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓને લેવાનું કામ બહુ કઠણ છે, અને અમને લાગે છે કે કોઈ શિક્ષક ભોળાજ એને રાખવાનું બની ન આવે તો અશક્ય જ છે. છાત્રાલયની સૌથી ઉત્તમ વ્યવસ્થા તો એ કહેવાય કે જેમાં બધા શિક્ષકો એકજ સ્થળે રહેતા હોય, અને દરેક શિક્ષક થોડા થોડા વિદ્યાર્થીઓને પોતાના કુટુંબના છોકરાંઓ માફક ઉછેરે. પણ કૌટુંબિક અને વર્ણવ્યવસ્થાની અનેક મુશ્કેલીઓને લીધે એ શક શકે એમ નથી લાગતું. એથી ઉતરતી વ્યવસ્થા, દરેક શિક્ષકના વાલીપણા નીચે અને એના મક્કનમાં જ થોડા થોડા વિદ્યાર્થીઓ રહે તે શિક્ષક તેની ભોજન સિવાયની બીજી બધી

તોની દેખરેખ રાખે, અને માત્ર બધા વિદ્યાર્થીઓની ભોજનવ્યવસ્થા જુદી કરવામાં વે, એ છે. એથી પણ ઉતરતી વ્યવસ્થા કોઈ સારા વ્યવસ્થાપકના હાથ તળે છાત્રાલય ચલાવવું તે બીજી વ્યવસ્થાજ હાલમાં વિશેષ બ્યાવહારિક અને સતોષકારક લાગે છે.

છાત્રાલય સાથે જ એક ગીએ વિચાર કરવો પડે છે તે એ કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શરૂઆત કયાંથી કરવી ? ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓ—દસ કે બારથી નીચેના—ને છાત્રાલયમાં રાખના અશક્ય છે. એટલે એવા નાના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની શું ગોઠવણ કરવી તે વિચારવું ઘટે. અમને લાગે છે કે શાળા જે કોઈ ગામની થડમાંજ હોય તોજ એવા નાના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની ગોઠવણ કરી શકાય. એમ ન હોય તો દસ કે બાર વર્ષની ઉપરના વિદ્યાર્થીઓનેજ શાળામાં લેવાનો નિયમ કરવો પડે. એટલે ત્રીજાં કે ચોથાં ધોરણથી રાષ્ટ્રીય શાળાનો ખાસ અભ્યાસક્રમ શરૂ કરી શકાય; તે પહેલાંનો અભ્યાસ સાધારણ શાળા મારફતે જે થયો હોય તેજ ગ્રહણ કરવો પડે. તાત્ત્વિક રીતે આ રીતિ બહુ ખોટી લાગે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સર્વોગ સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ. બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓનેજ શીખવવાની ગામડાનાં રહેવાસીઓને બહુ અગવડ છે, અને તે અગવડ કાઢવી એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું પહેલું કામ હોવું જોઈએ. આ અગવડ ટાળવી હોય તો એકજ ઉપાય છે. તે એ કે દરેક રાષ્ટ્રીય શાળા સાથે એક એવી સંસ્થા પણ કામ કરતી હોવી જોઈએ કે જેનું કામ તે શાળાની આલુઆલુનાં ગામોમાં પહેલાં બે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસ કરાવી શકે એવી નાની નિશાળા ચલાવવી, એ હોય. એમ ન થાય તો ઉપર જણાવેલી ખામી સહન કરવી પડે. આ અગવડ હાલની વિકૃત પરિસ્થિતિને લીધે છે.

હાલની પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની અરુચિત ઉચ્ચથી કરવા તરફ છે. આ અમને તત્ત્વથી જ ખોટું લાગે છે. પાચે પૂર્ણ પહેલાં હાપરે ચલાવવું, તેના જેવું આ કાર્ય છે.

રાષ્ટ્રીય શાળા ચલાવનારને બીજી મુશ્કેલી નહોતી તે ઉત્તમ શિક્ષકોની. રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકમાં નીચે પ્રમાણે લાયકાત હોવી જોઈએ, એમ મહાત્મા ગાંધીજીનો મત છે.

શુભો.

જ્ઞાન.

૧. સાફ ચારિત્ર.
૨. બાળકો પર પ્રેમ.
૩. જરૂરિયાતો યોગ્ય કરવાની શક્તિ.
૪. જરૂરિયાત જેટલોજ પગાર લઈ કામ કરવાની ઈચ્છા; એટલે મતિશય નેજાલ
૫. ઓછી કૌટુંબિક જાંબળો.
૬. સ્પર્શાર્પસ્થ બેદનો અભાવ.
૭. તંદુરસ્ત અને કસાયેલું શરીર

૧. માતૃભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન (માતૃભાષાનું લગભગ બધું સાફ સાહિત્ય એણે વાંચ્યું હોવું જોઈએ.)
૨. સંસ્કૃત ભાષાનું મામાન્ય જ્ઞાન (એટલે ગીતા, રામાયણ, મનુસ્મૃત્યાદિક ગ્રંથો, કાંઈક રૂપનિષદો, કાવ્યો વગેરેનો પરિચય.)
૩. હિંદીનું સામાન્ય જ્ઞાન, (એટલે મુખ્ય લેખકોના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અને તુલસી રામાયણાદિ ગ્રંથોનું અવલોકન.)
૪. વણાટ તથા ખેતીનું સામાન્ય જ્ઞાન.
૫. મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોની માહિતી.
૬. કોઈ પણ એક ખાસ વિષયમાં નૈપુણ્ય.

ઉપરની બધી લાયકાત ધરાવનાર શિક્ષક મળવો કેટલો મુશ્કેલ છે, અને છતાં રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકમાં એ સર્વે લાયકાત હોવી કેટલી આવશ્યક છે, એ, મહેજ વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે.

આજની યુગરસિત પ્રજામાંથી એવો તૈયાર શિક્ષક મળવો બહુધા અશક્ય જ લાગે છે. યુગરસિત પ્રજામાં વૈશ્ય વૃત્તિ પ્રધાન છે. તેમ જરૂરિયાતો યોગ્ય કરવાની શક્તિ પણ દક્ષિણી ભાષાઓના જેવી યુગરસિતોમાં અત્યારે નથી. ધનનો લોભ છોડેલો કોઈ મળે છે, તો તેમાં કીર્તિનો લોભ તીવ્ર હોય છે; અને શિક્ષકને કીર્તિ સરતી નથી મળતી; એટલે શિક્ષકની વૃત્તિ અચ્ચક્ર લાગે છે. જે જે વિષયોની જેટલી આવડત મહાત્મા ગાંધીજીએ પ્રમદી છે તેટલી સંપૂર્ણ આવડતવાળો શિક્ષક તૈયાર નહીં જ મળે; તેણે તો એ માટે બે ત્રણ વર્ષ ખાસ અભ્યાસ કરી એટલી લાયકાત મેળવવી જોઈશે.

આ કારણથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં પરિણામો અપાટખંધ નહીં જોઈ શકાય. પ્રજાને તેમજ શાળાના ચાલકોને અત્યંત ધીરજ ધારવી પડશે. શિક્ષક નહીં મળે તો શિક્ષક થવા લાયક પુરોધાને શિક્ષકની લાયકાત મેળવવા રોકાવા પડશે. મહાત્મા ગાંધીજીની ભાષામાં કહીએ તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ એ આજે તો શિક્ષકો અને ચાલકો ઉભયને માટે તપશ્ચર્યાનું છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સુંદર પ્રગતિ થતાં હજી ધણું વર્ષો માગશે; હાલ કામ કરનારાઓ જો ભવિષ્યનો માર્ગ સરળ કરવા જેટલું પણ કરી શકે તો સંતોષનું જ કારણ રહેશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં જેવી મુશ્કેલી શિક્ષકોની છે, તેવીજ મુશ્કેલી પાઠ્ય-પુસ્તકો અને બાલોપયોગી સાહિત્યની છે. જરાતિ બાળકોને યોગ્ય પુસ્તકોને અભાવે લાંબાજો જ કરવી પડે, અથવા ગુકસાનકારક સાહિત્ય ગળે ઉતારવું પડે એવી આજની સ્થિતિ છે. આ

વિષય ઉપર ધણું કહી શકાય એમ છે, પણ તેને એક સ્વતંત્ર લેખનો વિષય કરવો વધારે સગવડભર્યું થશે એમ અમને લાગે છે.

આ લેખ સમાપ્ત કર્યા પહેલાં અમારે ગુર્જર વિદ્વાનોને એક વિનંતિ કરવાની રહે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એવો વિષય છે કે જેની સફળતા ભાષણોની ગર્જનાથી નહીં મળે; તેમજ તેના મુદ્દાઓનો નિર્ણય ઉપરછલ્લથી ચર્ચા કે સમાલોચનાથી નહીં આવે. જો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિષે આપણી લાગણીઓ પ્રામાણિક હોય, જો આપણે તેને રાજકીય ચળવળમાં માત્ર એક શસ્ત્ર તરીકે જ ઉપયોગ કરવા ન ધારતા હોઈએ, તો તેને માટે આપણે વિશેષ સ્ત્રીર્થતામાં બેસી જાય તો જોઈશે. ગયે વર્ષે ગૂજરાત કુળવણી પરિષદના રિપોર્ટમાં રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતીશાળાની યોજના છપાઈ હતી; તેનો અભ્યાસક્રમ પણ છપાઈ હતો. એનો જતા ધ્યાનથી અભ્યાસ કરી કોઈ વિદ્વાન બંધુએ તે ઉપર ટીકા કરી હતી, તો અમને અમારા કાર્યમાં ધણી મદદ થાત; એ અભ્યાસક્રમમાં એટલા બધા દોષો રહી ગયેલા અમને માલમ પડ્યા કે તે અભ્યાસક્રમ છપાવો અને તેનું અનુકરણ પણ અન્યત્ર કરવામાં આવ્યું, એ વિચારથી અમને દુઃખ થયું. એમાંના કેટલાક દોષો એટલા દારૂ જનક હતા કે અમારાથી એ ધ્યાતે જ આશ્ચર્ય હતું. પણ એનો વિચાર કરી કોઈ વિદ્વાન સભજને અમને બતાવ્યા નહીં, તેથી અમારે અતુલવની શાળામાંથી જ તેને શોધવા પડ્યા. હવે તો અમારો અભ્યાસક્રમ કોઈને આપવાની પણ અમને હિમ્મત ન રહે તેવીજ સ્થિતિ આ લેખના વિષયોની, કે ઇતિહાસ-જૂગોળની યોજનાઓની હશે. એ સર્વેને ઉપર દોષથી વારી જઈ એને એકદમ 'ઉત્તમ' અથવા 'મૂર્ખ' ઠરાવવાથી અમને કે દેશને ફાયદો નહીં થાય, કારણકે સર્વોંએ એ કેતમ પણ નથી. તે મૂર્ખતાભર્યો પણ નથી, તેની તો અમારી પણ ખાતરી છે. અમારે એ યોજનાઓનાં એકદર સ્વરૂપ ઉપર અભિપ્રાય નથી જોઈતા; પણ તેની બારીક સમાલોચના જોઈએ છે. ખાટલી તો અમારી ઓછામાં ઓછી માગણી છે.

બીજી અમારી માગણી છે તે એ કે એ વિષયોમાંના જે જે ભાગોમાં જે જે વિદ્વાનો નિષ્ણત (Expert) હોય, તેમણે તે ભાગો ઉપર પ્રકરણો કે પુસ્તકો લખી એ યોજનાની પૂર્તીમાં પોતાનો ફાળો આપવો.

અમારી સૌથી મહત્વની માંગણી એ છે કે જેમ રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લઈ તરણ વર્ગ દેશમેવા કરવા બહાર પડે છે, તેમ શિક્ષણદ્વારા માતૃભૂમિની સેવા કરવા તે બહાર પડે. આ કાર્ય મધ્યમ બુદ્ધિના મનુષ્યોથી પણ થઈ શકે એમ માનવું બહુ જ બૂલ ભરેલું છે. ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાનને પણ આ કાર્યમાં એની બુદ્ધિનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા પૂર્ણ અવકાશ છે. આ કાર્ય કેટલું અપાર છે, તે લેખ દ્વારા મમતવવાની અમારી શક્તિ નથી. એની ખાતરી તો અંદર પડેથી તુર્ત થાય. ધન અને વાહવાહ બનતેનો લોભ છોડનારા, દેશનંદુના શિક્ષણ દ્વારા માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાની સેવા કરવા ઉત્સાહી નરોની વૃદ્ધિ થાઓ, એજ પ્રાર્થના.

સત્યાગ્રહાંશમ
માર્ગશીર્ષ સંદ ૫
સંવત ૧૯૭૫

રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા તરફથી.

ખેતીના ઉદ્યોગમાં સહકારી મંડળોની આવશ્યકતા.*

આપણા દેશના કોઈ કોઈ ભાગોમાં જ્યારે દુકાળ પડે છે અને લોકો ભૂખના માર્યા હોવાનું થાય છે ત્યારે આપણને તો એમજ જણાય છે કે એ પ્રદેશમાં વરમાદ પડ્યો નહિ એટલે અનાજ પાક્યું નહિ અને તેથી ખોરાકની તંગીને લીધે આ વિચારો મરી જાય છે. આપણી ભુદ્ધિ જરા વધારે ચનાવીશું તો માલુમ પડશે કે આ ધારણા બિલકુલ સૂઝમરેલી છે. અનાજ તો રેલ્વે માર્ગે હિંદુસ્થાનના દરેક ભાગમાં લઈ જઈ શકાય છે પરંતુ તે ખરિદ કરી પોતાના કુટુંબનું રક્ષણ કરવાને ખેડુત વર્ગ પામે પુરતા પૈસા હોતા નથી. આથીજ લોકોને હાડમારી વેઠવી પડે છે અને હાજરો છનનું નેમમ થાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે દુકાળના તેમજ સામાન્ય વર્ષોમાં ખોરાકની નહીં પણ પૈસાની તંગી ભૂખમગનું મુખ્ય કારણ છે. ખેડુતવર્ગ તદ્દન નિર્ધન અને અતિથય દેશમાં સપડાઈ ગયો હોવાથી ખાવાને પૈસા ક્યાંથી લાવે ? મારવાડી અને પઠાણોને ભરવા પડતાં મોટાં બ્યાજ દેખાડી આપે છે કે હિંદની વસ્તીનો આ ૬૦ ટકા ઉપરનો ભાગ છેક દુઃખી અને દીન છે.

આવા સંજોગોમાં જ્યાં પેટ પુરતું જ ન મળે ત્યાં ખેતીના ઉદ્યોગ ખીનચવા પૈસા તો ક્યાંથીજ રોકી શકાય ! આ કારણથી સરકાર તેમજ પ્રજાનું ધ્યાન એ લોકોને થોડે બ્યાજે પૈસા ધીરી આ ઉત્તમ ગણેલા ધંધાનો પુનરુદ્ધાર કરવા તરફ દોગયું છે.

જર્મનીની માફક અહિંયાં પણ ૧૮૯૯ ની સાલમાં, મદ્રાસ, પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં રાષ્ટ્રકાષ્ટ્રેન જાતનાં સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૯૦૦ ની સાલમાં આપણી સરકારે કાયદો કરી એ મંડળોનું અસ્તિત્વ કબૂલ રાખેલું છે. એથી કરી ત્યાર પછી આ મંડળો સ્થાપવાની હીલચાલ એટલા તો નેમથી ચાલી છે કે ૧૯૧૨-૧૩ ની માલમાં જ્યાં મળીને ૧૨,૧૩૪ મંડળો સ્થપાયા જેમાં ૫,૭૩,૫૩૬ જેટલી સભ્યોની સંખ્યા અને ૩૫,૬૨,૨૮૪ પૌંડેન્ડ એટલે ૫,૩૪,૩૪,૨૬૦ રૂપિયા જેટલી થાપણ થઈ હતી.

આ આંકડા ઉપરથી જણાશે કે આ સહાયકારી હિલચાલે લગભગ છ લાખ માણુ-સોનાં મંકટ દર કર્યા છે. (અને તે પાંચ આ પાંચ વર્ષમાં તો ફટલોય વધારો થયો હશે.) આમ છતાં પણ આ હીલચાલ હજી શરૂઆતમાંજ છે એ સ્પષ્ટ છે.

તે વખતે મંડળો ચલાવવામાં થાપણ કરી રીતે ઉભી કરવામાં આવી હતી તે જાણવું ધણું ઉપયોગી છે. આશરે ૬ ભાગ સહાયકારી પોતેજ શેર, અનામત અને અ-વેજ રૂપે ભેગા કર્યાં હતા. આશરે બે ટકા જેટલો સરકારે આપ્યો હતો અને બાકીનો બધો મંડળોનાં નામ ઉપર લોકો પાસેથી ઉઠીતો લેવામાં આવ્યો હતો. હવે મરકારે

* (૧. બી. એસ. પટેલ. બી. એલ, એન ડી એ, એન. ડી. ડી., સી. ડી. એડી. (મ્હાસગો)ના "Possibilities of Co-operation in Dairying and Agriculture in India" નામના લેખનું શાયાન્તર. આ લેખ ૧૯૧૩ માં આયર્વેન્ડમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.)

ઉપર પ્રમાણે લોન આપવી બંધ કરી છે એટલે સભાસદોને પોતાનેજ બધું ભંડોળ એકઠું કરવાનું માથે રાખવું પડ્યું છે.

આ પ્રમાણે આ હીલચાલથી ખેડુતવર્ગ લેણુદારોના પંજમાથી છૂટી શક્યા છે, પરંતુ ગરિબ વર્ગનાં મંકટો દૂર કરી એમને પૈસાદાર બનાવવાને આટલુંજ પગલું બમ નથી.

ડે-માર્ક, હોર્લેન્ડ, જર્મની, સ્વીડન વિગેરે દેશોમાં (Co-operative credit) નાણાં ધીરવાની સાથે, ખેતરમાં પાક ઉત્પન્ન કરવામાં અને વેચવામાં સહકારી હિલચાલ દાખલ કરી છે જેથી કરી ત્યાંના ખેડુતની વીસ વર્ષ પૂર્વેની અને હાલની સ્થિતિમાં આસ-માન જમિનનો ફેર પડ્યો છે. આયર્લેન્ડમાં એટલાજ અરમામાં આવું પરિણામ આબું છે. ખેતીમાં તેમજ દરેક ઉદ્યોગમાં ઓછી કિમતે ઉત્પન્ન કરી વધારેમાં વધારે કિંમતે વેચવામાં, સારામાં સારો નફો થાય છે. આયર્લેન્ડમાં એક ખેડુત સહાયકારી હીલચાલ દાખલ થયાના પછીના પ્રથમજ વર્ષમાં ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલી ઓછી કિંમતથી ખાતર ખરીદ કરી શકતો હતો અને ૨૦ ટકા જેટલે ઓછે વ્યયે ડેરીનાં સાધનો લાવી શકતો હતો. આમ થવાથી તેના ખર્ચમાં ફેરફાર બધો ફેર પડ્યો હશે તે જણાઇ આવે છે એજ પ્રમાણે ત્યાં એક ખેડુત એક ગેલન દૂધ ૬ પેનીએ વેચે છે અને ૧૯૧૩ જેવા સાધારણ વર્ષમાં પણ ૪૬ થી ૫૦ પેની જેટલા મેળવી શકતો હતો. આ આંકડાની સાથે વીસ વર્ષ પહેલાંના આંકડા મરખાવીએ તો બિચારાને ફક્ત ૨૩ પેનીજ મળતા હતા. આ દેખાડી આપે છે કે સહકારી હીલચાલથી એને ૬૯.૧ ટકા જેટલો ઉપજમાં વધારો થયો છે. વળી આ ઉપરાંત ડેરીની ઇમારત તેમજ સાધનો ઉપર પણ એને કંઈક નફો મળે છે. માખણ બનાવી વેચવાની કસ્ટ તો એને છેજ નહિં. આ ઉપરથી સો ટકા જેટલો ખેડુતને ફાયદો છે એમ કહીએ તો તે જરાય ખોટું નથી.

આ હકીકત આયર્લેન્ડમાં હાલમાં પણ મોબૂદ છે, અને હિંદુસ્થાનમાં પણ તે પ્રમાણે કમ ન કરી શકાય એનું કારણ કાંઈ સમન્વતું નથી. જો અહિંની પેટે હિંદુસ્થાનમાં પણ એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો ઓછાસ ત્યાંના ખેડુતોની આવક બેતબેતોમાં એવડી થઈ જાય.

આ કાર્ય ત્યાં કેવી રીતે ફતેહમંદ કરવું એજ આ નિબંધનો ઉદ્દેશ છે.

ડેરીના ઉદ્યોગ સંબંધી આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ; કારણ કે,

૧. ત્યાં ખેડુતને જરૂરીથી લાભ આપે તેવાં મંડળો યોજવાં ધણી સહેલાઈથી બની શકે તેમ છે.

૨. એ ઉદ્યોગ અહિં યુરોપના દેશોમાં બહોળો ફેલાવો પામેલો છે એથી કરી અહિંનો અનુભવ અને જ્ઞાન ત્યાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે.

૩. સહાયકારી મંડળની ડેરી શિવાય બીજી એવી કોઈ પણ શાખા નથી જે ખેતીના ઉદ્યોગને આટલો બધો લાભ આપી શકે. ડેરીનો ધંધો હાલ ઠીક પૈસા પેદા કરી આપે છે. આથી દુગ્ધાં દોર વધારે પ્રમાણમાં બેગાં કરવામાં આવે છે; ખેતીવાડીમાં આ દોર ઉછેરવાનું કામ જે હિંદુસ્થાનમાં મિલકતુલ હાથમાં લેવામાં આબું નથી તે ખેડુતને અને દેશને પણ અત્યંત લાભ આપે તેવી રીતે વિસ્તારી શકાય તેમ છે.

૪. વોલ્ટર પોતાના 'બેતીવાડીમાં સહકારિતા' એ વિષે પુસ્તકમાં કહે છે તેમ, ઢોર ઉછેરમાં એક વખત પરસ્પર સહાય દાખલ કરવાથી ખીજા ઉદ્યોગમાં પણ તે દાખલ કરવાનું મન થઇ આવે છે. ઢોરઉછેરમાં સહકારિત્વ પેસવાથી ખરીદી, વેચાણ અને મજૂરીમાં પણ તે પ્રમાણે સંયુક્ત કાર્ય થાય છે એટલે 'ડરીઈંગ' એ ધણા ઉદ્યોગોનું કેન્દ્ર થાય છે.

૫. જો આપણે કોઓપરેટિવ ફેક્ટ સોસાયટીનાણા ધીરનારી મંડળીઓની મંખ્યામાં તેમજ તેમની યાપણમાં વધારો કરી એ સંસ્થાઓનો વિસ્તાર કરવા ઇચ્છતા હઈએ તો અલગત, આપણે ઢોરઉછેરમાં સહકારિત્વ ન્યાં ન્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં અમલમાં મુકવું જોઈએ. કારણ કે એથી એ મંડળોના સભ્યો જે ગરિબ ખેડુત વર્ગ છે તેમની ચેલાશમાં સત્વર ઉમેરો કરી શકાય તેમ છે.

ઢોરઉછેરના ઉદ્યોગના સવાલમાં આપણે મુંબાઈ હતાકા મંબંધી ચર્ચા ચતાનીએ કારણ કે એ હતાકાનો અમને જાતિઅનુભવ છે. દિંદુસ્થાનના ગણાય ભાગોની આર્થિક સ્થિતિ લગભગ મરખીજ છે એટલે એ ચર્ચા ત્યાં લાગુ પાડી શકાશે.

મુંબાઈ શહેરમાં દૂધનું મહા દુઃખ છે—આર્થિક તેમજ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ એ વાત નીચેની હકીકત ઉપરથી વધારે સ્પષ્ટ થશે:—

વધારે વસ્તીને લીધે ત્યાં દૂધની માગણી ઘણી મ્હોટી છે, ન્યારે તે માગણીના પ્રમાણમાં દૂધ પુરું પાડી શકાતું નથી. વળી દૂધની પેદાશ તેમજ વેચાણ કરવાની રીત પણ કરકસર વિગેરે અર્થશાસ્ત્રના નિયમ વિરૂદ્ધ છે, આથી શહેરનો ગરિમ વર્ગ દૂધ મોંઘુ હોવાને લીધે એનો સ્વાદ પણ જાણતો નથી. દૂધની ખોરાક તેમજ પોષક તત્વ તરીકેની ઉપયોગિતા અને ખાસ કરીને બાળકોને વારતે તે કેટલી છે તે ક્યાં અજાણ્યું છે? આથી સરકાર અને પ્રજાનું ધ્યાન શહેરમાં દૂધ પુરું પાડવાના સવાલ તરફ દોરાયું છે. પરંતુ હુબાંએ એ સંબંધમાં કાંઈજ પગલાં લેવાયાં નથી.

મુંબાઈમાં સુખ્યત્વે કરીને ભેંશનું દૂધ વેચાય છે. આ ભેંશોને મુરત, ખેડ અને તેમની આજીવણીના ગામડાંમાં પાળી રાખવામાં આવે છે. એક સારી ભેંશ વર્ષમાં આશરે ૩૦૦ ગેલન એટલે ૭૫ મણુ દૂધ આપે છે. આથી મુંબાઈ શહેરનું દૂધ પુરું કરવાને આશરે ૪૦૦૦ ઢોર શહેરની નજીક રાખવાં જોઈએ. આમ છતાં માત્ર ૨૧૦૦૦ જેટલી સંખ્યા શહેરમાં અને આશરે ૪૭૦૦ પાસેના ગામોમાં રાખવામાં આવે છે. એથી કરી ૫૦ થી તે ૬૦ ટકા જેટલા મુંબઈવાસીઓને દૂધ મળી શકે નહિ એ દેખીતું છે. આ દૂધમાં ઢોર ન્યાં ખરચ જેટલું દૂધ આપતાં બધ થાય છે ત્યાં તેમને તરતજ ખાટકી વાડે રવાના કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે દરસાલ ઉપર કહેલી રપ૭૦૦ કરતાં પણ વધારે સંખ્યા કસાઈખાને જાય છે.

આ દૂધમાં દેરૂંને ઘાસચારાનું તથા રહેણાણ કરી પાળવાનું ખરચ ત્યાં બધું થતું હોવાથી માત્ર ઉત્તમમાં ઉત્તમ જાત પસંદ કરવામાં આવે છે. આ પસંદગી અગત્યતાનાં કેટલાંક સ્થળોમાં આડતીઆ મારફત કરવામાં આવે છે અને પછી રેલ્વેમાં એમને મુંબાઈ ચઢાવી દેવામાં આવે છે. ન્યારે ઢોર ખરચના અગર ખીજા કારણથી નકામાં

૪. હાલની રીત પ્રમાણે દર વર્ષે ૩૦,૦૦૦ જેટલાં ઢોરો કસાઈખાને નાશ પામે છે અને જે આપણે સરેરાશ ૧૧૨ રૂપિયા દરેક ઢોરની કિંમત ગણીએ અને તેમાંથી ૩૭ રૂપિયા જેટલું ખરચ બાદ કરીએ તો આ ઢોરોના બચાવથી જેકુત સરેરાશ રૂપિયા ૪૫,૦૦૦,૦૦ જેટલા બચાવી શકે.

૫. વધી એમનાં વાહરડાંની સંખ્યા દર વર્ષે ૧૫,૦૦૦ જેટલી ગણીએ અને તેમની દરેકની કિંમત ફક્ત રૂ. ૧૫ જેટલી મુજીએ તો એ ઢોરને મુંબાઈને બદલે બીજે સ્થળે રાખવાથી ૨,૨૫,૦૦૦ રૂપિયાનો બચાવ થાય. આથી કરીને દર વર્ષે સમાજને ૧,૪૫,૫૧,૩૮૦ રૂપિયાનો ફાયદો થાય.

ડોરોના ઉછોડોનો દૂધ શિયાયનો બીજો નિભાગ તે ઘી અને માખણ બનાવવાનો છે. આ માખણ અને ઘી મુંબાઈ તળમાં તેમજ આજુબાજુના ગામડાંમાં વેચવામાં આવે છે.

દૂધ કરતાં ઘીનું વેચાણ તો છેકજ ખરાબ રીતે કરવામાં આવે છે. કાષ્ટપણ કાયદાના અભાવે ગમે તે જાતનાં તેલ અગર ચરબીની બેળશેળ વેપારીઓ કર્યે જાય છે.

આ અડચણ દૂર કરવાને પણ આપણે સહાયકારી મંડળોનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જેથી કરી 'આયુર્વૃત્તમ્' વિગેરે ધોના ગુણો સત્ય થાય, અને જેકુતોને પણ ફાયદો થાય.

હાલમાં જેકુત વર્ગનો ખરેખરો નફો તો વચ્ચેનો વેપારી ખાટી જાય છે, જેથી એને તો ગેલને ફક્ત ૪ આના જ મળે છે, જે એક બેથના એક દિવસના ખોરાક વાસ્તે પણ પૂરતા નથી.

આ પ્રમાણે ઢોરઉછરનો ઉદ્યોગ હિંદુસ્થાનમાં તો જેકુતોને લાભ કરતાં ઉલટો હાનિકારક થાય છે. ત્યાં જેકુત બાપડો એક કે બે કરતાં વધારે ઢોર રાખી શકતો નથી, જે ઉપરથી જણાશે કે એ વર્ગ તદ્દત ગરિમ અને દંગાલ અવસ્થા ભોગવે છે.

આયર્લેન્ડનાજ દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે સહાયકારી હિલચાલ કેટલી બધી ઉપયોગી અને લાભકારક છે. અહિંની ગણનાએજ ગણનાં હિંદુસ્થાનના જેકુતને ઓછા-ઓછામાં દરેક ગેલને અઢી આના તો મળેજ એમાં કાંઈ શક નહિ; અને એ પ્રમાણે ૩૦૦ ગેલનું દૂધ આપતી એક બેંશ ૪૭ રૂપિયા જેટલો નફામાં વધારો કરી આપે. ગુજરાતમાંના ઢોરની સંખ્યાને હિસાબે જેકુત વર્ગને દર વર્ષે ૮૧૦,૯૩૭ પાઉન્ડ એટલે ૧,૨૧,૬૪,૦૫૫ રૂપિયાનો ચોખ્ખો નફો થાય.

હવે સંચાના દૂધનો સવાલ લાગે.

ખરેખર દિલ્હીનીની વાત છે કે આ દૂધ કેવળ નકામુંજ જાય છે. જે ધારે તો સહાયકારી ડેરીઓ દૂધનું તેમજ બીજાં ઢોર ઉછરવાને આ દૂધનો ઉપયોગ કરી શકે. જેથી કરી 'કેસીન' અગર 'કન્ડેન્સ્ડ મિલ્ક' બનાવી વેચવામાં જે નફો થાય છે તેના કરતાં પણ વિશેષ નફો થાય. જે સંચાના દૂધની કિંમત ગેલને એક આનો ગણીએ તો જેકુત પોતાની દરેક ગાય દીઠ પંદર રૂપિયા વધારે લાઈ શકે.

વળી આ હિલચાલના બીજા ફાયદા લાભ છે કે જેમની ગણતરી રૂપિયા આના પાંચમાં કરી શકાય નહિ. દાખલા તરીકે,

૧. ઢોરની જાતમાં સુધારો કરવાનું કામ બલ્કુ સહેલું થાય છે.

૨. ખેડુતને જે દૂધના વેપારમાંથી વધારે પૈસા મળવા માંડે તે એ પૈસા બાસચારો ઉગાડવાને છૂટથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય. આમ ખોરાકની સગવડ થવાથી વધારે ટોર રાખવા સુગમ થઈ પડે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ખેડુતો ખેતીનાં હાલ નીકળેલાં નવાં યોગ્યરોનો શાયદ સારી રીતે જાણે છે પરંતુ પૈસા ન હોવાને લીધે તેઓ ખરિદી શકતા નથી. સરકારી હિલ-આલ દાખલ કરીએ તો દરેક ખેડુત પાસેથી ઉધરાણું કરી આ યોગ્યરો ખરિદ કરી શકાય જેથી ખેતી ધણી સરળતાથી ઉપજમાં વધારો કરી આપી શકે, અને ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે.

હવે હેક્ષોમાં હુદ્દી ધણી ઉપયોગી હિલચાલ એ છે કે દુકાળનાં વખતમાં કામમાં લેવાને વારતે સંયુક્ત રહીને બાસનો મંત્રણ કરવો જે કામ અમલમાં મુકવું સહકારિત્વથી ધણું રહેલું છે.

હાલ તો ખાવા પુરતાજ પૈસા નથી તો લવિખ્યને વારતે બચાવવાનું તો ક્યાંથી અને જે ખેડુતની આવકમાં વધારો થાય તોજ આગળનો વિચાર કરવાનું એને સહે.

આ દષ્ટિબિંદુથી સરકાર અને પરીપકારી પ્રબળન જે હાલ દુષ્કાળ નિવારણ ફંડમાં નાણાં ભરે જાય છે તેમ જે આ પ્રકારનાં સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં ભરે તે એનો ઉપયોગ ધણો સારો થઈ શકે, એ સ્પષ્ટ છે.

ખેતરની ઉપજના વેચાણમાં સહકારી મંડળોની આવશ્યકતા.

કપાસ, ઘઉં, ચોખા, દાળ, તમાકુ અને શેરડી એ હિંદુસ્થાનની મુખ્ય નિપજ છે. દાખલા તરીકે આપણે કપાસ લઈએ.

દરેક ક્ષેત્રે ખેડુતને ચોખ્ખો નફો શા થાય છે તે નીચેની બે જાખતો ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

એક તો ઉત્પન્ન કરવાનું ખર્ચ અને બીજું એ ફાલતું સારી કિંમતે વેચાણ.

ખર્ચ સંબંધી વિચાર કરવાનું રહેવા દઈએ પણ વેચાણ કરવામાં શા શા દોષો છે, એ જોવા જરૂરના છે.

ઉત્તારી પછી તરતજ ખેડુત પોતાનાં કાલાં ધણે ભાગે કાષ્ટ વેપારીને વેચી નાખે છે. કાલાંને તૈયાર ગાંસડીની કિંમત ઉપરથી કાલાંની કિંમત અંદાજવામાં આવે છે. પરંતુ કપાસીઆ કાઢનાની, રેને સાફ કરવાની વિગેરે મહેનત બાદ કરીએ તો એ ખેડુતને રેને હિસાબે કાલાંની પૂરેપૂરી કિંમત મળતી નથી. કારણ એ છે કે પોતાને ઘેરથી કાલાં-ઉપડયાં પછી તે તૈયાર રેની ગાંસડી કાલાંને જતાં મુઠીમાં વચ્ચે અનેક વિધિઓ એ કાલાંની થઈ જાય છે.

૧. જે વેપારીને ખેડુત કાલાં વેચે છે તે પ્રથમ તો દગા કરવા માંડે છે. દાખલા તરીકે હલકું ૩ મેળવવું, બેજવાળો જગાએ રાખવું, જેથી કરી તોલમાં વધારો થાય.

૨. ત્યાર પછી એ વેપારી કાષ્ટ બીજાને વેચે છે.

૩. એ પાછો કાષ્ટ-જીનીંગ ફેક્ટરીમાં મોકલે છે.

૪. આ ફેક્ટરીવાળો પોતાને મનગમતી મંજુરી ચલાવી દે છે.

૫. ત્યાં ગાંસડીઓ બંધાયા પછી કાષ્ટ દલાલ મારફતે મુંબઈ અગર પરદેશ વેચવામાં આવે છે.

આમ દરેક વચ્ચે માણસ પોતાનો નફો ચઢાવતો હોવાથી તૈયાર ગાંસડીનો ભાવ વધે જાય છે, અને એ નફો જો બાદ કરીએ, વચ્ચે થોડો ધણો બગાડ થાય તે બ્યાનમાં લઈએ, અને વેપારીઓ સહા કરી ભાવ વધારે છે, એ વિચારીએ તો, રૂની ખરી કિંમત કેટલી બધી ઓછી થાય તે સહજ સમજાશે. આ ઉપરથી દેખીતું છે કે ખેડૂત તો આ બધાને વારતેજ જાણે વૈતરું કરે છે. ઓછે ભાવે વેચે છે એટલુંજ નહિ પણ કપડાના રૂપમાં ખાણું વધારે ભાવે ખરિદે છે. વળી એ કાલામાંથી નીકળેલા કપાસીઆ ખેડૂત પોતેજ જીનમાંથી પોતાના ઢોરને વારતે વેચાતા લેછે. આમ વચ્ચેના જો માણસોને એ નફામાં પૈસા આપે છે.

આ સંકટો પણ દૂર કરવાને આપણે સહકારી મંડળોનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જો ખેડૂતો પરસ્પર મળી જાય તો હાલના કરતાં પણ એમને બેવડો નફો થાય.

શુભરાતના કેટલાક ભાગોમાં ધણા ખેડૂતો સારી સ્થિતિમાં છે, જેથી ત્યાં આવા મંડળો રહેલાંથી કાદી શકાય તેમ છે. શેર અને સમગ્રની જવાબદારીથી થાપણ ઉભી કરવામાં આવે અને સ્થળે સ્થળે સ્થાપેલાં મંડળો ભેગાં થઈ રૂ વેચવું શરૂ કરે તો એ હિલચાલ વિજયી નીવડવામાં કાંઈપણ અડચણો જણાતી નથી. પછી, વળી ધીમે ધીમે મંડળોની સંખ્યા વધારતા જવાય. આ મંડળોમાંથી સલાસદો ચૂંટી કાઢી એક-બુખ્ય મંડળ ઉભું કરવું, પૈસા વધતાં પોતાનાંજ જીન અને પ્રેસો શરૂ કરવા, પોતાનાજ નોકર અને દલાલો વેચવાનું કામ કરવાને રાખવા. અલગત આ કાર્ય જેટલું દેખાય છે તેટલું મરણ નથી પરંતુ સુરત અને ભરૂચ જેવાં શહેરો જ્યાં રૂની ઘણી સારી જાત ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાંથીજ જો આ શરૂ કરવામાં આવે તો કાંઈ ખોટું થઈ.

આ હિલચાલથી ખેડૂતોને શા લાભ થાય ?

૧. ખેતરમાંથી માંડીને તે જગ્ગરમાં વેચાતાં સુધી કાલનિ સાચવીને લઈ જઈ શકાય, જેથી ઓછામાં ઓછા વીસ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થાય.

૨. પરસ્પર મદદથી લઈ જવા લાવવાનું ખર્ચ પણ ઘણું કમતી થાય.

૩. વેપારીઓ અને દલાલોનો દગાથી અગર સદ્ગાથી કરેલો લાભ ઉડી જાય જેથી દરેક કાલે બેવડો નફો થાય.

૪. ઢોરને વારતે ખરિદતા કપાસીઆમાં પણ ૨૦ ટકા જેટલો બચાવ થાય.

૧૯૧૭ ની સાલમાં ૪૦૦ રતલની એક ગાંસડી જેવી ૧૬,૨૫૦૦૦, ગાંસડી જેટલા રૂની પેદાશ ગણવામાં આવી છે. આ રૂ ઉપર ગાંસડીના રૂ. ૧૪૫ જેટલો ભાવ ઉપજ્યો હતો. જો ખેડૂત ઉપરની હિલચાલથી પોતાના કાલા ઉપર ફક્ત સાડાબાર ટકા જેટલો વધારોનો નફો મેળવે તો દરેક ગાંસડી દીઠ રૂ. ૧૫ મળે. આથી ફક્ત મુઆઈ ધલાકાનાજ ખેડૂતોને ૨,૪૭,૭૫૦૦૦ રૂપિયા વધારો મળે.

૫. વચલા વેપારીઓ રૂને ગમે ત્યાં નાખી મુકે છે અને ધણીએવાર મીલમાલેકાએ ફરિયાદ કરી છે કે બેદરકારીથી રૂ બગડે છે છતાં એ લોકો એની કાંઈ દરકાર કરતા નથી. એમને તો ખેડૂતો પાસેથી ઓછે ભાવે મળે છે એટલે બસ. પરંતુ સહાયકારી

મંડળો સ્થપાયાથી જેકુતોને ૩ ટકમ જગવવું તેનું શિક્ષણ આપી શકશે અને વળી વાવેતર કરતી વખતે ક્યા કપાસીઆ સારા અને ક્યા ખરાબ એ બતાવી, રૂની જાતમાં સુધારો કરી શકશે.

તમાકુ.

મુખાષ્ટ પ્રલાદમાં આ છોડ ધણા મોટા પ્રમાણમાં ઉપાડવામાં આવે છે. ૧૯૧૩ની સાલમાં ૭૬,૯૭૮ એકર જેટલી જમીન એનાજ વાવેતરમાં રોકી હતી, આનું વાવેતર ગામની નજીકના ભાગોમાં કરવામાં આવે છે. જેથી મહાયકારી મંડળો કાઢવાં હોય તો એનું વેચાણ સહેલાઈથી કરી શકે તેમ છે.

૧. દરેક જેકુત પોતાનાજ ગામમાં તમાકુની કાપણી કરી આપે છે.

૨. પરદેશ અગર દેશમાંજ વેચાયા પહેલાં તૈયાર થએલા માલ ઉપર ત્રણથી ચાર વિધિ થાય છે

૩. જેકુતને ૪૦ રતલના મણુ ઉપર ૨. ૬ થી ૭-૮-૦ રૂપિયા ઉપજે છે.

હવે જો જેકુતો ભેગા થઈ એક હુશિયાર આપનાર રાજે તો એાછામાં એાછા દર મણુ ૩૦ થી ૪૫ રૂપિયા બહુ ખર્ચ આદ કરતા પડે એટલે કે હાલ ઉપજે છે એનાં કરતાં આશરે ચાર ગણું મળે. આમ વધારે નફો મળતા વધારે મંડળો ઉભાં થાય અને એ પ્રમાણે આપણમાં વધારો થાય તો ધરોપ અને અમેરિકાથી કોઈ હુશિયાર કારિગરોને બોલાવી શકાય.

આમ ન કરતાં કદાચ એકાદ ગામના જેકુતો ભેગા થઈનેજ વેપારીઓને રૂબરૂ બોલાવે તો વચલા આડતીઆ ઉડી જાય જેથી ૨૫ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થાય. વળી ત્યાર પછી બધાં મંડળો સંયુક્ત થઈ સરકારની મદદ માગે તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તમાકુનું શોધન કરી શકાય એ ઉપરાંત દોર ઉછેરનારા અને તમાકુવાળા બન્ને ભેગા થઈ અર્થસ્પર્સને લાલ કરી શકે. દાખલા તરીકે, હાલમાં, ગુજરાતમાં તમાકુને ઉગાડવા ખાતરની ધણી જરૂર છે, જે દોર ઉછેરનારા સહેલાઈથી પૂરું પાડે.

આજ હકીકત ધર્મે તેમજ સૈલખીજને લાગુ છે. જેમાં સહાયકારી હિંચવાલ શરૂ કરવાથી અને તેને ડેરીના ઉદ્યોગની સાથે જોડવાથી એાછે ખર્ચે સેપરેટરની સાથે લોટ દળવાની ધંદીઓ ચલાવી શકાય. વળી દાળ તેમજ ડાંગર ખાડવાની ગોઠવણી પણ માથેજ થઈ શકે. ફેાતરાં પડે તે દોરને ખોરાક તરીકે કામમાં આવે.

વાડીઓનાં શાકભાજી અને ફળફળાદિ સંબંધી.

મુખાષ્ટ અને ખીજાં શહેરોમાં શાક અને ફળફળાદિ બહુ વપરાય છે, જે કાંતો શહેરમાંજ પાકેલાં હોય છે અગરતો મુખાષ્ટ અને પુનાથી રેલ્વે માર્ગે આવે છે. પરંતુ 'ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગમાં રેલ્વેની સગવડ બરોબર નથી જેથી કરી આ શાકભાજી ત્યાં નિરૂપયોગે બગડી જાય છે. જો તે ખાનુના બગીચાવાળા એકત્ર થઈ બધો ફાલ ભેગો કરે, એની જાતવાર કિંમત કરે, અને અમુક જથ્થો પૂરો પાડવાના ડાન્ડ્રેકટ કરે તો રેલ્વે કંપનીઓને સગવડ કરી આપવાનું સહેલાઈથી હી શકાય. વળી એ ઉપરાંત એ ફળોના સુરબા અગર અચાણાં કરી પરદેશ ચલાવી શકાય. હાલમાં કેટલાક ગાંધીઓ અને ખીજા વેપારીઓ ફરી વિગેરે ફળોનો ઉપર પ્રમાણે ઉપયોગ કરે છે પરંતુ જેકુતો જાતેજ તે કામ

કરે' તો એમને કેટલો બધો લાભ થાય ! જે ફળફળાદિ અને અથાણુનિ સારા પ્રમાણુમાં વેચી શકાય એવી ગોઠવણુ કરવામાં આવે તો ખેડુતો ફળનાં ઝાડ મોટા જથ્થામાં ઉગાડે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

સુરતમાં શાકભાજીનું જથ્થાબંધ વાવેતર થાય છે પરંતુ યોગ્ય બંધારણુને અભાવે ત્યાંના ખેડુતોને વેપારીઓને આશરે રહેવું પડે છે.

આ પ્રમાણુ કેટલાંક દષ્ટાન્તો ઉપરથી સહાયકારી હિલચાલના શા લાભ છે તે જોઈ શકાય છે. જે યોગ્ય વ્યવસ્થા અને હૃદયીયાર કારીગરો સાથે કામ કરવામાં આવે તો હિંદુસ્થાનના ખેડુતોનો અને ખેતીનો રૂઆબજ ફરી જાય.

પોતાની ઉપજમાં એમને એમ સોએ સો ટકા લાભ કરવો ધણો કઠણુ છે પણ ઉપરના આંકડાઓ ઉપર નજર નાખતાં જણાશે કે એ કાંઈ આ હિલચાલ કામે લેતાં અધર્મ નથી.

કેટલાક જણુ એમ માને છે કે આપણા દેશનાં ખેતરની નિપજ દુનિયાના ખીજ ભાગોમાં મોકલવામાં આવે તો ખેડુતોને ધણો લાભ થાય દારણુકે ખરિદનારની સખ્યામાં વધારો થવાથી માલની કિંમત વધે અને ખેડુતોને નફો થાય પરંતુ આ વાત તદ્દન ખોટી છે અને તે મિ. કીટિંગના ' રૂરલ ઇકોનોમી ઓફ ધ ઓએડે ક્રેકન ' નામના પુસ્તકમાંનાં આંકડા ઉપરથી જણાશે.

•

૧. પુના ડીસ્ટ્રિક્ટમાં ૪૦ એકરના કાળી ભોંયના એકાદ ટુકડામાંથી ૧૮૨૮ ની સાલમાં ખેડુતને દર એકરે ૩ શીલીંગ એટલે ૩. ૨-૪-૦ નફો રહેતો.

૨. જ્યારે તેવાજ પ્રકારના ટુકડા ઉપર ૧૯૧૧ ની સાલમાં ૪ શીલીંગ એટલે ૩, ૩-૦-૦ મળતા.

પરંતુ ૧૯૧૧ માં નાણાંની ખરિદકિંમત ૧૮૨૮ ની સાલ કરતાં ફક્ત અડધીજ હતી એટલે એક સાલમાં ૧૯૧૧ માં ૧૮૨૮ કરતાં ફક્ત અડધીજ કિંમતની વસ્તુ આવે. જોયી પરદેશનું બજાર ઉઘડવાથી હિંદુસ્થાનના ખેડુતોની ૩૩ ટકા જેટલી કમાણી ઓછી થઈ ગઈ છે. આથી જે વધારાનો નફો મળે છે તે હાલના મેધવારીના વખતને લીધે તણાઈ જાય છે અને ઊલટી ટાંચ પડે છે. વળી પરદેશ નિકાસનો ખરો લાભ તો વેપારીઓ ખાટી જાય છે. હોલમાં વળી કારખાનાંના અને મીલના માલેકોએ પોતાના ધંધા સાથે ખેતરો પણ ઉઘાડવાને લીધાં છે જેમાં ૩, અનાજ, વિગેરે પોતાને ઉપયોગી થીએ વાવે છે.

મિ. કીટિંગે ઉપર કહેલા પુસ્તકમાં જણાવેલી હકીકત મુજબ, ધણા ખરા ખેડુતો પાસે ૧૫ એકરથીએ ઓછી જમીન છે. જ્યારે ૩૦, ૪૦, અને ૪૮ એકરના ટુકડાઓ ઉપર ગણુમી કરતાં ખેડુતને દરેક એકર દીઠ ફક્ત ૩. ૩-૦-૦ થી ૩. ૬-૧૨-૦ જેટલો નફો રહે છે. આ હિસાબે ૧૫ એકર ઉપર ૪૫ રૂપિયાથી ૯૭-૮-૦ જેટલો નફો થાય. આ ઉપરાંત ખેડુત મજૂરી કરી એકરે ૯ રૂપિયા પેદા કરે છે એટલે બધા મળીને, એક ખેડુતનું કુટુંબ આશરે ૧૮૦ થી ૨૨૫ રૂપિયા દર વરસે કમાય છે. હવે જે દરેક કુટુંબમાં સરાસરી ૪ માણસ ગણુએ તો દરેક માણસ દીઠ વરસે ૪૫ થી ૩. ૫૮-૨-૦ આવે. જોલમાં એક કેદીનું ખરચ પણ વરસે ૬૦ રૂપિયા આંકવામાં આવ્યું છે તો તે પ્રમાણુે ખેડુતને એના કરતાં પણ ઓછું મળે છે. આમ રિયલિટી હોય તો ઇંગ્લેન્ડને લાજીવવાના અને

દવાદારના પૈસા તો એ ક્યાંથી લાવી શકે? વળી એમાંથી તો મૂળ માલેકને સાંચ આપવી પડે છે, ખેતરનો અડધો એક લાગ તો ગિરો હોય છે અને તેથી દેવા પેટે વ્યાજ ભરવું પડે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સહાયકારી હિલચાલ કેટલી બધી અગત્યની તેમજ સત્વર ઉપાડવા જેવી છે. આથીજ ખેડુતને ઓછામાં ઓછો ૩૦ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થશે.

છેવટની ગણતરી પ્રમાણે ખેડુતને એક એકરમાંથી રૂ. ૧૨-૮-૦ થી ૩૦ રૂપિયા જેટલી ઉપજ આવે છે, ધાત્રા કે આ ઉપજમાંથી અડધો એ પોતાના ઉપયોગને વાસ્તે રાખે અને અડધો અડધ વેચી નાખે તો સહાયકારી હિલચાલથી દરેક એકરે એને રૂ. ૨-૪-૦ થી રૂ. ૪-૮-૦ વધારાની આવક થાય જે ખેડુતની રિયલિટી બેતાં કાંઈ ઓછી નથી.

ખેડુતોની રિયલિટી સુધારવાનો, અને દુનિયાના બીજા દેશો સાથે વેપાર ચલાવી લોકોને પણ બે પૈસા પેદા કરવાનો આજ સત્વર લેવા લાયક ઉપાય જણાય છે.

હવે જોઈએ કે આ હિલચાલ કઈ રીતથી વ્યવહારમાં મુકીએ. ૧૯૧૨ માં શુજરાતનાં ગાયકવાડી અને સરકારી હદનાં ગામડામાં આશરે ૩૫૦ અને દક્ષિણમાં આશરે ૧૮૦ મહાયકારી નાણાં ધીરનારાં મંડળો હતાં. એક એકની સાથે જોડી આ મંડળોમાંથી પાછાં મુખ્ય મંડળો પણ બનાવવામાં આવ્યાં હતાં.

હાલમાં સરકાર, આ મંડળોને કેટલાક માનનીય મંત્રીઓની મદદથી ચલાવે છે. હિસાબ તપાસવાનું કામ સરકાર જતેજ કરે છે. મુખ્ય મંડળ સૌ નાનાં મંડળોની દેખરેખ રાખે છે બ્યારે નાનાં મંડળો ખરચના પૈસા પૂરા પાડે છે.

નાણાં ધીરનારાં અને કેટલાક વણકર અને ચામડીઆનાં મંડળોને વ્યવસ્થાપક ચલાવવાનુંજ કામ હાલ સરકાર અને મુખ્ય મંડળ કરે છે, પરંતુ જો એ હિલચાલ ખેતી અને ડેરીના ઉદ્યોગમાં અમલમાં મુકવામાં આવે તો તે કરતાંની સાથેજ એ ધંધાનું ખાસ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન જોઈએ.

આ જાતનું કામ હાથમાં ફક્ત ત્રણજ વ્યક્તિઓ લાઇ શકે.

૧. એક તો સરકાર જાતે જ.

૨. બીજા જનસેવકો.

૩. અને આ બંને મળીને કરે તો.

હવે જોઈએ કે આમાંથી કયી વ્યક્તિ પસંદ કરવા જેવી છે. હિંદુસ્થાનના લોકો ધણે ભાગે એમજ ઈચ્છે છે કે આવાં કાર્યો તો બસ સરકારેજ ઉપાડવાં જોઈએ. આનું કારણ કદાચ એ હશે કે ખેડુતો પાસેથી લેવામાં આવતી જમિનની મહેસુલના વ્યયમાં પ્રજાને કાંઈ અધિકાર કે જવાબદારી છે નહિ. આથી સરકારને શી શી મુશીબતો નડતી હશે એ એ લોકોને કાંઈ ખબર પડે નહિ. જેથી કુદરતી રીતે તેઓ સરકારને બધું જોખમ ખેડવાનું સોંપી દે છે. વળી સરકારથી કાંઈ, અસુક ધંધાનું જ્ઞાન અને તેમાં સલાહ આપવાં દર વખતે બની શકે નહિં એ વાત પણ જો લોકો સમજે તો ઉપરની ધારણા તેઓ છોડી દે આપણે તો સરકાર પાસે, કેળવણીમાં હિસાબી કામમાં અને ગ્રાન્ટ લેવામાં મદદ માગીએ તો બસ છે. હોલેન્ડ, ડેન્માર્ક અને આયર્લેન્ડ વિગેરે રચણા બધાં આ હિલચાલ બધી વિજયી નીવડી છે ત્યાં પણ એમની સરકારે આનું કામ માથે લીધું નથી.

આ મંડળો સહર છે કે કેમ એ જુવે અને ન હોય તો બંધ કરી દે-આટલીજ સત્તા જો એ અજમાવવા દરકાર રીજો તો થોડું નથી.

આયલેન્ડમાંજ એવી એક દુર્બ્યવસ્થિત ડેરીનો દાખલો છે કે જે ડેરીએ લગભગ ૧૦૦૦ પાઉન્ડ ડુબાવ્યા હતા. આ તુકશાનની જાણ થતાં મંડળોના રજીસ્ટ્રારે અધિકારીઓ ઉપર, કાયદા પ્રમાણે દર વરસે હિસાબ ન બતાવવાથી ફેજદારી કરી, સદ્ભાગ્યે એ મંડળો ઉપર અધિકાર ચલાવતા એક મ્હોટા મંડળે સર્વ હકીકત એકઠી કરી હિસાબ રજુ કર્યો. આથી કામ ચલાવવું બંધ રાખ્યું. આ જ મંડળમાંથી ત્યાર પછી એક નવું મંડળ ઉભું કરવામાં આવ્યું. આ નવા મંડળે એવું સરસ તો કામ કર્યું કે ત્રણજ વર્ષમાં પોતાનું બધું દેવું પતવી નાખ્યું અને હાલમાં એ ઘણી સારી કમાણી કરી શકે છે.

મુબાઈમાં પણ એવાં દરેક મંડળો હતાં કે જે કાંઈજ કામ કરતાં ન હતાં અને જેમને ૧૮-૧૦-૧૧ માં સરકારે બંધ કરી નાખ્યા હતાં.

ત્યારે શું સાર્વજનિક મંડળોએ એકલેજ હાથે આ કામ ઉપાડવું ? સારાં બંધારણો ધડવાનું, ધંધાની ખાસ બાબતોનું જ્ઞાન આપવાનું, અને એવું બીજું કામ તેઓ અલગત, કરી શકે. પરંતુ સરકાર તરફથી પણ પૈસાની મદદ અને સહાનુભૂતિની એના જરૂર છે જેથી કરી લોકોને વિશ્વાસ ખેમે અને સાફ પરિણામ આવે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સારામાં સારો ફક્ત એકજ માર્ગ છે અને તે એ કે બંનેએ એકત્ર થઈ આ કામ હાથમાં લેવું. આજ રીતથી યૂરોપમાં સાફ કામ થઈ શક્યું છે.

આયલેન્ડમાં સર હોરેમ પ્લેન્કેટ, મિ. એન્ડર્સન, ક્રાધર કિનલે અને લોડ મોન્ટીગલ આ હિલચાલના મુખ્ય સ્થાપક છે. પ્રથમ બીજા દેશોમાં આ કામ શિખીને અને અનેક વિધો છતાં, અથાગ કામ લઈ, દૃઢ નિશ્ચયથી અહિં એ કાર્ય શરૂ થયું હતું. નહિં જોટલા વર્ષમાં કેટલાક મંડળો એમણે સ્થાપી નાખ્યાં હતાં કે જેમાં કેટલાક આશ્રયદાતાને અને કેટલાક નાનાં મંડળોના પ્રતિનિધિઓને સલાસદ કરવામાં આવ્યા હતા.

વીસ વર્ષ સુધી તો સલાસદોએ અને કેટલાક દાતાઓએ દાન આપી ફંડ બેઠું કર્યાં કર્યું હતું પરંતુ ત્યાર પછી ત્રણ વરસથી મરકારે મદદ આપવી શરૂ કરી છે.

આ મુખ્ય મંડળ આત્મચાલક છે. તેમાં વ્યવસ્થા રાખનારા ખાસ જ્ઞાન ધરાવતા અને વેપારકુશળ મનુષ્યો સૌ સૌનું કામ કંઈ જાય છે.

આ મંડળ પોતાની માથે સંબંધ ધરાવતી બીજી મંડળોઓને હરેક પ્રકારની મદદ આપે છે. વ્યવસ્થાપકો જુવે છે કે નાની મંડળોઓ ખરાબર વ્યવહાર ચલાવે છે કે નહિ.

આ જ પ્રમાણે જો હિંદુસ્થાનમાં પરાંપકારી મનુષ્યોની મદદથી મુખ્ય મંડળોની ફરી ચોજના થાય તો ત્યાં ખેતીવાડીની મદદથી ઘણું કરી શકાય, અને વળી આવાં મંડળો ચોડા પગારથી સ્વયંસેવકોનું ચલાવે તો ઐથીય વધારે લાભ થાય.

ફકાર આ કામ પ્રગતે સોંપવા ઘણી ઇતેમ્મર છે એટલે તે પૈસાની મદદ કરવાને જરાય અવશ્યક તેમ નથી. આ કરતાં પણ વધારે લાભકારક તો એ છે કે સરકાર જોટલે પૈસે આ કામ કરી શકે છે તેટલેજ પૈસે પ્રજા એથી બેવડું કામ કરી શકે અને વળી સરકારી નોકરો જે આજસ અને દીલ કરે છે તે ન થાય. ફંચનલાલ વામુદેવ મહેતા.

સ્વિત્ઝરલેન્ડનું સ્વરાજ.

યુરોપના મધ્યમાં સ્વિત્ઝરલેન્ડ છે. એની ચારે બાજુ ખીજાં રાજ્યોની પૃથ્વી છે. એ ખરેખર એક નવાઈ જેવું છે કે પહેલાં જ્યારે “બળીઆના બે ભાગ” હતા અને જ્યારે મ્હોટા મ્હોટા રાજ્યો આખા યુરોપ ઉપર ધુમતા અને રાજ્યો ગળી જતા હાથે આટલું ન્હાનું સ્વિત્ઝરલેન્ડ કાઢ્યું હતી લીધું નહીં અને રાજ્યમાં જોડી લીધું નહીં. પણ સ્વીસ પ્રજા પરાપૂર્વથી શરો અને નીડર છે; અને એમનું સ્વરાજ દેઃ સુધી સચવાયું છે.

બહુ બહુ વર્ષ પહેલાં યુરોપના એક મહારાજાએ એ જીતવાનું મન કર્યું હતું. પણ લોકોએ એનું શૌર્મ દાખવ્યું કે જુલમી જીતનારા જીતાયા અને એમને ન્હાસવું પડ્યું એ વખતમાં યુરોપના દેશમાં રાજ્ય બંધારણ હાથ કરતાં ધણાં જુદાં હતાં. યુરોપનો મહારાજા Emperor કહેવાતો. અને એનું મહારાજ્ય The Holy Roman Empire એ નામથી ઓળખાતું. આ મહારાજ્યના છત્ર નીચે ખીજાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્ય હતાં એ દરેક ઉપર એક રાજા કે સામંત રાજ્ય કરતો અને મહારાજાને સર્વભૌમ સ્વીકારતો. જ્યારે મહારાજા મરી જાય ત્યારે એના પુત્રને એ પદ મળતું નહીં. પણ બધા રાજા અને સામંતો એકઠા થઈ પોતાનામાંથી એક નવો મહારાજા પસંદ કરતા.

સ્વિત્ઝરલેન્ડે મહારાજાની આજુ માની હતી. પણ સ્વીસ પ્રજા સ્વતંત્ર હોવાથી તદે મના રાજા કાઢ નહોતો. આથી મહારાજાનો નીમેલો એક સુબો એને સંભાળતો. ઑસ્ટ્રીઆ એ ત્યાં રાજ્યોમાંનું એક હતું; અને એક વખત ઑસ્ટ્રીઆનો રાજા સ્વિત્ઝરલેન્ડનો સુબો નીમાયો. એ સુબો પ્રદેશના પહાડ, સરોવર, અને ખીણો જોઈ આ સુગાનું મન લેવાયું હતું અને એ પોતાનો કરવાની ઉડી આશા રાખતો હતો. પણ સ્વીસ પ્રજા એની ધાય એમ નહોતી. એ પ્રદેશના ત્રણે પ્રાન્ત-યુરી, શ્યુટ્ઝ અને અંટરવોલ્ડન-એકઠા થયા અને ઑસ્ટ્રીઆ રહામે હિંસુ માથું કરવા સમત થયા.

એક વખત ઑસ્ટ્રીઆનો ડયુક ઑલિવિટ મહારાજા થયો; અને એ સ્વિત્ઝરલેન્ડના પડેલા સુબાનો ઠાકરો હતો. તેથી એની આશા સખળ થઈ. એણે ધાર્યું એનો આપ ફક્ત સુબો હતો, તેથી એને કાંઈ તાબે થયું નહીં. પણ હવે તો મહારાજાને સૌથે માનશે એણે પોતાના બે સરદારને આ અર્થ સાધવા સ્વીસ પાસે મોકલ્યા.

તેમણે સ્વીસ લોકોને કહ્યું—“આ તમારો દેશ ડયુકને સ્વાધીન કરો, એટલે એ તમારી ઠાકરો જેવી સંભાળ લેશે અને તમને મ્હાશે. તમને એક જગ્યા પર થવું રહામે ટકી શકે એવા નથી તેથી એ તમારું સંરક્ષણ કરશે. એને આમાં કશો સ્વાર્થ નથી. પણ ફક્ત જુના ઇન્દિયા ઉપરથી અને એના આપના કહેવાથી એ જાણે છે કે તમને જંગ બહાર છે. અને એવાને ડયુક બહુ મ્હાવ છે. એ તમને રણમાં તેડશે અને જીતમાંથી તમારો ભાગ તમને આપશે. વળી જો કંઈ અદ્ભૂત પરાક્રમ કરશે તો તમને મ્હોટા સરદાર બનાવશે.”

આ સંભળી ત્રણે પ્રાન્તના મુખ્ય લોકોએ કહ્યું—“તમારા ડયુકને કહેજો કે

અમે તમારા આપને, તહેમની રાજનીતિને અને તહેમના ચરાતનને બૂલી ગયા નથી. પણ અમારે સ્વતંત્ર રહેવું છે. અમે તમારા કુટુંબને ચ્હાશું અને માન દઇશું. વળી મહારાજ તરીકે એમને કહેવો કે અમે જેવા મહારાજ્યને સાચા અને વફાદાર રહ્યા છીએ તથિવા રહીશું. પણ, એમણે આટલેથી જ સંતોષ માનવો ખસ છે.”

પેલા સરદાર ઑલ્ટ્રેટ પાસે ગયા અને સંદેશ કહ્યા. એને તો આથી ઝાળ લાગી. આ તીખો લોકાનો સંદેશો સાંભળી ઑઠ કરડવા મંડ્યો અને બોલી ઉઠ્યો:—“ અભિમાની ખેડુ તો ! નમ્યું નહી આપેલું સારે તો હું એમને મનાવીશ અને નરમ કરીશ.” પણ આ કામ હાથમાં લેવાનું ઑલ્ટ્રેટથી ખતી શકયુ નહી. બીજા રાજ્યોને પણ એ તિરસ્કાર પામતો, તેથી સ્વતંત્રલેડનું કૈય કરવા એને નવરાશ નહોતી. પણ એ તહેમને બૂલ્યો તો નહીજ.

મહિના ઉપર મહિના થયા; પણ સ્વીસ લોકાનો કાષ્ટ સુયો નિમાયો નહી. આખરે લોકાએ “ કાષ્ટક સુયો તો જોઇયે ” એમ ધારી મહારાજાને કહેણ મોકલ્યું કે—“ અત્યાર સુધી યત્ન આપ્યું છે તેમ અમારો કાષ્ટ સુયો નહી કરો. ” ઑલ્ટ્રેટ ધુરણ્યું કરી કહ્યું:—“ સુયો જોઇયે છીયે ? હા, હું હમણાં મોકલુ છું. હું જેને મોકલું તહેને તમારે બધી બાબતમાં તાબે થવું. ”

કહેણ લખ જનાર બોલ્યા:—“ આ મહારાજા ! અમે તો મૂળથી જ કાયદાને તાબે થઇયે છીયે. ” ઑલ્ટ્રેટ બોલ્યો:—“ એમ કે ? ત્યારે તો જો જો. તહેમ સ્થેજ નિયમનો ભંગ કરશે તો તમારા પ્રાણ અને ધન બધુંયે ખોશો અને તમારું સ્વાતંત્ર્ય હું હવું નહવું કરી નાખીશ. ”

કહેણ લખ જનાર અંતરમાંથી ઉંડા નિરાશ થઇ ઘેર ગયા. એમના ગયા પછી ઑલ્ટ્રેટ મનમાં બબડ્યો:—“ એ લોકા હમણાં નહી નમે. પણ હું એટલો કનડીશ કે તેઓને બંડ કરવું પડશે. ત્યારે હું એમની સ્થામે લઢીશ, છતીશ, અને પછી સ્વતંત્રલેડન ચ્હાડું થશે.” થોડા દિવસ પછી તહેણ પોતાના બે મિત્ર-જેસલર અને લેડનમર્ગને સુખાગીરી સોંપી. એ બન્ને ઑસ્ટ્રીયન હતા, ફર હતા; અને તેથી સ્વીસ લોકા એમને ધિકારશે એમ એણે ધાર્યું. જેસલરને મુરી અને સ્વુટ્ઝ એ બે પ્રાન્ત સોંપ્યા. લેડનમર્ગને અંદરવોડન સંભાળવાનો હતો. તહેમને કવું કે:—“ સ્વીસ લોકા પંદાડી અને બળવાખોર છે. વળી એ એવા છે કે તમારે ત્યાં કાયદાનો અમલ કરવા સિપાઇઓની મદદ લેવી પડશે એ લશ્કરનું ખર્ચ સાંધી કર લઇને મેળવજો. શિક્ષા કરો તે સખત કરજો. ”

તે બન્નેએ પોતાના પ્રાન્ત સંભાળી લીધા. એમને લોકાને કનડવામાં આનંદ થતો. લોકા ઉપર વેરાનો બોળે ધણો વધાર્યો. કંઈક વસ્તુ વેચતી કે ખરીદતી હોય તો તહેમાંથી સુખાઓએ ભાગ લેવો, એવું કરાવ્યું. ન્હાનામાં ન્હાના ચુન્હા માટે લાંબી ફેદ અને બારે ફેડ થતા. આથી પ્રજા ઠીલી પડી; પણ હજી ઑસ્ટ્રીયાને તાબે થઇ જ નહી.

એ લોકા એમ સંતોષ માનતા કે:—“ પ્રભુએ આપણને, આપણા શત્રુ અને આપણી વચ્ચે ઉભા રહેવા મહારાજા આપ્યો છે. પણ એ મહારાજા જ આપણો કટો શત્રુ છે તેમ જો મહારાજાને વફા રહીયે તો આ મહારાજા ધમિર કરે ને મરે અને બીજો, એનાથી બલો પસંદ થાય. જો આપણે ઑસ્ટ્રીયાને એકવાર તાબે થવા તો આપણી સ્વતંત્રતા

તો સમૂળીજ ખોવાઇ જાયવી. તેથી પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખો. આ મહારાજ વહેલો મરે અને બીજો થાય એટલે ઑસ્ટ્રીયાનું આપણા ઉપર કશું ચાલવાનું નથી.”

મહારાજએ સ્વીસ લોકોને કચરી નાખવા જુલમના સંચા (engines of torture) ગોઠવ્યા હતા, અને એના નીમેવા સુખા એના ધાર્યા પ્રમાણે એ સંચાના રુકુ ફેરવતા. હેમાંતો એક સંચો કેવું કામ કરતો હતો તે નીચેના પ્રસંગ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે:

અંટરવોલ્ડનમાં હેત્રી કરીને એક વૃદ્ધ ડાસે રહેતો હતો. આજીવ્યાજીવના લોકોમાં એને માટે બહાલ હતો. એ એના છોકરા જોડે પોતાની કુંપડીમાં રહેતો. એ પૈમે ટક ઠીક હતો. એનાં દોરઢાંક પાસેના પહાડ ઉપર ચરતાં. આપ દીકરા સાથેજ ફરતા. આનોંદ આખો દિવસ ખેતરમાં કામ કરતો, દોર ચરાવતો, ખેડતો અને લણતો. સ્કોળ જ્યારે કામ પૂર્ણ થતું ત્યારે, બન્ને તાપશી કરીને બેસતા. હેત્રી જીના, પુરાણા કાંજની વાતો કહેતો, અથવા આનોંદ એની વાંસળી ઉપર પહાડી સૂર વગાડતો.

જ્યારે લેંડનબર્ગ અંટરવોલ્ડનમાં આવ્યો ત્યારે આખું ખેતર, હેમાંનાં દોર વિગેરે હેત્રી આખે ચઢ્યાં. એને લાગ્યું કે હેત્રી પૈસાદાર છે, તેથી એની કનેથી કંઈક પડાવવાં એને મરજી થઇ. પણ હેત્રી એવો શાંત અને નિયમિત હતો કે લેંડનબર્ગને એની કંઈયે ભૂલ કાઢીને દાંડ કરવાનું કારણ ન મળ્યું.

પણ આનોંદ યુવાન અને બેશીકર હતો. એ ઑસ્ટ્રીયન સુખાને ધિઃકારતો અને એ લાગણી ધ્રુપાવવા કે પ્રયત્ન કરતો નહોતો. એક વખત લેંડનબર્ગે, આનોંદનું પાડેલું ઉપનામ સાંભળ્યું અને આ નિમિત્તે એને શિક્ષા કરવા નિશ્ચય કર્યો. હેત્રી પાસે એક ઉત્તમ બળદની જોડ હતી, એમ એને ખબર હતી. એ લેવા તે બહુ દિવસથી તાકી રહ્યો હતો. હેલે પોતાના નોકર રૂડોલ્ફને હેત્રીને ત્યાં જઈ એ જોડ લઈ આવવા કહ્યું.

રૂડોલ્ફે થોડાક સ્વાર સાથે લીધા, અને ખેતર તરફ વળ્યો. ત્યાં આનોંદ ખેતરમાં જઈ ફેરવતો હતો. એણે જે જોડ જોડેલી હતી તેજ લેવાને રૂડોલ્ફ આવ્યો હતો. તે અને સ્વાર ખેતરમાં યદને આનોંદ કને ગયા. આનોંદે બળદ ઉભા રાખ્યા અને જોઈ રહ્યો. વિચાર કરવા લાગ્યો કે એ કેમ આવ્યા હશે? પણ એના નવા પાડેલા ચાસ ઘોડાની ખરીઓથી પૂરાઈ જતા જોઈ એ ચીડાયો; અને વિચાર કરવો મૂકી દઇ, ઉચે સ્વરે મર્જના કરી:—“ઑસ્ટ્રીયનો! ચીલે ચીલે કેમ જતા નથી?”

રૂડોલ્ફ એટલામાં પાસે આવ્યો, અને સિપાઇઓને બળદને છોડવવા કહ્યું. આનોંદ આગળ ધપ્યો:—“બર્ગરદાર! જે એમને આગળથી અડકાડી તો. તે મહારા છે.” રૂડોલ્ફ:—“ત્યારા છે? અરે, એ તો મહારા લેંડનબર્ગના છે. હવેથી ત્હને વિચાર પડશે કે સુખાને *Austrian Peacock* કહેવાય કે નહીં.”

આનોંદે કોષને શાપી કહ્યું:—“પણ ભાઈ, એમ કહ્યું હોય તો શું થયું? એને કે અમારે જોડું લગાડવું નથી. ખરેખર એટલા માટે આ બળદની જોડ લઈ જવી, એ દાંડ બહુજ મોટો છે.”

રૂઝાલુકા:—“ત્હને ન્યાય કરવાનું કાણે કહ્યું? ત્હારા જેવા અગાન ખેડુત શું કહી શકે કે આ દંડ યોગ્ય છે કે નહીં?”

આનોદિસ:—“ના, હું મ્હારે હાથે ન્યાય નથી કરતો. મ્હારે તો ન્યાય જોઇએ છીએ. મ્હને જો ગુન્હો કર્યો હોય તો મ્હને કોર્ટમાં લઇ જવ અને જો દંડ કાયદેસર થશે તે હું ખુશીથી આપીશ. પણ આ લલા રૂઝાલુકા આ મ્હારી જોડ ત્હમે લઇ જવ ત્યારે હું શેનાથી ખેડીશ?”

રૂઝાલુકા:—“ત્હમાં અમારે શું? મ્હને તો બળદ લેવા મોકલ્યો છે તે હું લઇ જઇશ. જો ખેડુતોને ખેડવું હોય તો એમને માથેજ ઝુંસરી નાખોને? એમનાથી એજ થઇ શકે એવું છે, ચાલો છોડો બળદને,” એમ કહી બળદની ઝુંસરી ઉપર એણે હાથ મૂક્યો.

આનોદિસનો મિળજ ઉકળ્યો:—“ઉઠાવ હાથ,” કહી એણે હાથમાંની ડાંગ રૂઝાલુકાના હાથ ઉપર ઝાપટી. રૂઝાલુકે ઉઠી ચીસ પાડી. એની બે આંગળીઓ ભાગી ગઇ હતી. હુકમ થયો—‘ચાલો પકડો એને. હરામખોરને પસ્તાવું પડશે.’ સ્વાર આનોદિસ રક્ષામે ધસ્યા. પણ એ બહુ ચપલ હતો. એ એકદમ ફરી ગયો, અને પછી ખેતર આળંગી નાકો, કારણ કે એની પાસે ડાંગ શિવાય બીજું કશું નહોતું.

આનોદિસ બહુ ઝડપથી દોડી શકતો; અને સ્વાર તો ભારે બખતરથી ઢીલા થઇ ગયા અને ખેતરોમાં આમથી તેમ દોડવા મંડ્યા. એટલામાં આનોદિસ પાસેની ઝાડીમાં સંતાઇ ગયો. રૂઝાલુકે, સિપાઇઓનો તિરસ્કાર કર્યો, અને પછી બળદ લઇને ચાલ્યો. બળદ તો ગિયારા બનેલી કશીયે વાત ન રહમજતાં અત્યાર સુધી ત્યાંજ ઉભા હતા. પણ હવે તે જાણે પોતાના લલા ધણીને છોડીને જતા હોય તેથી બરાડવા મંડ્યા.

રાતે બધે વાન ફેલાઇ કે આનોદિસે સુખાના માણસને માર્યો, અને ન્હાસી ગયો. હેત્રી તાપણી આગળ આજ એકલો બેઠો છે; અને ‘હવે શું થશે? હું મ્હારો બહાલો છોકરો ફરી જોઇશ ખરા?’ વિગેરે ચિંતામાં પડ્યો છે.

રથી અહીં આવ્યોજ નથી." સુખાએ સત્તાનો સપાટો દેખાડ્યો:—"સિંધાન્યો, એ બરાબર જવાબ ન દે તો એની આંખ કોડી નાખજો."

હેત્રીએ ધણીયે માથી માગી; પણ કૂરને દયા શાની? એનો કુકમ "અમદમાં આવ્યો. સુખાએ ફોફરને કહ્યું:—"જેયું, ત્હારી બે આંગળીઓ માટે એને બે આંખ આપવી પડી—"

"પણ, સાહેબ, એમાં મ્હને શું?" ફોફર બચડ્યો.

"હા, એ ખરૂં. ચાલ, હેત્રીના ઘરમાં પૈસા છે, ઘેર છે, ત્હેમાંથી ત્હને લાગ મળશે." લેન્ડનબર્ગે હેત્રીનું ઘર છુટું, અને પેલો વઢ જો થોડાજ વખત ઉપર સુખી અને પૈસા-દાર હતો તે આજ એકલો, ગરીબ આંધળો અને બિખારી જેવો આચડે છે. પણ લોકો-માંથી દયા ગર્ભ ન્હોતી. ત્હેમણે ત્હેના ગુણ સંભારી ત્હેને આશ્રય આપ્યો અને બનેલું બૂલવવા મથ્યા.

આવો જુલમ આપણા નવાળી વખતમાં આપણે લાં પણ મોજુદ હતો. રાજ્ય-કર્તાના આવા અનેક ગુન્હા સાંખતાં સાંખતાં પ્રજાની ગંભીરતાએ માઝા મૂકી; અને જેમ પોલાદની કમાનને બહુ દબાવવાથી બમણા બોરથી સ્ફામી ઉછળે છે તેમ લોકોનાં મન ઉશ્કેરાયાં અને ઑસ્ટ્રીયન સત્તા સ્ફામી માથું ઉચકવા એકમત થયા.

મહિ સૌંદર્યના સંપ્રદરથાનમાં સ્વિત્ઝરલેન્ડનું લુમર્ન મરોવર એ પણ એક મોહક નમૂનો છે. આ મરોવરનાં સ્વચ્છ, જૂરાં પાણી, ચારે કોરે ઉંચા ઉંચા પહાડ, અને ત્હેમાં દેખાતું આખું નક્ષત્રમંડલ, એ અવનતું ચિત્ર છે. આની ઉત્તરે પહાડમાંથી એક પગથી કોતરી કઢાડી છે. અહીંથી જતાં 'Tell's platte' એ નામની એક જગા આવે છે. લાં એક સરોવર ઉપર ઝૂમતો સપાટ ખડક છે. તે ઉપર Tell's Chapel છે.

આ ટેલ કાણુ? અને એના રમાગ્કમાં આ Chapel શાનું? સ્વીસ લોકો એને એમની પ્રજાનો નેતા ગણે છે અને જેણે એમના પૂર્વજોને પોતાનો દેશ ઑસ્ટ્રીયાની જુમ-રીમાંથી છોડાવવા ઉશ્કેર્યા હતા ત્હેને બહાલથી અને ગૌરવથી હજીયે સંભારે છે.

આ વાત જાણના આપણે સાતસેં વર્ષ આપણી હૃદિને પાછી વાળવી પડશે. તે વખતે દાહની પેઠે સ્વીસ પ્રજા પર્વત ઉપરના દેખાવ ઉપર તથા ફલદ્રુપ ખીણોમાં ખેતી કરતી અને ઘેર ઉછેરતી. પણ ઑસ્ટ્રીયાનો રાજ્ય એ જમીન ઉપર હક રાખતો. તે પ્રજાને બહુજ કનડતો. પહાડી સ્વીસ સ્વતંત્રતા બહુજ મ્હાતા અને તેથી ઑસ્ટ્રીયાનોને ધિક્કારતા.

આટલા માટે ઇ. સ. ૧૨૯૧ માં પાસેના ત્રણ શહેરમાંથી મુખ્ય લોકો એકઠા થયા અને અરસપરસ સહાય આપવા વચનથી બંધાયા. લાગ મળે ત્યારે એકઠા મળી શત્રુને હાંકી કાઢવા એ ત્હેમનો હેતુ હતો. પણ એ લાગ દૂર દૂર જણાવા લાગ્યો. ઑસ્ટ્રીયન શરદર એકદર શહેરમાં ઉભરાયું અને એ સત્તાવાન લશ્કરથી અન્યાય સાથે જુલમ ગુજરવા મંડ્યો.

લ્યુસર્ન સરોવર ઉપરના ઍલ્ડોર્ફ શહેરમાં યુરી અને સ્વદત્તના સુમા જેસ્લરની બાણ વર્તાતી હતી. ત્હેનાં અમલનું ધેન વધારે હતું. ત્હેણે એક વખત શહેરના મધ્ય ભાગમાં એક થાંભલા ઉપર પોતાનો શિરતાજ મૂકી બધાં માણસને જ્યારે ત્યાંથી પસાર થાય ત્યારે નમીને જવા હુકમ કર્યો. બધામાંથી એક માણસે એ જ્ઞાતાનો અનાદર કરવા જેટલી હિંમત દેખાડી. તે વિલિયમ ટેલ હતો. (આ વાત આગળ આવશે.)

ત્હેણે પોતાનો હુકમ માન્યો નહીં માટે જેસ્લર ગુસ્સે થયો અને તે શરવીર તીરંબાજને જમરી સંક્રિયમાં પકડી, હોડી મારે પોતાના કિલ્લામાં બાણવા હુકમ કર્યો ત્યાં ત્હેને ઉડી ઉડી અને અંધારી ઘેર ઓરડીમાં પૂરવાની હતો. પણ જ્યારે હોડી એ સરોવરનું પાણી કાપતી હતી ત્યારે એક તોફાન શરૂ થયું; અને મુખ્ય ખલાસીને “ બધા દૂમશે ” એમ ખબર લાગી. ત્હેમને ખબર હતી કે આવા વખતમાં ટેલ જો હાથમાં હોતું તો બચાવે તોજ બચી શકાય. તેથી ત્હેમણે ત્હેની સંક્રિયો છોડી નાખી અને સુકાન સોંપ્યું.

આવાકીથી ત્હેણે હોડી ધીમે ધીમે પેલા સરોવર ઉપર ઝબૂમતા ખડક આગળ વાળી. અને એકદમ, કાષ્ટ એને એટલાવવાનું કરે એટલામાં તો એ કિનારા ઉપર ફેંટી પડ્યો, અને પર્વતનો ચઢાવ ચઢી જઈ જણાતો બંધ થયો.

પણ જેસ્લરને એ માત્રી આપી શક્યો નહીં. તે ત્યાંથી જેસ્લરના કિલ્લામાં પેઠા. અને કિલ્લામાં પેંસવાના માર્ગ ઉપરના ઝાડમાં સંતાઈ રહ્યો. થોડીક વારમાં, પાસે થઈને જતો સુખાનો ઘોડો એણે ઓળખ્યો, અને સંભાળથી એક નિશાન તાક્યું, જેથી એ ફેર હલ્લ વીધાયું.

ટેલની આવી કૈંક વીરકથા ઇતિહાસ કહે છે. જર્મન કવિ Schiller આ પ્રસંગનું અને આખાયે એના જીવનનું “ Wilhelm Tell ” ના નાટકમાં બોલતું ચાલતું ચિત્ર ખડું કરી રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં એને ઘણું ઉચું સ્થાન અપાવે છે.

થોડાંક વર્ષ પછી સ્વીસ પ્રજા લુદ્ધ યુગરતી સત્તા રહાએ ઉડી અને ઑસ્ટ્રીયનોને હારી કહાડયા. વારંવાર ઑસ્ટ્રીયનો સ્વિત્ઝરલેંડ ઉપર ચઢી આવના; પણ અહોનિશ સ્વતંત્રતામાં ઉછરતા પહાડી સ્વીસ શરતાથી લઢતા અને હારવા છતાં નમ્યું આપતા નહીં. આવી ઉચલપાચલ એક સૈકું ચાલી. પણ આખર જ્યારે સ્વતંત્રતા લીધી ત્યારેજ સ્વીસ પ્રજાનું ઉજળતું લોહી ટાકું પડ્યું.

આમ આ પ્રજાના દૃષ્ટાંતથી એટલું સ્પષ્ટ વગર રહેતું નથી કે પ્રજાનું ખ્યેય જો સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિના હલ્લમાં કાતરાઈ રહ્યું હોય, અને તદ્દપ થવા અખંડ સાધના અને ઉપાસના ચાલુજ હોય તો સિદ્ધ થવી અશક્ય નથી. પ્રજામાં ઉત્તત ખ્યેય મેળવવાના ઉત્સાહમાં નવચેતન અને નવજીવનની ઝાંખી જ્યારે થાય ત્યારે એને સિદ્ધિના માર્ગમાં સુચિર્દ્રજ ગણવું જોઈએ.

પ્રવેશ ૧ લો.

[ટેલ, ત્હેની વડુ, અને બે ન્હાના છોકરા ધુપડીમાં બેઠા છે. 'રઘુવારનો પહોર છે. ટેલ હથોડો અને ખીજાં હથિયાર લઈ કામ કરે છે. ત્હેની વડુ લોજનગામમી તૈયાર કરે છે. વૉલ્ટર અને વિલ્હેમ, એનાં આક તથા છ ચર્પનાં ખાલક એક ન્હાના ધનુષ્ય સાથે રમે છે, અને ગાય છે:—

(ત્રોટક).

બની ખીજી હાંડી, ચઢી ટેકરીઓ
બસ વાધુ સમા ફરતા અહીં ત્યાં;
લઈ તીર અને વળી કામડીઓ,
જમ્યેજ અમે મન ફાવતું ત્યાં.

વડુ:—આ છોકરા હમણાંથી તાકતાં શીખે તે બહુ બહેલું ન ફેલાય ?

ટેલ:—જરાયે નહી. ત્હેમને સચોટ તાકતાં શીખવું હોય તો શરૂઆતે બહેલી જ બંધાયે.

વડુ:—ત્હેને તો એ તાકતાં જ ન શીખે તો બહુ ગમે.

ટેલ:—અરેરે ! આમ બોલવું ત્હેમને ન જાણે, દરેક મનુષ્યે આત્મસંરક્ષણ માટે એ શી-
ખવું જરૂરું છે.

વૉલ્ટર:—ઓ ખાપાજી, મ્હારી પણજી તૂટી ગઈ, જરા બાંધી આપોને.

ટેલ:—ના, બાંધ. હું નહીં બાંધી આપું. સૌને પોતાની વસ્તુઓ ઠીક કરી લેતાં આવ-
ડવું જોઈયે.

વડુ:—આજ ત્હમે ક્યાં જવાના છો ?

ટેલ:—એલડોફ. મ્હારા વડીલને મળવા.

વડુ:—મ્હારું મન કહે છે ત્હમે સંકડામણમાં આવી પડશો. માટે આજ ન જશો.

ટેલ:—કારણ ?

વડુ:—લોકો વાતો કરે છે. તે કહે છે કે બધાના કાંલ લેવાય છે અને આરટ્રીયા અને
આ સુખા સ્થામે એક કાવત્રું રચાય છે.

ટેલ:—એમ કે ? હું હજી વચનથી બંધાયો નથી, પણ જો દેશ મ્હારી સેવા માગી લેશે
તો હું પાઠો પડવાનો નથી.

વડુ:—પણ એ લોકો તો ત્હમને જોખમતુંજ કામ સોંપે છે, દરેક વખતે એવુંજ કરે છે.

ટેલ:—એ તો સાચું. સૌ સૌના ચોખ્ખા કામમાં નિમાય તેથી વધારે રૂઠું થું ?

વડુ:—અમને હજી સાંભરે છે. તે દિવસે તોફાનના વખતમાં ત્હમે સરોવરનો કડિ કૂણા તો
ત્હમે પેલા માણસને જોરસરના હાથમાં જતો બચાવવા માટે જાંદગી જોખમમાં
નાખીતી, તે વખતે આ બહાલા ટેલ ! ત્હમને હું અને આ કુમળાં છોકરાં
સાંભર્યાં ન્હોતાં ?

ટેલ:—કેમ ન સાંભરે ? અને સાચું કહું તો એ ત્હમારા વિચારથી જ મ્હારા મનમાં એને
બચાવી, એનાં બીપુત્ર પાસે મોકલવા લાગણી થઈ.

વહુ:—અર્ધા કહેતાં તો કે સરોવરમાં મહેલો ઊભા ઉછળી રહી હતી અને કાષ્ઠનાથે મનમાં નહોતું કે હોડી કિનારે જશે. ઓ દેલ ! ત્હમે કેટલા ભલા છો—ઉદાર છો ! પણ ત્હમે કે સંકટમાં આવો તો કાણુ બચાવશે ?

(દેલ ઉભો થાય છે, અને તીરકામઠું લઈ જવાને સંજ્ઞા થાય છે.)

વહુ:—આ તીરકામઠાને શું કરશો ? રહેવા ઘો અહીંજ.

દેલ:—કદીયે નહી. ત્યાં ત્યાં હું જઈશ ત્યાં એતો ખરાંજ. એતો મ્હારા જીવનભરના માથો.

વૉલ્ટર:—આપાજી, ક્યાં જાવ છો ?

દેલ:—ત્હારા દાદાજીને ત્યાં—એડોર્ફ. ત્હારે ત્યાં આવવું છે ?

વૉલ્ટર:—હા, હા. મ્હારે આવવું છે.

વહુ:—ઓ દેલ, હું ત્હમને જોળો પાથરીને કહું છું કે ત્યાં જવાનું માંડી વાળા પેલો સુખો જોરલર એડોર્ફમાં છે.

દેલ:—એ આજ જવાનો છે.

વહુ:—ત્યારે એના ગયા પછીજ ત્હમે જાને ને ? ત્હમે જાણો છો કે ત્હમારી ઉપર એને ખુન્નસ બરાયું છે.

દેલ:—ત્હેમા મ્હારે શું ? હું તો મ્હને સાચું લાગે છે તે કરું છું; અને એમ કરતાં કાષ્ઠ થીયે બહીતો નથી.

વહુ:—ત્યારે એને એવા સાચું કરનાર ઉપરજ તિરસ્કાર છે.

દેલ:—હા. કારણકે એનું ત્યાં કેં ચાલતું નથી. હું શું કરવા એના ગયા પછી જઈ, અને એ શું કામ મ્હારી તપાસ કરે ? હું તો જઈશ મ્હારી મેળે.

વહુ:—ના, ના. ત્હમે આજતો રહી જ જાવ એને બદલે બીજે કેં કરવા જાવ. (રહેજે કંપ થાય છે.)

દેલ:—કેમ, આજ ત્હમને શું થાય છે ? મૂળે છો કેમ ?

વહુ:—એ તો અમર્યું. પણ મ્હારું અંતઃકરણ બંધે કહે છે કે આજ ત્હમે એડોર્ફ ન જશો.

દેલ:—પણ ત્હમે કારણ વગર આટલાં હબકો છો શાનાં ? આતો અણુષ્ટતું કહેવાય.

વહુ:—હશે. તોપણ આજે રહી પડો.

દેલ:—પણ મ્હેં જવાનું વચન આપ્યું છે તે ? વડીલ વાટ નેરો.

વહુ:—હેં, એમ કે ? ત્યારે શું જશોજ ? આ બાલકને મૂકતા જાને.

વૉલ્ટર:—ના, આ. હું, તો આપાજી નેડે જવાને છું.

વહુ:—આપુ ! તું ત્હારી માને છોડીને જઈશ ?

વૉલ્ટર:—મા, હું ત્હારે માટે એડોર્ફ થી કેંક સરસ લેતો આવીશ.

વિલ્હેમ:—મા, હું ત્હારી કને રહીશ.

વહુ:—(બાલકથી છાતી સરસો દાબીને) આવ બાઈ, તું મ્હને બાલો છું. હવે તુંજ મ્હારે રહો.

(દેલ અને વૉલ્ટર જાય છે—વહુ ન્યાં સુધી એમને જોવાય ત્યાં સુધી જો રહે છે; અને પડી ગૃહકાર્યમાં ગુંથાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(એક ખુદી જગા. વચ્ચે એક હથેલી યાંત્રો છે. તેની ઠામે શિરતાજ મૂક્યો છે. એ પહેરેગીર ત્યાં ફરે છે.)

પહેલો પહેરેગીર:—આપણે અમર્યા અહીં ઉભા છીએ; કાણુ અહીં આવવાનું હતું ? અને તેથી તે એક શિરતાજને નમવા ? આ જગામાં લોકોની હમેશાં બીડ રહેતી, હવે જ્યારથી પેલો યાંત્રો યાંત્રો ઉપર મૂક્યો છે ત્યારથી કેવું ઉગમ્મડ લાગે છે !

બીજો:—અરે ભાઈ, બધાં સારાં માણસો તો ગોળ ચક્કર ખાય છે, અને આ રસ્તે એક માથા વગરના શિરતાજને નમવું પડે તેથી ફરકતા જ નથી.

પહેલો:—પણુ ત્હેમને બાર વાગે ટાઉન હોલમાં જતાં આ રસ્તેથી જવું જ પડશે.

બીજો:—ભાઈ, મ્હને તો અહીં આમ પહેરો લગતાં, અને ઉભા રહેતાં શરમ આવે છે. આવા એકલા શિરતાજનો પહેરો ! ખરેખર બધા આપણને તિરસ્કારે જ. સુમાનો આ હુકમ ધણી નીચો અને શરમભર્યો છે.

(એટલામાં ટલ વોલ્ટરને આગળી વતે દોરતો એ રસ્તે આવે છે.)

વોલ્ટર:—આપણ, એવા દેશો હશે કે જ્યાં પર્વતજ ન હોય ?

ટલ:—જો, આ પર્વતનો ઢાળાવ ઉતરી નીચે જાય છે તો ત્યાં એક સપાટ પ્રદેશ આવે છે. અહીં ઝરા હોય છે. તે ધીમે ધીમે અને છપા વહે છે અને અહીંથી દૂરના ખેતર ઉપર પણ નજર પડે છે. અહીં બધી જમીન બગીચા જેવી હોય છે.

વોલ્ટર:—ત્યારે આ આપણ, આપણે ત્યાં કેમ જતા નથી ? અહીં ત્હમને માથે તો જોખમ ખેડવાનાં કામ આવી પડે છે; અને વળી સદાયે સુખાની પ્લીક.

ટલ:—ભાઈ, એવું નહીં છે. પ્રદેશ બધો સુંદર છે ખરો અને જમીન ફળદ્રુપ છે ખરી, પણ ત્યાના લોકોને ત્હેમની મહેતતનાં મીઠાં ફળ ચાખવા છૂટ નથી.

વોલ્ટર:—ત્યારે એ બધા સ્વતંત્ર નથી રહેતાં, અહીં આપણે જેમ રહીએ છીએ તેમ ?

ટલ:—ના, ભાઈ, જમીન સ્વતંત્ર નથી અને પ્રગયે સ્વતંત્ર નથી; અને લોકો પણ જંગ બહાદુર તેમજ સાચા નથી. એ દેશમાં પડોશી પડોશીમાં વિધાસ મૂકી શકતો નથી.

વોલ્ટર:—એ લોકોથી જંગમમાં શિક્ષર કરવા જવાયને ?

ટલ:—નારે, આપ, બધાં જનાવર અને પક્ષી ઉમરાવોની માયકીનાં છે.

વોલ્ટર:—ત્યારે નીચાં હોડકાં ફેરવી ચકે ખરા કે ?

ટલ:—અરે ભાઈ, નદી અને દરિયો તો રાખનાં છે.

વોલ્ટર:—આપણ, મ્હને તો એ સપાટ પ્રદેશમાં જાણે પૂરી રાખ્યો હોય એમજ લાગે.

ટલ:—ખરૂં છે, આપણી હિમાળી ટેકરીઓ એથી તો લાખ ગણી ચડે.

(બંને યાંત્રો કને આવી ચડે છે.)

વોલ્ટર:—આપણ, જુઓ પેલો શિરતાજ-યાંત્રોની ઠામે.

ટેલ:—તહેમાં આપણે શું ? ચાલો આપણે.

પહેલો પહેરેગીર:—ઝાંસ્દીયાના શહેનજાહના નામ ઉપર ખજા રહો.

(ટેલ પોતાનું ધનુષ્ય હાથમાં લે છે.)

ટેલ:—કેમ, તહમારે શું છે ? મ્હને કેમ ચોકો છે ?

ખીજા:—તહમે હુકમનો અનાદર કર્યો છે, શિરતાજને નમ્યા નથી. ચાલો અમારી સાથે.

ટેલ:—આધ, જવા દેને ?

પહેલો:—જેલમાં જેલમાં—

વૈદર:—શું મ્હારા આપ જેલમાં ! કાઈ બચાવો, કાઈ બચાવો, બચાવો આવો,

લોકો:—શું છે ? આ માણસને કેમ પકડો છે ?

પહેરેગીર:—એ રાજદ્રોહી છે.

ટેલ:—શું રાજદ્રોહી ? હું !

લોકો:—ભાઈ, તહમે બૂલ્યા જણાવ છે, આ તો પેલો આખરદાર ગૃહસ્થ ટેલ છે.

(લોકોમાંથી માર્ગ કરતા ટેલના વડીલ આવે છે.)

વૈદર:—દાદાજી હોડાવો.

દાદા:—ઉભા રહો. હું જામીન આપું છું. શું છે તે મ્હને કહો.

પહેરેગીર:—એ સુઆ સાહેબના શિરતાજને નમ્યો નથી.

દાદા:—અને તહમે એટલ' માટે એને જેલમાં લઈ જાવ છે ? એજ ને ? જ્યો, મ્હારા જામીન જ્યો; અને એને છોડી મૂકા.

પહેરેગીર:—તહમારે માટે જામીન આપવા હોય તો આપો, અમે તો હુકમ અન્યત્રીયું. ચલે જાવ !

લોકો:—અન્યત્ર જરૂં ! બસ આમ નહી જ ચાલ. આપણે ધણા છીએ. ચાલો આપણે સાથે ઉભા રહીએ.

પહેરેગીર:—જોઈએ, સુઆના હુકમ સ્હામું કોણ ચાલ છે ?

(બધા શાન્ત થાય છે. કેટલાક હોડાવવા ફરી ઘોઘાટ કરે છે એટલામાં આંધેરી રણચીંગ સંભળાય છે)

લોકો:—જેસલર-સુબો.

દાદા:—આ સુબો આવ્યો. હવે શું થશે ?

જેસલર:—(આવીને) કોણ મો પાડે છે ? (કાઈ બોલતું નથી.) કોણ હતું એ ?

પહેરેગીર:—માહેમ, આ માણસે આપના શિરતાજને નમવાની ના કહી એટલે અમે એને પકડ્યો છે.

જેસલર:—ટેલ, હું તને જાળખું છું. તું શાદને ગણકારતો નથી અને મ્હને એ જ સુઆને પણ લેખતો નથી. શિરતાજને નમવું છે કે નહીં ?

ટેલ:—(શાન્તિથી બોલે છે,)

(સોરઠો.)

મજુપદમાં સાક્ષાત, આં માથું નમશે નથી;

મુજ છવન તમે હાથ, અંતર તો મ્હારું બંધા !

જેસ્વર:—હાં. ટેલ તું ખાણાવળી છે. કહે છે, 'તું ત્હારું એક નિશાન ચૂક્યો નથી.'

વૉલ્ટર:—હાજી, એ ખરું છે. મ્હારા બીપાજી ઝાડ ઉપરથી લટકતું લીંછુ સો પગલાંથી નીચે પાડે છે.

જેસ્વર:—આ ત્હારો છોકરો છે ? ટેલ !

(પિતૃવત્સલ પુત્રની એક સૂચના ઉપરથી મુઆએ એને પરખ્યો.)

ટેલ:—હાજી. જેસ્વર:—ત્હારે બીજાં છોકરાં છે ?

ટેલ:—એ છોકરો છે. જેસ્વર:—ત્હને ક્યો વધારે બ્હાલો છે ?

ટેલ:—મ્હારી આંખની કીકી જેવા મ્હારે તો બન્ને સરખા છે.

જેસ્વર:—એ તો ઠીક. હવે ટેલ, ત્હને સો પગલાંથી આંધે લીંછુ પાકતાં આવડે છે એ કૌશલ મ્હને દેખાડ. ત્હારું ધનુષ્ય લે અને ત્હારા છોકરાના માથા ઉપર લીંછુ મૂકી ત્હને વીંધ. પહેલીજ તાકીડીએ વાગવું જોઈયે. નહીં તો ત્હારે માથું વેગળું મૂકવું પડશે.

ટેલ:—આ કેવો હુકમ ? મ્હારે મ્હારા છોકરા ઉપર નિશાન તાકવું ? ના, ના. ત્હમે આમ જરીયે કહેતા નહીં હો. એક બાપ કનેથી આમ જોવાની ઇચ્છા કરો તે નકામી છે.

જેસ્વર:—ત્હારે એમ કરવુંજ પડશે.

ટેલ:—શું મ્હારે એમ કરવુંજ પડશે ? ના. એનાથી હું મરવા તૈયાર છું.

જેસ્વર:—તાક. નહીં તો તું અને ત્હારો છોકરો બન્ને મરશો.

ટેલ:—ભાઈ, શું હુંજ મ્હારા બાલકને મારું ? ત્હમારે યે છોકરો છે, ત્હમે એક પિતાનું રનેહવાળું હૃદય ઓળખો છો ?

એક સ્ત્રી:—(સુખાને) ભાઈ, અમરથા ગરીબને શું કામ સતાવો છો ? ભુલો એ કેવો રીઝો પડી ગયો છે અને ધૂંગે છે ! એ ત્હમારી મસ્કરીઓથી ટેવાયો નથી.

જેસ્વર:—કોણ કહે છે હું મસ્કરી કરું છું ? આ રહ્યું લીંછુ. પ્હજે જગા કરો. લંબાઈ લરો, સો પગલાં ખરાબર. હવે ટેલ તું તાક. અને સંભાળજે, મ્હારી તાકીડી રખે તું ચૂકતો.

એક સ્ત્રી:—ભાઈ જવા દો. એક ગરીબ પિતાનું દુઃખ જોઈ'રાજી થવું એ ત્હમને અણુ-પટવું છે, એને જવા દો.

જેસ્વર:—માલો, ઉતાવળ કરો. કેમ ઉભો રહે છે ? તું કહે છે હું અચૂક તાકું છું. બતાવ હવે. લીંછુ વીંધ, એમાં ત્હારા છોકરાને ઇજા કરવાનું કાણુ કહે છે ?

દાદા:—(પગે પડીને) આ સુખા સાહેબ, અમે ત્હમારી આજુ સીકારીયે છીયે. હવે અમે ત્હમારી દયા વખાણીયે એવું કરો, મ્હારી અડધી મિલ્કત ત્હમે લેજો-અર બધીયે લેજો, પણ એ છોકરાના બાપને બચાવો,

વૉલ્ટર:—ઓ દાદાજી ! પેલા દુષ્ટને નમશેા નહી. ચાલો, હું ક્યાં ઉભો રહું ? હું બહીતો નથી હોં ? મ્હારા બાપાજી તો ગગનમાં ઉડતું પંખી પાડે છે, તીર મ્હને આ ક્ષાનુષે નથી.

એક ગૃહસ્થ:—ઓ સાહેબ, આ છોકરાની નિર્દોષતા પણ આપને જરાયે અસર કરતી નથી.

બીજો:—ભાઈ, માથે પરમેશ્વર છે. ત્હેનો વિચાર તોં કર. આપણાં બધાં કૃત્ય માટે એને જવાબ દેવો પડશે.

જેસ્લર:—છોકરાને પેલા ઝાડ નેડે બાંધો.

વૉલ્ટર:—(તિસ્કારથી) શું મ્હને બાંધો છો ? ના, ના, હું બંધાવાનો જ નથીને, હું સ્થંભ જેવો સ્થિર ઉભો રહીશ. આસે નહીં લઉં, પણ જો મ્હને બાંધશે તો હું જોર કરી છટીશ.

એક ગૃહસ્થ:—છોકરા ત્હારી આંખો બાંધવા દે.

વૉલ્ટર:—શું કરવા ? હું બહીઉં છું ? ના. ચાલો બાપાજી ઝટ, હવે ત્હમે કરી દેખાડો. આ બુદ્ધી માનતો નથી. બનાવો એને.

(દેલ ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવે છે)

એક સ્વર:—શું દેલ, તું વીંધીશ ? ના, તું કૂજે છે. હાથ કંપે છે. ત્હારા પગ ઢીલા લાગે છે.

(દેલ ધનુષ્ય નીચે મૂકી દે છે.)

દેલ:—ઓ, બધું આંખ આગળ તરતું હોય એમ લાગે છે. મ્હારાથી ચોખ્ખું દેખાતું નથી.

લોકો:—અરેરે !

દેલ:—ભાઈ, આ નિશાનતું તું માંડી વાળ. આ રહું મ્હારું હૃદય. (પહેરણ ઉઘાડે છે) ત્હમારા સિપાઇઓને બોલાવો. અને મ્હને વીંધી લ્યો.

જેસ્લર:—મ્હારે ત્હારી જીંદગી લેવી નથી. મ્હારે તો ત્હારું નિશાન જોવું છે. દેલ તું બધું કરી શકે એવો છે. લોકો કહે છે તું કશાથી બહીતો નથી. તોફાનથીયે તું ગભરાતો નથી. જો ત્હારે એક માણસને બચાવવો હોય તો તું ગમે ત્હેવા-દરિયામાં હંકારે. ત્હેં બીજાને બચાવ્યા છે. હવે તું ત્હારી જાતનેજ બચાવ.

(એટલામાં દેલ જાણે ઉધમાંથી જાગતો દોડ્ય એમ ટ્હાર થાય છે. ચમકી આંખે

ધનુષ્ય ઉચકે છે, અને એક બીજું બાણ કમરપટામાં ખોલી રાખે છે.)

વૉલ્ટર:—હું જરાયે બહી-ઓ નથી. બાપાજી તાકો.

એક ગૃહસ્થ:—સાહેબ, હવે બહુ થયું. આથી કેટલી ધમકી ?

જેસ્લર:—ત્હમે જાના રહો હમણાં.

ગૃહસ્થ:—હું તો બોલવાનો. મ્હારે બોલવુંજ નેહયે. ઝાંડ્રીવાના રાગતું માન મ્હને બહાલું છે. એ આમ ન થવા દે. લોકોને આમ ત્હમારાથી થાય નહીં. ત્હમને હક નથી—

જેસ્લર:—હાં. મ્હને કહેવાની દિમ્મત ફિર હો ?

ગૃહસ્થ:—રાજા અમારો ધણી છે, ત્હમે નહીં. હા. બોલાવો ત્હમારા સિપાઇને. મ્હારી પાસે તલવાર છે, અને જે કાંઈ મ્હારી પાસે આવશે—

(એટલામાં લોકો બોલી ઉઠે છે.)

લીંછુ પડ્યું ! છોકરો હસે છે ! લીંછુના બે અક્ષીઆં ચર્ધ ગયાં !

જેસ્લર:—થું એણે વીંધ્યું ? કેવી રીતે ?

વૉલ્ટર:—આપાછ, આ રહ્યું લીંછુ. હું તો નહીં જાણતો હતો કે ત્હમે મ્હને ધજા નહીં કરો.

(ટેલ જમીન ઉપર ઢળી પડે છે.)

સીપાઇઓ:—આ તે ખરું નિશાન—લોકો ધણી વર્ષ સુધી એને સંભારશે.

ગૃહસ્થ:—લોકો તો આ પર્વત ત્યાં સુધી ઉભા છે ત્યાં સુધી ટેલ અને એનાં નિશાન વળાણશે.

જેસ્લર:—(લીંછુ હાથમાં લઇ) ખરેખર, લીંછુ તો મધ્યમાંથીજ વીંધાયુ. મ્હારે ટેલને શાખાથી આપવી જોઇયે. ટેલ, અહીં આવ.

ટેલ:—સાહેબ, શો કુકમ છે ?

જેસ્લર:—ત્હેં બીજું બાણ પટામાં ખોર્યું હતું. હા મ્હેં જોયું હતું. ત્હેનાથી ત્હારે થું કરવું હતું તે મ્હને કહે.

ટેલ:—સાહેબ, કંઈ નહીં. એ તો અમારે અહીં એવો રીવાજ છે.

જેસ્લર:—ના, ટેલ. એથી મ્હને સંતોષ વળતો નથી. મ્હને સાચે સાચું કહે-શાથી એ બીજું બાણ—?

ટેલ:—જો એમ છે તો જુવો—

(વચ્ચે તિલકા.)

ઓ માની ! સાંભળ: નિશાન તણું જ લીંછુ,

જો હું ચૂક્યો હત નથી તુજ થાત મૃત્યુ;

ના, ના કદીય મુજ બાલ ગુલાબ કુળી,

ચૂંટાંય કંટક થકી તુજ મૃત્યુ બહેલું.

જો જો અંહી મુજ બીજું શર મ્હેં મૂક્યું;

જો કાંઈ આંચ મુજ બાલકને થઇ તો;

હાવાં પ્રભુ તણું લઇ શુભ નામ જાળે,

પહેલુંજ તીર લીંછુ વીંધી ઉઠી ગયું છે.

સાચું જીતે, પ્રભુ જૂડું મૂળથી ઉખાડે,

એ માનીનાં સિંચ નીચાં ધૂળમાં નમાવે;

એ તો ગરીબ નમળાં પર હાથ મૂકે,

સંભારવું પુનિત એ પ્રભુનામ સૌએ !

(બધાં જાય છે.)

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર.

લ-ડન પોલીસની હડતાલ.

આપણા દેશમાં પશ્ચિમના પંચનની સાથે હડતાલીઓ 'સુધારો' પણ ધસડાઈ આવ્યો છે. પહેલાં કારણો ધણાં જુદાં હતાં. ભારે ગમગીનીના પ્રસંગે કે શોક પ્રદર્શિત કરવા અગરો વિગેરે બંધ થતાં, અથવા તો જુદામ નીચે જ્યારે પ્રજા સામાન્ય રીતે પીડાતી ત્યારે તે બધા કામ ધંધો છોડી ઘેર બેસતા. પણ જુદા જુદા ધંધાધારીઓની રીતસરની, વ્યવસ્થાપૂર્વકની હડતાલો તો આપણે ત્યાં પશ્ચિમના સુધારાના ઉડેલા છાંટા છે. જ્યારે ગુહઉદ્યોગોનું પોપણુ થતું હતું, વણકર કે કારીગર પોતાને ઘેર કે જુંપડીમાં બેસી વેડ વૈતરૂં કરી જીવનગણો કાઢવા દ્રવ્ય મેળવતો, જ્યારે એક શેડના હાથ તળે, મહેરબાની હેઠે કે જોહુકમાં તળે હામર દસહામરને બદલે લાગ્યે પાંચ પચ્ચીસ માણસે કામ કરતા ત્યારે આજના જેવી હડતાલોનો પ્રસંગજ ક્યાંથી હોય? જ્યારે સૌને પોતા-પોતાની મહેનતના પ્રમાણમાં બે પૈસા મળતા હતા, જ્યારે પોતાની મહેનતનો કોઈ શેડ કે કુંપની ગેરલાભ મેળવતી નહીં ત્યારે હડતાલના મૂળ કારણ રૂપ દાખલા જેવો સર્વત્ર પ્રસરી રહેલો અસંતોષ ન હોય તો નવાઈ જેવું નથી.

પણ જ્યારથી મજુરી અને મુડી વચ્ચેનો ગાળો ફક્ત હાથકાવનારો નહીં પણ ત્રાસ, દરિદ્રતા, અને દુઃખના કારણરૂપ નીવડ્યો, જ્યારે પ્રજા-ખાસ કરીને મજુરોકામ-સમજતી યધ કે તેમને તેમની મહેનતનો પુરતો બદલો નથી મળતો, તેમની મજુરીનો ગેરલાભ લેવાય છે ત્યારથી યોગ્ય બદલો કે ન્યાય મેળવવા હડતાલરૂપી હથીયારનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો, અને દિવસે દિવસે મજુરીઆત વર્ગે એ સાધનનો કેમ અને કેવે પ્રસંગે ઉપયોગ કરવો તેના રસ્તા શોધ્યા અને મુકરર કર્યા, પોતાની ચળવળનું વજન પકે માટે કાયદા અનુનોવાળાં મંડળો બાંધ્યાં એટલુંજ નહીં પણ તેવાં મંડળો સરકાર પાસે (Recognise) માન્ય કરાવ્યાં.

સરકારે આવાં મંડળો માન્ય કર્યાં ત્યારથી તેમની હડતને ધણુંજ જોર અને ઝોમ મળ્યું છે અને તેનો ચેપ ધતર ધંધાધારીઓને, કારકુનોને, મહેતાજીઓને અને છેવટ પ્રજા-જનરક્ષક, સ્વલેહ સાચવનારી પોલીસને પણ લાગ્યો છે, કે જે સર્વેએ પોતાપોતાના હક સાચવવા અથવા તો પોતાની વ્યવહાર કે અવ્યવહાર માગણીઓ ઉપર અધિકારી કે સત્તા-વાળા પાસે કશુંક કરાવવા મંડળો કર્યા છે, વાડાઓ બાંધ્યા છે. આવા એક મંડળની જાણવાબેગ, હુંક સમયપર બનેલી કહાણી, નવજીવનના વાંચકને, વિશ્વાસતના તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટના 'ઉછલી કોનીક્લ'ના હેવાલના આધારે મારા શબ્દોમાં નીચે મુજબ જણાવવા રમ લઉં છું.

“પોલીસ અને તુરંગ અમલદારોના પ્રત્યક્ષ મંડળે” ઉપરી અધિકારી પાસે નિચે મુજબ માંગણી કરી હતી:—

“ટૂલડાઈના કારણે, દરેક સિપાઈને દર આઠવાડીએ મળતું બાર શીર્ડીગતું બથુ” વધારીને એક પાઉન્ડ (રૂ. ૧૫) કરવું; અને તે બથુને જાણના પગારમાં ફેરવી નાખવું તથા પેનશનની ગણતરીમાં પણ લેવું. વળી આ ઉપરાંત લડાઈના કારણે પગાર ઉપર ગણતરી કરી ૧૨૧૧ સાડાપાર ટકાને બદલે વધારે બથુ આપવું.

આ મંડળ તથા તેના નિમેષા આધિકારીઓનો સરકારી રીતે સંપૂર્ણ સ્વિકાર કરવો.”

સર એડવર્ડ હેનરી, પોલીસ ખાતાના વડાએ, સિપાઇઓની આ ચળવળથી ક્યાં તો પોતાને માફ લાગ્યું હશે અથવા તો સિપાઇઓ પશુ સાધારણ કામદાર વર્ગની માફક મંડળો સ્થાપે તેમાં તેણે ગંભીર દોષો જોયા હશે, તેથી એ બધી ચળવળના કારણરૂપ જમાદાર ટી. થાયલ કે જે પોલીસ અને તુરંગ અમલદારોના પ્રમુખીય મંડળની વ્યવસ્થા કરનાર તથા લન્ડન ટ્રેડ કાઉન્સિલમાં તેમનો પ્રતિનિધિ હતા તેને બરતરફ કર્યો. મંગળવાર તા. ૨૭મી ઓગસ્ટના બરતરફના હુકમના કારણમાં જણાવવામાં આવ્યું કે “grave breach of discipline in taking part in the management of an unauthorised association.”

આ બમર મળતાંજ પોલીસ મંડળે થાયલને ફરી નોકરીપર દાખલ કરવાને તથા પગારની માગણી મંજૂર કરવાને વજર મી. લોઇડ જોન્સ, હોમ સેક્રેટરી તથા પોતાના ઉપરી અમલદારોને પેગામ મોકલ્યા તથા તે સાથેજ જણાવ્યું કે જે શુરુવારની મધરાત લગણમાં કંઈ સંતોષકારક જવાબ નહીં મળે તો તેઓ હડતાલ પાડશે. બે દિવસ દરમ્યાનમાં પોલીસના વડાઓ તથા હોમ ઓફીસ વચ્ચે ઘણી ગડમથલ થઇ એમ ‘ડેઇલી ક્રોનિકલ’ના પ્રતિનિધિને બમર મળ્યા પશુ તેઓ શું નિર્ણયપર આવે છે તે બહાર પડ્યું નહીં. તે બે દિવસના ગાળામાં પોલીસ શું કરશે તેની ચર્ચા થઈ રહી હતી, પણ તે અધીરી વધુ વખત રહી નહીં, કારણ કે શુક્રવાર લગણમાં કંઈ જવાબ ન મળવાથી પોલીસે પ્રથમથી સૂચવ્યા મુજબ હડતાલ પાડી. સવારે અને બપોરે મંડળની કચેરીમાં એક સરખા બમર આવવા માંડ્યા કે અમુક અમુક જગ્યામાં પોલીસને બમર મળ્યા છે અને તેઓ હડતાલમાં સામેલ થયા છે. રોકાટેન્ડ યાર્ડ આગળ હડતાલીઓએ બેગા થવા માંડ્યા અને ત્યાં આગળ અમલદાર વગર કોઈ પણ પોલીસ ‘યુનિફોર્મ’ માં રહ્યા નહતા. સાંજ લગણમાં, છુપી પોલીસ (સી. આઇ. ડી.) ના બધા આદમી હડતાલમાં સામેલ થઇ ગયા હતા, અને તે સાથે રોકાટેન્ડ યાર્ડની બધી શાખાના આદમીઓ એકમત છે અને હડતાલમાં સામેલ થયા છે એવા બમર મળ્યા.

સાંજના ૭ વાગના લગણમાં જે પોલીસો પાર્લામેન્ટ તથા બીજી સરકારી કચેરીઓમાં હતા તે પણ હડતાલમાં જોડાયા. આ ઉપરાંત, “London is practically without its police.” લન્ડન શહેર લગભગ પોલીસ વગરનું છે, એમ ડેઇલી ક્રોનિકલે તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટે જણાવ્યું.

હડતાલ પડી સુકવા છતાં તેમના પત્રોનો કંઈપણ રીતસરનો જવાબ આવ્યો નહીં. બપોરના બેના શુભારે જરનલ સ્મટસ-કે જે વોર કમીનિટમાં સલાસદ હતા-તેના તરફથી સંદેશ આવ્યો કે પોલીસની માગણી સંબંધમાં દરેક જગ્યાના તેમના બે પ્રતિનિધિઓ સાથે તેઓ. “હોમ ઓફીસમાં” ૩-૩૦ વાગે વાતચીત કરવા ખુશી છે. જરનલ સ્મટસને જવાબ આપવામાં આવ્યો કે, “જો તમે મળવા તત્પરજ હો તો અમારા જાણવારના પ્રતિનિધિઓને બદલે અમારી (મંડળની) કાર્યાલયની સમિતિનેજ મળવાનું કમ્પુલ કરો તથા ત્રણ વાગે લન્ડન ટ્રેડ કાઉન્સિલ સાથે અમો મસલત કરવાના હોવાથી સાડાત્રણ વાગતાને બદલે ત્યાર પછી કોઈ પણ વખતે મળવાને અમો રાજ છીએ.”

લન્ડન ટ્રેડ કાઉન્સિલે પોતાની ખતી સહાય તથા ટેકા આપવાનું કષ્ટ કર્યું. એમની હડતને આથી મોટો ટેકો મળ્યો. ક્રાંતિકરન્સ પુરું થતાજ તેઓ જનરલ સ્મટસ પાસે ગયા. ત્યાં એમને કહેવામાં આવ્યું કે બપોરે જણાવેલી સરતો કષ્ટ હોય તો જ તેઓ વાતચીત કરવા મંજિ છે. કાર્યકારિણી સમિતિએ એ માંગણી ધુતકારી ઠાઠી તથા તેમના અનુયાયીઓને ખબર આપી કે ઠાવર હીલપરની રાત્રે મળનારી જાહેર સભામાં તેમનો ઠરાવ જણાવવામાં આવશે.

કાર્યકારિણી સમિતિના સભાસદો જનરલ સ્મટસ બેડે વાટાઘાટ કરવા “હોમ ઓફીસમાં” ગયા હતા ત્યારે તેમના અનુયાયીઓ રસ્તે આવતા જતા લોકોને અટકાવી પોતાની માંગણી થું છે, હડતાલ શા માટે પાડવામાં આવી છે, તે જણાવતા હતા.

ગાઠવણ મુજબ સ્કોટલેન્ડ યાર્ડમાં પાર્લામેન્ટ આગળ થઈ સ્મીથ સ્કવેર વટારી તેઓ ઠાવરહીલ પહોંચ્યા.

ઠાવરહીલપર જ્યારે પોલીસ ભેગી થઈ ત્યારે માલુમ પડ્યું કે તેમના ઇન્સપેક્ટર વિગેરે સાથે પોપાકમાં ત્યાં ભેગા થયા હતા. આ ઉપરથી એવા જે કાષ્ટ તે ટોળામાં ધુસી ગયા હતા તેમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા.

તેમની મંડળીના ઉપપ્રમુખ, મી. જેમ્સ માર્સ્ટને તે ૫૦૦૦ સિપાઈઓની સભાનું પ્રમુખસ્થાન લીધું. મી. માર્સ્ટને જણાવ્યું કે કામદાર વર્ગની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. સભાએ ઠરાવ કર્યો કે તેમની કાર્યકારિણી સમિતિ વજર કે જનરલ સ્મટસ અથવા સરકાર તરફના કોઈપણ અમલદારને હોમ ઓફીસમાં મળવા જશે તથા તે પ્રસંગે બધાએ એકત્રિત થઈ ‘બ્રાઇટ હોલ’ જવું.

આ સભાનું કામ ચાલતું હતું તેવામાં ખબર પડી કે વાઇન સ્ટ્રીટ ચોકી ઉપરના પોલીસને ત્યાં રોકવામાં આવ્યા છે. ૫૦૦૦ પોલીસનું ધાકું, સભામાંથી નીકળી વાઇન સ્ટ્રીટ ચોકી ઉપર ગયું અને આખા મકાનની જડતી લેવા માંડી કરી. તેમને સમજાવવામાં આવ્યા કે કોઈપણ સિપાઈને તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ રોકવામાં આવ્યો નથી; છતાં હડતાલવાળાઓએ તપાસ કરવા ઓગ્રહ કર્યો અને તે માંગણી તેમનાજ અમલદારોને કષ્ટલ કરવી પડી. એમના સુભાગ્યે કોઈ પણ આદમી ત્યાં રોકી રાખવામાં આવ્યો નહોતો. ડેઇલી ક્રોનીકલ લખે છે કે આ હડતાલને લીધે જનમાર્ગ ઉપર ઘણી ગડમડ થશે એવી સામાન્ય બીતિ હતી, પણ નિયમ તથા હુકમથી ટેવાઈ ગયલા ગાડીવાળાઓ તથા લોકો વચ્ચે કોઈ પણ જાતની ‘અચડાઅચડી’ થઈ ન હતી અને તે દિવસ શાંતિમાં પમાર થયો હતો.

હડતાલનો અંત.

વજર મી. લોઇડ જેજની પોલીસના નેતા સાથેની મસલતના પરિણામે ચનીવાર તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટે હડતાલનો અંત આવ્યો.

ઠાવર હીલપર મેળવવામાં આવેલી જાહેર સભામાં મી. લોઇડ જેજે જણાવેલી સરતો હડતાલોનાં એને જણાવવામાં આવતા ખુશાલીના પોકાર સાથે તેઓએ તે કષ્ટ કરી, અને રાતના દસ વાગતા લગભગ તે રાતપાળોના બધા સિપાઈઓ પોતપોતાને ઠેકાણે હાજર થઈ ગયા હતા.

સર જોર્જ કેવે હોમ ઓફીસમાં તથા મી. લોઇડ જોર્જ મંડળના નાયબોને જણાવેલી સરતો નિચે મુજબની હતી:—

“દરેક સિપાઇને અઠવાડીયાના પગારમાં ૧૩ શીલ્ડિંગનો વધારો. પેન્શન માટે બધા સિપાઇનો ઓછામાં ઓછો પગાર ૪૩ શીલ્ડિંગના ધોરણુપર કરવામાં આવ્યો.

(૨) લડાઇ અંગેનું અઠવાડીયાનું ભથ્થું ૧૨ શીલ્ડિંગ.

(૩) લડાઇ અંગેનું બાળકનું અઠવાડીયાનું ભથ્થું અઢી શીલ્ડિંગ.

(૪) વિધવાઓને અઠવાડીયાનું દસ શીલ્ડિંગ પેન્શન.

(૫) બરતરફ કરવામાં આવેલા જમાદાર પી. સી. ચાયલની વગર સરતે ફરી નીમણુંક.

(૬) સિપાઇઓને પ્રતિનિધિત્વ મળે એવી વ્યવસ્થા.”

ઉપર પ્રમાણે સિપાઇ અત્રે તુરંગ અમલદારોના પ્રમુખીય મંડળની કાર્યકારિણી સમિતિ સાથે પ્રથમ સરતો નક્કી થઇ એટલે તે મંડળ પણ સરકારે માન્ય કર્યું ગણાયું. એમ કરતાં એ બાબત કંઈ ચંકા રહી નહીં તે સાર સભા વખતે એ પ્રશ્ન પૂછાયો પણ ખરો તથા મંડળ માન્ય કરવામાં આવ્યું છે એવો ખુલાસો પણ થયો. સભા બરખાસ્ત થયા બાદ હડતાલીઓ ચાયલને ખબરે બેસાડી ચાણુપર લઇ ગયા હતા.

શનીચરેરાત્રે પાત ખહાર આવી કે સર એડવર્ડ હેનરીએ પોલીસ કમીશનર તરીકેના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું હતું અને તે સરકારે કશુંક કરી તે જગ્યાએ લેફ્ટનન્ટ જનરલ સર નેવીલ મેકેરડીની નિમણુંક પણ કરી દીધી હતી.

ઉપરના વૃત્તાંતપરથી જોઈ શક્યા હશે કે સાધારણ લાભતા નિમિત્તની ઓથે વિલાયતની પોલીસે જે પગલું ભર્યું તેવું જો અત્રે કંઈ કરવામાં આવ્યું હોય તો સર સત્યાતન સત્ય જેવા ચક્રાર મુરપો જરૂર કહે કે અમારા દેશી જનોએ કાગનો વાધ કરી મુક્યો છે. નામદાર નાબર (Sheriff) સાહેબો જેવા પણ શીખામણની ધાત આપે કે સત્તા આગળ શાણુપણ ન આવે, સર હાર્ટાર્ટ બટલર જેવા કારાગૃહવાસ કરાવે કે દેશવટો અપાવે. આટલુંજ નહીં પણ લોર્ડ પેન્ટલેન્ડ જેવાની સરકાર, મલુર વર્ગ પોતાની વ્યાજબી માંગણીનો અસ્વીકાર થતો હડતાલ પાડે તો તે દોષનો ટોપલો સ્વરાજ્યવાદીઓ ઉપર ઢોળા પાડે અથવા એવા મંડળો રચાયા તેમાં અરાજકતા કે બીનવફાદારીની પણ તેમને ગંધ આવે. હાલ આપણે ત્યાં ગમે તે સ્થિતિ હો પણ એટલું તો ખરૂં કે જતે દિવસે આપણા ઉપર પણ પશ્ચિમની ચળવળોની, આ પ્રકારની હડતાલોની અસર થવાનીજ, આપણી સત્ય અને પ્રમાણીક માંગણીઓ એ હથીઆર મારફતે કશુંક કરવામાં ઓમ મળવાનું. હું હડતાલોનો પક્ષકાર નથી છતાં પણ વચલા વર્ગના કરકુનો અને મહેતાજીથી માંડીને કારખાનામાં ચૌદથી અઢાર કલાક કામ કરતાં ગરીબ મજૂરોની દારિદ્ર અવસ્થા તરફ આપ મીયામણ કરનાર કે તેમની મજૂરીનો ગેરલાભ લેતા થોડા મુઠ્ઠીભર મુઠ્ઠીવાળાઓનો હું પક્ષકાર નથી. હડતાલ પાડવા જેવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત ન થાય એ ઇચ્છવા જોગ છે પણ અરજ અને કાકતુદીપી નથારે સરકાર અને તર્જનોનાં હૃદય ન પીગળે કે

તેમની મારફતે ન્યાય ન મળી શકે ત્યારે જે પ્રકારે એ શુભ નેમ પાર પડી શકાય તેવા ઉપાય ચોજવા એ અધરીત તો નથીજ. આજ કારણે લીધે લન્ડનની પોલીસે પોતાનું મંડળ માન્ય કરાવવા તેમજ પગારમાં વધારો કરાવવાને છેક અંતિમ પગલું ભર્યું. જેવાની ખુબી તો એ છે કે એ લાંબગડની પતાવત કરવામાં મી. લોઈડ જોઈ જેવા પડ્યા. મી. લોઈડ જોઈ કે જે લગભગ કામ નીચે ફટાઈ ગયલા તેઓએ આ કામ સાથે વખત ફાજલ ખડયો એટલુંજ નહીં પણ હડતાલ પાડી ગુન્હેગાર ઠરેલાને ગુન્હાની જ્હાલી આપી જોર પગારમાં વધારો આપ્યો. અને પોલીસ ખાતાના વડાને (ફરજ્યાત ?) ઝોદાપરથી વાન-પ્રસથ થવું પડ્યું ! મુખમતના ગવર્નર મી. લોઈડ જોઈ નહતા પણ દયાળુ લોર્ડ લીલીંગડન હતા કે જેઓએ રેલ્વે કામદારોની હડતાલ પ્રસંગે ન તો વચ્ચે પડી સમાધાન કરવાનું માથે લીધું કે ન તો હડતાલીઆના કુટુંબ કળીલાને ખાવાનું પુર પાડતા દેશસેવકોની કદર ધુણી તેમની સાથે કામ કર્યું, ઉલટો વિરોધ મુકાવ્યો.

સુડીવાળા, રાજદરબારમાં લાગવગવાળા કે સરકાર સામે લડત ચલાવવાના પ્રમંજોએ એકત્રિત બળની મોટી જરૂર છે, છુટાછવાયા સત્તાગ્રહના હમકલાં તો તેઓ ક્યાંએ દાખી દષ શકશે, અને તેથી પશ્ચિમનો દાખલો લઈ કાયદાપૂર્વક રીતસરની લડત ચલાવવાને આપણે ત્યાં આવા મંડળો રચવાવાની જરૂર છે, કે જે વ્યક્તિ તેમજ સમગ્ર મનુરવર્ગ, કારકુનો, મહેતાજ કે સિપાઈઓના હિત ઉપર સદા નજર નાખે, ગેરધનમાફ ન થવા દે અને તેમના એકત્રિત બળ આગળ વિરુદ્ધ પક્ષની સત્તા હુલ્લમચાવે. એક વ્યક્તિ, માધનદીન મનુષ્ય, કાયદાની સલાહ વગરના આદર્શોને, પોતાના દુઃખો સત્ય હોય; પોતે સુખ નીચે કચડાતો હોય, પારકાને ગળ્યાર બનાવી પોતે કંઠાળ બનતો હોય છતાં તેનો પીપ્પડીનો અવાજ સત્તાધિશોના ટોલ તાંસાંના અવાજમાં ક્યાંએ લપાઈ જાય ! એ ટોલ તાંસાંના અવાજ કરતાં પણ સુરવાળા કે બેસુરો મોટો અવાજ કાઢવાનું તો જ્યારે કામદાર મંડળો રચાય ત્યારેજ શક્ય છે અને ત્યારેજ આપણા મજૂરીઆત કે પછાત વર્ગોની આર્થિક તેમજ સાંસારિક સ્થિતિ સુધરી શકશે.

જેઓ એ સુખેશમાં પ્રથમ આગળ પડશે તેઓને ધણી કષ્ટ સહન કરવાં પડશે. ધણી જવાબદારી વહોરવી પડશે, કદાચ સરકારની અવકૃપાના ભોગ થવું પડે, અનિશ્ચિત ગણાતા નાગરિકો કે શેઠોની વંકદષ્ટિ તેમના પર થાય એમ હોવા છતાં સત્ય ખાતર ફતેહ મેળવવા ખાતર, પોતાનાજ દેશી જનોની સ્થિતિ સુધારવા ખાતર થોડો ધણો ભોગ દોષ અને કાંઈએ પણ આપવોજ પડશે. એવા ભોગો આપવા તત્પર થઈશું, એવા દુઃખો પ્રસન્ન મને સહન કરીશું, ત્યારેજ વિજયની મિત્રાશ માણુમ પડશે. દયા કે બક્ષીસ તરીકે કાંઈ ન મેળવતાં, કાયદાવર્ગ પોતે પોતાના ચારિત્રથી, મનોબળ અને ખંતથી, કાયદાપૂર્વકની લડતથી તથા પોતાના વાસ્તવિક હક તરીકે જે હંધ માતબરો શેઠ કે અધિકારી કે સરકાર પાસેથી મેળવશે તેની લહેજત જુદી જ આવશે.

ધીરજલાલ હગનલાલ.

સુરતનું જાહેર જીવન.

સુરત.

આ શહેરમાં અને જિલ્લામાં ઇન્દુલુએન્સના રોગથી પીડિતોને મફત દવા આપવાની તથા ગરીબ દરદીઓને દવા તેમજ ખોરાક આપવાની ગોઠવણુ અત્રેના ઇન્દુલુએન્સ નિવા- “ મિત્રમંડળ ” તરફથી કરવામાં આવી હતી. એ મંડળે ઉધાડેલા રૂક હીલચાલ. ફંડમાં રૂ. ૧૨૦૦ ભરાયા હતા. તેમજ મુખ્યમંત્રી સોશિયલ મર્વિસ લીગ તરફથી આઠેક હજારની કિંમતની દવા મળી હતી. “ પાટીદાર

વિદ્યાર્થી આશ્રમના ” વિદ્યાર્થીઓની મદદથી દિવાળીના દિવસોમાં લગભગ ૧૦૦ કરતાં વધુ ગામોમાં દવા વહેંચવામાં આવી હતી. સુરત શહેરમાં જુદા જુદા લતાઓમાં ૨૫ અને ગામડાંઓમાં ૫૦ સેન્ટરો સ્થાપનામાં આવ્યાં હતાં. એકંદરે પાંચથી સાત હજાર માણસોએ લાભ લીધો છે. આવીજ બીજી હીલચાલ “ જીવદયા પ્રસારક મંડળ ” તરફથી પણ કરવામાં આવી હતી. એ મંડળે ઉધાડેલા ફંડમાં રૂ. ૫૦૦ જેટલા ભરાયા હતા અને સુરતનાં પરાઓમાં એ મંડળ તરફથી સેન્ટર ખોલવામાં આવ્યાં હતાં. તેમજ ૪૧ ગામોમાં મફત અને ૨૭ ગામોમાં અડધી છાંમતે દવા પૂરી પાડવામાં આવી હતી.

અત્રેના જૈન લોક તરફથી ગોપીપરામાં એક ધર્માદા દવાખાનું ખોલવામાં આવ્યું હતું. ત્યાંથી દરદીઓને દવા ઉપરાંત દૂધ પણ મફત આપવાની ગોઠવણુ થઈ હતી, એ દવાખાના તરફથી “ મિત્રમંડળ ” ને પણ મદદ આપવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત મહાજન તરફના “ હિંદુ ધર્માદા દવાખાના ” તરફથી પણ લોકોને સારી મદદ મળી હતી.

ચોપાંસી તાલુકાની લોકવમેડે પણ રૂ. ૫૦૦ આ કામ માટે મંજુર કરીને ગામડાંઓમાં દવા વહેંચાવી હતી. આ કાર્યને માટે જોડેને ધન્યવાદ ધટે છે.

આમ પ્રમુખીય સંસ્થાઓ આ આફતમાં પોતાની ફરજ તત્પરતાથી બજાવી રહી હતી ત્યારે અહીંની મ્યુનિસિપલિટી તરફથી એ રોગનિવારણ માટે રમત જેવી યોજના હાથ ધરવામાં આવી હતી. દરેક કલિન્સલરને ૫૦-૧૦૦ ક્વીનાઇનની ગોળી અને થોડા થોડાશ પર મેગનેટનો જૂકા આપવા ઉપરાંત એકાદ ફરતી ડિસ્પેન્સરીની યોજના કરવામાં આવ્યું કહેવાય છે, પણ તેનો લાભ જેટલા માણસોએ લીધો તે જાણમાં નથી. “ મિત્રમંડળ ” ના સેક્રેટરીઓ રા. કથાણુજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા, અને રા. નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યાએ કલેક્ટર સાહેબની મુલાકાત લીધી હતી અને ગામડાંઓ માટે સરકારે રી યોજના કરવા ધારી છે તે જાણવા ઈચ્છા દર્શાવી હતી. કલેક્ટર સાહેબને આ રોગમાં દવાની જરૂરિયાત વસી ન હતી અને તેથી સરકાર તરફથી કોઈપણ યોજના ઘડાયેલી ન હતી. સ્વરાજ્યને માટે હિંદીઓ નાલાયક છે કે અંગલ અવાવવાને હાલની યુરોક્રસી, તે આવા પ્રમુખીય આફતના પ્રસંગોમાં જરાબર માલમ પડી આવે છે.

આ ફંડમાં અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૨૦૦ વસુલ થયા છે. અને હજી થોડા વસુલ થવાના બાકી છે. એ નાણાંની શી વ્યવસ્થા કરવી તે નક્કી કરવા ૨૫૦ રજીસ્ટ્રારામ વા- તા. ૧-૧૨-૧૮ ને રોજ નાણાં ભરનારાઓની એક સભા સર- વાલાઈ સમારેક ફંડ. દારૂ જનાઈન વીરભદ્ર પાકટના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તેમાં એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે આ ફંડમાંથી ૨૫૦

રેણુજીતરામકૃત અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાંનું એક પુસ્તક છપાવવું અને એ પુસ્તકનો હક મહું-
મના કુટુંબને આપી દેવો. આ કાર્ય કરવાને માટે સરદાર જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી પ્રો.
મંજુલાલ દવે, રા. નર્મદાશંકર પંડયા, રા. સુનીલાલ શેલત અને રા. કલ્યાણજી વિદુલ-
લાખની કમિટી નીમવામાં આવી હતી. સભાએ સૂચના કરી હતી કે બની શકે ત્યાં સુધી
સ્વર્ગસ્થે કરેલી “ ગુજરાતના ઇતિહાસની નોંધ ” અથવા તો “ લોકગીત સંગ્રહ ” એ
એમાંથી એક પુસ્તક છપાવવું.

સુરતમાં કેળવણીના વિકાસ માટે ૩૦ વર્ષ સુધી અવિરત પ્રયત્ન કરનાર, “ સાર્વ-
જનિક હાઈસ્કૂલ ” અને “ સાર્વજનિક એન્જીનેયરિંગ સોસાયટી ”
સ્વ. સુનીલાલ ઘેલા- સ્થાપન કરનાર તથા “ સુરત સાર્વજનિક કોલેજ ” ના ઉત્પા-
દાઈ શાહુ સ્મારક દફોમાંના એક સ્વ. સુનીલાલ ઘેલાલાઈ શાહના અવસાનથી
ફેડે.

આ શહેરને ન પૂરી શકાય એવી ખોટ ગઈ છે. સ્વર્ગસ્થની સેવાની
કદર કરવાને સુરતના શહેરીઓની એક જાહેર સભા તા. ૯ મી
નવેમ્બરને દિવસે અહીંના નગીનચંદ ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં મળી હતી. તેમાં સ્વર્ગસ્થની યાદગીરી
કાયમ રાખવા માટે ચોખ્ખું ફંડ એકત્ર કરવા એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. એ
કમિટીમાં અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૩૫૦૦ ભરાઈ ચૂક્યા છે. ફંડ હજી ચાલુ છે. સ્વર્ગસ્થના
જીના વિદ્યાર્થીઓ પણ ફંડ એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેમણે અત્યાર સુધીમાં
રૂ. ૧૧૫-૦-૦ એકત્ર કર્યા છે. વળી હાલના વિદ્યાર્થીઓએ પણ પોતાના તરફથી ફંડ
એકત્ર કરવા માંડ્યું છે, અને તેમાં રૂ. ૨૫૦ થયા છે. આ ઉપરાંત મુંબઈમાં પણ સ્વ-
ર્ગસ્થના સ્મારક માટે ફંડ એકત્ર કરવા સભા મળી હતી, આ ફંડનો નાણું ભરનારાઓના
નિર્ણય અનુસાર ઉપયોગ કરવામાં આવનાર છે. હાઈસ્કૂલ અને કોલેજની પ્રવૃત્તિ પછી
સ્વર્ગસ્થનો ઇરાદો એક નમુનેદાર પ્રાથમિક શાળા સ્થાપન કરવાનો હતો. તો તેમના
સ્મારક ફંડનો સ્વર્ગસ્થની એ મુરદબર લાવવામાં ઉપયોગ થાય તો તે કરતાં બીજો વધારે
સુંદર ઉપયોગ લાગ્યેજ હોઈ શકે. વસોના જેવી પ્રાથમિક શાળા આ ફંડમાંથી સુરતમાં
સ્થાપવામાં આવે અને તે “ સાર્વજનિક એન્જીનેયરિંગ સોસાયટી ” ના હવાલામાં રહે તો સોસા-
યટી પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને કોલેજના શિક્ષણ સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ
પૂરી પાડવાનું અભિમાન લાઈ શકે; અને લોકોની એક મોટી જરૂરિયાત પણ પૂરી પડે.
આશા છે કે નાણું ભરનાર ગૃહસ્થો અને કમિટીના સંચાલકો આ સૂચના ઉપર
ધ્યાન આપશે.

અહીંના સાર્વજનિક કોલેજના પરસ્પર પ્રેરિત શ્રીયુત પી. સી. જસોતાનીનું ઇન્કુલ-
એન્સીથી અક્ષણ અવસાન થવાથી કોલેજને મોટી ખોટ ગઈ છે.
પ્રો. પી. સી. જસોતા- મહુંમ પરસ્પર લાપા ઉપર અસાધારણ કાણુ ધરાવતા હતા,
નીનું સ્મારક. દેશાભિમાન અને સેવાની લાવનારી ભરેલા હતા, અને પોતાના
પગારમાંથી પાંચ પાંચ રૂપીઆની જે રકોલરથીય ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આપતા. તેઓ એક સિંધી હોવા છતાં આ શહેરની સંસ્થામાં સ્વયંસેવક તરીકે
હતા. મહુંમની યાદગીરી કાયમ રાખવા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ એક ફંડ એકત્ર
કર્યું છે અને તેમાંથી તેમનો દોરો કોલેજના મકાનમાં મૂકવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

તા. ૩-૧૨-૧૮ ને દિવસે એસોશિએશનની સભા મળી હતી. તેમાં દીલ્હી કોંગ્રેસ માટે પ્રતિનિધિ ચૂંટવામાં આવ્યા હતા અને ત્રીજી "ગુજરાત ડિસ્ટ્રીક્ટ એસોશિએશન, રાજકીય પરિપદ"ને એસોશિએશનના પ્રમુખની સૂચનાથી રા. હયાલુજીએ આપેલું આમંત્રણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું હતું.

૩. ૬ નો કર ભરનારને અત્યાર સુધી મ્યુનિસિપલ ચુંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર હતો. મત આપનારાઓની સંખ્યામાં વધારો થાય તે માટે મ્યુનિસિપાલિટી-મતાધિકાર. ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નરની સૂચના અનુસાર એ રકમ ઘટાડીને ૩. ૪૫ ની હરાવવા સૂચવાયું હતું. પરંતુ તેથી મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં નજીવો વધારો થતો હોવાથી કમિશ્નરે હજી પણ

ઓછા આંકડા હરાવવા લખી જણાવ્યું હતું. આથી રૂપીઆ દોઢનો કર, ભરનારને ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર આપવાનો દરાવ હોમરૂલર કાઉન્સિલરોની બહુમતિથી પસાર થયો હતો. જ્યારે કેટલાક પ્રગતીય અને નિમાયણ સભાસદોએ ધીમે ધીમે ગાંડું હાકવાની દલીલ કરી વિરોધ દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ તેઓનો પરાજય થયો હતો.

આ સંસ્થા તરફથી તા. ૧૩ અને ૧૪ મીના દિવસોએ રા. હરજીવન કાલિદાસ મહેતાએ બાલાજીના મંદિરમાં "મનુષ્યનો સામાન્ય ધર્મ" અને "મનુષ્ય મુમુક્ષુ અને મહાત્મા" એ વિષયો ઉપર જાહેર ભાષણ આપ્યાં હતાં, તેમજ મી. ખરશેદજી જે. વી. વઢાડીઆએ સોસાયટીના મકાનમાં તા. ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ મીએ અનુક્રમે "ધર્મ વિષયી મળતો આત્મિક આનંદ" "મહાત્માઓની હરતી અને તેઓ માથે આપણો સંબંધ" અને "શ્રી, કુતીઆમાં અને મંત્રારમાં તેનું કાર્ય" એ વિષયો ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

આ મંડળ તરફથી તા. ૧૫-૧૨-૧૮ ને રોજ રા. હરજીવનદાસ કાલિદાસ મહેતાએ "સામાજિક ઝગજગ" એ વિષય ઉપર રા. સા. મધુવયરામ જીવદયા પ્રબોધક મંડળ. બુદ્ધનચરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે, અને તા. ૨૨-૧૨-૧૮ ને રોજ મી. ખરશેદજી વાડીઆએ "આપણું કર્તવ્ય" એ વિષે માળવીની વાડીમાં જાહેર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

શ્રી સમાજમાં તા. ૧૪-૧૨-૧૮ ને દિવસે રા. હરજીવનદાસ મહેતાએ "આપણા ધાર્મિક દિવસો" ઉપર, તા. ૧૮-૧૨-૧૮ ને રોજ ડૉ. કરસુખ હોરાએ "સુધારાની યોજનામાં શ્રીઓનું સ્થાન," અને તા. ૨૧-૧૨-૧૮ ને રોજ મી. ખરશેદજી વાડીઆએ "શ્રી અને તેનું કાર્ય" એ વિષય ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

આ વર્ષે માંડવી તાલુકામાં સખત દુકાળ પડેલો હોવાથી "માંડવી તાલુકા એકત્રિત એસોશિએશન" દ્વારા મહેસુલ સુલતવી રાખવાની હિતચાલ ચાલી માંડવી તાલુકામાં દુકાળ. નહીં છે. તેમજ માંડવીમાં ગરીબ લોકોને સસ્તા દરે અનાજ આપવાની દુકાન ખોલવાની યોજના દરવામાં આવી છે. ૬૩માં ૩. ૭૦૦ ભત્રાઇ મળ્યા છે. મુંબઈની રેમીન સિવિલ કમિટીની મદદ માગવામાં આવી છે. શ્રીમુત રાંકરજીભાઈ બેંકર, રા. ડાલાભાઈ જેમાઈ વગેરે હોમરૂલરો પ્રમુખોપાત તાલુકાની સુચાક્રતે

જતા રહે છે. સત્તાવાળાઓ ગરીબ ખેડૂતોની સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી ખેડા જેવું પ્રકરણ ઉપરિચિત કરવાની ભૂલ ન કરશે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

તા. ૧૫-૧૨-૧૮ ને રોજ અત્રેના આર્ય સમાજ મંદિરમાં રા. શંકરલાલ ઘેલા-
લાઇ બેંકરે “સુખ્યાઈના રાઉનડોલની મિટિંગ” ઉપર બહેર
હોમરૂલ લીગ પ્રવૃત્તિ. બાષણ આપ્યું હતું. સભામાં હાજરી અસાધારણ હતી. આખો હોલ,
ગેલેરી અને બહારના ઓટલા પણ ચિકાર હતા. સભાએ મુખ્યમના
લોકનાયકોએ આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત અંમલમાં મૂકવામાં જીવતા નૈર્ભયે પણ પ્રયત્ન કરી
અગમતની ફતેહ મેળવી હતી તે બદલ તેમને અભિનંદન આપવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો.

તા. ૨૩-૧૨-૧૮ ને રોજ રા. ડાહ્યાલાઇ કલ્યાણજી દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે
લીગની વાર્ષિક સભા મળી હતી. મંત્રી ડૉ. ફરમુખ હોરાએ વર્ષ
લીગની વાર્ષિક સભા. દરમિયાન થયેલા કામદાંજનો રિપોર્ટ રજુ કર્યો હતો.

તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બરે ૬ સભામંદી લીગની શરૂઆત આ શહેરમાં થઇ હતી.
-૧૯૧૭ ના જીનમાં તે સંખ્યા ૨૩ ની હતી. મિસિસ બ્રિસેન્ટની નજરકેદથી આ સંખ્યામાં
અસાધારણ વધારો થયો ને રિપોર્ટવાળા વર્ષને અંતે ૧૨૩૯ હિંદુ, ૭૬ મુસલમાન, ૭
પારસી અને ૩ સ્ત્રી સભાસદ મળી એકંદર સંખ્યા ૧૩૨૫ ની થઇ છે. આ ઉપરાંત જી-
ક્ષામાં ૬૮ શાખાઓ સ્થાપવામાં આવી છે, અને તેના સભાસદોની સંખ્યા ૨૩૪૨ ની
છે. દશ ગામના રિપોર્ટ મળી શક્યા નથી. ના. હિન્દી પ્રધાનને કરવામાં આવેલી સ્વરા-
જ્યની અરજ ઉપર ૨૬૦૦૦ સહી લેવામાં આવી હતી, અને આખા ગુજરાતમાં સુરતનું
સ્થાન આ કાર્યમાં પહેલું હતું. વર્ષ દરમિયાન સુરત શહેરમાં ૫૧ બહેર સભાઓ ભર-
વામાં આવી હતી. લો. મા. તિલક, મિસિસ બ્રિસેન્ટ, મહાત્મા ગાંધી, લો. મા. ખાપરડે,
મી. હોર્નામેન, મી. જમનાદાસ, મી. બેંકર વગેરે લોકનાયકોનાં ભાષણોનો લાભ લોકોને
મળ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય ફળવણી ફંડ માટે રૂ. ૧૦૦૦ એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા. સુરતમાં
મીલ કામદારોની હડતાળ વખતે કામદારોએ લીગની મદદ માગી હતી. કાર્યવાહક મંડળના
મળ્યો, ગણિક અને મેનેજરને મળીને સંતોષકારક નિમ્મલ લાવી શક્યા હતા. વર્ષ દર-
મિયાન લીગની ૩ જનરલ સભા, ૨૧ મેનેજિંગ કમિટીની સભા અને ૧ આખા જીલ્લાના
મંત્રીઓની સભા મેળવવામાં આવી હતી. ૧૩૦ ગામોમાં કવક્તા કૅમિમના પ્રમુખનું ભાષણ
વાંચવાની જોડવણુ થઇ હતી. ૭૫ ગામોએ લો. મા. તિલક અને હોમરૂલરોનું અપમાન
કરવા સામે તારથી વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. હિન્દી પ્રધાનને આવકારના ૧૨૩ તાર મોકલ-
વામાં આવ્યા હતા. વાર્ષિક શ્રી અને ફંડ મળીને જમા રકમનો સરવાળો રૂ. ૩૨૭૮-૪-૬
અને ખર્ચ રૂ. ૨૫૭૩-૬-૭ નો થયો હતો. રિપોર્ટ અને હિસાબ પસાર થયા પછી નવા વર્ષ
માટે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને કાર્યવાહક મંડળની ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી. એ વખતે
મલામાં રસભરી ચર્ચા ચાલી હતી. પ્રમુખે સભાસદો પોતાના હક્ક માટે કાળજી રાખતા
બોધને આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. હિંદપર ફજા કરોડના નાખવામાં આવેલા બોગ્ગના
સામે વાંધો દર્શાવનારો ઠરાવ પણ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

કલ્યાણજી વિકૃલભાઇ મહેતા.

ભરૂચ.

શ્રી ભૃગુપુર સત્યશોધક મંડળના વાર્ષિકોત્સવ નિમિત્તે, તા. ૩૦-૧૧-૧૮ ને રોજ, સાંજના, અત્રેની દશા લાડની વાડીમાં “વર્ણાશ્રમ ધર્મની આ-
શ્રી ભૃગુપુર સત્યશોધક વચ્ચેના” એ નામના વિષયપર અમદાવાદના રા. રા. નગીન-
મંડળના વાર્ષિકોત્સવ. દાસ પ્રરૂપોત્તમદાસ સંઘવીએ શેઠ હીમતલાલ માણેકલાલના પ્રમુ-
ખપણા નીચે જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. ઉપરોક્ત સ્થળે તારીખ
૧-૧૨-૧૮ ની સાંજે વડોદરાવાળા રા. રા. હીમતલાલ શ્રેષ્ઠે “મનુષ્યકર્તવ્ય” એ વિષયપર
રા. રા. બાળકીશનદાસ એલ., શાહના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. તા.
૨ જ અને ૩ જની સાંજના અત્રેના “ભરૂચા હોલમાં” “આપણી ઉન્નતિના સાચા
માર્ગ તથા રાણી જયમતિ” અને “ભારતનું ભવિષ્ય અને કન્યા અસામાન્ય” એ નામક
વિષયોપર અનુક્રમે રા. રા. રેવાચંકર નાગેશ્વર હરીવિદ્યારંધે જાહેર વ્યાખ્યાનો રા. રા.
મોતીલાલ સાકરલાલ પ્રકાર અને મી. એમ. એફ. આલમશાના પ્રમુખપણા નીચે આપ્યા
હતાં. આવી રીતે ધર્મપ્રવૃત્તિને પરિણામે ઉક્ત મંડળમાં કેટલાક સભાસદો વધ્યા હતા
અને બીજી રીતની પણ મદદ મળી હતી.

૨. તા. ૨-૧૨-૧૮ તેમજ તા. ૮ અને ૯ ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૮ ના દિવસોએ
જૈન મુનીમહારાજ રત્નવિજયજીએ અત્રેની “દશા લાડની વાડી-
માં” તેમજ “ભરૂચા હોલમાં” ધર્મવ્યાખ્યાનો જાહેર પ્રજા
તાનાં વ્યાખ્યાનો. ૩૫૩ કર્યા હતાં તથા અત્રેની થીઓસોફીકલ સોસાયટી દ્વારા
જાણીતા થીઓસોફીસ્ટ રા. રા. હરજીવનદાસ પ્રજીદાસ મહેતાએ
તા. ૧૦, ૧૧; અને ૧૨ ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૮ ના દિવસોની સાંજે અત્રેની “દશા લાડની
વાડીમાં” માં “આપણી ગરીબી અને તે દૂર કરવાના ઉપાય,” “ભારત માતાની
સેવામાં સ્ત્રીઓનો દિસો” તથા “ધર્મ સંસ્થાઓના ધનનો ઉપયોગ” એ વિષયો
પર જાહેર વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં.

૩. તા. ૧૨-૧૨-૧૮ ને રોજ અત્રે “કારોનેશન ડે” યોજ્ય રીતે ઉજવાયો હતો
અને અત્રેની યુનીયન હાઇસ્કૂલ તેમજ નવી અંગ્રેજી શાળાએ રમત ગમતના મેળાવડા
આ પ્રસંગે કીધા હતા.

૪. તા. ૧૫-૧૨-૧૮ ને રોજ અંકલેશ્વર મુકામે અંકલેશ્વર કસબાના ખેડૂતોની પહેલી
પરિષદ રા. સા. અંબાચંકર ઉત્તમરામ મલજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી.

૫. તા. ૧૧-૧૧-૧૮ ને રોજ જંબુસર મુકામે જંબુસર તાલુકાની સહકારી
મંજીઓની પરિષદ જલ્લા કલેક્ટર મે. બ્લેથવેઈટ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી.

૬. તા. ૮-૧૧-૧૮ ને રોજ ‘ભરૂચા હોલ’માં જલ્લાકલેક્ટર મે. બ્લેથવેઈટ સાહેબે
દરબાર ભર્યો હતો.

૭. તા. ૨૮-૧૨-૧૮ ને રોજ સાંજના ૫-૪૫ મિનિટે ક્રાઓપરેટીવ સોસાયટીના
એસિસ્ટન્ટ રજીસ્ટ્રારે જલ્લા કલેક્ટરના પ્રમુખપણા નીચે “ખેતી અને સહકારિતા” એ
વિષય પર ‘ભરૂચા હોલ’માં જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું.

૮. તા. ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૮ ના દિવસોએ મુંબાઈવાળા મી.
અરશેજી જમશેદજી બમનજી વાડીઆએ જરૂરથી ધર્મને લગતાં ભાષણો આપ્યાં હતાં.

“ભરૂચી”

મી. ડીસેમ્બરે મુખશાંતિના નિયમો ઉપર ઝેબ્રી ચીએટરમાં
મી. જામવાળાનાં જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. એ ભાષણ બહુઈ જ્ઞાનસતી મદદથી
ભાષણ. આકર્ષક અને મનોરંજક થયું હતું. આવાં ભાષણો થવાથી
મુખશાંતિના સંબંધમાં લોકોને ઘણું જાણવાનું મળે છે. મી.
જામવાળા મુંબાઈમાં આવાં ભાષણો ઠેકાણે ઠેકાણે આપે છે.

આ સોસાયટી તરફથી ધી અમદાવાદ ન્યુ માલેકચોક મીલના એન્જિનિયર મી.
ગોવિંદલાલ હાંસજીભાઈ પટેલે “ચોલાદની ખનાવટ” એ વિષે
ગુજરાત એન્જિનિયરિંગ એક વિદ્વાતશ્રેણી નિબંધ ધી દલુછોડલાલ છોટલાલ ટેકરીકર
સોસાયટી. ઇન્સ્ટીટ્યુટના મહાનમા વાંચ્યો હતો.

ના. સરકારે અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીને રૂ. ૩૭૫૫ હજારની એક ગ્રાંટ આપી છે
અને તે તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૬ ની અંદર શહેરની સુખશાં-
પાનકોરના નાકોનો રસ્તો તિમાં વધારા કરનારા કોઈ કાર્યમાં વાપરવાની છે. આ ગ્રાંટ એ
પહેલો કરવાની વર્ષ પહેલાં અપાઈ હતી પરંતુ તેનાં કાગળોમાં મ્યુનિસિપલ
યોજના. કમિશનર મી. માસ્ટર પાસે સ્વી ગયેલાં અને મ્યુનિસિપાલિટીની
જનરલ બોર્ડ પાસે રજુ કરવામાં આવ્યાં નહતાં મી. માસ્ટરે
આરોગ્યર આ ગ્રાંટમાંથી લગીઓનાં કુંપકાં બધાવવા માટેની એક યોજના તૈયાર કરાવી
હતી અને તે સંબંધમાં મ્યુનિસિપલ બોર્ડને કાંઈ પૂછ્યું નહતું આ બાબતમાં મી. વલ્લ-
ભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલે બોર્ડમાં જનરલિ આણી અને એ ગ્રાંટ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યા,
જેને પરિણામે નવા કામચલાઉ મ્યુનિસિપલ કમિશનર મી. ભાવેએ બોર્ડ સમક્ષ મી.
માસ્ટરની ઉપર જણાવેલી ધારણાની વિગતો મૂકી, જણાવ્યું હતું કે પ્રમુખની સંમતિથી
ખાડીઆના જળોવાડીના નાકથી ચાર રસ્તા સુધીનો રસ્તો પહેલો કરવા માટેની એક
યોજનાના અડસઠ તૈયાર કરેલા છે. મેનેજિંગ કમિટીએ તે યોજના પસાર કરી હતી.
પરંતુ જનરલ બોર્ડ આગળ તે કામ રજુ થતાં પાનકોરના નાક આગળની દુકાનો લઈને
ત્યાંનો રસ્તો પહેલો કરવાની યોજના વધુ મતે પસાર થઈ છે. આ યોજના પસાર થઈ
છે ખરી પણ એમ માનવામાં આવે છે કે ત્યાંની દુકાનોનાં ભાડાં ઘણાં વધારે હોવાથી
રૂ. ૩૭૫૫ હજારમાં આ યોજના પાર પડશે નહીં, અને એ જગ્યામાં એક રૂ. ૧ લાખ
જોઈશે. આથી તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૬ ની અંદર યોજનાનું કામ પુરું કરવામાં નહીં
આવે તો સરકાર તે ગ્રાંટ પાછી લઈ લેશે. વળી પાનકોરના નાકના વેપારીઓએ મ્યુનિ-
સિપાલિટી ઉપર એક અરજી મોકલીને થોડાંક વર્ષ અગાઉ આ જ રસ્તા ઉપર એક પુલ
બાંધવાની યોજના ઘડાઈ હતી તે અગાઉમાં મૂકવા અને દુકાનો નહીં લેવા જણાવ્યું છે.
તા. ૩૧ મી માર્ચ હવે આવી નથી. સમય ટૂંકો છે. દરમ્યાન હજી સરકારે આ યોજના
મંજૂર કરી કે નહીં તે પણ અજાણ આવ્યું નથી તે જોતાં તા. ૩૧ મી માર્ચે આ મદદ
પડી બાકશે. અમલદારોની નિબંધજીથી આવી મોટી ગ્રાંટ ગુમાવાશે, એ શોચનીય છે.

અર્ચાપિત્ર.

“નવજીવન અને સત્ય”ના શ્રીયુત તંત્રીજી,

‘ચક્રવર્તિ કવિ હર્ષને નામે ચડેલાં સ્તોત્ર’ એ વિષય ઉપર ‘નવજીવન અને સત્ય’ પુસ્તક ૪, અંક ૪-૫ ના ૨૮૭ પૃષ્ઠે, નિદ્ધર્મ્ય રા. રા. કેશવલાલભાઈનો લખેલ નિર્બંધ મદારાજ હર્ષની કૃતિનાં નથી તે ઘણી સ્પષ્ટતાથી સમજાણુ જણાવ્યું છે. તેઓએ તે બંને સ્તોત્રનાં મૂળપાઠ જ્યાં વાંધા ભરેલાં છે ત્યાં, તેમજ જ્યાં સ્પષ્ટતા જણાવ છે તે સ્થળે મમ્મદ પાઠ યોજેલા છે. તેઓ ત્રણ શબ્દની જોડણી ખોટી છે તેમ કહે છે અને શુદ્ધ જોડણી આ પ્રમાણે જોઈએ તેમ જણાવે છે; પણ તે ત્રણ શબ્દની જોડણી ખરી છે તે હું અત્રે જણાવીશ પૃષ્ઠ ૨૮૮ મેં ચૈત્યવન્દનના ૩ શ્લોકમાં મેક્ષલ શબ્દ વાપરેલ છે જેને ખોટો ગણી નીચે કુટનોટમાં મેક્ષલ આપેલ છે. મેક્ષલ અને મેક્ષલ બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. સુપ્રસિદ્ધ પ્રો. વામન શિવરામ આપ્ટેનો સંસ્કૃત કોશ જોવો. પૃષ્ઠ ૨૯૧. એ સુપ્રમાતના ૬ શ્લોકમાં સર્વ શબ્દ વપરાયો છે જેને અશુદ્ધ ગણી શર્વ શબ્દ શુદ્ધ તરીકે કુટનોટમાં આપ્યો છે. સર્વ અને શર્વ બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. પ્રો. આપ્ટેનો કોશ જોવો. તેમજ પંડિત વામનાચાર્ય ઝગદીકર કૃત સદીક અમરકોશ જોવો. અમર ૧-૧-૩૨ પૃષ્ઠ ૭. પૃષ્ઠ ૨૯૨ એ સુપ્રમાતના ૧૬ મેં શ્લોકમાં વશિષ્ઠ શબ્દ વાપરેલ છે તેને પણ ખોટો ગણી રા. રા. કેશવલાલભાઈએ વસિષ્ઠ શુદ્ધ શબ્દ તરીકે કુટનોટમાં આપેલ છે. વશિષ્ઠ અને વસિષ્ઠ બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. મી. ગોપાળ રઘુનાથ નંદારગીકરની પ્રમાણસૂત રઘુવંશની આવૃત્તિમાં તે શબ્દ ક્યા ક્યા સર્ગમાં વપરાયેલ છે તે અત્રે જણાવીશ. રઘુ, સર્ગ ૧-૩૬ સર્ગ ૨-૧૯-૬૭-૬૯-૭૦. સર્ગ ૩-૪૦ સર્ગ ૮-૩ આ સર્ગોના મૂળ શ્લોકમાં તેમજ દીકામાં વશિષ્ઠ શબ્દ વાપરેલ છે. સર્ગ ૫-૨૭ માં, મૂળ શ્લોકમાં વસિષ્ઠ અને દીકામાં વશિષ્ઠ છે. સર્ગ ૧૭-૩૮ માં મૂળ શ્લોકમાં તેમજ દીકામાં નસિષ્ઠ છે. તે બંને રીતે વપરાય છે. તે માટે પ્રો. આપ્ટેનો કોશ પણ જોવો. કેટલાક શબ્દો ઉપરોક્ત પ્રમાણે વપરાય છે. જેમાંનાં બે ત્રણ ઉદાહરણ અત્રે હું આપીશ. અવસદઃ इत्यमरः । ૨-૧૦-૧૬ । अपसदः इति भरतमालायाम् । क्षुब्धकः इत्यमरः । खुब्धकस्त्रिषु नीचेऽल्पे इति रत्नसं । પ્રો. આપ્ટેનો કોશ પણ જોવો. પાંસુ, પાંશુ અમર. ૨-૮-૧૮ પૃષ્ઠ ૨૦૪. પંડિત વામનાચાર્યની આવૃત્તિ. વિશેષ નહિ આપનાં અત્રે વિરમીશ. इति शम् ।

શ્રીઓના મ્યુનિસિપલ હક્ક.

મુંબઈ ઇલાકા કે જે આખા હિંદુસ્તાનના બધા ઇલાકા કરતાં ઘણો મુઘરેલો અને આગળ પડતા વિચારનો ઇલાકા માનવામાં આવે છે તેમ છતાં શ્રીઓને મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ થવા બાબતનો ઠરાવ જ્યારે મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેની વિરુદ્ધ જે વિવેચનો કરવામાં આવ્યાં છે તથા શ્રીઓપર જે જે આક્ષેપો મુકવામાં આવ્યા છે તે જાણીને ખરેખર ગમે તે શ્રી પુરૂષને ક્ષોભ થવા વિના રહેજ નહિ. કેટલાકે એવો વાધો કાઢ્યો કે શ્રીઓ હજુ તે હકો મેળવવા પુરેપુરી લાયક નથી. તેઓએ હજુ તેવી જાતની કંઈ માગણી કરી નથી. તેમનામાં હજુ પુરેપુરી જાગૃતિ આવી નથી. હું એમ પૂછું છું કે તેમનામાં પુરેપુરી લાયકાત ક્યારે આવશે ? શું તેમને અધિકાર અને અગ્રાનતામાં સખડવા દેવાથીજ તેઓ લાયક થશે ? આવા બહાના કાઢી જો તેઓને દેશ પ્રત્યે સેવા કરતા અટકાવાશે તો તેઓ કોઈ કાળે લાયક થઈ છે એમ પુરૂષો કદિ માનવાનાજ નથી. તેઓના કહેવા પ્રમાણે શ્રીઓમાં હજુ જાગૃતિ આવી નથી તથા હકોની તેઓ માંગણી કરતા નથી અથવા તેઓ હજુ ખરાખર કેળવાયેલી નથી ! પણ આ સવ માટે જવાબદાર કોણ છે ? પુરૂષોએ શ્રીઓને એવી તો સજાગ રીતે શુભામગીરીની બેડીઓમાં નાખી દીધેલી છે કે જેમ શુભામગીરી ભોગવેલી પ્રજા પોતાના હકોની હિંમતથી માંગણી કરતા બહીએ તેવીજ સ્થિતિ શ્રીઓની છે.

જ્યારે શ્રીઓની સ્થિતિ આવી છે ત્યારે પુરૂષોએ વિચાર કરવો જોઈએ અને વખતને અનુસરીને ચાલવું જોઈએ. આખી દુનિયામાં સર્વ જગ્યાએ કાંઈ કાંઈ ફેરફાર થવા છે ને થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ તેવી સ્થિતિ છે. પુરૂષોના મગજમાં સ્વતંત્રતા અને આત્મ-નિશ્ચયના સિદ્ધાંતો રમી રહ્યા છે. શ્રીઓની પણ તેજ સ્થિતિ છે. હવે પુરૂષો પહેલાંની માફક શ્રીઓને શુભામગીરીની બેડીમાં રાખી શકે તેમ નથી. જેમ તેઓ દેશની પ્રજા છે તેમ શ્રીઓ પણ છે તેથી કરીને તેઓને પ્રજા તરીકેના, મનુષ્ય તરીકેના તથા વ્યક્તિ તરીકેનાં હકો મળવા જોઈએ.

હાલમાં આખા હિંદુસ્તાનની શ્રીઓ પોતાના જન્મ-હકો મેળવવા ચગવળ કરી રહી છે. શ્રીઓમાં જાગૃતિ આવી છે કે નહિ તે નીચેની બાબતો પરથી માલમ પડશે. અમદાવાદની શ્રીઓની હોમરૂલ લીગની શાખાએ નવેમ્બર મહિનામાં નીચેના બે ઠરાવો પસાર કર્યા છે :

(૧) નવી સુધારાની યોજનામાં હિંદુસ્તાનની શ્રીઓ સારૂ પુરૂષો જેટલાજ હકો મેળવવા વિવાદિત એક પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવા બાબતનો. (૨) મ્યુનિસિપાલિટી તથા બીજી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં શ્રીઓને સભાસદ થવાને આડે આવનારા મુંબઈ મ્યુનિસિપલ એક્ટ તેમજ લોકલ બોર્ડ એક્ટમાં સુધારો કરવાને મુંબઈ સરકારને જરૂર દેખાડવા બાબતનો.

શ્રીઓની ચળવળ અને તેમણે દેશને કરેલી મદદને લીધે શ્રીઓ મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ થઈ શકે તે માટે મુંબઈ મ્યુનિસિપલ એક્ટમાં સુધારો કરવા બાબતનો ઠરાવ

ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવ્યો છે. મદ્રાસમાં તો ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીની મુદ્દણીમાં શ્રીઓને મત આપવાનો પણ હક નથી. પણ મદ્રાસની શ્રીઓ હવે નગરમાં આવી છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે શ્રીઓની જાહેર સભાઓ ભરીને મત આપવાનો હક નહિ પણ મુદ્દણીમાં ઉમેદવારી કરવાનો પણ હક મળે છે. દિવસે દિવસે શ્રીઓ વધારે સમજતી જશે. તેમને હક આપવામાં આવશે તો તેમની મેળે તેમનામાં નગરમાં આવશે અને તેથી તેમના હકોની જવાબદારી સમજશે.

મુંબઈમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ જે મહીના પર મુંબઈની ધારાસભામાં શ્રીઓ મ્યુનિસિપાલિટીની સંભાસદ થઈ શકે તેવી જાતનો ઠરાવ પસાર થયો છે. બીજી જાણુ એવી જાતનો ઠરાવ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ડીસેમ્બર તા. ૧૨ મીએ રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે કેટલાક સભાસદોએ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેઓએ શ્રીઓ માટે જે જે કંઈ છે અને જે જે આદેષો મુક્યા છે તે જણી ખરેખર ઘણાજ ખેદ થાય છે. જે આદેષો શ્રીઓ પર મુકવામાં આવ્યા છે તે તદ્દન ગેરબ્યાજબી છે. એક સભાસદ જણાવે છે કે શ્રીઓ મ્યુનીસિપાલિટીમાં આવીને ખેસશે તો ગૃહકાર્યને મોટા ધક્કો પહોંચશે. શ્રીઓ તો ફક્ત ગૃહકાર્ય કરવા તથા છોકરાં ઉછેરવાનેજ લાયક છે. તેમને તો ચાર બીંતોની વચગાજ રહેવાની જરૂર છે. જો તેઓ આવી જામતોમાં ધ્યાન આપશે તો પુરૂષો કરશે શું ? ખરેખર ! જે પુરૂષો શ્રીઓ માટે આ અભિપ્રાય ધરાવે કે શ્રીઓનું દ્રષ્ટિબિન્દુ ફક્ત સુધા પાણીઆરામાં સમાયજી છે તથા તેઓ મોટી જામતોમાં ધ્યાન આપશે તો પુરૂષોના હકો લુપ્તાઈ જશે ને તેમની (પુરૂષોની) ક્ષેત્રી સ્થિતિ થશે તે પુરૂષોને હું મુઠું છું કે તેઓ શું કંઈ ધંધો રાજગાર કરતાજ નથી ! આખો વખત સ્થાનિક સંસ્થાઓના કાર્ય તથા દેશના કાર્યમાંજ ધ્યાન આપે છે ! શું શ્રીઓ સ્ત્રીઉપયોગી સંસ્થાઓ નથી ચલાવતી ? શું તેઓ દુકાળ સંકટમાં મદદ નથી કરતી ? જો તેમ હોય તો અત્યારે શ્રીઓનાં મંડળો, વિશ્રામો, વિદ્યાલયો વિગેરે હયાતિમાં આવ્યાજ ક્યાંથી ? શું તેઓ જીમખાંનાં, ક્લબ, સીનેમા નાટકોમાં જવાનો વખત નથી મેળવતી ? શું તેમને નવરાશ મળ્યા સિવાય આવાં જાહેર કામો કરવા હમેશ તૈયાર રહે છે ? શું આ બધી વસ્તુઓમાં ધ્યાન આપ્યાથી તેમના ગૃહકાર્યમાં ખામી આવી છે ? અત્યંત નહિ. આ બધાં કામો કરવાથી તેમના ગૃહકાર્ય તથા છોકરાં ઉછેરવામાં જરાએ અડચણ આવી નથી, આવતી નથી અને આવશેજ નહિ. જેમ પુરૂષો તેમનો નવરાસનો વખત નકામો નહિ ગાળતાં સોફ્ટવેયોગી કામમાં ગાળે છે અને સાથે પોતાનો ધંધો રાજગાર પણ કરે છે તેમજ શ્રીઓ પણ પોતાનું ગૃહકાર્ય મૂકવા સિવાય પોતાનો નવરાસનો વખત પોતાની ખુદનો, બાઇઓ, છોકરાંઓ અને તેને લીધે સમસ્ત દેશનાં કસ્ટાણુથે ગાળશે.

શ્રીઓ પુરૂષોના હક્કો છીનવી લેવા માંગતી નથી, તેમ તેમની સાથે હરીદ્વારમાં ઉતરવા માંગતી નથી પણ પુરૂષો સાથે રહી તેમના કાર્યમાં મદદગાર થવા માંગે છે. કેટલીક જામતો એવી છે કે જે શ્રીઓજ ખરાખર હાથમાં લઈ શકે. જેમકે ફેળવણી ઇસ્વીતાલો, સુવાવડખાનાં વિગેરે આ જામતોમાં દેશને તેઓ ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે. જો તેમને તેમના હક્કો મળે તો તેઓ પોતાની ખુદનો જરૂરીઆતો પર જલદી લક્ષ આપશે ને તેથી શ્રીઓની ઉન્નતિ જલદી થશે.

ઋણો ઋણો છે એવા જાતિભેદના કારણસર તેમને તેમના હક બક્ષવામાં ન આવે તે બહુજ દિલગીરીની વાત છે. મ્યુનિસિપાલિટી, ધારાસભા કે બીજી સંસ્થાઓના સભાસદ થયા સર્વ પુરૂષ કંઈ લાયક હોતા નથી. જે પુરૂષો વિદ્વાન ને લાયક હોય છે તે જેમણે બધી બાબતોના પુરેપુરો અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેજ પુરૂષોને પ્રગ્ન તેમના પ્રતિનિધિઓ તરીકે લુદી લુદી પ્રગ્નકીય સંસ્થાઓમાં મોકલે છે. તેવીજ રીતે બધી ઋણો કાંઈ મ્યુનિસિપાલિટીની સભાસદ થયા માંગતી નથી, પણ તેમાંની કેટલીક કેળવણી અને લાયક વિદ્વાન ઋણોજ તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે તે સંસ્થામાં મોકલવા તેઓ ઇચ્છા દર્શાવે છે. જે ઋણો પુરેપુરી લાયક હોય ને તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીદ્વારા દેશને ખરેખર ઉપયોગી થઈ શકતી હોય તેવી ઋણો સારૂ મ્યુનિસિપાલિટીના દરવાજા શા માટે બંધ રાખવા ? જ્યાં જ્યાં આ હકો ઋણોને આપવામાં આવ્યા છે ને જ્યાં તેનાથી પુરૂષોને ઋણોના કાર્યથી કેટલો મંતોષ થયો છે તથા કેવી મારી રીતે ઋણો પોતાના હકોનો ઉપયોગ કરી શકી છે તે જાણવા મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો તરફી લેશે તો તેઓને ઘણું જાણવાનું મળશે. 'ન્યૂઝીલેન્ડ'માં પાર્લામેન્ટનો પ્રમુખે એક વખત કહ્યું હતું કે ઋણો તેની સભાસદ થયાથી તેમની પાર્લામેન્ટ આખી દુનિયાને આદર્શરૂપ થઈ પડી છે. આસ્ટ્રેલિયામાં અને બીજા દેશોમાં ઋણોને હક મળ્યાથી હજારો બાળકો અને નાના છોકરાઓની જીંદગીનો બચાવ થયો છે. આનું કારણ એ છે કે છુટ્ટામાં ઘેરઘેર સુઝાકાત બેઠા જનાર નર્સો, ડોક્ટરોની મંજૂર વધારવા માટે અને માતા તથા બાળકોની મરામત દરકાર રાખવાનાં સાધનો પુરા પાડવા માટે તેઓએ કાયદા ધડનારને પહેલા કરતાં વધારે પૈસા ખર્ચવાને મમજબબ છે. ઇંગ્લાંડમાં પણ ઋણોનાં કાર્યથી પુરૂષો બહુ સંતોષ પામ્યા છે ને તેઓને તેમની ઋણો તરફથી ઘણી મદદ મળે છે.

મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો એમ કહે છે કે અહિંની ઋણો ત્યાંની ઋણો જેટલી કેળવણીથી નથી તેથી તેમને હજુ થોડાં વર્ષો પાટ બેરી પડશે, અજબન, તેઓ ત્યાંના જેવી કેળવણીથી નહિ હોય પણ આપણી ઋણોમાં દિવસે દિવસે કેળવણી વધતી જાય છે ને વર્ષે વર્ષે ગ્રેજ્યુએટો તથા ડોક્ટરોની સંખ્યા વધતી જાય છે. તેમજ જે કે ઘણી ઋણો મ્યુનિસિપાલિટીનું જ્ઞાન લેતી નથી પણ તેમનામાં દેશને ઉપયોગી થઈ પડવાની આકાંક્ષા આવી છે. અત્યારેજ તેમને તેમના હકો અપાવા બેઠાં, તેઓની લાગણીઓ તાલી નાંખવાનો પુરૂષોને કશો હક નથી. જેટલો હક તેઓને લોકસેવા ને દેશસેવા કરવાનો છે તેટલોજ હક ઋણોને પણ છે. જે ઋણો પત્ની, માતા અને બહેન તરીકે પોતાની ફરજને ખરાખર અદા કરતી હશે તે ઋણો ઉલટી દેશની સેવા વધારે ઉત્તમ રીતે બજાવી શકશે. જેઓ મુદબ્બવરથા ખરાખર કરી શકની હશે તેઓ દેશબંધનતા સારી કરી શકશે. તેઓને ધરનીજ સાથે સંબંધ ને દેશની સાથે નહિ તેમ કહેવું તે બ્યાજબી નથી. દેશ ઘણાં ધરો મળાને થયેલો છે માટે ઋણોની સહાનુભૂતિ તથા મદદ વિના પુરૂષો એકવા દેશના તથા લોકના કલ્યાણાર્થે કંઈ પણ કામ ખરાખર કરી શકવાના નથી જ્યારે સ્વરાજ્યના દિમાગીતીને પૂછવામાં આવે કે હું સ્વરાજ્ય શા માટે માંગે છે ત્યારે તે કહેશે કે જે અમારા હાથમાં સત્તા આવે તો અમે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ જલદીથી સુધારી શકીએ તે માટે. તેવીજ રીતે ઋણોના હાથમાં સત્તા આવે તો તેઓ તેમની તથા તેમના બાળકોની તથા આખા

દેશની સ્થિતિ જલદી સુધારી શકે; તેથી શ્રીઓને હકો મળવા નોંધએ અને જે શ્રીઓ દેશની સેવા કરવા ઇચ્છતી હોય તેમને તેમ કરવાની છૂટ મળવી નોંધએ.

શ્રીઓ દેશની બાબતોમાં ઉત્સાહપૂર્વક રસ લેતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે પણ જો શ્રીઓને તેમના હક આપવામાં આવે તો તેઓ તરતજ તે બાબતોનો અભ્યાસ કરવા માંડશે અને તેમાં રસ લેશે. હિંદુસ્તાનની શ્રીઓ કાંઈ નવા હજી માંગતી નથી. અસલના વખતમાં શ્રીઓ દેશને લગતી દરેક દરેક બાબતમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતી હતી તેથી તેઓ દેશની બાબતો પર પોતાના વિચાર દર્શાવવા જે હક માંગે છે તે કાંઈ નવો નથી પણ પોતાનું જે હતું તેનીજ માંગણી કરે છે.

મ્યુનિસિપાલીટીઓ, લોકલબોર્ડઝ તેમજ બીજી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં શ્રીઓ ખેસવા માંગે છે. કારણ કે શહેરો સાથે, તંદુરસ્ત, શાંત, અને પવિત્ર રાખવામાં તેઓ તેમની જવાબદારી જાણે છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં આવી જાગૃતિ જ્યારે થઈ રહી છે તે જ્યારે હિંદુસ્તાનના પહેલા નંબરના ઇલાકાએ સારા દાખલો ખેસાડવો નોંધએ ત્યારે મુંબઈની મ્યુનિસિપાલીટીના સભાસદો નકામાં નકામાં વિવેચનોમાં ઉતરી પડે તે ધણું શોચનીય છે. તા. ૧૮ મીએ મી. નવલકરના ઠરાવને ટેકા આપવા સાથે મુંબઈની શ્રીઓની એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી. શ્રીઓને મ્યુનિસિપાલીટીના સભાસદ થવાને આડે આવનાર મ્યુનીસીપલ એક્ટમાં ફેરફાર કરવો નોંધએ એવી બાબતો ઠરાવ પ્રમુખે સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો. કમનસીબે મ્યુનિસિપાલીટીના એક સભાસદે પ્રમુખના બાપજીનો ઉપો અર્થ કર્યો છે. પ્રમુખે એમ જણાવ્યું હતું કે શ્રીઓએ તેમની ફરજો બજાવીને મ્યુનિસિપાલીટીની સભાસદ થઈ દેશની સેવા બજાવવી. એક ફરજ કરતાં બીજી ફરજ તેઓએ બૂલવી નોંધએ નહિ. તેમણે જણાવ્યું કે શ્રીઓને હક આપવા કેટલાક નિરૂદ્ધતા દેખાડે તેથી શું થયું? તેઓથી કાંઈ પણ થઈ શકવાનું નથી. શહેરની અસુખાકારી ગલીઓને લીધે ગરીબોની તંદુરસ્તીને ઘોઠા પહોંચે છે તે સંબંધમાં હું કહીશ કે જો શ્રીઓ કારપોરેશનમાં જશે તો તેઓ શહેરની મદદ ઉપર સાથે ધ્યાન આપશે કારણ કે તે કામ શ્રીઓનું છે. કારપોરેશનમાં સભાસદ થવાને શ્રીઓ સામેનો બાધ કદાહી નાંખવો નોંધએ એમ પ્રમુખે જણાવ્યું હતું. આ ઉપરથી વાંચનાર જાણી શકશે કે પ્રમુખના બાપજીનો કેવો ખોટો અર્થ મુંબઈની મ્યુનિસિપાલીટીના સભાસદોએ કર્યો છે.

શ્રીઓ હજી લાયક નથી તેવાં ખોટાં અનુમાનો તેઓને હક આપ્યા પહેલાં કરવાં તે ન્યાયયુક્ત નથી. ઈંગ્લાંડની શ્રીઓ સખંધી ત્યાંનાં પુરુષોનાં અનુમાન ખોટાં પડ્યાં છે તે ઉપરથી અહીંના પુરુષોએ દાખલો લેવો નોંધએ. શ્રીઓ દેશને ને લોકોને બહુ ઉપયોગી થઈ શકે તે વાત બાજુ પર મુકતાં પણ જણાવવું નોંધએ કે જ્યારે પુરુષો પોતાં છુરોક્સી ને ઓટોક્સીમાંથી છૂટવા માંગે છે ત્યારે તેઓએ પોતાની શ્રીઓને પોતાની છુરોક્સીમાંથી છૂટી કરવી નોંધએ. જો પુરુષોને સ્વતંત્રતા મળે છે તેમ શ્રીઓને પણ આપવી નોંધએ. જો આપણા દેશના પુરુષો તેમની શ્રીઓને તેમના હકો આપશે તો તેઓને સ્વરાજ્ય મેળવવામાં ઇંગ્લાંડની શ્રીઓની અને મજુરપક્ષની સહાનુભૂતિ મળશે. જેવો ન્યાય તેમને બીજાને દાવે નોંધએ છીએ તેવોજ ન્યાય તેમની શ્રીઓને આપવાની તેમને જરૂર છે. હું ધારું છું કે અમારા બાપજી આ વાત લક્ષમાં લેવાને બૂલશે નહિ ને તેમની બહેનોને સરખા હક આપશે.

લીલાવતી ધીરજલાલ ખેંદર.

અમદાવાદના મીલમજુરોનો સત્યાગ્રહ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬૫ થી.)

ઉપર દર્શાવેલા ઉદ્દેશોમાં મહાત્માજીએ ‘પ્રતિજ્ઞા’ લેવાનું તાત્ત્વિક રહસ્ય અને પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ઉદ્દેશ બહુ સરળ રીતે અને ચોગ્ય વિસ્તારથી વ્યક્ત કર્યો છે એટલે લંબાણના ભય છતાં પણ એ ઉદ્દેશો સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ અહીં દર્શાવ્યા છે, એ પ્રતિજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્થિતિ એટલી તો જીજ્ઞાસા, ટીકા, ચર્ચાનો વિષય થઈ પડી છે કે તે વિષે કાંઈ પણ કહેવા પહેલાં ગાંધીજીના પોતાનાજ ઉદ્દેશો એ સંબંધે લુદે લુદે પ્રસંગે કેવા નીકળ્યા છે તે જાણવાની જરૂર છે. એમના લાપણુમાંથી હજી એક બે ફકરા ટાકીશ. એક પ્રસંગે એઓ બોલ્યા હતા: “મારી આવી જાતની પ્રતિજ્ઞા લેવાની ટેવ છે, એની ખોટી નકલ માણસો ન કરે તેને મારૂં હું પ્રતિજ્ઞા લેતોજ બંધ થઈ જઈ છું. પણ મારે તો કરોડો મજુરોના સંબંધમાં આવવાનું છે તો તેમ કરતાં મારે આરા આત્માની સાથે નિરાકરણ કરી લેવું જોઈએ. તમને હું બતાવવા માગતો હતો કે તમારી સાથે હું રમવા નથી માગતો.” વળી એકવાર બોલ્યા હતા, “જે કિંમત પ્રતિજ્ઞાની હું કરું છું તેટલી તમે કરો એ મેં તમને કરીને બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તમે એક વાત કરી બતાવી છે. તમને એમ થઈ શક્યું હોત કે અમારે તમારી પ્રતિજ્ઞા સાથે શો સંબંધ છે, અમે નથી ટકવાના, અમારે તો જીવુંજ જોઈએ; પણ તમે તો એમ નહિ માન્યું, તમે તો અમારી સેવા લેવા જોશ, અને મેં તમારો મોટો આંધ્યો, તમારી સાથે મરવું એ મને મુંઢર લાગ્યું અને તમારી સાથેજ તરવું એ મને મુંઢર લાગ્યું.”

આટલું જોઈ લીધા પછી પ્રતિજ્ઞા સંબંધે થયેલી લોકચર્ચા વિચારીએ. હિંદુસ્તાને હજી સુધી લોકનેતાઓને ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા જેવા પ્રયોગો લોકસેવાઈ કરતા નહતા જોયા. પણ મનુષ્યના અધઃપાતને પ્રસંગે તેને બીજા પ્રતિજ્ઞાઓ ટકાવી રાખી શકે એ તો મહાત્માજીનો એક સિદ્ધાન્ત છે અને એ સિદ્ધાન્ત દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમણે ધણીવાર અમલમાં મુકેલો. અહીંના લોકોને એ કેવળ નવોજ પ્રયોગ લાગ્યો. ગાંધીજી અવિવેક ન કરે એવું માનનાર કેટલાકની જીજ્ઞાસા ઉલટી, એવું ન માનનારા કેટલાક એમ પણ માનવા લાગ્યા હતા કે ગાંધીજીએ અકબીધને મીલમાલોકોને દર્શાવવા ફિતર કર્યું છે. પ્રો. આનંદશંકર દ્રુવે પહેલેજ દિવસે આવીને પ્રશ્ન પૂછેલો “આ ઉગ્ર નિશ્ચય કર્યો છે તે આખા જીવનમાં વજાપલા સરને અનુસરીનેજ થયો હશે એમ હું જાણું છું, પણ તે શા માટે થયો છે તે જાણવા ઇચ્છું છું.” આ પછી ‘પ્રતિજ્ઞા’ના આધ્યાત્મિક રહસ્ય ઉપર જે ચર્ચા આલી તેમાં અહીં ઉત્તરવાનો ઇરાદો નથી. (કોઈક પ્રસંગે તે ચર્ચા અક્ષરશઃ અપાશે તો આપીશ.)

અહીં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે આખી ચર્ચા દરમ્યાન પ્રો. આનંદશંકરનું કહેવું એવું હતું કે આવી પ્રતિજ્ઞાથી ધડીકવાર મનુષ્યનું બાહ્ય વર્તન બદલાય, પણ મનુષ્યનું અંતર બદલાતું નથી. ગાંધીજી સમજાવવા ખૂબ મથતા હતા, પણ પ્રો. આનંદશંકરની

ખાતરી નહોતી થતી જણાતી. મીલમજુરોનો પ્રશ્ન જે અત્યાર સુધી સંકુચિત હતો તે હવે વિસ્તૃત થયો, તેમાં ગાંધીજીએ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોય અત્યાર સુધી જે ગૃહસ્થો તટસ્થ હતા તેઓને પણ પોતાનું તાટસ્થ્ય તજવું પડ્યું. શ્રી. આનંદશંકરનો સંબંધ આ બાબતમાં આવી રીતે શરૂ થયો. બહારના-હિંદુસ્થાનના લુદા લુદા ભાગના લોકોનેતાઓને પણ બહુ ચિંતા થવા લાગી, અને કેમે કરી આ તકરારનો નિવેડો આવે તો સાઈ એમ સૌને થવા લાગ્યું.

મિલમાલેકોને પણ કાંઈ અસર થઈ નહતી એમ નહિ. અલબત્ત, ધણાક એમ માનતા કે ગાંધીજીનું માલેકોને દબાવવા માટે આ એક દ્વિતર અથવા ત્રિતરું છે, પણ રા. અંબાલાલભાઈ, જેઓએ અત્યાર સુધી પોતાના કડક આગ્રહથી પોતાના માલિક-ભાઈઓને ટકાવી રાખ્યા હતા તેમના હૈયાને આ ખીનાથી સખ્ત આઘાત પહોંચ્યો. તેઓ કદાચના કદાચ આવીને મહાત્માજી પાસે બેસવા લાગ્યા, પ્રતિજ્ઞા છોડવાને વિનવવા લાગ્યા. ત્રીજે દહાડે તો એમની સાથે ધણા મીલમાલેકો લાગ્યા. સૌ ગાંધીજીના ઉપવાસ છોડાવવાને માટે આગ્રહી હતા, પણ મજુરોની પ્રતિજ્ઞા જળવાવવાને તેટલા આગ્રહી નહતા. પ્રતિજ્ઞાની આડકતરી અસર મીલમાલેકોને દબાવવાની થશે એ બાબત ગાંધીજીનું દુર્લક્ષ થયું નહતું. વારંવાર તેઓ આ બાબત માલેકોને સમજાવવા લાગ્યા, પોતાના દરેક ભાષણમાં તેમણે સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું કે પ્રતિજ્ઞા માલિકો ઉપર થતા દબાવણે લીધે દૂષિત થાય છે છતાં તેનો મૂળ હેતુ તો મજુરોની પ્રતિજ્ઞાને પોતે કેટલું મહત્વ આપે છે તે મજુરોને ખતાવવાનો અને તેમ કરી તેમને ટકાવી રાખવાનો જ છે.

ધણાક મીલમાલેકો ગાંધીજીને કહેતા હતા કે: ‘આ વખતે તમારો ખાતર અમે મજુરોને ૩૫ ટકા આપીએ?’ ગાંધીજી ચોખ્ખી ના પાડીને કહેતા કે: ‘મારી દયાની ખાતર નહિ પણ મજુરોની પ્રતિજ્ઞાને માન આપીને, તેઓને ન્યાય આપવાની ખાતર ૩૫ ટકા આપો.’ ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાની ત્રીજી માંડે તેઓ બોલ્યા હતા: ‘મીલમાલેકોએ આવીને મને કહ્યું કે: “તમારી ખાતર અમે ૩૫ ટકા આપીએ. પણ એમ મારે સાઈ ૩૫ ટકા એ લોકો આપે એ તો મને શમશીરના છાટકા સમુ” લાગે છે. હું એ વિચાર જણતો હતો પણ હું પ્રતિજ્ઞા નહિ છોડી શક્યો કારણ કે મેં ખીન્ને વિચાર કીધો કે ૧૦૦૦૦ માણસો પડે એટલે ખુદાનો ખાદ્ય કહેવાય. મારે સાઈ અતિક્રમ નીચાળેજી’ છે કે મારી ખાતર તમને ૩૫ ટકા મળે.”

આમ ચર્ચા ચાલતી હતી અને ઉપવાસના દહાડા વધતા જતા હતા. ઉપવાસ ગાંધીજીના શરીરમાં ચિચિલતા ઉત્પન્ન કરવાને બદલે, જણે તેમની સ્ફુર્તિમાં વધારો કરતો હતો. તેમને સમજાવવાના, તેમના ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા છોડાવવાના અનેક દિશામાંથી પ્રયત્ન ચાલુજ હતા. અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે કે રા. અંબાલાલભાઈને આ પ્રતિજ્ઞાથી ભારે આઘાત પહોંચ્યો હતો એટલે ગાંધીજીને સમજાવવાના તેમના પ્રયત્ન પણ ભારે હતા. પોતાના પક્ષ માટેની તેમની મુખ્ય દલીલ એ હતી કે: ‘આવી રીતે વારંવાર મજુરો મનસ્વી રીતે અમારી સામે થાય અને તેમને બહારથી’ હિંમેજન મળે એ તો સહ્ય થઈ શકે એવું જ નથી. એમ થવા કરે તો મજુરોમાં discipline જેવી કાંઈ ચીજ જ રહે નહિ અને આવી રીતે અમારી અને મજુરોની તકરાર વખતે દરેકવખત અમારે ત્રીજીની

મધ્યસ્થી કરવી પડે એ અમને શોભા લાગેલું નથી, એમાં અમારું માન રહેતું નથી. આપ
 જે ભવિષ્યમાં અમારો અને મળુરોનો પ્રશ્ન અમારે મોટે જ રાખી, હુમરાને મોટે
 તમારા હાથ એ બાબતમાંથી ધોઈ નાંખો તો અમે તુરત ૩૫ ટકા આપીએ. ”
 આ માગણી તો બહુ ભારે પડતી માગણી હતી. અન્યાય, અનીતિ અને અત્યાચારને પ્રસંગે
 અંતરની પ્રેરણાથી યુઝનાર ગાંધીજી આમ મળુરોની સેવાનાં દ્વાર સદા માટે બંધ થવા
 દે એ તો બની શકે એમજ નહતું. એટલે સેવાવૃત્તિને સદા શકિત મૂકવાની કબૂલત આપી,
 મળુરો માટે ૩૫ ટકા લેવાની અને ઉપવાસ છોડવાની વાત ન બની. ત્યાર પછી બીજી
 રીતે વાટાઘાટ થવા માંડી. ‘કેમ કરીને મીલમાલેકોનો આગ્રહ પણ સિદ્ધાન્ત તરીકે કબૂલ
 થવોજ જોઈએ, તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તેવીજ મીલમાલેકોની પ્રતિજ્ઞા છે’ આ દલીલ રજૂ
 થઈ. ‘હું મારી રૈયતને, ખૂબ કરો નાંખી, તેમની દાદ કદી ન સાંભળી, કનડીશ, એવી
 પ્રતિજ્ઞા રાજ કદી કરી શકતો હશે ?’ એમ પ્રતિપ્રશ્નથી માલેકોની દલીલની અવધાર્યતા
 ગાંધીજીએ બતાવી આપી છતાં આ બધી તકરાર દરમ્યાન, પોતાના ઉપવાસથી માલિકો
 ઉપર દયાળુ થાય છે એ વાત ગાંધીજીના મનમાંથી નહોતી ખસતી. એટલે માલિકોની
 પ્રતિજ્ઞા જાળવવાના મૃત્તિમ ઉપાયો સ્વીકારવા પણ તેઓ તૈયાર થયા. લડતની પહેલાં
 બંને પક્ષ વચ્ચે જે પંચનું નામ સ્વીકારાયલું હતું તે પંચનું તરફ હજી પણ ગાંધીજીને
 તો કબૂલજ નહતું. ‘મળુરોની પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર જાળવાય તો પછી પંચ કહે તે મળુરો
 કબૂલ રાખશે’ એમ ગાંધીજીએ સ્વીકારી લીધું. આથી સમાધાનનો મોટો રસ્તો નીકળ્યો.
 પરિણામે મળુરોની પ્રતિજ્ઞા જાળવવા પહેલે દિવસે ૩૫ ટકા વધારો, માલિકોની પ્રતિજ્ઞા
 જાળવવા બીજે દિવસે ૨૦ ટકા વધારો અને ત્રીજે દિવસે મળુરો અને માલિકોએ ની-
 મેલા પંચ ફરારે તેટલા ટકા વધારો આવી દરખાસ્ત સમાધાનના આધારરૂપે રજૂ થઈ.
 ત્રીજેજ દિવસે પંચ તકરારનો નિવેડો લાવી શકે નહિ, અને અમુક ટકા ચૂકવી
 શકે નહિ માટે તેમને તપાસ કરવા માટે પુરતી સુદત મળવી જોઈએ એમ સ્વીકારાયું
 અને આ સુદત ત્રણ મહિનાની હોવી જોઈએ એમ પણ બંને પક્ષ વચ્ચે હતું. પંચનો
 ફરાર આવે તે પહેલાં મળુરોને કેટલા ટકા મળે ? આ સવાલનો, નિકાલ બંને પક્ષે
 ધરહોડથી આપ્યો. મળુર પક્ષે ૭૫ ટકા ઓછા કર્યા, માલિક પક્ષે ૭૫ ટકા
 વધાર્યા, અને એ વચગાળાના સમયમાં ૨૭૫ ટકા વધારો મળે એમ હતું. પંચ
 તરીકે, બંને પક્ષને અતુક્રૂળ એવા ટ્રો. આનંદશંકરને કબૂલ રાખવામાં આવ્યા. આ
 તકરારમાં ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાના દિવસથી સક્રિય રસ લેનાર ટ્રો. આનંદશંકરને માથે
 આ જવાબદારી વાજબી રીતેજ આવી પડી, અને એમણે પ્રમન્ન મને એ સ્વીકારી.
 હવે તો કાંઈ કરવાનું બાકીજ નહતું. બીજે દિવસે સવારમાં તો મળુરોને ખબર
 પડી ગઈ હતી કે તકરારનો નિકાલ આવ્યો છે એટલે હળવે જાણ શાહપુર દરવાજા
 ઉપરના ઝાડ નીચે આવો બેઠા હતા, અને નિકાલ શી રીતે આવ્યો એ જાણવાની આ-
 તુરતાથી રાહ જઈ બેઠા હતા. આજે કમિશનર સાહેબને પણ નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું
 રતું, અને તેમણે તે ખસીક કરીને સ્વીકાર્યું હતું. શહેરના બીજા ઘણા પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરુષો
 પણ હાજર હતા. અગીઆર વાગે ગાંધીજીએ આવીને સમાધાનની હકીકત મળુરોને
 સમજાવી. આ સમજૂતી ગાંધીજીના ચાખ્ખાંજ અદ્દો રજૂ કરીશ. “ જે સમાધાનની હું

તમારી આગળ મૂકવાનો છું તેમાં માત્ર મજુરોની ટેક રહી જાય છે એટલુંજ છે, તેમાં તે સિવાય કંઈજ નથી. શેડીઆઓને મેં મારાથી બને તેટલું કહ્યું, ૩૫ ટકા હમેશને માટે આપવાનું કહ્યું, એ વાત તેઓને બહુ બારે લાગી. હવે એક વાત હું કહી દઉં આપણી માગણી એકપક્ષી હતી. આપણે લડત પહેલાં એઓનો પક્ષ જાણવાની માગણી કરી હતી, પણ તેઓએ તે કબજ કરી નહતી. હવે શેડીઆઓ પંચની વાતને કબૂલ થાય છે, હું પણ કહું છું કે પંચને આ વાત લલે સોંપાય, પંચની પાસે હું ૩૫ ટકા લઈ શકીશ. ને પંચ કાંઈક ઓછું કરાવશે તો હું સ્વીકારી લઉંશ કે આપણે માગવામાં બૂલ કરી છે. શેડીઆઓએ કહ્યું કે જેવી તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તેવી અમારી પ્રતિજ્ઞા પણ છે, મેં કહ્યું કે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાનો તમારે અધિકાર નથી. પણ તેઓએ આગ્રહ ધર્મો કે અમારી પ્રતિજ્ઞા પણ સાચી છે. બંનેની પ્રતિજ્ઞા મેં વિચારો. મારો રોગને વચ્ચે આડો આવ્યો. હું એમ એ લોકોને નહિ કહી શકું કે હું માગું તેજ આપશો તો હું મારો અપવાસ તોડું; આ તો મારી નામદર્દી કહેવાય. આથી મેં કબૂલ્યું કે આપણી બંનેની પ્રતિજ્ઞા અભારે રહે અને પછી પંચ કરાવે તે ખરું. એટલે આપણી સમાધાની ટૂંકમાં એ કે પહેલે દિવસે આપણી પ્રતિજ્ઞા મુજબ ૩૫ ટકા વધારો મળે, બીજે દિવસે શેડીઆઓની પ્રતિજ્ઞા મુજબ ૨૦ ટકા વધારો મળે, અને ત્રીજે દિવસથી તે પંચ પોતાનો નિવેડો આપે ત્યાં સુધી રહ્યા ટકા અને પછીથી પંચ ૩૫ ટકા કરાવે તો શેડીઆઓ આપણને ૭૫ ટકા મજરે આપે અને રહ્યા ટકાથી ઓછા કરાવે તો આપણે મજરે આપીએ ” આ શબ્દોને મજુરોએ બારે હર્ષનાદથી વધાવી લીધા પણ તેઓને એટલી હરખની ખમરજ આપવાની નહતી. બે શીખામણના શબ્દ પણ કહેાના હતા, તે પણ કહી દેવાની ગાંધીજીએ આજ તક સાધી: “આપણે સાથે મસલત કરી છે તો હવે અમને મળ્યા વિના કસમ નહિ લેશો. જેને અનુભવ નથી, જેણે કંઈ ખેડ્યું નથી, તેને કસમ લેવાનો અધિકાર નથી. મેં ૨૦ વર્ષના અનુભવ બાદ વિચાર્યું કે કસમ લેવાનો અધિકાર મને છે. કસમ લેવાને માટે તમે લાયક નથી જન્યા એમ મેં જોયું છે અને મેટરને પૂછ્યા વિના કસમ લેશો માં. કસમ લેવા પડે તો અમારી પાસે આવજો. લેવા પડે તો એમ માનજો જે જેમ આજે તેમ બીજે વખતે પણ અમે તમારે માટે મરવાને તૈયાર થઈશું. પણ તમે અમને સાક્ષી રાખીને જે કસમ લેશો તેને માટેજ અમે તમને મદદ કરશું એમ યાદ રાખજો. ભૂલથી લીંબેલા કસમ તોડી પણ શકાય છે, તમારે તો કસમ કેમ લેવા, ક્યારે લેવા, તે પણ શીખવાનું છે.” ગીલમાલેદોએ આ સમાધાનીની ખુશાલીમાં મજુરોને મીઠાઈ વહેંચવાની મગણી કરી હતી તે માગણી પણ આનંદની સાથે સ્વીકારવાનો, મજુરોને, આ પછી, આગ્રહ કર્યો હતો. મજુરોએ માગણી પણ હર્ષથી વધાવી લીધી હતી. સમાધાની સૌને કબુલ છે એમ જાનાવવાને પણ મજુરોના જૂદા જૂદા વિભાગમાંથી અમણીઓ બહાર પડ્યા હતા અને ટૂંક મગધોચિત્ર લાપણથી તેઓએ પોતાનો હર્ષ અને ઉપકાર દર્શાવ્યો હતો. આ પછી મજુરો અને રેલીઓના આગ્રહથી ગાંધીજીએ ત્યાંજ પોતાનો ઉપવાસ તોડ્યો હતો. ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબ મી. પ્રેટ પણ આ પ્રસંગે પોતાનો હર્ષ દાખી શક્યા નહતા અને તેમણે પણ એક ટૂંક બંને પક્ષને અભિનંદન આપનારું લાપણ કર્યું હતું. “તમારી વચ્ચે સમાધાન થાય છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે; મને સંપૂર્ણ ખાતરી

છે કે ત્યાં સુધી તમે ગાંધી સાહેબની સલાહ લેશો અને કહેલું કરશો ત્યાં સુધી તમારું બહુ યશ અને તમને ન્યાય મળશે. તમારે યાદીમાં રાખવાનું છે કે તમારે માટે ગાંધી સાહેબે તથા તેમનાં મદદગાર ખાનુઓ અને ગૃહસ્થોએ ખૂબ દુઃખ વેઠ્યું છે, તરફી લીધી છે, તમારા ઉપર પ્રેમ અને દયા બતાવ્યા છે. એ તમે હમેશાં યાદીમાં રાખશો. ”*

એજ દિવસે સાંજે રા. અંબાલાલભાઈના ખંગલાના વિશાળ આંગણમાં બંધા મજુરો ભેગા થયા હતા અને મીલમાલેકોએ તેમને મીઠાઈ વહેંચી હતી. આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ અને રા. અંબાલાલભાઈએ જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા તે મીલમાલેકો અને મજુરો વચ્ચેની આ લડત ફેટલી સીધી ચાલી હતી, અને અંતે ફેટલી મીઠાઈથી બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થયું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે ખતાવી આપે છે. રા. અંબાલાલનાં એ બે વાક્યો ખમ થશે, “આજે ૨૨ દિવસે સાળખાતાં બોલવાનો અને મજુરોએ કામપર હાજર થવાનો જે નિશ્ચય થયો છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. હું વધારે કહેવા માંગતો નથી, પણ એટલું તો કહી જ લઈશ કે કારીગરો ગાંધી સાહેબને પૂજ્ય ગણે છે. તો મીલમાલેકો પણ તેમને કંઈ ઓછા પૂજ્ય નથી ગણતા, ઉલટા વધારે પૂજ્ય ગણે છે. આપણી એક ખીજ વચ્ચેની પ્રીતિ હમેશ રહેશે એમ ધન્ય હું.”

ગાંધીજીના ઉદ્ગારો પણ અહીં ટાંકવા જેવા છે: “મને લાગે છે કે જેમ જેમ દિવસો જતા જશે તેમ તેમ અમદાવાદને તો શું પણ હિંદુસ્તાનને આ ૨૨ દિવસની લડતને સાફ મગરૂરી થશે અને હિંદુસ્તાન એમ માનશે કે ત્યાં આ પ્રકારે લડત ચાલી શકે છે ત્યાં આપણે બહુ આશા રાખી શકીએ છીએ. આ લડત બિલકુલ વૈરભાવ વિના ચાલી છે. મેં તો આવી લડત હજુ સુધી અનુભવી નથી. મેં ઘણી લડત પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે અનુભવી છે, પણ એક એવી નથી જોઈ ત્યાં વૈરભાવ કે ખટાક આટલે ઓછે અંશે હોય. જે શાંતિ લડતની દરમ્યાન હતી તેજ શાંતિ હમેશને માટે રાખશો એવી મને આશા છે.” અને આની જ ખાતર, લોક-આહુત દરમ્યાનનો પગાર મીલમાલેકો આપે એ સમાધાનીની એક શરત હોવી જોઈએ એવો કેટલાક મજુરોનો આગ્રહ ગાંધીજીએ તત્કાલે જ દાખી દીધો હતો. સમાધાની સંબંધી પત્રિકામાં તો આગ્રહને જ નહિ, પણ એ વિચારને ગાંધીજીએ તુરંચ ગણી કાઢ્યો છે: “લોક-આહુતનો પગાર માગવો એ માલિકોનાં પૈસાથી લડત લડવા જેવું છે, એવો વિચાર મજુરોને શરમાવનારો છે. લડતવા પોતાના બળ ઉપરજ લડી શકે. વળી મજુરોને માલિકોએ પગાર ચુકવી દીધો. હવે તો મજુરો નવી નોકરી શરૂ કરે છે એમ પણ કહી શકાય એટલે બધું વિચારતાં મજુરોએ લોક-આહુત દરમ્યાનનો પગાર લેવાનો વિચાર માંડી વાળવો જોઈએ.”

તે સાંજના બાપણમાંના કેટલાક ઉદ્ગારો તો મીલ માલિકોના હૃદયને હલાવે એવા

*અહિ બહુ ન જોઈએ કે ખેડા સત્યાગ્રહની લડત ત્યારે પૂરે રસાકસીએ ચડી હતી ત્યારે રોપને વશ થઈને આ જ કમિશનર સાહેબે આ ઉદ્ગારોને અણબાજતા કાઢ્યા હતા. પણ તેનો સુદર નવાબ ગાંધીજી આપી ચૂક્યા છે. એટલે અહીં તેમા કમિશનરની જરૂર નથી એ એટલું સિદ્ધ કરે છે કે સારામા આરા અમદાવાદે પણ ઈજ્જતના બૂલસરેવા લાનમા વિરેક છોડી દેતા અચકાતા નથી.

× મીલો ખુલ્યા પછી આ પગાર સંબંધે કેટલીક છુટકાવાઈ તરાર થઈ હતી તેને મટે મજુરો નેટલા નવાબદાર હતા તેટલાજ મીલમાલેકો નવાબદાર હતા.

અને તેમની સ્મૃતિમાંથી કદી ન ખસે એવા હતા: “હું તમારા તરફથી (મજુરો તરફથી) શેડીઆઓની માફી માગું છું. મેં એઓને બહુ દુઃખ આપ્યું છે. મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી તે તમારા માટે હતી પણ દુનિયામાં હમેશ દરેક વસ્તુને બે પક્ષ રહેલ છે, તેમ મારી પ્રતિજ્ઞાની અસર તેમના ઉપર પણ થઈ છે. હું દીન વચ્ચે તેમની માફી માગું છું. હું જેટલો મજુરોનો સેવક છું તેટલોજ તમારો (શેડીઆઓનો) સેવક છું. મારી એટલી જ માગણી છે કે મારી સેવકાઈ તમે બરોબર વાપરજો. ”

બીજા દિવસે ગાંધીજીની પ્રત્યે અને તેમની સાથે આ લડતમાં ભાગ લેનાર બાઈ બહેનો પ્રત્યે પોતાની કૃતજ્ઞતા જતાવવા સારૂ મજુરોએ જે હર્ષસંમિલનો કર્યા હતાં અને હર્ષયાત્રા કાઢી હતી તેનું અત્રે સૂચન માત્રજ શક્ય છે. આવાં દરેકો અમદાવાદ શહેરમાં અગાઉ ભાગ્યેજ થયા હશે, એમ તે જ્ઞેતાગણો સાદેથી પૂરે છે.

(લડત પહેલાં લેવાયલા ગાંધીજીના અનશ્નન વ્રત સંબંધે અને લડત પછી થયેલી સમાધાની સંબંધે અનેક ટીકા થઈ છે. એ ટીકાના ઔચિત્ય-અનૌચિત્યમાં ઉતરવાનો અહીં ધ્વનિ નથી. ગાંધીજીએ પોતે એ બંને બાબત પોતાના આત્માની કેવી આકરી પરીક્ષા કોષી છે તે આ ટીકા કરનારાઓને જણાવી લેવું અસ્થાને નહિ ગણાય સમાધાનીને આગલે દિવસે સમાધાનીની શરતો સંબંધે રા. અંબાલાલભાઈને પત્ર લખતાં એઓએ જણાવ્યું હતું: “ મને જમાડવાની ઇચ્છા કરતાં આપની ન્યાયવૃત્તિને વધારે માન આપજો. મારો ઉપવાસ મને અત્યંત દુઃખ આપે છે, એટલે રોહીઓએ દુઃખ ભોગવવાનું કારણ નથી મજુરોને ન્યાયથી મળશે તે વધારે પચગે-વધારે નહીં. સાધારણ મનુષ્યોને ચોખ્ખવટ વધારે સ્વિકર હોય છે. ૩૫ ટકા, ૨૦ ટકા અને પંચ એ મૂર્ખતા, ધર્મ અને ગર્વ સાચવવા આપણે કદી શકીએ, સાંખી શકીએ, મજુરો તેને પ્રપંચ માને, કેમકે તેઓ સરળ છે, તેથી મને બીજા કોઈ રસ્તો મળે તો વધારે ઠીક જણાય છે. ઉપર કંબૂલ રખાવવા ધારણી તો હું તે કંબૂલ રાખીશ પણ ઉતાવળ નહિ કરવા દઉં. પંચ મળીને હમણાંજ નિકાલ લાવીએ અને તેજ લાવ જાહેર કરીએ એટલે પહેલે દહાડે ૩૫, બીજા દહાડે ૨૦ અને ત્રીજા દહાડે પંચ ઠરાવે તે. આમાંયે મૂર્ખતા તો છે, પણ ચોખ્ખવટ છે. ત્રીજા દહાડાના આંકડા આજથીજ જણાવવા. ”

સમાધાનીને દિવસે સવારે આપેલા બાપજીમાં આ જ બાબત બોલતાં એઓએ કહ્યું હતું: “ હું જે તમારે માટે લાગ્યો છું તે આપણી પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર પાળવા માટે બસ થશે, આત્મા માટે નહિ. આત્માપાળા આપણે હજી નથી એટલે અક્ષરથી જ આપણે સંતોષ પકડવો પડશે. ” પણ આથી વધારે ઉંડા અને આકરા આત્માનિરીક્ષણાળા ઉદ્ગાર તો હજી બાકી છે. ઉપવાસ સંબંધે કેટલાક ઉદ્ગારો અગાઉ ટાંકવા આજ્યા છે. તે ઉપરાંત આ ઉદ્ગારો ઉપવાસવ્રત અને સમાધાની એ બંને ઉપર અપરંપાર પ્રકાશ પાડે છે. સમાધાનીના દિવસના પ્રાતઃ કાળે પોતાના આશ્રમવાસીઓ સમક્ષ એ ઉદ્ગાર નીકળ્યા હતા, અને ગાંધીજીની પરવનગીથી, એ અહીં ઉતારવામાં આવે છે: “ આજે દશ વાગ્યા પહેલાં સમાધાન ઘડું કરીને થઈ જશે એ સમાધાન મારી પ્રમાદરહિત સ્થિતિમાં હું જોઈ રહ્યો છું, અને

જેઉં છું કે હું તે કદી નહિ સ્વીકારું એવું થયું છે. પરંતુ તેમાં મારી ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાનો દાષ છે. મારી એ પ્રતિજ્ઞામાં ધણા દોષો રહેલા છે. ધણા દોષો એટલે ગુણ થોડા અને દાષ વધારે એમ નહિ. પણ જેમ તે અત્યંત ગુણોથી ભરેલી છે તેમ તેમાં દોષો પણ ધણા છે. મળુરોના સંબંધમાં તે ભારે ગુણોવાળી છે, અને તેના પરિણામ તેજ પ્રમાણે સુંદર આવ્યાં છે. માલિકોના સંબંધમાં તે દોષોવાળી છે, અને તેટલા પુરતું મારે નમતું પડ્યું છે. મીલમાલેકોના ઉપર મારા ઉપવાસનું દબાણ છે તે હું ગમે તેટલી ના પાડું પણ લોકોને લાગ્યા વિના રહેજ નહિ, અને દુનિયા માને પણ નહિ માલિક, આ મારી કનિષ્ઠ દશાને લીધે, સ્વતંત્ર રહ્યા નથી, અને કોઇ માણસ દબાણની નીચે હોય ત્યારે તેની પાસે કાંઇ લખાવી, લેવું, તેની પાસે કાંઇ શરત કરાવવી કે તેની પાસેથી કાંઇ લેવું એ ન્યાય વિરૂદ્ધ છે. સત્યાગ્રહી કદી તેમ કરે જ નહિ, અને તેથી મારે આ બાબતમાં નમતું મુકવું પડ્યું છે. શરમમાં પડેલા માણસ શું કરી શકે ? હું થોડી થોડી માગણી કરતો ગયો તેમાંથી તેમણે ખુશીથી જેટલી સ્વીકારી તેટલીજ મારે લેવી પડી. હું પૂરેપૂરી માગણી કરું તો તેઓ પૂરેપૂરી સ્વીકારે, પરંતુ તેમને આવી સ્થિતિમાં મૂકીને તેમની પાસેથી હું તે ન જ લઇ શકું. એ તો મારે ઉપવાસ તોડી નરકનું ભોજન કરવા બરોબર થાય, અને અમૃતનું પણ યથાકાળે ભોજન કરનારો હું તે નરકનું ભોજન કેમ કરી શકું ? ” આ પછી કાંઇ વધુ ખુલાસાની જરૂર રહે છે ખરી ? કે કાંઇ ટીકાને અવકાશ રહે છે ખરો ? છતાં જેમને ન ખબર હોય તેમની માહિતીની ખાતર કહેવાની જરૂર છે કે પંચ દસે તેટલો વધારો સ્વીકારી લેવામાં પ્રતિજ્ઞાનો લેશ માત્ર ત્યાગ થયો નથી, કારણ સમાધાની પહેલાં, લડત દરમ્યાન પણ, મળુરપક્ષ તરફથી તો પંચની જ માગણી કરવામાં આવી હતી અને તે માગણી સ્વીકારવાને મીલમાલેકોએ તૈયારી બતાવી ન હતી: પંચનું તત્ત્વ સ્વીકારાય તો મળુરપક્ષને પોતાનો સ્વતંત્ર આગ્રહ હનોજ નહિ અને મમાધાનીમા પંચનું તત્ત્વ મળી રહ્યું *

મીલમાલેકોએ ગાંધીજી માટે દયાથી પ્રેરાઇ ગાંધીજીની માગણી સ્વીકારી અને તેથી મળુરોની લડત રસ વિનાની થઇ ગઇ એમ કહેવું પણ ખડું ભૂલભરેલું છે. સમાધાની પહેલાં મીલમાલેકોએ જે દલીલો કરી છે, અને એ દલીલો કરવામાં જેટલા દડાડા લીધા છે તેજ બતાવે છે કે મીલમાલેકોએ વગર વિચારે કેવળ દિલના દોલાપણથીજ મળુર પક્ષની માગણી સ્વીકારી ન હતી. વગી, રા. આનંદશંકરલાલનો સુકાદો આવે તે પહેલાં તો મળુરોને ઘણે ઠેકાણે ટપ ટકા અને ઘણે ઠેકાણે ડપ થી વધુ ટકા મળતા થઇ ગયા હતા. તે પણ બતાવે છે કે મીલમાલેકોને વહેલા-મોડા, ઓછામાં ઓછા ડપ ટકા વધારો આપ્યોજ છુટકો હતો. મીલમાલેકો તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી ફેટલીક પત્રિકાઓમાંની છેડેની પત્રિકામાં રા. અંબાલાલસાહ ઉપર આવેલો મિમિસ ખેસંટનો તાડ (" For India's Sake, try persuade owner's yield and save Gandhi's life. ") ઉપર મીલમાલેકોએ પોતાની ઉદારતાથી ગાંધીજીની જીંદગી બચાવવાનો દાવો કર્યો છે અને

* આ બાબત જેથી પત્રિકામા સરસ રીતે બતાવવામા આવી છે. જોકે મળુરોની કાનિ સમીપ ડપ ટકા વધારો કે પચના તરફનો સ્વીકાર, એમ બે ધોષો છતાં એ માનવું તો જરા મજબૂત છે.

વિષે શું કહેવું ? એ પત્રિકા અને મજુરપક્ષની છેલ્લી પત્રિકા સાથે ત્રીસ વાંચી જોવાની વાચકોને લાલામણ છે. લાગ્યેજ કાંઈને ખબર હશે કે એજ દિવસે ગાંધીજીને જે અતેડ તારો મળ્યા હતા તેમાં મીલ ફેરીંગ નામની એક ડેનીશ સાધ્વી તરફથી આવેલો પણ એક તાર આવ્યો હતો : ' Greater love knoweth no man than that he layeth down his life for the sake of his fellowmen.'

આટલા ઇતિહાસ પછી વિશેષ લખવાનું નથી રહેતું. મજુરપક્ષ અને મીલમાલિકોના પક્ષ તરફથી ચુટાવવા પંચ ઝા. આનંદચક્રને બંને પક્ષ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલી હકીકત ગયા અંકમાં અક્ષરશઃ છાપવામાં આપી છે, અને પંચ સાહેબના નિવેડો પણ એજ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે એટલે તેનો અહીં પુનરુલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. મજુરપક્ષની એક હકીકતનો ઉત્તર આપવાની મીલમાલિકપક્ષે જરૂર જોઈ નથી એટલું જ નહિ પણ ઉલોગના જે મરોટા પક્ષો વચ્ચે જે સંબંધ છે તથા હોવો જોઈએ તે વિષે કેટલાક સંક્રુચિત વિચારો રજુ કર્યા છે. નવાઈ નથી કે પંચ સાહેબને એમાંથી પોતાને જે જોઈતું હતું તે કાંઈ ન મળ્યું એટલે અને પ્રથમના કરતાં બમણા ત્રમણા નક્કા કરનાર મીલમાલિકો ફરજ પડે તો મજુરોને આડે તેટલા ટકા વધારો આપી શકે છે એમ પોને પ્રત્યક્ષ જોયું એટલે, તેમણે બપ્તિસ્ટાડે ન્યાય આપી દીધો કે " મીલમાલિકોએ ફારી-ગરોને તકરારને લગતા આક્રીના વખતના પગારમાં ૨૫ ટકા વધારો આપવો-એટલે કે ૨૭૫ ટકા આપતા આક્રી રહેલી રકમ તેઓએ ફારીગરોને આપી. " આથી જે નિશ્ચયથી ગાંધીજીએ મજુરોને કહેલું કે : ' પંચ પાસેથી પણ આપણે ૩૫ ટકા લઈ શકીશું ' એ શબ્દો અક્ષરે અક્ષર સાચા પડ્યા છે.

ગાંધીજીને પુણ્ય પ્રનાયે અમદાવાદે અને અમદાવાદને નિમિત્તે હિંદુસ્તાને, આ સીધી, સુંદર નિર્દોષ લડતનો દહાવો લીધો. અગાઉ ધણીએ વાર હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મીલમાલિકો અને મીલમજુરો વચ્ચે લડતો થઈ છે, પણ તેમાંની એકે આ લડતની માફક સ્વચ્છ સાધનોથી, ધનના નહિ, પણ કેવળ સંકેપના બળે, અને સંપૂર્ણ મીલમજુરો, માત્રી નથી; કોઈ પણ લડતનું પરિણામ આ લડતના પરિણામ જેટલું બન્યું પક્ષને હિનકર અને ઉન્નતિકર આવ્યું નથી; અને આ લડતથી ભવિષ્યમાં કાંઈ પણ સં-લટ ઉત્પન્ન થવાનો અથવા તેથી કાંઈ પણ ગંભીર પરિણામ ઉત્પન્ન થવાનો એટલો બધો ઝોછો સંભવ રહ્યો છે કે તેની આજે કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે.

નાંધ.

દિલ્હીની કોંગ્રેસ આપણી રાજકીય તવારિખમાં જે રીતે પંકાશે. (૧) મુંબાઈમાં મળેલી ખાસ બેઠકથી આગળ વધીને તેણે બધા પ્રતિ માટે સંપૂર્ણ પ્રતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરી અને (૨) અત્યાર સુધીમાં દેશમાં જે મુખ્ય રાજકીય પક્ષ હતા તેના હવે ત્રણ થયા.

કોંગ્રેસના પ્રમુખ પૂજ્ય પંડિત માલવિયાજીએ પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે મુંબાઈમાં કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક મળી ત્યાર પછી કેટલાક પ્રાંતની ધારાસભાના બિન અમલદાર સભાસદોએ તેમજ જાહેર મંડળોએ પોતપોતાને માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની-અર્થાત્ પહેલેથીજ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપી દેવાની માગણી કરી હતી તેથી કોંગ્રેસે એ વિચારવાનું છે કે મુંબાઈના ઠરાવથી આગળ વધીને હવે બધા પ્રતિ માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી કરવી કે નહિ? આ વિષે સમજેકેટસ કમિટીમાં ખૂબ ચર્ચા થયા પછી જે ઠરાવ ઘડાયો અને કોંગ્રેસ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યો તેમાં મુંબાઈની બેઠકમાં પસાર થયેલા ઠરાવને સંમતિ આપીને એટલો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો કે પ્રતિમાં પહેલેથી જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવું જોઈએ. આ ઠરાવને અનુમોદન અપાયા પછી નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ એવા મુદ્દાનો સુધારો રજુ કર્યો કે (૧) તેમાંથી પ્રાંતો સંબંધી વધારાની કલમ કાઢી નાંખવી (૨) સુધારાની યોજના નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક છે, એ મૂળ ઠરાવનાં શબ્દો ખાતલ કરવા અને (૩) હિન્દમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર ૧૫ વર્ષમાં સ્થાપવાની મૂળ કલમ પણ રદ કરવી. (ખીજ અને ત્રીજા મુદ્દા વિષે આજળના અંકમાં ચર્ચા કરી છે.) આમાં કંઈ આશ્ચર્યકારક નહતું કારણ કે મી. શાસ્ત્રી મોડરેટ પક્ષના પ્રતિનિધિ તરીકેજ કોંગ્રેસમાં આવ્યા હતા. પણ મીસીમ બેસંટ, મી. સી. પી. રામસ્વામી આયર અને તેમના કેટલાક અંગત અનુયાયીઓએ મી. શાસ્ત્રીના સુધારાના પહેલા મુદ્દાને-પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ન સ્થાપવાનાં મતને ટેકા આપ્યો એથી રાષ્ટ્રીય પક્ષ જે ભાગમાં વહેંચાયો છે. એટલે મોડરેટ પક્ષને ગણતાં કુલ બેના ત્રણ પક્ષ થયા છે, એ જોઈને સૌને ખેદ અને આશ્ચર્ય થયું છે. હવે પ્રતિમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માગવાની ફલીલ સ્પષ્ટ છે. જો અંગલ, મદ્રાસ, મુંબાઈ વગેરે ઘણા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિ રૂપ આગેવાનો અને મંડળો પોતાના પ્રાંત માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ માગે-કોંગ્રેસે સરકારને હસ્તક રાખવાના ઠરાવેલાં પોલિસ, ન્યાય વગેરે ખાતાં પણ પ્રજાને પહેલેથીજ સોંપી દેવાની માગણી કરે ત્યારે કોંગ્રેસના ઠરાવમાં પ્રજામતને અનુસરી સુધારો કરવો પડે એ સ્પષ્ટ છે. આ રહ્યો મુખ્ય ચાર ફલીલો રજુ કરવામાં આવી છે. પ્રથમ તો તા. ૨૦ મી ઓગસ્ટના જાહેરનામામાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની કમવાર સિદ્ધિ કરવાનું જણાવ્યું છે, તેનું આ માગણીથી ઉલ્લંઘન થાય છે. આનો રદીઓ પણ અપાયો છે. આ જાહેરનામાનો શબ્દશબ્દ કોંગ્રેસ પ્રજાને બંધનકારક ગણ્યો નથી-માત્ર મોડરેટોએજ એમ માન્યું છે. અને સ્વરાજ્યની પૂર્ણ કલા કમવાર ખીલે એમ માનીએ તેથી આ માગણીને બાધ આવતો નથી. કારણ

* તે ઠરાવમાં પોલિસ, કાયદો અને ન્યાય ચિવાયનાં તમામ ખાતાં પ્રજાને સોંપવાની માગણી હતી.

કે અમારા મત પ્રમાણે “કમવાર સિદ્ધિ”—એ શબ્દો પ્રતિક રાજતંત્રને નહિ પણ આખા હિન્દી રાજ્યધારણને લાગુ પડે છે, અને તેથી પહેલે પગલે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માંગવું અને તેની સાથે હિન્દી રાજતંત્રમાં સ્વરાજ્યનો અંશ માંગવો અને બીજે પગલે સંપૂર્ણ હિન્દી સ્વરાજ્ય માંગવું એમાં કમવાર સિદ્ધિના સિદ્ધાંતનો ભંગ થતો નથી. બીજી વિરૂદ્ધ દલીલ એવી છે કે સંપૂર્ણ પ્રતિક સ્વરાજ્ય માંગવામાં કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાનાં મૂળ તત્વનો નાશ થાય છે; કારણકે તે યોજનામાં પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય નહિ પણ તેનો પહેલો હપ્તોજ માંગેલો છે. આનો જવાબ પણ ઉપર પ્રમાણેજ આપી શકાય. જેમને એવો રહેજ પણ સંશય હોય કે મુંબઈની બેઠકમાં હિન્દી રાજતંત્રમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માંગવામાં આવ્યું છે, તેમણે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે દેશની મુલેદશાંતિ અને રક્ષણ સંબંધી સંપૂર્ણ સત્તા સરકારને આપવાનું કોંગ્રેસે ઠરાવ્યું છે. આમાં રક્ષણનો સવાલ સામ્રાજ્યની રાજનીતિનો અણગામમાં આવે; પણ જો કોંગ્રેસના ઠરાવ મુજબ પણ દેશની આંતરિક રાજનીતિ પરત્વે વિશાળ સત્તા ખિતજવાબદાર સરકારને સોંપવાની હોય અને તે રાજનીતિના કારણસર પ્રમુખીય ધારાસભામાં ખમાર થના કાંઈ પણ વિષય સંબંધી કાયદામાં અને સુધારામાં રદ કરવાની સત્તા તે સરકારને હસ્તક હોય તેમજ કારો આરી મંડળના સભામંદો ધારાસભાના મત પ્રમાણે આવગ કરે એમ ન હોય ત્યાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્રની સ્થાપના કેવી રીતે મનાય એ સમજાવું નથી. ત્રીજી એ દલીલ મીસીમ બેસ્ટે રજૂ કરી હતી કે મુંબઈનો ઠરાવ એ રાષ્ટ્રીય અને ગોડરેટ પક્ષના સમાધાન રૂપ છે અને તેથી એ ઠરાવથી જરા પણ આગળ વધવું એ સમાધાનનો ભંગ કહેવાય. આના જવાબમાં કોંગ્રેસમાં એક પછી એક વક્તાએ પૂછ્યું હતું કે જાન્યુ તરફથી સમાધાન કરનાર કોણ હતું અને તેમને હમેશને માટે બાંધવાનો શો અધિકાર હતો? વળી મી. શર્મા, અને મી. ગોવિંદ રાધવ આપર જેના ગોડરેટ પક્ષના આગેવાનોએ પણ આ સમાધાનની દલીલનો ચોખ્ખો નકાર કર્યો હતો અને પછીથી મીમીમ બેસ્ટે પોતેજ ઉપગની બે દલીલોનો આધાર લીધો છે એટલે આ વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી.

ચોથી અને અમારા મત પ્રમાણે વધારેમાં વધારે વજનવાળી દલીલ એ હતી કે દેખીતી રીતે બધા પ્રાંતોની રાજકીય ભૂમિકા અને તેમના પ્રતિનિધિઓની માગણી એક સરખી નથી એમ છતાં સર્વેને માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી કરવામાં આપણી મહેચ્છા પરિસ્થિતિની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. આડકતરી રીતે કોંગ્રેસે પણ આ વાત કહી દીધી છે કારણ કે પંજાબને મુઝાફ, મદ્રાસ બંગાલ અને સંયુક્ત પ્રાંતની પાવરી પર મુકવાની માગણી કરતાં આ ચાર જ પ્રાંતને ગણાવ્યું છે અને બીજા વિસરીયા છે; જો દાખલો બેદ ગણુગમાં આવેો નહોત તો કાનિ પંજાબને બીજા તમામ પ્રાંતના સરખો ગણુગની અથવા મુંબઈ મદ્રાસ જેના આગળ વધેલા ગણુગના પ્રાંતની સાથે આસામ કે બ્રહ્મદેશને ગણુગમાં આવડત. આગ નથી કરવામાં આવતું એ પુરાવા કરે છે કે પ્રાંતોની ચઢતી ઉતરતી પંક્તિનો ખ્યાલ કોંગ્રેસથી વિસરાયો નથી. બીજી પાસ મુંબાઈ મદ્રાસ અને ગંગાગની બધાં પક્ષનાં મંડળાએ અને રાજ પુરુષોએ જેમ લગભગ એક અવાજે સંપૂર્ણ પ્રતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરી છે તેમ સંયુક્ત અને અમ્ય પ્રાંતમાં પણ ઘડી નથી તે

કોંગ્રેસે આ સંબંધમાં જે દરાર પસાર કર્યો છે અને પંડિત માલવીઆજીએ તે પોતાના ભાષણમાં જે કહ્યું છે તે અમને ધણુંજ અસંગત અને કેવળ શાબ્દિક લાગે. ખરેખર આખી દુનીઆમાં દુનીઆની જીલ્લે-ચડેચો શબ્દ વાપરવામાંજ કોંગ્રેસને બહો પડ્યો હોય એમ લાગે છે. દાખલા તરીકે મેસેપોટેમીઆના સંબંધમાં આત્મનિર્ણયનો અર્થ થાય તે આપણે જોઈએ. પ્રથમ તો તે દેશના જે જુદા જુદા પક્ષમાં લોકો વચાવલા હોય તેના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવવામાં આવે અને તેને પુછવા આવે કે તેઓ તુર્કીના અમલ નીચે રહેવા માંગે છે કે અંગ્રેજીના કે સ્વતંત્રપણે ? કે કોંગ્રેસના પ્રમુખે જણાવ્યું છે કે આ સવાલ આપણે માટે ઉપજત યોગ્ય નથી કારણ આપણે બ્રિટિશ સંસ્તનતમાં રહીને સ્વરાજ્ય ભોગવવા ઇચ્છીએ છીએ. તો પછી જે દક્ષિણ આફ્રિકાના જુદા જુદા પક્ષની સંયુક્ત પરિષદને તેના બંધારણનો ખરડો ધડવા કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું અને પછી તે દેશની પાર્લામેન્ટમાં તે વિષે જે રૂપમ બ્રિટિશ ખરડો પસાર થયો તેજ રૂપમાં પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવ્યે હતો, તેમ મેસેપોટેમીઆની પ્રતિનિધિરૂપ પરિષદ તે દેશને માટે જ બંધારણ ધડે તેજ આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંત અનુસાર અમલમાં મુકવું જોઈએ. જે આ સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનને લાગુ પાડવાનો હોય તો કોંગ્રેસ લીગની જે યોજના હિંદના પ્રધિનિધિ રૂપ મંડળાએ ધડી હતી તે અમલમાં મૂકવી જોઈએ અથવા એથી પણ વધારે બાબતી તો એ ગણાય કે હાલ હિંદમાં જે જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો પ્રવર્તે છે તેમના પ્રમાણસર પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવવામાં આવે અને તેનેજ હાલ તરત હિંદને માટે જોઈતા બંધારણનો ખરડો ધડવાનું કામ સોંપવામાં આવે અને તેને પાર્લામેન્ટ મંજૂર રાખીને અમલમાં મુકે. આમ આત્મનિર્ણયના નિદાંતનો અમલ કરતાં મોન્ટે-ગ્યુ-એમ્સફોર્ડની યોજના તો પૂરેપૂરી ઉડીજ નય અને સંલવ છે કે મેસેપોટેમીઆ અને જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાના જગતી લોકોને પણ સ્વરાજ્ય આપવાનું નક્કી થયું લાગે છે તો આપણે પણ એવાજ સ્વરાજ્યની માગણી કરીએ. આત્મનિર્ણયના વિચારનો હિંદમાં પ્રચાર થયા પછી અને કોંગ્રેસમાં તેની ચર્ચા થયા પછી સુધારાની સરકારી યોજનાને જુની પુરણી ગણી જાતુએ મુજી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની માગણી કરનાર પક્ષ હજી સુધી ઉત્પન્ન થયો નથી એ નવાઈની વાત છે અને એટલીજ નવાઈની બીના એ-છે કે સુધારાની યોજનામાં થોડા ધણા ફેરફારજ માગનાર કોંગ્રેસે આત્મનિર્ણયના શબ્દનો નકામો ઉપયોગ કર્યો છે. આ વિષે વિચાર કરતાં, એટલુંજ લાગે છે કે આપણી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જેમ થોડે અથગ ધણે અંશે વિચારના ઉડા ભેદ સિવાય રાજદ્વંપથી પક્ષભેદ થાય છે તેમ જગતની જીલ્લે ચડેચા ગ્રામ્યોના ઉપયોગમાં અને, હંથી બાવનાઓના પ્રયોગમાં આપણી સમવિપમ સ્થિતિની મર્યાદાઓ વિમરાય છે.

સુધારો—પાન ૩૭૯ માં “ સુતંતું જાહેરજીવન ” એ શિર્ષકને બદલે “ ગુજરાતનું જાહેરજીવન ” એમ સુધારીને ચાંચવા પિનનિ છે.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪ થું.]

જાન્યુઆરી, ૧૯૧૯.

[અંક ૭.

૧.

[જસેપ મેઝિનિ.

ઇટલિમાં ઑસ્ટ્રિયાનું આધિપત્ય.

પાશ્ચાત્ય યૂરોપનો ઇતિહાસ કુદરતી રીતે જે મહાન અને યોગ્ય અંકાયલી રિસા-
યનમાં ભંગાઇ જાય છે તેમાંથી દરેક રિયાસતમાં એવી કોઇ આગળ પડતી ભાવના, એવો
કોઇ માર્ગદર્શક મિદાન્ત રોજપતીનિનો કોઈ આગળ પડતો સિદ્ધાન્ત કે એવી કોઇ સર્વ
શક્તિમાન સંસ્થા શોધવાનું અર્થ નથી, કે જે જમાનાને ઓળખાવનારી આસિયત પૂરી
પાડે, અને જેના મંબંધમાં અમુક બનાવો ઘણી સગવડભરી રીતે ધ્યાનમાં લઇ શકાય.
આ આગળ પડતો સિદ્ધાન્ત કે આગળ પડતી સંસ્થા હરહંમેશ ધ્યાનમાં રાખ્યાથી અમુક
રિયાસતના છટા છનાયા તથા દેખીતી રીતે પરચુરણ બનાવોમાં કોઇકવાર જે નિશ્ચલતાની
અને મયોગની ખામી હોય તેમ લાગે છે તે નિશ્ચલતા અને સંયોગ એ રિયાસતનાં એ
બનાવોમાં મુંઘાવવાં જેવાને કોઇપણ અભ્યાસી શક્તિમન થાય છે. આ પદ્ધતિને અનુસર્યાથી
ઘણો લાભ થાય છે. એ મમયની વધુ વિસ્તૃત અને ઉપયોગી હીનચાલો તરફ અભ્યાસીનું
ધ્યાન દોરાય છે. એટલુંજ નહીં પણ અમુક બનાવો પોતાના ખરેખરા સ્વરૂપમાં ખડા
થાય છે. રોમના પ્રાચીનતર સામ્રાજ્યની પડતી પછીની સદીઓમાં યૂરોપની રાજનીતિ
ઉપર ખનિષ કેઝાલિક ધર્મને માનનારા લોકોની હકુમત ચાલતી હતી. ન્યારે રોમની ટ્યુ-
ટોનની સંસ્થાઓના ધસાગમાંથી ઉત્પન્ન થયથી, જાગીર-પદ્ધતિને નામે ઓળખાતી સર્વ-
માહી સંસ્થા તજે લોકોનું સામાજિક જીવન ઘાતું હતું. જેમ જેમ આપણે મધ્યયુગના
અન્ત સુધી પહોંચીએ છીએ, તેમ તેમ આપણે હજી પણ આ મહાન મધ્યકાલિક સંસ્થાઓ
સમક્ષ, હજી પણ આ મહાન મધ્યકાલિક સંસ્થાઓની ઘણે અંશે હકુમતી અમર તજે
આવી રહીએ છીએ; પરંતુ હવે તેઓ સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતી રહી નથી. તેમની પરાકાષ્ઠા
પસાર થઇ ગઇ છે; તેમની હકુમતી અસર ખવાઇ ગઈ છે; નવીન બળો પોતાનો રસ્તો
ઠાઠીને ગોખરે આવે છે. પરંતુ તેમની પડતી થાય છે, તો પણ તેઓ ધરી રૂપે છે, આ
ધરીની આમપાસ પાશ્ચાત્ય યૂરોપની રાજનીતિ અને તેનું સામાજિક જીવન ચક્રર ફર્યા કરે
છે. તેમ છતાં પદ્ધતી સહીના અન્તમાં ખ્રિસ્તી સમાજ અને સામ્રાજ્ય એ બન્નેનું જેવકું
અંકય ચોક્કસ રીતે ભાગી પડ્યું, અને તેના ખંડિયેરમાંથી સમ્રાટ તરફ કંઈ પણ વફાદારી

ન સ્વીકારનારી, અને ધર્મગુરુ પોપને માટે નહિ જેવી વફાદારી ધરાવનારી સ્વતંત્ર અને વધુ ઓછી ઘટ્ટ પ્રજાઓ પહાર નીકળી આવી. આ વિકાસ પૂરેપૂરા સાધવા માટે જે આગતો જરૂરની હતી: મોટા જાગીરદાર ગુલામોની ફાટ પાડનારી સત્તાનો નાશ, અને રાષ્ટ્રીય એકરાજ્યસત્તાનું એકીકરણ.

મારે કહેવાની જરૂર નથી કે રાષ્ટ્રીય ઐક્ય સાધવામાં કેટલાંક રાષ્ટ્રો બીજાં રાષ્ટ્રો કરતાં ઘણાં આગળ વધી ગયાં હતાં. દાખલા તરીકે, ઇંગ્લાંડે છેક તેરમી સદીમાં પોતાના રાષ્ટ્રીય ઐક્યની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી; ફ્રાન્સે અને સ્પેઇનને સોળમી સદી સુધી તે પ્રાપ્ત કરી ન હતી; જ્યારે જર્મની અને ઇટાલી જેવાં બીજાં રાષ્ટ્રોએ માત્ર છેલ્લાં થોડાં વર્ષ દરમ્યાન એજ લક્ષ્ય સાધ્યું છે. આમ છતાં, સામાન્ય રીતે કહીએ તો, પાશ્ચાત્ય યુરોપની રાષ્ટ્રીય એકરાજ્યમત્તાઓ સત્તરમી સદીની આખરે પોતાની પરાક્રમતાએ પહોંચી હતી. એજ વખતે યોદ્ધા ત્યુઇએ લગભગ શબ્દશઃ સત્ય કહ્યું હતું.

ફ્રાન્સની આગતમાં જે વ્યાજબી હતું તે એથી ઓછા પ્રમાણમાં બીજાં યુરોપીય રાષ્ટ્રોની આગતમાં પણ વ્યાજબી હતું. એક રાજ્યમત્તા રાષ્ટ્રની બીજી બધી સત્તાઓને ઓદિયાં કરી જતી. સામાન્ય લોકોની પ્રવૃત્ત સહાયથી કે નિવૃત્ત સમ્મતિથી મોટા ગુલામોની ચડતી છેકજ પડી ભાંગી હતી; અને ઉમંગવોની સત્તાને ઓદિયાં કીધા પછી, સમ્રાટ ઈંઈ પણ સુરેક્ષી અતુલબળ વિના, ત્રીજી જાગીરના નળળા પ્રતિરોધને શમાવી શકતો. પ્રતિનિધિત્વ ભોગવતી મંરંચાઓ કાંતો, જેમ સ્પેઇનમાં બન્યું તેમ, પોતાની જીવ શક્તિ ખોઈ બેઠી, અથવા તો, જેમ ફ્રાન્સમાં બન્યું તેમ, પૂરેપૂરી નષ્ટ થઈ ગઈ અર્થાત્ જેને ધણીજ યોગ્ય રીતે અરાઝમી સદીનું “કાર્યદક્ષ સ્વાધીનત્વ” કહેવામાં આવે છે તેને માટે યુરોપ તૈયાર હતો; અને જ્યારે પ્રશિયાના ફ્રેડરિક જેવા, ઑસ્ટ્રિયાના બીજા જૉસફ જેવા, અથવા સ્પેઇનના ચીલ આર્લ્સ જેવા રાજાઓ પોતાના દેશમાં પોતાની પ્રજાને પિતૃત્વ કુલ અપભ્રાંસનાં સુખ બક્ષવામાં રોકાયા હતા, ત્યારે તેમનાં વિવિધ રાષ્ટ્રોના અંતર્રાષ્ટ્રીય સંબંધના માર્ગદર્શક સિદ્ધાન્તની વ્યાખ્યા આપવી એ શક્ય છે? મને ત્રાગે છે કે એ શક્ય છે. સાધારણ રીતે કહીએ તો, આ રિયાસત દરમ્યાન મહાદોષીય રાજ્યની ઉપર એ બાગ સત્તા ભોગવતાં હતાં: સમતોલ સત્તાનો સિદ્ધાન્ત, અને વ્યક્તિગત રાજાઓનાં વાંશિઙ્ગ હિત. પરંતુ અરાઝમી સદીની આખરે જે મોટી સામાજિક અને માનસિક ઉચ્ચ પાથલ થઈ તેનાથી-જે ઉચ્ચપાથલ ફ્રાન્સમાં ધણીજ અસરકારક રીતે વ્યક્ત થઈ તેનાથી-મનુષ્યોના વિચારોમાં, તથા પરિણામે રાષ્ટ્રોની રાજ્યપદ્ધતિમાં જબરદસ્ત ઉચ્ચપાથલ થવા પામી. એક નરમ છતાં સગવડભરેલું સૂત્ર વાપરીએ તો, ફ્રાન્સની રાજ્યકાન્તિથી ઓગળીમમી સદાને બે ઘણા જબરદસ્ત વિચારો વારસામાં મળ્યા: મનુષ્ય તરીકે મનુષ્યના હકોનો વિચાર, અને રાષ્ટ્રીય પ્રજા તરીકે રાષ્ટ્રીય પ્રજાના હકોનો વિચાર. ઓગણીસમી સદીમાં આ બજાતી ચેશ ખરેખર ઘણું ખડું લપાછ રહેલી છે, કેટલીકતાર એટલી બધી લપાઈ છે કે કેટલાંકે તેમના અસ્તિત્વ વિષે શંકા ઉપજાવી છે; પરંતુ મુખ્યતઃ એટલું તો ખરું જ છે કે, જ્યારે એકે અંદર અંદરની રાજ્યપદ્ધતિ ઉપર અંકુશ રાખ્યો છે, ત્યારે બીજા બજા વિવિધ યુરોપીય રાષ્ટ્રોના ખાસ મંબંધને ચોક્કસ પક્ષપાત કર્યો છે. જ્યારે બધિંબને તત્વરતાની ઇતિહાસકાર ઓગણીસમી સદીનો ઇતિહાસ લખવા બેસતો, ત્યારે કદાચ તે,

સર્વ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને ધણા લોકોએ દરેલી સર્વોપરિ સત્તાની પ્રાપ્તિને, તથા રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના અગત્યના સિદ્ધાન્તના પાયા ઉપર એક જાતના તેમજ પડોશનાં રાષ્ટ્રો-દેહો કે રાષ્ટ્રોના સમૂહ-ના એકીકરણને આ યુગની ભેદદર્શક આસિયત તરીકે આવેખશે.

પહેલા વિકાસ સાથે મને હાલ તુરત કંઈ લાગતું વળગતું નથી. વખત મળશે તે પ્રમાણમાં બીજા સિદ્ધાન્તના અત્યંત ગરબના અને અત્યંત જ્ઞાન ખેંચતા નહિ, તો અત્યંત આશ્ચર્યમૂલ દાખલાઓ તપસીલમઢ તપાસવાનો અહીં મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

ઇટલિની એકનાના મહાન કાર્યની માથે સર્વ યુગમાં ચાર નામે અંબેચ સંબંધથી નોડાયલાં રહેશે: ડેન્ટ અને આલ્ફ્રીડિ, દાએલિયો, રોઝેટિ અને મેન્ઝીની. એમનાં કાર્યથી આધુનિક ઇટલિના સ્થાપકોને જે ઉત્સાહ મળ્યો છે તે વિષે હું હાલમાં કંઈ કહેતો નથી. એમની અસરના વિસ્તારનો તો અડમટો પણ સાધારણુન: ન આંધ્રી શકાય. મારો હેતુ તો કામ કરનારા માણસો-મેંઝિન, કાન્ડેર અને ગેરિબાલ્ડિ-ના કાર્ય વિષે બોલવાનો છે: અને જેની ધીમાશ તથા હિમ્મત, જેનો સાવધિક ઉત્સાહ તથા જેની અચમ પ્રમાણિકતા, જેની દૃષ્ટિસ્પષ્ટતા અને અચુક સાધારણુ અફસ સર્વ કાષ્ટના જીવનકાર્યને નિત્યતા અને એકતા બક્ષવામાં કારણભૂત નીવડ્યાં, તેને વિષે પણ હું કંઈ બોલું કહેવા માંગતો નથી. અલગત, હું સંયુક્ત ઇટલિના પહેલા રાજા વિક્ટર ઇમ્મન્યુઅલ વિષે આ ઉલ્લેખ કરું છું.

ત્યારે આ સ્થાપકોને કયા સરંજામ ઉપર કાર્ય કરવાનું હતું એ પ્રશ્ન આપણે પ્રથમ પૂછવો જોઈએ. ઓગણીસમી સદીનાં શરૂઆતનાં વર્ષ દરમ્યાનની રાજ્યક્રાન્તીય તથા નેપોલિયનીય લડાઈઓ પછી, ઇટલિની રાજકીય તેમજ સામાજિક સ્થિતિ શી હતી? અનેક સદીઓ થયાં ઇટલીય ઐક્યનો વિચાર ભૂતકાળ સાથે દટાઈ ગયો હતો, અને ઇટલિનું ખુદ તામ પણ મનુષ્યોને મ્હોડે બોલાતું તદ્દન બંધ થઈ ગયું હતું મધ્યયુગમાં યુરોપીય રાજ્યનીતિની રંગભૂમિ ઉપર ઇટલિનાં નગર-રાષ્ટ્રોએ, વેનિસ તથા જીનોઆ, મિલેન તથા ફ્લોરન્સ, પિસા તથા રોમ, એ સર્વેએ પોતપોતાનો વેશ ભજવ્યો હતો. પરંતુ એક સમુદાય તરીકે, એક પ્રજા તરીકે ઇટલિ વિષે આપણે કંઈ પણ સાંભળતા કે જાણતા નથી; એવો ઇટલિ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ ન હતો. મી. ફેર્સીધ કમલમ નિષ્કુર સત્ય જણાવે છે તે પ્રમાણે "રોમના સામ્રાજ્યની પડતી થઈ ત્યારથી (કે તે પહેલાં પણ) એવો વખત કદિ પણ પ્રાપ્ત થયો નથી, કે જ્યારે જેટલા પ્રમાણમાં લાકડાના ઢગલાને વહાણુ કરી શકાય તેથી વધારે પ્રમાણમાં ઇટલિને પ્રજા કહી શકાય." આપણે હજી વધારે આધુનિક સમય સુધી જેમ પેહોચીએ છીએ તેમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ અદૃશ્ય થઈ ગય છે. જે મોટા કુટુંબો એ "ફ્રાન્સ દેશ"ના કલ્યાણુ ઉપર અત્યારે સુધી હકુમત ચલાવતાં હતાં તે પૈકી કાષ્ટ પણ એક કુટુંબના સભ્યોના હાથમાં નગર-રાષ્ટ્રો શોષાઈ ગયાં છે. ઇટલિ તો એક બીજા સાથે લડતી પ્રજાઓનું તથા કાવતરખોર વંશોનું માન સમરાગજીજન થઈ રહે છે. અરાડમી સદીના ઉત્તરાર્ધ દરમ્યાન, ખરેખર, ઇટલિ અસાધારણુ જ્ઞાતતા બોગવતો હતો. છતાં પણ એ જ્ઞાતતા નમ્ર અને સૌમ્ય સુખની ન હતી, પરંતુ અધમ જડતાની, તથા આત્માની નિરાશાજનક સ્થિતિની હતી. હૉસ્બર્ગના અને છુર્બીનના

કુળના લશ્કરી અમલદારો માટે ન્હાના શાહનગરી મુલકમાં વિભક્ત થયેલો ઇટલિ એમની ઝુંસરી તમે નાહમેદ આવેદારી, પાદરીવસ તથા બહેર મારી ગયેલો પડી રહ્યો.

એ સદીના છેવટનાં વર્ષ દરમ્યાન આ બ્યવસ્થામાં નેપોલિયનીય પ્રવૃત્તિથી જંગલી ભંગાણુ પડ્યું. નેપોલિયન નામનોજ ઇટલિ ગયો, ખરૂં જોતાં કેટલેક અંશે ઉદ્ધારક તરીકે ગયો. એટલું ખરૂં છે કે યુરોપની કે હૉસર્ગની જે ઝુંસરી તેણે દૂર કીધી હતી તેના કરતાં કદાચ વધારે ભારે ઝુંસરી તેણે અન્તમાં ઇટલિ ઉપર મૂકી હશે, પરંતુ એ ઝુંસરી ચુલુકારી અસર વિનાતી તો ન જ હતી. મહાદ્વીપીય યુરોપના અસ્તબ્યસ્ત શાહનગરી મુલકોને તેમજ ઇટલિને, નેપોલિયન એક આશુક રૂપ-અત્યંત અણુગમતી આશુક રૂપ-પણુ એકંદરે સુખાકારી આશુક રૂપ હતો. જે બગડેલા રાજ્યદરબારો ઉપર તેણે હુમલો કર્યો હતો, જે ન્હાની રાજ્યગાદીઓ તેણે હંધી વાળી નાંખી હતી, તેને માટે તલભાર સન્માન કે દિલસોજ દિલગીરી પણ લાગે એ અશક્ય છે. ગમે તેમ પણ ઇટલિમાં તો તેણે માત્ર ભણું જ કીધું. તેણે સુધરાઇની ઇર્ષ્યાને તથા રચા-નિક પક્ષપાતને યગ નીચે ચગદી નાંખ્યા; તેણે દેશના રાજકીય વિભાગોમાં ધટાડો કરીને પંદરને રથાને ત્રણુ વિભાગ રાખ્યા; તેણે મનોહર રસ્તાઓ અને પૂલો બંધાવ્યા. આ બધાં એક્ય સાધનારાં બળનું કંઈ જેવું તેવું ગૌરવ ન હતું. પોતાની પડતી પહેલાં, તેણે “રાજ્યતંત્ર તરીકે ઓળખાઇ જતી ધોંડાગાની પ્રાચીન રિચરના” ને જંગલી રીતે તોડી પાડી, “અને નવીન સામ્રાજ્ય જીવનનાં જે બળ ઉત્પન્ન કર્યાં તે કંઈ જેવાં તેવાં ન હતાં. જમીનનો જાગીરી ભોગવટો તથા સાથે સાથે સમાજનું જાગીરી બંધારણુ નષ્ટ થઇ ગયાં હતાં. હજારો પરસ્પરવિરૂદ્ધ રિવાજોને અને હકુમતને બદલે ક્રાન્સની દિવાની કાયદાજી તથા ક્રાન્સ જેવી ફૅન્દારી કાયદાજી રચપાઇ હતી. કરાધાન જે કે હલકું થયું ન હતું તો પણ નિદાન ન્યાયી અને સાદું તો થયું હતું. ન્યાય નિયમિત થઇ ગયો હતો અને તે પણ ઉમરાવને તથા ખેડુતને માટે એક સરખોજ. લૂંટફાટ નાબૂદ થઇ ગઇ હતી, અને અનેક સદીઓ દરમ્યાન પહેલી જ વખત ઇટલિના મોટા ભાગ ઉપર વિચારશીલ તથા સમાન રાજ્યતંત્રનું અસ્તિત્વ માલુમ પડ્યું હતું”^૧ વળી એના આગમનથી જેસ્પુઇટ લોકો દૂરી એકવાર ન્હાસી ગયા હતા, કેળવણી વિચારશીલ પાયા ઉપર મૂકાઇ હતી, અને ઇટલિવાસીઓ પોતાની ઊંછદલી તથા આળસુ ટેવોમાંથી જાગૃત થઇને મતુખ્ય માફક વિચારતાં અને વર્તતાં શીખ્યા હતા. પરંતુ તદુપરાંત નેપોલિયન પોતે જાણુનો પણ ન હતો, ઇટલિવાસીઓને તે વખતે સમજાયું પણ ન હતું, તે છતાં અનેક સદીઓ સુધી ઇટલિમાં એકયની, રાષ્ટ્રીયત્વની સમજ, એકયનું, રાષ્ટ્રીયત્વનું જાન ઉત્પન્ન કરનાર નહિ તો જાગૃત કરનાર તો નેપોલિયન જ પ્રથમ હતો. નેપોલિયનીય પ્રવૃત્તિ વિષે મૅંઝિનએ જાતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે “માનસિક ઉન્નતિ, રાષ્ટ્રીય આબાહીની નોસર્થ ટુલ્કિ, બાઇચારાનો જુરસો ...એ સર્વ બાબતો, ખાસ કરીને ૧૮૦૫-૧૮૧૩ સુધીની રિસાયત દરમ્યાન, રદ ન થાય એવી રીતે ઇતિહાસમાં ગુંથાઇ ગઇ છે. રાજકીય કુલ અખત્યાર તમે તથા લગાઇ છતાં ક્રાન્સના સામ્રાજ્યને આપણે અધિન હોવા છતાં, રાષ્ટ્રીયત્વની બાવના આપણા બહાદુર

અસરમાં એકાદર થઇ ગઇ, એ ભાવનાથી આપણા આત્મા ઉભન થયા, અને એ ભાવનાએ આપણા બધા પ્રવર્તનોના લક્ષ્યને-ઇટલિના એકપતે દૂર ચિત્રિત કર્યું.”

પરંતુ તેટલો વખત ૧૮૧૫ ના પ્રતિદાનથી એ શુભ બીજા ગુંગળાઇ ગયું હતું. રાજકુમાર મીટર્નિક ઓડિયું સત્ય જણાવે છે તે પ્રમાણે, તે વખતે ઇટલિ તો માત્ર ભૂગોળ વિષયક શબ્દજ્ઞ હતો. રાજ્યકાન્તિ પહેલાં જે પરિસ્થિતિ હતી તે જોટલી અને તેટલી પાછી લાવી મુકતી, એ વિચેનાના રાજનીતિકુશળ પુરૂષોનો હેતુ હતો. અરાડમી સદીનું આતુ-વાંશિક વિભાજનત્વ ઇટલિમાં ફરીથી જાગૃત કરવું એવી તેઓ આશા રાખતા હતા. યુર્બોન કુળના કે હૅબ્સ્બર્ગ કુળના સભ્યોમાં રાષ્ટ્રોને ફરી એક વાર વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં. ઑસ્ટ્રિયાના શહેનશાહ ફ્રાન્સિસ બીજાને લોમ્બાર્ડિ અને વેનિસ મળ્યાં, ઑસ્ટ્રિયાના મુખ્ય સરદારની સ્ત્રી મદાન નેપોલિયનની થોડા વખત સુધીની રાખેલી સ્ત્રી, મેરી લ્યુઇઝે પા-ર્માનાં અમીરજી મુવકમાં રથાપવામાં આવી; ઑસ્ટ્રિયાના કુળના ત્રીજા ફ્રાંકફર્ડને ટસ્કનિરે સુપ્રન કરવામાં આવ્યો અને તેના પુત્ર ફ્રાન્સિમને મોડેના સોંપવામાં આવ્યું. પોપના આચાર્યપદ નાએના ઐહિક પ્રદેશમાં સાનમો પાવન ફરી દાખવ થયો અને પહેલા ફ્રાંકફર્ડ દ્વારા યુર્બોન કુળ નેપોલિયન તથા મિસિનિની ગદીએ ફરીથી બેઠું ઑટ્ટોવેટિક સમુદાય પાણી કેપર યજ્ઞને દિનગીર નજર નાંખતું સૈન મરીનોનું ન્હાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જ માત્ર પોતાને મધ્યયુગનો ઇટલિ-વિભિન્ન પણ સ્વતંત્ર ઇટલિ-ફરીથી કહેવડવવા લાગ્યું.

પરંતુ હવે બૂનકાળ તરફ નહિ પણ ભવિષ્યકાળ તરફ નજર નાંખતાં પ્રતિદાનનું ધણુંજ રમિક લક્ષ્ય તો હજી ધ્યાનમાં લેવાનું આકા છે. સોળમી સદીની શરૂઆતમાં સેર્બિયાના અમીરાએ પીડમોન્ટ-જેન્યું હતું અને એ રીતે તેઓ આસ્પસ પર્વત સુધી પહોંચ્યા પગ રાખીને ઉમા રહેવામાં ફનેહમંદ તીવડયા હતા. લીનના રાજકુમારે ઓડાઇને કહ્યું છે તે પ્રમાણે, તેમની ભૂગોળવિષયક સ્થિતિજ એવી હતી કે તેઓ પ્રમાણિક મનુષ્યો માફક વર્તી શકતા નહતા પરિણામે કંઇક વાંછીયુંકી, પણ મુખ્યતઃ ફનેહમંદ ચાલાતીથી અરાડમી સત્રોમાં પીડમોન્ટની અને સેર્બિયાની અગીગી રાજગદીમાં સાડીનિયાની શહેનશાહી રાજગદી ઉમેરવાની તેમજે વ્યવસ્થા કાઢી, અને મુખ્ય ચોક્કાઓ ગમે તેટલા દૂર હોય, તો પણ સુ-ગીય લડાઇ ક્રિદ પગ મંધ વધ નહતી, પરંતુ સેર્બિયા કુળના મર્યો લો-મ્બાર્ડિના કેટવાંક શરૂદે પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન થયા હતા; તેમજે એ શરૂદે કહેવત પ્રમાણે હાથીયક નામતા છોડી માફક પત્રે પત્રે ચુંડી લીધાં હતાં. ૧૮૧૫ માં જીનોઆનું અસ્તવ્યસ્ત પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તેમની સ્થિતિ હજી પણ વધારે બગવાન થઇ. ઇટલિની સ્થિતિ ૧૮૧૫ માં આવી હતી. મીટર્નિકના ‘ભૂગોળવિષયક શબ્દ’ કરતાં નહિ જેવી વધારે સારી સ્થિતિ તે ભોગવતું હતું. પરંતુ આ બધું જતાં પણ ૧૮૧૫નો ઇટલિ પૂર્વે નેપોલિયનીય સમયનો ઇટલિ ન હતો. વિચેનાના રાજનીતિકુશળ પુરૂષો ગમે તેટલું મથે તો પણ સમયની ગતિને તેઓ પાછી વાળી શકે એમ નહતું, તેમજ “ જતો કે કંઈ

૧. ઇટલિની ઉત્તર ૪૪°૪૮ કક્ષાસ અને પૂર્વે ૧૦.૧૯ રેખાસ ઉપર આવેલું રાષ્ટ્ર.
૨. ઇટલિ ને ઉત્તરે ૪૩.૩૦ કક્ષાસ અને પૂર્વે ૧૧.૦ રેખાસ ઉપર આવેલો વિભાગ.
૩. ઇટલિની ઉત્તરે ૪૪.૩૮ કક્ષાસ અને પૂર્વે ૧૦.૫૫ રેખાસ ઉપર આવેલું રાષ્ટ્ર.
૪. ઇટલિની ઉત્તરે ૪૫.૦ કક્ષાસ અને પૂર્વે ૮.૦ રેખાસ ઉપર આવેલો વિભાગ.

આખત બની જ નથી એવો દેખાવ કરવો ” એ પણ તેમનાથી બની શકે એમ નહતું. એ ખરૂં છે કે તેઓ અહીં કોઇ ઔરિદ્યાવાસીને કે તહીં કોઇ છુર્બોનવાસીને પાછો હઠાવે; તેઓ પ્રાચીન પ્રગતિસત્તાક રાજ્યોને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખે અને આધુનિક અમીર-મુલ્કો સ્થાપે, વિભાગ પાડતી લીટીઓ લુપ્તી નાખી હોય તેને તેઓ ઇર્ષ્યાથી સંભાળપૂર્વક પાછી ધટ કરે, જે સરહદ તોડી પાડવામા આવી હોય તે તેઓ ફરીથી ઉભી કરે, પરંતુ ઇટલિ વાસી લોકોનાં મગજમાંથી તેમની પ્રાચીન કીર્તિનું નવીન જન્યત થયલું સંભારણું તેઓ નાણુદ કરી શક્યા નહિ; પોતાની રાષ્ટ્રીય સન્માનતા સાધવાને માટે તેમની નવેસરથી થયેલી પણ સહાય ઇત્દાને તેઓ ગમે તેટલા મથ્યા તોપણ શુંગળાવી શક્યા નહિ ત્રીસ વર્ષ પછી મેંઝિનિએ માત્ર નામના જ સર જેઇમ્સ ગ્રેહામને લખેલા, પણ ખરૂં જોતાં અંગ્રેજ પ્રજાને લખેલા પત્રમાં આ લાવના જેટલી યોજ્ય તથા છટાદાર રીતે આલેખાઇ છે તેથી વધારે એકસ અને વધારે છટાદાર વર્ણન બીજે કોઇ સ્થળે મળશે એ મને સમજતું નથી.

“અમર આત્માની કુદરતી બક્ષીસ ધરાવનારા, સશક્ત મગજશક્તિ ધરાવનારા, આતુર અને ઉદાર હોશ ધરાવનારા, સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિત્વ માટે જે આદર્શની તેમના આપદાદાને ઝાંખી થઇ હતી અને જે આદર્શ કુદરતે તથા સપ્રદાયે તેમને ચીધી બતાવેલી હતી, તે આદર્શને માટે તથા તે આદર્શ સાધના સારૂ બીજા લાખો આત્મનન્દુઓ સાથેના રાષ્ટ્રીય ઐક્યને માટે ઉચ્ચાશા ધરાવનારા આલીમથી પચામ લાખ માણુઓ ત્યાં (લોન્ડોનમાં) રહે છે; તેઓ પોતાના એકના એક ધણી ઇશ્વરની નજર નીચે, એકની એક લાખા ભોતનારા, એની એ જમીન ઉપર ચાલનારા, બચપણમા એનાં એ માતૃગીતોથી ઘોડિયામાં ઝુનેના, યૌવનમા એનાં એ સૂર્યથી બળ પામેના, એનાં એ સમારણીથી, સાહિત્યવિષયક મગજશક્તિના એનાં એ સાધનોથી ઉત્પાદ પામતા એકસો-સાઠથી એકસો-મિતેર લાખ અન્ય માણુઓ સાથે તેઓ જે સામાજિક કાર્ય સામાન્ય ધરાવે છે તે સાધવાને રસ્તે માત્ર પ્રગતિ કરવા ઇચ્છે છે. દેશ, સ્વાતંત્ર્ય, ભાવુભાવ, સૌ એમની પાસેથી છીનવી લેનામાં આવ્યાં છે, તેમનાં વડજીને, તેમની હાજીને, તેમની ઇચ્છાઓને અનુભવ્યા હોય એવા લોકોએ એમને માટે દોરેના સકુચિત સ્થળમાં એમની શક્તિઓ અપગ થઇ ગઇ છે, દયામૂળ ગઇ છે, અકિન્ને બંધાઇ ગઇ છે; ઔરિદ્યાના લશ્કરી નાવકની સોની તળે તેમનો સપ્રદાય લાગી પડ્યો છે, વિયેનામા ગાંડીએ મેડેનાં માગુમના શૂર્પાઇ ભરેલા તુરગોને, કે ટાપરોલીય પ્રતિનિધિના તુરંગોને તેમનો અમર આત્મા અધિન રજો છે; અને તમે જ્યોત આપ્યા વિના આગળ જ આલ્યા જાઓ, અને ધીમે રહીને એટની ખચર મેળવો કે આ માણુઓ આ કે પેની જગતને અધિન છે કે નહિ, અથવા તો તેઓ જે જાખરી ખાય છે તેને માટે તેમને અર્ધો આને ઓછો વત્તો આપવો પડે છે કે કેમ । એ તારીફ, ગમે તે હોય તો પણ, જોઇએ તે કરતાં વધારે બારે પડતી છે, તેઓજ એના અસ્તિત્વ માટે કારણભૂત થયા નહના, એ લાખગી, પ્રિય હોય કે ન હોય તોપણ આસુથી બીજાઇ ગઇ છે, કેમકે તે ગુલામોની લાખરી છે.” ખરેખર તે વખતે ઇટલિના લોકો ઔરિદ્યાની ઝુંસરી તળે ગુલામો કરતાં વધારે સારી રીતિ ભોગવતા નહતા. ન્હાના કુલ અખત્યારીઓને તેમની ગાદી ઉપર જાળવી રાખનાર, તથા જે પદ્ધતિને અમલમાં મુકવાને તેઓ બંધાયેલા હતા તે પદ્ધતિ રચનાર મીટર્નિક જ હતો.

જુઓનના રાજકુમારો અને આરિદ્રયાના અમીરો પોતપોતાના વિવિધ પ્રદેશો ઉપર માત્ર નામનું જ રાજ્ય ભોગવતા હતાં; ખરૂં જોતાં તેઓ માત્ર પૂતળાં જેવા હતા; અને એ પૂતળાંની દોરી હમેશાં વિયેના તરફથી ખેંચાતી હતી. ઇટલિનાં માત્ર નામનાં જ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો ઉપર આરિદ્રયાની હકુમત ફેટલે સુધી પહોંચી હતી તેનું દર્શન ૧૮૨૧ ના નેપોલેનના હુલ્લડનો ઇતિહાસ પૂરું પાડશે. નેપોલેનના જુઓન કુળનો ફર્ડિનાન્ડ જ્યારે ૧૮૧૫ માં ફરીથી ગાદીએ બેઠો ત્યારે ૧૮૧૨ માં લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કે સિવિલ માટે જે રાજ્યખંધારણ ઘડી કાઢ્યું હતું. તેને માન આપવાનું તેણે ખરા દિવસથી વચન આપ્યું હતું. રજો ને સિમિલિનો દાખલો ઇટલિનાં બીજાં નાનાં રાષ્ટ્રો માટે કુદ આદર્શ થઇ પડે, એ બહીષ્કારી ૧૮૧૬માં રાજકુમાર મીટનિકના કહેવાથી, એ રાજ્યખંધારણ રદ કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૧૦ માં સ્પેઇનમાં ઉત્ક્રાન્તિ થઇ, અને બળવાખોરો રાજ પાસેથી ઉદાર રાજ્યખંધારણ ઘડાવવામાં પ્રતેહમંદ નીવડ્યા. આ ઉચ્ચેરણી દક્ષિણ ઇટલિ સુધી પહોંચી ગઇ. લશ્કરની મદદથી નેપોલેનના લોકોએ, સ્પેઇનમાં જે રાજ્યખંધારણ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું તે નમુનાના રાજ્યખંધારણની રાજ પાસે માગણી કરી. રાજ્યએ દેખીની આગુરતા સાથે બળવાખોરોની માગણી કબુલ રાખી: જે ઇશ્વરે તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં રાખ્યું હતું બંધુ કરવાની તેને રજા આપી હતી તે ઇશ્વર પ્રત્યેનું તેનું ઝલ્યું તેણે હોંસથી પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક જાહેર કર્યું. થોડા દિવસ પછી આ છૂટ ઘણીજ ગંભીર રીતે બહાલ કરવામાં આવી. પ્રજા વેદિ સુધી આવી પહોંચી છે એવું સાંભળતાં, રાજ્યએ રાજ્યખંડણની અને પ્રજાનોની હાજરીમાં રાજ્યખંધારણ વિષે સમ ખાધા. પછી વધતવંભ ઉપર પોતાની નજર સ્થિર કરીને તે બોલ્યો: “ સર્વ શક્તિમાન પ્રજા !—અનંત કુશલચુદ્ધિ હૃદયમાં તેમજ હવિષ્યમાં દૃષ્ટિ નાખનાર પ્રજા !—હું જુઠું બોલું, અથવા તો કોઇ પણ દિવસે મારા સમને નિમકહરામ નીવડું તો આ જ ક્ષણે મારો નાશ કરી નાંખ ! ” રાજ્યએ ધિરતી બ્રહ્મચરને બોલાવિંગન આપ્યા પછી, તેના છોકરાઓએ સમ ખાધા, અને નવું રાજ્યખંધારણ ઠંડેરાથી જાહેર થયું.

દરમ્યાન રાજકુમાર મીટનિક, અને પુણ્યસંધિના તેના ભાગીદારો દક્ષિણ ઇટલિમાંના બનાવોના વિકાસ તરફ અત્યંત અધીરાઇથી નજર નાખી રહ્યા હતા. તેના ગુનામી રાજકુમારોને પોતાની પ્રજાને ઉદાર છુટ આપવાની તેમજ તેની રાજ લીધા સિવાય કંઇ પણ ધગણું ભરવાની રજા આપની, એ તેની પદ્ધતિનો અંશ હતો જ નહિ. સાદા પુનઃસ્થાપનની જે પદ્ધતિ વિયેનાની સમાજમાં પ્રતિપાદિત થઇ હતી તે પદ્ધતિ માટે માત્ર નેપોલેનનાં જ નહિ પણ બીજાં ઘણાં રાષ્ટ્રોમાં પણ અધીરાઇનાં ચિહ્નો ક્યારનાં દેખાઇ આવતાં હતાં. સંબંધ રાજ્યો ચેતી ગયા, અને પ્રથમ બોહીમિયામાંના દ્રોણો નગરમાં તથા પાછળથી લેમ્બર્કમાં પરિવડે ભરી એકત્ર થયા, પોતે આટલા ખરા દિવસથી જે રાજ્યખંધારણ માટે સમ ખાધા હતા તેને માટે પોતાની આસ્થા જાહેર કર્યા પછી રાજ ફર્ડિનાન્ડ ૧૮૨૦ ના ડિસેમ્બર માસમાં આ પરિવડ માટે નીકળી પડ્યો.

(અપૂર્ણ.)

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.

શિક્ષણમાં સંગીતના આવશ્યકતા.

ઔરંગઝેમ પોતાના મહેલમાં કુરાનની નકલો કરતો હતો, તેવામાં ‘અલ્લીદા’ ‘અલ્લીદા’ કરતું એક ટોળું ત્યાંથી ગયું. આ અવાજથી કુતૂહલપ્રેરિત થઈ ડાનું સ્થાન બંધું હતું તે જોઈ આવવા તેણે એક નોકરને કહ્યું. નોકર જોઈ આવીને બોલ્યો, “જહાંપનાહ, રાજધાનીમાંના ગવૈયા લોકો સંગીતદેવીનું શખ લઈને જાય છે” ઔરંગઝેમે જવાબ દીધો, “મરયા દો તેને, અને એને એટલી ઉંડી દાટો કે તે ફરીથી જાડેજ નહિ.”

સંગીતદેવી મરી ગે નહિ અને દાટી દટાઈ પણ નહિ; પણ માત્ર શિષ્ટ લોકોએ તેની અવગણના કર્યાંથી તેણે વિવશ થઈને આત્મલોકોનો સહવાસ પસંદ કર્યો. સમાજનું કલ્યાણ કરનારી તે ભગવતી બીજી અડિકા બની ગઈ અને પોતાને હાથે જ સમાજનો સંહાર કરવાને તૈયાર થઈ.

સંગીત એ મનુષ્યસ્વભાવનું એક અંગ છે; એની અવગણના કરવાથી તેનો નાશ ન થતાં તે વિકૃત થાય છે, અને ઉન્નતિનું માધન થવાને બદલે અવનતિનું બીજ થાય છે. આ કારણથી સર્વાંગે ઉત્તમ શિક્ષણ આપવાની અભિનાયા રાખનાર વિદ્યાર્થીની સંગીત-પ્રિયતાને પણ યોગ્ય વલણ આપી વિદ્યાર્થીની અભિરૂચિને સુસંસ્કૃત કરવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં સંગીત એ કાંઈ બીજા વિષયનું પોષક છે માટેજ ઉપયોગી છે એમ નથી, પણ એ બીજા વિષયોથી ભિન્ન રહીને પણ ઉપયોગી રહે છે. તર્કશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, નિરીક્ષણશક્તિ, એ જેમ મનુષ્યસ્વભાવનાં અંગ છે; તેમજ સૌંદર્યોપાસના, વ્યવસ્થા, સંગતિ અથવા સંગીત એ પણ એટલાંજ પ્રધાન અંગો છે, અને સર્વ વિશ્વમાંથી આ સંગીતને શોધીને તેના આસ્વાદ લેવો એને જ જ્ઞાનનંદ કહે છે. આકાશમાતા અસંખ્ય તારાઓ અને સૂર્યમંડળના ગ્રહો, ઉપગ્રહો એક સાર્વભૌમ નિયમ પ્રમાણે તાલમદ્દ કરતા જોઈને કવિને સંગીત યાદ આવ્યું. તારાઓનું મૂકમંગીત એ તો ખાસ્તાત્વ કવિઓને ગમતો વિષયજ થઈ પડ્યો છે. આ ઉપરથી જોતા સંગીત અનાદિ કાળથી મનુષ્યના હૃદયમાં તેમજ બાહ્ય જગતમાં નિવાસ કરી રહેલું છે. તેની અવગણના કરવાથી શિક્ષણ કેમ પૂર્ણતાને પામી શકે? તેથી જ સર્વાંગે સંપૂર્ણ શિક્ષણ આપવું હોય તો એક નાનપણથી બાળકને સંગીતદ્વારા સ્વરોના મેળ, તાલમદ્દ ગાયન અને માધુર્યની કલ્પના અવશ્ય આપવી જોઈએ. જે પ્રમાણે ભૂમિતિનો ઉપયોગ તર્કશાસ્ત્રમાં થાય છે, તર્કશાસ્ત્રનો તત્ત્વજ્ઞાનમાં થાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ધર્મજિજ્ઞાસામાં થાય છે, તે પ્રમાણે જ સ્વરોનો મેળ જોઈને આ વિશ્વ સંસ્થાની-વિશ્વ રચનાની-ચોજનામાં પણ મેળ છે એવી ભાવના આપોઆપ રૂઢી આવશે. તાલનું જ્ઞાન થયેથી તેનો રસ આખતા આવડશે, એટલે ઝગડનું ચક્ર, સમાજનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ, યુગોની ધટમાળ એ સર્વમાં ઇતિહાસવિધાતાની લીલા ધીમે ધીમે ધળા શકશે; અને સ્વરમાધુર્યનો સાક્ષાત્કાર થયો એટલે આ જગતમાં જે જે કાંઈ છે તેને પોતપોતાને સ્થાને રહેતાં રહેલું શોભાયમાન અને ક્રમાયુકારી હોય છે, એ સંજોગથી શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ મનમાંની ઇર્ષા, અસુખ, અને દ્રેષ વગેરે દોષો તરફ આપણને પોતાનેજ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થશે અને ત્યાં ત્યાં તે વિરતી જશે.

શિક્ષણના બીજાં અંગોને પણ સંગીતની મદદ થોડી નથી. સંગીત એ ઇતર વિષયોને ઉપયોગી છે એટલુંજ એનું મહત્વ નથી, પણ તે સ્વયં પ્રકાશિત છે, એ ઉપરનો મુદ્દો યોગ્ય. અન્ય વિષયોમાં પણ એનો ઉપયોગ કાંઈ કમતી નથી; જેમ કે:—

૧. કાવ્યને સંગીતની મદદ ભેદાયે.

૨. એકામ્રના અને યાદદારત એને પણ સંગીતનું પીઠબળ ભેદાયે.

૩. શારીરિક શિક્ષણ અને કવાયત એને પણ સંગીત આવશ્યક છે.

૪. વકતૃત્વકળા એ પણ સંગીતથી ખુબી નીકળે છે. આટલી બાબતોને સંગીતની આવશ્યકતા છે, અહીં મુખી મનુષ્યો-નનિ માટે સંગીતની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી હવે કાંઈપણ શિક્ષણના યોજનામાં સંગીતનું સ્થાન ક્યાં છે તે તપાસીએ.

૫. શિક્ષણના ત્રણ અંગો માનવામાં આવેલાં છે. શારીરિક શક્તિનો વિકાસ, બુદ્ધિનો વિકાસ, ભાવનાશક્તિનો વિકાસ. આમાંનું પહેલું સુલભ છે, બીજું કદાચ છે, અને ત્રીજું ભાવનાશક્તિનો વિકાસ કરવામાં કાંઈજ નિયમ નથી. ઉત્તમ કાવ્યો, નાટકો વાંચવાથી કદાચનાશક્તિને ચલન મળે છે એ ખરૂં, તોપણ હૃદયનો તાર હલાવવાને સંગીતની જ આવશ્યકતા છે.

સંગીતથીજ નવ રસોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને સંગીતથીજ શૈર્ય, ધૈર્ય, ઔદાર્ય, પ્રેમ, દયા, કષ્ટણ વગેરે પવિત્ર ભાવનાઓનો ઉદય થાય છે. આનું જ્ઞાન હોવાથીજ જુના કવિઓએ સંગીત, સાહિત્ય અને કળા વગર મનુષ્ય સાક્ષાત પણ સંમાન છે એમ કહ્યું છે. એ વાક્ય ખરૂં માનીએ તો જે શિક્ષણમાં સંગીતને સ્થાન નથી તે શિક્ષણ મનુષ્યનું ખરૂં કે નહિ એનો વિચાર કરવો પડશે. સંગીતથી પ્રેમ, ન્યાય અને મરણતા વધે છે અને ન્યાય સંગીત નથી ત્યાં આ ગુણો નહિ જ હોય. વળી ઉચ્ચ સંગીત જેના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકતું નથી તે માણસ કાંઈપણ કૃષ્ટ કૃત્ય કરવાને તૈયાર થશે એવું કવિવર શેકસ્પિયરે જે કથન કહ્યું છે તે કેવળ એક સામાન્ય અતિશયોક્તિ નથી પણ તેમ કહેવામાં તેણે શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક મોટો સિદ્ધાંત દાખલ કર્યો છે.

મનુષ્યજીવનના બે ભાગો કરી શકાય. એક શ્રમ અને બીજો વિશ્રાંતિ. શ્રમનો ભાગ સંગીતનાં સહેલો થાય છે અને વિશ્રાંતિમાં સંગીતથી ખરૂં સુખ થાય છે આપણા દેશની સ્ત્રીઓમાં દળની વખતે ગાવાની ટેવ છે તેનું મૂળ આ જ છે. તેજ પ્રમાણે મેલુરો પણ કામ કરતી વખતે શ્રમનો બોલો બોલો લાગે માટે કાંઈ કાંઈ ગણગણવા કરે છે. વિશ્રાંતિને વખતે ગાયન સાબળવાથી ચિત્ત ગાયનમાં લુબ્ધ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તે એકાગ્ર થાય છે, અને મનમાં ભાતભાતના વિચારો ન ધોળાતાં ખરી વિશ્રાંતિ અનુભવાય છે. ઉપર કહેના બે ભાગ એ ચારિત્ર્યની પૂર્વતૈયારી છે. આ રમ્ય ઉચ્ચ શિક્ષણથી સોજીવલ બનાવવાનું હોય છે, તેથી સંગીતની જરૂરીયાત અહીં પણ માલમ પડેજ છે, અને તે સિવાય શિક્ષણને પણ પૂર્ણતા આવતી નથી.

આપણી સર્વ ઇદ્રિયો અને બીજી શક્તિઓનો વિકાસ કરવો એનો શિક્ષણમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે. આમ કરવાને કિન્ન કિન્ન ઇદ્રિયોને શિક્ષણ આપવું પડશે અને એ દૃષ્ટિથી પણ સંગીત એ કાન અને વાણીના વિકાસમાં એક મહત્વનું અંગ છે.

ઉપર કહેલી ઉપયુક્તતા ધ્યાનમાં લઈને તે પ્રમાણે આધુનિક શિક્ષણક્રમમાં સંગીતને યોગ્ય સ્થાન અપાય તો તે શિક્ષણ પૂર્ણતાને પામશે. બીજી કળાઓ અથવા શાસ્ત્રો શિખવવાની વ્યવસ્થા શિક્ષણક્રમમાં ધણાએક દિવસથી છે, પણ સર્વ શાસ્ત્રો અને કળાઓની રહસ્યભૂત જે સંગીતકળા તેની બહુજ હાડમારી થઈ છે અને તેથી શિક્ષણમાં, શુદ્ધતા વધારે આવેલી છે. હાલમાં આપણા વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સંગીતની વ્યવસ્થા મિલકુલ નથી, યુરોપ અને અમેરિકામાં વિશ્વવિદ્યાલયો તરફથી સંગીતશિક્ષણની વ્યવસ્થા છે, સંગીત ત્યાં ધર્મ જેટલું જ પૂન્ય મનાય છે, અને જાણે તેવા ઉદ્દેશથી જ ત્યાંની પાઠશાળાઓમાં વર્ગો રાફે થતાં પહેલાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળી પિયાનોના મૂર સાથે ઇશ્વર-સ્તવન કરે છે. આ પ્રમાણે આજના તેમજ શિક્ષકના કાનો પહેલાં મધુર કરી પછી પાઠશાળાના કાર્યક્રમનો આરંભ થતો હોવાથી શાળાનું શિક્ષણ પણ સુંદર, વ્યવસ્થિત અને આજના હૃદયને પસંદ પડે એવું થાય છે. તો જો આવી જાતનું શિક્ષણ આપીને રાષ્ટ્રીય ભાવના બાળકના મનમાં ઠસાવવી હોય તો તેને માટે સંગીત સિવાય બીજો કાર્ષણ્ય સરળ ઉપાય નથી. જે પ્રમાણે શુદ્ધિનો વિદ્યાસ થવા માટે-શુદ્ધિ શુદ્ધ થવા માટે-ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે નિયમથી સાધન તરીકે ધ્યાનમાં બેસી, મનમાંથી સર્વ વિચારોનો નાશ કરવો પડે છે, અને તેથી ચિત્તમાંની સર્વ અંતઃશક્તિ સ્વાભાવિકપણે જાગૃત થાય છે, તેમજ હૃદયનો વિદ્યાસ થવા માટે, ભાવનાઓનાં પરિપોષણ માટે, મનોવૃત્તિનાં એકતાનને માટે તાલસ્પર્શયુક્ત સંગીતમાં ક્ષીન થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. દુકામાં કહીએ તો શુદ્ધિને જે પ્રમાણે ચિત્તશક્તિનો નિરોધ કરનારો પાતંજલયોગ, તેજ પ્રમાણે હૃદયમાંની ભાવનાઓનો લય કરનારો સંગીતયોગ છે, તો આવી મહત્વની કળાની હિપેક્ષા કરીને કેમ આવી શકે ? તેને યોગ્ય સ્થાન શિક્ષણમાં આપવું જ જોઈએ.

સિવાય આજ સંગીતકલાની રિયલિટી બહુ ઉત્તમ છે એમ પણ કહેવાશે નહિ. ગયાં ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષોમાં તો આ વિદ્યા તરફ સર્વનું દુર્લક્ષ થયેલું હોવાથી તેમાં ઉત્તરોત્તર સુધારો ન થતાં ઉવટું તેમાં જે દિવ્યતા હતી તેનો પણ નાશ થયો છે. વેદકાળથી તે ઈશ્વર-અમલનો શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધી જે આપણે નિરીક્ષણ કરીએ તો દરેક સમયે તે આપણને એમ જણે છે કે, “આપણે તમે મારી તરફ જે જે સમયે દુર્લક્ષ કરીએ છો, તે તે સમયે મારી તેમજ તમારી બન્નેની દુર્બલતા થઈ છે.” હમણાં તો સંગીતનો સ્વાદ કુવીન કૂળનાં માણસો પાસેથી મળી શકશે જ નહિ કારણકે તો સંગીતનો અભાવ ! જ્યાં શિક્ષણ નથી ત્યાં આ કળાના વિદ્વાનો તો કેમજ ઉત્પન્ન થઈ શકે ! હાલમાં જે થોડા ધણા આંગળીનાં ટેરવા ઉપર ગણાય તેટલા વિદ્વાનો છે તે પણ સર્વ એક અંગે જ ઉપયોગી છે. આમાંથી કોઈને રાષ્ટ્રીયભાવનામહ શિક્ષણ આપનાં આવડતું નથી આવતું, કારણ તેમનું પોતાનું શિક્ષણ અશક્તિત ગુરૂઓ પાસે થયેલું હોય છે, અને આવી પરંપરા કાંઈક સત્તાથી ચલી આવેલી હોવાથી તેમાં એકાંગીપણાનો દોષ રહી ગયો હોય તો કાંઈ નવાઈ નથી. આજ કારણથી હમણાંના કળાવાનો શિક્ષણના કામ માટે તદ્દન નાલા-
છે. માટે હવે જે નવી પ્રજા આગળ ઉપર તૈયાર થવાની છે તેનાં શિક્ષણનો બહેન-
કરવાનો પ્રયામ આજથી જ શરૂ કરી દેવો જોઈએ. પૂરત કળાઓ અને શાસ્ત્રોમાં પારંગત લોકોએ જ આગળ આવીને ઉપર કહેલા કળાવાનોને હાથમાં રાખીને તેમજ સમ-

જાવીને અને તેમની મદદ લઇને સંગીતના શિક્ષણનો ક્રમ તૈયાર કરવો જોઇએ, અને તે દ્વારા પોતાના બાળકોને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવું જોઇએ. તો જ કોઈ પણ મેળવવાની આશા છે. આપણા ભારતવર્ષ એક વખત વૈભવશાળી દેશ હતો, તે વખતે સૌ લોક ધર્મપરાયણ હતા. જે તે પોતપોતાના ધાર્મિક નિયમાનુસાર આચરણ કરતા હતા. આવે સમયે આપણું સંગીત પણ ઉન્નત અવસ્થામાં હતું એવું આપણે આપણા ઇતિહાસ ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. કેટલાક પાશ્ચાત્ય લોકો હમણાંની પડતી જોઇને હિન્દુસ્તાનમાં orientat music નથી, તેને ઇતિહાસ નથી, તેમાં melotey-માધુર્ય-નથી, હિંદી લોક આ કળાની કાગજ લેતા નથી, તેથી તેઓમાં ચારિત્ર નથી, એમ આરોપ મૂકે છે; તે તદ્દન ખોટો છે, એમ આપણાથી કહેવાશે નહિ. એમાં અતિચર્યાકિત દરો અને છે પણ ખરી, પરંતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિયા વિચાર કરતાં ખરેખર જ સંગીતશાસ્ત્ર અને કળાના શિક્ષણનો ખોટો હોવાથી આજ આપણા દેશને ઘણું નુકશાન થયું છે, એ આપણા ધ્યાનમાં આવશે. આપણે ત્યાં વિશ્વવિદ્યાલયો તરફથી સંગીતના શિક્ષણની સવડ નથી, તેમજ કોઈ કેકણે સરકારી અગર મ્યુનિસિપાલિટીની શાળાઓમાં પણ સંગીતને સ્થાન નથી. માત્ર ગણવાને મોટી ધલાશમાંની ૪-૫ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષક નીમેના છે, પણ તેમની તરફ જોઈએ તો ગિચારાની દયા આવવા માટે છે. ગિચારા નથી તે પદ્ધતિસર શિખેલા કે જ્યાં તે સર્વ વિદ્યાર્થીઓને 'સુરેલ' harmonical કરે. આવાના હાથ નીચે બિવિધના શિક્ષકોને સંગીતનું જે અગાધ જ્ઞાન થાય છે તેનું તો પૂછવું જ શું? એ શિક્ષકમાં જે કોઈ ક્રમ હોય તો શિક્ષક તૈયાર થઈ શકે. આ વિદ્યાર્થીઓ પાસ થઇને નીકળ્યા કે તરત જ તેને એકાદ નિશાળમાં શિક્ષક નીમવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એજ કે જે શિક્ષણક્રમમાં સંગીતને મિલકુલ સ્થાન ન હોય તો ગમે તેમ મારી મચડીને ઉમા કરેલા ૪-૫ શિક્ષકો નીમીને આવા મોટા આ વિસ્તીર્ણ પ્રાંતની શી રીતે સવડ થાય ?

શિક્ષણક્રમમાં સંગીત દાખલ થવાથી સમાજ પર ઇજા પરિણામ થશે. પહેલાં તો સંગીતથી બાળકો બહેકી જાય છે એ વૃથા આરોપ દૂર થશે. સંગીતના સારા ફુડુંમના માણસોએ પણ શિખવા યોગ્ય છે એ પ્રત્યેક જણ સમજશે. બાળકો હોરાંની મારીથી શિખશે તેમને જ્ઞાન મેળવવાનો માર્ગ સુનલ થશે અને તે પ્રત્યેક વિષયના રસનો અને માધુર્યનો આસ્વાદ લેશે; અને આ રીતે તેમના હૃદયમાંની ભાવનાને રાષ્ટ્રીય વચણ લાગીને તેમનો નિકાસ થશે અને પોતાના બિવિધની ચારિત્રની રેખા તેમને સદૃજ આંકતાં આવડી તેનું અને સમાજનું કલ્યાણ થશે.

અહિં સુધી સંગીત એ શિક્ષણક્રમમાં શા માટે આવશ્યક છે તેનું વિવેચન થયું. હવે તે સંગીત શિક્ષણ કેવું હોવું જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ. આ મુદ્દાનો જે રીતે વિચાર કરવા જોવો છે. એક સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અને બીજો સ્વર તથા તાલની દૃષ્ટિએ. પહેલાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમાં શું જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ. આપણા સંત, મહંત, ઋષિ વગેરેએ જે સાહિત્યલક્ષર આપણે માટે વારમાંમાં મૂક્યો છે તેનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરીને એમાંથી સુટી કઢાડેલાં પદો સંગીતદ્વારા વિદ્યાર્થીને શિખવવાની વ્યવસ્થા કરવી. આથી તે બાળકોને તે પદોમાંનું રહસ્ય સમજાઇને પ્રાચીન કવિ, સંત વગેરેને

માટે એમના મનમાં હંમેશા અભિમાન જાગૃત રહેશે. આ જ પ્રમાણે આધુનિક નામકિત કવિઓનાં કાવ્યો સુટીને તે પણ બાળકોને શિખવવાં, એટલે નવાં અને જુનાં કાવ્યો કેવાં હોય છે, તેમાંના રસ બહાર પાડવાની દરેકની શૈલી કેવી હોય છે, તેનો અને તે તે વખતના લોકોની ભાવનાઓનો તેમને ખ્યાલ આવશે અને કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ કેમ કરવો તેનું એ થોડું બહુ જ્ઞાન થશે. આપણા પૂર્વ કવિઓએ આપણે માટે બહુ ફેરી મુક્યું છે. નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, તુકારામ, એકનાથ, રામદાસ, તુલસીદામ, સુરદાસ, જ્ઞાનંદ સ્વામી ઇત્યાદિ સંન્યાસી ધર્મભક્ત સંખ્યા કહેલાં વચનો બાળકનાં કામજ હૃદયને વલોવી મુકશે. સ્વામી વિવેકાનંદનું કાવ્યમય ચરિત્ર દેશની આધુનિક સ્થિતિનું અવલોકન કરાવશે. મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની ગીતાંજલી પ્રભુ બેડે કેમ બોલવું એ શિખવશે. આ પ્રમાણે નાનાં બાળકોને રાષ્ટ્રીય વલણ લગાડનાર ભંડાર કાઢીને તેની ઓળખ બાળકોને કરી આપી. તે જ પ્રમાણે નાનાં બાળકોનું મન જેવું કાલમકાલ ન થાય, એવાં જ રસોના પદો સુટવાં. રા. ન્દાનાશાલ પોતાના પ્રેમના પારના-ધી પરબ્રહ્મની ઓળખ કરાવશે નાટકોમાંના ગાયનોનો વિશેષ કરીને મિલતસ અને જુગારિક ગાયનોનો વિષ-કુલ ઉપયોગ કરવો નહિ. પદો સુલભ હોવાં જોઈએ, ક્લિષ્ટ કાવ્ય મંગીનમાં સારી રીતે રુકુરી શકતું નથી. ગીરરસ, કચ્છારસ, હાસ્યરસ અને ભક્તિરસને પોષક એવાં જ કાવ્યો સુટવાં. ઔઠ ઉમરના વિદ્યાર્થીઓને માટે શાત અને ગભીર રમનાં કાવ્યો ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે બીજેલાં પદોને તે પદના રસને પોષનારા સ્વર અને તાલમાં મેળનીને શિખવવાનો આરંભ કરવો.

સ્વર અને તાલ શિખવતી વખતે નીચેની બાબતો તરફ લક્ષ આપવું જરૂરનું છે. પહેલાં જે પદ બાળકોને શિખવવું હોય તે પદનો અર્થ સરળ રીતે તેને સમજાવી દેવો. પછી તેમાંનું સંગીત શિખવવાનો આરંભ કરવો. જે પદ બાળકને શિખવવું હોય તે પદ પ્રથમ ૩-૪ નિવમ શિક્ષકે પોતે ગાઇ સંભળાવવું જોઈ બાળકને તે પદની ચાનનો સાધારણ ખ્યાલ આવે અને જ્ઞાન તૈયાર થઇ રહે અને તેની અનુકરણશક્તિ પણ વિકાસને પામે. બાળકને થોડું થોડું અનુકરણ કરતાં આગળ પછી તે પદની માત્ર ચલ સ્વરમદ્ શિખવવાનો આરંભ કરવો. આ વખતે તાલ શિખવવાની માયાફાડમાં બિચકુળ પડવું નહિ. સ્વર સંદિત પદ બેઠા પછા સ્વતંત્ર રીતે તાલ શિખવવાની શરૂઆત કરવી. તાલ આવડી ગયા પછી એકદમ તાલ અને સ્વર સંદિત શિક્ષકે પોતે સર્વ બાળકોને પોતાની મેળે જ ગજાવવું. આમ કરવાથી બાળક પર શિષ્યુને બોલે ન પડતાં તે આનંદથી શિખવા માટે સારાંશ-શ્રવણથી પૂરેપૂરું તેના જ્ઞાન તૈયાર કરવા, પછી શિખવવાની શરૂઆત કરવી અને મનન કરાવવું. આમ કરવાથી જ સંગીતનું શિક્ષણ સારી રીતે આપી શકાય. વિદ્યાર્થીના જ્ઞાન તૈયાર કરવા એ સંગીતની પહેલી પાયરી છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન તૈયાર નથી થયા ત્યાં સુધી ગાયન શિખવવાનું પરિણામ બાળક ઉપર કંઈ જ થશે નહિ. જ્ઞાન તૈયાર થયા પછી ઉચ્ચ સંગીતનો સ્વાદ તરતજ લઇ શકાય છે. આજકાલ ઉચ્ચ સંગીત લોકોને ગમતું જ નથી. ખ્યાલ, ધૃપદ, સાંભળનારો ઓતાવર્ગ મગ્ગો નથી એવી ગવૈયાની હમેશા શ્રમ હોય છે. આનું સ્વસ્થ ઉપર જણાવ્યું તે જ છે. કારણ જ્ઞાન પર હમેશા જે પડે છે તે જ મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે, એવો સહજ મનુષ્ય સ્વભાવ જ છે. ખ્યાલ

અથવા મુપદેા ઝોછા જ સંભળવામાં આવે છે. આને બદલે નાટકમાંનાં બિખત્ત સ્પદોની માત્ર સંખ્યા ઝોછી વધી ગઈ છે. એકાદ ગવૈયાની મિજલસ ચાલતી હોય તો શ્રોતૃવર્ગ પાસેથી “ હવે એકાદું (નાટકમાંનું) સંગીત થવા દો ” એવી ફરમાશ કરવામાં આવે છે. જલ્દી આટલા વખત સુધી તેણે ગાયું તે તો વિસંગીત જ ! ! આમાં લોકો નો ધલાજ નથી. ગવૈયાઓએ પોતાની શાસ્ત્રીય, સુંદર પદ્ધતિ છોડી દઇને નાટકનાં બિખત્ત અને રૂઝારિક ગાયનો તરફ દોડ કરી તેનું આ સર્વ પરિણામ છે. ‘ કર્ચા કરિતો લગ્ન માણે તુજ ઠાવે ફેશ્વરા ’ એ પદ ધણી ખરાં દક્ષિણી બાળક અને બાળકીઓને આવડતું હોય છે; અને જલ્દી લગ્ન જ જીવનની પરમાવધિ હોય એવો ક્ષુદ્ર વિચાર ઠામળ મગજ પર ડસે એમાં નવાઈ નથી. આ પદના વિચારોને ગાનગદ્ય કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ સઘળું લોકોને ખરાબ ગાયન સંભળાવવાનું પરિણામ છે. છતાં અશિક્ષિત વર્ગમાં ગાનવિદ્યા જવાથો નુકસાન થયું એમ કહેવાને આપણા શિક્ષિતવર્ગ હમેશાં તૈયાર ! આ સ્થિતિ કેમ સુધરે ? જ્યારે કોઈ ઉત્તમ ગાયક લોકોના ધાન સુરેલ કરશે, જ્યારે ઉત્તમ રસભર્યું વાદ્યમય લોક મમક્ષ આવશે, ત્યારેજ તેથી ઉત્તમ ગાયકો મારફતે ઉત્તમ શાસ્ત્ર, સુંદર, તાલમદ્-ગાયનો સંભળાવવાની તથા શિખવવાની યોજના શિક્ષણ-ક્રમમાં થશે, ત્યારેજ ખરેખર સંગીતશિક્ષણ આપી શકાશે અને સંગીતના શિક્ષણક્રમને પાયો મજબુત થઈ તે ઉપરની ધમારત તાજબહેલ પ્રમાણે શોભાયમાન, સુંદર અને જગતને દીપાવનારી થશે.

નારાયણ મોરેશ્વર ખરે.

અમેરિકાની સ્વાતંત્ર્યની લડત.*

ઇંગ્લેન્ડનો લાંબો ઇતિહાસ એ સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડતની કથા છે. ઇંગ્લિશ લોકોએ નોર્મન અગીરો અને નોર્મન રાજાઓ સામે સ્વતંત્રતા માટે લડત ચલાવી હતી, અને અન્તે તે લડત ‘ મેન્ના કાર્ટા ’માં પરિણમી. ધાર્મિક સુધારામાં પણ તેઓએ રોમ અને રોમન દેવળની સામે સ્વાતંત્ર્યની લડત ચલાવી હતી, અને સ્કૅટલેન્ડ રાજાઓની સામેના મુઠ્ઠી વિગ્રહમાં પણ તેઓએ વિજય મેળવી સ્વાતંત્ર્યનો વાવટો ફરકાવ્યો હતો. સ્કૅટલેન્ડ લેઈટન, હેપ્પીન્ડ, કોમ્બેવ, પિમ, ઇલિયટ, વિગેરે ભૂતકાળના પૂજ્ય પુરૂષો સ્વતંત્રતાને માટે લડત ચલાવનારજ હતા. અંગ્રેજોને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું, કારણ કે તેઓ ન્યાય, શાંતિ, કાયદા અને વ્યવસ્થિતપણાના પ્રણયી હતા.

પણ ખરેખર, સત્તા મનુષ્યને અધ બનાવે છે. સ્વતંત્રતાના પ્રણયી ઝિંટને જ હવે અમેરિકાનો કતડવા માંડ્યા. અમેરિકાનો જલ્દી નાનાં બાળક હોય, અને તેમના ઉપર ખાન ગણવાની જરૂર હોય, તેવી રીતે ઝિંટને તેમની સાથે વર્તવા માંડ્યું, પણ તેમ કરતાં તેને યાદ રહ્યું નહિ કે અમેરિકાનો પુખ્ત, અને પોતાની સંભાગ લેવાને સમર્થ

* અમે. જ. ૪૧૨ થી (સહેજ ફેરફાર સાથે).

- અને તૈયાર હતા. અંગ્રેજો હંમેશાં પોતાની સ્વતંત્રતાની બચાવઓ મારતા, અને અમેરિકામાંના સંસ્થાનીઓ પણ અંગ્રેજો જ હતા; તેમનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ બ્રિટનવાસી અંગ્રેજોના કરતાં લેશ પણ ન્યૂન ન હતો. સ્વાતંત્ર્યને માટે તો તેઓએ માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરી, પશ્ચિમમાં આવેલી ભૂમિની મુસાફરીનાં સંકટો અને અજાણી ભૂમિમાં વસવાટનાં કષ્ટો વહોરી લીધાં હતાં કેવળ અને રેડ ઇન્ડિયનો સામેની લડાઈઓએ કેટલીક પેઢીઓ સુધી તેમના બળમાં ઘટાડો કર્યો હતો; પણ અનુરૂપ લુલ્હ કિનમેકનો વિનય મેળવ્યો તે પછી સત્યોચોતું બળ નાશ પામ્યું, અને અમેરિકનોને પોતાની હાડમારીઓ તરફ જ્યાં આપવાનો સમય મળ્યો.

- સંસ્થાનો ઝડપથી પ્રગાત કરતાં હતાં; પોતાનો માલ વેચવાને તેમને પરદેશનાં બજારની જરૂર હતી, પણ તેઓ ઇંગ્લેંડના જૂના વેપારના કાયદાઓના બંધન તળે જકડાઈ એલાં હતાં. પેન્સિલવેનીઆમાં લોખંડના હળ અને ઓળરોની બનાવટ શરૂ થઈ હોવા છતાં, અને તે વસ્તુઓ પડોશી સંસ્થાને વેચવાની તેની ખુશી હોવા છતાં મરીલેંડને તે ઓળરો ઇંગ્લેંડથી મંગાવવાની ફરજ પડતી. ઇંગ્લેંડ પોતાના માલ માટે પશ્ચિમનાં મળરો ખુલ્લાં રાખવાને બહુજ આતુર હતું અને પેન્સિલવેનીઆના લોખંડનાં કારખાનાં પર કરડી દૃષ્ટિએ જોતું; તેથી અમેરિકાવાસીઓને તો ઇંગ્લેંડથી લોખંડને લાવે સામાન મંગાવવામાં વહાણુ વિગેરેનું લાવે ખર્ચ બોગવતું જ પડતું.

એ જ પ્રમાણે અમેરિકાની મરજી ચેરટ ઇન્ડિઝમાંથી ખાંડ ખરીદવાની હોવા છતાં, તેને ખાંડ ઇંગ્લેંડના બજારમાં શોધવી પડતી, અને તે ઇંગ્લેંડથી અમેરિકા લાવવાનો ખર્ચ ઉપાડવો પડતો. પણ અમેરિકાને તેમનું પુરુષત્વ સમજી જોયું નહતું. દક્ષિણના સંસ્થાનોએ પોતાના અને પડોશી સંસ્થાનોના ઉપયોગ માટે ખાંડની પેદાશ કરવાનું શરૂ કર્યું. પોતાનાજ દેશમાં ઉત્પન્ન થતી ખાંડ ખરીદીને અમેરિકાને કાયદાનો ભંગ કર્યો, અને સત્યાગ્રહનું-સ્વાતંત્ર્યની લડતનું પહેલું પગથીઉ મંડાયું.

અમેરિકા પાસે વેચાણ માટે ધણી વસ્તુઓ હતી, છતાં તેને તો દક્ષિણ યુરોપના બજારમાં, જ્યાં ધણીજ થોડા ગ્રાહક મળતા હતાં, અથવા તો અંગ્રેજ વેપારીઓ જે થોડે પૈસે માલ લઈ અતિશય નફો મેળવવાનીજ રાહ જોઈ રહ્યા હતા, તેમનેજ પોતાનો માલ વેચવાની રજા હતી. જેમ જેમ સંસ્થાનો ધનાઢ્ય બનતાં ગયાં, તેમ તેમ આ વેપારનો કાયદો તો તેમને અસહ્ય લાગવા માંડ્યો.

જે મહાન વિગ્રહમાં ફેનેકા છતાં, તે પૂરા થયા પછી અંગ્રેજ પ્રધાનો એવા નિશ્ચય પર આવ્યા કે “વિગ્રહના અર્થમાં અમેરિકા પણ પોતાનો ફાળો આપે; વિગ્રહ કેટલેક અંશે અમેરિકનોના લાભાર્થે થયો છે, અને તેથી ન્યાયની દૃષ્ટિએ પણ તેઓએ તેનો ભોળો ઉકાવવામાં લાગ આપવો જોઈએ.” અમેરિકાને વેપારી કાયદા માટે તો પોષક કરીજ રહ્યા હતા, તેમાં વળી જ્યારે તેઓના સંલગ્નવામાં આવ્યું કે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની ઈચ્છા તેઓની પાસેથી ‘સ્ટેમ્પ ડ્યુટી’ (દસ્તાવેજ કર) લેવાની છે, ત્યારે તો બળતામાં જી રોમાયું, અને તેઓએ ચોક્કસ ના પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તેમની અને ઇંગ્લેંડની વચ્ચે ૩૦૦૦ માઇલના સમુદ્રનું અંતર હોવાથી સ્વાભાવિક

રીતે જ એ પક્ષ વચ્ચે ગેરસમજણો ઉભી થવા માંડી. તે વખતે આજના જેવા તારના દોરડાં ન હતાં, અને સંદેશ લઈ જવા લાવવાનું ધણીજ ધીમાસથી ચતું. આ ઉપરાંત સ્ટુઅર્ટ રાજ્યોના રાજ્યના કટાકટીના સમયમાં, “જ્યાં સુધી કોઈ એક મતુર્યને પાર્લામેન્ટમાં એસવાને માટે પ્રતિનિધિ ચૂંટવા મત આપવાનો અધિકાર ન હોય ત્યાં સુધી તે કર આપવા બધાતો નથી,” એ સૂત્રને અંગ્રેજોએ કટવા મહત્વનું ગણ્યું હતું તે અમેરિકનો તેમનાં પૂર્વજો પાસેથી શીખ્યા હતા. “પ્રતિનિધિત્વ વગર કર નહિજ-નહિ” એ જુનો યોગ્ય તેઓના વડવાઓ તેમને માટે વારમામાં મૂકી ગયા હતા. પેન્ટમિનસ્ટરની પાર્લામેન્ટમાં કેવો અને કેટલે અંશે પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક મળવો જોઈએ તે પ્રશ્નને તદ્દન બાજુ પર મૂકી, તેમણે તો પોતાના નાગરિકો તરીકેના હકોનો જ યોગ્ય-ગર્જના કરવા માંડી હતી. તેઓ એક બીજાને હુમ્મલો અને “શિપ-મનિ”ની, પિમ અને તેની રાજ્ય સામેની-લડનની, અને કોમ્બેન અને સિતમગાર હકેમ ઉપરના તેના વિજયની યાદ દેવડાવતા.

પણ તેઓનો લડવાનો જરાએ ધરાદો ન હતો. શબ્દબુદ્ધ તે તેમના પ્રશ્નની બહાર જ હતું, કારણ કે તેમની પાસે નહતું લગ્નકર, નહતું નોકાસૈન્ય, નહતું ધન, નહતી સામાન્ય સભા કે નહતા નેતાઓ. ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના પ્યુરીટનો દક્ષિણના ચલ્લામોના માલીક જેકુતો તરફ અચાની દૃષ્ટિએ જોતા, ન્યૂ ચોર્કના વેપારી પેનિમલવેનીઆના ઉલોગી સંસ્થાનીઓની મજાક કરતા. વસ્તુચિતિ આવી હતી.

આખરે બધા કાયદેસર દસ્તાવેજો પર સ્ટેમ્પડયુટી લેવાનો હુકમ આવ્યો; વેપારીઓ, પ્યુરીટનો, જેકુતો અને કવેકરો સર્વેએ તેને વધાવી લીધો (1)-કર આપવા માફ ના પાડી.

રાજ્ય ત્રીજા જયોર્જના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ; તેને તો આ બાદશાહી હુકમની અવગણ એ ખુદ સિટિશ તાજના અપમાન સમાન લગ્યું. છતાંએ કેટલાકે કર કાઢી નાંખાયા, પણ આ ઉપર દર રતલે ૩ પેન્સનો કર ઉઠા કરનામાં આવ્યો. આ જ વખતે હર્સ્ટ ઇંડયા કંપની મોટા મંકટમાં આવી પડી હતી. તેની પાસે લંડનની વખારોમાં વેચાણ માટે ૧,૬૦,૦૦,૦૦૦ રતલ આ પડી રહી હતી. ઇંગ્લેન્ડ કરતાં અમેરિકામાં આ સસ્તી વેચણી એવી યોગ્યતા ધરી કાઢી અંગ્રેજ રાજદ્વારીઓએ તે કંપનીને સહાય કરવાનો રસ્તો કાઢ્યો. આ પરના કરમાં સહેજસાજ ઘટાડો થયો. પણ સંસ્થાનીઓની લડત તો સિદ્ધાંતની લડત હતી. કર થોડો હોય કે વધારે, પણ તેમનો સિદ્ધાંત તો એ હતો કે ઇંગ્લેન્ડને અમેરિકન સંસ્થાનો પર કર નાખવાનો હક છે જ નહિ. કોઈ પણ જાતનો ઇંગ્લેન્ડની સરકાર નાજોસો કર એ તેમને મન તેમના સ્વાતંત્ર્ય પર હુમલા રૂપ જ હતો, તેથી તેમણે તેમના બ્યાપારમાં વચ્ચે આવવાની રાજનીતિ સામે મજબૂત વાંધો ઊઠાવ્યો.

પહેલ વહેલી આ ઓસ્ટનના બારામાં આવી પહોંચી, એટલે રેડ ઇંડિયનોના હુપા વેશમાં રહેલા અમેરિકનોનું એક રોણું કામગા ઓઢીને, માર્થા હાંકીને, મોટે તાત્રવર્ણનાં મોઢાં લગાડીને, અને હાથમાં કુલાહ કે નાની ખંદુકો લઈને વહાણો પર ચઢી ગયું, અને

માલ મુકવાની જગ્યાએ જઈ પહોંચ્યું. ત્યાં ચાના એંસી આખા અને ચોત્રીસ અડધા ડબ્બા હતા, તે આ લોકોએ તુતક પર એંચી આપ્યા, ડબ્બા ભાગી નાખ્યા અને બધી આ પાણીમાં નાખી દીધી.

હવે સમય બારીક આવી પહોંચ્યો. અમેરિકનો સ્વાતંત્ર્યરક્ષા માટે કટિબદ્ધ હતા; તેઓએ હવે સ્વમાનના રક્ષણ માટે શસ્ત્ર ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇતર પક્ષ પણ કંઈ સંસ્થાનીઓના લાયથી ડગી જાય, એમ હતું નહિ. સત્તા અને સ્વાતંત્ર્ય વચ્ચેનું આ યુદ્ધ હતું. બોસ્ટનમાં યએલા તોફાનની ખબર અંગ્રેજ પ્રધાનોને પડતાંજ તેઓ ક્રોધથી રાતાપીળા થઈ ગયા; તેમણે બોસ્ટનનું બાઈ બંધ કરી તેની સનંદ લઈ લીધી; તેમ કરવામાં તેમનો ઇરાદો બોસ્ટનનો વેપાર બંધ કરી ત્યાંના રહેવાસીઓને શિક્ષા કરવાનો હતો. તેઓ આટલેથીજ અટક્યા નહિ. ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં 'ક્રિન્પેક એક્ટ' પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી કેનેડિયનોને ટેલકાક હક બક્ષવામાં આવ્યા હતા, અને સેન્ટ લોરેન્સ નદીની દક્ષિણનો કેટલોક પ્રદેશ જે ન્યુ ઇંગ્લેન્ડના વતનીઓ પોતાનો હોવાનો દાવો કરતા હતા તે કેનેડાની હદમાં હોવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. આના પરિણામે સંસ્થાનો અને કેનેડા વચ્ચે વૈમનરયની લાગણીઓ જન્મ પામી, અને ભવિષ્યમાં થનારા વિગ્રહમાં કેનેડિયનો સરકારને વફાદાર રહ્યા.

સંસ્થાનીઓ પાસે યુદ્ધના સાધન કે તૈયારીઓ ન હતાં. તેમને માતૃભૂમિના કેળવા-એલા અને સાધનસંપન્ન સૈન્ય સાથે બાથ બીડવાની હતી. તેથી તેર સંસ્થાનોના અમ-ગણ્ય પુરોહોની એક સલામ મળી, અને અન્યાયી કર તથા બ્યાપારી કાયદાઓ સામે મજબૂત વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો. તેજ વખતે દેશના, સ્વાતંત્ર્યના, સ્વમાનના રક્ષણ માટે સૈન્ય ઉભું કરવાના અને તેમાં લોકોની ભરતી કરવાના હુકમો અપાયા.

આ દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડમાં આ વિગ્રહ તરફ લય અને નિરાશાની દૃષ્ટિએ જોનાર રા-જદારીઓ પણ હતા. બર્ક અને ફ્રાંકલિન સલાહશાંતિથી કામ ચર્ચા જાય છે માટે મથતા હતા. બર્કની દલીલ એ હતી કે “સંસ્થાનીઓ આપણા પોતાનાજ ભાઈઓ છે; આપણાં અને તેમનાં નામોમાં એકતા છે; આપણા અને તેમના લોકોમાં એકતા છે; તો પછી તેમને સમાન હક અને સમાન રક્ષણ બક્ષવાને બદલે તેમની સાથે લાયકર લડાઈમાં શા માટે ઉતરવું?” પણ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં બર્ક અને ફ્રાંક્લિન દલીલો ધ્યાન પર લે જ કોણ? પણ કંઈક શાંતિ થાય એવા ચિદન જણાવા લાગ્યાં. રાજ્ય અને મુખ્ય પ્રધાન લોર્ડ નોથે કંઈક નમતું મૂક્યું; અમેરિકાવાસીઓને એવી સૂચના કરવામાં આવી કે તેઓ કર આપવા નાકબૂલ થતા હોય તો સામ્રાજ્યના રક્ષણમાં પોતાનો ફોજો આપે. રાજ્યે કર મૂકવાનો હક છોડી દીધો. પણ આ માગણી વખતસર ન ચઈ. સમય વહી ગયો હતો; બાજુ હાયથી જતી હતી. ત્રીજા જ્યોર્જે બંડોર સંસ્થાઓને થોડી શિક્ષા કરવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો.

ઇ. સ. ૧૭૭૬ નાં જુલાઈની ચોથી તારીખે સંસ્થાનોએ પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને યુદ્ધમાં બન્ને પક્ષોએ જીતારથી લડવા માંડ્યું.

● The Declaration of Independence. ત્રણ વર્ષે થયેલી નુલાઈનો દિવસ હવેન અને પેરિસમાં પણ પડેલી વખત વજીવામાં આવ્યો હતો.

આ જ વખતે વિલિયમ પિટ (અર્લ ઑવ ચેષમ), લાંબા સમયના કાર્યવહનથી જર્જરિત થએલો અને સધિવાથી પીડાતો હોવા છતાં પાર્લામેન્ટમાં બોલવાને લંડન આવ્યા હતા. તેનામાં ઊભા રહેવાની શક્તિ ન હતી. લાકડીઓના ટેકા ઉપર ઊભો થઈ તેણે સંસ્થાનાઓની તરફથી બાંધણી કરતાં કહ્યું, “ અમીરો, હું જુદા થયો છું; મારી જુદાપરચામાં હું જે ઉમંગવો અધિકારમાં હોય તેમને અમેરિકાની શાસનપદ્ધતિમાં સહેજ નફા થવાની શિખામણ દેવા ઇચ્છા રાખું છું.....આ દેશને અમેરિકા પર કર નાખવાનો કોઈ પ્રકારનો હક નથી.....તમે અમેરિકામાં લૂંટ ચલાવી શકશો, અમેરિકાને પર વિજય પ્રાપ્ત નહિ કરી શકો; તેમના પર વિજયપ્રાપ્તિ તમારા માટે અર્થભવિત છે. વાતો કરવાની હોય તો હું પણ તેમને મારી લાકડીથી ભમાડવાની વાત કરું.”

સંસ્થાની લશ્કર વૉશિંગ્ટન નામે એક પ્રતિભાશાળી અને દૃઢ નિશ્ચયી પુરુષની સરદારી ન એ મૂકવામાં આવ્યું હતું. લશ્કરના સૈનિકો લશ્કરી તાલીમ વગરના શહેરીઓ હતા; સેનાપતિને કોન્ગ્રેસ પામેથી ધણાજ થોડા પૈસા મળી શકતા; સૈનિકો માટે જોતાંક તેમજ કપડાં હતાં નહિ. વૉશિંગ્ટન લખે છે: “ સાથુ, દ્રાક્ષાસવ અને કોન્ગ્રેસે રમ આપેલી એવી અન્ય કેટલીક વસ્તુઓ તો અમારા જોવામાંજ આવતી નથી; સાથુને માટે તો અમારે થોડોજ પ્રસંગ પડે છે, કારણ કે જીવન માણસોની પાસેજ એટલી વધારે બદન છે, ઘણા પાસે તો ફક્ત અર્ધુ બદન છે, અને કેટલાકની પાસે તો અર્ધુ પણ નથી..... ઉઘાડા પગ અથવા વજના અભાવને લીધે જાવણીમાંના ૨૮૯૮ નોકરીને માટે લાયક નથી. તેમના પગમાંથી નીકળતું લોહી તેમના માર્ગમાં ટપકવાને લીધે તેમની કુચની શત્રુઓને તરત ખબર પડે.”

શિયાળાની ઝંટુમાં સંસ્થાની સૈનિકો ફ્રીજ ખીણમાં બૂખમરાથી પીડાતા હતા. તેમનાં કપડાં વર્ણન તેમના સાથેના સન્મનની તોષિણોથીમાં મળી આવે છે:—

“ ડિસેમ્બર ૨૧. આજે સાંજે જાવણીમાંના સૈનિકોમાંથી ‘ માંસ નથી, માંસ નથી. ’ એવા હૃદયદાયક અવાજ ઉડતા હતા. દૂરની ખીણમાંથી આ દુઃખદાયક અવાજનો પ્રતિધ્વનિ આવતો, ‘ માંસ નથી, માંસ નથી ! ’

“ સેનાપતિએ બપોરે પ્રશ્ન કર્યો, ‘ આપણા જોરાકમાં આજે હવે શું રહ્યું છે ? ’ ‘ સાહેબ, શેકલી રોટલી અને પાણી સિવાય કંઈ જ નથી. ’ રાત્રે વાળુનો વખત થયો. સેનાપતિ તરફથી પૂર્વોક્ત પ્રશ્ન થયો: ‘ બાઈઓ, તમારા વાળુ માટે શું છે ? ’ ‘ સાહેબ, શેકલી રોટલી અને પાણી. ’ સવારે નારતા વખતે એજ પ્રશ્ન ને એજ ઉત્તર.

“ આજ સવારે અમારી ટુકડી કુચ કરતી હતી. મને કહેતાં શરમ આવે છે, પણ ખરેખર મને મર્યા મજે તો ચોરી લેવાની લાલચ લાગી હતી, અથવા તો એકાદ આખું ટુકડર મજે તો સોફ્ટ-ચાય એમ થવું હતું; કેમ કે એકે આખું ટુકડર ખાઈ નહિ એટલી બૂખ લાગી છે. ”

“ ડિસેમ્બર ૨૮. ઝૂંપડાં બાંધવાનું કામ ધીમે ચાલે છે. ઠંડી અને ધુમાડથી તો અમે કંડાળી ગયા છીએ. નિરંતર આંખો મરમ ધુમાડથી ભરાતી હોય, અને ધુમાડો

અટકાવતા અતિશય ઠંડો પવન લાગતો હોય-તે કરતાં ઠાંઠ પણ ચીજથી મનુષ્યને આત્મા વધારે દુભાતો હોય એવું મારી જાણમાં નથી.

“ડિસેમ્બર ૨૫ નાતાલનો દિવસ. મારે ઝુંપડામાં રહેવું જોઈએ તેને બદલે અને હજુ પણ તંબુઓમાં પડ્યા છીએ-ગરીબ બીચારા માંદાઓ આ ઠંડી હવામાં અત્યંત દુઃખ પામે છે.

“જાન્યુઆરી ૧. ઝુંપડાં અપાટબંધ બંધાય છે., અમારી જાવણી એક વિશાળ શહેરનો દેખાવ આપે છે.

“જાન્યુઆરી ૪. આજે હું કડીઆકામે ગયો હતો.....અને રાત પહેલાં તો મેં મારા સુંદર ઝુંપડાને બંધમેસતું ધુમાડીલું લગભગ પૂરું કર્યું, પણ અદ્ય આદાર અને દારૂના અલાવને લીધે રાત પહેલાં તો મારી પીડમાં દુઃખાવા થઈ આવ્યો.”

જાવણીમાંથી ઘણા નાસી ગયા, કારણે કે સૈનિકોને પગાર મળતો નહિ. તેમના કુટુંબ મોટે ભાગે તો બખમરાથી પીડાતાં, અને અધૂરામાં પૂરું સખત શિમાળાની વિટંબણાઓ અસંખ્ય હતી. અંતે વૉશિંગ્ટનના મિત્ર એલેક્ઝાંડર હેમિલ્ટનના આગમનની સાથે જાવણીમાં ફરીથી આનંદ અને હિંમતનો પ્રસાર થયો.

હેમિલ્ટન એ તે જમોનાના અદ્ભુત પુરૂષોમાંનો એક હતો. તેનાં ડહાપણ અને સૌન્દર્ય સૈનિકોને આનંદદાયક થતાં, તેના સંગીતનો પ્રેમ અને મશ્કરો સ્વભાવ સૈનિકોને વિનોદનું મૂળ થતાં-તેઓ પોતાની હાડમારોઓ વિસરી ગયા. અને સખન ઠંડીના દિવસો વધારે આનંદથી પસાર થઈ ગયા. પણ સમુદ્રપારથી એ પરદેશી પુરૂષોએ જાવણીમાં દર્શન લીધાં ન હોત, તો સૈન્ય વસંત ઋતુમાં પણ શત્રુઓની સામે ઝડપવાને જરા પણ સારી તૈયારી કરી શક્યું ન હોત.

કેટલાક સમયથી અમેરિકન પ્રતિનિધિઓ-જેમાં એન્ગમિન ફેક્વિન પણ હતો-પેરિસમાં પોતાના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ માટે ફ્રેંચ સરકારની નેતા જુના શત્રુઓ સામે મહાય મેળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. સંરેટોગા આગળે સ્થિતિ લક્ષકર શરણ થયા પછી સહાય માટે વચન આપવામાં આવ્યું. અમેરિકનોની નોકરીમાં દાખલ થવા સ્વયંસેવકોને જીટ આપવામાં આવી, અને શત્રુઓને હેરાન કરવા માટે ફ્રેંચ શક્યો રવાના કરવામાં આવ્યો. ફ્રાન્સ ને ચોક્કસ સામેના વિગ્રહમાંથી થયેલા નુકશાનનું વેર લેવાની આ સોનેરી તક હતી. તે તક જોવા જેવી ન હતી.

ફ્રેંચ સેનાનીઓમાં ખુશમિજાજ, અને ફ્રેંચોના પ્રેમનું પાત્ર, માર્કિસ ડે લેફેટ પણ હતો. તેણે સ્વાતંત્ર્યના વાવટા નીચે લડવાને માટે ફ્રેંચ દરગારમાંનું પદ અને ફ્રાન્સમાંનું પોતાનું નિવાસસ્થાન છોડ્યાં હતાં. પ્રશિયાના યુદ્ધપ્રિય રાજા ફ્રેંચરિકના અતિવિખ્યાત ચોદાઓમાંનો એક બૉરન વૉલ્ફ સ્ક્રુવેન પણ અમેરિકનોને યુદ્ધકળા-શીખવવાને પ્રશિયાથી પાલી પડેલો. કવાયત વખતે અમેરિકન સૈનિકોએ બહુજ ખરાબ દેખાવ કર્યો; તેઓ

કુશળ નિશાનબાજ હતા, પણ તેઓને કદિ પણ કવાયત કરાવવામાં આવેલી નહિ. વૈન સ્ક્રુવેને તેમને દરરોજ પ્રશિયન યુદ્ધશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર યુદ્ધની કવાયત કરાવવા માંડી. અને સિયાળાની આખરે તો એક દૃઢ અને ઉત્તમ કવાયત પામેલું સૈન્ય ફ્રાન્સ ખાલુમાંથી અંગ્રેજ સનાનીઓને આશ્ચર્યચક્રેત કરવાને કુચ કરી નીકળ્યું.

+ + + + +

યૌદ્ધતાઉત્ત આગળ બ્રિટિશ સૈન્ય શરણે યવાની સાથે વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

“ ઇ. સ. ૧૭૮૧ ના ઓક્ટોબર માસની ૧૯ મી તારીખે મધ્યાહ્નના સુમારે સંયુક્ત ફ્રેંચ અને અમેરિકન સૈન્યોએ એક માઇલ કરતાં પણ વધારે લાંબી બે દારામાં ગોઠવવામાં આવ્યા. લેફ્ટેની સરદારી નીચે લશ્કરી લેખાસમાં ગોઠવાયેલું ફ્રેંચ સૈન્ય સ્વાબલયો ઉમદા દેખાવ આપતું હતું.....અમેરિકનો બધા લશ્કરી પોશાકમાં જ ન હતા, છતાં વીર સૈનિકોના દેખાવ આપતા હતા; સર્વનાં મુખમુદ્રા પર સંતોષ અને આનંદની છાયા પ્રસરેલી હતી.....બેએક વાગે રાત્રી થયેલું સૈન્ય વિજેતાઓની હરોળો આગળ ચઢને ધીમાં, ગંભીર પગલાં ભરતું, શ્વ નીચાં નમાવી, વાવટા સતાડી, બ્રિટિશ કવાયતની ત્યાલ વગાડતા ડંકા સાથે પસાર થયું.”

જો કે અમેરિકનોને જમીન પર વિજય પ્રાપ્ત થયો, પરંતુ સમુદ્ર પર તેમનો સંપૂર્ણ કબ્જો હતો નહિ; અંગ્રેજ વહાણોએ અમેરિકાનાં બંદરોમાં માલની આવજા બંધ કરી, અને અમેરિકાનો વેપાર બંધ પડ્યો. સ્પેનિશ અને ફ્રેંચ કાફલાઓ અમેરિકાને કિનારે જવા ઉપડ્યા. અમેરિકાના નાના નૌકાસૈન્યના અધિપતિ વીર કેપ્ટન પોલ જોન્સે અંગ્રેજ વહાણો અને લશ્કરી અરમારોનો કચ્ચરધાણુ વાળ્યો; છતાં પણ અંગ્રેજ નૌકાધિપતિ રેડનીએ ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં વેસ્ટ ઇન્ડિઝના ટાપુઓ આગળના મહાન યુદ્ધમાં ફ્રેંચ કાફલાનો નાશ કરી નાખ્યો.

જમીન પર તો અમેરિકાની જ જીત થઈ હતી, એટલે ઇંગ્લેંડને તેના સ્વાતંત્ર્યને સ્વીકાર કરવો પડ્યો. સત્ય, ન્યાય અને સ્વાતંત્ર્યનો જ વિજય થયો. અમેરિકન સંસ્થાનો હંમેશાને માટે માતૃભૂમિથી છૂટાં પડી ગયાં. તેઓએ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપી વીરનેતા વોશિંગ્ટનને પોતાનો પ્રથમ પ્રમુખ ચુંટી કાઢ્યો. દુનિયાના ઇતિહાસમાં એક નવું પાત્ર લખાયું. ઇંગ્લેંડને ધણુંજ નુકશાન વેઠવું પડ્યું. પોતાના જ સંતાનો સાથે વિરોધ કરીને, તેમની સદાય મેળવી દુનિયામાં સર્વોત્તમ બનવાનો અમુલ્ય અવસર બિટને ખોયો. રાજા જ્યોર્જ ત્રીજા અને બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળના આગ્રહીપણાતે આ પરિણામ હતું...સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં વોશિંગ્ટન જેવા દેશમત્ત પુરુષોનાં નામ ઇતિહાસમાં સદાને માટે અમર થઈ ગયાં...

અંદરશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ.

સાંપ્રતનું જાપતાનું બિલ

અને

લૉર્ડ મોર્લીના વિચાર.

જાપતાનાં નિયમન માટે તિરસ્કાર.

“લૉર્ડ મોર્લીનાં સ્મરણો” આ પુસ્તક ઉપરથી લૉર્ડ મોર્લીની પોતાની “મોર્લી-મીટો સુધારણા” ની યોજના કદાચ પરિસ્થિતિથી અમલમાં આવી તેનું દિગ્દર્શન “નવજીવન” ના ઑગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરના અંકમાં કરવામાં આવ્યું છે. સાંપ્રતમાં સુધારણાની યોજનાથી વિશેષ મહત્વનો જાપતાના નવા કાયદાનો પ્રશ્ન આપણા સમક્ષ આવેલો હોવાથી લૉર્ડ મોર્લીના પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં કેવા વિચારો છે અને એ ધોરણ પ્રતિ તેમને કેટલો તિરસ્કાર હતો તેમજ રાજ્યકારણમાં આ ધોરણ અતે કેમ નિષ્ફળ ગયું છે, તે વિષયમાં તેમણે પોતાના અનુભવસિદ્ધ વિચારો જણાવ્યા છે, તેનો વિચાર સાંપ્રતના અધિકારી-ઓએ કરવો આવશ્યક હોવાથી “લૉર્ડ મોર્લીનાં સ્મરણો” માંથી તત્ વિષયક નેમના ઉદ્ગાર અમે આપીએ છીએ.

હિન્દુસ્થાનના રાજ્યકારભારમાં સુધારણા કરવાના હેતુથી નવી યોજના તૈયાર કરી તેનો ખલિતો રવાના કરવા માટે લૉર્ડ મીટો તરફથી અંતે એક ખલિતો મોકલવામાં આવ્યો. તેમાં નોકરશાહીના નિત્યના વ્યવસાય-પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનમાં રાજદ્રોહનો પવન બહુ વેગથી વહેવાના સળગે સાંપ્રતમાં સુધારણાનો પ્રશ્ન હાથમાં ન લેવો એવા અર્થનો એક પેરેગ્રાફ હતો. તેના ઉત્તરમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે:-

“આ પેરેગ્રાફ લખનાર લેખક મારી સમક્ષ હોય તો તેને હું એવો પ્રશ્ન પુછું કે, ‘હિન્દુસ્થાનમાં રાજદ્રોહનો પ્રચાર કરનારા મનુષ્યોનું વાસ્તવ્ય હોષ, તેથી હિન્દીઓનાં મન શ્રમિત થયાં છે એ જો ખરું હોય તો તેથી સુધારણાને અમલમાં મુકવાની આવશ્યકતા અનિવાર્યપણે સિદ્ધ થાય છે; આ પ્રમાણે શ્રમિત થએલાં મનને શાંતિ આપનારા માર્ગ સ્વીકારી તે જાણાવવાની અને તે અધિક યશસ્વી બને તે પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાની જવાબદારી તમારા પર છે. માટે તમે અન્ય માર્ગ કયો દાખવો છો તે મને જણાવો.’” આ એકજ વાક્યમાં લૉર્ડ મોર્લીએ રાજદ્રોહના અગ્નિને શાંતિ પમાડવા રાજકીય સુધારણાને દૂર રાખનારાઓને સ્પષ્ટ ઉત્તર આપવાથી નોકરશાહીના આ પ્રથમ પ્રપચ નષ્ટ થયો છે.

જાપતાથી અસ્વસ્થતા વધે છે.

એ પછી પંજાબમાંની અસ્વસ્થતાના સમાચાર વિદ્યાપતમાં પહેલાં સારે લૉર્ડ મોર્લી કણુભર વિચારમાં પડ્યા. પરંતુ તેણે તૂર્ણતૂર્ણ લૉર્ડ મીટોને સૂચના આપી કે- “આપણે જે સુધારણાની યોજના નિશ્ચિત કરીએ છીએ તે અમલમાં લાવવી કાણુ કેમકામ, પરંતુ આ અનુભવ બહુ પ્રાચીન છે. રાજ્યકારભારમાંના દોષ અને અપૂર્ણતાથી અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન થાય છે. (અને આ) અસ્વસ્થતા નષ્ટ થયે સુધારણા કરવાનું પ્રયત્નનારના શરીરે દોષ મૂકાય છે, અને એથી સુધારણાની યોજના દીર્ઘમગ્ન પર્વત

લખાય છે. અલગત આથી દડપશાહીમાં રકુતિ આવવાથી આ અસ્વસ્થતા ન્યૂન
જવાને સ્થાને વિશેષ વૃદ્ધિ પામે એવો આ ચક્રોત્ક્રમ છે તમોને સખ્ત ઉપાય ચોજવાની
નો આવશ્યકતા છે તો તે માટે તમારા “કહેકાટ મંદોબસ્તી” અધિકારીઓ ઉપર પણ
સખ્ત દૃષ્ટિ રાખવી પડશે. કારણ કે ક્રાંતિકારોની મૂર્ખતાનાં ઉદાહરણો જગતના ઇતિહા-
સમાં જેટલાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલાં જ ઉદાહરણો આ ‘મંદોબસ્તી’ના ઉન્માદ રોગથી બાધા
અથવા રાજેશ્રીઓની મૂર્ખતાનાં પ્રાપ્ત થાય છે. માટે કોઈપણ સખ્ત નિયમ બનાવ્યા
પૂર્વે તેનો સાધક બાધક રીતે વિચાર કરો અને જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં મને અમાઉથી
જાણાવો. (વશેષે કરીને વર્તમાનપત્રોના જાપતા સંબંધીને વિચાર હોય તો તેમને અવ-
શ્ય અગાધથી જાણાવો. ઇજ્જતમાં લૉડ કોમરે વર્તમાનપત્રોના જાપતાનું નિયમન કર્યું
નથી એ તેનું ગૌરવ સૂચવે છે. રાજદ્રોહી વર્તમાનપત્રો નો ખરી રીતે સૈન્યમાં ફિતુર
ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં હોય તો તેને ખુશીથી જસ કરો. પરંતુ એવા પ્રસંગમાં કેવળ
શંકામાં ખાત્રી થવી જોઈએ અને શક્યના એટલેજ પ્રયત્ન કરીને એનું જાણાય છે, માટે તે
બાબતમાં બહુ સાવચેતીથી રહો.” આ એકજ સૂચનાથી સર્પ સર્પ ગણીને જમીન ખોદવાનો
સંભવ કેવો હોય છે તેનું દિગ્દર્શન લૉડ મોર્લીએ કરેલું છે પરંતુ તેનું પરિણામ ઉંધી
ગામર પર પાણી રેડયા જેવું જ ! ૧૮૧૮ નો જરીપુરાણો નિયમ શોધી કાઢીને બાલા
લજપતરાયને હદપાર કરવામાં આવ્યા. આ વર્તમાન લૉડ મોર્લીને મળતાં તે લખે છે કે:-

“મેં આયર્લેન્ડમાં દડપશાહીનું ધોરણ સ્વીકાર્યું નહિં. તેથી હું દડપશાહીને કટ્ટો
દેખતા હઉં એવી નો પોલીસમેન્ટના મેમ્બરોને મારી ખાત્રી નહોત તો મને આ કૃત્યનું
સમર્થન કરવું મુશ્કેલ થાત નહિં. પહેલાં મી. વીલ્યમ ઓબ્રાયનને બંધીનાસમાં રાખવાથી
મેં મી. બાલ્ફોર પર સખ્ત વાકુપ્રદાર કર્યો હતો. એ જ હું જ્યારે આ કૃત્યનું સમર્થન
કરવા માંડું ત્યારે પ્રભુ મને શું કહેશે ! હવે જ્યારે તમે આ ૧૮૧૮ નું જીવંત પુરાણું
દુધીપાર બહાર કાઢ્યું છે; ત્યારે પછી તેનો પ્રયોગ તમારા જ બે કૌન્સીલરો ઉપર (અહીં
નામ આપેલાં નથી) કરી તેનેજ હદપાર કરો ને ! એટલે ખટખટ મટે ! અને નો તમે
તે પ્રમાણે વર્તશો તો હું તમને બહુ ઉત્સુકતાથી અનુમોદન આપીશ.”

શરીરમાંથી પ્રસ્વેદ છુટયો !

લાલા લજપતરાયને હદપાર કર્યાને પૂરા બે માસ વિલા નથી તેવામાંજ લૉડ મોર્લી
લખે છે કે—“સુધારણાનો ખસિતો પ્રમિદ્ધ કરવામાં આવે તે જ વખતે લજપતરાયને
હદપારની સમજી મુકત કરવા એ ચોગ્ય દેખાય છે. આપણે ઇંગ્લિશ પ્રજા સદા ક્ષમા
કરવામાં અપ્રસન્ન છીએ અને આ આપણો સ્વભાવ છે.” તેમાં પણ રાજકીય કઠોરો
ઉપર બ્રિટિશ અધિકારીઓની સખ્ત દૃષ્ટિ હોય તેના તરફ તે સખ્તાઈથી અને નિર્દયતાથી
વર્તે એ અનુચિત છે.”

એક પત્રમાં વાઇસરૉય લૉડ મિન્ટોએ સંશયિત પત્રવ્યવહાર ફેાડી બેવાની પદ્ધતિનો
અરંભ કરવાનો વિચાર જાણાવેલો; તેના ઉત્તરમાં લૉડ મોર્લી જાણાવે છે કે: “તેનો
મને ધણો અનુભવ છે, અને તે અનુભવ ઉપરથી, મારો એવો નિશ્ચિત મત થયો છે કે,
આ ઉપાય વિશેષથી નિષ્ફળ ફરે છે.” તે પછી લૉડ મિન્ટોએ પહેલી “પ્રેસ એક્ટ”ની

પ્રત મોહલી તેના ઉત્તરમાં / મોર્લી સાહેબ જણાવે છે કે “આવો કાંઈ પશુ નિયમ ‘કર-
’વાની મને આવશ્યકતા દેખાય છે. પરંતુ તમારા કાયદાની કલમો વાંચતો તમારા ‘શરી-
’રમાંથી પ્રસ્વેદ વહે છે !”

લોર્ડ મોર્લીના શરીરમાંથી ગમે તેટલો પ્રસ્વેદ વહે તેની થોડી દયા, અહીંની નોકર-
શાહી સરકારને આવનારી છે ! તેણે પોતાના પ્રેસ એક્ટની કલમો લોર્ડ મોર્લીને તારદારા
જણાવી તેના ઉત્તરમાં લોર્ડ મોર્લી જણાવે છે કે—

“આવી કલમોને હું જો સંમતિ આપું તો પાર્લામેન્ટની એકનો પ્રારંભ થયા પછી
હું ત્યાં એક કલાક પશુ રહી શકીશ કે ? સ્વતંત્ર દેશમાંની પાર્લામેન્ટના આપણે નોકર
છીએ એ બાબતનું આ નોકરશાહી વર્ગને વિસ્મરણ થાય છે ! એક કૌન્સિલર લખે છે
કે, આ પ્રેસ-એક્ટની કાંટાવાળી લગામથી ઉચ્ચેરણી કરનારાઓનાં મોઢા બંધ થશે એટલે
હફપારના ઉપાયોનું અવલંબન કરવાનું અનાવશ્યક થશે; પશુ કોઈ મનુષ્યે જાણુનેષ્ટને
પ્રત્યક્ષ બળવો કરવામાં ઉત્તેજન આપ્યાથી તોફાન થયું એવા ખાત્રીલાયક પુરાવા પ્રાપ્ત
થાય નહિં ત્યાં સુધી હું હફપારની સજાને કદિ પશુ સંમતિ આપનાર નથી આ બાબત
તમારા આ કૌન્સિલર બૂલી જાય છે. આ જ ચતુર વ્યક્તિએ રાવળપિંડી અને લાહોરના
ફુલ્લડની સંધિ સાધીને તમારી સુધારણાની યોજનાને તોડી પાડી; અને હવે પાર્ટીમેન્ટ અને
મંત્રીમંડળ બરબારત થએલું હોવા છતાં, મરી કૌન્સિલમાંના સભાસદોની અર્ધી જગા
ખાલી હોવા છતાં, અને સરકારી વકીલની સલાહ લેવાનું કહીએ તો ને વકીલની પશુ
ઘેરહાજરી હોવા છતાં જે બિલમાં કાયદાના અને રાજનીતિના અનેક ભાંગડાવાળા પ્રશ્નો
છે એવા બિલને એક અઠવાડિયાની અંદર સંમતિ આપવાની ઉતાવળ આ કૌન્સિલર
કરે છે, તેને ત્યાં (હિન્દુસ્થાનમાં) કોઈ પૂછનાર નથી; પરંતુ મારે અહીં પાર્લામેન્ટમાં
ઉત્તર આપવું પડે છે. એક દષ્ટિએ જોતાં મી. રેફ્રેક્ટે આયર્લેન્ડમાં જે પદ્ધતિનો રાજ્ય-
કારકાર કર્યો તે પદ્ધતિ ૧૭ માં સૈકામાં આયર્લેન્ડમાં અને ૨૦ માં સૈકામાં હિન્દુસ્થાનમાં
ઉત્કૃષ્ટ પદ્ધતિ ખરી; પરંતુ તેનું રહસ્ય એજ છે કે, રેફ્રેક્ટેનો શિરચ્છેદ કરવામાં ૧૦૫૦
તે સમયથી ઉક્ત પદ્ધતિ એટલે સર્વના મનમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો છે. અલમત્ત, મેં
તમને પ્રેસ-એક્ટના સંબંધમાં તારદારા અસંમતિ દર્શાવી છે. જો કદાચ કોઈ વક્તાના
બાધણથી હુલસ થાય તો તે હુલસ મટે તે વક્તાને શા માટે જાદાવાસી કરતા નથી ?
તું તમારી પાસે પોલીસ નથી ? પોલીસ અપૂર્ણ હોય તો સૈન્ય છેને ? “દેશમાં શાંતતા
રાખવા માટે આવા કાયદા આવશ્યક છે” આ વાક્ય વાંચવામાં સુન્દર છે ! પરંતુ-તે
પાર્લામેન્ટના સભાસદોને ગળે ઉતરતું નથી અને તે તમને ગળે ઉતારવાનું !

“હું કાંઈ આ પાતક કરનાર નથી ?”

“સર્વત્ર અમલ થાય એવો પ્રેસ-એક્ટ કરી રાખવો અને તેનો અમલ કરે સ્થાને અને
ક્યે વખતે કરવો તે નિર્ધાર કરવાનો અધિકાર સૈનિક અધિકારીઓને આપવો એવી પહેલી
સૂચના હતી ! આવી બંધકર સૂચનો ગયા સો વર્ષમાં ક્રિસ્ટિય પાર્લામેન્ટમાં કોઈએ કદિ
પશુ આગળ ધરી નથી. પરંતુ હવે તમે બ્યારે “સભાજંધીનો કાયદો” કરો છો; તેમાં
ખાનગી સભાને એકદમ બહાર સભામાં અર્પાતર કરવાનો-અણુવાની તમારી કલ્પનાઓ આ

ભયંકર સુચનાનું સ્વરૂપ વિશેષ ભયંકર બને છે. કાંઈ પ્રાંતના અધિકારીને કાંઈ વક્તાના વિચાર અમાન્ય-આમ્રણ-અપ્રિય જણાતાં તે વક્તાને વિવક્ષિત મર્યાદામાં ભાષણ કરવાની બંધી કરવાનો અધિકાર પ્રાંતના અધિકારીને આપવો એટલે તો દડપશાહીની પૂર્ણતાજ થઈ કહેવાય ! આવા વિધાન કરતાં તો અમોને અપ્રિય વક્તાને દેહાંતદંડ કરવાનો અધિકાર જોવો કે, એવું સ્પષ્ટ કેમ બોધતા નથી ?”

આ પદ્યવ્યવહારથી પ્રેમ-એકટની કલ્પના તે સમય પુરતી પાછળ પડી. એ અવધિમાં પહેલો બેંચરફોટ થયો. તે વતમાન સભળાતાં લૉર્ડ મોર્ગને પુનઃ દડપશાહીનો વેગ વધવાનો ભય દેખાતાં તે લખે છે:—“ આ પ્રસંગે તમે દડપશાહીનો સ્વીકાર કરશો. એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ તમારી દડપશાહીને શક્ય તેટલી પાછળ ખેંચવી એ મારું કર્તવ્ય છે. આ પ્રસંગે આપણે સત્તા અને દૃઢ ઇથી વર્તવું જોઈએ એ ખરું છે. પરંતુ સત્તા-શક્તિ અને દૃઢતા એટલે કલ નહિ ! એક રાજદ્રોહાત્મક પુસ્તક લખવાના કિંવા પ્રસિદ્ધ કરવાના ઘોર અપરાધ માટે સાત વર્ષની હજીવાની શિક્ષા થવાનું સાંભળી મારો જીવ ગભરાવા લાગ્યો છે. તે પુસ્તક અને તે ગુન્હાના કેસની હકીકત તો મારા ઉપર મોઠલી આપો ? કેટલાક રાજકીય અપરાધીઓને ફટકા મારવામાં આવ્યાનું જણાય છે ! આ કૃત્ય નિયમ યોગ્ય નથી; એટલે કે નવાન સુધાન્ધા પ્રમાણે તો તે કારણસર નથી. હિંદુસ્થાનમાંના અમલમળવણી કરતા અધિકારીઓને ધારાશાસ્ત્રીને જોતાંજ તિરસ્કાર થાય છે, એવું એક ગૃહસ્થ મારી પાસ બોલ્યા, તેને મેં એવો ઉત્તર આપ્યો કે, આ અધિકારીઓને ધારાશાસ્ત્રી પ્રતિ નહિ કિંતુ—

કાયના જ તિરસ્કાર આવે !

એ માટે તો નવા દડપશાહીના મિલમાં ધારાશાસ્ત્રીઓને અવકાશ આપવામાં આવ્યો નથી, એ સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ થતું નથી કે ?”

જાગનો સ્કોટ થયા પછી લૉડ મિંટોએ પોતાનું પ્રેમ-એકટ રૂપ નાનું ટુટું આગળ ચલાવ્યું. આ વખતે લૉર્ડ મોર્ગને તેની માગણી સર્વતઃ અમાન્ય કરી શકાય તેવી વસ્તુ-સ્થિતિ નહોતી, તેથી તેણે સર લૉગેન્સ જેકિન્સની સલાહ લઈ તેમાં મુખ્ય ફેરફાર એવો કર્યો કે, અધિકારીઓના જમીનો કુલ ઉપર તેણે હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરવાની બારી રાખી. આ નાના પ્રેમ-એકટમાં પુનઃ સ્કોટક દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરનાર કિંવા અન્ય કાંઈ બેકાયાદા અત્યાચારી કૃત્યને જો સહાયક બને તો જ છાપખાનાને જમ કરવા એવો નિયમ હતો. અધિકારીઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેની પાસેથી ગમે તે નિમિત્તથી જામીન લેવાનો નિયમ તેમાં નહોતો. આવા પ્રકારની મર્યાદાથી અને વિકટ પરિસ્થિતિ જણાતો લૉર્ડ મોર્ગને આ મિલને પોતાની મંમતિ આપી લૉર્ડ રિપન એ વર્તમાનપત્રના સ્વાતંત્ર્યના પક્ષકાર હોવાથી તેણે આ મિલનો વિરોધ કર્યો; પરંતુ તે વખતે નાં જોખલે અને મીંડ રમેશ-ચન્દ્ર ઉભય પક્ષ વિલાયતમાં હોવાથી તેમણે તે મિલને સ્વસંમતિ આપી ! આ રીતિએ આટલા વર્ષપર્યંત પાલન કરેલા પોતાના વતનો કમે કમે ભંગ થતો જાય છે એવું લૉર્ડ મોર્ગને જણાતાં તે લખે છે:—

“ હિંદુસ્થાનના સંબંધમાં જે વ્રતબંધ કર્યો તે માટે પરલોકમાં મારે જમે તે મજા

ભોગવવાની હોય તે ભોગવું; પરંતુ ખાસ કરીને આ બીજાના સંબંધમાં તો જોખમે અને દત્તની અનુભૂતિ! મળવાના કારણે અને તેટલા પુરતી જગા સ્વર્ગમાં મળવી જોઈએ !” આ પ્રમાણે લોર્ડ મોર્લીની અનુભૂતિએ આ નાનો પ્રેસ-એક્ટ ઇ. સ. ૧૯૦૮ ના જીનમાં વડી કાયદાકૌન્સિલમાં પસાર થયો.

આ જ ધર્મડખોર અસ્વસ્થતાનું કારણ છે.

આટલેથી હિન્દવાસી નોકરીશાહીને શાંતિ થઈ નહિ, અને લોર્ડ મિંટોએ તો પોતાનો એક પત્રમાં એવા ઉદ્ગાર કહ્યા કે: “ હિન્દુસ્તાન ઉપર અમારી સત્તા અબાધિતતાએ ચલાવવાના માર્ગમાં સાંપ્રતની હાલિસ ઓફ કોમન્સની બહુ અડચણ છે. ” તે વખતે લોર્ડ મોર્લીને સાત્વક સંતાપ આવતાં એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે: “ હાલિસ ઓફ કોમન્સે તમારું શું બગાડ્યું છે ? બાબનો રફાઈ થતાં તમારા ‘ એક્સપ્લોઝીવ્ઝ એક્ટને ’ સંમતિ આપી. દિહી સરકારને પોતાની ઇન્જાનુરૂપ ટાઈ પથ્થુ ઉપાય થોજી તેનો અમલ કરવાનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય બે નહિ મળે તો કયે સમયે કયો (અનિષ્ટ) પ્રસંગ ઉદ્ભવશે તે અનિશ્ચિત છે એવું તમો લખો છો. મી. કુલવરની પણ એવીજ માગણી હતી; છતાં તમો એ તેનું રાજીનામું કેમ સ્વીકાર્યું ? એવું ‘ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ’ આપવું એ કાયદા અને રાજ્ય-પદ્ધતિના તત્વથી અને નિયમથી વિરુદ્ધ છે. તમે કહો છો કે, હિન્દુસ્થાનમાં કેમ વર્તવું તેનું જ્ઞાન (હિન્દવાસી નોકરીશાહીને) અમોને અધિક છે, તે ઉપરથી તમારા દોહડાલા કૌન્સિલરથી મી. એક્સકેપીય, મી. ઝે, મી. લોરબર્ન અને મોર્લી ઔદિક સામર્થ્યમાં ન્યૂન છે એમજ માનવાનું કે ? અને ત્યાંની (હિન્દની) બુદ્ધિશક્તિના સન્દ એટલે વેદવાક્ય એવું મનાવનારા તે દક્ષિણ હિન્દુ પ્રજાનો સ્વભાવ, બ્યવહારનું જ્ઞાન કઈ દક્ષા પર્યંતનું ? હિન્દુસ્થાનમાં સાંપ્રત સમયે જે અસ્વસ્થતા પ્રસરી રહી છે, તેના કારણભૂત પચાસ વર્ષથી અમલ ચલાવનારા આ જ ધર્મડખોર નથી કે ? તેની કર્તવ્યનિષ્ઠાની હું પ્રમશા કરું છું. પરંતુ બ્રિટિશ મંત્રીમંડળ એટલે બુદ્ધિશક્ત્યની બજાર છે એવું જે આ નોકરીશાહી વર્ગને જણાય છે તે હું કદિ પણ સહન કરનારો નથી. ”

ઉપરના પત્રમાં લોર્ડ મોર્લીએ પોતાનો વિચાર દર્શાવનાં, અશાંતતાનાં કારણમાં આ નોકરીશાહીના અંગના દોષનું સ્પષ્ટ વિવરણ કરી તેની ભૂલોથી પ્રસ્તુતની વસ્તુસ્થિતિ યથાર્થ સમર્થન કર્યું છે. તે પછી તા. ૨૪ જુનના પત્રમાં તેમણે સૂચના કરી કે, “ અમેરિકામાં જે બ્રિટિશ અધિકારી હતા તેણે સંસ્થાનિકોનાં મન કહાવ્યાં કર્યા અને સહ સ્થિતિથી મંત્રીમંડળને અજ્ઞાન રાખી તેની ગેરસમજ કરવાથી અમેરિકન સંસ્થાન હાથમાંથી ગયું. ”

વૃથા દંભ શા માટે ?

લો. તિલકના કેસ પછી મુંબઈમાં જે હુલ્લડ થયું તેમાં ફક્ત પત્થર ફેંકવાના ચન્દા માટે ૧૨ મહિનાની શિક્ષા થવાના સમાચાર સંભળી, અને તે જ વખતે ટિનેવલ્લી અને તુતિદારિનના કેસમાં જન્મકેદ, હુદપાર અને ૧૦ વર્ષ હુદપારની શિક્ષા થવાના વર્તમાન જણતાં લોર્ડ મોર્લી લખે છે કે, “ આવી શિક્ષા ઓછી થવી જ જોઈએ; એવા અમાનુષ પ્રકારનું હું લેશ પણ સમર્થન કરનાર નથી. દેશમાં શાંતિ રાખવી આવશ્યક છે; પરંતુ સખ્તાઈની પરમાવધિ કરવી એ શાંતિસ્થાપનાનો માર્ગ નથી. એથી વિપરીત યોગ થતાં

બાબના અભ્યાસરતો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. ” આ સૂચના અમાન્ય ગણી લોડ મિટોએ પુનઃ લખ્યું કે, “ સખ્ત શિક્ષા ક્યાં શિવાય પ્રતિકૂળતા દર્શાવવાનું પરિણામ માડું થશે; અહિંની પરિસ્થિતિને યોગ્ય એવા પ્રકારની શિક્ષા આવશ્યક છે. ” તેના આ સ્પષ્ટિકરણના ઉત્તરમાં લોડ મોર્લીએ સંતાપ પામી ઉત્તર આપ્યો છે કે, “ જે એક કાર્પોરલે આવેશના વેગમાં એક નેટિન્ક (હિન્દી)નું ખૂન કર્યું તેને કેવા પ્રકારની સખ્ત શિક્ષા કરવામાં આવી છે, તે તમે લખી જણાવશો કે ? ઉક્ત કાર્પોરલ ઉપર કેસ ચલાવી તેને તે ખુન બદલ ફાંસી પર ચઢાવ્યો કે ? લોડ કર્ઝને ૯ મી લાન્સર્સ પલટણને શિક્ષા કરી તેથી મને લોડ કર્ઝને માટે ખરેખરો આદર ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે આવા ખૂન માટે આપણે પ્રતિબંધ કરી શક્યા નથી ત્યારે પ્રતિશોની તાકશ્ય ન્યાયપદ્ધતિ માટે જ્યાં દંભ દર્શાવેલો એ મૂર્ખતા જ છે. આવા સોલ્જર (સૈનિક) અને એવા જગીયાવાળાનાં કૃત્યો ઉપરથી આપણે કયું રાજ્યધોરણુ નિમિત્ત કરવું ? હિંદીઓનું દમન કરવા માટે તમે આ શિક્ષા ન્યાયાલયની તુલાથી ન તોળતાં સૈનિક કોર્ટની તુલાથી તોળવાની આવશ્યકતા અને બંદોબસ્તને તોળને માટે ન આપતાં બંધીવાસમાં રાખવાની શિક્ષાને સૌમ્ય જણાવે છે ! એવું જો તમારું નિશ્ચિત મત હોય તો પછી તમે નવીન સ્કુલિના પ્રસાર અને ઉદાર રાજકીય ધોરણુ અને સુધારણાને નામોન્ધાર શા માટે કરો છો ? સુધારણાની યોજના ૨૬ ગણી ફેક્ટી દેવી છે કે ? ”

ઝાવિયાની દમનનીતિ.

લોડ મોર્લીનું લખ્યું અમાન્ય ગણી ઉલટું લોડ મિટોએ જે ત્રણ વ્યક્તિને હદપાર કરવાની પરવાનગી માગી, તેના ઉત્તરમાં લોડ મોર્લી લખે છે કે—

“ આવો કારો એક હું તમોને કહિં પણ દેનારો નથી, પ્રત્યેક હદપારની આઠાપૂર્વે મને તેની મર્જ હકીકતથી ચાત કરવો જોઈએ. ખર્ડના એતરમાંથી તુર્કાકુરો ખેંચી મદવાના પ્રયત્નોમાં તમે અરધો અર્ધ ભાગ ઘઉંનો પણ ખેંચી કાઢશો એવું દેખાય છે. ” સૈનિક કાયદો શરૂ કરવા બાબતની સૂચનાના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે “ સૈનિક નિયમ એટલે હું તેનો અર્થ કાપદાને સંકુચિત મર્યાદામાં લાવી ચકવો એવોજ કફે છું, પરંતુ આ લશ્કરી કાયદાથી છટાલી, ઝાવિયા, આયર્લેન્ડ છત્પાદિ પ્રદેશોમાંથી ખુનનાં કાવત્રાના ભય નષ્ટ થયો નથી, અને હિન્દુસ્થાનમાં પણ નષ્ટ થનાર નથી. ” તા. ૧૮ ડીસેમ્બરના પત્રમાં લોડ મોર્લી લખે છે કે “ આરોપીની ગેરહાજરીમાં તેની તપાસ કરવાનું એક પણ ઉદાહરણ મળે નહિ. એ માટે પુરતી કાળજી રાખો. આ યોગથી મોટો અનર્થ થાય એવું નથી, પરંતુ તેના ઉપર આશ્ચર્ય કેવા ઝાવિયાની છાયા પાડવાથી એ પદ્ધતિ દમનકર્તા દેખાય છે. ” લોડ મોર્લીના આ કર્ણમંત્ર પ્રમાણેના વર્તાવ કેવો થયો એ બંગાલમાંના બંદીવાસીઓની યાદી ઉપરથી અને વિશેષતઃ નવીન યનારા હડપશાહીના બિલ ઉપરથી દેખાઇ આવે છે ! જે પદ્ધતિને લોડ મોર્લીએ ઝાવિયાન દમન એવું નામાલિધાન કરેલ છે તે જ પદ્ધતિ હવે નોકરશાહીને પ્રિય બનેલી છે !

કેવળ સંશય ઉપરથી શિક્ષા કરવાની પદ્ધતિ માટે લોડ મોર્લીને કેટલો તિરસ્કાર હતો તે તેમના તા. ૧૩ જાન્યુઆરીના પત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે—“ પરમ દિવસે એક શુદ્ધસ્થનો એક પત્ર આવ્યો હતો તેમાં એ બાબત હતી કે, તે વ્યક્તિની (નામ લખેલું નથી) સંધ-

ટનાશક્તિ વિશેષ છે અને સામાન્ય જનપર વિશેષ વજન છે અને અત્યાચારના કૃત્યમાં તે વ્યક્તિની સહાનુભૂતિ હોવાનો મને લેશ પણ સંશય નથી. એવા આ પોતાની ખાત્રી ઉપરથી એકાદા મનુષ્યને વગર તપાસે પરહેજ કરવાની સલાહ આ ગૃહસ્થે આપવી, એ ખરેખર ભયકર છે. સશયનો લાલ આરોપીને આપવો જોઈએ એજ તત્વ યોગ્ય હોઈ તેનું આપણે પાલન કરવું જોઈએ.” લૉર્ડ મોર્લીએ અધિકારન્યાસ કર્યા પછીથી આ તત્વનું પાલન દેટલા પ્રમાણમાં થયું છે, એ કહ્યા પૂર્વે સમજાય તેમ છે. નવીન બીલમાં તો આ તત્વમાં સ્થાન બેઠાયેલો હોઈ સશયનો લાલ આરોપીને મગવાને સ્થાને તે લાલ સરકારજ લેવાનું થયે છે.

ગુસ્સા તપાસ અને ગુસ્સા દેહાંત !

તા. ૫ મેના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે: “ પાર્લામેન્ટના ૧૫૦ સભાસદો હદપારની પદ્ધતિ રિફર્મ તક ૧૨ કરવા માટે ૩૦ ઍક્સક્યુઝની સલાહાત લેનાર છે; તેથી હવે પછી તમારે હદપારનું શસ્ત્ર ત્યજવું પડશે એ લક્ષમાં રાખો.” પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ લૉર્ડ મોર્લીના અનુમાનથી પ્રતિકૂળ મળે છે; ઉક્ત પત્ર પછી પાર્લામેન્ટમાં પ્રશ્નોત્તરો થયા; તેમાં અપરાધીઓને આરોપ જણાવ્યા શિત્રાય બંધનમાં રાખવા અને આરોપીને પેતા ૧ પરનો સંશય ર કરવાની તેને સંધિ ન આપવી આ દોષપર સખ્ત પ્રહાર કરવામાં આવ્યો; અને બ્રિટિશ ૧૧ ન્યાયપદ્ધતિ અને હજી માટે જે કલ્પના છે તે કલ્પનાથી તપાસ પૂર્વે શિક્ષા કરવી, એ બીના બ્રિટિશોને અસચિદ્ધર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ બ્રિટિશ ટીકાકારો હાલનું બીલ વાંચે તો તે બાબતમાં તેમનો શો વિચાર પડશે વાર ? ગુસ્સા તપાસ કરી શિક્ષા કરવાની કલ્પના પણ લૉર્ડ મોર્લીને અસહ્ય જણાતી હતી. સર કર્ઝન વાયલીના ખુન પણ મદનલાલ ધિમાની ગુસ્સા તપાસ કરવાની કાષ્ટએ સચના કરેલી. તેના ઉત્તરમાં તે લખે છે કે, “ ગુસ્સા તપાસ કરીને ફક્ત ફાંસી પર લટકાવવા એ ગહુ ઉત્તમ કલ્પના ! પરંતુ દડપશાહીના આ નવા બીલમાં અથથી ઇતિથી પર્યંત સર્વ ગુસ્સા કાયજાર છે; તેથી તેનો નામકરણવિધિ લૉર્ડ મોર્લી કયો કરશે ? ”

આયલેંડ અને અપિય નો અનુભવ.

તો પણ દડપશાહીને કાયદા કરવાની પરવાનગી દેવા માટે નોકરશાહીનાં મેજા પાછળ લાગેલાં હતાં. તેથી તસ્ત થઈને તા. ૨૬ ઍગસ્ટના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે, “ ઉત્તર બેસતા હદપારનો ઉપયોગ કરવાનું કહેશે તો તે ચાલવાનું નથી. આયલેંડમાં ૧૮૮૭ માં ફ્રેસ્ટરે જે કાષ્ટમ્સ એકટ કર્યો તેવો કાયદો તમારે જોઈએ છે, પરંતુ એવા કાયદાથી આયલેંડમાંના ગુન્હાઓ નષ્ટ થયા નથી અને હજી પોતે સ્ટેટ સેક્રેટરી હોઉં અને “ વગર તપાસે પરહેજ મંદી ” કરનારા કાયદાને સંમતિ મળે એ કલ્પનાજ અશક્ય અને અસહ્ય છે. ૧૮૧૮ નો કાયદોજ ન્યાય રચક છે ત્યાં તમે તો ઉક્ત કાયદાના નમુના ઉપર કાયમી કાયદો કરવાનું ઇચ્છો છો તેને શું કહેવું ? દડપશાહીને આ નવા યંત્ર નિર્માણ કરવાની કલ્પના ત્યજ દેવાનું કહો.” અરજી !

ન્યાય સુધી લૉર્ડ મોર્લી હિન્દી પ્રધાન હતા ત્યાં સુધી નોકરશાહીએ આ કલ્પના બાજુએ રાખી; પણ હવે તે નિર્વીર્યમુર્ચીતલમ્ થવાથી તે જ કલ્પના નવા બીલના રૂપમાં આગળ આવે છે.

નવીન સુધારણાની યોજના પ્રસિદ્ધ કરવાના સમયે બંગાળામાંથી હકપાર ચએલા-
ઓને મુક્ત કરવાની લૉર્ડ મોર્લીની શિક્ષરસ અગ્રણ ગણી તેથી લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે:-
“તમે તમારી કૃતિનું ઉત્તમ સમર્થન કરો છો. પરંતુ નેધલેંડમાંના સ્પૉનસ વૉયસરોય,
વેનિસમાંના આસ્ટ્રિયન વૉયસરોય, સિસિલી બેટમાંના છુર્જોન અધિકારી અને અમેરિકન
મંસ્થાનમાંના બ્રિટિશ અધિકારી-તેમની પણ આવા પ્રદારની વિચારસરણી હતી; પરંતુ
આ તુલના માટે કોઈન ચતા નહિ.” એ પછી તા. ૨૯ જાનેવારીના પત્રમાં લખે છે.
“કેવળ ‘હમ કરે સો કાયદા’ આ તત્વથી કાઢને પણ ઉચ્છેદને પરહેજ કરવાના કાયમી
અખતિયારીની તમારી આવશ્યકતા જણાવે છે; પરંતુ હું તેના પ્રયત્ન વેગે પ્રાંતકાર કરું
છું. નવ બંગાળી ગૃહચેને પરહેજ કરવાથી આ જનાવે છતરને લાય થવાનું તમે
કહો છો. ઋષિયન છુરોક્સીની પણ આવી જ કલ્પના હતી, કે સંચયિત મનુષ્યોની
ગાડીઓની ગાડીઓ જરીને સૈખીરીયામાં રવાના કરવાથી અત્યાચારીઓને લાય થાય.
પરંતુ આ મુક્ત ઋષિયામાં મુપરિણામી યજ્ઞ નથી, અને તેના યોગે ટ્રેપોઈ જવાના જીવ
પણ બચ્યા નથી; અને ટ્રેપોઈ જવાને જે ડ્યુમા સભા દષ્ટિથી દૂર ગખવી હતી તે ડ્યુમા
સભાની સ્થાપના થયા શિવાય રહી નથી.”

• ઉંઘી ગાગર પર પાણી !

લૉર્ડ મોર્લીનો આ માતૃઉપદેશ શરૂ થયો હતો અને આ તરફ નોકરશાહીની દડપશાહી
હિચ્ચ સોપાન પર હતી. અંતે લૉર્ડ મિન્ડોએ ચોતાનો નવો મોરો ગ્રેમ-એકટ લૉર્ડ મોર્લીની
સંમતિ માટે મોકલ્યો. તે વખતે સર લૉરેન્સ જેક્લિન્સ ત્યાં (વિલાયતમાં) નહોતા; અને
લૉર્ડ મોર્લી કાયદાના છઠ્ઠાબંજળથી અદ્યત્ત હોવાથી ‘દાષ્ટકાર્ટમાં અપીલ કરવ નો અધિકાર
રાખેલો છે !’ એટલીજ સમજીતથી તેમણે ગ્રેમ-એકટને ચોતાની સંમતિ આપી !

એ પછી સમ્રાટ સુખમ એડવર્ડના સ્વર્ગવાસથી સમ્રાટ પંચમ જ્યોર્જ રાજ્યારુઢ
થયા. આ સમારંભના સમયે રાજકીય જીન્ડેગારોને બંધનમુક્ત કરના એવી લૉર્ડ મોર્લીએ
બાજીમણ કરી. પરંતુ લૉર્ડ મિન્ડોએ તેનો પણ અમલ કર્યો નહિ.

“લૉર્ડ મોર્લીનાં સ્મરણો”માંના દડપશાહી સંબંધી અભિપ્રાય અને એવી પદ્ધતિ
માટેના તેના તિરસ્કારને અનુમરતા ઉદ્દેષ્યો ઉપર આપવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરથી
સાંપ્રતના નવીન દડપશાહી ધે રણ સંબંધી તેમનાં વિચાર કેવા હોય એ સ્પષ્ટ દેખાય છે;
પરંતુ લૉર્ડ મોર્લી સ્વતઃ હિન્દી પ્રધાન હોવા છતાં પણ તેને ઉપર રાખીને પણ જે નોકર-
શાહ એ ચોતાની દડપશાહી જરી રાખી હતી તે નોકરશાહી “લૉર્ડ મોર્લીનાં સ્મરણો”ને
કેટલું માન આપે ? તો પણ એ ઉપરથી જોવાનું એ છે કે ઉદાર મતવાદી બ્રિટિશ મુત્સ-
દીઓના વિચારથી પણ છુરોક્સીનાં કૃત્યો કેટલાં તિરસ્કારાયાં છે. હવે જ્યારે બ્રિટિશ
ઉદાર મતવાદી મુત્સદીઓજ આવા વિચાર પર આવે તો પછી હિન્દીઓને પણ આ દડપ-
શાહી ત્યાજ્ય નિષેધાર્દ અને તેમાં નવીનતા તે શી ફઃ

અન્દ્રશંકર કરેણાશંકર દ્વિવેદી.

દનાશક્તિ વિશેષ છે અને સામાન્ય જનપર વિશેષ વજન છે અને અત્યાચારના કૃત્યમાં તે વ્યક્તિની સહાનુભૂતિ હોવાનો મને લેશ પંજુ સંશય નથી. એવા આ પોતાની ખાત્રી ઉપરથી એકાદા મનુષ્યને વગર તપાસે પરહેજ કરવાની સલાહ આ ગૃહસ્થે આપવી, એ ખરેખર ભય કરે છે. સશયનો લાલ આરોપીને આપવો જોઈએ એજ તત્ત્વ યોગ્ય હોઈ તેનું આપણે પાલન કરવું જોઈએ.” લૉર્ડ મોર્લીએ અધિકારન્યાસ કર્યા પછીથી આ તત્ત્વનું પાલન દેટલા પ્રમાણમાં થયું છે, એ કહ્યા પૂરેજ સમર્થન્ય તેમ છે. નવીન બીલમાં તો આ તત્ત્વમાં સ્થાન બેદાયએલો હોઈ સશયનો લાલ આરોપીને મગવાને સ્થાને તે લાલ સરકારજ લેવાનું ઇચ્છે છે !

ગુપ્ત તપાસ અને ગુપ્ત દેહાંત !

તા. ૫ મેના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે: “ પાર્લામેન્ટના ૧૫૦ સભાસદો હદપારની પદ્ધતિ નિરુદ્ધ તક ૧૨ કરવા માટે ૩૦ ઑસ્ટોવચની મુલાકાત લેનાર છે; તેથી હવે પછી તમારે હદપારનું શબ્દ ત્વજ્જુ પડશે એ લક્ષમાં રાખો.” પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ લૉર્ડ મોર્લીના અનુમાનથી પ્રતિકૂળ મળે છે; ઉક્ત પત્ર પછી પાર્લામેન્ટના પ્રશ્નોત્તરો થયા; તેમાં અપરાધીઓને આરોપ જણાવ્યા શિત્રાય બંધનમ, રાખવા અને આરોપીને પે તા ૧ પરનો મંશય ૨ કરનાની તેને સાધે ન આપવી આ દોષપર સખ્ત પ્રહાર કરવામાં આવ્યો; અને ક્ષિટિશો ના ન્યાયપદ્ધતિ અને હક માટે જે કલ્પના છે તે કલ્પનાથી તપાસ પૂરે શિક્ષા કરવી, એ બીના ક્ષિટિશોને અસચિકર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ ક્ષિટિશ ટીકાકારો હાલનું બીલ વાંચે તો તે બાબતમાં તેમનો શા વિચાર પડશે વાર ? ગુપ્ત તપાસ કરી શિક્ષા કરવાની કલ્પના પણ લૉર્ડ મોર્લીને અસલ જણાતી હતી. સર કર્ઝન વાયલીના ખુન પછી મદનલાલ ધિઆની ગુપ્ત તપાસ કરવાની કોષ્ટએ સ્થના કરેલી. તેના ઉત્તરમાં તે લખે છે કે, “ગુપ્ત તપાસ કરીને ફક્ત ફાર્સી પર લટકાવવા એ મહુ ઉત્તમ કલ્પના ! પરંતુ દડપશાહીના આ નવા બીલમાં અંધથી ઇતિશી પર્યત સર્વ ગુપ્ત કાયલાર છે; તેથી તેનો નામકરણવિધિ લૉર્ડ મોર્લી ક્યો કરશે ?”

આયલેંડ અને ઝુપિય નો અનુભવ.

તો પણ દડપશાહીને કાયદા કરવાની પરવાનગી દેવા માટે નોકરશાહી ના મેશુ પાછળ લાગેલાં હતાં. તેથી ત્રસ્ત થઇને તા. ૨૬ ઑગસ્ટના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે, “ઉક્તાં ખેસતાં હદપારનો ઉપયોગ કરવાનું કહેશે તો તે ચાલવાનું નથી. આયલેંડમાં ૧૮૮૭ માં ફોર્ટર જે કાઇમ્સ એક્ટ કર્યો તેવો કાયદો તમારે જોઈએ છે, પરંતુ એવા કાયદાથી આયલેંડમાના ગુન્હાઓ નષ્ટ થયા નથી અને હુ પોને સ્ટેટ સેક્રેટરી હોઉં અને “વગર તપાસે પરહેજ મદી” કરનારા કાયદાને સંમતિ મળે એ કલ્પનાજ અશક્ય અને અસલ છે. ૧૮૧૮ નો કાયદોજ બધા રચક છે ત્યાં તમે તો ઉક્ત કાયદાના નમુના ઉપર કાયમી કાયદો કરવાનું ઇચ્છો છો તેને શું કહેવું ! દડપશાહીને આ નવા મંત્ર નિર્માણ કરવાની કલ્પના ત્વજ્જુ દેવાનું કહો.” અસ્તુ !

બધાં સુધી લૉર્ડ મોર્લી હિન્દી પ્રધાન હતા ત્યાં સુધી નોકરશાહીએ આ કલ્પના બાજુએ રાખી; પણ હવે તે નિર્વીર્યમુર્ચીતલમ્ થવાથી તે જ કલ્પના નવા બીલના રૂપમાં આગળ આવે છે.

હોલિકોત્સવ.

ભૂમિકા.

ગગનચુંબી હિમાલયનાં ધવલ શિખરોથી સુમનોહર અને ગંગાચમુનાના પુષ્પપ્રવાહથી પ્રતિદિન ન્હાતો ભારતવર્ષ પ્રાચીન સમયમાં સમૃદ્ધિ, જ્ઞાન, રાજ્યવ્યવસ્થા, ફલદ્રુપતા, આરિચ્ચની ઉત્કૃષ્ટતા તથા વ્યાપારકળાની ઉત્તતિની જે પરિસીમાએ પહોંચ્યો હતો, તેનું મથાર્થ સ્વરૂપ દૃષ્ટિ સન્મુખ ખડું કરવાના પ્રયત્નમાં કલ્પના કોઈ દિવસ વિજયી થઈ શકે એ વાત અશક્ય લાગે છે. આપણાં પુરાણોનાં વર્ણનો ઉપર જે કે સંસ્કૃત મનનાં માણસો કેટલીક વખત અતિથયોક્તિનો આરોપ મૂકે છે, અને કેટલીક વાતમાં તેમ હશે પણ ખરું-છતાં તે વર્ણનો પ્રાચીન ભારતવર્ષનું જે નિત્ર આપે છે તે ફક્ત મૂળ સ્વરૂપની લેશ ઝાંખી જ છે. એ સમયમાં પ્રજાજીવનના નેતા દિવ્યદષ્ટા-મુનિવરોએ પ્રજાજીવન પોતાને તથા પારકાને-વ્યજિને તેમજ સમજિને ઉપકારક નીવડે તે માટે જેવિવધ ઉપાયો લીધેલા તથા પ્રયાઓ પાડેલી, તેમાંની એક આખત તરીકે આપણાં પર્વોની સંકલના પણ ગણી શકાય. જેમ મનુષ્યના રહેજ આકારવાળા એક નૈસર્ગિક પત્થરને સુંદર મૂર્તિના રૂપમાં ફેરવવાથી પત્થરના નૈસર્ગિક નિર્માણને હરકન નથી આવતી, પણ તેને ઉલટું ઉપકારક થવાય છે અને તે સાથે કારીગરની પ્રતિભાનું પણ દિગ્દશન થાય છે, તેમ મનુષ્યના મનુષ્ય તરીકેના જે સહજ લાવો અને આનંદો નિસર્ગદેવીનાં જુદાં જુદાં રૂપોનાં દર્શનથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમને તેમના મૂળ રૂપમાંજ રાખી, વધારે ઉત્તમ કરી, જનહિતકર માગમાં વાળવા માટે પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જે ચત્નો કર્યા છે, તે ધણીજ ઉત્તમ રીતે તેમની પ્રજા અમાનુષિક સુદિનો આપણને પરિચય કરાવે છે. આ રીતે થયેલી પર્વોની સંકલનામાં આપણે હોલિકોત્સવનો એક ઉત્તમ કલ્પના પરંતુ તેની ઉત્પત્તિનો આશય મૂકીને કહી શકીએ કે તેની ઉત્પત્તિ કયો ?

આયર્લેન્ડ અને યુરોપનાં અનુભવ.

તો પણ દડપથાલીને કાયદા કરવાની પરવાનગી હેવા માટે નોકરશાહીમાં મેણાં પાછળ લાગેલાં હતાં. તેથી તસ્ત થઇને તા. ૨૬ ઓગસ્ટના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે, “ઉકતાં એસતાં હલપારનો ઉપયોગ કરવાનું કહેશે તો તે ચાલવાનું નથી. આયર્લેન્ડમાં ૧૮૮૭ માં ફ્રેટરે જે કાષ્ઠસ એક્ટ કર્યો તેવો કાયદો તમારે જોઇએ છે, પરંતુ એવા કાયદાથી આયર્લેન્ડમાંના યુદ્ધાઓ નષ્ટ થયા નથી અને હું પોતે સ્ટેટ સેક્રેટરી હોઉં અને “વગર તપાસે પરહેજ નહીં” કરનારા કાયદાને સંમતિ મળે એ કલ્પનાજ અશક્ય અને અસભ્ય છે. ૧૮૧૮ નો કાયદોજ નર્મા રચક છે ત્યાં તમે તો ઉક્ત કાયદાના નમુના ઉપર કાયમી કાયદો કરવાનું જમ્મો છે તેને શું કહેવું ? દડપથાલીને આ નવા યંત્ર નિર્માણ કરવાની કલ્પના ત્યજી દેવાનું કહો.” અસ્તુ !

ત્યાં સુધી લૉર્ડ મોર્લી હિન્દી પ્રધાન હતા ત્યાં સુધી નોકરશાહીએ આ કલ્પના આજુએ રાખી; પણ હવે તે નિર્વીર્યસુર્વતિલમ્ થવાથી તે જ કલ્પના નવા બીજાના રૂપમાં આગળ આવે છે.

હોમ કરવાની આપણાં જ્ઞાએએ આપણને વારંવાર આજ્ઞા કરેલી છે. આ આજ્ઞાનુસાર આપણા પૂર્વજો વિવિધ યજ્ઞો કરી યજ્ઞનારાયણને સંતોષતા હતા. દૈનિક હોમ, પક્ષિક હોમ, પૂર્ણિમાનો હોમ, ઋતુસંધિનો હોમ, અને નવું ધાન્ય પાકે ત્યારે કરવામાં આવતો હોમ, આ સર્વ પ્રકારના હોમ ક્રાશ્યુન શુકલ પૂર્ણિમાને દિવસે એકત્ર આવતા હોવાથી, તથા નૂતન ધાન્યપ્રાપ્તિને લીધે અત્યંત આનંદથી લોકોનાં મન ભરેલાં હોવાથી, આ દિવસે તો એક મહોટો યજ્ઞ વિધિપુરસ્કાર કરવામાં આવતો; અને પાંચમ સુધીના દિવસો વસન્તોત્સવ તરીકે અત્યંત ઉમંગથી ઉજવવામાં આવતા, તથા તહેવારો તરીકે પળાતા. મંગલગીતો ગાવાં, મિત્રવર્ગમાં રંગ ગુલાલથી રમવું, મિષ્ટાન્ન જમવાં, પુણ્યદાન કરવાં; અને તે વર્ષે તારી રીને ધાન્ય પ્રાપ્તિ થઈ તે માટે પરમબ્રહ્મ તથા યજ્ઞનારાયણને કૃતજ્ઞતા-પૂર્વક ભક્તભાવથી નમી સ્તુતિ કરી, આવતું વર્ષ તેવુંજ સુખકારક નીવડે તે માટે તહેમની પ્રાર્થના કરવી; આ બધાં આ પર્વના દિવસોમાં હિંદુ જનસમાજનાં મુખ્ય કાર્યો થઈ પડ્યાં હતાં હાલની હોળીનું મૂળસ્વરૂપ તો આવું સુંદર અને ધાર્મિક હતું; અને ધર્મભાવનાથી ઓતપ્રોત થયેલા ભારતમાં હાલના જેવી ધર્મરહિત, જંગલી અને બીભત્સ પ્રથા સંભવે પણ કેવી રીતે ?

હોળીના પર્વનો મૂળ આશય અને તહેવું રૂપ, જે ઉપર દર્શાવાયાં છે, તે વિશ્વસનીય અને વિચારસુલભ છે. છતાં તહેવો લગતી જે પૌરાણિક કથા મુખ્ય રીતે હાલ જનસમાજમાં પ્રચલિત છે, તેને પણ અહીં આપવી યોગ્ય લાગે છે; કેમ કે તે આપણા વિચારને પ્રેરિત આપે છે, અને તહેવો આધાર લેતાં હોળીનું હાલનું સ્વરૂપ નિર્દેશાનુસાર અને ધર્મ-વિરુદ્ધ કરે છે.

શ્રીવિષ્ણુના પરમભક્ત અસુરકુલતિલક પ્રહ્લાદના ચરિત્રથી જાણ્યેજ કાષ્ઠ અગ્નિપ્રયું દશે તહેમને ઇશ્વરની ભક્તિ કરતા જોઈ, તેમ કરતાં અટકાવવા તહેમના દૂર અતીશ્વરવાદી પિતાએ પણા માર્ગો લીધા હતા. પર્વત પરથી નીચે ગગડાવવા, સમુદ્રમાં ફેંકી દેવા, ઝેર દેવું, જીવના સાપ તહેમના તરફ છોડાવા, એ સર્વ પ્રાણહાતક મુનીળતોમાંથી પણ તે ભક્ત જ્યારે બચ્યા, ત્યારે તહેમને તહેમની ફાઈ હોલિકાના બોળામાં બેસાડી બાળી દેવાની વેતરણું કરવામાં આવી પરંતુ, આમાયે ઇશ્વરકૃપાથી તેઓ જીવતા રહ્યા, અને તહેમની ફાઈ બળી ગઈ. આ દિવસ ક્રાશ્યુન શુકલ પૂર્ણિમાનો હતો. જે ભક્ત લોકો પ્રહ્લાદના જીવનની ચિંતાથી આજો દિવસ વિષાદમાં ખાવું પીવું છોડી દઈ ભૂખ્યા બેસી રહ્યા હતા, તહેમણે ભક્તરાજને સુરક્ષિત જોઈ ઇશ્વરભજન કર્યું; અને તે પછીના દિવસો રંગ ગુલાલ ઉરાડી આનંદના ઉત્સવમાં ગાળ્યા. અસુરોએ તેથી ઉમટું કર્યું; તહેમણે ધુગડાદવ ઉરાડી, બીભત્સ શબ્દો બોલી, મેલ ચોપડી અને બીજાં નિંદા કાર્યો કરી, તે વડે ભક્તજનોને સતાવ્યા અને પોતાની દાંડ ઠંઠક અંશે હોલવી. તેથી આજે પણ જે અસુરો જેવા હોય છે—આસુરીસંપત્તિના હોય છે, તે આ ઉત્સવને ધુળ, કાદવ કે બીભત્સ શબ્દો વડે ગાળે છે; જ્યારે દેવાસંપત્તિના—સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના માણસો રંગ ગુલાલ ઉરાડી, ઇશ્વરભજન કરી નિરોધ આનંદથી આ ઉત્સવને ઉજવે છે.

કહેવત છે કે: “સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા.” છતાં, હોળીનું સ્વરૂપ અને સમ-યના વહેવાથી તહેવું થઈ ગયેલું વિરૂપ, એ બન્નેને સરખાવતાં ઉપરની કહેવત સંતોષકરક

નથી ભાસતી. “શુભાષ ગયા પણ તહેના કાંટા રહ્યા,” એમ કહેવું વધારે બંધબેસતું લાગે છે. નથી રહી મૂળની સુંદરતા, નથી રહી મધુર પરિભલ, નથી સંભળાતું અમૃતને ચૂસતા બ્રમરોનું ગુંજન; હવે તો સુકાં ઝાંખરાં અને તહેમાંના તીક્ષ્ણ કાંટા જ અવશિષ્ટ રહ્યા છે ! જે હિન્દુઓનો સખ્ય પ્રભુ તરીકે યશોવસ્તાર દિગ્વિસ્તારમાં પહોંચ્યો હતો; જેમની વીરતા અને ધર્મપરાયણતાની પ્રશંસા પરદેશીઓ સુકત કંઠે કરતા હતા; જેમનામાંના ઘણા ‘વારોએ સ્ત્રીઓના પાતિમલરક્ષણાર્થે’ પોતાના પ્રાણ આનંદથી રણગણે તબ્બા હતા; તહેમનાજ પુત્રો દોળી જેવાં ધાર્મિક પર્વને દિવસે જંગલીઓની માફક ધુળ કાઢે રમે, ગમે તેમ બીભત્સ શબ્દો બોલે, રહેજ પણ આંધો ન ખાય, અને કુલીન અંગનાં ઓની પગવણી કરે, એ કેટલા શોકની વાત છે ! કેટલો બધો વિપર્યય ! આ વસ્તુસ્થિતિને દૂર કરવી જ જોઈએ. સુધરેલી હિંદુ પ્રજા ઉપરના આ બદનામીભર્યા કલંકને દૂર કરવું, એ દરેક હિંદુવાસીની ફરજ છે.

હોળી ઉપર થતી ચેષ્ટાઓમાં ત્યાજ્ય ધણું છે, છતાં તહેમાં થોડું ગ્રાહ્ય પણ છે. હોળીના વખતમાં આપણાં બાળકો અને યુવાનોમાં જણાતો મદાનીભુસ્મો, સંપત્તી ભાવના, પોતાના શુદ્ધતા માટે પ્રેમ અને અભિમાન, તથા કામ કરવાનો ઉત્સાહ, આ બધું પ્રશંસનીય છે; પણ આ સદ્ગુણોના અંકુરો આગળ વધી શકતાજ નથી, કેમ કે તહેમને મરજીમાં રોપવામાં આવે છે. જે દરેક બાળક ઉપર્યુક્ત ગુણોનું બીભત્સ શબ્દો બોલીને નારી કરતાં આપણને દર્શન કરાવે છે, તહેને જો યથાર્થ શિક્ષણ આપવામાં આવે, શું તહેનાં પોતાની શેરી માટેનાં પ્રેમ અને અભિમાન શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને ઉદા દેશાત્માનામાં ન પલટાઇ શકે ?—તહેની વીરતા દેશના રક્ષણમાં કામે ન લાગી શકે ?—તહેની સંપત્તી ભાવના, અને કાર્યવિભાગ કરી ઉત્સાહથી કામ કરવાની આગ, તહેને ભવિષ્યમાં દેશોપયોગી કાર્ય કરવામાં વિજયી ન કરી ખરે ?—અરે ! એક નેતા ન બનાવી શકે ? ખરે ! આ દરેક બાળક એક ઉત્તમ નાગરિક તો થઇ શકેઃ છતાં, તેમ નથી થતું; તો તહેનો દોષ કાને શિર છે ? શિક્ષિત ગણતા દેશવાસીઓને જ શિર છે. તેથી આપણા શિક્ષિત અને સમજી વળે એ જ કામ કરવાનું છે; કે તહેમનો મદાનીભુસ્મો અને બીભત્સ ઉપર્યુક્ત ગુણોને પોષવા અને ઉત્તમ માર્ગે વાળવા. આ પવિત્ર તહેવારને ગાળવાની રીત તદ્દન બદલવી. જ્યારે આ ઉત્સવ તહેના અસલ તેજથી પ્રકાશશે; તહેના ઉપરની તામસી ઇતિહાસી અસર દૂર થઈ, સાત્ત્વિક અને રાજસી ઇતિહાસી દોરાશે, ત્યારે તે જનસમાજને અત્યંત લાભકારી નીવડશે; અને મનુષ્યોને આનંદ મળતાં પર્વનો શુભ હેતુ પણ સરશે.

અંતરંગ.

જૂતકાળ અને વર્તમાનમાંથી સાફ તત્ત્વ ગ્રહી, તહેમાં વિચાર કરી વર્તમાનકાળની ઉચ્ચ અને ભવિષ્યની જરૂરિયાતો પ્રમાણે નવું તત્ત્વ ઉમેરી ભવિષ્યનું કલેવર ઘડવું એ વાત સર્વમાન્ય છે. આપણા આ પર્વનું કલેવર આ રીતેજ આપણે ઘડીશું.

પ્રાચીન વખતમાં આ પર્વથી લોક સમુદાય (૧) જ્ઞાનંદ અને (૨) ધર્મપાલન એ એ વાત સંધી શકતા હતા; અને દસંક પહેલાંના સખ્યમાં (૧) જ્ઞાનંદ (તહેના બીભત્સ અને નિર્લસ્યપમાં), અને (૨) ચાલકશિક્ષણ (વીરતા, બવરચા વિગેરે ગુણોથી જે

ત મળતું તે), એ જે સધાતાં હતાં. વર્તમાન સમયમાં પ્રજાના શિક્ષિત વર્ગમાં માણ્યો બીજાનું એકાદી કમકમી ખાઈ ઉઘસીન વૃત્તિ ધરી બેઠા છે, તથા કેટલાગણ વધી તિરસ્કાર પણ બતાવે છે; વિદ્યાર્થી વર્ગ અભ્યયનમાં એટલો તસ્વીન, અને પરીક્ષાના સતત બોળથી એવો કચડાઈ ગયો છે, કે આનંદ શુ ચીજ છે તે કળવામાં પણ બાગ્યેજ આવે છે; શાંતિપ્રિયતા એટલી બધી થઈ ગઈ છે કે કરાંને છોકરાં કહેવાં કે જુદાં કહેવાં, એ વિચારણીય થઈ પડ્યું છે. મરકારી ધાતોડાનો થનાં અટક્યાં છે, તેથી તેમાં ઉત્સાહ પણ રહ્યો નથી. હવે રહ્યાં ન્દાના નગતતા આગળમાં તરત પૂર્ણ મુકેલો હોવાથી તેમનામાં નવું નવું જોવાનો તથા ઉત્સાહ હોય છે, તેથી તેઓ ધેરીઆ ટોપી પહેરી, નગારી કે નગારાં વગાડી, આનંદથી આમ તેમ ફરે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ જો બીજાં પાંચ વર્ષ રહે, તો તેહનું કેટલું નિરસ થશે, અને તેહનું અસ્તિત્વ કેટલું લંબાશે, તે વાંચક વર્ગ સદજ રીતે શકે તેમ છે, તેથી, હવે કાં તો આ પર્વને પુનર્જન આપવું, કે કાં તો તેનો લોપ દેવો, એ જે માર્ગો દ્રષ્ટ સન્મુખ રહે છે. તેમના પ્રથમનો માર્ગ આપણે સ્વીકાર્યો ને તેહનું અંતરંગ ધડવા માટે શૂતકાળમાંથી (૧) આનંદ અને વર્તમાનમાંથી (૨) શેક્ષણ, એ જે તત્વો મહી તેમનામાં (૩) લોકશિક્ષણ એ ત્રીજું નવું તત્વ એ છીએ.

આનંદ: આનંદ એ બાળકોનો વારસો છે, યુવાનોના હાથમાંથી સરી જતો સુગંધી ને દડો છે (જે મેળવવા એક હાથ ધસે છે, બીજા બીજો હાથ રૂપીઓ લેના લલ-તેને અટકાવે છે), અને જુદોની જોયેલી છતાં સ્મૃતિપટ પર પ્રતિદિન તરવરતી છે. રંગ શુભાલ ઉગડવાં, સંગીત ગાવું, અને બિન્ન બિન્ન મદ્વૃત્તિઓને રચતું કાર્ય, એ સાત્વિક આનંદને મેળવવાનાં સાધનો છે; તેથી આ સાધનો બાળકોને પૂરાં પા- અને તેમાં તેમને રસ લેના કરવા, એ તેમને આનંદ બક્ષવા બગેમર છે.

વાલકશિક્ષણ: અપરિમિત ઉત્સાહ અને નવું કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા એ બાળકોનું લક્ષણ છે. તેમના એ ઉત્સાહને કાર્યક્ષેત્રમાં વાળી પોષવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. અને રમવાનો, કેટલાકને ગાવાનો, કેટલાકને પોતાનું મંડળ બનાવી તેના બમણી કે કામ કરવાનો, કેટલાકને બાહ્યગુણથી વિજયી થવાનો, તો કેટલાકને વાણીગ્યથી બાણી લેખાવાનો—અને બીજા બિન્ન બિન્ન રચિઓ પ્રમાણે કરવાનો ઉત્સાહ હોય, આ બધાઓને તેમનું કાર્યક્ષેત્ર મળે, જેમાં તેઓ પોતાની શક્તિઓ અજમાવી શકે તે શકું નથી. તેથી એવાં દરેકને કાર્યક્ષેત્ર પૂરું પાડવાથી બાલશિક્ષણ સધાશે.

લોકશિક્ષણ: ઉપરની એ બાબતોથી બાળકો તથા વિદ્યાર્થીઓ આ ઉત્સવમાં રમતા મશે એ નિર્વિવાદ છે; પરંતુ પુખ્ત-વયનાં તેનાથી અળગા રાખવા એ પણ સારું થી. ઉત્સવમાં બીજાં મોટા ન્દાના સાથે ભાગ લઈ શકે, ત્યારેજ તે ખરો ઉત્સવ કહે-ય, તથા બાળકોને પણ પોતાના વડીલો જે રસ લે છે તેમાં જો પોતે કામ કરે છે એમ જાણથી તેમનો ઉત્સાહ બમણો થાય છે. તેથી મોટા માણસો પણ આ ઉત્સવમાં ભળે. તદન આવશ્યક છે. હવે તેમને કયે કયે માર્ગે મેળવવા તે વિશે વિચાર કરીએ. રૂઢી

અને અનેક કુચાલોથી શિથિલ થઈ ગયેલા આપણા લોકસમાજને સત્ય માર્ગ જતાવવા જુદાં જુદાં પ્રયત્ન કર્યાથીજ ઉન્નતિ થઈ શકે. આવા પ્રસંગનો લાભ લઈ જુદી જુદી રીતોથી ચતા ગેરફાયદા અને અણસમજણથી ચતી ખુવારી વિષે રસમય રીતે તહેમને કહેવાંથી, તહેમનાં જીવન દુઃખમય છે, તહેનું કારણ જતાવવાથી અને તહેપના અને તહેમના પ્રાણથી વહાલાં જાળકાનાં ભવિષ્યનાં જીવન કેમ સુધરે અને સુખી થાય, તે તહેમને સચોટ રીતે સપ્રયોગ સમજાવવાથી સમાજસેવા થઈ શકશે; અને લોકોને લાભ થવા સાથે ઉત્સવ પણ “તદ્વન છોકરવાદી” નહિં કિન્તુ ગંભીર અને રસમય નીવડશે. આ એક માર્ગ છે. કેટલાક નિસ્વાર્થ દેશસેવા કરવાની ઉદ્દત્ત ભાવનાવાળા મુવાનો, જેઓ કાયદેસરની શોધમાં હશે, તહેમને પોતાનાજ ગામમાં અને પોતાના આંગણ આગળ આ કાયદેસર મળશે, અને આ રીતે દેશસેવાના મહાકાર્યનો કાકો તેઓ પદશે તે ઉપરાંત ઉત્સવના કાર્ય માટે દ્રવ્ય ભેગું કરી, પ્રમાણિકપણે તહેનો ચોકખો હિસાબ સોંપવો એ કાર્ય કેટલાકને શિરે આવશે; બ્યારે જુથા વારિ સમુદ્રેષુ એ ઉક્તિ પ્રમાણે દાન કરતાં આપણા સમાજને દાનનો એક નવો માર્ગ મળશે, અને તહેની મઝા સમજશે; આ બંને રીતે સમાજસેવાનું તહેમને કાર્ષિક સહજ શિક્ષણ મળશે. ઉપર જતાવેલી રીતે લોકશિક્ષણ સધાય તેવો માર્ગ લેવો એ પણ આપણું કર્તવ્ય છે.

હમણાં તો અંતરંગની રચના ઉપર્યુક્ત ત્રણ તત્ત્વોથી કરી છે. બીજા વિચારોનાં તંથા વધારે અનુભવથી બીજાં જે જે તત્ત્વ દાખલ કરવા આવશ્યક લાગશે તે ત દાખલ કરાશે.

અહિરંગ.

અંતરંગ વિચારમય છે, ત્યારે અહિરંગ કાર્યમય છે; અંતરંગ સૂક્ષ્મ છે ત્યારે અહિરંગ રમૂન-ચક્ષુગમ્ય છે. છતાં, મુક્ત બંધાં સુધી રમૂલમાં વ્યક્ત નથી થતું, ત્યાં સુધી કાંઈ પણ સાધી શકાતું નથી. વિચાર એ કાર્યનો આત્મા છે, પરંતુ કાર્યના જડ શરીર વાટેજ તે પોતાનો લીલાવિસ્તાર કરી જનહિત સાધી શકે છે. તેથી આપણા આ પર્વના અંતરંગને વ્યક્ત કરવા જે અહિરંગનો આશ્રય લેવામાં આવે, તહેની રૂપરેખા નીચે દોરવામાં આવે છે.

ફાલ્ગુન શુકલ પૂર્ણિમાનો દિવસ એ ફાળીનો દિવસ છે. તે દિવસે ફાળી ઉપર જે બીલત્સ લાપણ તથા ગાયન ચતાં દતાં અને કાર્ષક હજુ થાય છે સન્મસ.

તહેને બદલે જાળકા બેમાં મળી સારાં ખીત, લજ્જન ગાય અને નં-ગારાં કે મંજરાથી તાલ પૂરે તો તે ધણું આનંદદાયી થઈ પડશે. બીજે દિવસે એટલે ધુળે-ટીને દિવસે સવારે ઘાડીઓ કાઢવાનો અને બે રમવાનો જે દુષ્ટ રિવાજ થોડેપણે અંશે હજુ ગુજરાતમાં છે તહેને બદલે સારાં સરખસ દર શરીરોથી નીકળે એમ કરવું જોઈએ. સુંદર ધવલ ખવનઓ અને ધવલ વસ્ત્રો વસંત ઋતુને અનુસરતાં ધરી પચીન પચાસ કે સો માણસોનું મંડળ દેશભક્તિ, અંધરભક્તિ તથા સમાજસુધારણા માટેનાં ઉત્તમ પલો મુદ્દમ કે મંજરા સાથે ગાતું ગાતું જાય, દર બીજા કે જોથી લીટીએ આવતી ટેક ઉત્સાહથી મ્હોટા ધોષ માથે કીલે; વચમાં વચમાં બોલવાને માટે નકો કરવાં રચન આવતાં. કુસ્તી, લકડી, પટા, લેઝીમ, ભાષણ, સંવાદો વિગેરે કરી તે વાટે શારીરિક અને માન-

મિત્ર ઉન્નતિના માર્ગો રસભરી રીતે ખતાવે, અને કુચાલો તથા દુષ્ટ રિવાજો પ્રત્યે અણુ-ગમો અને તિરસ્કાર પેદા કરે; સુન્દર મહોટા અંશરે લજેશ્વરી નીતિનાં તથા સમાજસુધા-રજા માટેનાં વાક્યોવાળાં પાટીયાં સાથે રાખ્યાં હોય, તે આર બાલુએ ફેરવે, વાંચે વં-ચાવે અને તે ઉપર હુંકું વિવેચન કરે; આમ સવારના ત્રણેક કલાક શહેર કે ગામમાં ફરી પાછાં જ્યાંથી નીકળ્યાં હોય ત્યાં આવે, અને ત્યાંથી પોતપોતાને ઘેર વેરાઇ જાય; આ રીતે ધુળેટીનું સવાર આનંદથી બતીત થયે, અહીં લોકશિક્ષણ પ્રધાન છે અને બાલ-શિક્ષણ ગણ્ય છે.

પછી ધુળેટીને દિવસે સાંજે, સરથમ સવારમાં કાઢવા હોય તે તે મહોત્સવાના યોગા-નમાં મેળાવણી ભરાય, તહેમાં ન્દાના મહોટા બાળકોને આટપાટા, પોગાનો મેળાવડો. ખોખો, મલખાંબ, મગદળ, ઉચું કુદવું, લાંબું કુદવું, દોરકું ખેંચવું, આવળાનો ગોળીબહાર (જંધ આંખે ધણે ફાડવો) વિગેરે મહાનૌ તથા રમુચ રમતો રમાડવામાં આવે, તહેમાં ઉત્તમ રીતે વિજયી ચનારાઓને તહેમના મા-ખાપોની સમક્ષ મહોત્સવાના અગ્રણી ગૃહસ્થને હાથે ઇનામો બાપવામાં આવે; તે તથા બાળકોમાં રમતગમત માટે ઉત્સાહ પેદા થાય અને શરીર કુમાય. આ મેળાવડાનો ખર્ચ આખા મહોત્સવામાં પૈસાનું ઉધરાણું કરી તેથી ભેગી થયેલી રકમમાંથી કાઢવો જોઈએ. પછી તે જ વખતે કેટલાક ખાક ભજવી બનાવે, અને તહેમાં ઉત્તમ આવવારને પણ ઇનામ આપવામાં આવે. પછી મંત્રી ગયા વર્ષે ને તે જ મહોત્સવામાં ઉત્સવ થયો હોય તો તહેનો રિપોર્ટ વાંચી ખતાવે; અને ચાલુ વર્ષની આવક, દિશાળ અને કાર્ય વિગે વિવેચન કરી, ચાલુ વર્ષે જણાવ્યો ખાખીઓ દૂર કરવા ભવિષ્યમાં લેવા જોઈના ઉપાયો વિગેરે બાજતો જણાવે; અને પછી બીજા વકનાઓનાં પ્રમશાનુસાર બાપચુ યાય. છેરો રમતમાં ભાગ લેનારાં તથા નહિ લેનારાં મહોત્સવાનાં બાળકોને મીઠાઇ વહેંચાય અને મેળાવડો વિ-સર્જન થાય. આમાં આવાશિક્ષણ પ્રધાન છે, આથી બાળકોને જે આનંદ થાય તે અવ-હાનિય છે, અને માખાપો પોતાનાં બાળકોને ઇનામ મેળવનાં જોઈ જે સંતોષ પામે તે પશુ નેરજોજ અવર્જનીય છે.

આટલેથીજ ન અટકતાં બીજાને દિવસે મનારે આખા ગામ કે શહેરનો એક વિશાળ યોગાનમાં ભવ્ય મેળાવડો કરવામાં આવે; અને તહેમાં ધુળેટીને દિવસે શહેર સમસ્તનો સવારે જે જે સરથસો નીકળ્યાં હોય તે ગાતાં ગાતાં જાય; દરેક મેળાવડો. મહોત્સવામાં જુદી જુદી રમતોમાં ખારિતોષિક વિજયી ચનારા ગ્રામ-વીરોને સોના કે રૂપાના આંદ તથા બીજાં ઇનામો ગામના અગ્રેસર ગૃહસ્થને હાથે આપવામાં આવે; આમ યાય તો બાળકો હોશિયાર અને બહાદુર તરીકે બહાર આવના થયે, અને ભવિષ્યમાં ઉત્સાહી વીર નાગરિકો થાય.

રોડો આ યોજનામાં રૂઝ લાઇ તહેને આટલે સુધી ગુજરાતના ન્દાનાં મહોટા ગામોમાં અમલમાં મૂકે, તો તહેનો વિસ્તાર હજુએ વધારે થાય. જુદાં જુદાં ગુજરાત જામખા-ગામોની સંયુક્ત કમીટી એક સ્થળ ફરવે, તે સ્થળે સમસ્ત ગુજરા-નાનું ધ્યેય. તનો મહોટો મેળાવડો ભરાય; પૂનામાં જેમ "ડકન જામખાના"માં રૂપર્ષી યાય છે, અને મોના રૂપાના યશિ આપવામાં આવે છે, તેમ

આ મેળાવડામાં પણ થાય; અને લુદી લુદી રમતોમાં તથા કસરતોમાં વિજયી થનારાઓને ઉત્તેજન મળે. અહીં આપું “ગુજરાત જીમખાના” ક્યારે થશે? શું એમ થયું ચક્રમ નથી? છે, સર્વ કંઈ શક્ય છે, — પણ બ્યારે લોકો તહેને ઉત્સાહથી ઉપાડી લે, અને તેને માટે મૂંઝે ત્યારેજ.

વ્યવસ્થા.

કોઈ પણ યોજનાની કૃતોદ્દેશો સઘળો આધાર તહેની યોગ્ય વ્યવસ્થા ઉપર છે. યોજનાને સમલમાં મૂકનાર વ્યવસ્થાપકો ને તે યોજનાનું રહસ્ય બરાબર સમજ્યા હોય, તથા એથી જનસમાજને અચૂક લાભ થશે એવી તહેમની ખાત્રી થઈ હોય, તોજ તેઓ ખરા ઉમંગથી કાર્ય કરી શકે છે. આ ઉપરાંત યોજનાનાં ક્યાં ક્યાં અંગ છે અથવા તહેમાં શું શું કરવાતું છે તહેનો ચોક્કો ખ્યાલ ને તહેમના મનમાં હોય, તો તો કાર્ય તેઓ સારી અને સુવ્યવસ્થિત રીતે કરી શકે છે. આ યોજનાને અમલમાં મૂકનાર સમજતો ઉપરની બાબતો પર લક્ષ આપી વ્યવસ્થાનું સાફ કામ કરશે તો તે દીપ્તિ ઉઠશે. અમે તે માટે વ્યવહાર સચનાઓ નીચે આપીએ છીએ:—

જે મહાદેવ કે ગામમાં આ યોજના પ્રથમ અમલમાં મૂકવાની હોય, ત્યાં હોળીથી એક માસ પહેલાં એક સ્થાયી “ઉત્તમ કમીટી” સ્થાપવી નેહએ. હોલિડેયસવ કમીટી આ કમીટીમાં તે સ્થળના એકાદ બે સંભાવિત ગૃહસ્થો, મંત્રી અને ઉત્સવનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોય અથવા તે વિષે સર્વ માહોતિ હોય વ્યવસ્થાપક મંડળ. તેવા એક માણસનો સમાવેશ થાય છે. કમીટીએ ઉત્સવનો કાર્યક્રમ ઉપર ટપક નક્કી કરવો અને તહેના ખર્ચ માટે પૈસાનો અડમટો કાઢવો. સો છોડરાઓના ઉત્સવ માટે ૫૦-૬૦ રૂપીઆ આવશ્યક છે. કાર્યક્રમ નક્કી કરી તે મંત્રીને સોંપવો, અને ઉધરાણું શરૂ કરવું. મંત્રીએ “વ્યવસ્થાપક મંડળ” બેસું કરી તહેની આગળ કાર્યક્રમ મૂકવો, અને યોજનાને જાણનાર કમીટીના સભ્ય અને પોને જની મળી વિચાર કરી તે પ્રમાણે “વ્યવસ્થાપક મંડળ” ને દેરવું. વ્યવસ્થાપક મંડળે સ્વયં સેવકો બેગા કરવા અને કાર્યની શરૂઆત કરવી.

આરંભમાં કશું છે કે ઉત્સવનાં અંગો ક્યાં ક્યાં છે, અથવા તહેમાં શું શું કરવાતું છે તહેનો ચોક્કો ખ્યાલ વ્યવસ્થાપકને હોવો આવશ્યક છે. તેથી ઉત્સવને અંગે શી યી બાબતો કરવાની છે અને દરેકને માટે વસ્તુસામગ્રી તથા તૈયારી કેવી હોવી નેહએ તે નીચે જણાવી પૂં—

કમીટીએ ક્યાં જણાવ્યા પ્રમાણે હોળીને દિવસે સાંજે સંવાદ, ભાષણ કે કથન તહેને બદલે જાન આવશ્યક છે. આ કાર્યનો હેતુ પ્રજાને પ્રભુત્વ બાબત અને ધર્મ વગેરે રીતિઓને ઉપદેશવાનો હોવાથી તે સફળ થાય તેવા સંવાદો અને દેશભક્તિ, જીવવા નેહએ, તથા જેમને આ. કાર્યમાં શેકવામાં આવે તહેમને ગાતું ગાતું જાતેયાર કરવી નેહએ કે જેથી વિજયની ચંકા પણ ન રહે.

કીલે: વચમાં જુર લોકોની હાજરી ઉપર હોવાથી તે માટે લોકોને ખજાર લોકોને તથા કાપને રજતા રાખવા. ભાષણ કે સંવાદ

૨, તો તે પુરતાં આકર્ષક નીવડે માટે આરંભમાં આમોદોન કે સંખીત એ. કલાવિષયક (artistic) લોકવૃત્તિને પોષણ મળે એમ બની શકે, તો નેરેથી સંજ્ઞાગારવું.

(૨) ધુળેટીને દિવસે સવારે સરઘસ રાખવામાં આવ્યું છે. સરઘસમાં ગાવાનાં ગીત હોવાથી એક પખવાડીયા પહેલાં પસંદ કરી દેવાં જોઈએ, વા રચવાનાં હોય તો તેટલી મુદત પહેલાં તૈયાર થવાં જોઈએ. પાટીયાં ત્હેમની ઉપર લખેલાં વાક્યો સાથે એક અકવાડીયા પહેલાં તૈયાર થઈ જવાં જોઈએ, અને ત્હેમની ઉપર ટુંકાં, સરળ સંભાષણો તે પ્રમાણેજ તૈયાર રહેવાં જોઈએ. આ સંભાષણો ઓકરાઓથી મોટે થઈ શકે તેવાં સરળ અને ટુંકાં જોઈએ. પાટીયાં લખાવવાનું કામ સારા બક્ષરવાળા સ્વયંસેવકો પાસેજ કરાવવું જોઈએ, અને પાટીયાં માટે કાંઈક પસંદ કરવાં, કાળી શાલીની ગોટી, જાડા કુસ્મંદેષ કાગળ અને કિટા કપડું ખરીદી, જેટલાં પાટીયાં તેટલાં ધન્યઓ તૈયાર કરાવવી; અને ત્હેમને પાટીયાંને જોડવાની સારી વાંસની લાકડીને મથાળે રાખવાની યોજના કરવી.

હોળી પહેલાં એક અકવાડીયા અગાઉ દરરોજ ખીતો બોલાવવાનો મહાવરો બાળકો પાસે કરાવવો. મુખ્ય ગાનારાઓને રાગ બેસાડવામાં મદદ કરવી જોઈએ, તથા બીજાઓને ટેક ઝીલવાની તાલીમ આપવી જોઈએ. સંભાષણો જેમને મોંઘ્યાં હોય ત્હેમની પાસેથી તે બોલાવી લેવાં, અને ઉચ્ચાર, બોલવાની ઢબ, તથા યોગ્ય સ્થળે ભાર મૂકવો વિગેરે આખતોની ભૂલો સુધારવી.

કુરતી, લકડી, લેઝીમ વિગેરેની તાલીમ તો પંદર દિવસ અગાઉજ આપવા માંડવી જોઈએ. તથા ચાર ચારની લાઈનમાં ચાલવાની ટેવ પડાવવા ત્હેમની તાલીમ પણ તેટલી મુદત અગાઉજ, અથવા હરીશર્ધ માટેની દરરોજ રમાતી રમનો પૂરી થાય કે નરત, આપવી શરૂ કરવી.

ઘેરીઆ ટોપી સરઘસથી બે દિવસ અગાઉ કરાવી બધાને વહેંચી દેવી અને ત્હેની પડતર કિંમત રાખવી; અને સરઘસમાં ઉરાડવાનું શુભાલ, તથા ગાનારાઓ રસ્તામાં ચાકી ન જાય માટે રાખવાની બલાયચી, લીધુ, દૂધ વિગેરે વસ્તુઓ સરઘમની પહેલાંની સાંજે લાવી ચૂકવી.

ઠેર ઠેર જાહેર ખાતર ચોટાડી કે વહેંચી, સરઘસનો સમય, સ્થળ, અને શ્વેત વસ્ત્રો સાથે આવવાનું, એ બધાને વિદિત કરવું. સરઘસમાં જેમ મ્હોટા ન્હાના માણસોની સંખ્યા વધારે, તેમ ત્હેની શોભા છે. સરઘમ ધુળેટીને દિવસે સવારે ૬-૩૦ વાગે કાઢવું અને ૧૧ કે ૧૧-૩૦ વાગ્યા સુધીમાં પાછું ફરે તેમ કરવું. સરઘસને ઉમા રહેવાનાં-ચોલવાનાં સ્થળ, તથા સમય (centres) નક્કી કરી, તે તે સ્થળે ત્હેની જાણ કરવાથી ઘણા લોકો ત્હેને લાલ લેશે.

(૩) રમતગમતની હરીશર્ધ માટે તૈયારી-હોળી પહેલાં એક મહીનાથી ગહો-હાના ઓકરાઓને એકઠાં કરી ત્હેમની ઉપર તથા હોંશીઆરી વાર ટોળીઓ પાડી દેવી. પછી ત્હેમને બોબો, આલપાટા, ઉચું કૂદવું, લાંબું કૂદવું, હોડવું વિગેરે રમતો ત્હેમના નિયમ સમજાવી રમાડવી. આ કામ મુદતથી વહેલું શરૂ થાય તો પણ સારું; શરૂ, તેથી

રમતમાં કુશળતા આવશે અને બાળકોને આનંદ સાથે કસરત થશે. જે મહોક્ષામાં આ લીક્ષ્યાક્ષ કરવાની હોય તે વિશાળ હોય તો ઠેર ઠેર જાહેર ખમર ચોંટાડવી. સોળ વરસ સુધીની વયના છોકરાઓ રમતમાં ભાગ લે એ વધારે અનુકૂળ પડશે.

જ્યારે સાંજના આ રમત બાળકો રમતાં હોય, ત્યારે રમતના નિયમોને જાણનાર ગૃહસ્થની હાજરી આવશ્યક છે. જે તે જાતે રમતો રમી શકે તો બહુજ સારું. રમતો રમતી વખતે છોકરાઓને રસ પડે તથા તેઓ ચોક્કસ નિયમો પાળી રહે એ જોવું જરૂરનું છે. દરેક બાળક પ્રમાણિકપણે અને સત્યથી રમે તે તરફ સંપૂર્ણ લક્ષ આપવું અને તે માટે યત્ન કરવો. સારા રમનારની સામસામી ટોળીઓમાં સરખી વહેંચણી કરવાથી રસ જાગે છે. દરેક ટોળીના નાયક (Captain) ને રમનાર પોતે પસંદ કરે એ ધોરણ રાખવું. રમતની વખતે મોઢું બંધ રાખવું, લઢવું, બહુ ધોંધાટ કરવો નહિ. રમત ઉપગમે વ્યવસ્થાપક રમતમાં પૂરે રસ જાતે લે, તોજ બાળકોને તેમાં રસ પડે છે, એ યાદ રાખવું જરૂરનું છે.

(૪) રમતના મેળાવડાનો દિવસ—મેળાવડાને આગલે દિવસે મેળાવડા માટેનું મેદાન જોવું, અને કયે રથજે બીજી બાજુનો તો બોજના કરવી અનુકૂળ પડશે તે વિચારી તે તે સ્થાનો નક્કી કરવાં. રમતમાં ભાગ લેનાર છોકરાઓનાં નામની યાદી તથા હરીફાઈનાં પરિણામે નોંધવાનું પત્રક આગલે દહાડે તૈયાર બેઠું છે. દરેક ટોળીના છોકરાઓનાં નામની નોંધ રાખવી જોઈએ જેથી મેળાવડાની વખતે ઘોંટાળો થતા ન પામે. મેળાવડા માટેનાં આમંત્રણ પત્ર આગલે દિવસેજ મોકલી દેવાં જોઈએ.

મેળાવડાનો દિવસ છોકરાઓને વહેંચવાની મીઠાઈનાં પડીકાં સાંજના ત્રણ વાગ્યામાં આવી જાય તેવો બદોખસ્ત કરવો. ત્રણ વાગે બિજાનાં પત્ર તૈયારજ હોવાં જોઈએ. પાણી છાંટી બિજાનાં પાથરવાનું ત્રણ વાગ્યાથી શરૂ કરવું. સાડા ચાર વાગે તો જે જે કરવું હોય તે બધું પૂરૂંજ થઈ જવું જોઈએ. આસોપાલવનાં તોરણ બાંધવાં, ધન્યો લટકાવવી, ફેટાઓ ટાંગવા, વિગેરે રીતે અને લાં સુધી જગાને સુશોભિત કરવી. પાંચ વાગ્યા પહેલાં માણુઓ ભરાવા માંડે તેમ કરવું, અને કાર્યક્રમની શરૂઆત બરોબર પાંચ વાગે કરવી. સાત વાગે રમતો પૂરી થાય અને પછી રિપોર્ટ વાંચત, સફ્ટગૃહસ્થોનાં લાપણો, પ્રમુખનું લાપણ, અસંગાનુસાર કાંઈક સંવાદ, ઇનામની વહેંચણી, મીઠાઈની વહેંચણી વિગેરે સાક્ષ આક વાગ્યા સુધીમાં આટોપી જાય અને મેળાવડો વિસર્જન થાય તે માટે બનતી ઉતાવળ કરવી જોઈએ.

કાર્યનો ખરો ભાગ ભજવનાર વ્યવસ્થાપક મંડળજ છે. વ્યવસ્થાપક મંડળે કાર્યની સરળતા માટે જુદી જુદી કમીટીઓ રચાવી કામની વહેંચણી કરી જુદી જુદી કમીટીઓ. દરેક કમીટીમાં એક વ્યવસ્થાપક અને બે, ત્રણ કે ચાર કમીટીઓ. એટલા કાર્યના પ્રમાણમાં સ્વયંસેવકો રાખવા. આ પ્રમાણે કુલ ૬ કમીટીઓ હોઈ શકે:—

(૧) ગાવાની; (૨) બોર્ડ ચિતરવાની; (૩) સંભાળવો માટે તૈયાર કરવાની; (૪)

સરખસની કસરત તથા કવાયત માટેની: (૫) ઇનામ તથા સરખસ માટે વસ્તુઓને ખરીદનારી; (૬) મેળાવડાની ખેડક તૈયાર કરવાની.

રમતો ઉપર દેખરેખ રાખવા તથા રમાડવા માટે અને મેળાવડાની વખતે રમતો ઉપર પરીક્ષકો તરીકેના કામ માટે તથા તત્કાલે વ્યવસ્થા માટે બધા “વ્યવસ્થા મંડળ”નીજ હાજરી આવશ્યક છે. પહેલા કામમાં, એટલે રમતો રમાડવામાં આવેલ વ્યવસ્થાપકોથી ચાલી રહેશે, ત્યારે બીજે પ્રકારે તો “વ્યવસ્થાપક મંડળ” હાજર હશે.

મંત્રીનું કાર્ય: પૈમાનું ઉધરાણું કરવા કરવું; કમીટીઓના કામની દેખરેખ રાખવી અને ઉત્તમ કમીટીના યોજનાને પૂરી જાણનારા મેમ્બરની મલાહ પ્રમાણે સૂચનાઓ કરવી; મામાનની ખરીદી માટે પૈસા આપી પાછા પાછા દિમાખ લેવો; મહોલ્લાના દરેક મુદ્દા-સ્થાને સમજાવી કાર્યમાં રસ લેતો કરવો તથા સરખમમાં બધા મહોટી વધતા માણુઓ ભાગ લે તેમ કરવું; સમારંભ સમયે પરીક્ષકની ચુંટણી કરવી; સમારંભમાં રિપોર્ટ-પૈસાની આવક તથા દિમાખ વિષેની વિગત સાથેના વાંચવો તથા બીજી દેખરેખ રાખવી.

ઉધરાણું એવી દૃષ્ટિએ કરવું કે આવતા વર્ષ માટે કાષ્ટક બને અને ઇનામોમાં એવી વસ્તુઓ કે પુસ્તકો પગલું કરવા કે તે બાળકોને રૂએ; અને ઉત્તમ એ પ્રમાણે કરવો કે બાળક વૃદ્ધ સર્વને લાગે કે આ ઉત્સવ અમારો છે.

વ્યવસ્થા વિષે કાર્યવાર વ્યવહાર સૂચનાઓ અગે આ પ્રમાણે ઉપર આપી છે. આ ઉત્સવ જેમ જનસંખ્યા વધારે અને ઉત્સાહ વધારે, તેમ વધારે ખીલી ઉઠશે. “કામ કામને શીખવે છે” એ નિયમાનુસાર કાર્યના અંતગતો ઉપરે તહેમાન શમી બશે દેહના અંગોમાં બધારે એકરાગ હોય ત્યારે દેહ જેમ સ્વસ્થ રહે છે, તેમ કાર્યવાહકોનામાં જેટલો આચારવિચારનો કાર્યપુરનો એકરાગ, તેટલો જ કાર્યનો વિનય નિશ્ચિત છે.

એક મહોલ્લાના ક્ષેત્રની વ્યવસ્થા ઉપર બતાવી છે. ઘણા મહોલ્લાઓમાં આ પ્રયત્ન થતાં શહેર સમસ્તની ઉત્તમ કમીટી દરેક દરેક મહોલ્લામાંથી ઉત્સવના મંત્રી તથા એક કમીટીના મુદ્દસ્ત જેમ બધા વ્યક્તિઓની કુમકથી રચાય અને તે વાટે કાર્ય ચાલે ન્હાના કાર્યક્ષેત્રના અનુભવીને વિશાળ કાર્યક્ષેત્રમાં કામ કરવું મહેલું થઈ પડે છે, તેથી વિશેષ સૂચનાનો જરૂર નથી જણાતી.

ઉપસંહાર.

વિચારવંત વાંચકો! તમને કહી શકશો કે ઉપર પ્રમાણે આ યોજનાનો અમલ ચુસ્તતાના દરેક ગામમાં થાય તો તેથી આ ઉત્તમ કેવો ઝગઝગી ઉઠે? આનંદ, ઉત્સાહ અને જળ, એ ત્રણેનો મિશ્રણ અને તહેમતો લીલાવિસ્તાર કેવો મનોહર અને જાહિતકર બને! આ ઉત્તમ હાલ જેટલો નીરસ છે, તેટલોજ તે વખતે તે જીવંત અને રસમય થાય, અને શારીરિક, માનસિક તથા આરિત્રવિપવક અધોગતિને દૂર કરનાર સરળ માર્ગ-રૂપ નીવડે. તેથી દરેક વાંચક ઉત્સાહથી આ યોજનાને અમલમાં મુકવા મથે અને તે રીતે પોતાના દેશ અને સંતતિ પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણુ દેડે એવી શુભેચ્છા માથે અત્ર વિરભાષે છીએ. કૃતિશમ્ .

ભાષણ શરૂ થતા પહેલાં જનમસુદાયને એકત્ર તથા એક ધ્યાન કરવા દરેક સ્થળે આમેશિનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, અને એકાદ સ્થળે તો હારમોનીય અને તબલા સાથે સંગીતની પણ યોજના કરવામાં આવી હતી. વળી ધુળેટીને સવારે નીકળતી કાઠડીઓને અટકાવવા તે દિવસે સવારે ૬-૩૦ વાગે સરધમ કાઢવાનું નક્કી કર્યું હતું. સરધસને રસ્તો એવો નક્કી કર્યો હતો કે પહેલા દિવસનાં ભાષણનાં મથકોએ થઇને શરૂ રમાં ફરતું ફરતું તે અગ્યાર વાગ્યાને સુમારે ઉપરેલે સ્થળે પાછું ફરે. ઉપડવાનું સ્થળ “લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળા” રાખેલું હતું. પહેલું વર્ષ હોવાથી કાર્યક્રમ આટલોજ રાખ્યો હતો. કાર્યક્રમ પ્રમાણે ભાષણો કરાવેલાં મથકોએ ૬-૩૦ વાગે સાંજે શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં; અને દરેક સ્થળે શ્રીતાવર્ગને ભાષણને અંતે સરધસનું સ્થળ તથા મમય જણાવી, હોમને આમંત્રવામાં આવ્યો હતો.

ધુળેટીને દિવસે સવારે ૭ વાગ્યાથી હોડગઓ ભરાવા લાગ્યા હતા. બધાએ ત્રેફ કપડાં અને સફેદ ઘેરીઆ ટોપી પહેરી હતી. ચાર ચારની હારમાં સરધસ. સરધમને ગોઠવવામાં આવ્યું અને દરેક હારના પહેલા તથા છેલ્લા દોકરાને બોર્ડ આપવામાં આવ્યાં હતાં. સહુથી આગળ ગાનારા ચાલતા હતાં. પ્રાતઃકાળના શાન્ત વખતમાં સંગીતની લહરીઓ ફેલાઇ લોકોને નિદ્રા તથા આળસમાંથી જાગૃત કરતી હતી. સરધસ ચાલવા લાગ્યું, અને દરેક કડી પછી ઝીલવામાં આવતી ટેકના ધોપથી મહોક્ષાઓ ગાજી ઉઠવા લાગ્યા. દરેક મહોલ્લે સંખ્યામાં જદિ ચવા લાગી.

લગભગ દરેક મહોક્ષામાં, જ્યાં લોકો વધારે જથ્થામાં એકઠા મેલુમ પડે. ત્યાં સરધસ અટકતું, સંગીત બંધ કરવામાં આવતું, અને તરત લેઝીમોના અલ્પકારથી મહોલ્લો ગાજી ઉઠતો; લોકો તે અંભળી એકદમ ભેગા થઇ જતા; પછી લાકડી અને કુસ્તીના મરદાની ખેલો કરવામાં આવતા. કસરત પૂરી થતાં જે જે પાટીયાવાળાઓને ઇસારો કરવામાં આવતો, તેઓ એકદમ આગળ આવી મહોટથી પાટીયા ઉપર લખેલું સૂત્ર વાંચી તે ઉપરનું સંભાષણ બોલતા. પાટીયાની પસંદગી પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ દૃષ્ટિ કરીને જ કરવામાં આવતી; જેમ કે ઓઓ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય તો “ઓ જગવણી” આગળ હોય તો “કસરત અને પ્રતાપ્યર્થ”, યુવાનો હોય તો “દેશભક્તિ, સદ્વિચાર સેવન” તથા મહોટી ઉમ્મરના હોય તો “દાન, પરોપકાર” વિગેરે તે તે વર્ગને અનુકૂળ બાજતોવાળાં સંભાષણો થતાં. સંભાષણો પૂરાં થતાં ફરી સંગીત શરૂ થતું, અને એકાદ બે કડીઓ ત્યાં ગવાયા પછી સરધસ આગળ ચાલતું. માણસોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ચોલવાનો વખત અને કાર્યક્રમ નક્કી થતાં. કોઈ ઠેકાણે દશ મિનિટ, તો કોઈ ઠેકાણે પંદર મિનિટ એમ ચોલવામાં આવતું.

સરધસ ઉપર પ્રમાણે વીસેક સ્થળ ચોખ્યું હતું. ફરતું ફરતું છેવટે તે ૧૧-૩૦ વાગે ઉપરેલે સ્થળે પાછું આવ્યું અને ઉત્સાહભર્યા જયધોષ સાથે વિસ્ત્રામે લીધો. કામ કરનારાઓને દૂધ પીવાડ્યા પછી બાર વાગે બધા વેસર્ષ ગયા.

આ વર્ષનો કાર્યક્રમ આટલેથી પૂરો થયો. ભાષણની યોજના જે ત્રણ સ્થળ શિવામ

ખાટીનાં રથો કૃત્તેદમંદ ન નીવડી. છાકરાઓ ખૂબો પાડી ઉઠે, કે અતિમ વિચારો. વકતામાં વકતૃત્વશક્તિની ખામી હોય, કે પછી શ્રીતાઓને લીધે તેમ થયું હતું. છતાં સરથસ, તો ઘણુંજ લોકપ્રિય નીવડ્યું. લકડી કુસ્તી જેવી કૃંસરનોને જોતનાં પ્રસંગ જેમને જન્મારામાં એક વખત પણ ન મળ્યો હોય, ત્હેમને તે ઘરને આંગણે ઘટી જેઠ બેશક આનંદ ચાયજી. લેઝીમનો નાદ તો અત્યંત આકર્ષક નીવડે. સંગીતે પણ લોકોને ખુશી કરવામાં મજા રાખી ન હતી. આ વખતે ફલ ખર્ચ રૂ. ૫) કે ૬) આવેલો તે “સેવામંડળ” ઉઘાડી લીધો હતો.

માંજે “સેવામંડળ” તરફથી રાજમહેલ સામેના મેદાનમાં રમતો રમાડવાની યોજના થઈ હતી; અને ત્હેમાં શહેરની પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાના સોળ વર્ષ સુધીના વયના વિદ્યાર્થીઓ તથા તેટલીજ વયના બીજી વ્યાયામશાળાઓના મળ્યોએ ભાગ લીધો હતો, અને સ્પર્ધામાં જીતનારાઓને છનામો મળ્યાં હતાં. “સેવામંડળ” નો મેળાવડો એ બેચાર સહસ્ર વ્યક્તિઓના પરિશ્રમનુંજ ફળ હતું. લોકો જેમાં રમ લે ઉત્સાહથી કામ કરે, અને પોતાનો કાલો આનંદથી આપે એવા મેળાવડાની ખામી અમને લાગી; અને ત્હેમની ખોટ પૂરી પાડના ખાળે વર્ષે તે ક્ષેત્રમાં અચળ કરવાનો અમારો વિચાર વધારે દઢ થયો.

-સંવત્ ૧૯૭૩.

આ વર્ષે સરથસ ઉપરાંત બાજવાડાના મથક પર મેળાવડો કરવાનું પણ નક્કી થયું, અને તે દૃષ્ટિએ ઉધરાણું આરંભ્યું. પાટીયાં બીજાં બાર નવાં કર્યાં અને નવાં જૂનાં મળી કુલ બાવીસ પાટીયાં ઉપર ફરીને સંભાળણે લખ્યાં. પહેલા વર્ષના ઉત્તમને બાળકો ઉપર સારી છાપ પાડી હોવાથી વખત ચતાંગજતેએ પોતાની મેળે પૂર્વોક્ત-વ્યાયામશાળામાં આવવા લાગ્યા. સંગીત પણ આ વખતે પહેલા વર્ષનું કાયમ રાખ્યું હતું. ખાસ વધારો કાંઈ કર્યો નહોતો.

રમતો રમાડવાનો તથા નવીન શીખવવાનો આરંભ કર્યો, સારે ત્હેમાં ભાગ લેવા મ્હોટી સંખ્યામાં છાકરાઓ બેગા મળા લાગ્યા. આથી ૧૨ વર્ષ સુધીના અને ૧૬ વર્ષ સુધીના એ પ્રમાણે ત્હેમના બે વિભાગ કરી ત્હેમને જુદા જુદા રમાડવા માંડ્યા. રમત રમવામાં બ્યવસ્થાપકો અને કાંઈ કાંઈ વખત મંત્રી પણ ભાગ લેતા હોવાથી રમતનો રંગ ઓર જામતો.

બાપજનાં રથો આ વખતે નીચે પ્રમાણે રાખ્યાં હતાં:—

(૧) બાજવાડા, (૨) ધંટીઆડા, (૩) કાલાખાડી, (૪) દેસાઈશરી, (૫) સુલ્તાનપુરા, અને (૬) મદનને ઝાંપે જતાં હલુમાન મંદિર પાસે.

ગયા વર્ષની માફક બાપજો હોળીની સાંજે આમોદેન સાથે ચયાં હતાં. ત્રણેક રથો શિવાય આ વખતે પણ ખાટીને રથો પૂરી કૃત્તેદ થઈ નહતી.

હુલેટીને દિવસે સવારે સરથસ નીકળ્યું, અને ગત વર્ષથી ચક્રર રહેજ મ્હોટું લઈ ૨૮-૨૫ મથકો ફરતું બારેક લાગ્યાને સુમારે બાયામશાળામાં પેહું. લોકો પહેલેથી જાણતા

હોવાથી, સરઘસ ક્યારે આવે, એમ રાહ જોતા અને વાતો કરતા માણસ પડતા હતા. સરઘસમાંની જનસંખ્યા આ વખતે ગયા વર્ષનાથી કંઈક વધારે હતી. ગ્રા. માણીકરાવ તથા મે. નિંખાળકર તરફથી સાધન-સહાય આ વર્ષે પણ યથા હતી. સંજના મેળા-વડામાં છતનારાઓને ઇનામમાં આપવા સારૂ આ વખતે ચોપડીઓની ગોઠવણ રાખી હતી. કેટલીક સારી ગુજરાતી ચોપડીઓ ખરીદી હતી, અને કેટલીક સરળ ઈંગ્રેજી ચોપડીઓ શ્રીયુત્ હીરાલાલ શ્રીફ તરફથી મળી હતી-તે માટે તહેમનો અને આભાર માનવામાં આવે છે.

મેળાવડા માટે બાજવાડાનું મેદાન નક્કી કરી ત્યાં પાણી છાંટી નીળમો મિછાવવામાં આવી હતી. પાંચ વાગે સાંજે રમતો શરૂ કરવામાં આવી. મેળાવડામાં બાજવાડાના સદ્-ગૃહસ્થોએ હાજરી આપી હતી અને શેઠ ચંદુલાલ નવલખાવાળા પ્રમુખરથાને ગિરાળ્યા હતા. આરાપાલ, જોજો, ઉંચું કુદવું, સાંણ કુદવું, દોડવાની ચરત અને મલખાલ એટલું આ વખતે રાખ્યું હતું. તહેમની પદ્ધતિ બે રમતોમાં કુશળ રમનારાઓને અને ગુણની રમતોમાં પહેલે તથા બીજે નંબરે આવનારાઓને ઇનામ આપવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાર પછી રિપોર્ટ, બ્યાખ્યાને, અને મહોદ્દાના હાજર રહેલા બધા છોકરાઓને મીઠાઈ વહેંચ્યા બાદ મેળાવડો વિસર્જન કરવામાં આવ્યો હતો.

સરઘસનો લગલગ સાતેક રૂપિયા જેટલો ખર્ચ “સેવામંડળે” આ વખતે પણ ઉઠાવી લીધો હતો; અને મેળાવડાનો ખર્ચ લગભગ રૂ. ૩૨) બાજવાડાના ઉધરાણામાંથી કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે આ વર્ષનો ઉત્સવ આનંદમાં અને સંતોષકારક રીતે પૂરો થયો નો. રમતના મેળાવડાના તાત્કાલિક લાભ તરીકે, ઇનામો વિગેરે પોતાનાં બાળકોને મળવાથી માખ્યાને કસરત અને વ્યાયામશાળા પ્રત્યે સદ્ભાવ વધ્યો, અને જેઓ પોતાનાં બાળકોને વ્યાયામશાળામાં જતાં પ્રથમ અટકાવતાં હતાં, તેઓ હવે તહેમને ખુશીથી મોકલવા લાગ્યાં.

સંવત ૧૯૭૪.

ચારંલના બે વર્ષમાં બાજવાડામાં આ યોજનાનો પૂરો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. ઉત્તમવની લોકપ્રિયતા વિષે તો શંકા ન જ રહી, અને ઉપયોગિતા વિષે પણ એમ જ કહી શકાય. ઉત્તમવની અંદર આમંત્રણ સદ્ગૃહસ્થોમાં ફાટીપોળના પણ મદ્દગૃહસ્થો હતા. તહેમને આવો જ ઉત્સવ ફાટીપોળમાં કરવાની ઇચ્છા થઈ. તે સંગઠિત તહેમણે પોતાના લતાના બીજા બે ચાર ગૃહસ્થો જેઠે વાતચીત કરી છેવટના નિર્ણય માટે ‘બાજવાડા હોલિ-કોત્સવ’ ના ચાલકો પાસે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. “ભાવતું હતું તે વેલે કહ્યું” તેમ થયું, અને મંત્રીએ પોતાનાથી બનતી સર્વ મદદ કરવાનું તહેમને અભિવ્યક્ત આપ્યું. તેથી આ વખતે બે ઠેકાણે ઉત્સવ થતાં બે સરઘસો નીકળે, શહેરના અમુક વિભાગમાં બમણા કરે એમ નક્કી થયું.

લોકો સરઘસને જોતા તો ખરા, પરંતુ તહેમને ક્યે નામે જાણખતું તે બાબત કેટલાક માંલ માંલ વાતો કરતા, ત્યારે કેટલાક અજણવા માણસો તો જોઈ જ રહેતા.

આથી તહેને દંધક નામ આપવું જરૂરી ભાર્યું. તે માટે આ વખતે એક મોટું પાટીયું “શ્રી આજવાડા ઘેરમંડળ-વડોદરા” એ પ્રમાણે તૈયાર કર્યું, અને બીજાં બે નવાં પાટીયાં ઉમેર્યાં. તેથી આ વર્ષે કુલ પાટીયાંની સંખ્યા પચીસ થઇ.

ઢાડીપોળના ઉત્સવમાં બીજી ચાર પોળો પણ મળી, તેથી એ સંયુક્ત ઉત્સવના મરવમને “શ્રી પાંચપોળ ઘેરમંડળ” એવું નામ આપી તે અર્થનું પાટીયું તહેમણે કરાવ્યું. વળી અમારા પાટીયાં પરનાં ફટલાંક સૂચો તહેમણે ચુંટી કાઢી, નવાં પાટીયાં પોતાના સરસ્વમ માટે બનાવ્યાં, અને સંભાપણો તૈયાર કર્યા. આ વર્ષે દરેક બોર્ડ ઉપર કેસરી રંગની ધ્વજાઓ અને “ઘેરમંડળ”નાં બોર્ડ ઉપર હનુમાનના ચિત્રવાળો લગવો ઝુંડો રાખવાની નવીન વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. સંગીત તહેમણે ગયા વર્ષે અમે રાખ્યું હતું તેજ રાખ્યું અને અમારી માફક ઝુંડો તથા ધ્વજાઓ પણ તૈયાર કરાવી.

આ વર્ષે સંગીતમાં એક ગીત ઉમેર્યું. આ નવું ગીત લાવણીના રાગમાં છે. વળી ગયા બે વર્ષના અનુભવથી ભૂળી ચડલા ઉપર રાખવામાં આવનાં ભાપણો નિમ્નપયોગી જણાવાથી આ વર્ષે નવો સંવાદ તૈયાર કરવામાં આવ્યો, અને તહેને ઢાડીપોળને હોળી ચકલે ભજવવાનું નક્કી કર્યું.

રમતો ગયે વર્ષે હતી તે કાયમ રાખીને તહેમા “આધિવાનો ગોળી ખ્હાર (બંધ આળે ઘરો ફેડાવો), એ નામની નવી બીનઈનામી પરંતુ રમુછ રમત દાખલ કરી. પ્રથમની માફક રમતો રમાડવા માંડી ઢાડીપોળમાં પણ એકાદ બે અનુભવી વ્યવસ્થાપકોને મોકલી તહેમનો માર્ગ સરળ કર્યો. વળી ઇનામો સંબંધે પણ ચોગ્ય ફેરફાર જરૂર ભાર્યો. મારાં છતાં સરતાં અને આળોપયોગી સરળ પુસ્તકોની શુજરાતી ભાષામાં બોટ હોવાથી ઇનામમાં પુસ્તકો આપવા ચોગ્ય ન જાગ્યા; અને ગયા વર્ષના અનુભવે પણ તેજ સલાહ અમને આપી. તેથી આ વખતે ઇનામો માટે વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીચેની ચીજોને પસંદગી આપવામાં આવી—

(૧) કાગળ, (૨) થરા, (૩) કાચના, ચીનાઈ માટીના તથા ચાંપના ખડીઆ, (૪) રમર, (૫) હોદ્દર, (૬) લુગી લુદી જાંતની પેન્સીલ, (૭) ફૂટપટ્ટી, (૮) પતરાનો નિશાળ માટે ડબ્બો, (૧૦) દફતર, (૧૧) ચોપડીઓ અધિવાનો પટ્ટો.

આ બધી ચીજોના બંધબેસતા રૂ. ૧) ૦-૧૨-૦, ૦-૮-૦, અને ૦-૪-૦ ના સેટ આપી તૈયાર રાખવામાં આવ્યા. પાંચપોળમાં પણ આમ જ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. ઢાડીપોળમાં હોળી ચકલે સવાદ ભજવવામાં આવ્યો તે પણ લોકોને રીઝવનારો નીવડ્યો હતો. ધુળદીને દિવસે સવારે આજવાડામાંથી અમારું સરસ્વસ નીકળ્યું. તે શહેર જીલ્લામાં, તેથી માંચપોળનું સરસ્વસ, પાંચપોળ અને તહેની આજુબાજુના વિભાગોમાં ફરી, એ બન્ને સરસ્વસો લગભગ ૧૧-૩૦ ના સુમારે ન્યાયમંદીરના ચોગાનમાં એકઠા થયાં. બન્ને સરસ્વસો મળવાથી દેખાવ ધણો ભવ્ય થયો હતો. “પાંચપોળ ઘેરમંડળ” ને ઢાડીપોળમાં વગાવી અમારું સરસ્વસ પાછું ફર્યું અને લગભગ ૧૨-૩૦ વાગે વેરાઈ ગયું.

ધુળેટીની સાંજે બાજવાડામાં રમત ગમતનો મેળાવડો થયો હતો. પાંચ વાગે રમતો સરૂ થઈ તે પૂરી થતાં રિપોર્ટ વાંચવામાં આવ્યો, હાજર રહેલા સફ્ટવૅડરો પૈસી પ્રમંગ્લાનુસાર ભાષણ થયાં, સંવાદ લખવામાં આવ્યો અને પ્રમુખ શેઠ નવલખાવાળાનું ભાષણ થયું તે પછી જીતનારાઓને ઇનામો તથા ગધાને મીઠાઈ આપી મેળાવડો વિમર્જન થયો. ગયા વર્ષના મેળાવડાની ઘણી ખરી ઉણપો પુરાઈ જવાથી આ વર્ષનો મેળાવડો ચાલકોને ઘણો સંતોષકારક નિવડ્યો.

પાંચપોળનો મેળાવડો બીજને દિવસે સાંજે અમતાવાદી પોળમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં પણ પ્રેક્ષકોની સંખ્યા સારી હતી, અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને રમતોમાં ઘણો આનંદ મળતો હતો. મેળાવડાનું કામ ત્યાં પણ સાંજોપાંચ પૂરું થયું. પાંચપોળના લોકોને આ નૂતન મેળાવડાથી ઘણો આનંદ અને સંતોષ થયો હતો, અને તેથી કસરત-તરફ બાળકોની અભિરુચિ રહેજે વધી.

બાજવાડામાં ઇનામ રૂ. ૧૮) નાં બહેંચ્યા હતાં અને મીઠાઈ વિગેરે થઈ કુલ રૂ. ૪૫) સુધીનો ખર્ચ બાજવાડાના ઉધરાણામાંથી વાળ્યો હતો. પાંચપોળ તથા બાજવાડા ઘેરમાંડળોનો ખર્ચ, જે લગભગ રૂ. ૧૦) થયો હતો, તે પાછલાં વર્ષો પ્રમાણે આ સાલ પણ “સેવામાંડળ” ઉઠાવી લઈ, આ કામ તરફ પોતાની અટલ સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી હતી. પાંચપોળમાં રૂ. ૫૦) સુધી મેળાવડાનો ખર્ચ થયો હતો.

વળી જણાવનાં આનંદ થાય છે કે આ વર્ષે નડીયાદમાં પણ હોલિકોત્સવના આરંભ તરીકે સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું હતું; અને તે વળી “ગુજરાત કેન્સલરી મંડળ” તરફથી નડીયાદમાં સ્થપાયેલી વ્યાયામશાળાના સમયોના ઉત્સાહનું જ દર્શન હતું આવતે વર્ષે ત્યાં પણ ઉત્તમ અહીંના જેવું વિશાળ રૂપ પકડશે એમ આશા છે. ગુજરાતમાં આવા પ્રયત્નો ડેર ડેર થાય એ શુભેચ્છા પ્રભુ ફળીભૂત કરે !

ચરોતમાં પણ હોલિકોત્સવ થાય છે અને રમતો રમાડાય છે. ત્યાંના ચાલકો આ મેળાવડા ઉપર ઘટતું લક્ષ આપી સરઘસ વિગેરે દાખલ કરે, અને “ગુજરાત જીમખાના” નું ખર્ચ પોતાની દૃષ્ટિ મનમુખ રાખે, એવું અમે ઈચ્છીએ છીએ. પ્રભુ તે ઇચ્છા અમારી પૂરી કરે !

ઉપર, જે સર્વાન્તર્યામી પ્રભુએ અમારી પ્રવૃત્તિઓને આત્માર મુધી સફળ કરી છે, તે લલિત્યમાં પણ તેમ કરે; અમારા કાર્યક્ષેત્રને વધુ ને વધુ વિશાળ કરવાને જરૂરી સહાય ન્યા બળ આપે; અને ગુજરાતમાં જુદે જુદે ઠેકાણે કામ કરતા દેશસેવકોનો ઉત્સાહ આ દિશામાં પ્રેરે, એવી રહેને અમારી અંતરની પ્રાર્થના છે. इतिशम्.

નારાયણ દેવશંકર પુરોહિત.

પુસ્તક-પરિચય.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા.

ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં વડોદરા મુકામે ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ હતી તે વખતે વડોદરાના શ્રીમંતે ગાયકવાડ સરકારે કૃપાવંત ચક્રને બે લાખ રૂપીઆની રકમ સાહિત્યના ઉત્કર્ષના શુભ હેતુથી બાલુએ મુકા હતી, અને તેના વ્યાજમાંથી જુદા જુદા સમાજોપયોગી વિષયો ઉપર શિષ્ટ પ્રકારનાં નાનાં મોટાં પુસ્તકો લાપાંતર કે અનુવાદ રૂપે પ્રકટ કરાવી સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપવાનું નક્કર કર્યું હતું. લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી આ કામ વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાધિકારી કચેરીદ્વારા થઈ આપણા જાણ-વામાં આવતું હતું. પરંતુ વરસે દહાડે જન્મતા દુનિયાની આવકમાંથી માત્ર બે ત્રણ પુસ્તકો જ છપાઈ બહાર પડે એ પ્રગતિ રાજ્યને તેમ જ પ્રગતને બહુ જ મંદ લાગી હતી. પરિણામે વડોદરા રાજ્યે સન ૧૯૧૭ ના જુલાઈ માસથી કેળવણી ખાતાની નવી લાપાંતર શાખા ખાસ આ કામ માટે જ ખોલી છે. એ શાખા ચાલુ થયાને આજે દોઢ વર્ષ થયું છે, છતાં એટલી જ સુદૃઢતાં આશરે ત્રીશક પુસ્તકો લખાઈ છપાઈ બહાર પડ્યાં છે. આ આખી માળાને “શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે; ને તે માળામાં વિજ્ઞાનગુચ્છ, ઇતિહાસગુચ્છ, વાર્તાગુચ્છ વગેરે પ્રકારનાં ગુચ્છો યોજવામાં આવ્યાં છે.

અમને વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાની એ લાપાંતર શાખા તરફથી એ માળાનાં પુસ્તકો અભિપ્રાયાર્થ મળ્યાં છે; ને તેની સમાલોચના અમે કરીએ તે પહેલાં એકંદરે એ માળા વિષે અમને શું લાગે છે તે બખત બે શબ્દો લખવા અમને ઉચિત લાગે છે.

સરખાતમાં જ અમારે મુક્ત કંઠે કહેવું પડશે કે, આ માળામાં જે પુસ્તકો દાખલ થાય છે તેવાં પુસ્તકો આજ સુધીમાં બહાર પડ્યાં ન હતાં. વિષયો પણ નવા છેડવામાં આવે છે. એકંદરે આ માળાની યોજના અમને ભવિષ્યના સાહિત્યની ઉન્નતિની ઝાંખી કરાવ્યા વગર રહેતી નથી. અમે ખાસ તો એટલું જોયું છે કે, આ માળાના કોઈ પણ પુસ્તકમાં પરજાપાના શબ્દો દગલાબંધ હુસારેલાં નથી. આપણે આજકાલ સ્વજાપાની દિમાયત કરીએ છીએ તે પ્રસંગે આવી રીતે કેવળ સ્વજાપામાં લખાયેલાં પુસ્તકો બહાર પડતાં જોઈએ છીએ, તે છતાં આપણે એ પુસ્તકોનો કેટલો આદરસત્કાર કરીએ ?

દેશી ભાષાદ્વારા કેળવણી અપાવી જોઈએ, એ તો હવે બધે સર્વમાન્ય થયું છે. નો કદિ આ પ્રમાણે કેળવણી આપવાનો વખત આવે, તો કેળવણી આપનારી સંસ્થાઓને પાઠ્યપુસ્તકો તુરત જોઈશે. હવે આ માળાનાં અમુક પુસ્તકોથી એ જોટ પૂરી પડે છે. વળી મુબાઈની સારદાપીઠ અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાને સ્થળ આપવાનો વિચાર કરે તે પહેલાં તેને એટલો જ સવાલ પડતો હોવો જોઈએ કે, દેશી ભાષાનો અભ્યાસ દાખલ કરાય, પણ તે માટે જોઈતાં પુસ્તકો ક્યાં છે ? હવે એ શારદાપીઠના કાર્યવાહક મંડળમાં આવે

સવાલ ઉભો થાય, તો તેના સમાસદો છાતી દોડીને ઢલી શકે કે, કાંઈ પણ વિષય માટેનાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર છે; અને જે નથી તે શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુરા પાડશે. અમને આશા છે કે, આ માળાના સંચાલકો હાલમાં તો સુખ્યત્વે કરીને દરેક વિષય ઉપર પાઠ્ય-પુસ્તક નહિ તો પાઠ્યપુસ્તક તરીકે કામ આવે એવું પુસ્તક પહેલું કરાવશે, અને લાંબા વખતની ખોટ પૂરી પાડશે.

આ માળામાં બીજું એ જણાય છે કે, વિજ્ઞાન જેવું અધરો વિષય છૂટથી છેડવામાં આવ્યો છે. વિજ્ઞાનની કોઈ પણ શાખા હવે રહી નહિ જાય એવી અમને આશા છે. વિજ્ઞાનની વાત આવતાં તુરત પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રશ્ન આંખ આગળ આવી ઉભો રહે છે. આજ સુધીમાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો ગણ્યાગાંઠ્યાં બહાર પડ્યાં છે. તેમાં પણ કોઈ પણ જાતની એકતા કે સમાનતા જોવામાં આવતી નથી. ગમે તે લેખક ગમે તે વિષયના શબ્દો દ્વારા તેમ વાપરે છે. વિજ્ઞાનનો વિષય એવો ગુંચવણ ભરેલો છે કે ત્યાં સુધી એક ને એક શબ્દ માટે આખા સાહિત્યમાં એ ને એ જ શબ્દ કોઈ પણ લેખક વાપરે નહિ ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનના ઉત્કર્ષની આશા નિરર્થક, અને વિજ્ઞાનના વિષયને છેડવાની મહેનત પણ અકળ જવાની. અમને એટલું જોઈને ઘણો આનંદ થાય છે કે, શ્રી સયાજી સાહિત્ય-માળામાં વિજ્ઞાનનાં બધાં પુસ્તકોની અંદર પારિભાષિક શબ્દો અજળ રીતે એક સરખા જ વપરાયા છે; અને ચું જોઈએ પણ એમ જ. વળી, વિજ્ઞાનના દરેક પુસ્તકને છેડે પારિભાષિક શબ્દોનો કોઠો આપવામાં આવે છે તેથી તે વાંચકની સરળતા વધી જ જાય છે. કોઈ પણ એક પુસ્તક લખીએ છીએ ને વાંચી જઈએ છીએ તો જણાય છે કે માત્ર પહેલી જ વખતે જ્યારે કોઈ પારિભાષિક શબ્દનો ઉપયોગ થયો હોય છે ત્યારે તેની પછી કૌંસમાં એ શબ્દનો મૂળ પરભાષાનો શબ્દ ગૂંજરાતી ભાષામાં લખવામાં આવેલો હોય છે. પછીથી આખા પુસ્તકમાં આપણો નવો ચોજેલો પારિભાષિક શબ્દ જ નજરે પડે છે. વાંચકને આવા શબ્દો સાથે પરિચિત કરાવવાનો આ ઉત્તમ માર્ગ છે. આવા બધાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોમાં એના એ પરભાષાના શબ્દો માટે એકનો એક જ શબ્દ છપાવેલો જોઈને ભાષાંતર શાખાની ચોકસાઈ અને કાર્યવ્યવસ્થા વિશે માન ઉપજે છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા લેખકોને દ્વારે અમુક શબ્દ માટે અમુક જ પારિભાષિક શબ્દ વપરાવવાની પ્રથા અમને ઘણી જ આવકારદાયક લાગે છે માત્ર એક એટલો જ છે કે આપણા લેખકો કોઈ-પણ પ્રકારના સમાધાન ઉપર આવતા નથી. વળી એક ને એક લેખક અમુક શબ્દ માટે આ માળામાં અમુક શબ્દ વાપરે, અને પોતાનાં સ્વતંત્ર પુસ્તકોમાં કે બીજે છપાતા પોતાના લેખોમાં એ જ શબ્દ માટે વળી કંઈ જુદો જ શબ્દ વાપરે અથવા તો મૂળ પરભાષાનો શબ્દ જ આપણો ગણીને વાપરે એ રિવાજ અમને અચોચ લાગે છે. તે નહીં થયલા શબ્દો ખોટા ગણે ને સરકારી દમાણુથી વપરાયલા જણાવે તો તે અસત્ય છે, કેમ કે અમે જાણીએ છીએ કે વડોદરા રાજ્યે એક વૈજ્ઞાનિક સમિતિને દ્વારે લાંબી-ચર્ચા કરાવ્યા પછી આ પારિભાષિક શબ્દો નહીં કીધા છે; અને વડોદરા રાજ્યે કંઈ અચાનક લોકોને જ સમિતિમાં નંચ્યા નહિ હોય. વળી, વિજ્ઞાન જેવા ક્ષેત્ર વિષયમાં બહુ આત્મભોગની જરૂર રહે છે. અમુક શબ્દ માટે અમુક ખરો શબ્દ એક વાર ચોળ્યો હોય તે અમુક લેખકને આપવામાં આવે કે તેના જોવામાં આવે, તો તે શબ્દ જ હંમેશાં વાપરવો એ લેખકની

નૈતિક દ્રવ્ય છે. ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનના શબ્દો બધે દેઠાણે એક સરખા જ વપરાતા થશે નહિ ત્યાં સુધી વિજ્ઞાન પાછળ લીધેલી બધી મહેનત અદ્યજ જશે એવું અમારું દૃઢ માનવું છે. વડોદરા રાજ્ય વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાનો એક શબ્દકોષ બનાવે છે એવું અમારા જાણવામાં આવ્યું છે. પણ જો બધા લેખકો બીજી બાબતમાં તેમ વિજ્ઞાનની બાબતમાં પણ પોતાનો કંઠો ખરો એમ માની પોતાનું પકડી રાખવામાં જ મોટા માનશે તો આ પારિભાષિક શબ્દકોષને તૈયાર કરી છપાવી, પ્રસિદ્ધ કરવા પાછળ લીધેલી મહેનત, ગાળેલો વખત, ખર્ચેલાં નાણાં બધું અરબાંદ જશે એવી અમને પાટી પ્હીક રહે છે. તો આ બાબત સુઝવાંચકોએ, માહિત્યોન્નતિપ્રિય લેખકોએ અને સમગ્ર સાક્ષરવર્ગે ખાસ વિચારવા અને અમલમાં મુકવા જેવી છે.

વિજ્ઞાન વિષે આટલી સરખી સૂચના કરીને હવે આપણે પાછા આ માળાનાં પુસ્તકોના સામાન્ય અવલોકનના આપણા આ મુખ્ય વિષય તરફ વળીશું અન્યાર સુધીમાં બહાર પડેલાં લગભગ બધાં નાનાં કદનાં પુસ્તકોમાં અથથી ઇતિ સધી જોડણીની અસાધારણ સમાવતા તથા છાપની ગુણીમાંની સૂલો જોઈને ધ્યાનપૂર્વક વાંચનારને માન ઉપજ્યા વિના રહેશે નહિ. બધાં પુસ્તકો આ પ્રમાણે જ છપાઈને બહાર પડ્યાં જોઈએ. છાપની સૂલો સુધારવામાં રહેતી બેદરકારી આપણી માયાનો કચરવાણ વાળી નાખે છે. માટે તે બાબતમાં બધા પુસ્તકકારોએ આ માળાનો ધડો વેવાનો છે. આ માળામાંનાં ધણુંખરું પુસ્તકો જો કે ભાષાંતરો છે, તથાપિ એ બધાં પુસ્તકોને હિન્દી પહેરવેશ એવો અચ્છી રીતે પહેરાવવામાં આવેલે જોવામાં આવે છે કે, મૂળ પુસ્તક સાથે રાખીને સરખાવી ન જોનારને તો આ પુસ્તકો સ્વતંત્ર રીતે લખાયલાં જ લાગે. દાખલા તરીકે કોઈ પુસ્તકમાં જે ઠેકાણે અસુક સામાન્ય મિદ્ધાન્ત આપીને તેના સમર્થનમાં કાંઈ ઉદાહરણ આપવામાં આવેલાં હોય છે તે ઠેકાણે મૂળ સિદ્ધાન્ત તો તે રૂપમાં જળવાઈ રહેલો માલુમ પડે છે; પણ તેના સમર્થનમાં જે ઉદાહરણ અપાયલાં હોય છે તે આપણા દેશના લોકોના પરિચયમાંનાં નિર્જીવ કે સજીવ ઉદાહરણો જ ધણે લાગે જોવામાં આવે છે. આ પ્રથા અમને સ રી લાગે છે; કેમકે તેથી આપણે ત્યાંના વાંચકના મગજમાં મૂળ સિદ્ધાન્ત તરત જ ફસી જાય છે. પ્રગ્લેબવણીનો આ એક માર્ગ છે. તે જ પ્રમાણે મૂળ પુસ્તકમાં જ્યાં જ્યાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુ પરદેશી રાખવામાં આવેલું હોય છે ત્યાં ત્યાં ભાષાંતરમાં આપણા દેશના સામાન્ય ઇતિહાસમાંની સર્વસામાન્ય વાતો ગ્રથવામાં આવેલી જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આટલી બીજીવટથી એકસરખું કામ લુદા લુદા લોકો કરે એ બની શકે એમ નથી. જે સ્વરૂપમાં પુસ્તકો આપણા હાથમાં આવે છે તે સ્વરૂપ તેમને પ્રાપ્ત થાય તેમાં ભાષાંતર શાખાનો આગળ પડેલો હાથ હોવો જોઈએ એમ અમને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. આ માળાના દરેક પુસ્તકમાં રાજ્યના વિદ્યાધિકારીની સહીથી “જાહેરાત” આવે છે. કેટલાંક પુસ્તકોની-મુખ્યત્વે કરીને બધાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોની જાહેરાતમાં છેવટે “વિદ્યાધિકારી કચેરીની ભાષાંતર શાખાથી સંશોધાવી.” એવા શબ્દો જોવામાં આવે છે, તેથી અમારા ઉપલા મતને સમર્થન મળે છે, એમ લાગે છે.

એકંદરે, આ માળાનાં પુસ્તકોની બાંધણી મજબુત તથા દેખાતી છે. અમારે સખેદ લખતું પડે છે કે પુસ્તકોની કિંમત બહુ આકરી રાખવામાં આવે છે. કાગળો ઉંચી જા-

તના છે, છપાઇ મુંદ- અને શુદ્ધ છે—મધું સારું છે; તથાપિ કિંમતમાં કાંઇક ઘટાડો થયો જ નોંધએ એમ અમને લાગે છે. “સસ્તી વાર્તામાળા” “વિવિધ ગ્રંથમાળા” “વિચાર-પુષ્પમાળા” ને એવી બીજી માળાઓ માટે જે પ્રમાણે વાર્ષિક લવાજમની પદ્ધતિ રાખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે જો આ માળા માટે યોજના કરવામાં આવે, અને કિંમત સસ્તી રાખવામાં આવે, તો જે શુભ હેતુથી આ માળા આટલી ઝપાટાખંચ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે હેતુ પાર પડે, અને પરિણામે આપણી ઉન્નતિ વહેતી સધાય એવી અમારી ધારણા છે.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા વિષે એટલું સામાન્ય લખ્યા પછી આપણે એ માળાનાં થોડાંક પુસ્તકો અવલોકી નોંધશું એટલે ઉપલા વિચારોને મમર્થન મળે છે કે નહિ તે વાંચક સહેલાઈથી જોઈ શકશે.

દેહધર્મવિદ્યાનાં તત્ત્વો—પુષ્પ ૧૧ મું. લેખક રા. લ. શ્રી. દવે, બી. એ. બી. એમ. સી. એલએલ. બી. પ્રકાશક—એમ. સી. કોઠારી, કાપડી પોળ, રાવપુરા—વડોદરા, કિંમત ૧-૦-૦; ૦-૧૪-૦ પૃષ્ઠ ૧૭૪. સામાન્યતઃ દેહના ધર્મો કેવા કેવા છે તે વિષે આ પુસ્તકમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. સજીવ વસ્તુઓનાં લક્ષણ ક્યાં ક્યાં, સજીવ પદાર્થના ઉદ્ભવો કઈ કઈ જાતના, સજીવ શરીરનું દ્રવ્ય કેવા પ્રકારનું, વ્યક્તિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે વિકસે છે, લોહી શી વસ્તુ છે તે સચેતન પેશિઓ સાથે તે કેવી જાતના સંબંધથી જોડાયેલી છે વિગેરે વિષયોનાં સોળ પ્રકરણો આ પુસ્તકમાં છે. આપણું “હાડ માંસ ને રૂધિરમરેહું, મદ્યું ચામડે અંગ” કેવા પ્રકારનું છે તથા તેમાં દરેક પગે કેવી કેવી જાતની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા થયે જાય છે તે વિષે સાધારણ રીતે ભાગ્યે જ કોઈ સહેજ પણ વિચાર કરે છે. પણ કુદરતની આ ક્રિયાને અભ્યાસ જરૂરનો છે ને તેથી આવી જાનનાં પુસ્તકો ખાસ આવકારણીય નીવડે તેમ છે. કોઈ સ્વભાષા દ્વારા કેળવણી આપતી સંસ્થાને આ પુસ્તક જરૂર ઉપયોગી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઘણું કામ લાગશે. અમે કમૂલ કરીએ છીએ કે પુસ્તકની ભાષા કઈંશ અને ગુંચવણભરેલી લાગે છે પણ એ બાબતમાં એટલું વિચારવાનું છે કે “વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાર્તાનાં પુસ્તકો જેવાં ગડગડાટ વાંચી જઈ શકાય એવાં નીવડે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ જ છે.” આ પુસ્તક ફરી ફરીને જેમ જેમ વાંચીએ છીએ તેમ તેમ તેમાં રહેલો ગૂઢાર્થ ઉકેલાતો જાય છે ને રસ વધતો જાય છે. વિષય એટલો બધો વિશાળ છે કે પરભાષામાં તેનાં મોટાં મોટાં જંગી થોચાં-ઓને હાથપોથી (Hand-Book) નું નામ આપવામાં આવે છે. તો તેટલી જ વસ્તુ આવડા નાનકડા પુસ્તકમાં સમાવવી પડે એટલે અસાધારણ ટુંકાણુ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. તેને લીધે લીટીએ લીટીએ પારિભાષિક શબ્દો ઢગલાખંધ આવે એ પણ કુદરતી છે. પણ એથી વાંચકે બંદી જવાનું નથી. ઉપરાંતપરી વાંચનથી આપણે શબ્દોથી ટેવાઈ જઈએ છીએ. આવા અધરા વિષયના પારિભાષિક શબ્દો સહેલા યોજના છે. અલગત નવા જોડા પહેરીએ ત્યારે ડંખ પણ પડે તેમ આ શબ્દો પહેલાં જડામાંથી લાગશે; પણ તેથી કંઈ ભાષાની પ્રગતિને અટકાવ કરાય નહિ. પુસ્તકને છેડે પારિભાષિક શબ્દોપ આપ્યો છે તે જ આળીશ પાનાં રોકે છે. આવા વિસ્તૃત શબ્દકોષથી વાંચકનું વાંચન બહુ સરળ થઈ જાય છે. માત્ર વાંચતાં આવડવું જોઈએ, વાંચનાં શોખ ઉત્પન્ન થયો જોઈએ,

વાંચનાની ધીરજ હોવી જોઈએ. અમે મૂળ પુસ્તક સાથે આ ભાષાંતર અથથી છતિ સુધી સરખાવી જોયું છે અને આગા સુંદર રૂપાંતર માટે અમે રા. દવેને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આપણે ત્યાં દેશીભાષા દ્વારા કેળવણી આપનારી ધણી સંસ્થાઓ છે. તેવી કોઈ સંસ્થામાં આ પુસ્તક-કુટુંબ મુદતમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે દાખલ થયેલું જોવામાં આવે તો તેમાં કંઈ નવાઈ જોવાનું નથી.

દયારામ. પુષ્પ ૧૪ મું. લેખક રા. જગજીવનદાસ વ્યાળજી મોદી. પ્રકાશક એમ. મી. કોહારી, વડોદરા, કિંમત ૦-૧૧-૦; ૦-૧૦-૦ પૃષ્ઠ ૧૧૯.

આ પુસ્તકમાં શુદ્ધરાતના જાણીતા કવિ દયારામઆઈતું જીવન અને કવન ગ્રંથવામાં આવ્યું છે. જીવન પાછળ નેવું પાનાં રોકાયાં છે ત્યારે કવન માટે માત્ર ઓગત્રીસ પાનાં જ રાખ્યાં છે, એ બાજુથી ચલુ નથી. અલમત પ્રેમાનંદ, મીરાંનાઈ, આદિ કવિઓ માફક દયારામ વિષે મતભેદ નથી તેથી વિવાદભરી ચર્ચાને રચાન ન જ મળે; પરંતુ દયારામ-ભાઈનાં આટલાં ગદ્યાં પુસ્તકોનું પુસ્તકવાર અવલોકન માત્ર ચાર પાંચ લોટીઓમાં જ મમેટી લેવાયું છે તે યોગ્ય થયું નથી જ. કવિનું જીવનચરિત્ર જે પ્રમાણે અનેક જાણીતી તેમજ નવી બીનાઓથા ગમિક રીતે ઉપજાવવામાં આવ્યું છે તે જ પ્રમાણે, એમનાં કાવ્યો વિષે પણ જરા લખાણથી અવલોકન લેવાયું જોઈતું હતું. આથી કવિ દયારામભાઈ કેટલું દતા, કેવા દતા, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એમણે કેટલી ને કેવી જાતની ખેડ છાંટી હતી, કવિ-તારકશક્તિમાં દયારામભાઈ કેટલામું રચાન લાઇ શકે તેમ છે, એ વિગેરે જાણના વાંચકની મમતા ધણી જ રમિક, હમકવાળી ને વાર્તારૂપ બાનીમાં રજુ થઇ છે. પરંતુ દયારામભાઈનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિ આ પુસ્તકથી નિરાશ થઇ જશે એમ અમને લાગે છે. તો આશા છે કે પુસ્તકના કદ સામું ન જોતાં લવિષ્યમાં ખીજી આદતિ વખતે આટલી ખોડ સુધારી લેવામાં આવશે અને દયારામઆઈતું જીવન જેટલું વિસ્તૃત આપવામાં આવ્યું છે તેટલું તેમનું કવન પણ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવશે. વળી આ પુસ્તકમાં બાપાની અને જાપની જુદો અથાગ છે, તે પણ હવે પછી સુધારી લેવામાં આવશે એવી ઉમેદ છે. આમ થશે ત્યારે જ આ પુસ્તકને શાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે દાખલ કરવા અમે સૌ લાગતાવળગતાને સખ્ત લલામણુ કરીશું. બાકી સાધારણ ઉપર-ઓદિયા વાંચકને આમાંથી ધણું નવું વાંચવાનું મળશે એવી અમને ખાતરી છે. આવા સુંદર સ્વરૂપમાં પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે અમે રા. મોહીને ધન્યવાદ આપીએ છીએ, તથાપિ અમારે કહેવું જોઈએ કે એમના ગદ્યા મત સાથે અમે મળતા આવતા નથી. મનુષ્યના જુદાજીવનની અસર તેનાં લખાણો ઉપર થાય છે એ સત્ત જો માન્ય રાખીએ તો દયારામભાઈનાં લખાણો ઉપર એમના પોતાના જીવનના ઈલા ઉડેલા લાગે છે; પત્ની સગવડતાની ખાતર અથવા તો સમ્બતાની ખાતર કાવ્યોનો જુદો જ અર્થ ધટાવીએ એ જુદી વાત છે. એ રીતે જ આ પુસ્તકનાં પાનાં ૭૨-૭૩-૭૪ ઉપર આપેલ સાડીનક પ્રમંગનો અર્થ ધટાવ્યો છે એમ અમને લાગે છે. વળી, પાન ૨૪-૩૫ ઉપર આપેલી ચર્ચાથી કાંઈ પણ સમાધાન થતું નથી. આ બાબતમાં વધારે લખવામાં કાંઈ અર્થ નથી, માત્ર હવે પછી આ પુસ્તક નિષ્પક્ષપાત રીતે સુધારાઇ લખાશે તો ખુરખુર ન્યાય થયેલો કહેવાશે એવું અમારું માનવું છે.

વીર પુરૂષો, પુષ્પ ૧૬ મું. લેખક રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા. પ્રકાશક-
એમ. સી. કાદારી, વડોદરા. ક્રિંમત ૦-૧૨-૦; ૦-૧૧-૦ પૃષ્ઠ ૧૨૨.

આર્થિક કિંગ્ડમીકૃત “ધી હીરાઝ” ઉપરથી મેરી મેક્કેન્ડ્રિક નામની અંગ્રેજ
સ્ત્રીએ લખેલા બાલોપયોગી પુસ્તકનું આ ભાષાંતર છે. તેમાં પર્શિઅસ અને થીસીઅસ
નામના બે વીરપુરૂષો વિષે તથા “કળવણી” માસિકના તંત્રી કહે છે તેમ “આર્ગોનાટસ”
નામના એક વીર પુરૂષ વિષે નહિ પણ આર્ગો નામના વહાણમાં બેસીને સૌવણ્ય
રોમાવલિ લેવા ગએલા વીરપુરૂષોના સંઘ વિષે વાર્તા કહેવામાં આવી છે. પુસ્તકની ભાષા
ધણી સરળ અને ધરંગથ્યુ છે. અમે મૂળ પુસ્તક સાથે આ ભાષાંતર શબ્દસઃ સરખાવી
જોયું છે ને અમને લાગે છે કે મૂળના જે ભાવ છે તે આ ભાષાંતરમાં તેવાને તેવા
કાયમ રહ્યા છે. આપણે બાળકો આપણાં પેતાના જુદા જુદા વીરપુરૂષોનાં જીવનવૃત્તાં-
તથી પરિચિત હોય છે. એટલે પરદેશી વીરપુરૂષોનાં પરાક્રમોનાં વૃત્તાંત તેમની
સમક્ષ મુકવાની આ પ્રથા ધણી આવકારદાયક છે. આપણે ત્યાં બાળસાહિત્ય હજી જોષ્ઠએ
તેટલા પ્રમાણમાં ખીલ્યું નથી. તેવે વખતે આ પુસ્તકનો ઉમેરો ખરેખર અગત્યનો છે.
આજકાલ જમાનો વાર્તા વાંચનારો થઈ ગયો છે. એટલે વાર્તાનાં પુસ્તકો ખાનગી સા-
હસ્યો પણ ઝંપાટાખંધ ઉપડી જાય છે. આ માળા ચલાવનારી સંસ્થા જેવી, કે ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી, કે સાહિત્ય પરિષદ ભાંગળા કમિટી જેવી મોટી સંસ્થાઓ આવી
રીતે ચુરત પ્રકારનાં જ વાર્તાનાં પુસ્તકો પસંદ કરે છે એ પણ આનંદની વાત છે. આમ
આવી સંસ્થાઓ મુખ્યત્વે કરીને અસ્પર્શ્ય ગણાતા વિષયો જ છેડે છે તેમ છેડતી રહેશે તો
આપણી ભાષાની સમૃદ્ધિ ટૂંક સુદતમાં વધી પડશે એવી અમને ખાતરી છે. આટલું જરૂર
સામાન્ય. આ પુસ્તક કોઈ શાળાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્થાન પામશે તો અમને કે
કોઈ સુગ સાહિત્યપ્રેમીને જરા પણ આશ્ચર્ય લાગશે નહિ.

પ્રાણીવિદ્યારત્ન રેખાદર્શન, પુષ્પ ૨૨ મું. લેખક રા. ભાનુસુખરામ નિર્મલચંદ્રામ
મહેતા. પ્રકાશક એમ. સી. કાદારી, વડોદરા. ક્રિંમત ૩. ૧-૦-૦, ૩. ૦-૧૪-૦ પૃષ્ઠ ૧૮૦.

પ્રાણીએની લગતાં પુસ્તકો આ જ લેખક તંત્રથી આજથી આશરે ૨૦-૨૨ વર્ષ
પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તે પછી એ વિષય ઉપર લગભગ કોઈ પણ નવું પુસ્તક ઉત્પન્ન
થયું ન હતું. હવે પાછો એ રસિક વિષય આ પુસ્તકથી હાથમાં લેવાયો છે. રા. ભાનુસુ-
ખરામ વિદ્યાનના પાકટ અનુભવી અભ્યાસી છે, ને તેમના હાથે જ આ ગ્રંથ લખાયો છે
તે ચોખ્ખ જ થયું છે. પુસ્તકમાં અષ્ટ પ્રકરણો છે. પ્રાણીવિદ્યાની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા,
પ્રાણીઓનું વર્ગીકરણ વગેરે વિષયો ચર્ચાયા છે. પુસ્તક ‘વૈજ્ઞાનિક’ હોવાથી ભાષા વાર્તા
જેવી ન સંભવે છતાં આ ગ્રંથમાં ભાષા પ્રમાણમાં બહુ સહેલી ને ઝટ સમજાય તેવી છે.

પુસ્તકમાં ૨૭ ચિત્રો મુક્યાં છે તે બહુ જ સારું થયું છે. વિદ્યાનનાં પુસ્તકો તો
ચિત્રોથી ભરપૂર જ હોવાં જોષ્ઠએ એવું અમારું માનવું છે. એથી વિપ્લવ અર્થે સહેલો
થઈ જાય છે. પારિભાષિક શબ્દો બહુ જ અર્થસૂચક, ટૂંકા અને મહેતત લેનારને યાદ
રહે તેવાં યોગ્યા છે. લેખકનાં પહેલાંનાં પુસ્તકોમાં પરખાવાના શબ્દો બહુ ઘુસી ગએલા
જેવામાં આવે છે. તેવું આ ગ્રંથમાં થયું નથી તે આનંદની વાત છે. પુસ્તકનાં છેવટનાં
બહુ પ્રકરણો ઉપભોક્તાઓના મૂળ વિષે, ઇર્ષિનના સિદ્ધાંતના પરિણામ તથા વિદ્યાનના

અર્થબોધન વિષે અને મનુષ્યના મૂળ તથા જાતિના ભાવિ સાથે પ્રાણીવિદ્યાના સંબંધ વિષે લખવામાં આવ્યા છે. ને મગજમાં એવી ભ્રમણા પેસી ગઈ ન હોય કે આ પુસ્તક ભાષાંતર છે તો આ હેતુના પ્રકરણો વાંચીને તો એમ જ જણાય કે બધું સ્વતંત્ર જ લખાયું છે. મનુષ્યના મૂળ વિષેની દલીલો આદિ બાબતો એટલી સરસ લાખામાં રજુ થઈ છે કે બ્યાનપૂર્વક વાંચનાર અભ્યાસીને આ વિષયનો વધારે ઉંડો અભ્યાસ ખસુસ કરવાનું મન આ ગ્રંથના વાચન પછી થયા વિના રહે જ નહિ એમ અમે માનીએ છીએ. પારિભાષિક શબ્દોના ઉપયોગ વિષે લેખક પ્રસ્તાવનામાં મારી દલીલો રજુ કરી છે. એ વિષય એટલો મહત્વનો છતાં વિશાળ છે કે તે માટે અમે આગળ ઉપર જુદા લેખમાં અમારા વિચારો વિસ્તારથી સૌને સમજાવવા માગીએ છીએ. અહીં તો એટલેથી જ મતોષ મનીશું, કે અમે વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો નવેમરથી બનાવવાની જ તરફેણમાં છીએ. એટલું તો ખરું છે કે આજે દુનિયામાં જે દેશ વિજ્ઞાનની બાબતમાં આગ્રહ ધારે છે તે બધી રીતે પ્રગતિને પૂરો પામેલો છે. આપણે ત્યાં પણ આપણા પ્રાચીન વિજ્ઞાનનો પુનરુદ્ધાર થવાની ખાસ જરૂર છે. આપણું રાષ્ટ્ર પારકા એકિયાં કરી ગય એ આપણાથી સાંખી જ કેમ શકાય ? આપણી વસ્તુને ઉપયોગ આપણે ભલે જ કરી શકીએ ને માટે આપણે ધોતે જ તે વસ્તુ પાછળ મહેનત લેવી જોઈએ. વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો ઢગલાખંધ લખાવી વંચાવ્યાથી પણ આ મહેનત એક રીતે કાઢી લેખાય છે. વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો તો આમ બહાર પડે જ છે. પણ તે વંચારો ત્યારે જ તેની પ્રસિદ્ધિ સારું ગણાશે. આપણા વાચકો વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચીશું એવું કરીને આવા અતકા રહેલા વિષયો તેટલી જ હોંસથી વાંચતા વિચારતા ક્યારે થશે ?

અમે અમારા કદરવાન વાચકને આ શ્રી મયાજી સાહિત્યમાળાનાં પુસ્તકો વસાવી તેમનો અભ્યાસ કરવા ખાસ હલામણુ કરીએ છીએ; અને એ માળાને સંપૂર્ણ ફેલે પ્રગ્લીએ છીએ.

હિન્દુધર્મની બાળપોથી; લેખક પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ મુન. પ્રકાશક વડોદરા રાજ્યનું દેશી કેળવણી ખાતું. કિંમત ૦-૧૧-૦ પૃષ્ઠ ૧૨૬.

આપણી પ્રાથમિક શાળાઓના ઉપયોગ માટે આ પુસ્તક તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું છે. આપણી શાળાઓનો અભ્યાસક્રમ જ્યારથી નવી પદ્ધતિ પર રચાયો છે ત્યારથી નીતિ-શિક્ષણને અને ધર્મશિક્ષણને તેમાંથી સમૂળું ખાતલ કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાક લોકો એવી દલીલ કરે છે કે નીતિ શીખવી શીખાતી નથી, ધર્મ સમજાવ્યો સમજાતો નથી. શાળામાં નીતિધર્મના પાઠો શીખવ્યાથી બાલકો નીનિવાન ધર્મનિષ્ઠ થાય છે. એવું કાંઈ નથી પરંતુ આ માન્યતા અધે વખતે ખરી કરતી નથી. શાળામાં ધર્મનીતિનો અભ્યાસક્રમ દાખલ થયો જ નોંધએ. પરદેશોમાં પણ આવી રીતનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવવામાં આવે છે ને સફળ થયેલો જણવામાં છે. એ દેશોમાં સુખ્યત્વે કરીને ઉપદેશો રૂપે શિક્ષણ અપાય છે. આપણે ત્યાં તો ખરા બનેલા દાખલાથી દલીલો થઈ શકે તેમ છે. આથી આપણી શાળાઓમાં તો આવી જાતનું શિક્ષણ ખાસ ફળદાયક નીવડે તેમ છે. આજકાલ આતુ શિક્ષણ આપવા તરફ લોકોનું બ્યાન ધીમે ધીમે ખેચાવા લાગ્યું છે. તેમાં ખાસ કરીને વડોદરા રાજ્યે આ વિદ્વાન સાક્ષરને દાણે આવા પ્રકારનાં તથા પુસ્તકો લખાવીને નીતિધર્મશિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો છે. એ જ પુસ્તકો અંગ્રેજ દરબાની કેટલીક શાળાઓમાં પણ

પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચાલે છે. નીતિશિક્ષણવિષયક પુસ્તકો પ્રથમ ઉંચા પ્રકારનાં હતાં તેથી આ હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી સહેલા પ્રકારની તૈયાર થઇ છે.

પુસ્તકમાં ઉપોદ્ધાત ઉપરાંત પાંચ ખંડો છે. ઉપોદ્ધાતમાં હિન્દુ ધર્મ વિષે ઉદ્ધાપોદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે ને આપણાં શાસ્ત્રોના વિભાગ ઐતિહાસિક ક્રમમાં પાડવામાં આવ્યા છે. ઇતિહાસ, ઇશ્વર, વર્ણાશ્રમધર્મ અને આર્યધર્મ, જીવન, આત્મા અને પરજીવન તથા જૈન ધર્મ ને બૌદ્ધ ધર્મ એમ પાંચ ખંડો છે. ધર્મ જેવો દ્વિવદ્ય વિષય છે છતાં પ્રો દ્રુવે એટલી મચોટ બાનીમાં અને એટલા ધરગથુ દાખલ થી ઇશ્વર સંબંધીતુ જ્ઞાન બાળકોને સમજાવ્યું છે કે કેટલાક કહે છે તેમ અન્ય રીતે અસર થવાનો સંભવ જ રહેતો નથી. અલબત્ત વિષય ખરા તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલો છે એટલે બાળકોનાં કુમળાં તાજેતર મગજમાં તે સહેલાઈથી ઉતરે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ જ છે. તથાપિ જે શિક્ષક જ્ઞાતી હોય તો બાળકોને તરતો સમજાવવામાં આ પુસ્તકનો સારો ઉપયોગ કરી શકે. દરેક પાઠની નીચે અધરા શબ્દોની સમજાવતી આપવામાં આવી છે. શિક્ષકશિષ્ય વચ્ચેના સંવાદના રૂપમાં આખું પુસ્તક લખાયું છે તે આપણી શાળાઓને યોગ્ય જ થયું છે.

ચાર પુરુષાર્થ, ચાર વર્ણ, ચાર આશ્રમ, સંસ્કાર, આત્મા, જીવાત્મા અને પરમાત્મા અને દર્શન-એટલા પાઠો ખાસ કરીને બહુ સારા લખાયા છે. પુસ્તકની ભાષા બને તેટલી સરળ રાખવાનો પ્રયત્ન થયેલો જોવામાં આવે છે. છતાં વિષયની વિશિષ્ટતાને લીધે બાળકોને મોઢે આ પુસ્તકની ભાષા બહુ જ અધરી અને ચાંપલી લાગવાનો સંભવ છે. પણ આથી સહેલો ભાષા ઉતારવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતો હશે એમ અમે ધારીએ છીએ. પુસ્તકમાં કેટલેક ઠેકાણે અધુરી, કડકશ અને વિચિત્ર વાક્યરચના જોવામાં આવે છે. અમારે મને કેટલીક વાક્યરચના જુવભરેલી લાગે છે પણ તે પ્રશ્ન સર્વસામાન્ય છે ને હજી સુધી ઉપસ્થિત થયો નથી તેમ કીધો નથી એટલે તે બાબત અહીં ઉલ્લેખ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આ બાલોપયોગી પુસ્તકમાં કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો વપરાયા છે તે ઇષ્ટ છે કે કેમ તે મવાલ પડતી વાત છે. જોડણી અનેક સ્થળે બેવડાઈ ગઇ છે. તેમાંની કેટલીક જાગની જૂવ તરીકે ક્ષતવ્ય ગણીએ તો બાકીની જૂલો તો બ્યાનપૂર્વક પાછલી જોડણી યાદ રાખીને આગળની જોડણી સરખી રીતે ચાલુ રાખવામાં લેવાતી બેદરમ-રીતું પરિણામ છે એમ લાગે છે. આપણાં બાળકોમાં આપણી ભાષા માટે માન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થવામાં આવી જતનાં-જૂલ ભરેલાં પુસ્તકો જ બગાડ દાખલ કરે છે. આ પુસ્તક માટે અમારે આટલું પછું કડવું લખવું પડ્યું છે તે માટે અમે દિલગીર છીએ પણ તેથી કંઈ પ્રસ્તુત થઇ અત્યેની અમારી માનની નજર કલુષિત થતી નથી. પુસ્તક સર્વોપયોગી હોવાથી તેના ઝટ ઉપાડ થઇ જશે ને કુંક મુદતમાં તેની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો વખત આવશે એ સમયે અમારી આ ટીકાનું કંઈ સમાધાન થશે તો તેથી બાળકવર્ગનું બહુ જ થશે. બીજી આવૃત્તિને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ટુંક સમયમાં જોવાની અમે આશા રાખીએ છીએ.

સુવક રેત્ન. વિવિધ ગ્રંથમાળા પુસ્તક ૮૬, ૮૨, પ્રકાશક સસ્તું સાહિત્યવર્ધક ક્ષમાલય, અમદાવાદ ને મુંબાઇ. કિંમત ૧-૨-૦; ૦-૧૨-૦ પૃષ્ઠ ૫૦૨.

આણંદની ચરોતર એન્યુકેશન સોસાયટીના આદ્યમંત્રી અને ઉત્સાહી સ્વયંસેવક સ્વ. અંબાલાલ મોતીલાલ પટેલ, ધી. એ. એમના મનનીય લેખો અને અનુવાદો આ ગ્રંથમાં સંગ્રહવામાં આવ્યા છે. શરૂઆતમાં 'ભાષ અંબાલાલનું હુંક' છતાં જરૂર પડતું જીવનચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. ભાષ અંબાલાલ ગુજરાતનું લવિષ્યનું રત્ન નીવડત જ તેઓ ભરતુવાનીમાં ધરણના જેટલું ડહાપણ ધરાવતા હતા. પોતે બહુતરમાં બહુ ફૂલ ચાર હતા છતાં ખોટો ડાળ કરતા નહિ. બણી ગણીને પૂરી આવડતવાળા યયલા તેથી પોતે બહુ સારી ધનશાસિ કરી શકે એવે સ્થળે ગોઠવાઈ શકત છતાં તે વિચારને ન નમતાં પોતે ખરા સ્વાર્થલાગથી આ સંસ્થામાં જોડાવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું. ખીજાઓ માફક એમનામાં સ્વદેશીપણાની અને સ્ત્રી દુષ્ટવણીની ઉંડી ભાવનાઓ હતીજ. પણ તે એટલી વાતે જુદી તરી આવતી કે એ ભાવના સાથે કાર્ય કરવાની શક્તિ અને દૃઢતા જોડાયેલી હતી. પોતે જ્ઞાની અને સુશિક્ષિત હતા તેટલા જ ચારિત્ર્યવાન હતા. લોકસેવા કરવામાં પોતે એટલા બધા તત્પર રહેતા કે કુટુંબમાં, શાળામાં, સમાજમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં તેમની સેવાનું તત્વ તો અપરથે હોય જ. આ અને આવી જાતના એમના સાદાધના અને જીવિના અનેક સદ્ગુણોનું સુંદર ચિત્ર આ ચરિત્રમાં આલેખવામાં આવ્યું છે. મહાત્મા ગાંધી કહે છે તેમ “ભાષ અંબાલાલનું મૃત્યુ આપણને શીખવે છે કે આપણે સેવાધર્મમાં એક ક્ષીણ પણ દીલા નથી રહી શકતા. ભાષ અંબાલાલનું આપણને ખરું સ્મરણ તો એ જ કે તેમના ચારિત્ર્યની આપણે નકલ કરીએ.”

પુસ્તકનો તે પછીનો ભાગ “યુવકોને પત્રો”ના લેખથી શરૂ થાય છે. એમાં ૧૦ પત્રો છે. શાળા છોડી જનાર યુવકને, મરદાની રમતના શોખીન યુવકને, કાર્પ પણ ધંધો ચલાવનાર છોકરાને, સદાકાળ યુવાવસ્થામાં રહેવા ઇચ્છનાર યુવકને વગેરે જાતના બહુ બોધક અને દલીલભર્યા પત્રો છે. ચાર્લ્સકૃત અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી આ બધા વિચારો ભાષ અંબાલાલે યુવાન વર્ગ સમક્ષ મુકી ધણી સારી સેવા મળતી છે એમ કહીએ તો ચાલે. તે પછી રા. મોતીલાલના અંગ્રેજી પુસ્તકના ભાષાંતર “સ્વાર્પણ” નો ભાગ છે. એમાં દુનિયાના ઘણા ખરા ઉત્તમ મગજ શક્તિવાળા લેખકોનાં ઉત્તમ વચનામૃતોના ચૂંટી કાઢેલા સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે. કેટલાંક વચનામૃતો તો એટલા સચોટ છે કે શાળાઓમાં તેનાં પાઠોમાં જુતાવીને ચોડવામાં આવ્યાં હોય તો ઘણાં માર્ગદર્શક થઈ પડે. ઉપરે ભાષ અંબાલાલના પરચુરણ લેખો એકલા આપવામાં આવ્યા છે. “શિષ્ય સત્તાનો ઉદ્ધારત” લેખ મહાકવિ ટાગોરનો લખેલો છે એટલે કુદરતી રીતે ધણી ઝમકથી ભરેલો છે (આ લેખ ‘નવજીવન’ના આક્ટોબર-નવેમ્બરના અંકમાં પ્રકટ કરેલો છે.) પછી ‘ઝલ્ માઈસ’ અને ‘જનરલ આર્મસ્ટ્રાંગ’ વિષેનાં જીવનચિત્રો તનમનાટ ઉપજાવે એવા રંગોથી આલેખાયાં છે. આ ઉપરાંત બીજા પ્રકીર્ણ અનુવાદો ઉપરે છે.

અંતમાં, સ્વ. ભાષ અંબાલાલ આટલો નાની વયમાં ગુજરાતની સેવા છોડીને ચાલતા થયા છતાં પોતાની પાછળ યુવક વર્ગને માટે “યુવક રત્ન” જેવી ઉપયોગી સાહિત્યરૂપી પ્રેક્ષા મુકતા થયા એ કાંઈ ઓછી લોકસેવા નથી. એનો ખરો ઉપયોગ એજ એમના નામનું સ્મારક !

કૃષિકળાવિજ્ઞાન.

દુનિયામાં દુઃખનું, દુર્ભગતાનું તથા દુર્મર્તિનું મૂળ અજ્ઞાનતા છે. સઘળી સાધનસા-
મગ્રી છતાં સંકટોમાં સપડાઇ જવાનું કારણ અજ્ઞાનતા છે. અજ્ઞાની માણસની જીંદગાની
પશુ સમાન છે. પ્રજ્ઞના ત્રીજા ભાગ જેટલો મોટો હિન્દુસ્તાનનો ખેડુત વર્ગ આજે અ-
ધારામાં અથડાય છે. છતે સૂર્ય, છતી આંખે તેને પ્રકાશ માલુમ પડતો નથી. તેના જ્ઞાન-
મય નેત્ર ઉપર પડળ પર પડળ પથરાઇ રહ્યાં છે. ખેડુતની સાથે આખી હિંદી પ્રજા પણ
ડુબે છે. પશ્ચિમની વિદ્યાએ આ દેશમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો ત્યારથી દેશની પ્રાચીન વિદ્યા
પાછળ પડવા માંડી છે. પશ્ચિમની વિદ્યાનું જ્ઞાન, વસ્તીના પ્રમાણમાં એક નાની સંખ્યામાં
ફેલાયું છે. એ નાની સંખ્યાની દૃષ્ટિ પોતાના ઘણા મોટા જથ્થાવાળા અજ્ઞાન ભાઇઓ
તરફ પહોંચતી રહી છે. એ દૃષ્ટિએ હાલમાં નવજીવન, નવી નિયતિ, અને નવી ભાવનાઓ
ધારણ કરવા માંડી છે; અને આશા રખાય છે કે, જે દેશમાં એક વખત જાપવાની
ડળાના અભાવે હિમાચળથી કન્યાકુમારી સુધી, રામાયણ, મહાભારત, આદિ ગ્રંથોનું જ્ઞાન
અને રહસ્ય નાનાં મોટાં, સ્ત્રી, પુરુષ, બચ્ચાં, બાળા, સર્વેમાં ઓતપ્રોત પ્રસરી રહ્યું
હતું, તે દેશમાં, નવા જમાનાના ધરનું જ્ઞાન ફેલાયા. વગર રહેશે નહિ. નિયમ, બાંધણી
અને વ્યવસ્થા ક્રમે ક્રમે સ્થાયી રૂપ પકડતાં જશે તેમ તેમ કાર્યની સિદ્ધિ થતી જશે-ધી-
રજ, ઉદ્યમ અને અંતથી મંડ્યા રહેલું પડશે-નાણાંની તાણ, કામકરમબાની ઓટ તેવા
જેને માટે કામ કરવાનું છે, તેઓની બેઠરકારી એવી અનેક-મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થ-
વાનું છે. ધર્મ-કર્મ છોડી મોહમાં પડેલા અર્જુનને ઉપદેશ કરવામાં શ્રી કૃષ્ણને જે પરિ-
શ્રમ કરવો પડ્યો હતો, તેવો પરિશ્રમ-શુભરાત ફળવણી મંડળ કે બીજી કાંઈ સંસ્થા
કરશે, તો જ ખેડુત તેમ બીજા પછાત પડેલા વર્ગમાંથી અજ્ઞાનતા દૂર થશે, અને તેમ થતાં
તે વર્ગોનું જ નહિ પણ આખા દેશનું ક્ષેત્ર થશે.

સને ૧૮૪૦ ના અરસામાં આ દેશના કપાસની જતમાં સુધારો કરવાના પ્રયાસ
સરકાર તરફથી કરવામાં આવ્યા હતા. તેનાં પરિણામ જોઈએ તેવાં સંતોષકારક નહિં
આવવાથી તે પ્રયોગો પડતા મુકવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર પછી ૧૮૭૭ માં દુકાળ પડ્યો
ત્યાં સુધી દેશની ખેતીવાડીમાં સુધારા વધારા કરવા તરફ ધ્યાન યોજાઈ લક્ષ અપાયું હતું.
દુકાળને લીધે કમિશન નીમાયું તેણે દેશની ખેતીવાડીમાં સુધારા વધારા કરવા તરફ સરકાર-
નું લક્ષ ખેંચ્યું. ત્યાર પછી ૧૮૮૨ કે ૮૩ થી હિન્દુસ્તાન સાથે મુંબઈ ઇલાકામાં પણ
પણ ખેતીવાડી ખાતાની સ્થાપના થઈ. આ ખાતાની ખાસ ફરજ નથી થવામાં ૨૦ વરસ
પસાર થઇ ગયાં. એ અરસામાં આ ખાતાએ સરકારને ખેતીવાડીના આકાશ પૂરા પાડ-
વાનું, તથા પ્રયોગો સાફ રાખેલાં કેટલાંક સરકારી ખેતરો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ
કર્યું. ખેતીવાડી ખાતાની સ્થાપના સાથે પૂણામાં ઇન્જનેરી કોલેજને અગે ખેતીવાડીનું
વિજ્ઞાન આપનારા વર્ગો જોડવામાં આવ્યા. બે ત્રણ વરસે આ વર્ગોમાંથી પાસ થયેલા
વિદ્યાર્થીઓને જીલ્લાની અગ્રેજ હાઇસ્કૂલોમાં ખેતીનું જ્ઞાન આપવા માટે શિક્ષકો નીમવામાં
આવ્યા હતા. તે સ્કૂલો સાથે ખેતી-સમગ્રી પ્રયોગ કરવાનાં ખેતરો રાખવામાં આવ્યા હતા.

ખેતીવાડી સંબંધી શિક્ષણ આપવાનો આ પ્રયાસ થોડાં વરસોથી બંધ પડી ગયો, અને એવો મામલો છેક ૧૯૦૫ સુધી ચાલ્યો. એ વરસમાં પૂણાની અંદર ખેતીવાડીની ઇલા-
યદી કોલેજ સ્થાપવામાં આવી. તેની સાથે ખેતીના પ્રયોગ કરવા સારું વિશાળ જમીન
રોકવામાં આવી, તથા ઇલાકાના થોડાક મોટા જીલ્લાઓમાં ખેતીવાડીના પ્રયોગો કરવા સારું
ખેતરો રાખવામાં આવ્યાં, અને ઇલાકાની ખેતીવાડીમાં સુધારા-વધારા કરવા એ ખામ
ફરજ ખેતીવાડી ખાતાની નજી થઈ. ઇલાકાના જીલ્લાની સેક્રેટરી કે પ્રાયમરી સ્કુલોમાં
ખેતીવાડી સંબંધી જ્ઞાન આપવાની કંઈ યોજના થઈ નથી. આ ખોટ પૂરી પાડવા સનત
પ્રયામની જરૂર છે.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ ખેડુતોમાં જ્ઞાનપ્રમાર કરવાની બાબતમાં શું કરી શકે તેમ
છે ? એ મંડળ વિના જરૂર માત્ર હાલમાં ટક ટક કરી શકે તેમ છે. તેની પશુ જરૂર છે.
૪ જુલૈઈની ૧૨ મા અધ્યાયના ૬૭ થી ૧૦૨ સુધીના મંત્રમાં કૃષિવિદ્યા વિશે વિ-
વેચન કરવામાં આવેલું છે. તેમાં કૃષિકારના મુખ્ય ગુણ નીચે મુજબ દર્શાવ્યા છે—

૧ કૃષિકાર પ્રથમ તો વિદ્વાન જોઈએ.

૨ પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને તે કામ કરનાર હોવો જોઈએ.

૩ તે ધૈર્યવાન જોઈએ.

આવા કૃષિકારે પૃથ્વી, સૂર્ય, વરણ, વાયુ, અને ઋતુઓએ દેવતાઓની આરાધના
કરી, તેઓની સાથે હળીમળી, તેઓની આજ્ઞાનુસાર એટલે તેઓ જે રીતે ચતુરુગ હોય
તે રીતે ખેતાનું કામ કરવું જોઈએ. વેદે દર્શાવેલા ગુણો પૈકી પ્રથમ ગુણથી કૃષિકાર
આજે કેવળ ખેનશીય છે. તેઓ અજ્ઞાનનાં અધારમાં ડૂબેલા છે. દરિદ્રતાની અને દુર્જ-
નતાની સીમાએ પહોંચેલા છે; છતાં ઉદમી અને ઉદાર, મહેનતુ અને મગરૂર છે. એક
ઉદાર તથા મગરૂર ખેડુત કહેતાં અચકતો નથી કે—

“ પ્રધાન રાજ પાટવી, પટેલ તલાટી થાય ”

“ ગામ શેઠ ને ગત્તરીઆ, માંડે આપ્યું ખાય. ”

* * * *

“ કરોડ જણ કણુની ખુકે, દેવ સરીખા સોય, ”

“ રાજ પાછળ કોઈ નહિ, આપ વિચારી જોય. ”

પૂર્વનો વિદ્વાન ખેડુતબંધન, ધાન્ય, પશુ, પુત્રાદિ સંપત્તિથી પૂર્ણ હતો. આજનો
ખેડુત અજ્ઞાનતાથી દરિદ્રતાના દરીઆમાં ડૂબેલો, અન્ન વસ્ત્રી હાલ-હેવાલ ચપલો દૃષ્ટિ-
ગોચર થાય છે. અમેરિકાનો ખેડુત મોટરમાં ફરે છે, ટેલીફોનથી વાતો કરે છે, ખેતરોને
વીજળીના હળથી પાણી પાવે છે. અમેરિકામાં ખેતીવાડીના જ્ઞાનના ફેલાવા માટે ખાસ
શાળાઓ રચાયેલી છે. જનજાતના અખતરાઓ કરવામાં દર વરસે કરોડો રૂપિયા
ખર્ચાય છે. ખેતીવાડી ખાતાના જુદા જુદા વિભાગ પાડેલા હોય છે. વાતાવરણ એટલે
હવાના ખાતા તરફથી. દરરોજ હવામાં વાદળાં ઝાકળ ધ્રુમસ વિગેરેથી શા શા ફેરફાર
થવાના છે તેની માહિતીના રેડિયો હેતુએ, ખેડુતોની જાણ સારું પ્રગટ કરવામાં આવે

છે. દોરોના રોગ અને તેના ઉપચારની જાહેરાતો વખતો વખત પ્રગટ કરવામાં આવે છે. ખેતરોમાં ઉગી નીકળતાં ઝાંખરાં તૂલોની કેવી રીતે નુકશાન કરે છે, તેઓના નાશ શી રીતે કરવો, જુદાં જુદાં તૂલનાં રોગો, તેના ઇલાજો, જીવડાંની જાતો, તેનાથી થતું નુકશાન, તેના ઇલાજ, પક્ષીઓની જાતો, ક્યાં પક્ષીઓ જીવડાંને નાશ કરી ખેડુતોને લાભ કરે છે, તે ક્યાં તૂલો ખાઈ જઈ નુકસાન કરે છે; એ વિગેરેની માહિતી પૂરી પાડનારાં જુદાં જુદાં ખાતાઓ હોય છે. જમીનની જાતની તપાસ કરનાર તથા તેમાં સુધારા કરવાની સૂચના કરનાર વળી જુદાં ખાતું હોય છે. જમીન શા ઉપાયથી ફળદ્રુપ થાય, ક્યાં તૂલને માટે તે લાયક છે, એ વિગેરે જમીનને લગતી માહિતી ખાતા તરફ લખી જણાવવાથી મફત પૂરી પાડવામાં આવે છે. સરકાર તરફથી સમજા લાભ અમેરિકાના વિદ્વાન ખેડુતો ઘણી છૂટથી લે છે. ફુનીઆના જુદા જુદા દેશોમાં ખેતીવાડીના જ્ઞાનવિદ્યાનનાં સાધનથી પાકમાં કેવો વધારો થાય છે, તે નીચેના આક્રિડાથી જણાશે.

યુનાઇટેડ કિંગડમમાં પીતથી કાઢેલા ઘઉં દર એકરે ૩૨, જર્મનીમાં ૨૬, ફ્રાન્સમાં ૧૯, હંગેરીમાં ૧૭, ઓસ્ટ્રિયામાં ૧૬, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૩, હિંદુસ્તાનમાં ૧૦, તથા રશિયામાં ૯ બુશલ થાય છે.

(મી. સયાણી કૃત એગ્રીકલચર ઇન્સ્ટ્રીઅલ ઇન્ ઇન્ડિયા)

અમેરિકાનાં સંસ્થાનોની હાલત હિંદુસ્તાન જેવી હતી. ત્યાંની ૮૦ ટકા વસ્તી પોતાના જીવનનો આધાર ખેતીપર રાખતી. ફળવણી અને હુન્નર ઉદ્યોગમાં અમેરિકાનો એ ભાગ ધણો પછાત હતો. અમેરિકાના ઉત્તર તરફના પ્રદેશના ખેડુતોની વાર્ષિક આવક ૧૦૦૦ ડોલર હતી; ત્યારે દક્ષિણ પ્રદેશના ખેડુતોની વાર્ષિક આવક ૧૫૦ ડોલર હતી. ત્યાંની ફળવણીસંસ્થાનું ધ્યાન આ સ્થિતિ તરફ ખેંચવામાં આવ્યું. લોકોની આવક એટલી નહિ હતી કે તેઓ ફળવણી સારૂ શાળાઓ સ્થાપવા માટે નાણાં કઢાડી શકે. ફળવણીસંસ્થાએ પ્રથમ ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા તરફ લક્ષ આપ્યું. જીવાન ખેડુતોને ખેતીમાં સુધારો કરના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવા સારું જોગે દર જોગે અખતરાનાં ખેતરો કઢાડવાની તથા થોડાક ખેડુતોનાં ખેતરમાં સુધરેલી રીતે ખેતી કરી ખતાવવાની યોજના નૈયાર કરી દશ વર્ષમાં પરિણામ એ આવ્યું કે એકરે સાધારણ ૫૦૩ પૌંડ કપાસ થતો હતો, તેને ઠેકાણે અખતરાવાળાં ખેતરોમાં ૯૦૬ પૌંડ કપાસ ૧૯૦૯ માં થયો. ત્યાર પછી થોડો થોડો વધારો થતાં ૧૯૧૨ માં સાધારણ નિપજ ૫૭૯ પૌંડ પર આવી, અને અખતરાવાળાં ખેતરની નિપજ ૧૦૫૪ પૌંડ પર આવી. અનાજની ખાખતમાં પણ તેમ જ થયું. ૧૯૦૯ માં સાધારણ ઉપજ ૧૬ બુશલ હતી, ને અખતરાવાળાં ખેતરમાં ૩૧ બુશલ હતી; ૧૯૧૨ માં સાધારણ ઉપજ ૧૯ બુશલ થઈ અને અખતરાવાળાં ખેતરમાં ૩૫ બુશલ થઈ. (એગ્રીકલચર જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયા જાન્યુઆરી ૧૯૧૬) ખાતદેશમાં આવેલાં જળાશયો સરકારી ફોર્મ ઉપર ૧૯૧૫-૧૬ માં દર એકરે ૭૭૭ પૌંડ કપાસ તથા ૯૧૧ પૌંડ ઘઉં થયા હતા. શહેર ફોર્મ ઉપર ૬૮૨ પૌંડ કપાસ થયો હતો. સુરતના સરકારી ફોર્મ પર ૧૯૧૬-૧૭ માં દર એકરે ૫૬૦ થી ૭૮૦ પૌંડ કપાસ તથા ૯૯૭ થી ૧૮૦૮ પૌંડ સુધી જીવાર થયાં હતાં.

વિદ્યાનની અદ્યથી ખેતી કેવી થાય છે, તે ઉપરની હકીકતથી જણાઈ આવે છે. કૃષિવિદ્યાના જ્ઞાનનો દેશમાં જાહેરો પ્રચાર શી રીતે થાય તે તરફ રાજ્ય પ્રજાનું લક્ષ

વધુ દોરાતું લેખએ. ૧૮૭૭ ના દુકાળ પછી હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીમાં સુધારા કરવા તરફ સરકારનું લક્ષ દોરવાયું. પરંતુ દેશના વિસ્તારના પ્રમાણમાં પૂરતું પરીણામ હજી સુધી આવ્યું નથી. ગુજરાતમાં સુરતના સરકારી ફોર્મ જેવું મોટું ફોર્મ બીજા કોઈ જગ્યામાં નથી. દાહોદમાં ગુજરાતી ખેતીવાડીની શાળા ઉઘડવાની તૈયારીમાં છે. તે સિવાય બીજા કોઈ સ્થળે શાળા છે નહિ. દરેક ખેતીવાડીનો આવરસીઅર સરકારે રાખેલો છે. તેઓ ખેડુતોને ખેતીમાં સુધારાની દિશા સૂચવવા પ્રયાસ કરે છે; પણ ખેડુતોમાં લેખએ તેની જાગૃતિ હજી આવેલી જણાતી નથી. નાણાંની તાણને લીધે સરકાર હાલમાં કંઈ વધુ કરી શકતી નથી સરકારથી નાણાંની તાણને લીધે વધુ ચર્ચ શકતું નથી. તો ગુજરાત કેળવણી મંડલ કેવી રીતે કેટલું કામ કરી શકે તેની અંદાજ થવી મુશ્કેલ છે. બધાં સુધી નાણાંની મુશ્કેલી દૂર થાય નહિ, ત્યાં સુધી સરકાર કે ગુજરાત કેળવણી મંડળ કંઈ કરી શકે તેમ નથી. સરકાર પાસે વધુ નાણાં કઢાવવાં એ કામ સરકારની ધારાસભાના અગ્ર પક્ષના સભાસદોનું છે. કેળવણી મંડળને નાણાં પૂરાં પાડવાનું કામ અગ્ર તથા દેશી રાજવંશીઓનું છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજી પાંચ જગ્યામાં સને ૧૯૧૫-૧૬ ના ૪૬,૮૫ ૯૬૫ એકર ખેડાણ જમીન હતી. ગામઢા, તાલુકા, તથા જગ્યાઓમાં કેળવણી મંડળના સેવકોની મદદથી ખેડુતો સ્વેચ્છાથી લીધે એક પાંચ, (એકરે બે પાંચ) લેજે જે આવે તો લગભગ રૂપિયા ૨૧,૪૦૫ આ રીતે એકાદ થાય. ગુજરાતમાં આવેલાં દેશી સંસ્થાનોના ખેડુતો તરફથી પણ આવી રીતે નાણું મેળવી શકાય. તેમાં રામજો, નવાજો, કાકિરો, મોટા તાલુકદારો તથા જમીનદારોની ભેટનો ઉમેરો થાય તો એક મોટી રકમ એકઠી કરી શકાય.

દશ લાખ રૂપિયા સુધીની રકમ ધામ તો કેળવણી મંડળ પ્રથમ ગુજરાત કાર્ડિઆવાડના મધ્યમાં એક ખેતીવાડીની કોલેજ તથા તેની સાથે ખાસ કરી શોધખોળ (રીસર્ચ) નું ખાતું કઢાડી શકે. શોધખોળના ખાતાની પ્રથમ જરૂર છે. એમાં ભૂતંતર વિદ્યા, રસાયન વિદ્યા, જંતુ વિદ્યા, પક્ષીવિદ્યા, વનસ્પતિ વિદ્યા, યંત્ર વિદ્યા, વિગેરેના નિશ્ચયાત્મક પ્રયોગો થઈ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના મન પર દસે, તો તેનાથી પછી માધ્યમિક, પ્રાથમિક શાળાઓમાં તથા ખેડુત વર્ગમાં તેનું જ્ઞાન ફેલાવી શકાય. ગુજરાત કેળવણી મંડળે ગુજરાતી ભાષાવાળા પ્રદેશના ક્ષેત્રનો પોતામાં સમાવેશ કરી લેવો ઘટે છે; તેથી કાર્ડિઆવાડ પણ દાખલ થઈ જાય. આ મંડળની શાખા તરીકે એક ગુજરાત અને બીજું કાર્ડિઆવાડ એવાં બે મુખ્ય ખેતીવાડી મંડળો સ્થાપવાં. તેની શાખાઓ જગ્યાઓમાં પ્રસરવાથી ખેતીવાડી મંડળો મારફત કેળવણી મંડળ દક્ષિણ અમેરિકાની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરી ખેડુતોમાં કર્મેન્દ્રિયગેયર જ્ઞાન ફેલાવી શકે. કેળવણી મંડળ સંસ્કૃત, ઇંગ્રેજી, અરબી, ફારસી, વિગેરે ભાષાઓમાંથી કૃષિ વિદ્યાનો જ્ઞાનભંડાર એકઠો કરે, અને વખતે વખતે સમયાનુસાર જ્ઞાન. ખેડુત વર્ગમાં ખેતીવાડી મંડળો મારફત ફેલાવી શકે. સ્પેષનમાં સુસજ્જમાની અમલ દરમ્યાન કૃષિવિદ્યા ઉંચે દરજ્જે પહેંચી હતી એટલે અરબી, ફારસી ભાષામાં કૃષિવિદ્યાજ્ઞાનનાં લખાણો હોવાં લેખએ, નાણું એકઠું થતાં સુધી કેળવણી મંડળ પોતાનું મહત્વનું કાર્ય કરી નહિ શકે તો પણ ખેતીવાડી મંડળો દ્વારા કંઈક પ્રાથમિક કામ ઉપાડી લે તોપણ થોડું કામ કરેલું લેખાશે નહિ. મંડળને લેકેમણ તથા વિતેમણ-લગરના સેવકોની આ કામમાં પ્રથમ જરૂર પૂરી પાડવી, એ દેશસકતોનું કર્તવ્ય છે.

ચીમનલાલ હરદેરામ.

તેમ છતાં હું રાજ્યને જમીનદાર તરફ કરવા માંગતો નથી. હાલ તરત તો સારો રાજ્ય-કારભાર માગું છું. એ માંગવાની દરેક માણસની દરજ છે. જે દેશની અંદર ધણા મતથી બધી વસ્તુ થતી હોય ત્યાં ન્યાયજ બળે છે એમ માનવું એ મોટી ભૂલ છે, અને તે ભૂલ નહિ જોવાથી ધણા અન્યાયો થયાં કરે છે. ઝ.ઝા માણસો કરે તે ખરું જ હોય એવી માન્યતા એ ખોટો વડેમ છે. શું એવી જાતનું રાજ્ય ન થઈ શકે, કે જ્યાં ધણા માણસો કહે તેનો અમલ થવાને બદલે જે સાચું હોય તેનો જ અમલ થાય? શું માણસે પોતાનો આત્મા રાજ્યકર્તાઓને વેચી દીધો છે? એમ જો હોય તો આપણે માણસ શાના? હું તો કહું છું કે આપણે માણસ પહેલાં અને પછી રૈયત. કાયદાને માન આપવાનો ગુણ દેશવાની કશીએ જરૂર હું જોતો નથી. સત્યને માન આપવાની જરૂર હરકેમથી છે. મારાથી એકજ દરજ ધારણ કરી શકાય છે, અને તે એ કે જે સત્ય હોય તે જ મારે કરવું. કાયદાથી કોઈ દહાડો માણસ જરાએ વધારે ન્યાયી થયેલો મેં જાણ્યો નથી. પણ મેં એવું તો જોયું છે અને જોઉં છું કે સાધારણ રીતે ન્યાયી બુદ્ધિના માણસો પોતાના જોગપણથી અન્યાય કેસાવવામાં હથિયાર રૂપ બને છે. કાયદાને અનદદ માન આપવાનું પરિણામ, આપણે બધા જોઈએ છીએ કે રાજ્ય લડાઈમાં ઉતર્યું કે લશ્કરમાં પૂતળાંની માફક ટપાટપ આપણે ઉતરી પડીએ છીએ અને નંગે મોટો, ઉપરિના હુકમ ઉઠાવીએ છીએ. ઘણા માણસોનો તો ધધોજ લશ્કરની મોઢરી છે. પછી અમુક લડાઈ ખરાબ છે એમ ચોક્કસ સમજવા છતાં તેમાં તેઓ તણાય છે. એવાને શું આપણે માણસો ગણશું કે કસાઈના હાથમાં કુહાડો ગણશું? આવા માણસો લાકડા કે રોડા સમાન છે. તેવા માણસોને માન કેમ આપી શકાય? પશુઓ કરતાં તેની કીમત વધારે કેમ ગણી શકાય? વળી ઘણા કાયદાના દિમાગતી બને છે, વજીલો બને છે, એલ્યીઓ બને છે. તેઓ પોતાની અકલ વડે રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો ફાંકો રાખે છે પણ હું જોઉં છું કે તેઓ વગર વિચારે અને અજાણ્યે સેતાનની મેના કરે છે. ખરા મરોં તો કોઈ વિરવા-આપણા વીરો, આપણા દેશલોકતો, આપણા મહાન મુધારકો-છે, જેઓ સત્યથી રાજ્યની સેવા કરવા ઇચ્છે છે અને જેમને હમેશાં રાજ્યની સામે યદનેજ તે સેવા કરવી પડે છે. સાધારણ રીતે, રાજ્ય આવાઓને પોતાના દુશ્મન લેખે છે.

ઘણો માણસ તો મદની રીતેજ કામ કરશે, બીજાને ન્યાયો નહિ નાચે. આ અમેરિકાના રાજ્યને નિભાવવા જે માણસ યત્ન કરે તે નામદ સમજવો. જે રાજ્ય ગુલામોની ઉપર સત્તા ધરાવે છે તેને માફ રાજ્ય હું મણી શકતો નથી. જ્યારે બહુ જુલમ થાય ત્યારે જુલમી રાજ્યની સામે યવાનો માણસ જાનનો હક્ક છે. કેટલાક માણસો કહે છે કે અમેરિકાનું હાલનું રાજ્ય તેવું જુલમી નથી; દારણ તેઓની જાત ઉપર હુમલો નથી, અને બીજાની ઉપર થાય છે તેની આવું બોલનારને દરકાર નથી.

જેમ દરેક સચામાં થોડો ધણો કાટ રોય છે, તેમ દરેક રાજ્યતંત્રમાં પણ હેય છે. તે કાટ દૂર કરવાને સારૂ સામે યવાની જરૂર કદાપિ ભલે ન હોય; પણ જ્યારે કાટ એ જ સંચો બને, જ્યારે જુલમ એ કાયદાનું રૂપ પકડે, ત્યારે એ રાજ્ય મદીને ન ખરે.

શરીર જાય તો પણ ન્યાય કરવો, એ મત્ત જાગવું. મેં ડૂમતા માણસ પાસેથી ટુપડું શુંટવી લીધું હોય તો તે મારી જાંઘની જાય તો પણ મારે તેને પાડું આપવું જોઈએ. તેમજ કદિ અમેરિકાનું રાજ્ય હું એ તોપણ તેણે ગુલામોને છુટા કરવા ઇચ્છે છે.

આપણે જોલીએ છીએ કે સમાજ અમુક કામને સારૂ તૈયાર નથી; પણ સારૂ કરનાં હમેશાં વખત લાગે છે. કેમકે થોડા માણસો જે મુધારો કરવા માંગતા હોય તે બધા બહાદુર નથી હોતા. તમારા જેટલા બહાદુર બધા માણસ થાય નહિ તેની ફિકર નથી, પણ

સમાજમાં કેટલાક તો સંપૂર્ણ શુદ્ધ હોવા જોઈએ. જેમ એક ખંખીરનું શુદ્ધ આગમાં બાપીને આપી રાટીને પુલાવે છે, તેમ આવા માણસો સમાજમાં બાપીને આપી સમાજને ચક્રાવે છે. એવા તો હજારો છે, કે જેઓના વિચાર શુદ્ધાત્મીની સામે છે પણ જેઓનાં આચરણ પોતાના વિચારથી વિરુદ્ધ છે. તેઓ પોતાને વૈશિષ્ટ્ય અને ફ્રેન્કલિનના વંશજે કહેવા છે, પણ ખીસામાં હાથ ધાલી ચમન કરી કરે છે. આજના દેશસેવક અને પ્રામાણિક માણસો કેવા છે ? તેઓ દયુપયુ મનના છે, દિલગીરીના કરાવો પસાર કરે છે અને અનુચિત કરે છે; પણ કશી વાતમાં તેઓનો છવ નથી હોતા એટલે તેમાં બહીવાર પણ શી હેય ? તેઓ રાહ જોતા ખેસે છે કે કાંઈ બીજો દુઃખનું નિવારણ કરનારો નીકળે તો પોતાની તબ રેલો ન આવે.

જગતમાં હજારે નવસોનવાણું સત્યની વાતો કરનારા હોય છે, આચરનારા એક હોય છે, પણ મત્યના હજાર વાતો કરનારા કરતાં સત્યના એક આચરનારની કીર્તિત ધણી વધારે છે. ખજનો સાચવનારા ઘણા હોય, તેનાથી તેમાંથી એક પાછ પણ નરિ આપી શકાય. ખજનાનો માલેક એકજ હોય, છતાં તે બધું લૂટાવી શકે છે.

માણસ સત્યની તરફ મત આપે એટલે કાંઈ તે સત્ય આચરતો કહેવાય નહિ. જ્યાં સુધી પોતાનો મત સિદ્ધ કરવાની તેને ધગશ નથી હોતી ત્યાં સુધી તે મનનું કંઈ ફળ નથી. બહુમતીના નિર્ણય ઉપર પોતાનો સિદ્ધાન્ત છોડવાને બદલે તેણે એકલા ઝૂઝવું જોઈએ. બહુમતીએ જે કામ થાય તેમાં કરાવવાપણું શું રહ્યું ? જ્યારે ઘણા માણસો શુદ્ધાત્મી રીતે કરવાનો મત આપશે ત્યારે એમ જાણવું કે શુદ્ધાત્મી રીતે કરવાપણું રહ્યું નથી. તેની સામે ઝૂઝનાર એક સાચા માણસો જ તેનું મૂળ ઉજેડ્યું હતું, એમ જાણવું.

હું એમ નથી કહેતો કે દરેક માણસ જ્યાં જ્યાં જોડું જુએ ત્યાં ત્યાં તે દૂર કરવાને બંધાયેલો છે; પણ હું ચોક્કસ કહું છું કે તે પોતે જોડામાં બાગ નહિ લેવા તો બંધાયેલો છે જ. માણસ, માન વિચાર કરી તે પ્રમાણે વર્તે નહિ તેમાં શી મઝા હોય ? જો મારો માલ કોઈ ચોરી જાય તો હું તે અડીક ચડું જણી બેસી રહેતો તથા પછી ચોરાયેલો માલ પાછો મેળવવા અને ફરી ન ચોરાય તેમ કરવા પ્રયત્ન કરું છું. જે માણસ કહે છે તેમ કરે છે તે જુદી જાતનો અને છે. તેવો માણસ નથી દેશની, નહીં મગાની કે નથી મિત્રોની દરકાર કરતો; સત્યને બેવડો આ બધાને તે સેવે છે.

જુલમી કાયદો છે, એમ આપણે કબૂલ કરીએ છીએ. તેની સામે આપણે શું ? સાધારણ રીતે માણસો કહે છે કે જ્યારે ઘણા માણસો તે કાયદો નાપમંદ કરશે ત્યારે તે રદ થશે. તેઓ કહે છે કે જે તેઓ સામે થાય તો કાયદાની ખરાબી કરતાં સામે ચલાવી અન્યાય રહી શકે તેટલે અંશે તે જુલમ સામે ચલાવનારો દોષ નથી. દોષ અમલદાર અધિકારીમાં લશ્કર ન હોય અથવા.

પણ તે પ્રમાણે કહેનારાનું માનવું જુલમ બરેકું કે હજાર માણસ, એક મો માણસ, અરે કારક છે, તેનું લશ્કર હાનિકર્તા છે. આવી માણ નહિ એક પ્રામાણિક માણસ—શુદ્ધાત્મીની ચરીર છે અને તેના વિના તે સત્તા-ધડીબર નથી. આગીદારીમાંથી આવતી વસ્તુ અને દોરથી દબાયેલા રહી આ વાત જોઈ શકતા નથી. આગીદારીમાંથી આવતી વસ્તુ અને રાજ્યસત્તા બંને આપણે એટલે રૂચનજ નહાવી રાખીએ છીએ. પીરી નાણું થાય.

એટલે આપણે જોઈએ કે આપણે પોતાની મેળે છેતરાયાં કરીએ છીએ ત્યાં પાપમાં રાજ્યે કોઈ સાદસ પોતાની મેળે ઉપાડ્યું હોય એમ નથી. નથી તેણે આપ બીજાઓના રાખ્યા કે નથી તેણે આપણને કાંઈ ફળવણી આપી. આજે આપણે જે કાંઈવાર રાજ્ય રાજ્યને લીધે નહિ પણ આપણા પોતામાં જે કાંઈ દેવત છે તેને લખને છીએ ત્યારે મારી રાજ્યસત્તાને લીધે આપણી ફળવણી અને હોશિયારીમાં કંઈક લેણું આવી છે.

પાસે કર લેવા આવે છે. તે વેળા મારે તેને કર આપવાની ના પાડવી જોઈએ. જે એક દુનિયા માણસો કર આપવા ના પાડે તો તેમાં કળે અત્યાચાર થતો નથી, પણ રાજ્ય જે અત્યાચાર કરે છે તેમાં કર આપવાની મદદ થતી હોય, કર આપવામાંજ અત્યાચાર રહેલો છે.

હું જાણું છું કે મેંસેચુમેટ્સમાં એકજ ખરો બહાદુર, ગુલામીની સામે યદને વેરો નહિ આપી જેલમાં જશે તો તેજ દહાડે ગુલામીની ખેડી તુટવાની શરૂઆત થશે. જે ચીજ ખરાબર કરવામાં આવે તેજ બની કહેવાય; પણ આપણે તો લાંબી વાતો કરીને માનીએ છીએ કે વાતો એજ આપણું કામ છે. ગુલામી તોડવાની દિવસવાસને ટેકા આપનારાં ધણાં છાપાં છે; પણ એક મર્દ નથી.

જે રાજ્યમાં ખોટી રીતે માણસોને જેલમાં નાંખવામાં આવે છે તે રાજ્યમાં ન્યાયી અને સારા માણસોનું ઘર જેલ છે. તેથી મેંસેચુમેટ્સમાં આજે સારા માણસોનો વાસ જેલમાં જ હોવો જોઈએ. ગુલામી રાજ્યમાં માણસ જેલમાં જ રવનંત છે. ત્યાંજ તેનું માન છે. જેઓ એમ માને છે કે સારા માણસો જેલ જશે તો પાછળથી અન્યાયની માગે લડત ચલાવનાર કાંઈ રહેશે નહિ. તેઓની લડત કેમ આવે તેનું જ્ઞાન નથી. તેઓને ખરાબી સત્તા ખોટા ઉપર કેટલી ચાલે છે તેનું માપ નથી જેલમાં પડેલા અને અન્યાયના જુલમનો બનુભવ કરનારા જેલમાં જેટલું કામ કરી શકશે તેટલું જેલની બહાર નહિ કરી શકે. થોડા વિરૂદ્ધ વિચારના માણસો, ધણા માણસોની સાથે ખેંચાઈ કરે ત્યાં સુધી તેઓ વિરૂદ્ધ વિચારના કહેવાય જ નહિ. તેઓએ પોતાનું બધું વજન વિરૂદ્ધ ગતિ આપવામાં વાપરવું થયે છે.

હું મારા પડોશીઓની સાથે વાતચીત કરું છું, ત્યારે મને માલમ પડે છે કે તેઓ સામે ચાપ તો બધું ખોઈ ખેંસે. અને તેઓનાં બાપડી છોકરાં રજા પડે એમ તેઓને બીક છે. મારે પોતાને જે રાજ્ય ઉપર મારા કુટુંબનો આવી રીતનો આધાર રાખવાનો હોય તો હું તો નિરાશ થઈ પડું.

મને લાગે છે કે જુલમી રાજ્યને તાબે થવું એ શરમ ભરેલું છે. તેની સામે થવું એ રહેલું અને સરસ છે. મેં છ વર્ષ થમાં કર આપ્યો નથી તેથી એક વખત એક રાતને સારૂ મને જેલમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ન્યારે આ કેદખાનાની દિવાલો અને તેના લોખંડના દરવાજા તપાસ્યા ત્યારે મને રાજ્યની મૂર્ખાઈનો ખ્યાલ આવ્યો, કેમકે મને કેદ કરનારા તો એમજ ધારતા હશે કે હું માત્ર હાડકાં અને માંસનો બનેલો છું. તે મૂર્ખાઈનો જાણતા નથી કે હું દિવાલોથી ઘેરાયલા છતાં બીજાઓ કરતાં છુટો છું. હું કેદમાં હતો એમ મને ન લાગ્યું. મને તો એમજ જણાયું કે જેઓ બહાર હતા, તેઓ કેદીની સ્થિતિમાં હતા. મને તેઓ પડોશી ચકયા નહિ તેથી મારા શરીરને સજા કરી. તેમ યજ્ઞથી હું વધારે છુટો થયો અને મારા વિચારો તે રાજ્યને સારૂ વધારે લગાડે થયા. મેં જાણું છે કે છોકરાઓ કાંઈ માણસને કાંઈ ન કરી શકે તો તેના ફતરને કનડે છે, તેમ રાજ્ય મને કાંઈ નથી કરી શકતું ત્યારે મારા શરીરને ઈજા આપે છે. વળી મેં એમ પણ જાણું કે શરીરને ઈજા આપતાં પણ રાજ્ય ડરતું હવું. તેથી મારું જે કાંઈ માન રાજ્ય પ્રત્યે હતું તેવે ગયું *

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

ગૂજરાતનું જાહેર જીવન.

અમદાવાદ.

અત્રેની હોમરૂલ લીગની ઓફિસમાં તા. ૧-૧-૨૯ ના દિનથી હોમરૂલ લીગને અંગે એક મફત વાચનાલય સ્થાપવામાં આવ્યું છે, જેનો લાભ ધણી મફત વાચનાલય. વાચકો લે છે.

તા. ૧૮ મી જાનેવારીએ અત્રેના સ્ટુડન્ટસ ક્લબરહુડ તરફથી પ્રેમાભાઈ હોલમાં પ્રો. દેશપાંડેએ “ સ્ત્રી જાતિની સ્વતંત્રતા ” એ વિષય ઉપર એક ‘ સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા ’ વિદ્વાનભર્યું લાપણુ આપ્યું હતું. પ્રમુખપદાન શ્રીમતિ શારદામૌરી બી. એ. ને અર્પવામાં આવ્યું હતું. સ્ત્રીઓના મળવા નોંધતા મતાધિકારની તરફેણમાં લાપણુકર્તાની મુખ્ય દલીલો હતી

તા. ૨૧ મીએ અત્રેના શહેરીઓની એક જાહેર સભા ડા. હરિપ્રસાદ મજસપના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. સભામાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો અનાજના અંકુશ હતો કે-આજ કાલ વધી પડેલા અમલ અનાજના ભાવો તરફ સામે પ્રજાવિરોધ. આ સભા ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબનું લક્ષ્ય જે સ્ત્રી, દુકાળના વખતમાં અનાજના અંકુશની સરકારી રાજનીતિને તે માટે જવાબ દાર કરાવે છે અને ધારે છે કે હિન્દના અન્ય ભાગોમાંથી અનાજ લાવવામાં રહેતી દર-કતો દૂર કરવાથી તેમજ ખર્ચા અને હિંદુસ્થાન બહારથી આયાત થતા અનાજનું આગ-ખોટનું નૂર ધટાડવાથી ધણે અંશે મોંઘવારી દૂર થશે. તદુપરાંત આ સંબંધમાં તા. મું-બાઈ સરકાર તેમજ હિન્દી સરકારનું લક્ષ્ય દોરી, અનાજના ભાવ સોંધા કરાવવા આ સભા વિનંતિ કરે છે. ” ઉપલો ઠરાવ મરકારને મોકલી આપવામાં આવ્યો છે; પણ તેનો કાંઈ જવાબ મળ્યો હોય એમ જણાતું નથી.

અત્રેના ગૂજરાત ફળવણી મંડળની વ્યવસ્થાપક કમિટીની મળેલી સભાએ એવું ફ-રાવ્યું છે કે-ગૂજરાતનાં મહિલા વિદ્યાલયોના છેવટના વર્ષના તેમજ મહિલાવિદ્યાલયોની ઉંચી ફળવણી માટેના ક્રમ, પરીક્ષા વગેરેની વ્યવસ્થા કરવા માટે પરીક્ષાઓ. એક નવીન મંડળ સ્થાપવું.

ગૂજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૨૦ મી જાનેવારીને સોમવારે પ્રેમાભાઈ હોલમાં સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે મળેલી એક ઐતિહાસિક વાર્તા સભા સમક્ષ કાઠીઆવાડના કેટલાક રાજાઓના મજકવિ ગુનામસિંહે કથન. “ પૃથુરાજ તથા સોમેશ્વરની ઉત્પત્તિની વાર્તામાં દુંદા રાક્ષસ ” ની

કથાવાળો ભાગ દુહા, કવિન વગેરે સાથે કહી સંભળાવ્યો હતો. સભામાં ધણી સ્ત્રીપુરુષોએ હાજરી આપી હતી.

અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટીને સરકારે રૂ. ૩૭૫૦૦ ની રકમ ગીમ્ય વસવાટ દ્વારા કરવા માટે આપી હતી. તે પાનકારનાકા આગળનું ગીમ્યપણું દ્વારા કરવા રૂ. ૩૭૫૦૦ની મ્યુ. સારું વાપરવાનું મ્યુનિસિપાલિટીએ કાર્યનું હતું પરંતુ સરકારે તે નિસિપલ ડ્રાઇ. ચેમ્બના પસંદ ન કર્યાંથી તા. ૨૭ મી જાનેવારીએ મેલેલી મ્યુનિ-સિપલ સભામાં સરકાર સમક્ષ ત્રણ સૂચનાઓ રજૂ કરવાનું અને તેમાંથી તેને કાવે તે સૂચના પસંદ કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ સૂચના મ્યુનિસિપલ લંગ્ગીઓ જે સ્થળે રહે છે ત્યાંના ગંદા કોટડાં તોડી પાડી ત્યાંની ગીદી દ્વારા કરી તેમને માટે નવાં કોટડાં કરવાની; બીજી, શહેરમાં જ્યાં જ્યાં ગંદા નાનાં કોટડાં હોય તે પાડી નાંખી ગીમ્યવમન્ટ દ્વારા કરવાની અને ત્રીજી, ખાડીઆમાં જળોવાડીના નાકાથી ચાર રસ્તા સુધીના સાંકડા રસ્તા રાજમાર્ગ જેવો બનાવવાની. આ સૂચનાઓ પસંદગીના ક-માનુસાર રજૂ કરેલી છે. ધણાનું માનવું છે કે-સરકાર બીજી સૂચના પસંદ કરે તો કીક પણ થું થાય છે તે જોવાનું છે. ગમે તે સૂચના તા. ૨૧ મી માર્ચ ૧૯૧૬ સુધીમાં પ-માર થઈ તૈયાર કરવાની છે.

અત્રેના શિશુમંડળ તરફથી તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરીને દિને શાંતિજીવન થીએટરમાં એક લગ્ન કોન્સર્ટ દુકાળ નિવારણ ફંડના લાભાર્થે કરવામાં આવ્યો. શિશુમંડળનો કોન્સર્ટ. રથાન લીધું હતું. ખાનદાન કુટુંબની કન્યાઓએ લજવેલી આ કોન્સર્ટ ધણેજ કાર્યસાધક નીવડ્યો હતો. શ્રીમતિ શારદાગૌરી અને વિદ્યાગૌરીએ કોન્સર્ટની કાળજી ભરી વ્યવસ્થા રાખ્યાનું તે પરિણામ હતું. આ કોન્સર્ટની ચોખ્ખી આવક રૂ. ૨૨૬૨ થઈ હતી.

તા. ૧૧ મી ફેબ્રુઆરીએ અત્રેના કેટલાક શહેરીઓની એક સભા રા. બા. રમણ-ભાઈના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. આ સભા ઓ. મિ. પટેલના ખરેખ ખીલની હિ- વર્ણાન્તર લગ્નના ખીલના સિદ્ધાન્તને ટેકા આપનારાઓ હિંદુ-માયત. ઓની જાહેર સભા હતી. રા. બા. રમણભાઈએ સભામાં પટેલખીલની હિમાયતમાં એક વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

શેર સદાના ઇતિહાસમાં હમેશાને માટે અમદાવાદની પ્રતિષ્ઠા જાળવનારા એક સુયોગ્ય પૃષ્ઠ ૩૫ “ રોલ ઓફ એક્સચેન્જ ” તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ અત્રે અમદાવાદમાં નવું સ્થપાયું છે. આ મંડળની આગેવાની શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈએ ‘રોલ ઓફ એક્સચેન્જ’ લીધી છે. તેનું મહાન રામપુરમાં શેઠ મગનભાઈ કરમચંદના ડેહે-લામાં આવેલું છે. આ મંડળનું ઉપયુક્ત મહાન યુદ્ધ મૂકવાની ક્રિયાનો મેળાવડો ઉપર જણાવેલી તારીખે અત્રેના કલેક્ટર મી. ચેટફિલ્ડના પ્રમુખપદ નીચે યોજાશે. આ મંડળના નિયમોનું બંધારણ શેરસદાના ધંધામાં જરાકે થોડાજો ન થાય એવું રખાયું છે. તેમાં દાખલ થનારા દલાલોને રૂ. ૧૫૦૦ ભરીને એક કાડ લેવું પડે છે. આવા આશરે ૩૦૦ દલાલો મંડળના સભાસદ થયા છે. બીજા એક સંતોષકારક નિયમ આ મંડળમાં એ દાખલ કરેલો છે કે દલાલો અને માહકાએ પોતાનાં કામકાજ મોટેથી નહીં પણ લિખિત કંદાકટથી નક્કી કરવાં. મંડળના સભાસદોના આદેશોને જો દલા-

લોનાં કામથી અસંતોષ ઉપજે તો તે આ સંસ્થાના ડીરેક્ટરોને અપીલ કરી દાદ મેળવી શકે. ડીરેક્ટરો તરીકે મોલાદાર અને તટસ્થ ગૃહસ્થોને નીમવામાં આવેલા છે. એમ જણાવવામાં આવે છે કે—આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ વિલાયતમાં ચાલતી આવી સંસ્થાઓને ખૂબે કામકાજ કરવાનો છે. આ મંડળની પ્રતિષ્ઠાથી શહેરમાં તેને માટે સારો અભિપ્રાય બંધાયો છે; અને અગાઉ જેવા ચતા થોડાળા ભવિષ્યમાં બંધ પડશે એમ ધારવામાં આવે છે.

રૉલેટ કાયદાઓ સામે અમદાવાદનો વાંધો દર્શાવનારી સૌથી પ્રથમ સભા ફેબ્રુઆરી માસના પહેલા અઠવાડિયામાં રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ રૉલેટ કાયદાઓ નિલકંઠ (જેમના રાજદ્વારી વિચારો વિનીત પક્ષના છે) તેમના સામે પ્રતિપેદ. પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. એન. રા. સા. હરિલાલ દેસાઈભાઈ દેસાઈ (મુંબાઈની ધારાસભાના સભ્ય) ની દરખાસ્ત અને મી. હોરમસજી ચાહેવાળા (અહોની મ્યુનિસિપાલિટીમાં સરકાર તરફથી નીમાયલા સભ્ય) ના ટેકાથી આ બીલો મામે વાંધો જાહેર કરનારો રજુ થયેલો એક ઠરાવ સભાએ પસાર કર્યો હતો.

આ કાયદાઓ મામે અમદાવાદનો બીજો પ્રતિપેદ ગુજરાત સભા તરફથી કરવામાં આવ્યો છે. ના. વાઇસરોય ઉપર તારનો એક સંદેશો મોકલીને આ સભાએ બીલ્સ પાછળ હાડાડનારાં અને શહેરીઓનાં હક્કને ઉધા વાળનારાં જણાવ્યાં છે.

બીજી ગુજરાત રાજકીય પરિપદ તરફથી પણ તેના સેક્રેટરી શ્રીયુત વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલે ના. વાઇસરોયને તારનો સંદેશો મોકલીને પરિપદ તરફથી વાંધો દર્શાવ્યો છે.

રૉલેટ બીલ્સ સામે અમદાવાદના વેપારી વર્ગનો વિરોધ દર્શાવવા માટે તા. ૨૩ મી ફેબ્રુઆરીને દિને રટેશન પાસે આવેલા મણિલાલ મેન્શન્સમાં શ્રીયુત વેપારીઓનો વિરોધ વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલના પ્રમુખપણા નીચે એક જાહેર સભા મળી હતી. સભામાં આ કાયદા સામે વિરોધ બતાવી તે કાયદો પ્રખતો અવાજ દાખી દેવા માટે ઘડાયેલો જણાવનારો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. સભામાં મી. જી. કે. માવલંકર, મી. ચીમનલાલ ચીનાઈવાળા, શેઠ જગાભાઈ, મી. કાળીદાસ ઝવેરી વગેરેએ ભાષણો કર્યાં હતાં.

ગઈ-તા. ૨૩-૨-૧૯ ને રોજ બપોરના બે વાગે અત્રે ત્રેમાભાઈ હોલમાં આર. એમ. એમના અને પોસ્ટલ ખાતાના નોકરોની એક ભવ્ય સભા પોસ્ટલ યુનિયનની મિ. વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ બેરિસ્ટર-એટ-લોના પ્રમુખપણા સ્થાપના. હેડળ મળી હતી. આ પ્રસંગના અંગે સનાર કાર્યો પ્રત્યે સંપૂર્ણ

સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર દિંદુસ્તાનના વિવિધ વિભાગોના પોસ્ટલ યુનિયન્સ અને બીજા આર. એમ. એસના નોકરો તરફથી તાર તેમજ પત્રો આવેલાં તે વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાર બાદ અગત્યનાં સંભાષણ થયા બાદ મુંબઈ ઇશ્વાકી માટે પોસ્ટલ યુનિયનની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને તેનું મુખ્ય મથક (સેક્રેટરી) અમદાવાદ જ ગણવાનું કાર્ય હતું. આ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે મિ. વલ્લભભાઈ પટેલ તથા સેક્રેટરી તરીકે મિ. કૃષ્ણલાલ એન. દેસાઈ એમ. એ. એલ.એલ. બી. અને મિ. મણિલાલ વિ. કોઠારી નિમણા છે.

રૉલેટ બિલ.

(આ ખરડાઓમાં જે સમજૂતીને લગતા ફકરાઓ છે તે મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ લખેલા છે.)

આ બિલોને કાળા કાયદાનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું છે. એ વિષે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ભારે ચળવળ ચાલી રહી છે અને એ બિલ એવા આકરાં ગણાયાં છે કે તેને વિષે સત્યાગ્રહ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલાંક પુરુષ અને સ્ત્રીઓએ સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, મત્યાગ્રહ-સભા રચાઈ છે, અને લોકોને એ પ્રતિજ્ઞા લેવાની સલાહ આપવામાં આવી છે. એ પ્રતિજ્ઞા લેવાનો અર્થ એ છે કે સત્યાગ્રહી પોતાની ટેક જળવવાને ખાતર પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર છે. એવી આકરી પ્રતિજ્ઞા લેનારને અને એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાની સલાહ આપનારને એમ કરવાનાં સખળ કારણો હોવાં જોઈએ. સત્યાગ્રહીઓએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે મજકુર બિલો “અન્યાયી છે. લોકની સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતને તોડે છે અને મનુષ્યના કુદરતી હકોને નાશ કરનારા છે.” આ વિશેષણ ચોખ્ખી રીતે અપાયલાં છે એવું પ્રજાની પાસે સિદ્ધ કરવાની જરૂર છે, અને એ પુરાવો મજકુર બિલોમાં જ હોવો જોઈએ. તેથી જે કાયદાઓને ઉપરનાં વિશેષણો લાગુ પાડી શકાય તેને તાબે થવું એ પોતાની માણસાઈ ખોષ્ટ શુભમગિરી ધારણ કરવા જેવું છે; અને આવી છાપ નીચેનો સાર વાંચવર્થી જેના મનની ઉપર પડે તેઓની ફરજ છે કે તેઓએ સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેવી.

મજકુર બિલોનો સાર નીચે આપેલો છે, તેમાં જે કલમો દોષદષ્ટિએ જરૂરની નથી અને જે મુશ્કેલી દેવાથી સરકારપક્ષને કોષ્ટપણુ જાતનો અન્યાય થતો નથી તે કલમોને મુશ્કેલી દેવામાં આવી છે.

૧૮૯૮ ના ઇન્ડિયન પીનલકોડ, અને કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસીજરમાં સુધારા કરવા માટેનો ખરડો.

રાજદ્રોહી ખતનો કબજો.

૧૨૪-બ. કોષ્ટ પણુ માણસના કબજામાં કોષ્ટ પણુ રાજદ્રોહી ખત હશે, અને તે છપાય અથવા ફેલાય એવો તેનો ઇસારો હશે, અને એવું ખત પોતાના કબજામાં રાખવામાં કાયદાનો હેતુ હોતો એવું સાબીત ન કરે, તો તેના માણસને બે વરસ કેદની સજા થશે, અથવા ફંડ થશે અથવા બન્ને જાતની સિક્કા થશે.

સમજૂતી:—આ કલમ પુરતો “રાજદ્રોહી ખત” નો અર્થ એવો ગણાશે કે,

(અ) નામદાર રાજા, અથવા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં કાયદેસર રચપાલથી સરકાર, અથવા સામાન્ય રીતે જાહેર નોકરો, અથવા જાહેર નોકરોના કોઈ વર્ગ, અથવા તો વકિતજત કોષ્ટ જાહેર નોકર વિરુદ્ધ; અથવા તો

(ખ) કલમ ૧૨૧, ૧૨૧ અ, ૧૨૨ કે ૧૩૧ વિરૂદ્ધતા ગુન્હા રૂપે જે કાંઈ હોય તેના આચરણ કે પ્રવર્તન વિરૂદ્ધ.

સીધી કે આડકતરી રીતે ઉશ્કેરે અથવા ઉશ્કેરી શકે એવા શબ્દો, એવાં સૂચન કે એવાં ખુલાં કથન જેમાં હોય એવું ખત.

(ટીકા:—આનો અર્થ એમ થયો કે જે કોઈ નિર્દોષ જુઠાનીયાના ખીસામાં અચાનપણે કાંઈ પુસ્તક કે કાગળીયું હોય કે જે ફિતુરી દસ્તાવેજ માનવામાં આવે, તો જ્યાં સુધી તે એમ સાબિત ન કરી શકે કે તેના હાથમાં એ દસ્તાવેજ કાયદેસર કામને સારૂ હતો ત્યાં સુધી તે ગુન્હેગાર ગણાય. આ નવા ગુન્હાથી બ્રિટિશ ન્યાયપદ્ધતિનું એક સુન્ન ફરી જાય છે, અને તે એ છે કે ફરિયાદીએ તોહોમતદાર ઉપર ગુન્હે સાબિત કરવાને બદલે તોહોમતદારે પોતાનું નિર્દોષપણું માબિત કરી આપવું. મ્હારી ઉપર આરોપ આવે ત્યારે મ્હેં ગુન્હો નથી કયો એમ હું કેમ સિદ્ધ કરી શકું ? એનો અર્થજ એ થયો કે મ્હારે તો જલમોજ જવું.)

x

x

x

૧૮૯૮ ના પાંચમા ખરડાની ૬૪૩ મી કલમમાં સુધારો.

“ તે એવી શરતે કે, ગુન્હેગારનું ગુન્હાના બળ સામે રક્ષણ કરવાનું વચન, અથવા તો આવા રક્ષણના વચન માટે જે વચન ખરી રીતે આગંતુક હોય તેવું વચન, આ કલમના અર્થમાં લાગવગના ઉપયોગ રૂપ ગણાશે નહિ. ”

x

x

x

૧૮૬૦ ના ૪૫ મા કાયદાના છઠ્ઠા પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્હાની તપાસ વખતે અગાઉ ગુન્હો માટે પકડાયાનો, કે અગાઉ થયેલા ગુન્હેગારો સાથેના સોબતનો પુરાવો.

૫૧૦-અ. ઇન્ડિયન પીનલકોડના છઠ્ઠા પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્હાની તપાસ વખતે નીચે જણાવેલી બાબતો રચાને ગણાશે:—

(અ) એ પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્હો માટે કોઈ પણ માણસ ઉપર અગાઉ તહોમત મુકાયું હોય તે, અને

(ખ) એ પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્હો માટે અગાઉ જે માણસ ઉપર તહોમત મુકવામાં આવ્યું હોય તેની સાથે ટેવથી અને રાષ્ટ્રપુશીથી કોઈ પણ માણસ સંસર્ગમાં આવ્યો હોય તે.

તે એવી શરતે કે, જે ગુન્હો અથવા સંસર્ગ સાબિત કરવાનો ઈરાદો હોય તેની દલીલવાર વિગત સાથે, તપાસની શરૂઆત અગાઉ ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ પહેલાં જ્યાં સુધી ગુન્હેગારને પુરાવો આપવા બાબતની લેખી ચેતવણી આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ કલમની શરતો તળે પુરાવા તરીકે આવી બાબતો દાખલ થઈ શકશે નહિ. ”

૧૮૬૦ ના ૪૫ મા કાયદાના છઠ્ઠા પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્દાની સાખીતી વખતના જમીન.

“૫૬૫ અ. (૧) ઇન્ડિયન પીનલોડના છઠ્ઠા પ્રકરણ પ્રમાણે શિક્ષાને પાત્ર થતો ગુન્દો જ્યારે કોઈ પણ માણસ માટે સાખીત થયો હોય, ત્યારે તહેમતદારને સજા ફરમાવતી વખતે અદાલતને યોગ્ય લાગે તો, આવી સજા પૂરી થતાં તેનો છૂટકારો થાય ત્યારે ઉપરોક્ત ખરડાના છઠ્ઠા પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્દાની બાબતમાં બે વરસ કરતાં વધારે નહિ એટલા યોગ્ય લાગે તેટલા વખત માટે સારી ચાલચલગત માટેના જમીન માથેનું ખત રજુ કરવાને ગુન્દેશરને તે હુકમ કરી શકે.

(૨) પેટાકલમ (૧) અનુસાર કોઈ પણ હુકમ ઍપેલેઇટ કોર્ટ અથવા પુનરાવર્તનની સત્તાનો અમલ કરતી વખતે હાઇકોર્ટ કાઢી શકે

(૩) જો કોઈ અદાલત પેટાકલમ (૧) અનુસાર હુકમ કાઢે તો (૧) વધારામાં એવો હુકમ કાઢી શકે કે, જે માણસ ઉપર આવો હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો હોય તે માણસ જરૂરના જમીન રજુ કરે, ત્યાં સુધી જેટલા વખત માટે જમીન માગવામાં આવ્યા હોય તેટલા વખત સુધીના પોતાના છૂટકારા પછીના રહેઠાણ બાબત કે તેમાં થયેલા ફેરફાર બાબત એવા માણસે રચાનિક સરકારને અથવા તો સામાન્ય કે ખાસ હુકમથી આ કામ માટે રચાનિક મરકારે ખાસ નીમેલા કોઈ અધિકારીને ખમર આપવી પડશે.

(૪) જ્યારે પેટાકલમ (૩) પ્રમાણે છૂટકારા પછીના પોતાના રહેઠાણ વિષે કે રહેઠાણમાં થયેલા ફેરફાર વિષે કોઈ પણ માણસ ખમર આપવા બધાયો હોય ત્યારે રચાનિક સરકાર લેખી હુકમ કાઢીને એવું ફરમાન કરી શકે કે, આવા માણસે

(અ) હુકમમાં જણાવેલી ધનકુળવાળી જગ્યામાં દાખલ થવું, વસવું કે રહેવું નહિ;

(બ) બતાવેલી બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનની હદમાં વસવું કે રહેવું; અને

(ક) ગરમડ ઉભી કરે અથવા પ્રગળે ઉશ્કેરે એવો કોઈ વિષય, અથવા કોઈ રાજકીય વિષય આગળ વધારવા કે ચર્ચવા માટે કે આવા કોઈ વિષયને લગતું લખેલું કે છાપેલું સાહિત્ય વહેંચવા માટે ભરાયેલી જાહેર સભામાં બાધણ કરવું નહિ.

(૫) ઉપરની પેટાકલમ (૩) માં બતાવેલી ચેતવણી કે પેટાકલમ (૪) પ્રમાણેના હુકમ પ્રમાણે વર્તવાને જે કોઈ માણસ ના કહેશે અથવા બેદરકાર રહેશે તે માણસ જાણે કે તેણે ઇન્ડિયન પીનલોડના કલમ ૧૭૬ તળે આવતો ગુન્દો કયો હોય તેમ તેની શિક્ષાને પાત્ર થશે.

(૬) અપીલથી કે બીજી કોઈ રીતે ગુન્દાની સાખીતી રદ જશે, તો આ કલમની શરતો પ્રમાણેના બધા હુકમો પણ રદ થયેલા ગણાશે.

સમજૂતી:—૧૯૧૧ ના પ્રોવિઝન ઑફ સીડિશિયસ મીટિંગઝ એક્ટની ત્રીજી કલમમાં “જાહેર મલા” નો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તેજ અર્થ તે શબ્દ માટે આ કલમમાં વાપરવામાં આવ્યો છે.

‘હેતુઓનું’ અને ‘કારણોનું’ નિવેદન.

ગેલેટ કમિટીના અહેવાલના સત્તરમા પ્રકરણમાં દંડને લગતાં પગલાં (સ્થાપી) વિષે જે સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે તેનો અમલ આ ખરડાથી થાય છે. કિમિનલ પ્રોસીજર કોડ (એમેન્ડમેન્ટ) બિલ વિષે વિચાર કરવા અને સુધારા કરવા માટે નીમાયલી કમિટીએ ઘડેલી નવી ૧૯૬ બ કલમ કિમિનલ પ્રોસીજર કોડમાં વાક્ય ૩ થી હમેશાય છે.

ગેલેટ કમિટીના અહેવાલના નંબર પુરના વિભાગો અહીં નીચે આપવામાં આવ્યા છે:-
“ ૧૭૭.

(અ)

તેમ છતાં અમે એવું ધારીએ છીએ કે, કોડ ઓફ કિમિનલ પ્રોસીજરની કલમ ૩૪૪ માં સુધારો કરવામાં કંઈ નુકસાન નથી (જેમાં તહોમતદારને કોઈ પણ બાબત કહી દેવાને કે છાની રાખવાને સમન્નવવા માટે વચન કે ધમકી આપવાની મના કરવામાં આવી છે તે). એથી એવું સ્પષ્ટ કરવું કે, બીજા કોઈ માણસના ફોજદારી ગુન્હાથી થયેલી ઈજા સામે રક્ષણ કરવા માટે તહોમતદારને કે બીજા માણસને વચન-આપવાની કોઈ જાતની મના નથી. આથી એ કલમમાં કંઈ ફેરફાર થાય છે એવું અમે માનતા જ નથી. જે વચન વિષે અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે તેથી તેને એટલી ખાતરી મળે છે કે, કોઈ પણ રીતે પોતે જેનો હક્કદાર છે તે તો તેને મળશે જ. તેમ છતાં જો આ ફેરફાર જ ગણવામાં આવે, તો તેની દુનિની એટલી બધી ખુશી છે કે, તેની ચર્ચા કરવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી.

(બ)

રાજદારી ગુન્હાને ખાસ લગતા ફેરફારો બાબતમાં અમે કાયદામાં ત્રણ હમેશના વધારા કરવાની સૂચના કરીએ છીએ.

પહેલું તો એ કે, અમે ધારીએ છીએ કે, ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટના નિયમ ૨૫ ને ધોરણે હમેશનો કાયદો પસાર કરવાની જરૂર છે. પોતાના કબજામાં કે તાબામાં જે ખત (જેની વ્યાખ્યા નવેસરથી આપવી પડે) હોય તેને પ્રસિદ્ધ કરવાના કે ફેલાવવાના ઇરાદાથી જે માણસે અટકાવી રાખ્યાં હોય તેને કરવાની સજા એ નિયમમાં આપવામાં આવી છે. તેમ છતાં, હાલનું તેવું: સ્વરૂપ, જોતાં, ગુન્હાનો સાર તેના અનુમાનનિર્ણય સાથે સુચવાઈ જાય છે. આમારા મત પ્રમાણે એ નિયમની ઘટના બદલી નાખવી જોઈએ; અને અસહમાં સુઝાયા વિનાના ઇરાદાથી કબજો રાખ્યો હોય તેટલો જ ગુન્હો છે એવું જોતાં સુલેક્ષના વખત માટે સજા બહુ જ આકરી લાગે છે.

અમે એવી ભલામણ પણ કરીએ છીએ કે, કોડ ઓફ કિમિનલ પ્રોસીજરની કલમ ૫૬૫ (અસુક ગુન્હા માટે બીજી વખત ગુન્હેગાર કરેલા માણસો દૃષ્ટા પછીના પોતાના રહેઠાણની ખબર આપે એવી જાતના કલમ માટે જેમાં તજવીજ કરવામાં આવી છે તે) નો સિક્કાત પીનલોહીના હુકમ પ્રકરણ તથા આપતા ગુન્હા (રાજ્ય વિરુદ્ધના ગુન્હા)

માટે અગાઉ જે માણસ ગુન્હેગાર હોય તે ન હોય તે માણસ પણ ગુન્હેગાર હરે તો તેને પણ લાગુ પાડવો જોઈએ. એટલી મુદતના સારી ચાલચલગતના જામીન આપવાનો હુકમ આવા માણસ ઉપર દાદી શકાય, અને જેને તેમ તે ન કરે તો સરકારને પોતાના રહેણાંચ બાબત ખર્ચ કરવાનો હુકમ એવા માણસને આપી શકાય. તેવા માણસના ફટકરા પછી બે વર્ષ સુધી તેની લીલચાલ ઉપર દયાથી રાખવાની, તથા જાહેર સભામાં ભાષણ કરતા અટકાવવાની સત્તા સરકારને રહેશે. ૧૯૦૭ ના પ્રોવિઝન ઓફ સીડિશિપ્સ બિલિંગ્સ એક્ટની કલમ ૪ પ્રમાણેજ “જાહેર સભાઓ” એ શબ્દોમાં રાજદ્વારી વિષયોનો સમાવેશ થશે.

છેવટે, અમે એવું માનીએ છીએ કે, ત્યારે ત્યારે રાજદ્રોહી ઈરાદાનો સવાલ ઉભો થતો હોય, ત્યારે ત્યારે રાજદ્રોહી ગુન્હા માટે અગાઉ ગુન્હેગાર હોવાનો અથવા આવી રીતે ગુન્હેગાર કરેલા લોકો સાથે (અલખત અભિયોગે એવો) સંસર્ગ રાખ્યા બાબતનો પુરાવો, યોગ્ય લાગે તેવી વિગત સાથે તથા પુરાવા પહેલાં યોગ્ય લાગે તેટલા વખત અગાઉ ગુન્હેગારને લેખી ચેતવણી અપાયે, દાખલ થઈ શકે. અમે જેને રાજદ્રોહી ગુન્હા કહ્યા છે તેની ચોક્કસ વ્યાખ્યા અલખત આપવી પડશે. ”

“ ૧૮૬.

આ બધા દાખલામાં કિસ્કેટ મેજિસ્ટ્રેટને ન્યાસ ચલાવવાના હુકમ આપવાની સત્તા અપાવી જોઈએ. અમને એવી ખાતમી મળી છે કે, અત્યારે જે એમેન્ડમેન્ટ કુ ધી કિમિનલ પ્રોસીજર કોડ બિલ વિષે વિચાર આવે છે તેના ૩૭ મા વિભાગથી આ પરિણામ આણી શકાશે. જે ઉપર ખતાવેલો સુધારો કાયદેસર દાખલ કરવામાં ન આવે, તો જે જે દાખલાઓ સાથે આપણે ઘુરતને માટે સંબંધ છે તે તે દાખલાઓની બાબતમાં ખાસ હુકમથી કે બીજી કોઈ રીતે આવી સત્તા આપવા માટે કોઈ જાતની યોજના ધરી કાઢવી જોઈએ એવું અમને લાગે છે. અમને એવી સૂચના કરવામાં આવી છે કે, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટસ ઓફ પોલિસને કે ઇન્સ્પેક્ટર્સ ઓફ પોલિસને પણ આ સત્તા અપાવી જોઈએ. પરંતુ અમે આ મતને અનુમોદન આપી શકતા નથી. ”

દિરિઃ-૯ જાન્યુઆરી ૧૯૧૯.

ડાયરક્ટર, એથ વિન્સેન્ટ.

૧૯૧૯ નો બીજો ખરડો.

કિમિનલ લૉ (ઇમ્પ્રોન્સી પાવર્સ) બિલ.

સાધારણ રાજદ્વારી કાયદાના પુરવણી તરીકે અને સરકાર સંદેહ સમયે મત્તા વાપરી શકે તે માટે ખાસ સંજોગોમાં વપરાવા માટે આ ખરડો દાખલ કરવામાં આવે છે.

૧ x

x

*

x

x

ભાગ પહેલો.

પહેલા ભાગના અમલ માટેની શરત.

૩. જે કૌંસિલમાં ગવર્નર જનરલને એવી સંતોષકારક ખાત્રા થાય કે, બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના બધા કે અમુક ભાગમાં પરિશિષ્ટમાં બતાવેલા ગુન્હા થાય છે, અને પ્રજાની સલામતી ખાતર આવા ગુન્હાની ઉતાવળે તપાસ કરવા માટે તજવીજ કરવાની જરૂર છે, તો “ગેઝેટ” આદિ ઇન્ડિયા ” માં જાહેરનામું આપીને તે નામદાર એ બાબત જાહેર કરે; અને તે ઉપરથી એ જાહેરનામામાં જણાવેલી હદમાં આ ભાગની શરતો અમલમાં સુકામ.

બ્યારે સ્થાનિક સરકારને એમ જણાય કે અમુક માણસની ઉપર આ કાયદાની રૂએ કામ ચલાવવું જોઈએ, ત્યારે કોઈપણ સરકારી અમલદારને તે હુકમ કરી શકે છે કે મજબૂર અમલદારે એવા માણસની સામે ચીફ જસ્ટિસની પાસે ફરિયાદ કરવી.

આવી ફરિયાદ, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અમુક પ્રદેશને આ કાયદો લાગુ પાડવો જોઈએ એવી ગેઝેટમાં નોટિસ બહાર પડ્યા પહેલાંની તારીખે થયેલા ગુન્હા વિષે પશુ કરી શકાય છે.

x

x

x

x

અદાલતનું બંધારણ.

૫. ઉપર મુજબ (ફરીઆદની નકલ અને તેના સમન આરોપી પર) બજા પછી, અને રીતસર ચીફ જસ્ટિસને અરજ થયા પછી તેઓ આ ફરીઆદની સુનાવણી માટે કોર્ટમાં નવા ન્યાયાધીશો, જેમને હવે પછી કોર્ટ કહેવામાં આવશે તેમને નીમશે અને સુનાવણી શરૂ કરવાની તારીખ નક્કી કરશે.

જે જે સાક્ષીઓને તપાસવામાં આવે તેના પુરાવાનો સાર માત્ર નોંધવાને કોર્ટ નોંધાશે છે.

(ટીકા:—જે વકીલ નથી તેપણુ રહેજે સમજી શકશે કે આમ સાક્ષીઓની જુઓનીનો સાર માત્ર નોંધવાથી બારે ગેરઈન્સાફ થઈ શકે છે. બધા સાક્ષીઓ તપાસ્યા પહેલાં પુરાવાના ક્યા ભાગ ઉપર કેટલું વજન દેવું એ કોર્ટપણુ જરૂર નથી કેડી શકતા.)

x

x

x

x

૧૧. જે કોર્ટનો એવો અભિપ્રાય હોય તો જાહેર દિવસની ખાતર અથવા કોઈ સાક્ષીના રક્ષણ માટે બધી સુનાવણીની કે તેના કોઈ ભાગની પ્રસિદ્ધિની મનાઈ કરવાની કે તેને મર્યાદિત કરવાની જરૂર લાગે તો તે તેમ કરી શકે.

૧૨. (૧) ફરીઆદી તરફથી કેસ પુરો થાય ત્યાં સુધી આરોપીને સુનાવણી કરવાના કોર્ટ કોર્ટ મવાલ પછી શકશે નહિ. પણ તે પછી આરોપી પોતાનો બચાવ કરે તે પહેલાં તે સોગન પર જુઓની આપવા પ્રતી છે કે નહિ તે કોર્ટ તેને પૂછશે અને તેજ વખતે તેને જણાવશે કે, જે તે જુઓની આપે તો તેની ઉચ્ચ તપાસ પણ કરી

શકારો. આરોપી સોગન પર જુઓની આપવા માગે છે એમ જણાવે નહિ તો ખરડાની ૩૪૨ મી કલમ મુજબ કોર્ટ કેસ વિષે સામાન્ય રીતે આરોપીને સવાલો પૂછી શકશે.

(૨) કોર્ટ ત્યારે આમ પૂછે ત્યારે આરોપી સોગન પર જુઓની આપવાની હા પાડે, તો પછીથી આખી મુનાવણી દરમ્યાન કોર્ટ તેને કંઈ પણ સવાલ પૂછશે નહિ.

x

x

x

x

(૩) જો આરોપી સોગન પર જુઓની આપે તો તેની ઉલટ તપાસ નીચેના નિયમ મુજબ કરવી જોઈશે:-

(અ) આરોપીના ગુન્હાની ચાવી મળી આવે એવા સવાલ પણ તેની ઉલટ તપાસમાં પૂછી શકાય.

(વ) જે ગુન્હાની તપાસ ચાલતી હોય તે સિવાયનો બીજો ગુન્હો આરોપીએ ક્યો છે અથવા તેવા ગુન્હા માટે તેને શિક્ષા થઈ છે અથવા તેનો આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે અથવા તેની ચાલચલગત ખરાબ છે એવું સચવાતર સવાલ તેને પૂછી શકાશે નહિ; અને જો પૂછવામાં આવે તો તેનો જવાબ દેવાને તે બંધાશે નહિ; સિવાય કે,

(ક) જે ગુન્હાનો આરોપ આરોપી ઉપર મુકવામાં આવ્યો હોય તે ગુન્હો તેણે ક્યો છે એવું સાબીત કરવાને બીજો ગુન્હો તેણે ક્યો છે અથવા તેને માટે તેને શિક્ષા થઈ છે, એ પુરાવો કાયદાની રૂએ રજૂ કરી શકતો હોય; અથવા

(લ) આરોપી સારી ચાલનો છે એવું બતાવવાનો ધરાદાયી ફરીઆદના સાક્ષીઓની ઉલટ તપાસ કરવામાં આવી હોય, અથવા તેણે પોતાની સારી ચાલનો પુરાવો આપ્યો હોય, અથવા બચાવ એવા પ્રકારનો હોય કે તેથી ફરીઆદના સાક્ષીઓની ચાલ પર આરોપ આવતો હોય; અથવા

(મ) તેજ ગુન્હાના આરોપવાળા બીજા માણસો સામે તેણે પુરાવો આપ્યો હોય.

x

x

x

x

૧૭. આ કોર્ટનો નિર્ણય છેવટનો અને અંતિમ ગણાશે, અને ખરડાના બીજા કોર્ટ પણ પ્રચલિત કાયદાની કંઈ પણ વિરૂદ્ધ કલમો હોવા છતાં પણ આ કોર્ટના હુકમ કે તેની શિક્ષા ઉપર કંઈ અપીલ કરી શકાશે નહિ; અને આવા હુકમમાં આવી શિક્ષામાં ફેરફાર કરવાની અથવા આ કોર્ટમાંથી કેસની ફેરવણી કરવાની અથવા ખરડાની ૪૯૧ મી કલમ પ્રમાણે કંઈ હુકમ પસાર કરવાની, અથવા આ વિભાગની નીચે ચલાવતા કામના સંબંધમાં કંઈ પણ હુકમત ચલાવવાની સત્તા કોર્ટમાં રહેશે નહિ.

પણ આ કોર્ટ કેરવી શિક્ષાના સંબંધમાં ખરડાની ૪૦૧ કે ૪૦૨ કલમ મુજબ ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કોમિશન અથવા સ્થાનિક સરકાર જે સત્તાઓ ધરાવે છે તેમાં ઉપરની કલમથી કોઈ ફેરફાર થશે નહિ.

૧૮. (૧) જુઓનીના કાયદામાં આથી કંઈ પણ વિરૂદ્ધ હોય ને છતાં (અ) ત્યારે એક મેજિસ્ટ્રેટ કોઈ માણસની જુઓની નોંધી હોય, અને ત્યારે તે જુઓની કરનાર

માણસ આગળ ફરીથી વાંચીને તેને મમળવવામાં આવી હોય અને તેણે તેની ઉપર મહી કીધી હોય, અથવા

(બ) કાર્ટે કોઇ માણસની જીભાની નોંધી હોય પણ તેની ઉલટ તપાસ કરવામાં ન આવી હોય, ત્યારે જો તે માણસ મરી ગયો હોય અથવા ન જડતો હોય, અથવા જીભાની આપવા અશક્ત હોય, અને કાર્ટેનો એવો અભિપ્રાય હોય કે તેણે મરણ કે તેનો લોપ અથવા તેની અશક્તિ આરોપીના હિતની ખાતર ઉપજનવામાં આવેલ હોય,

(૨) ખરડાના પૈર કલમ મુજબ નોંધવામાં આવેલી જીભાની તે કલમમાં જણાવેલા મંજૂરોમાં આ વિભાગની નીચે કરવામાં આવતી આરોપીની તપાસમાં પુરાવા તરીકે રજુ કરી શકાય.

x

x

x

x

ભાગ બીજો.

જો ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કૌન્સિલની એવી ખાત્રી થાય કે તેમના અભિપ્રાય મુજબ રાજ્યની સામે શુદ્ધામાં પરિણામ પામે એવી ચળવળોનો આખા હિન્દુસ્તાનમાં અથવા તેના કોઇ ભાગમાં ખૂબ પ્રચાર કરવામાં આવે છે, તો તેઓ ગેઝેટ ઓફ ઈન્ડિયામાં જાહેરનામું પ્રકટ કરીને તેમાં આવી ગિયતિ જાહેર કરે, અને તે પછી જાહેરનામામાં સુચવેલા સ્થળમાં આ ભાગની કવચો અમલમાં આવશે.

x

x

x

૩

૨૧. (૧) વીશમી કલમમાં સૂચવ્યા મુજબની કોઇ હિલચાલમાં કોઈ માણસ ખાસ ગાઠ સંબંધ ધરાવે છે એમ માનવાને સ્થાનિક સરકારના અભિપ્રાય મુજબ બ્યાજખી કારણે હોય ત્યારે તે સરકાર લેખી હુકમ આપીને નીચેની બધી અથવા તે પૈકી કેટલીક સૂચનાઓ આપે કે આવા કોઇ માણસે

(અ) હુકમમાં જણાવેલી એક વરસ સુધીની મુદત દરમિયાન જમીન સાથેનું કે જમીન વિનાનું સારી ચાલ રાખવાનું ખત હુકમમાં બતાવેલા વખત સુધીમાં લખી આપવું પડશે,

(બ) પોતાના વસવાટ અને તેની ફેરવદલ વિષે હુકમમાં સૂચવેલા અધિકારીઓને ખબર આપશે;

(ક) હુકમમાં સૂચવેલા બ્રિટિશ હિન્દના ક્ષેત્રમાં બે રહેશે, પણ જો તે ક્ષેત્ર પ્રાંતની બહાર હોય તો તે ક્ષેત્રની સ્થાનિક સરકારની સંમતિ આ હુકમ કરતાં પહેલાં મેળવવી જોઈશે;

(ડ) સ્થાનિક સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે અસુક કામથી જાહેર શાન્તિનો ભંગ થાય અથવા જાહેર હિતને નુકસાન થાય તે કરતાં અટકવું પડશે; .

(ટીકા:—આ કલમથી હરકોઇ પણ માણસની ઉપર માત્ર શકથી, વગર તપાને, ઉપર પ્રમાણેના હુકમો નિકળી શકે છે.)

(૩) કુશભાઈ જાણવેલી મુદતને આંતરે પોલિસ અમલદારની આગળ દાખરી પુરાવશે.

(૨) પહેલી પેટા કલમ મુજબ પસાર કરેલા હુકમનો ભંગ કરતાં તેને પેટા કલમ ૨ થી ૫ સુધીના હુકમ એમ ને એમ લાગુ પડે એવો હુકમ પસાર કરી શકાય

૨૩. સ્થાનિક સરકાર અને તે સરકાર તરફથી સામાન્ય રીતે કે ખાસ કુકમળી જે અમલદારને ૨૧ મી કલમ મુજબ કરેલા કુકમળી નકલ અમલને માટે મોકલવામાં આવે તે અમલદાર તેનો અમલ કરવાને માટે કોઈ પણ પગલાં લઈ શકશે.

૨૪. આ વિભાગમાં આગળ જણાવ્યા મુજબ સ્થાનિક સરકારે મુદત 'વધારે નહિ' ર્યાં સુધી ૨૧ મી કક્ષમ નીચે કરવામાં આવેલો હુકમ એક મહિના સુધી અમલમાં રહેશે.

૨૫. (૧) જ્યારે સ્થાનિક સરકાર ૨૧ મી કલમ પ્રમાણે હુકમ પસાર કરે ત્યારે જે કારણમય સરકારને તે હુકમ કરવાનું જરૂરનું લાગ્યું તેનું લિખિત સંક્ષિપ્ત ટિપણ જેટલું અને તેટલું પહેલું આ કાયદા મુજબ નીમવાના તપાસણી કરનાર અમલદારને મોકલી આપશે, અને આ હુકમને ઠેકા આપે એવી મુદ્દાની ખીનાઓ અને એવા-મુદ્દાના સંબંધો તે અમલદાર આગળ રજૂ કરશે.

(૨) જે માણસના સંબંધમાં હુકમ પમાર કરવામાં આવ્યો હોય તેની વિરૂદ્ધ સરકાર જે ઇન્ટા અને સંલેગો રજુ કરે તે ધ્યાનમાં લેતાં શું પુરવાર થઈ શકે છે તેનો નિર્ણય કરવાને માટે તપાસણી-અમલદાર જૂબી તપાસ કરશે. આ અમલદાર હમેશાં સદરફ માણસને તપાસણી દરમ્યાન એક વખત હાજર થવાની તક આપશે અને જો તે હાજર થાય તો તેની સાથે મુકવામાં આવેલો આરોપ તેને સમજાવશે અને તેને જે ખુલાસો આપવાનો હોય તે સંભળશે, અને જે કાંઈ વધારાની તપાસ પ્રસ્તુત અને બાજબી લાગશે તે કરશે. x x x

પણ જો કોઈ વખત તેને જણાવવાથી જાહેર સુલેહને અથવા કોઈ માણસની સલામતીને જોખમ પહોંચે તે તે પ્રકટ કરશે નહિ.

તેમજ તપાસણી-અમલદાર આગળ વણાઇ સાથે હાજર થવાને હક્ક તેને આ પેટા-કલમથી આપવામાં આવ્યો નથી, ને રથાનિક સરકારને પણ તેવો હક્ક નથી.

(૩) બીજી પેટાકલમની શરતોને આધ ન આવે એવી રીતે કસની બીનાઓ શાધી કાઢવાને જે રીત તપાસણી અમલદારને સારામાં સારી લાગે તે રીતે તે તપાસ ચલાવશે; અને આ તપાસ કરતાં પુરાવાના કાપદાની કલમોને અતુસરવાને તે બધાશે નહિ.

(૪) તપાસ પૂરી થતાં તપાસણી-અમલદાર જે નિર્ણય ઉપર આવે તે તેજા સ્થાનિક અમલદારને જણાવશે.

(૫) ચોવીસમી કલમમાં મૂળ કુકમની જે મુદત જથ્થાવી છે તે દરમ્યાન તપાસણી-અમલદારે પોતાની તપાસ પૂરી ન કરી હોય, તો તે જરૂર જથ્થાપ એવી વધુ મુદત સુધી કુકમની મુદત લંબાવવાની બલામથક રથાનિક સરકારને કરશે, અને તે બલામથક ઉપરથી રથાનિક સરકાર કુકમની મુદત વધાવશે.

૨૬. (૧) તપાસણી-અમલદારનો હેવાલ મળતાં ૨૧ મી કલમ મુજબ પસાર કરેલો હુકમ સ્થાનિક સરકાર રદ કરી શકે, અથવા તો કલમ મુજબ કંઈ પણ હુકમ પસાર કરી શકે. તે એવી શરતે કે,

(અ) આવી રીતે પસાર કરેલા હુકમમાં તપાસણી-અમલદારનો નિર્ણય જણાવવામાં આવશે; અને

(બ) જે માણસના સંમંધમાં તે હુકમ પસાર કરવામાં આવશે તેની એક નકલ તે માણસને આપવામાં આવશે.

(૨) પેટાકલમ ૧ મુજબ પસાર કરેલો ઠરાવ જે તારીખે કરવામાં આવે તે તારીખથી એક વર્ષથી વધારે મુદત સુધી અમલમાં આવશે નહિ. પણ જો સ્થાનિક સરકારને જાહેર સુલેહને માટે જરૂર પડે જણાશે તો આ હુકમની મુદત પૂરી થતાં ૨૧ મી કલમ મુજબનો કોઈ હુકમ સરકાર ફરીથી પસાર કરી શકશે.

(૩) પેટાકલમ ૨ મુજબ પસાર કરેલો હુકમ જે દિવસે પસાર કર્યો હોય તે તારીખથી એક વર્ષથી મુદત સુધી અમલમાં આવશે નહિ; પણ તેટલી મુદત પૂરી થતાં એક વર્ષ સુધીની વધુ મુદત માટે સ્થાનિક સરકાર એ હુકમ નવેસરથી પસાર કરી શકશે. પણ આવી રીતે પહેલાં કરવામાં આવેલો અથવા ફરીથી કરેલો હુકમ કોઈ પણ વખતે રદ થઈ શકશે, અથવા તેને બદલે ૨૧ મી કલમમાં સમાઈ શકે એવો બીજો કોઈ પણ હુકમ કરી શકશે; અને આમ થતાં તપાસણી-અમલદાર આગળ તે ફરીથી રજુ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

(ટીકા:—આનો અર્થ એમ થયો કે સ્થાનિક સરકાર સ્વેચ્છાએ ગમે તેવા હુકમ કાઢી શકે છે, અને નામના સત્તાધિકારી પણ કશા કામના નથી)

x

n x

x

x

૨૮. (૧) આ વિભાગના હેતુ સાધવા માટે સ્થાનિક સરકાર એક વધારે તપાસણી-અમલદારને નીમશે.

(૨) દરેક તપાસણી-અમલદારને લેખી હુકમથી નીમવામાં આવશે, અને તેના ત્રણ અમલદારો નીમાશે. તે પૈકી એક તો ડિરેક્ટર અને સેશન્સ ન્યાયાધીશની પદવી કરતાં ઉતરતી નહિ એવી પદવી ધરાવનારો માણસ હશે; અને બીજો માણસ હિન્દુસ્તાનમાં સગ-કારી નોકરીમાં ન હોય એવો નીમાશે.

(૩) તપાસણી અમલદારો પૈકી કોઈના મરણથી, રાજીનામાથી કે બીજા કોઈ રીતે જગ્યા ખાલી પડે તે પૂરવા માટે સ્થાનિક સરકાર આવાજ હુકમ કરી શકે. પણ આમ કરવામાં તે પેટા કલમ ૨ મુજબની શરતો પાળશે.

ભાગ ત્રીજો.

જો ગવર્નર-જનરલ-ઈન-કૌન્સિલની ખાત્રી થાય કે સ્થિતિમાં જણાવેલા ગ્રંથો આખા હિંદમાં અથવા તેના કોઈ ભાગમાં જાહેર સલામતી જોખમમાં આવે એટલે સુધી

થયા છે અથવા થાય છે, તો ગેઝેટ ઓફ ઇન્ડિયામાં જાહેરનામું કાઢીને એ વાત જાહેર કરે; અને તે પછી આ ભાગની કલમ જાહેરનામામાં જણાવેલા ક્ષેત્રમાં અમલમાં આવે.

x

x

x

x

૩૭. (૧) જ્યારે સ્થાનિક સરકારના મત પ્રમાણે સુચિપત્રમાં જણાવેલા કોઇ ગ્રામ સાથે કોઇ માણસ સંબંધ ધરાવે છે એવું માનવાને વ્યાજબી કારણો હોય ત્યારે સ્થાનિક મરકાર ૨૧ મી કલમ મુજબ કોઇ હુકમ તે માણસ વિષે પસાર કરી શકે; અને વધારામાં લેખી હુકમથી

(અ) વૉરંટ સિવાય તે માણસને પકડવાની

(બ) હુકમમાં જણાવેલ હોય તેવે સ્થળે અને તેવી શરતે તે માણસને કેદમાં રાખવાની અને

(ક) જાહેર સલામતીને નુકશાન ન થાય એવા કોઇ કામ માટે કોઇ જગ્યા વાપરવાની છે અથવા વાપરેલી છે એમ સ્થાનિક મરકારને લાગે તે જગ્યાની તપાસ કરવાની, સ્થળના આપી શકે.

(૨) પેટાકલમ ૧ ની ઍ કલમ મુજબ પસાર કરેલા હુકમ અનુસાર કોઈ માણસને જે કોઈપણ સ્થળે તે જગ્યામાં આવે ત્યાં કોઇ પણ પોલિસ અમલદાર અથવા જે ખીજા અમલદારને આ હુકમ મોકલવામાં આવે તે અમલદાર પકડી શકે.

(૩) પહેલી પેટાકલમની જે કલમ અનુસાર કેદનો અને ક કલમ પ્રમાણે તપાસનો હુકમ જે કોઇ અમલદારને મોકલવામાં આવે તે અમલદાર તેનો અમલ કરશે; અને તે અમલદાર તે હુકમના અમલ સાર કોઇ પણ પગલાં લેશે.

x

x

x

x

(૩૬ મી કલમમાં ખીજા ભાગની માફક આ ભાગને માટે પણ તપાસણી અમલદારની પદ્ધતિ લાગુ પાડવામાં આવી છે.)

ભાગ ચોથો.

૩૮. (૧) ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઍક્ટની મુદત પૂરી થતાં તે કાયદા મુજબ થડેલા નિયમોની ત્રીજી કલમ પ્રમાણે જે માણસની સામે હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યો હોય, અને સ્થાનિક સરકારના અભિપ્રાય મુજબ સુચિપત્રમાં જણાવેલા ગ્રામની સાથે જે સંબંધ ધરાવતો હોય, અથવા જંગાળના ૧૮૧૮ ના કાયદાની કલમ મુજબ જે કેદમાં હોય તેઓને બીજાથી કલમ મુજબ જાહેરનામું પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હોય તેવા ક્ષેત્રમાં રહેતા કરવામાં આવશે; અને ત્રીજા ભાગની કલમે તે દરેક માણસને લાગુ પડશે, (સિવાય કે, તપાસણી અમલદાર આગળ તેમને વિષે કંઈ પણ રજુ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

ભાગ પાંચમો.

જે કંઈ હુકમ આ કાયદાની રૂયે કરવામાં આવશે તેની વચ્ચે કોઈ કોઈ નથી પડી શકતી, અને જે માણસે શુદ્ધ ઇરાદાથી આ કાયદાની રૂયે કંઈપણ કરેલું હશે અથવા

કરવા ધાર્યું હશે તેની સામે કોઈપણ પ્રકારનો દાવો કે ફોજદારી કે કંઈ કાયદેસર કામ ચાલશે નહિ.

આ કાયદાની રૂયે આવેલી બધી સત્તા એ બીજા કાયદાની રૂયે અપાએલી સત્તાની ઉપરાંત સમજવાની છે.

સીલેક્ટ કમિટિનો 'રિપોર્ટ'; તેથી થતા ફેરફાર.

આ રિપોર્ટ ૧ લી માએ બહાર પડ્યો. તેમાંનો જે ભાગ વધુ મતે પસાર થયો છે તેથી થતા જરૂરના ફેરફારો અમે નીચે દર્શાવીએ છીએ. એ રિપોર્ટમાં નામદાર પંડિત, માધવિયાજી, ચિલ્લભાઈ પટેલ, અને આપરડેએ સહી નથી કરી. નામદાર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, શાસ્ત્રી આર. એન. શાસ્ત્રીએ પોતાનો ખાસ મત બતાવનારી એક જુદી નોંધ લખી છે. તેમાં તેમણે કેટલાક અગત્યના ફેરફારો સૂચવેલા છે.

સીલેક્ટ કમિટિના ફેરફારો.

કમિટિ જણાવે છે કે જો કે થોડાકાં ફેરફારો બિલ નં. ૨ માં કરેલા છે, તોપણ બિલના મૂળ સિધ્ધાંતોમાં સુધારા કરવાની કમિટિએ આનાદાની કરેલી છે. જો એવા સુધારા થઈ શકતા હોય તો તે વડી ધારાસભાથીજ થઈ શકે.

અસલ બિલ હમેશને સાડે હવું. તેને કમિટિ ત્રણ વર્ષનું કરવાની કલમમાં કરે છે. અસલ બિલ ગમે તે પ્રકારના વિશેષ ગ્રુન્દાને લાગુ પડતું હવું. સીલેક્ટ કમિટીની મસાહ છે કે તે બિલ રાજ્યની સામે હુમલો કરનારા અને બંડને ઉત્તેજન આપનારા ગ્રુન્દાઓનેજ લાગુ પડે.

અસલ બિલની ૯ મી કલમમાં તોહમતદાર ૧૦ દિવસની મુદત માગી શકે છે. તેને બદલે ૧૪ દિવસ થયા છે.

૧૦ મી કલમમાં પૂરાવાની તારવણીજ જડજો લેવાની હતી. હવે સધળા પૂરાવો જડજો અથવા તો તે નીમે તેવા કલાર્જ લેવો જોઈશે.

૧૨ મી કલમમાં એ સુધારો થશે કે જો તોહમતદાર પોતાની જુબાની ન આપે તેની ઉપર ફરિયાદી તરફનો વડીલ દીક્ષા નહિ કરી શકે.

૨૧ મી કલમમાં કોઈ ખાસ કેસ બતાવ્યા મિવાય સરકાર સુચકો માંગી શકે છે. હવે ખાસ કેસ બતાવવા પડશે.

૨૪ મી કલમમાં અમલદાર ગમે-તે માધન વાપરી શકે એમ છે. હવે બિનજરૂરી બજા નહિ વાપરી શકે.

૨૫ મી કલમમાં તોહમતદારની સામે શું રજુ કરવું એ બતાવેલું છે. અસલ બિલમાં તોહમતદારની સામેનો કેસ બતાવતાં સરકારને ગમે તે બતાવવાની છુટ હોય એમ જોવામાં આવતું હતું. હવે તે કેસને લગતી વાતોજ સરકાર મુદ્રી શકે એવો સુધારો થશે.

૨૬ મી કલમ મુજબ ત્રણ વર્ષ સુધી તોહમતદારને બંધીમાં રાખી શકવાની સત્તા હતી. હવે એ વર્ષ સુધીની સત્તા રહેશે, અને સત્તાધિકારીની પાસે દર વખતે કેસ જોવો જોઈશે.

૩૩ મી કલમમાં કલમ પ્રમાણે તોહમતદારને સાધારણ કેદીઓની સાથે પણ રાખી-
અકાય એવો અર્થ નીકળતો હતો. હવે તેવા કેદીને તોખો રાખવામાં આવશે, એમ સ્પષ્ટ
કર્યું છે.

૩૪ મી કલમમાં તોહમતદારને સરકારી હુકમ વિના રાખવાની મુદત ૭ દિવસની
કરવામાં આવી છે.

૪૦ મી કલમમાં એક મહિનાની મુદતને બદલે ૨૧ દિવસ કરવામાં આવ્યા છે.

ટીકા:—ઉપર પ્રમાણે સિલેક્ટ કમિટીએ જે ફેરફાર સુચવેલા છે તે ઉપરથી એટલું
કહી શકું પડશે કે અસલ બિલમાં કંઈક સુધારા કરેલા છે પણ એ સુધારા છતાં મિલનો
સિદ્ધાંત કાયમ રહે છે અને એ બિલથી પ્રજાની ઉપર એટલી બધી સખત પત્રવણી થઈ
શકે છે કે નામદાર શાસ્ત્રી આર. ના કહેવા પ્રમાણે પધારે છુટ વળી જે હવે પંડી
ધારાસભા થશે તેના મેમ્બરો પણ કંઈ પણ બોલતાં ધુન્યા કરશે અને તેઓ ખુશમતી આ
થઈને જ પોતાની નામની છુટ જાળવી શકશે, અને જો આ વાત ધારાસભાના મેમ્બરોને
સારે ખરી હોય તો રોકડી અટાન પ્રજાના શા હાલ થાય? આવા બધાંથી પ્રજાને
અચાવવી એ દરેક સમજી લીધેલી ફરજ છે અને તે ફરજ સત્યાગ્રહ કરીને જ અદા
કરી શકે છે.

હેતુઓનું અને કારણોનું નિવેદન.

૪. સ. ૧૯૧૭ ના ડીસેમ્બર મહિનામાં ગવર્નર જનરલ ઇન કૌન્સિલે હિન્દી વજીરની
પરવાનગીથી એક કમિટી નીમી હતી, તેના હેતુ એ હતા કે,

(૧) હિન્દુસ્તાનમાં હુલ્લગિયા હીંસ્યાલ સાથે સંબંધ ધરાવનારાં ફોજદારી કાયદા-
રાંના સ્વરૂપ અને વિસ્તાર વિષે તલાસ કરવી અને તેના વિષે અહેવાલ રજુ કરવો;

(૨) આવા કાયદાનાં સામે પગલાં ભરવામાં આડે આવતી મુશ્કેલીઓ વિષે તપાસ
કરવી અને વિચાર કરવો; તથા તેવાં કાયદાનાં સામે અસરકારક પગલાં ભરવાને સરકાર
શક્તિમાન થાય તે માટે જો કાંઈ કાયદા જરૂરના લાગે તો તે વિષે સરકારને સલાહ આપવી.

સલાહ અનુસાર આ કમિટીમાં સખત ન્યાયદારી તરવનો સમાવેશ થયો હતો; અને
નામદાર રાજરાજેન્દ્રની હાઇકોર્ટ ઓફ જસ્ટિસના કિંગડ બેન્ચ વિભાગના ન્યાયાધીશ સર
સિડની રેલેટ કે. સી. એસ. આઇ. એ કમિટીના પ્રમુખ હતા. આ કમિટીએ ૧૫ મી એ-
પ્રિલ ૧૯૧૮ ને રોજ પોતાનો અહેવાલ રજુ કર્યો, એ અહેવાલ એકમતીનો હતો, એટલે
તેની બહામણે અમલમાં આણવા માટે હિન્દુસ્તાનની સરકારે ખરડાઓ દાખલ કરવાનું
નહી કીધું છે.

એ અહેવાલના ૧૭ મા પ્રકરણમાં કરેલી બહામણો આ ખરડાથી અમલમાં આવે
છે. સંકટ સમયે લેવાનાં (દંડને લગતાં) પગલાં, સંકટ સમયે લેવાનાં (અટકાયત
કરવાને લગતાં) પગલાં તથા અસ્તિત્વ ધરાવતા બપ માટેની તજવીજ વિષેની આમની
બહામણો વિષે આ કાયદો છે. આ ખરડાના પાંચ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. પહેલા
ત્રણ ભાગ તથા (૧) દંડને લગતાં પગલાં (૨) નરમ પ્રકારનાં અટકાયત માટેનાં પગલાં,

અને (ક) વધારે સખ્ત પ્રકારનાં અટકાયત માટેનાં પગલાં, આ અહેવાલના ૧૮૦ માં ફકરામાં લક્ષ્યમણુ કર્યાં પ્રમાણે વારાફરતી અમલમાં આણી શકાય. અહેવાલના ૧૮૧ માં ફકરામાં સૂચવ્યા પ્રમાણેના અસ્તિત્વ ધરાવતા લાય માટે ચોથા ભાગમાં તજવીજ કરવામાં આવી છે, અને પાંચમા ભાગમાં ફેટલીક પરચુરણુ બાબનો વિષે લખાણુ છે.

કમિટીની લક્ષ્યમણુને જેમ અને તેમ વળગીને ચાલવું એવો હેતુ રાખવામાં આવ્યો છે. તેથી કરીને જોવા કરવાની સગવડતાની ખાતર આ કામને લગતા ઉતારા એ અહેવાલમાંથી અહીં આપવામાં આવ્યા છે:—

જુદી જુદી જાતની સંકટસમયની સત્તાઓ.

“ ૧૮૦. વળી, અમે કહ્યું છે તે પ્રમાણે, અમે સૂચવેલી સત્તાઓ દંડને લગતી તેમ જ અટકાયતને લગતી થશે, અને સખ્તાઇના પ્રમાણમાં અટકાયતની સત્તા એ જાનની મળશે. આ યોજના અનેક ખડેમાં અમલમાં આણી શકાય એવી છે; અને પ્રમુખીય લાયતું વધારે પ્રમાણુ જાહેર કરવાને તથા અમુક સત્તાના ઉપયોગને સાચો કરાવવા માટે આવશ્યક જાહેરાતની જરૂર છે કે નહિ તે પણ વિચારવા જેવું છે. દરેક દરેક દષ્ટિ-બિન્દુએ જોતાં સરકાર નરમ જાતનાં પગલાં વહેલાં લઇ શકે એ ઇચ્છવા જોય છે; અને એ જાખત ઉપર અમે જરાક લાર દેવાની હિંમત ધરીએ છીએ. નરમ જાતનાં પગલાં ભરવા માટે મહાન લયંકરતાની વસ્તુસ્થિતિ જાહેર કરવાની સરકારને ફરજ પડે તો આ ચગદાઇ જાય છે. બીજી બાજુથી જોતાં, પ્રમાણુસર લયંકરતાનો અણીનો સમય જાહેર કરવાનું વચન આપ્યા સિવાય સખ્ત પગલાં ભરવાની સત્તા હાથે ધરાવનાર અધિકાર તેને હોવો જ જોઇએ. અમે ક્યારનું કહી દીધું છે કે, કોઇ જાતની જાહેરાત ધરી કાઢવાનું અમને સોંપવામાં આવ્યું છે એવું અમે માનતા નથી; પણ પ્રગતિમય જાહેરાતોની અમારી સૂચનાનો દાખલો આપવા માટે અમે જો એ વાક્ય વાપરીએ તો અમારાં દંડને લગતાં પગલ અમલમાં આવી શકે તે માટે એટલું જાહેર કરવું ખસ થશે કે રાજદ્રોહી ગુન્હા પ્રચારમાં છે જ, અને આ કાયદાની શરતો અનુસાર તેમની ઉતાવળે તપાસ કરવાની તજવીજ કરવાની બહુ જ જરૂર છે; વળી, અટકાયતનાં પગલાંના નરમ સ્વરૂપને અમલમાં આણવા માટે એટલું જાહેર કરવું જરૂરનું છે કે, રાજદ્રોહી હીલચાલો ધણી જ અનુમોદનને પામતી હતી; તથા વધારે સખ્ત પ્રકારનાં પગલાંની જાખતમાં એટલું કે, જાહેર સલામતી જોખમમાં આવી પડે એટલે સુધીના રાજદ્રોહી અપાયાર થાય છે—અથવા આવી કોઇ બ્યવસ્થા કરવી. ”

“ નાનાં ક્ષેત્રોમાંના અમુક પ્રાન્તોમાં આ જાહેરનામાં અલખત લાગુ પડી શકે એવાં હોવાં જોઇએ. ”

તપાસણી માટે સંકટસમયની શરતો.

“ ૧૮૧. ખુદ નિયમે વિષે હવે ખોલોએ તો, અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે, બ્યાયના સુખ્યો કે સબાસદો વિના તથા શરૂઆતની ફેદ કરવા વિષેની સુનાવણી કે અપીલ સિવાય મેણુ ન્યાયાધીશોની બેન્ચ તરફથી રાજદ્રોહી ગુન્હાની તપાસણી માટે તજવીજ કરવી જોઇએ. કુઠોમાં, અમે જે કાર્યક્રમની લવામણુ કરીએ છીએ તે રીફ્રેન્સ ઓફ

ધનિયા ઍક્ટ ઉપરાંત પાંચમીથી નવમી ક્વમોન્ટાવેલી ધાટીને અનુસરતો હોવો જોઈએ એટલું ચોખ્ખું કરવું જોઈએ કે, કોડ આદિ કિમિતલ પ્રોસીજરની ૫૧૨ માં કલમ (છઠ્ઠી જતા આરોપીની ગેરહાજરીમાં લીધેલી સાક્ષીને અમુક પરિસ્થિતિમાં પુરાવા તરીકે રજુ કરવાને લગતી કલમ) આ તપાસણીને લાગુ પડે છે. અમે એવું સા-
ચીએ છીએ કે, ડીફેન્સ ઍક્ટ ધનિયા ઍક્ટની સાતમી કલમની આવી અસર થાય છે કે
કેમ તે સમાલ પડતી વાત છે. ”

“ ન્યાયના સભ્યો અને સભાસદો ત્રાસ વર્તાવે એવી શક્યતા લાગવાથી જ તેમને
ખાતલ કરવાની અમને જરૂર લાગી છે. ખેલુ ત્રાસને બાજુએ રાખીએ, તો આ વર્ગના
કેસની બાબતમાં તેમની ઉપર આધાર રાખી શકાય એવું અમને લાગતું નથી. જાહેર ચ
ચાંથી તેમની ઉપર એકદમ અસર થઈ જાય એમ છે. અમારી જાણમાં આવેલા અનેક
દાખલા અમે આપી શકીએ તેમ છીએ. એવા દાખલામાં ઉપર જણાવેલા કારણોને લીધે
ન્યાય અધુરે ગયો છે એવું અમને લાગે છે. અમે એટલું પણ ખતાડી આપીશું કે,
ન્યાયના સભ્યો અને સભાસદો વિનાની આવા કેસોની તપાસણી ૧૯૦૮ ના ધનિયાન
કિમિતલ હો ઍમેન્ડમેન્ટ ઍક્ટથી દાખલ થઈ છે. ”

“ કાર્યક્રમની અને અપીલના હકની ગેરહાજરીની બાબતમાં અમને એટલું જરૂરનું
લાગે છે કે, કેદ કરવાને લગતા કાર્યક્રમમાં અને અપીલમાં થતી ઢીલ દૂર કરવી જોઈએ.
સખથી થતી નૈતિક અસર સાધવા માટે, તથા કાર્યસરણીથી જાગૃત થતી ઉચ્ચેરણી લખાતી
અટકાવના માટે સજા અથવા છૂટકારો ઉતાવળે થાય એ બધું જ જરૂરનું છે. વળી, કેદને
લગતી કાર્યસરણીથી તથા સાક્ષીઓની બેવડી તપાસથી થતી ઢીલને લીધે સાક્ષીઓ ત્રાસી
જાય, તેમની હાજરીને લગતી મુશ્કેલીઓ વધે, પરિણામે તેઓ આગળ આવવાને ઝાણા
તૈયાર રહે, તથા ખરી વાત જૂઠી જમાને તેમને વખત મળે એ બનવા જોગ છે. ”

“ અમે એવું માનીએ છીએ કે, કાર્યપદ્ધતિમાં એક ઉપયોગી સુધારો કરવાની
જરૂર છે. હાલમાં જે હંજામી યોજના પ્રચારમાં છે તે અનુસાર પકડામણી માટેનો પુરાવો
જઈ થવા પછી તદ્દામત ચલાવવામાં આવે છે. અમારા મત પ્રમાણે તો, પ્રશ્નોની બ્યાખ્યા
આપવા માટે તથા આરોપીને તે પૂછાય તથા તેને તે જોડા પાડે તે પહેલાં અમુક સમય
અગાઉ તે આરોપીને તેની ખબર પહોંચાડવા માટે કંઈક યુક્તિ રોધી કાઢવી જોઈએ.
ઉલટ તપાસમાં કે પુરાવાની તૈયારીથી અમુક આરોપી કોઈ ન કડાવવા કેસમાં કેવી રીતે
રથાને ચર્ચા કરી શકે તે અમે સમજી શકતા નથી. ”

“ આ મુશ્કેલીને પહેંચી વળવા માટે અમે નીચેના જેવી કોઈ યોજના સૂચનવા
માગીએ છીએ. કોઈ ચર્યાતની કાર્યસરણી ન હોય અને કેદને લગતી સામાન્ય સંપૂર્ણ
કાર્યપદ્ધતિ હોય તે બંને વચ્ચે સમાધાન થાય તે બાનો હેતુ છે. અમને એવી ખબર મળી
છે કે, કેટલીક ન્યાયમંડાલોએ આ પદ્ધતિએ અમુક પ્રમાણમાં કામ કીધું છે, અને
તેનાં પરિણામ સતોપકારક જણાયા છે. નીચેના બાબતો આરોપી માટે ધણી જ ન્યાય-
શીલ લાગે છે:—

(અ) આવી બાબતોમાં કેદને લગતી કાર્યસરણી રદ કરવી,

(બ) કાર્યસરસીની શરૂઆતમાં ઓસીસીલવાર લેખી ફરીઆદ રજુ કરવી. મવર્નમેન્ટ ઓસીસીલવાર આ ફરીઆદ ધડી કાઢે. દરેક આરોપીની વિરૂદ્ધ શું સાબીત કરવાનો ધરાવો છે તેની બધી હકીકતો આ ફરીઆદમાં રજુ કરે;

(ક) સુખ્યત્વે કરીને પકડામણીના સાક્ષીઓની પ્રથમ તપાસ કરવી; પણ આ તકે આરોપીની ઉલટ તપાસ કરવી નહિ;

(ડ) આરોપીઓ પૈકી જેની વિરૂદ્ધ ખુલ્લેખુલ્લો પુરાવો હોય તેની ઉપર મુકવાનું તહેમત ધડવું;

(ધ) કેસ મુલતવી રાખવો, અને દરેકની બાબતમાં મુલતવણીનો સમય અદાલતે નક્કી કરવો; પણ આવો સમય દશ દિવસ કરતાં ઓછો ન હોવો જોઈએ;

(ઈ) 'પોલિસના તાબા' થી વિરૂદ્ધ અર્થમાં 'કોર્ટના તાબા'માં આરોપી રહે; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આરોપીની બાબતમાં તો જેઇનનો સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ કોર્ટની દેખરેખ નીચે હોવો જોઈએ. આથી કોઇ અરેખરો ફેરફાર સૂચનાતો નથી; પણ આવી બાબતની શરત દાખલ કીધાથી ઘણી મસ્તીખોર ટીકા કદાચ બંધ થાય ખરી.

(ગ) પોલિસના કાગળો અલગત કોર્ટ આગળ રજુ કરવા. એ કાગળો જોઇ ગયા પછી જ કોર્ટને ચોક્કસ લાગે તો તેમાંના કેટલાક કાગળોની નકલો આરોપીને તે આપી શકે. અલગત, આ બાબતમાં કોર્ટની મરજી ઉપર બધી વાત છાડી દેવામાં આવશે. પોલિસના કાગળો પૈકી કોઇ પણ કાગળ આરોપીને આપવા બાબત કોર્ટ ના પણ પાડે.

(હ) મુલતવણીનો વખત પૂરો થયા પછી સાક્ષીઓનો ઉલટ તપાસ અને બાકીની બધી તપાસ આગળ ચાલે."

કોર્ટનું બંધારણ.

"૧૮૨. એમ છતાં, ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમાં રચાયેલી કાર્યસરસી માટે માર રૂપે અમે ભલામણ કરીએ છીએ; ને પણ આ કાયદાથી ન્યાયસભાનું જે બંધારણ નક્કી થયું છે તે બદલાવું જોઈએ એવું અમને લાગે છે. ન્યાયખાતાના સભ્યો ન હોય એવા માણસોની નહિ પણ અમુક કેસના કામ માટે કાર્યવાહી મંડળે ચૂંટેલા માણસોની આ ન્યાયસભાઓ અમુક પ્રમાણમાં બનેલી હોવી જોઈએ એ સૂચ અમને સલાહભરેલું લાગતું નથી. અમે અત્યાર સુધીમાં જે કાંઈ જોયું છે ઉપરથી એમ સૂચિત થતું નથી કે આજ સુધી નીમાયલી ખાસ ન્યાયસભાઓ આરોપી માથે અન્યાયથી વર્તી છે; પણ અમને એમ લાગે છે કે, સિદ્ધાન્તને લગતા વાંધાઓ માટે આખિ આડ કાન કરી શકાય તેમ નથી. વળી, અપીલનો અધિકાર છીનવી લીધેલો હોવાથી ન્યાયસભાઓનું બળ અને તેમના અધિકાર ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ હોવાં જોઈએ. કોર્ટના પ્રમુખે ચૂંટી કાઢેલા કાઇકોર્ટ જડજનોની કે ચીફ કોર્ટ જડજનોની તે બનેલી હોવી જોઈએ. આથી આ જે-જે વિષે ગંભીર માગણી થયેલી ગણાયે એ વાત ખરી છે. પરંતુ, આખરે તો, જે ન્યાયસભાના કામની આપણે વાત કરીએ છીએ તે કામ જેટલું બીજું કાંઈ કામ નથી; તેમ જ સૌથી વધારે આધારવાળી ન્યાયસભાની જેટલી અત્યંત જરૂર છે તેટલી જરૂર બીજા કાંઈ ન્યાયસભાને

કામ માટે નથી. જેરદાજર રહેવા પામેલા ન્યાયાધીશો માટે કાંઈ પ્રતિનિધિ નીમી શકાય અને જો કાંઈ સત્તા ન હોય તો તે મેળવી લેવાય. તેમ છતાં, પ્રતિનિધિઓએ આ કેસોની તપાસ કરવી જોઈએ નહિ. ”

તપાસ માટેની જગ્યા.

“ ૧૮૩. કેલકત્તાની કે બીજા કાંઈ સ્થળની હાઇકોર્ટમાં કે ચીફ કોર્ટમાં પરગમના સાક્ષીઓ લાવવામાં ધણી અડચણ પડે છે, તથા તેના સાક્ષીઓને ભય અને ગુંચવણ લાગે છે એ બાબત ઉપર અમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. જે શહેર હાલ બંધાર-ણમાં નહીં કરવામાં આવેલ છે ત્યાં ખાસ ન્યાયસભામાં હાજરી આપવા માટે સાક્ષીઓને લાવવામાં આવે તોપણ એટલી જ અડચણો તે ગુંચવણો ઉભી થવા પામે જ. પણ આવી ન્યાયસભાવાળા ત્રણે મુદ્દાઓ આવા શહેરમાં બેસવાને બદલે બીજે કાંઈ સ્થળે બેસે તો અમને લાગે છે કે તેમ બની શકે ખર. ”

આરોપીની સાક્ષી.

“ ૧૮૪. ઈંગ્લાંડના કાયદામાં જણાવેલાં પરિણામોને ન્યાય આપીને, કાંઈ આરો-પીને આ બાબતમાં પોતાની તરફથી પુરાવો આપવાનો હક હોવો જોઈએ કે કેમ, એ સવાલ ઉપર અમે બહુ વિચાર ચલાવ્યો છે. આથી બનાવવી બગાવ અને બિનપાયાદાર સુચ-નાઓ ખુદશાં પડે છે એટલું તો નહિ, પણ કોઈ નિર્દોષ કેદીને કિંમતી રક્ષણ મળે છે એમ જણાયું છે. ”

“ અમુક આરોપીને અમુક બાબતમાં સ્વાર્થ છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર એવો આરોપી એવી બાબતોમાં પોતાનો પુરાવો આપી શકતો નથી; અને દીવાની તેમજ ફાજદારી કેસોમાં સાક્ષી તરીકે કાંઈ સ્વાર્થગામી માણસો અસમર્થ ગણાય એવું કોમન લૉ જણાવે છે એ પણ ખરું. ઈંગ્લાંડમાં આ અસમર્થતા ધીમે ધીમે દૂર કરવામાં આવી હતી; આખરે જેની ફાજદારી તપાસ ચાક્રવાની હોય એવા માણસને કેસ જ મૂળ નિયમમાં માત્ર બાકી રહ્યો એ બાબતની અસમર્થતા પણ ધીમે ધીમે એક પગી એક ગુંદાની બાબતમાં દૂર થઈ. આખરે ૧૮૬૮ માં સામાન્ય રીતે સૌને લાગુ પડે એવા કાયદાથી બધી બાબતોમાં આ અસમર્થતા દૂર કરી નાખવામાં આવી. આ ફેરફારથી કેદીઓને નવી સમગ્ર આપવાની તજવીજ થઈ; તથાપિ બેશક ખરેખરા ગુંદેગાર લોકોને એથી અડ-ચણો પણ લાગી. કેદીના દરિયાબિન્દુએ ઉપયોગી ગણાતાં રક્ષકનરવોથી આ ફેરફારને ઘેરી લેવામાં આવ્યો હતો, એ પૈકી નીચેનાં તરવો ખાસ જણાવવા જોગ છે:—

(અ) તેની પોતાની અનુમતિ સિવાય તેને બોલાવી મંગાવી શકાય નહિ;

(બ) જો તેને બોલાવી મંગાવવામાં આવે, તો તેની ચાલચલગત તથા અગાઉ ગુંદે-માર હયાં, વિષેના પ્રશ્નો તેને પૂછી શકાય નહિ; સિવાય કે, કસ્ટા

(૧) રજુ થયેલી જીનાઓ કાયદાથી સ્વતંત્ર રીતે અને ઇરાદો કે એવું કાંઈ બનાવી આપનાર તરીકે તેની વિરૂદ્ધ મનુષ્યે પુરાવામાં સ્થપાય; અથવા તો.

(૨) તેણે પોતાની સારી ચાલનો પુરાવો આપ્યો હોય, અથવા પકડામણીને લગતા સાક્ષીઓની ચાલ ઉપર તેની વતી શક લાવવામાં આવ્યો હોય.

ખીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો, તેની તપાસની હદ બાધે એવો એક ખાસ ખરડો છે; ને જો એ સિદ્ધાન્ત હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ કરવામાં આવે, તો ઇન્ડિયન એવિડન્સ એક્ટની ૧૬૫ મી કલમ જેવી સંસ્થાને નીચડતી કલમો લાગુ પાડવાનું ખાતલ કરવું પડે."

"આ નવા સિદ્ધાન્તમાં શરૂઆતમાં તો ઇંગ્લાંડમાં બહુ જ અણુવિશ્વાસ હતો, પણ હવે ત્યાં એ સિદ્ધાન્ત સારી રીતે અમલમાં આવી 'શકે' છે. અમુક કણુલન અગોચર રીતે જોરજુલમથી ઠરાવવામાં આવી છે કે કેમ એ ગંભીર સવાલ હિન્દુસ્તાનમાં બહુ ખર્ચ ઉભો થાય છે. આથી ઉલટ તપાસને તાબે થઇને કોઇ આરોપીને જે કાંઇ બન્યું હોય તે માટે સોગત ખાઇને કહેવાનો હક આપ્યાથી—સૂચના ઉપર છોડી દીધાથી નહિ—ખરેખરી તાન બદલ આવે એવું લાગે છે. ખીજા પ્રશ્નોની બાબતમાં પણ એવું જ."

"કોઇ અચાનક કદી પોતાની સ્થિતિનો અનર્થ કરે નહિ તથા તેને અન્યાય થાય નહિ તેની ખાત્રી માટે ખેશક કોઇ અનુલરી અદાલતે જ આવી સ્થિતિમાં કેસોની તપાસ ચલાવવી બાધા છે. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પદવી ધરાવનારા ત્રણ ન્યાયાધીશો આગળ બધારે આ કેસો ચાલે ત્યારે આ રક્ષક તત્ત્વ ખાત્રીથી સ્થપાય છે. આથી એકંદરે જોનાં આ શરત દાખલ થવી જોઇએ એમ અમને લાગે છે. જો સામાન્ય રીતે બધે લાગુ પાડવા વિશેનો સવાલ હોત તો ઉપર જણાવેલા વિચારોને માન આપીને અમે વિરૂદ્ધ પડત."

"કોઇ આરોપી સાક્ષી તરીકે રજુ થતો ન હોય છતાં ફાવે તે પ્રશ્ન પૂછાતો અધિકાર અદાલતને હોવો જોઇએ એવી સૂચના અમને એક ઠેકાણેથી કરવામાં આવી હતી; પણ અમે તે સ્વીકારી શકતા નથી."

ખાસ સંજોગોમાં સાક્ષીની લ'ખામણી.

"૧૮૫૫. કેદને લગતી તપાસણી હોવી ન જોઇએ એવી અમારી ભલામણ સ્વીકારવામાં આવે તો ક્રિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ (૧૯૦૮ ના ચોદમા કાયદો) ની ૧૩ મી કલમ ફરીથી ધડવાનું કે સાખીત રાખવાનું યોગ્ય લેખાશે નહિ. જરૂરના સાક્ષીઓનું રક્ષણ કરવું, અને તેમની સાક્ષી લ'ખાવવી એવો આ કલમનો હેતુ હતો. તે હેતુ ખર પાડવા માટે કાંઇ તજવીજ કરવી એ તો જરૂરનું છે જ. તપાસણીની બે અવરયાઓ પૈકી કોઇ પણ અવસ્થા દરમ્યાન મરી ગયલા કે ગેરહાજર રહેવા સાક્ષીઓએ કરેલાં નિવેદનો કોર્ટના ઉપયોગ માટે તેની આગળ રજુ થતાં જોઇએ એવું અમારું માનવું છે. તે નિવેદનો આ: (૧) સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ નીચેની પદવીના નહિ એવા કોઇ પોલિસ અમલદાર આગળ રજુ થયેલાં સાખીત થયાં હોય એવાં નિવેદનો; આવાં નિવેદનો આવા અમલદારે મોખ્યાં હોય, તે રજુ કરનાર માણુમને વાંચી બતાવી સુમત્તરી આપ્યાં હોય અને તેની ઉપર એની સહી હોય; (૨) સાક્ષીઓએ જે નિવેદનો તપાસ વખતે રજુ કર્યાં હોય અને એની બાબતમાં હજી સુધી ઉનટ તપાસ ન ચાલી હોય તેવાં નિવેદનો; અને પ્રકારનાં આ નિવેદનો એક સરખી જ શરતે સ્વીકારી શકાય, ને તે એ કે સાક્ષીની ગેરહાજરી આરોપીના હિતની ખાતર આજુબામાં આવેલ છે એવી ખાત્રી કોર્ટમાં થાય."

ખીજી મુચનાઓ

“ ૧૮૬. જાહેર હિતની ખાતર અથવા સાક્ષીની સલામતી ખાતર જ્યારે જ્યારે અને જોટલા પ્રમાણમાં કોર્ટને ચોખ્ખા લાગે ત્યારે ત્યારે અને તેટલા પ્રમાણમાં આખી સુનાવણીમાંથી અથવા તેના કોઈ ભાગમાંથી કોઈ પણ માણસને ખાતલ રાખવાની સત્તા તથા આખી તપાસણી કે તેનો કોઈ ભાગ સંપૂર્ણ રીતે અથવા ન્યાયમંજા અધિકાર આપે તેટલા ભાગમાં ઉઘાડી કે ઉઘાડો પાડવાની મનાઈ કરવાની સત્તા કોર્ટને હોવી જોઈએ. આવી રીતે ઉઘાડી પાડેથી કોઈ વાત કે સાર રૂપ ઉઘાડી કીધેલી વાત કોર્ટના તિરસ્કાર તરીકે લેખાશે આવી જાતનો નિયમ પાડી દેવો જોઈએ નહિ, પણ ન્યાયમંજાને તેની જરૂર લાગે જ ત્યારે માત્ર તેમ કરવું જોઈએ. ”

x

x

x

x

“ ઉપર જણાવેલી શરતોને આધારે તપાસવાના કેસો એવી જાતના હશે કે તેને તેવી રીતે તપાસવાનો હુકમ મરકારે કીધો હશે. અમુક હદમાં જ અમુક પ્રકારના ગુન્હાની ખાખતમાં આવા હુકમ કાઢવાની સત્તા રહેશે. એવી જાતના ગુન્હાઓ લુહા સચિપત્રમાં સામેલ રાખવામાં આવશે. ૧૯૦૮ ના ક્રિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટની ચોજના આવી જાતની હતી. એનો પુરવણી તરીકેનું સચિપત્ર સ્વીકારી શકાય. ”

x

x

x

હાલની હંગામી સત્તાઓ.

“ ૧૮૮. હાલના ઉપયોગને માટે જોટલી સત્તા જરૂરની છે તેટલી જે હંગામી સત્તા હાલમાં સરકાર ધરાવે છે તે ૩ થી ૭ સુધીના નિયમોમાં તથા ૧૯૧૫ ના ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૧૨ કલમમાં આવી જાય છે. હાલમાં ૧૯૧૪ ના ફોરેનર્સ ઓર્ડિનન્સ અથવા તો ૧૮૧૪ ના ઇન્ડિયન ઇન ટુ ઇન્ડિયા ઓર્ડિનન્સ વિષે અમે ઉદ્દેશ્ય કરતા નથી...હુંકામાં કહીએ તો, કાર્યવાહક મંડળના હુકમ અનુસાર લોકોને મુલવેલી હદમાં રહેવાની ફરજ પાડવાની સત્તા આપવી, અથવા આવી કોઈ હદમાં દાખલ ન થવાની કે ન રહેવાની ફરજ પાડવાની સત્તા આપવી એ આ નિયમોની અસર છે. આવા હુકમોને કાંગ કરવા માટે મળ કરવાની પણ સત્તા મળે. પ્રસ્તુત માણસ ઉપર આ હુકમો છોડી શકાય ને લાગુ પાડી શકાય, એમ થવાથી એ હુકમોને પાળવાને તેવા માણસ બંધાવ નહિ તો વોરંટ વગર તેવા માણસને પકડી શકાય અને જાપતાનો હુકમ થાય ત્યાં સુધી એક મદિના કરતાં વધારે નહિ એટલી મુદત માટે તેને અટકાયત કરી શકાય. તપાસના વોરંટ અનુસાર તપાસ કરેલા વિષેની પણ અમુક સત્તા છે. એટલું જણાશે કે, આવા એકોના કેસોની તપાસ માટે કંઈ તજવાજા કરવામાં આવી નથી. એનો નિર્ણય કરવાનું કામ સ્થાનિક સરકાર ઉપર સંપૂર્ણ અંશે છોડી દેવામાં આવ્યું છે. ૧૮૧૮ ના ત્રીજા નિયમ અનુસાર કેદ કરવાને લગતી પણ સત્તા છે. ”

અમારી બહામણનો વિસ્તાર.

“ ૧૮૯. અમે એવું માનીએ છીએ કે, ઉપર જણાવેલી સત્તાના સંપૂર્ણ અંશ જેટલી સત્તાનો અમલ (ઉપદત્તી ધરીએ અને રક્ષક તરવોને આધારે) કરવાને માટે કષ્ટક તજવીજ કરવી નોંધએ. ”

“ આવી યોજના ધડવાની અમારી ફરજ છે એવું અમને લાગે છે છતાં અમે ધારીએ કે, એ આખેઆખી યોજના ચાર મુખ્ય સિદ્ધાન્તો પાળવાને આધારે ધડાવી નોંધએ:—

(૧) છૂટકારામાં માથું મારવામાં આવે તો તે દંડને પાત્ર ગણાવું ન નોંધએ. ચોક્કસ કાયદેસર સ્વરૂપમાં તપાસ થવા વિના સાબીતી જેવું કંઈ પણ સ્વીકારી શકાય નહિ. પ્રજાના ઉત્તમોત્તમ હિતની ખાતર વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવે, તો જેલ કરતાં જુદી પડતી ગાંડાની ધરપીતાલની ગોઠવણ થવી નોંધએ.

(૨) ‘ છૂટકારામાં માથું મરાયું હોય તો તપાસછીથી તેવું નક્કી થવું નોંધએ; અમુક સંજોગોમાં છેક વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં આવી તપાસ ન થઈ શકે એમ હોય તોપણ તે તપાસ ન્યાયપુરઃસર તો હોવી જ નોંધએ; એટલે કે, તે તપાસ ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાતી તથા અને તેટલી યોગ્ય હોવી નોંધએ.

(૩) આવી રીતે માથું મારવાની બાબતમાં અધિકાર આપનારા (સ્થાનિક સરકારે કાઢેલા) દરેક કુકમમાં આવી તપાસ કરવાનું જણાવેલું હોવું નોંધએ; તથા તેમાં એમ પણ લખેલું હોવું નોંધએ કે, સ્થાનિક સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો ફરમાવેલાં પગલાં જાહેર સલામતીની ખાતર જરૂરનાં છે.

(૪) આવો કુકમ અમુક બાંધી મુદતનો (કહો કે, એક વર્ષ કરતાં વધારે વખતનો નહિ એવો) હોવો નોંધએ; અને માત્ર નવા કુકમથી જ (ખાસ કરીને નવી તપાસથી નહિ) તાજેતર થઈ શકે એમ હોવું નોંધએ. એમાં એવું જણાવેલું હોવું નોંધએ કે, જાહેર સલામતીની ખાતર આ નવેસરનો કુકમ જરૂરનો છે. ”

સત્તાના ઇન્છપામેગ બે ક્રમો.

“ ૧૯૦. ખરડાની ધડામણીની બાબા વાપર્યા વિના અને દરેક દરેક તપસીલમાં ઉત્તરો વિના અમે હવે અમારી સચેવી યોજનાને વિસ્તારથી સમજાવવાને આગળ વધીશું. ”

“ અમે આગાહ જણાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે અમે એવું ધારીએ છીએ કે, હવે જે સત્તાઓ મેળવવાની છે તેના બે ક્રમો હોવા નોંધએ. કદાચ જુદી જુદી જાતના જાહેરનામા તથા આ ક્રમો છટા છટા અમલમાં આણી શકાય એવા હોવા નોંધએ. ”

“ સત્તાઓનો પહેલો જૂથ નીચેના પ્રકારનો હોવો નોંધએ:—

(૧) પ્રતિબૂ સાથેના કે વિનાના જમીન માગવા;

(૨) રહેઠાણ ઉપર અંકુશ મુકવો, અથવા રહેઠાણની ફેરવદલી વિશે ખજાર કરવાની ફરજ પાડવી;

- (૩) વર્તમાનપત્રોમાં કામ કરવું, ચોપાનીમાં વહેંચવાં અથવા સભાઓમાં હાજરી આપવી તથા એવાં બીજાં કામ કરવાં: એ સૌથી દૂર રહેવાની ફરજ પાડવી;
- (૪) વખતોવખત પોલિસને ખબર આપતા રહેવાની તે માણસને ફરજ પાડવી. સત્તાઓનો બીજો જૂથ નીચે મુજબનો હોવો જોઈએ:-

(૧) પકડવાની મત્તા;

(૨) વોરંટ અનુસાર તપાસ કરવાની સત્તા;

(૩) દંડ ન થવાનો હોય એવી કેદમાં પૂરવાની સત્તા."

"મત્તાઓના પહેલા જૂથ સિવાય બીજો જૂથ અમલમાં આવે એ માની શકાય એમ નથી. એટલા માટે પકડામણી અને તપાસણી પછી સત્તાઓના પહેલા જૂથ અનુસાર કુદમ કાદવામાં (પૂરનો લાગે તો) કાંઈ વાંધો નહિ આવે."

તપાસણી-અમલદારની સ્થાપના.

"૧૮૧. 'તપાસણી-અમલદાર' અથવા તપાસણી અમલદારોની યોજના કરવી જોઈએ, એ બાબત અમે આગળ ઉપર વધારે વાત જણાવીશું."

"જો સત્તાઓનો માત્ર પહેલો જૂથ અમલમાં હોય, તો છેવટનો કુદમ ઊડ્યા પછી મરકારે આવા કેમની બાબતમાં તપાસણી-અમલદારને મોંપણી કરવી જોઈએ. અમુક બાંધી સુદત માટે વચગાળાનો કુદમ કરવાનો અધિકાર તેમને હોવો જોઈએ, જે બીજો મત્તા-જૂથ અમલમાં હોય, તો મોંપણી પહેલાંની અથવા પછીથી મોંપણી ચાલ ત્યાં સુધીની બાંધી આપેલી સુદત સુધી આવા માણસને પકડી કેદમાં નખી શકાય."

"પોતાને ચોગ્ય લાગે તે સાધનસામગ્રીને આધારે નથા પુરાવાના નિયમોથી પોતાની જાતને બંધાયેલી ગણ્યા વિના એકાંત સ્થળે તપાસ ચલાવવી, એ આ તપાસણી-અમલદારની ફરજ ગણાયે. તેઓ આરોપીને બોલાવી મંગાવશે, તેની ઉપર મુકતમાં આવેલું તહેમત તેને કહી બતાવશે, અને ધરખટલાને લગતી ન્યાયસભાની પદ્ધતિ પ્રમાણે અને તેટલી ન્યાયશીલ અને ચોગ્ય રીતે તપાસણી કરશે. બીજા માણસોના દષ્ટિબેન્દુએ જો વાંધાભરેલ લાગશે તો ખબર ક્યાંથી પડી તે જાહેર કરવાનો જરૂર ગણાશે નહિ. બન્ને પક્ષોને કોઈપણ એકવોકેષ્ટ રાખવાની રજા આપવામાં આવશે નહિ કે નિયમ પ્રમાણે તપાસેલા સાક્ષીઓ રાખવા દેવામાં આવશે નહિ; તેમ જ જે માણસના કેસની તપાસ ચાલતી હશે તેને આખી તપાસણી દરમ્યાન હાજર રહેવાની જરૂર રહેશે નહિ. બીજા માણસોથી કે બીજા કોઈ તપાસણીથી પ્રસ્તુત બાબતમાં પોતાના દષ્ટિબેન્દુએ વધારે અજવાળું પડે એમ છે એમ જો આવે કોઈ માણસ જણાવે, તો તપાસણી-અમલદારને આ સૂચના સ્થાને નથા વિચારશીલ જણાતાં તે આવી સૂચનાની કસોટી કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. તપાસણીને અંતે તપાસણી-અમલદાર પોતાના નિર્ણયોનો અહેવાલ ધ્યાનિક સરકારને રજૂ કરશે."

"એટલું જણાઈ આવશે કે, તપાસણી-અમલદારે કંઈ કાર્યપદ્ધતિ અનુસાર કામ કરવું એ અમે મુશ્કેલી છે, તો પણ તેજીથી બાબતમાં તપાસ કરવી અથવા નેના

નિર્ણયો કંઈ જાતના હોવા જોઈએ તે જામતનો અમારો અભિપ્રાય અમે હજી સુધી જણાવ્યો નથી.

તપાસણીનો વિસ્તાર.

“૧૯૨. અત્યાર સુધી અમે જે જાણતો સાચે કામ લીધું છે તેમાં આ જામત સૌથી વધારે અધરી છે એવું અમને લાગે છે, છતાં આ જામતમાં ચોક્કસપણું ધણું જ આવશ્યક છે. જામતનો અથવા એવો હુકમ અમલ યોગ્ય હોવો જોઈએ, પણ તપાસણી-અમલદારે (સમજાવેલા અર્થમાં) ન્યાયપુરઃસર નક્કી કરેલી ખીનાતો પાયા ઉપર રચાયેલો હોવો જોઈએ એ હેતુ છે એમ અમારું માનવું છે. કરવાના હુકમનો પ્રશ્ન જો તપાસણી-અમલદારે હાથે ધરવાનો છે, તો પછી પરિણામને લગતી જવાબદારી વિના તે અમલદાર અસુક સત્તાને ખામે છે. ન્યાય અને શાંતિ જળવવા માટે કાર્યવાહક મંડળ જવાબદાર છે, આ બધાનો હલકામાં હલકો નિર્ણય એ છે કે, તપાસણી-અમલદારે લક્ષમણ કરવી જોઈએ, અને કાર્યવાહક મંડળ એ લક્ષમણનો અનાદર કરવાને શક્તિમાન હોવું જોઈએ, પરંતુ તપાસણી-અમલદાર માત્ર ખીનાઓ જ ખ્યાનમાં લે, તો ખીજનો પ્રશ્ન શું બની રહે? પુન વિગેરે જેવા ચુન્હાની માફક આ વિચારેલી ખીનાની સ્થિતિની વ્યાખ્યા આપી શકાય એમ નથી. જો એ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી શકાય જ, તો પૂરી ફતેહમંદ નીવડે એવી કાંઈ યાદી આપણા મગજમાં ઉતરી શકતી નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી અમે નીચેની સૂચના કરીએ છીએ. એવા માણસે કાંઈ કંઈ હોય, અથવા એવો માણસ કંઈ કરતો હોય, કિંવા કરે તેવી વધી હોય તે વિષે મરકારને જે કાંઈ સૂચવવાનું હોય તે બધું સરકાર આ કમિટી આગળ સાદી ભાષામાં રજુ કરે, અને તેના બદલામાં અમલદાર પોતે એ વિષયમાં શું જાણી લે છે તે બધું સાદી ભાષામાં કહી જતાવે, પછી સરકાર એ જાણી લીધેલી ખીના કમવાર ફરી જોઈ જાય, અને પછી પોતાને જરૂર લાગે તે પ્રમાણે એવા માણસની માથે વર્તવા માંડે. કાર્યવાહક અધિકારીના નિર્ણયને બાજુએ રાખીને પણ એવા માણસ વિરુદ્ધ ખરેખરું શું જાણી લેવામાં આવ્યું છે તે ચોક્કસ રીતે જાહેર કરવાનો સુખ્ય હેતુ આથી મધારો; પણ પગલાં ભરવાની જવાબદારી તો હજી પણ માત્ર સરકારની મુન-મશી ઉપર જ રહેશે. આવો હુકમ પ્રસિદ્ધ કરવો કે કમ તે વિચારવાની વાત છે.”

“અમે ‘સલાહકારક સમિતિ’ એવા શબ્દો વાપરવાને બદલે ‘તપાસણી-કામદાર’ શબ્દ કેમ વાપર્યો તેની સમજણી ઉપર જણાવેલી સૂચનાઓથી મળી જાય છે. ‘સલાહકારક સમિતિ’ શબ્દો વાપર્યાથી ગુચવણીમાંથી છટકવાનો સુખ્ય હેતુ છે તે ગુચવણી તરફ વળતા માણસનો નિરસકાર યતો હોય એમ લાગે છે.”

અમલદારોનું બંધારણ.

“૧૯૩. તપાસણી-અમલદારના ધર્મો અમે વર્ણવ્યા છે તેવા જ હોય, તો તેના બંધારણને લગતી સુરક્ષી જોઈ તથા જાય છે. ખરી ખીનાઓ વિષે ન્યાયપુરઃસર લાગ-ણીથી તપાસ કરવા માટે જ્ઞાન અને અનુભવ જરૂરનાં છે. અમને એવી સૂચના કરવામાં આવી છે કે, અસ્તુત મંડળમાં કે મંડળોમાં ન્યાયસલાહના, કાર્યવાહક મંડળના અને જિન-અધિકારી કામદારોને પ્રતિનિધિત્વ આપવું જોઈએ. તપાસણી-અમલદારના જે ધર્મો માટે અમે લક્ષમણ કરીએ છીએ તે ધર્મો બતાવી આપ્યા પછી, તે અમલદારોના બંધારણ

વિષેના અમારા વિચારો જાણાવવાની અમારી ફરજ હોય એમ અમને લાગતું નથી. પણ અમે લીધેલી મહેનત દરમ્યાન અમને મળેલા અનુભવ ઉપરથી એટલું કહેવું અમને યોગ્ય લાગે છે કે, એ તપાસણી-મંડળનો એક સભાસદ તો લોકો વિષેના ચોતાના જ્ઞાનને લીધે ચૂંટાયેલો બિનઅધિકારી હિન્દવાસી હોવો જોઈએ.”

મુલાકાત લેનારી સમિતિઓ.

“ ૧૯૪. અટકાયત કરવા માટેનાં આ પગલાં ભરવાની બાબતમાં દાખલ કરવાની એક શરત વિષે અમે અહીં સચના કરીશું. રહેઠાણમાં કે કેદમાં જેમની અટકાયત કરવામાં આવી હોય એવા લોકોની સ્થિતિ વિષે નિવેદન કરવા માટે મુલાકાત લેનારી સમિતિઓ નીમાવી જોઈએ, એવું અમને લાગે છે. આ સમિતિઓના બંધારણનો સવાલ અમે હાથે ધરતા નથી. હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં અને કદાચ એને એ પ્રાંતના જુદા જુદા ભાગમાં, અથવા જુદી જુદી જાતિઓની બાબતમાં આ બંધારણ જુદું જુદું હોય એમાં કાંઈ ખોટું નથી. પંજાબમાં ઘણા નાના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી સમિતિઓ આવી જાતનું જે ઘણું ઉપયોગી કામ કરી શકે એમ છે તે કામથી અમને અચળે લાગ્યો હતો. આટલી સંતોષકારક કાર્યસરણી બીજે કેકાણે બનવા જોગ ન પણ લાગે. અલગત, જે લોકો આ યોજના સ્વીકારવાને તૈયાર હોય, અને સહાનુભૂતિથી પણ અપ્પરકારક રીતે પાર પાડવાને તૈયાર હોય એવા લોકોની જ ખતેલી આ સમિતિઓ નીમાવી જોઈએ.”

x

x

x

અસ્તિત્વ ધરાવતા ગુન્હેગારો માટે ઉપચાર.

“ ૧૯૬. ઉપર જતાવી આપવામાં આવ્યું જ છે તે પ્રમાણે, ઉપર ધડી આપેલી યોજના આગતુક ગણાતા સંકટના સમયને માટે છે. આથી એમાં જતાવી આપેલી સત્તા જ્યાં સુધી બનાવ અને નહિ ત્યાં સુધી સિધિલ રહેવાની છે. ”

“ ઉપર વર્ણવેલી મુશ્કેલીઓમાં આવી પડેલા લોકો જેવા કેટલાક મુઠીબર લોકો આગતુક તો શું પણ ખરેખરા ભયનું કારણ થઈ પડે તેવા છે ખગ. તેથી એમની બાબતમાં તો ખાસ અને તુરતની તજવીજ જરૂરી છે. ”

x

x

x

“ અમને લાગે છે કે સાદામાં સાદી યુક્તિ તો એ છે કે, એવી જાતની કલમ દાખલ કરવી કે, ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ ૨૬ થાય તે પહેલાં (અથવા જોઈએ તો એથી અગાઉના કોઈ દિવસ પહેલાં) કોઈ ગુન્હા દીધા હોય, અને આવા ગુન્હાથી બચીને માટે ભય ઉત્પન્ન થતો લાગતો હોય તેવે વખતે અમે ઉપર જેમની રેખા દોરી આપી છે, તેમાંની કોઈ પણ કલમ અનુસાર, ને કોઈ જાતનું જાહેરનામું કાઢ્યા સિવાય આવા માણસની સામે પગલાં ભરવાં એ કાયદેસર લેખાવું જોઈએ, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, એવા કામ માટે આ નવો કાયદો તુરત લાગુ પાડવાનો છે, એમ ગણવાનું છે. ”

દીલ્હી; ૧૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૯

ડબ્લ્યુ. એચ. વાન્ડેન્ટ.

કાળા કાયદાઓ વિષે

નામદાર એમ. એ. જીન્હાનું ભાષણ.*

“નામદાર, સરકારમાં હું એટલું કહીશ કે, ઓન. હોમ મેમ્બરના શબ્દશબ્દ મને યાદ નથી, પણ સરકાર સહેજ આંચકો ખાંધને આ ખરડા દાખલ કરે છે એવી લાગણી એમણે બતાવી છે એ સાંભળીને મને ઘણો આનંદ થાય છે. એ ઓન. હોમ મેમ્બર ઘણાં વર્ષ સુધી કાયદાના ધંધામાં કામ કરી રહ્યા છે અને એક વખતે કલકત્તાની લાઇ-કાર્ટના બેન્ચ ઉપર બેસા પછી હતા. તેમની પાસેથી આટલી જ નહિ પણ આથી વધારે આશા રહેતી હતી. નામદાર, જે માણસ કાયદામાં અને ન્યાયમાં માનવો હશે તેને આ ખરડાઓ તિરસ્કાર ભર્યા અને ચમકાવે એવા લાગ્યા વિના નહિ જ રહે. ઓન. હોમ મેમ્બરે કહ્યું હતું કે, ‘આપણે આ કરવું પડે છે; અમને કોઇ બીજો રસ્તો બતાવો તો અમે તેની ઉપર વિચાર કરવાને તૈયાર છીએ.’ હવે, હું આ ખરડાઓ વિષે તથા ઓન. હોમ મેમ્બરના ભાષણ વિષે કાંઇ પણ બોલું ને પહેલાં જે કારણોથી હું આ ખરડાઓની વિરૂદ્ધ પડું છું તે કારણો આ મંડળ આગળ હું રજુ કરવા માગું છું. માફ પહેલું કારણ એ છે કે, કાયદાના અને ન્યાયના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોની વિરૂદ્ધ આ થાય છે. પુરાવાના અને વ્યવહારના સ્વીકારાપલા નિયમો પ્રમાણે કાયદેસર તપાસ થયા વિના કોઇ પણ માણસની સ્વતંત્રતા છીનવાવી ન જોઇએ, કોઇ પણ માણસે પોતાની સ્વતંત્રતા બોવી ન જોઇએ. માફ બીજું કારણ એ છે કે, આ હુકમીઆ ગુન્હાઓ રૂપી દરદ માટે આ બોલું ઓમડ છે. તથાપિ જે પ્રકારના ગુન્હા બતાવેલા છે તે પ્રકારના ગુન્હા થાય છે એવું રૉલેટ કમિટીએ જે શોધી કાઢ્યું છે તે ખરું છે એમ હું પોતે તો કશું કરવાને તૈયાર છું. માફ ત્રીજું કારણ એ છે કે, જે સત્તાઓ કાર્યવાહક મંડળને મળવાની છે-જેથી કાયદા મંડળને ઠેકાણે કાર્યવાહક મંડળ કામ કરશે-તે સત્તાઓને દુરુપયોગ થાય એવી વધી છે; અને ભૂતકાળમાં આવી સત્તાઓને દુરુપયોગ થયાના દાખલા મોજુદ પણ છે, માફ ચોથું કારણ એ છે કે, બીજા કોઈ પણ સુધરેલા દેશમાં આવી જાતના કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા હોય એવા અગાઉ બનેલા કે તેના જેવા દાખલા મારા જાણવામાં નથી. માફ પાંચમું કારણ એ છે કે, આ ઘણો જ અયોગ્ય અવસર છે. હું આપને કહી શકું કે આ ક્ષણે આ દેશના લોકોમાં ઘણી ઉંચી આશાઓ જંધાયેલી છે, કારણકે મહાન અને ઉપયોગી સુધારા દાખલ થવાની તૈયારીમાં છે. માફ છઠું કારણ એ છે કે, આ સૂચવેલા ખરડા હમેશને માટે છે; થોડા વખત માટેના સંકટના સમયને લાગુ પાડવાના ઇરાદાથી થોડા વખતને માટે ચોખ્ખા નથી. હું આ ખરડાઓની વિરૂદ્ધ છું તેવું હવે કારણ એ છે કે, નામદાર સરકારને ધમકી કે બ્લીકબ્લીવડામણી તરીકે નહિ પણ કહી દેવાની મારી ફરજ છે એમ ગણીને હું કહું છું કે, જો આ ખરડાઓ પસાર કરવામાં આવશે, તો આ દેશને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી અસંતોષ અને ઉશ્કેરણી જન્યૂત થશે. આવાં

*તા. ૬ ફી દેક્ષમ્બરી ૧૯૧૬ ને દિને દાલિદમાં મળેલી વડી ધારાસભામાં અપાયેલું ભાષણ

અસંતોષ અને ઉશ્કેરણી આપે કદિ જોયાં પણ નહિ હોય. મારું એવું માનવું છે કે, સર-
કાર અને પ્રજા વચ્ચે જે સારી જાતનો સંબંધ જળવાઈ રહ્યો છે તેની ઉપર પણ આથી
ધણી નુકસાનકારક અસર થશે.

હવે, નામદાર આ એવી જાતની બાબત નથી કે, તેમાં એક બાબત એક જો કે
ત્રણ ધારાશાસ્ત્રીઓને રાખીને, અને બીજી બાબત ત્રણ કે ચાર ધારાશાસ્ત્રીઓ ગોઠવીને
આ વાતની ચર્ચા થઈ શકે. નામદાર, મારે મને સવાલ આ છે પહેલું તો એ કે, આ
ખરડાઓ અગાઉ કદિ નહિ સાંભળેલા એવા અને તદ્દન નવી જાતના છે એ વાત તો ખરી
કે નહિ ? એ વાત ખરી છે એની તો કોઈથી ના કહેવાય એમ નથી. અહીં આવવામાં,
અને આ ખરડાઓને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવા માટે રાજ આપવાનું આ મંડળને કહેવામાં
આપનો વિભાગ્યન હતો આ છે. હું ભૂલતો હોઉં તો ઓ.ન. હોમ મેમ્બર મને સુધારશે
એવી મને આશા છે. આ હુલડીયા હીલચાલ આપણે ત્યાં થઈ હતી અને શરૂઆતમાં
તેની સામે ટક્કર ઝીલવાનું આપણને અર્થ લાગતું હતું. પણ ૧૯૧૫ માં ડીફેન્સ ઓફ
ઇન્ડિયા એક્ટ પસાર થયો (જે કે સરકારે તેટલા વખત માટે આ સત્તાઓ લગાડના
સમય સુધી વાપરવાને મેળવી હતી) એટલે તુરત જ હુલડીયા કાયદાને સર્જા પહેલો
ચાડવાના હેતુથી આપ આ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરી શક્યા હતા, અને તે પણ ધણી જ
વધારે ફતેહમંદીથી. આમ હોવાથી, સરકાર અત્યારે આ સત્તાથી એટલી બધી મોહી પડી
છે કે, આવી જાતના ખરડાને હમેશાને માટે કાયદાનું રૂપ આપવાને તે કમલ મંડળને
જાતી ઠાકીને કહે છે. મારે મને તો આથી ધર્મશાસ્ત્રના બધા સિદ્ધાન્તો રચાઈ ગય છે.
હવે, નામદાર, એટલી વાત માટે તો કોઈને શક નથી-અને મને લાગે છે કે એ તો બધા
જાણે છે-કે આ સત્તાઓથી આપ નામદાર કાયદાને વધારે અસરકારક રીતે સર્જા
પહેલાંથી શકો. એ બાબતમાં કોઈને મતભેદ છે જ નહિ. પણ તો પછી આપ મને એમ
પૂછશો કે, ' તમે વિરૂદ્ધ કેમ પડો છો ? તમે અમને આ સત્તાઓ કેમ નથી આપતા ? '
તો તેનો મારો જવાબ એ છે કે, અમલગમવણીની આ જાતની સત્તાઓથી આપ વધારે
ખરેખરા ગુન્હેગારોને પકડી શકો ખરા, પણ તે બીજા અનેક નિર્દોષ માણસોના જોખમે
અને ભોગે જ. આવા નિર્દોષ માણસોને ત્રાસ આપવામાં આવશે, અને ખરેખરી તપાસ
માટે તેમને કોઈ તક કે કોઈ પ્રસંગ મલકશે નહિ. હવે મારી અને આપની વચ્ચે મુખ્ય
તફાવત અહીં છે. આપ કહો છો કે આ સત્તાઓનો અમલ થઈ શકશે; અને થઈ શકે
પણ એમ જ. પણ નિર્દોષ લોકો માટે શી ખતરી ? ત્યારે આપ પૂછશો કે, ' તમે કાર્ય-
કારી મંડળમાં બેસો રાખતા નથી ? ' તો મારો જવાબ એ છે કે, અલખત મને કાર્ય-
કારી મંડળમાં વિશ્વાસ નથી; કારણકે, જેટલી રીલેટ કમિટીઓ નક્કી કરશે અને સૂચના
કરશે તેની મને દરકાર નથી, પણ મારું હૃદય માનવું છે કે, યોગ્ય કાયદેસર તપાસ ચલાવ્યા
વિના એક ક્ષણકર પણ કોઈ પણ માણસની સ્વતંત્રતા છીનવાવી ન જોઈએ. હું
એમ કહું છું કે, આ અમલકારી સત્તાઓથી આપ ખરેખરા ગુન્હેગારો પકડી શકો ખરા;
પણ ખરા ગુન્હેગારોને પકડવાની કોઈશ કરવામાં, હું હિંમતથી કહું છું કે, આપ ધણી
નિર્દોષ લોકોને ઝપાટામાં લઈ લેશો, અને તેમાં પણ કાર્યકારી અધિકારીના કુકર્મનો અના-
દ ન કરી શકે એવા નિર્દોષ લોકોને આપ આપના પંજામાં સપાડાવશો. હવે, મારે મને

કરો હોય છે તેમાં પણ અમુક માણસ ગુન્હેગાર છે કે નહિ તે નક્કો કરવાનું અધિકાર પડે છે. ન્યાયના સમ્યો, સાધારણ અકલના માણસો, ધંધાધારી માણસો પણ જુદા જુદા મત ધરાવે છે એ આપણે જાણીએ છીએ. ન્યાયાધિશોમાં પણ મતભેદ હોય છે એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. કેટલીક વખત અમુક અઘણત અમુક તહોમતદારને ખુનના ગુન્હેગાર તરીકે ઠરાવે છે, અને અપીલ થતાં એના એ પુરાવાને આધારે એ જ માણસ છટી જાય છે એ પણ આપણા જાણવામાં છે. પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો સલાહ ઉભો છે ત્યાં તો આવી બાબત બહુ જ ગંભીર ગણાય છે. ઘુસપુસ રીતે અને તહોમતદારની પ્રેરે તપાસ ચલાવનારા આ અધિકારીઓ કોઈ ખરેખરા ઉપયોગી નિર્ણય ઉપર આવે એમ આપ ધારી જ કેમ શકો? પછી શું અને? આ તપાસ કરનાર અધિકારી વગ પોતાનો હેવાલ રજુ કરે. સરકાર તો તે હેવાલ સ્વીકારવાને બંધાયેલી નહિ. ત્યારે એનો ઉપયોગ શો? સરકાર કહેશે કે, “અમે એની ઉપર વિચાર ચલાવ્યો છે.” ત્યારે આ જ સરત; આ જ કિંમતી રક્ષાશસ્ત્ર; જેને વિશે આટલું બધું ગવાયું છે તે અગાઉની મોટી સરત આ જ. વધારે કપરાં અટકાયત કરનારાં પગલાંની બાબતમાં પણ આમ જ સમજવું. માટે, નામદાર, ઉભા થયલા સલાહને ઊરાડી મુકવામાં કોઈ માલ નથી, આ આખા પ્રશ્નની આસપાસ ભમવામાં કોઈ અર્થ નથી. એ તો છેક જ ચોખ્ખું ને દેખીતું છે કે, આ ખરડો ધણ જ ગંભીર પ્રકારનો છે. તે ભયંકર છે. તેથી પ્રજાની સ્વતંત્રતા ભયમાં આવી પડે છે, શહેરીઓના મુખ્ય હક્કો હહેશતમાં આવી પડે છે નામદાર હું ઉભો રહીને કહું છું કે, યોગ્ય પગલાંને ચલાવનાર, ન્યાયને ચલાવનાર અને લોકોની સ્વતંત્રતામાં તથા તેમનાં જીવનપણમાં માનનાર કોઈ પણ માણસ આત્રી જાતના ખરડા માટે પોતાની અનુમતિ આપે એ અને તેમ નથી. આપે ધણજ સખત મામલો ઉભો કરવાનો છે; અને તે પછી જ આપ અમારી આગળ રજુ થઈ શકો તેમ હો. પછી હું ખાત્રીથી કહું છું કે હું જ્ઞાન. હોમ મેમ્બરને કહીશ કે, ‘હા, હવે આપે મામલો બેરખર તૈયાર કીધો છે એટલે હું આપની સાથે સહકારથી વર્તીશ.’ આપે કેવો મામલો તૈયાર કીધો છે? કેટલાંક હુલ્લીઓં કાવતરાં થાય છે તેથી, અને જ્ઞાન મિ. બેનરજી કહેતા હતા તેમ હુલ્લીઓ પદ્ધતિ સ્વીકારનાર, ખુનખારની પદ્ધતિ સ્વીકારનાર અમુક ભાગનાં સો હજાર માણસો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેથી આપ અહીં આવો છો, અને આવી જાતના કાયદા પસાર કરવાની આપની મરજી જાહેર કરો છો તથા તેને કાયદાનાં પુસ્તકોમાં હમેશને માટે સ્થાન આપવાનું કહેો છો. એનું પરિણામ એ આવશે કે, આ દેશમાં કોઈ પણ માણસની સ્વતંત્રતા સલામત રહેશે નહિ. નામદાર, હું તો એટલે સુધી કહીશ કે, આ દેશમાં રાજકીય જીવનનો અને અને રાજ્યનો અંત આવશે. કોઈ પણ માણસ સહીમલામત રહેશે નહિ. નામદાર, ધારો કે કોઈ પ્રતિમાં કોઈ ગુન્હા કરવામાં આવ્યા છે. હિન્દુસ્તાનની સરકારને અપીલ કરવામાં આવે છે તો તે સરકાર કહે છે, ‘બહુ સારું, થોડા ગુન્હા તો થયા છે ને?’ જ્યાંમાં રાખજો કે, હું અહીં ગુન્હા વિશે ઉદ્દેશ્ય કરતો નથી; પણ ગુન્હાનાં સચિપત્રમાં ખુની ધમનો, હુલ્લીઓ અને એવા બીજા બધા ગુન્હાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એક નહિ ને બીજા કારણથી આવતી કાલે મુંબાઈ ઇલાકામાં ત્રણ ચાર હુલ્લી થવા પામે—જ્યાંમાં રાખજો કે રાજનીતિ સાથે આને બંધ પણ સંબંધ ન હોય—તો હિન્દુસ્તાનની

સરકારને આ કાયદો મુજબને લાગુ પાડવાનું કહેવામાં આવે, અને હિન્દુસ્તાનની સરકાર વચ્ચે પડીને મુજબને તે લાગુ પાડે.....

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—“ સચિવત્રમાંથી આ ઝો. સભાસદે જે ભાગ બોલી બતાવ્યો છે તે શું તદ્દન ખરો છે? તેઓ તે વાંચશે? એમણે એક વાક્ય છોડી દીધું છે. તે એ કે, “ જો સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે આવા ગુન્હાને રાજ્યની સલામતી જેખમમાં નાખે એવી હિલચાલ સાથે સંબંધ હશે તો.”

ઝોન. મિ. એમ. એ. છન્દા—“ હું તે સારી રીતે જાણું છું; પણ આ નકી શી રીતે કરવું? રાજ્યની વિરુદ્ધના કોઈ ગુન્હા સાથે આવા ગુન્હાને કાંઈ સંબંધ હોય તેવી શરત આ કાયદા ધડનાર ગૃહસ્થે દાખલ કરીધી છે એ હું જાણું છું; પણ હું તો આની જાતના ગુન્હા થપલા ધારવાનું કહું છું. હું એક દાખલો આપુ. ધારો કે, એક માણસને કોઈ વ્યક્તિગત અમલદાર માટે અમંતોપ થયો છે; તેથી તે એની ઉપર હુમલો કરે છે, અને તેને ધગ કરે છે...

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—“ હું એટલું કહી જણાવું છું કે, ૩૨૩ મી કલમ સચિવત્રમાં છે જ નહિ? સાદી ધગના ગુન્હાનો સમાવેશ કરીધો જ નથી.”

ઝોન. મિ. એમ. એ. છન્દા—“ હું તો ‘પુની ધગ’ની વાત કરું છું.

ઝોન. સર જ્યોર્જ લાઉન્ડઝ—“ તા, એ ઝોન. સભાસદે ‘ધગ’ શબ્દ જ વાપર્યો હતો.”

ઝોન. મિ. એમ. એ. છન્દા—“ મેં હમણાં ‘પુની ધગ’ શબ્દો જ વાપર્યા છે.

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—“ ‘પુની ધગ’ શબ્દો પણ સચિવત્રમાં દાખલ થયેલા નથી. ૩૨૬ મી કલમમાં કાનીલ હચિયારથી કરેલી પુની ધગનો સમાવેશ થાય છે.”

ઝોન. મિ. એમ. એ. છન્દા—“ હું તો હમેશાં એમ જ માનતો આવ્યો છું કે, પુની ધગ એટલે કોઈ પણ હચિયાર વડે કરેલી પીડાજનક ધગ. એટલે હું કહું છું કે, આપના ગુન્હાના સચિવત્રને તો કાંઈ હદ જ નથી. અલબત્ત હું આખી યાદી વિષે બોલીને આ મંડળનો વખત નક્કરો ગુમાવી શકું તેમ છું. પણ આપ જોશો કે, આપની ખાસે ગુન્હાની ખરેખરી યાદી પડેલી છે. રાજ્યની વિરુદ્ધ પ્રકારના જ આ ગુન્હાઓ નથી. આથી શું જણાય છે? આપને એમ જણાય છે કે, એક વખત આપ આ કાયદાને કોઈ પણ પ્રાંતને લાગુ પાડી શકાય એવો બનાવો, એટલે પછી તે પ્રાંતમાં કોઈ માણસ કોઈ અમલદારનો અણુમાનીતો હોય અથવા તો ઈચ્છવા જોગ ન હોય તો તે માણસ મહીસલામત રહે જ નહિ. એ પ્રાંતમાંના થોડાક ઉચ્ચ પદવી ધરાવનારા અમલદારોની નાજુશી તે મેળવે તો, હું કહું છું કે, તે માણસ સહીસલામત નહિ રહે, અને તેને ઉપાય પણ નહિ મળે. આ તપસીસોનો સવાલ દૂર રાખીને હું પહેલાંની માફક જ કહીશ કે, જે વડીલો સામસામી બાબતે બેસીને અમુક તપાસ વિષે વાદવિવાદ ચલાવે તેમ આ બાબતમાં ચર્ચા થઈ શકે તેમ નથી. મેં અગાઉ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે મને મારા મનમાં આ જ સવાલ ઉભો થાય છે. સરકારને આપવાની આ સત્તાઓ માટે આપે શો મામલો લઈ કાઢ્યો છે? મને વિનંતિ કરનાર, અને મંડળે પોતાની જવાબદારીનો વિચાર કરવો જોઈ

એ એવું કહેનાર તથા મંડળે પોતાની સ્થિતિ સમજવી નોંધએ એવું જણાવનાર એ આન. સભાસદને હું એટલો જ જવાબ આપું છું કે, આપે કોઈ જાતનો મામલો તૈયાર કીધો જ નથી. આપે માત્ર એટલો જ મામલો ઉત્તરો કીધો છે કે, લડાઈને લીધે આપના હાથમાં સુકચામાં આવેલી આ અમાધારણ સત્તાઓ વડે આપ આ ખાસ પ્રકારના ગુન્હા માટે અગાઉ કરતાં વધારે સામીત રીતે તજવીજ કરવાને કદાચ શક્તિમાન થયા છો. ત્યારે આ ખરડાઓને કાયદાનાં પુસ્તકોમાં સદાનું સ્થાન આપવા માટે આ કાંઈ ખર્ચ કારણ નથી. હું તો કહું છું કે અત્યારની ધડીએ પણ આપના હાથમાં નોંધએ તેટલી સત્તા છે. અલબત્ત તેનો ઉપયોગ કરો; આ ગુન્હાઓ માટે તજવીજ કરવી નહિ નોંધએ એવું મારું કહેવું છે એમ હું આપને ફાળુભરે પણ માનવા દેવા માગતો નથી. બલે આપ એ ગુન્હાઓ માટે તજવીજ કરો; પણ આપે અસુક વાન પણ માદ રાખવાની છે. આપ લોકોની સાથે સહકાર રાખીને આ ગુન્હાઓ સામે તજવીજ કરવા માગો છો ? કે આપ સ્વતંત્ર રીતે અને લોકોની મરજી વિરૂદ્ધ આ ગુન્હાઓ માટે ગોઠવણ કરવા ધારો છો ? બિનમરકારી સભાસદો શું ધારે છે તેની અમને દરકાર નથી એમ આપ કહેશો. નામદાર, હું હિંમત ધરીને કહું છું કે, એક પણ બિનસરકારી સભાસદ આ ખરડાઓને અતુભોદન આપે એમ નથી. એક બે અપવાદ જની આવે; પણ એ એક બે અપવાદો બાદ કરતાં હું જાણું છું તે પ્રમાણે તો બાકીના બધા આવા સભાસદો આ ખરડાઓની વિરૂદ્ધ પડવાના છે. એટલેથી જ બસ નથી. આ મંડળમાં બિનસરકારી સભાસદો પ્રજામતના ધણા ઉપયોગી ભાગના પ્રતિનિધિ રૂપ છે એ ખરું છે. પણ બહાર પ્રજા પણ છે જ; અને હું તો હિંમતથી કહું છું કે આખો દેશ આ ખરડાઓની સામે પડેલો છે.

“ ત્યારે આપ અલબત્ત એમ કહેશો કે, “ અમારી તરફથી સરકારી સભાસદોનો ટેકો છે; આપણે અહીં સરકારી બહુમતિ છે; અમે તો આ અમલમાં આણીશું. ” હા, આપને મરકારી બહુમતી મળી છે તો આપ એ અમલમાં આણી શકશો. પણ આપ નામદારને અને આપની સરકારને હું એમ પૂછું છું કે, બીજાની માફક અમે પણ આ ગુન્હાઓનો સખ્ત રીતે તિરસ્કાર કરીએ છીએ, તેમને અટકાવવાને મદદ તૈયાર અને ચિંતાતુર છીએ, આપની સાથે સહકારથી કામ કરવા તૈયાર છીએ એવી ખાત્રી અમે આપને આપીએ છીએ તે આપ સ્વીકારો છો કે નહિ ? તો શું આપ અમારું કહ્યું સાંભળશો નહિ ? શું અમારા મતની કાંઈ કિંમત છે કે નથી ? આ મંડળના બિનસરકારી સભાસદોની સમક્ષે એવી બહુમતીની કિંમત છે કે નહિ ? આપને જ્યારે ૪૫૦ લાખ પાઉંડ નોંધતા હતા ત્યારે તેની કિંમત હતી એ હું જાણું છું. તો આજે શું તેની કિંમત થવાની છે કે નહિ ? અને જો નહિ, તો શા માટે ? હું એ જ સવાલ પૂછું છું. નામદાર, આપણી સામે આ પ્રશ્ન આવીને ખડો થાય છે. ઓન. મિ. ઝંનરજીએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે સુલેહની થરતો ઉપર સહી થાય તે પછી જ મહિના સુધી આ કાયદો બંધ થવાનો નથી. આપના હાથમાં તો હજી ત્રીજો દરવાજો હાજર છે આપના હાથમાં શાસનની સત્તા છે. જો જરૂર લાગે તો આનો આ ખરડો આપ પસાર કરી શકો. જ્યારે નવા મંડળો ઉઠા કરવામાં આવે ત્યારે જો અમને લાગે અને અમારી ખાત્રી થાય કે

આવો કોઈ પ્રમંગ આવશે નહિ, તો અમે જોતા પણ હોઈએ, હું એ બાબત ઉપર બાર-
 દેવા માગતો નથી; અમે જુલતા પણ હોઈએ. પણ નામદાર, અમને લાગે છે અને મારી
 તો ખાત્રી છે કે, નામદાર મહારાજની સરકારની ૨૦ મી ઓગસ્ટની જાહેરાતથી, અને
 તે પછી દિવ્દના પ્રધાનની મુલાકાતથી, તથા રાજ્ય-પંચાયતમાં કરવાના સુધારા વિષે
 અમનો મત જાણવાના ઇરાદાથી આખા દેશમાં આપ નામદારે અને દિવ્દના પ્રધાને
 કાષ્ઠી મુસાફરીથી તથા આપના અહેવાલની પ્રસિદ્ધિથી-જે અહેવાલથી આગળ પગલું
 ભરાયું છે, એમ કહી શકવામાં હું પોતે કદિ પણ ખંચકતો નથી અને જેની માબતમાં આ
 મંડળમાં નહિ પણ બહાર મેં કહ્યું પણ છે તે અહેવાલની પ્રમિદ્ધિ-લોકો ઉપર અતિશય
 અસર થઈ છે. આ સૂચનાઓ વિષે આપની સરકાર અને અમારી વચ્ચે ગમે તેટલો મતભેદ
 હોય તોપણ, અમે જેની આશા રાખીએ છીએ તેવા સત્ત્વિક સ્વરૂપમાં જો આખરે અમને
 આ સુધારા મળશે-અને નામદાર, એ બાબતમાં અમે આખરે સુધી લડત ચલાવવા માગીએ
 છીએ, અમારાથી જેટલું બનશે તેટલું અમે કરી છટીશું, અમે અમારા ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉપાયો
 ચોજીશું, અમે એ અહેવાલથી પણ આગળ વધવા માગીએ છીએ-પણ, નામદાર, અમે
 લડત ચલાવી રહીશું; પછી પરિણામ ગમે તે આવે-તો એકવાર આ સુધારા દાખલ થયા
 એટલે પછી હું આપ નામદારને ખાત્રી આપું છું કે આ દેશના કેટલાક લોકો એમ પણ
 કહેશે કે, “ અમે રાજ્ય-પંચાયતને માન આપીને લડત ચલાવી છે. અમારાથી બન્યું તેટલું
 અમે કર્યું છે, પણ અમે પૂરેપૂરા ફતેહમંદ નીવડ્યા નથી, પણ આ પગલું માર્ત્તિક અને
 સત્ય તો છે. તો આ સુધારા દાખલ થયા છે માટે આપણે તેનો સારામાં સારો લાભ
 લેવો જોઈએ. ” બીજી બાલુથી સિવિલ સર્વિસ પણ એમ જ કરશે એવી મને આશા છે.
 હમણાં તેઓ ભલે લડે; હમણાં તેઓ ભલે સામા યાય; પોતે ભમમાં આવી પડવાના છે
 એવું તેઓ ભલે ધારે; આ સૂચનાઓ બહુ વધારે પડતી છે, એવું નેઓ ભલે માને, પણ
 એક વાર લડત પૂરી થઈ, એટલે પછી મને આશા રહે છે કે, આપ અને અમે સહકાર-
 થી કામ કરીશું, અને આ સુધારા ફતેહમંદ નીવડે તેવું કરવાને આપણાથી બનતું કરીશું
 હું આપ નામદારને અને આપની સરકારને ખાત્રી આપી શકું છું કે, એ વખતે આપ
 નામદારની મરકાર માથે સહકાર કરતી વખતે એવું માણુમ પડશે કે, કપરી જાતનાં પગલાં
 ભરવાની જરૂર છે, તો મારા પોતાના દેશબાંધઓમાં એવા પણ કેટલાક લોકો છે કે તેઓ
 આપ નામદારની ખંભોખંભ ઉભા રહેશે, અને પોતે અમુક કાયદા માટે ગમે તેટલો
 અણગમો ધરાવતા હશે તોપણ તેવા કાયદાને અનુમોદન આપવાને તૈયાર રહેશે. હું ખાત્રી
 આપું છું કે તે વખતે પણ હું તો માફ અનુમોદન નહિ જ આપું; પણ જો જરૂર હશે
 તો તેમ કરવાને હું તૈયાર રહીશ. તો પછી આ ખરડો પસાર કરવાનું મુલતવી રાખવા
 બાબતની અમારી વિનંતિ આપ સ્વીકારો તો આપ શું એમ ધારો છો કે તેથી
 આપ કંઈ બેસશે, અથવા તો કંઈ ગંભીર પ્રકારની બાબત બની જશે ? અમે
 આટલું જ પૂછીએ છીએ. લોકોની મરજી વિરૂદ્ધ અધિકારીઓની બહુમતીથી આ ખરડો
 પસાર કાષ્ઠાથી આપને વધારે કાયદો થશે એવું શું આપને લાગે છે ? હું કહું છું કે
 આખા દેશના લોકોની મરજી વિરૂદ્ધ આ થાય છે; મારા શબ્દો બધાનમાં રાખજો; હું જે
 કહું છું તે ખરું છે ને ખરું કરશે કે, આ લોકોની મરજી વિરૂદ્ધ થાય છે. આપ શું આવી

રીતે વર્તવા માગો છો ? “ ભય ધણેજ નજીક આવી રહેલો છે; આખરે તો અમે અહીં પરદેશી સરકાર તરીકે છીએ; અમારે અમારી જાતનું રક્ષણ કરવું પડે; આ દેશમાં અમારે શાંતિ અને સુલેહ જાળવવી પડે. તમને પદ્ધતિ પસંદ પડે કે ન પડે તેની કંઈ હરકત નથી; અમે તો આ છેવટના સાહસિક નિર્ણય ઉપર આગ્રહ છીએ કે, સમસ્ત પ્રજાની મરજી વિરૂદ્ધ અને આ દેશમાંના જવાબદાર અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધ પણ અમે અમારી જાતને એવા ભયમાં આવી પડેલ જોઈએ છીએ કે અમે જો આ સત્તા અમારા હાથમાં ન લઈએ તો અમારી સરકાર જોખમમાં આવી પડે, ” એ પ્રમાણે જો આપ મને કહી શકતા હો તો આપનું કહેવું પૂરેપૂરું ખરું છે. પણ એમ છે ખરું ? હું તો ના જ કહું છું; એમ જનવાનું નથી. અત્યારે જ આપના હાથમાં જોઈએ તેટલી સત્તા છે. આખેઆખી પ્રજા ત્રણે તો હું બોલવાની દરકાર નથી કરતો; આપ જેની ગણતરી જ કરી શકો એવો થોડો લાગ હશે પણ ખરો; પણ લગભગ આખી પ્રજા તો આપની તરફેણમાં છે જ; કારણ કે એટલું ખાતરી માનજો કે અમે એવું ઇચ્છતા નથી અને કોઈપણ એવું ઇચ્છતો નથી કે, આ દેશમાં નિયમમર પ્રગતિ ન થવી જોઈએ. આપને શું માલુમ પડ્યું છે ? આપ નામદારના આજના લાણીમાં ખરેખરો શબ્દો તો હું કહી બતાવી શકતો નથી; પણ આ લગ્નમાં હિન્દુસ્તાને શું બતાવી આપ્યું છે ? હિન્દુસ્તાનની સારી લાગણી, હિન્દુસ્તાનની નિમકહલાલી-જે કમખચ્છ અર્થમાં નિમકહલાલી સમજવામાં આવે છે તે નહિ, પણ પૂરેપૂરું ખરા દિલનું સહકાર્ય-કબુલ કરવામાં આવેલ છે. ગયાં થોડાં વર્ષ દરમ્યાન હિન્દુસ્તાન શું અફળ નીવડ્યો છે ? જો નહિ, તો પછી, નામદાર, આ ક્ષણે આ ખરડા ઉપર દબાણ કરીને આગળ વધવાને શા ભયનું, શી જરૂરીઆતનું કારણ બતાવો છો ? નામદાર, હું આ મંડળનો વખત નકામો ગણાડવા માગતો નથી. મેં અગાઉ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે સૌથી પ્રથમ હું કહું છું કે, આ ખરડો બ્રિટિશ ન્યાયના મુખ્યે સિદ્ધાન્તોની ખરેખર વિરૂદ્ધ છે; થીજી એ કે તે સ્થાને અને વખતસર નથી; ત્રીજું એ કે, પ્રજાના મન ઉપર એથી ઘણી જ નુકસાનકારક અસર થવા પામશે.

“ વળી, તપસીલની બાબતમાં, જોન. હોમ મેન્ચરે કહ્યું હતું કે તપસીલો વિષે જો સિલેક્ટ કમિટીમાં કોઈ સૂચનાઓ કરવામાં આવશે તો તેનો વિચાર કરવામાં આવશે; પણ આપણી વચ્ચે તપસીલની બાબતમાં જ કોઈ મતભેદ નથી. મેં બતાવ્યું છે તેમ, મતભેદ તો મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોની બાબતમાં છે. જો તપસીલોની બાબતમાં જ મતભેદ હોય તો તો મારી ખાતરી છે કે સિલેક્ટ કમિટી તેનો નિર્ણય આણી શકશે; અને સિલેક્ટ કમિટીને સૂચવવા જેવી તપસીલની ઘણી બાબતો છે પણ ખરી. દાખલા તરીકે, જેઓ આરોપીને હાથે હાથતાલી પામ્યા હોય, હાથ ન આવતા હોય એવા લોકોનાં નિવેદનોનો સવાલ લો. આપ કહો છો કે, આ નિવેદનો પુરાવા તરીકે રજૂ થવા દેવાં જોઈએ. તો હું પોતે તો એમ માનું છું કે, એ તો બહુ ભયંકર બીના બને. હું એ બાબતમાં મારાં કારણો ટુંકમાં જણાવશો. પહેલું એ કે, આપ એટલું તો કમૂલ રાખશો કે પુરાવાના સાધારણ માપદંડની ૩૩ મી કલમ વિરૂદ્ધની આ બીના છે. એ કલમમાં કહ્યું છે કે, “આવી જાતનાં નિવેદનો સ્વીકારી શકાય નહિ. પણ એ કલમમાં જણાવેલી કસોટી બાબતે રાખીને આપ એવું સૂચવો છો કે, આપું નિવેદન કરનાર માણસને જો આરોપીએ હાથતાલી આપી હોય

હાય તો આવું નિવેદન પુરાવા તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ. તો, શરૂઆતમાં જ આ કેવી રીતે સાબીત કરવું? આ નિવેદનોની કસોટી કીધા વિના અને તેની ઉલટ તપાસ કીધા વિના તેમને રજુ કરનાર પોલીસ અથવા તો અન્ય કોઈ રસ લેનારી વ્યક્તિ આ નિવેદનો રજુ કરના માટે, અને નિવેદન કરનાર લોકો હાજર ન હોય, તો આ પોલિસલોકો તો એમ જ કહી બેસે કે, એ લોકોને તો પેલા માણસોએ હાથતાળી દીધી છે. આની તપાસ પણ કેમ કરી શકાય? અમુક માણસ ગુન્હેગાર છે કે નહિ તેની ખરેખરી તપાસ કરવાને બદલે આપ તો નિવેદન કરનારા ત્રણ કે ચાર માણસોને આરોપીએ તાથતાલી દીધી છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાનું કામ અદાલતને સોંપવા માગો છો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આપ એક તપાસણીમાં બીજી તપાસ કરાવવા ધારો છો. ગમે તે વખતે પણ આ તો બહુ જ વાંધાજરેલી વાત ગણાય; અને આવી જાતની બાબતમાં આપ તો જોનો દુરુપયોગ થાય એવી કસોટીને ઉત્તેજન જ આપશો. આથી જ હું કહું છું કે સૌથી પહેલાં તો એ શરત છેક જ બાતલ કરવી જોઈએ. તપસીલની બીજી ઘણી બાબતો હજી બાકી રહે છે; પણ હું આ મંડળને કંટાળો આપવા માગતો નથી. જો આ ખરડો સિલેક્ટ કમિટીને સોંપવામાં આવશે તો સિલેક્ટ-કમિટી આ બાબતો ઉપર વિચાર કરશે જ એવી મારી ખાત્રી છે.

માટે, નામદાર છેવટે ઉપસંહારમાં રાજ્યખંધારણના ચાહનાર તરીકે, કાયદાના અને શાંતિના ચાહનાર તરીકે, શિષ્ટિમાં અને અધિકારમાં માનનાર તરીકે હું આપને અને આપ નામદારની સરકારને આ ખરડા વિષે આગળ પગલાં ભરતાં પહેલાં આપની રિય-તિનો વિચાર કરવાની વિનંતિ કરું છું. મને આશા છે કે, જ્યારે તવાં મંડળો અસ્તિત્વમાં આવશે ત્યારે આવા દાખ દેનારા કાયદાઓ પસાર કરવા માટે કોઈપણ પ્રમંગ ઉભો થવા પામશે નહિ. હું આપને કહી શકું છું કે જો વસ્તુરિયતિ સુધરશે નહિ, બદલાશે નહિ, ખરાબ ને ખરાબ થતી જશે તો ખસુસ માનજો કે, બીજાની માફક જ પૂરતા જોરથી આપની બાહેધરી ચનાર જવાબદાર માણસો આપને મળી રહેશે, હજી મને આશા છે કે, સરકાર આ બાબતમાં વિચાર કરશે. હું ફરીથી કહું છું કે આપ આ ખરડા બાબત જો દુરાગ્રહ કરશો તો પરિણામ ધણું જ માફાં આવશે.”

સુધારો:

ગયા અંકમાં ૫૪ ૩૮૭ માં છપાવવા ચર્ચાપત્રમાં રહેલી અશુદ્ધિ નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે:—

૧. રજુ સર્ગ ૧-૩૫, સર્ગ ૨-૧૧-૬૭-૬૯-૭૦ સર્ગ ૩-૮૦ એ મેલેફોનની ટીકામાં લખેલ છે. સર્ગ ૮-૨ મૂળ મેલેફોનમાં તેમજ ટીકામાં લખેલ છે. અમર ૨-૮-૬૮.

કાળા કાચદાંતો સામે

નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનું ભાષણ.

“થોડાક માસ ઉપર રેલેટ કમિટીના રિપોર્ટ ઉપર એ ના મી. ખાપડે એ મૂકેલા એક ઠરાવની ચર્ચા ધારાસભામાં ચાલી હતી ત્યારે એ ઠરાવના એક ભાગને અનુમતિ આપવા મેં ના પાડી હતી અને તે માટે એવું કારણ આપ્યું હતું કે હું એ રિપોર્ટને એક કલ્પિત બાબત ગણતો ન હતો પણ તેને અમુક ચોંકાવનારી વિગતો ખુલ્લી પાડનારો રિપોર્ટ ગણતો હતો. અલબત્ત મેં કહ્યું હતું કે-જ્યારે એ સંબંધમાં કોઇ કાયદો બાંધવાનું પગલું ભરાશે ત્યારે અને જ્યારે ધારાસભામાં એ બાબત આવશે ત્યારે તે ઉપર વિચાર કરવાને પૂરતો અવકાશ મળશે. એવો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. સરકારે અમુક દર-ખાસ્તો મૂકી છે અને આપણને તે ઉપર વિચાર ચલાવવાનું નિર્મંત્રણ થયું છે. આ કાયદા નું સ્વરૂપ અથવા તો તે માટેનો સમય બરાબર છે કે કેમ તે હું જોઈ શકતો નથી. આ કાયદાના સ્વરૂપ સંબંધમાં મારા જેવો એક બિનધંધાદારી માણસ તાત્વિક રીતે કારણો રજૂ કરવામાં નક્કી માર્ગ ઉપર રહી શકે નહીં પરંતુ આ કાયદાના સમય સંબંધમાં મને એ તદ્દન સ્પષ્ટ લાગે છે કે-સરકારે એક કમનસિમ વખત પસંદ કર્યો છે. પ્રથમ તો, નામ-દાર, મને લાગે છે કે-આવી જાતના જાપતાના કાયદા લાંબા વખત સુધી તેની જરૂર સાબિત થયા વિના લાવવા, એ બીજી સરકારોના રિવાજને બંધગેરું નથી. સ્વદેશ ખાતાના ઝાન. સભાસદો આ વિષયના આ દરિમિન્દુ વિષે જે કાંઈ કહ્યું તે હું ધણાજ માન સાથે સંભળતો હતો અને હું જણાવવાની રમ લઉં કે-જ્યારે એ રેલેટ દોષો હોય ત્યારે સરકારને નગ્ન અને વિનાશ્રિત રાખવી જોઈતી નથી, આમ ધારાસભાને કહેવામાં તેમણે પોતાના મુકદ્દમા કરતાં કંઈક વિશેષ પડતી વાત રજૂ કરી છે. સરકાર નગ્ન અને વિનાશ્રિત હોઈ શકે જ નહીં. તેની પાસે દેખીતી રીતે બધી જાતનાં ખોટાં કામ દુઝાવી દેવાની જરૂરત પુરતી સંપૂર્ણ સત્તાઓ છે; તે હજી ઘણા મહિનાઓ સુધી તેની પાસે ચાલુ રહેશે અને જે ના. વાઇસરોયની ઇચ્છા હશે તો એક બીજા આખા વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે; એમ છતાં પણ તેની પાસે જરૂરી બધી સત્તાઓ રહેલી હશે. એમ કહેવું કે જરૂરીઆત હમણાં ઉભી થઈ છે અને આ ધારાસભાના સભાસદોએ સરકારને વિનાશ્રયની રિયતિમાં ન મૂકવી, એ બરાબર મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, મુકદ્દમા વિશેષ પડતી રીતે રજૂ કરવા બરાબર છે. એ બધી સ્વદેશ ખાતાના સભાસદો વળી રેલેટ કમિટીની ભલામણો ઉપર આધાર રાખ્યો છે પણ હું એ રેલેટ કમિટીની ભલામણોમાં એવી જાતની કોઈ પણ લિખિત પરવાનગી અથવા કોઈ મજબુત ભલામણ જોઈ શકતો નથી કે જેમાં કોઈ પણ પગલાં હર્મેશ માટેનાં લેવાનું સૂચવાયું હોય અથવા તો તે પીનલ કોડમાં મૂકવાનું કે આ દેશના ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડમાં દાખલ કરવાનું સૂચવાયું હોય. તાર્કિક કાયદા તરીકેની તેમની જાત નેકી જણાવી જોઈએ. ‘હું ધારું છું કે-સરકારે આ ધારાસભાને પિનલ કોડમાં અને ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડમાં કાયદાઓ કરવાને જે રૂ-

દ્વાર સ્વયંવવાનો માર્ગ લીધો છે તે રૉલેટ કમિટીની ભલામણો કરતાં વધુ આગળ જાય છે અને તેથી ખરેખર તેણે ધણોજ ત્રાસ ઉપસ્થિત કર્યો છે. આપ નામદારને હું જાહેર કંઈ છું કે—સરકારને કાયમની સત્તાઓથી સંજ્ઞા કરવી જોઈએ એમ રહીને દેશને ગભરાવવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે. ખરેખર હું એવું ઘણું ધમધમું છું કે આ તોફાન ઉછું કરતા પહેલાં સરકારે પ્રથમ દાખલામાં તો એવું કહેવું પુરતી શક્યતા જોઈ હોત કે—આ કાયદાઓ કામચલાઉ સમયસુધી અમારા હાથમાં મૂકવામાં આવે તો અમે સંતોષ પામીએ. જ્યારે સમયના વહેવા સાથે હિંદ સંરક્ષણ કાયદાની મુદત પૂરી થાય અથવા તો ના. વાઇસરોયે હિંદસંરક્ષણ કાયદાની વધારેલી મુદત પૂરી થાય ત્યારે પણ જો આવી સત્તાઓની જરૂર નજીક જણાય તો સરકારને માટે એ ખુદ્દુ છે કે ધારાસભાની એક ખાસ બેઠક બોલાવવી; અને હું નથી ધારતો કે જ્યારે સરકાર લયંકર ક્રિતુરી પ્રપંચને પહેલેથી વળવા માટે જરૂરી સત્તાઓથી સંજ્ઞા થવા માટે ધારાસભાની અણુચિંતવી બેઠક બોલાવવાનું એક ચોક્કાવનાઈ પગલું ભરે ત્યારે તેની સામે અવાજ ઉઠાવવા આ દેશમાં ઘાઈ પણ તૈયાર થાય. હાલમાં બધું ખરેખર રીતે ચાલતું જણાય છે. જોટાં કામો ઉપર સંપૂર્ણ અંકુશ મૂકાયો છે અને સરકાર કહી શકે કે—અમારી પાસે જે સત્તાઓ અમલ કરવા માટે મોકલ છે તેનાથી અમે સુલેહ અને શાંતિ પામી રીધાં છે. જરૂર ઉભી થાય તેના લાંબા વખત પૂર્વે અત્યારે એમ કહેવું કે—અમને જાપતાનાં શસ્ત્રોથી સંજ્ઞા થવું છે—જાપેતો એ શબ્દો સરકારી સંજ્ઞાએ પોતે વાપર્યો છે અને તેથી મને તે વાપરવામાં કાંઈ આનાકાની નથી—તે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે દેશને નાહકની ઉરકેરણીની રિથિતિમાં મૂકવા ખરાબર છે.

એ. પછી આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે—આ બધી સત્તાઓ કાંઈ નાના અમલદારોના હાથમાં મૂકવામાં આવી નથી. ના. વાઇસરોયને પોતાને સંતોષ થાય કે—દેશના અમુક વિસ્તારમાં ધણોજ ઉડા મૂળત્રાજો અને વિસ્તૃત પ્રકારનો ગુન્હો પ્રસર્યો છે અથવા તો તે પ્રસરવાનો સંભવ છે તો તે પછીજ નાના અમલદારોને કામ લેવાનું છે. હવે આ મુદ્દામાં જણાવેલી બાબતોથી વિરુદ્ધ પડ્યા હું માનપૂર્વક રજા લઉં છું. આ મુદ્દામાં જણાવેલી બાબતો ખરેખર ઘણી ઉંડી જાય છે. આપણને સુધરેલી સરકારોના અનુભવોને ગેરવાજગી રીતે દૂર મૂકવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. જોન. સર જ્યેર્જ લાઉન્ડએ કહેલા દરેક શબ્દોને જો તેનું ઘટતું વજન આપવું હોય, જો તેમણે જે કાંઈ કહ્યું છે તેનું સંકલના મુજબ અનુમાન દોરવું હોય, જો દરેક દાખલામાં જ્યાં કારોબારી અમલદારોને ભારે અધિકાર આપવામાં આવે છે તે કેવળ ન્યાયપૂર્વક વપરાતા હોય, ખરેખર રીતે વપરાતા હોય અને પ્રસંગ માટે પુરતા હોય એટલાજ પણ એથી વધુ હદે વપરાતા ન હોય, જો દરેક દુરુપયોગના દાખલામાં તેમની ખરાબર ખચર લેવાતી હોય, જો એ બધું જાહેર થવાનો અવકાશ હોય તો પછી ખરેખર ઈલાંડના રાયમના કાયદામાં, ક્રાન્સના કાયમના કાયદામાં અને અમેરિકાના હમેશ માટેના ધારાઓમાં, આ દેશ માટે સ્વયંચા છે તેવોજ કાયદો શામાટે દાખલ કરવામાં આવ્યો નથી તેનું કાંઈ દેખીતું કારણ નથી. બધુંએ જોતાં, આવા અધિકાર મેળવવા એ સાફ છે. ઘાઈ પણ સરકાર પોતાની સત્તાને ગેરઉપયોગ કરશે નહીં. કારોબારી અમલદારોને જ્યાં જ્યાં અધિકાર મળ્યા છે, ત્યાં તેઓ હમેશા જરૂર પડતાં જ તેનો ઉપયોગ

કરે છે. જો તેમ છે તો, જો કારોબારીઓ કાંઈ ભૂલચૂક ન કરે તો, જો બધાંએ મોટા અમલદારો જેમને જેખમદાર અધિકાર અપાયલા હોય છે, તેઓ કદિ ભૂલ ન કરે તો, ધારાસભા બોલાવીને તેની મારફત મંજૂર કરાવવા યોગ્ય ટાઇ પશુ એવી ભારે સત્તાની હદ રહેતી નથી કે જે કારોબારીઓના હાથમાં મૂકાય. પશુ જેખમદાર લોકો આવી બાબતોમાં એ દૃષ્ટિથી જોતા નથી. તેઓ પૂછે છે કે-આવા અધિકારની જરૂર છે ખરી ? હું અજબબ થાઉં છું કે-જોન. સર જ્યોર્જ લાઉન્ડએ આવા કંઈક ઉતાવળીયા મુદ્દા રજુ કર્યા બાદ પાછળથી કેમ કહ્યું છે કે-“ એક સ્થિતિશર તરીકે હું પોતે આવી જાતની બાબતને ધિક્કારું છું. દયાણુની રાજનીતિ મને પસંદ નથી. ” મેં જોન. સર વિલિયમ વિસેન્ટને પશુ એવું કહેતા સાંભળ્યા છે કે-“એકંદરે લેતાં, આ બાબતો ખરાબ છે.” શા માટે તે ખરાબ હોવી જોઈએ ? આપણને હમેશાં દરમાવાયું છે કે-કારોબારીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો, તેઓ ખરાબ કામ કરશે નહીં, એમ માનવું. કાયદો હમેશાં વિચારપૂર્વક વપરાશે અને તે પશુ ગરીબો અને અનાથના લાભમાંજ. આમ છે તો પછી તે ખરાબ શા માટે હોવો જોઈએ ? ત્યારે પછી આપણે અમલદારોના હાથમાં અધિકાર આપવાની, આપણી ધારાની અદાલતો સંકેલી દેવાની, અને આપણી ધારાસભાઓને રદ કરવાની અથવા દૂર મૂકવાની શા માટે આનાકાની કરીએ છીએ ? આપણે એ બાબતો તરફ આ દૃષ્ટિથી જોવાનું નથી. આપણે સમજીએ છીએ કે-કારોબારી અમલદારો ભૂલ કરે, એ ખતવા જોગ છે અને હું ધારું છું કે-તેઓ ભૂલો તો કરે છે જ. મારા નામદાર, આપણે જાણીએ છીએ કે-જે વાઇસરોયો સત્તાઓ મેળવી ગયા છે, જેમણે મેળવેલી છે અને મેળવશે, તેઓ એ બાબતમાં અધારામાં એવું જ કાંઈ માની બેસતા નથી કે- નિક સરકારો ટાઇ પશુ જાતની ભૂલો કરે જ નહીં; રચાતિક સરકારોના વડાઓ પોતાની કામના અભિપ્રાયથી દોરાર્ધ જાય નહીં; સમ્પ્રતાઇની રાજનીતિમાં હાથ લાગવાની ઉશ્કેરાયલા પ્રેસ તરફની સૂચનાઓ મુજબ કરવા પ્રેરાય નહીં. પરંતુ આપણે સમ્પત અનુભવ ઉપરથી જાણીએ છીએ કે-આવાં પગલાં તેમની જરૂર હોય તે કરતાં વહેલાં અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. તેઓ જ્યારે અમલમાં મૂકવામાં આવે છે ત્યારે જરૂર હોય તે કરતાં તેના વધારે સમ્પ્રતાઇની કામ લેવાય છે અને જે કારણોસર તે કાયદા અસ્તિત્વમાં મુકાયા હોય તે કારણો લાંબા વખત પછી અદસ્ય થઇ જાય અને ઘણા જ દુઃખ તથા ગલરાટ ઉભજવનારી વિટંબણાઓમાં લોકો લાંબા વખત સુધી મૂકાય તે પછી આવી પગલાં માત્ર ઘણી જ આનાકાનીએ પડતાં મૂકવામાં આવે છે આપણે જાણીએ છીએ કે-આવી બાબતો બની છે અને હું માની લઉં છું કે-દરેક ધીગતશમન જાણે છે કે આવી બાબતો બને છે તેથી જ્યારે તે આવી જાતના કાયદાના બચાવ માટે ઉભો થાય છે-ત્યારે પોતાની વક્તવતાના ટાઇ પશુ ભાગમાં, તે ગમે તેટલી મંજાળ રાખ છે તોપણ, તેનાથી બોલી જવાય છે કે-“ હું ખરેખરે આવી બાબતોને નાપસંદ ઠરું છું; તે ધોરણની રૂબરૂ વાંધા ભરેલી છે. ” જો તે અમુક સ્થાને ધોરણ ઉપર વાંધા ભરેલી હોય તો તે દરેક સ્થાને ધોરણ ઉપર વાંધા લેવા જોગ છે અને તેને લાગુ પાડતા પહેલાં તેને સમ્પતમાં સમ્પત કસ્ટોડીમાંથી પસાર કરવી જોઈએ અને તે દરેક દરેક ટાળે ને પગલે વાંધા માટે ખુદી હોવી જોઈએ. મારા નામદાર, ઇંગ્લાંડમાં, મેં વાંચ્યું છે તે મુજબ, જ્યારે એક

દયાળુનો કાયદો અમલમાં મૂકાય છે, ત્યારે તેના એકેએક અમલના દાખલા માટે એકદમ ખુલ્લી રીતે વાંધો જાહેર કરવામાં આવે છે. ધણું ખર્ચ એક જાહેર તપાસ ચલાવવામાં આવે છે. ગમે તેમ કરીને પણ પુરાવા માટે એક કમિટી નીમવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં શું બને છે? વર્તમાનપત્રોના એક કાયદો પસાર કરવામાં આવે છે. દશ વર્ષ પછી વળી ધારાસભામાં એક મિત્ર કમિશન મારફત કાઉન્સિલ તરફથી તપાસ ચલાવવાની માગણી કરવામાં આવે છે અને આપ નામદારની સરકાર, આગળ આવીને જાહેર કરે છે કે- 'અમે કમિટી નીમીશું નહીં. આ પગલામાં તપાસ થાય તે અમે પર્મદ કરીશું નહીં.' હવે આ જાતની જાળત એવા સંયોગવાળી નથી કે જે અમને આગળ જવાને અને કારણથી અમલદારોના હાથમાં આવી સંક્ષિપ્ત સત્તાઓ મૂકવાને ઉત્સાહી બનાવે, કારણ કે અમને પાછળના મળેલા અનુભવ ઉપરથી ભય રહે છે કે-દરેક જુદમની સત્તાના અમલના પગલામાં જેમ કરવું જોઈએ તેમ, આપ જાહેર પ્રજા સમક્ષ આપના કાર્યો તેની ચર્ચા માટે રજૂ કરશે નહીં.

અ પછી અમને એક પિતા સંમાન સરકારને તદ્દન છાજતી લાગણી લાગેલી દિલ-મોજથી કહેવામાં આવ્યું છે કે- 'શા માટે નિરપરાધી આસામીઓએ જહીં જોઈએ? પ્રમાણિક માણસોએ આ દયાળુના પગલાંના સંજ્ઞામાં ભયથી ચાલવું જોઈએ નહીં; તે પગલાં ખરાબ માણસોને શિક્ષા કરવા માટેના જ છે અને તે ખરાબને શિક્ષા કરવા માટે જ વપરાશે. સદગુણી માણસોએ હમેશની રીત પ્રમાણે તેમનું પોતાનું કામ કરવું જોઈએ.' હું ઇચ્છું છું કે-આ લાવનામય ચિત્ર દિવંદમાં ગાયના કાષ્ટ પણ રચે ખર્ચ નીવડે. હવે, મારા નામદાર, એક ખરાબ કાયદો કે જે એક વખત પમાર કરવામાં આવે છે, તે હમેશાં ખરાબની સામે વપરાતો નથી. ગમરાટના વખતમાં કે જેમાં દરેક શાણી સરકારને પણ કમનસિંધે મૂકવું પડે છે તે વખતમાં, એ ગલગટ ઘણા જ નાના બનાવોથી ઉપજ્યો હોય તોપણ મને એવી સરકારે સંજ્ઞાથી ખબર છે કે, જે પોતાની મગજશક્તિ ગુમાવી દે છે. 'જુદમાટનું' સત્ય અહીંતહીં પ્રમાણમાં આવેલું મેં જોયું છે. હું જાણું છું કે-સૌથી સારા, સૌથી ઉમદા હિંદીઓ, અમારામાંના સૌથી વધુ ઉચ્ચ ચારિત્રશાળી હિંદીઓ ઉપર શક નાંખવામાં આવેલા છે અને ફોર્મદારી ગુન્હાશોધક ખાતા તરફથી દરેક કલાકે તેમને છુપી દેખરેખના ભયમાં આવવું પડ્યું છે. મને મારા સમયની વાત યાદ છે. આ જાળ-તમાં મને ઘણો લાંબો અનુભવ નથી, પણ મને યાદ છે કે-મારા એક પ્રચસ્ત મિત્ર, કે જેઓ કમનસિંધે હમણાં જીવિત નથી, અને જેઓ સાધુચરિત હતા, તેમણે મને પોતાની આંખોમાં આંસુ સાથે કહ્યું હતું કે- 'આજ સુધી મેં ઉત્તમ ચારિત્ર જાળવ્યું છે પણ હમણાં ફોર્મદારી ગુન્હાશોધક ખાતાની નજરમાં હું એક શકમંદ જણાયો છું અને મારું જીવન સખ્તાઈમાં અને દુઃખમાંથી પસાર થાય છે.' શા માટે? કારણ કે સરકારે શકની રાજનીતિ પોતાની નજદિકમાંથી જ શરૂ કરી હતી; અને જ્યારે તેણે ફોર્મદારી ગુન્હાશોધક ખાતાના પોતાના જવાબ માણસોને તપાસ માટે મોકલ્યા ત્યારે કાષ્ટપણ, સરકારના સૌથી વધુ વિશ્વાસપાત્ર મિત્રો પણ, સલામત નહતા. મારા નામદાર, મને યાદ છે કે, ૧૯૦૮ના વર્ષમાં ત્યારે હું જીલ્લા કેબિનેટ કમિટીમાં સ્થાપન કરવા માટે મુસાફરી કરતો હતો ત્યારે રાજદ્વારી જગત ઉપર એવો અંગારો પડ્યો હતો કે, ગુન્હાશોધ

ખાતું એટલું ચપળ બની ગયું હતું કે, સરકારની દબાણની રાજનીતિ એટલી બધી ખુશી હતી કે ધણી રથજોએ જાહેર સભાઓમાં માણસોને એકઠાં કરવાનું કામ મુશ્કેલ થઇ પડ્યું હતું. “અરે નહીં, હમણાં નહીં, હમણાં નહીં !” એક ગૃહસ્થ જેઓ તે વખતે મોટા ઓઢા ઉપર હતા અને તે ઓઢા ઉપરથી નિવૃત્ત થવાના હતા તેઓ અને એક પ્રસંગે મધ્યરાત્રિના મળ્યા ત્યારે હું ધણો જ વિસ્મિત થયો અને તેમણે મને કહ્યું કે—‘મારા બહાસા મિત્ર, તમે અહીં ત્રણ ચાર દિવસથી આવ્યા છો તે દરમ્યાન હું તમને મળવાની ઉત્સુકતા ધરાવતો હતો, પણ આ જગ્યા જનસૂસો અને ખાતમી આપનારાઓથી ઉભરાઇ ગઇ છે. હવે મારે પેનશન લેવાનો વખત આવ્યો છે અને મને ધણી છોકરાં છે. તેઓ જાણે એવી રીતે હું હિંદ સેવક સમાજના સભા-સદા બેઠે બેળાવા માગતો નથી.’ નરપરાધીઓ સલામત છે, એમ કહેવું એ બધું સાદું છે. મારા નામદાર, હું આપને કહું છું કે—જ્યારે સરકાર દબાણની રાજનીતિ ગૃહણ કરે છે ત્યારે નરપરાધીઓ સહિસલામત હોતા નથી. મારા જેવા માણસો નરપરાધી ગણાશે નહીં. એ વખતે નરપરાધી માણસો તે ગણાશે જેઓ રાજનીતિ સાથેના સંબંધ છોડી દેશે, સમયની જાહેર હિસચાલોમાં જેઓ ભાગ લેશે નહીં, પોતાનાં ઘરમાં નિવૃત્ત રહેશે, પ્રાર્થનાઓ કરશે, કર ભરશે અને બધા આસપાસના સરકારી અમલદારોને સલામો બરેશે, તેજ નરપરાધી કહેવાશે. જે માણસ રાજદ્વારી બાજતોમાં ભાગ લેશે, જે માણસ જાહેર બાજતો માટે પૈસા ઉધરાવતો ફરતો હશે, જે માણસ જાહેર સભાઓમાં બાધણો કરશે, તે તે વખતે શકમંદ બનશે. હું હમેશાં પ્રાથમિક બાજતો તપાસું છું અને તેથી અંગન કારણોએ—અને બીજા કાષ્ટ કારણો નહીં—હું એમ કહીશ કે—આ જાતની બચકર સત્તાઓ શાળાખાનીઓના હાથમાં આવવામાં આવ્યાથી, તે માત્ર ખરાબતેજ નુકશાન કરશે નહીં. તે સારાને તેમજ ખરાબ માણસને પણ નુકશાન કરશે અને જાહેર જીવનને એટલી નીચી હદે ઉતારી પાડવામાં આવશે કે, દેશમાં રાજદ્વારી અવાજને એટલો બધો નીચો પાડી દેવામાં આવશે કે, તમે એખમદાર સરકારની જે વાતો કરો છો તે બધી રાજદ્વારીની ગણાશે. તમે તમારી કાઉન્સિલોમાં સભાસદોને વધારો કરો, તમે વિશાળ ચુંટણીનાં ધોરણો દાખલ કરો, પણ તે વખતે જે માણસોથી તમારી કાઉન્સિલો ભરાશે તે પુતળાં હશે, નત્ર માણસો હશે અને નોકરશાહી આ દબાણની સત્તાઓને લઇને, પ્રજાસત્તાક સરકારના મહારના દેખાવ નીચે નિરંકુશપણે રાજ્ય કરશે. વાર, અને બધા ખરાબને શિક્ષા કરવા આગર છીએ. અમારામાંનું ટાઇ એવું ઇચ્છું નથી કે—ખરાબ કામ શિક્ષા વિના પસાર થવું જોઇએ. પણ તેજ સાથે હું ધારું છું કે—રાજદ્વારી ન્યાયી હકાવણીને એ એક સુખ્ય સિદ્ધાંત છે કે—અને અરેખર તે એક મજબૂત સમાજનો એક ધણો સુખ્ય પાયો છે કે—જેઓ ખરાબ છે, તેઓને પણ એકસ પદ્ધતિનર શિક્ષા થવી જોઇએ. જ્યારે સ્કેફિંગ્ટનને ગાળાખારથી વીધી નાખ્યો ત્યારે મને યાદ છે કે—આખી દુનિયા ચોંટી ગઇ હતી. રોજર કેમ્મેટની ખુશી તપાસ થઇ હતી. પણ રોજર કેમ્મેટ ગમે તેવો ખરાબ માણસ હતો પણ, ગુન્હેગાર તે હતો છતાં પણ અને બધા સમજી માણસો તેને તેવો ધારતા હતા છતાં પણ, જે તેને સ્કેફિંગ્ટનની માફક ગાળાખારથી વીધી નાખ્યો હોત

તો હું કહેવાની રજા લઈશ કે—જગત બધી એકી ગયું હોત, રોજર કેસમેન્ટને પણ તેના અમુક હક્ક મળ્યા હતા. તેને ખુશી કોર્ટમાં તપાસવામાં આવ્યા હતા અને તેની વર્તણૂક નિષ્કલંકિત સાબિત કરવાની તક આપવામાં આવી હતી. વળી લડાઈના વખતમાં પણ જ્યારે આખી માનવજાત ઉરફેરણી અને બધી થરકે છે તથા જ્યારે શત્રુને જીતવા સિવાય બીજી કોઈ પણ બાબતો વિશે કોઈ વિચાર કરતું નથી ત્યારે પણ, મારા નામદાર, લડાઈના અમુક નિયમો અસ્તિત્વમાં છે, તમારે બાજુ એવી રમવાની છે. લડાઈના કાયદાઓ સાથે જર્મનોએ જે હેવાનિયત વર્તણૂક ચલાવી છે તેના કરતાં બીજી કોઈ બાબત માટે તેઓ વધુ તિરસ્કારાયા નથી. મને એ વિચારતાં દિલગીરી ઉપજે છે કે—કેટલાક દાખલાઓમાં ઈંગ્લાંડને જર્મનીનું અતુકરણ કરવાની દ્રવ્ય પડી હતી. ખરેખર ઘણી આનાકાની પછી; પણ ગમે તેમ હોય, એવા કાયદાઓ અસ્તિત્વમાં છે ખરા કે જે પૂર્વકાલની ઓગડમા- નતાથી અગ્નિયા નથી અને તે સીધાપિતામહના જીવનથી ચિત્રિત છે, એ કાયદા, લડા- ઈના વખતમાં પણ ઇતિહાસના ગંભીર ક્ષણમાં આવ્યા વિના ઉદ્ભવી શકાય નહીં. જ્યારે કોઈપણ દેશમાં અહીં તહીં ગુંહેવારો વૃદ્ધી ગયા હોય ત્યારે અમુક માર્ગો છે ખરા કે જેના દ્વારા તેઓને શિક્ષા થઈ શકે. તમે તેઓને એકી નીચે છૂંદી શકો નહીં કે જે ન્યાયની લાગણીમાં બધીથી થઈ પડે, કે જે નિરપરાધીઓને એવું માનવાને કારણે આપે નહીં કે દેશમાં કાયદા નથી, કે જે પ્રામાણિક, સદ્ગુણી અને જાહેર જીવનના કામને અશક્ય બનાવી મૂકે. ખરાબને નાશ કરવા માટેની કિંમત તે વખતે માગવામાં આવે તે ઘણી જ ઊંચી હોય છે. પ્રામાણિક માણસોને દેશના કાયદાના બધી ધરમાં પૂરાંપ રહેવાની દ્રવ્ય પડે, તેઓને એવી જાનની અગવળોમાંથી દૂર રહેવાની દ્રવ્ય પડે કે જેમાં તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે તેઓને જોડાવાનું હોય, તેઓને બધી રાજદ્વારી હિલચાલ અથવા બધાં જાહેર કામમાંથી એટલા માટે દૂર રહેવાની દ્રવ્ય પડે કેમકે દેશમાં એક બધાંકર કાયદો હસ્તિમાં હોય—આમ યાવ તેના કરતાં, એ જાહેર છે કે અને એ કહેવું ખરેખર અતુપકારક લાગે છે કે, બહે થોડાક બદલાઓ અહીં તહીં વિચરે. સર વર્ની લોવેટ આપણને કહે છે કે આ ધારાસભામાં વાર- વાર સગવડ પડતી દિલગીરીઓ બતાવવામાં આવે, એ પુરતું નથી. હું આ સંભળીને ચક્રિત થયો છું. તેઓ ‘સગવડ પડતી’ એ શબ્દ દ્રવીથી કાયમ રાખવા અથવા દ્રવીથી બોલવાનું પસંદ કરશે કે કેમ તેની મને ઘણી અજાણ્યતા લાગે છે. જ્યારે માનનીય સભા- સદા અહીં ઉભા થાય છે અને ખરાબ કામોને વખોડે છે ત્યારે, હું ‘જાણીવવાની રજા લઈશ કે, તેઓ માત્ર સગવડ બરી—દુર્મેશની ચાલતી આવેલી—રોત મુજબ જ તેમ કરતા નથી. હું માની લઉં છું કે—સર વર્ની લોવેટ અથવા રોલેટ કમિટીનો કોઈ પણ સભા- સદ જેમ ખરાબ કામને નાપસંદ કરે છે તેમ જ આપણે સધળા નાપસંદ કરીએ છીએ. શું હું પાછો એ બાબત ઉચલાવીને કહું કે સરકારે અહીં આજેથી દરખાસ્તો સ્વતંત્રતાની કંઈક મિનલાગણીબરી નાપસંદગી દર્શાવે છે ? હું ‘મિનલાગણીબરી’ એ શબ્દ એ જ ક્ષણે પાછો ખેંચી લઈશ કે જે ક્ષણે કોઈને તે ઘણું જ બાર પડતો લાગશે અને હું માની લઉં છું કે—જોન. સર વર્ની લોવેટ પોતાનો ‘સગવડ બરી’ શબ્દ પાછો ખેંચી લેશે.....

ઓન. સર વર્ની લેવેલ-મારા નામદાર, હું ખુલાસો કરું ? હું 'સગવડભર્યો' એ શબ્દથી શું કહેવા માગતો હતો તે આ છે. હું એમ કહેવા માગતો હતો કે આપત્તિઓ અને દુઃખભર્યા પ્રસંગો માટે દિલગીરીના ઉદ્ગારો કે જે આવી આપત્તિઓ અને આવા દુઃખદ બનાવો ફરીથી બનવા પામશે નહીં તેની જામિનગીરી આપવાના ગંભીર પ્રયત્નોથી અનુસરાયલા હોતા નથી તે મને તો દિલગીરીના હમેશના આધ્યા આવતા રિવાજ મુજબના-સગવડભર્યા-ઉદ્ગારો શિવાય બીજા કોઈ મૂલ્યના લાગતા નથી.

ના. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી—"એ પછી, મારા નામદાર, ઓન. સર વિલિયમ વિસેન્ટ આપણને જણાવે છે કે-એ કાયદાઓ માત્ર રાજદારી બાજતોમાં શુદ્ધિ આણવાની ધારણાથી ધકાયા છે, રાજદારી દિલચાલો દાખવા માટે નહીં, પણ તેમાં શુદ્ધિ કરવા માટે" મેં એ શબ્દો બધાંયે લખી રાખ્યા છે. 'રાજદારી દિલચાલોનું દમાણું નહીં. પણ શુદ્ધિ કરણુ, એ આપણો ઉદ્દેશ છે' એમ તેમણે કહ્યું છે. અદા ! જે આ જગતમાં સારા ધરાદાઓ સારાં ફળ આપતાં હોત તો ધણું સાફ થાત અને આ સુંદર જગતમાં વસતું સાર્થક ગણાત. સાંસારિક અને રાજદારી-મનને પ્રકારના ધારાઓના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ ધરાદાઓના ગર્ભપાત થયાના દાખલાઓ મોઝું છે. દરિદ્રતા દૂર કરવા માટે ધકામલા કાયદાઓએ તેને વધારે ખરાબ સ્થિતિમાં મૂકી છે, દરિદ્રતાને વધારી મૂકી છે. અપરાધને ઠેકાણું આણવા માટેના કાયદાઓ આવા જ દુઃખી માર્ગ તરફ ઘણી સારી રીતે ધસી જશે. અને હું સર વિલિયમ વિસેન્ટને જણાવવાની રજા લઉં છું કે-એ કાયદાઓ અમારી સમક્ષ અત્યારે રાજદારી દિલચાલોમાં શુદ્ધતા લાવવા માટે મૂકવામાં આવ્યા છે તે તે દિલચાલને બચકર રીતે દાખી દેવા માટે ના જ યત્ન પડશે. આવા બચકર કાયદાઓ તમે અત્યંત વધુ ઉત્સાહી અમલદારોના હાથમાં એ બાબત મૂક્યા વિના ધારાપોથીમાં નોંધી શકો નહીં કે જે બાબત કારોમારી શાન્તિને એકદમ કાપી નાંખે છે. મેં પહેલાં કહ્યું તેમ, કારોમારમાં શાન્તિ આણવાનું કામ પણ, તે ગમે તેવું કિંમતી હોવા છતાં ખરાબ પદ્ધતિથી મેળવી શકાય નહીં. તમે વહિવટને લગતી શાન્તિ ઉપર તરાપ મૂકવા માટે સગવડ કરી આપો છો અને જ્યારે શાન્તિ આણવાનો રાજમાર્ગ તે ન્યાયી રસ્તો અને પ્રમાણિક રસ્તો છે ત્યારે એવો કોઈપણ વહિવટ નથી કે જે આવી એકદમ તરાપ મૂકવાની લાલચ ઘોળાવવાને શક્તિમાન થાય. હવે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે-અ-રાજદારી સુધારા માગતા નથી. તે આ રાજદારી બક્ષિસો તિરસ્કાર સાથે નાપસંદ કરે છે. ખરું છે કે આ ઉદ્ગારને કદાચ બે માર્ગોએ સમજવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો તેનો અર્થ એ છે કે-અંગાગમાં, પંજાબમાં અને બીજા પ્રાંતોમાં જે ગુન્દાને આપણે દાખી દેવાનો છે તે એક પક્ષે માત્ર રાજદારી છે અને બીજે પક્ષે તે સર્વ સાધારણ છે. હું ઘણો દિલગીર છું કે-આપણી સમક્ષ જે બાબત મૂકવામાં આવી છે તેનો ન્યાય હું જેટલે સુધી કરી શકું છું તે મુજબ, મારા અનુમાનમાં ધણું સત્ય રહેલું છે. મારા નામદાર, હું માનું છું કે-આ કમનસિય પ્રકરણ શરૂ થયું છે તે છેતાં, જોકે તે યોદ્ધા રાજદારી પદ્ધતિથી શરૂ થયું હોય છતાં, તેનો એક ભાગ કદાચ હવે એવા ગુન્દામાં ફેરવાઈ ગયો છે કે જેને આપણે લાંબા વખતના ગુન્દા તરીકે વર્ણવી શકીએ. એમ છે ખરું પણ હજુયે હું માનું છું કે-તેનો પહો મોઝો ભાગ રાજદારી છે અને રાજદારી

ગુન્દાઓ માટે, આવા દેખાણના કાયદાઓ અમલમાં મૂકી શકાય તેના કરતાં મુખ્ય ઇલાજ હજી પણ એ છે કે-રાજદારી સુધારી આપવા. પણ કાલ્ય એક બીજી સમજૂતી છે કે જે રીતે આ પક્ષ સમજાવવાની અગત્ય છે. અરાજક રાજદારી સુધારા માગતો નથી. એ તદ્દન ખરૂં છે. પણ શા માટે ? એ જ બાબત આપણે સમજવાની છે. અરાજકને હાય લાગે છે કે-આ દેશમાં તે જે અયકામથી કરવા માગે છે, જે ઉચ્ચશીમાં લોકોને તે સતત શાખવા છુટ્ટ છે, તે જે સરકારની પદ્ધતિઓ પ્રજામતાક માર્ગોએ વધુને વધુ મક્કમ થતી જાયે તો મરણ પામશે. ને જેખગદાર મરકાર સ્થાપવામાં આવે, ને એક અથવા બીજી જાતના રાજદારી સુધારાઓ પનાગ કરવામાં આવે તો એ જનવા જોય છે કે લોકો થોડાક વખત માટે શાન્ત રહેશે અને એ જનવાજોય છે કે અરાજકને પોતાના કામ માટે પુરતો અવકાશ મળશે નહીં. તે છુટ્ટ છે કે-આ દેશમાં અસંતોષે વધારેને વધારે ઉમસ્વરૂપ લેવું જોઈએ. એ ખરૂં છે, પણ આ અસાધારણ બાબતોનું કારણ શું ? અરાજક એક અસ્વસ્થ બાબત છે. દિતુરી, બોમ નાખનાર, એઓના હેતુઓ પણ જ્યાં પ્રમાણિક હોય છે એટલે કે જ્યાં તેમના હેતુઓ નિઃસ્વાર્થી હોય છે, તેઓ અંધ હોય છે. મારા મત પ્રમાણે, તેઓ કાષ્ટપણ આગતોના સંતોષ ન હોય એવા દેખાવ ઉપર વધુ વજન મૂકે છે. તેઓ સહયોગી બાબતો બોરીરીતે વાંચે છે, તેઓ ઇતિહાસ ઊંડી રીતે વાંચે છે, તેઓ ન્યાયનો હાથ કાષ્ટપણ જગ્યાએ જોતા નથી. મારા નામદાર, રાજદારી છલાને તેમને સંતોષ આપતા નથી અને તેઓ ઉચ્છેદના અંતિમ પ્રજાજના હિમાયતી હોવાથી, આ બધી બાબતો તેમને બોરી લાગે છે; પણ અરાજક માનસિક વૈરાગીની આવો કમનસિય સ્થિતિમાં છે તેથી શું આપણે એમ કહેવું જોઈએ કે-જ્યાં સુધી આ લોકો રાજદારી બક્ષિયોથી સંતોષ પામતા નથી ત્યાં સુધી અમે તે સંતોષી વિચર કરીશું નહીં ? અને અમે કાયદાનો નિયમ તેમને લાગુ પાડીશું નહીં ? હું ધારૂં છું કે નિચારપૂર્વક રાજદારીપણા મુજબ આમ થવું ન જોઈએ. આપણે તેમને રાજદારી ઉલ નાં સંતાપકારક પગનાં મક્કમાં જોઈએ; પણ એકંદરે લેતાં, જેઓ ને સંતાપ આપવાનો છે તેઓ આ અરાજક નથી. આપણે તે સામાન્ય વાતાવરણને સ્વચ્છ બનાવવાનું છે કે જે અરાજકનાને પુષ્ટિ આપે છે; અને જ્યારે અરાજક જોશે કે તેને ક્યાંયે સહાનુભૂતિ મળતી નથી; તે જોશે કે પોતાના ખરાબ સિદ્ધાંતને તે સંતાપ અને રાજદારી ઉત્તતિની ભૂમિમાં ચાલુ રાખવા અશકત છે, ત્યારે જો કાયદાનો લાભ હાથ તેને પકડી શકશે નહીં તોપણ તેનું સ્વાભાવિક મૃત્યુ થશે.

હું બેસી જાઉં તે પહેલાં એક વાત કહેવી ઉચિત ધારૂં છું. જોન. સર વર્ની લોવેટ એક કરતાં વધુ પ્રસંગે મી. જોખલેના રાજા દાંડી બનાવ્યા છે. પણ જોન. સર વર્ની લોવેટ અને આ કોર્ટિસલના મલાસદોના જાન માટે મી. જોખલેના ઘણાં વાકયો દાંડી બતાવનાં એ મારા માટે સહેલું છે. આપણે બધાએ એક બીજાને ઘણાં વાકયો દાંડી બતાવો રાખીએ. આપણે સાહિત્યનાં વચનો પણ ઉકેલી રાખીએ. આપણે મીક, લેટીન અને સંસ્કૃતમાંથી હાવની રિબરિતે લાગુ પડે એવાં, ઘણાં રસબર્ધાં અને ક્ષણિક વાકયોનો દગલો કરી રાખીએ. પણ આપણે જે જોવાનું છે તે એ છે કે આપણે એક અથવા બીજી જાણીએ, જાનના જે હાર્દ માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે મુજબ વર્તન કરવાને કેટલા પ્રમાણમાં તૈયાર છીએ ?

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટે કહ્યું કે આપણે હમણાં કસોટીમાંથી પસાર થઈએ છીએ. ખરૂં છે.....

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—હું ઝોન. સભાસદને સુધારી શકું ? મેં જે કહ્યું હતું તે એ હતું કે—આ ખરડા ઉપરની આપણી વલણને, આ દેશના અને મહારાના ધણાઓ આપણી શક્તિની કસોટી રૂપ લેખશે.

ઝોન. મિ. શાસ્ત્રી—હા, થોડાક લોકો તરફથી તેવી લેખવામાં આવશે.

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—ધણાઓ તરફથી.

ઝોન. મિ. શાસ્ત્રી—ખાસ કરીને ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ તરફથી તો નહીં.

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—“ના.”

ઝોન મિ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી—આપણી શક્તિની કસોટી તરીકે જોખમદાર સરકારના ઠાણ પગલાં સામે ટક્કવા માટે જ આ કાઉન્સિલના સભાસદોને શું એક દબાણનો કાયદો કે જે જરૂરનો થઈ પડે છે તે પસાર કરવામાં લોકોની અપ્રીતિ, તિરસ્કાર સહન કરવાનાં છે ? આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો. હવે, મારા નામદાર, હું હિંદી સત્તી નોકરીનો સલામદ નથી. એ નોકરીના સખ્ત નિયમન માટે મેં શિક્ષણ મેળવ્યું નથી. હું સ્વભાવે કદાચ ધણો જ નમ્ર છું. એમ હોઈ શકે કે—હું અને મારા જેવા કેટલાક બીજાઓ લોકોની અપ્રીતિનું તોફાન સહન કરવાની શક્તિવાળા ન હોઈએ પણ મારે કહેવું જોઈએ કે—અને હું તે કહેવા માટે શરૂઆતો નથી કે—અમે ખરેખર એવું નથી ધારતા કે બળનું ગિહન, તમે એક જન્મેલા કારોબારી છો તેની ખાતરી બંધ સાંખિતી, લોકોની અપ્રીતિ મેળવવામાં અને જાહેર અનિયમની સામે થવામાં સમાયક્ષાં નથી. હું તે પ્રમાણે વર્તવાને ટેવાયલો નથી. હું નથી ધારતો કે તેથી હું કાંઈ ગુમાવું છું. પણ તેજ વખતે જ્યારે મારી ફરજનો મજબુત અવાજ આવે છે, જ્યારે સત્યને અનુમરવાની મારા માટે જરૂર પડે છે, જ્યારે મારા દેશના ઉત્તમ લોકોમાં જે પ્રમાણે હું સમજું છું તે પ્રમાણે જરૂર પડે છે ત્યારે હું લોકોની અપ્રીતિને તામે થવા સંપૂર્ણપણે તૈયાર રહું છું.

જો જરૂર પડે તો હું લોકોના તિરસ્કારની આગમાંથી પસાર થવા તૈયાર છું. પણ તે જરૂરનું છે એમ મને સાંખિત કરી આપવાનું મારી રહે છે. માત્ર તેના મોહને લીધે—માત્ર—હું એક છલ્લો અથવા એક વિભાગને પણ સંભાળી શકવા માટે લાયક છું એમ પુરવાર કરી આપવા માટે—હું ઉપરનાં કારણોએ લોકોની અપ્રીતિ મેળવવા આલેશ નહીં જ.

હવે, આપણે ઘણી કસોટીઓને તામે થયા છીએ. અત્યાર સુધીમાં આપણે ઘણા દબાણના કાયદાઓને સંમતિ આપી છે—જાપખાનના કાયદો, અને હિંદ સંરક્ષણનો કાયદો. લગાઇ દરમ્યાન આપણે દરેક કક્ષાએ આપણી અજમાયશમાં હતા. આપણે ૧ કરોડ રૂપિયા આપ્યા છે, આપણે ફલાણું આપ્યું છે, હીંદી આપ્યું છે. એક વખત આપણને કહેવામાં આવ્યું હતું કે, ૪૫ કરોડની બક્ષિસ પણ કસોટીની એક ગામત ગણાશે આપણે તેને તામે થયા. આપણને એવી ઘણી કસોટી ખરખર રીતે લાગુ પડવામાં આવી છે કે જેને આપણે ઘણી ખુશીથી તામે થયા નથી ? હું ભાગ્યેજ એવી એક ધારી શકું છું.

જાકરીનું દૂધ લાવી આપવાનું આપણને ફરમાવ્યું ત્યારે આપણે વાઘચૂના દૂધથી ભરેલો પ્યાલો આણી આપ્યો છે. શું તમે તે ફર નાંખી દેવા અને એમ કહેવા માગો છો કે— “જ્યો, વાઘનું દૂધ લાવી આપો?” એ વાજમી નથી. એમ છતાં પણ ઈર્ષ્યાના ધણા માણસો, આ સખ્ત ધોરણે કદાચને આપણી કસોટી કરીને આપણને નોખમદાર સરકાર માટે ડાહ્યા અને લાયક જાહેર કરશે નહીં, પણ મને આશા છે, મારા નામદાર, કે અત્યારે પણ ઈર્ષ્યામાં જે કે ત્રણ ખરી નજરે જોનારા, જે કે ત્રણ ચાલાક માણસો હશે કે જેઓ એમ કહેશે કે, હિંદી સનદી નોકરો—હિંદના કારોબારીઓ—વહિવટ કરનારાઓ અત્યારે તેમની ખરેખરી કસોટીમાં છે. તેઓ હિંદમાં નોખમદાર સરકારની ધણી જ વહેલી શરૂઆત કરવા તૈયાર હોવાનો એ વખતે ડાળ કરે છે, કે જ્યારે, તેમની હમેશની રીત મુજબ, કાયદામાં પોતાનું મન પરાવવા ઇચ્છતા નથી પરંતુ કાયદામાંનું તત્ત્વ કાઢી લેવા અને તેનો અમલ કરવા ઇચ્છે છે—કે જ્યારે તેઓ કાયદાના હથિયાર ખને છે, તેના ચુર નહીં. શું તમે આ કાયદો તમારા હિન્દુ મિત્રોની વિરૂદ્ધતા, અને એકત્રતા છતાં પસાર કરીને એવા વખત માટે તૈયારી કરો છો? હિંદીઓમાંથી અત્યારે તમારી પીકે કાણુ છે? હિંદની દુઃખમરી ક્યાનો માર આ શબ્દોમાં આપી શકાય કે, તમે આ બધી સહીઓથી હિંદમાં એકલે હાથે રાજ્ય ચલાવ્યું છે અને તમારી પાછળ જાહેર મતનો કાષ્ઠપણુ નોખમદાર ભાગ હતો નહીં. હવે આ કટોકટીના વખતે તમારી પાછળ કાણુ છે? જાહેર પ્રજામતનો કાષ્ઠપણુ ભાગ તમને ટેકા આપતો નથી. નિમાયલા સભાસદોએ આ બીલને આશિર્વાદ આપ્યા નથી. ઝમિનદાર સભાસદોએ પણ તેમ કહ્યું નથી. કાયદાના અભ્યાસી સભાસદોને તો તે જોઈતો જ નથી, વેપારી સભાસદોનું પણ તેમજ છે; અને તે છતાં પણ ઓન. સર જ્યોર્જ લાઉડએ આપણને કહ્યું છે કે—“આપણે આ કાયદો પસાર કરવો જોઈએ કારણુ આપણે સ નોખ પામ્યા છીએ કે તે ધણા વાજમી છે. અમને તમારી મદદ મળી હોત તો અમે ખુશી યાત પણ અમારી નોખમદારીની લાગણીથી અમારે તમારી મદદ વિના પણ આગળ ચાલવું જોઈએ, જો કે અમને તે મળી હોત તો ખુશી યાત ” ધારાના ઓન. સભાસદની નિમનના હું વખાણુ કરું છું. તેમણે જે મોભાથો કહ્યું કે ‘આજે અમારી પાસે નોખમદારી છે, તમારી પાસે નથી’ તેના હું વખાણુ કરું છું. અમે એ સ્થિતિ કળા શકીએ છીએ. મારા નામદાર, આ કાયદા માટે અમારી ઉપર જરાકે નોખમદારી નથી અને તેથી હું માનવા ના પાડું છું કે જ્યારે જાહેર પ્રજામત આગળ આ મુકદ્દમા રજુ થશે ત્યારે ઓન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ જેમ ધારે છે કે—ઈંગ્લિશ પ્રજાનો અમુક ભાગ કહેશે તેમ, નહીંતો જાહેર પ્રજામત એમ કહેશે કે—અમારી ઉપર નોખમદારી હતી અને અમે તેમાંથી છટકી ગયા છીએ, અમારા ઉપર લેશપણુ નોખમદારી નથી.

મારા નામદાર, હવે માત્ર એકજ વધુ ટીકા છે કે જે મારે કરવી જોઈએ અને તે, દેશની જે લાગણી માટે આ કાયદો હું તેમનો પ્રતિનિધિ છું તેના ન્યાય ખાતર. હું નથી ધારતો કે ધારાના ઓન. સભાસદે જ્યારે કહ્યું કે—અમારામાંના દેટલાક અગરગતી ધમડી આપનામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા ત્યારે તેઓ જે કહેતા તે બધુંએ તેમના મનમાં ધારતા હતા. હું એમ માનવા દોરાઉં છું કે—અહીં જેઓ આ ખરડા સામે જોડ્યા છે, તેમની કાષ્ઠ,

કાંઈપણ એવું કહેવામા પ્રવૃત્ત થયો નથી કે જેને વાસ્તવિક રીતે ચળવળની ધમકીરૂપ કવી શકાય. અમારામાંના કાંઈનામાં પણ, ખરેખર વિતીનપક્ષમાંના કાંઈનામાં પણ, હું કહેવાની રજા લઉં છું કે-એવું બળ નથી કે જેથી તે દેશમાં જઈને બારે બળબળાટ ઉઠેરી મૂકે. તે અશક્ય છે. ખગબળાટ તો ત્યાં ક્યારનોએ શરૂ થયો હોવો જોઈએ. અમે અહીં જે કાંઈ શબ્દો બોલીએ તેનાથી સામાન્ય રાજદારી વાતાવરણમાં કાંઈ વારેલી અસર થાય એમ નો હોય તો હૃદય થડકી રહેવું જોઈએ. ચળવળ તો શરૂ થઈ ચૂકી છે. મારા સરકારી મિત્રોને હું ખાત્રી આપવા માગું છું કે-આ કામમાં અમારામાંનાં કાંઈનો હજી સુધી કાંઈ હાથ નથી પણ જો અમારી અપીલો વ્યર્થ જશે, જો આ બીલ પસાર થશે તો અહીં એવો કાંઈપણ હોય એમ હું નથી માનતો કે જે ચળવળમાં જોડાય નહીં તો પોતાની ફરજ બજાવતો ગણાય. આ ધમકી નથી. હું એ માનવાની રજા લઉં છું કે-એ કાંઈપણ રીતે ધમકી નથી. ગમે તે પણ હું મારા પોતાના મનનો સૌથી ઉત્તમ ન્યાયાધીશ છું અને હું કાંઈપણ ધમકી આપવામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. મેં હજી સુધી આ ચળવળમાં ભાગ લીધો નથી પણ જો બધુંએ આડું ઉતરશે, જો અમારી સામે આ કાયદો મૂકવામાં જ આવશે તો હું જે અભિપ્રાયો ધરાવું છું તે જોતાં, ચળવળથી દૂર રહેવું મારા માટે શી રીતે શક્ય છે ? હું પોતે તો કહી શકતો નથી. ”*

નોંધ.

રેસેટ બીલ.

સર વિલિયમ વિન્સેન્ટે વરી ધારાસભામા તા. ૬ ફી અને તા. ૮ ફેબ્રુઆરીને દિવસે જે રેસેટ બીલો દાખલ કર્યા છે તેની મુખ્ય કલમો અને તે વિષે ધારાસભાના સભાસદો અને બીજા આગેવાનોના અભિપ્રાયો લંકાણી આ અંકમાં આપ્યા છે. તે ઉપરથી તેના બાબતે સ્વરૂપનો વાંચકોને ઠીક જાણ આવશે. પહેલા બીલના મુખ્ય મુદ્દા આ છે:—

(૧) રાજદ્રોહી ખત પ્રકટ કરવાના ધરાવથી કાંઈ રાખે તો તે ગુન્હેગાર ગણાય. અને એ કાંઈની પામે ખત હોય તો પોતાનો નિર્દોષ હેતુ પુરવાર ન કરી શકે ત્યાં સુધી તેનો પ્રકટ કરવાનો ધરાવો લેખાય.

(૨) રાજકીય ગુન્હાની તપાસમાં કાંઈ આરોપીને પહેલાં રાજકીય ગુન્હા માટે શિક્ષા થઈ હતી અથવા તે હમેશાં તેમાં ગુન્હા કરનારના સંગમાં રહે છે એવો પુરાવો આપી શકાશે.

(૩) રાજકીય ગુન્હા માટે જ્યારે કાંઈ આરોપીને શિક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે તે કદી મુક્ત થાય તે પછી તેનો સારી ચાલ માટે જામીન લેવાનો હુકમ કોર્ટ પસાર કરી શકે.

ખીલુ રેલ્વેટ ખીવ આથી ધણું જ વધારે લખંકર છે. તેની કલમો પાંચ ભાગમાં બહેંચેલી છે, અને તે ભાગમાં નીચે જણાવ્યા મુજબ સત્તાઓ લેવાની છે:—

(૧) જ્યારે ગવર્નર-જનરલની ખાત્રી થાય કે સૂચીપત્રમાં જણાવેલા ગુન્હા ધણા પ્રચલિત છે અને તે ગુન્હાની સત્વર તપાસ માટે જાહેર પ્રગતી સલામતી માટે ગોઠવણ કરવાની જરૂર છે ત્યારે તેની સુનવણી માટે હાઇકોર્ટના ત્રણ ન્યાયાધિશને નીમ્ને અને તેમાં આ ભાગની કલમો પ્રમાણે કામ ચલાવે. તે ગુજન ગુન્હાની પહેલાં તપાસ ન થાય કામ બંધ ખારણે ચાલે અપીલ કે અરજી ન થાય અને એના ખીજા જુદામી બંધનો લાગુ પડે.

(૨) જ્યારે હિન્દી સરકારની ખાત્રી થાય કે એવી હીલચાલો ઉત્પન્ન થઇ છે કે જેમાંથી રાજ્યની સ્થાને ગુન્હા ઉત્પન્ન થાય એવો સંભવ છે તો તે દફતરના મુખ્ય કાર પાડે એટલે આવી ચળવળમાં કોઇ માણસ ભાગ લે છે એવો શક પડતાં તેની પાસે સારી ચાલના જમીન લે, નજરફેદ કરે, અમુક કાર્ય ન કરવાની ફરજ પાડે, અથવા પોલીસ ચોક્કસ હાજરી ભરવાનો હુકમ કરે.

(૩) જ્યારે વળી સરકારની ખાત્રી થાય કે સૂચીપત્રમાં જણાવેલા ગુન્હા મોટા પ્રમાણમાં થયા છે અને થાય છે કે જેથી જાહેર પ્રગતી સલામતી જેખમમાં આવી પડે છે ત્યારે આ ભાગની કલમો લાગુ પાડતાં સરકાર વોરંટ સિવાય કોઇ માણસને પકડી શકે તથા ફેદ કરી શકે.

(૪) આ ભાગની કલમ પ્રમાણે ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટ અથવા બંગાળના કાયદા મુજબ જેમની સામે હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યા હોય તેમને ત્રીજા ભાગની કલમો તરત લાગુ પડી શકશે.

આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટથી દહાઇની મુસ્ત અને તે પછીના ૬ માસ માટે સરકારે સત્તાઓ લીધેલી છે તેથી વિશાળ સત્તાઓ સુલેહનામા પર સહીઓ થયા પડ્યાંથી ત્રણ વર્ષ માટે આ કાયદાથી ધારણ કરવાનો સરકાર ઇરાદો, રાજે ૬ લગાજ દરમ્યાન આ સત્તાઓ સરકારને સોંપવાનું આપણા આગેવાનોએ અને પ્રજાએ શા માટે કશુંય કર્યું હતું તે આપણે જાણીએ છીએ. બંગાળમાં છુટાછવાયા ખુન અને હુલ્લુટ ૧૯૦૫થી શરૂ થયાં હતાં અને છતાં દહાઇ શરૂ થઇ તે પહેલાં બંગાળમાં અને ત્રીજે સ્થળે સુતંદ જાગવવાને વિશાળ સત્તાઓની સરકારને વખતો વખત જરૂર લાગી તે તેમણે કારોમારી હુકમથી (Orinance) મેળવી હતી. દહાઇ શરૂ થતાં આ સ્થિતિમાં એક નવું તત્વ ઉમેરાયું-કારણ કે આપણા શત્રુઓએ માણસો અને નાણાં, મોકલી કેટલક ઠેકાણે જાગ્યો ઉત્પન્ન કરવાને પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા, અને ખાસ કરીને આ સ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે જ ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટને સંમતિ આપવામાં આવી હતી. પણ છઠ્ઠા ચાર વર્ષના અનુભવથી આપણે જોયું છે કે બંડ અને ખુનરેજના સંબંધમાં પણ આ કાયદાનો ધણો જ આપણને અને ખુશી રીતે અમલ કરવામાં આવ્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ આ કાયદાના હેતુમાં કોઇ પણ રીતે ન સમાય એવી વ્યક્તિઓ સ્થાને તેનો ફરજયાગ કરવામાં આવ્યો છે. હવે દહાઇને દહાઇ પુરી થતાં સ્થિતિ થણે અંશે બદલાઇ

ગઈ છે એટલું જ નહિ પણ એકી થોડી મુદતમાં હુંટકાટ અને ખુન થતાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. ખીજા પાસ દેશમાં સ્થિર અને ઉંડી શાન્તિ પ્રવર્તાવવા માટે મોન્ટેઝ્યુ-એમ્સફર્ડની સુધારાની યોજના પાર્લામેન્ટમાં કાયદાના સ્વરૂપમાં રજુ કરવામાં આવનાર છે. તે વખતે હિન્ડ્સ ઍફ ઇન્ડિયા ઍક્ટથી મેળવેલી સત્તાઓ જાણે હમેશને માટે બદલે હાથ ત્રણ વર્ષને માટે સરકારે અખત્યાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે.

હવે લડાઈ પુરી થતાં જર્મન કાવત્રાનો તો સલવ નથી એ સ્પષ્ટ છે તેથી ખંગાળ, સિવાય ખીજે ઠેકાણે રાજ્ય સામે બંડ કે ખુનરેણ કરનાર માણસો નથી અને હાં પણ તેઓ મુઠ્ઠીભર છે. ખંગાળની સરકારે નજર કેદ કરેલા આશરે ૧૬૦૦ પુરૂષો પૈકી આશરે ૬૦૦ ને હમણાં જ મુક્ત કરી સરકારે પુરવાર કર્યું છે કે પહેલાંના પ્રમાણમાં બંડ વગેરેનો ભય તેને ઓછો લાગે છે. પરિણામે એક પાસથી લડાઈ દરમ્યાન સુલેહ જાળવી કરોડો અને લાખો માણસોનો મોગ આવનાર હિન્દની પ્રજા અને ખીજા પાસ હિન્દના એક પ્રાન્ત-ખંગાળમાં મુઠ્ઠીભર બંડખોરો રહ્યા. વધારામાં જો આપણે એટલું જ્યાંનામાં રાખીએ કે સ્વરાજ્ય વિશે બ્રિટિશ સરકારની જાહેરાતથી અને સુધારાની યોજનાથી હિન્દી પ્રજા કંઈક આશા અને વિશ્વાસની નજરથી બ્રિટન તરફ જુએ છે તો આપણને આ રોલેટ ખીલો ધારાસભામાં દાખલ કરવામાં સરકારે જે ધૃષ્ટતા અને આપણુદી દાખવી છે તેનો ખરોખર ખ્યાલ આવશે.

આપણે અને સરકારે ખરેખરો વિચારવાનો સવાલ એ છે કે હિન્દનો જનસમુદાય રાજ્યનિષ્ઠ છે કે રાજ્યદ્રોહી છે.—બ્રિટિશ હકુમત નીચે રહી સ્વતંત્રતા અને સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે કે તેને ઉચલાવી નાંખવા માગે છે ? લડાઈનાં છેલ્લાં ચાર વર્ષ આનો ચોક્કસ જવાબ આપે છે અને હિન્દની રાજ્યનિષ્ઠાનાં વારંવાર વખાણ કરીને બ્રિટિશ શહેનશાહે, પ્રધાનોએ અને ખીજા રાજપુરૂષોએ તેમજ નામદાર વાઇસરોયે અને મોટા નાના અગ્રેજ અમલદારોએ એકજ જવાબ વારંવાર આપ્યો છે વડી ધારાસભાની હાલની બેઠક ખૂદશી મૂકતાં ના. વાઇસરોયે જે ભાષણ કર્યું છે તેમાં તેમણે લડાઈનાં ચાર વર્ષ દરમ્યાન હિન્દુસ્થાને સામ્રાજ્યની જે સેવા બજાવી છે તેની ચોક્કસ ખીતા રજુ કરી છે, એટલું જ નહિ પણ ઉપસંહારમાં તો હિન્દના જનસમુદાયની ઉંડી રાજ્યશુદ્ધિનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યો છે:-

“ હિન્દી જનસમુદાયના સંબંધમાં મને કંઈ ચિંતા છે એમ તમે ન માનશો, કારણકે અહીંયાં જે દરેક વર્ષે હું ગાળું છું તે હિન્દ સમસ્તની પાકી મમજશુદ્ધિમાં મ્હારો વિશ્વાસ દૃઢ બનાવે છે. મોટા ભાગે હિન્દીઓ ધધારોજગારનાં મોટાં મથકથી દૂર પોતાનું જીવન ગાળે, તેઓ કેળવણીમાં અધુરા રહે અને પ્રગતિનાં ધણાં ખરાં સાધનોથી વિહીન રહે, કેટલીક રીતે તેઓ મુગા પણ રહે, પણ હિન્દની પાકી સમજ તેની કંડી રાજ્યશુદ્ધિ માંથી—સખ્ત મજુરી અને જુજ ઉપજ, રાગ અને દુઃખ તેમજ ધણાં સખ્ત વિજ્ઞતાઓનાં ટોષ અને જુરમની કઠણ તાલીમમાં રીખાયેલા પાઠમાંથી—અને તે પાક રહેલા ધીથી જુલાયા નથી પણ દજ હૃદયમાં લખાયેલા છે તેમાંથી—ઉત્પન્ન થઈ છે. હિન્દનાં જાહેર જીવનનો પાંચો આધાર આ ઘટિમાં રહ્યો છે. તેજ આપણા જાનો ખરા આધાર છે. હિન્દની મુગમજની આ લડાઈ દરમ્યાન ક્યોની થઈ છે. મ્હન તેમાં કમીના જણાઈ નથી.”

પણુ જો આ દેશની કરોડોની રૈયત આવી રાજ્યનિષ્ઠ અને સમજી હોય તો શું દેશના એક ખુણામાં રહેલા મુઠ્ઠોભર બંડખોરા સેંકડો વર્ષથી રિયર થયેલી સમજને એક સપાટે ફેરવી સર્વત્ર અશાન્તિ અને બંડ ફેલાવી શકશે ? કંડા પાણીના સરોવરમાં થોડા અંગારા પડે તો પાણી સ્વળગી ઉઠશે નહીં અને, અંગારા હોલાઈ જશે એ રહેલાઈથી રહમજી શકાય એમ છે.

સરકાર તરફથી દલીલ કરવામાં આવે છે કે લડાઈ દરમ્યાન જે કાયદાથી શાન્તિ સચવાઈ રહી છે તેવો કાયદો ભવિષ્યની સુલેહ માટે જરૂરનો છે. આના જવાબમાં જણાવી શકાય કે લડાઈ દરમ્યાન શાન્તિ સરકારના કાયદાથી નહિ પણ તે ઉંડી સમજ, જેની નામદાર વાઇસરોય ઉપસંહારમાં પ્રશસા કરે છે તેને લીધે જ સચવાઈ છે. હાલ બંડ અને ખુનરજી ધરી છે તે પણ સુધારાની યોજનાથી દેશના તપી ગયેલા મગજ ઉપર જે કંઈ શાન્તિ વળી છે તેની જ સૂચક છે. પણ છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં એકંદર શાન્તિ અને રાજકીય ચુંદાની ઘટને હાલનો કાયદો-અદલતે તેવો જ કાયદો કાયદાપોયા અમર રાખવાનું કારણ ગણવું એ તો રાજ્યકર્તાઓની તર્કશક્તિની ભયંકર વફતાજ કહેવાય કારણ કે જે ચુંદા કાયમ રહ્યા હોત તો રહેલાઈથી અને કંઈક કારણસર થયા કહી શકાત કે જે રોગ રોમાવવાને દવા ઉપભવવામાં આવી હતી તે રાખ્યો નથી, અને તેથી તે હજી પણ રાખવાની જરૂર છે; પણ રોગ લગભગ પૂરેપૂરો રાખે ત્યારે પણ જે દવાથી તે કાણમાં આવ્યો છે એમ ધારવામાં આવે છે તેના ઉપચાર જરી રાખવો તો અયોગ્ય જ છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે વાઇસરોય સાહેબ જણાવે છે તેટલી શ્રદ્ધા તેમને જન-સમુદાયની રાજ્યનિષ્ઠામાં નથી. અને દેશમાં જ્યાં સુધી થોડા પણ બંડખોરા રહે-અને બીજા સુધરેલા તેમજ અણસુધરેલા દેશની માફક આ દેશમાં પણ થોડાક શીતુરીઓ રહેશે એવી એમ સરકારને ખાત્રી આપીએ છીએ-લાં સુધીમાં આ કાયદાના પાસમાં તેઓ આખી પ્રજાને જડવા માગે છે. હાલ એ કાયદો ત્રણ વર્ષને માટે પસાર કરવાનો છે; પણ ત્રણ વર્ષને અંતે ઉપર સૂચવેલી તર્કવિદ્યા ચોળને બીજા ત્રણ વર્ષ માટે કે કાયમને માટે પસાર કરવામાં સરકારને કંઈ ખુશ્કેશ નહિ. અર્થાત્ આ ધાર્મિક શાન્ત દેશ-પર આ કાયદાનો જાપેતો રાખી સરકાર તેમાં સુલેહ જાળવવાનો દંભ કરવા ધારે છે. પણ સરકારે સમજવાની જરૂર છે અને વળી જશે તેમ તેમને વધારે ને વધારે સમજશે કે હવે હિન્દુસ્થાન ખલલાય છે—જે ભયંકર જુદમ અને ત્રાસદાયક શરમાન સારી પ્રજાના શિરે સરકાર ચઢાવવા માગે છે તે સહન કરનાર નથી. આ કાયદાથી સરકારની સાથે ખુનસ વધવાથી જે બંડ અને ખુનરજી અકુશમાં લાવવાને તે પસાર કરવાના છે તે ઘટવાને ખલેલે વધશે અને આખા દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એવો તીવ્ર અસંતોષ અને જોશભરી ચળવળ રહેશે કે જેવી અસાર સુધીમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવી છે. ઇતિહાસનો આ સિદ્ધાન્ત છે, આયર્લેન્ડમાં તે સાચો પડ્યો છે, અને હિન્દુસ્થાન પણ તેનું પારખું દેખાડશે.

રોલેટ બિલ અને સુધારા.

હાલની રાજકીય સ્થિતિમાં રોલેટ બિલનો વિચાર કરતાં રાજકીય સુધારાની યોજનાના ભવિષ્યપર નજર જાય છે. પણ રોલેટ બિલ પાસ થયા પછી સુધારાનું સાચું ફળ આ જનને મળે કે નહીં, તેના વિચાર કરતાં પડેલાં એ વિચારનું નેષ્ટએ, કે જે હેતુથી

સ્વરાજ્યની યોજના માં માન્ટેગ્યુ ને હોર્ડ એમ્સફોર્ડે રચી છે, તેની સિદ્ધિમાં રાલેટ બીલથી અંતરાય આવશે કે નહીં? સ્વરાજ્યની ચળચળ એ પરાધીન પ્રજાના અસંતોષનું ચિન્હ છે. અને તેની સ્વતંત્રતા માટેની તીવ્ર ધ્વજા જણાવે છે. આ અસંતોષ શાન્ત કરવાને અને આ ધ્વજાને સંજોગ કરવાને સ્વરાજ્યની જાહેરાત બહાર પાડવામાં આવી હતી અને દિંદી વજીરે જાતે દિંદુસ્તાન આવી શ્રમ લાદ્યો, સુધારાની યોજના ધડી છે. પરંતુ હજી એ યોજના પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરાઈ નથી અને તે હેવટે કેવા રૂપમાં બહાર પડશે તે વિષયમાં ગંભીર શંકાઓ પ્રવર્તે છે તે વખતે રાલેટ બીલની તરવાર દિંદી પ્રજાના પર લટકાવવામાં આવે છે. પરીણામે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેશમાં ચોતરફ અસંતોષનો દાવાગિ દાદી નીકળશે, રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે વધારે સખ્ત વિરોધ જાગશે અને કદાચ ખૂનરેજી અને બંડ પણ કમી થવાને બદલે વધશે એવો પાકા સંભવ જણાય છે, તે પછી થોડે મહીને સુધારાનો કાયદો પસાર થાય તેથી દિંદીઓનાં ધવાયલાં હૃદય ભાગ્યેજ રૂઝાશે અને શાન્ત પ્રગતિને માર્ગે દિંદુસ્તાન આગળ વધીને સામ્રાજ્ય અને જગતમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવે એવો જે અતિમ હેતુ સુધારા ધડવામાં રાખવામાં આવ્યો છે તે ભાગ્યે જ સિદ્ધ થશે.

અરેખર, આ બીલ પાસ થયા પછી એવા થોડા જ નબળા મનના દિંદીઓ રહેશે કે જેમનાં પોતાં મગજને સુધારાના કાયદાથી કાંઈ પણ ટાટક વળશે ને જેઓ દિંદીની સ્વતંત્રતાનાં સ્વપ્નાં આ બંને કાયદાઓના સંગમ ઉપર રચશે.

અમે આગળ વધીને એમ કહેવાને તૈયાર છીએ કે રાલેટ બીલ- સુધારાની યોજનાને નિઃસત્વ બનાવશે. માન્ટેગ્યુ-એમ્સફોર્ડની યોજના પ્રમાણે પ્રાંતિક સરકારનાં કેટલાંક ખાતાં પ્રધાનોને ને પ્રજાકીય ધારાસભાને સોંપવાનાં છે ને બાકીનાં ખાતાં લગભગ હાલના ધોરણની રચાએલી સરકારને રાખવાનાં છે. દીલ્હીની કાંગ્રેસે સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરી છે-બધાં ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવાની દિમાયત કરી, છે. છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે વધારેમાં વધારે આગળ પડેલા પ્રાંતમાં પણ કેટલાંક ખાતાં તેમાં પાસ કરીને પોલીસ, ન્યાય અને જેલનાં ખાતાં તો સરકારને હસ્તક રહે તેવો પાકા સંભવ છે. વળી દિંદી સરકારનાં કેટલાંક ખાતાં પ્રજાને સોંપવાની માગણી આપણે કરી છે, છતાં તે ભાગ્યે જ સ્વીકારાશે એમ આપણે જાણીએ છીએ અને તે કંઈક બંધ સ્વીકારાય તોપણ દેશની સુલેહ શાન્તિને લગતાં પોલીસ ન્યાયનાં ખાતાં વડી સરકારને હસ્તક રહે એમ કાંગ્રેસે પણ કશુંલ કહ્યું છે. પણ બ્યારે આ કશુંલ કરતાં કાંગ્રેસે, દિંદીઓનાં પ્રાથમિક હક્કનું જાહેરાતનું બહાર પાડી અંગત સ્વતંત્રતા માટે મજબૂત પોકાર ઉઠાવ્યો છે ત્યારે સરકારે સ્વરાજ્યની ઝાંખી પણ કરાવે તે પહેલાં એ હકાનું સદંતર સત્યાનાશ જાણ એવા કાયદાની બેટ આપણી આગળ ધરી છે. હવે જો આ કાયદા પસાર થયા પછી સુધારા અમલમાં આવે તો આપણી શું સ્થિતિ થાય? એક પાસથી પ્રધાનોને જગવણી-આરોગ્ય, જમીન, ખેતી, વિગેરે ખાતાં સોંપવામાં આવે, પણ તેની સાથે પ્રાંતિક સરકાર પોતાને હસ્તક રહેલાં ખાતાંની સત્તાને રૂએ, અને દિંદી સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે આપણુદીથી આ નવા કાયદાનો અમલ કરે-અલ્લે શકત વહીવટી દુકમથી દિંદીના કાંઈપણ જાહેરીની સ્વતંત્રતાને છીનવી શકે. તો પછી સુધારાનો આપણને કાયદો શો?

એક પાસથી માણસ જાતને વહાલામાં વહાલા કુદરતી હક ખુચવી લેવામાં આવે અને બીજી પાસથી થોડા ખાતાનો વહીવટ સાંપવામાં આવે એટલે સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતાનો દિવસ આપણે દેશમાં ઉગ્યો છે એમ ભાગ્યેજ કહી શકાશે ઉલટું આપણે એમ ધમ્મીએ કે જે રાલેટ બીલ સ્વીકારવાની શરતે જ આપણને સુધારા મળી શકતા હોય તો તે ન મહે તે બહેતર છે; પણ આ ભુમ્મી બીલ તો આપણને ના જ નોંધ્યો.

સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર.

આ બીલ અનિષ્ટ છે અને તે પસાર ન થવા દેવાને અને પસાર થયા પછી તે રદ કરાવવાને આપણું જનનું કરવું નોંધ્યો, એ સ્પષ્ટ છે. તે માટે સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરતાં જે ઐતિહાસિક ખરીતો મહાત્મા ગાંધીજીએ બહાર પાડ્યો છે તે નીચે ટાંક્યો છે:-

“ રાલેટ મિલ વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞાનો ખરડો આ સાથે મોકલ્યું છે. જે પગલું લેવાએલું છે તે કદાચ હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં બહુ કાર ગણાય, મારી ખાત્રી આપું છું કે તે લેવામાં જરાએ ઉતાવળ નથી થયેલી. મેં પોતે તેના ગિચારમાં અનેક ઉભ-ગરા કીધા છે. આ પગલાનાં પરિણામોનું મેં બરાબર માપ લીધું છે. સરકારની સ્થિતિનો પણ ચોક્કસ આંક બાંધવાને પ્રયત્ન કર્યો છે પણ આ વિચિત્ર બિલો દાખલ કરવા સારૂ કશી ચોગ્યતા હું નોંધ શકતો નથી. રાલેટ કમિટીનો રીપોર્ટ મેં વાંચ્યો છે. તે વાંચતાં કમિટીની વર્ણનશક્તિનાં વખાણ કર્યા વિના મારાથી રહેવાયું નહીં પણ તે ઉપરથી જે નિર્ણય ઉપર કમિટી આવી છે એનાથી તદ્દન ઉલટા જ નિર્ણયપર હું આવ્યો છું. એ રીપોર્ટ ઉપરથી હું તો સ્પષ્ટ રીતે એ જ નિર્ણય આપું કે છુપી ખુનામરૂંડી રૂપી રોગ હિંદુસ્તાનમાં સંક્રમિત ક્ષેત્રોમાં અને છુટા છવાયા અને મહુ થેડા લોકોમાં સુક્ષ્મ સં-ખ્યામાં ફેલાયેલો છે. આવા લોકોની હસ્તી સમાજને સારૂ જરૂર ભયંકર છે, પણ આ નોખમ કરતાં વધારે ભયંકર નોખમ તો આ બીલો છે. જે આખા હિંદુસ્તાનને લાચ પાડવા ધારેલા છે, અને જે, જે સ્થિતિ નખથી સુધરી શકે તે સ્થિતિ સુધારવાને સરકારનાં હાથમાં કુહાડો આપનારાં છે. વળી કમિટીએ એક ઐતિહાસિક મિનાતું કેવળ દુર્લભ કર્યું છે, ને તે એ છે કે હિંદુસ્તાનનાં કરોડો લોકો તો પોતાના હૃદયની કામળતાને સારૂ - પૃથ્વીમાં પંકાયેલા છે.

હવે આપણે બિલોનું જરૂર તપાસીએ. બિલો દાખલ થયા તે પ્રસંગે નામદાર વાઇસરોયે જે ખાતરી આપી. એક સિવિલ સર્વિસને અને બીજી અંગ્રેજ વહેપારીઓને. આપણામાંના ધણાને વાઇસરોય સાહેબના આ બાબતના ભાષણ વિષે બહુ વમવસો રહે છે. મારે તો કણ્ઠ કરવું જ નોંધ્યો કે એ ખાતરીના હદ અને હેતુ હું સમજ શકતો નથી. જે તેનો અર્થ એવો હોય કે સિવિલ સર્વિસના અને અંગ્રેજ વહેપારીઓના લાભોને હિંદુસ્તાનના હિત, અને તેની રાજ્યપ્રકરણી અને આર્થિક હાજતો કરના વિશેષ ગણ-વામાં આવશે તો કોઇપણ દિલ્હીથી, એ વિદ્વાનોનો સ્વીકાર નહીં થાય. તેનું પરિણામ તો એ આવે કે સામ્રાજ્યની અંદર ભાઇઓભાઇ વચ્ચે તીવ્ર ઝગડો જામશે. મેટિયુ ચેમ્સફર્ડના રીપોર્ટ પ્રમાણે સુધારા માય યા ન થાય. આ હજી આપણને જે જરૂરનું છે તે તો એ છે કે આ તારિવક મુદ્દા વિષે યટતી અને બ્યાજબી સમજૂતી થવી નોંધ્યો. એનો નોખ

તેમ નીકાલ કરવાથી ખરે સંતોષ નથી થવાનો. મહાન સિવિલ સર્વિસ રૂપી મહાજન સમજવું જોઈએ કે હિંદુસ્તાનમાં માત્ર નામના નહિ પણ હિંદના ખરેખરા સેવક અને દ્રસ્ટી તરીકે જ તેઓ રહી શકે છે અને મોટી અંશે પેઢીઓએ સમજવું જોઈએ કે તેઓ હિંદુસ્તાનની કળાવ્યાપાર, અને હુન્નરનો નાશ કરવાને નહિ પણ તેની હાજતોમાં જે તુટી આવે તેની પૂરણી કરવાને જ રહી શકે છે. જો આ બે વસ્તુઓ સ્વીકાર્યામ તો તે રેલેટ બીલની પૂરેપૂરી ગરજ સારી શકશે અને હું ખાત્રી આપું છું કે આ બે વસ્તુઓથી રાજ્યની સામે થતાં ગમે તે કાવત્રાનિ પહોંચી વળી શકાશે. સર જોર્જ લાઉન્ડજે પ્રજામતનો નિરાદર કરીને બળતામાં ઘી હોમ્બું છે. તેઓ સાહેબ હિંદનો ઇતિહાસ લખેલો પણ ભુલી ગયા જણાય છે. નહીં તો જે મરકારના તેઓ પ્રતિનિધિ છે તે સરકારે આજ સુધીમાં પ્રજામતને વશ થઈને પોતે પોતાના પાકા વિચારો પણ ફેરવેલા છે એવા દાખલાઓનું તેમને સ્મરણ રહેત. રાજ્યકર્તા રૂપી શરીરમાં ઉઠે રહેલા રોગની આ બીલો એક સ્પર્શ નીશાની છે એમ હું શા સાફ માનું છું એ સમજવું હવે સહેલ થઈ પડશે. આવા રોગનો તો આકરો જ ઇલાજ હોય. બીલથી અને તે દાખલ થયાં તે વખતના પ્રસંગો જે બૂલ સૂચવે છે તેનો અધીરા થએલા, ઉતાવળા અને તપી ગએલા ભુવાનો ઈપી ખુનામરફી ચોકખો પૂરાવો છે તે તિરસ્કાર અને દેશમાં આ બીલો વધારો કરશે જ. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓએ હરકોઈ પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે સરકારની તરફ તેઓને દેષ નથી અને તેથી તેઓની માગણીમાં એટલું બધું બળ રહેલું છે કે તેની સામે થવાય જ નહીં એટલે સરકાર તરફનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવાને જોઓ ખુનામરફીને અસરકારક ઉપાય ગણે છે તેઓને તેના બદલામાં આવા અગોષ અઘની તેઓ એટ કરે છે.

સત્યાગ્રહીઓ જો પોતાના આ અઘનો ઉપયોગ બરાબર મમંજતા હશે તો મને પરિણામનો બરાબરો ભય નથી. તેની એ સમજવાની શક્તિ વિષે શંકા લાવવાનું મારું કામ નથી. સત્યાગ્રહ જેવો જલદ ઉપાય લેવા સરખો રોગ છે કે નહીં તે જાણી લેવાની સત્યાગ્રહીઓની ફરજ છે. તેઓની ખાત્રી થઈ છે કે રોગ ભયંકર છે અને હળવા ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા છે, ખાત્રી બધું હરીને હાથ છે.

સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતી.
મહાશિવરાત્રી, ૧૯૭૫.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા.

“અમારી અંતઃકરણપૂર્વક માન્યતા છે કે જે રેલેટ બીલ વડી ધારાસભામાં દાખલ થયાં છે તે અન્યાયી છે, લોકોની સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતોને તોડે છે ને જેની ઉપર જનસમાજ ને રાજ્યની પણ સહીસલામતીનો આધાર છે એવા પ્રત્યેક મનુષ્યના કુદરતી હોંશનો નાશ કરનારાં છે તેથી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે જો મજબૂર બીલો પસાર કરવામાં આવશે તો તે કાયદાઓ અને હવે પંજી અમે જે કમીટી નીમવાના છે તે કમીટીને ચોખ્ખા લાગશે તે કાયદાનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરશું પણ સત્યને વળગી રહીશું અદે કાષ્ટના જનસાક્ષને કાષ્ટપણ રીતે ઇજા નહીં કરીએ.” માધ ક. ૯ સોમ તા. ૨૪-૨-૧૯.

સહી તથા ગાન—રા. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. સાગરમતી રા. વલ્લભભાઈ ઝવેર-
ભાઈ પટેલ ખાર. એટ-લો. અમદાવાદ. રા. ચંદુલાલ મણીલાલ દેસાઈ. એલ. ડી. એસ.
અમદાવાદ. રા. કેશીપ્રસાદ મણીલાલ ઠાકોર અમદાવાદ. બ્લેન અનસયા સારાભાઈ સેકે-
ટરી હોમરૂલ લીગ. (સ્ત્રીઓની શાખા) અમદાવાદ. રા. નરહરી દ્વારકાદાસ પારેખ,
બી, એ, એલ, એલ, બી, રાષ્ટ્રીયશાળા સાગરમતી. રા. કૃષ્ણોરલાલ વી. મશરૂવાળા બી.
એ, એલ, એલ, બી, રાષ્ટ્રીયશાળા સાગરમતી. ધમામ એ. કે. બાવાજીર સત્યાગ્રહ આશ્રમ
સાગરમતી. રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કૃષિવેત્તકર ભી. એ. રાષ્ટ્રીયશાળા સાગરમતી. રા. કાળી-
દાસ જશ્વંતરુ ઝવેરી. બી, એ, એલ, એલ, બી. અમદાવાદ. રા. શંકરલાલ ઘેલાભાઈ
ખેંકર. એમ. એ. મુંબાઈ. ઉમ્મર સોખાની મીલમાલેક મુંબાઈ. સૌ. સરોજની નાઇકુ દેવ-
બાદ (દક્ષિણ) રા. મહાદેવ હરીભાઈ દેસાઈ, બી, એ, એલ, એલ, બી. સત્યાગ્રહ
આશ્રમ સાગરમતી. રા. જગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધી સત્યાગ્રહઆશ્રમ સાગરમતી. રા. નાર-
ચણ મોરેશ્વર ખરે. સંગીતશાસ્ત્રી રાષ્ટ્રીય શાળા સાગરમતી. રા. કલ્યાણજી વીઠલભાઈ
મહેતા તંત્રી પટેલજી-સુરત, સૌ. કસ્તુરભાઈ ગાંવી. રા. વીનાયક નરહર ભાવે સસ્કૃત
પંડીત રાષ્ટ્રીય શાળા સાગરમતી. સૌ. મણી પારેખ. સત્યાગ્રહઆશ્રમ સાગરમતી. સૌ. લક્ષ્મી-
બાઈ ખરે. સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી. નેશી અમૃતલાલ યુનીલાલ ભુવા-જી. ભરૂચ.
રા. છોટુભાઈ દાજીભાઈ સુરત. રા. જીજ્ઞાભાઈ બીખાભાઈ તરભોણા. જી. સુરત. સંખ
હુસેનરસુલ ભરૂચ રા. જીવણરાય વજ્રરાય દેસાઈ. ખાર. એટ-લો. અમદાવાદ રા. ગોવીંદ-
ચંદ્ર વિ. શર્મા સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી રા. મોહનલાલ કામેશ્વર કઠલાલ, રા. જેઠા-
લાલ જીવાભાઈ અમલાલી રા. ચંદુલાલ કાશીરામ દવે બી. એ. એલ. એલ. બી. અમ-
દાવાદ. રા. પંકુડલાલ ઉત્તમલાલ અનમોલા. અમદાવાદ. બાદવજી ઝવેરચંદ ગાંધી અમદા-
વાદ. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાત્રીક બી, એ, એલ, એલ, બી. અમદાવાદ. હરીભાઈ ઝવે-
રભાઈ અમીન ભરૂચ. રા. મણીલાલ વલ્લભજી ઠાકોરી વડીલ અમદાવાદ. ડૉ. બળવંતરામ
નરસીંહરાય કાનુગા એલ, સી, પી, એમ, અમદાવાદ. રા. કુલચંદ બાપુજી શાહ નડીઆદ.
રા. માધવલાલ નબુભાઈ દ્વીવેદી નડીઆદ. રા. ખુશાલભાઈ કુબેરભાઈ પટેલ નડીઆદ.
રા. જી. કે. માવલંકર અમદાવાદ. ગી. બેન્ગમીન જી. હોનીમેન અધિપતિ બોમ્બે કોનીકલ
મુંબઈ. સૌ. કાશીભાઈ ગાંધી સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી. સૌ. દુર્ગા દેસાઈ સત્યાગ્રહ-
આશ્રમ સાગરમતી. સૌ. લક્ષ્મીભાઈ કાલેશ્વર સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી. સૌ. પાર્વતી
દેસાઈ સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી. સૌ. સંતોક ગાંધી સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી. રા.
કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ એમ, એ, એલ, એલ, બી. અમદાવાદ. રા. માણેકલાલ,
મોતીલાલ જુકસેવર અમદાવાદ. રા. પ્રાણજીવન મહેતા. એમ. ડી. ખાર, એટ-લો.
મંગનલાલ કેવળરામ શાસ્ત્રી ઝાડેશ્વર જી. ભરૂચ. ગોપાળરાવ રામચંદ્ર-દાબોલકર વડીલ.
અમદાવાદ. આ ઉપરાંત મુંબાઈમાં અમદાવાદમાં કરાંચી વગેરે અનેક સ્થળોમાં બીજી
સંખ્યાબંધ સહીઓ લેવાઈ છે.

મહાત્મા ગાંધીએ જે ચળવળ શરૂ કરી છે તેની હીમાયત કરવાને કંઈ પણ લખ-
વાની બાબતે જ જરૂર હોય. તેમણે જ વારંવાર કહ્યું છે તે પ્રમાણે પરાધીન પ્રજા
જુલમથી જ્યારે દબાવવાને તેને માટે જેજ રસ્તા ખુલ્યા છે. (૧) શસ્ત્ર સજ્જ બંડ કર-

વાનો ને (૨) બીજો સત્યાગ્રહ કરી સહન કરવાનો. હિંદુસ્તાનમાં અણીને પ્રસંગે મહાન પુરુષોએ અને પ્રજાઓએ સત્યાગ્રહનો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. શહેરમાં લોકોની લાગણી દુઃખાય એવો કાંઈ ભયંકર બનાવ બને ત્યારે આપણે વહેપારી વર્ગ હડતાલ પાડીને સત્તા ધારીઓને મૂચવે છે કે તેઓ તેમનાથી એટલા રીસાયા છે કે સમાજ અને સરકારના વ્યવહારમાં મદદ કરવાને તેઓ તૈયાર નથી. ૧૯૦૫ માં જ્યારે લૉર્ડ કર્ઝને સમસ્ત હિંદી પ્રજાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ બંગાળના ભાગલા પાડ્યા ત્યારે હજારો બંગાળીઓએ ગંગા નદીના કાંઠા પર જમીને સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી ને તેને અંગે જે કાંઈ દુઃખ અને ભોગ સહન કરવો પડે તે સહન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં જ્યારે મદ્રાસની ઉન્નત મરકારે મીસીસ એની બીમેન્ટ, મી. એફડેય અને મી. વાડીઆને નજર દેદ કર્યા ત્યારે જોસેફર ચળવળ દેશમાં આવી હતી એટલુંજ નહીં પણ છેવટમાં તો સભાઓ અને સરકારો નજર દેદ અને બહિષ્કાર સંબંધી હુકમોનો અનાદર કરવાનો નિશ્ચય ફેટલાક આજેવાનો અને યુવકોએ જાહેર કર્યો હતો; આથી પણ વધારે કટોકટીનો પ્રસંગ આખા દેશને માટે આવ્યો છે અને જો આટલા વર્ષની પરાધીનતામાંથી આપણે સ્વતંત્રતાનો કંઈ પણ જુસ્સો મેળવ્યો હોય અને જે સ્વરાજ્ય આપણને આપવાનો સરકાર ઇરદો રાખે છે તેનું રૂપ નહીં પણ તેનું ખરેખર સત્ય આપણી શક્તિથી લેવાની શક્તિ આપણામાં હોય તો આપણે સત્યાગ્રહના મૈત્ર્યમાં જોડાઈ અને તેને અંગે જે કાંઈ દુઃખ સહન કરવું પડે તે સહીને આ જુલમી કાયદાના પાશમાંથી દેશને છોડાવવો જોઈએ.

આ લખ્યા પછી આ કાયદા વિષેનો સીલેક્ટ કમીટીનો રીપોર્ટ જોવામાં આવ્યો છે પણ તેથી આપણી સ્થિતિમાં કાંઈ સુધારો ફેરફાર થતો નથી. કમીટીએ બીજી બીલમાં સુધારો એકજ ફેરફાર કર્યો છે તે એ છે કે, આ બીલમાં ખુદ રાજ્યસભા ઉપલાવે એવા ગુન્હાનેજ મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો છે. પણ રાજ્યદ્રોહી લખાણનો પણ આ શબ્દમાં સહેલાઈથી સમાવેશ કરી શકાય, અને અમુક સંયોગોમાં અને અમુક સ્થળે જોણુ આવા ગુન્હા કરનાર કે ઉશ્કેરનાર છે તે નક્કી કરવાની સત્તા સરકારનેજ દે છે એટલે આ કાયદામાં આટલો સુધારો થયા છતાં પણ વધારેમાં વધારે શાંત સાંત્વિક અને ધાર્મિક માણસોની સ્વતંત્રતા સલામત રહેતી નથી એ દેખીતું છે અને તેથી હિંદ મૈયાના સૌ સાચા પુત્રોએ તે બિલની સામે મરણપર્યંત ઝડપવાને તૈયાર થવું જોઈએ. પાસો નંબાયો છે; ત્રાણ હરિને હાથ છે.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪ થું.]

માર્ચ, ૧૯૧૯.

[અંક ૯.

જિસેપ મેઝિનિ.

નોંધ:—હિંદુસ્તાન આજકાલ ઘણા જ ઉપયોગી રાજકીય ફેરફારોમાંથી પસાર થાય છે. હિંદુસ્તાને જગવિખ્યાત લડાઈમાં જે અથાગ હિસ્સો આપ્યો છે તેના બદલામાં માન-અકરામતની લઘાણી તરીકે તેની કાઠે બે રેલેટ કાયદાઓ રૂપી બે ચાંદ એનાયત થવાની તૈયારીમાં છે. એવે સમયે હિંદુસ્તાન જાગૃત થયું છે અને દેશમાં સત્યાગ્રહની જખરદસ્ત લડત ચાલુ થઈ છે. મત્યાગ્રહ સુસ્તપણે પળાય તે માટે દરેક દેશાભિમાનીનાં દિલમાં અસાધાન્ન્ય જુરસો ઉત્પન્ન થાય એ ઇચ્છવાનું છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ યૌરોના પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી યૌરોના સુવિચાર પ્રજા સમક્ષ રજુ કર્યા છે, અને તેના પરિણામે પ્રજામાં વધારે જુરસો, વધારે ઉત્સાહ, વધારે એકાગ્રતા, ઉદ્બલ્બ્યા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં “આધુનિક ઇટલીના રથાગ્રહ” નામક અંગ્રેજી પુસ્તકનું આ ભાષાંતર પ્રજા સમક્ષ ગયા અંકથી રજુ કરે છું. મેઝિનિ, કાબૂર અને ગેરિબોલ્ડી જેવા મોટા અને સમર્થ વીરપુરૂષો પોતાના દેશના ઉદ્ધારને માટે કેવા અને કેટલા પ્રયત્ન કરી ગયા છે તે આ લેખમાં ખતાવવામાં આવ્યું છે. અજના જોમના જમીનામાં જે જાતની ભાષા જોઈએ છે તે જાતની જુરસાવાળી ભાષા ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મહાત્મા ગાંધીજીના યૌરોના વિચારવાળા “કાયદાની સામે યવાની ફરજ” વાળા લેખથી પ્રજામાં જે જાતનું રોષ જાગી ઉઠ્યું છે. તેમાં મારા આ લેખના વાચનથી લેશમાન પણ વધારો થશે, અને નજીકના ભવિષ્યની સત્યાગ્રહની લડતમાં જે ધૈર્ય, શૈય મક્કમપણું આદિ જોઈશે તેમાં આથી સહેજ પણ વધારો થશે તો મારો આ નમ્ર પ્રયત્ન સફળ થયેલો માનીશ. સત્યમેવજયતે નાનુતમ્ ।

લેખક.

આ દેવનિદક ધર્મિગનું પરિણામ તો હજી હવે ખ્હાર આવે છે. દ્રોષોમાં તેમ જ લેખકમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના પૂરેપૂરી સર્વોપરિહતી. કોઈ પણ રાષ્ટ્રના તંત્રમાં ફેરફાર કરવાથી સંબંધ રાષ્ટ્રોને ડાકું ખાલવાનો હક્ક મળે છે, એવા કૂર વાદ સામે વાંધો ઉઠાવનાર માત્ર અંગ્રેજ વિદેશ-મંત્રી અતિનિહિત લૉર્ડ કેસલરીમ એકલો જ હતો; એક હમણાંનો ઇતિહાસકાર સત્ય કહે છે તે પ્રમાણે આ વાદથી “જો સુનારાનો ખરડો જોરજુલમથી પસાર કરવામાં આવ્યો હોત તો, સન્ડન

ઉપર સંયોગલક્ષકર ધૃતિવાની સત્તા ઝારને મળી હોત. " લૉડ' કેસપીરિયે વિવિધ સત્તા-ઓને અગમ્ય સ્પષ્ટતાથી બતાવી આપ્યું હતું તે પ્રમાણે, વિવિધ રાષ્ટ્રોનાં અંતઃકર્મોમાં ડાકું ધાલવાના સંબંધ રાજ્યોનો હક ઇંગ્લાંડ કદિ પણ સ્વીકારી શક્યું ન હતું પરંતુ, આ વાંધો હોવા છતાં દક્ષિણ ઇટલિમાંની ઉદાર હીલચાલને નાણુદ કરવાનું કામ ઑસ્ટ્રિયાને જ સોંપવામાં આવ્યું હતું. રાજ્ય ફર્ડિનાન્ડ પોતાના કમનશીબ રાજ્યની સરહદ ઑર્ગ-ઘીને જેવો પેલી તરફ નીકળ્યો તેવો જ તેણે પોતાના બન્ધુ રાજ્યોને એક કાગળ લખ્યો અને તેમાં તેણે એવું કબુલ કરી દીધું કે, " બધી છૂટ મારી પાસેથી જોરજુલમથી કઢાવી છે; તો છેક હમણાંની મારી બધી પ્રવૃત્તિ નજીક સમજાવી. " ઑસ્ટ્રિયાનું લક્ષ્ય નેપલ્સ ઉપર કબ્જ કરી મથુ; નેપલ્સનું લક્ષ્ય રોમાની મથુ; રાજ્યને પાછો બેસાડવામાં આવ્યો; રાજ્યમંદારણુ તોડી પાડવામાં આવ્યું; અને બગવાળોર આગેવાનોને કાં તો કેદખાનામાં પૂરવામાં આવ્યા અથવા તો તુરતોતુરત ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યા. આ જ રીતે રાજ્ય-કુમાર મીટર્નિક ઇટલિના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના બધા ઇટલિવાસીઓને ઑસ્ટ્રિયાની ઝુંસરીએ રેંસતો હતો.

નેપલ્સમાં જેમ હતું તેમ પીડમૉન્ટમાં પણ હતું. બીજાં રાષ્ટ્રો કરતાં આ રાષ્ટ્ર મીટર્નિકની સમ્મતિને ઓછું પરતંત્ર હતું. ન્યારે ઑસ્ટ્રિયાના લક્ષ્ય નેપલ્સ ઉપર કબ્જ કરી ત્યારે, ઇટલિના સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝપાટો લગાવવાની તક મળી ગઈ છે તેમ વિચારીને પીડમૉન્ટના પ્રજાશક્તિઓ, ઑસ્ટ્રિયાના લક્ષ્યની દરોહમાં પોતાની બતને અંતર્યાવવાના ધરાદાથી લૉમ્બાર્ડિના અમંત્રુષ્ટ લોકો સાથે જોડાઈ ગયા. ઉત્તર તરફની હીલચાલ જો કે ઓટે બાગે કાપેનારિનું કાર્ય હતું તે છતાં પણ તેમાં સાડાંનિયાના ઔકરાજ્ય માટે દુસ્મના-વટ જેવું કંઈ ન હતું. " અમારાં હૃદય રાજ્યને નિમકહલાલ છે, પરંતુ નિમકહરામી સલાહ-મંત્રી એમને મુકત કરવા અમે ઇચ્છીએ છીએ ઑસ્ટ્રિયા વિરુદ્ધ લડાઈ, રપેઇનમાં અપાયું છે તેવું રાજ્યમંદારણુ; એ જ લોકોની મનેમ્છા છે. " પરંતુ રાજ્ય વિકટર ઇર્મન્નુમ્બલ, જો કે અદરખાનેથી ઉદાર અર્થમાં છૂટ આપવાની તરફેણમાં હતો તો પણ, જર્મને રાજ્યકુમાર મીટર્નિકને અને ઑસ્ટ્રિયાની પદ્ધતિને અત્યંત અધિન હતો. આત્માના અત્યંત ઔકરા-પણામાં તેણે પોતાના બાઈ આર્સ્ટ ફેલિક્સની તરફેણમાં પોતાનું રાજ્ય ત્યજી દીધું. દર-મ્યાન ઉત્તરીય બળવાને નિરાશાજનક રીતે અધુરે મથુ; આગેવાનોમાં ભાગલા પડી ગયા; આર્સ્ટ ફેલિક્સ દૂર દેશમાં હતો. એક પક્ષ તેની અવગણના કરીને તેના કાકાના ઔકરા આર્મન્ટ-સેવોય-કેરિગ્નેનો રાજ્યકુમારની તરફેણમાં ઉતરવા માગતો હતો. બીજો પક્ષ કાયદેસર રાજ્યને નિમકહલાલ રહ્યો હતો; અને ન્યારે આગેવાનોમાં તકરાર પડી ત્યારે તેમના અનુયાયીઓ તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા. અંતે આખી હીલચાલનો સંપૂર્ણ નાશ થયો; ઑસ્ટ્રિયાની ઝુંસરી લૉમ્બાર્ડિ ઉપર દસ ગણા જુસ્સાથી ફરીથી રેંસવામાં આવી; કેદ-ખાનાઓ ફેદીઓથી મીચોઘીય ભરાઈ ગયા; ઇટલિવાસીની દરેક હીલચાલ, ઇટલિવાસીની દરેક ક્રિયા ઇર્મ્યાબરી સાવધાનીથી તપાસવા લાગી, અને દુઃખી લોકોની હૃદયની અજુ-બોલો ઇચ્છાઓ પણ કઢાવવાને માટે બગાટકાર કરવામાં આવ્યા. આવા અંધકારમય દિવસો દરમ્યાન ઇટલિના બહાદુરમાં બહાદુર સ્વદેશાંતિમાંનાં નિરનેજ નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ હોય એમાં મને નવાઈ લાગે ! પણ એટલેથી જ બચ નથી. "

“ ઇલાલિયા ! ત્યારે તારૂં નામ માત્ર નામ જ હતું,
ત્યારે તારી આશા રાખી એ નિરર્થક આશા હતી,
ત્યારે તને પ્રાપ્ત કરી એ અશક્ય હતું,
ત્યારે તને ચઢાવી એ ગાંડપણ હતું,
ત્યારે તારે માટે જીવલુ એ મૂર્ખનું ઉઘાડપણ હતું,
ત્યારે તારે માટે મરણ એ છાયા માટે જીવન રદ કરવા જેવું હતું,
એવા અધકારમય સમય દરમ્યાન,
એવા કોષક હતા, જે કદિ ચર્યા નહિ, જે જીવ્યા, મર્યા,
જેમણે તારે માટે સજી, અને પોતાનું તત્ત્વ સાંધું ! ”

૧૮૪૮ ખેડેલાના અધકારમય દિવસો દરમ્યાન પોતાની માતૃભૂમિની દુઃખાવર્યા અને અવનતિ પ્રત્યે ખરેખરા આકરો આત્માથી પણ છતાં સહૃદયી અને મક્કમ આશાથી નજર ફરનારા આ બહાદુર આત્માઓ પૈકી જેસહ મંત્રિનિ જેટલો કોઈ પણ માણસ ગમગીન છતાં મક્કમ ન હતો, જેસહ મંત્રિનિ જેવો ઉચ્ચોચ્ચ આશય અને શુદ્ધ ઉત્સાહ ધરાવનાર કોઈ પણ માણસ ન હતો.

મંત્રિનિ ૧૮૦૫ માં જીનોઆમાં જન્મ્યો હતો, અને ૧૮૦૬ તથા ૧૮૧૦ માં મિલેનમાં સાડાંનિયાનો રહીશ હતો. જયપણમાં પણ તેના મગજ ઉપર તેના દેશની દરિદ્રતાથી તથા અધોગતિથી અસર થઈ હતી. તેના શરૂઆતના શાળાજીવનમાં તેમ જ તેની આખી જીંદગીમાં કાળાં કપડાં શિવાય બીજાં કોઈ પણ રંગના કપડાં ન પહેરવાં એવો તેનો વિચારી તુરંગ હતો. તે પોતે જણાવે છે કે, “ મારી આસપાસના વિદ્યાર્થીઓના ગરમડીયા મરતી-ખોર જીવનમાં હું શોકાતુર તથા વિચારમય રહેતો, અને જાણું કે એકાએક ધરડો થઈ ગયો હોઈ એવો લાગતો, મારા દેશ માટે હું ગમગીનીમાં છું એમ ધારીને હંમેશાં કાળાં કપડાં જ પહેરવાં એવો મેં ઓઝરવાગી નિશ્ચય કર્યો હતો. ” ૧૮૨૧ ની નિષ્ફળતા પછી જ મંત્રિનિને પોતાના જીવનના પ્રેયચરેત્રનું પહેલી વખત જાન થયું. પોતે જાતે લખેલા પોતાના જીવનમાં તે કહે છે કે, એક વખત રવિવારે તેની માતા અને તેના મિત્ર સાથે તેઓ જીનોઆની એક ગલીમાં થઈને જતા હતાં, એવામાં એક “ ઉંચા, કાળા દાડીવાળા કંઠાર તથા ઉત્સાહી ચહેરાવાળા, અને હું ત્યાર પછીથી કદી જૂલી ગયો નથી એવી લુસાદાર નજરવાળા માણસે ” તેમને કંઈક કહ્યું હતું. તે માણસે શું કહ્યું હતું તે વિષે તે પોતે જ કહે છે કે “ તેણે અમારી સમક્ષ એક રૂમાલ આગળ ધર્યો, અને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે, ‘ ઇલાલિયા ચરણાગન પુરેણી ખાતર, ’ આ જનાવ, જે કે કંઈ જ સારો હતો, તે પણ એથી મંત્રિનિના આતુર આત્મા ઉપર ધણી જ ઉંડી અસર થઈ. ” મારા પોતાના દેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવના જે દુઃખ વિરહ લગન ચતાવવાની મારી ફરજ છે તે દુઃખનો વિચાર, અને એ લગનમાં મારે પણ ભાગ લેવો જોઈએ એ વિચાર, પહેલી જ વાર તે દિવસે મારા મગજમાં કદિ પણ નષ્ટ ન થાય એટલી દટારીતે અમટી

હોયો. જે શરણાગત પુરુષોમાંના ઘણા ખરા પાછળથી મારી જીંદગીમાં મારા મિત્ર બન્યા તેમની યાદગીરી હું જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં દહાડે મારી પુઠે આવતી અને રાત્રે મારાં સ્વપ્નામાં ભળી જતી. એમની પાછળ પાછળ જવા માટે મેં ક્યું દાન આપ્યું હોત તે હું જ સમજી શકતો નથી. મેં નામો તથા ખીનાઓ એકઠાં કરવાનું શરૂ કર્યું અને તે મદદની ભરેલી લડતનો મારાથી બને તેટલો અભ્યાસ કર્યો, તથા તે લડતની નિષ્ફળતાનાં કારણો ખોળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ”

શારદાપીઠની ક.રકીર્દિ પૂરી થયા પછી થોડે જ વખતે મંજિનિ કાર્બોનરિની પદવીમાં જોડાયો, અને એ રીતે તેણે રાજકીય ચળવળની કારકીર્દિમાં ચોક્કસ રીતે અંતર્યાયી. તેને તેમ જ કોમળ સમજાવાળા તથા તીવ્ર કલ્પનાશક્તિવાળા અનેક માણસોને મન તો આ પગલું ભર્યાંયા મોટો આત્મભોગ કયા જેવું થયું હતું. તે પોતે પોતાનાં જીવનનાં વર્ષમાં આને “પહેલો મોટો આત્મભોગ ” કહે છે. બચપણથી તેણે સાહિત્યવિષયક કારકીર્દિ મનમાં ધારી લીધી હતી. “ ઐતિહાસિક નાટકોનાં અને આતિ અદ્ભુત આધ્યાત્મિકઓનાં હળવે સ્વપ્ને મારી માનસિક આંખ આમળ તરવરી રહ્યાં હતી. જે પ્રમાણે એકાન્ત-હૃદયીના આત્માને નમ્ર યુવતીઓનાં સ્વપ્નાં સાંત્વન આપે છે તે પ્રમાણે મારા આત્માને લાડ લડાવનારી કિસમી પ્રતિમાઓ તરવરી રહી હતી. જે સમયમાં હું જીવ્યો છું તેનાથી તથા અમારી અધોગતિની શરમથી મારા મનને જે કૃત્રમ વનજી મળ્યું છે તેના કરતાં મારા મનનું કુદરતી વલણ બહુ જીવંત હતું. ” પણ મંજિનિએ ઘણું સાફ સાફ જોઈ લીધું કે, સર્વોત્કૃષ્ટ-અંધ-પક્ષી અને અદ્ભુત-રસાત્મક-અંધ-પક્ષી વચ્ચેના મુદ્દા જેવા જે સાહિત્યવિષયક મુદ્દાઓ તે વખતે વિવાદાત્મક હતા તે મુદ્દાઓ, પ્રથમવર્ગીય રાજકીય પ્રતિભાનો નિજીય આપેલાં સુધી મુલતવી રાખવા જોઈએ. “ દેશ સિવાય અને સ્વાતંત્ર્ય સિવાય આપણે કદાચ કોઈક કલા-નજીમીઓ ઉત્પન્ન કરીએ ખરા, પણ કોઈ પણ પ્રકારની પ્રથમવર્ગીય કલા ઉત્પન્ન કરી શકીશું નહિ; માટે ‘ આપણે દેશ ધરાવવો ’ કે નહિ ! ” એ પ્રશ્નને નિર્ણય લાવવા માટે આપણા જીવનનો આપણે અભિપેક્ષ કરવો એ વધારે સારું ગણાય; માટે એકદમ રાજકીય પ્રશ્ન આપણે હાથે ધરવો જોઈએ. આપણે ક્ષેત્રમંદ નીવડીશું, તો ઇટલિની કથા આપણી કબર ઉપર વિકસશે અને વિસ્તરશે. ”

ઇટલિનો પોતાનો દેશ હોવો જોઈએ કે કેમ ? એ જ પ્રશ્નને નિર્ણય આપવા માટે મંજિનિએ પોતાના જીવનનો અભિપેક્ષ કર્યો હતો. શરૂઆતમાં જે સાધનોથી કામ લેવાની મંજિનિને ફરજ પડી હતી તે બહાલ રાખવાની આપણે ના કહીએ-મને લાગે છે, ના કહેવી જોઈએ; એની જ માફક આપણને પણ કાર્બોનરિ જેવી છપ્પી મંડળીઓનાં મધ્ય-રાત્રીય કાવચનાં માટે અરૂચી ઉત્પન્ન થાય; જે પ્રભાતવિષયક ધર્માન્ધપણથી તેનું પાછળ પાછળનું કાર્ય કમનશીમે બેડોળ બન્યું હતું તેને આપણે ધિક્કારીએ; પરંતુ, જો તે માણસની ખુદ જાતને વિષે કંઈ પણ જાણતા હોઈએ તો, તેના એકનિષ્ઠ સ્વદેશાભિમાન વિષે, અથવા તો તેના નૈતિક ઉપદેશની ઉચ્ચોચ અને નિરંતરની ઉન્નતિ-વિષે આપણે કદિપણ પ્રશ્ન ઉઠાવી શકીએ નહિ. અને જો તમે ન્યાયપુરઃસર તેના વિષે વિચાર કરશો તો જે રિશ્તિમાં તેને કામ કરવું પડ્યું હતું તેના તમને કંઈક ખ્યાલ આવી જવો જ જોઈએ.

“મૃત્યુ છે

પ્રુદ નામ લેવું ઇટલિનું એ

આ ઇટલિવાસી લોકો સમક્ષ.”

પછી, જે સ્વદેશાભિમાન વધારે મંગલ પરિસ્થિતિમાં રાજ્યખંધારણને લગતી મળ-વળમાં વ્યક્ત થયું હોત તેને અનિષ્ટ મૂક નેરુરમાં વહેવું પડ્યું તેમાં શી નવાઈ? પ્રુદ મંજિનિ આવી પદ્ધતિને જેટલી ધિક્કારતો કે તિરસ્કારતો તેના કરતાં બીજો કોઈ પણ વધારે ધિક્કારતો ન હતો, પરંતુ તેટલો વખત તો જે હુથમાર તેને હાથે લાગ્યાં તેનાથી કામ લેવાની તેને ફરજ પડી હતી. ૧૮૩૦ ની જુલાઈ-રાજ્યક્રાન્તિ પછી થોડે જ વખતે કાબોનરિ આટે કંઈ નજીવું કાર્ય કરવા આટે સરકારી ગ્રાન્ટ્સને હાથે પેચમાં સપાડાયાથી, મંજિનિને પકડવામાં આવ્યો અને રિવોરાની પશ્ચિમ ઉપરના સેવેનાના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો. એના બાપને એવો ખમર કરવામાં આવો હતો કે “જો સુદ્ધિશાળી ગુરુકાના વિચાર-વિષયથી સરકાર અચાન હોય ને યુવકો સરકારને પસંદ નથી.” છ મંજિનિની કેદ ભોગવ્યા પછી કાતલઈ કર્યા બાબત તે નિર્દોષ હોયો હતો, પણ તેમ છતાં ઇટલિયાથી તેને દેશપાર કરવામાં આવ્યો હતો.

દરમ્યાન જેને પ્રુદી જ છટાકાર રીતે “જુલાઈના ક્રાન્તિવંત ટિવસો” કહેવામાં આવે છે તેમની અમર તેની માતૃમૃતિમાં થઈ નરતી એમ નહિ. કાબોનરિની હકુમત તળે મોડેનામાં, બોલોગનામાં, તથા પોપીય રાષ્ટ્રોના બીજા ભાગોમાં એક સાથે બળવા થઈ જ્યાં; બળવાઓની ધાધલ દરમ્યાન પોપની ગાદીએ એમવાને પસંદ થયેલો, અને રાજ્યવિષયક સત્તાનો અંત આવ્યો છે એવી બળવાખોરોની ધમકાથી બીધેલો નવો પોપ સોળમે ક્રેગરિ આરિદ્વાની મદદ માગવા લાગ્યો. કહિ પણ ન કંટાળી જનાર મીટ્રિકે ઇંગ્લિમાં લશ્કર ધકેલ્યું, પોપના તાબાનાં રાષ્ટ્રોમાં વસવાટ કર્યો અને ફરીથી વ્યવસ્થા ફેલાવી દીધી. આરિદ્વાએ કુલ મુખત્યારીથી ડાકું ખાધું તેથી ઇત્પન્ન થયથી, ક્રાન્તની સરકારે ઇટલિ ઉપર લશ્કર મોકલ્યું અને એન્જોના સર કર્યું ઇટલિમાં પ્રતિરુધ્ધા લશ્કરોએ ચે ડા વર્ષ સુધી પરસ્પર ટક્કર ઝીલ્યાં કરીથી, પરંતુ તેથી કોઈ પણ પ્રકારનું વધારે પરિણામ આવ્યું નહિ.

એ જ વર્ષ-૧૮૩૧-ની શરૂઆતમાં, આર્સે ફેલિક્સ પછી સાર્ડીનિયાની ગાદી ઉપર તેનો દાકાનો ઊઠેરો આર્સે આલ્બર્ટ બેઠો. તેણે પોતાના જીવનની શરૂઆતમાં કાબોનરિ લીધાલા સાથે નખરાં કર્યાં હતાં. માસેપ્લેસમાં દેશવટો ભોગવતા મંજિનિએ તેને પોતાનો ચાલુગાર “રાજાને પત્ર” લખ્યો. તેમાં એણે લખ્યું હતું કે, “થેડીક છૂટો અગાધાથી લોકો હવે શાંત થાય એમ નથી. મુખત્યના જે હડકો તેમની પાસેથી યુગો થયા છીનેથી સેવામાં આવ્યા છે તે હકો સ્વીકારામ એ પાછળ તેઓ મંડી રલા છે. તેઓ કામદાની અને સ્વાતંત્ર્યની, છટકારાની અને ઐક્યની માગણી કરે છે. વિભક્ત, વિચિછલ અને પીડિત પ્રજા તરીકે નથી રહ્યું તેમનું નામ, કે નથી રહ્યો તેમનો દેશ. એક પરદેશી પ્રજાએ તેમને શુદ્ધામી પ્રજા તરીકે એજ સગાડી છે એ તેમણે જાતે સાબિત્યું છે. તેમના દેશની સુલાકાત ભેનારા, તથા ને દેશને મરેલાં લોકોની બૂમ કહેનારા લોકોને તેમણે જોયા છે, છેક કાદું

આબુ ત્યાં મુધી તેઓ ગુલામગીરીનો પ્યાલો ગટગટાવી ગયા છે, પણ હવે તે પ્યાલો ફરીથી નહિ ભરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે.” રાજ્ય માત્ર પીડમૉન્ટનું જ નહિ પણ ઇટલિનું પણ હિત રક્ષા તૈયાર થાઓ. “આખો ઇટલિ એક શબ્દની-માત્ર એક જ શબ્દની-પોતાની જાતને આપની દરવા-રાહ જુએ છે. આ શબ્દની તેને દરખાસ્ત કરે. આપ આપની જાતને રાષ્ટ્રીય પ્રજાના અધ્યક્ષસ્થાને મુકે, અને આપની ધ્વજ ઉપર લખો કે:— ‘ઐક્ય, સ્વાધીનતા, સ્વતંત્રતા.’ વિચારની સ્વાધીનતા જાહેર કરો. સમસ્ત ઇટલિના દોષનિવારક, પ્રજાકીય હક્કના વિવરણકાર, ઉદ્ધારક તરીકે જાહેર થાઓ. જંગમી સોજાના પંજામાંથી ઇટલિને છૂટા કરો. ભવિષ્યને રચો; એકાદ સદીને આપનું નામ આપો; આપના સમયથી નવા યુગની શરૂઆત કરો.....રાષ્ટ્રીય પ્રજાની ઇચ્છા સાથે સમ્મત થવો માર્ગ પસંદ કરો; તે ફેરવાય નહિ એવી રીતે તેને વળગી રહો; મદ્દમ રહો, અને આપના મમળની રાહ જુઓ; ફતેહ આપના હાથમાં જ છે. સાહેબ, આ શરતે અમે આપની આમવાસ બંધનથી વીંટળાઈ વળીએ છીએ, અમારા જીવન આપને માદર કરીએ છીએ, અમે ઇટલિના ન્હાનાં રાષ્ટ્રો આપની ધ્વજ તળે લાવી મુકીશું. ઐક્યથી જે કાયદા થાય છે તે અમે અમારા લાઇઓના મગજમાં ઉતારીશું; અમે રાષ્ટ્રીય ઉત્તરાણી, સ્વદેશ-ભિમાની બક્ષીઓ ઉત્તેજીશું; જે શબ્દથી લશ્કરો ઉભાં થાય તે અમે બોધીશું.....સાહેબ, અમને સંયુક્ત કરો, અમે જરૂર જીતીશું.”

આ જુસ્માફર યાચના માટે રાજ્યએ આંખ આડા કાન કર્યાં; તેણે જનાબમાં માત્ર એટલો જ હુકમ ફરમાવ્યો કે, “જો મંજિનિ મરહદ ઓળાઈને ઇટલિમાં દાખલ થવા પ્રયત્ન કરે, તો તેને તુરતોતુરત કમળે કરવો. પરંતુ, જો કે રાજ્યએ આંખ આડા કાન કરીયા, તે પણ લોકોએ તો કાન દીધા જ, અને મંજિનિએ જે મંડળી થોડા વખત ઉપર સ્થાપી હતી તેમાં જોડાવાને હજારો લોકો તૈયાર થયા. સુપ્રસિદ્ધ “યુવાન ઇટલિ”ની મંડળી તે જ આ મંડળી. કાર્બોનરિ જેવી છપી મંડળીઓનું સ્થાન લે એવી એક મંડળી સ્થાપનાની યોજના વિષે મંજિનિ, પોતે સેવેનામાં કેદી બન્યો ત્યારથી, વિચાર ચલાવ્યાં કરતો હતો. કાર્બોનરિની પદ્ધતિ તેને પસંદ ન હતી, તેના હેતુઓ માટે તેને વિશ્વાસ ન હતો. તેના કાનુને યોજ્યે યોજ્યા ન કારદર્શક હતા; તેના સભાસદો જીવમના કદા ફરમન હતા, ઇટલિમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા અમલના વજ્રસંક્રાંતિ વેરી હતા. એ અમલ નાબૂદ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો; પણ એથી આગળ તેમની નજર પહોંચી ન હતી ટુંકામાં, તેમની કાંઈ રચક પદ્ધતિ જ ન હતી. મંજિનિએ પોતાની “યુવાન ઇટલિ”ની મંડળીમાં ઉત્સાહપ્રેરક કાનુનોની, ચેતનદાયી શ્રદ્ધાની આ જોટ પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કાર્બોનરિ હીનચાલ નિરાશાજનક રીતે નિષ્ફળ નીવડી હતી, અને એમ બને તે એને યોગ્ય જ હતું, જો કે મંજિનિ તેની નિષ્ફળતા માટે જે અમુક કારણો આપતો હતો તે જ કારણોથી કદાચ તે નિષ્ફળ નીવડી ન હતી. મંજિનિના ધારના પ્રમાણે તે, શિક્ષિત તથા લાગવગવાળા વર્ગના રૂકા ઉપર જોઇએ તે કરતાં વધારે આધાર રાખી રહી હતી. તે કહે છે, “બળવાઓ લોકોએ તથા લોકોને માટે ઉઠાવવા જોઇએ આ જ અમારો શબ્દ છે, એ જ અમારો આજો સિદ્ધાન્ત ટુંકામાં કહી દે છે; એ અમારું શાસ્ત્ર છે, અમારો ધર્મ છે, અમારા હૃદયનો સ્નેહ છે.” પરંતુ કાર્બોનરિના સભાસદો જોઇએ તે કરતાં વધારે અમીરી હતા

એટલું જ નહિ, પણ તેમનામાં એકાલિક અને પરસ્પર મસલતી કાર્યની યંત્રસામગ્રીની ખોટ હતી; અને પરસ્પર મસલત તથા એકાલિકતા તો ફત્તેહમંદ રાજ્યકાન્તિના તરવ પૈકી છે. તેમનો કોઈ કાર્યક્રમ ન હતો, તેમની કોઈ શ્રદ્ધા ન હતી, તેમનો કોઈ ઉચ્ચાશ્રમ ન હતો, તેમનું કોઈ ઉચ્ચોચ્ચ લક્ષ્ય ન હતું, તેમનો કોઈ ઉચ્ચાદર્શ ન હતો. આથી આ નવી મંડળાની પહેલી ફરજ એ હતી કે, સ્થૂલ સ્વાયંદૃષ્ટિની અસ્તિત્વ ધરાવતી મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ લડત ચલાવવી, અને ઇટલિના લોકોને ખાતરી આપવી કે, “ફત્તેહ મેળવવાનો એકનો એક માર્ગ સ્વાયંત્યાગથી, આત્મભોગમાં નિશ્ચલ રહ્યાથી સંધાય એમ છે.” લોકોની જીવણીથી તેમણે શરૂઆત કરવી જોઈએ. “ઇટલિ સ્થૂળને માનનારો હતો, મેઘાધવેલીય અર્થાત્ રાજ્યખટપટી હતો, ક્રાન્સના નવો કાયદો ચાલુ કરવાના હક્કને માનનારો હતો, અને રાષ્ટ્રીય પ્રજા તરીકે પોતાની જાતનું બંધારણ કરવા કરતાં, જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોની સ્થિતિ મોકળા કરવાને તથા ઉત્તર કરવાને મથનારો હતો. એ દેશ ઉત્તર સિદ્ધાન્તો માટે બેદરકાર હતો, અને કોઈ પણ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર, કોઈ પણ પ્રકારની મદદ, અથવા તેનાં તરતનાં દુશ્મનો દૂર કરવાના વ્યય સાથે આગળ ધરવામાં આવેલી કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્વીકારવાને તૈયાર હતો. હું પોતે તો એમ જ માનતો હતો.....કે તે સમયનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન તો ધાર્મિક પ્રશ્ન હતો.” તમે અહીં એ મહાપુરૂષની સમજાઈ અને નયજાઈ એક સાથે જોઈ શકશો. એનો અનુભવ ઉત્સાહ, એની બચલ શ્રદ્ધા, એનો માયાવાદ-તેણે પોતે પસંદ કરેલા ઉપાયો શિવાયના ઉપાયોના ઉપયોગમાંથી હુલ્લડ કરી નીકળે તો આમા-વાદ-જણાઈ આવશે. આ જ કાર્યરખાને આધારે મંત્રિનિએ પોતાની નવી મંડળીના કાયદા-અનુભવો ખડી કાઢ્યા હતા. “યુવાન ઇટલિ તો પ્રગતિના અને ધર્મના કાયદાને માનનારો, તથા એક રાષ્ટ્રીય પ્રજા થવાને ઇટલિ નિર્માયો છે એવી જેમને ખાતરી થઈ છે એવા, ઇટલિવાસીઓની બંધુતા છે.....સ્વતંત્ર તથા સમાન માણસોની એક સ્વતંત્ર સર્વોપરિ રાષ્ટ્રીય પ્રજા તરીકે ઇટલિનું પુનર્જીવન કરવાના મહાન આશ્રય માટે વિચારનો તેમ જ કાર્યનો અભિપ્રેક્ષ કરવાના મંત્રમ ધરાવતી તેઓ આ મંડળીમાં જોડાય છે.” જે ઉપાયોથી અંતિમ હેતુ સાધવાનો હતો તે એવા હતા કે “જીવણી અને હુલ્લડ એક સાથે સ્વીકારવાં.” આ ગોઠવણ તરફ આપણે કદાચ દારૂય પણ કરીએ !

ધિકારપાત્ર ઑરિટ્ટયાવાસીઓને હાકી કાઢવા એ સૌથી પહેલું જરૂરનું હતું. પુન-રેશ તથા પાપાજીદુદથી લડાઈથી દૂર રહેવું એ અશક્ય હોવાથી, એવી લડાઈ જેમ પહેલી અજાવી હોય તેમ બધારે મારું, એ તો સ્પષ્ટ જ હતું. આવી લડાઈ ઇટલિવાસીઓએ લડવી જોઈએ અને ઇટલિ માટે લડાવી જોઈએ. પરદેશી સરકાર ઉપર કે રાજ્યમાગલતાના પ્રપ-ત્તો ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવો ન જોઈએ. સંયુક્તતાના, તથા એક્ય વિના-ની સ્વતંત્રતાના સર્વ વિચારો બંજીએ રાખવા જોઈએ. “સંયુક્તતાથી દુનિયામાંનું ઇટ-લિનું મહાન પ્રેયજીકાર્ય રદ જશે.” માટે યુવાન ઇટલિ અદ્વૈનવાદી છે. મંત્રિનિએ પો-તાના અનુયાયીઓને કહ્યું હતું કે, “ઇટલિના અને સમસ્ત ઇટલિના નામ શિવાય બીજા કોઈ પણ નામથી હુલ્લડ કરશો ના.” મંત્રિનિ પોતે ખાતરીપૂર્વક એક મંત્રમ પ્રજામસુલ-વાદી હતો, અને ઇટલિના લોકોને એ સિદ્ધાન્તની જીવણી આપવા બાગત યુવાન ઇટલિના સભાસદોએ સમ આધા હતા. પરંતુ લોકોને જાણી જોઈને જે ખાતરી થઈ હોય તેને વિશે

દબાણ કરવાનું સખ્યું ન હતું. એક વાર ઐક્ય સધાયા પછી, ઉપરે કયા પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર સખ્યું એ તો તેમની પોતાની પરિપક્વ પસંદગી ઉપર છોડી દેવામાં આવ્યું હતું. મંજિ- નિનું પ્રજાપ્રભુત્વવાદીત્વ ખરેખરા ઉદાર પ્રકારનું હતું. તેના કાયદા કાનુનોમાં જણાવ્યું છે કે, “અમે નમતું આપીશું, અને સાર્વભૌમિક અનુમતિથી પસંદ થયેલું કોઈ પ્રકારનું રાજ્ય- તંત્ર સ્વીકારીશું, કારણ કે રાષ્ટ્રીય પ્રજાના અવાજ આગળ નમતું આપવું એ બ્યકિનગન અભિપ્રાયનો ધર્મ છે.” યુવાન ઇટલિના કાયદાકાનુનોમાં જ્યાનપૂર્વક વિસ્તારપૂર્વક અપા- ચલો મંજિનિનો રાજકીય કાર્યક્રમ આ પ્રમાણે, ઉપલબ્ધ અપૂર્ણ રેખાદર્શક રૂપે અહીં આ- પ્યો છે. મંજિનિનાં લખાણોની સંશોધિત આવૃત્તિ વાંચશો તો તેમાં આ બધા કાયદા- કાનુનો એકઠા સુકલા માલૂમ પડશે.

આ કાર્યક્રમની અસર તરત અને અગાધ થઈ. “એક વિદ્યાર્થી બીજા વિદ્યાર્થી સુધી, એક યુવકથી બીજા યુવક સુધી ભ્રાતૃત્વ અનન્ય ત્વરાથી વિસ્તાર પામ્યું, અને જેમને હાથે એ પત્ર ઇટલિમાં છપી રીતે છાપલ થયું હતું તેમણે જ નામોનો અને આસક્તિનો એટલો મોટો સઘ પાછે લાવી મુક્યો, કે જેમણે મંજિનિ સાથે એ પત્રની પ્રસિદ્ધિની મહેનત અને જવાબદારી વહેરી લીધી હતી તે સહ-મેવતની લોકોનું નાનું મંડળ તો છક જ થઈ ગયું. આ નવી મંડળી ઇટલિના એક છોડાયા બીજા છોડા સુધી એકાએક સત્તાધીશ થઈ ગઈ.” મંજિનિ કહે છે, “એ તો સિદ્ધાન્તોના વિજય હતો; ખુદ લોકો- માંથી પહાર આવેલા, અજાણ્યા, સાધનરહિત યુવાન માણસોની નાની મંડળી આટલા ટુંકા સમયમાં આ રીતે, સાત સરકારના બચતીત જુલમ વિરુદ્ધ એકાગ્રચિત્ત કરવાને પૂરે- ના શક્તિમાન મંડળીનું એકાએક પ્રસુખરથાન લઈ બેઠી એ જ વાત બનાવી આપે છે તેમણે જે જ્વળ રોપી હતી તે સત્યની જ્વળ હતી, એમ હું માનું છું.” “સરકારોનો લયબીત જુલમ” એ વાક્ય કંઈ અર્થરહિત ન હતું. ૧૮૩૨ ના ઑગસ્ટ માસમાં મંજિનિને ક્રાન્સમાંથી દેશનિકાલ કર્યાનો હુકમ થયો; જો કે ક્રાન્સની સીપાહીનો ચોકોને હાથતાળી દેતો દેતો તે એક વર્ષ કે તેથી વધારે વખત સુધી માસેંઈસમાં જ રહ્યો. ૧૮૩૩ માં તે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ગયો, અને ત્યાં રહીને તેણે સેલ્ડાય ઉપરની કમનશીન તથા નિષ્ક્રમ ચડાઈમાં ભાગ લીધો. ૧૮૩૬ માં ખુદ સ્વીડનની સરકારને પણ તેની વધારે વખત મિજમાનો ન કરવા બાબત સમજાવવામાં આવી હતી; અને રાજકીય કારણથી દેશવચે ભાગવતા માણ- સને જે રાષ્ટ્ર દરિ પશુ આશરો આપવાની ના પાડતું ન હતું એવા એકના એક યુરોપીય રાષ્ટ્રમાં તેને તે પછીના વર્ષમાં જ આખરે આશરો મળી શક્યો. ૧૮૩૭ માં તે ઇંગ્લાંડમાં સ્થાયી થયો; તે પોતે કહે છે કે એ દેશ “મને લગભગ બીજો સ્વદેશ થઈ પડ્યો, અને ઇંગ્લેન્ડથી કડવા ઝેર જેવા બનેલા તથા કોઈ પણ પ્રકારના હર્ષ વિનાના જીવનમાં રહેતો નિરંતર દિલાસો આપનારો થઈ પડ્યો.” વધતી જતી દરિદ્રતાના કસોટી વચ્ચે ઇંગ્લાં- ડમાં રહીને તેણે પોતાની મંડળીનું કાર્ય ચલાવવા માંડ્યું. પરંતુ જો કે તેની હકુમત અનંત હતી, તો પણ દેશનિકાલની સ્થિતિમાં પણ તેના દેશભાઈઓ તેના વિચારોને સ્વી- કારવામાં કોઈ પણ રીતે એકમત ન હતા.

જેમને આપણે મંજિનિ પથી કહીએ તેમના ઉપરાંત, ઇટલીય ઐક્યની સિદ્ધિ માટેની મંજિનિની ઇચ્છામાં પૂરેપૂરો ભાગ લેવા છતાં તદ્દન જુદી જ રીતે તે સધવાના પ્રયત્ન

કરનાર ખીજા એ વગદાર પક્ષે પણ તે વખતે હતો. જે પક્ષ પીકમોન્ટને ઇટલીય સ્વાતં-
ત્રના નિર્ધારિતા હિમાયતી તરીકે ગણવા લાગ્યો હતો તેને વિષે તો મારે આવેના પ્રકર-
ણમાં ઘણું કહેવાતું છે. ખીજો મહાન પક્ષ, નીઓ-જેફ લોકાનો પક્ષ-જે લોકો તે વખતે
ગીઓખરિની આગેવાની હેઠળ હતા તે લોકોનો પક્ષ-પોપના આચાર્યપદ તરફ રાષ્ટ્રીય
દુસ્ત્યડના આગેવાન તરીકે આશાદષ્ટિથી જોતો હતો, અને થોડો વખત તો એમ પણ
લાગ્યું કે કદાચ તેમની આશા છેક જ બિનપ્રાયાદાર તો નહિ જ નીવડે ૧૮૪૬ માં જૂદ
પોપ સોળમો ગ્રેગરિ મરણ પામ્યો, અને તેના પછી ગાદીએ બેઠવાને પાયો નોનો પસંદ
થયો. તેણે રાજદ્રોહી ગુન્હેગારોને કરેલી શિક્ષા માર કરીને, તથા લાંબા વખતથી ઠંડા
પડી ગયલા ફેટલાક સુધારા ચાલુ કરીને પોતાની પોપગીરીની શરૂઆત કરી નીઓ-
જેફ લોકોએ એકદમ એવું અનુમાન બાંધી દીધું કે સદૃશ્યર્થ સત્યયુગનો ઉદય થયો;
એટલે તેમણે ઇટલીય સ્વાતંત્ર્યના ઉદ્ધારક દેવ તરીકે કમનશીય વડા ધમગુરોને મદદાવકાર
આપ્યો. એક આધુનિક ટીકાકારે પોગ્ય રીતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે, “અયોગ્ય વસ્તુસ્થિતિ
અને દુસ્તર વિટંબના ઉભયનો વિચિત્ર ગુંથવણ કરતાં વધારે ગુંથવણ ભરેલું ભાગે જ
ઠંધ પણ ઇતિહાસમાં લખાયું હશે.....નવા પોપે શરૂઆતથી જ પોતાના આધ્યાત્મિક
વિશેષાધિકાર વિષે ઉચ્ચોચ પ્રિયાગ બાંધ્યો, પણ તેણે કાંઈ પણ પ્રકારની યોક્તસ રાજ્ય-
વિષયક પદ્ધતિ વિના જ પોતાના રાજ્યની શરૂઆત કરી.....તેણે સુધારા કરવાતું વચન
આપ્યું, અને તેના બદલામાં તેને ધારેલો ધન્યવાદ મળ્યો.”^૧

(અપૂર્ણ.)

ભરતરામ ભાતુસુખરામ મહેતા.

ઇંગ્રેજ મહિરા.⁺

જે મહિરા વિષે હું લખુ છું, તે વિલાયતથી આવેલો કાંઈ ખીર કે શેમ્પાન નથી,
કિન્તુ તેથી પણ વિશેષ ઉન્માદકારી અને તુકશાનકારી તરવ છે આપણા દેશમાં એનો
મોઢ આહના જેટલે વ્યાપી ગયો છે, એનો કેટ્ મહિરાથી વિશેષ તીવ્ર છે, એનું વ્યસન
જાનપૂર્વક ડાલા માણસો ખૂબ મહેનત લાઇ પાડે છે, એ વ્યસન નીલાવવામાં ગૌરવ
મનાયુ છે; એ મહિરાનો સ્વાદ જોને ન હોય તે પોતાને અપૂર્ણ માને છે, એનો વ્યસની
પણ એવાને અપૂર્ણ માને છે, અને એ મહિરાનો સ્વાદ ચખાડવા માખાપ પોતાનાં વહાલાં
બાળકનું લોહી સુકવી નાંખે છે. યદ્યપિ આ મહિરા કાંઈ બાટનીમાંતુ પાણી નથી, તો પણ
એ મહિરાથી જે વિશેષ તુકશાન આપણા દેશને આ વસ્તુથી થયું છે. પણ દિલગીરીની
વાત છે કે એ સત્ય હજી આપણી નજરમાં ઉતરતું નથી, પણ ઉસટું એ મહિરાને
આપણે આપણી જીવનગરી માની બેઠા છીએ.

^૧ એક એમ હબસુ. માયસ્ટ્રું ફૂત “ મંજિન વિષે નિબંધ ”

+ આ લેખમાંના વિચારોની સીદા મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી મળી છે (કિ બ મ)

એ મદિરા ઇંગ્રેજ ભાષા છે.

બણા વાચકો આ શબ્દોથી ચોકશે કેાઈક જાણશે કે હું ઇંગ્રેજનો કેાઈ કહો દુસ્મન છું, કે કેાઈ બદ્દભદ્ર છું, કે મ્હને ચિત્તભ્રમ થયો છે. પણ હું દૃઢતાપૂર્વક કહું છું કે એ ત્રણમાંની એકે હકીકત મ્હને લાગુ પડતી નથી, પણ હું જે કહું છું તે એક સત્ય વચન જ કહું છું.

ઇંગ્રેજ ભાષાની કિંમત બહુ બારે આંકવામાં આવી છે. લોકો કહે છે કે ઇંગ્રેજ ભાષાએ હિંદુસ્થાનની બારે સેવા બજાવી છે; એ ભાષાએ દેશને રાષ્ટ્રિયત્વની-એકતાની ભાવના આપી છે; દેશના જીવનમાં નવું ચૈતન્ય રેડ્યું છે; દેશને જીંદગી જાગૃતમાં ઉચ્ચ જીવનની આંખી કરાવી છે. લોકો કહે છે કે એના પાનમાં મદિરાની મોહકતા નથી, પણ ઔષધનું માફત્વ છે; એના કેદમાં ઉન્માદ નથી, પણ વિદ્યાનંદ છે; એના વ્યસનમાં નુક-માન નથી, પણ આરોગ્ય છે. હું કહું છું કે હિંદુસ્થાનને માટે આ બધાં વિધાનો ખોટા છે.

જેમ આપણા દેશના શારીરિક અધઃપાતનું કારણ હથિયાર સંબંધી કાયદો થયું, તેમ આપણા દેશની માનસિક અવનતિનું કારણ ઇંગ્રેજ ભાષા થઈ છે. ગોરી ચામડીના મોહ સાથે ગોરાઓની ભાષાનો પણ મોહ પેઠો. એ જે મોહે સાથે બળી આર્યત્વાભિમાનનો નાશ કર્યો. રાષ્ટ્રિયત્વની લાગણી નિર્મૂળ કરી નાંખી, અને એને બદલે એ ભાવનાની એક માયિક છાયા ખરી કરી મુકી. શરીરે વિદેશી રાજ્ય સ્વીકાર્યું, અને મને વિદેશી વિચારોનું દામત્વ સ્વીકાર્યું પ્રતાપ, શિવાજી, અને રણજિતના વંશજોમાં દેશાભિમાન જેવી ભાવના જ ન હતી, બદ્રિકેદાર, પુરી, રામેશ્વર અને દારિકાના પાત્રાણોમાં એકતાનો ખ્યાલ જ ન હતો, નાનક, કમ્પીર, દાદુને સંતસભામાં દાખલ કરનારાઓમાં હિંદુ-મુસલમાનનું એકમ સાધવાનો રિવાજ ઉદ્ભવ્યો ન હતો, એવું આપણને ઇંગ્રેજ ભાષાએ શિખવાડ્યું, તે આપણે માન્ય કીધું. તેને પરિણામે આપણે દેશી એટલું ખોટું, ઇંગ્રેજ એટલું સુંદર-ઇંગ્રેજ રિવાજો સારા, ઇંગ્રેજ લંબિયાં સારી, ઇંગ્રેજ સાહિત્ય સારું, ઇંગ્રેજ ભાવનાઓ સારી, ઇંગ્રેજ આદર્શો સારા, સઘળું ઇંગ્રેજ એટલું સારું-એમ જાણ્યું. દેશીઓ જંગલી, વિવેકહીન, અજીણ અને ગદા, દેશીઓના રિવાજ સડેલા, એમનો પહેરવેશ અજીજાજનો-એ પણ આપણે ઇંગ્રેજ કેળવણીથી પામ્યા. સ્વદેશનો અને દેશબંધુઓનો તિરસ્કાર કરતાં શીખવે, એ ભાષાએ આપણામાં રાષ્ટ્રિયતાની ભાવના જગાડી એવી માન્યતા થાય એ કેટલું વિપરીત લાગે છે ? છતાંએ આપણે એમ માનીએ છીએ.

હવે ઇંગ્રેજ ભાષાએ એકતાની ભાવના જાગૃત કરી એ કથન તપાસીએ. કહે છે કે, ઇંગ્રેજને લીધે ચાર ધલાસાઓ એક થયા. કેંગ્રિસ સ્થપાઈ, બંગાળી, મદ્રાસી, હિંદી અને મુંબાઈગરા સાથે બેસવા લાગ્યા, અને સાથે સમાનહિતતા વિચાર કરવા લાગ્યા. આપણે બધા હવે 'એક થયા' એમ ઇંગ્રેજ ભાષાથી આપણે જાણ્યું. આ વાત પણ સાવ ખોટી છે; એટલું જ નહિ પણ ઉલટી છે 'એક થયા'નો વિચાર કરવા લાગ્યા તેનું કારણ ઇંગ્રેજ ભાષા ન હતી, પણ એક રાજ્ય તબે આગ્યા, એક આર્થિક હિત સાધવાનું થયું, એ થયું. ઉલટું ઇંગ્રેજએ એ એકતા આણવામાં અનેક વિધો નાખ્યાં, ઇંગ્રેજ દ્વારા એકતા પ્રસરી તે ઉપર છલકી જ રહી. ઇંગ્રેજ બહોલાઓનો પ્રજા જોડે સંબંધ જ ન રહ્યો.

ઇમેજ શીખવાથી જ પ્રભુ જોડે લગવા નાલાયક થયા. ઇમેજ ન હતો તે આજે જે નવજીવન દેખાય છે, તે ક્યારનુંએ સ્ફુરે ગયું હોત; કૌંઝસમાં હિંદી કે 'ઉર્દુ' બાબા બોલાતી હોત; દશ હજાર નહિ, પણ લાખો ગાલુસો એમાં બળેલા હોત; અને નાયકો ખરેખરા પ્રજાના પ્રતિનિધિ કહેવાતા હોત. આજે જે નવજીવન દેખાય છે તે ઇમેજ બલેલાઓનાં ઇમેજ બાબાના અભિમાન કે પાંડિત્યથી નથી સ્ફુર્યું, પણ હિંદીપણીની જે નૈસર્ગિક ભાવનાને દાખી નાંખવામાં આવી હતી, તે વિશેષ ન 'દખાઇ' શકાયથી જોર કરી ઉછળી આવી છે, તેથી સ્ફુર્યું છે. એ ઉછળાનું એક કારણ સમાનહિત અને લાયની જીવતી જાગતી નિશાનીઓ છે; અને એનો પુરાવો એટલો જ કે કૌંઝસે જે ઇમેજ દ્વારા ત્રીસ વર્ષમાં ન કર્યું, તે હોમ રૂલ લીગાએ દેશી બાબાઓ દ્વારા બે વર્ષમાં કર્યું, એમ જે કબુલાય છે, તે છે.

“પણ, પ્રજાસત્તાનું ચૈતન્ય દેશમાં રેડાયું,—જીલમી રાજાઓનો માર મેંદાની માફક સહન કરતી પ્રજામાં લોક પણ રાજા ઉપર કાંઈક છે, એવી ભાવના ઉઠી તે શાથી?—ઇમેજ બાબાથી,—ઇમેજ ઇતિહાસ, ઇમેજ કાવ્યથી.” આ કથનના એક ભાગ ખોટા છે. જીલમી રાજાઓનો માર મેંદાની માફક સહન કરતી, એવી હિંદી પ્રજાની સ્થિતિ હતી, એમ આપણને હિંદી શાળામાં શિખવોડાય છે. પણ એ હકીકત સત્ય નથી. સત્ય હકીકત તો એ છે કે ઇમેજ પહેલાં કાંઈ રાજ્ય કરતી કાંઈ હિંદી પ્રજાના હક્કો ઉપર તરાપ મારી ન હતી. હિંદી પ્રજા ધારા પ્રમાણે ઠરેલા પોતાના કરો આપી, પોતાના હક્કો સતત ભોગવ્યા કરતી; રાજા હિંદુ છે કે મુસલમાન છે, રાજા ડાંહો છે કે ગાંડો છે, એની એને કાંઈ ઝાઝી પરવા ન હતી. રાજાઓની ઉચ્છલપાયેલ અને રાજાઓની મદતી પડતી, એથી પ્રજાને બહુ લેવા દેવા ન હતું. શું કામ હોય ? જ્યાં મુખી પ્રજાનીય જીવનમાં રાજ્ય અંતરાય રૂપ ન થતું હોય, ત્યાં મુખી રાજ્યનું બાહ્યસ્વરૂપ રાજ્યસત્તાક છે કે પ્રજાસત્તાક એ તપાસવાની જરૂર જ ન હતી. તેમ છતાં જ્યારે પ્રજા ઉપર જીલમ ચુજરતો, ત્યારે પ્રજા રાજા જોડે વઢી લેતી કે સમજ લેતી કે અવીરતાથી સહન કરી લેતી. એનો પુરાવો મરાઠા છે, શીખ લોક છે, ૧૮૫૭ નો પ્રયાસ છે, ગૂજરાત—રજપૂતાનાના મહાજનો છે. હા. વચ્ચે વચ્ચે રાજા—પ્રજાધર્મ વીસરાયલો; લાગો કાળ તમો-ચુચુથી બાપી ગયેલો; પણ ક્યા દેશના ઇતિહાસમાં એવા બનાવો નથી બ-વા ? સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રજામજા હિંદુસ્થાનમાં હતું, પ્રજામજા શું એ હિંદુસ્થાન સારી પેઠે સમજતું હતું. જેવી બાવણી પ્રજા હિંદને દર્શાવાય છે, તેવી તે ન હતી; આજે પણ-વગર હમિયારે—ઇમેજ બલેલાઓ કરતાં ઇમેજ ન જાણનારમાં વગરે અરાતન છે, વધારે સ્વાર્થ-ભાગ કરવાની શક્તિ છે.

પણ આપણે ધારી લઈએ કે પ્રજાસત્તાનું ચૈતન્ય એ આપણા દેશમાં પહેલી જ વાર ચાલુ જમાનામાં સ્ફુર્યું, તેણે એ ઇમેજ બાબાદ્વારા સ્ફુર્યું એ માનવાને શું પુરાવો છે ? ચીન, જાપાન અને તુર્કસ્થાનમાં પણ શું ઇમેજ યુરોપીય બાબાએ એવું ચૈતન્ય આપ્યું ? ચીનની ૪૦ કરોડની વસ્તીએ યુરોપીય સાહિત્યનો રસ હિંદુસ્થાન કરતાં ઓછો આપ્યો છે એ નકો; જાપાન પહેલાં જાગૃત થયું અને પછી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના વેગમાં તથાપણ;

તુર્કસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મન વગેરે રાજ્યાધિકારીઓમાં ખટપટ કરતા, પણ પ્રજાને પ્રગતિય દ્રષ્ટો સમજાવવા ખટપટ કરતા એવું માનવાને કાંઈ કારણ નથી. સર્વે ઠેકાણે કાળે જ પોતાનું કામ કર્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એવી જરૂર હોત તો એમ જ માત. ઇંગ્લેન્ડ ભાષાએ ઉલટું એ પરિણામ આવતું અટકાવ્યું છે એમ માનવાને પુષ્કળ કારણો છે. હિંદી પ્રજા પોતાનું રાજ્ય ચલાવવાને લાયક નથી, એવી ભાષા સ્વપ્ને પણ કોઈ ઇંગ્લેન્ડ ન ભણેલા હિંદીના મુખમાંથી નીકળતી નહિ, આજે પણ નીકળતી નથી. ઇંગ્લેન્ડ ભાષાભાષીઓએ એવી પોતાની નામદાર્દની પ્લીક બતાવવા માંડી. જેમને એવું જાન ન હતું, તેમને પણ જાણકને જેમ 'હાઉ' થી પહીવડાવે તેમ ઇંગ્લેન્ડ ભણેલાઓ પહીવડાવવા લાગ્યા. આપણે આપણું રાજ્ય ન સંભાળી શકીએ, એ ખ્યાલ જ ઇંગ્લેન્ડ ભણેલાઓ તરફથી દેશમાં પેઠા, પેસાડવામાં આવ્યો. નવું ચૈતન્ય સ્ફુરે કે તુરત એની શક્તિ અટકાવી દેવા એ એક ઉત્તમ યુક્તિ સાંપડી.

ઇંગ્લેન્ડ ભાષાએ દેશને જુદી જ જાતના ઉચ્ચ જીવનની ઝાંખી કરાવી છે, એ કહેજી તપાસીએ. જે વાતનો નિશ્ચય થયો તે અમલમાં મુકવું જ એ હિંદીઓનો પરાપૂર્વથી જ સ્વભાવ. એમાં પડતા અંતરાયોથી દારવું નહિ, એને ગણકારના પણ નહિ, એને માટે જોનો ભોગ આપવો પડે તેનો ભોગ આપતાં અચકાવું નહિ, એ આપણો જાતિગુણ. એક વાર નિશ્ચય થયો કે મોક્ષ મેળવવા પ્રવૃત્તિ દુઃખરૂપ છે કે સંકેતો રાગઓ અને ગૃહસ્થોએ સંસારના પંથોને લાત મારી વેરાગી થઈ જવાના દાખવા હિંદુસ્તાનમાં કાળે કાળે થઈ ગયા છે. કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં જાતિઓ અને મહાજનોએ હિંદુઓના પગમાં ભેરી નાંખી છે, એમને આગળ વધતા જ અટકાવ્યા છે. પણ એક વાર નિશ્ચય થયો કે અમુક સંપ્રદાયમાં જ મોક્ષ છે, કે તુર્ત, જાતિઓ અને મહાજનોના સર્વે ત્રાસોને તુચ્છ મણી, મર્વે વિદેશીઓ સદન કરી લઈ એ સંપ્રદાયને જ વળગી રહેવાનાં અનેક ઉદાહરણો આજે આપી શકાય એમ છે. આ વસ્તુ હિંદુસ્તાનમાં એટલી સ્વાભાવિક લેખાતી કે એવો ભોગ આપનારા પોતે કાંઈ અદ્ભુત કાર્ય કરે છે એમ કાંઈને લાગતું નહિ આ હિંદુસ્તાનનું સ્વાભાવિક ચારિત્ર. ઇંગ્લેન્ડ ભાષા શીખ્યા પછી આપણું એ ચરિત્ર ધર્યું હવડું પડ્યું છે. ઇંગ્લેન્ડ ભાષા શીખ્યા પછી કરસનદાસ મૂળજનો ભોગ અદ્ભુત લાગ્યો; તે પહેલાં એ રોજ અને તેવી વાન ગણાતી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયોએ ગામેગામે જૈન અને વૈષ્ણવ મહાજનોએ મળી વસ્તો સુધી મહાજન બહાર રાખેલા અને એક પણ કુટુંબે તેથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ત્યાગ ન કર્યો એ વાત કાંઈ બહુ વર્ષોની નથી પણ એ ભોગ આપનાર ઇંગ્લેન્ડ શીખેલા ન હતા. કરસનદાસ મૂળજ ઇંગ્લેન્ડ શીખેલા હતા, અને ઇંગ્લેન્ડ શીખેનાઓમાં એટલું વિશેષ ચારિત્ર ન રહ્યું, એટલે કરસનદાસ મૂળજનું ચારિત્ર ઉચ્ચ પંથાયું. નિશ્ચય થયા પછી પણ તેને પાર પાડવાની હિંમત ન હોવી એ ઇંગ્લેન્ડ ભાષાની જ અસર થઈ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વગર ભણેલા હિંદીઓએ, ખેડાના વગર ભણેલા ખાદીદારોએ સત્યાગ્રહમાં અંપલાવ્યું. ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ ભણેલા આગેવાનો નિમાસતા જ બેસી રહ્યા,—આજે પણ બેસી રહ્યા છે. જે દેશના લોકોને રાજપાટ તજવા ને રાખમગેડી તજવા સરખાં લાગતાં તે દેશનાં વિદ્વાનોને પોતાની યોગીથી પુણ્યનો ભોગ આપવામાં અતિશય વિચાર કરવો પડે છે. અનેક ઇંગ્લેન્ડ ભણેલાઓને નિશ્ચય થયો છે કે જાતિચંપન

દેશને તુકસાનકારક છે, પણ તેમનામાં એ બંધન કાપવાની હિમ્મત નથી. તેની સામે વાકુમ્હાર કરવામાં જ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. હા, ઇમેજ ન બજોલાઓ પાસે એક શસ્ત્ર ન હતું, તે ઇમેજ બજોલાઓ પાસે છે. તે સખ્ત વંધિ અને દંડ નિશ્ચય દર્શાવનારા કારાવાનું, અને સલાઓનું. એ ઇમેજ લાંબાથી થયેલા જીવનની ઝાંખી આ જ હોય તો એની ઉચ્ચતા બલે દેશમાંથી નાશ પામે.

ધણાએ હિંદુઓએ મુસલમાનોની નોકરી સ્વીકારેલી, ઉંચા ઓઢા બોગવેલા, પણ ઇતિહાસમાં કોઇ ઠેકાણે એવું નથી લખાયું કે કોઇ હિંદુએ ‘નવાજ’ નો, કે ‘ઉમરાવ’ નો, કે ‘ખાનખાના’નો ઇત્કાજ મેળવી પોતાને, ઉંચે ચઢેલા કર્યા હોય. એ તો ઇમેજ ભાષા શીખેલાઓને જ ‘સરદાર’ કરતાં ‘સર’નો, ‘રાજા’ કરતાં ‘ઝરન’ કે ‘અર્ધ’ નો ખેતામ મેળવવાની હોશ રહે છે. એથી પોતે પોતાને જ નહિ પણ આખા દેશને શોભાવે એમ સમજે છે. અમીરોના મંડળમાં બેસવાથી હિંદુસ્તાનની કેવી રીતે શોભા વધશે એ મ્હારા તો ખ્યાલમાં જ નથી ઉતરતું. સિંહમાઢેખ જ્યારથી ઇમેજ અમીરોની સભામાં દાખલ થયા ત્યારથી હિંદી મરી ગયા એ સ્પષ્ટ છે. હિંદીઓની પરંપરા (traditions) એમની જુમાંઇ ગઇ; એમને હવે ઇમેજ પરંપરામાં ભગવાનું રહ્યું; એને જ પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનું રહ્યું; હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ હવે પરાયો થો; ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ સ્વકીય થયો. છતાં આપણે ઉમંગથી કહીએ છીએ કે એથી દેશની શોભા વધી. એ આપણને ઇમેજ એટલું સાફ એમ લાગે છે, એથી જ.

ઇમેજ ભાષાએ દેશમાં મદિરાની ગરજ સારી છે. ભાષાપ્રેમ તો આપણામાં મૂળથી જ. હિંદુકાળમાં સંસ્કૃતમાં પારંગત થવા આપણે પાછી પાની કળી નહિ; મુમવમાન કાળમાં ફારસીનો મોહ પણ એવો જ જમરો લાગ્યો; ઇમેજ ન કાળમાં ઇમેજની મોહની લાગી. પણ ઇમેજની મોહનીએ હવે છીધી છે. ફારસી ભાષાના ઉત્તમ હિંદુ મોહનીઓએ કે સંસ્કૃત ભાષાના ઉત્તમ પંડિતોએ પોતાના પુત્ર, મિત્ર, આડતિયા કે કોઇ વેપારી માથે ફારસી કે સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યવહાર ચલાવ્યો ન હતો; તેમણે પોતાના હિમાનના ચોપડા ફારસી કે સંસ્કૃતમાં રાખવા માંડ્યા નહતા, કે પોતાના રોજના વ્યવહારમાં, “પેદર”, “માદર”, કે “પિતા”, “માતા” નો પણ પ્રયોગ કર્યો નહતો. ઇમેજ બજોલાઓએ તો ઇમેજનો ઉપયોગ કરવામાં કોઇ મર્યાદા જ રાખી નથી. પિતા, પુત્ર, મિત્ર, વેપારીઓ મને ઇમેજ ભણ્યા કે ઇમેજમાં જ વ્યવહાર કરવા લાગ્યા. “મા-માપ” “મા” અને “આપા” એ સંજ્ઞાથી લજવાવા લાગ્યા, અને “મમ્મા”-“પપા” માં ગૌરવ માનવા લાગ્યા; બાળકને ‘બેબી’ કહેવામાં સંસ્કૃતિ સમજવા લાગ્યા. બાળકને બોલવા માંડતાં જ ઇમેજ શબ્દોનો પરિચય કરાવવો, ઇમેજ બોલતાં કરી દેવા, એ મહત્ત્વનું મનાયું. ધણાએ દક્ષિણીઓ ગૂજરાતમાં રહેલા છે, તેમના બાળકા શુદ્ધ ગૂજરાતી જન્મથી જ બોલે છે, પણ તેથી કોઈ આશ્ચર્ય પામતું નથી. પણ કોઇ બાળક ઇમેજોના સહવાસમાં ઉછર્યું હોય અને નાનપણથી ઇમેજ બોલવા માંડે તો આરિસ્ટરો ચકિત થઇ એની પાછળ વોટાઇ વળે, આ સર્વનું કારણ શું? ઇમેજ ભાષાના દારૂડીયા જન્મા છીએ. એ ભાષાનો જ્યાં ગંધ આવે ત્યાં અહોમાગ્યમહોમાગ્યમ્ થઇ જાય છે.

ઇંગ્રેજ ભાષા જે મદિરા ન હોત પણ ઔપધનું સાદૃશ્ય હોત, તો આપણે એને ઉપયોગ ઔપધ જેટલો જ સયમ પાળી ક્યો હોત. ઇંગ્રેજ ભાષાનો જે આપણને ઉન્માદ ન હોત, પણ વિદ્યાનંદ હોત, તો આપણે ઇંગ્રેજ ભાષાનું માહિત્ય ખેડી ખેડી એના આનંદમાં લીન થઈ વાણીરહિત થઈ ગયા હોત, અથવા એ વિદ્યાનંદ આપણે આપણી ભાષામાં ઉતારી ઉતારી આપણા જનોને એ ચખાડ્યો હોત. ઇંગ્રેજ ભાષાનું વ્યમન જે આરોગ્યવર્ધક હોત તો આપણે આપણી ભાષાથી પરાઠમુખ કદિ ન થયા હોત. રા. ગોવર્ધનરામ જેના સમર્થ લેખક પોતાના ગૂજરાતી પુસ્તકોમાં પણ પોતાના ઉત્તમ વિચારો દર્શાવવા ઇંગ્રેજ ભાષાનું વાહન સ્વીકારે, અથવા આખું પુસ્તક ગૂજરાતીમાં લખી પ્રસ્તાવના ઇંગ્રેજમાં ધડે, રા. નવલરામ જેવા માતૃભાષાના અભિમાની પોતાની નોંધપોથીમાં ઇંગ્રેજમાં ઉતરી પડે, એ ઇંગ્રેજના વ્યસને આજુબી નિર્મળતાનું કાંઈ જેવું તેવું ચિહ્ન નથી.

ઇંગ્રેજ ભાષા શીખવાનો માત્ર એ વર્ગને અધિકાર હોવો નોંધએ; એક તો જે પોતાની ભાષાના પંડિત છે, જેણે પોતાની ભાષાનો રસ સંપૂર્ણ રીતે ભોગવ્યો છે, અને જેમને ઇંગ્રેજ ભાષાનો રસ આપી, એ રસને સ્વભાષા બેડે ભેગવી દેવો છે; એમાં રહેલી સુંદરતા પોતાની ભાષામાં ભેગવી દેવી છે; એમાં રહેલું જ્ઞાન પોતાની ભાષામાં ભરવું છે, તે. તેણે તો ઇંગ્રેજમાં પારંગત થવું ચોગ્ય છે; એ ભાષાના જેટલા ધુટકા ભરાય તેટલા ભરવા નોંધએ બીજો વર્ગ, જેને ઇંગ્રેજ બેડે વ્યવહાર કરવો પડે, એટલે વિદેશ સાથે વ્યવહાર કરનાર વેપારીઓ, પરરાજ્યો સાથે કામ પાડનારા રાજ્ય પ્રકરણી પુરુષો—એમણે ખપ જોગી ઇંગ્રેજ ભાષા જાણી લેવાની જરૂર છે. પણ, જેને માતૃભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી, તેને ઇંગ્રેજ શીખવાનો અધિકાર જ નથી, એ સત્ય કેશ સ્વીકારવું ઘટે છે.

દિશારસાલ ઘ. મરાઠવાળા.

ભૂગોળનું એક શાળોપયોગી પુસ્તક ગૂજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવા સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ.

(રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા તરફથી.)

ઐરંગઝેમ માદીએ ખેઠા ત્યારે તેનો શિક્ષક ભારે આશામાં તેની પાસે શિરપાવ મંગિવા ગયો. તેને ઐરંગઝેમે જે ઉત્તર આપ્યો તેમાં તેણે કહ્યું છે કે: “ પૃથ્વી ઉપરની દરેક પ્રજાના ખાસ લક્ષણો સંબંધે, તેના સાધનસંપત્તિ, તેનું ધર્મ, તેની સુલક્ષણા અને સુલભતા, તેના રીતરિવાજ, તેનો ધર્મ, તેની રાજ્યપદ્ધતિ—અને તેનો મુખ્ય લાભ શામાં રહેલો છે તે બધાથી મને માહિત કરવાની શું તમારી ફરજ ન હતી !.....” આખા ઉત્તરમાંના આ એક વાક્ય ઉપરથી તે બાદશાહનો બૂગોળ વિષે શ્રેષ્ઠ ખ્યાલ હતો તે

જણાઈ આવે છે અને તે જ ભૂગોળનો યથાર્થ ખ્યાલ છે. પોતાની આસપાસની દુનિયા કેવી છે તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ મનુષ્યના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે અને તેથી જ ભૂગોળનો અભ્યાસ બહુ ઉપયોગી છે. શહેરો અથવા નદીઓ કે પર્વતોના નામ અને તે ક્યાં આવ્યાં છે તે જાણી જરૂં એ કાંઈ ભૂગોળ નથી અને તે એટલું ઉપયોગી પણ નથી. છતાં આપણી શાળામાં ધણેખરે ભાગે ભૂગોળનો વિષય આટલું જ્ઞાન આપવામાં સમાપ્ત થાય છે. જાળકને હમેશાં પોતાની આસપાસની દુનિયા વિશે વધારે ને વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા અને ઉત્સાહ હોય છે, છતાં તે શિષ્યવસાનો જે વિષયનો હેતુ છે, તે શાળામાં જાળકને તદ્દન અપ્રિય કરી મૂકવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ, વિદ્યાનો અને શિક્ષકોની આ વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને તેને પરિણામે ભાષામાં સારા પાઠ્ય પુસ્તકનો અથવા કાંઈ પણ પુસ્તકનો અભાવ, એ છે.

શિક્ષણક્ષેત્રમાં અનેક વિષયોની ભૂમિતિ, ગમે તો ખરાબ રીતે પરંતુ, એકતાનો અવલંબ થયો છે, ત્યારે ભૂગોળનો વિષય તો ખીવકુલ એકાગ્રે જ નથી. ખીજા વિષયોમાં સારા પાઠ્ય પુસ્તકને અભાવે શિક્ષકો તે વિષયો ઉપર લખાયેલા મોટા અન્યોનો આશ્રય લઈ શકે છે પરંતુ ભૂગોળના વિષય ઉપર તો તેવા અન્યો પણ નથી. અંગ્રજી ભાષામાં ભૂગોળના વિષય ઉપર સારા અન્યો તથા પાઠ્યપુસ્તકો છે પરંતુ તે દિંદી વિદ્યાર્થીને સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી. કારણ તે દિંદી દૃષ્ટિથી લખેલાં હોતાં નથી. તેમાં દિંદુસ્તાનની હકીકતને વિશેષ અગત્ય આપી તેને પ્રધાનપદ આપેલું હોતું નથી. દરેક દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદાં જુદાં પાઠ્યપુસ્તકો હોવાં જોઈએ અને તેમાં પોત પોતાના દેશને વિશે વિશેષ દૃષ્ટિકોણ આપેલી હોવી જોઈએ. એટલે દિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટેના ભૂગોળના પુસ્તકમાં (૧) પ્રધાનસ્થાન દિંદુસ્તાનને, પછી (૨) દિંદુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ હોય, તથા (૩) દિંદીઓ જે દેશોમાં જમને વસેલા હોય તે દેશોને અને ત્યાર પછી (૪) શેષ દુનિયા સંબંધી હકીકતને સ્થાન અપાવું જોઈએ. જેવી દેશપરતે જુદાં પુસ્તકની જરૂર છે તેવી જ કાળપરતે પણ છે. રાષ્ટ્રનું લક્ષ્ય હમેશાં એક જ હોતું નથી. બિન્ન બિન્ન સમયે તે બિન્ન બિન્ન રહેતું છે. એમ કહેવાય છે કે દિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન સમયમાં લોકોને ભૂગોળ સંબંધી માહિતી બ્રહ્મી ઓછી હતી કારણ તે વિષય ઉપર કાંઈ અન્ય લખાયેલા નથી. હાલની રીતિએ ભૂગોળનો કાંઈ અન્ય લખાયેલો નથી એ વાત ખરી છે. પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે આજકાલ જેમ પછાત દેશોના મૂળ વતનીઓને ઉચ્છેદ કરી અથવા તેમને તાબે કરી તેમની મલુમતો લાભ લઈ, ખેતીથી અથવા ખીજી રીતે તે દેશોની સંપત્તિ હરી જવાની વૃત્તિ સુધરેલા ગણાતા દેશોની છે તેવી પ્રાચીન દિંદુસ્તાનની ન હતી. ધાર્મિક વૃત્તિનું જ દેશમાં સાંપ્રાપ્ત્ય હતું તેથી ‘તીર્થયાત્રા અથવા’ ‘ઉત્તરાખંડ-માહાત્મ્ય’ જેવાં તીર્થયાત્રા સંબંધી માહિતી આપનારાં પુસ્તકો લખાયેલાં છે. તે પુસ્તકો તે યુગની સંકુચિત જરૂરિયાત પૂરી પાડતી.

રાષ્ટ્રનીય સ્થિતિ એ છે કે ધણા પ્રાચીન સમયથી તે આજ સુધી આપણા લોકોએ અન્ય દેશો સંબંધી માહિતી મેળવવા કાંઈ ઇચ્છા જ રાખી નથી. હજી તથા શકે લોક

આવી લૂંટફાટ કરી ચાલતા ચપા, ગ્રીક લોકોએ આવી આપણા દેશ સાથે વેપારનો સંબંધ બાંધ્યો, મુસલમાનોએ પણ સમય સુધી માત્ર ચઢાઈ કરનારાઓ તરીકે આભ્યાં કર્યું અને છેવટે અહિં આવીને વસવાટ કર્યો. પછી યુરોપીય પ્રજાઓ આવી અને તેમણે પ્રથમ વેપાર જમાવ્યો અને પછી રાજ્યસત્તા જમાવી. છતાં આ બધા લોકો કપાશી આવ્યા, આપણે ત્યાંથી માલ લઈ જઈને શું કરે છે વગેરે જાણવાની આપણા લોકોએ અવેક્ષા રાખી જ નથી. તેમના દેશ સંબંધી તો શું પરંતુ આપણા દેશ સંબંધી પણ જોટલી હકીકત ગ્રીક અને ચીના મુમાફગેએ આપી છે અને હાલ યુરોપીય વિદ્વાનો જોટલી માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો દશમો ભાગ પણ આપણે નથી કરતા. આપણે દુનિયાને હમેશા પરદેશીઓનાં ચશ્માંવડે જોઈ છે અને હમણાં હમણાં તો આપણા દેશને પણ આપણે યુરોપીય ચશ્માંવડે નિહાળીએ છીએ. પરદેશીઓ કુદરતી રીતે જ, જે વૃત્તાન્ત અને વિગતો પોતાને ક્ષિતકર અને અનુકૂળ હોય તેના ઉપર ભાર મૂકે. તેથી પરદેશીઓને હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોમાં આપણી દૃષ્ટિ હોઈ ન શકે અને તેવાં પુસ્તકો દ્વારા આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને તેવું જ્ઞાન ન મળી શકે.

અત્યારે દેશની પ્રવૃત્તિ સર્વતોમુખી થઈ છે, એટલે આ કાળના ભૂગોળના પુસ્તકમાં, ધાર્મિક માણસને માટે તીર્થસ્થાનો, પવિત્ર ક્ષેત્રો, પવિત્ર નદીઓ, સિદ્ધમંડો, દેવોને અત્યંત પ્રિય ગણાતાં રમણીય પર્વતશૃંગો, સન્તપુરુષોનાં જન્મ અને મરણનાં સ્થાનો, તેમજ ધર્મને માટે જ્યાં જાત કુરબાન કરવામાં આવી હોય તેવાં સ્થળો સંબંધી હકીકત; વેપારી માટે બંદરો, વેપારનાં મથકો, વેપારનાં માર્ગો વગેરે સંબંધી હકીકત; વિદ્વાનો માટે વિદ્યાપીઠો, પદાર્થ સંગ્રહાલયો વગેરે સંબંધી હકીકત;—એમ અનેક વિષયો સંબંધી માહિતી આપવી જોઈએ.

આ પુસ્તક શાળામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવી ધારણાથી અમે નીચેની સૂચનાઓ નથી કરી. ભૂગોળના વિષયમાં હિંદી વિદ્યાર્થીને જોટલી માહિતી ખાસ કરીને આપવી જોઈએ તે સંબંધે શિક્ષકને દિશા સૂચવવાનો અને તે માહિતી એક પુસ્તકમાં અક્ષિત કરવાનો અમે યોજેલા પુસ્તકનો હેતુ છે. આ પુસ્તકની મદદ વડે, શિક્ષક, વિદ્યાર્થીની જુદી તથા અહ્યુશક્તિ ધ્યાનમાં લઈ પોતાનો સ્વતંત્ર પાઠ આપી શકે તથા શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અહરથો જુદી જુદી એણીના વિદ્યાર્થીઓને માટે જુદાં જુદાં પાઠ્ય-પુસ્તકો રચી શકે.

આ પુસ્તકમાં અમે જોટલીક એવી માહિતી આપવાની સૂચના કરી છે કે જે ભૂગોળના બહારના વિષયની ગણી શકાય. પરંતુ તેનું કારણ એ છે જે તે તે વિષયો ઉપર જ્યાં સુધી જુદાં અન્યો રચાયા નથી ત્યાં સુધી આ પુસ્તક જોટલું વ્યાપક બની શકે તેટલું સારું.

આ પુસ્તકની યોજના એવી છે કે પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડવા. પ્રથમ ભાગમાં હિંદુસ્તાન સંબંધી હકીકત આવે, બીજા ભાગમાં હિંદુસ્તાનને દુનિયાના જે દેશો સાથે અતિનિકટ સંબંધ છે તે તથા જે દેશોમાં જઈને હિંદીઓએ વસવાટ કર્યો હોય તે સંબંધી હકીકત આવે, અને ત્રીજા ભાગમાં શેષ દુનિયા સંબંધી હકીકત આવે.

હિંદુસ્તાન સંબંધી જે વિગતો ખાસ આપવી જોઈએ તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. આબોહવા.

હિંદુસ્તાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તે સ્થિતિનાં જુદા જુદા ભાગની આબોહવા ઉપર ચર્ચા પરિણમી.

૨. દેશાનુકૂલરતી સ્વરૂપ (Configuration).

(૧) પર્વતો, દિશા, વિસ્તાર, ઉંચાઈ.

(૨) સપાટ પ્રદેશ-વિસ્તાર. વેરાન છે કે કુદરૂપ ?

(૩) નદીઓ-મુખ્ય પ્રવાહની દિશા, પ્રવાહનું જોર, લંબાઈ, તેના પાણીનો આસપાસ ખેતી માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે કે કેમ અને કેટલો થાય છે, કેટલે સુધી તેમાં વહાણ ચાલી શકે છે, કેટલા પ્રદેશમાંથી તેને પાણી મળે છે અને કેટલા પ્રદેશને તે પાણી આપે છે. પ્રાચીન પ્રવાહ, અને તેમાં થયેલા ફેરફાર.

(૪) સમુદ્રકિનારો. કિનારાના પ્રદેશની લંબાઈ, નદીઓના મુખોનું ઉંડાણ, હિંદુસ્તાનમાં અખાત ઓછા હોવાથી દરિયા કિનારાનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે. કિનારા પાસેના દ્વીપો, ખંદરો-સ્વાભાવિક તથા કૃત્રિમ, ભૂશિરો, સામુદ્રધુનીઓ, સયોગભૂમિઓ ઉપચારો વગેરે.

(૫) જંગલો ક્યાં ક્યાં છે અને તેમાં શું શું ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલું ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે? તેમાં વસતાં પશુપક્ષીઓ સંખ્યા માહિતી.

(૬) પવનની દિશા અને વેગ-ઋતુઓ પ્રમાણે. મોસમનો પવન અને તેની વર્ષાદ ઉપર અસર; હવામાં બેજ જુદે જુદે સ્થળે કેટલો છે અને તેની વનસ્પતિ ઉપર અસર.

(૭) હવાખાતાનાં સ્થળો-સમુદ્ર કિનારા ઉપરનાં તથા પર્વતો ઉપરનાં સ્વાસ્થ્યપ્રદ સ્થળો (Sanatoriums).

૩. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે દેશના વિભાગ.

૧. હિમાલયનો પ્રદેશ-શિવાલિક પર્વતો સુધીનો.

૨. સિંધુ અને ગંગાના પ્રવાહથી બનેલો પ્રદેશ-તથા તે બે નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ એટલે રજપૂતાના.

૩. અરવલ્લી પર્વત તથા સાબરમતી અને મહી નદીથી બનેલા ગુજરાતના અંદરના ભાગ.

૪. સમુદ્રમાંથી ઉપરી આવેલો ઠાઠીઆવાડનો પ્રદેશ.

૫. વિન્ધ્ય અને સાતપુઝા પર્વત તથા નર્મદા અને તાપી નદીથી બનેલો પ્રદેશ.

૬. સહ્યાદ્રિની પૂર્વનો પ્રદેશ તથા સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમનો પ્રદેશ.

૭. લક્ષદ્વીપ તથા માલદ્વીપ.

અન્ય દુનિયા વિષે માહિતી નીચે પ્રમાણે—

૧. પૃથ્વીનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

- (૧) જમીન તથા પાણીના વિભાગ અને તેનું પ્રમાણ.
- (૨) ખડે તથા મહાસાગરો અને સમુદ્રોનાં નામ.
- (૩) પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગો ઉપર જરમી તથા હાંડી તથા હવામાં બેઠનું પ્રમાણ તથા પવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રવાહ.
- (૪) પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગમાં મનુષ્યની વસતિનું પ્રમાણ—કયા ભાગોમાં બહુ મીઠ વસતિ છે અને કયા ભાગોમાં બહુ આછી વસતિ છે તે.

(૫) જુદા જુદા માનવજાતિઓ પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

(૬) દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના વિસ્તાર પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

૨. ઉપરનાં જુદાં જુદાં સામ્રાજ્યો તથા રાજ્યો પૃથ્વી અને તેમનો વિસ્તાર

(૧) બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય.

(૨) ફ્રેન્ચ „

(૩) જર્મન „

(૪) રશિયન „

(૫) યુરોપનાં ન્હાનાં રાજ્યો—પોર્ટુગીઝ, સ્પેન, યોન્કોરા, બેલજિયમ, સ્વીડન, નોર્વે વગેરે.

(૬) અમેરિકન સામ્રાજ્ય.

(૭) ઓસ્ટ્રિયન અથવા ટર્કિશ સામ્રાજ્ય.

(૮) જાપાનીઝ સામ્રાજ્ય

(૯) જર્મનીઝ સામ્રાજ્ય.

દરેક સામ્રાજ્ય તથા રાજ્યનાં રાજ્યપદાર્થો કેવાં છે, તેમનાં સંસ્થાનો કયાં કયાં છે, તેમનું લક્ષરી અને નૌકાસામર્થ્ય કેટલું કેટલું છે, તેમની મુખ્ય આયાત અને નિકાસ કંઈ કંઈ તથા મુખ્ય ઉલ્લેખો કયા છે તે જણાવવું.

૩. મનુષ્યને આસ ઉપયોગની વસ્તુઓ જેમાંની કેટલીક નીચે ગણાવી છે તે દુનિયાના કયા કયા ભાગમાં અને કેટલેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) કાચો માલ.

ધાતુ	૩	કાલસા—લાકડાં—કેરાસીન
ચોખ્ખા	ઉન	ચોદુ
પોદા	રેશમ	સોનું
માંમ	તંબાકુ	રૂપ

માછલી

તાંબું

ચૂંકા

એલ્યુમિનિયમ

હીરા-મેતી

(૨) બનાવટી માલ. (Manufactured products)

કાપડ.

ચંચ.

દીવાસળી.

કેળવેલાં ચામડાં.

લોહનો સામાન.

પોલ્યુશનો સામાન વગેરે.

દવાઓ.

૪. કરેલ ખાંડ વિષે સામાન્ય હકીકત.

(૧) એશિયા.

દેશોનાં નામ—ચીન, જાપાન, તથા મુખ્ય મુખ્ય શહેરોનાં નામ સાથે.

મુખ્ય મુખ્ય પર્વતો.

„ „ નદીઓ કાંઠાનાં શહેર સાથે.

„ „ સમુદ્રો-અખાતો ઉપસામરો.

„ „ રણો તથા જંગલો.

„ „ દ્વીપો.

„ „ ખંડરો.

આ પ્રમાણે યુરોપ, અફ્રિકા, અમેરિકા તથા ઓસ્ટ્રેલેશિયા સંબંધી હકીકત.

પરિશિષ્ટ.

પ્રખ્યાત પ્રવાસીઓ તથા ભૂગોળશાસ્ત્રજ્ઞોનાં અનિ સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

આ પરિશિષ્ટ આપવાનું કારણ એ છે કે તે ઉપરથી દેશના યુવાનોને ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનની જેમ ભૂગોળમાં પણ શોધખોળ કરીને દેશસેવા કરવાનો અથવા ધન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ છે તે માલમ પડે.

જાપાનના ઔદ્યોગિક વિકાસની રૂપરેખા.*

બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆતમાં ભારતવર્ષમાં જે ઔદ્યોગિક સ્થિતિ હતી તેવી જ સ્થિતિ ૪૫ વર્ષ પૂર્વે જાપાનની હતી. યુરોપીય પ્રજાના આગમન પહેલાં જાન દેશો દુનિવરુદ્ધોગમાં સ્વાવલંબી હતા અને પોતાના દેશની જરૂરીઆતો પોને જ પુરી પાડતા હતા. તદ્દવત માત્ર એ હતો, કે ભારતવર્ષના બંદરોમાં જે માલ આવતો તેના ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નહતો. વળી દિંદીઓને પરદેશીઓ સાથે વેપાર કરવાની, અને પરદેશમાં જવાની છૂટ હતી. જાપાનમાં તેથી ખરાબ સ્થિતિ હતી ઇ. સ. ૧૮૬૮ ની પહેલાં જાપાનની પ્રજાને પોતાનો ધંધો પસંદ કરવાની મનાઈ હતી બના દુનિવરુદ્ધોગો ઓછાવતઃ પ્રમાણમાં વારસામાં જ મળતા હતા અને તેનાં મહાજન બંધાનાં. ત્યાં એવો કાયરો હતો, કે પોતે પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કરે તે પહેલાં થોડા વર્ષ સુધી તેને ઉમેદવારીનું કામ કરવું પડતું. મહાજન બહારનો માણસ તે પ્રકારનો ઉદ્યોગ તેમ જ વેપાર કરી શકતો નહિ. રાજાની પરનાનગીથી થોડાક ડચ અને સ્પેનના લોકોને ખાસ વેપાર કરવા માટેના હક આપવામાં આવ્યા હતા. દેશીઓને પરદેશીઓ સાથે વેપાર કરવાની અથવા તે વિદેશ જવાની છૂટ નહતી. આ વિષય ઉપર હાલના એક અનુભવી મહાન પુરૂષ પ્રમાણુ નિચેના તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં જણાવે છે. જાપાનના માછ પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા જાપાનના ઉદ્યોગોના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખતાં લખે છે, કે જાપાનની પરિણામે જાપાનના સ્વભાવમાં તથા તેના ઉદ્યોગમાં અને તેની વિશેષતામાં ધણો તફાવત થતા પામ્યો છે. ન્યારે આસપાસનાં કારણોને લીધે જાપાનને પોતાનાં બંદરો ખુલાં મોકવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી, ત્યારે આખા તથા માલ ઉપર પાંચ ટકા જકાત લુદ્ધ લુદ્ધ દેશો સાથે કરેના કોલકારોને લીધે નાખવામાં આવી હતી. જાપાને અખાધિત વ્યાપારનીતિ પોતાની ઇચ્છાથી અથવા તે ખુશીથી સ્વીકારી નહોતી; પરંતુ કોલકારોને લીધે તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી હતી. આ બહારના દબાણને લીધે જ ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું. પરંતુ તેનો જે વિકાસ થયો તે તે લોકોની આર્થિક લાગણીઓમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો હતો.

જે આર્થિક દબાણને લીધે, પ્રજાના સ્વભાવની અંદર એકએક ફેરફાર થવા પામ્યો, તે વિદેશના વિચારોને અને દુનિયાની રાજ્યદારી પ્રધાનતા ભાગવવાની બીજી પ્રજાઓ માથેના સહવાસને જ આભારી છે. લશ્કર વદેશી પોશાક ધારણ કરવા માંડ્યું; તે દેખીને સરકારી સનદો અમલદારો પણ તેજો પોશાક પહેરવા લાગ્યા અને તેમ કનવામાં પોતાનું સ્વમાન અને ઉચ્ચતા સમજાવવા લાગ્યા. જાપાનનો માછ પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા કહે છે, કે જે લોકો યુરોપીયન પોશાક ધારણ કરતા તે લોકોને બીજાઓ માનપૂર્વક સલામ કરતા. આખા દેશની અંદર તે વખતે એવી જ લાગણી પ્રસરી રહી હતી,

* મહાન દેશમંત્ર લાલા લખપતરાયના 'ઇવોલ્યુશન ઓવ જાપાન એન્ડ અધર પેપર' એ નામના ગ્રંથના એક પ્રસંગ રૂપરેખા.

કે દરેક બાબતમાં યુરોપીયન* રહે તેવી રીતે રહેવું. હમેશની જરૂરીઆતની અને મોજ-
શાખની વસ્તુઓ માટે જાપાનના અંતરમાં કાંઈપણ દિવસ ન જાણેલી એવી માગણી
શરૂ થઈ, પ્રજાના ઉદ્યોગોમાં એકાએક ફેરફાર નજરે પડવા લાગ્યો. જુના દેશી ઉદ્યોગો
નાશ પામ્યા અને સારા હોશિયાર કારીગરોને પોતાના ધંધા છોડવા પડ્યા. કાઉ-
ન્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાના ઉદ્યોગ ઉપર જ આધાર રાખનારું જાપાન આવી
એકાએક અચંબો પમાડનાર ક્રાન્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી લયભીત સ્થિતિમાં આવી પડ્યું.
અને ઘણા ધંધાદારીઓને આ નવીન ફેરફારમાં પોતે પોતાનું કેવી રીતે ચલાવવું તે
સમજવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. જાપાનની સરકારે પ્રથમ કરેલી સલાહો પ્રમાણે જે
શરતો સ્વીકારી હતી તેને લીધે તે હવે બીજી કાંઈ નવી વ્યવહારૂ યોજના દાખલ કરી
શકે તેમ ન હતું; અને આ સિવાય સ્વદેશી ઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે બીજા કાંઈ પણ
ઉપાયો ન હતા. ત્યાંની પ્રજામાં તે વખતે ઓળખે કે યંત્રો શી રીતે વાપરવાં તેમ જ નવી
ચાપણું ઉભી કરીને નવા ઉદ્યોગો શી રીતે ચાલવા તેટલું જ્ઞાન અથવા તો શક્તિ ન હતી.

આનું પરિણામ એ આવ્યું, કે જાપાન દેશ પરદેશી માલથી ઉભરાઈ જવા માંડ્યો.
જે જાપાને આજ સુધી પોતાની જરૂરિયાતો માટે બીજાના ઉપર કદિ આધાર રાખ્યો
નહતો તે જાપાનને આ વખતે પરદેશી માલ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો. શરીરની ટાપ-
ટીપ અને મોજશાખની વસ્તુ માટે તો તેમ હોય તેમાં નવાઈ નહિ. પરંતુ રાજની જરૂ-
રિયાતો અને ઉપયોગને માટે પણ પરદેશી માલ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો. છેક
૧૯૦૦ સુધી તેની નિકાસ કરતાં આયાત વધારે હતી. ૧૮૯૮ માં ૧૧૨૦ લાખ યેન
(જાપાની ચલણ) નિકાસ કરતાં આયાત વધારે હતી. ૧૯૦૦ માં ૮૨૦ લાખ યેન
વધારે હતી. ૧૯૦૫ માં ૧૬૭૦ લાખ યેન વધારે હતી અને છેવટે ૧૯૦૮ માં ૫૮૦
લાખ યેન વધારે હતી. આવા સંજોગોમાં જાપાને પોતાના ઉદ્યોગ હુન્નર તેમ જ કારીગ-
રોને બતાવવા માટે પોતાના દેશની અંદર યુરોપીયન હુન્નર ઉદ્યોગો દાખલ કરવાને જ-
બરા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. અત્યારે તે ઐટલિટન, જર્મની, અને અમેરિકાના યુનાઇટેડ
સ્ટેટ્સ નેવા હુન્નરઉદ્યોગ પ્રધાન દેશોની સાથે પૂરેપૂરી હરિશાષ કરે છે. આ પરિણામ
સાવવાને સરકારે કયા ઉપાયો લીધા તે આપણે જોઈએ.

જાપાનના ઉદ્યોગો અને જાપાનના કારીગરો કેવા ઉત્તમ છે, તે દુનિયાને જણાવવા
તેમણે ક્રિંમતથી તાત્કાલિક ઉપાયો લીધા. જગતિ પછી ચાર વર્ષમાં જાપાનની સરકારે
૧૮૭૪ ની સાલમાં વીએનામાં ભરાયેલા આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનમાં ભાગ લેવા સારું પગલાં
લખ્યું. જે જે વસ્તુ પ્રદર્શનમાં મુકવા જેવી હોય, તે ભેગી કરવા માટે તેમ જ પ્રદર્શન
સંબંધમાં શાં શાં પગલાં લેવાં તે માટે એક પાસ મંડળ રચાવવામાં આવ્યું. જાપાનનો
માજી પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા તેનો પ્રમુખ બન્યો. જાપાનનો માલ પ્રદર્શનમાં મોટા જ-
યામાં વેચાય, તે માટે ૭૦ અમલદારોનું એ જ રાજ્યદારી પ્રતિનિધિમંડળ પ્રદર્શન નેવા
મોકલવામાં આવ્યું સાથે યુરોપીયનોની શી શી આકાંક્ષાઓ છે તે જાણવા માટે અને

* હાલમાં લોકોની લાગણીઓમાં થયેલા ફેરફાર વધુ પામ્યો છે અને પહેલાંની સ્થિતિ તરફ જાપાની
પ્રવૃત્તિ ફરીને ભ્રમરે આવી છે.

નવીન ઉદ્યોગોની સ્થિતિથી માહિતગાર થવા પામે તે માટે ધણા કારીગરોને મોકલવામાં આવ્યા. પ્રદર્શન પુરું થયા પછી ઉદ્યોગને લગતા સામાયિક વિષયો શીખવા માટે જુદા-જુદા યુરોપીય દેશમાં તે પ્રતિનિધિ મંડળમાંના સભ્ય અને હોશિયાર માણસોને મોકલવામાં આવ્યા. તે પછી એક વર્ષે ઉપપ્રમુખ પોતાની સાથે યુરોપીયન માલના જેવા કે શુભેલા માલના, કાચા માલના, રંગવાના તેમજ વણવા માટેના અને સાંચાકામ વિજેરના નમુના લેતા આવ્યા. દેશમાંના જે લોકો આમાં ઉત્સાહ લેવા લાગ્યા તેમને આ બધું બતાવવામાં આવ્યું. શીલાડેહીઆમાં અમેરિકનો સ્વતંત્રતાનો દિવસ ઉજવવા માટે આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું. ને વખતે જપાને જપાની કળાઓ અને ઉદ્યોગો દુનિયાની બીજી પ્રજાઓને બતાવવાની આશામાં જે શ્રમ લીધો તેથી થએલા ફાયદા ધણા હતા. એક બાજુએ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જે જે સુધારેલાં ઓળંગે વાપરતી હતી તે બધાં આ પ્રદર્શનને લીધે જપાનમાં દાખલ થયાં, અને જપાનની અંદર ઔદ્યોગિક જીવલક્ષી વધારે ફેલાવાના પરિણામે જપાનની અંદર આજ સુધી ન સાંભળવામાં આવેલા ઉદ્યોગો દાખલ થયા. પોતાના ઉદ્યોગોનું મદત્વ જાણનારી, જુના ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરી નવા ખીલવાનારી પ્રજા આવા આંતર-રાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોથી સારો લાભ મેળવે છે. તેથી ઉલટું જે પ્રજા આ બાબતમાં નિર્બળ છે તેને સહન કરવું પડે છે. જાણત પ્રજાઓ અને તેની ઉદ્યોગો અને હુન્નરઆજ સંસ્થાઓ બીજા દેશમાં વપરાતી ચીજોના નમુનાઓ લાવે છે અને તે પ્રમાણે પોતાના દેશમાં તે ચીજો તૈયાર કરે છે અને પછી પેલા દેશને એ વસ્તુઓ સસ્તી કિંમતે પુરી પાડે છે તેથી તે મૂળ દેશનો સ્થાયી વેપાર, તેમજ કારીગરી નાશ પામે છે. બીજી બાજુ જપાને આવા આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનો સારો લાભ મેળવ્યો છે. ઔદ્યોગિક અને વેપારી પ્રદર્શનો હવે જપાનમાં સર્વ સુધરે પડ્યાં છે. આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોમાં પણ પોતાનો ભાગ લેવા જપાન એક પણ તક જતા હેતું નથી. જપાનના કારખાનામાં બનેલા માલનું પોષણ કરવા માટે જપાની સરકારે ૧૮૭૪ માં ટેકીઓ ખાતે એક વેપારનું બાર જોડ્યું છે. તેના બંધ હેતુ જપાનનો માલ પરદેશ ખાતે નિકાસ કરવાનો છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે આ કંપની ધણા ઉત્સાહથી કામ કરવા લાગી અને જપાનનો માલ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના બજારોમાં મોકલવા લાગી. આને પરિણામે જપાનના જુના પડી ભાગેલા હુન્નર ઉદ્યોગો ફરીથી સજીવન થયા.

જપાનની સરકારે નવા ઉદ્યોગો દાખલ કરવા સાફ જે ઉપાયો લીધા તેમાંના મુખ્ય એ હોય, કે તેણે ધણું ખર્ચ કરી નમુનેદાર કારખાનાં સ્થાપન કર્યાં. આ સરકારના ખર્ચે નવા ઉદ્યોગોનો અનુભવ મળી શકે, આ દાખલો બેમાડવા તેમજ અનુભવ માટે ઉર્મા કરેલાં આ કારખાનાઓમાંના કેટલાંક, ખાનગી કંપનીને વેચાણ આપવામાં આવ્યાં. પરદેશમાંથી નમુના મગાવવામાં આવતા હતા અને તે સરકારના ખર્ચે ઉદ્યોગખાતાઓને મફત વહેંચવામાં આરતા હતા. શરૂઆતમાં આ ખાતાઓ હોશિયાર-યુરોપીયનોના હાથમાં રાખવામાં આવ્યા હતાં પરંતુ તે પછી યોગ્ય જપાનીઓએ તેમની જગ્યા લીધી હતી.

જપાનના ઉદ્યોગો તથા કળાઓ ખીલવા સાફ ૧૮૬૦ માં શહેનશાહી સરકારે શહેનશાહી હુન્નર કળાનું ખાતું કદાડ્યું. હોશિયાર અને કળાવાન કારીગરોને શહેનશાહી

સરકાર તરફથી માન મળતું હતું, કે જેથી બીજાઓને તેમને અનુસરીને આવવાની ઉત્ક્રાંતિ થવા પામે.

પરંતુ સૌથી મુખ્ય કામ શિશ્વી કેળવણી માટે ખાસ શાલવણ કરવામાં આવી હતી એ હતું. સરકારના ખર્ચે અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ અને અમેરિકાના જુદાં જુદાં પ્રદેશોમાં મોકલવામાં આવ્યા. હોશિયાર અને બાહોશ કારીગરો પેદા થાય તે માટે જાનાઓ અને કોલેજો સ્થાપન કરવામાં આવી.

જાપાનને સ્વીજન દેશો સાથે સંબંધ થયો ત્યાર પછી તેણે ધણા પુરુષ અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ અને અમેરિકાના દેશોમાં મોકલ્યા છે. ખાસ કરીને જે વિદ્યાર્થીઓ યોતાના ધર ખર્ચે પરદેશ ભણવા સાફ ગયા છે તેમને જો આ સાથે ગણવામાં આવે તો ઘણી જ મોટી સંખ્યા સાય. ૧૯૦૫-૬ ની આખરે જાપાનના ૮૬ સ્કોલરો યુરોપ અને અમેરિકામાં હતા. તે પછીનાં વર્ષોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે

	સ્કોલરો.		સ્કોલરો.
૧૯૦૬-૭	૮૫	૧૯૧૦-૧૧	૧૨૪
૧૯૦૭-૮	૯૮	૧૯૧૧-૧૨	૧૨૩
૧૯૦૮-૯	૧૧૩	૧૯૧૨-૧૩	૧૩૨
૧૯૦૯-૧૦	૧૩૦		

આ સંખ્યા વધતી જ નીચ છે. જાપાનની સરકારે હોશિયાર અને અનુભવી તેમજ વિદ્વાન કારીગરોને પેદા કરવા સાફ શુ શું કર્યું છે તે હવે આપણે જોઈએ.

જાપાનની સરકારે નીચલા દરજ્જાની ખેતીવાડી, વેપાર, દરીઆઈ વેપાર, અને ઔદ્યોગિક શાળાઓને કેવા પ્રમાણમાં મદદ આપી છે તે આપણે નીચેના આંકમાં ઉપરથી જોઈ શકીશું.

	નિશાળો.	આપેલી મદદ.
૧૯૦૮-૦૯	૩૨૦	૩૨૩૮૩૦ ચેન.
૧૯૦૯-૧૦	૩૨૮	૩૨૪૪૮૦ "
૧૯૧૦-૧૧	૩૭૧	૩૩૬૧૫૦ "
૧૯૧૧-૧૨	૩૮૫	૩૩૭૭૩૦ "

તે ઉપરાંત ૧૯૧૩ માં ૫ ઉત્તમ વેપારી સ્કૂલો ૬૪૭૧૧ ચેન થી ૬૧૭૧૫ ચેન સુધીના વાર્ષિક ખર્ચે ત્યાંની સરકારે નીભારી છે. આ ઉપરાંત દરજ્જાવાળા શાળાઓમાં દુનિયાની ખાસ ઉપયોગી ગણાતી ભાષાઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત જાપાનની સરકાર ૭ ઉચ્ચ ઔદ્યોગિક શાળાઓ ૭૧૩૧૪ ચેનથી માંડીને ૧૬૭૩૮૪ ચેનના વાર્ષિક ખર્ચે; એક ખાણ ખોદવાનું શીખવનારી શાળા ૭૭૨૧૯ ચેનના વાર્ષિક ખર્ચે; જે

૬મી ખેતીવાડી શીખવનારી શાળા તેમ જ એક મચ્છીમારતું કામ શીખવનારી શાળા નીભાવે છે. શિક્ષણ આપનારાઓની સંખ્યા ૬મી ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં ૧૭૫ ની છે; અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૭૮૧ ની છે.

૬મી ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં શિક્ષણ આપનારાઓની સંખ્યા ૨૧૬ ની છે, અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૬૨૪ ની છે. વિદેશી ભાષા શીખવનારી શાળાઓમાં ૩૬ શીખવનારાઓ છે અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૬૭૪ ની છે.

ઉપરના આક્રમ વાંચતી વખતે વાચકે દેશના અને વસ્તીના પ્રમાણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું.

ભારતવર્ષના અમલદારોનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચાશે, કે એક સ્વતંત્ર અને ઉદ્યોગી રાષ્ટ્રની પ્રગતિ ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધવામાં લાનું પ્રભુત્વ રાખ્યું કેટલું કરી શકે છે ?

જયન્તીલાલ હાથીલાલ અમીન.

મુંબઈ ઇલાકામાં વસતા યુરોપિયનોની કેળવણી.

સરકાર તરફથી-સીધી રીતે કે મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકમગેઈસ્ટી યા ખાનગી સંસ્થા-ની માર્ફતે-કેળવણી સંસ્થાઓને ઉત્તેજન તથા મદદ આપવામાં આવે છે. એતદેશીય કરા તથા છોકરીઓની દેશી ભાષામાં તથા ઇંગ્લેજ ભાષામાં શિક્ષણ આપતી શાળાઓને મદદ આપવામાં આવે છે તેવી જ રીતે ઇંગ્લેજ ભાષા માર્ફતે શિક્ષણ લેતા યુરોપીય તથા એંગ્લો-ઇન્ડિયન (મિશ્ર લોકોનાં) બાળકોને શિક્ષણ આપતી શાળાઓને પણ મદદ આપવામાં આવે છે. આ શાળાઓ બે પ્રકારની હોય છે (૧) યુરોપીયન શાળા જેમાં સેંકડે ૮૫ ટકા છોકરાઓ ગોરા હોવા જોઈએ અને બાકીના ૧૫ જ ટકા દેશી વિદ્યાર્થીને દાખલ કરવામાં આવે (૨) ઇંગ્લીશ-ટીચીંગ શાળાઓ કે જેમાં મમે તે કામના મમે તેટલાં છોકરાઓ દાખલ થઈ શકે, પરંતુ તે તમામને ઇંગ્લેજ ભાષાદ્વારા જ અથવા ઇતિ સુધી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ બંને વર્ગની શાળાઓના કામભજ ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક ખાસ ઇન્સ્પેક્ટર હોય છે, જે આખા ઇલાકામાં જ્યાં જ્યાં આવી શાળા હોય છે ત્યાં ત્યાં તેની તપાસણી કરે છે. આવી શાળાઓની તપાસણી વિભાગી ઇન્સ્પેક્ટરો કરતા નથી. આ યુરોપીયન નિશાળોના ઇન્સ્પેક્ટર યુરોપીયન હોય તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું? આ શાળાઓમાં બાળકને એ, બી, સી, ડી, લખવા માટે ત્યારથી તે કેમ્પીજ લોકલ કે મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષા સુધીનું શિક્ષણ મળે છે. છોકરા તથા છોકરીઓની શાળા અલગ અલગ સાધનાથી રીતે હોય છે. અગર જો આશરે ૨૦ ટકા નાના છોકરાઓ છોકરીઓની નિશાળમાં શીખે છે, અને ૨૦ ટકા નાની છોકરીઓ છોકરાઓની શાળામાં ભણે છે. આવી જાતની તમામ શાળાઓ ખાનગી સાદસથી જ ચાલે છે અને તેમને સરકાર તરફથી

તેમના અર્ચના પ્રમાણમાં ગ્રાંટ મળે છે. હિંદુસ્થાનમાં તમામ પ્રાંતોમાં સરકારી ગ્રાંટ આળામાં થતા અર્ચના પ્રમાણમાં મળે છે, એટલે કે જે વધારે અર્ચ કરે તેને વધારે રકમ મળે. ગરીબ નિશાળમાં છોકરા દીક અર્ચનું પ્રમાણ વાર્ષિક રૂ. ૨૦ આવતું હોય તો સરકાર ધણીમાં ધણી કે એટલે છોકરા દીક રૂ. ૧-૧૦-૮ ગ્રાંટ આપે. શ્રીમંત નિશાળમાં છોકરા દીક વાર્ષિક અર્ચ રૂ. ૨૦૦ હોય તો તેને તે જ નિયમે ગ્રાંટ ૬૬૩ મળે એટલે કે ગરીબ નિશાળના કરતા છોકરા દીક દસ ગણી મળે. આમ થવાથી પરિણામ એ આવે છે કે એક યુરોપીયન છોકરાને લજવામાં મદદ કરવામાં રાજ્યને જેટલો અર્ચ થાય તેટલામાં દસ દેશી છોકરાને લજવામાં સહાય આપી શકાય. આ કૃત્તવ્ય અન્યાય લાગે છે. જે કામ એક દેશી અમલદાર કરતો હોય તે જ કામ કરવાને એક યુરોપીયન અમલદારને દોઢો પગાર આપવામાં આવે, દેશી લશ્કરી સિપાઇ જે કામ કરે તે કામ કરનાર યુરોપીયન સિપાઇને ત્રણથી ચાર ગણો પગાર આપવામાં આવે, તે જ ન્યાયે એક દેશી છોકરાના ઈંગ્લેન્ડ લજાતરને માટે રાજ્યને જેટલો અર્ચ કરવો પડે તેથી ધણીમાં ધણો અથવા ખરી રીતે પાંચ ગણાથી વિશેષ યુરોપીયન છોકરાના લજાતર માટે કરવો પડે છે. ઈંગ્લેન્ડના બાળકોને નિશાળોને માટે આલીશાન મકાનો બાંધવા પડે, ઉત્તમ પ્રતિભુ રાચરચીકું વસાવવું પડે, તેમની બોર્ડિંગો (વિશીઓ) બાવાપીવાનો અર્ચ થાય તે બધાનો હિસ્સો રાજ્ય ગરીબ ખેડૂત અથવા કર ભરનારને અર્ચ આપે ત્યારે આટલો સાદો વિચાર સરકાર કરે કે ગરીબ દેશના ગરીબ છોકરાઓને લજાવતાં જેટલો અર્ચ થાય છે તે કરતાં વિશેષ અર્ચ જે શ્રીમંતોને કરવાની ઈચ્છા હોય તે બલે પોતાના પદ્ધતી કરે. તે બોળે કર ભરનારને માથે શું કરવા પડવો જોઈએ ? તો બલેલા પૈસાથી સેકંડો નિશાળ વગરનાં ગોમડાંઓને નિશાળો આપી શકાય તથા હજારો વિદ્યાર્થીઓ પોતાની માતૃભાષા ભખતાં વાંચતાં શીખે. ખેર !

સને ૧૯૧૭-૧૮ ની સાલનો કેળવણી ખાતાનો રીપોર્ટ થોડા વખત પહેલાં બહાર પડ્યો છે તે ઉપરથી તે સંબંધનો તેમાં જણાવેલી નીચેની બાબતો જાણવાથી ઉપરની દલીલ બાજબી છે, તેનો ખરો ખ્યાલ આવી શકશે.

સદરકુ વર્ષમાં યુરોપીયન શાળા ૪૫ હતી અને વિદ્યાર્થીઓ ૪૭૨૪ હતા. તેનાથી આગલા વર્ષમાં એટલે ૧૯૧૬-૧૭ માં ૪૭ શાળા હતી અને ૪૪૯૨ વિદ્યાર્થી હતા. આમાંથી ૨૬ શાળાની સાથે હોસ્ટેલો (વસતિગૃહો) હતી. આ વસતિગૃહોમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓનો રહેવા, ખાવાપીવાનો તથા વિદ્યાબ્યાસનો અર્ચ માસીક રૂ. ૪૦ થયો હતો. આ તમામ વિદ્યાર્થીઓ પાછળ સદરકુ સાલમાં કુલ અર્ચ રૂ. ૧૦,૪૪,૮૦૦ થયા, એટલે કે દરેક વિદ્યાર્થીનો વાર્ષિક અર્ચ રૂ. ૨૧૯ થયો. આ અર્ચ નીચે પ્રમાણે ભરપાઇ થયો હતો.

સરકારી ગ્રાંટ (મદદ)

૩,૨૨,૯૦૦

મ્યુનિસિપલ મદદ

૧,૪૦૦

શી

૩,૫૨,૬૦૦

ફંડનું બાજ (એંગલમેંટ)

૪૫,૭૦૦

ખાનગી મદદ (વર્ગજી વગેરે)

૩,૦૩,૧૦૦

પરચુરણ

૯,૧૦૦

૧૦,૩૪,૮૦૦

સરકારી મદદ દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ ઉપર પ્રમાણે વાર્ષિક રૂ. ૬૮ ઉપરાંત આપવામાં આવી હતી.

હવે આ ઇલાકામાં તમામ વિદ્યાર્થીઓની માધ્યમિક કેળવણી પાછળ સદરકુ સાલમાં ફેટલો ખર્ચ થયો તેના આંકડા જોઈએ. છાત્રા તથા છાત્રીઓની મીડલ સ્કુલો તથા હાઈસ્કુલો ૪૯૯ હતી, તથા તેમાં ૭૪,૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓ હતા. આમાં ખર્ચાળ સરકારી તથા સસ્તી ખાનગી તમામ શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ પ્રાથમિક શાળાઓનો સમાવેશ કોઈ નથી. આ શાળાઓનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૩૭,૯૨,૦૦૦ નો થયો હતો અને તેમાં રાજ્યનો હિસ્સો ૯,૫૫,૦૦૦ રૂપિયાનો હતો, એટલે દર વિદ્યાર્થીના ઇંગ્રેજી ભણતર માટે રાજ્ય તરફથી વાર્ષિક રૂ. ૧૩ થી કમની ખર્ચ થયો હતો. દરેક દેશી વિદ્યાર્થી માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૩ નો ખર્ચ અને યુરોપિયન વિદ્યાર્થી પાછળ રૂ. ૬૮ નો ખર્ચ રાજ્યની તે ત્રિજોરીમાંથી કરવામાં આવે છે. કંગાળ એકુત તથા કર ભરનાર પાસેથી રૂપિયા રૂપિયા કરીને વસુલ કરવામાં આવતો પૈસો આ પ્રમાણે શ્રીમંત યુરોપિયન વિદ્યાર્થીને ભણાવવામાં વપરાય એ ન્યાયશુદ્ધિને પ્રતિકુળ છે. રાજકુમારોની કેળવણી તે માટે કરે ભરનારાના પૈસા પ્રાતિક સરકાર ખર્ચતી નથી પણ હિંદી સરકાર ખર્ચે છે અને તેમાં અન્યાય સમાયે છે તેમ યુરોપિયન વેપારી તથા અમલદારોનાં બાળકને ભણાવવામાં આ પ્રમાણે આમનો પૈસો લખસદ થું કરવા વપરાવો જોઈએ. રાજ્ય તરફથી વધારેમાં વધારે યુરોપિયન વિદ્યાર્થી દીઠ શાળામાં ગમે તેટલો ખર્ચ થાય તોપણ ઇંગ્રેજી ભણતર માટે રૂ. ૨૦ વીસથી વિશેષ મદદ નહીં આપવી એવો નિયમ બંધાવો જોઈએ. જેમને વિશેષ ખર્ચાળ કેળવણી જોઈએ તે ભલે પોતાના ખાનગી પૈસાથી કરે, મરીમ રૈયત તેના ભણતરના અનેકગણા પૈસા આપે તે તો સપુકત જ છે, લેનારે તે પૈસા લેતાં શરમાવું જોઈએ. શ્રીમંતોએ ગરીબને પૈસે ભણવું ન જોઈએ, પણ પોતાના પૈસે ગરીબને ભણાવવા જોઈએ. દાસની પદ્ધતિથી શ્રીમંત વધારે શ્રીમંત અને મરીમ વધારે ગરીમ બને છે. મુખ્ય સરકારની કારેખારી મંડળીના કેળવણી ખાતાના સલાસદાર ના. સર પ્રધાનિય રહીમતુલાનું આ બાબત તરફ ભક્ષ ખેંચી આ લેખની સમાપ્તિ કરીએ છીએ.

અમૃતલાલ વી. દાસ.

સત્યાગ્રહ અને સ્વદેશી.

જેવો રાગ હોય તેવો ઉપચાર થવો જોઈએ. 'જો તે સખ્ત પ્રકારનો પક્ષો જ ઉપ-
દ્રવ કરનાર હોય તો તે નાણુ કરવાને લેતાના ઉપચાર ઓપી પશું સખ્ત હોવા' જોઈએ.
પરો ફાલ્ગી યદ્ય હોય તો સુંક લગાડેથી ચાની રહે, ગુમકું થયું હોય તો પટ્ટીથી કે ફાડીને
મટાડીએ તે ચાલે. પણ ગુમડામાંથી સડો હાડકા સુધી પહોંચી, હાડકું જ સળી બહુ
હોય ત્યારે તો પગ જ કાપી નાંખે પેતો ખાય. માટીની દિવાલ લાત મારી પાડી થઈએ,
છેટ ઊઠી દિવ લ માટે તારાજ કોદાળી જ જોઈએ, તેમ જ લોખંડી દિવાલ તોડવાની હોય
ત્યારે તો તે માટેની તૈયારી પણ તેટલી જ જોઈએ, તે તોડવાનાં સાધન પણ એટલા જ
પ્રયંડ જોઈએ નહીં; નિકર સો વખે પણ આપણી મહેનતનું કિયત્તુ ફગ ન ચાળીએ. લોખં-
ડી દિવાલ તોડવા જેવો મામલો હાલ રાજકારી વાતાવરણમાં ઉભો થયો છે. જાપ-
તાના કાળા કાપડાથી સમસ્ત દિંદ બળબળી બહુ છે. સરકારે પ્રજામત પર ખાન આપ્યા
વગર પોતાના અમલદારો વિગેરેની બહુમતીની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના વિરોધની અવગણના
કરી તે કાપડાઓ ધારતસલામાં મંજુર કરવા અયાગ શ્રમ લઈ પસાર કરી દીધા છે. વસ્તુ-
સ્થિતિ આવી હોવાથી થીયુત ગાંધીજીએ બીજમ પ્રતિજ્ઞ લીધી છે તથા એ પ્રતિજ્ઞાનું રહસ્ય
સમજાવી પણ લોકનાયકો અને પ્રજાજનોએ પ્રતિજ્ઞ લીધી છે કે આ કાપડાઓથી દિંદની
સ્વતંત્રતા જળવાય એમ ન હોવાથી એ કાપડાઓ તથા હવે પછી કમીટી નહો કરે તે
કાપડાઓ અમે માનવા તૈયાર નથી. 'પરિણામ શું આવશે' એ વાક્ય દરેક સાધારણ
અક્ષિતના મ્હોંડામાંથી નીકળે છે. સત્યાગ્રહીઓ ધાર્યું ફળ આવેથી જ પોતાના પક્ષનો
વિજય થયો છે, એમ માની પ્રતિજ્ઞ લેના નથી-કંઈ પણ અનિષ્ટ તો નથી જ થવાનું એવી
એમના હૃદયમાં ખાતો છે, કેસરીયાં કરનાર વોર રાજપૂતો છવતાં વિજય અને મરણ
પછી સ્વર્ગ જ જુએ છે; તેમ આ સત્યાગ્રહીઓ ફળાશ્રમની લાંબગડમાં ન પડતાં પોતાનું
લક્ષ્ય પ્રકટ પોતાના કર્તવ્ય ઉપર જ રાખે છે. શ્રીયુત ગાંધીજી માને છે કે આપણી આ
અગવળથી વિલાયતી પ્રજા આપણી શું માગણી છે, શા કારણથી આ અગવળ કરવા
આપણને ફરજ પડી છે, તથા આટલા અધા અસતોષનું કારણ શું છે તે જાણી શકશે.

પ્રથમથી જ કહ્યું તેમ, અધિકારના મદમાં પોતાનું અકર્તવ્ય કર્તવ્ય માનનાર પ્રજા-
રક્ષક હોવી જોઈતી દિંદી સરકારની શુધ્ધિયુત ઠેકાણે લાવવા સારું એના પર વિલાયતની
સરકારનું દબાણ લાવવા જરૂર છે. વિલાયતની સરકારનું લક્ષ્ય આપણા તરફ એવાય કેવી
રીતે તથા દિંદી સરકારની ઉધ ક્રમ હોય એ પ્રશ્ન છે. સત્યાગ્રહ લડતની ત્યાં ખબર
પડ્યા વગર રહેનાર નથી, કદાચ આગળ ઉપર દિંદી ત્રિજોરીમાં બરણુ ઝોલું બરાતા
કંઈક પૂછ પરછ પણ થાય ખરી છતાં પણ સાંતી પ્રજામાં એટલાથી જ "અમારી દિંદી
પ્રજાનું શું થયું હશે" એવા વિચાર કે પોતાની જવાબદારીનો ખ્યાલ પેદા નહીં થાય.
એમ તો એ પ્રજા જરા જડ છે. આથી જો આપણે વિલાયતની સરકાર તથા પ્રજા
પાસે આપણી માગણીઓ સંબંધમાં કંઈપણ ધટીત કરાવવું હોય તો સૌથી ઔષ્ટ અને
સરળ રસ્તો સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞ સાથે સ્વદેશી મનનો છે-એટલું જ નહીં પણ જેણે સત્યા-
ગ્રહની પ્રતિજ્ઞ નથી લીધી તેને માટે શુદ્ધ સ્વદેશી જ ઉત્તમ તોડ છે. સ્વદેશી મતથી

કરીને જ કાળા કાપડા દૂર થશે એવું ખાત્રીપૂર્વક જોકે ન કહી શકીએ તો પણ હિન્દી અવર્ણનીય ગરીબાદ દૂર કરવામાં તે અત્યંત સદાયબૂત થશે એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી. તદ્દુપરાંત પેટમાં પાશેર અન્નનો આધાર અંધારામાં જ સામાન્ય પ્રજા એ રોલેટ ખીનો સમજી તેની વિરૂદ્ધ યુમેશ ઉઠાવા સમર્થ થશે અને જે વખતે આપણે ત્યાં આપણા ગરીબની યુપડીમાં આશાનો દિપ પ્રગટશે તે જ વખતે વિધાયતના કારખાનાવાળાઓના મોટા નફા બંધ થવા સાથે ત્યાં ભારે શોરબાર થઈ રહેશે.

સ્વદેશી વ્રતથી કરીને વિદેશી માલ-પછી ભલે તે જાપાનીસ કે વિશ્વાયતી હો-નપ-રાતો બધું થશે એટલે જ્યાં જ્યાંથી એવો વિદેશી માલ આવતો હશે ત્યાં ત્યાં એકએક આ નવી ગરમક થી થઈ છે, તે જાણવાને ખસુમ પ્રયત્ન થવાના જ. તે વાત જાણી ખીજા દેશો ભલે હિન્દી મદદે ન આવે પણ ખુદ ઇંગ્લાંડમાં હાલ મામલો એવો છે કે જો સરકારના કાંઈ પણ પગલાના સીધા કે આડકતરા કારણે ત્યાંના કામદારોને રોજ ન મળી શકે, બેરોજગારી વધી પડે, તો આખું રાજ્યતંત્ર નીચેથી ઉપર સુધી ખગભળી ઉઠે એમ છે.

સ્વદેશીનું વ્રત લેનાર ખીજાને દુભાવવા નથી માગતો તેની તીવ્ર ઇચ્છા પોતાનું અદિત ન થવા દેવાની છે. સ્વદેશીનું વ્રત લેનાર ફક્ત રાજકીય વાતાવરણમાં ખગભળાટ થતાં જ જગૃત નથી થતો. તે તો પોતાના દેશની ગરીમડી રાંધે પ્રજાનો રોટલો કાંઈ ખજવાન ખુચ્ચી ન લે તે માટે સદા જ જગૃત છે, એમ વ્રત લખને બતાવી આપે છે. મત્યાગ્રહ દગાવી દેવા ભવે સરકાર કંઈ કરવું બ્યાજની ધારે, પણ સ્વદેશી ચળવળની વિરૂદ્ધ મરકારથી શબ્દ પણ બોલી શકાય એમ નથી. સત્યાગ્રહની ચળવળમાં ભલે સરકારને અમારો ખીજાનાટ કે અરાજકતા માલુમ પડતી હોય પણ સ્વદેશી વ્રત તો સ્વભૂમિ, માન-ભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ બ્યક્ત કરી બતાવે છે. સત્યાગ્રહી હજાર બાબતની નેખમદારીનો વિચાર કરી રણમાં ઝંપલાવે છે. તે પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગી બહાર પડે છે, તેના પ્રમાણમાં સ્વદેશીના શપથ લેનાર કંઈ પણ ભારે નેખમદારી વહેરતો નથી એટલું જ નહીં પણ એણે જાઓ ભોગ આપવાનો ફોતો નથી.

- સ્વદેશી ચળવળને રાજકીય ચળવળ સાથે સંબંધ પણ નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અમે પણ ઇચ્છીએ છીએ કે તે એમને એમ સ્વતંત્ર રીતે આગળ વધે પોષાય ને ફાલે, છતાં આ સ્થાને સત્યાગ્રહની સાથે સ્વદેશીનો આગ્રહ કરવાનું કારણ એટલું જ છે કે એ બેનું પરિણામ દેટલુંક સામ્ય છે, એક (સત્યાગ્રહ) ચળવળ ચોમાસામાં પૂર આવતાં પાણીનો જેવો વેગ હોય છે તેના વેગવાળી, છે ખીજી (સ્વદેશી) ચળવળ અપાક માસમાં વરસાદના આવતાં ઝાપટાં જે થોડુંક મળું વરસી જમીનને પાક માટે તૈયાર કરે છે, બીજાં ઉઠાં મેળો સુધી પાણી પહોંચાડે છે, તેવી જાન અને ઓછા વેગવાળી છે. મત્યાગ્રહ ચળવળથી રાજકીય વાતાવરણમાં થયેા ખગભળાટ થઈ રહેશે, સ્વદેશીથી કરીને એ વિદેશીઓના ખીસાં હલકાં થશે, લાખોના નફાપર કાતર મુકાશે, એમ કરતાં બેરોજ-ગારી વધી તો તેમના પ્રતિનિધિઓ એમના પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એમની સરકાર આગળ જે મુખેશ ચલાવશે તે સાથે, વચર શીએ-આંછે પ્રપાસે આપણી હાલત પણ આગળ વધારશે. ત્યાંની સરકાર જો આ પ્રમાણે બધું ખીજવાશે તો તે હિન્દી સરકાર

રૂની પણ પછી ખચર લેશે; ત્યારે એ પૈસાની કમાણી ઓછી માલુમ પડશે ત્યારે જ વિલાયતની પ્રજા ચોક્કસ; ત્યારે જ હિન્દુસ્તાનમાં કંઈક પણ ગરબડ થાય છે ખરો એવો ભાવુકારો ત્યાં વાગશે; હિન્દુસ્તાનમાં કાંઈ મનુષ્યત્વના હક ભોમવરા માંગતી પ્રજા વસે છે એવું સાંભરી આવશે, હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને જાપતાના કાયદાથી કનડાથી આપણું કંઈ યુક્ત નથી થતું, નિદાન પૈસા તો ઓછા થાય છે, એવી 'શાંખ' થશે. આટલા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું જ હશે કે સત્યાગ્રહની ચળવળનું જે પ્રયોજન છે તે સ્વદેશી ચળવળથી થોડે ઘણે અંશે પૂરું પડે છે, અને તેથી જ આ પ્રસંગે હિન્દના દરેક વતનીને આમારી તો વિનંતી છે કે:—

“તમે સત્યાગ્રહમાં જોડાયા” હો કે ન હો તો પણ આજના મામલાનો વિચાર કરીને પણ સ્વદેશી જન લો. તે રીતે તમારી આગળ બૃહમ્મશાયી તરફડી મરી જતા માણસોને સહાય કરો. વધારે દ્રવ્યનો નિકામ થતો અટકાવી ગરીબાઈ દૂર કરો કે જે ઉપરાજાપરી પડના દુષ્કાળોનું ખરેખર અને બચકર કારણ છે. તમારા મનથી તમારો વિજય થશે જ એમાં લેશ માત્ર ચંકા નથી. સરકારની અવકૃપાની રજા માત્ર પણ બીતિ નમને નથી-હોય તો એ શું-તમારા જીતથી કરીને તમારી જરૂર-આતોને પહોંચી વળવા માટે નવાં કારખાનાં સ્થપાવાના પ્રયાસો થશે, હાનરો માણસોની રોજી આપુ થશે, શિક્ષિત વર્ગને એમના શુદ્ધ વિકાસ માટે તથા કાર્યશક્તિ પ્રદર્શિત કરવા મોકલ મળશે, તમે નિદાન આર્થિક અવનતિ-યુવામગીરીમાંથી મુક્ત થશો. અમને અમારા આ કથનમાં શંકા છે. અમને આપણા દેશની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતા એ પણ એક સૌથી શ્રેષ્ઠ સાધન લાગે છે કે જેથી આપણે પરાધીનતાથી ગયશું, સ્વાશ્રયી ચતાં શીખશું અને ઓછા પ્રયાસે દેશનું કલ્યાણ કરશું.”

કેટલાક આંકડાનું પુનરાવર્તન કરશું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય (નવજીવન-એપ્રિલ ૧૯૧૮)

ઈ. મ. ૧૯૧૨-૧૪ માં યુનાઈટેડ કમિઝન (ઈંગ્લાન્ડ સ્કોટલેન્ડ વિ.) માંથી રૂ. ૧૧૭) કરોડનાં માલ આબો હતા, તેમાં રેશમી ગરમ કાપડ વિ. રૂ. ૩,૨૨,૨૫૦૦૦) ચુતર તથા સુતરાઉ કાપડ રૂ. ૫૯,૭૫,૧૪,૦૦૦); ધાતુ, કાચી ધાતુ રૂ. ૧૪,૦૪,૬૯,૦૦૦), રેલ્વેનો સામાન રૂ. ૯,૩૨,૮૮,૦૦૦, સાંચા કામ રૂ. ૬,૯૫,૭૭,૦૦૦), કટલરી રૂ. ૨,૪૪,૦૭,૦૦૦), દારૂ રૂ. ૧,૪૧,૦૩,૦૦૦), કાગળ ચોપડી (વિ. રૂ. ૧,૮૬,૨૬,૦૦૦), દવા રૂ. ૧,૦૩,૨૮,૦૦૦), સાથુ ૬૮,૫૪,૦૦૦), મીઠુ રૂ. ૨૦,૪૫,૦૦૦), મુખ્ય છે.

૧૯૧૨-૧૪ માં કુલ આયાત રૂ. ૨૩૫) કરોડની હતી. તેમાં મુખ્ય મોટેરગાડી વિ. રૂ. ૧,૫૩,૦૦,૦૦૦, કાચની જગડી ને મુજાકા ૧,૦૫,૦૦,૦૦૦, (કુલ કાચનો સામાન તો બ્રહ્મજાળે કરોડનો આવે છે) રંમ ૧,૪૧,૩૯,૦૦૦, દારૂ ૨,૨૩,૭૧,૦૦૦, આદિ ૧૫) કરોડ (૧૯૧૭-૧૮ માં તેથી પણ વધારે આયાત થઈ છે), દિવાસળી રૂ. ૮૯૬૫૦૦૦, પેન પેનમીલ રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦૦ કુલ સુતરાઉ માલ સુતર સાથે રૂ. ૬૬,૫૭,૬૬,૦૦૦, કુલ રેશમી માલ રૂ. ૪,૩૭,૧૯,૦૦૦, ચરમ કાપડ રૂ. ૪,૦૫,૧૬,૦૦૦, કાગળ દોઢ કરોડનાં, કુલ રેલ્વેનો સામાન રૂ. ૧૦,૦૩,૫૭,૦૦૦, કુલ માંચાકામ રૂ. ૭,૭૫,૮૩,૦૦૦,

ધોરજલાલ છગનજાલ

હથિયારબંધીના કાયદામાં સુધારાવધારા.

દેશમાં ઘણાં વર્ષ થયાં હિન્દુસ્તાનના હથિયારબંધીના કાયદાનો વહીવટ ધણી જ વિરૂદ્ધ ટીકાનો વિષય થઈ પડ્યો છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, નામદાર રાજવાળાં-દ્રની યુરોપીયન અને પૂર્વ હિન્દી પ્રજા જોખમ ભરેલાં હથિયાર વિગેરે રાખવા માટેનો પરવાનો મેળવનાની ફરજમાંથી મુક્ત રહેલી છે. પણ, અમુક હકદાર વર્ગોની બહારના હિન્દુસ્તાનીઓને પરવાના માટે અરજ કરવી પડે છે; અને જેઓએ અરજ કરવામાં સફળ નીવડે છે તેમાંના ઘણાખરા લોકોની ખામતમાં તો તેમના મોઢા રિપે અને તેની ચાલચલગત ખામત તપાસ ચલાવવા પછી જ આ પરવાનગી તેમને આપવામાં આવે છે. કેટલોક વખત થયાં હિન્દુસ્તાનની સરકાર આ નતીય વિચારણા દર કરનાને તથા એ કાયદાનો અમલ કરવામાં હાલને સમયે આવશ્યક રીતે થતી ટીલ અને નડની મુશ્કેલી ઓછી કરવાને ચિંતાતુર જણાઈ છે અને તેથી આ મુશ્કેલીભરેલા અને અધરા વિષય વિષેની તપાસીલો ખામત તે સરકારે રચાનિક સરકારો સાથે લાંબા વખત સુધી પત્રવ્યવહાર ચલાવેલો છે.

હાલની પદ્ધતિ વિષે ટીકા કરનારા કેટલાક લોકો એ કાયદાને નાણું કરવાની માગણી કરે છે, અથવા તેમ નહિ તો તેનો વહીવટ ચોખ્ખોચોખ્ખા ધનસંનધી ખાસ ઉપર મુકવાની માગણી કરે છે, કે જેથી પરવાનો મેળવવા ઇચ્છનાર હરકોઈ માણસ નહીં કરેલી દસ્તુરી ભરતાની સાથે જ કંઈ પણ સવાલ પૂછાયા સિવાય તે મેળવી શકે. એ સવાલના આટલા બધા સાદા નિગેજ વિષે જે ગંભીર વાંધા ઉઠાવી શકાય તે વાંધાઓ એ સવાલને ઉપરિચિત કરનારા લોકો પૂરેપૂરા સમજ્યા છે કે કેમ તે વિષે હિન્દુસ્તાનની સરકારને શંકા પડે છે. સુલેહ અને શાંતિ જળવવા માટે પોતે જવાબદાર હોવાથી નુકસાનકારક હથિયારોનો પ્રચાર જે છૂટથી જાપતા વગર થવા દેવામાં આવે તો તેથી આખા દેશમાં ગંભીર ગુન્હાઓ ઉપર ટેવી અને કેટલી અસર થાય તેનો વિચાર હિન્દુસ્તાનની સરકારને કરવો જ પડે. આપણી ફોજદારી અદાલતોનાં કિતાબખાનામાં જે હુલંદકારો, નાનાં વિભાગો વચ્ચેની લડાઈઓ તથા જમીન સબધી અને ધાર્મિક હુલ્લડો નોંધાયેલાં મળી આવે છે, તે હુલંદકારો, લડાઈઓ, હુલ્લડો કરવામાં આવાં હથિયારો છૂટથી વપરાવવાની વજી છે તે કંઈ સરકારની નજરની બહાર રહી શકે નહિ. એક કરતાં વધારે પ્રાંતમાં નિયમ વિરૂદ્ધ મેળવેલાં હથિયારોથી ચોડાં વર્ષ થયાં ગંભીર ગુન્હાઓ સારા પ્રમાણમાં થયલાં જણવામાં છે, અને બીજા પ્રાંતમાં આવાં હથિયારોનાં આવવા ઉપયોગ વિષે હિન્દુસ્તાનની સરકાર સમાનભાવથી વિચાર કરી શકતી નથી. કાયદાથી બેદરકાર રહેના લોકો નુકસાનકારક હથિયારો પોતાની પાસે રાખે તેની ઉપર જે કાંઈપણ જાતનો જાપતો રોખવામાં ન આવે તો જંગલકારના ગુન્હા એટલા બધા વધી પડે કે તેથી દેશની સ્થિતિલાભતી ભયમાં આવી પડે એવી અમને બહીક રહે છે. આથી હથિયારબંધ સંપાદનોની સંખ્યામાં વધારો કરવાની અને તેમની સાધનસામગ્રીમાં સુધારો કરવાની અમને જરૂર લાગે છે.

હિન્દુસ્તાનની સરકારનો નિર્ણય.

આથી હિન્દુસ્તાનની સરકારે નક્કી કીધું છે કે આ રીતે એ સવાલ વિચારી શકાય નહિ. બધું બાતલપણ દૂર કરવાની અને ઉપલામાં ઉપલા અધિકારીઓથી માંડીને છેલ્લે સુધી દરેકે દરેક માણસે પોતાની પાસે નુકશાનકારક હથિયારો રાખવા માટે પરવાનો મેળવવાની શક્યતાને વિષે તેમણે વિચાર કીધો છે. પૂછપરછ કરતાં આ માર્ગ વિષેના વાંધા મળ્યા આવ્યા છે. બાતલપણ સામાન્ય રીતે રદ કીધાથી આણુવિશ્વાસ બતાવાશે એમ તો નહિ પણ કિંમતી હથિયારો લેવાશે એમ માનવાને મળળ કારણો છે. એ સવાલ વિષે ફરી ફરીને તપાસ કીધા પછી હિન્દુસ્તાનની સરકારે એવો નિર્ણય કીધો છે કે, એ મવાલનો કુડ્યો આણવાનો ઉત્તમ રસ્તો તો એ છે કે પ્રથમ તો બાતલ કરેલા લોકોની સંખ્યા બહુ જ સુરત હદમાં રાખવી, અને બીજું એ કે જાણીતા મોભાવાળા અને જાણીતી ચાલ ચલાવનારા લોકોને સાધારણ રીતે કોઈ પણ જાતના જાતીય બેદ રાખ્યા સિવાય પૂછપરછ કરાવ્યા વિના કે દીલ થવા દીધા વિના નુકશાનકારક હથિયારો રાખવા માટેનો પરવાનો મળવાનો અધિકાર મળવો જોઈએ એવી ગોઠવણ કરવી. તપસીયો વિષે હજી તો ચર્ચા ચાલતી હતી એવામાં તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮ ને રાજ વડી ધારાસભામાં નીચેના ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો અને સરકારે તેને બહાલી આપી હતી:—

“ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કાઉન્સિલને આ સભા એવો બહામજુ કરે છે કે, હથિયારબંધીના કાયદામાં અને તેની કલમોમાં ફેરવે સુચીના સુધારા કરી શકાય તે વિષે વિચાર કરીને ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કાઉન્સિલને અહેવાલ રજુ કરવા માટે આ સભાના સરકારી તેમ જ બીનસરકારી સલાહદોની એક સમિતિ નીમવી.”

એ પછી એ ધારાસભાના થોડે ભાગે સરકારી અને થોડે ભાગે બિનસરકારી સભાસદોની બનેલી સમિતિ આગળ આ આબો સવાલ રજુ થયો હતો, અને તે સમિતિએ રજુ કરેલો અહેવાલ તપાસ્યા બાદ જે નિર્ણયો ઉપર આવી શકાય છે તે દ્વે હિન્દુસ્તાનની સરકાર બતાવી શકે છે.

નિર્ણયો.

એ નિર્ણયો નીચે મુજબના છે:—

(૧) દારૂવાળા હથિયારો તેમ જ એપ્રેએપ્રેની પ્રાકાલીન કિંમતનાં અપ્રચલિત દારૂવાળા હથિયારો સિવાયનાં બીજાં બધાં હથિયારો ખર્માં, પંજાબ અને નોર્થ-વેસ્ટ ફ્રન્ટિયર પ્રોવિન્સ બાદ કરતાં બાકીના પ્રાંતો માટે હથિયારબંધીના કાયદામાં જે બંધીઓ અને કાયદાઓ કરવામાં આવેલી છે તેમનાથી મુકા રખાશે; પણ તે એવી શરતે કે, અમુક કોઈ હથિયારની બાબતમાં અથવા અમુક કોઈ ક્ષેત્રમાં કાયદાના અને સુપેહતા દિનની ખાતર કોઈ પણ સ્થાનિક સરકારને જરૂરનું જણાય તો તે સરકાર હાલની બંધીઓ કાયમ રાખી શકે.

(૨) જાતીય પ્રકારના બધા બેદ નાણુદ કરવામાં આવશે; પરંતુ અહીં બતાવેલું બાતલ કરેલા માણસોનું સચિપત્ર હજી પણ કાયમ રાખવામાં આવશે. હાલમાં હથિયારોની સંખ્યાની બાબતમાં તથા તેના પ્રકારની બાબતમાં જે બંધીઓ છે તે જ બંધીઓ આ હકને માટે પણ રહેશે.

(૩) ખાતલ થયલા મનુષ્યોને પોતાનાં હથિયારો નોંધાવવાની જરૂર રહેશે નહિ; પણ ત્યાં જરૂર જણાય ત્યાં આવા માણસોના કબજામાં જે રાઇફલ, રીવોલ્વર અને પિસ્તોલ હોય તેમની નોંધણી (રજીસ્ટ્રેશન) કરાવવાની જરૂર પાડવાની સત્તા હિન્દુસ્તાનની સરકારને તથા સ્થાનિક સરકારોને અને વહીવટી ખાતાઓને રહેશે.

(૪) સુચિપત્રની છઠ્ઠી નોંધમાં આવતા જે મોટા જમીનદારોને હાલની તો તેમને રાખનારાના તાખામાંનાં હથિયારોની બાબતમાં ખાતલપણું આપવામાં આવશે પણ એવા રાખનારાઓનાં હથિયારો દર વર્ષે નોંધાશે અને માત્ર તેમનાં સંખ્યા અને વર્ણન જ લખાશે.

(૫) સ્વીકારાયેલી ચાલચલગતવાળા અને જાણીના મોભાવાળા લોકોને સાધારણ રીતે અગાઉ તપાસ કીધા વિના માત્ર તેમની અરજી આવેથી (બંધીયાગા છિદ્રવાળી બંદૂકો સિવાયની) રાઇફલો અને લીસાં છિદ્રવાળી બંદૂકો રાખવા માટેનો પરવાનો આપવામાં આવશે. કોઈ પણ માણસ આ હક્ક મેળવવાને હક્કદાર ગણાય તે માટે જે લાયકીઓ દરેક પ્રાંત માટે નક્કી કરવાની તે સ્થાનિક સરકારના હાથમાં રહેશે. પણ હિન્દુસ્તાનની સરકાર એમ ધારે છે કે નીચેની લાયકીઓ બર થાય ખરી:—

લાયકીઓ.

(૧) રાજ્યો સ્થાપેલા કોઇ પણ ઓર્ડરનું સલાસદપણું અથવા હિન્દુસ્તાનની સરકારે આપેલું કે સ્વીકારેલાં માનઅકરામ અથવા તો કેસરેહિન્દપદક કે માનનું પ્રમાણપત્ર.

(૨) હિન્દી અથવા કોઇપણ પ્રાંતિક ધારાસભાનું 'અગાઉનું' કે હાલનું સલાસદપણું અથવા પ્રાંતિક દરબારીઓ પૈકીના એક દરબારી હોવું તે.

(૩) દર વર્ષે ૧૦૦૦ રૂપિયાથી ઓછી નહિ એટલી જમીન મહેસુલનું ભરણું અથવા રોડ અને પબ્લિક વર્ક્સ ખાતાના કર તરીકે રૂ. ૨૫૦) નું ભરણું.

(૪) ત્રણ વર્ષની મુદત માટે રૂ. ૩૦૦૦) થી ઓછી નહિ એટલી આવક ઉપરનાં આવકવેરાનું ભરણું.

(૫) દર મહિને રૂ. ૨૫૦) થી ઓછા નહિ એટલો પગાર મેળવતા સરકારી અમલદાર હોવું તે.

(૬) નામદાર રાજરાજેન્દ્રના મિલિટરી કે નૌકાખાતાનો કોઇ કમિશન કે મેજેટર અમલદાર હોવું તે, અથવા તો એ નામદારની હિન્દી મરિન નોકરીમાં નોકર હોવું તે અથવા તો ખરેખરી નોકરી કરતાં ઇમ્પીરિયલ સર્વિસ લરકરોના કમિશન હિન્દી સલાસદ હોવું તે.

(૭) નોકરી પરથી ફારેગ થતાં પોતાની અમલદારી પદવીના ગુણથી ઉપર જણાવેલી પાંચમી કે છઠ્ઠી લાયકીમાં જેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય તેવો બેઠો પગાર ખાનારો અમલદાર હોવું તે.

(૮) જે લોકોએ અત્યાર સુધી ખાતલપણું ભોગવ્યું હોય પણ ખાતલ કરેલા લોકોના નવા સુચિપત્રમાં જેમનો સમાવેશ નહિ થતો હોય તેમણે પરવાના મેળવવા પડશે. પણ

અતિભેદ ન રહે એ શરતે ઉપર જણાવેલી પાંચમી લાયકીવાળા દફતર મેળવવાને તેઓને દફતર ગણવાનું સ્થાનિક સરકારના હાથમાં રહેશે.

પરવાના આપવા વિષેના નિયમોમાં ફેરફાર.

(ક) પરવાના આપવા વિષેનાં નિયમોમાં નીચે મુજબના ફેરફાર કરવામાં આવશે:-
 (ક) માત્ર ખરેખરી જરૂરીયાતને વખતે અને જાણીતી સારી ચાલચલનના માણસોને જ રીપોર્ટર અને પિસ્તોલ રાખવા માટેના પરવાના આપવામાં આવશે. તેની દરતુરીમાં વધારો કરીને તે રૂ. ૧૦ રાખવામાં આવશે. માત્ર નોર્થ-વેસ્ટ ક્રિન્ટિયર પ્રોવિન્સમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. (લ) સોળમા પ્રકાર માટેના પરવાનાની જાગતમાં સુરંગ ભરવાના દરેક હથિયાર માટે દરતુરી વધારીને રૂ. ૫ કરવામાં આવશે, પણ મજબ દોડર નામના હથિયાર માટે દરતુરીમાં કાંઈ ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. હથિયાર ખોવાઈ ગયું હોય અથવા બીજા કોઈને સોંપી દેવાનું હોય તે વિષે ખબર કરવા જાખત દાવ જે શરતો છે તે શરતોને આધારે, અને જે હથિયાર માટે પરવાનો આપવામાં આવ્યો હોય તે હથિયાર દ્વારા પરવાનો ધરાવનાર માણસના કમળમાં છે કે કેમ તે વિષે તપાસ કરવાનો અધિકાર સ્થાનિક અધિકારીઓને રહેશે. એ શરતે જો મરજી હશે તો પ્રમાણમાં વધારાની દરતુરી બર્પાંથી ત્રણ વર્ષના વધારાના સમય માટે પરવાના આપવામાં આવશે (ગ) પોતાના પાકના અને પોતાના ઠોરઠાંખરના રક્ષણને માટે ખેડૂતોને પરવાના આપવામાં સરકાર કરી આપવા માટે અને યોગ્ય કારણ વગર એવા પરવાના આપવાની બંધી કરવામાં આવતી નથી એ જોવા માટે ખાસ મુચનાઓ બહાર પાડવામાં આવશે. (ઘ) પાકના અને ઠોરઠાંખરના રક્ષણ માટેના પરવાના સિવાયના બીજા બધા પરવાના જ્યારે પરવાના ધરાવનાર માણસના હમેશા રહેણાંચમાં કાઢી આપવામાં આવશે ત્યારે અમુક પ્રાંતની જાગતમાં જે કાંઈ જાપતા જરૂરના જણાય તેને આધારે ખર્ચા, ખાસામ અને નોર્થ-વેસ્ટ ક્રિન્ટિયર પ્રોવિન્સ સિવાયના આખા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં તેવા પરવાના આપી શકશે. (ચ) માત્ર ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ્સ જ નહિ પણ આ જાગતમાં સ્થાનિક સરકાર જેમને ખાસ અધિકાર આપે તેવા પેટા-વિભાગના અમલદારો પણ પરવાના કાઢી આપી શકશે. પરવાનો આપતાં પહેલાં જે તપાસ કરવાની તેને માટે પોલિસ ઉપરાંત અથવા પાનિસના બદલામાં જ્યાં બની શકે એમ હોય ત્યાં બીજા આડતીબાઓને અધિકાર આપવામાં આવશે. હાન જે લોકોને ખાતલ રાખવામાં આવ્યા છે પણ ભવિષ્યમાં જેમને ખાતલ રાખવામાં આવશે નહિ તેવા લોકોને પોતે આ નવી શરતો અનુસાર વર્તી તે માટે વખત જો એટલા માટે આ નિર્ણયોને અમલમાં આણવાના હેતુથી નિયમોમાં અને સૂચિપત્રોમાં જે ફેરફારો જરૂરના જણાય છે તે ફેરફાર કરવાનું કામ હમણાં હાથમાં લેવામાં આવ્યું છે.

ખાતલ રાખવામાં આવેલા લોકોની યાદીમાં કરવાના ફેરફાર અને દરતુરીમાં કરવાના વધારા તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધી અમલમાં આવશે નહિ.

ના. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનું ભાષણ.*

મારા નામદાર,

આ અત્યંત અમિય કાયદાના અંતિમ વિભાગમાં આપણે હવે આવી પહોંચ્યા છીએ. આ ધારાસભાની અંદર અને બહાર આખા હિંદના અભિપ્રાયોના જે સર્વાનુમત પ્રતિષેધ થયો છે તેની બિલકુલ કાળજી નહીં કરવામાં અથવા તો તેની સામે રહેવામાં સરકાર હંમેશાની માફક જ ઉપસ્થિત રહી છે. પાર્લામેન્ટમાંથી રાજકીય સુધારાઓનો ખરડો પસાર થાય ત્યાં સુધી આ પગલું ગમે તેમ કરીને મુલતવી રાખવા અથવા તો તે રદ કરવાને સરકારને સમજાવવામાં અમે અમારા સૌથી યતનતા પ્રયત્નો કર્યા છે. અમે તેમાં નિષ્ફળ ગયા છીએ. આ ખરડાને ઓછો-સ્પષ્ટ કર, ઓછો નુકસાનકારક અને તેથી ન સ્વીકારવા માટે ઓછો વાંધાવાળો બનાવવા માટે અમારા કેટલાક અગત્યના સુધારા સ્વીકાર્યા તેમ કરવામાં અમે અમારાથી યતન સંઘળી કર્યું છે. પરંતુ અમારી વિનંતિઓ અને પ્રાર્થનાઓ અરણ્યફલ સમાન નીવડી છે. અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે, અમારા બધા પ્રયત્નોમાં અમે કંઈપણ નિષ્ફળ ગયા છીએ. હવે અમારે માટે આ ધારાસભામાં આ ખરડો કાયદા તરીકે પસાર થાય તે સામે અમારાથી બની શકે તેમ સૌથી વધુ સ્પષ્ટ રીતનો ધણોજ મંજૂર વાંધો જાહેર કરવો. એમ કરતાં હું એક વાર ફરીથી મારાં તે માટેનાં કારણો દૂકમાં અમે રજૂ કરે છું.

મારા નામદાર, હું એવો અભિપ્રાય ધરાવું છું કે-આ કાયદો ધડલો એ આ ધારાસભાની સત્તામાં નથી. ગમે તે દાખલામાંના કાયદા એવો. સભાસદ આ કાઉન્સિલને સમજાવવા માગે છે તેમ આ પ્રશ્ન શંકાથી એટલો બધો મુક્ત નથી, આ મંજૂરમાં આ કાઉન્સિલને વિચારવા માટે ત્રણ મુદ્દા ઉપસ્થિત થાય છે.

(૧) ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ (૧૯૧૫) ની ૬૫ મી કલમ જણાવે છે કે-“ગવર્નર-જનરલ અને તેની લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલને, પાર્લામેન્ટના એક કાયદાથી ખાસ સત્તા આપવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી એટ્રિબ્યુટન અને આયર્લેન્ડના યુનાઇટેડ કિંગડમના અભિખિત ધારાઓ અને બંધારણના કોષ્ટક પછી લાગુ ઉપર અસર કરનારો અથવા તો તે રદ કરનારો કોષ્ટક પછી કાયદો ધડવાની સત્તા નથી, કે જેની ઉપર યુનાઇટેડ કિંગડમના તાજ પ્રત્યે કોષ્ટક પછી માણસની વફાદારીનો કોષ્ટક પછી અંશમાં આધાર હોય.” હવે એ કલમમાં જણાવેલી વફાદારીનું આ બંધન કેવું છે? તે એવું છે કે-તાજ, પ્રજાને આપ-ખુદ કારોબારી સત્તાધિકારીઓ મામે સંરક્ષણ આપે છે અને રૈયતની પોતાની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવે તે પહેલાં કાયદાના સ્વીકારણના સ્વરૂપ મુજબ તેની-તપાસ થાય તેમ જોવાનો તેને હક છે. આ સત્યાવાચકા ખરડાના બીજા અને ત્રીજા વિભાગમાં કેટલાક મુદ્દાઓની તપાસ માટે ન્યાયી ખાતાને લેગતી સત્તાઓને બદલે કારોબારી અમલદારોને તપાસ કરવાનું કામ સોંપાયું છે. આમ હિન્દમાં થી સમ્રાટની પ્રજાની મુખ્ય સ્વતંત્રતા

ઉપર તરાપ મારવામાં આવી છે. એ રીતે યુનાઇટેડ કિંગડમના અલિખિત કાયદા અને અધિકારજી કે જેના ઉપર રાજપ્રત્યે વફાદારીનો આધાર રહેલો છે તે રદ કરવામાં આવ્યા છે. આથી એ એક પ્રશ્ન છે કે-હિંદી ધારાસભાને આ કાયદો ધડવાનો અધિકાર છે કે નહીં ?

ગવર્નમેંટ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટની કલમ ૧૦૬

(૨) ગવર્નમેંટ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટ (૧૯૧૫) ની ૧૦૬ મી કલમમાં એવી ગોઠવણ છે કે-“ વિવિધ હાઇ કોર્ટસઃ એ કોર્ટ્સ ઑફ રેકર્ડ છે અને તેમને મૂળ દાવાઓ અને તે ઉપરની અપીલો સાંભળવાની ન્યાયી સત્તાઓ-અને ન્યાયના કારોગારને લગતી અથવા તે તે ઉપરની આવી અધી સત્તાઓ અને હકુમત છે અને તે તેમને લેટર્સ ઑફ પેટન્ટ દ્વારા આપવામાં આવી છે.” એ કલમ વધારામાં જણાવે છે કે લેટર્સ પેટન્ટ દ્વારા હાઇ કોર્ટને અપાતા ન્યાયી અધિકાર, સત્તાઓ અથવા હકુમતમાં વધતો વધત ના. મત્રાટ તરફથી વધુ લેટર્સ પેટન્ટ દ્વારા વધારો કરી શકાય.” ખરડાનો પહેલો ભાગ હાઇ કોર્ટના ન્યાયી અધિકાર રદ કરી નાંખે છે અને ખાસ એક નહી કરેલી ત્રિપુટી કોર્ટને તે આપે છે. હિંદી હાઇ કોર્ટના ન્યાયાધીશને ના. સમ્રાટની સહીનાથ લેટર્સ પેટન્ટ મારફત અધિકાર મળેલા છે અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમના અધિકાર કોઇ પણ કારણપર જેમ આ ખરડામાં અવગણવામાં આવ્યું છે તેમ હિંદી ધારાસભાના કોઇ પણ કાયદાથી રદ કરી શકાય નહીં.

(૩) ગવર્નમેંટ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટ (૧૯૧૫) ની ૩૨ મી કલમમાં એવું કારવવામાં આવ્યું છે કે—

(અ) હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ, તે કાઉન્સિલના એકલા મંડળ તરીકે કાઉન્સિલને નામે દાવો માંડી શકે અથવા તેની ઉપર દાવો મડાઇ શકે. (બ) દરેક વ્યક્તિ હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ સામે એવુજ પગલું લઇ શકશે કે જેવું તેને હસ્ત ઇન્ડિયા કંપની સામે, જે ગવર્નમેંટ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટ (૧૮૫૮) અને આ કાયદો પસાર થયા હોત નહીં તો, તેનાથી લઇ શકાયું હોત, જ્યારે કલમ ૬૫ પેટન્ટ-કલમ ૨ માં એવું જણાવેલું છે કે-ગવર્નમેંટ-જનરલની કાઉન્સિલને, ખામ પાર્લામેન્ટના કાયદાથી સત્તા અપાઇ ન હોય તે મિવાય, ૧૮૬૦ ના વર્ષ પછી પાર્લામેન્ટના કોઇ કાયદાને રદ કરે તો અથવા તે અમર કરે તો કોઇ પણ કાયદો પસાર કરવાની અને બિલિસરાજમાં તે લાયુ પાડવાની સત્તા નથી.” આ બે કલમોનાં તત્વો એક સાથે વાંચવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે-હિંદી કાયદા ધડવાના-ઓને હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ ઉપર દાવો માંડવાના કોઇ પણ બિલિસ હિંદી રૈયતના હક્કને છીનવી લેનારો કોઈ કાયદો, ૧૮૫૮ પહેલાં એવો હક હોતો તે જોતાં, ધડવાનો અધિકાર નથી અને તેમ છતાં આપણે ખરડાની ૪૧ મી કલમમાં એવું જોઇએ છીએ કે —“આ કાયદા મુજબ થયેલા કોઇ પણ હુકમ વિષે કોઇ પણ કોર્ટ પ્રમ.હિંદીની શકશે નહીં એવું તે જણાવે છે.” આ દરિશિન્દુને સારી રીતે જણીતા થયેલા મોર્મેન્ટના મુકર્દમામાં પ્રિવિ કાઉન્સિલના નામદાર ન્યાયાધિશોએ જર્મોની સીફ કોર્ટનો ચુકાદો કાયમ રાખીને જે નિર્ણય આપ્યો છે તેનાથી ટેમ મળે છે. તેઓએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે-તેઓ અર્જોના શહેરો અને ગામડાની જમીનોને લગતા કાયદાની (૧૯૦૮ ના જર્મો અક્ટ ૪ ની)

કલમ ૪૧ (અ) નાં તત્વો લાગુ પડી શકે તેવાં નથી. એ તકરારી કાયદાની કલમ એવી છે કે—“કોઈ પણ દિવાની અદાલતને સરકાર સામે કોઈ જમિન ઉપરનો હક્ક નક્કી કરવા ન્યાયી અધિકાર રહેશે નહીં.”

હિંદી સરકારે, આ ઉપરથી નાં શહેનશાહની સરકારને એવું લખાણ કર્યું હતું કે ૧૮૫૮ ના કાયદાની ૬૫ મી કલમ રદ કરવી કે જે કલમ ૧૯૧૫ ના હિંદી સરકારના કાયદાની ૩૨ મી કલમને મળતી આવે છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે—ઉમરાવોની સલામાં એક વધારાનો ખરડો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. એ ખરડો ઉમરાવોની અને આમની એ બંને સલામોની એક સંયુક્ત કમિટીને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને એ પ્રશ્નની તરફેણની અને વિરુદ્ધની બાબતોની સંપૂર્ણ ચર્ચા પછી કમિટીએ એવી ભલામણ કરી હતી કે—તકરારી પ્રશ્નવાળી કલમ રદ કરવી. એ ચર્ચા ઘણી રસસ્પર્શી છે અને તેમાંના કેટલાક ફકરાઓ, જે પ્રશ્ન ઉપર આપણે વિચારીએ છીએ તેને લાગે વગર છે ત્યાં સુધી, હું અને ટાંકી બતાવીશઃ—

“પ્રમુખઃ ન્યાયના દૃષ્ટિનિબંધથી આ બાબત કેટલે સુધી ટકી રહે છે તે જણાવવું એ સાથે સાથે હીક યથ પડશે. પાર્લામેંટનો ઇપિરિયલ એક્ટ જ્યારે પસાર થયો છે અને તે કાયદો હિંદને તથા સ્વાયત્તશાસિત સંસ્થાઓને તેમ જ બ્રિટિશ રાજ્યના દરેક ખૂણામાં લાગુ પડે છે, જ્યારે એક એવો ઇપિરિયલ એક્ટ પસાર થયો છે. કે જે કોઈપણ સંસ્થાન, કોલોની કે તામાના રાજ્યને લાગુ પડે છે ત્યારે ઇપિરિયલ એક્ટમાં અધિકાર આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી સ્થાનિક કાયદા ધડનારાઓ તે કાયદાની વિરુદ્ધમાં જાય એવો કાયદો પસાર કરી શકે નહીં. સામ્રાજ્યના કામગીરીના વહિવટમાં, ૧૮૬૭ ના કેટેનીઅન એક્ટના દાખલામાં બન્યું છે તેમ પાર્લામેંટનો ઇપિરિયલ એક્ટ એક ઘણી જ સગવડ ભરેલી રૂઠિ ૩૫ યથ પડે છે. કેનેડીઅનોએ પાર્લામેંટના ઇપિરિયલ એક્ટની માગણી કરી હતી, તેઓને તે આપવામાં આવ્યો અને કેનેડામાં કોઈપણ સ્થાનિક કાયદો તેની વિરુદ્ધ અમલમાં આવી શકતો નથી. તેઓ એવે વખતે સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટને ખૂણે છે કે જે તે હમેશાં તેમની માગણીઓને પુરી પાડવા તૈયાર હોય છે. હિંદમાં કાયદો કોઈને પણ ઇન્ટરફીડિયા કંપની સામે દાવો માંડવાની પરવાનગી આપે છે. ત્યાં તાજ તરફથી નહીં પણ કંપની તરફથી ૧૮૫૮ ના કાયદાની ૬૫ મી કલમ નીચેના શબ્દોમાં પડવામાં આવી હતીઃ—

“હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ હિંદમાં અને ઇંગ્લાંડમાં હિંદીપ્રધાનની કાઉન્સિલના એક એકત્ર મંડળને નામે દાવો માંડી શકે અને તેના ઉપર તેવી રીતે દાવો મગાઈ શકે અને બધાં રાજદારી મંડળો અને વ્યક્તિઓને એવી રીતના કાયદેમર અને બંધિયોઅ દાવાઓ માંડવાના ઇલાજો અને કામગીરી લેવાનો હક્ક જેવી રીતે મજકૂર કંપની સામે હોઈ શકે તેવી રીતનો હક્ક હિંદીપ્રધાનની કાઉન્સિલ માટે રહે અને રહી શકશે. અને ના. રાણી સરકારને હિંદી સરકાર માટે જે મિલકત અને અસરોને લગતી સત્તા આપવામાં આવી છે અથવા તે તેવાજ હેતુઓ માટે લેવામાં આવી છે તે એવી જ જાતના નિયંત્રણો અને વહિવટને યોગ્ય અને તામે ગણાશે કે જેની ઉપર ઇન્ટરફીડિયા કંપનીને

સત્તા રહેલી હતી અને એ કંપનીના સંબંધમાં કાયદેસર રીતે કોટ્ટેકટથી કરવામાં આવેલાં દેવાં અને જોખમદારીઓ તેની સત્તા અને વહિવટને ચોગ્ય હતાં. "

અસરકારક કાયદો.

આથી તે એક અસરકારક કાયદો હતો અને પ્રિન્સિ કાઉન્સિલ દેખીતી રીતે—હું તેમના સુકાદાઓ તપાસતો હતો અને હવે મને યાદ આવે કે—પ્રિન્સિ કાઉન્સિલે તે દાખા બનાવ્યો હતા અને એ પછી કથું હતું કે—આ કલમની અસર,—એવી રીતે કાંઈ વ્યક્તિ કાંઈ પણ દાખલામાં ઇન્ટર્ડિક્ટા કંપની સાથે દાવો માંડી શકી હોત તેવી રીતે હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ સામે દાવો માંડતાં દિંદી સરકાર તેને કાંઈ કાયદો બંધીને અટકાવે નહીં એ હતી. તેનું મૂળ એ મુદ્દા છે કે કે જે મેં જણાવ્યો છે અને તે એક સુકાદો હતો અને તેજ ફક્ત એક સુકાદો હતો. તેઓ તેને જમિનના દાવામાં લાગુ પડતા. એ પછી લોર્ડ રોયલ્ટસ આપણને જે અગવડ ઉભી થઈ છે, તેના સંબંધમાં ફરિયાદ કરે છે.....

લોર્ડ રોયલ્ટસ:—મી. રોયલ્ટસે જે કહ્યું છે તે ફરીથી કહેવા અને તે ઉપર ભાર મૂકવા હું પ્રયત્ન છું. ખરેખર કાર્મિ પૂજી કરવામાં આવશે નહીં ત્યાં સુધી તેથી હિંદુ માંના કાયદા ધડાનારાઓ ધર્મા મુજબથી બરી રીયલિટીમાં મૂકશે અને હું કમિટીને તે મુદ્દા ઉપર વિનિર્ણય કરવા માગું છું કે, તેણે સચવાયલા સુધારાની સખ્ત ગોડવર્ડીનું સ્વરૂપ એમને એમ સ્વીકારવું કે નહીં અથવા તો ફેરફાર સાથે સ્વીકારવું એ બાબત ઉપર આ પછે અહીં નિર્ણય કરી શકીએ; પરંતુ હું ધારૂં છું કે—કમિટીએ જે કાંઈ સાંભળ્યું છે તે પછી અને ત્યાંના સ્થાનિક કાયદા ધડાનારાઓએ આ ૬૦ રિયલિટી કાયદાઓ પસાર કર્યા છે તેના સંબંધમાં હિંદુમાંની કામકાજની વસ્તુરિયતિ જોનાં અને નવી લગભગ ૨૦૦ ની સંખ્યાના કાયદાઓ જોતાં, ક્લેરિફ નિર્ણય કે પ્રિન્સિ કાઉન્સિલને અપીલ કરવા માટે મુદ્દો રહેશે તે ઉપર આવતાં પહેલાં, એ બધાનાં લેશે કે—જે કાયદો પસાર થયો છે તેને માટે જ નહીં પણ કાંઈ પણ કાયદો ભવિષ્યમાં પસાર કરવાના ઉદ્દેશથી અત્રે સચવાયો છે તે જોતાં, વસ્તુરિયતિ ધણી અંગીર છે.

x

x

x

x

x

પ્રમુખ: ત્યારે મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે—હિંદુમાંના સ્થાનિક ધારા ધડાનારાઓએ એવા કાયદા પસાર કર્યા જે અથવા તો ધારે છે કે તેઓ એવા કાયદા પસાર કરવા શક્તિમાન થવા જોઈએ કે જે કાંઈ વ્યક્તિના દિંદી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાના હકમાં આવે આવે.

સર કોર્ટને ઇન્ટરપ્ટ: તે વચ્ચે પડી શકે. મારી પાસે 'અહીં' એક લાંબી ટીપ છે. સભાસભોની જાણ માટે એ ટીપની નકલો કદાવવી અને ફેરવવી એ સગવડ ભર્યું થઈ પડશે.

પ્રમુખ: હું ધારૂં છું કે તે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે. દેખીતી રીતે તે ઉપર સંભાળપૂર્વક વિચાર ચલાવી જોવામાં આવ્યો છે અને મુદ્દો કેવી રીતે ઉભો થાય છે તે જોવાને તેનાથી કમિટીને જાની શકશે દાખલા તરીકે પહેલા દાખલામાં હિંદુસાનુ (ફેન્ડ-)

દારી) કાયદામાં (૧૯૧૫) એવી કલમ છે કે-કમિશનરોનો સુકારો છેવટનો અને પૂર્ણ થયેલો ગણાશે. એમ બની શકે કે-કમિશનરો એમ કહે કે-હિંદી પ્રધાને વ્યાજખી કર્યું છે અને પછી એવી દલિલ કાવવામાં આવે કે-નેણે વાજખી કર્યું છે એવું બહેર થયું અને તેથી તેની સામે દાવો માંડી શકાય નહીં. તમે આવી રીતનું કહેવા ધારો છો ને ?

સર કોર્ટને હાજર: હા.

હિંદી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાનો હક.

પ્રશ્ન: આવી બાબત માટે ગોઠવણ કરવાની જરૂર હોય એમ જણાય છે. એવી જ રીતે બીજી ઘણી બાબતોની ગોઠવણ કરવાની છે પણ હું ધારું છું કે-એ ઇચ્છાપોષ્ય થઈ પડશે કે-કમિટીને આ દાખલાઓ જોવાની તક આપવી જોઈએ, એ એક ઘણી મુશ્કેલી ભરી બાબત છે. તમે જે ઉપાય સૂચવો છો તે હિંદીમાંના ધારા ધડનારાઓને હિંદી પ્રધાન સામે કોઈ વ્યક્તિને દાવો માંડવાનો હક મિલકુલ રદ કરવા માટે શક્તિમાન કરવાનો છે.

લૉર્ડ ઇન્ડિસ: હા.

x x x x x x

સર જૉન જાડિસ: ખાસ કરીને ઇલાકેદાર ચહેરો ત્યાં ૧૭૨૬ ની સાવથી ઇંગ્લિશ કાયદો, અમુક ફેરફાર સાથે (એજ બાબત રંગુન અને બીજાં કેટલાંક ચહેરોને લાગુ પડે) અસ્તિત્વમાં છે ત્યાંના લોકોને પણ ઘણું ભાગે એજ લાગણી હોય છે.

તેઓમાંના કેટલાક ઇંગ્લિશ કાયદા જોવા જ નીચે હોય છે અને ત્યાં સુધી હું જાણું છું ત્યાં સુધી તેઓ હમેશાં એમ જ ધારતા આવ્યા છે કે-૧૮૫૮ ના કાયદા મુજબ અપા-પક્ષ અધિકાર, જે રૂબરૂ વહેમથી મિલકુલ વેગળા હોય એવી અદાલતોમાં દાવો માંડવાની સત્તા આપે છે તે તેઓ પાસે એક કિમતી વસ્તુ છે. આપણી સરકારના તાબાના લોકોમાં તે વિશ્વાસ વધારે છે અને મને ખબર છે ત્યાં સુધી, કેઈપણ રીતે તુકથાન-કારક નથી. કોઈ મુકદ્દમામાં દારી જવું, એ સરકારને ચીઠ ચલાવનારું ચર્ષ પડે છે પણ લોકો ઉપર તેમના અભિપ્રાયો મુજબ રાજ ચલાવવાની વિશાળ બાબત સાથે તેની સરખામણી કરતાં તે એક નજીવી બાબત છે, રાજનીતિને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી આ બાબત એવી છે કે જે લોકોની લાગણીઓથી-સભાગપૂર્વક બહેર કરેલી લાગણીઓથી નક્કી કરવાની છે.

x x x x x x

લૉર્ડ ઇન્ડિસ: કલમ (૨) પેટા કલમ (ડી) જે અમુક દાખલાઓમાં હિંદી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાના હકમાં અવરોધ નાંખે છે તેને લગતા ગયા અફવાડીયાના આપણી ચર્ચાના વિષય વિષે હું એકાદ સબ્બ કહેવા ધારું છું. ગયે અફવાડીએ આપણે મળ્યા ત્યાર-થી હિંદી પ્રધાનની એશિમ તરફથી આ પેટા-કલમ ઉપર હિંદ અને ઇંગ્લાંડના વિવિધ ભાગોમાંથી આવેલી અરજીઓના મુદ્દાઓ ઉપર અને ગયે અફવાડીએ આલેની ચર્ચાના મુદ્દાઓ ઉપર

મંજાળ ભર્યો વિચાર ચલાવવામાં આવે છે. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે-આ બિલમાં દાખલ કરવાની આ દરખાસ્તમાં જે ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે તેની સામે ઘણી જ સખત લાગણી હતી. આથી ઇડિયા આફ્રિસે એવો વિચાર કર્યો છે કે-બધા સંલેગો જોતાં, આ દરખાસ્ત ચર્ચાસ્પદ પ્રકારની ગણવામાં આવે છે. એ સત્ય-વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, અને ચર્ચાસ્પદ બાબતો વિગત દરમ્યાન બનતા સુધી સુલતની રાખવાની છે તે જોતાં, એકંદરે સૌથી ડહાપણ ભરેલી યોજના કદાચને એ થઈ પડશે કે-બિલમાંથી આ જોડવણું પડેતી મુશ્કેલી. અમે તેની જૂદી જૂદી બધી રીતો વિગે ચર્ચા કરી છે. સૌથી પ્રથમ તો એ કે-ભવિષ્યમાં આ મુશ્કેલ બાબત સંબંધી કામ કરવાના હેતુથી અને તેજ સામે યોગ્ય સંલેગોમાં યોગ્ય અપીલ કદ કર્યા શિવાય કંઈ ફેરફાર કરી શકાય કે નહીં. જૂદી જૂદી રજૂ થયેલી દરખાસ્તો ઉપર અમે વિવાદ કર્યો-અને ખાસ કરીને તમે નામદારે જે દરખાસ્ત રજૂ કરી છે તે ઉપર પણ-પરનું એ દરખાસ્તમાં એની મેજે જ એટલી બધી મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ કે અમને તે તથ્ય દેવાની જ ફરજ પડી. એ પદવી તેને ફરીફરી તપાસી શકાય તેટલી હદ સુધી એટલે કે હાલના કાયદાને મજબૂત બનાવવાની જ બાબતમાં લાગુ પાડવાનો ફેરફાર કરવાનો પ્રશ્ન આવ્યો અને વિચાર કરતાં અમે એવા છેવટ ઉપર આવ્યા કે-એ દાખલામાં પણ અગાઉથી ધારી શકાએ તેના કરતાં પણ વધુ મુશ્કેલી તેનાથી ઉભી થાય એ બનવા જોગ છે.

×

×

×

×

અલગત ભવિષ્યમાં આ પ્રશ્નની વધુ ખીલવણી થાય અને એ પછી તેની સાથે એવી રીતે કામ પાડવું પડશે, પણ કદાચ બહારના ભગવાથી સંલેગો જોતાં તેની સાથે વધુ સારી રીતે કામ લઈ શકાય. સલાહકારક કમિટીનો એ સામાન્ય અભિપ્રાય છે. જે આ કમિટીને તે બગેરો લાગતો હોય તો મને આશા છે કે-હું તેને સંમતિ અપાયલી માનિશી શકીશ."

હિંદી કાયદા ઘડનારાઓની સત્તાનો પ્રશ્ન.

હિંદી કાયદા ઘડનારાઓ આ કાયદો પસાર કરવાની સત્તા ધરાવે છે કે કેમ એ શંકાવિમુક્ત નથી એ પ્રશ્ન ઉપર મેં ક્યારનું એ વિવેચન કર્યું છે અને હું આગળ વધીને કહી શકે-એ પ્રશ્ન બરેબર એવો નથી કે સામાન્ય જેવો ગણી શકાય અથવા તો હંકાણુથી તે નકારી શકાય. બરેબર, રાલેટ રિપોર્ટના વિદ્વાન કર્તાઓએ પોતાના છેવટના પેરામાં પોતાની શંકા બતાવી છે અને આ મુશ્કેલ પ્રશ્નને નિકાલ આણુવા પ્રયાસ કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે-કાયદો ઘડવાની સૂચનાઓ કરતાં અમે એ બાબતનો બિસ્ફુલ વિચાર કર્યો નથી કે-ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કાઉન્સિલની સત્તા બહાર કોઇપણ પ્રકારે આવો કાયદો છે એવી દલીલ આણી શકાય. એવા કોઇ મુદ્દા ઉપર કાયદો ટાંકવો એની અમને સત્તા નથી અને અમારી સૂચનાઓના પાયા તરીકે કોઇપણ જોડવણુને લગતી અટકળ બાંધવી એ માત્ર ગૂંચવણ ઉભી કરશે. આથી અમે એ મુદ્દા ઉપર આગળ વધ્યા છીએ કે-અમારી જે કોઇ પણ સૂચનાઓ સ્વીકારવાનું નક્કી થશે તેને અસરકારક બનાવવા માટે તે હેતુ પરિપૂર્ણ કરવા પુરતો કોઇ કાયદો ઘડવામાં આવશે.

હવે કાઉન્સિલે બિલમાં જે રીતે વધારો કર્યો છે તેના નિયમો ઉપર હું બોલીશ.

લાગ પહેલો.

(૧) વહીવટી સરકારને એવું કહેવાની સત્તા આપવામાં આવે છે કે-અમુક ગુન્હાઓ ખાસ બંધારણ વાળી ત્રિપુટી અદાલત દ્વારા તપાસવામાં આવશે અને કાયદાની સામાન્ય અદાલતોદ્વારા નહીં.

(૨) આવી તપાસ દરમ્યાન જ્યુરી નીમવામાં આવશે નહીં.

(૩) આવી તપાસ દરમ્યાન દોષારોપણને લગતું ક્રમકાજ કરવામાં આવશે નહીં.

(૪) આવી તપાસ દરમ્યાન અમુક હકીકતો કે જે બીજી રીતે દાખલ થઈ શકે તેવી હોય નહીં તે પુરાવામાં દાખલ કરવામાં આવશે.

(૫) આવી તપાસ દરમ્યાન દોષિત વ્યક્તિ તપાસ અને ઉચ્ચતપાલટ તપાસ તેની પોતાની તરફથી સોમંદ ઉપર સાક્ષી તરીકે લઈ શકાય.

(૬) આવી તપાસો, માત્ર એડવોકેટ-જનરલના સર્ટિફિકેટથી કોઈ જાતનું સોમંદ નામું કે કારણના ટેકા શિંષ્ય હાઈકોર્ટ ખેસતી હોય તે હમેશાની જગ્યા કરતાં બીજી કોઈ જગ્યાએ સામાન્ય રીતે ચલાવી શકાશે.

(૭) ત્રિપુટી કોર્ટ, સ્થાનિક સરકાર એ પ્રકારનો અભિપ્રાય સ્વીકારવાને બંધાયેલી છે કે-મજૂર ગુન્હો રાજ્યની સલામતીને નુકસાનકારક દિવસાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તે કોર્ટની એવી માન્યતા હોય કે-બારાપી એવી કોર્ટ દિવસાલ સાથે કોઈ રીતે નષ ધરાવતો નથી તે છતાં પણ તેને શિક્ષા કરવાને તે બંધાયેલી છે.

(૮) ત્રિપુટી કોર્ટનો ચુકદો છેક છેવટનો અને પૂર્ણ થયેલો ગણવાનો છે અને ફરી તપાસણી માટે આપીલ કરવાનો કોઈ જાતનો હક રહેશે નહીં અને કોઈ પણ હાઈકોર્ટ કોઈ મુકદ્દમા અથવા મુદ્દો ફેરવદલ કરી શકે નહીં.

લાગ બીજો અને ત્રીજો.

આ વિભાગોના નિયમો સ્વ-તિરસ્કૃત રહે છે. બીજા લાગ અનુસાર પ્રાંતિક કારો-બારી સરકારને, ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલના જાહેરનામા ઉપરથી, નીચે જણાવેલા બધા અથવા તેમાંના કોઈ કુકમ, તેમની સત્તાઓની કોઈપણ વ્યક્તિ કે જે તેમના અભિપ્રાય મુજબ, કલમ ૨૦ મી માં જણાવેલી જાતની કોઈ દિવસાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એમ તેમને લાગે તેવી સામે કાઢવાની સત્તા ધરાવે છે.

(૧) એક વર્ષની મુદત કે જેમાં જરૂર જણાય તો એક બીજા વર્ષનો વધારો કરી શકાય તે માટે એવી જામીનગીરી લખાવવી કે તે વ્યક્તિ પરિશિષ્ટમાં જણાવેલા કોઈ ગુન્હાઓ કરશે નહીં અથવા તે ગુન્હા કરાવવામાં ઉત્તેજન આપશે નહીં.

(૨) નકો કરેલા અધિકારીને પોતાનું રહેઠાણ અથવા રહેઠાણના ફેરફારની ખબર આપવી.

(૩) બ્રિટિશ દિંદમાં કોઈપણ નહીં કરેલી દંડમાં રહેતું અથવા વસતું.

(૪) જાહેર સુલેદમાં ખલેલ પહોંચાવો અથવા જાહેર સલામતીને નુકસાનકારક જણાય એવા કામથી દૂર રહેવું.

(૫) નહીં કરેલા સમયે પોલિસ ખાતા સમક્ષ તેણે હાજરી આપવી.

વિભાગના નિયમો મુજબ, પ્રાંતિક વહીવટી સરકારને એવા જ જાહેરનામાથી અને અમુક સંજોગોમાં નીચેના અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે કે—

(અ)-પુરવણીમાં પ્રતાવેલાં ગુન્હા સાથે અમુક માણસને સંબંધ છે એવો તેમનો અભિપ્રાય પડે તેવા માણસને વગર વારંટ પકડવો.

(બ) તેને કેદ કરવો.

(ક) જાહેર સલામતીને જોખમમાં નાખે એવા કારણથી અમુક જગ્યા વપરાય છે અથવા વપરાવાની છે તે જગ્યા તપાસ કરવાનો હુકમ કરવો.

એટલું જ્યાનમાં લેવાનું છે કે કોઈપણ પ્રકારની કાયદેસર તપાસ સુદ્ધાં કર્યા વિના આ બધા હુકમો હોડવાના છે. આ કોલેન્સલના એક જિનઅધિકારી સભાસદે બરોબર કહ્યું હતું તે પ્રમાણે આ શરતો 'શુદ્ધમાં શુદ્ધ દબાણ' સિવાય બીજાં કંઈ વધારે કે ઓછું નથી. એવી સૂચના કરવામાં આવી છે કે દુઃખી યતાં માણસોના રક્ષણ માટે આ ભાગમાં શરતો દાખલ કરવામાં આવી છે. મારા મત પ્રમાણે તો આ શરતો નિરાશજનક રીતે અગોચર છે અને કહેવાતાં રક્ષણનાં સાધનો છેક જ કલ્પિત છે. તેનાં કારણ નીચે પ્રમાણે—

(૧) તપાસણી—અમલદારની નિમજ્જક કારોબારી સરકારને હાથે થવાની છે.

(૨) બધી તપાસ ધૂસપુસ રીતે પડદા પાછળ થવાની છે.

(૩) જે માણસની તપાસ ચાલતી હશે તેને તપાસણીના બધા ક્રમ દરમ્યાન હાજર રહેવાનો હક રહેવાનો નથી.

(૪) દુઃખી થયેલા માણસ તરફથી કોઈ વછીલ હાજર રહે તેવો હક મળવાનો નથી.

(૫) પુરાવાના કાયદાના કોષ્ટ નિયમો પાળવાને તપાસણી—અમલદાર બંધાયેલો રહેનાર નથી.

(૬) તપાસનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત રહેવાનું છે.

(૭) પોતાના બચાવને માટે અમુક બાબત ગમે તેટલી જરૂરી હોય તેપણુ તેવી બાબતની ખબર કોઈપણ જાહેર સલામતી અથવા વ્યક્તિગત મલામતી ભયમાં આવી પડે એમ હોય તો તે બાબત તેવા માણસને તપાસણી અમલદાર કહી દેશે નહિ.

(૮) કોષ્ટ સાક્ષીને કાંઈ સોગત દેવાના નથી.

(૯) તપાસણી અમલદારના કોષ્ટપણુ નિર્ણયને સ્વીકારવાને સ્થાનિક સરકાર બંધાવાની નથી.

ભાગ ચોથો.

ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૧૫) બંધાઈ રોઈટ પ્રિન્ટર્સ રેગ્યુલેશન (૧૮૧૮ નો રેગ્યુલેશન ૩) અને ૧૮૧૪ ઇન્ડિયન ઇન્ડિયા ઓર્ડિનન્સ કે કોનો અમલ ૧૬૧૫ના ઇમ્પ્રોન્સી રેગ્યુલેશન કન્ટિન્યુએશન ઓફ્ટથી આણુ રહે છે તે કાયદા તથા વહીવટી દાખ

નીચે આવતા લેક્ષીને લાગુ પાડવાનો આ ભાગની શરતોનો ઉદ્દેશ છે. એવી શરત કરવામાં આવી છે કે ડીરેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઓફ્ટની રૂએ જે માણસ ઉપર કામ ચાલતું હોય તે માણસ જે ક્ષેત્રમાં વીશમી કલમની રૂએ કરેલા જાહેરનામાનો અમલ થતો હશે તે ક્ષેત્રનો રહેવાશી લેખાશે, અને તે પ્રમાણે બીજા ભાગની શરતો એવા દરેક માણસને લાગુ પડશે; વળી ઇન્ડિયન ઇન્ટર ઇન્ડિયા ઓર્ડિનન્સની રૂએ જે માણસ ઉપર કામ ચાલતું હશે તે માણસ જે ક્ષેત્રમાં કરેલા જાહેરનામાનો અમલ થતો હશે તે ક્ષેત્રનો રહેવાશી લખાશે અને તે પ્રમાણે બીજા ભાગની શરતો એવા દરેક માણસને લાગુ પડશે. આ શરતો ઉપરથી એટલું તો ચોખ્ખેચોખ્ખુ જણાઇ આવે છે કે ડીરેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ કે ઇન્ડિયન ઇન્ટર ઇન્ડિયા ઓર્ડિનન્સ અનુસાર વહીવટી કામગીરીમાં રહેલા માણસે આ ગિવના પહેલા ભાગની શરતો પ્રમાણે પણ કોઈ જાતની તપાસ ચલાવ્યા સિવાય વધારેમાં વધારે બે વર્ષની મુદતની શરતે ત્યાં સુધી વહીવટી સરકારને જરૂર લાગે નહિ ત્યાં સુધી આવી જાતના કામગીરીમાં રહેવાનું જારી રાખવું પડે.

ભાગ પાંચમો.

આ ભાગની શરતોથી સાંકળની છેવટની કડી પૂરી પડે છે. તેમાં એવી શરતો છે કે સફરજ કાયદાની શરતોની રૂએ પસાર કરેલા હુકમ વિષે કોઈપણ અદાલતમાં ચલાવેલા પીટીશન શકાશે નહિ. સારી દાનતથી કરેલા અથવા કરવા ધારેલા કંઈ પણ કામ માટે કોઈપણ માણસ ઉપર કોઈપણ કામ ચલાવી શકાશે નહિ કે તેવા કોઈ માણસને પકડી શકાશે નહિ કે તેની સામે બીજું કોઈ કામ ચલાવી શકાશે નહિ. આથી વહીવટી સરકારની સર્વોચ્ચતા સંપૂર્ણ થાય છે, અને પ્રજાની સ્વતંત્રતા તે સરકારની દયા ઉપર જ આધાર રાખી રહે છે.

આ શરતોમાં વહીવટી સભા, ધારાસભા અને ન્યાયમંડળ એ ત્રણેનાં કાર્યો વહીવટી સભામાં કેન્દ્રિત કરેલાં માલૂમ પડે છે. આ દેશમાં ધારાસભાનું જે બંધારણ છે તે અનુસાર અહીંની ધારાસભા વહીવટી સભાની ઇચ્છાને અમલમાં મુકે છે. હવે એવી ભલામણ કરવામાં આવી છે કે અમુક ગુન્હાઓની બાબતમાં ન્યાયસભાનો લોપ થવો જોઈએ અને તેની જગ્યા વહીવટી સભાએ લેવી જોઈએ. એટલું જ કહેવું બસ થશે કે સુધરેલી દુનિયાના ધારાસભાના ઇતિહાસમાં આવી શરતો જેવી કોઈ શરતો અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી.

આપણને એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આખરે તો આ કાયદો થોડા વખતને માટે જ છે અને તે માત્ર ત્રણ વર્ષ સુધી જ અમલમાં આવવાનો છે, માટે આ કાયદોની વિરૂદ્ધની પોતાની વર્તણૂક વિષે બધા બિનઅધિકારી સભાસદોએ ફરીથી વિચાર કરવો. હું કહું છું કે જે કાયદો ખરી રીતે તરવરે ભયંકર અને નિંદ્ય હોય તે થોડા વખતને માટે હોય તેટલા ઉપરથી તેવો કરતો અટકતો નથી. આ કાયદો હમેશને માટે કે થોડા વખતને માટે હોયો જોઈએ કે કેમ તે કંઈ સરકાર અને બિનઅધિકારી સભાસદો વચ્ચેનો ચર્ચાસ્પદ સવાલ છે નહિ અને કદિ હવે પણ નહિ. મતભેદ તો માત્ર સિદ્ધાંતને લગતો છે. આથી ધરમેજે સમજી લેવાનો સવાલ જ રહેતો નથી. હું દિગ્મતથી કહું છું કે, એક

દહાડા માટે પણ ગમે તે પ્રકારે કે આકારે આ કાયદાને કાયદાના પુસ્તકમાં દાખલ કરવા વિષે કાંઈ પણ હિન્દવાસી કદિ સંમતિ આપશે નહિ. અમે એવું માનીએ છીએ કે ઉચ્ચ પાથલ અને ખુનામરફી કરનારા ગુન્હાઓને જડમૂળથી દૂર કરવા માટે દામની પગલાં લેવાં એ કંઈ ખરે ઉપાય નથી. આ ખરાબ વર્તણૂકનું મૂળ કારણ શું છે ? જે રાજકીય અને વહીવટી બંગાડને લીધે હિન્દુસ્તાનના લોકોને અકથ્ય દુઃખો વેઠવાં પડે છે તેને પરિણામે જ આ ગુન્હાઓ થવાં પામે છે. આથી ઉપાય માત્ર એટલો જ છે કે છેલ્લાં ત્રેત્રીશ વર્ષથી વર્ષોવર્ષ હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિપક્વ લોકોનાં જે સ્થાયી દુઃખો જાહેર કરતી આવી છે તે દુઃખો દૂર કરવાં. દાખ મુકયાથી કાંઈપણ દેશમાં સારાં કંઈ આવેલાં જાણ્યાં છે ? આયર્લેન્ડમાં આટલા આટલા ગુન્હાના કાયદા છે છતાં તેનો દાખ શું સફળ નીવડ્યો છે ? આ આપણા પોતાના દેશમાં પણ શું તે સફળ નીવડ્યો છે ? રાજદોહની બાખ્ખાનો વિસ્તાર વધારવા માટે આપણે ક્રિમિનલ લોમાં સુધારા કર્યા છે. આપણે, ઉદેશ પાર પાડવા માટે આપણે ક્રિમિનલ પ્રોસીજર ક્રાઇમાં વખતોવખત સુધારા કર્યા છે. આપણા કાયદાના પુસ્તકમાં ૧૯૦૮નો ક્રિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ, ૧૯૧૩ નો ક્રોનિસ્ટી એક્ટ, પ્રેસ એક્ટ અને એવા બીજા કાયદા દાખલ કરીને આપણે તે કાયદાના અંતરે મેલો બનાવી દીધો છે. સીડિસિયલ મીટિંગ્સઝ એક્ટ અટકાવવા માટે આપણે મહેનત લીધી છે. તેનાં પરિણામ શાં આવ્યાં છે તે તો આપણે જાણીએ જ છીએ.

સીલેક્ટ કમિટી.

જે મિલ વિરૂદ્ધ હું આટલો બધો પડ્યો છું તે મિલ વિષે તીમાયવી સીલેક્ટ કમિટીમાં કામ કરવાની મારે ના કહેવી નોંધતી હતી એવું મને કહેવામાં આવ્યું છે. તેને માટે મારો જવાબ આ છે. પ્રથમ તો એ કે, મારું માનવું છે કે, સીલેક્ટ કમિટીને પોતાને કારણે તેમ આ મિલ વિષે વિચાર કરવાનો હક્ક છે; અને મને એમ લાગ્યું કે આ મિલ રદ કરવા વિષે કાઉન્સિલને લલામણ કરવાને સીલેક્ટ કમિટીને ખાતરી આપવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો. મારા આ મતના સમર્થનમાં હું આ કાઉન્સિલને કારણે રજુ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તો રાખું છું, પણ આપ નામદારે જે અધિકારી અટકાયત કીધી છે તેથી મારાથી બની શકતું નથી. બીજો જવાબ એ છે કે, મારી એવી ખાતરી હતી કે આ કાયદા સામે કાઉન્સિલમાં તેમ જ તેની બહાર જે એકમની હિન્દી વિરોધી દર્શાવ્યા છે તેને માન આપીને તથા આ મિલ પસાર કરવાથી બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કદિ નહિ જાણવામાં આવેલી સખ્ત ચળવળ દેશમાં ઉભી થશે એ વાત ખ્યાનમાં લઇને સીલેક્ટ કમિટી કંઈ રસ્તો શોધીને આ કાયદાને એવી રીતે સુધારશે કે તેથી તે ઓછો લાયકર, ઓછો નિંષ અને કંઈક અંશે ઓછો વધાભર્યો નીવડશે. હું કહીશ કે છું કે મારી એ આશા છે કે જ પડી લાગી છે. એક સીલેક્ટ કમિટીએ આ મિલમાં થોડાક ફેરફાર સૂચવ્યા છે, પણ એ તો અણકિમતી શરતોને લગતા છે. મારે સખેદ જણાવવું પડે છે કે કિમતી શરતો માટે તો તેઓ તસુભર પણ ચર્યા નથી. જે આ કાયદો વધારે સખ્ત થયો છે તો તેમાં એક ખાસ બાબત છે. તે એ કે આ મિલ સરકારમાં દાખલ થયું નેમાં જે શરતો હતી તે શરતો જે હિલચાલથી માત્ર રાજ્યની વિરૂદ્ધ ગુન્હા થવાનો સંભવ

(બ) આ કાઉન્સિલની અંદર તેમ જ બહાર હિન્દીવાસીઓના અભિપ્રાયની એક-મતી હોવા છતાં તેની વિરૂદ્ધ આ કાયદો પસાર થાય છે.

(૮) ખુનામરકીના અને ઉચ્ચપાયાલ કરનારા ગુન્હાઓ દૂર કરવા માટે દયાળુ એ કંઈ ઉપાય નથી. જે રાજકીય બગાડથી લોકોને અકસ્મત દુઃખ વેળું પડે છે તેના પરિણામ રૂપે આ ગુન્હાઓ થાય છે. મુળ કારણ દૂર કરો એટલે ખુનામરકી દૂર થઈ જશે.

(૯) આથી લોકોના મન ઉપર એવી કઠોર યાદદાસ્ત ઠસી જશે કે વખત વીત્યે પણ તેને મોળી પાડવી એ બની શકશે નહિ.

(૧૦) હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિષ્ટિય હકુમત સ્થાયી રહે તેનો આધાર જોરજુલમ ઉપર નહિ પણ લોકોની ઇચ્છા ઉપર રહે છે અને રહેવો જોઈએ.

(૧૧) સીલેક્ટ કમિટીના અધુરા અને અપ્રમાણ રીપોર્ટ ઉપરથી આ ખરડાને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. આથી આવો રીપોર્ટ રજુ થયો ત્યારથી કાઉન્સિલની જે કાર્યપદ્ધતિ રહી છે તે તદ્દન અપ્રમાણ અને અન્યાયી છે. એ રીતે પસાર કરેલો કાયદો તો ન્યાયધારણુ જોરજુલમથી પસાર કાઢેલો કહેવાય.

આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી અમારામાંના જે કેટલાક લોકો સ્વતંત્રતા માટે દરગર રાખે છે, સ્વતંત્રતાને માને છે, સ્વતંત્રતા ચાહે છે, તે લોકો આવી જાતના કાયદાઓનો અનાદર કરવાને અને આવી રીતે કાયદાનો ભંગ કરનાં જે મળ્યું થાય તે જોનનવાને તૈયાર થયા છે એમા કંઈ નવાઈ જેવું નથી. નામદાર, નિરાશ થયવા લોકો માટે સત્યાગ્રહ એ તો છેવટમાં છેવટનું અને એકલું એક બધારણુસર શસ્ત્ર છે. હિન્દુસ્તાનના લોકો શાંતિપ્રિય અને કાયદાને પાળનારા છે. તેમને સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાનાની ફરજ પાડતાં પરિણામ કેનાં આવશે તે વિષે સરકારને ચેતવવી એ મારી ફરજ છે. નામદાર, હિન્દુસ્તાનના અને સાંત્રાજ્યના સર્વોપરિ હિતની ખાતર હું તેમ કહું છું.

નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનું બાધણુ.*

નામદાર, આ અગત્યના કાયદાની આખર સુધી હવે આવી પહોંચેલા હોવાથી, અમારા છેવટના વિચારો દર્શાવવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. આ કાયદાથી મને તે થાય, તે છતાં માણસ જ્યારે દુભાયો હોય ત્યારે પોકાર કરવાની તે મનાઈ કરતો નથી. જ્યારે અમે અમારી છેવટની ફરિયાદો કરીએ છીએ ત્યારે નામદાર, અમે આશા રાખીએ છીએ કે, આપ નિખુર ચેષ્ટને આપની સત્તા વાપરશો નહિ અને અમે અમુક હદની બહાર જોળાંધી જઈએ તો અમને મનાઈ દુક્રમ આપશો નહિ. મારાથી બનશે તેટલું દુક્રમ અને મુદાસર કહેવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

સૌથી પહેલાં તો હું અસ દિલથી કબુલ કરીશ કે, સીલેક્ટ કમિટીમાં અને આ કાઉન્સિલમાં આ કાયદાને લગતા કામમાં ભાગ લેનારા સરકારી સહાયકોએ પોતાના મત

પ્રમાણે પોતાની વૃત્તિની શુદ્ધતાને અનુકૂળ પડે તેટલા પ્રમાણમાં વિચારપૂર્વક અને વિનયથી અમારું દ્વિધિનું રજુ કર્યું છે. પરંતુ તે થયું એટલે પછી મારે કહેવું જોઈએ કે અમારી ઇચ્છાઓનો મોટો ભાગ-હજી માત્ર ઇચ્છા રૂપે જ રહી ગયો છે અગાઉથી નિર્મિત થયેલા, સામે ન થઈ શકાય એવા અને નિર્દય માર્ગે ચાલે આ કાયદો પમાર થયો છે. આ કાયદાની નુકસાનકારક અસર વિષે અતિશયોક્તિ કરવા વિષે અમારા ઉપર આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે. હું એટલું જણાવવાની રમ લઉં છું કે શરૂઆતમાં આ ખરડો અમારી આગળ રજુ થયો તે જ વખતે બહાર દેશમાં જે ભય ઉભા થયા હતા તે કહી બતાવવામાં અમે યોગ્ય જ કર્યું હતું; અને પ્રારંભિક ભાગમાં તથા જુદી જુદી કલમોમાં આ કાયદાના સંકુચિત ક્ષેત્ર વિષે ચોખ્ખો ચોખ્ખો સમજાવતી આપનારા રાષ્ટ્ર દાખલ કરવા વિષે સીલેક્ટ કમિટીમાં સરકારી મહાસદોને અમે મગજબાજી હતા ત્યારે જ આ ટીકાનો અસરકારક જવાબ આપ્યો હતો. હોમ મેન્જરનો હક્ક અમુક અંશે ખર પડ્યો હતો મારે લાચારીથી “ અમુક અંશે ” શબ્દો વાપરવા પડે છે.

આપણે એક કે બે બાબતો તપાસીએ. તે દિવસે આપણે કોન્સિડરર્ગ આ કાયદા વિષે વિચાર ચલાવતા હતા ત્યારે એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે, જે માણસ ઉપર પુરવણીમાં બતાવેલા ગુના માટે આરોપ મુકવામાં આવ્યો હોય તે માણસનો ગુનો ખરેખરી રીતે ખુનામરકીને લગતો કે ઉચલપાયલ કરનારો છે કે કેમ તે વિષે પોતે જે ચોક્કસ શોધ કીધો હોય તે પોતાના અહેવાલમાં દાખલ કરવાની ફરજ બીજી અને ત્રીજા ભાગમાં જણાવેલા તપાસણી-અમલદારની ગણાશે. અમે એવી માગણી કીધી હતી કે પહેલા ભાગમાં પણ એવી જ શરત દાખલ કરવી જોઈએ, પણ તે બાબતમાં સરકારે કંઈ પાછી પાની કીધી નહિ. મને લાગે છે કે પહેલા ભાગને લગતી આ વાતનો ઇનકાર કરીને તથા પુરવણીમાંથી કલમ ૧૨૪-અ તથા ૧૫૭-અ રદ કરવાની સૂચનાનો ઇનકાર કરીને સરકારે પોતાની જાનમાલની ઉપર હજી પણ ટીકા બેઠેલી લીધી છે. તે એ કે સરકારની દાનત ગમે તેવી હોય તોપણ અત્યારે જે ખરડો પસાર થવાનો તૈયારીમાં છે તેનો ઉપયોગ ખુનામરકીને તથા ઉચલપાયલને લગતી હીલચાલો ઉપરાંત સાધારણ પ્રકારના રાજદ્વારી ગુનાઓ માટે પણ કેટલીક વાર યાચ એવો સંભવ છે મને લાગે છે કે પોતાના કાયદાની શુદ્ધતાને કે તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતોને જાંગ કર્યા સિવાય સરકાર અમારી સાથે આ બાબતમાં પૂરેપૂરી સંમત થવાને શક્તિમાન થઈ શકત. પણ મારે સખેદ જણાવવું પડે છે કે સરકાર તેમ કરી શકી નથી. નામદાર, ધારાશાસ્ત્રીઓનો અનુભવ એવું જણાવે છે કે, આખરે તો મનુષ્યનાં કાર્યો લગભગ ટેવાયલી સપાટી ઉપર ચાલે છે. ઇંગ્લિશ પાર્લામેન્ટમાં કે અમેરિકન સેનેટમાં અથવા બીજી કોઈ ન્યાયસભામાં લડાઈ ઉભી કરે એવા ખરડા પસાર થાય છે ત્યારે તેમની વિરૂદ્ધ પડનારા લોકો ખરાબ બતાવતી આગાહી કરે છે, અને જે લોકો તેની તરફેણમાં બોલે છે તેઓ પણ ભવિષ્યનાં હમર વર્ષનાં વચન તેટલા જ પ્રમાણમાં રાખે છે. પરંતુ પાછળથી જે બતાવે અને છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ વચનો કે આગાહી પૂરેપૂરાં ખરાં પડતાં નથી. નામદાર, મને આશા છે કે આ કોન્સિડરર્ગ અમે જે આગાહી જાહેર કીધી છે તે બધી આ કાયદાથી ખરી પડશે નહિ જ. પરિણામે બાબતમાં અમે જે ભવિષ્ય ભાખ્યું છે તે ભાખવામાં અમે વધારે પડતાં કેસે નહીં જેમ હતા એવું નિર્દોષ બતાવતી સાબીત થઈ જશે તો તેથી અમે જા જ થાય.

પુરા યદ્યથું, પણ નામદાર, બહુ જ માનપૂર્વક હું એટલું જણાવું છું કે આ કાયદાને અંદર-
ખાનેથી શી બાજુ ગોઠવાઈ છે તે અમે સમજી શક્યા જ નથી ! મેં તો ધણી ધણી સમ-
જીતી સાંભળી છે, પણ મને એમ લાગે છે કે, આ કાઉન્સિલમાં કહેવાયું નથી એવું કં-
ઈક આ સમજીતી પાછળ રહેલું છે એવું માનનારા લોકો માટે પણ કહેવાનું રહે છે.
અમુક પ્રમાણમાં લાગણી સાથે અમે આ બાબતની આ દિશામાં કંઈક કહીએ તો આપ
નામદાર અમને માફ કરશો. અમને ચોક્કસ રીતે લાગે છે કે અત્યારે આ કાયદો જરૂરનો
નથી, સંકટસમયને લગતો નથી, કવખનનો છે અને આ બાબત સરકારને અજાણી નહિ
હોય એવી અમારી સખ્ત માન્યતામાં અમને લકસો છે.

નામદાર, અમે ખાતીએ છીએ કે બંગાળાની શાંતિ માટે અને તે પરથી બીજા
જે પ્રાંતોને અસર પહોંચતી હોય તે પ્રાંતોની તથા હિન્દુસ્તાનની શાંતિ માટે
નવા કાયદાથી ખુલાસરકીના અને ઉચલપાચલના ગુન્હા અટકાવવાનું જે જરૂરનું જણાવું
હતું તો સમાજને આ પ્રકારનો લુલ્લભ ગુજરનારા લગભગ દરેક માણસને પોતાના કબજામાં
પોતે રાખેલ છે એવું જણનારી સરકાર આવા પ્રકારે જે લોકોને પોતાના તાબામાં રાખે
છે તે લોકોની કેદ, અટકાયત, નજરકેદ, પાંખી કેદ ચાલુ રાખવાની સત્તા આ કાઉન્સિલ-
માંથી લેનારા આવા લોકોને લગતો જ કાયદો અમારી સમક્ષ રેલું કરવાને મુખત્યાર હતી.
આવા લોકોને લાગુ પડે તેવા, તથા જે લોકો એ ક્ષેત્રમાં રજ્યા નથી પણ જેઓ આવી
જાતની વર્તણૂકને લાયક છે એમ સરકાર માને છે તે લોકોને લાગુ પડે તેવા કાયદાને
માટે રજા માગવાને, કાયદા તરીકેની મંજૂરી મેળવવા માટે અમને કહેવાને મરકાર પૂરી
મુખત્યાર હતી. અહીં અપાયલાં બાપજોમાં નહિ પણ અન્ય રથજે એવી સુચના થઈ પણ
હતી એમ માફ ધારવું છે. આ સુચના સ્વીકારવાનાં આવી નહિ, પણ તેને બદલે ન્યા
ત્યાં લય ઉપજાવે એવો સામાન્ય કાયદો આપણી સમક્ષ રેલું કરવામાં આવ્યો છે અને
આપણે તેને મંજૂરી આપવાની તૈયારીમાં છીએ તો પછી ન્યારે કંઈ ખાસ જરૂર જ-
ણાતી નથી, કંઈ ખાસ સંકટસમયની જરૂર જણાતી નથી અને સાધારણ રાજદ્વારી ઉ-
ચકેરણી કરનારા લોકો ઉપર પોને તરાપ મારે છે એવું સહેજ પણ જણાવા દીધા વિના
આ બાબતમાં પગલાં લેવાનું પોતાથી બની શકે એમ છે, ત્યારે આવી જાતનો કાયદો રેલું
કરવાને સરકાર શા માટે આટલી બધી ચિંતાતુર હશે એવો સવાલ લોકોને થાય એમાં
કંઈ નવાઈ ખરી ? અજાણ ભેજાવાળા લોકો તો કંઈ કંઈ સૂચનો કરે છે. ઉચકેરણી કર-
નારા કે હમેશના અસંતોષી રહેનારા લોકો. પાસેથી જ નહિ પણ બીજે રથજેથી મેં જે
એક બે વાતો સાંભળી છે તે આપની સરકારને આ છેવટની ધડીએ જણાવતી એ મને
જરૂરનું અને યોગ્ય જણાય છે. થોડા દિવસ ઉપર 'લન્ડન ટાઇમ્સ'માં આવું એક કારણ
મારી નજરે પડ્યું હતું અને તે આ કાયદાના ખરા પાવારૂપ હોય પણ ખરું એ જ પાવા
રૂપ છે એમ તો હું નહિ કહું પણ હું એવું ધારું છું તો ખરો. એવું કહેવામાં આવ્યું
છે કે, ગઈ લગાઈ દરમ્યાન જુદાં જુદાં મથકોએ રહીને જે લગભગ એક લાખ સીપાઈ-
ઓએ નામના માટે એવી જાનની લગાઈ ચલાવી છે તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં પાછા ફરે ત્યારે
પુરોમાંથી ગરજડ બહુ પ્રમાણમાં વધી પડે તે પહેલાં તેની નિયાતીને જ દાખી દેવાય તે
માટે સરકારના હાથમાં કાંઈ કાયદારૂંપી દધીવાર હોવું જરૂરનું છે. બીજું અનુમાન એવી
જાનનું છે કે, પુરોપમાં સુલેહની ચરતો ઉપર સહી થઈ જાય અને પરિણામે પુર્કોના સા-
આન્યના બનાવથી મુસલમાન જાતમાં, મુસલમાન જાતના ભાઈઓમાં બપંકર અસંતોષ

અસંતોષ ઉભો થાય તે પહેલાં સરકાર પોતાના હાથમાં આવું ટાંક સત્તાવાળું હથિયાર રાખી લે
એ વધારે સારું છે. બીજા લોકોએ એમ કહ્યું છે કે કદાચ એમ પણ હોય કે ઉવટે પા-
લામેન્ટમાંથી સુધારાની યોજના જ્યારે બહાર પડે ત્યારે તે ગોળગોળ જણાય તો દેશમાં
રાજકીય અસંતોષ એટલો બધો ફેલાઈ જાય કે સરકારના હાથમાં અસાધારણ સત્તા ન
હોય તો તેની સામે સરકાર ફતેહમંદ ટકરે ઝીલી શકે નહિ. હજી વધુ એક કારણ
સૂચવવામાં આવ્યું છે, અને આ કાઉન્સિલના ધ્યાન ઉપર તે લાવતાં સાવધાન રહેવું પડશે.
નામદાર થોડા વખત પહેલાં મારા ઑન. મિન મિ. સુરેન્દ્રનાથ ઝેનરજીએ આ કાઉન્સિલના
યુરોપીઅન સલાહકારોને તથા સામાન્ય રીતે યુરોપીઅન જાતિને તેમના ભૂતકાળના ઇતિ-
હાસને આધારે તથા કાયદેસર સ્વતંત્રતા મેળવતાં પહેલાં તેમના આપદાદાઓને જે હાડ-
મારીમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું તેને આધારે વિનંતિ કીધી હતી. એ વિનંતિ ઉમદા હતી
અને તે ફરીથી કડી બનાવવાનું હું મોકુફ રાખું તો તેથી એમ સમજવાનું નથી કે મને
તેમાં શંકા નથી; પણ કંઈક કારણથી મારા મિત્રોને વિનંતિ કરવાની મારી ધારણા છે
હું એમને એટલું યાદ રાખવાનું કરું છું કે પૂરેપૂરા જ્યાણ-જીવનથી ભરેલો આ કાયદો
હિન્દુસ્તાનના લોકોને લાગુ પાડવા માટે ધડવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સુધી એ લોકો પૈકી
અમુક સંખ્યાગણી લોકો બીજા ભાણુઓની સ્વતંત્રતા માટેના પોતાના અતિશય ઉત્સાહથી
અને સ્વતંત્રતા માટેની પોતાની એ આહવાથી હિન્દુસ્તાનના નીચે દબાઈ ગયલા લોકોના
નસીય સાથે મિત્રતા બાંધવાનો માર્ગ લે નહિ ત્યાં સુધી આ કાયદો તેમને લાગુ પડવાનો
નથી. આ કાયદાનાં ખરાબ પગિછામથી અમે આટલા સાબીત છીએ તો એ લોકોના
ટેકાને નહિ તો તેમની સહાનુભૂતિને તથા બહાદૂરીને અપીલ કરવાનું અમારે માટે યોગ્ય
ગણાશે, આ લડતમાં તેઓ અમારે પડખે ઉભા રહી ન શકે તો બાકે પણ અમારી વફા-
દારી વિશે કટાક્ષમયાં આલેખ તેઓ મુકશે નહિ તો ખસ છે; આ કાયદાની સામે પડનારા
હિન્દવાસી લોકો જવાબદાર રાજ્યતાન માટેની પોતાની અશક્તિ બનાવી દે છે એટલું તો
નહિ-એ તો કંઈ નથી-પણ બધી જાતના રાજદ્રોહ માટે અને ખુનામરકીના શુન્હા માટે
શુન્હેગારી-સહાનુભૂતિ બતાવે છે એવું એમણે અહીં તેમ જ બહાર ધણુંખરું કહ્યું છે તે
હવે કહેશે નહિ તો પણ ખમ છે. નામદાર, અમુક લાગણી સાથે જ હું આ વિચાર
જણાવું છું, કારણ કે મેં જોયું છે કે ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન વિચારોને દર્શાવનારા માધ્યમ ત-
રીકે ગણાતા ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન છાપાઓ ધણું ખરું આવી જાતના આલેખ કરે છે અને તે
અમારા હૃદયમાં ઉઠા બોધાય છે. પણ માત્ર બેદરકાર છાપાઓ જ આવું કરતાં નથી.
નામદાર, થોડા વખત ઉપર યુરોપીઅન એસોસિયેશન તરફથી બહાર પડેલો ખરીતો
વાંચીને મને કંઈ અકથ્ય લાગણી યદ્દ આવી હતી. યુરોપીઅન પ્રજાના આગેવાન લોકો
પૈકી કોઈએ પણ હજી સુધી એ ખરીતાને માટે કપકા દીધો નથી અને તેની સામે જવાબ
આપ્યો નથી; એટલે આપણી આગમના આ કાયદાથી દુઃખાયલા લોકોને એવું માલમ
પડશે કે, કંઈ નહિ તો બીજાને સમજાવવામાં પણ જેમણે બહાદૂરી બતાવવી જોઈએ તે
લોકો દયાની આ શાદા નિયમને પણ પાળતા નથી ત્યારે ને લોકો કેટલા બધા તપી જશે
તેનો ખ્યાલ આ કાઉન્સિલને આવે તે હેતુથી હું તે ખરીતામાંથી થોડો ભાગ વાંચી બ-
તાવવા માગું છું હું એ ખરીતાનો એ ભાગ અત્યારે વાંચી બતાવું છું: “વાંચવા ધારતા
બધા લોકોને સરખી રીતે પુરાવો મળે છે કે, જે વિભાગમાંથી સ્વદેશવાદી હિન્દુસ્તાનના
રાજદ્વારી પુરોહો અને પત્રકારો બહાર નીકળી આવે છે તે વિભાગમાં અટકાયત બોગંવતા

શુદ્ધેશ્વારના ખરા અને યોગ્ય અથવા કાપી લીધેલાં દુઃખો માટે ઘણી સહનુભૂતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આથી ખુન કરનારા અને કાવતરાં રચનારા લોકોને જે છુટા કરવામાં આવે તો તેમનું નિર્વાસન થવાને બદલે હિન્દુસ્તાનમાં જાહેર મત તરીકે જે કહેવાય છે તે મતના વ્યવસ્થાપકો પૈકી કેટલાક લોકો તુરત તેમની સાથે બળી જાય અને તેમના મળતીબાંધની જાય.

નામદાર, આમાં ચાતુરીથી શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે, અને હિન્દુસ્તાનના બારી-કાથી કાંતેલા ફેજદારી કાયદાના સપાટમાં તે પણ સપડાય. પણ મારી માફક જે લોકો આ કાયદાની વિરુદ્ધ છે તેમની ચાલચલગત અને પદ્ધતિ ઉપર આ ખરાબ બદ-નક્ષી મુદ્દા ગણાય. હું કબૂલ કરું છું કે હિન્દુસ્તાનમાંની યુગેપીઅન પ્રજા બચતીન થઈ મઈ છે; તેમના દૃષ્ટિગિન્દુએ બાય પામવાનું કારણ પણ તેમને છે; કેમ કે તે લોકોને અજાણ્યા બધી જેટલી બીક લાગે છે તેટલી બીક બીજા કાંઈ પણ લોકોને જાણીતા ભય માટે પણ લાગતી નથી. અધિકાર, છટછાટ અને એકલકક્ક ભોગવવામાં થોડા વખ-તમાં ફેરફાર થશે તેની તેમને બીક રહે છે એ કુદરતી છે. શું થશે તેનો તેમને કંઈ ખ્યાલ નથી; તેથી અજાણી વાતના મોહમ ભયમાં તેઓ પોતાના હાથ બહાર લંબાવે છે અને હિન્દુસ્તાનમાં પ્રજાતંત્રના હુલકથી બચવા માટે તથા તેમના જીવનર રચાન ઉપર થતા હલકામાંથી બચવા માટે કંઈક સાધન મેળવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભયંકર કીલચાલોને દાખી દેવાને જરૂર પડે તે અગાઉ જ સરકારને આ કાયદો લુપ્ત કરી દેવાની આટલી બધી ચિંતા શા માટે હશે તેનું કારણ આ પણ એક છે. નામદાર, આ ખરડો હવે રજુ થાય છે તેનું કારણ કે જે દૃષ્ટિગિન્દુ અત્યારની બીડીએ હું સમજતી રહ્યો છું તે દૃષ્ટિગિન્દુએ એવી બીક રહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં ભવિષ્યની કે.ઈ. પણ ધારાસભા આવી જતો કાયદો સ્વીકારે એ મશ્કેલ થઈ પડે એમ છે હજી વખત છે તો આ સત્તા લો; સંકટને સમયે આધાર તરીકે તે સત્તા હાથ ધરો. આ બધાં કારણો પૈકી કયાં કાંણોથી આ કાયદો આપણી આગળ રજુ થયો છે તે હું કહી શકતો નથી, કદાચ કેટલાંક કે બધાં જ કારણોથી એમ થતું પણ હોય ગમે તેમ હો. પણ કાપડો તો સામે આવી રહ્યો છે. થોડી પળ પસાર થઈ ગયા બાદ આ ખરડો કાયદાનું રૂપ લેશે, અને એટલેથી જ ગેસી રહેશે નહિ. માત્ર આપણને જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનની સરકારને પણ પછીના બનાવો, કાયદાનાં પરિણામો જોવાનું રહેશે. ઘણા જ દુઃખ સંબંધમાં એક કવિએ કહ્યું છે તેમ ‘જો કરવાનું કર્યું જ છે તો પછી તે વહેતું કાંઈ’ વધારે સારું.’ હું આ કમકમાટી ઉપખવે એવો ફકરો આગળ વાંચીશ નહિ; પણ કાળું પાન ખુટ્યું છે. પોતાને રસ્તેથી બાળુઅ ખસી જવા માટે અમે મહુ બહુ સમજાવ્યા છતાં મહાત્મા ગાંધીએ એ જ રસ્તો લીધો છે. તેઓથી પોતાનો પાક કેવી રીતે બચાવશે તે હું તો સારી રીતે જાણું છું. એમની ચાલચલગત હિંમતવાન, આરોપ ન મુકાય એવી અને તદ્દન સ્વચ્છ રહેશે. નામદાર, હું એટલું જ ઇચ્છું છું કે, અને મને બહુ જ આશા છે કે આપણામાંના નહિ પણ જે લોકોને આ કાળા પાના ઉપર લખવાનું છે તેઓ-તેઓ-શ્રીનાં અનુયાયીઓ, સરકાર અને સરકારી નોકરો, આપણે તાજાંદારી ઉમેરણી કરનારા લોકો વગેરે-આ કામને અંતે એટલું કહી શકે કે ‘અમે પણ તદ્દન સ્વચ્છ અક્ષરે લખાણ રાખું’ હવે.

રૌલેટ બિલ સામે સત્યાગ્રહ.

મદ્રાસમાં મહાત્મા ગાંધીજીનું ભાષણ.

હું ઘોડુંક જેઠે જેઠે જ બોલું છું તે માટે ક્ષમા આપશો. મારું હૃદય નબળું થયલું હોવાથી, જરા પણ શ્રમ નહિ લેવાનો મને દાક્તરનો સખ્ત હુકમ છે. તેથી મારે જે કહેવાનું છે તે તમને વાંચી સંભળાવવા મારે બીજાની મદદ લેવી પડશે. પરંતુ હું ભાષ દેસાઈને તે વાંચવા કહું તે પહેલાં તમને એક ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો પણ એક વાર સહી કર્યા પછી ખ્યાનમાં રાખવું કે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કદાપિ ન થાય. આપણી પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં તમને અને મને પ્રશ્ન બળ આપે એવી મહારી તેના પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

(પછી રા. દેસાઈએ ગાંધીજીનું ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું.)

ગાંધીજીનો સંદેશ.

હૃદયની નબળાઈને લીધે હું પોતે બોલી શકતો નથી માટે દિવાગીર છું. તમે ધણીએ સભાઓ બોધ હશે પરંતુ આજકાલ તમે જે સભાઓમાં જાઓ છો તે પહેલાંની સભાઓ કરતાં જુદા પ્રકારની છે. આ સભાઓમાં, રૌલેટના નામથી ઓળખાતા કાયદા રૂપી જે આક્રમ આપણા ઉપર આવી પડી છે તેને દૂર કરવા માટે કંઈ ચોક્કસ તાત્કાલિક ઉપાય લેવાનું અને કંઈ ચોક્કસ તાત્કાલિક આપભોગ આપવાનું તમને કહેવામાં આવે છે. તેમાંના પહેલા મિલમાં મહત્વના ફેરફાર થયા છે અને તેના ઉપર નિયંત્ર કરવાનું હાથમાં મુલતવી રહ્યું છે. પરંતુ આટલા ફેરફાર થયા છતાં આ મિલ અતિશય ભયંકર છે અને તેનો વિરોધ કરવાની જરૂર છે જ. બીજું મિલ, કદાચ આ જ ક્ષણે ધારાસભામાં પસાર થયું હશે. પરંતુ ધારાસભાના સમજના મિનસરકારી સભાસદોએ એકેકે અવાજે અને સખ્ત શબ્દોમાં તેનો વિરોધ કર્યો છે એટલે ખરી રીતે તે તે મિલ તે નામવર સભાએ પસાર કર્યું કહેવાય જ નહિ. આ મિલો ખરાબ છે તેટલા જ માટે આપણે તેનો વિરોધ કરતા નથી પરંતુ આ બિલો દાખલ કરનારી સરકારે લોકમતનો નિરાદર કરવો ઉચિત પાયો છે અને જેટલાક સરકારી સભાસદોએ તે જર્વ કર્યો છે કે અમે લોકમતનો નિરાદર કરી શકીએ છીએ. આટલે સુધી તો, દેશના જુદા જુદા વિચારવાળાઓ સંમત છે.

સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા.

પરંતુ મેં હીન ચિત્તે ખુબજ વિચાર કર્યા પછી અને સંસ્કારનું દૃષ્ટિબિન્દુ બહુ જ કાળજીપૂર્વક તપાસ્યા પછી આ બિલોની સામે સત્યાગ્રહ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, અને મારા વિચારમાં જે સંમત થતાં હોય તે સ્ત્રી પુરુષોને તેમ કરવા કહ્યું છે. આપણા જેટલાક દેશજનો, જેમાં આપણા મોટા મોટા આગેવાનો પણ છે, તેઓએ આપણને ચેતવ્યા છે અને એટલે સુધી કહ્યું છે, કે આ સત્યાગ્રહની હિલચાલ દેશદિતની વિરુદ્ધ છે. તેઓના મન વિશે મને ભારે માન છે. તેમાંના જેટલાકના હાથ નીચે તો મેં કામ કરેલું છે. સર

દીનશા વાચ્છા અને બાણ સુરેન્દ્રનાથ ઍનરલ્ટ હિંદુસ્તાનના પ્રસિદ્ધ લાઠનાયક ગણાતા હતા ત્યારે હું તે બાળક હતો. મિ. શાસ્ત્રીઆર એવી પ્રતિતા રાજ્યનીતિસ છે, જેમણે દેશહિતને સર્વસ્વ અર્પ્યું છે. તેમની સાથે દાનત અને નેક નૈયતની વાત જ ન થાય. દેશ-ભક્તિમાં તેઓ ટાઇથી પાછા પડે આવા નથી. હું તેમની સાથે પવિત્ર અને દૃઢ ગોઠથી બંધાયેલો છું. એ જ નહેરુનાના ઉપર સહીઓ કરનારા તરફ મને સ્વાભાવિક આકર્ષણ થાય તેમ છે. એટલે તેમનો વિરોધ કરતા પહેલાં મને અત્યંત દુઃખ થયું છે અને મેં મારા અંતરને બરાબર તપાસ્યું છે. પરંતુ કેટલીક વાર એવા પ્રસંગો આવે છે જ્યાં આપણે અંતરાત્માની પ્રેરણાને વશ થવું જ જોઈએ તે જ આપણા મ્હોટામાં મ્હોટા શુરુ છે. આવા પ્રસંગે આંસુનો ઓષ વરસે એટલું જ નહિ પણ આપણા મિત્રોથી, આપણા કુટુંબથી, જે રાજ્ય સાથે આપણે સંબંધ હોય તેનાથી, ટુંકાણમાં આપણું જે વડાલામાં વડાલું હોય તેનાથી વિખૂટા પણ પડવું પડે અંતરાત્માની પ્રેરણાને આમ વશ થવું એ જ જીવનનો પરમ આદેશ છે. મેં જે પગલું લીધું છે તે માટે મારા બીજા કાંઈ બચાવ જ નથી. નહેરુનામા ઉપર સહી કરનારાઓ પ્રત્યે મારું માન જરાયે ધટ્યું નથી. સત્યાગ્રહના મળ વિષે મને એટલી શંકા છે કે જે પ્રતિષ્ઠા લેનારાઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠાને વળગી રહેશે તો હું ધાર છું કે આપણે લડતને અન્ને તેમને બતાવી શક્યું કે તેમાં વસવસો રાખવા જેવું કે લય પામવા જેવું કાંઈ ન હતું. મને ખબર છે કે આ નહેરુનામા માટે કેટલાક સત્યાગ્રહીઓએ પણ રોષ કર્યો છે. હું સત્યાગ્રહીઓને જણાવું છું કે આમ રોષ કરવો એ સત્યાગ્રહના મિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે. કાંઈ પણ માણસ અને તેમ વળા મિત્ર પોતાનો મતભેદ પ્રકટ કરે તો હું પોતે તો ખુશ થાઉં, કારણ તેથી આપણે સાવધાન થઈએ છીએ. આપણા નહેરુજીવનમાં એકબીજા ઉપર બાળ મ્હઠાવવાનું, એકબીજાને ટાંચા મારવાનું અને આડકતરા આક્ષેપો કરવાનું બહુ ચાલે છે. જે આપણી આ ભારે ખામી સત્યાગ્રહ કઢાડી નાંખે અને તે કઢાડી નાંખશે જ તો તે પણ એક ઇજ સિદ્ધિ જ છે. હું સત્યાગ્રહીઓને બીજા એ વાત સચવવા માગું છું કે, આ નહેરુનામા પ્રત્યે રોષ દર્શાવેલો એ તો આપણી નબળાઈ જ કહેવાય દરેક દિલચાલ અને તેમાં ખાસ કરીને સત્યાગ્રહની દિલચાલ તો, તેના રીકાકારોની નિર્બળતા અથવા માન ઉપર નહિ, પણ પોતાના જ બળ ઉપર ટકથી જોઈએ.

સત્યાગ્રહનું બળ.

ત્યારે સત્યાગ્રહનું બળ તેમાં રહેલું છે તે જોઈએ. સત્યાગ્રહ તે સત્યનો આગ્રહ અને બીજી રીતે કહીએ તો પ્રેમનું સ્વરૂપ છે. પ્રેમના નિયમ પ્રમાણે, દ્વેષનો બદલો દ્વેષથી અથવા મારનો બદલો મારથી આપણે આપી શકીએ નહિ પરંતુ આપણે તો અપકારને બદલે ઉપકાર કરીએ, શ્રીમતી મરોનિની દેવીએ ગણ કાલે કહ્યું તેમ સત્યાગ્રહનું બળ તેમાં રહેલી સાંચી ધર્મવૃત્તિને બરાબર સમજવામાં અને તે પ્રમાણે વર્તવામાં રહેલું છે. એક વખત રાજદ્વારી બાળતોમાં તમે ધર્મનું તત્ત્વ દાખલ કર્યું એટલે રાજકીય ચળવળનો દંગ જ તમે ફેરવી નાંખ્યો. પછી તમે તમારા વિરોધીઓને દુઃખ આપીને નહિ, પરંતુ જાતે દુઃખ વેડી લઈને સુધારા કરાવ્યો. આ લડતમાં આપણા દુઃખની અતિશયતાથી અરુદર ઉપર આપણે અમર કર્યું અને આ હરકત કરતાં બિલો પાછાં નહિ બેસી બેસાતો

તેનો ઠરાવ ફેરવાવશું. પરંતુ કેટલાક તરફથી કહેવામાં આવે છે કે સરકાર આ બોખા જેટલા સત્યાગ્રહીઓને કાંઈ કરશે નહિ. તે તેમને ધર્મવીરોનું મ્હોટું સ્થાન આપવા રાજી નથી. પરંતુ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે તો મને આમાં તર્કદોષ રહેલો જણાય છે. આમ કહેનારા બોટી વસ્તુસ્થિતિને કદંથી લે છે, જે સરકાર સત્યાગ્રહીઓને કાંઈ કરે નહિ તો તો તેમની પૂરેપૂરી ફતેહ છે, કારણ રેલેટ બિલનો અંતે સાથે બીજા કાયદાઓનો પણ નિરાદર કરવામાં તેઓ દ્રાવ્યા. તેઓએ બતાવી આપ્યું કે સરકારનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરવામાં કાંઈ જ હરકત નથી. પરંતુ આ લડત બોખા જેટલા સ્ત્રીપુરુષોથી અટકશે એમ માની લેવું એ જ ચોખ્ખી નથી.

જખરદસ્ત શક્તિ.

મારો સત્યાગ્રહનો અનુભવ તો એવો છે કે તે એવી જખરદસ્ત શક્તિ છે કે એક ચાર અજમાવી કે પછી એવી પ્રસારે છે કે આખા સમાજમાં પ્રધાનવસ્તુ જ તે થઈ પડે છે અને એટલી પ્રસારે એટલે કાંઈ પણ સરકાર તેની અવગણના કરી શકે જ નહિ. સરકાર કાં તો નમતું મૂકે, કાં તો ચળવળ કરનારાઓને પકડે, પરંતુ હું દલીલ કરવા ઇચ્છતો નથી. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે દુધપાકના સ્વાદનો પુરાવો 'આખી જોવાથી' મળે. સાફ થાયેલા નરસું થાય, લડત તો હવે જૂઠાવી છે. આપણી પરીક્ષા આપણા શબ્દોથી નહિ પણ માત્ર આપણાં કૃત્યોથી જ થવાની છે. એટલે પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહી કરીએ તે પુરતું નથી. આપણે સહી કરીએ તો આપણે તે પ્રમાણે વર્તવાનું નકો કર્યું તેની નિશાની છે; અને જેટલાએ સહી કરી છે તેઓ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે તો હું હિંમતથી વચન આપું છું કે આપણે બંને બિલો પાછા ખેંચી લેવાની શક્યતા અને સરકારને કે આપણા ટીકાકારોને આપણે માટે એક ઉન્દી વરાળ સરખી દેહાડવાપણું રહેશે નહિ. આપણું કાર્ય મહાન છે. આપણો ઉપાય પણ તેટલો જ મહાન છે. આપણે તે બંનેને શોભાવાં એવી સ્હારી પ્રાર્થના છે.

મહાત્મા ગાંધીનો સંદેશ.

ભાઈઓ,

આજે હું સત્યાગ્રહની વિરુદ્ધ કેટલા વાંધા દર્શાવવામાં આવે છે તે મંજૂર બોલવા ઇચ્છું છું. રેલેટ બિલની ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં સર વિલિયમ વિન્સન્ટે મારા જેવા માણસે આ લડત ઉપાડી છે માટે શોક દર્શાવીને કહ્યું છે કે: “અમે એટલીજ આશા રાખીએ છીએ કે આ ચળવળને સારો ટેકો નહિ મળે. મિ. ગાંધી પોતાના કામકાજમાં ભારે આત્મસંયમ પાળે; પરંતુ આ ચળવળમાં તો બીજા ગરમ મિત્રજના લુચાનીઆઓ પણ પડશે અને તેઓ અત્યાચાર કરવા દોરાશે એટલે આનો અંત માઠો આવ્યા વિના રહેવાનો નથી. છતાં અમે આ ધમકીને લીધે નમતું મૂકીએ તો એનો અર્થ એ થાય કે ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલની સત્તા પૂરેપૂરી નાશુદ થઈ છે.” જે સર વિલિયમનો અત્યાચાર આગતનો ભય સાચો પડે તો તે બેશક તે આશ્ચર્યજનક હશે. આ

ભયની સંભાળ રાખવાની દરેક સત્યાગ્રહીની ફરજ છે. હું પોને એવા કાંઈ પ્રકારનો ભય રાખતો નથી. આપણી પ્રતિજ્ઞામાં જ દરેક પ્રકારના અસાધ્યારનો બહિષ્કાર આવી જાય છે. સત્યનું પાલન અને જાતે દુઃખ સહી લેવું એ બે જ આપણાં હથિયાર છે. એ વાત ખરી છે કે પોતાનાં દુઃખ દૂર કરવાને ખુનામરફીની જરૂરીયાત માનનારાઓને પણ આપણી ચળવળમાં ભળવા અને પ્રામાણિકપણે આપણી રીત અંગીકાર કરવા આપણે નિમંત્રણ કરીએ છીએ. પરંતુ મેં એકવાર પહેલાં સૂચવ્યું હતું તેમ જ કાર્ય રોયેટ કાયદા સિદ્ધ કરવા માંગે છે અને જે તેમનાથી નહીં સિદ્ધ નથી થનારૂં તે સત્યાગ્રહની ચળવળ બરાબર મિલ્લ કરી શકે તેમ છે. ખુનામરફીની હિમાયત કરનારાઓને સત્યાગ્રહનો રામજાણુ ઉપાય સિદ્ધ કરી બતાવીને અને તેમની અથાક શક્તિના ઉપયોગને માટે જોઈએ તેટલો અવકાશ આપીને આપણે તે પક્ષને ખુનામરફીની તેમની ઘાતક પ્રવૃત્તિમાંથી વિમુખ કરવાની આશા રાખીએ છીએ. સુધારા મેળવવા માટે ખુનામરફીની કરી પણ જરૂર નથી એવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ અને બરાબર તે જ પ્રમાણે આપણું વર્તન રાખીએ તેનાથી વધારે શું હોઈ શકે? સર વિલિયમ કહે છે કે, “આ ચળવળમાંથી ઘણું અનિષ્ટ ઉભું થવાનો અંભાવ છે. એમ કહેવાય છે કે, પંડિત મદનમોહન માલવીયે સ.ગો. દેહાર માર્યો કે “અને ગાંડે પણ થવાનો સંભવ છે.” હું આ જવાબ જરા સુધારીને કહીશ કે, “એકલું સાંડે જ થવાનો સંભવ છે.” આ ચળવળમાં, રાજદ્વારી દિવસાલોમાં કાન્તિ કરવાનો અને આધ્યાત્મિક બળને તેના અસલ સ્થાને સ્થાપવાનો પ્રયત્ન છે. મિલકુલ શરીર બગ વિના ચાંદી શકે એમ આપણી સરકાર માનતી નથી હું ધારી લઉં છું કે દિંદુસ્તાનની સરકાર પાશ્ચાત્ય છે અને પશ્ચિમનો સંદેશો, ‘લીગ ઑફ નેશન્સ’ના કોલકારાનો ખરડો સુલેહ પરિપક્વમાં રજુ કરતી વખતે પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને પોતાના લાપજમાં અહુ સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવ્યો છે કે, “આપણા કામકાજમાં લશ્કરે પડદા પાછળ રહેશે. દુનિયાના આધ્યાત્મિક બળથી કામ નહિ સરે તો દુનિયાના શરીર બળથી તો સરશે જ.” આપણે આનાથી ઉલટું કરી બનાવવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. આપણા વર્તનની આપણે મતાવવાની આશા રાખીએ છીએ કે આધ્યાત્મિક બળ આગળ શરીર બગ તુચ્છ છે અને આધ્યાત્મિક બળ અમોઘ છે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે અર્વાચીન અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં મૂળભૂત ભેદ જ આ છે. અને હું હિંમતથી દાવો કરું છું કે આપણું પડયું પડયું પણ હિંદુસ્તાન પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું જીવંત પ્રતિનિધિ છે. ભારતમાતાના આપણે શિક્ષિત બાળકોની, જીવનના આ ભવ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપરથી આરથા ઉડી ગઈ છે. આધ્યાત્મિક બળની શ્રેષ્ઠતામાં જો આપણે ફરી શ્રદ્ધા બેસાડી શક્યું તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને આપણે એક અમૂલ્ય શબ્દો આપીશું અને આપણે જે ઇચ્છીશું અને જે મોકલવા આપણે હકદાર હઈશું તે સુધારા આપણે જરૂર મેળવીશું. મારા વિચાર આવા હોવાથી સર વિલિયમને જે બીજો ભય ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલની સત્તા આપતો છે તેના જવાબ આપણે મૂકે રહેલ છે. આ ચળવળ સરકારને એવું સાબીત કરી આપવા ઉભી કરવામાં આવી છે કે, સરકારની સલાનો આધાર તેના લશ્કરી બળ ઉપર નથી, પણ અન્તે તો લોકોની મરજી ઉપર જ છે. તેમાં વળી લોકોની મરજી સત્યાગ્રહ દ્વારા દર્શાવવામાં આવે ત્યારે તો વિશેષે કરીને તેના ઉપર છે. શુદ્ધ આધ્યાત્મિક બળને નમવાથી તો નમનારની પ્રતિજ્ઞા અને ગૌરવ જરૂર વધે છે.

આવી ચળવળમાં ભાગ લેવાને આ મહાન દેશના દરેક સ્ત્રી અને પુરુષને નિમંત્રણ છે. જે ચળવળથી આટલા દુરગામી પરિણામો લાવવાનું ધાર્યું છે અને જેની કલેશનો આધાર તેમાં જોડાનારની પવિત્રતા અને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ ઉપર રહેલો છે તેમાં જોડાતાં પહેલાં દરેક જણે દીનચિત્તે પોતાના હૃદયને બરાબર તપાસવું જોઈએ. મેં બધી-વાર ચેતવણી આપી છે. મેં સત્યાગ્રહની સલાહોમાં ક્યું છે કે આ લડતમાં જોડાતાં પહેલાં દરેક જણે હજાર વાર વિચાર કરવો પણ એક વાર સહી કર્યા પછી બસ. પછી તો ગમે તે યદ્ધ જાય પણ ના હાલું ગદ્દ કાલે એક મિત્રે આવીને મને કહ્યું કે કેટલાક સત્યાગ્રહી મિત્રો આગળ જે મમળવવામાં આવ્યું તે હું જાણુનો નહોતો અને તેથી સહી પાછી ખેંચી લેવા ઇચ્છુ છું. મેં તેને કહ્યું કે જો પ્રતિજ્ઞાનાં પંચામ શું આવે તે પૂરે-પૂરું ગમત્યા વિના તમે સહી કરી હોય તો જરૂર સહી પાછી ખેંચી લો. જેઓ પ્રતિ-જ્ઞાનો અર્થ સત્યાગ્રહીઓના કેટલીક સલાહોમાં મમળવવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે ન સમજ્યા હોય તેમને આ ભાષનું અનુકરણ કરવાનું હું અત્યારે પણ કહું છું. આપણે અંખ્યાથી રાજી થવાનું નથી. આપણે ગુણ જોઈએ છે. માટે સત્યાગ્રહીમાં શા શા ગુણ જોઈએ તે હું ગણાવી જાઉં છું. મન્યામહીએ કાષ્ઠ પણ સંજોગમાં અને ગમે તે યદ્ધ જાય તો પણ સત્યનું પાલન કરવું જોઈએ. પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને મદાવાને તેણે નિરંતર પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. જે મરદાનો તે વિનયપૂર્વક નિરાદર કરી રહ્યો હોય અથવા જેઓ તેનાથી વિરુદ્ધ મતના હોય તેઓ તરફથી જે દુઃખ નાંખવામાં આવે તે ગમે તેવા દુઃખ તો પણ તેણે તે સહન કરવા તત્પર હોવું જોઈએ. એટલે આ લડતમાં તો આત્મ-શુદ્ધિ અને તપસ્યા છે. મારી ખાતરી છે કે જો શુદ્ધ શુદ્ધિથી આપણે વર્તીશું તો સરકાર અને આપણા કેટલાક મિત્રો જે ભય રાખે છે તે પાયા વિનાનો છે એ આપણે માખીત કરી આપીશું, અને આપણે રૌલેટ કાયદા રદ કરાવી શકશું એટલું જ નહિ પણ દેશને ખાતરી કરી આપશું કે આપણાં દુઃખો દુર કરાવવા માટે અને સુધારા મેળવવા માટે સત્યાગ્રહ એક બળવાન અને ધાર્મિક શસ્ત્ર છે.

સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા.

અમારી આંતઃકરણપૂર્વક માન્યતા છે કે જે રૌલેટ બિલ વડી ધારામભામાં દાખલ થવાં છે તે અન્યાયી છે, લોકની સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તને તોડે છે અને જેની ઉપર જન-સમાજની અને રાજ્યની પણ સહીસહામતીનો આધાર છે એવા પ્રત્યેક મનુષ્યના કુદરતી દક્ષિણે નાશ કરનારા છે. તેથી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે જો મજકુર બિલ પસાર કરવામાં આવશે તો તે કાયદાઓ અને દુષ્ટ પછી અમે જે કમિટીને નીમવાના છીએ તે કમિટીને યોગ્ય લાગશે તે કાયદાઓનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરશું; અને જ્યાં સુધી મજકુર કાયદા રદ નહિ થાય ત્યાં સુધી આવા પ્રકારનો નિરાદર કર્યા કરશું તથા અમે એવી પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે આ લડતને અંગે અંગે ચુસ્તપણે સત્યને વળગી રહેશું; અને પ્રમત્તા જનમાલને કાષ્ઠ પણ રીને ઇત્ત નહિ કરીએ.

માધ ક. ૯. મોમ-તા. ૨૪-૨-૧૯.

મહાત્મા ગાંધીજીએ ત્રિયિનોપલીમાં અ પેલું ભાષણ.

ભાઈઓ,

તમારી આગળ ઉભો થઈને હું બોલી શકતો નથી તે માટે તમે મને ક્ષમા આપશો. મારી તબીયતને લીધે મારે તેમ કરવું પડે છે. વળી હું તમારી આગળ તામિલમાં બોલી શકતો નથી પણ અંગ્રેજીમાં બોલું છું તે માટે પણ ક્ષમા આપશો. તમારી આગળ હિંદીમાં બોલવાનું હોય તો મને આનંદ થાય પણ તમે રાષ્ટ્રીય ભાવાનો હજી સુધી એટલો અભ્યાસ કરી લીધો નથી તે દિલગીરીની વાત છે. તમે બધા 'નજો છો કે તે ભાષા મફત લખાવવાની તજવીજ અહિં કરવામાં આવેલી છે; અને મારી ઉમેદ છે કે તમારામાંથી જેટલાથી બની શકે તેટલા તે ગોઠવણનો લાભ લેવા સુદશે નહિ પરંતુ આજે તો હું તમને બીજી વાત કહેવા અગ્યો છું.

ગઈ કાલે હું તાંજોરમાં હતો, તાંજોરના લેક્ષને મેં જે કાર્યને માટે નોતર્યા છે તેનું તમને પણ નોતરું દઉં છું. પરંતુ તે કરતાં પહેલાં તમે મને જે સુંદર 'કાર્ટ્રેટ' તથા સુંદરમાનપત્રો તામિલમાં અને ઇંગ્રેજીમાં આપ્યાં તે માટે હું તમારો ઉંડા અંતરથી ઉપકાર માનવાની રંગ લઉં છું. હું કાંઈ કીમતી બક્ષિસ સ્વીકારતો નથી એટલે આ સુંદર કાર્ટ્રેટ તો મને જે અત્યાર સુધીમાં કીમતી બક્ષિસો મળી છે તેના દ્રષ્ટ ખાતે રાખવામાં આપશે અને તેને વેચી તેનાં નાણાં કાંઈ પણ રાષ્ટ્રકાર્યમાં વાપરવામાં આવશે.

તમે અંગ્રેજી માનપત્રમાં જણાવો છો કે દાનસ્વાલમાં અથવા દક્ષિણ આફ્રિકામાં આધિભૌતિક ઉપર આધ્યાત્મિક તત્ત્વના વિજયનો પૂરાવો મળ્યો હતો આધિભૌતિક ઉપર આધ્યાત્મિક તત્ત્વના વિજયમાં તમારી શ્રદ્ધા કેટલી છે તેની કસોટીનો પ્રસંગ થોડા સમયમાં આવવાનો છે. મારા આમંત્રણથી તમારી આ કસોટી પાડી થશે. હું ચાલેટ શયદા વિષે જેટલું જાણું છું એટલું તો કદાચ તમે પણ જાણતા હશો. તે સમગ્રવવાની મારે જરૂર નથી, તે રદ થાય એવું તમે સૌ ઇચ્છો છો. વડી ધારાસભામાં હિંદી સભાસદોએ આ કાયદો પસાર ન થાય તે માટે તેમનાથી બન્યું તેટલું કર્યું. તેઓ નિષ્ફળ ગયા. કાયદો તો ખરાબ છે જ, પરંતુ હિંદી સભાસદોના એકનિત મતને આ રીતે કુલકારી કહાડવામાં આવ્યો તે તેથી પણ વધારે ખરાબ છે અને હવે તમારી તથા મારી ફરજ છે કે આપણા પ્રતિનિધિઓનું આ અપમાન ભૂંસી નાખવા આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે કેમ થઈ શકે? ભારે રાજ્ય કરનારાઓ રૈયત ઉપર ભુલ્મ કરે છે ત્યારે ઇનિહાસ આપણને શીખવે છે કે રૈયત ખુનામરજીનો ઇલાજ લે છે. તેમાં કેટલીક વાર સુધીતી ફરજ જનરલ છે અને ઘણી વાર પરાજય પણ થયેલો છે. પરંતુ જેમ અધિકાર મુદ્દને સ્કેક છે. આ ચર્ચો તે માટે જ થાય તેમ ખુનામરજીનું પરિણામ ખુનામરજીમાં છે કે, સરકારની સલાહના એ સિદ્ધાન્ત પાર્થિવ છે, આધિભૌતિક છે અને જે માણસ મરજી ઉપર જ છે. તેમાં વળી માને છે તેને તે માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ નથી. જો વિશેષ કરીને તેના ઉપર છે. સુદૃઢ કરો તો તમારે દુઃખનો ઇલાજ કરવાને બીજા અને ગૌરવ જરૂર વધે છે. ઇલાજ એ છે કે શરૂ પ્રતિ અશાઠ્યમ્. આજની

સભામાં પ્રદલાદનું નામ બોલવા આવ્યું છે. તેની વાત આ સિદ્ધાન્તનો સરમ દાખલો છે. પરંતુ તમારામાંના કેટલાક એમ કહેશે કે પ્રદલાદનો દાખલો ઐતિહાસિક નથી. એ વાત તો કેવળ કલ્પિત હશે. તેથી આજે હું તમને છેક હમણાનો દાખલો આપવા ઇચ્છું છું.

અધ્યાત્મ વૃત્તિનો વિજય.

જેનો દાખલો આપવા ઇચ્છું છું તે તો ગુજરી ગઇ છે. તે વીર કન્યાનું નામ વાલીઆમા હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી માળાપને પેટે તે જન્મી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની જે લડન ઉપડી હતી અને જે આઠ વર્ષ ચાલી હતી તેમાં આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સાથે આ બાળકી પણ જોડાઇ હતી. તમારામાં કે મારામાં હોઇ પણ ન શકે એટલી શ્રદ્ધા શરીર બળ ઉપર આત્મચળના વિજય માટે તેનામાં હતી. તેને તો ખજારે ન હતી કે કારણ શું છે? પરંતુ કોઇક કારણને માટે તેના દેશભાઇઓ અને બહેનો દુઃખ સહન કરે છે એટલું જ્ઞાન તેને માટે બસ હતું. અમે ત્યાં જે કાયદાઓનો વિરોધ કરતા હતા તે કાયદાઓની બારીકી વિશે તે કંઇ જ જાણતી ન હતી. પરંતુ તે સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી એટલું જાણતી હતી કે આત્માના કષ્ટમાંથી પ્રભવે જન્મ થાય છે અને તેથી દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલનું દુઃખ વેડવા તે ખુશીથી તૈયાર થઇ. તેની ઉંમર માત્ર ૧૮ વર્ષની હતી. પરંતુ તેના નગ્નના બાળાઓમાં બહુ આત્મા વાસ કરી રહેલો હતો. તે જેલમાં હતી ત્યારે તેને 'ટાઇફોઇડ' તાવ આવ્યો હતો. જેલમાં મિત્રોએ તેને સલાહ આપી કે દંડ આપીને તું છુટી જા; કારણ તેમ કરવાની તેને છુટ હતી. પરંતુ દંડ આપવાની તેણે દબાથી ના પાડી. જેલમાં મરવાનું તેણે પસંદ કર્યું, જોકે ત્યાં તેનું મરણ નિપજ્યું નહિ. બિમાર હાલતમાં જ તેની સગા પૂરેપૂરી બોગસીને તે જેલમાંથી છુટી. છુટ્યા પછી થોડા દિવસમાં તે ગુજરી ગઇ અને દક્ષિણ આફ્રિકાની આખી હિંદી જામે ધર્મને માટે પ્રાણ આપનારી તે વીરાંગના માટે શોક કર્યો. જેલના દરવાજામાં દાખલ થઇ ત્યારે તે દુનિયામાં અગત્ય એક બાળકી હતી. આજે આપ પ્રજાની એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ વ્યક્તિ તરિકે તે જાળબાવ છે. તે સુંદર કન્યા વાલીઆમાના દર્શનતરું અનુકરણ કરવાને આજે હું તમને નિમંત્રણ કરું છું, જેથી કરીને રોલેટ કાયદાનો તમે ફેલ્લમંદથી વિરોધ કરી શકો અને હું તમને વચન આપું છું કે તે વાલીઆમામાં જે શ્રદ્ધા હતી તેના અંશ પણ તમારામાં હશે તો થોડા સમયની અંદર રોલેટ કાયદા રદ થપેલા તમે જોશો.

આ કાયદાએ રાષ્ટ્રના પ્રાણ ઉપર અત્યાચાર કર્યો છે. પોતાના અંતરાત્માના હુકમથી જે વિરુદ્ધ હોય તે માનવું એ એક પવિત્ર હક છે. એમાં ખૂબી રહેલી છે. સરકારના અમુક જ કાયદાનો કે અમુક જ હુકમનો આપણે નિરાદર કરવાનો નથી પરંતુ નીતિના ધોરણ ઉપર ન રચાયેલા હોય તેવા બધા કાયદાનો આપણે નિરાદર કરી શકીએ છીએ. તેમ કરવાની આપણી ફરજ છે. અને સત્તાધિકારીઓના આવા બોટા હુકમોનો નિરાદર કરવાથી આપણે તેમની સેવા કરીએ છીએ એટલું જ નથી પરંતુ આત્મા રાષ્ટ્રની સેવ છીએ. આપણે કયા કાયદા તોડ્યા તે બાબત મને પૂછામાં આવે છે. આજે તો હું તેનો એટલો જ જવાબ આપી શકું છું કે જેમાં નીતિની રીતે આપણા ઉપર જવાબ-

દારી ન આવતી હોય તેવા બધા કાયદા તોડવાની આપણને છુટ છે. મત્યાગ્રહીનો ઉદ્દેશ એવો રાવો જોઈએ કે પોતાથી જેટલું સહન થઈ શકે તેટલું દુઃખ માથે ઊઠાવવું. એટલે તમારામાંથી જેઓ રાલેટ કાયદાને નાપસંદ કરનારા હો અને જેમને સત્યાગ્રહના બળમાં વિશ્વાસ હોય તેમને હું સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરવાનું નિમન્ત્રણ કરના આજ્ઞો છું. પરંતુ સહી કરતા પહેલાં હજાર વાર વિચાર કરી લેવાનો હું તમને આગ્રહ કરું છું. તમને રાલેટ કાયદા નાપસંદ ન હોય તેથી અથવા તમારામાં એટલું બળ કે ઈચ્છા ન હોય તેથી તમે પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી ન કરો તેમાં તમારી ગેરઆખર નથી. અને તમે સહી કરવા ના પાડો તે માટે કોઈ પણ સત્યાગ્રહી તમારા તરફ રોષ દર્શાવી શકતા નથી. પરંતુ એક વાર સહી કરી, તો પછી યાદ રાખજ કે પેલી કન્યા વાતીઆમાએ પોતે બિમાર હોવા છતાં જોલની સગ્ન પૂરેપૂરી બોગરી લીધી તેજ પ્રમાણે તમે પ્રતિજ્ઞામાંથી પાછા પડી શકો નહિ.

આજનાં વર્તમાનપત્રોમાં તમે વાંચ્યું હશે કે મેં વર્તમાનપત્રોમાં એક કાગળ લખ્યો છે અને તેમાં કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. પરંતુ આજે હું તે ફરી કહી જમણ. મારી પહેલી સૂચના એ છે કે આવતા રવિવારે એટલે તા. ૬મી એપ્રિલે આપણે બધાએ ૨૪ કલાકનો ઉપવાસ કરવો. સત્યાગ્રહીઓ કાયદાનો નિરાદર કરવાનું શરૂ કરે તે પહેલાં તેમને માટે આ એક યોગ્ય તાલીમ થશે. બીજાઓને, સરકારે જે લુધ્ધ કર્યો છે તેથી તેમની લાજ-શીઓ કેટલી દુખાઈ છે તે દર્શાવવાનો પ્રમંગ મળશે. આ દિલ્લયાલને મેં પૂરેપૂરી ધાર્મિક દિલ્લયાલ માનેલી છે અને ઉપવાસની રીત આપણામાં બહુ પ્રાચીન છે. આને લાંબાનું સ્વરૂપ આપવાનું નથી અથવા સરકાર ઉપર દમાણ કરવા આ યોજના કરી છે તેમ પણ નથી. આ આત્મદમનની એક ક્રિયા છે આત્મા દુખાય તે બતાવવાનો આ એક માર્ગ છે. અને જ્યારે આત્મા દુખાશે ત્યારે કોઈ તેને અટકાવી શકનાર નથી હું આશા રાખું છું કે જેમને માદગીનો સખખ ન હોય અથવા જેમને ધર્મ તરફથી બોધ ન હોય તેવા પુખ્ત ઉમરના બધા માણસો આ સૂચના ઉપાડી લેશે. વળી મેં સૂચ્યું છે કે તે રવિવારે કોઈએ કોઈ ધંધો રોજગાર કરવો નહિ અને મનરો તથા ધંધાનાં બીજાં સ્થળો અંધ રાખવાં. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આ કાર્યની અમત્ય હોવા ઉપરાંત આપણા લોકોને તે એક ઉચ્ચ પ્રકારની તાલીમ રૂપ ચર્ચાપણું. મદારી સૂચનામાં મેં સરકારી નોકરાને પણ શામિલ કર્યા છે. કારણ આપણે માનવું જોઈએ કે તેમનામાં પણ આત્મા વસેલો છે. અને આખી પ્રજા જેના પ્રત્યે રોષ દર્શાવે છે તેવાં જોડાં કાર્યોમાં નહિ ભગવાની સ્વતંત્રતા સંદિગ્ધ અને સત્તા તેમને છે. રાજકીય સભાઓમાં અને રાજકીય ચર્ચાઓમાં તેઓ ભાગ ન લે તે ઠીક છે, પરંતુ તેમની પોતાની સહસર હુદ્દિને માટે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને અવકાશ હોવા જોઈએ.

મારી ત્રીજી સૂચનામાં સરકારી નોકરા ભલે ભાગ ન લે. તે એ છે આપણે તે દિવસે જેટલાં બને તેટલાં શામલામાં જવું, ઘેરેઘેર ફરવું, ત્યાં સભાઓ ભરવી અને દિંદી વજરને આ કાયદો નામંજૂર કરવાની વિનંતિ કરનારા ઠરાવો પસાર કરવા, હું તમને આવી જાહેર સભાઓ ભરવાની અને ઠરાવો પસાર કરવાની સલાહ ન આપું પણ આ

સલાઓ અને ઠગવોની પાછળ પ્રજાની મરજીનો અમલ કરવાનું સત્યાગ્રહનું બળ રહેલું છે. તમે સત્યાગ્રહી હો કે ન હો પણ જો તમે રોલેટ કાયદાને નાપસંદ કરતા હો તો આ ત્રણે સૂચનાઓમાં તમે લાગી શકો છો અને મારી એવી ઉમેદ છે કે દિંદુસ્તાનમાં ચોખેરથી એવો ભારે ખર્ચ ઉઠશે કે જેથી દેશમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની આપણને સૌને ખબર છે એવી સરકારની ખાતરી થશે.

તમે આટલી બધી ધીરજથી માફ કરેલું સાંભળ્યું છે તે માટે તમારો સૌનો હું ઉપકાર માનું છું. તમે અનેક રીતે મારા ઉપર રોલેટ વર્ણવો છો તેને માટે મારા તમને હજાર હજાર ધન્યવાદ છે. પરંતુ મારામાં જેટલું બળ છે તેટલા બળથી હું તમને આગ્રહ કરું છું કે તમે આ અંગત પ્રેમને ખરા કૃત્યમાં ઉતારો. અને હું હિમતથી વચન આપું છું કે જેટલા આ લડતમાં જોડાશે તેટલા તેમાંથી પાંચન થઈને નીકળશે તેમાં મને કોઈ શંકા નથી. અન્તમાં આ મોટી સલામાં જેટલા સત્યાગ્રહીઓ છે તેમને જેટલું યાદ રાખવાનું કહું છું કે ખીજાઓને તમારે જો તમારે તમારા પંચના કરવા હોય તો તેને માટે હિતમ રરતો એ છે કે તેમના તરફ જરા પણ દ્રેષ ન કરવો; પરંતુ મીઠાશ, નમ્રતા અને પ્રેમથી તેમને વશ કરવા. ફરીથી હું તમારો ઉપકાર માનું છું.

મહાત્મા ગાંધીજીનો સંદેશો.

(મદ્રાસ સત્યાગ્રહ સભા તરફથી તા. ૩૦-૩-૧૯૨૯ ના રોજ મેળવવામાં આવેલી બહિરસભામાં વાંચવામાં આવેલું ભાષણ)

આજ સાંજની સભામાં હું નહિ આવી શકું તે માટે દિવગીર છું. આપણા જોનાર મિત્રોને મળવાનું કહેવું તે પાળવા માટે મારે આજે ખેડવાડા જવું જ નોંધ્યું. પણ હું જાકું તે પહેલાં આ ઇલાકાના દક્ષિણના ભાગોમાંના પ્રવાસ સંબંધી મારા વિચારો હું લખી દઉં અને કેટલાક મિત્રોએ ટીકાઓ કરી છે તથા શંકાઓ દર્શાવી છે તેનો જવાબ આપી દઉં એ મને ઠીક લાગે છે.

તાંબેર, ત્રિચિનોપલી, મદુરા, તુરિકોરિન અને નાગાપટ્ટમ એટલાં સ્થળોએ હું ગયો. જોડામાં જોડી સંખ્યા ગણીએ તો પણ મેં લગભગ ત્રીસ હજાર મનુષ્યો આગળ મુઠારી વાત કરી. કેટલાકને ભય છે કે આપણો હેતુ ગમે તેટલો શુદ્ધ હોય, કાંઈ પણ જાતના અત્યાચાર ન ચાપે તે માટે આપણે ગમે તેટલા ચિંતાતુર હોઈએ તો પણ ઉત્સાહના આવેશમાં જે લોકો આપણી ચળવળમાં જોડાય છે તેઓ જોઈએ તેટલો આત્મસંયમ પાળશે નહિ અને તોફાન કરી બેસશે. તેનું પરિણામ એ આવશે કે જનમાલની ખુવારી ચશે અને તેથી વિશેષ ખરાબ સંબંધના દિતમાં નુકસાન થશે. આ લોકોમાં કેટલાક એવો છે કે જેમને આપણને ચેતવણી આપવાનો તથા આપણી ફતેહ માટે શંકા દર્શાવવાનો અધિકાર છે. વળી માનુષ્યમિ પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ હોવાનો આપણે દાવો કરીએ છીએ તેટલો જ પ્રેમ તેમને પણ છે. આ ચળવળ ઉપડ્યા પછી હું દિલ્લીમાંથી ભાષણ કરતો

આભો છું. ત્યાંથી લખતો ગયો, અદલાદલાઈ ગયો, મુંઝવે ગયો અને પછી મદાસ આભો છું. આ બધાં સ્થળોની સહાઓનો મ્હારો અનુભવ તો એ છે કે સત્યાગ્રહનો આરંભ થતાં વાર જ સત્યાગ્રહની સલાઓમાં આવનારની વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ છે. આપણી દિલ્લચાલને નાપમંદ કરનારા વડી ધારાસભાના કેટલાક સભ્યોએ જે જાહેરનામું કહાડ્યું છે તે સંબંધી લખતોની સભામાં પ્રમુખ સાહેબે કાંઈક નિર્દોષ દીકા કરી એટલે સભામાંથી 'શરમ છે,' 'શરમ છે' ના પુકારો ઉઠ્યા. મત્તાગ્રહીઓ અને સત્યાગ્રહની સભામાં આવનારાઓ આવા ઉદ્દગારો ન કહાડી શકે એવી મેં તેમને સૂચના કરી અને કહ્યું કે આપણી સભાઓમાં ભાષણો દરમ્યાન પસંદગી કે નાપસંદગીના કથા ઉદ્દગારો કહવા બેઠાં નહિ. મારી દીકાનું રહસ્ય ઓતાઓ સમજી ગયા અને પછી એવી રીતે તેમના અભિપ્રાય તેમણે કદી દર્શાવ્યા નહિ. મીઝાં સ્થળોની માફક આ ઇલાકાનાં શહેરોમાં પણ લોકોએ તેમની લાગણીઓ દર્શાવવા થોડાટ નથી કર્યો તેમાં એક કારણ મ્હારી તબીયતનું પણ હવું એ વાત સાચી છે, છતાં તેની સાથે તેમ નહિ કરવાને માટે બીજાં ઉચ્ચ કારણો પણ છે એ તેઓ સારી રીતે સમજેલા હતા. 'વળી આ લડના નેતાઓ આત્મસંયમની જરૂર બરાબર સમજ્યા છે. મ્હારા અનુભવે ઉપરથી હું તો ભવિષ્યને માટે ભારે આશાઓ બાંધું છું. આપણા મિત્રો જે ભયની વજા રાખે છે તેવો ભય મને તો કદી હતો જ નહિ. અને નેમાં વળી આટલી સભાઓ જોયા પછી મ્હારો વિશ્વાસ દૃઢ થયો છે. વળી હું વિશેષમાં જણાવું છું કે આવો ભય દૂર રાખવા માણુમથી જેટલી જતી શકે તેટલી સાવચેતીઓ રાખવામાં આવી છે અને હવે પછી પણ રાખવામાં આવશે. તેટલા માટે તો પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરનારાઓએ સત્યાગ્રહીઓની કમિટી ઠરાવે તે જ કાયદા તોડવાનું નક્કી કર્યું છે. આપણા સિંધી લાઇઓએ, તેમના શાન્ત મરઘસને અટકાવવાના હૈદરાબાદના પોલીસ કમિશનરના હુકમને, પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ બરાબર સમજીને માન આપ્યું, તેથી મને આનંદ થાય છે.

કારણ પ્રતિજ્ઞાને વળગીને જેટલા કાયદા તોડી શકાય તેટલા બધા કાયદા તોડવાની ચળવળ આપણે હુમણાં ઉપાડી નથી. કાયદાને માન આપવું એ તો સત્યાગ્રહીનો સ્વભાવ જ છે. અને કાયદાને માન આપનારો તેનો આ સ્વભાવ જ એક મ્હોટામાં મ્હોટો કાયદાને માન આપવાનું તેને શીખવે છે. આ મ્હોટામાં મ્હોટો કાયદો તે અંતરાત્માનો અવાજ છે. અને તેની આગળ બીજા કાયદાઓ તુચ્છ છે, જે કેટલાક કાયદાઓનો તે વિનયપૂર્વક નિરાદર કરે છે તે ઉપર ટપકે જોનાં કાયદો તોડવા જેવું લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી. દરેક કાયદો છુટ આપે છે કે તમે તે કાયદા પ્રમાણે વર્તો અથવા તેમ નહિ વર્તવાની સગ્ન બોગવી લો. મત્તાગ્રહી કાયદાની આ બીજી શરત પાળવાનું પસંદ કરે છે. એટલે તે તો કાયદો પાળે જ છે એમ માફ માનવું છે. તે સાધારણ ગુન્હેગારની જેમ વર્તતો નથી. સાધારણ ગુન્હેગાર તો દેશના સારા કે નરસા કાયદા નોડે છે. એટલું જ નહિ પણ તે તોડનાના જે પરિણામો હોય તેમાંથી ઝટકી જતાં ઇચ્છે છે એટલે તમને જણાશે કે કોઈ પણ જાતનું અનિષ્ટ પરિણામ ન તીપજે તે માટે આ લડનામાં મનુષ્ય બુદ્ધિને સહે તેટલી માવચેતી વાપરવામાં આવી છે. કેટલાક મિત્રો કહે છે કે "શહેર કાયદાને ન માનો તે સમજી શકાય તેવી વાત છે." પરંતુ સત્યાગ્રહી તરિક્કે તેમાં તથા

નહિ માનવા જેવું કાંઈ છે જ નહિ. વળી અત્યાર સુધી તમે જે કાયદાઓને માન આપતા આવ્યા છો અને જે સારા હોવાનો સંભવ છે તે કાયદા હવે તમે કેમ તોડી શકો ?” જે કાયદા નીતિના ધોરણ ઉપર રચાયલા છે તે સત્યાગ્રહી તોડવાનો નથી અને તેવા કાયદા તોડવા એવો પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ પણ થતો નથી. પરંતુ કેટલાક કાયદા સારા પણ નથી અને નરમા પણ નથી. તે પાળવામાં નીતિનો કોઈ સિદ્ધાંત રહેલો નથી, તેમ તે તોડવામાં કાંઈ અનીતિ આવી જતી નથી. એના કાયદા ઉપયોગી પણ હોઈ શકે અને નુકસાન કરનારા પણ હોઈ શકે. લોકો એ કાયદાને માન આપે છે તે દેશના રાજ્યવહીવટની માની લીધેલી સુવ્યવસ્થાને ખાતર જ. મહેસૂલને માટે કરેલા કાયદા અથવા રાજદારી હેતુથી જે કૃત્યોને ગુન્હા ગણવામાં આવે છે, એ કાયદા આવા પ્રકારના છે. સરકારની મત્તા ટડી રહે તેટલા માટે આવા કાયદા ધડનામાં આવેલા હોય છે. માટે જ્યારે સરકાર એટલી બધી ખોટો રસ્તો જાય કે જેથી રાષ્ટ્રના જીવનને ઇજા પહોંચે (અને રોલેટ કાયદાથી એમ જ થયું છે), ત્યારે પ્રજાનો હક્ક છે, અરે, તેની ફરજ છે કે પ્રજાની મરજી પ્રમાણે મરકાર વર્તતી થાય એટલે દરજ્જે તેને નમારી ન હોય ત્યાં સુધી આવા કાયદાને માન આપવાનું બંધ કરવું. મારા અવાસ દરમ્યાન કેટલીક શંકાઓ દર્શાવવામાં આવી છે અને કેટલાક મિત્રો તરફથી મને કાગળો પણ મળ્યા છે કે તોડવાના કાયદા પસંદ કરવાનું કામ કમિટીને સોંપવામાં આવ્યું છે તે શું સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ નથી ? એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે આ પ્રમાણે કમિટીને સત્તા આપવી એ તો પોતાની સદસ્ય વિવેકશુદ્ધિ બીજાને સોંપવા જેવું થાય છે. આવી શંકા પ્રતિજ્ઞાનો ખરો અર્થ નહિ સમજવાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરનાર, સત્યાગ્રહી જેટલા કાયદા પોતાની રીતે તોડી શકે તેટલા કાયદા તોડવાનું માથે રાંધે છે. પરંતુ આવા ગંધા કાયદા તોડવાની તેને ફરજ પડી નથી. એટલે તે પોતાની સદસ્ય વિવેકશુદ્ધિને કાંઈ પણ હાનિ પહોંચાડ્યા વિના, કયા કાયદા તોડવા તે પસંદ કરવાનું, તે કામમાં જેઓ પ્રતીક્ષા હોય તેને મોંઘી શકે. વળી આ નિપુણ ગૃહસ્થો પ્રતિજ્ઞાની શરતોથી બંધાયેલા છે જ. પ્રતિજ્ઞા ધારીને માટે તો ખરાબમાં ખરાબ એટલું જ થઈ શકે કે તોડવાના કાયદાના યાદી તેને માટે પૂરતી ન હોય.

વળી મને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે દેશમાં મ્હોટામાં મ્હોટી વાત જે સુધાર મળવાના છે તે આમતની છે અને હું દેશનું જ્ઞાન તેનાથી બીજું જ વિશ્વામાં એવી રહ્યો છું. મ્હારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે રોલેટ કાયદામાં ગમે તેટલા ફેરફાર થયા છતાં તે આપણી પ્રગતિના માર્ગમાં એટલે કે કંઈક મુદ્દાના સુધારા મેળવવાના માર્ગમાં એક પ્રયત્ન સિવાય છે. જે ફેરફારો થયા છે તેથી રોલેટ કાયદાના તત્ત્વમાં ફેરફાર નથી થયો એ તો તેના ઉપર વિચાર કરનારી ખ.સ કમિટીએ જ સ્વીકાર્યું છે. મારે મને તો સૌથી પહેલી જરૂર એ છે કે યોગ્ય રીતે દર્શાવેલા લોકમતને સરકારે માન આપવું જ જોઈએ એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવો જોઈએ હું એવા સિદ્ધાંતને માનનારો નથી કે એક જ સભ્ય એક તરફથી આપણો વિશ્વાસ કરે અને બીજી તરફથી તે જ ક્ષણે આપણો અજીવિશ્વાસ કરે; એક હાથે આપણને સ્વતંત્રતા આપે અને બીજા હાથે લઈ લે. આપણને જે સુધારા મળવાના છે તેના ઉપર રોલેટ કાયદાની કેવી અસર થશે એ વિચારીને જ તે સુધારાની

મી. ટી. ટી. મજમુદાર, મી. જાદવજી માધી વગેરેએ વિવેચનો કરી પ્રગળાવેને સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞાનું રહસ્ય સમજાવી તે ઉપર સહીઓ કરવા મમળગળા હતા.

તા. ૧૧ મીએ શહાપુરમાં મંજળ પારખને ખાંચે મી. ગોપાળરાવ રામચંદ્ર દાબો-લકરના પ્રમુખપદ નીચે આશરે ૧૦૦૦-ભાણસેાની એક સભામાં રૉલેટ કાયદાઓ સામે વાંધો દર્શાવી સત્યાગ્રહની હિમાયત કરવામાં આવી હતી. સભામાં કેટલાક હોમરૂલર મ્યુનિ-સિપલ સભાસદોએ ભાષણો કરી સારી ઝમક ફેલાવી હતી.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી (ઉર્ફે મહાત્મા મુન્શીરામજી) એ તા. ૨૦ મીએ સાંજે ૭ વાગતાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈના મીરમપુરના જંગલાના સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીનું યોગાનમાં “ રોલેટ બિલ અને સત્યાગ્રહ ” એ વિષય ઉપર આગમન. એક અનુપમ ભાષણ આપ્યું હતું. સભામાં યુક્તજ્ઞ સાણસોએ હાજરી આપી હતી.

સ્વામીજીએ તે જ દિને અત્રેના પતિના વિશ્રામની મુલાકાત લાઇ એ સંસ્થાના કાર્ય સંબંધમાં સંપૂર્ણ સંતોષ દાખવ્યો હતો.

અમદાવાદની પ્રજાને આ માસમાં ઘણા મહાન નરોતા દર્શનનો અને તેમના શીશુ-ખના વચનામૃત-રસપાનનો લાભ મળ્યો સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીની ઓન. મી. પટેલનું મુલાકાત પછી ઓન. મી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, જેમણે ધારાસભામાં રોલેટ બિલ સામે સખ્ત લડત ચલાવી છે, તેમના ભાષણનો લાભ અહીંની પ્રજાને મળ્યો હતો. તા. ૨૫ મીએ સાંજે રાવ બહાદુર રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠના પ્રમુખપદ નીચે મણિલાલ મેન્શન્સમાં મજેબી એક સભામાં ઓન. મી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે રોલેટ બિલ વિષે ધારાસભાના મંચોની લડત અને બિલ કેવા છે, તે વિષે એક વિદ્વાતભર્યું ભાષણ આપ્યું હતું.

શ્રીમતી દેવી સરોજિની નૈકુએ અત્રે ના. ગવર્નર પધાર્યા તે જ દિને પધારીને ગણિ-લાલ મેન્શન્સમાં સાંજના રોલેટ બિલ અને સત્યાગ્રહ ઉપર શ્રીમતી સરોજિની એક મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું. ભાષણ એટલું જીવંત સચોટ કેવીનાં ભાષણો હતું કે-સાંજનાર ઘણાઓની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં હતાં. મજકુર સભામાં ઘણી ગીર્દી થવાથી તા. ૨૭ મીએ સવારમાં તેમનું બીજું ભાષણ શેઠ અંબાલાલના મિરમપુરના જંગલાના યોગાનમાં રાખવામાં આવ્યું હતું. એ સભામાં પણ ઘણા શ્રોતાઓ હાજર હતા અને ભાષણથી બહુ ઉત્સાહ ફેલાયો હતો.

મી. સરોજિની નૈકુએ પણ સ્વામી શ્રી શ્રદ્ધાનંદજીની માફક અહીંના પતિના વિશ્રામની મુલાકાત લીધી હતી.

તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીને દિને, રાત્રે ૮ વાગે અત્રેની હોમરૂલ લીગવાળા મી. મજ-મંદ. મુનીલાલ ભગતે રામોલ ખાતેની હોમરૂલ લીગની આખાના હોમરૂલ લીગની સેક્રેટરીના નિમંત્રણથી ત્યાં ગામ લોકોને એકઠા કરી જાપાના હીલચાલ. કાયદા સામે ગામ લોકોએ શું કરવું એ બાબત ભાષણ આપી જણાવ્યું હતું કે-રોલેટ બિલ પાસ થતાં ગામ લોકો તેના સામે મજમપણે બેઠવારા બંધ કરવા. બીજી દિવસે મી. ભગતે રામોલની આખાના સેક્રેટરી સામે

વજાલ ગામે સવારે ૮ થી ૧૦ વાગ્યા મુઘી “ આમ જીવન અને ખેડુતોનાં કુઝો ” વિષે લાપથુ કર્યું હતું તથા ખેડુતોને રાજકીય બાબતોમાં રસ લેવા અને વેડવારા બંધ પાડવા વિનંતી કરી હતી.

તા. ૧૧ મીએ મિ. મૂળચંદ યુનીલાલ લગન તથા બીજાઓનાં અને તા. ૧૨ મીએ ડા. હરિપ્રસાદ મજરાય, મી. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ અને મી. જાદવજી ગાધીનાં ડેપુટેશનો નરોડા ગામે રૉલેટ બિલ સંબંધી લાપથુ કરવા ગયાં હતાં તેમજ તા. ૧૩ મીએ મિ. ભગત વગેરે વજાલ ગામે એ જ હેતુથી ગયા હતા.

તા. ૧૦ મીએ અત્રે શહેરીઓનું એક પ્રજામંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તેનાં ઉદ્દેશ પ્રજા અને મ્યુનિસિપાલિટી વચ્ચે રહીને બંનેને સહકાર્યમાં “પ્રજામંડળ”ની સ્થાપના. જોડી, પ્રજાનું આરોગ્ય તથા શહેરનું સામાન્ય હિત સમવાય એવા પ્રયત્નો કરવાનો, પ્રજાની દાદ બરોબર સંભળાવ તે માટે હિલચાલ કરવાનો વગેરે રખાયા છે. સભાસદનું ક્ષવાજમ રૂ. ૧ અને ૮ આના રખાયુ છે. આ મંડળની તા. ૨૪ મીએ મળેલી સભામાં અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોને મ્યુનિં પ્રમુખ તરીકે પ્રજાના જ સુટેલા સભ્યને નીમવાની ભલામણ કરનારો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. મંડળમાં આશરે ૨૫૦ સભાસદો દાખલ થયા છે, મંડળના કામકાજમાં મિ. કાળીદાસ બેરેલી અને મિ. જાદવજી ગાધી સારો ઉત્સાહ ધરાવે છે.

ડીસ્ટ્રીક્ટ મ્યુનિસિપલ એક્ટની કલમ ૧૫ (૧) (સી) મુજબ સ્ત્રીઓથી મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભાસદો થઈ શકાય એમ નથી. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીમાં મ્યુનિસિપલ લિટીએ કાયદામાંની આ ખામી સુધારવા માટે ના. મકકારને આધારે. એકમતે અરજ કરી છે. મુબાઈની મ્યુ. ફેરપોરેશન આલો ઠરાવ પસાર કરી શકી નથી તે જોતાં અહીંની મ્યુ. નું પગલું અભિનંદનીય છે.

ગયે વર્ષે તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૮ ને દિવસે અત્રેના મોલમાલેફ્રે અને મજુરો વચ્ચે વધારાના પગાર સંબંધમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ સમાધાન “મજુરોનો દિવસ” કરાવ્યું હતું. આ દિવસને આ વર્ષે મજુરોએ પોતાના જ દિવસ તરીકે ઉજવ્યો હતો અને મીલોમાંથી કાગળ થઈ જોડી સંખ્યામાં શહાપુર દરવાજા બહાર તેઓ એકઠા મળ્યા હતા. મહાત્મા મુન્શીરામજીની એ દિને અમલોદમાં પધરામણી થઈ હતી, જેથી તેમણે મજુરો સમક્ષ એક છત્રદાર લાપથુ આપ્યું.

તા. ૨૭ મીએ રવ. રા. બા. લાવશંકર ઉમિયાશંકરના મકાનમાં વનિતાવિશ્રામ ભગિની વિદ્યોતેજક સમ્રાજનો બાળે વાર્ષિક મહોત્સવ વડોદરાના ભગિની સમ્રાજ. દિવાન મિ. મનુભાઈનાં પુત્રી મિસ હંસા બી. એ. ના પ્રમુખપદ નીચે ઉજવાયો હતો.

ગજેના મુજબ મુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી હોજી સાહ શ્રી વસંત સંજેયનનું કામદાજ કરવામાં આવ્યું હતું. સહેરના ઠાકરાઓએ હોજીના

મી વસંત સમિલન. તહેવારો દરમ્યાન લોકો પાપેથી એકંદર આશરે સવાસો રૂપિયાની રકમ માત્ર ત્રણ દિવસના અરસામાં એકઠી કરીધી હતી તે ખરેખર ઉત્તેજનને પાત્ર છે. એ વિદ્યાર્થીઓનો આ સ્વૃત્ય પ્રયત્ન દર વર્ષે આશુ રહે તે માટે તેમને ઉત્તેજનારું પ્રખ્યાત દરિશ્વરનો ધાર્મિક સીનેમાનો ખેલ મી. જહાંગીરરાવ તરફથી ખતાવવામાં આવ્યો હતો તે માટે ગુજરાત કેળવણી મંડળે મી. રાવનો આભાર માન્યો છે. સીનેમા વખતે રા. કેશવપ્રસાદ છો. દેસાઈએ બાળકોને ઉત્તેજનના શબ્દોમાં સારો બોધ આપ્યો હતો.

તા. ૨૬ મીએ સવારે ૮ વાગે ના. ગવર્નર અને પદાધિકારી હતા. તે દિને શાલીઆમમાં તેમને અનેની મ્યુનિસિપાલિટી, મીલ માલિકોની મંડળી, અને ના. ગવર્નરની પદરામણી. અંલુભન ધરસામે તથા તા. ૨૭ મીએ ડીરેક્ટ લોકલ બોર્ડ માનપત્રો આપ્યા હતાં. ના. ગવર્નરે એ દિને જુદા જુદા ૧૨ આગેવાન ગૃહરચેતે ખાનગી મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું. જુદી જુદી જગ્યાઓની મુલાકાત લીધા બાદ તેઓ રાતના ૧૧ વાગે ભરૂચ તરફ વિદાય થયા હતા.

અમદાવાદમાં ભદ્રમાં આ કમિટી તરફથી દુકાળ નિવારણનું જે ધમધામર કામ ચાલે છે, તે મંબંધમાં દર અઠવાડીએ તેના રિપોર્ટ " ગુજરાતી અમદાવાદ દુકાળ સંકટ પંચ " માં પ્રકટ થતાં રહે છે. માર્ચની તા. ૨૦, મી સુધીમાં નિવારણ કમિટી. કમિટીએ નીચે મુજબ સ્વૃત્ય કામકાજ કર્યાનું તેના રિપોર્ટમાં છે.

ધાસની ગોઠવણ. (૨૦-૮-૧૯ સુધી) માં કમિટીએ નીચે મુજબ મદદ કરી છે. (૧) કમિટીના ધાસની ખરીદી મુબાઇ પ્રેસીડેન્સી ફેમીન રીલીફ ફંડ મારફત ચાલુ છે. તે કમિટી મલાકાના બીજા જણાઓ માટે પણ કામ કરે છે તેથી ધાસની ખરીદી તેમની મારફતે કરવી કમિટીને સુગમ પડે છે. આજ સુધીમાં કમિટીએ કુલ ૩૬૩ લાખ રતમ ધાસ ખરીદ્યું છે અને તે ધાસ દર હજાર રતલે રૂ. ૧૦ સુધી ખોટ ખામને વેચવાનો કરાવ કરવામાં આવ્યો છે. તે મુજબ ધાસ અમદાવાદમાં તથા જિલ્લામાં જુદે જુદા રચાનિક કમિટીઓ મારફત વેચવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

સરતા અનાજની દુકાનો. (૧) અમદાવાદ શહેરમાં તેમજ જિલ્લામાં જુદે જુદે જુદે જુદા કમિટી તરફથી સરતા અનાજની ૧૯ દુકાનો કાઢવામાં આવી છે. અનાજ પકતર કીમતે વેચવાનું પ્રથમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું અને તે રીતે વેચવાનું શરૂ થયાથી બજારબાવ ઉપર તેની અસર થઇને વેહેપારીઓને ભાવ ઘટાડવાની ફરજ પડી તેથી સાધારણ મધ્યમ વર્ગના લોકોને પણ રાહત મળી. હાલમાં કમિટીએ ભાવમાં ઘટાડો કર્યો છે. કમિટીની દુકાનમાં વેહેપારી-શિવાય બીજા લોકોને અનાજ વેચવામાં આવે છે. અનાજ લેવા આવનાર ગરીબ મજુરદાર વર્ગનો છે અથવા સાધારણ મધ્યમ સ્થિતિના માણસ છે એ વિગેરે બાબતોના કોષ્ટક પણ બેદ યા અંકુશ રાખવામાં આવ્યો નથી. જે કોષ્ટક અનાજ લેવા આવે છે તેને આપવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં કમિટીની ૬ દુકાનો ખાલ છે તે નીચેના રચે છે:—

દુકાન નં. ૧...	...	દરિયાપુર-ડમરવાડામાં ધાંચીની વાડીમાં.
દુકાન નં. ૨...	...	સરસપુર-ધોરી રસ્તા ઉપર.
દુકાન નં. ૩...	...	ઝવેરીવાડામાં પાંજરાપોળમાં.
દુકાન નં. ૪...	...	કાળુપુર-ઝાપડાની પોળ પાસે
દુકાન નં. ૫...	...	આસ્તોડીઆ-કોટનીતરંગે છીપાવાડામાં
દુકાન નં. ૬...	...	સાજપુર-કાળના કુવા પાસે નાડીઆવાડામાં

હાલમાં ધઉ, બાજરી, અને ચોખા વેચવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

(૨) આજ સુધીમાં કમીટીએ નીચે મુજબ અનાજ મંગાવ્યું છે.—

ધઉ	આશરે ૧૨૫૫૦૦ મણ
ચોખા	...	આશરે ૩૫૦૦૦ મણ
બાજરી	...	આશરે ૫૪૦૦૦ મણ

અનાજના કામમાં કમીટીએ લગલગ ત્રણ લાખ રૂપૈયા રોક્યા છે અને હજી વધારે રોકવા પડશે.

ડાહ્યા અને અનાજની મફત મદદ. (૧) એવા ઘણાં ગ્રામસ્થાન પરંતુ નિરાધાર કુટુંબો હોય છે કે જેઓને કાની મદદની જરૂર હોય છે અને જેઓ મરણવશ થાય તો પશુ ઉઘાડી રીતે મદદ લેવા તૈયાર હોતા નથી તેના લોકો માટે તેમજ અર્પણ વૃદ્ધ વિગેરે માટે જ્યાં જ્યાં સરકાર તરફથી ફેલ નહિ આપતા હોય ત્યાં ત્યાં કમીટી તરફથી ડાહ્યા અપાવવાની ગોઠવણ સ્થાનિક કમીટીઓને મંજૂર કરી આપેલી રકમોમાં દિવસે દિવસે વધારો કરવો પડે છે કમીટીએ આજ સુધીમાં આ કામ માટે રૂ. ૨૨૭૦૦ મંજૂર કર્યા છે.

વણકરોને મદદ. (૧) વણકરોને મળતી મદદ ચાલુ છે. આ કામમાં કમીટીએ આશરે રૂપૈયા ત્રણ હજાર રોક્યા છે. (૧) ખેડુતોને સસ્તે લાવે જીવારનું બી આપવાની યોજના કમીટીએ કરી છે અને તેનો લાભ કેટલાક ખેડુતોએ લીધો છે

ઘાસ ઉગાડવાની યોજના. (૧) કમીટી તરફથી ઘાસ ઉગાડવાની યોજના જે સ્થળે અમલમાં સુધાત છે—(૧) મગરમાં ગાધીજીના આશ્રમમાં અને (૨) મ્યુનિસિપલ સુએજ કામમાં. તે બંને યોજનાઓ ફતેહમદ થશે એવી આશા છે. આ કામ માટે કમીટીએ આશરે ૧૫૦૦૦ રૂપૈયા રોક્યા છે

કપડાં. (૧) કપડાં બાબતનું કામ હવે પુરું થઈ ગયું છે. આ કાર્ય માટે કમીટીએ આશરે બાર હજાર રૂપૈયા સુધી ખર્ચ કર્યું છે.

ફંડ વિગેરે. (૧) કમીટીના ફંડમાં આજ દિન સુધીમાં રૂ. ૧૯૫૦૦ વસાયા છે, અને તેમાંથી મોટો ભાગ વસૂલ થયો છે. જે ગૃહસ્થો તન્મુદી પૈસા વસૂલ થવાના બાકી છે. તેઓ પશુ જલદીથી પૈસા ભરી દેશે અને કમીટીના નોકરોનો તેમજ મંત્રીનો વખત ઉધરાણી કરવામાં જોવાડવો નહિ એવી આશા છે.

(૨) અનાજ વિગેરેમાં કમીટીએ રોકેલાં નાણાં શેડ અબાલાલ સારાભાઈ તેમજ સ્કા લાલભાઈ દલપતભાઈ તરફથી લોન તરીકે મળેલાં છે. તે માટે કમીટી તેમની આભારી છે પરંતુ આ કાર્યને માટે કમીટીને લોન તરીકે તેમજ ડોનેશન(દિણી) તરીકે લાખો રૂપૈયાની જરૂર છે.

(૩) જેમ જેમ ઈનાબો પાસે આવતો જાય છે તેમ તેમ જીલ્લામાં માણસોની તેમજ દોરોની બહુજ કોડી રિયતિ થતી જાય છે. દુકાળનું સ્વરૂપ બહુજ ઉગ્ર થતું જાય છે. તેમ કમિટીનું કામ વધારવાની જરૂર પડે છે. અત્યારે મદદ કરવામાં કસુર થાય તો હજારો માણસો અને દોરો મરણવશ થશે. વખતસર મદદનીજ આ કાર્યમાં કિંમત છે. માટે દરેક બધુ પોતાથી બનતી મદદ કરશે એવી આશા છે. (૪) જે કાંઈ નાણાં-નાની યા મોટી રકમો મોકલવામાં આવે તેનો આભાર સાથે સ્વીકાર કરવામાં આવશે. નાણાં મેકેટરી-ફ્રીમીન રીલીફ કમિટી ગુજરાત સભા કાર્યાલય અમદાવાદ અથવા શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈની પેઠી અમદાવાદ એ સરનામે મોકલી આપવાં.

કેટલીક જાણવાજોગ માહિતી.

ખરચ—(ફક્ત મુખ્ય બાબતો.)—૧ ધાસના વેચાણમાં નુકશાન રૂ. ૫૨૦૦૦, ૨ ડોલ પાને મફત અનાજની મદદ રૂ. ૨૨,૭૦૦, ૩ કપડાં રૂ. ૧૨,૦૦૦, ૪ ધાસ ઊગાડવાના કામ માટે રૂ. ૧૫,૦૦૦, ૫ અનાજ વેચાણમાં નુકશાન રૂ. ૫૦,૦૦૦. કુલ રૂ. ૧,૫૧,૭૦૦.

દુકાનોનું, ઓફીસનું ખરચ-વજુકરોને મદદ એ વગેરે પરચુરણ ખરચ રૂપૈયા ૨૦,૦૦૦ નું ઉપરાંતનું છે.

કમીટીનું કામ ચલાવવા રૂપિયા ત્રણ લાખની જરૂર છે. જેમાંથી રૂ. ૧૬૫૦૦૦ ઉરાયા છે. હજારો માણસો અને દોરોના જીવ બચાવવા માટે ૧,૩૫૦૦૦ રૂપૈયા કમીટી માગે છે.

કમીટીનું કામ. (મુખ્ય બાબતો.)—૧ કપડાં (આશરે સંખ્યા) ૧૫૦૦૦, ૨ ધાસ રતલ ૩૫,૦૦,૦૦૦, ૩ અનાજ મણુ ૨,૧૪,૦૦૦.

D. H.

ભરૂચ.

ભરૂચની આર્યસમાજ નામક ધર્મ સંસ્થા તરફથી વિદ્વાન આર્ય સમાજ વ્યાખ્યાન દાતાઓ દ્વારા અત્રેની 'દશાલાડ વાડી'માં તથા સર શાપુરજી આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ 'ભરૂચ હોલ'માં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો, તેમજ શ્રી ભરૂચ થીઓ-સોશીલ સોસાયટી તરફથી થીઓસોશીસ્ટ મી. વેણીશંકર જી. પંડ્યા દ્વારા ૪ ઉપયોગી ભાષણો અત્રેની 'દશાલાડ વાડી'માં છેલ્લા ત્રણ માસમાં અપા-વવામાં આવ્યા હતા.

શ્રીભૃગુપુર સત્યશોધક મંડળ તરફથી શ્રીયુત રેવાચંકરજીએ ત્રણ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો અત્રેના 'સર શાપુરજી ભરૂચ હોલમાં' ગયા માર્ચે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો માસમાં આપ્યા હતા.

મેલેટ ખીલ સામે અસરકારક પ્રલાજ મહાત્મા ગાંધીજીના આદેશ મુજબ 'સત્યાગ્રહ' છે. 'સત્યાગ્રહ'ની પ્રતિષ્ઠા લેનારાઓની કેટલીક સંખ્યા અહીંના સત્યાગ્રહ હિલચાલ પણ થઈ છે અને અત્રેની 'સત્યાગ્રહ સભા' સત્યાગ્રહનું રહસ્ય બહુ પ્રચર્ય રીતે જનસમૂહને સમજાવે છે. તા. ૧૯-૨-૧૯૧૬ ને શુધવારે સ્વામીશ્રી મહાનંદજી (મહાત્મા મુનશીરામજી) એ અત્રે પધારી 'દશાલાડની

વાડી'માં સાંજના પાા વાગે એક અપૂર્વ સુશ્રાવ્ય વ્યાખ્યાન 'સત્યાગ્રહ અને રોલેટ બીલ' સંબંધી મનોહારી હિંદીમાં કર્યું હતું, જેના પર સુરતવાળા દયાળજીભાઈએ ઉત્તમ વિવેચન કર્યું હતું. તે જ દિવસે રાતના ૯ કલાકે ઉક્ત સ્વામીજીએ ભરૂચ આર્ચસમાજ મંદિરમાં ઉત્તમ ધર્મબોધ આપ્યો હતો. તા. ૨૫-૪-૧૯ ને રોજ શ્રીમતી સરોજીની નૈકુ દેવીએ સાંજના ૬ કલાકે અત્રેની 'દશાલાડ વાડી'માં "સત્યાગ્રહ" વિષે હિંદી તેમજ અંગ્રેજીમાં એક હૃદયંગમ ભાષણ કરી ઓતાઓને પોતાની ઉત્તમ વહતુવ શક્તિથી મુગ્ધ કરી નાંખ્યા હતા. તા. ૩૦-૩-૧૯ ને રોજ ભાઈ કેસરીપ્રસાદે અત્રેની 'દશાલાડ વાડી'માં ઉપલા જ વિષયપર ભાષણ આપ્યું હતું.

તા. ૬-૪-૧૯ નો રોજ મહાત્મા ગાંધીજીના ફરમાન મુજબ અત્રે પણ શોક અને માનહંગના દિવસ તરીકે યોગ્ય રીતે ઉજવાયો હતો. ભરૂચના પ્રાર્થના અને ઉપવાસનો હિંદુ મુસલમાન ભાઈઓએ પોતાનો ધર્મો રોજગાર બધ કીધો દિવસ.

હતો, નર્મદા સ્નાન કરી, પોતપોતાના દેવાલયોમાં પ્રભુ પ્રાર્થના, સરખસ રૂપે શહેરના મુખ્ય ભાગોમાં ફરી, ફરી હતી. માંજના પાા કલાકે "રોલેટ બીલ કાયદાપોથીમાંથી રદ કરવા માટે અને દિલ્હીમાં જે શોકદારક બનાવ બન્યો તે પ્રતિ દિલ્હીરી દર્શાવનારા યોગ્ય કરાવો" શ્રી અવંતિદ્રવ્યાધ ગોખલેની હાજરી હેઠળ જહેર સભામાં કરવામાં આવ્યા હતા જે પ્રમંજે પ્રમંગને અનુસરતાં અસર-દારક ભાષણો થયાં હતાં.

• મુંબઈના નવા નીમાયલા નામદાર ગવર્નર સાહેબ અત્રેની દુકાળની સ્થિતિ જોવા તા. ૨૮-૪-૧૯ ને રોજ પધાર્યા હતા અને અત્રેના 'સર ના. ગવર્નર સાપુરજી ભરૂચા હોલ' માં ભરૂચ સીટી મ્યુનીસીપાલિટી, ભરૂચ ડીરેક્ટરી લોકલ બોર્ડ અને ભરૂચ વેપારી એસોસિએશન તરફના માનપત્રો સ્વીકાર્યા હતાં. મીશન હોરપીટલની મુલાકાત લીધી હતી, કલેક્ટર સાહેબને બંધે બ્રહ્મબ ધરાવનારા આગેવાનોનો ઇન્ટરવ્યુ લીધો હતો અને સમગ્રી જમ દુકાળની સ્થિતિ નિહાળી, ત્યાં બેગી કરેલી ધાસ બેઠ, સુવ્યવસ્થા માટે પોતાનો સંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

તા. ૨૩-૩-૧૯ ને રોજ અત્રેના 'ગાંધી'દ બુચન' થીએટરમાં ભરૂચ મ્યુનીસન હાઇસ્કુલનું બીજું મોસમલ ગેધરીમ સરદાર રા. બા. મોતીલાલ વિદ્યાર્થીઓનું સરમેસન મ્યુનીસલ દેશાધના પ્રમુખપણા નીચે ભારે ઉત્સાહથી ઉજવવામાં આવ્યું હતું. તા. ૨૬-૩-૧૯ ને રોજ ઉપલે જ સ્થળે ભરૂચ વેજસપોર બ્યામમ શાળાના લાભાર્થે તેમજ માયોના રસંજાર્યે ઉક્ત કસરતશાળાના કમરન કરનારાઓ તરફથી કસરતનો પ્રયોગો કરી બનાવવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૩-૪-૧૯ ને રોજ દુકાળ કંડમાં મદદ કરવાના શુભ હેતુથી અત્રેના વતની પંડિત ઓઢારના ઉત્તમ સંમીતની મળદ આખવા એક મન્સર્ટ અત્રેના સર સાપુરજી ભરૂચા હોલમાં થયો હતો અને મન્સર્ટની ઉપજેલી રકમ દુકાળ કંડમાં આપી દેવામાં આવી હતી.

'ભરૂચી'

નાંધ.

કાળા કાયદાને નામે જાણીતું થયેલું રોલેટ બિલ વડી ધારાસભામાં સર્વ ધીન અમલદાર સમાસદોના સંયુક્ત મત વિરૂદ્ધ સરકારે પસાર કર્યું છે અને નામદાર વાઇસરોયે તેને તા. ૨૧-૩-૧૯ ના રાજ પોતાની સંમતિ આપી છે. પરિણામે આ કાયદો હિંદની કાયદા પોથી ઉપર ચડ્યો છે અને બ્રિટીશ સરકારની વતી હિંદી વજર તેને છ માસમાં નામંજુર ન કરે તો લગભગ પુરી થયા પછી ત્રણ વર્ષ સુધી તે અમલમાં મુકી શકાશે. ઇંગ્લેન્ડ અને દેશી ન્યાયાધીશોની કમિટીએ કરેલી ભલામણને આધાર આ કાયદો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને હિંદી સરકારે સારા દેશની અને તેના પ્રતિનિધિઓની તીવ્ર લાગણી વિરૂદ્ધ આ કાયદો પસાર કરવામાં જે જઠ્ઠીપણું દાખવ્યું છે તે જોતાં જોઈએ જ સંભવ છે કે બ્રિટીશ સરકાર આ કાયદાને નામંજુર કરે. લોર્ડ મોલ્ડોનાં સ્મરણોપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે દેશમાં સુલેહ શાંતિ જાળવવા માટે પહેલી જવાબદારી ધરાવનાર અને પ્રચલિત રિવાજથી પુરેપુરી વાજેદાર હોવાનો દાવો કરનાર હિંદી સરકારની અન્યાયી અને આપખુદી વૃત્તિ પર અંકુશ રાખવાનું કામ વધારેમાં વધારે ઉદાર અને વિચક્ષણ હિંદી પ્રધાનને માટે કેટલું મુશ્કેલ-લગભગ અશક્ય છે. આ સંજોગમાં મી. લોઇડ જ્યોર્જ અને મી. મોટેગ્યુને આ કાયદો નામંજુર કરવાના તાર કરવાથી કંઈ વળે એમ લાગતું નથી. રાજદારી પુરૂષો તો એ તપાસશે કે આ કાયદો પસાર થયા પછી હિંદીઓ હમેશની માફક થોડા દિવસ અથવા થોડા મહિના ધીમે ધીમે ચળવળ કરીને જ સંતોષ પામે છે કે પ્રજાસભરમાં અશાંતિનાં મોજાં વધારેને વધારે જોરથી ઉછળે છે અને આ કાયદો કાંઈ પણ પ્રકારે રદ કરાવવાને કંઈ ચોક્કસ કાર્યની યોજના અમલમાં મુકાય છે. અર્થાત્ આપણે અહીંયાં જે બેલીશું તે ઉપર નહિ પણ જે કરી શકીશું તે ઉપર જ નજર રાખીને હિંદી વજર પોતાનાં પગલાં ભરશે. આમ આ કાયદો રદ કરાવવાને જે બારી રહી છે તેનો ઉપયોગ કરવાને પણ આપણે આ દેશને જ આપણું કાર્યક્ષેત્ર બનાવવું જોઈએ.

રાજ્યપ્રધારણના સિદ્ધાંતનો વિષય.

જે રોલેટ બિલ પસાર કરવામાં આવ્યું છે તેની મુખ્ય કલમો ગુલા અંકમાં કાંઈક સમજૂતી સાથે રજૂ કરવામાં આવી છે તેમજ સીલેક્ટ કમિટીમાં કરવામાં આવેલા ફેરફાર વિષે પણ તેમાં કંઈક સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી આ કાયદાના બીજા વાંચન વખતે વડી ધારાસભામાં આશરે દોઢસો સુધારા રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા તો પણ તેમાં કંઈ મુદ્દાનો સુધારો થયો નથી. એટલે ફરીથી આ કાયદાનાં મુખ્ય અનિષ્ટ તત્ત્વો નજરનીચે ફેરવી જઈશું. સૌ સુધરેલા દેશનાં રાજ્યપ્રધારણોનો એ સિદ્ધાંત છે કે તેમાં ત્રણ અંગ હોવા જોઈએ: (૧) ધારા બાંધવાની સત્તા, (૨) કારોબારી સત્તા અને (૩) ન્યાય આપવાની સત્તા. આ ત્રણ સત્તાઓ અનુક્રમે ધારાસભાઓ, કારોબારી સરકાર અને ન્યાયની અદાલતો ધરાવે છે. આ વિભાગ ત્રણ વખતથી જોવામાં આવે છે અને રાજ્ય પ્રજાસત્તાક કે પ્રજાને જવાબદાર ન હોય ત્યાં પણ સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે એખલાસ રહે-સરકાર પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે અને પ્રજાને ન્યાય મળે તે માટે આ વિભાગ જરૂરનો ગણાય છે. હવે આ વિભાગનો હેતુ બરાબર સમજાવે તે માટે જરૂરનું છે કે આ

શબ્દો મૂકવાથી કંઈ ફેરફાર થતો નથી. આ કાયદાના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ભાગનો અમલ કરતા પૂર્વે અમુક પ્રકારના ગ્રુન્ડા તે ભાગમાં વિશેષ કરીને પ્રચલિત છે અથવા થવાનો સંભવ છે એવી દિંદી સરકારની ખાત્રી થવી જોઈએ. આવા જે ગ્રુન્ડાની ટીપ જૂદી આપવામાં આવી છે તેમાં એકે કલમનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે સીલેક્ટ કમિટીમાં થયેલા ફેરફાર પહેલાં જેમ આ ભાગનો અમલ થઈ શકે તેવી જ રીતે હવે પણ થશે. જે ભાગમાં આ કાયદાનો અમલ કરવાનું નહીં થાય ત્યાં સ્થાનિક સરકારના અમલદારોને શક્તિ લાગે એવા કોઈ પણ માણસને નજરેફ દે કરવાની કે દેદ કરવાની સત્તા જ્યાં સુધી કાયદા પોલીસમાં મોજૂદ છે ત્યાં સુધી તે દિંદીવાનોના કુદરતી હકનો શત્રુ છે અને કાયદાના વિશેષણમાં ફેરફાર કરવાથી તેનું ઝેર ઓછું થતું નથી. ઉલટું એમ કહી શકાય કે સ્ટ્રીલર રાજદ્રોહીઓને જ અંકુશમાં લાવવાને આ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે એવો દેખાવ કરીને સરકાર આ કાયદાનું ભયંકર સ્વરૂપ ઢાંકવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ એ ઢાંકપિટોડો મિથ્યા છે. સરકાર તો આ કાયદાની કોઈકળ સમજે છે અને પ્રજા પણ તેમાં કરેલા નામના સુધારાથી રહેજે પણ છેતરાતી નથી.

નામદાર શર્માએ આ બિલના બીજા વાંચન વખતે એવો સુધારો રજુ કર્યો હતો કે “ દિંદમાં સ્થળાએલી નામદાર શહેતશાહની સરકારને જોઈથી ઉચલાવી નાંખવાના હેતુ વાળી ચળવળ એ રાજદ્રોહી ચળવળનો અર્થ છે એવા શબ્દો બીજી કલમમાં ઉમેરવા.” આ સુધારો રજુ કરતાં તે સભાસદે જણાવ્યું કે આવા મુદ્દાના શબ્દોનો અર્થ સ્થાનિક સરકાર પોતાની મરજી મુજબ કરે અને તેથી તેમને અનિષ્ટ લાગતી કાયદેસર ચળવળને પણ કામવાને આ કાયદાનો ઉપયોગ કરે એવો સંભવ રહે છે. અને હોમરૂલની ચળવળ વિષે દિંદી સરકાર તરફથી મોકલવામાં આવેલા એક સૂચનાપત્રથી અને મદ્રાસની ધારાસભામાં લોર્ડ પેન્ટલેડે તારીખ ૨૪-૫-૧૭ ના રોજ કરેલા ભાષણથી પૂરવાર થાય છે કે આ સંભવ કેવળ કાલ્પનિક નથી પણ ખરો છે. આ સુધારાને ડૉ. સમુ, પંડિત માલવીઆ, નામદાર થાન્ની, નામદાર બેનરજી, નામદાર કીશુ વગેરે મૌ પક્ષના સભાસદોએ ટેકા આપ્યો હતો. સરકાર તરફથી તેની સામે બોલનાં સરં વિલ્યમ વિન્મટે જણાવ્યું કે આ શબ્દોનો અર્થ તો દરેક માણસ જાણે છે અને કાયદામાં તેની વ્યાખ્યા આપવાની જરૂર નથી. તે સંજંધમાં આપણા તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “ રેવોલ્યુશનરી ” એ શબ્દના સાધારણ વાતચીતમાં અને લખાણમાં જૂલ જૂલ અર્થ થાય છે, તે એટલે સુધી કે કોઈ પણ અસાધારણ પ્રકારના વિચાર કે કાર્યને પણ તે લાગુ પાડવામાં આવે છે. આ વિષે સરકાર તરફથી એટલું જ આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું કે તેઓ ધણી માનજી અને ચોક્કસાઈથી અર્થ કરી આ કાયદાનો અમલ કરશે. આ સુધારો ૧૮ વિરૂદ્ધ ૩૮ મતે નામંજૂર થયો. ખરી વાત એ છે કે સરકારના આવા આશ્વાસનમાં જીતકળના અનુભવથી પ્રભને તલમાર વિશ્વાસ નથી. છાપખાનાના અને બીજા ધણીએ કાયદાના સંજંધમાં સરકારે આપેલાં વચનો જૂદાં જૂદાં કારણોથી પગામાં નથી. બીજી પાસ સામાન્ય શબ્દો વાપરવાથી જે નિરંકુશ સત્તા સરકારને મળે છે તેના પર વ્યાખ્યાની અર્પણ સરકારને જોઈતી નથી. કોઈ પણ વખતે ઠીક લાગે તેવી રીતે પ્રભને દાખમાં રાખવાની સત્તા સરકારને આ કાયદાથી જોઈએ છે.

આ કાયદાથી કાયદેસર ચળવળને ઇજ્જત ન પહોંચે તે માટે એવો સુધારો સચ-
વવામાં આવ્યો હતો કે જે ગુન્હા પ્રચલિત થવાની ખાતરી થવાથી હિંદી સરકાર આ
કાયદાના જૂઠા જૂઠા ભાગનો અમલ કરી શકે તેની યાદીમાંથી ફેબ્રુઆરી કાયદાની ૧૨૪
ઝે કલમ ખાતલ કરવી, રેલેટ કમિટીએ આ કલમ પોતાની ટીપમાં નાંખી નહતી તેનું
કારણ સ્પષ્ટ છે. સરકારી તત્ત્વને બંડથી ઉચલાવી નાંખનાર વર્ગને અકુશમાં રાખવા
આ કાયદો રચાયો હોય તો તે સંબંધી ગુન્હાને જ આ કાયદો મર્યાદિત કરવો જોઈએ.
૧૨૪ ઝે કલમ સરકાર વિરૂદ્ધ લાગણી ફેલાવવા વિષે છે અને તેથી કાયદેસર ચળવળ
કરનાર કોતો પોતાની બુલંદી અથવા સરકાર અને ન્યાયાધીશોની વફાતથી તેમાં સપ-
ડાઈ જાય એવો સંભવ રહે છે. તો કાયદાના સ્પષ્ટ હેતુ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર જે
કલમથી સામાન્ય રાજકીય દિલચાલને જોખમ પહોંચે એમ હોય તે ગુન્હાની ટીપમાંથી
ખાતલ કરવી જ જોઈએ. વિશેષમાં આ કલમ મુજબ કોઈ માણસે ગુન્હો કર્યો છે કે
નહિ તેની તપાસ કોર્ટમાં કરવામાં નહિ આવે પણ સ્થાનિક સરકાર અને કારો-
બારી તથા પોલીસના અમલદારો તેનો નિર્ણય કરશે. આથી ન્યાયની માર્ટ જે લખાણ
કે બાપણને નિર્દોષ ગણે તેને ગુસ્સે થયેલા અમલદારો આ કલમમાં રહેલો લાવી
શકે. આ દલીલ સીધી અને સ્પષ્ટ છે અને રેલેટ કમિટીએ આ કલમ ટીપમાં દાખલ
નથી કરી એ તેને ધણું વજન આપે છે. જનાં અમર્યાદિત સત્તાની લોભી સરકારે
આ સુધારો ન કર્યો એટલે તે નામંજુર થયો. આમ બંને રીતે કાયદેસર ચળવળને
આંચ ન આવે એવા સુધારાનો નકાર કરીને સર વિલ્યમ વિન્ઝેન્ટ શાંત ચિત્તે આપણને
શિખામણ આપે છે કે તમે ચિંતા ન કરશો, અમે બધું સંભાળીશ. દેઢમો વર્ષની આપ
ખુદીથી જેમના હાથ રંગાએલા થયા છે તેવા અમલદારોનાં વચન અને વર્તન ઉપર કોને
વિશ્વાસ આવશે !

સત્યાગ્રહ.

આમ ગા કાયદો સારી હિંદી પ્રજાને જોખમ ભરેલો છે, તથા અપમાનરૂપ છે, અને
તેથી અસહ્ય છે. રાજ્યકર્તાના જે સાધારણ અત્યાચારો સહન કરી શકાય એમ હોય છે તેની
મામે અરજીઓ સલાઓ, સામાન્ય ચળવળ વગેરે સામાન્ય ઉપાયો યોજવામાં આવે છે. પણ
જ્યારે પ્રજા પર અસહ્ય જુલમ થાય છે ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ ક્રિસ અમેરિકાના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે
તેમ અને હાલમાં આયર્લેન્ડમાં અને ઇજીપ્તમાં બને છે તેમ લોકો દુઃખી થઈ છે અને રાજ્યને
મ્હાત્ત કરવા પ્રાર્થના કરે છે. આવી લડતમાં શારીરિક અને ઔદિક બળની સ્થાને તેજ
પ્રકારનું જળ યોજવામાં આવે છે. બીજી લડત ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક છે કારણ કે
તેમાં રાજ્યના ઔદિક બળની સ્થાને શસ્ત્ર વગેરે સાધન રહિત પ્રજાનું-જનક તેના થોડા
કે વધારે માણસાનું આત્મચળ દેક છે અને આવી લડતને મત્ય મદનું નામ આપવામાં
આવે છે. આમાં સત્યનું સ્વરૂપ સમજી તેનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે. હવે સૌ કોઈ
જોઈ શકશે કે જે કાળો કાયદો સરકારે પસાર કર્યો છે તે સત્ય અને નીતિના સિદ્ધાંતથી
વિરૂદ્ધ છે તેથી તેની સ્થાને આગ્રહ કરવો-મતલબ કે તેનું ઉલ્લંઘન કરી તે માટે જે
દુઃખ પડે તે શાંતિથી સહન કરવા એ સત્યાગ્રહ છે. પણ આટલું જ બમ નથી. ઇંગ્લેન્ડના
ઇતિહાસનો જેમણે અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ જાણે છે કે જ્યારે રાજા બોલે જેમસ

અનેક પ્રકારનો જુદમ કરીને છેવટે પ્રજાથી ગભરાઇને પરદેશ ન્હારી ગયો ત્યારે બિટીશ આમની સલાએ એવા મુદ્દાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે રાજ અને પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ જે અલિખિત કાનુનીયો નિયમિત થાય છે તેનો તે રાજ્યએ ભંગ કર્યો હોવાથી તેણે રાજ્યગાદી પર પોતાનો હક ગુમાવ્યો છે અને તેથી તે ગાદી ખાલી છે અર્થાત્ રાજ બંધારણના મૂળ સિદ્ધાંતોનો ભંગ થાય એવી રીતે રાજન વર્તન ચલાવે ત્યારે તે રાજના કાયદા પ્રજાના માનને પાત્ર રહેતા નથી. ગયા અંકમાં પ્રકટ થયેલા અમેરીકન મહાત્મા થોરોના લેખ પરથી જણાયું હતું કે જે રાજ્યનીતિના મૂળ સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ કંઈ પણ આચરણ કરે તેને કર આપીને મદદ આપવી એ તેઓ પાપનુ કાર્ય ગણે છે. અર્થાત્ સત્યાગ્રહી સરકારના માત્ર અસહ્ય જુદમી કાયદા કે કૃત્ય રહામે નહિ પણ બીજા જે કાંઈ કાયદા ધર્મ કે નીતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા ન હોય તેની રહામે થઇ શકે છે.

આ સંબંધમાં એ વાત જ્ઞાનમાં રાખવી ધટે છે. પ્રથમ તો સત્યાગ્રહી બંડખોર ન હોવાથી તે એકી વખતે બધા કાયદાનો ભંગ કરતો નથી પણ પહેલેથી નક્કી કરેલા અસહ્ય જ કાયદાનો દરદાપૂર્વક ભંગ કરે છે. આવા સત્યાગ્રહીના આચરણથી પ્રજાની સ્થિતિ અને શાંતિને કંઈ પણ આંચ આનતી નથી તે સરકાર રહામે દેવધી નહિ પણ, સરકારને પ્રજામતને તામે કરવાના દૃઢ નિશ્ચયથી જ સૌ કાંઈ કરતો હોવાથી તે જે કાયદાનો ભંગ કરવાનું નક્કી કરે તે શિવાયના તમામ કાયદાનું ચુસ્તપણે પાલન કરે છે. બીજું સત્યાગ્રહી રાજ્યદ્રોહી હોવાથી તે જે કાયદાનો ભંગ કરે છે તેના કરમાનને તામે થતો નથી પણ તેમ કરવા માટે કાયદાથી જે શિક્ષા નક્કી કરવામાં આવી હોય તેને આનંદથી વધાવી લે છે. આમ તે જે કાયદો તોડે છે તેને પણ એક રીતે નહિ તો બીજી રીતે તે વશ થાય છે.

આ ઉપરથી મમજશે કે સત્યાગ્રહની લડત એ સ્થીરજન મ્દામે આત્મજનની લડત છે. રાજ્યની પાસે નાણાં શસ્ત્ર સિપાઇઓ વગેરે મો ઐદિક સાધનો છે. સત્યાગ્રહી પાસે આમાંનું કંઈ ન હોય અને હોય તો પણ તેના કાર્ય માટે તેની જરૂર નથી. માત્ર સત્ય તેની જાણુએ છે અથવા તેના આત્મામાં સત્ય અને જળ રહેલાં છે તેના વડે સરકારનાં એક અથવા એક પછી એક અનેક કાયદાનો ભંગ કરી પોતાના સ્થીર પર દુઃખ વહોરી લે છે. શસ્ત્ર અને સત્યના યુદ્ધમાં જે સત્યાગ્રહી શાંતિ અડગ અને નિશ્ચલાત્મક રહે તો જરૂર મોડાં બેલાં રહામાંના હાથમાંથી શસ્ત્ર સરી પડશે કારણ કે સત્યાગ્રહીનો અજેય આત્મા તેને વશ કરી પોતાના સત્યની ખાત્રી કરાવશે. હરિશ્ચંદ્ર અને પ્રમદાદે, હસિષ્ઠ આક્રિશના આપણા હાઇ બહેનોએ અને ખેડાના ખેડુતોએ આમ જ હસને મ્દાએ રાજ્યના માં સહન કરીને જય મેળવ્યો હતો. આ સૌથી મ્દોટી લડતમાં પણ જે આપણો આત્મા અડગ રહેશે તો આપણો વિજય ચોક્કસ છે.

પ્રથમ પગલાં.—

તા. ૨૪-૩-૧૯ ને દિને મહાત્મા ગાંધીએ મદ્રાસથી નીચેના માદ્યાર સંદેશો બહાર પાડ્યો હતો:—

“મેં સલાઓમાં સમજાવવા ચત્ત કર્યો છે તે પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એ ખરી રીતે ધાર્મિક હિંસા છે. તે શુદ્ધ અને વપની ક્રિયા છે. જાને દુઃખ સહન કરીને સુચારુ મેળવવાનો અને દુઃખનું

નિવારણ કરવાનો તે પ્રેક રસો છે તેથી હું સૂચના કરું છું કે ૧૯૧૯ ના બીજા નં. ૨ ની નામદાર વાર્ષિકરોચના મંજુરી પ્રગટ કરવામાં આવી તે પછીના બીજા રવિવારને માનસંગ અને પ્રાર્થનાના દિવસ તરીકે પાળવો. આ પ્રસંગને છાને એવી રીતે લોકવાગ્ણી અસરકારક રીતે જાહેર કરવા માટે મારી નીચે મુજબ સલાહ છે. આગલી રાત્રે જગ્યા પછી ૨૪ કલાક સુધી બધા પુખ્ત ઉમરના માણસો એ જોને ધર્મ અથવા તફરતના કારણથી બાધ ન હોય તેમણે અપવાસ કરવો આ ઉપવાસને કોઈ પણ પ્રકારે લાંબણ, રૂપે ગણવાનો નથી અથવા તો સરખાર ઉપર મોઈ પણ પ્રકારે કબાણ લાવવાનો તેનો હેતુ સમભવવાનો નથી સત્યામરીશોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં કાયદાનો જે વાગ કહેવો છે તે માટે તેમને તૈયાર કરવાની આ એજ જરૂરી તાલીમ ગણવાની છે. જાહેર દિવે માટે જરૂરી હોય તે શિવાયનું તમામ કામ તે દિવસે બંધ રાખવું. બનર અને બીજા ધધારોજનારના રથોના પણ તે દિવસે બંધ રાખવા.

જે કામદારોને રવિવારે પણ કામ કરવું પડતું હોય તેઓ પહેરથી રત્ન મેળરીને કામ બંધ કરી શકે. સરકારી નોકરોને પણ ઉપરાની જે સૂચનાઓ પાળવાની સલામણ કરતા હું અચૂતનો નથી, કારણ કે જો કે રાજકીય સલાઓ અને ચર્ચાઓમાં તેમણે ભાગ ન લેવો એ તેમને માટે ખુબસ કરીને વ્યાજબી છે તો પણ મારા મન પ્રમાણે મુદ્દાની બાબતો વિષે પોતાની લાગણી, અને સંસ્કૃતી મર્યાદિત રીતે દર્શાવવાનો તેમને હક છે. તે દિવસે હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગમાં અને ગામડાઓમાં પણ જાહેર સલાહ સરીને તેમાં આ કાયદો રદ કરવાની વિનંતિ કરવાને કારણે પસાર કરવો. જો મારી સલાહ સ્વીકારવા લાયક ગણાય તો આ વિષે વ્યવસ્થા કરવાની મુખ્ય જવાબદારી સત્યામદ સલાઓને સાર રહેશે. પણ હું ઉમેદ રાખું છું કે બીજા જાહેર સરવાઓ પણ આ કાર્યને સફળ કરવામાં મદદ કરશે. ”

આપણા દેશમાં પરાપૂર્વથી ઉપવાસ અને હડતાળનો ધર્મ સાથે સંબંધ ગણાયો છે. ઉપવાસ કરનાર માણસ પોતાના ખોરાકના અર્થાત્ શરીરના નહિ પણ આત્માના બળપર ટકી રહે છે. કામધંધો બંધ કરનાર વેપારીઓ અને મજૂરો તે દિવસે પોતાના ધંધા રોજગાર પર નહિ પણ ધર્મના કાર્યપર ટકે છે. વળી ખોરાક અને વ્યવહારમાંથી નિવૃત્ત થયેલું મન વધારે પવિત્ર બની ધર્મમાં વધારે એકતાર થઈ શકે છે. આખા દિવસનું ઐહિક કાર્ય સમાપ્ત થતાં ધર્મકાર્યમાં પૂરો વખત પણ આપી શકાય છે. આમ ઉપવાસ અને હડતાળનું ધાર્મિક રહસ્ય આપણા દેશમાં સમજાયેલું હોવા છતાં રાજકીય હડતરમાં તેનો પ્રયોગ કેવળ નવો છે. જનમનુસંગતા મનમાંથી આ હડતરનો ધાર્મિક ખ્યાલ ઉપજ થાય છે એટલું જ નહિ પણ સત્યામદની પ્રતિજ્ઞા લેનાર સૌ શાંત વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે કે કાયદા તોડવાની બાદ પ્રવૃત્તિ પર નહિ પણ આત્માની આંતર શુદ્ધિ અને બળ પર આ હડતરનો આધાર છે. પરિણામે જણાય છે કે તે પ્રમાણે દિલ્લી, અમરસર અને મુલતાન, કરાચી અને હૈદરાબાદ, મુંબાઈ અને અમદાવાદ વગેરે જોટાં તેમજ એનેક ન્દાનાં ગામ અને ગામડાંમાં લગભગ એકેએક દુકાન બંધ રહી, બાજો પુરવો અને સ્ત્રીઓએ ઉપવાસ કર્યો અને તેથી ધણી વધારે માણસોએ સરખસમાં તેમજ જાહેર સલામાં ભાગ લીધો. તેથી દરેક ધર અને કુટુંબમાં કાળા કાયદા અને સત્યામદની હડતરનો કંઈક ખ્યાલ વીજળીની ત્વરાથી ફેલાઈ ગયો છે.

મદ્રાસમાં ગાંધીએ રવિવાર તા. ૬-૪-૧૯ ના રોજ સૌ ઠેકાણે મરવાની સલામાં બાને નીચેનો સંદેશો મોકલ્યો હતો:-

“આપણા અને બહેનો,

વણી-લડતમાં જીતનો આધાર આજ કારણોપર રહે છે. અને તે વિષે એક જ પરિણામ હકીકત સ્પષ્ટ નથી. સત્યાગ્રહ-લડતમાં જીતનાં કારણો કેવળ આંતરિક છે. અને તેમાં પરિણામ એક જ આવે શકે છે. હાર એવી વસ્તુ સત્યાગ્રહમાં છેલ્લે નહીં. સત્યાગ્રહના જળનાં પ્રમાણમાં જીતમાં આમળ આવે છે અથવા પાછળ ઠેકાય છે. આવી અલૌકિક લડતની દળ-હુદીજ છે. આવતી કાલે આપણે ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરીને ઉપવાસ કરીને રોજનાર બધું કરીને પવિત્ર થવા પ્રયત્ન કરીએ અને તે વડે આપણે કાયદાનો સાદર નિરાદર કરવાની ચોખ્ખતા મેળવવાના છીએ ઉપવાસાદિતું આ કારણ ન ભુલાવ એવી મદારી વિનંતિ છે. સદે આપણે થોડા જેટલા માણસો દોઢાં પછી જ સત્યને જ વળગીશું અને કાંઈના પણ જન માલને ઈજા નહિ પહોંચાડીએ તો જીત વહેલી મેળવીશું અને જાણી નીચે કચરાઈ રહેલા દિલને મુક્ત કરવાના પ્રયત્નમાં આપણે અવશ્ય ફરીભૂત થઈશું.”

સર્વત્ર સંદેશો વાંચી રહ્યા પછી નિચેના ઠરાવો સભાઓમાં સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

ઠરાવ પહેલો.

“વણી કોફી રિયલિને સમયે મદાસ યમ જતાવ્યાને તે સાર દિલ્લીના રહીશોનેના અહેરીઓની આ સભા મુબારકબાદી આપે છે તેમજ સત્યાગ્રહી અક્ષાત્રેશ (ઉર્ફ મદાતમા મુતરી-સામલ) અને હકીમજી અજમલખાનને તેમના વખાણવા લાયક મુખીપણાને સાર મુબારકબાદી આપે છે. વળી રયાનિક અધિકારીઓનાં હુકમથી ચાલેલાં દોરગોળાથી મૃત્યુ પામેલાં નિર્દોષ દિલ્લીઓનાં મૃત્યુનો તોરફ આ સભા માનપૂર્વક દિવાસો બતાવે છે.”

ઠરાવ બીજો.

“.....ના રહીશોની આ સભા નામદાર દિલ્લી વજીરને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરે છે કે નામદાર ચહેનશાહને તેઓ એની મદાદ આપે કે વડી ધારાસભામાં પસાર થયેલા રૉલેટ એક્ટને ચહેનશાહ રદ કરે કારણ કે એ કાયદો પોતે ખરાબ છે અને તદ્દન બીન જરૂરી છે એટલું જ નહિ પણ તે કાયદો બહેર ચલેલા એકત્રિત પ્રજા જાતી વિરુદ્ધ દોષા છતાં પસાર કરવામાં આવેલો છે. વળી આ સભા નામદાર વાઈસરોય સાહેબને નમ્રતાપૂર્વક આજ મુજબ છે કે તેઓ સાહેબ મજબૂર કારણને લીધે નં. ૧ નું રૉલેટ બીજાં પાંચ એમાં છે.”

ઉપવાસ અને હકતાલના સંવિધાર પછી બીજા દિવસે સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવાનો મદાતમા ગાંધીજીએ સંકલ્પ કર્યો હતો અને તે મુજબ મુંબાઈ અને અમદાવાદમાં કાર્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ‘હિન્દસ્વરાજ્ય’ નામનું મદાતમા ગાંધીજીનું જે પુસ્તક હિન્દી-સરકારે આશરે ત્રણ વર્ષ પૂરે જપ્ત કર્યું હતું અને તે હિન્દમાં લાવવાની બંધી કરી હતી તે પુસ્તકની છાપેલી હમણે નકલો તા. ૭-૪-૧૯૪૧ વહેંચવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ પછીની ઘટનાઓ વિષે હવે પછી લખીશું.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪ થું.]

એપ્રિલ, ૧૯૧૯.

[અંક ૧૦.

જિસેપ મેઝિનિ.

(ગતિક પૃષ્ઠ પરદ થી ચાલુ.)

મેઝિનિને રાજ્યો માટે જોડેલો અણગમો હતો તેટલોજ ધર્મગુરુઓ માટે હતો, પણ પોતાનું મહાન લક્ષ્યબિન્દુ પળવાર પણ દષ્ટિબદ્ધ જવા દિધા વિના તેણે નવા પોપને એક કાગળ લખ્યો અને તેમાં તેણે પોપ પોતાનું જે મહાન કાર્ય બજાવે તો કીક ચાપ તે કાર્ય તેને જણાવ્યું. ઑસ્ટ્રિયાના ફેરાસના ભોગવટા વિરૂદ્ધ વાંધો ઉઠાવીને ક્ષણિક લોકપ્રિયતા મેળવી તો ખરી જ. પરંતુ ખરૂં જોતાં જો તેનો ઉત્સાહ નીઓજેલીય પક્ષની આવેશમય ઠડપનાની પેલી તરફ કદી પણ અસ્થિતિ લેવાય તો હતા એમ ધારીએ તો પણ અંદરના મુધારા માટેનો તેનો ઉત્સાહ તૃપ્તિ લેવા યત્ન થયો. તેમ છતાં ટરકાનેમાં અને પીડમૉન્ટમાં લોકોના અત્યંત હર્ષ વચ્ચે, પરંતુ મીટર્નિકના અનંત ખેદ વચ્ચે, રાજ્યકર્તા રાજકુમારોએ ધણી મોટા રાજ્ય તત્ત્વવિષયક મુધારા દાખલ કરી દીધા હતા. મેઝિને કાર્મપણ પ્રકારની છૂટ આપવાની જાકોના કહેનાર માત્ર નેપલ્સનો રાજા ફ્રાન્સિસ્કો, મરાધુર યાન્મા એકલો એક જ હતો.

પરંતુ પોતાના દેશનું ઐક્ય, અને જાસ કરીને સ્વાતંત્ર્ય, સાધવા વિષેનો ઇત્દલિન સર્વ વર્ગોના ઉકળાટ તથા નિશ્ચય દરરોજ વધતો જતો હતો અને વધારે સખ્ત તથા વધારે તીવ્ર થતો જતો હતો. સામાન્ય લાગણી સંકેતો પ્રકારે વ્યક્ત થઈ. જીનોઆની વૈશાનિક સમાજ, તથા ફેસેઇલની ખેતીવાડી વિષયક સમાજ ખરૂં જોતાં પારદર્શક વેશભ રાજકીય સભા હતી. ફેસેઇલની સમાજમાં પીડમૉન્ટના વાલર્સ આલ્પર્ટ ડેરેન્જેનોના અમીરને લખેલો પત્ર એકત્ર થયેલા પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ વાંચવામાં આવ્યો હતો. રાજ્ય એલું લખ્યું હતું કે “ ઑસ્ટ્રિયાએ સર્વ સત્તાઓને એક રૂઠો મોકલ્યો છે, અને ફેરાસ ઉપર પોતાનો હક્ક છે, એમ ધારીને ફેરાસ પોતાને કબજે રાખવાની પોતાની ઇચ્છા તેમાં જણાવી છે,.....જે પરમાત્મા ઇત્દલીના સ્વાતંત્ર્યની લડાઈનું આપણને દુરમાન કરશે તો હું મારા પુત્રો સાથે થોડે બેસીશ, હું લગાયક લશ્કરના સેનાપતિનું સ્થાન લઉં...જે દિવસે આપણે ઇત્દલીના સ્વાતંત્ર્ય માટે લડાઈનો પોકાર કરીશ તે દિવસ જોડેલો પ્રતાપી નીવડશે. ” આ જાહેર કથનથી જે ઉત્સાહ જાગ્યો હતો તે અમાપ નીવડ્યો; ઇત્દલીય

હીલચાલના અગ્રેસર થવા, તથા સ્વાતંત્ર્યની તરવાર ગ્યાનમાંથી બહાર કાઢવા સમાજે રાજની પ્રાર્થના કરી.

હાલે, રાજ્યકાન્તિના વર્ષની અગાઉ ઇટલિમાં આવી વસતીસ્થિતિ હતી. સુધારા માટેની ચળવળ સાર્વજનિક હતી; એવામાં એવા સમાચાર મળ્યા કે તેથી માત્ર રાજ્ય-ખંધારણ વિષેના સુધારાનો વિચાર બાબુએ મૂકી દેવો પડ્યો, અને લોકોને સમગ્રયું કે ઇટલિનાં નહાનાં રાષ્ટ્રોની માત્ર નજીવી કુલ અખત્યારીઓ ઉપર જ નહિ, પણ જે રાક્ષસી સત્તાઓને હાથે તેમની કુલ અખત્યારી અત્યાર સુધી મુક્તવી રાખવામાં આવી હતી, તે સત્તાઓ ઉપર પણ કટકો લગાવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. ૧૮૪૮ ના ફેબ્રુવારી માસમાં પેરીસમાં રાજ્યકાન્તિ થઇ; ઑલિયન્સનો વંશ ઉધો પડી ગયો; અને બીજું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જાહેર થયું. માર્ચ માસમાં રાજ્યકાન્તિનું તત્ત્વ યુરોપિય કુલ અખત્યારના સત્ત્વ સુધી જઇ પહોંચ્યું. વિયેનામાં ખળભળાટ મચી રહ્યો, અને તે પછી એટલો બધો સખ્ત કે સમર્થ મીટર્નિક પણ પોતાના પાયા ઉપર હલમલી ઉઠ્યો, અને તેની અગાઉ દેશનિકાલનો ભોગ થઇ પડેલા હજારો લોકો સાથે દેશવટો ભોગવવા ધક્કેલાઈ ગયો.

ખરેખર, એ વખતે એમ જ લાગ્યું કે ઇટલિના ઇટકારાનો સમય આવી પહોંચ્યો. સિસિલેમાં ક્યારનુંયે હુલ્લડ થયું હતું, અને ફર્ડિનન્ડને પણ રાજ્યખંધારણને માટે અનુમતિ આપવી પડી હતી. એક મહિના પછી (૧૧ મી ફેબ્રુવારી ૧૮૪૮ ને રાજ) ટસ્કનીના મહાદમીરે પણ એ રસ્તો લીધો, અને માર્ચમાં પીડમોન્ટમાં તથા રોમમાં રાજ્યસભાના પાયા ઉપર નવાં રાજ્યખંધારણ સ્થાપવામાં આવ્યાં. પરંતુ વિયેનામાંથી આવેલા સમાચારથી અત્યંત વિસ્તૃત પ્રકારની અંતરાશા જાગૃત થઇ. ઇટલિમાં એ સમાચારને જે હર્ષ ભર્યો આવકાર આપવામાં આવ્યો તે તો ખસ સ્તબ્ધ કરી નાંખે તેવો હોયો માર્ચ માસની આખર પહેલાં તો ઑસ્ટ્રિયાવાસીઓને મિલેન ખાલી કરવાની ફરજ પડી; જેનિમે પોતાના પરદેશી રાજ્યકર્તાઓને હાંકી કાઢ્યા હતા, અને રેનિયલ મેનિન્ટની આગેવાની તણે પ્રજા-મત્તાક રાજ્ય ફરીથી સ્થપાયું હતું. મોડેનાના અને પાર્માના રાજકુમારો-મેટર્નિકના પૂતળાં જેવા રાજકુમારો-નહામી ગયા હતા; તથા પીડમોન્ટના ચાલર્સ આલર્બર્ટ રાષ્ટ્રીય હીલચાલની આગેવાની લીધી હતી, અને ઑસ્ટ્રિયાના સામ્રાજ્ય સામે તુરંતજાર જાહેર કરાયો હતો. ટસ્કની પણ વધારે પાછળ પડી ગયું નહિ. ત્યાંના ખુદ મહાદમીરે જે લશ્કર બીજાં સૈન્ય-દળ સાથે જોડાવાને મોકલ્યું હતું તેને ઉદ્દેશીને એક ઉશ્કેરણીકારક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું “ચોદાઓ ! ઇટલિના સ્વાતંત્ર્યનું પવિત્ર લક્ષ્ય હવે લોખ્યાડીના સમરાંગણ ઉપર નહીં થવાનું છે. મિલેનના નાગરિકોએ પોતાના લોહી સાથે પોતાનો ઇટકારો ક્યારેનો સાધ્યો છે. અને તે પછી ઇતિહાસમાંથી જેના જેવા ગાણગાંડવા જ દાખલા મળી આવે એવી બહાદુરીથી. પોતાના મહાત્મા રાજની આગેવાની હેઠળ સાડીનિવાનું લશ્કર સમરાંગણ ઉપર ક્યારનુંયે પ્રવૃત્ત થયું છે ઇટલિના યુદ્ધો તેમના બાપદાદા ટસ્કનીવામાંથી કર્તીના વારસો આવી ગંભીર પણ શરમભરેલા સ્વાસ્થ્યમાં ન જ રહી શકે, ન જ રહેવા જોઇએ. તો ઉપડો એક જ્વજ તણે સ્વયંસેવકા સરીકે. જે બહાદુર નાગરિકો એકત્ર થઇ રહ્યા છે તેમની સાથે જોડાઇ જાએ, આપણા લોખ્યાડી ગન્યુઓની મદદે ઉપડો ! ” હુદ મોખ્યાને પણ તે વખતે તો સાર્વજનિક હીલચાલમાં ભાગ લેવાનો ટ્રેંગ કરવો પડ્યો. ઑસ્ટ્રિયાની

જુંસરી જેની દૂર થઇ તેની સાથે બધા ઉત્તર તરફનાં રાષ્ટ્રો-પાર્મા, પિયેસેન્ઝા, મોડેના, લોમ્બાર્ડિ, અને વેનિસ-સાર્ડીનિયાના રાજ્ય સાથે સાર્વભૌમિક અનુમતિથી જોડાઇ ગયાં. સાર્ડીનિયાના અગ્રેસરપણા તળે ઉત્તર ઇટલિનું ઐક્ય, પરદેશીનો બહિષ્કાર, ઇટલિય સ્વા-તંત્ર્યની શરૂઆત, અને ઇટલીય ઐક્યની પણ શરૂઆત, એ સર્વ પળવારમાં સધાયું હોય એમ લાગ્યું.

પરંતુ ઑસ્ટ્રિયાની સત્તા હજી જોઇએ તે કરતાં વધારે સખળ હતી. ઑરિઝાન્ડિનો ઉત્સાહ, કે ઑરિઝાન્ડિય લશ્કરમાં 'સ્વયંસેવક' તરીકે મોંઘાવાને દોડી જનાર મંજિનિની ઉત્સુકતા પણ અતુલવી રેડેટરિસ્કી દાવપેચવાળી અતુરાઇ સાથે ટક્કર ઝીલી શક્યાં નહિ. આર્લ્ફ આલ્બર્ટને પગે પડવાની ફરજ પડી; તહકુળીપત્ર ઉપર સહી થઇ, અને આખા ઉત્તર ઇટાલ ઉપર ઑસ્ટ્રિયાની જુંસરી ફરી એકવાર લખાઇ. માત્ર વેનિસ એકલું જ એમને એમ રહ્યું. ૧૮૪૯ ની વસંત ઋતુમાં આર્લ્ફ આલ્બર્ટ ફરી પાછો લડાઇ ચાલુ કીધી; પણ ફરી પાછો ૨૪ મી માર્ચ ૧૮૪૯ ને રાજ નોવેરા આગળ લડાયલી મોટી લડાઇમાં રેડેટરિસ્કીને હાથે તે ચગદાઇ ગયો. તે વિનાશકારક દિવસની સાંજે જીના રાજ્યએ પોતાના યુવાન પુત્રની તરફેણમાં પોતાની ગાદીનું રાજનામું આપ્યું. ઇટલીય ઐક્ય સ્થાપક તરીકે સર્વત્ર તે સુપ્રસિદ્ધ છે; તેનું નામ વિકટર ઇમેન્યુએલ હતું.

દરમિયાન રોમમાં બનાવો ઝડપથી આગળ વધતા જતા હતા. હુલ્લડ ચર્તાની સાથે પોપે થરો વખત હયુપયુ રહ્યા પછી જાહેર કીધું કે ઇટલિમાં ઑસ્ટ્રિયાની સત્તા વિરુદ્ધ રાષ્ટ્રીય હોલચાલમાં પોતે ભાગ લઇ શકશે નહિ; સાથે સાથે તેણે રોમમાંનાં કાર્યોના ઉપરિ તરીકે ઉત્તર સહાનુભૂતિ ધરાવનાર અગ્રીર રૉસિસને નીમ્યો. નવેમ્બર મહિનામાં અગ્રીર રૉસિસનું ગેરબ્યાજીવી ખુન થયું. રાજ્યકાન્તિના સમયમાં શાંતતાની પદ્ધતિને વળગી રહેવાનું નિરાશાજનક કાર્ય તેણે અજમાવ્યું હતું. ગભરામણમાં પોપ ગીટા ન્દાસી ગયો, અને ત્યાં નેપલ્સના ફર્ડિનન્ડના રક્ષણ નીચે આવી રહ્યો. કોઈ પણ પ્રકારના રાજ્યતંત્ર વિનાનું રોમ તે વખતે અધાધુધીનો ભોગ થઇ પડ્યું. પરંતુ ૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૯ ને રાજ રાજસભાએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના જાહેર કીધી. રોમની રાજસભાના સભા-સદ તરીકે મંજિનિ ચુંટાયેલો હોવાથી, રાજ્યતંત્રની વ્યવસ્થામાં પોતાનો ફાળો આપવાને તે દક્ષિણ તરફ ઉતાવળથી ગયો. એ પવિત્ર શહેર પહેલીવાર જોતાંની સાથે તેના કપ્પના-મય આત્મામાં નવીન ઉત્સાહ જાગૃત થયો. તે લખે છે, " રોમ મારાં યુવાનીનાં વર્ષોનું સ્વપ્ન હતું, મારા માનસિક આકલનનો તે ઉત્પાદક વિચાર હતો. મારી શુદ્ધિ વિષયક ઇમારતનો મૂળ પાયો હતો, મારા આત્માનો ધર્મ હતો; અને દબદબાની, લગભગ પૂઝની હિંડી લાગણી સાથે હું એ શહેરમાં દાખલ થયો.....જેવો હું પોર્ટો ડેલ પોપોલોમાં યઇને પસાર થયો તેવી મારામાં આકર્ષક ઝંઝૂળી થઇ આવી. હું નવીન જીવનનું ઝરણું બની રહ્યો હતો. હવે પછી હું રોમને કહી જોઇશ નહિ. પરંતુ વખતે ઇશ્વરના તથા મારાં બહાલામાં બહાલાના વિચારની સાથે એ શહેરની યાંદગીરી લગશે ખરી; વિધાતા મારાં હાકલાં ગમે ત્યાં જોડેવે તો પણ હું માનું છું કે આપણા ઇટલિના ઐક્યની પતીજ સાથે રોમમાં પોપના મહેલ તથા બૃહસ્પતિ મંદિર ઉપર જે દિવસે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની

જ્વળ શાપાશે તે દિવસે અગાઉ જે અંજણી મેં અનુભવી હતી તે અંજણી ફરી એક વાર મારા હાડકાં અનુભવશે જ. ” એ બવિધવાદીનું સ્વપ્ન ખરું પડ્યું છે, પણ માત્ર થોડે અંશે જ. ઇટલીય ઐક્યની જ્વળ આજે રોમ ઉપર ફરકે છે, પણ તે જ્વળ મેક્સિકીય પ્રજાસત્તાક રાજ્યની નહિ પણ હિંદ અને સુબ્યવસ્થિત ઐક્યરાજ્યની જ્વળ છે.

પરંતુ ૧૮૪૯ નું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જે કે હુંકે જીવન ભોગવનારું નીવડ્યું તો પણ અપ્રતાપી તો ન જ નીવડ્યું. સર્વ પક્ષો તરફ સમવૃત્તિ રાખીને ત્રિજનરાજ્ય રામને પોતાનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય સ્થિતિમાં લાવી મૂકવાને હજી પણ ખંતીલો પરિશ્રમ કરી રહ્યું હતું. દરમ્યાન, જે દોષ પરદેશી સત્તા પોતાનો અધિકાર ફરીથી સ્થાપે તે સત્તા ડાકું લાલે તે માટે પોપ અનંત કાવતરાં કરી રહ્યો હતો. આખરે ક્રાન્સ સોગનપૂર્વક નહિ, તો પણ મરજીપૂર્વક એ કાર્ય હાથમાં લઇ બેઠું. થોડા વખત ઉપર જ ક્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અધ્યક્ષ થયેલા લ્યુઇ નેપોલિયને લશ્કરનો સ્નેહ તથા ક્રાન્સના પાદ-રીઓ એ બન્ને વચ્ચે એકે તરફ સમજૂતી કરવાની તક હાથમાં લઇ લીધી. મી. થાયર્સ નિષ્કુર ખુલ્લા રિલથી કહે છે, “ અમે રોમ ગયા, તે રોમન કૅથોલિક પંથને માટે નહિ, રોમના લોકોની ખાતર નહિ, પણ ક્રાન્સની ખાતર જ. ” આ નવા ભવ રહાને રોમનું ત્રિજનરાજ્ય મુક્ત રહ્યું. પરંતુ જોકે ઑડિનોનને એકવાર પાછળ હટવાનું બની શક્યું તોપણ ૩૫,૦૦૦ માણસોની મદદથી ધાલવામાં આવેલા ઘેરા વિરૂદ્ધ રોમના લોકો લાંબો વખત ટકી શક્યા નહિ. ૩ જુલાઇ ૧૮૪૯ ને રોજ રોમ પડ્યું, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ઉઠું વાળી નાખવામાં આવ્યું, અને ક્રાન્સના હથિયારની મદદથી પોપને તેની આચાર્યપદની સત્તા ઉપર ફરીથી સ્થાપવામાં આવ્યો. ડેનિયલ મેનિનની આજેવાની દેશન વેનિસ હજી પણ ઑસ્ટ્રિયાના લોકો વિરૂદ્ધ બહાદુરીથી ટકી રહ્યું હતું, પરંતુ ઑગષ્ટ મહિનામાં વેનિસ પણ ધમી પડ્યું, અને ઑસ્ટ્રિયાના કુલ અખત્યારનો સંપૂર્ણ વિજય થયો. ઇટાલીના લોકોને કુલ અખત્યારની સાંકળથી ફરી એક વાર જડી લેવામાં આવ્યા. પોતાના સશક્ત આશ્રયદાતાના રક્ષણ તળે બંદીકણ રાજકુમારોને પોતાની પકડ પકડ થઇ રહેલી ગાદી ઉપર પાછા વળવાની ફરી એક વાર હિમ્મત આવી. પરંતુ જોકે ઉપર ઉપરથી બધી રીતે જોતાં ઇટલિમાં ઑસ્ટ્રિયાનું રાજ્ય સંપૂર્ણ કુલ સત્તાથી ફરી સ્થપાયું હોય એમ લાગતું હતું, તોપણ ખરું જોતાં એ પદ્ધતિને એવો તો ઝટકારો લાગ્યો હતો કે એ ઝટકારામાંથી એ સત્તા પાછળથી કદી પણ મુક્ત થઇ નહિ. માત્ર ઑસ્ટ્રિયાના કુલ અખત્યારનો જ નહિ, પણ સાથે સાથે તેટલી જ ખાત્રીપૂર્વક મેક્સિકીય પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વિષયક આદર્શનો પણ નાશ કરવાને નિર્ધારણના કાર્ય સુધી ઇટલીય ઐક્યનું નાટક આગળ વધતું જતું હતું. આ વિકાસનો વિચાર કરવાનું હાલ દુરત તો હું યુક્તવી રાખું છું.

આમ છતાં અહીં મેક્સિકીયની તે પછીની કારકીર્દિ વિષે વિચાર ચલાવવાની કંઇ જરૂર નથી. તે પોતે બીલકુલ જાણના નહોતા, તે છતાં તેનું જીવનકાર્ય તો યારનું ચે સંધાયું હતું. જે મહાન પ્રજા સમજી લેનાર તે પહેલો જ હતો, તે પ્રજાનો વધારે નિર્ણય લાવવામાં તે કંઇ પણ ફાળો આપી શક્યો ન હતો. એ કાર્ય તો બીજાઓના હાથમાં

હાથમાં આવી પડવું નોંધએ. એ ભવિષ્યવેતાની ઉચ્ચોચ દૃષ્ટનાસૃષ્ટિએ રાજ્યનીતિ-કુશળ પુરૂષની બ્યવહાર નિપુણતા આગળ નમતું આવવું નોંધએ. અલખત ઇટલીય ઐક્યની પૂર્ણાકૃતિ થયલી જોવાને મંત્રિનિ જીવતો રહ્યો હતો. પરંતુ ઇટલિ માટે સારો સમય આખરે આવ્યો તોપણ, જે રીતે તે સમય આવ્યો હતો તે રીતે, સતત વધતી જતી ગ્લાનિમાં વીંટળાઇ રહેલા પ્રજાસત્તાકરાજ્યવિષે ઝડપે ધરાવતા વીરપુરૂષને 'કંઈક' તથા નાગદમનો નામક ઊંડ મમાન કડવી ઝેર જેવી લાગી, કારણ કે જે માણસોને તે ધિક્કારતો હતો તેમને જ હાથે, જે પદ્ધતિને માટે તેને તિરસ્કાર હતો, તે જ પદ્ધતિથી પોતાનો ચિરલક્ષિત આદર્શ મધાયલો તેણે જોયો હતો. ખરી વાત એમ છે કે, મંત્રિનિમાં રાજ્યનીતિરતના ગુણો કરતાં ભવિષ્યવેતાના ગુણો વધારે પ્રમાણમાં હતા. કંઈક પોતાના આગ્રહ સ્વભાવથી, કંઈક પોતાના ચાલુ અને ઉન્નત ઉત્સાસથી, કંઈક પોતાના ઉત્સાહથી-જે ઉત્સાહ હંમેશાં ઉદાર અને શુદ્ધ હતો, છતાં રહેજ મખ્ત અને સંકુચિત હતો, તે ઉત્સાહથી કાર્ય કરનારાઓને જેમ આપવું એ તેનું કામ હતું. પરંતુ મંત્રિનિ જોકે મહાન અને ટકાઉ રાજકીય કાર્ય કરવા માટે સંપૂર્ણ શક્તિવાન મગજ ધરાવતો હતો, તો પણ તે કાર્ય જાળવવા માટે તેનામાં હસ્તશક્તિ ન હતી. અલખત મારા ધારવા પ્રમાણે તો મંત્રિનિને અન્ય સર્વ કરતાં મુખ્યત્વે કરીને એથી મહાન ગણવાનો છે કે રાજ્યનીતિ શાસ્ત્રના પ્રદેશમાં તે એક મહાન નૈતિક શિક્ષક હતો; તેની પદ્ધતિ ગમે તેટલી ભૂલ ભરેલી હશે, તેનાં તુરતનાં સીધાં પરાક્રમ ગમે તેટલાં નજીવાં હશે; તો પણ તેણે માત્ર પોતાના જ સમયના કે પોતાના જ દેશના નહિ પણ સર્વ સમયના અને સર્વ દેશોના રાજ્યનીતિએ સમક્ષ અલખત અપૂર્ણ પરંતુ નિદાન મર્વ મલિન અને સ્વાર્થી આશ્ચર્યહિત આદર્શ સોદર ક્યો હતો.

અને છતાં મંત્રિનિ જો કે માયાવાદી હતો, તોપણ તે માત્ર નિરર્થક સ્વપ્નાં અનુભવનારો જ ન હતો; તે પ્રજાસત્તાકરાજ્યવિષયક આદર્શમાં મજબૂત રહ્યો હતો; તે સહસ્રા સુધારક જ માત્ર નહતો; અસુક હક્કને મળતી આવતી ફરજો નિઃસહલાલીથી અદા કર્યા વિના તે હક્કોના સમૂહને ભોગવવો એવો ખીભત્સ ઉપદેશ કરનાર તે નહતો. એને મન તો કુલ અખત્યારી કાષ્ઠપણ રીતે ખીનકાયદેસર દુલ્લહીઆ લોભાનું રાજ્ય ન હતું; કુલ અખત્યારીની દુનિયામાં કદી નહિ અપાયલી એવી પોતાની ઉમદામાં ઉમદા વ્યાખ્યામાં તે પોતે જણાવે છે તેમ, કુલ અખત્યારી એટલે "ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને પ્રથમાં પ્રથમ પુરૂષોની આજેવાની હેઠળ સર્વ દ્વારા સર્વની પ્રગતિ" છે. એને મન તો દરેક હક્કનું સમસ્ત મૂળ અદા કરેલી ફરજમાં મમાયલું હતું. પોતાના 'મનુષ્યધર્મ' નામક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તે જણાવે છે, "જો તમે મનુષ્યના આપણુદ રાજ્યમાંથી અને જોરજુલમમાંથી મુક્ત થવા માગતા હો, તો ઇશ્વરના ખરા પૂજનથી તમારે શરૂઆત કરવી નોંધએ અને દિત તથા અદિત એ બે મહાન સિદ્ધાન્તો વચ્ચેની દુનિયાની મોટી કાકાઇમાં તમારે દિતની જ્વળ તબે ખુલી રીતે નામ નોંધાવવું નોંધએ, અને અદિત સાથે યનંત વિમલ ચલાવવો નોંધએ. જે આશાઓ માત્ર પ્રભુ-ભક્તિથી અને સત્યથી જ સમજી કાઢાય તે આશાઓના પ્રલોભક વરીકરણથી આ બે જુદાજુદા-રાજ્યખટપટને અને અનાતમવાદને-તમારી આંખે પાટા રૂપ યઇ રહેતાં મેં ઘણીવાર જોયેલાં તેથી જ

આ પુસ્તકથી તમને ચેતાવવાનું મને કીક લાગ્યું. મને તમારે માટે એટલો બધો પ્રેમ છે, કે તમારી મહેરબાની મેળવવા માટે બીજા લોકોની માફક હું તમારી ઘેલછાનાં વખાણુ કરું તેવો નથી, કે સોનેરી સ્વપ્નાને લાડ લડાવું તેવો નથી, મારો અવાજ કદાચ 'ધણેજ' કર્કષ લાગતો હશે, સદ્ગુણની અને આત્મભોગની જરૂરીઆત મહેર કરવાનું દબાણુ હું કદાચ 'ધણી' સખ્તાઈથી વાપરતો હોઈશ, પરંતુ હું જાણું છું કે, અને જુદા સિદ્ધાન્તોથી રંગાયા વિના તથા લક્ષ્મીથી બગડ્યા વિના તમે પણ તરત સમજશો, કે દરેક હકનું સમસ્ત મૂળ અદા કરેલી ફરજમાં સમાયેલું છે." અલગત આ શબ્દો, આ વિચારો કાંઈ ફિતુરી લોકોના ખુશામતીઆ આગેવાનના નથી, પરંતુ શુદ્ધહૃદયી પ્રભુ-પ્રેરિત ભવિષ્યવેતાના છે, ઉચ્ચોચ આશય સમજનારના છે, પોતાનું જીવનકાર્ય સ્પષ્ટ રીતે જાણનારના છે, પરદેશી જુલમી લોકોની અવનતિકારક ઝુંસરીમાંથી પોતાના દેશભાઈઓને મુક્ત કરવાના ઉમદા કાર્ય માટે, તથા આખી દુનિયામાંના પોતાના ભત્તભાઈઓને સ્વાર્થી ઘેલછાના અધમ ધમ્મના તેટલાજ જુલમમાંથી મુક્ત કરવાના ઉમદા કાર્ય માટે આત્મપરાયણ પુરૂષના છે.

૨

કેન્ડૂર.

ઉત્તર ઇટલિનો જ્ઞાતિ.

"ઉપર ઉપરથી બધી રીતે જોતાં ઑસ્ટ્રિયાના કુલ અખત્યારનો વિજય ફરી એક માર સંપૂર્ણ જામ્યો હતો. " જે રિયાસતના બનાવો વર્ણવવાનો હું પ્રયત્ન કરતો હતો તે રિસાઈતનાં પરિણામનો મેં ગયા ભાગમાં આ શબ્દોમાં ઉપસંહાર કર્યો હતો. વૃદ્ધાવસ્થાની નિરાશામાં આપે જે ગાદીનું રાજીનામું આપ્યું હતું તે ગાદી બ્યારે ૧૮૪૯ માં વિક્ટર ઇર્મન્ડુએલે યૌવનની આશામાં સ્વીકારી ત્યારે ખરેખર ઇટલિ માટે ભવિષ્યનો દેખાવ ધણે જ અંધકારમય લાગતો હતો. " રાજ્યકાન્તિ-વર્ષ " એક વખતે ઇટલિ માટે આશાથી ઉજાગલ હતું, તે આબું અને ગયું; છતાં એથી ઇટલિ તો પહેલાં કરતાં વધારે નિરાશામય રહ્યો. ઉત્તર ઇટલિમાં ઑસ્ટ્રિયાના તાબાના પ્રાન્તો ઉપર ઑસ્ટ્રિયાની ઝુંસરી પહેલાં કરતાં વધારે સખ્તાઈથી લાઘવામાં આવી; ગ્રામી રાજકુમારો, જે સિસિલિનો રાજા, ટસ્કનિનો મહદમીર, અને બધું ન્હાનું ઝુંડ, એ મર્વ પોતપોતાના દુષ્ટ ન્હાના રાજ્ય ઉપર ફરીથી સ્થાપવામાં આવ્યા; આગલે વર્ષે જે બ્લીક તેમજે સોધી હતી તે બ્લીકનું ક્ષુદ્ર જોરજુલમથી વેર લેવાનો તેમજે નિશ્ચય કર્યો હતો. ખુદ પીડમૉન્ટ-મનસ્વી ઇટલિની આશા રૂપ પીડમૉન્ટ-તેટલો વખત તોવારાના વિનાશક પરાજય તજે જમીનદોસ્ત થઈ રહ્યું હતું. બધી રીતે જોતાં ત્રીસ કરતાં વધારે વર્ષનું કાર્ય નિર્વર્થક નીવડ્યું હોય એમ લાગતું હતું. જ્યારે ૧૮૧૫ માં વિયેનાના રાજ્ય-નીતિ કુશળ પુરૂષોએ કહેવત પ્રમાણે પાછી ડચ પનીરના અનેક કટકા માફક ઇટલિનાં અમીરરાજ્યોની હદ દોરી કાઢી હતી અને તેના પ્રાન્તો જુદા પાડ્યા હતા ત્યારે ઇટલિ જેટલો ઐક્યના લક્ષ્ય પાસે, સ્વાતંત્ર્યના લક્ષ્ય પાસે પહોંચ્યો હતો તેના કરતાં અત્યારે

વધારે પાસે પહોંચ્યો નહોતો. ઇટલિ હજી વિચ્છિન્ન હતો, હજી વિભક્ત હતો, હજી અસ્વ-
તંત્ર હતો, દેહને ચઘી નાંખનાર અને આત્માને બહેર મારી નાંખનાર કુલ અખત્યારને
વશ હતો. “ પોપ ઇટલિની રાષ્ટ્રીય પ્રજના આત્માને છુંદી નાંખે છે; ન્યારે ન્યારે
શરીરમાં જીવનની કંઈ નિશાની જણાય છે ત્યારે ત્યારે આરિદ્ર્યા તેને છુંદી નાંખે છે;
અને એ શરીરના દરેક અવયવ ઉપર આ સત્તાઓ પૈકી કોઈ એક સત્તાની તથા ઉપરાજ
તરીકે વર્તનાર કુલ અખત્યારી રાજકુમાર રાજ્ય ચલાવે છે.” ૧

૧ અને જતા પૂરેપૂરું ખરું જોતાં ૧૮૪૯ નો ઇટલિ ૧૮૧૫ ના ઇટલિ જેવો જ હતો ?
મંજિનના અને તેના અનુયાયીઓના પ્રયત્નોને શું કંઈપણ ફળ આપ્યું નહતું ? પોતાના
મત માટે જીવ આપનાર હજારો રાજપુત્રી વીરાતું લોહી શું છેક જ નિરર્થક વહેવડાવ-
વામ આવ્યું હતું ? આમ જ હતું એમ ધારવા માટે ૧૮૪૯ ના ઇટલિવાસીને આપણે
મારી આપી શકીએ, પણ આપણે એ ભ્રમણામાં લાગ લાગ્યે તો આપણે નિરાશાજનક
રીતે છેતરાયા જ ગણાઈએ. સરખામણી ઉપર તમે જાતે જ નજર કરો. ૧૮૧૫ ના
ઇટલિવાસીઓ રાજપુત્રી ગુલામો હતા. ઇટલિ પોતે જમીનદારત યથા ગયલો અને બહેર
મારી ગયલો લાગતો હતો. જીવનની એક પણ નિશાનીથી એક પણ લાગણીથી તેના
બેશુદ્ધ આત્મા સચેતન થતો લાગતો નહતો. પરંતુ હવે ઇટલિ સૈન્યોની મૃત્યુનિદ્રામાંથી
આખરે જાગૃત થયેલો લાગતો હતો. ૧૮૨૧ ની ૧૮૩૧ ની; અને ૧૮૪૮ ની હુકમ
વિષયક ઈલચાલથી એટલું તો સિદ્ધ થયું હતું કે ઇટલિવાસીઓને પોતાની અધો-
ગતિનું જાન હતું, તેઓ આશા રાખવાની હિમ્મત ધરવા લાગ્યા હતા. એટલેથી જ
બમ નથી; તેમને મનેચ્છાઓ વ્યક્ત થઈ હતી. તેમનામાંના એકે કશું હતું કે, “ તેઓ
જીવવાની આશા રાખે છે—પોતાના અસ્તિત્વની સર્વ શક્તિથી જીવવા ઇચ્છે છે; ઇશ-
રની આજ્ઞા પ્રમાણે જીવવા ઇચ્છે છે; બાકીની સૃષ્ટિ સાથે આગળ વધવાને ઇચ્છે છે;
પોતાની આસપાસ બાતમીદારો નહિ પણ બન્ધુઓ જોવા ઇચ્છે છે; ધણીઓ નહિ પણ
શિક્ષકો જોવા ઇચ્છે છે; કેદખાતું નહિ પણ મુક્ત મેળવવા આશા રાખે છે ” (મંજિન).
એમનામાંના ઘણા ખરા છૂટકારાની આશા રાખવા લાગ્યા હતા, અને એકબીની આશા
રાખવા લાગનાર પણ કંઈ ઓછા નહતા. ખરું કહીએ તો, મંજિનનાં લખાણો ઉપરથી
તમે ધારો તેના કરતાં એકબીની ઇચ્છા ધણી ઓછી સાર્વભૌમિક હતી. અલમત્ત, પ્રાન્તિક
સ્વદેશાભિમાની કલ્પનાથી પર જઈ શકે એવા અને આખા દ્વીપકલ્પના એકબીની પેલી
તરફ નજર કરે એવા મંજિનપથી અનુયાયીઓના સંધ અહીં તહીં હતા ખરા; પરંતુ
સાર્વભૌમિક અંતરિચ્છા, દરેકને લાગી આવતી. અત્યાવશ્યક જરૂરિયાત, એકબીની નહિ પણ
છૂટકારાની હતી. તેઓ ધીમે ધીમે સમજવા લાગ્યા કે છૂટકારા વિના એકબી વ્યવહાર
રીતે અશક્ય છે તેથી જ તેઓ આ વધુ વિસ્તૃત કલ્પના કરી રહ્યા હતા. ધીમે ધીમે
એમના મગજ ઉપર એટલું કચ્છું ખરું કે, ન્યાં સુધી આરિદ્ર્યા ઇટલિમાં સર્વોપરિ હતો
ત્યાં સુધી જે દોરી આરિદ્ર્યા ખેંચતો હતો તેને અધીન રહીને જ વર્તનારા રાજ બામ્યા
જેવા હુક કુલ અખત્યારીઓ પાસેથી રાજ્યમંધારણુ વિષયક છૂટની દિશામાં બાધુકની

સુધીમાં મજૂરોની સુખ સમાધાની માટે જેટલી ખમરદારી રાખી છે તેટલી બીજા દેશોએ લીધી હશે કે નહિ એ શંકા જ છે. ત્યારે પછી આ શાંતતાપરિષદમાં મજૂરોનો પ્રશ્ન આટલો બધો અગત્યનો ગણાઇને ચર્ચાઈ રહ્યો છે એ તે શું ?

ખરી વાત એવી છે કે, રજીસ્ટ્રારમાં તોપોનો ગડગડાટ આસલો હતો તે દરમ્યાન યૂરોપીય સામાજિક પરિસ્થિતિમાં પણ એક ખતનું બીજું મહા યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું અને કેમ જાણે જાદૂની લકડીથી જ કોઇએ નિર્માણ કરી હોય તેવી એક અપૂર્વ ક્રાન્તિ બનતી જતી હતી.

જે દિવસે યૂરોપે રામન કૈથોલિક ધર્મ છોડી દીધો તેજ દિવસથી યૂરોપિયન સમાજમાં જે એક રથેયું હતું તે ગયું. કૈથોલિક ધર્મના દિવસોમાં લગ્નપ્રત્યેક અનેક ચર્ચ હશે; ખૂન, મારામારી પણ થોળે દહાડે ચતી હશે; મમાજનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનપંકમાં ખૂંચેલો હશે; એ બધું હશે પણ યૂરોપની સમાજરચનામાં રથેયું હતું. ધર્મબંધન સ્વાર્થ, અગભગત અથવા ધૂતારા લોકોના હાથમાં ગપ હશે, પરંતુ ધર્મનું તત્વ તો બલવાન ઇદ્રિયઆમને કાજમાં રાખવા સારૂ વાસનાઓનો મંચમ જ ઇષ્ટ છે, એવું ગરજ ગરજને કહેવું હતું. ધાર્મિક સુધારણા કરીને લોકોએ પોપ વિરુદ્ધ બંડ કર્યું અને અનાચાર તથા ઢોંગને આંતર્યા એ ખરું, પણ તેની જ સાથે ધાર્મિક અને સામાજિક બંધનોનો જે પાયો હતો તેને પણ હચમચાવી નાખ્યો. સ્પેન્સરે કહ્યું છે તેમ ધર્મમાંથી, શિક્ષણમાંથી અને તેનેજ પરિણામે જીવનમાંથી સંયમવૃત્તિને (Abstemiousness) હમેશને માટે રજા મળી, અને સ્વચ્છંદના સામ્રાજ્યની દુહાઇ યૂરોપના આકાશમાં ગડગડવા લાગી. ભોગ વિલાસનાં માન આ પ્રમાણે બ્યારે વધી ગયાં ત્યારે આખી સામાજિક શક્તિ તેની જ વૃદ્ધિને અર્થ વધરાવા લાગી. તાર્કિકોની તર્કશક્તિ, વિજ્ઞાનાચાર્યોની શોધ બોળ, વ્યાપારીઓનો પૈસો, સાહસિક પ્રવાસીઓનાં સાહસ એ બધાનો ઉપયોગ વિલાસિતાની સેવામાં થવા લાગ્યો, સત્તા તથા વિલાસિતા એ જે દેવીઓની વામમાર્ગી ઉપાસના કરતાં કરતાં આખું યૂરોપ અને તેનું બલિષ્ઠ બાળક અમેરિકા મોહમયી પ્રમાદમદિરા પીને તર બની ગયાં; અને પછી જે મનુષ્ય અને જે વર્ગ આ દેવીઓની ઉપાસના યથાસંગ કરી શકે તેને જ પૂજારીપણાનું માન મળવા લાગ્યું.

યૂરોપના જૂના કાળના ઝગડા ક્ષત્રિય ક્ષત્રિય વચ્ચે ખાલતેજ તથા ક્ષાત્રતેજ વચ્ચે થતા. ખાલજી જેમ એકાદ વેન રાગ્નને ઉદ્દેશીને આગા દેતા કે “*શ્વેત પાપો હન્યતાં હન્યતામ્*” તેજ પ્રમાણે પોપ મહારાજ યૂરોપના કાલે તે બાદશાહનો બહિષ્કાર કરતા. સુધારણા શરૂ થઇ અને જમરાજના દરબારમાં જઇને જેવી રીતે કેટ બોલ્યો કે, “હડી જાઓ સહુ અહીંથી, તમારું કામનું અહીં કામ નથી મહારાજની સેવા કરવાને હું જ લાયક છું.” તે પ્રમાણે સમાજના હૃદયમંદિરની અંદર સત્તા તથા વિલાસિતા એ જે દેવીઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઇ તેવી જ વૈશ્ય વર્ગ આગળ નીકળ્યો અને તેણે જોતજોતામાં સંજ્ઞાતો પોતાના હાથમાં લીધાં અને યૂરોપના ખાલજી ક્ષત્રિયોને પોતાના આશ્રિત અથવા સુલભ બનાવ્યા. એકમંડ બર્ક સરખા મુનિએ *The age of chivalry is gone* એવું બોલીને આસની ધારા સાથે જૂના યુગને પિંડદાન કર્યું. ત્યાર

બાદ રાજદરબારમાં પદવી અથવા માનખેતાળ એનાયત કરતી વેળાએ રાજસભાએ
 ચર્યાસ્તિ વિષ્ણુ સ નેરઃ કુલીનઃ એ તત્વનો જ અંગીકાર કર્યો. અને એમ થતાં
 સ્વાભાવિક રીતે ધર્મ તેજ દિશાએ જોવા લાગ્યો, સમાજશાસ્ત્ર તેજ ધોરણથી રચાયું,
 સરકારનું કર્તવ્ય એક જ સ્મૃતિએ સ્થિર કરી આપ્યું અને તેજ સામાજિક તેમજ વૈય-
 ક્તિક પુરુષાર્થ યથ પડ્યું. જેના હાથમાં સંપત્તિ તેના હાથમાં સત્તા એ તત્વ યૂરોપમાંની
 પ્રત્યેક રાજ્ય વ્યવસ્થાના મૂળમાં રહેલું છે એ વાત દરેક જણને કબૂલ કરવી પડશે.
 મમાજની અંદરથી બ્રાહ્મણની સાત્ત્વિક વૃત્તિ અને ક્ષત્રિઓની ઉદારતાનો લોપ થયો કે
 થોડા જ વર્ષમાં વૈશ્ય વૃત્તિએ સમસ્ત સમાજને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી મૂકી. એમાં શી
 નવાઈ ? શેક્સપિયરે ગમે તેટલી ફજેલી કરી હતી તે છતાં “ તું જીવ કે મર, મને માફ
 એક રતલ માંસ મળવું જોઈએ ” એવી માગણી કાયદાની કોર્ટમાં કરનારો શાયલોક
 છાજ પાછો જાત જાતનાં રૂપ ધારણ કરીને જગતના પૃથ્થ પરના બે ખંડો ઉપર અમલ
 ચલાવી રહ્યો છે; અને હું કાયદાની કોર્ટ બારીકીમાં આપું નહિ ત્યાં સુધી મને કોનો
 ડર છે ? એ પ્રમાણે શાયલોક ગર્વ સહિત બોલેલો તે જ જાણે અનુસરીને પાશ્ચાત્ય મૂકી
 વાળા અને રાજ્યો તહનામાંની સઘળી શરતો અદ્વારશઃ પાળીને પોતે ધર્મનીતિ પાળે છે
 એવો ગર્વ રાખે છે.

વૈશ્ય વર્ગે યૂરોપની અંદરના સમાજને તો માત્ર ત્રાહિ ત્રાહિ જ કરાવી છે, પણ
 યૂરોપ બહારના સાદા ભોળા સમાજોનું તો તેણે પોતાનું ખાદ્ય જ માની લીધું છે. આ
 વૈશ્ય વર્ગનું પૈસા ઉપરાંત બીજું સાધન છે. વિલાસ માટે મરતો પણ દ્રવ્યદુર્બળ એવો
 મજૂર વર્ગ. ધર્મ વડે ગરીબીમાં પણ જે ગાંભીર્ય આવે છે અને સમાધાનથી જે પાવિ-
 ત્ર આવે છે એ બેયમાંનું એક આ મજૂર વર્ગ જોઈ બેઠો, એટલે શ્રીમંતોના વિલાસ
 દેખી દેખીને તેની મોકલું ન મોકલું ક્ષમઃ એવી સ્થિતિ યદને ટેન્ટલસ રાજની
 પેઠે તે તરફડવા લાગ્યો. વિલાસિતા જોઈએ છીએ અને સત્તા તો હાથમાં
 આવતી નથી, એવી દશામાં મજૂર વર્ગ આકાશવાણી સાંભળી—સંઘરાક્તિઃ
 કલૌયુગે । યસ યયું, મજૂરોએ પોતાના અચંડ સંઘો માંડ્યા, અને સમાજને વિષે
 એક મહાન નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધ જામ્યું. યૂરોપના મોટા મોટા સમાજસત્તાવાદી પંડિતો ગર્જના
 કરી કરીને કહેવા લાગ્યા કે યૂરોપમાં અદાર રાષ્ટ્રો છે એ માન્યતા કેવળ ભ્રમ છે—
 યૂરોપમાં ફક્ત એજ રાષ્ટ્ર હયાત છે અને એ જે રાષ્ટ્ર ક્યાં ક્યાં ? જર્મની અને ઈંગ્લેન્ડ ?
 ના, નહિ. યૂરોપમાં બે જ રાષ્ટ્ર છેઃ એક શ્રીમંતનું અને બીજું ગરીબનું; એક
 મજૂરોનું અને માલિકનું; એક જમીનદારનું, બીજું ખેડૂતનું. આ બે રાષ્ટ્રોની વચ્ચે
 વિમલ શર થયો અને સુબેદ યવાના ભણકાર પણ સંભળાતા નથી. રણમત બનેલા
 જર્મનીએ અણીનો પ્રસંગ આવતાં જેમ સર્વ આંતરરાષ્ટ્રીય, તમને કાગળના ચીથરા
 ગણીને શબ્દો તેમ અત્યાચાર કરવાની શરૂઆત કરી, તે સમ્પત્તિવાન રાષ્ટ્રે પ્રથમ
 અશ્વનથી, પછી નિરાશ્વથી અને છેલ્લે વિજયની મરસિદ કીનારાથી તે અશ્વનથી
 બાજુ પર ફેંકીને ધર્મની મર્યાદા પર પગ મેલીને
 જેવી ક્રિયા તેવી પ્રતિક્રિયા. રશિયાની અંદર શ્રીમ

ખૂબ કસોટી કરી અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે રશિયાના જે ગરીબ લોક સ્વભાવે અત્યંત ગરીબ હતા તેજ ખીજવાએલા વરૂની પેઠે શ્રીમંતો પર તૂટી પડવા લાગ્યા છે. યુરોપમાં ફાટેલા મહાયુદ્ધની પર્વણી મળતાં આ શ્રીમંત ગરીબના યુદ્ધને જ્યારે જોમ મળ્યું અને ક્યારે લગાડેલી આગ માંડમાંડ જૂઝટી હતી એટલામાં આ મહા યુદ્ધનો રશિયામાં સ્ફોટ થયો અને સર્વિયાના જે બોમ્બગોળાએ આખા યુરોપને સળગાવી મૂક્યું, તે પ્રમાણે રશિયામાં થયેલો આ સ્ફોટ આખા જગતને સળગાવી મૂકશે એવા ચિહ્ન દેખાય છે. પ્રજાવાદના આ ઉજ્જ્વલ સ્વરૂપનું નામ 'બોલ્શેવિક્ઝમ' એવું છે. જર્મનીના સૈન્ય સાથે ઝુઝવું મહેલું હતું. ક્યારની મહત્વાકાંક્ષાના કિલ્લા પણ તોડ્યા તૂટ્યા; પણ બોલ્શેવિક્ઝમની આ પ્રચંડ ચંડી કોઇને પણ દાદ દેશે એમ લાગતું નથી. તેની ઝાળ આપણા દેશને પણ અડકશે કે શું એ લયથી આજ પ્રત્યેક સુધરેલી સરકાર થરથર ઝૂપે છે અને શાંતતા પરિપક્વો પુરોહિત વૂડ્રોવિલ્સન અમેરિકાથી લાખો ખાડી ધાન્ય લાવી આ ચંડીને નૈવેદ્ય ધરાવીને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. યુરોપ અને અમેરિકાની એકત્રિત નીતિનિપુણતા કદાચિત્ બોલ્શેવિક્ઝમની આગ તાત્પર્યથી શમાવી શકશે, ક્યારને સાર પણ એકાદ સેંટ હેલીનાનો ટાપુ મળી રહેશે; પરંતુ એક બ્રહ્મનાડ્ય જ સમજવું કે ત્યાં સુધી સત્તા તથા વિલાસિતા એ જે દેવીઓ યુરોપના હૃદયમંદિરમાં વિરાજમાન છે, ત્યાં સુધી શાંતિદેવી જર્મ શકવાની નથી. ભવિષ્ય અધિકારમય દેખાય છે. પણ આવી સ્થિતિમાં તરણોપાય શું કર્ષે જ નહિ હોય ? જેની રજોરગમાં આર્યસંસ્કૃતિ રમી રહી છે તે તો હિંમતથી જહેશે કે, "છે." એ ઉપાય ક્યો તેનો વિચાર વળી ફરી કાઢવાર કરશું. હાલ ઘુરત ઇતિહાસવિષાતા ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા મેલીને નિઃશંકભાવથી એટલું કહો કે, "જે થાય છે તે શાશ્વત કલ્યાણને માટે જ થઇ રહ્યું છે. દિવસ જેવો શુભ છે તેવી રાત્રિ પણ શુભ જ છે. યોવન અને વાર્ધક્ય તો શું ? મરણ પણ શુભ જ છે."

આટલું વાંચ્યા પછી દોષએ મનમાં એમ ન લાવવું કે યુરોપમાં આજ સુધી થએલી અથવા હવે પછી થનારી ખૂનામરડામાં અમે રાજી છીએ. તેમ સત્તા પ્રજાના હાથમાં હોવી જોઈએ એ તત્વ અમને કબૂલ નથી એવું માની લેવાનું પણ કારણ નથી. બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ અથવા ક્ષત્રિઓનો રૂવાળ એ પણ અમારું બ્યેય નથી. અમારે સુખ્યત્વે કરીને જે જોવાનું છે તે એટલું જ છે કે હિંદુસ્થાનની પ્રયોગશાળામાં આજ પર્યંત કસી જોએલા આતુર્વણ્ય પદ્ધતિના સિદ્ધાંતો કેવા વ્યાપક થઇ શકે તેમ છે અને સંસારના અનેક દૃટ પ્રશ્નો, એ સિદ્ધાંતોને આધારે કેવા છોડાવી શકાય તેમ છે.

હતાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેશકર.

રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા, - સામરમતી.

પેરૂના આશ્ચર્યકારક માનવીઓ.*

(એક નામશેષ થયેલી પ્રજાનું અદ્ભુત વૃત્તાંત.)

દક્ષિણ અમેરિકામાં પેરૂ નામનો એક વિશાળ દેશ આવેલો છે; તેનું ક્ષેત્રફળ આસરે ચાર લાખ ત્રેસક હજાર ચોરસ માઇલ-હિન્દુસ્થાનથી ત્રીજો ભાગે-છે. ચાંદીની અને તાંબાની ખાણો માટે એ પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વે ત્યાં એક લાલ વર્ણની પ્રજા રહેતી હતી ઇસવી-સનના પંદરમા સદ્કામાં ભૂગોળથી અજ્ઞાન પણ સાહસિક યુરોપિયન પ્રજાઓ હિન્દુસ્થાનનો શોધ કરતી કરતી અમેરિકાના ટાપુઓ પર જઈ ચઢી, અને તેજ પ્રદેશને હિન્દુસ્થાન માની તેને “ હિન્દી મુલક ” (Indies) કહેવા લાગી. આગળ ઉપર આર્યભૂમિનો તેમને પત્તો લાગ્યો, ત્યારે એ પ્રદેશને “ પશ્ચિમ હિન્દ ” અને આપણા દેશને “ પૂર્વ હિન્દ ” કહેવા લાગ્યા. એ દેશની પ્રજા આજે જંગલી લોકોમાં લેખાય છે. પરંતુ સ્પેનના “ સુધરેલા ” લોકોએ તેની હાલની દશા કરી, તે પહેલાં તે કટલી સમૃદ્ધિશાળી, સાહસિક અને સંસ્કાર પામેલી પ્રજા હતી, તે નીચેના વૃત્તાંત ઉપરથી સમજાશે. અજ્ઞાનતાથી તથા કદાચિત્ તોછડાઇથી અપાયલું “ લાલ હિન્દી ” એ નામ મેં અત્રે બંધુત્વ દર્શાવવા માનાર્થે વાપર્યું છે.

લડાઇની આગં સળગી ઉઠી તે વખતે પાશ્ચાત્ય દેશોના વિદ્વાનો સમાજસુધારાના કાપડા ઉકેલવામાં યુગ્યાયા હતા. પૃથ્વીના સૌથી વધુ સમ્પત્તિવાન દેશોમાં પણ એક એવો મોટો જનમમૂલ રહે છે કે જેને પુરતું ખાવા પીવાનું મળતું નથી, અને જેની રહેણી મનુષ્યત્વને લાંચન પમાડે એવી છે. ખુદ ઇંગ્લાંડમાં આજે લાખો મનુષ્યની આવી દુર્દશા છે. હિન્દુસ્થાનમાં એવા મનુષ્યોની સંખ્યા ૪ કરોડથી વધુ છે. આ સ્થિતિ કાંઈ પણ રીતે રૂખી ન શકાય એવી છે, અને તે કમ સુધારવી એ એક મોટામાં મોટી યુગ્યવજીને પ્રશ્ન છે.

યુદ્ધ ગયું છે, પણ યુદ્ધની મહાકાલી હજી જાગ્રત છે. મનુષ્યસ્વભાવમાં તેમજ સમાજ-બંધારણમાં વસેલા આળસ, અજ્ઞાનતા, અને દુષ્ટતા રૂપી શત્રુઓને મારી હઠાવવા માટે તે જુદી જુદી જાતની લડાઇઓ ચાલુ રાખશે.

આ મહાન યુદ્ધે રાજ્યકાર્યનાં પ્રકરણોમાં નવા પાઠો શીખવાનો જરૂર પાડી છે. આવે સમયે આપણને અમેરિકાની એક નામશેષ થયેલી અને હવે ‘ જંગલી ’ કહેવાતી પ્રજા પાસેથી તેમની ગૂઢ અને વિચિત્ર વાર્તાઓ સાંભળવી ધટે છે, એ આશ્ચર્યકારક છે.

જ્યારે ઇંગ્લાંડ જંગલી હતું, ઇંગ્લાંડના વતનીઓને હરાવીને વિજયી વિજયમ્ જ્યારે ઇંગ્લાંડનો મુકુટ પગથી રહ્યો હતો, તે વખતે પેરૂમાં ઍન્ડિસ પર્વતના પ્રદેશમાં લાલ હિન્દીઓની એક જાત એક આશ્ચર્યકારક રાજ્યપદ્ધતિ અને સમાજ રચી રહી હતી.

લાલ હિન્દીઓનો આ ન્દાનો પ્રદેશ કાંઈ વિશેષ સમ્પત્તિવાન નથી. દરિયાની સપાટીથી તે બે માઇલ ઉંચો છે. ઉંચા પહાડોને લીધે સમુદ્ર કીનારાથી તે અલગ થયેલો છે.

એ પહાડી મુલક એટલો બધો ઉંચો છે કે ત્યાં લીલોતરી ઉગી શકતી નથી. પહાડોના ધારને ઝોળગીને વાદળાઓ એ દેશમાં આવી વરસી શકતાં નથી.

છતાં એવાં શ્રદ્ધિ સંહિત પ્રદેશમાં પણ મનુષ્યે પૂર્વકાળમાં પર્વતની દિવાલો તોડી નદીમાતૃકા* અને ખીણોમાંથી નહેરો ખાધી હોય, પહાડના ઢાળોપર અગાશી જેવા લાગે પાડી, ત્યાં મકાઈ, બટાટા અને બીજાં ધાન્યોના પાક લેવાનું શક્ય કર્યું હોય, અને હુંગ-રાઓની કંકડતી ઠંડીમાં ઉગતાં જંગલી ઘાસ પર લામા, ત્યાલપાકા, અને વિંચૂના નામના વિચિત્ર પ્રાણીઓ ઉછર્યાં હોય, એવું દેખાઈ આવે છે. લોખંડની એ લોકોને જાણ ન હતી; પણ તાજી સારી રીતે જણાયેલું હતું અને તેનાંજ શક્તો બનાવવામાં આવતાં હતાં. તેણે તે ઉપરાંત સોનાનો મ્હોટો ભંડાર પણ તેઓને મળ્યો હતો.

આ લોકોનું સમાજજીવન ધણું સાદું અને સરળ હતું. આશરે હજાર જેટલાં છોકરાં અને મરદોનું એક વિશાળ કુટુંબ ગણાતું. તે મહાન કુટુંબનાં સર્વે જનો એકઠાં કામ કરતાં અને દ્રવ્ય તથા જમીનની ન્હાના ન્હાના ભાગોમાં બહેમણી કરવાને બદલે તે મજસુ રાખવામાં આવતાં, જનાવરો અને ધાન્ય ઉપર પણ કોઈ માણસનો ખાનગી હક્ક નહોતો, પણ આખા ગામની તે ઉપર માલીકી હતી. દરેક ગ્રામવાસીનો તે ઉપર, સમાન હક્ક રહેતો. હિંદુ એકત્ર કુટુંબમાં જેમ દરેક માણસ આખા કુટુંબ માટે શ્રમ ઉઠાવે છે, તેમ પૈરના વતની આ મા ગામ માટે મહેનત કરતો. કદાચ એમ પણ હોય કે દરેક ગામ એકજ મૂળ પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય. એકજ વંશના તેઓ કહેવાતા અને ભાઈઓ માફક સર્વે બેગા રહેતા.

કદાચિત્ સમાજનાં આવાં બંધારણમાં કોઈકને ધણું નવાઈ જેવું નહિ લાગે પૃથ્વીમાં સર્વે દેશોએ દરેક પ્રજાની શરૂઆતની સ્થિતિમાં આવી જાતની-મજસુ મિલકતની-વિશાળ કુટુંબવાળી આમસંસ્થા જોવામાં આવે છે. એ તો પાછળથી જ સમાજ એવું સ્વરૂપ બદલે છે કે જેથી કરીને કેટલાક મનુષ્યો પાસે પોતાની જ એવી મિલકત ભેગી થતી જાય છે, અને તેઓ પૈસાદાર બનતા જાય છે, અને તેમના પાડોશીઓ ગરીબ થતાં થતાં માલ મિલકત વગરના અને નોકરિયાત અથવા ગુલામી દશામાં આવે છે, ભાવભાવદર્શક વિશાળ કુટુંબ-રચના દરેક પ્રજાની આઘરિયતિનું લક્ષણ દેખાય છે.

પણ પૈરના વતનીઓમાં આ વિશાળ-કુટુંબ સંસ્થા, આવી આઘરિયતિનાં ચિન્હ તરીકે નહિ, પણ જાણી જોઈને એકાએક અને વિચિત્ર રીતે બિભી કરેલી સંસ્થા તરીકે જણાઈ આવે છે.

જાણે નિમિષ માત્રમાં જ હોય તેમ, એ સંસ્થામાંથી એક વિલક્ષણ સામાન્ય એકા-એક ઉછું થયું.

પુરાતન કુર્ચક શહેરની પાસે એમ્મેઝોન નદીની એપુરીમાક નામની એક શાખા વહે છે. તે નદીના કિનારા ઉપર લાલ દિંદીની દશ જાતો રહેતી હતી. એ જાતિઓ પ્રીત

* 'નદીમાતૃક' એટલે કેવળ નદીનાં પાણીથી રસાયણ થયેલા પ્રદેશ; તેથી જલદે જે પ્રદેશ કેવળ વજાતથી રસાયણ થતો હોય તેને 'દેવમાતૃક' કહે છે: આપણેના સંસ્કૃત-ઉચ્ચેષ મપ.

લાલ હિંદીઓ કરતાં પોતાને શ્રેષ્ઠ કહેવડાવતી. તેમનામાં પોતાનું શ્રેષ્ઠ દર્શાવનારી અદ્ભુત દંતકથાઓ ચાલી આવેલી હતી. નદીપ્રદેશના સેંકડો માઇલ સુધી મ્હોટાં મંદિરો શહેરો અને કિલ્લાઓની નિશાનીઓ તેઓ એતાં હતા. મિસરના પિરામિડ જેવાં જ એમાંનાં કેટલાંક મકાનો ચિત્તાકર્ષક હતાં, એમાંનાં કોતરણમ તેમની દંતકથાઓને પુષ્ટિ આપતાં. સુંદર કારીગરીથી ધડાયલા, તદ્દન યોગ્ય સ્થાને અતિશય હોશિયારીથી ગોઠવાયેલા એમાંના કેટલાક પથ્થરો ૧૭૦ ટન જેટલા એટલે માત્રગાડીના ૧૦-૧૧ ડબ્બા ભેગા મળીને ઉંચકે તો જ ઉંચકાય એવા ભારે હતા. એ ઉપરથી એટલું નક્કી સમજાય છે કે આવાં કામો ઉપાડનારી પ્રજા એક સુધરેલી, ગીયોગીય વસાયેલી, સાહસિક તથા હુનર કળામાં પ્રવીણ પ્રજા જ હોવી જોઈએ. આ મ્હોટાં બાંધકામો વિશાળ ટિટિકાકા સરોવરની આસપાસ, હવે ખાલી દેખાતા કુઝો શહેરમાં અને વિદ્ધકામાયુ નદીની ખીણના પ્રદેશમાં મ્હોટે લાગે આવેલાં હતાં. એ મેં પ્રદેશ આ વખતે નિર્જન હતા, અને આજુબાજુની જમીન વેરાન હતી.

એટલું તો દેખીતું છે કે જ્યારે એ શહેરો પ્રથમ વર્ષા હશે, ત્યારે એ સુલક—જે આજે દરિયાથી બે માઇલ ઉંચો, વૃષ્ટિરહિત અને તદ્દન ઠંડો છે,—ને તે વખતે વધારે ઉષ્ણ અને બીનાશવાળી હવાવાળો, તથા દેવમાવૃક હોવો જોઈએ; તથા ત્યાંના લોકોને પુરો પડે એટલો મકાઈ અને બટાટાનો ખોરાક આપતો હોવો જોઈએ. કાર્વિનની ગણતરી પ્રમાણે ઍન્ડિસ પર્વત આપણા કાળમાં લગભગ ૧૩૦૦ ફીટ જેટલો ઉંચો વધ્યો છે; તો તેના પ્રમાણમાં જુના વર્ષતમાં—લગભગ ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે એ પવત આજે છે તેના કરતાં લગભગ ૩૦૦૦ ફીટ નીચો હશે એમ કહી શકાય. તે વખતે ત્યાંના હવા પાણી પણ ઉષ્ણ હોવાં જોઈએ, અને પૈસિફિક મહાસાગરનાં વાદળો ત્યાં જોવાઈ આવી વરસતાં હોવાં જોઈએ.

અત્યંત લાલ હિંદીઓ આ વાન જાણતા નહતા. પણ ૮૦૦ વર્ષ પૂર્વે, તેમના ધરડાઓ એમ વાત કરતા કે “કુઝો અને ટિટિકાકાનાં નિર્જન શહેરો આપણા પૂર્વજોએ બાંધ્યાં હતાં. આપણે એ મહાન પ્રજાના વંશજો છીએ. જ્યારે આપણું મહાન સામ્રાજ્ય ચાલકના જંગલી લોકોએ તોડી પાડ્યું, અને આપણાં શહેરોનો નાશ કર્યો, ત્યારે, આપણાંમાંના કેટલાક લોકો એ પ્રજામાંથી બચી ઍપુરિમાક નદીના કિનારાંએ ઉપર રહ્યા. આપણી જન્મભૂમિ હવે નિર્જન અને ખેદાનખેદાન થઈ ગઈ છે. તેનો ઉદ્ધાર કરી, આપણે ફરીથી ત્યાં જઈ સૂર્યવંશનું રોજ્ય સ્થાપવું જોઈએ.”

આવી જાતની કથાઓ વંશપરંપરા ચાલી આવેલી હતી. એ શહેરોનો નાશ થયે બે હજાર વર્ષ પીતી ગયાં હતાં, પણ એનો યશ હજી કથારૂપે પ્રજામાં છવન્ત હતો, અને સૂર્યવંશની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં, એ કથાઓએ જ ખામ ઉત્સાહ પ્રેર્યો હતો.

એક માઇલ લાંબી, ફવદ્રુપ ખીણમાં કુઝો શહેરનાં ખંડિયરો વચ્ચે ઉપલી દક્ષ જતો રહેતો હતો. તેઓએ ત્યાં એક સૂર્ય—મંદિર બાંધ્યું હતું, અને આજુબાજુના જાગોમાં પોતાનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો. કાળાંતરે તેમના નેતાઓ આજસુ અને દુરાચારી થઈ ગયા હતા. તેમના ઉપર કાંઈનો અકુશ રહ્યો નહતો. આવી સ્થિતિમાં એ જાતિઓ

માહેલી એક સ્ત્રીને પોતાના પુત્ર રોક્ષાને તે સર્વ જાતિઓના સ્વામી બનાવી તેના દ્વારા દેશનો પુનરુદ્ધાર કરવાની પ્રેરણા થઈ. રોક્ષા દેખાવડો અને બહાદુર હતો; તેની ઉંમર માત્ર વીસ વર્ષની હતી, પણ લોકોમાં રહેલી શક્તિઓનો અતુલયોગ અથવા દુરુપયોગ તે જોઈ શકતો નહતો. એના જેવા જ તરુણ અને ઉત્સાહી વીરોનો તે આગેવાન બન્યો હતો. એ લોકો તેને દન્કા (એટલે સરદાર) કહેતા. પણ જાતિઓના જુના આગેવાનો પાસે તે પોતાનું સ્વામિત્વ સ્વીકારાવે એટલું હજી તેનું બળ નહતું.

એવી દંતકથા છે કે એક રાત્રે રોક્ષા સૂતો હતો, તેવામાં સૂર્યનારાયણ આકાશમાંથી ઉતરી આવ્યા, અને રોક્ષાને પોતાનો પ્રદક્ષિણ આપી, ઉપાડી ગયા; અને તેજ વખતે એની માતાને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે, ત્રણ દિવસ પછી રોક્ષા સૂર્ય-પુત્ર થઈ સર્વ જાતિઓના દન્કા તરીકે પાછો આવશે. આ બીના સાંભળીને જાતિનાં સર્વ માણસો પર્વત ઉપર નપાસ રાખવાને ગયા. ચોથે દિવસે જ્યારે તેઓ હમ્મેશની માફક સૂર્યપૂજા કરતા હતા, ત્યારે પર્વતના ઉપરના શિખર પર એક રમણીય, ગંભીર અને ક્રાંતિમાન સુવર્ણમય ઝબ્બો પહેરેલી મૂર્તિ તેમની નજરે પડી અને પાછી અદૃશ્ય થઈ ગઈ, થોડા દિવસ પછી તે સૂર્યપુત્ર પાછો પર્વત ઉપર દેખાયો. રોક્ષાની માતાએ હવે સર્વ લોકોને એક મોટા ઉત્સવ કરી હિરણ્યમય ધન્કાને સૂર્યના મંદિરમાં પધરાવી તેનો સંદેશો સાંભળવા કહ્યું.

લોકોએ રોક્ષાની માતાના કહેવા પ્રમાણે અમલ કર્યો, અને ત્યાર પછી રોક્ષાએ પોતાનો સંદેશ લોકોને જણાવ્યો. તેણે કહ્યું કે આગસ અને પાપમય આચરણોને લીધે તેમનું જૂનું સામ્રાજ્ય નાશ પામ્યું હતું. સર્વ મિલકત એકત્ર રાખી સરખી રીતે ભોગવવાને બદલે, દરેક મનુષ્ય સ્વસત્તાક માલીક થઈ ગયો હતો, અને તેથી રાજ્યઅવસ્થા તુટી ગઈ હતી. તેથી તેણે પોતાના દેશમધુઓને આમદ કર્યો કે તેમણે તેને પોતાના સ્વામી તરીકે સ્વીકારવો, અને દેશના જુના કાયદાઓને ફરીથી સ્થાપવામાં મદદ કરવી.

ત્યાર પછી તેણે પહેલેા હુકમ કાઢ્યો કે દરેક માણસે પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિથી સમાજના ભણાં માટે જ આચરણ કરવું. પછી તેણે લોકોને બે ભાગમાં વહેંચી નાખ્યા, અને એક ભાગને જેતીવાડીનાં કામમાં, અને બીજાને યુદ્ધકળા શીખવાનાં કામમાં યોજ્યો. અડધા ભાગને યુદ્ધકળા શીખવ્યા પછી તેને જેતીવાડીને કામે લગાડ્યો, અને બીજાને યુદ્ધકળા શીખવવા માંડી.

આવી રીતે થોડી વારમાં તેણે ૨૦ હજાર માણસનું સૈન્ય ઉઠ્યું. આ સૈન્ય-બળથી તેણે આલુખાજીની કેટલીક જાતિઓને વશ કરી લીધી, અને તે સર્વેની મદદથી એણે રાજ્યખંધારણ સ્વયં કે જેને બળે તે જાતિઓએ ભવિષ્યમાં આપા ઓન્ડિગન મુલકમાં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. પોતાના પુત્ર વિક્રાંતરાજ અને ભત્રીજા આપુમાગતાને રોક્ષાએ પોતે તાલીમ આપી, સેનાધિપતિના કામમાં પ્રવીણ કરી, સેનાનાયકો નીમ્યા. રોક્ષા પછીના ત્રણ રાજાઓના વખતમાં આ બે વીરોએ ધન્કાઓનું રાજ્ય વધાર્યું.

પોતાના દેશને બળવાન અને ધનવાન બનાવવા માટે આ લોકોએ ધન્ય વરસો સુધી ખંતથી મહેનત કરી. તેમના દેશમાં ઘટિનું સુખ નહતું, એમ ઉપર જણાવી, એક ધર્મ, પર્વતોમાંથી આવતી નદીઓનાં પાણીથી જ તેમની ભૂમિ રસાળ થઈ શકતી, અને

અને તેથી ખીણોની અંદરથી નહેરોનાં મોટાં બાંધકામો કરવાની તેમને જરૂર પડી હતી. કેટલીક જગ્યાઓએ નદીના ધોધોને મજબુત દિવાલોથી પહેલાં રોકી લઇ, અને પછી પથ્થરનાં નાળાંઓ મારફત નિર્જળ પ્રદેશમાં પાણી લઇ જઇ, ત્યાં પાણીની ખોટ તેમણે પૂરી પાડી હતી. એ કામની વિશાળતા, અને તેમાં પડેલી મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ લાવીએ, તો નેમનાં ચાતુર્ય માટે આદર અને આશ્ચર્ય થાય છે. ધોડા કે બળદની તેમને બિલકુલ મદદ નહતી. જનાવરોમાં માત્ર ન્હાના લામાઓ—(જેટ જેવાં પણ માત્ર ત્રણ શીટ બિંચાં પ્રાણીઓ)—ની જ તેમને મદદ હતી. પણ તે છતાં પર્વતોમાંથી જ દિવાલો નહેરો બાંધી, ટેકરીઓની બાલુઓને અગાશી માફક સપાટ બનાવી, મહાઇ અને બટાટાની ઉત્પત્તિ, વધારી દઇ, તેઓએ એ પ્રદેશને અતિશય ધાન્યવાન બનાવ્યો હતો, અને ધાન્યની સુલભતાથી લોકો બળવાન અને સુખી થઇ શક્યા હતા.

પચાસ-વરસ સુધી ઈન્કાઓનું રાજ્ય ધીમે ધીમે પણ દબણે વધતું ગયું. રોકાના પૌત્રની વૃદ્ધાવસ્થામાં તો તેને એનથી રહેવાનું સુલભ થાય એવી સ્થિતિ-પ્રાપ્ત થઇ હતી; તેને રાજ્યથી બેદરકાર થવાનો વખત મળી ચુક્યો હતો. ઈન્કાની બેદરકારીથી રાજ્ય નિર્જળ થવા લાગ્યું, અને આ વાતને બળ્ણી લઇને નજીકમાં રહેતી ચાન્કા નામની એક ગતિનો સરદાર છૂપી રીતે એક લશ્કર બેંચું કરી, ઈન્કાઓને છત્તા માટે કુઝી-શેરેર ઉપર ચઢી આવ્યો. વૃદ્ધ ઈન્કા પોતાના ઉમરાવો સહિત નાશી ગયો, અને લોકો ગભરાઇને પર્વતમાં લગઇ ગયા. શેરેરમાં માત્ર વીસ વર્ગને રાજકુમાર કુસી અને બે જુના સરદારો તથા માનસે માણ્સો રહ્યા.

રાજકુમાર કુસીએ ચાન્કાઓને રાજધાનીમાં પ્રથમ પેસવા દીધા, અને પાછળથી તેમના ઉપર એકદમ હુમલો કર્યો. લોકડામાં જેમ ફાયર પેસે, તેમ દુશ્મનના વિશાળ લશ્કરના પાછલા ભાગમાં યુવાજ અને તેના સિપાઇઓએ ત્રિકાણાકાર ફાયરની માફક માથે કરી તૂટ પાડી. વેંકે તેઓની મંખ્યા ન્હાની હતી, તોપણ આ ફાયર રચનાનું બળ એટલું તો તીવ્ર થયું કે ચાન્કાઓનું મ્હોટું લશ્કર કપાઇ ગયું. યુવરાજના બેઉ સરદારો આ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા; પણ લોકોની નજ થયેલી હિંમત પાછી આવી, અને યુવરાજે એક મોટું લશ્કર ઉભું કરી ચાન્કાઓ અને તેમના હાથ તળેની પ્રજાઓને વશ કરી નાખી. ઈન્કાઓના રાજ્યનું ખરખરું મંડાણ હવે શરૂ થયું. રાજકુમાર કુસીએ ઈન્કાઓનું નાક રાખ્યું, અને રોકાએ નાખેલા પાયા ઉપર એક સમૃદ્ધિવાન રાજ્યની ઇમારત ઉભી કરી.

છતેની સર્વે પ્રંજળો પણ લાલ હિન્દીજ હતી; વિચારો, રીતરિવાજો, અને રહેણી-કરણીમાં તેઓ એકસરખીજ હતી તેમની લુદી લુદી બોલીઓ પણ એકજ મૂળ ભાષા-માંથી નીપજેલી હતી; અને તેઓની પ્રસજ્જકથાઓ તથા લોકકાવ્યકાવ્યો પણ તેઓને એકજ મહાન જાતિના વંશને તરીકે ઓળખાવતી હતી. કુસીએ આ સર્વ ભાવનાઓ અને પરિસ્થિતિનો આધાર લઇ પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને ગંભીર મુતસદીપણાથી એક ઉદાર રાજ્યનીતિ આરંભી. અમેરિકાની પ્રજાઓમાં કુસી નિઃસંશય એક મોટામાં મોટા અને અતિશય ઉદાર રાજપુરુષ થઇ ગયો. ‘મહાન કુસી’ કહેવડાવાને એ સર્વથા શોખ ઝેં, પેટે, સર ટાંમસ મૂર અને બીજા વિચારોએ આલેખેલી સમાજ બંધારણની સ્વપ્ન સૃષ્ટિઓ બો કાઇ ઠેકઠેકે ખરેખર પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તિ હોય, તો તે કુસીના રાજ્યમાં હતી

એના રાજ્યબંધારણનો પાયો વિશાળ-કુટુંબ સંસ્થાના ધોરણ ઉપર હતો, કાષ્ઠ માણસ પાસે ખાનગી મિલકત હોય શક્તી નહિ; દરેક વસ્તુ પર રાજ્યની માલિકી હતી. કાષ્ઠ માણસના ખાસ હક્કો નહતા; કાષ્ઠને પોતાની પસંદગીવાળા જન સાથે પરણવાનો પણ હક્ક નહોતો, રાજ્યના અમલદારો પ્રજાજનોનાં લગ્ન, તેમને રહેવાને ધરખાર ખાવા-પીવાને વ્યય વગર, મોજ મઝાને માટે રમત ગમતો, અને ઉલ્લસને માટે કામનો બંદોબસ્ત કરતા. મૂળ દશ શ્રેષ્ઠ જાતિઓના વંશજો રાજ્યના પાલકો લેખાતા. નાનપણથી તેમને સંપત્ત મહેનત કરવાની અને દુઃખ સહન કરવાની ટેવ પાડવામાં આવતી, અંગે કસરતમાં તેમને નિપુણ કરવામાં આવતા. એમના શિક્ષણક્રમમાં ઘટકો સહન કરવાનો અભ્યાસ પણ હતો. શિક્ષણ કાળમાં ઘટકો ખાવા, એ માનપદ હતું, અને જેને માટે અતિશય આશા રખાતી હોય, એવા જ યુવાનોને એ માન મળતું. જે માછની મુખરૂપ પદ્ધતિ દુઃખ થાય છે, એવું રહેજ પણ દેખાતું, તો તેને હાકા કાઢવામાં આવતો, અને તેને સાધારણ માણસની સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવતો.

સાધારણ જનસમાજ સુખી હતો. રાજ્યનાં કઠણમાં કઠણ કામો લગાવક શ્રેષ્ઠ જાતિઓને જ માથે પડતાં; રાજ્યના રક્ષકો તથા અમલદારો તેઓમાંથી જ નીમાતા. સામાન્ય લોકોને તેઓની દેખરેખ નીચે જ કામ કરવું પડતું, અને તેઓની દેખરેખ નીચેજ મોજમઝા મળતી. સાઠ વરસની ઉપરનાં સ્ત્રીપુરુષોને કાષ્ઠ કામ સોંપવામાં આવતું નહિ, પચાસથી સાઠ વરસની વચ્ચેનાં જનોને સહેલું અને થોડું કામ કરવું પડતું. ધણખંડાં કામનો બોલો પચ્ચીસથી પચાસ વર્ષની અંદરના યુવાન સ્ત્રી પુરુષોને માથે પડતો. ન્હાના છોકરાઓને કાપણીના વખતમાં થોડું કામ કરવું પડતું, ખાટીનો વખત તેઓ વિદ્યાભ્યાસમાં ગાળતા, કુસીએ આવી જાતનાં સો કુટુંબો રચ્યાં હતાં. દરેક કુટુંબનો એક સુખી રહેતો, અને સુખીઓની ઉપર સુખાઓ હતા નહીંના કિનારા ઉપર ગામો વસાવી આ કુટુંબો રહ્યાં હતા. તેમના જુના નાયકોનો થોડો ધણો અંકુશ તેમની ઉપર રહેવા દેવામાં આવ્યો.

આ સર્વ રાજ્યવ્યવસ્થા મહાન ઇન્કા કુસીએ જ રચી હતી, પ્રજાને અતિશય સુખી કરવી, તેજ એનો જીવન-મંત્ર હતો. ન્યાયની તથા અજની વહેંચણી કરવાની બાબતમાં તે ગામના સુખી ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતો નહિ. કાષ્ઠ દુષ્ટ માણસ પોતાનો અધિકાર લોકોને ત્રાસ આપવામાં વાપરે નહિ, એ બાબત તે બહુ કાળજી રાખતો અને તેથી તેણે દેખરે મ રાખનારા અમલદારો, તેઓના ઉપરીઓ, અને તેમની ઉપર પણ ધીજી અમલદારોની એવી પરખપરા રચી હતી કે લોકોને દુઃખ દેવાનું અશક્ય હતું *

* સદૃશ અભિપ્રાય મૂળ લખના છે, હું તો ધારૂં છું કે અમલદારોની પરખપરાનો લોકોની ઉપર ત્રાસ થતો અટકાવી શક્ય એમ હોય તો ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય વ્યવસ્થામાં અમલદારોનો ત્રાસ સહન જ શકે નહોતો. ઉલટું વિશેષ અમલદારોની પરખપરા તેજ શાપ સમાન થઈ પડે છે વિશેષ લાયકચત્વ પમાતું, ખર્ચાગુપચાતુ, ખુદામદદ, અને શેઠાની માફક સીલાવાતુ કાચુ ગામે ગામ ફરવા અમલદારોની પરખપરા થાય છે. પાછો દિવસે મન્યાઓના રાજ્યમાં પણ આ વ્યવસ્થામાં જુરૂ સરો પેઠા હોવા જોઈએ, અને રાજ્યની પડતીના-કાણોમાં મૂળ સેખક જેમ રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય વિદ્યમાનો અસાવ એ એક કાચુ સેખ છે, તેમ આ સરો પણ એક કાચુ થતું હોવું જોઈએ. -કિ. ધ મ

એક રીતે આ વ્યવસ્થા પૃથ્વી ઉપર આજ સુધી રચાયેલાં સર્વે રાજ્યમધારણામાં સૌથી ઉત્તમ હતી. પેરોની સ્વપ્રસૂતિને તેણે વ્યવહારમાં મૂકી હતી. કુસીના રાજ્યમાં કોઈ આજ સુધે ગરીમ કે ખીજાથી વધારે તવંગર થઈ શકતું નહિ. ઉચ્ચ નવજોતે સૌથી ઠણ્ણ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવી પડતી અને નીચેના વર્ગો યુરોપમાં અને આપણા દેશમાં છે, તેના કરતાં હજાર દરજ્જે વધારે સુખી હતા. રાજતું બંધારણ એકંદર રીતે ઉત્તમ અને સુંદર હતું.

દાખલા તરીકે પેરના લોકો રમત ગમનના બહુ શોખીન હોવાથી, રાજ્યને ખર્ચે લોકો મોટા વિદ્વાનો પાસે ઉત્તમ નાટકો રચાવી ભજનવામાં આવતા. એવો પન્દરમા સૈકામાં લખાયેલો એક નાટક આપણને મળી આવ્યો છે. તે સુદર, મનોવેષક અને હુબ-હુબ છે, અને યુરોપમાં તે અરસા પહેલાં લખાયેલા કોઈ પણ નાટકથી મર્મે રીતે ચલીઆતો છે.

વળી પેરના આ નિવાસીઓના જગત્ ઉપરના એક મહોપકારની કિંમત કદિ પણ કમતી થવાની નથી. શરીરને હાનિ પહોંચાડ્યા સિવાય રાગને ખરેખર જાહેર કરનારી એવી કોઈ પણ દવા હોય તો તે કિંવનિન લેખાય છે, અને આની શોધ માટે આપણે પેરનિવાસીઓને આભારી છીએ.

શુદ્ધિશાળી મનુષ્યને આગળ પડવાને આજના સૌથી આગળ વધેલા અને સ્વ-સત્તાક રાજ્યોમાં જે તક મળી શકે છે, તેટલી જ તક ઇન્કાઓનાં રાજ્યમાં પણ મળતી. સર્વે પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં તે પ્રજા યુરોપની કોઈ પણ આગળ વધેલી પ્રજા કરતાં શુદ્ધિ અને ચારિત્રમાં ઉતરી શકતી નથી. ખર્ચે પૂછાવો તો પૃથ્વીની સર્વે લડાયક અને વિજયી પ્રજાઓમાં માત્ર ઇન્કાઓએ જ પોતાનો અધિકાર ઉદાર શુદ્ધિથી અને જેને કિંચિત્ત જાવના દહે છે તેવી ભાવનાથી વાપર્યો છે. એ ઉદારતા શીખનામાં તેમને યુરોપ કે એશિયાની મદદ નહોતી. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની ખીજ પ્રજાઓ માફક તેઓને પણ ખીજે ખડોની આગળ વધેલી પ્રજાઓના સસર્ગમાં આવવાનું ઍટ્રાન્ટિક મહાસાગરે અશક્ય કર્યું હતું. તે લોકોએ જે જ્ઞાન અને વૈભવ, તથા હૃદયની ઉદારતા અને જીવનની હૃદયતા સંપાદન કર્યા, તે માત્ર પોતાની જ શુદ્ધિ અને ચારિત્ર વડે.

“એક પિતા પરમેશ્વર છે આપણો,

“નિકટ સર્ગાઓ સમજો ભાઈ બહેન જો”

એ મહુપદેશ આપનાને તેમની પાસે કોઈ મિશનરીઓ ગયા નહતા.

ઇન્કા રોક્કાએ મરણ સમયે રચેલું ગીત.

નદીની ખીણોમાંથી નીકળી પુરાતન કુચો શહેરમાં જ્યારે તેઓ પેમ, સારે તેઓ વિવિધ દેવો, પ્રાણીઓ અને કુદરતી વસ્તુઓ તમા ઘટનાઓના ઉપાસક હતા, તથા પિતૃ-પૂજા પણ કરતા અને સૂર્યને જીવનનું આદિ કારણ માનતા. ‘જૂત-પ્રેતને વશ કરી જાજુનારા’ તથા વૈલોને ધણું ખર્ચે વિદ્વાન સમજવામાં આવતા. તેમના રાજ્યનો નાશ કરવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી સામાન્ય જનસમૂહમાં તો સૂર્યઉપાસના જ પ્રચલિત હતી, તથા ઇન્કા રોક્કા સૂર્ય-પુત્ર મનાતો હતો. પણ રોક્કાએ પોતે સ્વભાષામાં એક ગીત રચ્યું

છે, તે ઉપરથી સામાન્ય જનોથી ધર્મભાવનામાં તે કેટલો બધો આગળ વધ્યો હતો, તે જણાશે. મૃત્યુશય્યાપર સૂતાં સૂતાં તેણે નીચેનું ગીત બોલ્યું હતું.

“અહો, આવ ત્યારે !

“આકાશ સમાન મહાન, સર્વે પૃથ્વીના પતિ,

“મહાન આઘ કારણ, મનુષ્ય માત્રના સદા,

“હું તારી વારંવાર પૂજા કરું છું.

“સતત મહારાં નેત્રો જમીન તરફ વાળીને,

“મહારી પાંપણોમાં છપાવીને, હું તહને શોધું છું.

“અરે, મહારી તરફ જો !

“જેમ નદીઓને, જેમ ઝરણોને,

“તેમ હું-તરસથી પીડાતો-તહને શોધું છું.

“મહને હિંમત આપ, મહને સહાય થા !

“મહારી સર્વ શક્તિથી હું તહને પ્રાર્થું છું.

“તારા પિયારમાંજ અમે આનંદ પામશું, અમે ખુશી પામશું,

“એજ અમે બોલશું, અને બીજું કંઈજ નહીં.”

અરેખર, ઇન્ડા રોજાની આ ઉત્તમ સંપત્તિ છે. દુનિયાના સર્વે સમાજોથી વિખુટા થયેલો ખિરતી ધર્મથી અજ્ઞાન રહેલો, યાહુદી પંડિતોની, મહમ્મદીય હજરતોની, મીસના ક્રિસ્તીઓની, અને હિંદુસ્થાનના તત્ત્વજ્ઞાનીઓની મદદ વગર, માત્ર પોતાનીજ અંતઃકૃતિ ઉદારચરિત રોજાએ ઇશ્વરીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

કોલમ્બસ જ્યારે પૃથ્વીના આ બાજને પહોંચવા નીકળ્યો, ત્યારે આ પરમેશ્વરપૂજા સામાન્ય જનોમાં પ્રસરી ન હતી, પણ રાજા, અને તેના ઉમરાવો તથા વિદ્વાનોમાં એ ધર્મે ધીમે ધીમે પ્રવેશ કર્યો હતો.

એક હુકમરના રખવાળને હાથે સામ્રાજ્યનો નારા.

આ ઉદાર ધર્મને રાજ્યમાં ફેલાવાને જો પૂરતો વખત મળ્યો હોત, તો ઇન્ડા-લોકો સુધારાની ટોચે કેટલે સુધી પહોંચીત તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ દૈવ તેમની વિરુદ્ધ હતું. ઇસ્વી સનની મોળમી સદીમાં સ્પેનના કેટલાક લોકો પનામાની સંયોગી જમીન ઓળંગી ગયા; અને યેરૂમાં રહેલા સોનાના બંડારોની વાત સાંભળી, હુકમરના રખવાળ તરીકે જીવનની શરૂઆત કરનાર, પિઝારો નામનો એક સાહસિક માણસ, સ્પેનના આપ બુદી રાજાની મદદથી ઇ. સ. ૧૫૨૪ માં હેરિઅનથી એક કાફલો લઈ ગયો, અને યેરૂના કિનારા ઉપર ૧૬૮ માણસો સાથે ઉતર્યો. હુઆપચી તેણે ઇન્ડાને પકડ્યો, અને તેની પ્રજાનો પરાજય કર્યો. બિચારા કમનસીબ હિંદીઓ પાસેથી લાખો મણ સોનું હાંટી લેવામાં આવ્યું, અને નિષ્કુર પણ સાહસિક રાક્ષસોને હાથે એક મહાન સામ્રાજ્યનો નાશ થઈ ગયો.

ઇન્ડાઓ પાસે લાખો સિપાહીઓ હતા. પિઝારોના હુંડારાઓ ઉપર જો તેઓએ રહેજ અણુવિશ્વાસ રાખ્યો હોત, તો હજારો માણસોનું લશ્કર ભેગું કરી, તેઓ બચ-

ધની તૈયારી કરી શકત. પણ દુર્દૈવે એક જે તોપોના કુટવાથી અને થોડા થોડેસ્વારના ગોળા ખ્હારથી, આખી પ્રજા હારી ગઇ.

આ પરાજયનું કારણ જોઇએ તો માલમ પડશે કે ઈન્કાઓ એક મોટી વાત કરવાની બૂઝી ગયા હતા. તેમની વિશાળ-કૌટુંબિક અને આત્મતાની ભાવના છતાં તેમનો પરાજય કેમ થયો ? એમની રાજ્યપદ્ધતિમાં એવી કઇ વસ્તુની ખોટ હતી, કે જે ખોટને લીધે તેમનું પ્રતાપી રાજ્ય એક તાંતણાની માફક તુટી ગયું ? તપાસીએ તો માલમ પડે છે કે તે નહિ દેખાતી વસ્તુ તે સ્વતંત્રતા હતી. સામાન્ય સંપત્તિનાં તેમના ઉત્તમ ખંધારણે પ્રજા માટે સુખ, શાન્તિ અને સન્તોષ આપ્યાં હતાં, પણ તેમનું આત્મખજા હરી લીધું હતું. જુના જમાનામાં, જ્યારે દરેક નાની જાતિ પોતાનાજ સુખીના હાથ તળે રહેતી હતી, તે સમયમાં જો સ્પેનિશ લોકો ત્યાં આવ્યા હોત, તો તેમની છત ચઇ શકત નહિ, તે વખતે દરેક ગામ પોતાનાં સ્વાતંત્ર્ય માટે, પોતાનાં અસ્તિત્વ માટે, મરણતોલ ચઢને પૂર શૌર્યથી લડત, અને પિઝારો અને તેના હુલારાઓને ધડીના હા ભાગમાં દરાવી નાંખત.

પણ ઈન્કાના પ્રતાપી રાજ્ય તળે, લોકોને પોતાની દરેક જરૂરીઆતો તેમને માટે તૈયાર ચઢને રાજ્ય તરફથી આવે, એવું જોવાની ટેવ પડી ગઇ હતી. તેમને પોતાનાં ખાવા-પીવાની, ફરવા હરવાની, રમન-ગમતની, લગન-મરણની, રક્ષણની કે કશાની દરકાર કરવી પડતી નહિ. રાજ્ય તેમને માટે સર્વે કાંઇ કરતું. અર્થાત્, રાજ્યનાં સુલેહ શાંતિ માટે પણ તેઓને રાજી કરવી પડતી નહિ. તેઓ સર્વે રીતે અને સર્વે બાબતોમાં ખૂબ પછે રાજ્યાધીન ચઇ રહ્યાં હતાં. તેમનો જુનો સ્વાવલમ્બીપણાનો અને સ્વાતંત્ર્યનો જુસ્સો નાશ પામી ગયો હતો. કુંકમાં તેમના આત્માની શુભાગિરીની કિમ્મતે, તેઓએ સામ્પત્તિક સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. હમ્મેશાં “ જેમ બ્યક્તિને તેમ શાંદ્રને પણ આચતી સુવ્યવસ્થા-પછી તે ગમે તેવી દોષરહિત અને અતિશય નિપુણ માણસોને હાથે ચતી હોય, તોપણ- તે ઉપર અવલંબી રહેવા કરતાં, સ્વાયત્ત બળ અને કિમ્મત ઉપર ઠોકર ખાતાં ખાતાં અને અયગતાં અયગતાં પણ-પોતાની સ્થિતિ સુધારવા નયવું, એ એ વધારે ઉદ્ધત છે. ” આ સ્વાવલમ્બી સ્વતંત્રતાને-સ્વરાજ્યને-અજાણે જ્યારે તેમના રાજ્યને પિઝારો એ કેદ કર્યો, તે વખતે તેઓ મનુષ્ય પ્રજા નહિ, પણ થોડાં ટોળાં જેવા બની ગયા. તેમનું આત્મખજા અગાઉથી જ હણાયલું હોવાથી લગભગ બદારનાં જોરથી તેઓ તણખલાની માફક ઉડી ગયા.

સૈકાઓ સુધી સ્પેનિશ્વાડોએ તેમના ઉપર એટલો જુલમ ગુજાર્યો કે બિચરાઓ પોતાનાજ દેશમાં દેશનિકાલ થયેલાં, દાવનજથી સજગી ઉઠેલાં કાંઇ મહાન જંગલનાં પ્રાણીઓની માફક ખ્હાવરાં અને ચિત્તશૂન્ય ચઇ ગયેલા, ‘ જંગલી ’ દશામાં આવી ગયા છે. સ્પેનિશ પ્રમતો વંશજ તે આજે પેરો નાગરિક છે, જ્યારે તેનો ખરો વનની ચીંથરેલાલ, સૂખ્યોતરસ્યો, અપમાનાર્થે અપાયેલી “ લાલ દિંદી ” ની સંજ્ઞા પામતો

“ It is nobler for a nation, as for a man, to struggle towards excellence with its own natural force and vitality, however blindly and vainly, than to live in irreproachable decency under expert guidance from without ”
Mr. Navison.

રખડે છે. જે દેશમાં ઈન્કા રાજાએ હિરણ્યમય ઝંખો પહેરી કુઝો પાસેના શિખરો ઉપર સ્થાન લીધેલું, તેજ દેશમાં તેના વંશજનો પશ્ચિમની 'વંધુ સુધરેલી' પ્રજાને હાથે જંગલના પશુની માફક શિકાર થાય છે ! પશ્ચિમના સહવાસમાં આવવાથી ઇતર પ્રજાઓની-ખાસ કરી સવર્ણ (coloured) પ્રજાઓની કેટલી અવગતિ થઈ છે, તેનું આ એક હૃદયભેદક દર્શાવતું છે.

સુદૈવે ઈન્કાઓનો મોટામાં મોટો સોનાનો કાકાર સ્પેનિઆડોના હાથમાં હળુ આવ્યો નથી. કુઝો આગળ કાંઈ અગમ્ય કોતરમાં ઈન્કાના રાજ્યવંશના કાંઈ મનુષ્યે તેને લાંબા દુષ્પાઓ છે. ઇ. સ. ૧૮૧૫ સુધી ઈન્કાઓને એ જગ્યાની ચોક્કસ ખબર હતી એમ લાગે છે; કારણ કે તે વરસમાં તેમાંના એક બળવાખોરને આખે પાટા બાંધી એક બીજો મનુષ્ય લાંબા દોરવી લઈ ગયો હતો; અને ત્યાંથી સોનાની લગડીઓ, વાસણો, પ્યાલાઓ દેગડાઓ, પૂતળાઓ વગેરેમાંથી લશ્કરને જરૂર જેટલો સામાન લાવવામાં આવ્યો હતો. કમનસીબે તે બળવાખોર પણ હારી ગયો, અને તેને ફ્રાંસીસી શિક્ષા થઈ. એમ કહેવાય છે કે એને દોરવી લઈ જનાર હતાશ થઈ, એ જગ્યા કાંઈને બતાવ્યા વગર જ મરી ગયો. પણ કદાચિત્ એ ખોટું એ હોય, અને નેમનામાંના કાંઈકને એ છૂપી જગ્યા માલમ પણ હોય, અને પોતાની તકની રાહ જોતો બેઠો હોય !

આ મહાન યુદ્ધને અંતે યુરોપને જે કાયડો ઉકેલવાનો આવ્યો છે, તે એ કે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સામાન્ય સંપત્તિની ભાવનાઓનું એકીકરણ કેમ કરવું. ઈન્કા રાજા અને ઈન્કા કુસીની રીત પ્રમાણે દરેક માણસને તેની સ્વતંત્રતાને બોજે સુખી કરવા અશક્ય છે; પણ તેજ સાથે હળરો લોઢા બૂખે મરે અને દિવસાનુદિવસ દરિદ્રી થતા જાય, અને મૂડીબર લોઢા સોના ચાંદીના ઢગલા વચ્ચે આબોટે તે રિયતિ પણ રાખી શકાય નહિ.

આપણે પણ આ નામશેષ થયેલી પ્રજા પાસેથી એક પાઠ લઈ શકીએ છીએ, ઈન્કાઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે બ્રિટિશ શહેનશાહતના પ્રતાપી ઈન્કા ઉપર જ આપણા રક્ષણ, અસ્તિત્વ અને સુખને માટે અવલંબી રહેવું ઘટે નહિ, આપણે પોતે આપણું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન થવું જોઈએ. જો આ પ્રજામાં સ્વાલંબનની ભાવના હોત તો, એમનામાં સ્વદેશી મતની લાગણી પણ હોત તો, તેઓ કાચના કટકાઓ માટે સોનાનાં વાસણો આપી દેવા મક્કયાત જ નહિ; આપણા દેશમાં પણ જો એ ભાવના હોત તો, આપણા વેપારનો આવો નાશ થાત નહિ.

यद्यत्परवर्षं कर्म तत्तद्यत्ने वर्जयेत् ।

यद्यात्मवर्षं तु स्यात्तत्तसेवेत् यत्नतः ॥

એ મનુ બગવાનનો ઉપદેશ આપણે ચૂક્યા અને ત્યાંથી પડ્યા.

વળી, આપણને બીજો પાઠ એ પણ મળે છે કે જ્યારે બે પ્રજા પરબળથી જ પોતાની ઉન્નતિ સાધવા મથતી હોય, ત્યારે એમાં પરબળવાળી પ્રજા હારે જ; માટે એમાં પરબળવાળી પ્રજાએ પરબળ કરતાં વધારે એક બળવો-આત્મબળનો ઉપયોગ કરતાં રીખવું, એમાં જ સ્વાર્થ તેમજ ધર્મ રહેલા છે.

। કરોરલાલ લ. મશાફવાળા.

મંજિનીનું શિક્ષણવિષયક ધ્યેય.

[મંજિનીનું નામ મુલક મરાઠ્ઠર છે. પણ તેને વિષે સામાન્ય લોકોની કદવના એટલી જ હોય છે કે મંજિની એ એક એવો ઇટેલિયન દેસામત્ર યજ ગયો કે જેણે સુખ મંડળીઓ સ્થાપીને ઓરિટ્ટયાના જીલમથી ત્રાસેલી ઇટેલિયન પ્રજાને ઓરિટ્ટયા સામે ખંડ કરાવી સ્વતંત્ર થવાને પ્રવૃત્ત કરી અને જેણે તે ઉદ્દેશ સફળ થતાં સુધી એક નિઃશ્ચી રાત દિવસ લોકોનું પાણી કંઈ હતું. પરંતુ ઇતાલિયન મહિમા અતો જ્યાંથી પૂરક : એ એ વચન પ્રમાણે ખરો મંજિની તો આ કરતાં ઘણો જ મોટો હતો. થોડા જ નજીવા હશે કે, સમસ્ત માનવજાતિની ઉત્થાપના વિચાર કરીને તે વિચારને અનુસરીને પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર, પ્રત્યેક કોમે, પ્રત્યેક કુટુંબે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાનું ધ્યેય તથા પોતાના જીવનક્રમ કેવી રીતે નક્કી કરવો એનો નક્કશો આપેલી દેનાર તે એક અસામાન્ય તત્વવેત્તા હતો. યુરોપની આખતમા એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે મંજિની એ એક મન્વન્તરાધિપ થઈ ગયો. તેની વિચારશીલતા તેની કાર્યકારિતા કરતાં મોટી હતી-સર્વવ્યાપી હતી, ધર્મ, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, સાહિત્યશાસ્ત્ર વગેરે જે વિષયો સંસ્કૃતિના આધાર સ્તંભ રૂપ છે તે પ્રત્યેક વિષય પરના તેના વિચારો ગહન હોવા સાથે તેના મત નિશ્ચિત તેમજ ઉદાર હતા. અને એ વિચારોને લીધે તેણે આખા યુરોપ ખંડમાં જે મહાન વિચારક્રાંતિ ઉપજાવી છે, તેની આગળ તેણે કરાવેલી ઇટાલીની રાજ્યક્રાંતિ કંઈ લીસાજમાં નથી. ઇટાલી પ્રજાસત્તાક અને, ઇટાલીના પ્રાણમાં ધર્મસંચાર પાપે, ઇટાલીનો આત્મા જાગૃત થાય એ ઉદ્દેશથી તેણે કરેલા પ્રયત્નો સફળ નીવડ્યા નથી, એ આપણે જોઈએ જ છીએ. પણ મંજિનીના વિચારોથી યુરોપની જનતાનાં સ્વાતંત્ર્ય, ચૈતન્ય, પ્રાણ અને આત્માની ચઢતી યજ છે એ પણ જોઈ શકાય તેમ છે. એવા આ મહાત્માના શિક્ષણ વિષયક વિચારો ઉતાવળ ઉતાવળમાં લખેલા એક પત્રમાં જો કે છુટા છવાયા મંડાએલા મળ્યા છે તો પણ તે કેટલા દિશાદર્શક છે તે તો નીચેનો પત્ર વાંચનાથી જ સમજશે. આ પત્ર મંજિનીએ પોતાના એક અંગ્રેજ સ્નેહીને તેના દિકરાના શિક્ષણ સંબંધે લખ્યો હતો.]

શનિવાર તા. ૧૧ નવેમ્બર ૧૮૩૪

પ્રિય લાઇ મેલેસન,

મારી તખીયત સારી નહિ હોવાથી મારા પોતાના કામને પહોંચી વળવું મારા માટે એટલું મુશ્કેલ યજ પડ્યું છે કે તમોને કહેવો સવિસ્તર પત્ર મારાથી લખી શકાયો નથી તે માટે હું અત્યંત દીલગીર છું. તમારા દિકરાના શિક્ષણ સંબંધમાં કેટલીએક સૂચનાઓ લખી મોકલવાનું મેં તમોને વચન આપેલું પણ મને લાગે છે કે મારાથી તેમ જનશે નહિ; અને તમોને એ જ જણાવવા ખાતર હું આ પત્ર લખું છું.

તમારા દિકરાની કેળવણી સંબંધી સૂચનાઓ માટે પ્રથમ તો મને તેની સારી પેઠે ઓળખાણ થવી જોઈએ. તેના મનનું સ્વાભાવિક વલણ કેવા પ્રકારનું છે, કયા વિષયમાં

કહે છે, હાલ તેને શું શું આવડે છે એ બધું મારે જાણવું જોઈએ. સામાન્ય સૂચના કરવી એ લંગભંગ નિરર્થક છે. વખતે તમારા દિકરાને માટે કંઈક ખાસ જૂઠાજ નિયમની જરૂર હોય.

માટે મેં ઉપર જતાંબું તેવા સ્વાભાવિક વલણ પ્રત્યે જ તમારે મુખ્યતઃ ધ્યાન આપવું જોઈએ. અત્યેક જણમાં કંઈ ને કંઈ અસાધારણ વિશેષતા હોય છે જ, અમુક ખાસ બાબતમાં જ તેનું મગજ ચાલે છે. તમારા દિકરાની અંદર રહેલી આવી વિશેષતાને પહેલ પહેલાં તમારે જોણી કાઢવી જોઈએ અને સાર પછી તમારે એ વિશેષતાને અનુસરીને તેના શિક્ષણક્રમ આલેખવો જોઈએ. દરેક જણને જરૂર એવા સર્વસામાન્ય વિષયોનું શિક્ષણ આપ્યા બાદ, તેને વિષે જે બાબતનું ખાસ વલણ તમારા જોવામાં આવ્યું હોય તે તરફ તેના શિક્ષણનો પ્રવાહ વાળવો જોઈએ. શિક્ષણ એટલે નિષ્કર્ષણ-છોકરાની અંદર રહેલી શક્તિઓને જ બહાર કાઢવી-વ્યક્ત કરવી-ખીલવવી-કેળવવી. છોકરામાં જે વસ્તુ મૂળથી નથી તે નિર્માણ કરવી, એ શિક્ષણનો અર્થ નથી. મૂળ જે ચીજ નહોતી તેને નિર્માણ કરી જ શકાતી નથી.

પરંતુ એક વાત-એક વિષય માત્ર મનુષ્ય માત્રને એક મરજો લાગુ પડે છે અને તે સર્વતોપરિ છે, અત્યેકને તે આવશ્યક છે. જીવન એટલે શું અને જીવિત માહેતું-આપણું કાર્ય બજાવવાને માટે પરમેશ્વરે જે જગતમાં આપણને મોકલ્યા છે, તે જગ એટલે શું, એનો યથાર્થ ખ્યાલ તેને આપવો જ જોઈએ.

જીવિત એ એક કર્તવ્ય છે, તે એક સહજ કર્મ છે, તે એક આદર્શ છે, અને તેથી મારા પુત્રને બે-ચૈંમ ઇલાદિ આજ્ઞાક લોકોના વ્યક્તિગત કિવા સમાજગત આધિભૌતિક ગુણવાદની ચટક મહેરજાની કરોતે લગાડતા નહિ. વ્યક્તિગત સુખવાદના પંથમાં જે તે પેઢા તો તે સ્વાર્થી અને અભિમાની ગનવાનો. વારૂ, સામાજિક સુખવાદના પ્રવાહમાં ને તણાવો તો પણ કાલાન્તરે ઉપરતું જ પરિણામ આવશે. જીવાનીના વખતે તે કદપના સંજ્ઞામાં એક આદર્શ સમાજ રચીને તેને માટે ઝુકવાં તૈયાર થઈ જશે, પરંતુ આ કદપના સંજ્ઞાનું સ્વયં તાળડતોળ ખરું કરી ખતાવી શકાતું નથી એવો આગળ ઉપર અનુભવ થતાં જ તે પોતાની જાત પુરતો જ વિચાર કરવા લાગશે અને પોતાના વ્યક્તિગત સુખને જ સર્વસ્વ સમજીને તેની પાછળ લાગવામાં મશગુલ બનશે.

માનવ જીવન એ પ્રજાના ધરતું-એક મ્હોટું ઝાણુ છે. તે એક મ્હોટું કર્તવ્ય છે. જે આ પવિત્ર ખ્યાલ મનુષ્યના અંતઃકરણમાંથી અસ્ત થાય તો માનવજીવન પોણું થઈ પડશે. આ કર્તવ્યના પંચે વળતાં વાટમાં ક્યાંક ક્યાંક સુખની છાયા મળશે પણ ખરી-પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનીને એ સુખ ભલે ભોગવી લે, પણ કતવ્યના માર્ગમાં સુખની અપેક્ષા કરવી એ માત્ર આપણા નૈતિક જીવન અને કર્તવ્યશુદ્ધિ એ બંનેનો સમજ નાશ કરી નાખવા અને તે સુખને હમેશને માટે જોઈ બેસવા સમાન છે. વળી, આ વાત પણ તેના મનમાં ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરજો, કે પોતાના બાંધવોની સેવા કરવા અને તેમને સુધારવાને માટે પ્રયત્ન પોતાની નૈતિક તથા બૌદ્ધિક સુધારણા કરવી, એ તેનું અત્યંત પવિત્ર અને આદ્ય કર્તવ્ય છે. પોતે પરિશ્રમ લઈને સત્યાન્વેષણ કરતું જોઈએ

અને ત્યાર પછી તે સત્યને આપી છુંદગી વાણી અને કર્મ વડે નિર્ભયપણે અને અવ્યા-
-હત લોકો સામે મુકવું જોઈએ. આ તત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધર્મરહિત બે માર્ગ ખુલ્લા
છે; એક, આપણી પોતાની સદસદિવેકશુદ્ધિ અને બીજો પૂર્વપરંપરા—અર્થાત્ આપી
માનવ જાતિમાં રહેલી ધર્મશુદ્ધિ. માનવ જાતિની આ પૂર્વપરંપરા વિશિષ્ટ ક્ષણના અગર
વિશિષ્ટ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસપરથી નક્કી કરવાની નથી પણ સર્વ રાષ્ટ્રના સર્વ યુગોના
આપક ઇતિહાસ ઉપરથી ઠરાવવી જોઈએ. અને જ્યારે આપણી સદસદિવેકશુદ્ધિની પ્રેરણા
અને આ માનવજાતિગત ધર્મશુદ્ધિ એ બેમાં એકવાક્યતા જોવામાં આવે ત્યારે ખચિત
સમજવું કે સત્ય આપણને પ્રાપ્ત થયું, સર્વ તત્વોનો પાયો જીવનતત્વનું જ્ઞાન એજ છે,
અને આ જીવનતત્વ એટલે અખંડ અને અનંત પ્રગતિ તત્વ. આ જ તત્વની સેવાને
અર્થે તેણે આપી છુંદગી મમર્ષણ દરેક જોઈએ. આ પ્રગતિ તત્વનું જ્ઞાન તેના રામે-
રામમાં વ્યાપી જાય એ હેતુ દૃષ્ટિ મન્મુખ રાખીને તમારે તેને સઘળી કેળવણી આપવી
જોઈએ.

જ્યોતિષ તથા ભૂગર્ભશાસ્ત્રના મૂળતત્વોનો પરિચય તમારે તેને જાને તેટલો વહેણે
કરાવી દેવો જોઈએ. તે પછી વિશ્વજનિત ઇતિહાસનું અને ત્યાર પછી ભાષાનું જ્ઞાન તેને
આપવું. આ વિષયો યોગ્ય પદ્ધતિથી શીખવતાં આવડવા એ સૌથી મહત્વની બાબત છે.
ઉદાહરણથી, જ્યોતિષ શીખવવું હોય હોય તો અંતરિક્ષમાના, ચંદ્ર, સૂર્ય, પૃથ્વી આદિ
ગ્રહોના નિરીક્ષણ એવી રીતે કરતાં શીખવવું જોઈએ કે તેથી કરીને ઉપર જણાવેલું
પ્રગતિ તત્વ સર્વત્ર કેવું અદ્યતિતપણે લાગૂ છે, તેમજ આ વિશ્વની અંદરના જાત જાતના
ઘટકો નિખિલ વિશ્વરચનાના મહત્કાર્યમાં પોતપોતાને ભાગે આવેલાં કાર્ય કેવા નિયમમર
પાર પાડે છે, એ વાત તેના મનપર દઢપણે ઠસાવવી જોઈએ.

x

x

x

x

નાની વયમાં ભાષાજ્ઞાન બહુ ઝડપથી થાય છે. ફ્રેન્ચ, જર્મન અને ઇટલિયન એટલી
ભાષાઓ બે વરસની મુદતમાં ખુશીની સાથે શીખવી શકાશે અને એમ થશે એટલે
તેની માટે ત્રણ સાહિત્યમંદિરોની દ્વાર ખૂલાં થમાં જેવુંજ થશે ?

અમુક એક ખાસ મતાવલંબી ધર્મ શીખવવો એ મને ગમતી વાત નથી. પ્રગતિ-
તત્વ ઉપરની શ્રદ્ધાના પાયા પર ધર્મરત્ન અસ્તિત્વ આત્માનું અમરત્વ અને માનવજાતિમાં
આવૃત્તિ દઢ કરવા માટે સર્વસામાન્ય એવા ધર્મની આવશ્યકતા—આ મૂલમૂલ રત્નત્રયની
રચાપના કરવી એ મને ઈષ્ટ લાગે છે. મોટા થશે ત્યારે પોતાની પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ પોતાના
વિશિષ્ટ ધર્મમતા તે બાંધી લેશે.

જૂજોળ શીખવવી જ જોઈએ, પરંતુ જે સામાન્ય જ્ઞાન રાજના ઉપયોગમાં લેવામાં
આવતું નથી તે જલદી શૂંચાઈ જાય છે. માટે સારા સારા નકશા જાતજાતના રાખવા

૧ એટલીજ મુદતમાં આપણે ત્યાં મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી તથા બંગાળી એટલી ભાષાઓનું જ્ઞાન
કરાવી દેવું અશક્ય નથી. આ ભાષાઓ એક બીજાની સાથે એકલી બધી મળતી છે. ફક્ત અપરિચયને લીધે
જ આપણે ગભરાઈ જઈએ છીએ.

જોષએ અને નકશામાં જોયા વગર કોઈ પણ ઐતિહાસિક અથવા એકાદ વાર્તા પણ વાંચે નહિ એવી તેને ટેવ પાડી દેવી એજ સર્વોત્તમ અને ટકી શકે તેવો ઉપાય છે.

નવલકથા અને કલ્પિત વાર્તાઓની ચોપડીઓ તો ખીલકુલ દૂર જ રાખવી જોઈએ. ઐતિહાસિક પુસ્તકો, સૃષ્ટિશાસ્ત્ર, પ્રવાસ વૃત્તાંત ઇત્યાદિ સચિત વર્ણનાત્મક તથા શાસ્ત્રીય પુસ્તકોમાં તેમ જ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં તેને રસ લેતો કરવો જોઈએ.

દૂંકમાં કહું તો, જીવિત એ એક અસંત પવિત્ર આધ્યાત્મિક યાત્રા છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા, તે સાથે આપણા જગ સંબંધી સંપૂર્ણ સમજણ અને છેવટે જ્યાં તેની ખાસ પ્રવૃત્તિ હોય એવો વ્યવસાય—આટલામાં તમારા દિલરોનું સઘળું શિક્ષણ આવી ગયું.

આ નોંધો ઉતાવળમાં લખી કાઢી છે, તે માટે મને ક્ષમા કરશો. કોઈ ખાસ ખાન-તમાં સૂચના કેવા કોઈપણ ખાખતમાં સવિરતર માહિતી જોઈની હોય ત્યારે મને લખી જણાવવામાં ખીલકુલ સંકોચ ન રાખશો. હું આનંદની સાથે ઉત્તર આપીશ.

x

x

x

x

હી. આપનો સ્નેહાધીન

જોસફ મેર્ઝિન.

દત્તાત્રય ખાલકૃષ્ણ કાલેલકર.

ગુજરાત મહિલા વિદ્યાપીઠ.

આ શિક્ષણ ઉપર દેશોજીતો મુખ્ય આધાર છે, એ વાત હવે લોકોને સમજવાની જરૂર રહી નથી. મોટાં શહેરોમાં, તેમજ નાનાં ગામોમાં, કેળવણીનો વધતો. ઓફિસવણીનો વિસ્તાર દિનપ્રતિદિન વધતો જ જાય છે. પ્રાથમિક જતો પ્રચાર. શાળાઓમાં વધતી જતી કન્યાઓની સંખ્યા આ વાતનો ચોક્કસ પુરાવો આપે છે. આ ઉપરાંત ભરૂચ, સુરત, મુંબાઈ, વડોદરા, અને અમદાવાદની હાઇસ્કૂલોનો લાભ ગુજરાતી કન્યાઓ લે છે, તેમજ આર્ટ્સ અને દાકતરી કોલેજમાં પણ થોડી ધણી ગુજરાતી કન્યાઓ શિક્ષણ લે છે, તે ઉપરાંત એમ કહી શકાય કે કન્યાઓની માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેલવણી તરફ પણ ગુજરાતીઓનું ધ્યાન દોરાયું છે.

કન્યા શિક્ષણ તરફ લોકોના વધતા જતા ભાવનો આથી પણ સખગ પુરાવો તો લોકોના જ પ્રયત્નોથી નિકળેલી અને લોકો તરફથીજ નિભાવાતી લોકોનો તે માટે સ્વતંત્ર ઓ—શિક્ષણ સંસ્થાઓ આપે છે. સુરત, અમદાવાદ, અને વધતોજતો ભાવ. મુંબાઈમાં, મુખ્યત્વે ઓશિક્ષણના પ્રચાર અર્થે વનિતા વિદ્યામ નિકળ્યાં, ત્યાર પછી લોકમત એમ થતો ગયો કે પ્રચલિત માધ્યમિક શિક્ષણ કમ, આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિ જોતાં, કન્યાઓને અનુકૂળ નથી, તે કારણથી

જુદાં શિક્ષણ ક્રમવાળાં, તથા માતૃભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ આપવાના હેતુથી, અમદાવાદ અને સુરતમાં મહિલા વિદ્યાલયો સ્થપાયાં. આ ઉપરાંત મુંબાઈના સેવાસદનમાં પણ ગુજરાતીઓનો હાથ હતો, તથા ગુજરાતીઓ માટે જોગવાઈ પણ કરવામાં આવેલી છે. નાના ગામો નડીઆદ, ઉમરેડ, વગેરેમાં પણ વનિતાવિશ્રામ સ્થાપેલાં છે.

આ સાથે દેશી રાજ્યો-ખાસ કરીને વડોદરા રાજ્ય-માં થયેલી પ્રગતિ પણ નોંધવા લાયક છે. વડોદરામાં પ્રાથમિક કેલવણી કન્યાઓને માટે પણ ફર-
દરેક રાજ્યોમાં પ્રવૃત્તિ.
 જણાત યઈ છે, અને તેથી પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધેલી અને લેતી કન્યાઓની સંખ્યામાં એકદમ વધારો થયો છે. આ કન્યાઓ માતાઓ થતાં ત્યાંની પ્રજાનો ભાવ કેલવણી તરફ વિશેષ થવાનો પાકો મંલવ રહે છે. વળી આટલી મોટી સંખ્યા પ્રાથમિક કેલવણી લેતી થાય એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ માધ્યમિક કેલવણી તરફ તેમાંની કેટલીએક લલચાય. વડોદરા રાજ્યમાં મિદ્દુરમાં વનિતાવિશ્રામ સ્થપાયું છે, અને પાટણમાં મહિલા વિદ્યાલયના ધોરણ ઉપર કન્યા વિદ્યાલય શરૂ થયું છે. આ રીતે લોકિક તરફના પ્રયાસો પણ ત્યાં છે.

આ ઉપરાંત પૂનામાં “ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ ” ની સ્થાપના સાધુ ચરિત અધ્યાપક કર્વેના પ્રયાસથી થઈ છે. સ્ત્રીઓ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણની પૂના મહિલા વિદ્યા પીઠની શુભ અસર.

ચર્ચાને આથી ઘણો વેગ મળ્યો છે, અને એ તો જાણીતી વાત છે કે જે વિષય અતિશય ચર્ચાઈ તેને, ચર્ચાનો ઓક ગમે તે દિશાએ વળે તો પણ, અતિ ઘણો વેગ મળે છે. અધ્યાપક કર્વે ગુજરાતની સહાય લેવા ગુજરાતના ઘણા ગામોમાં ફર્યા હતા, પોતાની ચોજના મમજવી હતી, અને સ્ત્રી શિક્ષણ સંબંધી વિવિધ ચર્ચા પણ તેમણે કરી હતી. તેમની વિદ્યાપીઠની અસર આ રીતે ગુજરાતમાં પણ થઈ છે. વળી છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ગુજરાત કેળવણી પરિષદ અસ્તિત્વમાં આવી છે, અને તેને અંગે ગુજરાત કેળવણી મંડળ પણ સ્થપાયું છે. આ બંને સંસ્થાઓએ સ્ત્રી કેળવણી સંબંધી ઉપયોગી ચર્ચા ચાલુ રાખી છે.

સ્ત્રી શિક્ષણ સંબંધી ચર્ચાને અતે લોકોમાં એવો મત પ્રસરવા લાગ્યો છે કે હાલનો મુંબાઈ યુનિવર્સિટી મેટ્રીકનો ક્રમ અનેક કારણોથી કન્યાઓને માટે હાલનો ક્રમ યોગ્ય નથી. તેમાં રાજવામાં આવેલા વિષયો, તથા નથી. તે માટે ગાળવો પડતો. સમય, તે બંને સામે સ્ત્રી શિક્ષણનાં ઘણા

હિમાયતીઓને વાંધા છે. વળી મુંબાઈ યુનિવર્સિટીમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો નથી, અને જ્યાં સુધી મેટ્રીકની પરીક્ષા અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા લેવામાં આવશે ત્યાં સુધી તો આ સિદ્ધાંતનો લાભ લઈ શકશે નહિ જ. આ વાંધા અધ્યાપક કર્વેને પણ લીધેલા છે, અને ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠમાં તે નિવારણ યતન થયા છે. અમદાવાદ અને સુરતનાં મહિલા વિદ્યાલયોએ પણ આ મતલબ થી જ ક્રમમાં ફેરફાર કર્યો છે. આ સંસ્થાઓના વ્યવહાર અનુભવો તપાસીને મુંબાઈ યુનિવર્સિટી પોતાના ક્રમમાં સુધારો કરે એવી ઇચ્છા પણ આ સંસ્થાઓ રાખે છે. પરંતુ આ ઇચ્છા ફળીશુત થાય તે સંભવ જોઈએ છે. અને ફળીશુત કાળે કરીને થાય તો

પણ વિવિધ ભાષાઓવાળા આખા પ્રજાકક્ષની જોડ મુંબાઇ યુનિવર્સિટી પુરી કરી શકશે નહિ, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

ગુજરાતના સ્ત્રી શિક્ષણ સંબંધી છુટક છુટક સ્વતંત્ર પ્રયત્નોની તપાસ કરવા ગુજરાત કેળવણી પરિષદે એક કમિટી નીમી હતી. તે કમિટીનો હેતુલક્ષી શિક્ષણ મંડળી, અને અભિપ્રાય પ્રમિદ્ધ થઇ ચુક્યા છે. આ કમિટી પણ સ્વતંત્ર પ્રયત્નોના અંતરમાં રહેલા સિદ્ધાંતો સ્વીકારે છે. શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા આપવું જોઇએ, અને સામાન્ય વર્ગ માટે માધ્યમિક શિક્ષણનો કાળ કાંઈક ઓછો રાખવો જોઇએ, એમ તેનો અભિપ્રાય અકંદરે થયો છે. પરંતુ અત્યારે થના પ્રયત્નો છુટક અને ભિન્ન છે. તેમાં કાંઈક એકના અને સહકાર આપવા જોઇએ એમ તે ઇચ્છે છે. આ પ્રશ્ન કેવો રીતે ઉકેલવો તેનો વિચાર હવે ગુજરાતી પ્રજાએ કરવાનો છે. ગુજરાત કેળવણી મંડળે તેનો તાત્કાલિક ઉપાય કરવા માટે યોજના તૈયાર કરી છે. તે મંડળને અગે એક સ્ત્રી શિક્ષણ કમિટીની યોજના થઇ છે અને આ કમિટી મારફતે ઓઓનાં માધ્યમિક અભ્યાસની છેવટની પરીક્ષાનો ક્રમ, તથા ઉચ્ચ અભ્યાસના ક્રમ તેમજ ધોરણો નક્કી કરાવવા, તેમજ પરીક્ષાઓ લઈ પ્રમાણપત્રો આપવાનો વિચાર કર્યો છે.

સહેજ વિચાર કરતાં જ જણાઇ આવશે કે આ કમિટી દ્વારા કરવાં પડેલાં કાર્યો એક (યુનિવર્સિટી) વિદ્યાપીઠના કાર્યપ્રદેશમાં સમાઇ જાય તેવાં છે. પૂના વિદ્યાપીઠના પૂનાની વિદ્યાપીઠનાં કાર્યો નીચે પ્રમાણે ગણાવવામાં આવ્યાં છે.

૧. સ્ત્રીઓને માતૃભાષા દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી.
૨. સ્ત્રીઓની જરૂરીઆતોને પહોંચી વળે, તેના વિદ્યાપીઠની પહેલાંનાં ક્રમ ખામ તિયત કરવા.
૩. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ માટે શિક્ષિકાઓ તૈયાર કરવાની વ્યવસ્થા કરવી.
૪. ઉપરના ઉદ્દેશોમાં વિરોધ ના આવે તેવાં ખીજાં કાર્યો સેનેટ નક્કી કરે તે કરવાં.

ગુજરાત કેળવણી મંડળની સ્ત્રી શિક્ષણ કમિટીને પણ ધોરણો નિયત કરવાનું તથા પરીક્ષાઓ લઇ પ્રમાણપત્રો આપવાનું કાર્ય તે સોંપવામાં આવ્યું જ છે. જુદા ક્રમવાળી કોલેજ હજી અસ્તિત્વમાં આવી નથી. તે અસ્તિત્વમાં આવે તે વિના તે માટે ક્રમ રચવો કાંઈ ઉપયોગી નહિ થાય. કોલેજનો ક્રમ રચવાનું કામ પણ આ કમિટીને સોંપાયેલું છે. પ્રાથમિક શાળાઓ માટે શિક્ષિકાઓ કેળવવાનું કાર્ય મુંબાઇ વનિતા વિશ્વામે બહુ સારી રીતે ઉપાડી લીધું છે. પરંતુ આથી પણ વધારે પ્રયત્નો તે દિશામાં થવાની જરૂર છે. વળી મહિલા વિદ્યાલયો માટે પણ શિક્ષિકાઓ તૈયાર કરવી જોઇએ. આ સર્વ કાર્યો સારી રીતે કરવા માટે એકાદ નાની કમિટીની નહિ, પણ પૂનામાં છે તેવી વ્યવસ્થિત ગુજરાત મહિલા વિદ્યાપીઠની જરૂર છે.

પૂના વિદ્યાપીઠને ત્રણ વર્ષ થયાં છે અને તે દરમિયાન પ્રગતિ તેનું પૂના વિદ્યાપીઠના કાર્ય તપાસવાની તક મળી છે. અનુભવીઓ કહે છે કે મદારાષ્ટ્ર અનુભવ. માટે તેનું કાર્ય એકંદરે સફળ નિવડ્યું છે. જો પૂનામાં મહિલા વિદ્યાપીઠ સફળ થઈ હોત તો ગુજરાતમાં કેમ ન થાય? ગુજરાતમાં વિદ્યાનો છે, ગુજરાતમાં ધન છે, ગુજરાતમાં આ કાર્યની અગત્ય છે, અને ગુજરાતમાં સેવાધર્મી યુવક યુવતીઓ પણ છે. જરૂર ફક્ત આ કાર્ય શરૂ કરવાની જ છે. અને આ કર્મયુગમાં કાર્ય શરૂ થતાં પ્રગતિ તરફથી દરેક જાતની મદદ આવી મળશે તે નિઃશંક જ છે.

ગુજરાતની છુટક છુટક સંસ્થાઓને પૂનાની વિદ્યાપીઠ સાથે જોડી દૃષ્ટિએ તો કામ ના આવે? આવે કાપર પ્રશ્ન કવચિત પૂછવામાં આવે છે. એના ગુજરાતી સંસ્થાઓ ઉત્તરમાં સ્પષ્ટ કહી શકાય કે કામ ચાલી શકે નહિ. પૂના મહિલા તેની સાથે જોડી વિદ્યાપીઠનો ઉદ્દેશ શ્રી-શિક્ષણને માતૃભાષાના પાયા ઉપર ચલુવાનો શકાય? છે. એટલે ભાષાવાર જ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થવી જોઈએ.

શિક્ષિકાઓ, પાઠ્યપુસ્તકો, દેખરેખ, પરીક્ષા, વગેરે દરેક વિગતમાં ઉત્તરમાં વાર જ જણાઈ આવશે કે દરેક વિદ્યાપીઠ માંતવાર—ભાષાવાર સ્થાપવાની જરૂર છે. પૂના વિદ્યાપીઠની શરૂવાતની હકીકત જેને ખબર હશે તે આ વસ્તુસ્થિતિથી બરાબર વાકેફ હશે. મહિલા વિદ્યાપીઠનો વિચાર અધ્યાપક કવેયે હિંદુ વિદ્યામંડળની કારોબારી મંડળી સમક્ષ મૂક્યો, તે વખતે સર્વનો વિચાર તેને “મદારાષ્ટ્ર મહિલા વિદ્યાપીઠ” એવું નામજ આપવાનો હતો. પરંતુ કેટલાએક નેતાઓએ એમ સૂચના કરી કે આખા દેશની સ્થિતિ શ્રી શિક્ષણ સમંધી ધર્મી પડાત છે, અને જુદાં જુદાં પ્રાંતો કાંઈ એકદમ વિદ્યાપીઠ ઉભી કરી શકશે નહિ; માટે દેશમાં કાંઈપણ સ્થળે શ્રી શિક્ષણ સંસ્થાઓ હોય, તેમને પૂના વિદ્યાપીઠનો લાભ લેવો હોય તો લઈ શકાય તેવી બંધવસ્થા કરવી અને સંસ્થાનું નામ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ રાખવું. આ સૂચના કમુલ રાખવામાં આવી અને તે પ્રમાણે નામ અને બંધવસ્થા રાખવામાં આવી. આ સર્વ હકીકત પૂના વિદ્યાપીઠના પ્રથમ પ્રસિદ્ધિપત્રમાં આપેલી છે અને જણાવ્યું છે કે: (Such a need may be felt for some time to come until each province has its own university.) “જ્યાં સુધી દરેક પ્રાંતમાં જુદી વિદ્યાપીઠ થાય નહિ ત્યાંસુધી આવી જરૂર લાગે ખરી.” આ રીતે જેમ શકારો કે પૂના વિદ્યાપીઠના સ્થાપકોએ પણ ઉત્તમ સ્થિતિ તો એવીજ કહેવી છે કે દરેક પ્રાંતમાં ભાષાવાર વિદ્યાપીઠ સ્થાપવી જોઈએ. અને પૂના વિદ્યાપીઠનો હેતુ તો નોંધારી, છુટક, સંસ્થાઓને જ મદદ આપવાનો રાખેલો છે. બંધવસ્થિત અને ફલદાયી કાર્ય તો સ્વતંત્ર ગુજરાત મહિલા વિદ્યાપીઠથી જ સાધી શકાય એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

બીજી એક વાત એમ કહેવામાં આવે છે કે કન્યાઓ માટે જુદાં અભ્યાસક્રમવાળા નિશાળોની જરૂર છે ખરી; પણ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના માટે ઉતા- ગુજરાત મહિલા વળ કરવાની જરૂર નથી. હમણા ગામેગામ સંસ્થાઓ—વિદ્યાલયો વિદ્યાપીઠની જરૂર. સ્થાપવા જરૂર પડેલી છે. પરંતુ અત્યારસુધીના અનુભવ ઉપરથી

માણુમ પડયું છે કે મહિલા વિદ્યાલયમાં દરેક વિદ્યાર્થી અભ્યાસને અંતે ક્યાં પહોંચશે તે પ્રશ્ન વિદ્યાર્થી તેમ જ તેમનાં વાલી પૂછે છે. વળી એંતિમ પરીક્ષાને અંતે મોલાદાર પ્રમાણપત્રો હોય તો જ વિદ્યાર્થીનીઓ વધારે આકર્ષી શકાય, જરૂર પડે નોકરી માટે તેની ગણના થાય, અને સમાજમાં તેની કદર કરાય. વળી સંસ્થા તો એકાદ ધનવાન મનુષ્ય પશુ કાઢી શકે. પરંતુ ક્રમ આદિની બેવસ્થા તેનાથી તાણ થાય નહિ. માતૃ ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવા લાટે યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકોની અભાવે બધીજ છે. આ પુસ્તકો પણ છુટક સંસ્થાઓથી તૈયાર કરાવી શકાય નહિ. વળી વધારે સંસ્થાઓ—મહિલા વિદ્યાલયો અને મહા વિદ્યાલયો—સ્થાપવા માટે પણ બ્યવસ્થિત યજન કરનાર મંડળ કે સંસ્થા જોઈએ. અને આ સર્વ કાર્ય માટે હવે ગુજરાતમાં મહિલા વિદ્યા-પીઠની ખાસ જરૂર છે જ.

આ સર્વ હકીકત તરફ ગુજરાતના વિદ્વાનો અને ધનવાનોનું ધ્યાન દોરાશે, એમ આશા છે. વળી નિશેષ આશા એટલી છે કે ગુજરાત મહિલા વિદ્યા-ગુજરાતીઓને પીઠની સ્થાપના માટે બ્યવહારૂં વિચાર કરવા, તેમ જ ઉદ્ઘોષ કરવા, એક વગવાળું તેમ જ એતનમય મંડળ અસ્તિત્વ આવશે.

ગુજરાત એક પ્રજા છે. અને સમેસ્ત હિંદની પ્રજાના એક સભ્ય અંગ તરિકે ભારતના ઉદ્ધારમાં પોતાનો ભાગ ભજવવા માંગે છે. પોતાની સ્ત્રીઓની જોડવણીનું કાર્ય બ્યવસ્થિત કરી, દેશોદ્ધારનો એક માર્ગ સરળ કરી નાંખી, ગુજરાત મહિલા વિદ્યાપીઠ જેવી મંસ્થાની સ્થાપના દ્વારા ગુજરાતી પ્રજાત્વ પણ દઢ કરી, પોતાના દેશ-હિતભરી ઉદ્દેશનો ચોક્કસ પુરાવો ગુજરાત આપશે જ.

કેશવપ્રસાદ છોરાલાલ દેસાઈ.

પુસ્તક પરિચય.

મહાત્મા ગાંધીની વિચારસૂત્રિ—(એમના લેખો અને ભાષણોનો સંગ્રહ. ભાષા-તરકર્તા અને પ્રકાશક રા. મયુરાદાસ ત્રીકમજી. કિંમત રૂ. ૨-૧૨—૦ પૃષ્ઠ ૪૧૨.

અયે વર્ષે મહાત્મા ગાંધીજીના લેખો અને ભાષણોનો ઈંગ્રેજી સંગ્રહ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો તે પહેલાં અને ખાસ કરીને તે પછી એમના ગુજરાતી સંગ્રહની આશા રાખવામાં આવી હતી. તે પછી જીજ્ઞાસુઓની ધીરજ ખપી ન્તય એટલો વખત વીતી ગયો છે. પણ આ પુસ્તકનું ૩૫ અને ૬૬, લેખ વગેરેની ગોઠવણ અને વર્ગીકરણ અને ભાષાંતરોની સફાઈ તેમજ કેટલાક છેલ્લા લેખોનો સમાવેશ જોતાં સૌને વિશ્વંયનો બદલો વળી ગયો છે એમ લાગશે.

પુસ્તકની નીચે મુજબની પ્રકરણો પાડવામાં આવ્યાં છે: (૧) સત્યાગ્રહ, (૨) નૈતિક (૩) રાજકીય, (૪) આર્થિક, (૫) સામાજિક, (૬) શિક્ષણ, (૭) પ્રકીર્ણ (૮) નીતિધર્મ

આપવા ધર્મનીતિ અને (૯) પરિશોધ-જેમાં ગયા માસ દરમ્યાન પ્રકટ કરેલા ખુના મરકી અને રવદેશી વિષે લેખો મૂક્યા છે.

હાલ ગાંધીજી કદાચ પોતાના જીવનની મોટામાં મોટી રાજકીય લડતમાં ઉતર્યા છે. તેથી તેમને માત્ર અથવા મુખ્યત્વે કરીને રાજકીય આગેવાન ગણવામાં આવે એવો સંભવ રહે છે, આ સંગ્રહ પરથી જણાશે કે તેમના વિચાર અને આચારનો વિસ્તાર સમગ્ર જીવન જેવડો વિશાળ છે-તેમાં ધર્મ અને નીતિ, સમાજ અને શિક્ષણ, અર્થ અને રાજ્ય એ સૌ સમાઈ જાય છે. જે કંઈ તેમણે વિચાર્યું છે તે તેમના આત્મામાં અને જીવનમાં ક્રાંતિચક્ર છે. સાબરમતી નદીને કિનારે તેમણે સ્થાપેલો સત્યાગ્રહાશ્રમ તેમના આદર્શનો પદાર્થ પાઠ આપે છે. આથી આ પુસ્તકના આતુર વાંચકો તેમના જીવનનો અને આશ્રમનો અભ્યાસ કરતાં તેનું રહસ્ય વધારેને વધારે પ્રમાણમાં સમજી શકશે.

ગાંધીજી હાલ પૂર જોડાથી દિનંદની સેવા કરી રહ્યા છે. તેઓ આપણી વચમાં વિરાજે છે. તેમના જીવન અને પ્રવૃત્તિથી ધણા નિકટમાં આપણે છીએ. તેથી સાધારણ રીતે એમ લાગે કે તેમના વિચારોનું અંતિહાસિક અવલોકન કરવાનો કે તર્કદૃષ્ટિથી તપાસવાનો હાલ અવસર નથી. તે માટે વધારે શાંતિની અને વધારે દૂર હોવાની જરૂર છે. પણ આટલું તો ચોક્કસ છે કે તેમના વિચારો અને ઉદ્ગારો તેમની સખલ તર્કશક્તિના પરિણામ રૂપ છે તેના કરતાં પણ વધારે શુદ્ધ પ્રેમ અને શૌર્યથી અજગતા આત્માનાં ઝરણુ રૂપ છે. તેમના મિત્રો અને શત્રુઓ, રામ અને પ્રજાને તેમના આત્મા વિષે વિશ્વાસ છે. તેમની કૃપાવાએલી પાકટ પુનિત શુદ્ધિનો પ્રભાવ તેમના લખાણોમાં જોઈએ છીએ. છતાં તેમના કાંઈ વિચારો વિષે શંકા થશે ત્યારે પણ તેના આધ્યાત્મિક રસનું પાન કરશે અને કાંઈ સૂક્ષ્મ વિવેચકને કદાચ તે વધારે વિચાર કરવાને પ્રેરશે.

પ્રકાશક જણાવે છે કે અખ્યાતપક આનંદશંકર ધ્રુવ આ સંગ્રહના ઉપોદ્ધાત રૂપે “સત્યનિષ્ઠ મહાત્મા ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો અને એના વૃત્તોનો યોગ્યક વિચાર” એ વિષે લેખ લખવાના હતા પણ માંદગીને લીધે તેઓ લખી શક્યા નથી. આથી આપણને ગંભીર નુકસાન થયું છે. આપણે આશા રાખીશું કે રા. આનંદશંકરભાઈ યોગ્ય વખતમાં સારા થઈને તેમની મીઠી કલમ અને વિવેકભરી ચર્ચાથી આ મહાન વિષયને શોભાવશે.

આ સંગ્રહની એક ઉણપ કંઈક ખેદ ઉપજાવે છે છત્રેજી સંગ્રહમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત વિષે ગાંધીજીના લેખો અને ભાષણો-તેમાં “જેલના અનુભવ” વિષે ઉદ્ગારો-જેવામાં આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનું એક જુદું પ્રકરણ આ પુસ્તકમાં આપી શકત. તેનો અંશ માત્ર નથી એટલુંજ નહિ પણ જાણે ગાંધીજી દિનંદમાં આવ્યા પછી તે પહેલાંની લડત વિષે જાણે કંઈ જાણવાની જરૂર ન હોય તેવી રીતે તે વિષે કંઈ ધ્યાનથી પણ પ્રકાશકે જ્યો નથી. હવે આ પુસ્તક બહાર પડી ગયું છે એટલે એવી આશા રાખી શકાય કે દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રકરણ એક જુદા પુસ્તકમાં પ્રકટ કરવામાં આવશે.

પુસ્તકની કિંમત જરા આકરી લાગશે. પણ કાગળની સંખ્યા અને સફાઈ તેમજ પુસ્તકમાં મુકવામાં આવેલાં સુંદર ચિત્રો જોતાં અને હાલની મોંઘવારી ખ્યાનમાં લેતાં તે સમજાય છે. આ પુસ્તકથી શુભસાતનું દરેક ઘર અને ઝૂંપડું શોભાય અને ધર્મ પુસ્તકની માફક તેના ગાગેગામ ખાનગીમાં અને જાહેરમાં પાઠ થાય એવી આશા છે.

ગજરાતનું જાહેરજીવન.

ભરૂચ.

તા. ૧૦-૪-૧૯૧૯ ને રોજ, મહાત્મા ગાંધીજીને દિલ્લી જતાં રસ્તામાં અટકાવી ક્રેડ પકડવાના સમાચાર શહેરમાં ફરી વળતાં યાણી પીટાવી એક અત્રે જળવાયલી જાહેર સભા, અત્રેના 'ફાટા તળાવ' વાળી ખુલ્લી જગ્યામાં ભર-શાન્તિ. વામાં આવી હતી, જે પ્રસંગે પ્રસંગે અનુસરતાં પણ લાગણી ભર્યાં ભાષણો જુદા જુદા ગૃહસ્થોએ કર્યાં હતાં. અત્રે, સુભાગ્યે, દેશના ખીજા ભાગોમાં નહિ ઇર્ષ્યા જેવા દુલ્લસ રમખાણો થયા હતાં તેવા બનાવો ન બનતાં પરમ શાંતિ જળવાઇને મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ મંત્રમાં સમાયલો ઉચ્ચ આશય સચવાયો હતો તે જાદસ સર્વ લાગતા વળગતાઓને ધન્યવાદ બટે છે.

શાશ્વિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજય ધર્મસુરિ, એ. એમ. એ. એસ, બી. મહારાજે તા. ૧૨-૪-૧૯ ને રોજ સાંજના ૫ વાગે " સર શાપુરજી ભરૂચા જૈન મુનિ મહારા- હોલમાં " " માનવ ધર્મ " એ વિષય પર એક મનનીય જાહેર જનાં વ્યાખ્યાનો. ભાષણ આપ્યું હતું. તા. ૧૩-૪-૧૯ ને રોજ, ઉપરોક્ત જૈન મુની મહારાજે 'મહાવીર જયંતી' નિમિત્તે, અત્રેની 'દશાલાડ'ની વાડીમાં, સાંજના ચાર વાગે, " પરમાત્મા મહાવીરના જીવનની રૂપરેખા તથા તેઓના સાર્વજનિક ઉપદેશ " એ વિષય પર એક વિચારણીય જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું.

તા. ૧૫-૪-૧૯ ને રોજ રાતના ૯ કલાકે બહારની ઉડાઇમાં રા. તાતુભાઇના પુત્રા યોગાનમાં અત્રેની ધી ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કુલના વિદ્યાર્થીઓતું વિદ્યાર્થીઓતું પ્રથમ ચંદ્રિકા સંમેલન (Moonlight gathering) ભરવામાં ચંદ્રિકા સંમેલન. આવ્યું હતું જે પ્રસંગે સુંદર રેસીટેશનો તથા સંવાદો થયા હતા અને અત્રેની શ્રી બટુકનાથ વ્યાયામશાળામાં ભાગ લેના વિદ્યાર્થીઓએ મંગ કસરતના ઉત્તમ પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા.

તા. ૧૮, ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ એપ્રિલ ૧૯૧૯ ના 'ઇરટર'ના તહેવારોમાં ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ યીઓસોફીકલ ફેડરેશનનું જુદું સંમેલન ભરૂચમાં કાઠીઆવાડ યીઓ- મળ્યું હતું જે પ્રસંગે ઘણાં યીઓસોફીસ્ટ મધુઓ તથા બહેનોએ સોફીકલ ફેડરેશનનું ચેતાની હાજરી આપી તથા સંમેલનના કાર્યમાં ભાગ લઇ સંમે- અધિવેશન. લનને મોટી ફતેહ આપી હતી, " શ્રી કૃષ્ણનો મંદિર " " યીઓ- સોફી અને રાષ્ટ્રીય જીવન " " સર્વ ધર્મનું એકત્ય " અને " યીઓ સોફી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ " એ વિષયો પર અત્રેની 'દશાલાડ'ની વાડીમાં સંમેલન તરફથી જાહેર ભાષણો કરાવવામાં આવ્યા હતા. રા. હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતાના ભાષણો ભરૂચી પ્રજાને અતિ આકર્ષક યર્ષ પડ્યાં હતાં. ષોડશરા રાજ્યના દિવાન સાહેબ મનુભાઇ નંદસાંકર મહેતાના બહેન સુલોચના બહેને અત્રેના શ્રી વર્ગ સમક્ષ એ ભાષણાવક ભાષણો કરી અત્રેના શ્રી વર્ગમાં ઉત્સાહ અને જાગૃતિ પ્રગટાવ્યા હતાં. 'ભરૂચી.'

અમદાવાદ.

અનેની નવી મ્યુનિસિપલ બોર્ડની ગણ તા. ૧ હી એપ્રિલે મળેલી સભામાં રા. બા. રમણલાલ મહિપતરામને પ્રમુખ તરીકે સર્વોન્નમતે ચૂંટી કાઢવામાં નવી મ્યુ. બોર્ડના આવ્યા છે અને ઉપપ્રમુખ તરીકે મી. મૂળચંદ આશારામ વધુ પ્રમુખ મતે ચૂંટાયા છે, મેનેજીંગ કમીટીના પ્રમુખ તરીકે વલ્લભલાલ ઝ. પટેલ ને સેનીટરી કમીટીના ચેરમેન તરીકે બા. બા. નાણાવટી અને સ્કુલ કમીટીના ચેરમેન તરીકે મી. ફરિદજી કારંજવાળા ચૂંટાયા છે.

ગુજરાત સમાની વાર્ષિક સભામાં મહાત્મા ગાંધીને નવા વર્ષ માટે પ્રમુખ અને રા. ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર, રા. કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ અને ગુજરાત સમા. ઇન્ડુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકને સેક્રેટરીઓ તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા છે; તથા મી. અચરતલાલ ચુનીલાલ શેઠને ખજાનચી નીમવામાં આવ્યા છે. નવી મેનેજીંગ કમીટીમાં શહેરના કેટલાક શેઠીયાઓ અને આગેવાનોનો સમાવેશ થાય છે.

તા. ૬ ફી એપ્રિલને રવિવારે અને કાળા કાચદા સામેની ગમગીની દર્શાવવા માટે ઉપવાસનો દિવસ પાળવામાં આવ્યો હતો. ગતોંકમાં તે દિવસે તા. ૬ ફી એપ્રિલનો થયેલા દરવો પ્રકટ થઈ ગયા છે. એ દિવસે શાંતિ ભરેલું એક દિવસ સરઘસ શહેરમાં કાઢવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં હાઝરો હોડીએ ભાગ લીધો હતો. તે દિને કાંઈ તોફાન થયું ન હતું. સાંજના નદીના રેતાળ કિનારા ઉપર મળેલી સભામાં આગેવાનોએ ભાષણો કર્યા હતાં.

તા. ૧૦ મી એપ્રિલનો દિવસ અમદાવાદ માટે આપત્તિકારક દિવસ તરીકે પસાર થયો હતો. મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધીને દિલ્હીમાં પ્રવેશ કરવાનો અને મુંબાઈ ઇલાકામાં જ રહેવાનો સિન્દી સરકારે હુકમ કર્યો અને તે મહાત્માએ તે હુકમ નહીં પાળવા જણાવી દિલ્હી જવા ધાર્યું તેથી તેમને કેદ કરવામાં આવ્યા-આ સમાચાર અમદાવાદમાં દિવસના ૬ વાગે કેલાતોં હડતાલ પડી. પ્રેમ દરવાજા આગળ કેટલાક મીલમજૂરોએ ગવર્નમેંટ ક્રીમરી મોટર લોરીમાં બેસીને જતા બે યુરોપીઓને મોટરમાંથી ઉતરી જવા જણાવ્યાથી કાંઈક આનાકાની થતાં તેમનાપર પથરા નાંખવામાં આવ્યા.

એ અંગ્રેજો પહેલા પોલીસ ચોકીમાં અને પછી થોડા અંગત બેઝમે આટા મીલમાં ગયા. તેથી તોફાનીઓએ મીલનો કેટલોક સામાન બહાર સળગાવ્યો અને તેપર ખુબ પથરા માર્યો. રમખાણ વધી જવાને પરિણામે પોલીસનાં માણસોએ ગોળીખાર કર્યો અને દસ માણસ ઘાયલ થયા અને એક પોલીસનો માણસ મરણ પામ્યો. આ દરમ્યાન સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકોએ હોડીને તોફાન કરતા અટકાવવાને મહેનત કરી હતી. સાંજના નદી કિનારે મળેલી મોટી સભામાં રા. વલ્લભલાલ પટેલ, રા. ઇન્ડુલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી. કસ્તુરભાઈ ગાંધી, મી. જગન્નાથ ગાંધી, રા. જીવણરાય બેરિસ્ટર વગેરેએ ભાષણો કરીને હોડીને તોફાનથી દૂર રહેવા અને ગાંધીજીના નામને દબંધ નહીં લગાડવા ખાસ વિનંતિ કરી હતી. ગાંધીજીએ પાતાના પકડાવાના સંબંધમાં એક સંદેશો બહાર પાડી ડોઘની સામે

અત્યાચાર નહીં કરવા તથા મહનશીલતા રાખવા પ્રબળે યોધ આપ્યો હતો તે સભામાં વાંચવામાં આવ્યો હતો. ભાષણ કરનારાઓએ ગ્રેમ દરવાજા આગળ આટા મીસ પાસે થયેલાં તોફાનને નામોશી ભરેલાં જણાવીને લોકોને કામ ધંધો શરૂ કરવા તથા બીજા દિવસે હડતાલ ખોલી નાંખવા ખાસ સલાહ આપી હતી.

પરંતુ ઠમનસિંએ શુક્રવારે હડતાલ ચાલુ રહી અને પોલિસ ચોકીઓ, શહેરના દરવાજા, સરકારી મકાનો વગેરે બાળવાના, બે માણસ્ટ્રેટોનાં મકાન ઘૂંટવાના, એક પોલિસ સારજાંટનું હૃદયભેદક રીતે ખૂન કરવાના-એવા અનેક દુઃખદાયક અને નામોશી ભરેલા બનાવ હિરેરાયલા લોકટોળાએ કર્યા. એ સર્વ વિગત દૈનિક તથા સાપ્તાહિક પત્રોમાં આવી ગઈ છે. આ સંબંધમાં ખાસ લખવાનું એટલું જ કે-સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકોએ લોકોને વારંવાર ટોપીઓ ઉતારીને, તોફાનથી દૂર રહેવા સમજાવ્યા હતા; પણ તેઓનું સમજાવવું નિરર્થક નિવડ્યું હતું.

ગુનિવાર તા. ૧૦ મીએ બપોર પછી અમદાવાદ બ્રિગેડના કમાન્ડિંગ ઓફિસરે અશાન્તિ વધેલી જોધને લગ્ગરી કાયદો જાહેર કર્યો હતો. આ લગ્ગરી કાયદો. કાયદો સોમવારે બપોરે તા. ૧૪ મીએ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો હતો.

મ. ગાંધીજી રવિવાર તા. ૧૩ મીએ સવારે મેલમાં અત્રે આવી પહોંચ્યા હતા અને તે પછી તેમણે હસ્તપત્રિકાઓ બહાર પાડી લોકોને સોમવારે માંજ ગાંધીજીનું આગમન. ૪ વાગે સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આવવા અને લગ્ગરી કાયદો કેમ દૂર થાય તે માટેની ચાવી બતાવવા જણાવ્યું હતું.

તા. ૧૪ મીને સોમવારે સત્યાગ્રહાશ્રમમાં એક મોટી સભા મળી હતી, જેમાં મહાત્મા ગાંધીજી એક વ્યાખ્યાન આપી અમદાવાદમાં અનેલા શરમિદગી ભરેલા બનાવો માટે લોકોને કપકો આપ્યો હતો તેમણે એ પ્રસંગે આપેલા ભાષણની જાહેર નકલો વહેંચાઈ હતી. તે પછી શાંતિ કેલાઈ હતી.

અત્રેના ડીસ્ટ્રીક્ટ માણસ્ટ્રેટ મી. ચેટફિલ્ડે તા. ૨૦ મી એપ્રિલથી તા. ૫ મી મે સુધી ડીસ્ટ્રીક્ટ પોલિસ એક્ટની કલમ ૪૨ મી મુજબ અમદાવાદ જાહેર ભાષણોની અને તેની નજીકનાં ગામોમાં જાહેર ભાષણો કરવાની બંધી મનાઈ કરી હતી.

રેસેન્ટ કાયદા સામે એપ્રિલની શરૂઆતમાં સત્યાગ્રહ શરૂ થયો હતો અને એ સત્યાગ્રહ માટે પ્રથમ પદ્ધતિ સરકારે મનાઈ કરેલાં પુસ્તકો વેચવાની અને બીજી પ્રેસ એક્ટ મુજબ વર્તમાનપત્રનું ડેકલેરેશન નહીં કરા-હીલયાલ મુલેતવી. વીને તે પ્રકટ કરવાની હતી. પ્રથમ પદ્ધતિમાં અત્રે “હિંદ સ્વગા” નામે મ. ગાંધીજીની ચોપડી કે જે સરકારે જપ્ત કરેલી હતી (પણ પાછળથી એ ચોપડી આ દેશમાં છાપી શકાય છે, જેમ મહાત્મા ગાંધીજીએ તા. ૧૪ મીના પોતાના ભાષણમાં જાહેર કરેલું છે) તે ચોપડી સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞામાં મંદી

કરનારા કેટલાક આગેવાન સભાસદોએ ગહેરમાં વહે ચી હતી, અને બીજી પદ્ધતિમાં મી. વલ્લભભાઈ ખારિસ્ટરે સત્યાગ્રહ અખબારની હસ્તલિખિત નકલો ડેક્લેરેશન વિના પ્રકટ કરી હતી. આ લડત મ. ગાંધીજીના આદેશ મુજબ હતી પરંતુ તા. ૧૮ મી. એપ્રિલે અનેક સંજોગોનો વિચાર કરીને સત્યાગ્રહની લડત મુલતવી રાખવાનો ઠરાવ બહાર પાડ્યા-થી અને પણ તે લડત મુલતવી રખાઈ હતી.

આ કમિટીએ ઉઘાડેલાં ફંડમાં તા. ૭ મી નવંબર ૧૯૧૮
ગુજરાત સભા થી તા. ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૯૧૯ મુખીમાં આવેલાં નાણાનો હિસાબ
ઈન્ડિયન એસો. પ્રકટ કર્યો છે, જે મુજબ કુલ રૂ. ૩૯૦૬૦-૧૧-૬ ની આવક આ
રિલિફ કમિટી. ફંડમાં થઈ છે.

કમિશનર મી. પ્રાટે તા. ૨૩ મીને બુધવારે અત્રેના ગ્રેમાભાઈ હોલમાં અત્રેની
મ્યુનિસિપાલિટી, જીલ્લા સેક્રેટરી, મીલમાલેફેક્ટની મંડળી, અંગુ-
ઓન. મી. પ્રાટે મને ઇસ્લામ અને સ્થાનિક વકીલ મંડળના મલાસદોને ખાસાવીને
બોલાવેલી સભા. તેઓ અમલ એક ભાષણ કર્યું હતું જેમાં અમદાવાદની અગાનિત
અખધમા ગુન્દેગારોને પકડવામાં સૌ હાજર રહેલાઓની મદદ
માગી હતી. જુદા જુદાં મંડળ તરફથી એ અગાનિત માટે અત્યંત ખેદ જાહેર કર-
વામાં આવ્યો હતો અને અરકારને મદદ આપવા માં તૈયાર છે, એવા સામાન્ય ઉદ્દગારો
ઠાઠવામાં આવ્યા હતા.

અમદાવાદનાં તોફાનોના સખધમાં જામી થયલાંઓને અને માર્યા ગયલા માણસો-
ના કુટુંબને મદદ કરવા માટે મ. ગાંધીજીએ એ ફંડ ઉઘાડેલું છે.
જામી થયલાંઓ તેમાં આગરે રૂ. ૭૦૦૦) ભગયા છે અને આગરે ૭૫ માણસોને
માટે ફંડ. મદદ આપવામાં આવી છે.

અમદાવાદ હોમરૂલ લીગની સ્ત્રીઓની શાખાની કારોબારી કાઉન્સિલની સભાએ
નીચેનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો:—“અમદાવાદની હોમરૂલ લીગની
મીસીસ બિસેટેની સ્ત્રીઓની શાખાની કાઉન્સિલ એવો ઠરાવ કરે છે કે, મીસીસ
વલ્લભ પ્રત્યે એનીબિસેટે રેસેન્ટ કાયદા વિષે અને એના સંબંધી ચળવળ વિષે જે
નાપસંદગી. વલ્લભ ધારણ કર્યું છે તેને નાપસંદ કરે છે અને જાહેર કરે છે કે,
મદદ કાયદાના સખધમાં તેમણે જે ઉદ્દગાર ઠાઠયા છે, તે હોમ-
રૂલ લીગની સંસ્થાના મોટા ભાગના મલાસદોના મત વિરુદ્ધ છે અને તે જાહેરમાં સદંતર
રીતે પાછા ખેંચી લેવા ભલામણ કરે છે.” આ ઠરાવ મીસીસ બિસેટે ઉપર મોકલી
આપતાં તેણે “ન્યુ ઇડીઆ”માં પ્રકટ કરી પોતાના ઉદ્દગારો પાછળ ખેંચી લેવા
ના પાડી હતી.

ખાતાના વિભાગ વિષે કમિટીના રિપોર્ટ.

વાંચકોને યાદ હશે કે હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે હાલના કરતાં ખાતાની વધારે ચોખ્ખી વહેંચણી કરવાની અને પ્રાંતિક સરકારની બે પાંખરૂપ કારોબારી કાઉન્સિલ અને પ્રજાકીય પ્રધાનો વચ્ચે તમામ પ્રાંતિક ખાતાની વહેંચણી કરવાની દરખાસ્ત મોન્ટેગુ-ચેમ્સફોર્ડની સુધારાની યોજનામાં કરવામાં આવી છે. આ ખાતાની વિગતવાર વહેંચણી કરવાનું કામ અમલદારો અને ખિંત અમલદાર હિન્દીઓની એક કમિટી નીમી તેને સોંપવાની સૂચના તે રિપોર્ટમાં કરવામાં આવી હતી અને તેની સાથે આ ખીજ વિભાગના કેટલાક સિદ્ધાંતો તથા નમુના રૂપ ખાતાની યાદીઓ સૂચનવામાં આવ્યાં હતાં. તે જ પ્રમાણે હિન્દી ધારાસભા અને કાઉન્સિલ ઑફ સ્ટેટ તથા પ્રાંતિક ધારાસભાઓના ખધારણ અને ચુંટણીમાં ભાગ લેનારના અધિકાર વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાને તેવા જ પ્રકારની કમિટી નીમવાની દરખાસ્ત રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી હતી રીપોર્ટ બહાર પડયા પછી આ કમિટીઓ નીમવામાં વાર થઇ તેથી સુધારાના ભવિષ્ય વિષે ઘણી ચિંતા થઇ હતી. કમિટીઓ ગયા વર્ષની આખરમાં નીમવામાં આવી ત્યારે તે પર બાબુ બેનરજી અને ના. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી, મર ચીમનલાલ સેતલવાડ અને ડો. તેજ બહાદુર સમુને નીમવામાં આવ્યા પણ કેંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગના આગેવાનો પૈકી કોઇને નીમવામાં ન આવ્યા. તેમજ સાક્ષીઓની તપાસ ખાનગીમાં કરવાની હતી તેથી કેટલીક ટીકા કરવામાં આવી હતી, અને હડાઇ પૂરી થયા પછી આટલા વખત સુધી આ કમિટીઓના રીપોર્ટ પ્રકટ કરવામાં ન આવ્યા મને દરમ્યાન સુધારાની વિરુદ્ધ વિલાયતમાં અને અહીંમાં ખુબ ચળવળ ચાલી રહી હતી તેથી તે વિષે કંઇક નિરાશા વધતી જતી હતી. હવે આ કમિટીઓના રીપોર્ટ બહાર પડયા છે અને તેની સૂચનાઓ એકંદર ઉદાર અને બ્યવહાર છે એ જોઇને એકંદર સંતોષ ફેલાયો છે. આવતા માસમાં સુધારા વિષે ખીલ પાર્લામેન્ટમાં રજુ થવાનું છે અને આપણા કેટલાક સારામાં સારા આગેવાનો વિલાયત ગયા છે, જ્યાં તે વિષે આપણી આતુરતા વધી છે.

આ કમિટીઓના રીપોર્ટનું વજન ઘણું મોટું આંકવું જોઇએ. સુધારા વિષે રીપોર્ટમાં તેના પાયા ઘડવામાં આવ્યા છે. પણ આખી ધમારત રચવાનું કામ આ કમિટીઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું. કયાં ખાતાં પ્રાંતોને અને પ્રધાનોને સોંપાશે અને નવી ધારાસભામાં પ્રજાકીય સભાસદોની કેટલી વધુમતિ હશે અને તેઓ કેવી રીતે ચુંટાશે તેના આધાર ઘણે અંશે આ કમિટીઓ ઉપર રહ્યો છે. આ કમિટીઓ અનિષ્ટ સૂચનાઓ કરી આખી યોજનાને ધૂળ કરી શકત. હિન્દી સરકારને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું હોત તો તે સુધારાનું કેવું સત્યાનાશ વાળી નાંખત તે તેના ખરીતા ઉપરથી જોઇ શકાય છે. આ ઉપરથી આ કાર્ય કમિટીઓને સોંપવામાં મી. મોન્ટેગુએ કેટલું ઉકાપણ વાપર્યું તે કળી શકાય છે. આ વિષયની અગત્ય ધ્યાનમાં લઇને આપણે ખાતાના વિભાગ વિષે કમિટીની સૂચનાઓ અને તે વિષે હિન્દી સરકારની ટીકા વિચારીશું.

હિન્દી અને પ્રાંતિક ખાતાનો વિભાગ પહેલાં બેંધરું. કમીટીએ તમામ ખાતાઓની યાદીઓ સરકાર પાસે માગી હતી એટલે તેણે ક્યાં ખાતાં હિન્દી અને ક્યાં ખાતાં પ્રાંતિક રાખવાં બેંધરું તેની વિગતવાર લાંબી યાદીઓ આપી છે. બન્ને મંત્રાલયનાં મુખ્ય ખાતાં નીચે રજુ કર્યા છે:—

હિન્દી.

નૌકા સરકાર અને વિમાન મંજૂર.
પરદેશ અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ.
સરકારી મહત્વના રેલ્વે રસ્તા પુલ.
તાર અને ટપાલ.
નાણાં અને ચલણી ખાતું.
હિન્દી સરકારનાં મહેસુલી ખાતાં.
મીલકત, દિવાની હક વગેરેનો કાયદો.
વેપાર, વહાણ અને મોટા બંદરો.
કોમ્પાસરી કાયદો.
પોલીસ અને રેલ્વે પોલીસ, હથિયારનું ધારણ અને ઉપયોગ.
વિજ્ઞાન અને હુન્નરના ગોધંખાણની સંસ્થાઓ.
ખ્રીસ્તી ધર્મનું ખાતું.
અમરન હિન્દની હિંદી પગારની નોકરીઓ.

પ્રાંતિક.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.
તખીબી ખાતાનો વહીવટ અને કેળવણી.
આરોગ્ય કેળવણી (કેટલાક અપવાદ).
પ્રાંતિક સરકારનાં મકાનો.
સરકારી અગત્યનાં ન દોષ એવા રસ્તા પુલ વગેરે.
નહાની રેલ્વે.
નહેર ખાતું.
જમીન મહેસુલનો વહીવટ ખેતી.
દોરનાં દવાખાનાં
મહકારી મંજૂરીઓ.
જંગલ ખાતું.
આબકારી ખાતું.
ન્યાય ખાતું.
ઉદ્યોગનો વિકાસ.
પોલીસ, કેદખાનાં વગેરે.
છાપખાના અને પર્તમાનપત્રોનો અંકુશ.

હિન્દી સરકારને હસ્તક જે ખાતાં રહેશે તે માટે તેઓ હિન્દી વજર અને પાંદો મેન્ટને જવાબદાર રહેશે. અર્થાત તેમાંનાં કોઈ પણ પ્રજના પ્રતિનિધિઓના કાબુમાં આવશે નહિ. કેવિસે પ્રાંતિકની માફક હિન્દી સરકારના ખાતાંનો વિભાગ કરી તેઓમાંનાં કેટલાંક અગત્ય પ્રધાનોને અને ધારાસભાને મોંપવાની માગણી કરી હતી. પણ તે વિષે આ કમીટીને કંઈ પણ મૂચના કરવામાં આવી ન હતી અને હવે તેના રીપોર્ટમાં સ્વાભાવિક રીતે કંઈ પણ ઘોઘસ મૂચનાઓ કરવામાં આવેલી નહિ હોવાથી તે માટે બાગ્યે જ કંઈ પણ આગા ગાંધી ગમાય.

હિન્દી સરકારનો અંકુશ.

હાલ ૧૯૧૫ ના હિન્દી સરકારના કાયદાની ૪૫ મી કલમની રૂએ પ્રાંતિક સરકાર તમામ ખાણતોમાં હિન્દી સરકારને અધિન છે. હવે સુધાગની યોજનાનો મુખ્ય નિર્દેશ એ છે કે પ્રાંતિક સરકારનાં ખાતાં હિન્દી સરકારથી થુદાં પાડવાં બેંધરું એટલુંજ નહીં પણ તેના વહીવટમાં તેને અને તેટલી પૂરી સ્વતંત્રતા આપવી પ્રાંતિક સરકારના કાય નીચે હવે જે સરકારનાં ખાતાં હશે: (૧) કેટલાક હાલની માફક સ્વાયત્તી કમિટીઓ

સંજ્ઞાના હાથમાં મુકાશે, અને (૨) બીજા કૅટલાંક પ્રબલકીય પ્રધાનોને હસ્તક થશે. સ્વાભાવિક રીતે આ બે પ્રકારના ખાતાં પરત્વે હિન્દી સરકારના અંકુશમાં ફેરે રહેશે. પ્રથમ પ્રધાનોને સોંપવાનાં ખાતાં લઘુએ. કમીટી ભલામણ કરે છે કે આ ખાતાં વિષે બે જ કારણસર હિન્દી સરકાર વચમાં પડી શકે: (૧) હિન્દી સરકારને હસ્તક ખાતાંના રક્ષણ સાથે અને (૨) બે અથવા વધારે પ્રાંતોને લાગુ પડતા સવાલોમાં- જો તે પ્રાંતો પોતાની મેળે તેનું નિરાકરણ ન કરી શકે તો તે વિષે. હિન્દી સરકાર આમાં બીજા બે કારણો ઉમેરે છે* જે કમીટીએ બીજા મથાળા નીચે મુક્યાં છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે ચોક્કસ કારણો શિવાય અને નીચે કાયદા અથવા વિષે સૂચવેલી વિધિમાં જણાવ્યું છે તે ઉપરાંત સોંપેલા ખાતાંના વહીવટ ઉપર હિન્દી સરકારનો કાંઈ પણ અંકુશ રહેશે નહિ અને તે વિષે ગવર્નર અને પ્રધાનો ધારાસભાને અધિન રહેશે હિન્દી સરકાર ખરી રીતે જણાવે છે કે જે બાબતોમાં હિન્દી સરકારનો અંકુશ જોડેલા મર્યાદિત થશે તેટલો હિન્દી વજર અને પાર્લામેન્ટનો પણ અંકુશ મર્યાદિત થવો જોઈશે. આથી સ્વાભાવિક રીતે આ મુચનાઓ કયુલ કરતાં પાર્લામેન્ટ પોતાની સત્તા ઉપર પણ મર્યાદા મુકશે. આવી મર્યાદા મુકી પોતાને બાંધવાનો પાર્લામેન્ટને અધિકાર છે કે નહિ તે બારીક સવાલ રીપોર્ટમાં અર્થવામાં આવ્યો છે પણ એ સવાલ સ્વરાજ્યના સિદ્ધાંતના મૂળમાં રહેલો છે. જે બાબતોમાં અને જોડેલા અંશે પ્રબળ અને તેની વતી ધારાસભાને તથા પ્રધાનોને સત્તા આપવામાં આવે તેટલે અંશે હિન્દી વજર અને પાર્લામેન્ટનો અધિકાર અને જવાબદારી મર્યાદિત થવાં જ જોઈએ.

જે ખાતાં કારોબારી કાઉન્સિલને હસ્તક રહેશે તેને વિષે પ્રાંતિક સરકાર ધાગસભાને જવાબદાર નહીં હોવાથી એ સ્વાભાવિક રીતે હિન્દી સરકાર, હિન્દી વજર અને છેવટે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર રહેશે. આથી તેના વહીવટ ઉપર હિન્દી સરકારનો અંકુશ અમર્યાદિત રહે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં તે અંકુશમાં પણ ખાતાવાર ફેર પડશે. પ્રાંતિક સરકાર જે ખાતાંના વહીવટ હિન્દી સરકારની વતી કરશે-દાખલા તરીકે આવક વેરાનો અને ઇસ્ટમનો-તેના ઉપર તો ઉપલી સરકાર સ્વાભાવિક રીતે પૂરેપૂરી હકુમત ચલાવશે. બાકીની બાબતોમાં હાલ અંદાજપત્ર સંબંધી હિન્દી સરકારની સત્તાની નીચે તેનો વહીવટી અંકુશ ઠંકાયેલો રહે છે, અને હવે પ્રાંતિક સરકારને અંદાજપત્ર ઘડવામાં ઘણી જ વિશાળ સત્તા મળશે તેથી તે અંકુશ ઘટી જશે. અને તે ઉપરાંત જો કે હિન્દી સરકારની સત્તા કાયદાથી બાંધવામાં નહીં આવે તો પણ પ્રાંતિક ધારાસભાના નવા બંધારણ અને નવી સત્તાઓ ધ્યાનમાં લઈને તેનો અમલ કરવો પડશે એ દેખીતું છે.

પ્રાંતિક કાયદા.

પ્રાંતિક ખાતાંના વહીવટ ઉપર હિન્દી સરકારના અંકુશ વિષે વિચાર કરીને હવે

* (૧) જ્યાં પ્રાંતોને મરિ એક જ પ્રકારનો કાયદો કરવાથી હાલ જણાય તો તે માટે અને (૨) જ્યાં નોકરીઓનું દિવ સાચરવા માટે.

આપણે પ્રાંતિક સરકાર અને ધારાસભાની કાયદા ઘડવાની સત્તા ઉપર હિન્દી સરકાર શી મર્યાદા મુકી શકે તે જોઈએ. કમીટીનું પહેલું સૂત્ર એ છે કે જે પ્રાંતિક ખાતાં વિષે કાયદા ઘડવાની સત્તા હિન્દી સરકારને સોંપવામાં આવી છે તે શિવાયના તમામ સ્વાધીન અને સોંપેલા-ખાતાં વિષે પહેલેથી હિન્દી સરકારની મંજૂરી લીધા શિવાય કાયદા ઘડવાની સત્તા પ્રાંતોને મળવી જોઈએ. હવે સ્વાધીન ખાતાં વિષે તો હિન્દી સરકારની વહીવટી સત્તા કાયમ રહેશે, એટલે તેમાંનાં કેટલાંક વિષે તેને કાયદા ઘડવાની સત્તા રહે એમાં કાંઈ વાંધા ન હોઈ શકે. પણ કમીટીની સૂચના મુજબ કેટલાંક એવાં ખાતાં પ્રધાનોને સોંપાય છે જે વિષે કાયદા હિન્દી સરકાર જ ઘડી શકે. આ મતથી જુદી પડીને હિન્દી સરકાર જણાવે છે કે જે ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવે તેમાંના કોઈ વિષે પણ હિન્દી સરકારને કાયદા ઘડવાની સત્તા ન હોવી જોઈએ. અમને આ વિચાર ખડુ જ વ્યાજબી અને સગવડ ભરેલો લાગે છે એટલું જ નહિ પણ સ્વારાજ્યના સિદ્ધાંતની ખીલાવટને માટે ખાસ જરૂરનો લાગે છે. એક પાસે હિન્દી સરકાર પર એવા કાયદા ઘડવાની જવાબદારી નહિ મુકવી જોઈએ કે જેના અમલ પર તે કાંઈ પણ અંકુશ ન ગણી શકે. બીજી પાસે પ્રધાનને સોંપાયેલા જે ખાતાં વિષે હિન્દી સરકાર જ કાયદા ઘડી શકે, તે વિષે પ્રધાનને પરત્રતા લાગે ને રસ ના પડે. આવા સંજોગોમાં હિન્દી સરકાર અને પ્રધાનો વચ્ચે એક રાજ ન સચવાય અને જેમાંથી એકેનો હેતુ ન મળે. તેથી પ્રધાનોને સોંપવાનાં સા ખાતાં વિષે તેમને જ ધારાસભા આગળ કાયદા રજૂ કરવાનો હક્ક હોવો જોઈએ એ સૂચના સુધારાના બીજામાં દાખલ કરવામાં આવે એ જરૂરનું છે.

હિન્દી સરકાર વિષે હાલના કાયદાની કલમ ૭૯ (૯) માં પ્રાંતિક ધારાસભાની સત્તા ઉપર જે અંકુશ મુકવામાં આવ્યા છે તે કમીટી કબુલ રાખે છે. તે ઉપરાંત જે કાયદો ગવર્નર-જનરલ ધન-કલિન્સીલને કાયદાથી સોંપવામાં આવેલી સત્તા સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય અથવા આખા હિંદુસ્થાનને લાગુ પડતા અમુક કાયદાની કલમમાં મુદારા સૂચવતો, હોય તે ધારાસભામાં દાખલ કરતાં પહેલાં હિન્દી સરકારની મંજૂરી લેવી જોઈએ. આ ઉપરાંત કમીટી સૂચવે છે કે કેટલીક જાતના કાયદાઓ પહેલેથી ગવર્નર જનરલની મંજૂરી માટે મોકલવાની ગવર્નરને ફરજ હોવી જોઈએ અને બીજી કેટલીક ખાખતોમાં પહેલેથી તેવી જ મંજૂરી લેવાની ગવર્નરને ઐચ્છિક સત્તા હોવી જોઈએ. હિન્દી સરકાર સૂચવે છે કે કોઈ પણ કાયદો ગવર્નર જનરલને મંજૂરી માટે મોકલવાની ગવર્નરની ફરજ ન હોવી જોઈએ અને તેને બદલે કોઈ પણ કાયદા વિષે આવી મંજૂરી મેળવવાની સત્તા ગવર્નરને હોવી જોઈએ તેમજ સૂચનાપત્રમાં આ અધિકારના અમલ વિષે સૂચનાઓ કરવી જોઈએ. હિન્દી સરકારની આ સૂચના અમને ઘણી જ વાંધાભરેલી લાગે છે અને અમે કમિટીની દરખાસ્તને ટેકા આપીએ છીએ. જો હિન્દી સરકારની સૂચનાને અનુસરવામાં આવે તો ગવર્નર સ્વાધીન અથવા સોંપેલા કોઈપણ ખાતા વિષે કાયદાને અટકાવીને સીમલા મોકલી આપે અને આથી ફરીને કાયદા ઘડવાની પ્રાંતોની સત્તાને ગંભીર હાની પહોંચાડી શકે. ખરેખર આવી વિગાળ સત્તા પ્રાંતિક સ્વતંત્રતાના મૂળ સિદ્ધાંતની ઉચ્છેદક છે. નવા

અધારણમાં ગવર્નરને જે ઘણી સત્તાઓ આપવામાં આવનાર છે તેની સાથે આવી વિગાળ સત્તા તેને મળે તો તે લયકર આપણુદી ચલાવી શકે તેથી કમીટીની સૂચના મુજબ ગવર્નરને પોતાની અંગત જવાબદારીની અથવા આખા હિંદુસ્થાનને લાગુ પડતી અથવા ખીજા પ્રાન્તના હિત સાથે સંબંધ ધરાવતી—એવી ચોક્કસ ખાખતો વિષે જ કાયદાઓ ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી માટે મોકલવાની સત્તા આપવી જોઈએ. ઉપરાંત કોઈ પણ વર્ષના ધર્મ અને રીતરીવાજો, યુનીવર્સીટી અને સ્વાધીન અને સોંપેલાં ખાતાંઓ વચ્ચેની સીમાને લાગુ પડતા કાયદાઓ ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી માટે મોકલવાની ફરજ પણ ગવર્નરને શિર હોવી જોઈએ.

કમીટીની સૂચનાઓ ઉપરાંત હિંદી સરકાર પોતાના ખરીતામાં જે ખાસ સૂચનાઓ કરે છે. એક તો એ કે સ્વાધીન વિષય સંબંધી કોઈ નવા કાયદો રજુ કરવામાં આવે તે વિષે વિચાર કરતાં તે ખાતાના વહીવટના જે સામાન્ય સિદ્ધાંતો હિંદી સરકાર અથવા હિંદી વજરે ઘડ્યા હોય તે તરફ ગવર્નરે પૂરતું ધ્યાન આપવું. હિંદી સરકાર એવી ધાસ્તી ખતાવે છે કે ઘણાં મહત્વનાં ખાતાં અત્યાર સુધીમાં જે મૂળ સિદ્ધાંતોને અનુસરીને ચલાવવામાં આવ્યાં છે, તેનો લવિખ્યમાં લોપ ન થાય અને તેની સાથે એવા સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ કાયદો પ્રાન્તિક ધારાસભામાં પમાર થાય તે પછી તેને નામંજૂર કરવાની ફરજ ગવર્નર-જનરલને માથે ના આવે તે માટે આ સૂચનાની ખામ જરૂર છે. અમે આ સૂચનાની આમે સખત વાંધા ઉઠાવીએ છીએ. ઉપર સૂચવેલી કલમ ૭૯ (૩) માં જે કારણો રજુ કરવામાં આવ્યાં છે અને તે ઉપરાંતની જે ખીજી ચોક્કસ ખાખતો વિષે કમીટીએ સૂચના કરી છે તેં શિવાયની ખીજી કોઈ પણ ખાખતમાં હિંદી સરકારની મંજૂરી કદી પણ ના જ લેવી જોઈએ. હિંદી સરકારે જે ઉદાહરણ ટાંક્યું છે તે આપણી દલીલને પુરવાર કરે છે. તેમના મત પ્રમાણે જમીન મહેસુલની વધઘટને કાયદાનો અને ન્યાયાસનના ચુકાદાનો વિષય ખનાવવો એ અત્યાર સુધીની સરકારી પદ્ધતિથી વિપરીત છે. તેથી આ ધોરણુપર કાયદો રજુ કરવાની હિંમત ધારાસભાને કોઈ સલાહકર કરે તો ગવર્નર હિંદી સરકારની મંજૂરી માટે મોકલી આપી શકે. અને તે સરકાર તે નામંજૂર કરે એટલે ધારાસભાને તે વિષે પોતાનો ચોક્કમ મત રજુ કરવાની તક પણ ના મળે. અલખત સેક્રેટરીએટના એક ખુલામાં પહેલેથી જ ખીલને દાખી ફેવુ એ ધારાસભામાં તે પમાર થયા પછી તેને નામંજૂર કરવા કરતાં વધારે સહેલુ કામ છે. પણ નવા તંત્રમાં પણ ગવર્નરના એક-આપણુદ પગલાથી ધારાસભાને કોઈ ખાતું ચલાવવાના નવા સિદ્ધાંતો વિષે પોતાનો મત રજુ કરવાની પણ તક ના મળે એ ઘણુંજ અયોગ્ય કહેવાય.

હિંદી સરકારની ખીજી સૂચના પંચુ આથી વધારે સારી નથી. તે સૂચવે છે કે અત્યાર સુધીના કાયદાની રચના અને લેખનપદ્ધતિનુ ઉચું ધોરણ જાળવવા માટે તેમજ કોઈ ધારો ઘડવા ઇચ્છનાર ધારાસભાને તે વિષે ખરાખર સત્તા છે કે નહિ તે વિષે સલાહ આપવાને આખા હિંદુસ્થાન માટે કાયદા ઘડવાની ઓર્ફીસ રચવી. આ ઓર્ફીસને ખધા કાયદા ધારાસભામાં દાખલ કરતાં પહેલાં મોકલી આપવામાં આવે અને તેનો હેતુ સરે એવા સુધારા વધારા કરીને તે પાછું મોકલે તેમજ તે

પસાર કરવાની સત્તા વિષે સલાહ આપે. આ ઓફીસ હિંદી સરકારની હકુમત નીચે ના રહે, નેથી તે પ્રાન્તિક સરકારને અંકુશરૂપે થયા શિવાય બહુજા મદદ આપી શકે એમ જણાવ્યું છે. અમને લાગે છે કે દરેક પ્રાન્તની સેક્રેટરીએટમાં એવા હોંશીઆર માણસ રાખવા જોઈએ કે જેઓ આ ઓફીસનું કામ ખરાખર કરી શકે. દેખીતી રીતે આવી ઓફીસમાં થઇને દરેક કાયદાને પસાર કરવાનો હોય તો પ્રાન્તિક કાયદાનું તંત્ર હાલના જેવીજ રગસીઆ ગાડાની ગતિથી ચાલે. વળી અમને એવા પણ ભય છે કે સલાહ આપવાને નામે આ ઓફીસ ધીમે ધીમે અંકુશ પણ મુકી શકે અને તેથી પ્રાન્તિક સ્વતંત્રતા ઉપર અનાયાસે ઘા વાગે. આથી આવી ઓફીસ નિર્થક અને હાનીકારક નીવડે.

તપાસ અને સલાહ.

ઉપર મુજબ જે ખાતાંઓ ઉપર હિંદી સરકારને ચોક્કસ અંકુશ આપવામાં આવે તે ત્રિવાયના બીજા સૌના અને ખાસ કરીને પ્રધાનેને સોંપેલાં ખાતાંના વહીવટની તપાસ કરવાનું અને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું મહાન કાર્ય હિંદી સરકાર કરવાને ઇચ્છે છે. હવે સ્વાધીન ખાતા વિષે આવી દેખરેખ અને તપાસનો લાભ પ્રાન્તિક સરકારને આપવા માટે ડીરેક્ટર ઓફ સેન્ટ્રલ ઇન્ટેલીજન્સ અને ડીરેક્ટર જનરલ ઓફ ઇન્ડીઅન મેડીકલ સર્વીસીઝ જેવા અમલદારોની ઓફીસો કાયમ રાખવામાં આવે અને તે પ્રાન્તિક વહીવટ ઉપર કંઈકે અંકુશ પણ મુકે એ વિષે આપણે કંઈ વધી ન લઈ શકીએ. પણ પ્રધાનેને સોંપવાનાં ખાતાંઓ વિષે હિંદી સરકારની દરખાસ્તને આપણે ખુબ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં જ કબુલ કરી શકીએ. મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રાન્તિક ખાતાના વહીવટની તપાસ કરતાં હિન્દી સરકારે વખતોવખત તેની રાજ્યનીતિ પણ ઘડી છે એટલેજ નહીં પણ તેના અમલ વિષે વખતોવખત તપાસ કરીને તેના ઉપર અણઘટતો અંકુશ ચલાવ્યો છે. આ ઘણું સ્વાભાવિક છે કે તપાસ અને દેખરેખનું પરિણામ જાણે કે અજાણે થોડા ઘણા અંકુશમાં આવે. આથી ચોંકીને સર શંકર નાયરે પોતાની જુદી નોંધમાં હિંદી સરકારની આ સૂચના સામે સખત વાંધો ઉઠાવ્યો છે. છતાં કેળવણી કે આરોગ્ય ખાતાના હિંદી સરકારના વડા અધિકારીની ઓફીસ ન જ રાખવી જોઈએ એમ તેમણે જણાવ્યું નથી. અમને લાગે છે કે સોંપેલા ખાતાં વિષે પણ આખા હિંદુસ્તાનમાંથી હેકાકત ભેગી કરી તે હાલની માફક રીપોર્ટમાં પ્રકટ કરવાની તેમ જ તે પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવાની જરૂર રહેશે. તેમ જ પાર્લામેન્ટ અને હિંદી વચ્ચેને તે વિષે જોઈતી માહિતી મંગાવવાનો હક રહેશે. એટલે તે ઓફીસો તો કાયમ રાખવી પડશે. પણ એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે આ ઓફીસો માત્ર હેકાકત ભેગી કરવાને, એક પ્રાન્તની હેકાકત બીજાને પુરી પાડવાને અને જ્યારે કંઈ સલાહ માગવામાં આવે ત્યારે જ તે આપવાને રાખવી જોઈએ. તેને પોતાના રહાપણની હાંચી ટોચ ઉપરથી વણુમાગી સલાહ વખતોવખત આપવાની કે પ્રાન્તિક ખાતાના અમલપર ડોળધી દેખરેખ રાખવાની કંઈપણ સત્તા હોવી જોઈએ નહીં.

હિંદી અને પ્રાન્તિક સરકારને હસ્તક રાખવાનાં ખાતાંની જ ટીપ કમિટીએ રજુ કરી છે તે વિષે હિંદી સરકારે પોતાના ખરીતામાં ખુબ ઓછી ટીકા કરી છે. અહીંયાં

ફક્ત એક જ બાબતનો ઉલ્લેખ કરીશું. કમિટીએ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી અને રાજકુમારની કૌલિએ સિવાયનું કેળવણીનું તમામ ખાતું પ્રાન્તિક સરકારને હસ્તક રાખવાની અને તે પ્રધાનોને સોંપવાની દરખાસ્તે કરી છે; પણ બંગાળમાં કલકત્તા યુનિવર્સિટી અને માધ્યમિક કેળવણી વિષે તમામ અધિકાર હોદી સરકારને પાંચ વર્ષ માટે સોંપવાની કમીટીએ સૂચના કરી છે. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના સુધારા વિષે ભલામણો કરવા માટે હિંદી સરકારે ડૉ. સેઝલરના પ્રમુખપણા નીચે કમીશન નીમ્યું હતું તેના રીપોર્ટનો અમલ કરવાને હિંદી સરકારને પાંચ વર્ષના અંકુશથી સંતોષ વળતો નથી અને તે એવી માગણી કરે છે કે બાર વર્ષ પછી જ પહેલું કમીશન નીમવામાં આવે તેની સૂચનાઓ અમલમાં મુકાય ત્યાં સુધી-એટલે આશરે પંદર કે વિશ વર્ષ સુધી-કલકત્તા યુનિવર્સિટી અને તેની સાથે સંકલિત થયેલી માધ્યમિક શાળાઓ વિષે તેને ફક્ત અપત્યાર હોવો જોઈએ. આ માગણી સત્તાનો ભયંકર હોલ મૂચવે છે, અને બંગાળનું કેળવણી ખાતું પ્રધાનોને સોંપાય ત્યારે તેના વહીવટ વિષે ગંભીર શંકા મૂચવે છે. યુનિવર્સિટી કમિશનનો રીપોર્ટ હાલ હિંદી સરકાર પાસે છે, અને જો સરકાર વધારે વેગથી કામ કરી શકતી હોય તો તે રીપોર્ટ અત્યાર સુધીમાં બહાર પડી ચુક્યો હોત. એની સૂચનાનો અમલ કરવાને કાયદો પસાર કરતાં અને યુનિવર્સિટી તથા માધ્યમિક શાળાઓના વહીવટનું નવું ધોરણ દાખલ કરતાં જો હિંદી સરકારને પાંચથી વધારે વર્ષ લાગે તો તે કામ માટે તેની નાણાયકી જ પુરવાર થાય. પણ હિંદી સરકારને તો કાયદો રચી અને ધોરણ ઘડીને પછી વારંવાર તેના પરિણામમાં નફર નાંખવી છે, અને દિન પરદિનના વહીવટ ઉપર પોતાનો અંકુશ રાખે છે. ખરેખર આખા હિંદુસ્તાનના બીજા બધા પ્રાન્તોમાં જ્યારે ફક્ત કેળવણી ખાતું પ્રાન્તિક તો શું પણ પ્રજાકીય બનાવવામાં આવે ત્યારે બંગાળની યુનિવર્સિટી તેમજ અંગ્રેજી શાળાઓ ઉપર કાબુ રાખવાની હિંદી સરકારની માગણીમાં દોઢસો વર્ષથી ઘરાંચેલા સત્તાનો શોષ કે હિંદુસ્તાનના વધારેમાં વધારે આગળ વધેલા પ્રાન્ત પર બળાતકારે અંકુશ રાખવાની ધ્રુજ વધારે છે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

ગવર્નર અને પ્રધાનો.

સુધારાની યોજના મુજબ પ્રાન્તિક સરકાર બે લાગમાં વહેંચાશે-કારોબારી સભા. જેને હસ્તક સરકારી ખાતાં રહેશે અને પ્રધાનો જોને બાકીના ખાતાં સોંપવામાં આવશે. એટલે સ્વાધીન ખાતા માટે ગવર્નર અને કારોબારી સભા અને બીજાં ખાતાં માટે ગવર્નર અને પ્રધાનોની પ્રાન્તિક સરકાર બનશે. બન્ને ખાતાને લાગુ પડતી અને ખાસ કરીને વાર્ષિક અંદાજની બાબતોમાં સરકારના બન્ને અંગ ભેગાં મળીને કામ કરશે, પણ કોઈ પણ ખાતાના વહીવટી સલાહના નિર્ણય માટે તે ચલાવનાર સરકારનું અંગ જ જવાબદાર રહેશે. આથી સ્પષ્ટ રીતે કારોબારી સભાના સભાસદો સોંપાયલાં ખાતાંના વહીવટમાં હાથ ન ઘાલી શકે. પણ તે ખાતાનો વહીવટ ગવર્નર અને પ્રધાનો મળીને કરશે. તેથી તેમના સંબંધનો સલાહ ઘણો જ મહત્વનો ગણાય. સુધારાના રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ખાસ કારણ બિવાય ગવર્નર પ્રધાનોની સલાહનો

નકાર કરશે નહીં. કમીટી ભલામણ કરે છે કે (૧) સ્વાધીન ખાતાના રક્ષણ સારૂ અને (૨) ખાસ સૂચનાપત્રથી ગવર્નરને માથે જે અંગત જવાબદારી નાંખવામાં આવી હોય તે અદા કરવા સારૂ-આ બે જ કારણસર-ગવર્નર પ્રધાનોની સલાહ વિરૂદ્ધ વર્તી શકે. હિંદી સરકાર એવો સુધારો સુચવે છે કે ઉપર જણાવેલા સંજોગોમાં પ્રધાનોના ખાતામાં ગવર્નર વચમાં પડી શકે. આ બેની વચ્ચે ભેદ ઝીણું છતાં સ્પષ્ટ છે. કમીટીની સૂચના મુજબ પ્રધાનો જ્યારે કોઈ વિષય ઉપર કાંઈ સલાહ આપવા ઇચ્છતા હોય તેના કાંતો ગવર્નર બીલકુલ નકાર કરી શકે અથવા તેને યોગ્ય લાગે તેવો સુધારો સૂચવી શકે અર્થાત્ પોતાના વિષય સંબંધમાં પ્રધાનો કાંઈ કરવા માગતા હોય તેમને ગવર્નર અટકાવી શકે. પણ હિંદી સરકારના શબ્દો મુજબ તો ગવર્નર પ્રધાનોને કાંઈ પણ કરતાં અટકાવી શકે એટલું જ નહીં પણ પોતાની ખાસ જવાબદારી ધ્યાનમાં લઈને તેને કાંઈ કરવાની જરૂર લાગે તે કરવાની ફરજ તે પ્રધાનોને પાડી શકે. આમ તો ગવર્નર પ્રધાનોનો જીલમગાર ઉપરી બની શકે, એ અસહ્ય છે. માટે ગવર્નરની સત્તાને ઉપર મુજબના ખાસ કારણસર પ્રધાનોની સલાહ વિરૂદ્ધ વર્તવામાં જ મર્યાદિત કરવી જોઈએ.

પ્રધાનોનાં ખાતાં વિષે ગવર્નર અને પ્રધાનો વચ્ચે મતભેદ પડે ત્યારે તેનું કેવી રીતે નિરાકરણ કરવું એ સલાહ અતિશય મહત્વનો છે, કારણ કે પ્રધાનોની સ્વતંત્રતા અને તેમના ખાતા વિષે ધારાસભાની છેવટની જવાબદારી અને સત્તા ઉપર યોજનામાં આપેલા સ્વરાજ્યના અંશની સિદ્ધિનો આધાર છે. હવે જ્યારે પ્રધાનો કોઈ ખાખત ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય ઘણાજ આગ્રહથી ગવર્નર આગળ રજુ કરે ત્યારે તેમને તે ખાખતમાં ધારાસભાનો ટેકો છે, એમ માનવાને તેમને કારણ હોય, એ સ્વાભાવિક છે. કદાચ એક કે બીજી રીતે તે ખાખત ધારાસભામાં આવી પણ ગઈ હોય તો તેને ધારા સભાનો ટેકો મળ્યા પછી પ્રધાન ગવર્નર આગળ તે રજુ કરે. આમ પ્રધાન અને ધારા સભાના સંયુક્ત વિચારની વિરૂદ્ધ ગવર્નર હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તે કાંતો હિંદી સરકારની સૂચના મુજબ વર્તેલા હોય અથવા તો પછીથી ઉપરી સરકારના અભિપ્રાયથી તેનો કોઈ મંજૂર થયો હોય. આમ ખુદ સોંપાયેલા ખાતા વિષે એક પાસ ધારા સભા અને પ્રધાનો અને બીજી પાસ ગવર્નર અને હિંદી સરકાર હોય ત્યારે અણીનો પ્રયોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી સ્થિતિમાં કમીટીની સૂચના એવી છે કે સામાન્ય રીતે તો બીજી પ્રધાન નીમી શકાય એમ લાગે તો જ તેની મારફત ગવર્નર ધારેલું કામ કરાવી શકે. અર્થાત્ જે ધારાસભાનો વિશ્વાસ મંપાદન કરી શકે એવો બીજી પ્રધાન ગવર્નરે ધારેલું કામ કરવાને ન મળી શકે તો તો સામાન્ય રીતે ગવર્નરને પોતાનો મત છોડી દઈને પ્રધાનને નમ્યું આપવું જ જોઈએ. ખાસ તાકીદનાં પ્રસંગે ગવર્નર, સામે થનાર પ્રધાનને ખરતરફ કરી ધારેલું કામ બંતે કરી શકે. પણ તેજી તરતજ બીજા પ્રધાનને નીમવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. આપણે માની લઈશું કે ગવર્નરને સૂચનાપત્રથી જે ખાસ ફરજ સોંપવામાં આવી છે તે પાળવાને માટે જ તે આપું અંતિમ પગલું ભરે. તે વિષે પણ ત્રણ શંકરૂ નાંચર વ્યાખ્યાની રીતે જણાવે છે કે સુધારાની યોજનાની સૂચના મુજબ આવી ખાખતમાં ગવર્નરના ચુકાદાને કુદમ તરીકે ગણીને કામ ચલાવવાની નીતિ વધારે ઈષ્ટ છે.

આ સંજોગોને માટે હિંદી સરકાર જે દરખાસ્ત કરે છે તે સ્વરાજ્યના મૂળ

સિદ્ધાન્તથી પુરેપુરી વિરુદ્ધ છે. તેનાં મત પ્રમાણે તો મનસેદનાં કારણ નાણુદ ધાથ ત્યાં સુધી તે ખાતાના વહીવટ ગવર્નરે પોતાને હસ્તક લઈ શકે. વળી પ્રધાન અને ધારા સભાની તકરારી અને ખીનજવાબદાર વર્તણૂકની શિક્ષા તરીકે પણ તે ખાતાં પાછાં લેવાની સત્તા તેઓ માગે છે. છેવટે સોંપેલા વિષય પેકી થોડા અથવા તમામ, કારો- ખારી સભાને સોંપવાની સત્તા હિંદિ વચ્ચરને આપવાની તેઓ ભલામણ કરે છે. આ ભલામણોની સામે સર ગંકરનું નાચરું જે મજબુત વાંધો ઉઠાવ્યો છે તે માટે તેમનો સૌ હિંદીઓએ આભાર માનવો જોઈએ. તેમણે આખો સવાલ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કર્યો છે. સ્વરાજ્યની યોજનાનો હેતુ પ્રાન્તિક સરકારનાં કેટલાંક ખાતાં, સિવિલ સર્વેસના અંકુશમાંથી મુક્ત કરી ધાગસભા અને પ્રધાનોને સોંપવાનો છે તેથી આ સંબંધમાં જે કાંઈ વિધિ યોજવામાં આવે તે આ ધારામુથીજ સપામવી જોઈશે હવે ગવર્નર કેટલાક પ્રાન્તોમાં સિવિલીઅન હશે અને જ્યાં સિવિલીઅન નહીં હોય ત્યાં પણ સિવિલીઅનોની મજબુત અસર નીચે તે રહેશે. જ્યારે જ્યારે તે પ્રધાનો અને ધારાસભાની સામે મજબુત ટક્કર ઝીલશે ત્યારે તે સિવિલીઅનોના પુરા ટેકાથી જ એમ કરશે. હિંદી સરકાર પણ પોતાની સત્તા ગવર્નરની મારફત જ ચલાવશે. આવી સ્થિતિમાં ગવર્નરને મરજીમાં આવે ત્યારે પ્રધાનો અને ધારાસભાના મંત વિરુદ્ધ વર્તવાની અને તે માટે પ્રધાનને ખરતરફ કરી ગમે તેટલા વખત સુધી તેનું ખાતું પોતાને હસ્તક લેવાની સત્તા આપવી, એ તો પ્રધાનોને ગવર્નરના અને છેવટે સિવિલીઅનોના અને તેમના અચળ કિલ્લાઈપી હિંદી સરકારના-ગુલામ બનાવવા જેવું જ થાય વળી કોઈ વિષયને પ્રધાનોના તાબામાંથી લઈને તે સ્વાધીન કુવાની સત્તા હિંદી વચ્ચરને આપવામાં આવે તો તે અલાભાવિક રીતે સિવિલીઅન સરકારની ભલામણથી જ તેમ કરશે. પરિણામે ગવર્નરની માથે થતાં પ્રધાનો અને ધારાસભાને એવી બીક રહેશે કે રખેને તે આખું ખાતું તેમના હાથમાંથી લઈ લેવામાં આવે આનો સ્પષ્ટ અર્થ એવો જ છે કે સ્વાધીન અને સોંપેલા તમામ ખાતાં વિષે છેવટની મત્તા સિવિલીઅન સરકાર રાખવા ઈચ્છે છે, અને પ્રધાનો અને ધાગસભા તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ના વર્તે ત્યાં સુધીજ તેમને તેમના ખાતાની સાથે રમત કરવા દેવા પાર છે. એમાં સ્વરાજ્ય નથી પણ સ્વરાજ્યની મરફટી છે. હિંદી પ્રજાને જે ખાતાં સોંપવામાં આવે તે ખાતાં સાથે ગવર્નરના કલામાં રહીને રમત નથી કરવી પણ કાયદામાં સચ્ચેલી ચોક્કસ મર્યાદામાં રહીને સ્વ-તંત્રપણે અમલ કરવો છે. સૌ હિંદી પ્રજા ઈચ્છશે કે હિંદી સરકારની મુચનાઓ મુધાગના ખીસમાં અડેજ પણ સ્થાન ન પામે.

અંદાજપત્રની રચના.

હાલ તમામ પ્રાંતનાં અંદાજપત્ર હિંદી સરકારના અંદાજપત્રમાં સમાવવામાં આવે છે અને આખું નાણાંખાતું હિંદી સરકારને હસ્તક છે તેથી તે સૌ પ્રાંતોની નાણાંની વ્યવસ્થા કીપર હકૂમત અને ઘણો અંકુશ ભોગવે છે. પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય, સુધારાની યોજનાનો મૂળ સિદ્ધાંત હોવાથી આ અંકુશ દૂર કરી પ્રાંતિક સરકારને પોતાનાં અંદાજપત્ર રચવાની લગભગ પુરેપુરી સત્તા આપવામાં ન આવે તો માત્ર વહીવટી સત્તા આપવાથી કંઈ અર્થ સરે નહિ. વળી જે ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવે તેનો વિકાસ કરવાને

તેમને અવકાશ આપવા હોય તો સ્વભાવિક રીતે તેમને કંઈ નાંખી આવક વધારવાની અને તેના ખર્ચની યોજના કરવાની સત્તા તેમને હોવી જોઈએ. આ વિષે મુદ્દાના સવાલ પર આવતા પહેલાં કેટલીક નિર્વિવાદ ખાખનો જોઈ લઈશું. હિન્દી સરકાર પણ પ્રાંતિક અંદાજપત્રો પરથી પોતાનો અંકુશ લગભગ પુરેપુરે ઉઠાવી લેવાનું કબજા કરે છે. જે નાણાની સીસીક પ્રાંતિક સરકારને આતે હિન્દી સરકારની તબિયેરીમાં હોય તેના, તે સરકાર કેટલાક જરૂરી નિયમો કરે તેની મર્યાદામાં રહીને ઉપયોગ કરવાની સત્તા પ્રાંતિક સરકારને આપવાનું પણ કબજા કરવામાં આવે છે. સ્વાધીન અને સોંપેલાં ખાતાને અંગે જે કંઈ નાંખી શકાય તેનું સૂચીપત્ર હિન્દી સરકાર તૈયાર કરે તે પેઠી કર નાખવાની સત્તા પ્રાંતિક સરકારને આપવાની દરખાસ્ત પણ ચોખ્ખી છે. ખન્ને પ્રકારનાં ખાતાની આવક જાવકનો હિસાબ રાખવાને અને એકંદરે નાણાંના વહીવટ વિષે સલાહ આપવાને એક પ્રાંતિક નાણાંખાતું રાખવાની લલામણું પણ વ્યાજબી છે. કમીટી લલામણું કરે છે કે આ નાણાંખાતું કારોબારી સભાને હસ્તક હોવું જોઈએ, પણ સોંપેલા ખાતાના સંબંધમાં તેનું કાર્ય માત્ર સલાહ આપવાનું જ હોવું જોઈએ, હોન કાઢવા વિષે પણ કમીટી જે મર્યાદિત સત્તા પ્રાંતિક સરકારને આપવા ઇચ્છે છે તેને હિન્દી સરકાર સામાન્ય રીતે કબજા રાખે છે. ગવર્નર કારોબારી સત્તા અને પ્રધાનોશ્રી સ્વતંત્ર રહે એવું આદીત ખાતું સ્થાપવાની અને નાણાંના વહિવટ વિષે તેના રીપોર્ટ વખતોવખત ધારાસભા આગળ રજુ કરવાની કમીટીની સૂચના પણ હિન્દી સરકારને કબજા છે.

સ્વાધીન અને સોંપાયેલાં ખાતાં વચ્ચે નાણાંના વહીવટનો સવાલ અને તે ઉપર ધારાસભાના અંકુશના સવાલ વધારે મુશ્કેલ છે. તે વિષે કમીટીની સૂચનાઓ એકંદરે મુદ્દાની યોજનામાં કરવા આવેલી લલામણોને અનુસરતી છે એટલે તે આપણે પહેલી જોઈશું. તે મુજબ તમામ ખાતાની આવક ભેગી ગણવી ને તેમાં શીલીકરમાં જે નાણાં ખર્ચી શકાય તેમ હોય તે ઉમેરવાં. તેમાંથી પ્રથમ તો હિન્દી સરકારનો ફાળો અને પ્રાંતિક હોનના વ્યાજને અંગે જોઈતી રકમ ખાણુએ મુકવી. પછી સ્વાધીનખાતાની રકમ કાઢવી. આ ત્રીજી રકમ અનિશ્ચિત રહે છે તેથી કોંગ્રેસની સૂચનાને અનુસરીને સર શંકર નાયર પોતાની નોંધમાં જણાવે છે કે તે ખાતા માટે છેલ્લે વર્ષે અથવા છેલ્લા ત્રણ વર્ષે દરમિયાન કાઢવામાં આવેલી રકમ નક્કી કરવી. આમ પ્રાંતની આવકમાંથી આ ત્રણ રકમો બાદ કર્યા પછી જે રકમ રહે તે પ્રધાનોને સોંપાય અને પોતાના ખાતાને માટે વધારે રકમની જરૂર હોય તો તે માટે તેઓ કર નાંખી શકે તે હેતુથી કર નાખવાનું ખાતું પ્રધાનોને સોંપવાની લલામણુ કમીટીએ કરી છે. આથી એક પાસ સ્વાધીનખાતા માટે જોઈતાં નાણાં મળી રહેશે અને બીજી પાસ પ્રાંતિક તબિયેરીના વહીવટ માટે અને જરૂર પડે તો કર નાખવા માટે પ્રધાનો જવાબદાર બને છે. આખું અંદાજપત્ર પ્રાંતિક સરકારનાં ખન્ને અંગે ભેગાં મળીને તૈયાર કરે અને ખન્ને પોતાને સુપ્રત કરેલી સત્તાઓ અમલમાં મુકે. આમ આખી પ્રાંતિક સરકારનું એક અંદાજપત્ર બને અને તે તૈયાર કરવામાં કારોબારી સભાસદો અને પ્રધાનો ભેગા બળીને કામ કરે. સ્વાધીન ખાતાના ખર્ચના આંકડા પ્રધાનોએ તપાસ્યા હોય તેથી ધારાસભામાં તેની તરફેણમાં વલણ થાય અને કારોબારી સભાસદો પ્રધાનોની નવા કર નાખવાની દરખાસ્તોને ટેકો આપે એ યોજના

એકંદર હિન્દી પ્રબળે ગમી છે. તેને કમીટીએ ટેકો આપ્યો છે એટલે તેના મહાત્મ્ય અને પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થયો છે.

આમ જ યોજનાને મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રીપોર્ટ અને ખાતા વિભાગની કમીટીનો રીપોર્ટ એક અવાજે ટેકો આપે છે તેને કે'ડી તદ્દન જુદા અને અનિષ્ઠ ધોરણુપર પોતાની જુદી દરખાસ્ત કરવાનું હિન્દી સરકારે યોગ્ય ધાર્યું છે, એ જોધને આપણને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થાય છે. એ દરખાસ્તનો મુદ્દો એવો છે કે કારોબારી સભા અને પ્રધાનો એ બન્નેને જ ખાતાં સોંપવામાં આવે તેની આવક એ બન્નેને જુદી જુદી સોંપવામાં આવે. પછી પ્રાંતિક સરકારની શીલીકમાંથી આ બન્નેને અમુક પ્રમાણમાં તેમના હિસ્સા સોંપવામાં આવે. આમ આ બન્નેને જ રકમ મળે તેમાંથી પોતાને કરવાના ખર્ચના અડસદા તૈયાર કરે. આમ સ્વાધીન અને સોંપેલાં ખાતાંના બે જુદાં જુદાં અંદાજપત્ર તૈયાર કરવામાં આવે. એકનો ખર્ચ તેની આવક કરતાં વધી જાય તો બીજામાંથી તેને બીજાની ખચત રકમમાંથી યોગ્ય ફાળો મળી ગકે. હવે આ દરખાસ્તને તપાસવા માટે આપણે કમીટીની દરખાસ્ત મુજબ સ્વાધીન અને સોંપવાનાં ખાતાંની આવક જલકનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિથી તેનું દૂષણ જોઈએ. સુધારાની યોજના ખારીકીથી તપાસતાં તે જણાશે કે સંક્રાન્તિ કાળ માટે પ્રાંતિક ખાતાના ભાગ પાડી બે કારોબારી સત્તાઓ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર પડી છે તોપણ ગવર્નરની આગેવાની નીચે તેઓ બંને તેટલા એકત્ર થઈને અને જયારે તકરાર પડે ત્યારે ગવર્નરનું સમાધાન સ્વીકારીને કામ કરે એવી ભાવના જોવામાં આવે છે. ખાતાનો અને કારોબારી સત્તાનો ભેદ આખા પ્રાંતિક તંત્રના ઐક્યમાં-એક ધારાસભા, એક અંદાજપત્ર, એક સરકારને નામે તમામ ખાતાનો વહીવટ, એ બધામાં-વિલીન કરવાનો ધરાહો રાખવામાં આવ્યો છે. સ્વાધીન અને સોંપેલાં ખાતાંને અગે બે કારોબારી સત્તાની માફક બે ધારાસભા રચવાની મી. કટીસની દરખાસ્તને રદ કરતાં સુધારાના રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “સરકારના બે તત્વની વચ્ચે જ ભેદને ખનતી સૌ રીતે કમી કરવાનો અમે ઉદ્દેશ રાખ્યો છે તે આ યોજનાથી વધે એમ અમને લાગે છે. કારોબારી સત્તા અને ધારાસભાના આવા પુરેપુરા વિભાગને પરિણામે ઘણો જ પરસ્પર વિરોધ થાય.” આ જ દલીલ હિન્દી સરકારની દલીલનું મૂળ કાંપે છે. બે સત્તા બે જુદાં જુદાં અંદાજપત્ર થઈ તેથી તે બેની વચ્ચે પુષ્કળ તકરાર થાય એટલું જ નહિ પણ ધારાસભા પણ પ્રધાનોના અંદાજપત્રને જરા નરમાશથી અને કારોબારી સભાના અંદાજપત્રને ખડો કડક રીતે તપાસે. નવા પ્રાંતિક તંત્રની સફળતાનો આધાર ઘણું અંશે કારોબારી સભાસદો અને પ્રધાનોની વચ્ચે અને તેમની તથા ધારાસભાની વચ્ચે એકમેળ ઉપર આધાર રાખે છે એ મેળ સાચવવાને સુધારાના રીપોર્ટમાં ખનતી કોશિષ કરવામાં આવેલી જોવામાં આવે છે. હિન્દી સરકારની દરખાસ્તથી તે મેળ ને તેની સાથે સુધારાની યોજનાનું ભવિષ્ય ગંભીર જોખમમાં આવશે એ નિઃશંક છે.

પ્રાંતિક ખાતાનો વિભાગ તેની આવક અને ખર્ચના તરસાળા ઉપર કરવામાં આવ્યો નથી પણ સુધારાના રીપોર્ટમાં તે વિષે જ સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે તે ધ્યાનમાં લઈને જ કરવામાં આવ્યો છે. આથી સ્વભાવિક રીતે કમીટીએ ખાતાને

જે વિભાગ સૂચવ્યો છે તેમાં નાણાંનું દરિયાઈ સહજ પણુ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું નથી. અને મોન્ટેગ્યુ-એમ્સકર્ડ રીપોર્ટમાં તે વિષે સહજ પણુ ધરાવે નહિ કરવામાં આવેલા હોવાથી અને તેમાં અંદાજપત્રની રચના વિષે ખાતાની આવક જવક સાથે કંઈ પણુ સંબંધ ન ધરાવતા ધોરણ ઉપર દરખાસ્ત કરવામાં આવેલી હોવાથી તે કમિટીના ધ્યાનમાં પણ ન હોય તે સ્વભાવિક છે. આમ જુદાજ ધોરણપર કરવામાં આવેલા ખાતાના ભેદને આવક જવકના ભેદનું ધોરણ બનાવવું એ ગિર્જાંતથી જટલું વિપરીત છે તેટલુંજ વ્યવહારમાં અગવડભરેલું અને અન્યાયી છે.

સ્વાધીન અને સોંપેલાં ખાતાની ટીપ ઉપર નજર નાંખતાં સહજમાં સમજશે કે કારોબારી સભાને આવકનાં માટાં ખાતાં મળશે ત્યારે ખર્ચનાં માટાં ખાતાં ખાતાં પ્રધાનોને જ સોંપવામાં આવશે. તેમાં જમીન મહેસુલ સ્ટેમ્પ વગેરે એવાં ખાતાં છે કે જેની આવક ઘણી મોટી છે એટલું જ નહિ પણ જે વખતોવખત વધારાજ કરે છે. જમીન મહેસુલ વધારવા માટે તો કાયદો રજુ કરવાની પણ જરૂર ન પડે પણ કારોબારી સભાની રૂએ જ તેમ થઈ શકે. આથી જ સ્વાધીન ખાતાની આવક જવક જોઈએ તો માદમ પરશે કે તેમાં ખર્ચ કરતાં આવક ઘણી જ વધી જાય છે. બીજા ભાગ સોંપવાના ખાતામાં કૃષ્ણવણી, આરોગ્ય, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ખેતી વગેરે એવા ખાતાં છે કે જેના તરફ અત્યાર સુધી પ્રમાણમાં હુકમ્ય રાખવામાં આવ્યું છે અને જેના ઉપર હાલના કરતાં ઘણું વધારે ખર્ચ કરવાની જરૂર છે. તે ખાતાં પૈકી સંગીન આવકનું એકજ આખકારી ખાતું છે અને તેની આવક હિન્દી પ્રધાનોના વહીવટ નિયે વધશે નહિ એમ લગભગ ચોક્કસ માની શકાય. એટલે પ્રધાનોને જે ચાતાના ખાતાનું જુદું જ અંદાજપત્રક તૈયાર કરવાનું હોય તો જરૂર ઘણીજ ઘટ પડે એટલે નાણાં માટે પ્રધાનોને કારોબારી સભામંદોની ખાસેથી માગણી કરવી પડે. આવી માગણીનો કેટલો સત્કાર થાય તે વિચારવાનું વાંચકને મોંપીશું. વળી પ્રધાનોને કર નાખવાની સત્તા આપવાનો કમિટીનો ધરાવો છે પણ તેને ખદસે આ વિધિ મુજબ ચાતપોતાના ખાતાં વિષે કર નાખવાની સત્તા પ્રધાનોને તેમજ કારોબારી સભાસદોને પણ રહેશે. એમ કહેવામાં કાંઈ પણુ અતિશયોક્તિ નથી કે આ દરખાસ્ત રજુ કરવામાં હિન્દી સરકારનો હેતુ પ્રજાને અત્યંત શંકાસ્પદ લાગશે તેથી પ્રાંતો કારોબારી સભાના પુરેપુરા ગુલામ બની રહેશે. ખરેખર પ્રતિક ખાતાંના અગ્રુક ખાતાનો સ્વતંત્ર રીતે વહીવટ કરવાને તે પ્રધાનોને સોંપવાના સારા સિદ્ધાંત પર હિન્દી સરકારની સૂચનાથી છીની મુકાય છે. અમને ખાતી છે કે અંદાજપત્રનું આ નવું ધોરણ પાર્લામેન્ટ ને હિન્દી વચ્ચે કચ્છ નહિ કરે; પણ જે તેઓ તેમ કરશે તો સુધારાની આવી યોજના ધુળમાં મેળવશે એવી અમારી ખાતી છે.

આ વિષે એક વાત લખવાની રહે છે. હિન્દી સરકાર અંદાજપત્રનો વિભાગ કરીને મતોપ મામતી નથી. તેને તો તે વિષે ધારાસભાનો અંકુશ જરા પણ જોઈતો નથી. સુધારાની યોજના મુજબ સ્વાધીન વિધેયના અસદ્દા વિષે પણ ધારાસભાના કરાવ ખંધન કારક ગણાય? જો કે સર્ટીફિકેટથી મૂળ અંદાજ કાયમ રાખી શકાય. પ્રધાનોના ખાતા વિષે તો ધારાસભાનો કરાવ છેવટનો ગણાય. હિન્દી સરકારે આ મર્મદાઓ સહેજમાં ઉગાવી દીધી છે. તો સુધરેલા દેશમાં ધારાસભાનો નાણા વિષેનો ઘણોજ અમૂલ્ય

દેશમાં અંગ્રેજોના કાબુના ઉઘોગો સામે હિંદી ઉઘોગોની હરીફાઈ છે. આ જળગ અનુભવી હરીફાઈની સામે હિંદી ઉઘોગો ક્રમસર વેગથી ખીલી શકે તે માટે જરૂર છે કે આ ખાતું હિંદીઓને જ સોંપવું જોઈએ. જે તે પ્રાંતિક સરકારના હાથમાં હોય તો તેઓ અને હિંદુ મના ઉપરી તરીકે હિંદી સરકારને ધન્ડીઆ ઓફીસ પહેલાંની માફક બ્રિટનમાં તેમજ હિંદમાં વસતા અંગ્રેજોની અરજીઓને વશ થઈ એક તરફ હિંદના કાચા માલનો વિલાયત ઉપયોગ કરી શકે તેવી પૂરેપૂરી સગવડો યોજશે અને ખીચ પાસ હિંદમાં વધારે ને વધારે ઉઘોગો અંગ્રેજી પેટીઓના હાથમાં એવી પેરવી કરશે. અત્યાર સુધી જે થયું છે તે હવે નહિ થાય-અત્યાર સુધીની ભૂલો હવે સુધારવામાં આવશે-એવાં વચનો કાગળપર રૂડાં લાગે છે પણ વ્યવહારમાં મિથ્યા છે. હિંદના અને હિંદ ખહારના પરદેશીઓ માથેના સંબંધમાં હિંદના ઉઘોગોનું હિત હિંદના આગેવાનોજ જળવી શકે અને તેથી તે ખાતું પ્રધાનોને સોંપવું જોઈએ.

હિંદી સરકાર શંકા કરે છે કે, હિંદી પ્રધાનને આ ખાતું સોંપાય તો અંગ્રેજોનાં મૂડી અને અંગ્રેજોના અનુભવ તથા વિદ્વાનો જોઈતા લાભ નહિ લેવાય આમ માનવાને કાંઈપણ કારણ નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે હાલ કેટલાક મહોટામાં મહોટા ઉઘોગો માટે જોઈતી મૂડી હિંદમાંથી મળી આવી છે. અને વધતા જતા ઉઘોગોને માટે વધારે ને વધારે મૂડી જોઈશે ત્યારે આખી દુનિયામાં સારામાં સારી શરતે જ્યાંથી મૂડી મળી શકશે ત્યાંથી તે મેળવવાને હિંદી આગેવાનો જરૂર આતુર રહેશે. બ્રિટીશ હકુમત નીચે હિંદુસ્તાન હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે અંગ્રેજો ખાસ કરીને હિંદમાં મૂડી રોકવાનું પસંદ કરશે તો દુનિયાના ખીજા ભાગમાં જે શરતે તેઓ તેમ કરે છે તે શરતે હિંદમાં નાણાં લેવાને હિંદીઓ જરૂર તૈયાર રહેશે. અલબત્ત જ્યારે આ વડીવટ હિંદીઓ કરશે ત્યારે અંગ્રેજોના નફા કરતાં હિંદીઓના હિતનો વિચાર વધારે કરશે. અને તેજ નવી વ્યવસ્થાનું ધારણ હોવું જોઈએ. તેજ પ્રમાણે જુદા જુદા ઉઘોગોનાં પારગત અંગ્રેજો અને વૈજ્ઞાનિકોનો પૂરતો લાભ લેવાને હિંદી પ્રધાન આતુર નહિ રહે એમ માનવાને કાંઈપણ કારણ નથી. અત્યારે ઘણી હોદ્દી પેટીઓ ને કારખાનાંઓ અંગ્રેજ મેનેજરો અને અનુભવીઓને રોકે છે. જ્યારે દેશના ઉઘોગોને વિકસાવવા હોય ત્યારે તેમાં મદદ કરી શકે એવા માણસોને પરદેશમાંથી લાવવા જોઈએ. હમારી ખાતી છે કે હિંદી પ્રધાન પણ પ્રયોગરૂપ ઉઘોગો સ્થાપવાને માટે તેમજ વિજ્ઞાન શાળાઓના પ્રણેતાઓ તરીકે યોગ્ય પરદેશીઓને રોકશે. પણ અહિંઆ પણ તેઓ તે પરદેશીઓના લાભને માટે નહિ પણ હિંદી ઉઘોગોની ખીલાવટ માટે જ તેમ કરશે.

હિંદી સરકાર શંકા ઉઠાવે છે કે ઔદ્યોગિક અનુભવ વગરનાં હોદ્દી પ્રધાનો ઉઘોગનું ખાતું શી રીતે ખીલાવશે? આપણે પૂછીશું કે કારોબારી સભાના જે સિવીલીયન અમલદારે પોતાની આખી છંદગી સરકારી નોકરી કરવામાં ગાળી હશે તેને ઉઘોગોના અનુભવ કેવો અને કેટલો હશે? સંભવ તો એવો છે કે જ્યારે સીવીલિયનને ઉઘોગોના કાંઈપણ વ્યવહારિક અનુભવ હોવાનો સંભવ નથી ત્યારે જે હોદ્દી આગેવાનોમાંથી પ્રધાન નિમાશે તેમનામાંથી થોડા અથવા ઘણાને ઉઘોગોના થોડા અથવા ઘણા અનુભવ હશે. લગભગ બધા પ્રાંતમાંથી એવા હિંદી આગેવાનો મળી આવે કે જેઓ અંગ્રેજો

સીવીલીયન કરતાં ઘણી જ વધારે સારી રીતે આ ખાતું ચલાવી શકે. આ સાથે ધ્યાનમાં ગણવાતુ કે ઔદ્યોગિક ખાતાના મોટા અમલદારો અને તેનો વડો ઘણુંખડું અંગ્રેજ જ હશે, અને તહેમનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ હિંદી પ્રધાનને પૂરેપૂરા મળશે.

ઉદ્યોગખાતાનો હિંદી પ્રધાન આ દેશમાં વમતા અંગ્રેજોનું હિત ખરાબર નહીં જાણે એવી શંકા હિંદી સરકારે ઉઠાવી છે. પણ આ શંકા તો કેવળ કાલ્પનિક છે. જ્યારે બીજી પાસે અંગ્રેજ રાજકર્તાઓને હાથે હિંદી દુનર ઉદ્યોગને અને તેથી આરો હિંદુસ્તાનની પ્રગતિને છેલ્લાં ૧૫૦ વર્ષથી ગંભીર નુકસાન થયું છે તે હીવા નેજુ દેખાય છે. આમ બે અંગ્રેજોના હાથમાં આ ખાતું રહે તો આખી પ્રગતિને ને નુકસાન થયું છે તે આજ રહેવાનો ચોક્કસો મંભવ છે ત્યારે બીજી પાસે હિંદી પ્રધાનને હાથે મુકીબર અંગ્રેજોને નુકસાન થવાનો કાલ્પનિક સંભવ લાગે છે. તાજતું કંઈ તરફ નમે છે એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. હમે ઉમેગીયુ કે ને હિંદીઓ પ્રધાન નીમાશે તેઓ અંગ્રેજોની તરફ વેર ભાવથી નહિ પણ તેમની માથે સહકારથી દેશનું હિત કરવાની ભાવનાથી પ્રેરાયા હશે. વળી ખાત્ર મૂચનાપત્રથી અંગ્રેજ કોમનુ હિત જાળવવાની મત્તા ગવર્નરને આપવામાં આવનાર છે. એટલે અંગ્રેજોના કાળમાં ને દુનર ઉદ્યોગ છે તહેને અણુષ્ટાનું નુકસાન થતું ગવર્નર ખાતાનાં કરમાનથી અટકાવી શકશે આ બધુ જોતા હિંદી પ્રધાનને આ ખાતું સોંપવાની કમિટીની ભલામણને હિંદી વળગ અને નાહોમિટ બહાલ ગણજે એવી આશા છે.

જમીન મહેસુલનું ખાતું.

કમિટીએ એવી બલામણ કરી છે કે જમીન મહેસુલનું ખાતું ચ્વાધાન ગણત્રુ યલુ જમીન ઉપર અને જમીનની આવકપર બીજા કર નાખવાનું ખાતું જુદુ પાડીને પ્રધાનોને સોંપવું. સર શંકરન નાયર જણાવે છે ને પ્રમાણે આ જોદ બ્યવહારમાં પાળી શકાય એવો નથી. જમીન મહેસુલની પ્રમાણનો વિચાર કરતાં જમીન ઉપર નાખવામાં આવેલા બીજા કર ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ અને બીજી પાસે તહેવા કર નાખનાં જમીન મહેસુલનો જોલે જ્યાલમાં રાખવો જોઈએ. તેથી તેઓ મૂચવે છે કે જમીન મહેસુલ સુદ્ધાંત જમીન ઉપર નાખવાના બધા કરનું ખાતું પ્રધાનને સોંપવું જોઈએ.

હિંદી પ્રજામત એવો છે કે જમીન મહેસુલમાં વધતા જતા ભારથી હિંદી પ્રજા રહેસાધ ગઈ છે. અને તેથી જ્યાં સુધી તે હિંદી રૈયતનું હિત મનજ એવો હિંદી પ્રધાનને તે ખાતું સોંપવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની ૮૦ ટકા વસ્તી માટે સારો દિવસ નહિ આવે. જમીન મહેસુલની વધવટ કરવામાં ને પ્રાંતોમાં મહેસુલ કાયમનું કરવામાં આવ્યું છે તે સિવાયના આખા હિંદમાં કારોખારો સરકારને કાયદાથી સત્તા આપવામાં આવી છે. એટલે હિંદી પ્રજા ને મોટામાં મોટો કર ભરે છે તે વિષે કાંઈ જોલવાનો યલુ અવમર ધારાસભાને મળતા નથી. આ સ્થિતિ અસહ્ય છે. હિંદી રાજકીય મંડળોએ ઘણા ખરા પ્રાંતોનાં તમામ આંતિક ખાતાં અને તેમ ન બની શકે તો પોલીસ અને ન્યાય ગિવાયનાં તમામ ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવાની મજલુત માંગણી કરી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ઘણા ખરા વિચારવંત

હિંદીઓ આશા રાખતા હતા કે સુધારાના રિપોર્ટની છેવટે જે યાદી આપવામાં આવી છે, તે મુજબ તો ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવશે. તેમ તેઓ એ પણ સમજતા હતા કે પોલીસ અને ન્યાયખાતું સોંપવા જટલી ઉદારતા સરકાર નહિ ખતાવે પણ જમીન મહેસુલનું ખાતું સોંપવામાં આવશે કે નહિ તે વિષે તહેમને ઘણી તીવ્ર શંકા રહે છે. અને તે વિષે સરકારના ચુકાદાથી તેઓ તહેની ઉદારતાની અને ઘણું અંગે નવા સુધારાની કીમતની તુલના કરશે. આ સવાલ, મી. મોન્ટેગ્યુ વિષે બ્રિટીશ પ્રધાન મંડળ, અને પાર્લામેન્ટની કમીટીએ બહુ વિચારવા જોઈએ છીએ. હંમારી ખાત્રી છે કે જે આગેવાન હિંદીઓ વિશ્વાસ્યતામાં છે તેઓ જમીન મહેસુલનું ખાતું પ્રધાનોને સોંપવાની અનુમતિ લેવામાં કરશે.

જો પાર્લામેન્ટ જમીન મહેસુલનું ખાતું સ્વાધીન રાખે તો હાલની સ્થિતિ મુજબ ધારાસભાને તે વિષે કોઈપણ સત્તા ન રહે; બલકે ધારાસભાને પછાત સિવાય કોઈપણ સભાસદ જમીન મહેસુલમાં ગમે તેટલો વધારો કરી શકે. ખાનગી સભાસદો જે કાયદા રજુ કરે તહેને મટીકેડિટથી ઉડાવી દઈ શકાય અને ધારાસભાના ઠરાવોને કચરાની પેટીમાં નાખી દેવામાં આવે. આમ પ્રાંતિક સ્વરાજના યુગમાં ભારેમાં ભારે કર વિષે ધારાસભાને કોઈપણ સત્તા ન રહે એ અસહ્ય લાગે છે; તેથી આ વિષય સ્વાધીન રહે તોપણ ધારાસભાને કંઈક સત્તા મળે તે હેતુથી સર શંકરનાયકરે એવી સૂચના કરી છે કે (૧) દર વર્ષે ઉપર ડીમેન્ડ્સલીમિટેશન કમીશને લેવામાં કરી હતી તે મુજબ જમીન મહેસુલની આંકણીના સામાન્ય નિયમો પ્રાંતિક ધારામાં દાખલ કરવા અને (૨) જહાની નવી આઠણીની દરેક દરખાસ્તને ધારાસભા આગળ બીલના રૂપમાં રજુ કરી તે બીજા કોઈપણ કરના બીલની માફક પસાગ કરાવવા. જો પાર્લામેન્ટ જમીન મહેસુલનો વિષય સ્વાધીન રાખે તો આ સૂચનાઓને અમલ કરીને તે હિંદીઓને ઓછામાં ઓછો ન્યાય આપી શકે.

ઉપસંહાર.

કમીટીની મુખ્ય લેવામણા અને હિંદી સરકારના તે વિષે અભિપ્રાય જોતા જણાશે કે તેઓ ખંધાજીના જોખાની અને પ્રમાણમાં ઘણા ખરા વિષયોની પ્રમાણમાં નજીવી ખાખતોમાં એકમત થાય છે તોપણ ઘણા મહત્વના સવાલોમાં અને વિષયોમાં તે જુદા પડે છે. કમીટીથી જુદા પડીને હિંદી સરકાર આજીને પ્રગંધે પ્રધાનને ખરતરફ કરી ગમે તેટલો વખત તહેનું ખાતું પોતાને હસ્તક રાખવાની ગવર્નરને સત્તા આપે છે એટલું જ નહિ પણ કમીશનની મુદત દરમિયાન સોંપાયલું ખાતું સ્વાધીન કરવાનો હિંદી વજીરને અધિકાર આપે છે; સ્વાધીન અને સોંપેલા ખાતાંની આવક જવકનાં જે જુદાં અંદાજપત્ર કરવાની અને આમ હુકી આવક અને વધારે ખરચવાળા પ્રધાનોને ભરપૂર આવકમાં માણતા કાંદાખારી સભાસદોને આધીન બનાવવાની લેવામણ કરે છે અને અંદાજપત્ર વિષે ધારાસભાના તમામ ઠરાવોને માત્ર ભવામણ રૂપે ગણવાનું યોગ્ય ધારે છે, કેળવણીના વિષયમાં માત્ર પ્રાથમિક કેળવણીના તમામ ધારણા પ્રધાનોને સોંપવાને તેઓ સૂચના કરે છે; ઉઘોગ ખાતા ઉપર હિંદી સરકારનો અંકુશ રાખવા

તેઓ ઇચ્છે છે એટલું જ નહીં પણ તેઓ પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રમાં તેને સ્વાધીન જ રાખવા માંગે છે; અને જમીન મેહસુલના કે જમીનપર કર નાખવાના ખાતાનો સફળ પણ અંશ પ્રધાનોને સોંપવા તે ઇચ્છતી નથી. આ બધી ખાખતોમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કમિટીની મૂચનાઓ પ્રમાણમાં ઉદાર છે ત્યારે હિંદી સરકારની લલામણ અત્યંત પછાત, દરિદ્ર અને ચોંકાવનાર છે. જે ભરપુર સત્તા હિંદીરાજ્યતંત્રના એકેએક ખાતા ઉપર અને એકેએક વિગત ઉપર હિંદી સરકારે આટલાં વર્ષો સુધી ભોગવી છે તે સુધારાના યુગમાં પણ બને તેટલી ટકાવવાની અને ઉછરતા પ્રધાનોને અને નવી ધારાસભાને પણ છેવટે તે સત્તાને આધીન રાખવાની લાલસા હોંદી સરકારના સાંખા ખરીતામાં ડગલે ડગલે જોવામાં આવે છે. મી. મોન્ટેગ્યુ જેવા અનુભવી રાજ્યકર્ષે જે સરકારનાં તંત્રને લોહા અને લાકડા જેવું જડ કદ્દું છે તોના સભાસદો પામેથી ખીલ શી આગા રાખી શકાય ?

હમે આશા રાખીએ છીએ કે હોંદી આગેવાનો અને હિંદી પ્રજામંડળનાં અખતાવી દેવામાં જરા પણ વાર નહીં કરે કે કમિટીની મૂચનાઓને ખલે હોંદી સરકારની લલામણ પાર્લામેન્ટ સ્વીકારશે તો નવા સુધારાની કાંઈપણ કીંમત રહેશે નહીં અને ફરીથી હિંદુસ્તાનના એક છરાથી ખીલ છેડા સુધી સાચા સ્વરાજને માટે વેળ ભરી અળવળ ચાલશે. હાલ રેસિડ કાયદાથી હિંદનું વાતાવરણ ખળભળી રહ્યું છે. અને તે કાયદો પાછો ખેંચી લેવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી શાંતિ પ્રસારે એવો સંભવ થોડો જ છે. પણ અત્યારે આગેવાનોનો એવો એક વર્ગ છે કે જે રાજકીય સુધારા ઉપર આશાની નજરથી બેઠા રહ્યો છે અને તેઓ હાલ કાંઈપણ આંદોલન કરવાની વિચ્છે છે. પણ જે હોંદી સરકારની કંગાળ મૂચનાઓ તરફ પાર્લામેન્ટ કાંઈપણ વલણ દેખાડશે તો તેઓ અધીરા થઇને જરૂર અળવળમાં અંપલાવશે. આમ હિંદી પ્રજામતનાં તમામ તત્ત્વો એકત્ર થઇને સ્વરાજ્ય અને કાળા કાયદા વિષે જંગી લડત ઉઠાવશે ત્યારે દેશમાં ઠેવી સ્થિતિ થશે એ સરકારને વિચારવાનું રહેશે. હમે કાંઈપણ શંકા નથી કે હિંદમાં અત્યારે જે અસંતોષનું પૂર આવ્યું છે તે આથી ખેવડું નહિ પણ વધુ જ વધારે ઉછળશે. આવી અંતિમ સ્થિતિ આવે તે પહેલાં લવિય તરફ નજર કરી રાજ્યનું સુકાન ડહાપણ અને ઉદારતાથી ચલાવવાની કચ્છ શ્રિટીંગ પ્રધાન મંડળ અને પાર્લામેન્ટના કાબેલ આગેવાનોને શિરે છે.

સ્વદેશી વ્રત અને કાપડ.

તેરથી ચૈત્ર વર્ષ ઉપગની ને આઝની સ્વદેશી ચળવળમાં જે મુખ્ય ફેર છે તે ઘણા સમજે છે. તે વખતે મુખ્યત્વે ખંગાળ પ્રાન્ત જ સ્વદેશી વ્રત માટે વધારે ઉત્સુક હતો; હિન્દુસ્થાનના ખીજ ભાગોમાં તો તે ચળવળ બહુ જ મંદ હતી; ખંગાળમાં વિશેષ જગૃતિ હોવાનું કારણ ફક્ત સ્વભૂમિમાં ખનેલી વસ્તુઓ માટેનો પ્રેમ નહોતો પણ ખંગભંગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા અસંતોષ અને ખીજવાટ હતા. જે ફક્ત માતૃભૂમિ પ્રત્યેના પ્રેમની આતર સ્વદેશી વ્રત તે વખતે લેવામાં આવ્યું હોત તો તે ખંગભંગ રદ થવા છતાં પણ તેટલી જ દઢતાથી પળાયું હોત, જેમ નથી બન્યું. આજે વસ્તુસ્થિતિ બુદ્ધિ છે. યુરોપની મહાન લડાઈ, દેશમાં ઘર ઘાલી ખેંઢેલી ગરીબાઈ ને ભુખમરો, લડાઈએ ખુલ્લી પડેલી પગધીનતાની પોણથી કળેને દેશનો કેળવાયેલો વર્ગ દેશહિત માટે શું કાંઈ ધૃષ્ટ છે તે બરાબર સમજે છે; તે પાકટ સમજને આધારેજ આપણા દેશમાં આપણને લાગુ પડેલા ગંભીર રોગો દૂર કરવાનો ઉપચાર સ્વદેશી છે એમ તેઓ માને છે; આ સમજને લીધે સ્વદેશી ચળવળ વધારે નિર્મળ ને શુદ્ધ બની છે, એમાં દ્રેષ કે ધર્ષ, વેરભાવ કે ખીજવાટનો અંશ નથી. આપણા વિરોધીઓ કહે છે કે આટલે મોટેથી-આજ પ્રસંગે સ્વદેશી ચળવળ શરૂ કરવાનું ખરું કારણ ગળકીય છે; રૈલેટ કાયદાથી ઉત્પન્ન થયેલા ખોટા ખીજવાટ છે; જગતની ખામ કરીને ઈંગ્લાન્ડની અશાંતિનો ગેરલાભ લેવા માટે છે, અને નહોતું કે દેશહિતના શુદ્ધ ભાવથી. આપણે જવાબ દેવું છે મોડનાં પરજ દૂર થવા સાથે જ્ઞાન થાય, દીપના પ્રગટવા સાથે તિમિર નષ્ટ થાય, કંઈ ઉડવા માટે જગૃતિ આવે એ તો બહુ જ સ્વાભાવિક છે એ માટે કંઈ કાળ ઘડી મુકવું નહોય ! સ્વદેશી માટેની ઉત્કંઠા-ધૃષ્ટિ દરેક હિન્દવાનને હૃદયે હતી અને છે આજ તે ભભુકે લાઇ ઉઠી છે, કાંઈ કે આગળ કરતાં આજ વધારે સ્પષ્ટ થયું કે દેશાદ્ય માટે નિરાધાર ગરીબ પ્રજાના હાથમાંનો ઉપાય, રાજના રક્ષણના અભાવે કરીને પ્રજા પોતાની કિન્નતિ માફ ઉપયોગમાં લાઇ શકે તે માધન ફક્ત સ્વદેશી છે કાળા કાયદાના પસાર થવા સાથે કે સત્યાગ્રહની ચળવળ સાથે સ્વદેશી ચળવળમાં જોળ આવ્યું હોયતો તે ફક્ત આકસ્મિક બનાવ છે. કાગળ ખેસવું ને તાડવું પડવું થયું છે. એ ઉપરાંત આઝનો ગળકીય પરિસ્થિતિ માટે સ્વદેશી ચળવળને સ્નાન સુતક નથી-સંબંધ નથી.

આપણે આદર્શ મર્વ અપૂર્ણ સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાનો છે, નહોતું કે આપણી હજારો જંગીઆતોમાંથી એકાદ બે ટુંટી કાઢેલી કે પસંદ કરેલી વસ્તુઓ પુરતોજ તે સંકલ્પ છે; આશુ ગંગો તન્દુરમ્ત રાખવું હોય તો એકાદ અંગની માવજત અને સંભાળ ગખવાથી કદી તે હ્રેષ્ઠ પાઠ નથી પડતો. હિન્દવાનીઓના ઘેરે ઘેરથી ગરીબાઈ દૂર કરવી હોય તો એકાદ બે વસ્તુ પુરતું સ્વદેશી વ્રત એ અધુરું ઉપાય છે, તો પછી “સ્વદેશી વ્રત અને કાપડ” નો અર્થ શું એમ પ્રશ્ન થાય તો તે સ્વ.ભાવિક છે.

અર્થ સંપૂર્ણ સ્વદેશીનો આશય જનકલ્યાણ માટે છે, તે આશયે બધાજ પહોંચી શકે તે તેના જીવું ઉત્તમ એકે નથી; છતાં કેટલાક એવા પણ હોય કે જો એ આશય કલુલ રાખી ત્યાં પહોંચવા ઇચ્છા રાખવા છતાં નાનાં મોટાં અનેક કારણોથી પાછા પડતા હોય, પ્રયત્ન કરતા હોય પણ તે અધુરા હોય તે તેવા માટે તેમની મારકેત જ કંઈ પણ દેશને જ્ઞાત થઈ શકે છે તે માફ નહોતી પુણ્ય એ ધાર્મિક, કેટલાક વ્યવહાર રસ્તા યોજવા જરૂર રહે છે. એવા વ્યવહાર માર્ગ સૂચવવાનો અર્થ એ નથી થતો કે સ્વદેશી અળવળમાં લોકોને શ્રદ્ધા નથી, અથવા તે માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ મંદ છે, આપણું સ્વદેશભીમાન મોજું છે. આપણી પરિસ્થિતિનો વિચાર ન કરવો એ ભુલ છે, આપણી પરાવલંબનતા ચોક્કસ રૂપમાં જાણવા જરૂર છે, સ્વદેશી અળવળમાં ફક્ત મૂઠીભર માણસોજ જોડાયલા રહે તેથી ધાર્યો ઉદ્દેશ પાર પડી શકે એમ નથી. આટલા માટે આપણા લોકનાયકોએ અર્થ સંપૂર્ણ સ્વદેશી એ લક્ષ્ય ખિંદુ રાખી, જનાથી અને તેઓને તે વ્રત લેવા ભલામણ-આશ્રય કરી ધીર જન-મમાન માટે કેટલીક વ્યવહાર યોજનાઓ ઘડી કાઢી છે, જેમાંની સ્વદેશી કાપડ વાપરવાની ભલામણ પ્રથમ છે અને તેનાં કારણો નિચે મુજબ છે.

વણાટ-ઉઘોગ એ હિંદુનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન રાષ્ટ્રીય અને ગૃહઉઘોગ હોતા. યુરોપના લોકોને રૂંડું ચીજ છે તેનું પણ જ્યારે ભાન નહોતું તે વખતે હિન્દી વણાટ કામ દેશદેશાવર ચોક્કસ નિકાસ થતું હતું અને એજ સફાઈદાર ખારીક વણાટકામે હિન્દની કાર્તિ પશ્ચિમના મુલકોમાં ફેલાવી. હિન્દનાં કળા કૌશલ્ય તથા હિન્દનો પરીચય તેણે કરાવ્યો. માનવંત કુંપની સરકારનું રાજ્ય થયું ત્યાં લગણુ દેશના આ ઉઘોગને લેગ માન આંચ નહોતી આવી. ઘણાં વિદેશી હુમલા થયા, ઘણાં વિદેશી મત્તા ગામી ને પડી ભાંગી, ઘણાં લુંટફાટ અને મુલમો થયા છતાં પણ હિન્દી કારીગર બેગેજગાર નહોતો થયો.

હિન્દી વણકર ચોતાની અંપડીમાં રસ્તામા ગખરતા-ભીખારીથી માંડી શહેનશાહ મોટે કાપડ કંઈપણ આંચ વગર વણતો હતો. તેનો ઉઘોગ પડી ભાંગ્યો નહોતો અથવા કોઈ પ્રકારના ત્રાસ મુલમથી ખંધ નહોતો કરવો પડ્યો. તેના અને તેના બાળખરચાના મોંઘાંમાં કોળીઓ કોઈ લઈ નહોતું ગયું. પણ એ સ્થિતિ છેક છેઢી ઝામેલી વિદેશી મત્તાના અમલમાં ટકી નહી. પ્લાસ્ટીના યુદ્ધ પહેલાં હાથ વણાટ ઉઘોગના વિનાશનાં બી રોપાઈ ચુક્યાં હતાં અને ક્રમે ક્રમે કેવા સંભોગમાં તે ઉઘોગ છેક પડી ભાંગ્યો, પશ્ચિમની ઢખળ ઉપર તેની શરૂઆત થતાં કેવા ફટકા પડ્યા તે અન્ય પ્રમંજે જણાવેલું હોવાથી આ સ્થળે વિગતમાં ઉતરવા જરૂર નથી. કુંકામાં કંપની સરકારના વખતમાં વણકરોને ઉત્તેજન નહોતું મળવાથી, ભારે જકાત નીતિથી વિદેશી તૈયાર માલના ફેલાવા અને ફક્ત કાચા માલના ઉત્પન્ન થવા ઉપર ધ્યાન આપવાથી અને રાજ્યાશ્રયની ગેરહાજરી સાથે આપણી બેરકારી તથા ગરીબાઈથી એ પ્રાચીન ગૃહઉઘોગ લગભગ પડી ભાંગ્યો છે અને તેનું સ્થાન મીલઉઘોગે હજી પુરેપુરું લીધું નથી.

વણાટ ઉઘોગ એ આપણા રાષ્ટ્રીય અને ગૃહઉઘોગ હતો ને માટે કંઈ પુરાવા

જોઈતો હોય તો મી. બર્નાર્ડે પોતે ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં કરેલી તપાસ વખતે જે આંકડા આપ્યા છે, તેના અવતરણથી મળશે. અથા આંકડા ન આપતાં ફક્ત અંગાળના કેટલાક જીલ્લાના આંકડા નીચે જણાવ્યા છે.

પટના જિલ્લામાં	૩,૩૦,૪૦૬	સ્રીઓ	કામ	કરતી	હતી.
શાહાબાદ ,,	૧,૫૯,૬૦૦	"	"	"	"
ભાગલપુર ,,	૧,૬૦,૦૦૦	"	"	"	"
દીનજીપુર ,,	૧૦,૦૦,૦૦૦	"	"	"	"
ગોરખપુર ,,	૫,૪૩૪	"	"	"	"

કુટુંબોમાં આ હિંગોગ હતો. આ ઉપરાંત પુરૂષ વણકરો જુદા હતા. આ આંકડાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં પણ અનેક વિપરીત સંજોગો હોવા છતાં વણાટ ઉદ્યોગ જીવંત રહી શક્યો હતો. અને જ્યાં સુધી તે જે સ્થિતિમાં રહ્યો ત્યાં લગી આપણે આપણી દષ્ટિએ સુખી હતા, હુમમરાથી નહોતા પીડાયા, અપટ્ટી ધાન્ય માટે કે લંગોટી પુરતા કાપડના કટકા માટે લાંબોના ભંડોળો ભેગા કરવા ફરજિયાત ફરજ નહોતી પડતી અને તે શા કારણથી? હિન્દની મોટી વસ્તીનો આધાર ખેતી છે, હિન્દના મોટા ભાગની પ્રજા ઘણાજ નાના નાના ગામડામાં વસે છે, તેવી પ્રજાની, ખોરાક પછીની ખીજ અગત્યની જરૂરીયાત કાપડ છે; ખેતીનું કામ વર્ષમાં ઇંધી આઠ મહીના ચાલતું હોવાથી બાકીના ઇંધી ચાર મહીના જ્યારે ખેડૂતને ખેતરનું કંઈ કામ ન હોવાથી ઘેર રહેવા જરૂર પડતી ત્યારે તે આજસુ કે ખીન ઉદ્યોગી રહેવાને બદલે પોતાના સ્રી વર્ગની તથા બોળવર્ગની સહાયતાથી હાથ સાળપર, પોતાના કુટુંબ પુરતું કે થોડા ઘણા વેચાણ માટે કાપડ વણતો હતો. સ્રીઓને વધારે પ્રમાણમાં અવકાશ હોવાથી તે ૩ કાંતી આપી, સાળ પર વાણાતાણા ગોઠવી આપતી જ્યારે પુરૂષો મોટેભાગે મહેનતવાળું તેમજ વણાટનું કામ કરતા હતા. આ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી કરીને તેમની ખોરાક પછીની ખીજ જરૂરીયાત સંપૂર્ણ રીતે પુરી પડતી અને આજની માફક તે માટે વિદેશ પર આધાર રાખવો નહોતો પડતો. આ પ્રમાણેનો વણાટનો શુદ્ધ ઉદ્યોગ ફક્ત એકાદ એ જિલ્લામાંજ ચાલતો હતો તેમ નહતું પણ હિન્દુ-સ્થાનનાં લગભગ અર્ધાજ નાનાં મોટાં ગામડાંમાં હાથવણાટ ઘેરેઘેર થતું, અને તેમાંના થોડાક જિલ્લાના વણકરોની પ્રવીણતાથી કરીને તેઓનું કાપડ એટલું ઉંચા દરજ્જાનું થતું કે જે વિદેશ ચડાવવામાં આવતું. બાકીનું બધું કાપડ દેશના વપરાસ સાફજ વણાતું. વિદેશી સસ્તા સારા અને તકલ્લી માલની જેમ જેમ આયાત વધી અને આગગારી મારફતે જેમ જેમ તે માલ નાના નાના ગામડામાં મળતાથી પહોંચાડવાની મગવડ થઈ તેમ તેમ એ ધંધા પડતો ગયો, વિદેશી કાપડની ખરીદ માથે એટલો

રોજગાર અને નફો ગયો, સ્ત્રીયોનો ઘરના આંગણુનો ઉલ્લોભ ગયો અને એકંદરે દિન-પ્રતિદિન દેશની ગરીબાઈમાં વધારો થયો એમ પણ કહીએ તો ખોટું નથી.

આપણા દેશની તથા દેશના પ્રાચીન રાષ્ટ્રીય ઉલ્લોભની અવદશાનો આ ટુંક ખ્યાલ છે અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે શા માટે હજારો વિદેશી મીલોમાંથી સ્વદેશી વ્રતમાં પ્રથમ સ્વદેશી કાપડને અગત્ય અપાઈ છે.

આ સંબંધમાં નિચેની હકીકત ખુબ જાણવાનું છે.

(૧) વિદેશી માલની આયાત:—

ઈ. સ. ૧૮૧૮ ના હિન્દના વેપાર રોજગારના આયાત નિકાશના આંકડા મુજબ સૌથી વધારે કાપડ ઇંગ્લેન્ડથી આયાત થાય છે; જપાન પણ ખંતથી સ્પર્ધામાં ઉતર્યું છે અને એ નવો ભય છે. પ્રતિવર્ષ જપાનથી વધારે ને વધારે કાપડ અને સુતર આયાત થતું જાય છે અને સરકાર તથા લોકનાયકોએ હિન્દના સ્વાર્થની ખાતર જગૃત થવા શરૂ છે.

(૨). દેશની મીલોમાં ખનતો માલ.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં મુંબઈની અંદર પ્રથમ મીલની શરૂઆત મી. સી. એન. દાવર નામના પારસી શુદ્ધસ્થે કરી. એ પ્રથમમાં વરાળ યંત્રોથી ૩ કાંતવા તથા કાપડ વણવાની શરૂઆત હોવાથી તથા લોકોનું જ્ઞાન એ સંબંધમાં ઓછું હોવાથી ૧૮૫૦ થી ૧૮૭૬ લગણમાં ફક્ત ૫૦ પચાસ મીલો થઈ. જ્યાં સુધી મીલોની સંખ્યા ઓછી હતી ત્યાં સુધી વિલાયતના કારખાનાવાળા ચૂપ રહ્યા હતા. પણ ૧૮૭૬ થી નવી મીલો વધવા લાગી. ખ્રીસ્ત ૪મ વર્ષમાં કુલ ૧૦૦ મીલો થઈ, ૧૮૯૫ માં કુલ ૧૫૦ મીલોએ કામ શરૂ કર્યું હતું. તે પરથી ઇંગ્લેન્ડમાં ભારે ખળભળાટ થયો અને પરીભ્રમ હિન્દુસ્તાનમાં નવા નવા ધારા દેશના ઉલ્લોભને અંતરાયરૂપ ઘડવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૮૭૭, ૧૮૭૯ માં આવા હેતુથીજ કાયદા ઘડ્યા હોવા છતાં મીલઉલ્લોભ વધતો રહ્યો. વધુ એક ફટકો ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં એકસાઈઝ ડ્યુટી નાખવાથી પડ્યો તે છતાં મીલ ઉલ્લોભનો વિકાસ વધ્યો છે. અને આજે વસ્તુસ્થિતિ આ મુજબ છે:

નવજીવન અને સત્ય.

મીસની મંખ્યા.	સ્પીન્ડલની મંખ્યા.	ગાળની સંખ્યા.	કુલ માણસો કામે લાગેલાં છે.	કની ખપત.		સુતર ખન્યુ. હંદરવેટ.	દાપટ ખન્યુ.	
				હંદરવેટ	ગાંસરીમાં.		વારમાં.	રતલમાં.
૮૭	૨૮,૮૨,૬૪૮	૫૬,૧૬૦	૧,૨૪,૧૨૯	૩૭,૩૬,૭૨૨	૧૦,૬૮,૬૯૨
૨૬૦	૬૬,૫૩,૮૭૧	૧,૧૬,૪૮૪	૨,૮૨,૨૨૭	૭૨,૬૬,૮૭૩	૨૦,૮૫,૬૭૮	૫૮,૬૭૬૬૬	૬૧,૪૧,૨૬,૪૫૮	૩૮,૧૪,૦૪,૧૬૬

મશિન મશિન
૧૨ ૭૬૭૬

મશિન મશિન
૩૨ ૭૬૭૬

આ આંકડાઓ સંખ્યામાં કેટલીક દીકાની ગરૂ છે.

(૨) મીલોની સંખ્યા વધતી જાય છે, પણ દેશની ગરૂઆતને પહોંચી વળવા માટે તે પુરતી નથી. જે દેશને દેશની મીલો મારકેતે જ કાપડ પુર પાડવું હોય તે નિદાન બીજી ૫૦૦ મીલોની ગરૂ છે. બીજું ૨૬૨ માંની ઘણી મીલો જે કે આપણા દેશમાં સ્થપાયેલી છે અને કંઈ મજૂર વર્ગ જ જે કે હિન્દીવાનો છે છતાં સ્વદેશી શબ્દની અમજ મુજબ વિદેશી જેવી જ ગણવાને લાયક છે.

જે મીલોની થાપણ અને ગેરહોદ્દા વિદેશી છે, એના વહીવટદાર તથા અધિકારી વર્ગ પણ વિદેશી છે, એ અલાવવાથી થતો નફો વિગેરે પણ અને ન રહેતાં વિદેશ જાય છે. એની મુખ્ય ઓફિસ પણ વિદેશમાં હોય છે. આ કારણથી જે તેવી મીલોને આપણે દેશી મીલો તરીકે ઓળખીએ કે તે મીલોનું કાપડ સ્વદેશી કહીએ તે ને માત્ર નામ પુરતું જ દેશી છે, એમ માત્ર ધાવું છે.

(૩૪) દેશના વિસ્તારના પ્રમાણમાં માળ તથા ત્રાક (Spindle સ્પીન્ડલ) થાનું જ ઓછું છે એટલું જ નહિ પણ જાપાન યજ્ઞાન્ડની મીલોમાં જે માળ તથા ત્રાકની રાશ છે તેનાથી એ હિન્દની મીલોમાં ગમે તે ઓછા છે. વળી છેલ્લા ત્રણ વર્ષના આંકડા એતાં દરેક ત્રાક પર બનેલા સુતની રાશ ઓછી આવે છે.

૧૯૧૬	૧૭૫.૬૧	૨૧૬ સુત થયું.
૧૯૧૭	૧૦૧.૦૭	" " "
૧૯૧૮	૯૬.૦૭	" " "

ગસ્તી મજૂરી હોવા છતાં અનેક કારણથી કરીને સુતર અને કાપડની પડતર ક્રિમત વિદેશની સ્પર્ધામાં વધારે આવે છે જે વિચારવા જેવી બાબત છે.

(૫) આ આંકડા કંઈક મજૂરવર્ગના છે. એમના પર દેખરેખ રાખનારા તેમજ વિદેશી એનેગરો વીર્વીંગ માસ્તર, વિગેરે જે મોટા પગાર મેળવે છે તેની એમાં ગણતરી નથી. આ મજૂરોની મહેનતનું ફળ મુખ્યત્વે એજન્ટ અને થાપણવાળા ભોગવે છે અને વધો પિતી જાય નો પણ એમની સ્થિતિમાં લાંબો ફેર પડ્યો હોય કે પડશે એવું લાગતું નથી. આટલી દીકાનું કારણ આજની સ્થિતિ ગતકાલની સ્થિતિ સરખાવવા માટે છે. જ્યારે વણાટ ઉદ્યોગ ઘેરેઘેર હતો ત્યારે 'કંકા કુલ' વસ્ત્રમાંથી પોણા ત્રણ લાખ આદમી જ આ ઉદ્યોગમાં રોકાયેલા નહોતા પણ લાખો બાળકો, સ્ત્રીઓ, અને પુરૂષો સંતોષથી, આનંદથી અને ચેનથી પોતાને ઘેર અનુકૂળતા મુજબ કામ કરી પૈસા મેળવતા. વધારે કામનો નફો પોતાને જ મળતો, ખરાબ વાતાવરણમાં કામ કરવા નહોતું જવું પડતું. બાળકો તેમજ અશક્ત મોટી ઉમરના માણસોને લાયકનું કામ પણ મળી આવતું, નાના બાળકો તથા ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને આજના જેવો ત્રાસ નહોતો વેઠતો પડતો; આજે વસ્તુસ્થિતિ જુદી છે; વણાટ ઉદ્યોગ થણા જ ઓછા માણસોને રોજ આવે છે, એમની

મીલકતી ગ્રંથા.	સ્પીન્ડલની ગ્રંથા.	નાળની ગ્રંથા.	ફૂલ માણસો કાંમે લાગેલા છ.	૩ની અપત.		સુતર અન્યું. હંદવેટ.	કાપડ અન્યું.	
				હંદવેટ	ગાંસડીમાં.		વારમાં.	ગતલમાં.
૮૭	૨૮,૮૦,૬૪૮	૧,૧૬,૪૬૦	૧,૨૪,૧૯૯	૩૭,૩૯,૭૦૨	૧૦,૬૮,૪૯૦
૨૬૦	૬૬,૫૩,૮૭૧	૧,૧૬,૪૮૪	૨,૮૦,૨૦૭	૭૦,૬૯,૮૭૩	૨૦,૮૫,૬૭૮	૫૮,૯૭૯૬૬	૬૧,૪૧,૦૬,૪૫૮	૩૮,૧૪,૦૪,૧૬૬

મીલકતી ગ્રંથાની
૧૯ ૭૬૩૬

મીલકતી ગ્રંથાની
૨૬ ૭૬૩૬

વર્ષ.	વિલાયતથી ફુલ સુતર આયાત થયું રતલ.	જાપાનથી ફુલ સુતર આયાત થયું રતલમાં	હિન્દની મીણોમાં સુતર બન્યું રતલમાં.
૧૯૧૨-૩	૩,૭૪,૨૧,૪૦૦	૩,૮૪,૪૨૬	૬૮,૮૪,૭૨,૮૮૮
૧૯૧૩-૪	૩,૭૪,૪૪,૨૦૦	૧૦,૦૦,૨૬૦	૬૮,૨૭,૭૬,૮૬૪
૧૯૧૪-૫	૩,૭૬,૭૮,૩૦૦	૬,૨૧,૭૩૦	૬૫,૧૬,૮૪,૫૬૦
૧૯૧૫-૬	૨,૬૮,૮૦,૪૦૦	૭,૦૧,૬૦૬	૭૨,૨૪,૨૪,૫૦૮
૧૯૧૬-૭	૧,૭૬,૦૦,૧૦૦	૪૦,૦૭,૬૩૫	૬૮,૧૧,૦૭,૧૬૬
૧૯૧૭-૮	૮૨,૭૦,૬૦૦	૬૦,૦૬,૬૬૧	૬૬,૦૫,૭૫,૫૭૨

વિલાયતથી નિકાશ થતવાનું કારણ લગભગ છે. જાપાને તે તકનો લાભ લઈ ભગ્ન માલ બનાવી વિલાયતથી આવતા સુતરની ઓડી ઘણી ખોટ પુરી પાડી છે અને તે દિલ્લિથીની વાત છે.

(૩) યાંત્રિક શાળો ઉપરાંત હાથની શાળો પર પણ ઘણું કાપડ હજી દેશમાં વણાય છે; હાથ વણાટનો હિલોગ પડી ભાંગ્યો છે પણ હજી છેક નટ નથી થયો; પ્રાચીન ઝાડોઝલાલી આજ નથી; શાળવી સ્વતંત્ર કામ કરતો હતો તેને બદલે ઘણું ઠેકાણું તે નાના મોટા કારખાનામાં કામે જાય છે-કુશળ કારીગરને બદલે રાંછદાર મજૂર બન્યો છે, છતાં એની કુશળતાની ખાતરી એનું વણાટકામ આપે છે. યાંત્રિક મીણો સામે હાથવણાટ ટકી શક્યું છે કે નહીં, મીણો થવા છતાં સાળવી પોતાનો રાજગાર ચલાવી રહ્યો છે કે નહીં તેનો જવાબ નિચેના આંકડાપરથી મળશે. એક વાત તત્વ છે. હાથની શાળોને હાથ વણાટ બેઠે હજી જીવંત છે, પણ દેંડીયા તો ગયાજ અને તે સાથે હાથે કંતાનું સુતર પણ બાંધ થયું છે. સંગ્રહસ્થાનને માટે દેંડીયાની તપાસ કરીએ તોજ તે આંખે ચઢે છે, બાકી દેંડીયા અને દેંડીયા માથેની વંશપર-પગથી આલી આવતી વાતો હવે નથી.

હાથવણાટનો હિલોગ નથી પડી ભાંગ્યો તેનો એક સબળ પુરાવો સુતરની અપ-તપરથી મળે છે. દેશમાં કેટલી શાળો છે, કેટલા શાળવી છે, કેટલા વાર કે રતલ માલ બન્યો અને તેની શું કિંમત થઈ તે જાણવાનું ચોક્કસ સાધન નથી અને તેથી તે બાબતના અંદાજેજ બાંધવા જરૂર રહે છે.

વર્ષ	હિન્દુસ્તાની મીણામાં સુતર ખન્યુ રતલ.	આયાત થયેલું સુતર રતલ	કુલ સરવાળા (રકમનો) રતલ	હિન્દુસ્તાની મીણામાં સુતર ખન્યુ ગવ	અનેથી થયેલો સુતરનો નોંધગ.	કુલ અપત તથા સુતર ખાતી રહ્યું નિકાસ રતલ. (૫-૬) અન્વાણી સાળોમાં વપરાયુ
૧૮૯૬ થી- ૧૯૦૦ ગસ	૪૫,૩૦,૦૦,૦૦૦	૪,૬૩,૦૦,૦૦૦	૪૯,૯૩,૦૦,૦૦૦	૮,૬૬,૦૦,૦૦૦	૧૯,૬૪,૦૦,૦૦૦	૨૮,૦૮,૦૦,૦૦૦ ૨૩,૮૫,૦૦,૦૦૦
૧૯૦૧ થી ૧૯૦૫ ગસ	૫૯,૭૩,૦૦,૦૦૦	૩,૫૩,૦૦,૦૦૦	૬૩,૨૬,૦૦,૦૦૦	૧૦,૫૫,૦૦,૦૦૦	૨૬,૫૩,૦૦,૦૦૦	૩૯,૦૬,૦૦,૦૦૦ ૨૪,૨૦,૦૦,૦૦૦
૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦ ગસ	૬૩,૭૪,૦૦,૦૦૦	૩,૭૬,૦૦,૦૦૦	૬૭,૫૦,૦૦,૦૦૦	૧૮,૨૫,૦૦,૦૦૦	૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	૪૦,૪૫,૦૦,૦૦૦ ૨૭,૦૮,૦૦,૦૦૦
૧૯૧૧ થી ૧૯૧૫ ગસ	૬૭,૬૧,૦૦,૦૦૦	૪,૩૬,૦૦,૦૦૦	૭૧,૯૭,૦૦,૦૦૦	૨૫,૬૬,૦૦,૦૦૦	૧૭,૦૨,૦૦,૦૦૦	૪૩,૦૮,૦૦,૦૦૦ ૨૮,૭૬,૦૦,૦૦૦

આ કપડાંની માલિમ પરોઢે કે હજી હિન્દુસ્તાનમાં નેટલિ સુતર મીણામાં વપરાય છે તેટલો જ સુતર ખાતીમાં વપરાય છે. અથવા તે નેટલેક મામાન્ય માન્યતા થઈ પડી છે કે હાથની માળોયગ કાપડ વણાવે ખર્ચ થયું છે અથવા તે ખર્ચ બીજા બને છે તે આથી ખોટી હોય છે.

હિન્દીઅન ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ કમીશનના રિપોર્ટમાં પણ જણાવે છે કે તરીકા નહીં તે પણ હિન્દુસ્તાનમાં વીસ સાખ થી ત્રીસ વાખ હાથની સાળો હશે અને હાથની આગ પર બનેલા કાપડની કિંમત લગભગ ૩ પચાસ ટકેડોની ધાગવામાં આવે છે.

મીલોમાં.

હાથની સાળોમાં

કાપડ બન્યું ૧૯૧૫-૧૬ રતલ	૩૫,૨૦,૫૪,૫૫૪		૨૮,૯૫,૯૮,૪૦૦*
ખનેલા કાપડની કિંમત રૂ.	૨૭,૦૫,૭૩,૦૮૭		૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ અંદાજ.
યાંત્રિક સાળો	૧,૧૦,૨૬૮	હાથની } સાળો }	૨૦,૦૦,૦૦૦ થી ૩૦,૦૦,૦૦૦ અંદ
કામ કરનાર મજૂર વર્ગની સંખ્યા કુલ. (સ્ત્રીઓ પુરૂષો ને બાળકો માથે)	૨,૭૬,૭૭૧	ઓછામાં ઓછા ફેલત સાળવીની મંજૂર.	વીસ થી પચીસ લાખ.

જે હાથની સાળોપર ખનેલા કાપડની કિંમત ખરાબર જોય તો ૧૯૧૫-૧૬ માં નિર્ધારિત મુજબ કિંમતનું કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં વપરાયું. મીલોમાં ખનેલા કાપડની કિંમત જે મુકાઈ છે તે એકસાઈ જ રચી લેવાઈ તે આધારે છે; આકાત થયેલા માલની કિંમત કસ્ટમમાં જે કિંમત દર્શાવવામાં આવે છે તે મુજબ છે; હાથ વણાટ કાપડની કિંમત અંદાજ જ છે.

વિદેશી સુતરાઉ કાપડ આયાત થયું	રૂ. ૪૩,૩૭,૮૬,૦૦૦
મીલોમાં વણાયું	રૂ. ૨૭,૦૫,૭૩,૦૦૦
હાથ વણાટ	રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

કુલ રૂ. ૧,૨૦,૪૩,૫૯,૦૦૦

અથવા તો દર માંથી દિઠ લગભગ રૂ. ૪) નું કાપડ આપણા દેશમાં વપરાય છે. ૧૯૧૫-૧૬ માં લગભગ કારજોથી આયાત ઓછી હતી, બાકી ૧૯૧૩-૧૪ લગાઈ પહેલાના વર્ષમાં કુલ સુતરાઉ કાપડ રૂ. ૬૬,૫૭,૬૬,૦૦૦ નું આયાત થતું હતું, તેની નોંધ લેવા જરૂર છે.

* આગલા ઠાકાની ગણતરીની રીતે ૧૯૧૫-૧૬ માં કુલ સુતર ૨૮,૭૬,૦૦,૦૦૦ રતલ કાળસ પડતું હતું તેમાંથી દોરડા વિગેરેના વણાટમાં દસ ટકા પ્રપે તે બાદ કરતાં જે સુતર રહ્યું તેનું સો રતલ સુતરનું ૧૧૨ રતલ કાપડ બને છે તે ગણતરીએ કાપડ મળ્યું છે છતાં એમાં ઘણો ફેરફાર પડવા સંભવ છે.

સંપૂર્ણ સ્વદેશી અથવા શુદ્ધ સ્વદેશી.

શ્રીયુત્તમ ગાંધીજીએ જ્યારથી સ્વદેશી ચળવળની આગેવાની લેવા માંડી ત્યારથી પ્રજા શુદ્ધ સ્વદેશી શું છે તે વધારે ને વધારે સમજવા માંડી. અત્યાર લગણુ ઘણા એમ માની સંતોષ લેતા કે હિન્દી મીઠાનો માલ લીધો કે વાપર્યો એટલે સ્વદેશી ત્રતનો આશય સત્યવાયો. કાંચો માલ પણ આપણા દેશનો હોવા સાથે “આપણા દેશમાં આપણી મુડીથી આપણે ત્યાં જ અનેલાં સાંચાકામ વિગેરે ની મદદથી માલ ખનાવવામાં આવે તે ખરેખર સ્વદેશી છે એમ હું માનું છું. પાકો માલ ખનાવવાનાં સાધન પણ આપણા દેશમાં જ અનેલાં હોય તે ઉપર ભાર મુકવાનું કારણ એટલું જ કે સાંપ્રત કાળમાં પરદેશથી લગભગ તૈયાર થયેલી એવી ઘણી વસ્તુઓ આવે છે કે જે ઉપર સ્નેહસાજ કરામત કરી, સંબંધ બેડી, રંગરોગાન લગાડી, તેને અત્રે અનેલા માલ તરીકે સ્વદેશી તરીકે ખપાવવામાં આવે છે; વળી પાકો માલ ખનાવવાને જ્યારે સાંચાકામ પણ અહીં જ બનશે ત્યારે તે દિવસ સમસ્ત ભરત ખડને ઘણું જ અભિમાન લેવાનો ગણાશે.” તા. ૨-૩-૧૯૧૯ (સ્ત્રી હિતોપદેશ એપ્રિલ ૧૯૧૮)

આથી કરીને સંપૂર્ણ કે શુદ્ધ સ્વદેશી માટે નિચેની ખાખતોની જરૂર છે.

(૧) કાંચો માલ આપણા દેશમાં જ ઉત્પન્ન થયેલો હોવો જોઈએ.

(૨) કાંચા માલમાંથી પાકો માલ તૈયાર કરવાનાં સાહિત્ય, સાધન, સાંચાકામ આપણા દેશમાં અનેલાં હોવાં જોઈએ.

(૩) મુડી પણ આપણી હોવી જોઈએ અને કામ કરનાર પણ હિન્દુઓ હોવા જોઈએ.

(૪) અને છેવટ તે માલ આપણે ત્યાં જ તૈયાર થયેલો હોવો જોઈએ.

આ ચાર સરતો મુજબ તપાસતાં, જે તૈયાર માલ એ સરતો પુરી પાડે તે સંપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વદેશી ગણવાને યોગ્ય છે. એમાંની એક સરત પણ ઓછી હોય તો તે વસ્તુ મિશ્ર સ્વદેશી ગણવાને યોગ્ય છે.

વ્યવહાર દૃષ્ટિએ આમાં જે છુટછાટ મુકવામાં આવે અથવા મુકવા જરૂર પડે તે નોખી વાત છે; અને તેથી જ કરીને, આપણી તૈયારી પુરેપુરી ન હોવાથી, બીજી સરત પર ભાર નથી મુકવામાં આવતો. બીજી ખાખત ઘણા જણ અધારામાં હોય છે એટલે તે પોલ પણ ચાલી જાય છે. એ જે સરતો ખાદ્ય જતાં મુખ્યત્વે પહેલી અને ચોથી સરત સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. એ જે સરતો અથવા તેમાંની એક સરત જે વસ્તુ પુરી પાડે છે તે શુદ્ધ કે મિશ્ર સ્વદેશી ગણાય.

સ્વદેશી ચળવળ-હવે શું કરવાની જરૂર છે ?

સ્વદેશી ચળવળ અટકી તો નથી જ, આગળ વધે છે, એમાં શંકાએ નથી; તે સાથે એટલું પણ સ્પષ્ટ છે કે દેશની જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં વિદેશી કાપડ આણીસથી ધયાસ ટકા આવે છે; વિરોધીઓ કહે છે કે-સા હેતુ કે સ્વાયંથી તે સાથે ચાતે સમજવાનું છે-દેશી માલ એટલો ઓછો બને છે કે જે બધા સ્વદેશી ત્રત લે તો કાપ-

ડો. કુન્દાળ પટે-ઘણાને કાપડ વંગર ચલાવવું પડે. વાંધા સાબુત છે, છતાં એ ન બુલવું જોઈએ કે આજે ને આજે સમસ્ત પ્રજા વિદેશી માલ વાપરતી બધી થશે, ભાપ-કાદાર, મોહક અને કેટલીકવાર સોંધું લાગતું વિદેશી કાપડ લાંબા વખતથી વાપરનાર પુરૂષો અને મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ એકાએક વિદેશી માલને તિલાંજલી આપી દેશે, એટલા બધા આશાવંત થવા કે રહેવા જરૂર નથી. સ્વદેશીનો મહિમા એવો બહુ ધીમે ધીમે સમજશે એટલે સ્વદેશી માટે તૈયારી કરવા જેટલો વખત મળશે; છેક ગરીબ, ગામડાનો દરિદ્રી ખેડૂત સમાજનો નિચલો વર્ગ માટે ભાગે દેશી જ કાપડ વાપરે છે; વિદેશી માલને હિતજન આપનાર તો મધ્યમ વર્ગ, તેમાં પણ ખાસ કરીને શિક્ષિત વર્ગ, તથા લગભગ બધા જ હિંચો વર્ગ છે, અને સ્વદેશીની સફળતા એ વર્ગોના સ્વીકાર કે અસ્વીકાર ઉપર રહે છે, તેથી જ ગામડાંમાં કરતાં શહેરોમાં, જ્યાં વિદેશી માલ વાપરનારો પ્રમાણ વધારે છે ત્યાં સ્વદેશી ચળવળ જોસભર ચલાવવાની જરૂર છે.

(૨) જરૂરીઆતો ઘટાડવી કે માંગ પુરી પાડવી ?

દરેક વ્યક્તિએ પોતા માટે જે વિચાર કરવાનો હોય તો જેટલો વસ્તુનો એને જોઈએ એપ તેટલો એ સ્વતંત્ર-વધારે મુખી; વ્યક્તિ માટે જરૂરીઆતો જોઈ રાખવાનું ધ્યેય હિતમ છે, પણ જે દેશ માટે વિચાર કરવાનો હોય તો જેટલો એપ વધારે તેટલો ઉલ્લેખ ધંધા પણ વિગેય અનેક પ્રકારની વસ્તુઓની ખપત, અનેક માણસોને કામ ધંધા આપે છે. ફક્ત વિચારવાનું એટલું જ છે કે એ જ જરૂરીઆતો છે તે વિદેશી માલથી જ પુરી પડે છે કે કેમ ? જે તેમજ હોય તો દરેક વ્યક્તિને જેટલી જ ભલામણ કે જ્યાં સુધી દેશી ભાઈએ બનાવી આપેલી દેશી વસ્તુઓથી તમારી જરૂરીઆતો પુરી ન પાડી શકાતી હોય ત્યાં સુધી તમે થોભી જવ; વિદેશી વસ્તુઓ વાપરવી જોઈ ને જોઈ કરો, અથવા માવ બંધ કરો.

જનસમાજને વિનંતી છે કે આવી જ જ વિદેશી ચીજો દેશમાં આયાત થાય છે તે દેશમાં બનાવવાનું શક કરો, એ માંગણી પુરી પાડો અને દેશમાં ઉલ્લેખ ધંધા આણુ કરો. જે એમ નહિ થાય તો એક વર્ગ એવો છે જે સ્વદેશી વસ્તુ મળે તો વાપરવા પુરી છે પણ તેના અભાવે વિદેશી વસ્તુ વાપર્યા વગર રહે એમ નથી. વળી જે તે સસ્તી અને સારી હોય તોજ તેને હિતજન આપવા આતુર છે, નિકર વિદેશી લેવામાં બાધ નથી માનતાં. સ્વદેશીની ખાતર, દેશમાં ઉલ્લેખ ધંધા વધારવા ખાતર, ગરીબાધ દૂર કરવા ખાતર, આ પ્રશ્નો દેખવાયલા, સાધનવાળા અને સુડીવાળાએ જ બીરતાથી વિચાર કરવાને છે.

(૩) સ્વદેશી માલ મળે ક્યાં તે સ્વદેશી જ હશે કે ?

આ ખરેખર મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે. સ્વદેશી પ્રતનો આગ્રહ કરીએ તે માથે તેનું પાલન માટેની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. હાલ તેવી વ્યવસ્થા નથી એ કબુલ કરી વગર આગ્રે એમ નથી. એ મુશ્કેલી લાંબા વખત નહી ન જોઈએ; જેટલી જલદીથી એ મુશ્કેલી દૂર થશે તેટલી અગત્યથી સ્વદેશીની ચળવળ દેશમાં જામશે તથા ફેલાશે.

ગણી ગાંડી સ્વદેશી માલની દુકાનો કે સ્ટોરો, કે કંપનીઓથી આપણુ દારૂ કીટો નહિ. એવી ઘણી માલ વેચનાર કંપનીઓના હિદેશ દેશમાંના અનેકાં માલનો ફેલાવો કરવાનો હોતો નથી. પણ પૈસો કમાવાનો હોય છે, એ તો કંઈ વેપારી પેઢી-ઓ છે અને એમનું લક્ષ્ય વેપાર પર છે; સ્વદેશી સીએ વાપરનાર ન હોય તે પોતાને ત્યાંજ આવશે એમ ધારી તેઓ ભાવ વધારી મુકવા પણ ચૂકતા નથી; આથીજ એમ માનવાને કારણ મળે છે કે આવીજ સંસ્થાઓ સ્વદેશીની બદખોઈ કરવાને, સ્વદેશી ચળવળને હલકી પાડવાને તથા તેનો ફેલાવો અટકાવવાને કારણરૂપ છે. સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપવાને નામે સ્વદેશીના વિરોધીની ગજા સારે છે.

પણ તે સ્વદેશી હશે કે ?

૧૯૦૫-૬ માં જ્યારે સ્વદેશી ચળવળની શરૂઆત થઈ તે વખતે સ્વદેશીને નામે જે દગો ફટકો થયો હતો તે લોકો હજી બુદ્ધ્યા નથી. પ્રથમથી ખેસાડેલી ખોટી છાપના પ્રભાવે, આજે પણ લોકોનાં મન ઘણી વાર શંકાશીલ રહે છે; સારામાં સારી દુકાનો પણ ખરેખર સ્વદેશી માલ વેચતી હશે કે કેમ એ હમેશાં પ્રશ્ન થાય છે એક વખત એવો હતો કે દેશી માલ વિલાયતી માલ તરીકે વેચવામાં આવતો હતો હવે વિદેશી માલ દેશી તરીકે ચલાવવામાં આવે છે. વિદેશી માલની છાપ ફાડી નખાયાનું સંભળાવવામાં આવ્યું છે, અને તેજ પ્રમાણે વિદેશી માલ અહિંની મીઠામાં ધોવડાવી, પોતાના માઠો નંખર સાથે દેશી તરીકે પસાર કરવામાં આવે છે. દુકાનદારોની જાણ છતાં એવો માલ સ્વદેશી તરીકે વેચવામાં આવે છે. આ જાતના દગા ફટકા ને જૂઠાણાથી કરીને દેશને ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે અને સ્વદેશીની હિમાયતીનાં હાથ હેઠા પડે છે આટલા સાફ ફેટલાક સમયપર મેં નીચે મુજબ મૂંઝાનાં કરી હતી.

(૧) દરેક શહેરમાં, ગામડામાં, એક એવી જાહેર કમીટી અથવા સંસ્થા સ્થાપવી કે જે અમુક દુકાનદાર સ્વદેશી જ માલ વેચે છે, અમુક વસ્તુઓ સ્વદેશીજ છે એવું પ્રમાણપત્ર આપે

(૨) સ્વદેશીને નામે જે કોઈ પ્રમાણને હળોતો હોય તેને હથોડો પાડી ઘટિત શિક્ષા કરવાનું આ કમીટીને જોપવું.

(૩) સ્વદેશી વસ્તુઓ જ્યાંથી મળતી હોય ત્યાંથી મંગાવવામાં અથવા માહિતી આપવામાં આવી કમીટીએ મદદ કરવી.

(૪) એવી કમીટીની હેખરેખ તળે ગામડામાં ગામડાના પ્રમાણમાં તથા શહેરમાં શહેરના પ્રમાણમાં એવા મંજૂરસ્થાન કરવા, જ્યાં સ્વદેશી વસ્તુઓજ સંપૂર્ણ માહિતી તથા ભેગી કરવામાં આવે

(૫) જ્યાં જ્યાં મારફત વસ્તુઓ વેચનારા-દુકાનદારો તથા વસ્તુઓ ખનાવનારાઓનાં વળોવખત સંમિલન કરાવવાં જોઈ ખનાવનારના જણવામાં આવશે કે કઈ કઈ વસ્તુઓ ખપ છે, શું ભાવે તે ખપી શકશે, અને પોતાના માલમાં શું શું સુધારા વધાવવાની જરૂર છે, દુકાનદાર શા માટે માલ નથી ખપતો, કયો વિશેષ ખપે છે, અને દેવા માલની ખપત છે તે ખનાવનારને જણાવી શકે. વેચનાર તથા ખનાવનાર આવાં સંમિલનોથી સમાગમમાં આવવાથી એકમેકને વધારે જાણી શકશે અને તેને અવિશ્વાસે સ્વદેશી ચળવળ જલદીથી ફેલાતી જશે.

આ પાંચ સામાન્ય સૂચનાઓ વ્યવહારમાં મુકવાનું મુરકેલ નથી એ સૂચનાઓનો અમલ થાય તો અમુક વસ્તુઓ સ્વદેશી છે કે કેમ એવી શંકાઓ દૂર થાય, બુદ્ધિ છેતરપીંડી કરનારા દુકાનદારો નાબુદ થાય, વિદેશી માલ સ્વદેશી તરીકે ખમાર કરવાનો ધંધો મંડી ખેંટલી પેદીઓ દુકાનો અને કારખાનાઓની પોલ જાહેર થતાં સમાજ તેવા જોડે વ્યવહાર રાખતો અટકે.

મંપૂર્ણ કે શુદ્ધ સ્વદેશી અને મિશ્ર સ્વદેશી ત્રતને માટે તો આવી કંઈ યોગનાની જરૂર પડવાની; એના અભાવે એ ત્રતવાળાઓને દુકાનદારને વિશ્વાસેજ રહેવું પડશે. પછી એ વિશ્વાસ ખરેખર પડે કે ખોટો.

સ્વદેશીની ક્ષતેલ ક્યારે ?

સ્વદેશી ત્રતો લેવાયાથી સ્વદેશી ચળવળની ક્ષતેલ થઈ કે કેમ ? ના, ક્ષત ત્રતથી ખમ નથી, એ તો પાસેરામાં પહેલી પુણી છે.

સ્વદેશી કાપડ કે અન્ય વસ્તુઓ મેળવવા માટે ઘણી અજબ નેહવી પડે, કયા મળે છે તેની શોધ કરવી પડે, મુખાઇ જવા શહેરમાં જ એકાદ બે જગ્યાએથી તે મળી શક્યા સંભવ હોય ત્યાં સગી આપણી ચળવળનું કંઈ ક્યાનં બેંચે એવું અથવા તો મગર થવા જવું પરિણામ આવ્યું છે એમ ન મનાય.

બે પાંચ કારખાનાં ભરતખંડે જવા વિસ્તાવવાળા પ્રદેશમાં વધે તેનો શું હિસાબ લાગે ?

એવાં કારખાનાં કેટલા માણસને રોજ પુરી પાડી શકે ? કેટલો માલ ખનાવી શકે ?

સ્વદેશી ચળવળને પરિણામે જે ગામડાના ઝૂંપડીમાં કામ કરનાર કારીગરને પણ જીવોગ ધંધો મળે, જે ખેરોજગારી વધી છે તે દૂર થાય, ઠેકઠેકાણે, ચોટા બજાર હાટોમાં કે ગલીને નાકે, બેઠારા કે નારવાડીની દુકાને જે વિદેશીજ માલ વેચાઈ હોય છે તેને ખદેલે તેમને ત્યાંથી પણ સ્વદેશી માલ મળી શકે, ખાવા પીવાની, હરવા ફરવાની, જોડવા પાઘરાની, મોજ શોખની જે હજારો સીએ વિદેશી કારીગર આ દેશમાં મોકલી આપે છે અને દેશખંડુઓને એમની મહેરબાની પર ગળી ગુલામ બનાવ્યા છે. તે વસ્તુસ્થિતિમાં પરિવર્તન થાય તો તો ખરેખર સ્વદેશી ચળવળની ક્ષતેલ થઈ છે.

સ્વદેશી ત્રતની શરૂઆત કાપડથી થઈ છે, તેથી એમ નથી માનવાતું કે તે એટલેથી અટકશે, જનમમાજ એક જ સીજ માટે તૈયાર થતા, અનુક્રમે બીજી વસ્તુઓનો જમરો સ્વદેશી ત્રતમાં ધરેજ. એટલા સમય સુધી જને ગલ ન જોવી હોય, જે એમ માને છે કે સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવી એ ધર્મ છે તે તો પોતાના અદ્વય મુજબ આજેજ વર્તી શકે છે. એવાને જાહેરમાં પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની આવશ્યકતાએ નથી. એવા આશ્રી, સ્વદેશાભિમાની સી પુરવો હશે તો જનમમાજ એમને પગલે પગલે જમ-હીથી ચાલશે, એવાં જ સી પુરવો જનમમાજની માંગણી પુરી પાડવા ખનતો પ્રયાસ કરશે, એવાજ સી પુરવો જપલી પાંચ સૂચનાઓ જંપાડી લેશે ને ભરતખંડને પ્રાચીન સ્થિતિ એ લાવી મુકશે.

શ્રી પ્રભુ પ્રત્યે અંતરની પ્રાર્થના છે કે ભારતને એ દિવસ ફરી દેખાડો.

ધીરજલાલ હયાનલાલ મોદી.

સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત.

રવિવાર તા. ૬-૪-૧૯ ના રોજ પ્રાર્થના તથા માનભગનો દિવસ પાળી પવિત્ર ખની તેના બીજા દિવસથી સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવાની મહાત્મા ગાંધીજી સલાહ આપી હતી અને મુખ્ય ઇલાકાની સત્યાગ્રહ સભાની કમીટીએ ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. તે મુજબ કાર્ય શરૂ કરવાને ગાંધીજીએ નીચે મુજબની મુચનાઓ આતમી તારીખની સહવારે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ કરી હતી:—

“ સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞામાં જણાવેલી કમીટીએ વર્તમાનપત્રોને રજૂ કરવાને લગતા તથા બાધિત સાહિત્યને લગતા કાયદાઓનો નિગદર કરવાનું ઠરાવ્યું છે. હાલ તુરંત મહાત્મા ગાંધીજીનું હિંદ સ્વરાજ્ય, સર્વોદય, સત્યવીરની કથા તથા ઇન્ડિયન ઓપીનીયનના પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છપાયેલું મુસ્તફા પાશાનું જીવનચરિત્ર તથા બાધણુ એટલાનો પ્રચાર કરવાનું નક્કી કર્યું છે.

આ પસંદગી નીચે જણાવેલા હેતુથી કરી છે:—

૧. સરકાર અને કૈયત વચ્ચે બનેલાં સુધી વિખવાદ ન કરવો.
૨. બધા સત્યાગ્રહીઓને સંઘમાં રહીને લડત ચલાવવાની અને વિચારપૂર્વક કાર્ય કરવાની તાલિમ મળે ત્યાં સુધી દરેક માણસ સ્વતંત્ર રીતે તોડી શકે તેવા કાયદા પસંદ કરવા.
૩. જે કાયદા લોકોને નાપસંદ હોય અને સત્યાગ્રહની દૃષ્ટિએ જેનો વિરોધ કરી શકાય તેમ હોય તે પહેલાં પસંદ કરવા.
૪. એવા કાયદા પસંદ કરવા જેનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરવામાં લોકશિક્ષણ રહેલું હોય, જેથી લોકોને પોતાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરતાં આવડે અને પ્રામાણિક માણસોને લોકસેવાની દિશા સૂઝે.
૫. બાધિત સાહિત્ય એવું પસંદ કરવું જેમાં કાંઈ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તથી વિરૂધ્ધ ન હોય અને જેમાં કાંઈ સીધી કે આડકતરી રીતે ખુનામરડીને ઉત્તેજન આપનારું ન હોય.”

આ લડત શરૂ થયા પછી દેશના કેટલાક ભાગમાં જે બનાવ બન્યા છે તે જોતાં આમાંની પાંચમી કલમ આસ ધ્યાન ખેંચે છે. કાયદા તોડતાં કદાચ ખુનામરડી થવાનો સંભવ આમાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યો છે તેજ પ્રમાણે તેનું નિવારણ કરવાને લડતની પદ્ધતિ યોજવામાં જે ખાત્ર સાવધાનતા રાખવામાં આવી હતી તે પણ ધ્યાન ખેંચે

કે. તે અનુસાર માતમી તારીખે મુખાઈ, અમદાવાદ, મુરત, ભરૂચ અને નડીયાદમાં મહાત્મા ગાંધીએ બનાવેલા હિન્દ સ્વરાજ્ય નામના પુસ્તકની હજારો નકલો વહેંચવામાં આવી. તેજ દિવસે તેમણે રજીસ્ટર કરાવ્યા શિવાય સત્યાગ્રહી નામનું કુલ્સ્કેપ કાગળના કંકદનું અઠવાડિક પણ પ્રકટ કરવાનું શરૂ કર્યું અને તેજ પ્રમાણે ૧૦ દશમી તારીખે અમદાવાદમાં રા. વહુવભાઈ, ઝવેરભાઈ પટેલના તંત્રીપણા નીચે સત્યાગ્રહ-અખબાર નામનું પણ પ્રકટ કરવા માંડ્યું. આમ પ્રકટ કરવામાં પુસ્તકો અને પત્રની સંખ્યાબધ નકલો ભેતભેતામાં વહેંચાઈ જતી હતી અને પ્રજાને ભત્તાહ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો. પણ ભેતભેતામાં સત્યાગ્રહની શાંત લડતના દિવસો સ્વપ્નવત્ થઈ ગયા અને તેના આગેવાન અને અનુયાયીઓ કંઈ પણ વિચાર કરી શકે કે પગલાં ભરી શકે તે પહેલાં દેશનાં કેટલાક ભાગમાં અશાંતિ અને ખુનામરફી ફેલાઈ ગઈ અને તેને પરીણામે આગરે જ અઠવાડીયાંની ટુંક મુદતમાં લડત મુલતવી રાખવાની ફરજ પડી.

હુલ્લ અને ખુનામરફી.

આઠમી એપ્રિલને દિવસે મહાત્મા ગાંધીજી મુખાઈથી દિલ્હી જવા પંજાબ મેલમાં નીકળ્યા અને નવમીએ સાંજે પહેલાં પંજાબમાં નહિ દાખલ થવાનો અને પછી બીજા સ્ટેશને દિલ્હીમાં નહિ દાખલ થવાનો તેમજ મુખાઈ ઇલાકામાંજ રહેવાનો હુકમ તેમને આપવામાં આવ્યો. તેઓ દિલ્હીમાં તા. ૩૦ મી માર્ચને દિવસે બનેલા બનાવો વિષે તપાસ કરવાને તેમજ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી તથા ડૉક્ટર સત્યપાલને મળવાને ત્યાં જતા હતા અને સત્યાગ્રહની લડત તેમણે-શરૂ કરેલી હોવાથી તેઓ આ હુકમને વશ થાય એમ નહતું. જો સ્ટેશને પહેલો હુકમ તેમને આપવામાં આવ્યો ત્યાંથી બીજા સ્ટેશને પહોંચતા સુધીમાં તેમણે પોતાનો સંદેશ લખાવ્યો અને બીજા સ્ટેશને બીજા એ હુકમ આપનાર પોલીસ અમલદારને તેઓ સ્વાધીન થયા. તેમને ત્યાંથી મુખાઈ લઈ જવાના હતા એ હકીકત મોડી બહાર આવી અને તેઓ શુક્રવારે બપોરે મરીન લાઇન્સ સ્ટેશને ઉતર્યા ત્યારેજ બપોર પડી કે તેમને ત્યાં છુટા મુકવાના હતા. દરમિયાન તેમના પકડાવાના સમાચાર વિજળીના વેગે આખા દેશમાં ફરી વળ્યા અને તેની સાથે અથવા ચોરાજ વખત પછી હિંદની પ્રજાને તેમણે મોકલેલા ચાદગાર સંદેશો બહાર પાડવામાં આવ્યા. ગાંધીજીએ એમ ધાર્યું હશે કે તેમના પકડાવાથી જ કાંઈ ક્રોધ અને વેરની લાગણીઓ લોકોના મનમાં જન્મત થશે તે તેમના પોતાના સંદેશોના પરમ સાત્વિક ભાવથી શમી જશે. ખરેખર એ કોના ખ્યાલમાં આવે કે આપણા રાજકીય પ્રકરણમાં પહેલીવાર એક મહાન આગેવાન પકડાવાથી દેશના કોઈપણ ભાગમાં કોઈપણ લોકો હુલ્લ અથવા ખુનામરફી કરે ! પણ અણધારેનું બન્યું એકપાસ અમદાવાદ વિરમગામ અને ખેડા જિલ્લામાં મળીને એક અંગ્રેજ સાર્જન્ટ, એક પોલીસ સિપાઈ, એક અવલ કારકુનને ઘાતકી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યા; મરઠારી, મઠાનો અને પોલીસ ચોઠાઓ બાળી મુકવામાં આવી; રેલના પાટા ઉખાડી નાખવામાં આવ્યા અને તાર કાપવામાં આવ્યા. બીજા પાસ અમૃતમર, સુજરાનવાલા, કસુર અને બીજા કેટલાક નજીકના ભાગમાં આવાજ અત્યાચાર કરવામાં આવ્યા-માત્ર અમૃતમરમાં વધારા આવી.

પાંચ છ અંગ્રેજોને મોંઘાં અને કેટલાંક ખ્રિસ્તિ દેવળો મળ્યાં. મુંબઈ અને કલકત્તામાં હુલ્લડ થયાં હતાં, પણ પ્રજાના મોટા સમૂહમાં જ્યારે કોઈપણ કારણથી અ-શાંતિ વ્યાપે, ત્યારે બીજા દેશોમાં પણ એવાં હુલ્લડ વખતો વખત થાય છે. એટલે એ ઉપર બહુ ભાર ન મુકી શકાય. છતાં તે પહેલીજવાર ખન્યાં તેથી તે આપણને 'સાક્ષી' છે, અને વિચાર કરવાને પ્રેરે છે. હિંદુસ્તાનના આઠીના તમામ ઇલાકામાં ખામ કરીને મોટાં ગામોમાં અને શહેરોમાં આ વખતે ઘણીજ લાગણી વ્યાપી રહી અને જંગી સલાઓ મેળવવામાં આવી, છતાં ત્યાં હુલ્લડ સરખું પણ થયું નહીં એ વાત આટલા વખત પછી વિચાર કરતાં, આગળ તરી આવે છે. તેમજ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંહન-શક્તિ અને રાજ્યપ્રકરણમાં શાંતિ હડત વિષે અચળ વિશ્વાસ મૂકવે છે. જો અનિષ્ટ બનાવો ખન્યા તે હિંદની કુલ વસ્તી અને એ સ્થળોનો વિચાર કરતાં નિયમરૂપે નહીં પણ અપવાદરૂપે જણાય છે એથી આપણા જનસમુદાયની ધાર્મિક વૃત્તિ અને ગત્યા-ત્રહની હડત હડવાની અને તેમાં સદ્દ આપવાની જોની લાયકાત મૂકવાય છે.

હવે આપણે પંજાબ અને ગુજરાતના ખાસ બનાવોનો વિચાર કરીએ. તે પહેલાં મુંબઈ અને કલકત્તાના જવાં હુલ્લડ થયાં અને પંજાબ તથા ગુજરાતમાં પણ જોવાથી શરૂઆત થઈ તેનો વિચાર કરીએ. આપણે તાલુકાના હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેનાં હુલ્લડ જોયાં છે. ધર્મ અને જાતના ભેદને લીધે સંખ્યાબંધ લોકોને જાહેરમાં, તોફાન કરતાં અને મારામારી કરતાં કવચિત્ જોયા છે. બંગાળના ભાગલાની લગત પહેલી બંગાળમાં અને પછી આખા દેશમાં જામી ત્યારે અને તે પછી સન ૧૯૧૪થી સ્વરા-જ્યની હડત દ્વારા ત્યારે દેશના તમામ ભાગમાં હજારો માણસોની જાહેર સલાઓ મળતી જોઈ છે, પણ તેમાં ભાગ્યેજ કોઈ અશાંતિ જોવામાં આવી છે. બંગાળમાં મોટા મોટા આગેવાનોને પકડવામાં આવતા હતા ત્યારે આખા દેશમાં લાગણી જોશભર ફેલાતી હતી, પણ તે શાંતિથી જ પ્રદર્શિત કરવામાં આવતી હતી. લો. તિલકને રાન સન ૧૯૦૮ માં મુંબઈમાં પકડવામાં આવ્યા તે ઘડીએ તો કોઈ ઉત્પાત થયો નહીં હતો અને જ્યારે તેમને છ વર્ષની ટીપ મારવામાં આવી ત્યારે પણ માત્ર મુંબઈ શહેરમાં અને બીજા નજીકની થોડી જગ્યાએ નાનાં નાનાં હુલ્લડ થયાં હતાં. પણ એ તો પહેલી જ વાર ખન્યું કે એક સાધુચરિત આગેવાન પકડાયના ખખર માંભળતાં જ હિંદુસ્તાનના એક છેડેથી બીજા છેડે સુધી ઘણા ખરાં મોટાં સ્થળોમાં લોકોએ ઘણી મોટી સંખ્યામાં ભેગા થઈ થોડી અથવા પુરી હડતાલ પાડી અને કેટલેક કેઠણે તેનું હુલ્લડમાં અને જુનામરકીમાં પરિણામ આવ્યું. આમાં એ વાત તદ્દન ચોક્કસ છે. પ્રથમ તો લોકોની વિશેષ રાજકીય જાગૃતિ અને અમતોય. આ તો સરકાર પણ કબુલ કરે છે, અને રાજકીય બંધારણમાં સુધારો કરવાના કારણ તરીકે તેને જણાવે છે. હાલની મોંઘવારી અને બીજા રાજકીય અને આર્થિક હાડમારીઓથી પ્રજાનો અમતોય ઘણો તીક્ષ્ણ બન્યો છે. એટલી જ સ્પષ્ટ વાત એ છે કે જ્યારે રાજકીય સુધારાનું ભવિષ્ય સહ રાજવામાં તોળાય છે, તે વખતે ફેલેટ કાયદો પસાર કરીને સરકારે લોક લાગણીને ખુબ ઉગેરી છે અને સરકારની ખામે તીખી લાગણીમાં ઘણા વધારો કર્યો છે. સરકાર

તરફથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે રૅલેટ કાયદાની ચળવળ એ કેટલાક તોફાની લોકોની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે. પણ દેખાતી રીતે એ ચળવળનાં બીજાં લોકોના અંતઃકરણમાં ઉડાં ન પેઠાં હોત તો જે શાંત કે હુલ્લડખેર ટોળાં દેશના જુદા જુદા ભાગમાં, એકી વખતે અને એક જ ખખર સાંભળીને મળ્યાં તે ના મળત. જે વીર પુરૂષે આ કાળા કાયદા રદ કરવાને મરકારની સામે મહાન હડત આરંભી છે તેને પ્રજાએ પોતાનું અંતઃકરણ અર્પ્યું છે અને તેથી તેઓ પકડાતા તે અંતઃકરણ તેના ઉંડાણમાંથી ખળભળી ઉઠ્યું અને કેટલેક ઠેકાણે તે મર્યાદા મુકીને, રેલાઈ ગયું.

હવે ખામ કરીને મુખાઈ અને કલકતામાં જે ખનાવો ખન્યા અને જનાથી પંજાખ અને ગુજરાતમાં પણ પ્રસ્તાવના થઈ હતી તેનો વિચાર કરીશું.

જ્યારે સંખ્યાબંધ માણસો રાજકીય ખનાવથી ઉરકેરાઈ જમા થાય છે ત્યારે તેમનાં અંતઃકરણ ગળ્યની સામે વિરોધથી ઉભરાઈ જાય છે. તેમાં જ્યારે હડતાલનું સ્થૂલ તત્વ ઉમેગાય છે ત્યારે તેમાંથી કેટલાક સંજોગોમાં હુલ્લડ થવાનો સંભવ રહે છે આગેવાન તરફ માનની લાગણીથી પ્રેરાઈને થોડા માણસો દુકાનો ખંધ કરવામાં આગેવાની લે એટલે બીજા તેનું અનુકરણ કરે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જમણે દુકાન ખંધ ન કરી હોય તેમને તેમ કરવાનું દબાણ કરેવા અને છેવટે ફરજ પાડવા બાકીના ઉરકેરાય. તે જ મુજબ પુરેપુરી હડતાલ પાડવાને થોડા ગાડીવાળા ગાડી ચલાવવાનું ખંધ કરે, એટલે બીજા ગાડીઓ અને પછી ટ્રામ અને મોટરો પણ અટકાવવાને કામ ખંધા ખંધ કરી રખામાં જમા થયેલા માણસો પ્રયત્ન કરે. આવે પ્રસંગે કંઈ ક્ષણે સમજૂતી ખંધ થાય છે, અને દબાણ તથા સ્થૂલ ખળ શરૂ થાય છે, એ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પણ જોતજોતામાં એકમાંથી બીજામાં કાન્તિ થાય. સરકારની મામેનો વિરોધ, અંગ્રેજી પોષાક પહેરનાર અને ખામ કરીને પોલીસ અને લોકરના માણસોને વેરી તરીકે ઓળખાવે આમ કોઈ સરિઆમ મથકની જગ્યા પર હજારો માણસ કામ ખંધ કરી લેગા થયા હોય, ગાડીઓ, ટ્રામ વગેરે અટકાવતા હોય અને અંગ્રેજો તથા પોલીસની હુરૂરે બોલાવતા હોય અને પછી પથરા નાંખતા હોય તે વખતે અણીની સ્થિતિ આવે છે. જે પ્રજાના વિશ્વાસ આગેવાનો અને પોલીસના અમલદારો, શાંત, સ્વસ્થ ચિત્તે લોકોને સમજૂત આપે અને અંતિમ સ્થિતિ ન આવે ત્યાં સુધી હથિઆરનો ઉપયોગ ન કરે તો ટોણું હુલ્લડ ન કરે અને વાદળ વિખરાઈ જાય પણ જે તે વખતે પોલીસનાં માણસો ટોળાની વચ્ચે વચ્ચે આવીને ઉભા રહે અને શસ્ત્રની ધાકે દેખાડીને અને ચાલુકનાં માટકાથી અથવા ખંદુકના ગોદાથી લોકોને વિખેરવાને પ્રયત્ન કરે તો એકદમ તોફાન થવાનો સંભવ રહે છે. મુખાઈ અને કલકતામાં જે હુલ્લડ થયાં તેમાં લોકોનો કે પોલીસનો વધારે દોષ હતો તે કહી શકાતું નથી છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે હુલ્લડની બધી સામગ્રી એ જ ઠેકાણે હાજર હતી, પણ મુખાઈમાં કલકતા જેટલું તોફાન ન થયું એનું એક મુખ્ય કારણ એ હતું કે પોલીસને ગોળી બહાર કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો ન હતો. આ વિષે એટલું જ ઉમેરીશું કે તમામ જીવંત દેશમાં જ્યારે પ્રજાને મોટા જનસમૂહ મરકારની સામે

ઉરફેરાય છે ત્યારે આવાં હુલ્લડો સહેજે થાય છે તેથી કોઈ ગવાઈ પામતું નથી અને તેને અતિશય ગંભીર સ્વરૂપ અપાતું પણ નથી. પણ તેને સમાવવાને શાંતિથી પગલાં લેવામાં આવે છે. તા. ૧ લી મેને દિવસે ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકામાં ખનેલા ખનાવો આની સાક્ષી આપે છે.

હુલીંગ્બે પંજબ અને ગુજરાતમાં ખાસ વધારે ગંભીર ખનાવો ખન્યા. પંજબમાં જ્યારથી તોફાન થયું ત્યારથી તે વિષેની હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ ન કરવાનો અને પંજબી અને ટ્રીબ્યુન-આ બીજા પત્રના અધિપતિ પર તો રાજદ્રોહનું તહામત મૂકવામાં આવ્યું છે તેની તપાસ માર્શલ લો કમીશન ચલાવે છે-પત્રો બંધ કરવાનો હુકમ પંજબની સરકારે કર્યો હતો; તેથી માત્ર સરકાર તરફની હકીકત વાંચી ત્યાંના ખનાવોની મીમાંસા કરવી બ્યાજબી ગણાય નહીં. છતાં પણ કેટલીક ખબરો સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. પ્રથમ તો જોકે લાહોર, અમૃતસર, પેશાવર વગેરે અનેક સ્થળોએ છઠ્ઠી તારીખે અને પછી ગાંધીજીના પકડાવાના ખબર મળ્યા ત્યારે દશમી તારીખે હડતાલ પાડીને લોકોના મોટાં ટોળાં ભેગા થયાં હતાં અને કલકત્તાની માફક આ ટોળાંને નિયમમાં રાખતાં ગોળીબહાર કરવામાં આવ્યા હતા તો પણ અરેબરી ખુનામરકીની શરૂઆત તો અમૃતસરમાં જ થઈ અને તેનો ચેપ ગુજરાનવાળા, કસુર વિગેરે સ્થળના લોકોને લાગ્યો. હવે દશમી તારીખે ગાંધીજી પકડાયાની ખબર અમૃતસરમાં મળી તે પહેલાં ત્યાંના આગેવાનો ડો. મત્યપાલ-જેમણે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞાપર સહી કરી ન હતી અને જુને મળવાનો ગાંધીજીનો દિલ્હી જવામાં એક ઉદ્દેશ હતો-અને મી. કાયલુને પકડવામાં આવ્યા અને પછી કોઈ અજણી જગ્યાએ તેમને પહોંચાડવામાં આવ્યા હતા. આથી લોક લાગણી ખુબ ઉરફેરાઈ ગઈ હતી, ગામમાં મોટાં ટોળાં જમા થયાં હતાં અને તોફાન થવાની પણ વધી લાગતી હતી. ગાંધીજીના સમાચાર મળ્યા તેથી બળતામાં થી હોમાયુ. એકદમ આખાં શહેરમાં પૂરેપૂરી હડતાલ પડી અને ખુનામરકીની શરૂઆત થઈ. પણ એમ માનવાને મર્જ્યૂત કારણ છે કે ડો. મત્યપાલ અને મી. કાયલુને પકડવામાં આવ્યા ન હતા તો કંઈ પણ તોફાન થાત નહિ. આ મંજેગોમાં અમૃતસર અને તેથી આખા પંજબમાં જે ઘોર ખનાવો ખન્યા તેને સમાવવામાં તેથી પણ વધારે ઘોર પગલાં મરકારે લીધાં તેને માટે મત્યાગ્રહની હડતને, મહાત્મા ગાંધીજીને જવાબદાર નજ ગણી શકાય. અમૃતસરમાં કાળા કાયદા સામે મામાન્ય ગીતે જાહેર સભાઓ ભરાઈ હતી અને છઠ્ઠી તારીખનો દિવસ ઉજવવામાં આવ્યો હતો પણ ત્યાંના આગેવાન કે બીજા કોઈએ સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરી ન હતી અને સત્યાગ્રહનો બોધ પણ જાહેર સભાઓમાં આપવામાં આવ્યો ન હતો.

જેમ પંજબમાં ખુનામરકીનું મધ્યખિન્દુ અમૃતસર હતું તેમ ગુજરાતમાં અમદાવાદ હતું. અગ્રીઆગ્રમી તારીખે અમદાવાદમાં જે તોફાન થયું તે શિવાય ખેડા જિલ્લામાં કે વીરમગામમાં કંઈ પણ થાત નહિ એ દેખાતું જ છે. અમદાવાદના ખનાવો જોવાનો અને જણવાનો અમને ખામ પ્રસંગ મળ્યો હતો એટલે તે વિષે વધારે ચોક્કસાઈથી વિચાર આપી શકાય એમ છે. છઠ્ઠી તારીખનું મરઘમ અને સભા તથા તે પછી દશમી તારીખ

સુધીના સત્યાગ્રહની અળવળ વધતાં જતાં ઉત્સાહથી પણ અતિશય શાંતિથી ચાલતાં હતાં. દશમી તારીખે ઐચ્છીક ગાંધીજી પકડાયાની ખબર આવી અને તે દાવાનળની માફક પ્રસરી ગઇ. આશરે એ ઠસાઠમાં આખા શહેરમાં પૂરેપૂરી હડતાલ પડી ગઇ. એટલુંજ નહિ પણ તમામ મીસોના મજુરો ખડાર નીકળી ગયા અને મીસો ખંધ થઇ. આમાં ગાંધીજી તરફ અસાધારણ પ્રેસ અને પૂજ્યભાવ જોવામાં આવે છે. ગાંધીજીએ આખરમતીને કિનારે પોતાનો આશ્રમ સ્થાપી અમદાવાદને પાવન કર્યું છે અને તેમના અંગત પરિશ્રયમાં આવવાના અમદાવાદની પ્રજાને સ્વાભાવિક રીતે વધારેમાં વધારે પ્રસંગ બન્યા છે. તેમની આગેવાની નીચે મીસના વણકરોએ ૨૦ દિવસ સુધી હડતાલ ચલાવી અને છેવટે તેમની પ્રતિજ્ઞા સચવાય તે આર તેમના સલાહનું નિરાકરણ ન થાય ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તેમણે પોતે લીધી તેથી આખી અમદાવાદની પ્રજાના અને ખાસ કરીને તમામ મજુર વર્ગના હૃદય પર ઘણી ઉડી અસર થઇ હતી. મોટા જનસમુદાયની ઉડામાં ઉડી-ઉત્કટમાં ઉત્કટ લાગણીઓ-રાગની અને દ્રેષની-વિવેકી નહિ પણ ગાંડી હોય છે અને જ્યારે તે છેડાય છે ત્યારે તેમનાં પોતાના માનસિક ખંધારણ પ્રમાણે ઐચ્છીક પ્રદર્શિત થાય છે. અમૃતસરમાં ડૉ. સત્યપાલ અને મી. કીચલુને અને અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજીને પકડયાની ખબર સાંભળતાં પ્રજાના અન્તઃકરણને અચાનક ઠારી ઘા લાગ્યો. આવે વખતે સત્યાગ્રહી આત્મા પર વિશ્વાસ રાખી સરકારના વધારે ને વધારે ધા ઝીલવાને છાતી ધરે છે અને આમ સરકારનાં હથીયાર નીચાં પાડી તેને મ્હાત કરવાની મુશ્કેલ રાખે છે. પણ સામાન્ય જનો આવે વખતે ધર્મ અને નીતિના બધા સિદ્ધાંતો ભૂલી જઇ પોતાની પ્રકૃતિને વશ થાય છે અને સરકાર તરફ વેરથી સળગી જઇને તેનાં બાહ્ય સિદ્ધાંતો-ઇંગ્લેન્ડ, અમલદારો, સરકારી મકાનો અને પોલીસ એજન્સી, તાર અને રેલ્વે-એ બધા પર આવેશથી તુટી પડવાને તલસે છે. આમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે ગાંધીજીના ખબર સાંભળતાં તરતજ તે હજારો માણસોની મેદનીઓ શહેરના જુદા જુદા ભાગમાં મળી તેણે તરતોતરત આવી યોજનાઓ ઘડી કાઢી. પોલીસ માથે ઝપાઝપી અને પછી ગોળી ખડારથી તેની શરૂઆત થાય છે એટલે ધીમે ધીમે ઘોરમા ઘોર કાર્યો કરવાને તેમનાં મૂઠ હૃદય તૈયાર થઇ બંધ છે. પણ જેમ દારૂગોળામાં અળગવાની તૈયારી હોય છે છતાં એમને એમ સળગી શકતો નથી તેમ જનસમુદાય લાગણીથી ઘેરકેરાય છે ત્યારે પોતાની મેળે યોજના ઘડી કે અમલમાં મૂકી શકતો નથી. તેવામાં કોઇ હુશીઆર કાબેલ માણસ ખુનામરકીનો માર્ગ સૂચવે છે એટલે તે પર લોકો જોશબેર ફૂંદી પડે છે અને ઉન્માદમાં નીચે સરી જતાં પાતાળ નેટલા ઘોર ઉડાણમાં પડે છે. બીજા દિવસે શાંતિથી વિચાર કરે તો સોને બધું સ્વપ્નમત લાગે.

પ્રાયાશ્વત્ત અને તપશ્વર્યા.

જે દિવસે ઘણે ખરે ઠેકાણે હુલ્લડ અને ખુનામરકીના ખનાવો બન્યા તે દિવસે-અથવા તેને બીજા નીજ દિવસે પોલીસ અને લોકોરે સ્થિતિ પર કાબુ મેળવ્યો અને પંજબમાં અને અમદાવાદમાં તો માર્શલ લો પણ બહેર કરવામાં આવ્યો. આવે વખતે

સ્વાભાવિક કૌતુકથી ટોળે વળતા ઘણા માણસો સીપાઇઓની ઝોળીને શરણ થાય છે અને ઘણા વધારે ઘાયલ થાય છે. આપણા દેશમાં એમ્બ્યુઅન્સ અને રેડ ક્રોસની મર્યાદાઓ ખરાબર રચાઈ નથી અને કામ કરતી નથી તેથી ઘણાં દુઃખદાયક દરજો ભેવામાં આવે છે. અહીંઆં પણ પંજાબના મામલા વિષે કંઈ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ અમદાવાદમાં બે દિવસ માર્શલ લો કાયમ રહ્યો ત્યાં સુધીમાં પોતાની હીલચાલ પર લોકોને ને પ્રતિબંધ સાદ્યો અને કેટલાયે માણસોને દેખાતી રીતે કંઈજ કારણ વિના ઘાયલ થતા અને મરતા બોધને લોકો ગભરાઈ ગયા અને સશસ્ત્ર અમલદારચંત્ર આગળ પોતાની નિર્બલતા અને અસહાયતા તેમને જણાઈ. તે પછી લશ્કરી ટુકડીઓએ શસ્ત્ર સજ્જને ગહેરમાં મોરચો પ્રાર્થિતે ગાડીઓમાં અને આલીને ગામમાં ફરવા લાગી તેથી લોકોને મન પર વધારેને વધારે ભાર લાગવા માંડ્યો. તોફાન શમ્યું અને શાંતિ પ્રસરી એટલે તરત ગુન્હા વિષે પોલીસની તપાસ ચાલી અને ઘણાં માણસોનાં ઘરની જડતીઓ લેવાવા લાગી અને તેવીજ રીતે ખીજ કેટલાકને પકડવામાં આવ્યા કે વારં-વાર જુખાની આપવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા. પરિણામે સરકાર તરફ વિરોધના ભાવથી બે દિવસ લોકોનું હૃદય જેવું કિંજલુ હતું તેવુંજ સરકારના ભયથી વધારે ને વધારે દબાવા લાગ્યું. ખુનામરકીનું આ તાર્કાસિક પરિણામ આવ્યું.

પણ જે મહાન આગેવાનને શિરે આ ખુનામરકી માટે વધારેમાં વધારે જવાબદારી નાંખવામાં આવી છે તેમણે સરકાર કરતાં વધારે ત્વરાથી પગલાં લઈ. પહેલાં મુખાધમાં અને પછી અમદાવાદમાં આવીને તેમણે લોકોને બનેલા બનાવો માટે સખત ઠપકો આપ્યો. અમદાવાદ, વીરમગામ અને ખેડા જિલ્લામાં તો આરો આંક વળી ગયો હતો એથી તેમણે પ્રાયશ્ચિતના ખાસ માર્ગ સૂચવ્યા પ્રથમ તો માર્શલ લો દરમ્યાન અને તે પહેલાં જે નિર્દોષ માણસો ઘાયલ થયાં હોય અથવા મરી ગયાં હોય તેમના અને તેમના કુટુંબના નિર્વાહ માટે કાળામાં પોતાનાથી બનતી રકમ પ્રાયશ્ચિત રૂપે નાખવા તેમણે સૂચના કરી ખીજુ, સૌને ૨૪ કલાકનો અપવાસ કરવાની સલાહ આપી. તેમણે પોતે ખુનામરકીના ભયથી દિલ્હી જવાનું બંધ રાખ્યું એટલુંજ નહિ પણ ૭૦ કલાકનો અપવાસ કરવાનું જાહેર કર્યું. પણ આટલુંજ ખસ ન હતું. તેમણે જાહેર ખબરો કાઢી તેમના પોતાના ખાસ હુકમ શિવાય હડતાલ ન પાડવા, ટોળામાં જમા ન થવા, જંગી સભાઓ ન ભરવા અને જ્યારે કંઈ ખાસ સભાઓ ભરવામાં આવે ત્યારે તાળીઓ ન પાડવા, હુરેના પોકારો ન કરવા અને સ્વયંસેવકો અને પોલીસના હુકમોને તાબે થવાની સૌને સલાહ આપી. અમદાવાદના બનાવો વિષે ત્રણ પત્રિકાઓ અમદાવાદમાં પ્રકટ કરી તેઓ મુખાધ ગયા અને ત્યાંજ બેઠે “સત્યાગ્રહ એ શું છે ?” એ વિષે ચોથી પત્રિકા બહાર પાડી. પછી સત્યાગ્રહીઓની ન્હાની ન્હાની સભાઓ બગી તેમાં મત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતો વિષે ખુબ મમજુતી આપવા માંડી. બહારની બેશબેર અજબળ અને હુદલડના બનાવો પછી પ્રજાના હિતસાહ પર સંયમ મૂકી તેને આંતરિક દિશામાં વાળવામાં મહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહનું એક અનુપમ રહસ્ય મમજુવ્યું છે.

સત્યાગ્રહ 'શુ' છે ?

આ વિષે ગાંધીજીની પત્રિકા અમૂલ્ય હોવાથી ત્રીજે ટાંકી છે

“પહેલી પત્રિકામાં હું સૂચવી ગયો છું કે, સત્યાગ્રહ શું છે એનો વિચાર કોઈ પત્રિકામાં આપણે કરશું. મને લાગે છે કે હવે એ પ્રસંગ આવ્યો છે. સત્યાગ્રહ નવો શબ્દ છે. પણ જે તત્વનો એ સૂચક છે એ તો અનાદિ કાળનું છે. સત્યાગ્રહનો શબ્દાર્થ તો આટલો જ છે મત્યનો આગ્રહ અને સત્યાગ્રહથી જે બળ ઉત્પન્ન થાય છે તે બળ. આપણે અત્યારે સત્યાગ્રહને એક શક્તિરૂપે વાપરીએ છીએ. એટલે કે, મત્યનો આગ્રહ કરવાથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિને આપણે રૉલેટ બિલરૂપે મંકટનું નિવારણ કરવાને સારૂ વાપરી રહ્યા હતા. મત્ય એ જ ધર્મ છે, એ એક સિદ્ધાન્ત છે. પ્રેમ એ જ ધર્મ છે, એ પ્રીતિ સિદ્ધાન્ત છે ધર્મ કાંઈ બે હોતા નથી એટલે મત્ય એ પ્રેમ છે, અથવા પ્રેમ એ મત્ય છે. વળી વધારે વિચાર કરવા બેસીએ તો આપણને માલુમ પડશે કે, પ્રેમ વિના સત્યનું આચરણ અશક્ય છે. તેથી સત્યની શક્તિ એ પ્રેમની શક્તિ છે. આપણે વેરભાવ રાખીને દુઝોતું નિવારણ નથી કરી શકતા આ વાત ચૂંદ નથી, પણ મમજવામાં સાવ રહેલી છે. આપણા હબરે કાર્યોને વિષે આપણે જોઈએ છીએ કે તે પ્રેમ અને સત્યથી ભર્યા હોય છે. ખાપ દીકગ વચ્ચેનો સંબંધ, સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચેનો મંબધ દુઝામાં કૌટુંબિક બધા સંબંધોમાં આપણે ઘણું ભાગે મત્ય અથવા પ્રેમની શક્તિ જ જોયાં કરીએ છીએ, એટલે આપણે જાણ્યે અજાણ્યે પણ સત્યાગ્રહી હોઈએ છીએ. આંખણી પોતાની જીદગી ઉપર આપણે નજર કરવી જઈશું તો આપણને માલુમ પડશે કે, આપણા સગાંસંબંધીઓ સાથેના વર્તનમાં હબરમાં નવસો નવાણું વખતે તો આપણે સત્ય અને પ્રેમને જ વશ થયા હોઈએ છીએ માણસ હમેશાં સવારથી ઉઠીને સૂતા સુધીમાં પોતાનાં બધાં કાર્યોમાં જીકુંજ બોલે છે, જીકુંજ આચરે છે, વેરભાવથી ભર્યા હોય છે એવું કાંઈ જ નથી. જ્યારે મામસામાં સ્વાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ સત્યાગ્રહના-પ્રેમબળના કાયદાને અંતરાય આવે છે, કેમકે સામસામેના સ્વાર્થનું ઘર્ષણ થાય છે. તેમાંથી રોષ, દ્રેષ આદિ અસત્યની પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેમાંથી વેર ઝેરનો જ વંધો વધે છે. આપણે જરા વિચારીએ તો જણાશે કે, જે ધોરણે આપણે કૌટુંબિક સંબંધોમાં લાગુ પાડીએ છીએ, તે જ ધોરણે આપણે અરસપરસ સગાંસંબંધીઓના સંબંધથી માંડીને રાજપ્રજાના મંબધ સુધી અને છેવટે આખા જગતના સંબંધમાં લાગુ પાડવું જોઈએ. જે પુરૂષ કે સ્ત્રી કૌટુંબિક સંબંધને જોળખતાં નથી તે કો કે મનુષ્ય જગીર ધારણ કરનારાં છે, છતાં તેઓ પશુસમાન અથવા જંગલી ગણાય છે. તેઓએ સત્યાગ્રહનો કાયદો જાણ્યો જ નથી. જે કૌટુંબિક સંબંધને જોળખે છે, તે પેલા પશુજીવનમાંથી કાંઈક દરજ્જે ઊંચ થયાં છે. તેઓએ એમ માની લીધું કે, “કૌટુંબિક સ્વાર્થ જાળવવાને માટે આખું જગત રૂબે તો પણ શું ?” એટલે તેઓને સત્યાગ્રહ એ સમુદમાં રહેલા બિન્દુના કરતાં પણ ઓછો છે એથી સહયોગ પાકીતના માણસો એક બીજની માથે હમેશાં વઢવાડ કરવાને બદલે પ્રેમને વશ થઈ સ્વાર્થનો : યાગ કરશે. તેમ એક ગામના માણસો કરશે. તેથી આગળ વધતા પ્રાન્તિક

જીવનમાં સત્યાગ્રહ દાખલ કરી, પ્રાન્તના બધા લોકોને પોતાના ભાઈ બહેન સમજી માણસ અરસપરસ પ્રેમશક્તિથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે. એથી આગળ વધેલી પ્રજા, જ્યારે હિંદુસ્તાનની, જુદા જુદા પ્રાન્તોના લોકોને પણ પોતાના ભાઈ બહેન સમાન ગણીને અરસપરસના વર્તનમાં સત્યાગ્રહનો કાયદો લાગુ પાડશે. આ જમાનામાં સાધારણ રીતે આથી વધારે આગળ પૃથ્વીના કોઈ વિભાગના લોકો ગયા નથી. પણ ખરે જોતાં તો એક પ્રજા અને બીજી પ્રજાની વચ્ચે વિરોધ હોવાનું જરાએ ધરણ હોવા ન જોઈએ. આપણું જીવન જો, સાધારણ રીતે વિચારરહિત ન હોય અને જો આપણે ચાલતી રહેતી, ચાલતા વિચારોને ચલણી નાણાંની માફક તપાસ્યા વિના સ્વીકારી ન લેતા હોઈએ, તો આપણે જરૂર જોઈ શકીશું કે, જેટલે દરજ્જે આપણે બીજી પ્રજાઓ માથે દ્રેષ રાખીએ, જીવમાત્રની ઉપર દ્રેષ રાખીએ તેટલે દરજ્જે, આપણે સત્યાગ્રહના કાયદાથી વિમુખ રહ્યા છીએ, અને તેટલે દરજ્જે આપણે પશુપણામાંથી મુક્ત નથી થયા. મનુષ્ય માત્રનો—જેટલે સ્ત્રીઓનો તેમજ પુરુષોનો—પુરુષાર્થ પશુપણામાંથી મુક્ત થવામાં જ છે. આનાથી બીજો જગતમાં ધર્મ નથી. મંત્રદાયો, પંથો, દેવળો, હવેલીઓ જે આપણને આ સત્યાગ્રહના રસ્તા ઉપર રાખે તોજ, અને તેટલે અંશે, સાધન તરિકે કામનાં છે. હિંદુસ્તાનમાં આપણને આ વસ્તુ યુગતન કાળથી શીખવી દેવામાં આવેલી છે. અને તેથીજ વસુધા એટલે જગતમાત્ર કુંડુંબ છે એ મહાવાક્ય આપણને લણાવવામાં આવેલું છે અને હું અનુભવપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે હરેક પ્રજા પોતાનું પ્રજા-જીવન સત્યાગ્રહને વશ થઈને સંપૂર્ણતાએ પાળી શકે છે એટલું જ નહિ પણ સત્યાગ્રહને વશ થયા વિના પ્રજાજીવન પાળી ન જ શકાય, એ હું કહેવાને ઇચ્છું છું. આનું નામ ધાર્મિક જીવન છે. જે પ્રજા બીજી પ્રજાની માથે લડાઈ કરે છે તે પ્રજાએ ધાર્મિક જીવનનો થોડે ઘણે અંશે ત્યાગ કર્યો છે. હિંદુસ્તાન આ તત્વ આખા જગતને આપવાને લાયક છે, એ મારો વિશ્વાસ હું કદી છોડી શકવાનો નથી એ પ્રૌદ્ર શ્રદ્ધામાં બધા હિંદીઓ—સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો—ભલે તેઓ હિંદુ હો કે મુસલમાન, ખ્રીસ્તી, પારસી કે ચહદી હો—મહા ભાગીદાર થાય એમ હું ઇચ્છું છું.”

મી. હોર્નીમિન દેશનિકાલ અને કોનીકલનો અસ્ત.

આમ જીનામરઝીના પ્રાયશ્ચિત રૂપે અને લોકોને શુદ્ધ સત્યાગ્રહનો પાઠ શૂપકીટીથી શીખવવાને ગાંધીજીએ બહારની તમામ હીસચાલ બંધ કરી હતી અને સત્યાગ્રહની લડત પણ મુલતવી રાખી હતી તેવામાં મુખાઇની સરકારે “મી. હોર્નીમિનને દેશપાર કરવાનો હુકમ ઓચિંતિ પસાર કર્યો અને તેમના બહાલામાં બહાલા મિત્રો તેમને મળી શકે તે પહેલાં તેમને વિલાયત જતી આગળોટ પર છાનામાના લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આટલેથી મતોપ ન પામતાં કોનીકલના અંક પહેલેથી સેન્સરને દેખાડી તે મંજૂર કરે તેટલું પ્રકટ કરવાનો હુકમ અને કોનીકલના જમીન જાત કરવાનો હુકમ સરકારે પસાર કર્યો મી. હોર્નીમિન વગરનું કોનીકલ તે ગાંધીજીના કથન મુજબ જીવ વગરના દેહ જેવું દેખાય અને તેમાં પણ વળી સેન્સરની મંજૂરીના હુકમથી તો પૂરે થયું. તેથી રીરેક્ટરોએ તગત જ એવો ઠગવ કર્યો કે કોનીકલ બંધ પાડવાનું બંધ કરવું.

એ તો ખુલ્લી વાત છે કે મી. હોર્નામિનની નિર્ભય, હિંમતભરી અને સ્વતંત્ર રાજકીય અળવળથી અને તેમના પત્ની સરકાર ઘણા વખતથી ઝુંસ્સે થઈ હતી અને તેમને તથા તેમના મિત્રને કાંટાની માફક પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવાને તેને તાલવેલી થઈ હતી. મી. હોર્નામિન સત્યાગ્રહની હાલતમાં જોડાયા હતા તે એક નવા ગુન્હો ગણી શકાતે પણ તે હાલત થોડો વખત મુલતવી રાખવાની પોતે જ સલાહ આપીને તેનું તેમણે કંઈક નિવારણ કર્યું હતું. પણ પંજાબ અને દિલ્હી વિષે તેમના લેખથી તો છેવટે સરકારને જોઈતું બહાનું મળ્યું. હુખતો માણસ તરણાનું પણ શરણ લે છે અને આ ઇલાકામાં બધી અળવળ બંધ કરવામાં આવી હતી અને મી. હોર્નામિન બીમારીવશ હતા તે વખતે દેશના જુજ ભાગમાં થયેલી ખુનામરકી મૂળથી નાબુદ કરવાના પવિત્ર હેતુથી મી. હોર્નામિનને દેશપાર કર્યા. પણ તેઓ પરદેશ ગયા તો પછી કોનીકલ પર સાથે લાગા બે હુકમ કાઢવાની શી જરૂર હતી ? સરકારે વિચાર કર્યો કે ગુસ્સો કાઢવો ત્યારે સામટો જ કાઢવો અને જ પત્ર મી. હોર્નામિન ન હોય ત્યારે પણ ઘણું અગવડભરેલું થઈ પડે તેનું નિકંદન કરવું. મરકાર ખુનામરકીથી ઢાંકપીછોડા કરે તેથી પ્રજા કળાતી નથી. મી. હોર્નામિન અને કોનીકલ વિષે મરકારના હુકમમાં તેના નિરંકુશ વેર અને ગુસ્સાનો આવેશ સૌ ઢાંધ જોઈ શકે છે. ગાંધીજીની આગેવાની નીચે એક દિવસ હાલતા અને અપવાસ પાળી પ્રજાએ તેમને માટે પોતાનો ભાવ ખતાવ્યો છે અને સરકાર જોઈ કે જો કે હાલને માટે મી. હોર્નામિનને તેણે પરદેશ મોકલ્યા છે અને કોનીકલ બંધ કર્યું છે તો પણ તે ખન્નેની નીડરતા અને સ્વતંત્રતાના ગુણો પ્રજાના હૃદયમાં ઉડા વચ્ચા છે અને કોઈ પણ સત્તા તેને કાઢી શકે એમ નથી.

સ્વદેશી.

સ્વદેશી પ્રતિજ્ઞાનો ખરડો પ્રજા સમક્ષ ગુજુ કરીને તે પર મહી કરવાની સર્વેને મૂચના કરતાં ગાંધીજીએ નીચેનો લેખ બહાર પાડ્યો છે:—

“ભાઈઓ અને બહેનો,

સ્વદેશી ત્રત લેવાની પ્રથમ ચર્ચા તા. ૬ ફ્રી એપ્રિલે જ્યારે હજારો પુરુષો અને કેટલીક સ્ત્રીઓ સમુદ્ર કાંઠે ઉભાં હતાં તે વખતે થઈ; પણ તે વેળાએ ત્રત ન લીધું. હવે સ્વદેશીની ચર્ચા ખુબ થઈ ચુકી છે અને આપણને દિશા સુઝી છે. સ્વદેશી ત્રત લેવું એ આપણી ફરજ છે. હિંદુસ્તાનની ખરી આખાદી તેમાં રહેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થતી અને ખનતી ચીજોનો ઉપયોગ તજીને હિંદુસ્તાનની બહારની ચીજોનો ઉપયોગ કરવો એ હિંદુસ્તાનનો દોષ કર્યો ખરાબર છે, એ સ્વચ્છંદ છે. આપણા દેશમાં જ વસ્તુ પેદા થઈ શકતી હોય તે વસ્તુ આપણને પસંદ ન પડે તેથી આપણે પરદેશી વસ્તુ વાપરવી એ તો પરદેશી ખનવા જેવું છે. આપણા દેશની હવા કરતાં, આપણા દેશની જમીન કરતાં, બીજા દેશનો હવા, જમીન સારાં હોય છતાં જમ આપણે દેશનો ત્યાગ કરતા નથી તેમ આપણે દેશી વસ્તુનો પણ ત્યાગ નથી કરી શકતાં. એ સ્પષ્ટ વાત જણાય છે. ૧૯૧૭-૧૮ ની સાલમાં હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૫૦ કરોડ

રૂપીઆનો પરદેશી સુતરાઈ માલ દાખલ થયો હતો, અને ચાર કરોડ ઉપરાંત ગેશન આબું હતું. આપણી વસ્તી ૩૦ કરોડની છે એટલે આપણે જણ દીઠ એ સાલમાં બે રૂપીઆ કપડાંને સાડ બહાર મોકલી આપ્યા. તેનો બદલો દેશનો ભુખમરો છે. ત્રણ કરોડથી વધારે માણસોને હિંદુસ્તાનમાં એકજ વખત ખાવાનું મળે છે. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં ઘેર ઘેર રૂ, કાંતવાનું કામ થતું અને અસંખ્ય માણસો કાપડ વણતા હતા તે વેળા એવો ભુખમરો ન હતો. જ્યારે જ્યાને ગ્રજ પોતાનો ધર્મ ચુકે ત્યારે ભુખમરો ઇત્યાદિ ઉપાધિઓનો ઉપદ્રવ થાય તેમાં શી નવાઇ! આ ઉપાધિનુ ઔપધ સ્વદેશી ત્રત જ હઇ શકે, તેથી પરિજિથમાં સુચવેલુ ત્રત તૈયાર કર્યું છે, તેમાં બે પ્રકાર જણાવ્યા છે. પહેલુ ત્રત એ પ્રમાણમાં શુદ્ધ છે, પણ શુદ્ધમાં શુદ્ધ ત્રત તો એ જ હોઈ શકે કે જમાં હાથ વતી કાંતેલા સુતરનાં હાથે વણેલાં કપડાં વાપરવાની જ છુટ હોય. વણાટનો ધંધો ભાંગી પડવાથી અત્યારે આ શુદ્ધ ત્રત લેવું એ લગભગ અશક્ય છે, પણ ઘડી કાઢેલાં ત્રત લેનાર ઉપલા આદર્શને કબુલ ગણશે તો થોડા જ મમયની અંદર અંદર આપણે હાથથી કાંતેલા સુતરનાં કપડાં મેળવી શકીશું.

સ્વદેશી અને બાયકૉટ વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત છે, એ હું બતાવી ગયો છું. મારી તો ખાતી છે કે બાયકૉટથી હિંદુસ્તાનને કશો લાભ થવાનો નથી. એ તો મોટાની અદેખાઈએ નાક કાપવા સમાન થાય.

શું રૉલેટ બિલથી થતાં દર્દને નિવારવા સાડ આપણે ઇંગ્રેજી માલનો બહિષ્કાર કરીને જાપાનનો પગપેસારો કરવા દૃઢશું? હડીકત તો એવી જ છે કે સ્વદેશીને રૉલેટ કાયદા સામેની ચળવળ સાથે કશો સંબંધ નથી સત્યાગ્રહ જેવી ભારે પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યારે ગ્રજ પોતાની ફરજનો વિચાર કગતી થઈ જાય છે. તેમ સ્વદેશીને વિષે થયું છે. રૉલેટ કાયદા નાબુદ થશે, હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ આગ્રાજ્યમાં એક માનીતા ભામીદારની સ્થિતિ ભોગવતું થઈ જશે, ત્યારે પણ આપણે સ્વદેશી ત્રતનું પાલન તો કરવુંજ પડશે. તે વખતે તો આપણને સ્વદેશી ત્રત સંકુચિત નહિ હોય પણ આપણી ઘણી હાજતો આપણે હિંદુસ્તાનમાંજ પુરી પાડવાની ગઠ્ઠિ ધગવતા હઇશું. આ સ્વદેશી ત્રતમાં આપણે અંગ્રેજી ભાઈઓને પણ દાખલ થવા વિનવશું.

લખા માણસો સ્વદેશી ત્રત લઇને પાળી શકે તેને સાડ વ્યાપારી પ્રમાણિકતાનાં પુરેપુરી જરૂર પડશે. મીલના માર્કેટિંગને સ્વદેશી ઉપર પ્રીતિ રાખીને પોતાના ભાગ કરાવવા જોઇશે. મોટા વેપારીઓએ અને નાના વેપારીઓએ તેવીજ પ્રીતિ રાખીને પ્રમાણિકતા જાળવવી જોઇએ. હજારો નાના વેપારીઓ જોએની પાસેથી કરોડો ગરીબ માણસો કાપડ ખરીદે છે તેઓ જ્યાં સુધી પ્રમાણિક નહીં થાય ત્યાંસુધી સ્વદેશી ત્રત આગળ નજ આવી શકે એમાં અમને જગપણ શંકા નથી.

દેશમાં વેપારીઓને પણ સ્વદેશાભિમાનનો જુસ્સો આવેલો છે તેનો દેશના કલ્યાણને અર્થ પોતાના વહેવારમાં ગગોળોની ઉપર ગૂંથેમ ખાઇ સચ્ચાઇ જાળવશે એવી

માન્યતાથી આ વ્રત પ્રજ્ઞની આગળ મુકવાનો નિશ્ચય જ્યોત્ષે વ્રત લઇ લીધું છે તેઓએ કર્યો છે.

જ્યોત્ષેની પાસે હાલ વિદેશી કપડાં છે તેઓને વ્રત લેવામાં સઠાચ થતો જોવામાં આવે છે. આ વ્રત સ્વભાવિક છે, પણ દુઃખદ છે. સ્વદેશી વ્રતમાંથી આપણે ભારે પરિણામ લાવવા ઇચ્છીએ છીએ. એવા પરિણામ કાંઈ પણ ભોગ આપ્યા વિના નજ આવી શકે. વળી એવી ઉમેદ રખાય છે કે સ્વદેશી વ્રતની સાથે સાદાઈ પણ આવી જશે. અને જ્યોત્ષે સાદાં અને વધારે ટકાઉ કપડાં લેશે તેઓ પૈસાનો ખચાવ કરીને વિદેશી કપડાંમાં ગયેલા પૈસાની ખોટ થોડી મુદતમાં પુરી પાડી શકે છે. એટલી ચેતવણી આપી દેવાની જરૂર છે કે સ્વદેશી કપડાંનો બડોળ એકદમ કોઈએ નહીં ભરી દેવો એ આવશ્યક છે. હિંદુસ્તાનમાં કાંઈ એટલું કાપડ તૈયાર નથી કે જ્યાં આપણે બધા આર આર પાંચ પાંચ વસ્ત્રોનો જ્યોત્ષે આજીવન રાખી શકીએ સ્વદેશી વાપરનારા ઘણા માણસો થશે ત્યારે વેપારી આ દરેક જગ્યાએ સ્વદેશી કાપડ વેચાશે અને દિવસે દિવસે સ્વદેશી કાપડ વધારે વણાતું થશે. સ્વદેશી વ્રતવાળાએ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે પોતાની જરૂરીઆત પગ પડે તેટલું કાપડ વખતોવખત મેળવી શકે એટલું જ નહીં પણ ખર્ચે જોતાં તો દરેક માણસની એવી નેમ હોવી જોઈએ કે પોતા પોતાનું કાપડ પોતાના જ ઘરમાં વણી લેશે અને તેમ કરી નહીં શકે તો પોતાના વધુ કર રાખશે અને પોતાની મારફતે તેઓનું કાપડ તૈયાર કરાવશે. આમાં કાંઈ દગાને અવકાશ નહીં રહે અને ટકાઉ પવિત્ર વસ્ત્રો સૌ પોતપોતાને માટે તૈયાર કરાવશે એ આપણી પુરાણી કથા છે.

ખડેનો પ્રત્યે,

સ્વદેશીનો આધાર ખડેનો ઉપર છે મારી ઉમેદ છે કે ખડેનો ખડેને: ગમે તેવા સારાં લાગતાં પરદેશી કપડાં હોય તેનો ત્યાગ કરીને હાલ જ્યાં સ્વદેશી કપડાં મળે તેથી પોતાનો ગુબારો કરીને વ્રત લેશે. આપણું આજ મુખી વિદેશી કાપડ પહેરવાની ભુલ કરેલી છે તેને સાફ કાંઈક અગવડો ભોગવવી જોઈશે. પણ જો વિદેશી કપડાં હોય તેનો બીજો ઉપયોગ કરી શકાય છે એ વસ્ત્રો વેચી શકાય: પરદેશમાં વેચવાને પણ મોકલવી શકાય છે. ખડેનોની પાસેથી એ પણ ઉમેદ પ્રજ્ઞ રાખવા છે કે બાળકોને તુરત સ્વદેશી કપડાં પહેરતાં કરી મુકશે. વ્રત લેવા ઇચ્છનાર એનો સંગવડને સાફ આદેશ જોલવામાં આવશે. તેની ગોકવળ આલી ગઈ છે તે વાતે કવણુ પુરી થયે ખબર આપવામાં આવશે. "

આ પ્રતિજ્ઞાપર કેટલાક આગેવાન ભાઈઓ અને ખડેનોએ તૈયારી છે.

ગુરુ સ્વદેશી વ્રત.

" ઇશ્વરને દરમ્યાન જાણીને હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે આજીવન હિંદુસ્તાનમાં એવાં કપડાંનો ઉપયોગ નહિ કરું કે જે હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પાદિત અને વણાયેલાં નહિ હોય.

રૂપીઆનો પરદેશી સુતરાજી માલ દાખલ થયો હતો, અને ચાર કરોડ ઉપરાંત ગ્રેન આમું હતું. આપણી વસ્તી ૩૦ કરોડની છે એટલે આપણે જણ દીઠ એ સાલમા એ રૂપીઆ કપડાંને સાડ બહાર મોકલી આપ્યા. તેનો ખર્ચો દેશનો ભુખમરો છે. પણ કરોડથી વધારે માણસોને હિંદુસ્તાનમાં એકજ વખત ખાવાનું મળે છે. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં ઘેર ઘેર રૂ, કાંતવાનું કામ થતું અને અસંખ્ય માણસો કાપડ વણતા હતા તે વેળા એવો ભુખમરો ન હતો જ્યારે જ્યાંને પ્રજા પોતાનો ધર્મ ચુકે ત્યારે ભુખમરો ઇત્યાદિ ઉપાધિઓનો ઉપદ્રવ થાય તેમાં શી નવાહ! આ ઉપાધિનું આપણે સ્વદેશી ત્રત જ હાથ શકે, તેથી પરિશિષ્ટમાં સુચવેલુ ત્રત તૈયાર કર્યું છે, તેમાં એ પ્રકાર જણાવ્યા છે. પહેલુ ત્રત એ પ્રમાણમાં શુદ્ધ છે, પણ શુદ્ધમાં શુદ્ધ ત્રત તો એ જ હોઈ શકે કે જ્યાં હાથ વતી કાંતેલા સુતરનાં હાથે વણેલાં કપડાં વાપરવાની જ છુટ હોય વણાટનો ધંધો ભાંગી પડવાથી અત્યારે આ શુદ્ધ ત્રત લેવું એ લગભગ અશક્ય છે, પણ ઘડી કાઢેલાં ત્રત લેનાર ઉપલા આદર્શને કબુલ ગણશે તો થોડા જ મમયની અંદર અંદર આપણે હાથથી કાંતેલા સુતરનાં કપડાં મેળવી શકીશું.

સ્વદેશી અને ઝાંચકાટ વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત છે, એ હુ ખતાવી ગયો છું મારી તો ખત્રી છે કે ઝાંચકાટથી હિંદુસ્તાનને કરોડો લાભ થવાનો નથી. એ તો મોટાની અદેખાઈએ નાક કાપવા મમાન થાય.

શું રેસેટ ખિલથી થતાં દર્દને નિવારવા સારૂ આપણે ઇંગ્રેજી માલનો ખલિષ્કાર કરીને જાપાનનો પગપેસારો કરવા દઈશું? હડીકત તો એવી જ છે કે સ્વદેશીને રેસેટ કાયદા સામેની ચળવળ સાથે કરોડો મંબ ધ નથી સત્યાગ્રહ જીવી ભારે પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યારે પ્રજા પોતાની રૂઝનો વિચાર કરતી થઈ જાય છે તેમ સ્વદેશીને વિષે થયું છે રેસેટ કાયદા નાબુદ થશે, હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ માત્રાજ્યમાં એક માનીતા ભામીદારની સ્થિતિ ભોગવતું થઈ જશે, ત્યારે પણ આપણે સ્વદેશી ત્રતનું પાલન તો કરવુંજ પડશે તે વખતે તો આપણને સ્વદેશી ત્રત મંકુચિત નહિ હોય પણ આપણી ઘણી હાજતો આપણે હિંદુસ્તાનમાંજ પુર્ગી પાડવાની ગાંઠિ ધગવતા હઈશું. આ સ્વદેશી ત્રતમાં આપણે અંગ્રેજી ભાષાએને પણ દાખલ થવા વિનવશું.

લાખો માણસો સ્વદેશી ત્રત લાધને પાળી શકે તેને સારૂ વ્યાપારી પ્રમાણિકતાનાં પુરેપુરી જરૂર પડશે. મીલનાં માર્લકિને સ્વદેશી ઉપર પ્રીતિ ગમીને પોતાના ભાગ ઠરાવવા જોઈશે. મોટા વેપારીઓએ અને નાના વેપારીઓએ તેવીજ પ્રીતિ રાખીને પ્રમાણિકતા જાળવવી જોઈશે. હજારો નાના વેપારીઓ જોઈનાની પાસેથી કરોડો ગરીબ માણસો કાપડ ખરીદે છે તેઓ જ્યાં સુધી પ્રમાણિક નહીં થાય ત્યાંસુધી સ્વદેશી ત્રત ન જ ચાલી શકે એમાં અમને જગપણ શંકા નથી.

દેશમાં વેપારીઓને પણ સ્વદેશાભિમાનનો જુસ્સો આવેલો છે તેનો દેશના કલ્યાણને અર્થે પોતાના વહેવારમાં ગંજોની કાપડ ગ્રહેમ ખાઈ સચ્ચાઈ જાળવશે. એવી

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૬ થું.]

મે-જુન. ૧૯૧૯.

[અંક ૧૧-૧૨]

જિસેય મંજિનિ.

(ગતાંક ૫૪ ૬૦૬ થી આલુ)

મંજિનિનો આદર્શ ક્યારનોયે છિન્નભિન્ન થઈ ગયો હતો એબીના કુળમાં ૧૮૧૬ ના ઇટલિની સુધરેલી સ્થિતિમાં કોઈ પણ ગીતે વધારે ધ્યાન એવે એવી બીના ન હતી. હું પરસ્પર વિરોધી વાક્યનો ઉપયોગ કરું છું એમ લાગતું હોય તો માફ કરશે મૃત્યુ દ્વારા જ જીવન ગમ્ય જણાય છે એ તો અનંતકાળનું સત્ય છે આધુનિક ઇટલિ જીવતી રહે એટલા માટે મંજિનિનો આદર્શ મૃત્યુ પામે એ જાગરું હતું. મી. ક્રાઈફ કહે છે તે પ્રમાણે, “ તેના આદર્શનો ઇટલિ, પ્રજાસત્તાક જાતિના દરેક સભ્યનો પોતાનામાં સમાવેશ કરનારો, ધર્મશૂનની જે લુચ્ચાઈથી, તથા જે વહેમોથી મનુષ્યની ગુલામ સુધી અંધાગતિ થઈ હતી તેથી. વિમુક્ત ગણેલો, પોતાના સ્વાતંત્ર્ય માટે માન પોતાને જ આભારી રહેલો અને સમાન કાયદાના ગમ્યથી સુઘટ બનેલો એવા હતા. મંજિનિ પોતાની મહાન યોજનાને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જે મક્કમપણાથી વળગી રહ્યો હતો, તથા રાષ્ટ્રીય હક્કોની કોઈ પણ પ્રકારની હેવડહેવડ કરવાની તેની અધીરાઈથી તે, જે બ્યવહાર રાજ્યનીતિસૌએ તથા સાધનયુક્ત પુરૂષોએ ૧૮૫૬ માં પહેલી પ્રકાશથી “ ઇટલિય ઐક્ય તરફનું પહેલું પગથિયું સાધ્યું હતું તેમના કામથી અલગ રહ્યો હતો. ” ખરેખરે તેમને મેં ગયા વિભાગમાં કહ્યું હતું તે પ્રમાણે મંજિનિએ પોતાનું કાર્ય સાધ્યું હતું-તેના સ્વભાવનો કોઈ માણસ ઇટલિ માટે નેટલું કાર્ય સાધવાને શક્તિમાન નીવડે તેટલું કદાચ સર્વ કાર્ય સાધ્યું હતું. જે સદ્ય સક્ષમાં રાખવાનું હતું, પણ તેના ઉપાયોથી જે દેહી પણ સંધાય એમ ન હતું તે સદ્ય તેણે બ્યવહાર રાજ્યનીતિ સમક્ષ મૂક્યું હતું. પરંતુ જે આદર્શ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો હતો તે માત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્યવિષયક જ ન હતો. નાઓ-જેલકીય પક્ષને-જે પક્ષ “ તત્વજાની પ્રજાપ્રભુત્વથી કે પ્રાપ્તિક રાજ તર-

વારથી નહિ પણ સુધરેલા અને સુધારનારા પોપના આચાર્યપદથી પુનર્જીવિત થયલા નવીન અને પ્રતાપી ઇટલિ માટે આશા રાખતો હતો. તે પક્ષને-પણ પોતાનો આદર્શ તથા દેવાની ફરજ પડી હતી. દાઝેલિયો છેક ૧૮૪૭ થી જ આ ભમણા કળી ગયો હતો, કારણ કે તે વર્ષમાં તે રોમથી લખે છે: “મારી ખાત્રી થઈ છે કે પાયા નોનોનો જાડુ ટકી રહેશે નહિ. તે દેવદૂત છે, પણ તેની આમખાસ રાક્ષસી ફરી વળ્યા છે; તેનું રાષ્ટ્ર અવ્યવસ્થિત છે, અને તેમાંના લોકો ખગડી ગયલા છે; તે વિદ્યાર્થી માથે કોઈ પણ ગીતે લડત. ચલાવી શકશે નહિ.” એની ભવિષ્ય વાણીની સત્યતા તરત જ સિદ્ધ થઈ. પાયા નોનો નમ્ર અને દયાળુ પુરોહિત હતો, પરંતુ આવા કાર્યની ભવ્યતા કે જરૂર તે સમજ્યો હોત તો પણ પોપના આચાર્યપદને તે કાર્યનું અવ્યક્ષપદ આપવાને તે તદ્દન અશક્તિમાન હતો. નીચો-ગેલ્ફીય પક્ષના થોડા વખતના આગેવાન હુદ ગીઓખર્ટિએ ૧૮૫૧ માં ‘રિન્નોવમેન્ટો’ નામક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. પોતાની પહેલાંની પદ્ધતિનો પોતે ઠરેલા ત્યાગ તેણે તેમાં જાહેર કર્યો, અને ઇટલિય સ્વાતંત્ર્યના અનિવાર્ય પાયા તરીકે સાર્ડીનિયાના અગ્રેસરપણાના સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યો. “જે યુવાન મહારાજ પીડમોન્ટ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેના શિવાય, આપણા છૂટકાગતુ કામ હાથમાં લઈ શકે એવા બીજો કોઈ પણ પુરુષ હું ઇટલિમાં જોતો નથી. પોતે જ નિયમો માટે સમ ખાધા હતા તે નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનાર પાયસનું, ફર્ડિનાન્ડનું કે લીઓપોલ્ડનું અનુકરણ કરવાને બદલે તે પોતાના નિયમો ધાર્મિક વિધિથી પાળે છે:—અન્ય સમયે આ વખાણ અસહ્ય ગણાત, પણ આજે દશાન્તથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તે વખાણ કંઈ નહાતું સૂતું નથી.”

ત્યારે સર્વ ઇટલિય સ્વદેશાભિમાનીઓની, સર્વ ઇટલિય પક્ષોની આશા-અગાઉ તેમનો ખાસ પક્ષપાત ગમે તે હોત તો પણ-ધોમે ધોમે સાર્ડીનિયાના ઐક્યરાજ્ય ઉપર એકાગ્ર થવા લાગી, સાર્ડીનિયાના યુવાન રાજા ઉપર એકત્રે થવા લાગી. અને સાર્ડીનિયાના વંશના, સેવીયના કુટુંબના મંત્રદાયો, તેમને જ લાગ લેવાને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું તે લાગ લેવા માટે અત્યંત અનુકૂળ હતા. તેઓ આલ્પ્સની નીચેના પોતાના રાજ્યમાં રહેજ શકમંદ રાજ્યમામલાથી કેવી રીતે રચપાયા હતા તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. આપણે આટલું પણ જોઈ ગયા છીએ કે અરાદમી સદીમાં ઇટલિયમાં જે કાંઈ જીવન હતું તે બધું આ પ્રાન્તમાં એકાગ્ર ધબ્બ હતું. ૧૮૦૧ ની અને ૧૮૩૩ ની હુલ્લડ વિપ્લવક હીલચાલમાં, ઇટલિના ખાટીના રાજકુમારોના કાર્યથી પીડમોન્ટના રાજ્યકર્તાઓના કાર્યને જુદું પાડે એવું કદાચ કંઈ જ ન હતું અલબત્ત, નેપલ્સના અને પીડમોન્ટના હુલ અખત્યાર વચ્ચે તફાવત એવાને મુઝિનિને કંઈ જ કારણ ન હતું અને છતાં ઇટલિના સુધારકોમાં એવી લાગણી હતી-અને તે પણ ચોક્કસ પાયા ઉપર-કે પીડમોન્ટનું રાજ્યતંત્ર બીજાં રાષ્ટ્રોનાં રાજ્યતંત્રથી તરાંહની ખાખતમાં જુદું પડતું હતું. કંઈ નહિ તોયે, ઇટલિના પ્રાપચિક રાજ્યોમાં એકલો પીડમોન્ટનો રાજા જ સ્વદેશી હતો. જે લોકો ઉપર તે રાજ્ય ચલાવતો હતો તે લોકોની સાથે વાચાની અને લોનીની ખાખતમાં મળતો હતો. પરંતુ આટલેથી જ ખસ નથી, પરંતુ ઇટલિના રાજ્યકર્તાઓ પૈકી એકલા પીડમોન્ટના આદર્શ આલ્ફર્ટ જ ૧૮૪૮ ની વસંતઋતુમાં

પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી લોકોને રાજ્યસભાનું રાજ્યપદધારણ અર્પ્યું હતું. અને સૌથી વધારે તો એ કે ઇટલિય સ્વાતંત્ર્યની પવિત્ર લડતમાં પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી બહાર કાઢનાર તે પહેલો જ હતો. જે કે ઑસ્ટ્રિયા અશક્ત છે તો પણ જરૂરે છટા થવાનો નિશ્ચય ઝીઘો છે, જરૂરે એક થવાનો નિશ્ચય ઝીઘો છે એવા લોકો સાથે ઇટલિમાં તેને ટક્કર ઝીલવાની છે એવું ઑસ્ટ્રિયાને લાન કરાવનાર તે પહેલો જ હતો.

વિક્ટર ઇર્મિન્યુએલ ૧૮૪૯ મો-ગાદીએ ઝેંકો ત્યારે તે માત્ર ઓગસ્ટીન વર્ષનો યુવાન પુરુષ હતો. પીડમોન્ટનું અને ઇટલિનું ભવિષ્ય ઉજાગવલ હતું એમ તો ન જ કહી શકાય, છતાં ઑસ્ટ્રિયા સાથે સંધિ કરવા માટે ફેડેરિક સાથેના વ્યવહારમાં તેણે જ વર્તણૂક ગળી હતી તેમાં અણુછાજતી નિરાશા જરૂર કંઈ જ ન હતું. તેણે કહ્યું હતું કે “આવી શરતોને સ્વીકારવા કરતાં વહેંચું તો તેની વ્યવસ્થા કરવી એમ જો હોય તો હું એકડો રાજ્યોનો ત્યાગ કરીશ. મારા પિતાએ જ સમ આધા છે તે હું પાળીશ. છેક મરણ નીપજે ત્યાં સુધી ચાલે એવી લડાઈની તમે ઇચ્છા ગમતા હો તો, ભણે થવા દો! હું મારી પ્રજાને ફરી એક વાર હથિયાર લઇને સજ્જ થવા કહીશ, અને મામાન્ય ઉરફેરણી વખતે પીડમોન્ટ શુ શું કરી શકે એમ છે તે તમે જોઈ લેશો. જો મારી પડતી થયે તો તે શરમ ભરેલું ગણાશે નહિ. માંકે કુટુંબ દેગ-નિકાલનો રસ્તો જાણે છે, ખેઆખરનો રસ્તો નહિ.” અહીં યુવાન ગબનું દદ, નિશ્ચયી ચારિત્ર્ય વ્યક્ત થાય છે, અને તેની પ્રમાણિકતા પણ ઓછી વ્યક્ત થતી નથી. “મારા પિતાએ જ સમ આધા છે તે હું પાળીશ” તેની આખી જીંદગીમાં તે પોતાના વચનને નિમકહલાલ રહ્યો હતો; તેણે લોકોને જ પ્રથમ જાહેરનામું મોકલ્યું હતું તેમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે “આપણું માન અકલંકિત જાળવી રાખવા તરફ, આપણા દેશના ઘા દુઝાવવા તરફ, આપણી ઉદાર મનસ્વીતાએ સુદૃઢ કરવા તરફ, આપણા ખપા પ્રયત્નોનું વલણ હોવું જોઈએ. આ કાર્ય હાથમાં લેવાને હું મારી પ્રજાને આજીજી કહે છું, આ કાર્ય માટે હું વિધિપૂર્વક સમ આધને પ્રતિજ્ઞા લઉં, અને એના બદલામાં હું પ્રજા તરફથી સહાયની, સ્નેહની, અને ભગેમાની રાહ જોઈ છું.”

આ વિધિપૂર્વક પ્રતિજ્ઞામાં જણાવેલા હેતુમાંથી વિક્ટર ઇર્મિન્યુએલ કદી પણ ચસ્યો ન હતો, અને જો કે તેટલો વખત ભવિષ્યનો દેખાવ ઘણો જ અધકારમય હતો તો પણ જો માણસ પાછળ નજર કરવા માંગતો હોય, અને છેલ્લાં થોડાં વર્ષ દરમ્યાન ઇટલિ જ રસ્તે થઇને ગયો હોય તે રસ્તો દોગવા માંગતો હોય તે માણસને માટે, આપણે જોઈ ગયાં છીએ તેમ, કંઈ થોડું ઉત્તેજન હતું એમ નહિ. ના, ખુદ હમણાંના ભૂતકાળ પણ સર્વ ઉત્તેજનથી મુક્ત ન હતો. ૧૮૪૯ ના વિચરને પરિણામે અમુક્ત ઉપદ્રવ થવા પામ્યો હતો એ વાત ખરી છે, પરંતુ એમ છતાં પણ ઇટલિય હીલ્-આલના ઇતિહાસમાં તે અત્યંત ઉપયોગી વિસાવત થઇ પડી હતી. મી સાયમન્ડ્ઝ શોધ્ય કહે છે તે પ્રમાણે “તેણે ઇટલિય સ્વાતંત્ર્યના કર્તવ્યકર્મને પીડમોન્ટના ઉત્તમોત્તમ લોકોથી પવિત્ર કર્યું હતું, ઇટલિને આદર્શાહી સ્વધર્મોર્થ દેહત્યાગી વીર આપ્યો હતો, અને સેવાયના વંશને પ્રગતિમય પદ્ધતિનું વચન આપ્યું. એ પદ્ધતિમાંથી એ વંશ કદી ક્ષણ ભર પણ ચસ્યો ન હતો.”

દરમ્યાન ઇટલિમાંના સામાન્ય પ્રતિકાર્ય વચ્ચે વિક્ટર ઇર્મૅન્યુએલ અને તેના પ્રધાન દાએવિથો સાડોનિયાના રાજ્યને પુનઃ વ્યવસ્થિત કરવાને તથા દરબસારી પ્રકારના રાજ્યખંધારણવિષયક સુધારા અમલમાં મૂકવાને મક્કમ હિમ્મતથી કામે લાગ્યા. પરંતુ હજી પણ મેંઝિનિની આગેવાનીને નમતું આપનારા પ્રજાસત્તાક રાજ્યખંધી અશાશ્વત્ત પુરેષોએ જીનોઆમાં જે સાંસારિક અણગમો ઉત્પન્ન કાઢ્યો હતો તેની સાથે પહેલાં તે આ જે વીર નરોને પાતું પડવાનું હતું. થોડા વખત ઉપરની સુલેહના સંબંધમાં સાડોનિયાની સરકારને માથે અધમમાં અધમ દોહનો આરોપ ઓરાઠવામાં મેંઝિનિએ અને તેના મિત્રોએ અચકા ખાધો ન હતો. “ઇટલિ રાજ્યદ્રોહીના પુત્ર કલેહો આદમટોના હાથમાં જાય તેના કરતાં ગુલામ અને એ વધારે સાફ.” મેંઝિનિ તદ્દન હડીલા હતો. સારે નસીબે તેના કરતાં વધારે કાર્યદક્ષ પુરેષો એ કામ વિચારશીલ પગિણામ સુધી ચાલુ રાખવાને ઉપાડી લેવાના હતા.

સાંસારિક અણગમતથી આછા ન હકવાથી, દાએવિથો અને વિક્ટર ઇર્મૅન્યુએલ સુધારાને માર્ગે ક્રમશઃ આગળ વધ્યા. તેમની પ્રથમ મુશ્કેલી ધાર્મિક સ્થિતિને લગતી હતી. સાડોનિયાના ન્હાના રાજ્યમાં તે વખતે મઠવાસ સ્વીકારનાર ૪૨ પાદરીઓ, ૧૪૦૦ કરતાં વધારે ધર્મોપદેશીઓ, અને ૧૮,૦૦૦ લોકો હતા. અર્થાત્ આખી વસ્તી ૬૫૫૦૦૦ લોકો, દર ૧૧૪ પૈકી એક માણસ ધર્મપંથી હતો. હવે, એમને એમ જોવા જશે તો સરખામણીમાં આ અણઉપયોગી ખાખન લાગશે પણ જ્યારે તમે એટલું યાદ લાવશો કે સાડોનિયામાં ધર્મપીઠ હજી પણ સર્વ ધર્મપંથીઓ ઉપર પોતાનું એકાકી ચલણ હોવાનો દાવો કરતી હતી. ગુનહેગારોને નિવાસસ્થાન આપવાનો હક્ક હતો, તથા મધ્યયુગીન પદ્ધતિના સર્વ ગેરબ્યાજબી હક્કો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, ત્યારે, સુધારકને જે મુશ્કેલીઓ સામે થવું પડ્યું હશે તેની પરિમિતિ તમે સમજી શકશો. ઇર્મૅન્યુએલના ઇતિહાસમાં આના જેવી સ્થિતિ જોવી હોય તો જરા આગળ જવું પડશે. જે સમયે બીજે હેન્નિ કલેહેન્ડનના મુપ્રસિદ્ધ રાજ્ય ખંધારણની ખાખતમાં ધાર્મિક હકુમત મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીને બેકેટની સામે અથડાતો હતો તે સમય આના જેવો જ હતો. બીજા હેન્નિ માફક વિક્ટર ઇર્મૅન્યુએલ દિવાની કાયદા સમક્ષ સમાનતા ઉપર સર્વ મનુષ્યોને લાવી મૂકવાને સંચિત ઇચ્છતો હતો. ખ્રિસ્તિ ધર્મોપદેશક અદાલતોનું સત્તાની પૂર્ણતા સુધી ચાલુ રહેલું અસ્તિત્વ, કેળવણી ઉપર પોતાની એકાકી હકુમત હોવા બદલ તથા સાંસારિક નીતિ ઉપર આવારદશા તરીકે પોતાની પદવી બદલ જેસ્યુઇસ્ટ લોકોનો અનહદ ઢોંગ અને ડોળ, એ ઉભય આ વિચારશીલ અને વખાણવા લાયક મનેચ્છાથી વિરોધી હતાં. દિવાની અને ધાર્મિક સત્તાઓ વચ્ચે ચક્રમ્ક અરેતો અટકાવવાની અત્યંત સંચિત ઇચ્છાથી વિક્ટર ઇર્મૅન્યુએલે ૧૮૪૯ ની સરદ્દ ઋતુમાં અમીર સિફાર્ડિને ખામ એલથી તરીકે પોપ પાસે મોકલ્યો. સાડોનિયામાં ધર્મપીઠ અને રાષ્ટ્રપીઠ વચ્ચેના મંબધમાં કાંઈ પણ જાતનો કેરફાર કરવાની મંજૂરી આપવાની ગોપે દદતાથી ના કહી. એ આચાર્યપદના પ્રતિનિધિએ કહ્યું, “દુહના દિવાનખાનાની ખંધારના ખંડ સુધી જવા મારે સાડોનિયાના : જને કરવાની ખવિત પિતાની મરજી હતી, પણ ખુદ ખંડમાં જવા તે ઇચ્છતો ન હતો.”

આ પ્રમાણે અંકુશ મૂકાયો તે છતાં, રાજ્યએ મિકાઈની મદદથી સુધારાનું કામ આજળ પકેલવાનો નિશ્ચય કર્યો; “કોરો ઇકેલિઝિયંટિકો” (અથવા મુખ્ય ધાર્મિક અદાલત) છેવટને માટે રદ કરવામાં આવી, અને ધર્મોપદેશકોના વિશાળ સંઘના હકો તથા તેમની છૂટ સમગ્ર વાપરીને ઓછાં કરવામાં આવ્યાં. ધાર્મિક વાળંચે સ્વેચ્છા રાજ વિરુદ્ધ તથા તેના કુમાર્ગી પ્રધાનો વિરુદ્ધ નિદાના ભોંભોંકાર કરવા માંડ્યા. તેમને સાદે નજાણે ધાર્મિક અમલતાનો એક પ્રસિદ્ધ કાયદો રાજને તથા તેના પ્રધાનને આ પ્રશ્ન હાથે ધરવામાં ખરેખર આ વખતે અત્યંત મદદગાર થઈ પડ્યો. જ્યારે વ્યાપાર મંત્રી માન્ટા રોઝા સિક્રાડોઈન નિયમ પસાર થયા પછી થોડા વાક્ષતમાં જ મરી ગયો ત્યારે, જોકે તેણે અસખત અદલ્લિત જીવન ગાળ્યું હતું, અને જોકે રોમની ધર્મપીઠ સાથે મંપૂર્ણ સમાગમ ધરીને તે મરી ગયો હતો તો પણ તેને છેવટની ધર્મ-વિધિ કરવાની સાફ ના પાડવામાં આવી હતી. ધાર્મિક સુધારાને કાર્યને ખીણું કંઈ પણ આથી વધારે મદદ કરી શક્ય ન હોત.

મં આ ખાખત ઉપર તપસીલસહ વિચાર ચલાવ્યો છે. કારણ કે એ કારણોને લીધે તેમ કરવાની અત્યંત જરૂર હતી. પહેલું તો એ કે, જે માણસ ઇટલિનો રાજ્ય થવાને નિમાયો હતો, તથા ખુદ પોપના મહેલની છાયામાં સરકારનું મથક સ્થાપવાને મર્જ્યો હતો તે માર્ડિનિયાના રાજની અને રોમના વડા ધર્મગુરૂની વચ્ચેની તૂટની શરૂઆત તે સૂચવે છે. આ પ્રમાણે પોલી તૂટ હજી મંધાઈ નથી, અને જો કે એ સ્થિતિની મુશ્કેલીઓ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે તો પણ આખું એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષ સુધી પોપની અને દિવાની સત્તા વચ્ચેનો ઝગડો એ આધુનિક ઇટાલિના મથપટકો જે પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે નિમંત્રાયા હતા તે પ્રશ્નો પૈકી અઘરામાં અઘરું પ્રશ્ન હતો. ખીણું એ કે, આ ખાખત જરૂરી હોવાનું એવું કારણ છે કે આ પ્રશ્ન માથે જેનું નામ ‘આમ બેરાયલુ’ છે એવા મંદાન રાજ્યનીતિના અમીર ટ્રિમિઓ-ડિ-કાન્ડેરને ઇટલીય રાજનીતિમાં દાખલ કરવામાં તે ખાખત કારણભૂત નીવડી હતી.

ધાર્મિક હકુમતને નાખૂદ કરવા ખાખતની સર્ચો દરમ્યાન કાન્ડેર પ્રધાનોની પદ્ધતિને અખળ ટેકો આપ્યો હતો. તેણે તેમને જણાવી દીધું હતું તે પ્રમાણે વખતસર સુધારા દાખલ થાય તો જ હુકમ થતાં અટકે. તેણે કહ્યું હતું કે, “એમ ન ધારણ કે રાજ્યખધારણ વિષયક ગાદી નખળી પડશે; એથી ઉલટું, એ તો અખળ થશે. અને આપણી જમીનમાં તે એવાં તો સંગમડ મૂળિયાં ધાલશે—” આ ભવિષ્યવાની ગ.ખેદો ધ્યાનમાં રાખજો—“કે જ્યારે રાજ્યકાન્તિ કરી આપણને ખરીકે ખતાવશે ત્યારે, રાજ્યખધારણ વિષયક ગાદી તેને દોરવશે એટલું જ નહિ પણ, તે પોપની આસપાસ ઇટલિનાં સર્વ જીવંત ખળોને એકત્રિત કરશે, અને જે ભવિષ્ય હજી તેમની રાફ જોઈ રહ્યું છે તે તરફ તેમને દોરી જશે.”

એ ભવિષ્યના સૌંદર્યમાં અને ખચિતપણામાં કાન્ડેરને મંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેણે સરકારને છેક હમણાં જ જે ઉપયોગી ટેકો આપ્યો હતો તે ટેકો સરકારને માન્ય

રાખવો પડ્યો, અને ૧૮૫૦ માં દાંડેલિયોના પ્રધાન મંડળમાં તે વ્યાપાર-મંત્રી તરીકે જોડાયો. તેની તેજસ્વી મગજશક્તિ, તેની ઉત્સર્પી પરંતુ સુસ્ત રીતે માનનીય મનેચ્છા, તેની અનમનીય દૃઢતા અને તેનો સ્હેજ ઉદ્ધત સ્વભાવ, એ સર્વ કચારનાં સ્વીકારાયાં હતાં. રાજાએ દાંડેલિયોને કહ્યું, તમે શું કરો છો તે ધ્યાનમાં રાખજો; કાબૂર તરત તમારા બધાનો ધણી થઈ બેસજો; તે તમને હાંકી કાઢશે; તે જ્યાં સુધી પોતે સુખ્ય પ્રધાન બનશે નહિ ત્યાં સુધી તેને કદી પણ સંતોષ વળશે નહિ.”

કાબૂર તા. ૧૦ ઑગસ્ટ ૧૮૧૦ ને રોજ જન્મ્યો હતો, અને મંઝિનિ માફક જન્મે ખીડમોન્ટનો રહીશ હતો. તેનું કુટુંબ ખીડમોન્ટના ન્હાના અનન્ય સામાન્ય વિશિષ્ટજનો પૈકાનું હતું—યૂરોપમાંનાં કદાચ ન્હાનામાં ન્હાનાં, અને અલખત ગર્વિષ્ઠમાં ગર્વિષ્ઠ વિશિષ્ટજનો પૈકાનું હતું. એટલું બહુવું રસિક થઈ પડશે કે મહાન નેપોલિયનની એક ઘડેન પોલિન બોર્ધોસ તેની ધર્મ પ્રતિનિધિઓ પૈકી એક હતી. આ પ્રમાણે કાબૂર અને બોનાપાર્ટો વચ્ચેનો સંબંધ વહેલો જ શરૂ થયો હતો. બીજા ખાનદાન યુવકો માફક તેણે ટ્યુરિનના લશ્કરી વિદ્યાલયમાં કેળવણી લીધી હતી. સને ૧૮૨૮ માં તે યંગ કલાશાસ્ત્રી તરીકે લશ્કરમાં જોડાયો હતો. પરંતુ લશ્કરની નોકરી તેને મનપસંદ ન હતી. પોતાની માતૃભૂમિની અધમ સ્થિતિ સમજવાની, તથા તેના પુનરુદ્ધાર માટેનાં સ્વપ્નનો અનુભવવાની તેણે કચારની શરૂઆત કરી હતી. ૧૮૩૦ ની કોન્સની રાજ્ય-ક્રાન્તિના બનાવોથી તેના મન ઉપર ઘણીજ હિંદી અસર થઈ હતી. આ અસર વિશે તેણે પોતાના મિત્રોને એટલી બધી સ્વતંત્રતાથી ખબર કાઢી કે તેના દેશના અધિકારીઓ એથી નાખુશ થયા. તેના અવિચારને પરિણામે કોર્ટ-દ-માર્ડમાં તેને અર્ધકેદ કરવામાં આવ્યો; અને પોતાની સ્થિતિથી કંટાળીને તેણે ૧૮૩૨ માં પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું.

આ વખતે તેના જે રાજકીય મત હતા તેના સારાંશ ૧૮૨૯ ના ડિસેમ્બર માસમાં પોતાના એક અગ્રેજ મિત્રને તેણે લખેલા એક પત્ર ઉપરથી જણાઈ આવે છે—

“તમારી સગાંની રાજ્યપદ્ધતિમાં જે સુખકારી કેરફાર થવા પામ્યા છે તેને માટે હું તમને ખરા હૃદયથી ધન્યવાદ આપું છું.” (ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટન અને મર શાઉટ પીક એમણે પસાં કરેલા કૃત્તિકાક ઈમ્પ્રોવિસેશન ઍક્ટ વિષે, હું ધાકે છું કે, અહીં-ઉલ્લેખ કીધો છે.) “જ્યારે આજો યુરોપ પ્રગતિને માર્ગે જાળીર પગલાં ભરીને ચાલે છે ત્યારે કર્મનશીળ ઇટલિ દિવાની અને ધાર્મિક ભુલમની તે જ પદ્ધતિ તળે હમેશને માટે નમી પડ્યો છે. જમને આત્મા સંસ્કૃતિના ઉદાર સિદ્ધાન્તોના વિકાસ કરવાને સરજાયો છે, છતાં આસ્ટ્રિયાની છૂરીથી પોતાના દેશને રીખાતો જોવાની જમને દ્રવ્ય પડી છે, એવા લોકોની દયા ખાઓ. તમારા દેશભાઈઓને કહો કે આપણું છૂટકારા માટે નાલાયક નથી; બે આપણામાં બગડી ગયલા સહયો છે તે જ્ઞાનનાં સુખ ભોગવવાને લાયક હોય એવા સહયો પણ આપણામાં છે. હું લવતો હોઉં તો મને માફ કરશો, પણ ક્રોધના અને ગમગીનીના ભાર તળે મારો આત્મા

દખાઈ ગયો છે. ” અંગ્રેજ રાજ્યનીતિમાં અત્યંત રસ લેવાનું કાબૂરે ક્યારનું શરૂ કર્યું હતું; અને તે રસ તેણે મરણ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો. એટલું જણાવ્યું રસિક થઈ પડશે કે આ વખતથી તે ટાઈમ્સને, મોર્નિંગ પોસ્ટને, અને ઇકોનોમિસ્ટને નિયમિત શ્રાવક બન્યો હતો:

પરંતુ વર્તમાન મેળવવાનાં આવાં વખાણવા લાસકે સાધનોથી પણ કાબૂર કોઈ પણ રીતે સંતુષ્ટ થયો ન હતો. જે રાજકીય, સામાજિક અને શૈક્ષણિક વધારે તો આર્થિક પ્રશ્નો તે વખતે ઇંગ્લાંડને તેમ જ યુરોપ દેશને હક્કમલાવી રહ્યા હતા તે પ્રશ્નોનો હિસાબ હોડો અભ્યાસ કરવાનો તેને. નિશ્ચય હતો. અનાજના કાયદાના આંકડાઓ ખતાવી, મરકારના અહેવાલો બાબત, રાજસભાની સત્તાવાર અહેવાલોની ચોપડીઓ વિગેરે વિગેરે બાબત ઇંગ્લાંડમાંનાં પોતાના મિત્રોને તે વારંવાર લખતો આપણને માલુમ પડે છે. મને લાગે છે કે ઇંગ્લાંડમાંનાં શૈક્ષણિક વધારે “ પ્રગતિમય ” મક્કત ખુસ્તકાલ્યોમાં પણ આવા પ્રકારનાં રસિક સાહિત્યની માગણી જવદસે જ થતી હશે. આવા અભ્યાસથી અવશ્ય તે, ઇંગ્લાંડ જવા દેશની ધીર અને નિશ્ચયી પ્રગતિ, તથા પોતાની કમનગીબ પિતૃભૂમિની અધમ સ્થિતિ વચ્ચે સરખામણી દોરી શક્યો. ઇંગ્લાંડમાંની સુધારાની ચળવળને તે ઘણો જ રડન રસ ધરાવીને અનુસર્યો, અને આખા યુરોપમાંની અમીરી મંડળી માટે, તથા ઇટલિ માટે પણ, આશાના ચિહ્ન તરીકે તેણે જે ૧૮૩૦ નો સુધારા-ખરડો પસાર થયો તેને આવકાર આપ્યો. તે લખે છે: “ અને આપણે જે અધમ સ્થિતિમાં મૂકાયા છીએ તેમાં ખરેખર આશાના કિરણની આપણને જરૂર છે. એક બાજુથી આસ્ટ્રીયાની છૂરી તળે દખાઈ જવાથી અને બીજી બાજુથી પોપના ક્રોધ બહિષ્કારથી દખાઈ જવાથી આપણી સ્થિતિ ખરેખર ચોચનીય થઈ ગઈ છે. વિચારો દરેક સ્વતંત્ર અમલ, દરેક ઉદાર લાગણી ગુંગાળાઈ ગયાં છે-બહુ કે એમ કહવું એ રાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ એક જાતનો ધર્મલોપ કે ગુન્હો હોય ની ! આવા અત્યંત કમનગીબમાંથી કોઈ પણ જાતનો છૂટકારો આપણી જાતે મેળવવાની આપણે આશા રાખી શકીએ નહિ.....કેમાનાના લોકો માટે આપણા યુગના વિચારો અને રિવાજો સાથે કંઈક આદર્ય ધરાવતું અભિનંદનીય રાજ્યતંત્ર માત્ર ઇંગ્લાંડને અવાજ જ મેળવી શકે એમ છે. ”

સરકરી નોકરી છોડ્યા પછી કાબૂરે ખેતીવાડીમાં જ્યાંલેરિમાંની પોતાની વંડિલો-પાંચિત જમીનની વ્યવસ્થામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. પહેલે સપાટે તો પ્રવૃત્ત મનના માણસને ખેતીવાડી માટે કંઈજ આકર્ષણ હોતું નથી. કાબૂર પોતે લખે છે તે પ્રમાણે “ જે કામની શરૂઆત ના પાર્થક્યથી થાય છે, અને જેનો અંત ટોચનાં રહેઠાણની મધ્યમાં આવી રહે છે તે કામને માટે એશઆરામની ટેવવાળા લોકોને કંઈક ખટકો લાગે છે, પરંતુ જો તે પોતાના પહેલા ખટકાને એજાગી શકે, તો તેને આકર્ષે એવું ઘણું તેને માલુમ પડશે. ” શરૂઆત કરતી વખતે શિખામૂલ અને ગોલાલુ વચ્ચેના બેદ પણ ન સમજનાર કાબૂરને પોતાને તો આ અનુભવ ઘણોજ કિમતી થઈ પડ્યો. આ એકસરખા કામથી ઉપજતો કંટાળો દૂર કરવાને તે વખતે વખત સુમારૂરી કરતો. આવી રીતે તેણે ઇંગ્લાંડ, આયર્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડ દેશમાં સુસારૂરી કરી

હતી. જે સામાજિક અને રાજકીય કાર્યના અભ્યાસમાં તે અત્યાર સુધી ગુંથાયો હોતો તે અભ્યાસ તેણે ત્યાં અત્યંત આતુર હિત્તાહથી આદ્ય રાખ્યો. ગરીબ લોકોની સ્થિતિ, નવા ગરીબ-કાયદાનો અમલ, ઔદ્યોગિક લક્ષ્મી, વધતો જતો વેપાર, અને મૌઘી વધારે તો ઈંગ્લેંડનું રાજમભાવિપયક રાજ્યતંત્ર, એ સર્વ તરફ તેનું ગંભીર ધ્યાન દોરાયું. ઇટલિમાં રાજસભા વિપયક રાજ્યતંત્રનો ખરો સ્થાપક થવાને સર્જયજ્ઞ આ યુવાન ઇટલિવાસી દર રાત્રે પરક્રીય બેઠકમાં બેસીને, ચાલતી ચર્ચાને ઘણા જ સ્થાને અનુસરતો, કાર્યપદ્ધતિનાં નિયમોથી, કાર્ય અલાવવાની પદ્ધતિથી તથા મૌઘી વધારે તો અગ્રેજ રાજ્યપ્રકરણી આમની સભાની વિપયક આતુરીની ખખીઆથી મંપૂર્ણતઃ વાકેફ થતો માલુમ પડતો હતો. આ પ્રમાણે મેજવેલ્સ અનુભવ છંવટનાં વર્ષો દરમ્યાન કાવ્વરને અલખત અગણ્ય અને ક્રિમતી થઈ પડ્યો.

દરમ્યાન આશરે ૧૮૪૫ માં તેણે વિવિધ વર્તમાનપત્રોમાં તથા માસિકોમાં અગ્રેજ ગરીબ-કાયદા વિષે, સામાન્ય દવા વિષે, સ્વાતંત્ર વેપાર વિષે, આગગાડીઓ વિષે, તથા એવા એવા અનેક પ્રશ્નો વિષે લેખો લખવાનું શરૂ કર્યું. ૧૮૪૩ માં તેણે ડોનાઆ સાર્વજનિક-માળામાં આયર્લેન્ડ વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ લેખ તેની સુદાદાની ખાસ ગંભીરતાથી તથા તેની તીવ્ર સામાન્ય મમજીલથી ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો હતો. આ પહેલાં થોડા વખત અગાઉ ૧૮૪૨ માં પીટમૉન્ટની બેતીવાડી મંડળી સ્થાપવામાં તેણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. આ મંડળીનો હેતુ માત્ર ઢોરની ઉંછર બાબત તથા ગણાયનિક ખાતર બાબત ખરા વિચારો કેલાવવાનો જ ન હતો, પરંતુ પીટમૉન્ટમાં રહેતા જે આગેવાન લોકો ઉદાર મત ધરાવતા હતા તેમને એકત્ર કરવાનો યત્ન હતો. આ મુશિક્ષિત આગેવાનોને ઘણી જ સાવચેતીથી આગળ આવવું પડતું હતું. ૧૮૪૭ માં કાવ્વરે, રાજ્યતંત્રના રાજ્યખંધારણ વિષયક વિચારો ફેલાવવાના ઇરાદાથી, સ્કોટલેન્ડ, ઈંગ્લેન્ડ, આયર્લેન્ડ અને બ્રિટિશ કેટલાક શુદ્ધ સાથે મળીને 'રિઝોર્સિમન્ટો' નામક એક નવું પત્ર કાઢ્યું. એ વખતે રાજ્યખંધારણ વિષયક પક્ષનો કાર્યક્રમ ટુંકો પરંતુ સુદામર અર્થજલિત હતો: “ ઇટલિનું સ્વાતંત્ર્ય, રાજકુમારો અને લોકો વચ્ચે એકત્ર, સુધારાને માર્ગે પ્રગતિ, અને ઇટલીય રાષ્ટ્રોની એક મંડળી.”

એટલું તો નમારા ધ્યાન ઉપર ચડ્યું હશે કે, આ કાર્યક્રમમાં એક બાબતમાં સેવા લાયક બાબત દાખલ કરવામાં આવી નથી. એ કાર્યક્રમ સ્વાતંત્ર્ય વિષે જણાવે છે, રાષ્ટ્રોની મંડળી વિષે કહે છે, એકત્ર વિષે પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ એકતા વિષે તેમાં કંઈ પણ ન્યૂન કરવામાં આવ્યું નથી. અને ખરેખર, આ વખતે કાવ્વર તરફ ઇટલીય સ્વાતંત્ર્ય પક્ષીઓ એકતાના પ્રશ્નને પોતાનું કોડી લેવાને છોડી દઈ સંતુષ્ટ રહ્યા હતા. તેમને ખાતરી હતી કે એ એકતા આખરે તો મધાવાની જ છે; પરંતુ કૌથી પડેલી તો સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા હતી. મેઝિનિપથી ઉત્સાહી પુરૂષો આ પક્ષ પાછળ જે જળખર દુઃખનાવટથી પડ્યા હતા તેનું કારણ આ જ હતું. મેઝિનિપથીઓનું એવું માનવું હતું કે, સર્વ પ્રકારની મધિ, સર્વ પ્રકારની શાંતતા, એ તો ખુદ ધિક્કારયક્ષી વસ્તુને જ હાથમાં લેવા અશક્ય હતું. ગરબીતિની નેમજ રાજ્ય ખટપટની બાબતમાં,

એક ત્રીક કહેવત પ્રમાણે, આખા કરતાં અરધું વધારે સાફ, એમ તેઓ કહી પણ સમજી શકે એમ ન હતું. કાન્દુર શિવાય બીજે કોઈ પણ માણસ આ સત્ય વધારે સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યો ન હતા. કાન્દુરને તો એમ જ કહેવાની ટેવ પડી ગઈ હતી કે “આપણે એક જ વખતે એક જ વસ્તુ સાધીએ તો ઠીક; આપણે ઔદ્યોગવાસીઓને નાબૂદ કરવા, એટલે પછી આપણે બેઈ લઈશું—આપણે બેઈ લઈશું,” સાથે સાથે તેણે પીડ-મૉન્ટમાં પોતાની હતી તેટલી શક્તિથી સુધારા કરવાનું જરી રાખ્યું, તે પૂછતો, “જે સુધારાથી કંઈ પણ નિર્ણય ઉપર ન આવી શકાય, અને જેનું કંઈ પણ પરિણામ ન આવે તે સુધારાથી કાચો શો ? આલો, આપણે રાજ્ય બંધારણની માગણી કરીએ. અત્યાર સુધી જે પાયા ઉપર રાજ્યતંત્ર ટકી રહ્યું હતું તે પાયા ઉપર હવે વધારે વખત સુધી તે ચાલી શકે એમ નથી, તો પછી તેવા પાયાને સ્થાને સમયની ભાવનાને અનુ-કૂળ હોય એવો, સંસ્કૃતિની પ્રગતિને અનુકૂળ હોય એવો પાયા ભણે રચાય: માધારણ વખત વહી જાય તે પહેલાં, તથા લોકોના કંઠગાટ વચ્ચે સામાજિક મત્તા નષ્ટ થઈ જાય તે પહેલાં એવો પાયા ભણે રચાય.” આ શબ્દો બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો; એ ગાંધી કાન્દુરની આખી ગચ્છીય કારકીર્દિ માટેનું યોગ્ય સાધન બની રહેશે: “લોકોના કંઠગાટ વચ્ચે સામાજિક મત્તા નષ્ટ થઈ જાય તે પહેલાં એવો પાયા ભણે રચાય.” સુધારા મુખ્યત્વે કરીને સુધારાની ખાતર જ પરંતુ વિનાશક રાજ્યકાન્તિના પ્રગતિની જમીનને ધારી લેવાની ખાતર, અગાઉથી સ્થાપી લેવાની ખાતર, જરૂરમુજબી નાબૂદ કરવાની ખાતર પણ કંઈ જોઈ નહિ. એ જ બરા સ્વાતંત્ર્યવાદીનો મોહનો છે; એ જ મહદય સ્વાયત્તવાદીનો મોહનો છે.

આ માગણી કબૂલ રાખવામાં આવી, રાજ્યબંધારણ સ્વીકારવામાં આવ્યું, અને ૧૮૮૮ માં અમીર કાન્દુરે પીડમૉન્ટની પહેલી રાજસભામાં ટયુરિનના સભામદ તરીકે સ્થાન લીધું.

ઈંગ્લેંડમાં પોતે મેળવેલા અનુભવને પરિણામે, કાન્દુર પહેલેથી જ પોતાના દેશમાં રાજ્યસભાતંત્રનો નિમાયક હતા. પરંતુ અત્રત રાજકીય જીવનમાં પહેલી જ વાર દાખલ થતાંની સાથે તે અલખત લોકપ્રિય થઈ પડ્યો. રાજ્યકાન્તિની ઉરકેરણીના અમયમાં પ્રજા અને નમ્ર પુરુષો ઘણા જ ભાગ્યે મળી આવે છે. અસાધારણ એક રાજ્યવાદીઓ—મંજિન પક્ષના ગરબડિયા અવશેષો—તેને પ્રતિકારી કુલીન પુરુષ ગણતા હતા; ત્યારે બીજી તરફથી તેનો પોતાનો પક્ષ તેને બચકર રાજ્યકાન્તિવાદી તરીકે તથા જતા હતા. પરંતુ પુરોહિતોનો અમલ નાબૂદ કરવાને ઘડાયેલા સિદ્ધાંતીય કાયદાને તેણે જે ઉત્ત્સાહથી તથા શક્તિથી ટેકો આપ્યો હતો તે ઉભયથી તેણે થોડા વખતમાં. અર્થ નિયત પુરુષોનું માન આરાધવાની ગોઠવણ કરી દીધી.

આથી, આપણે બેઈ ગયા તે પ્રમાણે, સાન્ટા રોઝાના મરણ પછી તે વ્યાપાર-મંત્રી નીમાયો. જે સખળ મિત્રવંધી અને આર્થિક સિદ્ધાન્તો તેણે માટે ભાગે આજ દેશમાં ચાલી લીધા હતા, અને જેમની સત્યતા વિષે તેને ગણા સુધી ખાતરી હતી તે સિદ્ધાન્તોને અમલમાં મૂકવાની તેને આ હોદ્દાથી તક મળી. તેણે અડપથી સુધારા આ-

ગળ વધાર્યા; તેણે વ્યવહારનાં અંદર અંદરનાં સાધનો સુધાર્યા; વેપાર ઉપરના ભારરૂપ અટકાવ તેણે નાબૂદ કર્યા; અને ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ તથા અન્ય સત્તાઓ સાથે વેપારવિષયક સંધિ કરી. તેના સુધારાથી દેશની ઔદ્યોગિક આવકમાં અગળ વધારો થયો, અને છેક પાસેના ભવિષ્યમાં એ દેશને જે ઉત્પાદકી ભાગ લેવાનો હતો તે ભાગ રહેવાને તે વધારે સશક્તિમાન નીવડ્યો. પરંતુ પ્રજામાં પ્રજા પુરૂષો પણ મૂર્ખો લોકોના કપકાથી ખચી જઈ શકતા નથી; અસાધ્યગુણ પ્રવૃત્તિથી ભરપૂર દુકા સત્તાધારી કાગળદર્દિ ભોગવ્યા પછી કાબૂરને નિવૃત્ત થવું પડ્યું. આથી તેને જે તક મળી તેના વાળ લઈને કાબૂર ઈંગ્લાંડમાંના પોતાના મિત્રોની ફરી મુલાકાત લેવા ઉપડી ગયો, અને ઇટલિમાંની તે વખતની પરિસ્થિતિ વિષે એક અંગ્રેજ તરીકે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો. ખરેખર આ પરિસ્થિતિ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે સંદિગ્ધ થતી જતી હતી. સાર્ડોનિયાની સરકારની ઉદાર અને સુધારાવાળી રાજ્યપદ્ધતિથી પ્રતિકારી મત્તાઓમાં અણગમો ઉભો થવાની શરૂઆત થઈ હતી. ઑસ્ટ્રિયાએ અને પ્રશિયાએ તેા નિર્લજ્જ થઈને વિકટ ઈર્ષ્યુએસને એવી પણ મૂચના કરી હતી કે, ફ્લોરેન્સની અને નેપલ્સની, મોડેનાની અને પાર્માની ગુલામી અદાલતોની પ્રતિકારી રાજ્યપદ્ધતિને અનુમતીને તે પોતાનાં હિત સર્વોત્તમ રીતે વિચારી શકશે. રાજ્યે આના જવાબમાં તેના વિશિષ્ટ સલાહકારોને વિવેકથી છતાં દબતાવી જણાવી દીધું કે પોતે પોતાના ઘરમાં કુંઠ મુખત્યારી હતો, બીજા રાજ્યોને જે કરવાનું ઠીક લાગ્યું હતું તેમાં તેણે ડોકુ ઘાલ્યું નહતું. અને પોતે તે પોતાને મને કાર્યની સંપૂર્ણ છૂટ ઇચ્છતો હતો ! રાજકીય પરિસ્થિતિ ઠરતાં પુરોહિતી પરિસ્થિતિ કંઈ ઓછી મુશ્કેલ ન હતી. ખરે જોતાં, મિક્કાડોઈ કાયદા ઉપરની ચર્ચાથી ઇટલિમાં રાષ્ટ્ર અને ધર્મપીઠ વચ્ચેનો આંતર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો. આ પ્રશ્ન સર્વત્ર અને સર્વદા કાંટા ભર્યો હતો, પરંતુ પોપીઅના આચાર્યપદી અધિકારના અસ્તિત્વને લીધે ઇટલિમાં આ પ્રશ્ન એથા સો ગણો વધારે મુશ્કેલ થઈ પડ્યો હતો. ૧૮૫૨ માં કાબૂર જ્યારે સાર્ડોનિયાનો મુખ્ય પ્રધાન નીમાયો ત્યારે તેની સમક્ષ જે કંઈ પ્રશ્નો આવી ઉભા હતા તે આવા હતા. પોતાની તુગતની કાર્યપદ્ધતિ વિષે તે કાબૂર પૂરેપૂરો ચોક્કસ હતો. તેણે પોતે પોતાનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે લખ્યો છે—

“ પોતાની જાતને જનત કરીને, તથા યુરોપમાં તેમ જ ઇટલિમાં પોતાની મનેચ્છા મમાત મોલ્લો અને પ્રતિષ્ઠા ફરીથી સ્થાપીને પીરમોન્ટે શરૂઆત કરવાની છે. ઐટલા માટે જે કાર્ય પદ્ધતિ ઉદ્દેશમાં અડગ હોય, પરંતુ ચોક્કસ સાધનોના પ્રમાણમાં નમનશીલ અને વિવિધ હોય, સરકારી ભંડાર ઉપર લગકરી પુનર્વ્યવસ્થા ઉપર; રાજ્ય ખટપટ ઉપર, અને ધાર્મિક કાર્યો ઉપર જેનો અધિકાર હોય, એવી કાર્ય પદ્ધતિ ડેલી જોઈએ.”

કાઈએ ચોગ્ય જ કહ્યું છે કે, રાજનીતિસ પુરૂષમાં બે સદ્ગુણો જરૂરના છે, એક તો દૃઢ દષ્ટિ, અને બીજો અદૃઢ દષ્ટિ. કાબૂરમાં આ બે પરસ્પર વિરોધી ગુણોનું અસાધ્યગુણ સંપૂર્ણતાથી મંભેલન થયું હતું. તે જાણતો હતો કે વ્યક્તિઓની ખાળખમાં

તેમ રાષ્ટ્રોની ખાખતમાં એવા પળ વખત આવે છે કે જ્યારે ઉદ્ધતાઈ વાપરવી એ દૂર દષ્ટિની અવધિ લેખાય છે.

“ કાં તો તેને પોતાના ભાવિની ખડુ ખડીક છે,
અથવા તો તેનાં પુણ્ય ખડુ થોડાં છે;
એથી તે સર્વ મેળવવા કે તે સર્વ ખોવા,
તે પોતે તેને કસોટીએ ચઢાવતો નથી. ”

૧૮૫૪માં જ્યારે પશ્ચિમની સત્તાઓએ કોમિયાની લડાઈમાં અપલાયનું ત્યારે સાર્ડી-નિયાના ઇતિહાસમાં આવો કટાકટીનો સમય આવી પડ્યોયો હતો. આવા કટાકટીના સમયે પીટ્ઝાની ગિચ્ચિતિ કેવી હશે તે તમે જાણે જ વિચારી લો. ઇટલિનાં અનેક રાષ્ટ્રો પૈકીનું એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નહિ એવું, માટામાં માટું નહિ એવું, તવંગરમાં તવંગર નહિ એવું, દેવાના ભાર નીચે દબાઈ ગયેલું, વિનાશક લશ્કરી આક્રમણી છેક હમણાંની યાદગીરી તંબે ચગદાઈ ગયેલું, પોતાના છેક પાડોશી સાથે જરા પળ સારા સંબંધ ન ધરાવનાર અને યુદ્ધોપીય “ સત્તાઓ ” પૈકી ખરી રીતે ન જ સ્વીકારાયેલું એક રાષ્ટ્ર ૧૮૫૪ માં પોર્ટના પ્રદેશોનો ખચાવ કરવા માટે પશ્ચિમની સત્તાઓ સાથે જોડાવા તૈયાર થયું. અરસપરસનો વ્યવહાર મહિનાઓ મુઠી મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો. આ દેખીતું ઉદ્ધત સાહસ એડવાન્સ મત ધરાવનાર કાન્ફર તેના મહકારીઓ વચ્ચે માત્ર એકલો જ રહ્યો હતો. તેમને તો આ આખી યોજના માત્ર ગાંડપણ ભરી જ લાગતી હતી. પરંતુ રાજ કાન્ફરને પક્ષ દબ રહ્યો. મધાનેને રાંછનામાં આપવાની ગત આપવામાં આવી અને ૧૮૫૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં સંધિ થઈ. એ સંધિ અનુસાર સાર્ડીનીયા ૧૫૦૦૦ (પછીથી વધીને થયેલાં ૩૫૦૦૦) માણસો સાથે લઇને પશ્ચિમની સત્તાઓની મદદે જવાના વચનથી બંધાયો. મેસ્સેરિ કહે છે. - “ રાજની ખાખતમાં એ અવસર ઘણો માંગલિક હતો, એ અવસરથી દેશનું લાવિ નક્કી થયું હતું એ સંધિ ઇટલિનું હિત હતું. આટલી બધી મુશ્કેલીઓને પડોંચી વળવાને કાન્ફરની મગજશક્તિ પૂરતી ન હતી. વિકટર ઇમ્પેરિયલની દબતા પળ નકામી હતી કારણ કે તેના વિના એ સંધિ થઈ જ ન હોત. ” મે મેસ્સેરિનો અભિપ્રાય અહીં ઉતાયો છે, તેનું કારણ એ કે ઇટલિમાંની રાજની નિમકલવાલ પ્રજા જે સત્ય મંપૂર્ણ રીતે સમજી શકી હતી, પરંતુ ઇંગ્લાંડમાં જે સત્યની યોગ્ય કદર થઈ ન હતી, તે સત્ય એ અભિપ્રાયમાં મમાઈ રહ્યું છે. ખુદ વિકટર ઇમ્પેરિયલે ઇટલીય ઐક્યના નાટકમાંના કટાકટીના સમયે જે અત્યંત ઉપયોગી ભાગ ભજવ્યો હતો તે જ આ સત્ય અહીં કોમિયાની સંધિમાં, પછી વિલાઈન્કાની સુલેહ પછી, તે પછી ૧૮૬૧ માં નેપલ્સના પ્રજાની ખાખતમાં અને છેવટે ૧૮૭૦ ના અત્યંત ક્રોધ અને અઘરા સંધિક્રમમાં-એ સર્વ કટાકટીના સમયમાં-ખુદ રાજની હિંમતથી, દબતાથી અને આતુરીથી જ દરેક મુશ્કેલીને પડોંચી વળી શકાયું હતું અને કનેહની ખાતરી થઈ શકી હતી.

પરંતુ કોમિયામાં સાર્ડીનિયાએ ડાકું ઘાલ્યું તે ખાખત તમે પ્રશ્ન કરો પળ અરજ કે. આ અઘરામાં તેનો શો સ્વાર્થ હતો, ડાકું ઘાલવાનો તેને શો હક્ક હતો, પોતે જે

સાહસ ખેડે તેના બદલામાં તેને શું મળવાની આશા હતી? કાલ્કર પણ આ પ્રશ્નો આગળથી ધારી બેઠો હતો. સંધિ વખતે આપેલા એક મહાન ભાષણમાં તેણે બતાવ્યું હતું કે, ઓસ્કરસ અને રાર્ડનલ્સ કબજામાં લીધા પછી રશિયા ભૂમધ્ય મુંદ્રમાં અટકાવી ન શકાય એવો થઈ પડશે. તેણે કહ્યું હતું કે “પરંતુ મને કોઈ એમ પૂછે કે, ભૂમધ્ય મુંદ્રમાં રશિયા કુલ અખત્યારી ભોગવે તેમાં આપણને શું? એટલું કહેવું પડશે કે, એ કુલ અખત્યાર ઇટલિ નથી ભોગવતો, કે સાર્ડોનિયા પણ ભોગવતો નથી; અત્યારે તો એ કુલ અખત્યાર ઇંગ્લાંડના અને ફ્રાન્સના કબજામાં છે; ભૂમધ્ય મુંદ્રના એ નહિ પણ ત્રણ ઘણી થશે. આ સભામાં આવા વિચારોને ટેકો મળે એ તો હું માની શકતો નથી. એનો અર્થ તો એવો થાય કે આપણે ભવિષ્ય માટેની આપણી આશાઓ છોડી દેવી! આ સંધિથી ઇટલિને શું કાયદો થશે?” તેણે છેવટે પ્રશ્ન કર્યો. “હું તમને કહું. યુરોપની હાલની સ્થિતિમાં ઇટલિને આપણે જે રીતે મદદ કરીએ, કે કદાચ અન્ય કોઈ પણ મદદ કરે તે રીતે (તેને આ સંધિ લાભકન્ધ નીવડી શકે.) છળકપટથી, કાવતરાંથી, રાજ્યકાંતિથી અને કુમાર્ગી હીલચાલોથી ઇટલિને કેટલો બધો ઓછો કાયદો થયો છે તે તો પાછલાં વર્ષોનાં અને પાછલી સદીઓના અનુભવથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. આટલું કરવા ઉપરાંત, માતૃપી દુઃખતુ જે વિશાળ પ્રમાણે તેમના ઉપર આવી પડ્યું હતું તેને લીધે જ માન નહિ, વધતી જતી સખ્તાઇનું કારણ અને બહાનું તેઓ બન્યા છે તેને લીધે જ નહિ, પરંતુ આ-ચાલુ કાવતરાં; આ ફરી ફરી થતો રાજ્યકાંતિ, આ ખીન અસરકારક હુકમો, યુરોપની અન્ય પ્રજાઓને ઇટલિ માટે એક વખત જે માન તથા કેટલેકઅંશે મહાનુભૂતિ હતાં તેમાં ઘટાડો કરવાને કારણભૂત નીવડ્યાં હતાં તેને લીધે પણ યુરોપના આ સુંદર વિભાગ ઉપર જે મોટામાં મોટી આક્રમ આવી પડી હતી તે આક્રમ આ બધાએ સાખીત કરી આપી છે હવે હું માનું કે ઇટલિના ભાગ્યમાં કોઈ પણ સુધારો કરવાને માટે પહેલી શરત તો એ છે કે, આપણે તેની નામના પાછી મેળવી આપવી જોઈએ અને એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે, બધી પ્રજાઓ, સરકારો, અને વર્ગો તેના સહયોગની તારીફ કરે. આ હેતુ સાધવા માટે એ બાબતો જરૂરી છે; એક તો એ કે આપણે યુરોપને સિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ કે પોતાની જાતે વ્યવસ્થામય રાજ્ય ચલાવવા માટે ઇટલિમાં પૂરે તો દિવાની સહયોગ છે, છૂટકારા માટે તૈયાર થવાને પૂરતો દિવાની સહયોગ છે અને અત્યાર સુધી આપણી જગ્યામાં હોય એવું સાચી વધારે મંપૂર્ણ રાજ્યતંત્ર સ્વીકારવા માટે ઇટલિ શક્તિમાન છે. ખીલ બાબત એ છે કે, લગ્નકરી સહયોગની બાબતમાં આપણે આપણા પૂર્વજો કરતાં જરા-પણ કિતરતા નથી એ આપણે બતાવી આપવું જોઈએ. ઇટલિવાસીઓ ડહાપણથી, દૂર દુષ્ટિથી અને નીમકહલાલીથી પોતાની મેળે રાજ્ય કરવાને શક્તિમાન છે એમ યુરોપને ચોકએ ચોકપુ નિદ્ધ કરી આપીને માત્ર વર્ષ સુધી તમને વર્તણૂક રાખી છે તે બરા તમે ઇટલિની એક એવા કચારનીએ કરી છે. એ એવા કરતાં વધારે મોટી નહિ તો પણ એથી ઓછી મહત્વની તો નહિ જ, એવી એવા બળવવી એ તમારા હાથમાં છે; ઇતિના રણકેત્ર ઉપર ઇટલિના પુત્રો બહાદુર પુરૂષો છે. વાહચાતુર્યથી અને સખાભૂથી ઇટલિનો પુનરુદ્ધાર સાધવાનું ધારનારાઓએ જે કાર્ય

કર્તુ છે તેના કરતાં પૂર્વની રણભૂમિ ઉપર આપણા યોદ્ધાઓ ને પરાક્રમો કરશે તે પરાક્રમો ઇટલિના ભવિષ્ય માટે કંઈક વધારે સારું કામ સાધશે એમ મને અનુવર્તન થાય છે.”

આવી પૂરી ગણતરી આટલી ચોકસ રીતે કહી પણ પરિપૂર્ણ થઈ ન હતી. આવો ઉદ્ધત નિશ્ચય આટલી પૂર્ણ રીતે કહી પણ સત્ય નીવડ્યો ન હતો. કીમિયામાં સાર્ડીનિયાના દેશની વતણુંકથી કસ્ટોઝનું અને નોવારાનું લાંછન ધોવાઈ ગયું એટલું જ નહિ પણ એથી સાર્ડીનિયાને પહેલી જ વાર “સત્તાઓ” વચ્ચે માતાખર સ્થાન મળ્યું: સૌથી વધારે તો એ કે જે રાજ્યનીતિ નિયંત્રક અંતઃયવહારથી અંતે, પરિસની સંધિ થવા પામી હતી તે વ્યવહારમાં મમાન પટે ભાગ લેવાને સાર્ડીનિયા આથી શક્તિમાન થયો.

ઑસ્ટ્રિયાએ ઘણાંયે વાંધા ઉઠાવ્યો તે છતાં કાન્ડુરને પેરિસની મમાજમાં સ્થાન મળ્યું હતું. એ સમાજને લીધે સાર્ડીનિયાના અને ઇટલિના ભવિષ્યને જુદું જ વલણ મળ્યું. ઇટલિની સ્થિતિ એ સમાજ મમક્ષ રજુ કરવાને કાન્ડુરને આખરે પરવાનગી મળી હતી ત્યારે અંગ્રેજ પ્રતિનિધિએ લૉર્ડ કાલ્ડીમાં અને લૉર્ડ ક્લૅરેન્ડનમાં તથા (જે બાબત એથી પણ વધારે ઉપયોગી છે તે) કાસના રાજમાં, કાન્ડુરને સહાનુભૂતિ ધરાવનાર શ્રેતાઓ તરીકે વિશ્વાસ હતા. એમની જાણની ખાતર તેણે ઇટલિમાંનાં વિવિધ રાષ્ટ્રોની સ્થિતિ વળવી, ખામ કરીને નેપલ્સનું અધાધુધીવાળું રાજ્યતંત્ર ચીતરી ખર્તીવ્યું, અને તે પણ આંખને અકારણ લાગતા રંગોથી ચીતરી ખર્તીવ્યું. પરિણામે લૉર્ડ ક્લૅરેન્ડને રાજ કૃતિનંદ સાથે નિવારણ કરવાની મૂચના કીધી. પરંતુ ઑસ્ટ્રિયાના ખુદ પ્રધાનની હાજરીમાં કાન્ડુરે ઘણું જ યોગ્ય ધૈર્ય વાપરીને અધીરામથી ખર્ધાં ઝીણું કારણોને હડસેલી દીધાં, અને તે મૂળ અગત્યનો પ્રશ્ન જ હાથમાં લઈ બેઠો. તેના કહેવા પ્રમાણે બધી વસ્તુસ્થિતિનું જે મૂળ કારણ નીમૂંજથી ઉભેરી નાખવામાં બધા, મમાન હતા તે ઑસ્ટ્રિયા હતો. “ઑસ્ટ્રિયા તો ઇટલિના સ્વાતંત્ર્યનો કડ્ડો દુશ્મન છે; ઇટલિની એકની એક સ્વતંત્ર પ્રજાનો જે પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભા રહેવાનું જુ માન ધરાવું છું તે પ્રજાનો હમંમનો ભય છે. “આ તરફ, ઇંગ્લાંડનો અને ફ્રાન્સનો આશ્રય છતાં, ઇટલિમાંના પોતાના રાજ્યના બદનામને ઉત્તર કરવાની આશા રાખવાને ઑસ્ટ્રિયાએ સાફ સાફ ના પાડી. મમાજનું વિસર્જન થયા પછી, કાન્ડુર લૉર્ડ ક્લૅરેન્ડનને મળ્યો અને તેણે બધી વાત દુકામાં નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવી: “મમાજમાં જે કંઈ ખતવા પામ્યું છે તેથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે. એક તો એ કે, ઇટલિ ઉપર જુલમ જુલમવાની અને કેર વર્તીવવાની પોતાની પદ્ધતિ આજુ રાખવાનો ઑસ્ટ્રિયાએ નિશ્ચય કર્યો છે, અને બીજી એ કે, એ પદ્ધતિને નરમ પાડવામાં રાજ્યનીતિનાં બજ નપુંસક નીવડે છે. પીડિતોનાં પરિણામ તરફ નજર કરો. એક ખૂણુએ ઉશ્કેરાણી, અને બીજી ખાણુએ ઑસ્ટ્રિયાનું શુમાન ધ્યાનમાં લેતાં, માત્ર બે રસ્તા જ લેવાય એમ છે. કાં તો ઑસ્ટ્રિયા અને પોપ સાથે આપણે મળી જવું, અથવા તો થોડા જ વખતમાં વિધેનાની રાજસભાએ લગાઈ જહિર કરવાને તૈયાર થવું. એ પહેલો રસ્તો સ્વીકાર્ય લાગતો હોય, તો ટ્યુરીને પાછા ફરતાં મારે ઑસ્ટ્રિયાના મિત્રોને અને પોપને આમંત્રણ

કરવાની સલાહ મારા રાંજને આપવી પડશે. જે બીજે રસ્તો ઉત્તમ લાગતો હોય નો લયાનક લડાઇને માટે મરતાં સુધી લડવાને માટે-તૈયારી કરવામાં હું અને 'માગ મિત્રો, અમે પાછી પાની કરીશું નહિ.' લોડ ક્લેરરને સહાનુભૂતિ દર્શાવી, પણ કાન્ડર સ્પષ્ટ રીતે સમજી ગયો કે ઇંગ્લાંડ તરફથી નૈતિક ટેકા શિવાય બીજું કાંઈ પણ મળે એમ લાગતું ન હતું. એટલા માટે તેણે ત્રીજા નેપોલિયનની અહતામાં તથા આઠાં-ક્ષામાં શ્રદ્ધા રાખવાની તૈયારી કરી. ૧૮૫૫ માં નેપોલિયને પૂછ્યું હતું કે "ઇટલિ માટે હું શું કરી શકું?" કાન્ડરે ખુલ્લા દિલથી તેને કહ્યું હતું. કે 'તમે ઘણું કરી શકો એમ છો' તદુપરાંત તે કેવી રીતે કરી શકાય તે પણ તેણે નેપોલિયનને કહી બતાવ્યું હતું. તે પછી લગભગ ત્રણ વર્ષે ફ્રાંસ અને માર્સિનિયા વચ્ચે જે મોંઘ થઈ તેના પાયા રૂપ આ મુલાકાત બની રહી હતી.

તે પછીનાં જે વર્ષ (૧૮૫૬-૬૮) દરમિયાન ઑસ્ટ્રિયા અને માર્સિનિયા વચ્ચેના સંબંધ દરરોજ વધારે ને વધારે ગળતો આલ્યો. આ સ્થિતિમાં 'જે જ પરિણામ આવે એ તો ખુલ્લું જ હતું'. ઇટલિ અને ફ્રાન્સ વચ્ચેની યોગ્ય સમજુતી ઉપર બધી વાતનો આધાર રહ્યો હતો. છતાં ઑર્સિનિયે રાજની જીદગી લેવાનો જે ખાચરો પ્રયત્ન કર્યો તેથી થોડા વખત માટે આ સમજુતીમાં રમખાણ પડ્યું. આ બનાવનું બીજું પણ એક કમનશીબ પરિણામ આવ્યું. એથી ઇંગ્લાંડ અને યુરોપીય રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધ કડવો ઝેર લેવો થઈ ગયો નેપોલિયનને મુબારકબાદીના આપવામાં આવેલા માનવનેમાં જે દેશમાંથી ઑર્સિનિ પોતાના ગાંડપણુ ભરેલા કાર્ય માટે નીકળી પડ્યો હતો તે દેશ વિષે માનભંજક ઉલ્લેખ ભારેભાર કરવામાં આવ્યા. આવા એક માન-પત્રમાં એવી ભાગણી કરવામાં આવી હતી કે "જમાં આવા અધમ કાવતરાં રચવામાં આવે છે એવા નિવ કેન્સ્ટ્રાન લડનનો હમેશને માટે નાશ કરના જોઇએ." ખુદ નેપોલિયન પણ ઇંગ્લાંડને "બુનીઓની ગુફા" કહેતો હતો. આ અભિધાનને માટે ઇંગ્લાંડ કેટલે દરજ્જે લાયક હતું તે નેપોલિયન જાણતો હતો તેટલું બીજું કાંઈ જાણી શકે એમ નહતું.

આમ છતાં આવો અણુધાર્યો બનાવ બન્યો તો પણ, કાન્ડર અને રાજ વચ્ચે ૧૮૫૮ ના ઉન્ડાળામાં પ્લોમ્બીએર્સ આગળ પ્રસિદ્ધ મુલાકાત થઈ. એનું પરિણામ થોડા વખત માટે ખાનગી રાખવામાં આવ્યું હતું; જે કે બીજે વર્ષે પોતે ઇટલિનો રાજ :થશે અથવા તો સાદો પાર્ગદ બનશે એવું વિકટર ઈર્મિન્યુએલે કથા બાબત કાને વાત આવી હતી. ૧૮૫૯ ની રાજસભાની બેઠક ખુલી મુકતાં રાજ્યે જે ભાવણુ કર્યું હતું તેનું વલણ પણ આ જ દિશામાં હતું. કહે છે કે જે છેલ્લો ફક્કે ઇટિહાસમાં મશહૂર થઈ ગયો છે તે ખુદ રાજ્યે જ પ્રવર્યો હતો. રાજ્યે કહ્યું હતું કે, "આપણે દેશ વિસ્તારમાં ન્હાનો છે તો પણ યુરોપના રાજ્ય મંડળમાં તેણે મારી નામના મેળવી છે, કારણ કે જે સહાનુભૂતિ તે પ્રવર્તે છે તેમાં જે વિચારનું પ્રતિનિધિત્વ તે ધરાવે છે તે વિચારની બાબતમાં તે મ્હોટો છે. આ સ્થિતિ કાંઈ અચળ ગહિત નથી, કારણ કે આપણે જે કે સુલેહને માન આપીએ છીએ, તો પણ ઇટલિના ચણા ભાગમાંથી પરિતાપની જે ચીસ આપણે કાને પડે છે તેના તરફ આપણે દુર્લક્ષ

રહીએ એમ નથી. એકતામાં દૃઢ રહીને, આપણા સુલકોમાં વિશ્વાસ રાખીને આપણે દૂર દક્ષિણ તથા નિઃશયી દિવ્ય પરમાત્માના આદેશની રાહ ભેળેએ છીએ. ” આ ઉર્ફેરજીકારક દેખાવ નરી આંખે જોનાર મેંસેરિ આ ભાવબુદ્ધી થયલી અસરને ખમ વૈધુતિક તરીકે વર્ણવે છે. તે કહે છે ” થોડી થોડી વારે ભાવબુદ્ધી વધે ‘ મહારાજ યાજુ જીવે ’ એવા શબ્દોથી મ્હોટે અવાજે વખાણ થતાં હતાં. પરંતુ જ્યારે રાજ ‘ પરિતાપની ચીસ ’ એ શબ્દો બોલ્યા ત્યારે જ ઉત્સાહ પ્રવર્તી રહ્યો હતો તે તો અવર્ણનીય જ છે. રાજ્યસભાના સભામંદો, પ્રતિનિધિઓ, પ્રેક્ષકો મર્મ એક સાથે કુદીને ઘુટણીએ પડયા અને ગાઢ ધન્યવાદ આપવા મંડી પડયા. કાન્સ રૂશિયા રૂશિયા અને ઇંગ્લાંડ એ દેશોના પ્રધાનો છેક જ અચળા પામી ગયા. અને એ અન્યથા દેખાવથી દિગ્ભ્રમ ખની ગયા. નેપલ્સના એલ્સરિનો રહેઠેલ ગમગીન ક્રિસ્ટાશરી હવાઈ રહ્યો. જો રાજ્યે અમારા દુઃખ વાદ કીધાં હતાં અમને દેશ આપવાનું વચન આપ્યું હતું તે રાજનાં વખાણ કરતાં કરતાં અમે ગાંઠા થઈને અમારા હાથ બેરથી બેંડયા હતા તે વખતે અમારી આંખોથી મતલ પડેતા આંખને લુછી નાંખવાને અમે દેશવટો ભાગવતા ગરીબ લોકોએ પ્રયત્ન મરજો પણ કર્યો ન હતો. વિજયથી પ્રજાપતિ અને દેશસંયોગનથી રાજને ઇટલિની ગાદી મળે તે પહેલાં તે અમારા હૃદય ઉપર રાજ્ય ચલાવી રહ્યા હતા; એ અમારા રાજ હતા ! ” આ જાહેરનામા મછી પણ તટસ્થ સત્તાઓએ તેમાં ખાસ કઠીને છડેડે આગામી લડાઈ બંધ રાખવાને પ્રયત્ન કીધા હતા, પરંતુ પ્રસ્તાવના રૂપે માર્ડીનીયા હથિયાર મુકી દે એ વિષે ઑસ્ટ્રિયાનો આચલ હતો. કાન્ફરે મક્કમ રહીને ના કહી માર્ચ મહિનામાં તે નેપોલિયનને પેરિસમાં ફરીથી મળ્યો. સંધિની શરતો છેવટને માટે નક્કી કરવામાં આવી. એકદમ હથિયાર મુકી દેવાં એવી ઑસ્ટ્રિયાની અત્યપ્રતિજ્ઞા એપ્રિલ માસની ત્રીસમી તારીખે ટ્યુરિન પહોંચી; અને ત્રણ દિવસની અંદર સાર્ડીનિયાના લશ્કરે લોંબાર્ડી તરફ ફર્યું કરી. કાન્ફરે ટેટલાક મિત્રોને આ વખતે કહ્યું હતું કે “ ચાલો; પરંતુ, પાસો નાખ્યો છે. આપણે કંઈક ઇતિહાસ રચ્યો છે એટલે ચાલો હવે ભોજન ઉડાવીએ. ”

બાદશાહી ઢંદગમાં એવું લખ્યું હતું કે, ઇટલિના લોકો, ઑસ્ટ્રિયા પીડમૅન્ડ ઉપર હલેલો કરે છે, કારણ કે યુરોપનાં રાજ્ય મંડળોમાં મેં આપણા સામાન્ય દેશનું સ્થિત જળવી રાખ્યું છે, કારણ કે તમારો પરિતાપની ચીસ તરફ હું દુર્લક્ષ ન હતો. જો સંધિ હવે આ પ્રમાણે કરી છે તે દેશ બળાતકારથી તોડી નાખે છે.

“ એટલે, આજ પ્રજાનો હક્ક સંપૂર્ણ જમ્યો છે. માટે મારી ગાદીનું રક્ષણ કરવાને, મારી પ્રજાના છૂટકારાનું રક્ષણ કરવાને, ઇટલિના નામની નામનાનું રક્ષણ કરવાને હથિયાર મળ્યું થઈને હું મારાં માખાપની કબર ઉપર લીધેલી માગી પ્રતિજ્ઞા ખુલા દિલથી પરિપૂર્ણ કરીશ. હું સમસ્ત પ્રજાના હક્ક માટે લડું છું. આપણને ઇશ્વરમાં અને આપણી એકતામાં વિશ્વાસ છે, ઇટલિના યોદ્ધાઓના શૌર્યમાં, કાન્સની ઉમદા પ્રજાના સહકાર્યમાં આપણને વિશ્વાસ છે; પ્રજામતના ન્યાયમાં આપણને વિશ્વાસ છે. ઇટલિના સ્વાતંત્ર્યના પ્રથમ યોદ્ધા ધવા સિવાય મને બીજો કોઈ પણ ઇચ્છા નથી. ઘણું જીવે ઇટલિ. ”

“ આદ્યસ્થી ઐરિયોટિક સુધી ઇટલિને છૂટા કરવા ” આવેલા પોતાના “ ઉદાર સંહકારી ” ફ્રાન્સના રાજને ‘મે માસની તેરમી તારીએ છનોઆ આગળ રાજ મળ્યો. ખન્ને રાજઓ એક સાથે લશ્કરને મોખરે ગયા. એક માહિના સુધી તે સહકારી રાજ-ઓએ જીત મેળવી; ચોથી જીનને રોજ તેમણે મેંગેન્ટાની મહાન જીત મેળવી; આઠમી તારીએ તેઓ મિલ્લેનમાં દાખલ થયા; ચોવીસમી તારીએ તેમણે સોલ્ડેરિનો-સેનમાર્ટિનોની ખેવડી જીત મેળવી; લગ્ય લડતની સર્વોપરિ જીત આ હતી. આ પછી “ ઉદાર સહકારી ” અટક્યો. તે રાજ ફ્રાન્સિસ જેસકને વિલાકેન્કા આગળ મળ્યો, અને સંધિ થઈ. એની રૂએ લોમ્બાર્ડિને પીડમોન્ટ સાથે જોડવા, તથા વેનિસને ઍસ્ટ્રિયા પાસે રહેવા દેવા ઠર્યું. આ અસાધારણ પગલું ભરવામાં નેપોલિયનના શો હેતુ હશે તે શોધી કાઢવું એ વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. કાબૂર પાછળથી ધારતો હતો તે પ્રમાણે, કદાચ આ પગલું કોઈ અગાહિથી ધારેલી ધારણાને લીધે નહિ પણ તુરતની પ્રેરણાને લીધે ભરાયુ હશે. એના પરિણામ અહીં જોઈશું’ તો ખસ થશે. તાબેદાર પરગણાના લોકોને, વેનિસવાસીઓને, ટસ્કનિવાસીઓને, મોડેનાવાસિઓને, અને સૌથી વધારે તો જીલમી ધણીના હાથમાંથી તુર્ત છૂટકારો થવાની આશા રાખનાર રોમ સંખ્યાઓને આ સમાચારથી દુઃખકારક નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ શાંતિથી વિચારાયેલા અને કુરતાથી અમલમાં મુકાયેલા વિશ્વાસઘાત શિવાય બીજું કશું કારણ તે વખતે કાબૂર ખતાવી શક્યો નહિ. જે કે વિક્ટર ઇર્મન્યુઅલને તેના પ્રધાનો કરતાં ઓછું નિબૂર દુઃખ લાગ્યું ન હતું, ઓછી નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ ન હતી, તોપણ કંઈક સ્વસ્થતાનો અંશ ધરાવનાર કયારના પ્રાસ કેરેલા કાયદાની જાણ ધરાવનાર તો વિક્ટર ઇર્મન્યુઅલ એકલો જ હતો.

રાજએ કીધેલા વિશ્વાસઘાતથી કાબૂરને અનહદં ગુસ્સો ચડ્યો. આ સમાચાર સાંભળતાની સાથે તે તુરત છાવણીએ જવા નીકળી પડ્યો, રાજ્યનીતિની દરકાર કીધા વિના તેણે ખન્ને રાજઓ ઉપર બેદરકારીથી હપકાનો વરસાદ વરસાવ્યો. સંધિની શરતોના પરિત્યાગ કરવા, તથા આવી નામોશી ભજેલી શરતે લોમ્બાર્ડિનો સ્વીકાર કરવાની ના કહેવા તેણે પોતાના ધણીને વિનંતિ કીધી. આ ઉદ્ધત શીખામણ સ્વીકારવાની રાજએ ના કહ્યાથી તેણે તરત જ રાજનામું આપ્યું. અને તે લેરિમાંના પોતાના ખેતરમાં પાછો ચાંલ્યો ગયો. તેની આખી કારકીર્દિમાં આ એક જ વખત તેની નિર્ધોરણા ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો, અને એ માટે તેને માફી બક્ષાય એ થોડું જ છે. તેનું જીવનચરિત્ર લખનાર બિર્થેન્ડિક કહે છે કે લડાઈ પહેલાંનાં થોડા વખત ઉપરનાં તેનાં અમાનુષી કાર્ય વિષે દુનિયાને કદી જાણ થવાની નથી. પરંતુ જખરદસ્ત જુસ્સાના, માનુષી ધિક્કારના, ઉદાર ઉશ્કેરણીના, અવર્ણનીય તોફાનોના અને ચિતાના આવા ખળભળાટ વચ્ચે તેમકેવો અકલંકિત રીતે ગંભીર રહ્યો હતો, ચાલુખનાવો ઉપર વિચાર ચલાવતો હતો, અને કર્તવ્ય માટે ઉત્તમોત્તમ તક સાધવા માટે મનુષ્યો તથા ખાખતો ઉપર કેવી રીતે અમલ ભોગવવો તે જાણતો હતો, એ વાત તો ઇતિહાસ ન્યાયપુરઃસર ઉઘાડી પાડશે જ. જે કે તે અંત-વ્યવહારની આ છેવટની અને અત્યંત અદારી રિમાયત દરમિયાન ઍસ્ટ્રિયા રૂપી ગરૂડના પંજથી ઇટલિના પ્રાંતો વ્યવચ્છેદ થતો અટકાવનાર એકનો એક ધીર વિચારશીલ-જ્યો ન હતો. કાર્ય માટેની તેની બૂખ મહાપ્રમાણ હતી.

એડી વખતે તે રાજ્યમંડળનો પ્રમુખ, પરદેશી વ્યવહારનો મંત્રી, વિગ્રહ-મંત્રી, અંત-વ્યવહાર-મંત્રી હતા. વિગ્રહ-દેરીમાં ખળે તેને માટે પાથરણું પથરાતું રહેતું હતું, અને રાતને વખતે તે પોતાનો જલ્લો પહેરીને એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં ફરતો રહેતો હતો, મીપાઈના બપોરના બાજત, ખટપટી પત્રવ્યવહાર બાજત, તથા લગાઈની તૈયારી બાજત સૂચનાઓ કર્યા કરતો હતો, તેમ જ પોતાનો મહેનતુપણનો અને સ્વદેશાભિમાનનો દાખલો દરેક જણને ખેસાડી તેને ઉશ્કેરતો હતો. પીડમોન્ટવાસીઓને તો એવું જ કહેવાની ટેવ પડી ગઈ હતી કે, “અમારે ત્યાં રાજ્યતંત્ર છે, રાજ્યખંડ છે, રાજ્યખંડારણ છે; એ બધાનું નામ કાબૂર છે.” તો પછી તેનું ખાસ કાર્ય-કાન્સની એકતા-પડી ભાગે તેથી તે કીલુ થઈ જાય તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

પરંતુ આવી અત્યંત ઉશ્કેરણીકારક અણીને સમયે રાજનો નિર્ણય આથી વળ વધારે સંગીન નીવડ્યો હતો. ખનાવોએ જ વસણ લીધું હતું તેથી તેના હૃદયના ઉડાણમાં દુઃખ થતું હતું, પરંતુ ૧૮૫૬ ના વિજયથી થયેલા સંધાયું હતું એમ કાબૂર સમજી શક્યો નહોતો તે રાજ સમજી શક્યો. “નોવારાના સમયથી ઇટલિનું જે રાજકીય એક્ય શક્ય જણાતું હતું તે વિલાઈ-કાના મમયથી આવશ્યક જણાયું છે.” નોવારાનું કલંક ધાવાઈ ગયું હતું; ઓરિયાને મિન્સિયો પાછળ ધક્કેલી મુકવામાં આવ્યો હતો; આલ્પસની નીચે આવી રહેલા મહારાજ્ય તરીકે લાંબાઈ અને પીડમોન્ટ બેડાઈ ગયાં હતાં; અને તે પછીના વર્ષમાં ટસ્કનિ, પાર્મા, મોડેના અને રોમનાં દૂત-રાજ્યો એ સર્વ ઉત્તર ઇટલિના આ નવા મહારાજ્ય સાથે સાર્વભૌમિક પ્રજનુસારી એડી દેવામાં આવ્યાં. કાબૂરની પ્રકૃતિ ઉથલો ખાઈને પાછી ઠેકાણે આવી, અને થોડા મહિના સુધી નિર્વૃત્ત ભોગવ્યા પછી તે પાછો સત્તાધીશ થયો. પરંતુ તેની નામોશી હજી પૂરી થઈ ન હતી; નેપોલિયનનું લહેણ હજી વાળી આપવાનું બાકી હતું. તેણે જે કંઈ થોડું સાધવું હતું તે નિઃસ્વાર્થથી સાધ્યું ન હતું. ન્હાનાં ન્હાનાં આછી કિંમતનાં લહેણાંની બાજતમાં જન્મ અને છે તેમ, બધારે આ “ન્હાનો હિમાખ” રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ઉલટો તે તો બહુ જ મોટો હિસાબ થઈ પડ્યો. ટસ્કનિ, રોમના, અને અન્ય પ્રાન્તો બેડાવાથી સાર્ગનીયાના મહારાજ્યને જે મહારૂ પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે ધ્યાનમાં લાઈને નેપોલિયને સેવૌયના પ્રદાનની માંગણી કરી.

કાન્સની રાજ્યનીતિને શાશ્વત કલંક લગાડનાર આ નામોશી ભરેલા પરસ્પર વ્યવહારનો ઇતિહાસ આ પછીના વિભાગ માટે ખરેખર જોનાં સંઘરવામાં આવ્યો છે. અહીં તો એટલું જ કહેવું બમ વશે કે આ માંગણી ન ઠૂરકે કબૂલ રાખવામાં આવી. આ સાથે સંખંધ ધરાવનારા સર્વ લોકોને આ માંગણી સૌચનીય જરૂરિયાત લાગતી હતી; ખામ કરીને રાજને તો “પોતાના વંશનું ઘોરિયું”, પરદેશીને શરણે સોંપવું પડે એ વાત “પોતાના હૃદયને સૌથી વધારે દુઃખકર આત્મભોગ” રૂપ લાગતી હતી. ઐઝિનિપથીઓને તથા ઓરિયાલિકને અનહદ ગુસ્સો લાગ્યો. તેમને મન તો કાબૂર એક “અધમ કાવતરાં બોર” હતો; નેપોલિયન “ધૂલ્લશ” કરતાં પાનું નખતાર લાગતો હતો; પરંતુ આ ઇલકાઓ ન્યાયપુરસ્કર અપાયા છે કે કેમ તેનો વિચાર અવાવવાનું મારે અહીં મુલાવી રાખવું પડ્યો. કાબૂરની રાજકીય કારકીર્દિ રૂપી નાટકના

જે છેલ્લા અઠથી, નિર્ભય સ્વયંસેવક કરતાં તેને ઓછી આભારી નહિ એવી રીતે, દક્ષિણ મહારાજ્ય ઉત્તરના મહારાજ્ય સાથે જોડાયું હતું, અને જેનું એક્ય લગભગ સંપૂર્ણ રીતે સંધાયું હતું એવા ઇટલિ ઍડ્રિયટિકથી આલ્પ્સ સુધી ખરેખરો મુક્ત થયો હતો, તે છેલ્લો અઠ પણ ખરે જોતાં ઍરિઝોનિડના જીવનને લગતો ગણીને મારે મુલતવી રાખવો જોઈએ.

કાબૂરનું જીવનકાર્ય લગભગ પૂરું થયું હતું. વેનિસવાસીઓ અને પોપની રોમની પ્રજાઓ શિવાયની ખીજ બધી જોતોના દરેક સભ્યમાં સમાવેશ કરનાર ઇટલિના ગળ વારીકે પોતાના ધણીને બહાર થયેલા જોયો ત્યાં સુધી તે જીવતો રહ્યો હતો. પરંતુ તેને સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડ્યું કે હજી પણ ઘણું બધું સાધવાનું બાકી રહ્યું હતું. ઍરિઝોનિડની તરવારને લીધે, તથા દક્ષિણમાં તેણે જે ઉત્સાહ વર્તાવ્યો હતો તેને લીધે, નેપલ્સને ઉત્તરીય મહારાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. પરંતુ હજી પણ તેમાં એકમ કરવાનું કામ બાકી હતું. ત્યાંના લોકો ગેરકાયદેસર વર્તનારા હતા, વંશપરંપરાથી કોઇ પણ પ્રકારના રાજ્યતંત્રની વિરુદ્ધ હતા, અસ્વસ્થ અને અડચણુકારક હતા. છતાં પણ જેને “ અસાધારણ પગલાં ” લઈ કહેવાય છે તે રસ્તો કાબૂર કદી પણ સ્વીકારે એમ ન હતું. જેને તે રાજ્યબંધારણ વિષયક રાજ્યતંત્ર અણુતો હતો તેને સ્કેન્ડલ પણ તોડી પાડવાના કામથી તે પાછો હટતો હતો. કદાચ તે આ બાબત જોઈએ તે કરતાં વધારે લાગણીવાળો હશે. પરંતુ તે જે ભૂલ કરતો હતો તો તેવી ભૂલ કમલ પ્રકારની હતી એમ તો કહેવું જ જોઈએ. વળી, ખરે જોતાં કાબૂરે જે સંસ્થાઓ જીલી કાઢી હતી તે ઇટલિમાંની રાજ્યસભા વિષયક સંસ્થાઓના તો હજી અખતાર આલતા હતા. એવા અખતારાની વચ્ચે વગર જરૂરનું ડાકું ઘાલીને તે અખતારાઓને દૂધિત કરવાના કામથી તેને જન્મદાતા કાબૂર પાછો હઠ્યો હોય એમાં કંઈ નવાઈ જતું નથી. તે કહેતો હતો કે, “ ઘેરાની સ્થિતિએ કોઇ પણ રાજ્ય ચલાવી શકે. ” “ મિસિલિએટોને આ મન લાગુ પાડવાનો વિચાર તેની છેલ્લી જીવલેણ માંદગી દરમિયાન નિત્યસ્થાયી કુસ્વપ્ન રૂપે ભમ્યાં કરતો હતો. “ કોઇ જાતનો ઘેરો નહિ, કોઇ જોતનો ઘેરો નહિ ” એમ તેને વારંવાર બખડતો ઘણાં જ સાંભળ્યો હતો.

જે ખીજ મુરકેલી કાબૂરે નિર્ણય આપ્યા વિનાની રહેવા દીધી હતી તે આશી પણ વધારે અનંત જરૂરની હતી, વધારે ગુચવણ ભરેલી તથા હમેશની હતી, અને તે એવી મુરકેલી હતી કે તેના નિર્ણય માટે ખાસ કરીને તેની અસાધારણ શક્તિને ઉપયોગ કરવો પડે એમ હતું. આચાર્યપુદ વિષયક સત્તાના પ્રશ્નની બાબતમાં પોપપીદની વૃત્તિથી જે મુરકેલી જીલી ચડી હતી તેને વિષે અલખત હું અહીં ઉલ્લેખ કરું છું. માત્ર કેળવણીની વ્યવસ્થા વિષેના જ ધર્મપીઠના કાંઈ ઓછા મુરકેલ નહિ એવા હક બાબત હાલ તુરંત તો હું કંઈ કહેતો નથી. ‘ઍડિન્બરો રિવ્યુ’ ના ૧૮૬૧ ના જુલાઈ માસના અંકમાં એક લેખકે આ પ્રશ્ન સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યો છે: “ અમર-કારક ઇટલીય સત્તાના અસ્તિત્વથી રોમની ન્યાયમલાની સ્થિતિમાં મનનીય ફાંતર થવું જોઈએ એમાં તો કાંઈ સવાલ જ નથી રહેતો, ઇટલિના પ્રદેશના કોઇ પણ મનનીય વિભાગ ઉપર ઇટલિનો રાજા તથા અર્ધ મત્તાવીશ પ્રધાન ધર્મોદયક એ બન્ને

રાજ્ય ચલાવે અથવા રાજ્ય ચલાવવાનો હક્ક ધરાવે એ વિશેષાભાસ અનુમાધાની વિરૂદ્ધતાથી ભરપૂર છે... એ ક્રીપકલ્પમાં પોપ ન્યાયો સુધી ધાર્મિક અને સર્વોપરિ રાજ્યનો હક્ક ધરાવતો રહે ત્યાં સુધી ઇટલિનો રાજ્ય રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્રનો સર્વોપરિ પ્રમુખ ન થઈ શકે, કારણ કે પોતાના દિવાની રાજ્યકરણની હદની અંદર રાજ્યની સત્તા સદાસર્વદા વિશેષને વશ રહે જ. બીજી તરફથી જોઈએ તો, એટલું પણ ચોક્કસ છે કે બાદગાહી સત્તા સાથે થતી આવી અથડામણને અટકાવવા માટે રોમની ન્યાયસભા પાસેથી આવશ્યક છૂટ મેળવવી એમાં માનુષી રાજ્યખંધારણો પૈકી સૌથી વધારે મક્કમ અને અગ્રાંત રાજ્યખંધારણમાં પરિવર્તન કરવાનું કાર્ય સમાઈ રહેલું છે.” ૧૮૬૦ માં ઇટલિના મહારાજ્ય સાથે રોમના જોડાયું ત્યારે પણ પોપની સત્તા તરફથી વજ્ર નિર્દોષ થયા શિવાય એ કામ સધાયું ન હતું. આખરે તે બહિષ્કારના એક વખતના કાયંદર નિષેધની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું. પોપના આક્રોશથી વિકટર ઇર્મેન્યુએલને જરા પણ અડચણ આવી ન હતી, પરંતુ ધર્મપીઠના નિમકહલાલ અને આશંકા પુત્ર તરીકે તો તેને ઘણી જ ઊંડી લાગણી થઈ હતી. રાજ્ય એ પોપને કહેલી ઉમદા નમ્ર વિનંતિ વિષે મિસ ગૌડકિનકૃત અજબ જીવનચરિત્રમાં તમે વાંચશો. જે કાયદાની રૂએ રોમનાના લોકો સંપૂર્ણ સ્વેચ્છાથી ઇટલીય મહારાજ્ય સાથે જોડાયા હતા તે કાયદો મંજૂર કરવાને, તથા ઇટલીય ઐડ્યના પવિત્ર કાર્યને આશીશ આપવાને રાજ્ય એ પવિત્ર રિતાને આ વિનંતિ માદર-કરી હતી. આ વિનંતિ વ્યર્થ કરવામાં આવી.

પરંતુ, આ પછીનો ફેરફાર તેનાં સર્વ આવશ્યક પરિણામ સાથે થવા જોઈએ. ઇટલિના નવા મહારાજ્ય પોતાની રાજ્યતંત્રની જોડક છેવટે રોમની ગ્રામીણ રાજ્યધાનીમાં સ્થાપવી પડશે એ વિષે પોતાના ઘણી કરતાં ધર્મપીઠને ઓછા નિમકહલાલ નહિ એવા કાન્દુરને કદિ પણ શંકા થઈ નહતી. તેણે કહ્યું હતું કે, “રાજ્યધાનીની પસંદગી ઉચ્ચ નૈતિક વિચારોથી નક્કી થાય છે. આ બાબત નિર્ણય આગુનાર તો લોકોની મનોભાવના છે. મહાન રાષ્ટ્રની રાજ્યધાની નક્કી કરનાર ઐતિહાસિક, માનસિક, નૈતિક સર્વ વસ્તુસ્થિતિ રોમમાં એકત્ર થયેલી છે..... પવિત્ર પિતાની એટલી જ ખાતરી કરી આપવાની બાકી રહી છે કે આચાર્યપદ વિષયક સત્તા સ્વાતંત્ર્યની ખાતરી આપનારી હવે આપને માટે રહી નથી. તેનો ત્યાગ કરો, એટલે પછી જે છૂટકારા માટે આપે ત્રણ સૈકા સુધી મહાન કેથોલિક સત્તાઓ પાસે નિર્થક માગણી થાથી છે તે છૂટકારો અમે આપને બક્ષીશું..... સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર ધર્મપીઠ, એ મહાન મિદ્ધાન્ત ઇટલિમાં ઢંઢેરાથી કેલાવવા અમે તૈયાર છીએ.”

પોતાનાં છેલ્લાંમાં છેલ્લાં અને અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ લાપલો પૈકી એક લાપલું (૨૬ મી માર્ચ ૧૮૬૧ ના લાપલું) માં કાન્દુરે કહ્યું હતું કે “અમે એમ માનીએ છીએ કે એ જે સત્તાઓને છૂટી પાડવાથી તથા દિવાની અને ધાર્મિક સમાજ વચ્ચેના સંબંધને છૂટકારાનો મિદ્ધાન્ત લાગૂ પાડવાથી સર્વોપરિ મુખ્ય પુરોહિતનું સ્વાતંત્ર્ય તથા તેનો હોદ્દો તેમ જ ધર્મપીઠનું સ્વાતંત્ર્ય મધાશે. “તે પછી તેણે એવી ઉત્સુક આશા જણાવી હતી કે પોપની સત્તા સાથે મૈત્રીભાવથી ગોઠવણ થાધાથી આ ફેરફાર કરી શકાય એમ છે તેણે આગળ જણાવ્યું હતું કે “ઇટલિને તેમ જ ધર્મપીઠને વિનાશક

હોય એવી પરિસ્થિતિમાં પોપ અનમ્ય નીવડે, અને સર્વ શરતોનો અસ્વીકાર કરવાનું આહુ રાખે તો શું કરવું ? અહસ્થો, તો પછી એ જ સિદ્ધાન્ત ખૂબ જોરથી જાહેર કરવામાં આપણે પાછી પાની ન કરવી જોઈએ; આપણે એટલું જાહેર કરવામાં પાછી પાની કરવી ન જોઈએ કે એ શાશ્વત શહેરમાં આપણે દાખલ થઈએ તો પહેલાં સમ-જુતી થઈ હોય કે ન થઈ હોય, તો પણ પુરોહિતની સત્તા નાબૂદ કર્યાનું જાહેર કરતાંની સાથે ઇટલિ રાષ્ટ્રમાંથી ધર્મપીઠને મુક્ત કરશે, અને પ્રથમ જાણીવેલ બાબતનો વિશાળમાં વિશાળ પાયા ઉપર ફૂટકારો સાધશે. ”

આગળ ઉપર આપણે જોઈશું તે પ્રમાણે છેક જ કમનસીબે આમ થવાનું નસી-ખમાં લખ્યું ન હતું. ઇટલિની સરકાર જ્યારે આગળ પગલું ભરતી ત્યારે ત્યારે અનમ્ય અણબદલાતો સામો પક્ષ તેની મામે ટક્કર ઝીલતો. પરંતુ આ જ સ્વપ્ન વિષે વિચાર કરતાં કરતાં ઇટલીય સ્વાતંત્ર્યનો મહાન રાજ્યનીતિકુશળ પુરૂષ પોતાનો શાશ્વત વિશ્રામ લેવા ચાલતો થયો. ખુદ એનું નામ મક્કમ રાજ્યખંધારણ પણ તેણે જ અમાનુષી પ્રયત્નો કર્યા હતા તેનો, તેણે જ અનેક દુઃખકર ચિંતાઓ અનુભવી હતી તેનો, જ ઉરફેરણીકરક વિજયમાં તથા નામોશી દેનાર નિષ્ફળતામાં તેનાં છેવટનાં વર્ષો પસાર થયાં હતાં તેમાં થયેલા કેરફારનો ભોગ થઈ પડ્યું. છેક અંત સુધી રાજ તેની તરફેણમાં હતો. ચિત્તભ્રમમાં પણ તેના વિચાર હજી જ ધણીની તેણે આટલી નિમક-હલાલીથી સેવા કરી હતી તેના તરફ હજી જ દેશને તે આદરો બધો ચાલતો હતો તેના તરફ દોરાવા હતા. તે બાદી ઉઠતો કે “ નેપલ્સવાસીઓ માટે હું ઘેરાની કાંઈ પણ સ્થિતિ નહિ રહેવા દઉં. ” “ એમને શુદ્ધ કરો, એમને શુદ્ધ કરો. ” અને તેની સારવાર કરતા ભાઈ આગળ તેના છેલ્લા શબ્દો આ હતા. “ કેમ્પ્ટ, કેમ્પ્ટ, સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર ધર્મપીઠ. ”

આ પ્રમાણે કાન્ડુર ૫ મી જુન ૧૮૬૧ ના રોજ મૃત્યુ પામ્યો. આખી ઇટલીય પ્રજા પોતાનો માત્ર સંખળમાં સખળ સલાહકાર જ નહિ પણ બહાલામાં બહાલો મિત્ર સુમાવનાર રાજથી માંડીને તે છેક નમ્રમાં નમ્ર ખેડુત સુધી-આખી ઇટલીય પ્રજા દિલાસો ન અપાય એવા ગોઠમાં ગરકાવ થઈ જાય એ યોગ્ય જ હતું. પરદેશી ઝૂંસ-રીનાં બંધનથી તેમનાં ગાત્રોને છોડવનાર, રાજ્યસલા વિષયક સરકારના હંમેશા સુ-રક્ષે અને કંટકમય-શરૂઆતના કમમાંથી તેમને સહીસલામત રીતે દોરી લઈ જનાર તેમને ફૂટકારાનાં સુખ ખતાવી આપનાર જ માત્ર નહિ, પરંતુ નમ્રતાથી, સારી દાન-તથી અને જો પાઠ શીખવો સૌથી વધારે મુશ્કેલ છે તે-બીજાઓની છૂટને યોગ્ય આદર આપીને પોતાના ફૂટકારાનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે તેમને શીખવનાર વીરનર માટે તેઓ શોક કરે એ યોગ્ય જ હતું. ‘ઇટલી એક રાષ્ટ્રીય પ્રજા એ જ કાન્ડુરનું ઉત્તરદાન જીવનકાર્ય હતું...બીજાઓ રાષ્ટ્રીય ફૂટકારાના કાર્યના ભક્ત બન્યા છે...એ કાર્યને સક્રિયતાની કક્ષામાં કેવી રીતે લાવવું તે તે જાણતો હતો; તેણે એ કાર્યને ડાહ્ય પણ પ્રકારના વિશેષ મતથી વિશુદ્ધ કર્યું હતું; તેણે તેને લુખ્ખી કલ્પનાથી દૂર કર્યું હતું, ખેદરકાર કાવતરાથી સ્વચ્છ રાખ્યું હતું, તે રાજ્યકાન્તિ અને પ્રતિકાર્ય વચ્ચે થઈને મીઠા બહાર નીકળી ગયો હતો અને તેણે ઇટલિને વ્યવસ્થિત લશ્કર, કવજ,

રાજ્યનાં અને પરદેશી સહકારીઓ પૂરાં પાડ્યાં હતાં. મંત્રિની કે શરિઓદિઃ ઇટલિ માટે આટલું બધું ન કરી શક્યો હોત એમ કહેવું એ મંત્રિની કે શરિઓદિઃની કૃપેલા કરવા બરાબર નથી. તેમ છતાં ઉત્સુક સ્વદેશાભિમાન, તથા પોતાની ઇટલીય પિતૃભૂમિના રાષ્ટ્રીય એક્યની સિદ્ધિ માટેની શુસ્માદાર ઇચ્છા સિવાય જોમની સાથે તે બીજું કંઈ પણ સમાન ધરાવતો નહતો એવા લોકોની મહેનતથી તેને આડકતરી રીતે મળેલી મદદ સિવાય કાબૂર, તેણે જે બધું કીધું હતું, તે પોતાની જાતે સાધી શક્યો હોત કે કેમ તે વિષે શંકા ઉત્પન્ન થાય જ. ભવિષ્યવેત્તા, રાજ્યનીતિકુશળ, ધર્મવિવ્રહી દરેક જાણુ પોતાના જીવનકાર્યમાં બીજાનો પરિપૂરક હોતો. અત્યંત વિવિધ મગજશક્તિ ધરાવનાર, સ્વભાવમાં અસમાન અને સામાન્યતા પદ્ધતિમાં પણ વિરુદ્ધ મત ધરાવનાર, પરંતુ સર્વ સ્વાર્થી હેતુઓની બાબતમાં આત્મનિશ્ચય રાખવામાં સમાન જમદા કાર્ય પ્રત્યેની ભક્તિની બાબતમાં સમાન, જે મક્કમ ધૈર્યથી તે કાર્યનો પીછો લેવામાં આવ્યો હતો તેની બાબતમાં સમાન, એવા આ વીર પુરુષ ઇટલીય એક્યના દેવળમાં પોતાને યોગ્ય ગોખલો મેળવી રહેશે, કારણ કે એ અવિનાશી મંદિર બાંધવામાં વીરે અત્યંત કિમ્મતી તેમ જ અમૂલ્ય શક્તિનો કાળો આપ્યો હતો.

દેશનાયક.*

હરકરી દુકડી રણસેન તરફ ફરતી હોય, તેને વખતે બાજુની શેરીમાંથી તેમને કોઈ ગાળ દે કે તેમના ઉપર ઘૂળ ઉડાડે, તો પણ તેઓ પોતાની હારનો ત્યાગ કરીને અપમાનનું વેર વાળવા સાઝ એ શેરીમાં દોડી જશે નહિ. એ અપમાન તેમને સ્પર્શ સરખો કરશે નહિ-કારણ, મનુષ્યમાં તેઓ જાળે મંત્રામ દેખતા હોય છે, મોં સામે તેઓ લીપણુ જમરાજને જોતા હોય છે. તેમ જ જે આપણે ખરોખર જ આપણા આ મહાન દેશને માટે કંઈક મંગીન કાર્ય કરવા તરફ જ ફરતી હોઈએ તો એ કાર્યના મહાત્મ્ય આગળ ન્હાના મ્હોટા અગણિત વિશેષો આપણને સ્પર્શ સરખો કરી શકશે નહિ. જરા જેટલું કંઈક વાંકું આડું પડ્યું એટલામાં રીસાઈને આપણે હાર તોડી જવાનું મન કરશું નહિ.

આજકાલ આપણા દેશમાં જે કંઈ આંદોલનો ને ચળવળો ઉભરાઈ ચાલી છે, તેમાં મ્હોટો ભાગ જુઓ. તો કેવળ કલહ જ દેખાશે. એમાં મંશય નથી કે ખરી દેશ-દાઝવાળા લોકો એ કલહોને લઇને મનમાં ને મનમાં લાજ મરે છે. કારણ કે કલહ એ કમજોરના શુસ્માનું લક્ષણ છે, કલહ એ નવરાની ગમત મેળવવાની એક રીત છે.

એક વાર દેશની ચોદિશ નીહાળી જુઓ, દુઃખનો આવડો બોલે એક ઉઃકારો કર્યાં મિવાય હચકી કેવો ચાલ્યો જાય છે ? આના જોવો દયાજનક દેખાવ દુનીઆમાં

* મંત્રિઘડકૃત “કાબૂરનું” જીવનચરિત્ર.”

* બાજુ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના લેખનું ભાષાન્તર.

બીજા ક્યાંક નહિ મળે. આશા અને આનંદ ઉડી ગયાં છે, ભૂખમરો અને રોગચાળો ફેર વરતાવે છે. વિનાશકારક તત્વોનાં મૂળ આ પ્રાચીન ભારતવર્ષની હવેલીની ભીતિને ફાડીને ફુટી નીકળ્યાં છે. દુઃખના સરખું કઠોર સત્ય-દુઃખના જટલી કડક કસોટી બીજાં તે કંઈ હશે ? તેને રમતમાં ઉડાણાય એમ નથી, દાવપેચ રમીને તેને ટાળી શકાય તેમ નથી, તેની અંદર કૃત્રિમ કદમ્બનિકતાને આવકાશ જ મળે તેમ નથી. શત્રુ કે મિત્ર, એ બધાયની સખતપણે ખબર લે છે. દેશને વ્યાપી વળેલા આ ભીવણ દુઃખની સંગાથે આપણે કેવું વર્તન ચલાવીએ છીએ, તે પરથી જ આપણા મનુષ્યત્વનું મારખું થવાનું. આ દુઃખની કાળી કંઠણ સલાડી ઉપર આપણા સ્વદેશ પ્રેમની અગગતી રેખા ન ઉઠે તો જરૂર જાણે કે એનામાં કંઈક કપટ છે. અને જો સોનું કસોટીએ ચડીને જોડું થઈ એના તમને કોણ દામ ગણી આપવાનું ? અંગ્રેજ દોક તો આ બાળતના પ્રખ્યાત મારેખ છે તેમની સાથે છેતરપંડી કેમ કરીને રમશે ? દેશદાઝથી ગેરાઈને આપણે જે ઉલ્લેખ કરી રહ્યા છીએ તેમાં તેમની શ્રદ્ધા કેમ કરીને ખેંચશે ? આપણે જાતે કંઈક એ ત્યાં જ માગી શકીએ. પણ માથું ઓલળે, આપણે એવું શું કર્યું છે ? દેશના જોયા ન જાય એવા હાલહવાલ એક તરફ જે દિવસે થતા હતા તે દિવસે પણ આપણામાંના જેઓ સારી સ્થિતિમાં હતા તેઓ સુખ ભોગવતા પડ્યા રહ્યા હતા; જમને નવરાશ હતી તેઓએ તેમના ખર્ચોના આરામમાંથી ક્ષણ પણ જતી કરી નહોતી; જે થોડો ઘણો ત્યાગ કર્યો હશે ને ત્યાગમાં ગણતરી કરાય તેવા નહોતો; થોડું ઘણું કદ ઉઠાવ્યું હશે, પૈસું જે અર્તનાદ ચોમેર થઈ રહ્યો હતો તે તેનાથી અસંખ્ય ગણો હૃદયભેદક હતો.

આનું કારણ શું ? એનું કારણ એજ કે, આટલા દિવસ આપણે પારકાને આંજણે માથું ફોડીને જીવ દેવાના વિચાર કરતા બેઠા છીએ, સ્વદેશની સેવાના વિચાર કર્યો નથી. દેશનું દુઃખ કાં તો વિધાતા કે કાં તો ગવર્નમેન્ટ દ્વારા કરશે એ ખ્યાલને જ આપણે આજ દિવસ સુધી આપણા દરેકડગલામાં આશરો આપ્યો છે. આપણે એકસંપી કરીને-પ્રતિજ્ઞાનું પવિત્ર બંધન ધારીને દેશ સેવાના કાર્યમાં ત્રણ ધારણ કરી શકીએ, એ વાત આપણે નિષ્કપટભાવે પોને પોતાની પાસે પણ કબૂલ કરી નથી. આમ હોવાથી દેશના લોકોની માથે આપણો અંતરનો અંબધ થયો નથી, દેશને જે ઠેકાણે દરદ થાય છે તે ઠેકાણે આપણા ઇલાજ પહોંચતા નથી. સ્વદેશ પ્રેમની સ્થાપના એવી ભીંત પર થતી નથી કે જે ભીંત ખરેખર હમ્તી ધરાવે છે. તેથી જ ફાળાના ખરડા કોગટ ફરી ફરીને ફાટી જાય છે અને કામનો ખરો વખત આવે છે ત્યાં કોઈ મોં પણ દેખાડતું નથી.

બીજાઓની આગળ અરજ ગુજારવી, બીજાઓને ઓટલે જઈને દુઃખ રડવા બેસવું એ કામ માત્ર આજ સુધીમાં, આપણી તરફથી કંઈ થયું હોય, તો થયું છે. માખાપ, દેખે ! દેખે ! કરીને પારકાની ખૂંટ પડે તો કંઈ મળ્યું નથી, અને કદાચ મળ્યું તો પણ માગ્યાં સુકાકળ પળે પણ ભીખને માથે આપરે લાક જ રહેવાની-જગમાં કંઈયું માથું લઈને ચાલવું હોય, માણ આપણામાં લાવવા હોય હોય તો સૌથી પહેલાં પ્રાણનું દાન કરવું જોઈએ.

આજે યુવક વર્ગ હિંમતપૂર્વક કહેશે કે હવે તો અરજીઓ અને વીનવણીઓ ખલાસ કરીને અમે હાથ ખંજીરી નાંખ્યા છે. હવે અમે અમારું પોતાનું કામ અમે પોતે કરવાને કટિબદ્ધ થયા છીએ. ખરેખર જ કટિબદ્ધ થયા હોઈએ તો તેથી ખીજું શું સાફ ? પરંતુ ત્યારે આપણે મરદની પેઠે ભારપૂર્વક કબૂલ કેમ કરી નથી લેતા કે, સંકટ પડે તો પડવા લો, પ્રતિકૂલ સંજોગ વટાવવા પડે તો વટાવવા તૈયાર છીએ. વાતવાતમાં આપણી બંને આંખોમાં ઝળઝળીઆં આવી જાય છે તે કેમ ? આપણા મનમાં કેમ એવો વિચાર આવતો હશે કે શત્રુ મિત્ર સર્વે મળીને અમારો માર્ગ સાફ કરી દેશે ? ઉન્નતિનો પન્થ ભારે દુસ્તર છે, એ વાત જગતના ઇતિહાસમાં સર્વજ્ઞ પ્રસિદ્ધ છે:—

“ દુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્પયા

દુર્ગ પથસ્તત્કવયો વદન્તિ । ”

આપણે તો કહીએ છીએ કે આટલો દુરત્યય પંથ અમે શુ અમારી મેજે જ કાપીએ કે ? ખીજાઓ આવીને અમારો રસ્તો સહેલો અને સપાટ કરી આપશે તો જ અમે આજળ વધીશું, નહિ તો વાટમાં પડ્યા પડ્યા વાદ વવા કરશું અને કાણું મેશ નેતુ મ્હાં કરીને બોલીશું, કે અમારો રસ્તો વાળી આપતા નથી ને ? ઠીક છે, અમે અમારી ઘરની શાળ પર વણેલું કપડું પહેરશું, અમારી પોતાની નીશાળોમાં જઈને બાજુ ! વાહ, આપણું અભિમાન !

અમે પૂછીએ છીએ કે દાવાનળની સામે હભા રહીને કોઈને કદી મનમાં અભિમાન આવે છે ?—મૃત્યુ શય્યાને ઓશીકે બેસીને કોઈને કદી કલહ સૂઝે છે ? આપણે શું બેઠ શકતા નથી, કે આપણે ક્યારનું મરવાનું શરૂ કરી દીધું છે ? આ અમે અલંકારિક ભાષામાં બોલતા નથી—આપણે સાચેજ મરીએ છીએ. જરૂરે વિનાશ કહે છે, જરૂરે વિલોપ કહે છે, તે ભાતભાતના વેશ લઇને આ પુરાતન જાતિના રહેઠાણમાં ફાપલ થઈ ચૂક્યું છે. મેંસેરિયામાં હજારો માણસ મરે છે, અને મરતાં નથી તેઓ છવતાં મરડાં સમાન બનીને પૃથ્વીને ભારે ભારે છે. આ મેંસેરિયા પૂર્વથી પશ્ચિમમાં અને એક પ્રદેશથી ખીજા પ્રદેશમાં વ્યાપી ગયો છે. પ્લેગ પહેલાં એક રાત્રીને મહેમાન થઈને આવ્યો હતો. એક રાત્રીને બદલે વરસ ઉપર વરસ ચાલ્યાં જાય છે અને છતાં તેની નરરક્ત પિપાસા હજી છીપી નથી. વાઘે એક વખત માણસનું ખૂન ચાખ્યું કે પછી જેમ તેને તે હરામ ચસકો છૂટતો નથી, તેમ જ હુકાળ ઉપરા ઉપરી પડે છે અને આપણાં ગામનાં ગામ ઉજડ વેરાન જવાં કરી મેલે છે. આ બધું તે દૈવનો કાપ માનીને શું આપણે આંખો મીચીને બેસી રહીશું ? સમસ્ત દેશના ગળામાં મૃત્યુએ જે મજબૂત ફાંસો નાંખ્યો છે તે શું બેઠ જ રહીશું ? તેને આકસ્મિક ગણી શકશું ?

એ આકસ્મિક નથી. તેણે આપણી અંદર લોડાં મૂળીઆં બોડવા માંડ્યા છે. એના ગપાટામાં ગપડાંએલી અનેક જાતિઓ મારી ગઈ છે—અને આપણે પણ દેશમાં સળગી જીઠેલા એ મૃત્યુના હુમલાથી હાથ પગ હલાવ્યા વગર જ બચાવ કેવી રીતે કરી શકીએ એ કંઈ સમજતું નથી. આપણે આપણી આંખ સામે જ બેઠાં છીએ કે, જે જાતિઓ નીરોગી અને મજબૂત હોય છે તેઓ પણ જનની રક્ષાને અર્થે આંખો દિવસ લડ્યાં

કરે છે. આપણે એક તો જીવું થઈ ગયેલાં ઉપર પાછા મૃત્યુના ભારે પંજાના માર-
ખાઈએ. અને તેમ હોવા છતાં કંઈ અચળ કંઈ વિના જ આપણે જીવવાના કેમ ?

એક વાત આપણે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ, કે મેલેરીઆ-પ્લેગ-ટુબર્ક્યુલોસિસ એ તો
માત્ર બહાનું છે, તે ખાલી પાછા લક્ષણ જ છે. મૂળ વ્યાધિ જ છે તેણે તો દેશની
નસેનસમાં સંચાર કર્યો છે. આજ સુધી આપણે એક અમુક રીતે રહ્યા છીએ-આપણા
હાટ શેરીમાં, શહેરમાં અને ગામડામાં આપણે જીવવાની અમુક એક રીત ખાંધી રાખી
છે. આપણી તે રીત હવે જરી પુરાણી થઈ છે. ત્યાર બાદ આજ સુધીમાં બહાનું
દુનીયાના સંઘાતથી આપણી અવસ્થામાં જમીન આસમાનનો કેર પડ્યો છે. આ
નવીન સંજોગોની સાથે હજી પણ આપણે પૂરેપૂરો મેળ કરી શક્યા નથી-એક ટેકાણે
જેઝવા જઈએ છીએ ત્યાં બીજા એક ટેકાણે તૂટી જાય છે. ઉપસ્થિત થએલા નવીન
સંજોગોની સાથે જો આપણે કોઈ દિવસ સામેંજસ્ય સાધી નહિ શકીએ, તો આપણે
મરવું જ પડશે. જખતમાં જ જ જાતિએ મૂંઝ છે, તે એમ જ મૂંઝ છે !

મેલેરીઆ ફાટી નીકળવાને કંઈ નવું જ કારણ આપણા દેશમાં આવે થયું,
એમ નથી. વગ્સેાથી આપણા દેશમાં પાણી પુષ્કળ છે, ઝાડી જંગલ આજ કરતાં પહેલા
ઝાડાં હતાં, અને મચ્છરની પણ અહીં કોઈ વાર ખોટ નહોતી. પરંતુ તે વખતે દેશ
જીવતો જગતો હતો. યુદ્ધે ચડવું હોય ત્યારે ખાધ ખોરાકો જોઈએ-અને આ ખૂબ
રોગ ક્ષી ફૂશન સામે યુદ્ધે ચડવા તે વખતે જોઈતી ખાધખોરાકોની ખોટ નહોતી.
અમારી ગામડાની અન્નપૂર્ણા ને વખતે પોતાનાં ખાજખસ્યાંને અરધા ભૂખ્યા ગણીને
પૈસાના લોભમાં પારકાં છોકરાં ધવડાવવા જતી નહોતી. કેવળ એટલું જ નહિ. તે
વખતની સમાજ વ્યવસ્થા એવી હતી કે ગામમાં જળાશય ખોદવા માટે કે જંગલો દ્વારા
કરંવા માટે કોઈના મહેં સામે જોતા ખેસતું પડતું નહોતું-ગામની ધર્મશુદ્ધિ જ ગામની
જરૂરીઆતોને પૂરી પાડવાને સદૈવ જગતી જ રહેલી હતી. આજ દેશમાં ગામો ગામ
પાણીની ખૂમ છે. એટલું જ નહિ. કલકાં જ જુનાં જળાશયો હતાં તેનાં પાણી દૂષિત
થયાં છે. આવી રીતે શરીર જ્યારે ખાવાના અન્નને અભાવે દુર્બળ બન્યું હોય અને
પીવાનું પાણી જ્યારે શુદ્ધ કરવામાં ન આવવાથી રોગનું ઘર બન્યું હોય, ત્યારે અચ-
વાનો ઉપાય કયો ? આવી જ રીતે પ્લેગ પણ સ્કેનમાં આપણા દેશનો માલીક થઈ
એકો છે-તેને કોઈ ટેકાણે કોઈ રોકનાક નથી, કારણ કે પુરાં પોપણને અભાવે આપણાં
શરીર વગર ઢાંક્યા રહેલાં છે.

પોપણ સામગ્રીનો અભાવ થવાનું કારણ એ, કે નાના પ્રકારની નવી નવી તંદ-
હથી દેશનું અજ બહાર દેશ તરફ તબાહ જવા લાગ્યું છે. જ આખરે આજ લગી
આપણે ન્હાનાના મ્હોટા થયા તે હવે જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં મળતું નથી. આજ
એક જોખા જેવડા ગામડામાં જમીને તપાસ કરો. દુધ મળે તો મ્હોટાં બાળક; ઘી
મળશે તો મોઢિ મૂલે અને તેલ તો મ્હોટાં શહેરમાંથી આવે ત્યારે. પાણીનું જ્યાં કાંઈ
ટેકાણું નહિ ત્યાં સાહેબાજીની પછી વાત જ શી ? સસ્તામાં સસ્તું કંઈ થયું હોય
તો ક્ષીનાઈન સસ્તું થયું છે. આ પ્રમાણે આજ જ નહિ પણ અનેક દિવસથી મમન
દેશની જીવન શક્તિનું અરણું ધીરે ધીરે કલવાતું જાય છે. જેમ એક સાદુકાર પાંચેથી

જયારે પ્રથમ દેહ કરવાનો આરંભ કરીએ, ત્યારે તો આશા હોય છે કે અમુક વખત પછી તેનું દેહ સૂકવી દઇશુ; પણ જયારે મૂડી ક્ષીણ થતી જાય છે ત્યારે પછી, તે શાહુકારને ખારણે એક નિમિત્તથી. જ મૂજતે પગે ચડયા હતા, તેજ શાહુકાર દેજનો બની જાય છે. તેજ પ્રમાણે આપણા દેશની અંદર મેલેરીઆ, પ્લેગ, કોલેરા, કુબાળ પહેલાં તો આકસ્મિક હતાં, પરંતુ હવે બેધએ છીએ-તો તેમનું દેવું કદાપિ કાળે જાણી શકીએ એવો ઉપાય આપણા હાથમાં રહ્યો નથી. આપણી ગાંઠની મૂડી ઘસાઇ ગઈ છે, ઘડીએ ને પગે હવે તેઓ ઉઘરાણી કરવા પણ આવતા નથી. તેઓએ તો આપણાં ખેતર પાદરમાં, આપણાં ઘરખારમાં કાયમનો જ પડાવ નાંખ્યો છે. આવી રીતે વિનાશ વરસો વરસ એક મરણો થતો જ જાય છે, તે શું હજી આપણે આંખ ઉઘાડીને બેધશુ નહિ ?

આવી દશામાં રાજની ધારાસભાની અંદર એક બે ઠરાવ રજુ કરવાની ધરખા હોય તો ભલે કરો, તેમાં અમે આડા હાથ દેવાના નથી. પણ એટલું કર્યું એટલે શું બધું આવી ગયું ? આપણી જરૂરીઆત તે કરતા શું અનેક ગણી વધારે નથી ? ઘરમાં આજ હાથે ત્યારે શું બંખાવાળાને ખબર પહોંચાડીને હાથ બેડીને બેમી મહેલુ ? એટલામાં આંખની સામે જ બધરાં છોકરાં જયારે બળી મરે, એટલે બંખાવાળાની બે દરકારી બાબત મેજસેટની આગળ ફરીયાદ કરવા માટે એક જખરી સલા બોલાવીએ એટલે શું જીવને મોટી માંતવના મળી જશે ? આંખ ઉઘાડીને જરા જુઓ. આપણી જરૂરીઆતો તેથી અત્યંત ઝાઝી છે, આ આપણે મગીએ છીએ, આપણને અભિમાન કરવાને, કલહ કરવાને, ગલ બેધને બેસવાને સમય નથી. આપણાથી જે કંઈ બને તે કરવાને હવે તો આપણે કમર કસવી બેધએ છે પુરુષાર્થ કરવા છતાં હમેશાં સિદ્ધિ મળતી નથી; તે ન મળવાની હોય તો ભલે ન મળે, કિંતુ કાપુરને ઘટતી નિષ્કળતા તો આવવા ન જ દઇએ. પ્રયત્ન ન કરીને ચનારી જે વ્યર્થતા, તે પાપ છે, તે કલક છે.

અમે કહીશું કે આપણા દેશમાં જે દુર્દશા પેડી છે તેનું કારણ આપણા પ્રત્યેકના અંતરમાં રહેલું છે તેમ તેના પ્રતિકાર પણ આપણા પોતાના વિના બીજા કોઇને હાથે કદાપિ થઇ શકે નહિ આપણે પારકાના પાપનું કેલ ભોગવી રહ્યા હોઇએ, એ વાત સાચી હોઇ જ શકે નહિ અને પોતાનાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત યુક્તિ પ્રયુક્તિ લડાવી બીજાને હાથે કગવી લઇશુ, એવો પણ કોઇ રીતે આશા ગણી ગયાય નહિ.

સારાં ભાગ્યે આજ દેશમાં અનેક સ્થળેથી એવો પ્રશ્ન ઉઠવા લાગ્યો છે, કે શું કરીએ ? કેમ કરીને કરીએ ? આજ આપણને કર્મ કરવાની ધરખા થઇ છે અને હાથ પગ હલાવવા પણ લાગ્યા છીએ. હવે આપણે જે બાબત પર ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે તે એ, કે આપણી એ ધરખા પાયા વગરની ન નીવડે, આપણા એ પ્રયત્નો પાણીમાં ન જાય, પ્રત્યેકની અદ્ય અદ્ય શક્તિ ભરકામાથી ઉડીને છૂટા પડેલા તલખાની પેઠે વિલીન થઇ ન જાય આગગાડીનું એન્જીન જોરથી સીટી વગાડવા માડ હોતું નથી, તે તો ગાડી હાંકવાને સાર જ હોય છે, સીટી વગાડીને બધી વરાળ કૂટી નાંખે તો અવાજ તો બેધએ નેટલો ઉઠવાનો પણ ગાડી આગળ ચાલવાનું તો ચી

જા જાય. આજે દેશની અંદર જે કાર્યકારિણી શક્તિ નિર્માણ થઈ છે, તેને એકાદ વાત્રણમાં ખાંધ કરવામાં આવશે નહિ તો તે શક્તિ માંહોમાંહે ઝગડયા કરશે, સામ સામા પક્ષો ઉત્પન્ન થશે અને પ્રાસંગિક કલહોમાં તણાઈને તુરંચ કામને મ્હોટું રૂપ આપીને શક્તિનો જે વ્યય કરશે.

દેશની સમસ્ત શક્તિને ભેદ પાડે તેવા ખોટા માર્ગથી ખાળીને એકતાની દિશામાં આણવાનો માત્ર એક ઉપાય છે—કોઈ એકાદ જણને આપણા અધિનાયક તરીકે સ્વીકારવો. પાંચ જણ એકઠા મળીને જની રીતે વાદવિવાદ કરી શકાય પણ પાંચ જણ મળીને કામ કરવા તેજ રીતે વાપરવા જાય તો ખનગે નહિ. વાદ વદવા હોય ત્યારે કોલાહલ કરેલો શોભે, પણ યુદ્ધે જ્યાં ચડવાનું છે ત્યાં તો મેનાપતિ ભેદાયે. વાતોનાં ગપ્પાં હાંકતી વેળાએ અનેક જણ ભેગા મળીને પોતપોતાના કંકરવને એક પછી એક ઉઘા મપ્તકે ચડાવે તો ચાલે, કિન્તુ વહાણ ચલાવવું હોય તો તો એક કપ્તાનના હાથમાં જ બધું સોંપવું ભેદાયે.

અમે આજ હાથ ભેડી ભેડીને અમારા દેશવાસી બંધુઓને હાક મારીને કહીએ છીએ, કે આપ કોઈ ભરાઈને આત્મવિસ્મૃત થતા નહિ, કેવળ વિરોધ કરીને ક્ષોભ મમાવવાનો યત્ન કરતા નહિ. બીજા માગવા ગયે જેમ બીજાના મ્હોં સામે આગાહરી આપે ભેડુ પડે છે, તેજ પ્રમાણે વિરોધ કરીએ તેમાં પણ બીજાની અંદર પોતાનું આશુ મન રેડવું પડે છે જયનો માર્ગ આ નથી. બળપૂર્વક એ બધાની અવગણના કરીને કલ્યાણ સાધવાનું મહાન કાર્ય કરવા લાગશું, તોજ આપણે વિજયી થઈશું.

હવે ચડવાનો એક ઉપાય છે—જેને આપણે નાયકપદ માટે પસંદ કરીએ, તેને ગજમહેલનાં ઝરૂખા પરથી ઉતારીને આપણી ઝૂંપડીની ઝાશરી રૂપી પુણ્યવેદિકા આગળ સ્વદેશના ત્રાત પતિના આમને અભિષેક કરીએ. તુરંચ હોય તેની ભેડે ખાથંખાથ કર્યો કરવી અને જય મળ્યો કહેવાતો નથી તુરંચને પટોવીને ઉપર જવું તેનું નામ જય આજે આપણે ખરેખરી લાગણીપૂર્વક સ્વદેશ માટે કંઈક સેવા બજાવવી ભેદાયે એ વાત સ્વીકારવામાં જે આપણને આનંદ અને ગૌરવ ઉપજી શકતાં હોય તો પછી કંવાણા લાઇએ અમુક વખતે અમુકની સાથે કેવી વર્તણૂક ચલાવી, ફલાણા અમલદારનું આચરણ ગેરવ્યાજબી હતું કે નહોતું, એવા વિચાર તુરંચમાં તુરંચ બનીને પ્રાસંગિક ઇતિહાસના પાટીઆપરથી એકંદમ ભૂંસાઈ જશે. ખરૂં ભેતાં, એવી વાતોને વદન નજીવી ગણી કાઢશું નહિ, ત્યાં સુધી અપમાનનું ભૂત જે આપણને ત્રાસ આપે છે તેને દૂર કરી શકશું નહિ.

સ્વદેશની સેવા કરવાનો આપણે અધિકાર ઠાઇનાંથી છીનવી લેવાય તેમ નથી તે અધિકાર મુશ્કરદત્ત છે—સ્વાયત્તશાસન નિત્યનું આપણું પોતાનું જ છે. અંગ્રેજ ગજ વગર લઇને ભલે પકેરો ભરતા, કાળા કે રાતા ગજના મહેરીને ભલે ન્યાયની વહેંચણી કરતા, ફાવે ત્યારે લાભમાં અને ફાવે ત્યારે વિરુદ્ધમાં ભલે ઉભા રહેતા. તે છતાં પોતાના દેશનું ભણું પોતે કરવાનો જે હુદરતી હક આપણને છે, તે પડાવી લે એવી કોઈની શક્તિ નથી. એ આપણા હક્ક બીજું કોઈ નહિ પણ આપણે પોતે જ રક્ષા-

વીએ છીએ. એ હકનો અમલ નહિ કરીએ તો તેજ ઘડીએ હક ગુમાવશું. પહેલાં પોતાનેજ હાથે હક હૂબાગ્યો એ એક શરમ અને પાછું કર્તવ્ય થતું નથી થતું નથી કરીને જો ખીજના દોષ ઠાઠીએ, તો એ શરમને માથે પણ શરમ ! આપણું જાણું કરવું જ જોઈએ એવું જમને માથે કુંદરતનું ખીલકુંલ ખંધન નથી, જોએ ખડું ખડું કરે તો 'ગરીબ ખીચારા' કહીને અને દયા પાઇ શકે, તેઓજ અમારું આજુ' ને આજુ' કલ્યાણ કરી નાંખે-અમારા ભણા ખાતર પોતાના સ્વાર્થ સંકારી લે એવી આંશા રાખવી. અને આપણે પોતે ત્યાગ કરવાનું કે કામે લાગવાનું તો નામ પણ લેવું નહિ. એ દશાની અંદર રહેલી નિર્મોહ્યતા સમજવી શું એટલી ખપી મુશ્કેલ છે !

તેથી જ અમારે કહેવું પડે છે, કે સ્વદેશનું મંગળ સાધન જ્યાંથી થવાનું તે કર્તવ્ય સિંહાસન આપણી આંખો સામે ખાલી રહીને આપણને પળે પળે નીચું જોવાડાય છે. હું સ્વદેશ સેવક ભાઈઓ ! પવિત્ર સિંહાસન પરથી પડ્યું કીડા પાસે ખવડાવી ન દેજો, તેને પૂર્ણ કરજો. રાજના શાસનનો ધનકાર કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. તે તો કોઈ વાર સારા, કોઈ વાર માઠા, કોઈ વાર સુખના ને કોઈ વાર દુઃખના આકાર ધારણ કરીને આપણા ઉપર થઇને વડી જાય, પરંતુ આપણી પોતાની પ્રત્યે જ આપણું પોતાનું શાસન છે તેજ ગંભીર, તેજ સત્ય અને તેજ ચિરસ્થાયી હોઈ શકે છે. એ શાસનથી જ પ્રજા ભાગે છે કે ઘડાય છે, બહારના શાસનથી નહિ. તેજ શાસન, તેજ સ્વરાજ્ય આજે આપણે શાંત મને અને એક ચિતે ગ્રહણ કરીએ, ચાલો.

જો તે ગ્રહણ કરીએ, તો દરેક જણ જુદા પડીને પોતે પોતાનું સંભાળીને જોશે તં પાલવશે નહિ. એક જણને માન આપીએ તેમા આપણે પોતાને ખરું માન છે તે સમજવું પડશે. આપણી પસંદગીનો જ એક જણ, તેને વિષે જ આપણે સહુએ સમાધાન પડશે. એક જણના દક્ષિણ ખાડુને આપણી સહુની શક્તિ વડે ખસિય ખનાવવો પડશે. આપણે સર્વની કિતાહિનની ચર્ચા તેના મંત્રી મંડળમાં મૂકવી પડશે અને તેના તરફથી નીકળતા આદેશ, આપણા સહુના એકત્ર આદેશ તરીકે, આખા દેશમાં ઘરોઘર પાળવા પડશે.

જોએ પિટિશન અથવા પ્રોટેસ્ટ, અનુમોદન અથવા વિરોધ કરવાને માટે પાકા બંધિલા રસ્તા પરથી રાજદરબાર તરફ ઘોડાગાડીઓ અને મોટરોની દોડાદોડી કરી મૂકવી એનેજ દેશનું મોટું કાર્ય કર્યું એમ સમજે છે, તેમની ટોળીના અર્થ નથી, એ વાત વારંવાર કહેવાની જરૂર નથી. આજ લગી જોએ દેશસેવકોનું અગ્રેસરપણું કરતા આવ્યા છે તેઓ રાજમાર્ગની શુદ્ધ રેતીની અંદર પોતાનાં આંસુ અને પરસેવાનું સિંચન કરીને તેને હરિયાળી કરવાનો યત્ન કરતા આવ્યા છે, તે પણ જાણવામાં છે. અમે એ પણ જોયું છે, કે મરચ વિનાના તળાવમાં બળ નાંખીને જોએ મરચ મળવાની આગામાં ખેસી રહે છે, તેમને આખરે 'અમારું મરચ નથી જોઈતાં' એવું મનને મનાવવાનો નિતનો ખીશો ચડે છે. તેને નિઃસ્વાર્થ નિષ્કર્મતાનો નીશો કહી શકાય. માનવ સ્વભાવમાં તેને પણ સ્થાન છે. પણ આ સ્થિતિ માટે નેતાઓને દોષ દઈ શકતા નથી. એતો આપણા ભાગ્યનો દોષ છે. દેશની એકનિક વાસના ગંજવાના પાણી તરફ

તાકવાને ખદ્દે જલાશય પ્રત્યેજ તાકત, તો ખેશક તેઓ તેને ત્યાંજ દોરી જત. તેની સામેના પૂરે તેઓ ચાલી શકત નહિ.

કોઇ પૂછશે, કે એમ હોય તો પછી નેતાનું નેતાપણું ક્યાં રહ્યું? નેતાનું કર્તવ્ય લોકોને દોરી જવાનું-પછી ભમને રસ્તે હોય કે ભમ સુધારવાને રસ્તે હોય. જેનો સમૂળો ભમ નાશ પામ્યો હોય તેવો નેતા મળે ત્યાં સુધી દેશ તેની ગ્રાહ બેસો ખેની રહે તો તો કંઈ બનેજ નહિ. દેશે ચાલવું તો બેઠકે જ, કારણ ચાલવાથી સ્વાસ્થ્ય આવે છે-ચાલવાથી બળ વધે છે. આટલા દિવસ આપણે જે રાજકીય ચળવળના માર્ગપર ચાલ્યા છીએ, તેને લીધે ખીજું કંઈ ગણતરીમાં લેવા જેવું કશું ભણ્યું નહિ હોય. આપણામાં બળ જરૂર વધ્યું છે, તેનાથી આપણા ચિત્તમાં જરૂર ચેતના આવી છે, આપણું જડત્વ ગયું છે, એની ના પડાય તેમ નથી. ઉપદેશ સાંભળીને કોઈના ભમ મૂળ ઉખડ્યાં નથી. તેઓ વારંવાર ટુટી નીકળે છે. ભોગવી છૂટવાથી જ જમ કર્મક્ષય મંભવે છે, તેમ ભમ ચાલવા દેતાં ભમજ ભમને સુધારે છે, નહિતો તેની જડ જતી નથી. ભૂલ કરીએ તેનો અમને ભય નથી, ભૂલ થશે થશે કરીને પડ્યા રહીએ તેનો જ અમને ભય છે. દેશનો વિધાતા દેશને ખોટે રસ્તે ચડાવીને જ તેને ખરો રસ્તો ખતાવે છે. મહેતાથ સાહેબ નિશાળમાં બેઠા બેઠા ખરો રસ્તો ખતાવી શકતા નથી. રાજમાર્ગમાં દોડધામ કરવાથી જરૂર કળ મળે છે, તેના કરતાં તેટલા સમય પોતાનું ખેતર ખેડવામાં ગાળવામાં આવે તો અનેકંચણ વધારે લાભ મળી શકે છે, એ વાત મંપૂર્ણપણે સમજાવવા માટે લોખા સમયની વિકળતા ગુરૂની ગરજ સારે છે. એ ગુરૂનો બોધ હૃદયમાં ઉતરશે ત્યારે જ લોકો રસ્તામાં હેરાફેરા કરતા રહે છે, તેઓજ પાછા ખેતરમાં વળશે-અને જ પેલા લોકો ઘરમાંજ પડી રહેનારા છે તેમનાથી રાજસભાનું પણ કંઈ થતું નથી, તેમ ખેતરનું પણ કંઈ થતું નથી; અવિચલિત બુદ્ધિ-મત્તાનો ભંગ કરી નાંખશે તો પણ તેમને માટે આશા અગર સદ્વૃત્તિનાં દ્વાર વમાઇ ગયાં છે, અને તેથી જ દેશને આગળ વધવું પડશે. આગળ વધશે તોજ તેની સઘળી શક્તિ પોતાની મેળે જગશે અને પોતાની મેળે ખીલશે. સ્વરંતુ વ્યવસ્થિતપણે વધવું હોય તો કોઇ માર્ગદર્શકની ગરજ છે. માર્ગનાં મર્ધ વિદ્નો આક્રમણ કરવા વાસ્તે છૂટી છૂટી વ્યક્તિઓએ જોડાઈ જમને સંઘ રચવો જોઈશે. સ્વતંત્ર જનાણુઓએ એકવિત થવું જોઈશે. અમુક એક જણનું નેતૃત્વ સ્વીકારી લઇને દૃઢ નિયમના સંક્રંજમાં પોતાના મતમેદો બને તેટલા દાખી દેવા પડશે-નહિ તો આપણા ચરમધ્યેયની કાશીએ પહોંચવા પહેલાં આપણો આ મહાસઘ હેરોર ને હડિયાપટ્ટી કરવામાં, બોલાચાલી ને ચાકરાડી કરવામાં જ ખપી જશે.

જુગતરામ ચીમનલાલ દયે.

પૃથ્વીના એક જુના સમાજનું વર્ણન.

નવીન ગોધાનું પરિણામ.

અત્યારે આપણે આખી પૃથ્વી જુદા જુદા દેશોમાં જે આયતી જોઈએ છીએ. આ વિભાગ ઘણું કરીને રાજકીય વિભાગો છે, પરંતુ બહુજ જુના કાળમાં આપણે કાલમાં જોઈએ છીએ તેવા દેશો નહતા. બહુ જુના કાળમાં રાજ્યનીતિમાં પણ કોઈ સમજતું નહતું; છતાંયે પૃથ્વીના, અથવા ખરે કરીએ તો પૃથ્વીના લોકોના વિભાગો તો હતા જ. આ વિભાગોને ઇતિહાસકારો “સમાજ” તરીકે જોળે છે. અને જુદા જુદા સમયના સમાજો અંગ્રાંધી ઘણી વિગતો આપણી આગળ તેમણે રજુ પણ કરેલી છે. ઇતિહાસનો સામાન્ય અભ્યાસી “Patriarchal Society” “કૌટુંબિક સમાજ” જુનામાં જુનો છે, અને તે પહેલાં વ્યવસ્થિત સમાજ હતોજ નહિ એમ માને છે. પરંતુ હેલ્લા અર્ધી સૈકામાં મળેલી ગોધાને પરિણામે તેથી પણ એક જુના પ્રકારના સમાજની વાત જણવામાં આવી છે. આ ગોધાથી ઇતિહાસીક જ્ઞાનમાં એક નવું પ્રકારનું ઉમેરાયું છે. આ સંગ્રાંધી ગોધાજાણ હાલ તુરંત તો વધારે થયેલી નથી. પરંતુ આ જુના પ્રકારનો સમાજ અત્યારે પણ કોઈક કોઈક સ્થળે છે; અને ગોધાકોણે બહુ કંટ વેડીને, તેમની વચ્ચે રહીને, ઘણી વિગતો એકઠી કરી છે. એટલે તેનું કંઈક વર્ણન આપણે કરી શકીશું. આગા છે કે ગુર્જર અભ્યાસીઓને તે ઘણું રસમય લાગશે.

આ સમાજનું નામ.

આ જુના સમાજને, અથવા ખરે કરીએ તો સમૂહને, ખાધેસતું નામ આપવું જોઈશે. ઇતિહાસકારોએ તેનું વૈજ્ઞાનિક નામ “Totemistic group” એમ પાડેલું છે. પણ તે સામાન્ય લોકોપયોગ માટે ઘણું ભારે છે. તેથી સામાન્ય રીતે તેને “Savage Group” “જંગલી પ્રકારનો સમૂહ” એ નામ આપવામાં આવે છે. પરંતુ “જંગલી” શબ્દમાં કપકા કે તિરસ્કારનો ભાવ નથી તે ચોક્કસ રીતે સમજવું જોઈએ. તે ઉપરથી સમજવાનું છે કે આ પ્રકારનો સમૂહ બહુજ જૂના રાજનો તથા કેવળ શરૂઆતનો જ છે અને આ સમાજનું હુંકું વર્ણન આપવા ધાર્યું છે.

“જંગલી લોકો.”

પૃથ્વીનાં દર દરના પ્રદેશો વચ્ચે વધતા જતા વ્યવહાર છતાં, અને વેપારની ગતિવિધિઓ અમર થયા છતાં, હજીયે જુના “જંગલો” રીવાજો મુજબ રહેનારા લોકોની સંખ્યા ઘણી છે. ખગાળના ઉપસાગરમાંના, આંદામાનના (આપણે કાળા પાણી કહીએ છીએ ત્યાંના) મૂળ વતનીઓ, મદાગાસ્કાર પહાડી લોકો, ઓશીસાનો “જુઆંગ” લોકો, સીયાનના “વેરા” લોકો, આફ્રિકાના “ઝીમ્બાન્ડે” અને “અફ્રા” લોકો, ઉત્તર અમેરિકાના કોલોરેડોના મૂળ વતનીઓ, મધ્ય અમેરિકાના

* “A short history of politics” by Howard Jackson M.A. માંના એક પ્રકરણને આધારે આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે.”

“કેરીબ” લોકો, અને ગ્રીનલેન્ડ તથા લેથોટારના “એસ્કીમો” લોકોની ગંભીરતા આવા પ્રકારમાં થાય છે. “તાસ્માનીયન” લોકો જેઓ હમણાં જ સંપૂર્ણ વિનાશ પામ્યા છે, તેઓ શુદ્ધ “જંગલી” જાતના ખરા નમૂના રૂપ હતા. પરંતુ ઓસ્ટ્રેલીઆનાં મૂળ વતની “જંગલી” લોકો આ પ્રકારના ઘણાજ ઉપયોગી નમૂના રૂપ છે; કારણ કે તેઓ હજી બીજા કોઈ સાથે ભેળાયા નથી. આ લોકો સખંધી પદ્ધતિમર અભ્યાસ હંમણાં જ થયેલા છે, અને તેઓ ઓસ્ટ્રેલીઆનાં મધ્ય અને ઉત્તર ભાગમાં, બીજા કોઈની અમર લીધા વિના કે સુધારાની ગંધ વિના, ભટક્યા કરે છે કદાચ થોડા જ કાળમાં તેઓનો સંપૂર્ણ વિનાશ થશે તોપણ અત્યારે તો તેઓની સંખ્યા ઓટી છે અને તેઓમાં પોતાનું અમલ ખંધારણ પૂરે ભેગમાં પ્રવર્તે છે. અભ્યાસીઓ જોઈએ ઓસ્ટ્રેલીઆનાં રણની મુશીબતો વેડી હતી, તથા આલુ માયાળુપણું ખતાવી દેશીઓનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો, તેમની એક જમાના ભરની મહેનતને પરિણામે અત્યારે “જંગલી” સમાજના ખંધારણનો કંઈક સાચો ખ્યાલ ખાંધવા શક્તિમાન થયા હોય.

“જંગલી” જીવન.

ઓસ્ટ્રેલીઆનાં “જંગલી” માણસના જીવનની ખાખનાં ઘણી ખરી નકારથી જ વર્ણવી શકાય તેમ છે. તેઓ ખેતીમાં, કે ઘેટાં બકરા ઉછેરવામાં, સમજતાં નથી. હુતરા વિના બીજા પાળેલા જાનવરની તેમને જાણ નથી. ઝાડની ડાળના કુપડાં ભિલાય બીજી કોઈ જાતના રહેઠાણનો તેમને ખ્યાલ નથી. મોટે ભાગે તેઓ ગુફામાં, કે પથરીયા ઝાડ સામે ચુકેલી ઝાડની સૂકી છાલની પાછળ રહે છે. જંગલની ઝાડીમાંથી કરેલા જીજી શીકાર, અથવા તો વનની કંઈક વનસ્પતિ વિના બીજા જોગાઈની તેમને ખબર નથી. ખુબજ જુના કાળ જેવા દેવતા પાડવાનો તેમને કંઈક ખ્યાલ છે, પણ સંધવા સખંધી તેમના વિચાર અરૂપ છે. ધાતુને ઘડીને કે ગાળીને તેનો ઉપયોગ કરવાનો તો તેમને ખ્યાલ જ નથી. હમણાં હમણાં કંઈક ચીજ લેવી હોય તો વિનિમય માટે લોખંડની કુહાડી, એક સાધન છે; તેમને હુદરતી ચીજોના ખદવામાં, સાહસિક મુસાફરો પાસે તે મળેલી છે. તેમનાં પોતાનાં હથીઆર તો માથાવાળો ભાલો, કરશી, અને લાકડાની સાંજ અથવા કેંકવાની લાકડી છે, આ લોકોમાં ચાલતી દંતકથાઓ તો એટલા જુના કાળની છે કે તે વખતે પથરનાં હથીઆર પણ વપરાશમાં નહોતાં આવ્યાં, અને માણસના શરીર ઉપર ધારવાળી લાકડીઓથી વહાડકાપ કરવામાં આવતી હતી. ઝાડની છાલની ટોપલીઓ અને ધારવાળી ખાંદવાની લાકડી એ બેજ ઓબરો તેમની જાણમાં છે. આ લોકોનાં લગડાં તો ફક્ત શેભાની ચીજો તરીકે જ વર્ણવી શકાય. ખરે જોતાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે કેટલાંએક શબ્દગાર સંગવામાં આવે છે. તેજ તેમનાં વસ્ત્ર છે. નહીં તો સામાન્ય રીતે તેઓ તદન નાગાજ કરે છે. આવું કંજાલ અને લગભગ ભૂખમરો વેઠતું જીવન અસંખ્ય યુગોથી ચાલ્યું કરે છે. ઓસ્ટ્રેલીઆનાં પ્રાણી અને વનસ્પતિ અત્યારે કોઈ ઠંઠાણે નથી જાણતાં તેવા પ્રકારનાં અતિ પ્રાચીન છે. ત્યાંનાં જંગલો અને નદીઓમાંથી પ્રકૃતિના અભ્યાસીને કાંઈક એવું જડી આવે છે તે પૃથ્વીનાં બીજા ભાગોમાં લાંબા સમયથી વિનાશ પામ્યું હોય છે. અને ઓસ્ટ્રેલીઆ પ્રદેશ સાથે વ્યવહાર હોવાનું ઇનિહાસમાં કથન નથી,

ખડે જોતાં ત્રણ સદી પૂર્વે ઓસ્ટ્રેલીઆ એક અજ્ઞાન પ્રદેશ હતો-તે ઉપરથી આપણે ધારી શકાય છે, આ પ્રકારનું જીવન આ જંગલી લોકો હજારો વર્ષથી ભોગવે છે. આ જુદાઇ જ તેમની અધમ અવસ્થાના કારણ રૂપ છે.

“જંગલી” સંસ્થાઓ.

ઓસ્ટ્રેલીઆના ભૌતિક મિવાયના જીવનના અભ્યાસ ઉપરથી પણ, આ અનુમાન જ નીકળે છે. તેમની પૂજા વિધિઓ આપણને જુની અને અપૂર્ણ લાગે-છે ના પણ તેમાંની વિગતો શ્રમસાધ્ય અને ગુંચવણ ભરી હોવાથી એમ લાગે છે કે તેમનો મૂલિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે. જંગલી લોકોને, ખાસ કરીને ધાર્મિક આળસોમાં, કંઈ પણ નવીનતા શુદ્ધ કંરવામાં ભય લાગે છે, તે વાત ધ્યાનમાં લઈએ તો અત્યારે આપણી જાણમાં આવેલી વિધિઓ રચાતાં કદાચ હજારો વર્ષો થયાં હશે. કંઈ પણ કેરફાર એકદમ તો થયો નહિ જ હોય, અને બધી શ્રમસાધ્ય વિધિઓ ધીમે ધીમે દાખલ થઈ હશે, તેની તો આપણે ખાતરી રાખી શકીએ. આ સ્થળે એની વિશેષ હકીકત આપણે આપી શકાયે નહિ.

“ટોળું” અથવા “પેક” (Pack)

ઓસ્ટ્રેલીઆના તેમજ બીજા જંગલી લોકો ટોળામાં રહેતા હતા એમ કહેવાને રીવાજ પડી ગયો છે. પણ આ શબ્દ ભુલાવો ખવાડનારો છે; કારણ કે “ટોળું” એ શબ્દથી આપણને એમ ખ્યાલ આવે છે કે તેઓ બધા એકજ મૂળ પુરુષથી ઉતરી આવ્યા હશે, અથવા તેઓ પાસેનાં સગાં હશે. પરંતુ આ ઓસ્ટ્રેલીઆન ટોળું મુખ્યત્વે કમીને ખોરાક મેળવવા માટે શીકાર કરવા એકઠું મળેલું, અન્યોન્ય સહકાર કરતું એક સંજ્ઞાતીય મંડળ છે. તે કોઈ સામાજિક બંધારણ કરતા એકાદ શીકારી ટોળાને વધારે મળતું આવે છે. તેમાંનાં સઘળાં માણસોને આખા દિવસના શિકારમાંથી ભાગ મેળવવાનો અધિકાર છે. અને સ્વાભાવિક રીતે તેઓ સાથે જ મુકામ કરે છે અને રહે છે, પણ પોડોશમાં રહેતા બીજા તેમના જેવા જ ટોળાથી બીજાં કાયો માટે જુદાઇ ગણતા નથી. ઉલટા તેઓ બીજાઓ સાથે વારંવાર ભળે છે, અને આ રીતે તે ખંડના બહોળા પ્રદેશોમાં એક સામાજિક સમૂહ પ્રવર્તે છે.

“ટોટેમ” Totem સમૂહ.

ઓસ્ટ્રેલીઆન લોકોની મૂળરૂપ મામાજિક સંસ્થા (Social unit) તે કઈ ટોળું નથી પણ “ટોટેમ” નામથી ઓળખાતો સમૂહ છે. “ટોટેમ” શબ્દ ઓસ્ટ્રેલીઆન ભાષા નથી, પરંતુ “જંગલી” લોકોમાં જ મળી આવતી એક અમુક જાતની સંસ્થાના નામ તરીકે તે શબ્દનો મામાન્ય સ્વીકાર થઈ ગયો છે. “ટોટેમ” સમૂહ, મુખ્યત્વે કરીને ઝાડ કે જાનવર જેવા કુદરતી પદાર્થોના નીશાનથી જુદા ઓળખાઈ આવતો જંગલીઓનો એક સમૂહ છે. આ સમૂહવાળા પોતાના સમૂહમાં લદ્દ કરતા નથી. ઘણા દાખલાઓમાં સગવળ ખાસ કરીને, છોડો મારફતના સગવળથી આ સમૂહમાં દાખલ થઈ શકાય છે. પરંતુ ઓસ્ટ્રેલીઆના જંગલીઓમાં તો નવા જન્મેલા કે જન્મવાના આળોકોને અમુક “ટોટેમ” માં તેમના ડાહ્યા પુરુષો વહેંચી આપે છે. એટલે કે

કોઈ નવું જન્મેલું ખાળક જન્મથીજ તેની માતા “ટોટેમ” માં દાખલ થઈ શકતું નથી, પણ ડાહ્યા પુરૂષો કહે તે “ટોટેમ” માં તેને મુકી શકે છે. આ પ્રથા ઘણી જ જુની હોવી જોઈએ, કારણ કે જંગલી માણસને નિહાંતોના કંઈ ખ્યાલ નથી હોતો, એને તો સખા ચોકખા નિયમો જ જોઈએ છે.

“ટોટેમ” માં લગ્ન થઈ શકે નહિં.

ઓસ્ટ્રેલિયન પોતાના “ટોટેમ” માં પરણતું નથી. “સાપ (નીશાનવાળાઓ) સાપ (નીશાનવાળી) ને પરણી શકે નહિ” જંગલી જમાના વ્યવસ્થાનો આ પ્રથમ નિયમ છે. આ નિયમ શાથી થયો હશે તેની આપણને ખબર નથી. પણ પાસેનાં સગાં વચ્ચે લગ્ન સખાંધ અધાવવા જોઈએ નહિં તે તેનો હેતુ છે એ તો નક્કી. જંગલી લોકો સિદ્ધાંતો ઉપર પોતાની દલીલો રચી શકતો નથી, પણ ખરી ખીનાઓનું નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ તો એમનામાં છે જ. અને કદાચ પાસેનાં મગાંઓનાં લગ્નથી થયેલાં નુકશાનો તેમની નજરે પડ્યાં હશે. એમ હોય તો તો આપણે ઉપગ્રા નિયમનો અર્થ મમજી શકીએ છીએ. આતો ફક્ત ધારણા જ છે.

જુદા “ટોટેમ” સાથે લગ્ન.

ઉપરના નિયમનો ખીજો ભાગ પણ આશ્ચર્યકારક છે જંગલી પોતાના “ટોટેમ” માં પરણી શકે નહિં પણ પોતાને માટે અગાઉથી નક્કી થયેલા અમુક “ટોટેમ” માં તેણે પરણવું જોઈએ. વિશેષમાં તે તેને માટે નક્કી કરેલા “ટોટેમ” માં પરણે છે એટલું જ નહિં, પણ તે “ટોટેમ” ની તેના સમયની (generation) સઘળી કન્યાઓ તેની પત્નીઓ છે. આ રીતે સાપ “ટોટેમ” ના સઘળા પુરૂષો આડ “ટોટેમ” ની તેના સમયની સઘળી સ્ત્રીઓનું પતિ છે. અને તેના સહજ પરિણામ આડ “ટોટેમ” ના સઘળા પુરૂષો સાપ “ટોટેમ” ની પોતાના સમયની સઘળી સ્ત્રીઓના પતિ છે. આ ઉપરથી લગ્નની આવી સ્થિતિ વ્યવહારમાં ચાલુ હશે એમ ધારી લેવાતું નથી. ખરે જોતાં તો દરેક ઓસ્ટ્રેલિયન પોતાના લગ્ન સમૂહમાંની એક યાજ્ઞે સ્ત્રીથીજ સંતાપ પામે છે. પણ એ તો ખરે જ કે પોતાના લગ્ન સમૂહની પોતાના જ સમયની કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે મંત્રાર માંડવામાં તે પાપ ગણે નહિં. અને અગાઉ જણાવેલા શીકારી ટોળાઓમાંના એકમાંથી ખીજમાં કોઈ ઓસ્ટ્રેલિયન જાય, તો તે ટોળામાં પોતાના લગ્ન સમૂહમાંની કોઈ પણ સ્ત્રી હોય તે તેની પત્ની ગણાય જ. આવી ખાખતોથી પાદરી લોકોમાં પહેલા તિરસ્કાર ઉદ્ભવ્યો હતો. અને સામાજિક ઇતિહાસના એક કિમતી અનુભવ તરફ તેમણે આંખમીચામણાં કંપ હતાં.

લગ્ન વિનાનું કોઈ જ નહિં.

આ ગોઠવણ પ્રમાણે એટલું તો દેખીતું છે કે ઓસ્ટ્રેલિયના જંગલીઓમાં કોઈ પણ કુંવારો પુરૂષ કે કુંવારી સ્ત્રી છે નહિં. પણ એક વેપક જણાવે છે તેમ તે લોકોમાં લગ્ન તો જન્મથીજ પ્રાપ્ત થતી એક સ્વાભાવિક સ્થિતિ હતી.

જુદા જુદા સમયો.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી કંઈક અંશે એમ સૂચિત થયું છે કે “ટોટેમ” સમૂહની અંદરના જુદા જુદા જમાનાઓ યા સમયો પારખવાને માટે કંઈક વર્ગીકરણની જરૂર છે. અને જંગલીઓના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ લગવનારા ધાર્મિક ક્રિયા માટેના ગુણ-મેળાવડાનો એક હેતુ આ વર્ગીકરણ કરાવવાનો હતો. જંગલી લોકો પોતાની ધર્મ ક્રિયાઓનો અર્થ સમજાવતાં ઘણી આનાકાની કરતા હોવાથી, તેની વિગતોની હજી જરોખર માહિતી મળી નથી; પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે તેમાં ઘણા હેતુઓ સમાયેલા છે. એક પ્રખ્યાત ઓસ્ટ્રેલીયન ધર્મ ગુરૂના જણાવવા મુજબ આ મેળાવડાનો એક હેતુ આખા “ટોટેમ” ના મન ઉપર ક્રિયા કરાવનાર ગુરૂ યા બહુમતી મતા અને મહત્તા ઠસાવવાનો છે. ત્યારબાદ તે ક્રિયાઓથી “ટોટેમ”ની જીની દંડ કથાઓની યાદ તાજી કરાવાય છે, અને તેથી તે “ટોટેમ” ના સઘળા માણસો એક બીજાને વધારે વળગતા રહે છે. તે ક્રિયાઓ પ્રસંગે ગવાતાં ગીતોમાં તથા નાચોમાં ઘણાં જુના ભૂતકાળના ખનાવેા તાજ કરવામાં આવે છે, અને દિવસોના દિવસો સુધી ચાલતી આ ક્રિયાઓ મારફતે “ટોટેમ” નો પુખ્ત વયે પહોંચેલાં યુવક યુવતીને કેટલીએક ગુણ ક્રિયાઓ શીખવવામાં આવે છે. આ ક્રિયાઓમાં કેટલીકવાર સુન્નત જીવી દુઃખ ભરી ખાખતો પણ હોય છે. આ પ્રસંગોએ આ યુવક યુવતીઓને છુંદણાં છુંદવામાં આવતાં હશે એ તદન ચંભવિત છે આ છુંદણાંથી તેઓ કયા “ટોટેમ” નાં છે તથા “ટોટેમ” નાં કયા સમયનાં છે તે પારખી શકાતું હશે.

સગપણની પદ્ધતિ.

આવાજ, અથવા આના જેવાજ, કાંઈ અકુદરતી ઉપાયોથી ઓસ્ટ્રેલીયન લોકોની સગપણની ખહુ જ સાદી પદ્ધતિ રચાઈ છે. લગ્ન માટે નક્કી થયેલાં “ટોટેમ”ની તેના સમયની સર્વ સ્ત્રીઓ તેની પત્નીઓ છે તેઓનાં ખાળકો તે તેનાં ખાળકો છે. પોતાનાં “ટોટેમ” ની તેના સમયનાં સર્વ સ્ત્રીઓ પુરૂષો તેનાં ભાઈ બહેન છે. તેની માતાના “ટોટેમ” નાં સઘળાં માણસો તેના માત પિતા છે. (આ લોકોમાં વંશ વણ પદ સ્ત્રીઓ દ્વારા ગણાય છે.) આ રીતે માત પિતા, ખાળકો ભાઈ બહેન, અને પત્ની એટલાંજ સગાં તેને છે. આ રીત ખહુ જ પ્રાથમિક લાગે છે, પણ તે આખા મલાયા દેશમાં પ્રસરેલી છે. આ સંબંધમાં એક લેખક એક પાદરીની ખહુ રમુજી વાત વર્ણવે છે. આ પાદરી “જંગલી” લોકોના ગાઢ સહવાસમાં આવવા માટે પોતાના આકરના “ટોટેમ” માં દત્તક વિધિથી દાખલ થઈ તેના ભાઈ થઈ પડ્યો હતો. એકવાર પોતાના આકરની સ્ત્રીને મળતાં, તેણે કહ્યું કે હવે તો “ટોટેમ” માં દાખલ થયો એટલે હું તમારો ભાઈ થયો. તે ખાઈએ તરત જ ઉત્તર આપ્યો, નાજી, મારા ભાઈ નહિ; તમે તો મારા પતિ થયા. આ રીત ચીનાઓ જેવા વધારે અગતિમાન લોકોમાં પણ કેટલાએક ફેફારો સાથે અસ્તિત્વમાં છે.

“ટોટેમ” ના પ્રશ્નો.

સગાં સગાં વચ્ચે લગ્ન થતાં અટકાવવા સિવાય, “ટોટેમ” નુ બીજું કંઈ કાર્ય કે નહિ, અને “ટોટેમ” નાં એક માણસને આખા સમૂહ સાથે સો સંબંધ છે,

તે પ્રશ્નોનો હજી સુધી નીકાલ આવ્યો નથી. આ સંબંધમાં નિરીક્ષકો એમ કહે છે કે દરેક માણસ અદ્ભુત રીતે એમ માને છે કે પોતે પોતાના “ટોટમ” નો ખાળક છે. “ટોટમ” અને તેના નિયમો પૂજનીય અને પવિત્ર છે, અને લગ્ન સંબંધીના નિયમોના ભંગ થતાં નક્કી વિનાશ થઈ જાય, એમ પણ દરેક માણસ ખાતરી માને છે. એ આ પ્રમાણે હકીકત હોય તો મનુષ્યની પ્રગતિનાં બે સખળ સાધનો-ધર્મ અને કાયદા-વિશેનાં પ્રાથમિક ધોરણોનો રસિક ખ્યાલ આપણને મળે છે. ધાર્મિક વિચારોની પ્રગતિ ત્રણ વિભાગે થાય છે એમ કહેવાય છે. પ્રથમ વિભાગમાં પોતાથી ક્ષિત તેવા માણી કે પત્થર જેવી કોઈ વસ્તુની મનુષ્ય પૂજા કરે છે. બીજા વિભાગમાં તે પોતાના જેવા જ કોઈ મનુષ્યની-ઘણું ખરું પોતાના જ કોઈ વડીલની-પૂજા કરે છે. ત્રીજા વિભાગમાં પરમેશ્વરનો ખ્યાલ તેને આવેલો હોય છે. પરમેશ્વર દિવ્ય તેમજ માણસ જેવો પોતાથી ઉચ્ચ અને જુદો, છતાં પોતાના જેવો જ અને પોતાની સાથે કંઈક સંબંધ ધરાવે છે, એમ તેની માન્યતા હોય છે. ઓસ્ટ્રેલીઅન “ટોટમ” માં આમાંના પ્રથમ વિભાગ જેવા વિચારો આવે છે. પરંતુ આ જંગલી મનુષ્યના દેવ સંબંધી ખ્યાલ ઘણું ખરું એવા હોય છે કે, તે એક દુઃખદાયી સત્તા ધરાવે છે, પૃથ્વી ઉપર રોગ અને મોત તે કેલાવે છે, અને માણસના લોહીનો તે તરસ્યો છે; આ ખાખત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. દલીલો કરવામાં અનુભવ વિના બીજી કોઈ પણ રીતથી જંગલી માણસ અજણુ હોવાથી આ ખ્યાલ ખંધાયા હશે એમ લાગે છે. તેને એવો અનુભવ છે કે પોતાનામાંનો કોઈ ખડુ બળવાન અને હોંશીયાર હોય છે તે બીજાઓ તરફ ક્રુરતા બતાવે છે. આ હકીકત તે પરમેશ્વરને પણ લાગુ પાડે છે.

“જંગલી” લોકોના કાયદા.

આ લોકોના કાયદા સંબંધી વિચારો આને મળતા જ છે. એમાં અમુક અમુક નહિં કરવાની ખાખતોનો જ સમાવેશ થાય છે. આ અટકાવના મૂળમાં કંઈ ખડુ દમ નથી, પણ ઘણું ખરું તે કંઈ લય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એક માણસ કોઈક રસ્તે ચાલતો હોય અને તેના માથા ઉપર આડની ડાળ તુટી પડે, તો તેનું કારણ કોઈ કુદરતી નિયમો હશે એમ ન માનતાં, તે એમ જ કહેશે કે તે રસ્તો વાપરવાથી આડમાં રહેતા દેવ ગુસ્સે થયા અને આ સજા કરી. લવિષ્યમાં એ રસ્તે કોઈએ ચાલવું નહિં એમ નિયમ થશે. કોઈ વહેણા ઉપર લાકડાનો પુલ બનાવ્યો હોય અને તે કોઈ વાર તુટી પડે અને કોઈ ડુખી જાય, તો એમ માનવામાં આવે કે જળના દેવને ગુસ્સે ખંધાયાથી પેટ ભરીને ભોગ નહિં મળવાથી તેમણે પોતે આ ભોગ લઈ લીધો. પણ પુલથી સગવડ ઘણી મળતી હોવાથી તે ફરી ખંધવાનું મન થાય છે, અને તે સમયે કોઈ ઉસ્તાદ માણસ કહે છે કે પુલનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં બે કોઈ મનુષ્યનો ભોગ આપવામાં આવે તો જળના દેવ સંતોષાય અને તેથી કોઈ ગરીબડાનું કાંઈ પણ ખંધી, તેને પાણીમાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. કદાચ બીજી વખતે પુલ વધારે સારી રીતે ખંધવામાં આવે છે, અને તે ભાગી જતો નથી. એટલે દુધકો સફળ થયો મનાય છે. આ જીને ઇતિહાસમાં વારંવાર માલુમ પડતો “બળીદાન” નો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે.

તેથી ઘર ખંધતી વખતે ભૂમિના દેવતાના પ્રદેશો ઉપર તરત મારવાનાં બદલામાં ધરતી પાયામાં જીવંત માણસ દાટીને દેવને સંતોષવાનો રીવાજ જંગલી પ્રદેશોમાં બહોળો

કેલાલા પામેલો છે. ખેતર તેની ઉત્પત્તિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ થઈ હશે. “ટાટેમ” સમૂહમાંનાં માણસો એક બીજાને લદાઈમાં કે અથાવમાં મદદ કરવા બંધાયેલાં છે કે નહિ તે પ્રશ્નનો પણ હજી નીકાલ આવ્યો નથી. આ સ્થિતિ અસ્તિત્વમાં હોય તેવા કંઈક અંશે માણસ પરચા છે ખરા. “ટાટેમ”ના સભાસદો કે શીકારી ટોળાના સભાસદો, ખહારના અજાણ્યાઓ પ્રત્યે પોતાને કંઈ પણ ફરજો નથી એમ ધારતા હતા એટલું તો નક્કી જ છે. પરંતુ તેઓનાં વર્તનનો આધાર તેઓ જે ખોરાક અને શીકાર ભૂમિ મેળવી શકતા હતા તેના ઉપર કદાચ રહેતો હશે. જે શીકાર પુષ્કળ મળે અને વસ્તીના પ્રમાણમાં જંગલો પુરતાં હોય તો, અમુક પ્રદેશમાં જંગલીઓના જુદા જુદા સમૂહો સંખીને રહે. પણ જે શીકારનાં પ્રાણીઓ ઓછાં હોય, અને વસ્તી પ્રદેશના પ્રમાણમાં વધારે હોય તો લદાઈઓ ખુનો કદાચ વારંવાર થાય. મનુષ્યનું ભક્ષણ કરવાનો કંપારી ઉપજવનારો રીવાજ પણ ભુખમરને લીધે જ ચાલુ રહ્યો હશે. કેટલીએક જાતો એવી પણ છે કે ખોરાકની રેલછેલ હોય તો પણ આ રીવાજનો ત્યાગ તેમણે કર્યો નથી, અને તે ચાલુ રાખવા માટે તેમણે કંઈ કંઈ ઝરણાં ઓળ્યાં છે. પરંતુ પ્રગતિ માર્ગમાં એક ડગલું આગળ વધવા સાથે એટલા જ પ્રદેશમાંથી વધારે માણસોનું પોષણ થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા અચૂક રીતે થઈ છે, અને તેથી લદવાની લાલચો, કંઈ નહિ તો લદવાનાં ખહાનાં હંમેશાં ઓછાં ને ઓછાં થવાં જોઈએ.

ઉપસંહાર.

“જંગલી” મનુષ્યના જીવનનું વર્ણન કરતાં આપણી નજરે પરંતુ ચિત્ર રચાય છે. ગયા સૈકાની નવલ કથાઓમાં “જંગલી” મનુષ્યને ઘણો ઉદાત્ત, હંમેશાં ખાન-ખાનમાં મસ્ત, સર્વદા હુટુંબ કળીલાથી વીટાયેલો, દૂલ ભયો મેદાનોમાં મધુર મંગીત ગાતો ગાતો, મૃગયા રમતો, ચીતર્યો છે તે કેવળ કલ્પના જ છે. તે જમાનામાં ઐતિહાસિક વિગતોની દરકાર કરવામાં આવતી નહતી, અને આ ચિત્રમાં લેખકોની શુદ્ધિ નહિ પણ તેમનાં માયાળુ હૃદયનું દર્શન થાય છે.

અરેખરો જંગલી મનુષ્ય તો, સામાન્ય રીતે એક કંગાલ, ભુખમરો વેઠતો, પુરો શારીરિક વિકાસ પણ નહિ પામેલો, નય, ટાઢે મરતો, ઘર વિનાનો, અનેક વિધ્નના ચાલુ ભયમાં રહેતો, કૌટુંબિક બંધન વિનાનો, નિશ્ચિત ખોરાકની આશા વગરનો જીવન-કના રહેઠાણ વિનાનો, જીવ છે. અને છતાંયે આણું જીવન સંસ્કૃતિમાં કંઈક ફાળો આપે છે. શીકારમાં મળતી સફળતા ઉપર જ તેના જીવનનો સર્વ આધાર હોવાથી તે કાર્યમાં પડતાં દુઃખ વગર બખડાટે ખમતાં તે શીખે છે. ભયથી હંમેશાં સાવધ રહેવાની જરૂર હોવાથી નિગીરણ શક્તિ તેનામાં ખીલે છે. કોઈ અડીમાં જ્યાં કાલની છુપી પોલીસવાળા ચારનું નિશાન શોધવા અત્યંત ધ્યાય ત્યાં તે ગતિનું પગલાં ઓળી શકે છે. વૈજ્ઞાનિક વાયુશાસ્ત્રની નજર ખહાર રહી જાય તેવી નિશાનીઓ ઉપરથી તોફાન થવાનું ભવિષ્ય ને ભાખી શકે છે. સુધરેલા મનુષ્યથી સંભળાય નહિ તેવા અવાજ તે સાંભળી શકે છે. ખદલાની આશા સારી હોય, અને તરત જ ફળવાની હોય, તો તે ઘણું જ ધૈર્ય પાળવું કરી શકે છે. સંસ્કૃતિના બંદાનમાં આ ભેટો કાંઈ જીવી તેવી નથી.

શાળા ખોલવાનાં યોગ્ય સ્થાનો.

શાળાઓ વધારવાની આવશ્યકતા ઉપર જોટલો વિચાર કરવામાં આવે છે તેટલો વિચાર શાળા ક્યાં ખોલવી તેનો નથી કરતો: એટલે કે શાળા ખોલવાનાં સ્થાન નિશ્ચિત કરવામાં કોઈ મૂળ તત્ત્વોનો વિચાર કરવો ઘટે છે કે નહિ, એ પ્રશ્ન હજી ગંભીર પણે કોઈના મનમાં નથી ઉપજ્યો દેખાતો. જ્યાં જ્યાં શાળાઓ ખોલવામાં આવે છે, અને જ્યાં જ્યાં ખોલવાની સૂચના કરવામાં આવે છે, તે ઉપરથી આપણે એટલો જ સાર એવી શક્તિએ છીએ કે શાળા ખોલવાના સ્થળની ખાખતમાં આપણે કેવળ હાલના પ્રવૃત્તિમય જીવનની દૃષ્ટિથી સગવડ અગવડના વિચારથી જ દોરવાઈએ છીએ; વિદ્યાર્થી અને રાષ્ટ્રના હિતની દૃષ્ટિથી તેનો વિચાર નથી કરતા. આજ કારણથી આપણી સર્વ શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ મોટાં શહેરોની વચ્ચેના ગોઠવાયેલી આપણે જોઈએ છીએ. નવી શાળાઓની દરખાસ્તો પણ મોટાં શહેરોને જોઈએ જ કરવામાં આવે છે.

શાળા ખોલવામાં સ્થાનકની પસંદગીમાં આપણું જીવન ધોરણ આથી ઉલટું હતું. ઘણું ખર્ચ મોટાં શહેરોથી-પ્રવૃત્તિથી-દૂર, પર્વતો, અરણ્યો અને નદીઓની પાસે શાળાઓ વસાવવામાં આવતી વસ્તીથી ગીચોગીચ ભગાયેલા ભાગમાં શાળા હોવી, એ ખૂબ અયોગ્ય મનાતું.

આપણું હાલનું ધોરણ છેક અવિચારી છે એમ તો નહિ કહેવાય. એ ધોરણના મૂળમાં એક તત્ત્વ તો સમાયેલું છે. એમ વિચારવામાં આવે છે કે આપણે આપણાં ખાળકોને હવે તેમનાં વિદ્યાર્થી જીવનમાં પણ પૃથ્વીમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓથી નિર્લેપ નથી રાખી શકતા. ખાળકોએ ખાળપણથી સંસારની પ્રવૃત્તિઓ જોવી-અનુભવવી જોઈએ. જો ખાળકને સંસારી ખનવું છે, વીસમી સદીની દુનિયામાં રહેવું છે, કોટિ કોટિ જાતની ગુંચવાયેલી પ્રવૃત્તિમાં પડવું છે, તેને પોતાની ખાલ્યાવસ્થાનો અમૂલ્યકાળ એક શુદ્ધમાં રહી ગાળવો એ એના જીવન માટે અતિશય નુકશાનકારક થાય. સમાજથી વિખૂટાં રહી ઉછરેલાં ખાળકોને સંસારની ઘણી ખોટી કલ્પના ખંધાય છે; સંસારમાં પડતાં, તેમણે ગાંધેલી કલ્પનાનાં કેવળ ખોટાપણાનું જ્યારે તેમને લાન થાય છે, ત્યારે તેમને સખત આઘાત પહોંચે છે, અને એ આઘાતને વશ થઈ, તેઓ જીવનની બીજી ખાખીએ એટલા ભેરથી ઢળી પડે છે, કે આખો જન્મભરો સંસારના કુટિલ પ્રપંચમાં જમણે ગાળ્યો છે, તેનાથી પણ એ સદી જાય છે; અથવા દુનિયાદારી માટે નાલાયક દરો, અસંતોષો જીવન ગાળે છે. આ કારણસર ખાળકોનું શિક્ષણ સંસારથી અસંગી ન કરતાં ઉલટું તેમને સંસારી જીવનમાં ભળવાનો ખુબ લાગ આપવો જોઈએ. એટલે તેમની શાળાઓ વધારેમાં વધારે પ્રવૃત્તિમય અને સુધરેલાં શહેરોમાં સ્થપાવી જોઈએ, એમને અનેક પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરવાની અને અનેક જાતના લોકોમાં ભળવાની તક આપવી જોઈએ. “છોકરાં ખગડી જશે, એમનું ચિત્ત ચંચળ થઈ જશે,” એવા આક્ષેપો બૂઝીકળ કરે છે. સંસારથી છૂટા પડી મનની સ્વચ્છતા સાચવવી કે ચારિત્ર સુધારણું એમાં કંઈ

મદોનગી નથી; ખરી મદોનગી તો સંસારની સર્વે લાલચોની સન્મુખ થઈ, તેને જીતવી તેમાં છે.

મને લાગે છે કે શહેરોની વચ્ચેવચ્ચ શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી જતીને તક હોય તો તેમાં ગંભીર ભૂલો રહેલી છે. એ તકને અંગે એવી સમજુત રહેલી દેખાય છે કે, શિક્ષણનો ઉદ્દેશ ખાળકને અનેક વિષયોનું પુસ્તકિયા અથવા માનુષ્ય જ્ઞાન આપી દેવું; જીટલી અને તેટલી વસ્તુઓની માહિતી તેના મગજમાં ઠાંસી દેવી. ખરું જોતાં શિક્ષણનો એવો ઉદ્દેશજ ન હોવો જોઈએ. શિક્ષણનો ખરો હેતુ તો કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન ક્યાં મેળવવું, કેમ મેળવવું, યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવા માટે વસ્તુને ક્યાં દ્રષ્ટિબિન્દુથી તપાસવી એ કુચીઓ વિદ્યાર્થીને શીખવવાનો છે. જેમણે આ હેતુ ક્યાં નમાં રાખી શિક્ષણ લીધું છે, તેઓજ જ્ઞાનની અને શાસ્ત્રોની વૃદ્ધિ કરી શકે છે. વસ્તુ માત્રનાં ખરાં-ખોટાં, પૂર્ણ-અપૂર્ણ જ્ઞાનનું ભાથું વિદ્યાર્થીને ખંધાવી આપવું એ શક્ય પણ નથી, અને ઈષ્ટ પણ નથી. જ્ઞાન કેમ મેળવવું એ જ શીખવો છે, તે પ્રવૃત્તિથી અલગ રહ્યો હોય છતાં, પ્રવૃત્તિમાં પડતાં થોડીજ વારમાં નવી પરિસ્થિતિને સમજી લઈ શકે છે, પણ જોણે માત્ર જ્ઞાનના જુદા જુદાં પોટલાં ભેગાંજ કરી બહુયાં છે, તેને કોઈ પણ નવી વાત મુંઝાવનારી થઈ પડે છે. “ભણ્યા પણ જણ્યા નહિ” એ કહેવત, તથા સંસ્કૃત કહાણીઓમાં મૂર્ખ-પંડિતોની જે વાતો આવે છે તે આવાં જ્ઞાનને, ઉદ્દેશોનેજ છે. તાત્પર્યમાં, આધુનિક પ્રવૃત્તિઓમાં પડવાની વિદ્યાર્થીને જરૂર નથી, પણ આધુનિક પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ જાણવાની, કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં રહેલાં તત્ત્વો શોધી કાઢવાની શક્તિની જરૂર છે.

પણ, આપણે ઘડી ભર માની લઈએ કે ઉત્તમ શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ-મય જીવનમાં વસવાની જરૂર છે; તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એ પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ હોવી જોઈએ. કોઈ પણ દ્રષ્ટિએ આપણાં શહેરોની પ્રવૃત્તિઓને આપણે શુદ્ધ ન કરી શકીએ. કલુપિત પ્રવૃત્તિમાં રહી, વિદ્યાર્થી પોતાના આદર્શોને પહોંચી શકવા પૂરતો આરિત્રવાન થાય એ આશું સંભવે છે. વિદ્યાર્થીને ચાલુ જમાનાની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધોનો ખ્યાલ આપવો હોય, છેલ્લામાં છેલ્લા સુધારા જ્યાં દાખલ થયા છે, તેવું જીવન દેખાડવું હોય, તો તે શોધો અને જીવનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ ખતાવવું ઘટે છે. એટલે એ શોધો અને જીવનને શહેરના કલુપિત વાતાવરણમાંથી ન દેખાડતાં શાળાને અંગે એવી પ્રવૃત્તિ આદરી ખતાવવું વધારે સાચું છે. આ ઉપર જ એવો આક્ષેપ મુકાશે કે આવા સંસારી નહિ પણ કાલ્પનિક વાતાવરણમાં ઉછરવાથી જ વિદ્યાર્થી

ઉપર પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ માર્ગયા પછી ત્રીયુત્ત લાલા લજપતરાયનો “રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ” ઉપરનો લેખ જોવામાં આવ્યો. એ લેખમાં જેમણે લગભગ ઉપર દર્શાવ્યા જવાજ આક્ષેપો મુક્યા છે, તે એપ્રિલ ૧૯૧૯ ના “કેળવણી”ના અંકમાં ઉતારવામાં આવ્યા છે. એમના જેવા સમર્થ લેખક, વિદ્વાન અને શિક્ષણ પ્રશ્નોના અભ્યાસીનો આ લેખમાં ઘણું અંગે વિરોધ સાચ છે, એથી મને આ લેખ લખતાં ઘણો મંદાય થયો છે. પણ એમનો લેખ વાંચ્યા છતાં મહારા વિચાર ન બદલાવાથી જ આ લેખ મેં રવાના કરવાની હિંમત કરી છે.

(કિ. ઘ. મ.)

સંસાર-સંબંધી ખોટો ખ્યાલ ખાંધે છે, અને સંસારને છે તેથી જીવી રીતે જાણે છે, અને તેને પરિણામે સંસારમાં જોડાતાં જોથાં ખાય છે. આના ઉત્તરમાં એ જ કહેવાનું કે વિદ્યાર્થી માટે શુદ્ધ વાતાવરણ રચવા છતાં, એને ખરા વાતાવરણમાં રહેલી અશુદ્ધતાનો ખ્યાલ આપી શકાય. જેમ ઝેરની ખાત્રી કોઈ પણ પ્રયોગ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને તે અખાડી કરાવાતી નથી, પણ ઝેરની શાબ્દિક ઓળખાણ કરાવી, તેના ઉત્તર પણ દેખાડીએ, તેમ અશુદ્ધ વાતાવરણની પીછાણ આપણે વિદ્યાર્થીને અશુદ્ધિમાં નાંખીને ન જ કરાવીએ; પણ તેની કલ્પના કરાવી, તેને સ્વચ્છ કરવાનાં સાધનો પણ દર્શાવીએ, એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધ વાતાવરણ વ્યવહારમાં મૂકેલું પણ ખતાવીએ. વિદ્યાર્થીઓ સંસારને ખોટી રીતે કલ્પે છે, અને પછી છેતરાય છે, તેનું કારણ તેમને સંસારનો ખોટો ખ્યાલ આપનાર શિક્ષણ છે, અને નહિ કે પ્રવૃત્તિથી અલગ રાખવાની હકીકત.

આ તો માત્ર આપણાં હાલનાં ધોરણમાં રહેલો તર્ક દોષ દેખાડ્યો. પરંતુ, વીસમી સદીની સર્વે પ્રવૃત્તિઓમાં લીન થવું, અને લીન થવા યોગ્ય થવું, એ કાંઈ મનુષ્ય જીવનનું હ્યેય નથી. રાષ્ટ્ર પણ કાંઈ પ્રવૃત્તિમાં લીન થવા માટે જ નથી. સર્વે માનવ પ્રવૃત્તિઓનો પાયો તો પ્રકૃતિમાં હોવો જોઈએ, વિકૃતિમાં નહિ. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ યોગ્ય ભક્ષે આપણે ખનાવીએ, પણ ખાળક એ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, પ્રકૃતિમાંથી ઉપજ્યું છે, અને પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે, એ ન ભુલાવું જોઈએ. એની પ્રકૃતિનો પાયો દૃઢ રચાવો જોઈએ. એ પાયો દૃઢ કરવા માટે ખાળકને પ્રકૃતિના સંસર્ગની જરૂર છે, વિકૃતિના નહિ.

વળી, પ્રવૃત્તિઓ માટે રાષ્ટ્ર નથી, રાષ્ટ્ર માટે પ્રવૃત્તિઓ છે; પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય નથી, માટે પ્રવૃત્તિઓ છે; પ્રવૃત્તિકારક યંત્રો થવા માટે મનુષ્ય જન્મ નથી, પણ મનુષ્ય જન્મ સાર્થક થવા માટે પ્રવૃત્તિઓ છે. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ યોગ્ય ખનાવતાં એનું જીવન અસુખી, અનારોગી, પાપી કે કલ્યાણના માર્ગથી ભ્રષ્ટ ન થાય એ પહેલું તપાસવાનું છે. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ માધક યંત્ર કરવા કરતાં આત્મવાન ખનાવવો એ વિદ્યાર્થીને તેમજ રાષ્ટ્રને વધારે કલ્યાણકારી છે. આ દષ્ટિએ શહેરોની વચ્ચે શાળા હોવી, એ વિદ્યાર્થીને તેમજ રાષ્ટ્રને અતિશય હાનિકારક છે.

એ કેમ તે દેખાડવા હવે પ્રયત્ન કરીશ.

ખાળલગ્ન અટકાવી આપણી પ્રજામાં આવતી નિર્બળતાનું એક કારણ આપણે દૂર કરીએ છીએ, એમ આપણે માનીએ છીએ, અને તે કેટલેક અંશે ખરું પણ છે. “કેટલેક અંશે,” એ શબ્દો હું કેવળ અતિ સાવધતા માટે નથી વાપરતો. ખાળલગ્નને બદલે એક બીજો દુર્ગુણ દેશમાં આવ્યો છે, એ જણાવવા હું ઉપસું સંકુચિત વિશેષણ વાપરું છું. ખાળલગ્નના વિરોધનું સૌથી વિશેષ પરિણામ શહેરોમાં અને ઉચ્ચ જાતિઓમાં થયું છે. પણ શહેરોમાં અને ઉચ્ચ જાતિનાં છોકરાંઓ જ વધારે નિર્બળ થતાં જાય છે, એ મત્ય આપણે સહેજે તપાસી શકશું. શહેરનાં કેટલાં યુવાવસ્થા “ખન કરતાં છોકરા, છોકરીઓની શારીરિક મર્યાદા જોઈ આપણી આંખ હરી શકશે? એમને” હપડાંની ટાપટીપ જોઈ કદાચિત આંખ હરે ખરી પણ એ રૂણા અને પોલ

કાંની બાંધેલાંથી એમના હાથમાંની છડી જેવા પાનળા હાથ, એમના બેસી ગયેલા ગાંઠો, અને તેજ વગરની આંખો બેઠે કંપારી ન છુટે છે, અને આ તે ભારતવર્ષની ભાવિ પ્રજા ! એ વિચારથી શોક થાય છે. ઘરડાંઓ કહે છે કે અમે બાળપણમાં ન પરભેલા, અમારા બાપદાદા પણ બાળપણમાં ન પરભેલા, પણ અમે આવા નિર્બળ ન હતા. તમે તો બાળલગ્નનો દુષ્ટ રિવાજ ખંધ કર્યો છે, છતાં એક ન પેઢીમાં આવી નિર્બળતા કેમ પેઢી ? આ ટોળામાં સત્ય રહેલું છે, અને તેનો નિશ્ચેત નિરાદર કરતો દેશને નુકસાનકારક થઈ પડશે.

હું શહેરમાં ન ઉછર્યો છું. શહેરનાં સારાં નકારાં છોકરાંમાં ભળ્યો છું. શહેરનાં છોકરાંની રહેણી-કરણી તપાસી છે, તપાસતો રહ્યો છું. ઉપલી નિર્બળતાનાં બીજાં ઘણાં કારણો હશે, પણ હું કહું છું તે કારણ ઘણા થોડા બળે છે, બળે છે તેમાંથી બાજો ન કોઈ ખોલે છે, અને કેટલાક ખોલે છે, તેનો કાંઈ ઔષધિ વચવાનો સ્વાર્થ હોવાથી, તેમનું ખોલવું રોગનાશક થતું નથી. એ કારણ તે એક શહેરનાં છોકરાં અવિવાહિત હોય છે, પણ બ્રહ્મચારી નથી હોતાં. એનો અર્થ એમ નથી કે તે વ્યભિચારી ન હોય છે, પણ તે પોતાની શક્તિ માચવતાં નથી.

બાળેસર અટકવાથી બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય વધશે એમ ધારવામાં આવ્યું હશે, પણ એમ થયું હોય એમ હું માનતો નથી. શહેરનાં છોકરાં બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય બળવતાં નથી; બળવતાં છતાં, એવાં વાતાવરણમાં તેઓ રહે છે કે તેમનો નિશ્ચય કરી શકતા નથી, અને પરિણામે તેમની શારીરિક ખરાબી થયાં કરે છે.

શહેરનાં છોકરાંની નિર્બળતાનું કારણ ત્યાંના ખરાબ હવાપાણી સુચવાય છે. એ કારણ પણ ખરું ન છે; પણ શહેરનું નૈતિક વાતાવરણ જટિલ ખરાબ હોય છે, તેનો શતશ પણ ત્યાંના હવા પાણીની ખરાબી નથી. શહેરની બધી સામગ્રી બ્રહ્મચર્યને વિરોધી છે. રમેણુથી કામ સંભવે છે, અને શહેર તો રમેણુનું ધામ ન કહેવાય. મીનેમા-નાટકો, જેમાં બ્રહ્મચારીઓને ન જેવા હાથક વસ્તુઓનો પાર નહિ, તેમાં માખાપ હોંસથી છોકરાંને મોકલે; સગોના નાચરંગ ખુદાઓ જોડે બેસી બાળકો જુએ, અને નિર્લજ્જ ખુદાઓ પોતાનાં પૌત્રોના દેખતાં ચાળા કરે તે બાળકો શીખે; શાળાઓ કે સાઇબ્રેરીમાંથી શૃંગારિક નવલકથાઓ હોંસથી વંચાય અને તે શોખને શિક્ષકો જીતેજન આપે; આ વાતાવરણમાં રહીને તરૂં સ્ત્રી-પુરૂષની પશુવૃત્તિ ઉશ્કેરાય તેમાં શી નવાઈ ! યૌવથી વીસ વરસનાં (ઘણી વારે તેથીજે બહુ ન્હાના સરખાં છોકરા-છોકરીઓ ચોપાટી કે બીજાં કરવાના સ્થાનકોપર શી વાતો કરે છે તે કોઈ સાંભળે છે ? એ વાતો સાંભળી હોય તો કાન ફાટી જાય. એ બાળકો બ્રહ્મચર્યનો મહિમા શું બળી મકે ? અને બળે તોએ કેમ પામી શકે ?

આમાં શહેરના ખોરાક અને શાઓનો ઉમેરો કરો. ચાહ અને હોટેલોનાં ખૂબ મમાલેદાર ખાણાં એ પશુવૃત્તિનાં કેટલાં પોપક છે, એનો વિચાર કરો. જુના સાધુઓ કહે છે કે ઓણાં વસો પણ કામનું સ્વરૂપ છે, માટે બ્રહ્મચારીએ તે પહેરવાં નહિ. શહેરનાં વસોની તો વાત ન શી કરવી ?

કોઈ પણ માણસ જે કોઈ ક્રિકા પડી ગયેલા વિદ્યાર્થીનું નિરીક્ષણ કરશે, એની કપડાં પહેરવાની રીત, એના હાવભાવ, આલ, એનામાં યેસતું સ્ત્રીત્વ એ ખારીકાંધથી એશે, તો કેટલાં છોકરાં પ્રશ્નચર્ચાશ્રમને વિરોધી જીવન ગાળે છે એને ખરે ખ્યાલ આવશે.

આ રોગ તરફ સંસાર સુધારકોનું, દેશ હિતચિંતકોનું, વિચારકોનું, શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચાય એમ હું ઇચ્છું છું. એ રોગની તીવ્રતા સમજાય, એની પ્રતીતિ થઈ જાય, એમ આહું છું.

કેટલાક આવી વાતોને હસી કાઢવાની વૃત્તિના હશે. જીવાંનેની જીવાનીને હુ દોષ માન કરાવું છે, એમ કેટલાક કહેશે. ‘છોકરા છોકરીને વેરાગી બનાવવાના’ આ વિચારો છે એમ કોઇકને લાગશે. ‘પ્રમાણસર મોજશોખ ઉઠાવવામાં’ શું પાપ છે. એમ કોઈ પૂછશે. ‘મીઠાશ’ અને મોજશોખનું માધુર્ય ન સમજી શકે એવાં ભોળાં રાખવાથી તેમની કેળવણીમાં ઘણાં જ કિંમતી તત્ત્વો તેમની પાસેથી છીનવી લેવા ખરાબર છે, એમ કોઈ ધારશે. પરંતુ સહજ વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાવું એમ એ કે વિદ્યાર્થીકાળ જટિલો સંયમપૂર્ણ હશે, એ કાળમાં જટલુ શરીર કસાયું હશે, તાઢ તરકા વેઠવાની, ખૂબ મહેનત કરવાની, સાદાઇમાં રહેવાની જટલી ટેવ પડી હશે, તેટલું વધારે સુખમય, એનું બાકીનું જીવન જશે. એના યૌવનનો પૂર્ણ આનંદ એ. ત્યાં જ મેળવી શકશે. જીવનના વિષયો એને તેજ ઘડીએ વધારે શુદ્ધ આનંદકારક લાગશે.

પરંતુ એમ દલીલ કરવામાં આવે છે કે ‘જે છોકરાઓ અળગા રહીને ભણ્યા હોય છે અને જે છોકરીઓ પડદામાં જ ઉછરીને મોટી થઈ હોય છે તેમનાં જીવન ખડુ નિર્મોલ્ય નીવડેલાં હોય છે. તેમના જીવનમાં પહેલે પ્રસંગે જ જે પ્રક્ષાલન તેમની પાસે જડું થાય છે, તેમને તે વશ થઈ જાય છે.’ જમને પ્રશ્નચર્ચા એ માત્ર વિદ્યાર્થી અવસ્થા પૂરતું જ પાળવાનું છે, તેમને માટે આ આક્ષેપ કેટલેક અંશે ખરે કહી શકાય. પણ એના ઉપાય એમને ખૂબ ભેળવી દેવાં એવો મારા ધ્યાનમાં નથી ઉતરી શકતો. મર્યાદામાં રહીને એમને એક બીજા સાથે ભળવા દેવામાં આવે, તો કાંઈ ખોટું નથી; એ મર્યાદા એટલે કુટુંબિક વાતાવરણ. કુટુંબનાં અને સગાં સંબંધીઓનાં સૌ પુરૂષો જટલી મર્યાદા પાળી એક બીજા સાથે ભળે છે, તેવી મર્યાદામાં રહી તેમને ભળવા દીધો હોય તો લાલાશ્રીએ કહેલો આક્ષેપ નહિ આવી શકે. મને લાગે છે કે શ્રીયુત લાલાશ્રીના ધ્યાનમાં ઉપલી ટીકા કરતી વખતે પંજાબી સંસાર અને સુરકુંળના વ્યવહાર ધ્યાનમાં હશે. ત્યાં ઓઝલ પડદાની સાતિને લીધે લાલાશ્રીના આક્ષેપને બળ મળે છે. આપણે ગુજરાતી સંસાર એથી જુદી જાતનો છે, અને એ સંસારને અનુલક્ષીને જ મારી ટીકા છે. પણ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં, લાલાશ્રીના આ કથનથી સંમત થવું સુરકેલ લાગે છે; તે કથન છોકરા છોકરીઓને “એક રાખવાથી જે અડચણો ઉભી થાય છે તેના કરતાં અલગ રાખવાથી વસેય હરકતો ઉભી થાય છે.”

આ કારણથી મને તો એકજ માર્ગ શોધ સૂજે છે, અને તે આપણે જીનો માર્ગ તેજ; એટલે કે બાળકને શહેરમાં રાખવાં ન ઘટે; શહેરમાં સમાજ ન એમણે. ભણવા યક થાય, નિદાન દશ વર્ષનો થાય કે તુર્ત તેને શહેરમાંથી કાઢવો જ એમણે. ૧૫ ગામડાંમાં ખૂબ અંગ મહેનત થાય, ખડુ સાદાઇથી રહેવાય, એવાં મ્યાનક જ

તરણાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતાં બાળકોને માટે યોગ્ય નિવાસ સ્થાન છે, અને છોકરા-છોકરીઓને એકબીજાથી અલગ ન ગણીએ તો પણ અતિ પરિચય ન થવા દેવા એજ કલ્યાણકર છે.

શહેરથી દૂર સાળો રાખવાના બીજા પણ કારણ છે. બાળકોને શહેરમાં પ્રકૃતિનો સંપર્ક નથી થઈ શકતો; ઉધાડામાં રહેવાનું, ખુલ્લી હવામાં ઉછરવાનું, સૂર્યસંપર્ક નીહાળવાનું વિષયોમાં અનેકથા નળાતી ઈંદ્રિયોને સ્થિરતા આપવાનું શહેરમાં બની શકતું નથી.

આ સૂચના પ્રચલિત ભાવનાઓથી ઉલટી છે. સાદા સજ્જતરાય જવા સમર્થ પુરુષનો આ સૂચનાથી વિરોધ જણાય છે તે છતાં મને લાગે છે કે હાલની ભાવનાને ફેરવેજ ખૂટકો છે. તે વિના દેશનું વિવાર્થીકરણ બહુ અજકવાનો સંભવ નથી.

કિશોરલાલ ઘ. મશરવાળા.

“આ વર્ષના દુકાળમાંથી મેં શું જોયું.”

દુકાળને અંગે જે કામ કરવાનું મને મળ્યું છે તે ઉપરથી ઉપજતા કેટલાક વિચાર નિચે ટાંક્યાં છે. આ લેખને હેતુ કંઈ નવી વાતો જણાવવાનો નથી, તેમજ દુકાળ પડવાના કારણો તપાસવાનો એ નથી, પણ માફક જે વાત ઘણાના હૃદયમાં રમી રહેલી છે તે સ્પષ્ટતાથી જણાવવાનો છે.

(૧) કેળવણીના અભાવનું પરીણામ.—

પ્રબને શિક્ષણ આપવાના સામ અને જરૂર સંબંધી ઘણા ભાવણો સાંભળ્યા, પુસ્તકો વાંચ્યાં છે, કોઈક પ્રસંગોએ મેં પણ તેની તે વાત બીજાને કહી છે છતાં પણ જ્યાં લગી તે ગરીબ, પસિર રાખ માટે ટળવળતાં, નવન દુકાળોઆઓને જોયો નહતા, આડનાં પોતરાં અથવા જમીનમાંનાં મુળીઆં કાઢીને ખાધ મુજરો કરનાર કે પીડાઈ તવાઈ મરી જનાર મારા દેશીજનોની હકીકત જાણી નહોતી ત્યાં લગણુ કેળવણી-નિદાન અસરજાનની-કેટલી જંભીર જરૂર છે તે મારા લક્ષમાં પુરેપુરું નહોતું આવ્યું. જ્યાં મોટા શહેરો કે ખંદેરો છે ત્યાં આગગાડી કે આગબોટની સવડ છે, આથી આવર જવરનો વિશેષ પ્રસંગ આવવાથી ત્યાંની ખરી હકીકત તુરત ખખર પડે છે. તેવે સ્થળે સાળાઓ પણ હોય છે એટલે થોડા ઘણા પણ કેળવણી માણસો મળી આવે છે પણ જે સ્થળો આગગાડીથી પચામ સો માઇલ દૂર છે, જે સ્થળોથી મોટાં શહેરો કે ખંદેરો પણ ઘણાં દૂર છે ત્યાંની કંઈ હકીકત જાહેરમાં એકએક નથી આવતી, અને એ પ્રકારનાં નાનાં ગામડાંઓમાં કોઈ શિક્ષિત માણસ નિદાન પત્ર લખી શકે તેવા એ માણસ હોતો નથી અને એને પરીણામે એ બીજારા ગામડીઆઓની કાંકલુદી જગત જાણતું નથી; જે જે મંકટો આવે છે તે તે મુજે મ્હોટે સંકન કહે છે. એ સંકટો દર

થઈ શકે છે એવા ખ્યાલ પણ એમના મગજમાં આવતો નથી. લખતાં વાંચતાં ન આવડતું હોવાથી ખીજને ખબર આપી નથી શકતા અથવા તો જ્યાંથી જ્યાંથી મદદ મળી શકે એમ હોય છે તે જાણી શકતા નથી. ઉપરી અધિકારી ધારે તો કંઈક કરી શકે પણ પોતાના ગામનું ખરાબ દેખાય, સરકારને રજીને ખોટું લાગશે એવા લયથી અમારે ત્યાં લીલા લહેર છે, બધાજ દુધપૈઆ ખાય છે એવા હેવાલને તુમારો મોકલી આપવામાં આવે છે એટલે તેમના પર આશા રાખવી એ પણ ભૂલ છે.

આવા સંજોગો હોવાથી તેમાંથી ખચવાનો ફક્ત એક ને એકજ સખળ ઉપાય કેળવણી છે. ચાર ચોપડી જટલુ પણ કોઈ લણેલો હશે તો પણ તે (૧) પોતાના ગામની ખબર કોઈ સખી દાતાને જાણવી શકશે અથવા જ વાદળી વરસે એવી હશે તેને પોતાની સ્થિતિથી માહિતગાર કરી શકશે. (૨) જ્યાંથી મદદ મળી શકતી હોય જ્યાં આવા કામ માટે ભડોળો હોય કે વ્યવસ્થા થઈ હોય તેમની પાસે મદદ માગી શકશે અને (૩) ત્રીજું, ઉપરી અધિકારીએ પોતાની દાંદ ન સાંભળી હોય કે ખરી હકીકતથી સરકારને અજાણ રાખી હોય તો પોતે અરજી વિગેરેથી રાજદરબાર લગી ચી શકે, કેળવણીના સંસ્કાર વગરનો એ ગામડાનો ખેડુત પરેખર પશુ જ્વેગ હોય છે અને પશુ માંદકજ જીવન ગાળે છે એમ કહું તો લેશ માત્ર અતિશયોક્તિ નથી.

કેળવણી અપાવવાનો પ્રયાગ કમ્તા લોકનાયકો આ મુદ્દો લક્ષમાં રાખશે એવી આશા છે.

(૨) સેવામંડળોની ગેરહાજરી:—

હિન્દના સુભાગ્ય સમાજની જ વ્યવસ્થા હજારો વર્ષથી આજદિન લગભગ આલી આવી છે તેથી કરીને સેવામંડળો, અનાયાત્રમો, બાળાત્રમો કે વિધવાત્રમો વિ. વિ. ની જરૂર પડી નહોતી. પણ વધતી જતી ગરીબાઈને લીધે, પશ્ચિમની કેળવણીને લીધે તથા વધતા જતા વ્યક્તિવાદને લીધે ઉપર જણાવ્યા મુજબનાં મંડળોને આશ્રમોની જરૂર પડી છે. સુધારાના જમાનાની એ નિશાનીઓ મનાય છે, દેશન છે. એવા સુધારાના પવનમાં સંડોવાયેલો કેળવાયેલો વર્ગ એવા દરેક આશ્રમના સ્થપાવા સાથે તેના યોગગાન ગાઇ સુધરેલા દેશોની પંક્તિમાં સુકાવાને લાયકાત મેળવી છે એમ માને છે. એ ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો સત્ય છે કે આપણા સમાજમાં ઘણો ફેરફાર થઈ રહ્યો છે, જુની વ્યવસ્થા જ્યાં તુટી નથી પડી ત્યાં તે તોડી પાડવા અથાગ કામ થઈ રહ્યો છે, જુનું તે બહુજ ખોટું હતું એવો પવન જોસભેર ફુંકાય છે અને તેથી જ આવેત રહેવા, જરૂર છે. દરેક વ્યક્તિ, કુટુંબ, ગામ પોતપોતાની જવાબદારી અદા કરતું તે પ્રસંગે આવાં સેવામંડળોની અગત્ય નહોતી. પણ જ્યારથી પોતપોતાની જવાબદારીથી જાણે અજાણે ફારગ થવા માંડ્યું અથવા સંજોગોએ તેમ કરાવ્યું ત્યારથી આવાં મંડળોની જરૂરીયાત લોકોના લક્ષમાં આવી અને સમાજજીવારણમાં થયેલું પરિવર્તન જોતાં સેવામંડળોની ગેરહાજરીથી શું નુકશાન થાય છે તેની મોંઘ લેવા મને જરૂર લાગી છે.

કેળવણીથી અલુપ્ત રાખેલી પ્રજાની વહારે ચઢનાર ખીજ સાધન આવાં સેવા મંડળો છે. એ મંડળોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ “સેવા” જ હોવાથી જ્યાં જ્યાં તે કાર્ય

કરવાનું હોય છે ત્યાં ત્યાં તેના સેવકો સેવા કરવા જાય છે. શહેરોમાંજ સામાજિક સેવાની જરૂર છે એમ નથી. નાનાં ગામડામાં પણ તેની જરૂર હોય છે, અને ખાસ કરીને દુકાળ જેવા પ્રસંગોએ તો તેની બહુ જ અગત્ય હોય છે. આ સ્વયંસેવકો ગામડે ગામડે ફરીને રૈયતનાં દુઃખ તાંત્રી નાંસ જણી જ્યાંથી મળી શકે ત્યાંથી મદદ મેળવી ગામડે ગામડે પહોંચાડી શકે છે અને તેથી દુકાળ જેવા પ્રમુખ દુકાળની નીવરતા કે ભુખમરાથી થતાં થાકબંધ મરણો અટકાવી શકે છે.

આ વર્ષના ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં પડેલા દુકાળમાં જે મરણ પ્રમાણે તેમજ ભુખમરો અંકુશમાં રહ્યાં હોય તો મુખ્ય ઇલાકાના દુકાળ નિવારણ ફંડની મદદ તથા સુવ્યવસ્થા ઉપરાંત દરેક તાલુકા, શહેરો અને ગામડામાં જે દુકાળ નિવારણ મંડળો નવાં સ્થપાયાં તથા જે સેવામંડળો પહેલાંથી જ અસ્તિત્વમાં હતાં તેને આભારી છે. દરેક નામે કે મોટે સ્થળે એઓએ કિંમતી સેવા બજાવી છે અને જે તે પ્રમાણે આપોઆપ વ્યવસ્થા ન થઇ હોત તો શું પરિણામ આવતે તે કળી શકાતું નથી. આ વર્ષના અનુભવ પરથી મને લાગે છે કે દરેક મોટા શહેરમાં એવા મંડળો ન હોય તો સ્થાપવા જરૂર છે અને તેની શાખાઓ નાના મોટા દરેક ગામડાં હોવી જોઈએ. પ્રજા કે દેશ પર કંઈપણ સંકટો આવી પડે ત્યારે તુરંતતુરંત સહાય પહોંચાડવાની તેઓએ તૈયારી રાખવી અને તે માટે સ્વયંસેવકોને સેવાધર્મની તાલીમ આપી રાખવી. એક સ્વપ્ને રાત નથી વીતી જવાની. હિન્દ પોતાની પ્રાચીન સ્થિતિએ ફરીથી પહોંચે-અહો-અલાલી જુવે તે પહેલાં આવા એકાદ બેજ દુકાળ નસીબમાં નહીં લાખાયલા હોય. જે ગરીબાઇ તથા પ્રતિકુલ રાજ અને વેપાર નીતિ મરકારે અખત્યાર કરેલી છે તે આજુ છે ત્યાં લગણુ દુકાળ આપણી મિત્રાચારી છાડનાર નથી અને તેથીજ ઉપરની સુચના અસ્થાને કે કવખતની નથી.

(૩) વાંચનાલયની ખોટ:—પુસ્તકાલયો અને વાંચનાલયો પ્રજાની જાહેર મીલકત છે. હજારો વર્ષોનો જ્ઞાનસંગ્રહ પુસ્તકોમાં સચવાઈ રહેલો છે અને જ્યાં પુસ્તકાલયો છે ત્યાં તે જ્ઞાનખંડાર સુધી હોય છે, ફરિ તે હુંડી લો; વાંચનાલયો મારફત જગતમાં ફરેજ શું થઇ રહ્યું છે તે જણવાનું મળે છે. અનેક વિષયોપર નિયમો અને ખખર અંતર જાહેર છાપામાં આવતી હોવાથી દરેકને રસ પડતો ખોરાક તેમાંથી મળી શકે છે. આવાં વાંચનાલયોના અભાવથી ફરીને પણ દુકાળ જેવા પ્રસંગે નાના ગામડાની પ્રજાને અત્યંત હાની થાય છે. શાળાઓ કદાચ ન હોય પણ જે ગામડામાં જે પાંચ પણ લાખી વાંચી શકે તેવા માણસો હોય અને તેઓ માર્વજનિક જગ્યાએ બે ચાર જાહેર છાપાઓ મંગાવી તેમાંની હકીકત ટાકાને વાંચી સંભળાવે તો લોકોના જાણ-વામાં આવે કે પોતાના કદયાણુ માટે શું કરવું લેવું. ખેડુત એ છાપાના વાંચન કે સાંભળવાથી સમજી શકે કે પાક શા માટે ઓછા થયો, પાક વધારવા હોય તો શું કરવું, જમીનનો શું દોષ છે અને એ દોષ સુધરાવવા કેની સલાહ લેવી, સરકાર ખેતી માટે શું મદદ કરે છે, સરકારનું ખેતીવાડી ખાતું ક્યાં છે ને કેવા પ્રકારે કામ કરે છે, કુવા માટે પૈસા ન હોય તો પણ તે માટે કેવી રીતની કોના તરફથી મદદ મળી શકે છે, સરકાર દુકાળ ક્યારે જાહેર કરે છે, દુકાળના વખતમાં શું શું કરવું

જોઈએ, કુર ક્યારે ભરવો અને ન ભરવો, વધારે આંકણી ઓછી કેમ કરાવાય, પ્રજના કયા નેતાઓ આ ખાખતમાં રસ લે છે, ખેડુતનું કોણ સાંભળે છે, તેમના પ્રતિનિધી કોણ છે, તે મારફતે શું કામ કરાવી શકાય વિગેરે ઘણી જગ્યાએથી દુકાળ કંડની જાહેરાત ના ફકરા છાપામાંથી કાપીને મદદ માટે માંગણી થઈ હતી. ઘણા માણસોએ પરોપકારી-શ્રીમંત માણસોનાં નામ તથાં તેમની સખાવત વાંચી, પોતાના ગામ માટે, ગરીબ માટે, ઢોર માટે અરજીઓ કરેલી મારા જોવામાં આવી છે. ૧૫-૨૦ દિવસમાં ઉગાડી બહાડી શકાય તેવા ઘાસનાં બી મળી શકે છે તથા ચોરનો ચારા તરીકે ઉપ-યોગ થઈ શકે છે એમ જાહેર પત્રોમાં વાંચી, ખેડુતો એ સ્વતંત્રપણે તે વાત ઉપાડી લીધી છે. જે તે જ પ્રમાણે મુંબઈ ઇલાકામાં ગામડે ગામડે જાહેર પત્રો મંગાવવાની વ્યવસ્થા થાય તો દુષ્કાળનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય એમાં નવાઈ શી !

(૪) બે રોજગારી:—દેશના દુર્ભોગ્યની હદ નથી. વાંક ભાવિનો કહાડવો કે આપણો મોતાનો તે પણ સમજાતું નથી. જે મરકારી દફતરમાંથી વાછરડો કોને ત્યાં અવતર્યો કે કોને કોગળીયું થયું ને મળી ગયું તે મળી શકે છે તે સરકાર પાસે બે-રોજગાર કેટલા છે તે જાણવાનું દફતર દેખાતું નથી. હશે તો ફક્ત પોતાની કોડી (Secretariat) માં દફનાયેલું રહેતું હશે. પોલિન્ડમાં કે જર્મનીમાં બેરોજગારીથી ભુખે મરતા માણસની સંખ્યા જાણીએ છીએ. ૩૮૦ કૃપાવંત થઈને તે ખખર પુરી પાડે છે અને કોણ જાણે શું લેણાદણી હશે કે ફક્ત આપણે જ આપણા કેટલા બંધુઓને રોજગાર ધંધો નથી તે જાણી શકતા નથી.

હિન્દની ૮૦ ટકા રૈયતનો આધાર સીધો કે આડકતરી ગીતે ખેતી પર છે તે હું ઘણો સમય થયા જાણતો હતો. હિન્દની ૫૦ થી ૬૦ ટકા પ્રજા ૧૦૦ માણસો કરતાં એ ઓછી સંખ્યાની વસ્તીવાળા ગામોમાં રહે છે એ વાતથી અજાણ ન હોવા છતાં જ્યારે નજરેનજર કામધંધા માટે વલખાં મારવા છતાં તે નહીં મળતાં ભીખ માંગતા, દયા માટે આજીજી કરતાં એ લોકોને જોયા ત્યારે બેરોજગારી શું તે ખરાખર લક્ષમાં ઉતર્યું. છેક પાગળ ન થઈ ગયા હોવાથી, હિન્દુત્વનો અંગ રહેતો હોવાથી, હિન્દુ પ્રજા સશક્ત, જીવાન કામ કરવા ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષ કે સ્ત્રીને ફક્ત કામધંધા ન મળવાથી કે ન આપી શકવાથી ભાવિ પર છોડી દઈ, મરણ શરણ થવા દઈ શકતી નથી. લુલા લગડા, અશક્ત અને વૃદ્ધ સાથે એવાનો પણ નિબાવ કરવા ફરજ પડે છે સરકાર તરફથી જોલાતાં સંકટ નિવારણના કામો પુરતા ન હોવાથી, એવા કામો જા-લવામાં થતી ઢીલસી કરીને, તથા ઘણીવાર મહેનતના પ્રમાણમાં મળતાં અલ્પ બદલાથી કરીને આવા વચલા પ્રકારના લોકનું દુઃખ દુર નથી થતું-એમનું દુઃખ અમલ જ હોય છે.

દુકાળના પ્રમંજોમાં સરકાર જ્યાં સુધી રીલીફ કામો ન જોલે તે હંગામ પુરતા, મરકાર જ્યાં જ્યાં રીલીફ વર્ક ન જોલનાર હોય ત્યાં તે માટે, ગામડા ને શહેરોમાં એવી કંઈ પણ વ્યવસ્થા અથવા યોજના તૈયાર હોવી જોઈએ કે જનો અમલ દુકાળમાં તુરતાતુરત થઈ શકે. આવી વ્યવસ્થા સરકાર અને પ્રજાએ પહેલાથી મળીને નક્કી કરી રાખેલી હોય તો દુકાળ નિવારણનું કામ સરળ થઈ શકે. વધારે લાયકેને

મદદ પહોંચી શકે, સળળાને કામધંધા મળે, અળસ જાય, થોડો ઘણો ઉધોગ દુકાળ હોવા છતાં ચાલતો રહે તો મોટો આસરો મળે. પ્રજા જેટલું જ સરકારે ખેડેજાગીરીથી ખીંચવાનું છે. ખેડેજાગીરી એ ઘણા રોગોનું મુળ છે, રાજ્યક્રાંતિઓનું નિમિત્ત થાય છે, હુટકાટ તથા ચોરીને ઉત્તેજન મળે છે, દેશમાં સર્વત્ર અસાંતિ પથરાઈ રહે છે. બીનકે-ળવાયલા પશુ જેવા લાગતા ભલા ગામડીઆઓને ખંદુકના ગોદાથી ભલે અંકુશમાં રાખી શકીએ, મારફત કરતા અટકાવી શકીએ, છતાં ક્યે દિવસે એઓ સહનશીલપણું છોડી મરણીયા થઈ ખહાર પડે તે કહી શકાય નહીં. અને આટલા માટે જ પોતાની રૈયત કામધંધા વગરની રહે એ જેટલું રાજને ગોભારૂપદ નથી તેટલું જ ભય અને ચિંતાનું કારણ છે.

લેગોટી મારી ફરતા પુરોષોને કે જે હાથ કાપડ ફક્ત કમ્મરે લપેટી ફરતી સ્ત્રી-ઓની સહનશીલતા એજ એમનો મોટો દુર્ગુણ છે. સારા વખતમાં શરાફ ખાતાદાર, કે મુખ્ય ખેડુતનું તેઓ ગુલામ માકલ કામ કરે જાય છે, શરાફ કે ખેડુત થોડું અનાજ કે પૈસા આપી દોઢું કે બેવડી કામતનું ખાતું પગથી લે છે જે દેવામાંથી એ કદી પરવારતો નથી. વર્ષોવર્ષ આમ થતું હોવા છતાં તેઓની સમજ કે વર્તનમાં ફેર નથી માનુસ પડતો. ચોમાસું નિષ્ફળ જતાં જે પોતાનો શાહુકાર પૈસા કે દાણો આપે તો તે પર નિર્વાહ કરે છે, નહીંતર જમરાજના દરબારમાં હાજર થાય છે. હજારો માણસો આમ નાહક અર્થ વગર મરી જાય છે; તેમના મરવાની અસર થતી નથી કે નથી લાલ થતો. તેમના મરણની નોંધ નથી લેવાતી કે નથી તેનાં કારણો તપાસાતાં; એમના મનને મરણ આવવું એ ઇશ્વરી કોપ ઉપરાંત કંઈ લાગતું નથી, સંજોગના ફેરફાર સાથે એમ ટપોટપ થતા મરણ અટકી શકે એ એમના ખ્યાલમાં પણ હોતું નથી. આવી પ્રજાને નામે એમ કહેવું કે તેઓ જ ખરા વફાદાર છે, તેઓ સ્વરાજ્યની માંગણીની વિરુદ્ધ છે, તેઓ આ રાજ્ય છતાં તમે સુખી છે તેઓની સરકાર હમેશા ચિંતા રાખે છે એ દાવ્યા પર ડામ દેવા બરાબર છે. જે કેળવાયલા શિક્ષિત વર્ગે હિન્દની સાંપ્રત અંતિનો વિચાર કર્યો છે તેના લક્ષ ખહાર આ વાત નથી જ પણ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે એ શિક્ષિત વર્ગનો ઘણો થોડો ભાગ જ આવા લોકો સાથે સંસર્ગ રાખે છે, હાલમાં અપાતી કેળવણી કંઈ દોષવાળી હોવાથી કેળવાયલા કહેવાતા તથા આ લોકો વચ્ચેનો અંતર વધતો જાય છે. અભણ જંગલી જેવા લાગતા આ લોકો, અમારું એ ભણેલા ગણુતા લોકોથી શું શ્રેય થવાનું છે માની લઈ દુરના દુર રહે છે, અને કેળવાયલા વર્ગમાં ધર્મ (કર્તવ્ય) નો ખ્યાલ ટુંકો હોવાથી પોતાને કામધંધા મળતાં લાંબી અટપટમાં પડતો નથી. આ કારણથી કરીને સરકાર ઉપરાંત સંસ્કાર પામેલા કેળવાયલા વર્ગ હસ્તક પામુ આપણા અલણ, ગરીબ ને દયા પાત્ર દેશખંધનું કંથ્યાણ જોઈએ તેટલું થતું નથી. જે કેટલાક સમજન આ ખાખત ધ્યાન આપે છે તે આંગળી-ના વેદા પર ગણાય તેટલા જ છે.

લોકનાયકોની ધ્યાન ખહાર આ ચોથા મુદ્દો નહીં હેય એવી મને આશા છે.

(૫) શું સંડોળો જ લેગાં કર્યો કરશું ?

દુઃકાળ સંકટ નિવારણ માટે આપણે ક્યાં સુધી કંટો જ ઉઘરાવ્યા કરશું ? આ કંઈ એક વખત કે કવચીત જ આવી પડતી આકત નથી. બે વર્ષની મોંઘવારી બેનાં તો લાગે છે કે ચોમાસું નિષ્ફળ થવા માથ જ કદા દુઃકાળ નથી પડ્યો પણ દુઃકાળ જેવી સ્થિતિ પ્રથમ હતી અને હજુ ચાલુ રહેશે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવાં કંડ કેટલા વખત ઉઘરાવશું, અને તેથી શું વળશે ? જો દેશની કુલ વસ્તીમાંથી ૧૫ થી ૨૦ ટકા વસ્તીને હમેશ એક ટંક પુરું પાષણ ખાવા ન મળતું હોય ત્યાં કરોડોનું ઉઘરાણ કેમ પહોંચી વળશે ? શું આ જાતનાં કંડ જ પુરવાર નથી કરતાં કે દુઃકાળનું કારણ નિષ્ફળ ચોમાસું નહીં પણ અત્યંત ગરીબાઈ છે ? બે દુઃકાળનું કારણ આમ સ્પષ્ટ થતું હોય તો પ્રતિ વર્ષે ખરી જરૂર કંડ ઉઘરાવવાની છે કે એ ગરીબાઈ દૂર કરવાના ઉપાયો યોજવાની છે ? તુરતાતુરત કામ નહીં આરંભાય તો અવિચ્છેદ્ય શું થશે ? નિરાશા, અકળામણ, તથા વીસ વર્ષ થયા કેમીન કમીશનની ભલામણો પર રેડાયલાં પાણીથી, પ્રતિકુળ રાજનીતિથી કંટાળી બે એમ કહેવાઈ જાય કે કંઈ આરો નથી, હિન્દના દુઃખસમુદ્રમાં કાંઠો જ નથી દેખાતો, દુઃકાળો તો પડ્યા જ કરવાના, તો હું પોતે ખડુ આશ્ચર્ય ન પામું.

અથેજ સરકારના હૃદયે કંઈ ન કરતું એમ તો હોય જ નહીં; અનેક વખત નીમાતાં કમીશનો ને કમીટીઓથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કંઈક કરવાની ઘાનત છે ખરી પણ હોય જુદા પ્રકારનો છે. હિન્દી પ્રજાની દૃષ્ટિએ હિન્દનું શ્રેય કેમ થાય, તે તપાસવાનું કર્તવ્ય સુર અને ડાહી સરકારનું છે. તેમ નથી થતું તેથી જ પ્રજાના નાયકો અને સરકાર વચ્ચે મતફેર થાય છે, મતફેર કલહને કારણ આપે છે, એ કલહ અરસપરસમાંથી શ્રદ્ધા દૂર કરે છે અને રિપોર્ટોમાં લાગતી સારી ખાત્રી યોજના સાતટે આત થઈ જાય છે અને ગરીબનું નખીખ ગરીબજ રહે છે.

જમ રોગના પ્રમાણમાં ઉપચાર યોજવા બેઠાંએ તેમ રોગીની સ્થિતિ લક્ષ બહાન રાખવી બેઠાંએ. અત્યંત અગત્ય, લોહી વગરના, લાંબા મમયની માંદગી લોગવતા દરદી માટે એવો ડોઝ ન ચાલે કે જે એકએક હૃદય જ ખંધ પાડી નાંખે અથવા લાભ કરતાં નુકશાન કરે. આવી કંઈક વિચિત્ર ભલામણો થોડા મમય ઉપર થઈ છે. મુળમાં તો પૈસાનું ઠેકાણું નહીં ત્યાં આગળ મોટી ખરચાળ યોજનાઓ હિન્દના ભવિષ્ય માટે ઘડાઈ છે. ગામડામાં વસતા ખેડુત તથા કારીગરને શું જરૂરનું છે અથવા તો એનો લાભ વિશેષ કેમ સચવાય ને એના લાભનું શું છે તે પર એાણું મહત્વ આપી લાભો ને કરોડોની દેશી કે વિદેશી ધાપણવાળાઓ કયા ઉલોગો આ દેશમાં સ્થાપી શકે અથવા ભૂગર્ભમાં જળવાઈ રહેલી કાચી દોલત ખણી કાઢવામાં ક્યાં લાભ રહ્યો છે તેને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એટલું પણ કમુલ કરીએ કે એકંદરે આ ભલામણોને અમલ થાય તો દેશની એકંદરે દોલત કદાચ વધે છતાં પણ જોની સ્થિતિ મંબધી વિચાર થઈ રહ્યો છે, જે દુઃકાળ ને ગરીબાઈના પંજમાં જકડાયેલો છે તેનું શું ? એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. આટલા માટે જ લખવા જરૂર પડે છે કે પ્રજાની દૃષ્ટિએ જ્યાં સુધી સરકાર બેઠે નહીં ત્યાં લગતું એમના સુચવેલા ઉપાયોથી હિન્દની

૮૦ ટકા વસ્તીનું એય નથી; થનાર અને ત્યાં લગી દેશની સામાન્ય સ્થિતિ ખગડતી રહેવાનો ભય રહે છે.

આવા સંજોગોમાં શું કરવું ? શું દુકાળ ફેંડ પર જ આધાર રાખી ખેતી રહેવું ? એ પરવડે એમ નથી એક જ રસ્તો આપણે માટે-ખાકી છે અને તે આ સમજી કેળ-વાયલો વર્ગ જે કાર્ય મરકાર પાસે કરાવવા માંગે છે તે પોતાની શક્તિ, અનુકૂળતા તથા નાણાની જોગવાઈ મુજબ (કદાચ થોડા ઘણા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ) કરવાનું શરૂ કરી દેવું, અને મત કેળવી છેવટ મરકાર પાસે આપણી દાદ ફરીયાદના નિવેડો લાવવો.

આટલેથી આપણું કાર્ય ખતમ નથી થતું. ભારે પડતી મહેસુલ, આયપત વેરો, જળાગયો અને નહેરો તરફ દુર્લભ, રેલ્વેની પ્રતિકૂલ ખીલવણી, એકસાઇઝ ડ્યુટી, જઠાત, ઉલોગ ધંધામાં થતી પક્ષાપક્ષી, તૈયાર વિદેશી માલની હદ કરતાં ઝાઝી આયાત, કાચા માલની નિકાસ, અસહ્ય દેવું, હુંડીના મનસ્વી દર, નાણાના કૃત્રિમ ભાવ, લશ્કરી બોજો, ખરચાળ રાજ્યવસ્થા વિગેરે વિગેરે અનેક બાબતો જોનો દુકાળ સાથે સિદ્ધી કે આડકતરો મંખંડ છે તે માટે પણ વિચાર-કરવા જરૂર છે; અને કોઇ ઘટતે પ્રસંગે દુકાળના કારણોની નોંધ લેતી વખતે એ ચર્ચવાનું મુલતવી રાખી, ઉપલા પાંચ મુદ્દા વાંચક વર્ગ સમક્ષ મુકું છું.

ધીરજલાલ હગનલાલ.

પુસ્તક-પરિચય.

૧. સ્મરણાંગલિ:—[લેખક: ગ. જ. પુ. જોષીપુરા. પ્રકાશક રા. જગદીશવનદાસ દયાળજી મોદી. મૂલ્ય ૦-૪-૦; ૦-૬-૦ વડોદરા.]

આ નાનકડા સ્મરણ-ચિત્રને આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે. રા. જોષી-પુરાનાં પત્ની સખત વ્યાધિથી પીડાતાં હતાં તેમની સારવાર માટે તેઓ સંકુલિત વિગ-નગર થઇ ગયાં હતાં. માંદગીના સમયનું આમાં સુંદર વર્ણન છે. આ ગીતાવાલમાં ૧૨૩ દુકા છે. પ્રકાશકે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં મર્યાદામાં-રહીને કાવ્યને જરૂર પુરતું મહોટપ આપ્યું છે તે યોગ્ય થયું છે, પરંતુ રા. મંજુલાલ દવેએ પોતાના 'ઉદ્ઘાટન'માં અતિશયોક્તિને સ્થાન આપી આ " શ્રદ્ધાની સ્મરણાંગલિ "ને ખૂબ ચલાવી દીધી છે. મત્તર પાનાના કાવ્ય પાછળ ૧૪ પાનાનું ઉદ્ઘાટન છે તે અમને વધારે પડતું લાગે છે દુકામાં 'ઉદ્ઘાટન'થી પુસ્તકની કિંમત વધતીજ નથી તેમ તે ન હોત તો કાંઈ તે ઘટત પણ નહિ. છેડે " લોતનિકા " અથવા સાદી ભાષામાં કહીએ તો 'ટીકા' આપી છે તેથી પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ચાલતા પૂર્વપરમર્મંધ અને તત્ત્વજ્ઞાની વિચારો ઉપર સાર અજવાળું પડી રહે છે. કેટલેક સ્થળે કાવ્યમાં છંદસતિ થતી હોય એમ

અમને લાગે છે. ખાકી ભાવો હૃદયના ઉડાણમાંથી ઉતરી આવ્યા છે એમ સહજ સમજાઈ આવે છે. ઠડી ૬૭ થી ૮૨ સુધીમાં જે તત્ત્વજ્ઞાની વિચારો છે તે કાંઈ કૃત્રિમ નથી પણ હૃદયે કહ્યું તે હાથે ઉતાર્યું છે. દુકંમાં આવું કરણુરસાત્મક કાવ્ય પ્રજા સમક્ષ મુકી રા. જોષીપુરાએ પોતાનું અક્ષરશ્રાદ્ધ સાર્યું છે અને પ્રજા એ ગીતાવલિનો રસ આખવાને ભાગ્યશાળી થઈ છે તે માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે.

૨. સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં સંસ્મરણો:—[વિવિધ ગ્રન્થમાળા પુસ્તક ૯૨-૯૩ વર્ષ ૮. અનુવાદક: રા. અંબાલાલ ખાલકૃષ્ણ પુરાણી પ્રકાશક સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય મુંબાઈ અને અમદાવાદ પૃ. ૨૩૧ કિંમત વાર્ષિક કાળે ૦-૪-૬; ૦-૭-૦.]

આપણા કવિવર સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં કલકત્તાના “ મૉડર્ન રીવ્યુ ” માસિકમાં “ My reminiscences ” ના નામથી પોતાના ખંગાળી “ જીવન-સ્મૃતિ ” નું ભાષાંતર પ્રકટ કરાવેલું તે ઉપરથી આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે. અમે મૂળ ખંગાળી પુસ્તક જોયું છે તે ઉપરથી અમે એટલું કહી શકીએ છીએ કે અંગ્રેજી ઉપરથી ગૂજરાતીમાં આ ગ્રન્થ ઉતારવાને ખંદેલે મૂળ ખંગાળી ઉપરથી જ ભાષાંતર થયું હોત તો કવિવરની ખરી ખૂબીઓ વિશેષ તરી આવત. પુસ્તકનું વસ્તુ તો મનોહર હોય જ કેમ કે તેના લેખક સર ઠાકુર છે. તેનું ગૂજરાતી રૂપાંતર ખને તેટલું સરળ કરવાને પ્રયત્ન રા. પુરાણીએ કીધો છે, પરંતુ ઉગતા લેખકમાં જે દોષો સ્વાભાવિક અને સામાન્ય હોય છે તે આ પુસ્તકમાં પણ દગ્ગોચાર થાય છે. સર ઠાકુરે પોતાના નિર્દોષ ખચપણના સર્વ સામાન્ય અનુભવોનો ચિતાર આપ્યો છે. ઉપરાંત પોતાની નાનપણની મુસાફરીઓ વગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે. એકંદરે જોતા પુસ્તકમાંના વિચારો સૌ વાચકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવા છે. અમે એટલું જ ઇચ્છીએ છીએ કે આ પુસ્તકની ખીજ આવૃત્તિ વખતે વ્યાકરણની ભૂલો, જોડણીની અસમાનતા, અંગ્રેજી શબ્દો વધારે પ્રમાણમાં વાપરવાની અનિષ્ટ ટેવ, હકારીઆ જોડણી માથે સાદી જોડણીનું મિશ્રણ, અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની ભાષાંતર કરતાં થતી અસર, ભૂલભરેલી વાક્યરચના વગેરે દોષો સુધારી લેવામાં આવશે અને ઉપયોગી પુસ્તકને આવકાર લાયક બનાવવામાં આવશે.

૩. ભારતનો ટંકાર:—[રચનાર અને પ્રકાશક: રા. અરદેશર ફરામજી ખખરદાર. હાઇકોર્ટની સામે, મદ્રાસ. પૃષ્ઠ ૭૪, કિંમત ૦-૧૨-૦.]

પોતાનાં ‘ કાવ્યરસિકા ’ ‘ પ્રકાશિકા ’ અને ‘ વિલાસિકા ’ નામનાં ત્રણ કાવ્યપુસ્તકોથી ગૂજરાતમાં જાણીતા ને માનીતા થઈ પડેલાં કવિશ્રી ખખરદારની કલમ મી લખાયાલા આ ‘ ભારતનો ટંકાર ’ નામક પુસ્તકને આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે. પુસ્તકના ચાર ભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે. સ્વપ્ન, મનન, ગુંજન અને ગર્જન. એકંદરે ૨૭ કાવ્યો છે. લેખકની પ્રસ્તાવના પણ ઘણી મનોહર છે. શ્રી ખખરદારની કાવ્યપ્રભા આ પુસ્તકમાં પૂર્વજ્ઞેષમાં ખીલી ત્રીકળી છે. આપણી હૃદયગી એક રીતે સદાનું યુક્તસંત્રામ છે. એમાં ક્ષેત્ર પામવા અને તેને જીતી રાખવા માટે હડાં પ્રોત્સાહનની જરૂર રહે છે. સૌ રસો પૈકી વીરરસ આ પ્રોત્સાહન આપવામાં સૌથી વધારે કામ

લાગે છે. આથી મહાકવિ નર્મદની ઝમક સમાન ઝમક પોતાનાં કાવ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉતારવા શ્રી ખખરદાર શક્તિમાન થયા છે. આ ગ્રંથમાંનાં કાવ્યો ગાઇ શકાય તેવાં નથી તો પણ વાંચીને હૃદયના ધબકારા અસાધારણ રીતે વધી પડે એટલા વીર-રસથી ભરેલાં છે. કવિએ પોતે નવા ઉપજાવી કાઢેલા. છંદો સુસ્થાને જણાય છે. કાવ્યોં એટલાં બધાં સુંદર છે કે તેમાંથી પસંદગી કરવી એ પણ પક્ષપાત કરવા જેવું થાય એવું અમને લાગે છે. આ પુસ્તક વાંચીને તેમાં જણાવેલા વિચારો અમલમાં મુકવાની ખાસ લલામણુ સૌ વાચકોને અમે કરીએ છીએ.

૪. ઉદ્ભિન્નજનવિદ્યાનું રેખાદર્શન:—(શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૧૭ મું. અનુવાદક રા. લલિતાપ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ દવે. પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી રાવપુરા વડોદરા. સચિત્ર પૃષ્ઠ ૧૮૧, કિંમત ૧-૦-૦; ૦-૧૫-૦.)

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થતાં બીજાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોમાં જણાતી વિશિષ્ટતા આ પુસ્તકમાં પણ નજરે પડે છે. આપણો દેશ વનસ્પતિઓથી ભરપૂર છે અને તેમનો અભ્યાસ કરવો એ પણ જરૂરનું છે. આ પુસ્તક અંગ્રેજ ગ્રંથોનો અનુવાદ જ છે. ગણ્યાગાંઠ્યા અંગ્રેજ છોડવા વિષે તેમાં ઉદ્દેશ્ય કીધો છે તે બાદ કરતાં આપણા દેશની જ બીજી બધી વનસ્પતિઓ વિષે આમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકમાં અગિયાર પ્રકરણો છે, ને તેમાં વનસ્પતિઓ વિષે સંપૂર્ણ હકીકત આપવામાં આવી છે. પુસ્તકમાં શુદ્ધ ગૂજરાતી પરિભાષા વપરાઈ છે એ એવું ખામ દક્ષણ છે. લોકો સમક્ષ આવું નવા પ્રકારનું પુસ્તક મુકતી વખતે તેની સમગ્રણુ પાડનારો પારિભાષિક શબ્દકોશ પુસ્તકને છોડે હોવો જ જોઈએ તેમ આ ગ્રંથમાં પણ છેવટે ૪૩ પાનાંનો સંપૂર્ણ શબ્દકોશ છે તે જોઈ અમને આનંદ અને સંતોષ થાય છે. આ સ્થળે અમારી એટલે સૂચના છે કે આવા વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથમાં માત્ર પાંચ ચિત્રો જ છે તેને બદલે હવે પછીની આવૃત્તિમાં ભણેભાર ચિત્રો આપવામાં આવશે તો પુસ્તકની કિંમત વધી પડશે અને તેની પ્રસિદ્ધિ સાર્થક થઈ પડશે. આ પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક થવાને લાયક છે એમ અમે મુક્તકંઠે કહીશું, અને સૌ કોઈને વાંચવાની ખાસ લલામણુ કરીએ છીએ.

૫. બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ:—(શ્રી. સ. સા. માળા પુષ્પ ૧૯ મું. અનુવાદક અધ્યાપક હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ બાઉદીન કોલેજ જુનાગઢ. પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી વડોદરા. પૃ. ૧૩૫ કિંમત ૦-૧૩-૦; ૦-૧૨-૦.)

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ અને તેમની ખુશીઓ આ લઘુ ગ્રંથમાં ટુંકમાં સમજાવવામાં આવ્યાં છે. પુસ્તકમાં ૧૩ પ્રકરણો છે. બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણ, પાર્લામેન્ટની મહાસભા, અમીરોની સભા, આમની સભા, પ્રધાનમંડળ, રાષ્ટ્રીય અંદાજ-ખત, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, બ્રિટિશ મહારાજ્ય વગેરે સંસ્થાઓ કેવી જાતનાં બંધારણવાળી છે તથા તેમની વિશિષ્ટતા કેવી છે તેની આંકડા સાથેની તપસીઓ આ ગ્રંથમાં નજરે પડે છે. હમણાં જ બંધ રહેલા યુરોપીય મહાવિગ્રહ પછી આપણા દેશમાં રાજકીય જીવન ખૂબ જાગ્યું છે. તેમાં વધી પાર્લામેન્ટમાં હિન્દી સુધારાનું બિલ દાખલ થવાની

તૈયારીમાં છે. આપણા દેશને બેખમદાર રાજ્ય તંત્ર સોંપવા વિષે ઇંગ્લાંડમાં બેમ્બેર ચર્ચા ચાલી રહી છે. એવે સમયે ઇંગ્લાંડની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનું ખંધારણ બજવું એ આપણને મળનાર હક્કના સદુપયોગ માટે જરૂરનું છે. રાજકીય વિષયોની ચર્ચામાં રૂઢ થઈ ગયલા લોકોને તો આ પુસ્તક છાકરવાદી જેવું લાગશે પરંતુ અજ્ઞાન લોકોને જ્ઞાન આપવાની આકાંક્ષા રાખનાર સ્વદેશાભિમાનીને આ ગ્રંથ ઉપયોગી જણાયા વિના રહેશે નહિ. આ ગ્રંથને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે દાખલ કરી શાળાઓમાં ચલાવવામાં આવે તો કોઈ પણ જાતનો વાંધો નથી. ઉત્તર હિન્દમાં રોલેટ કાયદાનું વાંચન ફરજિયાત કરવામાં આવનાર છે તો પછી આવા બીનફોજદારી ગ્રંથનું વાંચન પણ ફરજિયાત થવું જરૂરનું છે. દેશી રાજ્ય તરફથી આવા પ્રકારનું પુસ્તક બહાર પડેલું બેધ અમને વિશેષ સંતોષ થાય છે; અને આ વિષયનું લખાણ કરવાનો પાકટ અનુભવ ધરાવનારા અધ્યાપક ભદ્રને હાથે આ ગ્રંથ લખાયો છે તેથી તેની ઉપયોગિતા વધે છે. સૌ કોઈ આ ગ્રંથનો સદુપયોગ કરશે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

૩. મીરાંબાઈ:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૦ મું. લેખક રા. જ્ઞાનુમુખરામ નિર્ણુરામ મહેતા. પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી વડોદરા. પ્રૃષ્ઠ ૧૦૨. કિંમત ૦-૧૧-૦ ૦-૧૦-૦)

ગૂજરાતની ભક્તીભાળી તથા સ્ત્રીકવિ રમણતાલુ બાઈ મીરાંબાઈ જીવનચરિત્રથી લગભગ ૪૦૦ અબજુલુ હશે. એ - ૧. ૧. ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે. મીરાંબાઈનાં ભજનો તો ઘેર ઘેર ગવાતાં હશે અને તેમની માદા-ધને લીધે લોકો તે મમજતાં પણ હશે. આથી તેનાં કાવ્યોની સમજૂતી પાછળ બહુ પાનાં રોકવામાં આવ્યાં નથી એ સાદું છે. મીરાંબાઈ વિષે અમુક ખાખતમાં લોકોમાં મતભેદ છે. એક તો એ કે મીરાંબાઈનો જન્મકાળ કયો? અને બીજા એ કે મીરાંબાઈ વિધવા થઈ હતી કે નહિ? ત્રીજા એ કે મીરાંબાઈ કોની પત્ની? આ ત્રણે ચર્ચાસ્પદ વિષયોનો છેવટનો નિર્ણય આ ગ્રંથમાં આપી દેવામાં આવ્યો છે એ જ તેની પ્રસિદ્ધિનું ખરેખરું સાર્થક છે. પુસ્તકના પાન ૨૧-૭૦ ઉપર મેવાડ ઉદયપુરની રાજન-મંડળીના મહાસદ મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ સામળદાસ તરફનો પત્ર પ્રસિદ્ધ કાંધો છે તેમાં તવારીખ સાથે ઉપલા ચર્ચાસ્પદ વિષયોનું સમાધાન આવી જાય છે. મીરાંબાઈ ૧૫૫૫ માં એટલે ઇ. સ. ૧૪૯૯ માં જન્મી હતી એ સિદ્ધ થાય છે. મીરાંબાઈ હુંબા રાણાની પત્ની થાય એવી જ માન્યતા આજ સુધી ચાલતી આવી છે તે ખોટી દે છે અને તે ભોજરાજની સ્ત્રી હતી એમ સાબીત થાય છે. તે નાની હતી તેવામાં જ વિધવા થઈ હતી એમ પણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે પુસ્તકમાં ૭ વિષયો છે ને તેમાંની બધા પરગણ્ય છે. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરાવનારને તથા લખનારને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ અને સૌ કોઈને પોતાના ઘરમાં આ ગ્રંથ સંગ્રહવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ, કેમ કે ગ્રંથ આ ભક્તીભાળી બાઈના પાકટ અભ્યાસીને હાથે આદર્શભૂત નીવડે તેને લખાયો છે ને મીરાંબાઈ તથા તેનાં કાવ્યોનું ખરું સ્વરૂપ આ ગ્રંથના વાચનથી સ્પષ્ટ આવે તેમ છે.

૭. પેલેસ્ટાઈનની સંસ્કૃતિ:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૪ મું. લેખક રા. સુ. રં. ઘાંડેખાન, પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી વડોદરા પૃષ્ઠ ૧૧૭ કિંમત ૦-૧૨-૦; ૦-૧૧-૦.)

અંગ્રેજી ગ્રંથનું આ ભાષાંતર છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીને આ ગ્રંથ વાંચવા લાયક છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધે પેલેસ્ટાઈન તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેથી આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ મમથાનુકૂળ છે. તેમાં દશ પ્રકરણો છે અને તેમાં પેલેસ્ટાઈન તથા તેના શરૂ-આતના વતનીઓ, પૂર્વ પ્રશ્નિમનો પ્રથમ ક્ષણ, રોમન અને ખ્રિસ્તીઓના વર્ગો વિષયો અર્થો છે. પુસ્તકની ભાષા વિષયને અનુસરતી છે. એકંદરે આ ગ્રંથ રસિક વાંચન પૂરું પાડશે એવું અમને લાગે છે. પુસ્તક સચિત્ર હોત તો સાફ થાત. પરદેશોની મંસ્કૃતિ આપણે જાણવી જોઈએ એ જ દલીલ આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિના સમર્થનમાં આપવી અસ થશે. પરદેશોના ઇતિહાસ એ એક પ્રકારના ચીલા છે અને તે ચીલે ચાલવામાં સ્વદેશનું હિત જળવાઈ રહે છે એટલું તો નહિ, પણ વૃદ્ધિને પામે છે. આ ગ્રંથમાં અભ્યાસીઓ શબ્દો વાંચવામાં આવે છે તેથી વાચકને કદાચ અત્યંત તો લાગશે પણ તે દેશની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ રસિક છે ને જાણવા જોઈ છે એમાં તો કંઈ શંકા નથી. આશા છે કે આવા ગ્રંથનો પણ સદુપયોગ થશે.

૮. મનુષ્યવિદ્યાનાં તત્ત્વો:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૫ મું. લેખક રા. મધુકુમાર શિવપ્રસાદ દેસાઈ, પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી વડોદરા, પૃષ્ઠ ૧૮૫ કિંમત ૧-૦-૦; ૦-૧૫-૦.)

આ વિષય ગુર્જર ગ્રંથ સમક્ષ પહેલી જ વાર રજુ થાય છે એવું અમારું ધારવું છે. નવીનતા પોતાની સાથે કંઈક ક્લિષ્ટતા પણ આણે છે તેમ આ ગ્રંથના વિષયની નવીનતા સાથે ગ્રંથની ગ્રંથણીમાં સહેજ ક્લિષ્ટતા પણ આવી ગઈ છે. છતાં ભાષા એટલી સાદી અને ઘરગથ્થુ છે કે એ ક્લિષ્ટતા ઢંકાઈ જાય છે. આપણા કે બીજા કોઈ પણ દેશનો અવીચીન તેમજ પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચવામાં તેમજ જાણવામાં જે રસ પડે છે તેની ખૂબ તો તેના અનુભવીને જ હોય છે. આમ છે તો પછી આપણા મનોવૃત્તિના મનુષ્યનો પ્રાચીન-અવીચીન ઇતિહાસ જાણવામાં કંઈ એટલું મઝા પડે એ અભાવિક જ છે. આ ગ્રંથ ભાષાંતર રૂપે છે તેથી પરદેશી દૃષ્ટાંતો નજરે પડે છે. છતાં નવો વિષય ખેડાયો છે એ સંતોષકારક છે. આમ એ વિષય ખેડાના રહેશે તોય લાભિયમાં એ વિષયના સ્વતંત્ર અભ્યાસીઓ પાઠશે ને સ્વદેશની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર ગ્રંથો આ વિષયને લગતા લખાતા થશે. મનુષ્યવિદ્યાનું ક્ષેત્ર, મનુષ્યનો પુરાતનકાળ, આલોચ, પરિસ્થિતિ, ભાષા, સમાજવ્યવસ્થા, કાયદો, ધર્મ, નીતિ અને મનુષ્યવ્યક્તિ એમ દશ પ્રકરણો છે તે પૈકી દરેકે દરેક પ્રકરણ રસિક બીનાઓથી ભરપૂર જમ્બાય છે. એકંદરે આખું પુસ્તક ઘણું આવકારને પાત્ર છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે વડોદરા રાજ્યને ધન્યવાદ ઘટે છે. ગળ્યાશ્રયે જ આવા અભ્યાસીયતા વિષયો અજવાળામાં આવી ગયે છે.

૯. જગતનાં વાર્તારૂપ ઇતિહાસ:—(શ્રી સ. મા. માળા પુષ્પો ૬ અને ૨૬. ભાષાંતર-દાર રા. ગોકુળદાસ મથુરાદાસ સાહ્ય પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી વડોદરા.

પહેલા ગ્રંથનાં પૃષ્ઠ ૬૨૦; બીજા ગ્રંથનાં કુલ પૃષ્ઠ ૪૯૨. કિંમત અનુક્રમે.
રૂ. ૩-૮-૦ તથા ૩-૦-૦.)

અંગ્રેજી ભાષામાં પાંચ ભાગમાં અને બે પુસ્તકમાં લખાયેલા “ The story of the World for the Children of the British Empire. ” નામક પુસ્તકનું આ ભાષાંતર છે. મૂળ ગ્રંથ વાર્તારૂપે અત્યંત સહેલી અને સાદી ભાષામાં લખાયેલો હોવાથી વાંચતાં બહુ આનંદ પડે છે ને બોધ મળે છે. આ ભાષાંતર વાંચતાં પણ એ અનુભવ થાય છે એજ ભાષાંતરકારની સફળતા ખતાવી આપે છે. યુરોપીય રાજ્યો કેમ ચડયાં ને કેમ પડયાં, જોને બાલુએ ધકેલી દઈ ઈંગ્લાંડ કેવી ચાતુરીથી કેવી કલાખા-જીથી આગળ નીકળી આવ્યું, જો પ્રબળોએ કેવાં કેવાં સાહસ ખેડયાં હતાં, વગેરે અનેક ખાખતો આ ગ્રંથના વાંચનથી જાણવામાં આવે છે. સમુદ્ર કિનારે વસ્તીની શરૂ-આત, નવીન દેશોની શોધ, યુરોપની જગૃતિ, સમુદ્ર ઉપરની સત્તા માટેની સ્પર્ધા, અને બ્રિટિશ મહારાજ્યનો વિકાસ એટલી મુખ્ય ખાખતો પાંચ ભાગમાં આવે છે. મૂળ પુસ્તક ખાળકો માટે લખાયેલું હોવાથી તેની રચના સાદી અને પ્રાથમિક તબક્કાની હોય એ કુદરતી છે. વળી જર્મની સિવાય બીજી યુરોપીય પ્રબળો પોતાનાં કોઈ પણ પુસ્તકોમાં હિન્દુસ્તાન વિષે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કરતાં નીચી થઈ જતી હોય એમ લાગે છે તેમ આ ગ્રંથમાં પણ હિન્દના સમર્થ વીર પુરુષો વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ જ ધી-નથી. ભાષાંતરકારે ઘટતી છુટ લઇને આ વિભાગ પોતાના ગ્રંથમાં યોગ્યોત કરી લીધો હોત તો કોઈ ના કહેત નહિ અને ગ્રંથની સંપૂર્ણતા સંધાત. આ તો ગ્રંથમાં આટલી ઉણપ રહી. આશા છે કે ભવિષ્યમાં આ ઉણપ દૂર કરવામાં આવશે. આ ખન્ને ગ્રંથો દરેક ઘરમાં જોવાને અમે ઉત્સુક છીએ.

૧૦. ખાલોઘાનપદ્ધતિનું શૃલશિક્ષણ:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૮ મું. અનુ-લેખક: રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી, વડોદરા પૃષ્ઠ ૧૧૬ કિંમત ૦-૧૪-૦; ૦-૧૦-૦ સચિત્ર.)

મૂળ જર્મન શબ્દ “ કિન્ડર્ગાર્ટન ” ઉપરથી “ ખાલોઘાન ” શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે. એ પદ્ધતિએ ખાલકોને ઘેર કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું તેની વ્યવહાર તપસીલવાર ચૂચનાઓ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી છે. મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથ ઉપર-થી આ અનુવાદ કરવામાં આવેલો છે. ‘ ખાલોઘાન ’ નો હેતુ ખાલકને કુદરતની સાથે અને તેટલા ગાઠ પરિચયમાં લાવવાનો છે. હિન્દુસ્તાન જટલી કુદરતથી છલોછલ ભરેલી જગ્યા આવા અભ્યાસ માટે બીજી કોઈ નથી. તેથી હિન્દુસ્તાનની આખોડવાને અનુસરીને ગ્રંથમાં ઘણા ફેરફારો કરી નાખવામાં આવ્યા છે. આથી એક રીતે આ ગ્રંથ સ્વતંત્ર છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ખાલકોને પાઠ કેમ આપવા, શિક્ષણના સાધનની દૃષ્ટિએ રમત એટલે શું, વાચનનું ને લેખનનું શિક્ષણ કેમ આપવું, પ્રાથમિક ગણિત કેવું શીખવવું, હાથકામ કેવી કેવી જાતનું શીખવવું, શાળાના અન્ય વિષયો-માંના પ્રાથમિક પાઠ કેવા આપવા, ઝંકારથી મૂલાકાર કેવી રીતે શીખવવા, તે બધું ખતાવી છંપતે એક અકવાડીઆનો અભ્યાસક્રમ વખતના આંકડા સાથે યોજ્ય રીતે

આપવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથમાં ગાયનના પાઠ તદ્દન નવેસરથી દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. “ હંકાર અને મૂલાક્ષરજ્ઞાન ” વાળું પ્રકરણ પણ તદ્દન નવું છે. એકંદરે જોતાં પુસ્તકની ભાષા કંઈ કઠણ નથી. જેમને વાસ્તે તે યોગ્યતામાં આવી છે તેમનાથી મમલ શકાય એવી ઘરગથ્થુ ભાષા છે. શાળાએ છોકરાંને ન મુકવાનો જેમણે નિશ્ચય કીધો હોય તેમણે જરૂર આ ગ્રંથની મદદથી પોતાનાં બાળકોને ઘરમાં શિક્ષણ આપવું. શાળામાં પણ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આ ગ્રંથને સ્થાન મળવું જોઈએ. આવાં સૌ મા-બાપો આ ગ્રંથ ઘરમાં સંગ્રહી તેનો સદુપયોગ કરશે એવી અમને આશા છે.

૧૧. સ્વદેશ-ગીતાવલિ:—(૨થી પ્રસિદ્ધ કરનાર: રા. કેશવ. હ. શેઠ અમદાવાદ. પૃષ્ઠ ૨૧-૮૯ કિંમત ૦-૧૪-૦).

“ સ્વદેશ ગીતામૃત ” આખ્યા પછી આ “ સ્વદેશ-ગીતાવલિ ” આપણી સમક્ષ ખડી થાય છે. તેના લેખક ભાઈ કેશવ. હ. શેઠ કાવ્યકાર તરીકે જાણીતા થયા છે. એમણે પોતાનાં સ્વદેશભક્તિના વિષયને અનુસરતાં ને લગતાં કાવ્યોનો સંગ્રહ આ ગ્રંથમાં કીધો છે. ગ્રંથમાં કુલ ૩૪ કાવ્યો છે. લેખકનું સ્વદેશભિમાન તથા તેમની દૃઢચમત્ક કાવ્યોમાં ઉતરી શક્યાં છે. છ કાવ્યો અનુવાદ રૂપે છે ને બાકીનાં સ્વતંત્ર છે. એકંદરે કાવ્યોમાંનાં ભાવો સારા અને સમજી છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પક્ષપાતી છે. એથી ગ્રંથનો રંગ કંઈક ઝાંખો પડે છે. પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલી બીનાઓ કેટલે અંશે સત્ય છે તેની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. પુસ્તકને છોડે દેગના નેતાઓની જય-તિઓ અને સંવત્સરીઓ તેઓની ભાવના સાથે આપવામાં આવેલી છે. અંગ્રેજી ભાવનાઓના ભાવ ગૂજરાતીમાં અનુબદ્ધ છંદમાં હિતારવાનો પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે ને તે કેટલેક અંશે સફળ પણ નીવડ્યો છે. પરંતુ હાંખા વિચારો અનુબદ્ધમાં સમાવી દેવાનું બધી વખતે બની શક્યું નથી ત્યાં ભૂલ જણાઈ આવે છે. એ પછી સ્વરાજ્ય સૂનાવલિ મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાં તથા તેના ભાવાર્થરૂપે તેનું પઘળપંથ ભાષાંતર આપવામાં આવેલ છે. એમાં પણ કેટલેક સ્થળે ઉપલી હિલુપ રહી જવા પામી છે. એકંદરે પુસ્તક આવકારને પાત્ર છે અને સૌ કોઈને તે વાંચવાની અમારી ભલામણ છે.

૧૨. મહિલા-મહોદય:—(લેખક: મુનિ ખાલવિજયજી પ્રકાશક શ્રેષ્ઠ દેવચંદ દામજી કુંડલાંકર જૈન આર્ટિસ્ટ ભાવનગર પૃષ્ઠ ૧૭૮. કિંમત સવા રૂપિયા.)

આ પુસ્તકમાં કુલ ૭ પરિચ્છેદ છે અને એકંદરે ૧૩૩ વિષયો છે. નામ સૂચવે છે તેમ ખામ કરીને સ્ત્રીઓને આ ગ્રંથ બહુ જ્ઞાનદાયક થઈ પડે તેવો છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સ્ત્રીઓને જરૂરનું જ જ્ઞાન આપવામાં આવેલું છે તે સૌ આ ગ્રંથમાં એક કેકાણે સંગ્રહી આપવામાં આવ્યું છે. પ્રતિ સંરક્ષણ, બાળકોની માવજત, તેમની ખીલવણી અને કેળવણી વગેરે સ્ત્રીઉપયોગી વિષયો સારા અર્થો છે. કૌશલ્યા, નરતકાર, ગાંધારી, મદોદરી વગેરે પ્રાચીન મતીઓનાં અનુકરણીય જીવન ચરિતો પણ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પત્ની પ્રતિ પતિના ધર્મ, પતિ પ્રતિ પત્નીના ધર્મ, પુત્રપુત્રી પ્રતિ દંપતિના ધર્મ વગેરે સામાન્ય સામાજિક વિષયો યોગ્ય રીતે સંગ્રહવામાં આવ્યા છે. એકંદરે પુસ્તકની ભાષા સહેલી અને તરત સમજાય તેવી છે. વિષયોની ગોઠ-

પણી પણ સારી છે અને સૌ સ્ત્રીઓ આ ગ્રંથ સંગ્રહી તેનો સદુપયોગ કરે એ ઇચ્છવા બેળ છે.

૧૩. આરી વીસ વાર્તાઓ:—(લેખક: રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ પ્રકાશક રા. રમણિયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી. મુંબાઈ પૃષ્ઠ ૩૦૮ કિંમત રૂપિયા બે.)

આ માસિકમાં પોતાના લેખો વારંવાર પ્રગટ કરી આભારી કરનાર લેખકના આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં આનંદ થાય છે. તેમાંની કેટલીક વાતો—“ અખળા-ઓનો એકઠો ” “ મનંતરાય અને દીકરી, ” તથા “ લેફ્ટેનન્ટ મહેતા. વી. મી. આ માસિકમાં પ્રગટ થયેલી છે. વીસ પૈકી ત્રણ વાતો—અખળાઓનો એકઠો, ફકીરની કહાણી અને ઇન્દિરા, એ ત્રણ વાર્તાઓ કેવળ ભાષાન્તર રૂપ છે. બીજી ત્રણ આર વાર્તાઓ ઉપર અમુક અંગ્રેજી વાર્તાઓની છાપ છે ખરી પણ તે કેવળ અનુવાદ રૂપ નથી. અમે ઉમેરીશું કે જે ત્રણ વાર્તાઓ કેવળ ભાષાન્તરજ છે તે લેખકની બીજી વાર્તાઓથી કલામાં વસ્તુમાં અને લખાવટમાં થોડે ઘણું અંશે જુદી જ પડી જાય છે. બીજી બે ત્રણ વાર્તાઓ બાદ કરીએ તો તે વધારેમાં વધારે આકર્ષક અને મનોરંજક છે પણ આ ભાષાન્તર હોવા છતાં મૂળ ગૂઝરાતીમાં જ લખી હોય એમ લાગે છે.

આ શિવાયની બાકીની સત્તર વાર્તાઓ ઉપરથી જ લેખકની પોતાની શક્તિનું માપ કાઢી શકાય. વાર્તાઓ સાત વર્ષના ગાળામાં જુદી જુદી જાતનાં અને ભૂમિકાનાં મામિકો મોટે, અને જુદે જુદે પ્રસંગે છુટક છુટક લખાઈ છે તેથી તે ક્ષેત્રમાં એક તાર તો બેવામાં ન જ આવે. છતાં બે આર વાર્તાઓને બાદ કરીએ તો બાકીની વાર્તાઓમાં કંઈક મળતાપણું (Family likeness) બેવામાં આવે છે. જે સાતવાતો બ્રહ્મ-સુત્રિય ત્રિમાસિકમાં પ્રગટ થયાનું જણાવવામાં આવે છે તે બધી સામાજિક અને ખામ કરીને સાતિસંગ્રહી હશે એમ માની લઈએ. તેમાં પોતાની ન્યાતની કેટલીક ખરાબ રીતો અને હાલ મુદારાને નામે પ્રચલિત થતી કેટલીક એવો વિષે મીઠી મઝા અને આછા કટાક્ષ બેવામાં આવે છે. તે વાતોનાં વિષય અને શૈલિ સામાન્ય કહી શકાય કોઈ વાંચનારને એમ લાગે કે ટીકા વધારે કરૂંક અને ચિતાર વધારે હૃદયંગમ હોત તો તે વધારે દીપી ઉઠત પણ કેટલીક ખસ ટાંકા પાણીએ જ જાય છે અને કેટલાક વા હળવી દવાથી ડગાય છે એ બેનાં એ વાર્તાઓનો અર્થ સધાતો નથી એમ ન કહી શકાય.

ત્રણ આર વાર્તાઓની ભૂમિકા વધારે ઉચી છે. “ કારાગૃહની કિશોરી. ” અને “ માલતિ મંડપ ” એ વાતોમાં ઘણા જુદા જુદા સંયોગોમાં યુવાવસ્થાનો ઉછળતો સ્નેહ ઘણે વર્ષે સજીવન થતો બેવામાં આવે છે. તેમ “ મનંતરાય અને દીકરી ” અને “ કોઈ કહેશે એ શું કરશે ” એ બન્ને વાતોમાં કૌમારવ્રતની જુદી જુદી મહેરછાઓ ચીતરવામાં આવી છે. પણ એકમાં રોહની અને બીજામાં કૌમારવ્રતની ભાવનાઓ જોડી મક્કમ અને મોહક છે તેટલું તેનું આલેખન નથી એમ સૌ ક્ષુલ્લ

કરશે. તે વાતો વાંચતાં આપણને લાગે છે કે લેખકની આંખ આગળ એક સુંદર સ્વપ્ન તરે છે અને તેને કાગળ પર ઉતારવાને તેઓ ખનતો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે ખરાબર સફળ થતો નથી. બીજી સામાજિક વાર્તાઓમાં વસ્તુ પર લેખકનો જેવો કાબુ જોવામાં આવે છે તેવો આ વાર્તાઓમાં નથી દેખાતો. આ સ્વાભાવિક છે. લેખક ભવિષ્યમાં વધારે ને વધારે ઉંચા તેમ જ સૂક્ષ્મ ભાવને અનુરૂપ કળાથી અને શૈલિથી દીપાવશે એવી આશા આપણે રાખીશું.

“ વસુના નવા શિક્ષક ”-એ નિર્દોષ ગમતનો અને મનોહર તથા સ્વાભાવિક વાત-ચીત્તનો ઉત્તમ નમુનો છે. નિશાળમાં ભણતાં છોકરાઓને અને છોકરીઓને તેમાં ઘણું જ રમ.પડશે. આવી વાર્તાઓને જુદા સંગ્રહ તૈયાર કરી પ્રગટ કરવાની લેખકને ખામ વિનંતિ છે.

૧૪. ગુજરાત સભા-અમદાવાદનો સને ૧૯૨૮ નો વાર્ષિક અહેવાલ—(છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. દેસાઈ, રા. માવલંકર અને રા. યાજ્ઞિક મંત્રીઓ ગુજરાત સભા અમદાવાદ.)

આખા હિન્દુસ્તાનના અને મુખ્યત્વે કરીને તલ ગુજરાતના પ્રજાકીય પ્રશ્નો વિષે કાયદાનુસાર જેવા રાજ્યપંચાયતના નિયમોને અનુસરીને ચર્ચા કરવા તથા ગુજરાતનો સામાન્ય રીતે સેવા કરવા માટે અમદાવાદમાં ગુજરાત સભા સ્થપાયેલી છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો હિન્દી પ્રજાના રાજકીય ઔદ્યોગિક, કેળવણી વિષયક, આર્થિક સામાજિક રાજકીય આદિ વિષયોનું હિત જાળવા માટે હિન્દમાં તેમજ હિન્દ બહાર પ્રજામતના પ્રતિનિધિ તરીકે ચળવળ કરવા એ આ સભાના મુખ્ય હેતુ છે. અહેવાલ વાળા વર્ષ દરમિયાન સદરહુ સભાએ અગત્યનાં કામો કર્યાં છે. એકા છંદ્રામાં મહેસુલ સુવતવી રાખવા બાબતની બારે ચલવળ આ સભાએ ઉપાડી હતી અને તેનું પરિણામ સૌના જ્ઞાનવામાં છે. અમદાવાદમાં પાણીનો કુમાટો તે સદાનો છે ને તે બાબતમાં કોઇનું કાંઇ હજી વળતું નથી. સભાએ આ બાબતમાં પણ નિષ્ફળ ચળવળ ચલાવી હતી. લડાઇને અંગે લશ્કરી ભરતી કરવામાં આ સભાના કેટલાક આગેવાન સભાસદોએ ભાગ લીધો હતો. બીજું મહત્વનું કામ સભાએ એ કર્યું હતું કે ઈન્દિયુએ-આના ચેપી રોગ માટે અમૂલ્ય તજવીજ કરી હતી. તેની વિગત આ નીચે તે કામના અહેવાલના અવલોકનમાં આપી છે. ત્રીજું અગત્યનું કામ દુષ્કાળસંકટ નિવારણનું છે. હજી એ કામ ચાલુ છે. તે કામ માટે આખો અમદાવાદ છંદ્રો સભાને અને ખાસ કરીને અમદાવાદ કેમિન રીલીફ કમિટીનો અત્યંત ઝંણી છે, અને રહેશે. એ અમૂલ્ય કામ વિષે એ કમિટીનો અહેવાલ બહાર પડ્યે અવલોકન લેવાશે. આ ઉપરાંત સભાએ બહાર વ્યાખ્યાનો વિગેરે બીજાં માર્ગ, ઉપયોગી કામો અહેવાલવાળા વર્ષ દરમિયાન કીધાં હતાં. એકદરે જોતાં ગુજરાત સભા આપણા ગુજરાતની ઘણી ઉપયોગી અને પ્રજામતનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા કાયક મંસ્થા છે. એ સંસ્થાનું વાર્ષિક લવાજમ જુગ જ છે. આ સભાના સભાસદ થવા તથા તે દ્વારા પોતાના પોકાર મરકાર સમક્ષ રજુ કરવાના પ્રમંજો મેળવવા અમે સૌને ભલામણ કરીએ છીએ.

૧૫. ગુજરાત સભા ઇન્ડિયુએન્સ રીલીફ કમિટીને અહેવાલ—(છપાવી પ્રગ્રિફ કરનાર રા. દેસાઈ. રા. માવલેકર અને રા. યાજ્ઞિક મંત્રીઓ ગુજરાત મલા અમદાવાદ.)

આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગયા વર્ષે સપ્ટેમ્બર ઓક્ટોબર માસમાં ઇન્ડિયુએન્સ નામનો ભારે ચેપી રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો અને તેના છાંટા દેશને ખૂણે ખૂણે ઉડયા હતા. તે રોગે મનુષ્ય જીવનનો જ અણગણ્યો ભોગ લીધો છે તે કોઇથી કદિ વિમર્શો જાય એમ નથી. સૌ સ્થળોએ ચાંપતા ઇલાજ લેવાની તળવીજ થઈ હતી તેમ અમદાવાદમાં પણ દયાળુ શહેરીઓને ઇલાજે ચોળવાનું સુઝયું હતું. તે મુજબ ગુજરાત સભાએ આ કામ ઉપાડી લઈ એક ઇન્ડિયુએન્સ રીલીફ કમિટી સ્થાપી હતી અને તા. ૪-૧૦-૧૮ થી તેણે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. આ કમિટીની પૂરેપૂરી ફતેહનું માન અમદાવાદના દાનવીર શેઠ અખાલાલ સારાભાઈને તેમજ સભાના સ્વયંસેવકોને ઘટે છે. કમિટીએ તળ અમદાવાદમાં તથા તેની આસપાસના થોડે દૂરના લતાઓમાં બધી જાતની મદદ કીધી હતી. અમદાવાદમાં લગુભાઈને વડે ખામ ખેલેલી ઇન્ડિયુએન્સ હોસ્પિટલમાં ૭૬ માણે કામ કરતાં હતાં. ઇસ્પતાલમાં દાખલ થયેલ ૨૨૮ માણેસો પૈકી ૧૭૧ મારાં થયાં હતાં ૫૭ મરી ગયાં હતાં અને દાખલ થતાં ચોવીશ કલાકમાં ૧૮ માણેસો મરી ગયાં હતાં. એ જોતાં કમિટીએ ઉઠાવી લીધેલા ભારે શ્રમ સફલ થયેલા જણાયા વિના રહેશે નહિ. આ કમિટીના ખાસ કરીને રોગચાળાના વખતના કામમા પણ તવગર તેમજ ગરીબ સંજ્યાખંધ લોકોએ સ્વયંસેવક તરીકે ખુશીથી ભાગ લીધો હતો એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. કમિટીને પ્રજા તરફથી એકંદરે રૂ. ૪૧૦૦૬-૩-૭૫ મળ્યા હતા તેમાંથી રૂ. ૨૪૮૧૮-૭-૪૫ ખર્ચ થતાં બાકી રહેતાં નાણાંમાંથી છપામણી આદિનું ખર્ચ બાદ જતાં કમિટી આશરે ૧૫૦૦૦-૧૬૦૦૦ રૂપીઆ ખચાવી શકશે. આ નાણાં 'ગુજરાત મલા એપીડેમિક રીલીફ ફંડ' ના નામથી કોઈ જેઠમાં ફેરવામાં આવનાર છે. આ ઘણું જ ચોગ્ય પગલું છે. કમિટીએ જે હીસાબ રાખ્યો હતો તે વિષે તેના ઓડિટર સાહેબ લખે છે "આજ સુધીમાં મેં એવા પ્રકારના ઘણા હિસાબ તપાસ્યા પરંતુ તેમાં એમના જેવો મારો, ચોખ્ખો ભૂલ વગરનો અને દરેક પ્રકારની વિગતવાળો હિસાબ પહેલા મારા જોવામાં આવ્યો નથી." આનું બધું માન કમિટીના ખજાનચી શેઠ અચરતલાલ સુનીલાલને ઘટે છે. એકંદરે જોતાં આ કમિટીએ જે કામ કીધું છે તેને માટે અમદાવાદની પ્રજા જેની સદાની ઝાલુ રહેશે. અમે આ કમિટીને ખરે જન્ય-વાદ આપીએ છીએ, અને ઇચ્છીએ છીએ કે લવિષ્યમાં પણ આવાં પ્રજેપયોગી કાંમ ઉપાડી લઈને ઉજ્જવળ મલા પોતાની સ્થાપનાનું સાર્થક કરશે.

(નવજીવન-કાર્યાલય).

હિન્દી સુધારાનો ખરડો.

સને ૧૯૨૭ ના ઔગષ્ટ માસની ૨૦ મી તારીખે સ્વરાજ્ય વિષે જે યાદગાર બહરનામું ક્રીટીશ મરકારે પાર્લામેન્ટમાં બહાર કઢ્યું હતું તેનો અમલ કરવાને હોદી વચ્ચર મી. મોટિંગ્યુ અને નામદાર વાંધસરેય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ—તેઓએ પોતાની દરખાસ્ત ગયે વર્ષે રીપોર્ટમાં રજુ કરી હતી. તે દરખાસ્તના મુખ્ય સિદ્ધાંત વિષે વાંધસરેયની કારે-ખારી સલાના અને હોદી વચ્ચરની હાઉન્સની સલાસદોની સામાન્ય સંમતિ પણ તેજ વખતે પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. તે પછી હોદી સરકારે તમામ પ્રાંતિક સરકારને એક કાગળ લખીને સુધારાના રિપોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવેલી યોજના વિષે તેમના વિગતવાર અભિપ્રાયની માગણી કરી હતી અને તેમ કરતાં પહેલાં મુખ્ય અમલદારો, રાજ-પુરોહો અને બહાર મંડળોના મત મેળવાની સૂચના કરી હતી. પ્રાન્તિક સરકારના અભિપ્રાય મળતાં કંઈક વિલંબ થયો અને દરમ્યાન ખાતાના વિભાગ અને મતાધિકાર વિષે મૂચનાઓ કરવાને કમીટીઓ નીમવામાં આવી. છેવટે હિન્દી સરકારે આ વર્ષના માર્ચની ૫ મી તારીખે સુધારાની યોજના વિષે પોતાના વિગતવાર અભિપ્રાય રજુ કરીને હોદી વચ્ચરને એક ખરીતો રવાના કર્યો અને બીજા સલાસદોથી કેટલીક સુધારાની ખાખતોમાં જુદા પડવાથી સર શંકરન નાથરે એક જુદી નોંધ લખી તે પછી ઉપર સૂચવેલી બંને કમીટીઓના રિપોર્ટ પુરેપુરા તૈયાર થઈ બહાર પડ્યા એટલે તે વિષે પોતાના વિશેષ અભિપ્રાય હોદી સરકારે એક જુદા ખરીતોમાં રજુ કર્યો. આ ખરીતો અને કમીટીના રિપોર્ટ કંઈ પણ અનુક્રમ સિવાય બહાર પાડવામાં આવ્યા છે અને હજી પણ બહાર પ્રજાને જોઈતી નકલો પુરી પાડવામાં આવી નથી એટલે વર્તમાનપત્રકારો મિવાય બીજાને તે વિષે વિચાર કરી અભિપ્રાય બાંધવાની થોડી જ તક મળી છે. છતાં ૫ મી એપ્રિલના મૂળ ખરીતો વિષે તેમજ ખાતાના વિભાગ સંબંધી ખરીતો વિષે જે બહારમાં આવ્યું છે તે ઉપરથી હોદી પ્રજાને એવો મત બંધાયો છે કે હોદી સરકારની મુખ્ય મુચનાઓ અત્યંત દરિદ્ર સંકુચિત અને સુધારાની યોજનાને બહાર દેખીતી રીતે અકબંધ રહેવા દઇ અંદરથી તેને કોરી નાંખનારી છે. આ ચર્ચાઓ ચાલતી હતી એવામાં મી. મોટિંગ્યુએ હોદી રાજ્યબધારણ સંબંધી નવા કાયદાનો ખરડો આમની મલા આગળ રજુ કર્યો અને જણાવ્યું કે તેમણે હોદી સરકારની કેટલીક સૂચનાઓ ગ્રહણ કરી છે પણ ખાકીનીનો સ્વીકાર ન કરવાને તેઓ પાર્લામેન્ટને સલાહ આપે છે. જોતજોતામાં તો તે ખરડો આમની સલામાં બીજી વાર પસાર થયો છે અને આમની તથા અમીરેશની સલામી એક સંયુક્ત સલામ તે ખરડો તપાસવા અને તેમાં કંઈ જોઈતા સુધારા વધારા વિષે ભલામણ કરવા નીમવામાં આવી છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે એ ખરડો જોવાને હોદી પ્રજા ઘણી જ આતુર થઈ હતી; અને તે ખરડો હવે હોદી મરકારે બહાર પાડ્યો છે, એટલે તે વિષે પ્રજાને મત ફેળવી તે વિલાયતમાં વસતા આપણા આગેવાનોને તેમજ ક્રીટીશ પ્રજા તેમ પાર્લામેન્ટને અને પ્રધાનમંડળને જણાવવાની ખામ જરૂર છે.

હીંદી મુધારાનો જે ખરડો પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો છે તે આ લેખનો વિષય છે. કારણ કે તે પ્રગટ થયા પછી હીંદી સરકારના તમામ ખરીતાનુ મહત્વ ઓછું થાય છે. છતાં તે ખરીતો હવે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર નથી એમ કંઈ નથી. આ ખરડો એક ખોખાડપ છે. તેને અંતે કેટલીક અતિ મહત્વની ખાખતમાં પરિશિષ્ટ રજુ કરવાનાં છે તે હજી તૈયાર પણ થયાં હોય એમ લાગતું નથી અને છતાં એ પરિશિષ્ટ ખરડાના અંગરૂપ ગણાય. વળી આ ખરડામાં સ્થળે સ્થળે નિયમો ઘડવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે તેમાંના કેટલાક હીંદી વચ્ચે ઘડશે. પણ આપણે માની શકીએ કે તે ઘણા ખરા હીંદી સરકાર ન ઘડી શકશે; અને જો કે હીંદી વચ્ચે અને પાર્લામેન્ટની સંમતિ પ્રાપ્તિ ન જ તે અમલમાં આવશે તો પણ તેમાં સાધારણ રીતે થોડા ન ફેરફાર થાય છે એ આપણે અનુભવપરથી જાણીએ છીએ. હવે આમ જ ખાખતોમાં પરિશિષ્ટ અને નિયમો ઘડવાના છે તે વિષે હીંદી સરકારે પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે અને તે વિષે આપણે પ્રજામત દર્શાવવામાં કંઈ પણ ટીકા કઠીએ તેથી આપણને નુકશાન થવાનો સંભવ રહે છે. માટે માત્ર ખરડાની જ ટીકા કઠીને જ સંતોષ ન પામતાં જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાવે ત્યાં ત્યાં હીંદી સરકારની સૂચનાઓ પર પણ અમે વિવેચન કરીશું.

ખરડાનો પ્રસ્તાવ.

દરેક કાયદાનો હેતુ તેની શરૂઆતમાં જણાવવામાં આવે છે અને કાયદાની કલમોનો અર્થ કરવાને તેનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે આ ખરડાના આરંભમાં જો ન હેતુ જણાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંના પ્રથમ તો ૨૦ ઓગસ્ટના જાહેરનામામાંથી લેવામાં આવ્યો છે એટલે તે વિષે તો કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. પણ બીજો હેતુ એ જણાવવામાં આવ્યો છે કે “હીંદના પ્રાન્તોમાં આવી સંસ્થાઓનો વિકાસ ધીમે ધીમે કરવાની સાથે પ્રાન્તિક ખાખતોમાં તે પ્રાન્તોને હીંદી સરકારના અંકુશમાંથી વધારામાં વધારે અંશે મુક્ત કરવી-પણ તે એવી રીતે કે જેથી હીંદી સરકારને પોતાની જવાબદારીઓ પુરેપુરી અદા કરતાં અડચણ ન આવે”. આમાં જો વાત સમાયેલી છે. પ્રથમ તો પ્રાન્તિક રાજ્યતંત્રમાં જવાબદારીનું તત્ત્વ યોજવાનો હેતુ છે. મુધારાની યોજના મુજબ પ્રાન્તિક સરકારનાં કેટલાંક ખાતાં ઉપર ધારાસભાને અને તેની વતી પ્રધાનમંડળને સત્તા સોંપવાનો હેતુ ખરડામાં પણ જોવામાં આવે છે. આમ જ ખાતાંઓ વિષે પ્રાન્તિક સરકાર ધારાસભાને જવાબદાર થાય તે વિષે તો હીંદી સરકાર, હીંદી વચ્ચે અને છેવટે પાર્લામેન્ટનો અંકુશ ઉઠાવી દેવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. પણ આ ખરડાના હેતુમાં બીજી એ ખાખત ગણેલી છે કે જે ખાતાં પ્રાન્તિક સરકારને સ્વાધીન રહે અને જે વિષે તે ધારાસભાને જવાબદાર ન રહે તે વિષે પણ તેને હીંદી સરકારથી અને તેટલી સ્વતંત્ર ખનાવવાનો આશય જોવામાં આવે છે. તે મુજબ હીંદી સરકારે પોતાના ખરીતામાં સુચ્યું છે કે સારી ઓફિસો અને જાહેર ખાંધકામના

x “પ્રીટીશ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે” હોંદુસ્તાનમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની મિદ્ધિ કમરોઝ કરવાના હેતુથી તે દેશમાં સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ કમે કમે બીજાવવાની જરૂર છે તે માટે.”

સંબંધમાં ઘણીજ મોટી રકમ સુધીનાં નાણાંના ખર્ચની સત્તા પ્રાંતિક સરકારને સોંપવી અને બીજી કેટલીક બાબતોમાં પણ નાણાંની અમુક હદ ન બાંધતાં, તેને ખર્ચવાના નિયમોજ રચીને સંતોષ પામવો. વાંચકો જોઈ શકશે કે સ્વાધીન ખાતામાં આ પ્રમાણે ખર્ચ ઉપર હોદી સરકારનો અંકુશ નજરેજ રાખવામાં આવે તો પ્રાંતિક સરકાર તે સંબંધમાં કેવળ નિરંકુશ અને બીજી પાસ અત્યાર સુધીના વહીવટની પદ્ધતિ મુજબ અને હવે પછી તેમાં કરવાના મુદારા વિષે જે સિદ્ધાંત રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે હિંદના જેવી અમલદારી સરકાર કોઈ પણ ખાતા વિષે કાં તો હિંદી પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ ધારાસભાને અથવા બ્રીટીશ પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ પાર્લામેન્ટને અને તેની વતી હોદી વજરને જવાબદાર હોવી જોઈએ આ ઉપરથી એવું કલિત થાય કે જે ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં ન આવે તે બધાં વિષે હિંદી સરકાર અને હોદી વજરનો અંકુશ હાલના જેવો કાયમ રાખવો જોઈએ. મુબાઇની અને દીલ્હીની કેંગ્રેસે આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ જણાવ્યો છે અને તેથી આ બીજા હેતુમાં આપણી દૃષ્ટિ ફેરફાર કરાવવાને માટે આપણે ચળવળ કરવી જોઈએ. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે કારોબારી સભા વધારે સ્વતંત્ર હશે તો તે ધારાસભાના મત પ્રમાણે વધારે વર્તી શકશે. અમને આવો સંભવ ઓછોજ જણાય છે; અને જે પ્રાંતિક સરકાર ધારાસભાને અનુકૂળ હશે તો તેમાં હિંદી સરકારની પણ મંજૂરી મેળવી શકશે. બીજી પાસ અમને ભય તો એ છે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે સરકાર અંકુશમાંથી છુટતાં વધારે ઉડાઉપણુ દાખવશે અને તેથી પરિણામમાં પ્રજાને ઘણું ગંભીર નુકશાન પહોંચાડશે.

પ્રાંતિક સરકારનો વિભાગ.

ખરડાની કલમે તપાસતાં પહેલાં પ્રાંતિક ખાતાંનો ને તેને અંગે સરકારનો વિભાગ કરવાની દરખાસ્ત વિષે હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જે દલીલ રજુ કરી છે તે ઉપર નજર નાખીશું; કારણ કે આ વિભાગ કરવા વિષે જે હેતુ રાખવામાં આવે તે ઉપરથીજ તેના વહીવટનું અનુમાન કરી શકાય. પાંચ પ્રાંતના ઉપરીઓએ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની જે યોજના રજુ કરી હતી તેને ના મંજૂર કરીને હિન્દી સરકાર આ વિષે મુદારાની યોજનામાં કરવામાં આવેલી દરખાસ્તને ટેકા આપે છે. પણ હિન્દી પ્રજામત એકે અવાજ જાહેર કરે છે કે પ્રાંતિક સરકારના વિભાગની દરખાસ્તને ટેકા આપતાં હિન્દી સરકારે જે દલીલો વાપરી છે, તેમાં ઘણીજ વાચડાઈ અને ચીકાસ દાખવવામાં આવ્યાં છે, એટલુંજ નહિ પણ સ્વરાજ્યના મૂળ સિદ્ધાંતનો કેટલોક અંશે ભંગ કર્યો છે. ખાતાનો વિભાગ જે જાણે તત્વજ્ઞાનનું સૂત્ર હોય એવી રીતે તેને કારોબારી સરકાર, ધારાસભા, મંત્રી નોકરો, ને નાણાંનો વહીવટ-એ ચારે બાજુએ લાગુ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. દરેકને વિષે એમ માની લેવામાં આવ્યું છે કે તેમાં પ્રજાને જવાબદાર અને હિન્દી સરકાર તથા પાર્લામેન્ટને જવાબદાર-એમ બે પુરેપુરા વિભાગ હોવા જોઈએ; અને પછી જેમ કારોબારી સરકારમાં બે ચોક્કા ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તેમ ધારાસભા અને મંત્રી નોકરોના સંબંધમાં કરવાનું કેમ યોગ્ય ધાર્યું નથી અને નાણાં સંબંધી તેવાજ વિભાગ રાખવાની શી જરૂર છે તે ઝીણવટથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. આમ અને ત્યાં સુધી પુરેપુરો ભેદ કરવાનો અને જ્યાં તેમ ન

ખની શકે ત્યાં પણ અંદરખાનેથી તે સેવવાનો હેતુ જોવામાં આવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સુધારાના રીપોર્ટમાં તો પ્રાંતિક સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ દાખલ કરવાના એક સાધન તરીકે જ નેટલો ઓછામાં ઓછો વિભાગ કરવાની જરૂર જણાય તેટલોજ રાખવાનું જણાયું છે. તેમજ તે વિભાગ છતાં પણ પ્રાંતિક સરકાર એક રહે અને દેખાય તે માટે ઘણીજ ચિન્તા રાખવામાં આવી છે. હિન્દી સરકારનું દષ્ટિબિન્દુ આથી ઉંધું છે ! સ્વરાજ્યની શરૂઆત કરવા માટે જે કેટલાંક ખાતાં જુદાં પાડીને તે ગ્રજને જવાબદાર રહે એવા પ્રધાનો નીમવાની જરૂર છે, તો પછી તેમના અને કારોબારી સભાના ચોતરા અને ખની શકે તેટલાં ખાતાં જુદાં કરવાનો હિન્દી સરકાર ધરિદો રાખે છે. સનદી નોકરોનો ખાતાની માકક ભાગ પાડતાં ઘણાજ અયોગ્ય ખર્ચ થઈ જાય તેથી તેના ભાગ પાડવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. ગ્રાન્ડ કમીટી અને સર્ટીફિકેટનાં ઉચીયાર હાથમાં હોવાથી એક ધારાસભા પણ ખેની ગરજ સારી શકે; માટે જે ધાગ-સભાની જરૂર નથી. પણ નાણાના સંબંધમાં જેવા વિભાગની કલ્પના પણ સુધારાના રીપોર્ટમાં સૂચવવામાં આવી નથી તે હિન્દી સરકારને સ્વાભાવિક લાગે છે. રખેને સ્વરાજ્યનું જે તત્ત્વ ચોડાકજ ખાતામાં દાખલ કરવાનું છે તે ખાતાનાં ખાતાને ગરજ પણ ન અલગાવી નાખે અને પ્રધાનો તથા ધાગસભા સ્વાધીન ખાતાં ઉપર જાણે અંજાણે કંઈ પણ સત્તા ન ભાગવે એ માટે છેક સ્લેગ સ્પષ્ટ વિભાગ કરવાનો વિચાર હિન્દી સરકારના મનમાં ઘોળાયાં કરે છે. પણ આટલેથી જ હિન્દી સરકારને સંતોષ થતો નથી. પ્રધાનોનું તંત્ર તદ્દન જુદું પાડતાં એકને બદલે એ સરકાર થાય અને પ્રાંતિક સરકાર તો એકજ હોવી જોઈએ તે માટે તેનાં ખંને અંગે એક ઉપરી સત્તાના અંકુશ નીચે હોવાં જોઈએ એ સિદ્ધાંત પર હિન્દી સરકાર ખાસ ભાર મુકે છે. આ ઉપરી સત્તા કેટલીક ખાખતોમાં તો પ્રાંતિક અમલદારી સત્તા અને અને બીજી ઘણી ખાખતોનાં હિન્દી સરકાર અને હિન્દી વજર અને એવો આશય જણાય છે. આમ જે હિન્દી સરકારનો આશય કાયદામાં અને નિયમોમાં ઉતારવામાં આવે તો પ્રધાનો કારભારી સભાસદોના સમોવડીઆ નહિ રહે અને તેમનાં ખાતાની પાયરી સ્વાધીન ખાતાના જેવી નહિ રહે પણ પ્રધાનોનું આજુ તંત્ર સુસ્તપણે છુટું પાડીને તેને ચોડે કે ઘણે અંગે અમલદારી અંગે અને બીજી ઉપરી સત્તાઓને આધીન કરવામાં આવશે. આ ચર્ચા ધ્યાનમાં રાખીને આપણે ખરડાની કલમો તપાસીશું અને ઉપર સૂચવેલો આશય જ્યાં રહેજ પણ જણાવો હશે ત્યાં મજબુત વાંધો ઉઠાવીશું.

પ્રાંતિક સરકાર-અમલદારી.

ગવર્નર પ્રાંતિક સરકારનો પ્રમુખ છે. સુધારાની યોજના મુજબ તેનું મહત્ત્વ પહેલાં કરતાં ઘણુંજ વધશે. પ્રાંતિક સરકારનાં ખંને અંગે વચ્ચે તે સમતોલપણ રાખશે એટલુંજ નહિ પણ ખાસ સૂચનાપત્રથી સ્વાધીન ખાતાં માટે તેમજ પ્રાંતની સુલેહશાંતિ માટે તેને શિરે ખાસ જવાબદારી નાંખવામાં આવશે. સુધારાની યોજનામાં જણાવ્યું છે કે બધા પ્રાંતોના વડાને હવેથી ગવર્નરની પદવી આપવામાં આવશે. આથી તે પદવી ભોગવનારનો પગાર અને ઓછો વધે પણ તેથી ગ્રજને કંઈ ખાસ લાભ થાય નહિ. આપણી તો એ માગણી છે કે સનદી નોકરીના અમલદારને ગવર્નર તરીકે નીમી શકાય

નહિ પણ આ દેશના કે ઈંગ્લંડના જાહેર હવનમાં ઈંચી પદવી ધરાવનાર કોઈ શુદ્ધસ્થને તે પદવી આપવી જોઈએ. પણ સુધારાના રીપોર્ટમાં તેમજ હિન્દી સરકારના ખરીતામાં બધા પ્રાંતના કપરીઓને ગવર્નરને ઇત્કાળ આપવાનું જણાવેલું હોવા છતાં તેની નીમણૂકનું આ ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. સુધારાના ખરડાની બીજી કલમમાં, એક પાસ મદ્રાસ અને બંગાલ અને બીજી પાસ પાકીના તમામ પ્રાંતો વચ્ચે ભેદ સૂચવવામાં આવ્યો છે અને દશમી કલમમાં તે ગવર્નર, લેફ્ટનન્ટ-ગવર્નર અને ચીફ કમીશનર-એ શબ્દો પણ વારપવામાં આવ્યા છે. અને જણાવવું જોઈએ કે કમમાં કમ સંયુક્ત પ્રાંત માટે તે બહારના શુદ્ધસ્થની ગવર્નર તરીકે નીમણૂક કરવી જોઈએ.

સુધારાના રીપોર્ટમાં સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે બધા પ્રાંતની કારોબારી સભામાં બે સભાસદો હોવા જોઈએ-એક હિન્દી અને એક ઇંગ્લેન્ડ-અને અંગ્રેજ સભાસદ સીવીલીયન હોવા જોઈએ એવા મુત્તાની હાલની મર્યાદા દૂર કરવી જોઈએ. હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જણાવ્યું છે કે ઘણા ખગ પ્રાંતોમાં થોડાંક ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવશે તોપણ કારોબારી સભાના કામને ભાર બહુ ઓછો થશે નહિ તેથી હાલની માફક ત્રણ સભાસદો નીમવા અને તે પૈકી એક હિન્દીને નીમવા. આમ કરવાનું બીજું એક કારણ એ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ખાતા વિનાના સભાસદ નીમવાની સૂચનાને નામંજૂર કરેલી હોવાથી અમલદારી તત્ત્વનું યોગ્ય પ્રમાણ પ્રાંતિક સરકારમાં જળવવાને હાલની માફક બે સીવીલીયન રાજવાની જરૂર છે. પણ મી. મોન્ટેગ્યુએ આમની સભામાં આ ખરડો રજૂ કરતાં જણાવ્યું હતું કે જો બે સીવીલીયન નીમવા પડશે તો બે હિન્દીઓને નીમવામાં આવશે. આથી આપણને સંતોષ થયો છે. હવે ખરડામાં કારોબારી સભામાં એક અંગ્રેજ સીવીલીયન નીમવાની મર્યાદા જોવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ રીતે હિન્દી સરકારના અગ્રહનું પરિણામ છે. આ મર્યાદા દૂર કરવાની માગણી આપણે કરવી જોઈએ.

પ્રધાનો.

પ્રધાનોની નીમણૂક તથા પગાર અને ગવર્નર સાથેના તેમના સંબંધ વિષે હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જે સૂચનાઓ કરી છે તેથી તે ઘણા અગ્રિય બન્યો છે. પહેલી તેમની નીમણૂકની મુદત અને પગારની બાબત લખે. સુધારાના રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધારાસભા અને તેને ચુંટનારને જવાબદાર ગણતંત્રની રૂઢીઓની ટેવ નહિ હોવાથી અને પ્રધાન તરીકે નીમાનાર શુદ્ધસ્થને પણ તેમનું કાર્ય તદ્દન નવું હોવાથી પ્રથમ તો પ્રધાનને પહેલી ધારાસભાની મુદત માટે નીમવા જોઈએ. માત્ર ચુંટાએલા સભાસદોમાંથી વિચાર કરીને ગવર્નરે જમને પ્રધાન તરીકે નીમ્યા હોય તેને જરા મતભેદથી ઉચલાવી નાંખવાને ધારાસભા અધીરી ન થાય અને બીજી પાસ પ્રધાનપદની મુદતની કેંઈક ખાત્રી લાગવાથીજ તે સ્વીકારવાનું કેટલાક ઉત્તમ શુદ્ધસ્થો કબૂલ કરે. પણ જાણે હિન્દી સરકારને આ નવીન તત્ત્વના વિકાસ માટે જરા પણ દરકાર ન હોય તેવી રીતે તેઓ જણાવે છે કે શરૂઆતથીજ પ્રધાનો મતદારોને નહિ પણ ધારાસભાનેજ જવાબદાર હોવા જોઈએ-અર્થાત્ ઈંગ્લંડની માફક જો તેમની સામે

ધારાસભા વધુમતે ઠરાવ પસાર કરે અથવા તેમની કોઈ મહત્વની દરખાસ્ત ધારાસભા નામંજૂર કરે તો તેમને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડે. અત્યક્ષ રીતે તો ગવર્નરજી પ્રધાનને આ ફરજ પાડી શકે અને તેથી હિન્દી સરકારે સૂચવ્યું હતું કે, ગવર્નર કીક લાગે ત્યારે પ્રધાનને ખરતરફ કરી શકે. આ સૂચના કરવાનું બીજું અને સરકારની દૃષ્ટિથી વધારે મહત્વનું કારણ તો એ છે કે પ્રધાનના ખાતા વિષે તેની અને ગવર્નરની વચ્ચે મતભેદ થાય અને પ્રધાનને ધારાસભાનો તથા ગવર્નરની ઉપરિ સત્તાનો ટેકો મળે ત્યારે પ્રધાનની અડચણ દૂર કરવાની સત્તા ગવર્નરને આપવી જોઈએ. આપણે જોઈને ઘણાજ નિરાશ થઈએ છીએ કે આ ખરડામાં પણ (કલમ-૩) જણાવ્યું છે કે “પ્રધાનો ગવર્નરની ઈચ્છા હશે ત્યાં સુધી પોતાનો હોને ભોગવશે.” આપણે તો એજ માગણી કરીશું કે સુધારાના રીપોર્ટની મૂળ સૂચનાને કાયમ રાખીને, પ્રધાનને પહેલા ધાગ-સભાની મુદત માટે નીમવા જોઈએ અથવા તો ધારાસભાના વધુ મતથીજ તે ખરતરફ થાય એવું જણાવવું જોઈએ. આ કલમથી તો ગવર્નરના હાથમાં પ્રધાનનું લવિબ્ધ રહે છે કારણકે તદ્દન સાધારણ મંથોગોમાં પણ તે તેને ખરતરફ કરવાની સત્તા ધરાવશે. આ વિષે જરૂરી સુધારા માટે આપણે મજબૂત ચળવળ કરવી જોઈશે.

ત્રીજી કલમની પેટા કલમ (૪) એવા મુદ્દાની છે કે જ્યારે ખાસ ખાસક સચો-ગીને લીધે કોઈ સોંપાયલા ખાતાના અધિકારી પ્રધાનની જગ્યા ખાલી હોય ત્યારે તેના કામચલાઉ વહીવટ માટે નિયમો ઘડાવાની સરકારને સત્તા આપવી. અર્થાત્ સાધારણ મતભેદને લીધે પ્રધાનને ખરતરફ કરવામાં આવે ત્યારે તો તેના ખાતાના વહીવટ માટે બીજા પ્રધાનને તરત જ નીમવાની જરૂર પડે. પણ જો ગવર્નરને એવા કોઈ પ્રધાન સુંદાયલા સભાસદોમાંથી ન મળે કે જે તેના મતને ટેકો આપે તો આ કલમનો લાભલઈ ને પ્રધાન શિવાય તે ખાતાનો વહીવટ ચલાવી દે. આની માથે જો પહેલી કલમના બીજા વિ-ભાગની પેટા કલમ (૬) ને મૂકીશું તો પ્રધાનો અને સરકારના સંબંધનો કીક ખ્યાલ આવશે. તે પેટા કલમ મુજબ ખાતાના વિભાગ વિષે ઘડવાના નિયમો સાધારણ રીતે પ્રધાનને કોઈ ખાતાની સોંપણી થોડો વખત મોકુફ રાખવાની કે તે રદ કરવાની સત્તા આપશે નહિ પણ હિન્દી વજર અને તેની કાઉન્સિલની મંજૂરીથી તેમ કરી શકશે. આગલા વાક્ય સાથે જોડતાં સમજશે કે હિન્દી સરકારની સૂચનાને અદલ અનુસરીને કોઈ મહત્વની ખાખતોમાં ગવર્નરને અનુરૂપ કોઈ પ્રધાન ન મળી શકે તો તેની જગ્યા ખાલી રાખીને તેનો વહીવટ ચલાવી શકે. તેમ જ ધારાસભા અને તેના આગેવાનો પોતાની જગ ન છોડે તો તે ખાતું હિન્દી વજરની સંમતિથી પાછું ખેંચી લેવાની સત્તા પણ આ ખરડો આપે છે. આમ હિન્દી સરકારનો છુટો મી. મોન્ટેગ્યુએ ગળ્યો છે; અને તેથી સર શંકરન નાથરે જણાવ્યું છે કે તે પ્રમાણે સ્વરાજ્ય શન્યવત ઘણે એમાં લેશ પણ શંકા નથી. સુધારાથી પ્રજાના પ્રતિનિધિ રૂપ ધારાસભા અને પ્રધાનોએ કંઈક સંકુચિત ક્ષેત્રમાં પણ ચોક્કસ અને છેવટની સત્તા આપવી જ જોઈએ. હવે જ ખાતા પ્રધા-નોને સોંપવામાં આવે તેના વહીવટના કોઈ મોટા સવાલોમાં ગવર્નર અને ઉપરિ સર-કાર જુદાં પડે ત્યારે સુધારાની ચોજનાની કસોટી ધાય છે. સામાન્ય પ્રસંગે ગવર્નર નમ્યું આપવું જ જોઈએ અને જો પ્રધાન તે વિષયમાં ધારાસભાનો ખરો પ્રતિનિધિ

નથી એમ લાગે તોજ તેને દૂર કરી તરત બીજા પ્રધાનને નીમી શકે. પણ જો તેના મતનો અમલ કરવાને ધારાસભાના વિશ્વાસપાત્ર કોઈ સુંદાયેલા શુદ્ધ ન મળી શકે તો વધારેમાં વધારે સંભવ તો એજ લાગે છે કે ગવર્નર જ ભૂલમાં હોય; પણ તેમ ન હોય તો પણ સોંપાયલા ખાતામાં છેવટનો નિર્ણય પ્રધાનના હાથમાં જ રહેવા દઈ ગવર્નરે દૂર રહેવું જોઈએ. આ ભાવનાથી હિન્દી સરકારની સૂચનાઓ અને દુર્ભાગ્યે ખરડાની કલમો ઘણી દૂર છે. તે અમલમાં આવે તો આખી સુધારાની યોજના પર પાણી ફરી વળશે અને તે વ્યર્થ બનશે એમ વધારેમાં વધારે નરમ આગેવાનો, વર્તમાનપત્રો અને જાહેર મંડળોએ જણાવ્યું છે. માટે તે રદ કરાવી આ ખરડાના મુખ્ય સિદ્ધાંતોને ખચાવી લેવા માટે આપણે બને તેટલી વેગલરી અને આગ્રહી ચળવળ કરવી જોઈએ.

પ્રધાનના પગાર કારોબારી સત્તાના સભાસદોના જેટલા જ હોવા જોઈએ એવી માગણી કોંગ્રેસે કરી છે, અને તે તદ્દન વ્યાજબી છે. હાલ અને ભવિષ્યમાં પણ કારોબારી સભાના હિન્દી સભાસદોના પગાર સીવીલયન સભાસદના જેટલો જ હોય છે અને જ શુદ્ધરૂપે પ્રધાનો તરીકે નીમાશે તેઓ પણ તેમની જ કોટિના હશે એમ આપણે માની શકીએ. હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જણાવ્યું છે કે તેમને કારોબારી સભાસદ જેટલો જ પગાર આપવાનું કંઈ કારણ નથી પણ તેમને ઓછો પગાર આપવાનું સૂચવવાથી હિન્દી પ્રજાને અવિશ્વાસ આપે માટે પગાર ચોક્કસ કરવાની સત્તા ગવર્નરને જ સોંપવી. અમે ઉમેરીશું કે બીજા કોઈ પણ દરિયિન્દુ બાણ્યે રાખીએ તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે પ્રધાનને ઓછો પગાર આપવામાં આવે તો કારોબારી સભાસદો આગળ તેમજ હંથા નીચા તમામ અમલદારો આગળ તેમની ઓછી પ્રતિષ્ઠા પડે અને તેથી જ અગત્યનું મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેમને તદ્દન નવા માર્ગ પર જવાનું છે તેમાં ગંભીર વધારો થાય. દુર્ભાગ્યે આ ખરડાની નીચ કલમમાં હિન્દી સરકારની જ સૂચના સ્વીકારવામાં આવી છે. આમાં આપણે જોઈતા સુધારો કરાવવાને આપણે ખામ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રાંતિક ધારાસભા.

છટ્ટી કલમ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રાંતની ધારાસભાના કુલ સભાસદોની સંખ્યા અને તેમની નીમણુંક તથા સુંદણીની પદ્ધતિ વગેરે આ ખરડાના પહેલા પરિશિષ્ટમાં જણાવવામાં આવશે. એક પેટા કલમ મુજબ કુલ સભાસદોની સંખ્યા સેંકડે પાંચ ટકા સુધી વધારવાની અને જુદા જુદા પ્રકારના સભાસદોનું પ્રમાણ ફેરવવાની સત્તા નિયમોથી હિન્દી સરકારને આપવામાં આવશે. પણ તે એવી રીતે વાપરવાની છે કે જેથી સુંદાયેલા સભાસદોનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું ૭૦ ટકા જેટલું અને અમલદારો વધારેમાં વધારે ૨૦ ટકા જેટલા હોવા જોઈએ. કોંગ્રેસની માગણી ધારાસભામાં ૮૦ ટકા જેટલા સભાસદો નીમવાની હતી એટલે આ કલમને આપણે સ્વીકારી લઈશું. તમામ પ્રાંતિક ધારાસભાઓના ખંધારણ પરિશિષ્ટમાં મૂકવામાં આવશે એ પણ ઘણી જ સંતોષની બીના છે કારણ કે ૧૯૦૬ ના મોર્લી-મીન્ટોના સુધારાની રૂઝ વિગતવાર ખંધારણ ઘડવાની સત્તા હિન્દી સરકારને આપવામાં આવી હતી તેથી તે કેટલેક અંશે નિષ્ફળ થયા હતા. સુંદણી કરનારના અધિકાર વિષે નિયમો ઘડવાની સત્તા આપવામાં

આવી છે અને આપણે આશા રાખીશું કે તે વિષે કમીટીએ કરેલી સૂચનાઓનો એકંદરે અમલ કરવામાં આવશે.

પ્રાંતિક ધારાસભાની સત્તાઓ વિષે કમીટીની સૂચનાઓ આ ખરડામાં સામાન્ય રીતે કબૂલ રાખવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં હિન્દની બીજી કોઈ પણ સત્તાએ કરેલા કાયદામાં પોતાના પ્રાંતના સંબંધમાં ફેરફાર કરવાની અને પ્રાંતિક ખાતાં વિષે નવા કાયદા ઘડવાની સત્તા ધારાસભાને આપવામાં આવી છે. જે વિષે હિન્દી સરકારને કાયદા ઘડવાની સત્તા નિયમોની રૂએ આપવામાં આવી હોય તે તે દેખીતી રીતે અપવાદ રૂપ બને છે. આ ઉપરાંત મુખ્ય અપવાદ બે છે. પ્રથમ તો પર્ગિશિયમાં આપેલા શિવાયના બોજા કર નાંખવાનો કાયદો પસાર કરતા પહેલાં હિન્દી સરકારની રજા દેવી જોઈએ. બીજું હિન્દી સરકારના જે કાયદા નિયમોથી મુકરર કરવામાં આવે-દાખલા તરીકે ફાળદારી કાયદો-તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા પ્રાંતિક ધારાસભાને રહેશે નહિ. વળી હાલના કોઈ કાયદાથી હિન્દી સરકારને કંઈ સત્તા આપવામાં આવી હોય તેમાં પ્રાંતિક ધારાસભા કંઈ બાધ લાવી શકશે નહિ. તેમ જ હિન્દનું લોન-દેવું, લશ્કર, પરરાજ્યો અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ અને બોજા તમામ હિન્દી સરકારને હસ્તક વિષયોમાં કાયદા ઘડવાની સત્તા હાલ પ્રાંતિક ધારાસભાને નથી તે મર્યાદા પણ આઠમી કક્ષમમાં સૂચવી છે. આ વિષે આપણે કંઈ ટીકા કરવાની નથી.

ધારાસભામાં ચુંટાએલા સભાસદોની વધુમતિ હોવાથી સ્વાધીન ખાતા વિષે અમલદારી સરકારનો કોઈ ખરડો તે પમાર ન કરે ત્યારે ખાસ જરૂર જણાય તો સર્ટીફિકેટથી ટ્રાંઝ કમીટી નીમીને તેમાં પસાર કરાવવાની સૂચના સુધારાના રીપોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવી છે. તે મુજબ સ્વાધીન ખાતા વિષે આવો મતભેદ પડે ત્યારે દર વખતે નહિ પણ પ્રાંતની સુલેહ શાંતિ બળવવાની અથવા સ્વાધીન વિપયના યોગ્ય વહીવટ સંબંધી પોતાની જવાબદારી અદા કરાવવાને જ ગવર્નર આવું સર્ટીફિકેટ આપી શકે, બીજું જે ખરડો વિષે સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવે તે સ્વાધીન વિપય સંબંધી છે કે નહિ તે વિષે હિન્દી સરકારનો ચુકાદો-જે છેવટનો ગણાય તે-મેળવવાની ધારાસભા ગવર્નરને ફરજ પાડી શકે. આ ઉપરાંત ખાસ કરીને જણાવ્યું છે કે ગવર્નર અને ધારાસભા વચ્ચે મતભેદ હોય ત્યારે પણ “ તે કાયદાની રચનાનો સવાલ જે સલામતીથી ધારાસભાને સોંપી શકાય એમ હોય તો ગવર્નરે સર્ટીફિકેટ આપવું નહિ. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એવો છે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે પણ ખાસ જરૂરનું હોય તે શિવાય કાયદા ઘડવાની સત્તા ધારાસભાને જ વાપરવા દેવી. પણ હિન્દી સરકારને તો સ્વાધીન ખાતામાં ઉપરી સત્તાનો અંકુશ ઓછો કરવો છે ત્યારે બીજી પાસ ધારાસભાથી પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જોઈએ છે તેથી રીપોર્ટમાં સર્ટીફિકેટના ઉપયોગ પર જે બંધન મૂકવામાં આવ્યું છે તે અને તે વિષે હિન્દી સરકારને અપીલ કરવાની ધારાસભાને સત્તા આપવામાં આવી છે તે બંને રદ કરવાની સૂચના ખરીતામાં કરવામાં આવી છે. આ બાબત તો નિયમોનો વિપય હોવાથી પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરેલા ખરડામાં કંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી. પણ સર્ટીફિકેટના ઉપયોગ પર મર્યાદા રાખવામાં આવી છે તે મતોપની બીના છે તો અપીલનો હક આપ્યો નથી એ અયોગ્ય છે.

નવી ધારાસભાથી ૪૦-૫૦ ટકા જટિલા મતભેદો ટ્રાંઝ કમીટીમાં હોવા જોઈએ

અને તેમાં સરકારે નીમેલા સભાસદોની ઓછામાં ઓછી વધુમતિ બદલે એકની હોવી જોઈએ એવી સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ ગ્રાંડ કમીટીમાં ૪૦ સભાસદો હોય તો તેમાં ૧૬ ચુંટાયેલા અને ૧૪ અમલદાર તથા ૭ બીજા બિન અમલદાર મળીને ૨૧ નીમાયેલા સભાસદ હોવા જોઈએ. સરકાર જેમને નીમે તેઓ સાધારણ રીતે તેમની તરફ મત આપે એટલે સામાન્ય રીતે આવી ગ્રાંડ કમીટીમાં સરકાર ધાર્યું કરી શકે. પણ કોઈ બાબતમાં પ્રબલત ઉચ્કેરાયો હોય અને હિન્દી સભાસદો એકમત થાય અને નીમેલા પૈકી એ ચાર પણ બિન અમલદાર સભાસદો ચુંટાયેલા સભાસદોની તરફ મત આપે તો સરકારી કાયદો પસાર ન થવાનો સંભવ રહે. આમ નીમેલા પૈકી ૬ સભાસદો સરકાર તરફ મત ન આપે તો ગ્રાંડ કમીટીએ રજુ કરેલા કાયદો મોકુફ રાખવાથી કંઈ ભારે નુકશાન નહિ થાય એમ રીપોર્ટ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે, અને ઉમેરે છે કે હાલની ધારાસભામાં પણ બિન અમલદાર શૂદ્રસ્થોની વધુ સંખ્યા હોવાથી એમ થવાનો સંભવ રહે છે. પણ સ્વાધીન ખાતાના સંબંધમાં આ સંભવ હિન્દી સરકારને બચકર લાગે છે. અર્થાત્ ગ્રાંડ કમીટીમાં સરકાર પોતાનું ધાર્યું ઉમેશો કરી જ શકે એવી સૂચના કરવા અને તે માટે નીમાયેલા સભાસદોની પ્રમાણમાં વધારે સંખ્યા રાખવા હિન્દી સરકાર સૂચવે છે. આમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે જ્યારે સ્વાધીન ખાતામાં પણ હિન્દીઓને કંઈક સત્તા આપવાનું વલણ રીપોર્ટમાં જોવામાં આવે છે ત્યારે હિન્દી સરકાર તો તે વિષે સંપૂર્ણ અને નિરંકુશ સત્તા પ્રાપ્તિક મોકરશાહીને આપવા ઇચ્છે છે. પાર્લામેન્ટના ખરડામાં તો એટલું જ જણાવ્યું છે કે ગ્રાંડ કમીટીમાં નીમાયેલા સભાસદોની વધુ સંખ્યા હોવી જોઈએ પણ વિગતો નિયમોથી નક્કી કરવાનું રાખ્યું છે. આપણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવું જોઈએ કે ગ્રાંડ કમીટીનું ખંધારણ હાલની ધારાસભા કરતાં તો કોઈ રીતે વધારે દરિદ્ર હોવું ન જ જોઈએ અને તેથી રીપોર્ટની સૂચનાને અનુસરીને ગ્રાંડ કમીટીમાં નીમાયેલા શૂદ્રસ્થોની ઓછામાં ઓછી-બદલે એક કે એ બેટલા જ વધુ સંખ્યા હોવી જોઈએ.

ધારાસભાના પ્રમુખની નીમણૂક વિષે પણ આ ખરડામાં કંઈ કહેવામાં નથી આવ્યું. એટલે આશા અને શંકા બંનેને માટે સ્થાન રહે છે. નવા ખંધારણમાં ગવર્નરને જ આમ પદની આપવામાં આવી છે તે જોતાં તે પ્રમુખ થાય એ નિઃશંક લાગે છે પણ ધારાસભાને પોતાનો ઉપપ્રમુખ નીમવાની સત્તા આપવી જ જોઈએ. ધારાસભાને મુલતવી રાખવાની અને ખલાસ કરવાની સત્તા રીપોર્ટની માફક આ ખરડામાં પણ ગવર્નરનેજ આપવામાં મારી છે. પણ ધારાસભાને મળવાનો વખત માત્ર ગવર્નરજ મુકરર કરે એ અસલ્ય છે. તે વિષે ધારાસભાને કંઈક અધિકાર આપવો જોઈએ. પણ નિયમોમાં આ બાબતનો કંઈક સમાપ્ત કરી પ્રધાન તે માટે આ વિષે પેટા કલમ કાઢી નાંખવી જોઈએ અથવા તે મર્યાદિત કરવી જોઈએ. આમ લખવાનું ખાસ કારણ તો એ છે કે નવી ધારાસભા થઈને લાંબો વખત બેસે એ સંભવ વિચારીને તેના કાર્યક્રમને નિયત કરવાની વિશાળ સત્તાઓ ગવર્નરને આ લીની હિન્દી મરફાડે ભલામણ કરી છે. આ તમામ બાબતોમાં ધારાસભાને લડવાનું સંપૂર્ણ અધિકાર આપવા માટે આપણે ખાસ માગણી કરવી

એમજે. ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટની માફક આપણી ધારાસભા આપણા હકતુ નિરંતર રખવાળું નહિ કરે તો પ્રધાનો અને કારોબારી સભાસદોની માત્ર નીમણુકથી જ આપણો ઉદ્ય થશે નહિ.

પ્રાંતિક મહેસુલ અને ખર્ચ.

પ્રાંતનાં ખર્ચાં ખાતાંની આવક ભેગી કર્યા પછી પહેલો તેમાંથી હિન્દી સરકારનો ક્ષણો તથા દુકાળ લોન-ટેકુ વગેરે સંબંધી નાણાં ભરવાં; પછી સ્વાધીન ખાતાં માટે કારોબારી મંડળ નક્કી કરે તેટલાં રકમ લેવી; અને ખાકીની રકમ પ્રધાનોને સોંપેલા ખાતાંનો ખર્ચ માટે આપવી, અને તે કમી જણાય તો અમુક કર નાખવાની સત્તા તેમને આપવી-આવી નાણાંની વ્યવસ્થા સુધારાના રીપોર્ટમાં સૂચવી છે. તે વિષે લંબાણથી ચર્ચા કરીને હિન્દી સરકાર તેને નામંજુર કરીને એવી લલામણુ કરે છે કે કારોબારી સભા અને પ્રધાનોને-દરેકને આપેલાં ખાતાંની આવકમાંથી તેમણે ખર્ચ કરવો; પણ જે એક અંગેને નાણાં યોજાં પડે અને બીજાની પાસે કંઈ ફાળવ નાણાં હોય તો તેની આવક કરે. ગયા અંકમાં અમે સ્પષ્ટ ગીતે બતાવી આપ્યું છે કે હાલ પ્રધાનોને કેળવણી આરોગ્ય જેવાં ખર્ચાળ ખાતાં મળવાનાં હોવાથી અને જમીન મહેસુલ વગેરે માટી આવકનાં ખાતાં કારોબારી સભાને ઉસ્તક રહેવાનાં હોવાથી જે હિન્દી સરકારની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવે તો પ્રધાનો-જમીન પદવી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘણી મુશ્કેલ તો બનાવવામાં આવી છે-તેમને કારોબારી સભાને અધીન બનાવવામાં આવશે અને સ્વરાજ્યનું લપકાદાર બોમ્બુ કેવલ નિર્ણય બનશે. આ ટીકા હિન્દના તમામ રાજકીય પક્ષ તરફથી કરવામાં આવી છે અને આપણે જાણવાને આતુર થયા. છીએ કે પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવામાં આવેલા ખરડામાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે નહિ. પહેલી કલમની એક પેટા કલમમાં જણાવ્યું કે “સોંપાયેલાં ખાતાંના વડીવટ માટે નાણાંની વહેંચણી કરવા માટે” નિયમો ઘડવામાં આવશે. આ શબ્દો શંકાભર્યા લાગે છે, જે સુધારાની યોજના અમલમાં મૂકવાની હોય તો સોંપાયેલાં ખાતાં માટે નાણાં વહેંચવાની ખામ જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે મુજબ તો હિન્દી સરકારનો ક્ષણો અને સ્વાધીન ખાતાંનો ખર્ચ ખાદ્ય કર્યા પછી પ્રાંતની તમામ આવક પ્રધાનોનેજ ઉસ્તક રહે. બીજી પાસ હિન્દી સરકારની યોજના મુજબ તો જે ખાતાં સોંપવામાં આવે તેની આવકમાંથી અને કારોબારી સભા જે ટુકડા નોંખે તેનાથી સતોપ પામવાનો છે એટલે તેને અંગે પણ નાણાં વહેંચવાનો સવાલ ઉપસ્થિત થતો નથી. પણ કદાચ પ્રાંતિક સરકારની શીલીક અને ક્ષાનના અંગે અથવા સ્વાધીન ખાતાંમાંથી વધતાં નાણાંને અંગે આ વહેંચણી કરવાનું ધાર્યું હોય. જ્યે તેમ હોય તો પણ આ વિષે આપણા મનમાં જે તીવ્ર શંકા ઉપજે છે તેને શમાવવાને મી. મોન્ટેગુએ તરત જ સરકારના હેતુ ખડગ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા એમજે. તેની સાથે આપણે પણ વારંવાર જણાવવું એમજે કે હિન્દી સરકારની યોજના મંજુર કરવામાં આવશે તો સુધારાની કિંમત ઠાડીની થશે.

અંગ્રાજપત્ર અને નાણાંના વડીવટપર ધારાસભાના અંકુશનો સવાલ આજે મક્ક નથી. સુધારાના રીપોર્ટ મુજબ અંગ્રાજપત્રના તમામ, સુદા ધારાસભાની સંમતિ

માટે ખીસના કપમાં રજુ કરવા જોઇએ અને તે વિષે સભા જે મન આપે છે કરાવે. પત્રાર કહે તે સરકારને બંધનકર્તા ગણાય. માત્ર સ્વાધીન ખાતાં વિષે કંઈ કરવા પત્રાર કરવામાં આવે તો જ મૂળ દરખાસ્તને ગવર્નર મટીફિકેટ આપીને કાયમ રાખી શકે. આ પ્રમાણે સુધરેલા દેશોની ધારાસભાઓ નાણાં ઉપર કાબુ ભાગવે છે તેવો સ્વાધીન વિષયોમાં મટીફિકેટના અપવાદ સાથે—નવી પ્રાંતિક ધારાસભાને આપવાનો આશય રીપોર્ટમાં રાખવામાં આવ્યો છે. પણ હિન્દી સરકાર તો ધારાસભાના બીજા કરાવેની માફક અદાજપત્ર સંબંધી કરાવે પણ બંધનકર્તા નહિ પણ માત્ર બલામણુ રૂપે જ ગણવાનું સૂચવે છે એટલુંજ નહિ પણ રીપોર્ટની દરખાસ્ત તો દેખીતી બુલ કઠવી ગયું છે ! આ તો ઉદ્ધતાઈની ખરેખર પરાકાષ્ટ જ ગણાય. કેમ જાણે બીજા દેશોમાં પણ બધા કરાવે લક્ષામણુ રૂપ ગણાતા હોવા છતાં અદાજપત્ર સંબંધી કરાવે બંધનકારક ન ગણાતા હોય ! ખરેખર, ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટને મૂળથી નાણાંપર કાબુ હોવાથી જ તેણે રાજ્યો અને પ્રધાનોને નમાવ્યા છે અને પરિણામે જવાબદાર રાજતંત્રની સ્થાપના આવશ્યક બનાવી છે. અને આપણને જોઇને ઘણાજ સંતોષ થાય છે કે પાર્લામેન્ટના ખરડામાં મૂળ સૂચના કાયમ રાખીને અદાજપત્ર ધારાસભાની સંમતિ માટે રજુ કરવાનો તમામ સુધરેલા દેશોના ગિરસ્તા સ્પષ્ટ રીતે સૂચવવામાં આવ્યો છે.

હિન્દી સરકાર.

આ ખરડાના ઉદ્દેશમાં જગ્યાગ્યા મુજબ તે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો હિસ્સો આપવા માટે રચવામાં આવ્યું છે અને રીપોર્ટમાં પણ હિન્દી સરકારની મત્તા અનિચ્છિત રાખવાનો સિદ્ધાંત સુધારાના બીજા સૂચરૂપે રજુ કરવામાં આવ્યો છે. કૌંચેસે પ્રાંતોના ધોરણપર હિન્દી સરકારમાં પણ ખાતાંના વિભાગની માગણી કરી છે. પણ તે વિષે સરકાર તરફથી જે નકાર ભળવામાં આવ્યો છે તે આ ખરડાથી કાયમ રાખવામાં આવ્યો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

હિન્દી સરકારની કારોબારી સભામાં એકને બદલે બે હિન્દીઓ નીમવાની દરખાસ્ત રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. તેથી હાલની કુલ સંખ્યા રાખવામાં આવે તો સ્વાભાવિક રીતે સીવીલીયનો ત્રણથી ઘટીને બે થાય અને આ ખરડામાં પણ તે સુધાની એક કલમ જોવામાં આવે છે. આ વિષે પણ આપણે આગ્રહપૂર્વક જણાવવું જોઇએ કે બે સભાસદો સાધારણ રીતે સીવીલીયનો હોવાજ જોઇએ એવી મર્યાદાને કાયદામાં સ્થાન ન આપવું જોઇએ. વળી કારોબારી સભાસદોની કુલ સંખ્યા વિષે હાલની મર્યાદો રદ કરવાનું જણાવ્યું છે તેથી આપણને જરા ચિંતા થાય છે. સભાસદો સાતને બદલે આઠ કરવામાં આવે અને પછી એકને બદલે બે હિન્દીઓ નીમાય તેથી આપણને અડધ પ્રમાણ મળતું નથી એટલુંજ નહિ પણ રીપોર્ટ પરથી આશા રાખી હતી તે મુજબ હાલના કરતાં બેવડું પ્રમાણ પણ મળતું નથી. આ ઉપરાંત અડધ ભાગના હિન્દી સભાસદો નીમવાની કૌંચેસની માગણીનો આશ્રય કરવો જોઇએ.

હિન્દી ધારાસભા ૧૦૦ સભાસદોની રાખવી તે પૈકી ૮૦ હિંદીઓ અને ૨૦ અમલદાર અને ૧૪ ખિત અમલદાર મળીને ૪૦ નીમાયેલા હોવા જોઇએ એમ ૧૬ મા કલમમાં જણાવ્યું છે.

ધારાસભાના બંધારણમાં કંઈક ફેરફાર કરવા વિષે નિયમો ઘડવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે. છતાં તેમાં ચુંટાયેલા સભાસદો ઓછામાં ઓછા કે ભાગના અને નીમાયેલા પૈકી બિન અમલદાર શૂદ્રસ્થો કે જોડલા હોવાનું જોઈએ. એમ જણાવી રીપોર્ટમાં સૂચવેલુ પ્રમાણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે અને તેના ધોરણપર મતાધિકાર વિષે કમીટીએ સૂચનાઓ ઘડી છે એટલે તે વિષે ટીકા કરવાની રહેતી નથી.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનું બંધારણ પણ રીપોર્ટમાં સૂચવેલા ધોરણપર જ રાખવામાં આવ્યું છે ત્રાંડ કમીટીમાં તો બિનઅમલદાર સભાસદોની વધુ સંખ્યા હોવાથી સરકાર પોતાનું ધાર્યું કદાચ ન કરી શકે એવો સંભવ રીપોર્ટમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પણ હિન્દી સરકારના બંધારણમાં, સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ દાખલ નહિ કરવાનું હોવાથી કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં તો અમલદારોની વધુ સંખ્યા રાખવાનું રીપોર્ટમાં તેમજ ખરડામાં જણાવ્યું છે. તે સભામાં ૨૫ અમલદારો અને ૪ બિનઅમલદાર શૂદ્રસ્થો મળીને ૨૯ નીમવ. અને બીજા ૨૨ ચુટણીથી દાખલ કરવાનું—આમ કુલ ૫૦ ની સભા સ્થાપવાની સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણ સાચવીને પણ સોખ્યામાં જરા ફેરફાર કરીને ખરડામાં ૨૮ અમલદાર અને ૪ બિનઅમલદાર મળી ૩૨ નીમવાનું અને ૨૪ ચુંટાવવાની દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે. મતાધિકાર વિષે સૂચનાઓ ઘડવાને નીમાયેલી કમીટીએ આ ધોરણપર વિગતવાર સૂચનાઓ કરી છે એટલે આ વિષે પગથિયાં કરવી નિર્ધારક છે.

સનદી નોકરો.

હિન્દી વજરના પગાર અને ઈંટીયા ઓફીસના ખર્ચનો નિયત કરવામાં આવે તે હિસ્સો બ્રીટીશ સરકારના ખર્ચમાં મૂકવાનું આ ખરડાના ત્રીજા વિભાગમાં જણાવ્યું છે. આપણી માગણી મુજબ તો સંસ્થાનો માટે ચલાવવામાં આવતી ઓફીસની માફક આ ઓફીસનો આ તમામ ખર્ચ પણ બ્રીટીશ સરકારની તીજેરીમાંથી જ લેવો જોઈએ. આ વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાને કમીટી નીમવામાં આવી છે તેનો રીપોર્ટ તૈયાર થયો નથી એટલે હિન્દી વજર કે હિન્દી સરકારે તે વિષે નિર્ણય કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. કમીટીનો રીપોર્ટ જુદાર પડે ત્યારે તે વિષે આપણી માગણી સરકારના ધ્યાનપર આપણે લાવવી જોઈએ.

હવે આપણે સરકારી નોકરો—ખાસ કરીને હંથા પગારની સનદી નોકરોના વિષય પર આવીએ છીએ. આ વિષે ખરડામાંથી બે ત્રણ આખતો જ તરી આવે છે અને તમામ વિગતો નિયમોમાં જણાવવાનું લખ્યું છે. આ નોકરોનો પગાર તથા પદવી નિયત કરવાની અને તેમની નીમણૂક કરવાની મત્તા હિન્દી વજરને સોંપવામાં આવી છે. હાલ જે નિયમો અને ખાસ બાંધવામાં આવ્યા છે તેને ખાસ મંજૂરી આપવામાં આવી છે. આમ હાલ જે ધોરણે હિન્દુસ્થાનમાં નોકરી કરે છે તેમના પગાર પેન્શન અને મોલાને ઘોઠો ન પડે એવી ખાતરી આપવામાં આવી છે. બીજું હાલ ઈંગ્લેંડમાં પરીક્ષા લઇને સીવીલ સર્વિસમાં દાખલ કરવાનું જે ધોરણ રાખવામાં આવ્યું છે તે છતાં પણ હિન્દમાંથી અમુક દબથી જે હિન્દીઓને યોગ્ય ગણવામાં આવે તેમને નીમવાની સત્તા

હિન્દી વચ્ચરને આપવામાં આવી છે. વળી રફ મી કલમથી હિન્દી વચ્ચરને પાંચ ઇંગ્રેજ ગુહસ્થાનું પબ્લીક સર્વિસ કમીશન નીમવાની સત્તા આપવામાં આવી છે અને હિન્દમાં નોકરી કરતા તમામ અમલદારોની નીમણૂક અને હક સંબંધી દેખરેખ રાખવા વિષે જે અધિકાર હિન્દી વચ્ચર તેમને સોંપશે તે તેઓ ભોગવશે. હિન્દી સરકારના ખરીદામાં જ્યુઆનું હતું કે જે સંસ્થાઓમાં સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં જ્યાં પદવીના નોકરોનું હિત જાળવવાને આવા કમીશન નીમવામાં આવે છે અને જે કે તેવું કમીશન આ દેશમાં તરત નીમવાની જ જરૂર તે સરકારને લાગતી નથી તો પણ તે વિષે જોઈતી સત્તા આ ખરડાથી મેળવવા તેમણે સૂચના કરી હતી. પણ ખરડામાં તો કમીશન નીમવાની ચોક્કસ ફરજ હિન્દી સરકારને શિરે મૂકવામાં આવી છે એટલે નોકરગાહીને મજબૂત કોટ બધમાં છે એમ ધારીને તેને હજી પણ વધારે મજબૂત કરવાનો ઉદ્દેશ ખરડામાં દેખાય છે.

પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વધુ વિગતો નિયમોમાં સમાવવાની છે તેથી હિન્દી સરકારે જે મુખ્ય સૂચનાઓ કરી છે તે ઉપર નજર ફેરવી જઈશું. હિન્દી સરકાર નોકરોના ત્રણ ભાગ પાડે છે. (૧) સમસ્ત હિન્દના (૨) પ્રાંતિક અને (૩) નીચા પગારના. પહેલા વર્ગના નોકરોના પગાર અને પેન્શન તો હિન્દી વચ્ચર નિયત કરશે. પણ જે જુદાં જુદાં એલાઉઅન્સ-આમ વધારાનો પગાર વગેરે-સીવીલીયનો વગેરેને આપવામાં આવે છે, તે સ્થાનિક સરકારને હિન્દી વચ્ચરે મુકરર કરેલા ધોરણ પ્રમાણે નિયત કરવાનાં છે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરાંત ખરેખરા મુદ્દાના સવાલ છે. પ્રથમ તો પ્રધાનોને જે ખાતાં સોંપવામાં આવે તેમાં નોકરી કરતા પહેલા વર્ગના અમલદારોને તરતજ ગણનામાં આપી અગાઉ કરેલી નોકરીની મુદત પ્રમાણે પેન્શન મેળવવાની છુટ સામાન્ય રીતે તો ન આપવી જોઈએ એમ હિન્દી સરકાર જણાવે છે. પણ જો કોઈ અમલદારને મતભેદના કે બીજા કારણસર પ્રધાનો સાથે ન જ કાંવે તો તે વિષે ગવર્નર મારફત હિન્દી સરકારને, અને પછી હિન્દી વચ્ચરને અપીલ કરવાને હક આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. બીજું જ્યારે પ્રધાનો આ વર્ગના અમલદાર વિષે કંઈ એવો હુકમ પસાર કરે કે જ્યાં તેના પગાર પેન્શન વગેરેપર અસર થાય ત્યારે તો કહારોખહાર હિન્દી સરકાર અને પછી, હિન્દી વચ્ચરને અપીલ કરવાનો હક આપવાનું જણાવ્યું છે. આ ખાખતમાં ખાતાના વિભાગ વિષે વિચાર કરનારી કમીટીએ ભલામણ કરી છે કે સ્વાધીન કે સેપેલા-કોઈ પણ ખાતામાં નોકરી કરતા આ વર્ગના અમલદાર વિષે આવો કંઈ હુકમ પસાર કરવાનો હોય તો ગવર્નર કાઉન્સિલ અને પ્રધાનો મળીને તેનો નિર્ણય કરે અને પછી તેના ઉપર હિન્દી સરકારને અપીલ કરવામાં આવે. આમ આ કમીટીની સૂચના ન્યાયી છે-સરકારનાં જાને અંગને આ અમલદારો વિષે સરખી સત્તા આપવામાં આવી છે ત્યારે હિન્દી સરકારે તો પ્રધાનો વિષેજ સૂચનાઓ કરીને તેમને વિષે ખાસ અવિશ્વાસ દાખવ્યો છે.

પ્રધાનોને હાથે સીવીલીયનોને સ્ટેન્ડ પણ અડચણ ન પડે તે માટે આ સૂચના-ઓમાં ઘણીજ ચિંતા દાખવવામાં આવી છે ત્યારે પ્રધાનોને પ્રતિકૂળ સીવીલીયનોની મારફત નવો યોજાવો ઘડનાં અને અમલમાં મૂકનાં જે અપામાન્ય મુશ્કેલીઓ પડે

તેનો સ્કેમ પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. બીજા બે પ્રકારના:—પ્રાંતિક અને હલકા પગારના નોકરો વિષે પણ પ્રધાનોને જુદા સત્તા આપવાનું સૂચવ્યું છે. અમે ઉમેરીશું કે આ બાબતોમાં જે નિયમો ઘડવામાં આવશે તે ઘણે અંશે હિન્દી સરકારની સૂચનાઓ અનુસાર હશે એવો મનજીત સંભવ-રહે છે. માટે તે વિષે પણ આપણે ઓકમ સુધારા વધારા રજુ કરવામાં જરા પણ ટીક કરવી જોઈએ નહિ.

ઉપસંહાર.

સંસ્થાનોની માફક હિન્દી સરકારને બહારના માલપર જકાત નાંખવાની સત્તા હોવી જોઈએ એ માગણી ઠાંત્રેસે કરી છે. પણ એ વિષે આ ખરડામાં કંઈ પણ જણાવવામાં આવ્યું નથી. આ બાબત અતિશય મહત્વની છે અને જેમ જેમ સ્વદેશીના હિલચાલ આગળ ચાલશે તેમ તે સવાલ વધારે ને વધારે વ્યાવહારિક બનશે. તેથી તે વિષે આપણા હકને નવા ખરડામાં સ્થાન મળે તે માટે ચળવળ કરવી જોઈએ.

રીપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે સુધારાની શરૂઆત થયા પછી પાંચ વર્ષ પ્રધાનોને વધારે ખાતાં સોંપવા વિષે વિચાર કરી શકાશે. પણ ખરડામાં તે પહેલાં દશ વર્ષ અને પછી બાર વર્ષ પાર્લામેન્ટ તરફથી નીમવાના કમીશન વિષેજ કલમો જોવામાં આવે છે એટલે આ બાબતમાં હિન્દી સરકારની સૂચનાનો ફેવીકાર થએલા જોવામાં આવે છે.

કેટલીક પ્રમાણમાં ઓછી મહત્વની બાબતો ખરડામાં જોવામાં આવે છે ત્યારે ક્યાં ખાતાં પ્રધાનોને જુદા જુદા પ્રાંતમાં સોંપવામાં આવશે અને પ્રધાનો અને જર્નલ વચ્ચેનો સંબંધ કેવી રીતે નિયત થશે તે વિષે નિયમો કરવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે. ખાતાંના વિભાગ વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાને કમીટી નીમવામાં આવી હતી તેનો રિપોર્ટ સરકારને મળ્યો છે, તે તે પછી જેમ ધારાસભ્યોનાં બંધારણ પરિશિષ્ટમાં મૂકવાનાં છે તેજ પ્રમાણે પ્રાંતવાર સોંપવાના ખાતાંની નવસીલ પણ પરિશિષ્ટમાં મૂકવીજ જોઈએ. નહિ તો હિન્દી સરકાર નિયમો ઘડશે તે તપાસી હિન્દી વજીર પાર્લામેન્ટ આગળ મૂકશે ત્યારે તે તરફ પાર્લામેન્ટ કેવું ધ્યાન આપશે એ આપણે જાણીએ છીએ.

આપણા સદ્ભાષ્યે દેશના જુદા જુદા પક્ષનાં પ્રતિનિધિરૂપ સુનંદા આગેવાનો હાલ ઇંગ્લંડમાં છે પણ તેથી આપણા પ્રયત્નમાં હેશ પણ ન્યૂનતા આવવી ન જોઈએ. આ ખરડા વિષે તેમના અભિપ્રાય થોડા વખતમાં આપણા બંધુવામાં આવશે અને આ દેશમાં જે વિચારો દર્શાવવામાં આવે છે તે તેમને પણ પહોંચશે. આ ઉપરથી તેઓ જે વલણ હે તે વિષે સમસ્ત પ્રજામતનો મનજીત ટેકો તેમને મળવા જોઈએ. કારણ કે તેમની વકીલાતની સફલતાનો આધાર તેમની હુશીયારીપર રહેશે ને કરતાં પણ વધારે અંશે તેમને હિન્દમાંથી મળતા બળ ઉપર રહેશે. જે આપણે હિન્દની પ્રજાનો અને આપણા આગેવાનો વિભાગની પ્રજાનો અને પાર્લામેન્ટની કમીટીનો મત કેળવશે તે જે સોનેરી દિવસનું સ્વપ્ન આપણે ઘણા સમયથી રચ્યું છે તેની સફળ પણ ઝાંખી થવાનો અવસર આવશે.

મતાધિકાર વિષે કમિટીનો રીપોર્ટ.

મને ૧૯૧૭ ની ૨૦ મી ઑગસ્ટના ચાદગાર દિવસે હિન્દી વજર મિ. મોન્ટેગ્યુએ પાર્લામેન્ટમાં બહિર કર્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનને રફતે રફતે સ્વરાજ્યના પન્થે પ્રગતિમાન કરવા એ બ્રિટીશ રાજનીતિનો હેતુ છે અને તે હેતુ ખર લાવવાના ઇરાદાથી તેઓ નામદારે હિન્દમાં આવી નામદાર વાઇસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની માથે મળીને જે હિન્દી સુધાગનો ખરડો બહાર પાડ્યો હતો તેને વિષે હવે મૈ વાચકોને બાણ છે. એ યોજનાને અંગે ખાતાના વિભાગ પાડવાની સૂચના કરવાને જે કમિટી નીમવામાં આવી હતી તેના હેવાલનું દિગ્દર્શન આ માસિકના ગયા અંકમાં થઇ ગયું છે. હવે બીજી કમિટીએ મતાધિકાર વિષે જે સૂચનાઓ કરી છે તેની તમાલોચના કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે. હિન્દના આગેવાન રાજદારી પુરૂષો પૈકી ના. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી તથા ના. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી આ કમિટીમાં જોડાયા હતા એ આખો ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓ, હિન્દી ધારામંડળ અને છેવટે ગવર્નમા-કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ-એ ત્રણેની બાબતમાં મતાધિકારના ધોરણ વિષે ભલામણો કરવાનું આ કમિટીને સૂચવવામાં આવ્યું હતું. કમિટીના કાર્યનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે:-

પ્રાંતિક ધારાસભાઓની બાબતમાં.

(૧) દરેક પ્રાંતમાં હાલ જેવી રીતે પરિસ્થિતિ હોય તેને અનુસરીને જટલા અને તેટલા વિસ્તારવાળા મતાધિકાર આપવાના તથા જેટલી અને તેટલી વિસ્તારવાળી સભા હબી કરવાના ઇરાદાથી દરેક પ્રાંતમાં મતાધિકાર તથા મતક્ષેત્ર વિષે ભલામણ કરવી;

(૨) અને તેટલી ગીધી ચુંટણી માટે નયમો યોજવા;

(૩) નીમાયલા સરકારી સભાસદોની સંખ્યા સુકરર કરવી;

(૪) દરેક પ્રાંતિક ધારાસભાના કદ અને બંધારણ વિષે સંપૂર્ણ યોજના રજૂ કરવી વગેરે.

હિન્દી ધારામંડળની બાબતમાં.

(૧) સુધારાના અહેવાલના ૨૭૩ થી ૨૭૫ સુધીના કકરાઓમાં આંકડાઓનું જે ચોક્કસ પ્રમાણ સૂચવવામાં આવ્યું છે તેને ખાસ કરીને વળગી રહ્યા વિના તેમાંની ભલામણોને આધારે આ ધારામંડળનું બંધારણ રચવા વિષે આગમાં માગી યોજના સૂચવવી; અને ખામ કરીને;

(૨) સુધી ચુંટણી શક્ય છે કે કેમ તે વિષે સૂચના કરવી. જે તે શક્ય હોય તો મતાધિકાર અને મતદારમંડલ વિષે ભલામણ કરવી; જે તે શક્ય ન હોય તો આડકતરી ચુંટણી માટેની યોજના રજૂ કરવી.

રાજસભાની બાબતમાં.

(૧) સુધારાના અહેવાલના ૨૭૭ માં ફકરામાં ૨જી કીધેલી યોજના અનુસાર આ મંડળ માટેની સુઠણી વિષેની પદ્ધતિ બાબત સલામતુ કરવી; અને ખાસ કરીને;

(૨) (અ) છ ખાસ મતદારમંડલો માટે મળતાં સાધનો વિષે તથા

(બ) ખાસ, મુસલમાન તથા જમીનદાર સભાસદો અને ત્યાં લગી આખા હિન્દના તે તે વર્ગના પ્રતિનિધિરૂપ અને તે માટે યોજના સૂચવવી.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓ.

ઉપર પ્રમાણેનું કાર્ય મતાધિકાર વિષેની કમિટીને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું હતું. કમિટીએ આ બાબતોમાં જે સૂચનાઓ કરી છે તે હવે તપાસીશું. શરૂઆતમાં કમિટીના સભાસદો એવું કહે છે કે સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપી શકાશે નહિ. આપણું જાણીએ છીએ કે ખાસ કરીને મુળધર્મમાં અને મઝાસમાં ફેટલીક આગેવાન સ્ત્રીઓ રાજકીય ચળવળની બાબતમાં હાલમાં ઘણો આગળ પડેલા ભાગ લેતી જાય છે. સ્ત્રીઓ બીજી બધી બાબતોમાં યોગ્ય અધિકાર માગે તે ભલે પણ રાજકીય બંધારણમાં પણ તેઓ મતાધિકાર માગે તે ઈચ્છવા જોઈએ છે કે કેમ તે વિષે કમિટીને ભારે શંકા ઉભી થઈ હતી; અને સ્ત્રીઓ વ્યવહારિક રીતે વિચાર કર્યો વિના માન સામાન્ય સિદ્ધાંતથી જ મતાધિકારની માગણી કરે છે એ વિચારને આધારે કમિટીએ સ્ત્રીઓ માટેના મતાધિકાર નામજુર ઠાકા છે. અમે જાણીએ છીએ કે પુરૂષો જેટલો ભાગ સ્ત્રીઓ રાજકીય વિષયોમાં લઈ શકતી નથી પણ તેમને અશકત ગણીને મતાધિકાર માટે નાલાયક ગણવી એ ઘણુંજ અઘટિત છે. ના. બેનરજી તથા ના. શાસ્ત્રી જેવા સુધારકોએ આ બાબતમાં કમિટીના વિચારોથી વિરુદ્ધતા કેમ નહિ દર્શાવી હોય એ સસર્જનું નથી. હાલ કમિટીના એક અંગેજ સભ્ય મી. હોગે આ બાબતમાં જુદા અભિપ્રાય આપ્યો છે એ તેમને માનપ્રદ છે. મત આપવામાં રહેતી જવાબદારી સમજવામાં હજી પુરૂષ વર્ગ ઘણો પછાત છે તે પછી અભણ સ્ત્રી વર્ગને એ અધિકાર આપવાનાં તે સ્વપ્નાં પણ શાં રાખવાં એ વિચારે સ્ત્રીઓના મતાધિકાર ઉપર પાણી કેરી વાળવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત જે માણસ એકવીસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનો હશે, બ્રિટિશ પ્રજા કે હિન્દનો રહીશ નહિ હોય, અથવા જેના મગજની સ્થિતિ ખરાબ છે એવું મોઝાદાર કોર્ટ નક્કી કરશે તેવા માણસોને પણ મત આપવાનો હેતુ રહેશે નહિ. હવે કેવા માણસ મત આપી શકે તે હવે જોઈએ.

અતદાશેની લાયકાતો.

આમાં સ્વભાવિક રીતે બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: ૧. નગરક્ષેત્રો એટલે કે મ્યુનિસિપાલિટીઓ, કંન્ટોન્મેન્ટો અને જલેર, કહેલાં ક્ષેત્રો; તથા ૨. ગ્રામક્ષેત્રો.

* જલેર નેત્રાં જેનો એટલે કે નાનાં ગામોમાં સાદા સ્વરૂપે મ્યુનિસિપલ સ્વરાજ્ય આમર્દૃષ્ટ તથા તેમાં નાનાં ગામ.

૧. શહેરની અંદર કે તેની આસપાસના બે માઇલના ઘેરાવામાં જે માણસ નહેતા હશે તેને તે મતક્ષેત્રના મતપત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવશે. વળી

- (અ) જે માણસ મુખર્દી શહેરમાં ઘરની માલીકી ધરાવતો હોય અથવા તે વરસે ઓછામાં ઓછું ૧૨૦ રૂપિયા ભાડું ભરતો હોય, અથવા કરાંચી શહેરમાં ઘરની માલીકી ધરાવતો હોય અથવા વરસે દહાડે ૬૦ રૂપિયાથી ઓછું નહિ એટલું ભાડું ભરતો હોય તે; અથવા
- (બ) જે અમુક ઇલાકાનાં બીજાં જ્યાં મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં કંન્ટોન્મેન્ટોમાં અને જાહેર કરેલાં ક્ષેત્રોમાં.

(૧) જ્યાં અંદાજ કરીને કાઢેલી વાર્ષિક ભાડાની કિંમત ઉપર ઘર વેરો નાખવામાં આવ્યો હોય ત્યાં જે ઘરનો માલીક હોય અથવા તે જે ઓછામાં ઓછું ૩૬ રૂપિયા જેટલું વાર્ષિક ભાડું ભરતો હોય અને પંચમહાલ કે રતનાગિરિ જિલ્લામાં વાર્ષિક ૨૪ રૂપિયાનું ભાડું ભરીને ભાડે રહેતો હોય તે; અથવા જ્યાં અંદાજ કરીને કાઢેલી મૂળ થાપણની કિંમત ઉપર ઘર વેરો નાખવામાં આવ્યો હોય ત્યાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૫૦૦) જેટલી, અથવા તે પંચમહાલ કે રતનાગિરિ જિલ્લામાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૦૦૦) જેટલી અંદાજ થાપણની કિંમતના ઘરનો માલીક હોય કે તેમાં રહેતો હોય તે; અથવા તે

(૨) જ્યાં ઘર વેરો નાખવામાં ન આવ્યો હોય ત્યાં આકટ્રોય કે ટોલ સિવાયનો દર વર્ષે ઓછામાં ઓછો રૂ. ૩) જેટલો મ્યુનિસિપલ કર ભરતો હોય તે; અથવા

(ક) કરાંચી શહેર સિવાયનાં સિંધનાં મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં, કંન્ટોન્મેન્ટોમાં કે જાહેર કરેલાં ક્ષેત્રોમાં ઓછામાં ઓછો રૂ. ૩૬) જેટલી વાર્ષિક ભાડાની કિંમતના ઘરનો માલીક હોય કે તેમાં રહેતો હોય તે; અથવા

(૩) આવક વેરો ભરતો હોય તે; કે

(૪) હિન્દી લશ્કરનો રીટાયર્ડ થયેલો કે પેન્શન ખાતો (કમિશનર કે નોન કમિશનર) અમલદાર હોય તે; અથવા

(ક) મ્યુનિસિપાલિટી, કંન્ટોન્મેન્ટ કે જાહેર કરેલ ક્ષેત્ર ન હોય તે તેવા ક્ષેત્રમાં શ્રામીય પત્રકમાં દાખલ થઈ શકે તે માટેની લાયકાત ધરાવતો હોય.

તે માણસને મત આપવાના અધિકાર આપવાની સૂચના કરી છે.

કમીટીએ જે ધાર્યું હોત તે આથી પણ વધારે લાયકાતો નિયત કરી શકત. પણ તેમ થયું નથી એ દિલગીરીની વાત છે. છતાં હાલની તકે આપણને જે સંકુચિત મતાધિકાર છે તેનો ફરતાં કંઈક અંશે વધારે છૂટ આ સૂચનાઓથી મળે છે એટલા પૂરેનાં મતોપ માનીને આ ભલામણને આવકાર આપી શકાય. ઉપર શહેરની બાબતમાં જે મતાધિકારની લાયકાતો જણાવી છે તેમાં મતદાર ને મતક્ષેત્રનો રહીશ હોવા બદલ એક એ સગત સંસ્પર્શ છે. પ્રાંતિક પારાસભામાં અમુક એક પ્રાંતનો કોઈ વિષય નીકળે

અથવા તો એવો કોઈ વિષય રજુ કરવાની જરૂર પડે તેવે વખતે તેવી દરખાસ્ત રજુ કરનાર માણસ જે તે ક્ષત્રિને રહીશ હોય તો તે પોતાના ક્ષેત્રની સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે જાણતો હોવાથી એ દરખાસ્ત વિષે પૂરેપૂરી ખીનાથી ધારાસભાને વાકેફગાર કરી શકે. આથી જ માણસ જે જીવલેલામાં રહેતો હોય તે માણસ તે જ જીવલેલાને પ્રતિનિધિ ધારાસભામાં થવાને ઉભો રહેવો જોઈએ એવું મત ઘણા લોકોએ કમિટીના સભ્યો સમક્ષ દર્શાવ્યું હતું. હાલની તકે પણ એવી જ સ્થિતિ છે. પણ મુસલમાનોનાં લોકલ બોર્ડનાં, મ્યુનિસિપલ અને જમીનદારોનાં મતક્ષેત્રોમાં ઉભો થતો ઉમેદવાર તે ક્ષેત્રનો રહીશ હોવો જોઈએ એવું ખંધન ભવિષ્યની થનારી ધારાસભા માટે જ કરવામાં આવે તો અનુભવી અને શક્તિમાન લોકોની જ સેવા ધારાસભાને મળી શકે તે ન મળતાં ઉલટું હાથ ધરવામાં આવતા સુધારાની ક્ષેત્રે મોળી પડવાનો સંભવ રહે એમ ઘણાનું કહેવું ખરું છે. સંયુક્ત પ્રાંતો, આસામ અને બિહાર તથા, ઓરિસ્સાની સરકારે આ લાયકાત વિષે ભાર દબને માગણી કરી નહતી. પણ સુબધ ખંજાળ, પંજાબ અને મદ્રાસની સરકારે એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે જ્યો જ ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિ થવા ઇચ્છતા હોય તેઓ તે ક્ષેત્રના જ રહીશ ન હોય તો તેમને ઉમેદવાર તરીકે દાખલ કીધાથી નવા મતદારોનાં હક્કને ઘોઠો પહોંચવાનો ભય રહે છે. જીવલેવાર મતદારોનું ખંધારણ કરવાનો એક હેતુ એ છે કે, એથી સ્થાનિક હિતની ખાખતોની હાજરોની અને વસ્તુસ્થિતિની જમને જાણ હોય અને જ્યો આવી ખાખતોનું ખરું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોય એવા લોકોને ઉમેદવારી કરવાનું ઉત્તેજન મળે; વળી આજ સુધી રાજકીય ખાખતોમાં કંઠો સરખો પણ ન જાણનારા ગામડાંના લોકો આવી રીતની ઉમેદવારી કરતા થાય એવી તકને ખહારથી ઉમેદવારી કરવા આવતા લોકોને લીધે ઘોઠો પહોંચે, એ પણ ખરું. પરિણામે મતાધિકારથી જ કેળવણીના સંસ્કાર થવાનો સંભવ રહે છે તે નાણુદ થઈ જાય; અને પ્રાંતિક ધારાસભાને પ્રતિનિધિત્વ વાળી કરવા જતાં ઉલટું પ્રતિનિધિત્વ હુમ થઈ જાય એ અને એમ છે આવું પણ કેટલાકનું મન છે. આ ચર્ચારૂપક વિષય ઉપર ખહુ વિચાર કીધા પછી કમિટીએ એવું નક્કી કીધું છે કે મુખ્ય, પંજાબ અને મધ્ય પ્રાંતો એ ત્રણ પ્રાંતોમાં આ ખંધન દાખલ કરવું, પણ ખાકીના પ્રાંતોમાં તે દાખલ કરવું નહિ. આ ખાખતમાં અમને પોતાને તો એમ લાગે છે કે કમિટીએ વધુમતિથી આ લાયકાત વિષે જ નિર્ણય આપ્યો છે તેમાં કમિટીની ભૂલ થાય છે. સર કંઈ સ્લાય, મી. હેઇલી અને મી. હોગ એ ત્રણ જણે એમ કહ્યું હતું કે આ ખંધન અથવા પ્રાંતોમાં લાગુ પાડવું જોઈએ. અમારું એવું ધારવું છે કે સ્થાનિક લોકો જ પોતાના ક્ષેત્ર માટે ઉમેદવારી કરી શકે એ ખંધન આકરું છે. કોઈ માણસને ખીજ ક્ષેત્રમાં ઉમેદવારી કરવી હશે તો તે માણસને પ્રાંતમાં જઈને ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ વગેરેથી પૂરેપૂરો વાકેફગાર થવું પડશે. પોતે જ ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભો થવા માગતો હોય તે પ્રાંતની બધી હકીકતોથી જ્યાં સુધી પોતે પૂરેપૂરો જાણકાર ન થયો હોય ત્યાં સુધી કોઈ માણસ ઉમેદવારી કરવા ઉભો થાયજ નહિ એ તો સાધારણ અકલથી પણ સમજી શકાય તેમ છે, અને નાના જ ક્ષેત્રની વસ્તુસ્થિતિ જ માણસ પૂરો જાણકાર હોઈ શકે ને ખીજ ક્ષેત્રની વસ્તુસ્થિતિથી નજી હોઈ શકે એવો કોઈ નિયમ નથી. આથી આ જાતનું ખંધન ખીજ

જરૂરી અને હરકત કરતી છે એટલા માટે તે દૂર કરાવવાને આપણે વેગમરી. ચળવળ કરવી પડશે. ઉમેદવારની આ લાયકાત ઉપરાંત ખીણ લાયકાતો શી ગણી છે તે નગ જોઈ લઈશું.

ઉમેદવારોની લાયકાત.

જે માણસ

- (અ) બ્રિટિશ પ્રજા કે હિન્દમાંના કોઈ દેશી રાજ્યની પ્રજા ન હોય, અથવા
- (ખ) અમલદાર હોય અથવા
- (ક) સ્ત્રી હોય, અથવા
- (ડ) મોભાદાર કોરટે જેના મગજની સ્થિતિ વિષે ખરાબ મત આપ્યો હોય, અથવા
- (ધ) ૨૫ વર્ષ કરતાં ઓછી ઉંમરનો હોય, અથવા
- (ફ) સર્ટિફિકેટ વિનાનો દેવાદાર કે અગૃહટેલો ઇન્સોલ્વન્ટ હોય, અથવા
- (ગ) ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલના મતે જ સંયોગોમાં નૈતિક અધાગતિ ગણાય તે સંયોગોમાં,

(૧) સરકારી નોકરીમાંથી ખરબક કરવામાં આવ્યો હોય, કે (૨) કોર્ટ દ્વારા કોરટે જેને કેદની સજા ફાવી હોય (આવી સજા પાછળથી ફેરવી નાખવામાં આવી ન હોય, કે પાછી ખેંચી લેવામાં આવી ન હોય, કે ગુન્હેગારને માફી ન આપવામાં આવી હોય તો,) અથવા

- (હ) કોઈપણ મોભાદાર કોરટના હુકમથી કાયદાનું કામ કરનાર વહીવટ તરીકે ખાતલ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા જેને તે કામ મુક્તવી રાખવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય, અથવા
- (જ) જે મતક્ષેત્ર માટે તે ઉમેદવારી કરતા હોય તેમાં મતદાર તરીકે જે રજીસ્ટર ન થયો હોય

તેવો માણસ જ પ્રાંતિક ધારાસભાના સભાસદ થવાને ઉભા થવાને નાલાયક ગણાશે.

આમરૂઢ.

ઉપર પ્રમાણે રહેરોમાંના મતદારોની લાયકાતો જોયા પછી હવે આપણે ગામ-ડાંગાં ક્ષેત્રોમાં મતાધારોની જે લાયકાતો ગણી છે તે જોઈ જઈએ.

૨. જે માણસ એ ક્ષેત્રનો રહેવાશી હોય, અને

(અ) પોતાના જ હક્કથી કે ભારુત તરીકે

(અ) પંચમહાલ અને રતનાગીરી જિલ્લામાં ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૬ જેટલી જમીન મહેસુલની, અથવા

(આ) ખુદ ઈલાકામાંથી ઠેકાણે આવેલા જિલ્લામાં ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૨ જેટલી જમીન મહેસુલની અંકાયલી કે અંકાય એવી કિંમત વાળી પરમાલીકીની કે આપમાલીકી જમીન ધરાવતો હોય, અથવા

(બ) સિંધ દેશમાં ભાદુત તરીકે નહિ પણ બીજી કોઈ રીતે જમીન ધરાવતો હોય અને જે જમીન ઉપર મતદારોનું પત્રક તૈયાર કરવા પહેલાંના પાંચ વર્ષ દરમિયાન કોઈ પણ વર્ષે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૨ જેટલી અથવા ઉપલા સિંધની સરહદના હંદલામાં ઓછા ઓછા રૂ. ૧૬ જેટલી જમીન મહેસુલ ભરવામાં આવી હોય, અથવા

(ક) જે આવક વેરો ભેરતો હોય, અથવા

(ડ) હિન્દી લશ્કરનો રીટાયર થયેલો કે પેન્શન ખાતો (કમિશનર કે નોન-કમિશનર) અમલદાર હોય

તેવા માણસને મત આપવાના અધિકાર આપવામાં આવશે એવી ભદ્રામણ આ કમિટીએ કીધી છે. ખરી રીતે જેવા નહિયે તે આ વિભાગમાં પણ વધારે છૂટને સ્થાન રહે છે પણ નહિ મામા કરતાં કાબુ મામા સારા એ ન્યાયે કમિટીની દગખાસ્તો કાંઈ ઓટી કે વખોડી કાઢવા જેવી નથી.

ત્યારે આ પ્રમાણેની લાયકાતો વાળા માણસો આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગણતાં કમિટીએ વસ્તી અને મતદારોની સંખ્યાનો કોઠો તૈયાર કીધો છે તે નીચે મુજબનો છે:—

પ્રાંત.	કુલ વસ્તી.	શહેરના મતદારો.	ગામડાંના મતદારો.	કુલ મતદારો.
મદ્રાસ	૩૯,૮૭,૮૮૫	૩૦,૦૦૦	૫૧૦,૦૦૦	૫૪૦,૦૦૦
મુંબાઈ	૧૯,૫૮૦,૩૧૦	૧૪૯,૦૦૦	૫૦૪,૦૦૦	૬૫૩,૦૦૦
બંગાળા	૪૫,૦૬૩,૬૯૭	૧૦૬,૦૦૦	૧,૧૨૦,૦૦૦	૧,૨૨૬,૦૦૦
સંયુક્ત પ્રાંતો	૪૭,૧૮૨,૦૪૪	૬૪,૫૦૦	૧,૪૧૯,૦૦૦	૧,૪૮૩,૫૦૦
પંજાબ	૧૯,૫૬૫,૦૧૩	૭૭,૦૦૦	૧૬૦,૦૦૦	૨૩૭,૦૦૦
મિઝોરમ અને ઓરીસ્સા	૩૨,૪૪૫,૪૬૧	૫૮,૫૦૦	૫૧૭,૫૦૦	૫૭૬,૦૦૦
મધ્ય પ્રાંતો	૧૨,૨૬૯,૬૩૮	૩૬,૫૦૦	૧૨૦,૦૦૦	૧૫૬,૦૦૦
આસામ	૬,૦૦૦,૦૦૦	૪૦૦,૦૦૦

આ પ્રમાણે મતદારોની સંખ્યાનો કોઠો તપાસ્યા એટલે પછી બીજા કોને કોને જુગલ્પીમાં ઉભા થવાના અધિકાર મળવાના છે તે જેવાનું રહે છે.

૩. યુરોપીયન મતદાર મંડળ.

જે માણસ યુરોપીયન હશે અને મતક્ષેત્રનો રહીશ હશે તથા શહેરના કે ગામડાના મતક્ષેત્ર માટે જગ્યાવેલી લાયકાતો ધરાવતો હશે તેવા યુરોપીયનને મતદારોના પત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવશે. મુંબાઈ શહેર માટે એક અને બાકીના આખા ઇલાકાને માટે બીજે એક અથવા બે યુરોપીયન ઇન્ડિયન જગ્યા મળશે.

૪. જમીનદારોનાં મતદાર મંડળ.

આ ઇલાકામાં આવાં પણ મંડળ થશે. એક તો દક્ષિણના મરદાંડો માટે, બીજું

ગુજરાતના સરદારો માટે અને ત્રીજું સિંધના જંગીરદારો અને જમીનદારો માટે. ત્યારે અહીં પાછો સવાલ ઉભો થાય છે કે આ સુંદણી કરવાનો હક કોને મળશે? તેા તેના જવાબમાં જણાવેલું છે કે, મુંબાઇ સરકારના પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટના તા. ૨૩ જુલાઇ ૧૮૬૭ ના કરાવ નંબર ૨૩૬૩ મુજબ જે નામોની યાદી બહાર પાડવામાં આવેલી હતી તેમાં જેમનો સમાવેશ થતો હોય એવા દક્ષિણના સરદારો પોતામાંથી સુંદણી કરી શકશે. વળી, મુંબાઇ સરકારના પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટના તા. ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૮૦૮ કરાવ નંબર ૬૦૬૫ મુજબ જે નામોની યાદી બહાર પાડવામાં આવી હતી તેમાં જેમનો સમાવેશ થતો હોય એવા ગુજરાતના સરદારો પોતામાંથી સુંદણી કરી શકશે. આમ જો જગ્યાઓ માટેની સુંદણીનો ફરજી નીકળ્યો. હવે ત્રીજી જગ્યા માટેની સુંદણીનો સવાલ રહ્યો. એને માટે એવું જણાવ્યું છે કે—

(અ) સિંધમાં પહેલા અને બીજા વર્ગના જંગીરદારો, તથા

(બ) સિંધમાં મતદારોનું પત્રક તૈયાર થાય તે અગાઉનાં ત્રણ વર્ષો માટે જે જમીનદારોએ સાધારણ જમીન મહેસુલ તરીકે દર વર્ષે આગામાં આજી ફ. ૧૦૦૦ રૂપિયા ભર્યો હોય એવા જમીનદારો ત્રીજી જગ્યા માટે પોતામાંથી સુંદણી કરી શકશે. એટલે કોઇ પણ મતક્ષેત્રમાં કોઇ પણ જમીનદાર એક કરતાં વધારે મત આપી શકશે નહિ એ સુદક્ષું છે; પણી ભલેને ઉપર જણાવેલી કાયદાનો પૈકી એક કરતાં વધારે કાયદાત ને ધરાવતો હોય.

૫. યુનિવર્સિટીનું મતદાર મંડળ.

જેઓનું રહેઠાણ હિન્દુસ્તાનમાં હોય એવા મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની સેનેટના સભાસદો તથા તેના ઓનરરી કેસો મુંબાઇ યુનિવર્સિટીનો પ્રતિનિધિ પોતામાંથી સુંદી શકશે.

૬. વેપારકોઓનાં મતદાર મંડળ.

આ મંડળોની ચારવાણી નીચે પ્રમાણે થઇ શકે:—

નામ.	સુંદાયલા પ્રતિનિધિની સંખ્યા.
મુંબાઇ ચેમ્બર ઓફ કૉમર્સ ...	૨
કરાંચી ચેમ્બર ઓફ કૉમર્સ ...	૧
બોમ્બે ટ્રેઇડઝ એસોસિયેશન ...	૧
બોમ્બે મિલિટોનાર્સ એસોસિયેશન ...	૧
અમદાવાદ મિલિટોનાર્સ એસોસિયેશન ...	૧
ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ ...	૧

આ ઉપરાંત રૂના વેપાર માટેનો એક પ્રતિનિધિ સુંદારો એવી એકવલ્લુ રાખી છે પણ તેને માટે એવી શરત દાખલ કરવામાં આવી છે કે જે ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલની

એવી ખાતરી થાય કે રૂના વેપારનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વના ધગવનારી મધ્યસ્થ એમોનિ-
એશન સ્થપાઈ છે અને તેને સુટાણીને હક્ક આપવામાં હરકત આવે એમ નથી તો
પછી તેવી એમોનિએશનને આવે હક આપવામાં આવનાર છે ત્યાં સુધી તો નીમણુક-
થી આ વેપારના પ્રતિનિધિને સ્થાન આપવામાં આવશે. આપણે ધરણીનું કે આપણા
ઇલાકામાં રૂના વેપાર ધમેધાકાર આવે છે તો આવી કોટન એમોનિએશન સ્થાપીને
રૂના વેપારીઓ પોતાના ધંધાની આબાદી માટે પ્રતિનિધિત્વ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરશે.

જાતીય પ્રતિનિધિત્વ.

હવે આપણે જાતીય પ્રતિનિધિત્વનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈશું. ઇ સ ૧૯૨૬ માં લખના
ખાતે મળેલી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની તથા ઑલ-ઇન્ડિયા મુસ્લીમ લીગની મંયુક્ત
ખેઠકના બંને પક્ષોના રાજકીય પ્રતિનિધિઓએ જે મૂચના ગુલુ કરી હતી અને સુધાગના
અહેવાલના ૧૬૩ માં ફક્તમાં બંને વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે સૂચનાને
આધારે આ કમિટીએ મુસલમાન લોકોના જાતીય પ્રતિનિધિત્વને બહાલી આપી છે
ખંજાળા અને પંજાબ સિવાયના બીજા બધા પ્રાંતમાં મુસલમાન લોકોની વસ્તી ઓછી
છે તેમ તેમના મતદારો પણ જુદા છે. ખંજાળામાં અને પંજાબમાં મુસલમાન લોકોની
વસ્તી વધારે છે તો તેમના મતદારોની સંખ્યા ઓછી છે. એકંદરે જોતાં મુસલમાનોને
પ્રતિનિધિત્વનો ખાસ હક્ક આપવો જોઈએ એવી આ સૂચનાથી જળગી માગણી થઈ હતી
તેને આ કમિટીએ મંજૂર રાખી છે.

પંજાબમાં શીખ લોકો માટે પણ પ્રતિનિધિ મોકલવાની ખામ મંજૂરી આપવામાં
આવી છે. કમિટીએ તેમનું જુદું મતપત્રક બનાવવાની તથા તેમનું જુદું મતદારમંડળ ઉભું
કરવાની ભલામણ કરી છે. વળી ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયન, યુરોપીયન અને ઑલો-ઇન્ડિયન લોકો
માટે પણ જુદા જાતીય મતદારમંડળો સ્થાપવા માટે કમિટીએ ભલામણ કરી છે. આ
બધું ખાસ કરીને આપણા ઇલાકાને લગતું ન હોવાથી આપણે તેમાં વધારે ઉડા ઉત-
રીશું નહિ. ખંજાળાના અને આસામના મહિબો, કલકત્તાના મારવાડીઓ, મધ્યપ્રદેશના
મહાર લોકો, મદ્રાસના હરીયા લોકો મુબાઇના પારગી લોકો વગેરે નાની નાની જાતોએ
પણ જાતીય પ્રતિનિધિત્વ માટે માગણી કરી હતી પણ તેને બહાલી આપવામાં આવી
નથી એ જોઇ સંતોષ થાય છે. નામદાર હિંદી વજીરે અને આપણા નામદાર વાઇસરોયે
પોતાના સંયુક્ત અહેવાલના ૨૨૬ માં ફક્તમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે માત્ર સંખ્યાના
અસાધારણ દબાણને લીધે સુટાણીનું તંત્ર પડી ભાંગે એવો અસાધારણ વધારો કરવાથી
ફર રહેવું એ ધર્યવાળો છે. એ સૂચનાને આધારે પણ કમિટીનું આ વલણ આવકાર-
દાયક ભાગે છે. વળી, મદ્રાસના અબ્રાહમ લોકોના પ્રતિનિધિત્વનો સવાલ પણ ઘણા
જુના વખતનો અને ચર્ચાસ્પદ છે. એ સવાલને પણ કમિટીએ ઉડાવી દીધો છે તેને
મે મદ્રાસના એ અબ્રાહમ લોકોની ઉંચી આશાઓ પડી ભાંગી છે. આ બાબતમાં
ચર્ચા કરવી એ યોગ્ય ધાર્મ નથી.

પ્રાંતિક ધારાસલાઓનું બંધારણ.

ઉપર પ્રમાણે મતદારો તથા જોડવાડો પ્રત્યેકને નમા પ્રત્યક્ષ

તેની તપસીલદાર તપાસ કર્યા બાદી હવે આપણે છેવટે પ્રાંતિક ધારાસભાઓના બંધારણ વિષે ચાંકડા સાથેના કોઠા આપવાને શક્તિમાન થઈશું. કમિટીએ બધી બાબતોના વિચાર કરીને નીચે મુજબનો કોઠો તૈયાર કર્યો છે. તેમાં ખામ જોવાનું એ છે કે વસ્તીના પ્રમાણમાં સંખ્યા બંધે ઠેકાણે સરખી રીતે બળવવાનું બની શક્યું નથી ને બની શકે પણ નહિ. પ્રાંત પ્રાંતે સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ જુદી જુદી હોય છે. આથી બની શકે તેટલું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ દરેક પ્રાંતને મળી શકે એવી રીતે નીચે મુજબની ધારાસભાની જગ્યાઓની ગોઠવણ કરવાની લક્ષ્યમણ કમિટીએ કરી છે:—

પ્રાંત.	સામાન્ય.	બીજી.	જમીનદારો.	યુનિવર્સિટી.	વપાર હોય એને પ્લેન્ટેન્.	નિમવાન સભાસદો.	અમલદારો.	કુલ.
મદ્રાસ ...	૬૩	૨૮	૭	૨	૬	૬	૨૬	૧૨૮
મુંબાઈ ..	૮૬	૨૯	૮	૨	૮	૬	૨૮	૧૨૨
બંગાળા...	૪૩	૩૭	૫	૦	૧૫	૫	૨૦	૧૦૫
સંયુક્ત પ્રાંતો ...	૫૭	૨૮	૬	૨	૭	૫	૨૮	૧૨૮
પંજાબ ...	૨૮	૩૬	૪	૨	૦	૬	૧૬	૮૩
બિહાર અને આરિમા.	૪૬	૨૮	૫	૨	૭	૬	૧૬	૯૮
મધ્યપ્રાંતો ...	૪૦	૭	૩	૨	૦	૫	૧૦	૭૦
આસામ...	૧૬	૨૦	૦	..	૬	૫	૬	૫૦

અહીં તે માત્ર મુંબાઈ ઇલાકાની વિગતો તપસીલદાર તપાસવાનો આપણો ધરાંદો હોવાથી મુંબાઈ ઇલાકા માટે જ નવી પ્રાંતિક ધારાસભાની યોજના આ કમિટીએ રજૂ કરી છે તે તપસીલો આપણે અહીં ઉતારીશું. ઉપરના કોઠામાં જોવાથી જણાશે કે મુંબાઈ ઇલાકા માટે જુદી જુદી બતની જગ્યાઓ મળીને કુલ ૧૨૨ જગ્યાઓ નિયત કરી છે. તેની વિગત આ પ્રમાણે છે તે આપણે જોવાનું છે:—

મુંબાઈની પ્રાંતિક ધારાસભાનું બંધારણ.

સામાન્ય પ્રતિનિધિઓ—શહેરના	૧૨
સામાન્ય પ્રતિનિધિઓ—ગામડાંના	૩૫
					૪૬
પ્રતિનિધિઓ—શહેરના	૫
પ્રતિનિધિઓ—ગામડાંના	૨૨
					૨૭
યુરોપીઅન સભાસદો	૨
જમીનદાર સભાસદો	૩
યુનિવર્સિટીના સભાસદો	૧

વપાર અને-ઉદ્યોગ ખાતે પ્રતિનિધિઓ—

મુખાઇ ચેમ્બર ઓફ કૉમર્સ	૨
કરાંચી ચેમ્બર ઓફ કૉમર્સ	૧
મુખાઇ ટ્રેડીંગ એસોસિએશન... ..	૧
મુખાઇ મિલ્કઝોનર્સ એસોસિએશન	૧
અમદાવાદ મિલ્કઝોનર્સ એસોસિએશન	૧
ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર ઓફ યુરો	૧
કોલ્ટન એસોસિએશન... ..	૧
	<hr/>
	૮

નીમવાના સભાસદો—

(૧) એંગ્લો-ઇન્ડિયનો	૧
(૨) ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયનો	૧
(૩) પછાત વર્ગો	૧
(૪) મસૂર વર્ગ	૧
(૫) બીજાઓ	૦
	<hr/>
	૬

અમદાવાદ—

હોદ્દાદાર	૪
નીમાએલા... ..	૧૪
	<hr/>
	૧૮

આની અંદર ગવર્નર પોતે કોઇ વિષયને માટે વધારેમાં વધારે
આધારભૂત ગણાય એવા (મગકારી કે બિનમગકારી) ઇસમોને નીમી
શકે તે ઉદ્યોગ્ય ૦

એક્ટર. ૧૧૩

ગવર્નર તથા કાર્યકારિણી કાઉન્સિલના બે સભાસદો અને એડવોકેટ જનરલ
સોદાની રૂએ અભાગરો અભાગે.

[૨] હિન્દી વારામંડળ.

અ પ્રમાણે પ્રાંતિક વારાસભા વિષે મુખ્યત્વે કરીને મુખાઇ ઇલાકાને ઉદ્દેશીને
વિચાર તથા તપાસ કીધા પછી હવે આપણે કમિટીના બીજા કાર્ય તરફ વળીશું
કમિટીનું બીજું કાર્ય હિન્દી વારામંડળ વિષે બલામણો રજુ કરવાનું હતું. આ હિન્દી
વારામંડળ વિષે વિચાર કરતાં આપણું ત્રણ જાતની તપસીસા જેવી પાંચે કારણ કે
એમ કાંધાથી જ મૂળ વસ્તુસ્થિતિ અને નવી યોગ્યતા ધારણી વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચેનો

તકાવત દેખાઈ આવે એમ છે. એ ત્રણ તપસીઓ કંઈ કંઈ તો કે (૧) હાલની વડી ધારાસભાનું અધારણ (૨) સુધારાના અભિવાદમાં જેની દરખાસ્ત રજુ કરેલી છે તે નવું હિન્દી ધારામંડળ અને (૩) આ કમિટીએ જે જાતનું હિન્દી ધારામંડળ સૂચવ્યું છે તે. ત્યારે શરૂઆતમાં આપણે હાલની વડી ધારાસભાનું અધારણ તપાસીશું:—

હાલની વડી ધારાસભાનું અધારણ.

હાલની રૂએ નીમાતા સભાસદો.	૭
જે પ્રાંતમાં વડી ધારાસભા મળતી હોય તે પ્રાંતનો ઉપરિ અધિકારી.	૧
નીમાયલા સભાસદો—જેમાંના વધારેમાં વધારે ૨૮ સભાસદો સરકારી હશે, અને ત્રણ બિન સરકારી હશે. એ ત્રણ મત્તાગદો (૧) હિન્દી વેપારી વર્ગ (૨) પંજાબની સુસલમાન પ્રજા અને (૩) પંજાબના જમીનદારો એ ત્રણનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવશે.	૩૩
ચુંટણલા મત્તાગદો	૨૭

કુલ... ૬૮

અથવા ગવર્નર જનરલને સાથે ગણી લેતાં.

૬૯

ગતરોજોની તથા ચુંટણીદારોની સંખ્યાની વિગત.

પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા. ચુંટણી-દારોની સંખ્યા.

(૧) મદ્રાસના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	૨	૨૬
(૨) બુંજાબના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	૨	૩૫
(૩) પંજાબના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	૨	૩૬
(૪) આન્ધ્ર-આલિષના મંચુક પ્રાંતોના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો...	૨	૨૯
(૫) પંજાબના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો.	૧	૧	૧૫
(૬) બર્માના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો.	૧	૧	૯
(૭) બિહાર-ઓરિસાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી વધારાના સભાસદો	૧	૨૫
(૮) આસામના કમિશનરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો...	૧	૧	૧૫
(૯) મધ્ય પ્રાંતોના ચીફ કમિશનરનો કાઉન્સિલના બિન સરકારી સભાસદો	૧	૧૬
(૧૦) મદ્રાસ પ્રદેશના જમીનદારો	૧	૧૨૬
(૧૧) બુંજાબ પ્રદેશના જમીનદારો	૧	૧૨૯

(૧૨) ખંજાળા ઇલાકાના જમીનદારો	૧	૩૩૬
(૧૩) સંયુક્ત પ્રાંતોના જમીનદારો	૧	૫૪૬
(૧૪) બિહાર ઓરિસાના જમીનદારો	૧	૧૦૬
(૧૫) મધ્ય પ્રાંતોના જમીનદારો	૧	૪૦
(૧૬) મદ્રાસ ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૫૪૪
(૧૭) મુંબાઈ ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૮
(૧૮) ખંજાળા ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૩૬૩
(૧૯) સંયુક્ત પ્રાંતોના મુસલમાનો	૧	૬૫૦
(૨૦) બિહાર ઓરિસાના મુસલમાનો	૧	૩૦૬
(૨૧) ખંજાળાની ચેમ્પર ઓફ કૉમર્સ	૧	૧૬૦
(૨૨) મુંબાઈની ચેમ્પર ઓફ કૉમર્સ	૧	૧૧૬

આ ઉપરાંત પેટા કલમ (૧૩) માં જણાવેલા વર્ગના મુસલમાન સભાસદો પેટા કલમ (૧૮) માં જણાવેલા વર્ગની સાથે એકાંતરે એક સભાસદ ચુટે છે.

મુધારાનાં અહેવાલ મુજબની યોજના.

ઉપર પ્રમાણેનું હાલની વડી ધારાસભાનું ખંધારણુ જોયા પછી હવે આપણે મુધારાના અહેવાલમાં સૂચવેલી યોજના તપાસીશું. શરૂઆતમાં તો તે અહેવાલના ૨૭૩ થી ૨૭૫ મુદ્દાના ફકરામાં જણાવ્યા પ્રમાણે હાલની વડી ધારાસભા ૨૬ થામ છે ને તેને સ્થાને નવું હિંદી પ્રારામંડળ સ્થપાય છે. તેના આશરે ૧૦૦ સભાસદો રહેશે. એ પૈકી બે તૃતીયાંશ સભાસદો ચૂંટાશે અને એક તૃતીયાંશ સભાસદોને ગવર્નર જનરલ નીમશે. આ નીમાયલા સભાસદો પૈકી ઓછામાં ઓછા એક તૃતીયાંશ જટલા સભાસદો ખિન સરકારી રહેશે અને તેઓ ઓછી સંખ્યાવાળી ઠામ કે મંડળના હિતનું પ્રતિનિધિત્વ સાચવવાના ઇરાદાથી નીમાશે. ઘણા ખરા પ્રાંતોમાં મુસલમાનોનું જાતીય પ્રતિનિધિત્વ હજી અહેવાલ કબૂલ રાખે છે. તેમજ પંજાબના સિખ લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ પણ ખડાલ રાખે છે. ચૂંટાયલા સભાસદોની વહેંચણી નીચે મુજબ કરવાની સૂચના થાધી છે:—

પ્રાંતનું નામ.	પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા.	પ્રાંતનું નામ.	સંખ્યા.
	૧૧	સંયુક્ત પ્રાંત	૧૦
મદ્રાસ	૧૧	મધ્ય પ્રાંત	૫
ખંજાળ	૧	ખર્મી	૩
જામ	૭	આસામ	૨
૧૬૨ અને ઓરિસા	૭	દિલ્હી	૧

આમાં એવી ધારણા સુધારના અહેવાલના રચનારા નામદારોએ રાખી છે કે યુરો-પીઅન તથા હિન્દી વેપાર માટે તેમજ મોટા જમીનદારો માટે આ સંખ્યામાં ખાસ પ્રતિનિધિત્વની ગોઠવણ જવી જોઈએ.

મતાધિકાર વિષેની કમિટીની યોજના.

આમ જુદા જુદા મંડલો અને વર્ગોને પ્રતિનિધિત્વ આપવું એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. તેમજ સામાન્ય મનદારોના પ્રતિનિધિત્વ હિપરાંત મુસલમાન અને હકીમ સિકાને જરૂરનું જાતીય પ્રતિનિધિત્વ આપવું એ પણ કાંઈ સહેલું નથી. અહેવાલમાંની યોજના પ્રમાણે અમલ કીધાથી કાં તો દરેક પ્રાંત માટે સૂચવેલી જગ્યાઓના પ્રમાણને આચકો આવે છે, અથવા તો ચૂંટાવાના સભાસદોની કુલ સંખ્યા વધી પડે છે. દેખીતી રીતે, સૂચવેલા જગ્યાઓના પ્રમાણને ઘોઠા પહોંચે એ ઇચ્છવાજોગ ન હોવાથી આ મતાધિકાર વિષે નીમાયલી કમિટીએ ચૂંટાયેલી જગ્યાઓની કુલ સંખ્યામાં વધારો થવા જેવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. આથી સુધારાના અહેવાલમાં ચૂંટવાની ૬૮ જગ્યાઓને સ્થાને આ કમિટી ૮૦ જગ્યાઓની લાભમણ કરે છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

પ્રાંત.	સામાન્ય	જાતીય.		જમીનદારો.			અંગ્રેજ વેપારીઓ અને અગીઆવાળા.	હિન્દી વેપારીઓ.	કુલ.
		મુસલમાન.	સીખ.	સામાન્ય.	મુસલમાન.	સીખ.			
મદ્રાસ.	૭	૨	...	૧	૧	૧	૧૦
મુબાઇ.	૪	૩	...	૧	૧	...	૧	૨	૧૦
બંગાળા.	૫	૩	...	૧	૧	...	૨	૧	૧૩
સંયુક્ત પ્રાંતો.	૬	૩	...	૧	૧	...	૧	...	૧૦
પંજાબ.	૨	૪	૧	...	૧	૧	૮
બિહાર-એરિસા.	૬	૨	...	૧	૯
મધ્ય પ્રાંતો.	૪	૧	૫
આસામ.	૧	૧	૧	...	૩
દિલ્હી.	૧	૧

ખર્ચો માટે અનામત..... ૪

એકદરે..... ૮૦

અથીજ મતાધિકાર વિષે નિમાયલી આ કમિટીની યોજના પ્રમાણે જોતાં નવા હિન્દી ધારામંડળનું ખંધારણ નીચે પ્રમાણેનું રહેશે:—

ચૂંટાયેલા સભાસદો...	૮૦
નીમવાના સભાસદો...	૧૪
અમલદારો—				
હોદાવાળા સભાસદો...	૭	૨૬
નીમાએલા....	૧૬	
				૧૨૦

અથવા ગવર્નર જનરલને સાથે ગણતાં.

૧૨૧

રાજસભા.

હિંદી ધારામંડળમાં પ્રજાકીય સભાસદોની વધુમતિ હોવાથી ત્યાં સરકાર ધારેલા કાયદો પસાર ન કરાવી શકે તે માટે પીછા સભા—રાજસભા (Council of State) રીપોર્ટમાં યોજવામાં આવી છે. આ સભા તો સરકારનો નિર્ણય અંતર અમલમાં મુકી શકે તે માટે હાલની પ્રાંતિક ધારાસભાઓની માફક, માત્ર પીન અમલદાર સભા સદોની જ નહિ પણ અમલદારોની જ વધુ સંખ્યા તેમાં હોવી જોઈએ: તે મુજબ રીપોર્ટમાં મૂચવ્યું હતું કે રાજસભામાં ૨૧ ચુંટાયલા અને ૮ નીમાયલા મળીને ૨૯ પીન અમલદાર સભ્યો અને ૨૫ અમલદારો મળીને કુલ ૫૦ સભાસદો હોવા જોઈએ. આ માંથી ચારે પીન અમલદાર સભાસદો ચુંટાયલા સભાસદોની તરફ મત આપે તો પણ ૨૫ અમલદાર અને વાઇસરોય મળીને ૨૬ ગૃહસ્થો સરકારની ધારણા અર લાવી શકે. આ એકવીસ પૈકી પંદર જુદી જુદી ધારાસભાના પીન અમલદાર સભાસદો તરફથી ચુંટાવા જોઈએ—બ્રહ્મદેશ, મધ્ય પ્રાંત અને આસામમાંથી એકેક અને બાકીના તમામ માંથી બે બે ચુંટાય અને મુસલમાન જમીનદારો અને વેપારી મંડળો એ દરેક તરફથી બેબે નીમાય એમ રીપોર્ટમાં મૂચવ્યું છે.

આ વિષે કમિટીની વિગતવાર દરખાસ્ત નીચેના કોષમાં બેવામાં આપશે:—

પ્રાંત.	સામાન્ય સભાસદો તરફથી	મુસલમાન સભાસદો તરફથી	શીખ.	જમીનદારો.	કુલ.
મદ્રાસ. ...	૨	૧	૩
મુખાઇ. ...	૨	૧	૩
બંગાળા. ...	૨	૧	...	૧	૩
મયુક્ત પ્રાંત. ...	૧	૧	...	૧	૩
પંજાબ. ...	૧	૧	૧	...	૩
ખીસાર અને ઓરિસા. ...	૧	૧	...	૧	૩
મધ્ય પ્રાંત. ...	૧	૧	૩
આસામ. ...	૧	૧	૩
કુલ. ...	૧૧	૭	૧	૨	૨૧

* ત્યાં ૧/૨ સભાસદ ચુંટવાનું જણાવ્યું છે તે પ્રતિમાંથી એક વર્ષને અંતરે એ સભાસદ ચુંટારો એમ સમજવું.

આમાં યુરોપીયન વેપારી મંડળો તરફથી જે અને પ્રજાદેશ તરફથી એક ઉમેરવામાં આવે તો ચુટાયલા સભાસદોની કુલ સંખ્યા ચોવીસની થાય છે. આમ રીપોર્ટની અને કમીટીની સૂચનાઓ વચ્ચે થયેલું અંતર જોવામાં આવે છે. ચુટવાના એકવીસ સભાસદો પૈકી પંદર ધારાસભાના તમામ સભાસદો તરફથી ચુટવાનું રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે, ત્યારે અહીંયા કુલ ચોવીસ પૈકી માત્ર અગીયાર જ આમ ચુટાવવાનો ધરાદો રાખ્યો છે. આમ આમાન્ય મતદારો તરફથી આશરે સીતેર ટકા જેટલા સભાસદને બદલે માત્ર પચાસ ટકા ચુટાવવાની કમીટી સૂચના કરે છે. બીજી પામ એકવીસમાંથી ફક્ત બેજ સભાસદોને આખા હિંદમાંથી મુસલમાન કોમના પ્રતિનિધિ તરીકે ચુટાવાની દરખાસ્ત રીપોર્ટમાં કરી છે, ત્યારે કમીટી ચોવીસમાંથી સાત શુદ્ધસ્થાને બધા પ્રતિનિધિ મુસલમાન સભાસદો તરફથી ચુટાવવાનો આશય રાખ્યો છે. અસળત એમ કહી શકાય કે લખનાની સંધી મુજબ ૩૩ ટકા જેટલા મુસલમાનો ચુટાવા જોઈએ એટલે આ પ્રમાણુ વધારે નથી. પણ આ સભાનાં ખાસ લક્ષણો વિચારતાં આ પ્રમાણુને અહીંયા પણ સુસ્તપણે પાળવામાં ન આવ્યું હોત તો ગંભીર અન્યાય ન થાત. આ ઉપરાંત બીજી જે બાબત ખામ ધ્યાન ખેંચે છે કે જ્યારે મુસલમાનોનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ બળવવા માટે રીપોર્ટમાં સૂચવેલી સંખ્યાઓમાં જરૂરી જગ્યાતા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે, ત્યારે વેપારી મંડળો તરફથી બેજ શુદ્ધસ્થાને ચુટાવવાની મુજબ દરખાસ્ત અહીંયા કાયમ ગણવામાં આવી છે. અમને જોઇને વિશેષ આશ્ચર્ય થાય છે કે બંને શુદ્ધસ્થાને અંગ્રેજ વેપારી મંડળો તરફથી જ ચુટાવવાની દરખાસ્ત કમીટીએ કરી છે; જ્યારે આપણે ખાદીથી એમ માની શકીએ કે રીપોર્ટનાં લેખકોનો આશય એકને હિંદી વેપારી મંડળ તરફથી અને એકને અંગ્રેજ વેપારી મંડળ તરફથી ચુટાવવાનો આશય હતો. આ ત્રણે બાબતોમાં કમીટીએ સૂચવેલા સંખ્યાપ્રમાણમાં સુધારા કરાવવાની જરૂર છે.

૨૧ ને બદલે ૨૮ સભાસદોની ચુટણીની સૂચના કમીટીએ કરી છે. એટલે તેને અનુસરીને નીમવાના સભાસદોનું પ્રમાણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે. ત્યારે અમલદારોની સંખ્યા સ્વાભાવિક રીતે ૨૮ ની કરવામાં આવી છે. આમ કુલ ૫૦ ને બદલે ૫૬ સભાસદોની રાજસભા બનશે.

આ સભાની ચુટણી માટે પણ દરેક પ્રાન્તમાંથી આમાન્ય મતદારમંડળો તરફથી સીધી ચુટણી કરાવવાનું અગત્યજ છે. એટલે અહીંયાં પણ હિંદી ધારાસભાની માફક દરેક પ્રાન્તની ધારાસભાના બીન અમલદાર અથવા કોમી સભાસદો તરફથી ચુટણી કરાવવાની સૂચના કરવામાં આવી છે. માત્ર જમીનદારોના સળધમાં જેમને પ્રાન્તિક ધારાસભામાં ખામ પ્રતિનિધિ નીમવાની સત્તા આપવામાં આવી હોય તેમને અહીંયાં પણ ચુટણીનો હક આપવાનું મુચવવામાં આવ્યું છે. જ્યો પ્રાન્તિક ધારાસભાના સભાસદ થવાને લાયક હોય તેઓ આ સભાના પણ સભાસદ થઈ શકશે.

આ કમીટીનો સૂચનાઓ વિષે વિગતમાં કંઈક કંઈક ટીકા કરવાનો અવકાશ રહે છે. પણ તે એકદરે મતોપકારક છે. તો આપણા આગેવાનો જે ખામ સૂચનાઓ કરે તે હયાનમાં લઈને આ કમીટીની દરખાસ્તને જ નિયમોમાં સુતિમત્ત કરવા આપણે મરકારને વિનંતિ કરીશું.

સ્વદેશી વ્રત અને કાપડ.

ગયા અઠમાં આ વિષે પ્રકટ થયેલા લેખમાં નીચેના આંકડા મૂકવાના રહી ગયા હતા તે અહીં પ્રકટ કર્યો છે:—

પરદેશથી નીચે મુજબ કાપડ ૧૯૧૦-૧૩ તથા ૧૯૧૬-૧૭ માં હિન્દમાં આયાત થયું હતું:—

કાપડની વિગત		૧૯૧૦-૧૩	૧૯૧૬-૧૭	૧૯૧૨-૧૩ ફિમત પાઉન્ડમાં.	૧૯૧૬-૧૭ (રૂ. ૧૫=૧ પૌ.)
ખનુમ ધાખળી	રતાલ	૧૫૩૭૧૦૮૪	૧૭૦૩૬૭૨	૫૪૩૮૧૬ „	૧૧૩૩૬૬ „
કેનવાસ	વાર	૪૦૧૫૭૫	૩૧૬૫૨૪૫	૧૫૩૪૬ „	૬૦૬૦૬ „
રમાલ, શાલ	નંગ	૨૭૧૩૬૩૮૫	૮૩૮૫૬૮૭	૩૩૨૪૩૩ „	૧૧૬૨૦૫ „
હોઝીઅરી	૬૧૧૮૦૫ „	૯૪૨૨૬૩ „
લેઘ	વાર	૨૧૭૪૬૦૬	૨૩૬૩૬૩૨	૪૪૬૮૬ „	૧૦૦૪૬૬ „
યાદર વગર ધાયેલી	વાર	૩૮૧૨૪૩૬	૧૬૪૭૧૧૫	૬૧૧૮૬ „	૩૧૧૫૬ „
કાચી ધાનીઆં, સાડી	વાર	૭૨૬૦૮૮૫૩૦	૫૦૦૧૬૦૭૬૬	૮૧૦૦૦૦૫ „	૬૭૩૪૭૫૫ „
ફૂલ જીન	વાર	૨૮૭૬૬૮૧૭	૨૧૧૭૧૪૫૬	૬૩૧૧૬૧ „	૩૭૩૬૧૮ „
રોકેટ	વાર	૧૪૧૬૬૬૫૬૧	૮૨૬૩૫૦૧૪	૧૪૦૭૫૬૮ „	૧૦૫૮૦૦૬ „
લોગકોથ શર્ટીંગ	વાર	૬૨૦૧૩૩૭૨૬	૧૮૪૬૧૬૩૬૪	૬૫૬૬૮૭૫ „	૨૪૪૬૭૬૦ „
ટી. કલોથ હુમેસ્ટ્રીક	વાર	૧૦૦૬૮૪૭૭	૧૦૦૬૩૦	૮૭૧૧૪ „	૨૩૦૮ „
ફૂલ વગર ધાયેલું					
બીટીંગ એમ્પાયર	વાર	૧૫૧૩૬૬૪૦૮૧	૭૬૨૪૭૩૦૧૬	૧૬૪૦૭૦૮૭ „	૬૬૩૬૦૮૫ „
નિર દેશાવર	વાર	૨૧૧૩૫૬૬૪	૮૪૫૧૬૭૪૬	૩૮૪૬૬૦ „	૧૩૧૦૪૧૬ „

સ્વદેશી ધાતુ અને કીંમત

૭૬૭

એકાદશે વગર ધાતુના માલ		૧૫૩૫૧૨૬૫૪૫	૮૪૬૮૮૮૭૫	૧૬૭૪૨૦૮૬,,	૧૧૨૪૬૫૦૧,,
ધાતુના માલ					
માદર	વાર	૧૮૪૬૫૪૧	૧૫૩૭૮૧૬	૨૦૦૬૩,,	૨૦૨૩૭,,
એક	"	૧૩૦૮૭૩૬૯	૧૧૧૬૩૩૩૬	૧૬૫૩૫૮,,	૧૮૭૪૩૬,,
ધાતુના સાડી	"	૭૩૩૬૧૬૨૨	૬૩૮૬૧૮૨	૬૧૬૧૭૯,,	૬૭૧૮૮૮,,
કીલ યુગ	"	૭૨૦૦૮૩૬	૬૮૭૬૬૦૦	૧૩૮૭૬૩,,	૧૭૬૭૧૬,,
જાંઘણેટ	"	૨૨૬૨૪૨૭૫૨	૧૮૧૧૦૧૦૮૦	૨૭૬૦૧૦૫,,	૨૭૩૭૪૭૩,,
લોંગ કલોથ	"	૧૭૬૮૬૩૩૬	૧૦૩૧૭૬૬૬૦	૨૩૩૩૬૩૦,,	૨૦૦૨૧૭૩,,
મેનસુખ	"	૨૩૫૮૬૮૭૫	૧૮૮૬૮૫૫૬૪	૨૦૨૫૭૬૭,,	૧૮૩૬૧૬૧,,
કુલ ધાતુના					
કીલ	"	૭૫૫૭૩૬૯૩૨	૫૮૦૦૧૮૬૫૮	૮૭૫૬૪૭૫,,	૮૩૫૬૦૮૯,,
કીલ	"	૭૫૬૨૮૫૧૬૨	૫૮૦૭૭૩૦૦૭	૮૭૭૬૭૩૧,,	૮૩૭૧૩૭૪,,
કીલ દેશાવર	"	૧૨૪૭૨૬૮૨	૭૦૫૬૭૬૩	૨૪૦૭૫૮,,	૧૫૭૬૩૮,,
કીલ	"	૭૬૮૭૫૮૧૪૪	૫૮૬૮૩૨૬૭૦	૬૦૧૭૪૮૬,,	૮૫૦૬૦૧૨,,
રંગીન	"				
કીલ	"	૬૩૭૬૫૬૫૩૯	૪૦૩૭૨૧૩૬૦	૮૨૩૪૨૦૨,,	૮૪૮૨૦૫૧,,
કીલ	"	૬૩૬૧૫૫૬૫૫	૪૦૫૧૬૦૧૬૧	૮૨૭૫૬૬૪,,	૮૫૧૮૬૪૮,,
કીલ દેશાવર	"	૪૩૦૫૬૦૭૩	૪૬૭૬૭૦૦૦	૧૧૭૨૬૮૮,,	૧૫૪૦૨૭૩,,
કીલ એકાદશે	"	૬૮૨૨૧૧૬૨૮	૪૫૪૬૫૬૧૬૧	૬૪૪૮૬૫૦,,	૧૦૦૫૮૬૨૧,,
કેન્ટ	"	૩૬૪૩૦૦૪૦	૪૧૭૩૬૬૫૨	૩૨૮૪૧૧,,	૫૬૬૪૭૬,,
કીલ					
કીલ	વાર	૨૬૪૧૮૬૬૧૩૨	૧૭૮૬૧૩૭૬૧૬	૩૩૭૧૫૩૦૦,,	૨૭૩૩૦૦૧૧,,
કીલ	"	૨૬૪૪૮૨૬૬૩૨	૧૭૮૮૫૬૪૩૫૫	૩૩૭૮૧૮૨૬,,	૨૭૩૭૫૭૨૪,,

જાપાન	વાર	૫૮૮૦૭૨૩	૧૦૦૧૨૨૫૧૬	૭૩૩૬૬	૧૬૨૧૧૬૦
ધતર દેશાવર	,,	૭૭૭૦૨૮૨૫	૧૪૪૬૨૭૨૨૩	૧૭૫૪૮૧૨	૨૦૪૫૧૮૬
હુંલ એકંદરે	,,	૩૦૨૨૫૨૯૪૫૭	૧૬૩૩૫૨૧૫૭	૩૫૫૩૬૬૩૮	૩૦૪૩૦૬૧૩
સીવવાનો દોરો	,,	૧૩૬૩૬૭૭	૨૦૫૬૬૮૧	૨૨૬૩૩૪	૩૫૭૬૦૦

ધીરજલાલ જગનલલ મોદી.

નોંધ.

રોસેટ કાયદો-નવુ માસ પછી.

રોસેટ કાયદો હિંદી ધારાસભામાં પસાર થયો તે પછી આશરે નવુ માસ થઈ ગયા છે. તે કાયદો પસાર થયા પછી તરતજ ધારાસભાના એક સભાસદે જે ભવિષ્ય વાળી ઉચ્ચારી હતી તે ખરી પડી અને દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એવી ચળવળ અને અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો કે જે ખંગાળના ભાગલા પછી ભાગ્યેજ આપણા જોવામાં આવ્યો છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ અને તેમના પ્રમાણમાં જુગ્મ અનુયાયીઓએ આ કાયદો રદ કરવામાં ન આવે તો તે અને તેની સાથે બીજા જે કંઈ કાયદા કમીટી કરાવે તેનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા ઉપર પોતાની સહી આપવાની હિમત કરનાર માણસોની સંખ્યા જુગ્મ હતી તોપણ દેશના હબજે અને લાખો માણસોને તેમાં ભારે રસ પડ્યો, અને જો કે તેઓ સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતને યોગ્ય સમજ્યા હશે તો પણ સશસ્ત્ર સરકારના એક ભયંકર અને જુલમી કાયદાને રદ કરવાનો આ રામબાણુ ઉપાય તેમને લાગ્યો. આમ પ્રબળ ઘણો જ બળત થયો હતો તેવામાં ગાંધીજીએ આખા દેશના સ્વીપુરેને છઠ્ઠી એપ્રિલનો દિવસ શોક અને માનભંગના દિવસ તરીકે ઉજવવાની અને તે માટે હડતાલ પાડવાની તથા યોવીશ કલાકનો ઉપવાસ કરવાની તેમજ સભામાં મળી રોસેટ કાયદો રદ કરવાને પ્રાર્થના કરવાની સૂચના કરી. આ સૂચનાનો જે ઉત્તર પ્રજાએ આપ્યો તેથી છઠ્ઠી એપ્રિલનો દિવસ આપણી રાજકીય તવારીખમાં સાનેરી અક્ષરે લખાશે. મોટા શહેરોમાં તેમજ નાના મોટા ગામ તથા ગામડાઓમાં જેવી સંપૂર્ણ હડતાલ પાડવામાં આવી હતી અને પ્રજાના જે મોટા ગ્રુપ્પે ઉપવાસ પાળ્યો હતો તેમ જ જે મોટા મરઘસો અને જે જંગલર સભાઓ તે દિવસે જોવામાં આવ્યાં હતાં તેનો જોટો વધારેમાં વધારે વૃદ્ધ માણસે પણ નીહાળ્યો નહતો. તે દિવસે રોસેટ કાયદા સામે પ્રજાની લાગણીનું અસાધારણ અને અદ્ભુત દર્શન થયું અને તે પરમ સાત્વિક અને શાંત હતું તેથી તેની કીમત સરકાર તેમજ પ્રજાને માટે ઘણીજ વધી ગઈ એ નિઃશંક છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની અને પ્રજાની સંમતિ એ કાંઈ પણ કાયદાનો વધારેમાં વધારે મજબુત આધાર છે અને જે કાયદાની સામે પ્રબળત આટલો અધો હડો વ્યાપક અને તીવ્ર

હોય તેને માટે બીજા ગમે તેવા કારણ હોય તોપણ તે કોઈ સમજી અને દુરદર્શી
મરકારે પસાર કરવો અથવા કાયમ રાખવો જોઈએ નહિ.

રૈલ્વેટ કાયદા વિષે આપણી આ મુખ્ય દલીલ છે અને એમીલ માસની દશમીથી
તે ચોદમી તારીખ મુદ્દીમાં જે બનાવ પંજાબ અને ગુજરાતમાં મુજબ અને કલકત્તામાં
બન્યા છે, તેને લોએ કંઈક ડહાપણભરેલાં સંયમથી અને કંઈક સત્તાના ભયથી જે
કે પહેલાના જેટલા અસંતોષ બહાર દર્શાવવામાં આવતો નથી તો પણ તે પહેલાના
કરતાં વધારે હોડો અને વધારે તીખો થયો છે, એ વિષે કાંઈપણ શંકા નથી. પ્રજના
ઉછળતા અસંતોષની લાગણી મહાત્મા ગાંધીજીના તરફના અંગતભાવથી કેટલીક જ-
ગ્યાએ સળગી જી ઐટલે સરકારે પણ પોતાનો ભાવ ભજવવામાં મણા રાખી નથી.
તોફાન સમાવવાને માટે ખંડુકાની જરૂર પડી હશે પણ મશીનગન અને એરોપ્લેનના
દેખાવ અને ઉપયોગમાં મુલ્લેલ જળવવાના દેખીના હેતુ ઉપરાંત સારા હિંદુસ્તાનની
પ્રજના અંતઃકરણને ભયથી વિફળ બનાવી દેવાનો આશય જોવામાં આવે છે. અને
છતાં જે કે લોકોની જીબ કંઈક દબાઈ હશે પણ અંતઃકરણ નમ્યું નથી. તેવીજ રીતે
વર્તમાનપત્રો ઉપર દાખ જેસાટવા માટે આખા હિંદુસ્તાનમાં લગભગ બધા પ્રતિભાં
મુખ્ય અંગ્રેજી તથા દેશી ભાષાના છાપાઓની મામે છાપાઓના કાયદા મુજબ
કંઈ કંઈ હુકમો કરવામાં આવ્યા છે. આથી કોઈ વર્તમાનપત્રો ખંધ થયા હશે પણ
આવો અન્યાયી જીલમ કરવામાં જે હિંદના વર્તમાનપત્રોનો રોષ અને અસંતોષનો
સુર દાખી દેવાની મુરાદ સરકારે રાખી હોય તો તે વ્યર્થ ગઈ છે એ સૌ સ્પષ્ટ રીતે
જોઈ શકે. તોપ અને વીમાન, લશ્કરી કાયદા અને લશ્કરી કમીશન, છાપખાનામાં
અને રાજ્યજોડના વ્યાપક કાયદા-એ જો ગણેના અશિમાંથી પસાર થતાં હિંદી પ્રજા
કંઈકે વિકલ કે ગાભરી બની ગઈ છે. પણ તે વધારે શુદ્ધ અને ભાવન, વધારે શાંત અને
સચસી છતાં તે વધારે દૃઢ અને નિશ્ચયી પણ બની છે. આમ હિંદી પ્રજાનો રૈલ્વેટ કાયદા
મામે વિરોધ ગયા જે મહિનાના બનાવોથી ઘટ્યો નથી પણ વધ્યો છે-તેનું ખાદ્ય
પ્રદર્શન આણું થાય છે, પણ તે જગરમાં વધારે હોડો જળે છે.

હવે એ વિચારીએ કે પ્રજના અત્યાચારથી કે સરકારની હુકમગથી રૈલ્વેટ કાય-
દાની જરૂરીઆત પુરવાર થઈ શકે કે નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે એમીલ માસમાં જે
જુનામરકી કેટલેકે સ્થળે ઓચીંતી થઈ તેને દબાવી દેવાને મરકારે લશ્કરનો અને લશ્કરી
કાયદાનો તેમજ લશ્કરી કોરટનો ઉપયોગ કંઈક છે. બીજી પાસ કાંઈપણ અણીને પ્રસંગે
જ માસ માટે હુકમો કરવાની જે સત્તા વાઇસરોયને હમેશાં છે તેના પણ ઉપયોગ
કરેલો જોવામાં આવે છે. વળી ૧૮૧૮ ના જુના પુરાણા કાયદાની રૂએ કેટલાક માણસ
ઉપર કંઈપણ નોહમન મુક્યા શિવાય તેમને પકડ્યા હતા. એટલે એટો પુરવાર થઈ શક્યું
કે આવી કે આથી પણ વધારે ભયંકર સ્થિતિને તત્કાળ પહોંચી વળવા માટે જોઈતી
મત્તાઓ સરકાર પામે મોજુદ છે. ફક્ત જ્યાં ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડીઆ એક્ટનો અમલ
કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ભવિષ્યમાં રૈલ્વેટ કાયદાની જરૂર પડે એમ જણાવી શકાય.
પણ જ માસની મુદતમાં હુકમ બહાર પાડીને અને જરૂર જણાય તો જ માસ પછી તે
હુકમ બીજા જ માસ માટે કાયમ ગણી નામદાર વાઇસરોય ધારેલો હેતુ સારી શકે

આમ જ્યારે એપ્રીલ માસના બનાવોથી રોલેટ કાયદાની જરૂર પુરવાર થતી નથી ત્યારે સરકારે ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટનો અને ૧૮૧૮ ના રેગ્યુલેશનનો જે અમલ કર્યો છે તેથી રોલેટ કાયદા સામે આપણો વિરોધ વધારે દૃઢ અને સકારણ બન્યો છે જે વખતે હિંદમાં અને પંજાબ તેમજ ગુજરાતમાં પુરેપુરી શાંતિ હતી તે વખતે હિંદના જે એક મહાપુરુષ જીનામરફીના અગ્નિને ધારવાની અનુપમ કળા માટે ખાસ પંકાયેલા છે તેમને ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની રૂએ દિલ્હી અને પંજાબમાં જતા અટકાવવામાં આવ્યા અને મુખર્ષી ઈલાકામાં નજરકેદ કરવામાં આવ્યા. તેજ અરસામાં ડા. સત્યપાલ અને મી.કીચલુને ૧૮૧૮ના કાયદા મુજબ અત્રતસરમાંથી કેદ કરી અજાણ્યે સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યા. આ બંને હુકમો જાહેર શાંતિ સાચવવાના બહાનાથી ફરમાવામાં આવ્યા હતા પણ તે બનાવોથી કેવી શાંતિ થઈ એ હવે ઇતિહાસને પાને ચડી ચુક્યું છે. હવે સૌ કોઈ જોઈ શકે છે કે એપ્રીલની શરૂઆતમાં જે લોકલાગણી જામી હતી તે ધ્યાનમાં લેતાં મહાત્મા ગાંધીજીને તેમજ ડા. સત્યપાલ અને મી.કીચલુને છુટા રાખવામાંજ શાંતિ જાળવવાની ખરી ચાવી રહેલી હતી. પણ સત્તાના મદથી મત થઈને મરકારે પરિસ્થિતિનું તદ્દન ઉધુંજ વાંચન કર્યું અને પ્રજામાં ઉછળતો ઉત્સાહ કુમાર્જી ન જાય માટે પંકાયેલા આગેવાનો ઉપર સ્થૂળ દાખ મુકવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો. વરાળચંત્રનો સેધકદી વાલવ ખંધ કર્યો એટલે એન્જીન ફાટી ગયું! રોલેટ કાયદાની માફક આ કાયદા પણ રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવા મથનાર કાવત્રાખોરો સામે વાપરવાનો ઉદ્દેશ જણાવેલો છે અને તેમ છતાં પણ એ કાયદાનો જે જબીર અને અનર્થકારક દુરુપયોગ સરકારે કર્યો છે તેથી રોલેટ કાયદા સામેની આપણી દલીલ વધારે મજબૂત થાય છે.

સરકારી દલીલો અને રદીઆ.

જેમ પ્રજાનું અંતઃકરણ લાયથી નમ્યુ નથી તેમ સરકારની દલીલોથી પ્રજાનું મન માન્યું નથી. સરકાર તરફથી વિમાનમાંથી કે બીજી રીતે જે હેન્ડબીસી અને છાપાં વહેંચવામાં આવ્યાં છે તેમાં આપણને જે રીતે અમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તેની વધારેમાં વધારે મહત્ત્વની દલીલ તો એ છે કે રોલેટ કાયદો રાજ્યને ઉથલાવવાને કોશીશ કરનાર જીનીયો, હુંટારાઓ અને કાવત્રાખોરોને દાખમાં રાખવાને ઘડવામાં આવ્યો છે. અને તેથી કાયદાનું પાલન કરનાર સામાન્ય પ્રજાજનોને નુકશાનકારક નથી પણ લાભદાયક છે. હવે રાજ્યને ઉથલાવનાર કોણ કહેવાય એની વ્યાખ્યા કાયદામાં આપવામાં આવી નથી એટલું જ નહિ પણ તેવી વ્યાખ્યા ઘડવાની દરખાસ્ત વડી ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવી ત્યારે સરકાર તેની સ્કામે થઈ હતી. એથી દેખીતા આવજા હેતુવાળા કાયદાનો સરકારે અત્યાર સુધીમાં અમલ કર્યો છે તે ઉપરથીજ આ કાયદાના અમલ વિષે પણ અનુમાન કરી શકાય. શું મહાત્મા ગાંધી અને ભાઈ હોનૉર્મિન રાજ્ય ઉથલાવી નાંખવાની કોશીશ કરે છે? અને છતાં તેમની સ્કામે ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. વિનીત પક્ષના આગેવાનો શ્રી લાલા હરકીશનલાલ અને શ્રી રામભજ દત્ત ચોધરીને પૂછેલાંના ૧૮૧૮ કાયદાની રૂએ પકડીને અજાણ્યે સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યા હતા, અને જે બુન્દલ

માટે આ હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તે હાલ ચાલતી તપાસમાં તેમના પર જે તકોમત મૂકવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આ અને આવા બીજા સંબંધ-બંધ દાખલાથી પુરવાર કરી શકાય એમ છે કે કેટલાક ખરા રાજ્યવેદીઓને દાખી દેવાને આવા કાયદાનો ઉપયોગ અત્યાર સુધીમાં કરવામાં આવ્યો છે તો બીજા પાસે હિન્દના લગભગ દરેક પ્રાંતમાં રાજ્યવેદી સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હોય એવી પણ સ્થાનિક સરકારને કાયર કરતી અને અગવડભરેલી લાગતી ચળવળ કરવા માટે આવા કાયદાનો હથોડો ઠોકવામાં આવ્યો છે. આ સ્થિતિ છેલ્લાં કેટલાંએ વર્ષથી નરી આંખે જોનાર પ્રજા કેમ માની શકે કે રોલેટ કાયદો માત્ર રાજ્યશત્રુઓને દબાવવાને જ કરવામાં આવ્યો છે અથવા તેમની સહાનુભૂતિ તેનો અમલ કરવામાં આવશે? વળી મુખાધના એકસ્ક્રૂ પ્રેમે દેખીતી રીતે સરકારના ઉત્તેજનથી રોલેટ કાયદો વિષે એક નહાનુ પુસ્તક બકાર પાડ્યું છે તેમાં એક ધારાશાસ્ત્રીના અભિપ્રાય ટાંકીને જણાવ્યું છે કે કોઈ કાયદાનો ભંગ કરનાર માણસ પણ રાજ્યને કલ્યાણવાની દોશીશ કરનાર જ ગણાશે. આથી જનમાલને નુકશાન ન પહોંચે એવો કાયદાનો ભંગ કરનાર સત્યાગ્રહીને પણ આ કોર્ટમાં મૂકી શકાય. હુકામાં સમય અને પ્રકૃતિને અનુસરીને સરકાર આ કાયદાનો અમલ કરી શકે એમ હોવાથી તે મારી પ્રજાને ગંભીર જોખમરૂપ છે અને તે રદ થાય તે પહેલાં તેને શાંતિ હોયજ નહિ.

બીજું, સરકારના મત પ્રમાણે જે ઝેરી અને જીડી અફવાઓ ઉઠાવીને આખા દેશમાં ક્રીમ અસંતોષ ઉપજાવવામાં આવ્યો છે તેનો રદીઓ આપી રોલેટ કાયદો સામે પ્રજાના મનનું પ્રમાધાન કરવાનો ઇરાદો સરકાર સંજો છે. દાખલા તરીકે આ શહેરમાં વિમાનમાંથી જે છાપુ નાંખવામાં આવ્યું હતું તેમાં નીચેના પ્રશ્નોત્તર, જેવામાં આવે છે.

“૮. આ કાયદો ઉપરથી લોકોમાં અથવા તો તેમના સામાજિક રીતરીવાજમાં પોલીસ દખલ કરી શકશે?

ના. કોઈપણ શખસના ધર્મ અથવા તેના સામાજિક રીતરીવાજ સાથે આ કાયદાને કોઈપણ મળે નથી.

૯. જે માણસના કબજામાં જમીન હોય અથવા પાક હોય તેમને આ કાયદાથી નુકસાન થશે? અથવા તો તેમના પર કોઈ વધારે મહેસુલ પડશે?

ના. આ બાબતો સાથે એ કાયદાને કોઈ લાગતું વળગતું છેજ નહિ.

૧૦. આ કાયદાથી પોલીસને પોતાની નજરમાં આવે તે માણસને પકડવાની સત્તા છે?

ના. જીન તથા ગળદોહના બુન્દેગારોને પણ સરકારના ખાસ હુકમો મેળવ્યા પછી જ તે પકડી શકશે.

૧૧. લોકોને મહોલ્લામાં એકઠા થઇને વાત કરતા પોલીસ જુએ તો આ કાયદો ઉપરથી તેમને પકડવાનો પોલીસને હક છે એ વાત ખરી છે?

ના. એ વાત તદ્દન ખોટી છે. લોકોની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ પણ રીતે વાપરવામાં આવી નથી.”

આમાંના આઠમા નવમા અને અગીયારમા સવાલમાં સૂચવેલી અફવાઓ અમે અહીંયા અને બીજા સ્થળે સરકારે પ્રકટ કરેલાં છાપામાં જ જોઈ છે. અમારા જાણવા મુજબ કોવી અફવાઓ કોઈ પણ સ્થળે ફેલાઈ નથી તેના રદીયા આપવાથી રેલિટ કાયદા સ્કામેનો વિરોધ શમશે નહિ. પણ સરકારપર પ્રબળમાં અત્યાદિ ઘણા અવિશ્વાસ હોવાથી જ અફવાઓ પ્રચલિત હોવાનું માની લેવામાં આવ્યું છે તે આ છાપામાંથીજ ખરી હોવાની શંકા લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થવાનો અંભવ રહે છે. બાકી સરકારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાની જરૂર છે કે હિન્દી પ્રબળ હવે જમીન તથા પાક કરતાં અને કંઈક અંશે ધર્મ તથા સામાજિક રીતરીવાજો કરતાં પણ શહેરીપણાના મને સ્વતંત્રતાના હુદરતી હકને વધારે કિંમતી અને પવિત્ર માનતી જાય છે; અને તેથી તેમની રૂઢીઓ અને મીઠકત મલામત હોવા છતાં તેમની સ્વતંત્રતાને સહેજ પણ આંચ પહોંચાડે એવા સરકારી અમલના વિરુદ્ધ તે ઉશ્કેરાવાનો સંભવ રહે છે.

નવમા સવાલમાં જે અફવા સૂચવવામાં આવી છે તે કેલાઈ છે એમ કબૂલ કરવું જોઈએ. પણ સરકાર સમજાવે છે તેટલી તે ખોટી નથી પણ તત્વતઃ ખરી છે. જે સવાલના જવાબમાં એવો દવનિ રહેલો છે કે સામાન્ય રીતે કોઈ માણસને પકડવા વિષે મૂળ દરખાસ્ત તો અમુક પાયરીના પોલીસ અમલદારજ કરશે અને સરકારની સંમતિ મળશે એટલે તે તેના અમલ કરશે. હવે પોલીસ અમલદારની દરખાસ્તને સરકાર ગ્રીબુવટથી તપાસે તો પણ તેના નિર્ણયનો આધાર કાયદાની કલમના અર્થ કરતાં ઘણું વધારે અંશે જ સ્થાનિક પરિસ્થિતિ ચીતરવામાં આવી હોય તેના પર વધારે રહેશે. આ શિરસ્તાને લીધે પોલીસની, દંડ ટકા દરખાસ્તો મંજૂર થાય અને રેલિટ કાયદાથી સરકારને આપેલી અસાધારણ સત્તાઓ આડકતરી રીતે પોલીસના હાથમાં જ આવી પડે એ સહજ જોઈ શકાય એમ છે.

પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાના અમલ વિષે તપાસ.

પંજાબના કેટલાક ભાગમાં ખુનામરકી થયા પછી અને લશ્કરી કાયદો જાહેર કરી તે શમાવ્યા પછી આગરે અઢી મહીના થયા છે તે છતાં પણ તે વિષે સંપૂર્ણ અને વિશ્વાસલાયક માહિતી પ્રબળને મળી નથી તે પંજાબની સરકારને માટે ગંભીર દુપણુ ગણાય. તોફાન શરૂ થયું એટલે તરતજ ત્યાંનાં જાહેર હિંદી વર્તમાનપત્ર બંધ કરવામાં આવ્યાં તેથી ત્યાંનાં વર્તમાન પત્રમાંથી કે બીજા માણસો પાસેથી ખાનગી રીતે હકીકત મેળવવાનો રસ્તો બંધ કરવામાં આવ્યો. તેથી સરકાર તરફથી અને અંગ્રેજ છાપામાંથી જે છુટક છુટક ખબરો મળી છે તે ઉપર આપણું કંઈપણ આધાર રાખી શકતા નથી આટલું જ હોત તોપણ પ્રબળે કરેલાં અત્યાચારોની અને સરકારે લીધેલાં પગલાંની ગંભીરતા જોતાં તે વિષે અમલદાર અને બીનઅમલદાર શ્રદસ્થોની નિષ્પક્ષપાત કમીટીની મારફત તપાસ કરવાની માગણી પૂરેપૂરી વ્યાજબી ગણાત. પણ પ્રબળી ઉશ્કેરણીના કારણે વિષે તેમજ સરકારે ચીઢાધને કરેલા અત્યાચાર વિષે આપણે જ સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી પંજાબને માટે આપણી માગણી ઉભરાય જાય છે અને હૃદયમાં રોષ બળે છે. લાહોર અમૃતમર અને ખુવાનવલામાં જુદે જુદે પ્રમંડે મશીનગન બંદૂકો અને

આમ્મનો ઉપયોગ, લાંબારમાં લશ્કરી હકુમત દરમિયાન દુકાનો ન ઉઘાડવા માટે આશરે પંદર વીસ માણસોને કરવામાં આવેલી. બહેરમાં ફટકા મારવાની શિક્ષા અને વિદ્યાર્થીઓ સામે લાંબારમાં પસાર કરવામાં આવેલા હુકમો-આ અને એવા બીજા અનેક કાર્યો વિષે આપણા મનમાં ત્રાસ અને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. જુદે જુદે સ્થળે શસ્ત્રના ઉપયોગથી ઘવાયેલા ને મરેલા પાંચેલા માણસોની જે સંખ્યા સાંભળવામાં આવે છે તેથી પણ અતઃકરણમાં ચિરાંટ પાડે છે. આ વિષે નિબંધપાત કમીટીની માગણી કરવી એ આછામાં ઓછી માગણી ગણી શકાય.

સામાજ્યે લશ્કરી હકુમત વિષે તપાસ કરવા માટે કમીટી નિમવાનું વચન મી. માંટેંગુએ આપતી મુલાકામાં આપ્યું છે. પણ એટલું જ ખસ નથી. નામદાર વાયસરોયે ખામ હુકમ બહાર પાડીને એકત્રીશમાં માર્ચ પછી અનેકા તમામ ગુન્હા સંબંધી કેસ ચલાવવાને લશ્કરી કોર્ટનું સ્થાપન કર્યું અને બંદુક અને બ્રાન્જરી ચોડાક દિવસોમાં જે ઝગ રેરાયું હતું તેનો પ્રવાહ ચાલુ રાખીને લશ્કરી હકુમતથી પ્રજાના અતઃકરણપર થએલી ભયંકર છાપને આજ મુધી વધારે અને વધારે દબાવે હોઈ જઈ રહી છે. આ વિષે ત્રણ બાબતોએ વિચારવંત લોકોના મગજને ખાસ કરી ઉશ્કેર્યું છે. પ્રથમ તો સર શીવસ્વામી આચરે પુનાના 'મી મરવન્ટ એન્ડ ઇન્ડીયા' પત્રમાં લખી બહુઅંતરે છે તે પ્રમાણે લશ્કરી કોર્ટો દરિયાંના સામાન્ય કાયદા મુજબ એવા ગુન્હેગારો માટે નીમવામાં આવે છે કે જેઓ ગત્યને ઉઘલાવી નાંખવાને કંઈ ઓછા મીથુ' અને જેઓ પગલુ લેતાં જ અથવા લીધા પછી તરત જ પકડાયા હોય. અલખત વાયસરોયને હુકમ પસાર કરીને કંઈ પણ નિયમ પસાર કરવાને સત્તા છે તેની રૂએ બીજા ગુન્હા-ઓની તપાસ પણ તેને મોંપી ગઈ. જુનામરકી અને અશાંતિને લીધે કાયદાની સામાન્ય અદાલતો પોતાનું કામ ન ચલાવી શકે તે વખતને માટે કદાચ આવો હુકમ કરવો તે બ્યજાળી ગણાય. પણ સર્વત્ર સુખ સુખાકાર શાંતિ વર્ત્યો પછી પણ જુનામરકી સાથે આડકતરી રીતે સંબંધ ધરાવતા અગર કંઈ પણ સંબંધ ન ધરાવતા ગુન્હાની તપાસ લશ્કરી કોર્ટની માફક કરાવવી એ સત્તાનો ગંભીર દુરુપયોગ કહેવાય. બીજી બાબત એ છે કે આરોપીઓના બચાવને માટે-અને તેમાંના કેટલાક પંજાબમાં ઘણી જ ઉંચી પ્રતિષ્ઠા અને પદવી ભોગવે છે તેમના બચાવને-માટે પણ છેલ્લા થોડા દિવસ મુધી બહારથી મારા વકીલ બારીસ્ટરોને આવતા અટકાવવામાં આવ્યા. પંજાબના કેટલાક માગમાં સાંગ બારીસ્ટરો ઉપર કોર્ટદારી કાયદાની વધારેમાં વધારે ગંભીર કલમોનું તદોમત મુકવામાં આવે અને તેમાં કોર્ટ ચુકાદો આપે પછી ઉપર અપીલ થઈ શકે નહિ-એ સિતિમાં બહારથી હોશીયાર બારીસ્ટરોને આવતાં મરકાર અટકાવે એટલે પ્રજાને પાકી શંકા થાય કે તેમને કોઈ પણ રીતે શિક્ષા કરવાને સરેકારે દાંત પીસ્યા' છે. પ્રજાને મન પ્રાંતના મુગટરૂપ આગેવાનોને વિષે પણ આ નિયમ લાગુ પાડવામાં આવે એટલે તેનું મન ઘણું જ અકળાય અને ચીઢાય એ સ્વાભાવિક છે. ત્રીજી બાબત એ છે કે અત્યાર મુધીના જે ચુકાદા અપાયા છે તેમાં ગુન્હેગાર કરાવેલા સંખ્યાબંધ આરોપીઓને કસીની, દેશ નિકાલની, દસ બાર વર્ષની કેદની, તમામ મીલકત જપ્ત કરવાની-એવી ઘણી જ ભારે મજાઓ કરવામાં આવી છે. બંદુકથી નિપજેલાં મરણો

અને જખમ કરતાં પણ આવી શિક્ષાઓ વધારે અંગે પ્રજાના અંતઃકરણને ખાળે છે. આટલું પુરવાર કરવાને ખસ છે કે લશ્કરી કોર્ટે જે સજાઓ કરી છે તેનું પ્રમાણ અને સંજોગે વિચારતાં પ્રજાને તેમાં જરા પણ વિશ્વાસ પેદા થયો નથી એટલું જ નહિ પણ તે મધ્ય કાળના ઇન્કવીઝીશન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની સ્ટાર ચેમ્બરની યાદ આપે છે. આથી પૂજ્ય ગાંધીજીએ જે સૂચના કરી છે તેને હિંદી પ્રજા વધારી લેશે કે પંજાબના અખાણ અને લશ્કરી કાયદાની હકુમત વિષે તપાસ કરવાને જે કમીટી નીમવામાં આવે તેને લશ્કરી કોર્ટ આગળ ચાલેલા દરેક કેસની તપાસ કરી શિક્ષામાં ગમે તેટલો ફેરફાર કરવાની સત્તા આપવી જોઈએ. આ સત્તા વિનાની ખાલી તપાસ કરનાર કમીટી આપણને સ્ટેજ પણ સંતોષ આપશે નહિ એ ચોક્કસ છે.

ખાણ કાળીનાથ રાય.

પંજાબમાં લશ્કરી કોર્ટની તપાસથી જે ત્રાસ ફેલાયો છે, તેનો એક દષ્ટિથી વધારેમાં વધારે અસરકારક દાખલો દ્રિષ્ટ્યુનના અધિપતિ ખાણ કાળીનાથરાયનો છે. અત્યાર સુધીમાં જે ચુકાદા અપાયા છે તેમાં ગુન્હેગારોને કરવામાં આવેલી શિક્ષાના પ્રમાણ વિષે જ હાલ આપણે ફરિયાદ કરી શકીએ છીએ છતાં તેમાં ગુન્હેગારોને વિષે આપણે કંઈ કહી શકીએ એમ નથી. પણ શ્રી કાળીનાથ રાય જવા જે વર્તમાનપત્રકાર અતિશય સમતા અને સંયમ માટે કેટલાંએ વર્ષથી હિંદમાં પંક્તિએલા છે, તેમને પંજાબ અને દિલ્હી વિષે લખેલા કેટલાક લેખ માટે કોઝદારી કાયદાની ૧૨૪ 'અ' કલમ નીચે ગુન્હેગાર ગણીને એ વર્ષની મજત કેદની શિક્ષા કરવામાં આવી છે તેથી લશ્કરી કોર્ટની ન્યાયવૃત્તિ વિષે ગંભીર ગંધા ઉત્પન્ન થઈ છે. શ્રી રાયના જે લખાણો માટે તેમને ગુન્હેગાર ઠરાવવામાં આવ્યા છે તે લખાણો ખરાબર ફરી ફરીને વાંચ્યા પછી સર્વે હિન્દી આગેવાનોની ખાતરી થઈ જાય છે, કે કાયદાની દૃષ્ટિથી એ શિક્ષા તદ્દન ખોટી છે, અને હિન્દની કોઈ પણ હાઈકોર્ટ એ લખાણને માટે શ્રી રાયને ગુન્હેગાર ઠરાવત નહિ. હિન્દના જુદા જુદા ભાગમાંથી નામદાર વાઈસરોયને અરજી કરવામાં આવી છે, કે શ્રી રાય ઉપર મૂકેલો આરોપ તેમના લખાણથી જરા પણ સાબીત ન થતો હોવાથી, તેમને તરતજ છોડી મૂકવા જોઈએ. મુખ્યના આગેવાનોએ આવા મુદ્દાની જે અરજી કરી છે તેમાં એ ખાખત ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, કે રાજ્યદ્રોહ વિષે કોઝદારી કલમનો અર્થ રાજકીય પરિસ્થિતિને અનુસરીને કરવામાં આવે છે, અને તેથી પંજાબની સ્થિતિપર ખાસ ભાર મૂકીને જે લખાણને લોકોને જરૂરકરનાર કોર્ટ ગણ્યા હોય, તે ખરી રીતે અને લેખકની દૃષ્ટિથી રાજ્યદ્રોહી ન હોય. વળી તે અરજીમાં શ્રી રાયની પત્રકાર તરીકેની અત્યાર સુધીની કારકિર્દી ઉપર પણ ખાસ મૂકીને તેમને છોડવાની વિનંતિ કરવામાં આવી છે. હમે એટલું જ ઉમેરીશું, કે દલીલની આ દગ આ વિષયમાં વધારેમાં વધારેમાં નરમ ગણી શકાય. ન્યાયનું આટલું ભયંકર પરિવર્તન અને ન્યાયાધીશોનો આવો ગંભીર અત્યાચાર હેઠળ ચોડાં વર્ષમાં પણ ભાગ્યેજ જેવામાં આવ્યો હશે. શ્રી રાયને છોડવા એ તેમના તરફ તો શુદ્ધ ન્યાયની ફરજ છે. પણ તે કરતાં પણ ઠીકારની પ્રતિષ્ઠા અને ન્યાયવૃત્તિમાં વિશ્વાસ સાચવવા માટે તે મગલ યજ્ઞ વધારે

આવશ્યક છે. મી. રાયને બે વર્ષ પૂરી રાખીને સરકાર તહેમના શરીરને અને પ્રવૃત્તિને નુકશાન પહોંચાડશે પણ તેથી સરકારની હકુમતમાં પ્રજાને હજી જે કંઈપણ વિશ્વાસ રહ્યો છે તે સદંતર નાશ પામશે.

મી. રાયને અન્યાયપૂર્વક શિક્ષા કર્યા પછી, તહેના અમલથી પ્રજામાં વધારે હાહાકાર થયો છે. મી. રાયનાં પત્ની ત્રણ બાળકોને મૂકીને હમણાંજ ગુજરી જવાથી તહેમને આ ઉમ્મરે સગ્ન થા લાગ્યો છે, એટલે તહેમની હંમેશની નાણુક તબીયત આ શિક્ષા થતાં બગડી આવે એ સ્વાભાવિક છે. શિક્ષા થયા પછી તહેમના વકીલે સરકારમાં જણાવ્યું કે તહેમને અતિસાર થયેલો હોવાથી તહેમને થોડાં જોરાક આપવો જોઈએ અને તહેમની પાસેથી કંઈપણ કામ ન લેવું જોઈએ. આના જવાબમાં પંજબની સરકારનો વડો મંત્રી તહેમની માંદગી કબૂલ કરીને જણાવે છે, કે તહેમને હાલ ચોખાનો જોરાક આપવાનાં આવે છે, પણ ઈસ્પીતાલમાંથી છૂટયા પછી જેલના સાધારણ જોરાકની ધીમે ધીમે ટેવ પાડવાની તેમને તક આપવામાં આવશે. સરકારે સમજવું જોઈએ, કે મી. રાય બંગાળી હોવાથી ચોખાનોજ જોરાક હંમેશ લેવાની તહેમને ટેવ પડેલી હોય, અને આટલી મોટાટી વયે, અને આવી નાણુક તબીયતમાં તેઓ પંજબના રોટીના જોરાકની હવે ટેવ નહીં પાડી શકે. વડા મંત્રીએ જણાવ્યું કે તહેમની તબીયત બીમાર હોવાથી તહેમને દળવાનું પ્રમાણમાં ઓછું કામ સોંપવામાં આવે છે. અર્થાત્ હંમેશાં સાધારણ કેદીને ૧૬) શેર આપવામાં આવે તહેને ખદલે તહેમની પામે માત્ર ૧૨) શેરજ અનાજ દળાવવામાં આવે છે. આ નિબંધરતાની ખરેખર પરાકાષ્ટજ કહેવાય ! આ પછી આપણા જાણવામાં આવ્યું છે કે મી. રાયને બંગાળીને અનુકૂળ જોરાક આપવાનો ને તહેમની પદવીને અનુકૂળ કામ સોંપવાનો હુકમ સરકારે કર્યો છે. પણ હવે તે એકી ટશે હિન્દી પ્રજા તહેમના છૂટકારને માટે જ રાહ જુએ છે. અને અત્યાર સુધીમાં ના. વાઈસરોયે પોતાનો ચૂકાદો નથી આપ્યો, એથી આશા પડે છે, કે લોર્ડ એમ્મકર્ડની સરકાર અન્યાયના આ ઘોર કૃત્યને મંજૂર નહિજ રાખે.

ટ્રાન્સવાલમાં હિન્દીઓ.

ટ્રાન્સવાલના હિન્દીઓ ઉપર અત્યારસુધીમાં જે આક્રમો પડી છે તેમાં એકનો ઉમેરો થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. ટ્રાન્સવાલ બ્રીટીશ ઈન્ડિઅન એસોસિએશનની કમીટીના સભાસદ હાજી હખીબ અને મુજબ પટેલે તથા ટ્રાન્સવાલ બ્રીટીશ ઈન્ડિઅન એસોસિએશનની કુગર્સડોર્પ શાખાના ચેરમેન ઇસ્માઈલ આમોદ પટેલે હિન્દી વેપારીઓને લાંબાસેન્સ મેળવવામાં પડતી મુશીબતો દૂર કરવા ત્યાંની ધારાસભાને અરજી કરી હતી તે ઉપરથી આ વર્ષના માર્ચ માસની ૨૦ મી અને ૨૫ મી તારીખે ઠરાવ પસાર કરી આ સભાએ તે વિષે તપાસ કરી ભલામણ કરવાને એક કમીટી નીમી હતી. ૧૮૮૫ માં ટ્રાન્સવાલમાં હિન્દીઓ જમીન ખરીદ ન કરી શકે એવો કાયદો પસાર કરવામાં આવેલો છે તે છતાં પણ તેઓ કંપની કાઢી તેની મારફત જમીન લે છે તે પુરવો લઇ સૂચના કરવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ કમીટીએ પોતાનો રીપોર્ટ રજુ કર્યો તે ઉપરથી ટ્રાન્સવાલની ધારાસભામાં એક નવા કાયદાનો અરજો રજુ કરવામાં આવ્યો છે. કમીટીનો રીપોર્ટ અને ખરડો આપણને મળ્યાં

છે તે ઉપરથી જે મુશીબત ટ્રાન્સવાલમાં દુર્ભાગી વેપારીઓને માથે પાડવાની વડા જાણાય છે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ આપણને મળી શકે એમ છે.

પહેલાં જમીનનો સવાલ લઇએ. મન ૧૮૮૫ પહેલાં હિન્દીઓ છૂટથી ટ્રાન્સવાલમાં જમીન ખરીદી શકતા હતા પણ તે વર્ષમાં એવો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો કે જે પ્રાંતમાં હિન્દીઓ અને એશીયાખંડના રહીશો સ્થાવર મીલકતના માલિક થઈ શકશે નહિ પણ પહેલાં લીધેલી મીલકતને આ કલમ લાગુ પડશે નહિ. વળી તે કાયદામાં એવું પણ જણાવ્યું છે કે તે લોકોને અમુક ચોકસ શેરીઓ અને લાત્તામાં રહેવાનું ન્યૂનવવામાં આવશે. આમાંજ આપણને ગંભીર અન્યાય જણાય છે. અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખંડારથી આવતા હિન્દીઓ ઉપર અંકુશ મૂકાયો ત્યાર પછી તો જોયો પહેલાં દાખલ થયા હોય તેને માટે આ કાયદો રદ કરવાની જરૂર લાગે. કારણ કે તે પછી હિન્દીઓ અગમિત મંખ્યામાં ખંડારથી આવી ટ્રાન્સવાલની જમીન ખરીદી લે એવો સંભવ રહેતો નથી. છતાં હવે આ કાયદો શિથિલ કરવાને બદલે તે વધારે સખત કરવાની કમીટીએ લલામણુ કરી છે અને તે નવા કાયદાના ખરડામાં જોવામાં આવે છે. આમ કરવાનું કારણ એ જણાવવામાં આવ્યું છે કે હિન્દીઓ કોઈ પણ રીતે જમીન ન ખરીદી શકે એવા ૧૮૮૫ ના કાયદાનો સ્પષ્ટ હેતુ હોવા છતાં મુખ્યત્વે કરીને જે રીતે તેઓ જમીન લેવામાં સફળ થયા છે પહેલાં તો જે જમીન હિન્દીઓને લેવી હોય તે પહેલાં પોતાના મળતીયા કાંઈ યુરોપીઅન પાસે પહેલી લેવડાવના અને પછી તેની પાસેથી તે જમીન ગીરો લેતા. ગીરોખતમાં ગીરો મૂકનારના હક સાચવવાને જોઈતી કલમો મૂકવામાં આવતી અને નાણાંપર બ્યાજ લેવાનું નહિ. પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી તો જે હિન્દીઓ બચ્ચિત તરીકે જમીન ખરીદી શકતા ન હતા તે તેમજો લેંગા મળી કંપની કાઢીને લેવા માંડી છે. ટ્રાન્સવાલની કંપનીના કાયદા મુજબ તો જે માણસોની કંપની રજીસ્ટર થઈ શકે, એટલે હિન્દીઓ માટે જમીન લેવાનું કામ ઘણું સહેલું થઈ પડ્યું છે. કમીટી એવો ચિતાર આપે છે કે જાણે આમ કરવામાં હિન્દીઓ આડકતરી રીતે ૧૮૮૫ ના કાયદાના શબ્દોનો નહિ પણ હેતુનો ભંગ કર્યો છે અને તેથી જમીન લેવાની આ ખારી પણ બંધ કરવાની જરૂર છે. હવે કંપનીઓ સ્થાપીને તેની મારફત જમીન ખુલ્લી રીતે વર્ષોથી લેવામાં આવ્યું છે અને ૧૮૮૫ ના કાયદાથી જે હકને આંધ નથી આવતી તેનો લાભ લેવામાં હિન્દીઓએ કંઈ પણ અયોગ્ય કાર્ય નથી કર્યું એ સ્પષ્ટ છે. પણ હિન્દીઓ એક પણ રીતે જમીનનો નિઝા ન્કાનામાં ન્કાનો દુકડો ખરીદ, કરી શકે-અને તે પણ ટ્રાન્સવાલમાં નવા હિન્દીઓની આયાતપર પૂરેપૂરો અંકુશ મૂક્યા પછી પણ-એથી ત્યાંના ગાગરોની આંખમાં મીઠું પડે છે. તેથી હિન્દીઓ અથા એશીયા વાસીઓનો જેમાં મુખ્ય હક હોય એવી કંપની કે મંડલને પણ સ્થાવર મીલકતની માલિકી ધરાવતી અટકાવવાનો ૧૮૮૫ ના કાયદાનો અર્થ છે એમ નવા કાયદાના ખરડાની ખીલ કલમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. તેજ કલમના બીજા પેરાથી આ વર્ષના મે મહિના સુધી કંપની મારફત લીધેલી મીલકતને ખચાવી લેવામાં આવી છે..

વેપારીઓના લાઇસેન્સની ખાખત ટ્રાન્સવાલની ખાણોના પ્રદેશને જ લાગુ પડે છે તે હિન્દીઓના આર્થિક હિતની દ્રષ્ટિથી વધારે મહત્વની છે. હિન્દીઓ મુખ્યત્વે

કરીને વેપાર કરવાને જ આક્રિકા જાય છે અને તેમના વેપારને ઘાંટા પહેંચે તો તેઓ મૂળથી ઉપડી જાય એવો સંભવ રહે છે. હવે ૧૯૦૮ ના “ગોલ્ડ સ્ટા” ની ૧૩૦ અને ૧૩૧ કલમથી તો મુદ્દો એ છે કે બેહાનીસખર્ગ, બોક્સખર્ગ, કૃગર્મટોર્પ પ્રીટારીઆ વગેરે કેટલાક ખાણના ક્ષેત્રમાં ખરેખરે નોંધર ન હોય એવો કોઇ પણ માણસ જમીન પર રહી કે ભોગવી શકે નહિ. આમાં વેપાર કરવાનો યોગ્યો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો નથી. પછી સત્યાગ્રહની લડતને અંતે પૂજ્ય ગાંધીજી અને જનરલ સ્મટ્સ વચ્ચે જે સમાધાન થયું તેમાં બંને બાજુએ એવી સમજુતી કરી હતી કે ૧૯૧૪ સુધીમાં આ ક્ષેત્રનાં જુદાં જુદાં શહેરમાં જે માણસો વેપાર કરતા હતા તેમનો તે શહેરમાં દુકાન ચલાવવાનો, દુકાનનું સ્થલ બદલવાનો કે તે દુકાન વેચવાનો હક રહેશે. કમીટી જણાવે છે કે આ સમાધાન થયા પછી ઘણા હિન્દીઓએ આવાં શહેરમાં વળી દુકાનો ઉઘાડી છે તેમને વેપારના લાઇસેન્સ ન આપીને વેપાર કરવા અટકાવી શકાય. પણ ૧૯૦૪ માં એક કેસમાં એવો ચુકાદો આપવામાં આવ્યો હતો કે હિન્દીઓ વગેરેને લાઇસેન્સ ન આપવાની મહેસુલી અમલદારોને જે સૂચના આપવામાં આવી હતી તે ગેરકાયદેસર હતી. પછી નવા હિન્દીઓને વેપાર કરતાં અટકાવવાને બીજે રસ્તો શોધી કાઢવામાં આવ્યો. ૧૯૧૦ ના સ્થાનિક રાજતંત્ર સબંધી એક હુકમથી મ્યુનિસિપાલીટીઓને એવી સત્તા આપવામાં આવી છે કે અરજી કરનાર માણસ લાઇસેન્સ ધરાવવાને લાયક નથી એ કારણથી તેઓ લાઇસેન્સ આપવાની ના કહી શકે. આ ઉપરથી કેટલીક મ્યુનિસિપાલીટીએ અરજી કરનાર હિન્દીઓ છે એટલા જ કારણસર તેમને નાલાયક ગણીને લાઇસેન્સ નથી આપ્યાં. મ્યુનિસિપાલીટીના હુકમપર અપીલ કરવાનો હક છે અને કમીટી જણાવે છે કે ઘણા હિન્દીઓ અપીલમાં ફાળ્યા છે. પણ આ વર્ષના જન-મ્યુ-આરી માસમાં પ્રીટારીયાની સુપ્રીમ કોર્ટ ચુકાદો આપ્યો છે કે, ૧૯૦૮ ના કાયદામાં નિર્માણ કરેલાં ક્ષેત્રોમાં નવા હિન્દીઓને રહેવા અને વેપાર કરવા દેવા એ ૧૩૦ અને ૧૩૧ મી કલમની વિરૂદ્ધ છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાયે છીએ કે ૧૯૧૪ ના સમાધાન પછી, પણ ગોલ્ડ સ્ટાની કલમો છતાં હિન્દીઓને વેપાર કરતાં સરકાર તરફથી સ્થિતિ કંઈ પણ અડચણ નોખવામાં આવી નહતી-બલકે એ કાયદાથી નવા હિન્દીઓનો વેપાર પણ નિષિદ્ધ ગણાતો ન હતો, પણ મ્યુનિસિપાલીટીઓએ ૧૯૧૨ ના જુદાજ ઉદ્દેશવાળા નિયમનો લાભ લઇને હિન્દીઓને નુકશાન કરવાનો રસ્તો લીધો છે.

આ વિષે વિચાર કરીને કમીટી સૂચવે છે કે (૧) ૧૯૧૪ સુધીમાં વેપાર કરતા હિન્દીઓના હક જળવવા, (૨) તે તારીખ પછી જે હિન્દીઓએ વેપારનાં લાઇસેન્સ લેવામાં અને જ્યાં વેપાર કરે છે તેમના હકને પણ માન આપવું, (૩) ટ્રાન્સવાલમાં રહેતા બીજા હિન્દીઓને ચોતાનો ધંધો વેચવાનો કે સોંપવાનો હક હિન્દીઓને આપવા અને (૪) નવા ધંધા માટે હિન્દીઓ અથવા એશીયાવાસીઓ ધંધાનું લાઇસેન્સ ન મેળવી શકે એવાં પગલાં તરત લેવાં. આથી ટ્રાન્સવાલમાં નવા હિન્દીઓની આયાત પર સંપૂર્ણ અંકુશ મૂકીને સંતોષ ન પામતાં જ્યાં હાલ ત્યાં વસે છે તેમને કોઇ સ્થળે નવી દુકાન ચલાવવાનો અથવા એક શહેરમાં દુકાન બંધ કરી બીજા શહેરમાં કાઢવાનો હક રહેશે નહિ. પરિણામે ધંધાના સામાન્ય ફેરફારને લીધે વધારે ને વધારે હિન્દીઓ દુકાન ખરના અને ધંધા વગરના થાય અને તેમને ટ્રાન્સવાલ છોડવાની ફરજ પડે.

પણ ટ્રાન્સવાલની ધારાસભામાં દાખલ કરવામાં આવેલા નવા કાયદાનો ખરડો તો કમીટીની સૂચનાને પણ ટપી જાય છે. તે ખરડાની પહેલી કલમનો અર્થ તો એવો થાય છે કે ગયા મે માસ પહેલાં વેપાર કરતા હિન્દીઓના જે હક સાચવવાનું જણાવ્યું છે તેને પણ હાલના ધંધાના શહેરને જ નહિ પણ દુકાનના અમુક સ્થળને જ મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત એનાએ જ શહેરમાં ભાડાચીઠીની મુદત પૂરી થવાથી અથવા બીજા કારણસર દુકાન ખદલવી હોય તો બીજી જગ્યા માટે જોઇતું લાઇસન્સ નવું ગણાતું હોવાથી તે મળી શકે નહિ. આ ઉપરથી એમ કહેવામાં કંઈપણ અતિશયોક્તિ નથી કે આ નવા ખરડો જેમ છે તેમ અમલમાં આવે તો થોડા વખતમાં ટ્રાન્સવાલમાંથી હિન્દીઓનો પગ ટળે. આમ જે કાયદાની રહામે મહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહની લડત ચલાવી હતી તે કરતાં આ ખરડો આજો લયકર નથી. દક્ષિણ આફ્રીકાના હિન્દીઓ આ વિષે ખાહોશીથી લહડી રહ્યા છે પણ દુભોગ્યે હિન્દી પ્રજામત હજી જાગૃત થયો નથી. આ વિષે નામદાર વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગના રૂડા દાખલાને અનુસરીને હિન્દીઓને ન્યાય અપાવશે એવી આશા આપણે રાખીશું.

સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ.

મહાત્મા ગાંધીજીની આ વિષે પહેલી પત્રિકા ગયા અઠમાં પ્રકટ કરવામાં આવી હતી તેમાં સ્વદેશીવ્રત લેવા વિષે મુખ્ય દલીલો રજુ કરવામાં આવી હતી. પછી સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ વધારે ને વધારે વ્યાવહારિક રૂપ લેતી જાય છે. તેમણે જે બીજી પત્રિકા પ્રમાણમાં ઘણા વખત પછી બહાર પાડી છે તેમાં સ્વદેશીની ચળવળ સફળ કરવાના વ્યાવહારિક માર્ગ નીચે મુજબ ચર્ચવામાં આવ્યા છે—

“સ્વદેશી પ્રતિકા પહેલી કહાડીને આટલા દિવસ સુધી બીજી કહાડવાનું મુલતવી રાખ્યું તેનું કારણ એ હતું કે સ્વદેશી વ્રતનો વિશેષ પ્રચાર કરતાં પહેલાં કંઈક તજવીજ કરી લેવી, અને વ્રતવાળાઓને સગવડ મળે તેવા બંદોબસ્ત થાય એવી યોજના કરવી. (આ પછી મુંબાઇમાં ઉઘાડવાની દુકાન વિષે કેટલુંક જણાવ્યા પછી તેની પદ્ધતિ વિષે લખવામાં આવ્યું છે.)

આ દુકાન કેવળ સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિથી જ ખોલવામાં આવશે એને વીધે કમાણીની લાલચ બીલકુલ રહેલી જ નથી. તેથી આ દુકાનમાં ઉપલા બે સ્વદેશી વ્રતને લગતાં કાપડ શિવાય બીજી કંઈ પણ વસ્તુ વેચવામાં નહીં આવે. આવા ઉદ્દેશથી ટેક-ટેકાણે દુકાનો થાય અને આવી દુકાનોને પ્રજા તરફથી જોતેજને મળે તો સ્વદેશીનો ખડોળો પ્રચાર થઇ શકે. મારી ઉમેદ છે કે ભાઇ નારણદાસ પુરુષોત્તમદાસનો દાખલો બીજા સખી વેપારીઓ પણ લેશે અને સ્વદેશી વ્રત લેનારને સારું અનુકૂળતા કરશે.

પણ એકલી દુકાનો ઉઘાડવાથી જ સ્વદેશીનો હેતુ કદી પાર પાડવાનો નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની પુરેપુરી જરૂર છે. સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવામાં એક મોટો હેતુ એ રહ્યો છે કે દેશનો પૈસો દેશમાં જ રહે. તે તો જ્યારે બહારથી માલ આવે છે તે માલ આવતો અટકીને વિશેષ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જ અને. આ સંબંધમાં એક યાદ

રાખવા જેવી વાત તો એ છે કે દેશમાં સ્વદેશી કાપડ પેદા થાય છે છતાં કાંઈ તેને અડકતું નથી એમ નથી પણ આપણી હાજત બેગો માંલ દેશમાં પેદા થતોજ નથી એટલે સ્વદેશી મત લેનાર સ્ત્રી પુરૂષનો એ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ કે પોતાને જોઈતું કાપડ પોતે નવું પેદા કરવું અથવા કરાવી લેવું. આમ લાખો માણસો કરે તો પરદેશ જતો પૈસો અટકે એટલુ જ નહીં પણ અત્યારે કાપડનું દામ ભારે આપવું પડે છે તેમાંથી ગરીબ લોકો ખર્ચે. આમ વિચારતાં સ્વદેશી વસ્ત્ર લીધા વિના જ માણસ દેશમાં વધારે કાપડ પેદા કરે અથવા કરાવે એ સ્વદેશીનો વધારે પ્રચાર કરે છે.

હિંદુસ્તાનમાં કાપડની પેદાશ કેમ વધી શકે એ વિચાર કરીએ. એના ત્રણ પ્રકાર છે, (૧) મીઠા વધારે દાખલ કરીને, (૨) બહારનું સુતર લઇને હાથથી કાપડ વણાવીને, (૩) હાથથી કે કાંતીને કાંતાવીને અને તેને હાથથી વણાવીને.

મારા સંચા વિદ્વજ્ઞના વિચાર એક જાણુ ઉપર મુકીને તપાસતાં પણ આપણે જોઈ શક્યું કે નવી મીઠા અપાદાન પેદા થવી મુશ્કેલીની વાત છે. મધ્યમ ખાંધવા, સંચા પરદેશથી મંગાવવા અને મજૂરી મેળવવા એ સહેલી વાત નથી. એટલે મુડીની હરકત ન આવે એમ આપણે માની લઈએ તો પણ મીઠાની મારકત અત્યારે કાપડમાં વધારે કરી શકીએ એમ નથી.

બહારથી સુતર મંગાવીને વણાવવું એ શક્ય છે ખરું અને મુશ્કેલ સ્વદેશી ન ખાળી શકાય તેના કરતાં બહારના સુતરને દેશમાં વણાવી કંઈપણ પૈસાનો ખર્ચાવ કરવો અને કંઈકપણ સ્વદેશી પાળવું એ ઠીક લાગ્યું તેથી ખીજું મત ઘડાયું. પણ આમાં હું જોખમો જોયાં કરું છું. બહારથી લાખો માણસોને પુરું પડી શકે એટલુ સુતર મંગાવતાં સુતરનો જ ભાવ એટલો ચડી જવાનો સંભવ છે કે જે મજૂરી આપણે અડી આપીએ તેટલો જ વધારો કદાચ આ સુતર ઉપર આપવો પડે. એટલે લગભગ આગળ જઇને પાછા પડવા જવું થાય તેથી આપણે જો કંઈ રસ્તો ગોધી શકીએ તો પરદેશી સુતરની ઉપર આપણે આધાર રાખવો ન પડે.

આ ત્રીજો પ્રકાર છે. આમાં હાથથી સુતર કાંતાવવાની અને તેને હાથની સાળમાં વણાવવાની વાત છે; આ ધારી રસ્તો છે આમાં ભુલ થાયજ નહીં. અને જો પ્રજા આ માર્ગને શ્રદ્ધા કરે તો ઘણી જોઈ મુદતમાં સહેલાઈથી અને જોઈ મહેનતે પોતાના ઉદ્દેશને પાર પારી શકે છે. આ માર્ગે જવાથી હજારો સ્ત્રીપુરૂષો સ્વતંત્ર ધંધો કરી શકે છે. અને લાખો ગરીબ સ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે વિધવાઓને ઘેર બેસીને ધંધો કરી કમાવાનું સાધન મળી શકે છે. આ પ્રયાસને સાદુ ઘણી મુડીની જરૂર નથી પણ હાલ તુરતમાં આ પ્રયત્ન બે વસ્તુ વિના સફળ ન થઈ શકે. એક તો 'સ્વયં સેવકોની' જરૂર છે. આ સ્વયં સેવકોમાં ઘણી વિદ્યતા કે બુદ્ધિની જરૂર નથી. ઉલ્લેખ અને પ્રમાણિકતા ની પુરેપુરી જરૂર છે. બુદ્ધિ અને વિદ્યતા ધાર્યો નથી મેળવી શકતા પણ ઉલ્લેખ અને પ્રમાણિકતા વૃત્તિ અદ્યવાથી તુરત આવી શકે છે. આ સ્વયં સેવકો બે પ્રકારનાં કામ કરી શકે છે. એક તો પોતે કે કાંતાવાનું અને સુતર વણવાનું કામ શીખીને પોતાના અમુક કલાકની મજૂરી દેશને મક્કત આપી શકે છે. બીજું સ્વયં સેવકો કાંતાવા વણવા-

વાળા ભાઈઓ અથવા તો ખહેનોને શોધી કહાડી તેની ખખર આપી શકે છે. આવા સ્વયંસેવકો ઘણા નીકળી પડે તો થોડી મુદતમાં હજારો રૂપિયાનું નવું કાપડ આપણે પેદા કરી શકીએ છીએ.

પણ સ્વયંસેવકોની જરૂર છે તેના કરતાંએ વધારે જરૂર શુદ્ધ દેશપ્રીતિની છે અને તેને અંગે કેટલાંક ભોગવિલાસોના ત્યાગની જરૂર છે. કાંતવાના ધંધાને અસહ સ્થિતિએ પહેંચાડી સરખતી મલમલ તૈયાર કરી શકાય એવું ખારીક સુતર પેદા કરતાં વખત જશે. અત્યારે અસંખ્ય સ્ત્રીપુરૂષો જે ઈચ્છા કરે તો કાંતવાની ક્રિયા અપાટથી શીખી શકશે પણ ઝીણું સુતર કાંતવાને બહુ મહાવરાની અને કાળજીની જરૂર પડશે. તે દરમિયાન પ્રજાને જેવું કપડું હાથે કાંતેલા સુતરનું મળી શકે તેવા કપડાથી ચલાવવું પ્રડશે. આટલો જોછો આપભોગ પ્રજા આપવાને તૈયાર ન હોય તો સ્વદેશીના જેવું મહાવત પાળવું લગભગ અશક્ય છે. આ ત્રીજા પ્રકારનો વિશેષ વિચાર હવે પછીની પત્રિકામાં કરીશું. ”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે સ્વદેશીની ચળવળ માટે ત્રણ કાર્યની જરૂર છે (૧) સ્વદેશી વત વધારે ને વધારે સ્ત્રીપુરૂષો લે તે માટે પ્રયત્ન કરવો (૨) વત લેનારને અને સામાન્ય પ્રજાને શુદ્ધ અને મિશ્ર પ્રકારનું કાપડ સહેલાઈથી અને ખર્ચે તેટલું સોંપુ મળે તે માટે સ્વદેશી વસ્ત્રબંડાર ઉઘાડાવવા અને (૩) વધારે ને વધારે કાપડ દેશમાં અને દેશી રૂમાંથી તૈયાર થાય તે માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા. આ ત્રીજા ખાખતમાં પણ જે ત્રણ રસ્તા આપણી આગળ મોજુદ છે તેમાંથી ત્રીજો રસ્તોજ-હાથથી રૂ કાંતીને અને તેને હાથથી વણીને વણાવીને કાપડ પેદા કરવાનો વધારેમાં વધારે સરલ છે અને સત્વર ફલદાયક છે એ પણ સમજાવવામાં આવ્યું છે. બીજા દૃષ્ટિથી જોઈએ તો માલમ પડશે કે જ્યારે મીલોમાં તો ખેતી છોડી દેનાર મજૂરો જ કામ કરી શકે અને પરદેશી સુતર કાંતવામાં મુખ્યત્વે કરીને પુરૂષ વર્ગને કામ મળે ત્યારે રૂ હાથે કાંતીને વણવા વણાવવાના કામમાં દેશનાં તમામ સ્ત્રી પુરૂષો-જમનો મજાટો ભાગ ગામડાંમાં વસે છે અને જોઈએ ખેતીપર નિર્વાહ કરે છે તેઓ-પોતાનો ફાળો આપીને તેમાંથી લાભ મેળવી શકશે.

રૂંટીઆ અને શાળો.

ગુજરાત કાઠીઆવાડનાં ઘણાંખરાં ન્હાનાં મોટાં ગામમાં દર પંદર વર્ષે પરજ રૂંટીયા જેવામાં આવતા હતા તે હવે ભાગ્યેજ જેવામાં આવે છે તેનો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે તે હાલના સંયોગમાં આર્થિક દૃષ્ટિથી ટકી શકે નહિ. હવે એટલું તો કમ્પૂલ કરવું જોઈએ માત્ર રૂંટીયાથી જ એક માણસ પોતાનો કે પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરી શકે નહિ, પણ આલવિકાના બીજા-ઉપસાધન તરીકે જ રૂંટીયા પહેલાં પ્રચલિત હતા અને હાલના સંયોગમાં પણ તે અમૂલ્ય બની શકશે. મોટાં શહેરોમાં પણ સ્ત્રીઓનો એક એવો ખંડોળો વર્ગ જેવામાં આવે છે કે જે દિવસનો એક કે ત્રણ આનો મળે એવા-દાળ વીણવાના, પત્રાળાં કરવાના વગેરે ધંધામાં રોકાય છે તેઓ રૂંટીયા-તેથી તેટલું કે તેથી પણ વધારે મળતર મેળવી શકે એ નિશ્ચય છે. તેજ પ્રમાણે મડાંમાં જ કે મજૂરીઆત વર્ગ હાલ ખેતીની ભોગમમાં દિવસના ચાર આઠ

આના મેળવી શકે છે છતાં તેઓ બાકીના મહિનામાં અને રૂઢિ કે પદવીને લીધે ઘરમાં કામ કરનાર સ્ત્રીઓ બારેમાસ રેંટીઆમાંથી ઠિક પૈસા મેળવી શકે છે. આવી વસ્તીની સંખ્યા કરેડોની છે અને કાંતવાનો ધંધો આર્થિક દૃષ્ટિથી તેમને અનહદ લાભ લાયક થઈ પડે.

હાથવણાટનો ધંધો હજી પણ ચાલે છે પણ તે પહેલી દશામાં છે એમ જોઈ શકાય છે. ઘણીએ સાળો ચાલતી નથી, ઘણાએ કમ્પી વણકરો વણતા નથી. જાણપર કામ કરે છે તેઓ પણ ભણેલા ઉત્સાહથી કામ કરે છે અને તેમને યોગ્ય પૈસા પણ મળતા નથી. ગાંમડાંના ગાહુકારની સાથે લેવડદેવડમાં તે મજરાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. પણ એ તો સૌ કોઈ કબૂલ કરશે કે સ્વતંત્ર આજીવિકાના આધન તરીકે પણ વણાટનો ધંધો ઉભી શકે એમ છે અને જો ગરબાતમાં ગામડાંના વણકરોને સુતર મોકલી અને ઘટતી મજૂરી આપી કાપડ પાછું લેવાનો ગિરસ્તો પાડવામાં આવે અને પછી તેમનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો સ્થાપવામાં આવે તો વણકરોનો ધંધો પાછો પુર ઉજાસમાં આવે અને તેનો પ્રચાર પણ ઘણું બહાળો થાય.

સ્વદેશી પ્રતિજ્ઞા લેનાર સ્ત્રી પુરુષોની અને સ્વદેશી સભાઓની આ બાબતમાં ફરજ જોખમી છે. જ્યાં વર્ગના લોકો રેંટીઆનું કામ શીખી તેનો પ્રચાર કરવામાં મદદ કરે એ હાલ જરૂરનું છે. પણ દરેક સ્થળે જમને રેંટીઆના મજતરથી બીજા ધંધા કરતા વધારે લાભ થાય એમ છે તેમને શોધી કાઢી રેંટીઆપર મૂકવા જોઈએ. કામ કરનાર સ્વયંસેવકોના શુદ્ધ વહીવટથી અને કાંતનારના અનુભવના જ્ઞાનથી ધીમે ધીમે રેંટીઆ વરાળયંત્ર અને મીલોના જમાનામાં પણ તેનું હાલ તાલન ભુસાઈ ગયેલું પણ મૂળનું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવશે.

સાળવીઓ અને વણકરો વિષે પહેલા દરેક સ્થળે તપાસ કરવી ઘટે છે. જ્યાં તે ધંધો હજી પણ ધમધાકાર ચાલે છે અને જ્યાં તે ખડી ભાંગ્યો છે તેના કારણો સ્થિતિ, વગેરેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પછી જ્યાં ધંધાનું જ્ઞાન પ્રચલિત હોય અને સાળો હોય છતાં ઉપયોગમાંથી નીકળી ગયેલો હોય ત્યાંથી કામની શરૂઆત કરવી જોઈએ પણ તેમને સુતર આપી કાપડ લેવાનું કામ કોઈ વ્યક્તિ કે મંડળના પણ ગજા ઉપરાંતનું છે. તે કામ તો સ્વદેશી કાપડના સ્વદેશાભિમાની વેપારીઓ જ માથે લઈ શકે. પણ એવા વેપારીઓ અને વણકરોનો મંજૂર બાંધી આપવામાં સ્વદેશી સભાઓ અને તેના સ્વયંસેવકો ઘણું અમૂલ્ય કાર્ય કરી શકે.

બાવહારિક કાર્યની દિશાઓ વિષે આ મૂલનાઓ સતત અમલમાં મૂકવાની ફરજ સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ આદરનાર અને તેમાં રમ લેનાર સૌને શિરે છે.

નવજીવન અને સત્ય.

મત ૧૯૧૮ ના જુલાઈથી મત ૧૯૨૯ ના જુન સુધીના અંકોના વિષયોની

અનુક્રમણિકા.

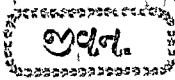
વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
અમદાવાદના મિલ મજૂરોનો સત્યાગ્રહ	ગ મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ ૧૦, ૨૫૮, ૩૮૨	
અહત્યાશ્રમ	(મળેલું)	૧૦૪
અમેરીકાની છાપાઠળાનું દ્વિગ્દર્શન	(મળેલું)	૧૪૦
અમદાવાદના મિલમાલિકો અને સાળ		
ખાતાના કારીગરોની સવાલી મળધી		
કાગળો		૨૦૧
અમેરીકાની સ્વાતંત્ર્યની સડત	ગ, ચન્દ્રગઢ પ્રાણશંકર શુક્લ	૪૨૪
આપણા દેશના ઉદ્યોગ ધ ધા કેમ પડી ભાગ્યા?	ગ ધીરજલાલ છગનલાલ	૨૩૫
આદર્શ દેશી ગજ્ય	ગ સુમન્ત મહેતા	૨૭૬
આગતામા સ્નાન	ગ પ્રભાશંકર આનન્દગૌડ શુક્લ	૨૬૬
“ આ વખતેના દુષ્કાળમા મેં શું જોયું ? ”	ગ ધીરજલાલ છગનલાલ મોની	૭૦૧
ઈન્ડિયામા સ્ત્રીઓની ગજકીય ચળવળ	મૌલીલાલવતી ખેડર	૬૫
ઈંગ્રેજ મદિરા	રા કિશોરલાલ ઘ મગરવાળા	૫૨૯
કામેમની ખાસ ખેઠક	ગ ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૧૭૬
કૃષિકળા વિજ્ઞાન	ગ. ચીમનલાલ હરદેગમ	૪૫૮
કાયદાની સામે થવાની કુજ	મહાત્મા મોહનદાસ કૃમચંદ ગાધી	૪૬૦
કાળા કાયદા વિષે ના જાણના ભાષણ		૧૬૨
કાળા કાયદાઓ મામે ના શાસ્ત્રીનું ભાષણ		૫૦૦
ખેતીના ઉદ્યોગમા સહકારી મંડળોની		
આવરચકતા	ગ કચનલાલ વાસુદેવ મહેતા	૩૪૮
ખાતાના વિભાગ વિષે કમિટીનો રીપોર્ટ	ગ ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૬૩૬
ગંગાતમા દુકાળ મળધી હેવાલ	(નવજીવન ઓફીસ)	૩૦૧
ગુજરાતનું અહિંસા જીવન	૨૭૮, ૪૬૬, ૫૮૬, ૬૩૦	

ગુજરાત મહિલા વિધાપીઠ	ગ કૅશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૬૦૬
ચક્રવર્તી કવિ હર્ષને નામે ચડેલા જ્ઞોત	ગ કૅશવલાલ હર્ષદરાય મુવ	૨૮૭
અર્ચાપત્ર	ગ. નિર્લચિગમ ટિવેલી	૩૮૭
✓ જમીન મહેસુલ અને ખેડુતો	ગ કૅશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૮૮
જાપાનની ઔદ્યોગિક વિકાસની રૂપરેખા	ગ જયતીલાલ હાથીલાઈ અમીન	૫૪૪
જિએપ મેગિનિ	રા ભગતગમ ભાનુસુખગમ મહેતા	
	૪૦૫, ૫૨૧, ૬૦૧, ૬૮૧	
ટ્રેડિંગ ગિલ્ડ	ગ અમૃતલાલ વિ હક્કર	૧૭૦
ડેન્માર્કની શ્રેષ્ઠ પાઠશાળાઓ	ગ અખાલાલ મોતિભાઈ પટેલ	૨૬૬
દેગનાયક.	ગ જીગતગમ ચીમનલાલ દવે	૭૦૧
નોંધ	ત ની	૫૭, ૨૧૨, ૩૩૭, ૪૦૦, ૫૧૦, ૫૮૩, ૬૬૮, ૭૬૮
✓ ના વિકૃતભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલનું ભાષણ		૭૨૩
✓ ના વિકૃતભાઈ પટેલનું ભાષણ		૫૫૮
ના શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનું ભાષણ		૫૭૦
પુસ્તક પ્રગિય	(નવજીવન ટ્રોફિક) ૪૪૮, ૬૩૦, ૭૦૭	
✓ પેરુના આશ્ચર્યકારક માનવીઓ	રા કિશોરલાલ વ મગડવાળા	૬૧૩
પ્રથવીના એક જૂના મમાજનું વર્ણન	ગ કૅશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૭૦૬
ભૂગોળનું એક શાળાપયોગી પુસ્તક	(ગાંધીય ગૃજગતી ગાળા તરફથી)	૫૩૦
મારો તુમ નિવાસ	રા મોહનલાલ કામેશ્વ પડયા	૧
મુખાઈ ધારામહાનું કામકાજ	રા અમૃતલાલ વિ હક્કર	૨૦૦
મોન્ટેઝુ-ચેન્નકર્ડ મીપોર્ટમા કોમી પ્રતિ-		
નિધિત્વના પ્રશ્નની અર્થો	ગ પરમાનન્દ કુંવરજી કાપડીઆ	૨૭૧
મુખાઈ ઇલાકામા વસતા યુગેપીઓનાની		
કેળવણી.	ગ અમૃતલાલ વિ હક્કર	૫૪૮
મેગિનિનું શિક્ષણદેયક હથેય	ગ દત્તાત્રેય ખાળકૃષ્ણ કાવેલકર	૬૨૩
મતાધિકાર વિષે કમિટીના રિપોર્ટ	ગ ભગતગમ ભાનુસુખગમ મહેતા	૭૫૧
યુગેપ સામે ઉભો થયેલો યગપ્રશ્ન	ગ દત્તાત્રેય ખાળકૃષ્ણ કાવેલકર	૬૦૬
રાજ્ય	ગ દેસાઈભાઈ નાથાભાઈ	૧૫૨
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	ગાંધીય ગૃજગતી ગાળા તરફથી	૩૩૭
ગલેટ ખિલ		૪૬૬

રેલેટ ખિલ સામે સત્યાગ્રહ
 લેક્ટેનન્ટ મહેતા વી. સી
 ઘાડે મોર્સોનાં સ્મરણા
 યન્ડન પોલીસની હડતાલ
 શીખ સત્તાનો હિદયસ્ત
 ✓ શિક્ષણમાં સંગીતની આવશ્યકતા
 સુધાગની યોજનાના મુદ્દા
 સ્વર્ગસ્થ સત્યાગ્રહી ભાઈ સોરાખજી
 સ્ત્રીઓના ગમકીય હક્ક
 સેનીટરી એમેસીએશનો
 સિવજીવેન્ડનું સ્વરાજ
 સ્ત્રીઓના મ્યુનિસિપલ હક્ક
 સાંપ્રતનુ જાપતાનુ ખિલ અને ઘાડે
 મોર્સોના વિચારો
 મત્યાગ્રહ અને સ્વદેશી
 સ્વદેશી વ્રત અને કાપડ
 હિન્દી પ્રધાનની યોજના
 ✓ હિન્દને શેની જગત છે આગગાડીની કે
 જળાગયોની ?
 હોમરૂલે સુ જાણુ જોધએ ?
 હિન્દમાં કલાની ખીલવણીમાં તથા તેના
 પ્રયત્નોમાં ખામી ને તેના કારણો
 હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ વિષે નવું પાઠ્ય
 પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ
 હિન્દી સંગ્રહના આગેવડા ખાતાનો ગીપોર્ટ
 હોલિફોલ્સવ
 હથિયાળ ખધીના કાયદામાં સુધારા
 હિન્દી સુધારાનો ખગડો

(મહાત્મા ગાંધીજીની યત્નિકાઓ)
 ગ. કેશવપ્રસાદ છોટાવાલ દેસાઈ ૧૭૫
 ગ. ચન્દ્રશંકર કચ્છાશંકર ત્રિવેદી ૧૬૦
 ગ. ધીરજલાલ છગનલાલ ૩૩૬
 ગ. અખાલાલ મોતીલાલ પટેલ ૩૮૦
 ગ. નારાયણ મોરેશ્વર ખરે ૪૨૦
 ગ. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાગિક ૨૦
 ગ. પ્રાગજીભાઈ ખડુભાઈ દેસાઈ ૫૦
 ખડેન અનમૂલા મારાભાઈ ૧૭૩
 ગ. સુમન્ત મહેતા ૧૭૬
 ગ. મંજુલાલ રણછોડલાલ મળ્મુદાર ૩૬૧
 ખડેન લીલાવતી ધીરજલાલ ખેંકર ૩૮૮
 ગ. ચન્દ્રશંકર કચ્છાશંકર ત્રિવેદી ૪૨૪
 ગ. ધીરજલાલ છગનલાલ મોદી ૫૫૧
 " " ૬૫૬
 ગ. મકરલાલ ઘેલાભાઈ ખેડકર ૩૮
 ગ. ધીરજલાલ છગનલાલ મોદી ૭૬
 (સ્વર્ગસ્થ લેખમાળા નં. ૧૬) ૧૦૮
 ગ. ગજનન વિશ્વનાથ ખાઠક ૧૨૫
 (રાષ્ટ્રીયશાળા તરફથી) ૧૪૦
 ગ. સુમન્ત મહેતા ૧૭૪
 ગ. નારાયણ દેવશંકર પુગેડિત ૪૦૧
 ૫૫૬
 ગ. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાગિક ૭૩૭

સ્વદેશીના આશ્રયોએ સ્વદેશમાં જ અનેલી દવા વાપરવી.
 તંદુરસ્તી. દીર્ઘાયુષ્ય, બળ, અને બુદ્ધિ આપનાર, મિદ્ધ આર્થ આપક.
 શિયાળામાં ખાસ સર્વ પ્રકારની તબીબી
 સંવત્ર યોગ્ય. માટે અકસીર ઇલાજ.

આ અવન (અવન પ્રાશ) સેવીને વૃદ્ધ અવન મુતીએ સુવાન જેવી શક્તિ મેળવી હતી. દંડહુએન્ડા તાવની બીમારીને અંતે જે સખ્ત નયનાઈ આવેલી તેમાં આ અવન ધણે ફાયરો કરે છે અને નવું અવનતર ત્વરાથી ઉત્પન્ન કરે છે. જીંદગીભર મહાન પુરુષાર્થ કરનાર નાગરિખને “અવન” અપૂર્વ શક્તિ આપે છે. નિઘાર્યાઓને તેમજ માનસિક કાર્ય કરનારાઓને “અવન” અનિવાર્ય છે. “અવન” લોહી સંધારી, સર્વ મર્મસ્થાનોમાં શક્તિ આપે છે. “અવન” નું બોધતી મુદત સંધી સેવન કરનાથી ક્ષય, પાતુદોષ, ગર્ભસ્થાનના દોષો, અર્ધ પિત્તા અને પાંકુ રોગાદિ સર્વ નાશ પામે છે. આ શિવાય અનેક શાસ્ત્રસિદ્ધ અને અનુભવસિદ્ધ ઔષધોનું તથા આરોગ્યતાનો પ્રમાર કરનાર “વૈદ્ય કૃષ્ણતરૂ” મામિક તેમજ અન્ય વૈદ્યક પુસ્તકોનું ટ્રેલોગ (મફત) મંગાવો. લખો:-

અવનની કિં. રતલ ૧ ના(નં. ૧ લાતા રા) } ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી.
 (નં. ૨ બતા ૧૫૫) } અમદાવાદ-મુ'બાલ નં. ૨

જો પ્રભુએ આપ્યું હોય તો સત્યાગ દાન કરી પરલોકની વાટ ખરચી પ્રાપ્ત કરી લ્યો!!

દરેક જ્ઞાતનાં દાન આપવાનું સુપાન સ્થાન નડીઆદનું

હિંદુ અનાથ આશ્રમજ છે!!

કારણ કે તહેમા

તમામે હિંદુ કોંગ્રેસમાં તદ્દન નિરાધાર અનાથ બાળકો, તથા વિધવાઓએ ત્યાગ કરેલાં કુમળા કુલ જેવા ધાનનાં બાળકો વૃદ્ધ અર્ધગ અશક્તો, અશક્ત સન્ધ્યામીઓ, સાધનેહીન વધવાઓ વગેરે પાળી, પોશી, હકારી મનાય બનાવવામાં આવે છે માટે રૂ. ૨૦૦) વસેલ “અલ દાન”માં આપી આપવી મરજીના હોવતે દર વર્સે અનાથોને નિયમિત ભોજન માટે અને આરસની તબનીમાં આપવું નામ કોતરાઈ, યાદગીરી જળવાઈ રહે, તેમ અચ્છન આપી.

પરલોકનું ભાથું બાંધી લ્યો.!!

એક રૂપીઓ અને તેથી વધુ દાન આપનારાનાં નામ દર વર્સે પ્રગટ થતા રીપોર્ટમાં છપાય છે. દરેક જ્ઞાતના નાના મોટા દાનની પાવની મુજે છે. રીપોર્ટ મફત મુજે છે. તે લખા, લખી દાન મોકલી જરૂર રીપોર્ટ મોકલવા લખો.

મંત્રી-હિંદુ અનાથાશ્રમ-નડીઆદ.